XIIe JAARGANG. DEEL I.

DE XXE EEUW
MAANDSCHRIFT
VOOR LETTEREN, KUNST, WETENSCHAP EN POLITIEK.

[NIEUWE REEKS VAN HET TWEE-MAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT.]

HOOFDREDACTEUR: L. VAN DEYSSEL.

MEDEWERKERS: Dr. A. ALETRINO, Dr. FRANS BASTIAANSE, JOH. H. BEEN, Dr. J. D. BIERENS DE HAAN, Dr. P. BIERENS DE HAAN, Dr. H. J. BOEKEN, Dr. T. J. DE BOER, Prof. G. J. P. J. BOLLAND, Dr. P. C. BOUTENS, Prof. Dr. H. BRUGMANS, G. BUSKEN HUËT, RICHARD DE CNEUDT, Mr. F. COENEN Jr., Dr. ALPH. DIEPENBROCK, Dr. D. VAN EMBDEN, Mr. F. ERENS, F. VAN DER GOES, HERM. HEIJERMANS Jr., W. G. HONDIUS VAN DEN BROEK, G. VAN HULZEN, Dr. D. G. JELGERSMA, Prof. Dr. G. JELGERSMA, JAN KALFF, Prof. Dr. G. W. KERNKAMP, Dr. R. A. KOLLEWIJN, J. DE KOO, J. KOOPMANS, PROSPER VAN LANGENDONCK, Dr. J. H. LEOPOLD, JAC. VAN LOOY, G. H. MARIUS, JOH. DE MEESTER, Mr. S. MULLER Fzn., F. NETSCHER, EDMOND VAN OFFEL, AUG. PEAUX, ARY PRINS, J. REDDINGIUS, GIZA RITSCHL, P. H. RITTER Jr., HERMAN ROBBERS, NICO VAN SUCHTELEN, STIJN STREUVELS, HERMAN TEIRLINCK, Prof. Dr. A. VERMEYLEN, JAN VETH, K. VAN DE WOESTIJNE, E. A.

UITGEGEVEN TE AMSTERDAM DOOR SCHELTEMA EN HOLKEMA'S BOEKHANDEL ✱ ✱ ✱ ✱ ✱ MCMVI.

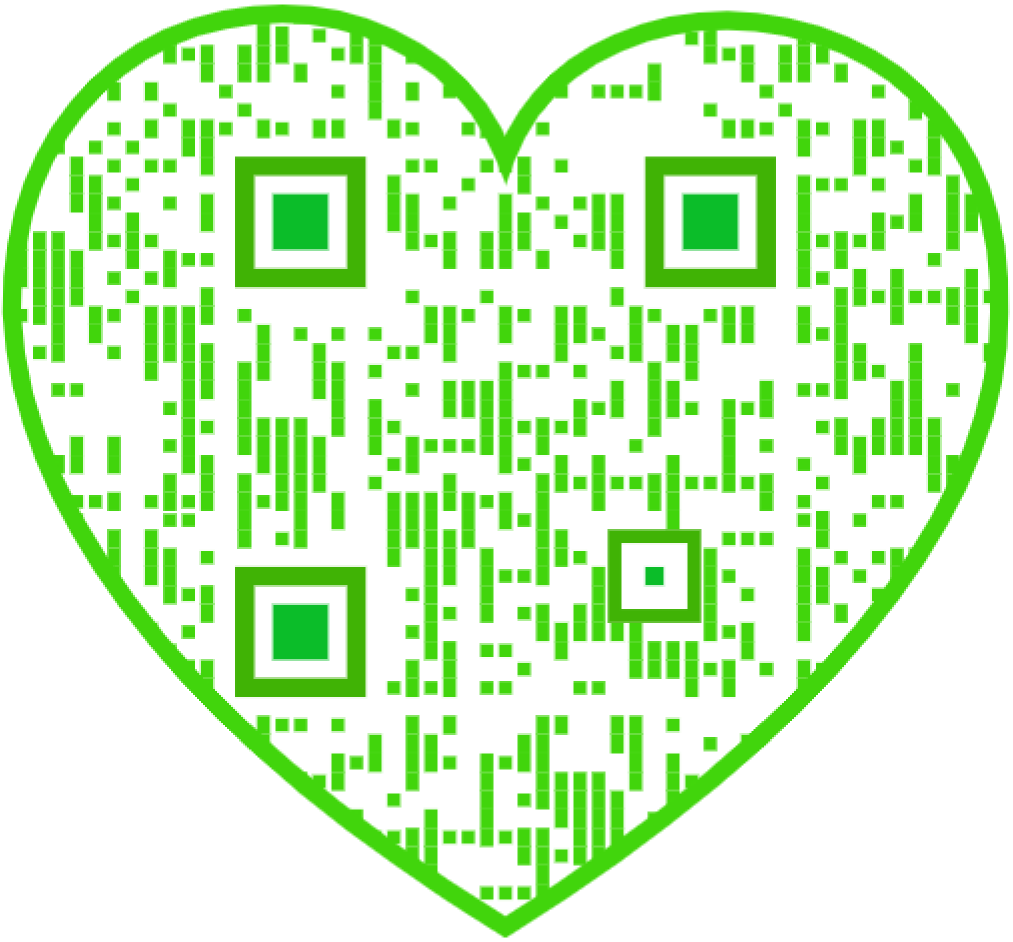

INHOUD.

(Januari 1906, Afl. 1.)		Bladz.
Warhold	ADRIAAN VAN OORDT . . .	1
Gedichten	J. REDDINGIUS	61
Provincie en De Conferentie, Schetsen van Frans Erens.	L. VAN DEYSSEL	78
Aanteekeningen over Tooneel . .	HERM. HEIJERMANS JR. . .	96
William Nicholson	J. A. IDEMA GREIDANUS . .	106
De Tweezaamheid	H. VAN TRESLONG	114

(Februari 1906, Afl. 2.)		
Beider leed	J. DE MEESTER	129
Warhold	ADRIAAN VAN OORDT . . .	135
Verzen	J. VANDEWATER	191
Als het dag wordt	L. VAN DEYSSEL	194
Aanteekeningen over Tooneel . .	HERM. HEIJERMANS JR. . .	211
Het dagboek van Barihoetan . .	JO STÄRCKE.	218
La Dame aux Camélias	H. G. V. D. V.	230
Buitenlandsch Staatkundig Overzicht	CHR. NUIJS	240

(Maart 1906, Afl. 3.)		
Warhold	ADRIAAN VAN OORDT . . .	255
Klompertje en zijn hoedje . . .	E. WITSEN—VAN VLOTEN .	311
Verzen	CHR. WASSENBERG	369
Zon	HERMAN TEIRLINCK	371
Staatkundig Kroniek	MR. H. P. MARCHANT . . .	378

WARHOLD

Verhaal

DOOR

ADRIAAN VAN OORDT.

Warhold van Horsting, de laatste van een huis in Hettaland, was in zijn jeugd gehard in het gebonden leven van een christen en in het woud- en veldbedrijf, waar jacht en oogst en woudbestier veel lijfsaandacht en weinig geestomdolingen behoefde. Maar toen zijn ouders door vergane oogsten, door landverwoestende invallen van heeren uit Hamaland, aan gene zijde van de oude Ysel, hun havezate allengs verminderen zagen, waren zij van verdriet gestorven — en hij, een knaap van zeventien jaar, een overval van ridders vreezend, was naar Utrecht gevlucht, waar zijn oom, cantor van het Domkapittel, den jongen man opnam en in de Sint-Maartenschool ter leering binnenleidde.

Door zijn vlijtigen toeleg en door zijn van huis uit reeds geschoolde levenswijze werd hij aandachtig door zijn meesters nageoogd; en veel had hij daar leeren proeven met fijner toegeruste ziel. De inhoud van 't woord had hij gemeten, de vogelvlucht van de gedachte nagestaard. 't Geestelijk reine van het doen der menschen was hij gaan scheiden van het grof begrip, dat slechts het zichtbare, 't werktuigelijk lust-of-leed-aanbrengende als levensvoedster kent.

Toen hij na zeven jaar tot schout bij de Sint-Paulus-abdij was aangesteld en in dit rechtsgebied der stand de wet had voorgestaan, twisten verleid tot vredig samengaan, 't wijdloopige van oproer met wel begrepen woord en wenk geor-

dend, was hij te midden van het leven in elk huis geweest, in elke werkplaats, waar gedachten en handen in staag gezelschap kunstig besneden deelen tot een huisraad bouwden of op den weefstoel kleurige draden tot een samenstel van lijnen leidden of door penseel en naald kiesch ingelegde verwen tusschen andere weenen of lachen deden.

Allengs had hij de daad der kunst-in-'t-algemeen begrepen, hoe de versieringslijnen in koene snelheid rijzen en dan elkander zoekend aanleiding geven tot teeder-slanke of rijpendronde vormen, of hoe in schilderwerk omtrekken als tolken van des kunstenaars streven in kinderlijk ontwaken breken of vóórtvarend in een heilige aandacht nijgen.

Kanunniken en kloosterheeren bleven met hem in beurtgesprek verlaat, en zij geloofden aan zijn warme woorden, omdat zijn gedachten ontsprongen uit de voortdurende verjonging van een zuiverlijk gehouden leven.

Sedert den dood van zijn oom, den cantor, bezocht hij dikwijls diens ouden vriend Hubertus den wever, die als familiaris van de Sint Paulusabdij in eigen huis buiten de conventssloot tapijten en kerksieraden voor het klooster maakte; en vele avonduren verpoosde hij zich daar, tot praatgezellen wijze mannen, met wie hij doolde door de kronkelgangen der wetenschap.

Zoo zaten zij thans weder Hubertus en Warhold op de bank voor 't huis, breed in den over de borst gevouwen mantel en tusschen hen in Martinus, de aartsdiaken, die het priesterkleed om 't kleine lijf verwrongen hield, want het was lentekoel.

Aan de hoekzijden van het huis gingen klimplanten op, al bladervleugelend over het afdak, vanwaar de ranken heen en weder zwierven. En voor hen gleed een weide, in haar vlakking afgerand door vaarten en verder door een beek, die als een banderol langs hoeve-erven zwierde en dan langs een eik, welks takken de bladeren in de avondzonne te vergulden hingen.

Gewoon aan het huiszittend leven gaf Hubertus in gelatenheid zijn meening over der stede samenleving.

Zijn grijze haren, hoog op over den schedel, vielen in 't breede achterwaarts en kwamen langs de ooren weer terug in zijn grijzen baard, die dicht om zijn mond en langs zijn kaken groeide, zóó, dat het onbehaarde meelbleek als in omwindingen van grijzig mos lag.

Afgemeten bewoog hij den arm ter begeleiding zijner woorden. Eentonig liep zijn klagen af.

Voornamelijk haatte hij lijfeigenen, die vrij gemaakt bij elke wisseling van het daggetij hun burgerschap uitstalden in mateloosheid. Maar erger nog de groote heeren, die bar van trots in rinkelend misdragen tegen de waardigheid der kerk aanliepen; en ook in 't kleine leven, misleid door waanwijsheid, hun topzware grootheid aan 't teer verhevene van kunst te stooten kwamen.

Voor eenige dagen nog was een edelman bij hem in de werkplaats toegelaten. En toen deze van een schoon tapijt de prijzing aangehoord had, hief hij een gehinnik aan en wees naar het geel en rood, dat zachtelijk in groenen grond verging. Voor zooveel geld eischte hij kleuren, die frisch in de oogen sprongen en niet dat geel en rood, welker uittering het beeld onleesbaar maakte.

Na 't werk een wijle aangegrijnsd te hebben, schudde hij het hoofd en ving toen aan, met luide woordgeschalm de waarde neer te halen, alsof een tapijt zich even snel voltooide als een belegeringswerktuig, als een stormkat of eene blijde.

Des wevers woorden gingen nog voorbij, toen de aartsdiaken, aanhankelijk aan zijn oud geslacht, de in elkaar gelegde armen met kleine schokken tegen zijn maag aandrukte en ze dan met een lankmoedig nagebaar der mouwensleepen voor Hubertus strekte, hem manend, om heeren, die gewoon zijn over 't veld te boemelen, niet naar het voorbeeld van kunstenaars en geestelijken te monsteren. In Utrecht was de door het krijgsbedrijf verharde levenswijze gematigd door een geestelijkheid, wier zelfbedwang en statige manieren den toomeloozen levensgang verminderen deed.

Maar onstuimiger rumoerde het in Drenthe en ook in de Veluwe, hetwelk de graaf van Gelre als leenman en de hertog

van Brabant als leenheer meenden te bezitten, terwijl de Veluwe volgens een wel beschreven brief reeds onder Karel Martel aan 't bisdom toegewezen was.

En thans werd het land, waar vele wouden en hoven bezittingen van verre kloosters waren, zooals ook van 't bisdom en kapittelen van Utrecht, bestolen door kleine heeren, die ook het kerkelijke de ruwe hand oplegden, zeggende, dat zij pastoors en kerken in het leven hielden.

Niet lang meer, en de bisschop zou een zending daarheen belasten, want de dagen kwamen zwaarder op.

Voorteekenen van oorlog stonden aan de lucht beschreven.

Alsof een steen tusschen hen in gevallen was, hield hij zich na de laatste woorden in en keek al peinzend voor zich.

Onder zijn rondend voorhoofd ging een krachtig ontwortelende neus, de vleugelwanden licht bewogen. Zijn lippen, vleezereepen aan de zwakke onderkaak, trachtten in wijfelend opengaan en sluiten de woorden in te houden, de tolken van hetgeen de scherpte zijner hooger gelegene waarnemingstuigen hadden opgemerkt.

Onder de stilte staarde hij naar 't westen, waar de schemer het weidegroen tot schaduwtonen sloopte en achter samenscholingen van boomen rechts de Sint Nicolaas en links de Sint Servaas-kerk kortgespierde torens droegen en tusschen bladeren rondboogramen de avondzonne in gesmolten goud weergaven.

Om niet te oneerbiedig snel zijne gedachten voor den priester uit te brengen, rekte Warhold aarzelend den hals uit den schouderdoek, en onder een verklaring zijner donkere oogen riep hij: »Heer Aartsdiaken, wel voegt zich mijne blijdschap bij uw woorden, want de uitroeiing van verwildering en van daartusschen verscholen hinderlagen, zal vóórarbeid van hooger werken zijn. En luide juich ik, nu de bisschop als gezanten van scepter en kromstaf-symbolen een wereldlijk en een geestelijk heer uitzendt, om eerst door streng en straf toetreden op het erf der wandaad een arme kou in het gemoed der schuldigen te brengen en dan die koude zachtelijk tot rouw te doen bereiden door den priester-afgezant. Heer Aarts-

diaken, ik heb een groot geloof, omdat ik een zieleleven draag, een zielenijging, die niet in talen uit te beelden is, maar zekerlijk eenmaal ook anderen tot nieuw leven roepen zal".

Boven aan de buitentrap kwam Ursula, des wevers dochter in laf-blauw kleed, over de borsten bleeke vlechten, een kan met bier aandragen. De wellustbeweging der heupen beheerschend, steeg zij af en stond met een vagen blik naar het veld te staren, totdat de vader haar een wenk uit zond.

Met langzame, werktuigelijke gebaren schonk zij de kroezen vol en ging weer op, geëvenredigd-langzaam, zooals zij gekomen was.

De einden der gesprekken werden weer opgevat en zachtjes uitgewerkt, woorden slordig zwervend van den eenen naar den ander, zooals in dagelijksche gesprekken van menschen, die elkaars gedachten en aard van spreken kennen. Enkele woorden vielen, andere kwamen vaag te hulp. Luchters van stilte schoven tusschen.

Warhold, de kin in den schouderdoek, die een zwarten wigvorm teekende over zijn bruinen mantel, rees met een ingetogen plechtigheid en voor de heeren buigend, vroeg hij verlof, met Ursula te mogen spreken.

Bewegelijk in zijn lang gewaad steeg hij op; en binnen zette hij zich naar gewoonte bij het venster tegenover Ursula neer, zich inhuizig voelend in het groot vertrek, waar aan weerskanten van den schouw twee ledikanten achter gordijnen stonden en waar de branding van goud en zilver en de kleurendartelheid der wandtapijten door den schemer tot de oogen spraken.

De handen op de knieën, vanwaar 't gewaad al gleuvenmakend in verbreedden uitbouw neerkwam, volgde hij al vragend en verhalend het spel harer borduurvingers en elke hoofdbeweging, waarbij de vlechten als een pluizig touwwerk langs haar schouders schoven.

Zijn woorden, moeielijk uitgebracht, vloeiden allengs elkander na en in een ijver voortgestuwd, zochten zij Ursula's meegevoelen op te wekken.

Maar zij zag even op. Haar vergeet-mij-niet-gekleurde oogen,

gemoedelijk blauw-door-wit in haar gelaat, welks blankheid evenals witte zijde bij een vlakkenwending fijn-grijs schaduwde, bewaarden hun gelijkmoedigen glans. En langzaam sleepten enkele woorden, zoodat Warhold, die een even hoog opbrandend antwoord in haar oogen uitgevorscht had, onbevredigd bij zijn woorden zitten bleef.

Hij bewaakte thans haar wel verdeelde lijfbewegingen, bewonderde de kleine steigeringen van haar kroezend haar, de teere vlakking harer slapen en de edel doorgevoerde kaaklijn, die fijnhuidig teekende al langs de blankheid van haar hals.

Zooals elke schoonheids-zegeviering stiet deze hem in een blijdschap, waarin hij haar teruggetrokken-zijn vergat. Zich naar gewoonte overgevend aan haar zusterlijk vertrouwen, boog hij zich naar haar, de lippen spraakgereed bewogen, en met de hand tot aandacht wuivend, ving hij aan: »Ursula, ik heb een groot geheim. Zooals ge weet, wordt door den bisschop een zending naar de Veluwe bestuurd. En nu wil ik vrijmoedig tot hem roepen, dat hij mij medezendt, want al ben ik jong en ietwat snel in het te berde brengen van gedachten, ik voer de wetten uit in der abdijë rechtsgebied tot orde en algemeenen vrede; en boven alles ben ik uitgelezen, in wijder velden mijne kracht te pooten, want, Ursula, ik voel hier aan mijn hart den brand van een nooit uitgewaaide vlam, die ik nu liefde noemen zal. Liefde tot alles, tot den mensch, tot dier en boom, tot alles, wat door de schepping heilig, zich wederom aan deze liefde heiligt.

En door dat heilige uitgerust, wil ik wel trekken altijd verder en langs mijn pad, de ontroering mijner ziel ontblootend, de menschen van vrede en liefde doorweeken."

Onder het spreken had hij de mantelvleugels van de armen afgeweerd en hoog opgericht, de scherpe buitenlijn van zijn gelaat in het troebel vensterlicht gedragen. De tanden op elkaar, om zijn aandoening in te slikken, wendde hij zich naar Ursula, die blankjes-aanmoedigend glimlachte en dan haar hand tot afscheidsteeken reikte.

In een verdooving ging hij heen, vergeefs zich zelve zoe-

kend in de doezeling zijner verrukkingsopvaart. Buiten op de trap ontmoette hij den wever, wien hij haastig groette; en de conventssloot overgegaan, opende hij een poortje en trad binnen de buitenste ommuring van het klooster. Gaandeweg helderden gedachten in hem op en wekten beelden, die in hooge kleuren uit het schemerzwart ontsprongen en aan geen werkelijkheid gebonden, oliezacht wegvlotten naar een vagen achtergrond. Inwendig warm verlicht, zag hij zijne omgeving niet, waar woningen van dienstluiden, lage blokjeshuizen, waarvan het dak neerrandde, spijkers, sommige tot in de open deur verstopt met voorraad hooi en graan, brouw- en bakhuizen en schuren, omlegen door manden-opstapelingen, tonnen en werkgerij, harrewarrig door elkaar, hier een handmolen, dàar een smederij onder een op palen hemelend afdak, een kloosterstad volbrachten en in hun opdringing een padenvorming noodzaakten, die glibberig en altoos willoos tusschen huizen zwenkelden tot aan het vierkante aan de hoeken rondend rechthuis, waar Warholds kamer was.

Nauwelijks binnen, deed hij met wijden armenuitslag den mantel achter zich neerzijgen en knielde voor een wassen Mariabeeld, dat aangekleed met luide kleuren, de schemering in te vluchten scheen.

Een oogenblik zag hij het stom verlegen aan en dan ontbrandden zijn blikken. 't Hoofd opwaarts droeg hij in een woordenwierook zijn begeeren op, dat hij verlost van 't eeuwige staan op eene plaats, zijn liefde voort wou dragen door de Veluwe tot heel aan 't einde van de wereld, zelfs door de tooverlanden, waar geen Christen ongeschonden staan kon, want Maria zou hem met kracht ompantseren en zijn voorhoofd bezegelen met een wil, die hem noodlotsschansen zouden doen overspringen.

Steeds neergebogen, kwam hij aan 't einde van zijn stoetgebed; en zijne ziele werd verwezen naar een algedenken aan Maria, terwijl de laatste blik voor het gebed, in zijn geloken oog bewaard, haar beeld voor hem wedervoerde.

Hij zag de maagd, onbewust de geheimdaad wachtend, door het leven gaan, zich in barmhartigheidsovergave van

haar teere lijf, dat nimmer brak in de omlijning, tot ongeluk en armoe nijgen, zoodat de ongelukkigen aan den weg verkleefden haar nastaarden, hoe ze in schredeloozen gang voortschreed. Haar kleed zuchtte over de aarde.

Ze vermeed aanstooting met het leelijke, trotseerde het wapperend rood van hartstocht onder een dwingelandij over haar ademhaling.

En 't zachtgedragen blauw van haren mantel, het paars van hare tunica schonken zich zelve weg onder de omgeving, aan het zwart, dat in een diepte blauwde, aan 't troostelooze grijs, waarin het paars regenwolkte en aan het rood, welks hittigheid verkoelde in een blauwen toon.

Maar toen zij aan een hoogte opgestegen was, vleide de kleur van haar mantel zich aan 't hemelblauw en dreven haar haren als gouden smeltwerk in 't zonnelicht.

't Was of haar lichaam rees. Haar hoofd stond in de zon, haar haren zonnestraalden en haar gelaat, zilverbleek, glimlachte naar de dalen.

Maar daar kwam gelui voor de completen den droom verstooten.

En naar de kloosterwet lag hij nogmaals te bidden bij dit laatste nachtbeschuttende getij.

Te bed staroogde hij, al treuzelend in nagedroomen naar het lampje, dat aan een balk tot eene wacht voor booze geesten brandde.

Den volgenden morgen in een kinderzachte stemming wakker, deed hij zijne met purperroode streepen afgebaande albe aan, zwaaide over zijn schouders een zwarten mantel, met gouden draadwerk afgezet; en vluchtig liep hij van het kloostergedoente naar de tweede ommuring, die bij een bocht soms onbeholpen staan bleef of onvast naar binnen helde rond 't abdijgevaarte, wier huizenvoortgang vierkante bloembewaasde hoven, door open poorten uit de verte zichtbaar, vormden, en aan de buitenzij uitgroeiden tot ronde hangtorens als wachters over muur en gracht. Maar in het midden boven alles uit rompte de logge bouw der kerk, die haar door dubbelvensters verluchte torens ten hemel opdroeg.

Hij overschreed de brug, kwam door een poort in het eerste hof, waaraan de gastenkamers oogden en als een bekende liep hij rechtstreeks weer een poort door in het tweede hof, betrad lange gangen onder een stilte, gewiegd door stelselmatig loome schreden en door het zeuren van opengaande deuren, waaruit halverwege stemmen kwamen brommen.

Eindelijk kloppend aan een cel, opende hij zelf en vroeg een broeder, den abt te mogen spreken.

En in de wachtkamer voelde hij 't gewicht van dit bezoek als een benauwing in hem.

Maar niet lang meer — en een hand kwam langs het deurtapijt. De abt, in 't zwart habijt, waarover de pluviale, naar der manteldracht over de schouders, tot aan den grond naluchtte, ging Warhold tegemoet.

Over zijn beenig gelaat glom het wijnroode vel, waarbij witte haren en wenkbrauwen kinderachtig tegenspraken, en zijne altijd open lippen waren vreemd vertrokken van pijn der vleezesdooding. Neerzittend hoorde hij Warholds bede aan, viel somtijds in en uit de blauwe oogen, verlicht door het rood van zijn gelaat, vijlden zijn blikken door die van Warhold heen.

En dan opgestaan, terwijl zijn pluviale in een golfoverslag tegen zijn hielen eindigende, sprak hij hem toe: »mijn zoon, aan het licht in uw oogen, aan het gehalte uwer stem proef ik uw woorden. Ik zal den bisschop spreken. Nog heden zie ik hem. En gij, gaat gij uw heer vriend Martinus, den vrome van Sint Pieter, om zijn bijstand vragen".

IJlhoofdig van verrukking ontliep Warhold de abdij, ging naar 't kapittelhuis van de Sint Pieterskerk en wierp zich in overijling voor de voeten van den verdwaasd glimlachenden aartsdiaken, die hem aangehoord, zijn al te snellen ijver staande hield; en, de handpalm naar den grond, om de opbruising te bezwichtigen, verhaalde, dat hij zelf, die met het toezicht over de Veluwe belast was, de reis zou maken en dat hij zijn wereldlijken metgezel te kiezen had. Daar echter Warhold jong was, moest hij des bisschops gunst inroepen en spoedig, want reeds was een kapittelvergadering over de zending vastgesteld.

Terwijl Warhold naar het rechthuis liep, overkwam het hem, alsof zijn hoofd een hooge zale was, waar door veel vensterkens het zonnelicht naar binnen straalde. De kleuren, zich om hem heen in glans van sappigheid verrijkend, kwamen bij verrassing zijn blikken binnen. De wind streek tot een ruste aan zijn slapen neer.

Naar den bisschop zou hij gaan — en daarom bracht hij zijn gistende vreugde in de binnenkamer en temde haar onder gebedsherhaling, totdat zijn adem, van begeerte zuiver, zich regelen ging.

Door een poortje aan de zuidzijde verliet hij de Sint Paulusabdij, liep langs de conventssloot en kwam aan den Burg, waarbij de kloostervesting aangesloten was.

Om den burgmuur, waarboven de torens der Sint Maarten en Munster-kerken stegen, verbreedde zich de gracht en aan den hoogen wand waren vakken van bruin-gelen baksteen en daartusschen grijze bergsteenbrokken, die schijnbaar sedert eeuwen aangewassen, den muur uitbultten en als schurftige dierenvellen een nattig-ruige naakte bloot gaven tusschen brandmerken en bundels gras.

Over het pad, dat paarsig-zwart omlaag-omhoog voortslikte, stiet hij soms op een varken, dat in den modder ingewroet te slapen lag, joeg hij kippen op de vlucht en voorbij 't zomerhuis, waar het boven den muur uitgroende, overschreed hij de Burgbrug en kwam door de Burgpoort tegenover den Sint Maarten toren, wendde links af en stond voor 't Lofen, het bisschoppelijke hof, welks oostelijke vleugel sinds de verwoesting voor dertig jaren aangebouwd was, terwijl aan het andere gedeelte de transen als afgestompte tanden tegen den hemel kartelden. Door woest geslagen gaten was een doorkijk op zonnelichte leegte en op puinhoopen van grijzig gruis en verminkte pijlerbrokken en buiten waren nog verbrijzelde zijtorens, waar de ijzeren binten zichtbaar kwamen.

Warhold trad in het oostelijk gebouw en in den gang ontmoette hij den meier, die in een langen lijfrok van versleten bruin fluweel rumoerig sprak, dat er zoovelen op den bisschop wachtten. Alle kamers waren reeds betreden. Maar den sleutelbos in de handen nemend, wenkte hij en liep

vooraan, haastelijk zeggende, dat er misschien nog eene kamer was. En een deur openend, liet hij al buigend Warhold binnen.

Hij kwam in een lang vertrek, welks witte wanden, laag belicht door kleine kruisboogramen, blauwig schemerden achter de schaduwlagen. En in 't midden aangetreden, boog hij in het statige, door kap en schouderdoek bezwaard habijt voor eene edelvrouw, die aan den wand zat in een doffig-rood gewaad, luchtig behangen door een overkleed zonder mouwen van wit diasper, een fijn-wollen stof. Haar gelaat, bruin-rood getint, was aan de slapen ingedrukt en aan de kin schielijk toeloopend tot een eivorm; en van haar dun bewanden neus gingen de trekken fijn en sterk. Haar diep-zwarte oogen, hoog overwelfd door wenkbrauwbogen, zagen onbewogen naar Warhold, die zijn hulde bracht.

Achteloos nam ze zijn begroetingsofferande aan, en terwijl ze ten antwoord gaf, dat zij, vrouwe van Nijebeeck, een gast des bisschops was, liet ze haar hoofd tegen den wand aanleunen.

Haar lange haren, waarover een zijden sluier van af den diadeem neer vluchtigde, vezelden uit elkaar tegen een groen wandtapijt, zoodat haar hoofd, evenals dat eener watervrouw in den als met kroostegroen besmetten harentooi gebed lag.

Van uit haar loome houding sprak zij tot Warhold, die in bescheidenheid tot zwijgen was gekomen: »Heer Schout, ik hoop, dat geluk u tot den Bisschop brengt," waarop hij in een vreugdemoed zijn blikken naar den wand verhief en in een medewerkzaamheid van heel zijn lijf de woorden uitte: »Ja, Gode en allen Heiligen dank, een vreugdezalige hoop brengt mij hierhenen en al was het niet alzoo, het toeval, dat ik uw stem als kleine klokgespelen in mijn oor muzijken hoorde, dat ik die rijke vreugde van uw bijzijn vond, zou mij een zeker teeken voor verder voorspoed wezen."

De edelvrouw, die zijn blikken eerst zediglijk ter aarde nijgen en dan bij de ridderlijke toespraak over haar henen dwalen zag, als was hij sprekend tot een ander wezen, noopte haar tot lachen, de tanden breed uit glinsterend in den rooden mond, over zijn minnestreelen woorden en zijn daarbij nederige zedigheid.

Maar Warhold deed dra zijn ridderlijke houding falen. Vervolgd door haar lacheblikjes, waardoor behaagziek vernuft heen sterrelde, voelde hij een wolking zich in zijn hoofd uitzetten en een warmte door zijn huid heen wasemen. Vergeefs zocht hij een plek van rust voor zijne blikken, om zijn verlegenheid te overwinnen, toen de meier binnentrad, zich voor de edelvrouw verontschuldigend, dat hij onwetend een vreemde toegelaten had en tot Warhold, dat de bisschop hem thans niet ontvangen kon.

Na een vluchtig afscheid liep Warhold uit het hof. Een gonzing zeurde in zijn ooren en zijn oogen zagen alles troebel. Hij vroeg zich af, hoe hij zoo verslagen voor die vrouw had kunnen staan en waarom ze zulk een vreemde spotternij met hem gespeeld had?

Was hij haar waardigheid te na gekomen of had hij een leemte in zijn begroetingstaal gelaten? Hij raadde hier en ginder, zich naar de Sint Pieterskerk begevend. En den heer Martinus klaagde hij, dat de bisschop hem niet had kunnen ontvangen.

Maar de aartsdiaken stiet hem bemoedigende woorden toe. Zelf wilde hij mede gaan en dan zou de bisschop zich wel gunstig tot het voorstel nijgen.

Warhold ging heen, de ontmoeting met de edelvrouw vergetend voor een zich gansch voorover wiegen in de mooie toekomst, want nu de aartsdiaken hem begeleidde, twijfelde hij niet meer.

In zijn schoutambt was hij te goed bekend als trouwe plichtverzorger en al waren zijn gedachten volgens de meeningen der hooge heeren wat al te snel en daarom vaag opgaande in jeugdig-groenen ijver, op een grooter ervaringsveld konden ze groeien tot een sterke wijsheid. En bovenal was zijn levenswandel aangemerkt als wel geordend — ook voor de toekomst, want men dacht hem verloofd met de deugdzaam-schoone dochter van den wever.

Bedaardelijk ging hij zijn dagelijksche plichten na, bezocht Hubertus den wever aan de bank en klom aan 't huis, om Ursula te zien. Onder het schemerig oogend venster zaten

zij weder, hij sprekend over toekomstplannen en zij, zich aan haar borduurarbeid overgevend, als voelde zij zich klein onder zijn woordenrijkdom; maar in werkelijkheid luisterde zij verstrooid en belemmerde somtijds met een bemoedering in haar wezen zijn voortvarendheid.

Den volgenden sabbath zou er een plechtige hoogmis in de Sint Salvatorkerk gezongen worden, en om dezen dienst in een andere kerk bij te wonen, had hij de toestemming van den abt verkregen.

Op den heiligen dag ging hij voor den tijd een wandeling maken langs het vrouwelijke Cisterciënser klooster van Sint Servaas, dat pas gebouwd in bruin rooden glans van nieuwheid in de zonne stoofde, langs den oostelijken stadsmuur voorbij de Sint Nicolaaskerk en dan in 't zuiden door de Springwijk, waar de huisjes, gescheiden door een doorgang en sommige in weeken grond verzakt, onregelmatig stonden binnen de omzooming van heesters en kleine abeelen.

Bij de Mariakerk wendde hij zich onder het medeopgaan van veel menschen naar de Burgstraat.

Van overal kwamen kerkgangers, onvrijen met harde vlakke gewaadskleuren en edelen in mantels van hermelijn en veelverwige zijde, gezoomd met tyrisch purper en vreemde vogelveeren, groengeel, avondroodgoud en pauwenoogblauw, welke tegen den vettig zwarten bodem kleurden. Met geduldig — zachte zwaaiingen droegen edele vrouwen helgeverfde gewaden, die wijd van de heupen plooiden. En uit het hotsend en botsend gekleur-van-nabij verboog de stroom in de verte als een regenboog de Burgpoort door naar den Sint Maartentoren.

Op 't plein tusschen de Sint Maarten- en Sint Salvatorkerk was een vloed van menschen, aan wier oppervlak de kleuren als oogenwenken in de zonne blonken en dan weer uitgingen voor andere vervescheuten, soms heftig gulden als versch ontstoken vlammen.

Warhold liet zich tusschen de menigte medegaan en in de Munster nam hij zijn staanplaats in binnen het senatorium, dat door een ijzeren hek was afgesloten van 't matronaeum,

waar edelvrouwen stonden of knielden op milde kussens; en in de paradijsruimte bij den ingang wachtte het volk op de viering.

Hoog boven in het middenschip kruisten zolderbalken in een spinnewebtoon. Door rondboogvensters kwamen zeegroenegrauwe lichten tusschen zuilen sterven, uit wier kapiteelen de bogen in laag gehouden lijnen zich van zuil tot zuil herhaalden.

In nissen kwamen houten heiligenbeelden, fel van kleur en de ledematen onevenredig zwaar, als visioenen door de schemering naderen.

Onrustig stond Warhold te wachten in het wachten om hem heen. Hij voelde een vagen angst voor de nabijzijnde plechtigheid. En in een overgave zeeg hij neer, vouwde de handen en deed woordenkransen gaan in aanhoudend prevelen.

In de abside hunkerden priesters en koorknapen voor het gesluierde hoogaltaar in een schuldbewustzijn als zondaars voor de hemelpoort; en de priester begon allengs, als bevreesd om van God niet gehoord te worden, op een langzame wijze zijn vroomheidsbetrachting aan het oordeel van Hem over te geven. Aanroepingen en antwoorden gingen elkaar na met angstige tusschenstemming.

En dan bekruiste de priester zich, hief de handen smeekend op. Eenige schreden voortgegaan, ontlastte hij zich van de belijdenis, een zondig mensch te zijn en smeekte vergeving.

Onder het gezang der koren, die elkaar beurtelings steunden, opdat hun geroep om ontferming onverwelkt in den hemel komen zoude, trad de priester en een misdienaar in het heiligdom, terwijl een diaken naast het gesloten gordijn evenals het beeld van een engel-bewaarder knielde.

En de zang hield aan, de stemmen omvingen elkaar tot groote kreten om erbarming.

Langzaam rijzend, zag Warhold de altaargordijnen verschuiven. Als een bloemkelk opende zich het heilige, langs de paarse wanden het gele goud, sijpelend naar 't wichtigroode kleed over den vloer. Op de met goudlaken gedekte altaartafel dauwdrupten edelsteenen, weerkaatsten gouden vaatwerk het licht der zilveren kandelaars, het sterrenge-

flonker, dat matte glanzen weefde aan de slapen der priesters, komende en gaande met eerbiedige stappen, buigende met kuische kniebuigingen in de straf bewerkte gouden kazuifel en dalmaticas. En de koorzang steeg in jubelgeluiden, elkaar nawiekend hooger en hooger in gouden geluiden, die zwijmelden in de hoogte der kerk.

Voor de altaartafel hief de priester de hostie omhoog, achter hem 't gebengel der zilveren vaten, waaruit de wierook traag opwolkend, 't kasuifelgoud dempte tot goudmist, zoodat de priester week als in een droom en de andere priesters, de ruggen als gesloten vleugels van gouden torren, knielden naar de opgeheven schaal, die gloeide in kaarslicht.

In strakke aandacht hoorde Warhold den koorzang als een woud van toonen. 't Ruischte, 't juichte in hem op. Hij wilde de armen heffen. Maar belemmerd door bewustzijn van menschen om hem heen, voelde hij den wierook als motregen zijn blikken sluieren en zijn bewegingen verzwaren. Een rilling vlood langs zijn rug. En verwonderd om zich heen starend, als zoekend naar de oorzaak van dien overval, zag hij in 't matronaeum een geknielde vrouwengestalte de handen vouwen en het hoofd zachtjes over de handen nijgen.

Hij wendde zich naar het hek, turend met een stilstand in zijn wezen, toen de laatste zangtoonen stolden. Maar hij wilde, hij moest haar zien, die daar geknield lag als een beeld, gedrenkt in den schemer.

Na den dienst rees ze lichtjes in het zilverdradig kleed, terwijl de sluierdoek van haar rug afweek en haar gelaat geheimzinnig bedekt werd evenals priester en hostie in wierook. En bij den uitgang 't hoofd in een lichtkrans, boog ze het even; en over haar hellende schouders daalden de haren willig-teeder langs hare leest, die uit het wijd omplooide gewaad als de hals van een urn omhoog gleed.

In wee genot bleef hij staan, de menschen langs hem ziende gaan als ziellooze dingen, als boomen en huizen, die schijnen te vliegen langs een vliegenden man. Bij de ontvangenis van het binnenlicht, dat hem bezielde met een gelijkmatige ontroering, een stilgehouden inbrandend verlangen naar dat

beeld, verzwolgen door de menschenstrooming, wachtte hij. En in zijn blikken verroerde de kerk zich, schoten de wanden, geruischloos verschuivend omhoog, verlengden zich nevengebouwen tot lanen, waar de bogen als ribben van een geraamte achter elkaar in eindelooze rijen traden, waar door de zon verlichte rondboogvensters als vreemde manen praalden en beelden langs de wanden draalden met plechtig lange ommegangsgebaren, die der gewaden kleurenvakken zachtaardig braken. En de menschen stuwden elkaar in één belichaming wijduit als een bloemenweide naar buiten, naar de zon, onder wier wentelzuilen de menschenstroom steeds nauwer ten hemel te varen scheen.

Maar toen hij alleen in de kerk, in een koele huivering den val der hooge bewanding, het inkrimpen der bogenrijen als van ringen van een reuzenworm en de schraal verspreide menschenbeweging daar buiten ontwaarde, sloeg hij zich voor de borst. Ze was heengegaan, door zijn droomen heen. De koude in zijn lijf werd gesmolten door een warmte, een verlangen naar haar, die hij gezien had als een beeld, lichtzinnig geschilderd aan den muur.

Hij wilde haar nu achterhalen, om haar kleed aan te raken en haar hand en dan op te zien naar den zin harer woorden, die zweven zouden over zijn ziel als avondnevel over water, die hem verbannen zouden naar een lange betoovering, waarin zijn wil te niet zou gaan. Hij voelde het, terwijl hij liep door de straten in den schemer der buikige uitbouwsels boven hem en langs de bekruisbalkte gevels der huizen, die naar elkander negen. Maar hij vond haar niet, niet een schaduw harer gestalte of een schaduw harer stem, die hij reeds lang te kennen meende.

't Was in hem gevaren als een schok, die zijn leven een anderen weg had opgestuwd.

Hij dwaalde door de stad, vertoefde in het steenhuis op zijn waardigheidszetel als iemand, die plotseling neergezet in den vreemde, moede van 't peinzen hoe en waarom hij daar kwam, zijn blikken schuile houdt, opdat ze aan hem den vreemde niet herkennen zouden.

Ging hij buiten de abdij afzwerven, dan voelde hij een droeve onvolkomenheid. Van lafheid liet hij zich ergens neder en luisterde naar woudgeruischen, die als beloften rondom zijn begeerte bleven, naar klokgelui, veraf, verteerd door den wind en dan al nader en nader als gouden spangen-geklank, zachtzinnig aan elkaar geketend.

Een bekoring omvlinderde hem dan en in weemoed ontbonden beweende hij zijn hooge gedachten, thans bannelingen, die niet meer innekeeren konden.

's Nachts lag hij in een loozen slaap, gewekt door windgestreel, alsof een gestalte langs hem zweefde en hoorde hij over hem geluiden tot zoete geloften rijpen.

Angstig zette hij zich overeind, staarde naar de lamp en bad, om booze geesten ver te houden.

Hij bezocht niet meer den wever en zijn dochter, ontweek de vertrouwelijke begroetingen en de gemeenzame samenspraken op straat; en daardoor tot de overtuiging geleid, dat hij treurde over het niet gelukken zijner zending, kwam de aartsdiaken hem op een morgen verhalen, dat de bisschop het voorstel had aangenomen en dat zij beiden dienzelfden dag in het bisschopshof de nadere bevelen hooren zouden. Juist nu hij de zending niet gedachtig was, kwam de mare als een onverhoopte tijding bij hem binnen. Maar hij moest een schijn van vreugde en dankbaarheid aannemen. Hij vatte des priesters handen en met een scherpen lach, waarbij zijn oogen, zwart en wit, de stroeve vreugdvertooning hatelijk verhoogden, dankte hij voor zijn vaderlijke zorgen; en onder voorwendsel van zich om te kleeden, zonderde hij zich af.

Maar toen hij met zich zelve neergezeten was, aanvatte hij zijn slapen, sloot de oogen, door de werveling van gedachten vergeefs een enkel teeken voor de toekomst zoekend, en dan stond hij op, kleedde zich haastig en volgde den aartsdiaken.

Alsof hij uren tegen een vasten wind geloopen had, ging hij in blinde werktuigelijkheid met hem mede; en in het bisschopshof vond hij bisschop Boudewijn voorover gezeten in een fijn geweven priesterkleed, dat schijnbaar om zijn leden vloeide.

Gastvriendelijk wenkte de bisschop de beide mannen, wees hen een zetel.

Zijn groot langvormig hoofd, rondom bezet met een grijswitte hechte haarbedekking, lag achterwaarts. Zijn gelaatstrekken waren verdroogd, maar van voorname teekening en zijn vroomteedere blikken verpoosden op de mannen, toen hij zachtjesaan begon te spreken, dat de aartsdiaken, met de toestanden op de Veluwe bekend, van hem reeds alles had gehoord. Maar terwille van den schout zou hij nogmaals in 't algemeen uitweiden en plechtig ving hij aan: »De twist over de bezitting van de Veluwe tusschen den Graaf van Gelre, als leenman van den Hertog van Brabant, en tusschen ons heeft al te veel door zwaar geslagen strijden dien dorren grond van menschenbloed dooraderen en door brandschatting de woningen verminken doen tot muurgeraamten. Veel is daar uit het stelselmatige ontsprongen in een warreling van wanbeheer, zoodat ik in stee van met een milde hand het land te zegenen, daar onder spoorgerinkel harde woorden spreken moet."

»De heeren noemen zich mannen van Gelre en dan weer mannen van het Sticht, om de cijnsheffing te ontwijken, terwijl zij zelve, als waren zij de heeren der geheele wereld, van allen en van alles cijnsen eischen, en daarbij hun onafhankelijkheid zoo zwaar verzegelen, dat ze ter gezetten tijd de hulde aan hun leenheer, graaf of bisschop, aan hun allerhoogsten Heer, aan God den vader aller menschen weigeren."

Zijn gelaat werd overvallen door een roode kleur, zijn handen krompen tot vuisten en met een krijgmansruk den zetel van zich schuivend, stond hij op, liep door de kamer en dan zag hij de mannen aan.

Onder het bewegelijk gerimpel van zijn voorhoofd ontbrandden zijn blikken tot een heftig doeletreffen, alsof zijn habijt van moesselienen weefsel was, zoo beverig licht werd het beroerd, toen hij den arm uitstiet en riep: »Ik zeg u, de kromstaf is mijn geliefde medgezel en het gebed voor mij een staâge voeding, maar als mijn land verrotten gaat onder het wanbestuur van heeren, die het recht der Heilige kerk en

van den onvrijen man aanranden, dan zal ik mij vermenigvuldigen in oorlogsmannen en vervaarlijk tuchtigen."

»Als bannerheeren gaan de hoovaardigen door het land, zich vergrijpend aan kerketienden, en priesters laten zij verhongeren en verbedelen als waren zij gelijk aan de door overzwaren arbeid en cijnsverweldiging misbruikte schalkeigenen en hofhoorigen."

Zich neerzettend zocht hij weer zijn zachten toon, tot Warhold sprekend, dat hij, de bevelen des aartspriesters volgend, veel vrooms en nuttigs kon bewerken, want als de priester-afgezant gewantrouwd werd, kon hij als jongere en als wereldman veel ondersteunen en met bedaarden toeleg tot een veiligen uitslag leiden.

In den eersten tijd voelde Warhold zich zwaar beladen van hetgeen hij menigmaal gevoeld en thans uit de verontwaardiging des bisschops vernomen had. 't Verbleef in hem als een geboeide macht, die eenmaal in het land, haar krachten wijduit zou doen overstroomen.

En dan bezocht hem weer de droevige ontroering, alsof hij sedert de verschijning in de kerk iets van zijn zelfbewustzijn had verloren of in hem een ziekte was binnengeslopen.

Maar door de luidruchtige beweging om hem heen werd hij uit zijne overpeinzing opgejaagd. Veel dagen moest hij opmerkzaamheid en overleg aan de voorbereiding zijner reis besteden, zoodat zijn smart in het noodzakelijke leven verdoolde en 's avonds na besloten werkzaamheid in zwaren slaap te loor ging.

II.

Onder een zilverblauwe voorjaarslucht reden de aartsdiaken en de schout met een tiental ruiters de Burgpoort uit; en voorbij de Wijk der Lakensnijders kwamen de menschen wegen en gassen uitmonden in een volksoploop. Deuren en vensters klepten open en de gevels werden verlevendigd met vrouwen.

De eene hand aan den hals van 't paard, wendde Warhold zich om en zond met de andere afscheidsteekens.

Buiten de stad voelde hij zich nog gedragen door de eerbewijzen en door het vooruitzicht, zijn krachten uit te meten over een wereld, welke onommuurd uiteen zou weiden evenals de heide, wier geleidelijk geheuvel hun weg in een doffig bruine verte verheelde.

De heeren reden een eind voor de krijgslieden uit, die de rijen-van-twee-aan-twee verwaarloosden; en toen door een opening in het afgelegen woud de Benedictijner abdy van Oostbroeck bloot kwam, hoorden ze achter zich »de kerker der orde" uitroepen, zoodat de aartsdiaken een gesprek aanvaardde over de strenge tucht aldaar en over de armoe, die de monniken van den booze afgezonderd hield.

Maar ineens zette hij zijn paard aan, want de hemel werd grijs, aan den gezichtseinder voltrokken zich nevels, in afdeelingen over de heide schuivend.

Hoog over de weguitgraving reden ze den wind tegemoet op de regelmaat van den paardengang en op de maatgeluiden van het wapentuig, dat luid scharnierde. Kudden van dennen kwamen voorbij, de gezichtseinder verschool zich en eindelijk verzakte de hei in een woud.

Regelrecht reden ze door eene laan, wier steile boomen in den hooge duizelend al suizelend hun kroongetak in elkander strengelen deden. Langs de stammen slingerden de twijgen, zich uitspreidend tot een bladerenbehangsel.

En toen het woud in een doorzichtig zonnegroen verklaarde, werd het Warhold te moede, alsof zijn ziel de nimmer eindigende lichtafwisseling teruggaf.

Luchtig reden ze den Hessenweg over beverige schaduwvormen en langs hen in kloven der stamomlovering zagen ze sparren, nauw door den nevel verlaten, blauwen.

Maar het woud verdikte zich. De weg verzakte. De handen ter wering van de takken hoorden ze het moer aan de verzonken paardehoeven zuchten en het doode-hout-gekraak als vreemde kreten inbreken.

Warhold zag zich terug in zijne jeugd, toen hij evenals thans omweven was door woud. Maar in de zijdezware suizeling voelde hij een verharding in zijn binnenste aangroeien. De

snelle rit leek hem een oudemannengril, het zendingswerk een kinderspel, dat bij zijn aankomst dáar als glaswerk uit elkander rinkelen zou en bij deze gedachten verdroogde hem een heete dorst naar daden, wilde daden, die zijn belegen kracht vernieuwen en hem voort stuwen zouden tegen natuurgevaarten in, tegen storm of oermenschen in stede van in een ijdele geesteshoogte anderen te manen.

Na een wijle trachtte hij zich op te richten, maar door 't hoog- of kreupelwoud of over vlakten, waar in de verte heuvels in elkander liepen tot een ver verschiet, bleef hij gebogen in de lage stemming.

Buiten Voorthuizen verlieten zij den Hessenweg, om naar Puthem te rijden. De avondschemering bezette reeds het woud. De rit vertraagde onder stommelingen van vermoeienis. En Warhold, laf van 't strijden, gaf zich ten laatste over aan zijn paard en sprak om de opmerkzaamheid aan zijne toestand af te leiden.

Te Puthem zaten ze met Bertus den schout en met den kellenaar Folkert, die voor de capittelen van Utrecht de boschinkomsten en kerketienden van Puthem en Ermelo inde.

De kellenaar klaagde, dat Sijmoen van Hell aanspraak maakte op een stuk bosch tusschen Tonsel en Hornlo, hetwelk tot de bezittingen der capittelen behoorde, en dat hij daar reeds boomen vellen deed.

Zich klein voelend onder zijn onmacht vervolgde hij, dat niemand de heeren durfde manen, want bij het eerste woord sloegen ze de hand aan 't zwaard, schreeuwend, dat het goed van anderen door toovermiddelen groeide en dat zij daarom hun heerlijke rechten door daadzaken klaarden, waarop de schout van Puthem ongeduldig opstond in zijn langen lijfrok en onder het verspringen van zijn baard bij elke klepbeweging zijner groote kaken, de woorden van den andere bevestigde.

En geen wonder, vervolgde hij, want de heeren, geen opperheer erkennend, stroopten hun nabuurs landen af, bedrogen elkaar uit angst, dat één, grootmachtig, allen zou verslinden. Heer Sijmoen van Hell was weder in een twist ontaard met

den schout van Ermelo over een molen. Reinaldus van Elspete, die zich van Sijmoen tegen hoogen cijns had laten beleenen met een hoeve bij Drie, om daar een standplaats te verkrijgen, had onlangs lijfeigenen van den heer van Garderen, daar in den omtrek werkzaam, meegelokt en in Elspete gehouden.

Elkaar beurtelings bijvallend en inlichtend droegen de heeren hun pleidooi met handbetuiging en kracht van stemme voor.

De aartsdiaken, gewoon aan het leven op de Veluwe, begroef halverwege het gelaat in zijne hand en luisterde. Maar Warhold zag zich als aan een diepte vol spleten en gaten, waar hij zich neer moest storten, om te midden van het kwaad, de gapingen te stoppen; en zijne lafheid vloekend, zag hij naar den geestelijke, hoe die bedaarlijk den toestand overschouwde.

Den volgenden morgen gingen de gezanten naar het huis Hell, welks houten betimmering zware balken in den gevel droeg en aan de zijden met schiettorens verzwaard was; en in de zaal gekomen, traden ze op Sijmoen toe, die aan de schouw opstond en zonder nevenblik, den lijfrok wijd afhangend van den zwaren romp, den waardigheidszetel aan den wand beklom.

De vreemdelingen boden hun overtuigingsbrieven aan. Maar hij sprak met een kelderstem: »Ik kan niet lezen en mijn huispaap werkt op 't land!"

Een vertrekking van misnoegen kwam over het gelaat des aartsdiaken, maar hij herstelde zich en neerzittend zag hij geduldig naar den edelman, die met een afgetobden blik het doel van hun bezoek trachtte te herkennen. Maar eindelijk schudde hij het hoofd met de gelig-witte haren vlakuit als een matgetreden beestenvacht, en sprak naar Martinus wijzend: »Dezen priester zag ik meer, mijne heeren, wie zijt ge en wat komt ge ondernemen?"

De aartsdiaken verschikte zijn albe en met een lichten ophef zijner hand, noemde hij hun beider naam, Sijmoens belangstelling aanrakend met de woorden: »Heer, wij komen

in het land, om onrecht naar der waarheid maat te meten en verklaar ons daarom het verband van Uwen twist met heer Heimrick van Ermelo?"

Met overijling keek Sijmoen op en riep vergenoegd: »Ziet in weinige woorden: Heimrick van Ermelo komt uit een geslacht, waarvan een voorvader, in tijd van hongersnood belast met gelduitdeeling dit verkwiste voor eigen lasten en deze zonde is den nazaat bijgebleven. Men ziet hem steeds kleinmoedig en met onhoorbare listigheid zijn wil bedrijven."

»Reeds lang beleende ik hem met een watermolen, welke hij wederom in leen aan een hofhoorige gaf. En nu klaagde hij telken jare, zooals hij in alles pleegt te doen, dat de cijnsbetaling hem te zwaar aanging. Maar bij den aanblik mijner eerlijk opgeheven vuist slikte hij altijd zijn leugenwoorden in tot nu, hoort nu, mijne heeren, hij cijnsbetaling weigert, omdat hij arm zou zijn geworden, arm, hij, die overal wat na te sprokkelen vindt. Bijvoorbeeld, terwijl ik boomen van mijn hout tusschen Tonsel en Hornlo vellen laat, hij hetzelfde doet, alsof die grond hem aangeboren is. En bij elke navraag komt hij meesmuilend...."

De opgeheven hand van Martinus kwam zijn woorden tegemoet en hoogscherp deed hij volgen: »Heer Sijmoen, waarom kan in dit woeste land de menschenliefde ook niet groeien, kunnen de hooge heeren hun huis niet uitgaan zonder haat en strijddrift?"

Met een wijde rolling zijner stem brak Sijmoen in: »Steeds dreigend moet ik toezien, dat niemand het mijne aanrandt, want licht kan ik mijn heerschap beknabbeld en ten slotte opgevreten vinden. Zoo komt het, dat wij allen elkanders goederen aanzien, overwegende, of deze morgen of overmorgen de onze kunnen zijn naar onzichtbare wetten van het leven. En gij, gij zijt een vreemde en hebt aan te zien de vreemde zeden, welke overal hier dezelfde zijn. Gaat waarheen ge wilt, gaat naar Kostijn van Buckhorst, den machtigste van ons, die Graaf van Staveren en van Sallandt is, en dan zult ge uw woorden op een andere wijze leeren fluiten, want hij doet grootsch tegen grooten en met de kleinen, met de lagen,

zelfs met de heidenen, die zich in 't woud verschuilen, gaat hij laagloopend mee. En wat mij betreft, heeren van Utrecht, ik overpeins, of ik een onderdaan van Gelre of wel van 't Bisdom ben, en wensch de heeren verder goede reis!"

Overwegend koel antwoordde de aartsdiaken, dat hij door bisschop Boudewijn gezonden was, om rooden weerschijn van oorlog te vermijden en geenszins, om bevelen van heer Sijmoen van Hell, een leenman van 't Bisdom, aan te hooren!"

Het huis verlaten, besloten de mannen, dat Warhold terstond naar Heimrick van Ermelo zou rijden, om daar, in schijn over zijn twistgeding met Sijmoen sprekend, de verhoudingen der heeren tot elkander na te gaan.

De Schout ontving Warhold met een gastvriendelijk betoog en bijval van gebaren. Bij zijn gladde woorden rimpelde het vel van zijn gelaat, terwijl zijn dwerggestalte met bobbelige ledematen zich verlevendigde in een standenreeks, waarbij zijn lange baard onveranderd wolken bleef.

Af en toe zijn zestienjarige dochter Elsebeen aanhalend of haar met een woord de samenspraak inlokkend, deed hij zijn blikken minnespelen met zwakheden van zijn gast. Zijn arm aanvattend, noodzaakte hij hem, den waardigheidszetel te beklimmen, waar Elsebeen in haar jonge rankheid om hem toefde met kleine dienstomkransingen en speelschen dwang, tot een aangebrachte lekkernij of tot een beker wijn te lachen.

En Warhold, die gewoon was zich onder waardigheidsvormen te bevestigen, voelde thans zijn donkere gedachtenstemming vlieden en tevens zijn gezagsstand verliezen onder de vlotte beminnelijkheid van Heimrick en diens dochter. Glimlachend vroeg hij over aangelegenheden van het huis en dan met een opzet tot ernst over den twist met Sijmoen.

Heimricks hoofd verzonk ietwat, terwijl zijn blikken spiedden; en lijdzaam weidde hij uit over het geval, verklarende, dat de verrotte molen weigerde te loopen en om zijn woorden bij te lichten, wilde hij Warhold de wonde plekken toonen.

Dadelijk gingen zij op weg, Heimrick en Elsebeen hun gast ter zijde komend met gedienstige woorden en lachuitvallen — een vroolijk-onbestuurde gang over den heiderug en

verder langs de beek, die zoetjes murmelend meeloopen bleef.

Behagelijk luisterde Warhold naar Elsebeens gepraat. De tanden snijdend wit van onder den zwarten snorbaard glimlachte hij om haar wilden aard, van met een handgebaar haar woorden te hulp te komen en trotsig haar haren van de slapen terug te drijven. Haar kleed was wazig-groen, alsof de kleur vervliegen zou tot groene luchte-wijlen en reeds een weerschijn zweven deed over haar gelaat, dat, mager, snel in teekening verwisselde bij haar woordenzwermen en bij de vreugdevuren harer kinderoogen.

Maar aan de andere zijde temperde Heimrick de viering van Warholds bezoek, door landszaken te bespreken, behoedzaam, 't hoofd gedoken tusschen de schouders, soms met de handen voor zich uit, alsof ze ruimte maakten voor wat nog komen zou. De heeren waren woest-trotsch tegen laaggeborenen, ook tegen hem, als hij voor minder aan te zien was. Alleen Kostijn van Buckhorst, die den sleutel van de eendracht in de hand hield, was toegevend voor ingehoudenen, zooals voor hem, Heimrick, maar tegenover machtig-doenden werd hij óploopend. Slechts vond hij zijn gemeenzaamheid met keurmedigen, met halve vrijen en zelfs met heidenen en Brabanders, nagebleven krijgsbenden uit het zuiden, in wier gezelschap Kostijn heimelijk den gelijkgeboorne speelde, een bijzaak, die zijn roep-van-edel-zijn verminderde.

Warhold luisterde oplettend, totdat hij tusschenkomen en met een enkel gezegde als een hefboom des anderen spraakzaamheid opbeuren kon tot een vertrouwelijk-zijn.

Maar in de vaart van zijn verhaal zweeg Heimrick onverwachts en zich zelve berispend over zijn zorgeloosheid, riep hij uit, een zieke koe te moeten zien en 't was al laat. Warhold zou wel zijn dochter naar Ermelo willen geleiden.

Onder wisselgesprekken over den zwang en zwier der kleedij in de groote stad, liepen beiden langzaam, Warhold bewonderend 't onvoorbereide van haar rankelijf-bewegingen en zij, haar vroolijkheid nauwelijks hanteerend, draaide bij elke navraag met een vogelbewegelijkheid haar hoofd naar hem en lachte uit lust tot vroolijk-zijn. Stil staande bij de

beek, rees ze op haar teenen en rekte zich met sierlijken armenuitgroei naar 't groen, dat tusschen elzenstammetjes voortwoekerde.

Warhold lachte eveneens in zijn ongedwongen-worden en plukte, de warme bladerenweelde over hun hoofden trekkend wilde rozen, welke Elsebeen in de handen mengend, tot een ruiker verschikte.

Maar aan de hoeve van den schout schrok hij bij het besef van zijn verloopen waardigheid en ernstig nam hij zich te zamen, haar luidruchtigheid met vaderlijke woorden dempend.

Bij de terugkomst van Heimrick hervatten zij ernstige gesprekken en op verkenningsvragen, welke Warhold als schout gewoon was uit te zenden, antwoordde de andere als overvallen, looze woorden en bracht dan met een plots aangestoken scherts het onderhoud tot alledaagsch gepraat in veiligheid.

Den volgenden morgen nam Warhold afscheid. En zich bij den stoet gevoegd, reed hij het woud in over pleinen en door lanen en dan in het gedrang van looverboomen, wier takken allerwege braken. Het paardengetrappel verliep zich in het vachtige mos, dat in leenige wendingen over heuveltjes trok en zich om stammen windend, van glimmend groen verkleurde tot stalig blauw-en-grijs tot in de toppen der boomen, die in hun groei gesmoord, halverwege gebocheld stonden of kruinverwrongen hun verouderde takken uithingen.

't Verbrokkelende woud verlaten, stormden ze, als uit een nachtmeer hun stemmen weder beproevend, door Speuld langs hutten, laag gehurkt onder de lentegroening van reuzenboomen en bereikten ze de heide, de bruinachtig-donkere, vanwaar ze den hoogen boomendam tusschen 't Leuvenumsche en 't Staveren-woud zagen.

Toen voelde Warhold een schok van verlangen naar den aanvang van zijn heiligen arbeid-daar; en dan bezeten van een angst, dat hij te kleinmoedig zou wezen, bevroeg hij den aartsdiaken, die hem van ter zijde beschouwend, vermaande, niet te veel vuur in zijn handelingen te ontsteken en steeds over zich zelve te waken, want hij zou bemidde-

laar zijn tusschen 't wereldlijke, 't dierlijk gestremde en het geestelijke, den luchtig zich zelf opbouwenden staat.

In Leuvenum reden ze aan de eene zij het vergrijsde woud, waarin nevels vertraagden, en aan de andere de tusschen takomramingen glooiende weiden, in welks schaduwgroen zwarte-en-witte-kalveren-kleuren verpoosden.

En aan een open plek een hoorn van de hoogte hoorende krijten, zagen ze een vervaarlijk steenblok, de burg van Staveren, uit een heuvel bloot komen en laag daaronder de hamei, een omheining van palen, rond kruipen.

Binnen de ommuring op het voorplein en aan de zijden van den burg tot ver naar achteren was een veelvuldigheid van misvormde bouwsels en houten betimmeringen, van bak en brouwhuizen, van spijkers, schuren en stallen, molens en slijpsteenen, te midden van het werkende volk, dat van uit de verte door elkander liep tot een warrig geheel. En toen de ruiters onder houthollig paardengetrap de brug overreden, stolde het veelledig beweeg tot één beeld. Enkele traden nieuwsgierig naar voren, de stompe blikken tegen het geblink en geblank van harnassen en wapenen, toen het werk zich weder in elkander schakelde, want van achteren den burg kwam Kostijn van Buckhorst aanloopen, breed in zijn lijfrok, waarachter een lange mantel bolde; en bij het herkennen van den aartsdiaken de breede lippen tot een binnengesprek bewogen, riep hij een luiden groet naar de heeren.

De meier rende, den sleutelbos in gerinkel achter zich aan, de brug over, tusschen de paarden toeschietend en eigenschalken om bijstand aanschreeuwend.

De heeren stegen af en gingen de burgpoort door, betraden het rondbogige gewelf, waar tonnen en manden te vermolmen lagen, en bestegen de nauwe wenteltrap.

Een tapijt verschoof — en ze kwamen in de zaal, die, bewaakt door zwaarlendige pijlers, voortsnelde langs schrijnen en een enkelen dressoir en voorbij kleurengewimpel van wapens-aan-den-wand of metalen flikkering van schildbokkels en aan weerszijden der schouw in de uitbouwing van twee schouwvensters uitmondde.

Kostijn vergezelde zijn gasten stap bij stap met een geketende statigheid, hen aanmoedigend, zijn woning tot een veroverde burg te maken. Maar te midden van het bedrijf, het aanbrengen van ververschingen door kamerlingen in het tusschen de gesprekken uitschieten van des meiers bevelen, keek Kostijn met een stilstand in zijn blikken voor zich en zijn lippen verlieten elkaar in een weifelend-kwaadaardig-zijn.

Maar dan glimlachte hij weer, toen zijn dochter Janne door de heeren begroet werd. Vroolijk maande hij, te gaan zitten en de bekers te ledigen en de vormelijkheid ontglippend, schreeuwde hij er aan toe, dat dit hem gezellig zou aandoen, daar hij zelf zoo'n dorst had.

En terwijl Warhold den geledigden beker teruggaf, naderde Janne, uit de blonde haarhangsels het speurend gelaat, waaruit haar blikken onbevangen volhardden, en zijn albe aanvattend, vroeg ze: »Een kunstig geweef, zijt ge een priester in dit lange gewaad?

Hij schudde van neen, verhalend, dat deze dracht in Utrecht dagelijksche zwang was en zich bedenkend, dat hij in een oneerbiedige traagheid vertoefde, stond hij op.

Maar zij, bevangen van bewust-zijn, dat ze tegenover een heer stond, nam zich huiverig-lachend te zamen en liep heen.

Kostijn geleidde de gasten naar de vreemdenkamers en Warhold, wiens doen hij met een zoekenden glimlach gevolgd had, klopte hij op den schouder, roepende: »mijn zoon en bij alle Heiligen zou ik een gelukkig vader zijn, ga mee. Ik zal u mijn heerlijkheid toonen!"

Zij hervatten de bestijging der wenteltrap, welker gesteente, met ijzeren binten doorspied, als een draak zich boven hun hoofden kromde, en de tinnen betreden, liepen ze langs de muurbrokkige transen en zagen naar omlaag, naar het voorplein en dan springend over balken, planken en verdedigingstuig gingen ze naar de achterzijde, vanwaar ze de door paalwerk omheinde gaarde en den moestuin ontwaarden en verder over het woud heen de heide, die machtig overhelde naar Garderen.

De graaf, naar de verschillende plekken wijzend, noemde

de namen en legde hun onderlinge ligging uit, Warhold met een kier van wantrouwen aanziende. Maar eindelijk het toonlooze zijner stem verlatend, greep hij hem bij de hand en vroeg hem overhaast: »Wat komt ge hier doen?"

Zijn blikken waren onverzettelijk van schrik. Over zijn uitstekend gebit vertrok het vel tot een wachtende spanning en toen Warhold antwoordde, dat hij slechts goed kwam doen, stond Kostijn een wijle in zich zelve, de roode haren als spaanders in den wind; en dan beleed zijn gelaat een verdroogde droefheid en begon hij te spreken, al fluisterende omkijkend naar den wind, die onder zijn mantel doorreed: »Als mannen der kerk binnen komen, kijk ik, of de ellende meesluipt, want sedert een geestelijke, een gast van dezen burg, mijn kostbare vrouw tot een bleeke vroomheid verleidde, misschien door haar een woord in te geven of door haar te vergiftigen in de uitzweeting zijner geheime persoonlijkheid, zoodat ze van bleekte dood ging, ben ik als een twijfelaar de tijden ingezeild en de vroolijkheid is mijn huis door alle poorten uitgeloopen."

»Mijn oudste zoon Gerhard is zonder nabericht in het Heilige Land gebleven en mijn jongste, die zich in de Premonstratenser orde verbannen heeft, staat dáár op de heide bij Garderen armer dan een halseigene, maar bij elke prediking zoo veel te rijker in toornige woorden, waarmee hij mijn vaderschap havent."

»En in deze verlatenheid leun ik alleen tegen mijn dochter Janne; de andere Gheride is van onmatige vroomheid bezeten."

Hij stond in een onnoozele verwildering om zich heen te staren, toen Warhold zijn moedeloosheid verzorgen ging met beloften, dat de leegte rondom hem in een gedrang van vroolijkheid zou verkeeren, als hij waarachtig gelooven en met de hulp van den heer aartsdiaken zijn verharde levenswijze ontbinden wilde.

Kostijn luisterde aanvankelijk niet, maar Warholds stem, zich bestendigend in een orgelzwelling van medegevoel, verweldigde hem. Zijn gelaat verbreedde zich, zijn blikken verklaarden; en zijn breede handen van onder den mantel

uitslaande, trok hij grinnekend den jongen man mede, hem prijzend om zijn menschelijk medegaan.

's Avonds zaten ze, Kostijn en Janne en de heeren uit Utrecht, aan het einde der zaal om de schouw, achter hen de kleurenvervaging van tapijten, waarmee de schouwvensters waren afgesloten. In de hoeken dikte de duisternis aan, zich lengend naar de ingangszijde, waar lijfeigenen 't hoofd naar omlaag kwamen brengen en halen en op een woord van den meier schielijk terug traden. En aan de wanden gingen de kleuren uit en smeten de kleine in lood gevatte rondboogvensters zilverplassen over den tegelvloer.

Toen de standaardlampen aangedragen waren, zaten de heeren uit Utrecht straf in hun zwart gewaad en Kostijn breeduit in zijn lijfrok, die hier en daar uitbultte, terwijl de lange mantel over den vloer geplengd in zijn schaduw ver dwaalde.

Janne, zijdelings in haar zetel geleund, was in haar wit gewaad tusschen de anderen als een lichtstraal in een omfloersde kerknis. En wanneer in de schouw stronkige blokken verzakten en der vlammen roode adem de zaal intochtte, lichtte zij hoogwit uit, alsof ze ten hemel varen zou met rozige plooienranden en met een kopergegloei harer blonde haren.

En dan weer teeder omvat in half-duister zat ze, de handen in den schoot, te turen.

Kostijn, die zich gedurende het hortende onderhoud telkens wantrouwend naar de heeren gewend had, verhaalde plotseling, gemoedelijk in zich zelve lachend: »'t Valt me zoo in. Eergisteren tusschen Uddel en Garderen trof ik vrijhoorigen aan, die een marskramer met paard en al mede voerden."

»Den man, die hongerig een hoeve binnengeloopen, onder bedreiging van doodslag eten geëischt had, nam ik gevangen en zond hem ten geschenke naar den heer Van Garderen met de boodschap, dat ik daarvoor twee vaten rijnschen wijn als vriendschapscijns eischte."

Listig lachend zag hij rond. Maar des aardsdiakens blikken zochten hem te treffen, terwijl hij glooiend aan berispte, dat

het een harde daadzaak was, een man-in-nood tot halseigen te verminken, inplaats van een weergeld te eischen, zooals dit rechtvaardig was naar de wet. Voortaan zou de bisschop strenge maatregelen daartegen uitbreiden, waarop Kostijn ongeloovig uitriep: »Moet ik voor zoo'n vreemden bespieder en afzetter van gestolen waar het aloude gebruik ter zijde laten? Ik heb hem met een genadigen scherts naar mijn buurman gezonden, maar geestelijken kennen geen scherts; en was hij in de macht van een ander geloopen, zou hij dan niet zonder een biecht of een zucht neergeveld of gehangen zijn?"

Daar de anderen duister voor zich zagen, stond hij op en schreeuwde: »Antwoordt dan, ik ben hier toch niet alleen?" »Handel ik niet edel, wanneer ik in plaats van bloed uit een mensch te slaan, onschuldige scherts bedrijf. En de man zag nog dankbaar om, toen hij veilig weggevoerd werd."

De heeren trachtten hem tot een klaarder begrip te leiden, elkaar bijspringend met wenkende woorden en met een drang elkaars gedachten aan te vullen, Warhold somtijds met te veel drift in zijn proeve, zoodat de aartsdiaken hem met een handgebaar terug moest houden.

Maar Kostijn, het looze praten moede, keerde zich van hen af en staarde doof naar den grond, van tijd tot tijd stelselmatig de schouders ophalend en dan glimlachend naar Janne, die verloren tusschen het twistgesprek, nog in dezelfde houding elk gebaar van Warhold bewaakte, hoe hij koen uitviel en dan halverwege aarzelde. Met droomerig-starre blikken volgde ze den rand zijner kort gehouden haren langs het wilskrachtige voorhoofd en zag ze zijn blikken onder den voorsprong van wenkbrauwen teeder uitzielen en dan, verguld met lamplicht, haar vaders woorden trotseeren.

Dan stil het woord vattend, besprak hij met haar het dagelijksche leven, hoe in zoo'n afgelegen burg de stonden traag vergingen en de dagen op elkaar geleken.

En zij in een aandacht bij zijn stemme vertoevend, vertelde van haar bezigheden, van spinnen en weven, van den groei in de gaarde en van haar duiven, die ze hem zou laten zien.

Maar allen kwamen uit hun houding, toen door den schemer Gheride in een rafelig kleed te voorschijn trad en zonder groet zich ter zijde neerzette. Haar groote oogen, rijp-zwart in de beenige holten, zagen niets en haar lippen lagen ongehouden zwaar op elkaar in het magere gelaat met gedeukte wangen.

Kostijn, die onbehagelijk naar haar omzag, riep de zaal in, dat men den kapelaan ontbieden zou, om voor te lezen.

De lezenaar en licht werden gereed gezet; en de kapelaan Zacharias, een versleten gewaad om het magere lijf, trad groetend voor en begon, het gelige boek met hulpelooze knokkige vingers bladerend, te lezen, langzaam-toonig, van tijd tot tijd ophoudend met een blik uit zijn waterig-blauwe oogen.

En na de lezing werd de dag met een kort gebed verzegeld en gingen allen stil een goeden nacht wenschend, uiteen.

De volgende dagen waren vol gedwongen werkzaamheid en uren afwezigheid van Kostijn, die vreesachtig een samenkomst met den aartsdiaken ontliep.

Maar deze, ten laatste dreigend met een vijandelijk heengaan, drong hem mede te gaan naar zijn slaapvertrek, en in de benauwing der vierkante ruimte deed hij hem tegenover zich zitten en sprak over de eischen des bisschops, dat de kerketienden door de kerk zelve geïnd zouden worden en niet door wereldlijke heeren, die de geestelijken verhongeren en verwaarloozen deden, als waren ze armelijke hoorigen, — dat verschillende lasten van hofvrijen en hofhoorigen, voornamelijk de honing-, bier- en vlascijnsen bij wanbetaling wegens armoede niet bij nieuwe maan of bij het slaan der klok verveelvuldigd werden, en dat hij zelf van zijn Stavernsche goederen een helft der vroeger gangbare cijnsen aan het bisdom moest afstaan.

Onrustig verschoof Kostijn op zijn zetel en belegerd door angst voor des priesters onverzettelijkheid, deed hij de vuisten krimpen en in een huilerige woede schreeuwde hij, dat de bisschop wel eischen boven elkaar kon metselen tot een tiranny van cijnsen en kerketienden, dat hij hem wel het vel van zijn lijf kon pellen, of zijn dochters afdwingen, om

daarmee zijn slaapkamers te sieren, maar dat hij ook aan eischen van den graaf van Gelre te beantwoorden had en dat hij liever dezen gehoorzaamde, want hij zond geen heimelijke boden, om hem te dwingen.

Toen hij uit zijn woede gekomen de pijlpuntige blikken des aartsdiaken ontmoette, geraakte hij in een bedremmeling.

Maar de geestelijke gaarde een keuze van zachtzinnige woorden bijeen, waarmee hij hem vaderlijk bestrafte en dan prees voor zijn goedheid, welke, weliswaar bemost met zorgeloosheid en landsgebruikelijke ruwheid, ten slotte toch haar goudgeglinster bloot gaf.

En Kostijn, zich te goed gedaan aan de mooie woorden, stond met een verwaaide gelaatsuitdrukking en met wateroogen zijn beverige stem te beproeven en al sprekende verliet hij zijn oproerige stelling.

Een glimlach tusschen de vleezige lippen, vroeg de aartsdiaken nog, of een hoorige, wanneer hij verzuimde op gezetten tijd van zijn hoorigheid in de zaal te getuigen, niet tot lijfeigenschap verviel? En zich zelve antwoordend, vervolgde hij, dat Kostijn eveneens zijn hulde aan den bisschop te brengen had, ten minste als graaf van Staveren, omdat deze heerlijkheid ook bij den Graaf van Gelre als een leengoed van het Sticht beschreven stond; en als deze besproken zaken en ook andere niet nagevolgd werden, zou de bisschop elke verbindtenis met de Veluwe lostornen en gewichtig straffen.

Warhold, die zich later bij hen voegde, moedigde Kostijn aan in voluit geroepen aanhalingen; en deze gaf vergoelijkend zijn toestemming, dat een vergadering met heeren uit den omtrek belegd zoude worden en dat zij voor dien tijd verscheidenen moesten bezoeken, om hen aan te drijven tot een begrip der nieuwe gebeurtenissen.

Op een morgen, toen er besloten was tot een tocht naar Herbert van Putten, den heer van Puttenstein, die reizigers beroofde, bespraken de drie mannen in de zaal, dat Herbert, hoewel door Kostijn als graaf van Zalk met goederen langs de zee beleend, als een bannerheer op Puttenstein vertoefde

en zijn leenheer zelfs hatelijk tegemoet kwam, omdat zijn zoon Aernoud vruchteloos om Janne gevrijd had.

Tegen den hoogen zetelrug aangeleund, betoogde Kostijn, wiens hoofd langs den korten vleezigen nek met zijn romp ineengegroeid scheen, dat het zijn schuld niet was, maar dat Janne den jongen man ongaarne zag komen.

In overwegende eensgezindheid stelden ze hun eischen tegenover Herbert vast, toen Janne luidruchtig binnen stuivend de zaal inriep, dat ze den schout kwam halen, om haar duiven te laten zien.

Den arm op haar vaders schouder, stampte ze met den voet en boog zich over hem heen, zoodat haar blonde haren over hals en rug in een gladde glooiing tintellichtten en in trage bundels zeurden langs Kostijns gelaat, die onder het liefjes-doen verweekt, haar vrijheid gaf.

Warhold stond met een glimlach van hoffelijkheid op en beiden sprongen onder lichte uitroepen van de trap, gingen langs de werkplaatsen en schuren tot aan de gaarde, die door een hooge stekelheg en daar binnen door een samengroeiing van heesters, afgesloten was.

Janne, den mond van lachende verwachting open, riep hem toe, op een afstand te blijven en de armen langs de zijden gestrekt, floot ze, waarop de duiven, de witte en grijzigblauwe kwamen aanvliegen en om haar vleugelend zilver blinkige kleuren veranderen deden in een schijn van melkwit en het vossevachtbruin harer vlerken nauw merkbaar ommewendden tot onweerswolkig paars-en-grijs. De dieren trippelwaggelden over haar armen, omkreitsten haar hoofd en naderden met spitsigen snavel haar gelaat en haar haren, die door de vleugelzwaaiing opgeschud, uiteenwaaiden.

Na de vogels gevoerd te hebben, naderde ze Warhold, behaagziek van zijn gelaat een bewondering lezend en leidde hem onder voortvluchtig gepraat in de gaarde. Het bovenlijf op de heupen wiegelend, wendde ze zich veelmalen om als tot een begroeting der zwenkende takken en lachedronken wenkten haar blauwe, bruinblond omhaarde oogen en schitterden haar tandenrijen tusschen het mondenrood.

Onder haar bekoring ontplooide zich in hem een weemoed; en de oogen in een milde dofheid, gedacht hij haar, die hij als in een droom gezien had, en van wie hij thans in Janne een verwandtschap meende te ontdekken, een vrouwelijke veelzijdigheid, als lentezongespeel zijn ernstig wezen ontwinterend, zóó, dat hij door weelde bezwaard werd.

Al wandelend langs de kleine paadjes schikte zij zich tot een ingetogen gesprek, en beiden bukten zich over de met ganzerik, munte en rozemarijn begroeide bedden, waaromheen zedig aangerichte cypressenranden der paden ommegangen inkennig stijf beperkten, terwijl hier en daar een boom in lentegroen uitzweefde of groeide tot een kroonverbreeding.

Ze verhaalde, dat die gaarde door een prior, een vriend harer gestorven moeder, naar 't bestek van een kloostertuin was aangelegd.

Alsof er iets ernstigs tusschen hen in geschemerd was, sprak hij met een belemmering. Maar Janne, als ontwaakt uit een droom, beschouwde de groening der gaarde, en naar omhoog ziende, riep ze zuchtend: »Zie, de hemel is boven ons tot een blauwe zoldering en rondom zondert het groen ons af als de wanden eener kamer."

Maar een gerucht deed Warhold naar het hek ontvluchten en uit het stalhuis zag hij de paarden, opgetuigd met de hooge zitting der zadels, naar het voorplein stappen.

In een droeve verstrooidheid reikte hij haar de hand en het lichten harer oogen voorbijziende, verliet hij haar en ging naar het voorplein, waar de aartsdiaken en Kostijn wachtten.

De drie mannen stegen op en Staveren en het Staverenbosch verlatende, reden ze langs Elspete en door de Elspeter en Vierholder wouden, een verwildering van boomen, welke tegen bloote heuvels schuine stormden, de takken nog vluchtend met de vaart van den wind en daartusschen ontbloote stammen met enkele takkengeraamten tegen het blauw van den hemel. En dan reden ze langs een wand van dennen, wier slanke stammen hun kruinen in elkander groeien deden tot eene wolk, die in zich zelve bewoog, een zwaarmoedig gedruisch onder schrijnend gepiep der stammen, die in de

beweging meegetrokken, zich pijnlijk rekten of half ontworteld hulp behoefden tusschen het kleinere hout, welks takken aan den ziltigen bodem nippend, rossig verkleurden of besmet waren met een zilveren mosbeslag. Ze reden steil bewande dalen in, waar de bladeren zich over hen stortend, de lucht besloten en de kleur der heidestruiken verduisterden tot een gruizig zwart-en-grauw, toen een man, uit de bladeren schietend, naar Kostijn toeliep.

Deze deed zijn paard stilstaan en lachend sprak hij tot den Brabander, die in een vervellenden lijfrok, 't hoofd omhangen met roet-zwart haar, eenige woorden fluister-fluitte en dan verdween.

Bij het Oosteinde gekomen, zagen ze het woud verklaren en verder enkele hoeven zich uit het groen ontbakeren.

En voorbij Elburg rotste uit een heuvel de burg Puttenstein op, aan de zeezijde verlevendigd door weilanden en aan de andere droefgeestig aangedaan door heidevelden, waar moerasmeeren, evenwijdig aan de vlakte, sluimerloerden.

Toen ze de zaal betraden, stond Herbert, een knokkigslanke gestalte met een grijzen sikbaard, nevens zich zijn zoon Aernoud, de heeren met een ijzeren blik te bewaken en den weifelgang van Kostijn bemerkend, waagde hij geen wenk van gastvrijheid.

Maar de aartsdiaken gebruikte dra het woord, om den toestand uit te leggen, hoe de bisschop de verhouding der heeren wenschte om te werken; en daar hij daartoe den steun van hen behoefde, was hij, aartsdiaken der Sint Pieterskerk, met den schout Winckhorst en met Kostijn hierheen gekomen, om te beraadslagen.

Een trekking van wrevel beheerschte Herberts lippen en Kostijn hard aanziende, spotte hij: »niet lang meer, en ge wandelt met den wijwaterbak, om zondige plekken weldadig te maken."

»Maar voorloopig beschenkt ge mij met het bondgenootschap dezer heeren en ten slotte met uw eigen wijsheid, welke echter licht gevonnisd zal zijn door de wijzere uitspraak uwer vuist."

Steeds in denzelfden stand, wendde hij zich tot de anderen, verwonderd vragend, wie de bisschop was en waarom deze de heeren tot zulke aanmatigingen leerde loopen, waarop Martinus, het verbleekte gelaat met den snavelneus naar omhoog, toornige woorden de zaal instuurde, dat hij hier stond als afgezant van bisschop Boudewijn en dat — wanneer Herbert van Putten met de waardigheid des bisschops narrespelen en diens macht voorbijgaan wilde tot onbeschofte daden — zijn burg verbrokkelen en hij en zijn geslacht en al zijn aanhooren evenals het zand der duinen, verwaaien zou onder het gemeen.

Wantrouwig hernam de andere, dat hij zijn antwoord beleenen zou aan den tijd en onverwachts zijn standplaats verlatend, ging hij voor Kostijn staan en lachte hinnekend naar omhoog.

Kostijn, verwilderd — stug uitkijkend, verzonk ietwat in zijn mantelafhang en liep dralend, door de anderen gevolgd, uit de zaal.

Onder den terugrit sprak hij niet en bleef telkenmale achter; en te Staveren gekomen, liep hij onrustig rond, totdat hij Warhold met Janne in de zaal aan een schouwvenster aantrof.

Kostijn zag hem aan met oogen, die tusschen 't harde ooghaar brandden en door zijn toornopschuiving schortte zijn stem, een klaaggeluid, dat Warhold goeds beloofd had, maar dat thans zij beiden met goedmoedig stemgedraaf hem dreven naar een narrespel, een onwaardig samentreffen van gedachten, waarin zijn naam van sterke faalde en zijn standhouding als graaf van Staveren en van Sallandt wankelde.

De armen, hoekig aan 't lijf, volbrachten vuisten en 't gelaat schreeuwrig-rood riep hij, dat hij nog aarde onder zijn voeten voelde en dat hij niet door anderen geleid wilde worden, om als een knaap te stotteren bij aangelegenheidsbevloering, waarop geen anderen verwijlen zouden dan priesters, die gewoon zijn, met woorden te rinkelen en met de oogen te talen en met de armen vreemde vormen in de lucht te gebaren.

Warhold deed een stap naar hem, en zag hem ernstig-verwijtend aan en dan naderend legde hij een hand op zijn schouder en vroeg: »Hebt ge nooit ter versnelling eener goede zaak of om uw aandacht aan een edel doel te hechten uw beker laten staan tot een verzuring?"

Kostijn schudde van neen, waarop de andere uitviel: »Onnoozele," vergeef me, ik zal u heeten: »vreemde in den tuin der hooge werkelijkheid. Vermijd ter wille van een streven lijfelijke streeling en drager zult ge worden van een wondersnarenspel, waardoor veel dingen, door uw liefelijkheid gewekt, tot u zullen komen met een wederspel, een geestelijke streeling."

»Maar zooals thans ter wille van het hooge doel, dat wij nastaren, moet ge zwanger van pijn en schaamte in onze liefdeomraming blijven en bespieden het koninkrijk van het onzichtbaar hooge leven; en de grenzen eenmaal aangetreden zult ge, zwijmelend in jong genot, zonder een ommeaarzeling voortgaan."

De trekken log afzakkend, verstiet Kostijn een dof gebrom, dat te loor ging in zoeken naar een woord, om zijn overwicht te behouden.

»Jonge vriend," sprak hij »de duiding uwer woorden zie ik niet, maar wel hoor ik hun moedigen samengang evenals krijgslieden-evenmaatgestap naar de overwinning. Ge sluipt niet naar priesterwijze zijwegen in, maar praalt op de groote straat en stoot daar uwe gedachten ver voor u heen, zoo ver, dat ik ze niet kan vangen."

»Zooals ge hoort, spreek ik ook rechtuit, bewolk u niet met wierook. En daarom vraag ik, blijf des aartsdiaken lange reden voor mij klaren, opdat ik het vertrouwen in zijn raad en ook in mij zelf, in mijn geweten, niet verliezen ga."

En in vertrouwelijk beurtgesprek liepen ze door de zaal, soms rukkend aan den ernst met een ruw woord, dat hen dan wijlen deed in ongebonden lachen. En Warholds geest snel varend op een hooge streving, viel dan plots in Kostijns evenmoedigheid met een gelijkenis en dreef zijn log verstand tot een begrijpen en tot een bekentenis van 't geen de ruwe

aan de overzijde van zijn levensgrachten schemeren zag.

Toen Warhold een morgen de zaal betrad, die op dezen tijd met bloemen bestrooid was, vond hij in 't midden Janne, mijmerend in een zetel.

Zich neergezet aan den wand, zag hij onder heen en weer gepraat, hoe haar gewaad van roode pellenen, gezeefd door de witte moesselien van haar bliaut, blozend tuilde naar den vloer, waar om haar heen de bloemen teekens schreven over de tegels, welker kleuren zich in 't glazuur van steen tot steen herhaalden. En rondom haar hoofd zag hij de vensterkens, de horren van het zonnelicht-daarbuiten, verdeeld als in ruitjes van brokaatgoud, haar haren tot een brandend blond ontsteken.

De glanzing harer oogen bewaakten lange wimperhagen. Over haar wangen waren de blosjes als rozenblaadjes drijvende in melk en deze blankvleezigheid, die zich verpoosde om de lippen, veluwvelde naar haar hals en zweemde onder den harenval naar ivoorgeel.

Warholds houding bespiedend, verliet ze onverwachts het zorgeloos gesprek, uitroepende: »Lieve heer, een meegevoel doorwaadde mijne ziel, toen uwe woorden, wijd en zacht als duivenslagen, ruw aangevaren werden door mijn vaders drift."

Warhold, door haar bekentenis verrast, antwoordde: »Jonkvrouw, ik bewonder u in dit schoone overkleed der ziel en gaarne zou ik in 't heilige van uw zielewezen-zelf verwijlen, want wonder ombloeit het mij, nu ik aanmerk, dat gij, die bij deze zeden aangelijfd zijt, mijne gedachten niet zaagt verteeren in een verre vaagheid."

In zelfvergeten zond ze haar stem hoogklankig op en in verteedering paaide zij ze tot een zacht geluid, toen ze antwoordde: »Heer Schout, zoo gaarne voed ik me met gedachten, welke als schouwrookjes in het blauw verzeilen en waardoor het harde om mij heen vervalt, want, lieve heer, het leven rondom ons is hard. De heeren, die bij elk handgebaren een bevel ontlaten, dragen een staal-bepantserd hart en hun stuursche gang, hun gure groet en hun weerbarstig gastespreken verwelken mijne vreugde. Dikwijls moet ik

weerzinnig mijne schreden wenden, wanneer zij onder looze woordenspeling met rauwe handen naar mij tasten. En al ben ik ongewoon als een distel stekelig aan den weg te staan, heb ik behoefte aan bekleeding aller dingen, aan een teedere aanwending van het woord en aan een hoofsche geleidelijkheid in manieren en gedachten, waarlangs men ongemoeid tot een verheven hoogte ijlen kan."

Een oogenblik zat hij te staren en dan verluchtigde een ongeweten lachen tandenrijend zijn gelaat en schichtig rijzend liep hij tot haar, nam met een vlijtigen greep haar beide handen en riep: »Uw woorden jagen mij in een juichgedrang. 'k Herken in u de genoot, de medestrijdster. Ge zult mij helpen, mijne vreugde opbeuren en samen zullen we, onze zielen wederkeerig sterkend, het woord bewerken tot een daad en op 't voorhoofd der menschen het teeken van 't leven merken."

Verrast was zij opgestaan, en terwijl haar handen in de zijne bleven, ontvloog haar rood gewaad een blozing naar haar wangen en haar blikken zochten een schuilhoek, toen een lijfeigene den heer van Horsting roepen kwam.

In haast verliet hij Janne, haar laatste woorden in een zoete zangmaat bij zich dragend.

Een groote dag leefde in hem, terwijl hij de burg afsteeg en op 't voorplein zich bij den aartsdiaken gezelde, die Kostijn aanmoedigde, mede te gaan naar zijn zoon Bartholomeus, den Premonstratenser.

Maar deze antwoordde rauw: »Neemt me mede waarheen ge wilt — ik zal uw woorden bijspringen — maar niet naar hem, die, met angstvallige zorgen tot een man verstaald, later tot mij kwam, verkleed in 't geestelijk gewaad, om mij met een klopjacht van oneerbiedige woorden te verontrusten en mijn houding te midden van onderhoorigen te mismaken en te niet te doen."

De aartsdiaken klopte hem bezwichtigend op den schouder en ging haastig met Warhold heen.

Ze liepen den weg naar Uddel. Warhold, voelde zich lichter gaan en lichter denken, want zij, die de menschen

kende, zou hem ter zijde gaan en aanwijzen het doel, waarnaar beiden uitzagen.

Voor hen uit verrondde de heide zich tusschen de lendenen van zwaarwichtige wouden en aan hun rechterhand kwam ze wijduitgelegen met den gezichtseinder samen.

Bij een moerasmeer zag hij hutten van heideplaggen als misgewassen uit de aarde steken. De aartsdiaken wees er heen met de woorden: »De nederzetting van pater Bartholomeus!"

Uit een der roestig gevlekte heidehutten dook de pater te voorschijn, richtte zich in zijn zware belichaming op, het hoofd naar voren, om de aankomenden te herkennen; en hun te gemoet gegaan, drong hij aan, dat zij voor zijn woning zouden neerzitten.

Zijn lippen waren van elkaar tusschen de bolvleezige wangen en uit zijn oogen zochten de lichtende blikken het verhaal van Martinus' reizedoel op het gelaat der heeren dieper uit te vorschen. Gestadig volgde hij Warholds gedrag, hoe zijn lijf, zijn gebaren, zich leenden aan den gang van 't gesprek en bij een gedachtenvaart zijn bezieling uit den weemoed zijner oogen straalde, terwijl zijn gelaatshuid, strak over de ontwikkelde kaken, als gepolijst was.

Na een belofte gegeven te hebben, op een vergadering bij zijn vader te verschijnen, verhaalde Bartholomeus op hun navraag, dat de met hun gekomen broeders door gebrek en honger verslagen naar hun klooster teruggekeerd waren.

Maar de aartsdiaken verstoorde de aandacht, door zorgezinnend zijn handen in het zand te baden en dan zijn blikken aan die van den pater stil te houden; en ten laatste wenkte hij Warhold, heen te gaan.

Toen de geestelijke heeren alleen waren, leidde Martinus de samenspraak in met de woorden: »Uit naam van den bisschop heb ik u veel te vragen en te gezeggen en hierbij smeek ik uw lankmoedigheid af, want wij zijn zondige menschen en onze woorden vermengen zich soms tot een kwaadaardig vergif."

De pater sloeg zich voor de borst en antwoordde: »Spreek, spreek, ik ben bereid, onder de kastijding te knielen."

En de aartsdiaken sprak: »In plaats van de zwakken te sterken, trekt ge heidenen aan en Brabanders, die vervreemd van de heerschappij. zich verduisteren in het woud."

Moeielijk beurde de pater zijn stem op en antwoordde: »De beginselen der orde gebieden mij, niet menschen te zoeken, maar hen door onze levensvoordracht tot ons te roepen."

Maar de aarstdiaken sprak: »Waarom keert ge u zichtbaar tegen de heeren, hen ten aanzien van het volk verlagend, en schut ge verloopen menschen onder uw hoede?"

Ontsteld rees de pater en zijn ruig habijt bewoog zich als een tapijt voor den wind, zijn lippen scheurden zijn gelaat, toen hij uitriep: »Heilige Maagd en alle Heiligen aan mijn zijde! Zij weten, hoe ik mij toornig keeren moet tegen de heeren, zelfs tegen mijn vader, zoodat het mij driftig smart."

»Ik sta niet tusschen menschenbedrijf en daarom verneem ik slechts, wat armen en onnoozelen tot mijn medelijden komen aandragen, en wat ik hoor in kerken en kapellen, als ik Gods woord daar ontkerkeren en dan vervaarlijk tuchtigen moet vanwege de goddeloosheid, het misbaar, waarmee de heeren Gods tegenwoordigheid schenden, den heiligen kerkdienst teisterend door het rumoer van den medegebrachten jachtsleep, honden en valken, en de aandacht verschrikkend door luide gesprekken en onderhandsch gevloek."

»En meent ge onder Brabanders en heidenen, hen, die lichtschuw en hongerig en dorstig, mijn handen naderen en uit mijn armoe geput, zich onder mijn woorden neerzetten en opzien naar de beloften, welke ik onder hen zaai, meent ge dezen — dan zal ik voortaan als een heraut, die de taal van zijn meester invoert, hen naar burgen en huizen verwijzen, zeggende, dat zij daarheen moeten gaan, om hun straf te innen en de heeren gereedelijk te dienen."

»Maar voordat zij van mijn celle wijken, zal ik hun onverzorgde lijf verplegen en hun mijn vredewoorden als reizevoorraad medegeven, want ook ik weet hoe het rondom den eenzame huilt."

Hij had zich hoog opgericht en terwijl zijn schonkige zijden beefden, was zijn stem uit de bolvleezige wangen gevaren

tot een bazuingeschal, waardoor mannen in de andere cellen gewekt, stonden te luisteren in melaatsche gewaden en met triestig verregende haren.

Peinzend met het hoofd toeknikkend gaf de aartsdiaken een teeken van medegevoel en onder een glimlach vermaande hij, dat Bartholomeus de Brabanders niet naar de heeren zou zenden, om daar tot kwade tochten misbruikt te worden, maar dat hij ze overleveren zou aan de overheid van 't bisdom, zoodra de tijd hiertoe daar was.

En geestdriftig vatte hij de hand van den pater en na tot een nieuwe samenkomst geraden te hebben, ging hij haastig heen.

In Staveren stelden Kostijn en zijn gasten den dag der vergadering vast en daartoe maakten zij tochten naar de heeren in den omtrek, met wie zij over de voorgenomen hervorming beraadslaagden. En bleven de leenmannen voor de oude toestanden strijden, dan gingen de aartsdiaken en Warhold onstuimig op hun tegenwoorden in, hen ten laatste ketenend aan hun vrees, dat zij door een grooten oorlog uit hun verhoudingen gestooten zouden worden.

Zoo bezochten zij de heeren Van Garderen, Van Epe en Van Elspete; brachten Heimrick van Ermelo en Symoen van Hell onder een straffe woordentucht, hen dwingende tot beloften, niet meer de bosschen der capittelen van Utrecht aan te tasten; en de aartsdiaken betrad nogmaals den burg Puttenstein en viel Herbert aan met heete woorden, dat hij niet machtig genoeg zou zijn, om alleen te blijven in den vloed der nieuwe tijden en dat de bisschop tot hulpe eener verbetering de schuldbeseffenden eeren zou, zoodat de heer van Putten, zijn grimmigen aard ontsluipend, toestemde, op de vergadering te verschijnen.

En in rusttijden na hobbelige ritten over de heide verpoosde Warhold zich in het gezelschap van Janne en kapelaan Zacharias, die met de leering der jonkvrouw vertrouwd, zich ergerde aan de wijze, waarop zij zijn woorden misvormde tot een lachwekkend vertoon. Als zijn blikken de hare verwijtend trachtten na te gaan, prikkeloogde zij tot hem met

spotlachjes in de mondhoeken en zich naar Warhold wendend, ging zij een gesprek in met hem.

Samen wandelden ze dan door de gaarde en bereidden hun meening voor in een schuchtere leiding der gesprekken, waaruit één gezegde hen tot elkander bracht, hen verwarmend in een samentreffen van gedachten, die hen hoog opvoerde in een steile vlucht, waar zij hun bewustzijn-van-de-dingen-om-hen-heen verloren, en zich nog hooger opwerkend, verdwaalden in het onmetelijke blauw der paring van hun gevoel. En kwam s'avonds Warhold de zaaltrap op, dan zag hij soms de neveligwitte gedaante van pater Bartholomeus stijgen naar zijn zuster Gheride, die in een torenkamer woonde.

En in de zaal gezelde hij zich bij de anderen, die overwogen, of de heeren allen hun toezegging, om ter vergadering te rijden, zouden nakomen, hun beloften beoordeelend naar den aard hunner inborst.

Bij de uiting eener gedachte zag Warhold naar Janne op; en ontving hij een teeken van verstandhouding, dan toog hij in geestdriftigen ren op zijn meening door, de anderen met een stoutmoedigen woordenstuit verrassend of hun tegenwerpingen behendig ontwijkend.

Zoo zaten ze hun gedachten uit te wisselen bij het licht der standaardlampen, die gouden spiegels diepten in den tegelvloer en langs de wanden schichtige schaduwvormen teekenden. Maar toen Gheride, als opgelost uit den schemer der voorzaal, naderde, zwegen allen, bevreesd voor het geheimzinnige van haar wezen en kapelaan Zacharias plaatste zich, het oliegele boek hanteerend, weder voor den lezenaar en sprak zijn trammelante woorden, de laatste van den dag.

III.

Op den dag der vergadering was de zaal bevolkt van lijfeigenen in sabbathgewaad, terwijl de meier wakend heen en weer liep onder de vensters, tusschen wier zwoelig-grijze belichting zich schaduwpriëelen langs de wanden vormden en de voorwerpen begroeven onder een zwarte laag.

Het deurtapijt gulpte open en Kostijn in een lang gewaad trad binnen en halverwege over de albe struikelend stond hij stil en riep, 't hoofd tusschen de schouders postend: »mistroostiggele dageraad van deze samenkomst, waar ik mijn waardigheid te koop ga bieden in dit narrenhafte lange kleed, waarin de gang vervaagt als in vrouwerokken en de tred versloft als in een misgewaad."

Hij hokte zich neer in den hoogzetel, waar zijn roestige haren onder het vensterlicht gloeiden en zijne zware lippen geulden in het gelaat, dat hier en daar verbleekte tot gelige vlekken.

Verstoord den meier aanziende, riep hij hem toe: »Moet ik met mijn gramschap vergaderen en nog langer wachten op de overgeblevene uit den bouwval mijner nakomelingschap. Ga haar halen!"

De meier ging; en zilverblinkig verscheen Janne in haar wit gewaad, waarop zilveren dierenbeelden zwierven. Aan haar handen muntten zilveren armbanden en over haar borst bochtten zilveren kettingen, terwijl van uit den zilver gestikten zoom van haar kleed wit samyten laarsjes uitpuntten.

Luchtig haar kleed verheffend, zette zij zich neer bij den haard en met handescheutjes de bliaut oppuffend overzag zij den toestand der zaal.

De heeren uit Utrecht kwamen binnen, Martinus zich naast Kostijn neerzettend en Warhold, die zich staande hield aan een der zetels, in een halve rondte voor de hooggestoelten geplaatst.

En afwachtend was een ieder bezig zijn eigen weg uit te staren, terwijl somwijlen de stilte met enkele woorden beroerd werd.

Maar buiten op het voorplein was een rumoer van lijfeigenen tusschen opeenstapelingen van huisraad, belegen in vuil, en van groote vaten, welke langs balken over den drabbigen grond voortgerold, aan den burg opgedragen werden onder een samenkoppeling van hoofden, die beefden bij den last. Rondom schuren en spijkers was een geloop van lijfeigenen, wier sabbathgewaad evenmatig kleurde, en onder

het uitstooten van driftgebaren overschreeuwden ze elkaar, totdat van den wachttoren de seinhoorn koerde — toen verdrongen zich allen naar de ophaalbrug, waar aan de overzij heeren-te-paard hun naam onder ruige vloeken overzonden; en na de knarsende nederdaling der brug reden ze straf aangelijfd en met den blik overheerschend tusschen de dienstluiden, die naar de koppen der paarden sprongen en ze bij de teugels weg leidden.

Telkens kwamen edelen in uiterste praal, gevolgd door dienstluiden-te-paard, het plein binnenrijden en het volk uit elkander scheldend, vertoonden ze hun aanzienlijkheid, hun mantels van diasper, veelkleurige en zachtmoedig witte, waarop gouden figuren stonden; en onder den deftigen mantelafhang, die over de paardebillen rimpelde, kwamen de bliauten bloot en de lijfrokken van somber-deftig samijt of van triblaat, een driemaal in purper gedrenkte stof of van oneindig schoon gewasschen blauw fluweel, waaraan de gouden siersels sterrelden en de smaragden en saphyren van uit het duister van den mantelvoorhang met wulpsche grillen van licht tot licht versprongen.

De beenen in trotsche viering tegen de stegerepen, trokken ze de teugels der paarden in, wier nek langs het staalblauwige of roomgele manengewuif zich bogend verloor in den kop, waar de hoofdstoel, met klokjes omspoeld, veelvervig uitzwierde.

Bij groepen stegen de heeren de burgtrap op: Herbert van Putten, Heimrick van Ermelo, Brandt van Epe, Folkert de Kellenaar, Reinaldus van Elspete, Sijmoen van Hell, Henrick van Elburg, Diederick van Garderen en anderen; en gewoon als zij waren in het harnas te gaan, liepen ze de zaal in, wijd-beens, van de eene zijde naar de andere overhellend; en voor de hoogzetels buigend, herstelden zij zich, spijtig, voor een oogenblik hun houding te hebben prijsgegeven.

Tegenover de hoogzetels aan den wand stonden de door den aartsdiaken opgeroepen kerkheeren in hun zwart habijt en een eind verder kwam de gestalte van pater Bartholomeus als een witte zuil boven hen uit.

Toen de wereldsche heeren voor Kostijn en den aartsdiaken gezeten waren, sprak de eerste, dat zij op last van den bisschop bijeen gekomen waren, om een overleg te houden.

Maar dra rees Sijmoen van Hell en met een losgelaten drift schreeuwde hij: »Niet tot een overleg, maar tot een aanklacht kwam ik hier; en luide roep ik dit U allen toe, want nooit liet ik mijn taal begrenzen door de aanwezigheid van machtige heeren".

De aartsdiaken wilde zijn woorden tegemoet trekken, toen Kostijn, zich veilig voelend binnen de ommuring zijner waardigheid, de hand op diens schouder legde en met een rukbeweging uit den zetel komend, riep: »Tot maatverdeeling van een nieuwen arbeid zijn wij hier, tot een verjonging van oude gebruiken, tot herstel van misstanden der menschen tot elkander en tot hun goederen, bezit of leen in tweede of derde overdracht, geslingerd naar de lusten van het noodlot van den eenen bezitter naar den andere, waardoor het land verzanden moet tot een woestijn".

»Dit werk te overwegen, beveel ik U en wie den voet dwars stelt, leenman of eigengeërfde, dien zal ik met deze vuisten tegenspreken, zoodat hij zich over de aarde krommen zal, al bedelend om een daad van medelij".

Een beweging van bijval rumoerde onder de heeren en dan verhardde zich een stilte, terwijl Sijmoen door zijn logge gelaatsplooien heen verbijsterd rondzag.

Maar de aartsdiaken, de stilte met een vluggen woordentred ingaande, sprak: »Ik wil nog niet bij de leenplichtige euvels verwijlen, maar als aartsdiaken van de Sint Pieterskerk, beladen met de zorgen over het kerkelijke der Veluwe eisch ik afschaffing van de schande aan de kerk, dus ook aan mij, gedaan".

»Terwijl ge hier breeduit gezeten zijt, ziet naar de zijde van uw rug, naar de kerkheeren, die van God zijn uitgezonden, om U naar het eeuwige woord uit zondendwarrelingen af te leiden en uw verdorden geest in lenteliefde te verjongen".

»Gij, in hoogmoed verouderden, neemt uwe in haat verstramde leden samen, wendt U om en ziet naar hen, naar

de kerkheeren, die in kerken en kapellen het heilige in de handenschalen, deemoedig aan hun roeping, zich vergoddelijken tot vaten, tot de goudenen, waarin des Heeren ziel ontwaakt tot een geneezing uwer harde kwalen".

»En dezen laat ge daar staan aan den wand evenals de vuilst geborenen, halseigenen of kamerlingen, die ontsproten uit onwettigen echt, vervallen aan de kamer van hun heer!"

»Door de kerketienden wederrechtelijk te nemen, laat ge hen in een schrale kleeding en bij bloedarme mondkost verarmen. De kerketienden, hoort het, wanneer uw ooren nog niet gegrendeld zijn voor een redelijk woord, zullen voortaan gewonnen worden door de kerke zelf en tot een lijftocht harer dienaren".

Na deze woorden schoot de als in knoopen verwikkelde gestalte van Heimrick van Ermelo tusschen de zetels uit en riep hij: »Nooit sta ik dit toe, want van Diederick van Garderen ontving ik een deel zijner kerketienden in leen voor een schuld."

Maar de heer Van Garderen, die naast Heimrick zat, drukte hem met een handslag neer en sprak schramplachend: »Kakel niet om het verloren ei, dat ge op andere plekken wel te voorschijn scharrelen zult."

En zich tot de anderen wendend, riep hij: »Wat mij betreft, zoo begroet ik de veranderingen niet met gevloek of met verscholen gebrom, maar kerketienden of geen kerketienden, geenszins sta ik gereed, de ontbloote schulden op een andere wijs te dekken."

Onrust doorschudde de boog van zetels, waar de mannen schelwit lichtend om mistig-blauwe oogeappels, van hun gebaren schokten en hun stemgeluiden daveren deden. Ze sprongen op, stieten elkander woordenwonden toe en de eene beschuldiging verlaten, geraakten zij in twisten met anderen, toen Henrick van Elburg onbewegelijk in zijn zuilenronde gestalte zijn lage stem ontsloot, aanmanend tot een deftig vergelijk.

Door het verlies van kerketienden zou de toestand verergeren tot groote armoe van hofhoorigen en tot schande en machtsbeperking van edele heeren. Maar toen hij den heer

Van Garderen laken ging, omdat hij zoo vrederijk den toestand aanschouwde, alleen om daarin zijn schulden te kunnen verhelen — toen vernauwde zijn breede woordengang tot een hittig verloop en zijn zuilenrond lijf werd bevangen van bevingen bij de toornige woorden, die in zijn keel verbrokten. De armen krommend wilde hij zich op Diederick en zijn medestanders werpen, toen hij door anderen gegrepen werd.

Maar in het rumoer kwam Herbert van Putten met een spotstem uitroepen: »Heeren, ik overzie deze zaken van achteren, omdat mijn vrome vingers geen kerketienden raken en ik geen schulden te biechten heb. Deemoedig van aard, ontlast ik slechts voorbij reizende monniken, om mijn liefde voor psalters te bevredigen. En nu vermaan ik u allen tot een lammerenstilte, waaruit toch enkele vrome geblaatjes om recht mijn ooren niet onwelkom zullen zijn."

Enkelen lachten, maar anderen hervatten het twistgeding, Kostijn beschuldigend, van in 't geheim met vreemden te onderhandelen over hun ondergang; en in de hitte bleven de woorden soms uit of ontsnapten in een blaffend geluid. De mantels van diasper schenen in hun veelkleurigheid te beven en repen goudgeel flitsten langs blauwe en bloedkleurige vakken bij de snelle wending der gebaren, die steeds heftiger de mannen in hun haatdracht zweeten deden met stralen langs de slap geworden baardsnorren en tusschen de doorweekte baarden; en van de frambozenroode lippen slijmde het kwijl der zinneloosheid.

Gereed, om het ijdele woordenkreit te verlaten, wilden zij zich op elkander werpen, toen Kostijn, die met den aartsdiaken in een gesprek gemoeid was, zijn veldstem over het rumoer uitzond en hen toesprak: »De goede aartsdiaken, als afgezant van den bisschop, laat u zeggen, dat de afname der kerketienden in een afgelegen tijd geschieden zal, als de kronkels van schuld en leen-verwikkelingen recht gemaakt zijn en tot hulp van verarmde schuldenaars leenen gegund zullen worden."

En na een wijle de ingetreden stilte brekend, schreeuwde hij uit: »Wat draait ge nu uw muilen, heeren, en laat uw

armen oost- en westwaarts gaan, van heimelijken koop en en verkoop mij beschuldigend, mij, die zelf gedeukt onder de slagen dezer tijden, de toekomst naar de hel gedonderd heb en thans daarbij niet met een maagdenlachje sta te kijken."

En zich schamend over zijn uitval ging hij zachter voort: »Ik vermaan u, vrienden, slaat de tanden op elkaar en zoekt in uw binnenste naar vrede, want machtige heeren zeggen u beloften toe, schooner dan ik zelf voor u uitdenken kon."

Als uit een slaap ontwaakt, zaten ze stijf van verbazing en dan knikte er een, voorzichtig om zich turend, riep een tweede een meegaand woord en door anderen nagevolgd, gromden ze teekens van goede verstandhouding, zoodat de aartsdiaken, uit de albeplooien rijzend, sprak: »Mannen — vrienden, alvorens de slechte verhoudingen tusschen u onderling vermaakt zouden worden, was het mijn wensch eerst de kerketoestanden met de naald aan te wijzen. Maar voor al deze zaken, waarover wij reeds spraken, raad ik u allen, die thans in het vergezicht van een nieuw leven zijt, geen haat en geen nijd onder uw gewaad te herbergen, maar u straks als vernieuwde menschen aan den disch neer te laten en u te versterken in de naasteliefde, die God de Heer ons gebood!"

De priesters verlieten de zaal; de wereldlijke heeren stonden op en hun stemmen werden tot nieuwe geluiden, evenals die der aarde, ontwaakt bij een anderen dageraad.

Ze stegen de burgtrap af en al ledig loopend langs de binnenmuren en door de gaarde, vertakten zij zich in kleine gezelschappen onder veel woordenverbruik over de gebeurtenissen, en elkander met boertige gezegden aan de spotternij verradend, vergaten ze de zorgen en riepen elkaar oolijke scheldnamen toe, zoodat tranen uit hun grovelijk gevouwen trekken sprongen.

De klok noemde al klepperend den aanvang van het verlate noenmaal; en in de zaal stond de lange disch, gedekt met het kostbare amelaken van damast, waarop zwaarwichtige bekers stonden; en toen de gasten neergezeten waren, de aartsdiaken tusschen den kellenaar Folkert en den gastheer en Warhold tusschen Heimrick van Ermelo en Janne,

werden de schotels aangedragen: met lekkernijen gevulde speenvarkens, die glibberden in het vet, zwart gebraden wild, en gelig-bruin bereid gevogelte, wier koppen versierd waren met vroolijke pluimen.

Bier en meed en rijnsche wijn werden geschonken en stil zaten de gasten het vleesch van de bouten te snijden en de beenderen te kluiven.

In zwarte nappen werd melk rondgediend en de groenten, op verschillende wijzen bereid, zwierven in vreemdvormige aarden pannen en in glanzend-witte en melk-blanke schotels van het eene einde der tafel naar het andere.

En den eersten honger bevredigd, zagen de heeren elkander aan en bespraken de duurte der tijden, de schaarste van 't vee en daartusschen bestookten ze elkaar met logge uitvallen, brachten elkaars onbeholpenheid en grove manier van begrijpen ten val, waardoor lachbuien heen en weder dreven.

Naast de zilverblinkige Janne zat Warhold in zijn zwarte gouddooraderde albe en den nek in den schouderdoek, waartegen wanstaltige dierenfiguren kropen, sprak hij, gedachtig aan de twistvoorvallen, in korte bedachtzame zinnen tot haar en tot Heimrick en dan zag hij voorover langs de tafel, waar de heeren slordig aangezeten, elkaar aandreven tot drinken, en de gesprekken opzweepten tot een teugelloozen gang, hortend van vloekgeschreeuw en uittarting tot scheldwoorden.

Maar als er een in vertrouwelijke berusting van een tooverij verhaalde, van een weerwolfontmoeting of geheimzinnige daadzaak, dan weekten de vingers van de bekers, bleven de woorden weg en een eb van stilzwijgen effende zich van den spreker uit.

Zoo verhaalde Sijmoen van Hell, dat hij van lijfeigenen gehoord had, hoe een kalf elken avond 't vaderonzer uit een kerkboek las, waarna hij zich aan den dorpel neergelegd, na een sidderende stilte een bedenkelijke beweging in de richting van 't kalf gezien had, alsof het met zijn kop telkens voorover bukte, al bulkend; en tegelijkertijd had hij een schaduwbeweging van achteren over zijn lijf gevoeld. Opgevlogen had

hij met een bijl den kop van 't duivelsche beest geraakt; en den volgenden morgen vonden ze een meid met verbrijzeld hoofd op haar stroo liggen.

De mannen bezagen elkaar met ingehouden blikken, ze loerden naar de hoeken der zaal en keken achter zich om met schouders-omhoog, beangst, dat ze besprongen zouden worden. Maar allengs ontzenuwde hun ontzetting in het rumoer der anderen, die hun vroolijkheid uitspetterden in doldriftig gelach, want alles werd van den disch gelicht en het kostbare amelaken omgekeerd, een teeken, dat de maaltijd overging in een drinkgelag.

In de achterzaal werden door lijfeigenen langs gespannen koorden tapijten gehangen en dekens aangebracht, om ze in de luchtig opgetrokken gastkamers gereed te leggen; en onderwijl rees de aartsdiaken, zijn tafelburen bezwichtigend toesprekend, en liep schaduwsnel uit de zaal.

De in stilstaand licht vergrijzende rondboogramen werden in een flauwe verte verdreven, toen langs de wanden lijfeigenen met brandende fakkels ontstonden en om de tafel veelarmige lampendragers hun licht uitsproeiden, dat den aanblik der gastenrijen wijzigde, het natroode van het gelaat verhoogend en de schaduwplekken ontblootend, zoodat de hoofden door den lichtvloed omlijnd, zegepraalden boven de kleurenberusting hunner lijfbewanding.

En daar hun stemmen in hittigheid oversloegen bij vage aanwijzingen van vijandelijkheden, die hen onderling verbonden hield, stond Kostijn op en maande de gasten, het feestmaal niet te ontwijden met giftige woordenmengsels, aanduidingen van geschillen, welke sedert des bisschops beloften verwezen waren. En om de vreugde hierover te vieren, gebood hij zijn dochter Janne, een kruik te nemen en de heeren in te schenken tot een vriendschapsdronk.

Een stilte gleed door de zaal. De hoofden vettig-geel en nootebruin behaard langs de ruige kaken wendden zich naar Janne, die opstond in het witte van zilverdraden doorsijpelde kleed, welks geglinster zich als water leenigend aan haar bewegingen, den schroom van haar meisjesgang aan de kijkers.

verried; en terzijde buigend het hoofd, vanwaar de haren over den eenen schouder kopertinkelig zwelden, nam ze een kruik van den dressoir en met een stoute zwaaiing schonk ze Warhold het eerste in.

Maar bromgeluiden stommelden door de rijen en Herbert van Putten schoot boven de anderen uit, de langwerpige trekken gelig-verhard van onder de in het gelaat gewaaide haren en met een kletterstem riep hij om wraak, dat bij het aanzijn der hoogsten van den lande een vreemde den eersten dronk werd gegund.

Brandt van Epe, die tegenover hem zat, antwoordde, dat het de jonkvrouw naar volgemeten rechten lusten kon, heer Horsting het eerst in te schenken. Alle aanzittenden waren gasten en niet onafhankelijke heeren, zooals Herbert op Puttenstein.

En deze, gewond door de nawijzing, dat hij zich onafhankelijk hield, riep onder een reeks van vloeken, dat Brandt van Epe geen voogdijschap over hem bezat en geen leenheerschap en geen schuldaanspraken; en de meesterschap over zich zelve verliezend, rukte hij den zetel van zijn lijf, smeet zijn beker over den vloer, en onder het rumoer der gasten, die zijn woorden begunstigden en van anderen, die tusschen hem en zijn toorn inkomend, goedmoedig aan zijn schouders helden, reet hij zich los, schreeuwend, dat zijn zoon Aernoud na elk gunstbetoon aan Kostijns dochter, als een lijfeigene heenging, en dat hij thans door een alomzichtbare beleediging niet alleen voor hem, maar voor allen in de zaal, zijn paard wel zadelen moest met een vloek als een groet voor dit huis en een allerlaatsten blik naar haar, die voor zijn heerschap en heerlijkheid als voor een potsenmakerij krankzinnig lachte.

Aernoud stond eveneens op, bedremmeld naar Janne kijkend.

Maar Kostijn riep meesmuilend, dat ze Herbert grijpen zouden; en onder bevingen der lange tafel, waar bekers kanteldansten en ommevielen, omsingelden ze zijn mager-statig lijf, waaronder de beenen scheeve lijnen trokken, en geleidden hem naar den wand, waar ze hem neerlegden op den grond.

En nadat Warhold, zijn beker onaangeroerd, de zaal verlaten had en de andere gasten tevreden onder elkander waren, ging Janne de rijen af en schonk, terwijl haar gelaat als een vrucht, bezwaard van rijpte, naar omlaag hing tusschen de vallende haren en haar boezem zich bewoog als de vleugeltrekking eener stervende duif.

Ze werd begeleid van scheldvloeken van Herbert, wiens bovenlijf tegen den wand uitspichtte en wiens onwrikbare sikbaard zich vervreemdde van de dolle gebaren zijner armen.

Na den vrededronk verliet ook Janne de zaal en de gesprekken liepen weer uit in hollende vaart, de bekers bleven lang aan de zuigende lippen, om neer gestooten te worden of van de verlamde vingers geloosd, op den vloer te vallen.

De luidruchtigheid verhoogde zich in grof dreunend gezang en legde zich neer in een lankmoedigheid van dronkenschap, waarbij de handen als in duister tastten of langs de zijden vielen bij een slap worden van het lijf, dat verschoof onder de tafel. Maar anderen, opgehitst door den wijn, deden hun stemmen halverwege overslaan in roepklanken of hun woorden bleven aan de vettige lippen kleven of spartelden in hun keel. En bij de onvoorbereide bewegingen vlerkten de mantels open, de gouden voering ontbrandend in het licht en verkleurde het purper tot kilblauwe glanzen of tot paarschen dauwschijn.

De azuurblauwe met zilver doorwerkte bliauts verzonken in een nachthemelkleur, waarlangs de zilveren teekens als lichtbeesten kropen; het geel verbleekte tot ziekelijk wit onder het gekrioel van hittige edelsteenen, het veelkleurige diasper loste zich op in een vlekkigen samenschijn en het strenge wit, als verzacht onder een vlies van stof, verzwolg groote vlekken bier en wijn.

Sommigen lagen met 't hoofd over de tafel en anderen aan het gewaad van den buurman sarrend, scheurden lijfrok en hemd open, zoodat van een de melaatsche borst in het helsche lamplicht te voorschijn schubde.

En terwijl Herbert van Putten, als een schaduw aan den wand, een razernij van woorden tegen den heer van Epe

braakte, schonken lijfeigenen uit groote kannen bevend in. Al verdergaande, ontweken ze omzichtig den uitval van vuisten en botsingen met de onzeker bewogen lijven, bevreesd als zij waren voor hun leven; en dan arglistig onder de tafel kruipend, trokken ze de heeren te voorschijn en met een bot-vreesachtig aanvatten droegen ze twee aan twee den gevondene aan schouders en voeten naar de gereed gemaakte slaapkamers in de achterzaal. Het feest ging te loor in een argeloos beweeg van enkele gasten aan den disch, die geluiden mummelden bij het stuipetrekken der stervende lichten, waardoor van boven af de duisternis als een reuzendomper op het ontredderde feestmaal neer te vallen dreigde.

Den volgenden morgen in de schemerige vroegte vielen de lijfeigenen, aangespoord door den meier, op de ontredderde zaal aan, verzamelden van tafel en vloer de brokken wildbraad en hompen brood, kluiven en scherven tafelgereedschap, kroezen en kommen, zilveren schalen, welke zwierven tusschen kleverige vlekken en plassen gestorten wijn, waar afgereten strooken en lappen als vodden slingerden. Ze ruimden alles op en droegen stil behendig alles naar omlaag, terwijl anderen den tegelvloer dweilden en tafel en zetels afwreven.

En onder dit lijfeigenenbedrijf begonnen de doeken, die van wand tot wand gespannen waren, zich te bewegen, als tochtte het door de zaal. Stemmen, brokken van vloeken werden gehoord en de aanraking van een lijf deed een ijl doek vluchtig beven als de huid van een angstig paard.

Onder rekkerig ontwaak stonden de heeren op, wieschen zich wat en kwamen dan aan de gedekte ontbijttafel, wankelmoedig tredend over den met frissche bloemen bestrooiden tegelvloer. En in hun zieke stemming de twisten herdenkend, bleven zij in koele afzondering tegenover elkaar en tegenover Kostijn, wiens handelwijze zij haten gingen, en ook tegenover de Utrechtsche heeren, voor wie zij in hun gedrag een zichtbaar bewijs van wantrouwen uithingen.

Zij namen van de bewoners afscheid, tusschen de stommelende lijven en rukkende koppen der paarden nog handenreikend en daarbij naschreeuwend verdachte aanduidingen op

twisten van den vorigen dag; en toen zij in hun verflenste gewadenpracht waren weg gereden en de rumoerige bedrijvigheid tot een geregelde burghuishouding teruggekeerd was, kwam Warhold op een morgen over het voorplein, waar de geheele burgbevolking, eigenhoorigen en kamerlingen en Kostijn en Janne in een kring om de strafpleging van een lijfeigene stonden.

De geknevelde, wiens hoofdhaar naar lijfeigenenzede kort gehouden was, stond in zijn aan lappen flardende kleeren, die beenen en armen ontblootten, met kort gehouden blikken uit de holle oogenkassen om zich heen te schuwen, toen een wapenknecht, een hakmes in de hand hem naderend, in drie vluchtige maten zijn ooren en zijn neus afhieuw.

De trekken van zijn gelaat krompen ineen, zijn mond geulde tot een woeste schreeuwing en uit de wonden lekte het bloed langs den hals, over de schouders purperend en van den neus aftappend in de mondholte en langs de kin.

Het bloed van de lippen blazend, huilde hij als een nachtelijke hond in lange sleepen en zijn bolrond hoofd zonder oorhengsels was als een gesnoeide plant die levend-roode bladen verwekkend, bij slierten verder groeide en zich hechtte aan zijn borst en schouders in een donkerrood geharnas.

De krijgsman sneed nu de koorden los en onder een hinnikgeschreeuw brak de lijfeigene door den kring der getuigen, die verhit van spanning, thans lachten over diens potsierlijke sprongen.

Warhold zag, hoe hij zich voorover vallen liet bij een spijker en de lappen van zijn gewaad afrukkend, al huilende daarmee zijn wonden bette.

Nieuwsgierig naderde hij Janne en vroeg, wat de man misdreven had.

Maar zij werden afgeleid door Gheride, die in een wit moeselinen gewaad met een kruik water en windsels kwam aanrennen tusschen de menschen met een bibbering aan haar zwaarmoedige lippen, en naast den gewonde vallend, omarmde ze als een bruid zijn schokkend lijf en neeg over hem met

een teederen aanhang, terwijl ze zijn bloedrijk hoofd zoo smartelijk aanzag en het dan te rusten bergde in haar schoot.

Kostijn in een geheime vrees voor haar lijfeigene zelfverachting, stelde zich als een geërgerde aan en steeg vloekende de burgtrap op. En Warhold en Janne, gewoon als zij waren aan dergelijke strafoefeningen, spraken over dagelijksche dingen, om Gherides vreemdsoortig gedrag, schadelijk voor haar en haar vaders gezag, te vergeten.

De gaarde binnen getreden, werden beiden bewust, dat zij, naar de stilte afgedreven, te zamen waren met hun gedachten over den laatsten tijd, want sedert dien grooten bijeenkomstdag hadden ze elkaar niet vertrouwelijk gesproken; en langzamer werd hun tred, flauwer hun woorden. Zijn bliaut, aan de lendenen open, bolde van den lentewind; en de zoom van haar gewaad scheerde de scheutjes gras, terwijl de blauw-samyten stof in een aschkleurigen waas elk harer bewegingen navolgde en aan den hals uitweek voor het boordsel van haar hemd, met sierlijk gouddraadwerk verrijkt.

Zwijgend zetten ze zich neer op de steenen bank, aan hun voeten een drassig vijvertje, dat zoog aan den mossigen oever en aan de rankige takken van een treurbeuk, over hen als een luchtig geweven tapijt.

En de lentegaarde voor hen, zagen ze het wolkig gegroen van heesters, waaruit sommige bladeren helkleurig banierden, waartusschen spruitsels gelig uitpulpten en takjes uithalmden onder een vracht van teeder witte bloesems, zagen ze op grasperken als jonggroene eilandjes zich de voorjaarsbloemen ontpoppen en op de paden vogels zich baden in het stof en dan huppel-vliegen in de struiken van tak tot tak. En steeds over hen de afhang der bladeren, die in het water morsten als haren eener badende vrouw en hoog boven de blauwe witwolkige hemel, doorschoten van zonnestralen, waarin de bijen en vliegen aangestevend kwamen aan en aan, bleven Warhold en Janne roerloos zitten, toen hij met een stouten uitval riep: »Waarom gundet ge mij dien eersten dronk, gansch schoone en hoffelijke jonkvrouw? ik verdiende dien niet,

en nu hebt ge in 't gemoed der anderen een langdurige gramschap ontstoken."

Ze schokte op en bloosde tot op haar hemd.

Maar zich te zamen nemend, boog ze den lenig slanken hals en haar blikken, huiverend door een dauwschijn der blauwe oogen, zagen hem aan, terwijl ze antwoordde: »mijn bannerheer, niet onafhankelijk van wereldsche machten, maar onafhankelijk van alle boosheid, hoe kon ik anders dan u de eerste eervertooning gunnen, u, die in mijn hart boven allen uitgewassen zijt in sterken moed en in schoonheid, waar niet een vlek is aan te wijzen; en hoewel de nagedachte mijn handelwijze naar een anderen weg verwezen zou hebben, hoe kon ik anders doen, dan den tocht van mijn hart de vrijheid geven en u roemen en gelieven in het aangezicht der heele wereld."

Goudbruin smeulde het licht zijner oogen onder het roetig gewelf der wenkbrauwen. Zijn trekken effenden zich in de ademloosheid zijner aanbidding, waarbij de loovertjes in opschudding kwamen; en gelijktoonig vloden de woorden van zijn lippen: »Zoete jonkvrouw, wel zaait ge en met een licht jonkvrouwelijk gebaar geluk onder hen, de uitverkorenen, die rondom uw schreden leven, en laaft den reiziger op hobbelige wegen met honingzachte woorden, zoodat mijn ziel zachtkens aan het lichten gaat te midden der onherbergzaamheid, waar de vroome voetstap verzandt en de boomen hun takkengeraamte stekelig tegen den hemel dragen."

En behoedzaam opstaande onder een duizendvoudige ontrimpeling zijner gevoelige albe, zag hij haar aan met een rechtuit gaanden blik en ging voort: «niet droef en niet bang ben ik, mijn huis te zijn uitgegaan, om het wilde te temmen, want nevens u, jonkvrouw, voldragen mijn gedachten zich tot groote uitbouwsels met wondermooie vergezichten, waarover de hemel immer blauwt."

Neerzijgend boog hij den knie en met een peezige trilling in zijn stem vroeg hij haar, deze hulde als een oirkonde op haar eeredronk te ontvangen, waarop zij, een glimlach

over haar geheele wezen, lichtelijk rees en hem noodde, te zitten.

De blikken in een zachte drooming voor zich, bekenden ze elkaar hun voorjaarsgeheimen en beloofden, hun binnenleven de een aan den ander in getrouwlijke woorden af te beelden, opdat hun zielen, in elkander schijnend, hen sterken zouden, om den botten hoogmoed der menschen te slijpen tot een fijnen aanleg.

En haar hand met een luchtig gebaartje aan het gelaat, noemde ze namen van heeren, die met een kleine vleierij afgeleid, gelokt zouden worden naar een hoogere streving of die met de hulp van den aartsdiaken door een woordenlist vermeesterd, verbluft zouden staan voor een aandoening, die zij te voren niet kenden.

Opgestaan liepen ze uit den schaduw van den treurbeuk en verwonderd zagen ze in het zonnelicht, dat het grasgroen polijsde en tusschen de struiken in gouden tressen beefde, danste over het pad in oogjes en wolkjes borduurde tusschen den opgang der takken. Op de grasperken, door den cypressenrand voor buitensporigheden behoed, stonden de bloemen te lichten als scherven kerkevensterglas en trachtten naar de zonnestralen op te dartelen of stil in het gras zich tot argelooze reien te verspreiden of ze zetten een voet tegen een boom, om te klimmen of spelevaarden in schuitjes van gras, de koppen overboord of wiegelend in den wind, die de struiken als bij verrassing schrikken deed, de bladeren keeren, de meelwitte en de vlindergele, en boven het goudgroene saamgeblader wuifden looverlinten als verre groeten naar den steengrijzen burg.

Het liefelijk verdrag als iets heiligs bij zich, liepen beiden uit de gaarde en begaven zich in den dagelijkschen molentred, welke iedereen tot lijfeigene zijner levenswijze maakt.

De heeren uit Utrecht hielden met Kostijn lange verhandelingen over den moeielijken staat van zaken, redetwistend over geschillen en dan te paard gestegen, bezochten zij de landheeren, om hen voor te bereiden en tevens om

onder lange gesprekken in de diepte hunner geaardheid te peilen.

En vielen er glibberige woorden of scheeve aanduidingen over het twistgeval aan den maaltijd, dan wees Warhold de mannen op hun plicht, voor alles gelijk te blijven en niet overijld te richten, daar Kostijn een waardig leenheer en zijn dochter een waarachtige Veluwdochter, een aanvallige bondgenoote van al wat daar leefde, bleken te zijn.

(Wordt vervolgd.)

GEDICHTEN

VAN

J. REDDINGIUS.

I

Boekje van liefde, van lachjes, van liedjes,
boekje van droefheid om vrijheid die 'k derf,
doe mij vergeten àl kleine verdrietjes,
hoe ik om schoonheid ook lijdende zwerf.

Boekje, klein boekje, mijn zegen verzelle U,
thans op uw tocht naar een hart dat bemint,
't neme U in liefde en 't zinge en vertelle U,
't lieve geheim dat geen ander ooit vindt.

Stem van mijn zuiverste denken en voelen,
stem van mijn zingende ziel die het lied
lieft om het lied en in eerlijk bedoelen
gaf wat zij vond en het schijnbeeld verstiet.

Wek, wek veel lachjes van blijheid in oogen,
oogen die wenschen het beeld dat bekoort,
zing door de luistrende ziel, die bewogen
hoort, hoort diep in zich het zingende woord.

II

Kindje dat op bloote voetjes
speelt uw spel van kiekeboe,
kom maar kindje, lach maar zoetjes,
help mij die maar denk en doe....
Kindje,
vrindje,
lach mij toe....

'k Weet niet of ik U zal vinden,
'k weet niet waar, ik weet niet hoe,
Goede God, in 't stil-beminde
kindje leeft Gij, af en toe....
Kleine,
reine
'k ben zoo moe....

Help mij die maar denk en doe....

III

Laat mijn kamer zijn
heiligdom voor wie
't lieve leven wil,
    dans en melodie.

Op het oud spinet
liefste speel en speel,
zwak de klanken zijn
    en de toetsen geel.

Maar een menuet,
eeuwen, eeuwen oud,
wiegt nog zangrig-zacht
    als een dans van goud.

Glimlach in den nacht
bij den kaarsenschijn,
vriend, de stem is stil
    en uw denken rein.

IV

O veel-beminde stad
waar ik mijn kamer had
in tijden, eeuwig-ver, maar eeuwig mij
nabij,

Hoe rijst ge in avondlicht
voor mijn verbaasd gezicht,
nu van vergeten lied zingt melodij
in mij.

Ik was zoo sterk alleen
en veilig en tevreên
en vond, na moeilijk werk, in dagen grijs,
een wijs,

En leefde durvend dan
als vrij-gevochten man
in wereld vol geheim van wonderglans
en dans....

Ai mij, het leven sloeg,
dat ik haast niet verdroeg,
die als verloren mensch, verward vergat
zijn schat.

Ik leefde bijna niet
en wist geen lach, geen lied,
en ging mijn leven door, wankel en broos,
altoos.

Nu lach ik weer en dans
en zing en weet den glans
van licht dat in mij is, van gouden dag
de lach.

O veel-beminde stad,
waar ik mijn kamer had,
gij deedt mij vinden weer, rein onbewust
de rust.

V

Al liedjes die ik vond
zond
ik U zoo blij te moe
toe,
wier lief gelaat in lach
staat
zoo een liedje door den dag
gaat.

O liedje loop en dans
thans
op blinkevoetjes weer,
eer
het woord me ontloopt in zing-
zang,
daar 'k liefst het echte ding
vang.

VI

IJl-hoog danswoordjes klinken
die rijzen en die blinken,
wat of er toch geschiedt?
dat is een lied.

Ik glimlach en ik huiver
om 't edel-fijn en zuiver
geluid dat licht en lacht
en toch is 't nacht.

Dit is waarachtig leven
al rijzen en al zweven
en zich te laten gaan
ver hier vandaan.

Een gouddag ging te klaren
en weg is al het zware
dat deed mij anders zijn,
dat was een pijn.

IJl-hoog in hel verblijen
goudklanken glijen, glijen,
dansmaat van tooverij
die is nabij.

VII

De middagwolken ze hangen
zoo laag en dreigen,
de lucht is zonder gezangen,
de winden zwijgen.

Een tikken op de blaên
van droppen
doet mij tevreden gaan,
ze kloppen.

Loomheid is geweken,
dansmuziek ik hoor,
tooverij, de reken
van het feestend koor.

VIII

Gaan mijn gedachten naar de pastorie
vanavond weer, waar 'k eenzaam speelde en leed?
ik ruik den geur van vocht en peins en weet
van langen dag de treurge melodie.

Hoe traag de dagen gingen voort en wie
gaf om het kind dat ieder fel misdeed
door 't heel alleen te laten, nooit vergeet
ik dat stil ventje dat ik voor mij zie.

Zoo dapper was die kleine, bleeke knaap,
die handjes vouwde in hooge legerstede
van 't spokig huis, die voelden heet, zoo heet.

Wat heb ik toen, arm eenzaam kind, gebeden,
terwijl de koortsdeun leisde in wondren slaap,
daar was geen hand die langs mijn voorhoofd gleed.

IX

Toen eens ik door de landen ging
begon de sneeuw te vallen,
dansvlokjes fijn als hermelijn,
wel honderdduizendtallen.

En ik die liep er midden in
begon een lied te zingen,
een dansje luchtig als de vlucht
van al die witte dingen.

Voorbij toen al mijn treurnis was,
die deed zoo stil mij wezen,
de melodij zong voort in mij,
die leefde zonder vreezen.

Het liedje dat ik zong, mijn lief,
dat is al lang verloren,
maar 't hart is mij zoo licht en vrij,
gelukkig als te voren.

Weer komt de sneeuw van overal
gedwarreld en gestoven,
ik schuifelvoet, die dansen moet
langs al die witte hoven

Al witte sneeuw op land en heg,
àl witheid in de luchten,
de boomen zijn in feestkleedij'n,
àl sneeuw en geen geruchten.

Alleen mijn eigen zwaai en tred
en 't woord dat ging uitklinken,
gelukkig man die zingen kan,
in droom door 't witte blinken.

Een nieuw sneeuwliedje zing ik U,
zoo woorden niet me ontzweven,
bij 't oud spinet zal ik te-met
het leutig laten leven.

Ei, wilt dan goedertieren zijn
en blijven bij mij binnen,
en zingen mee, dan zingen twee
lachliedje van beminnen.

X

't Avondt. In mijn kamer stil
zit ik die maar wensch en wacht
schemerliedje, zingend zacht,
of het rijzen wil.

Wekken wilde ik wel
in spel
't liedje hel,
wekken
en ontdekken,
lief mij wat
klankenschat,
jubeldans en dingen,
ongekend, en 't bergen in
woordjes, die doen zingen.

XI

Hoogeling,
blauw-oogeling,
zoeteling,
bloot-voeteling,
in de schemering ik zing
woordjes voor zielslieveling.

Tooverreek en
wonderwoord
klink en blink en
jubel voort,
lach in 't liedje dat ik ving,
voor mijn kindje, zing, zing, zing.

XII

Ik had een liedje mijn
gedacht,
maar 't heeft mij enkel pijn
gebracht,
toen ik het wist verloren.

Voorbij was mij
de tooverij,
en zonder taal ik stond
die vond
het klinkend woord te voren,
ik arme dwaas, verloren.

XIII

Hart, hart oproerig wat gaat gij toch aan,
bonzende zingt ge op uw dansende maten,
hart, dat wil lieven en hart dat wil haten,
hart, dat wil doen en dat aanzet tot daên.

Hart, laat mij rustig en luisterend gaan,
droomend-stil mensch door de mensch-volle straten,
ver van 't gewarrel van menschen en 't praten
zaaklijk van andren die loopen of staan.

Hart, hart oproerig, wat bonst gij toch luid,
hart, dat in 't leven moet dulden en lijen,
hart dat zich voelt en onwillig maar muit,

hart, dat mij geeft een jong-heerlijk verblijen....
Hart in uw dienst wil ik werken en strijen
hoog op het rhythme van 't lied dat breekt uit.

XIV

De dagen van den zomer zijn getogen
de jeugdpracht van de blaêren is vergaan,
herfst's gouden toover is nog troost voor de oogen,
maar weldra zullen naakt de boomen staan.

Hoe is op dezen dag mijn hart bewogen,
dat mart in 't bosch en wil er niet vandaan,
het weet de pracht dier zuilengang en bogen
en uchtendlucht aan 't einde van de laan.

Nog is de droom niet uit mijn hart geweken
hoewel het weet: het loof der boomen dunt....
de herfst gaat goudend rond door stille streken,

zoolang zijn wil nog een schoon rusten gunt.
Al goud en zon zoover mijn oogen dwalen,
leve die pracht in zangen en verhalen.

XV

Goudglans van blaêren
op donkeren grond,
goudpracht van blaêren
op 't water,
goudglans er boven
en goudglans omlaag,
weg zal het wezen
wat later.

Provincie en De Conferentie, Schetsen van Frans Erens, [1])

DOOR

L. VAN DEYSSEL.

Na de Processie, vinden wij nog een voortreflijke schets, genaamd Provincie. Deze, bestaande uit een veertiental volzinvakken, behoort in 't algemeen tot de zelfde soort als Pijp.

Wordt het rap dansend rhythme van de schets Pijp hier gemist, en in verband daarmeê: de zeldzame Eenheid in die Pijp, van welke veelzijdige Eenheid een der vlakken was de Ironie, zoo goedig en vroolijk van aard, dat zij tot een bestand-deel van Gelukkigheid werd; — de schets Provincie munt uit door een nog grooter breedheid van doen, door met nog minder uitgebreidheid van beschrijving, in samentrekking van nòg minder woorden, nòg meer telkens te zeggen, en door een minder hooge maar des te breedere schalkschheid.

Door twee eigenschappen is in hoofdzaak een schets als Provincie verscheiden van die naturalistische schetsen, welke in de jaren 1880—1895 veel werden voortgebracht: door met enkele woorden in enkele regels slechts te beschrijven, èn door dat het gemoed van den auteur zelf er in zekeren zin meer of anders bij betrokken is.

Men kan daaruit niet de gevolgtrekking maken, dat de bedoelde naturalistische schetsen van zelf daarom minder van

1) Zie de *XXe Eeuw*, X, 5, 6, en XI, 12.

hoedanigheid zijn; alleen dat het eigenlijke der kunst zich hier elders bevindt dan daar.

»Heerlen ligt in de avondzon, in de kom van het dal, in"
»grijs gesprei van huizen, waar tusschen door de boom-"
»bouquetten donkergroen met gouden zonnetoppen. De daken"
»van de huizen nat van goudgevloei door de zon die dalend"
»kwijnt achter de hoogten van den horizont."

»De kerkbouw drukt massaal den grond en zwaar staat hij"
»in het midden van het dorp. De uren vallen één voor één"
»uit de blauwe lucht van den hoogen toren en brandend in"
»het gouden licht staat als een vuur de torenhaan."

»Op den mullen weg uit de stad komen één voor één de"
»groentekarren leeg gekocht. De omnibussen vliegen forsch"
»voorbij in woeste vaart, in stijgend stof."

»In zijn rijtuig komt de dokter van zijn verre patienten en"
»wordt gegroet door de winkeliers en de winkelvrouwen, die"
»aan de deuren staan of zitten op de banken voor de huizen"
»in kalm vertel."

Dit noem ik een puik kunst-stukje en heerlijk om te lezen. Het is niet zoo gemakkelijk als het er uit ziet. Beproeft het maar eens, gij dichters, onthoud u ook maar eens van de naturalistische en impressionistische uit-pluizing, schrijft ook maar eens zoo met enkele woorden als een aanteekening iets op. Gij zult bespeuren dan tot niets te zijn gekomen. Uw regels zullen zijn als een aanteekening, die alleen door uitwerking waarde krijgt, terwijl Erens' aanteekening — zoo zoû men kunnen zeggen — gelijk een samentrekking van vooraf in het hoofd reeds geschiedde uitwerking is. Dát is het onderscheid.

Erens' stukje is iets van kunst om dat er alleen in is opgeschreven van het tafereel dat daar voor des kunstenaars oogen was, wat daarvan eenen hoog en levendig gestemden geest als zoodanig treffen moest.

Het is als een schallen van plechtigheid en gelach. Eerst krijgen wij de avondzon, de boomen met gouden zonnetoppen, het goudgevloei over de huizendaken. Nòg plechtiger zien wij dàn de kerk daar gerezen. Er is iets heerlijks en trotsch en hoogs en dat een en al vuur is, zoo de kerktoren-haan in de blauwe lucht.

In-tusschen schijnt het zoo onvermengd grootsch toch niet te wezen, want daar komen een voor een zulke zedige dingen als leeggekochte groentekarren aan. En triomfantelijk komt dan ook de snoevende omnibus in de stille dorps-straat ons door zijn forschheid en woeste vaart vroolijk stemmen, zoo dat wij zeer kalm weêr in zijn rijtuig den dokter kunnen zien komen, den door de winkeliers gegroetten.

Dit was het eerste der drie kleine deelen, waar-uit de schets bestaat. Nu komt het tweede:

»Op de stoelen vóór de tafels van het Café Belge zitten"
»samen de griffier, de ontvanger, de apotheker. Zij spreken"
»van de stemming in de tweede kamer."

»De griffier zit redeneerend, pratend altijd door, maar door."

»Oude heeren grijze haren gaan voorbij, zij gaan naar het"
»Café Dirix. Stijf en deftig, elken avond op hetzelfde uur."
»Zij spreken over hunne jachten."

»De griffier, een kleine man redeneert maar altijd door,"
»los zich voelend onder provincialen heft hij van den grond"
»zijn beenen, vliegt zijn linkerhand van tafel in de volle"
»woordenrij, met de rechter grijpt hij heftig het gele bier"
»en heeft nauwelijks tijd tot slikken."

»Ja, de provincie, dat is zijn terrein, dat voelt hij. Hij"
»spreekt van graven en baronnen. Al is hij niet van adel,"
»toch zegt hij, heeft hij groot respect voor baronnessen en"
»gravinnen. Maar ook wil hij praten met het volk, dat"
»moet je stemmen in de tweede kamer."

»Daar komt de deken groot en machtig. De griffier"
»draait op zijn stoel en salueert, dat het stof vliegt van den"
»grond, met het zwaaien van zijn hoed."

»Daar komt de pachter van Terlinden De griffier die"
»vraagt: »wie is dat?" Hij offreert een glaasje bier, want"
»die pachter die is machtig bij de kiezers. Dat zal helpen"
»voor de Kamer."

Dit tweede gedeelte verschilt lichtelijk in rhythme van het eerste. Te gelijk minder breed en minder plastisch dan het eerste gedeelte, nadert dit tweede, ofschoon dus magerder blijvend, meer het rhythme van de schets Pijp, in welke schets in alle deelen rhythmus en plastiek in gelijke mate aanwezig waren.

Bemerkt de over-een-komst in maatgang tusschen deze twee strophen.

Uit de schets Pijp:

»Ook komen wel eens nette Joden heeren. Zij zijn zeer"
»rijk en geven veel cadeau. Ja, waarachtig onder de Isráe-"
»lieten heb je knappe mannen. En op de centen komt het"
»toch maar aan; al ruikt de worst ook naar de knoflook."

En uit de schets Provincie:

»Daar komt de pachter van Terlinden. De griffier die"
»vraagt: »wie is dat?" Hij offreert een glaasje bier, want"
»die pachter die is machtig bij de kiezers. Dat zal helpen"
»voor de kamer."

Het rhythme of de maat behelst de melodie van een geschrift. En deze geeft den geest van het werkje, dat is den geest van den schrijver, zoo als die gedurende het werkje was, weder.

De maatgang zoo als in Pijp en Provincie ont-dekt het goede humeur van den schrijver, die zegt: »zoo gaat 'et, zoo gaat 'et in de wereld, 't is m'n 'n boeltje", maar zoo als iemant het zeggen zal die dat wel áárdig zoo vindt, en méér dan dat: zoo als een fijn mensch het zal zeggen die daaromtrent blij-geestig is.

Met dit tweede gedeelte zijn wij meer in 't bizonder aan de beweging in het plaatsje zelf, die er de kern van de menschen-samenleving is, en die weder haar binnenste gerader vindt in den bewegelijken persoon van den griffier, omgeven van ontvanger en apotheker, en aan wien de oude Heeren, en de deken en de pachter, voorbijgaan.

Men geve acht op den lekkeren griffier, in enkele lijnen, snijdend van hoofdzakelijkheid, leuk gegeven: »... los zich" «voelend onder provincialen heft hij van den grond zijn" »beenen, vliegt zijn linkerhand van tafel in de volle woor-" »denrij, met de rechter grijpt hij heftig het gele bier en heeft" »nauwelijks tijd tot slikken."

Als de deken komt, »draait" de griffier »op zijn stoel en" »salueert, dat het stof vliegt van den grond, met het zwaaien" »van zijn hoed."

Dit is niet: caricatuur. Dit is even min: iets, door contrast met het gewone grappigs. In-tegen-deel: zoo gaat het elken dag en er geschiedt niets bizonders en niets is overdreven. Het is alleen den blij en hoog gestemden, wien deze bewegingen van de wereld vóor hem in deze volgorde treffen kunnen en die in enkele opmerkingen betreffende het uiterlijke voorkomen van het alle-daagsche leven in een klein stadje een résumé geeft van het gebeuren in de menschenwereld.

Het grappige bevindt zich in de plastiek, in de beweging zelve, die eenvoudig vermeld wordt, zonder vergelijkingen of zonder invallen van den auteur er bij.

De waarde der uitdrukking: »... met de rechter [hand] grijpt hij heftig het gele bier en heeft nauwelijks tijd tot slikken", in verbinding met de omgevende volzinnen, is grooter dan die eener uit-drukking, waarbij de spoed bij het bier-grijpen in een tusschen-zin vergeleken zoû worden b. v. bij een vader die zijn kind uit kokend water moet redden. Het blijft hier een eenvoudige voorstelling, zonder aandacht aantastende nevenpaden voor gedachte of verbeelding; maar in ieder der woorden zelf, die de voorstelling maken, ligt de werking vervat, en het is alleen ten eerste de eigenaardigheid van het gekozen woord zelf en ten tweede de bizonderheid, dat het

zich aldus hier tusschen déze andere woorden bevindt, die het kunst-deel bepalen, dat het aldus helpt samen-stellen.

De griffier grijpt »heftig" het »gele" bier. Deze twee bijvoegelijke-naamwoorden doen zeer meê om de kunst-soort van volzin-vak en schets te bepalen en het een betrekkelijk hóóge soort te doen zijn.

Beter dan het woord »hevig" of dan de uitdrukking »met verbazende snelheid", geeft het woord »heftig" de beweging van den griffier weêr. Door het feit dat zijne beweging »heftig" is, verraadt die beweging precies des griffiers innerlijke gemoedsgesteldheid en zijn hartstochtelijk bedoelen, en het is de bizonderheid, dat het woord »heftig" zich aan den auteur aanbood en onmiddellijk als het juiste door hem werd herkend, die de superioriteit der verrichting van tusschen enkel-woorden, tusschen eenheden, te kiezen, boven de slappere verrichting van het vinden eener aardige vergelijking, toont.

Ook het woord »gele" prijkt hier in een volle werking. En wel juist om dát het oppervlakkig gezien niet eens noodig was. Wat wil de schrijver uitdrukken? Dat de griffier naar zijn bier greep zoo als zekere opgewondenen het zullen doen. Wat hebben wij er dan meê te maken of het bier geel of bruin zag?

Juíst — o gij allen, die mij wel volgen wilt op deze deliciëuse kronkelpaden —; maar de schrijver wil ons tevens het *tafereeltje* doen *zien*, en het aangeven der geelheid van het bier dwingt ons het bier te *zien* en zoo zien wij met-een min of meer de omgeving, om het bier heen, weêr. Maar dat niet alleen, maar het bier, — namelijk *nu wij het, om dat zijn geelheid opgegeven is*, weêr daar *zien* staan, — doet geestelijk en geestig nu meê in het blije kunst-spel, want het wordt nu *iets leuks* omdat het daar zoo stil in zijn geelheid staat bij de heftige handbeweging van zijn eigenaar. Het vervult nu een zelfde rol als het bij den groet van den griffier aan den deken van den grond vliegend stof.

De waarde der plaatsing, hier aldus, van het woord »gele"

wordt eerst vol, door dat het de door mij opgegeven werkingen doet zonder er tevens den schijn van te hebben.

Even zoo toch, als het enkele woord »heftig" hier beter is dan eene omstandige vergelijking zijn zoû, is het woord »gele" hier beter dàn het woord »stille" b.v., dat op meer oppervlakkig-nadrukkelijke wijze de bedoeling des auteurs zoû doen blijken. Door het woord »gele" *zien* wij het bier, dat daar zoo stil staat, terwijl zijn meester in zoo felle beroering is, door het woord »stille" zouden wij uitgenoodigd worden voorál te denken aan de stilheid van het goede bier. Het onderscheid blijkt enorm, als men slechts het verschil van geesteshouding nagaat, die er meê over-een-komt.

Bij het gele bier, wiens stilheid slechts als omgeving zijner geelheid even gedacht wordt, is alles goed en de wereld leuk.

Bij het stille bier, worden wij zóó nadrukkelijk op de tegenstelling tusschen de goede voorwerpen en de malle menschen gewezen, dat het voorwerp er goed, en de menschenwereld er slécht door wordt.

Nu het derde deel van de schets:

»Koeien trekken log voorbij in het gewirwar van hun"
»pooten, die in 't gestof verdwijnen en zij vlekken door hun"
»rompen de grijze straat met witte, roode en zwarte kleuren."
»Dames in katoenen zomerkleeren, witte, roode, gele"
»kleeren sleepen 't stof met hun japonnen en op den weg"
»en in de deuren gaan de witte strooie hoeden van de"
»heeren en de petten van de boeren af met een wip of"
»breeden zwaai."
»In de verte oefent de fanfare voor het aanstaand Zondag-"
»middagfeest. Heerlen rust in 't avondlicht."

Dit derde en laatste deel besluit de schets. Zoo een schets is een compositie. Dit laatste deel is een der drie groote stukken, die de schets met hun driëen com-poneeren, dat is: tot een geheel, een melodische Eenheid, samen stellen.

Gelijk de manier van den schrijver in elken volzin zich

kenmerkt door dat hij met zijn zelfstandige-naamwoorden, bijvoegelijke-naamwoorden en verder, met hóofdzaken werkt, zoo als wij uit-een-gezet hebben, — zoo kenmerkt zich ook elke alinea of volzin-vak door in 't groot één hoofdzakelijk ding aan te geven, — en kenmerkt ten slotte de geheele schets zich door uit drie groote deelen te bestaan, die ieder ééne, enkel-voudige, werking hebben.

Het eerste deel van de schets bevat de inleiding: het algemeene gezicht op het stadje, het wedergeven van den geest van het stadje, zoo als die, in enkele eenvoudige voorstellingen verzinnebeeld, gezien wordt.

Het tweede deel bevat de menschensamenleving zelve in het stadje in het algemeen, in haar kern, in enkele hoofdlijnen, zonder omgevende plastiek of zinnebeeldig decor, als een naakt gespartel.

Het derde deel herneemt plastiesch min of meer de bedoeling van het eerste, is ook breed, globaal, in enkele trekken; maar de geestelijke bedoeling is natuurlijk anders. Zijn wij plechtig en vurig begonnen; hebben wij tóén moeten lachen om de ledigheid, die daaronder was, en zijn wij toen bedaard geworden, — eerste deel; hebben wij toen alles bedaard bekeken precies zoo als het was, — tweede deel; — nú laten wij het leven, in zijn groote vormen, maar aan ons voorbij gaan, luisteren eens naar wat daarbij in de verte klinkt, en rusten in het getemperd licht.

Uitmuntend in het geheel der compositie is dit derde als deel en laatste deel; en óók zelf uitmuntend als compositie.

Vier krachten of motieven hierin. Eerst de twee groote, de zeer gewichtige en nabije van de voorstelling: de Koeien, die daar trekken voorbij, de Dames, die daar worden gezien. Dan wat in de verte, daar achter, nog is: nog een vrij lange regel of voorstellings-streek, na de groote groepen der Koeien en Dames: — de muziek, die er klinkt.

Dan een zeer korte laatste streek, de meest globale samentrekking der voorstelling, kortste en meest algemeene aanduiding van wat er is: Heerlen in het avondlicht.

De geestelijke bedoeling van dit laatste groote stuk der compositie wordt treffend vertolkt door de eigenaardigheid, waardoor de plastiek verschilt van die van het eerste stuk. Deze is namelijk, bij even groote duidelijkheid en kracht van plastiesch doen, nog algemeener, nog globaler dan de plastiek van het eerste stuk. De voorwerpen zijn als uitgewischt door de globaalheid van hun geestelijke dracht, door het grenzenloos algemeene, dat zij vertegenwoordigen. Men ziet ze bizonder duidelijk, maar het duidelijkste wat men aan ze ziet, is hun bijna-uitgewischtheid; en dit komt om dat zij niet bijna-uitgewischt zijn door gebrek aan plastiek-kracht, maar juist wijl zij meer dan zij koeien, dat is voorwerpen als zoodanig, zijn, de dragers zijn van de geestelijke bedoeling die zij uitdrukken, en die is een gevoel van het volkomen algemeene.

Er is een *gewirwar*, dat de koeienpooten zijn, er is *gestof* en er zijn, in de *grijze* straat, rompen die *vlekken* met witte, roode en zwarte kleuren.

Treffend in dezen meesterlijken volzin is de duidelijkheid der plastiek, die ontstaat juist door dàt de volzin met niets anders werkt dan met gewirwar, gestof, en kleur-vlekken, en welke duidelijkheid juist door doezelige dingen ontstaat óm dát de kunst-plastiek als zoodanig hier alleen duidelijk wordt door in zoo sterke mate van de *geestes*-beweging zijns makers doordrongen te zijn, dat de in alle kleinigheden duidelijke zichtbaarheid van het *zintuigelijk* waarneembare er in vermindert.

Er is niets wat precizer — en dan in éens — het bewegen van al die koeie-pooten doet zien dan het woord »gewirwar" en er is niets wat zoo precies het doen der voorbijgaande koe-lijven weêrgeeft, dan de uitdrukking »kleuren die vlekken." Immers hebben de verschillend gekleurde deelen van den koehuid precies den onregelmatigen vorm van wat men »vlekken" noemt. 1)

Aangezien nu, wat de geestelijke wending van de schets

1) *Objectief* precies, in tegenstelling tot het »vlekken" van boomgebladerten, wolken of huizen, waarvan de impressionist zal spreken.

aangaat, de schrijver juist onbepaaldheden als gewirwar en vlekken behoefde, daagde een inhoud voor zijn voorstelling op, die met niets precizers dan de woorden gewirwar en vlekken was uit te beelden, zoodat de plastiek iets volkomen bepaalds gaf door volkomen de onbepaaldheid, die de geestelijke bedoeling was, uit te drukken.

Het leven dat men, nu men weet wat het is, maar stil en breed aan zich zal laten voorbijgaan, wordt, behalve door de Koeien, vertegenwoordigd door de Dames.

Het motief van de stof en de kleur-vlekken der eerste alinea van dit laatste schets-deel, keert in deze tweede alinea weêr. Van de Dames zien wij de *witte*, *roode* en *gele* kleeren, die *'t stof* sleepen, en van de Heeren zien wij hun *witte* hoeden, die wippen of zwaayen. Eigenlijk beteekent dit, dat wij de Dames en Heeren niet anders meer zien dan als witte, roode en gele kleuren en stof.

Alles, wat in het begin zoo plechtig en vurig was opgerezen en zwaar opstond of aanrende of aankwam, is nu tot iets algemeens uitgewischt en gaat stil en breed voorbij. De muziek klinkt. Het avondlicht schijnt. Wij zien het leven aardig, maar zullen er geen deel aan nemen. Wij Rusten nu. Het is goed zoo.

De levendige blijheid van de P ij p heeft onze geest in de P r o v i n c i e niet gevonden, maar een blije rust, die vaster en wijder is.

Wellicht het beste werk van Erens en zeker een der allerbeste voortbrengselen van de *Nieuwe Gids*-literatuur is het stuk, genaamd D e C o n f e r e n t i e, dat elf bladzijden beslaat van den *Nieuwen Gids* van 1 April 1890 en, voor zoover ik weet, niet herdrukt werd.

De aard van dit stuk wordt voor een deel bepaald door de verhouding tusschen de sympathie en de antipathie van den schrijver voor zijn onderwerp. Men kan niet zeggen, dat de schrijver den inhoud zijner voorstellingen — zijn personen

en hun handelingen — bewondert of bemint; men kan ook niet zeggen, dat hij ze verafschuwt. Zijn houding is een vermenging van genegenheid en afkeer. Het resultaat dezer vermenging is de aard en soortelijke en betrekkelijke voortreflijkheid van het stuk zelf. Het is, voor een deel, wijl de schrijver van uit déze uit afkeer en genegenheid samengestelde gezindheid keek, dat zijne compositie dézen aard verkreeg.

Vergis ik mij niet, dan is de schrijver zijn onderwerp genegen voor zoo ver hij 't beziet door den geest van »Annaherb", de keukenmeid van den pastoor van Schaesheuvel, ten wiens huize de, door den maaltijd gevolgde, »Conferentie" der geestelijken plaats heeft, — maar is hij er van afkeerig voor zoo ver hij 't beziet van uit zijn eigen denk-beeld van wat »een geestelijke" zoû moeten zijn.

Met andere woorden: door zijn genegenheid voor eenvoudigen-van-geest heen bemint hij den inhoud zijner voorstelling; maar als zelfstandig denker, als mensch, die een bepaalde beschouwingswijze der wereld heeft, is hij er tegen.

De houding, die uit dit conflict voortkomt, is een der voortbrengers van den stijl.

Ik bedoel — de lezer begrijpt dit toch? — dat de schrijver eeniger-mate den indruk te weeg brengt, als wilde hij zeggen: die geestelijken heeten bij elkaâr te komen voor een Conferentie over godgeleerde onderwerpen, dat heeten edele priesters, menschen, die hoofdzakelijk door en voor het géëstelijke leven, maar ondertusschen is feitelijk het gastmaal de hoofdzaak van hun samenzijn. In plaats van geestelijken zijn het beesten, die alleen voor hun buik leven.

Ik hoor hier al aanstonds de tegenwerping van zekere kunst-theoretici: de schrijver wil volstrekt niet zulk een indruk te weeg brengen. Zijn eenig doel is naar waarheid de werkelijkheid af te beelden, in mooie kunst.

Zeer wel — antwoord ik — ik spreek slechts in dezer voege van een indruk te weeg brengen om dit te verbinden met des schrijvers kunst-constructie, het eenige, wat mij interesseert. En door te bestreven wat gij zijn eenig doel noemt, brengt hij wel deugdelijk eeniger-mate dezen indruk te weeg.

En — voor het overige — gij zegt, dat: het eenig doel eener kunst als deze is naar waarheid de werkelijkheid af te beelden.

Onjuist, mijn waarde, of nutteloos, is deze opmerking, want het hangt van de wijsgeerige bezittingen van een kunstenaar en van zijn daardoor en door zijn vermogens van geestelijke verheffing en geestelijke concentratie gevormde gesteldheid af wát voor hem de waarheid der werkelijkheid is.

Het is, bij voorbeeld, een »feit", dat gedurende de godgeleerde gedachtenwisseling »de buiken" der geestelijken »reeds rommelden van honger onder de zwarte soutanen."

(Ik spreek nu alleen van geestes-gesteldheden, waarbij dit feit waargenomen wordt. Dus niet van visioen-soorten, waar het buiten de waarneming zoû blijven).

Indien gij nu dit feit vermeld in den geest van Annaherb, de eenvoudige en toegewijde keukenmeid, zal de natuur dezer vermelding, als kunst-deel, er een andere zijn dan indien gij dit feit vermeld zoo als een denker het opvat, wiens meening is dat geestelijken om eten en drinken in 't geheel niet behooren te geven.

»De snuif" — heet het elders — »de snuif steeg in de neusgaten onder de zalig-hijgende, breede monden" en: »Men luisterde aandachtig met open monden, waarbij zuch-" »tende buiken zich verhieven en daalden op het spel eener »zalige ademhaling."

De zaak is, dat dit Ironie is, de vraag is in hoeverre dit Ironie is en wat voor, — hierbij in aanmerking genomen, dat dit geen ironie zoû behoeven te zijn.

Het is ironie, wijl de schrijver niet méént, dat de ademhaling der geestelijken iets is dat waarlijk »zalig" zoû moeten genoemd worden.

Toch is de schrijver er dichter bij dit wèl te meenen, dan men misschien zoû vermoeden.

Het tegen-strevende, het leelijk vindende, van den denker in den schrijver, ten opzichte van den inhoud zijner voorstelling, heeft fel gewerkt in dit kunst-stuk, zoo als blijkt juist uit deze aangehaalde uitdrukkingen.

Maar het mooi vindende, het »zalig" vindende, van den gemoedsmensch in den kunstenaar, heeft niet minder fel gewerkt en is bijna het bovendrijvende in den aard, in de intime worsteling der constructie-deelen van de schets, geworden.

Het is opmerkelijk zoo ver als de schrijver gegaan is met het zeggen van grof-materiëele dingen. Als de pastoor van Schaesheuvel zich in zijn leuningstoel laat vallen, zegt Erens, dat die stoel »kraakte onder den loggen last van zijn vleesch en beenderen."

Elders heet het van den eetlust, dat »het verlangen,..." »sterker en sterker de lichamen spande en in de bewegingen" »van tanden, tong en onderkaak wachtte op bevrediging."

»De oogparen begonnen te blinken", zegt hij nog, »de »gulzigheid waterde door de zwartgerookte tandenrijen."

In één woord, hij doet ons, bij zijne voorstelling der geestelijken, aan dieren en aan wilden denken. De pastoor van Schaesheuvel bedekt zijn oogen met zijn oogleden, »om zijne doffe domheid voor de anderen te verbergen." Na dat de geleerdste hunner gesproken had, »staarden" de conferentiehouders »dom op de tafel."

Het is opmerkelijk zoo ver als de schrijver gegaan is in het vermelden van grof-materiëele bizonderheden en het gebruiken van afkeurende kenschetsingen *waar het de vergaderde geestelijken betrof*, — en hoe tòch het goed-keurende of heerlijk-vindende in den geest van het werk boven-komt.

Dit noem ik zeer merkwaardig daar het in de richting is om het door en door »werkelijke" — in tegenstelling tot het van de werkelijkheid gescheidene — als het voortreflijkste te doen beseffen.

Ik wilde gaarne eens een stukje van de schets Provincie uitschrijven èn een uit de Conferentie, om deze beiden met elkaâr te vergelijken.

Uit Provincie:

»Oude Heeren grijze haren gaan voorbij, zij gaan naar"

»het Café Dirix. Stijf en deftig, elken avond op hetzelfde uur."
»Zij spreken over hunne jachten "

»De griffier, een kleine man, redeneert maar altijd door,"
»los zich voelend onder provincialen heft hij van den grond"
»zijn beenen, vliegt zijn linkerhand van tafel in de volle"
»woordenrij, met de rechter grijpt hij heftig het gele bier"
»en heeft nauwelijks tijd tot slikken."

»Ja, de Provincie, dat is zijn terrein, dat voelt hij. Hij"
»spreekt van graven en baronnen. Al is hij niet van adel,"
»toch zegt hij, heeft hij groot respect voor baronnessen en"
»gravinnen. Maar ook wil hij praten met het volk, dat"
»moet je stemmen in de tweede kamer."

»Daar komt de deken groot en machtig. De griffier"
»draait op zijn stoel en salueert, dat het stof vliegt van den"
»grond, met het zwaaien van zijn hoed."

Uit de Conferentie:

» . . . Er werd gescheld. »Daar zijn ze al en 't is nauw-"
»lijks half tien! die zijn ook gepresseerd, dezen morgen."

»En zij slofte naar de deur."

» — »Dag Anneherb, hoe gaat het, kind?"

„— »O! goed, heer Kaplaan," en een groote, dikbuikige,"
»zwarte Kaplaans-gestalte stapte naar binnen, veegde zich"
»met een rooden zakdoek het zweet van het voorhoofd en"
»zei: — »Waar is de heer pastoor?" — »Hij is nog aan het"
»brevier bezig," zeide de meid."

»— »Nu, dan ga ik nog even in den tuin, u hebt immers"
»aardbeien!"

»— »Goed, mijnheer Kaplaan, maar u moet ze niet alle-"
»maal opeten."

»— »Wees daaromtrent gerust, beste kind."

»Anneherb's humeur was door het binnenkomen van den"
»forsch-gearmden kaplaan opgehelderd; zij hoorde nu met"
»genoegen het koken van de worteltjes in den ketel, die"
»als goudvisschen dansten en spogen en doken en rezen"
»en knapten in het zingende water."

Achter deze beide stukken heeft de auteur gezeten, telkens door een anderen geest, door een ander samen-stel van geestes-neigingen, bevangen. Dit blijkt uit de verschillende kunst, die in beide stukken van dien geestes-toestand de uitdrukking is geweest.

Het stukje uit de Conferentie komt mij voor van een andere kunst te zijn èn béter te zijn dan het stukje uit Provincie. Hoe komt dat? Hoe komt het, dat het gezegde van den kapelaan in de Conferentie: »u hebt immers aardbeien!" mij meer genoegen doet dan de vermelding der geelheid van het bier van den griffier in Provincie — hoe, dat ik deze aardbeien op aangenamer wijze, al lezende, in mijn verbeelding ontwaar, nu zij juist, ook niet met één enkel woord, dat door zijn aard en door zijn plaats in den volzin samenvattend is, zooals het woord »gele" in Provincie, beschreven worden?

Het komt wijl de geest van den dichter hooger bezig was, toen het hem inviel den binnenkomenden kapelaan dadelijk dit gezegde te doen uiten dan toen hij den volzin, waarin van het bier alleen de geelheid genoemd wordt, construeërde.

Er is een wijder reikend en met fijnere, edeler, draden zich spinnend, compositie-verband, tusschen dit gezegde van den kapelaan en de daaraan voorafgaande schets-deelen der Conferentie dan tusschen het enkel-woord gele en de dáaraan voorafgaande schetsdeelen van Provincie.

Oppervlakkig gezien, beduidt zoo eene alinea uit Provincie, waar de griffier zijn beenen van den grond heft, zijn linkerhand van tafel laat vliegen in zijn volle woordenrij en met de rechter heftig het gele bier grijpt, meer dan de regelen der samenspraak van dienstbode en kaplaan in de Conferentie. Maar het is juist wijl zij oppervlakkig meer zijn, het is wijl zij op zich zelf feller komiek-karakteristieke trekken zijn, wijl zij meer direct en meer alleen iets opvallends teekenen, — en, — voor zoo ver betreft het stijl-bestanddeel, dat wij nu onderzoeken, en dit in verhouding tot de natuur der Conferentie beschouwd — alléén téékenen, alleen een op zekere wijze gemaakte voorstelling in mijn ver-

beelding te weeg brengen, — als een weerkaatsing in mij van de voorstelling in den auteur — maar zonder dat die uit iets diepers ontspringt; — het is dáárom dat zij wézen-lijk mínder van aard zijn.

Zijn beenen van den grond heffen, zijn linkerhand in de hoogte werpen, met zijn rechter heftig naar bier grijpen en nauwelijks tijd tot slikken hebben, — in een stillen achtermiddag op een klein provinciestadspleintje, — zijn meer op zich zelf opvallende dingen, meer grappig dan aardig, en die den eersten den besten vroolijk opmerkzamen voorbijganger lichter zouden treffen. Hun aard is het een persoon karakteriseerende en het met het algemeene leven der omgeving contrasteerende.

In de Conferentie daarentegen wordt mij het geheel gewone en aan allen gemeene gegeven, en zóo dat dít mij als iets bizonder aardigs treft.

Bij de Conferentie was de geest van den kunstenaar zoo hoog gesteld, dat zijn personen van zelf slechts dingen zegden, die door hun beteekenis medewerkten aan het essentieële levensgevoel, aan den smaak zelf, van zijn kunst-stuk, en die daarom met hoogere en fijnere, minder scherpe en zware, verbeeldingswerkingen correspondeeren.

Er is dus een wijd en fijn compositie-verband tusschen het gezegde van den kapelaan en de voorafgaande schets-deelen.

De schrijver is de schets begonnen met ons den pastoor van Schaesheuvel te toonen, bezig zijn brevier te lezen. Dadelijk brengt hij ons met een zeer materieële bizonderheid in aanraking. »De pastoor," heet het, »bewoog zijn lippen en bad luid, terwijl zijn speeksel het boek besproeide, dat hij dan met zijn mouw zorgvuldig afveegde zoodra hij het blad omsloeg." Daarna hebben wij gelezen, dat er »heeren" zouden komen, dat er »conferentie" was, en hebben wij de meid zien beginnen met de groenten voor het dîner. Eindelijk wordt er gescheld en treedt een

»groote, dikbuikige, zwarte kaplaans-gestalte"

binnen.

De lezer is er op voorbereid, dat er geestelijken zullen komen, dat die komen »eten" en dat deze zwart er uitziende geestelijken goed en wel stoffelijke menschen zijn en — evenals bloemen hun sappen en hun dauw hebben — deze geestelijken hun »speeksel" hebben.

Dan wordt er gescheld, en een figuur verschijnt, die de voorbereiding in het begin van de schets tot haar doel voert en de verwachting van den lezer dadelijk geheel en al verwerkelijkt en dit nog wel niet als een beschreven wordend voorwerp maar door met zijn lévende hándeling het gebeuren te beginnen.

Het is de groote kaplaans-gestalte. Deze her-neemt de actie van den pastoor, het gezellige, intime, stoffelijke doen met de mouw, maar levendiger en kleur-voller want, al binnen stappend, veegt hij zich »met een *rooden* zakdoek *het zweet* van het voorhoofd."

Wij weten nu van heeren geestelijken, van maaltijd houden, — van iets zwarts, van iets nats (dauwdruppels-gewijs) en van iets roods. En nú komt het gezegde van den kapelaan, dat alle neigingen der compositie in zich samentrekt, en in éen voorstelling doet uit-bloeyen, welke voorstelling te gelijk tot de actie in het spel behoort, daar zij immers niet een opnoeming of vergelijking door den auteur is maar een handeling, een gezegde, door een der personen zelf. De geestelijken, dat toch stoffelijke menschen zijn, zullen komen, zij zullen komen eten, — wij hebben gehoord van iets zwarts, iets nats en iets roods, — dáar, daar komt er een, daar is er een, — nu zal het beginnen. En waarlijk, in dat wat het begin is der door ons, lezers, verwachtte hándeling, het begin van wat zou gaan gebéúren, hooren wij den kapelaan het gezegde uiten, — dat compleet wordt door ook een vernúfts-vondst te zijn wijl het juist het éérste is wat de kapelaan eigenlijk zegt — het gezegde dat *in alle opzichten* het geestelijke, het etens-achtige, het zwarte, natte en roode resumeert, dat al die dingen in éen iets vereenigd in onze verbeelding doet komen, juist beter nu het voorwerp niet wordt beschreven maar alleen in de actie genoemd, — het gezegde: — »u hebt immers aardbeien!"

Het gezegde, op deze plaats in de compositie door deze figuur geüit,: »u hebt immers aardbeien" is eeniger mate gelijk van functie of kunst veroorzakende verrichting in de schets, als de volzin betreffende de koeien in de schets P r o v i n c i e, maar op meer etherisch of hooger geestelijk plan.

Waren de koeien duidelijke en vaste voorwerpen, die door in hunne verschijning feitelijk uit romp-vlekken en pootengewirwar te bestáán, volmaakt geschikt waren om op duidelijke en vaste wijze de bedoeling van iets onbepaalds en uitgewischts in beeld te brengen, — het kapelaans-gezegde omtrent de aarbeien geeft niet eene beschrijving, dat is een verbeeldings-voorstelling in woorden, uit wier eigenaardig maaksel, uit wier soortelijke samenstelling tot voorstelling, het eigenlijke geestes-spel, dat er door vertegenwoordigd wordt, afgeleid wordt, — maar het kapelaans-gezegde beteekent voor den geest in den aandachtigen lezer, een gelijke samen-trekkende aangeving van den geest in het kunstwerk.

De zwarte kapelaan die met zijn rooden zakdoek zijn bezweet voorhoofd afveegt, is zelf iets zwarts, iets roods, iets nats, -- hij is in aanraking met Annaherb, wij zien hem dus min of meer door háar kijk op hem heen, wij denken reeds aan hem in verband met eten, waarvan wij gehoord hebben, — daar plooit zich al sprekend de kleurige mond van den juist aankomenden, en hij zegt iets waar hij blijkbaar al aan gedacht heeft, — of waar hij nu in eens fel aan denkt, want hij zegt het dádelijk, — hij zegt iets, waar zijn gedachte, dus zijn hoofd, vol van is, — hij noemt boven zijn zwart en dik lijf iets ronds, iets nats, iets roods, — en het is iets goeds, iets beminnens-waards, — hij zegt iets dat is wat hij zelf is — en de voorstelling inhoudende klank ontstaat uit zijn mond: — »u hebt immers aardbeien!"

AANTEEKENINGEN OVER TOONEEL

DOOR

HERM. HEIJERMANS Jr.

III. De Dramaturg.

Door drang van omstandigheden, werd het vervolg dezer Aanteekeningen vertraagd 1). En daar het niet dan bij uitzondering mijne bedoeling is, over het Tooneel-van-den-dag 2) te schrijven, kan ik zonder bezwaar de koppeling smeden.

In de hoofdstukken »Het verband tot de Literatuur", klemt m. i. zoozeer het betoog, dat er een niet te breken geleding tusschen littérair-kunnen en Tooneel moet bestaan, gelijk er werd aangegeven wáár de scheiding tusschen Literatuur en Tooneel-literatuur begint — 'k breng in herinnering, dat 'k in dit tijdschrift bij voorkeur technische zaken bespreek —, dat wel zeer bij den beganen weg volhard wordt, wanneer 'k de niet nieuwe ontdekkingen aan de praktijk toets.

Aan het hoofd der tooneel-ondernemingen in Holland, hebben zich sinds lengten van tijden zoogenaamd ervaren lieden bevonden, wier innigste, begrijpelijkste zorg daarin bestond, om de door hen geëngageerden te betalen. Bij de poging om winst te behalen, bleef het. Want het bedrijf

---

1) Zie de afl. Juni en Aug. 1904.

2) Hoogstens ware 'r iets te melden over Riemsdijk's Si non e vero, dat zoo 'k me niet vergis — gelezen heb 'k het nog niet: beslist-billijke voorwaarde, die 'k (X, 8 blz. 255) stelde — hoewel op een verouderd literatuurplan staand, òp dat plan 'n zéér aannemelijk geheel vormt, met beduidend-gaver kwaliteiten dan menig gewild-modern product.

stotterde voortdurend in zulk eene spekulatieve wisselvalligheid, dat iedere winst-neming tot reserve voor den dag van morgen, die over afgronden kon gaan, moest dienen. Wij mogen smalend over 'n rijk geworden spekslager spreken — van 'n door theater-onderneming rentenierend man, zullen we na 't vele gezieltoog op de planken, waarschijnlijk nooit zoodanig weet krijgen, dat de volksmond, er zich als bij de spekslagerij van meester maakt. Wie er, zooals gebruikelijk is, 'n directeur op nawijst, dat hij op recettes tukt en »de belangen der kunst verwaarloost", maakt den voozen indruk een verfijnd kunstkenner te zijn, terwijl-ie in waarheid den kiezen-trekkenden charlatan de concurrentie aandoet, die op 'n boeren-kermis, bij 't gebulk van lachende kinkels en tierende meiden, de breedbekkige verzekering schort, dat de in haar wortels geknapte, door bloed-gulp bestoven tand, 'r pijnloos uit-scheurde. Het wreed, door niets gemotiveerd geraas, dat den hollandschen theaterkoopman van verschillende kunst-dandy's — wier visie van kunst en maatschappij den Droomleven-zelfkant verschalkt — bespringt, is volkomen ongeoorloofd. De theater-kas is dictator. Alleen zij. Er is bijna geen andere tak van kunst aan te wijzen, waar het dàdelijk-nijpend verband tot de bestaansvoorwaarden zich zóózeer openbaart, als bij 't dobberend geworstel van 'n theater-ondernemer, die aan de eene zij slaaf is van den betalenden publieken smaak, aan de andere door ieder onwijs kunst-potentaatje geringeloord en à contant benadeeld wordt. De gezondste les voor de meeste dier heeren, die te over meestal vader van het een of ander dramatisch product zijn, dat geen plankenland kan beademen, ware 'n maand lang administratieve bezigheid in 'n theater-bureau.

Onder de tuitende reserve, dat 'k geen nieuw materiaal wensch aan te voeren voor de poffertjes-juffrouwen, die na elke voorstelling beschimmeld beslag klutsen, of voor de schoon-gemanchetteerden wier wimpers dauw-druppen van leege-kas-schoonheid's-begeeren dragen, onder die, welaangeduide reserve, zou 'k op zekere verandering in het tijdsevenwicht willen wijzen, die in Holland onopgemerkt schijnt

te blijven, en toch — in verhouding tot het b e r e i k b a r e — eene aangename peilverhooging der schouwburg-vertooningen eischt.

Zelfs wanneer men het groot kwantum onwelriekend snobisme van de weegschaal verwijdert, behoudt men op dit oogenblik aan de zijde der burgerij en der arbeiders, een meer massaal weten en kunst-verlangen, dan voor vijf en twintig jaar. De verklaring, langs maatschappelijken weg te geven, blijve onbesproken. We behoeven de feiten niet te overdrijven — ze zijn er. Vooral in de concertzalen, met hare dikwerf voortreffelijke prestaties, in belangstelling en beschaafdheid genoten, vinden wij eene vertroosting tegenover den stadigen aanwas van café's-chantants. Het bijzonderkurieuze is, dat uitnemende kunstenaars in binnen- en buitenland, en dat zonder uitzondering, òf in hun vrije uren goede muziek gaan hooren, òf afleiding in 'n tingel-tangel zoeken. Nooit of zeer zelden in een schouwburg. En muzikale uitvoering èn tingel-tangel staan in rijper groei, dan bijzonderlijk in Holland 't schouwburgwezen. Het hoofd eener degelijke muzikale onderneming, kent onvoorwaardelijk zijn kunstvak door en door — de leider van 'n meer aanzienlijk cafèchantant betrekt z'n zonderlinge, deerniswaardige, zinnenpakkende verzameling uit de heele wereld, hoe ook beschouwd, lieden die hun vak tot in 't verzorgdste verstaan.

De stijging in weten en kunst-verlangen, het zoeken naar iets àfs, had in latere jaren, in den schouwburg geen aequivalent. Telkens weer, als door de tyrannieke kas 'n gezelschapje was doodgemoord, worstelde eene andere combinatie voort. Het eene gezieltoog was niet geeindigd of 't ander begon. Van het hollandsch theater, in ongeveer de laatste halve eeuw, kan de geschiedenis met 'n paar brokkel-zinnen geschreven worden. Uiteenspatting en stuiptrekking. Weerzinwekkend pogen, om met kluchtig en erotisch import de onzuiverste lagen der maatschap te lokken. En tijdelijke, altijd weer ophoudende steun van zich verderflijk-inmengenden. Het verderflijkst vooral eene vorstelijke subsidie, die éénzelfde

gezelschap in répertoire-verlamming wurgt. Dat is alles. Het in den grond niet onjuist pogen, om eene tooneelschool te bestendigen, behoeft nauwlijks gememoreerd te worden. Langjarige ervaring bewees, dat het ding door gebrek aan artistieke onderwijs-krachten, begaafde leerlingen enz. schipbreuk leed. Aangenomen, dat het vreemdsoortig gehaspel van élémentair onderwijs èn 't luk-raak voorkauwen van moderne deuntjes, ook maar éénig breed kunst-begrip zouden vermogen te cultiveeren, mede afgezien van de meer dan potsierlijke vergaderinkjes der verbonds-afdeelingen, superbe-malle theekransjes, te laf zelfs om te parodieeren, afgezien van dit en zooveel meer, vraagt men zich af, of dan nièmand der vele bemoeials het eenigszins-misdadige inziet van het aankweeken voor een vak, dat, in handen der tegenwoordige leiders nauwlijks een kunstzinnigen horizon en zeer twijfelachtig kans op wat we »dagelijksch brood" noemen, heeft.

Dit is het uitgangspunt. Allen, die beters willen, geletterden, tooneelkunstenaars, publiek, vooral zij die den buik vol hebben van actie-loos gepraat, met het bekend heen-fanfaroneeren over de beslissende theater-kas, voelen dat we achterlijker zijn dan het buitenland. Zonder onderscheid bevinden zich aan het stuur onzer theater-ondernemingen menschen, nàást de ontwaakte literatuur. En al neem ik den schijn aan in persoonlijkheden te vervallen: het moet toch 'ns ééns gezegd worden, willen we geen blindemannetje blijven spelen. Door de aangeduide spartelingen van komedianten, door het wezen der maatschappelijke inrichting, kwam telkens opnieuw de een of andere onbevoegde, hetzij eenling, hetzij sociétaire-schap, aan het hoofd eener zaak. De man met finantieelen steun, of de vrouw met connecties, zetten zich in den directie-stoel. Steeds met genegenheid. Want er is niemand aan 't tooneel verbonden, of dié eerzucht kwelt. Bekwaamheid, absolute vakkennis, letterkundige studie, in één woord de doorkneedheid voor eene zoo innerlijk-moeilijke zaak als de boetseering eener verbeeldingswereld, waren, zijn nòg bijzaak. De meest-obscure tooneelisten, brekebeenen die destijds spelend, de dierbare

moedertaal nauwlijks wisten te accentueeren — 'n gewezen diamant-handelaar, 'n ex-officier, de jeugdige echtgenoot van 'n getapte actrice, en meer van die verwaterde nuanceeringen, zien we plots de teugels in de onmachtige handen nemen. Ook ligt versch in het geheugen het geval van 'n genialen acteur, kerel van intuïtie en natuurtalent, die door onkunde van z'n zetel werd neer-geschokt. Let nu eens op, gij allen die het met bezadigdheid en oordeel wèlmeent, hoeveel er te weten en vóóral te doorvoelen valt van de eigen oude en nieuwe letterkunde, hoe veel zin voor kleur, geluid, teere en zware tinten, architectonisch begrip en gebaar er noodig, hoe indrukwekkend de rei der klassieke en buitenlandsche dichters is, hoe veel smaak en toewijding zich noodzakelijken voor het geweldig-gecompliceerd intérieur, met z'n technische eischen, dat we in het theater aanschouwen — en ge zult iets van pijnlijke schrijning ondergaan, wanneer ge in uw werkkamer de kwaliteiten van de uitverkorenen, die thàns te beweren hebben, ontleedt.

Nòg eens — men moet er in verband met den pompeus-hollen toon, die een kenmerk van den dag is, nadruk op leggen — 'k wensch met deze beschouwing nièmand te kwetsen. Maar alleen generaliseerend, bereikt men niets. De treurige waarheid, dat we geen vertrouwens-directie kunnen aanwijzen, dat er niet één in Holland stáát, in wien we gelooven, niet één onvoorwaardelijk-onderlegd man, mogen we niet op zachtzinnige wijze uitspreken. Laten we de bekende gegevens van de gezelschappen, waar nooit frisch bloed binnenstroomt, om belanghebbende spelers of speelsters niet in hun (haar) rollen te benadeelen, ter zijde — verwaarloozen we in 't algemeen 't gewroet en gepeuter, dat menig »ensemble" ondermijnt — negeeren we in één woord 't gros der kleinere gegevens, dan rest het principieel bezwaar: het gemis van den dramaturg.

Hoe gaat 't? De een of andre directeur bij de gratie der duiten of machts-positie, man die al meer dan genoeg te doen heeft door administratieve zorgen, correspondentie met

de provincie enz., treedt als keurder, schifter der aangeboden of niet aangeboden stukken op. Omdat hij geen kennis, tijd of lust heeft, om zich door de littéraire rijstebrei van vandaag en gister heen te werken, vergenoegt hij zich voor het geval dat hij ijverig is, met het bijhouden der in het buitenland verschijnende vakbladen, die van het succes of den val van 'n nieuw stuk verhalen. Of wel, hij laat 'n product afkomen, dat door den een of andren vriend ergens gezien is. De beste directeur van ons land, heeft in wezen met den jachthond gemeen, die verre struiken hoort beritslen. Elk frisch buitenlandsch gerucht — hoe onfrisch van oorzaak — trekt de aandacht, baart zondagsjagers. 'n Theaterkas in Berlijn of Parijs, waarvan de gespektheid over de grenzen 'n nimbus krijgt, geeft hier vochtiger oogen dan de geestelijke geboorte van iets goeds. 'k Spot 'r niet mee — 'k begeef me in studie.

Hier begint naar mijn innige overtuiging de gaping, die 't beste deel van 't publiek van den schouwburg scheidt.

Herhaald bezoek aan het buitenland, vóóral aan het technisch vooruit Duitschland, heeft me vele voortreffelijke dramaturgen leeren kennen. Wanneer bij onze buren meer zoogenaamde liefde voor de schouwburg-kunst bestaat, daar wèrkelijk van levendig theater-bezoek, waaraan niemand zich onthoudt, gesproken kan worden, dan is dit niet aan eene bepaalde volks-eigenaardigheid te wijten, maar aan het ingrijpend aandeel, dat kunstzinnige en intellectueele menschen aan de voorbereiding hadden. Iedere theater-directie van beteekenis te Berlijn, Hannover, München, Dresden, etc. veroorlooft zich de luxe van 'n goed-betaald medewerker, die — overtollige functie! — bepaalde uren van den dag in luie lezing doorbrengt, 'n soort verantwoordelijk minister, zonder wiens paragraaf niets opgevoerd wordt.

De dramaturgen, met hun gebreken en kortzichtigheden, zijn òf menschen die eene universiteit bezochten, òf schrijvers van naam. Dr. Otto Brahm, directeur van het Lessing-Theater, let op: 'n Dòctòr — stel u zoo iets in Holland

voor! —, de beschaafde, trouwe kampioen van veel duitsche schrijvers, thans 'n weinig in z'n wiek geschoten, omdat het »doode naturalisme" nog niet waarlijk dood, niet door béter op de planken vervangen is — de geletterde Brahm, vriend van wat in Europa 'n naam heeft, gaat met... dramaturgen te rade. Max Reinhardt, directeur-eigenaar van het Deutsches Theater, 'n nog zeer jonge man, dien 'k 't eerst in 1900, als Kobus in *Op Hoop van Zegen* leerde kennen, onderwerpt zich bij de keuze zijner stukken aan het oordeel van Dr. Kahane (universitaire opleiding) en aan dat van Felix Holländer (bekend schrijver), die heele dagen met hem confereeren en toezicht op een bekwamen regisseur houden. De hoogst-beminnelijke Dr. Paul Lindau, nu uit tooneelzaken teruggetrokken, had z'n ijverig-werkende dramaturgen. Het Kleines Theater, onder directie van den tooneelspeler Victor Barnowsky bezit als dramaturgen Dr. Hans Oberländer en nog een. Bij mijn weten van het theaterwezen in Duitschland, de kleinere provincie-plaatsen uitgezonderd, geraakt niets ter vertooning, dat niet zeer deugdelijk, wel-overwogen en naar eenige overtuiging gekeurd is — natuurlijk geen voorbehoedmiddel tegen mislukking en débâcle in de kas, maar blijkens den opgewekten gang van zaken en de niet-verslappende deelneming van het béter publiek, een gezond en te achten voorbeeld. In ons tooneelwereldje gaat nog met zeker genoegen 't zeggen van een gestorven schouwburgondernemer: »Kinderen, as juillie je zaken niet wil laten verpeschten, trap dan de bemoeiingen van de letterkundigen van je af!"... Men hééft 't in Holland gedaan. Men behield nièt-symbolisch gesproken, de koude koorts voor de inmenging van intellectueelen. Omgekeerd trokken deze zich in eenzaamheid terug, onzegbaar-huiverig voor de weinig-gekuischte sfeer, het klankloos geluid, achter het voetlicht. Het politiek testament van Czaar Peter, c.q. het heentrappen der letterkundigen, is bestendigd. Baas in je zaak! Geen last van meer-ontwikkelden, die ènkel met de bedoeling iets goeds te leveren, het rollen-gemier en de voortrekking van vrouwen of vrienden aan de zool van hun bottine lappen!

Duitschland schijnt zich in harmonie met den smaak en de verlangens van het daar hoogst-staand publiek te bevinden. Zij, die er hun leven trachten te ver-schoonen, door wat de tijd in kunst kan, houden met de tooneelmatige vertooningen door de kunstzinnige voogdijschap der dramaturgen, voeling. Men heeft zich ginder niet te ontschuldigen met het aphorisme, dat men thuis in z'n stoel, 'n werk bij de lezing zooveel schooner doorproeft — dramatische arbeid is voor vertooning bestemd, literatuur voor lezing — men gaat met dezelfde genegenheid naar 'n welverzorgden schouwburg als naar 'n concert.

Hoe komt het dat het Concertgebouw-orkest z'n vrienden nauwlijks telt? Wat is de oorzaak van den snellen bloei van 'n Residentie-orkest? Gaven de vroeger versmade muzikanten de richting aan?

Het technisch inzicht van 'n vakman, in vriendschap en verstandig-willen geschakeld aan de door langjarige studie verkregen kennis van 'n geletterde, of aan eene gevoelige schrijvers-fantasie, dwingen 'n publiek dat niet van den schouwburg wil weten, en — waarlijk-juiste wisselwerking! — doen wonderen aan de kas. Een voorbeeld. Het Deutsches Theater onder Reinhardt heeft 't seizoen met 'n »afgezaagd stuk" geopend: Shakespeare's Koopman van Venetië. Wij, intellectueelen in Holland, hebben sinds tientallen jaren 't aambeeld behamerd, dat èlk stuk uit vroegere eeuwen, door de remmende, sloopende tooneelveranderingen tot 'n vervelend misbaksel werd. *Wij* drongen o. m. aan op vereenvoudiging naar den kern van elk drama, liefst door 'n vaststaand tooneel, of door zoodanige machineering, dat de tafreelen van éénzelfde bedrijf, niet langer als droog zand bleven gescheiden. Reinhardt, voorgelicht, bijgestaan door de dramaturgen Dr. Kahane en Felix Holländer, heeft de Münchener methode toegepast en een draaibaar tooneel in werking gezet, dat den gehéélen Koopman van Venetië verjeugdigd, vol-rijp, zonder onzinnige gaping of dramatische verminking, aan het in massa's toestroomend Berlijn,

vertoont. Het was te voorspellen. Techniek, wetenschap, beschaving werkten tezamen. Bij ons staan al derglijke klassieke voorstellingen in eene vermoeide, met modder bespatte achterhoede.

Dezer dagen zag 'k bij de »Koninklijke Vereeniging" Sheridan's *Lastertongen*, vernuftig blijspel in vijf bedrijven, opmerklijk van geest — doch in de vertooning door eene lomplijvige regie ontredderd. De twaalf tafreelen werden ongeveer twaalf bedrijven. Wat bij eenig begrip van den satyrieken tekst en nà 't advies van 'n wakker letterkundige, in waarschijnlijk twee en 'n half uur had kunnen verloopen, slokte 'r drie en 'n half. De telkens-stijgende bewondering voor den klaren waarnemer Sheridan, werd negen à tien maal door de uitwasemende verveling eener klam-gouteerende burgerij onderbroken. En de machtelooze meelooper van 'n onwezenlijken Raad-van-beheer, de heer Van Loghem, dichter wiens liefde in 't zuiden gebléven is, wiens werkkring nièts met het wezen van 'n d r a m a t u r g te maken heeft, beëtiketteerde de technische impotentie met de lèvendige pittigheid eener vertaling, die uit de archieven van 1870 was gediept! Wèlke lenteboom behoudt bloesems, als onverstand de takken berukt? Dringt zich de stoutigheid niet op, dat de spruit van het „Door ijver in liefde bloeijende" meer artistiek baat zou vinden bij het Beschermheerschap van een franken, geestelijk-rijken dramaturg, dan bij den Hoogen Beschermheer, die nu op de programma's figureert?

In het voorwoord bij *Het Zevende Gebod*, Maart 1900, drukte 'k 'n verwachting uit: »dat 'r spoedig 'n theateron»dernemer met voldoende kennis van leven en literatuur »mocht opstaan" En vervolgde 'k: »Wij, auteurs, zullen hem »gaarne daarbij steunen — want voor niemand onzer kan het »aangenaam zijn meê-verwerkt te worden in eene fabriek, »terwijl toch véle teekenen er op wijzen, dat er ànders gear»beid zou kúnnen worden. In de maatschappij waarin wij leven, verlangen wij de bakens te verzetten z ó ó v e r d a t i n o n s v e r m o g e n i s."

Zes jaar zijn voorbij gegaan — alles is bij 't oude.

Toch blijft 't een innige overtuiging, dat we met ons tooneelwezen verbaggeren, diepst-gescheiden van 't beter publiek, tot elke onderneming van beteekenis, zich den broodnoodigen dramaturg verschaft. Er zijn voldoende namen van geletterden of auteurs te noemen, die oók door hun relaties met andere kunstenaars, een schijnbaar-onmogelijken ommekeer in de verhouding van theater met Holland's intellect zouden veroorzaken.

De wetenschap dat het zou kùnnen, dat het practisch bereikbaar is, dat het mòèt, geeft 'n weinig vreugde in dezen dor-vernielden tuin.

(*Wordt vervolgd*).

WILLIAM NICHOLSON.

DOOR

J. A. IDEMA GREIDANUS.

William Nicholson neemt een zeer bijzondere plaats in onder de Engelsche teekenaars van tegenwoordig. Hij is niet alleen buitengewoon als kunstenaar, om de waarde van enkele van zijn teekeningen, ook de wijze waarop hij teekent, zijn stijl is bijzonder.

Zijn manier van teekenen wijkt geheel af van die van andere Engelschen. Er bestaat een samenhang tusschen de wijze, den stijl van teekenen en het karakter van den teekenaar en den aard en de hoedanigheden van het ras, waartoe hij behoort. In den stijl der Engelsche teekenaars van de laatste tijden vindt men den stijl, het karakter terug van het tegenwoordige Engelsche volk en vooral van den beschaafden Engelschman van nu. Die stijl is opmerkelijk door zijn rechte lijn, door zijn weinigen zwier, zijn verfijnde en lichte slankheid en door zijn strenge deftigheid. Dit zijn de meest in het oog vallende kenmerken in de wijze van teekenen van de moderne Engelsche teekenaars en illustrators.

De stijl, waarin een teekening gemaakt is, is iets uitwendigs, is een wijze van uitvoering, een manier van behandeling en in het algemeen staat hij in geen verband met de artistieke waarde van een teekening. Eerst door de artisticiteit krijgt een stijl, een zekere wijze van teekenen waarde. Maar deze stijl der Engelschen, deze stijl van rechtheid is daarom zoo goed, omdat hij, afgezien van het kunstgevoel, tot zulke goede uitkomsten kan leiden. Het is een zeer goede stijl. Een traditie is er van goede teekenaars in Engeland. Charles

Keene, Raven Hill, Armour, teekenaars van Punch, zijn voorbeelden van goede illustreerkunst. Er is geen blad met doorloopend zulke goede teekeningen. Er is meer van het leven in en meer kunst dan in alle Engelsche kunstbladen te zamen.

Nicholson evenwel teekent op geheel andere wijze. Zijn teekenwijze toont geen der eigenschappen van dezen stijl. Zij bevat oudere elementen. Men zou het een oud-Engelsch procédé kunnen noemen. Ook is zijn teekenwijze er een, die op zich zelf niet in de kunst van waarde is. Deze stijl van Nicholson is niet aanbevelenswaard. Hij bevat geene artistieke bestanddeelen. Hij is zwaar en lastig te hanteeren in de kunst en voert uit zich zelf niet tot eenig resultaat. Zonder een zeer hoog en individueel gevoel kan er niets goeds in zoodanige manier van werken worden bereikt.

Maar inderdaad heeft Nicholson dat bereikt. Zijn teekenstijl is niet gebleven een manier, is niet iets uiterlijks, het werk in dezen stijl is in de beste uitingen tot hooge artisticiteit geworden.

Zijn Almanac is een boek vol schoonheid. Dit is een buitengewoon en wondervol boek. Het is waard een eeuw lang ieder jaar herdrukt te worden. Er bestaat niets, dat op dit prentenboek gelijkt. January, February, April, May, July en December zijn bijna even belangrijk. En zijn portret naar Mc Kinley is buitengewoon goed. Ik geloof niet dat er iets in de Engelsche schilderkunst bestaat dat deze teekening van Mc Kinley overtreft. *)

Nicholson, dat is de oer-oude stijl van het ras, dat zijn de oudste elementen, dat is de breede zwaarte van de oude bewoners van het land.

De edelste schoonheid uit het oude land toont somtijds zich in dezen man.

---

*) Voor eenige jaren heeft Nicholson enkele teekeningen gemaakt van bekende Amerikanen, in het Amerikaansche blad Harpers Weekly verschenen. Ook uit deze portretten blijkt een hoog begrip van teekenen en van de schilderkunst.

Uitgezonderd in de beste producties is het werk van Nicholson niet het allerhoogste in de kunst. Nicholson leeft niet op de hoogte van het hoogste begrip van de schilderkunst. Het is de arbeid van een soms zeer geniaal talent, niet eigenlijk van een genie, maar van meer dan een talent. Het voornaamste argument dat ik voor dit beweren kan aanvoeren, is, dat de eenvoud van dezen stijl niet een volmaakte is. De teekenwijze van Nicholson behoort tot het impressionisme, is een van de mogelijkheden waarop men impressionistisch teekenen kan. Men zou het in het impressionisme een eenlijnigen stijl kunnen noemen. Dit nu is een vorm van de grootst denkbare vereenvoudiging.

De teekenwijze in het algemeen van het impressionisme is er een die wel eens als verklaring synthese wordt genoemd en gezegd het leven en de beweging uit te drukken, maar in dezen zin is het geen synthese. De teekenwijze van het impressionisme is op geenerlei wijze een synthese van de vormen der natuur. Dit is geen juiste verklaring. Het impressionisme is een geheel andere vorm.

De moderne schilderkunst van het impressionisme heeft met den klassieken vorm der natuur gebroken. Zij heeft dien ter zijde gesteld. Zij houdt in het algemeen dien vorm niet voor een artistieken. Zij houdt dien vorm niet voor den hoogsten in de kunst. Den vorm der kunst denkt zij een anderen. De hoogste vorm is volgens deze schilderkunst een vorm, die, uitgenomen dat hij zijn grond vindt in dien der natuur, geheel van dezen onafhankelijk is. Het is een geheel nieuwe en een willekeurige vorm. Het is een vorm, zooals de kunstenaar dien denken mag naar zijn gevoel en schooner denkt hij hem dan de natuur. De natuur is niet hetzelfde als de kunst. De natuur heeft een vasten en onveranderlijken vorm. De natuurvorm is eenlijnig en gesloten. De natuur heeft een vorm waarin het hoogste artistiek vermogen zich niet uiten kan. Van uit dit vermogen beschouwd is die vorm een te begrensde. Hij is niet op gelijke hoogte, hij is beneden dat gevoelsvermogen. Zijn uiterlijk wekt voorstellingen van nog grootere schoonheid. De natuurlijke

vorm wijzigt zich niet naar de wisselende gevoeligheid. Hij bezit niet de trillingen en bevingen, hij raakt niet aan het eigenlijke wezen der kunst. Hij bezit niet de warmte van het gevoel, noch de diepzinnigste schoonheden. Het is een verstijfd en levenloos dogma. Hij heeft niet de schoonste lijnen in zich van het hoogste gevoel der schilderkunst. Hij bezit niet de grootste schoonheden waarvan hij de verbeelding wekt. Die verbeeldingen en voorstellingen zijn eindeloos veranderlijk en ze vereischen een eindeloos materiaal. Dit nu is het impressionisme. Oneindig in zijn middelen is het impressionisme, een oneindig materiaal is het en eindeloos zijn de schoonheden van zijn lijnen. Eindeloos veranderend is het impressionisme van vorm, het is een oneindig aantal vormen. Het impressionisme, dat is het beschikken over alle lijnen. Over alle lijnen wil de kunst beschikken, niet over een gedeelte. In onbeperkte vrijheid en in volstrekte willekeur heerscht het impressionisme over lijnen en kleuren. Het is eigenlijk zeer eenvoudig Het impressionisme is de kunst om lijnen schoon saam te stellen, het is het hoogste kleur- en lijnbegrip, het vermogen dat de natuur maakt tot kunst. Op den grondslag der natuur stelt de schilder lijnen en kleuren samen zonder eenig ander doel dan de hoogste schoonheid. Zijn eenige beperking is het voor te stellen onderwerp. Er moet een herkenbare voorstelling zijn, dat is zijn eenige beperking.

Er is veel in de natuur dat de teeken- en schilderkunst van het impressionisme niet gebruiken kan. Hoe het ook gewijzigd werd, zou het de schoonheid van de voorstelling schaden. Het impressionisme laat dit weg en vereenvoudigt dus. Maar ook wijzigt het impressionisme den natuurvorm. Het stelt op den grond der natuur een geheel nieuwen vorm samen. Gewoonlijk geeft het nu in eigenlijke en zuivere lijnenkunst voor een lijn der natuur, die het wil voorstellen, voor den eenlijnigen vorm der natuur, meer lijnen in de plaats. Maar er zijn ook voorstellingswijzen mogelijk in het impressionisme, die den grondvorm wijzigen in andere eenlijnige vormen, die een lijn der natuur steeds weergeven door één andere lijn. Een zoodanige is de teekenwijze van Nicholson.

Dit impressionisme van ééne lijn is de grootst mogelijke eenvoudigheid. Het minste is teveel en verzwakt de grootheid en kracht van dezen stijl. In »An Almanac" en in »London Types" zal ik nader aanwijzen, wat ik meen.

Almanac. London 1898. Gewone uitgave.

Hunting. January.

De man op het paard is zeer goed. Als ik den ruiter en den horizon bedek, vertoont het overblijvende een niet zoo groote gevoeligheid. Het zijn flink geteekende paarden, maar ze zijn niet geteekend in het hoogste en warmste gevoel; de kleine lijntjes voornamelijk in den paardekop onder het oog behooren niet in den grooten en breeden stijl van het geheel, ze zijn er niet van dezelfde waarde in. Maar al kan ik de paarden in het geheel meer levend en zuiverder nog denken, toch is dit eersterangskunst, omdat een zoo voornaam gedeelte, de ruiter en de achtergrond en de kleur zoo goed zijn.

Coursing. February.

De honden op den voorgrond, die het voornaamste van deze mooikleurige teekening voorstellen, zijn voor mij niet het belangrijkste en schoonste er van. De uitbeelding dezer honden is heel goed, ze hebben de waarde van een zeer goede illustratie, maar ze zijn juist om die reden te veel nog natuur en te weinig kunst. Het is niet het hoogste. Voor mij is het voornaamste de achtergrond, de man op het paard. De honden in hun nauwkeurige precizeering, met hun natuurlijke en illustratieve juistheid, staan op een lager kunstplan dan dit. Ze zijn eenigszins een plaatje nog in vergelijking bij den paardrijder. En juist daarom heeft de teekenaar dit, waarschijnlijk zonder zijn bedoeling, nu zoo bijzonder goed gemaakt, omdat hij zich bij het teekenen van dezen achtergrond minder sterk zijn onderwerp voor oogen stelde, maar vrijer aan de natuur zijn aandacht had.

Racing. March.

De uitvoering in deze prent is kleiner en toont geen hoog en zuiver gevoel. Ze is zonder groote vereenvoudiging en vol met geringe lijntjes. Deze stukjes lijn en stippeltjes verzwakken de kracht van uitdrukken. Hierdoor toont Nicholson

zich niet op de grootste hoogte en eenvoud in zijn stijl en is de voorstelling een mindere dan de honden van de vorige. Ook de achtergrond is van geen groote behandeling. En de kleuren, van een niet zoo goede harmonie, zijn niet schoon aangebracht. Maar de opvatting, die achter de manier van dit aanbrengen kenbaar is, is een heel goede. De lijn van het tuig van het voorste paard is te symmetrisch.

Boating. April.

leidt tot gelijke opmerkingen in de wijze van uitvoeren als January en February. Het paard, het been van den berijder en de voorgrond zijn iets minder goed dan het overige. Dit overige is zeer goed. Het wolklijntje alleen al is voortreffelijke lijnenkunst.

Fishing. May.

Ook deze kunst toont van de hoogste schoonheid. Ze nadert dicht tot de volmaaktheid. Het zou, ja, nog iets grooter kunnen uitgedrukt zijn, maar het is buitengewoon deze als geheel wel de beste praestatie van dit boek gemaakt te hebben.

Cricket. June.

De blauwe kleurenomtrek van de leelijke luchtvlekken is slecht omdat hij niet van gelijke kracht is als de zwarte sterkere omtrekken. Dit is een fout van het artistiek gevoel.

Als ik het nu nog niet wist, zie ik aan de lijnen die samen deze teekening vormen, wat Nicholson wil in de schilderkunst. Deze uitbeelding heeft in haar lijnen de kenmerken van een met inspanning bereikte schoonheid, van het moeitevol doorgevoerde kunstbegrip.

Archery. July.

is evenals Mei zeer goed. Te stijf alleen is de omtrekslijn der japon.

Coaching. August.

is een zeer goede tweederangsplaat, maar ze raakt niet het boven het illustratieve liggende gevoel.

Shooting. September

Dit werk bevat geen dieper kunstgevoel. Het staat op de hoogte van de Duitsche teeken- en prentkunst. Het harde

zwart en ook het mindere groen geeft een oppervlakkigen en slechten glans. Het is in het boek het minst goede.

Gewoonlijk heeft het zwart in de werken van Nicholson weinigen glans. Het glimt meestal niet hinderlijk. De glans, de toon nu van het zwart in een reproductie, in den druk van een teekening of illustratie is gelijk de aard en de glans van het papier een van de allerbelangrijkste kwesties die er zijn. Deze glans is een zeer slechte. De toon, de hoedanigheid van den kleurenglans evenwel in het algemeen van een kunstwerk behooren tot het hoogste gebied van de schilderkunst en zijn van het moeilijkste en fijnste gevoel. De kleinste toonverschillen zijn van gevolgen in de kunst.

Golf. October.

Dit is goede kunst, maar de vereenvoudiging kon toch nog verder zijn doorgevoerd. Ik kan me iets schooners nog denken, van trillender en levender losheid. Het teekenen van lijntjes en grassprietjes in de schaduwen en de geheele afbeelding is niet de grootste en gevoeligste en meest vrije wijze van uitdrukken.

Als het schoon-harde blauw van de zee niet door een zwarte horizonlijn afgesloten was, zou dat minder goed zijn.

Boxing. November.

De man rechts is veel beter dan de andere. De figuur links is klein en illustratief voorgesteld. Er is geen hooge bekommering om den kunstvorm. Het gezicht van dezen man toont lijnen van geringe waarde, dat van den cricketspeler in June was zeer goed. Elk lijntje van de samenstelling van dat gelaat was zeer schoon en sterk gevoeld. Maar in dit gezicht en lijf is geen heerschen over den vorm, geen beheerschen van de natuur en van het onderwerp. Het is ontstaan geheel in lagere illustratieve bemoeiingen.

December in eenigszins ongewone lijncompositie is goed.

Dit boek doet niet vermoeden wat kostbaren inhoud het bevat. De teekening van den omslag is van lageren rang. De lijn van den neus naar de wenkbrauw is primitief.

Ook het titelblad is van weinig beteekenis.

London Types.

Dit prentwerk is een tweederangs verzameling met goed werk.

The Horse Guards is slecht en de minste uit deze typen. De achtergrond en de helm zijn minder leelijk.

Ernstige kracht is Kensington, maar niet vereenvoudigd genoeg, noch in zeer mooie lijnen saamgesteld.

The Tower is flink op een lager plan gedaan (een ontsiering is het blauwe balletje op den hoed).

Trafalgar Square is als Kensington om de niet schoonste hoedanigheid der lijnen van niet de hoogste orde.

Hammersmith is een voorstelling van kleiner belangrijkheid.

De hoofdfiguur van Rotten Row is zeer goed. Dat er twee verschillende kleuren rood in het gezicht zijn, vermindert de waarde onbeduidend, maar is een uiting van lager kleurgevoel. De teekening van den handschoen echter en van de beide andere figuren is gering.

Heel goed werk is Newgate Street. Het geel er in is te sterk.

In Constitution Hill is in den nauwkeurigen kop van het paard te uitvoerig de natuur gevolgd.

Gedeeltelijk goed is The City en kunstvol, een iets te coloristisch van kleur.

Wimbledon Common en Any Corner zijn twee van de beste producties. De figuur van Wimbledon is vlot en uitstekend afgebeeld, het is de hoogste uiting van een minder groote kracht, maar niet zoo goede kunst als Any Corner. De laatste prent is van groot gewicht, gelijk in rang aan Newgate Street.

Any Bar stel ik minder hoog.

De figuur op den omslag is niet goed wat gelaat en handen betreft. Ze zijn vol lijntjes van een kleinere uitdrukkingswijze.

Deze boeken zijn door Nicholson geteekend als xylograaf. Ik geloof niet dat in eenigszins belangrijken graad de reproductie minder is dan het direct naar de orgineele houtblokken gedrukte werk.

DE TWEEZAAMHEID [1])

DOOR

H. VAN TRESLONG.

---

1. Midden in den stroom van het gemeenschapsleven, dat als een geesteszee het aardsch bedrijf omspoelt, komt de individueele geest vóór en na tot ontwaking. Na de verwondering, die het aanschouwen der omringende verschijnselen wekt, welt in hem het verlangen naar de bevatting van dit grootsch, nog sluimerend gebeuren. In zijne afzonderlijkheid erkent hij zich als toevalskind, onverhoeds neergeworpen in dien nimmer rustenden vloed van het geestesbeweeg, dat beurtelings opgolft in hartstocht en begeerte of rustig voortebt van getijde naar getijde, onbewust van eigen werkzaamheid. In het onuitbluschbaar subjectivisme, dat die enkeling met zich omdraagt, ontsproten als het is uit de wisselende deiningen van het zelfgewisse levensgevoel, beschouwt hij zichzelven als den eenigen, universeelen aanschouwer van dit rusteloos gebeuren en noemt zich den bouwheer van het gekende. Totdat door toevalsvlagen der harde natuur zijn ijdel bestaan wordt geknot, en het wreede besef hem wordt opgedrongen van eigen onbeduidendheid. Van die eerste teleurstelling nauwelijks bekomen, ontmoet hem een tweede macht, de gemeenschap, die met of zonder zijne toestemming hem opneemt in haar schoot. In die onderdompeling wordt de individueele geest als wedergeboren; afgesneden van zijn trots, van zijn zelfgevoel, leert hij de geheimzinnige paden kennen, waar-

---

1) Uittreksel uit *Civitas*, een werk over gemeenschapsphilosophie, dat weldra zal verschijnen.

langs de geest, welks deelbewustzijn hij vormt, optrekt ter verovering van zijn ware rijk, tot erkenning van den luister en de heerlijkheid der wereld. Ook in het gemeenschapsbesef is de vaagheid der verlangens niet opgeheven; veel duisters moet worden ontward, vele tegenstrijdigheden moeten worden overwonnen in die broederlijke sfeer, eer de vrijheid een blijvende plaats zich verwerft.

2. Te allen tijde treedt de gemeenschap het individu nader en eischt van hem, zoo niet eene volledige zelfopoffering, althans een gedeeltelijken afstand van hetgeen hem liefst als eigen bezit in handen bleef. Doch te vergeefs. Hem verblijft slechts de magere illusie van eigen zelfstandigheid; die leege schijn alleen wordt hem gelaten. Want de daad valt buiten zijn bereik ook al werd zij met bewustzijn voltrokken; zij wordt door de gemeenschap opgeslorpt, ten eigen bate aangewend of vernietigd al naar haar nuttig of schadelijk karakter. Zoo ervaren het de minnenden, die, hoe ingebeeld en zelfvoldaan ook in de bevestiging van het levensgevoel, dat hun den weg wijst — naar het nageslacht, bij de intrede in die liefdesgemeenschap afstand moeten doen van het grootste deel hunner egoïstische eigenschappen. Niet anders vergaat het den staatsman, den werker, den dichter; zij allen kunnen den waan hunner atomistische zelfstandigheid behouden, en zich vleien met verdiensten, die aan hunne dierbare persoonlijkheid wordt gehecht; de gemeenschap eischt hunne daden voor zich op, en gunt hun het onschuldig vermaak der ingebeelde onafhankelijkheid.

3. Zoude dan het individueel bestaan, het hooggeprezen leven der persoonlijkheid, de onaantastbare, onsterfelijke ziel, ontdaan van de wezenlooze hulsels, in het niet verdwijnen, restloos zich oplossen in den vloed der gemeenschap? De hooge verwachtingen, de persoonlijke geluksbegeerten die den enkeling den weg wijzen door het leven, zouden zij slechts nevelgestalten zijn, bedriegelijk en wankelbaar? Het antwoord der ervaring is weinig troostrijk voor hen, die het individueel bestaan hooger stellen dan het omringend geestesleven. De natuur, aldus leert zij, heeft in den harden kamp om het

bestaan den individueelen geest illusies ingeprent, die als instincten richting en leiding geven aan zijne voorstellingen en daden. Eén dier instincten, de zucht tot zelfbehoud, bracht hem tot den lichaamswaan, tot de illusie dat zijne geesteswerkzaamheid uitsluitend gebonden was te achten aan het lichaam, terwijl in waarheid het lichaam slechts een onderdeel is — zij het ook een zeer gewichtig deel — van de milieu-invloeden die het geestesbestaan beheerschen. De individueele zelfbewustheid — aldus blijkt bij nader onderzoek — is als een knoop in het netwerk des algemeenen geestes; zij is als een openbaringsdaad, waarmee telkenmale de algemeene geest zich bevestigt en zijn weefsel verder spint.

4. Zoo is ten slotte de waan der afzonderlijkheid de eenige troost, die den enkeling verblijft, nadat de gemeenschap hare eischen heeft gesteld, en zijn wezen heeft ontdaan van wat haar dienstig kon zijn in het onmetelijk veld harer doelbeoogingen. De diepste bronnen zelfs van het individueele geestesleven, de donkere stroomen van gevoelens en stemmingen worden in het gemeenschapsmilieu bevolkt met voorstellingen, metaphysische of reeële, die boven de egoïstische sfeer der persoonlijkheid uitreiken. Vervuld van de wonderbare dingen, die in het geestesgewoel rondom hem de aandacht tot zich trekken, keert allengs, bij hernieuwde aandoening de bewustheid terug tot de diepere kennis der eigen persoonlijkheid; als een eenzame zeegolf, door onbekende machten eene wijle tot zelfstandigheid geheven, wendt het gemeenschapslid weder den blik naar de eigen beweging, de bewustheid verdiepend met de gemeenschapsvoorstellingen, die hem werden opgedrongen.

5. Te omvangrijk ware de taak de gegrondheid van deze stellingen hier te bewijzen aan de hand van een zoo stevig en rijk materiaal, als de ervaring ten dienste stelt. De wetten van het gemeenschappelijk leven, zich openbarend in de ordeningen van recht, zede, schoonheid, in de voorstellingen der oude en nieuwe beschavingen, ontsluieren, na haar ontwarring uit den kluwen der opeengehoopte bevindingen, een wereldbeeld van liefde en eendracht, dat de woeste, chaotische

machten der dierlijke gebondenheid verjaagt, en een uitzicht opent in het toekomstig land der vrijheid. Een klein, bescheiden aandeel in de kennis van het gemeenschapsleven moge het volgende leveren, dat voor een beperkten en onvolledigen gemeenschapskring — de samenleving van twee individuen — de aandacht vraagt.

6. Naar den vorm zoowel als naar zijnen geestesinhoud vervalt het tweezame leven in verschillende groepeeringen, die enkel hierin overeenstemmen, dat ze uit twee individuen, twee versmolten bewustheden zijn opgebouwd. De vormen van het tweezame leven worden goeddeels bepaald door de invloeden van het omringend milieu, door de werking van natuur en maatschappij. Al naar den aard van die werkingen ontstaat een tijdelijk of duurzamer verbond — een kortstondig samenleven gedurende de bronst- en broedperiode of een blijvende band, die het kuddeleven door het tweezame leven vervangt. De vormen der tweezaamheid zijn uit den aard niet zoo rijk gevarieerd als de grootere samenstellingen der veelzame gemeenschappen. De inhouden van het tweezame leven zijn dezelfde als die van het algemeene en individueele geestesleven. Tot de tijdelijke, vluchtige inhouden behooren de affecten, de driften; op dezen bodem verheft zich de zeer vergankelijke affect-tweezaamheid. Belangrijker zijn de meer standvastige inhouden van het geestesleven, die in drieërlei gedaante zich voordoen en aldus het aanzijn geven aan de intellectueele tweezaamheid, de gevoels- en de wilstweezaamheid.

7. Vorm en inhoud wisselen in onderlingen samenhang door de geestelijke en stoffelijke bewegingen, die, in het breeder milieu ontstaan, zich vandaar uit voortplanten in de sfeer van het engere gemeenschapsleven. Als nieuw-opkomende motieven geraken deze bewegingen in het gemeenzame leven tot bewustheid, worden verder verwerkt en geven den stoot tot nieuwe ontwikkelings- en afwikkelingsreeksen. De wetten der tweezaamheid zijn dezelfde als die van het algemeene gemeenschapsleven; hier worden zij derhalve slechts kortelijk besproken.

De affecttweezaamheid.

8. Eene zoo plotselinge beweging als het affect schijnt op 't oog wel allerminst geschikt om als bindmiddel te dienen van gemeenschappelijk leven. Toch leert de ervaring affectgemeenschappen kennen, die hoe vluchtig ook in verschijning en duur, in de weinige oogenblikken van haar bestaan het kenmerk der gemeenschappelijkheid zich verwerven en hare leden volledig aan zich onderwerpen De straatmenigten, opgestuwd, tezaamgedreven door plotselingen schrik, door haat, toorn, verbijstering naar aanleiding van eene toevallig zich voordoende gebeurtenis, de schrikmenigten der schouwburgbranden en der scheepsongelukken, de heldhaftig gezinde, toornende massa's der revolutiedagen worden gedreven door één heerschend affect, dat hen tezamenbindt tot een weliswaar log en weinig zelfbewust, maar nochtans organisch geheel, tot een massa-individu, waarin al de stemmingen, motieven en wilsrichtingen zich doen gelden, die ook het individueelmenschelijk geestesverloop kenmerken. Eene affectgemeenzaamheid tusschen slechts twee individuen lijkt niettemin onbestaanbaar. Want wat in de koplooze massa, in de door razernij bevangen individueele bewustheden leiden kan tot samenwerking in hartstocht, tot heftige daden, dat schijnt in het tweezame leven onvatbaar voor verwezenlijking, wijl de wilde drift naar buiten te meer contrôle en critiek ontmoet, naarmate het verzet van het geweten, dat opgeheven wordt door de sanctie der tot stand gekomen affectgemeenschap, weder opleeft en als motievenspel den hartstocht breidelt, zoodra de gemeenzaamheid tot tweezaamheid is tezaamgekrompen. De driftige is ontwapend zoodra men hem eenzaam achterlaat, en in 't algemeen is beperktheid der affectgemeenschap de bitterste vijand der teugellooze daden. Doch onder bepaalde omstandigheden kan ook in het tweezame leven de hartstocht oplaaien tot eene hoogte, die zelfs der woeste straathorde schrikwekkend lijkt. Want niet altijd wordt de drift verzwakt, wanneer zij door twee individuen wordt ondergaan; de twee lijdensgenooten kunnen door wederzijdsche prikkeling of door

eenen band van sympathie het driftvol ondervondene doen aanzwellen tot eenen storm van hartstocht. De verontwaardiging, de haat, de liefde eenerzijds worden telkens gevoed en versterkt door gelijkgestemde gevoelens en uitingen van het andere individu. Nochtans, de groeikracht van het geestelijk leven voert ook hier weldra het affect uit zijne beperkte sfeer; wanneer het in de tweezaamheid zelve geen kritischen breidel ontmoet, wanneer het niet afstuit op het harde wederantwoord der omgeving, wanneer het aldus groeit en krachtig zwelt, dan wordt het aldra in het centrum der aandacht geheven, en in die sfeer der bewustheid tot duurzamen hartstocht bestendigd. Als heerschende centrale voorstelling maakt het hartstochtbeeld zich meester van heel het aandachtsveld, verjaagt de tegenstrevende voorstellingen en motieven of onderwerpt ze aan haar souvereiniteit. Aldus wordt het gemeenschapsleven, dat te voren in rijke schakeering al de inhouden van het geestesleven bevatte, van haar beste krachten beroofd; de gemeenschap van hartstocht, alle geestelijke vermogens in zich opslorpend, breekt zich baan over puinhoopen, zoekt een uitweg dwars door dien berg van aangebrachte ideeën, idealen, tradities waaruit de individueele zoowel als de collectieve persoonlijkheid is opgebouwd.

9. De hartstochtgemeenschap heeft iets onsociaals, hoewel zij een echte gemeenschap heet te vormen. Want hare uitingen, hare minachting voor verworven geestelijke bezittingen, hare verachting van traditie en zede, zijn even zoovele karaktertrekken, waarmede zij zich vijandig, althans weinig tegemoetkomend plaatst tegenover het breedere gemeenschapsleven. Het verliefde paar — het prototype der affecttweezaamheid — isoleert zich tengevolge van zijn uitbundig affectkarakter met bewustheid als een zelfstandige geestesmacht, die weinig vriendschappelijk zich stelt tegenover het algemeene gemeenschapsleven. De wederzijdsche verliefde gevoelens, door den stroom der wisselende prikkels gevoerd naar duister-diepe bevindingen, die onbereikbaar zijn voor het zonlicht-minnende streven van het intellectueele geestesleven, die duisternissen van lijden en onbegrepenheid maken zich allengs meester van de opperheer-

schappij in het zelfbewuste leven. De zelfstandigheid der ideale geestesmacht wordt in die hartstochtelijke sfeer verbrijzeld; voortaan is de idee slechts dekmantel der sexualiteit, het fraaie, fijne hulsel van wat het eenigste, het hoogste goed wordt geacht. Doch de bevrediging der sexueele illusie openbaart de broosheid, de bedriegelijkheid van het affect, dat sinds den aanvang van het leven door de natuur wordt benut voor de verwezenlijking van hare doeleinden. — Hoe het zij: de inzinking is onvermijdelijk. Die Leidenschaft fliehet; die Liebe musz bleiben. En allengs, onmerkbaar wellicht voor de betrokkenen, heeft eene langzame motiefverschuiving plaats; het aandachtsveld neemt gaandeweg weer zuiver intellectueele en praktische motieven in zich op; de belangstelling richt zich weer naar oude, geliefde beelden en de ondergang der affecttweezaamheid laat geen treurnis na in de harten, die tot een nieuwen tweebond zich vereenigden. Al naar de *heerschende* of *overheerschende* geestesrichting der beide gemeenschapsindividuen ontstaan thans vormen van tweezaamheid, wier zwaartepunt naar het gevoelsleven, òf naar de voorstellingswerkzaamheid, òf naar het wilsleven ligt verschoven.

De gevoelstweezaamheid.

10. De scheiding tusschen de verschillende geestesuitingen is immer een willekeurige. Het geestelijk leven, hoe gevarieerd en wisselend ook van kleur en intensiteit in de verschillende tijdstippen zijner openbaring, is een waarachtige eenheid, die enkel met behulp van verstandelijke abstractie zich laat in stukken scheuren. De traditioneele onderscheiding bijvoorbeeld van de drie sfeeren der geesteswerkzaamheid als gevoelen, voorstellen, willen is zoo willekeurig, dat zij nimmer in de werkelijkheid der ervaring kan worden waargenomen en bevestigd. De gevoelens gaan steeds vergezeld van gewaarwordingscomplexen (voorstellingen) en van wilsimpulsies; de wilsuitingen, op haar beurt, treden nimmer in de verschijning dan met behulp van voorstellingen en gevoelens, terwijl ook het voorstellingsverloop de medewerking behoeft van het

donkere drijven der lichaamsstemming. Doch de genoemde driedeeling kan althans gerechtvaardigd worden door utilistische motieven. Want die rechtvaardiging verkrijgt zij door het feit, dat de wisselende inhouden van het bewustzijn op verschillende tijdstippen eene verschillende belichting, eene verschillende aandachtsspanning zich verwerven. De eenzijdigheid nu, die aan het aandachtvervulde leven der bewustheid eigen is, verheldert sommige geestesmomenten ten koste van de andere, die als onbeteekenende factoren in het donkere veld der onderbewustheid geschoven worden. Het heerschend moment is zoo machtig, dat het de concurreerende geestesinhouden terugdringt en als beweegkracht van daden, als causa efficiens, de oorzaak heet van de vrije handelingen, die de betrokken persoonlijkheid als de hare erkent. De gevoelstweezaamheid nu is een zoodanige, waarbij het gevoelsleven ten koste van wil en intellect zich op den voorgrond plaatst en den schijn aanneemt van alleenheerschappij in het tweezame rijk.

11. De bronnen van het gevoelsleven zijn voor het onderzoek nauwelijks toegankelijk; zij komen voort diep uit de duistere schachten van het onderbewuste, en onttrekken zich daar aan de waarneming. Wel mag worden aangenomen, dat de aard der gevoelens, hunne verschuivingen en deiningen samenhangen met den physieken en physiologischen bouw van het levend organisme. Elk orgaan, elke zenuw, elke spier, ja elke lichaamscel gaat bij haar chemischen en mechanischen arbeid vergezeld van gewaarwordingen, die als schemerige indrukken in het duister der nauw-geboren bewustheid vallen. In hun totale werkzaamheid vormen al die lichaamselementen een gewaarwordingscomplex, even gevarieerd als het lichaam ten opzichte van zijne éénheden. Naast de gewaarwording moet in het leven der cel ook eene primitieve, donkere gevoelsstrooming zich doen gelden, die op dezelfde wijze als de celgewaarwordingen versmelten tot een complex, een totaal lichaamsgevoel. Beide, lichaamsgewaarwording en lichaamsgevoel, vormen den blijvenden inhoud van het individueel bewustzijn, maar beide zijn wisselende samengesteldheden, die

in elk tijdsdeel tal van wijzigingen en veranderingen ondergaan, ook al blijft hun hoofdkarakter behouden. Voor zoover de gewaarwordingen tot voorstellingen gegroepeerd en in de ruimte geprojecteerd worden als »dingen", schijnen zij geen deel te nemen aan den opbouw der persoonlijkheid. Doch dat is enkel schijn. Ook de wilsimpulsies zijn onmisbaar bij het tot standkomen der zelfbewustheid. Niettemin wordt het donker-vloedend lichaamsgevoel beschouwd als de ware grondtoon van karakter en persoonlijkheid; zijne af- en aanzwellingen, afhankelijk van bepaalde lichaamsveranderingen, beheerschen als stemmingen den lijdzamen geest, soms, in de diepere beroeringen van affect en hartstocht, verheft het zich tot heerschend moment van het geestesleven en overal, in alle geestesvertoon, wordt onder het schitterend oppervlak het donkere-bruisen van zijn ondoorgrondelijken stroom vermoed.

12. Gemeenschap is alleen bestaanbaar tusschen bewustheden met overeenstemmend totaalgevoel. Al de duisterheden, de onredelijkheden, die het stellen van »sympathie" en »antipathie" bepalen, zijn voortbrengselen, uitingsvormen van het totaalgevoel, dat zijne voelhorens uitstrekt naar het onbekende en na gevonden aanraking hare positieve of negatieve gedragslijn vaststelt. De »intuïtie", de geniale drang, de instincten, zij allen worden in de eerste plaats beheerscht door de onberedeneerde macht der gevoelens. Elk verbond van geesten, elke groei van groepen en overtuigingen wordt voltrokken met behulp van de bescheidenlijk zich verbergende macht der gevoelens. Twee willekeurige menschen, elkander ontmoetend, zullen zich wederkeerig voelen aangetrokken of afgestooten door indrukken, die zij zelven niet weten te omschrijven, en van wier onredelijkheid zij veelal zich bewust zijn. Kleine zinnelijke gewaarwordingen, de oogopslag, de klank der stem, de heerschende voorstellingsrichting, dat alles vormt een geheel van indrukken, waardoor het totaalgevoel der betrokkenen al dan niet aangenaam wordt beïnvloed. Verschillende diersoorten, rassen, volkeren hebben naar den aard van hun afwijkenden lichaamsbouw een verschillend levensgevoel; uit die ongelijksoortigheid ontspringt de

onderbewuste bron van rassen- en volkeren-antipathie, die bij de nietigste aanleiding opvlamt tot een zelfbewust affect, tot rassen- en volkerenhaat.

13. De gevoelstweezaamheid berust op den overeenstemmenden grondtoon van het gevoelsleven der beide betrokkenen. Afwijkende schakeeringen van dien grondtoon doen aan de harmonie der samenstellende individuen weinig af; integendeel, veelal wordt het samenleven rijker en inniger naarmate het gemeenschappelijk geestesveld bewegelijker is en vol van telkens nieuwe uitingen. Zelfs tegengestelde stemmingen der beide individuen kunnen samensmelten tot een harmonisch geheel; toorn en verontwaardiging ter eene zijde kunnen samentreffen met droefheid, ontzag en medelijden der andere partij. Ja, vooral het medelijden, dat als voegzaam bindmiddel de juiste aanpassing zoekt aan eene gegeven hoofdstemming. Medelijden is slechts zelden eene nabootsing van het lijden der anderen; het is veeleer eene aanvulling, bestemd om met dat lijden te vergroeien tot eene gemeenzaamheid van leed of vreugde. Zoo is de tweezaamheid ook naar de gevoelszijde geen losse band van toevallig elkaar ontmoetende individuen, maar eene wezenlijke eenheid, die zich kenmerkt door heerschende en ondergeschikte gevoelens. Gelijk in het individueel bestaan het totaalgevoel zich laat ontleden in een grondtoon met immer wisselende variaties en modulaties, aldus zijn ook in het leven der gemeenschap de geestesaandoeningen terug te brengen tot eene hoofdstemming, met bijbehoorende nevenstemmingen. De hoofdstemming — in het tweezame leven — verovert zich eene heerschende plaats en dringt de andere gevoelens op den achtergrond; dit duurt zoo lang tot òf door den sleur de gevoelstoon uitslijt en het leven vervaagt in onbeduidendheid òf door nieuw-intredende prikkels een nieuwe sfeer van belangstelling wordt geschapen.

14. Wie van de beide individuen overwegenden invloed zal bezitten in den opbouw der gemeenzaamheid, is niet door algemeene regelen te beslissen. Want het geestesleven is niet enkel van gevoelens, doch evenzeer van verstandelijke en wilsmotieven doortrokken. De gevoelssterke,

die door de diepte zijner aandoening het gevoelsleven naar voren weet te brengen, zal falen tegenover den wilskrachtige, die aan de dadenlust heerschappij verschaft boven de lijdzaamheid der gevoelens. En het intellect is eveneens nu eens overheerschend ten opzichte van de machten van instinct, gevoel en daad, dan weer vergenoegt het zich met eene dienende taak. De geschiedenis van de wisselende heerschingen dier geestesmachten is de geschiedenis van den geest zelve, gelijk hij zich op deze aarde vertoont. In het tweezame leven is zijn rijk gemakkelijker te overzien dan in het algemeene wereldleven. We zien er het zweven, het heen-en-weer-gaan van heerschende motieven, die soms van het eene, dan van het andere individu uitgaan. Zelden slechts valt de heerschende taak uitsluitend aan een der individuen toe; het andere wordt dan gezegd te verkeeren onder suggestie, die dwingt tot weerstandslooze nabootsing van de opgedrongen gevoelens, inzichten, daden. In die suggestie is de tweezaamheid opgeheven tot eenzaamheid; een der bewustheden werd verwrongen tot een nagebootst beeld van het andere. Het normale leven der tweezaamheid is zoodanig, dat wanneer een der individuen door een nieuwen indruk wordt getroffen, ook de ander in kennis wordt gesteld met dit waarnemingsfeit. Een gevoel van pijn bijvoorbeeld, door de buitenwereld bij het eene individu opgewekt, zal het andere brengen tot gevoelens van medelijden en droefenis. De heerschende stemming is dan eene onlustvolle, die tal van nevengevoelens in zich bergt. De natuurlijke verslapping der hoofdstemming verschaft de heerschappij aan eene nevenstemming, die reeds door de bijzondere kleur van het totaal gevoel was aangewezen tot verovering van den wankelen troon. In heel het beschavingsleven liggen die onderdrukte, ondergeschikte geestesmachten op den loer, om bij voorkomende gelegenheid de heerschappij tot zich te trekken; zij rukken zich los van den dwang die hen bond en vertoonen der wereld nieuwe beelden, nieuwe afgoden ter aanbidding. Zoo is al wat beschaving heet een compromis, deels ook een gewelddadige onderdrukking van heerschende en bedwongen geestesstroomingen.

Ook in het tweezame leven wisselen die stroomingen. De affectgemeenzaamheid van het verliefde paar kan zich omzetten in eene gevoelsgemeenschap, die weldra onder den dwang der omstandigheden plaats maakt voor eene nuchtere gemeenschap van belangen of eene idealistische verbondenheid van gemeenschappelijke gedachten.

De Wilstweezaamheid.

15. Het belang is de tolk van den zelfbewusten wil. En alleen de zelfbewuste wil is de macht, die den geest brengt tot objectivatie en tot ontginning van de groote wereldruimte. Al het dadenspel, dat de zelfbewustheid voorafgaat, al het voortgebrachte van gebaar en drift, dreigt te loor te gaan, wijl de wereldmacht ontbreekt, die de daad aanschouwend haar dienstbaar maakt aan zijn doeleinden. Alleen de natuur komt te hulp en schaft het donkere, onderbewuste leven de hulpmiddelen die noodig zijn in den harden strijd om het bestaan. Wat als een toevalsgebaar in de ruimte viel en daar toevallige scheppingen te voorschijn bracht, werd door de natuurkeus in het leven behouden en aldus in de gelegenheid gesteld die daad te herhalen en vast te leggen — in organen. Na het orgaan — het wapen der onbewustheid, komt het werktuig — het wapen der bewustheid. En de strijd der organen wordt vervangen door den strijd der werktuigen.

16. De tweezaamheid, als wèlbewuste geestesmacht, in hare vasthoudendheid aan het algemeene levensinstinct, dat instandhouding en bloei verlangt, grijpt naar de middelen die dienstig zijn voor het bereiken van dat groote doel. De middelen zijn de belangen, samengegroept in éene sfeer van noodzaak en dwang. En hunne verwerkelijking schaft voorraden, goederen, die ook in het komende getijde dienstbaar gemaakt kunnen worden aan voortdurende bestendiging en krachtigen groei. De greep naar die goederen wordt volbracht, zoodra hare waarde is begrepen; de inbezitname volgt krachtens dien egoïstischen drang, die in den barren levensnood het eigen bestaan dierbaarder doet achten dan al

het omringende. Zoo is de belangensfeer innig verweven met het privaat-bezit; de enkeling en de gemeenschap grijpen naar de hulpmiddelen ter instandhouding, en worden nimmer verzadigd in het zich toeëigenen van die goederen. Tusschen de verschillende belanghebbenden ontspint zich tengevolge van de beperktheid der goederen een bittere strijd om het bezit, die eindigt met de terneerwerping van groote menschengroepen in de kerkers der bezitloosheid. De leidende groepen, de menschenleiders, gedreven door de zucht naar een zoo groot mogelijk bezit, worden weldra tot heerschers, die door de hulpmiddelen van dwang en zede den besten buit zich toeëigenen.

17. In den algemeenen wedloop om het bezit, die machtiger is dan het streven naar voortbrenging en vrije schepping, tracht elke groep de sfeer harer belangen af te bakenen. Ook in het tweezame leven, voor zoover het gegrondvest is op den arbeid als voortbrenger van rijkdom en bezit, welt èn door den nood èn door de ingeboren hebzucht, het verlangen naar boven tot het verwerven van goederen, die noodzakelijk en wenschelijk geacht worden voor den bloeï en groei dier tweezaamheid. Is zij echter in het bezit geraakt van voldoende rijkdommen om aan den levensnood te ontkomen, dan breekt voor haar eene nieuwe bestaanswijze aan. Hare houding wordt rustiger, weloverwogen, en die zorgeloosheid kweekt òf luiheid en zedelijke ontaarding, òf zij prikkelt tot nieuwe daden, maar in eene andere sfeer. De van zorg bevrijde gemeenschap, aan de gevaarvolle klippen der weelde en der ontaarding ontkomen, wijdt zich aan hare scheppende geestestaak; de vrije blik dwaalt ongehinderd rond in het omringende en zoekt er nieuwe betrekkingen, nieuwe geestelijke scheppingen. Elke gemeenschap heeft dergelijke scheppingen aan te wijzen, ondanks de verwildering in de onderste en bovenste lagen, ondanks de kreten der verdrukten.

18. De wilstweezaamheid derhalve heeft een verschillend aanzien, al naarmate in hare belangensfeer een grootere of kleinere voorraad goederen werd opgehoopt; in het armoedig leven heerschen nog de dierlijke driften, de harde bestaans-

strijd, verzacht slechts door een schemerig licht dat uit de verte troost komt brengen en veredeling; in het praktisch leven luistert de geest enkel naar de eischen der dagelijksche behoeften, en in het zorgeloos bestaan der voldaanheid heerscht òf weelde, òf zedelijke en intellectueele geestkracht, die nieuwe rijkdommen brengt — en nieuwe behoeften.

De intellectueele tweezaamheid.

19. Intellectueele tweezaamheid is het edelst opgebouwd in de vriendschap. Gelijk het redelijk leven in 't algemeen gevoelens noch daden ontbeert en door dien rijkdom en die volledigheid zich beweegt in een gebied van vrijheid, van klare, krachtige, blijmoedige geestesuitingen, aldus is ook de intellectueele tweezaamheid bevoorrecht boven hare zusteren door den adem der vrijheid, waarin zij leeft.

De gebondenheid der instincten, de felle, maar onvoorziene en onwenschelijke drang der driften is opgeheven in het koel gebied der redelijkheid, waar elke daad te voren wordt getoetst aan de beginselen, die afgeleid zijn uit rede, zede, en recht. Elke bewustheid doet hare intrede in de wereld met daden en voorstellingen, waarvan zij nòch de draagkracht, nòch de beteekenis vermag te doorgronden. Moeder Natuur, in den strijd der individuen en der soorten, heeft den onmondigen geest niet enkel organen, maar tevens instincten, driften ingeprent, die hij in zijn eigenwaan als eigen scheppingen tracht voor te stellen, maar die in waarheid hem beheerschen, om zijne instandhouding mogelijk te maken. De groeiende zelfbewustheid verbrijzelt dien eigenwaan: zij vernietigt het trotsche Ik-besef, en ontrooft hem zijne instincten door ze te breidelen, ze te doorwerken met intellectueele motieven. De beschaving, het individu voor de gemeenschap opeischend, leert hem zelfbedwang, onderdrukking der drift, verreining van het instinct. Aldus, als zelfbewustheid, komt de geest tot zichzelve en ontdekt de wereld, waarin hij zich vindt geplaatst als in een arbeidsveld.

20. Al de fijnere weefsels van gedachte en daad worden

vereenigd in de gemeenschap, die gebouwd is op den grondslag der rede. Ongehinderd door de storende invloeden, die in het donkere lichaamsleven opgewekt, de individueele hartstochtelijke begeerte doen ontwaken, en de begoocheling der individuatie telkenmale als hoogsten levensvorm voor oogen tooveren, ongehinderd door al het instinctieve dringen en verlangen, dat de vrije geest als minderwaardige illusie beneden zich laat, wordt ook de tweebond gevormd, die met blijden ernst het gegevene aanvaardt, om het daarna te transformeeren naar zijn zuiverste bedoelingen. In het vriendschapspaar is er een geven en een ontvangen van weerszijden; maar daarnevens eene synthese, eene voltooiing van wat in het individueele leven als een onafgewerkt brokstuk besloten lag. In dien hoogeren gemeenschapsvorm erkent het individu inderdaad zich als deelbewustzijn, als een fragment van het hooger geestesleven, dat al het bewuste benut voor den opbouw van zijn rijk. En de individueele belangloosheid, de zelfopoffering, de liefdevervulde zin van de leden der intellectueele gemeenschap is als een voorbode van wat komen zal, wanneer eenmaal het broederlijk leven begint.

BEIDER LEED

DOOR

J. DE MEESTER.

Na het opschrikkende traptreden-kraken, traden de mannen voorzichtig voort door de rouwende roereloosheid der in schemer gevallen gang, en vóór de huisdeur botsten zij.

— Dan kom ik morgennamiddag iets vroeger.

Dominee sprak het gedempt, toch hard; zijn geluid was nu eenmaal doordringend.

Haast niet te verstaan, zei Ferdinand:

— Zooals u wilt.

Onmiddellijk bitste dominee's kraakstem:

— Het is mijn plicht jegens de zieke. Uw moeder wenscht, dat ik dagelijks kom.

— O ja zeker... e...

Ferdinand had nu de deur geopend.

— Tot morgen.

Nog bits.

— Dag Dominee.

Ferdinand bleef in de deuropening.

Even knerpte barsch de grind, knarste 't hek; toen verdoften de stappen op de modderigheid van het bermpad. Zijïg ruischte de motregen neer over de triestheid der kale boomen en de dorblarige beukenhaag, die wanhopige grijze sterving in den tuin, op den straatweg, het land. Mist dampte dicht, de lucht lag laag, de dag ging heen in geween van vocht. Ferdinand huiverde om den nacht. En meteen dacht hij aan de kilte, die, daar hij stond, het huis in drong;

snel binnengaand, hoorde hij droppels ketsen van den dakrand op het plaatsje. Rillend bij het behoedzaam dichtduwen van de breede, zware deur, voelde hij, dat hij de duisternis insloot; radeloos vreesde hij den nacht. Hoevele eind'looze uren, nu, totdat afleiding op den straatweg, de geruststelling van het daglicht zijn schuwe hulpbehoevendheid onder dit doodsverbeiden zou breken?

Staan blijvend, staroogde hij de gang in, het strekkend grauwwit langs, met doodschheid bespannen. Zelfverwijt kwelde, dat zelfs onder deze droefheid zijn egoïste kleinmoedigheid werkte met dat opzien tegen den nacht. Nacht of dag, zijn Moeder stierf! Maar ook dat *and're* was immers ontzettend! O, hij zou willen vluchten het huis uit.... Arme Moeder, zòu hij dat? — Of hij ooit zichzelf ontvluchtte. — En toch, wat werd er uit dit gemartel! Doen, ja! als hij iets voor haar kon doen, die zijn leven lang deed voor hem.... Het eenige, dat zij van hem verlangd had — was dit. Hier had z' om gesmeekt, al die jaren nu, sinds hij haar geloof ontgroeid bleek, haar kwelde met zijn niet langer weg te huichelen onverschilligheid, wanneer haar vroomheid nooit van hem afliet. Zoovele jaren had zij gesmeekt en nu was het de vraag van haar sterfbed. Nu klaagde zij, niet te kunnen sterven, om niet van hem te scheiden voor eeuwig.

Dominee had den strijd verergerd. Met zijn stem van inkwiziteur. Vroeger mocht Moeder hem weinig lijden. Maar hij wàs haar de man-van-gezag. Of God-zelf hem daar gezet had. Met de volslagen liefdelooze zekerheid van beheerschend doen, die een Bogerman even onverbiddelijk maakt als een Loyola, was hij, zonder oog voor de zieke, ijveraar voor het geloof, het gezag. »De Heere uw God is een wrekend God." En in het kussen het lieve gezicht, star en groot de verdofte oogen, tusschen grauwgele rimpeling.

Ferdinand voelde zijn weerzin tegen de orthodoxie verpersoonlijkt in dominee. Hij was in gedachten de huiskamer binnen gegaan, waar de meid de kachel had aangehouden, voor: »als Dominee straks kwam." Want hijzelf bleef dag en nacht boven. De oude Martha, zacht ommesluipend, stil-

zorgzaam voortprutsend in haar keuken, waar de hond rekkegeeuwde bij het fornuis — verder lag heel het benedenhuis leeg. Hoewel nu drie dagen terug, was hij nog bijna niet in deze kamer geweest. Ook gemiddagmaald had hij boven, bij bordjes die Martha hem daar had gebracht, aandringend dat hij wat zou nemen.

Vóór het lage middenraam staande, keek hij beurtelings naar buiten en rond in het vertrek. Overal was de verlatenheid. In het voortuintje, op den straatweg, over het leege akkerveld, lag zij blauw-grijs, huiverig-klam; uit de dorheid van het dekblad op de perkjes onder de vensters, uit het grauw-verschrompelde groen van den rododendronpol, kringelde witte verrottingsadem, niets dan roereloos, eenzaam doodgaan. En in de met een rotonde uitgebouwde, ruime kamer had het enkele-dagen-onbewoond-zijn een wrange hummigheid samengetrokken, waar de kachelgloed schroeiend door heen reukte. De sombere kamer was akelig. Doch met heftige ontroering onderging Ferdinand de gewaarwording, dat zijn gevoel er maar even vreemd bleef en op eens weer in alles thuis was als in de volkomen-trouw onveranderde omgeving van zijn jeugd. Sedert zijn vertrek uit huis was hij ieder jaar vier-, vijfmaal overgekomen. En nooit had hij daar op gelet: — 't was immers iets natuurlijks geweest, zijn oude moeder terug te vinden te midden van de oude dingen. In hun verlatenheid spraken deze. Met verwijtende overstelping drongen zij zijn gedachten vol onbestemd in-beelden-herdenken van een weemoedige liefelijkheid. En die werd gedragen door vroomheid. Hier had zijn moeder haar hoofdpijn vergeten op avondjes, dat zijn dorpsvrienden kwamen, en zij de verboden kaarten wist te vergoeden door de opgewektheid, waarmee zij deelnam aan andere spelen. De piano was nooit verplaatst: — om Moeder daarop te hooren, bleven voorbijgaande boeren staan. Daar het rekje, mahoniehout, randen van kleurig kralenborduursel, waarop, bij de Boeken, niets anders mocht liggen.

— Fer, bel je en wil je de Boeken krijgen?

Jaren, jaren lang die vraag. Moeder, die meeleefde met

zijn studie, wier verwonderlijk vermogen om te begrijpen wat hij moest leeren, hem verbaasd had totdat hij uit huis was, maar die nooit één avond verzuimde, hem om tien uur te storen: — »De Boeken"... Moeders wil-als-van-een-man, waarmee zij hem tot vader geweest was, die zijn liefde doortrok van ontzag, die vastheid had gegeven aan den eeredienst in huis — en waaraan hij toch was ontglipt. Een warring van gewaarwordingen belemmerde zijn denken; tegelijk kropte haat tegen dat geloof, dat niet-aan-te-vatten hartstochtelijk-wreede, dat haar van hem gescheiden hield; en gierde de weedom van medelijden met haar smeekende smart bij het sterven, leed dat hij deed, nog nu, nog nu... Een man donkerde voorbij op den straatweg. Bij zijn geen-uitkomst-weten was het Ferdinand een afleiding, den langzamen menscheklomp na te oogen in den nevel ter herkenning. Doch onmiddellijk wendde hij om, met een afkeer van zichzelven wegens de zelfzuchtige lafheid, die de droefheid van zijn denken zoo vlot kon laten afdrijven. Hij liep de kamer door om naar boven te gaan. Vóór de deur, bij de commode, waarboven het boekenrek, bleef hij staan, een armbeweging als een liefkoozing makend in de richting van de Boeken. Tegen het hooge meubel leunend, hield hij de tranen niet langer terug. Was dit soms de verslagenheid, die God als onderwerping aanvaardt? Een zenuwplooi rimpelde boven zijn knevel, van nieuw zelfverwijtend bedenken, dat hij telkens zich stond te beliegen. Zwakkeling — en Moeder zoo sterk. Moeder, zelfs in doodszwakte nog, met haar aanhouden hem overheerschend. Zoo, dat hij zich vroomheid opdrong, of hij zich wat wijsmaken kon. Weder wrokte wrevel, haat tegen die niet weg-te-dringen indringerige-macht, die zijn jeugd had versomberd en zich thans nog aan hem opdrong; en radeloosde zijn liefde om redding, daar hij zijn Moeder, zijn Moeder dit aandeed. Toen neep, afleidend, de bezorgdheid, dat hij haar te lang alleen liet en zachtvoets klom hij schielijk de trap op.

* * *

Zij sluimerde, scheen het. Hij sloop naar het venster. Zette voorzichtig zich neer op haar leunstoel, waarin zij gaarne te peinzen placht, waarvóór hij gestaan had als kleine knaap, luisterend naar Bijbelverhalen en de sprookjes van Moeder de Gans. De stoel was evenmin ooit verplaatst; hij gaf het mooiste uitzicht van 't huis, boven het struikgewas, over de landen... Ferdinand voelde zich minder onrustig, nu hij weer hier zat, bij de zieke. Hij had niet met dominee mee moeten gaan, die nog had gefluisterd: — Ik kom er wel uit. De verre landen sluimerden. Hier van boven gezien, was die grijsheid kalm. Moeder had die rust zeer lief, in haar verwachten van Eeuwigen Vrede. Hij was vàn haar gegaan, naar de drukte: 't moest, hij had niet kunnen blijven; nu verloor hij zijn »pleisterplaats," als Moeder den laatsten tijd »'t nestje" wel noemde. Hoe vredig was Moeders leven geweest, bij al haar leed, vroeger, over Vader. Hoe had haar bedaardheid zijn onrust getemperd, zijn schuw-oplaaiende driften beheerscht. Tot zij hem had laten vertrekken. Enkel tùsschen hen, 't geloof.

Schichtig keek hij om naar het bed, als moest zij op dit zijn denken ontwaken. En weer kwam die weekheid in hem, die hem bereid maakte tot een lafheid, zoo zij daardoor kon worden getroost: een wee-folterende warwil van uit gehechtheid aan 't oude nog willen gelooven en van uit weerzin tegen den godsdienst in staat zijn tot een leugen daarover — als haar het sterven vermakkelijkt werd!...

De angst had hem, geruchtloos, doen oprijzen; voorovergebogen stond hij vóór 't bed; den adem inhoudend, een hand vóór den mond, loerde hij, verschrikt, naar de zieke. Lééfde zij nog?! Zij haalde geen adem!... De linkerarm lag uit op het dek, de schemer glansde op haar nagels. Zijn hand tot een vuist, hield hij snikken terug, bedenkende hoe zij, dien morgen nog, beî haar mooie, slanke handen tegen elkaar had gelegd toen zij bad. Het was niet een sterfbed van dagen, van uren!

— Moeder!

Ja! daar bewogen haar lippen... maar misschien vergiste

hij zich, 't was zoo donker, hij kon niet zien... Bevend aarzelde hij... Geen licht! — Even ontrustten vragen: De dokter? Martha sturen? Haar bovenroepen? Ook dacht hij aan Dominee, met een haat, dat wreed gepreek, 't had de laatste kracht gebroken... Maar zijn hardheid en onrust vervloeide — snikkend lag hij, vlak bij haar, geknield. In die gewaarwording van haar onmiddellijke nabijheid, bij het zien, dáár, van haar hand, Moeder's prachtige, fijne hand, kòn hij het niet aannemen, nog, dat deze stilte geen sluimering was. Doch terwijl de ingehouden snikken schokten door zijn borst, voelde hij, tegelijk, een gelatenheid vol weemoed bij het besef, dat de Natuur haar had verlost van haar angst, haar strijd over hem.

Vreemd leeg, als wezenloos, bleef hij en wachtte, en wist niet en wel. Hij kon 't niet gelooven, door schrik overstelpt. En toch hield hij aldóór die gedachte, dat hij verheugd moest zijn over haar dood, dat zóó het noodlot was van hun leven, zóóveel liefde en toch die strijd, die anders nooit eindigen kòn.

Kerstmis 1905.

WARHOLD

Verhaal

DOOR

ADRIAAN VAN OORDT.

(Vervolg van blz. 1, afl. 1).

De heeren togen oost- en westwaarts en stichtten evenals te Elburg kleine verbonden, waardoor de hatelijkheden en twistvoorvallen van enkelen slonken in de machtsvergrooting van weer en tegenweer; en de aartsdiaken begon de grenzen der leenen nauwgezetter af te palen, vervalschte leen- en koopbrieven te vernietigen en door giften of kwijtscheldingen van schulden den geest der samenleving vrijer te maken.

En Warhold, die in den rustiger geworden arbeid vlijtig medehielp, werd door den aartsdiaken met vroolijken bijval toegesproken, zooals men gewoon is aan een genezende te doen.

Maar in werkelijkheid voelde Warhold het licht van zijn oogen gaan, zoo grijs lag alles om hem heen, zoo verouderd, dat hij ze sloot en in zich zelve verzonk.

In de burgzaal tusschen de anderen, die twee aan twee of alleen vereenzaamd zaten in de groote ruimte, gestaltte hij zich stroef in zijn zetel en zijn blikken namen telkens afscheid van Jannes gedaante, toen zij naar hem kwam, luchtig, het gewaad wijduit aan de heupen en onder den loop nakomend in verschietend gevorm.

De handen zacht tot elkaar als een heg voor haar dartel uitweidende woorden, zag ze hem aan, schuinzonnig door de oogharen en dan volop met een hellen glans.

Maar zijn bleeke lippen ontlieten tochtig-stijve woorden en de blikken aan de overzijde der zaal, stond hij op, maakte, haar tegenwoordigheid eerend, al buigende een halven ommegang en haastte zich naar zijn slaapvertrek.

Door angst gedrukt viel hij daar neer voor het Mariabeeld en een gebed ontsprong uit hem, een nooddruftig gebed, een geroep om verlichting, omdat hij zich niet staande kon houden in het gevaar en nog meer, omdat hij de zonde in haar stank en zwartheid niet ontwaren kon. Janne was edel, onwetend, waarheen haar gebaren gingen en haar woorden schuchter in een bekoorlijkheid, die allen om haar heen ontroerde.

In warmte gedragen, ademde hij de woorden recht naar omhoog en het was hem, alsof zijn lijf, van de aarde ontwend, vrij geworden was en zijn hart, door zijn gouden geest belicht, geurige wolkjes opzond offeranden van teederheid en kinderlijk pruttelen over zich zelve aan de moedermaagd, de eeuwigreine, de rein verliefde, die gewichtig leed en in haar leed niet ommeviel zooals hij.

En voor zijn blikken, die in de duisternis waren opgegaan, zag hij een gordijn van licht neervloeien en daarin een melkwit vak zich begrenzen tot een gelaatschemering met een verhooging, lijnend van het voorhoofd tot den neus en daartusschen in een groeving oogen blauwig doorweeken en dan uitglanzen, terwijl lager de kin zich verrondend omsloot met een inleg van lippen, kleurend door de bleekte der huid, en zag hij langs dit hoofd den gloed van het gordijn zich verdikken tot een val van haren, in draden verfijnd langs de schouders, waarover een mantel, een zwaar purperen, besmeed met gulden teekens stond.

Wankelmoedig had hij de handen geheven en ziende, hoe de Heilige Maria naderde, een glimlach als een ruste bij de lijdensvaart, liet hij ze zinken en niet langer bestand tegen den gloed, boog hij het hoofd, alleen nog ziende den gouden en purperen mantel, die nevens zijn knieën zuilde.

In zich zelve terug, bevond hij zich in den nacht, die zachtjes om hem woonde, en hoorde hij zijden stoffen als

vlammen boven hem knisteren en voelde hij den druk van vingertoppen aan zijn slapen en proefde de zoelte van een kus.

Een liefelijk snarenspel ontspande zich in hem, een licht vloedde in zijn hoofd en in een nood van vreugde kreet hij: »Heilige Maria", en zijn handen gingen haar na en zijn blikken zochten, maar vonden niet.

De duisternis was om hem gevestigd, en stijf en leeg stond hij daar te roepen: »Heilige Maria, zoete Maria!"

Maar de duisternis verhardde.

Haastig strompelde hij naar den wand, ontstak een lamp tegen de gevaren van den nacht en besteeg zijn bed.

En in slaap gevaren, zag hij nog gouden randen lichten aan den wand en voelde den kus als een heilige bezegeling op zijn voorhoofd.

Weder ontwaakt, rees hij vroolijk in den dag, herdenkende de heilige bemoediging, welke zijn zwakte scharnieren had aangelegd en hem opstooten zou tot groote daden, waarvan hij den adem in zich droeg.

In een statigheid, de plooien van zijn gewaad als riggels tegen hem aan, liep hij achter den burg, toen hij Janne ontwaarde in een gewaad van wit bokkeram, het hoofd in een wijle, wier einden hals en schouders omhelsden, — wandelend met Gheride, die ze in haar nood tot medgezel had uitgezocht.

Zich in haar nabijheid beveiligend, zag Janne schuin naar Warhold en een vuur vervulde haar, vonken tintelden door haar leden, zoodat haar gang in sierlijke schokjes grilde en zij de maat verliezend het taschje, dat aan haar hand beugelde, vallen liet.

Schichtig wendde ze zich om en onder het bukken raakten haar hel-lichte blikken hem, waarna ze met Gheride haar gang naar de gaarde vervolgde.

Bij haar diefachtigen blik had Warhold zich in zijn afzondering versterkt gevoeld en thans droeg hij gereedelijk den moed, om haar tegen te gaan en haar tegen te staan met woorden en daden.

Langzaam volgde hij de jonkvrouwen naar de gaarde en

bij een bocht van het pad voor haar staande, volbracht hij zijn groet en bood haar vormelijke woorden aan.

Janne, die zich verwarmde in het samentreffen, lachte hem tegen en met woorden deemoedig-teeder ondervroeg ze hem, waarom hij statigheid tegenover haar oprichtte en niet meer tot haar kwam met losse, lieve woorden.

In een wijde bezorgenis sprak hij, klagend over de zware tijden, welke hem beletten, in lediggang te gaan of onder woordenvertroosting te blijven.

De lacheplooien op Jannes gelaat effenden zich tot een nuchteren bleekte en Gheride, het hoofd afgewend, bespiedde de oneindigheid, toen Warhold heenging met vasten tred, tevreden over zijn krachtsbetooning.

Bij een hoek van het pad stiet hij op Kostijn, die onder een listig lachen de ontmoeting had gade geslagen en den jongen man begeleidend, hem met grommelige woorden trachtte op te vroolijken en hem dan zijn zorgen over de toestanden ontdekte, want zooals de aartsdiaken zich in onderhandelingen met de leenmannen begaf, konden de zaken in rustige tijden wel gedijen, maar niet bij een twistoplaaiing,

In een broederlijke verhouding, Kostijn kleinmoedig onder zijn machtsvermindering en Warhold bedachtzaam in zijn volharding geworden, reden ze vele wegen, samen verrichtend de bevelen van den aartsdiaken en daarbij ontmoetten ze menigmaal heidenen of Brabanders, wier botten onder de gedunde huid uitkaakten, wier blikken koortsig-wild uitwalmden, terwijl ze knorden, dat de heeren geen listig handwerk meer van noode hadden en geen brood om van te leven gaven.

Kostijn wierp hen dan penningen toe, in zich zelve vloekend om de brakke stilte, welke in hem en overal om hem heen moeraste en den metgezel zijn wantrouwen in de vlakking der tijden verhelend, voelde hij in zich een wee getijen, die hem krom deed gaan, en zijn gedachten schuifelend tegen de toekomst in.

In de burgzaal leefde hij kleinmoedig, luisterend naar elk woord der Utrechtsche heeren en dan doezelde hij weg in een onnoozelheid van niet zien en niet begrijpen. De geur

van het noenmaal steeg hem als een kwade damp in het gelaat en zelfs de beker talmde nevens hem; en hij lokte Janne niet meer met listige woorden of lichtzinnige toespelingen, welke den aartsdiaken plachten te verstoren.

Soms zaten ze dagen in de zaal, Martinus vroolijk de handen verknijpend over den goedigen gang der zaken en daarbij Kostijn met vleiwoorden begunstigend en in oudemansgebeuzel jokkend tot Warhold, die straf in zijn zetel bleef, terwijl Janne, de kemenade ontvloden, van kapelaan Zacharias in de zaal leeringen ontving.

Buiten ruischte een voorjaarsstorm en stiet tegen den burg met windgehamer, blazende wolken stof; en eindelijk barstend in regenvlagen smeet hij zijn droppels en gescheurde bladeren tegen de vensters, waardoor de zaal in schemer dreef, het wapentuig aan de wanden verflenste en het zilveren en koperen vaatwerk op het dressoir en bij de schouw bleekig gloorden.

Stil zaten dan allen, popperig tusschen den bonkigen opgang der balken en pijlers; en het werd Warhold bangelijk te moede van wege het rumoer daarbuiten en de stilte in de zaal; en van uit zijn eenzaamheid zag hij naar Janne, hoe ze in ernstige overgave den kapelaan antwoordde, het blonde haar gebleekt aan de bleeke wangen; en toen zij Warhold vroeg over een huisaangelegenheid en haar blikken blauwkoud en vast gehouden uitgingen en haar gebaren, versleten tot laksheid, zijn invloed voorbij waren, voelde hij een steek, en zijn hand aan de zetelleuning staarde hij rond, om zijn evenwicht te behouden, verliet dan de zaal en in zijn slaapvertrek deed hij zich wegstevenen in een strooming van gebeden, in een begin, in een eind, altijd aan op één adem, tot dat een uitspansel van rust over hem streek en in zijn hart vertrouwen wederkeerde.

Zichzelve gevangen houdend in een net van wantrouwen tegenover al wat in en buiten hem woonde, bewoog hij zich beslist door de zaal en onbevangen ontmoette hij Jannes blikken, ging haar koelheid deftig voorbij en ontzag zich niet haar vertrouwelijk toe te roepen, zooals het een beproefden gast betaamt.

De dunne lippen gesloten, wendde Zacharias telkens zijn armoedig gelaat naar Janne en Warhold, zoekend naar een doel in elk hunner woorden, naar een afspraak in hun gebaren en in benepen zorgen trachtte hij Janne onder zijn lezenaar te lokken en haar aandacht aan zijn lijzig-gemaakte stem te binden.

Zich reddend in haar ongeval, lenigde ze zich aan zijn stroeve leering, en blijde weer uit de zaal te zijn, bewaarde ze haar smart, haar driftige tochten en haar ziekelijke eigenliefde in de kemenade, waar ze niet slapen kon en niet waken, omdat de stilte haar lijden ontblootte, en omdat aan de grenzen van het lamplicht en het duister verbeeldingen van Warhold ontstonden.

's Morgens slofte ze, slap van geest, haar dagwerk na; maar aan de middaguren rookte smart weer in haar op, roetstuivend in haar hoofd, bewalmend haar blikken en haar slapen belegerend met hardnekkig geklop.

Ze jachtte zich op tot wilde gezegden, tot luid gelach, dat als scherven om haar rinkelde. Ze dreef zichzelve voort tot een bezoek aan elken zaalbewoner, hem belagend met jokwoorden en met weerlichten harer koortsige oogen en een aanminnig spel harer borduurvingers, om de taal der woorden nader uit te beelden. Zich bewegend in vluchtende standen, in liefelijke overgaven van houding tot houding, bestuurde ze haar lijf tot een reeks van begeerlijk-schoone verschijningen. Maar langs Warhold gebarend of havenend binnen den stroom van zijn wezen, stiet ze zich tegen het steenige zijner standvastigheid en kon niet ontwaren de kostbaarheid zijner ziel, welke als een relikwie in hem geborgen was.

En een smart droop al maar in haar neer, haar gemoed verweekend tot een eindeloosheid van misselijk wee, waaruit verhardingen stegen, klonterend aan haar hart en stokkend in haar keel, terwijl haar blikken mistig werden.

Maar ze overmande zich en in ijdele stapjes wipte ze door de zaal, luchtig als een bij het huiswerk aanvaardend; van de schouw naar het dressoir muffelden haar looze vingers tusschen het pratte gereedschap en langs de loome tapijten.

En dan gezelde ze zich bij den kapelaan, en haar blikken in schelle wisseling van blauw tot wit lichtten hem aan en haar stemgeluid viel als waterval door een barstende kruik, in schijn uitdagend tot leerrijke woorden, maar wezenlijk trachtend te ontpoppen zijn gevoel van man tot vrouw, dat in hem verwezen scheen, want zijn blikken vervolgden traag hun richting en zijn stoffige stem en zijn levenlooze gebaren gingen uit, alleen om haar leerzaamheid wijder uit te doen rekken.

Warhold, tusschen de zetelleuning gevat, zag het en zijn blikken slepen zich tot een klare onderscheiding; en dan in een terugslag keerden ze binnenwaarts, schouwend in zichzelve, in de duisternis, waar zijn ziel onrustig sliep en dan wakker gerukt zijn denken pijnigde. Het bloed, in zijn loop gestuit, verliet zijn hoofd tot een woestenij, een werkplaats van wilde geluiden.

En dan stond in hem een kou, die hem onafhankelijk maakte van de omringende dingen, die hem stijf deed zitten, alsof zijn albe een ijzeren kolder was, waarin zijn bewegingen versteenden.

Boven zijn voorhoofd waande hij zwarte wijlen, waartegen zijn blikken stierven, en naar de zetelleuning grijpend stond hij op en liep zwaarmoedig uit de zaal, naar omlaag en buiten de poort uit, zijn blikken dwalende tusschen zwartige wimpels.

Maar alleen tusschen het loofbehang gevoelde hij een schok en van zijn lippen sprongen verwilderde woorden. Er kwam een scheur in hem, die hem onstuimiger maakte, wild gebarend in drift en het brandde in en buiten hem, schroeiend aan zijn hoofd en zijn leden. De omringende lucht leek tot een stinkende hitte op te koken.

Zich dringende tusschen de loofversperringen geraakte hij in de open ruimte tegen het hemelblauw en over de heide, die boomschorsbruin tegen de hoogten helde en zich van heuvel tot heuvel ontvouwend met een inkeering van dalen tusschen teersnijdig gelijn, dat de lucht besteeg, zachtjes aan leunend tegen het blauw, waar schapenwolkjes weidden.

De koelte vloog tegen Warhold aan en zich van de ver-

rassing van licht en lucht herstellend, zag hij in de verte de hutten van pater Bartholomeus nokken.

De begeerte om een herstel voor zijn lijden te vinden, stiet hem voort en hij liep met rappe schreden, terwijl de wegstrevende albe zijn gestalte dunde, soms glijdend over gladde mosvlekken heuvel op en af, soms zinkend in door heidestruiken gevulde kuilen. En naderend zag hij de gestalte van den pater witten tegen zijn hut en mannen rondom hem zitten, heidenen en brabanders, op de knieën schotels, waaruit zij brokken naar de lippen schokten.

Met een blinde begeerte liep hij, de blikken gemeerd aan den pater, en hem bereikend, wierp hij zich aan zijn voeten en riep: »Ik smeek u, geef mij uw zegen, dien ik meer behoef dan een reiziger het daglicht, want ik ben een zoekende in waarheid en jager naar vrede. Maar zie, de vrede is niet in mij, ik ontstel van de dingen, van de menschen, van de menschengedachten. Het jaagt mij van alle zijden aan, beklemt mijn geest, spoort mijn gemoed tot een hollenden angst."

»Waarom heb ik mijn land verlaten en mijn zedige rust, waarom ben ik uit Utrecht gegaan, uit de heilige stad, waar de lucht dreunt van het gewijde klokkengeschommel, hoog en laag over de vreedzaam biddenden en moet ik mij verloopen tusschen woudvergroeiingen, waar geen uitkomst is, en over de heide, waar geen schaduw poost en tusschen zandbergen, waar mijn ijver en mijn lust om te gaan naar het moeielijke doel versterft."

»Vader, geef uw zegen, jaag de bange gedachten weg en schut mij met uw vermogen. Ik ben vermoeid en kan niet blijven, ik ben dorstig en de hitte in mij laat zich niet verkoelen, ik ben hongerig, rusteloos hongerig naar vrede, help mij, schenk mijn handen, mijn smeekende uwen zegen en mijn topzwaar hoofd van uwe rust."

Hij had het hoofd opgericht en zijn blikken zagen wankelmoedig naar den pater, die steensgewijze zuilde in zijn wit habijt, waarvan de zijden tegen hem aan bewogen van den wind, en bukkend raakte hij met een langdurig gebaar

Warholds hoofd en vroeg hem op te staan en naar zijn oogen te zien, die vruchtbaar glansden onder het schildvormig voorhoofd; en onder een gelukzalige uitspreiding zijner armen stiet hij de evenwichtige woorden uit: »mijn zoon, in naam der Heilige Maagd ben ik voedster en lijfverzorger van hongerende en zieke menschen en thans verheug ik mij, dat ge gekomen zijt, ziek van geest en overladen van smart, zoodat mijn arbeid moeizamer wordt en ik met mijn bede uw ziel schoon wasschen, den schemer van uw oogen wegspreken en uw leden luchtig maken en dan God loven kan voor het doorluchtige werk."

Liefkozend scheerde zijn hand langs Warholds hoofd en zijn stem ontwikkelde zich: »Uw geest gaat te ijverig, onwetend, dat uw blikken de dingen om u heen indrinken en gij den schijn er van vergadert in uw hart, hetwelk zwaar en zwoel wordt en hittig strijdend en in het strijden zich nog meer ontvlammen laat."

»Mijn zoon, mijn jongste zoon, huppelend komen de gedachten de zaal uwer ziele binnen, zonneblij, onbewust, dat ze uw ziel verstikken kunnen. Leven is een zwaarwichtige dracht voor hoogtijzangers, die volop hun lied uithalen en niet voelen, hoe ze zich aan spijkers en binten schrammen."

»Luister! Ik zeg u, week u los van het hemelsche, dat met het vet uwer aardsche neigingen besmet is, en leg ijzeren banden aan uw ledematen, boei uwe tong, maak schuttingen voor uwe oogen en dammen aan uw ooren en kerker uw geest, want de nood is groot, de slechte nacht met haar valsche weerschijning van het leven gedrocht zich om u heen."

»Maar na in zweetenden angst gewaakt en in felle koortsen gestreden en gewrongen te hebben door nagelende pijnen, zult ge uit dezen nacht weder opstaan en bevrijd van geest en luchtig van leden hemelvaren in een doorzichtige vreugde, hooger en heerlijker dan aardsch genot."

Gastelijk lachte de pater tot Warholds oogen, die klaarden in een rustigen schijn en zijn smarterimpels ebden weg in het voorhoofd en zijn lippen kwamen bij elkaar terug tot een

zegging van rust. Zijn ledematen werden week. Hij liet zich op de knieën zinken en zich te zamen houdend, ontving hij den zegen.

Opgestaan sprak hij toonloos met den pater als iemand, die ontwaakt uit een droom, en dan om zich heen starend verwonderde hij zich over de mannen, die door hun duisteren baardgroei heen verdwaasd blikten naar Warhold, niet begrijpende, hoe deze heer zoo hulpbehoevend aankwam.

Met stille dankwoorden ging Warhold heen. Zijn gemoed was avondluchtig bewogen en luchtig gingen zijn schreden over de heide, welke onder zijn loop ontgleed in verre vlakten, boordend aan wouden, en dan bultend in heuvels, in heuvelherhalingen, die langs hem verzonken aan de dalen.

Er was een rust in hem, in zijn hoofd waren de gedachten verkoeld en zijn blikken waren mak geworden, toevende aan bladeren, die al bibberend blauwe gaatjes ontlooverden, en streelend langs takken, die in een gewijde strekking de loovers uitplantten in het woud, waar de wind op duizend blaadjes kwam aanwielen en Warholds geest naar vaste gedachten dreef.

Hij dacht niet aan wat achter hem kwam en aan wat voor hem gebeuren zou. Steeds dreunden des paters woorden en als een neergelaten hamerslag klonk het besluit in hem, om bij een nieuwe zwakte zijn krachten te verzamelen en al het leed te dwarsboomen, totdat het in hem leeg zou zijn, leeg voor het ontvangen der nieuwe gasten, der edelsteenkleurige vreugden.

Toen hij de hamei doorging, ontmoette hij den aartsdiaken, die haastig verhaalde, hoe hem door een brief van den bisschop een nieuwe zending opgedragen was.

Den volgenden morgen zou hij naar Hagar van Nijebeeck aan den IJsel gaan, wiens vrouw den bisschop langs omwegen de geheime onderhandelingen van haar man met oproerige Drenthenaars had medegedeeld; en dat hij daarna den graaf van Gelre en des bisschops broeder den heer Otto van Benthem en nog andere heeren bezoeken zou, om het sluipende gevaar zoo haastig mogelijk den kop in te trappen.

Hij uitte zijn tevredenheid over Warholds gedrag tegenover Staveren en de andere heeren en verwachtte vertrouwelijk, dat hij Kostijns handelwijze in denzelfden geest besturen en hem heldhaftig en wijselijk helpen zou tot het nieuwe leven.

En den volgenden morgen tusschen driftig paardengetrappel en bezig gedraaf van dienstluiden stonden groepen burgbewoners, lijfeigenen in oliegele en houtbruine gewaden en vrije onderhoorigen en edelen in zacht voorbijdrijvend paarse en felle goudgele en wonderblauwe met gouden teekens begrifte gewaden heen en weer te wandelen; en toen de aartsdiaken en oorlogsknechten in blauwige bolglanzende wapenrustingen, de beenen stijgend aan de stegerepen, hoog op zaten, reden ze onder veel gekrakeel en losbarsting van groeten weg tusschen de stammen der boomen.

IV.

Zeven dagen geleden was de aartsdiaken heengegaan; en in dien tijd waren Kostijn en Warhold telken male uitgereden, om samen de aangelegenheden der Veluwlanden te bewaken.

Kostijn, die den kinderlijk vertrouwenden jongen man wel overzag, volgde in schijn zijn wenken. Maar inderdaad bepraatte hij hem bezijden de richting, welke Martinus aangegeven had.

En sedert het heengaan van dezen was de levenskracht in Kostijn teruggekeerd, had hij zijn loopzwaai over het veld en zijn vasten burgheerstap bij het betreden der zaal teruggevonden. Zijn stem schoot weer uit met schaterklanken tusschen de pijlers der zaal en zijn boosaardige goedheid deed de lijfeigenen weer van schrik tuimelen en dan lachegrijnzen, wanneer hij zijn ruwe bejegening met een jokkernij of een geschenk vergoed had.

Toen hij eens met Warhold over de toekomst sprekend, in listige zetjes uitlegde, hoe hij de Veluwe te zamen hield door zijn macht, om te heerschen en door anderen in kleine vijandlijkheden te verstrooien, voegde hij er met een veeg over zijn voorhoofd aan toe: »Al wilde ik mij gedurende de

aanwezigheid des aartsdiaken nooit krommen onder zijn overwicht, zoo moet ik thans biechten, dat geheimelijk in mijn hoofd geplante machten mij dikwijls denken en handelen deden naar zijn wil, waarover ik thans lachen moet, verblijd als ik ben gelijk een jong rund, dat de weide in loopt en zijn hoorns aan het groen rondom vertoont".

Warhold luisterde niet.

Sinds het heengaan van den aartsdiaken was het hem geworden, als stond hij alleen midden in een groote zee, wier golfgeluiden zijn zinnen verwarden en aldoor omkijkend of de golven hem overrompelen zouden, kon hij zijn wankelmoedigheid niet verhinderen. De woorden van pater Bartholomeus leefden niet meer in hem.

Een droevige zwakte sloop als een kwade damp bij hem binnen en hing aan zijn ziel en doorweekte zijn ledematen, zoodat hij bezwaarlijk denken kon. Zwaar zat hij te paard en hield verstrooid de teugels, de blikken tusschen de stammen der boomen ver door het blaarengedribbel heen zoekend naar Jannes beeld, dat steeds verder bleekte.

Zat hij in de zaal, dan trachtte hij haar in heimelijke verstandhouding toe te spreken, maar een onzichtbaar teeken kwam tusschen hen in, een koelte, die aan zijn voorhoofd zeilend hem stom deed weggaan op een armoedigen rit of hem naar zijn zetel terug dreef als een afgetobden lijfeigene; en vandaar tuurde hij aldoor naar Janne, hoe ze zich zwak bewoog tusschen het huiswerk en de menschen in de zaal.

Haar oogen, moede van het tranenleeken, waren suffig blauw en in de holten waren blauwe vlekken, welke donkerden bij de bleekte van haar gelaat. En als ze sprak, kwamen haar lippen lusteloos open, willoos om meer te zeggen, dan noodzakelijk was.

De gedachte, dat Warhold in een vervreemding van haar was gegaan, dat hij niet meer in haar de vertrouwde, de lievende en geliefde vertrouwde herkende, deed haar zieleleven stil in haar zelve hangen zonder dwangen naar buiten door vroolijke oogenreten of tusschen oolijk lippengebeuzel of door de vouwen van een lachgelaat.

Begaf ze zich in een zetel, dan staarde ze in een grijze eentonigheid, de jeugd harer borst verwelkte en haar armen in wijde mouwen zakten als afgestorven langs de leuning.

Haar vader, die haar ziekelijkheid wel zag, stiet haar met barsche woorden uit haar rust en om weg te maken haar zwaarmoedigheid, die hem wel een voorteeken van verdorven vroomheid toescheen, gelastte hij haar, met hem en Warhold naar een bijeenkomst bij Sijmoen van Hell mede te rijden; en dra gingen ze uit de zaal, bestegen de paarden, en Warhold en zij achter Kostijn rijdend, zochten woorden tegenover elkander uit, om aan hun houding een waardigen schijn te geven en elkaar in ernstig beraad te ontwikkelen tot een begrip der voorgenomen zaken en tot een belichting van het hooge doel, waarnaar alle menschen ijveren moesten.

Maar de gedachten kwamen nuchter van hun lippen en hun blikken ontvloden elkaar; en als hij, om hun gesprek een vleugje zon bij te geven, een schertsend of een ridderlijk woord aansloeg, glimlachte zij bleek of haar antwoord verschrok zich tot verwarde uitvluchten.

Ze zwegen dan weer, lange einden nevens elkander rijdend als twee gekwetste krijgslieden, die altijd door naar hun eigen pijnen kijken.

In 't huis Hell werd Janne door de gastvrouw in een schouwvenster der zaal meegenomen en Kostijn besteeg den hoogzetel naast Sijmoen, terwijl Warhold beneden tusschen de andere heeren neergezeten, hen een voor een overschouwde.

Stil zaten ze enkele woorden te kauwen achter vleezige lippen of loomlistig tuurden ze naar den grond, alsof ze daar geschreven teekens vonden; en tusschen rossige of blonde haren, stoppelend op baksteenkleurige huid, koordden spotlachen, of norsch gewichtig uitrustend, ontzagen ze den zwaren baard, die in vachtige tressen wolde en soms trilde van een uitgesproken woord, wanneer anderen, de zware lippen ontspanden, om hun meening uit te spreken.

Warhold, die zich eenzaam onder hen voelde, merkte, dat Jannes blikken hem navolgden; en dit drukte hem. Het sleurde zijn sabbathgedachten weg, vernielde zijn voornemens,

om meester te zijn over zich zelve en zich omhoog te zwaaien over de gedachten, gemeen aan deze vergadering.

Toen hij boven de anderen gerezen, prediksprak en daarbij ontwaarde, hoe ze breiig-vol lachten en met schamplichten op de hoogten der kaken, elkaar teekenen gaven met blikjes naar hem en naar Janne, ontging Warhold de macht over zijn woordengang en dragend een rooden schijn op zijn wangen, joeg hij scherpe woorden tusschen de lustelooze spotternijen en hekelde hun onverdraagzaamheid en hun slordige eerbaarheid in den zetel.

Dra rees er een en dan weer een, hun stemmen vereenigend tot beschuldigingen, dat de landheeren, nauwelijks verlost van een woordenverweldiger, zich niet meezeulen lieten door een tweede, die jonger in jaren en nog jonger in daden, schijnbaar gewichtig deed, maar inderdaad gekomen was, om hen, de rechtmatigen, als kinderen naar zijn lusten op te stellen en zich dan zelf in zoetige liefhebberijen neer te laten en zich te verschuilen achter narrespelen, die een man verminderden tot een veilen minnestreel.

Heftig rood streed Warhold tegen de aantijgingen; Kostijn kwam hem met barre woorden ter zijde, en toen het stemmengeraas zich oplossen ging, begonnen ze de aanwezigheid der Stavernsche heeren vergetend, hun eigen twisten op te halen. Het eene woord beukte tegen het andere, gebaren schoten uit onder vlagging van mantels, toen Kostijn in een woede, dat ze zijn aanwezigheid verloochenden, van zijn zetel sprong, zijn beker tusschen de mannen wierp en schoftig door den kring heen brekend, naar Warhold en Janne ommeschreeuwde en met hen de zaal uitliep.

Schuw volgde Warhold zijn gastheer, alsof hij uitgekleed naar zijn straf moest gaan en vele zonden, welke hij nog niet kende, biechten.

Onder den terugrit hield een ieder zijn woorden zorgelijk in, bewaakte zijn gebaren of een zijsprong van het paard, bevreesd als zij waren, dat nieuwe ongemakken of onzuivere voorteekens daaruit ontspringen zouden.

Maar toen ze in de zaal gekomen waren, lachte Kostijn,

onder dolle scheldvloeken verklarende, nu wel te weten, waarom zijn jonge vriend zoo kakelrood, de leenmannen zoo loensch-strijdhaftig uitgevallen waren en Janne mistig treurende bleef als een ingezakte put, waardoor het water leekt. Zijn blijdschap zette zich uit in vriendschappelijke handtastelijkheden, waarbij hij Warhold betuigde, dat hij zelf als vader zich verblijdde over die liefdesbuitelingen en dat hij hem sedert lang beschouwde als een zoon en de anderen, de leenheeren als blinde uilskuikens, die alleen 's nachts in den rooftijd kunnen zien.

Warhold stamelde, dat hij voor heilige zaken gekomen was en dat hij zich zelve beloofd had, niet meer zoo loszinnig uit te varen, maar zich toe te leggen op een ordelijk vergelijk met alle heeren in den omtrek.

Ze trokken weer samen uit, ontmoetend overal twistgedingen tusschen de leenmannen onderling, wier knechten onder hittige oploopen op elkander botsten, deukend de beenderen en ontginnend het bloed, dat door het zand heen zeefde of kleven bleef aan de bladeren.

Kostijn verlustigde zich in die haat en nijdgespelen, hoorde zelfs beschuldigingen en ruwe woorden tegenover zijn waardigheid goedhartig aan en lachte zich tranen in de oogen bij de gedrochtelijke verwarringen, waar hij als grove leenheer in goeden moed uitkwam.

Maar Warhold, die zich bij hem beijverde, om die booze daden te temperen in den geest van den aartsdiaken, zag zich willoos meegevoerd van den eenen twist naar den andere, waarvan hij, onbekend met de zeden, den oorsprong en het verloop niet begreep.

En als hij een woord van vermaning of een daad van bijstand voor het goede werk wilde geven, dan smoorde het bewustzijn zijner in hem geboren liefde elken groei eener werkzaamheid en zijn stem ging zwakjes uit, zijn aanspraken gingen halverwege te niet en elke stap bleek hem een misstap te wezen, zoodat de heeren hem stouter begonnen toe te spreken of zijn aanwezigheid vergaten. En Kostijn, die Warholds bijzijn als een versperring voor zijn

handelingen ondervond, zocht hem naar andere aangelegenheden te zenden.

Toen beiden eens den heer van Garderen bij Elspete ontmoetten en deze, stuurs naar Warhold kijkend, weigerde, hem naar zijn huis in Garderen mee te nemen, toen kwam een trek van ongeduld over Kostijns gelaat, en voor Warhold staande, dreef hij er bout op aan, dat hij heen moest gaan, daar zijn tegenwoordigheid arglist en misschien nieuwen twist zou verwekken, en dat hij beter deed, om met Janne een gezantschap van kerkheeren te Staveren af te wachten.

Zonder groet of blik keerde Warhold zich om en ging heen, in zich zelve bevend, vreezend, dat hij zich voegde uit zwakheid tegenover de heeren of omdat de klank van Jannes naam hem verdwazen deed.

En te Staveren gekomen, vond hij haar in de gaarde onder een bloeienden pereboom, de blikken in haar schoot geborgen, zitten.

Groetend zette hij zich tegenover haar neer en zag zwijgend, hoe uit het schemerpaars gewaad, zoo vouwenrijk om haar gelegerd, haar leest uithalmde in wit satijn, doorvloeid van paarse leliën, wier bloemenbladeren lipten naar den hang harer haren, en hoe daarboven tusschen verschrompelde takken de witte bloesems wijduit, gereed waren weg te vlinderen naar den blauwen hemel.

En toen hij nog steeds haar hoofd bezwaard bijzijden neigen zag, reisde een vreemd gevoel over hem heen, zijn zwakte rafelde uiteen, een licht ging in hem op, een klare herinnering, dat hij het beeld van haar zóó in een machtig levenden droom in de Sint Salvator kerk, had gezien. En bewogen riep hij: »Jonkvrouw, wat zijt ge in uw zwaarmoedige schoonheid als een manestraal tusschen wolken verdiept?"

De vouwen van haar gewaad, die als versteend om haar lagen, bewogen zich, haar leest wiegde zorgelijk voorover en toen ze 't hoofd ophief, klokte het in haar keel, sprongen tranen uit haar oogen; en terwijl ze haar weenen in kleine slokjes uitbracht, met de bleekzijden handen de tranen helpend, kwam er een licht gesuis, een windgerucht door de gaarde.

De boomen stuifden, en ook de boom, waaronder zij zat, loosde zijn bloesems, die zachtjes om Jannes hoofd en schouders dobberden en dan vergingen in de vouwegolven van haar paarsig gewaad.

Bij haar door den bloesemregen verreinde schoonheid en het gelui harer smart voelde Warhold zich van alle banden ontheven en zacht gedreven door den zucht, zijn gevoel aan haar droefheid te paren, vroeg hij haar op heimelijken toon, waarom ze weende?

Haar gelaat in de handen, liet ze zich voorover gaan, al stamelend: »Nu eerst, na zooveel nachten hoor ik uw stem weer liefelijk gaan en daarom kan ik de klacht mijner ziel niet inne houden en pleng mijn vreugdetranen."

Om haar bleek, thans opgericht gelaat geelden de haren als herfstloof en door de zon geraakt, aureoolden ze tusschen de stammen en tegen het heestergroen in de verte, het felgroen, waartusschen goudgele bloemen en paarse trossen hingen of hóóg verheven als luchters pronkten.

En hem aldoor aanziende, ontwaarde ze, hoe bewondering hem in dezelfde houding gevangen hield, hoe zijn blikken haar standvastig aanbaden. Ze weifelde een oogenblik, maar dan bevloog een lach, een reine, door de smart gelouterde lach haar gelaat en haar handen voegden zich dankbaar samen.

Bij dezen aanblik zette zich een machtig gevoel in Warhold uit, stiet tegen de binnenwanden van zijn lijf en ontstak zijn bloed tot een hitte, die zijn lippen verdorde en het licht in zijn oogen verschieten deed. Hulpbehoevend strekte hij de handen uit en stond op, knielde nevens haar neer en greep haar hand, kuste ze met walmende kussen; en dan nam hij haar hoofd, legde het tegen zich aan, zoodat zijn bovenlijf over haar schutte; en zijn lippen, zich hechtend en snel-driftig verzettend aan haar onmachtig gelaat, stieten lieve woorden uit, die onder de liefkoozing stikten.

En dan bukte hij zich, zijn armen omringden haar leest, hieven haar omhoog; en haar gelaat, dat tegen zijn schouder rustte, ontwaakte in een stilvarenden lach, in een overvloed van blozing.

Ze omvatte ook hem, liet zich wiegelhangen aan zijn hals, en hun liefkozingen ontmoetten elkaar, toen zij zich plotseling losrukte en voorzichtig kijken ging naar stemmen, welke zij had gehoord.

Warhold stond thans alleen tusschen de voorjaarsstruiken. Er was een wolking van bladeren om hem heen, aan zijn voeten een val van groen, nijgend als een drinkende kudde schapen en in de hoogte een oppluiming van takken, zich vertakkend in wriemelbeweeg der bladeren, waardoor de zon in roodgouden kleurtjes wasemde en zich splitste in straaltjes. In een krachtigen aanzet schoot ze door het groen bressen, die de sprankige stammetjes en de gratige takken daarbinnen ontdekte en den grond bewerkte, den geheimzinnigen grond onder dat bladeren-geleef en gebeef, waar kruipend en gravend en vliegend gedierte in de vochtiglauwe aarde ditzelfde leven weder voortteelde.

Warhold hoorde de vogelenluidruchtigheid in de takken en voelde aan zijn voeten de warme aarde, die geheimzinnigheden verbergend — het leven en sterven van duizenden — ook hem voedde met een lust, om zich te hechten aan dit ééne lijf, waarheen al zijn begeeren pelgrimde en waaromheen zijn droomen van groot-en-verheven-zijn zich huisvestten.

En gedrongen door het weten, dat er van de burgzijde gevaar schuilde en door den lust, die hem aan dien warmen paradijstuin hechtte, voelde hij aan zijn hart een haastig kloppen en in zijn geest een vrees voor wat komen zou.

Een kroon van druppels om de slapen, liep hij terug, toen hij Janne bij een boom zag staan, ijverig turend naar den burg, waaruit een reeks kerkheeren kwamen, houterig als beelden, wier zwarte habijten verweerd waren tot stoffig grauw.

Vooraan liep de kapelaan Zacharias, scherp speurend naar den tuin en toen hij op Warhold en Janne stiet, bleef hij achterdochtig stilstaan; maar gedachtig aan den sleep mannen achter zich, bracht hij zijn hulde aan het paar en wees met een droge krijting in zijn stem op den wensch der heeren, om over kerkelijke toestanden te spreken.

Zonder een woord liepen allen naar de zaal, waar de kerkheeren staande een halven kring om Warhold en Janne beschreven en Folkert de kellenaar de klacht uitbracht, dat de aartsdiaken veel beloofd, maar onverwachts vertrokken, hen weder prijs gegeven had aan willekeur.

Janne stond, 't hoofd achterwaarts met koelen blik Folkerts woorden af te meten en daar Warhold nog gansch bedwelmd, zijn donkere blikken broeiend door het woud van zwarte habijten heendrong in een verre zoeking en daarbij enkele woorden als kinderen, in een volksoploop vergeten, heen zond, ging Janne al antwoordend zijn onnoozelheid voorbij. Beloovend, om haar vader de klachten aan te zeggen, bracht zij hooghartig in het midden, dat de beloften wel op Staveren, maar niet door Staveren — integendeel door den bisschop van Utrecht — geschonken waren.

Toen de kerkheeren vertrokken waren, stonden beiden tegenover elkander, ieder met een stillen lach der erkenning hunner liefde.

Warhold was het verleden vergeten en altijd dicht bij haar, proefde hij zijn herwonnen geluk aan den klank harer stem, aan de liefelijke zegging harer gebaren, verloor hij zijn zelfbewustzijn, als zij zich aan hem overgaf. Nergens vond hij rust. Als hij neergezeten was in de zaal, tuurde hij haar na, hoe zij zich tot haar werkzaamheden wendde en wanneer zij sprak tot een ander, zuchtte hij en sprong op, liep haar overal na, elk harer gangen, elk harer bewegingen bewakend, zich telkens afvragend, of zij wel dezelfde voor hem gebleven was.

Maar als hij naast haar in de zaal neer zat, terwijl de dag verging en stappen op de trap versloften, voelde hij een zachte berusting, een veilig geluk over hem komen.

Avondstil zaten ze dan bij de schouw, als een kaarsedomper over het vuur, dat met zijn snelademigen gloed hen verwarmde.

En als hun gedachten dan nevens elkander als twee zeilende wolkjes aan den hemel opgingen, kwam Kostijn soms binnen, gevolgd door gewapende dienstluiden en genooten,

dampend in zweet-waseming; en onder dompig spreken schikten ze zich aan den haard of rondom de hoogzetels.

Maar somtijds verbraken hun woorden zich tot vloeken en hun voeten trapten bij de herdenking hunner daden; en dikwijls zagen ze met een vragende uitpuiling der oogen naar Warhold en Janne of lieten woorden van hoon aan hen voorbijschampen.

Maar beiden, in elkanders gedachten verzonken, zwegen; en Warhold bemerkte niet, hoe de mannen uit een twist of uit een gevecht gereden kwamen en nieuwe twisten beraamden en spotwoorden over hen vliegen deden. En hij zag ook niet, hoe de kapelaan Zacharias zijn geel gelaat niet van hen wendde en hij zijn fletse blikken scherpte, om een ontuchtig gebaar bij hen aan te houden, of om een woord van verstandhouding te onderscheppen.

Als hij dan langen tijd vergeefs zijn nek tot een verspieding verdraaid had en zijn oogen van steelsche blikken scheel geworden waren, kwam een ongeduld in hem, en naar het paar gegaan, sprak hij met een ijverzuchtigen druk aan zijn stem, of Janne haar geest niet meer wenschte te slijpen aan een stichtelijke lezing.

En zij, die bevreesd was voor zijn argwaan en voor de spotternij der aanwezige heeren, ging zich nevens hem aan den lezenaar plaatsen en de moeielijke teksten lezen en met een vervelend-blank geluid de vragen beantwoorden.

Warhold bleef dan van den haard af haar beturen, hoe ze in een lijfsaandacht zich tegenover de leering van den kapelaan posteerde en zich dan in een ranken boog van haar lijf overgaf aan den lezenaar, terwijl de wijde mouwen van haar overkleed de gracie van haar armbeweging nadeden, en de blonde haren langs haar slapen gevielen als pantserplaten, die den blik harer oogen te zamen hielden tot een rijke uitdrukking, waarin het verloop harer liefde te lezen was.

Bij elk harer gebaren, bij elke plooiing en ontplooiing van haar gewaad, bij de vleugelspanning van haar bliaut van arm tot heup, onder de verglanzingen der zijde en onder de diervellige beweging van het fluweel zag hij de levenswijze van

haar schoone lijf; en de begeerte wies in hem, om haar ziel, om haar geheele wezen in zich op te nemen, om samen te groeien in een groote liefdevertooning.

Het bloed toog dan snel door zijn leden, verwekte onder zijn gewaad een felle hitte en ontstak aan zijn wangen een rood en in zijn oogen een licht, dat zich aan het haardvuur guldde.

Hoewel hun gangen en hun gebaren door den kapelaan werden bewaakt, droeg Warhold haar overal zijn liefde na, waar zij ook stond of draalde; en daarbij lachte zij in een verschiet van gulden geluiden, die trilden door gangen en in de zaal en buiten tusschen de loofgordijnen en over de openlijke heide.

En toen hij eens, wederom Janne volgend, door den kapelaan werd geroepen en in een vlucht van woorden tot een stiller, zelfstandig leven in den burg werd aangemaand, bevloog Warhold een drift, snelspierend langs zijn borst en armen en kroppend aan zijn keel; en het gelaat aan dat van Zacharias houdend, beet hij hem toe, dat hij zijn wegen zelf uitkoos en bij een achterhoede aan zijn schreden gewoon was, uit te vallen en zich zelve recht te geven.

Elkander aan stramme blikken vasthoudend, gingen ze zwijgend uiteen; en Warhold bracht zijn drift te loor onder de loofomrankingen van de gaarde; en daar onder den treurboom aan den vijver neerzittend, werd hij geboeid door de ziening van haar, hoe wiegend-rustig zij zich gedroeg op de sterke voeten, hoe zij zich vleide aan een zetel, hoe bij zijn woorden haar blikken in een blijde uitvaart togen en bij zijn aanraking haar lichaam ritselbeefde. Hij zag, hoe ze tegen hem aanlag, het gelaat bloemfleurig ontluikend aan zijn borst en haar haren langs hem dreven als een ontspanning van gouden weefdraad.

Een uitdaging in zijn blikken rees hij, en zijn gestalte verhoogend, murmureerde hij tegen het leven, dat tusschen hem en haar insloop. Niets zou hem terughouden, te gaan met haar, al zou hij zijn vel en zijn ziele zengen aan het duivelsche vuur der belendende samenleving, al zou hij verzadigd worden

van de schande der schimpscheuten en den smaad der vloeken van hen, die niets kenden dan hun lauwe plichtplechtigheden, hun argelooze onbeschoftheden en hun rotte vroomheid.

Deze gedachten scherpten zijn geestdrift, hem verhoogend tot het inzien eener betere wereld, en daar de visioenen aan haar nog in hem geurden, besteeg hij de burgtrap en trad voor de eerste maal de kemenade binnen.

Een goede reuk van lavendel en rozen, een adelige van oostersch pulver deed hem verrast zijn adem breken, en zijn blikken stonden stil aan Jannes gestalte, die op een bank tegen den wand aanrugde, haar hoofd en schouders voorover tot een nis, waarin haar handen als vlinders aan een borduurwerk speelden, de blanke vingers met rozige vleezevliezen en aan de binnenzijden verguld door het licht, dat boven haar door oudgele ruitjes binnentuitte.

En toen zij Warhold zag, kwam een verschijning van geluk over haar aandachtig gelaat, om haar lippen bevend en zich in de putjes harer wangen smedend en schitterend in gouden glazuren over haar oogen.

Blijmoedig verlieten haar handen het werk en noodden hem, een zetel van stoffen bevrijdend, nevens haar te zitten; en met gulzigheid in haar blikken bespiedde ze de schoonheid van zijn gelaat en nam gretig zijn hoffelijke woorden aan, haar verliefdheid breidelend tegenover de meisjes, die aan het spinnewiel en aan het weefgerij toefden en op den grond wol hekelden of draden aan het weefgestoelte bevestigden.

Als een reiziger, die op wolken een wonderland ingevaren is, zat hij daar door zoete rooken gehuldigd, langs en voor hem aan de wanden kostbare tapijten, uitgebeelde heiligen en ridders, de met hechte gouddraadlijnen opgebrachte lijvenbouwsels, zich zelve voortbewegend tot een handvaste handeling of in zichtbare gebaren het leven hunner ziel verhalend.

In open schrijnen en over banken en zetels waren gewaden, lenig zachte en donzig dikke, zoodat bij elken aanstoot de stof als water doorvlood, of diervellig verschoot, donkerblauwen groen-fluweelen, die in hun voorname stijfheid ametysten

en turkooizen in gouddraadteekening, als glanzend ooft in loovers droegen, goudbruin baldakijnen, waar de brandgloed evenals de zee in avondlicht onzichtbaar rijsde en daalde, pauwijnen, die in een zegeviering de kleuren van den pauw uitpraalden.

En de daarop gestikte gouden zoomen en beelden, bloemen en afzichtelijke dierengestalten in hun voortgang van gouddraadflitsen en hoogsels van brokaatgoud gaven weerlichten over de tapijten langs de wanden, waartegen het blond der lokkendraagsters verbleekte.

Maar aan donkere meisjeskoppen wierde het haar in hartstochtelijke kroezen en kringen en zwarte sikkels om de ooren en viel over de schouders in lange geulen, die glommen als een zwarte boschweg na regen.

Warhold voelde zijn bewustzijn aan de waarde der aardsche dingen te midden van dezen geestrijken glans en zachten pronk verliezen. Hij dacht zich in eene uitheemsche omgeving, alsof hij weggetooverd was in een burg, waar alles zich van zelf vermooide, 't een aan het andere, en zijn gedachten wegen maken deed naar verre doeleinden, die hij zelf niet kende.

Als uit de verte naar Janne opziende, bewonderde hij, hoe de bouw van haar gelaat van de slapen naar de kin in een hecht gebogen ommelijn vervat was, terwijl haar gouden haren door den druk der schouders tegen de zetelleuning te voorschijn borstelden en door deze houding haar meerblauwe oogen van uit de hoogte Warhold tegenschouwden, die, 't hoofd tusschen zijn schouders, zijn adem inhield, wanneer zij de woorden tusschen de glinsterende tanden beet, om ze een behaagzieke wending te geven of haar rijpe lippen de woorden in een halve overgave schonken.

En toen bij een gracelijke begeleiding harer armgebaren, waar de mouwen van haar overkleed in voorname ontplooiing uit haar schoot opkwamen, zij bemerkte, hoe hij zich bij haar minnelijke teekens onmachtig voelde tot een beantwoording harer liefde en hij toch de overmacht van zijn gevoel niet meester blijven kon, gaf zij met een enkel woord, den wijsvinger zacht aangevend, tot de meisjes een bevel, de kemenade te verlaten.

Met nederwaartsche blikken, waarin geheime glimlachen verscholen lagen, verlieten zij de kamer; en toen zeeg Warhold voor haar op de knieën en zijn handen wonden zich angstig om haar armen en zijn blikken stegen in de hare met een innige bede, om hem niet langer zoo te laten, bedelend om een bete liefde, zich de lippen met de tanden doorploegend en aan zijn beenderen kluivend van een oproerige begeerte, haar als een zeldzaam kleinood altoos bij zich te houden.

Een schemerige lach over haar gelaat, noodde ze hem nevens haar te zitten en als een priester den miskelk, nam ze zijn hoofd tusschen beide handen en kuste hem op 't voorhoofd, over 't geheele gelaat, hetwelk voor hem de ontzegeling zijner bevangenis heette, want zijn bovenlijf schoot snel en slank uit tusschen de dunne albebewanding, en hare leest omvattend, belegerde hij haar met liefkozingen, zoodat haar haren over zijn schouder lagen; en zijn woorden schoten uit als vonken uit een brand. Hij helde over haar, bemachtigde zich van haar hoofd en lijf en de adem hunner woorden ontmoetten elkander, hun vingers knelden de een aan den ander als slooten, hun armen hechten zich aan elkaar, geheel hun lijf groeide als een plant, waaruit twee stengels met bloemen, licht en donker, heen en weer gedreven beefden onder een hartstochtelijken wind.

En elkander gelaafd aan de vorstelijke gaven hunner liefde, knielde hij weder voor haar neer en smeekte haar, om hem niet te verlaten en zijn te blijven als een schaduw aan zijn leven.

De hand lichtzinnig aan zijn hoofd, zag ze hem lachend in de oogen, en dan kwam een ladder van wantrouwen in haar op, die het goudblauw harer oogen verkoelde en den toon harer stem verzinken deed tot een droeve vraag: »mijn heer, leenheer van al mijn liefde, twijfel komt de liefde in mij scheuren tot liefde en haat, want zooals ge daar in al uw heerlijkheden zijt, kan ik u slechts tijdelijk houden.

Want wee, 't schrijnt als een gloeiend folterijzer door mijn hart, ontneemt aan mijn hand de liefde brengende behoefte,

om te streelen, als ik overdenk, dat ge een vreemdeling zijt en knecht van die abdij te Utrecht, waar ze u zekerlijk zullen bannen binnen hatelijk vreemde wetten en bij een schijnbaar zacht vermaan u zullen lokken van mijn liefde, die in dagelijksch naijveren tot u leeft en ook overnacht als een wel verzorgde lamp in droomen de doodschheid van mijn slaap belicht."

Haastig rees hij en tranen aan de oogen stamelde hij bij dure eeden, altijd bij haar te zijn, omdat hij niets anders doen kon, dan in den omtrek harer liefde te vertoeven, en dat hij niet knechtig aan de abdij te Utrecht, maar weerbarstig als als een bannerheer aan haar de abdij zich zou vertoonen.

Een zucht kwam hare ziel verlichten en alle onrusttrekken over haar gelaat ontbinden tot zachte effenheid van vrede.

En stil ging Warhold uit de kemenade als om het bewustzijn van zijn gewonnen geluk in veiligheid te brengen en dan terug te keeren tot haar en haar opnieuw zijn trouw te betuigen.

Heel de burg leek hem thans een havezathe hunner liefde, die in alle ruimten zich geriefde en de duister-zweetende wanden versierde met de schouwing hunner standen en der kleuren dartelheid van hun kleedij.

In de kemenade ging de lach hunner stemmen vroolijk op, de een na den ander, zooals kinderen, die elkander speelsgewijze naloopen; en nog omwolkt van zoete kemenadegeuren als in den adem van een tooversproke, kwamen ze in de zaal, waar ze hun stemmen verhieven als klaroenen, die den kapelaan Zacharias verschrikt de zaal uitjoegen.

Maar ze merkten niet 't ontstaan en de groeiing der gebeurtenissen om hen heen, ook niet wanneer Kostijn in zweet en onder gestampvoet, omharnast binnenkwam en vloekte.

Zij verloren zich dieper in elkanders zieleleven en al wat trotsche en vreugdige kleuren en zonnige lichten droeg, de schilden met donkere glanzen als schildpadden aan den wand, de sterke schijning van het staal der wapens, de tinteling van glazen en bokalen op het dressoir, de sprong van helle kleuren en de schaduwing van zachte aan de wandtapijten

omringden hen als feestgenooten; en in hun blikken den weerschijn aller vreugden, gingen ze aan de vensters zien, hoe hoog en onafhankelijk zij van de aarde leefden en hoe schoon de zonnestralen, naast elkander tot een gouden baldakijn over hen uitgespannen waren.

Kostijn bleef soms dagen en nachten weg en de kapelaan Zacharias, die reeds lang in verslagenheid door de burgvertrekken geloopen had, was plotseling verdwenen.

Maar Warhold en Janne, hieraan geen beteekenis gevend, leefden naast elkander, hij hooghartig van geluk en zij, nederig en gelukkig, om elken dag opnieuw Warholds verbeelding te kunnen voeden.

Als zij 's morgens de trap afdaalde in een blauw overkleed, dat vloeiend van de golving harer bewegingen, in milde vlakking de lichten der spuivensters droeg en bij een schelmschen zwaai de weeke witheid van het moesselinen onderkleed onthulde, waaronder haar donker samijten schoenen als van onder een sneeuwing te voorschijn schoten, lachte zij naar hem, die beneden zegende den dag, welke haar tot hem voerde.

Dan bracht hij zich zelve op tot een hartstochtelijke uiting, waarin zijn woorden als banieren hel en fel gekeerd aan 't zonlicht, haar tegemoet togen en zijn gebaren in snelle wisselingen uitvielen en dan in een vederzachte wuiving en bij een donsaanraking over haar gelaat en handen toefden.

Hoe meer hij zich aan haar overgaf en zich in haar verliezen ging, hoe hooger het bewustzijn aan zijn daad zich uitte in een zegeviering zijner krachten en zijn gedachten vleugelen aantuigen deed, want door haar en met haar zou hij den weg der overwinning zoeken en zich vastplanten midden op het veld der menschensamenleving.

En om geen kortswijl en om geen beuzelingen verliet hij haar, maar steeds te zamen zongen zij hun liefde uit, tegen het daglicht van de ramen, omhoog langs pijlers in de zaal en langs de dolle wentelingen der trap en in de steenen kamers, waar elk geluid terug geworpen wordt, en buiten in de gaarde, waar de zomer zich in feestviering gedroeg, de

struiken in uitgelatenheid de paden overtraden, ze dekkend onder eeen bladerenrumoer, dat zich verheimelijkte met hun stemmen.

Zacht zong de stem van zijn liefde en dan door hartstocht opgedragen verhief zij zich; en zelfbewust en trotsch en koen even als een koning over een veroverd volk, ging Warhold over Jannes leven, die zwaar van liefde zich overgaf.

Zij reden samen uit naar de heeren in den omtrek, het hoofd vol van schoone toespraken en de hand ongeduldig gereed, om door een overtuigend gebaar hun taal kracht bij te zetten.

Maar de heeren ontvingen hen met spottenden lach, daarbij hen gemoetend als twee gelieven, die van hun lieven getuigen willen, en als Warhold gewaagde van der heeren slechte houding, brachten zij weer hunne liefde te berde, om hun aanklachten onwaardig te maken.

Als zij dan naar huis reden, werd het Warhold droevig te moede. Een smart zette zich in hem vast en zwol, zijn binnenste verstikkend tot een gevoel van wanhoop aan elke sterke gedachte, aan elke steenige daad, waardoor hij zijn slagvaardigheid kon toonen.

En toen zij eens door Ermelosche bosschen reden, verontrustten zich de paarden en langs den weg zagen zij lijken bij trossen aan de boomen hangen, oogen en mond bezet met stoppels vliegen, die bij hun nadering driftig uit elkander gonsden.

Snel begaven zij zich uit den stank, en elkaar zorgelijk aanziende, beseften zij de oorzaak van dezen toestand; en tot zich zelf murmelde zij, de haren van haar schouders schuddend, dat zij den geur der bloemen van den zaalvloer behoefde.

In machteloosheid liet hij de teugels gaan en de smart, die in hem stolde, vergeefs tot een weekte bereidend, tuurde hij steeds naar het eentonige der stamopgangen, der smalle luchtomramingen, waarover grijze mosschilvers als zilveren borduursel lagen.

En bij Drie het woud doorrijdend, zagen ze een uitgebrande

hooischelf, door elkaar geworpen, als een vermorzeld draakdier aan de zijden rooken en verder nog de zwarte wanden van een afgebrand huis, waar het dak in neergesmeten lag; en huisraad slingerde rondom en varkens met brandplekken op de huid scharrelden langs het woud, terwijl in 't dorp de menschen, kinderen meezeulend, in hun hutten schuilen gingen.

't Was Warhold te moede, alsof de wereld van hem week en hij eenzaam doorreed, de opdracht zijner taak als een vracht in hem opgestapeld, en Janne van ter zijde aanziende, gaf hij zich rekenschap, waarom hij zich zoo nauw aan haar verbonden had. Was zij niet de eenige, die hem in liefde aanverwant, hem ook zuiverlijk helpen en met hem alle moeielijkheden doorreizen zou. Haar treurig voor zich ziende staren, begreep hij, dat ook haar de droefenis van het land belastte. En ze spraken niet, heel den weg over tot aan Staveren.

Thans was de luchtige trots van zijn stem bezweken en verzwaarde zich het gebaar zijner armen, die menigmaal in nisdonker van een hoek zijn moe hoofd ophielden of zich stil neerlegden, onderdanig aan zijn aandacht, om bijstand in zijn hulpeloosheid te zoeken.

Hij wilde zich wenden tot Kostijn, maar vreesde diens goedig-ruwe wijze van hem aan den weg te zetten, hij wilde inlichtingen aan Zacharias vragen, maar deze was zonder nabericht uit Staveren verdwenen en Janne, met wie hij over den toestand sprak, trachtte hem van zijn zieken ernst te genezen.

IJverig volgde ze Warhold en voegde zich bij hem in de duistere hoeken, waar ze zich dicht bij hem aansloot, hem omwebbend met streelingen, zijn droefheid bezoekend met liefelijk stemgeklank en meewarend zwijgen.

Angstig bespiedde ze de richting zijner blikken, peilde de diepte hunner klachten en berekende daarbij de kansen, Warhold te zullen verliezen.

De vrees joeg haar steeds voort van de eene poging in de andere, en soms haar vader dingen vragend, beveiligde zij zich in de navraag van dagelijksche dingen evenals een ongeoefend zwemmer midden in den stroom naar den vasten wal.

En Kostijn, die soms 't gewaad met bloed besprenkeld, met brandzwarte handen, dronken in de zaal vertoefde, lachte over haar teeringachtige woorden of schreeuwde over haar lastige aanhankelijkheid.

De borst opschokkend van ongebonden lachen bespotte hij voor haar de schuwheid van haar minnaar, die als een hond met onlangs afgesneden staart in de rondte draafde en toch als hij maar wilde, een koninklijk tehuis en eergedoente in het land kon vinden.

Ze zweeg dan en trok zich terug aan den wand en Warhold, die langs hen kwam in zorgen, dwaalde weer uit de zaal, elke schatering van vreugde en elk misbaar van ruwheid ontwijkend. Hij voelde in zich de liefde voor Janne als een ondragelijke pijn en angst neerhangen en somtijds zijn gemoed aantasten met een medelijden wegens haar rijpe liefdeuiting en haar onrijpe krachten, om hem te helpen.

't Leven in den burg vereenzaamde zich. Lijfeigenen waren weggezonden, om land en hoeven te beschermen; en de drie burgbewoners Kostijn en Warhold en Janne liepen afzonderlijk op eigen gedachten als vreemdelingen langs elkaar.

Maar somtijds was 't Warhold zoo angstig te moede, dat hij Janne roepen ging en met haar onder lieve woorden verwijlend, haar omhulde in zijn liefdeomarmingen; en dan, alsof een koude nevel tusschen hen insloop, zaten ze zwijgend naast elkander en luisterden naar de stilte, die in den burg versteende en tuurden naar het licht, dat aan de vensters zeeg, in het schemerige der zaal de tegels aan het glanzen makend.

Het luidruchtig verkeer, het arbeidsleven in en beneden den burg was verdwenen. Enkele vrouwen, de naakte voeten breeduit, liepen tusschen de werkhuizen; en op de ontvolkte trappen en gangen zoog de wind, somtijds met flauwe angstgeluiden door de gaten.

Onder schemertijd was het in de zaal, alsof de wanden, door het duister losgeweekt neer vallen zouden op Warhold en Janne. En een deur hoorende dichtslaan, gingen zij toekijken, maar ontwaarden niets dan wind, die zich in de gangen opblies.

Soms werd het huis bestormd door Kostijn en zijn mannen, die zich omhoog werkten naar de tinnen; en dan gingen ze naar omlaag en naar buiten rennend, lieten ze een kille stilte achter. Alleen ijzeren geluiden scharnierden beneden in het voorportaal, alsof oude wapenrustingen, weer van menschen bezield, opstonden, om de oude veten uit te vechten. En de ruiten trilden en het licht ontvlood.

Maar buiten was een brandrood van de ondergaande zon.

V.

Op een sabbathmorgen, toen de mis gezongen zou worden, kwamen Warhold en Janne en de burgbevolking, eigenhoorigen en lijfeigenen en bewoners uit den omtrek in de burgkapel, die in haar breeden rondboogbouw halfoogvormig de menigte onder haar lage steengewelf verzamelde en in de diepte der schemering de altaartafel en het vaatwerk onder een licht van kaarsen onthulde.

De menschen stonden dicht tegen elkaar, sommigen knielden neer en baden en Warhold en Janne, die een gewicht van droefheid in zich voelden, bogen knieen en hoofd en prevelden gebeden, om hun ziel aan een zuiver roepen tot God te oefenen, toen pater Bartholomeus, gevolgd door een misdienaar, voor het altaar kwam buigen en dan rechtop in het misgewaad, als de vouwing van een groot gordijn om zijn gestalte, den dienst aanving.

Maar van buiten — uit een rumoer van stemmen en hondengebas verscheen Kostijn, gevolgd door een lijfeigene, die een koppel honden aan een koord, stap voor stap meegetrokken werd. En toen Kostijn de naar hem hunkerende honden ontwaarde, trapte hij schreeuwend tusschen ze in, zoodat de beesten jankend tegen elkander doken, en sloeg hij den voorover getrokken lijfeigene met harde slagen op het hoofd onder vloeken en bedreigingen; en toen hij de deur gesloten had, bleef hij 't hoofd verhit onder het volk staan; en de dienst ging voort.

Met goede manieren vatte de pater de heilige dingen aan,

zangerig vlogen de woorden van zijn lippen en zijn gestalte, de statigheid verlatend, verootmoedigde zich in ingehouden kniebuigingen en aanbiddende standen, waarin zijn lijf stil te staan kwam.

En over zijn gelaat zagen de menschen een inwendig licht doorschijnen.

Hij verliet het heilige werk aan het altaar en plaatste zich voor den lezenaar, en de menschen overziende begon hij luide voor te lezen, zijn woorden bemachtigend, om ze openlijk te doen verschijnen.

En dan trad hij van den lezenaar af en stond als aan den vloer geboren in zijn standvastig gewaad, waartegen de vouwen sterk als beeldhouwerk uitgehouwen waren.

Zijn hand als tot een groet uitbrengend, sprak hij: »Terwijl we zwaarmoedig de tijden tegemoet zien, slaan deze reeds onder geraaskal over onze hoofden heen, zoodat we achter ons de noodkreten hooren en het gedrang der menschen, die tegen elkander loopen".

»Om derwille van den zoeten Jezus en van de troostrijke maagd, die nood en angsten voor ons droegen, lieve menschen, staat een wenke en ziet in uw zelf, of daar niet een sprietje geloof ontluike, want de lucht is zwaar".

»Aan ieder hangt een gewicht, dat naar de helle voert. Uw handen zweeten van zonden en uw hoofd is een spijker van slechte gedachten, uw tong een heirstraat van leugens".

»Groote God in Eeuwigheid aller Eeuwigheden, zie toch neer op dit arme volk, hoe het zich havent in wereldschen strijd, hoe het van U gaat. Het heeft zich kreupel geloopen op het pad der misdaad en is melaatsch geworden op zijn zondige legerstee, en ik kan niet helpen, want de rijken, de grooten, die boosaardig van uit hun venster kijken, hoe zij hun naburen en onderdanen benadeelen, berooven en misbruiken kunnen, vloeken tegen mij aan, ontzien zich niet het geheimste aller geheimen door hun onchristelijk binnentreden te ontwijden. In hun taal is een gedrang van vloeken en in hun daden een verwarring van moorden en brandschattingen".

»Wapene, wapene, openlijk klaag ik het aan voor God.

Gij grooten baggert door een moer van bloed en ademt in den rook der brandschatting. Ik zie het aan de bloedvlekken in de plooien van uw gewaad en ruik het aan uw adem en ontdek het aan de zwarte nagels uwer vingeren."

»Om dit te zeggen, ben ik hier gekomen. De kerkheeren van den omtrek zijn naar Utrecht tot een aanklacht bij den bisschop gegaan."

Zijn voorhoofd was als een schild naar boven gekeerd. Zijn lippen, smartelijk open, sloten zich en de handen vóór zich uit, als naar een steuning zoekend, knielde hij neer en bad: »Heer der heirscharen, met snelademigen ijver roep ik U aan, spaar dit arme volk. Het wandelt in duister en weet niet wat het doet. De afschuwelijke wouden hebben het licht nog niet doorgelaten. Heilige Maria, zoete Koninginne, kom, spoed U, smeek bij den Heer, dat Hij zijn hand vertrage, want ook ik ben onder hen. Mijn woorden zijn niet uitgerust, om deze bindten en scharnieren der zonde te breken, om deze zondaars te doen keeren naar het eeuwige licht."

»Maar het zijn dwaze kinderen, die in hun dwaasheid moorden begaan en daarbij de waarde hunner daden niet bedenken. Ik bid U, wend de gruwelen Uwer rechtvaardigheid van deze landen af en raak ons allen met het licht Uwer genade. Amen."

In een angstbeving hield hij de handen tegen elkaar, de blikken en de opgang der vingers smeekende naar omhoog, en dan deed hij zijn bovenlijf vallen. Zijn hoofd raakte de aarde en terwijl hij in zichzelf voortbad, lagen de menschen op de knieën en snikken drukten zich tegen de stilte af en gehuil vloog bij vlagen door de kapel.

Opstaande begaf de pater zich gelaten naar het altaar, in een stille overgave de groote daad voorbereidend.

Van het heilige brood werd een derde voor armen en zieken afgezonderd en een ander derde in den heiligen kelk gedaan, waarin de misdienaar kruisgewijze den wijn inschonk.

De priester knielde nu aan de tafel en het hoofd voorover sprak hij over hostie en wijn gewichtige woorden. En toen het »Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis" van de lippen kwam, sloeg hij zich voor de borst, en de

menschen in een ruisching ter aarde gezonken, sloegen zich eveneens, terwijl hun blikken zich in een heeten angst verkleinden.

Maar van des priesters lippen ontsnapten steeds gebeden. Angstvallig bereidde hij zich voor, sloeg zich wederom voor de borst en in heiligen ijver knielde hij telkens en telkens voor het altaar; en dan door een gewolk van wierook blonk het goud van pateen en kelk, waaruit de priester dronk; en over de menschen, die 't hoofd tusschen de armen tegen de aarde lagen, leefde een wijd gespannen aandacht, gouden oogenblikken, die den adem wegsloten en de lijven beven deden.

En toen het voorbij was, stonden de menschen op en als weldoorvoed bleven ze rustig aanzien en brachten hun gebeden ter verlossing en ter vergeving.

Toen allen de kapel waren uitgegaan en Warhold en Janne samenliepen, was het hem, alsof zijn hart omsnoerd was en zijn lijf, in ijs verkoeld, de levenswarmte niet meer voelde.

Janne, de bleekte zijner lippen bemerkend, streelde hem onder een stameling van gedienstige woordjes. Maar hij voelde hare aanraking niet en haar stem kwam tot hem als dagelijksche geluiden.

In zijn kamer knielde hij neer voor het beeld der Heilige Maagd. Zijn blikken staarden en staarden haar aan. Maar zijn magere lippen openden zich niet. Niet één woord kon hij uit zijn smart opdelven, en de gevouwen handen tusschen zijn knieën, bleef hij met hangerig hoofd zóó langen tijd als afgestorven knielen.

Opgestaan en op zijn schreden weder keerend, dwaalde hij door den burg, en hield Janne hem aan, vragende met een ledige stem, dan kon hij geen woorden geven. Stijf keek hij langs haar heen en liep weg, zich krimpend om zijn leed.

Kostijn, die sedert de Mis in de kapel onrustig geworden was, schuifelend in zijn optreden en onzeker in zijn stem, zocht Warhold op, en hem onder heimelijke woorden meetrekkend, vroeg hij hem, hoe hij over de toekomst dacht.

En toen Warhold, hem staag aanziende, met de schouders schokte, zeide Kostijn, bevreesd te zijn voor de geestelijken

van Utrecht, die zijn huis door hun vroomheid wederom verderven zouden, en dat zulke gedachten vogelnestjes in zijn hoofd maakten, waardoor hij 's nachts niet slapen en overdag niet eten kon.

Warhold begreep in eens den angst, die ook in dezen schuilde en zich oprichtend in een verwachting, iets te kunnen doen, dat hem zelf verhoogde in eigen schatting, hervond hij zijn stem, en zich aan Kostijns arm vastklampend, bezwoer hij hem in naam van God en alle Heiligen van die onzalige twisten af te gaan en zich te schikken in een vreedzaam God- en menschenlievend leven, hetwelk niet zoo zwaar kon zijn, als hij het lijden van Jezus alle dagen en alle nachten, als hij niet slapen kon, voor oogen nam.

Kostijn, wiens lippen spijtig aan elkander bleven, verklaarde ten laatste, dat hij hierdoor zich zelf en anderen benadeelen zou. Maar na een stilte, die tusschen hen ingevroren was, kwam hij naderbij met de belofte, de komst der kerkheeren af te wachten en in dien tusschentijd met Warhold toe te zien, hoe zij de twisten zouden afleiden, een licht uitvoerbaar werk, want na de misviering van zijn zoon den pater waren allen in den lande wel ontevreden en vertoornd over de drieste woorden, maar ook lusteloos en wantrouwend in hun dagelijkschen arbeid geworden.

Warhold, die zich voelde herleven in zijn armoedige stemming trachtte zich met Kostijn te verstaan; en deze, zijn verhangen levenswijze verbergend in den schaduw van een huiszittend leven, keerde op deze wijze den voorspoed der dingen; en samen vergaderend, zagen ze in elkanders blikken een grauwing van vrees en over het voorhoofd zich lijnen van zorg afteekenen, en aan het einde der beraadslaging de woorden pijnlijk klemmend in een gevoel van vereenzaming, gingen ze van elkaar.

In Warholds leven kwam nu een beven onder een heftige opspraak tegen zich zelve. Hij had de tijden verschoven en verzuimd, tegen de muren op te loopen. In stede van zich door zijn liefde voor Janne op te werken tot een lust aan daden, was hij als een oud man in die liefde verzonken gebleven

En nu zouden de heeren uit Utrecht komen en allicht den schijn van zijn onwil als een werkelijkheid nemen en hem onttrekken aan Janne, die zijn leven in haar omdroeg.

Een dorst naar haar liefde kwelde hem weer, verdroogde zijn keel, trok in zijn hoofd droezige gedachten samen en zijn handen zochten in een onzekere tasting en rondom zijn donkere oogappels verschoot het hagelwit zijner oogen.

Koortsig ging hij Janne zoeken en haar, die zich even in schrik verzette, in zijn armen bindend, ontvoerde hij haar naar een zetel onder een heftigen aanhang van zijn lijf en haar handen in de zijne klemmend, zag hij haar verwilderd aan en riep: »Zie, Janne, Janne, door u en door mij is de zaak verloren. Ze komen en ik kan geen oogst, nog minder een bouw aanwijzen. We moeten een andere wijze van handelen vinden en uw vader in de handen houden."

Glimlachend als een zieke bij de troostaanmaning luisterde zij, en liet zich in liefdeduizeling gaan, als hij haar tegen zich koesterde en zijn gelaat onder den wasdom harer haren verborg, haar hals en wangen met kussen bestokend, waardoor ze wakker werd; en eveneens verrijzend in een drift, om van haar liefde te geven, haar armen om zijn hals wond en hem meetrok in haar wilde, door snikken geluwde heftigheid, — tot dat ze bijgekomen, tegenover elkander zaten en hij, zijn gedachten bijeendrijvend, weder aanving: »De dingen gaan te snel voorbij, maar wij moeten toezien, en op sprong staande handtastelijk grijpen. Wij moeten ons in elkaar versterken en als op een hemelhooge ladder altijd, altijd stijgen, mijn dageraadschoone, mijn vlugvoetige en ranke liefste, mijn adem zal u genezen van alle zwaarmoedigheid, mijn lijf zal u een vertrouwen zijn, mijn schouder een steun en mijn stem een vriend, die nimmer dreigt. Wij zullen samen leven, den een aan den ander als één te midden aller bezwaren."

En zich met haar hereenigend in hechte omarmingen vergat hij den drang der omstandigheden en leefde zich zelve voort in zijn hartstochtelijke liefde zonder ommezien naar de tijden, die achter hen verweerden en zonder blozen

naar het oogenblik, dat de kerkheeren uit Utrecht komen zouden.

Kostijn bleef in zijn hooggestoelte wachten smalende over het zorgelooze samengaan van Warhold en Janne, die elkander het gevaar vergeten deden, elke schuilplaats, elke nis en elke schaduwplek der gaarde in hun tijdverdrijf bewonend; en eens de trap bestijgend, die zich in benauwende kronkelingen aldoor lengde, kwamen zij aan een deur. »Hier woont Gheride", zei Janne, en op een gerucht daarbinnen maakte ze nieuwsgierig open en binnengetreden zagen ze in een naakt vertrek pater Bartholomens en Gheride naast elkander geknield, hij in zijn wit habijt, dat in rimpels fronsde over den vloer en zich in lange vouwen tegen zijn gestalte aanhield en zij, de handen tegen haar schoot, staarde in het open venster, het licht harer oogen ontstoken tot een glanzing van machtige minne.

Janne stiet Warhold aan ten teeken, dat ze weg zouden gaan.

Maar hem overschreed een gevoel, dat dezen een bidstond voor het heil van Staveren hielden, en een aandoening overweldigde hem. De handen vouwend, wendde hij zich van Janne af, die ongeduldig de kamer uitliep en in de gang bleef wachten.

En neergaande in zijn gedachten voelde Warhold zich meegenomen door den onhoorbaren ijver dezer zielen, om zich op te richten en door de hardheid des vleezes te boren.

Over Gherides gelaat verscheen een glimlach, die de stroefheid harer trekken lenigde en den breeden plooi harer lippen tot een zegging van ingetogen sier versneed en de donkere oogen, verdiept onder het rotsige der wenkbrauwen, een macht van verre zien verleende.

Als in koorden gevangen hield ze het leven harer ziel in, het hoofd in haar nek opziende naar de lucht en haar verarmde armen als armen van een luchter geheven braken in hun rankheid aan de ellebogen en spichtten omhoog, om de handen te binden ten teeken van ootmoedige offerande harer zelf.

Den laatsten adem zijner gebeden nog aan de lippen zag

Warhold het en ook hoe pater Bartholomeus, de trekken mild in elkaar gedegen, de woorden uitzuchtte, het hoofd door de neergelaten kap begrensd en de armen vóór zich tot eene behoedenis, dat de bron van liefde door een beweging of door een andere daadzaak van het lijf zich in hem sluiten zou.

Een ontzag voor deze menschen verzwakte Warholds knieën en eveneens knielend bad hij voor Staverens heil, dat niemand zich bezeeren zou aan lijf en ziel.

Maar tusschen zijn aanroepingen in hoorde hij telkenmale Janne in de gang heen en weder loopen. 't Verkilde zijn begeerte, om God zijn liefde en zijn beter willen aan te zeggen. 't Gebed verongelukte. En dralend stond hij op, verliet de kamer.

Janne hield zich wat ter zijde, toen hij kwam, en zij sprak verwijtend, dat hij haar al te willig de vrijheid gaf, zooals men dat met het geschenk van een gemeenen vogel doet, en dat hij zoo zwak was, om zich van een ieder door zuchtend gebed te laten bekeeren van wat toch voor haar en ook voor hem het hoogste in dit leven moest zijn.

Ze verstak de kin in het boordsel van haar hemd en met de oogen naar hem lonkend deed ze haar lippen pruilen en draalde achter hem aan, begeerig, om een woord van vertroosting te hooren.

Maar in hem vlamde een toorn om haar goddeloos gepraat en zich dan schielijk verschuilend in de vervrooming van zooeven, voelde hij een meewaren met Janne in hem komen en voor haar staande zag hij haar aan en sprak: »Janne, ik bid u, sla mij met uw woorden niet meer, want ik ben in pijn en angst, zoodat me soms het zweet uit breekt en ik mijn hand niet heffen kan, om me 't aangezicht te droogen".

Met een rood overtogen, wilde ze haar boosheid vieren. Maar zijn bleeke gelatenheid bemerkend, slikte ze haar aanklacht in en met betraande oogen gezelde zij zich aan zijne zijde en beiden liepen de trappen af en verliepen zich elk afzonderlijk in de sombere samenleving van den burg.

Droeve gedachten aan haar en aan zich zelf omschaduwden

zijn leven en trachtte hij zich te hervormen tot een sterk willende, tot een geloovende in zich zelf, zoo vond hij telkens zijn beter willen aan puin gestort in den moeras zijner ziel.

Janne, die hem met een vagen angst vermeed, bezon zich, wat te doen, om hem in hare liefde te omvangen. Ze liep hem na en kwam weer terug, het klaaggeluid harer smart in tranen verstikkend en dan beraamde ze een voorstel, om samen te vluchten.

Maar altijd zag ze de uitrusting harer plannen bij een scherp overzien gebrekkelijk worden, en bij elke schrede, die ze naar een doel aflegde, keek ze naar omhoog, beangst, alsof het balkgeraamte der zaal naar omlaag storten of buiten de geheele hemel vluchtend, haar den adem benemen zou.

In een stomme klacht bleven somtijds haar blikken aan die van haar vader.

Maar deze, vergramd over zijn doelloos leven en schuw geworden voor de toekomst, wendde zich van haar af, zijn boosheid vleiend, door lijfeigenen uit de zaal te vloeken of ze de trappen op te jagen.

Met Warhold kon hij zich niet meer verstaan, want deze, in zich zelf verzegeld, bleef bij alle toespraak verwonderd staan evenals een vreemdeling, die van zijn genooten afgedwaald, elkeen wantrouwt.

De drie burgbewoners zaten 's avonds van elkaar verwijderd in de zaal de slecht begaanbare paden hunner gedachten af te loopen, waarbij hun lijven in de schemering als looze gewaden tegen de hooge zetelleuning lagen; en als iemand een woord uitsprak, dan ging dit onderweg te loor in de zaleruimte en de stilte zette zich rondom in en deed hen luisteren, als de wind, door de gangen opgeslurpt, de deurtapijten beroerde en de beelden, die daarop waren bewegingen gaf van voortgang of dreigement of van vreemde teekenen, waarover niemand een uitkomst raadde. Het deed hen vreezen, als deurslagen en het overhalen van de brug gelijk onderaardsche stooten door het burggesteente kloven of bij een stormtijd de sterren aan de vensters het begaven en een harde wind opkwam, om den burg inhalig in zijn armen te houden.

De dag, zich tusschen den morgen en den avond als een wijde zee uitspannend, waarop geen nieuws van schepen-inzicht voorkomen, deed de menschen in 't onzekere stappen en in ongereedheid denken, aan elkanders blikken hun noodgedachten meten en van elkanders gelaat de teekenen van wat gebenren zou, aflezen.

En op een bewolkten morgen, toen de horen van den torenwachter blies, zagen de menschen een stoet kerkheeren en geestelijken en krijgers in staal de brug overrijden en zich aan de poort verzamelen, de manschap zich voegende tusschen de paarden, die bij drie en vier aan de leidsels stonden en de geestelijken in doffe bespreking zich tot elkander nijgend en dan 't hoofd in de open kap opstarende tegen de burgverrijzenis.

Overal tusschen de werkhuizen, aan de brug en den burgingang, van uit de vensters stonden de menschen wezenloos te kijken, alsof ze aan de plek versteend, niet konden vluchten.

In de zaal ontlastte Kostijn zich in een vaart van vloeken, en dan bleek geworden liep hij heen en weer, en Janne, haar kleed samennemend, rende uit de zaal en verborg zich in de kemenade.

Warhold, die van uit een venster aan de trap den stoet had zien binnen rijden en daarbij Zacharias en mannen uit Utrecht herkend had, greep met beide handen naar zijn hoofd en hij staarde naar den vloer, alsof hij daar de steenen zag opspringen.

En dan met een laatste halsverlenging uitgekeken, trok hij zich terug en stoof de trappen op, om op de tinnen heen en weer te loopen, beenend over oorlogstuig en rommel, zijn geheele lijf gevend aan den wind; en zijn mond raasde als een stoomende pot veel woorden uit van om genade vragen en boete doen, van manhaftig zich gedragen met dreigementen van zich te weer te stellen en de wereld als een vijand tegemoet te rijden, van liever zich dood te geven dan als een schuldige naar Utrechts muren terug te keeren.

De eene gedachte klom boven de andere als belegeraars op een stormladder, maar alle vielen boven en tegen elkander,

zoodat hij ten einde bijster, hijgde tegen den wind, die in lange golvingen aan zijn gewaad kwam; en zijn handen in elkander, peinsde hoe hij zich redden zou.

Hij vermande zich en zich op zijn handen begevend, dook hij en daalde de trappen af, ging naar de zaal.

Maar deze verlaten vindend, steeg hij naar omlaag, en een lijfeigene volgend, die 't hoofd tusschen zijn schouders zich op te rollen scheen in een harden loop, kwam hij in de kapel, waar vele menschen waren en waar de kerkheeren en de geestelijken uit Utrecht, een brandende kaars in de hand, aan weerszijden der altaartafel stonden, die eveneens kaarslicht, taksgewijze aan de kandelabers droeg.

Nauwelijks tusschen de menigte heen gedrongen of Warhold ontwaarde over hun gelaat één aandacht, die hen sprakeloos maakte, en hij voelde een onrust in zich woelen, een wolkig voorgevoel van wat gebeuren zou, toen een der geestelijken naar voren trad en met luider stem uit naam van bisschop Boudewijn sprak, dat de euveldaden der Veluwe zich als distelgroei vermeerderden en hoewel een hulp tot leniging naar Staveren gezonden was, dit een roofplaats bleef, een schuilnest van kwade gedachten, van waaruit de jammeren over het land uitliepen, en dat daarom de bisschop een heiligen toorn in 't hart, den grooten banvloek over Staveren uitsprak.

Terwijl hij dit zei, verzwaarde zijn stem zich en als een komend onweer ontlastten zich gruwelijke vervloekingen over de bewoners van Staveren, waarbij zij nimmer in gewijde aarde mochten begraven worden, de zaligwording hiernamaals verloren en met niemand gemeenschap mochten onderhouden, op zware straffen voor de anderen.

Bij elke bedreiging schokte zijn bovenlijf en de vervloekingen misvormden zijn mond tot een breed en slijmerig muil, waarin de tanden tegen elkander spitsten; en toen hij zweeg, bonkte een stilte in de kapelruimte neer en een siddering van den een op den ander overloopend, ketende zich tot een schok door de geheele verzameling. Allen deden hun blikken zinken, bevreesd als zij waren, om de uitgesproken gruwelen aan de wanden beschreven te zien, en de geeste-

lijken verborgen angstig het hoofd in den schouderdoek en dan onder een vermetele aandacht wierpen ze de brandende kaarsen tegen den grond, ontrukten het licht aan de kandelaars en rouwdoeken werden aan de vensters gehangen en over het altaar en het heilige vaatwerk zwarte wijlen gespreid en doornen en asch erover gestrooid ten teeken, dat de heilige handelingen verbannen werden.

En als oude lieden stapten de menschen voet voor voet, den rug gekromd, uit de duistere kapel en de oogen, verblind door het daglicht ging een ieder naar zijn woning, naar zijn slaapkamer of hut, waar weldra hun kreten door de stilte scheurden, zich sleurende tusschen de wanden, zich wild gebarend uit de vensters met lang aangehouden gehuil; en allengs vertoonden mannen en vrouwen zich aan de werkhuizen en hutten en in hun haren grijpend, trokken zij ze uit en reten hun gewaden aan lompen, rolden zich in den modder en hapten van de aarde en besmeerden zich gelaat en handen. Zich tegenover elkander opstellend, verwilderden zij zich in uitgelaten bewegingen, zich metende de een aan den ander, elkander trachtende te overgillen, waardoor de smart, zich zelve verwoestend, als een helsch gehuil zich op wreedaardige dansen vertoonde.

Warhold liep te midden van dit leven als een wild dier, dat zich onder menschen verloopen heeft, versuft en dan met glanzescheuten, spiedende om zich heen, de schouders ingekort, om niet op te vallen, en dan zag hij even naar omhoog, of de hemel gebleven was zooals voorheen.

De woorden in de kapel hadden zijn gedachtenleven ontvolkt; hij besefte zich alleen gevangen aan een Hooge Macht, die hem elk oogenblik kon overleveren aan duivels, wier grijpnagels in zijn vleesch zouden groeien en wier vurige zwaveladem zijn gelaat zoude zengen, zijn haren in vlammen zetten en die hem altoos verder en verder zouden meevoeren naar een onmetelijken vuuruitspattenden poel, waar de zondaars lagen te spartelen.

Hij wilde neerknielen en bidden tot de Heilige Maagd, maar het was hem, alsof het geschreeuw der bewoners om

hem heen de vervloekingen in de kapel herhaalden. Hij rilde, en met een koude stem klaagde hij zichzelf aan bij God. Schande en schande over hem, dat hij niet halsstarriger vóór de euveldaden gestaan had, die hij wel-is-waar niet alle gezien, maar toch vermoed of waarvan hij vernomen had bij geruchten.

De burgtrap opgaande, herstelde hij zich bij de gedachte, dat hij aan Janne een genoote bezat, die met hem strijdende, hem ook gezellen zou zijn heele leven lang, en dit verlichtte zijn zwaarmoedigheid. Zich tot een daad opwekkend, betrad hij de zaal, om met Kostijn te spreken.

Maar deze op zijn hooggestoelte, de armen over de leuning, in zijn lang gewaad als een steenen beeld, terwijl zijn strak gelaatsvel de hevelingen en leegten van zijn gebit herhaalde, staarde stuursch voor zich uit, zoodat Warhold, niet bij machte hem toe te spreken, uit de zaal ging en in de kemenade gekomen, Janne knielende vond aan een bank, waarover haar bovenlijf in zachte maten wiegde onder een luid geween.

Haastig sprak hij haar toe: »God en alle Heiligen dank, dat ik u, mijn liefste, heb gevonden. Ge weent en ik beef nog van hetgeen over Staveren kwam, maar in u vind ik het licht, dat ons beiden kan verontschuldigen... schrei niet meer!"

Ze richtte 't hoofd op en wendde haar gelaat, weenerig-rood in de omwuiving van goudgele haren, en de lippen gesloten, zag ze hem aan, en dan in één sprong stond ze op. Een drift spierde in haar en deed haar oogen hittig branden uit het fel-roode van haar gelaat, en haar vingers in een nijping folterend, riep ze: »Ik weet, wat die stem in de kapel over mij heeft gebracht, over mij, rampspoedige, al te spoedig vergetene. Gij zult mij verlaten, me alleen laten tusschen deze muren, die rondom mij tot bouwvallen verminderen zullen. En ik wil het niet, ik zal het aan mijn eigen jammerwoorden besterven. Ik kan niet leven, zonder u om mij heen te zien, zonder uw bijzijn te weten. Al het andere is voor mij toevallig voorbijgaand, onze beraadslagingen, om de leenmannen te veredelen, die pelgrimsvaart naar een betere wereld,

waarin wij samen zoo dikwijls verdiept waren. 't Was maar een droom of een voorwendsel, om te minnekoozen, of een schijn, een beeld onzer liefde, waarin ik mij en u zoo gaarne weerspiegeld zag. En hiervoor heb ik alles, mijn onafhankelijkheid, mijn trots en mijn geweten van de tinnen van mijn hoogmoed afgeworpen, en nu zult ge zoo ondankbaar zijn om weg te gaan en mij over te laten aan een hoorigheid van ellenden!"

Onstuimig wierp ze zich aan zijn borst, over haar lijf een geleiding van schokken, die haar hoofd tegen hem aan deden knikken.

Maar hij leidde haar naar de rustbank, waar ze zich wederom liet neervallen, 't gelaat in het kussen, met de handen als schermen langs haar wangen, en haar gejammer wemelde weder te voorschijn.

Verslagen tot haar staande, verloor Warhold zijn evenwicht, onmachtig om iets te kunnen zeggen; en zachtjes ging hij heen.

Maar buiten de kemenade overliep hem een koude rilling. Hij was thans een omzichtige vreemdeling geworden, hij, die in Jannes nabijheid een vergezicht van vrede en onder haar onmiddellijken invloed een onstuimige kracht had meenen te vinden, om zijn leven aan te wenden tot een dadenreeks, waardoor de grond om hem heen ontginbaar en de bloemen opranken en de menschen welgelukzalig worden zouden, de handen in een argelooze liefkozing over het hunne en niet op streek, om het kwade aan te brengen of te weren.

Hij had gedacht een koningszetel op te stijgen, en was plotseling als een uitgeworpen bedelaar gestruikeld en al zijn lieven en de beloften ervan waren thans in zijn herinnering als een zielsverwarring, waar de minne toebereid werd tot een streeling der zinnelijkheid en viering van hartstochten.

't Gelaat in zijn mantel verborgen, verstikte hij zijn adem in een angst, om de wereld weer te moeten ingaan en zich in woorden en daden aan anderen kenbaar te maken, die hem weleer als een sierlijken held, sterk stappend en hardaan strijdend gezien hadden.

Dralend liep hij door de gang naar omlaag, omkijkend

naar den hollen klank zijner stappen en vergeefs luisterend, of een gerucht hem afleiden zou van de smart en de schaamte, die aan weerszijden zijner ziele waren.

En toen hij omlaag kwam, zag hij vóór de poort een menigte armen, brabanders en melaatschen bedelen om voedsel, dat Kostijn gewoon was buiten de gracht te geven.

Laag bij den grond liepen ze, de handen aan een stok of kruipende op handen en voeten, behangen met lompen, die van hun lijf áfhingen; en uit de vuile omdoeking hun mossige kop met schubbig gelaatsvel, kwamen ze al ronken en lijmerig smeeken om een bete.

Blijde, zijn smart voor een oogenblik te kunnen uitbesteden liep Warhold tusschen hen door, en met de eene hand zijn gordeltasch aandoende, wierp hij met de andere geldstukken rond.

Maar dra kwam een zwarte heer uit Utrecht Warhold toeroepen: »Heer schout, verbloem uw leven niet met deze weldaden, maar gordt u aan tot een reis naar den bisschop, die u van noode heeft, en laat deze menschen, heiligen tegenover gene in dit huis, van hier in vrede en veiligheid heengaan."

Warhold antwoordde nauwelijks, maar terzijde weggaande, liep hij langs de werkhuizen, om van niemand gezien te worden, en aan elke beweging een siddering, verborg hij zich achter een stapel planken en van daaruit zag hij rond in schielijke vreezen, want 't was hem, alsof een ieder op hem aankwam, om zijn ziel nog verder te havenen en hem, wezenloos van den een naar den ander te zenden en hem lafhartig te maken gelijk een zinnelooze, die beven gaat van gevaren, welke niet bestaan.

Als boeteling zou hij naar den bisschop gaan, zich zelve aanklagend, dat hij als een zuigeling het zoetige der zinnelijkheid had aangekleefd, en niemand zou daarbij staan met een vingerwijzing naar het goede, waarnaar hij gestreefd had. Niemand zou hem herkennen als den man, die moedig de Veluwlanden doorgetrokken was, want de aartsdiaken was ver weg en in de buurtschap van Staveren zag niemand naar hem om, zelfs Kostijn, vermoeid door zijn eigen gedachten, tuurde naar hem als naar een wandtapijt.

Hij verhoogde zich in zijn gansche gestalte, zoodat lijfeigenen hem verwonderd aangaapten, en in eenige sprongen ontvlood hij zijn schuilhoek, rende over het hof, over de brug en door de hamei naar buiten; en toen hij achter zich een geloop meende te vernemen, rende hij al sneller door, wegschietend tusschen boompijlers en duikend in de struweeling van struiken, zich zelve aanhitsend tot een heeten loop over de heide.

En aan een woud gekomen, stond hij stil, de klop van zijn hart aan zijn keel gestegen, de matelooze ademslag aan zijn lippen, en neerzittend tuurde hij naar alle zijden, of er ook menschen, vijanden, kwamen.

Hij wilde niet, dat dezen zijn levensgeschiedenis zouden aanroeren met smaad van woorden, waarin aanduidingen van ongeboren kwaad en leemten van verdenking waren.

Hij wilde onverzeld naar Utrecht gaan en niet met de anderen, die hem als een gevangene, als een, die gevaarlijk is, zouden bejegenen en zijn armoedige woorden met een valsche getuigenis verzwaren.

De gedachten hieraan scheurden zijn gevoeligheid open. Hij zette de tanden op elkaar, om niet als een kind uit te weenen en dan gutste uit zijn mond een stroom van vinnige woorden tegen zijn belagers, die hem verdringen zouden van een poging, om zich te rechtvaardigen, om zich een doortocht te banen te midden der beschuldigingen.

En turend in de schemering, die pluisde tegen den oosterhemel, zag hij tusschen twee heuvelingen de heide zich openen en daaruit een gedaante wilgeslank verrijzen. »Janne" en hij zag haar gestalte, haar schemergestalte in een zilverdradig habijt, geleend van den avondhemel zich met den wind bewegen, terwijl haar haren in een willooze zwiering zwaaiden en haar hoofd nog gouden sieraden van de nauw vergane zonne droeg.

Zijn handen beefden aan den grond. Hij fluisterde: »Het beeld als een droom in de Sint Salvatorkerk gezien."

En als een storm sloeg een groote vrees tegen hem aan. Zijn lijf rilde bij de gedachte aan het vreemde samentreffen der tijden van toen, toen hij de groote reis zou aan-

vaarden en van nu, nu hij een gebrekkelijke zondaar geworden was.

Voorover gevallen beklaagde hij zich bij de heide en jammerde tegen den avondwind, die zijn mantel bemachtigend, hem langs zijn ooren vleugelen deed. En Warhold, onder een vergeefsche poging, om de einden te grijpen, gebaarde zich als een, die zich door een nachtmerrie heen moet werken.

Maar dan legde hij zich neer, aanmechtig bij de zwaarte zijner schande en zijn gedachten, zich in koelte verheffend, hoonden in een leedvermaak, wat zij daar beneden spiedden in de branding zijner smart, van welke hij wel wist, dat ze nooit van hem zou wijken, dat ze steeds als de huid over een mensch zijn leven zou aankleven.

En opstaande dacht hij ergens heen te gaan onder een beschutting. Maar een angst voor de toekomst overschreed zijn gemoed bij elke schrede, die hij over de heide waagde. Zich aanzettend tot een loop, wist hij niet, waarheen zich te begeven in den schemer, die zich met den nacht verdroeg. En zijn stappen faalden, in zijn stommelgang schokte hij voorover, tastend met de handen naar steun. Angstig zochten zijn blikken naar de donkere boording van een woud of naar de wording eener woning.

Maar de aarde was reeds in het duister geslonken.

Toen kwam een ontzetting over Warhold. 't Was hem, alsof de wind hem in een vlaag opveegde en erge teekens door het duister schichtten. Wildvreemde geluiden floten aan zijn ooren, koude beroeringen schoven langs hem. Bij elken stap zag hij duivelsche beesten zich in een ren afstuiten en langs hem torenhooge gedaanten verrijzen, afzichtelijke gedrochten met verdraaide armen en kronkellijven, booze duivels, wier oogen hij hoog aan den hemel vuren zag.

De handen voor zich uit, liep hij in hooge sprongen, uitwijkend en dan zich stoutmoedig in het donkere begevend, springend tegen de grondverhooging van een woud, van waaruit vele grijp-armen hardnekkig naar hem dreigden.

Onder een schreeuwing ontweek hij het gevaar en doorrennend stond hij voor een hut, die hij ijlings aandeed.

Als door den wind naar binnen getocht kwam hij daar met een verweerd gelaat, waaruit de blikken angstig zochten.

Maar dra voelde hij zich in een verkeer van vreedzaamheid, toen hij voor zich als een tafreel van den hemel pater Bartholomeus bij een kleine olievlam over een getijboek gebogen ontwaarde.

De heilige woorden nog in den mond wendde deze zich om en Warhold aanziende, stond hij op, en onder een ophaal van het tapijtzware habijt verhieven zich zijn armen.

Warhold aangegrepen door deze rouwteekenen, zakte aan diens voeten neer en als een dier in het besef van een ongeluk, beefde hij over zijn gansche lijf, tot dat de pater hem ophief en hem noodde te zitten.

De handen aan de bank geklemd, sprak Warhold de stemme ingehouden: »Er is een duister vol van ongedierte, dat zich tegen elken stap verweert, dat zich aan mijn zijden gezelt met hoonend gefluister, begeerig om de ziele mee te voeren."

Maar de pater, die teruggetreden was, antwoordde verschrikt; »Groote God, waar is de duisternis niet? Mijn zoon, mijn arme in de duisternis verdoolde zoon, voor wien ik zoo menigen nacht gearbeid heb in gebeden, wat is er geschied, dat ge aan 't vluchten zijt, terwijl Staveren verslagen ligt onder den banvloek des bisschops?"

Warhold hield zich stille. 't Hoofd aan den muur, staarde hij voor zich heen, de tanden op elkaar in het gevoel van een koude vrees. En dan geroerd door de zegbare stilte van Bartholomeus, sloeg hij zich aan het hoofd en onder een drift tegen zich zelve riep hij: »Nu heb ik gezien, wie ik ben en hoe ik door de wereld gegaan ben, ik versletene, verongelukte, die de armen lengde aan het zonnelicht, het lijf gestoofd van geluk en de geest opjubelend van warme vreugde, een machtig leven in te gaan, oh ik bedrogene, vergiftigd door lachelonkjes, zoetsappige woorden eener vrouw. Ik heb mijn ziel aan haar gezengd, waardoor mijn krachten verloren zijn en de duivelsche geesten, op mij aanlandend, mijn leden zullen omsnoeren en mijn lichaam werpen in brandend water, van waaruit ik geen redding zie."

Bartholomeus, oprecht in de sterke plooiing van zijn habijt, riep met een zachte stem als in het onbestemde: »De zondaar, die zich zelve aanklaagt, is halverwege op den weg terug."

In een heete haast antwoordde Warhold: »mijn ziel is zwervende tusschen haar, die den edelen droom van mijn leven verontreinigde en tusschen de andere, die ik in een wakenden droom eens aanschouwde; en nu komen ze beiden in ééne gedaante, overladen van zichtbaar licht mijn zinnen beroeren, zoodat mijn gedachten vluchten voor de onreine strooming in mijn hart. Maar vergeefs, ik moet de ellende meesleepen."

De pater zette zich tegenover hem neer, het zware hoofd in zijn hand en sprak: »Ge moet den dans ontspringen en aan heilige dingen denken."

Schielijk antwoordde Warhold, zich oprichtend: »maar, heer, ze komt, ze rijst uit het duister snel en hel als een vlam en wenkt mij met bekoringen."

Bartholomeus maakte een kruis onder de woorden: »'t Is de duivel. IJlings moet ge dan de Heilige Moeder aanroepen."

Maar Warhold hield de blikken naar omlaag en vervolgde traag: »Intusschen is het beeld er geweest en de glans ervan in mij overgesprongen. Maar ik zal beproeven en de Heilige Moeder naar uw woorden aanroepen."

Ze bleven tegenover elkaar in zachte aanverwandte gesprekken, waarin Warhold van zijn ongeval, dat hij naar Utrecht moest gaan, verhaalde.

Met een teedere woordenplenging trachtte de pater de wanhoop in Warholds ziel te bezwichtigen, hem bevelende, om voorloopig in een overgave van berouw vele gebeden aan de Heilige Moeder Gods te zeggen.

Zwijgend deed Warhold zijn mantel af en zeeg neer voor een Mariabeeld, de handen in een angstigen druk tegen de borst en de woorden gingen uit: »Wees gegroet, Maria, vol van genade," een langdurige ommegang van gebeden, waarbij 't lijf in aandacht waakte.

En de pater zette zich neer aan zijn boek, de vleezige schouders opgehoogd aan zijn nek, en hij volgde luide de

woorden, zich ganschelijk verdiepend in hunne beteekenis, en de lezing gedaan, bleef hij in meditatie achter, de naar een vroomen zin zoekende lippen stil bij elkaar in het licht der olievlam, die als een zon in het klein zich in de hut gehuisvest had, de vochtige wanden slijpend met een glimmenden schijn en de schamele dingen rondom houdend in een net van goud.

Terwijl Warhold aan het Mariabeeld bidden bleef, stond Bartholomeus behoedzaam op, knielde aan zijn strooleger in den hoek der hut en legde zich te slapen.

Maar de zorgen om het lot van Staveren en van Warhold deden zijn gedachten omhoog lichten en de leden verdoofd, voelde hij zich opgenomen; en ademloos stond hij voor een vergezicht van rampen, oorlogen, die menigmaal een banvloek volgden. Hij ontzette zich bij het geluid van krijgsklaroenen en van ijzergeklep en geklap van wapens en huilgeschreeuw; en de geluiden dichterbij, zag hij de krijgslieden in gladleeren en ijzerschubbige hemden en heeren te paard in de vermomming van pantsers onder den schaduw hunner banieren en vanen elkander verdringen tot dichte drommen als water tusschen de huizen, die rooken gingen met vlammenlokken, waaruit de bewoners als flarden menschengedaanten vluchtten of in de benden verzwolgen, verstommeld achterbleven, dood of nalevend in stuipen. Hij zag de huizen verkoold en afgeknaagd door den brand, verschrompeld in elkaar gedoken, en wouden opgenomen in een helschen gloed, die den grond deed dreunen, en dan over de plat geworden aarde, waar schunnige rookjes opzwermden, de oorlogsgedrochten zwaarwichtig aanrollen en aanschuiven, evenhoogen, houten torens, waarboven helmen en speerpunten blonken, blijden en arbaleten.

Maar toen Bartholomeus Warholds stem onverwelkbaar in zijn gebeden hoorde opgaan, ontgingen hem deze visioenen. Hij gaf zich over aan de hooge gedachten, die zijn leven vervulden.

En dan insluimerend voelde hij zich bevangen van slaap, die hem echter herleven deed naar zijn gelusten.

Zoo droomde hij, dat hij in zijn hut in meditatie vertoevend, aan zijn hart een stem vernam, die hem in een vage doeling

maande, een zieke te gaan bemoedigen of wel ergens zijn gedachten hoorbaar te maken.

Terstond rees hij en ging, niet wetende waarheen, zich over de heide bewegen, toen hij aan een vlakte kwam, waar de bergen, zandigwit, in ongerepte rijzing en daling welgevallige lijnen beschreven.

Bartholomeus kwam dit zoo wonderschoon en zuiver in den zin. Hij voelde zich ijlings gaan als op den adem van een lentewind, die zijn habijt lichter maakte, lichter dan de wind zelf.

En boven zich een vogelengerucht in een stoeiing van toongefluister, zag hij een zandberg zich als schielijk van den top afstorten in een steilte en aan den voet zich in een treuzeling uitrekken en ten laatste verzanden.

Wat vreemde beving vatte hem aan en wat zagen zijn oogen; de langzaam verstervende voet van den berg — hij leefde in de gedaante van een naakt vrouwenlijf, dat, op de zijde liggend, slank in de leest verzonken overhelde aan de heup en dan zich verfijnde over de voeging der gestrekte leden, zachtjes aan naar het eindelooze zand.

Zie, het zwartige haar als heidekruid bewoog zich en aan de werveling van haar rug was een teere teekening van schaduw evenals het geribbelde zand der duinen.

Zie, haar lijf bewoog zich, de huid zoo smedig over de samenwerking der deelen. Ze richtte zich op, sierlijk op den aanvat der heupen, en de armen, waaronder de zonne avondkleurig bloosde, strekten zich, en voor hij 't gewaar werd, lag zij aan zijn borst, en haar aanlijving bracht in zijn lichaam beekjes van zoete gestreelen, toen hij, al dichter tegen haar aan, over zijn voorhoofd een hoornige wrijving voelde. »Heilige Maria," en tegen den muur aanbonkend sprong hij op en zocht een beschutting onder het beeld der Heilige Maagd naast Warhold, die verschrikt ter zijde week.

Zich het zweet afwisschend, fluisterde Bartholomeus: »De duivel is mij om den hals gevallen." Hij betastte zijn voorhoofd, waar de horens een schrijning hadden achtergelaten; en met bevende handen ging hij de vlam der lamp omhoog doen, en na zich met wijwater bekruist te hebben, legde hij

zich op zijn legerstede neer, nageoogd door Warhold, die verstijfd van schrik, thans loerde naar alle hoeken der hut, naar de olievlam en ten laatste weer naar Bartholomeus, die stil in zijn pij lag uitgestrekt.

En dan weer in de rust teruggekeerd, voelde Warhold de herinnering aan het verleden zijn hart dicht nijpen en de behoefte, zich aan den eindeloozen krans van gebeden te wijden, deed hem neerknielen.

Bartholomeus stond op en Warhold bij de hand vattend, stelde hij dezen voor, gezamenlijk te zingen.

Zoo paarden ze hun vroomheid aan elkander en onder wijde galmen wonnen ze de klaarte van den dageraad, die door het venster en door de reten van de hut naar binnen zeefde.

En de zangen geeindigd, ging een ieder aan zijn aandacht en aan den arbeid van den komenden dag.

Warhold neeg weder voor het beeld der Heilige Maagd, groetende met vroome eerwaardigheden en Bartholomeus, buiten voor de hut gezeten, overpeinsde den toestand rondom, hoe de macht van Staveren gebroken was en met dit huis de vreugde van vele andere in den omtrek. Hij bezon zich, hoe hij handelen moest te midden dezer rampen, want als kluizenaar en als drager der principien zijner orde, waarbij hij de menschen ten voorbeeld staan zou en zich niet in wereldsch tumult mocht begeven, kende hij niet de warrelwegen van den booze daarbuiten en daardoor zou hij, onkundig, des bisschops bevelen kwalijk kunnen bejegenen, zooals indertijd de aartsdiaken Martinus hem voorgehouden had.

Hij riep toen Warhold en te zamen voor het aanzicht der rijzende zon, die van achter het Staverenwoud lichtspatte, hield hij dezen zijn gebrekkelijke levenswijze voor als de eenige schuld aan het verongelukken zijner zending, waarvan hij spoorslags mededeeling diende te doen aan den bisschop en aan zijn overste, den heer abt van de Sint Paulusabdij.

Verbleekend stond Warhold voor het beeld van zich te zien staan als de onbeholpen aanklager zijner misdaad, die hij, veel woorden daarbij halend, zou trachten te doen verminderen tot een bloote dwaling.

Met bevende lippen verklaarde hij, naar zijn bescheiden gedachten beter te doen, door eerst den heer aartsdiaken, die niet ver vertoefde, te bezoeken en pogen hem te winnen tot een voorspraak of tot een getuigenis, want zonder deze zag hij geen licht en geen rechtvaardiging.

Bartholomeus knikte toestemmend; en beiden bleven voor de hut zich warmen aan de zonnestralen, die den schemer beschadigend, de dauwdroppels verzwolgen of in de heide vallen deden en alzoo de heerschappij van den dag instelden.

De mannen spraken niet. Om Warholds pijnlijk starende oogen waren blauwe kringen en het vel zijner wangen was verschraald, zijn lippen magerbleek als van een, die geschrokken is van een slechte tijding.

En Bartholomeus, de leden bonkig in zijn uitbundig vleesch, dat aan het habijt een ronding gaf en vele rustplekken, spleten en verdiepingen, staarde hooguit, alsof hij een vijand in de verte zag en zijn lippen rekten zich, als tot de uiting van een schreeuw.

Maar allengs lieten beiden zich insoezen door de warmte, de armen wezenloos neer, verzwakt als zij waren door den nachtelijken arbeid, toen Bartholomeus speurende het hoofd ophief. Ginds uit de donkere omfloersing van het woud kwamen menschen iets tusschen hen in aandragen.

Bartholomeus herkende het reeds, ze brachten een zieke, zekerlijk een gewonde. Hij ging in de hut; en terwijl de mannen een gewonde op een baar van boomstammen neerlegden verscheen de pater met een kist, waaruit hij windsels, kruiden en potjes te voorschijn haalde, en neerknielende aan den gewonde, wiens eene wang door een breede wonde was geopend, wiesch hij de kloof, legde er kruiden op en verbond haar zachtelijk; en nader toekijkend, ontdekte hij in zijn nek nog gaten, veroorzaakt door den stoot van een greep en den zieke verleggend, bezorgde hij ook deze wonde, hem aanmanend, stil te blijven, totdat hij hem een versterking geven kon.

Intusschen kwamen meer menschen uit het woud, mannen, wier rotte hozen om de beenen gebonden waren met lompen-

windsels, en vrouwen, wier holle rokken met winkelhaken bolden aan den wind. Alsof ze tegen de heide opklommen, naderden ze, de beenen gekort en het roestig bruin, het grijzig paars en versleten donker hunner gewaden, waarboven roode, vaalgele en blonde koppen uitschenen, leken uitvloeisels van de kleuren der heide, waarop ze gewoon waren hun leven te slijten.

Velen kwamen voor den pater te staan of wandelden met hem op, om hun nood te klagen of raad te vragen in nuchtere woordenstooten, vergezeld van zware gebaren en schuwe wenken, die hij wel begreep; want hij kende hen van zijn kinderjaren, en zij herinnerden zich wel den grooten jongen, thans opgegroeid tot een sterkte, waar zij hun noodgeroep veilig konden bergen.

Een ieder ernstig in zijn blikken vattend, sprak hij hen toe, hun klachten heelend met beloften en goede woorden; en dan, wel wetende dat dezen evenals hij, gewoon waren in donker te leven, hield hij zich terug in zwijgen.

Dan ging hij naar de hut, waar Warhold, beangst om van de menschen gezien te worden, gevlucht was. Hij werd den pater behulpzaam bij het gereedmaken van het kleine draagaltaar, dat deze buiten vóór de hut plaatste; en de menschen kwamen er geschenken neerleggen: brood, fruit en bier, waarvan Bartholomeus zich haastte den gewonde op de baar brok bij brok en drupsgewijze toe te dienen.

En toen hij in een kazuifel gekleed voor het draagaltaar terechtkwam, stonden de menschen op de heide tot een hoop vergaderd.

Vóórdat hij den dienst aanving, wendde hij zich tot de menigte, met bewogen stem vragend, of dáár ook iemand van Staveren was, waarop vingers wezen naar één, die gereedelijk opstond en op Bartholomeus' ernstige woorden, om uit hun midden weg te gaan, zich verwijderde.

Daarna maakte hij zich gereed, sprak de woorden der Heilige Mis en volbracht in een angstvalligheid, zijn zware leden africhtend tot een schoone wijding, de heilige handelingen, waarbij hij met teedere zorgen de dingen aanvatte

en met een laag-gelijke stem de somtijds door ontroering middendoor gebroken woorden uitte, en dan in een hooger stijgende roeping smeekte om de liefde Gods, in telkens herhaalde »Kyrie Eleisons', een stemgelui, dat door den wind gebakerd, in hoogten en in laagten ontroerde.

Hij stond dáár in het witte, naar een doodskleur zweemend habijt tenger-zachte geluiden en zachte gebaren, evenredig aan de woorden, uit te laten; en van zijn schouders hing het met gouddraad bestikte kazuifel, waarop een gouden kruis standvastig als een bouwwerk, opgetrokken was.

Hij wendde zich van het altaar, overzag de menigte en sprak over haar verhouding tot Staveren, dat niemand zich dáár vertoonen en nog minder iemand lieden uit dit huis tot gast mocht nemen.

Van onder zijn kazuifel gingen de armen in bereidvaardigheid en zijn stem in mild voldragen geluiden volgde: »Ziet, mijne broeders en zusters, evenals de boosdoener bij het betreden van den kelderdrempel het hoofd te bukken heeft, zoo moeten wij de stemme buigen, want er is een angst in de lucht, een druk van boven. Zie daar nevens dit woud over Staveren de vervloeking, die al maar blijft. Er worden geen wagens met tienden of cijns, geen vrachten door de hamei gereden. De klokke wordt er niet geluid. Er wordt niet gearrebeid. Iedereen tuurt naar zijn verlamde handen en vreest. Iedereen ziet naar omhoog en vreest. Allen leven daar in een vreeze, den hemel doorloopen van bloed evenals het in den strijd gekwetste oog te zien. Er leeft daar een jammer, die door onzichtbare zwaarte gebonden, niet bij machte is, de pijn uit te huilen."

»De burgheer ziet bewegingloos van boven af naar het wijde rondom, of daar niet een verschrikking daagt en de jonkvrouwen, 't treurende hoofd in de haren verhangen, knikken in haar snikken; en beneden staan de lieden naar elkaar te turen, als waren zij van steen, en zich durvende bewegen, bemerken zij, dat ze zonder schaduw loopen, dat ze bloot staan aan den verschrikkelijken ban, die over Staveren hangt."

»Mijn lieve broeders, in dit land van droefheid moeten wij heel stille zijn en geen handen tot een hulpe beuren en Staveren slank voorbijgaan, want het gericht van God is streng, strenger dan het staal van een zwaard, nog strenger dan de taal van een landsheer. En daarom laat ons den Heere God en zijne Heilige Moeder bidden voor deze armzaligen en voor ons, die vreezende zijn."

Zij lagen allen over de heide, het hoofd ter aarde tusschen hun armen, en een sombere fluistering scheen uit de aarde te komen. Maar van uit het westen spaakten de zonnestralen, de aarde met hun hitte rakend en de menschenlijven, die tusschen de heide verscholen lagen.

En verderop, daar waar de heide aan den hemel kwam, toog een rand van blauwgouden juweelig geglinster en aan de andere zijde, aan het woud lag een bronzen lucht, een levende roke als van wierook onder de bladerenluifels en tusschen de paarsig blauwe en rossig-roode stammen.

Het zonlicht vloeide over de heide, de heuvels verguldend als tot gekazuifelde ruggen, waarnevens in de dalen de schaduw groote kommen uitholde.

En steeds bleef Bartholomeus doorspreken, de armen onderschept door zonnestralen en stonden de menschen daar nog te luisteren, aan schouders en haren goudvetlichten, en van uit het woud kwamen reeën, de pooten teer in de heidestruiken aangrazen, nader en nader, het gouden licht in de donker-weëe oogen.

De pater eindigend, trok zich terug, en als uit een slaap gekomen, verroerden de menschen zich thans en omkijkend zagen ze de reeën een voor een, de ooren aan den wind, wegdraven.

Warhold had in de hut geluisterd naar des paters woorden, hoe zwaar het onheil over Staveren gevallen was en hoezeer de menschen haar bewoners schuwen moesten.

De preekwoorden kwamen af en toe, door den wind verzwaard als hamerslagen tegen zijn oor en het gebedengeprevel der menschen geleek een onderdrukte aanhef, om door een gemeenschappelijken aanval hem en alle herinnering aan hem van de aarde te vegen.

Zijn oogen waren wijduit, lichtend tegen de open deur. Hij wilde weggaan. Maar dáár voor hem was de dag als een schildwacht, die hem zou prijsgeven aan aller blikken. Hij legde zich weer neer, wachtend, totdat het laatste woord van Bartholomeus over de menschen gegaan was. En hij bleef daar liggen als een door een ramp verstijfde, totdat de pater van het werk terugkeerde en hem aanmoedigde, om op te staan.

Toen rees hij en Bartholomeus' handen nemend, sprak hij, dat hij heen moest gaan ter boetedoening en tot delging van de groote schuld. En als in eene overrompeling zeeg hij neer op de knieën, des paters zegenwoorden wachtend.

(Wordt vervolgd.)

VERZEN

DOOR

J. VANDEWATER.

I.

Zoo licht en zoo lucht
in het zoele gezucht
van den wind door de welvende boomen —

Gezeten zoo zacht
op de veerende vacht
van het mos aan die watersche zoomen —

Haar hand, die de naald
door het dunne goed haalt,
buigt zich telkens zoo sierlijk bij 't werken —

En zie, aan haar zij
vliegt een vogel voorbij,
die bij poozen uitdrijft op zijn vlerken —

Dat alles, zij zelf
en dat luchte gewelf
en die vogel, bewegingloos even,

Zoo blijft het bij mij
als een zielschilderij
voor altoos hier binnen-in leven.

II.

Van mij naar jou, van jou naar mij,
zoo'n enkel klein, lief woordje,
dat houdt ons samen vreemd, maar lief,
aan één onzichtbaar koordje.

Jij kijkt naar mij, en ik naar jou,
en 'k zie je open oogen,
donker en lief in blank gezicht,
waarover een lach komt gevlogen.

Dan ben ik niet meer koel en toe,
ik voel mij openbloeien.
Mij is zoo lief, zoo teer te moe,
mijn tranen voel ik vloeien.

ALS HET DAG WORDT....[1])

DOOR

L. VAN DEYSSEL.

(Slot).

14.—

Hóog was Adriaans kamertje wel. Als hij naar de zoldering keek, keek hij den ronden knop, die van voren was boven aan den houten steun, waarover zijn bed-gordijn hing, ver voorbij. En als je naar de zoldering keek, leken het tafeltje, de waschtafel en de stoel heel in de laagte te staan. Als hij stond, was er een heele ruimte nog tusschen zijn hoofd en de zoldering en al strekte hij zijn armen naast zijn hoofd zoo hoog op als hij kon, dan was er nog altijd een heele ruimte voor dat je aan de balken was. Het had best veel lager gekund en dan had het nog heel goed zijn kamertje kunnen zijn. En wat waren die grijze balken groot! Het waren heele groote grijze balken, en die hoorden bij zijn kamertje. Zij waren wel ver af en lang niet zoo dicht bij en goed bekend als de waschtafel en het tafeltje, maar als je er goed naar keek waren zij toch even goed bekend. Die grijze balken, die zoo groot waren, dat je zoû gedacht hebben dat zij ik weet niet waarvan waren, waren toch van het kamertje dat zijn kamertje was en als hij er naar keek, bleven zij daar stil met hun kleur en hun glans en hun rechtheid en alles wat er aan hen was, te zien. Zij bleven daar maar

---

1) Het eerste gedeelte van deze schets werd geplaatst in de aflevering der *XXe Eeuw* van Maart 1904.

stil en als hij zijn oogen dicht deed, wist hij dat zij daar nog altijd waren.

Zij waren onbewegelijk boven het stille denken van hem en het stille bewegen van zijn glans-rijke donkere oogen heen en tusschen hem en hun was een fijne wemeling in de lucht, in het licht, en van het venster daalden naar zijn oog dat aan den kant van het venster was, bevende baantjes van zachten lichtwasem neêr.

15.—

Gróot was zijn kamertje wel. Wat was er niet een ruimte voor het behangsel naar boven, boven-ruimte, en tusschen de dingen die in de laagte stonden in, tusschen het tafeltje en de kap boven het kleêren-gordijn, die daar van daan schuin in de hoogte was, en onder het tafeltje, tusschen de pooten, en onder de zitting van den stoel. Behalve de groote ruimten in 't midden, waar je stond of liep en met je armen bewoog om iets aan te pakken of te verleggen, en de ruimten die dáar boven waren en daarom een beetje bij die hoorden, en behalve de ruimten boven de dingen, boven de waschtafel met het behangsel en den spiegel, om daar tegen aan uit te zijn, boven het tafeltje, met het stukje behangsel-muur en daarboven het venster er achter, en boven de oude zachte roode zitting van den stoel, waar de leuning van den stoel nog maar alleen in op was, waren er de verre en eenzame groote en kleine ruimten, waar nooit iemant in was of zijn arm in opstrekte, de ruimten, achter in het kamertje een eindje boven de schuine hellingen van het bedgordijn, en de ruimte boven de oude kistjes en de oude doozen die op de kap, waaronder de kleêren hingen, stonden, en de smallere leegten, de ruimten, waar je in zoû hebben kunnen komen, boven tusschen de balken allemaal.

Heel groot was zijn kamertje. Klein was het als je dacht aan dit kamertje en daarbij aan een andere kamer beneden, maar groot was het in zich zelf als je er in rond keek. Tusschen het tafeltje en de deur was het een heel stuk. Dat

was grooter dan je dacht, en van de muur daar bij de deur bij voorbeeld tot aan de muur achter het ledikant, langs het kleêrengordijn heen, dat was een heele afstand.

16.—

Licht was het kamertje. Het licht was er overal. Kijk maar, het was er overal. Daardoor zag je de vormen van de dingen en de kleuren. Het licht kwam van boven en dan door het venster daar, door het venster, met zijn vormen en zijn kleuren, dat daar was om dat het daar gemaakt was, om dat het daar gemaakt was om er het licht door heen te laten, om er het licht door heen te laten dat daar schijnen zoû zoo, dat je alle dingen met hun vormen en hun kleuren zoû kunnen zien. De lijsten om de ruiten en de riggels tusschen de ruiten van het dunne. glazen venster waren hier licht grijs van kleur, bijna wit van kleur waren zij, maar toch nog grijs, glad en grijs en maakten samen regelmatige vierkanten van hout en die de ruiten, de dunne gladzachte glazen ruiten hielden, en daar kwam het licht door heen, zóó, dat je alles, alles kon zien wat er was. En het maakte fijne lichtzwarte schaduwplekken, groote en kleine, achter de plekken, die licht waren, op de vormen en de kleuren. Niet dat je daar niet kon zien, want de schaduw was meestal zoo, dat je er door heen kon zien, dat je er door heen kon zien de kleuren en de vormen, die daar onder waren.

17.—

Hij slikte en bewoog met zijn lippen en tong; dat klonk precies zoo als klinkt het aankomen van deinende golfjes tegen een muur in 't water of tegen een bootje aan. En hij rekte zich uit met zijn armen boven zijn hoofd, zoo dat de uiteinden van zijn nachthemdsmouwen, die toe waren, zich strak spanden om zijn polsen. Maar zijn arm-houding verontstrakte zich plotseling midden in het uitrekken en zijn armen bleven aarzelend en krimpend liggen in een flauwen

bocht om zijn hoofd net als bij iemant die zich op iets betrapt daar een ander bij is. En hij keek naar zijn polsen. Hij zag zijn eigen hand voor zijn gezicht, daarvan gescheiden en met een kleine ruimte tusschen zijn gezicht en de hand en toch was het zijn hand en werd die door hem bewogen. Onder aan de hand, beneden de eigenlijke hand, waren duidelijk door het vel heen te onderscheiden fijne beentjes, die waren recht met den arm meê en naar de hand toe, en daar tusschen, dof, kleine licht blauwe aren.

Het was stil en het was licht en het was kleurig in het kamertje en hij begon te fluiten, met zijn lippen samengeplooid en vooruit, geluidjes, die ook de vogeltjes maken. Hij pakte zich met zijn hand vast aan het lage bedde-schot van den voorkant en keek er eens over heen, met zijn wang er tegen aan, zoo alsof dat niet anders kon dan zoo. Daar beneden was eerst het schot uit, je zag zijn onder-rand zonder eenig steunsel daar zijn van den eenen poot heel aan 't eind tot den anderen heel aan 't andere einde. En daar onder was de ledige ruimte. Dat was vreeselijk aardig want 't was net of je boven den grond was en niet op den grond mocht komen om dat dat om iets gevaarlijk zoû zijn en alsof je je nu met dat, waarin je was, kunstig, gelijkmatig en zeker er boven hield. Kijk kijk kijk, overal was hij met zijn schot even ver van den grond af en de grond bleef daar maar onder, de ruimte bleef gelijk tusschen hem en den vlakken grond daar beneden. Recht was het vlak van het schot omhoog. Daar was hij boven en daar was hij achter. Daar was hij veilig en er over heen kon hij naar beneden kijken, heel kalm naar beneden kijken, net zoo als je om een hoekje kijkt, zonder dat hem daar van daan iets kon gebeuren. Hij kon en deed dit daarom ook, alleen met zijn boven-gezicht er over heen komen en zoo naar beneden kijken, met zijn bovenlip-vlakje en daarna met zijn mond tegen den bovenrand van het schot aan. Met zijn weeke, vochtige, roode lippen was hij aan het schot, dat daaraan vast en glad aanvoelde, terwijl hij het ook nog een eindje verder met zijn hand vast hield. Het schot, dat hij zag met zijn oogen, het dunne van hout, het

lange, het ovaal uitgebogene, en dat naar hem toe opstond van beneden, en dat had de zwart-paarsche kleur, dat voelde hij met zijn zachte lippen en toen had hij in zijn mond dien smaak, die even heerlijk en misschien nog heerlijker was dan alle bepaalde smaken aan eten of zoo.

18.—

En daaronder was maar het kleed van de vloer. Het ging niet en het was ook niet net of het ging, maar hij was er toch maar verduiveld leuk boven zoo als het daar lag, vlak uitgebreid, met zijn schuin op en neêre zwarte en grijze streepen allemaal vlak boven mekaâr en passend in mekaâr en samen een baan van het patroon makend. Hij zag er de harigheid van en een aller-aardigst samenrolseltje van stof met een dun rood draadje er tusschen, dat er op lag. Zijn oogen waren warm er boven en het was net of hij er naar toe had willen gaan met zijn gezicht, om er ook met zijn weeken rooden mond tegen aan te komen, zoo aldoor keek hij er naar. Maar dat dacht hij volstrekt niet. Hij dacht alleen dat het goed was om het zoo warm te hebben, in je handen, in je hoofd, in je beenen, overal.

Het vloerkleed lag daar maar uit. Het lag, gelijk en effen, zacht en warm om op te loopen, en het lag naar alle muren toe. Je zag het van onder het ledikant uit liggen tot aan den muurhoek bij de deur toe. Daar lag het aan onder tegen de plint, dat was een laag houten muurtje, heel onder aan het behangsel langs de heele muur heen. Boven op dit muurtje was niet niets, daar was het heel smal vlak liggend en net als een paadje.

Onder tegen de plint lag het kleed aan en daar zag je dat het niet zoo plat was als het wel leek als je er zoo gewoon op neêr keek, want het was daar met een soort van wollen krummeligheid tegen de lichte kleur van de plint op.

Het lag ook onder de dingen, dat leuke kleed, ook al zoû je daaraan niet dadelijk denken als je er de hier uit je bed

te ziene plek van zoo bekeek. Het had er altijd zoo gelegen. Hij dacht er nooit aan wanneer het er zoû kunnen gekomen zijn. Het had altijd zoo gelegen, en tot onder het tafeltje, onder het bed en onder het kleêrengordijn toe. En het was zacht en warm, het was niet hard en scherp als een ijzeren plaat of spijkers onder je voeten, onder je bloote voeten, waarmeê je er op stapte, op het vlakke grijze kleed, als je uit je bed kwam en naast je bed, dat leêg achter bleef, in je kamertje kwam te staan.

DERDE GEDEELTE.

19.—

En hij kwam naar de hoogte in zijn bed. Los kwam zijn rug van het witte kussen, waar de groote ovale moet er van achter hem bleef, met schuin er boven een klein licht grijs plekje, van vocht daar gebleven uit zijn kleinen rooden mond, toen hij slapend was er tegen aan.

Hij zat recht-op en zijn armen waren naast zijn lijf neêr. Schuin tegenover hem was de spiegel aan de muur, links van hem was het tafeltje, nu al een beetje achter hem was de stoel bij het bed. Buiten het venster waren de groote witte muren en was het heel licht in de ruimte daar, en heel stil hing in de plooyen zijn licht-kleurige, het licht-groene, het zacht-paarsche, open bed-gordijn neêr. Zijn gezicht was heel blank, blank-kleurig en rond, van rondende vormpjes overal, bruin was zijn haar, bruin waren, bijna zwart, zijn fijne wenkbrauwbogen, rood was zijn kleine mond en donker-kleurig en klaar stonden er zijn groote oogen.

Het bedgordijn keek niet, maar het was of het dood-stil en vreeselijk lief en vertrouwend keek, met het gewemel dat er was in de licht donkere schaduwen tusschen zijn plooyen. Het leek vreeselijk op een vrouwejapon, zoo soepel, zoo dun, en van onderen met zijn krinkelende plooyen.

Hij steunde zich met zijn handen boven op de schotten

van het ledikant en kwam met zijn voeten onder het slappe dek van-daan en sprong over het schot van voren buiten zijn bed.

Daar stond hij nu en het goede witte bed lag achter hem open. Hij nam het dek op van waar het tot bij het voeteneind lag teruggeschoven, en schuin over het bed reikend met zijn twee armen leî hij het gauw zorgvuldig tot onder op het kussen weêr dicht, terwijl zijn wit hemd om zijn kuiten heel stil bewoog als een afhangende witte vlag, die hem dekte.

20.—

Daar stond hij nu met zijn half roode oortje. En keek over de dingen heen, daar hij nu zoo veel dichter bij was, en die hij aan ging raken en zoo er meê samen leven, terloops, om terwijl hij andere dingen deed, nog eens even te zien hoe zeer zij er waren.

Hij deed al gauw zijn gedweeë sokken aan. Grappig zijn je kuiten toch, met al die spikkeltjes. Die hooren ook bij je. Dat is kippenvel. Dat komt van de koû buiten het bed. Zijn nachthemd uit, zijn onderbroek aan en de sokken er van onderen over heen. Nu waren zijn armen tot boven den elleboog bloot geworden en bewogen zoo stil, als kleine, gladde en blanke kuiten, en met de schaduwtjes aan de binnenvouw van den elleboog.

Gauw zijn bovenbroek aan. Hij deed zijn been er in en dadelijk daarna kwam dan je voet onder aan de pijp er uit kijken, dan het tweede been en dadelijk had de voet een anderen voet daar beneden bij zich, die daar ook zoo stond, vlak bij de andere, met van voren zijn kopje, grijs van de sok, en daar achter zijn lijfje, dat de wreef was, hoog op, waar dan de duiventil-kleurige broekspijp zoo grappig vlak over heen hing stilletjes te zwabberen.

In eens zag hij iets bewegen in het kamertje, dat onbewegelijk was om zijn bewegen heen en waar hij niets dan zich zelf in hoorde. Daar keek hij naar en zag dat het in den spiegel was en zag dat daar een jongen in was, diens hoofd en hals en kleine schouders, met het stukje hemd en

het halsrandje van het hemd met het witte knoopje, en daarom heen de borstrok, uit wiens opening de hals en het gezicht op waren. Toen ging hij naar den spiegel toe om zich eens te bekijken. Dit was de spiegel, dit was de ovale spiegel, van kleur als zilver water en wat je daarin zag als je er alleen in keek, dat was, behalve het kamertje, je zelf, die keek. Je keek naar je zelf en daar zag je een jongen, die met oplettende oogen, net of hij een beetje verlegen maar daarover heen was, je bekeek.

Hij zag, met het behangsel en het kleêren-gordijn en de deur met den deurknop er bij, het gezicht van dien jongen en het bekijkend kwam hij dichter bij den spiegel bij. Hij zag den spiegel, die hard was als je er aan voelde en zóó helder als niets anders, dat weêrspiegelde, was. Hij zag er een gezicht in, zoo als je ook gezichten zag op de schilderijen beneden in huis. Maar dit was hij zelf en als hij er niet voor stond, zag je dit ook in den spiegel niet. Hij zag een jongen met een glad gezicht en zonder een baard zoo als zijn vader er een had. Om zijn hoofd heen waren haren en deze waren boven op zijn hoofd zoo droog en lagen of stonden daar half als korte bruine halmen of gras. Daar onder en met het bovenste stukje in de lichte schaduw van die haren, had hij een klein en blank gezicht, maar het was maar zoo klein, vooral met de kin en de wangetjes van onderen, dat het als een blank dingetje daar aan de haren vast leek. Het scheen ook niet erg vast en recht, maar een beetje schuin en een beetje los, je wist zelf niet hoe, net of het niet bepaald gevormd was zoo als het eens zoû zijn, héel blank en week van wezen. Maar de oogen, die waren wel zoo donker, dat die niet donkerder schenen te moeten worden. Die waren groot, ten minste het gezicht scheen maar klein om die heen.

21.—

Als je goed keek dan waren de oogen liggende ovaaltjes, blauwachtig wit tusschen het blank van het verdere gezicht, en die ovaaltjes waren van iets broos' en hards en wel zoo

glansend als wit porselein en onder aan den binnen-rand van het onder-ooglid zag je een randje vochtigheid en héele fijne roode aârtjes, die zich vertakten net als of zij heele kleine bloed-koralen gewasjes waren, waren door het blauwachtige wit heen. En in dat wit zag je het eigenlijke oog, waarmeê je keek. Het was een rontetje, dat het vlak van een bolletje leek. Het was van een zwart rontetje in het midden en daarom heen een breed bruin rond randje. Het zwarte rontetje was glas-achtig en effen, het bruine randje was met een patroontje van wat gedoezel en heen en weêr gestreeptheid in het zuivere, barnsteen-achtige, er om. In het zwarte midden-rontetje zag Adriaan zijn heele gezicht heel in 't klein weêrspiegeld en in den bruinen rand er naast, zag hij het venster van zijn kamertje weêrspiegeld, met licht wit achter de ruiten. Zóo klein als dingetjes van heel klein speelgoed allemaal. Een eindje weêr van den spiegel af, keek hij nog of zijn hals erg vuil was, naar beneden dus met zijn oogen; dan keek hij weêr in zijn oogen. Terwijl hij naar beneden keek, met de oogleden neêr tot half over de zwarte oogen, die vol van gloed waren, was daarin een stille neêrgeslagenheid als deed hij daar maar even iets waar wel veel moeilijks aan was, als waren zijn oogleden neêrgeslagen tegenover iets dat er van vlak bij recht tegen aan kwam en ze bekeek, waar hij nog net onder door kon kijken, maar dan sloeg hij de oogleden op en keek zich in zijn oogen als een jongen die ernstig en vrijmoedig eindelijk iets maar doet en stil een ander voor niet méer dan zijn gelijke durft te houden.

22.—

Hij had zich op zijn teenen, zijn hielen óp en met gestrekte kuiten, bij 't kijken voor den spiegel opgeheven. Nu stond hij in gedachte en kwam met zijn tong aan allebeî de hoekjes van zijn mond. Toevallig weêr in den spiegel ziend, zag hij daar zijn tongepuntje bewegen. Het was rood en hij voelde het warm, het hoekje van zijn mond voelde zacht aan en strak, met eerst het stukje onderlip en dan het stukje

bovenlip. Hij sloot zijn oogen even bijna heelemaal en het was of alles te heerlijk was dan dat hij er aan zoû kunnen denken hoe heerlijk het wel was. Dat jongentje was hij. Hij was een jongen, die vlug alles doet en alles wel aan kan en niet droomerig zeurt over de dingen. Wat hij hier onder zijn neêrgeslagen oog zag, was zijn witte borstrok, van duizenden kleine stukjes aan mekaâr geweven, net een soort van witten maliënkolder zoo als die er misschien niet precies zoo zijn geweest, maar daar leek het toch op.

23.—

Hier was zijn waschtafel en ging hij zich wasschen met het water, dat daar nog altijd net zoo onder bij hem was. Dicht bij hem, daar beneden, dicht bij zijn armen en handen, was het water, in die vormen daar opgesloten, net als vruchten met een schil en dan verder heelemaal sap alleen. Als een waterpeer met een harden waterschil was de karaf, en de kan, die was als een water-meloen met een gladden witten bast. En het glas stond er maar open en leêg bij. Wel was het heelemaal open maar toch bleef het leêg. Wel stond het rond te zijn en zilver-achtig en doorschijnend te zijn, en blauwig en wittig en glansend en spiegelend, en met water-kleurige kringen in zijn bodem, waar je zoo helder het bruin van de waschtafel door heen zag, en met een ronden rand van boven, die rond-ging om het glas en zelf nog rond gebogen was aan weêrskanten af en die muziek gaf als je je blanke en ròze vinger in het water doopte en er daarmeê dan langs streek zoo dat het samen de kleuren waren van rozen-bladen op een ijlings vlietende beek en met een zangers-galm er boven. Het glas was koud als je er aan kwam met je warmen vinger, maar je vingertop, je smalle ronde vingertop, was ook al een beetje koud geworden als je er dan water aan had gedaan. Hij zoû dat leêge glas, dat daar stond met zijn ronden muur als een van gauwheid onbewegelijk schijnende draaikolk, wel helpen. Als je er in kwam met je vinger, was daar ook een ruimtetje, een leêgtetje, een spiege-

lingetje en een klaarheid, en een vastheid en een rondheid en een doorzichtigheid, en als je het oppakte, met je hand er om heen, of een stuk van zijn muur tusschen je vinger en duim, tusschen een van je vingers en je korten duim, tweeledigen, buigzamen duim, dan was het zwaar en hing als een glazen luchtballon hoog boven den grauwen woestijn van het vloerkleed, naast de borst van een goedaardigen reus, en als je het dan weer onderste-boven neêrzette, was het een stolp voor een heel klein kaasje of een muts van glas zoo als de Turken die van rooden stof dragen.

Hij zoû dat leêge glas, dat vroeger eens geblazen moest zijn, en dat hier den heelen dag en nacht zoo dood-stil en leêg had gestaan, wel helpen. En hij nam den waterpeer met het glazen halsbandje en bracht die in netjes liggende houding boven aan den mond, aan den vreeselijk droogen en gapenden mond van het glas, en dan ging het glock glock glock. Een lekker geluid maakte dat. Glock glock glock en dan nog iets, waarmeê het uit was. En dan werd de ronde waterschijf in de waterpeer weer kleiner maar bleef liggen zoo als hij deed, terwijl de peer zelf een beetje leêger er recht om heen weêr stil ging staan. Nu had het glas dan zijn watertje en de karaf had toch ook nog water. De karaf kon onder zijn bovenste leêgtetje toch ook nog op water wijzen, met zijn glazen-muurtjes, die van boven af naar beneden waren in den vorm van klokken-wandjes. Als je binnen in de half leêge karaf keek, was 't wel leuk. Wat was dat wat anders als buiten. 't Was net of het water daar wat benauwd lag, of er iets gebeuren moest, of het een vreemd meer in een kristallen grot was, waar het een klein beetje donkerder was dan daar buiten en of er vreemde zwanen of iets anders van de glazen wanden uit zouden komen aanzwemmen, en of er dan dof groene planten zouden zijn in een geelachtig licht en of er dan storm en onweêr zouden losbreken, waarin die zwanen met hun lange halzen vooruit en open snavels en fonkelende kleine oogjes en groote vleugels klapwiekend wijd uitgespreid, op en neêr zouden bewegen boven het water-oppervlaktetje.

24.—

Nu had het glas zijn watertje. Het was zilver en had de zelfde kleur als anisette die likeur. Het was zilveren vocht, vol en frisch, het had de kleur van dauw en je lichtte het op en deed het aan je mond en dronk het tusschen je lippen. De karaf heb je in je eene hand, en het glas heb je in je andere hand, hoog boven den grond, ze zijn zwaar, en ze hebben een lichte zwaarte, de elleboog achter de hand, waar je 't glas in houdt, is gewoon laag bij je lijf, en de elleboog achter de hand, waar je de karaf in houdt, is van je lijf af hoog in de lucht en uit de doorzichtige karaf vul je het doorzichtige glas, het doorzichtige water vloeit van de karaf over in het glas en komt daarin naar de hoogte, en dan zet je de karaf weêr neêr, met een klein geluid op de bruine waschtafel, die er onder slank blijft staan, en dan heb je het glas nog maar alleen in je hand. Alleen het glas heb je nog in je hand, die geen roos is, maar is je hand, die blank is en licht rood van kleur en zachter dan ijzer is, en kleiner dan je vader zijn hand, en je staat hier op den grond in je kamertje en je denkt er niet aan of er een volte van menschen om je heen is of of je heelemaal alleen bent in de leêgte om je heen, en je drinkt uit het in je hand naar je mond omhoog gedane glas. Het watervlaktetje wordt grooter in het glas terwijl het glas neêrbuigt er om heen, net zoo als het met de karaf is gegaan, en het water vloeit je mond in, koel komt het in je mond die wel warm zal zijn en vloeit in je naar beneden. Je voelt het nog koel onder in je vloeyen zoo als je ziet een wegzinkende zilveren waterworp in een ivoren korf die prop-vol gestoken is met rozen.

Nu zet je het glas weêr neêr en daar staat het dan weêr los van je hand, het doorzichtig blank zilveren glas, alleen in de wijde ruimte rond en open en op en leêg, alleen met een heel klein slokje op zijn bodem nog maar dat niet eens tot aan het begin van den ronden muur kan komen. Het

is zilver, het is doorzichtig, het is koel, het is vast, het is goed. Het is rond, het is af, het is glad, het heeft kringen van klaar glazen goed, en het heeft een misbakseltje, een pukkeltje van goedigheid, om niet al te volmaakt te zijn.

25.—

Adriaan had maar een klein lijfje zoo als het daar in zijn borstrok was en met zijn armpjes en hun gladde en zachte vel stond hij daar stilletjes en vlug te bewegen.

Dit was zijn kan, zijn witte lampetkan, die tot boven aan toe vol met water was. Die had een groot oor, dat van omtrek was net als een menschen-oor, maar binnen dien omtrek, dat zijn handvatsel was, had het heelemaal niets. Daar was de open ruimte waar je door heen kon kijken.

Wit porcelein was de lampetkan, en niet doorzichtig zoo als de karaf, maar een zachte glans was in het doffe witte, met ook weêrspiegeling er in.

Een heel eind was het oor van het lichaam van de karaf af, met die open ruimte er tusschen. Mooi deed het oor, dat het toch opboog van achter boven aan den kanne-mond af, dat het toch opboog en daar omboog en geleidelijk en vast neêr was tot onder tegen het kanne-lijf aan toe, nu het verder door niets gesteund werd of aan de kan was verbonden.

Het was net zoo wit als de kan, maar dan was het naar hooger op en slanker rondend en smal en toch ook heelemaal bij de kan behoorend, éen vorm met de kan, haar hengsel als zij om werd gebogen om er uit te schenken, haar hoog ruggestuk, sierlijk als van een statie-sjees, als zij daar maar stil rechtop stond aldoor in het schoone daglicht.

En de kanne-mond zelf van voren was wit en koel en effen en zoo breed, van hoog naar laag en weêr om naar hoogop, gebogen, om veel uit zich te geven en daarbij zelf van het eene uiteinde tot het andere heelemaal iets zoo mooi met een bocht gevormds te blijven.

26.—

Hij nam de witte lampetkan en was een jongetje met een recht-af wit borstrok-lijfje, waar, boven aan den rug, met zwarte gleuf-strepen tusschen het lijfje en de armen, aan iederen kant een armpje in wit aan was, en onder uit de korte borstrok-mouwetjes waren de dunnere en anders witte hemdsmouwetjes met de blanke, heel licht bruin blanke, elleboogjes daar onder, en die van voren met zijn armpjes een groote witte lampetkan hield, terwijl het oud witte behangsel, heel bleek paarsch van niet met het licht vlak er op te zijn, recht neêrhing met zijn groote vlakken en het bedgordijn heel fijn licht groen was.

De groote lampetkan kun je houden en storten het bovenste water er heel voorzichtig uit. Zij is dan nog recht, zij is dan, hoog boven den grond, dicht-bij en aan de groote witte kom. Je houdt haar in je handen, waarin zij vast en koel aanvoelt, vast maar niet hard, en koel maar niet koud, je voelt haar door en door en voelt dat zij minder hard dan ijzer is en luchtiger dan hout. Zoo voelt de porceleinen lampet-kan, zoo voelt porcelein. En aan het open en brooze hengsel, dat is in je kleine en warme hand, daar onder aan, hangt het volle en zware, maar luchtig zware als een volle en frissche vrucht aan een kleinen tak. Je tilt het zware, je houdt het luchtig opgeheven, terwijl je andere hand het lichtelijk onder aan onder-steunt, met een paar naar boven gehouden vingers maar. Zij buigt zich, door je hand bewogen, een klein weinigje naar voren met haar lichtelijk afgebogen bekken-monding en je hoort het eerste water vallen van de hoogte naar den grond van de kom. Deze is rond en wit en als een breede kelk opgebogen. Je hebt het goed gehoord. Je hebt vlak bij je het eerste water hooren vallen, uit de kan, uit de kan aan je hand, in de groote diepe komme-schaal. En je hebt het gezien, je hebt het vlak bij je gezien, je hebt het klare, zilverkleurige water zien vloeyen in een smallen vliet van den hoogen schoonen kanne-bocht en dien zien verlaten en vallen, als vast zilverkleurig gestraal door de leêge

ruimte, in de kom ter neêr, je hoort er zelf bij, je bent zelf een deel van wat hier gebeurt, terwijl je met open oogen ziet, dat het licht is waar je staat.

27.—

Eerst vielen de eerste zware druppels, toen met een scheutje het eerste zware vrachtje vocht. Hoor, dit is storten. Zoo stort het water neêr. Hoor, stil, dit ruischen is het zingen van het water dat zich rept en ijlt en omhoog gaat aan de plekken komme-wand, terug dartelt, zich dan effen makend in de oppervlakte van het rondom zachtjes stijgende, terwijl in 't midden van het doorschijnende ronde water het afstortende zijn bewegelijke kuil maakt, in wiens wirwar, aan wiens randen het zich tot slanke krullen maakt.

Door het water heen, is de witte komme-bodem te zien en blinkt. Dit zijn de krullen van het water, dat helder doorschijnend is, die aldoor in beweging zijn en weêr verdwijnen te gelijk met dat je ze ziet.

Nu is de kan meer neêrgebogen. Het water in de kan is lichtelijk in beweging over de heele oppervlakte als wist het dat het bij iets behoort dat nu .zoo mooi gebeurt, en over de ronding van de monding vloeit het af smal uit den breeden vloed komend en dan breeder en dan weêr heel smal terug slinkend.

Nu ligt de kan bijna lang uit. Zij is nog schuin, zij is nog schuin maar bijna liggend, bijna liggend zonder op iets te liggen in de ruimte. Zoo zweeft zij aan je hand, zoo hangt zij aan je hand, precies een vrucht gelijk, waaruit het sap spuit.

Je hebt de kan in je hand. Nu is zij weêr van boven de waschkom terug, zij is weêr terug en je zult haar onder op het plankje zetten. Je hebt de kan in je hand en zij is hoog, zij is rond, zij is gevuld, zij is nog half gevuld, zij is nog half gevuld met water waar je den bodem van de kan door heen ziet. Je hebt haar in je hand en zoû er meê kunnen doen wat je wilt, je zoudt haar kunnen drukken tegen je borst, met je armen er om heen en dan er in neder kijken, met je

armen, die klein en blank zijn, er om heen, zoo even maar, voor de aardigheid maar, en dan er in neder kijken. Zij is van binnen een beetje bruin, een beetje bruin-achtig is zij daar. Dat is van 't water, dat is gekomen door het water, het water heeft dat daar gedaan, zij is niet heel glad wit van binnen, neen neen, zij is niet heel glad wit van binnen zoo als van buiten. Het is je kan wel, het is je eigen kan. Het water heeft dat daar gedaan.

Voorzichtig zette hij de kan toen neêr en zoo bleef deze toch dicht bij hem staan.

28.—

Deze stond nu op het plankje, dat midden in de hoogte van de waschtafel was. Dit was maar klein, want de spijlen van de waschtafel, de bruine houten spijlen, waren van boven naar beneden binnenwaarts gebogen en in 't midden daarvan was het plankje, het tusschen-plankje daar. Onder dit tusschenplankje was niet niets meer, maar nog de groote ronde benedenplank of het vloertje van de waschtafel. Het tusschenplankje was juist even ver van de eigenlijke tafel boven aan en van de onderplank hier af. De kan was wel wat groot voor dat heele kleine tusschenplankje. Daarom nam hij haar en zette haar maar heel beneden neêr.

Dit was Adriaan zijn waschtafel. Die was daar neêrgezet dat hij zich daaraan wasschen zoû. Deze stond met den spiegel een eind boven zich en, ver weg ofschoon dicht-bij, aan de eene kant er van, stond het tafeltje, en aan de andere kant was dan het ledikant. Vlak bij de waschtafel, eindigend tusschen het ledikant en het behangsel van de muur, stond nog het magere maar goedaardige handdoeken-rekje.

Dit was de waschtafel zoo als een ieder er een had, maar deze was voor hem alleen. Hij was rond, een ronde lijn, die al tot hem zelf behoorde, was er om heen, als een ronde schijf teekende hij zich, half voor het licht-kleurige behangsel en half voor den donkerder vloer, af. Hij was een dikke ronde schijf, zoo dun, dat je hem zoo tusschen je dicht bij mekâre wijsvinger en duim kon nemen. Hij was van bruin rood hout,

en glad, en oud, oud, zeker veel gebruikt, lange tijden door. Onder die ronde houten schijf, was een gelijk afhangend randje van hout rondom, om de bovenstukjes van de pooten of spijltjes te bedekken, waar die aan den bovenschijf vast waren.

Onder dat afhangend randje uit zag je van boven af die spijltjes zijn, drie, die zoo naar beneden neêr aan het vloertje vast gemaakt waren.

Er waren drie van die dunne, vierkant afgekantte, spijltjes, die slank waren, en ovaal-rond-gebogen en in-gebogen, zoo-dat zij van het midden af juist gevormd waren zoo als meisjes-armen zijn, die, naar boven uitgebogen, manden met bloemen en vruchten houden en naar onder stonden als naar den grond uitgebogen armen, die ook daar wat rapen.

Onder aan was het vloertje, nog een bruine schijf, een tweede bruine rondte, en net zoo een als van boven. Daar onder was nog iets. Hier waren de donkere houten bolletjes, dat eigenlijk de pootjes van de waschtafel waren. Wat een lage dingetjes voor pootjes, maar het waren toch de pootjes Eigenlijk waren die spijltjes toch de pootjes niet, want die waren tusschen het vloertje, dat toch nog een plank was, en de bovenste plank in. Deze pootjes, zoo verborgen, leken wel kastanjes, hadden heel veel van kastanjes, alleen waren deze ronder, was het grijze plekje hier niet aan, waren deze zeker harder, en smaakten zij zoo niet.

AANTEEKENINGEN OVER TOONEEL

DOOR

HERM. HEIJERMANS JR.

IV. DE REGISSEUR.

....L'art vu à travers un tempérament.

Werd in het voorafgegane op Duitschland's bizondere tooneel-techniek gewezen — opmerklijk contrast met eene tooneel-schrijfkunst van welke wij nièts hebben te leeren — ook in de onderdeelen der voorbereiding, kunnen wij gevoegelijk les nemen.

Wanneer de geletterde dramaturg in overleg met den directeur, de keuze van een stuk gesteld heeft, daarbij overwegend, dat uitsluitend de soliede répertoire-vorming den groei van ensemble en spel kan bevorderen, dan wordt het de artistieke taak van den Regisseur, om het drama zoodanig in zich op te nemen, dat alle bijkomstigheden zich naar het innerlijk wezen voegen. Dat innerlijk wezen bij Hauptmann's Die Weber, of Gorki's Nachtasyl — twee spelen met eene massa als hoofdfiguur — verschilt zeer aanzienlijk van de gewone heldentragiek. De regisseur schijnt er op aangewezen, alvorens de routine van het door die of gene deur opkomen, overgaan, neerzitten, »mouvementeeren", te hervatten, den centraliseerenden wil, de grondgedachte, de wortels der fantasie, in zich klaar te maken. Al naar den aard van zijn aanleg en temperament mag hij nadruk op détails leggen, mits het motief des auteurs hem dierbaar en hoofdzaak blijve.

Het behoort alweder tot het juister begrip der Duitschers, dat zij de traditie van enkele schouwburgen handhaven, om het applaus uit de zaal niet met strijkages van vertooners te beantwoorden, hoezeer dit bij eene première bedorven wordt door de clownerie der germaansche auteurs, die gewillig de eer van het zooveel maal geroepen worden, ondergaan. Het na ieder bedrijf terugkomen van lieden met gebroken hart, zooeven verleide meisjes, aan beroerte overledenen, zwaar-gewonden, onstuimigen of krankzinnigen, heeft niet alleen zeker kunstzinnig en gezond-verstands-bezwaar, maar blijft tegenover het bewogen publiek hardnekkig den man negeeren, door wiens visie het geheel aannemelijk of ontroerend werd. Waarom, juichen we Mengelberg, na eene schitterende uitvoering van Strauss' Heldenleben even erkentelijk toe, als Carl Flesch in bijv. Nardini's Sonate? Waarom klappen ze den uitermate groven decorateur, die in de tooneelkeuken doorgaands als pasteibakker na 'n slecht maal functioneert, op de planken? Waarom staat de onzichtbare regisseur met den even onzichtbaren soufleur gelijk? Bij de inkleeding dezer vraagjes, is het natuurlijk geen moment het bedoelen de balans eener wormstekige ijdelheid naar eene andere zijde te doen overhellen. Maar nu zich naast de te verschoonen onwetendheid der toeschouwers, het curiosum van een gezelschap voordoet, dat reeds een vol seizoen, zònder regisseur door 's lands wateren laveert, nu schijnt het actueel en niet geheel en al ongepast nader te verduidelijken, dat de onzichtbare leider dè Leveninblazer is, althans behoort te zijn.

Met allen eerbiedszin voor de ingewikkelde taak van den dirigent, die de intenties der orkest-partituur heeft te doorvoelen, maakt het op ons taal-muzikanten den indruk, dat de artist-regisseur ingewikkelder opdracht heeft. Bij de regie van een Spel-in-verzen, drijft hij op zijn teer-muzikale ooren, het geluid, de versnellingen, de intensieve kleur van het woord. Dit zoo neerschrijvend weet 'k wel in een toon van galgen-humor af te dalen — omdat juist diè proeven-

van-regie in onze schouwburgen op gespleten trommelvliezen duiden — het gemis aan reëele overtuigings-stukken mag geen beletsel zijn, om een dood ding ongekendlevendig te weten. Zoo we naar den stand en het welvaren der Inrichtingen-van-amusement, de regisseurs in soorten moesten verdeelen, tooneelmatig-handige, genre-Antoinegeroutineerde, modernen-eenvoud-spinnende, bij-Augier-Dumas-Sardou-zwerende metteurs-en-scène, al naar het kunnen der ons bekende theater-mannen, dan zouden we de hoofdsoort, de tááÍ-hóórende, de spraak-schoonheid innerlijk-voelende onvermeld dienen te laten. Ook wanneer men zelf auteur van werkelijkheids-stukken is, zonder de gelofte afgelegd te hebben, in die lijn te blijven — de greep en wisseling van leven kneedt den vorm, niet omgekeerd — kan men diepst het gemis van den taal-dirigent betreuren en elk oogenblik, bij de nuchterst-burgerlijke drama's over redelooze intonaties, nasaal gesmoezel, klank-volume, dikke tong, gebrauw, doorlijmde accenten, woord-geroffel, in ontmoediging zitten. De dichter — onze buren spreken àltijd van »der Dichter" — om het even of hij zich metrisch, gebonden of vrij uit, in alexandrijnen of in matelooze »straattaal", heeft het onvoorwaardelijkst belang *bij de in alle nuanceeringen voorbereide en geoefende menschelijke stem.*

Indien deze toch waarlijk-eenvoudige stelling begrepen werd, en de lamlendige burgerij dezer tijden zich veerkrachtiger tegenover het begraven schoone van vroegere eeuwen, dat toch nog spiegel van háár religieuze, philosophische, aesthetische en maatschappelijke bewogenheden bleef, verhield, kon veel onnoembaar-verrukkelijks, hoezeer van nieuw leven afwijkend, door zuivere zeggingskunst her-beeld worden.

Een regisseur zonder fijn-tastend oor, bezit uitsluitend journalistieke capaciteiten.

Een regisseur, die, desnoods met vloeken en schimp, de heterogene geluiden der spelers niet tot saamvloeiende eenheid weet op te zweepen, is geen aanvoerder.

Een regisseur, die niet ruikt, niet proeft, niet als in eene

donkere kamer de gekende voorwerpen met vinger-speuring weet te benaderen, wien het puzzle blijft wáár in het metrisch gebouw de stem als een klagende harp, waar als zilverketsende fluit, waar als felle klaroen, waar als koperen stoot, waar als dolende cel, waar als fundamenteerende bas, waar als spotgrage picolo, waar als weemoedige hobo, dat alles individueel-volkomen, moet opklanken, hijgen, kermen, haten, dreigen, weelderigen — bovenal ontroeren; een regisseur, wien dit dirigenten-wezen zoo vreemd is, als den polderjongen de zielekus van een rood-lippig, wittandig überbrettl-madonnaatje, moesten de zitdeelen vereelt worden, om hem voor racend jockey te bekwamen. Of de vingers gelenigd tot den snedigen arbeid eens coiffeurs. Of de kuiten met brandnetel en stekelvaren gestriemd voor de steen-dracht eens oppermans. Of het strottenhoofd ver-grokt en de massale hersens be-hooge-hoed voor den aanroep bij een dierenspul. Of de spieren gestaald ten kloeken cancan op turkschen trommel.... Ja, we zouden geneigd zijn de gruwelkamer aan het geval te pas te brengen, als de redelijkheid ons niet intoomde en we niet sinds lang hadden geleerd, dat het vechten tegen windmolens mede ridikuul is voor den strijdlustigen kampioen.

Er over glossend, òf de verhouding zwaar-op-de-hand bekauwend: dit staat vast, dat zoo er zeggingschap over deze aangelegenheden ware, niemand tot regie moest toegelaten worden — zoolang wij tooneel in verband met kunst brengen — dan na proefondervindelijk bewezen te hebben in maat en klankleer thuis te zijn. Er is voor een bekwaam regisseur méér noodig, maar het voortreffelijk beluisteren van klank, rythmus, cadans der vers-zeggende stem, blijft het onschendbaar eerste gebod. Het bij het gesprokene behoorend gedetailleerd gebaar, de mimiek, de uiterlijke aankleeding van lichaam en tooneel, staan op het tweede plan. Mimiek en plastiek, voor en na het menschelijk geluid, vormen den muzikalen achtergrond, in analogen zin als de muziek bij een muziek-drama. Tegen deze theorie, die

ditmaal eens niet grau is, kan niets worden ingebracht. Als bij eene jaarlijksche foltering van den ontwijden heer Vondel, wiens standbeeld in een moerassig park door veldmuizen en vrijende paren wordt geeerd; als bij het geworstel met den tot taai-taai-gentleman ver-bakken Shakespeare-esquire, om den voorraad ineens te inventariseeren, de bekwame of onbekwame, intellectueele of natuur-talentvolle spelers, als een troep ijverige blaaspoepjes, tegen regenslag en honden-gekerm in, juilen en toeteren, nu eens met 'n zuiver accoordje, dan met wild-pijpend getremoleer, dan is dit niet de fout der meestal goed-willende vertolkers, wèl het onvermogen van den regisseur, wiens ooren te volgroeid zijn met geraas-van-den-dag.

Regie beduidt in eerste instantie het beminnen en weethebben van de stem als Drager der dichterlijke visie.

Bij de »Koninklijke Vereeniging", het zij tot hare betrekkelijke eere en tot lof van haar finantieel vermogen gezegd, is eenige potentie van verzen-zeggen aanwezig, een kunnen dat evenwel overdadig wordt bedolven door karrevrachten routine-geluid eenerzijds, en door het leit-motiv der élèves, als kirrende tortels zoo weeïg, als smeltend fondant zoo aroomig, van eene op stelten-hortende intellect-actrice. Geen der andere gezelschappen durft zich op het glad ijs van gebonden taal wagen. Dat teekent. Er is plaats voor klucht, salon-import, these-arbeid, modern getrekkebek, eeredienst-prikkelinkjes 1), er is een danaïden-vat van onbekookts en meteoor-staartigs — de eigen productie wil inderdaad geen andere plaats innemen dan hare eerlijke overtuiging in tijdsschakel gedoogt — er krielt van alles en nog wat, maar de oer-basis: de lyrische stijging, de liefde voor de oude tragedie, die we jong zouden willen houden, terwille van het bemodderd VAK, om den dageraad der herlevende tragedie —

1) Na het dom, ongewenscht misbaar over ALLERZIELEN, de hinderlijk-listige reeks BROEDERS VAN ST. BERNARDUS, PASTOOR VAN KIRCHFELD, HET UITVERKOREN VOLK enz. Het wordt onsmakelijk.

waarvan niemand onzer de geboorte zal meemaken — niet in technische uitgeputheid af te wachten, diè basis is heen-gerot.

Vele schouwburg-wijzen bepleiten de onderstelling, dat het modern tooneelspel, door zijn reflex der tijds-ontroeringen, voornamelijk door de »relatieve eischen" die het den spelers stelt, de tooneelspeelkunst vernielde. Het is onwaar. Geen onderlegd kenner der coulisse-voorvallen, laat zich door den quasi-eenvoud der zoogenaamd moderne acteurs en actrices bedotten, al tolereert het geduldig publiek tot zelfs den rùg eens komediants, die en face sprekend, nauwlijks verstaanbaar is. Iemand die in klassiek, romantisch of melo-dramatisch répertoire uitnemend speelt, zal in moderne drama's volkomen-gaaf blijken — doch wee het verkankerd avondje bij geprezen-moderne artisten, in àndere beelding, doorgebracht! De waarachtige leerschool voor alle jeugdige tooneellieden is naast de studie van leven en literatuur, de gebarenbreedheid van het gesmaad melodrama èn de taal-zeggingskunst. Er moest, zoo deze aangelegenheden kunstmatig te leiden waren, eene premie aan dàt gezelschap worden geschonken, 't welk eenige malen per jaar op ongerepte wijze DE ROODE BRUG of DE TWEE WEEZEN ter vertooning bracht, en daarenboven loffelijk een der klassieken deed zeggen. Het modern tooneelspel, o dwaze verdediging tegenover schermutselaars!, heeft in niets bijgedragen tot de degeneratie van het VAK — het kan, qua vertooning, alles winnen: ziel, ver-dieping, verscheidenheid, kleurige detailleering, het niet op »mekaar gelijken" der dramatis personae, door eene regie, die het tandeloos mondje eerst met melkpap, veel later met boerekool-en-varkenslappen voert.

Omdat we geen taal-dirigenten hebben, lijdt het VAK in èlk van z'n uitingen, zulks onafhankelijk van maatschappelijke inwerking, aan engelsche ziekte.

Er zijn geen »relatieve eischen" voor modern of ander

répertoire — er is één Eisch ter zake van geoefend, gemoduleerd, in alle registers drachtig Geluid — één Eisch aangaande de begeleiding van Plastiek en Mimiek. Alle »eenvoud", die geen resultante van perspectivieschen schijn, dekoratief verband is, wordt voos bedrog, beteekent niet-kunnen. De brabbelende, speeksel-rijke, nonchalante, toontjes-lippende, grof-grijze stem op onze planken — opus A des regisseurs zònder oorschulp —, in wèlk stuk ook vernomen, vertegenwoordigt geen fictie, maar daagsche realiteit. Zij behoorde, in kùnnen, fictie, niets dan fictie te zijn.

Een ongeschminkt gelaat, achter het voetlicht, krijgt lijkekleur.

Men schminkt zich.

De stem, kurieuze vergissing, presenteeren de »eenvoudige" dames en heeren *in die kleur* — òngeschminkt.

Zoomede den lach, het geschrei, den schrik, de verbazing, de teleurstelling, de woede, den hartstocht, de genegenheid, enz. Eenvoudige intonatietjes doen opgeld — analyse van geluid, gebaar, gelaats-houding, verdort in den incourantsten hoek.

5 Jan. '06. *(Wordt vervolgd.)*

HET DAGBOEK VAN BARIHOETAN

DOOR

JO STÄRCKE.

Woensdag 30 September. Ware beschrijving van de weinige lichten in een droevige dag. Mijn lief! wel lang geleden zag ik haar het laatst, en zal geen vreemd lief dan mij in mijn eenzaamheid vertroosten? Moe door miersig weer, verdrietig loopen door een trieste stad, modderig zijn de straten, de lucht is groezelig wit, zwoel weer.

Eerste licht. Aan 't eind van de Nieuwe Heerengracht, kijkend die dokbuurt over, die daar aan de overzij ligt. Een stoommachine rookt, een gele hoop zand ligt er ook, de groezeligheid van de lucht bereikt daar een artistieke saturatie, en het landschap is aardig flets er tegen; ik, alhaast blij, bekijk het hevig. Die schipper kijkt om, maar hij ziet niets aan de overkant.

Tweede licht. In de Hoogte Kadijk is een schoorsteenbrandje op een hooge zolder. (In oude pakhuizen en veemen liggen goederen jaren lang achter altijd gesloten luiken). Zes mannen rollen een zeer hoog vat door de straat. Rechts staat een brandspuit, de man op de bok zit stil met de leidsels in zen hand. Links staan een heeleboel kinderen, allemaal met fletskleurige kleertjes aan. Ze kijken allemaal schuin omhoog, en het licht maakt de groepeering aardig, al die bleeke gezichtjes in aandacht.

Derde licht. Nog verderop, bij de nieuwe wipbrug, liepen twee straatjongens met lange rechte boomtakken gewapend. Die twee straatjongens bevielen mij wonderwel, mijn oogen volgden hun; ze sloegen met de lange takken naar elkaar,

of sleepten ze langs de straat. Maar, wat de hoofdzaak was, er was meer kleur in hun gezichten en hun kleeren, dan in iets wat ik dien ochtend gezien had, hun bewegingen trokken vanzelf mijn aandacht, vanuit hun vochtige en gekleurde oogen *even* het leven, dat het leven ontroert. Wel, die kleinste zag er wel aardig uit, slank en aangenaam waren de contouren van zen beenen door zen goed heen. Toen verdwenen de twee jongens net in een poortje.

Vierde licht. In de Wilhelmina-speelplaats waren de kinderen rumoeriger dan toen ik er eerst langs kwam. Een van die twee meisjes op de schommel zag mij staan kijken. Ze zei iets tegen de andere, met een donkerder-oogen-lach, toen gingen ze heel hoog schoppen.

Vijfde licht. Een jongen en een meisje stonden naast elkaar voor het laboratorium. Ze waren veertien of vijftien jaar. Dit was het vreemde: het waren twee gelieven, ze stonden stil, langs hun heen bewogen de joden. Het meisje had haar handen in de zakken van haar mantel, die ze zoo vooruithield, trotsch staande; de jongen leunde tegen den muur en hield zen eene been in de knie gebogen en met de voet tegen de steenen. Hun gezichten waren nobel en verheven boven de omgeving.

Dinsdag 28 Mei. (Excursie van de aspiranten van de turnvereeniging.)

Maar het licht veranderde, later op de middag. Van sommige gezichten was de »wasem van vergenoeging" geheel weg, daar ze voelden dat de dag voorbij was.

In de Hout gingen we in de groote schaduwen liggen, het was nog heel vroeg. Pellan zat, Reeder en een paar aspiranten stonden bij hem en ze praatten of *dit* kon en of *dat* kon.

Even praatten allen dooreen, Schultz was zoek, maar ze zagen hem een heel eind af op een bank zitten, met een krant wijduit voor zich; even was van de aspiranten het geschreeuw tusschen de boomen door naar de kleine Schultz, achter zen krant, maar hij hield zich lezende.

Toen zaten ze in kleine troepjes op de boschgrond, weinig gras groeit tusschen het mos. Flip lag te dutten, wat klein volk om hem heen bezig, ze zetten zen groote tasch op zen borst en ze staken takjes in zen haar. Bij een ander groepje zaten ze foto's van Grosjan te kijken. Een van de nieuwste aspiranten kon ik van gezicht al wel, van de ijsclub.

Hij had zen bloes aan van roze getint wit, met heele smalle roze streepjes, en een vuurroode das. Hij had van Zandvoort af aldoor alleen geloopen, nogal in de achterhoede. Nu zat hij mee plaatjes te kijken. Hij sprak niet, en zen gezicht stond heel onverschillig. Onverschillig, mat en rose.

Er was op den weg een andere aspirant geweest, met een groote rammelende doos. We hadden em gek gemaakt dat-ie deelen moest, en de doos met vruchtenpeperemunt leeg gemaakt, roode, witte en gele.

Ik zat nu bij het groepje van Grosjan. We lagen in een klein kringetje, de beenen naar buiten, als groote scheppen van een scheprad. De witte bloes met rooie streepjes was vlak bij me.

Ik haalde wat van de buitgemaakte pepermunt uit men zak, en hield er twee rose vlak voor het rose gezichtje van de onverschillige aspirant. Die deed gauw wantrouwend zen gezicht af, maar toen zag-ie en hij liet zich lachend achterover vallen dat-ie langs me lag op het mos, zen mond wijd open waar ik de peperemuntjes van hoog af in liet vallen.

Donderdag 6 Augustus. Achter in zen oogen, die gewoon helder waren, ging even een groenlichte rook omhoog, en waaide me inwendig een bedwelming toe, daarna voelde ik nogwel de ontroering, hoewel ik zen gezicht weer zag aan de oppervlakte, en zen pet, en de achtergrond van steiger met kleedhokjes.

Woensdag 27 Januari. Ik ben zoo blij, zoo blij. De wegen van het Vondelpark waren ontdooid, de menschen liepen voorzichtig waar het modderig was. Kleine schooiertjes liepen over het wegdooiende ijs van smalle vijvers, de wind

blies, op het ijs lagen zwarte plassen. Voor het paviljoen was een heele drukte. Veel schooljongens aan het rijden, heele troepjes holden met natte laarzen over de losliggende schotsen, het goede water droeg ze op de natte schotsen, geen een waaghals viel erin.

Een boerenmeid reed er ook, en hield breed met er twee handen der bruine rok op. Slagers die aan de kant keken, riepen der toe en zij oogde werom. Er stonden ook heeren en dames met hun kinderen, en jongens en meisjes die lachten als er een in een plas viel.

Donderdag 19 Januari. De jongens en meisjes loopen naar school. Hun voetjes bewegen ze veerkrachtig. Hun gezichtjes zijn van levende kleuren in het koude morgenlicht. Er stak ook een kleine jongen schuins de gracht over, naar de boomen, nadat hij even omgekeken had. Zijn eene hand hield een pakje boeken, en aan zijn andere had hij een winterhandschoen, die hij, met een beet van zijn tanden en een ruk van zijn arm, aan de langste vinger uittrok. Voorbij het plein op de ruime weg liepen een slagersknecht en een dienstmeisje te babbelen in het jolige licht. Hij liep naast zijn fiets, en de witte linten van haar muts waaiden soms opzij en streelden de getijgerde handschoen en zijn rechterarm, die hij op zijn rug hield. Er kwam een trouwkoets voorbij met twee paarden, die droegen opzij aan hun koppen een groen boeketje met een vuurrood roosje erin.

Woensdag 8 Maart. Toen de aspiranten in Noordwijk waren, hadden ze in zee gespeeld. Twee groote troepen hadden elkaar in zee met water gespat. Ik weet dat we ons aankleedden op de strandhelling van de duinen. Risti had zich gedroogd in de zon; hij kwam langs een smal paadje omhoog tot halverwege de helling en strekte zich daar op het warme zand uit. Hij deed zen armen omhoog, lei zen hoofd op zen handen, lag blank op het warme zand. Het zand rook warm, in de helmboschjes lagen eenzame schaduwen. Het waaide niet; Risti lag stil, zen gezicht en zen lijf waren

van één kleur, zen lippen rood, en als hij me aanzag hoorde ik de zee niet.

Toen alle jongens uit zee terug waren, gingen we de eerste duinrij over. Nu zag je de aspiranten, in hun bloezen of nog in hun frocks, overal op de bruine en paarsche hellingen verspreid, waar ze gebukt naar bramen zochten. Een koeltje ging waaien en alle hooge helmboschjes ruischten even. Pellan liet een zwaar gelach hooren en begon te eten, een papier hipte van hem weg, streek een eind voort en wond zich om een duindoren. Sommige kleine jongens werkten ijverig een heele streek af, en zagen tusschenbeide op, andere klommen op de hoogste toppen, of dwaalden het binnenland in.

Toen we in Noordwijk terugkwamen, gingen we op het terras van een café aan het strand, waar het nog zeer licht was. De meesten wilden niets drinken, maar ze aten allerlei chocola in zilverpapier en klommen in het hooge muziektentje, waar ze elkaar verdrongen om door een grooten kijker naar de zee te zien.

Nú is Risti groot, en heeft een onverschillige vloekmond.

Dinsdag 30 Mei. Na een paar heete dagen nu een koeler lucht. Een witte hemel, roode nevels aan den horizon. De lampen branden al en maken het stervende licht nog schooner. Een meisje gaat, en ziet neer op de bloemen in vloei, die ze voorzichtig draagt. Alle straten zijn nu tuinen, waar de kinderen spelen, het licht van de dag nog zonderling laat op hun heerlijke gezichtjes; de oudere menschen beschouwen en zwijgen.

Zaterdag 25 Februari. Branse had altijd een heesche stem. Jan en Hendrik Hendriks kon je nooit uit mekaar; Swart had litteekens van klieren, en een diepe stem. Henri Behrens was later het hoofd van de Comanchen, de anderen waren Matthieu, dat was Curumilla, ik heette het Roode Hoofd, dan Gerritsen, driftige rooie, niet verstandig, maar wel dapper, en Kip. Het was een gebeurtenis toen ik Kip en Teef eens

op een mistige avond langs een gracht zag hollen. Het bleek dat ze op dezelfde teekenschool waren en als ze daarvandaan kwamen, stookten ze groote vuren, waar ze heldhaftig vuurmakers voor mee namen. Teef was het opperhoofd van de Apachen, daarom was dit bondgenootschap met Kip gevaarlijk. Van Arem was een beroemde vechter, die echter buiten de Indianenkwesties zich hield. Hij was dom, maar vocht als een leeuw; hij droeg altijd een lichtpaarsche bloes. We gingen wel eens kijken als hij op de Heerenmarkt met iemand ging vechten. De Rauch's waren er ook altijd bij, en Janmart, en nog meer jongens die in de buurt van het Y woonden. Ruhl, die een uitwas in zijn oor had, Visser, met witte oogharen en een valsch gezicht; deze jongens speelden dikwijls bij de steigers aan het Y, en we waren nooit zeker of ze niet bondgenooten waren van de schooiers, die toch haast je ergste vijanden waren. Vooral omdat ze met vechten ook stokken met spijkers, en messen gebruikten.

De eerste dag dat ik in het vreemde lokaal was, kende ik alleen Kammeier, die had loerende oogen en zat voor de tweede keer in die klas. Hij spierde aldoor zoo brutaal en zichtbaar, dat je adem ervan stokte. Gymnastiek deed hij mooi, hij rekte zich uit als hij werkte, zen oogen werden trotsch als hij het rek beheerschte. Voor me zat Scherhorn, die we Haak noemden, en nog een ander met een zuur gezicht. Heuperman, klein vernuftig ventje, die buskruit maakte, samen met andere jongens uit de Pijp. Klare, schitterende oogen. Naast mekaar Engelander en Brouwer, altijd veel schik op gymnastiek. Brouwer, lichte heldere oogen, een altijd jonge lach, blosgezicht, leuke spraak, groot hoofd met kort blond haar. Droeg altijd een lichtgrijs jasje met een blauw gestreepte trui er onder. Ik zie, op de, gymnastiek — je armen — en ik zal je lachen niet vergeten.

Zaterdag 4 Maart. Ik had een getrouw wapen toen we nog Indianen waren, dat was een stomp houten mes, van een stuk talhout gemaakt. Eens had ik door Kip en Chitz een stuk laten teekenen waarin stond, dat wij alle drie in

ons hart sociaal waren. Op dat stuk stond een wapenschild, diagonaal in een roode en zwarte helft verdeeld, daarboven stond: De club der Vengeurs. Zij onderteekenden het stuk en zwoeren een eed, in een groot rododendronbosch in het Willemspark. Naar Hobee ging ik dikwijls 's avonds, omdat hij dichtbij woonde. Meestal kwam ik om wat van ons werk te vragen, maar het was er leuk en ik kon er zoo gauw niet weg. Hij maakte zijn werk in een groot ongebruikt schoollokaal, er stonden een paar schoolbanken achter elkaar, een gasarm erboven. Vóór in de gang ging een breede trap naar boven. Boven brandde een enkel lichtje, in de gang boven hingen schortjes, en als we verstoppertje speelden was ik bang om in de donkere zalen te gaan zoeken.

Toen er eens feest bij hun was. De dames stonden in een lange rij aan de eene kant van het zaaltje. Corrie Donker was het eenigste kleinere meisje dat erbij was. Ze had zwart haar en haar gezicht was bruinig, en ze had wèl liefelijke oogen. Ik had, zoolang ze er was, aldoor eraan gedacht dat ze zoo mooi was, ik durfde haar niet aankijken. Nu stonden al de heeren samen tegenover de dames, en we zongen een lied. Ik stond bij Piet Hobee, en was heel ongerust, toen er gezegd werd: »Na het laatste couplet marcheeren de dames en heeren na elkaar toe en sluiten twee aan twee aan voor een hulde aan het bruidspaar" (of zoo iets). Meteen daàrna zongen ze al, en ik stikte haast; wat moest ik doen, wie was mijn dame, al de anderen lachten alvast en keken naar de overzijde. Ik zei (met mijn laatste moed) tegen Piet: »Wij zullen maar kalm achteraan gaan wandelen," maar toen juist wenkte hem zijn eene zuster, dat hij met hààr zou loopen. Nu was het zingen uit en met veel geschuifel en gelach gingen de twee troepen op elkaar in. Ik hoorde of zag niets meer, ik wou vergaan in de storm, en liep rechtuit.

Toen ik weer wist wat, liep ik met Corrie gearmd achteraan in de stoet. Ze was heel aardig, praatte en lachte. O mijn oogen waren verklaard en het geluk was zoo, dat je er nooit aan moest twijfelen.

Vrijdag 10 Mei. Na de dagen, dat vlagen door de buitenwijken gaan, dat de wolken koud en onverschillig trekken, komen de dagen weer van het wit en blauw in de lucht en van het sterke licht op de bekende straten. Dan de dagen van tevreden stilliggend zonlicht in buitenwijken. En de dreiglichten in de heele stad, de gietregens, dan in de buitenwijken het gerucht van lekken over de drogende straten, en dan de klare avonden.

Maandag 27 Augustus. 's Ochtends de buien, in den middag kwam de zon. Er was nog veel wind. Rondom speelden de wolken allerlei spelen, maar in de hoogere hemel scheen de zon koud en met een blind gezicht door 't paarlemoeren veld, dat onbewegelijk was, de groote glanzige halo heerschte hoog over de wijde wolkencaroussel.

Zondag 15 Sept. Nu de dagen van regen overdag, en de heele avond, en 's nachts als je wakker wordt harde regen, en als je opstaat 's morgens zien de daken hard glad en motregent et. Koude wind komt door de raamkozijnen heen en door de muren. Een droeve regenlucht boven de Pijp geeft nu aan de huizen en de straten gezichten, die je nooit vergeet. —

19 October.... Toen ik terugkwam door de Bosboom, alles was schooner dan vanmorgen vroeg, met schooner gebaar staken de menschen hun brieven in de roode bus, met meer belangstelling nam de moeder weer de hand van haar kind, die ze even had losgelaten.

(In December). *Maandag V. Ochtend.* Gele wolken dreven over, ze schoven hun licht tot over de muren van donkere gangen. Hagel viel en de lucht klaarde weer snel. — *De Pijp.* De lucht is weer betrokken, een groezelig witte plek geeft diffuus licht over veel plassen, die worden gebroken stukken lucht op de straat, er middenin staan wagens met fruit, sinaasappelen liggen te pronk, ontsteld in het sterke diffuse.

Daar loopt een werkman achter een handkar met hout, hij duwt achter de lange planken, het licht glijdt geel over het ruwe hout en kleurt den oude, hij merkt het niet en gaat voort, tot een sterker licht doorbreekt, het komt aanwaaien van de witte lucht, de oude gaat voort, kijkt even naar de lucht, en rijdt de donkerder wielen over de glimmende steenen en door de wolken van de plassen. Maar het licht verbijstert hem, wèg is het licht dat gleed over de lange planken, en als een veilige gele lantaarn op zen oud gezicht scheen, hij moet nu als een kwade zwarte karikatuur wel midden door het licht heen, en kromt zich wat meer.

De wind steekt weer op; boven de Pijp is de lucht alleen fel verlicht, de huizen zijn donker, de straten lijken af en toe schemer, je ziet dan even de menschen als silhouetten, de kleuren amper bevroedend. In de Pijp is alles in stijl. Hier en daar komen vrouwen uit trapdeuren en maken praatjes, houden hun keel vast voor de wind. Langs de huizen loopen achter mekaar drie jongens in de Balthazar Floris, twee met lange broeken en stropdassen, de derde heeft een fluweele pet op. De middelste verhaalde: En toen zou je broewer een stoel oppakke om em mee te ramme, mer toe gaf Schieling die gaf em en oplaaser tat-ie in een hoek lag. — Dat kan vast niewaar weese, kwam de derde hem opzij, maar toen moesten ze hun petten vasthouden om de Pieter Baststraat te passeeren. Door de Pieter Bast zag je een ijsclub achtergrond, huizen van de Jan Luyken en de koepelkerk; de Balthazar Florisz is in schaduw, maar er is zon op de roodsteenen strook, de koepelkerk dreiglicht in waterwolken.

Dinsdag VI. Ochtend. Boven de Munt vliegt een witte vogel, zonverlicht, moorddadig in de blauwe lucht.

Woensdag VII. Middag. Het was niet meer zooals vanochtend, toen bogen de boomen over de zwarte streep, die de wind naast hun waaide.

In de Constantijn was het nog dag, het grootsche dreig-

licht was uit de lucht, die was nu onverschillig dik bewolkt. Het Gasthuis kijkt, oud en gewend, op de Constantijn. Het schemert, en begint te hagelen, langzame, dichte hagel. De oogen breken, nu ben je verloren.

Toen lag in de Bilderdijk, voorbij de Kinkerstraat, de hagel enkelhoog op de straat; een troep kinderen, schoolblijvers, stormde uit een school naast een schutting, de jongens liepen kin op de borst, in de zachte hagelvlagen, keken omlaag of naar hun boeken in hun handen; meisjes, vijf en zes op een rij, dansten met kruispassen over de witte straat, de lange lantaarnschaduwen flakkeren.

Zaterdag X. — Maar wacht even, ik was nog niet door me reeks heen hoor. Nóg een licht over de straten, best te zien als je even, erg let op dingen, die je vlak na mekaar ziet. Een zwarte hond staat, met één voorpoot opgetild, en hij staart vooruit; een draaiorgel wordt snel gereden, menschen stappen met groote stappen over de modder. Een meisje steekt een straat over, ze houdt der jurk vanachter op, blootshoofds loopt ze met groote stappen op te groote pantoffels, juist komt een rijtuig de straat inrijden, gekomen van de hooge brug, die op zen helling meer licht spiegelt dan de straat.

Dinsdag 31 December. Met zooveel afwachting als bij het sterke licht in de dingen, in de menschen en de avonturen, zoo kijk ik nu goed uit, want nu moet het licht wegsterven, als bengaalsch licht, dat de menschen hun doen hel verlichtte, en nu uitgeglansd, hun bewegen maar povertjes achterlaat, en hun gezichten van geboefte die hun voedsel zoeken. Ik zoek het komende onheil, alsof ik een liefje ging tegemoet, en op de straten uitkeek. *Avend.* De menschen in de Kalverstraat kijken elkaar met loerende oogen aan; ze doen net alsof ze heel erg op hun gemak zijn, maar ik weet wel beter, ik ken ze immers veel te goed.

Woensdag 1 Januari. I. Kleine meisjes in de achterbuurt,

kijken met witte gezichtjes over vuurroode doeken, het is nog veel te zacht weer. Ik zoek het onheil als mijn liefje; maar alle menschen zien even weldadig wit. Voorbij de Vondelkerk keek ik om, zag door de Vondelstraatingang een stukje Vondelpark nog licht, waar veel menschen in loopen, de dag doet nu zen sterkste poging. Op de Overtoom komt het late licht nog het meest van reflexen van de ramen, meer dan van de dunblauwe lucht boven de velden aan den overkant, waar de kerk staat aan het van Lennepkanaal, en de hoog opgehaalde wipbrug. In het Westen lagen blauwe wolkbanken voor het volgende weêr al klaar. De menschen loopen nog onvermoeid, hun schoone oogen moet je niet vertrouwen. Van de Koninginneweg zie je: het Willemspark ligt omgewoeld, rails en gevelde boomen en zandhoopen, opgebroken wegen liggen er tusschen. De eerste voorgeschoven wolken komen midden over, boven de Parkweg daalt de hemel met groenblauwe banden, en schoon witte, als stoom, wolkjes. Boven het Rijksmuseum was het eenigste open vak in de lucht, daar stond een ster te schokken en te flonkeren, hoog aan den hemel als de zomerzon. De menschen vluchtten naar huis voor de komende regen.

Woensdag 8 Januari. VIII. Ochtend. Grijs zijn en zonder veel kleur, straten en menschen. De man met de scherpe bijl blaast zen longen op en richt zich hoog op, haalt zen arm met de bijl hoog achterover, niets geeft geluid.

Middag. Het onaandachtig licht aanraken wat onze koele wangen doen.

Vrijdag 22 Augustus (een man stoeit met een dienstmeisje). Het volk zegt: hij heeft de last. De menschen op straat die hun »dorperliken zonden" doorgáán. Hun gezichten zijn wreed, hun oogen raar flets glimmend.

Maar de menschen op straat die weer kalm zijn, en alles vergeten. Hun gezichten zijn zeer schoon; hun monden zijn zoete accoladen, hun vochtige oogen zijn donker en diep;

als hun gelieven nu hun aanzien, dan steken klare zwaarden door hun harten.

Maandag 22 December. Het licht van de wolken en de straten van de stad en de wind die over het Y waait, zijn nu de goede vrienden als ik me wat eenzaam voel, daar ik aan 't vreemde nog niet heel gewend ben.

LA DAME AUX CAMÉLIAS

ELEONORA DUSE—SARAH BERNHARDT

DOOR

H. G. v. d. V.

Toen Sarah Bernhardt eenige jaren geleden, bij haar jongste optreden in ons land, de tragedie van Marguerite Gautier in den Stadsschouwburg speelde, ontroerde zij velen der toeschouwers tot weenens toe; tijdens Eleonora Duse's uitbeelding van die rol op 16 Januari hoorde men slechts sporadisch een enkelen snik, zag men in de entre-actes slechts hier en daar een zakdoek de zichtbare sporen van niet meer beheerschte aandoening afwisschen.

Of Duse's spel ons minder diep geroerd heeft dan de kunst der Parijsche tragédienne?

Hoe duidelijk men ook inziet, dat de speelwijzen dezer beide vrouwen nauwelijks meer dan den naam »treurspelkunst" gemeen hebben, men kan, als men van beider kunst genoten — ik zeg uitdrukkelijk: van *beider* kunst *genoten* — heeft, moeielijk ontkomen aan de zucht tot vergelijken.

Sarah Bernhardt geeft ons in haar Marguerite Gautier een geheel, zoo dicht mogelijk blijvend bij de visie, die de auteur van deze vrouw zijner schepping had; een geheel, zorgvuldig uitgedacht, met inachtneming van alle capaciteiten, waarover zij beschikt, met vermijding van elk pogen, dat het gemis van eigenschappen, die niet, of niet meer de hare zijn, zoû doen gevoelen.

Geen kleinigheid is haar te onbelangrijk om er haar volle aandacht aan te geven; geen hulpmiddel wordt verwaarloosd, dat kan meewerken om den toeschouwer onder de begoocheling

te brengen, dat Sarah Bernhardt, die op het tooneel spreekt, zich beweegt, ligt en lijdt, Marguerite Gautier *is*.

In zooverre zou men hare opvatting realistisch kunnen noemen. Aanvaardt men het gegeven van het drama en zijne ontwikkeling als niet-onwaarschijnlijk, dan geeft zij u eene uitbeelding, die voor u de hoofdpersoon tot werkelijkheid maakt. Dat eene kunstenares, die zich eene dergelijke taak stelt, geen middel ongebruikt laat — onverschillig of men dit met het afkeurend-klinkend woord »truc" aanduidt —, dat haar tot bereiking van het gestelde doel kan brengen, geeft blijk van een artistiek verlangen naar volkomenheid, naar harmonie. En de ervaring is daar, om ons te doen zien, hoeveel in deze richting door samenwerking van aangeboren talent, scherpe intelligentie, studie-ijver en verzorging, ook van détails, te bereiken valt.

Zij geeft een geheel; haar eigen persoonlijkheid stelt zij geheel in dienst van de rol, die zij te spelen heeft. Haar soepel talent stelt haar in staat, in het eerste bedrijf de courtisane en-vogue te zijn, in de volgende bedrijven de vrouw te verpersoonlijken, die lief heeft, voor het eerst in haar leven lief heeft.

Of zij het diepste, het beste, wat uit die rol van de liefhebbende, de hartstochtelijk-liefhebbende vrouw te scheppen valt, ons ook werkelijk geeft?

Neen, beslist neen; maar... zij geeft ons een geheel.

De courtisane, die zij ons in den eerste acten te zien geeft, kàn niet anders, niet dieper in haar liefde zijn, dan Sarah ons haar in de volgende bedrijven speelt.

En altijd blijft haar uitbeelding een geheel. Verloopt het getij, Sarah Bernhardt verzet de bakens. Degenen, die haar ongeveer twaalf jaar geleden hier ter stede »La Dame aux Camélias" zagen spelen en een tiental jaren later haar in die zelfde rol wederzagen, hebben dit kunnen opmerken en... bewonderen.

Toen die »gulden stemme", die vroeger ook als zij sterk werd aangezet, een zoo bijzondere charme behield, in zooverre — ja, waarom dit woord niet te gebruiken — versleten

was, dat een groot klank-volumen slechts verkregen kon worden ten koste van het fijne, gazige timbre, werd door deze vindingrijke artiste niet inbreuk gemaakt op de éénheid, die haar spel gedurende het gansche drama moest beheerschen, werd niet de honderden malen gevolgde opvatting gehandhaafd, en de tol aan den ouderdom betaald door vermijding slechts van al te sterke stem-uitzetting. Neen, de geheele diapason werd veranderd. Maar, alweder, het geheel werd niet verbroken. De bruyante, luid-hartstochtelijke courtisane van weleer had plaats gemaakt voor eene Marguerite Gautier van andere complexie; zóó als wij haar in het eerste bedrijf zagen, lag in haar zijn de kiem, ook toen, van wat wij zich in haar zouden zien ontwikkelen in de volgende acten. De stem was zachter, lichtelijk gevoileerd; het spel meer innerlijk-nerveus, dan gepassionneerd-expansief; het bewustzijn, in foro morali als eene paria der maatschappij te worden beschouwd, sprak sterker, en de poging, hier door eene luchthartige bravoure, daar door hautain gedrag haar levenswijze anderen te doen vergeten, had plaats gemaakt voor eene voortdurend volgehouden deemoedigheid in elke phase, waar anderen haar of zij zich zelf daaraan herinnerden.

Wat heeft Eleonora Duse ons in La Signora dalle Camelie gegeven? Heeft zij ons getrouw en volledig uitgebeeld de vrouw, door Dumas gecreëerd? Allerminst. Het gedeelte uit Marguerite's bestaan, dat ligt buiten Duse's eigen zieleleven, valt ook buiten haar artistiek bereik. Geen poging wordt ook schijnbaar gedaan om door observatie en oefening, door aandachtige overlegging — gezwegen nog van meer materiëele kunstmiddelen, die deze kunstenares geheel versmaadt — van de courtisane Marguerite Gautier eene aannemelijke creatie te geven.

In het kort gezegd, niet Eleonora Duse stelt zich in dienst van de rol, die zij zal spelen, doch zij maakt la Dame aux Camélias aan zich ondergeschikt, gebruikt haar als middel om uiting te geven aan het diepste van haar zieleleven.

Hier geldt het niet eene vraag van opvatting, maar eene vraag van kunnen. Eene uitbeelding van Marguerite Gautier,

die een geheel is, die ons den ommekeer in haar innerlijk bestaan doet meeleven, is Eleonora Duse niet bij machte ons te geven. Maar het onvermogen om de »courtisane" te spelen, is hier voorwaarde, om eene verpersoonlijking van de reinliefhebbende, de aan haar milieu ontvluchte Marguerite te geven, zóó doorvoeld, zóó diep, als naar mijn weten nog door geen kunstenares is bereikt.

In den eersten acte laat Duse ons dan ook grootendeels onbevredigd. Ziet men haar opkomen, die ernstige, melancholieke vrouw, hoort men haar als met moeite haar boutades tegen den baron de Varville uiten, beweegt zich deze treurig-uitziende, niet meer jonge verschijning te midden van een gezelschap, bestaande uit rijke, op verstrooiing beluste leeghoofden en innerlijk-onbeschaafde femmes galantes, dan vraagt men zich af, hoe ter wereld dezen het toch in het hoofd kregen, bij zulk eene Marguerite Gautier samen te komen, in de verwachting daar vroolijkheid en vermaak — voor hen bestaansbehoeften — te zullen vinden.

Zoo sleept de toestand zich eenigen tijd voort. Inepte vroolijkheid, waaraan Marguerite, neen Duse, altijd Duse, vreemd blijft, voert den boventoon. Den eersten cri-de-cœur hooren wij, als zij Armand, die haar aanraadt zich te soigneeren, antwoordt, dat zich in acht te nemen goed is voor de »femmes du monde," maar »dès que nous ne pouvons plus servir au plaisir ou à la vanité (het verachtelijke van dit motief werd in dit enkele woord gesouligneerd) de personne, on nous abandonne, et les longues soirées succèdent aux longs jours." Nu zijn Eleonora Duse en Marguerite Gautier elkander al nader gekomen. Maar als zij Armand heeft hooren zeggen, hem laten herhalen, dat hij haar liefheeft, en hij het vertrek heeft verlaten, is de ommekeer in Marguerite's zieleleven zoo goed als geheel voldongen, en kan Duse daaraan uiting geven door haar vragend, niet-geheel-begrijpend, maar zoo vreemd-gelukkig kijken in de toekomst, waarbij een enkel schouderophalen het berustend-afwachten op onverbeterlijke wijze aangeeft.

Van nu af aan wordt haar leven beheerscht door hare liefde, beantwoorde liefde, voor Armand. Nu kan dus alles,

wat de courtisane doet, die zij nog steeds gebleven is, op het tweede plan worden geschoven. Zij mag nu gepreoccupeerd zijn, meer onverschillig voor de vrijgevigheden en oplettendheden van haar vrienden. Maar haar liefde voor Armand is nog niet zóó alles omvattend als deze later zal zijn; heeft haar nog niet geheel moreel gelouterd. Thans nog wil zij hem mede laten genieten van wat zij van haar rijke vrienden vraagt. In Duse's spel leidde dit weder tot eene anomalie. Zij was te weinig de veile vrouw geweest, om aannemelijk te maken, dat zij, ook zelfs nu nog, geld tot zulk een doel van anderen zou willen aannemen.

Maar toch zijn zij samen buiten gaan wonen, en nu komt Armand's vader de idylle verstoren door met een beroep op het aanstaand huwelijk van zijn dochter — steeds een zwakke plaats in het drama — het verbreken van hunne liaison te eischen. Speelde Sarah Bernhardt de scène met den heer Duval deemoedig, af en toe smeekend, belast als zij zich voelde met de herinnering aan haar verleden, maar met toch juist genoeg zelfbewustheid om te toonen, dat zij niet alle gevoel van zelf-respect had verloren, integendeel dit door den invloed van Armand weer bijna geheel herwonnen had; bij Eleonora Duse geen spoor van zelfvernedering. Het courtisane-leven was nooit in haar verbeelding tot eene werkelijkheid voor haar geworden, zoodat zij nu ook niet door de herinnering daaraan gepijnigd worden kon. Ook hier weer bleef zij Duse, werd niet Marguerite, totdat... Armand's vader zijn meening verduidelijkend, den eisch van scheiding, niet tijdelijk maar voor goed, uitspreekt. Dàn kan zij zich laten gaan en doet ons in een uitbarsting van wanhoop meeleven, wat elke vrouw — courtisane of honnête femme — lijdt, als zij hem, dien zij liefheeft, zich voorgoed ziet ontnemen.

Van haar besluit, door eene liaison met de Varville een scheidsmuur tusschen zich en Armand op te trekken, bemerken wij niets, dan door het schrijven van een paar woorden aan dien nieuwen amant. In haar afscheid van Armand mag deze hiervan niets vermoeden en, al zijn beider gevoelens en gedachten op dit oogenblik niet dezelfde, daar *zij* weet, dat het

voor altijd, en *hij* meent, dat het slechts voor een oogenblik zal zijn, het is nu weer de rein-liefhebbende vrouw, in wie juist innerlijk niets meer van de courtisane over is, die wij hier voor ons zien. En het spel, dat Duse hierin te zien gaf, behoort tot het mooiste, al was het niet het allerbeste, dat zij ons op dezen avond deed genieten.

In den vierden acte zien wij haar weer teruggekeerd tot het leven van de »femme entretenue." En al weten wij, dat zij nog steeds Armand liefheeft, al beseffen wij, hoe een zware innerlijke strijd door haar gestreden wordt, Duse laat hier Marguerite weer al te zeer haar nieuw »métier" vergeten. De overige gasten gaan naar een ander vertrek en zij blijft alleen, totdat op haar verzoek Armand bij haar komt. Nu is zij weer de liefhebbende, om het lot van Armand bekommerde, Marguerite. Zij vreest een duel tusschen hem en Varville en wil hem dwingen weg te gaan. Weg te gaan, natuurlijk zonder haar; zij herinnert zich haar belofte aan den heer Duval. Armand is niet te overreden, en eindelijk, om hem te dwingen heen te gaan, brengt zij hem in den waan, dat zij Varville liefheeft. In deze gansche scène is de uitstekende, geheel gelouterde vrouw aan het woord, die beheerscht wordt door haar onbegrensde liefde en door haar trouw aan de eenmaal gegeven belofte. Zij moet trachten op het laatst Armand te doen gelooven aan haar liefde voor Varville. Maar dit is slechts schijn. Wat hierin de werkelijkheid is, en in het spel moet uitgebeeld worden, ligt geheel in de lijn van Duse's zijn, en werd dan ook door haar verrukkelijk weergegeven. Maar de climax in haar spel is nog niet ten einde. Armand, buiten zichzelven van smart, wil de vrouw, die hij waanzinnig liefheeft, pijnigen, moreel pijnigen, zóó bruut en met zóóveel wreedheid als zijne passie hem maar wil doen vinden. Hij roept de gasten in het vertrek terug, waar hij met Marguerite is.

Zij voelt, dat er iets vreeselijks zal gebeuren; niet — naar de meening van sommigen — eene uitdaging van Armand door de Varville of omgekeerd; hoe is het mogelijk dat zij nu nog het eerst aan zoo iets zal denken, daar toch deze man niets in Marguerite's leven heeft te beteekenen en zij slechts Armand

vóór zich ziet, door zijne liefdes-wanhoop tot alles, ook tot eene laagheid, in staat. Neen, zij voelt, dat Armand haar verwijten en verwenschingen zal toeslingeren, die haar afgrijselijk zullen pijnigen, maar meer nog — en dit lijkt mij de voornaamste grond van haar vertwijfeling —, zij vreest, dat Armand haar zal vernederen, op eene wijze, die hem zelf onwaardig is. Uit *zijn* mond wil zij zoo iets niet hooren; hèm wil zij niet zich zien gedragen op eene wijze, die hem later, als hij tot bezinning zal zijn gekomen, met een voortdurend pijnigend berouw zal blijven belasten; ook al zou hierdoor haar naaste doel, Armand's definitieve verwijdering van haar, bereikt worden. Dit wil zij dus voorkomen, en terwijl Armand met een groot élan van hartstocht aan de samengesnelde gasten toeschreeuwt, dat Marguerite indertijd alles voor hem verkocht heeft, maar dat hij niets aan die vrouw wil schuldig blijven, en dan vol verachting een paar handevol goudstukken haar toewerpt, grijpt zij hem aan een arm vast en smeekt hem op te houden, enkel door zijn naam te noemen: Armando, no, no! Acht- à tien-maal roept zij zijn naam, zegt een paar maal daartusschen »no", maar in die enkele woorden legt zij door haar intonatie, door haar gebarenspel, eene uitdrukking, die niet met woorden kan weergegeven worden.

In dit kleine stuk handeling, dat zelfs met het zoo geperfectionneerde spel van Sarah Bernhardt, hol, conventioneel blijft en zachtkens de grenzen van het »drakenland" nadert, maar waarvan Duse het belangrijkste tooneel van het gansche drama maakt, heeft zij het subliemste gegeven, waartoe haar kunst bij machte is. De ontroering, die over ons komt, perst ons geen traan in het oog, maar een huivering vaart door ons lichaam; het is alsof ons de keel wordt toegeknepen. Wij maken een mengeling van angst en verschrikking door, als wanneer wij plotseling, onverwacht, getuige zijn van een schokkend dramatisch voorval.

De vijfde acte van dit treurspel is zeker niet de beste. Het wederzien van Armand en de dood van Marguerite is de kern van dit bedrijf. Al wat daaromheen wordt geborduurd, is bijwerk, en zwak. Duse heeft dit bedrijf sterk

besnoeid en met name, terecht, het wel wat al te grove effect vermeden van de bruid, binnenstappende op het oogenblik, dat de vroegere courtisane zal sterven. Maar als gedeelte van het drama is deze acte nu volkomen onbevredigend geworden, te leeg van handeling, te veel gelijkend op een apotheose nà afloop van het drama. Voor de hoofdpersoon is hier echter eene kostelijke gelegenheid voor zielvol spel, ook, misschien juist het meest indien de stervens-scène bekort en vereenvoudigd wordt, zooals door Duse geschiedde.

Hier in dezen laatsten acte komt ons ten opzichte van Duse voor het eerst het woord »opvatting" op de lippen. Tot nog toe zagen wij slechts Duse, zooals zij is, zoo, als wij haar meenen te kennen, en vonden in haar spel niets dan de uiting van haar eigen zijn; wij voelden, dat hare uitbeelding zóó moest, niet anders dan zóó kon wezen. Als zij Armand terug ziet, staan wij voor het eerst meer objectief tegenover haar kunst en beoordeelen wij en vergelijken hetgeen is met hetgeen had kunnen zijn.

Duse geraakt, als zij Armand terugziet en omhelst, in een toestand van zalige, jubelende verrukking. Snikken en een heldere luide lach wisselen elkaâr af. Haar vreugde is exuberant, maar toch is de ondergrond van haar stemming: ziekte, overspanning, verloren evenwicht. Daargelaten dat deze opvatting de rol van Armand in buitengewone mate verzwaart, daar hij aan zijn vreugde, zijn berouw niet kan uiting geven wegens de beangstigende extase van Marguerite, stelt zij ons ook voor een al te plotselingen overgang van dezen toestand, niet tot den dood zelf — dit zou nog aannemelijk zijn — maar tot het voorgevoelen en rustig zien naderen van het einde.

Voor zoover wij Eleonora Duse uit haar spel leeren kennen, zou zij bij haar weerzien van Armand ook zeer wel meer de voor goed geknakte vrouw, die nu door haar vreugde, de mogelijkheid van uiting harer liefde, weer een sprank van hoop voor de toekomst krijgt, ons kunnen doen zien, de toch altijd ernstig zieke vrouw, die na de eerste schemering van haar nieuw geluk bemerkt, dat de kwaal weer de overhand neemt en deze langverwachte heerlijkheid haar den genadestoot

toebrengt. Ik zoû zelfs meenen, dat zulk eene opvatting nog meer overeenkomt met het talent van deze kunstenares; in elk geval zou de thans niet geheel aannemelijke overgang, dien Duse ons van haar vreugde tot het doods-voorgevoel deed meeleven, ons gemakkelijker gemaakt zijn.

Daarna echter, als zij met Armand op den rand van het bed zit, zien wij weer Duse voor ons, Duse, zooals wij ons haar niet anders denken kunnen, en laat zij ons van haar uiterst sober spel en haar zoo allerminst »theatraal" sterven een laatsten en onvergetelijken indruk meenemen.

Willen wij nu nog pogen eene vergelijking tusschen Sarah Bernhardt en Duse te maken, dan, geloof ik, zou men kunnen zeggen, dat wij in Sarah Bernhardt vinden de volleerde tooneelspeelster, de vrouw, die, niet belemmerd door een diep, intens zieleleven, dat zich niet laat tot zwijgen brengen of op den achtergrond schuiven, met haar kunstenaars-oog het essentiëele in elke rol duidelijk ziet en door haar talent in staat is, dit in haar uitbeelding aan het licht te brengen, gesteund daarbij door een onfeilbaren smaak en eene loffelijke verzorging van détails. Moesten wij echter uit Sarah's spel ons een oordeel vormen, niet over de kunstenares, maar over de vrouw, over haar zieleleven, wij zouden uit verlegenheid de opdracht afwijzen of tot de uitspraak komen — en misschien blijft deze niet zoo ver bezijden de waarheid — dat in Sarah de kunstenares oneindig grooter is dan de vrouw, dat het zielvolle, wat wij in haar kunst missen, ook in haar wezen te vergeefs gezocht zou worden. Het vermogen tot veelzijdige uiting werd verkregen ten koste van diepte.

In Duse vindt zij haar tegenvoeter, of wil men, haar complement, haar aanvulling. Hier geen veelzijdigheid, ja — in dit geval heeft het woord geen afkeurende beteekenis — éénzijdigheid. Het vermogen ons van elke door haar gespeelde rol een aannemelijke creatie te maken, door zooveel als noodig is, haar eigen-ik terug te dringen, en met koel verstand zich in te denken in de psyche, die de auteur aan zijn creatuur heeft willen inblazen, ontbreekt haar. Deze reusachtige leemte in haar kunnen aan te vullen, althans dit te

trachten, door verzorging van détails, door noesten studie-ijver, versmaadt zij. En terecht; hetzij dit voortkomt uit haar liefde voor het eenvoudige, ongekunstelde, natuurlijke, hetzij Duse met juistheid inziet, dat ook aanwending van zulke middelen haar *in dezen* toch de mindere zou doen blijven van anderen, bijvoorbeeld van Sarah Bernhardt. Maar eene rol (bijv. Anna in la Città Morta, door d'Annunzio voor haar geschreven), zelfs een gedeelte van eene rol (als: de door haar reine liefde gelouterde Marguerite Gautier in »la Dame aux Camélias"), die haar hevig ontroert, opent ons een inzicht in haar zieleleven, laat ons het beste zien van wat, niet bij toeval, deze kunstenares eigen is, maar van eene menschenziel kan verwacht worden. En dàn ontstaat die heerlijke harmonie tusschen dit zielvol, natuurlijk spel en de gratie in beweging, standen en kleedij, die haar schoonheidszin haar nimmer uit het oog doet verliezen, terwijl juist daar, waar haar ziel het zwijgen is opgelegd, omdat deze niet gelijk gestemd is met die van de door haar uitgebeelde persoon, de leegte van haar spel te meer gesouligneerd wordt door de verzorging dezer belangrijke bijkomstigheden, waarop alsdan de aandacht te sterk geconcentreerd wordt en de berekening te duidelijk spreekt, zoodat hoe prachtvol hare standen, hoe harmonieus haar bewegen, hoe kunstzinnig hare kleeding ook, deze te zeer den indruk van gewilde effecten maken.

Zouden wij onze indrukken in het kort willen samenvatten, dan kunnen wij zeggen, dat de tooneelspeelkunst voor Sarah Bernhardt doel, voor Eleonora Duse middel is, middel om aan haar zieleleven uiting te geven, om door de ongerepte schoonheid daarvan te geven eene ontroering, die door geen bestudeerd spel, waaraan de ziel vreemd blijft, zou kunnen gewekt worden.

En zoo wordt men gewaar, dat vergelijking tusschen deze beide artisten onmogelijk is, tenzij men zich bij vergelijking tevreden mag stellen met het resultaat, dat geen overeenkomst, doch slechts verschil aanwezig is.

BUITENLANDSCH STAATKUNDIG OVERZICHT

DOOR

CHR. NUIJS.

VII.

»Die Weltgeschichte ist das Weltgericht."
SCHILLER.

Het nieuwe jaar is begonnen.

Met zorgelijke verwachting wordt de toekomst te gemoet gezien. De vraag: »Wat zal het jaar ons brengen?" drukt veler gemoed.

In oude tijden zouden de sterrewichelaars bij den eersten klokslag, die het nieuwe jaar aankondigde, bezorgd den blik naar den hemel hebben gericht, om uit de constellatie der sterren de toekomst te lezen. Wij hebben die eenvoudige vrome gewoonte reeds lang verleerd. Wij zoeken de oplossing van hetgeen op de aarde gebeurt, en gebeuren moet, niet meer aan den hemel; de loop der sterren heeft den magischen invloed op ons aardsche doen en laten verloren.

De horoscoop, dien wij voor het jaar 1906 trekken willen, berust op de wet van oorzaken en gevolgen, en kan slechts worden opgemaakt door de politieke constellatie op de wereldkaart nategaan.

Op aarde wordt over het aardsche beslist.

Schiller's woord: »Die Weltgeschichte ist das Weltgericht" is niet alleen een mooie gedachte, maar een erkende waarheid voor ons geworden.

* * *

Het jaar 1906 zal in de eerste plaats staan in het teeken der conferentie over de Marokkaansche quaestie te Algeciras.

In het kleine Spaansche plaatsje zal beslist worden over het lot van Europa.

En Marokko is daarbij maar voorwendsel. Feitelijk kan het de Europeesche mogendheden betrekkelijk weinig schelen, wie in Marokko de zoo noodige hervormingen invoert. De ondervinding

met de hervormingsplannen in Macedonië opgedaan is niet bemoedigend. Sedert de conferentie van Berlijn in 1878 wordt daar gepeuterd en geknutseld zonder eenig resultaat, en het optreden van Rusland en Oostenrijk met het program van Mürzsteg heeft de zaak ook al niet beter gemaakt. Hervormingen van buiten opgedrongen, zonder de hartelijke medewerking van regeering en volk; hervormingen, die als een soort dwangmaatregelen, als een onvermijdelijke maar onaangename plaag worden beschouwd, kunnen nu eenmaal geen afdoende verbetering brengen.

Na hetgeen daarvan in andere streken gezien werd kan de verwachting voor de hervormingen in Marokko niet hoog gespannen zijn — of zij door een mogendheid, of door een combinatie, of door Europeesche samenwerking worden voorgesteld.

Maar wij zeiden reeds: Marokko is slechts een voorwendsel. Dat blijkt wel bij de lezing van de officieele stukken, gepubliceerd in het Fransche »Geelboek", in het Duitsche »Witboek."

Niet de vraag: hoe het best Marokko te maken tot een staat, waar orde, rust, persoonlijke veiligheid heerschen, waar aan den handel der Europeesche mogendheden geen moeilijkheden in den weg worden gelegd, waar de Europeesche industrie een débouché vindt — wordt daarin behandeld; maar wel de vraag: of Frankrijk aan de Duitsche regeering had behooren kennis te geven van zijn plannen, of met de belangen van Duitschland wel genoeg rekening werd gehouden, en vooral of de Fransche gezant al dan niet gesproken heeft van een »Europeesch mandaat."

Deze quaesties worden van zoo groot gewicht geacht, dat daarvoor de hoofdzaak, de eigenlijke hervorming, geheel wordt voorbijgezien.

Zoo is Marokko, schijnbaar doel, feitelijk middel geworden voor een »Kraftprobe" van de groote Europeesche mogendheden.

En met eenige verbazing vernemen wij, dat voor die zaak in 1905 een Europeesche oorlog heeft gedreigd, waarvan de gevolgen ontzettend hadden kunnen zijn.

Met een paar woorden worde aan de voorgeschiedenis dezer Marokkaansche episode herinnerd.

Op den 8en April 1904 kwam tusschen Engeland en Frankrijk een overeenkomst tot stand tot regeling van alle tusschen die landen bestaande geschillen. In die overeenkomst werd o. m. bepaald, dat Frankrijk de Engelsche bezetting van Egypte zou goedkeuren, en in ruil daarvoor de vrije hand zou krijgen in Marokko. Hiermede werd aan de koloniale partij in Frankrijk een dienst bewezen; want die partij had reeds lang het plan opgevat Marokko, Algiers, Tunis, Senegambie en den Congostaat te vereenigen tot een groot Noordafrikaansch koloniaal bezit, onder Fransche heerschappij. Minister Delcassé, die voor Frankrijk de onderhandelingen geleid had, werkte voor dit plan, en meende dat niemand daartegen bezwaar kon

hebben. Hij had zich bij voorbaat van de goedkeuring van Spanje en Italië verzekerd; in Marokko zou hij niet op tegenstand stuiten, dacht hij.

Maar hij had buiten den Duitschen keizer gerekend. Optredend voor Duitschlands handelsbelangen in Marokko, verklaarde de keizer dat geen wijzigingen in den toestand van dat rijk kunnen worden gebracht, dan met goedvinden van alle mogendheden die de Conventie van Madrid van 1880 hebben aangegaan, en dan nog slechts onder voorbehoud, dat de onafhankelijkheid van den Sultan en de integriteit van Marokko niet aangetast worden en de vrije handel van alle Europeesche mogendheden gehandhaafd zou blijven.

Die verklaring werd bevestigd, onderstreept door het bezoek van den keizer aan Tanger, en door de toespraak daar gehouden.

Hierin ligt nu het zwaartepunt van de verwikkelingen, die sedert dien tijd de kanselarijen in Europa hebben bezig gehouden.

Het zoo buitengewone optreden van Duitschland in een zoo betrekkelijk luttele zaak moest den indruk maken, dat er meer achter stak. Het wekte wantrouwen, en dat wantrouwen werd sterker, door alles wat de Duitsche regeering in het verdere verloop der quaestie ondernam. Trouwens dat wantrouwen was wederzijdsch.

Om dat te verklaren is het noodig de politieke constellatie van het oogenblik in Europa na te gaan.

Vijftien jaren lang heeft de Europeesche staatkunde zich vertrouwd kunnen maken met de gedachte, dat de vrede gewaarborgd was door de beide Europeesche verbonden. En nu komt zij plotseling tot het besef, dat de macht van beide allianties gebroken is.

De toenadering tusschen Frankrijk en Italië, de verhouding die steeds vriendschappelijker werd, was aanvankelijk door Duitschland met welwillend oog gadegeslagen. In Januari 1902 had de rijkskanselier nog in den rijksdag verzekerd, dat er geen reden voor ongerustheid was, omdat Italië met Frankrijk een overeenkomst had aangegaan: »In einer glücklichen Ehe muss der Gatte auch nicht gleich einen roten Kopf kriegen, wenn seine Frau einmal mit einem anderen eine unschuldige Extratour tanzt. Die Hauptsache ist, dass sie ihm nicht durchgeht, und sie wird ihm nicht durchgehen, wenn sie es bei ihm am besten hat," zeide Bülow op zijn ietwat drastische manier 1).

Wat Bülow in 1902 niet verwachtte, is in 1905 gebeurd.

Italië was »ihm durchgegangen". Dit blijkt duidelijk uit hetgeen Italiaansche bladen thans zeggen: »dat een geschil over de Marokko-quaestie geen »casus foederis" is...."

In Oostenrijk-Hongarije zijn de binnenlandsche toestanden sedert

1) Graf Bülows Reden. I. 243.

eenige jaren niet zoo, dat een krachtdadig optreden als bondgenoot te verwachten kan zijn.

Het Drievoudig Verbond, het groote Midden-Europeesche vredesverbond, is zoodanig verzwakt, dat Duitschland feitelijk geïsoleerd staat.

Het Tweevoudig Verbond tusschen Rusland en Frankrijk heeft eveneens geleden. Na den ongelukkigen Japanschen oorlog, en de revolutionnaire onlusten in Rusland is van dit land voor lange jaren geen krachtige staatkunde te wachten. Het moet eerst zijn regeeringsstelsel, zijn leger en zijn vloot reorganiseeren....

Frankrijk had zich echter herverzekerd. Duidelijk teekent zich tegen den politieken horizon een nieuwe groepeering af, die der Europeesche westelijke mogendheden: Engeland, Frankrijk, Italië.

Tegenover Duitschland in zijn isolement was die groepeering een bedreiging. Dat gevoelde Duitschland; wantrouwen tegen de bedoeling van het nieuwe verbond werd de leidende staatkundige gedachte... Daartoe werd ook aanleiding gegeven door de zonderlinge houding van minister Delcassé, en niet minder door de kwalijk verholen vijandige stemming in Engeland. De regeering te Berlijn wilde den slag niet alleen pareeren, doch dien zoo mogelijk voorkomen. Zij zag daartoe slechts een middel: een hoog spel spelen.

Het Marokkaansche geval gaf er aanleiding toe. En daarom werd dit opgeblazen tot een politieke gebeurtenis van den eersten rang, en ging de keizer zelf naar Tanger, om daar de geheele wereld te vertellen, dat hij geen schending van de onafhankelijkheid van den Sultan of van de integriteit van Marokko dulden zou.

Het was de uitdaging, die den strijd wellicht voorkomen heeft, omdat de partijen niet gereed waren.

Sedert is er onderhandeld, tusschen Frankrijk en Duitschland. Frankrijk toonde zich bereid de fouten gemaakt door minister Delcassé — wiens politiek door senator Clemenceau genoemd werd »een aaneenschakeling van fouten" — goed te maken. De minister-president Rouvier nam zelf de zaak ter hand en noopte Delcassé, ontslag te vragen. Het heengaan van dezen minister moest in Duitschland een goeden indruk maken, evenals de duidelijke en bondige verklaringen van de Fransche regeering.

Over de gevoerde onderhandelingen geven het Geelboek en het Witboek de inlichtingen, die voor een goed begrip der zaak noodig zijn. Doch nu is de algemeene indruk deze: dat het wantrouwen, in Duitschland eenmaal gewekt, ook na het aftreden van Delcassé niet geweken is.

Tegenover de besliste verklaringen van de Fransche regeering en van haar gezant te Tanger, plaatst de Duitsche regeering de mededeelingen van den Sultan aan haar consul. Eenig bewijs van de juistheid dier mededeelingen wordt niet geleverd. En terecht ver-

baast men zich in Frankrijk over de lichtgeloovigheid van graaf Tattenbach, die zich laat meeslepen »par les protestations d'un souverain oriental à l'esprit inventif, ou les assurances de vizirs pour qui le mensonge est une carrière".

Wanneer het nu maar bij die verbazing blijft; wanneer nu maar niet een zoo luttele quaestie, die toch feitelijk is afgedaan, de oorzaak wordt van voortdurend wantrouwen.

* * *

Terwijl we dit schrijven is de conferentie te Algeciras bijeengekomen. Veel zal voor de toekomst afhangen van hetgeen daar wordt besproken, van de instructies die de gevolmachtigden van hunne regeeringen hebben meegekregen, van den geest die deze regeeringen bezielde.

Het meerendeel der quaesties is met eenigen goeden wil gemakkelijk op te lossen. Het protocol van Parijs, den 28en September 1905 opgemaakt tusschen Rouvier en prins Radolin, geeft de punten van behandeling duidelijk aan:

het vaststellen van bepalingen tot verzekering van handelsvrijheid voor alle mogendheden;

het regelen van het toezicht op den invoer van wapenen en den smokkelhandel daarin;

het hervormen der financiën, voornamelijk door de vestiging van een staatsbank, de verbetering van de belastingheffing en het scheppen van nieuwe bronnen van inkomsten;

en het reorganiseeren der politie.

Alleen het laatste punt kan tot moeilijkheden aanleiding geven.

De Marokkanen zijn van ouds bekend als brutale roovers, zoo ter zee als te land. Herhaaldelijk wordt in de geschiedenis melding gemaakt van de »Barbary Corsairs" waartoe ook de Marokkanen behoorden. In 1564 liet Philips II Tetuan belegeren en verwoesten; Ceuta is van 1570 in bezit van Spanje geweest; Tanger was geruimen tijd in Portugeesch en later in Engelsch bezit, en Spanje had op verschillende plaatsen versterkingen aangelegd ter beteugeling der rooverij. Salé was een bekend roofnest; in 1788 vormden de roovers van Salé een soort onafhankelijke republiek, die den Keizer van Marokko een schatting betaalde in geld en slaven. 1)

De slavenhandel, vooral de handel in geroofde Christen-slaven, maakte herhaaldelijk, nog in het begin der 19e eeuw, de bemoeiing van de Europeesche mogendheden noodzakelijk.

Toen Algiers door de Franschen was onderworpen en tot een

---

1) Stanley Lane-Poole: »The Barbary Corsairs", pag. 188—191.

Fransche kolonie gemaakt, hadden zij onophoudelijk moeilijkheden met de Marokkaansche rooverbenden, die de Algerijnsche grensdistricten onveilig maakten. De klachten hierover gaven aanleiding tot het sluiten van het verdrag van Lalla Marnia (1845) tusschen Frankrijk en Marokko. Bij dit verdrag werd de politiedienst aan de Algerijnsche grenzen van Marokko geregeld, en verkreeg Frankrijk »le droit de suite", het recht Marokkaansche roovers, die op Algerijnsch gebied geroofd hadden te achtervolgen, ook op Marokkaansch grondgebied, en te straffen.

De Duitsche regeering is bereid deze regeling te erkennen. Maar zij wil den politiedienst in de overige deelen van Marokko niet aan Frankrijk opdragen, vreezende dit land daardoor te veel macht in Marokko te geven. Zij heeft andere plannen, en schijnt voornemens aan de conferentie voor te stellen in het Marokkaansche gebied het sectoren-stelsel in te voeren, dat ook op Kreta en in Macedonië werd beproefd.

Elk der groote mogendheden zou dan een sector krijgen om te bewaken, en voor de toepassing der besluiten van de conferentie te zorgen. De Fransche sector zou vallen in het gedeelte aan de Algerijnsche grens, de Duitsche zou ongetwijfeld aan de kust van den Atlantischen Oceaan gelegen zijn, en de havenplaats Mogador bevatten. Deze regeling kunnen echter Frankrijk en Engeland onmogelijk aanvaarden. Zij vreezen, dat de Duitsche regeering in haar sector niet alleen door de organisatie der politie, maar ook door het oprichten van scholen en zendingstations en met andere middelen van germanisatie een duurzame vestiging zou voorbereiden (senator Clemenceau over de »Question Marocaine"). Bovendien zou het sectorenstelsel feitelijk het begin worden van de verdeeling van Marokko, en dus in tegenspraak zijn met het beginsel, door den keizer te Tanger verkondigd: integriteit van Marokko, onafhankelijkheid van den Sultan.

Het is daarom te verwachten, dat de gedelegeerden der mogendheden een regeling zullen trachten te vinden, die Marokko betere binnenlandsche toestanden geeft, den handel beschermt en de financiën in orde houdt, zonder dat eenig rijk een te groot overwicht verkrijgt.

Maar daarvoor is samenwerking, vertrouwen en goede wil noodig. En het bestaan daarvan is nog altoos niet voldoende gebleken.

* * *

Een geruststellend verschijnsel, dat allicht tot verbetering der politieke verhoudingen kan bijdragen, is het aftreden van het ministerie-Balfour in Engeland, en het aanvaarden der regeering door Sir Henry Campbell-Bannerman.

Zonder leedwezen ziet men het Unionistische kabinet heengaan. Tien jaren geleden, bij den val van het ministerie-Rosebery, kwam het aan de regeering, met de grootste parlementaire meerderheid die sedert onheugelijke tijden in de Engelsche historie is voorgekomen. In het kabinet-Salisbury trad toen Engelands kwade geest, Chamberlain, als minister op; en met hem begon de periode van samenspanning der Transvaalsche mijnkoningen tegen het bestuur van Paul Kruger, die op 30 December 1895 aanleiding gaf tot den beruchten »Jameson-raid," en enkel jaren later voerde tot den oorlog, die met de vernietiging der beide Afrikaander-republieken eindigde.

Een der gebeurtenissen uit die geschiedenis geeft de verklaring voor veel van hetgeen later geschiedde. Het was het telegram van keizer Wilhelm aan president Kruger, na den slag bij Doornkop. Nog ligt de woede van Engeland over die keizerlijke betooging in ieders geheugen. En wie haar ook mocht vergeten — Chamberlain nooit. Een groot deel van zijn voortdurenden haat tegen Duitschland kan op rekening van dat telegram worden geschreven.

Nauwelijks was de oorlog in Zuid-Afrika geëindigd, of Chamberlain begon een campagne tegen Duitschland.

In de ontwikkeling van Duitschland als handels- en maritieme mogendheid zag Engeland een gevaar voor zijn wereldheerschappij. »Zonder Engelands toestemming mag geen kanon op den oceaan worden afgeschoten" heeft Sir William Pitt, Engelands grootste staatsman, eens gezegd. En nu zag het trotsche Britanje, de beheerscheres der zeeën, hoe de Duitsche landrotten ook een oorlogsvloot gingen bouwen, en den oceaan daarmede bevaren....

Handig wist Chamberlain hiervan gebruik te maken, om den haat tegen Duitschland aan te wakkeren. Elke kleine quaestie werd breed uitgemeten; de tarievengeschillen tusschen Duitschland en Canada, de handelsquaesties in Australië, werden opgeblazen tot belangrijke zaken, en moesten dienen als bewijs, dat Duitschland poogde Engeland te verdringen van de wereldmarkt. De vooruitgang van handel en industrie in Duitschland lieten den Engelschen minister geen rust; en eindelijk meende hij dat er een universeel middel moest gevonden worden, om het »made in Germany" — eens door Engeland uitgedacht om het minderwaardige van de Duitsche producten te doen uitkomen, maar langzamerhand een eeretitel en een reclame geworden — voor goed te bannen uit Engeland.

Dat universeele middel kon geen ander zijn dan het slaafsch navolgen van de protectionistische theoriën, die de agrarische jonkerpartij in Duitschland had weten door te drijven, maar die voor Engeland's handel noodlottig zouden geworden zijn.

Engeland moest Duitschland bestrijden met tarieven.

* * *

In de sage van den Argonautentocht naar Colchis, om het gouden vlies te halen, wordt verhaald: dat koning Aetes aan Jason opdroeg met de vuurspuwende stieren een land om te ploegen en daarop drakentanden te zaaien. Uit die drakentanden kwamen geharnaste strijders te voorschijn; en slechts door den steen, dien Medea hem had gegeven, tusschen deze strijders te werpen, kon Jason beletten dat zij hem te lijf gingen. In onderlingen strijd bevochten zij elkander.

Dezelfde uitwerking als deze steen van Medea in de sage, had de steen der wijzen, dien Chamberlain wierp in de rijen der Unionisten. De partij der grootste meerderheid spatte uiteen, ging te niet in den onderlingen strijd over de protectie. Al dadelijk kwam er scheuring in het kabinet; Chamberlain en eenige andere ministers konden zich niet langer vereenigen met de halfheid van den premier, Arthur Balfour, die trouw aan zijn lijfspreuk, de kool en de geit wilde sparen, en zich wel voor beschermende rechten, maar ook voor vrijhandel verklaarde. Buiten het ministerie staande was Chamberlain vrijer om zijn veldtocht voor protectie, die steeds meer een veldtocht tegen Duitschland bleek, voort te zetten.

Maar het Engelsche volk liet zich niet van de wijs brengen; de beginselen, die het in de dagen van Cobdens »Anti-Cornlaw-league" had aanvaard, en die sedert meer dan 60 jaren den grondslag van de Engelsche handelspolitiek hadden uitgemaakt, bleef het handhaven. Zoo ontstond de eigenaardige strijd van een volk tegen een regeering die niet wilde heengaan; een strijd waarin de veldslagen geleverd werden bij de stembus. Elke aanvullings-verkiezing werd een nederlaag voor het ministerie-Balfour. Toen het nu bleek, dat er ernstige verschillen van meening ontstonden tusschen de leden van het kabinet, en dat de jaarlijksche partijvergadering der Unionistische partij zich met overgroote meerderheid voor het program van Chamberlain verklaarde — achtte Balfour het oogenblik gekomen, om den koning het ontslag van het ministerie aan te bieden. Tegen de gewoonte geschiedde dit op een tijdstip, dat het parlement niet bijeen was, en zonder dat een parlementaire nederlaag er de directe aanleiding toe gaf.

De koning droeg den leider der liberale partij in het Lagerhuis, Sir Henry Campbell-Bannerman, de vorming van een nieuw ministerie op; het parlement van 1900 werd ontbonden en de algemeene verkiezing uitgeschreven.

Deze verkiezingen hebben de Unionistische partij volkomen uiteen geslagen, en daardoor de protectie-denkbeelden voor langen tijd op den achtergrond geschoven.

Ook hier bleek »die Weltgeschichte das Weltgericht" te zijn.

Wat in Engeland gebeurde, was het uitvoeren van een vonnis over de Unionistische partij en haar leiders, het gevolg van het wanbestuur in het rijk gedurende de laatste tien jaren. Nooit, zoo

zegt Stead, had een regeerings-partij in Engeland zulk een ongeevenaarde gelegenheid om groote en goede dingen tot stand te brengen; zij heeft die gelegenheid verzuimd en òf heelemaal niets, òf kwaad op reusachtige schaal gedaan. Het is geen strijd meer voor of tegen Home Rule, voor of tegen protectie, het is een onmiskenbaar blijk van ontevredenheid, verachting en verontwaardiging van het volk tegen een regeering, die haar plicht niet deed.

* * *

Toen Sir Henry het bewind aanvaardde vond hij de betrekkingen met Duitschland zeer gespannen. De voortdurende ophitsingen van Chamberlain, de wijzigingen in 1905 door het ministerie van marine in de dislocatie der vloot gebracht, de onbekookte redevoering van een Civil Lord of the Admiralty, Arthur Lee, die gedreigd had met een plotselinge overvalling der Duitsche kust zelfs zonder voorafgaande oorlogsverklaring, en niet het minst de verzekering dat Engeland aan Frankrijk daadwerkelijken steun had beloofd zoo dit land over de Marokkaansche quaestie in oorlog met Duitschland geraakte, hadden de gemoederen aan beide zijden van het kanaal opgewonden; het opzettelijk vermijden van een ontmoeting met den Duitschen keizer door koning Edward, toen deze zich naar Marienbad begaf, en de troonrede bij de opening van den Duitschen rijksdag, waarin de keizer een nadrukkelijk onderscheid maakte tusschen »vriendschappelijke" en »correcte" betrekkingen hadden olie in het vuur geworpen. In vele Duitsche publicaties werd een oorlog met Engeland — en Frankrijk — niet alleen als mogelijk, maar zelfs als waarschijnlijk voorgesteld. Een fantastisch verhaal van dien oorlog werd, onder den titel »1906, Der Zusammenbruch der alten Welt" uitgegeven 1), en maakte in Duitschland grooten opgang. Het was alsof de botsing onvermijdelijk werd geacht.

Het eerste werk van Sir Henry Campbell-Bannerman was het afleggen eener verklaring van vredelievende gezindheid der liberale regeering. Spoedig volgden pogingen in vele kringen om de bestaande geschillen uit den weg te ruimen. En al verklaarde minister Von Rheinbaben in het Pruisische huis van afgevaardigden dat de »politieke horizon niet geheel onbewolkt is", — de vrees voor een botsing is sedert het optreden van het nieuwe kabinet in Engeland wel veel verminderd.

* * *

Er is nog een factor, die van groot gewicht zijn kan op de ontwikkeling der gebeurtenissen in de eerstvolgende maanden. Dat is de benoeming van een nieuwen president der Fransche republiek.

1) Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theod. Weicher; sedert verscheen een Hollandsche bewerking bij de firma H. Honig te Utrecht.

President Loubet, in 1899 aan de regeering gekomen na den plotselingen dood van Félix Faure, heeft zijn voornemen te kennen gegeven zich niet herkiesbaar te stellen. Dit besluit is genomen in denzelfden gedachtengang, die zijn geheele bestuur heeft gekenmerkt. Hij kwam, toen hij geroepen werd in een moeilijken tijd, met het volle bewustzijn, dat hij een plicht te vervullen had.

Hij gaat, nu die taak is verricht, in het bewustzijn, dat de Republikeinsche instellingen het best gediend zijn, zoo er geen continuïteit bestaat in het presidentschap.

Toen in Februari 1899 Loubet tot het bewind geroepen werd, was de toestand in Frankrijk, tengevolge van de beroering die de Dreyfuszaak gewekt had, zeer gespannen. Scherp stonden voor- en tegenstanders der herziening van het vonnis, tegen den onschuldige gewezen, tegenover elkander. In Loubet zagen de nationalisten een »Dreyfusard", en zij toonden hem hun verachting op de meest laakbare wijze. Aan persoonlijke beleedigingen van het hoofd van den staat ontbrak het niet; en een der ergerlijkste was zeker wel de poging van een aristocratisch sportsman om den president, toen deze de wedrennen van Auteuil bijwoonde, met een stok te slaan.

Met bewonderenswaardige kalmte, met geduld en zachtmoedigheid, heeft president Loubet zeven lange jaren gewerkt, om de gemoederen te doen bedaren, om het prestige van regeering en presidentschap te herstellen.

Daarin is hij volkomen geslaagd. Algemeen wordt zijn heengaan betreurd; wilde hij opnieuw een mandaat aanvaarden, dan zou ongetwijfeld de groote meerderheid van de Nationale vergadering hem herkozen hebben.

Hij wilde heengaan, en het congres, dat op 17 Januari te Versailles bijeenkwam, moest uit de hooge dignitarissen van de Republiek een nieuwen president kiezen.

De Nationale vergadering te Versailles benoemde met 449 van de 820 uitgebrachte stemmen den president van den senaat, Armand Fallières, tot hoofd van den staat voor het tijdvak 1906—1913.

Die keuze kan in het algemeen een goede worden genoemd. Zij is een waarborg voor de voortzetting van de kalme en waardige politiek van Emile Loubet, een bewijs dat de meerderheid van de volksvertegenwoordiging een gematigd republikein, met een vlekkeloos verleden en wiens goedhartigheid nog meer wordt geprezen dan zijn bekwaamheid, liever aan het bewind ziet dan de zeer bekwame, maar tevens zeer eerzuchtige president der kamer, Paul Doumer.

Het algemeene oordeel over Fallières luidt zeer gunstig; en nu moge er een grond van waarheid zijn in het bijbelwoord: »Wee u, zoo alle menschen goed van u spreken" — het oordeel over Doumer is van dien aard, dat er bij menigeen een geheime vrees ontstaan is

tegen zijn verkiezing. Vooral de verklaringen van Pelletan, Lagasse, en andere radicalen, dat de verkiezing van Doumer »de kansen van den vrede snel en zichtbaar zou doen verminderen, wijl alles te verwachten en alles te vreezen is van een man, die voor niets terugdeinst waar het geldt zijn eerzucht te bevredigen" — schijnen diepen indruk te hebben gemaakt.

Fallières is een man van 64 jaar; dertig jaren heeft hij in de politieke arena doorgebracht. Hij was lid der kamer, onder-secretaris van binnenlandsche zaken, achtmaal minister waarvan eens president van den ministerraad, senator en de laatste jaren president van den senaat; en wanneer onder al die betrekkingen, in het schijnsel der zon, zijn vijanden zelfs van hem moeten getuigen: Fallières is een eerlijk man, een goed republikein, op wiens politieke en particuliere leven niets te zeggen is, — dan moet deze welbespraakte zoon van het zonnige zuiden, met zijn zilverwitten patriarchenkop een man met een vast karakter en een onverwoestbare integriteit zijn.

Zulk een man heeft Frankrijk noodig, nu het zich vastbesloten toont den vrede te handhaven, zoolang het niet in zijn eer wordt aangetast.

Doumer daarentegen is geen vriend van den vrede tot elken prijs. Hij wil Frankrijk »de plaats doen innemen, waarop het door zijn overlevering, zijn geschiedenis, zijn prestige als groote mogendheid recht heeft. Daarvoor heeft het een krachtig, gedisciplineerd leger en een groote marine noodig; daarvoor moet het niet schromen, als het zich verongelijkt gevoelt, zijn tegenstander vast in 't aangezicht te staren, de hand aan den degen....

»Ik ben geen voorstander eener politiek van buigen en goedvinden; wij kunnen ons niet de rol van trawant laten opleggen. Wij willen trotsch zijn en ons zelf, en als 't noodig is, ook wel een beetje brutaal".

Zoo sprak Doumer, even voor de verkiezing, in een interview. En deze opvatting, de zelfbewuste maar tevens krijgszuchtige vaderlandsliefde die Deschanel, Delcassé en Doumer gemeen hebben, vindt in Frankrijk geen bijval. De verkiezing van Fallières toonde, dat het Fransche volk thans den strijd wil vermijden.

En met die volksstemming zal de regeering zeker rekening weten te houden, bij de beslissing over de resultaten der Marokko-conferentie.

* * *

Rusland heeft in de twee maanden, die sedert het schrijven van het vorige overzicht voorbijgingen, alle rampen van de revolutie, van den gewapenden opstand, van den burgeroorlog leeren kennen.

De nadeelen van een te langdurige heerschappij van willekeur en geweld en vooral van een despotisme, dat elke ontwikkeling zorgvuldig had tegengegaan, toonden zich in het verloop der revolutionnaire

beweging. Het staatsgezag viel uiteen, doch niemand bleek in staat krachtig op te treden om een beteren toestand in te voeren; iedereen was ontevreden met de bureaucratische heerschappij, maar de noodige samenwerking ontbrak, om een georganiseerde beweging tegen haar te ondernemen. Het gevolg daarvan was een bloedige chaos. In Kaukasië heerschte een anarchie, die nog niet onderdrukt is; in de Oostzee-provincies stonden de Esth- en Lijflanders op tegen de Russische heerschappij en tegen de Duitsche grondeigenaars en verwoestten alles wat hun onder de handen kwam; in Polen brak de eene opstand na de andere uit; in Moskou kwam het tot een gewapend verzet tegen de troepen, dat dagen lang aanhield....

Maar de leiding ontbrak. De intellectueelen, de gematigde constitutioneele groepen, die weigerden de regeering te steunen omdat zij Witte en zijn kabinet niet vertrouwden, werden op hun beurt weer gewantrouwd door de volksmassa. Deze schroomde niet haar leven ten offer te brengen in een strijd, die zonder verstandige leiding van den aanvang af tot een débacle moest voeren.

Voor het oogenblik heeft de regeering, gebruik makende van de gelegenheid die het feitelijk verzet haar bood, de overhand behouden. De troepen bleven haar trouw, en daardoor kon zij de gewapende revolutie bestrijden.

Maar daarmede heeft zij slechts een schijnbaar voordeel behaald. Indien zij ernst maakte met haar hervormingsplannen was thans de gelegenheid gunstig, om de gematigde groepen tot samenwerking te brengen, en zoo een constitutioneel bewind in te voeren. In plaats hiervan begint zij de concessies, die in de oekase van 30 October zijn gegeven, te beknibbelen. Officiëel werd verklaard: dat de bijeenroeping van de doema zal plaats hebben, zoodra de omstandigheden het toelaten, maar dat die doema geen constitueerende vergadering wezen kan, omdat in de bedoelde oekase het autocratisch beginsel onverminderd gehandhaafd wordt en dat het niet in de bedoeling van den tsaar ligt een grondwet te geven.

Deze publicatie moet het gevolg hebben, dat de constitutioneele groepen naar een nieuwe gelegenheid zullen uitzien, om den strijd met de regeering te aanvaarden. Wellicht zal daarvoor de samenkomst der doema worden afgewacht. Maar wat wij van de kiesrechtregeling voor die volksvertegenwoordiging hebben vernomen, geeft niet veel verwachting van haar werkzaamheid.

De kieswet, die op 24 December werd uitgevaardigd, is zoo samengesteld, zoo ingewikkeld, dat het uiterst moeilijk is zich een denkbeeld te vormen van de werking dier wet; de bedoeling ervan is, om de doema te maken tot een vertegenwoordiging van de maatschappelijke klassen, maar aan die bedoeling wordt slechts zeer onvoldoende door de wijze van samenstelling beantwoord.

De wet bepaalt, dat de verkiezingen zullen geschieden door comi-

taten, die weder door de kiezersgroepen gekozen worden. Er zullen zijn vier comitaten in elk gouvernement: die der boeren, der werklieden, der grondbezitters en der stadsbewoners. De kiezers, door de boeren te benoemen, worden weder niet rechtstreeks gekozen, maar door gevolmachtigden, die worden aangewezen door de wolostvergaderingen.

De kiezers van de werklieden worden fabrieksgewijze door dezen benoemd; elke fabriek die meer dan 50 werklieden heeft wijst een kiezer aan, en zoo er meer dan duizend werklieden zijn een kiezer op elke duizend.

De grondbezitters in elk gouvernement kiezen hunne gevolmachtigden; de stadsbewoners, voor zoover zij het kiesrecht hebben, eveneens.

De vereischten om kiezer te worden zijn eveneens zeer samengesteld, zoodat slechts een betrekkelijk gering aantal personen het kiesrecht zullen krijgen.

De comitaten moeten nu samenkomen in de hoofdplaats van het gouvernement en daar hun stemmen uitbrengen voor de vertegenwoordigers ter doema. Deze kunnen, evenals de kiezers, slechts benoemd worden uit de personen die stemgerechtigd zijn, en tot hetzelfde district behooren.

Door deze wijze van verkiezing is elke band tusschen kiezers en gekozenen verbroken. De werklieden, die niet in fabrieken arbeiden, de ambachtslieden en kleine industrieelen zijn geheel en al van het kiesrecht uitgesloten.

De eenige verdienste van het ontwerp is, dat het bestaat. Er zal een doema komen, en hoe die ook moge zijn samengesteld, zij zal de wenschen en nooden van het volk uitspreken, ondanks alle verzet, ondanks alle beperking.

De geschiedenis van de Nationale vergadering in Frankrijk zal ook hier weer ten voorbeeld kunnen strekken. En de vrees, dat de doema niet op de hoogte staan zal van den wensch naar hervorming van het Russische volk, dat zij te conservatief of zelfs te reactionair wezen zal, is na de jongste Zemstvo-congressen vrijwel denkbeeldig. Die congressen toch, samengesteld op de onvolkomenste en toevalligste wijze, door elementen die daarvoor niet geroepen waren, toonden een hervormingsijver en een radicale opvatting, die slechts in krachtige daden moesten worden omgezet, om vruchtdragend te worden voor Rusland. Wanneer de doema niet geheel en al door en uit bureaucraten wordt samengesteld, wanneer zij slechts eenigszins bezield is met de denkbeelden van deze Zemstvo-congressen, dan zal zij de wijkplaats van de hervormingen moeten worden.

Dit is niet de bedoeling der regeering. Het liefst zou zij de doema nu ook maar achterwege willen laten. Maar ondanks haar bedoelingen moet zij toch vooruit; er is geen kans meer op een voortdurende

reactie. Wellicht kan de bureaucratie haar verloren invloed tijdelijk en gedeeltelijk herstellen; tijdelijk kan de autocratie zich dan verheugen in haar »onbeperkte heerschappij," doch elke poging om iets terug te nemen van hetgeen eenmaal is toegestaan zal alle groepen der bevolking dichter aaneen sluiten, de organisatie verbeteren, en de revolutie maken van een chaos, waarin »nur rohe Kräfte sinnlos walten" tot een georganiseerden opstand tegen een gezag, dat niet in staat was eerlijk en trouw te volbrengen, wat het zich in een moeilijk oogenblik voorstelde.

Wellicht is deze vrees overbodig; wellicht is de werkeloosheid van de regeering, maandenlang, toen zij gelegenheid had om haar ernst en haar goeden wil te toonen, slechts aan onmacht toe te schrijven, niet aan onwil. Is dat het geval, dan heeft zij de gelegenheid nu het straatoproer grootendeels onderdrukt is, om de fouten van het verledene goed te maken en zich de plaats waardig te toonen, die zij behoort in te nemen niet door macht, maar door recht; niet door geweld, maar door de liefde en de vereering van een vrij volk.

Want ook voor de regeering van Rusland zal de waarheid blijken van Schiller's woord: »Die Weltgeschichte ist das Weltgericht".

Nieuwe uitgaven van H. J. W. BECHT, 1905:

De Voorbijganger DOOR **Maurits Wagenvoort.** Prijs in 2 dln. ingen. *f* **5.50.** 2 dln. geb. *f* **6.50.**	**Het Bosch en de Zee** Naar het Zweedsch van GUSTAF AF GEYERSTAM, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**
Levensgeheimen Naar het Zweedsch van SELMA LAGERLÖF, DOOR MARGARETHA MEIJBOOM. Prijs ingen. *f* **1.50.** Geb. *f* **1.90.**	**ELSA** Naar het Zweedsch van SELMA LAGERLÖF, DOOR MARGARETHA MEIJBOOM. Prijs ingen. *f* **1.50.** Geb. *f* **1.90.**
Schetsen van SAMUEL FALKLAND. **Tweede goedkoope druk der Bundels I, II, III en IV.** Prijs ingen. *f* **1.25.** Geb. *f* **1.50.**	***SCHETSEN*** VAN SAMUEL FALKLAND (HERM. HEIJERMANS Jr.) *Negende Bundel.* Prijs ingen. *f* **2.25.** Geb. *f* **2.90.**
KARIN'S DROOM Naar het Zweedsch VAN GUSTAF AF GEYERSTAM, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**	**HONGER** Naar het Noorsch van KNUT HAMSUN, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**
Aan den Weg Naar het Deensch van HERMAN BANG, DOOR R. CROUS. Prijs ingen. *f* **2.50.** Geb. *f* **2.90.**	**Saïd ben Ali** Naar het Zweedsch van SOPHIE ELKAN, DOOR A. H. THIEME. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**

WARHOLD

Verhaal

DOOR

ADRIAAN VAN OORDT.

(Vervolg van blz. 135, afl. 2).

VI.

De hut van den pater verlatend, kwam Warhold op de heide, waar het licht van de kimmen gevloden was en waar de heidevloer zich bruinzwart tot ontvangst van den nacht bereidde.

Verlangend zag hij op naar den groenblauwen hemel, opdat deze allen schijn aan de aarde zou dooven, en hij zelf zich vrijer bewegen kon, steeds sneller naar het doel, om den aartsdiaken te spreken.

De heide vereffende zich in een vaagzwarte vlakte, waarboven aan den hemel sterren tintelden en over een woud de maan in een zwakken luister van goudnevel hoornde.

't Was hem, alsof alles van hem wegzonk, alsof alles zich van hem verwijderde. Somtijds, als zijn voet weggleed in een kuil, dacht hij, dat de aarde verzonk en angstig de handen strekkend, werkte hij zich weer op en liep haastig verder, zoo haastig, dat hij niet denken kon aan zijn toestand.

Bij Apeldoorn trad hij duistere wouden in, waar de loovers als een reusachtig dierenvacht zich boven hem bewogen en dikwijls tastten zijn handen naar het licht en zochten zijn blikken steun bij een straal der maan, die boven aan de twijgen was als een schip in nood.

En Apeldoorn vermijdend kwam hij weer op een vlakte, waar zandbergen als brokken heuvels stonden, hier en daar afdalend tot groote vlakten als metalen spiegels. De maan verzonk en een koele wind kwam over de vlakte.

Warhold, wiens beenen stug geworden waren onder den loop, repte zich toch ijverig bij de gedachte, om in Nijebeeck aan den IJsel den aartsdiaken te spreken.

De plaats van zijn ongeluk ver achter zich, ging hij thans het huis naderen, waar hij, zich al niet vrij pleitend, toch raad en meewarigen troost zou vinden.

En den dauw aanbrengenden wind indrinkende, haastte hij zich, hij een dwerggestalte op den weg, die een uitweg tusschen hooge bergen geleek; en dan weer als verdrongen tusschen de heidestruiken, liep hij over groote vlakten, waar geen beweeg rondom hem was en hij gaandeweg tot zich zelve inkeerde.

In zijn bewustzijn kwam een vergezicht zijner kinderjaren, en onderwijl een herinnering aan zijn leven in de laatste tijden, zijn stille gelatenheid aan het huis des wevers, zijn zachtmoedige neerstigheid in den omgang met Ursula, zijn vernageling aan de droefheid na het droomgezicht in de kerk, zijn gistende hartstocht, om zich in een groote dadenwereld te begeven en daarbij de ademlooze hang aan Jannes leven, toen hij als een zinnelooze tusschen donkere krijptenzuilen zijn schaamtegevoel en zijn trots, om als een heer te handelen, verloren had.

Als een vracht op de schouders tilde hij zijn schande voort, toen hij bij de blozende nadering van den dag, den witzilveren en luchtig rooden morgen, een laan van zwaarschonkige boomen betrad, en aan het einde daarvan stil staande voor een schrale hamei, waarachter het huis Nijebeeck opdoemde, riep om den wachter.

Hij noemde zijn naam en vroeg, om binnengelaten te worden. Hij wenschte den ridder te spreken.

Weldra ontsloot men de hamei; en hij trad over de brug, door de witte poortdeur, waar de kalk wegrafelde en bij blutsen open blufte, en de trap bestegen, kwam hij in de

zaal, een reinwitte zaal, de bogen uit de drachtige zuilen zacht stevenende door den schemer.

In het midden stond ridder Hagard van Nijebeeck, een sterke gestalte in zwartzijden hozen, die gespannen om zijn leden sloten, en daarover gevoegde de donkerblauwe bliaut zich in plooien.

Warhold naderde hem, verkondigend zijn naam en het doel, waarvoor hij gekomen was. En de ridder, den langen blauwzwarten kruisvaardersbaard als tot een wijding over de borst, zag hem een wijle bedachtzaam aan en zei toen, dat de aartsdiaken sedert veertien nachten naar Cleve gereisd was, maar dat de gast zich als een huisgenoot moest gedragen; en hij nam Warhold den bedauwden mantel af en wees hem een zetel.

Naar elkander gekeerd zaten ze voor de schouw, Warhold verhalend van de ramp, die Staveren en misschien heel de Veluwe getroffen had, waarop Hagard als bij een noodgeroep zich schichtig oprichtte en dan den baard als een wolk over de borst, ernstig Warholds woorden na ging, de oogen als zwarte gaten diep onder het uitspringende voorhoofd en de fijnsteile neusvleugels trillende aan zijn gebruind gelaat, als speurde hij het ongeluk in de verte.

Met een verzorgden ernst besprak hij den toestand, zich vooroverbuigend met dompige stemme naar de schouw, alsof hij zijn woorden door den schouwmantel omhoog zond.

Afgeleid van zijn zware zorgen, tuurde Warhold naar de wanden, waar vreemde oostersche wapens en tropheeën in luide kleuren en geuren van goudwaas te pralen hingen, toen Hagard zich aan het gesprek ontrukte en Warhold toesprak: »Heer, daar ik een verren tocht moet rijden, zal ik de hoffelijkheid van Uw bijzijn verzuimen. Maar mijn huisvrouw zal U een noodende hand en gastelijke woorden bieden."

En hij leidde Warhold naar een schouwvenster, waar Machteld, de vrouwe van Nijebeeck, tenger in de wijde banen harer bliaut, in een lichten overhang aan het spinnewiel zat, de laagronde kaproene op het hoofd, van waaronder een ijle doek over de schouders vliedde. Een lichten lach in de blozing der verrassing rees ze, reikte Warhold een hand en

noodde hem, tegenover haar te zitten, terwijl de ridder heenging.

Warhold, de angst over de toekomst in het hart, uitte bezwaarlijk eenige woorden, turende, hoe zij de spoel hanteerde met een huiselijke gracie, alsof hij daar niet tegenover haar zat.

En antwoordend bij beetjes en brokjes, zag ze hem onverwachts met een verstandelijk bevenden glimlach aan en vroeg hem, of hij zich haar niet herinnerde, de gast aan het hof des bisschops te Utrecht.

Gedachtig aan zijn verhouding tot Utrecht, gaf hij een stamelend antwoord, haar nooit vergeten te hebben. Maar er verhardde zich een smart in zijn binnenste om wat hij daar in Utrecht geweest en om wat hij er nu geworden was, een stomme aandoening, die zijn lijf in lamheid bond. Hij wilde nog wat aan zijn woorden voegen, maar de tong aan zijn verhemelte, voelde hij zijn adem als heete asch in zijn keel.

Maar zij, als spelende met haar woorden, kleine glimlachjes in de plooien om haar mond en een bemoediging in haar goudzwarte oogen, sprak hem losweg toe, zijn starre verlegenheid voorbijziende. Zij vroeg hem, om haar wat vlas van den grooten hoop te geven; en bij de overreiking was de teedere toets harer vingers over de zijne als een zeldzame vleiing.

Hij voelde den klomp zijner smarte smelten. Leven straalde door zijn lijf, maar tevens ook de hittigheid zijner vloeibaar geworden smart. En toen zij voortging, om in gouden geluiden uit haar zoet voltrokken lippen zijn lijden tegemoet te treden, kwam in hem een heftige dreuning.

Hij voelde zich een oogenblik voorover gaan als iemand, die in een droom uit de lucht komt vallen. En dan vertakte zich weer een ontroering in hem en hij stortte zich aan haar voeten neer, zich overgevend in snel geuite woorden: »Als een hert van de kudde, ben ik uit het leven gevlucht. De jacht gaat voort. Ik hoor de seinen, het geroep en het tegengeroep. Ik kan mij niet meer houden, ik, in wien het ongeluk

zich vervleesd heeft, in wien de harteslag den tijd der smarte meet, want nergens kan ik blijven. De lucht, door mijn adem vergiftigd, benauwt mijnen loop en waar ik ook sta te rusten, voel ik mijn zoolen gezengd van onrust. Help mij, machtig lieve vrouwe, wier ziele zich een weg gevonden heeft door de zwoerden van mijn zondaarshart. Zie, aanmechtig lig ik te smeeken om een woord, te bedelblikken om een licht uit uw oogen, welke van gansch gouden spijkers beslagen schijnen."

Bangelijk het bovenlijf oprichtend, zag hij naar haar op; en zij, droomerig naar buiten turend, de zwerving van een glimlach over haar gelaat, liet een hand afhangen, die hij koortsig greep, ze aan zijn lippen drukkend en in zijn handen bergend en herbergend als een reliquie.

En van den vloer gerezen, zag hij de steeds afgewende vrouwe smeekend aan en het werd hem, alsof het bloed, dat door zijn lijf en leden herleefde, zijn leven een hartslag zooals nooit te voren, gaf. Krachtig op zijn voeten verend, voelde hij een neiging, om haar op te lichten, en daarbij was het hem te moede, alsof het verleden, zijn strijd in de Veluwe en zijn matte lamplichtschijnsel van liefde voor Janne en zijn zonden aan haar bedreven, verbleekten in een wordenden dag. Met een greep vatte hij weer haar handen en van zijn prevelende lippen kwam het: »Lief heb ik u, liever dan mijn leven."

Maar zij weerde hem af, en hem vermanend, zich niet aldus op zijne vervoering te laten gaan en rustig neer te zitten, schikte zij zich tot een gezelligen zit tegenover hem, onder de wenkbrauwgewelven de donkerrijpe oogen moederlijk-meewarig tot Warhold gezind, terwijl haar bewegelijke lippen, waartusschen de tanden anders wreedelijk tegen elkander waren, thans samenvielen tot een vredigen mond.

Toen Warhold haar aldus in bezonken levenslust als een beeld in glazen koffer, besloten van de pratte schouwvensters en bij de helling van haar bovenlijf de wijlen zoo teer aan haar schouders in een streving tot samenleving, beschouwde, blonk in hem de herinnering aan het droombeeld in de

Sint Salvatorkerk en in zijn hart herleefde gindsche begeestering in al haar luister van niet begrepen gevoel van liefde.

Als verdaagd in een droom, zat hij daar te luisteren naar den aanklank harer moederstem en te zien de troostgebaren harer lichtvaardige handen, verdiepte hij zich in de aanschouwing van haar moedermaagdgelaat, hoe de kaken zoo gedwee te zamen kwamen om haar zoetelijk geloken lippen, die echter somtijds open gingen, dauwig in begeerte naar leven.

Ontwaakt in een nieuwe wereld voelde Warhold van zijn verleden slechts een nasleep van zorgen, die hij te versmoren zocht in zijn aanhankelijke liefde tot Machteld.

De glanzing harer oogen begeleidde hij met zijn bereidvaardige blikken, de wenken harer jonkvrouwelijke handen met een gereedelijkheid van geheel zijn lijf, den doorluchtigen klank harer stem met een wijding van zijn wezen, dat stille stond, gedachtig bij haar mijmering en zich verlevendigend bij de stille praal harer woorden.

Onder de zachte vaart van haren gang, waarbij haar uiterlijk zich ingetogen uitte, verlokte zij hem aan hare zijde en de sluierzachte neiging van haar hoofd deed als de lentewind een halm, zijn houding falen.

In eene ademloosheid stond hij af te wachten het tooverwoord, dat hem daadwerkelijk in den kring van wederzijdsche liefde zou binnenleiden, in zijn hart de smeuling van een gloed, welke zijn herinneringen en het bewustzijn der omgeving in dit huis te niet deed.

Als zij de gouden blikken als enkele zonweerschitteringen uit haar dierenoogen verspilde en zich dan weer verschool in een nijvere aandacht tot haar zoo even geuite woorden, bewoog Warhold zich al voort op de golving zijner aandoening, niet ziende, hoe de tijd vervlood en hoe het komen en gaan der menschen zich verwerkelijkte, hoe ridder Hagard iedereen karig gemoette en somtijds zijn vrouw onder een loenschen blik en met een beet zijner felle stem zijn wille beval.

Maar zij kwam, altoos zich tooiende met lieftallig-kleine gebaren of zich omhuivend in een schemerzwijgen als een

heilige haar plichten na, daarbij tersluiks voor Warhold teekens eener verstandhouding uitlatend.

Somtijds door Hagards stroeve woorden van haar afgeleid, haastte Warhold zich, om zich met hem in gesprek te begeven, waarbij hij des ridders plotseling afbreken van het eene onderwerp ter wille van een ander als een vijandelijkheid beschouwde, en in een waakzaamheid van wat daar achter hem omtrent Machteld geschiedde, nauwlettend zag, hoe bij elk voorval in de zaal de blik des ridders in een boosheid blonk en hoe zijn trekken, dalend langs den steilen neus in slanke strengen de uitdrukking van zijn gelaat verhardden.

En toen hij eens naast Hagard aan den wand gezeten Machtelds gestalte, zachtmoedig aan de heupe hellend achter een deurtapijt zag verdwijnen, bracht hij haar beeld voor zijn geest en onderwijl doolden zijn blikken over de blauwblanke wapens aan den wand, over het somber rood en wazig blauw en paars en geilig geel der daar opgehangen oostersche gewaden, verrijkt met zware zoomen en versiersels van goud en goudbrokaat, dat aan het vensterlicht in fijne draadbewerking glinsterde en in den schemer tot vaste strooken smolt; en tusschen de kleuren in zag hij haar gelaat verdiept tusschen het blauw en rood, en dan fel uitspringen bij de gouden zooming der gewaden, in de oogen den gouden schijn, die de witheid der tanden verscherpte en de kaken vermageren deed tot een scherpen lust aan het leven.

In tamme woorden Hagard antwoordend, voelde hij een begeerte in zijn lichaam en het voorhoofd beslagen van zweet, in de ooren een suizing, verdroeg hij, zijn vuisten tegen de bank gedrukt, moeielijk de bekoring, die heel zijn ijver, om bij goede manieren te blijven, bedierf.

En toen de ridder vergeefs een antwoord van hem wachtend, zijn vrouw als vernieuwd in een overkleed van triblaat zag binnenkomen, schoten booze woorden uit zijn wreed vertrokken mond, dat ze niet stil kon blijven en de handen altijd aan het lijf, zich verjongde tot een onnoozele maagd.

Ze zette zich nevens Hagard neer, een lichten lach in de oogen en dan zich verschikkende tot eenzelvigheid.

Aan het noenmaal zaten ze zwijgend van de spijzen te nemen, Hagard nevens zijn vrouw en tegenover hun Warhold, die om zich af te leiden, naar den ridder zag, hoe de blauwzwarte baard aan zijn zwarten lijfrok slonk en zijn donkere blikken, waarin het koperachtig doorblonk, naar alle zijden schichtten, als van een dier, dat in een engte gedreven wordt.

Maar Warhold werd getroffen door het spel van Machtelds teedere vingers bij de aanraking der spijzen; en zijn blikken deden zich te gast aan hare verschijning, hoe het rood van haar overkleed als levend bloed over haar schouders sloeg en zich in een gouden zoom om haar hals bevestigend, de tint van haar gelaat een rooden weerschijn gaf, waardoor haar blikken onder de wimperhagen als uit de verte daagden.

Zij ontwaarde, hoe Warhold in een bewondering kwam en de lippen in een krulling van spot, kon zij zich niet bedwingen, woorden te zeggen, die zijn begeerte prikkelden van met haar in een blikkenverhouding te zijn; en bij een willekeurig onhandige aanvatting van een schaal met toekruid, om zijn bijstand te lokken, stiet ze met den arm haar beker om.

Hagards blikken verschoten. Zijn lederen lippen rekten zich open, en de tanden hagelwit bij den bleekgoren grijns van zijn gelaat, deed hij het lijf in een enkelen spierschok op en dan zijwaarts gaan met een slag zijner vuist op Machtelds gelaat.

Een oogwenk zat zij met verblinde oogen en dan, terwijl het bloed uit haar neusgaten lekte, deed ze kreunend haar gelaat in de handen, waar het bloed tusschen de vingers kleefde, en haastig opstaande, liep ze, het gelaat in de handenschelp uit de zaal.

Warhold staarde het onbewegelijk aan, onderwijl een vonk door zijn lichaam schoot en in zijn hoofd een mistige hitte zwol. In zijn duizeling zag hij de wapens aan den wand zwaaien over de tropheeën, die blauw door geel en goud door rood over elkander als de gewaden van vluchtenden waarden. En in een drift naar een mes op de tafel grijpend, riep hij met dronkemansgeluid, het wapen zwaaiend: »God-vergeten lijfeigene, vrouwenonteerder". En in een sprong

stond hij van zijn zetel op, het mes naar Hagard gemikt, die rechtop, hittige blikken in het straffe gelaat, een bevelend gebaar uitstiet.

Warhold voelde zich van veel handen gegrepen en voor hij zich van den toestand bewust werd, uit de zaal en uit den burg gesleurd en door de hamei naar buiten geworpen.

IJlings rees hij daar, en in een razernij van woorden bracht hij zich zelve op, den burg en heel de plaats bedreigend met zijn haat en vloeken, die in een werveling uit zijn binnenste braken. En met beide vuisten toornde hij, zijn lijf gericht, als wilde hij het heele huis bespringen.

Maar toen ze daar begonnen met de honden los te laten, snelde hij heen, zoo snel, dat hij in zijn vaart tegen boomen stuitte en zich te kreupel stiet aan steenen, slechts zoekende, het gevaar te ontkomen.

En toen hij uitgeput op een vlakte neerkwam, ademvanen aan de lippen en aan de keel den klop van zijn hart, dat zijn adem soms hokken deed tot schokken door zijn lijf, zag hij aldoor rond en leende het oor, maar geen geluid, dat de stilte versloeg.

Nu hij zich veilig wist, braken tranen uit zijn oogen en in jammerklachten zeeg hij ineen, kromde zich over den grond, sloeg zich aan 't hoofd en zette de nagels in hals en borst, wijd uitstarend.

Hij had zich aan haar, aan Machteld, als aan een stroohalm vastgehouden, nauwlettend speurende naar een teeken, dat zij hem in haar liefde zou nemen.

Maar de tijd had zich tegen hem gekeerd. Als in een enkelen windstoot was hij van de nauw behaalde zege gesleurd en als naakt, ontbloot van hulp, in het wijde der wereld gesmeten, waar hij geen uitweg zag, geen post van licht, waarop hij zich kon verheugen.

In stede van op te vliegen in een drift, had hij zich aan haar moeten klampen, de vingers vast aan haar gewaad, dan was hij, al niet met haar, dan toch met een lap van haar gewaad van Nijebeeck verbannen, en had thans als een bedelaar het vod zijner liefde kunnen streelen en bij het

beschouwen van dat stuk zich als aan een werkelijkheid uit het verleden kunnen warmen.

Nu zat hij daar, zooals hij gekomen was, achter hem de ontreddering van zijn leven en voor hem....

De smarte neep zijn hart. Hij kon niet meer weggaan en hij kon niet wederkeeren in het huis Nijebeeck. En toch dreef de hang aan Machteld hem weg van hier; en hij liep terug, al glurend door de takken van het woud, of er onraad was, steeds nader, voet voor voet, het hart in schommeling, beangst en toch begeerig in haar nabijheid te komen.

Hij liep aldoor, behoedzaam voor zich te kijken en toen de dag aan het dalen ging en de dingen rondom zich in den schemer verwarden, lag hij languit voor de hamei te turen hoog boven naar de verlichte zaalvensters, in hun schemergloed als gulden borduursel.

In de omvangrijke stilte, verstoord door den enkelen blaf van een hond, voelde hij ook een stilte in zich komen, waarin de vorige dagen in al hun weelde intocht hielden, de ontvangst van Machteld aan het schouwvenster, zijn losgereten droefheid en zijn knieval voor haar, en dan de dagen, welke hij, alles vergetend, aan hare zijde gevierd had.

De dag was thans verdwenen en de nacht, die alles verzwaart, kwam over de aarde als een groote schouwmantel. Een dikke droefheid zette zich in Warhold vast. Onmachtig, als met ketenen aan den grond getrokken, lag hij te turen naar het vensterlicht van den burg, een hoop in het hart en toch een weten in het hoofd, dat hij haar nimmer zou weerzien. Hij rilde — toen hij een schaduwgestalte door de hamei zag gaan.

Hij rekte zich languit over den grond en loerde, 't hoofd tusschen de armen als een hond.

De gestalte, een vrouwengestalte, naderde en toen ze dichtbij was, rees hij als een pijl van den arbaleet en de armen om Machteld gordend, stamelde hij: »Machteld, Machteld", en met zijn handen tastend om haar hoofd en haar lijf, drukte hij haar tegen zich aan.

Maar zij met een felle fluistering: »Weg, weg", vatte hem

bij den arm, en in stommelende haast schreden ze het woud door en over de vlakte, waar rollen nevel opgeborgen leken in den nacht. Ze gingen zwijgende, bij elk geluid hunner vlucht den stap verhaastend. En toen ze een eind geloopen hadden, reikte zij hem een zak, dien hij over de schouders wierp, en zonder antwoord huiverend van geluk en sprakeloos van angst, haar nog te zullen verliezen, liep hij naast haar voort, met zijn blikken zoekend, om nog verder te komen, zoover, dat ze nimmer terug konden keeren.

En de wolken, die den hemel gesloten hadden, scheurden vaneen tot lange rafels, overgoten van maanlicht, een kopergelen glans, welke heel het luchtruim beheerschend, de rollen nevel over de aarde vervloeien deed tot een zee van goud, wegsmeltend in den gloed der maan, die thans alleen aan den hemel, de beide vluchtenden tot een luchter werd.

En toen de maan verzonk, haar licht aan de aarde uitblusschend en in het oosten een haard van gloed ontstond, waarboven schoone strepen balkten, kwamen zij aan een hoeve, waar zij den zak, dien Machteld medegenomen had, ontknoopten en onder de gouden en zilveren kleinodien penningen zochten, waarmee zij brood en vleesch van den hoevenaar kochten; en dan steeds verder loopend, kwamen zij in een groot woud, waar de breede takken ver van den stam de bladeren uitbrachten als tot een zegening over den wijden grond, rossig van doode bladeren, waaruit heesters groenden en schoone varens roestig getand, heel slank zich gaven aan den wind, die het woud doorschudde tot een levensteeken, een duizendvoudig geprevel, een gejuich van het woud.

Zich neerzettend, zagen ze elkander sprakeloos in de oogen; en Warhold voelde een kracht aan zijn armen strengen en zijn borst uitdeinen van moed. Zijn adem werd heet en met de handen tastend, greep hij Machteld aan, overweldigde haar door zijn verlangend lijf en zij, die in een rilling overhelde, werd aan zijn lijf bevestigd en van zijn liefkozingen als van het woudgejuich bedwelmd.

Zooals de zon tot de aarde, leefden zij tegenover elkander,

hij met een fellen gloed haar lijf en haar bewegingen, haren lach en hare oogenblikken bespiedend en zij, zich koesterend tegen hem aan in een lichte beving, totdat op den tijd, dat de zon de aarde raakte, hij zich aan hare schoonheid verteederend zich zelve te niet deed in den gloed hunner omhelzingen.

Zoo leefden zij in de zaal der wouden, het groen in en uitgaande, warende over de vlakten, om menschen te mijden, hun leger spreidend onder de takken, die zakten, hen tot een luchtig baldakijn.

Onvermoeid schreden ze voort, nevens elkander, gedachten aan gedachten; en somtijds, als Warhold stil hield, begeerig om haar handen in de zijne te vatten, week ze terug. Haar blikken onder de wenkbrauwbogen waren als daglicht, gouden geronnen onder de booggewelven eener krochte. Haar lippen werkten zich spotachtig te zamen. Hij wilde haar naderen. Maar zij, de gouden smeuling harer blikken als verre beloften, ontweek hem; en hij vernederde zich in vleiwoorden, in zoete geloften.

Maar stil ging ze verder, aan haar zijde Warhold, die twijfel in zijn hoofd en aan zijn hart een wonde voelde.

En dan bij een plek, waar de zon dik doorscheen, hield ze hem aan, en 't hoofd in bewegingkjes als van een vogel in de luchtige plooiing harer wijlen, verguld van het licht, lachte ze hem toe en onder een lieve woordenschettering legde ze 't hoofd tegen hem aan, omgaf hem met zoete gevleien, die hem al de landen achter en voor hem vergeten en hem alleen verlangen deden naar haar, naar hare schoonheid, die aldus in het licht van 't woud jubileerde.

En toen ze eens uit een dik foreest, waar sparretakken als tralies eener burggevangenis een uitvlucht te beletten schenen, zich moeielijk naar buiten gewerkt hadden, stonden ze plotseling voor een man, die reusachtig om aan te zien hen onverhoeds toesprak, vragende, waarheen ze gingen.

Bij deze woorden schrikkend, zagen ze elkander aan; en naar een uitleg zoekend antwoordde Warhold, dat hij het nog niet wist, maar dat ze een weg naar het westen zochten.

De man wees hen de richting en met een wantrouwenden zijblik schreed hij heen langs het woud.

Warhold en Machteld liepen zwijgend voort, een ieder verzonken in zich zelve, waarom de woorden van dien man als een verwijt hun ziel getroffen hadden, en elkander hun zorgen verhelend, joegen ze met geestige boerten een vroolijkheid tusschen hen op, die zich noode gebaarde bij de zwaarmoedigheid, waarin zij vervallen waren.

Ze geraakten weer van elkander, verzinkend in diepe kuilen van afzondering, van voortdurend zwijgen, niet vragende, de een den ander volgens hun gewoonte naar den weg op de heide, die in diepten valeide en dan in ontzachelijke lijnen opwaarts streefde.

Toen Machteld gewaar werd, dat Warhold aan de zwaarte zijner ziel bleef talmen, rakelde ze haar ijver op, om dit tijdelijke, het wee in hunne liefde te verjagen.

Ze sprak dartele woorden, lichtte met een enkel gezegde den zoom van vroolijke gedachten op, waarbij haar gelaatsuitdrukking zich versneed tot een lach, tot een reeks van luide lachen, witte tandenrijen, waarover de lippen sappigrood werden en de kin zich verscherpte.

Stom als een hond, die naar zijn meester opkijkt, zag hij haar aan.

Maar toen hij bemerkte, hoe de vroolijkheid in heel haar wezen opsprong, hoe door de lachevouwen haar gelaat als zonneschijning door de bladeren straalde en hoe door het wijde overkleed haar leest zoo slank, zoo gevoeg aan de lusten harer vroolijkheid zich wendde en omwendde in sierlijke maten, zoodat haar bovenlijf in een gracelijke beving ging, toen vergrootten zijn blikken zich. De aderen aan zijn voorhoofd zwollen, hij neep de vuisten, en krijtend, dat zij zich niet zoo begeerlijk moest maken, wierp hij zich op haar, omklemde haar lijf, zoodat zijn adem haar lippen raakte en zijn blikken gierig in de hare kwamen.

In een tegenstribbeling trachtte zij hem af te weren. Maar haar lijf was aan het zijne geketend; en een hatelijke lach doorschrijnde haar gelaat. Ze huilde booze woorden uit, sloeg

hem in het gelaat; en ten einde bevrijd, herstelde ze zich onder een behaagzieke schikking harer wijlen, terwijl Warhold, den rug gekromd, met dierlijke blikken tuurde en de vingers tot vuisten, zich verslikte aan een snik.

Op een afstand zaten ze tegenover elkander, hij loerende naar haar; en zij, de vouwen van haar gewaad glad makend. Zich tooiende in lieftalligheden, leunde ze tegen een boom, alsof ze alleen was.

En dan met langzame woorden, dubbelzinnige wenken, zachtjesaan riep ze hem tot zich; en hij kwam, gebroken aan zijn hartstocht, met schuwe gebaren en zette zich neer aan haar voeten, waar hij in een vlaag uitweende als een kind.

Met troostgebaren, handgezweef en zijdegeruisch harer mouwen streelde zij zijn hoofd en lieve lokgeluiden windend om den wind, die over hun hoofden waarde, tooverde ze hem uit zijn machteloosheid; en in vrede trokken ze voort, niet verder denkende, dan aan den dag, die hen samenbond.

En enkel als de hemel zich in regenwolken verzwaarde of een wind de lucht verkoudde, zochten ze menschen op, den nacht vertoevende in een hoeve, om den volgenden morgen weer voort te gaan, zonder een woord te uiten over het doel van den tocht.

Maar Warhold, bemerkende, hoe zij zich zoo inkennig betoonen en dan weer zoo luidruchtig voortleven kon, ging, den blik aan haar woorden gehecht, op elke stonde van den dag haar gelaat en haar manieren doorvorschen uit angst, dat ze op een gegeven oogenblik heen zou gaan, hem achterlatend te midden der puinhoopen zijner schoone droomen.

Als zij hem toesprak met een uitroep van blijheid of verrassing, wist hij niet, hoe snel zich bij haar uiting te voegen en in te gaan op haar vroolijkheid of den schaduw van haar twijfel op te helderen.

Soms schrok hij op bij haren lach en sprong onderdanig toe bij een plotseling gebaar van haar, steeds naar haar oogen ziende, als was hij bevreesd, daarbij de oplossing van het raadsel te vinden.

Maar hoe verder ze kwamen in de landen, waar tusschen

de woudverwarringen heidevelden in onafzienbare wijdten uitgestreken aan den gezichtseinder lagen, hoe meer hij begon te vreezen; en toen hij de heide van Garderen herkende, bekroop hem een angst. Zijn bewegingen werden behoedzaam afgemeten, sluik door voorgenomen list, zijn blikken loensch, en somtijds bleef hij staan, zweet aan zijn voorhoofd, wijzende naar een boom, welken hij van vroeger kende.

Hij trok Machteld ter zijde, om Garderen te mijden, voorgevende, bevreesd te zijn voor haar leven, omdat hij geen wapen had.

Maar zij, door de reten zijner bezorgdheid een onraad vermoedend, vroeg hem, of hij daar vijanden of vrienden had; en toen hij zeide, dat hij geen andere vrienden in de wereld bezat dan haar, kwam in haar de verdenking, dat hij alleen in de wereld moest staan en zij beiden dus in het onzekere doolden, altijd door zonder een duiding in de verte, dat ze ergens te zamen blijven zouden.

En vermoeid van de reize, in haar grage blikken vergeefs een hoeve, waar zij overnachten kon, vroeg ze op bitsen toon, of hij van zins was, altijd zoo als een marskramer voort te trekken. De vogels in het woud had zij genoeg gehoord en de grond verwondde haar voeten.

Hij vatte haar behoedzaam bij de schouders, zette haar neer langs den weg en ging moederlijk haar voeten verzorgen, de opengereten schoenen verbindend met lappen van zijn mantel.

Maar zij, met een nieuwe gedachte rijzend, riep: »Zie, zie! Ik herken thans het land, waar ik meermalen was. Daar achter Garderen naar Staveren, naar den graaf van Buckhorst gaan we. Jonkvrouw Janne zal me blijelijk als een amie begroeten."

Hij bleef nog in geknielde houding, de handen neer en dorst niet opstaan, zoo hadden haar woorden hem verkild. En dan met bleek gelaat naar het landschap wijzend, sprak hij op vreesachtig-kouden toon: »Ge weet het niet, maar daar ginds op dit huis is de bankvloek des bisschops gevallen" en de blikken neder, maakte hij een kruis.

Onder een minachtende erkenning van zijn ootmoed zag

ze met bittere lachjes op hem neer en onder een zucht neerzittend sprak ze: »Mochten nog zooveel banvloeken dit huis en nog andere en mij en u zelf betreffen, ik zal mij er niet aan rijten en blijven wie ik ben."

Verrast zag hij haar aan met een ongeloof in zijn blikken om wat ze daar zeide. Maar zijn lippen begonnen te bibberen, een zucht gudste in hem op en onder een angstkreet greep hij haar handen en zijn gelaat versteend in den wil, om haar anders te maken, naderde het hare.

Maar zij in den waan, dat hij haar in eene omhelzing begeerde, stiet hem af met een hard gebaar en rees, de lippen verkleurd van toorn.

Hij keek op, de handen omhoog, om de slechtheid van haar wezen te bezweeren, waarop zij haar tanden liet zien, daartusschen kleine scheldwoorden, en beslist met haar kleinen voet op den zijnen tredend, schudde ze aanhoudend van neen.

Als door een veer verhoogd, richtte hij zich thans op onder de bekoring harer kwelling en, het lijf geleend aan een onverwachte begeerte, bewoog hij zich als door een reeks van martelingen in een opstreving naar haar, terwijl zijn nek geleidelijk omhoog gleed en zijn armen zich in grijpbegeeren kromden.

Ineens lag hij tegen haar aan en onder een heesch gejuich dwong hij haar hoofd naar achteren.

Zij raasde, de woorden sputterend in hare drift en tegen hem spuwend, sneed ze met haar nagels langs zijn hals, verwrong zich onder joelgehuil, het hoofd hoog uit, zoodat haar keel tegen den hemel kropte en met felle rukken reet zij zich uit de omhelzing los en ontvlood.

Hij stond een wijle te wankelen en dan haar na onder een langen hulpkreet deed hij een greep naar haar lijf, maar ving slechts de vluchtende wijlen, welke van haar scheurden.

Er kwam een stilte, in de verte gerucht der vlucht van lichtvaardige stappen.

Warhold stond alleen, de wijlen in de handen geheven, als klaagde hij Machteld daarmee aan. Er kwam een gelatenheid in hem. Koude klom langs hem op. Er was een oneindig-

heid in hem, een wijde strakte, waar plotseling een scheuring brak; en met een gebarsten stem riep hij: »Heilige Moeder, help, help den eeuwigen zondaar. Mijn hart is gebroken, mijn flanken geschonden van wereldschen wellust, mijn handen verlamd. Ik kan niet meer bidden. Help mij, licht mij de woorden van de zwaar belaste ziel. Vergeef mij, geef mij een licht. Ik heb zwaar gezondigd van zonde in zonde."

En onder binnenmonds gekerm, wierp hij zich met het hoofd ter aarde en bleef daar liggen, totdat het duister om hem werd.

De handen voor zich uit liep hij het donker te betasten, schurend langs boomenrijen, hinkend in greppels en gaten; en over het veld, als een groezig zwart bevloerde zale, stommelde hij voort, den blik ten hemel, om daar een schijnsel waar te nemen.

Maar hij zag niets. De aarde scheen als door den zwart-grauwen hemel verzwolgen.

En toen de dageraad door den nacht kwam zeven, een schemer, lage kruipende voor den komenden dag, herkende hij zich zelve weer, en hij voelde een bitteren smaak aan het leven, in zijn ziel een nawalm van het slechte en in zijn gedachten de verrotting, die uur aan uur en oogenblik aan oogenblik aan zijn wezen geteerd, hem verweekt en ontmand had, zoodat hij thans, een koude aan het hart, de tanden op elkander klapperen deed en zijn blikken verwijdde, niet begrijpende, hoe hij thans daar liep een ander mensch dan gene uit Utrecht getogen, om ellende en verdorvenheid te genezen.

Hij sloeg de gedachten aan een gebed. Maar met zijn adem zoog hij rookerigen nevel binnen en de oogen open, zag hij over een zwaaiing der heide kreupele eiken, den voet ontworteld als tuimelend door den morgennevel, die de bladeren belastte tot een roerloosheid en het geheele landschap neer te halen scheen als in een kwaden droom, waarin Warhold rilde, zich wikkelend in zijn mantel.

Het opene der vlakte mijdend, liep hij schuldbewust het hoofd omlaag, en zich verdiepend in het Speulderwoud, rende hij tusschen de boomen, wier stammen, vergrijsd en vergroend

in mos, geknot waren in hun slechten groei en als hulpe-zoekend de takken veruit torsten.

Maar de nevel stiet zich aan de takken te pletter tot druppels, die langs het mos afrilden en kwijlden aan mos-baarden, tikkend tegen Warholds gelaat, zijn gewaad door-weekend. En zijn voeten verzonken in den moerassigen grond. Sneller liep hij, soms een kreet aan de lippen en dan een zucht, om verder te komen, ergens anders dan in dit woud, dat in een verstarring scheen evenals zijn levenlooze leven, waar elk bewustzijn aan een daad verstorven bleef.

Eindelijk den grauwen hemel aan de boomtoppen ziende, kwam hij weer op de heide en zich in moeheid voortslepend, bemerkte hij, dat hij Ermelo naderde.

Hij had behoefte, om menschen te zien, om zijn stem weer aan te wenden met een ander doel, dan zich te ver-slijten aan ijdelen hartstocht, om zijn evenmensch goed te doen en zich daarin te weerspiegelen, om zijn gevallen trots ietwat op te heffen.

En in het dorp gekomen, ging hij rechtstreeks naar de hoeve van den schout.

Druipende, de haren als zwarte wijlen aan de slapen, trad hij binnen en bleef bij den ingang staan.

Heimrick, de schout, hem herkennende, sprong van zijn zetel op en naar hem toegegaan, nam hij zijn mantel af en leidde hem naar de schouw, waar Warhold verkrommend zijn lijf aan de warmte leende, schuin toekijkend, hoe Heim-rick eten en bier beval te brengen.

En toen hij aan zich zelve overgelaten, at en dronk, wendde zijn gastheer zich tot de lijfeigenen en mannen, die toevallig binnentraden, onderwijl listig glurend naar Warhold, glim-lachend over zijn eetlust en zijn berooid gewaad, en zijn dochter Elsebeen opmerkend, onderhield hij zich met haar, die ineens glimlachend naar Warhold keek en dan met een luchtigen stap naar hem ging en hem verwelkomend toe-sprak: »Heer, als het U aanstaat, ga met mij mee in de gaarde?"

Hij knikte en dicht achter haar schreden kwam hij in de

gaarde, waar zij te zamen liepen, zij als bij een ingeving een zijsprong tusschen heesters of een knieval bij bloemen makend, om iets te herstellen, daarbij niet lettend op Warhold, die vervreemd in de matte zonneschijning liep als een, wiens huis en hof door brand of krijg verloren zijn en zonder gedachten is aan wat daar om hem heen geschiedt.

Elsebeen was grooter geworden, het lijf slank en de trekken sterk in het gelaat, waarachter de blonde haren als een schoone oogst harer jaren lagen. En aan de magere lippen halve uitroepen over de gebeurtenissen in den gaardegroei, dook ze tusschen de gewassen en rees dan naast hem hoog uit, zoodat Warhold, uit zijn afwezigheid teruggebracht, zijdelings keek van wege de lichting, het lichtblauwe van haar kleed, dat over haar steile leden vloeide.

Zij deed hem luttele vragen en hij antwoordde haar klein als uit de verte, verwonderd, dat hij nog spreken kon.

En in het huis hoorde hij het geluid van mannestemmen in gorgelend gelach; en eenige oogenblikken later kwam Heimrick, klein achter zijn langen baard, de blikken bewegelijk naar Warhold en greep diens hand.

Hij nam hem bij den schouder en dwong den dralende mede te gaan onder het verhalen van gebeurtenissen op de Veluwe, daarbij Warhold te kennen gevend, dat deze bij den bisschop een goed woord voor hem zoude doen.

Warhold luisterde vaag en lachte bleek bij Heimricks aanspraken en dolle uitvallen; en verklarende, ziek te zijn, begat hij zich naar zijn door dezen toegewezen slaapkamer, waar hij zich neerlegde op de sponde, een leegheid in zijn wezen.

Hij dacht niet over wat hij had misdaan en wat er verder te doen stond. Languit gelegen, liet hij den tijd over hem heen gaan, een langdurige strooming, altijd aan. De dag en de nacht waren hem gelijk, want hij bleef als een slaapwandelaar in het dagelijksche.

Hij kwam op gezette tijden in de zaal aan de maaltijden, begaf zich in de gesprekken, zelfs in het gelach der anderen, maar in hem was het bewustzijn aan de werkelijkheid verloren.

Een angst omspande zijn hart en een ijzerzwaarte woog op

zijn gemoed, zoodat niet een gedachte zichzelve uit haar schijndood kon opwekken.

Zoo leefde hij dagen achtereen, terwijl buiten het rumoer der lijfeigenen en daartusschen de bewegelijkheid der bewoners van het huis te keer ging; en somtijds Elsebeens stem in een juiching hoorend, herdacht hij haar verschijning in de gaarde, hoe zij, haar beuzelwoordjes strooiend, zoo lichtblauw naast hem omhoog vlotte. En hij voelde een heimelijke behoefte aan een, die niet door smart vertraagd, hem leiden zou langs lange wegen, waar de wind zijn adem reinigen zou.

Daar hoorde hij weer haar stem, haar sterkgeklankte, verweg reiken en hij verbeeldde zich haar gestalte daarbij, het lijf hoog uit, de lange armen met blauwen nasleep der mouwen wakker aan den wind geheven, en het vergulde gelaat met blauwe oogen, waarover rosse wenkbrauwenhagen, aan het licht, dat tegen het huis aanschichtte.

Een ongeduld wervelde in hem. Hij wilde haar zien, om zich aan haar luchthartigheid te genezen.

En haastig steeg hij af.

Beneden nam Heimrick hem bij den arm, zich naast hem in een oolijkheid verkleinend, terwijl zijn blikken optwinkelden, en hem naar buiten geleid, wenkte hij Elsebeen, die zich gracelijk aan haren loop gevoegend kwam en Warhold lachend vroeg, of hij haar naar de schapen op de heide wilde vergezellen.

Hij stemde toe, en snel liepen ze heen, zij levendig op haar schreden, het bovenlijf zijdelings uitbuigend en dan hooguit rekkend bij de uiting van vroolijke woorden; en hij, in schralen moed verstijfd, ging haar na, 't hoofd verwaaid, als had hij langen tijd aan een zeewind gestaan.

Hij luisterde niet naar haar woorden, maar ving slechts haar klanken gretig op, als waren zij genezing voor zijn ziekelijk wezen, en zij, geen antwoord verbeidend, sprak, als om de stilte met haar vroolijkheid te verdringen en meette haar passen op de hobbelingen der heide uit, die roestig langs den wegrand kroesde; en de schapen in de verte ziende, een bewegelijk vlak van grijzige wol, bracht ze de handen aan den mond en

joelde, waarop de scheper kwam, een stok aan de hand en achter hem twee honden, de haren schurftig aan het lijf geplekt.

Toen de scheper, de hozen voddig om de beenen en het lijf in een ruigen rok, voor haar stond, kwam door zijn stoppelig gelaat een snijding en zijn ruwe lippen rijtend tot een schreeuwing, vroeg hij om vergeving. Er was maar een schaap verloren. Den heelen dag had hij gezocht en wel hier en daar wat bloed en vlokken gevonden, misschien was een wolf of een mensch aan het rooven geweest. »Jonkvrouw, edele jonkvrouw," kreet hij, »Uw gelaat is als zon in het moer en uw gang als der honden vlucht. Ge zijt zoo schoon voor uw vader. Help den armen man? Ik heb niet gestolen noch geslapen en de honden slapen nooit."

Ze sprak hem luide toe: »Ge zit daar liever te luieren en uw aanspraken op mij te maken. Luiaard, ga zoeken."

En tot de honden, hitste zij ze aan: »Tsa, zoekt, rekels, in plaats van op de heide te slapen."

Bij een luchtigen wenk riep ze den scheper toe: »Morgen kom ik weer!"

Beiden liepen heen, enkele woorden wisselend, waarbij zij hem soms met een vraag overviel en hem even zorgelijk aanzag, haar schreden naar de zijne voegend, alsof ze een zieke bewaken moest. En daar hij stroef antwoordde, beroerde ze met haar hand zijn mantel en zich naar hem buigend, den hals slank uit onder de schoof harer haren, sprak ze, vleiend: »Heer, als mijn vader vraagt, zeg dan, dat de wandeling goed was en ik een goede gezellin."

Hij liep voorover naar den grond te turen, toen haar stem, een verkwisting van blijde geluiden als van kindersprake in zijn ooren versnipperde; en hij hief de blikken week-donker, smartbewust als in een weemoedsverlangen naar haar op en in gloed ontstoken, waarbij rood door het bruin zijner wangen vloeide, greep hij haar handen en sprak de woorden, geradbraakt door de overgave van zijn gevoel: »Ja, jonkvrouw, den heelen weg over was het mij zoo goed te moede."

Ze lachte luid op, haar open lippen aan den hemel biedend,

en de armen onbezorgd langs haar zijden, stapte ze naast Warhold aan.

Hij ging thans elken dag met Elsebeen naar de heide en zoo naast haar voortwandelend, voelde hij bij elken hobbelstap over de oneffenheden der heide in zijn smart een onverwachte vreugde, die als olie door zijn lichaam, soms tranen aan zijn oogen bracht.

En eens naast haar op de heide zijnde, toen ze een overkleed van mosgroene stof en daaronder den goudgelen rand van haar onderkleed droeg en haar hoofd bekroond had met een krans van eikenloof, waaraan haar sluike handen telkens pluisden, legde hij zich languit neer.

In zich zelve verkeerend, vouwde Elsebeen slanke plooien in haar gewaad, leerde den gracelijken zwier harer mouwen hanteeren en de handen aan het haar, hield ze soms even stil, om zorgelijk naar Warhold te turen, vragende: »Heer, zijt ge zoo wel?"

En dan zonder een antwoord te wachten drenteldraafde ze om hem heen, onder lachewoorden en wenken haar nieuwe kleedij aan het leven wennend, toeziende, hoe haar voeten uitschoten van onder den zoom, hoe haar overkleed tusschen haar leden in open plekken weekte en vlotte langs haar zijden, hoe bij den ophef harer armen de mantel zich als vleugels aan haar schouders hechtte, het hoofd daarbij bewegelijk aan de blonde haren, soms tot aan de slapen daarin begraven; en dan de bundels trotsig afgeschud, aan de kaken blosjes van blijheid, keek ze hooguit naar Warhold onder lacheklanken.

Hij had zich halverwege opgericht, de blikken vast gemeerd aan haar gestalte, hoe zij zich verjongde in luchtige stappen, het gewaad om haar verlevendigd tot een versiering van haar lijf en lijfbewegingen, tot een belichting van haar hoofd, dat de groene en gele gewaden ontgroeid, daar aan de lucht ontknopte, over de ontloken lippen nog vocht, welke glansde over haar tanden.

Hij zag haar heele wezen tot hem groeten; en het lijf doorvlijmd van kleine welluststroomen, die zijn vingers in de aarde

woelen en zijn hoofd tot een drift ontbranden deden, strekte hij de armen uit, aenmechtig roepende: »Gij schoonste aller meisjes!"

Lachende zette ze zich naast hem neer en hij, den adem in zijn neus van ontroering, sprak: »O, ik dank u. Nooit zag ik een vrouwenlijf zoo door der schoonheidsvormen reien." En vurig greep hij haar hand en stamelde nog onverstaanbare woorden.

Maar zij rukte haar hand los, onder een opstuiving klagende, dat zijn handen zoo heet waren en pruilende ging zij zich aan den wind vermeien.

Warhold bleef daar, de handen neer, de blikken vast aan den grond in een schrik verkoeld. 't Was hem, alsof door haar woorden een slag in hem te vallen kwam. Hij voelde thans den afstand, welke tusschen hen in gekomen was, zelfs een zoo grooten afstand, dat hij haar nimmer meer zou kunnen zien zooals daareven.

En plotseling klaarde in hem het bewustzijn, dat hij weer een zonde aan zijn leven bevonden had. En weer een walging voor zich zelf steeg in hem op. Thans voelde hij eveneens de verderfelijke hitte, welke zijn lijf uitstraalde, en als verlamd stond hij op en volgde Elsebeen naar Ermelo.

Gedachtig, hoe hij nauwelijks uit zijn smart herleefd, zich prijsgegeven had aan een even groote zonde als vroeger, hoe hij nauwelijks tot krachten gekomen deze weer verspild had, bracht hij zich zelve op tot vervloekingen over zijn slechte leven. In zijn kamer wierp hij zich op den vloer en zich als een onwaardige belettend, om te bidden, sloeg hij zich met zware slagen op het hoofd, reet, tot een woede verbijsterd, zijn gewaden open, rekte zich, bloed aan de sidderende lippen in een vertwijfeling omhoog, om genade voor zijn ziel te smeeken; en de handen aan zijn bed geklemd, in een knielende houding, dwong hij zich zelf de gelofte af, om het verleden voor goed den rug toe te keeren en in allerijl, het booze ontvliedend, naar Utrecht te snellen en daar als berouwende zondaar zijn biecht te luchten.

En in waakzaamheid den nacht doorbrengend, hield hij

zich het goede voor en vertrok den volgenden morgen tot groote verwondering van Heimrick en zijn dochter ijlings als een vluchteling den weg op naar Utrecht.

VII.

Toen Janne van het weenen bekomen, het gelaat ophief en Warhold niet meer in de kemenade zag, vermande zij zich en opgestaan trad ze werktuigelijk de gang door naar omlaag in de zaal en naar buiten, de blikken strak, voorbereid op de mare eener ramp; en de vingers stokstijf langs haar zijden, om zich groot te houden bij de trilling harer angst, vroeg ze dezen of genen, of ze Warhold gezien hadden.

Maar elkeen, verbijsterd in het ongeluk, dat Staveren getroffen had, gaf geene of onbegrijpelijke antwoorden, zoodat zij telkens weder te zoeken aanving in de gaarde, achter de werkhuizen en weer boven in het huis tot aan de transen.

En nederdalend ontmoette ze haar vader, die naar boven stormen kwam op de slippen van zijn mantel, haar toeroepende, Warhold uit te leveren. Zekerlijk had zij haar lief verborgen, ergens in den kelder of boven op het huis. En hij dreigde met vuisten, zwerende haar hard te zullen slaan, als ze hem in nog grooter moeilijkheden met deze zwarte honden bracht.

Maar zij sterkte zich aan heimelijk genepen vuisten en het gelaat onbewegelijk schudde ze hardnekkig van neen en riep: »ik zoek hem evenals gij!"

Snel gingen beiden naar omlaag en in de zaal ontmoetten ze de heeren uit Utrecht, die een halven kring om hun makend, Janne onderzoekend aankeken, vragende de een na den ander, of zij Warhold niet daareven gezien had, of zij niet wist, waar hij was en of zij zelve hem niet ergens in den burg verborgen had.

Ze luisterde, de tanden op elkaar, voorover het hoofd, den adem aan de keel, om dan in hortende woorden antwoord te geven.

Maar toen de heeren, in hun blikken blinken van verstand-

houding, dat ze wel beter wisten, aandrongen met omstandige vragen en heimelijke doelingen op Janne's verstandhouding tot Warhold, verstijfde een drift haar gestalte. Haar blikken staarden harduit, haar lippen trokken; en haar armen, voor de heeren gedrild, slaakte ze een kreet, de doorbraak eener woede, die zich in felle woorden uitte, dat de priesters als een zwarte nacht uit Utrecht gekomen, haar en haar vader alles ontnomen en alles ontzegd hadden, waarop een mensch kon leven en dat zij, nog niet tevreden over hun helsche daad, als bij een tourment haar in haar rampzaligheid kwamen folteren door listig opgestelde vragen!

Scherp staakten haar kaken aan het bleeke gelaat, waaruit haar blikken flitsten en haar lippen, dikkig, opengeulden, om de woorden door te laten: »Gaat rond als snuffelende honden, om uw weten te vergaren en onthoudt de woorden van een ieder goed, zoekt in alle gaten, in de dressoirs, in de kasten, onder de banken, in alle winkels der werkhuizen buiten, zoekt in de kemenade, in mijn bed, woelt onder de dekens. Maar doet het haastig en verlaat den burg, want ik zou mijn kracht verliezen, om u als gasten te dulden. Ik zou u aangrijpen, om mijn recht te verdedigen, om uw onbeschaamdheid, om uw schuimende woorden van onzuiverheden te reinigen en u terug te jagen, vanwaar ge gekomen zijt."

Met bleek vertrokken gelaat was ze, de vuisten geheven, naar de heeren gestapt, hoorbaar bevende in haar gewaad, te tanden ontbloot, waartusschen de woorden, in hooge gillen vertraagd, uithaalden, terwijl Kostijn, voorover op een bank met een glimlach naar het standje gluurde.

De heeren verspreidden zich en onder verwarde woorden, schouderschokkende gingen ze uiteen en verlieten den burg.

En toen Kostijn en Janne in de ontvolkte zale stonden, gingen ze elk op hun eigen schreden heen en weder, hij de vingers tot vuisten geknot, aan het einde der zaal met een ruk omkeerend en van tijd tot tijd de stilte beukend met een vloek; en zij, haar woede stillend, liep aldoor, het hoofd omlaag, om het licht aan de ramen te mijden en dan neergezonken op een bank, zat ze roerloos voor zich uit te staren.

Een matten glans in de oogen, de handen aan haar schoot, en in het hart een wijden weemoed wachtte ze, wat de tijd haar brengen zou, aan haar lippen soms een weeking, om zachte woorden uit te laten.

En dan zat ze weer zonder levensteekens. Het licht van het tegenover haar schijnende rondboogvenster beschreef zijn dagreize over haar gestalte, vervend haar gewaad tot teederblauw en haar gelaat tot een ijle bleekte, waarbij de lippen roodden, en dan tegen den avond haar kleed verbloemend en de omtrekken van haar gelaat verguldend, ontstak het zonlicht haar haren als tot gloeiende draden en bewerkte haar wenkbrauwen boven de oogen als tot gouden borduursel, en dan verdiepte haar heele gestalte zich in de geworden schemering als een spiegelbeeld in water.

»Eeuwig duurt de tijd," fluisterde ze, »zal ik daarin vergaan, mij medestroomen laten zonder lijf en zielbegeer, totdat hij komt." En ze liet de nacht aankomen, ziende hoe de standaardlampen aangedragen werden met haar wemelend en walmend licht, terwijl Kostijn, verdiept in zorgen, de stilte met haar deelde.

Uit den donkeren achtergrond kwam Gheride, om haar magere leden de vloeiing van een zuiver wit habijt, licht op de onzichtbare voeten als een goede geest aanschuiven, aan de stevening harer kaken de lippen heerlijk open als tot de zegging eener blijde boodschap en van uit de holte harer oogenkassen kwamen haar blikken breed uit als gulden gaven aldoor wellen, soms weerkaatsend het licht der lampen; en dan wierp ze zich neer en in woordenkralen, zacht aaneengesnoerd, zond ze haar verbiddelijke stem omhoog en neder over Janne en Kostijn als troostrijke regen over dorre aarde.

's Nachts lag Janne onbewegelijk op haar sponde naar het licht der lamp te staren en het lijf verzonken in het niet, was het haar, alsof haar leven stil stond en het verleden ergens ver weg gebleven was, zoover als in een ouden droom.

En in den stillen hang van den nacht bij een verval van haar lijfelijk wezen voelde ze de ontwaak harer ziel, die haar vertoeven deed in tijden, toen het over haar gekomen was

als een lente, als een zomerbedrijf, waar de lucht vervuld van het groen en het kleurige, dat zich polijst aan het licht der zonne, haar, de van groeiing bevende, in een loutere liefde levende, huisvestte tot een groot geluk.

Ze zag de boomen uit de aarde stammen en daarboven alom als wolken wazig groen de bladeren over de heuvels glooien, vanwaar Warhold, het gelaat omraamd door de kap, in zijn lang gewaad kwam aangevaren, haar wenkend met een minnelijken groet.

Ze wrong haar vingers tusschen de lakens en woelend in het al te lauw geworden bed, voeide ze een nijping aan het hart en een stoot door haar hoofd om wat haar wreedelijk ontnomen was.

Ze wilde opzitten, maar durfde niet de booze geesten wekken en zich pijnlijk rekkend, tastte ze met de handen omhoog naar het geluk, dat verdwenen was. En ze zonk terug, in haar een verwoesting, die haar tanden klapperen en haar harde woorden bij rukken uiten deed.

's Morgens begaf zij zich aan het werk in de kemenade met een lafheid in haar gemoed, te week, om de dingen te besturen; maar te bang, om haar droefheid le beroeren, liep ze haar werkzaamheden na met slappe handgebaren.

Haar borst bewoog zich talmend tusschen de armen en haar blikken waren bleek van de nachtwake, haar treden slepend, gedwee in de stilte, die als een eeuwige klacht den burg omringde.

Kostijn en Janne liepen elkaar als geesten, die geen woorden kennen voorbij, en in de zaal en op de trap was niet meer het getred en getree van gereede lijfeigenen en door de poort en de vensters kwam niet meer het bedrijvelijke gejoel en geschreeuw, het rumoer der arbeiders, de wieleknarsing der wagens, die met vrachten door de hamei gereden kwamen, het wapengerammel der krijgsknechten als de levensmare van een burg naar binnen taelen.

Er hing een zwaarte over alles, als een wolk over de zaal, waar de balken in hun logge lengte door de zoldering te puilen kwamen en waar de wanden vocht uitzweetten.

En Kostijn, wiens dorre lippen zich niet openden, liep telkens naar den ingang der zaal, bevreesd het deurtapijt te zien bewegen. En opende het zich, dan kwam de meier of een lijfeigene vage woorden brengen, dat er gezocht werd naar graan of dat er mannen, half verscholen, buiten de omheining zichtbaar waren of dat het plein gevuld was met armen, die om voedsel baden.

Met zachte woorden, als bevreesd zijn eigen stem te hooren, gaf Kostijn bevelen; en zich terugtrekkend, verborg hij zich achter een schraagbalk aan den wand en riep reeds vroeg om de lampen, die de onzekere stemming zouden verjagen.

Kostijn en Janne leefden stil in hun zelven voort, angstig turende naar den dag, en ongerust de stilte verdragend, zonder zich naar buiten te wagen, zich bloot te geven aan het groote licht, dat hen ten aanzien van een ieder zou beschuldigen.

Zij voelde zich somtijds zoo in de engte gedreven, dat ze, zich niet meer het verlies van Warhold bewust, angstvallig luisterde naar het rumoer van den wind of naar de klettering van den regen, die de ramen geeselde.

En dan kwam weer een hitte haar lijf bederven. Haar oogen lichtten. Pijnlijk ontloken zich haar lippen. Haar lichaam rekte in een hang naar liefde, naar de vroegere dagen, toen Warhold tot haar kwam en haar leven in het zijne opnam.

Maar allengs verkoelde zij in een oplettendheid voor wat daar buiten geschiedde. Kreten zwierven door de stilte, zoodat Kostijn aan het deurtapijt ging staan, het ontdaan gelaat naar den grond, om te luisteren; en toen de meier kwam aanzeggen, dat de lijfeigenen, ten einde raad, van honger schreeuwden, stond hij een wijle, de handen aan het hoofd, met verdwaasde blikken om zich heen te zoeken naar een teeken tot bezwering van den nood. En tot den meier gebogen, beval hij, dat ze den kelder leegen zouden.

Hij liep thans behoedzaam door de zaal, somtijds zich wagende tot aan een schouwvenster, maar zijn blikken verdroegen het niet. Schuw trad hij achteruit, alsof hij ze aan

het licht gezengd had, en met gekromden rug in zijn korte gestalte verzonken, stond hij stil, niet durvende spreken tot Janne.

Voortdurend zat hij achter den schraagbalk in zorgen verscholen, bevreesd een tred te hooren, en toch benieuwd, trad hij telkenmale toe, omkijkend wat Janne, stil op een bank, daar achter hem deed, of wanneer lijfeigenen met een boodschap kwamen, dat mannen buiten de gracht met steenen wierpen en dreigden met wapens en hoonende woorden, zoodat niemand zich naar buiten waagde om voedsel te halen en dat ginds in het oosten een groote woudbrand was, die de brandende sintels tot op den burg uitbraakte.

Kostijn beet zich op de lippen, zonder een antwoord te geven, en als de boden vertrokken waren, dorst hij het hoofd niet heffen tot de booze dingen, welke aan het daglicht kwamen.

Maar eindelijk moest hij wel zien door het oostelijke venster, hoe de lucht vergroezeld was van een dikken walm, waartusschen lange vlammen kwamen laaien, woedend heet omhoog, uitvallende als een gruwelijke griffioen; en onder zware zuchten zette Kostijn zich neer.

Maar op een nieuwe boodschap zijn tamheid verlatend, liep hij naar omlaag, in een vaart voortgaande waarheen men hem geleidde, zonder om te kijken, bevreesd als hij was door een groot ongeluk overdonderd te worden.

Als was hij in den vreemde verdwaald, zag hij zijn onderzaten in de werkhuizen, achter gereedschap, in donkere hoeken en aan de trap van den kelder verscholen, bevreesd om te werken, om zich te wagen aan het dagelijksche leven. Hun wangen waren geslonken, hun oogen in de holten verzonken en de mond halfopen gierig naar voedsel.

En toen hij, boven zijn hoofd de wolkige walming van den boschbrand, naar de omheining ging, om te zien, hoe daarachter onbekend volk met sijzen en bijlen stond, keerde hij zich bevende om — en voor hem stonden al zijn menschen, verhoogd op de teenen, het gelooide gelaat over den rug van den voorganger, zooals zij Kostijn in lange rijen gevolgd waren.

Alsof hij aangegrepen werd, stiet hij zich in een ren tusschen hen door naar den burg, besteeg de trap, zich verbergend in de zaal, waar hij zich in den zetel zette en het gelaat in de handen, weende als een kind.

Intusschen zat Janne daar nog, verdroogd in haar droefheid. Ze had àl zoo veel maren gehoord van nood daar binnen en van nood daar buiten, zoodat dit haar geworden was als een kleine opleving in haar droef bestaan. Ze dacht niet meer aan den tijd, toen het leven rondom haar goudde. Als een gezwel had zich het bewustzijn van haar ongeluk in haar gezet, zoodat ze het werktuigelijk verdroeg, tevreden, om zich niet te hoeven bewegen, want het deed haar pijn.

Haar gelaatsvel was getaand, langs haar neus in fijne rimpels plooiend; en langs den schralen hals richtten zich de spierbundels als spijltjes omhoog, als om het hoofd met zwaren harentooi te schragen. In haar verkommering waren de lippen op elkander gezwollen, de einden ingelegd in een voren van weemoed, waaruit ze nimmer kwamen. Alleen haar diepblauwe oogen, wel niet meer lichtend naar een doel, bleven ingetogen in zich zelve glanzen als luchters, de overgeblevene van een feestelijk leven.

Zij bewoog zich niet, toen ze haar vader zag voorbij gaan, zacht aan stappend als liep hij langs een moer. Hij was zijn burgheerstap verloren en de kracht, die hem zijn gedachten deed bestieren tot vergrooting van zijn leen en van zijn naam als heer van de geheele Veluwe.

Maar dan werd een groot gekal van stemmen en een kraakgestoot gehoord.

En dra kwam de meier aanzeggen, dat Herbert van Putten, die, naar hij zooeven van een Elspeter vernam, reeds hoeven van Kostijn in Sallant en een woud bij Elspete verbrand had, thans met zijn manschap de hamei was binnengetreden en er de poort gesloten vindend, ze met zijn stormtuig gebroken had tot een leelijke breuke, zoodat de mannen thans moeite hadden, het kwaad te verhelpen.

Kostijns lippen sidderden. »Herbert van Putten," stamelde hij. En bij dezen naam kwam de ontroering in hem, dat hij

nog niet als een melaatsche in de wereld stond, als een vloek in den dag en een gevaar in den nacht, maar dat zelfs de menschen hem bezoekend, aan zijn huis rameiden met werkelijk geweld.

En het bloed, dat weder vrijelijk door zijn lichaam vloeide, deed zijn hoofd schier bersten. Met grage tanden kluifde hij aan zijn gebalde vuisten. En zijn armen neer, spalkte hij zijn lippen open tot een donderende juiching: »Herbert van Putten! Man, mijn stalen rok, mijn wapens, zwaard en speer en haast u. Ik zal hem zijn hoogheid snoeien, van al zijn mannen neus en ooren afhouwen. Ik zal hen aan het hart en ingewanden kwetsen. Mijn wapens! Spoed! Roep alle man bijeen!"

Als een dronkaard liep hij door de zaal, zich weder wennend aan zijn zwaren stap; en toen het krijgstuig binnen was, stond hij een wijl, de armen gekruist met een verliefden blik voor den verwarden hoop van pantserdeelen, ijzeren schenen en bekkens en lappen leer.

Het voorhoofd omhangen van zijn rossig haar, lachte hij breeduit en onder een ruk van zijn jong geworden lijf beval hij den meier hem te helpen. Zelf smakte hij ongeduldig de scharnieren in elkaar, riep om zijn stormhoed, greep met bevende handen naar zijn zwaard, terwijl Janne, als verlost uit een langen slaap, opsprong en de blikken verdwaasd ging kijken, somtijds een hand ter hulpe uitstekend, waarop haar vader riep: »De lediggang, het getrammelant, de zonde aan de schoone zon begaan, is ten einde. Zie, alleen in ijzer kan ik waardig loopen."

En het hoofd trotsch uit den halsberg, liep hij de zaal uit, de trap omlaag naar het plein, waar krijgsknechten reeds te paard gezeten wachtten en lijfeigenen, sluik in het gewaad, met felle blikken uit het afgeteerde gelaat, bijlen, spiezen, knodsen en sijzen aan de hand, tot Kostijn als naar een prooi oploerden.

Op de laatste trede der buitentrap stelde hij zich breeduit op de ijzeren beenen, genoegelijk lachende en dan: »Mannen, ge hebt wel lust aan eten en aan een teuge bier, beter dan hier in armoe rond te slungelen. We zullen hen den nek

doen breken in een kalverenvlucht. Stilte! Sluipt straks tusschen de paarden en achter de paarden om, zoodat ze onze vinnigheid merken, en als een steen storten we aan. Past op!"

Hij steeg te paard, stelde zich aan de spits zijner ruiters, de vrouwen, welke daar stonden, bevelend, de poort te openen.

Als katten sprongen ze tegen den houten met ijzer gebalkten poortreus aan, trokken en stietten met griffe handen, elkander plettend, alsof ze tegen de poort opwilden onder afwachtende stilte der mannen — een traag gekners en gekerm der slooten — een kier, en daar opende zich de poort, ging de ophaalbrug omlaag.

»Staveren, Staveren," en de paarden zetten af en sprongen, omsprongen van voetvolk, door de holle poort over de holderdebolderende brug naar buiten, den weg op, vliegend langs boomenrijen, het voetvolk dicht aan den buik en de billen der paarden, behendig ontwijkend, om als een keten van menschenlijven achter en bezijden Kostijn te komen.

En op een vlakte ontdekten ze juichend het vijandelijke lager, mannen, nauwelijks gereed, nog naar hun wapens zoekend en zich onder een geharrewar tusschen de paarden opstellend, waar Herbert van Putten vloekend heen en weder liep, tot snelheid aandrijvend.

En dan alle man het wapen aan de vuist, en Herbert en Aernoud van Putten zich in het zadel zwaaiend.

Onder een dondering van kreten stormden Kostijn en zijn mannen, één levend gevaarte tegen ze aan, zoodat de aarde dreunde. Slagen van ijzer tegen ijzer, soms verdiept in vleesch, kwamen aan, terwijl het voetvolk onder huilgeschreeuw tusschen den kop der schuimbekkende paarden, als van der dieren lijf gereten, te voorschijn schoten, den spies onder den oksel, om feller te stooten of met beide handen bijl of knods aan het hoofd, om schedels te kraken en schouders te kloven, waaruit het bronnende bloed als een rijke covertuur over de lijven hing, en de mannen, in hun bloed getooid, neerzonken, aenmechtig roepend, uithuilend hun wee, boven hen het geweld van den strijd, waar Kostijn en zijn mannen bij schokken

voortrukten het zwaard niet aan de lucht, of neer gehouwen kwam het op weeke plekken of kletterend op ijzeren platen.

Kostijn, steeds gevolgd door zijn menschen, wilde de andere zijde der zijnen, waartegen Herbert van Putten streed, te hulpe komen, en dwars door zijn rijen, die thans hun overwicht verloren, reed hij, de lippen open in een beestigen lach, begeerig, om zich met Herbert te meten, op dezen aan.

Schamper schreeuwde hij boven de storming uit: »Praalhans, ik zal uw magerte, wel slecht te mikken, toch in tweeën spalken als een varkenslijf" en met zijn paard aanbonkend tegen dat van Herbert, hetwelk aan het stijgeren ging, dreef Kostijn het zijne een eind terug bezwaarlijk door het worstelende voetvolk als honden over elkaar, en het zwaard aan beide handen even óp in de stegerepen, trof hij Herbert van Putten op het helmhoofd, in een klove houwend tot aan zijn tanden.

Het bloed, uit zijn schedel opspuitend als tot den hoofdstoel van een paard zonk Herbert achterwaarts, het dampende rood over borst en schouders; en Kostijn rende over lillende lijven, die in hun doodstrijd hun wurmende darmen over de aarde sleepten of arm of been geknot, halverwege opgericht, de naderende storming trachtten of te weeren; hij rende, trotsige blikken van onder de luifels der helmen, witlichtende zwaarden, tergend oorlogsgeroep uit zwart-open monden tegemoet, gevolgd door paardenvolk, dat tusschen sidderende lippen de tanden tegen elkaar gebikt, stiet of hieuw naar de opworstelende mannen, soms in het werk verstijfd door den dood, die hen vreedzaam de armen openen en de oogen luiken deed als in een kinderslaap.

Ze stormden een breede bres in den vijand, achter hen hoopen gewonden en gesneuvelden, toen Aernoud, den dood van zijn vader vernomen, van de andere zijde, waar hij den vijand na Kostijns vertrek vandaar stormenderhand aangevallen had, op dezen kwam aandraven, hoog den speer aan de lucht en dan zonder blik of broke zijner vaart het wapen rechtuit, in Kostijns lendenen drilde.

Een schreeuw van woede en het glimplichtende zwaard ge-

loosd, zakte Kostijn zachtjes zijwaarts, ijlings door zijn mannen van het paard gelicht en in veiligheid weggevoerd, toen Staverens strijdmacht, een oogenblik door het ongeluk verbijsterd, door de weder ontwaakte kracht van den vijand over de geheele lengte in haar voortgang gestuit werd.

Al daverend drongen Aernouds knechten tusschen de gelederen door, de paarden stijgerend tegenover grimmige mannen, de zwaarden en speren stegen tusschen de bevolking bereidend, soms man tegen man elkander aanlijvend in een worsteling, waarbij de tanden in het vleesch werden gezet en dan samen de lijven ondergingen in de woeling, die enger werd, een enkele knelling.

Een groote stooting en als de oeverafschuiving van een meer zakten Staverens mannen af, elkaar verwarrende tot een vlucht.

Maar van uit het woud werd een veldgeschrei van »Staveren, Staveren" vernomen, en mannen, ruig van gewaad, dat aan hun halfnaakte lijf in lompen wimpelde en in schurftige beestenvellen over hun rug afhing, kwamen met dierenblikken van onder de zware welving der brauwen, met de wapens uitbundige teekens zwaaiend, aanstormen als de vlucht van een speer te midden van de volte der Puttenaars, die in het hart hunner strijdmacht aangetast, zich verwarden.

De vreemde mannen, Brabanders van het woud, oude strijdgenooten, sprongen wellustig tegen de paarden op, de ruiters zoo niet doodend of wondend, van het paard afsleurend, zich ver weg slingerend tusschen de strijders met behendige stooten en slagen onder vogelsnel ontwijk bij een tegenaanval.

En de mannen Van Staveren dezen als hulpgenooten ziende, stormden weer toe en een jacht op de Puttenaars ving aan.

Wapens weg en handen aan den rug der voorgangers, heerlooze paarden in wijden draf en ruiters zonder helm, bloedige teekenen aan het hoofd, vluchtten de Puttenaars, door de mannen van Staveren ijverig ingehaald en afgemaakt, zoodat de vlakte tot een stoppelveld met dooden en gewonden werd; en toen de enkele vluchtelingen in het woud verdwenen waren, gaven de overwinnaars de vervolging op;

en onder vreugdegetier sprongen ze over de stuiptrekkende lijven, en hier en daar toestootend, wierpen ze zich met hun gretige lijven al zoekende, op den overgebleven mondkost, elkander elke bete betwistend, de stukken van elkanders handen rijtend onder wilde schreeuwstooten en oproerige standjes, waar de hoofdmannen tusschenbeide kwamen.

Toen de Staverensche mannen Kostijn uit het gewoel hadden weggedragen, legden ze hem neer, ontdeden hem van zijn rusting en onderzochten de wonde, welke verstopt was van 't gestolde bloed; en na in allerijl een baar te hebben samengesteld, tilden ze den bewustelooze erop en liepen naar den burg, de blikken schuw, als dorsten ze niet daarheen gaan.

En toen de vrouwen, die aan de hamei te wachten stonden, den stoet zagen aankomen, stieten ze tegen elkander aan van schrik, staakten de armen omhoog, sommigen renden toe, laag aanloopend naar de baar en anderen stoven naar binnen, holle kreten in den hof, waarop de overgeblevenen, grijsaards, vrouwen en kinderen kwamen aansnellen, gevouwen handen naar de binnenkomende baar, knielende en dan weer opstaande, achter den stoet aan met kreten van spijt en woede. Ze scheurden zich het gewaad van de borst, harrewarrend in het haar en dan de krom getrokken vingers als wanhoopsteekenen aan de lucht.

Er werd een schreeuw boven aan de burgtrap vernomen en Janne naar omlaag rennend, stortte zich neer aan de baar en in een overijling van smartbetoon schreeuwde ze, dat hij weder ontwaken zou, betastte zijn roerloos lijf en kreet de ommestanders toe, te helpen. In haar verbijstering het gelaat in de handen bergend, weeklaagde ze luid en sprong dan op als een aanklaagster tegenover de anderen, toen Gheride, onverwachts midden onder hen, naast den gewonde knielde en bedachtzaam zijn toestand onderzocht.

Allen waren stil geworden, stil in hun smart, toen zij zagen, hoe Gheride, zoo vol van zich zelve, aan de handen, aan het heele lijf gaven van lafenis, over den gewonde talmde, zocht naar zijn harteklop, luisterde naar zijn ademhaling, en dan

opstaande de onrust bezwichtigde, door troostrijke dingen te zeggen.

Ze beval, dat men haar vader naar boven zou dragen, zacht aan, zonder gedruisch en gestommel. Stilte en rust alleen konden hem uit den valschen slaap verlossen.

Als geslagen stonden de anderen, den rug gebogen en dan volgden ze met laffe schreden den stoet, die de trap op ging, om den gewonde in de zaal te brengen.

Men richtte daar een groot rustbed aan, waarop hij zachtjes neergelegd werd; en Gheride wiesch de wonde, legde er kruiden op en verbond ze, haar gebaren lenigend naar de wending der linnen windsels met een toegevendheid van haar heele wezen de ligging van zijn lijf verzachtend, een put in het hoofdkussen makend, om zijn willoos hoofd daar in te bergen. En dan als een geliefde halverwege naast hem, den wederontwakende neergevleid, in de eene hand een nap, lepelde zij met de andere den versterkenden drank tusschen zijn doodsche lippen; omringd door de als wezenloos toekijkende menschen zonk ze neer op den vloer en bad, het hoofd omlaag en dan de geblinde oogen opwaarts, deed ze haar lippen zwellen in een wensch naar verhoor.

Terwijl Kostijn, weder van leven bewogen, te sluimeren aanving, bleef Gheride in gebeden verzonken en gingen de anderen zachtjes uit de zaal naar buiten, waar ze de burgbewoners van den toestand verhaalden; en Janne, door deze ramp aan den minsten lijfeigene verwant, sprak, de wangen verhit, tot een ieder, haar hoogmoed vierend in koortsige woorden, dat de wonde wel een kuil geleek — zij had ze met eigen blikken gemeten — en dat de dappere wel in het heetst van den strijd gestormd moest hebben, om die schurftige wolven van hun muren te houden en om den smaad, aan de poort gedaan, te wreken.

En tegenover de strijders, die allengs met hun buit en hun gewonden binnenkwamen, zegevierde zij in haar roemklinkende taal, dat niet een van hen zich zoo ontstuimig geweerd had en niet een zoo gescheurd was van wonden.

Zij stond aan de buitentrap tot de verzamelde bewoners

te spreken woorden, fel van trots, die haar in hare gestalte verhoogen deden; en door een overredingsdrang bezield, verbreedde zij zich daar in wijde gebaren, alsof ze de bewondering en het medelijden voor de ten offer gebrachte dapperheid als de hulde voor een leen ontving.

Maar allengs verspreidde de menigte zich, gingen sommigen zich te goed doen aan den buitgemaakten eetvoorraad, anderen de gewonden verzorgen en voor de gesneuvelden een teraardebestelling gereedmaken.

Janne steeg weer naar boven in de zaal en beijverde zich, om Gheride te helpen bij het gereedmaken van medicijnen en gerechten voor den gewonde, die daar lag, de lippen bewogen van een moeielijke ademhaling en de bleeke oogen even open, als Gheride over hem was met zachte zorgen en verkwikkenden troost.

De ramen waren behangen met wijlen en tapijten, zoodat de zaal een loofhut leek, koel en zwaar van schaduw, waarin de menschen als schimmen op de teenen heen en weder wipten, schuw kijkend naar het bed, waar soms een hand zich slap verlegde.

Stil gingen de dagen om. De menschen niet meer zoo gedrukt onder den banvloek, waren thans benepen van angst, dat hun heer hen verlaten zou. Telkens ademden ze op bij de tijding, dat de gewonde sterker werd en toen Kostijn een pooze in zijn bed kon opzitten, was zijn eerste vraag naar een kanne bier en naar de krijgsknechten, met wie hij dan sprak over den strijd, eerst doffig, maar later met een tinteling in de zwakke blikken. Als bij ingeving riep hij om meer bier, opdat de mannen eveneens drinken zouden en ze verhitten elkaar door hun gesprekken over stooten en houwen en over het bloed, dat uit der vijanden lijf te wapperen was gekomen. En toen elk voor zich verhalen moest, hoe hij bezweek aan een vinnigen steek of een aanval ontweek, verteederden ze zich en met tranen in de oogen kwamen ze Kostijns handen kussen en hem tot een held en tot een vader van allen uitroepen.

Hij schudde dan lachende de tranen van zijn gelaat en

noemde zich een kind, dat nog moest leeren loopen; en door Gheride gemaand, gingen de mannen heen, aan het deurtapijt nog omziende met een hondschen blik; en buiten verhaalden zij alles aan de bewoners, die bij groepen, de halzen gerekt, Kostijns deugden op elkander stapelden.

Janne, die telken dage zag hoe haar vader in sterkte groeide, verkromp niet meer in zorgen, dat hij aan zijn wonden sterven zou; en als zij in de schemerzaal vertoefde, voelde zij zich zoo ver-af van de bewoners, en het leek haar alsof zij zich daar verliep in een woud, waar de grond bevloerd is van schaduw en de zon slechts in kieren komt. Ze dreef zich moeizaam voort, om een hand tot hulpe te reiken; en in de kemenade werd het haar te moede, alsof zij daar wederrechtelijk gevangen gehouden werd, zoo zat ze met het droeve verhaal harer liefde alleen, hoog boven het gesnap harer spinsters.

Het wisselend spel van het weer, zooals het de kemenade verkillen of versieren kon, deed haar niet meer aan. Of de grijzige luchten door de raampjes verdikt, mensch en huisraad in loodkleur aanvervend, verwijderen deden als in een kelderlucht, deed haar niet meer mokken. En of de zon door elk ruitje als even zooveel zonnen te schitteren kwam, goudstoffend door de haren der meisjes, de pracht der siergewaden ontstekend tot gouden vlakken, waar de kleuren als bloemen zich uitstrekten tot verventuinen van geel en groen en rood en blauw, deed haar niet meer in baldadigheid opjubelen en zich hooger maken, alleen om zich aan het zonnelicht te meten.

Licht en donker waren uit haar ziel gegaan. Ze zat als in een diepen put den grijzen steen rondom maar aan te staren en te wachten, totdat hoog boven haar een stem zou komen, de welbekende stem van Warhold, die in haar ooren tuitend als klaroengeschal, haar leven zou doen reppen tot een uiting van blijheid.

Maar de dagen ontpopten zich, goudvlinderend uit de nachten, de koele avonden negen; en tael noch teeken, noch minder een maere werd van hem vernomen. Het burgge-

druisch ging weer dagelijks om, telkens opnieuw. En telkens kwam Janne in de zaal, om haar vader te helpen, om zijn kinderschreden te richten, haar arm over zijn schouders. En dan somtijds keek hij haar aan en lachte, zoekend in haar oogen, als had hij den aanblik zijner dochter, zooals zij vroeger geweest was, vergeten.

Eens vroeg zij hem, of hij al iets gehoord had.

Maar haar niet begrijpende, antwoordde hij: »Als ik op eigen beenen sta, zal ik op hem aanstormen. En dan zult ge lachend aan het venster zien, hoe Puttenstein zich in rook en vlam verhoogt."

Hij lachte luide, het hoofd slap neer van zijn hooge schouders, toen een knecht kwam aanzeggen, dat er een edelvrouw voor de poort stond.

Kostijn wenkte, dat men haar binnen zou laten; en na een pooze verscheen vrouwe Machteld van Nijebeeck, bleek, met gehavend gewaad, een zak aan de hand.

Janne strekte gretig haar vrijgebleven arm uit, en Machteld, na Kostijn begroet te hebben, neeg zich aan Janne's schouder, en ze kusten elkander.

Haastig-gedwee bracht Janne haar vader naar een zetel, en dan beijverde zij zich om Machteld te verwelkomen. Ze bracht haar naar een bank, riep om een kroeze koele mede, onderwijl haar verontrust in het bleeke gelaat ziende.

En Machteld, huiverend, de blikken op haar verwilderde kleeding, verhaalde, hoe zij, op weg naar Utrecht, door roovers aangevallen was, die haar mannen vermoordden en alles medenamen. Ternauwernood was zij, haar sluier in de handen der overweldigers achterlatend, naar hier gevlucht.

Een schrik op het lijf, hield Janne de armen hoekig stijf omhoog, en Kostijn, zijn zwakheid verlatend, bulderde het uit in een stroom van bedreigingen, waarin hij verrast werd door steken zijner wonde. Pijnlijk tastte hij toe en bleef, 't bovenlijf op één zijde, hangen tegen de zetelleuning, zoodat Gheride, uit haar schuilhoek te voorschijn komend, hem met sussende woorden berispen moest.

Janne, beijverd om haar gast te helpen, nam Machteld

mede naar de kemenade, waar zij gewaden, geëigend aan haar leest en aan de kleur harer oogen, uitzochten, en al snuffelend tusschen kleurige bliauts en overkleeden, elkanders gedachten oprakelden en hun oude vriendschaps-herinneringen bespraken, Janne met ingehouden stem, de blikken troebel, en Machteld, in het koperkleurige gelaat verbleekte vouwen, de lippen in een bevenden lach, soms grenzend aan een grijnslach, waartusschen de tanden blank uitschitterden, vergat zich in uitgelaten gebaren, waarbij haar kleine lijf zich in sluike standen aansmeedde.

Vernieuwd in een ander gewaad, liep Machteld met Janne naar omlaag en vreedzaam, als was er geen ongeluk geschied, zaten allen aan het noenmaal en deelde de gast in de dagelijksche gebeurtenissen van den burg. Zij gezelde zich nevens den gewonde en leidde hem door de zaal, toekijkend, hoe zijn lijf vooroverhelde en zijn voeten, voet voor voet, bangelijk naar elke schrede zochten.

Met Janne zonderde zij zich af en al pratende werd ze eens in de kemenade overvallen door een lach, die klikkende haar in eene dolle schatering, gebroken door snikken, stiet, en toen zij zich herstelde, ontwaarde Janne tranen in haar oogen.

Met lankmoedige blikken haar vriendin aanziende, begon Janne de roering harer eigen smart te voelen en weenend hing zij zich aan Machtelds hals, uitroepende: »Ik zie wel, dat aan uw hart ook een wurm knaagt."

Opstaande sprak Machteld: »Ik zal vertellen, maar elders, waar het vrijer en heerlijker is dan hier."

Janne nam haar mede naar boven op den burg, waar zij zich op een hoop balken neerzettend, uitzagen naar de stijging der heide en naar de boomen, die van boom tot boom elkaar hun twijgen reikend, bergen en dalen van loovers vormden.

Janne nam Machtelds hand in de hare en met een zachte stem, zich verwijderend met den wind, vroeg ze: »Mijn zoete amie, hoe was het met hem?"

De blikken uit donkere, goud doorkringde oogen als in

een zweving tusschen de loovering der haren, bleef Machteld in zich zelve verdwaald en dan kwam het klagend van haar lippen: »Ge zegt wel, hoe was het met hem, want hij, die mijn leven bijlichtte, de norsche woorden van mijn gemaal onschadelijk makend, is van mij weggegaan."

Janne, een antwoord op deze smart in zich voelend opwellen met een wee geweld, zoodat haar stem bijna bezweek, fluisterde: »Ook de mijne is heengegaan zonder een woord voor de toekomst te geven."

Maar Machteld, als tot zich zelve sprekend, ging voort, de woorden behaagziek over haar smart heen dragend: »Met schoone manieren was hij aangeboren. Zijn gelaat was een glans in den dag. En al was hij in zich zelve strijdend, kleinmoedig bij een onzichtbaar ongeluk, zoo bracht de verlokking mijner stem, de kunstrijke wendingen van mijn lijf, de gloeiing mijner blikken hem in een oogwenk uit den poel zijner ellende omhoog tot mij."

Janne, die zich aan Machtelds woorden warmde, verhaalde ijverig op haar beurt: »De mijne was hoog en telken dage hooger kwam hij over mij als een overweldiger en ik, alles van mij af werpend, mijn eer en mijn waarheidsliefde, om gereedelijker en lichter in zijn liefde op te gaan, ik, zijn hartstocht dienend als een gastvrouw, die zich van spijze onthoudt, om de gasten aan het genot der spijzen te manen, ik, ongelukkige, moest hem hierdoor juist verliezen."

Terwijl Machtelds vingers speelden met de plooien van haar overkleed, antwoordde zij: »De mijne was niet hoog, maar laag luisterend aan de zooming mijner bekoorlijkheden en slechts in een drift oprijzend, als ik deze lokte."

Ze zaten thans stil nevens elkaar, het bovenlijf lichtelijk gebogen naar de zon, die aan den burg brandend, Janne's haren verguldde als tot zonnestralen, en Machtelds gelaat met een koperen glans bevloeide en zich in haar oogen verdiepte als tot een gouden schat, verzonken in donker water.

Lang bleven zij zoo, het hoofd aan den hemel, welbewust, dat zij de glorie van den avond droegen, en toen het hemelblauw tusschen rozig-paarse en roomwitte wolkjes vergroende

en het dal in schaduw verzonk en daarboven een enkele ster te zilveren aanving, kwamen enkele woorden als druppels eener lange klacht van hare lippen en zij begonnen weer te verhalen, Janne, hoe zij zich zoo veilig gevoeld had onder de groote schaduwing zijner liefde en Machteld, hoe hij zich zoo gedwee had neergelaten onder de macht harer blikken en bij de bekoring van haar lijf.

Geduldig, zij aan zij, steunden ze elkander bij de overwintering harer liefde, de een de ander bemoedigend met lieve woordjes, beloften voor de toekomst, die haar dan droevig glimlachen deden; en menigmaal de zaal en de verpleging van Kostijn, het hardnekkige van het dagelijksche leven verlatend, liepen ze te wandelen in de gaarde of zetten zich neer aan de transen van den burg, om al droomend te verwijlen op de doolwegen harer verloren liefde.

Eens, toen zij de torentrap opgingen, hoorden zij den wachtershoorn roeren en buiten paardengestamp vernemend, daalden zij naar omlaag, waar zij in de zaal twee priesters uit Utrecht vonden, Martinus, den aartsdiaken, en een kapelaan, een rijzig man, het baksteenroode gelaat ruwelijk lichtend uit zijn donkere kap.

Janne, de heeren begroetend, voelde zich van schrik verstijfd, dat ze een slechte tijding van Warhold vernemen zou en haar blik gehecht aan de fijn gesloten lippen des aartsdiaken, bleef ze staan.

Maar Martinus, Kostijn naderend, die daar met ingehouden adem zat, sprak hem deelnemend toe over de wonde, achter de meewarigheid een klem in zijn woorden bewarend, zoodat Kostijn, hem barsch aanziende, bijna te brommen aanving evenals een hond, die zich reeds overweldigd voelt.

Martinus, de angst der onzekerheid verdrijvend, strekte als bij ingeving den arm uit en sprak: »Heer, wij moeten met U alleen een woordje breken, dan loopt het gesprek wat sneller en ontwikkelen zich de gedachten tot een juister uitkomst."

Kostijn wenkte en allen verlieten de zaal; en toen de twee geestelijken alleen tegenover Kostijn gezeten waren, zag

Martinus langen tijd, den neus haviksgewijze over zijne schrale lippen Kostijn aan en sprak ten laatste: »Ge hebt U zelve van ellende in ellende gestooten en zit thans daar, gewond aan lijf en ziel."

Kostijn, het roode haar vlakuit om zijn rond gelaat, tuurde hem aan, de lippen open en toen Martinus het laatste woord gesproken had, kwam een blos schaduwsnel over zijn voorhoofd. Zijn armen schokten en het speeksel schuimde uit zijn mond, toen hij riep: »Wie heeft mij van ellende in ellende gestooten en mijn lijf en ziel gewond, gij, die arglistige woorden in uw ziel voorbereidt, die uw boozen wil zorgvuldig onder goede manieren verbergend, ze hier ontdekt, om mij en mijn huis en mijn menschen te gronde te richten."

De aartsdiaken, voorbedacht op zulk een uitval, zag hem zachtmoedig in het bleeke gelaat en toen de trilling van Kostijns woede bedaard was, sprak hij met een stille stem, dat hij als aartsdiaken der Sint Pieterskerk bij hem geweest was, om den vrede in zijn land te bestendigen, om roof en wilde boosheid uit te roeien en dat hij thans wederom hier kwam, om de ellende, waarin Kostijn geraakt was, weg te nemen.

Kostijn bromde, dat hij de handen vol aan zijn eigen lijf en zijn eigen aangelegenheden, geen tijd had, om met schoone woorden te spelen.

Maar de aartsdiaken, zijn stem verheffend, antwoordde: »Gij, die gewoon zijt uw leenmannen in twist en roof tegenover elkander uit te spelen, gij ligt daar geschonden door den banvloek, en thans komen zij van alle zijden een voor een uw rechten afnemen, eerst Puttenstein, dan Hell, dan Elspete en de anderen, en om dit te verhoeden, kom ik hier."

Maar Kostijn rekte pijnlijk, de tanden op de lip, het bovenlijf tegen de zetelleuning op en hijgend van pijn riep hij om Gheride.

Onder elkaar beradend, trokken de heeren zich terug uit de zaal en beneden Janne en Machteld treffend, wenkte Martinus gene aan zijn zijde, vragende: »Ge leeft zekerlijk in duizend vreezen?"

De handen samengevouwen in een angstige streving, om

zijn hulp in te roepen, strekte ze het hoofd van uit de haren naar hem toe, aan de geloken lippen de bede: »Wat weet ge van hem?"

De aartsdiaken niet begrijpend antwoordde: »Beter dan gij denkt, kennen wij den toestand. Staveren is in gevaar en daardoor wordt het noodig, dat uw vader, ziek aan lijf en ziel, voor eenigen tijd in een klooster gaat, om zich beter te wapenen."

Haar lijf, door verwachting opgericht, zonk in elkaar. Haar armen zakten; en terwijl haar deemoedig dringende blikken bij des aartsdiakens woorden inkeerden, kwamen zij terug met een fel verweer. Stug stond zij daar, de woorden klemmend tusschen de tanden: »Wij zijn gewoon, ons zelve te genezen en ons zelf te wapenen."

Maar hij zag haar woorden voorbij en sprak: »Thans komen allen de macht van Staveren stuk voor stuk afbrokkelen en daartoe moet een ander, beter toegerust, gereed staan. En deze andere zal komen. Uw broer is uit het Heilige Land op weg naar hier en tot daartoe moet gij, bijgestaan door bisschoppelijke macht, de zaken besturen."

Steeds in dezelfde houding, riep ze met een koude stem: »Mijn vader zal zich zelve redden." En zich omkeerend voegde zij zich bij Machteld.

Beiden liepen naar de gaarde, waar Janne zich aan Machtelds schouder overgaf in een bui van smart, schreiensvlagen. En Machteld, de hand aan Jannes woelig hoofd, beurde het op en zei: »Wat sprak hij?"

Ze herhaalde de woorden des aartsdiaken; en Machteld troostte haar, dat haar broeder thans wederkeeren zou en haar vader later ook en dat zij daarna vrij zou zijn, te doen, wat zij zelve verkoos.

Eenige dagen later lag Kostijn op het rustbed, dat hij sinds het gesprek met de Utrechtsche heeren niet verlaten had, zoo plaagde hem de wonde. En thans zag hij zwakjes op tot den aartsdiaken, die zijn hand op die van Kostijn leggend, vroeg, of hij nog geen behoefte gevoelde aan de weldaden der Heilige Kerk, aan een bijwoning der mis of aan het gehoor van een liefderijk woord.

Kostijn lag daar bleek, de wang tegen het kussen, de blikken over den vloer heen, zich niet durvende bewegen.

En toen de aartsdiaken vroeg, of hij, die zooveel geleden moet hebben als vader en als burgheer zich niet eenzaam, ver van de wereld voelde, toen ademde Kostijn even op en de blikken steeds weg, antwoordde hij, dat hij zich zwakker voelde.

De aartsdiaken, door het geluid zijner zachtzinnige stem Kostijns blikken tot zich lokkend, hief zijn armen baldekijnsgewijze over diens hoofd en hem om zijn wel wat ruwe goedheid en harde eerlijkheid prijzend, schonk hij hem in schoone beelden een toekomst, waarin hij weer zooals vroeger sterk naar lichaam en geest, Staveren in en uit zou trekken, mits hij gehoorig wilde zijn naar wat hij, de aartsdiaken op bevel van den bisschop over te brengen had, dat Kostijn ter wille zijner gezondheid en opdat zijn toekomstig leven op een sterkeren grondslag gevestigd mocht zijn, zich voor eenigen tijd in een klooster zou begeven. Teruggekeerd in zijn gebied, zou hij zijn aangelegenheden, door zijn zoon, inmiddels uit het Heilige Land teruggekeerd en door de diensten van het Sticht in eere gehouden en veel verbeterd terug vinden.

Met een schielijken greep aan den bedrand luisterde Kostijn, den adem ingehouden, alsof er iets wonderlijks gebeuren ging en toen Martinus herhaalde, dat er bericht gekomen was van zijn zoon, die op weg ging naar zijn vaderland, snikte hij 't uit, snappend naar lucht en door tranen heen juichte hij, dat zijn zoon dan toch zou terug komen en hij niet alleen gelaten worden als een weduwe, klagelijk aan de schouw.

»Dan moet ge u ook voegen naar wijzen raad", hervatte de aartsdiaken »en u zelve inwijden in een betere wereld, om gezond en sterk naar lijf en ziel terug te keeren".

Maar Kostijn, door de blijde tijding krachtig geworden, schudde diens woorden onder heftige tegenwerking van zich af en deed zich te goed aan uitroepen van vreugde en voldoening over de aanwinst van zijn verloren gewaanden zoon.

»Wilt ge u niet voegen", hervatte de aartsdiaken »dan zal de banvloek over u blijven en uw zoon evenmin als een

ander zal met u in gemeenschap kunnen komen, en uw vijanden zullen zich tegenover uw kleinheid en armoede in trots en boosheid verhoogen.

Verslagen hield Kostijn in. Verkromd onder het bewustzijn, dat hij aan des anderen wil geklonken lag, zat hij voorover, de blikken star voor zich uit, om de lippen een trek van wrevel, toen Martinus hem langs omwegen in een weemoedige stemming leidend, ten laatste hem voorstelde, om samen te bidden.

En tegenover elkaar in de schaduwkoele zaal zaten ze in stage steeds wederkeerende lispeling, die als de kabbeling van een beek Kostijns ziel in eentoonigheid en dan in teere, gelijkmatig verdeelde aandoening van rust en geluk binnenbracht, waardoor hij zich verjongd en tegelijk gedwee gevoelend, na de eindiging der gebeden zich kinderlijk leiden liet, onderwijl beloften afvragend, dat hij niet te lang in het klooster zou blijven en dat zijn dochter Janne tot aan den terugkeer van zijn zoon, gesteund door bisschoppelijke macht, de aangelegenheden voor hem zou bestieren.

VIII.

De schuld zijner zonden als een last voortdragend, liep Warhold stelselmatig voort langs Putten en Amersforde steeds sneller, om de smart, die zich om en om zijn hart wrong, tot werkeloosheid te brengen. Zijn blikken, rechtuit naar het doel zijner reis, zagen niet om hem heen hoe de wouden donkerden en de heidevelden in wijde bedding en bulten uitdeinden tot aan den gezichtseinder of eindigden aan donkere strepen bosch in de verte, hoe hoeven en hutten langs zijn weg onder de roode en gele herfsttinten der boomen doken en hoe de menschen hem groetend voorbij gingen, soms stilstonden, om hem, den vreemdeling na te zien.

Er was maar een drijfveer in hem, loopen en loopen en onder het loopen vergeten, wat hij in zich droeg en daar in Utrecht moest afdragen. Als hij een oogenblik nadacht, werd het hem, als stond hij voor een steile helling, waarvan hij

moest afspringen. En hij jaagde zich zelve voort, steeds turend naar de plek, waar Utrecht zou verrijzen.

En toen hij de abdij van Oostbroeck naderde, ontwaarde hij de torens van Utrecht. Alsof er iets in hem tot stilstand kwam, hield hij even in, zich het zweet met de mouw afvegend en hij trachtte zich vragen te doen. Maar niet willende denken, zweepte hij zich voort, nog sneller loopend.

De Tolsteegpoort ingegaan, ijlde hij met een bonzend hart langs de huisjes der Springwijk over de Nieuwe Gracht. Stijf liep hij voort naar de Sint Paulusabdij, het hoofd beneveld van de gedachten, dat hij daar zijn verleden moest blootleggen en voor de kloosterlingen te schande staan, als ware hij naakt.

In de abdij gekomen, vroeg hij haastig om gehoor bij den abt; en in de gastenkamer gelaten, wachtte hij onwezenlijk, niet wetend van zich zelf, toen het deurtapijt geruischloos als in een mysterie openging en de abt voor hem stond.

Warhold wierp zich op de knieen en terwijl hij trachtte te spreken, hakkelde hij woordenbrokken, die elkander voortstieten tot schroffe kreten als van een, die in gevaar verkeert. En zich vermannend, riep hij aemborstig, het lijf onbewegelijk naar den grond: »Vergeving, vergeving!"

Er was een oogenblik van stilte — dan de tochtslag eener deur in de verte. En toen de abt hem beval, op te staan, zag Warhold, hoe zijn oogen vochtig waren en zijn oude lippen openfrommelden: »Mijn zoon, mijn zoon, wat hebt ge gedaan?" en heengegaan kwam hij terug met een pater, die den verbleekten Warhold aan den schouder rakend, hem wenkte, te volgen.

Hij liep achter den pater aan, die in een der gangen stil stond, een deur ontsloot; en toen Warhold binnengetreden was, hoorde hij het slot achter zich knarsen en hij was alleen in de cel.

Roerloos als verkleumd, niet bewoond van een gedachte, stond hij daar te staren naar het kleine radvenster boven hem. Hij durfde niet een vinger verroeren, niet een voet verzetten, niet een woord gewagen uit vrees, dat hij zich

zelf vervloeken, dat hij krankzinnig zich te pletter stooten zou aan de daadwerkelijkheid, waartoe hij thans gekomen was. En aldoor bleef hij staren, de blikken vast aan het raam, zijn lijf star in de ellende, in de schande, die als een ijskorst hem omsloot.

Dan begon hij te sidderen, verwachtend, dat een geweldig rumoer zich om hem heen verzamelen, dat toornig roode gezichten, bloed doorloopen oogen en in wraakwoede gedrilde vuisten in een kring rondom hem aandreigen en zij hem ten laatste wegslepen en onder hoonend gehuil slaan en martelen zouden, tot dat hij niet meer bij machte te staan of te knielen, neer zou vallen als een rund, geslacht, op den grond.

En ziende om zich heen, ontstelde hij van de stilte, die al maar aanhield. Verlangend, een geluid te hooren, die hem uit zijn wezenloosheid opwekte, wrong hij zijn handen en steunde: »God, God!" moest hij deze lijdzaamheid. dit wegende zwijgen om zich heen verdragen. En in zijn eenzelvigheid zonk hij neer, zich heenwerkend door zijn verleden tot aan deze stonde, die om zijn ziel gegoten was als een torenklok om het nog niet geworden gelui.

Alsof er iets in hem begon te luiden, keek hij rond en ziende een Christusbeeld aan den wand, kroop hij naderbij, strekte de armen en de stem verstikt, bracht hij een vader onzer uit.

Dan zat hij weer gekromd onder het bewustzijn zijner zonden, waaruit hij nimmer meer zou opkomen tegen het licht.

De tijd, die langzaam aan in een soes over hem heen kwam, gaf hem dit elk oogenblik in gedachten, zoodat de uren eeuwen schenen. En daarbinnen pijnde het.

Hij zwoegde door een zwaren strijd. Druppels zweet ontsprongen aan zijn voorhoofd. Zijn koude handen drukten tegen zijn hart, om de klopping te stuiten. En gedachtig aan het hierna, begon hij te klappertanden, wreede tandenrij in het uitbeenend bleeke gelaat, blikken felwit, flikkerzoeklicht naar een uitkomst, toen hij onder een schreeuw neerzonk voor het Christusbeeld en te stamelen, te bidden aanving, altijd door in een oneindige reeks van stille, steil opgaande geluiden.

En toen hij uitgeput, de laatste woorden uit zich voelde gaan, zag hij zich door den nacht ingehaald en stil, in zich zelve zat hij door het duister te varen op een gewolk van weemoed, dat hem aldoor meevoerde over het gebied zijner zonden.

Den volgenden morgen werd hij door een pater uit zijn cel geleid naar de van kloosterlingen bevolkte kapittelzaal, waar hij voor den troonzetel van den abt, het ontbloote hoofd gebogen, stond te wachten.

Toen sprak de abt, dat hij, Warhold van Horsting, die belast was geweest met de hooge zending, om onrecht, ongeloof en zegeviering van hartstochten te bewerken tot een ommekeer in deugdzaamheid, in stee van dit te doen, zelf te kort geschoten was in zijn plichten als Christen, als zendeling van het Sticht; en dat hij bovendien zijn ziel en zijn lijf prijs gegeven had aan een gemakzuchtige zonde, aan hoererij in het huis van zijn vijand.

Duizelig, zag Warhold rondom zich niets dan een zwarte omfloersing van Benedictijner habijten, waarboven de gezichten uit de kap verschenen in een fel-roode kleur.

De schouders lichtend, om zijn adem uiting te geven, sprak hij zacht-aan, soms verstoken van kracht, om verder te gaan: »Welgewapend van ziel kwam ik daar aan op de Veluwe, en welgewapend ging ik te keer tegen zonden, die elken vrome daar tegenstaan als in een woud den jager de tallooze in en tegen elkaar gegroeide boomen, zoodat ik dikwijls in stilte mijn krachten regelen en toerusten moest.

»Maar mijn stem was niet sterk genoeg, mijn moed alleen niet opgewassen tegen den vijand, zoodat ik naar steun zoekend, mij vereenigen ging met een vrouw, die hoog-uit boven de anderen, mij de kronkelpaden wees tusschen onrecht en boosaardigheid.

»Met haar trotseerde ik, een schoonen drang als een levend gewas in het hart, de aanmatigingen der heeren op de Veluwe, en hierover was ik overdag en 's nachts in mijn droomen werkzaam, toen... dat ik mijn tong afsnijden en haar bloedend van mij werpen, dat ik voor altijd stom, de klachten in mijzelf bewaren kon als een eeuwige kwelling, een eeuwig inwendig

geroep om genade, waarop geen antwoord daagt — weldadiger zoo te leven, dan thans voor u te moeten biechten hoe ik zondigde, hoe als in één vorstnacht mijn gevoel, de ranke twijgen mijner liefde verlepten.

»In stuursch stilzwijgen heb ik getracht tegen mij in te werken, die vrouw niet meer aanziende, loochenend de weldaad harer stem. Maar de schemer, die over mij lag, werd tot nacht. Ik leefde zwaar aan de aarde, te loom om mijn handen te heffen. Aan mijn hart hing een gewicht van schuldbesef. Maar in mijn hoofd was een mierennest van kleine valsche gedachten, waarvan ik mij niet zuiveren kon.

»En toen ik nogmaals trachtte mij in edel streven aan haar te verbinden, ontvlood de nacht van mij. Ik stond in een wijde verruiming, klokgebeier in mijn hoofd en jubelzang in mijn hart, en reddeloos, volbracht ik met haar zonde na zonde; en later heengegaan, het hart belast met wereldsche weelde en bevoegd tot overdaad, bedreef ik hetzelfde kwaad met een andere, totdat ik tot inkeer gekomen, hulpeloos in schande en stom van berouw, terugkeerde tot u, om in boetedoening mijn dagen door te brengen. Sleept, mijne broeders, mij voort en geeselt, geeselt den duivel uit mij; stoot met uw slagen mijn boosheid te niet, want ik ben een zondaar, oud in zonde en te jong in berouw."

Hij wierp zich neer, het gelaat tegen den vloer, en zijn lijf werd bereden van schokken, die zich in zijn keel verzamelend, uitmondden in droge kreten, snikken, angstgeluiden in de stilte rondom.

Ingehouden zaten de kloosterlingen van zijn biecht en boetedoening te getuigen, toen de abt plechtig opstond en met luider stemme sprak: »Mijn zoon, sta op, en hoor naar wat ik tot u spreken zal."

Bezwaarlijk, nog aangevochten van wanhoop, stond Warhold koulijk-bevende op, en blootstaande aan aller blikken, moest hij het hoofd opheffen tot den abt, die te spreken aanving: »Niet alleen, omdat ge tegen u-zelf gezondigd hebt, maar ook tegen onze abdij, zelfs tegen het heele bisdom, waarvan ge een zendeling waart, moest ik in strenge bewoordingen

en door een strenge strafwetgeving tegen u uitvaren. Gij, weleer verlicht van de wijsheid Gods, rijkelijker dan menig ander, zijt roekeloos in 't donker daarbuiten geloopen, uw verbond met God en den bisschop en met mij, met al dezen hier vergetend, om uw lusten aan uwe Godvergeten zonden te doen zegevieren, zoodat ik geneigd zou zijn te zeggen: »gij verdoemde", ware het niet, dat in de laatste stonde nog de genade uwe ziel verlichtend, u berouwvol worden deed. Ellendige, met vuil besmette zondaar, zet uw vervuilde knieën op den vloer, hef uw vervuilde handen omhoog, wees hoogelijk verblijd, God dankend, dat Hij u hierin onderscheidde. En daarom dankbaar opziende, wil ik mijn stroefheid naar deze wonderteekenen wijzigen en u een lichtere straf opleggen, namelijk, dat gij tot verdelging uwer schuld tegenover God en de menschen in een klooster gaan zult. Ik verwacht, dat gij, mijne kinderen, deze mijne uitspraak beamen zult."

De kloosterlingen, zwaar-tillend voorover, bogen eenvormig, waarna allen, neerzinkend in de veelvuldige plooien hunner habijten, innig baden voor het heil van den verdoolden, maar nog ter rechter tijd boetvaardig teruggekeerden zondaar.

Warhold werd weer naar zijn cel geleid, waar hij als een steen neerviel, roerloos, zonder weten van tijd of plaats, de blikken mistig voor zich uit. Maar zoetjes aan werd hij vervuld van een warmte, die hem beven deed. Hij ontlastte zich van een zwaren zucht en als verlicht van onzichtbare ketens, gaf hij toe. Voorover, verluchtte hij zich in een weldadig geween. Tranen biggelden tusschen zijn vingers. Zijn hoofd knikte. Languit rekte zijn hals. Zijn geweeklaag kwam en ging zonder einde in een wellust, zich eindelijk te kunnen geven, weer voort te leven op een nieuwen weg, al was deze een weg van boetedoening en vernedering, die wel bij zijn wezen zouden aarden, want nimmer anders dan gebukt zou hij durven gaan langs andere menschen, nimmer anders dan gedwongen spreken van zich zelf. Altijd zou hij zich bevinden in de telkens hernieuwde herinnering aan hetgeen hij had gedaan, alsof het gisteren was geweest.

Een begeerte begon in hem te ontbranden, om zich voor te bereiden tot een reiniging, zoo God het wilde.

En na langen tijd gebeden te hebben voor het Christusbeeld, verzonk hij in gepeinzen en in hem sloop de behoefte aan een troostrijk woord, een milddadigen blik. Hij dacht aan de Heilige Maria en weer begon hij zich zelf te pijnigen en boetvaardig te doen onder een sleep van klachten, weeklachten over zich zelf.

Dan, de ziel gewogen op een volhardende aandacht, de gedachten geronnen tot den eenen wensch, om door Haar verhoord te worden, zag hij, de blikken wijd open, in het gouden schild, dat de ondergaande zon door het rondboogvenster aan den wand weergaf, de Heilige Maria, haar gestalte stilstandig zevend door den wand, verschijnen te midden van een goudborduursel van wolken, dat haar haren glanzen deed. Haar handen bleekten als ivoor langs den surcoot, die maanlichtkleurig zweefde over haar lijf.

Naderend, haar heele wezen stil in een gouden waas, een goudstofgewemel, hief zij de hand, thans met zonnegloed gevuld, naar Warhold en haar nauw bewogen lippen gaven lichttrillende lachjes, die Warhold beven deden.

Zijn armen, halverwege geheven, durfde hij niet op of neder laten. Het was hem, alsof zijn hart stil stond, toen in een lichtverschiet het gouden schild aan den wand verdween.

Kil stonden de wanden tegenover elkander.

Dankend, de uitwerking van het wonder nog in hem, zonk Warhold in elkaar en zich oefenend in een streven naar verbetering, voelde hij zich gebeurd over vele bezwaren en menigmaal zag hij nog den troostrijken wenk en voelde hij de zegening van haar gouden lachen.

Voortaan zou hij zich in een klooster bergen en mijdend de schoon schijnende verven der wereld en het zoetzingend verlang naar vleezelijk genot, zijn heele leven door zich naar de geboden Gods omhoog zwaaien tot een beter leven, een voorgevoel van den hemel.

Hij oefende zich in gebeden en overdenkingen, peilde tot diep in zijn ziel en hardde zijn lijf, door weinig te slapen en karig te eten.

En toen de abt hem mededeelde, dat hij in het cisterciënser klooster bij Bennekom zou gaan, omdat dit tot een der strengste orden behoorde, werd hij bewogen van een blijden geest en stil en nederig wachtte hij zijn verlossing af.

Op een vroegen morgen, toen de hanen in hun beurtzang den nieuwen dag aanzeiden, kwam een pater in Warholds cel; en haastig verlieten beiden deze.

Vergezeld van nog een pater, stegen zij te paard en zonder een woord te spreken reden zij de stede uit.

't Hart beklemd volgde Warhold uren lang zijn begeleiders langs onbehouen wegen over heide en velden.

Maar toen zij een donker sparrenwoud doorreden, werd het hem daar zacht te moede, want de daksgewijs over en tusschen elkaar geheven takken volmaakten een schemering, die de kleuren van het naaldenloof uitwischte tot een zijïg donker, waartusschen de stammen stegen als paarsig-roode pijlers, de dragers van een als van asch bestoven loofgordijn, beweging-loos ruischend tot een weemoedig gerucht, dat nauw geboren in zich zelf verstierf tot zuchten, lange, geheimzinnig aan-geheven zuchten, waaronder Warhold zich ver van de wereld voelde, ver van dartelheid van kleuren en misbaar van vormen en veilig voor den wanklank der menschelijke stem.

En nog een woudweg doorrijdend, stond hij voor het klooster, dat omringd van woudgevaarten daar in een vierkant bonkig lag als neergesmakt aan den grond, de kerk met twee rondboogvensters in den gevel en een ronde koepel boven het paradijs, gedrongen tusschen haar absiden.

De broeder-portier liet de heeren binnen en terwijl de priesters den ingang inliepen, trad Warhold in de gastenkamer, waar hij stil starend stond te wachten, bang en toch verblijd, dat hij voor altijd hier blijven, zich verbergen kon achter deze heilige muren.

En toen de priesters onder hartelijke woorden afscheid van hem hadden genomen, werd hij tot den abt geroepen.

Schuchter, aan alle leden bevend stond hij voor den abt, die helle kinderoogen in de uitgegroefde beenige holten, hoog-uit in zijn gestalte hem overwegend aanzag en dan, zijn ver-

legenheid ziende, hem deelnemend op den schouder klopte, vragende, wat hij 't meest van noode had.

Een schaamterood overvloeide Warholds gelaat en terwijl zijn oogen vochtig schitterden, riep hij uit: »Heer abt, ik heb zooveel te dragen, dat mij de moed ontzinken kon. Kom mijn onvermogen te hulp en laat mij de biecht afnemen, want zooals ik thans voor u sta, ben ik niet waardig in dit klooster te wonen."

De lippeneinden tegen de krasse vouwen in zijn perkamenten gelaat, zag de abt hem aan en sprak: »Gij zijt zwak in uwe ontroering. Wacht, waak en bid, bid, dat het heilige licht over u kome en dan in een ander geestelijk gewaad, niet luidruchtig roepend, maar stil, inwendig om bemiddeling vragend, bid tot Maria, die de pijn der wonden heelt."

Berustend ging Warhold heen naar de gastenkamer, waar hij met den gastenmeester sprekend, vroeg naar de aangelegenheden van het klooster, hoe het ingericht was in zijn veelvuldige kamers, gebouwen en werkplaatsen en hoe de dag verdeeld werd in de zeven getijen, waarin de psalmen Davids afgezongen werden in een week, en in den daartusschen liggenden arbeid, plechtigheden en behoeften zooals studie, de mis, het ontbijt, mixtum genaamd, het noenmaal en de collatie, een voorlezing uit den heiligen Cassianus, voorafgaande aan de completen, het laatste plechtige getij, dat den kloosterling wapende tegen de verleiding van den nacht.

En dan alleen gelaten, zat Warhold gebukt tegenover zijn verleden al de zelfbeschuldigingen in zich op te stapelen, zoodat hij in een angst verstijfd vergeefs rondzag naar een vrijspraak voor zijn zonden, die zijn ziel verdonkerend, hem verblijven deden onder steeds nieuwe folteringen, nieuwe ontdekkingen, dat hij willens en wetens zich had laten meesleuren of meelokken, toen hij eindelijk tot de biecht geroepen, in de biechtcel tot den prior terecht kwam.

In een wee gevoel, dronken van zwakheid en misselijk van zijn zonden, die hij als een zwangere vrouw meedroeg, zette hij zich neer in de cel en na de plichtplechtigheden begon hij onder den aanhef: »Ik beken voor God, de zalige Maria

en alle heiligen" te biechten, woord na woord door zijn verdorde keel heen stootend, en dan zich in den aanloop versterkend, de zelfbeschuldigingen in een adem uit te zeggen, bekentenis na bekentenis, zich verlossend van hetgeen hem zoo lijvig bezwaarde, soms in de rede gevallen door een navraag des priors en dan ongemoeid voortvarend, alsof hij zich op deze wijze louteren kon.

En toen de biecht geëindigd was met betuigingen van rouw en beloften van boetedoening, en hij de cel was uitgegaan, viel hij neer in de kerk, om aldoor te bidden in een duizelingwekkende vaart, waar hij zich voelde opgaan in een heete begeerte naar algeheele verlossing van den booze.

Thans kwam een herstel in zijn leven. Hoewel zwak als een, die nauw van het ziekbed gerezen is, liep hij telkens naar de kerk, achteraan neerknielend tusschen de rijen conversen, luisterend naar den zang der koorheeren, betuiging van onvergankelijke liefde en verheerlijking van God, den Zoon en den Heiligen Geest; meelevend de voorbereiding der Heilige Mis in haar wondere zuivering, in haar zich steeds meer toerustende kracht tot de hoogste daad, het gouden oogenblik der Communie, wanneer alles stilstaat en de stilte als een gezongen cantate het hart tot weldadige beving ontroert, zoodat de hoofden neerhangen onder eerbiedigen angst en trillende blijdschap.

Telkens liep hij versterkt uit de kerk, de ondergane vereining in aandacht en gebeden te bestendigen; en dan bij het klokgelui voor een nieuw getij keerde hij terug, zich weggevend, zich vereenzelvigend met de plechtstatige woorden, die steil uit het koor opstegen onder wichtige bovenlijf-bewegingen.

Aldus zijn intocht gedaan in het wijde leven, waar de ziel zich verruimt, zich allengs verwijdert van de wereld, werd hij opgenomen in de daadwerkelijkheid van het kloosterleven, ten einde bekwaamd te worden tot een dapper kloosterling, een steeds waakzamen krijger in dienst van God. In de novicenkamer, in vereeniging met de andere novicies, ontving hij de leering en vermaningen, leerde de heilige schrift doorgronden en de kerkvaderlijke woorden bevatten en verklaren

naar het vaste drie-eenheidsbegrip, volgens welker geboden het geheele menschdom op te gaan had naar volmaking, naar een rijping tot gewin van den hemel hiernamaals.

Hij verloor zich in de groote gedachten van den Heiligen Benedictus, van den Heiligen Bernardus en van de heilige boeken van den Bijbel, volgde trouw en staag de bevelen van den novicenmeester, hoe hij zich naar de kloosterwetten te gedragen, hoe hij zich te bewegen naar de heilige traditiën der Kerk en daarbij steeds te zwijgen had, daar elk woord een hinder en een stoornis was in de vrije vaart der ziel. En als Warhold, opgegaan in het ernstige leven van studie en overdenking, van vrome aanschouwing, de kloosterklok voor een getij hoorde slaan, hard en streng, driemaal achtereen met bedachtzame tusschenpoozen, roerde zich iets in zijn hart, in zijn hoofd, in zijn heele lichaam. Hij werd ongedurig. Een drang bewoog zich in hem en heftig verlangend, stond hij op van het werk en begaf zich naar de kerk, waar hij zich vereenzelvigde met de psalmodiën der koorheeren, de altijd wederkeerende betuigingen en aanroepen, de verheerlijking van God.

(Wordt vervolgd.)

KLOMPERTJE EN ZIJN HOEDJE.

DOOR

E. WITSEN—VAN VLOTEN.

Op den landweg bij het dorp zit een steedsche dame op een bankje over 't korenveld en dichte bij kruipt in het gras een boerenknaap, die bezig is met paardenbloemen steken en met het snijden van wat drieblad, een voer dat aan konijnen lekker smaakt. De boerenjongen tuurt en tuurt, en snijdt niet meer, en zoekt niet meer maar tuurt en tuurt en nadert schuchter de glimmend zwarte laarzen van de steedsche dame, de dame zelve ziet hij amper. Dan dichter bij haar voeten in het gras steekt hij een hand vooruit en strijkt er zachtjes mede over 't schoeisel dat zoo zwart blinkt. De juffrouw vraagt verwonderd nu: »klein mannetje wat kom je doen?"

»'k Kom kijken," zegt hij.

»Kijken naar mijn laarzen?"

»Ja *ik* heb witte klompen."

»Die heb ik al zien schitteren, hoe heet je?"

»Men noemt mij Klompertje, maar grootva noemt mij bij een anderen naam, een echten, dien draag ik nu en dan zooals men Zondags zich wel aankleedt met een mooie das als exteraatje. Ik ben bij ieder ander Klompertje. Weet u soms waarom?"

»Misschien wel door je klompjes, want toen ik jou zag, zag ik dadelijk ook je klompjes wit als breikatoen."

»Ja zoo is 't juist, ja ik heet naar mijn klompen waar ik zoo goed voor zorg, ik schuur ze zelf omdat ik van die klompen zooveel houd. Elk jaar zijn 't andere, ze slijten met het loopen

en elk jaar zijn ze grooter omdat de voeten elk jaar grooter worden, maar altijd zijn ze schoon geschuurd en ik zal ze altijd goed verzorgen, want ik zal nooit vergeten hoe ik door de klompen ben gaan loopen. Nauwelijks had ik 't eerste paartje aan de voeten, of wip daar gingen die vooruit en brachten me bij mijn pleziertjes. Ze liepen toen naast 't haantje voort en hielden tred, stap... stap en ik deed mee met 't haangezicht en stak ook 't neusje in den wind, ik ging toen slecht meer mede met de klompjes want met het neusje in den wind ging ik achterover en haantje bleef recht op en stapte voort, ziet u ik droeg geen staart, om mij met 't neusje in 't gelijk te houden, bij 't haantje gaat dat opmarcheeren beter door de mooie pluimen.

Ik tuimelde, maar kwam toch door de klompjes weêr omhoog en op de been, die liepen nu voorzichtig en met kleiner stappen dan de haan en brachten me aan 't kippenhok, waar heele jonge kuikens scharrelden en piepten en waar de pruimenboom ook staat met lekkere pruimen, die toen als gele blinkertjes tegen de kiekens vielen, die weg hippetipten en tuimelden dat ik er om moest lachen. 't Was zoo aardig, en op mij vielen ook de pruimpjes, maar ik stond stevig in de klompjes en snapte ze op en smulde en bedankte dan mijn klompjes voor al 't plezier, dat ik door 't loopen had gekregen."

»Maar Klompertje mijn laarzen loopen ook met mij al zijn ze zwart."

»Mag ik dat wel eens zien?"

»Let op daar ga ik dan, nu keer ik weêr net als ik 't zelve wil."

En mannetje springt op uit 't gras en weêr in 't gras terneer en strijkt weêr met een handje over 't zwarte leer, en zegt: »Zoo stevig als mijn klompen zijn ze niet."

»Ja, maar ze komen toch een eind met me geloopen, ze brachten mij nog verder dan jij misschien wel ooit op klompen bent geweest, ik... kom heel uit de stad."

»Heel uit de stad, op laarzen! En op het hoofd, wat hebt u daar, heeft men dat zoo ook noodig in de stad?" Het ventje zet zich peinzend op het bankje naast de juffrouw.

»Ja, ja, dat is een hoed, die dragen in de stad de menschen en de kinderen."

»O," zucht het mannetje en keek voor 't eerst verdrietig, terwijl hij toch de lieve klompjes zag die in het zonlicht heen en weder bengelden. »O", zuchtte 't weêr.

»Wat scheelt je Klompertje."

»Mijn voeten zullen naar de stad toeloopen en als mijn hoofd geen hoedje heeft dan zal ik daar niet kunnen zijn en ik wil toch zoo graag als maar mijn klompjes er me brengen willen."

»Wis krijg je vóór dien nog een hoedje Klompertje."

Daar dansen plots de witte klompen om de bank met mannetje in blijdschap, hoor hoe 't zingt:

Een hoedje oppetoppen,
En klompjes aan de voeten,
Dan kan ik stouters schoppen
En zoeters netjes groeten.

en, wip, zit 't ventje weêr, beziet de juffrouw en haar hoedje en zegt: »Zoo'n hoedje heeft een kleurig band en bloempjes ook... als ik nu ook zoo'n hoedje krijg met kleurig band en bloemetjes moet ik dan ook zoo lange kleeren dragen, daar zullen toch mijn klompen niet door kunnen loopen en zie ik niet mijn voeten gaan dan kom ik ook niet in de stad. Die bloempjes die daar zullen bloeien op mijn hoofd, die 'k niet zal kunnen zien en richten, die zullen me doen denken, dat ik altijd mijn hoofd omlaag moet houden, moet bukken tot waar bloemen bij ons groeien en ook bloeien, dan komen zoo de klompen recht omhoog en dan is alles in de war."

Dat klompenventje keek... wat keek dat klompenventje! En lachen deed de juffrouw, lachen!

»Wacht 'k ga eens even staan, want 't wordt me raar te moe, zoo, nu voel ik toch weer dat 'k stevig recht sta in de klompen. Maar nu, hoe zal 't dan moeten?"

»Wel Klompertje ik draag toch andre kleeren dan een jongen, dat doet je moeder ook."

»Ik heb geen moeder, maar dicht bij ons, woont de naai-

juffrouw, naast grootvader en mij, en zij is ook een pop als u, en, ja, 't is waar, zoo ben ik niet en Groot is ook geen pop met neus en oogen achter een gordijntje, zooals u daar voor 't gezicht hebt; dus... mag ik dan mijn pakje dragen, mijn kiel en broek? En krijg ik dan een hoedje zonder bloemen en hoef 'k dan dat gordijntje niet, het hoedje kan mij beter passen dan 't uwe u, ik meen één waar mijn hoofd insluit, net als de voeten in de klompen."

»Ja klompenventje, ja, jij krijgt gewis een ander hoedje en jij krijgt ook die falie niet." Daar hopsa dansen weer de witte klompjes voor haar rond, met mannetje in blijdschap dat nu zingt:

De bol blijft boven
  De voeten staan.
De klompen mogen
  Stadwaarts gaan!

»Wat wordt het donker! Zie de zon kruipt achter wolkendekens."

»Ja mannetje, ik zie haar warmen gloed in neveldekking uit het droomland, de zon verrijkt tot Paradijs al wat ze op aarde en in het luchtruim dag aan dag aan pracht en aan gebeurtenissen heeft beschenen en doorgloeid met haar verwarmend licht. De geur der bloemen stijgt ook opwaarts, met de zon omhoog naar 't lichtland waar de vochten uit de aarde nu de zon omhullen, die met haar goud-warm hart ze tot zich trok, zij zullen weer als zegenrijke droppen, lavend in mildheid, mildheid om zich spreiden, dorheid drenken. Van zon en regen leeft een menschenkind op aarde, aan gloed en tranen sterft een menschenziel, die weet te leven, dankbaar zinkend onder leed en goedheid, in 't oneindig ondergáan.

Dan 's morgens als de zon de rustestilte na den nacht doorgloeit, ontwaken droomen uit den nevel, die opengaat voor 't gouden hart, dat teere sluier licht als gleed een lach, een liefdeschijn langs liefelijk aangezicht en het gewekte bloempje plooit zich geurend open en deelt haar zonneleven met kever en kapel, de vogels vliegen,... de vogels

uit den rijken droom, zij vliegen juub'lend en hun zangen mengen in trillingen met bloemengeuren en hunne wakkere vleugelen raken plant en bloem in kleuren.

Het heidekruid waar 't klein konijn in stoeit, verbergt het vluchtend haas, het jong en sappig gras ontvangt het grauw gespikkeld groenig kievitsei, 't onttrekkend door gelijke tinten aan 't speurend oog, het nijver bijtje vliegt en zwermt en wekt van plant op plant door 't stuivend meel het leven, de wilgenkatjes geven eerste schaduw aan veel diertjes in doorschijnend water, waar ook de vischjes zwemmen boven 't zandig diep, tusschen tal van grove en fijne planten, en onder 't varenkruid aan den oever kijkt schuw nieuwsgierig 't hagedisje, 't »heksje" 1) in de levens.

En dan de zee,... wat doet de zee ontwaken in ons denken en ons voelen! Wat weet men van de zee en van de landen door haar ziltig schuim bespoelt, met nooit gestilden hartstocht. Want wat voldoet de zee! Ze is willoos, willig, vergend, open voor alle elementen, maar heeft geen rust in zich en schijnt ook anderen geen rust te gunnen, ze is hevig, geweldadig, onbarmhartig, vleiend zacht, en vol aantrekkingskracht als liefde van een wankelmensch, te licht gesproken. Geen rustelooze ooit vertrouw in zijne uitingen, de Rust is waarborg van Waarachtig-Zijn."

»Och, juffrouw, leefde Grootje nog, zij zou wel gaarne naar u hooren."

»Naar al wat zon en bloemen en 't aardig klateren van den regen ons vertellen, Klompertje?

Zij deelen in het heerlijk geuren, en kleuren mengen zich in warmte-schijn of onder 't zilv'rig nat van regendroppen als middag-gloed en zilv'ren dageraad."

»Hoe weet u 't zoo juffrouw, hebt ge in de stad ook dag na nacht zien komen! Maar, o, de zon is weggeschuild en Grootva zal al op den uitkijk staan, ik moet nu weg, wilt u mij niet vergeten, als 't je blieft, maar naar mij uitzien door 't gordijntje of u mij aanziet komen langs den weg?"

---

1) Oude, oude naam voor 't bijdehandsche hagedisje met de spiedende oogjes.

»Ja, mannetje je helder witte klompjes kan ik al van verre zien."

»Vindt u ze ook zoo mooi? Ze brengen me nu thuis, daar gaan ze, ik moet meê, meê, eê, d a a a g . . . . ."

II.

Nu is de nacht voorbij, de zon terug en Klompertje staat in haar licht en schuurt de klompen. De zon, en 't ventje zijn te zamen, de zon helpt manneke bij 't schuren, ze doen hun best, de jongen en de zon, om toch de klompjes helder wit te laten blinken voor de steedsche dame, dat zij ze beter zien zal naar hij hoopt, want hij heeft zoo gedroomd! Gedroomd van 't leven in de stad en wil de juffrouw vragen of het wel zoo is daar ginds als 't in zijn droom was waar hij nog in leefde bij 't ontwaken en waar hij nu nog telkens aan moet denken. Maar 't ventje is om dit te vragen nog veel te vroeg, want in het huisje waar de juffrouw woning nam, licht juist de brievenbode, die met de eerste postbezorging komt, de klink der deur en rijkt met spoed het ochtendblad van 't laatste »Nieuws."

»Dag bode."

»Dag juffrouw," reeds loopt hij huizen verder en de juffrouw vouwt haar courantje open, legt het uit de hand, vult dan aandachtig haar kopje snel met suiker, thee en melk, roert even om en blaast het pitje in 't komfoortje uit, zij zet den trekpot liever op de wasem van den ketel naast zich, dan neemt ze 't brood en snijdt met 't botte mes zoo goed als 't gaat een ongelijke snede, dan even angstig, ruikt ze aan de boter, die haar wel schijnt te voldoen, want zij smeert 't laagje dik, nu zet zij zich, schuift aan, neemt 't eitje naar zich toe, klop, klop, dan pelt ze 't open, een kippeneitje, versch gelegd, zij drinkt met korte teugen van de warme thee, neemt hap op hap en kijkt naar 't laatste nieuws. . . .

Daar licht de bode nu de klink der deur bij Klompertje, gooit 't blad naar binnen en roept luid: »de krant — ajuus!" en Grootva zet de fok al op den gevel, zich zelf afwachtend

in postuur, als Klompertje nog even binnengaat en hem zijn blaadje reikt, het provinciale van die streek; dan is Groot dra verdiept in al wat 't krantje meldt en hij vergeet de pijp al trekkend aan te houden. Maar klompenventje die al lang zijn roggensnede binnen heeft en om de krant niet geeft, hij trekt de klompjes aan die over 't erf en naar den pruimenboom hem brengen, daar gaat hij zitten op het kippenhok en denkt er aan zijn droom en ziet weêr wat hij zag in 't stille hokje achter 't schapenruifje waar hij op zijn bedje in de kribbe lag. De rijen poppen-dames, met heele lange kleeren, met bloemen op de hoeden, zoodat het leek of er een tuin aan 't wandelen was, haar voeten waren zwart, dat kon je niet van allen zien, omdat de lange rokken de voeten dekten, maar vele van die poppen stonden stil, die konden niet meer gaan omdat haar voeten in de hoogte waren en de bloemen-hoofden gansch omlaag, die bloemen waren zeker weêr gaan groeien in den grond. Zoodat het in die stad onder en boven bloemen was.

Mooi wel, dacht Klompertje, maar 't brengt toch alles in de war, want de kapellen en de bijen die zijn daar wel te gast, die vliegen hoog en laag maar menschen hooren niet te zwaaien met de armen als de molenwieken, de kippen fladderen al heen en weêr, ze zoeken waar het beter is in den beneden-tuin of boven waar ze toch niet aarden en de menschen, die een woordje willen zeggen, spreken tegen schoeisel, de hoofden spreken tegen de beneden-laarzen en de andere hoofden tegen schoenen die op de plaats van hoofden zijn gekomen. Schoenmakers en gezellen grijpen links en rechts, zij denken, dat het met dat schoeisel niet in orde is, dat zoo naar boven is gekomen en uit zijn doen, zij willen nog een handje helpen, zij trekken aan de laarzen en alles valt omver, wat niet op pooten staat, en wat op pooten leek te staan, dat tuimelt meê, bloemist, koetsier, vrijwillige ijveraren, bootslui, alles van z'n leest, het werpt zich in den stroom van menschen ten voordeele van 't handwerk en zichzelf.

Daar komen dienders en soldaten. Nu wordt alles handgemeen en er ontstaat een groote kloppartij, de hoofden zijn niet op

de rechte plaats, dus niemand kan geregeld denken en altijd hoort men 't zelfde jammerlied; »mijn hoofd loopt om, wat toch te doen?" Wel loopt, wat petten draagt, met 't hoofd omhoog er tusschen, maar allen met verwonderde gezichten, in uiterste verbazing, voor ander denken is geen plaats meer.

Ook Klompertje ontwaakt in 't midden van zijn droomreis in de stad, in de verschrikking van zulk een toestand, met open mond en slaapt met open mond weêr in, want aan den nachtelijken hemel, kijkt hem een oog aan, groot en geel, enkel verbazing.

Zoo leeft de jongen met de maan als vriend, zijn hoofdje licht-omgloord op 't bedje in de krib, waar zijn onrustig droomen zich door den milden vriendelijken gloed verzacht tot liefelijke beelden. Het mondje sluit zich en met vriendelijk lachen legt hij zich op een zijde.

Ja, mannetje doorleeft dien droom op 't kippenhok daar buiten in de zon en denkt: »'t is wonder, wonder, kwam toch de juffrouw maar en o als zij mij dan maar ziet door dat gordijntje, ik zal de klompjes laten dansen op de wegen". Wip springt ons droomertje van 't kippenhok en zingt, al springend, dansend, buitel'nd,

»Juffrouw, met den bloemen-hoed
Juffrouw, juffrouw kijk eens goed,
Kijk eens door 't gordijntje,
Ik ben maar een kleintje,
Maar mijn klompen wit, wit, wit
Schitteren als sneeuw op git."

zingt Klompertje en springt en hinkt en — pof daar ligt hij neêr, de neus omlaag in 't midden van een greppel, de mooie witte klompjes vliegen van de voeten en juist de juffrouw naar 't gezicht, de steedsche dame met de falie die daar den hoek om kwam gewandeld, zij schrikt terug en roept: »O wat is dat? die witte klompen hooren stellig Klompertje, maar waar zijn dan de voeten en de beenen en het heele ventje?"

»Hier," roept een klagend stemmetje, »juffrouw let u eens op mijn klompen, ik kom ook wel."

De klompen staan al klaar en Klompertje stapt gauw er in en zingt nu niet en springt nu niet, maar kijkt de juffrouw aan alsof hij nog maar net ontwaakt is uit dien wonderen droom.

»Dag, klompenventje, droom je nog? Je zegt op vreemde wijze goeden morgen, de heeren en de jongens in de stad begroeten iemand met den hoed maar jij schijnt met de klompen goeden dag te zeggen, je moet maar gauw een hoedje hebben dan kun je mij ten minste groeten zoo als ik 't gewoon ben van de andere jongens, dat is prettiger voor mij, als om twee klompen naar den neus te krijgen al zijn ze nog zoo mooi geschuurd, je hoeft dan ook je buigingen zoo diep niet meer te maken want die bekomen aan je zelf wat slecht."

»O ja, juffrouw ik ben met beide handen in de brandnetels gevallen, kijk eens hier."

»Arm Klompertje, nu maar geduld totdat dat branden weêr voorbij is en niet letten op dė pijn, waar ging je heen?"

»Ik ging nergens heen maar hoopte dat u mij zoudt zien, want ik moet u vertellen van een droom, en 'k zong ook om door u gehoord te worden en hield de klompen in beweging dat ze zouden schitteren en toen op eenmaal vlogen ze af en lag ik in de netels, een koude kikker sprong over mij en raakte juist mijn neus, die zit daar boven nu te kijken, ziet u wel?"

»Die neus? wel nee die zit nog tusschen je twee wangen, vast genoeg, boven den mond en onder de oogen, of is 't een andere neus, hoe kan die kijken, mogelijk draagt die nog een bril!"

»Juffrouw, juffrouw, houdt op, ik kan niet meer, van 't lachen! Die zit te kijken is de kikker, zonder bril."

»O is 't de kikvorsch, ja nu zie ik hem aan de overzijde van de greppel, met een gezicht al even zoo verbaasd als 't jouwe, toen je weer boven kwam."

»En dan de maan van nacht juffrouw! De maan en ik wij hebben ook veel wonderlijks gezien, de zon nog meer, gelooft u niet?"

»Ja ik denk het wel."

»Ik zal u eens vertellen, juffrouw, wat ik gedroomd heb, dan moet u mij toch ook eens zeggen of 't in de stad zoo is als ik 't beleefd heb en of daarom 't maantje zoo verwonderd kijkt door boomen en door ramen en boven daken, dat het enkel oog is. Wilt u hier zitten? Hier staan geen netels... Wacht ik zal even eerst die mooie braamstruik voor u leeg gaan plukken, die hooge waar de kikvorsch onder zit, houdt u van bramen?"

»Ja veel als ze zoo mooi blauw-zwart zijn en zoo zoet gestoofd, warm uit de zon, maar prik je niet weer aan de netels!"

»Geen nood." Wip met een sprong is Klompertje de greppel over, zwenkt met het lichaam achteruit, maar houdt zich stijf recht op om niet te vallen van de helling. Nu plukt hij een groot braamblad, legt dit in zijn linker handje en plukt voorzichtig de mooie bramen, een voor een, en zoo voorzichtig om ze niet te kwetsen dan komen ze in het kuiltje van de linkerhand op 't blad dat hij er legde voor de frischheid, alle zes, zonwarme, mooie, rijpe bramen en dan zegt hij: »Juffrouw sta even op, en neem ze aan want nu moet ik weer overspringen."

De juffrouw steekt een hand vooruit naar Klompertje, die heel voorzichtig de bramen met het blad er in legt, dan — wip is hij weer bij haar aan de overzij, en gaat eens kijken hoe die bramen de juffrouw zullen smaken, maar goeie help, hoe krijgt zij ze in den mond, er zit geen touwtje aan 't gordijntje om het op te trekken! Hij vraagt haar niets maar let goed op en dan op eens begint hij hard te lachen, als de juffrouw naar een braam hapt maar geen braam maar het gordijntje in den mond krijgt. Ons guitje zegt: »Vindt u dat lekker, juffrouw, of is het een vergissing?"

»Ik zal 't je zeggen, Klompertje, ik zal 't gordijntje af doen en hier buiten zal ik het ook niet verder dragen want ik merk wel dat het hier niet past, ik ga 't vergeten door al die blijde vrijheid van groeien om me heen. Zie zoo nu is het af, nu kan ik smullen en daar gaan ze. Dank je wel, ze zijn heel heerlijk. Nu vertellen."

Maar Klompertje zegt niets en juffrouw ziende dat hij erg zit te peinzen, meent dat het wel wat lang duurt en zegt eindelijk: »Zeg, Klompertje moet 't nog lang duren eer je het vertelt, wat is er toch!"

»Ja juffrouw ik ben aan 't denken, van dat ik in de greppel viel, van toen mijn klompen van mijn voeten vlogen. Juffrouw als ik nu laarzen aan gehad had, zooals u, zoo zwarte, dan had ik ze niet verloren, kunnen vallen had ik toch wel, dus 't zijn dan toch de klompen niet die me alles laten doen, ik had dan niet omlaag maar wel naar boven moeten gaan, de lucht in. Nu droomde ik dat die menschen in de stad niet konden loopen in hun laarzen en dat ze daarom tuimelden maar ik ben in de klompen omgetuimeld en ik stond daarna weer recht op zonder de klompjes omdat ik het zoo wilde, ik schaamde mij voor u en haastte mij. Dus juffrouw we doen 't zelf en daarom zullen de menschen in de laarzen even recht zich houden als wij hier buiten op de klompen, als ze het zelf maar willen, daar hebben we dus voor te zorgen. Dus dat begrijp ik nu, maar juffrouw toch blijft er nog veel verwonderlijks want waarom staat dat gele maanoog zoo verbaasd.... Waar kijkt u naar juffrouw?"

»Naar 't hoedje dat je in de greppel hebt gekregen, je bent nu klaar om naar de stad te gaan."

»Ik zie niet wat u meent, maar 'k weet nog veel, dat wonder is maar nu kan ik dit niet vertellen. Ik moet naar huis, 'k moet helpen aardappelen over 't vuur te hangen voor onzen middagkost. Grootvader zal wel klaar zijn met het schillen, en eerst moet ik aan mijn konijnen eten brengen. Gelukkig hebt u dat gordijntje af, u hebt nu een gezicht als grootvader. Goêndag juffrouw."

»Dag Klompertje."

Zijn grootva draagt een baard, denkt tot haar schrik de steedsche dame, ik ga me eens in dat beekje spiegelen, wie weet, het groeit er alles zoo hier buiten." De juffrouw loopt naar 't beekje toe, dat helder stroomt over een bodem van fijn, wit zand met kiezelgruis; het is een vroolijk beekje en maakt dadelijk grapjes met de juffrouw, want boven haar

staat in de blauwe lucht de zon, die speelt er met de kabbelgolfjes van het beekje, verlicht ze hel en ook het menschgezicht dat allervreemdst uit die lichtkabbeling de juffrouw aankijkt; ze moet lachen: »dat is me een spiegel! die twee guiten," ze kijkt eens naar de zon, ze kijkt eens naar het water, »zijn bezig me uit te lachen, ik laat niet langer met me spotten maar ga wat zitten, 't is heerlijk onder deze linde."

Daar zit ze in het groene gras en speelt met eikeltjes en houtjes, winterresten van een vorig jaar en laat er kleine spinnen over loopen en torren, voor miertjes schuift ze wat op zij, zoo heeft ze dra grootvaders baard vergeten en zelfs Klompertje, het vriendje dat ze gaarne lijden mag.

Onbewust door 't groot bewustzijn van het voelen dier zomer-heerlijkheid, is ze als een vogel die uit de kooi is losgevlogen en in den plantengroei van buiten rondvliegt waar 't hem lijkt.

III.

Ons Klompertje is ondertusschen thuis gekomen, daar staat hij in de deur, stapt uit zijn klompen die een beetje op zijde blijven staan, hij hangt zijn petje aan den spijker er boven. »Dag Groot, o hoor eens...."

»Ho Floris niet zoo met de deur in huis, ga naar de pomp en wasch je jongen....

»Zoo ben je daar nu weêr, dat ziet er beter uit, de stof is van je wangen, laat me nu de handen zien, hé wat zijn dat voor vlekken?"

»O, grootva van de bramen, dat wilde ik strakjes juist vertellen en de juffrouw..."

»Al goed, mijn jongen, laat de juffrouw liever komen als we aan tafel zitten, dan hebben we gezelschap. Maar jij, haas over hei, aardappelen wasschen in den ijzeren pot en dien aanhaken, ik zal den ketting houden... knap gedaan, maar nu vergeet je 't zout. Zoo, nu nog twee talhouten in de vlam, ik heb de tafel al gedekt, wat zeg je daarvan, want je hebt van den morgen wat vergeten."

»O, Groot, ik weet het, m'n konijnen, o, en de kleintjes, mag ik gauw even?"

»Ja, maar spoeden, jongen, spoeden, want eigenlijk verdien je zelf geen eten, als je niet aan je dieren denkt die 't toch niet kunnen halen."

Fluks is ons Klompertje bij zijn konijnen met wat wortellof en nog een arm vol gras. Wat gaan de neusjes van de hongerige diertjes langs de tralies en de beide voorste pootjes opgewipt onder de neuzen, snel trekken nu de mondjes wat ze kunnen de lange slierten van het gras naar binnen en o, 't ongeduld als er zoo'n dikke knop van paardebloemenplant niet door de tralies wil! sjor, sjor, met kort en haastig rukken, wat kennen ze hun etentje, die diertjes, oranje boven! die paardenbloemen vol lekkere, bittere melk, de lievelingsspijs van 't kleine knabbelvee, daar smullen ook de witte rotjes van, en ook de kleine bont gevlekte bigjes van Guinea, het klein marmotje van den Savoyaarden knaap die, klaaglijk om te zien, met zijn tam diertje ons koude land doortrekt, het warmpjes koest'rend onder 't luchtig jasje dat nauw zijn eigen magere leden dekt. Een groote eenzaamheid, die beiden, in volbevolkte steden, een behoeftig zijn, in overvloed van levend tieren en rijk gedijen....

Zie, de konijntjes, alles helpt, 't neusje snuffelt, de bekjes met de scherpe tandjes, knabbelen en werken dat 't te hooren is als kabbelt water, en de beide pootjes pakken aan en houden vast, terwijl de achterpootjes huppelen als 't noodig is wat meer vooruit te komen, vooral om 't voer elkander weg te snoepen. De oude voedster is van 't nest gekomen, zij wil ook haar honger stillen, en nu kan Klompertje de kleintjes zien. Wat groeien ze! hij legt wat zemelen bij ze neêr, die zal de moeder toch wel eten als de kleintjes niet meer lusten, droog voêr is goed voor 't knagend vee. Nu sluit hij 't deurtje met het klampje en houdt een oogje op de houten tralies, de ram heeft eerst in 't hok gezeten, hij mag niet bij de jongen en heeft aan 't hout geknabbeld en Klompertje is bang, dat nu de voedster ze verder door zal knagen, dan zou het kleine goedje uit het hokje loopen.

»Flo... rés!"

»Ja-a, ik ko-om," gauw de zakkenlap weêr hangen, 't nest moet in den donker zijn en dan loopt 't baasje al naar grootvader. Grootvader heeft de haak al in de hand en samen kantelen ze den ijzeren pot en laten 't stroomend water tusschen het deksel en den pot wegvloeien, de pot weêr aangehaakt, al 't vocht verdampt en weldra rolt de heete pracht, kruimig en blond als schapenwol in den aarden schotel. Voor grootvader schuift Klompertje een stoel aan en gaat zelf ook zitten, bons! net tegen den tafelpoot.

»Zoo'n jongen toch altijd," zegt grootvader hoofdschuddend, »ik ben blij, dat dat mijn knie niet was."

Grootvader lacht en Klompertje wrijft zich de knie: dan wapenen zij zich beiden met een vork en, wat is dat, zijn ze geen goede vrienden meer? O, gelukkig! 't is op de aardappels gemunt en 't geeft geen vechten, wat gingen toch die vorken ook vinnig van weerskanten naar 't zelfde doel, den grooten aarden schotel in 't midden van den disch; daar prijkt op elke vork, op stalen tanden een aardappel en beiden zwenken die naar 't potje naast den schotel. Grootvader is er weêr het eerste in, daar dompelt hij de blanke bal in 't vet en die van gretig Klompertje valt in groote stukken naast het potje.

»Daar heb je 't weer, grootvader."

»Ja, jongen ja, dat komt dat je uitzoekt, altijd den grootsten, en je kunt hem toch niet houden op de scherpe vork."

»Ja maar Groot, 'k kan u nooit voor zijn in de saus en altijd bons ik tegen uwe aan."

»Floor doet je knie nog pijn?"

»U lacht maar om me."

»Ik geef je goeden raad, niet zoeken maar voor 't handje nemen en dan, ik gun ook Gart graag wat, roep hem maar weêr."

Klompertje staat op, gaat links, trekt aan een kleine binnendeur die opengaat en mèt hoort men een schaapje blaten, een kat miauwen, en het blaffen van een hond. »Gart, Gart!"

En wie komt daar nu binnen?

't Is niet hoog en heeft twee pooten, 't vliegt niet en 't

heeft twee vleugels, 't heeft geen mensch-gezicht en 't spreekt, 't heeft geen armen maar een staart en gaat in 't zwart maar zonder hoedje, zonder schoenen. Wat zegt het? hoor: »Dur bén ik, dur bén ik."

Het ventje bukt, en onze Gart wipt op zijn vinger, wordt naar de tafel toegedragen en wipt daarop, dan op eens de eene poot voor den andere stapt sinjeur recht uit en met een vaart als lag het doel een heele mijl vooruit, zoo op den schotel af, waar hij de aardappelen weet, kijkt met het rechter oog, dan met het linker naar den damp die opstijgt en zegt weer: »dur ben ik," en op eenmaal doet hij: pik, naar een grooten aardappel.

»Ho maat," zegt Groot, en trekt hem aan den staart terug, »je bent dur *niet*," de snavel klinkt op 't randje van den schotel en Gart komt bij 't gemors van Klompertje »hier is je portie."

Zie zoo nu zijn ze met z'n drieën en hongerig gaat het toe.

»Maar dat zeg ik, grootvader, zoo gauw ik aan 't verdienen ga, koop ik een ruimer potje waar op z'n minst twee aardappels te gelijk in kunnen, en dan groote."

»Goed jongen, goed, maar werk dan hard want als de vetpot grooter is moet er meer vet in zijn anders zou je er nog slecht aan toe zijn."

Wie is nu Gart, die daar zoo dapper om den schotel wandelt en den snavel opsteekt als ware hij een officier met sporen aan de voeten? »Panr" klinkt het buiten 't open raam en de officier steekt hups zijn pluimen op, ze zijn geknipt. Panr, panr, klinkt 't weêr en 't zelfde neus-geluid klinkt nu ook van den disch vlak boven 't kruimig maal. Onze officier brouwt kraaien-taal en schijnt een kraai te zijn als andere, alleen maar wat gekortwiekt naar de maat der menschen, omdat hij niet te hoog mag vliegen. Dat doet hij nu ook niet maar laat zich gaarne zien en geeft zich groot gewicht al brouwend »kra dur ben ik" en een enkele keer toch, zooals nu, slaat hij in onbewustheid een natuurklank uit, waardoor men dan opeens den waren aard van 't beestje kennen leert. Gart wipt, na kort bedenk, grootvader op den schouder, wipt

op grootvaders stoel, dan nog wat lager, tot op de steenen vloer en hipt, hipt, hipt naar 't openstaande raam tot in de vensterbank, daar zit hij nu en kijkt er met nieuwsgierige oogen in de blauwe lucht naar de andere kraai, die hij gehoord heeft, »panr, panr" toen hij aan 't schransen was, maar die is lang verdwenen en zal straks smullen als de hond van de aardappels wat overlaat, nu zoekt hij pieren in de wei of snapt meikevers uit de lindenhaag.

En Klompertje is ook van zijn stoel gewipt en wipt grootvader op de knie en kijkt nu met nieuwsgierige oogen, niet in de blauwe lucht maar naar grootvaders hand. Grootvader heeft gelachen en gewenkt en een hand is verdwenen in den broekzak — daar trekt die nu een groote appelsien te voorschijn, een groote prachtig rood-oranje, de wangen van den jongen kleuren door den gloed des appels. Hij pakt grootvader om den hals en beide lachen, rood oranje, om den schoonen appelsien.

»Grootvader, ik zal die bewaren en aan de juffrouw laten zien."

»O is ze daar, laat ze maar binnen, vertel nu van je juffrouw en de bramen. Kom nu maar bij me zitten, nu hebben we wat tijd, breng eerst dat overschot aan Bello en de poes."

Fluks is het ventje weer terug en kruipt op grootva's knie en houdt den mooien appel in twee handen. Dan begint hij: »Hoor, grootvader, die juffrouw ken ik, ze liep met een gordijntje over het gezicht en zwarte laarzen."

»Vreemd mensch", de grootva mompelt.

»Grootvader, ze is heel aardig, en beloofde me een hoedje."

»Al goed, maar dat gordijntje?"

»O maar dat heeft ze afgedaan en de laarzen aangehouden."

»Verstandig" prevelt de oude.

»Ja, grootva, dat gordijntje heet een falie en de juffrouw vindt dat dat hier buiten heel niet past, daar is alles vrij zegt zij, en nu heeft ze een gezicht als u."

»Wat zeg je, jongen, heeft ze een baard?"

»Neen, Groot, maar ook een mensch-gezicht."

»Waarop leek ze dan eerst?"

Klompertje bedenkt zich niet maar vlot zegt hij: »ze leek op een spin in 't web — de haarkloen is de spin."

»Dat's voor een mensch wel raar, en dan de bramen en dat hoedje, je hebt voor Zondag's toch een goede pet."

»Dat hoedje Groot, dat hoedje dat is om mede naar de stad te gaan."

»Naar de stad, jij Florisje?! Jongen, wip eens, 'k moet mijn pijpje vullen, 't wordt wonder, meer dan wonder wat gaan we nu beleven! En de bramen vlekken?"

»Die komen van de bramen aan de greppel — grootvader, 'k ben getuimeld — midden in de greppel."

»In de bramen, jongen, dat is zoo kwaad niet."

»In brandnetels, Groot."

»Dat's erger" mompelt de oude man, al trekkend aan zijn pijp.

»Maar niet aan denken," zei de juffrouw, »en geduldig wachten tot de pijn voorbij is."

»Ze is verstandig," pufte Groot.

»Toen voelde ik het haast niet meer."

»Maar je wilt naar de stad toe gaan en te gelijk vertel je mij dat je in de greppel bent gevallen, die is groot en wijd en 't hoefde heelemaal niet, of was een van die nieuwerwetsche snorreschrikkers achter je, voertuigen zonder paard, dan zou ik ook nog in de greppel gaan al was het midden in de netels want op die hokus-pokussen heb ik het niet begrepen."

»Neen, grootva, en ik begreep het zelf niet, ik vertrouwde op mijn klompen, maar die vlogen van mijn voeten en nu durf ik naar de stad, want 'k weet het nu, 't zijn niet de klompen en ook niet de laarzen, maar ik moet zelf maar zorgen dat ik 't rechte pad houdt, ik kan nu gaan, ik was al klaar, want ik heb een hoedje op, zegt juffrouw!"

»Ja, jongen, dat kan alles zijn, maar komt er ooit zoo'n hokus-pokus achter je, vertrouw dan toch maar liever op de greppels — en stel dat hoedje uit je hoofd, óp je bol zie ik er géen, en nu aan 't werk, jij met je schaap naar buiten en ik een uiltje knappen."

't Zal Groot wel lukken 't uiltje dat hij kent te knappen want hij doet veel nog, op een dag, al is hij niet zoo jong meer, en altijd is hij nog het eerste op en nu is het vacantietijd, daarom heeft hij wat hulp aan kleinzoon Floris, maar anders is die naar de school; Floris is klein van stuk en nog geen 14 jaar en krijgt nog extra lessen van den meester; die heeft dit eens bepraat met grootvader en 't grootje dat gestorven is omdat hun kleinzoon zulk een nijver leerling was en vlug in 't leeren. Als Floris voor den meester werkt, dan komt er voor den ouden man nog heel wat kijken. Maar gezellig hebben zij het samen en grootvader houdt o zooveel van Klompertje, en zou het mannetje wel houden van grootvader? Alles wil hij voor den lieven, ouden doen en maakt hem vroolijk met de goede punten van den meester en de goede schriften met goed geschreven werk, want dan kijkt grootva heel aandachtig, als er weêr zoo'n schrift meê thuis komt, van *a* tot *z* leest hij het door en dan moet het er tegen kunnen dat Groot de fok opzet, hij moet elk woordje kunnen zien. Als dan grootvader weêr tevreden is over het werk van zijn jongen dan is er niemand blijder dan ons Klompertje en hond en poes en Gart hebben dan ook een goeden dag, hij springt dan veel en vroolijk met ze rond.

Klompertje is verdwenen door de kleine deur en weêr hoort men een schaapje blaten en 't blaffen van een hond en dan op eens hoort men de stem van grootvader: »Floris vergeet den vogel niet" waarop een rare stem in menschentaal »dur bén ik, dur bén ik" en een deurtje klapt. Gart is zeker nu geborgen. Daar klapt de staldeur, weg is Klompertje.

We zullen even om het hoekje kijken van de kleine deur.

Ja hoor, daar zit sinjeur gevangen, in een houten kooi, in 't stalletje; hij timmert en hij hamert met den snavel op de tralies die rond om en er boven zitten en lijkt boos, hij houdt niet van dat opgesloten zitten. Daar komt poes gewandeld, deftig, lui, ze heeft gesmuld, ze likt zich nog den baard, nu blijft ze droomerig zitten op de kraaien-

kooi en Gart kijkt vroolijker. Poes let niet op den kraai, ze mag hem en zijn grappen heel niet lijden, ze vindt het plagen. 't Is dom van poes, ze kon 't juist aardig met hem hebben als ze die grapjes maar niet zoo onvriend'lijk opnam. 't Is kattekwaad doen, meent ze, anders niet, en de voortreffelijke dame, die zelf veel knorren krijgt en ook wel eens een tik omdat ze heel snoepachtig is, ziet niet den officier in onzen Gart maar slechts een vogel die niet vliegen kan en die haar niet de moeite waard is omdat hij geen lekker boutje voor haar is. Maar beter deed ze met vooral vandaag niet zoo het neusje voor hem op te trekken, liever maar de staart, want 't guitje in de kooi geeft om dat neus optrekken niets en doet altijd alsof de staart voor zíjn plezier aan 't poesje hangt, hij heeft al dadelijk gezien hoe 't staartje nu weêr door de tralies hangen zou en had op eenmaal daarom weer plezier. »Dur bén ik," brouwt hij schor, »dur bén ik," poes doet de oogen dicht, ze gaat een uiltje knappen. Gart is niet lui en denkt dat weêr die staart voor hem daar hangt, de saaie poes vergeet hij....

Daar klinkt een rauwe kreet, een schreeuw en kort een nijdig »mauw", de staart blijft hangen en onder aan de staart de zwarte vogel. O wat blaast poes. Nu laat Gart eindelijk los en weg holt poes, heel vinnig kijkt ze even om en holt weêr door, nu is ze voor dien heelen middag haar kalme rust wel kwijt. Gart staat voor de tralies, huppelt op en neêr en maakt veel leven, »dur bén ik, dur bén ik, panr, kra"; ja, nu weet poes dat hij er is en nu is 't uit met hare waardigheid, ze zit nog uit de verte naar den stouten schalk te kijken, heel vinnig, o zoo vinnig, zoo vinnig als alleen een poes dat kan. Kom, we gaan ons haasten, want Klompertje zal anders ons ontloopen, en 't zal met hem wel weêr plezierig wandelen zijn.

IV.

Daar is hij waarlijk nog en goed te zien, de jongen met zijn schaapje; ze gaan maar nauwlijks voort, want schaapje graast en 't baasje speelt, balt, rolt den kleur'gen appelsien,

duikelt kopje-over in het groene gras om 't schaapje in zijn zon-beschenen zilvervacht; de witte Mei bloeit langs hen voort en hoog springt baasje naar de bloementakken en schaterlacht want schaapje pakt de blauwe kiel en huppelt meê en hapt de Mei in bloei. »Blê, blê," »kom, wolle-diertje, kom, nu gaan we naar het beekje, Bello kom, Bello, Bello kom!" 't Voskleurig hondje komt geloopen, heel heigend van ver weg, hij hoorde 't fluiten van zijn kleinen baas. »Hup wolle, hup, Bello, pak aan" en Bello geeft een zachte knauw in 't stijve schapenpootje, dat helpt, nu dra en vlugger gaan ze voort, maar 't allervlugst de wakk're hond, die driemaal maakt den weg en dan nog lustig springt naar schaapjes neus, dat links en rechts met 't lange snuitje schudt.

Ons vroolijk ventje zingt een liedje uit volle borst:

De Meidoorn bloeit zoo heerlijk mooi!
Lang at mijn schaapje 't dorre hooi,
Hoe heerlijk smaakt hem nu het gras,
Voort naar de klare waterplas.
Daar mag het drinken bij zijn eten;
Zou het de zilv'ren beek nog weten?

»Hup wolle, hup! O, sst" zegt nu de knaap en roept zijn hondje zachtkens tot zich »koest Bello stil" en zachtkens aan gaat nu het troepje voort, de jongen houdt zijn beest; in de eene hand, de oranje appelsien en de andere om den nek van 't dier geslagen maar dit rukt los en gaat met zijn nieuwsgierig schapensnuit tot aan een vrouw die aan de beek gestrekt ligt, onder linde en eik, de handen vol met gele bloemen van de dotterplant, die aan haar voeten langs de beek in weel'gen bloei, rijkdom van bloemen geeft.

Dat was het wat den jongen stil deed houden en hond en schaap in toom, dat iemand neerlag, zeker slapend? Zijn schaap is nu te ver, te dicht bij 't mensch dat hij besnuffelt over het gezicht en als de vrouw de oogen openslaat, meent ze in de wolken nog te zijn, al droomend juist van een bezoek, heel hoog, daar boven in de lucht, waarin ze in 't water haar gezicht zag spiegelen; ze ziet de wolkenvacht van 't wolledier,

de zotte schapensnuit vlak boven zich, en ziet weer 't lachen van de warme zon en hoort de pret van 't jong en 't blaffen van den hond. Ze ziet twee wit geschuurde klompen en ook den grooten appel, warm oranje.

»Goë-morgen, juffrouw, u knapte juist een uiltje net als grootva."

»Dag, Klompertje, is 't weer als grootvader? maar ik ben toch wel blij dat ik geen baard heb zooals hij, je hadt me bang gemaakt, ik ben me in de beek gaan spiegelen en 't zonnetje lachte me uit en maakte met de golfjes een heel lang gezicht van 't mijne maar ik zag toch wel goed dat ik geen baard droeg."

Klompenventje lacht, gooit hoog zijn mooien appel, hij legt de meietakken bij de juffrouw neêr en kruipt er op de knieën zijn hond voorbij die naar den appel springt, maar 't baasje pakt hem handig met een zwaai, het schaapje kijkt, staat stil en kauwt zijn sappig groen, dan gaat het naar de beek en lescht er lang zijn dorst.

En heftig schrikken doet de herder de steedsche dame door een buiteling van 't hoogst van 't gras tot onder waar het daalt aan 't water, vlak aan den zoom van 't kabbelend nat, hij staat weer hoog met éénen sprong en lacht de juffrouw in 't gezicht en gooit zijn appel naar de overzij, op bloote voeten springt hij na, maar ijlings weer want juffrouw fopt hem ook, zij neemt de blanke klompen en houdt ze boven 't water en dreigt te werpen ze in 't nat voor Bello die dan zwemmen zal. Nu bedelt hij:

»Toe, juffrouw, toe, ge krijgt een stukje van mijn appelsien."

»Neen, Klompenguitje neen, ik geef ze niet."

»Toe juffrouw toe, ge krijgt een halve mee."

»Neen Klompenguitje, neen ik geef ze niet."

»Toe, juffrouw, toe dan toch, wat wilt ge dan?"

»Ik wil een heele boel: 'k wil schaatsenrijders, salamanders, slakjes en van die groene waterpostelein, als je me van dat alles zoekt en kikkereieren ook nog vischt en watertorren, spinnen en van dat zil'vrig kiezelsteen, dan krijg je beide klompen wit weerom."

»O houd dan nog de klompen maar, maar pas er op, als ik dat alles vangen zal, dan moet ik zóo in 't water. Hebt u een schotel meegebracht, wat doet men met dat alles in de stad, 't is toch wel vreemd daar ginds, niet waar? Gaat u het daar verkoopen? Aan wien dan wel, bij ons wil niemand het, maar juffrouw, kijk, ik zie dat alles gaarne, als 't zwemt in 't water en daar leeft en zich beweegt, kom mee, dan moogt ge helpen vangen, 't is zoo rijk in 't water, hier is dat heele hoekje vol van fraai gekleurde dieren door 't heldere nat nog mooier om te zien."

»Zal 'k u er van vertellen, ik zit hier veel, 't is lommerrijk en voor het schaap een goede plek voor eten en voor drinken; ons schaap geeft melk en daarom zorgen wij dat 't lekker smult en volop eten krijgt. En vroeger hielden wij een geit, die melk is goed en o zoo vet voor 't boter maken, dat deed mijn grootje dan, die is nu dood, zij ging wel met me mee en plukte kruiden dan en sprak zooveel van al de diertjes die in 't water leven.

»Een wonder-leven," zei ze, »en veel strijd is daar in 't water, dat maakt me droef te moe, mijn jongen, want zoo is 't in de wereld ook."

»Die kruiden plukte grootje voor de zieken, die kochten ze in de stad en voor dat duitje kocht ze al het moois dat Groot nu heeft: de klok, de tabakskist, een heele mooie ketting, die grootva's pronk nu is op feestelijke dagen, op onzen jaardag en op enkele keeren, dat hij uitgaat en 't horloge aandoet. Mij bracht zij koek mee voor die centen, telken male als zij haar mandje vol weer stadwaarts had gedragen. Zij zei mij dan, hoe vroeger nu en dan, een vroede vrouw, — dat was een wijze zei ze, — die kruiden wist te mengen voor mensch en vee, dan was zoo'n vrouw de knapste dokter, zij hadden 't niet geleerd op scholen, zei ze dan, maar wisten 't al uit de natuur, door ondervinding, ook van andere wijzen geërfd en hadden 't in haar aard om 't al te weten, dat is dan 't heele echte, zeide zij, die hebben 't mee gekregen en kunnen anders niet als voor genezing werken, zoo zeer natuur is dat als 't aangeboren is den hond, zijn poot te lekken als die gewond is, zoo heelt hij zich."

»Nu is ze van me weg en van den ouden man, wij missen haar en 's winters avonds veel toont Groot mij al zijn mooie dingen en zegt hoe lief ze al hem zijn, omdat hij ze van grootje kreeg, en zij ze zelf verdiende met haar lieve werk, dat zooveel zegen bracht aan zieke menschen; zij gaf ook goeden raad en wist de kruiden aan te wijzen en hoe ze goed te mengen, voor al de vele ziekten die de menschen kwellen."

»Zie," zegt mijn grootva dan, »nu is ze dood en zeker zou de pijp mij niet meer smaken nu ik haar zoo zeer mis, maar toen ze ziek was wees ze op mijn kistje en zei, toen zij nog spreken kon: »Floor, stop een pijp, vergeet toch nooit, dat 't mij zoo'n vreugd geeft, als je uit dat kistje rookt," en toen ze zwakker werd, toen wees ze op de kist en knikte ik maar, zij wist dan, dat ik haar begreep en later toen ze nog weêr zwakker was geworden en spreken niet en ook niet wijzen kon, toen keek ze alleen nog maar er naar maar ik hield toch de kist gesloten want voor haar hoesten was de rook niet goed. Maar altijd moet ik denken aan haar woorden: »vergeet toch nooit, dat 't mij zoo'n vreugd geeft als je uit dat kistje rookt" en o, nu is het rooken mij een groote troost."

»Koek eten we niet meer, maar och, die mis ik niet zoozeer als 'k grootje mis, en altijd was 't mijn plan om, groot geworden, voor grootje 't mandje vol te plukken, te verkoopen en koek en mooie dingen voor hen mee te brengen. Ik heb haar dit ook wel gezegd, zij gaf mij dan een kus en zei: »blijf altijd goed, ook als je grooter zijt en dat is wat ge nog voor mij kunt doen, wanneer in later jaren ik niet meer bij je ben om van je koek te eten. Je zult als je je best doet in het goede te volharden, al 't leed, dat in het leven licht je deel kan zijn, met vrijer hart verdragen." "

»Grootvader hoort ook graag, dat ik van haar vertel, en praat dan veel met mij, en zegt dan altijd weer: »Zij ziet ons gaarne vroolijk, Floor, ik stop de pijp maar weer uit 't kistje, dat haar vreugde was, ga jij nu slapen en blijf braaf voor haar, je zult haar nooit vergeten, en daardoor 't braaf zijn niet, maar denk vooral aan haar in moeielijke oogenblikken, dan blijft je hart gedwee om 't goed van 't kwaad

te ziften. Nacht jongen, naar de krib; hier, geef dit brok aan Gart, hij gaf haar veel vermaak, zij lachtte meer dan ik, om al zijn stoute grappen,"

»Ja, Groot, dat komt omdat hij altijd u de haren wilde kappen."

»Ga naar de krib, of 'k zet je neus eerst naar de rechte wijs, wacht kleine poedel, 'k zal je ooren wasschen."

»Nacht, Groot, tot morgen vroeg, ik zal me zelf wel helpen, ik weet waar 't water is en ook mijn ooren. O, juffrouw, Bello blaft, waar is het schaap?" »O, 't ligt daar rustig, het heeft zijn maagje vol gegeten en herkauwt, dan heb ik lang gepraat en alles moet gevangen wat u uit 't beekje wil. Nu kan het webje ons nog dienen."

»Welk webje?"

»Uw spinnewebje" lacht de knaap, »'t gordijn dat u zoo lekker smaakt."

»Mijn falie jongen, 't zou wat zijn."

»Ja, voor een netje om de beestjes in te vangen!"

»Maar 't is zoo fijn, 't zal scheuren."

»O neen, 't is voor die dunne, vlugge diertjes sterk genoeg, wat hebt ge aan dien lap, opeten kunt ge 'm niet, de frissche bramen smaken beter."

Daar kwam een puntje van den steedschen tooi en langzaam, langzaam, heel omzichtig en niet gaarne, trok de juffrouw, het heele lapje uit den zak, ze zei: »'t Zal toch niet deugen, Klompertje."

»'t Zal toch, ik bind het aan de teen, die ik gesneden heb daar in het grient, en nu pas op, nu stap ik, zoetjes aan, een heel eind verder in de beek en waad dan naar het zonwarm hoekje hier met lommerschaduw-beelden, ik verjaag de diertjes niet eer ik ze vang. Bloedzuigers, wilt u die? Die zullen mij wel aan de beenen kleven als 'k aan de kanten blijf."

»Nu ga en scheur mijn falie niet."

»Dat kan gebeuren, juffrouw, ik kan dat niet beloven."

»Nu goed, ik laat mij door de zon dan koesteren en stoven, mijn falie heb ik niet meer noodig."

De jongen zet een voet behoedzaam in de beek, de andere

glijdt nu na, het water rimpelt nauwlijks op zijn schreden, nu nadert hij zijn hoekje waar de schaatsenrijders met lange beenen over 't water scheeren, waar slakjes aan de sprietjes zitten en salamanders lustig zwemmen. »Ha, zie, juffrouw, nu trek ik langzaam, zoetjes aan, het netje omhoog, want anders breekt het stuk en alles is verloren, wat hebt u nu om alles in te bergen?"

»Dit glazen potje, is dat groot genoeg?"

»Voor kikkereieren niet, voor die en postelein gaan we een andere keer maar weer eens visschen, maar voor de diertjes is het goed. Hier aan mijn voeten zitten drie van deze, dat zijn bloedzuigers die zich dikjes eten aan mijn bloed."

»O, Klompertje, niet doen, waarom laat je ze zuigen, neem ze af."

»Dat gaat niet goed, ik zal 't probeeren, als ze dik gezogen zijn, dan vallen ze van zelf wel af. Grootmoeder wist er alles van, zij gaf ze een buurvrouw, die ze beter maakten van een ziekte. Ziet u die gelig grijze en deze witte? Zij rollen 't lichaam op, wanneer men ze van hun zuigplaats trekt,... zie,... *zoo* de wanden krullen om naar buiten, het is de slurfbloedzuiger, de kleintjes houden aan de moeder vast; maakt men ze los, voorzichtig moet dat gaan, dan kruipen zij als kiekens bij de moeder weer terug en wagen niets naar buiten als de kopjes, 't is net als kuikens doen; hebt u dat wel gezien als zij in angst zijn en de kloek ze roept?"

»Ja zeker heb ik dat wel eens gezien, maar aardig vind ik wat je mij vertelt van deze beestjes, dat ze even zoo als jonge kuikens doen en toch zoo heel, heel anders zijn ze."

»Ja, en weet u wat ze ook nog doen? Het weer voorspellen ze, mijn Grootje keek er naar als we aan de poelen kwamen en eenmaal zei ze: — »Floortje kom, we krijgen onweer!"

»Waarom nu onweer?" »Omdat de slurfbloedzuiger en de andere soorten trachten 't water te verlaten en werken om op 't droge land te komen."

»Is dat een teeken, Grootje?"

»Je zult het zien mijn jongen, wacht; maar schielijk nu op 't pad, eer 't ons verrast."

»Wel, wel, wat spoed," zei grootva, toen we binnen waren,

maar, hoor, wat 's dát? een donderslag? Op dezen dag? Wel dat is raar!"

Grootmoeder knikte met haar hoofd, heel wijs en wetend keek ze!

»Wist jij 't al weer, Johanna, wel, zie toch eens, wie heeft het je verteld?"

»Spreek..., jongen, zeg 't... ik ben mijn adem kwijt."

»Bloedzuigers, Groot!"

»O, zoo, ja 'k moet 't gelooven, daar is de tweede donderslag en daar komt heel de bui, de kippen schuilen ook, zij flad'dren over 't erf als opgejaagde vogels." —

»Juffrouw, kent u die kever daar, die zwarte?" Hij is een vijand van de slak, de zwarte watertor, waar is het slakje? Ik legde 't naast mij op den kant, omdat ik 't plukken moest, het hecht zich aan de planten vast. Zie, aan dit takje zit het vast gezogen, met 't huisje op den rug, en in het huisje aan de achterzij maakt deze tor een deurtje, dat niet sluiten kan, 't is maar voor hem alleen, hij gaat er door en haalt het slakje om het op te eten. Het zijn heel hongerige dieren, die watertorren. Hier is een andere van dezelfde soort als de pekzwarte en ook zoo'n eter, kent u die tor niet, met den rooden hals? Het is de beekzwemkever. Wanneer ge hem aanraakt, houdt hij zich als dood — en als men hem nog verder lastig valt dan maakt hij 't hem omringend water troebel met een stinkend vocht, zoo tracht hij dan zijn vijand te verschalken en van zich af te houden. U kunt ze wel ver buiten 't water vinden, des avonds als zij vliegen gaan en ook wel 's morgens op de wegen, zij konden dan niet meer terug, omdat zij omgetuimeld lagen op den rug en zich niet wentelen kunnen; dan zijn de vlerken en de pooten doelloos en 't torretje is een zekere buit dan voor de vogels of de mieren. O de mieren! Juffrouw hebt u die wel eens bespied, wanneer ze zulk een tor met eindeloos geduld naar 't wonder van haar woningbouw wegsleepen? Met grooten ijver en behulpzaam de een de ander en haastig, met veel spoed om zulk een kostelijke buit in veiligheid te brengen; hoe kiezen zij hun gangetje en weten alles uit den weg te ruimen, wat, veel

grooter nog dan zij, de werkstertjes, haar bij die taak bemoeilijkt.

Zie, kevertje, draai-kevertje, is ook gevangen, dat is een wonder, want ze zijn zoo vlug, ze zijn als tolletjes, slechts kleine schitter-stipjes, groen-goud glanzend, maar schijnen door het vlugge schieten over 't water wel lange pijltjes, zoo kruisen hunne waterwegjes zich in alle richtingen, het is een spel van schittering van kleur en vormen, dat zij in weêrgalooze vlugheid spelen. Dat is, in zonneschijn en slechts in warme uren, in koude oogenblikken zult u ze niet meer zien, ze kruipen dan op planten schuil of op den bodem van het water, en wachten. Zij vliegen ook en kruipen daartoe als die andere torren, langs de planten op tot boven 't water. Daar lichten zij het dekschild van den rug een weinig hoog, het glanzend goude, de welbeschutte vleugelzeiltjes kunnen zich ontvouwen en gonzend straalt het schitterlichtje omhoog. Zij zouden, als ze dus niet vliegend vluchten konden, moeten sterven wanneer de waterpoel verdroogt door hitte in den zomer.

Hier is een eerste zwemmersbaas, Bootsmannetje, ziet u hem wel, hoe hij daar op den rug, en 't zilveren onderlijf van louter licht naar boven, de achterpooten uitslaat als riemen, die hem door het water voeren. De bootsmankever, met den stompen rug als van een boot de kiel. 't Lijkt mij altijd als trekt de warme zon hem boven 't water, want is er zon, dan klautert hij tot boven 't oppervlak langs al wat hem daar brengen kan en strekt de vleugels uit in 't zonnelicht, om vrij en blij wat rond te vliegen. Maar 's winters, als het warme leven niet meer in hem is, verstijft hij gansch en blijft tot aan de lente in den modder."

»Dit is de salamander, Klompertje."

»Ja, en een wonderdier, juffrouw, dat zult ge hooren, een wonder van de maan, want salamanders storen zich niet veel aan nacht en licht, zij waken overdag en ook wel 's nachts en slapen in de zon en 's nachts wanneer ze 't wenschen. Vindt u ze mooi? Ik wel, hun kleur is fijn en 't vel zoo lenig, zie de beweging van hun hartje, hoe het tegen 't huidje klopt, klop, klop, zoo gauw dat ik niet volgen kan

in maat. De groote salamander is aan de onderzijde geel, als lichte boter, met zwarte vlekken, van boven is hij donkerbruin en verder op den rug is 't donkerbruin de grondkleur ook met witte vlekken aan de zijden. Zijn staart, de groote roeiriem van het vlugge dier, is wel bizonder breed en in dit vlies gesloten aan de zoomen.

De kleine watersalamanders zijn meer hel oranje aan de onderzijde, van het fijne bekje af, aan 't keeltje met zwarte vlekken, en verder bovenop weêr donkerbruin of groen zoo als een palm, maar bij den kleine is de staart meer smal en zie hoe spits die eindigt, zoo spits haast als een draad!

De salamanders eten veel, heel veel, 't zijn echte veelvraats. Als u ze vangt en thuis weêr zwemmen laat, dan kunt ge er grapjes meê beleven, zij vechten om hun voedsel en is 't gevecht beslist dan gaan ze samen rustig aan den maaltijd. Geeft u ze een pier dan zult u dikwijls zien, dat de twee einden door twee salamanders worden vastgehapt, zij trekken 't wurm niet stuk, maar rukken het elkander uit den mond. Zij schuifelen, schuifelen is 't, en huizen veel aan de oevers en kruipen in den zomer onder steenen, boomwortels en in gaten aan den waterkant. En knijpt g' hem zacht, dan springt er uit de huid een soort van gif waar zij zich mee verweren, tegen al wat hun vijandig raakt.

Dat gift kan dooden heele kleine vogeltjes en kleine dieren die in 't water leven, ik heb dat wel gezien maar op de menschen heeft het niet zoo'n sterke werking, ofschoon men vroeger dacht, zei grootje, dat het kinderen sterven deed, die uit de bronnen dronken, door dit dier bewoond. En wonder weer, juffrouw, wanneer ze door iets dat hun overkomt, een stuk van 't lijf verliezen, een heel been, zelfs een deel van 't oog, een van hun vriendelijke handjes waar ze op rusten, dan krijgen ze dat weer terug, geheel vernieuwd en waar een stukje maar ontbreekt, daar groeit het heel en gansch weer aan. Hoe vindt u dat juffrouw?"

»Een wonder, Klompertje, 't is wezenlijk een wonder!"

»En, juffrouw, hoor eens wat mijn grootje meer nog heeft beleefd aan deze dieren, 't was meermalen in den winter, dat

zij ze slapend vond of dieper rustig nog, ze waren dan als stijf bevroren onder 't ijs en toch kwam 't leven weer als zij ze warmte gaf. En in den zomer is het wel gebeurd, dat ze uitgedroogd en stijf van hitte en droogte lagen op den weg gestrekt en als ze in 't water kwamen ras weer leven toonden en weldra lustig zwommen.

Hoe vindt u dat? Kent u Tijl Uilenspiegel? Bij grootva staat hij in een boek, die zou *daar* toch van opgekeken hebben, hè?

Grootvader zegt: »'t zijn aardsche hemellingen, zij hebben 't eeuwig leven," maar grootje zei:

»Neen jongenlief ze zijn te zeer behept met aardsche eigenschappen, zij vechten om hun eten en zorgen voor zich zelf als echte wereldlingen, 't is alles voor zich zelf.

De hemel heeft zijn eeuwigheid door sterkte in deugd, wat deze sterkte met zich brengt is Almacht, gebreken kunnen daar niet binnen breken."

»Hoe weet je 't, vrouw?"

»Hoe weet ik 't, man? — ik zie het allerwege, ik zie het aan der sterren vriendelijk tot ons wederkeeren, hun gulden tinteling is hemelgloed en doet weldadig aan, ook aan den zachten overgang van dag in nacht en 't weêr ontwaken van den dageraad uit nachtelijke duisternis, en dan, mijn lieve man, de schoone boog waarvoor je me altijd wegroept uit het huis, al zou de pap gaan branden, de kleurboog, die de zon door regenwolken ons laat zien, de kleurboog der belofte, die aarde en hemel zonder eind verbindt.

Goedheid is schoonheid, 't is al in schoonheid eindeloos en blijvend sterk, en van een eeuwigheid. De hemel *is*, waar deugd den hemel *wint*."

»Vrouw, vrouw, wij zijn je kinderen, help ons toch, dat wij je vleugelen niet ontberen en eenzaam blijven."

»Mijn goede man, mijn kleine zoon, ik ben een menschenkind, 'k ben ook soldaat, mijn leven lang heb ik gestreden en heb alleen den hemel voor mij op zien gaan en veel daarvan genoten, 'k ben *Heil*soldaat."

»O, vrouw, ik begrijp het goed," — Grootmoeder lachte

vriendelijk, zij keek weer zoo wetend, — »maar toch, had ik 't te geven je kreegt een eerekruis."

»Ik danste om haar rond. Ik begreep het alles niet zoo goed als grootva, die heeft veel van haar zeggen opgeschreven op groote vellen, hij noemt het: De Bijbel van Onze Lieve Vrouwe, maar, juffrouw, toen ik zonder klompen in de greppel lag, dacht ik in eens aan grootje's woorden en ook aan grootva en zag toen duidelijk wat ik u vertelde en daarom weet ik nu voor goed en voor altijd, dat ik zelf moet zorgen niet te struikelen, en mis te doen in alle dingen. Begrijpt u 't wel? Hè, 'k voel me driemaal sterker wel en daarom ben ik niet bevreesd om ook eens naar de stad te gaan."

»Ja, in de greppel, Klompertje, heb je je hoedje al gekregen."

»O, juffrouw daar ontglipt de salamander, ze zijn zoo glibberig en vlug, hij zwemt al weer in 't water; ze kunnen veel verdragen, is 't niet, alles, hè? Een koude die verstijft, dorrende hitte, veel eten en lang vasten, toch is er iets dat hun heel slecht bekomt... raad eens?"

»Ik kan 't niet raden, Klompertje."

»Niet? Neen, dat kunt u niet, dat moet men weten, mijn grootje wist zooveel, — nu, wat hun slecht bekomt is... keukenzout. Hoe vindt u dat?"

»Ik vind dat heel merkwaardig, Klompertje, en zou zoo gaarne ook wat van dien schaatsenrijder weten."

»Van deze hier! Ho vlugge, ho, je wilt weer voort maar kunt niet ver in deze flesch, wilt naar de anderen toe. Beeklooper is gezellig van zijn aard, zij zijn altijd in groepjes, zij scheeren gaarne op een langzaam vliedend beekje, ook op stil water in de warme zon en schuwen zeer den mensch, zij vlieden voor hem heen, als 't beekje een loopend is, altijd stroomopwaarts in hun vluchten.

Nu, zie eens in het beekje, hoe ze daar aan 't jagen zijn, elkander kruiselings voorbij en dan op eens ver uit elkaar en op een ander punt weer samen, dan even allen als luisterend stil en dan op eens begint het jooltje weer opnieuw, het zijn de rechterpooten, die hen voortbewegen, de voorste pooten krijgen werk bij 't pakken van hun prooi. Het is een

van de wonderen die de maan doen staren, dat zij 's daags overbleek aan 't hemelspansel staat, en 's nachts het oog in gloed, om toch te kijken wat ze kan, als alles door haar licht alleen beschenen wordt. Het wonder is, dat deze schaatsenrijders, 's winters niet en 's zomers juist op 't water scheeren en zonder schaatsen, daar het niet bevroren is. Hoe vindt u dat, juffrouw?"

»Ik vind dat ook een wonder, Klompertje, en zou het hen niet nadoen."

»O neen, dat kunt u niet, al zoudt ge in den winter kunnen rijden als de beste."

»Maar, Klompertje, zeg eens, kan jij het in den winter?"

»Wel neen juffrouw ik droeg tot heden klompen en nooit iets anders aan de voeten."

»Nu zie, dan zijn toch laarzen zelfs wel beter soms dan klompen. Hoe vindt je dat nu, Klompertje?"

»O ja, juffrouw, ik weet het nu, wij doen het alles zelf maar bij het eene helpen houten klompen, bij 't andere leeren laarzen."

»De klompen heb je, dan zullen we eens te zamen op schoenen uitgaan. Schoenmaker zal de maat je nemen en een flink paar schoenen voor je maken, die krijg je dan van mij present omdat je mij het buiten zijn gezellig maakt, met wat je mij vertelt van al die wonderzaken. Dan kun je als je schaatsen krijgt en als er ijs is, de schoenen aandoen en het schaatsenrijden leeren, je kent het gauw, je hebt het veel gezien van deze kevers."

»Ik zou 't zoo gaarne, o zoo gaarne doen juffrouw."

»Dat denk ik wel en morgen krijg je schoenen."

»Juffrouw, juffrouw, wat zal dat heerlijk zijn!"

»O, Klompertje, je spinnetje komt kijken, wat is ze klein."

»Wel klein maar duidelijk toch te zien in 't water, wij zullen straks eens zoeken. Ze is duidelijk zichtbaar door het maneschijntje waar ze dag en nacht in leeft, zoo heb ik ze ook ontdekt door 't helder schijnsel, dat haar halve lijfje omspant. Toen heb ik ze eens bekeken, 't is zoo mooi en wonderaardig. Het huidje is van fluweel, met kleine haartjes dicht bedekt, die houden 't maantje vastgehecht, de lichte

lucht blijft vrij van 't water door het vaste laagje, doorschijnend als vernis, dat er om heen ligt.

Kom nu eens meê naar 't water, of wij er daar geen vinden kunnen, die haar nestje bouwt. Dat is zoo mooi en kunstig. Ja, zet uw voeten vast, de grond is week en wat een bodem lijkt is waterdiepte, verborgen onder lang, grof gras, dat welig groeit zoo met de wortels in het nat en in den modder van den kant.

Nu moet u blijven turen naar dat bewegend spriet, daar zal iets komen, 'k zie een schijntje — ziet u wat ik meen? daar stijgt 't, en komt nu even boven water, 't is spinnetje, let op, wat is ze ijv'rig, ze daalt al weêr en voert iets meê, dat had ze niet en haalde 't zich in 't vrije, dat kon niet anders zijn dan lucht. Die luchtbel weet ze dadelijk aan zich vast te houden, ze zeilt, kunt u haar volgen? O pas op, het is zoo wonder, ze hangt de bel nu aan die waterplant en hecht hem daaraan vast, met spinstof denk ik, want zij wrijft het met de achterpooten uit het lijf, niet waar? De bel wilde anders wis naar boven weêr, zooals de luchteborrelingen altijd doen, wat denkt u? Daar komt ze weêr en haalt een tweede, ziet u wel dat zij ze grijpt uit 't luchtruim, die voegt ze aan de eerste vast, zoo komen allen onder 't duikerklokje van 't hard vernis, ze haalt er meer tot dat haar klokje groot genoeg geworden is, zoo groot wel als een hazelnoot. Veel draden die zij spint houden het klokje vast en nog meer andere, naar alle kanten heen gericht, vangen voor haar wat al te dicht langs 't nestje komt, en maken etens buit voor 't kleine spinnetje. Maar 'k heb haar ook wel elders nog zien jagen en ook vangen, zij grijpt haar prooi en klautert daarmeê langs een stengel, die dicht bij haar is en gaat dan smullen boven 't water. In 't duikerklokje dat de lucht omsluit, is een bel van lucht die zeker duchtig is omkleed met 't spinselvocht, die is ook platter dan de and'ren, daarin legt zij haar eitjes. Komt ge in den winter dan zult ge zien dat 't duikerklokje hare woning is geworden, maar veel meer vond ik ze in leege slakkenhuisjes, de eigenaar heeft ze eerst opgepeuzeld, zij sluit het huisje

met haar weefsel af, ze is denk ik oolijk als ze door de kiertjes gluurt en zegt: »Goênnacht tot 't volgend jaar." O, juffrouw, zie de zon eens zakken en Bello is nu moe van 't rennen en van 't speuren naar wat wilds, mijn schaapje moet naar stal, kom, gaat u met me meê, we eten 't avond mellekbrei, ik haal mijn appelsien. . .

»Dat wist u niet, dat ik hem in het twijghout van dat boompje had gelegd, eer dat ik in het beekje stapte, wel?"

»Neen, Klompertje, dat had ik niet gezien en nu zag ik de oranje stip, toen jij hem halen ging en dacht: vol wond'ren is 't hier wel, de appelsienen groeien aan de lijsterbes! Je bent een klompenguitje!"

»Eerst moet ik ze nog aandoen, juffrouw, dit zijn maar bloote voeten. O, neemt u 't fleschje? Ik ga mijn schaapje pakken, zie, 't staat al klaar en komt nu op me toe."

»Ja, 't is een zoet geduldig dier en zoo gezellig om je heen."

»Dat is het en het kent mij zoo, juffrouw, nu weet het dat het met me meê weêr naar den stal gaat, u zult 't eens zien loopen, veel vlugger dan bij 't komen. Met grootje ging de geit, die kon zoo goed de kruiden snuffelen, vond ze."

»Zeg, Klompertje, grootmoeder zocht die kruiden zeker in den nacht?"

»Wel neen, juffrouw, in den ochtend met de morgendauw er op, en sommige, sterk geurend in de warme zon, wij slapen 's nachts — wat doet u in de stad?"

»Ja, Klompertje, je hoeft niet zoo te lachen, ik kan je wonderen vertellen van witte vrouwen die de kruiden slechts bij maanlicht zochten en ze kookten en mengden op een vuur, in 't midden van den nacht met poesen-wachters, zwart als 't zwartste zwart, met oogen blikkerend en vol gloed, als 't brandend vuur."

»O mejuffrouw, kom nu met, meê, als grootva aan de schouw zit dezen avond en op de melkpap past dan zal hij 't ook zoo heerlijk vinden om die wonderen te hooren."

»'t Is uit den heidentijd, wies manneke, grootvader is een Christenmensch en leerde anders, dit is hem veel te wild, te heidensch."

»Neen, grootva is een oud soldaat en »veel te wild," zei grootje wel, »zoo'n echte heiden." Grootvader streek dan bei zijn knevels op en keek haar lachend aan: — Wel vrouw, hoe komt het toch, dat jij, zoo'n zacht, lief mensch, zoo'n wildeman, zoo'n heiden tot je man hebt, ik had hem nooit getrouwd! — »Ik wel" zei grootje dan, »er zijn ook goede heidenen, kom man geef mij je pijp, ik zal hem voor je stoppen en wees jij nu bedaard." »Neen oudje geef me eerst een zoen" —

— »Dan nam hij mij en danste met me rond en ik ging dan bij grootje staan; zij leerde mij de pijp te stoppen en als zij daarmeê klaar was, bracht ik die aan hem. Groot nam dan zwam en vuursteen en het staal dat langs den steen de vonk slaat en stak de brand er in en pufte volop rook en zei: hè vrouw wat smaakt die pijp me goed, wil je ook eens proeven — kom? — Neen — zei mijn grootje lachend en vriendelijk knikkend, met haar stopnaald in de hand en trok een lange draad en keek met aandacht door de bril, waar of ze was gebleven aan haar sok: — neen, Floor, dat 's mannekost! — »O daar komt Groot nu zelf zoo waar, hij komt me zeker halen, is 't al zoo laat?"

»Goên avond saam; wel jongen 'k kom eens kijken waar je blijft, ha 'k zie het al, het is zijn juffrouw uit de stad, dat dacht ik wel. Zeg, Floor, ze ziet toch anders dan ik dacht, zij draagt noch baard noch knevels."

»Grootvader, de juffrouw en u ook, je kunt dat toch niet zien."

»Wat? wou je nog vertellen dat ze een baard heeft?"

»Och, Groot, ik zeg niets meer, gij beiden kunt het niet begrijpen hoe ik 't meen."

»Kom jongen, eet je appelsien, de juffrouw zullen we wel scheeren eer ze naar de stad terug gaat. Juffrouw u neemt mijn grappen toch niet kwalijk? Wij zijn dat zoo gewoon en leven weinig in gemeenschap."

»Ge doet me lachen en dat is gezond en voor gezondheid en genoegen ben ik buiten."

»Al goed, mijn hondje, ben je ook zoo blij den baas te

zien, ja, ja, wij wandelen niet veel en Zondags ga je ook niet mee, dan pas je zoet op 't huis, hè, Bello? en dat Gart niet al te dol is met het schaap, want plagen kan hij 't arme dier en voor haar stooten is hij uitgeweken eer ze hem raakt, wilt u ons bijdehandsche kraaitje niet eens zien, juffrouw?"

»Ik kom misschien wat ongelegen, ik heb uw kleinzoon al zoo lang van huis gehouden, je hebt hem zeker al gemist en lang al reeds verwacht?"

»Ik heb dien kleinen deugniet altijd vroeg genoeg en nooit te laat."

»Goed, Grootva, 'k wou eens naar de stad, dat komt dan goed".

»Och, jongen, 'k zou me toch nog eerst bedenken, je bent nog veel te jong en heelemaal nog niet gewoon op eigen beenen door de wereld rond te stappen — wat zal de dag mij lang zijn als ik je moet missen!"

»Juffrouw, dit klinkt heel anders als zoo even, neen, Groot, je kunt niet weg, ik houd je vast."

»Och, malle jongen, laat me nu maar los, dan zal ik juffrouw eens een kijkje geven op onze boerderij. 't Is geen groot spul, juffrouw, maar och, wij hebben niet veel noodig en 't is ons groot genoeg, nog werk genoeg ook sinds de vrouw ons moest verlaten. Als zij nu hier was zou 'k u anders nog ontvangen, ge moet het nu maar met den oud-soldaat doen en met dien jongen spring-in-'t-veld, grootvaders hulp en troost en zorg. Geef 't schaapje wat het noodig heeft, en melk het, jongen. Juffrouw, gaat u wat zitten, wacht, ik haal een stoel."

»Neen, laat dat maar, de bank is even goed".

»Zooals u wilt. 't Begint al vroeg... nu wil hij reeds op eigen wieken drijven naar de stad, de jongen, maar hij heeft 't in zich hoog te vliegen, zoo hoog, dat had hij wieken, zooals Gart, ik zou ze korten, maar Floor vliegt zonder vlerken. Grootmoeders gulden woorden en de herinnering aan ons samenleven »de Onschuld van zijn jeugd" zooals mijn vrouw wel placht te zeggen, die zullen, hoop ik, steeds het goede

in hem wakker houden, ook als ik weg ben en hij heel alleen staat, als de gevaren komen."

»Ja, ik geloof het ook, er schijnt een rijke geest te zitten in den jongen, die geen verveling kent, een aard, naar 't beste om hem heen, dat zal tot zijn geluk zijn. Maar laat hem nu zijn wieken maar eens uitslaan tusschen anderen, het goede is gelegd en 't zal hem leeren zich naar anderen te schikken en naar 's levens grofheid."

»Ja, ja, juffrouw, zoo sprak mijn vrouw ook ongeveer: »Floor", zei ze menigmaal, »Floor, laat den lieven jongen lang, maar niet te lang, buiten de menschen en hun levens, hij kan het botsen nu nog lijden, en de onnatuur, 't gebrek aan innerlijke vrijheid, dat de menschen lafhartig maakt en ketent aan uiterlijken dwang, hij zal tijdig leeren zich daar tusschen te bewegen en een pad zich banen op zijn eigen wijs; 't is beter dat zijn kracht zich daar van zelf ontwikkelt en sterk wordt daar waar 't noodig is. En meer, hij heeft dan ook jouw braaf soldatenhart nog om hem aan te wakkeren, jouw opgewekte kijk op 't leven, kan hem in alle moeielijkheden den grootsten steun zijn. Waar bij den mensch het zonnetje van binnen schijnt, daar dijdt de goede kiem en in een rijken groei zal 't plantje vruchten geven — zoo heilzaam als de werking van mijn kruiden". Daar is de jongen, is 't alles klaar, waar is nu Gart? »Kent u soms onzen kleinen zwartrok al juffrouw?"

»Ik heb hem nooit gezien maar weet al veel van hem".

Grootvader steekt twee vingers in den mond en fluit doordringend, 't is heel ver te hooren maar geheel onnoodig want plots klinkt dof een scherpe stem: »dur bén ik", vlak aan de voeten van de juffrouw, waar Gart nu vinnig pikt en bijt naar de knoopen van haar laarzen. Zijn jonge baas begint te lachen nu de juffrouw achteruit springt, hoog-op! Dat was nu koren op den molen van den vogel, hij zet zijn wieken naar den wind en gaat de juffrouw na en laat haar niet met rust, van springen, loopen en zich keeren, hij fladdert om haar heen waar zij zich wendt, als kleine booze geest. Daar komen eindelijk tot haar verlossing de witte klompen aange-

loopen, Grootvader riep: — »Jong, houd nu stil van lachen en help de juffrouw, foei ik schaam mij voor dat dier", maar de oude had zoo moeten lachen, dat hij zich de tranen van de wangen wischt, en de juffrouw zelve schatert ook en tikt den vogel, die veilig nu op Klompert's vinger zit met zachte tikjes op den kop.

Het was zoo onverwachts geweest. Gart heeft nog wilde oogen, voelt zich een heele held, de officiers-geest is weer in hem losgekomen — hij zal het nooit begrijpen dat de juffrouw meest bevreesd was om hem zelf te deeren in de ontsteltenis. — Hij dunkt zich zelf een held — zegt Grootvader.

»Ja, ja maar niet een, dien 't gevoel verheft, een die de zangen waard was, die de Barden zongen in over-oude tijden, Klompertje, toen de heksen leefden en de witte vrouwen kruiden zochten in den maneschijn, het zal hem voor 't vervolg alleen brutaler maken."

»Dat zal 't, juffrouw, ik sprak er wel eens over met je Grootje, weet je 't, Floortje? hoe schuw de kraai is in natuurstaat als ze vrij is, en deze is nu zoo astrant geworden.

»Ja, Groot, en Grootje zei toen: Dat is de omgang met de menschen, de dagelijksche omgang, het dier is hier zich zelf bewust geworden en die hooger staan dan op twee vogelpooten, ja ik ben 't vergeten u hield er onlangs nog een preek van tegen Gart! 't was over d' ooievaar."

»Wacht, jong, ik haal het boek, maar liever is 't me, wil de juffrouw binnen komen, 't doet mij zoo goed nu 'k mijn Johanna niet meer heb, om eens te spreken met een ander mensch, die haar nabij komt." —

»Ik wil heel gaarne binnen komen en wat van u hooren en u de pap zien koken".

»O, juffrouw, maak mij niet verlegen, maar o, als u ons maal met ons woudt deelen, dat zou mij heel, heel welkom zijn, 't is wel eenvoudig, maar van goede melk."

»Als u ze maar niet aan laat branden van den schrik." —
»Neen, jongen, 't zal weer zijn als kookte ik voor een officier van hoogen rang."

»Zeg, Grootva, draagt de juffrouw toch misschien een baard?"

»Pas op" dragonders-jong, ik zal je leeren! Maar nu eens stil, ik wil de bladzij opslaan waar 't geschreven staat, hoe Gart's natuur verkeerde in astrantheid. Hier is 't."

»Is dat een boek!", vraagt heel verbaasd de juffrouw.

Grootva vouwt een schootsvel open, daarin liggen groote vellen kastpapier in vier gevouwen.

»Ja, juffrouw, dat is 't boek, dat Grootva noemt: »de Bijbel van onze lieve Vrouwe."

»Ja, hierin staan: De gulden woorden van mijn vrouw Brigit Johanna Herderschee, geboren Westerhoven.

»Ik heb ze neer geschreven. Mijn vrouw zei wel: maar man wie moet dat lezen? Och, 't is zoo arm en enkel, als het neergeschreven is, het is een vlam van 't vuur genomen. 't Is al uit eenzaamheid en 't is tot eenzaamheid gedoemd (zie, hier staat 't als inleiding, u kunt 't wel lezen, 't schrift is groot, want de jongen was zoo klein nog, hij kon toen nog niet lezen zelfs); zie, zoo gaat 't verder:

»de woorden zijn verloren in de wereld, alleen van dominees en heeren van de Hoogeschool klinken ze als klokkentoon en dan nog zegt een ieder licht: »hoe laat slaat 't? O, ik weet het al!" en gaat door op zijn eigen beetje denken van-beter-weten en in zijn eigen doen. 't Oor heeft den klank gevangen, dat is al. Maar, lieve man, wil jij mijn klepel langer luiden laten, dan doe het maar als je het werk niet vreest, je vingers zijn het schrijven afgewend; voor onzen kleinzoon is het Floor, niet waar?"

Zij had 't begrepen, de vroom-trouwe goede ziel, dat ik daarom den moed had tot de taak.

»Voor hem zal het niet arm zijn", gaf ik haar ten antwoord, »als ik het schrijf, zooals je 't zegt, hoort hij je stem en 't hem bekende van ons leven straalt er door en 't zal hem oogenblikken geven van waar geluk."

»Ja, ja, dan is het goed en 'k ben er blij om dat je 't doen wilt en 't gaarne doet."

»Grootvader laat de klepel dikwijls op den beiaard klinken, wij luiden gaarne Onze-lieve-Vrouwe-Bijbel in, het is of Grootje dan weer met ons is, daarom hoor ik het ook

zoo graag. Grootvader, geeft dan uitleg en vertelt er tusschen.

Grootva heeft veel beleefd en kent ook statige heeren met gouden sabelknoppen en sterren op de borst, die zijn beloond met eerekruizen maar niet voor dap'pre daden, want in Grootvaders diensttijd was er geen oorlog en ik weet nooit waarom 't dan is, maar o juffrouw, hij zegt, ze zien er prachtig uit."

»Ja, ja, we lezen dikwijls samen, die jonge ooren nemen 't in zich op en laten 't niet meer los en later kan die taal voor hem nog zijn wat zij voor mij geweest is.

»Het werkt al, Herderschee, hij heeft mij veel verteld en de invloed van die edele vrouw is duidelijk te herkennen."

»'t Doet me plezier, juffrouw, dat ik dat ook eens hoor van iemand die hem vrij beoordeelt, ik ben natuurlijk wat partijdig in mijn meening en zoo aan hem gewoon, aan hem alleen. Hier heb ik nu, wat ik bedoelde, en wat mijn jongen noemt: van d' ooievaar. Wat ik zei staat er voor: Ja, onze kraai is wel van schuw, brutaal geworden...."

»Dat doet de omgang met de menschen, Floor, de dagelijksche omgang, 't dier is te zelfbewust geworden, zoo zijn wel wezens, die veel hooger staan dan op twee kraaienpooten, ja hooger nog dan langbeen ooievaar, zij kunnen 't weten van zich zelven niet verdragen, de ijdelheid, die onderaan moest blijven, wordt alles baas en blaast die menschen op; zij voelen nu die wassing en meenen dat hart en ziel aan 't groeien zijn, maar hart en ziel, eenvoudigheid en waarheid, die deugd der deugden, en voor den weter van het grootst belang, en al wat uit die deugd ontkiemt en reeds aanwezig was, wordt gansch verstikt door d' overheerscher die vermorzelend de plaats bezet. Wel staan die menschen naar een zekeren maat heel hoog; in eigen dunken hooger nog en zien de anderen onder zich, maar zoo vergeten zij hun waarde naar iets dat boven hen is af te meten, vergeten hun eigen feilbaarheid en den strijd dien ze om der waarheid wille met zich zelven moeten voeren. De ondankb'ren die hun eerste schrede waagden, in 't dal beneden hen, waar nog hun voeten staan, die daar leefden, al de vreugde die

door bezieling en door 't weten hun ten deel viel, al het leed dat 's menschen hart verdragen moet, zij weten niet voor langen, langen tijd, hoe zij met lijf en ziel de slaaf zijn van het leven en van de levenden waar zij zich bovenstelden in hun eigen torenhooge misgreep. Zij staan zoo vast niet als zij meenen, door gebrek aan evenwicht in voelen en in denken, verwarren zich en buitelen.

Kopje-neder liggen ze in dat zelfde dal waar ze in geworteld bleven toen ze hun eerste schreden opwaarts deden en dachten boven menschelijk klein te rijzen; de opgeblazenheid, die ballast, vliedt het lichaam en wreed is de erkenning, van een waarheid, die hun nu bewust wordt: hun eenigst zwaartepunt was de ijdelheid, die ziel en hart en alle leven opnam, zoodat de dood nu licht aan hen te dragen heeft.

Ach, die zoo stonden hoog in heffing en zwaaiden vlag en wimpel, als zou de wind voor hen zijn adem keeren, om hun eenzijdig zien den menschen toe te waaien, zij zagen niet dat zij der zonnekracht niet meester waren, maar slechts zoo dicht bij 't licht, dat 't hen verblindde; de armen, de armoedigen, zij liggen nu ter neer te midden van die leven en die lager stonden. De hooge vlucht in 't ijle heeft geen waarde, zoolang zij niet vermag te treffen op waardig doelwit en daar stand te houden."

»Ja, vrouw, bij 't schieten in den wedstrijd, mikt 't soldatenvolk, meermalen valt een schot dat 't midden trof, maar hij wordt schutterkoning, die in den kamp geregeld overwinnaarsschoten doet. Dat schreef ik van mij zelf, maar, juffrouw, zie, zoo wist mijn vrouw, met haren geest, *den mensch te wekken* in een ander, 't is daarom dat ik tegen Floortje dit boek Van Onze Lieve Vrouwe een Bijbel noem."

»Grootvader, Groot, 't is alsof Gart in nood is, of de poes en 't schaapje blaat en Bello blaft als razend!"

»Gauw, jongen ga, ik kom... O, wat is hier gebeurd?"

»Dur bén ik."

»Zoo, daar ben jij? Dan zal ook daar wel 't onraad wezen, waar is de poes, ik zie alleen haar staart? wacht ze zit vast, zet eens die ton opzij, dan zal 'k de deur wat verder open doen, poes, jij moet voortaan beter letten op je staart. Gart,

laat nu los! Ha, poesje zorgt al voor zich zelf, die heb je beet, jou kleine plaaggeest, een wel verdiende mep. Maar poes, hoe komt je baard zoo wit, de room druipt van je knevels, wat staat je dat nu raar, zoo vinnig boos daarbij te kijken, met een gezicht alsof je heel wat was en over alles baas, je kunt niet eens nog zelf gehoorzaam wezen, je bent al oud maar blijft een heel klein poesje, dat altijd snoept, terwijl je weet dat 't streng verboden is.

Niemand kan baas zijn die niet weet wat 't is om te gehoorzamen.

Ja, ja, je snapt wel wat ik tot je zeg, maak nu maar dat je weg komt."

»Dur bén ik."

»Ja jij ook, jij stoute zwartrok, wie heeft jou tot diender aangesteld? Maar deze keer was jouw pleizier in 't dienderschap een dienst aan ons, ofschoon het wel wat erg is, die arme poes zoo aan den staart te trekken, je snavel zit vol haren, 't staat mooi, een kraaibeest met een poesenknevel! De juffrouw kan nu zien, hoe jij de katten kwaad doet, bengel."

»Groot, laat hem niet ontsnappen, ik houd zijn kooideur open."

»Dur bén ik."

»En nu jij, maatje, hoe dikwijls is je al gezegd de kelderdeur te sluiten?"

»Ja, Groot, ik zal er voortaan wel op letten."

»Zoo, hondje, nu is 't goed, niet waar? De daders zijn op heeter daad betrapt en alles is weer in de orde: je bent een beste en kunt nu rustig liggen gaan, of, maak eens kennis met de juffrouw, laat eens zien of je haar goed gezind bent, dan mag je van de ketting en eens de beenen laten loopen. Al goed, nu koesjt, daar wilde wolf, wat stuif je, hu! dat is nu niet beleefd en dan nog wel als er een dame te bezoek is."

»Wat vliegt hier af en aan, baas Herderschee, zijn 't bijen, zijn er honingkorven in de buurt?"

»Wij hebben zelf korven, juffrouw, en winnen honing voor den verkoop. 't Land is hier goed voor bijen, er groeit hier veel dat honing bergt, 't is nog een wonder, toen mijn

jongen in de netels viel, dat hem geen angelsteek getroffen heeft, tusschen de groene-, groeien licht de dove-netels, die hun liefste en bestvoorziene honingnapjes dragen."

»Een steek niet, Herderschee, een hoedje heeft hij daar gekregen."

»O juffrouw, ik begrijp u niet, wat *meent* u met dat hoedje, ik droeg er geen toen 'k in de greppel viel en toen ik opstond was mijn hoofd nog ongedekt."

»'t Is wonder, Klompertje, toch draag je sinds een hoedje. Zou ik de bijenkorven wel eens mogen zien?"

»Wel zeker, 'k ga eens met u mee, hier binnen blijft 't wel rustig, ons volkje is uit elkaar gestoven, de poes zit nurks gedoken, voorloopig schuwt ze elk gezelschap en blijft wel van de baan en onze Gart kan ook geen kwaad, al zal hij, vrees ik, zijn gevangenschap benutten, om nieuwe guitenstreken uit te denken, kattekwaad vooral, hij weet wel dat hij overwinnaar bleef, 't is toch zoo in zijn voordeel dat de poes een staart heeft.

Langs dezen kant van 't huis, juffrouw, hier nestelen boven 't deurtje en onder langs de goten, mijn Johanna's lievelingen, de zwaluwen, zij wekten, als zij gingen, steeds bij haar een groot verlangen om meê naar 't warme land te reizen, waar zij den weg heen kenden, en als ze weder keerden, zei ze, zich troostend: Vindt jullie 't ook niet beter hier dan in de warme landen, je vindt het dan toch even goed bij ons en hebt mij niet vergeten.

Die beestjes eigende zij zich altijd toe en zei: ja, dat is 't moederschap, als 't wijfje op de eitjes zit en voor haar jongen zorgt en ik voor 't jongetje, dan voel ik de gemeenschap, maar ik wil graag gelooven, dat 't jou met 't mannetje niet zoo gaat, anders zou jullie wel je pijpje samen rooken, wis doet hij dat in Afrika met cigaretten uit Egypte, echte. Zoo lachte zij mij uit, saâm met den jongen, gelukkig in haar vroolijkheid, zich veilig voelend in mijn weten, haar lach verborg 't gevoel dat menschen dikwijls kwetsten en leidde de aandacht van haar zelve af, maar tegenover mij was het al vroolijk-uiten uit het warme hart, geheel zichzelve."

»Kom, Grootva, kom, juffrouw, hier staat het kippenhok

en hier de pruimenboom, ziet u ze hangen? Hij heeft zoo vol in bloei gestaan en ook veel vrucht gezet, ziet u ze wel? 't Worden groote gele, heele lekkere pruimen, en 't hazelaartje staat aan 't vlondertje, u bent er, 't is ook zoo begroeid, het wilde roosje wortelt in het pad, maar grootva wilde niet dat 't uitgeroeid zou worden, uit liefde voor onze Vrouwe, die verdiende dat zij op rozen ging, hè, Groot?"

»Ja, jongen, ja — mijn beste vrouw."

»Het hazelaartje geeft meestal vrucht maar toch niet ieder jaar."

»O, ik zie de nootjes zitten."

»O! maar juffrouw! dat is de els met zwarte elzenknoppen van verleden jaar, de trosjes hangen in den hazelaar, de takken groeien welig hier aan 't water, juffrouw, dat zijn geen nootjes om te kraken, daar zit geen kern in."

»Toch een pit en 'k weet wel wie die pitjes liever heeft, dan 't harde hazelnootje."

»Ik ook."

»Wie dan?"

»Een vogeltje. Ik heb 't hier veel gezien, het puttertje, 't houdt ook zooveel van 't water en baadt zich onder de elzentakken in 't schuillicht van de zon. 't Houdt zooveel van zijn badje, 't is eens gebeurd, 't was 't hartje van den winter, vinnig koud, dat ik zoo'n beestje redde uit het ijs, 't wilde in de koude toch nog een badje nemen in de gehakte bijt, ik zag 't en vreesde voor het beestje en wachtte. Toen 't klaar was, kon 't niet meer omhoog tegen de gladde randen van het ijs, en liet zich door mij helpen."

»Zeg, Klompertje, dat vogeltje heeft nog een anderen naam."

»Hoe, hoe?"

»Het heet ook distelvink."

»O, dat wil 'k wel gelooven, ze scharrelen zooveel tusschen de distelbloemen en doen zich daar te goed aan 't distelzaad; Grootmoeder wees mij eens een puttertje en zei:

»»Let op, daar treft iets schoons te zamen, de planten waar dat vlugge vogeltje in smult en warrelt, de vlindertjes die telkens

op de bloemen hechten, van die zelfde planten, en er honing nippen, zij dragen eender kleuren, het zonnetje verlicht van vlindertjes en vogel, het rood, wit, zwart en geel in zomerwarmte. Het windje waait er tusschen en toont de kleuren afwisselend met matter tint, fluweelig donzen, beweging brengende in vogelveeren en distelpluis en streelend 't teer fluweel der vlindertjes."''

»Ja, jongen, 'k weet het nog zoo goed, 't was op een Zondagmiddag, wij wandelden, grootmoeder aan mijn arm, jij sprongt met Bello rond en plukte kamperfoelie voor onze Lieve Vrouwe, en poesje, schuw, liep meê, zij vond die drukte van den hond niet passend, maar liet zich toch wel eens verleiden tot een sprong, dan wees op eenmaal 't staartje moedig hoog."

»»'t Is wonder toch, hoe wonder," — zei mijn vrouw: — »vogel, vlinder, al gelijk en op dezelfde plant zich voedend, in kleuren dus te zaam gebracht, als saâm geboren, éénheidstoovering, elk van zoo anderen aard en toch elkander vindend, natuurgeheimnis al omvattend, waaruit de waarheid zich ontsluiert:

De Hemel is in kracht van schepping, in al wat leven ademt, Natuur is openbaring van de Hemelsche Almacht. Natuur is Waarheid, zij uit zich in Waarachtig-doen, in daden van almachtig kunnen. Almachtig is de Waarheid, haar taal is Schoonheid, Schoonheid en Goedheid, want zij verheft 't Geringe tot het Hooge omdat Natuur in Eenvoud wrocht. De zon met licht en levenswarmte, de nachtelijke luister van de maan, der sterren trillend schijnsel, het lied der vogels, zij dalen tot 't geringste, dat zich tot hen heft; zoo rijpt de pracht der Harmonie, onthullend zich in samensmelting van waardeering, van kleur en licht en leven, klank en warmte, in Eenvoud's-Echtheid-van-Bestaan.

Het zaad ontwikkelt in den grond, dien wij betreden, tot plant en bloem en vrucht, een zegenrijk gewas dat leven krijgt en leven geeft en voedt. De waterdampen, tot de warmte heengetrokken uit de aarde en tot wolken opgerezen, geven heil in frissche droppelen, die tot wasdom wekken en tot ontwikkeling met hulp der zonne.

Natuur kent geen geringheid, slechts eenvoudig dit:
Het Zijn en alles is voor alles, dat is de Eeuwigheid, dat is: er is geen einde voor een levend hart, ik voel het, man, uit onze Liefde, die is in eeuwigheid.

Natuur is openbaring van de Hemelsche Almacht, dus onderwerpt zich elke macht aan de natuur, wij vinden ons ontstaan in de natuur, wij leven in natuur, wij keeren tot haar weêr als zij ons liefderijk opneemt na den dood en ons laat rusten op haar vleugelen waar 't lichaam deelt in nieuwen groei en bloei. Door wijze onderwerping aan die almacht, draagt natuur ons in tevredenheid naar onze rust; de tegenkanting wekt ontevredenheid want de almacht is onverzettelijk en de alles overheerschende drijft den ontevredene tegen wil en dank naar de erkenning dat natuur zal overwinnaar blijven; daar weêr werpen we een blik in de eeuwigheid.

Natuur heeft vele uitingen; wij ademen natuur, onze oogen zien al wat natuur ons toovert in eindelooze weelde altijd wisselend, wij voelen de natuur in zomerwarmte, in zoelte, droogte en vocht en winterkoude, in eindeloos verlangen naar haar moederlijken vrede. Onze ooren hooren de stem der almacht die den hemelwinner, den vreugdgeborene en den lijder, zijn tevredensheidsbeloften toeruischt in het Lied der Zee.

Aan 't zeestrand heb ik veel vernomen....

't Lied meêgedragen op de vleugelen van het luchtruim, onzichtbre vlerken, wijd uitgespreid, die boven onze hoofden, fabelrijke wolken in stroomen door de ruimte drijven, op vlucht van adelaar naar 't Noorden, op meeuwen-wieken over vele zeeën, op de vleugel-eenheid van het trekkend vogelenheir naar Zuiderlanden, in schepezeilen naar de binnenwateren, in branding van gebroken golfkracht aan de klippen en de kusten, waar het den drenkeling de smart verdooft;

't Lied meêgedragen onder 't schuttend fladdervluchtige der vledermuizen, in kruiselijnen scheerend met wetende oogjes en veel instinkt van dierenleven, meégedragen met 't dansend vliegen der kevertjes, met vliegjes, mugjes, op alle vlinder-vlerkjes met klein geluid langs bloemen trillend,... gedragen over 't kabbelend water.

't Lied, door de zee gezongen, welt sterk ruischend aan den oorsprong, maar dan van verre komend, dieper 't land in, verspreidt het zich door lier-getopte dennen en wuivend bladergroen in liefelijke zwelling, dalend weêr en stijgend, zeer bewogen, ontvliedende in nachtegalen-gorgeltonen, in de hartelijk trouwe wijze van den merel, het vrindje van de lente, van het zomertij, van 't winterlandschap, een trooster hij, en in het zuiver in-tevreden fluiten van den wielewaal, den goudbronskleurigen vogel van den heizoom.

Heerlijk is het Lied in menschenziel, met menschenstem in volle zangen weêrgegeven, wonderrijk bij 't weezenkind, in 't stille roepen, onhoorbaar voor 't oor en toch doordringend als zon door koude, als smart en weedom door een reine ziel, het stille roepen van het weezenkind naar vadersteun en moederliefde, zwellend verlangen dat tot in rijper jaren, bij 't niet te mijden levensleed, nooddruftig smartend wachten blijft....

Zoete beloften zingen in 't Lied, rijke gaven allerwege met mildheid aangeboden, tevreden zielen hemelsch deel: *De Hemel* is *waar Deugd* den Hemel *wint.*

Waak, waak, mijn jongsken, waak, de Almacht weeft haar Harmonie uit Hemellicht, zelfs in de schemering van dag in avond en van nacht in dag, in pracht der Rust na 't zonnelicht des daags, in pais en vreê van nacht, in pais en vreê en in 't gewoel van krijg en tweedracht; waar 't recht getergd, tot worsteling gedwongen werd, daar weeft beschermend om het Heiligste, Almacht haar Harmonie.

Maar wee het donker van onwaardig leven, te midden van de hemelgaven rijkelijk geboden, voor ieder veil. Wee 't donker van daden, die het licht niet lijden, waak, mijn jongen, waak en laat uw ziele niet te troebel worden, om 't hemellicht te ontvangen, op te nemen, waar 't zich een doortocht banen wil. Daders en daden die het licht omgaan moet ge altijd mijden, blijf hun zoo mogelijk verre, waar dus een ziel, vertrouwend door eigen braafheid, open ligt, kan zij zich niet behoeden voor het smetten.

Ook lijden moet ge in 't licht en uw leed dragen in het

licht van die ons sterkende natuurmacht, der Harmonieën Hemelwever. Die zich den Hemel *wint* is een met hem en voelt zijn invloed sterker dan die een hemel over zich gespannen ziet en in zijn stilte leeft; waar 't nood doet, moet ge worstelen in strijdend leven, den hemel winnend als oneindig loon.

Troost die daar troost behoeft en 't niet te vragen weet met uwe hemelwarmte, daar is een groote nood; troost die daar troost verlangt, daar zal een zegenrijk gedijen zijn; troost de onschuldigen die 't Hoe? en het Waarom? aanroepen in onduldbaarheid van lijden. Troost de dieren die zich uiten in lijdenstaal, en hunne arme lotgenooten die zich den menschen niet verstaanbaar maken kunnen.

Leef met de vreugdevollen en zijt ge ook zelf verstijfd van smart, dan laat hen leven naar den aard der blijden, misgun hun 't aandeel aan het leven niet, dat valt den derver wel eens zwaar, alleen 't gevoel van weemoed, stil gedragen, mag dan in u zijn; de lijder moet dan worstelend den Hemel zich behouden, strijd is allerwege, omdat zoovele schepselen aan wijsheid derven...." "

»Daar komt uw Floortje, heb voor den jongen goede hoop, sinds hij zijn hoedje heeft gekregen is zijn kans van overwinnen in het leven groot. Dag Klompertje, je hoedje staat je goed."

»Juffrouw, ik kan 't niet vatten en niet lichten, anders zou ik u goeden morgen wenschen op de wijs der stedelingen, 'k geloof dat u gedroomd hebt en grootvader slaapwandelt, al lezend uit Onze-Lieve-Vrouwe-Bijbel. Grootvader, sluit het boek, want als ge lezend blijft, dan komen we op buurmans grond."

»Ja, jongen, ja, 't is waar, de woorden uit dit boek, voeren ons ver, heel ver, maar onze Lieve Vrouwe leerde ons niet te vergeten waar wij staan, de eenvoud der waardeering houdt ons gekluisterd aan een plekje grond, 't punt onder onze voeten."

»Ja, Groot, ja ja.... Kijk eens, juffrouw, de korven staan daar links, nog komt een enkele bij langs 't kortste wegje naar haar woning, om de vracht te bergen met den grootsten

spoed, de honing-maag gezwollen van den honing en de achterpooten beladen met het voedsel voor de jongen, 't stuifmeel van bloemen, in bollekens door 't lenig tongetje vastgekleefd. 't Is slapenstijd voor 't bieken, want morgen moet ze met frisschen ijver weêr aan 't werk als de bij-trompetster in het vroege ochtenduur de lucht met vlerkjes slaat in regelmaat en dus de stonde rond zich bromt die 't slapend bijenvolk moet wekken, ze is koninginnetje en dageraad van hare werkstertjes."

»Een bij-trompetter, maar, Klompertje!"

»Ja, ja, gelooft u 't maar, grootvader weet het ook; toen wij het ijverig roepstertje weg vingen op een ochtend, kwam er den dag daarop een ander bijen-koninginnetje naar buiten heel alleen, trompettend met gebrom, wel een half uur, waarin het niet lang duurde of de ontwaakte biekens staken de loome leedjes uit het vlieggat en strekten ze en vlogen vlot naar bloemen die zich geopend hadden, met trouw geduld gehoorzamend het zonne-wekkertje.

Een korfje verder nog, juffrouw, dat is er een van glas, ge kunt er alles duidelijk zien, daar is dat bijtje ingevlogen, zij ledigt nu de honing-maag van honigsap, ze werkend uit het mondje in een cel der raat, een dropje mierenzuur drupt zij daarop dat 't voor bederf bewaart, en sluit het celletje met 't dekseltje van was. De bollekens, de bouten, die tot eten dienen, stroopt ze van de achterpooten en bergt dit bijenbrood in hooggelegen cellen van elke raat, de voorraad hokjes in de bovenste verdieping; 't gebeurt soms wel, dat zij van 't honingbroodje versch gebracht, een stuk al dadelijk zelf afbijt en opeet of dat een van de andere bijen 't van haar neemt en het verorbert. Het bewaarde in de voorraad-cellen is voor de jongen, die geboren worden, die eten altijd dadelijk met honger, en 't is ook voor den winter, want al blijft het bijtje in den korf, het doet geen winterslaap, en eet veel in de koude."

»En hebben ze 't dan warm genoeg?"

»Ja, ja, de korf blijft warm genoeg doordat ze met zoovelen dicht opeen er huizen, in leegere korven sterven vele bijtjes van de koû; zij zorgen zelven ook voor lichaamswarmte op

koude winterdagen door veel beweging, dan hoort men als men buiten luistert duidelijk het gedruisch dat in den korf ontstaat; wij helpen ook zorgen de korven warm te dekken.

Maar dan in Maart, meest in April, als 't zonnetje al warmer wordt, vliegen de bijtjes blij naar buiten. Grootvader weet je 't nog, hoe ongelukkig Grootje was dat ééne voorjaar met de eerste vlucht der bijen uit den korf?"

»O ja, zoo goed, wij lachten, maar zij bleef bedrukt en 't kostte mij veel moeite haar weêr kalm te krijgen. 't Was ook wel erg, haar hagelwitte wasch, bevuild, bezaaid met bruine stippen. En Floortje lachte maar, jij stoutert!"

»Grootva, ik dacht dat u ook lachte, u proestte zóó, dat grootje zei: »Als je je neus nog langer snuit, dan zal 't je slecht bekomen."

»Nu, stil maar, 'k zal de juffrouw zeggen wat het was: de bijtjes zijn heel zindelijk en zullen nooit den korf bevuilen; is er gemors van waschdekseltjes, de deurtjes van de voorraadhokjes, die bij 't openen van de cellen vallen, of van iets anders, dan drijven zij het weg naar buiten door het vlieggat.

Schoon in den winter soms een enkel bijtje, verlokt door stijging in de weersgesteldheid, wel den korf verlaat om uit te werpen wat haar hindert, en water te gaan lekken met haar lenig tongetje als een poes de melk, zij vliegt toch gauw terug in 't warme nest. De massa van de bijen waagt zich den heelen winter niet in de koude, en is de lentezon voldoende warm, dan vliegen ze uit en maken zij zoo gauw zij buiten zijn het lijf van binnen rein, en doen dat liefst door zich te zetten op lichte stoffen.

Mijn Johanna's wasch hing helder, als maneschijn in water, op de haag, om daar te drogen, en niet voor 't gebruik der bijen, zooals zij klaagde tegen mij, toen zij begreep dat 't bijenvolkje schuld had aan die zomersproeten, en 't werk nu weer opnieuw moest, al de stukken in de kuip, het regenwater opgebruikt, en zij dacht juist te rusten van den grooten schoonmaak. Jongen, jongen, jij schijnt geen gevoel te hebben voor vrouwenleed, jij deugniet! . . . Wat, is daar nu om te lachen?"

»Grootva, u kijkt zoo oolijk, alsof de zon te sterk schijnt en 't is avond, en dan nog staan we onder 't korven-afdak."

»O, daar komt nog een achterblijver, Floortje, stellig met een goede vangst!" — »Wat weet ze goed waar ze in thuis hoort, Herderschee; doen ze dat allen, of vergissen zij zich wel?"

»Nooit, zelfs niet na de eerste keeren, als haar korf en plaats nog vreemd zijn. Zij zijn oplettend; bij 't uitvliegen verlaat de bij den korf ruggelings en wandelt zoo 't vliegplankje langs; zij kijkt oplettend om zich heen naar alle zijden, ook 't vliegen doet ze aanvankelijk ruggelings, met de oogen naar den korf. Zij vliegt in kleine cirkeltjes, in bogen die zij steeds vergroot, en altijd achteruit. Dan weet zij het, zij keert en schiet op eenmaal rap omhoog en weg. Zoo gaat zij, als ze het noodig vindt, een paar uur ver wel, en vindt dan toch den kortsten weg naar haren korf terug. Daar rust zij met den oogst, op 't vliegplankje, even uit, zij brengt zooveel en moet het alles dragen: zij komt met honingsap en water, met hars van dennen, en met kleefsel van de knoppen der popels en der berken en van nog andere boomen. Die kleefstof heeft zij met de kaken losgemaakt, zij heeft ze noodig om de tochtige reten in den korf te stoppen, en maakt als 't noodig is het vlieggat kleiner, of gebruikt die stof als hulsel om voorwerpen in weg te sluiten, die zouden gaan bederven en de lucht onzuiver maken in haar woning. 't Zijn meestal in den korf gevangen diertjes, die te groot zijn om weer door het vlieggat te verdrijven."

»'t Is wonder! wonder! Is 't niet, Klompertje, wat grootvader vertelt van deze diertjes, en hoe mooi van regelmaat zijn hare cellen, daar is haar was dus voor gebruikt!"

»Ja, die zijn van de dunne plaatjes was gebouwd, de was in de waszakken verzameld en met den washaak van haar lijfje losgemaakt. 't Is zoo aardig ze aan 't werk te zien, zij kneden 't met de bovenkaken en gebruiken dan die bollekens of bouten als bouwstof voor de honingraten. Maar u moet toch eens kijken naar hun werken."

»Maar, Klompertje, ik kan niets meer zien." — »Nu, Groot, dan gaan we maar naar huis; ik heb nog wel wat liggen

om mijn konijnen meê te voeren, voor de juffrouw had ik dan een stukje roggebrood."

»Je kunt 't probeeren, maar ik weet niet of de juffrouw wel zoo hongerig is dat dit haar smaken zal!"

»Och, Groot, u weet het wel, 't is voor plezier om de konijnen van te laten knabbelen." — »Wilt u nog even met me meê, juffrouw? 't Is wel wat donker, maar u kunt ze toch wel zien, en zij u zeker beter nog, want de meesten hebben roode oogen, die niet zoo goed zien in het felle daglicht als in de schemering."

»Maar, jongen, kom dan gauw, we moeten nu gaan zorgen voor het avondmaal, en breng vooral de juffrouw meê naar binnen."

»Vast, Groot; zal 'k Bello aan den ketting leggen?"

»Ja, doe dit eerst maar."

»Goed."

V.

Grootvader binnen, hangt een walmend lampje aan de schouw, en stookt in 't vuur, dat dan begint te knappen, een tak er op en 't knettert lustiger; dan gaat hij naar den kelder, in den stal, alles maar op 't gevoel, 't is overal haast donker, vooral in 't stalletje, waar de avond wit schijnt op de wol van 't schaap, dat even merken laat dat het gezellig binnenkomen van zijn baas hem lang niet onverschillig is.

De krasse oude streelt het zoete beestje eens op den kop, haalt dan de volle nap en keert behoedzaam naar 't vertrek terug, als juist de juffrouw binnenkomt met Klompertje.

»Groot, hoor toch, altijd praat de juffrouw over 't hoedje, dat ik niet op heb. Zij vraagt of ik 't niet aan den spijker hangen moet, ik heb niet eens mijn pet op."

»Ja, jongenlief, dat vat ik evenmin, maar 't zal toch dunkt me wel wat willen zeggen, nu neem de melk maar aan, maar ben je al naar de pomp geweest? Nog niet, wat! Rep je dan, 'k geloof zoo'n jongen leert dat nooit, zijn grootje hield er hem zoo aan, zelfs als we maar te drieën waren."

»Mag ik even helpen?"

»Als u 't gaarne doet, dan zeker, 't is de melk aanmaken, ik zou de brei licht laten klonteren en heb ze juist van avond gaarne op z'n best, wacht, 'k moet eens even kijken of er in de bus nog rijst is, dat is dan makkelijker en smaakt nog wel zoo goed, dan juicht de jongen. Hij is niet verwend maar hij gedijt bij onzen kost, dunkt u dat ook niet?"

»Dat geloof ik zeker, hij ziet zoo door en door gezond."

»Nou, jongen, zet den zetel van grootmoeder bij den haard, daar zet de juffrouw zich, ik ga wat dichter aan de pan en jij de lepel nemen en, opgepast, als ik »hopsa" zeg, dan roeren. Met deze is 't zoo moeilijk niet, juffrouw, maar met de pap, die we in den winter eten, is 't anders nog, dan mag de lepel niet in stilstand zijn, dat is dan karnemelk met zure appelen en bruinbrood en wat aangedikt met meel, zure appels ongeschild, maar is 't niet, jong, dan smullen wij."

»Ja, die is heerlijk, Groot."

»Hop... sa! roer recht en spat niet over, ho — al genoeg, je kunt het overdrijven en dan zijn we weer achter op, met al te veel geweld kan 't kooksel licht bekoelen, zoo sterk brandt nu het vuur niet. Hópsa, zoo is het goed, maar netjes eenen kant uit, 't borrelt aardig en de rijst zal spoedig gaar zijn, de maat was goed, bijna een kopje op een liter en dan een half uur koken, dan zijn de korrels mooi gedijd en is de brei niet droog; zoo zei de kok in 't regement, en mijn Johanna zei altijd: Floor, zie 'k heb van z'n leven nooit smakelijker brei gegeten dan die jij kookt en 'k mocht haar dikwijls weer een bordje maken met zoete melk van 't geitje."

De oude man dook achter in zijn stoel en sprak niet meer en eindelijk zei Floortje zacht:

»Grootvader, is het goed of moet ik langer roeren?"

»'t Is goed..., 't is goed, heel goed, mijn lieve jongen, laat ze nu maar, nu kan ze 't wel alleen, in tien minuten is 't gereed. Zet borden op de tafel en de lepels, de blank geschuurde en, jongen..." de jongen kwam heel dicht bij grootva staan, die hem iets in zijn oortje fluistert, en met een

blij gezicht springt Klompertje nu weg en neemt van een gesneden houten rekje een verglaasd zilveren potje, licht 't dekseltje en kijkt er in, maakt het weer dicht en legt een heel klein lepeltje er naast. 't Duurde even, toen had hij ook de blanke lepels en drie borden. Grootvader kende wel 't gebruik der stedelingen die niet te zamen uit een zelfde pan het eten lepelen. Toen ze gezeten waren, zei hij:

»Neen, Florisman, dat heb je mis, als onze dames 't kamp bezochten waar 't regement gelegerd was, dan zei de officier: »de dames eerst bedienen, vergeet dat niet", en een schrobeering kreeg degeen van ons, die dat vergat, geen kleintje, dus, Floris, laat je bord maar staan en rijk de juffrouw 't schaaltje en dan de suikervaas."

»'k Geloof zoo waar, baas Herderschee, dat dat een zilveren potje is!"

»Ja, juffrouw, 't is van zilver uit de glazenkast, ik vind den inhoud 't beste wat er aan is en bij Floortje gaat niets daar boven. Nu, jongen, heb geduld, het lepeltje is ook te klein — hier, juffrouw, neem den mijnen, die is nog schoon, die is veel te groot, maar dan weet ik toch zeker, dat u genoeg kunt krijgen. Floor, jij met 't kleine lepeltje, is 't niet?"

»Hè, groot, dat dacht u maar, het kleintje heb ik hier al in de la geborgen, ik vond het ook zoo klein."

»Ha, daar is poes, wel, juffer, is de schrik er uit? Ja 't is een lievelings-eten van je, dat heb je weer geroken, anders was je zeker nog niet hier, jou preutsche nuf."

»Miaauw, auw, mi-auw."

»Nu, stil, het is nog niet je beurt."

»Dur bén ik."

»Zie je, dat is nu je eigen schuld, daar merkt Gart al wat je vraagt met dat gemauw, had dan ook stil je beurt gewacht, je weet, dat ik je nooit vergeet, je bent een juffer-ongeduld, nu moet je vijand binnen komen. Floor zet de deur maar open en zijn kooi."

»Dur ben ik."

»'t Is al goed, vooral maar rustig met je beiden, we hebben hier bezoek en wenschen vrede om ons heen, zoo,

wip jij hier naast mij, en, jong, zet jij voor 't poesje bij jou een bordje neer, houdt haar maar laag, dat Gart de staart niet ziet, want als we aan 't praten zijn en hen vergeten, zijn in een oogenblik de poppen weer aan 't dansen tusschen hen. Ze geven met hun beiden veel meer last dan deze heele jongen, blijf zitten, jongen,... nu goed, vermorzel je oude grootva niet,... daar nou, laat los, mijn jongen, 't is al goed, je bent een stoutert en ik weet wel, dat je grootva heel niet lijden moogt."

›Gelooft u dat, juffrouw?"

›Neen ik geloof het niet, ik weet wel beter, Klompertje."

›Grootvader mag de juffrouw nog een beetje pap?"

›Met veel genoegen, doet u ons de eer, juffrouw?"

›Ik zou graag nog wat nemen, ze smaakte mij zoo goed, maar ik kreeg ruime maat en 'k ben voldaan."

›En Floortje?"

›Graag, Groot, nog een paar scheppen."

›Dat is voor 't lekker, jong, pas op!"

›Neen, Groot, 't gaat best, 't is rijste-pap."

›Alevel dan, en zonder suiker?"

›Hè, Groot!"

›Kom hier, jou zoete kou; maar zoo was 'k ook toen ik nog zoo klein...."

›Klein, Groot?"

›Toen 'k nog zoo klein als Floortje was, nu is de pijp mij liever. Al klaar, mijn jongen? Ruim dan netjes op, zet het gerij maar onder 't afdak neer, we wasschen heden-avond niet. Gart zit al aan de schouw, daar boven op mijn leuningstoel, en 't katje aan de andere zij van 't smeulend vuur, 't is kalm op zee, vast gaan ze onder zeil, ik zet me er bij, gaat beiden zitten en vaart mee. ..."

›O, ja, een Noorsche vaart."

›Een Noorsche vaart, o, juffrouw, gaat u nu vertellen, toe juffrouw, toe...."

Peinzend lacht de juffrouw en spreekt zachtkens:

›'t Past hier wel in 't schemerlicht van 't vuur, met den ouden man, Herinnering, omgeven, en met den jongen klein-

zoon, Toekomst.... Ik, met den zwarten vogel onder zeil, zal uit Herinnering onthullen wat 't poesje in Mysterie spint....

Meê met den zwarten vogel, die in overoude tijden, werd uitgezonden als het Wetend-Denken van den Winde-God, op wieken door dien God gedreven, ver vliegend om uit vergelegen streken wijsheid te winnen en terug te voeren naar het brein van d'Albestuurder met het zonne-oog, d'Alvader: Vader over alles wat dat gouden oog beschijnt met hemelwarmte, die tot leven wekt. Vader over alles wat dat goudenoog aanschouwt, langs 't luchtruim, door de wouden, op de bergen en in de diepere spelonken van het aardrijk, waar 't wurmig broed, uit 't reuzenlijf tot dwergen omgeschapen, door gouden aderen, diamanten tranen torscht tot lust der menschheid, deugd en ondeugd mengt tot wereldwee."

»Dragonders-onderkruipsel," — mompelt de oude in herinnerings-zucht, — »dat wurmt in 't donker."

»O, luister, Groot, vertel nog meer, juffrouw."

»Laat de oude man, hij stoort mij niet,... meevaren in Oertijden, toen de macht der Reuzen gefnuikt werd door een Godenvolk uit eenen stam gesproten, 't kwaad onderdrukt door 't goed.

Meevaren op het schip, 't geheimvol vaartuig, dat de zeilen steeds gespannen houdt, omdat de wind het op zijn tochten altijd gunstig is, als het de Goden meevoert over golf en baren, over de zee uit reuzenbloed geschapen, de wijde ruimte die het bloed ontving dier ongetemde woestelingen, die nog aan ketens rukken, door tengrer luiden om hun merg gesmeed.

Nog kunt ge aan de kusten, daar waar zich zee met land tracht te vereenen, het morrend klagen hooren en 't bruischend water stijgen zien door toorn gedreven, als 't reuzenbloed zich met het land, zijn lijf, wil mengen, om weer het Reuzenbeeld te bouwen, dat Ymir hoorde, die, in den scheppingstijd, door Goden neergeveld, zijn Lijf moest geven, zijn Bloed, gemengd met 't bloed, dat lekte uit de wonden van andere helden-reuzen, zijn Schedel voor het spansel, dat boven land en zee zich welft, zijn Beenderen voor bergen, zijn Haar tot wouden, en 't denkend Brein, de hersenen ver van zich zag

geworpen, tot wolken, die dus losgerukt, in onrust door de ruimte jagen, ten prooi aan 't windig element, neervallend op het reuzenlijf in zwaar geween, omlaag gezwiept in steenen tranen, die, nauw aan 't ziltig sop gerakend, tot weedom smelten, en duistere teekens van den hemel zenden, die 't zonnelicht omfloersen en 't duister spreiden, waar tusschen zich, als bliksemflitsen, 't denkend brein doet kennen, zonder stuur van wil of wensch, in lochtige zelfstandigheid, ver van den band, die regel heeft als noodzaak.

Uit donker weenen losgerukt, mengen de heldere droppen zich met 't reuzenbloed, dat schuimend welt tot het in grooter wanhoop weer terugvalt, waar kleiner levens aan zijn leed zich voeden, verwonnen maar nog ongetemd en zonder rede, want wel kon reuzenhartstocht zich te vreden stellen waar het gewelf zich spant tot schut van 't weldoend zonlicht, dat zelfs dien onverzettelijken reus nog kalme oogenblikken geeft, waar tal van goede geesten, die als sterren, door Wodan, aan het spansel vastgeklonken, en los er onder zwevend, als goede geniussen den Viking op zijn vaartuig leiden, in den zeenacht, en den looper of den ruiter op zekere wegen van het land, waar weelige wasdom mensch en dieren voedt van 't reuzenlijf.

Dús, werkt de dwingland heil alleen in onbewustheid.

Maar met bewustheid koelt zijn hartstocht zich in brandend vuur, uit 't diep der bergen opgespogen, en splijt vernietigend het eigen lijf in ongetemde macht. Dan legt de reus zich rustend maar niet rustig, 't vuur smeult en land en water willen zich wel koesteren laten door de warme zon, als wolkenbeelden spiegelen, dat 't is als lachen wolk en baren met het lieflijk landschap voor altijd goed gezind.

Vertrouw dien lach der zelfzucht niet, die eigen beeld weerspiegelt in de vlakke deining. Die kalmte is schijn, en onverhoeds tooien de golven zich met kuiven, die de onrust opwerkt en doet schuimen onder heftig morren, bruischen, dat tot donder wast en zich aan kust en klippen woedend opzweept en 't dobberend vaartuig onbarmhartig splinteren doet.

. . . .

In 't hooge Noorden, na aan 't oord, waar ijs geworden reuzen, door hun kouden aard en hartloos leven tot rotsen werden, ligt een eiland teer omspoeld met luwer strooming. 't Is eenzaam Ysland, waar de heete tranen in fonteinen aan de aarde ontspringen, tot hoog in 't neev'lig luchtruim, waar zich haar wolken met de wolken mengen, nooddruftig weenen van den reus, baanbrekend zich uit wroeging onder daverend donderen van het schokkend lijf, waar hij geboeid, geboeid, in 't spiegelend beeld de Toekomst waart, die hij, verblind door overheerschers-zelfzucht, zich in het leven niet onthullen zag. In eigen overmacht, onkundig, hoe het lot van Reus en God en Mensch gesponnen werd in ijle draden, door 't zonlicht goud beschenen, die bij de volken uit den oertijd de Nornen door de vingers gleden en den reus omstrikten tot hij struikelt, door eigen overschatting den draad van 't Heden brekend, die zorgeloos Vernande spon.

Zoo viel de gaping in reus Ymir's leven, die hem niet verder blikken liet met ziener's oog, waar Skuld een schoone en blijde Toekomst uit gouden draden spon.

De Reus aanschouwt in 't spieg'lend beeld op 't eenzaam eiland: Zomers, zoo rijk en schoon in groei en bloei en leven als Ysland op zijn heet gedrenkten bodem draagt. Hij ligt geboeid, geboeid....

Een hoop bestaat, een hope voor het reuzenoffer: dat het eens zal weten hoe zegenrijk zijn tranen zijn voor velen in het leven, den neergeslagene reddend van den smadelijksten dood: na doelloos leven, onnut sterven."

't Is alles stil in huis en de oude wacht, de jongen zit met vragen op de lippen en poesjes oogen glimmen in den schijn van 't vuur. De kraai, een hoopje zwart, houdt kop en oog gedoken in de veeren.

De jongen zit met vragen op de lippen. 't Was hem te machtig, 't groot verhaal, zooveel omvattend, dat hem toch betoovert, reeds lang sloop hij naar grootva toe en zat weldra op grootva's knie, met luisterende ooren en oogen die niet van de juffrouw wijken. Niemand spreekt nu meer en smeekend

kijkt de jongen op grootvader om meerder uitleg, de oogen hulpeloos van grootva op de juffrouw richtend, die 't katje streelt en lachend op den ouden en den jongen ziet.

»Dat bergt wat, jongen," spreekt de oude. 't Is mij of mijn Johanna zich in ons midden zette. Ik dank u zeer, juffrouw, 't verhaal zegt wijsheid en voor kundige gedachten meer nog dan wij weten."

»Ja, Herderschee, de Reus viel neer en kreeg zijn hoedje niet; met Floris zal het mogelijk beter gaan, die 's uit de greppel heelhuids opgekomen en haalde zich het hoedje dat de Wijsheid draagt."

»O, juffrouw! dat is 't hoedje!"

»Stil, jongen, 'k zie het nu. Dus jij zou 't hoedje van de wijsheid dragen? Dan, jongen, hoor: dan licht het daar waar 't nood doet slechts, want zelden wordt de wijsheid ten goede toegepast; en jongen, dek je zediglijk want ook de daad moet toonen of je de ware wijsheid hebt."

»Mij dunkt, ik hoor de stem van Onze Lieve Vrouwe:

»»— Ja, 't is zoo, man, en jij bent beter dan je woorden." "

Maar hierin was de trouwe niet helderziende, ik ben grooter zondaar dan zij weet, maar trachtte mij tot haar omhoog te heffen en ware gaarne haar zoo nabij geweest als zij mij waande. 't Geloof van hare ziel, de goedheid van haar hart, haar barmhartigheid, zij allen zetten mij boven haar scherp oordeel en wijs verstand.

Dus, jongen, waak, vaak blijft de Wijsheid zelve gevangen onder 't hoedje."

Berchem, September 1903.

VERZEN

DOOR

CHR. WASSENBERG.

HERINNERING.

Mijn lief, ik zat een wijle in gedachten,
Toen 't schemerde, bij 't vlammend haardvuur neer.
En mijn gedachten waren zoet en teêr,
Toen zag ik uw gelaat, dat vriendlijk lachte.

Ik strekte mijne handen naar uw beeld
Om het te vatten en te kussen warm,
Zooals weleer, toen 'k ruste in uwen arm
En 'k heb uw voorhoofd en uw haar gestreeld.

Toen voelde ik een killen tocht me omvangen.
Het heerlijk droombeeld flauwde meer en meer,
Mijn armen vielen zwaar langs 't lichaam neer.
— — — — — — — — — — —

En lang nog zat ik daar en heb gestaard
Naar 't sterven van de vlammen in den haard,
Wijl droeve tranen vloeiden langs mijn wangen.

ANEMONEN.

'k Wil anemonen tot een tuiltje maken
In vaas van schitterend kristal,
Dat vonken spat, waar, telkens, tal
Van zonnestralen de facetten raken.

Op marmeren schoorsteen staan ze, fel van kleuren,
Het spiegelglas weerkaatst haar schoon,
Den fraaien vorm van blad en kroon,
En 't donker hart, dat soms is te bespeuren.

Zij bloeien voort en oop'nen wijd de blaân,
Gelijk de armen strekt de jonge bruid
Om den geliefde te ontvangen....

Dan, eind'lijk, gaan de teêre blaadjes hangen,
Reeds flets van kleur, zij vallen uit...
Slechts 't hart blijft lang nog op den stengel staan.

ZON [1])

Tweede Beschrijving.

DOOR

HERMAN TEIRLINCK.

De noenstond hangt doodstil in de ruimte.

De oude heer komt na den eten rusten in het kleine salon, dat, langs den voorkant van het huis, nevens de spijskamer, zeer peiselijk en eenig de stilte van den zomermiddag omsluit. De luiken zijn dicht. Eene lauwe schemerklaarte wazemt hier fluweelig van ends tot ends de voorname muren en verteedert de kleuren van de zwaar-oude schilderijen, de oudgulden lijsten, het diep-gloeiend rood behangpapier, de eiken dobbeldeur, de violetten noteleerkast, de tafel met haar kleed van avondblauw laken, waar neerzit, als een hoofdzakelijk ornament, de breede kristallen dessert-coupe, de stoelen met blauwzijden vouwlooze kussens, statig wachtend naar een zeldzaam gebruik, de uitmuntende zetel, laag, bereidwillig, glimmend van gedienstigheid.

De oude heer zet zich neer in den zetel. Hij komt uit de eetkamer, hij beluikt voorzichtig de eiken dobbeldeur, stapt zonder ommezien langs de tafel, waarover zijne hand lui glijdt, en zet zich neer in den zetel. Zijne voorarmen dekken ganschelijk de beide leuningen, en dan, daar hij niet diep genoeg inzakt, recht hij zich op de punten van zijn ellebogen, schuift achterwaarts zijn zwaar lichaam en dringt thoope eindelijk, geheel en al omdaan en omstreeld met de vlijtige warmte

---

1) Een bundel beschrijvingen.

van zijn deugdelijke zit. Nu brengt hij gezapig samen op zijnen buik zijne roode handen. Daar doedelen vette putjes op de kneukels van zijne vingeren. Nu laat hij zijn hoofd naar achter zinken zoodat zijn ronde hals zeer belangrijk wordt van bollen omvang, en zijn klein, goedig gezichtje schuins wegkleurt boven de meesterlijke kwabbelkeel. Nu kijkt de oude heer een tijdeken rond.

Hij kijkt zonder zien een tijdeken rond. Zijne blikken slieren langs alle gewone voorwerpen, haperen wel eens hier of daar bij een klaarder lichtvlek, maar redeloos alleszins, want het is maar een zwijmelzoet gespeel van zijn geest. Zoo staart hij naar de zoldering, recht-òp. Deze zoldering is teergroen, bezoomd met even-deinend plaasterrelief. In de hoeken blikkert een spikkeling van gulden ornamenten en te midden, waar de koperen kroonluchter vasthaakt, prijkt onder versch goud een stilleven-decoratie: appelen bij koppels, peren en druiven, al te gare een wijd getrossel dat van salonweelde getuigen moet. De oude heer draait zijne oogen er naar, wendt ze langzaam naar voren waar ze dan, in den hoogen spiegel die op 't schouwblad staat, een eendere teer-groene zoldering beglijden om bij een eender stilleven-decoratie weer eene eendere stonde te staren roereloos.

Over het spiegelvlak, van af de linker-bovenhoek tot bijna in het midden van de groene schoorsteenfranje, streept een straalriem van de zon. Hij komt uit een reet van de halfgesloten blaffetuur gedrongen. Hij pletst zeer schitterend tegen het spiegelvlak en maakt de stofjes zichtbaar in de ruimte, waar hij is als eene tastbare snede van geelgloeiend licht. De stofjes wiegelen traagzaam om, omme alom, en wentelen na een oogenblik buiten de stralenspatting. Ze vergaan subiet, ontbonden door de schemerige doezeligheid daarnaast. Maar andere terzelfder tijd ontstaan, zonder overgang, almeteen geboren uit niets, uit de leegte waarachtig, uit de schemerige doezeligheid.

Aldus, gelijk het hoog gepiep van een muisje, is hier aanwezig de zon.

De moede aandacht van den ouden heer zijgt van flauwte

langs de gouden kaken der mooie vruchten aan de zoldering, droomt lager en lager over den vijfarmigen kroonluchter en komt instinktmatig te recht op de heldere zonnestreep van den spiegel. Ze verwijlt daar, zich verlustigend in bedwelmende staring, heel zoete bij de nadering van den zoeten vaak, die uit dees schoone licht naar heur toe overwasemt. Ze zakt in den wonderen glans, nu streelend wegglippend tusschen zijne haast dichtgevallen wimpers, en als ze eindelijk uitgeput op de laaie wiegeling van den koperen klokslinger, juist boven de groene schoorsteenfranje, te rusten zweeft, voelt de oude heer de innige warmte van dezen al-overbijzenden rust. De klok eigenlijk zou gaan wegschemeren en vergaan in de kleine wiegeling van den slinger. De slinger pinkoogt in dat riemken zon.

Daar zijn wel buiten de kamer diverse geluiden, en ze dringen nu binnen bij den ouden heer, die ze zoo fijn, zoo haarfijn waarnemen kan, dat het niet zeggelijk is. Aldus hoort hij de geluiden in de kamer luidruchtig worden, want hij slaapt bijkans en alle geluiden tinkelen dan elk eens helder op alvorens in zoevend geroezemoes te verdooven. Dat weet de oude heer goed.

Op de straat gaat er een lawaai van voetstappen, of van een rollend karretje, of van een hondje, dat blaft, of van een vlug menschengesprek. Een jonge stem zegt driftig onder het venster:

— .... buiten, neen, maar zeg-is, búiten het algemeen stemrecht? veronderstel....

En verdwijnt. De oude heer heeft op dees oogenblik een zeer lui begrip van het algemeen stemrecht. Hij hoort dan in de eetzaal de fluisterwoorden van zijne dochter, die hare kindekens vermaant:

— Houdt ulie om 's hemels wil toch stil, bengels, of groôpa wordt wakker..., Kaatje! Kaatje!

Het kleine mondje van Kaatje roert:

— Och, moederken, ik wilde maar een stukje koek hebben.... dáar....

— En er bij met uw elleboog een paar glazen op den

vloer gooien! Brave kinderen, die wat noodig hebben, vragen permissie aan mâ, die wel best weet wat te doen is — en wat te laten is. Brave kinderen zijn gehoorzaam... zeker! En hier is nu een stuk koek voor Kaatje en een stuk koek voor broer. En nu zullen Kaatje en broer zonder gerucht van tafel gaan en in 't prieeltje van den tuin den koek opeten. Het is een lekkere koek.

Ze fluistert. De oude heer hoort zeer duidelijk hoe een mes schuift over een dessertbord, hoe een doening van rokken en rokjes ritselt, hoe de kindekens onbehendig op hun teentjes wegtrippelen en hoe daarbij hunne schoentjes piepen, onverlangd. Hij glimlacht rijzekens. Wel, kinderen zijn zoo een snaaksch en snoezig goed. Die luttele dingetjes kunnen zoo raar doen en alles zoo speels en wonderlijk aanzien, dat het een zegen is. Kijk nu naar Kaatje, lijk ze den koek heeft beloerd, en dan het gewichtige mes zag profijtig daarin glijden en twee stukken maken, een stuk voor Kaatje en een stuk voor broer. Maar kijk nu toch naar Kaatje's oogen, vraag ik u, lijk die in éen rappe blik de maat opneemt van Kaatje heur stuk en broerken zijn stuk. Hoe aardig is dat! De oude heer beweegt zijne twee duimen alover den knoop van zijn ondervest, en het lijkt of hij zeggen wil:

— Hoe duivelsch aardig is dat!

Zijne duimen blijven dra stil liggen en zijne gedachten mijmeren achterwaarts, het diepe verleden binnen, waar zij hangen in grijze zoetigheid. Hij herinnert zich een huis met breede trap en groene ruitjes in de tuindeur, een bruine huiskamer, de handen van eene zwijgende dame naarstig om de haastigheid van spelden en klosjes en witte twijngaren, witte, witte handen, en de huiskamer donkerbruin, en een poesjenel van gele en roode zijde, als een zon daar te midden. Weet hij nog niet het vermakelijk geklingel van die bellekens, het zilver van die bellekens? Zeker weet hij dat nog. Zeker is hem dat nog lief, danig lief. En hij weet ook van een bruin-fluweelen zakje met marbels en glazen knikkers. Hoe heeten die glazen knikkers? Lavooren. Dat is een rare naam, zou ik meenen. Zoo meent insgelijks de oude heer, terwijl

hij lui te mijmeren zit. En hij herziet de heerlijke lavooren. De heerlijkste waren glanzend als kristal. Veelkleurige aders liepen om, binnen de glazen sfeerbolte, rondsnoerend de menige bontigheid van blauwe, hel- en diepblauwe, vioolblauwe, paarsche en purpere, roode, van teer-roze af tot gloeiend vuur-rood, steen-roode, geel roode, gele, wit-gele lintjes, àl lintjes sierlijk gewonden en gedraaid, en van het room-gele opkleurend, langs meerschgroen, olijfgroen, eikgroen, zwaargroen, op, òp met zeldzame schakeeringen, alweder naar het blauw. Een lavoor van middelmate had de waarde van twaalf effen marbels. De jongens plachten, onder het spel, die waarde eraan te geven. En hij verdiende het wel. Ge moest zulk een ding eens zien rijden over het zand. Ge moest het licht zien wonderen daarin en opflikkeren lijk vlammekens, reeds van als de knikker nog vast zat, tusschen duimkneukel en voorvingertop, schietensgereed. Maar wanneer hij dan meteen vooruitwipte en schielijk doorjoepte, het klinkende hobbelpad over, wat was hij verbazend, wat was hij een levend vuur!

Boven het witte bordje van den ouden heer vlekt, roerloos en belangrijk, de ontzaglijke kin als een roode kinderbuik. Daartenden, waar 't kleine gelaat bloost met gesloten oogen, komt nu een glimlach zoo klein, zóo klein, dat hij schuilen kan in de hoekjes van den rustigen mond. Het voorhoofd blijft glad en de wangen zijn een onbeweeglijk deel van de overdadige kin. Even dibberen de wimpers — bijna niet, bijna in het geheel niet.

Zijne handen schuiven langzaam van een, schuiven langzaam over de vestknoopjes, over de ronde vest, over de zakjes van de vest, zonder hapering. Ze schuiven over den geborduurden rand en, plots, vallen te gelijk langs zijne billen van weerskanten. De glimlach vliedt, de kin schokt, de wenkbrauwen schieten op en een rimpel breekt op het voorhoofd.

— Hee-êe! zegt de mond.

De oogen kijken verwilderd rond, en de oude heer ligt daar zeer dwaas te zoeken naar zijne handen. In de zijkamer

is geen gerucht. In het salon evenmin. Op de straat gaat weder een lawaai van voetstappen en een lage stem redeneert onder het venster:

—... mij goed, mij goed, Jozef, maar een nieuw ministerie of een nieuwe bezem, ja.... En verdwijnt.

De oude heer herpakt zijne zinnen. Een tijdeken bekijkt hij nog de fruitdecoratie van de zoldering, maar seffens tuurt hij naar den zonneriem, die schuins over den spiegel straalt.

En zoo dalen opnieuw zijne blikken, het gouden licht omlage, tot ze staken bij het koperen kleurenspel van de empire-klok. De klok is gansch van mat-verguld koper, behalve de cijferplaat, die effen-wit is simpellijk. De plaat zit vast op eene grieksche tombe en bezij de tombe knielt smartvol Orpheus. Hij doet als een die zingt hemelwaarts. Hij heft zijne harp omhoog naar Olympe's Goden, ginds ergens tusschen de plaasteren rozijnen en den kroonluchterhaak. Een mantel hangt over zijn linkerschouder, plooit langs de grafzuil en maakt nog een sierlijk gevouw aan zijne voeten. Hij draagt om zijne haarlokken een lint, dat niet mat is, maar sterkelijk gepolijst. De slinger, dewelke met nauw hoorbaar getikkel tjokt heen en weer onder de tombe, is ook gepolijst. Let nu hoe de smalle zonneveeg over de geheele klok zegeviert....

De zon kletst met klein gespat op den bovenrand van Orpheus' armen, op den top van de rechtsche harpeboog, op Orpheus' haarlint, op zijne schouders, op een deelken van zijne borst, op vier plooien van zijn mantel, op zijn éene knie, op de tombe, hier op de tombe, daar op de tombe, op de slinger hoofdzakelijk. De zon piept er lijk jongskens in een vinkenest. De zon snippert er lijk een springend watergedrop. De zon toovert er lijk een sprookje vol mirakelen. De zon, o! dat kleine stuk zon, niets minder dan de zonne groot en gansch!

Waarlijk, zoo voelt de oude heer. De oude heer herlegt zijne handen op zijn ondervest te gare. Hij wordt gewaar de overwinning van de zon. Hij wordt blind daarvan. Het

gele licht vloeit open en wolken groeien er. Hij ziet nog entwat — hij ziet nog een vliegsken dat om den elleboog van Orpheus wiegt en zich precies op dat rijke koper niet neerzetten durft. Hij ziet het schielijk, binst dat oppermachtig de zon triomfeert.

De oude heer slaapt, want het vliegsken zweeft boven zijn neus, bijkans tusschen de glimmende kaken, die een onbeweeglijk deel zijn van zijne overdadige kin. De oude heer hoort niet het heimelijk gegons, bijgevolg slaapt hij.

STAATKUNDIGE KRONIEK.

20 Februari 1906.

Zoo kunnen wij het vervolg dezer kroniek, dat door de verwisseling van pen eenigen tijd op zich wachten liet, met een gelukwensch aan de Regeering inzetten: Zij deed voor de aanvulling der gemeente-financiën-commissie een goede keuze. Er moest werkkracht en voortvarendheid in komen: als Treub, Patijn en Tak die niet brengen, gaan wij aan de oplossing van het vraagstuk wanhopen.

Een handige samenstelling van staatscommissies eischt tact. De Regeering heeft dat ondervonden met de benoeming der commissie voor de grondwetsherziening. Daarin ontbraken maar liefst een anti-revolutionnair en een sociaal-democraat. Niet aangenaam voor deze partijen, en stof voor critiek van alle kanten, de door-dik-en-dunners natuurlijk niet meegerekend.

Dat de politiek hiermede niet had te maken, was kwalijk vol te houden. Der Regeering zelf was dit ook niet gelukt. Maar zij ging van zeker systeem uit, een zekere verdeeling tusschen mannen van theorie en van praktijk, en had in dit systeem zich zoodanig vastgewerkt, dat haar een andere constructie onmogelijk scheen. Wie zich beklagen kwam over leemten in de rij der uitverkoren mannen werd eenvoudig verwezen naar het uitgangspunt, het stelsel, dat als onschendbaar was te accepteeren.

Naar de resultaten van dit commissiewerk wordt belangstellend uitgezien. Waar vaststaat, dat de omvang van het kiesrecht door den gewonen wetgever zal zijn te bepalen, is de *clou* van heel dit vraagstuk, wat met de Eerste Kamer zal worden aangevangen.

Moet zij, als de Tweede, het recht hebben van amendement? De beide takken der volksvertegenwoordiging zullen dan in gelijkheid van kracht naast elkander komen te staan, in schijn. In werkelijkheid zal het orgaan, dat het laatst veranderingen in een wetsontwerp vermag aan te brengen, de andere Kamer bij tweede lezing voor het *entweder oder* zetten, dat thans naar sommiger oordeel aan de Eerste Kamer een te enge ruimte van bewegen laat. Of wel, het wordt een

heen en weer zenden zonder eind. Men klaagt over den tragen gang van de wetgevende machine: men meene niet, dat het niet erger kan.

Maar zullen dan zij, die tot geheel de beweging naar herziening onzer grondwet den stoot hebben gegeven, zich bij deze omkeering of wijziging der machtsverhouding neerleggen? Stellig niet, indien niet op hetzelfde oogenblik, dat deze operatie op de grondwet wordt toegepast, de democratiseering der Eerste Kamer afdoende is gewaarborgd. Dit zal hun eisch moeten zijn.

Wanneer de oud-liberalen wijzen op hunne medewerking bij de verkiezingen, op de schraalheid van hun oogst, op hun overmaat van welwillendheid tegenover het Kabinet, dan zullen zonder twijfel de kiesrecht-geweldenaren al deze oud-liberale verdiensten op de juiste waarde schatten. Maar wanneer zij op grond van die verdiensten zich het recht reserveeren, om de grenzen der grondwetsherziening te bepalen, dan zal anderzijds wel bezwaar worden gemaakt. Wie een beweging heeft geleid en voor de propaganda van een denkbeeld geijverd, zal niet van zijn bestrijders het sein afwachten tot staking van den arbeid. Wie voor het algemeen kiesrecht ook maar iets gevoelt, zal de mogelijkheid voor de vervulling zijner wenschen niet koopen voor de zekerheid van de vermelde machtsverplaatsing. Een zekerheid, die zelfs de niet geringe kans in zich sluit, dat zij, bij handhaving van het tegenwoordig kiesrecht, een eindweegs achteruit zullen gegaan zijn, in plaats van een stap in de gewenschte richting.

Wordt aldus voor hen, die deze beweging in gang hebben gebracht, de beoogde winst bedorven, dan zal het lot der aangekondigde wetsontwerpen niet twijfelachtig zijn: òf de poging, als een strijd voor democratie bedoeld, moest uitloopen op een verrassing, waarover het conservatisme zou juichen. Niemand kan weten, waar het edele spel der politiek ons brengen zal!

* * *

Karakteristiek is het verschil in de ontvangst, aan het voornaamste punt van het Regeeringsprogram ten deel gevallen aan deze en aan gene zijde van het Binnenhof.

Enthousiasme voor het blanco artikel was er nergens. Een compromis heeft nu eenmaal de schaduwzijde, dat door het geven en nemen de thermometer eenerzijds daalt van het enthousiasme en anderzijds stijgt van den afkeer telkens naar het midden der bevrediging.

Maar waar in de Tweede Kamer die bevrediging, met meer of minder twijfelmoedigheid omtrent het welslagen der onderneming, nog bij de overgroote meerderheid der linkerzijde werd gevonden, waren de bevredigde Senatoren in een oogwenk te tellen. In de Tweede Kamer pressie op de Regeering om vooral rood te bekennen

in de Eerste ten hoogste een deftig woord van ingenomenheid met hetgeen werd geboden. In het Lagerhuis de heer van Karnebeek in zijn verzet tegen de snoode plannen der Regeering een exceptie, zóó conservatief: in het Hoogerhuis de mannen van zijn slag, Vermeulen en Havelaar, regel, en de bezadigde Willinge bijna eruit gehoond, omdat hij onder ons volk een strooming naar finale kiesrechtuitbreiding zag, die aan zijn collega's tot den huidigen dag nog maar steeds verborgen blijft.

Niet anders is het trouwens met de sociale wetgeving. In de Tweede Kamer vooral aandrang naar werkzaamheid op dit gebied, in de Eerste angst en vreeze, dat de Regeering nòg al verder gaan zal dan zij in hare toezeggingen reeds deed. En op het militaire terrein weer juist andersom: tegen uitbreiding van deze kostbare staatsbemoeiing heftige beweging bij een groot deel der linkerzijde in het Lagerhuis; voor den Senaat is, op enkele uitzonderingen na, deze tak van Staatsdienst nimmer duur genoeg.

Wel merkwaardig zijn deze verschillen. Zij zijn voor omwerking van onze Eerste Kamer het beste argument. Want men zoeke de oorzaak niet in het feit, dat de rechterzijde in deze Kamer nog een belangrijke meerderheid telt. Op deze punten is het hooge College voor genezing niet vatbaar, tenzij het gebouw van den eersten steen nieuw worde opgetrokken. Hier is het geheim der getrapte verkiezing.

* * *

Niemand kan weten, of het Nederlandsche volk uit handen van dit kabinet de aangekondigde grondwetsherziening zal ontvangen.

Af en toe scheen het wel, dat het leven van ons kabinet aan een zijden draad hing. Zijde moge een sterke materie zijn, zekerder is het, te staan op vasten grond. In zijn kortstondig bestaan heeft het ministerie reeds een viertal kritieke momenten beleefd.

Wij spreken nu niet over het debuut in de Tweede Kamer, toen de minister De Meester zoo rondweg voor den dag kwam met de kiesrechtplannen. De beroering, toen gewekt door het scherpe optreden van den heer Van Karnebeek, van morrelen aan het kiesrecht niet gediend, was dra vervlogen. Het was maar een waarschuwing, dat het blanco-artikel aan de linkerzijde geen 52 voorstemmers zal vinden. De heer Van Karnebeek en diegenen onder zijn vrienden, die over het blanco-artikel denken als hij, zullen nog gelegenheid genoeg hebben om struikelblokken op den weg te leggen, voordat de gevreesde grondwetsherziening in het gezicht is. Waarom zouden zij nu reeds het kabinet omver kegelen?

De plannen tot formeering van een »centrum," waarmede professor Van der Vlugt zich het hoofd breekt, zij worden in het »rechter centrum" niet bepaald met enthousiasme ontvangen. Een eventueel

»cabinet d'affaires," dat de oud-liberalen zoo gaarne hadden zien geboren worden, zou in het gedroomde »centrum" nauwelijks steviger steun vinden dan het kabinet-De Meester in de stembus-coalitie.

Inmiddels vinden de centrum-mannen nu een schijn van grond voor de zelfverheerlijking, waaraan professor Van der Vlugt in »*Onze*" — niet de XX^ste^ — *Eeuw* zooveel welsprekendheid heeft gewijd.

Er was meer dan de kiesrechtvraag en er zal meer komen, dat, uitgaande van deze Regeering, tot crisis aanleiding gaf en geven zal.

Daar was vooreerst de eigenaardige verschijning van den generaal Staal als minister van Oorlog.

Het kabinet is, blijkens zijn eigen verklaring, voortgekomen uit het stembus-program, waarmee Unie-liberalen en Vrijzinnig-democraten den laatsten zomer ten strijde zijn getrokken. Niet het minst belangrijke punt op dat program betrof de ontwikkeling van ons leger in de richting van een volksleger als het Zwitsersche en een beperking van ons oorlogsbudget.

Men kon dus op dit gebied iets van den Oorlogsminister verwachten. Maar hoe kondigde hij zijn beleid aan? Van een volksleger zou de eerste 50 jaren weinig zijn te bemerken. Het plan was, niet den diensttijd te verkorten, maar de viermaanders 6½ maand te doen dienen. Van bezuiniging op hoofdstuk VIII... sprak tegenwoordig elk kind reeds in de wieg!

Was het wonder, dat deze generaal met warmte werd gehuldigd door al diegenen, die het stembusprogram ook op dit punt op zijn scherpst hadden bestreden?

Wat moesten zij doen, die dit program hadden verdedigd, niet om kiezers te vangen en ze later uit te lachen, maar omdat zij meenden, dat wat zij in uitzicht stelden noodzakelijk was in het landsbelang en veel te lang verzuimd?

De sociaal-democraten, op het gebied der defensie een en al negatie, steunden den minister natuurlijk niet. De vrijzinnig-democraten, strijders krachtens hun beginsel voor de realiseering van het stembusprogram en niet geneigd om hun bij de stembus gegeven woord te breken ter wille van een hun opgedrongen minister van Oorlog, weigerden met hem samen te gaan. Zij zegden hem hun vertrouwen op reeds bij het eerste treffen. Van uitstel van executie heeft hij zelf verzocht, verschoond te mogen blijven.

Trouwens, wie geeft een minister uitstel van executie? Men kan van een ernstig man toch niet verwachten, dat hij, eenmaal zijn beginsel beleden hebbende, om lijfsbehoud zal transigeeren!

In de groep der Liberale Unie schijnt het te hebben gespannen: herhaaldelijk trok zij zich, tijdens de algemeene beraadslaging over het oorlogshoofdstuk, in raadkamer terug. De uitspraak was, dat ter

wille van het Kabinet, genade zou gelden voor recht. Genade voor een jaar. Slechts een tweetal leden week af.

Zoo leeft de minister Staal bij de gratie van de conservatieven. Bedenkelijk, nu de laatste jaren de portefeuille van Oorlog meer politieke beteekenis heeft gekregen dan eenige andere.

* * *

Althans, naast het kiesrecht is de defensie de politieke hoofdzaak; met financiën. Bij alle drie is de *nervus rerum* betrokken. Het algemeen kiesrecht wordt gevreesd als indirecte aanslag op de brandkast. De defensie legt op te veel beslag, en financiën boort nieuwe bronnen aan.

Zoo was het nu, dat de Minister De Meester, een belangrijk tekort voorziende reeds in zijn eerste regeeringsjaar, zijn tiental opcenten aanvroeg op bedrijfs- en vermogensbelasting.

Sympathie vermocht dit plan weinig te wekken. Eigenlijk alleen bij de verdedigers ambtshalve der Regeering, geestelijke vaders waarschijnlijk tevens van de beraamde heffing.

Zeker, wie zou den trouwhartigen Minister De Meester niet gelooven, toen hij verzekerde, dat de heffing slechts geheel tijdelijk zou zijn, totdat zijn ontworpen definitieve voorziening in het gebrek aan middelen, de gewone bronnen geregeld rijker zou doen vloeien? Dat was de moeilijkheid niet. Maar gesteld al, dat deze definitieve maatregelen, binnen een jaar in den vorm van wetsontwerpen de geheimzinnigheid zullen komen verbreken, waarin thans de plannen van de Regeering verborgen liggen, wie kan hun lot voorspellen?

Nieuwe belastingen plegen geen algemeene instemming te vinden, noch luchtig te worden opgenomen. Lijden zij schipbreuk, dan zullen de »tijdelijke" opcenten blijven tot een ander financieel hervormer gelukkiger is geweest.

Intusschen, de Regeering zette het op haren en snaren. Zelfs van uitstel kon niets inkomen. De opcenten werden aangenomen, op het kantje, maar het heeft veel gekost: de rechterzijde, waar niemand er iets van wilde weten, ontstemd door de weigering van uitstel; links de vrijzinnig-democraten gedwongen door de portefeuille-kwestie; in de Eerste Kamer van de Regeering de toezegging afgedwongen, dat nooit meer een nieuwe heffing van opcenten — ook de thans toegestane niet — in de middelenwet zal worden opgenomen, maar afzonderlijk aangevraagd, zoodat het gevolg eener verwerping zich niet verder zal uitstrekken dan tot de opcenten zelve.

Het opcentenplan is een taktische fout geweest, temeer te betreuren, nu blijkt, dat men het zonder die middelen ook had kunnen doen.

* * *

Bedenkelijker nog ware het geworden, indien de Minister Veegens het tot een stemming had laten komen over zijn wetsontwerp, regelende de uitbreiding van zijn nieuwe departement.

De heer Veegens is van het Kabinet de bekwaamste en de sympathiekste. Hij heeft, ook van de oppositie, woorden van hulde ingeoogst over zijn kunde en zijn karakter. Dubbel jammer dus, dat hij in zijn eerste werk, het scheidingswetje, niet gelukkiger was. Er school onder de oppositie veel politiek; lust om de critiek op Kuyper's wetgevend talent te breken; maar de critiek was hier gegrond, en over de aangewezen fouten zouden ook de vrienden bezwaarlijk hebben kunnen heenstappen. Gelukkig kan er een middel worden gevonden om tijd te winnen, ten einde de regeling nader te overwegen. Een man als Veegens behoort op dergelijk administratief peuterwerk niet te vallen.

Eindelijk de Chileensche reis van den Minister Kraus.

Het komt niet dagelijks voor, dat een Minister, uit zijn vorigen staat des levens nog door een overeenkomst gebonden, er op uit moet om een haven aan te leggen. Het komt evenmin dagelijks voor, dat een candidaat-Minister door zoodanigen band gebonden, het hooge ambt afwijst.

Het zou dus wel wonder zijn, vooreerst, indien een oppositiepartij de gelegenheid niet gretig had aangegrepen om een aanval te ondernemen, en vervolgens ook, indien over zoo iets ongehoords niet een al te luide keel was opgezet.

In de Eerste Kamer is het noodige er van gezegd. In de Tweede zal het nog eens worden overgezegd. In de Eerste Kamer vond men het niet op zijn weg liggen, ter wille van deze zaak een crisis uit te lokken. In de Tweede zal niet licht een meerderheid worden gevonden om op dezen grond den levensdraad van het Kabinet af te knippen.

Het is wèl geweest: de pers heeft stof voor kabaal te over; en voor kiezersvergaderingen wordt een voorraad kleine middelen opgezameld, die den berg, tegen Kuyper uitgespeeld, kan evenaren. De minister gaat intusschen zijn gang en dient nu, ondanks zijn verlof, een stapel wèl volbrachten arbeid na te laten; zijnen voorganger, steeds bij honk gebleven, is dit niet gelukt.

Reeds heeft hij het personeel van posterijen en telegrafie op den goeden weg geholpen. De vakvereeniging — merkwaardige overeenkomst met de nieuw-opgetreden liberale Regeering van Engeland! — de vakvereeniging van deze ambtenaren is erkend. De socialistenschrik zal hier althans niet langer van overheidswege ongewilde propaganda doen voeren voor de revolutionaire agitatie.

Ook tot de staatsexploitatie der spoorwegen verwachten wij, dat deze minister ons een goed eind nader brengen zal.

* * *

Zoo zal, met de noodige veine, het nieuwe Kabinet, dat zooveel rust in de gemoederen heeft gebracht, ook volgende kritieke momenten wel doorstaan. Ook zal wellicht nog de aanval gelukken, door den minister van Financiën op de brandkasten te richten: het verzet van geheel de linkerzijde tegen de tariefwet heeft verplichtingen opgelegd.

Totdat de grondwet zal worden onder handen genomen. Wanneer de machten in den Staat haar evenwicht zullen dreigen te verliezen, wanneer de verlichte, bezadigde, gezeten burgers van Nederland de speelbal dreigen te worden van het gepeupel, wanneer de toeleg van door het algemeen kiesrecht ons volk te doen óndergaan zich door een begin van uitvoering zal gaan openbaren, dan verlamt alle neiging tot transactie. De lijfwacht van 's lands hoogste belangen zal zich eendrachtig scharen om den troon, ten einde de machten in den Staat in evenwicht, dat is de macht in den Staat aan zich te houden. Dan zal het de vraag zijn, of zij, die meenen dat door dit verzet 's lands belang slecht is behartigd, voldoende samenwerking zullen kunnen vinden om ondanks dit verzet den grendel van de deur te schuiven.

Gelukt dit niet, dan zal toch zonder twijfel de volgende stembusstrijd om de grondwet worden gestreden.

* * *

Reeds zijn er teekenen, dat het hierheen moet.

Er zijn voor tal van punten van staatsbeleid, combinaties te vinden van conservatief en democraat, rechts tegenover links. Althans over transactie en compromis op tal van punten is te praten. De onmogelijkheid van een vergelijk is niet uitgesloten.

Op het onderwijs na, leed elk pogen om eensgezind tot maatregelen van beteekenis te komen, bij de gecombineerde rechterzijde schipbreuk, maar het was de onvermijdelijke uitkomst van het ijdel pogen, om op den gemeenen wortel des Christelijken geloofs specifiek Christelijke wetsontwerpen te enten. Drankwet, vaccineontwerp, Zondagsrust, Staatsloterij zeggen daaromtrent genoeg. Juist wat hen heette te vereenigen, liet hen verdeeld.

Niettemin hadde men, op neutraal terrein, nog wel een vier jaren samen kunnen werken, en in stilte profiteeren. De man echter, die met Schaepman het gebouw had opgetrokken, heeft juist aan vier jaren genoeg gehad om het tot den grond te sloopen.

Natuurlijk, de Christelijke eenheid, zoo vol overtuiging beleden en verdedigd, is na de ongunst van één stembus niet plotseling verbroken: maar tegen de wigge van het kiesrecht zal evenmin als links, de eenheid rechts bestand blijken.

Reeds kwam het vooruitstrevende *Centrum* op tegen de overdreven

frazen over het algemeen kiesrecht, door zijn geloofsgenoot, den redacteur van de conservatieve *Tijd*, in de Eerste Kamer ten beste gegeven. Het diametraal verschil op sociaal gebied werd bovendien bevestigd door de vriendelijke polemiek van dezelfde *Tijd* met Mr. Aalberse's *Katholiek Sociaal Weekblad.*

Onder de anti-revolutionairen vierde een kiesrecht-commissie reeds haar vijfden verjaardag, en toch zitten zij nog steeds te studeeren. Maar ondertusschen gaat de beweging voort, en zij zullen weten, dat zij althans binnen enkele jaren gedwongen zullen zijn tot spreken. Het wetgevend schandaal moet hun wel zwaar in de maag liggen.

In het vooruitzicht daarvan heeft dan ook onmiddellijk na de verkiezingen de heer Lohman met zijn vrienden zich losgemaakt van zijn coalitie, die haar reden van bestaan slechts vond in een gezamenlijk onderschreven Regeeringsprogram. Hij zal wellicht ooren hebben naar het zoet gefluit van den Leidschen hoogleeraar, die de oud-liberalen wel wat voorbarig met den naam »linker-centrum" heeft gedoopt. Aldoor van zijn groep den lof zingende, zal hij als van zelf, de deugd in het midden zich hebben voorgesteld. In de toekomst dan moeten wij ons dit linker-centrum hand in hand voorstellen met het rechter. Het conservatisme van alle gading.

De Tijd is er nog niet van gediend. Maar als Dr. Vermeulen zelfs *de bons catholiques* zal zien meedoen aan het onzalig werk om door middel van finale kiesrechtuitbreiding ons volk naar den ondergang te jagen, wie weet? De zweep van Troelstra kan wonderen doen. De gemeene schrik voor het roode spook is de laatste jaren een wèl zoo practisch bindmiddel gebleken als de gemeene wortel des christelijken geloofs.

Wat zal het worden?

H. P. M.

Nieuwe uitgaven van H. J. W. BECHT:

De Waterwolf DOOR J. EIGENHUIS. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**	**VAE SOLI** DOOR C. P. BRANDT VAN DOORNE. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**
MORALITEIT DOOR EGB. C. VAN DER MANDELE. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**	SCHETSEN VAN SAMUEL FALKLAND (HERM. HEIJERMANS Jr.) *Achtste Bundel.* Prijs ingen. *f* **2.25.** Geb. *f* **2.90.**
Een Strijd der Zielen Naar het Zweedsch van GUSTAF AF GEYERSTAM, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**	**FOLKE REHN** Een boek van een Sanatorium. Naar het Zweedsch van SIGGE ALMÉN, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**
MACHTSBEGEERTE Naar het Noorsch van JONAS LIE, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**	**PAN** Naar het Noorsch van KNUT HAMSUN, DOOR HERMINE SCHUIJLENBURG. Prijs ingen. *f* **1.90.** Geb. *f* **2.50.**
KATHERINE FRENSHAM Naar het Engelsch van BEATRICE HARRADEN, DOOR E. TERSTEEG—KEUS. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**	**CHRISTUS-LEGENDEN** Naar het Zweedsch van SELMA LAGERLÖF, DOOR MARGARETHA MEIJBOOM. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**

XIIe JAARGANG. DEEL II.

DE XXE EEUW
MAANDSCHRIFT
VOOR LETTEREN, KUNST, WETENSCHAP EN POLITIEK.

[NIEUWE REEKS VAN HET TWEE-MAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT.]

HOOFDREDACTEUR: L. VAN DEYSSEL.

MEDEWERKERS: Dr. A. ALETRINO, Dr. FRANS BASTIAANSE, JOH. H. BEEN, Dr. J. D. BIERENS DE HAAN, Dr. P. BIERENS DE HAAN, Dr. H. J. BOEKEN, Dr. T. J. DE BOER, Prof. G. J. P. J. BOLLAND, Dr. P. C. BOUTENS, Prof. Dr. H. BRUGMANS, G. BUSKEN HUËT, RICHARD DE CNEUDT, Mr. F. COENEN Jr., Dr. ALPH. DIEPENBROCK, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN, Mr. F. ERENS, F. VAN DER GOES, HERM. HEIJERMANS Jr., W. G. HONDIUS VAN DEN BROEK, G. VAN HULZEN, Dr. D. G. JELGERSMA, Prof. Dr. G. JELGERSMA, JAN KALFF, Prof. Dr. G. W. KERNKAMP, Dr. R. A. KOLLEWIJN, J. DE KOO, J. KOOPMANS, PROSPER VAN LANGENDONCK, Dr. J. H. LEOPOLD, JAC. VAN LOOY, Mr. H. P. MARCHANT, G. H. MARIUS, JOH. DE MEESTER, Mr. S. MULLER Fzn., F. NETSCHER, CHR. NUIJS, EDMOND VAN OFFEL, AUG. PEAUX, ARY PRINS, J. REDDINGIUS, GIZA RITSCHL, P. H. RITTER Jr., HERMAN ROBBERS, NICO VAN SUCHTELEN, STIJN STREUVELS, HERMAN TEIRLINCK, Prof. Dr. A. VERMEYLEN, JAN VETH, K. VAN DE WOESTIJNE, E. A. ❋ ❋ ❋ ❋

UITGEGEVEN TE AMSTERDAM DOOR SCHELTEMA EN HOLKEMA'S BOEKHANDEL ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ MCMVI.

INHOUD.

(April 1906, Afl. 4.) Bladz.

Rembrandt. . . . . L. VAN DEYSSEL 1
Is „celstraf" nog langer geoorloofd en gewenscht? . . . . . . DR. A. ALETRINO 19
Het Gedicht . . . . KAREL VAN DE WOESTIJNE . 42
Tot een Fundamenteele Logika . DR. J. D. BIERENS DE HAAN. 45
Aanteekeningen over Tooneel . . HERM. HEIJERMANS JR. . . 62
Warhold . . . . ADRIAAN VAN OORDT . . . 71
Buitenlandsch Staatkundig Overzicht CHR. NUIJS 111

(Mei 1906, Afl. 5.)

Rembrandt's Leidsche tijd . . . JAN VETH 125
Is „celstraf" nog langer geoorloofd en gewenscht? *(Vervolg)* . . . DR. A. ALETRINO 150
Warhold *(Slot)* . . . . ADRIAAN VAN OORDT . . . 190
Staatkundige Kroniek . . . . . MR. H. P. MARCHANT . . . 248

(Juni 1906, Afl. 6.)

Is „celstraf" nog langer geoorloofd en gewenscht? (*Vervolg*) . . . Dr. A. ALETRINO. 257
De Heilige Tocht (*Vervolg*). . . ARY PRINS 287
Over Bouwkunst. . . . . . . PETER SPAAN 293
Aan mijn vrouw. . . . . . . N. VAN SUCHTELEN 305
De achtergrond der Evangeliën . Prof. G. J. P. J. BOLLAND. . 307
Gedichten . . . . J. REDDINGIUS. 329
Albrecht Rodenbach . . . . . Dr. JULIUS DE BOER. . . . 332
Schets . . . . RUDOLF ATELE 369
Buitenlandsch Staatkundig Overzicht CHR. NUIJS 372

REMBRANDT

DOOR

L. VAN DEYSSEL.

I.

Rembrandt is onze tijdgenoot. Dacht gij van neen? Wie noemt gij dan uw tijdgenooten? Alleen lieden, die tusschen de twintig en dertig jaar zijn, nu gij het zijt, of waren, toen gij het ook waart? Of ook anderen, die gij nog gekend hebt, maar nu al lang dood zijn?... Ik voor mij ben van meening, dat het zoo-genaamd historisch gezicht op de dingen, niet alleen gemakkelijk ons een verkeerd wijsgeerig begrip kan geven, maar ook ons gewone Levens-gevoel deerlijk kan aantasten.

Wanneer gij de werken van Vondel, Hooft, Huygens en Breêroô leest, wat doet het er dan toe, niet waar, of die dichters al lang dood zijn? Wat doet het er toe, of zij leven of dood zijn? Het is mij precies alsof zij nog leefden. Het verschil in stijl tusschen hedendaagsche geschriften en de hunne is zeer bijkomstig. Er is een duidelijk onderscheid. Zij gebruiken andere woorden dan wij, zij gebruiken andere zins-wendingen, andere stijl-samenstellingen, maar de hoofdzaak, de kern, de ziel, wat zij zien in het leven en wat zij gevoelen, is het zelfde.... Alleen bij hen misschien grooter, menigvuldiger, vaster en dieper,... ah ja! dát is iets ánders....

Indien gij u genoeg met die ouden vergemeenzaamd hebt, om de verschillen aan de oppervlakte nauwelijks meer gewaar te worden, dan kunt gij aan hen denken en ze beminnen als tijdgenooten.

Wat maakt het trouwens uit of Rembrandt nu of vroeger leefde? Er was toen niet een groote tijd en nu een kleine tijd, aangezien de tijd immers, in hoogeren zin, in 't geheel niet bestaat!

Rembrandt was een Hollander en wij zijn Hollanders, dat is de hoofdzaak. Niet alleen dat de menschenziel het zelfde is gebleven, en dat het voornaamste is, wat tot díe spreekt en díe bewegen doet, — zoo dat als ik Vondel lees en zijn portret er bij zie, dit in wezen niet verschilt van hetgeen er geschiedt indien ik een vriend in mijn kamer heb gehad, die mij gemoed-ontroerende dingen heeft gezegd; maar ook het land, waarin Rembrandt leefde, dat is het zelfde land, waarin wij nu leven. Dat is *dit* land en *deze* stad Amsterdam, hebt gij 't wel goed bedacht? De weiën en de bosschen en de vaarten en de slooten, de groote geele grasbloemen aan de slootkanten, het kroos, en de bermen der wegen, en de paden en de luchten met hun wolken, en de nevelen en regenbuyen en het schijnen van de zon, dat is alles precies het zelfde als toen, dat *is* dát wat wij nu nog altijd zien. En ook de steden voor een deel, en ook zijn Amsterdam. Al de huizen, die in de eerste drie vierden der zeventiende eeuw gebouwd zijn, de prachtige groote grachten, het groote Stadhuis op den Dam, die heeft hij alle juist zoo om zich heen gehad als wij nu. En ook... zijn eigen huis in de Jodenbreêstraat, en de nachten met hun sterren, die waren over hem heen gelijk nu over ons, zonder eenig onderscheid.

Het is wellicht zoo niet het beste en niet de hoogste levenswijze van den geest, — ach, wij zijn maar menschen! — maar indien wij een door en door edel en fijn kunstenaar van nab kennen, — dan is dit een pracht en een geluk voor ons, dat zich vereenigt met de heerlijkheid der kennis van zijn werk. Laat u niet misleiden. Een kunstenaar, wiens werk gij bewondert, zal u bij persoonlijke kennismaking allicht tegenvallen. Gij zijt verbaasd, bijna geërgerd, wijl gij geenerlei verwantschap tusschen dát werk en dít uiterlijk, en déze geheele manier van doen, bespeurt. Laat u niet bedriegen. Dan kent gij hem nog niet goed genoeg. En als

gij veel met hem hebt omgegaan en uw eerste ontgoochelende indruk bevestigt zich, dan, ja dan, zijt gij iemand, die *het eigenlijke* van een persoon niet kunt bemerken, en dan... hebt gij zeer waarschijnlijk het door u bewonderde werk toch ook nooit waarlijk diep en fijn genoten....

Rembrandt was een jonge schilder, juist zooals er nu nog zoo vele zijn, — een burger-jongen, lang niet bevallig, raar, teruggetrokken van aard en vreemd wisselvallig van humeur. Van hem zijn geen »Gespräche mit Eckermann" achtergebleven, en, op de pogingen van Ed. Kolloff en Fromentin na, heeft, voor zoover ik weet, nooit iemand iets over hem gezegd, dat een intiem indringen, door zijn werk tot zijn persoon, deed blijken.

Hij werd geboren te Leiden, hij heeft zijn geheele leven te Amsterdam geleefd, hij kende er menschen, kunstkoopers, doctoren, hij werkte voor den stadhouder, voor vele anderen, — toch is hij gefailleerd, is zijn inboedel met alle door hem vergaarde kunstschatten verkocht en schijnt hij zijn laatste levensdeel in armoede en verdriet te hebben gesleten. Hoe die catastrophe mogelijk is geweest, is mij, ook na vrij veel studie van zijn leven, niet duidelijk mogen worden. Het zal wel zoo zijn, dat de te duur door hem gekochte kunstzaken, bij den verkoop bijzonder laag verkocht zijn; — trots alle verklaringen van Nederlanders, Duitschers, Franschen en Engelschen, en in aanmerking genomen de betrekkelijke geringheid der bedragen, waarom het schijnt gegaan te zijn, is het mij niet duidelijk geworden.

Het is ongeloofelijk, wat de kunstkenners-biographen nu en dan hebben bijgebracht om zijn karakter toch als dat van een aanneemlijk mensch te doen uitkomen: de lange duur zijner vriendschappen, zijn behulpzaamheid voor zijne zuster Elisabeth van Rijn, — ik weet niet wat al.

Au fond, hebben zij, eensdeels, gelijk. Er is iets waars in, dat een kunstenaar toch ook, zoo niet in de eerste plaats, een goed mensch moet zijn. Het misverstand komt echter voort uit een verkeerd wegen, ten gevolge van verkeerde interpretatie, der verschijnselen. Want de zelfde stugheid,

gierigheid of driftigheid, die bij een ander mensch alleen aangeboren en bot-gevierde karakter-leelijkheid toonen, kunnen bij een kunstenaar de tegenkanten zijn van iets schoons: hij kan stug zijn omdat hij zijn aandacht wil bewaren voor de heilige schoonheid, die hem juist bezoekt; hij kan gierig zijn omdat hij al zijn bezit alleen voor zijn kunst wil aanwenden of gebruiken, hij kan driftig zijn door een belemmering in zijn kunstdienst, die voor hem gelijk is aan een kwetsen van zijn God.

Zoo er iets waars in is, dat een kunstenaar een goed mensch moet zijn, — óók is er veel waars in, dat, tegenover de kunst, dikwijls alle elders geldende consideraties moeten wijken. Zoo mag men zijn even-mensch niet dood slaan, — behalve in den oorlog. Zoo mag men niet stug, niet gierig en niet driftig zijn, behalve, misschien, ten bate van de kunst.

Gij moet het zelf-portret van Rembrandt, toen hij drie en twintig jaar oud was, beschouwen, dat van het MAURITSHUIS, o. a. door Michel gereproduceerd tegenover de 32e bladzijde van zijn in 1893 te Parijs uitgegeven groot werk betreffende den meester, ook voorkomend in het Leidsch Jaarboekje voor 1906. Dit is dan de jonge Rembrandt. Dit is een mooi portret, maar ik zoû Rembrandt er op voor nog jonger gehouden hebben. Ziet gij goed de uitdrukking? De beminnelijke juvenile gratie is er in van een jongen ridder, die, voor het eerst goed te paard meêdoende in het tournooi, de meer ondervindingrijke ridders nu als zijn gelijken mag aanzien; maar deze gratie, — de vrijmoedigheid stil-oplichtend door den nevel van den schroom, deze gratie — als karaktertrek van den jonkman, die in het groote leven wordt opgenomen, verzinkend in de enorme bewustheid van den zeer bijzonderen mensch, in den nadenkens-gloed der heete en diepe ziel. Magnifiek is het donzige en bevende leven in de gelaats-deelen, in de vlakken der lippen vooral, onder de dweepende en gebiedende innig doorgloeide oogen, dezen onder het voorhoofd met de wenkbrauwbogen, die, als het stigma der Intelligentie, één figuur uitmaken met den vertikalen peins-rimpel tusschen hen in.

Dit is Rembrandt. Hij is toen gaan wonen in Amsterdam, eerst op een gracht; korten tijd later in de Jodenbreêstraat,

waar hij het grootste deel van zijn leven gebleven is. Hij is getrouwd met Saskia van Uylenburgh, twee zonen en een dochter zijn hem geboren, waarvan er maar een, Titus, is blijven leven. Acht jaar later is zijne vrouw reeds gestorven. Langer heeft hij zijne tweede vrouw, Hendrickje Stoffels, behouden, die hem één kind gaf.

Dat geheele leven is dus zoo maar heel gewoon voorbijgegaan in die Amsterdamsche kamers. Van zijn reizen noch feesten, noch eenigerlei buitengewone gebeurtenis vindt men in de levensbeschrijvingen gewag gemaakt. En nù, nu, driehonderd jaar na zijn geboorte en twee honderd in de dertig jaar na zijn dood, — nu reikhalzen de vorsten der aarde naar het bezit van wat die burgerjongen met kleuren daar toen op doeken heeft gedaan. Na dat zijn werk vergeten en verwaarloosd was geweest, zijn, sinds het begin der achttiende eeuw, de prijzen zijner werken steeds stijgende.... En Amerika, het, met Japan, laatst zich gevormd hebbend volk, geeft aan hem de voorkeur boven de grootste schilders uit het verleden.

Wat heeft hij geschilderd? Behalve de groote bestelde stukken, — zoo als Nachtwacht en Staalmeesters — behalve de bestelde portretten, behalve Bijbelsche voorstellingen, waarvan de modellen niet meer aan te geven zijn, en eenige landschappen, — zeer vele malen... zijn vader, zijne moeder, zich zelf, zijn vrouw, zijn zuster, zijn zoon, zijn tweede vrouw, zijn dienstbode.... In allerlei kleedingen, onder vele fantastische vermommingen en in vele toestanden en houdingen, heeft hij die afgebeeld.

Had hij niet anders gedaan dan dit laatst genoemde werk, en waren voor zijn Bijbelsche voorstellingen en andere als historisch of fantastisch aangeduide stukken, alleen steeds zijn huisgenoten, met een enkelen ouden man van de straat, een enkele verwante zijner schoonmaakster, zijn modellen geweest, — het ware voldoende en zijn roem zou het zelfde zijn.

Inderdaad, zóó denk ik hem mij het liefst, — als eene ziel, die tot dat hooge leven kwam tegenover die enkele eenvoudigen, die de zelfde kamers bewoonden als zij; als een

geest, die een der ontzachlijkste van de ooit ontdekte geesteswerelden vond ten aanzien van het meest ordinaire dagelijksche leven, slechts verrijkt door het fantastisch en stomme gezelschap der voorwerpen, door zijn schoonheidsliefde daar bijeen-gebracht.

Waarom toch stelt men Rembrandt zoo op prijs, — wat beduidt dat eigenlijk, dat men nu zoo veel geeft van dat, waar men anders zoo zuinig mee is, om een van die doeken machtig te worden, door dien molenaarszoon in der tijd in die kamers aan de Jodenbreêstraat met verf vol-gesmeerd, waarom zijn, onder de zuidelijker en onder de noordelijker hemelen, omgeven van al die bouw-orden, van al die plantenrijken, van al die volken, die hij nooit ontwaarde, die doeken nu in de paleizen der gevoelige gedachte, die men kunstmuséa heet, bevestigd aan de hooge muren, zoo dat het Spaansche en Italiaansche levend lucht-azuur hun tegen licht, de Petersburgsche regens in hun nabijheid weenen, de Londensche misten hen omwáren en zij, veelal ver van huis, hun stille en weêrgaloze leven voortzetten midden in de Fransche en Duitsche wereld, die de taal van huns makers sprekenden mond niet zoû hebben verstaan?

Wat is dan toch deze hoog-geroemde kunst?

Rembrandt moet gij u voorstellen als een zeer *gevoelig* mensch. Het *gevoelige* is de hoofdzaak van de kunst. Het juist, het echt, het zuiver, gevóélige, in verschillende graden van grootte, hoogte en innigheid. De strengste meesterstukken in alle kunsten zijn meesterstukken *van gevoel.* Indien een waar meesterstuk u koel en onbewogen, en daarom ongevoelig, lijkt, is daarvan de reden, dat gij het besef van déze hoogte en déze klaarheid *van gevoel* nog niet hebt. Het snel aandoenlijke en onbeduidend tranen-rijke van weeke gemoederen, het zeuren en teemen over zich zelf en de wereld, met een pueriel-afwijkende perceptie daarvan, van nietige, ziekelijke naturen, wat wel sentimentaliteit of overdreven gevoeligheid wordt geheeten, — is vervelend, en het is ondoenlijk bij deze kleine, dikwijls onwelriekende, padde-stoelen in het paradijs-woud van den menschen-geest te verwijlen; toch is

het wezen der grootste kunst niet anders dan ontzachlijke, toren-hoog opgegroeide en mijlen-wijd zich vertakkende »gevoeligheid."

In alle kunsten is het zoo. Hoe voortreffelijk, na hoeveel studie en met hoe een juist vormen-begrip »gestyleerd" ook, een huis of een beeld of een meubel zal het eigenlijke van kunst toch altijd en altijd missen, als er niet in genesteld zit en zeker in onzen geest wordt vernomen, de »leeuwerik, die stil voor zich zelf pleizier maakt, hoog in de lucht."

Bartholomæus van der Helst heeft een geheel andere kunst gemaakt dan Rembrandt. Wij kunnen er ons van onthouden om met Potgieter aan de kunst van Van der Helst de voorkeur boven die van Rembrandt te geven. Zeker is, dat de kunst van Van der Helst in tegenstelling tot die van Rembrandt, »monumentaal-politisch," moet worden genoemd, wijl Van der Helst in schoonheid omzette dát levensgevoel, dat zijn mede-Nederlanders allen te zamen met hem, als staatsburgers, als burgers van den nieuw gestichten staat, waarmede een vrije, eigene ras-maatschappij evenwijdig ontbloeide, vervulde.

Maar dít is juist het schoone onzer latere tijden, dat zij de schoonheid aanvaarden, in welk karakter die zich ook vertoone.

Sommige ontevredenen willen het aan zwakte, aan wezenloosheid, aan eigen stijlloosheid toeschrijven, dat de laatste tijden zich door eclectisme hebben gekenmerkt. Maar het is juist omgekeerd.

De kunst van Rembrandt en de kunst van Van der Helst zijn zeer verschillend, men kan wel zeggen aan elkaâr tegenovergesteld, van karakter; is het niet mooi, dat wij toch gelijkheid in de kern, in de ziel, in het opperste element dier beide kunsten bespeuren?

Van der Helst heeft broederlijk met de wereld feestgevierd en dat feest-vieren als hoogste schoonheid geprezen. Rembrandt zonderde zich af van de vroolijken en zat maar altijd in zijn cel. Ik bedoel dit vergelijkenderwijs, om het verschil hunner kunsten aan te geven. Rembrandt was geen klooster-

ling en of Van der Helst lichamelijk aan veel feest-malen heeft deelgenomen, is mij niet bekend.

En nu zeggen wij, wereldlingen, tot Rembrandt: goed, wij leven, onze gedachte leeft, in oneindig kleiner verhoudingen dan, anders dan de uwe. Maar wij erkennen, dat gij, op die andere wijze, eene schoonheid hebt gevonden, die bij de hoogste en zoetste verrukkingen geschaard moet worden, welke zich ooit uit de menschheid, ter plaatse waar haar innerlijk bevoorrechte leden zich bevonden, hebben verheven, en, evenals een reiziger, die een anderen, van uit een ver verwijderd dal, langs de tegenovergestelde helling opgeklommenen, op den bergtop toch vlak bij zich ontmoet, erkennen wij, dat hetgeen wij, min of meer duidelijk, als het hoogste in onze levensopvatting nu en dan bespeuren, gelijk van aard aan den kern úwer levensbedoeling is.

II.

Wanneer men de kunst van Rembrandt eens overdenkt, bespeurt men hoofdzakelijk twee verschijnselen: die grootsche, van leven en bloei innerlijk bevende, die zinnelijke-en-geestelijke, gemoeds-gevoeligheid, die wij in het gelaat der portretten van zijn zoon Titus, en in Rembrandt's eigen, reeds aangeduid, drie-en-twintig-jarig aangezicht, ontmoeten; èn dat licht-en-donkere, kerk-of klooster-visioenachtige, op de meesten zijner ons meer uitgebreide voorstellingen gevende schilderijen.

Een hooge ernst, gevormd en doorwaasd door de hoogste gedachten en levensbeschouwingen, is te zien in den door vatbaarheid voor aandoeningen bevend-zachten bouw van dien vasten, sterken kop van dat zelf-portret. De fijne en wijde intelligentie van het voorhoofd sluit kroonend op de wilskracht, den moed en de teêre gevoeligheid van het benedendeel van het, omgeven door de weelde van het haren-loof, vrucht-schoone menschen-hoofd.

En de essentiëele uitdrukking, samen-gesteld door den aard

van den blik der oogen met de dien blik omgevende gelaatsdeelen, is die van innerlijken gloed, tegen-gehouden door het leven daarbuiten en terug-zinkend in zich zelven.

Zóo was Rembrandt, zóo is hij daar gaan wonen in de breede volksstraat, omgeven door argeloos, bont en nietig menschen-leven, en met, in den, stoffelijk en naar het gemoed, binnensten, kring van dat leven, de schepselen, tot wie zijn geest en zijn hart zich ontplooiden, alleen wijl hij ze altijd bij hem leven en bewegen zag.

Hij had een levende, schoone ziel in zich en door het aldoor zien van die hem innig gemeenzaam wordende objecten, ontstond er door de zintuigen, door de oogen heen, een contact tusschen die objecten en die ziel, dat wezen van gedachte en gevoel, binnen in hem. Dan werd het hem, na veel zacht gemurmel, en, als groeyende en weêr terug-slinkende plant-ranken, telkens weêr rijzende stille bewegingen in zijn geest, op een goeden dag, als een, die achterwaarts neigt bij het zien opdoemen van een ongeloofelijk wonder voor zijn oogen, als een voor wiens geest iets open gaat zóo, dat, naar Ruysbroeck's aanduiding, het in dien geest zelf zich openende zich nimmer meer zal kunnen sluiten. Zijn oogen waren dan, als zoodanig zichtbare, zielvolle, levende, edelsteenen geworden — zoo als hij ze, lichtend in de schaduw van den hoed-rand, meer dan eens zelf heeft afgebeeld — en, in te gelijk zeer schroomvallige en vreemd van zich zelf zekere handen, noteerde zijn penseel wat hij zag.

Wat hem, — hèm, zóo als hij was, hem, den niet in kluizenaars-afzondering buiten het algemeene menschen-leven; maar hem, den met ziel èn lichaam vol-uit het menschenleven mede-levenden kluizenaar; — wat hem het liefste was, het liefste wat hij kende, het liefste wat hij zag, noteerde hij. Zijn geliefde was zijn model, of zijn model was hem lief; hij vroeg zijn geliefde tot model of hij nam een model dat hem lief werd; daarbuiten kan de zeer goede kunst niet, de zeer goede kunst, die alleen in bewondering, in liefde, in verrassing en aldoor zich vernieuwende verwondering over het bijna ongeloofelijk heerlijke dat de kunstenaar gewaar wordt en ziet, ontstaat.

Men moet het alles aan zijn hart ontrukken en ontstelen, anders wordt het niet goed.

Maar nu begint bij den kunstenaar de strijd, de strijd vol pijn en genot van het losscheuren uit het innigste der diepte zijner gedachte en zijner liefde, der kleine schoonheids-deelen, een voor een, die hij daar ziet.

Want het hart wil zijn schat niet loslaten en niet toonen... »Gij sult u geen beelden en gelijkenissen maken"... al zulke spreuken hebben hun diepen psychischen zin.

Hij voelt, dat hij moet afbeelden, want dat hij daarvoor op de wereld is gekomen. Hij weet, dat hij juist dat diepe en innige, zoo als het in hem zelf is, moet afbeelden, want dat het onzinnig wezen zoû, iets af te beelden, dat hem betrekkelijk onverschillig is, als hij iets hem minder onverschilligs weet.

Maar nu stijgt een gebiedend gevoel, — als de hand van den Engel, die den arm van Abraham, welke Isaäk ombrengen wilde, tegenhoudt, (op de schilderij »*Abraham's offer*" in de ERMITAGE) —, in hem op. Het is hem of hij een misdaad, of hij het ergste verraad ging plegen... »Gij zult dit niet verraden, gij zult dit niet toonen", is de zin van hetgeen dat gebiedende gevoel hem doet weten.

Hij moet... en hij mag niet... het is het heilige, maar het heilige aanraken is het schenden... Het heilige blijft voor iedereen, en in de eerste plaats voor hem zelven, verborgen, en bestaat dus zoo goed als niet, indien hij 't niet te voorschijn brengt,... het schoone te weeg brengen móét iets goeds zijn....

Alles verstands-overwegingen, die de innigheid der verbiedende gevoels-stem niet tot zwijgen brengen....

En te midden van dit smartelijk heen en weder getrokken worden, ontstaat, als gaande naar een verblindend gelukkig doel over een heel smallen weg tusschen twee afgronden, elk deeltje van de schoonheid van het kunst-werk.

Zoo heeft Rembrandt de Danaë gemaakt, waaromtrent men alleen van Rembrandt's leerling Ferdinand Bol weet, dat díe haar gezien en zelfs gecopiëerd heeft, maar die overigens in

zijn atelier noch in zijn huis te zien was, nooit door hem werd verkocht, bij den verkoop van zijn inboedel verstopt in de bergplaats van het atelier werd gevonden en nu als een van de schoonste werken der verzameling daar te zien is in de Ermitage.

Hij, de visioenen-rijke, wiens geest tegenover zijne onderwerpen zoo dikwijls in eerbied nedergebogen stond, of als onbewegelijk vastgeklonken, waar hij ze zag als lichtrijkheden te midden van het hooge en weidsche duister, — gelijken velen zijner werken niet op donkere kerken, waarin op een enkele plaats het licht is neêrgestort? — denk aan *Simeon in den Tempel*, van 1631, in het MAURITSHUIS, met de van verschrokken bewondering opgeheven rechter hand van den statigen Hooge-Priester, welke hand alléén te midden der geheele omgeving even veel licht heeft gevat als de zalige groep die het voorwerp der bewondering is —; hij, de visioenen-rijke, heeft in deze schilderij de heerlijkste lichtkleuren gelegd, die zijn leven hadden toegeschenen.

Hij was mensch en man; als kunstenaar, door zijn kunstenaarsschap, was hij tevens in zekeren zin type-mensch, dat is het wezen, bij wien de menschen-eigenschappen zuiverst en grootst voorkomen. Daarom had hij als mensch zijn vrouw meer boven alle andere schepselen lief, dan de andere mannen het hebben.

En door zijn geest werd aan hem, als kunstenaar, geboden, dit liefste weder te geven.

Toen heeft hij, even als zwaar geplooide, donkere gordijnen, alle schroom, alle tegenkantingen van zijn geest zelf, op zijde geschoven, en is gaan tasten naar dat goude, dat blonde, dat lichte, dat, met blauw-gulden schijn doorwaasde, en met kleine, teêre, diafane schaduwen bezette, melk-en-albastblanke, met die houdingen en wendingen en gebaren, dat de heimelijke schat was van zijn leven.

De Danaë is een afbeelding van gemoeds-leven.

Indien de man te kiezen had gehad tusschen al zijn kunstwerk, in een vertrek weêr bij elkaâr vergaderd, en tusschen de hem liefste kunstwerken van anderen, die hij reeds bezat,

indien hij bovendien te kiezen had gehad tusschen al de bizondere gedachten en gevoelingen, die zijn eigen geestesleven waren, tusschen al wat hij voor de toekomst bemijmerde en hoopte; — èn: de vrouw, — dan zoû hij de vrouw gekozen hebben. Want, zooals reeds ten halve gezegd, hij was niet kunstenaar meer dan mensch, hij was meer mensch dan anderen juist door zijn kunstenaars-schap.

Het is deze waarheid, welke deze schilderij te kennen geeft. Hij was er kunstenaar voor, om te zeggen, wat het mensch-zijn is, en als mensch deed het menschelijke zich sterker in hem voor, omdat hij kunstenaar was.

Te midden van het rijke en warme duister van zijn prachtig leven, te midden van het duister der gedruktheden, der onzekerheden, en van het machtige twijfelend pogen, — was dit de licht-kleurige, vaste en teêre, heerlijke zekerheid.

Dit was het heerlijkste, *wat hij zien kon.*

Zinnelijkheid? — Door gemoeds-inmenging veredelde zinnelijkheid, de tint van zonne-schittering naar water, gebroken en verteederd door zich daar tusschen welvend boomenloof.

Zoo prachtig van kleuren is de schilderij geworden, — omdat de groote bekoring der vrouw voor den man hare kuischheid was, en deze kuischheid, blijkend in de houding, in de gelaats-uitdrukking, in de zachte openheid van het armgebaar, in den schijn, die daarmeê samen, van haar gelaat uit over haar wezen ligt, — door den schilder tot zijn eigen sentiment gemaakt, het groote bestanddeel is geworden van de kleuren-vorming bij de vormen-kleuring.

De zinnelijkheid was, juist als zinnelijkheid, zoo zeer tot de kuischheid geneigd. Toen werkte de kuischheid terug en deed den zinnelijke niet van aard veranderen door hem tot kuischen te maken, maar deed zijn behouden zinnelijkheid tot kuische zinnelijkheid worden.

De kunst is een geheel afzonderlijk verschijnsel in het leven. De staatkunde, de electro-techniek en de handel behooren meer bij elkaâr dan de kunst bij een van deze.

De kunstenaar is een gewas, dat naar binnen bloeit en dat bloeisel dan te prijken zet buiten zich.

Met al wat tot het eigenlijk leven van den kunstenaar behoort, al de soorten neigingen, gedachten, indrukken, gemoedservaringen, staat het overige groote leven in geenerlei directe, wezenlijke of innerlijke verbinding. Het is een wereld op zich zelf.

Waar de kunstenaar, het »ongewone" mensch, afwijkt in wat een »gewoon mensch" onder gedachte en indruk verstaat, daar begínt pas zijn kunstenaarsaard, en deze bereikt een der grootste hoogten, waar hij, als toppunt van bizonderheid, het gewone weder na-genoeg bereikt zoo, dat de »gewone mensch" het dan juist op zijn grootst onderscheid nauwelijks waarneemt.

III.

Hetgeen daar in de eerste helft der zeventiende eeuw in de Hollandsche hoofdstad Amsterdam in de Jodenbreêstraat plaats had, — het ontbloeyen der ziel van Rembrandt — moet beschouwd worden als een natuur-verschijnsel, zeldzaam even als al het aller-edelste.

Daar is de Niagara-waterval, daar is de kathedraal van Chartres, daar is de grot van Capri, daar is het geluid van Thomas à Kempis, daar is de Venus van Milo, daar zijn sommige orchidaeën-soorten, — dit zijn alles natuurverschijnselen. De wendingen van heldenmoed, de religieuse extazen, de groote kunst-werken, zijn schoonste deelen van het uitgebreide natuur-verschijnsel menschheid.

Indien gij meent te begrijpen wat groote kunst is, indien een uwer vrienden een teekening of schilderstuk wellicht kan maken, dat u voorkomt er wel aardig uit te zien, en gij zoudt gelooven, dat de groote schilders degenen zijn, die in bijzonder veel grooter mate de studie-resultaten en de »gaven" van uw vriend bezitten, — wantrouw dan uw meening grondig.

Want het onderscheid is groot, niet in mate, maar in wezen. Niemand moet geminacht worden en door een beschouwingswijze, die ten zeerste recht heeft op een plaats

in ons leven, komen wij er toe de gestudeerden en talentrijken bijzonder genegen te zijn; maar voor het goede evenwicht in het complex van ons levens-inzicht is het noodig toch nimmer te vergeten, dat bij de enkele groote kunstenaars te vergelijken de minder en meerder begaafden als wandelaars met stallantaarns of electrische zak-lampen zijn, klein in een groot bosch, naast vreemde en hooge wezens, die uit de wolken dalen, werpend de weêrlichten uit over de aarde, of gaande met een schitterende zon in hun hand.

Het is iets ánders. Het onderscheid is essentiëel. Bij die enkele grooten komt het als het ware van boven. Waarlijk, het is dàt niet, wat gij meent. Het komt van buiten hun zelf, het zijn de hoogste krachten van het leven, die hun plotseling overvallen, en die hun eigen gewone gedachten- en gevoelsleven versteld doen staan, evenals een mensch, die in een donker bad-vertrek zijn eigen lichaam albast gelijk en doorzichtig zoû zien worden en spreiden een ròzen lichtschijn om hem heen.

Het leven van Rembrandt moet men zich voorstellen als een lichte en heete bloei van de menschheid daar op een bepaalde plek van de aarde, als een ster van wonderlijk kleurig gedachten-leven, die daar in het donker ontstaan was, terwijl over de geheele wereld overigens de menschen min of meer gewoon, vaal en goor, dachten en leefden daar om heen.

Door een andere natuurkracht is dat leven gefixeerd gebleven en behouden na den dood van zijn lichaam, zoo dat, nu hij zelf al die schoonheid niet meer denken kan en al die wondere gevoelingen niet meer treffen in zich aan, — nu hij ze zelf niet meer zien kan ook, buiten zich gedreven en daar in leven gebleven, — wij dat sterrelicht, in de deelen zijner ver uitgeschoten stralen, nog op vele plaatsen van de aarde ontwaren.

Rembrandt en zijne vrouw. Kunt gij begrijpen wat voor een kunstenaar van de soort van Rembrandt, — dien wij ons voorstellen als daar maar stil in min of meer donkere vertrekken levend, met in zijn kunst-begrip de weêrkaatsing van

den aard zijner woning, zoo dat hij altijd maar duister-schoone omgevingen zag, waarbinnen een heerlijk aandoend licht neêrscheen en als vlekken en stippels van licht-schijn tot in de donkerste hoeken uit-waasde, — kunt gij u begrijpen, wat voor den man met een geest zóo, dat, indien hij, door een kleine wending van enkele deelen van zijn samenstel, iets anders dan schoonheid-wedergever ware geworden, veldslag op veldslag door hem zoû gewonnen zijn en een keizers-plaats zoû zijn veroverd, — kunt gij u denken wat voor dien innerlijk schat- en schatrijken immensen mensch, de vrouw was, het teêre, blanke, levende, argeloze, schoonheids-wezen, dat bij hem behoorde, als een ree bij de groote eiken, dat zóo altíjd bíj hem was, als waarlijk de andere helft van hem zelf, de andere helft, waar hij dus altijd heen getrokken werd? Wanneer hij wakend had gedacht des nachts, bleek hem telkens op eens weêr, dat er een ander, zacht-ademend leven bij het zijne behoorde, en waar hij zijn oogen opsloeg over-dag, zag hij steeds die zelfde gestalte, die vragende, kijkende, met de dingen die hem als mensch en mede-mensch betroffen of bewegen deden, bezige, levend aan hem, levend met hem meê.

Wat God voor den vervoerden priester, wat Gods moeder voor sommige Heiligen was, is zij hèm toen geworden. Onwillekeurig kon haar wezen zich tot het zijne maken, hij leefde in haar schoonheid, hij begroef zijn geest in haar leven, in haar leven, met die vormen en die kleuren, met die houdingen en bewegingen, zoo als het daar bij hem was, en wanneer hij niet in aanbidding haar gewoon in hare schoonheid afbeeldde, zoo als zij was in hare heerlijkheid wanneer de voorhangen van het hem goddelijk mysterie gevallen waren, of zoo als hij haar tooide met de bloemen, die boven op de aarde groeyen, met de paarlen uit de diepten der zee of met de diamanten weggerukt uit het diepe aarde-donker, — o, dan beleefde hij met haar opgetogen tooneelspel-avonturen, dan was hij een edele prins met schuinen hoed met weidsche veêren, dan speelden zij een leven met een droomerigen heroïschen schijn, dan was zij met hem samen

gezeten, terwijl hij de wijnkelk hoog hield opgeheven, hij làchend, want zijnde in zijn ware werkelijkheid, — een weemóédig samenzijn wat háar aangaat, daar haar leven, gesloten en hooger in eenvoud, zich immers voltrok buiten dien schijn; — of zij was een vrouw, die door hem, den ridder, geholpen werd met de juweelen voor haar toilet, — alles in de heerlijkheid van den waan, alles heerlijk door de *schijnbare* bevrediging van een verlangen te zijn; daar immers de door de verbeelding levende kunstenaar, gesteld hij ware waarlijk een zulke lotgevallen doorlevend ridder eens geworden, geen grooter genoegens zoû hebben gekend dan bij voorbeeld dat van zich te verbeelden een teruggetrokken voor zich heen levenden Hollandschen burgerman-schilder te zijn!

Een schilder moet de natuur angstvallig nauwgezet copiëeren, en mag zich geen afwijking veroorloven. Op het eerste gehoor klinkt deze vermaning schoolmeesterlijk en barbaarsch. Toch bevat zij een volkomen juist principe.

»Wat"! hoor ik u zeggen, »zoû een eenvoudige copie naar iets anders, goede, zelfs groote kunst kunnen zijn? Dan is dat nogal gemakkelijk!"

De eenvoudige copie naar iets anders, kan goede en zelfs groote kunst zijn, maar »gemakkelijk" is dát niet, want opdat het dit worde, moet de maker een goed of groot kunstenaar zijn.

Het voorschrift om de natuur te copiëeren is zoo te prijzen, wijl het als vanzelf sprekend aanneemt dat, buiten en boven zijn mogelijk overleg, hetgene, waardoor het kunstwerk goed of groot zal worden, zich buiten den kunstenaar, in »de natuur" moet bevinden.

Voor hèm namelijk. Voor hèm moet het zich in de natuur bevinden. Hij heeft niet anders te geven dan wat hij buiten zich daar voor zich ziet of met de herinnering voor zijn geest haalt als buiten zich gezien hebbende.

Dan is hij verantwoord. Dan heeft hij een volkomen betrouwbaar keurmiddel.

Alle kunst is min of meer visioen. En het voorschrift, om

de natuur te copiëeren, houdt de gedachte in, dat het visioen, om goed te zijn, zich geheel moet hebben geobjectiveerd.

Om schoon te zijn in zijn werk, moet de kunstenaar wáár zijn. Laat hij de natuur copiëeren, dan blijft hij waar. En hij kán nooit iets anders copiëeren dan de natuur *zoo als hij die ziet*, dat is zíjn gezicht op, dat is zíjn visioen van, de natuur.

Die Engel, die Madonna, — dus kan men, sprekende over de hoogste religieuse kunst zeggen — die waren daar voor den kunstenaar, die stonden of zweefden daar buiten hem, in de natuur. Indien gij meent, dat er een gewoon Italiaansch meisje b.v. — zoo als iedereen die nu nog kan zien — vóor hem was, en dat hij er, om uit te drukken, wat hij wilde voorstellen, met zijn verbeelding een Engel van maakte, — want dat immers de menschen uit zijn omgeving het model ook niet anders zagen dan als gewoon Italiaansch meisje, die 's avonds weêr naar huis ging, — dan dwaalt gij. De menschen uit des kunstenaars omgeving zagen een gewoon Italiaansch meisje, de fijnste onder hen zagen er misschien een buítengewoon Italiaansch meisje in, maar niemand zag de Engel of Madonna omdat niemand *zoo mooi zag* als hij.

Niet wat de menschen uit de omgeving zagen, maar wat híj zag, was de waarheid; want hoe zoû de waarheid verder van de schoonheid af kunnen zijn dan de onwaarheid, als de hoogste waarheid tevens de hoogste schoonheid is!

Niemand heeft trouwer dan Rembrandt zich aan het voorschrift gehouden om de natuur te copiëeren. Hij kreeg dan, voor zijn beste stukken althans, wel geen Engelen te zien, — wijl het visioen en de verrukking in zijn natuur anders werkten dan bij de Engelen-zieners, — maar hij kreeg groote schoonheid te zien in vormen, die, in hun oppervlakkig voorkomen, meer gelijk waren aan de natuur-vormen, zoo als zij door allen werden waargenomen.

Wij zien in Rembrandt's werk wat zijn vrouw was in zijn leven. Saskia, Saskia, telkens Saskia, — Saskia aan haar

toilet, Saskia met de paarlen, Saskia in rijk gewaad met den grooten hoed met veêr, Saskia met den prachtigen mantel van vele bezonken kleuren, Saskia als model van dit, van dat. Een gewillig model, zeggen de biographen, en Rembrandt leefde alleen voor zijn kunst. Het zij gaarne toegegeven, maar ik geloof toch stil voor mij zelf, dat in het toover-paleis, dat voor zijn machtig leven zijn woning is geweest, Saskia de schat der schatten was en de kamerdeelen rondom haar het heilige der heiligen.

Toch heeft hij haar niet afgebeeld met een lieve uitdrukking of met een edel, schoon gelaat, zooals Raphaël, zoo als Titiaan het hunne Bella's en Madonna's deden. De uitdrukking van het gelaat is gewoon, hier en daar als uitgewischt van onbeduidendheid. De schoonheid bevindt zich alleen in den aard der kleuren, déze in de meer sámengestelde tafereelen sàmen met de dramatische bedoeling der voorstelling. Alleen in de kleuren dus.

Aan die heerlijke verschijning, daar voort-durend bij hem, was in schoonheid niet zoo veel verschil tusschen een gelaatsdeel en een deel van het kleed. De perzik-kleur van de wang was mooi, maar een gouden of rood stukje van den mantel om háár heen, scheen ook van een bijzonder warm schoonheids-leven doortrokken. Het was telkens een wonderlijk stilleven, waar de ledige citroen-schil niet onderdoet voor de donzige volle druiven.

IS „CELSTRAF" NOG LANGER GEOORLOOFD EN GEWENSCHT?

DOOR

Dr. A. ALETRINO,

Priv. doc. in de cr. anthrop. a/d. Universiteit van Amsterdam.

Voor Mr. S. R. Steinmetz.

> Het strafrecht verkeert voortdurend in staat van ontwikkeling. De denkbeelden zijn niet in hun vaart te stuiten, de heerschende begrippen maken plaats voor andere, nieuwe instellingen scheppen nieuwe behoeften. De wetenschap van het strafrecht heeft in de laatste dertig jaar ontzaggelijke vorderingen gemaakt....
>
> *Memorie van toelichting op het Nederlandsche Strafwetboek.*

INHOUD

I. Inleiding. — II. Oordeelvellingen over de celstraf. — III. Voor- en nadeelen van de cel. — IV. De celstraf beschouwd van het standpunt der criminalisten van de moderne richting. — V. Onbepaalde vonnissen en Amerikaansche reformaties.

I.

Nu het weldra twintig jaar zal geleden zijn, sinds het nieuwe Wetboek voor Strafrecht in werking trad, is het de moeite waard te onderzoeken of het strafsysteem, in het nieuwe Wetboek aangegeven, beantwoord heeft aan de verwachtingen die men er van koesterde.

En ook is het van belang om na te gaan of het stelsel

van »afzonderlijke opsluiting" die uitkomsten heeft opgeleverd, die men er in de toekomst van hoopte.

Een grooten steun bij dat onderzoek vinden wij in de gegevens van andere landen, waar — en het is bijna geheel Europa — langzamerhand het »cellulaire stelsel", evenals in ons land, tot ontwikkeling is gekomen. Men kan dan ook gerust volhouden, dat het stelsel van afzondering reeds lang en uitgebreid genoeg is toegepast, om de uitkomsten te kunnen vertrouwen.

Wat ons land betreft, behoeven wij in dit opstel met de andere straffen als de gevangenisstraf die in afzondering wordt ondergaan, geen rekening te houden (in het Wetb. v. Strafrecht worden nog genoemd hechtenis en geldboete, benevens »bijkomende straffen"). De meerderheid der veroordeelden toch ondergaat haar straf in afzondering, in de cel.

In het jaar 1899 b. v. waren in de verschillende strafgevangenissen van ons land 10,736 mannen en 1051 vrouwen, d. i. te zamen 11,787 personen opgenomen; in de bijzondere gevangenissen gedurende dat jaar slechts 297 mannen en 10 vrouwen, te zamen 310 personen 1). Gedurende het jaar 1900 werden in de strafgevangenissen opgenomen 8789 mannen en 717 vrouwen, te samen 9506, terwijl in dat zelfde tijdsverloop in de bijzondere strafgevangenissen slechts 74 mannen en 10 vrouwen, te zamen dus 84 personen, hun straf ondergingen 2).

Meer nog echter is het noodzakelijk na te sporen, of en in hoeverre het tegenwoordig stelsel van straffen in overeenstemming met en geschikt is voor de moderne opvattingen, die over den misdadigen mensch zijn opgekomen, en te beoordeelen of — waar de »afzondering" tegenover het gemeenschappelijk ondergaan van de straf eertijds een groote aanwinst was — die zelfde »afzondering" een voordeel mag geacht worden voor den misdadiger en voor de samenleving, nu andere inzichten zich omtrent den misdadiger hebben baan gemaakt.

1) Zie Jaarcijfers v/h. Koninkrijk der Nederlanden. *Het Rijk in Europa.* 1900. bldz. 115.

2) Zie Jaarcijfers v/h. Koninkrijk der Nederlanden. *Het Rijk in Europa.* 1901. bldz. 123.

Want toch, waar vroeger de misdadiger voor den jurist een secundaire plaats innam en het juridisch begrip »misdaad" het eerste en voornaamste was; waar men voornamelijk het begrip »misdaad" bestudeerde en met den misdadiger slechts dan rekening hield, wanneer zijn persoonlijke eigenschappen te sterk sprekende waren dan dat men ze over het hoofd kon zien, is men langzamerhand, onder den invloed van de crimineele anthropologie, meer en meer den misdadiger zelf gaan bestudeeren en heeft men de juridische beschouwingen omtrent het begrip »misdaad" meer naar den achtergrond geschoven.

De natuurwetenschappelijke levensbeschouwing toch, toegepast op het geestelijk leven van den mensch, bevestigde en verspreidde het determinisme, de leer, dat iedere daad, iedere geestelijke manifestatie een adaequate oorzaak heeft, en dat die oorzaken in laatster instantie zijn: de aangeboren aanleg en de omgeving, zooals die beide op elkaar inwerken.

De moderne wereldbeschouwing moest dus tot de conclusie komen, dat goede zoowel als kwade daden beide, het onvermijdelijke, noodzakelijke resultaat zijn van aangeboren aanleg en omgeving.

Door de geleidelijke ontwikkeling der psychiatrie, door het meer en meer zich uitbreidend determinisme, door de diepergaande studie van hersen- en zenuw-physiologie, door het meer en meer bekend worden met de problemen der erfelijkheid, door de krachtig opnieuwende sociologie werd het vraagstuk der ontoerekenbaarheid van den misdadiger beslist.

Is het, met deze beschouwingen voor oogen, geschikt om nog langer het tegenwoordig systeem van straffen te handhaven; is men gerechtigd, uit een humanitair oogpunt, nog langer hetzelfde systeem op den misdadiger toe te passen, zijn de vragen die wij zullen trachten op te lossen. Maar ook willen wij pogen vast te stellen, of de straf in afzondering doorgebracht, zoodanig kan veranderd worden, terwijl zij het karakter van afzondering, afschrikking en onschadelijk maken behoudt, dat zij met de moderne opvattingen omtrent den

misdadiger en zijn behandeling in overeenstemming kan worden gebracht, of wel dat het noodig is een geheel anderen weg te volgen, dan die tot nu toe is betreden.

Ik zal in de volgende bladzijden voornamelijk het oog hebben op de langdurige vrijheidsstraffen en de korte vrijheidsstraffen buiten beschouwing laten.

De vage termen »langdurig" en »kort", behoef ik niet nader te omschrijven, waar men zich op de verschillende penitentiaire congressen eveneens met deze termen tevreden stelt en elkaar zeer goed begrijpt, zonder nadere definitie dier twee termen.

II.

Wij bezitten niet de opinie van de ware misdadigers. — Oordeel van Joseph Astor over de beoordeeling door gestraften. — Bedenkingen tegen de opinies en de enquête van *De(n) Jonge(n) Gids*. — De opinies van hen die in *De(n) Jonge(n) Gids* over de celstraf hebben geschreven. — Opinie van een niet-politieke misdadiger. — Bekentenissen door Auer bijeengebracht. — Opinie van Hans Leusz. — Oordeel van theoretici. — Alleen de tegenstanders worden geciteerd. — Enrico Ferri. — Mr. A. de Graaf. — Hugo Heim. — Mr. De Roos. — Havelock Ellis. — Dostojewski. — Th. Holmes. — Prins. — George Gennat. — De Beauvais. — Léon Barthès. — Mr. S. M. S. de Ranitz. — Mr. v. Welderen Baron Rengers. — Dominé Jas.

Om zich een goed en onpartijdig oordeel over de straf in »afzondering" ondergaan, te vormen, is het noodig zoowel de opinie van hen, die de straf zelf ondervonden hebben, te vernemen, als van hen die, als competente beoordeelaars, door hun betrekking, hun herhaald in aanraking komen met gevangenen, enz. enz. hun denkbeelden daarover hebben gegeven.

Merkwaardig is wel, dat tot voor korten tijd, bij een bespreking van het »cellulaire stelsel" alleen gelet werd op wat door de beoordeelaars, niet-gevangenen, werd gesproken en dat men nooit de moeite heeft genomen, om ook dat der gestraften zelf te vernemen.

De enquête indertijd door *De(n) Jonge(n) Gids* gedaan 1), is tamelijk wel onopgemerkt voorbijgegaan en het is pas van zeer onlangs, dat men aandacht is gaan schenken aan de beoordeelingen door de gestraften zelf, over de wijze waarop zij zijn gestraft, gegeven.

Doch, al betreft het politieke misdadigers, is de enquête van *De(n) Jonge(n) Gids* voor ons van zeer veel belang, vooral omdat de uitspraken der politieke »misdadigers", wat hun oordeel over de celstraf betreft, een merkwaardige overeenstemming met die der andere gevangenen vertoonen.

Wij zijn gedwongen een opmerking te doen voorafgaan.

Noch de bekentenissen uit *De(n) Jonge(n) Gids*, noch een gedeelte der bekentenissen door Auer ons meegedeeld, geven de gevoelens en de opvattingen weer van den echten misdadiger. Hetzelfde is het geval met de mij toegezonden schriftelijke onthullingen.

De echte, brute, onontwikkelde misdadiger en gevangene toch, schrijft zijn gevoelens niet op, wijl hij ze niet ontleedt en alleen de gevangenen die een zekeren graad van intellectueele ontwikkeling bezitten, zijn geneigd en in staat een onderzoeker op dit gebied diensten te bewijzen. Alleen ook intellectueel ontwikkelden, behoudens een enkele uitzondering — zooals in de volgende bladzijden, uit de bekentenissen door Auer aangehaald, zal blijken — zien het belang van een enquête op dit gebied in. De beoordeelingen in de volgende bladzijden vermeld, moeten dan ook niet beschouwd worden als het oordeel van den gemiddelden gestrafte omtrent zijn behandeling. Uit het oordeel der meer ontwikkelden echter, kunnen wij ons een oordeel vormen over de toepassing van het principe waarop de celstraf berust en over de celstraf zelf en daarom zijn deze bekentenissen voor ons toch van onschatbare waarde.

---

1) Bibliotheek van *De(n) Jonge(n) Gids* onder redactie van H. Heyermans Jr. «Enquête over de behandeling van »politieke misdadigers" in Ned. gevangenissen". Amsterdam. D. Buijs Dzn. 1898.

Voor wij het oordeel dergenen aanhalen, die door ambt, beroep of betrekking op de hoogte van het celstelsel zijn, willen wij eerst een plaats geven aan de opinies van hen, die uit ondervinding gerechtigd mogen worden geacht over den invloed van het systeem mee te spreken, gedachtig aan de woorden door Joseph Astor op het penitentiair congres te Brussel gesproken: »c'est donc surtout d'observations individuelles, de l'étude comparative des sentiments qu'éveillent respectivement chez les coupables les divers systèmes pénitentiaires, que l'on peut le plus sûrement conclure à la supériorité d'un régime sur l'autre". 1)

Terwijl wij het eerst het oordeel van onze landgenooten zullen nagaan, wil ik de opmerking plaatsen, dat — de mij persoonlijk gedane mededeelingen daargelaten — men bij het lezen dier bekentenissen niet uit het oog moet verliezen van welken aard de misdrijven dier personen waren en onder welke invloeden de meeste dier schrijvers toen ter tijd verkeerden.

Niet dat daarom hun openbaringen minder belangrijk voor ons zouden zijn! Maar wel moet in het oog worden gehouden, dat bij sommige bekentenissen een zeker overdreven gefrazeer te vinden is, dat eenigszins aan de degelijkheid er van afbreuk doet en dat sommige, door de tijdsomstandigheden en de reden waarom zij gevangen waren gezet, zich wel tot een zekere hoogte aangezet voelden om zeer gestreng af te keuren en te zwaarwichtige woorden te gebruiken. Toch, nogmaals zij het gezegd, zijn — zelfs met deze fouten — de bekentenissen voor ons niet alleen niet te versmaden, maar zelfs zeer op prijs te stellen documenten.

Wij geven dus aan onze landgenooten het eerst het woord.

De Heer J. J. Samson schrijft: »Het celsysteem is m. i. zeer demoraliseerend en in strijd met den trek naar gezelligheid, dien de menschen nu eenmaal bezitten. Het moest den gevangene dan ook vrij staan, zich in eenzaamheid te be-

---

1) Joseph Astor. Rapport sur la 3e question. Actes du Congrès pénitent. intern. de Bruxelles. 1900. Vol. III. page 304.

geven, wanneer hij zulks verkiest.... Bovendien draagt het bij tot onanie.... Het is geestdoodend in hooge mate." 1)

De Heer Domela Nieuwenhuis zegt: »Het celsysteem is een der meest geraffineerde en gemeenste van alle systemen, vooral bij zulk een onoordeelkundige toepassing als hier te lande geschiedt. Het stelt zich ten doel de menschen te idiotiseeren, hen tot gemeene huichelaars te maken en tevens ongeschikt om bij terugkomst in de maatschappij weer klaar te komen. Iemand alle indrukken van buiten te onthouden, dat moet op den duur voeren tot idiotisme en het ergste van de straf is het, althans voor ontwikkelde menschen, dat zij verhinderd worden indrukken van buiten op te nemen.... Het strenge isolement dat hier wordt toegepast, werkt zeer nadeelig op den mensch." 2)

De Heer L. M. Hermans schrijft: »Het is afschuwelijk. Men zet de gevangenen niet bij elkander om tegennatuurlijke ontucht tegen te gaan, maar de gevangenen zijn drie-kwart zelfbevlekkers, gelijk mij verschillende bewakers verzekerden. Het alleen-zijn maakt u naargeestig, een lied aan te heffen, een wijsje te fluiten is u verboden. In de cel heeft een etmaal 48 uren." 3)

Antwoord van den Heer Alexander Cohen: »Opsluiting in een cel komt mij voor te zijn de meest denkbare kwelling. Voor fijn bewerktuigde naturen is het een pijniging de toute heure." 4)

De Heer J. W. H. Vliegen: »Voor een mensch die gewend is aan geestesleven en die buiten dierbare betrekkingen heeft, is het één aanhoudende marteling. Mij dunkt zoo iemand moet bij een langdurige gevangenisstraf krankzinnig worden." 5)

De Heer A. van Emmenes zegt: »dat het de menschen ongeschikt maakt voor de maatschappij en ze aldus doemt tot

1) Enquête van *De(n) Jonge(n) Gids*, bldz. 16.
2) Idem, bldz. 19.
3) Idem, bldz. 24.
4) Idem, bldz. 27.
5) Idem, bldz. 30.

recidivisme. Dat het een geraffineerd systeem is, ten eeuwige dage vervloekt door ieder die er kennis mee maakt." 1)

De Heer L. Cohen: »Ik ben van oordeel, dat het gevangenisstelsel op normale menschen zeer demoraliseerend werkt. Een der ellendigste uitvindsels is het celsysteem. De eenzaamheid; het gevangeniswerk, de weinige afwisseling in het leven, maakt dat men allengs in een toestand komt, die verstandsverbijstering ten gevolge moet hebben. Het was mij onmogelijk te studeeren, ik las en herlas, maar met moeite kon ik iets onthouden.... Ik geloof, dat langdurige gevangenisstraf, b.v. twee jaar, den mensch verstandelijk knakt." 2)

De Heer A. Rot: »... toch komt het mij voor, dat het een heel sterke natuur moet zijn, die èn geestelijk èn lichamelijk daarin niet verstompt. Het eeuwigdurende alleen-zijn moet, naar mijn meening, onuithoudbaar zijn." 3)

De Heer G. H. Pieters: »Het celsysteem is onmenschelijk, het werkt geest- en lichaamdoodend op den persoon, die het moet ondergaan en er wordt niets door bereikt." 4)

De Heer A. Goud: »Het celsysteem werkt vermoordend op geest en lichaam, men kan het noemen de verfijnde inquisitie. Het maakt de gevangenen schuw." 5)

De Heer J. A. Fortuin: »Het cellulaire stelsel is afschuwelijk, men verliest het geluid van zijn eigen stem, men wordt er bij langen duur bepaald door gebroken, het werkt zeer neerdrukkend en doodt alle energie en gevoel van menschenwaarde." 6)

De Heer Klaas Kat: »Wanneer het doel is afschuw te kweeken tegen het celleven, dan geloof ik dat celstraf goed is, wanneer echter daartegenover het doel is de gevangenen in de eenzaamheid te verbeteren, dan is m. i. afzondering in de cellen niet het juiste middel." 7)

---

1) Enquête van *De(n) Jonge(n) Gids*, bldz. 36.
2) Idem, bldz. 40.
3) Idem, bldz. 42.
4) Idem, bldz. 47.
5) Idem, bldz. 51.
6) Idem, bldz. 53.
7) Idem, bldz. 56.

De Heer Johan J. Lodewijks: »Het is treurig, dat in deze, volgens zeggen, verlichte 19e eeuw, nog menschen opstaan, zichzelf opwerpen, om hunnen medemenschen, geboren als zij zelf, op dergelijke wijze, zoo onzichtbaar mogelijk te pijnigen, te moorden op geraffineerde wijze. Verblijf in de cel leidt tot allerlei ondeugden, ook onzedelijkheid, en van verbetering derzulken, die de machthebbers meenen te moeten verbeteren, is geen sprake, met haat wordt men vervuld tegen degenen, die u een zoo groot leed als gevangenisstraf toedeelen.... En van waar halen zij het recht? Geen verbetering van het celsysteem kan ons een stap verder brengen. Vernietiging moet de leuze zijn, dat zal in de toekomst van ons gevraagd worden. In naam der menschelijkheid zal men daaraan gevolg moeten geven." 1)

De Heer J. Jensink: »Het celsysteem is volgens mijn meening uitermate wreed en onmenschelijk. Iemand die een lange straf ondergaat, moet, dunkt me, geheel versuffen." 2)

De Heer J. P. A. ten Boekhorst: »Misdadiger kan het gevangenisstelsel volgens mij niet zijn.... Het cellulaire stelsel is afschuwelijk, moorddadig...." 3)

De Heer Schuurmans: »Een geestdoodend graf, waaruit de zoogenaamde misdadiger eer verergerd dan verbeterd te voorschijn komt." 4)

De Heer B. Lansink: »Het werkt lichamelijk en geestelijk doodend op den mensch. Sterke gestellen worden onder zulk een leven moedeloos en suf. Men wordt van alles vreemd. Men is als 't ware levend begraven." 5)

De Heer C. Cornelissen: »Naar mijn meening is het celsysteem, in ons huidig strafstelsel in zwang, het meest verfijnde, en uit dit oogpunt bezien, meest gruwelijke strafstelsel, dat men zich denken kan. Een stelsel, dat wat geraffineerdheid en harteloosheid betreft, beschouwd kan worden, volkomen

---

1) Enquête van *De(n) Jonge(n) Gids*, bldz. 62.
2) Idem, bldz. 64
3) Idem, bldz. 68.
4) Idem, bldz. 71.
5) Idem, bldz. 74.

onze eind-negentiende eeuwsche beschaving waard te zijn.... Geen gemeener, geen geraffineerder, geen geniepig-wetenschappelijker menschenschenderij, dan ons huidige celsysteem. Na een paar dagen in de cel verbleven te hebben, kon ik mij volkomen begrijpen dat geloei en gehuil der gevangenen in een stillen nacht, dat mij den eersten nacht zoo onverklaarbaar was voorgekomen, evenals het mij begrijpelijk begon te worden, dat er zooveel gevangenen van de gevangenis naar het krankzinnigengesticht worden overgebracht...." 1)

De Heer J. K. van der Veer: »Ik vind de opsluiting in de cel, de totale afzondering van het leven, een verschrikkelijke straf, die onmogelijk zonder nadeeligen invloed op des gevangenen physieken toestand zijn kan.... Ook de intellectueel ontwikkelden verbetert men niet, brengt men geen mildere gevoelens aan, door opsluiting in de cel, gelijk dat thans geschiedt...." 2)

De Heer M. van Gelder: »Het celsysteem is een uitvinding van op zijn zachtst gesproken een mengsel van: fanatisme, gevoelloosheid en laag-dierlijkheid.... Het celsysteem kweekt misdadigers en onanisten, het sloopt de geestkrachten van velen die zich nog zoo heerlijk ontwikkelen konden en zouden.... Het celsysteem kan alleen verdedigers vinden in hen die òf door fanatisme gedreven worden, òf die totaal elke zweem van menschen- van gemoedskennis missen, of op dezelfde lijn zijn te stellen met een roofdier." 3)

Uit de schriftelijke mededeeling van een beschaafd, ontwikkeld man, die tot 9 maanden celstraf was veroordeeld, lees ik: »Celstraf vind ik beter dan gemeenschap, maar vind de celstraf ook niet goed. Eerstens vind ik niet goed, dat alle personen eender behandeld worden. Voor ons is het niet hetzelfde als voor iemand, die, zooals velen *zelf* zeggen, er thuis behooren, die zich niet meer in de maatschappij op hun plaats voelen. Wij moeten natuurlijk veel meer ontberen. Het

1) Enquete van *De(n) Jonge(n) Gids*, blz. 78.
2) Idem, bldz. 84 en 85.
3) Idem, bldz. 95.

eten is b.v. voor de meesten minstens even goed als zij vroeger kregen, althans voor de geheele lagere klasse. Ik ben er volstrekt niet voor dat heeren anders behandeld moeten worden, dat moet dáár voor allen gelijk zijn. Maar al vond het alleen maar uiting in het werk. Verbeterend werkt de cel niet, ik zou eer zeggen het tegenovergestelde. De meesten komen terug, vinden in diefstal geen kwaad meer en blijven alleen maar vrij, zoolang zij de gevangenis ontloopen kunnen. Op mij heeft de cel niet verbeterend gewerkt. Mijn indruk in het algemeen van de gevangenis is, geput uit mededeelingen van wakers en van de gevangenen zelf, die ik sprak tijdens mijn opsluiting, vóór de terechtzitting, dat de straf hoegenaamd niet verbeterend werkt."

Gaan wij het oordeel na, dat ons uit het buitenland, door hen die celstraf hebben ondergaan, over deze wijze van opsluiting wordt gegeven.

In het boek van Fritz Auer, *Zur Psychologie der Gefangenschaft* 1) vinden wij het volgende vermeld:

A, veroordeeld tot drie jaar en acht dagen, die hij in afzondering heeft doorgebracht, schrijft: »Die Einzelhaft wirkte, wenn der Gefangene gut geistig gebildet war, einfach verblüffend, zehrte aber furchtbar, vorzüglich in der ersten Zeit, an körperlicher Kraft, von dem ewigen Denken und Heimweh, welche das Herz oft zum zerspringen mit bittrer Wehmut erfüllte. Ich habe Gefangene gesehen, welche das Mitleid jedes Menschen erweckt hätten." 2)

W, tot vijf maanden gevangenisstraf veroordeeld, zegt: »Wenn ich mein Meinung richtig ausdrücken will, so hatt das Gefängnis nicht den geringsten erzieherischen Werth." 3)

D, koopman, zegt: »... ich habe mich in der Einzelhaft an scharfes, und logisches Denken gewöhnt.... Die Wirkung in körperlicher Hinsicht war bei mir eine fürchterliche, denn bis zum Skelet abgemagert und gebrochen, habe ich die

---

1) Dr. jur. et rer. pol. Fritz Auer, *Zur Psychologie der Gefangenschaft.* Oskar Beck. München, 1905.

2) Fritz Auer, l. c. bldz. 52.

3) Fritz Auer, l. c. bladz. 54.

Gefangnisse verlassen, unfähig zu irgend einer körperlichen Arbeit.... Was die Wirkungen der Einzelhaft anbelangt, so gebe ich ganz entschieden der Einzelhaft den Vorzug und habe ich diesen als eine grosze Wohlthat empfunden. Die Einsamkeit der Zelle hat auf mich einen heilsamen Einflusz gehabt und Vorsätze in mir erstehen lassen, die meinem Leben ein andere Richtschnur gegeben haben." 1)

Een vroegere beambte bij de spoorwegen deelt mede: »Als ich aber das Zellenleben beginnen muszte, bekam ich erst ein Begriff von dem Worte: Gefangen. So gewöhnte ich mich allmählich an Einsamkeit und Stillschweigen und zwar so, dasz mir die täglichen einstündigen Spaziergänge im Freien der Gefängnisshöfe, wo ich Mitgefangene sehen muszte, zur Last wurde. Ich wurde Menschenscheu. ... Vor meinen moralischen Fall und den Antritt der Strafe war ich ein äusserst fideler und angenehmer Gesellschafter, ich liebte die Menschen und war gern bei ihnen. Nach der Strafe aber mied ich sie, ich wurde leutscheu und das Gesetz des Stillschweigens hat tief auf mich eingewirkt. Ich rede nur was ich musz, ich finde keinen wahren Freund mehr und selbst mein geordnetes Familienleben mit einer blühenden Kinderschar, vermag die Einsamkeit und den Ernst des Lebens nicht zu erhellen. Im gesundheitlicher Hinsicht habe ich ein dauerndes Magenleiden und damit verbundene Nervosität davon getragen und darf nicht mehr über alle Speisen verfügen." 2)

Een koopman tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld, schrijft: »Ich wurde und bin noch heute etwas menschenscheu, suche selbst zu Hause die Einsamkeit.... Von starkem Geschlechtstrieb, den ich zu Hause fast täglich befriedigte, war ich gezwungen, zur Onanie zu greifen und mich ab und zu selbst zu befriedigen." 3)

W. B., monteur, voor circa anderhalf jaar tot celstraf veroor-

1) Fritz Auer. l. c., bldz. 63, 64.
2) Idem, bldz. 69.
3) Idem, bldz. 73, 74.

deeld, zegt: »Ich glaube einen Theil der Willenskraft eingebüszt zu haben, da ich mich oft vor unausgeführten Vornehmungen finde, was ich früher nicht kannte. Dafür hat sich der Jähzorn entwickelt, und hier langt wieder die Willenskraft nicht aus ihn zu meisteren, trotz tausendfältiger Vorsätze, und doch glaube ich früher einen gutmütigen Karakter gehabt zu haben. Ausserdem haben sich abwechselnde Gemütsstimmungen eingefunden, Trauer, Wehmuth und Zorn. Auch leide ich jetzt an Gedächtnisschwäche.... In meinem Berufe als Machinenbauer, hat die eingetretene Gedächtnisschwäche schädigend gewirkt, indem sie ganz unglaubliche Fehler verursacht, so dasz ich mich nicht trauen würde, in meinem Berufe einen verantwortungsvollen Posten an zu nehmen, auch wirkt das eingetretene Zittern in den Händen bei feiner Arbeit störend.... Bezüglich gesellschaftlicher Neigungen, hatt sich ein die Einsamkeit suchender Drang gebildet, entgegen der früheren Neigungen gehe ich den Menschen aus dem Wege, bin ein Stubenhocker, ich glaube, fast ein Hypochonder geworden.... In körperlicher Beziehung wirkte die Haft ruïnierend im vollkommensten Sinne des Wortes.... Auf Geist und Gemut bringt die Abgeschlossenheit grausamen Wirkungen hervor; die Gedanken, welche keine Ableitung haben, conzentrieren sich auf die zur Verfügung stehenden Eindrücken, und je nachdem verfällt man in Verstimmungen der Wehmut, der Angst, des Zornes und andere.... Die Langeweile führt, meiner Ansicht nach, bei langer Dauer, zum Wahnsinn, erfreut man sich doch manchmal an einer Fliege, die gelegentlich in der Zelle kommt.... Das heutige Gefängniswesen wirkt verrohend, die vorhandenen guten Eigenschaften abtötend." 1)

Een bierhandelaar, veroordeeld tot acht maanden gevangenisstraf, deelt als zijn oordeel over de celstraf het volgende mee: »Die Einzelhaft halte ich in der Regel als verschärfend wirksam auf alle jene Folgen, die die Strafhaft an und für sich hat. Wenn auch zuerst weniger in körperlicher Beziehung,

1) Fritz Auer. l. c., bldz. 75, 76, 78, 80, 81.

sicher aber desto mehr auf den psychischen Zustand, der dann seinerseits wieder zurückwirkt auf das körperliche Befinden. Ich konnte die Beobachtung machen, dasz langzeitige Sträflinge von einer Unruhe und Unrast ergriffen wurden, der sie durch einen Wechsel in der Beschäftigung oder der Strafhaft zu steueren suchten. Vergebens, es ist eine Täuschung und hilft nur über eine kurze Zeit hinweg. Es ist der Drang nach Freiheit, der sich hier nach jeder Richtung einen Ausweg verschaffen will...." 1)

Een kellner, die verscheiden malen gevangenisstraf heeft ondergaan, zegt van de celstraf: »Die Einzelhaft wirkt lähmend, mann kann melankolisch, stumpfsinnig werden...." 2)

G. M. zegt: »Die Einzelhaft wirkt Geistzerrütrend...." 3)

Hans Leusz geeft in zijn bekend boek »*Aus dem Zuchthause,*" waarin hij zijn ondervindingen over zijn doorgeleefde gevangenisstraf heeft neergelegd, de volgende beoordeeling over het celsysteem: »Ein Teil der Isolierten versinkt in Apathie bis zum Stumpfsinn.... Einseitige Verstandes- und Willensmenschen erleiden am wenigsten. Je wüster und cynischer ein Mensch ist, desto weniger erschüttert ihn die Haft; je stärker sein Gefühlsleben ist, desto mehr bedroht ihn die Isolierung mit Bewegungen erdrückender Wucht. Dies Strafmittel trifft in demselben Masze härter, in dem sein Opfer sympathisch ist; es ist also in dieser Hinsicht der Gegensatz zu einem Strafmittel, wie es sein sollte.... Naturen mit niedriegen Anlagen müssen durch die Vereinsamung, die absolute Anweisung auf sich selbst und die Beobachtung ihrer selbst, notwendig noch weiter verdorben werden.... Die heftige Bewegungen, die von den Mauern der engen Zelle zurückprallen, lähmen die Energie durch fruchtlose Aufreizung. Selbst ich habe mehr als ein Jahr nach meiner Entlassung nöthig gehabt, um mein gelähmtes »Interesse", meine kranke Energie zu heilen. Männer, die mich früher

1) Fritz Auer. l. c., bldz. 88.
2) Idem, bldz. 91.
3) Idem, bldz. 102.

gekannt hatten, fanden mich in meinem »Temperament" völlig geändert. Ich habe es wiedergewonnen, unter günstigen Umständen, aber ich spüre die Wirkungen der Einsamkeitskrankheit noch jetzt, wie ich die Folgen der Einsperrung an meinem Körper nie ganz überwinden werde.... Das System ist schlechter als Alles, was man an seine Stelle setzen köntte." 1)

Behalve een enkele, luiden de meeste beoordeelingen over het celsysteem dus ongunstig.

Niet alleen echter van hen, die zelf de straf hebben ondergaan, maar ook van vele die, om zoo te zeggen, de celstraf theoretisch hebben bestudeerd, kunnen wij een even ongunstig oordeel vernemen.

Ik heb in de volgende regels alleen de ongunstige beoordeelingen aangehaald, omdat ik de gunstige als algemeen bekend durf aan te nemen. Gedurende het groot aantal jaren, dat het celstelsel — met de vele veranderingen die men er in het verloop der tijden in heeft aangebracht — reeds wordt toegepast, is er zooveel ten voordeele van het stelsel geschreven, dat het een bijna onmogelijk werk is, al de gunstige beoordeelingen eveneens aan te halen. Het is genoeg, na te gaan wat er op de verschillende penitentiaire congressen, b.v. op die te Petersburg, te Rome en te Brussel, om maar enkele te noemen, ten gunste van het celsysteem is gesproken, om te kunnen begrijpen, dat niet alleen een vermelden en citeeren dezer gunstige opinies een onbegonnen werk zou zijn — veel te ver trouwens de grenzen van dit opstel overschrijdend — maar ook, dat de voordeelen van het celsysteem niet meer behoeven te worden vermeld, waar reeds zooveel schrijvers die uiteen hebben gezet. De afkeurende opinies van verschillende authoriteiten en onderzoekers echter, die vooral in de laatste jaren hun stem hebben verheven, zijn minder bekend. Trouwens, in het tweede hoofdstuk worden de voordeelen die de aanhangers van het celstelsel opgeven, in hun geheel vermeld, zij het dan ook in een eenigszins gecomprimeerden vorm.

---

1) Hans Leusz. *Aus dem Zuchthause*, Johannes Räde, Berlin, 1904, bldz. 179, 180, 181, 183, 191.

Enrico Ferri, die niet schroomt het cellulaire stelsel »Eine Verirrung des 19en Jahrhundert" te noemen, schrijft: »So vorzüglich auch die Einrichtung des Zellengefängnisses sein mag, so besteht doch ihr hauptsächlichster und unheilbarer Fehler darin, dasz sie das einzige Bewusztsein, das im Stande wäre, den Menschen zu besseren, in ihm erstickt: das Soziale Bewusztsein."1) Op een andere plaats zegt hij: »L'emprisonnement cellulaire est inhumain: car il efface ou il atrophie dans les criminels moins dégénérés le sens social, qui est déjà atrophié chez eux et parcequ'il rend inévitables parmi les détenus la folie ou la consomption (par onanisme, insuffisanse de mouvement, d'air, etc..." 2)

Mr. A. de Graaf, secretaris van het Ned. Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen van de afd. Utrecht, schrijft in zijn antwoord aan Ds. Laurillard, naar aanleiding van de Elmira reformatory: »Ik ben overtuigd dat ons nageslacht precies zoo ijzen zal van de ontzettende wreedheid van onze tegenwoordige straffen, als wij ons ergeren over pijnbanken, ketels met kokende olie, waterdruppels op het voorhoofd tot men krankzinnig was etc. Zij zullen zeggen: »de celstraf was erger, alleen maar zij hebben het niet geweten." De celstraf, dat is iemand aan handen en voeten gebonden overleveren aan zijn eigen nimmer ophoudende gedachten (hoe slechter die gedachten zijn, hoe vreeselijker de kwelling, of hoe erger de zelfbesmetting), door hem namelijk al wat het leven aanbiedt om ons uit ons zelf uit te halen af te nemen, als: duizenderlei afleidingen door oogen, ooren etc. meer dan iemand tellen kan, verder lichaamsbeweging van allerlei soort, die onze verschillende lichamelijke functies goed doen werken, den arbeid die boeit, omgang met menschen en wat niet al.

Daarvoor in de plaats: wat machinaalwerk en dan zijn eigen leege gedachten en niets anders, gedurende hoe lang,

1) Enrico Ferri. »Eine Verirrung des neunzehnten Jahrhunderts", *Neue Zeit*, 1898—99, 2e Bd. bldz. 486.

2) Enrico Ferri. *Sociologie criminelle*, Rousseau, Paris 1893, bldz. 550.

gedurende een eeuwigheid. Geen mensch kan zeggen hoe lang een dag in volkomen eenzaamheid, zonder eenige afleiding duurt. Dat er gevangenen zijn, die de cel niet zoo erg vinden, zegt al heel weinig, het bewijst alleen òf dat hun toestand daar buiten nog erger was, òf het bewijst een groote mate van verstomptheid en diepgezonkenheid.

Het wreede van alle martelstraffen en ook van de celstraf is dus, om het nog eens te herhalen, niet dat zij leed aandoen, maar: dat zij geen doel treffen." 1)

Hugo Heim, voorheen als geestelijke verbonden aan de strafgevangenis te Werden a/d Ruhr, oordeelt: »die Strafanstalten tragen grosze Schuld an der Zunahme des Vagabunden- und Verbrechertums.... Was haben also die bisherigen Maszregeln ausgewirkt? Dem Buchstaben des Gesetzes mag Genüge geschehen sein. Die Strafe ist dem Faktum entsprechend abgewogen, das Faktum abgegolten und gebüszt. Aber für den Bestraften und für die Sicherheit des Staates und der Bürger ist nichts erreicht: weder Besserung, noch Bewahrung, noch Sicherung. Mann weisz ganz genau, was sich mit den also Entlassenen ereignen wird. Aber dennoch läszt man sie auf die übrige Menschheit los.... Mit den bisherigen Maszregeln hatt sich eine Besserung des proffessions- und gewohnheitsmäszigen Verbrechertums — von einzeln verschwindenden Ausnahmen vielleicht abgesehen — nicht erreichen lassen. Im Gegentheil." 2)

Mr. de Roos zegt in zijn dissertatie over de cel: »Maar wordt de gevangene er door verbeterd? Neen. Wie een gevangenis bezoekt, bezie slechts de kaarten op de deuren der cellen en hij zal bevinden, dat 5, 6 en 7 maal recidieve er genoeg op voorkomt.

De cel, hoewel een uitstekend middel om het gevangenisleven ordelijk in te richten, helpt niets ter verbetering.... En met moreele opvoeding en verbetering is het niet beter.

1) Mr. A. de Graaf. »Opvoeding v. gevangenen." Overdruk uit *Vragen des Tijds*. Juli 1899, bldz. 8.

2) Hugo Heim. *Die jüngsten und die ältesten Verbrecher*. Wiegandt u Grieben Berlin, 1897. bldz. 183, 184.

De appreciatie van de cel berust voor een deel op de gelegenheid die zij biedt tot bezoek, maar een directeur en enkele regenten en philantropen kunnen een zoo aanzienlijk aantal afzonderlijk opgesloten menschen niet door eenige bezoeken verbeteren.... Inderdaad is het niet te gelooven, dat men iemand voor het sociaal leven geschikt maakt door hem er uit te verbannen.... De cel is allerminst een oefenschool voor het sociale leven, en het is toch het sociale leven waarin de misdadiger moet terugkeeren.... Voor aanpassing aan het maatschappelijke leven hebben wij dus het cellulair systeem het verkeerde middel bevonden. Het is dus voor gevangenen, die verbeterd moeten worden, onbruikbaar. En voor hen, die tot duurzaam verblijf in een strafinrichting zijn aangewezen, is de cel een noodelooze wreedheid...." 1)

Havelock Ellis oordeelt als volgt over de cel: »Vom Standpunkt einer rationellen Behandlung des Verbrechers aus betrachtet, ist die Zellenhaft ein eigenthümliches Symptom menschlicher Verkehrtheit. Das sie eingeführt werden konnte, beweist, wie absolut unbekannt mann zu jener Zeit mit der Natur des Verbrechers war, dass sie heute noch existiert, zeigt, wie nothwendig es ist, die öffentliche Meinung über diesen Gegenstand auf zu klären. Mann kann vielleicht auf einem hölzernen Pferde reiten und auf dem Tisch schwimmen lernen, aber die Zellenhaft giebt nicht einmal einen hölzernen Ersatz für den wohlthätigen Einfluss menschlicher Gesellschaft. Die Annahme, dasz die Einzelhaft dem Verbrecher in ein vernünftiges Wesen umzuwandelen im Stande ist, ist ebenso berechtigt, als wenn man glaubte, ihn durch sie zum Soldaten, Matrosen, Dokter oder Geistlichen machen zu können. Was dieser Annahme zu Grunde liegt, ist der alte Irrthum, der die Handlungen der Menschen dem Verbrecher gegenüber so oft ungünstig beeinflusst hat, nämlich, dass man es im Verbrecher mit einem Durchschnitts-

1) Mr. J. R. B. de Roos, *De Strafmiddelen in de nieuwe Strafrechtswetenschap*. Dissertatie. Scheltema & Holkema's Boekhandel, Amsterdam, 1900, bldz. 129, 130, 131.

menschen zu thun habe. Auf ein gebildetes, civilisirtes Wesen, mag die Einzelhaft von tiefem, nachhaltigem Eindruck sein, denn eine Zeit der Einsamkeit ist für jeden intelligenten Menschen, der sich selbst kennen lernen will, von ungeheurem Werth, obgleich sie, wenn aufgezwungen und ununterbrochen fortgesetzt, auch auf ihn von demoralisierendem Einflusz sein wird. Wenn wir es aber mit dem hohlköpfigen, irrenden, vorwiegend von niederen Trieben erfüllten Verbrecher zu thun haben, so liegt die Sache ganz anders. Bei ihm erzeugt die Einsamkeit keine intellectuelle Aktivität, keine Gewissensregungen, sie dient nur dazu, die Leere seines Geistes noch vollständiger zu machen und ihn ganz dem einen animalischen Triebe auszuliefern, von dem wir ihn nicht befreien können." 1)

Dostojewski zegt: Ich bin fest überzeugt, dasz das berühmte Zellensystem nur ein falsches, trügerisches und auf das Aüssere gerichtetes Ziel verfolgt; es saugt die Lebenskraft aus dem Menschen, entwert seinen Geist, schwächt und schreckt ihn und präsentiert endlich die sittlich gedürrte Mumie eines Halbwahnsinnig gewordenen als ein Bild der Besserung und Reue." 2)

Th. Holmes sçhrijft: »How is it that a man 's facial expression changes during a long determination? How is it that his voice becomes hard and unnatural? How is it that his ages becomes shifty, cunning and wild? It is no fault of the prisoner officials; they cannot help these things; from the governor downward they are not to blame. It is not because of hard work. From conversation with, and knowledge of such men I gather that some of them at any rate would be thankfull for more work. It is the system that does it, the long continued, soul-and-mind-distroying monotony, the long, silent nights, in which for hours men lie awake thinking, thinking, thinking, driven in upon themselves and to their own selves' only companion. No interchange of ideas is possible, no sound of human voices come to call forth their own, and their own

---

1) Havelock Ellis. *Verbrecher und Verbrechen.* Wiegand's Verlag. Leipzig, 1895, bldz. 289.

2) Dostojewsky. *Memoiren aus einem Totenhaus.* Leipzig. Reclam's Universalbibliothek, bldz. 22.

vocal organs rust. Nor does returning day bring change, nothing but the same duties, performed in the same way, at the same hour, and the same food in the same quantities, served in the same demoralising way. They become strangers to the usages of civilized society, and devour their food even as the beasts, but not with the wild beasts relish. To the use of knife and fork they become strangers; to a knowledge of their own lineaments they become strangers; to high thoughts, to amicable words, courtesy, love of thruth, and all that makes a man they become strangers, for these virtues cannot dwell with senseless monotony. But if these things die of atrophy, other but less desirable qualities are developed. A low cunning thakes their place; the wits are sharpened to deceive or to gain small ends; hypocrisy is developed, and men come out of prison hating it, loathing it, but less fitted to perform the duties of life than when they entered it." 1)

Het oordeel van Prins, professor in het Strafrecht aan de Universiteit te Brussel, luidt over de celstraf: »Le détenu étant un être social, son perfectionnement doit être social et consister dans son appropriation de plus en plus complète au milieu social. Sa vie morale ne peut se développer que dans les conditions normales de la vie morale qui sont partout les mêmes, qui supposent et imposent la lutte, et ont pour but la formation du caractère et de la volonté. La cellule n'offre pas ces conditions, elle donne le pastiche de la vie morale et enferme celle-ci dans un cadre étroit ou le mal et le bien, la récompense et le châtiment sont réduits à des proportions minuscules. D'ailleurs, ce minimum d'influence disparaît lui-même, le jour où le détenu étant définitivement adapté à la cellule, celle-ci ne peut plus avoir d'action éducatrice, et c'est pour cela que les repris de justice au courant des règlements et des habitudes d'une prison sont souvent les condamnés qui donnent le moins d'embarras au personnel.... Il ne suffit pas de protéger l'homme contre le mal pour le rendre apte à réconquérir sa place au soleil et pour

1) Th. Holmes. *Pictures and problems from London Police Courts.* London, 1902. bldz. 142—143.

en faire un bon ouvrier libre.... L'isolement prolongé offre un inconvénient d'un autre genre, c'est un problème physiologique compliqué, inhérent à la vie pénitentiaire, cellulaire ou commune, de combattre la dénutrition et la déperdition des forces du condamné à long terme.... La vie de la prison cellulaire ou commune, diminue le besoin et ralentit les fonctions." 1)

Dr. de Beauvais, médecin en chef aan de gevangenis van Mazas, zegt: »Le régime cellulaire prolongé affaiblit, pervertit l'état moral; il déprime l'énergie des fonctions intellectuelles, amène la misanthropie et l'hypocondrie." 2)

Léon Barthès, onderwijzer aan de Petite Roquette, oordeelt: »Pas plus la prison moderne que la chiourme ne peut opérer la régénération morale d'un individu." 3)

Georg Gennat, gevangenisdirecteur, zegt: »An die Stelle von Kellergelassen und Burgverliessen, Stockhäusern und Lochgefängnissen, sind ragende Bauten mit Türmen und Zinnen getreten, in denen, mehr als sonstwo, Luft und Licht herscht und das Machtgebot des Arztes waltet. Die sinnigsten Verbesserungen werden eingeführt, aber der Mensch d. h. der Eingesperte Mensch bleibt von ihnen unberührt, solange nicht das System ein Anderes wird.... Aber die Hausordnung gängelt Alles und Jeden. Der Schwachwillige gehorcht ihr aus Unselbständigkeit und wird so noch haltloser, der Gewitzte aus Schlauheit. Selbständige Regungen, bethätigung eigenen Willens, durchsetzung der Persönlichkeit kann es nicht geben. Der Mangel an Wiederstandsfähigkeit bringt draussen viele zu Falle. Wie sollen sie im Gefängnisse unter heutigen Verhältnissen Willenskraft anders als in Worten, Vorsätzen und Versprechungen gewinnen, die bei jeder rauhen Berührung des Lebens zerplatzen gleich Seifenblasen? Wer ein geistiges

---

1) Adolphe Prins. *Science pénale et droit positif.* Bruijlant. Bruxelles, 1899. pag. 440—442.

2) De Beauvais. »Rapport sur l'application et les effets du régime cellulaire", etc. *Actes du Congrès pénitentiare intern. de Bruxelles.* 1900. Dl. III. bldz. 342.

3) Léon Barthès. Rapport. *Actes du Congrès pénitentiare intern. de Bruxelles,* 1900. Dl. III. bldz. 335.

Rückgrat hat, dem wird es gar gleich gebrochen. Die ewige Rücksicht auf die Hausordnung macht die noch Empfänglichen nervös und wer im Kampfe mit ihr unterliegt ist nicht immer der Schlechteste. Gerade Willensstarke, vielleicht ungeleckte, derbe, kräftige oder heftige Naturen und Karaktere bäumen sich auf, ermatten oder erbitteren aber, wenn sie nach manchem harten Strausse das nutzlose der Auflehnung einsehen. So ziehen wir Berechnung oder Zahmheit grosz, statt das der Wille zum Guten nicht in erbaulichen und beschaulichen Redewendungen und Betrachtungen sich zeige, sondern in Taten offenbare.... Es bleibt aber wahr und bestehend die Erfahrung und Thatsache: in der Einzelhaft züchten wir Treibhauspflanzen. Bei dem einen stellt sich schlieszlich Stumpfheit, bei dem anderen Reizbarkeit in Folge gesteigerten Gefühlslebens ein." 1)

Mr. S. M. S. de Ranitz schreef in de *N. Rotterd. Ct.* »het kan misschien niet anders, maar hij die zeer lang in de cel heeft doorgebracht is ongeschikt gemaakt voor de maatschappij.... als paria's keeren zij terug in de maatschappij.... 2)

Mr. v. Welderen Baron Rengers schreef: »bedroevend is de physieke, intellectueele en moreele achteruitgang welke veelal bij aanvankelijk gezonde, krachtvolle en opgewekte individuen na een langdurig verblijf in de cel, wordt geconstateerd en opvallend is, hoe bij diezelfde individuen, in de gemeenschappelijke gevangenis overgebracht, spoedig een verandering ten goede kan worden waargenomen." 3)

De Heer Jas, geestelijke aan de gevangenis te Leeuwarden, is van oordeel, »op grond van wat ik in de Leeuwarder gevangenis zag en hoorde... dat verbetering, inkeer tot zich zelf door de celstraf niet wordt bereikt,... zij verbetert geenszins doch verbittert des te meer." 4)

1) Georg Gennat. *Das Strafsystem und seine Reform.* Mauke Söhne. Hamburg. 1905. bldz. 22—28.

2) Geciteerd bij Jhr. Mr. D. O. Engelen. »Zijn wijzigingen in de regeling van gevangenisstraf en hechtenis gewenscht", enz. enz. Overdruk uit de *Handelingen der Ned. Jur. Ver.* 31e Jrg. 1901. I. 4e stuk, bldz. 23.

3) Geciteerd bij Jhr. Mr. D. O. Engelen, l. c. bldz. 24.

4) Geciteerd bij Jhr. Mr. D. O. Engelen, l. c. bldz. 24.

Wij willen hiermee volstaan en de lijst der ongunstige beoordeelingen over de celstraf niet langer maken. Deze aanhalingen bewijzen echter genoeg, dat zoowel van de zijde van hen die de celstraf hebben ondergaan, als van hen die zich met de studie van den misdadigen mensch hebben beziggehouden, het systeem van straffen, zooals het in ons land en ook in andere landen van kracht is, wordt afgekeurd. Het is zeer goed te begrijpen, dat de veranderde inzichten omtrent den misdadiger, andere eischen heeft doen geboren worden over de wijze waarop tegen hem moet worden opgetreden.

(Wordt vervolgd.)

HET GEDICHT

DOOR

KAREL VAN DE WOESTIJNE.

I.

Mijn hand, der spa verzwaard, heeft 't winter-zwijn gekeeld;
de toeë stal geurt zoel en zerp van zwoele vachten;
geschuurd de loome last der laatste zomer-vrachten,
rust thans mijn naarstig hoofd ter moede vinger-eelt.

Geen nijvre zorge meer die zweeg, of zwoegde, of lachte;
geen kommer die mijn dage' in hope of deemoed deelt:
het duister-wijs gelaat der tijde' is stom, dat heelt
na lange dagen-taak de waak der lange nachten.

En toch en zoekt mijn oog den slaap — waar 't leven ront
in dommel —, noch en sterft de monkel om mijn mond,
noch zwijmlen aan de deur de trouwe dorpel-wachten.

— Want, week 't gewijde jaar van leed en arrebeid:
'k herbreke zonne en wind, 'k herlijde daad en tijd,
'k herleve duizend-maal mijn leve' in u, Gedachte.

II.

— »Ik ben de trage lei der beelden af-gevaren,
en waar, in wolke of zon, aan beide zijde week
laag weide- aan wei-gedein dat mijn gepeins geleek,
bleef ik vergeefs om vreê mijn even-beeld aanstaren.

En thans dat, moe, mijn hoop den laatsten vaart bestreek
(daar sliertig wier en moer, die roer en riem bezwaren,
om de oude ponte de om-gewoelde drabben gaêren),
voer 'k géene weelden aan in de eindlijke avond-kreek.

— En gij, mijn zoon, die, wars van dádelijke prachten,
ter schaamle haven waar ik nake in 't duistrend goud
des bonkende' avonds die zijn nacht-spelonke bouwt,

— mijn zoon, wiens hanker leed mijn aan-vaart staat te wachten:
'k en brenge u meer, uit de eêlste zeeën, ik, Gedachte,
dan op mijn dunnen moeder-mond een beetje zout."

III.

— Geen zomer-schaûwe is schoon 'lijk 't beeld in volle teilen
van welv'ge melk die ront en roer'ge schaûwen maalt.
Mijn schamel huis, waar zoel een geur van peren draalt,
weegt teêrder in mijn schroom dan 't heele herfst-verwijlen.

En waar van 't winter-dak een schoone mane daalt
over de boome', 'n voel 'k geen lénte er druilend ijlen,
o mijn gezóende dorst en moe van eígen-peilen?
— Geen zoen is goed, dan die vergéten zorg verhaalt....

— Aldus wie zijn geluk in 't nooden van een teéken
gelijk een geurig brood meewarig-blij durft breken,
en nut de zuurste zemel-korst in vreugde-waan;

om bij het heil dat weende en 't vreemde leed dat lachte,
en in de hoede van uw deemstring, o Gedachte,
gelijk een schoone vraag glim-lachend heen te gaan.

TOT EEN FUNDAMENTEELE LOGIKA

DOOR

DR. J. D. BIERENS DE HAAN.

I.

Logisch en psychologisch gezichtspunt bij ontwikkeling eener logika.

Wij kunnen over het denken denken. Reeds Plato heeft deze mogelijkheid ingezien en ... betwijfeld. Althans in het dialoogje, dat als de Charmides bekend staat, oppert hij bij monde van zijn gesprekvoerder Kritias de meening, dat de »Sofrosune" een zelfkennis is, dusgesteld dat deze kennis geen ander voorwerp heeft dan de kennis zelve — terwijl Sokrates, Plato's meening ten beste gevend, de mogelijkheid van dergelijke op het kennen zelf gerichte ken-werkzaamheid, in twijfel trekt. Deze Socrates-Plato redeneert uit analogiëen: als er een hooren van het hooren bestond, moest dit laatste hooren een stem zijn, en als er een zien van het zien was, moest dit laatste zien een kleur hebben; dit nu is niet het geval. Is er dan een kennen van het kennen mogelijk, terwijl een zien van het zien onbestaanbaar is? Het is niet met zekerheid te beweren of een ἐπιστημη ἐπιστημης mogelijk is 1). Hoewel Plato's dialektiek ook ander inzicht insluit, is toch Aristoteles, de ontwerper eener denkleer, de eerste die hier tot klaarheid komt.

Wij kunnen over het denken denken uit drie gezichtspunten. Voorloopig bezien wij de eerste twee. Althans, dat er meer dan één gezichtspunt is, vanwaar uit men het feit des denkens beschouwen kan, is een gereede aanleiding tot verwarring van

1) Charmides 164—169.

begrip. Het eene gezichtspunt is het *logische*, het andere het *psychologische*.

Het logische gezichtspunt is het eigenlijke, het tweede is oneigenlijk. Uit logisch gezichtspunt beschouwt men het denken naar zijn *inhoud;* elke gedachte heeft tot inhoud een verhouding van voorstellingen of begrippen 1). Wanneer ik verklaar dat de toren van Giotto een Florentijnsch bouwwerk is, dan heb ik in deze uitspraak een onderlinge verhouding van voorstellingen en begrippen opgesteld. Uit psychologisch gezichtspunt echter wordt niet de inhoud maar de *toedracht* van het denken beschouwd. Een gedachte nl. is een stukje zielsgeschiedenis; heeft oorsprong en tot stand-koming; is een proces dat plaats grijpt, evenals het gevoelen en het waarnemen en begeeren zielsprocessen zijn, die zich volgens bepaalde psychologische wetten gedragen. De gedachte »de toren is een bouwwerk" moge momentaan in ons verschijnen, zij is het resultaat van een proces; en nu kan het zijn dat een beschouwer van het menschelijk denken bij voorkeur overweegt hoe zoo'n denk-proces zich toedraagt. De *psychologische logika* stelt zich in dit tweede gezichtspunt, terwijl het eerste wordt ingenomen door de *rationeele logika.*

Dat hier gevaar schuilt voor begripsverwarring blijke hieruit dat er gevaar is voor spraakverwarring, waardoor het begrip der onscherpe onderscheiders allicht wordt mede-verward. Kant heeft in zijn rede-kritiek de oordeelen in analytische en synthetische verdeeld. Onder analytische verstaat hij die, wier gezegde reeds in het onderwerp is begrepen (bijv. de cirkel is rond); onder synthetische het tegengestelde. Hier is een aanwijzing gegeven over den *inhoud* van het oordeel, n.l. over de verhouding der begrippen die in het oordeel voorkomen. Dezelfde termen »analytisch" en »synthetisch" kunnen echter ook in de psychologische logika gebezigd worden, waarbij zij de manier beduiden waarop het oordeel tot stand komt; analytisch beduidt hier, dat een oordeel is verkregen

1) Zoo zijn subsumtie en inhaerentie volgens Aristoteles' oordeelsleer verhoudingen van subjekts- en predikaats-begrip en als zoodanig inhouden van het logisch oordeel. [Logische »betrekkingen" tot de verhoudingen gerekend].

door uit-één-scheiding eener tevoren aanwezige totale konceptie; synthetisch, dat het verkregen is door verbinding van deelen die te voren afzonderlijk bestonden. Nu kan een oordeel, dat logisch beschouwd synthetisch is, (bijv. sommige beuken zijn bruingebladerd) psychologisch beschouwd analytisch heeten (omdat de voorstelling van bruine beuken vooraf gaat aan de oordeelsuitspraak). Wij hebben dus ten strengste de twee gezichtspunten te onderscheiden en geen verwarring van rationeele en psychologische logika toe te laten — een eisch der voorzichtigheid.

Toch is voorzichtigheid geen motief van wijsbegeerte. En een pure onderscheiding van twee logika's, gelijk er twee manieren zijn om domino te spelen, zoodat men heden de eene en morgen de andere beoefent — deze beginselloosheid is met de waarde der wijsbegeerte strijdig. Eén gezichtspunt is het ware; het andere is ondergeschikt.

Dat het rationeele gezichtspunt, den *inhoud* betreffend, belangrijker is dan het psychologisch gezichtspunt, de *toedracht* betreffend, zeiden wij reeds. Welke soort van verhouding toch in het menschelijk denken ligt uitgedrukt, is belangrijker te weten, dan hoe het denken tot zulke uitdrukking komt. Van alle geestes-verschijnselen is het belangrijker te weten wat ze inhouden, dan hoe ze tot stand komen. Het geschiedproces interesseert ons alleen, omdat de inhoud ons interesseert — tenzij wij willen gelijk zijn aan den famulus Wagner, dien weetverzamelaar, wiens oog blind is voor den zin der kennis. Het is belangrijker te weten wat de geest van Plato inhoudt, dan te weten hoe hij zich tot dezen inhoud heeft ontwikkeld. Belangrijker te verstaan wat in een schilderij van Rembrandt steekt, dan hoe, waar en wanneer hij zijn werk heeft begonnen en voleindigd.

II.

Het wijsgeerig te-kort van Aristoteles' logika.
De splitsing der Aristotelische logika in formeele logika en kennisleer.

Is nu de rationeele logika van grooter belangrijkheid dan de psychologische, dan beteekent dit niet, dat de Aristotelische

denk-leer het einde der wijsheid is. Integendeel, de logika van Aristoteles was slechts een begin der bezinning, en ware deze oude grootmeester teruggekomen in de 19de eeuw, hij zou wel bevonden hebben dat zijn wijsheid niet meer toereikte. De Aristotelische logika is het groote voorbeeld der behandeling van dit studie-vak geweest tot Kant toe, en de school-logika heeft stof en stofbehandeling ook na Kant in de Aristotelische linie voortgezet. Maar zij is geen wijsbegeerte doch een oefenleer; men bestudeert haar niet om kennis, maar om techniek. De Aristotelische logika is een ambachtsonderwijs voor de redeneerkunst; zij is een redeneer*kunde*, een zoogenaamd »praktische wetenschap", welke opvatting, hoezeer evenzeer met zichzelf in tegenspraak als wanneer men de tuinbouwkunde een wetenschap noemt, toch nog heden wordt aangehangen. 1) Aristoteles wilde weten hoe een uitspraak (oordeel) moest samengesteld zijn om geldigheid te hebben en hoe een redeneering moest samengesteld zijn om geldigheid te hebben. Hierin gaf geen metafysisch gezichtspunt uitwijzing, hoezeer Aristoteles' logika ook verwantschap hebbe aan de Grieksche beschouwing van het ware Zijn; maar de techniek wordt alleen verkregen uit bespieding van empirische gevallen. Hier leert men »al doende", d. i. door de empirische praktijk van het vak zelf. De manieren van juiste redeneering moesten worden uitgevonden uit de als geldig gevoelde redeneergevallen; en, wanneer het scherp vernuft van den verstandeling geen afwijkend geval meer kon opsporen, zou de lijst der algemeene vormen vol zijn. Zoo ontstond in de »Analytica", de Aristotelische leer der syllogismen, en zoo was ook de leer des oordeels ontstaan in het boek, bekend onder den minder juisten titel »de Interpretatione". De Aristotelische logika heeft haar wijsgeerig te-kort hierin, dat zij niet verder strekt dan een fenomenologie, overziende en sytematiseerende de logische stof. De innerlijke noodwendigheid van het denken wordt hier even weinig begrepen als de noodwendigheid der natuur in een »natuurlijke historie".

1) Bijv. in het onlangs (1903) uitgegeven »Leerboek der formeele Logica", bewerkt naar de dictaten van wijlen Prof. Dr. C. B. Spruijt, bl. 5.

Men kan het den ontwerper niet euvel duiden dat hij niet meer gedaan heeft dan een reuzenwerk.

Nu ontbrak aan deze kennis van het denken wel niet wijsgeerige grondslag, maar toch wijsgeerig doorzicht. Aristoteles ging van de klassiek-Grieksch-metafysische overtuiging uit, dat het Algemeene de ware Werkelijkheid is; en zijn heele logika is de aanwijzing eener methode om het Algemeene in onze kennis te bevatten. Maar deze overtuiging is bij dien auteur niet meer dan achtergrond. Het menschelijk denken te dóór-denken; door het systeem van logika héén te zien, was voor den technoloog nòch mogelijk nòch vereischt. Dit werk van wijsgeerig doorzicht in de logische stof bleef eeuw aan eeuw ongedaan.

Wel ging spoedig na Aristoteles het logisch onderzoek in twee richtingen, die bij den grootmeester nog vereenigd waren. Maar in geen van beide kon het nieuwe gezichtspunt worden verkregen. Er zat in de rationeele logika tweeërlei bedoeling, waarvan de eene in de Epikureïsche, Stoïsche en Sceptische filosofie op den voorgrond kwam. Hier gold het de kwestie van de geldigheid der kennis. Aristoteles had den waarborg der geldigheid gevonden in de juiste afleiding der oordeelen. Vanzelf moest de vraag gesteld worden naar de geldigheid van een oordeel, dat niet afgeleid was, maar waarvan andere afgeleid werden. Het kriterium der geldigheid van de menschelijke kennis te vinden was het doel dezer onderzoekingen van het denken. De *kritiek van het kenvermogen* was geboren als zijtak der rationeele logika.

Ter andere zijde werd de Aristotelische logika voortgezet als een leer der mogelijke denkgevallen, waarbij de kenkritische kwestie op den achtergrond trad en de logische fenomenologie werd uitgebreid. Alzoo geschiedde het in de voortgezette peripatetische school. Hier had zich uit de Aristotelische Analytica de *formeele logika* ontwikkeld; formeel, omdat niet meer gevraagd werd dan de algemeene vorm-gevallen of schema's op te sommen, volgens welke de oordeelen en de redeneeringen zijn ingericht. De Aristotelische gedachte dat er vormen (*εἶδος*) zijn, waarin een vormlooze

stof wordt geperst, hetgeen de empirische werkelijkheid (i. c. de voorvallende oordeelen en redeneeringen) ten gevolge heeft — was hier van toepassing.

Noch deze ken-kritiek noch deze formeele logika waren het werk dat te doen viel, al waren zij beide een nuttig werk. In geen van beide opvattingen werd de denkleer op de hoogte der wijsgeerige doorschouwing geheven; want hier werden wel twee verhoudingen van het denken gereleveerd, maar niet die verhouding, uit welke het denken waarlijk begrepen wordt. Immers de ken-kritische logika beschouwt in het denken *de verhouding tot het objekt*; de formeele logika beschouwt in het denken de samenstelling d. i. *de verhouding der onderdeelen tot elkaar.* Dit zijn belangrijke gezichtspunten, maar van waaruit de innerlijke waarheid, d. i. de zin van het denken niet te begrijpen valt. Of er tegenover het denken een objekt staat, en hoe de verhouding is tusschen denken en objekt, is een vraag der rationeele logika; maar deze vraag betreft de innerlijke noodwendigheid van het denken niet. Het denken is *in zijn wezen* een daad van het *subjekt* en kan dus niet doorschouwd uit zijn opzicht van een objekt te reflekteeren. Het is allermeest *uiting.*

Dat evenmin in de pure inrichting der gedachte zelve de zin des denkens bestaat, is even duidelijk als dat het »wezen" van een plant niet bestaat in haar struktuur, maar andersom de struktuur een uitdrukking van het wezen is.

III.

In de verhouding van het denken tot zijn grond (de werkelijkheid van het Subjekt) is de zin des denkens vervat. Alexandrijnsche Logos-leer.
Deze verhouding is het zuiver apriori des denkens.
Het zuiver apriori is de oer-handeling van den geest zelf.
Fundamenteele handeling. Op 't begrip van fundamenteele handeling het stelsel der logika te bouwen.

Er is een andere opvatting van de taak der logika mogelijk, omdat het denken beschouwd kan worden uit gezichtspunt

van het *Subjekt.* Hier ligt de *verhouding tusschen het denken en zijn grond.* Een logika, die uit dit gezichtspunt werkt, is zelf niet rationeel (inhoud des denkens betreffend), maar door de rationeele geeischt als haar spekulatief aanvulling. Men lette er op dat Subjekt niet de empirische individualiteit beteekene, zoodat in deze verhouding van het denken tot zijn grond niet de empirische toevalligheid (d. i. subjektieve noodzakelijkheid) van het funktioneeren des denkens is bedoeld. Ook met »grond" bedoelen wij niet logische reden, maar *reëele voorwaarde,* zonder welke het heele werk des denkens onbestaanbaar zou zijn. Het Subjekt zelf is grond van denken. Aan het geestesleven in het algemeen ligt ten grondslag de reëele Daad, Actus purus, aktieve Werkelijkheid, die wij zelf zijn. In het denken is nu ook de verhouding tot deze; en dát is het gezichtspunt van waar een wijsgeerige logika kan ontwikkeld worden. Want in deze verhouding komt *de zin van het denken* zichtbaar. De logika, van hier uitgaande, behoeft niet voorschool der wijsbegeerte te zijn, maar een der hoofddeelen zelf; zij is op de hoogte van het wijsgeerig denken geheven, en staat monumentaal tegenover den ondergeschikten arbeid, die in rationeele en psychologische logika is verricht.

Deze verhouding is ook in een oud religie-filosifisch theoreem uitgedrukt, dat allermeest leerrijk is voor een grooter begrip van het denken: wij bedoelen de Alexandrijnsche Logosleer. In zulk theoreem wordt de anthropologische gesteldheid theologisch begrepen, en alzoo het fijner netwerk van het weefsel der menschelijke dingen in vergrootte gestalte voor onze oogen gebracht. Het theoreem noemt den Logos als Zoon van God. Door deze zoons-verhouding tot de Godheid is hij de vertegenwoordiger eener hoogere of ware werkelijkheid; unieke gestalte in het goddelijk scheppingsplan. Deze logosgestalte is ontleend aan den menschelijken denkaard; onze gepersonifieerde en gehypostaseerde denk-natuur zelve. En zoo wij dit theoreem voor kennis aangaande ons denken willen vruchtbaar maken, dienen wij het tot anthropologische afmetingen terug te brengen. Wij verkrijgen alsdan dit inzicht,

dat het denken niet maar een zekere geestes-funktie is, waarin al of niet objektieve dingen worden afgespiegeld; maar het denken is zoon van de ware werkelijkheid van den geest. Evenals de Logos rang en waarde ontleent aan zijn verhouding tot de Godheid, zoo ook bestaat de ware beteekenis van het denken in zijn *verhouding tot de ware werkelijkheid van het Subjekt.*

Deze verhouding is het *Apriori* des denkens. Apriori beteekent de voorwaarde in onzen denkaanleg zelf gelegen, en zonder welke geen konkrete denkhandeling doenbaar ware. Eerst bij de werkelijkheid dezer voorwaarde is het mogelijk dat het denken objekt hebbe. De eigenlijkheid des denkens ligt hier. In de soberste denkhandeling reeds ligt dit apriori opgesloten; het is de gelijkelijk vereischte voorwaarde voor elke denkpoging, welke ook. Aangezien er ook een apriori bestaat van bepaalde, niet algemeene gelding (bijv. de oorzaak-kategorie, die slechts op de ervaring past en dus voor de ervaring »gezet" is, en ook slechts bij een deel der denkhandelingen wordt aangewend,) noemen wij deze gelijkelijk en steeds aanwezige voorwaarde het *zuiver apriori.*

De verhouding van het denken tot zijn grond (het subjekt) nu, is het zuiver apriori; en uit begip hiervan willen wij de logika ontwerpen.

Nog nader kunnen wij deze verhouding aanwijzen. Want het apriori bestaat in een oorspronkelijke handeling. Het zuiver-apriori is de oorspronkelijke handeling bij uitnemendheid, d. i. de *oer-handeling* des geestes, die zich tot fundamenteele of oorspronkelijke (apriorische) handelingen geleedt. Elk konkreet denk-geval kan als een empirische denk-handeling omschreven worden; maar deze denk-handelingen berusten niet op andere empirische funktiën, en deze weer op andere; doch zij berusten op fundamenteele apriorische handelingen 1) van het subjekt, en deze op de oer-handeling zelve.

1) Zoo men de hier aangewende term »handeling" maar niet als empirische handeling, doch als *apriorisch synthetisch* vermogen opvat, is er geen gevaar voor misverstand. Op dit punt ligt onze oneenheid met het *psychologisme.* Dit verklaart dat empirische zielsfunkties de grondslag der verstandskennis zijn; gelijk

Het subjekt, de Geest immers, is niet als Substantie of Ding te verstaan maar als *Daad* of grond van werking. De geest is de aan tijd noch plaats noch kausaliteit gebondene, maar deze alle voortbrengende oer-Daad der menschelijke natuur; Transcendente grond der geesteswerkingen, die het menschelijk geestes-leven uitmaken. En de Daad is aktieve Idee. 1) Zoo is ook het apriori niet een bestaand stelsel van vormen, gelijkend op den Aristotelischen εἶδος, waarin een stof wordt gefatsoeneerd; maar overeenkomstig den aard van het subjekt is het apriori de oer-handeling, door welke de Daad zich tot bewustzijn manifesteert.

Het is een der grootste verdiensten van Kant, dat zijn transcendentale bezinning op déze oorspronkelijke handeling des geestes is uitgekomen. Hij noemt haar de »transcendentale Einheit der Apperception"; een eenheid n.l., die nog hooger ligt dan de kategoriën en te zoeken is »in demjenigen,

---

Hume empirische waarnemingsgevallen den grondslag der verstandskategorieën achtte, weshalve het heele gebouw der menschelijke kennis bij hem het karakter van noodwendigheid verloor. Het hedendaagsch psychologisme beschouwt het denken met heel zijn inventaris als oordeelsfunktie; de begrippen zijn resultaten hiervan. Er is daarbij geen sprake van oorspronkelijk-algemeenheden (kategorieën, fundamenteele handelingen, die niet meer empirische funkties zijn) als aan het oordeel ten grondslag liggend, maar wat ten grondslag ligt zijn biologische behoeften, die zich in elk geval als psychische gevoelens voordoen. Deze biologische logika is slechts een karikatuur der door ons bedoelde fundamenteele logika. Jerusalem verklaart »Erkenntnistheorie ist genetische und biologische psychologie des Denkens". »Ich aber kann in dem Entstehen der theoretischen Betrachtung nur etwas gewordenes erblicken, das sich entwickelt hat, und zwar aus biologischen Motiven entwickelt hat" (Prof. Dr. W. Jerusalem: Der kritische Idealismus und die reine Logik. Wien u. Leipzig 1905. s. 146; 145). Het theoretisch bewustzijn is hier de keerzijde eener *empirische* behoefte. Dat elke psychische funktie reeds een denkhandeling veronderstelt, zoodat déze slechts uit zichzelf kan worden begrepen, wordt door dit psychologisme voorbijgezien; er is geen psychisch gevoels- of begeerfeit mogelijk tenzij als reaktie, en de reaktie is alleen bestaanbaar als aktie van een subjekt. Het psychologisme is de ontkenning van het subjekt. (Ook in het lagere georganiseerde leven is te veronderstellen een met het subjekt analogische grondslag). Met deze ontkenning is het psychologisme de ontkenning der wijsbegeerte zelve. Wij zien hier Fichtesche ideeën, ontdaan van hun wijsgeerige beteekenis.

1) Gelieve bij lezing dezer geheele studie in 't oog te houden dat Daad is aktieve *Idee*, van welke gedachte uit ook het begrip van fundamenteele handeling niet realistisch als drang, maar idealistisch als aktiviteit der Idee te verstaan is.

was selbst den Grund der Einheit verschiedener Begriffe in Urteilen, mithin der Möglichkeit des Verstandes, sogar in seinem logischen Gebrauche, enthält". 1) De noodwendigheid welke het innerlijk verband van het denken uitmaakt, is in de eenheid dezer fundamenteele handeling gegrond.

Eenmaal op deze diepste gesteldheid van den menschengeest gewezen, zoo is het ons onmogelijk een ander uitgangspunt voor de denkleer te aanvaarden dan dit. Van uit dit begrip der apriorische of fundamenteele handeling des geestes 2) kan het geheele stelsel van logika worden ontwikkeld.

[De voorgenomen omvang dezer studie verbiedt ons hier de verhouding dezer opvatting van Logika tot Kants transcendentale Logika en Fichte's subjektief idialisme aan te geven]

IV.

Het denken in zijn diepste natuur van »praktischen" aard, nl. tot zelfbetooning des geestes (d. i. tot geestes-leven; praktische bewustwording).
De theoretische oer-handeling is eenig-apriori van het geestes-leven (Alexandr. Logosleer).
De geest bezint zich (theor. bew.) om zich te manifesteeren (prakt. bew.).
De eigen werkzaamheid van het theoretisch bewustzijn: schepping eener intellektueele sfeer, waarin de praktische bewustwording plaats heeft.

Eer wij over deze ontwikkeling van het stelsel der logika onze korte aanwijzingen geven, is het noodig van het begrip der »Fundamenteele handeling" uit, niet slechts de *beteekenis van het menschelijk denken* als zoodanig, maar ook het karakter der wijsgeerige logika (VI) te bepalen. Want nu blijkt het feit, dat wij *denken* een dieperen aard te hebben, dan wanneer het menschelijk denken ware ingesteld om ken-

---

1) Kr. d. r. Vern. Dedukt. d. reinen Verstandesbegriffe, 2 Abschn., § 15.

2) Ik vat deze fundamenteele handeling op als de nog *ongedeelde eenheid van negatie en positie*, op grond van welke de geheele denk-praktijk zich in een negeeren en poneeren indeelt en alle bewustheid een positie is, die een negatie ontkent.

middel te zijn van objekten — zoodat ook onze Logika een andere strekking heeft dan een leer over de denkfunktie en niet meer.

Wie het denkend wezen als den laatstgekomen inwoner beschouwt eener wereld, waarin de materieele dingen het recht bezitten van eerstgeboorte (het denken als de laatste nieuwheid in het scheppingswerk) — voor dien kan heel het denken niet veel meer zijn dan een *theoretisch aanhangsel* aan den bouw der werkelijkheid; een soort van vlag uit het reeds voltooide bouwwerk uitgehangen. Het bewustzijn is door deze naïeve beschouwing dan ook wel eens een overbodig toevoegsel genoemd. De hoogste eer, welke zoodanige theorie aan het denken doet, is dat men het beschouwt als theoretisch kenmiddel van objektieve voorwerpen. Het natuurlijk verstand vindt deze zijne beschouwing reeds getypeerd in de oude scheppings-mythe, waar de materieele wereld gereed is eer het denkend wezen te voorschijn komt. Dit heeft dan tot taak aan de objektieve dingen namen te geven d. i. de objekten-wereld af te spiegelen in zijn intellekt. Het denken is daarbij een passief gedrag, want puur theoretisch; en alle inspanning die het kost, is de inspanning om den spiegel in zuiveren stand te houden. Het is niet om een *eigen handeling des geestes* te doen.

Het is er echter geheel anders meê gesteld, wanneer aan het denken niet ten grondslag ligt een objekten-wereld, maar wel een fundamenteele eigen handeling van het denkend subjekt. Want dan is het denken niet ingesteld òm reproduktie, maar om *zelfbetooning des geestes.* Dan is ook in diepste wezen het denken niet van theoretischen maar van praktischen aard. 1) (Het woord »praktisch" gelijk in Kants terminologie, vrij van alle utilitaer maatschappelijke of praktijkelijke bijsmaak, niet in den zin der natuurwetenschap met haar »praktische" resultaten.)

De geest betoont zich, en in deze zelf-manifestatie (welke is het geestes-leven) heeft onze denknatuur haar zin en beteekenis.

1) Primaat der praktische boven de theoretische rede; kenmerk der na-Kantiaansche filosofie, ook door Kant vastgesteld; cf. Krit. d. pr. Vern. (Uitgave Kirchmann) s. 143.

De zelf-manifestatie des geestes is wat wij onze praktische bewustheid noemen: moraliteit, aesthese, religie; moreel, aesthetisch, religieus bewustzijn. Het universum van het geestesleven doet zich in deze drie fakulteiten voor. Het denken nu bemiddelt de mogelijkheid dezer zelfmanifestatie van den Actus purus.

Noemen wij dan zelf-manifestatie *praktisch denken;* denken, vooreerst omdat zij ons bewustzijn niet overschrijdt; zoodra het gebied van het denken overschreden is tot uitoefening van zedelijke, aesthetische, religieuse praktijk, is ook de grens van het geestesleven overschreden; niet de empirisch waarneembare handeling, maar de innerlijke beweegreden is geestesleven. Vervolgens omdat moraliteit enz. geestes-staten zijn, waarbij een bewustzijn van ware werkelijkheid de kern uitmaakt; denkstaten dus. Heel het geestes-leven is een leven, dat gedacht wordt; en het moreel enz. gevoel is emotie en niet maar instinkt, omdat het in 't geleide dier hoogere bewustheid komt.

Het theoretisch denken dan bemiddelt de mogelijkheid van het praktisch denken. De zelf-manifestatie des Geestes is niet mogelijk dan door het stelsel van fundamenteele handelingen, die te zamen het theoretisch bewustzijn uitmaken. Hoe konden wij moraliteit of aesthese of religie hebben, zoo wij niet konden *denken*, en den indrukken-chaos, waarmêe wij overstelpt worden, konden samenvatten in een verband der orde? De mensch zou zich in niets van de dieren onderscheiden, zoo hij zich niet in alles onderscheidt, daar zijn geestes-leven door het denken is heengegaan. Het theoretisch bewustzijn is rechtstreeks in het subjekt gegrond; het praktisch bewustzijn is middelijk daarin gegrond, n.l. door middel van het theoretische. Daarom noemt het theoreem den Logos *υἱος μονογενης*, eenig geboren zoon. M. a. w. er is geen andere oerhandeling des geestes, dan die aan het theoretisch denken ten grondslag ligt. De verhouding van denken tot subjekt is *eenig-apriori* in heel het geestelijke leven. Het denk-apriori is levens-apriori; voorwaarde des levens; *υἱος μονογενης.*

Er gaat in het geestes-leven een theoretische oer-handeling vooraan.

Wat wij hier te berde brachten was tot bewijs van de praktische beteekenis van het theoretisch denken, als zijn plaats hebbend in de zelf-manifestatie van het subjekt tot geestes-leven. Deze opvatting werd versterkt door ook het praktisch bewustzijn als denken te kwalificeeren, zoodat er geen specifiek verschil tusschen de natuur van het praktische en van het theoretische valt aan te nemen; veeleer wijzen beide op innerlijke gelijkwezendheid.

Zoo willen wij nu in een korte furmule de verhouding van beide samenvatten; deze:

de geest bezint zich om zich te manifesteeren.

d. i. de geest denkt om te leven; wij denken niet om de kennis van objekten, maar om een sfeer te scheppen voor ons geestes-leven. In het theoretische denken doet de geest zijn éérste handeling, òm in het praktisch denken zijn twééde handeling en eigenlijke zelf-manifestatie te werken. Het praktisch bewustzijn is de glanzende keerzijde der theoretische bezinning.

Er is dus nevens de één-wezendheid van theoretisch en praktisch denken een bepaald *onderscheid van werkzaamheid.* Het theoretisch denken is een systeem van theoretische handelingen met eigen resultaat; het lost zich niet op in het praktische, het is niet slechts de bedrijfssom der praktische bewustheid, zoodat er voor 't theoretische denken geen andere taak overbleef dan de manifestatie des geestes in moraliteit, aesthese en religie te bewerken. Neen, het theoretische houdt zijn eigen taak, maar die dus zin heeft voorzoover zij aan de praktische bewustheid dienst bewijst. Ware 't niet zoo, er zou noch wetenschap, noch wijsbegeerte zijn. De menschelijke bezinning is een eigen werk voor zichzelf, een eigen vertakking der geestelijke kracht, die zich in theoretisch en praktisch denken ontvorkt. Zoo zijn de werkzame krachten in de fabriek, dienstbaar aan de vervaardiging der produkten, en hebben tevens een eigen terrein waar hun werking zichtbaar is: de machinekamer.

Ook hier is een verwijzing naar het oude Logos-theoreem mogelijk. Door den Logos immers bewerkt de Godheid zoo-

wel de wereldschepping als Haar profetische zelfopenbaring: de eerste voorafgaand aan de tweede, de Logos is eerst scheppings-middelaar, voorts openbarings-middelaar, zoodat hij eerst de levenssfeer bepaalt, waarin hij daarna de zedelijke levensuiting werken gaat.

De eigen taak van het theoretisch denken bestaat nu in de schepping eenen *intellektueele sfeer*, waarin de praktische bewustwording plaats heeft. Wij »leven" in de sfeer, die het denken schept. Is ons theoretisch bewustzijn alsnog zinnelijk gelijk bij de primitieve volkeren, dan is het leven (moraliteit, aesthese, religie) in dezelfde sfeer, een zinnelijke moraliteit enz. Is het intellekt gekomen tot algemeenheid, verstandelijk geworden, dan is onze moraliteit enz. op gelijke hoogte; en zijn wij tot intuïtieve idee-inzichten opgestegen, dan beweegt zich ook ons geestes-leven op deze hoogte. Dat deze drie hoogtetrappen des intellekts in allerlei graden van vermenging voorkomen is hier onverschillig: althans bepaalt het intellekt de hoogte onzer geestelijke bewustheid. (Waardoor het intellekt bepaald wordt doet hier niet ter zake). Het zinnelijk intellekt schept een sfeer der konkrete gestalten en gevallen; het verstandelijk intellekt een sfeer der algemeenheid; het intuïtief intellekt een sfeer der idealiteit. 1)

Nu deze eigen werkzaamheid van het theoretisch denken, waarin wetenschap en wijsbegeerte hun taak hebben, als een voorbereiding van de praktische bewustheid kan worden beschouwd — nu te meer zien wij de menschelijke denkfunktie haar beteekenis en zin hebben in verband met de zelfbetooning van den Actus purus tot geestes-leven. Wij zien heel het theoretische bewustzijn als een werk van handelingen der Daad.

V.

Hier volgt een korte aanwijzing over de behandelwijze eener fundamenteele Logica.

1. Opgave: ontwikkel het systeem der fundamenteele apriorische handelingen (werkende krachten), waarin het theoretisch

1) Verg. Spinoza Eth. II. 40, imaginatio, ratio, scientia intuitiva.

bewustzijn bestaat. [Zich dit systeem bewust te maken aan de »intellektueele sfeer", welke het denken schept.]

2. Het systeem dezer fundamenteele handelingen is een systeem van drieën: de oer-handeling des geestes (het zuiver-apriori) geleedt zich in drie theoretische vermogens (de fundamenteele handelingen zelve) nl. rechtstreeksche of zinnelijke aanschouwing; verstand; intuïtieve rede.
3. De oer-handeling des geestes zelve is de nog ongescheiden eenheid van negatie en positie, zoodat negatie en positie de in tweeën gescheiden oer-kracht zijn, die in alle theoretische bewustheid werkt; aan welke de eerste logische beschouwing gewijd wordt.
4. In elk dezer drie apriorische handelingen van het theoretisch bewustzijn komt een drietal opzichten voor, in welke het begrip dezer handelingen moet worden gekonstrueerd:

   a. de apriorische grondvorm der fundamenteele handeling of de *kategorie* (1 ruimte, tijd; 2 eenheid, kausaliteit; 3 grond, geheel);

   b. de empirische verrichtingsvorm der handeling of het *oordeel* (1 waarnemingsoordeel; 2 begripsoordeel; syllogisme en logische methoden; 3 het idee-oordeel, ook waarheids-, goloofs-, ideaal- of wijsgeerig oordeel genoemd);

   c. de logische uitkomst der handeling of de *algemeenheid* (1 het aanschouwings-beeld; 2 het klasse-begrip en wets-begrip; 3 de ideaal-idee of het teleologisch schema).

Ziehier in vogelvlucht het systeem der theoretische bewustheid overzien. Dat daarbij geprofiteerd wordt van hetgeen door formeele en psychologische logika is voor den dag gebracht, spreekt vanzelf. Zij beziet dezelfde stof onder een ander aspekt. Ik noem deze logika *fundamenteel*, omdat zij niet bij een fenomenologie blijft gelijk de formeele, noch een bepaald opzicht van het denken uitzondert gelijk de ken-leer; noch een zijdelingsche beschouwing geeft gelijk de psycholo-

gische logika. Maar zij beschouwt het denken uit het oogpunt van fundamenteele handeling des geestes te zijn. 1)

VI.

De fundamenteele Logika als Denkleer en als Metafysika van het geestes-leven.

Ons rest nog de karakter-bepaling der fundamenteele logika; d. i. haar verhouding tot de metafysika aan te wijzen. Zij is een metafysische logika, doch niet in Hegelschen zin, al zij er ook verwantschap. De Hegelsche logika is eer een logische metafysika te noemen; een ontwikkeling van beginselen, die hun waarde niet hieraan ontleenen dat zij principes van het denken, maar dat zij vormen der werkelijkheid van natuur en geest zijn. Daar volgens Hegel de werkelijkheid zich dialektisch-logisch ontvouwt, is ook de logika een leer der werkelijkheid, alzoo een metafysika. Maar dit bedoelen wij niet te geven. Evenmin als onze logika een enkele denkleer is, gelijk de formeele, evenmin is zij de ontvouwing van het werkelijkheids-begrip als zoodanig. Maar deze metafysische logika is een leer van de *organisatie van den menschegeest* 2) in zijn fundamenteele handelingen.

De oer-handeling des geestes geleedt zich tot de drie fundamenteele handelingen. Zoo hebben wij hier de *elementaere organisatie* van den menschegeest voor oogen, door welke de geest zich tot geestesleven manifesteert; door welke hij zijn zelfbetooning uitoefent. Hier ligt het geheele bouwkunstig

1) In de formeele logika geldt het *begrip* als hoofdbestanddeel van het denken en als elementaere grootheid: zij is een begrippen-logika, welker oordeels-leer en syllogistiek een beschouwing is over de verhouding van begrippen.

In de psychologische logika geldt het *oordeel* als hoofdbestanddeel, en als elementaere toedracht. Zie bijv. Jerusalem o. c. S. 79 en 176: »Zum Zustandekommen dieser Ueberzeugung (» »die Lehre vom Begriff und die Lehre vom Schluss sind nur einzelne Auszweigungen der Lehre vom Urteil: diese ist das Hauptproblem der Logik" ") hat weder die mathematische noch die erkenntnistheoretische Logik etwas beigetragen. Dieser Fortschritt ist nur durch die psychologischen Untersuchungen des Denkprozesses erzielt worden." De psychologische Logika is oordeels-logika. (Een scheeve opvatting, daar het oordeel niet meer is dan een werkmiddel). De transcendentale Logika is kategorieën-logika.

De fundamenteele logika is leer der apriorische handeling.

2) Menschegeest bedoelen wij ook hier, niet in het opzicht der menschelijke individualiteit, maar als loutere type van werkelijkheid.

plan van het geestes-leven vervat. Zoowel in moraliteit als in aesthese en religie zullen wij deze elementaere organisatie werkzaam vinden, als bestaande in de drie genoemde handelingen, zinnelijkheid, verstand, intuïtieve rede. De Logos als organisatie des geestes is dus mede het metafysisch plan, volgens welk het geestes-leven moet worden doorschouwd.

Wanneer wij nu onze logika metafysische logika achten, vestigen wij tweeërlei uitspraak, vooreerst dat zij is logika, vervolgens dat zij is metafysisch. In de eerste plaats is zij een leer van het theoretisch bewustzijn; *denkleer*, beschrijvend het denkleven in zijn grondvormen van werkzaamheid, procédé's en uitkomsten; maar in de tweede plaats is zij een *metafysika*, omdat uit dit theoretisch bewustzijn wordt afgeleid, en daaraan wordt bewezen, het systeem van krachten dat het geestesleven beheerscht. Immers de fundamenteele handelingen van het theoretisch denken (zinlijkheid, verstand, intuïtieve rede) erkenden wij als de principes van het praktisch bewustzijn, en dus als de vormkrachten waaruit het geestes-leven naar zijn wezen bestaat. Deze handelingen zijn de principes der werkelijkheid van het geestes-leven. Zoo is de logika tevens een *metafysika van het geestes-leven*; maar in eerste plaats denkleer.

In de wijsgeerige encyklopedie verbindt de fundamenteele Logika de Ontologie met de Levensleer.

Met deze opvatting staan wij in het *Subjektieve Idealisme;* de leer volgens welke het dieptepunt der werkelijkheid ligt in de richting der zelf-bewustheid. De ware werkelijkheid ligt niet tegenover het ik-zelf; maar ik-zelf (niet in opzicht mijner aan andere wezens tegengestelde individualiteit, doch ik als zijnde werkelijkheid) ben type der werkelijkheid in het algemeen. Zoo is dan in de Idee-Daad die ik-zelf ben, in het algemeen werkelijkheid vertegenwoordigd. Niet de verscheidenheid, maar de identiteit der wezens is in het begrip van dit »zelf" benadrukt. De zelf-bewustheid heeft hier de grenzen van het empirisch ik-bewustzijn overschreden. De Fundamenteele Logika is een onderdeel in het denkgeheel dezer Subjektief-Idealistische werkelijkheids-leer.

AANTEEKENINGEN OVER TOONEEL

DOOR

HERM. HEIJERMANS JR.

V. DE REGISSEUR.

»De fijnere zielsgewaarwordingen zijn te klein
»zij dienen ons niet op het Tooneel; wij moeten
»afbeelden met groote trekken". (JELGERHUIS.)

Werden de vorige Aanteekeningen-over-regie met de opmerking: »Eenvoudige intonatietjes doen opgeld — analyse van geluid, gebaar, gelaats-houding, verdort in den incourantsten hoek" besloten, vandaag biedt zich de gelegenheid een actueel voorbeeld, van hoe gelaats-houding nièt moet zijn, te geven. Met eene zich herhalende bewering, kan men dien of gene theoretisch overtuigen, het gros der lezers, gewend aan apodictische uitspraken van 'n vertrouwensman, die zonder meer spel goed of slecht noemt, bereikt men zelden, omdat de overtuigings-stukken in de herinnering vervaagden. Wanneer de vivisectie ditmaal aan het g e l a a t van 'n tooneelspeler met zekeren naam geschiedt, is er geen bedoelen uitsluitend dièn acteur onaangename dingen te zeggen — hij heeft kwaliteiten die 'n ander weer mist — maar juist omdat zijn uitbeelding in 'n modern stuk van deze maand, unaniem en uitbundig geprezen werd, en van technische zijde bekeken, zoo volkomen-onmachtig was, moet de afkeuring, vooral ten bate der volgelingen, gedocumenteerd worden.

In 'n drama »Droomulus", dat overigens gelaten kan worden voor wat het is, speelt de heer Jan C. de Vos de aanzienlijke

rol van 'n gymnasium-directeur, die in de jeugd gelóóft voor meer of minder, en bij den eersten twijfel den dood van 'n fijn-gevoelig scholier veroorzaakt. Bij de beoordeeling dezer vertolking, bevestigde zich eene oude vergissing. Wat de schijver voor meer of minder aandoenlijks gaf, voor meer of minder raaks, menschelijks, uit-een-stuks, wordt met de rol verward. Een stuk voor de éérste maal gezien, zoo goed als 'n buitenlandsch gezelschap, maakt dupes. Bij een derde of vierde vertooning is de prikkel van 't nieuwe verdwenen, impressioneert de »inhoud", noch 't vreemd gelaat, verstart zich de volle aandacht bij het spèl. De man die morgen Hamlet of Shylock speelt, kan 'r danig van langs krijgen. Allicht zijn de betreffende stukken 'n paar maal gelezen, gezien. Men gaat vergelijken, toetsen, »ontleden". Zoo men zich over de marteling van het veelvuldig aanschouwen van 'n »Droomulus" kon heenzetten, eerst de première in het Lessing-theater te Berlijn had bijgewoond (24 Sept. 1904), daarna die te Hamburg (8 Nov. 1904), die te Hannover (9 Nov. 1904), die te Dresden (26 Nov. 1904), om met München te besluiten — zoo men zùlk 'n heldendaad had verricht, ware de heer Jan C. de Vos 'r bekaaid afgekomen, in dezelfde mate als de snoepers in de Shakespeariaansche keuken. Want afgezien van 't feit, dat dit door en door germaansch stuk, nauwlijks voor export vatbaar is, zou men bespeurd hebben, dat er nog tooneelspelers zijn, die een der schoonste deelen van het lichaam, 't gelaat, niet uitsluitend als plak- en schminkgelegenheid misbruiken. De heer Jan C. de Vos is een der hònderden, die gelaat, oogen, mond, wenkbrauwen, aangezichts-spieren, dat kortom toch niet nutteloos samenstel waarmee men mimeert, als 'n bijkomstig hebbedingetje verwaarloozen.

Nog eens, de heer De Vos is om andere hoedanigheden te waardeeren. Maar z'n gelaat is 'n levenloos mom. Als hij in 't eerste bedrijf opkomt, zegt men: dat is 'n goedbedachte kop. De onverzorgde, baardige leeraren-kop, kamerbleek, zóo opgestaan uit 't werk van dagen en avonden, de onwereldsche kop van 'n geleerde. De pruik sluit aangenaam,

zonder opwippenden rand over 't boord; de slierige baard is voortreffelijk bijgeschminkt; de oogen kijken af en toe òver het montuur der bril, alsof ze in lezing gestoord werden. Het is 'n beter opgemaakte kop, dan die van vele spelers, welke er doorgaands genoegen mee nemen, zich onwezenlijk te verven, bepruiken, besnorren, meenend er daarmee te zijn, doch van 't moment dat ze de planken bestappen 'n bijna niet meer te breken rederijkers-indruk vestigen. De vrouwen van 't hollandsch tooneel — dit terloops — hebben zèlden weet van g r i m e. Die zoeken 't in pruiken, scherpe trekjes bij oogen en mondhoeken — als ze uit haar »emplooi" gehaald worden om iemand »anders" te zijn. Ja, er is een fameus-grappige neiging bij ongeveer ieder rol-uitdeeler, om 'n koele juffrouw koele, 'n coquette juffrouw coquette, 'n jeugdige juffrouw jonge, 'n oude juffrouw ouwe rollen te geven. De dames worden niet gefatsoeneerd naar het stuk, maar het stuk naar de dames. Tèlkens weer impotente werkelijkheid in plaats van schijn. Het begrip emplooi is voor negen tienden 't in vakjes sorteeren van eenzijdigen. 'k Herinner me eene voorstelling van »Vorstenschool" met 'n échten, waarachtigen bultenaar in de schouder-scène. Het effect was afschuwelijk. Toch was de stumper 'n symbool.... Wat deed Beersmans als 'n koningin, ook in grime — welk 'n koppennuanceering in M e d e a, Z w a r t e G r i e t, M a r i a S t u a r t, A n n e m i e, etc. — hoe had 'r gelaat 't verwordene van 'n bordeelhoudster, 't fleurige van jeugd, 't trotsche eener vorstin, 't kinnebak-mummelende van 'n besje! Die groote kunstenares kende grime, mimiek, plastiek, eenvoud, bezat 'n afgericht orgaan. Ze maakte pracht-koppen — wèrkte daarmee.

Het gelaat des heeren De Vos is 'n schoon stilleven.

Als hij in z'n rol aan tafel zit, zwijgend, mag hij gekiekt worden, moet hij op het portret de geestelijke reproductie van 'n Droomulus zijn — in 'n nièt blijmoedige stemming.

De heer De Vos verstaat in elke rol 'n kop te bereiden, zooals doorkneede artisten dat kunnen. Er mee w e r k e n, 't grime-materiaal als ondergrond der mimiek te gebruiken,

is en blijft zijn zeer ernstige fout. De Vos, opkomend in 't eerste bedrijf, blijft dezelfde gelaats-man tot in het vijfde. In de ruigte van den baard bolt z'n gezichtje, met bijna onzichtbare krente-oogjes, vast-geroeste wenkbrauwen, dóóden mond. 'n Heelen avond, studeerend als bij 'n loupe, heb 'k hem door 'n kijker waargenomen. De methode is verkeerd. De binocle is 't bederf der illusie. In 'n bloote-beenen-ballet trekt ze verlepte, afgeleefde, verveelde, zorgvolle, in 'r métier ziek geworden vrouwen bij. Elk zoo'n »ballet-meide"-gelaat, door 'n binocle ontleed, wordt 'n geval van diepste levensellende. De meeste binocles doen minder van-den-kouden-grond, beglimlachen toiletten en beenen. In 'n café-chantant, bij uitgelatenste zangeressen, trapèze-werkers, instrumentale clowns, voltigeurs, parterre-acrobaten, ziet je binocle op de geverfde aangezichten duizend-en-een heusche, interessante romans. Al dat opgewekt, kleurig gedoe in de verte, behoort in de verte te blijven. Om optische, perspectivische redenen, in verband met 't kunstlicht, wordt de gelaatskleur verhoogd, de oogen-lijn aangedikt, de wenkbrauw verzwaard, de lip gepurperd. In aesthetischen zin, is derhalve de kijker, die datgeen vergroot wat niet vergroot mag worden, eene misvatting van den toeschouwer. Maar, als in de zaak-van-tooneelspel, die ik hier behandel, de acteur de enormiteit begaat den afstand die hem van de zaal scheidt te vergeten, als z'n schrik zich op de wijze van 'n koffiehuis-bezoeker, die in plaats van 'n glaasje catz 'n borrel ouwe klare krijgt, uit — z'n smart aequivaleert met 't gelaats-leed eener burgerjuffrouw wier potje reseda door 'n windvlaag kiepert — z'n blijdschap zoo ingetogen doet als de kerksche huismoeder, die van domenee 'n knikje krijgt — als elk onderdeel zijner mimiek aan slappe kamertjes-bewegingen vastzit, dan móét de binocle als 'n brandleer te hulp schieten, om van de schuchterheid der gelaats-trekjes te redden wat 'r te redden valt. Bij 'n tooneelspeler van volleerde mimiek, hanteert men geen binocle, omdat men dan te veel zou zien. Bij de »school" van den heer De Vos, verrast men zelfs door 'n kijker te weinig — en de waarneming is niet te danken

5

aan den wil van den vertooner, niet aan 'n beginsel, maar aan 'n niet-kunnen, dat de allures eener traditie aanneemt, die koddig èn fataal is.

Op 'n leelijk-gebarend lichaam van in iedere rol gebogen schouders, eerst vàn af de elbogen losse armen, onsierlijk staande en stappende beenen (genre Oscar Carré), bevindt zich de theater-kop, technisch uitnemend opgemaakt. In vier van de vijf bedrijven, analyseert de binocle kleine, vlakke, grutterige, duf-dorre trekjes. Van mimiek geen spoor. Van gelaats-aandoening geen schijn. De poppen van 'n buikspreker. plegen onder de handige manipulaties van den ventriloquist mènschelijker te doen. Legt men de binocle terzijde, ontstemd door de oogen-inspanning, dan wordt de Droomulus-kop 'n opgebold huzaren-slaatje in 'n krans van gras-sprieten — 'n uitgebloeide zonnebloem met grijze slurven — 'n kluit klei, wachtend op de boetseerende hand — 'n Panopticum-Paul-Krüger-nabootsing bij vroege winter-schemering, als voor de zuinigheid 'n enkel groen-geel gloeikousje brandt — 'n voetbal in de steile stoppels van 'n veld — 'n koude brok gehakt met gestolten vet-druipinkjes, op de tafel van 'n burger-weeshuis — 'n vla-van-gister, reeds rimpelend in den vorm. Deze beschrijving, 'k haast me 't den tè geloovigen lezer te zeggen, heeft 't euvel der overdrijving. De werkelijkheid van 't geval is niet in dergelijke zinnebeelden saam te vatten. De verontwaardiging over de ontaarding der Mimiek op het modern Nederlandsch tooneel, kan er nauwlijks mee volstaan.

Na de volkomen-gecultiveerde stem, is 't macht-hebben over 't gelaat hoofdzaak. Noch Yvette Guilbert, noch Ludwig Wüllner, om 'r twee te noemen, kregen de sympathie van 't publiek om andere motieven. Yvette, de armen straf langs 't lichaam, sprak met 'r mond èn 'r gelaat, niet met 'r mond alleen. Bij eene pantomime doet 't gelaat ongeveer alles. Wat soms de kinematograaf vertoont, de gelaats-wisseling van 'n man, die na 'n zeer smartelijke tijding hartstochtelijk

begint te snikken, om na verdere lezing van 't epistel, bij een niet gedachte uitkomst, allersmakelijkst te lach-bulderen, die compleetheid-van-mimiek, bezitten slechts 'n half dozijn vertolkers — meer niet. Het Hollandsch temperament-looze leven, het nationaal gelaat, bevreesd voor 'n aandoeninkje door 'n buur af te neuzen, heeft er toe bij gedragen. Misschien zijn gelaats-spieren in deze landen te missen. Op het tooneel voorloopig nog niet.

Het natuurlijk gelaats-gebrek van den acteur De Vos, door geen studie te veranderen, is de kleinte van z'n trekken. Ware hij leelijker, grover van neus, scherper van juk, in 't algemeen beeniger van kop, hij zou meerder voorrecht voor de planken gekregen hebben. Een gelaat als dit lijkt voor het modern-Fransch blijspel geschapen, of voor 'n heel-klein provincie-zaaltje — en dan nog mèt het voorbehoud, dat het op gemoeds-aandoeningen reageert. Het zich af en toe herhalend geschreeuw om 'n »intieme" theater-zaal, sluit zich bij de impotentie van stem en gelaat aan. Men zou geneigd zijn beleefdelijk te verzoeken in het heele land één soort schouwburgen te bouwen, en beslist geen klein soort. Wanneer de provincie van 't spel in 'n modern stuk dikwijls zooveel meer »geniet" dan de bezoekers van grootere schouwburgen te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, dan kan dit alleen door het feit verklaard worden, dat ginder de afstand tusschen spelers en toeschouwers te k l e i n is. De voortreffelijke Louis Bouwmeester, in een van zijn beste rollen, Shylock, werd in een der kleinere provincie-steden... akelig-overdreven gevonden, terwijl 'n speler met 'n gelaat-als-'n-slak, bijzondere plaatselijke lauweren kreeg. Eén zelfde soort schouwburgen over 't heele land, zou 'n eind aan dergelijke onbenulligheden maken. Nu moet de mimiek van 'n góéd acteur zich als vuur en water verhouden tot de ruimte van de een of andere societeit — en de onmachtigen-van-gelaat profiteeren van de anarchie der theater-bouwsels, die o.m. voor negentig procent een parodie op het begrip gemeenschaps-schouwplaats, vormen. Dit is zeker, dat bij de wording der maatschappelijke opleving,

'n zoogenaamd intiem theater 'n onding is. Mimiek is afstands-studie. 1)

Een man met het van-huis-uit bestaand gebrek van kleine tooneel-trekken, moet z'n mimiek dùbbel verzorgen. In tragische situaties, kunnen kleine trekken 'n déél der tragiek benaderen, als de speler z'n natuurlijke fout tracht te overwinnen. De bult van Mevrouw Albrecht-Engelman, in kluchtige stukken, vergat men. Het gelaat van den heer De Vos, in 'n zoogenaamd ernstig drama — zònder gamma van bewogendheden, zònder breede nuanceering, dat gelaat zònder werkende brauwen, meelevende oogen, wangen, mond, is voor wie z i e t 'n ergernis. Aanvaardt dit, lezers, als 'n te betwisten les. Verwerpt schrijver dezes als vertrouwensman. Gij hebt van deze lieden genoeg. Geeft u persoonlijk de moeite om »Droomulus" te zien — let op 't egale, grijze, er naast staand gelaat.

Toelichtende voorbeelden.

A. De mimiek van Droomulus moet in 't blijmoedige wortelen. Het stuk bedoelt dat, om nà IV. en in V. tot eene kentering te komen. Het gelaat van zulk 'n blijmoedigen droomer eischt groote, luciede, geloovende oogen — zelfs achter 't ledig brille-montuur. Men mààkt zulke oogen. De Vos suft met eigen kijkers. Van 'n zacht-ingevreten glimlach geen spoor. Wanneer in V. vrouw en zoon zich als kanaljes ontpoppen, vinden we geen blijmoedigen droomer verrast, maar 'n suffer in de positie die hem toekomt. 'n Suffer stelt z'n vertrouwen niet in de jeugd — wel 'n blijmoedige. Verschil in opvatting der rol is het niet. De a l g e m e e n e n u a n c e op 't gelaat ontbreekt al dadelijk.

B. In II, in het gesprek met den gymnasiast, die 's nachts langs 'n touwladder de woning van den directeur verlaten

1) Het succes van den talentvollen Henri de Vries, in Ponden en Dollars ondergegaan, is niet aan zijn m i m i e k in «De Jonge Jan" te danken, maar o.m. aan z'n verschillende m a s k e r s, die in den grond een pest zijn. Ook De Vries had 'n dood gelaat.

heeft, om te boemelen, heeft De Vos o. m. de overgangen van verwondering tot verbaasdheid en van verbaasdheid tot schrik op zijn gelaat te betoogen. Bij verwondering dienen de wenkbrauwen zichtbaar omhoog te gaan, de oogen grooter te worden, de lippen te werken. Vooral de wenkbrauwen. De Vos blijft vlak. Bij verbaasdheid verscherpt zich de mimiek (ook in 't gebaar). De Vos blijft wezenloos. Bij schrik versnellen wenkbrauwen, oogen, mond het tempo. De Vos schrikt met 'n kreuntje, 'n leelijk stilstaan van 't lichaam — z'n gelaat ondergaat de zomersche vacantie bij koeien op de wei.

C. In IV. verlangt de theater-techniek o. m. verachting en toorn. De directeur ontdekt, dat de gymnasiast hem voorgelogen heeft, de gymnasiast dien hij onvoorwaardelijk vertrouwde. Verachting pleegt zich bijv. uit te drukken door naar den neus krommende wenkbrauwen, hoekig gesloten mond, vooruitstekende onderlip — toorn o.m. door 'n fronsend voorhoofd, sterk vergroote oogen, wangplooien enz. De Vos vermijdt dergelijke verouderde grimassen. Hij houdt niet van gymnastiek der gelaatsspieren. Aan verwondering, verbaasdheid, schrik, verachting, trots, toorn, heeft hij als modern speler 'n broertje dood. Hij lapt 't met stugge stem en stugge gebaren.

D. In V. moet het gelaat van den blijmoedigen droomer, nà de ontnuchtering, de nuances van onrust, wanhoop, droefheid, herlevende blijmoedigheid, sterkere wanhoop, geschrei, verschrikte smart toonen. Het is moeilijk, de absolute gebreken van elk dier nuances in het bestek dezer plaatsruimte aan te geven. Het eenvoudigst boek over mimiek, de goedkoopste tien-cents-spiegel, de eerste de beste keukenmeid, kunnen leering strekken. Als z'n vrouw 'm ontzettende dingen vertelt, doet het gelaat van De Vos, alsof-ie in 'n krant leest, dat 'r brand in de bierbrouwerij is geweest. Ditmaal overdrijf 'k nièt. Hij doet in een woord paf. Maar 'n paf gelaat drukt geen ontzetting uit. Z'n onrust concentreert zich in z'n beenen, z'n geschrei in geprop van 'n zakdoek, z'n droefheid in onlekker gebogen zitten. Als 'n

oud-leerling 'm 't vertrouwen weer ingepraat heeft, schenkt hij in herlevende blijmoedigheid 'n glas wijn. Maar op 't oogenblik dat hij drinken zal, besluipt hem opnieuw de wanhoop over 't lot van den verdwenen gymnasiast. Met 'n glimlach van hoop behoort 't glas aan de lippen te worden gebracht — in klamme angst-aanvoeling moet 't naar de tafel terugbeven. Dit is, wat men noemt, 'n pracht van 'n mimische speel-scène. 'n Goed acteur moet 'r om likkebaarden. De Vos vergeeft de woordspeling! — baart er geen lik van. De Vos drijft op wat hij te zèggen heeft. Z'n gelààt zegt niets, zelfs niet in de glazen der binocle. Het axioma, dat bij geschrei alle gelaats-spieren werken, acht De Vos een spierkundige blunder. 'n Ander pràat in z'n baard — hìj hùilt er in....

Wel deerlijk zijn de lessen vergeten van den bekwamen man, waarvan 'k hierboven 'n motto overnam! Hoe kern-juist is z'n gezegde: ».... Wij (tooneelspelers) schrikken niet, wij moeten den aanschouwer doen gelooven dàt wij schrikken; want deze raakt het niet, of wij de zaak gevoelen. Wij moeten hen doen g e l o o v e n, dat wij die gevoelen, het fijnste gevoel zoude zoo klein kunnen zijn, dat men er bij zoude moeten staan, om er uitwerking van te hebben."

Trek De Vos — in tegenstelling met bijv. Chrispijn, die een véél deugdelijker speler is — z'n modern pakje uit, bekleed 'm met tunique, harnas, maliënkolder, lijfrok — verander 'm in 'n krijgsheld met bloote beenen, 'n kruisvaarder — zet 'm 'n barette, 'n monniken-kap, 'n helm, 'n oud-Hollandschen bol op 't hoofd — deel 'm in 'n klassiek stuk in, in 't romantisch répertoire, in 'n melo-drama — en ge krijgt 'n mummie, omdat (over de stem heb 'k niet te herhalen) spel zònder mimische gaven tot de onkruid-soorten in den plantentuin behoort. Het gebrek van den heer De Vos, is het gebrek van den tijd. Weinig dames en heeren hebben zich over den onaangenamen toon dezer opmerkingen te verheugen. De fout zit bij de meesten. Alleen de Regisseur bemerkt er niets van. *(Wordt vervolgd.)*

WARHOLD

Verhaal

DOOR

ADRIAAN VAN OORDT.

(Vervolg van blz. 255, afl. 3).

En weer nuchter geworden keerde hij tersluiks terug naar zijn arbeid, blij, wanneer hij een getij of een mis moest bijwonen en als hij volgens de kloosterwet een plechtigheid in zijn cel of in de noviciënkamer mee te vieren had in gebeden, kon hij daar niet blijven knielen. Een hitte dreef hem op en voort naar de kerk, zoodat de noviciënmeester en zelfs de prior en de abt hem waarschuwden, dat hij zich temperen moest naar de kloosterwet en dat een monnik zich te bewegen had zonder loomheid, maar ook zonder haast gelijk een zwaan, die voortzwemt aldoor zonder wilsbetoon, om af te wijken of terug te keeren.

Warhold beloofde beterschap en als de klok weer boven hem uitklankte, meerde hij zich vast aan hechte gedachten en straffe zelfverwijten, soms nam hij een stok op en sloeg zich ermee op een hand en schuin neer tegen de dijen. Maar de onrust vermeesterde hem, koorts ontbrandde onder zijn huid, verfde zijn wangen en ontstak een gloeiing in zijn oogen.

Vurig wenschte hij een aandeel in het leven der kerk; en de noviciënmeester, zijn strijd ziende, nam hem mee naar buiten langs den kloostermuur. Maar het gezicht van den hemel, de voortwoekering van struiken en planten en boomen, de deining der weide en de dartelvlucht der vogels ver-

schrikten hem, hem herinnerend aan zijn aardsche leven. En als benomen van adem, vroeg hij, weer naar binnen te mogen gaan. Een zwaarmoedigheid drukte hem, noopte zijn oogen tot weenen, deed zijn handen als die van een oud mensch beven. Hij wilde naar binnen gaan en ontlast van herinneringen aan de wereld, opstreven naar een hemelsch genot.

's Nachts was zijn slaap bevolkt van droomen, vluchtige beelden, nauwelijks in wording weer verdwenen: de lijdzaam zachte ebbing eener weide, waartusschen een geordend paadje liep, op den voorgrond de rijzing zijner eigen knielgestalte in zwart, dat naar grijs en paars verkleurde tegen het weidegroen en dan weer als asch te niet ging in een schemerchaos, waar hij den Christus hangende aan 't kruis gewaar werd, het lijf ingevreten van wonden, het gelaat met smartekerven ver, ver in de lucht, die duisterend als een gordijn neerloomde, en uit de duisternis steeg de gedaante der Heilige Maria in doffig rijk getooid habijt van zwartgroen en verwijderd paars, bestoven van schemergoudversiersels, waarboven het gelaat, slank en zacht gedragen, wiegde als een bloem bleek met bleekroze lippen, die geen wereldlijk willen uiten.

Maar als de dag nog niet begon te gloren, klepper-klankte al de kloosterklok voor de vigiliën, de waakstonden, en de heerlijkheid zijner droomen in zich, stond hij haastig van zijn strooleger op en begaf zich naar de kerk, waar de armoedige lichten tusschen de zware zuilen droomden en de met een trede hooger gestelde strook tusschen koor en altaar een witte randvlakte in de verte leek, waarover de koorheeren binnenkwamen, hoog op het zwaarleeren schoeisel, het lijkkleurig gewaad plooiloos als gemetsel om het lijf, dat wichtigfier en nederig tegelijk voor het altaar boog en dan in wijde stappen betraden ze het koor, een voor een, eenzelvig gaande, het habijt blond getint, wanneer het door het licht eener lamp ging.

Alsof Warhold in den hemel zat, voelde hij zich verheven en zijn verwonderde blikken zagen, hoe het jonge dageraadlicht door de ruitjesramen binnengegaard, het bleeke lampen-

schijnsel gemoette, zich ermee verinnigde tot een bovenaardsch licht, dat als vol van goud en zilvergruis stille stond, de nissen tot schemerprieelen terzijde latend en de monnikgestalten wijdend tot wezens, als daar neergezweefd in onkreukbare habijten, die als gewasschen in maanlicht, onbesmet waren van aardsche stof.

En zacht eentonig gingen de psalmtonen omhoog, zuchtend zwaar de verheerlijkende woorden: »Gloria patri et filio et spiritui sancto" en telkens bogen de lijven, die de lasten droegen van deze wereld.

Intusschen gewon het daglicht aan macht en gingen de lampen uit en de koorheeren, wier habijten, ontbloot aan den dag, wittig kleurden tegen de banken, beurden hun zangen altijd nog op, het gelaat rood verweerd of bleek, het lijf aandachtig zich gevend aan de vereering, aan de aanbidding, als de heilige woorden over hen kwamen.

Warhold, vol van steeds lichtende liefde, was niet vrij te maken van de kerk. Of de prior of wel de noviciënmeester waarschuwde voor overmaat in vromen ijver, altijd voorover lag hij daar of knielende, het heilige leven als de weergalm van een lofzang in hem, zag hij toe, hoe voor den aanvang van een getij een convers naar het klokketouw ging, dat naast het koor in de kerk neerlijnde en knielend in zijn bruin habijt neerzonk als tot een rotsblok, dan weer rees en de handen hooguit het touw haalde en ermee daalde in zijn als zwanger zwellend kleed. Plechtig stiet het klokgehamer zich af van de stilte en het touw losgelaten, knielde de broeder en rees dan weer en bewoog het touw tot gelui. Ten tweede en ten derde male klonk het daarboven, drie teekens in naam van Vader, Zoon en Heiligen Geest en hierna begon de broeder achtereen het lijf in loomzwaar op-en-neer te luiden, de armen in hoog verlang aan het touw en dan neer aan den grond en steeds gingen de zware tonen, terwijl de paters binnentraden in plechtige kadans van hun zwaren loop, te raden achter de vaste ommuring hunner pijen.

Een felle liefde in 't hart, zocht Warhold steeds naar een

gelegenheid, om in de kerk te komen. En dit maakte hem traag in zijn werk, onrustig in zijn bewegingen. De gebeden schoten hem te heet van het hart, zoodat zijn wangen kleurden, en als hij opgehouden had met bidden, bespiedde hij elk geluid, of er geen roep zou komen van de kerk. Hij berekende elke kans, om het armarium of zijn cel of een dienst in den reefter te kunnen ontvluchten en zich verscholen te houden ergens achter een zuil in de kerk, vanwaar hij voor den aanvang der donkere metten al den dag afwachtend, placht te zien, hoe de nissen als holen donkerden langs de absiden en de zware zuilen uitspierend in de kapiteelen, besluierd waren van schemer en de ramen, zwak grijzend, later ijzerkleurig glommen en dan de dagverve op het glas, vetlichtvlekken smeerden over den vloer.

En liep hij in gepeinzen door den steenen kloostergang, drie zijden van een vierkant, overdekt en met kolommen afgezet van den tuin, begroeid met zedige struiken en laag bloemgewas, dan ging hij kleinmoedig voorbij de mediteerende of biddende monniken, wier habijt soms in het licht tusschen twee zuilen schichtig wit verschoot en dan tanig geel in schaduw verkleurde of in avondschemer werd als een wijkende nevelstrook; en af en toe zich aandachtig van den loop van een monnik vergewissend, daar de aanwezigheid van zulk een rust en vastheid verleende, leefde hij in stil varenden ijver, om zich in zijn arbeid te bekwamen.

Maar zag hij toevalligerwijs den tuin in of tusschen de zuilenkronen door naar den hemel, dan werd het hem, alsof iets in hem dreunde. Het gruwzame leven op aarde, het zich zelf voortbrengende en vermenigvuldigende, de onverbiddelijke voortwoekering van het leven tegen den wil des menschen in gaf hem een geheimzinnige vrees voor zich zelve.

Nu rook hij den groei der planten. De warme broeiing der aarde steeg in zijn neusgaten op en vervulde hem van het besef van vruchtbaar zijn, alsof hij nieuwe ledematen aanwinnend, vergroeien zou tot een dier met dierlijke neigingen. Gevoelend, hoe een wild dier in hem rees, drukte hij de vuisten tegen de borst, den mond open kakend en

onder een schroffen schreeuw liep hij weg, rende door gangen en zalen, zoekende naar den prior en hem gevonden, vroeg hij, uitblazend onder de kloosterschaduw met bleeke lippen, of hij biechten mocht en of hij nimmer zich hoefde te wagen te midden van den groei daarbuiten, want hij wilde het aardsche verlatend, slechts groeien in het licht der Kerk, in het licht zijner eigene ziel, die aldoor gloeide in liefde naar de liefde Gods.

De prior, nadenkend, liet even de lange wimpers neer, en dan Warhold klaar aanziende, sprak hij, dat deze nog niet rijp voor het groote leven, hetwelk ook het leven daarbuiten onder het licht der zon en der maan bevatte, zich verbranden ging aan zijn eigen hartstocht en dat zijn ziel, ten laatste aangetast door zijn wereldsche en niet wijs bestuurde liefde, verdorren zou tot een onvermogen, om de goedheid en genade Gods in kinderlijke eenheid te proeven.

Hij moest zijn leven regelen naar de kloosterwet, zijn liefde en verlangst beheerschend, zich aan banden leggen, om des te ongebondener en vrijer tot een vrij gevochten leven te geraken.

Warhold voelde een wrong van smart in zich en koortsig riep hij: »Het is mijn angst voor het ruwe leven buiten, dat mij beven en voor het ergste vreezen doet. Alleen binnen deze ommuring, onder de vaste psalmwoorden en bij het goddelijk verloop der Heilige Mis voel ik mij veilig."

De prior antwoordde: »omdat ge te zwak zijt" en Warhold bij den schouder vattend, nam hij hem mee, toen er van buiten een gerucht doordrong van paardengestamp en hondengebas, waartusschen geschreeuw van mannen.

Aan de poort gekomen, zagen ze daar een gewoel van mannen en paarden, die den kop weerzinnig fier, verbijsterd keken naar dien bruinigen steen, het klooster, en de pooten driftig afzettend, schuw rukten aan de hand der mannen, die elkander toeschreeuwend, de paarden trachtten te wenden of gerust te stellen. Maar de honden met krom ingetrokken karkaslijven duikend tusschen de paardepooten blaften en zenuwachtig snuitend en jankend, sprongen op tegen de

koppen en lekten aan de handen der mannen, die schoppend de dieren vervloekten, zoodat de verwarring enger werd, de glimlijven der paarden tegen de mannen aanbonkten en dan steigerend armen en hoofd van den geleider mede optrokken aan den duchtig knikkenden en rukkenden kop, brieschend onder kettinggerinkel tusschen het geroep der mannen door, waartegen de honden in wijde sprongen, snoet in de lucht, halsreikten en dan blaffende omsprongen den groep, waardoor Kostijn, een langen mantel van de schouders, zich een doortocht baande en de lippen hard op elkaar, de mannen toesnauwde, met hun paarden uiteen te gaan en ze onder een zachten loop aan rustigheid te wennen.

De verwarring loste zich op in paren van man en paard, waarbij de schrik in steigering-dansen nawerkte, terwijl de honden al snuffelend uit elkander liepen naar 't bosch.

Opgelucht, den mantel over den schouder geopend, liep Kostijn naar de heeren en verrast, Warhold daar te zien, bracht hij zijn woorden in lachende vroolijkheid op, en de andere trad hem met een open hand tegemoet en bevangen van de buitenlucht, opgewonden van het wereldsch rumoer voor het klooster, uitte hij zich in vroolijke, gemeenzame taal, totdat de bezadigde toon van den prior, Kostijn uitnoodigend naar binnen te gaan, Warhold van zijn uitgelatenheid genas.

Zijn blikken verdoften. Alsof hij een steek in het hart voelde, hield hij zich te zamen en liep gebogen uit de buitenlucht het klooster binnen.

Kostijn zette zich tegenover den prior neer in de gastenkamer en zijn rond hoofd voorover, verhaalde hij van zijn wonde, hoe hij altijd nog steken voelde en dat hij, hoewel hij zijn oude leven verdoemde, toch spijt had, hierheen gekomen te zijn.

En 't hoofd verzakt, keek hij om zich heen, als om iets te ontdekken, dat hem aangenaam stemmen zou. Maar in de gastenkamer waren alleen een tafel en banken en de prior, die den ouden man bespiedend glimlachte, de tandenrij glimmend achter in de geuling zijner zware lippen, waarheen

de verdorde gelaatsvouwen zich rekten. Hij wilde Kostijn niet aan overdenking prijsgeven en zich voorover buigend sprak hij hem met een zachten aanslag in zijn stem toe, dat de omzetting zijner wereldsche vreugde in hooger genot geschieden zou evenals de verwerking van een ruwen edelsteen tot een diamant, waarin de heerlijkheid van den dag zich in duizendvervige glanzen herhaalt.

De lippen weifelend, de blikken niet begrijpend luisterde Kostijn en ten einde raad, antwoordde hij, dat hij integendeel niet alles verlatend, daar nog paarden en honden had, waarvan hij van elk een tot troost wilde houden.

En toen de prior zei, dat hij alles terugzenden moest naar Staveren en als een eenvoudig mensch zonder aanhang van wereldsche zorgen zich hier moest trachten te beteren en veredelen tot een inwendig leven, toen stond Kostijn op en met zware stappen, den mantel licht nawijlend, liep hij heen en weer, onverstaanbare woorden sprekend, en stil staande voor den prior, riep hij uit: »Moet ik aldoor op deze bank blijven zitten en de bruikbaarheid mijner armen en vuisten door niets doen sloopen?"

De prior onder een bezwichtigend gebaar antwoordde: »Ge zult niet ledig zitten, maar als met vleugels begiftigd, opgaan in een nieuwe wereld".

Kostijn, door deze woorden getroffen, vroeg, of hij werkelijk vliegen zou.

Maar de prior, bezorgdheid in zijn verkennende blikken, sprak, dat dit niet in werkelijkheid gebeurde, maar dat het Kostijn te moede zou worden, alsof hij opvaren ging in een oneindige lucht, waar verder, veel verder bij zijn dood de hemel voor hem klaren zou, wanneer hij zich geheel en al voegen naar de kloosterregelen en als een gehoorzame zoon zich bewegen zou door het klooster, waar veel heerlijks werd aangekweekt en hij hierdoor versterkt, zich groot en verheven voelen zou, veel grooter en veel verhevener dan op zijn wandel daarginds te midden van heidensche zeden. En opstaande legde hij met een vaderlijk gebaar zijn hand op Kostijns schouder, die weifelend zocht naar een weg door

deze mysteriewoorden; en hem onder zachten dwang en zachtaardige woorden voortduwend, leidde de prior Kostijn naar de kerk door lanen van zware schaduw-vaste zuilen, langs het altaar, waarvoor beiden knielden, en dan naar de kapittelzaal, naar den reefter, naar het met stroo belegen armarium, waar monniken, den rug naar het venster, aan het schrijven waren en naar den dormter, waar de slaapsteden, houten kistingen voorzien van een stroozak, langs de wanden rijden.

Samen wandelden ze langs schuren, werkhuizen, over de weiden en door de gaarde, waar groenten en de genees-krachtige kruiden groeiden, alles omringd door den zwaren, soms ongelijk zwenkenden en hellenden kloostermuur. En toen ze weer in de gastenkamer kwamen, werd het noenmaal voor Kostijn opgedischt.

Na den maaltijd liep hij onrustig, hoofd tusschen schouders, heen en weer, telkens tegen de wanden aankijkend, alsof hij daar achter iets vermoedde, alsof plotseling de muren zich openen zouden; en eindelijk vermoeid, zette hij zich neer onder een zucht, met voorzichtige ingehouden blikken turend om zich heen, en toen een broeder binnentrad, vroeg hij naar zijn menschen.

De broeder beloofde er naar te vragen, en toen Kostijn alleen was, voelde hij een angst zich als een bonk in hem vastzetten. Hij was te eenzaam-bang, om iets te doen. Maar toch wilde hij opstaan en kon niet, durfde niet wederom van wand tot wand zijn schreden meten. Hij zou zich te buiten gaan, zijn zelfbeheersching verliezen. En de blikken durend gedwee als van een dier zat hij te luisteren, of iemand kwam of een gerucht van buiten doordrong, toen plotseling een schrik door zijn lijf ging. Schielijk stond hij op zijn korte beenen en de handen tot vuisten geknot, liep hij naar de deur, den gang in en door de poort naar buiten, luidruchtig roepend om zijn mannen, en het lijf voorover, turend in den nevel, die door het woud heenzeilde, voelde hij zich eenzaam in de stilte rondom en hief dan weer het roepen aan.

Maar weldra stond aan zijn zijde de gastenmeester, die zijn stem als een langen tijd gekofferde relikwie in zachten, onge-

deerden glans tot Kostijn wendde, dat hij rustig zijn zou en niet zonder toestemming buiten het klooster gaan.

Kostijn, eerst door het stille, waardige van den monnik bedremmeld, stiet thans uit een rauw geschreeuw om zijn menschen, paarden en honden. Zijn rood verschrompeld gelaat, waarin zijn versleten lippen opengierden, deden zijn oogen verkleinen en met de vuisten beukend tegen zijn borst, stiet hij ze telkens uit onder het gedaver zijner stem, dat hij bestolen was, dat hij niet alleen wilde blijven.

Maar uit het klooster kwamen standvastig groote gestalten in lijkkleurig wit en rotsig bruin zich om Kostijn scharen. Onder een wijde uitzegging der blikken, de armen halverwege uit de huizing hunner habijten, deden ze hun persoonlijkheid uitvieren op Kostijn, die onder een snik zijn laatsten hulpschreeuw inhield, en schouders en armen voorover, bevend, als stond hij in de kou, rondkeek en dan in elkaar als een dwerggedaante tusschen de monnikgestalten, het klooster inging, waar de gastenmeester, mild aanwijzende en leerende, den werktuigelijk volgzamen man tegelijk met hem bidden deed, achtereen, zoodat hij zich in een adem overgaf aan de telkens wederkeerende woorden en hierdoor in het gelijk gebracht, zich rustig begon te voelen en herademend van de langdurige preveling, zich verliezen ging bij de plechtigheid der getijden.

Kostijn begon het oude leven te vergeten. Hij voelde zich meegenomen van het eene uur in het andere, en schrijnde het verdriet in hem om wat hem ineens ontvallen was, met te meer ijver hing hij zich aan in gebeden en verdwaalde zijn geest op de eentonige plechtige maat der psalmodiën.

Zijn rossig van rimpels doortrokken gelaat begon te effenen en te bleeken, zijn felle blik ging over in een rustig glanzen. Zijn gebaren, eertijds schrap afgemeten, werden jongensachtig onbestemd met twijfel in de richting en zijn kortstandig lijf werd loom en onstandvastig. Dikwijls stond hij machteloos te wachten, niet wetend, wat hij doen zou en zijn vadsig geworden lippen openden zich traag bij een vraag. Hij wilde ook niet gaarne vragen, maar vergeten; en in het klooster werd elke

gedachte aan zijn verleden overwijld door het staag en onverdroten van stonde tot stonde voortbestaan en zich opgelost vinden met het leven van anderen.

Om hem te sterken in zijn zielsbestaan en ook om Warhold, die zich zelve nog steeds voortjoeg tot een verovering van het geestelijk hooge, van zijn valschen ijver af te zonderen, beval de abt den jongen man, om af en toe Kostijn bezoekend, zijn goeden wil te leiden.

Maar toen Warhold hem voor het eerst na hunne ontmoeting begroetend, zijn gestalte daar in de gastenkamer zag zitten, lijviger, maar toch nog de oude Kostijn, toen verhuisde zijn geest naar Staveren, waar naast dien Kostijn Janne, melkwit door blozendrood op de wangen, het hoofd in den peluw van blonde haren tegen de zetelleuning zat en een vroolijk sputterenden lach op de met ivoor ingelegde lippen, opzag.

Warholds gelaat, omraamd door de zwarte kap, verbleekte en het licht in zijn donkere oogen, waarboven zich de wenkbrauwen verdikten, verschoot, alsof ineens het daglicht voorbijging. Zijn handen zochten naar steun en eindelijk stamelden zijn lippen: »Buckhorst in het klooster" en snel liep hij heen, ongeloovig nagestaard door Kostijn, die het hoofd schudde en in het bewustzijn, dat hij thans sterker dan deze, hem helpen en steunen kon en troosten, even glimlachte in behagelijken trots en dan zich naar de kerk begevend, nadacht, hoe hij hier werkzaamheden gevonden had, die zijn ledige oogenblikken zouden vullen en tevens den jongen man ten goede komen, want hij hield van Warhold, den eenigen, die hem nooit bedrogen en dien hij zoo gaarne als zijn schoonzoon gezien had.

Hij gaf den gastenmeester te kennen, Warhold gaarne te zien; en toen deze in de gastenkamer kwam, stonden beiden schroomvallig tegenover elkander, alsof een heele wereld hen scheidde en toch alsof er iets bestond, dat beiden gemeen was.

Kostijn noodde Warhold te zitten en de beenen wijd van elkaar, glimlachte hij even en sprak, dat Warhold het verleden vergeten en niet doen moest, alsof er een andere dan een kloosterverhouding tusschen hen bestond en dat ook hij eerst

gewanhoopt had, maar thans ingekeerd, geduldig wachtte, totdat zijn tijd verstreken was.

Alsof hij in een andere wereld terecht gekomen was, keek Warhold Kostijn aan. Hij zag Janne weer en zijn stem weigerde. Tranen kwamen in zijn wijd open oogen. Een hitte doorstroomde zijn lijf. Het verleden, dag aan dag, kwam weer bij hem binnen. En zijn lippen, weekend in een weemoedige lijn, glimlachten bij Kostijns woorden.

Maar deze, die klachten van Warhold verwachtte, verzette zich breeduit op de bank en het zwaarwichtige bovenlijf op de maat zijner woorden wiegend, sprak bemoedigend: »Geef u, evenals ik, aan het onvermijdelijke over, schuif van u weg gedachten aan verleden en toekomst en ge zult alles in dit leven van zang en gebed, van aanhoudend waakzaam zijn vergeten, alsof ge reizend in een wagen aan 't soezen raakt van de schommelingen en stooten. En mocht ge aan de eindeloosheid van dezen weg vertwijfelen, verzet u tegen wankelmoedigheid, zooals ik ook doe, want ik, die gewoon was, mij in het ijzer te bewegen, die elk oogenblik van den dag als een stormram tegen het gevaar aanbeukte, ik moet mij thans klein houden en lijfeigen aan dit klooster, luisteren naar hun gepraat, al voel ik, dat mijn krachten als een ledig grendelslot aan 't roesten raken, dat mijn spieren te weeken liggen in het vet van dit luierleven. Mijn lippen verslappen, mijn woorden ontaarden in babbeltaal. Ik voel mij dikker worden, ik voel mijn lijf verzwijnen in werkeloosheid en mijn hoofd soezerig suizen, alsof ik in een sneeuwstorm loop en geloof mij, soms smacht ik naar de ontlasting van een vloek of de zegging van een gebaar, om heel mijn willen en weten te uiten of naar de zwelging van een enkelen dronk, bier of wijn om het even, een kroeze koele mede of warmen kruidenwijn, die het verhemelte vleit en het bloed zoo dartel maakt, alsof men een krijtende big in het lijf houdt."

»Dit vuurde weleer mijn krachten aan tot daden van trots en vernielzucht, maar toch tot daden. Een kroes maar! Mijn keel is droog als een verzande beek en mijn tong roert zich alsof ze een verouderd stuk leer ware. Help mij, ga

naar den abt, verschaf mij een teug of liever help mij uit dit leven, dat leeg is en zoo laag aanloopt."

Allengs in klachten opgegaan, stampte hij met den voet op den grond, zoodat zijn buik en zijn dijen beefden en zijn hoofd, op den korten nek geplant, schudde over zijn schoftige schouders. In zijn bezweet gelaat verdiepten zich weer rossige vorens, die bij de open lippen hem een grijnzenden aanschijn gaven, terwijl zijn kleine flikkeroogen in leemten van rust gelig wit om de oogappels werden.

Warhold, zich bij Kostijns buitensporigheid herstellend, kwam weer terug tot het werkelijke leven en zijn hand uitstekend, moedigde hij dezen aan tot strijd en volharding, zoodat het zweet hem uit zou breken en tot een verzaking, een geringschatting van allen wereldschen lust en last, van rijkdom en van de wisselende natuur daar buiten, dat de menschen hinder aandoet en onzuiver maakt.

Maar Kostijn, spijtig, dat zijn overwicht niet bestand was geweest, zat thans onwillig schuw voorover, beschaamd over zijn drift en in norsche woorden sprak hij, dat Warhold niet zooals hij, krijgshaftig en rauw in het leven, integendeel lieftallig en week, gaarne vlottend tusschen lenteaanleg van tuinen, zich neervleiend bij keuvelend gedartel der meisjes, zich ook niet begrijpen kon, hoe hij, Kostijn, vastgeroest in oorlogsijzer en gewoon onder den vrijen hemel te ademen, zich moeielijk bewegen kon in de kelderlucht van dit leven.

En droef voorover, de roode hondeharen aan zijn slapen geplakt, zat hij naar den vloer te staren zonder verder spreken noch groeten, toen Warhold heenging.

Zijn bewustzijn, ingedut door het stille, stelselmatige kloosterleven, had Kostijn door zijn toenadering tot Warhold zelf weer opgewekt.

Hij voelde zich thans vermoeid in zijn loop en log in zijn rust. Zijn lippen, blauwachtig rood in het rossig gelaat, gingen open met een pijnlijke trekking, alsof hij een zwaren last torste. Zijn oogen waren onrustig, als zoekende naar een uitweg en zijn handen soms gesloten tot vuisten, waarin hij zijn wrevel vasthield. En toen hij eens te bidden lag, wielde

een ongeduld in hem rond. Zijn gevouwen handen weken vaneen en de preveling nalatend, keek hij rond met een schuwen, even flitsenden blik. Met een ruk stond hij op en liep heen en weer, schoppend tegen den wand, omdat hij niet verder kon en met de schouders trekkend, het hoofd stelselmatig op en neder als de kop van een paard, zette hij zijn molentred voort van wand tot wand, toen de gastenmeester, binnen tredend, hem lachend aan zijn ooren tikte, zeggende, dat hij in rust en tevredenheid moest blijven.

Maar Kostijn, de armen aangestrengd, het hoofd naar achteren getrokken, zag hem aan met een raken blik en zich dan in elkander schurkend, schoof hij ter zijde, aan zijn bubbelende lippen onverstaanbare klanken.

De gastenmeester, die zijn wil aanlegde, om Kostijn mak en tevreden te maken, sprak hem langdurig toe, dat hij zijn oude leven moest verlaten, om stil voort te varen tot een groot gewin, niet tot een gewin van heerschappij en krijgsbuit. Zijn buit zou hij daarboven vinden in eeuwig licht, dat binnen en buiten klaart.

Maar in Kostijn golfde de jammer op, zoodat zijn buik aanzwol en slonk en zijn borst gestooten werd van ruwen adem en eindelijk zijn stem herwinnend, liet hij zijn woede den vrijen loop, uitschreeuwend, dat hij in stee van het beloofde licht, in halfduister als in een koeienstal moest leven en smadelijk eten, alleen en karig, zonder bier of wijn of ietwat anders, waarvan men leven kon, dat hij den ganschen dag in gebeden en aandacht zijn lijf daarbij aan luiheid prijs gaf. Hij voelde zich lijvig worden als een zwangere vrouw en hij rook het, hoe hij onttrokken aan het levenslicht, ging stinken.

Zijn lippen ontblootten zijn gebit, naar voren op de dreigende onderkaak; en het gelaat glimmend rood met zweetbeslag in de rimpels, stond hij, het hoofd met den gezwollen nek en de ten aanval gereede schouders naar den gastenmeester, die slank uitgegroeid in zijn wit habijt, waarvan de plooien standvastig, zuilenrond neerkwamen, Kostijn bewaakte met van binnen uit bestuurde blikken, die niet af te brengen waren.

Kostijn voelde het. Zachtjes trad hij achteruit. En terwijl

hij zich tot een lijdzame houding voegde, kwamen zijn lijf en leden weer terecht. Als een schuwe hond verliet hij de gastenkamer en ging naar zijn cel, waar hij, de lippen tot gemurmureer bewogen, aan den rand van zijn bed neerzonk, de armen over de knieën, en met het vaste besluit, niet meer buiten de kamer te komen, halsstarrig rondkeek en ten laatste, begeerig naar licht en leven, een bank onder het venster schoof en er op staan ging.

Hij opende het raam. En wijduit gingen zijn blikken. Hij zag de wolken als schuim van pas gemolken melk aandrijven over den hemel en beneden de dennenboomen, slank uitgegroeid met een zachten boog, wijkend voor den wil van den wind achter elkaar aanrijen, het naaldenloof bewogen tot een suizing, die als een oud verhaal van levensdaden ontroerde. Hij drong zijn hoofd naar buiten en zoog de versche lucht als een ongekende heerlijkheid binnen. Hij proefde het geurig scherpe hars der boomen, het broeiig rotte van doode bladeren en de voedzame stooflucht der aarde, der goede aarde, die den mensch leven deed, die alles voor den mensch voortbracht, brood en vruchten, van alles, wat hem te stade kwam, ook dat, waarvan men het bier kon brouwen. En een heete dorst verdroogde zijn verhemelte. Hij rekte zijn hoofd verder naar buiten en de wezenloos versneden lippen openend, stak hij zijn tong uit, likkend aan de lucht. En hij, die niet bij machte was, iets buiten de werkelijkheid waar te nemen, zag zich zelve daar zitten, een kroes bier in de hand en hij lichtte de kroeze op; en werkelijk het hoofd naar achteren maakte hij een beweging om te drinken, maar dronk in werkelijkheid niet.

Rood dooraderde zijn oogen, strak aan spanden de trekken over zijn gelaat en het hoofd neer, hangend over het venster, lag het daar levenloos als een afgehouwen kop.

Maar dan weer oplevend, werkte hij zich met schouders en armen naar buiten en zijn bovenlijf uithalend, schreeuwde hij, dat hij drinkende, toch niet gedronken had, dat de duivel hem bezocht, hem kwelde. Hij verlangde naar bier en zijn gelaat hoog uit, schreeuwde hij om bier, bier, geen water,

geen verachtelijk, kil koud water, maar bier, bier! Zijn stem zwol aan tot een daverend geluid en na een stilte steeg ze tot noodkreten, kreten van lang beheerschten nood, die uit dien grooten kloostersteen, die steenen doodkist, klonken als hulpgeroep van een daarin levend begravene.

Als bewusteloos lag hij weer over het raamkozijn, toen een woudduif luidruchtig kwam aanvlerken, zich neerzettend op den top van een denneboom. Kostijn keek op en balkte als een ezel, de armen voor zich uit, zoodat de duif wegvloog. En ze lang naturend onder een weemoedigen begeertelach, riep hij achtereen: »Gebraden duiven." Hij snakte en lachte in een stil gehinnik voor zich heen. En dan in de werkelijkheid terug, barstte hij weer los in lange huilerige kreten, die zich traag uitrekten als het gehuil van een hond in den nacht.

De kloosterlingen opmerkzaam geworden, luisterden ongerust naar deze geluiden en sommigen naar buiten tredend, liepen behoedzaam, voet voor voet als een voortgeschoven witte kluis, de een na den ander, zich bekruisend onder gebeden, rond het klooster en Kostijn ziende, bleven ze beduusd naar boven staren, alsof ze niet wisten, welke deze was.

Maar Kostijn, door den aanblik der monniken bestookt, hing daar uit als de gedrochtsafbeelding van een waterloozingspijp, het bovenlijf geplet tegen het raam, de blauw en rood geverfde trekken dierlijk uitgerekt, schuimvlokken aan de onnatuurlijk gezwollen lippen, die afzichtelijk tuitten, met heesche stem te schreeuwen: »Trippelt achter elkaar, gij ganzen, die snatert ter eere Gods. Luiaards, dagdieven, werkt en vecht liever tegen het leven. Het eeuwig geprevel uwer lippen maakt u tot mummelende oude wijven. Bakt liever brood, brouwt bier en haalt den duivel uit mijn lijf. O, de duivel, kon hij mij een dronk of gebraden duiven brengen, maar niets dan dorst. Wacht, ik kom er nog uitvliegen en wringen mijn vingers om uw luien, nieuwsgierig uitgehaalden nek."

De kloosterlingen stonden een wijle onbewegelijk en dan met de handen afwerend keerden ze zich om en liepen naar binnen, om het booze nieuws te melden.

De mare plantte zich voort van den een op den ander bij handgebaar, bij wisseling van blikken, die rondzagen in voortdurende spieding. De anders zoo onafhankelijk fiere tred van den monnik werd onrustig weifelend. Hij boog het hoofd, alsof boven hem iets verderfelijks uitbroeide en keek telkens om, of de schunnige kop van den duivel door een reet of om den hoek eener deur gluurde of schrikte op in de meening, dat hij hem in de gangen schaterlachen hoorde in uittartend geil gehinnik en den adem ingehouden, meende hij reeds het zwavelvuur der hel te ruiken.

Zoo liepen ze gebukt als door onderaardsche gangen, waar men aldoor voortgaat zonder aan den uitgang te geraken.

Er werd een mis gevierd, er werden gebeden gepreveld en hymnen gezongen; en eindelijk liep de abt, gevolgd door twee paters, de gangen door naar de cel van Kostijn.

Behoedzaam binnen getreden, vonden ze hem daar slapende, het bovenlijf over het raamkozijn, de armen halverwege naar buiten en de korte beenen als kinderbeenen uit den kokerachtig ronden lijfrok willoos, de voeten binnenwaarts, op de bank afhangen.

De paters knielden aan weerszijden van hem neer en baden gretig, het habijt in beving en de geheven hoekarmen als de armen van een kandelaber, elkaar gemoetend bij de vouwing der handen, waarop het daglicht glom, terwijl de abt een eindweegs voorover, aldoor stond te staren, de lippen afwachtend open naar Kostijn, wiens ontstuimig gesnurk het geprevel der paters afmaakte.

De abt vouwde de handen en de blikken opwaarts, smeekte hij om hulp en ontferming over dezen en allen in het klooster, toen Kostijn, als door de fluistering beroerd, een langen adem blies en afschuivend van het raam, neerzonk op de bank en luid gapende, de oogleden slaperig neergehaald in het als verregend gelaat de kloosterlingen een voor een aanzag.

De priesters opstaande, eindigden hun gebeden en de abt sprak: »Hoe kwaamt ge zoover heen, mijn zoon?"

Maar Kostijn, die zijn oogen moeielijk open hield, zag met een botte uitdrukking de cel rond, niet begrijpende, waarom

ze ook hier kwamen bidden, en toen de abt zijn vraag herhaald had, antwoordde hij in een langen zucht: »Ik verveel me."

De abt wenkte de paters heen te gaan en alleen met Kostijn, zette hij zich tegenover hem neer en zag hem nauwlettend aan of niet een beweging of een gebaar hem verraden zou, opdat hij aldus weten kon, in welken toestand Kostijn verkeerde.

Maar deze zag soezerig voor zich uit en toen hij den abt hoorde vragen, of hij onwel was, kwamen de gedachten weer zijn gelaat beleven en de lippen tegen elkaar, hield hij zich te zamen en schudde van neen.

De abt, in ijver verwarmd, drong thans met rustig scherpe blikken op Kostijn aan en sprak: »Waarom blijft ge daar verstokt in uw zonden zitten en antwoordt, klaagt en gebaart u niet in wanhoop. Ik ben hier gekomen, niet om te bestraffen, maar om een reddenden greep te doen. Ik ben hier, om den booze uit u en uit dit klooster te verdrijven. Ge zijt ziek. Ik zie 't aan het troebele uwer oogen, aan den matten afhang uwer ledematen."

Maar Kostijn schudde weer van neen; en de abt, zich gevend met een zachte wijduit deinende stem, ging voort: »Ge waart wel traag, maar toch een eindweegs op het pad, en thans gedraagt ge u als een, die om hulp roept in een brandend huis en daarna versuft van de eigen noodkreten, ze weer vergeten is."

Kostijn bracht de hand aan het hoofd en antwoordde: »In gedachten heb ik een gastmaal gebruikt, gegeten en gedronken en nog is de dronk niet uit mij."

En een hand nog aan zijn met geelroode haren beplakte hoofd zat hij op alle vragen van den abt van neen te schudden, zoodat deze begrijpend, dat Kostijn nog leefde in zijn oude vel, zwijgend heenging, om de monniken gerust te stellen en aanstalten te maken tot genezing van dezen zieke.

Toen Warhold het schreeuwen van Kostijn daarbuiten hoorde, was hij angstig geworden en schichtig weggeloopen als een haas bij het gerol van den donder.

In zijn cel een toevlucht onder het beeld der Heilige

Moedermaagd gezocht, trachte hij zijn nijpenden angst onder gebeden te verdrijven. Maar Kostijns stem, dichtbij boven zijn venster, deed hem telkens afbreken onder een ademlooze luistering naar het schreeuwen, alsof dit een weerklank was van zijn eigen nood, wanneer hij daarbuiten in het wereldsche verkeerde. Elke nieuwe kreet, elke huiladem deed hem opschokken en een wilde glans schoot door zijn blikken. Met een trekking gingen zijn lippen open en sloten zich dan weer zoetzinnig, glimlachend en huilerig tegelijk, terwijl tranen vielen, en zich dan weer schielijk overgevend aan het materiaal der gebeden, joeg hij zich zelve voort op de eindelooze reeksen van gebeden, die eerst hortend, dan trillend en dan in wegsmeltende tonen opgingen naar haar, de Moedermaagd, wier kleuren opleefden in het licht van 't venster, toen hij verschrikt opsprong. Hij hoorde stappen, hij zag de deur opengaan en stond voor den abt.

Deze, den jongen man lang aanziende, sprak met een zware bezonken stem: »Gij, die nog niet sterk van lijf, de leden driftig beweegt, omdat ge uw hart als een groote klok in een al te kleine kapel doet luiden, zoodat de wanden van de galmen om te storten dreigen, luister, ik kom u verzoeken, om uw ijver te beheerschen en doende in dezen geest, een anderen, nog zwakker dan gij zijt, den heer Kostijn van Buckhorst, te steunen en op te beuren. Ge moet hem dagelijks bezoeken en bijstaan in allen eenvoud."

Gansch beschaamd stond Warhold voor den abt en wilde spreken, maar zijn woorden kwamen gebroken naar buiten.

Door de aanraking van een welwillend gebaar van den abt vond hij zich zelve terug en antwoordde, dat hij door rust te geven, zelve rustig worden zou en dat hij overigens blijmoedig deed, alles wat de heer abt beval.

De abt ging heen en Warhold maakte zich goedschiks gereed tot een bezoek bij Kostijn, verlicht als hij zich voelde, omdat hij zelf die vervaarlijke stem in Kostijn als een uit oude tijden herborenen draak bezweren mocht.

Hij vond Kostijn nog in zijn cel, de handen aan zijn hoofd,

soezerig kijken naar den grond en toen hij Warhold opmerkte, volhardde hij in deze houding.

Warhold sprak hem zacht toe en dan luider en luider, zich warm makend in zijn ijver, om den andere op te beuren, die ineens het hoofd ophief en even een stompen lach vertoonde; en Warhold, tot het dagelijksche terug gezet, sprak: »Blijf hier niet zitten mokken, vader. 't Is tijd. Ga mee naar omlaag naar de kerk de completen bijwonen. Zoo'n schoone zang verheugt den mensch."

Zakkig stond Kostijn op en volgde Warhold naar de schraal verlichte kerk, waar het Salve Regina, door de paters eenvoudig vroom gezongen, één adem leek, één enkele uiting van reine verteedering.

En toen na beëindiging Warhold tot Kostijn zei, dat zulk een dienst het hart wel zuiverde van slecht gevoel en den geest zoo rustig maakte, antwoordde de andere, de oogen nog slaapdronken, dat juist deze zoo volprezen rust een pestziekte was, waaraan het heele lichaam leed.

Warhold trachtte dag in dag uit Kostijns geest tot een redelijk begrip te leiden en daarbij sprak hij zoo heftig, zoo ontdaan, zich op zijn teenen verheffend bij meesleepende woorden, die hem zelve meesleepten, dat hij dan geen denkbeeld had van tijd of plaats, dat hij zijn geheugen, zijn gedachtenis aan plichten, aan geboden bidstonden en kerkgang verloor.

Maar in het leven van Kostijn was geen beweeg te krijgen. Hij zat, het hoofd voorover als een stokoude man het einde van Warholds redenen af te wachten, en antwoordde hij iets, dan was het een grove tegenspraak, die des anderen woorden ongedaan maakte.

Dag aan dag, als lijdend aan een onzichtbare ziekte, vermagerde Kostijn. Zijn blikken werden dof, zijn lippen vaalbleek. De lijfrok rimpelde hem slap om zijn lenden. En zijn anders weerbarstig opgeheven hoofd lag als al te zwaar voorover.

En als Warhold hem telkens opnieuw, onvermoeid met liefdevollen ijver toesprak, hem vermaande, hem troostte, dof

tuurde hij voor zich uit of uitte als antwoord een enkele klacht over een dagelijksche behoefte, die hij miste. Soms versneed een bittere trek zijn schrale lippen en zijn handen verwrong hij in elkaar, den mond aanmechtig open, daar hij de snijding der oude wonde weer voelde.

Op een morgen, toen Warhold hem zachtzinnig toesprak, zooals men tot een ziek kind doet, rekte zich Kostijn even uit en ontspannen met laffen neerval der armen antwoordde hij: »'t Is mij alsof een stok door mijn lijf heen staakt, zoodat ik mij niet bewegen kan. In mij is het leven tot stilstand gekomen. Als ik maar gelooven kon iets, wat ik zie noch hoor, al was het een leugen, ik zou misschien ontberen kunnen vele dingen. Maar hier zijn de klachten toch om niet."

Warhold antwoordde, dat elke klacht een uiting waard en het eerste teeken van genezing was. Kostijn moest hem alles meedeelen, wat pijn en hinder deed.

En den man op deze wijze moed ingesproken, maande Warhold, dat het tijd was voor de mis.

Beiden verlieten de cel en begaven zich naar de kerk, waar de stille mis aanving. Voor het groene gordijn, dat het altaar onzichtbaar maakte, stond een pater zijn belijdenis te doen, dat hij een zondig mensch was en met een bewogen stem de intrede tot het heiligdom van God afsmeekend, naderde hij stap voor stap het altaar, waarnaast anderen knielden. Er was een bang verwachten rondom, totdat bij consecratie en nuttiging het gordijn verschoof en een stilte van mysterieuze werkzaamheid aanving en daarna van blijde opleving.

Maar naar Warholds keel kroop een angstig gevoel. Hij bleef als onder een beschuldiging knielen, bezwaard als hij was door het offer, dat de Heer volbracht had, en eerst toen hij gewaar werd, hoe in de nissen, die als een paarlen snoer langs koor en altaar reiden, de kaarsen ontstoken waren en in iedere nis een pater en een convers een stille mis vierden, dagelijksche werkzaamheden in een cistercienser abdij, waar de persoonlijke overdenkingen en heilige handelingen gehouden werden ter verdelging der zonden daarbuiten, toen voelde hij zich ontspannen, ontroerd als hij was van het hemelsche

licht, dat in elke nis zoo zacht de manierlijke gebaren van den witten pater en daarachter de bruine gestalte van den bedienenden convers belichtte en het wit marmeren altaar zoo doorzichtig maakte, alsof hetzelve van binnen ontstoken was van een zachtzinnigen gloed.

In elke nis leek een andere lichtkleur als een uitvloeisel der nis zelve te branden en als de paters daarbuiten langs deze lichtende oogen van nis tot nis voorbijkwamen, verkleurde hun habijt zonder schittering of glans als zwevende door ijle lichtvloeiingen van goudgeel tot geelig wit en van gaasgroen licht tot paarsig schemerlicht.

Stil gingen beide mannen naar de gastenkamer, waar Warhold onthutst als door een hemelsch gezicht, voor Kostijn die rijke en toch matige lichtkleuren, waarin de heilige handelingen als verre visioenen voorbijgingen, met een bedeesde stem als een verboden wellust loofde.

Kostijn zuchtte en begon te fluiten. En dan stond hij op en de blikken strak op Warhold sprak hij: »Ik ben bang in de kerk, waar men vreemde, onbegrijpelijke dingen ziet. Uw schuldig doend gefluister daarover tergt mij. Ga uw verhalen elders verkoopen en dan met luider stem." Zijn magere trekken werden hard, zijn lippen beefden en Warhold straf aankijkend, riep hij: »Ga heen!"

Bedremmeld verliet Warhold de gastenkamer en ook Kostijn liep, zijdelings gekromd, de hand aan zijn pijnlijke heup, naar zijn cel, waar hij voorover ging zitten op de bank.

Door de benauwing, waarin hij was gekomen tijdens de plichtplegingen in de kerk en door de voortdurende ontbering aan iets wezenlijks, voelde hij zich gejaagd, buiten zich zelve gebracht; gereed, om elk geluid daarbuiten als een begroeting van het leven op te nemen.

Zoo luisterde hij gretig naar den wind, die door de boomen suisde en als verstrikt in het woud bij machtige vleugen zich een uitweg baande en in doffe dreunen stiet tegen het steenen klooster.

Hij vermeide zich in dit wilde rumoer, onwillekeurig zich in zijn geest naar buiten begevend, waar de wind bij volle

lagen in het gelaat aankomen moest; en eenmaal buiten de werkelijkheid, voelde hij zich veilig in de zaal te Staveren bij het haardvuur zitten. Janne spinde bij de schouw en buiten vloog de regen aan de vensters.

Kostijn grinnikte in zich zelve als een, die een goeden ruil heeft gedaan en als bij een ingeving stond hij op, plaatste de bank behoedzaam op zijn bed en na een gewichtigen stap op den stroozak zette hij zich erop neer en glimlachte, terwijl zijn blikken in een richting stuurden.

Hij dacht zich in zijn hoogzetel in de zaal en bespiedde de vlammen, die langs de houtblokken lekten door den rook en zag op naar de rondboogvensters, of daarachter regendroppels te bespeuren waren.

Maar de gastenmeester, door Warhold gewaarschuwd, dat Kostijns toestand verergerde, dat hij de kerk en den dienst oneer aandeed, trad statig stijf Kostijns cel binnen en berispte hem met gelijkmatig strenge woorden. Nu woorden en wenken niet meer hielpen, zou de abt een strengere tucht houden, weliswaar hem niet onder den kloosterban doen, maar toch bestraffen.

En zonder verdere woorden ging de gastenmeester heen, Kostijn, die niet geluisterd had, alleen latend, alleen in zijn verbeelding, dat hij te Staveren in de zaal op den hoogzetel zat en op den meier bromde voor een kleine fout en dan een lijfeigene wenkte, om voor hem een beker bier te halen. Maar niet dorstig zijnde, hield hij den beker op zijn eenen knie, toen een windstoot aanbonken kwam. Het deurtapijt der zaal tochtte open. En Kostijn rees deftig, vreugdevol de armen open, want daar kwam zijn zoon uit het Heilige Land, het kruis waarlijk op de mouw van zijn lijfrok, binnen, gevolgd door twee zwarte mannen, lijkend bare duivels, die schrijnen met geschenken droegen en daarachter liepen heeren in krijgsgewaad.

Het gebruinde gelaat, bezield met vreugde van het wederzien, stapte de zoon, gevolgd door allen, processiesgewijs op zijn vader af, die onder een staegen grinniklach zijn rug tegen zijn gewaad aanschuurde en zijn handen tusschen de knieën wreef.

Maar daar ging de deur der kloostercel open en een broeder bracht op een blad Kostijns noenmaal in gebroken geraad, schuw, het bovenlijf voorover met angstige blikken, alsof hij in het hok van een gevangen wild dier was binnen gekomen. Hij bleef even staan en dan weifelend trad hij toe en bleef zoo voor Kostijn staan, stamelend, dat deze straf niet door hem zelf, maar door den abt bevolen was.

Kostijn, het gebroken geraad ziende, verbleekte en omkijkend naar het verdwenen visioen, verschoot hij in een woede. Zijn gelaatskleur werd hoogrood. Met een vuistslag sloeg hij tegen het blad, zoodat de schalen aan scherven vielen en den broeder willende aanvatten, wankelde hij op zijn bank en viel met grijpbegeerige handen voorover van zijn bed op dezen, die stom van schrik achterover tuimelde.

De knieën opgetrokken tegen zijn buik, lag Kostijn, het roode haar hoogop als een kuif, die schichtig heen en weer pluimde, met scherpe gillen gelijk een roofvogel over den broeder, languit op den grond, hem aangrijpend met zijn magere vingers, trachtend het zware habijt van zijn lijf te scheuren onder heesche vloeken. En dan het gelaat ouwelijk in rimpels vertrokken, het gebit tusschen de lippen door, sloeg hij hem met harde vuisten, waarop de broeder schreeuwde, en de stooten trachtend af te weren, om genade smeekte en huilde om hulp.

IJlings kwam een pater en nog een broeder toeschieten, die Kostijn lostrokken en den aangevallen broeder behulpzaam werden; en toen de pater Kostijn aan zijn polsen vast hield, snauwde deze hem toe van: »Los, los!" En daar de monnik volhield, torste Kostijn, voorover gebogen, zijn rug en schouders op tot een bult, alsof hij daar zijn krachten verzamelde, en zich met een ruk zijner vuisten vrij makend, trad hij, het bovenlijf verdikt, den kop schier tusschen zijn schouders, op den pater toe en doorknikkend in zijn knieën, lichtte hij hem op en smakte hem tegen den wand; en dan vluchtend naar omlaag, rende hij de gangen door naar de poort, waar hij in zijn vaart den broederportier als een twijgje terzijde drong en wegholde naar buiten.

IX.

Toen in het klooster bekend werd, dat Kostijn ontvlucht was, beval de abt, dat twee paters en twee conversen het woud in den omtrek doorzoeken zouden en dat Warhold, die den meesten invloed op den ontvluchte had, terstond den grooten weg afloopen zou, om hem met goede woorden terug te brengen.

Warhold rende het klooster uit den grooten weg op, meegevoerd door den wind, die zijn mantelslippen voor hem uit deed flappen; en dan een windvracht tegen zich aan, drong hij de armen aan de zijden vooruit, boven hem het gruizig geruisch van den storm en daartusschen het skeletachtig geknik en geknok der tegen elkaar gewaaide takken. De kap op het achterhoofd, de blikken rechtuit, rende hij al maar door en bij een hoek van den weg een gestalte zich ziende verbergen achter akkermaalshout, versnelde hij zijn loop, de plek, waar hij de gestalte gezien had, scherp in zijn blikken houdend. En daar buiten adem aangekomen, vond hij er Kostijn met gebalde vuisten staan.

Toen deze Warhold herkende, schoot hij in een schaterlach en riep: »Goed, dat gij het zijt. Een ander had ik met slagen ontvangen."

Warhold ging zwijgend naast hem staan, zich in zijn geest verzamelend. Hij sprak zich zelve toe, van thans zijn woorden geldig te maken.

Maar de storm kwam machtig aandruischen, vegend over de kruinen der boomen, woelend tusschen de takken, die aan de oksels losgeweekt neerzonken of krakend kantelden uit de boomgeraamten. Bij nieuwe aanblazingen, stootsgewijze aanvarend ging de wind rechtop staan, stuwend tegen Warhold, die, den adem benomen, nevens Kostijn talmen bleef, niet wetend, hoe te handelen, want hij voelde zich als in een nieuwe wereld, wier machten geweldig tegen hem aan kwamen beuken, doodend zijn broeiig warme verbeelding. En tegelijkertijd vestigde zich in hem een ongekende kracht, een dreuning, waartegen hij zich niet verzetten kon. Als uit

verre tijden sloop een lust bij hem binnen, zijn leven uit te zetten in krachtdadige werken, in een worsteling met wat hem in den weg stond. Hij voelde behoefte, om zich in wilde diergeluiden te uiten, om het uit te schreeuwen tot een verluchting van den drang, die als een stormgevaarte schokte tegen de binnenwanden van zijn lijf en zijn wil ketende aan een onmacht, zich zedelijk op te heffen en vrijelijk te handelen.

Het lijf gekromd, de tanden op elkaar, volgde hij moeielijk Kostijn, die al maar schimpend op het klooster verder liep, zich korthoudend op zijn veldaanwinnende beenen tegen het stormen in, dat als in een grooten vleugelslag het woudgeruisch alom aanvoerde en daarboven de wolken, donkerpaarse en modderzwarte, voortjoeg in zwaarvallige vaart. Zich als in wolligheid verdikkend en aan de randen als zwanger uitbuikend, schoven de wolken laag aan den hemel als ledenlooze monsters, die de aarde verdonkerden, voorbij. Soms haalden ze elkander in en trokken gezamenlijk over den hemel voort als één groote vluchtende pelsmantel, waaruit de regen draden kwam, en dan weer uit elkander gewaaid met vezelig dunnen nasleep, lieten ze even de zon door, die vaal en branderig, de wolkenzoomen verzilverde.

Besluiteloos stond Warhold stil, de lippen open, de blikken glazig naar den grond.

Maar Kostijn greep hem bij den schouder en trok hem voort, zeggend: »Ik verlang naar huis, naar Staveren, niet omdat daar mijn zoon uit het Heilige Land zou zijn, want ik weet, dat dit een verzinsel der kerkheeren is.'' Hij liep licht beenend over alle bezwaren op den weg en de blikken rechtuit, dreef hij zich almaar voort op zijn verlangen, het klooster zoover mogelijk achter zich te houden en den afstand tusschen hem en Staveren kleiner te maken en toen zij over de heide tobden tegen den wind in, die als een muur tegen hen optrok, rukkend aan hun gewaden, keek hij stuurs-verwonderd om naar Warhold. die schier geen adem meer vinden kon.

Maar door de vermoeienis, om vooruit te komen, om zijn lijf rechtdoor te sturen achter Kostijns loopen aan te midden

van de vlagen, die den opstand in hem overdonderden, verkreeg Warhold ten laatste de overhand op zich zelf. Hij schaamde zich, dat hij als een kind meeliep. En toen ze even stil stonden, om op adem te komen, riep hij Kostijn plichtmatig toe, of ze niet eindelijk terug zouden keeren.

Kostijn stak zijn paarsrood gelaat met de geleidelijkheid van een dier van uit de kap naar Warhold en met een breeden lippenuitleg schreeuwde hij: »Wat talmer op den weg zijt gij, die altijd achteruit wilt, als ge op het goede pad gekomen zijt. Thans zijn de dagen van treurnis voorbij. Zie, het licht is rondom ons en daar ginds in Staveren wacht ons werk, krachtdadig mannenwerk."

Als een jager, die het wild bespeurt, keek hij naar Warhold, die zachtjes aan te glimlachen begon, wel wetend, dat hij zelf niet terug wilde, nu om hem heen het gedraaf van van den wind en daar voor hem het geluid van die rauwe stem de onstuimigheid binnen in hem beantwoordden, beloften gevend van een hechter leven. Hij lachte hard in den wind en een diep geluid uit zijn binnenste puttend, riep hij: »Vooruit, niet talmen, wachten, wachten!" En ze liepen weer aan, Warhold lichter over de heidestruiken en kluiten, de hoogten en bulten op, nog meegevoerd op zijn vaart naar de dalen.

Met Kostijns woorden was als bij een golfslag het bewustzijn van zijn hartstocht voor het leven, het werkelijke leven bij Warhold ingekomen. Hij wilde leven, welig tieren in voortdurenden groei zijner krachten, zich verlustigen aan al wat de zon zoo schoon maakt, zoo meegaande in couleur en toon met de reis van het licht van af den morgen naar den avond. Hij wilde zijn krachten, zoo lang in het klooster opgeborgen, niet meer verzwakken aan dwaalgedachten, broeiige droomverbeeldingen, maar sterken aan de krachten anderer menschen, zooals het stalen zwaard aan staal wordt scherp gewet. En zijn mantel te zamen nemend, drong hij met een moedige schouderbeweging, het hoofd als den kop van een aanvallenden stier vooruit in den wind, toen Kostijn zijn schreden matigde en naast Warhold loopend sprak, dat ze daarginds al Ermelo

naderden. Hij wilde even aangaan bij den schout, om te hooren, hoe het in Staveren gesteld was, alvorens ze zich daarginds zouden branden, als er onraad was.

Toen ze de hoeve van Heimrick binnentraden, liep deze hen met groote oogen tegemoet en Kostijn bij den arm naar een zetel leidend, deed hij de mannen neerzitten, in zijn doen een stille plechtigheid, vereerd als hij was, met hen in gewichtige vertrouwelijkheid te verwijlen. En toen Kostijn vroeg, hoe het daarginds in Staveren toeging, werden Heimricks oogen nog grooter en bracht hij de handen omhoog, niet sprekende van ontsteltenis, van ontroering en medelijden.

Maar Kostijn aan zijn gordel rukkend riep, dat hij niet gekomen was, om misgebaren bij te wonen, dat Heimrick zijn mond zou openen, om te spreken.

En deze, slap neervallend op de bank, verhaalde, hoe Aernoud van Putten en Reinaldus van Elspete, Sijmoen van Hell en anderen na Kostijns vertrek tegen Staveren waren opgetrokken en het belegerd hadden. Veel was er verbrand, vernield en geschonden. Maar de burg stond er nog en zijn dochters leefden. Korten tijd geleden was het beleg opgebroken en allen waren naar huis terug gekeerd, waar ieder genoeg te doen had, om de zijnen te beschermen, want een elk ging op roof en brandschatting uit.

Driftig rees Kostijn van zijn zetel en den gekromden rug aanlengend wenkte hij Heimrick op te houden, roepende: »Genoeg, het overige weet ik wel" en naar den wand toestappend nam hij daar een zwaard af, gordde het aan en liep onder de heilwenschen en vriendschapsbetuigingen van Heimrick met Warhold de hoeve uit.

Hun geestdriftige loop was thans ten einde. Allengs zijn gebied binnen tredend, ging Kostijn de zorgen tegemoet. Hij berekende, hoe groot de schade kon zijn en of zijn krachten voldoende zouden wezen, om zoovelen tegelijk op het lijf te vallen. »Veel was er verbrand, vernield en geschonden" waren Heimricks woorden en reeds zag hij al wat zoo diep beneden de burg aan lag, rookzwart en aan spaanders en splinters door elkaar geworpen. Het deed hem pijn.

Een zucht ontsnapte hem. Hij sputterde enkele woorden uit, die verward in hun samenhang, een gisting in de stilte brachten. Hij leed aan een angstige onrust, zich zelf beschuldigend, dat hij zoo dom gehandeld had. Thans wilde hij wel bidden en daar Warhold zich jong voelend in het vooruitzicht van een nieuw leven in de burg, waar Janne zich zijner nog wel herinneren zou, steeds sneller doorliep, riep Kostijn hem op rauwen toon toe, niet zoo'n haast te maken. Tegenspoed kwam nooit te laat. Men hoefde er niet als een mug in de kaarsevlam in te loopen.

Stil staande, hield hij zijn hand aan de heup. Zijn wond schrijnde weer en steunend hinkte hij voort, het hoofd meedoende in de zwaarmoedige beweging. De lippen van elkaar, knarste hij van pijn en woede. Die honden, die hem hadden opgeborgen, om zijn macht, zijn huis, zijn aanzien te niet te maken. Als er weer zoo een uit Utrecht kwam, hij zou hem als een lijfeigene in den molen aan het treden zetten. En zich norsch tot Warhold wendend, riep hij: »Ge loopt me te vlug van de hand, gij mooie jonker, goed genoeg om langs den weg te praten. Maar mij plaagt de wonde en nog meer de wanhoop over wat bestaat en wat niet meer bestaat daarginds."

Warhold riep hem bemoedigend toe, om niet te talmen en te treuren. Ze waren er dra en dan zou hij wel danig meehelpen, toen beiden stil hielden, want vlak voor hen naderde de groote gestalte van Bartholomeus.

Zwijgend stonden de drie mannen tegenover elkaar, een elk zich afvragend, hoe ze hier zoo te zamen kwamen.

Maar Kostijn zette zich schrap, geërgerd roepend: »Het ongeluk nadert."

Met een smartelijke stem antwoordde Bartholomeus: »Het is er al, want ik ben het vleesch geworden ongeluk. Ze hebben mijn hutten, mijn huisraad, mijn draagaltaar, ze hebben alles, wat aan mijn orde behoorde, uit elkaar geslagen, mij vervolgd en gehoond, mij beschuldigd, dat ik de menschen opruide en ik heb niets gedaan, dan getroost en voedsel gegeven."

Zijn zwaar uitbundig vleeschlijf was geslonken, zoodat zijn habijt slap en in diepe plooien als een gordijn om zijn lenden neerhing.

Kostijn antwoordde: »Ge zijt van mij weggegaan en nu komt de straf, die gij en ik moeten dragen, want ook ik loop als een ellendige rond, te bang, om het ongeluk in Staveren, mede door uw vijandigheid veroorzaakt, te aanschouwen."

Ze zagen elkander als twee vreemden aan, Kostijn het gelaat veranderd in vuile rimpels met een wreede verbeten uitdrukking om de lippen, grijs en tanig als leer over zijn vooruit gestoken gebit en Bartholomeus met een deuk in de wangen, den hals schraal uitstekend boven de wijd afhangende kap, met een droevigen blik uit zijn grooter geworden oogen.

Ten laatste verrast door een bibbering zijner lippen, greep Kostijn Bartholomeus' hand en riep: »Laten we den tijd achter ons liggen als een hoop afval en niet te kwistig zijn met woorden. Ga met mij mee naar huis, dan zal ik vergeven en vergeten. En gij zult mij helpen opbouwen en wreken de schande, die zij over ons hebben gebracht."

Maar deze antwoordde met een matten glimlach: »Ik behoor aan geen huis, dan aan mijne orde," waarop Kostijn sprak: »Ge hebt honger."

Rustig antwoordde Bartholomeus: »De honger is mij een geesel, om boete te doen voor het kwaad, dat over de menschen waart, voor het kwaad, dat uw terugkomst over de menschen brengen zal."

Kostijn streek nadenkend met de hand over zijn voorhoofd en wantrouwend tot Bartholomeus opziende, riep hij: »Is uw hart dan van steen, dat gij niet ziet, hoe ik in ellende gekomen ben, loopende als een bedelaar naar mijn huis, dat ook het uwe is".

Een smarttrek om de lippen antwoordde Bartholomeus: »Van steen moest mijn hart zijn, als ik met u mee ging, om u in uw zonde te sterken".

»Zie, ook ik ben in ellende gekomen en ik roep u toe, mij te helpen, om de ellendigen, de hongerenden, de dak-

loozen, de rusteloozen bij te staan. Hoor, vader, naar mijn stem en het zal u goed gaan, beter dan het u ooit ging".

Met een ruk zijner hoekarmen trad Kostijn achteruit, terwijl zijn hoofd stelselmatig naar voren knikte onder de woorden: »Hoogmoedig, ongenaakbaar mensch, achter uw grootsche woorden beveiligd als achter een borstwering, schimpt ge op mij, terwijl uw lijf te min wordt, om het habijt te zamen te houden. Ga uw pralerijen elders uithangen. Ik erken ze niet in mijn gewesten".

Met haastig hinkenden stap bereikte hij Warhold, die bescheidelijk een eind verder gegaan, zich onbewogen, nuchter in het nieuwe leven bevond.

De beide mannen liepen zwijgend door Leuvenum en toen ze Staveren naderden, keek Kostijn al maar in een spanning omhoog, of hij werkelijk zijn burg daar voor zich zou zien verrijzen. En toen de transen door het geboomte heen kwamen, ontsnapte hem een kreet en als had hij een speerworp gedaan, stond hij stil, den arm achterwaarts, het bovenlijf zijn blikken volgend, om meer te kunnen ontwaren; en dan liep hij haastig hinkend voort en dichtbij de burg gekomen, stond hij beduusd stil als een, die in den nacht door het bliksemlicht verblind wordt.

Ademloos keek hij toe, hoe de werkhuizen en hutten verbrand en in elkaar geworpen waren door groote steenen, daar nog zichtbaar als slapende in hun zwaren druk. De verkoolde wanden, los van elkander in hun broosheid, droegen de daken niet meer en hier en ginds tusschen nog gave huizen lagen andere aan splinters, als omgeworpen door een enkelen windstoot of de wanden stonden gedeukt naar binnen, alsof een reuzengevaarte tegen ze aangeleund had, terwijl de grond daartusschen bezaaid was met verbrand en gebroken gereedschap, spaden, grepen, wapenstukken, een molensteen, als schietvoorwerp geslingerd tot aan de houten omheining, wier planken klungelig aan elkander hingen, met bakken en vaten, scherven van aardwerk, sporten van ladders, de stukken ervan nog tegen den muur aan, waarachter de burg met rookzwarte en sulfergele vlekken, hier en daar geschonden

door spleten en blutsen, opdoemde tegen de wolken, die als grijzig vuile vlarden wol voorbij vlogen.

Kostijn, mistroostig kijkend naar de verwoesting, hoe een der schouwvensters verbrijzeld was en daarboven aan de transen een stuk van den muur was weg gebroken, zoodat tusschen het waggelend metselwerk een kamer bloot kwam, liep langzaam voort, stappend over stinkende dierhuiden, gebruikt, om de stormkatten tegen vuur te beveiligen, over belegeringsgeraad, balken en latten, stukken paardentuig en gebroken wapens, zacht gebed in den drassigen grond. En de open hamei doorgaande, hoorden ze in de gracht een hondengebrom en gekef; en dra kwamen de beesten aansluipen, de tanden bloot in dreigend geknars en geknor, de snuit nog bebloed van het genoten maal in de gracht, waar lijken, met moddergroen bedekt, aan den kant het versch aangebeten vleesch bleek en bleekrood in het daglicht vertoonden en verder in het water andere lijken, het lijf als een gevulde varkensblaas, dreven.

Ze traden door de open poort binnen en Warhold verlatend, die aan het burgportaal ging staan wachten met de blikken van een trouwen hond naar omhoog, liep Kostijn te dwalen tusschen kippen en varkens, die wroetten in den brandzwarten moddergrond en zijn blikken niet af van de eveneens verbrande en vernielde spijkers en schuren binnen de ommuring, voelde hij een weeën tocht door zijn hart. Zijn borst bewoog zich. Hij hapte als een behoeftige vogel; en de kin tegen zijn borst aan, weende hij over de verwoesting.

Onderwijl kwam om den hoek der burg een gelaat voorzichtig gluren. Een kreet van verrassing schoot door de stilte. Van achteren werd een loopen gehoord. Een gestalte vertoonde zich, weldra omringd door andere haveloos gekleede lijfeigenen en Kostijn herkennend, stieten allen tegelijk een schreeuw als een bevrijdingskreet uit en zich om hem heen verzamelend, wierpen zij zich op de knieën, van ontroering jankend, de slippen van zijn gewaad en zijn voeten aanvattend en kussend, hun heer aanroepend, die daar een

oogenblik beteuterd stond en dan met een veldstem riep: »Rijst op!"

Door de betoonde aanhankelijkheid geroerd, begroette hij hen met uitgebreide armen en naar Warhold loopend, besteeg hij met hem de trap en beiden traden in de zaal.

Janne, aan het spinrad gebogen, keek op en verbleekend bleef zij roerloos op de beide mannen staren. Maar hen ziende bewegen, stond ze op en de blikken nog wantrouwend op hen gevestigd, naderde ze en dichtbij hen overtuigd, dat zij het in levenden lijve waren, legde ze onder een diepen zucht het hoofd tegen haar vader aan en dan wendde zij zich tot Warhold met zoekend handgebaär, uitvorschend in zijn blikken, die van onder de kap uit vroolijk gouden tot haar lichtten.

Kostijn liep dra stampende heen en weer, zich aan den klank zijner stappen vergewissend, dat hij weer in de zaal was. En den toestand onderzoekend, keek hij rond, toen hij het uitgebroken schouwvenster ontwaarde.

In plaats van de vensters waren groote gaten, waardoor de wind heen tochtte en aan den hellenden vloer ontbraken steenen en stonden enkele kant en klaar, om door een open strook er af te vallen. Zijn burgheerwaardigheid ontwikkelde zich. Met stijve lippen bevroeg hij Janne, wie dit gedaan had.

Ze antwoordde: »Degenen, die hier alles verwoest hebben. Maar ik zal u een maal doen bereiden en dan alles verhalen. Ge ziet er hongerig en verloopen uit." En snel liep ze de zaaldeur uit, waarop de meier binnenkwam met een blijden groet, verheugd, dat de burgheer weer was teruggekomen en verder lijfeigenen, die de tafel aanrichtten.

In afwachting ging Warhold rustig in een zetel zitten en Kostijn, de werkzaamheden aanziende, wreef zich in de handen, gelukkig, dat hij nu werkelijk in zijn zaal rondliep en dat hij ze niet zooals toen in zijn geest hoefde uit te beelden tot een opvroolijking in zijn treurig leven in het klooster.

De mannen gingen aan de tafel zitten en aten en dronken, zorgzaam bediend door Janne, die hun gebaren bewaakte en van hun blikken las, wat zij begeerden; en Kostijn verhaalde

in weinige woorden, hoe hij daar kort gehouden was door de kloosterlingen en eindelijk tot het uiterste gebracht met Warhold ontvlucht was.

Na het maal zetten zij zich neer bij de schouw tegenover Janne, die hoog uit geleund stond tegen den wand, de vastberaden blikken verweg over hun hoofden heen. In haar vermagerd gelaat lagen de lippen breeduit en vast op elkaar, gewoon, elk oogenblik bevelen te uiten en in de beenige kassen lichtten haar oogen, de blik gelenigd door het roodgoud der wenkbrauwbogen, bewogen door haar fronsend voorhoofd.

Haar vader, het hoofd uitstekend, vroeg brommend: »Hebt ge hen zoo slecht van uw lijf kunnen houden, dat beneden alles te gruizel ligt en ik weken werk zal hebben, alleen om het leven weer eenig aanzien te geven."

Hard klonken haar woorden: »Ik heb gedaan, wat ik kon." En het lijf in een boog, den arm zijdelings uitgehaald, verklaarde ze met nadruk: »Toen ze daar kwamen de heeren uit Utrecht, heb ik ze voor de poort laten staan. Het volk gooide met rotte appels over den muur en toen zijn ze heen gegaan naar onze vijanden."

»Deze kwamen daarna wel toegerust, de heeren van Putten, Epe, Hell en Elspete met veel krijgsvolk en kloeke stormtuigen. De houten omheining was hun geen beletsel in het verwoesten der huizen en schuren, de stormloop door de gracht heen tegen onze muren ving aan. Wij wierpen van boven af brandend hars en steenen, schoten de zware pijlen en worpsteenen af, deden uitvallen in den nacht, zoodat zij vele dooden telden. Maar telkens kwamen zij weer en hun stormtuigen brachten vuur in onze huizen. Onze steenen regenden terug. Er was hier geen rust — voortdurend waken, strijden, het vuur in onze spijkers blusschen en karig eten. En hadden de brabanders in het woud hen niet voortdurend bestookt, hen beroovend van het beste, ze waren weldra over de muren geklommen, ze hadden tegen de poort gerameid met zoo aanhoudend geweld, dat alles was verloren."

»Ik liet de brabanders in het geheim aanzeggen, dat hun

hulp hen een rijkelijke belooning zou aanbrengen. En zij hielpen dapper. Maar de nood, de hongersnood kwam aan elken man, zoodat ik wel genoodzaakt was, vrede te maken. Hen echter niet vertrouwend, kwam ik niet uit, maar onderhandelde van af den muur met Aernoud van Putten, die driest verklaarde, dat deze belegering een aanzoek naar mijn hand beduidde. En om niet geheel in hun macht te geraken, antwoordde ik hem, dat ik wel lust had en zijn voorstel wilde overwegen, als hij ons dra met al de zijnen verlaten zou."

En met een eigenzinnig lachje besluitend, sprak ze: »Zoo raakte ik de geheele bende kwijt."

Kostijn, de beenen van elkaar, keek somber naar den grond.

Maar Warhold, die zelfvergeten haar woorden woord na woord was gevolgd, kreeg bij de laatste mededeeling een schok; alsof al zijn bloed was weggevloeid, voelde hij zich koud en zwaar als een steen. Hij kon zich niet bewegen. Zijn gelaat verklaarde in een bleekte. Zijn blikken werden woelig donker. Hij wilde spreken, hakkelde enkele woorden. En een drift schoot door zijn lijf, een naijverige hartstocht brandde in hem als een oven. Hij stond op. Maar als dronken viel hij neer. En de handen geklauwd aan de zetelleuningen, die meetrilden, de neusvleugels verwijd, de vale lippen in zoeking naar woorden, reeś hij weer en in een aanzet aan de omschaduwing van zijn mantel ontkomend, sprong hij vlijmend snel op Janne toe, greep haar handen, ze folterend met een fellen kneep, zoodat ze opschreeuwde met een zorgelijken blik naar Warholds doen, die schuim aan zijn lippen, verbijsterd, in een jagenden woordenvloed uitriep: »Verkocht, verkocht als een vuile deerne. Zeg, dat ge liegt, dat ge uw woorden misbruikt, om een tempeest over mij te brengen, over u, uw vader, over mij, over mij."

't Lijf hooguit, trachtte zij zich los te wringen, klagelijk neuriënd: »Doe het niet. Ge pijnigt, doe het niet."

Maar steeds haar handen in de zijne, lengde hij zich tegen haar aan. Zijn haat en naijver uitten zich door zijn wit vertrokken gelaat en door zijn woestdonker goudgeringde oogen en zijn woordenbijtende tanden glansden als het gebit van

een dier, toen hij riep: „Zeg, dat ge liegt, dat ge altijd gelogen hebt, dat al uw woorden, uw blikken leugens, leugens zijn. Ze verblijven in mij als een ziekte. Ze vreten mij van binnen uit. Ze pijnigen, ze verstikken mij. Zwijg, zwijg." En aan haar armen rukkend, dwong hij haar gestalte neer onder een grijns, die de schoonheid van zijn gelaat verwoestte. Hij snapte naar adem, lekte het schuim om zijn lippen en plotseling hooguit lachend, liet hij de knielende Janne los en bedekte zijn gelaat met de handen, toen Kostijn hem bij zijn schouder greep en wegtrok naar zijn zetel, waar hij hem goedmoedig neerzitten deed en dan aan de tafel een kroes mede inschonk en hem dwong te drinken.

Warhold hield bevende de kroes aan zijn mond, waar de de tanden tegen het aardewerk rammelden. En den arm met den kroes op zijn knie, keek hij met leege blikken voor zich, hulpeloos als een kind in de kou.

Janne stond op van den grond en zette zich gelaten neer op een bank, weemoedig bleeke trekken om den neus, de blikken vochtig glanzend voor zich uit.

Maar Kostijn, die ongeduldig heen en weer geloopen had, ging tusschen Warhold en Janne staan en onder potsierlijke wanhoopsgebaren riep hij: »Hoe treurende ben ik. Als een onweerswolk zijn regendroppels moest ik mijn tranen storten, omdat ik, ongelukkige, geen paap meer in huis heb, dien gij thans zoo noode behoeft, om uw huwelijksfeest te vieren."

Onder aanhoudend lachen klopte hij Warhold op den schouder, aanmoedigend: »Zoo mag ik het zien, zoo mag ik het hooren, beter zoo, dan daar ginds in het klooster aan gebeden te mummelen en in het stof te knielen als een laag geboren lijfeigene."

En hinderlijk vindend de pijnlijke stilte, die als een stuitende vraag in de zaal stond, sprak hij op barschen toon, dat hij moe was, dat er thans een einde aan den dag moest komen en slordig liep hij, een zetel weg stootend, tusschen Warhold en Janne door en joeg hen op, waarna allen een voor een verdwenen achter het deurtapijt.

Den volgenden morgen, nadat ze in een haastige stilte het

ontbijt gebruikt hadden, Janne in een weemoedige eenzelvigheid en Warhold in een kille werktuigelijkheid, als zat hij aan zijn laatste maal, gingen de heeren naar omlaag, namen de verwoesting in oogenschouw en berekenden, hoe zij het billijkst aan het herstel beginnen zouden.

Kostijn, een verlies aan onderhoorigen en lijfeigenen vast stellend, deed door den meier de brabanders roepen, om te helpen en zond Warhold uit naar de bevriende heeren van Garderen, Ermelo en Puthem, om graan en veldvruchten, vee en mout van hen te koopen.

De brabanders kwamen bij groepen, het haar wollig vuil om het hoofd en het gewaad in windsels om lijf en beenen de burgpoort binnen; en het bedrijf ving aan van verkoolde en verbrijzelde planken afbreken en opruimen, van in de nabuurschap boomen omhakken en daar binnen verwerken tot planken, om hiervan nieuwe huizen en spijkers te bouwen. En het vernielde schouwvenster werd op een van binnen uit aangebrachten steiger door metselaars hersteld.

Er kwam een luidruchtigheid, gekraak van afbraak en klanken van roepende en scheldende mannen, een werkzaam beweeg, een toeschietelijkheid als van mieren rondom de burg. Bij vrachten gingen puin en verkoold hout naar buiten en paarden sleepten zware boomstammen naar binnen, waaraan de lijfeigenen schaven en zagen gingen onder eentonige dreunen.

Warhold was intusschen naar den heer Van Garderen gereden, had er prijzen bedongen en gekocht veel levensbehoeften, veldvruchten en graan en na volbracht dagwerk deelgenomen aan de huiselijkheid bij de schouw. Maar hij voelde zich als verbannen, hij voelde zich als uitgestorven zonder wensch voor de toekomst, zonder troost uit het verleden. Een altijd durende kou vervulde hem. Hij kon niet denken aan hetgeen er gebeurd was. 't Was hem, alsof een onverwachte tijding een slag aan zijn leven toegebracht had en iets heel diep in hem verborgen lag, dat al het leven daar binnen, het warmteleven, waaruit gevoelens ontstaan, bevroren hield.

IJverig ging hij wel zijn dagtaak na, kocht voorzichtig en

beraden, na alles eerst behoorlijk gekeurd te hebben, hield toezicht bij de vrachtopladingen en weigerde wat niet voldeed aan de eischen. Werktuigelijk deed hij alles stroef en streng, zonder veel woorden te verspillen, reed van Garderen weg en toog naar Puthem, waar dezelfde werkzaamheden zich herhaalden.

Maar dit bedrijvige leven bracht geen vroolijk beweeg in zijn handen, geen kleur op zijn wangen en geen mededeelzaamheid in zijn blik en zijn woorden.

In Ermelo kon de spraakzaamheid van Heimrick hem niet tot het samenleven doen terugkeeren. Het ijdel vertoon van zijn woorden en gebaren, waarachter heimelijke bedoelingen lagen, stieten hem af en deden hem soms, de lippen op elkaar, heengaan. En bevond hij zich toevallig in de nabijheid van Elsebeen, die hem met een overmoedige tinteling in de oogen en schalksche haakjes aan de lippen toesprak, zich verwonderend over zijn stijve vormelijkheid, dan voelde hij lijk een beet in zijn hart, niet omdat hij zich schaamde over hetgeen hij tegenover haar geweest was, maar omdat zij zich zelve weer in beeld bracht als de medeplichtige aan zijn vroeger leven, dat hij thans haatte.

De bleeke lippen gedund, sprak hij haar dan stroeve woorden toe en zonder haar aan te zien, keerde hij zich om en liep heen, onwillekeurig de schouders op trekkend, als hij meende, nog haar woorden te hooren.

In Staveren terug gekeerd vond hij er het leven in vollen gang. Het verwoeste was weer in aanbouw en de vrachten met graan en veldvruchten kwamen binnen met zware wielewentelingen en geschreeuw der begeleiders en der bewoners, die den voorraad hielpen lossen en opbergen in de herbouwde spijkers; en daartusschen liep Kostijn onderzoekend, de mannen aanzettend tot spoed en voorzichtigheid, Warhold aanhoudend prijzend voor zijn goede diensten en zijn manhaft gedrag van zich niet laten bedriegen door de vrienden, die in koopzaken ook als vijanden te beschouwen waren.

Maar Warhold, in de nabijheid van Janne onrustig geworden, ontweek de woeling en steeg naar omhoog, waar hij haar in de zaal zittende bij de schouw aantrof.

Stelselmatig langzaam, 't hoofd uit den schouderdoek als de kop van een halsreikenden vogel trad hij op Janne toe en stond zwijgend met onafwendbare blikken voor haar en dan zacht onder een fijne trilling der neusvleugels vroeg hij: »Hebt ge het kunnen doen die belofte aan hem en zoo ge het deed, hebt ge in uw binnenste geen verachting, geen smaad over u zelve gevonden?"

Janne zat tegen den zetelrug aan, de armen over de leuning, de schouders voorover, zoodat de bliaut over haar borst heen luchtte en haar mouwen van de heupen af wijdhoekig optrokken. 't Hoofd tegen de spreiding harer haren aan als tegen gouddraadweefsel, dat de ijle bleekte van haar gelaat verhoogde, zag ze hem onverstoorbaar aan en antwoordde langzaam: »Ik deed het, om mijn huis te redden."

Zijn armen trokken even en onder een glimlach, die zijn gelaat in veel rimpels versneed, vroeg hij weer, of ze hierbij geen verachting over haar zelve gevoeld had.

Ze schortte het bovenlijf op en 't hoofd omhoog, gesterkt in haar overtuiging, riep ze luide: »Ik wist, dat de mare van mijn smadelijke overeenkomst over het heele land zou gaan en ook u bereiken en ik voelde, dat gij op dien machtigen roep in toorn over hem en in oude liefde voor mij terugkeeren zoudt en helpen en wreken."

Voorover, de lippen gesloten, bespiedde zij de uitwerking harer woorden op hem, die onder een optrilling van zijn gansche lijf uitriep: »Durft ge bij uw Schutsheilige zweren, dat uw woorden waar zijn?"

Beslist stond ze op en ging naar het beeld van den heilige op den schouwmantel, waarheen ze haar armen uitstrekte, bevestigend haar bekentenis, waarna haar blikken zegevierend in de zijne troffen, en in een onderworpen houding met bedelblikkende oogen trad ze op hem toe en vatte schroomvallig zijn hand.

Hij stond daar nog onbewegelijk, getroffen door haar verklaring. Maar toen hij de warmte harer hand voelde, kwam een duizel in zijn hoofd, een schemering voor zijn oogen. Hij vatte haar aan en met bevende handen betastte hij haar

hoofd, haar gelaat, haar armen, kuste haar wangen en onderwijl maakte een zoete ontroering zich van hem meester. 't Was hem, alsof zijn lijf thans vervuld was van een warmte, die hij lang ontbeerd had en terwijl zij in een schokkelende overgave tegen hem aanleunde, omvatte hij haar en zijn handen gretig bezoekend de teere deelen van haar lijf gelijk de snaren van een wel vertrouwde harpe, dwong hij haar tegen zich aan, zijn hijgende adem over haar half geloken oogen, over haar losgeweekte lippen, die fluisterden aanmechtig lieve woorden.

Zoo bleven zij langen tijd bij elkaar, herademend in elkanders nabijheid en dan zich weer overgevend aan elkanders liefkozingen.

Een koperrooden gloed op de wangen, de blikken rechtuit in een wilde schittering en dan zich vermeiend over haar heele wezen, verdiepte hij zich in bewondering voor de samenvoeging der deelen, voor de lijnen en zwellingen, voor de wegvloeiingen van haar levend lijf; en altijd nieuwe begeerte naar haar doorstroomde hem. Zijn adem was heet. Zijn armen trachtten haar tegen zich aan te lijven. En zij, haar krachten ontbonden, gaf zich in zachten wiegel onder toegevende verflauwing, de oogen slaapdronken, de lippen open van zuchten, aan hem over.

En dan zaten ze weer, zij vertellend van haar treurig leven, hoe zij verhardde in den strijd om de burg, steeds in zich zelve zeurend om hem, steeds van de transen af zoekend naar zijn naderende gestalte. En hij verhaalde, hoe hij in het klooster door zelfbedrog zich aan den dienst verknocht had, maar dat bij elke gelegenheid, bij een gesprek met haar vader de herinnering aan haar bij hem binnengekomen was en bij een toevallige gemeenschap met de buitenwereld, bij het zien der natuur, bij den reuk van de aarde, hij een felle begeerte gevoeld had naar haar, naar den blik harer oogen, naar den zang harer stem, naar het lenig bedrijf van heel haar wezen.

En toen zij bij een vluchtigen inval hem herinnerde aan hun hooge roeping, hun geestelijk hooge streving, kwam een

stroeve lach over zijn gelaat. Hij maakte zich van haar los en voor haar staande, het gelaat van drift verbleekt, de blikken in een verre doeling, riep hij: »Van die bloedarme levenswijze genezen, zal ik thans mijn plichten nagaan, eerst uw vader helpen opbouwen en dan de vermetelen straffen, Aernoud van Putten treffen met mijn wraak, die in mij trilt en stampt als een nimmer rustend belegeringswerktuig."

Hij spoedde zich naar omlaag, waar hij zich bij Kostijn gezelde, overal helpend met steun en met raad, met een aanmoediging bij zwaren til en logge vrachten. Hij reed naar de bevriende heeren, om geld te leenen of nieuwe aankoopingen voor Kostijn te doen en teruggekeerd verheugde hij zich over de in wording zijnde aanzienlijkheid van Staveren, over de hechtheid en glanzing der nieuwe gebouwen, over den grooter wordenden voorraad van levensbehoeften. En het werk werd niet opgehouden noch geschaad door de vijanden, die ook toebereidselen maakten, want iedereen, beducht voor de toekomst, voor de strijdbaarheid van Staveren, bleef in een bedrijvige voorbereiding, in een werkzaam leven, dat een dagelijks toenemende spanning, een afwachtende trilling in het leven op de Veluwe bracht.

(Wordt vervolgd.)

BUITENLANDSCH STAATKUNDIG OVERZICHT

DOOR

CHR. NUIJS.

VIII.

»....und gebâren eine veltmûs"
Hartmann von Aue: »Erec".

Als een nachtmerrie, als een benauwende droom heeft de conferentie van Algeciras nu twee maanden lang gedrukt op het politieke leven van Europa. Hoewel van vele zijden telkens de verzekering herhaald werd, dat Duitschland om die onbeteekenende Marokkaansche quaestie geen oorlog zou gaan voeren, werd even dikwijls de vrees uitgesproken, dat het mislukken der conferentie een Europeeschen oorlog ten gevolge zou hebben. Die vrees schemerde door in de woorden, die de Keizer sprak tot de generaals en veldmaarschalken bij de receptie ter gelegenheid van zijn zilveren bruiloft; die vrees werd teruggevonden in de redevoering, door den president van den Rijksdag, graaf Ballestrem, aan het feestmaal der Rijksdagleden gehouden. Onomwonden werd zij geuit door Delbrück in de *Preussische Jahrbücher;* en ook hij stond niet alleen. Een Duitsch diplomaat, wiens artikelen in de *Deutsche Revue* vaak treffen door de juistheid van opmerking en de groote kennis van wat er omgaat achter de coulissen van het wereldtooneel, schreef:

»Sedert den oorlog van 1870 staan voor de eerste maal weder de Duitsche en Fransche zienswijzen officieel en openlijk tegenover elkander, en het is niet te ontkennen dat hierin alleen reeds een zeker gevaar schuilt".

Gevaar voor oorlog?

Alsof daardoor de economische belangen van Europa, die Duitschland zeide te vertegenwoordigen, beter zouden gediend zijn dan door een overeenkomst! Alsof ook in het leven der volkeren, evenals in dat der individuen, niet de regel geldt: »dat een mager vergelijk beter is dan een vet proces". Alsof het een onmiskenbare waarheid

zou zijn, dat historische gebeurtenissen slechts in het strijdgewoel hun beslag kunnen krijgen!

Toen het Congres eens bijeen zou komen, toen Duitschland dus niet meer klagen kon over verwaarloozing van zijn rechten en over gebrek aan internationale hoffelijkheid, had men mogen verwachten, dat de regeering te Berlijn haar gedelegeerden instructies zou geven van zoo verre strekking, dat zij in staat waren in de voornaamste geschilpunten een uiterst verzoenende houding aan te nemen. Door het aanvaarden der conferentie toch en door het aannemen van het door Duitschland voorop gestelde beginsel: erkenning van de souvereiniteit van den Sultan, van de integriteit van Marokko en van gelijke handelsrechten voor alle Europeesche mogendheden, had Frankrijk aan den wensch van Duitschland »im grossen und ganzen" voldaan.

Maar nauwelijks was de conferentie bijeen, of het bleek dat de Duitsche regeering zich hardnekkig wilde verzetten tegen den wensch van Frankrijk, om de politie-regeling in Marokko op te dragen aan de republiek.

Van Duitsche zijde werd daartegen aangevoerd: dat wie in Marokko de politie-organisatie in handen had, daardoor feitelijk ook de macht uitoefende; en dat het onmogelijk was, na de erkenning van de souvereiniteit en de onafhankelijkheid van den Sultan de macht in het land over te dragen aan Frankrijk.

Waar op alle andere punten van het program een gemakkelijke overeenstemming te verkrijgen was, daar was dit het strijdpunt, het belangrijkste en gevaarlijkste tevens van alle te behandelen onderwerpen. En bij de vasthoudendheid van de beide partijen was het te verwachten, dat de tegenstand zou worden volgehouden tot aan de uiterste grens, d. w. z. tot aan het afbreken der onderhandelingen, tot aan het mislukken der conferentie. Dit is een verschijnsel, dat zich bij verschillende congressen en internationale onderhandelingen herhaald heeft. Zonder den terugkeer van Napoleon van het eiland Elba zouden de mogendheden, op het Weener Congres van 1815 vertegenwoordigd, elkaar waarschijnlijk in de haren zijn gevlogen. En de onderhandelingen op het congres te Berlijn van 1878 waren vaak van dien aard, dat ernstig gedreigd werd met het afbreken der besprekingen en het hernieuwen van den strijd. In den mond van Lord Beaconsfield was toen de uitdrukking: dat Engeland dit of dat zou opvatten als een »quasi casus belli" bijna stereotiep. De vredes-onderhandelingen, in den loop van den vorigen zomer te Portsmouth gevoerd, behooren eveneens tot de reeks, die zich onderscheidt door overvragen en onderbieden, en die daardoor groot gevaar opleveren, zonder resultaat te zullen eindigen.

En toch werd een oplossing gevonden, een resultaat verkregen.

* * *

De vraag dringt zich op, wat de Duitsche regeering eigenlijk wenschte? Het kan niet haar bedoeling geweest zijn de vertegenwoordigers der mogendheden naar Algeciras te doen komen, om als het ware een hof van arbitrage te vormen, dat uitspraak moest doen tusschen Frankrijk en Duitschland — en tegelijk de onderhandelingen, die geleid hadden tot de overeenkomst van Parijs, achter den rug der conferentie om, weer aan te knoopen. Het kan evenmin de bedoeling geweest zijn, wekenlang een houding aan te nemen, die tot de grootste ongerustheid aanleiding gaf — om dan plotseling een bemiddelings-voorstel goed te keuren, dat het beginsel van Frankrijks eischen aanvaardde, en slechts een verschil in den vorm liet bestaan.

Het kan eveneens niet in de bedoeling hebben gelegen de conferentie te gebruiken als een soort »Kraftprobe", om eens te zien welke Europeesche Staten zich aan Duitschlands zijde zouden scharen, welke aan die van Frankrijk.

Toch heeft de Duitsche regeering zich laten verleiden zoowel het een als het andere te doen.

Formeel was haar standpunt volkomen juist. Door het sluiten van de overeenkomst van 1904 hadden Engeland en Frankrijk eigenmachtig beschikkingen gemaakt, die in strijd waren met de conventie van Madrid van 1880. Dit was in strijd met de staatkundige tradities, het was in strijd met een vroeger door Engeland voor de internationale politiek vastgestelden regel. In Januari 1871 had Lord Granville, op de toen te Londen gehouden Zwarte Zee-conferentie uitdrukkelijk de stelling verdedigd: dat geen Europeesch verdrag door een der onderteekenaars eigenmachtig mag worden gewijzigd of als niet langer voor hem verbindend mag worden verklaard. Lord Granville had bij die gelegenheid van alle vertegenwoordigde mogendheden de erkenning van dien regel gevraagd. Na langdurige onderhandelingen werd op 17 Januari 1871 een protocol onderteekend, waarin gezegd werd: »Het is een grondstelling van het volkenrecht dat geen mogendheid, zonder toestemming der andere contracteerende mogendheden, zich kan vrijmaken van de verplichtingen van een gesloten verdrag of de bepalingen daarvan kan wijzigen."

Door het sluiten der conventie van 1904 zondigden zoowel Engeland als Frankrijk tegen dit beginsel, dat indertijd door Engeland was verdedigd. Van dit standpunt beschouwd was de overeenkomst van 1904 staatsrechtelijk niet geldig. En terecht verzette Duitschland zich, zij het ook onder eenigszins vreemde omstandigheden, tegen die overeenkomst; terecht eischte het, dat de mogendheden die de overeenkomst van 1880 hadden onderteekend over de wijziging daarvan zouden gehoord worden.

Maar toen nu de vertegenwoordigers van de Europeesche mogendheden te Algeciras bijeen waren, en gereed om hunne meening te zeggen over de wijziging der overeenkomst van 1880, begon de Duitsche

diplomatie onderhandelingen aan te knoopen met Frankrijk. Oogenschijnlijk was daarvan de bedoeling, aan de conferentie slechts plannen en ontwerpen voor te leggen, waarover vooraf eenstemmigheid verkregen was tusschen de beide tegenover elkander staande partijen. Dit ging goed, zoolang de weinig belangrijke punten van het program aan de orde waren: het tegengaan van den smokkelhandel, het beletten van den clandestienen invoer van wapenen, het heffen van invoerrechten....

Maar nauwelijks waren de beide hoofdpunten aan de orde, de financieele en de politie-quaestie, of het bleek, dat de conferentie door de aangenomen werkwijze onnoodig lang zou duren. Telkens moesten de zittingen worden verdaagd, omdat de Duitsche gezant nog geen antwoord had uit Berlijn op de laatste Fransche voorstellen. De Duitsche politiek bleek niet, om een geliefkoosde Duitsche uitdrukking te gebruiken, „einheitlich"; het was een politiek van voelen en tasten, van zich afvragen: hoe ver kunnen wij gaan, en wat kunnen wij krijgen; het was een politiek van opportunisme. Algemeen werd verwacht, dat Duitschland zoo deed met een doel; dat het een haven of een kolenstation aan den Atlantischen Oceaan zou eischen, als prijs voor het toestaan van concessies aan Frankrijk. Van meer dan een zijde werd de Marokkaansche haven Mogador genoemd als de plaats, waarop Duitschland wilde aanspraak maken.

Stead zegt dit onomwonden in de *Review of Reviews*: »Duitschland wenscht een schadeloosstelling voor zijn toestemming. Engeland kreeg rechten in Egypte in ruil voor het toestaan van Frankrijks eischen in Marokko. Duitschland kreeg niets. Twee denkbeelden zijn geopperd. Het eerste is dat Duitschland een kolenstation zou krijgen in Mogador, wat het een overwegenden invloed zou geven aan de zeekust. Het tweede is, dat Engeland zou medewerken tot het aanleggen der Bagdad-lijn, dat Engeland het Perzische deel zou bouwen. Maar geen van beiden werd openlijk voorgesteld — en zoo *the deadlock continues.*"

* * *

»The deadlock continues."

Zelfs na de concessies die Duitschland aan Frankrijk deed.

Bij het protocol van Parijs waren Duitschland en Frankrijk overeengekomen, dat de politie-regeling internationaal wezen zou. letterlijk luidde de fransche tekst: »Organisation, par voie d'accord international, de la police hors de la région frontière."

Aanvankelijk deed Duitschland het voorkomen, alsof de bedoeling hiervan was: Frankrijk wordt belast met de organisatie der politie in de grensdistricten; in het overige deel van Marokko zal de organisatie internationaal zijn. In dien geest werden ter conferentie

voorstellen gedaan. Frankrijk daarentegen, dat naar de conferentie gegaan was met het plan een generaal-mandaat voor de politie-organisatie te vragen, stemde toe in het Duitsche voorstel, dat de politie zal zijn Marokkaansch, onder Europeesche officieren en onder-officieren; het wenschte echter, dat die officieren zouden zijn Franschen en Spanjaarden.

De Duitsche regeering antwoordde hierop: dat naar zij voorzag die officieren de politie voornamelijk zouden uitoefenen in het belang van de landen waartoe zij behoorden, wat nieuwe aanleiding tot botsing geven zou. Daarom moest de Duitsche regeering aandringen op het internationale karakter der politie.

Hier stonden dus de wenschen van Frankrijk en Duitschland lijnrecht tegenover elkander.

Langzaam sleepten de zittingen der conferentie zich voort. De bepaling van de Parijsche overeenkomst, dat alle besluiten genomen zouden moeten worden met algemeen goedvinden, maakten allerlei voor-besprekingen noodzakelijk. Toen stelde de Engelsche gedelegeerde voor, om terwijl de bank-quaestie in de volledige zitting werd behandeld, de politie-regeling in de commissie-vergadering aan de orde te stellen.

Dit voorstel was meer dan een regeling der werkzaamheden. Het was een toetssteen, en moest eindelijk licht geven omtrent de stemming der mogendheden. Het Engelsche voorstel werd gesteund door de Vereenigde Staten en Italië, bestreden door Duitschland. En daar het geen besluit betreffende het program, doch een regeling der werkzaamheden gold, kon er over gestemd worden. De eerste stemming, die de conferentie hield, was een nederlaag voor Duitschland.

Het voorstel van Engeland werd aangenomen met groote meerderheid; Duitschland stemde tegen, met Marokko en Oostenrijk; Zweden onthield zich, alle andere staten stemden er voor.

Deze stemming was het begin van den ommekeer in Duitschlands houding. Het had gezien dat het niet rekenen kon op den steun van Europa of van Amerika; het zag zelfs zijn Italiaanschen bondgenoot de partij kiezen van Engeland en Frankrijk.

Het gevoelde nu zijn isolement.

Hoewel de regeering te Berlijn poogde *bonne mine à mauvais jeu* te maken, en verklaarde, dat de conferentie natuurlijk volkomen het recht had haar werkzaamheden te regelen zooals het haar goeddacht, liet zij toch een zekere spijtigheid blijken over de nederlaag, die zij bij deze stemming had geleden

De Oostenrijksche regeering, die bij de stemming zoo trouw aan de zijde van den bondgenoot had gestaan, deed toen den stap die noodig was, om Frankrijk en Duitschland tot elkander te brengen, en de conferentie voor mislukking te bewaren. Zij deed het bemiddelingsvoorstel: dat de politie zou worden geplaatst onder fransche en spaansche officieren, onder oppertoezicht van een Nederlandsch

of Zwitsersch generaal-inspecteur, die tevens zou belast worden met het bevel over het politie-corps in de havenplaats Casablanca.

Duitschland nam dit bemiddelingsvoorstel aan, en verliet daardoor het principieele standpunt: dat de politie-regeling internationaal zou zijn.

Frankrijk vereenigde zich met het toezicht van een neutralen generaal-inspecteur, maar verzette zich tegen de bijvoeging, dat deze commandant der politie in Casablanca zou wezen.

Zoo werd nu het belangrijke en zooveel ongerustheid wekkende verschil van meening tusschen Duitschland en Frankrijk over de politie-regeling teruggebracht tot een formeele quaestie.

* * *

Bij de besprekingen over de oprichting eener Marokkaansche staatsbank waren ook verschillen van meening gerezen tusschen Frankrijk en Duitschland. Maar in de commissie-vergaderingen der conferentie waren die geleidelijk opgelost. Het beginsel der internationale regeling werd hierbij gewaarborgd door aan alle ter conferentie vertegenwoordigde mogendheden aandeel in de bank toe te staan; den Raad van toezicht te doen benoemen door de staatsbanken van Frankrijk, Engeland en Duitschland, en de beslechting van geschillen op te dragen aan het Zwitsersche Bondsgerecht.

Er bleef toen nog een belangrijk punt onbeslist: het aandeel dat zou worden toegestaan aan het Fransche consortium, dat een concessie voor die Marokkaansche bank bezat.

Die quaestie was van zuiver financieelen aard, maar ontleende haar belang — als men de mededeelingen van de *Pester Lloyd* gelooven mag, — aan het feit, dat verschillende Fransche staatslieden en ministers betrokken waren bij de »Compagnie Marocaine", die o.a. deze bank-concessie bezat. Evenals voor de politie-regeling werd een bemiddelingsvoorstel gedaan, dat ook door de beide partijen gedeeltelijk werd aanvaard: Duitschland wilde aan dat consortium twee aandeelen geven, Frankrijk vroeg er drie.

Zoo hangt dan het lot der conferentie af van één aandeel in de Marokkaansche bank, en een officiers-plaats bij de politie van Casablanca....

Waarlijk, het begint langzamerhand in Algeciras meer op een comedie dan op een tragedie te lijken. Reeds maakten de altoos geestige Franschen er een woordspeling op: »Port ou part c'est ce qu'il nous faut." Wij willen of een aandeel meer in de bank, of de haven van Casablanca ook onder ons beheer. Het was een bedroefd klein muisje, dat de berg van zorgen gebaard had.

»Und wegen dieser dummen Geschichte haben Sie sich totschiessen wollen?" vraagt Heine in het »Buch le Grand." Om zulk een nietig verschil van meening, dat noch met de eer, noch met de waardigheid,

noch met de politieke of economische belangen van Frankrijk of Duitschland iets heeft uit te staan, werden harde woorden gesproken, zwaarden gewet, scherpe artikelen geschreven, alle staten van Europa weken lang in spanning gehouden?

Wanneer Duitschland onmiddellijk na het bijeenkomen der conferentie het standpunt had ingenomen, dat het nu, na twee maanden, tot grondslag van zijne politiek maakt, zou de conferentie allang en zonder eenige moeilijkheid tot een resultaat zijn gekomen. Thans echter staan de beide partijen nog altoos tegenover elkander, verklarende niets meer te willen toegeven, en desnoods de conferentie te laten stranden op »port ou part."...

Haar geheele houding tot nog toe doet denken aan een verhaaltje, dat Stead vertelt: In een nauwe, lange laan komen twee koetsiers elkaar tegen; dreigend en schreeuwend staan zij tegenover elkaar, totdat eindelijk de eene uitroept: »Als je nu niet dadelijk uitwijkt dan zal ik met je doen wat ik gisteren deed met je collega, dien ik hier ontmoette." Zijn houding is van dien aard, dat de ander, overwegende dat voorzichtigheid beter is dan dapperheid, uitwijkt. De eerste rijdt hem voorbij; maar de nieuwsgierigheid van den ander is gaande gemaakt. »Wat heb je gister dan gedaan?" vraagt hij.

»Toen ben ik uitgeweken!" is het lachend gegeven antwoord.

Wie zal in Algeciras uitwijken?

* * *

Maar toch is de Marokkaansche quaestie, juist omdat zij geen doel was, maar middel, juist omdat zij kunstmatig opgeblazen was tot een berg, waaruit niets dan een veldmuis kon te voorschijn komen, een verschijnsel van meer belang dan het op den eersten aanblik lijkt. Ook als de Marokko-conferentie tot een resultaat leidt, zeide deze week professor Friedrich Paulsen uit Berlijn, zal de toestand gespannen blijven. En het kan niet ontkend worden, dat die toestand voor Duitschland niet gunstig is. Want Duitschland verkeert thans ongeveer in dezelfde positie waarin Pruisen stond voor het uitbreken van den zevenjarigen oorlog: toen ontwikkelde Pruisen zich tot een groote mogendheid, zooals het Duitsche Rijk zich nu tot een wereldmacht wil opwerpen. Dat moet aanleiding geven tot argwaan, haat, tegenstand, vijandschap.

Herhaaldelijk wordt die afkeer van Duitschland waargenomen; en steeds dringt zich de vraag op: waarom? Op die vraag gaven voor eenigen tijd een aantal brieven het antwoord, uit alle landen van Europa gezonden aan den Parijschen *Européen*, brieven van Tsjechen en Polen, Hongaren en Russen, Zweden en Denen, Nederlanders en Belgen, Italianen en Franschen. In al die brieven werd dezelfde

toon gehoord: wij hielden van Duitschland, het land van Goethe en Schiller, het land van Lessing en Kant, het land van Heine en Geibel — maar het nieuwe Duitschland, van den »Leutnant" en den »Junker," het land van »Schneid" en »Strammheit", het Duitschland van Bismarcks opvolgers — neen, dat haten wij....

Al die antwoorden hebben, hoe verschillend ook de motiveering moge zijn, een oorzaak: Duitschland is veranderd, het heeft gelegenheid gezocht en gevonden zijn macht te toonen, zich te doen gelden — en alle buren hebben dat bij de eene of andere gelegenheid gemerkt, op politiek en economisch gebied.

Daarmede is de toestand aangegeven. Duitschland weet dat het tegenover een Europa staat, waarin het niet bemind wordt, waarin het hier op naijver, daar op afkeer stuit. En dat heeft Duitschland nerveus gemaakt, prikkelbaar, geirriteerd. Alle verschijnselen uit den jongsten tijd zijn daardoor te verklaren.

De harde, van zelfbewustzijn getuigende en daardoor vaak kwetsende woorden, in hooge kringen gesproken, die door de pers als de hoogste waarheden over de politiek van het rijk worden gecolporteerd en gecommentarieerd. De vrees voor critiek, zelfs voor de meest onschuldige soort, zich uitend in den vorm eener censuur die binnenslands aanleiding geeft tot processen wegens majesteits- of andere beleedigingen, en naar buiten zich uit door het verbannen van wie anders oordeelt dan de machthebbers aangenaam is. De vrees, niet voor vol te worden aangezien, te worden voorbijgegaan bij de behandeling van groote politieke vraagstukken, waarvan Duitschlands houding in de Marokkaansche geschiedenis een voorbeeld is.

Dat bleef niet onopgemerkt bij de Europeesche mogendheden, op wier verleden, op wier heden, op wier toekomst wellicht, Duitschland's positie invloed had of hebben kan.

Frankrijk. dat nog altoos niet vergeten heeft de vernedering van 1870, en welks gevoelens door de jongste gebeurtenissen weer eens opnieuw zijn gekwetst. Rusland, de officieele bondgenoot van Frankrijk, dat al zoo lang zijn afkeer van Duitschland moest intoomen, en dat thans, lijdende onder de gevolgen van zijn nederlagen in Oost-Azië, behoefte gevoelt zijn prestige te herstellen. Italië, dat Engeland en Frankrijk in de armen is gevallen, en dat zich gereed maakt het bondgenootschap met Duitschland en Oostenrijk te beschouwen als een jeugdige dwaasheid.

En Engeland, dat de oorzaak is van den nieuwen toestand. Engeland, dat door zijn overeenkomst met Frankrijk en zijn toenadering tot Italië de geheele machtspositie in Europa gewijzigd heeft; Engeland dat reden meent te hebben, ontstemd te zijn door de concurrentie van Duitschland op de wereldmarkt, door Duitschlands toenemende macht ter zee, door uitdagende of verbitterende uitingen in de Duitsche bladen, door de houding van den Duitschen keizer tegen-

over de Zuid-Afrikaansche Republiek; Engeland, dat als vrije staat met zuiver constitutioneel-parlementaire regeeringsvormen, als leider van het liberaal-voelende deel van Europa, meent zich te moeten verzetten tegen het absolutisme van het Duitsche regeeringsstelsel; Engeland, opgeruid door een vijandige campagne in de pers, in brochures en tijdschriften, en zelfs in romans, verkeert in een spanning, die bovendien wordt verergerd door het besef van onaantastbaarheid. Op de vraag: »Wat kan Engeland verliezen?" is het antwoord: »Niets." Op die: »Wat kan Engeland winnen?" roept iedereen: »Alles!"

* * *

En toch is een oorlog niet denkbaar; slechts Engeland kan dien voeren, en Engeland zal dien niet voeren.

Het zal dien niet voeren uit moreele overwegingen. Want al is in de politiek sentimentaliteit een factor, waarmede men geen rekening behoeft te houden, het gevoel van rechtvaardigheid, dat Bismarck bezielde toen hij zijn bekende veroordeeling van een »preventieven oorlog" uitsprak, moet ook de Engelsche regeeringspersonen, die thans aan het roer zijn gekomen, bezielen. Het zou mogelijk geweest zijn, dat een ministerie Balfour-Chamberlain, om afleiding te vinden voor zijn binnenlandsche politiek, op een oorlog had aangestuurd; van Sir Henry Campbell-Bannerman en zijn ambtgenooten is het niet te verwachten, dat zij een nijver, arbeidzaam volk zullen aanvallen, alleen omdat het een concurrent zou kunnen worden op de wereldmarkt.

Want Duitschlands politiek is sedert den oorlog van 1870 vredelievend geweest; het heeft gebruik gemaakt, zoo de gelegenheid zich aanbood, van de gebreken en zwakheden zijner buren, maar alleen voor zijn economische belangen; het heeft een »plaats gezocht onder de zon", waarop het meende recht te hebben; maar het heeft geen misbruik gemaakt van de onvergelijkelijke militaire macht waarover het beschikken kon. Het heeft zijn handel en industrie uitgebreid, zijn kennis en technische bekwaamheid ontwikkeld, zijn staatsleven geleefd; het heeft zijn legerorganisatie voltooid, zijn vloot vergroot en versterkt; maar het bleef daarbij steeds bedacht op de verdediging, het nam niet de allures van een roofstaat aan. Om geen andere redenen, dan die uit een ingeboren afkeer stammen, zulk een land aan te vallen en te vernietigen moge sommigen Jingo's als ideaal voor oogen staan, de ethische zijde der staatkunde verbiedt het.

Temeer, waar het op politiek gebied een gevaarlijk waagstuk wezen zou. Een oorlog tusschen Duitschland en Engeland zou niet met één strijd en met één overwinning geëindigd zijn. Hij zou voor een onafzienbaren tijd invloed hebben op de geheele wereldpolitiek. Duitschland zou geen enkele poging onbeproefd laten, om de neder-

laag — zoo het die lijden mocht — uit te wisschen, en zijn positie ter zee te herwinnen. Tusschen Engeland en Duitschland zou een verhouding ontstaan, als tusschen Carthago en Rome, — een verhouding, die telkens tot nieuwen strijd aanleiding zou geven en slechts met de vernietiging, met den ondergang, van een van beiden zou eindigen.

Dat Engeland Frankrijk zou aanzetten om de kastanjes uit het vuur te halen, is mogelijk — maar niet waarschijnlijk. In Frankrijk is een groep, een partij die steeds de gelegenheid zoekt voor een avontuurlijke politiek, in de hoop, daardoor het einde der Republiek, het herstel van de monarchie in den eenen of anderen vorm te verhaasten. Maar het Fransche volk, dat zijn aanhankelijkheid aan de Republiek zoo herhaaldelijk toonde, ook al keurt het niet alles goed wat de Republiek deed of doet, — het Fransche volk wil vrede, wil recht, wil de voorwaarden behouden voor zijn economischen, zijn materieelen vooruitgang.

En daarom is de hoop gerechtvaardigd, dat de spanning eindelijk zal verdwijnen, dat Europa zich zal gewennen het Duitsche Rijk te erkennen als een wereldrijk, en zich zal troosten zoo in Duitschland toestanden bestaan, die dan toch feitelijk meer nadeel opleveren voor Duitschland dan voor de andere mogendheden.

* * *

Dat Duitschland eindelijk zelf een strijd beginnen zou om Marokko, om het doorzetten van den min of meer theoretischen eisch tot erkenning van zijn recht om in Afrikaansche en andere dergelijke quaesties mee te spreken, is, ondanks het gepraat van de vele oorlogszuchtige elementen in Duitschland, niet denkbaar.

Nog veel minder dan de Oostersche quaestie is Marokko »de knoken van een Pommerschen grenadier waard".

En nu moge de Duitsche keizer er veel voor over hebben, om zijn zin door te zetten, met zijn godsdienstige denkbeelden kan hij de verantwoordelijkheid niet op zich nemen voor zulk een oorlog, over zulk een quaestie.

Afgezien nog van het feit, dat het oogenblik ook voor Duitschland niet zeer geschikt is om een krachtig doorgezette actie te beginnen.

Het bondgenootschap met Oostenrijk en Italië is de hoeksteen van het gebouw der Duitsche »Vorherrschaft" in Europa. Maar dat bondgenootschap berust op de onderstelling, dat Italië met hart en ziel den bondgenoot is toegedaan, dat Oostenrijk een macht vormt in Europa.

Wat Italië aangaat zagen wij reeds, dat het meer naar de zijde van Frankrijk en Engeland overhelt, en het bondgenootschap als een jeugdige dwaling begint op te vatten.

En Oostenrijk, door de binnenlandsche crisis verlamd, schijnt meer en meer een macht in verval te worden. Heftiger dan ooit wordt de strijd gevoerd tusschen de beide deelen der monarchie. Alle pogingen om een verzoening te doen ontstaan tusschen den koning en de Hongaarsche coalitie-meerderheid zijn mislukt, zeer ten nadeele van den politieken en den economischen toestand der monarchie. Na zevenmalen in een jaar tijds den Hongaarschen Rijksdag te hebben verdaagd, heeft de koning nu besloten het Parlement te ontbinden. Maar de nieuwe verkiezingen, die volgens de Grondwet binnen een maand op de ontbinding moeten volgen, zijn niet uitgeschreven.

Hierdoor is de schending der Grondwet voltooid. De kleinmoedigen en lafhartigen in Hongarije verlaten het vaandel der coalitie; maar de meerderheid houdt stand. Het gevoel, dat de overeenkomst niet langer kan gehandhaafd blijven, neemt toe, en daarmede de wensch naar verbreking van elken band tusschen Oostenrijk en Hongarije — zelfs die der persoonlijke Unie.

Nog is dit harde woord niet gesproken; maar wanneer de druk van boven sterker wordt kan de onafhankelijkheidspartij niet langer aarzelen het te uiten; en de onafhankelijkheids-verklaring van Hongarije moet een strijd ten gevolge hebben, die Oostenrijk voor langen tijd buiten staat stellen zal, de plichten te vervullen die het bondgenootschap oplegt.

En thans zou Rusland niet, als in 1848, in staat zijn Oostenrijk te helpen om de Hongaren tot onderwerping te brengen.

Want de toestand in het rijk van den Tsaar is nog steeds niet geschikt, om groote verwachtingen te koesteren voor de toekomst. Elk nieuw keizerlijk besluit vermindert het vertrouwen van het volk in 's keizers rechtvaardigheid; want niet alleen toont het de neiging om stuk voor stuk de rechten terug te nemen, die eens zijn toegezegd, het bewijst dat de Tsaar nog steeds niet inziet, dat er een einde komen moet aan het bestuur der honderd autocraten, die in zijn naam en onder het voorwendsel de orde te handhaven, alle menschenrechten met voeten treden. Geen strenge bestraffing van schuldigen, zal de verbittering in de gemoederen aanwakkeren, maar wel de willekeurige en blinde wreedheid, die allen, schuldig of onschuldig, naar de gevangenis zendt en doet ombrengen, de dwaze, moorddadige wraakzucht die elk ambtenaar thans meent te moeten toonen. Om de revolutie te onderdrukken worden maatregelen genomen, die overal elders nieuwe opstanden zouden doen uitbreken. De gevangenissen zijn overvol, en terwijl de regeering in Petersburg besluiten uitvaardigt, die de verkiezingen voor de eerste Rijksdoema moeten regelen, weten de Jacks-in-office in de provincie geen beter middel te bedenken, dan elken candidaat voor dat Parlement achter slot en grendel te stoppen. Vrees voor de wraak van bureaucratie en politie

weerhoudt bovendien de kiesgerechtigden om zich op de kiezerslijsten te doen plaatsen. In Moskou heeft geen tiende deel van hen, die kiezer kunnen zijn, zich aangemeld....

Het zullen mooie Doema-verkiezingen zijn, die gehouden worden zonder kiezers en zonder candidaten, volgens een kiesstelsel dat niet meer is dan een parodie, in een land dat in staat van beleg verkeert, en waarin 70,000 personen om hun politieke overtuiging gevangen gezet zijn.

Als er van de Doema nog iets terecht komt, dan zal het een overweldigende conservatieve meerderheid zijn, die er den boventoon voert. Iets anders is niet te verwachten, bij verkiezingen onder toezicht van politie en soldaten.

Dat de zaak dezen loop genomen heeft is voor een groot deel de schuld van de liberale elementen in Rusland. In plaats van te zorgen, dat zooveel mogelijk vrijzinnigen in de Rijksdoema zouden gekozen worden, kibbelen de vooruitstrevenden van alle partijen over de vraag: of zij aan de Doema-verkiezingen zullen deelnemen of niet.

Dit toont, hoe weinig de Russen uit de geschiedenis hebben geleerd; wanneer in 1789 de vrijzinnige Franschen waren gaan kibbelen over de mate van belangstelling, die zij zouden toonen voor de Generale Staten, waarin zij toch waarschijnlijk maar een minderheid zouden vormen, dan zou er van de revolutie niet veel zijn terecht gekomen. Juist de algemeene deelneming aan de verkiezingen der afgevaardigden van den *tiers état* wekte in Frankrijk belangstelling voor de handelingen van het parlement bij het volk, en gaf aan de afgevaardigden een gevoel van kracht voor hun optreden in het belang hunner kiezers — het volk. Maar de Russen, niet alleen de vrijzinnige groepen, maar ook de sociaal-democraten en sociaal-revolutionairen, stellen zich nog altoos voor dat zij iets bijzonders zijn, en met de lessen uit de geschiedenis van andere volken geen rekening behoeven te houden.

Steeds duidelijker blijkt het echter, dat zij noch uit hun eigen geschiedenis, noch uit die van andere volken iets geleerd hebben.

* * *

Het was dezer dagen vijf en twintig jaren geleden, dat Tsaar Alexander II van Rusland gedood werd. En nu is het merkwaardig, dat niet alleen de omstandigheden waaronder de revolutionairen optraden, toen en nu, groote gelijkheid toonen, maar dat ook de wijze van strijdvoeren nog geheel dezelfde gebleven is.

De oorlog tegen de Turken in 1878 en de daarbij gebleken corruptie, de aanvankelijke nederlagen der Russische troepen en de financieele crisis, die van dien oorlog het gevolg was, gaven aan-

leiding tot krachtig optreden van de revolutionairen. Het besef, dat verandering noodzakelijk was, had nooit sterker geheerscht, en bracht zelfs den Tsaar er toe door Loris Melikof een ontwerp voor een constitutie te doen opstellen. Dit ontwerp werd door den Tsaar goedgekeurd, niet zoozeer omdat hij het met de daarin vervatte beginselen eens was, maar omdat hij overtuigd was, dat slechts een algeheele verandering van systeem aan de »terreur" een einde kon maken.

Ongelukkigerwijze wisten de revolutionairen niets van de plannen van Loris Melikof; zij waren geheel en al in beslag genomen door hun koortsachtige liefde voor de vrijheid en werkten in hun ijver niet met de rust en de zorg die noodig waren om de verandering in den toestand te verstaan. Zij hadden de hoop, op wijziging van het regeeringsstelsel geheel opgegeven, zoolang de Tsaar leefde, en werkten daarom in alle stilte maar met groote volharding aan de voltrekking van het doodvonnis, in hun kring over den Tsaar uitgesproken.

De dood van den Alexander II bracht alles tot stilstand. De regeering van Alexander III was niet verstandig genoeg het constitutie-ontwerp van Loris Melikof in te voeren — een ontwerp dat nog minder bood dan dat van Boelyghin, maar dat in 1881 door de Russische liberalen zeker zou begroet zijn als een bevredigende poging om tot andere toestanden te komen. In plaats daarvan werden krasse reactionaire maatregelen genomen, evenals het kabinet-Witte deed na den December-opstand in Moskou. Maar het is weder opmerkelijk dat in de eerste twee jaren na den dood van Alexander II slechts negen revolutionairen werden ter dood gebracht, terwijl thans reeds, in enkele maanden, het aantal executies bij honderden, ja volgens sommige berichtgevers bij duizenden, te tellen is. Het kon niet uitblijven dat tegen zulke »Massenhinrichtungen", waarbij zelfs de eenvoudigste rechterlijke formaliteiten werden verwaarloosd, onder de Russische liberalen krachtig wordt geprotesteerd.

Heeft de regeering in die kwarteeuw weinig geleerd, ook de revolutionaire partijen hebben geen voordeel getrokken uit de lessen der geschiedenis. Evenals in 1881 heerscht ook thans in de rijen der vrijzinnigen geen eensgezindheid; evenals toen hebben ook nu weer de terroristen, door hun onversaagden moed en doodsverachting, de bovenhand gekregen; en evenals toen hebben deze door hun fanatisme de reactie in de hand gewerkt.

Wel was de geheele revolutionaire beweging thans krachtiger en algemeener dan voor een kwarteeuw, maar ook de reactie toonde zich brutaler en doortastender. En evenals voor een kwarteeuw staat Rusland voor een crisis, waarvan de uitslag niet te voorzien is.

Thomas Buckle heeft eens gezegd, dat de slinger van het uurwerk der historie steeds even ver naar de eene als naar de andere zijde

doorslaat. Als een wiskunstig axioma kan zulk een uitspraak natuurlijk niet worden opgevat; maar het is zeker, dat een geregelde ontwikkeling der toestanden slechts mogelijk is bij een kalmen, normalen gang van dien slinger. Heftige schokken brengen steeds verwarring te weeg; een te ver gedreven actie wordt altoos gevolgd door een onvermijdelijke reactie.

Het is daarom juist gezien van Professor Miljoukof, een der bekende Russische vrijzinnigen, zijn landgenooten te herinneren aan de waarheid: dat de geschiedenis geen sprongen maakt; geleidelijk moet de ontwikkeling zijn van het absolutisme tot den democratischen staat. Zoo slecht kan de Doema niet zijn, zegt hij, of zij zal moeten inzien, dat zij een rol te vervullen heeft in het politieke leven van Rusland, en dat die rol slechts een hervormende kan zijn.

Rusland staat voor de groote moeilijkheid dat politieke partijen moeten gevormd worden, partijen waarin niet de individueele politiek-philosofische wenschen en verlangens den doorslag moeten geven, doch waarin de groepen zich moeten vereenigen volgens hun klassebelang. Het parlementaire stelsel kan daar niet buiten, vooral niet in Rusland, naar Maxim Kovalevsky uiteenzet. In den zich hervormenden Russischen staat moet eerst het klassebelang worden aangewakkerd, voordat het beginsel van sociale rechtvaardigheid er het richtsnoer van de regeerings-handelingen kan worden.

Amsterdam, 15—18 Maart.

P.S. Zijn de jongste berichten uit Algeciras juist, dan is de vraag op bladz. 117 gedaan reeds beantwoord:

Duitschland gaf het plan op in Casablanca een neutraal politie-commandant aan te stellen, Frankrijk gaf een aandeel toe in de bank. Port en part werden dus gedeeld.

»Halb zog sie ihn
»Halb sank er hin
»Da war es schon geschehn...."

Nieuwe uitgaven van H. J. W. BECHT:

De Waterwolf DOOR J. EIGENHUIS. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**	**VAE SOLI** DOOR C. P. BRANDT VAN DOORNE. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**
MORALITEIT DOOR EGB. C. VAN DER MANDELE. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**	SCHETSEN VAN SAMUEL FALKLAND (HERM. HEIJERMANS Jr.) *Achtste Bundel.* Prijs ingen. *f* **2.25.** Geb. *f* **2.90.**
Een Strijd der Zielen Naar het Zweedsch van GUSTAF AF GEYERSTAM, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**	**FOLKE REHN** **Een boek van een Sanatorium.** Naar het Zweedsch van SIGGE ALMÉN, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**
MACHTSBEGEERTE Naar het Noorsch van JONAS LIE, DOOR JEANNETTE E. KEYSER. Prijs ingen. *f* **2.40.** Geb. *f* **2.90.**	**PAN** Naar het Noorsch van KNUT HAMSUN, DOOR HERMINE SCHUIJLENBURG. Prijs ingen. *f* **1.90.** Geb. *f* **2.50.**
KATHERINE FRENSHAM Naar het Engelsch van BEATRICE HARRADEN, DOOR E. TERSTEEG—KEUS. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**	**CHRISTUS-LEGENDEN** Naar het Zweedsch van SELMA LAGERLÖF, DOOR MARGARETHA MEIJBOOM. Prijs ingen. *f* **2.90.** Geb. *f* **3.50.**

Uitgaven van W. VERSLUIJS, te AMSTERDAM:

PLAATWERKEN.

MEINERS-ALBUM. **Herinnering aan de Tentoonstelling te Rotterdam,** gehouden te Rotterdam in den „Kunstkring", Mei 1903. 10 lichtdrukken . . . . *f* 2.50

VERSTER-ALBUM. **Herinnering aan de Tentoonstelling te Rotterdam,** gehouden in den „Kunstkring", April 1904 . . . . „ 2.50

JEAN VAN GOYEN. **Photocollographies d'après ses tableaux à l'exposition d'Amsterdam,** Juillet—Août 1903, in portefeuille . . . . „ 5 —

VINCENT VAN GOGH. **100 Teekeningen uit de verzameling Hidde Nijland in het Museum te Dordrecht.** „ 20.—

VINCENT VAN GOGH. **40 Photocollographies d'après ses tableaux et dessins** . . . . „ 15.—

PLATEN.

VINCENT VAN GOGH. **Gebed voor den maaltijd.** Reproductie in lichtdruk op zeer zwaar ivoorcarton . . . „ 2.50

VINCENT VAN GOGH. **Vrouwtje.** Reproductie in lichtdruk op zwaar ivoor carton . . . . „ 2.50

J. BOSBOOM. **Kerkinterieur.** Reproductie in lichtdruk op zwaar carton . . . . „ 2.50

M. MARIS. **Kerk te Freiburg.** Idem idem idem . . . „ 2.50

J. TOOROP. **De tuin der Weeën.** Idem idem idem. . „ 2.50

TH. DE BOCK. **Duinlandschap.** Idem idem idem . . „ 2.50

H. MARIS. **Snoepster.** Idem idem idem . . . . . . „ 2.50

Uitgave van P. N. VAN KAMPEN & ZN., Amsterdam:

G. H. MARIUS.

REMBRANDT HARMENSZ. VAN RIJN.

Uit het leven van een groot Kunstenaar.

EEN BOEK VOOR JONG HOLLAND.

Met 35 Reproducties naar werken van Rembrandt, waarvan 16 buiten den tekst, opgezet op zwaar papier.

Prijs f 1.90. — Gebonden f 2.50.

De eerste goede inleiding voor de herinneringsdagen van 1906.
FLANOR. *Ned. Spectator.*

Het kan niet gelezen worden dan met groote winst voor hoofd en hart.
Dr. J. ALEIDA NIJLAND,
Weekblad voor Gymn. en Middelb. Onderw.

Zeker is de voorspelling niet gewaagd, dat dit boek blijvende waarde bezit en groote waardeering zal vinden. *Nieuws van den Dag.*

Een bijzonder aantrekkelijk, gemakkelijk te lezen, aardig geïllustreerd werk.
CH. BOISSEVAIN., *Handelsblad.*

In zijn soort eenig en moeielijk te overtreffen.
N. Rotterdamsche Courant.

Nieuw in 1905 verschenen.

ERGERNISSEN.

Een Roman van **J. EIGENHUIS.** — Ing. *f* 2.50; in fr. stempelb. *f* 2.90.

Het *Algemeen Handelsblad* zegt van dit boek: Men is bijna het heele boek geboeid door de amusante levendige beschrijving. EIGENHUIS heeft met „Ergernissen" een echt Hollandsch boek geleverd, dat wij in gedachten door velen zien lezen met instemmende knikken en een glimlach op het gelaat; „zoo was het wel" zal men zeggen.

Het boeit in hooge mate om de eenvoudige beschrijving en de goede teekening der karakters. *Java-Bode.*

Leuk en langzaam, op zijn eigenaardige echt-Hollandsche wijze, vertelt EIGENHUIS weer een van zijn verdienstelijke dorpsverhalen. *Nieuwe Courant.*

....sympathiek en eerlijk, goed-typeerend, soms ietwat sarcastisch, maar toch meestal met een tikje weldoenden humor. *Opr. Haarl. Courant.*

....zijn scherpe vizie, zijn talent van weergeven, van het teekenen in vaste trekken, treden van den aanvang af zoo gemarkeerd op den voorgrond, dat we ons van begin tot einde geboeid voelen door dezen verteller van lang niet alledaagsch gehalte. *Nederland.*

Voorloopig wil ik het reeds aankondigen, als een juweeltje van het zuiverste water, en wat karakterteekening betreft, en om den mooien krachtigen stijl, en om den diep-gevoelden inhoud. *Holl. Lelie.*

Dit is zijn soort van juweeltje, een juweeltje van menschenkennis.... En met welk een onnavolgbaar talent van opmerken en uitbeelden, weet hij 't geziene voor ons te doen leven. *De Telegraaf.*

Uitgegeven bij Van Holkema & Warendorf te Amsterdam.

Bij MARTINUS NIJHOFF verschenen:

THORBECKE

vóór 1830

door Dr. PAUL FREDERICQ,

Hoogleeraar te Gent.

141 blz. groot 8°. Prijs *f* 1.75.

Familie en Jongelingsjaren. Wetenschappelijke reis naar Duitschland. Privaat-docent in Duitschland. Eerste geschriften van beteekenis. Hoogleeraar te Gent. Geschriften te Gent. Thorbecke en de studie der vaderlandsche geschiedenis. De Belgische omwenteling. Zijne twee vlugschriften over de scheiding. Thorbecke in 1830.

Bij H. D. Tjeenk Willink & Zoon te Haarlem is verschenen:

Soorten en Variëteiten.

Hoe zij ontstaan door mutatie.

VOORDRACHTEN GEHOUDEN
AAN DE UNIVERSITEIT VAN CALIFORNIË

DOOR

HUGO DE VRIES,

Hoogleeraar in de Plantkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Naar den tweeden druk in het Nederlandsch vertaald

DOOR

Dr. P. G. BUEKERS.

Met Naamregister.

Prijs ingenaaid f 5.40. — Gebonden f 5.90.

Is verschenen:

AMERIKAANSCHE SPECULANTEN

DOOR

E. LEFÈVRE.

BIJEENVERZAMELD EN VERTAALD DOOR

J. DE HOOP SCHEFFER.

Prijs ingenaaid f 1.50. — Gebonden f 1.90.

INHOUD:

Erop of eronder.
De fortuinlijke speculant.
De speculeerende weduwe.
Dominee in handen van een speculant.
De kruidenier-speculant.
De philanthropische speculant.
De verkeken kans.
Een paniek in terpentijn-aandeelen.

Zoowel voor leeken als voor vakmannen geeft dit boek interessante en amusante kijkjes in de effectenwereld.

Uitgave van VINCENT LOOSJES te Haarlem.

Uitgave van C. A. J. VAN DISHOECK te Bussum:

„GEERTJE".

Roman in 5 boeken. — Twee deelen. — 39 vel druks.
Bandversiering van H. TEIRLINCK.
Prijs: ingen. *f* 5.90. — geb. 2 dln. *f* 6.90.

ELSEVIER'S MAANDSCHRIFT zegt:

.... Dit boek is volkomen gelukt, het is àf, een kompleet en mooi geheel, een der beste in het Nederlandsch geschreven romans.

De NIEUWE COURANT schrijft:

.... een boek van ernst, van zeer hooge ernst.

ONS TIJDSCHRIFT:

„**Geertje** is geen immoreel, onkiesch werk."
„**Geertje** is een boek van sterke en toch subtiele kunst, zooals geen enkel boek van 't voorbije jaar ons gaf."

J. VAN OVERLOOP.

WINTERTIJD.

Bandversiering van TIES BLES. — Prijs *f* 1.50, geb. *f* 1.90.

Een mooi boek, een boek om te hebben en dikwijls op te nemen,
De Hofstad, 25-11-'05.

Er is veel gevoel in deze schetsen.
De Avondpost, 26-11-'05.

Hoe meer ik het boekje doorblader des te meer ga ik er van houden.
De Week, 24-2-'06.

Acht knappe schetsen.
De Nieuwe Courant, 5-12-'05.

Stellig een boek, dat allen die belang stellen in de jonge Vlaamsche letterkunde met belangstelling zullen lezen.
De Vlaamsche Gazet, 29-11-'05.

In de teekening straalt des schrijvers eerlijke liefde en warme deernis, die geene veelheid van woorden noodig hebben om ons te treffen.
Onze Eeuw, Maart '06.

Er is een menschelijke sympathie in, die het werk verheft boven het enkel-met-de-zinnen waarnemend realisme.
Aug. Vermeylen in „Vlaanderen", Jan. '06.

Uitgave van MEINDERT BOOGAERDT Jun., Rotterdam.

REMBRANDT'S LEIDSCHE TIJD[1]

DOOR

JAN VETH.

Aan Mr. S. Muller Fzn.

Leiden was, toen Rembrandt er 15 Juli 1606 geboren werd, een stad van beteekenis, die, vooral ook in schilderkunst, reeds een eerwaardig verleden achter zich had, en welke thans, na de beproevingen van het beleg, opnieuw in verschen, vollen opbloei verkeerde. Wat omvang betreft, bleef zij onder de Hollandsche steden alleen bij Amsterdam achter. Juist in de eerste jaren van Rembrandt's leven, zouden de vroede vaderen het keurslijf uitleggen, dat den groei der bloeiende stad ging beëngen.

Al van ouds was de winstgevende draperie er thuis geweest, maar de voor Vlaanderen slechte tijden hadden nog tal van nijvere Antwerpenaars hierheen gedreven, en zoo was Leiden thans Holland's eerste fabrieksstad. Het statige Rapenburg herbergde de rijke drapeniers, de nijvere arbeidersbevolking maakte de smalle grachtjes en de nauwe straten vol en druk.

Na het beleg was er een nieuwe bloei ook in anderen zin gekomen: de Universiteit, die jeugdig maar reeds wijdbefaamd, ook uit den vreemde belangrijke krachten tot zich trok, werd een geestelijk middelpunt voor dat frisch ontwaakte, reeds zeer zelfbewuste en ver om zich heen ziende volk, dat voor groote dingen had gestaan, en groote gevoelens kende.

Holland, ofschoon van Spaansche soldaten vrij gevochten, toch nog onder zwaren oorlogsdruk levend, was in den vrijheidskrijg waakzaam en sterk geworden, en liet zijn ondernemende zeevaarders heel de wereld door, tegen vele be-

[1]) Fragment uit het binnenkort te verschijnen werk: *Rembrandts Leven en Kunst*, uitgave van Scheltema & Holkema's Boekhandel, Amsterdam.

zwaren en gevaren op, verre en vreemde landen bezoeken en ontginnen. Men stond aan den vooravond van dat twaalfjarig bestand, dat nu ook tegenover den vijand de eigenlijke erkenning van de Zeven Provinciën als onafhankelijke mogendheid beteekende, en dat een tijdperk, wel van felle binnenlandsche twisten, maar ook van groot welvaren zou brengen. Geen wonder dat uit zulk een broeien van veel omspannende levenskracht, de kunst iets groots zou mogen oogsten.

Zooals verreweg de meeste schilders uit dien tijd, is Rembrandt voortgekomen uit die kleine burgerij, welke de groote kracht uitmaakte van het Gemeenebest. Zijn vader, Harmen Gerritsz., die zich, naar zijn aan den Rijn staand pand, van Rijn noemde, was molenaar. Zijn moeder, Neeltje Willemsdochter van Zuytbrouck, was een bakkerskind. Beide ouders konden schrijven en genoten zekeren welstand. Zij bezaten, althans later, een graf in de Sint Pieterskerk. Harmen had bij zijn huwelijk in 1589, tegen een schuldbrief van 1800 gulden, van zijn stiefvader en moeder de helft van een molen, »de zuytzijde vant Molenhuys tot de voorsz. molen behorende" »ende ten laetsten een nieut gemaekt huysken", alles aan de nabij de Witte Poort gelegen Weddesteeg, gekocht. Bovendien bezat hij aanvankelijk nog de helft van een »tuyntgen" »buyten de Rijnsburger poorte in den ambachte van Ougstgeest", waarvan hij ook later nog de andere helft verwierf. Bij den dood zijner moeder in 1600, erfde hij een grooter huis en erf aan de Weddesteeg, belendend aan het vorige, waar hij nu introk, — en hier waarschijnlijk kwam Rembrandt als achtste kind (twee waren er toen echter reeds overleden) van zijn ouders ter wereld.

Wat den betrokken molen aangaat, waar de legende Rembrandt wel ten onrechte deed geboren worden, doch waar het niet zoo geheel onmogelijk is, dat hij in zijn jongelingsjaren, en terwijl het ouderlijk huis toch licht niet zooveel ruimte over had, tijdelijk een schilderkamer vond, — het was een vroeger door Rembrandt's grootmoeder vanuit Noordwijk overgebrachte houten molen, eerst als korenmolen, na die verplaatsing als moutmolen gebruikt, die aan den overkant

van de Weddesteeg, bij de opening van het Noordeinde, en dicht aan de Witte Poort boven op den Pelicaanswal stond, en *de Rijn* geheeten werd. Hij bood een wijd uitzicht over de rivier heen naar de landerijen buiten de stad, — en al kan het *Landschap met den Windmolen* bij Lord Lansdowne, dat Rembrandt in veel later jaren schilderde, ofschoon het makelij van den molen zich daarop ongeveer juist zoo vertoont als de teekening op de oude kaart van Pieter Bast hem aanduidt, toch zeker niet als een getrouwe afbeelding er van gelden, zoo denkt men zich onwillekeurig dit heerlijke schilderij als een herinnerings-vizioen van dien statigen houten molen, die daar schuins tegenover het ouderlijk huis hoog op den vestwal lag.

Van Rembrandt's vader is ons, behalve wat omtrent zijn bezittingen bleek, niet veel anders bekend gebleven, dan dat hij in 1605 tot Heer der Gebuurte, dit is, wat wij zouden noemen wijkmeester, van de Pelicaenshove werd gekozen, en dat hij in 1620 opnieuw met deze funktie werd belast. Uit de etsen en schilderijen van Rembrandt's hand, die waarschijnlijk het voorkomen van zijn vader weergeven, krijgen wij den indruk van een ernstig uitziend man, eenigszins martiaal van houding, met in zijn blik iets star doordringends als van een angstigen goudzoeker, betrouwbaar maar wantrouwend, niet bizonder intelligent, licht wat waanwijs, misschien wel een weinig penibel, en er ouder uitziend dan zijn jaren. Het beeld van zijn moeder spreekt dieper aan. Blijkens de etsen en schilderijen, waar men op goeden grond haar portret in ziet, moet zij een waarlijk indrukwekkende vrouw zijn geweest. Achter het hooggewelfde voorhoofd broeien hooge denkbeelden, — de oogen zien koen en ver voor zich uit, — de trekken om den fraaien neus en den gerezigneerden mond getuigen van groote beslistheid, zonder de gedachte aan zachter gevoelens te bannen. Er woont iets van de verheven waardigheid en den plechtigen ernst van een profetes in dit mooi gevormde, veel ervaren gezicht, en in de gansche houding ligt iets wel zóó majestueus als een vorstin niet zou misstaan.

Terwijl zijn oudere broers een ambacht hadden geleerd,

werd Rembrandt, allicht omdat hij reeds jong blijk gaf geest te bezitten, aanvankelijk voor de studie bestemd. De Leidsche Burgemeester Orlers, die de familie moet gekend hebben, zegt hierover in zijn Beschrijving van Leiden: »Zijne Ouders »hem ter Scholen bestedet hebbende omme metter tijdt te »doen leeren de Latijnsche Tale ende daer naer te brengen »tot de Leytsche Academie, op dat hij tot zijne Jaeren »ghecomen wesende de Stadt ende tgemeene besten met zijn »wetenschap zoude mogen dienen ende helpen bevorderen, »en heeft daer toe gants geen lust ofte genegenheyt gehadt, »dewijle zijne natuyrlicke beweghingen alleen streckten tot »de Schilder- ende Teycken Conste; Waar omme zy luyden »genootsaeckt geweest zijn, haren Soon uyt de Schole te »nemen, ende volgende zijn begeeren te brengen ende te »besteden, by een schilder omme bij de selve te leeren de »eerste fundamenten ende beginselen van dien."

Intusschen vindt men den 20sten Mei 1620 *Rembrandus Hermanni Leydensis*, zijnde in zijn veertiende jaar en wonende bij zijne ouders, toch nog als student in de letteren aan de Leidsche Akademie ingeschreven. Neemt men aan dat deze inschrijving niet, zooals in dien tijd wel voorkwam, enkel tot het verkrijgen van zekere vrijdommen of voorrechten geschiedde, maar beteekent zij inderdaad dat Rembrandt op dat tijdstip voor de akademische studie klaar was, dan moet hij omtrent zijn zevende jaar op de Latijnsche school gekomen zijn, daar deze zeven klassen had. Latijn was op die humanistische inrichting het hoofd-leervak. Aan Grieksch werd minder gedaan. Latijnsche schrijvers werden vlijtig gelezen. Latijnsche voordrachten en opstellen speelden een voorname rol. Doch ook aan theologie werd vrijwat aandacht gewijd. En de kalligrafie werd mede onderwezen.

Kalligrafie nu heeft Rembrandt inderdaad, blijkens de sierlijke hand die hij schreef, wel geleerd. De Bijbelverhalen kende hij als geen ander. En verschillende Latijnsche schrijvers moet hij, al was het dan maar in vertalingen, goed gelezen hebben, — een aantal schilderijen bewijzen het. Zekere fijnere opvoeding blijkt voorts ook uit den beschaafden stijl zijner brieven.

Feitelijk als student in de letteren kan men zich echter Rembrandt moeilijk nog een poos voorstellen, zonder in konflikt te komen met de verklaringen van Orlers, die in deze wel op de hoogte zal zijn geweest, en met de latere verzekering van Sandrart, die van Rembrandt's schoolsche ontwikkeling niet hoog opgaf. Het zal dus niet lang na dit tijdstip geweest zijn, dat hij als leerling de schilderswerkplaats betrad.

Al was Leiden meer een middelpunt voor de wetenschap dan voor de kunst, zoo bood de stad toch gelegenheid genoeg om een knaap tot het schilderen te trekken. Op het Stadhuis vond men, behalve het groote tryptiek van Cornelis Engelbrechtsz., ook het *Laatste Oordeel*, van zijn leerling Lucas van Leiden, welk laatste schilderij vooral een groote faam genoot. Zeide niet kort voor dit tijdstip Van Mander over dit schilderij: »datter groote uytheemsche Potentaten »nae hebben laten vraghen om te coopen, dan is van den »edel Heeren aldaer beleefdlijck afgeslaghen, als dat sij 't hun »vermaert Borgher ter eeren niet begheeren te missen, wat »groote sommen geldts men daer oock voor wilde gheven; »welcken glans der eer ende edel Schilderconst heerlijck met »een wederschijn claer ende blinkende maeckt." Het lijdt dus geen twijfel of Rembrandt is opgegroeid in een sfeer van eerbied voor dit roemruchte werk. Bovendien kan men wel aannemen, dat de beroemde prenten van den zestiendeeeuwschen grootmeester toen in zijn vaderstad, waar men zijn nagedachtenis zoo hoog wist te houden, veelvuldig in afdrukken voorkwamen, en dat Rembrandt deze prenten reeds vroeg leerde kennen. Later in elk geval toonde hij er zich bizonder verzot op. In 1637 liet hij op de veiling van Jan Basse een kunstboek van Lucas van Leyden door een zijner leerlingen, voor *f* 637.10 aankoopen; een ander leerling, Johann Ulrich Mayr, verzekerde aan Sandrart, dat hij zelf Rembrandt in eene openbare veiling 1400 gulden voor veertien mooie drukken van Lucas had zien besteden. En een derde van Rembrandt's scholieren, Samuel van Hoogstraten, vertelt, dat hij »voor een moezelmannetje, gezegd Uilenspiegel, van »Lucas van Leyden, bij de tachtich rijksdaelders, door Rem-

»brandt had zien geven". Blijkens den inventaris van Rembrandt's boedel in 1656, bezat hij toen, behalve een schilderij van Lucas, een zeer uitgebreide kollektie van diens prenten. En nog een jaar vóór zijn dood kon hij aan Christiaen Dusart een kunstboek met houtsneden en teekeningen van Lucas in onderpand geven. Niet alleen in het fantastiesch uitdossen van sommige zijner figuren, maar ook in veel van de grondopvatting zijner Bijbelsche voorstellingen, gaat hij door op de kunst van zijn grooten Leidschen voorganger, en in een van zijn schoonste en belangrijkste etsen ontwikkelt hij duidelijk een door Lucas aangegeven motief.

Op den Doelen en in de Bibliotheek hingen in Rembrandt's jeugd reeds een aantal portretstukken, en verscheiden partikulieren binnen Leiden hadden, naar wij vooral door van Buchel weten, grootere of kleinere kunstverzamelingen aangelegd, waarin de beste namen van dien tijd vertegenwoordigd waren. Wie toegang tot de kabinetten van Screvelius, Boissens en Backer vond, kon er Albrecht Altdorfer, Pieter Aartsen, Abraham Bloemaert, Antony van Blokland, Hans Bol, Paulus Bril, Pieter Brueghel, Cornelis Cornelisz., Gillis van Coningsloo, Albrecht Dürer, Frans Floris, Hendrik Goltzius, Frans Hals, Maarten van Heemskerk, Hans Holbein, Cornelis Ketel, Lucas van Leiden, Rafael, Rottenhammer, Rubens, Sadeler, Roeland Savery, Schongauer, Jan van Scorel en nog vele anderen, in schilderij, teekening of prent leeren kennen. Verder werkten er, ofschoon de stad geen Sint-Lucas-Gilde had, omtrent dit tijdstip ook schilders van beteekenis, als Joris van Schooten, Jan van Goyen, David Bailly.

De keuze van een leermeester voor Rembrandt intusschen viel op een zeer middelmatig penseelvoerder, den toen omtrent vijftigjarigen en sinds 1617 weer in zijn geboortestad gevestigden Jacob Swanenburch. Deze was de zoon van den bekwameren schilder Isaac Claesz. Swanenburch, die, behalve van Goyen, ook Otto van Veen, Rubens' leermeester, tot leerling had gehad, en binnen Leiden tevens een burgemeestersplaats had bekleed. Jacob ontleende, naar de opvatting van dien tijd, waarschijnlijk een zeker prestige aan zijn veeljarig

verblijf in Italië, waar hij in verschillende steden gewoond, een Italiaansche vrouw getrouwd, over het algemeen veel beleefd, ja zelfs van nabij met het Gericht der Inquisiteurs kennis gemaakt had.

Behalve echter vanwege dat in een Akademiestad allicht dubbel geldende gezag van zijn Italiaansch klassieke eruditie, en om het aanzien in kunstzaken, dat de familie Swanenburch genoot, (Jacob was niet enkel een schilderskind, maar hij had ook nog een broer gehad, die graveur, en een anderen broer in leven, die schilder was) kan de omstandigheid, dat de familie Van Rijn met de Swanenburchs verwant was, hebben meegewogen in de keuze van Jacob tot leermeester.

Men is geneigd er zich over te verwonderen, dat een weinig beteekenend artiest de meester van Rembrandt kon zijn. Doch wie zal zeggen, of deze zwakke kunstenaar niet wellicht een uitmuntend leeraar was, en in elk geval, wat men van Swanenburch als wegwijzer moge denken, Rembrandt deed het er mee, en niemand, die kan beweren, dat het hem later bleek aan wel-onderlegdheid te ontbreken.

Doch wij zullen Orlers verder laten vertellen: »Volgende »dit besluyt hebben zij hem gebracht bij den welschilderende »Mr. Jacob Isaacxcz van Swanenburch, omme van den zelven »geleert ende onder wesen te werden, bij den welcken hij »gebleven is omtrent de drie Jaeren, ende also hij gheduyrende »den zelven tijt, zoo zeer toegenomen hadde, dat de Const »Lief hebberen daerinne ten hoochsten verwondert waeren, »ende dat men genoechsaem konde sien, dat hij metter tijdt »een uytnemende schilder soude werden. So heeft zijn Vader »goet ghevonden, hem te besteden ende te brengen bij den »Vermaerden schilder P. Lastman, woonende tot Amsterdamme, »op dat hij door den selven vorder ende beter mocht geleert »ende onderwesen werden".

Het in de leer gaan bij Lastman werd blijkbaar als de finishing touch voor Rembrandt's kunstopvoeding beschouwd. En wel zou die voltooiing in den geest van het vroegere onderwijs zijn, want Lastman vertegenwoordigde denzelfden smaak en dezelfde neigingen als Jacob Swanenburch deed.

Den algemeen Italiaanschen draai had hij zoo goed als de ander beet. Evenals deze zich Jacomo teekende, schreef Lastman zich gaarne, ook nog na zijn terugkeer, Pietro. Maar bovendien hadden beiden in Italië meer speciaal onder hetzelfde slag van kunstenaars verkeerd, verwante invloeden ondergaan, voor zich verwante kunstbeginselen aanvaard. — Alleen was de Amsterdammer stellig iemand van meer beteekenis dan de Leidenaar.

Pieter Pietersz. Lastman was omtrent 1623, toen Rembrandt waarschijnlijk op zijn atelier kwam, een veertiger, die een grooten naam als kunstenaar en ook als leermeester genoot. Hij had zijn leerjaren bij den bekwamen portrettist Gerrit Pietersz., den broeder van den beroemden organist Jan Pietersz. Sweelinck, doorgebracht, en bezocht tusschen 1604 en 1607 Italië, waar hij zich in den kring van den Frankforter Adam Elsheimer had bewogen. Toch, al hechtte hij zich aan de nieuwe formule van Elsheimer, bezat hij niets van diens teedere kwaliteiten, en wat hij uit Italië naar Holland mee terugbracht, deed meer bloot aan de sterke tegenstellingen en krasse bewegingen van dien Michel Angelo Carravaggio denken, die ook Elsheimers jeugd had beïnvloed, dan aan het eigenlijke dier idylliesch-heroïsche poëzie van den in de Hollandsche bent te Rome toen terecht als een groot padvinder gevierden Duitscher zelven. Maar prenten naar Elsheimer en vereering voor hem bracht Lastman stellig mee naar Amsterdam. De kunst van den Frankforter had zulk een groote aantrekkingskracht voor de Hollanders van dien tijd. Sommige zijner werken doen ons, gelijk Carl Neumann het niet onaardig uitdrukt, als Hollandsche stukken vóór het eigenlijke begin der Hollandsche kunst aan. Er lagen in het genre-achtig heimelijke van Elsheimers handeling, in zijn pikant-stemmingsvolle verbinding van het landschap mèt die handeling, in het teedere timbre van heel zijn op het pikturale aangelegde kompozities, elementen van een familjaarder gevoel dan de Italiaansche kunst hun bieden kon. En het was in dit familjaar doordringende gevoel, dat het vertrouwelijk boeiende school voor die zoekend naar Italië getrokken jongens van het

Noorden, die in de anti-monumentale schilderkunst van hun eigen ras, zij het op andere wijze, die grondeigenschap reeds van kindsbeen af hadden gekend.

Kurieus is het overigens hoe, in zooverre men Lastman als een bepaald volgeling van Elsheimer kan laten gelden, Rembrandt daarmee geestelijk komt af te stammen van het onstuimigste genie, dat de Duitsche schilderkunst van de zestiende eeuw heeft voortgebracht, — van Matthias Grünewald. Deze namelijk had een leerling die Hans Grimmer heette, wiens leerling weder, Philipp Uffenbach, de meester van Elsheimer was geweest. Over Lastman heen reikt Elsheimer dan weder de hand aan Rembrandt. Waarheid is, dat, wanneer men in de vroegere kunstgeschiedenis naar een schilder wilde omzien, die aan Rembrandt's hártgrondigen levensgreep kon herinneren, men moeielijk iemand zou vinden, meer aan grootheid verwant, dan de sombere geweldenaar het was, die Grünewald heette.

Hoe Rembrandt er toe gekomen kan zijn zich juist tot Lastman te wenden, laat zich niet beslissen, maar het ligt wel in de rede, dat hij op aanbeveling van Swanenburch zelven het Amsterdamsche atelier bezocht. Lastman toch gold als de fenix van diezelfde neo-Italianizeerende richting waar Swanenburch toe behoorde, — de beide meesters moeten elkaar in Italië hebben gekend, en best mogelijk dus zond de laatste, toen hij als leeraar au bout de son latin was gekomen, zijn scholier zelf nog eens naar den eerste, dien hij in zijn eigen lijn voor een groot meester zal hebben gehouden. Ook weten wij, dat reeds van 1617 tot 1619 Rembrandt's stad- en tijdgenoot Jan Lievens bij denzelfden Amsterdammer in de leer was gekomen, en dat Lievens, die later een groot vriend van Rembrandt was, weer in Leiden terug zijnde, allicht zijn kunstbroeder van Lastman zal hebben verteld en dezen misschien voor hem zal hebben warm gemaakt. De eene omstandigheid kan echter zoowel als de andere aanleiding tot de keuze van Lastman als tweeden meester zijn geweest. En juist dat Lievens reeds vroeger om hem naar Amsterdam was gegaan, bewijst genoeg, hoe goed Lastman in Leiden stond aangeschreven.

Dat bij al de oneindig grooter beteekenis, waartoe de kunst van Rembrandt zou uitgroeien, zij toch wel degelijk door Lastman beïnvloed werd, schijnt moeilijk te miskennen. Enkel reeds uit de omstandigheid, dat Rembrandt later verschillende sujetten schilderde, die hij ook door zijn meester had zien behandelen, ware dit aan te toonen. Want dat Rembrandt de leeringen van zijn meester ook later in eere hield, wordt niet enkel door de schilderijen en teekeningen welke hij van hem in bezit had, bewezen, het blijkt ook nog uit de ordonnantie van sommige zijner werken, welke aan die van Lastman doen denken, en uit zijn in menig opzicht doorgaan op Lastman's smaak voor Oostersche accessoires. Alleen, al wat in Lastman rauw was, werd reeds bij den vroegen Rembrandt fijn-krachtig, al het gezochte van zijn meester is bij hem natuurlijk, al het opgestelde is levend geworden, al het impotente van Lastman's willen heeft bij Rembrandt ziel gekregen.

Doch, wat hij dan ook aan den meester mag gehad hebben, heel lang bleef de jonge Leidenaar niet in het Amsterdamsche atelier. Hooren wij Orlers verder: »By den selven omtrent »ses maenden gheweest zijnde, soo heeft hij goet gevonden, »alleen ende op hem selven de Schilder Conste te oeffenen, »ende te practiseeren: ende heeft daerinne soo geluckich »gheweest, dat hy geworden is een van de tegenwoordighe »vermaertste Schilders van onse eeuwe".

Rembrandt trok dus, na een verblijf van omtrent een half-jaar in de hoofdstad, waarschijnlijk niet veel later dan 1624, weer naar Leiden terug om er op zich zelf te werken. Opmerkelijk is het, dat de jonge man van omtrent achttien jaar toen niet, zooals zijn meesters dat gedaan hadden, ging reizen. Maar het schijnt wel of het geslacht waartoe Rembrandt behoorde, en dat de eigenlijke Hollandsche Schilderkunst stond te brengen, genoeg had van het Italië hunner meesters, en alsof het veeleer op eigen houtje het krachtige leven wilde openbaren, dat het in zich voelde. De generatie, die zich in den staat vrijgemaakt zag van een romaansche autoriteit, wilde zich nu ook in haar geestelijk leven, wilde zich ook in

den aard van haar kunst emancipeeren, en zou bewijzen daar de deugdelijke kracht toe te bezitten.

Men behoeft bij het beoordeelen van deze dingen niet te ontkennen, dat de op Italiaansche kunst steunende Hollanders, die zelf luttel blijvends hadden voortgebracht, ongetwijfeld de verdienste bezaten de nationale schilderkunst bewaard te hebben voor zekere verburgerlijking. Maar hun wijder reikende kunst kon zich toch niet gezond ontwikkelen, wanneer zij niet als een andere reus Antaeus telkens met de aarde in aanraking kwam. De schilderkunst mocht bij ons ras slechts tieren door kracht te putten uit een aandachtige studie der realiteit. En zooals Fromentin het zoo goed liet voelen, de Hollandsche schilderkunst, heeft zich in kritieke tijden altoos moeten ophalen aan het portret. Dat portret van de natuur, die intieme weergave der zichtbare werkelijkheid, werd door de jongeren van dezen tijd meer of min bewust nagejaagd, en Rembrandt, buiten kijf, zal zijn eerste jaren van zelfstandig werken mede hebben willen besteden aan dat uitgraven van die geheimenissen der natuur, zonder welke te doorgronden, hij later zijn stoute vizioenen nooit zoo vleeschelijk had kunnen uitbouwen.

Allicht zal dit besliste werken op eigen koers een indruk als van stijfhoofdigen overmoed hebben gewekt. Reeds toen vonden belangstellenden grond om hun hart vast te houden voor die autodidaktische vrijbuiterij welke, zooals Andries Pels het naderhand in een tirade over Rembrandt zou noemen:

».... alles uit zichzelf te weeten onderwindt!"

De klassiek geletterde Constantijn Huygens verbaast zich ook over die eigenzinnigheid bij zulk een veelbelovend schilder, maar wij hebben het aan die verbazing te danken, wanneer hij, in zijn tusschen 1629 en 1631 opgestelde notities, mededeelt wat de jonge Rembrandt en zijn vriend Lievens ten antwoord gaven, wanneer men hen met de gangbare bezwaren tegen hun provincialisme aan boord kwam. »Zij »zeggen" — zoo schrijft Huygens — »dat zij in den bloei »van hunne jaren, waarmee zij in de allereerste plaats reke»ning moeten houden, geen tijd hebben om te reizen, en »verder, dat thans koningen en vorsten aan deze zijde der

»Alpen zoo verzot zijn op de schilderkunst, haar zoo in waarde »houden en onderscheiden, dat men de beste Italiaansche »werken buiten Italië kan zien en dat, wat men ginds op tal »van plaatsen met allerlei moeite moet opsporen, hier opeen»gehoopt en meer dan genoeg wordt gevonden."

Terwijl er in heel dit antwoord een tintje ironie doorschemert, zal in ernst de eerste reden wel zwaarder hebben gewogen dan de tweede. Van Rembrandt voorzeker kan men aannemen dat hij, eenmaal de school achter den rug hebbende, niets anders wenschte dan zich ongestoord te verdiepen in zijn studie van de natuur. Van vreemde kunst en van wijze voorschriften had hij onder zijn meesters genoeg gehoord; hij verlangde nu rustig in praktijk te kunnen gaan brengen wat in hem aan begrip gerijpt was, en anders niet. Zijn leerling van Hoogstraten vertelt in het kurieuze boek dat hij ons naliet — natuurlijk van later tijd sprekende — »Als ik mijn »meester Rembrandt eens lastig viel, met te veel oorzaek vragen, »zoo antwoordde hij zeer wel: Schikt u daer nae, dat gij 't »geene gij alreets weet, wel leert in 't werk stellen, zoo zult »gij de verborgentheden, daar gij nu na vraegt, tijts genoeg »ontdekt zien". En wanneer hij nu in datzelfde boek een door hem aan zijn broeder geschreven brief aanhaalt, waarin deze uitlating van Rembrandt vrijwel wordt overgenomen, dan zijn wij geneigd, ook de uitweiding over die gedachte, welke van Hoogstraten er aan vast knoopt, als in hoofdzaak van Rembrandt herkomstig te beschouwen. En deze uitweiding zou men als een nog beter afdoend antwoord op vragen als die Huygens zal hebben gesteld, kunnen beschouwen. Samuel van Hoogstraten schrijft dan op zijn naïeve wijze, en wel eenigszins als een vos die de passie preekt, aan zijn broeder Jan, die hem zijn verlangen om te reizen kenbaar had gemaakt: »Men moet al 't geene men weet, leeren in 't werk stellen, »en al 't geene men ter handt slaet, poogen te verstaen. En »dit kunt gij in 't vaderlant alderbest behartigen, berey U »daer, als d' eerste schoolen, in de grondregels, om daer nae »in hooger scholen tot hooger beschouwingen bequaem te »zijn. Leer vooreerst de rijke natuer volgen, en wat er in is

»naebootsen. De Hemel, d' aerde, de zee, 't gedierte, en »goede en booze menschen, dienen tot onze oeffening. De »vlakke velden, heuvelen, beeken en geboomten, verschaffen »werx genoeg. De steeden, de marten, de kerken, en duizent »rijkdommen in de Natuer, roepen ons, en zeggen: kom leer»gierige, beschouw ons en volg ons nae. Gij zult in 't vader»lant zooveel aerdicheit, zoo veel zoeticheit, en zoo veel »waerdicheit vinden, dat, als gij 't eens wel gesmaekt had, »gij U leeven te kort zoud keuren, om alles wel uit te beelden. »En in deeze minste voorwerpen kan men al de grondregels »leeren in 't werk stellen, die tot de allerheerlijkste dingen »behooren". Het is alles in den grond niet veel anders dan wat twee-honderd jaar later, een eveneens zich tegen een Italianizeerende richting verzettend schilder, de merkwaardige Georges Michel bedoelde, met zijn konciezere uitspraak. »Celui »qui ne peut pas peindre toute sa vie sur quatre lieues d'espace »n'est qu'un maladroit".

Rembrandt ging zich, in zijn geboortestad teruggekeerd, dus zelfstandig aan zijne kunst wijden. Maar dat wil niet zeggen, dat hij geen verkeer met kunstbroeders zocht. Met den een jaar jongeren Lievens, dien wij reeds noemden, en die buitengewoon vroeg rijp was, studeerde hij nu zelfs waarschijnlijk voor een deel samen. Maar ongetwijfeld bleef hij ook aan andere Leidsche schilders van die dagen niet geheel vreemd. Hij moet Joris van Schooten gekend hebben, die omtrent dien tijd enkele van zijn bekwame schutterstukken schilderde, en bij wien zijn vriend Lievens als jongen in de leer was geweest. Hij kan niet anders dan van Goyen hebben gewaardeerd, den grooten initiateur van Goyen, met zijn prachtig losse en toch zoo pittige hand van doen, en die misschien het eerst en stelligst van alle zeventiende-eeuwsche schilders, den adem van het atmosferische buiten heeft weergegeven. Hij zal licht van Goyen's meester, den vindingrijken en tintelenden Esajas van de Velde, nog ontmoet hebben, die zich in het laatst van zijn leven binnen Leiden moet hebben opgehouden. Zeer wel ook kan hij met den uitmuntenden zeeschilder Jan Porcellis, van wien hij, de kunstkeurige,

later wel zes stukjes bezat, en die in 1632 onder Zoeterwoude vlak bij Leiden stierf, persoonlijke relaties gehad hebben. Porcellis, door Ampzing in 1628 »de grootste konstenaar in schepen", door Hoogstraten »dien grooten Raphel in 't zeeschilderen" genoemd, was een allerdelikaatst kunstenaar, en de eigenlijke grondlegger van het Hollandsche zeeschilderen. Hij was het, die in het aardige verhaal bij Hoogstraten, den kurieuzen wedstrijd met van Goyen en Knipbergen hield, een verhaal dat Porcellis den prijs doet winnen, en waarvan men zich onwillekeurig voorstelt, dat de leerling het in de werkplaats bij Rembrandt, waar Porcellis zoo in eere werd gehouden, moet hebben opgedaan. — Maar stellig bleef Rembrandt niet geheel buiten den invloed van de Leidsche school van stillevenschilders, die zich vooral onder den overigens ook subtiel portretteerenden David Bailly vormde, en waartoe als diens bepaalde leerlingen Harmen en Pieter Steenwijck, doch in misschien wat losser verband ook de Vanitasschilderende Pieter Potter (de vader van Paulus) en diens jongere, kunstbroeder Jan Davidz. de Heem, die juist van Rembrandt's leeftijd was, behoorden. In al zulke schildersstadgenooten kon hij in elk geval steun vinden tot een inniger zich verdiepen in de zichtbare natuur, dan waartoe zijn meer akademiesch formulaire leermeesters hem zullen hebben aangespoord.

Wat nu het allereerste werk van Rembrandt vlak na zijn leerlingstijd betreft, het is tot heden niet gelukt, iets daarvan met beslistheid aan te wijzen. Maar als men in aanmerking neemt, dat zijn oudst bekende schilderijen ènkele, in een stil leven-omgeving gezette, figuren te zien geven, en hoe zich eerst dááruit dan van lieverlede kompozities van drie en meer personen ontwikkelden, dan is er reden om te gelooven, dat zijn werk van die allereerste jaren vooral uit zorgvuldige studies naar mensch-figuur en stilleven heeft bestaan: angstvallige studies dan vanzelf nog, maar die den jongen kunstenaar den deugdelijken grondslag gaven, waarop hij weldra een reeds meer psychologische kunst kon laten uitgroeien.

Wanneer wij nu, bij het bezien van de bekend gebleven

schilderijen zelf uit Rembrandt's eersten tijd, te zeer vervuld zijn met de gedachte aan het grootmachtige zijner rijpste kunst, dan kunnen zij niet anders dan teleurstellend werken. Maar wanneer men ze wil vergelijken met wat anderen in dien tijd of op dien leeftijd voortbrachten, wanneer men er de gradueele pogingen van een vastberaden padvinder in wil zien, dan zal men ze als inderdaad reeds bewonderenswaardige proeven van verdieptheid, op de rechte waarde weten te schatten.

Het vroegste jaartal dat wij op twee schilderijen van Rembrandt vinden is 1627. De *Paulus in de gevangenis* te Stuttgart, is er éen van. Het is uiterst studieus werk, maar het lijkt alles nog een weinig opgesteld, — niettegenstaande de zeer doordachte, zeer gevulde scène, doet het stuk wat kaal, wat nuchter aan. De *Goudwisselaar* te Berlijn, het andere, is een wel wat opgepropte voorstelling, eveneens van een enkele figuur met een drukke stilleven-entourage, ditmaal bij kaarslicht; het is niet beter geschilderd, maar wel warmer gekomponeerd. Het overwegende stilleven-element in deze schilderijen doet aan kontakt met de Leidsche Vanitas-schilders denken. Veel meer reeds Rembrandt in den dop voelt men in den *Filozoof schrijvend bij kaarslicht*, bij Mevrouw Mayer te Weenen, waarin men, naast die zekere brandspiegelachtige koncentratie van uitdrukking, ook reeds dat mooi gebondene van toon aantreft, dat de zelfs pikant tegengestelde licht- en schaduw-partijen toch als in één sfeer doet staan.

In de schilderijen uit een volgend jaar wordt naar een bewogener kompozitie van meer figuren gestreefd. De *Gevangenneming van Simson*, in het Slot te Berlijn, is, al zijn de hoofdfiguren niet zeer sprekend, ja veeleer ietwat vertoonend van handeling, toch in menig opzicht al een heel knap stuk werk. Veel doordringender echter is het eveneens 1628 gedateerde, kleine nachtstukje: de figurenrijke *Verloochening van Petrus*, bij von der Heydt te Berlijn. Het intiem zich indenken in dat schier huiverig fantastische tafereel, uit zich door een gansch aparte levendigheid van schikking. Het zijn niet enkel figuren, het is een situatie, en het is bovenal een eigenaardige

sfeer, die men hier geschilderd ziet. Veel stouter van hand, maar als kompozitie nog dicht bij den Stuttgarter Paulus staand, is het sterk dragende, mooi, diep, warm en smeuïg geschilderde stuk van *Paulus aan zijn schrijftafel* uit het Germaansch Museum te Neurenberg, dat ook omtrent dezen tijd gesteld wordt.

Waarschijnlijk in het jaar daarop ontstond een ander nachtstuk, — ongemeene lichteffekten laten hem nu reeds geen rust — de *Christus in Emmaus*, bij Madame André te Parijs. Het is het volkomenste schilderij dat men uit deze periode van den schilder kent. De greep is grandioos, en bij dat stoute, dat gewaagde, vindt men hier tevens bewijzen van het fijnste overleg. In dit magische tafereel, waarvan hij het sujet later nog zoo vaak, en altoos weer anders, en zeker nog veel diepgevoelder zal behandelen, is het aan Rembrandt eigene pathos der gemeenzaamheid reeds duidelijk aan het doorbreken. Wat hem bij dit alles sterk bezighoudt is het markant psychologische, dat hij bizonderlijk ook in aangezichten wil bestudeeren. De gespannen verbazing in den van-voren gezienen jongere op dit schilderij, verraadt reeds een zeldzame kennis van de uitdrukking der gemoedsaandoeningen. Maar hij bestudeert die uitdrukking ook in afzonderlijke koppen. Hij schildert in allerlei houding, onder allerlei verlichting en in allerlei expressie, het aangezicht van zijn vader, van zijn moeder, wellicht van zijn broer Gerrit en zijn broeder Adriaan en vooral van zichzelf. In vreemde modellen kon hij het heimelijke, wat gelaatstrekken zeggen, niet zoo onmiddellijk gemeenzaam naspeuren.

De gemoedsaandoeningen wil hij echter tegelijkertijd ook in het hevig gebarende van figuren-kompozities uitdrukken. Over het algemeen maakt de nog bedremmelde, meer stillevenachtige aanschouwing der allereerste schilderijen, al spoedig plaats voor een jagen naar het sterk dramatische. De *Judas die de zilverlingen terugbrengt*, bij Baron de Schickler te Parijs, is het uitgesproken type van dit streven. Er moge in dit schilderij dan al iets ontegenzeggelijk theatraals liggen, ongekend kras en doordringend van uitdrukking is het buiten

kijf. En het werkelijk nieuwe dat het biedt in aanmerking genomen, valt het niet geheel te verwonderen, dat Constantijn Huygens het in zijn merkwaardige en boven reeds vermelde notities, met zoo nadrukkelijke, ja opgewonden ingenomenheid bespreekt. In tegenoverstelling tot Lievens, die, zegt Huygens, naar niets streeft dan naar het grootsche en prachtige, getuigt hij van den Rembrandt van die dagen: »zich hullende in »zijn werkzaamheid, houdt hij er van, om in een kleiner »schilderij bijeen te voegen, en in een klein bestek een effekt »te geven, dat men in de grootste doeken van anderen »tevergeefs zal zoeken. De schilderij van den berouwhebben»den Judas, die de zilverlingen, de belooning voor den »onschuldigen Heer, aan den Priester terugbrengt, neem ik »als voorbeeld van al zijne werken. Laat geheel Italië hier »komen en al wat er van de hoogste oudheid af voor schoons »en bewonderenswaardigs is overgebleven. Het gebaar van »den wanhopigen Judas alleen, om nu niet te spreken van »zoovele bewonderenswaardige figuren op dit ééne doek, »van Judas, die raast, jammert, vergiffenis afsmeekt en haar »toch niet verwacht of die verwachting op zijn gelaat uitdrukt, »dat afschuwelijke gelaat, de uitgerukte haren, het gescheurde »kleed, de gewrongen armen, de handen ten bloede toe »geknepen, de knie door een plotselinge beweging gebogen, »het geheele lichaam ineengerold met een woestheid, die »medelijden opwekt, die figuur stel ik tegenover elk kunst»werk van alle eeuwen en ik wensch die onkundige menschen »te kennen, die meenen — reeds elders kwam ik er tegen »op — dat tegenwoordig niets kan worden gedaan of gezegd, »wat niet reeds in de oudheid gedaan en gezegd is. Want »ik beweer, dat geen Protogenes, Apelles of Parrhasius ge»dacht zou hebben, noch als zij terugkwamen op aarde, zou »kunnen denken aan datgene, wat — en ik sta verstomd als »ik het zeg — een jongmensch, een Nederlander, een mole»naar, een baardelooze, al niet in ééne figuur heeft bijeen»gebracht en te zamen heeft ingedrukt. Bravo, Rembrandt! »Het was van minder beteekenis Ilium en geheel Azië naar »Italië over te hebben gebracht, dan dat de grootste roem

10

»van Griekenland en Italië, door een Nederlander, die tot »nu toe nauwelijks buiten de muren van zijn geboortestad is »geweest, naar Nederland is overgeplant."

De (oorspronkelijk in het Latijn geschreven) notities van Huygens, waaraan deze uitgelaten passage werd ontleend, zijn in menig opzicht van bizonder belang. Terwijl de klassiek gevormde aristokraat er zich op een andere plaats nog over verbaast en bijna ergert, dat een Hollandsch jong schilder het niet noodig oordeelt Italië te bezoeken, erkent hij hier, hetzij dan met meer of minder recht, in den uitbundigen lof dien hij voor Rembrandt's Judas over heeft, toch inderdaad, dat de jonge schilder op eigen wijze een kunst vermocht te geven, welke voor die van Italië niet behoefde onder te doen. En dit schijnt wel teekenend voor de wijze waarop Rembrandt's kunst van den aanvang af door de toenmalige Hollandsche kultuur werd ontvangen. Men stond verbaasd, maar men liet zich meeslepen. Er ging reeds vroeg een groote roep van hem uit. De Utrechtsche jurist Arent van Buchel, die aanteekeningen over kunst verzamelde, schreef in 1628, hoe men hoog opgaf van een Leidschen molenaarszoon, doch hij voegde er toen nog aan toe, dat die schatting voorbarig scheen. Van slechts enkele jaren later zijn Huygens' uitlatingen, waarin hij tegelijkertijd het klassieke vooroordeel laat gelden en nochtans zonder voorbehoud en buiten mate weet te roemen.

Merkwaardig is de eerst in 1891 door Dr. J. A. Worp gedane vondst van het Huygens-handschrift ook daarom, omdat het weer grond heeft gegeven aan het verhaal van Houbraken, dat aan den jongen Rembrandt een Haagsch heer als begunstiger toeschrijft, — al blijft de heele, later door Immerzeel berijmde, historie van de voorspoedige reis, die er door Houbraken aan vastgeknoopt wordt, toch wel wat al te anekdotiesch gekleurd. Huygens is in zooverre overigens ook een ernstig belangstellende in Rembrandt's kunst gebleven, als hij den schilder later belangrijke opdrachten van Prins Frededik Hendrik weet te bezorgen.

Aardig is ook nog de persoonlijke indruk dien Huygens

omtrent de verschijning en het doen en laten van den jongen Rembrandt en zijn vriend Lievens heeft gegeven. »Beiden" — schrijft hij — »zijn nog baardeloos, en als men op hun ge»stalte of gezicht let, dichter bij de kinderjaren dan bij den »jongelingsleeftijd..." En verder: »Ik moet de verzekering »geven, dat ik zulk een ijver en toewijding bij geen enkel »soort van menschen, bij geen enkel streven, bij geen enkelen »leeftijd heb gezien. Terwijl zij zich waarlijk »hun tijd ten »nutte maken" is dat alleen hun doel, en opdat er aan het »wonderbaarlijke niets zou ontbreken, hebben zelfs de onschul»dige genoegens van den jongelingsleeftijd, omdat zij tijd »kosten, zoo weinig aantrekkelijks voor hen, alsof men grijs»aards ziet, zat van jaren, die al die kinderachtige dingen »vroeger hebben genoten. Dikwijls heb ik gewenscht, dat »de uitstekende jongelieden deze onvermoeide volharding in »moeilijk werk, hoe grooten vooruitgang zij ook plotseling »belooft, mochten matigen en ook rekening mochten houden »met hun tenger lichaam, dat reeds nu door hun zittend »leven niet zeer krachtig en sterk is".

Zooals Huygens hem teekent, kennen wij Rembrandt's jong, baardeloos gezicht van dezen tijd uit een kleine pochade te Cassel, maar pozitiever, uit een bijna levensgrooten kop naar zichzelf, in het Mauritshuis, waarvan in het Germaansch Museum te Neurenberg een duplikaat voorkomt. De grondtrekken van het uit veel en velerlei latere schilderijen zoo bekende gelaat, zijn in dezen streelend geschilderden jongenskop reeds aanwezig. De staande groeve tusschen de tamelijk zware wenkbrauwen, de zeer horizontaal liggende en eenigszins geknepen oog-openingen, de bonkig-ronde en gesplitste neustop, de loodrechte groeve onder dien neus, de vooruitstekende bovenlip, de diepingedrukte mondhoeken, het gesplitste kinappeltje, het zeer vleezige oor, het kroezige haar, — deze kenteekenen zullen later gedeeltelijk nog sterker uitkomen, maar zij zijn er reeds allen. Er spreekt nu uit het gladde gelaat nog zekere kinderlijke zachtheid, maar er ligt ook al iets in van het hooghartige, dat op de stille, in zichzelf een broeiende wereld wetende laatdunkendheid van het genie duidt.

Zijn alles onderzoekend, huiszittend studie-leven bracht hem ook al vroeg tot het boeiende, doordringende en aan alchimisterij grenzende procédé van het etsen. De oudst gedateerde plaatjes zijn van 1628, maar deze beide kopjes van zijn moeder zijn in hun sobere raakheid reeds zoo volkomen, dat men ze moeilijk voor coups d'essai kan aanzien, zoodat er al wel andere proeven aan voorafgegaan zullen zijn. Toch is het aan te nemen dat hij ook als etser begon met enkele koppen of figuren, terwijl de kompozities dan volgen.

Opmerkelijk is het hoe in zijn etswerk uit dezen Leidschen tijd een aantal prentjes met fantastiesch uitgedoste bedelaars of vagebonden voorkomen, welke men in zijn schilderwerk zoo niet aantreft, en die het vermoeden wettigen, dat de jonge kunstenaar door het prentwerk van Callot, dat hij toen misschien reeds bezat, beïnvloed is geweest, — al is Rembrandt's teekentrant ook in deze lijn dadelijk een geheel eigene. Want het bloot grotesk teekenachtige van Callots vagebonden wordt bij deze vroege prentjes van Rembrandt verdiept door dat aangeboren gevoel voor de onterfden, dat in zijn later werk zulk een voornaam element zou worden. Of men juist binnen Leiden toen nog vele in hunne kinderjaren en tijdens de nooden van het beleg tot ziekte en gebrekkigheid gedoemden aantrof? Het is niet onmogelijk, maar in elk geval was de stad reeds van ouds meer dan andere Hollandsche steden, vol geweest van allerlei gespuis, daarheen gelokt door de vette uitdeelingen der talrijke kloosters. Doch ook meer deerniswaardige behoeftigen ontbraken er niet. Reeds de fabrieksnijverheid der 16de eeuw had zich gekenmerkt door een exploitatie van den arbeider, in den geest van die, welke men haar thans algemeener verwijt. Het herhaalde verzet der geplaagden had niet gebaat, en al waren de rijke drapeniers door Prins Willem na het beleg uit den Leidschen Raad verwijderd, afdoende verbetering had deze besnoeiing hunner macht niet gebracht. Steeds groeide onder de blijvende wanverhoudingen het getal der leegloopers aan. En zoo was de rijke stad vol van bedelaars, die ook den geheelen omtrek onveilig maakten. Verklaarbaar

is het dus, dat men deze pittoreske zwervers in Rembrandt's Leidschen tijd zoo vaak, en later niet zoozeer meer, in zijn werk aantreft, al wist hij in zijn Honderdguldensprent, in den stoet van kranken en gebrekkigen die Christus naderen, juist een optocht van menschelijke ellende te verbeelden, waartoe deze geëtste geuzen wel iets als de dokumenteele vóórstudie schijnen te vormen.

Tegelijkertijd met de reeks van zulke bedelaars ontstaan een aantal expressiekoppen die hij naar zichzelf in den spiegel maakte. Hij bestudeert zijn gelaat terwijl hij glunder, schalksch, loerend, gefronsd, dreigend, schreiend, bespiedend, peinzend, lachend, of hevig ontsteld kijkt, en het is duidelijk hoe hij in al die gezichten, ook al doen zij door het opzettelijke soms aan grimassen denken, er naar streeft de bedoelde uitdrukking met de eenvoudigste middelen het meest direkt te treffen.

In hetzelfde jaar 1630, waarin de bedelaarsserie en de expressiekoppen naar zichzelf ontstonden, etst hij drie kleine, maar rijk geordonneerde tafereelen uit de jeugd van Jezus, die te zamen een top van hoog bereiken in zijn jeugdwerk uitmaken.

In de eerste, een *Besnijdenis,* (Bartsch 48), waarbij het etswater den aandachtigen kunstenaar niet zoo willig gehoorzaamde als de spits-omschrijvende naald dat deed, boeit de figurenrijke handeling door een, men zou zeggen, bij uitnemendheid rythmische koncentratie. Op het tweede, evenmin nog perfekt gebeten prentje, een *Voorstelling in den tempel,* (Bartsch 51), waar als hoek-repoussoir een gedeelte van zulk een kreupelen bedelaar werd aangebracht, als Rembrandt in dien tijd gaarne teekende, treft vooral het rijke ruimtegevoel, waarmee het statige tempel-interieur is weergegeven. De derde, die evenmin volkomen gebeten is, *Het kind Jezus onder de schriftgeleerden* voorstellende, (Bartsch 66), verrast door het nieuwe, vrije in de mise-en-scène, en door het met uiterst weinig middelen uitdrukken van een sprekenden lichtinval. Te zamen onderscheiden zich deze etsjes, die van een ongekend intiem zich in de handeling indenken getuigen,

van bijna al wat de prentkunst totdien had voortgebracht, door die warmte van spelend aanduiden, waarmee bij uitstek het mysterieus levende bereikt wordt, dat zich, zelfs in de toonvolheid van Rembrandt's doorwerkte olieverf-kunst nauwelijks zóó als door zijn gevoelig friemelende naald liet uitdrukken.

Toch heeft het pittig bewegelijke karakter van de ets, waar de jonge meester hier zoo mee wist te woekeren, hem waarschijnlijk ook in het meer gebonden schilderen toen reeds tot een losser, levendiger voordracht verlokt. Een 1630 gedateerde *Oudemanskop* te Cassel namelijk, is van een malsche en men zou zeggen: pittig trillende behandeling, die aan het tegelijk abrupte en koesterende, dat aan de welgeëtste lijn eigen is, herinnert. Het is alsof het penseel, dat de pikante trekken neerschreef, door een bevenden ether heen het paneel bereikte. En ofschoon hij noch in zijn psychologiesch dieper peilende kompozities, noch in zijn om de juiste karakteruitdrukking tot straffer tucht dwingende opdrachtportretten, die spoedig volgen zullen, vooralsnog den lenigen trant van dezen fantaziekop volhoudt, zoo valt er nu toch juist in de vrije portret-studies van deze periode een bepaalde verruiming waar te nemen. De fijnschildering wordt hierbij losgelaten en de levensgroote kop doet zijn intreê in Rembrandt's werk.

Men mag aannemen dat eenige invloed van zijn kunstkameraad Jan Lievens, die, naar Huygens' getuigenis, van den beginne af aan den meer verdiepten en levendiger voelenden Rembrandt »in grootschheid van vinding en een »zekere brutaliteit van onderwerpen en figuren" overtrof, zich hier mede liet gelden. Zeker valt een welgelukt streven naar stouter schildering in de studieportretten van 1630—31 niet te miskennen. Op enkele van de beste der geschilderde koppen uit dezen tijd van krachtigen uitgroei zij nog in het bizonder gewezen.

De van expressie zeer verdiepte, bijna levensgroote kop naar zijn vader, met het kapje op, en die aan Dr. Bredius hoorent, is eenvoudiger, grooter gezien dan de in kleiner afmetingen gevatte kopjes naar denzelfden. Maar een wel nauwelijks

latere levensgroote studiekop naar zijn moeder, bij Arthur Sanderson, is vooral verrassend. Ziehier een groot meester in gang. Van greep, doorvoelen en behandelen raakt de schilder aan het geweldige. Welk een materiaal ook bood die kop van zijn moeder hem! Men zegt dat genieën de vonk meest van hun moeder hebben, en waarlijk, deze majestueuze sfinks is wel de moeder van een man, die het leven zoo hoog doorschouwen zou.

Anders, en nog meer verwant aan het toch reeds een paar jaar vroeger ontstane kopje van zijn moeder, dat eveneens aan Dr. Bredius behoort, en dat, bij minder kloeken greep, in houding, tooi en blik, ook van een ongemeene waardigheid spreekt, is de levensgroote studie naar zijn moeder, die op Windsor-Castle de *Countess of Desmond* wordt genoemd, alsof men het aristokratische in dit gelaat, door adel van geboorte wilde verklaren. Het is een prachtig geschilderde kop, waarvan de strengheid in de besliste uitdrukking door zekere rijke tooverij van toon wordt verzacht.

In een aan F. Fleischmann te Londen behoorend en 1631 gedateerd mansportret, dat op de Rembrandt-tentoonstellingen te Amsterdam en te Londen de aandacht trok, en daar Rembrandt's vader werd genoemd, — wat intusschen niet waarschijnlijk klinkt omdat deze reeds April 1630 gestorven was, — zou men bijna meenen reeds een vollen, geheel ontplooiden, zich van zijn doel en zijn kracht volkomen bewusten Rembrandt te vinden. Ongetwijfeld is de schilder zich in dit liefhebberij-portret, waarmee hij zich vrijer bewegen kon, bij zijn bestel-portretten vergeleken, een heel eind, ja jaren vooruit. In dit werk van den nog maar vijf-en-twintig-jarige bespeurt men de klauw van den leeuw, ziet men den man die, ofschoon hij de Anatomische Les nog voor de borst heeft, de Nachtwacht al vóórgevoelt. Bizonder, door de vrije, sobere en zekere schildering, is ook een manskop te Cassel, waarschijnlijk naar zijn oudste broeder Gerrit genomen. Het onmiddelijk verband tusschen zien en doen is hier bij uitstek treffend.

Wellicht pozeerde diezelfde broer, dien men ook achter

een fantastischer toegetakelde mansbuste bij Mevrouw May te Brussel zou willen zoeken, voor den Jozef op een groote *Heilige Familie,* in München, die zeker merkwaardig is als een poging om ook een kompozitie levensgroot en in een losser, stouter schildering uit te voeren. Toch ging dit nog boven zijn macht. De kleuring is bij gedeelten bont, de hand van doen zwaar. En al is in dit studieuze schilderij de geheele samenstelling welgewikt, en al zijn het voorzichtig begluren van het kind door Jozef, het zich in heel haar houding zacht naar den zuigeling voegen van Maria, de wijze waarop deze de bloote kindervoetjes koesterend omvat, en bovenal het vredige slapen van het poezele kinderkopje, fraai uitgedrukt, zoo is dit groote stuk toch lang niet zoo gevuld, als hij reeds verschillende kleine tafereelen had geschilderd, en mist men er noode die waarlijk religieuze poëzie in, waar Rembrandt immers later zoo vaak ditzelfde sujet van zou doordringen.

Meer wijding zeker ligt er over het omtrent den zelfden tijd ontstane schilderij van *Simeon in den tempel,* uit het Mauritshuis, dat in kleine afmetingen is uitgevoerd. Men vindt er een gelukkige saamvatting in van veel, wat den schilder en etser reeds had beziggehouden, en wat subtiele doordringendheid van gedragen expressie betreft kan het — al zou de kunstenaar zelf later dit werk verre overtreffen — als een meesterstuk gelden. De rijk georkestreerde samenstelling is tegelijk stout en fijngewikt; zij is grootsch te noemen, zonder in het teedere tekort te schieten. De fantastische architektuur vormt een plechtig akkompagnement voor de pathetische hoofdgroep waar, zij het bij een zweem van vertooning, toch een stille waardigheid van uitstraalt. En de menigte grooter en kleiner figuren van de ruime omgeving, voegen zich slechts tot een luisterrijker koncentratie op het heilige gebeuren, daar midden in dien statigen tempelhal.

Zulke schilderijen moesten den roep, die er sints eenige jaren van den jongen, alles aandurvenden, meester uitging, spoedig verbreiden. Van 1628 af weten wij dat hij tenminste één leerling van beteekenis had: Gerard Dou. Misschien

was ook Willem de Poorter al in dien Leidschen tijd, zoo niet zijn discipel dan toch zijn volgeling. Niet onwaarschijnlijk werkte ook zekere Isaäc de Jouderville toen onder den jeugdigen meester. Een etser, Joris van Vliet, maakte, zooals men aanneemt onder 's kunstenaars leiding, prenten naar zijn schilderijen. En blijkbaar waren zulke afbeeldingen door hem en ook door de Balliu naar Rembrandt's kompozities vervaardigd, gewilde waar. In het jaar 1631 alleen al verschenen er een aantal van bij bekende handelaars als Clement de Jonghe, Dancker Danckerts, Cornelis Danckerts en Hugo Allardt, allen te Amsterdam, en zelfs bij den Parijschen uitgever Ciartres. Maar bovendien begon hij in Amsterdam van lieverlede opdrachten voor het schilderen van portretten te krijgen. De tijd werd voor den jongen Leidschen meester, van wien wij uit deze dagen een geëtst zelfportret kennen, (Bartsch 7), dat hem zwierig uitgedost, lichtelijk uitdagend en stellig eenigszins romanesk wereldveroverend vertoont, — de tijd werd voor den zich van zijn kracht bewusten kunstenaar rijp om een ruimer baan te kiezen.

Wij kunnen hieromtrent zijn oudsten biograaf Orlers nog citeeren: »Dewijle dat zijne Konst ende arbeijt," zoo schrijft deze, »de Borgeren ende Innewoonderen van Amsterdamme »ten hoochsten behaechde ende aengenaem was, ende dat »hij veeltijden versocht werde omme 't zij Conterfeytselen »ofte ander stucken aldaer te maecken, zoo heeft hij goet »ghevonden hem van Leyden te transporteren naer Amster»damme...."

IS „CELSTRAF" NOG LANGER GEOORLOOFD EN GEWENSCHT?

DOOR

Dr. A. ALETRINO,

Priv. doc. in de cr. anthrop. a/d. Universiteit van Amsterdam.

(Vervolg). 1)

III.

Voordeelen van het celsysteem. — Ds. Laurillard. — Mr. Domela Nieuwenhuis. — Negatieve werking van de celstraf. — Positieve resultaten. — Openhartigheid van de gevangenen. — Nadenken. — Oordeel van Mr. A. de Graaf. — Nadenken zonder toepassing is nutteloos. — Oordeel van Penn en Franklin. — Oordeel van Sacker. — De gevangene verlangt naar werk. — Oordeel van Duitsche gevangenen. — Vruchtbare toespraken. — Overschatting van den invloed daarvan. — Huichelarij. — Berouw en godsdienstige gevoelens. — Bekentenissen van Duitsche gestraften. — Antwoorden uit de enquête van den J. G. — Bekentenis van een Hollandsche niet-politieke gevangene. — Oordeel van Hugo Heim. — Een Hollandsche gevangene over berouw. — Duitsche bekentenissen. — Berouw bewijst niet dat karakter en temperament veranderd zijn. — Afzondering werkt intensief zwaarder op gevangenen. — Tegenwerpingen. — Oordeel van Joseph Astor. — Repressieve invloed van het celsysteem. — Preventieve invloed. — Recidive neemt steeds toe. — Geen moreele verbetering. — Intimidatie. — Gelegenheid tot individualiseeren die de cel geeft. — Pistole. — Kleeding der gevangenen, haar en baard. — Celstraf maakt individualiseeren onmogelijk. — Gevangenen komen plotseling uit afzondering in de maatschappij. — Communicatie van gevangenen onderling. — Oordeel van Mr. A. v. d. Elst.

Gaan wij na, welk doel en welke voordeelen de celstraf, in het oog van hen die aanhangers van dit systeem zijn, heeft.

Waar vooral op wordt gewezen, is dat de afzondering

1) Zie afl. *XXe Eeuw* April 1906.

Erratum. Op bldz. 37 van de Aprilafl. 1906 van de *XXe Eeuw*, staat op den 11en en 12en regel van onderen: »his ages become shifty", dit moet zijn: »his eyes become shifting".

geschikt is om den veroordeelde tot nadenken te brengen, dat zij gelegenheid geeft om individualiseerend tegenover den gestrafte te werk te gaan; daarnaast staat de mogelijkheid om den gevangene met vrucht toe te spreken, terwijl hij geacht wordt door het verblijf in de cel tot openhartigheid te worden gedwongen en hij door de eenzaamheid, om zoo te zeggen, naar arbeid als naar een weldaad verlangt. Deze voordeelen werden eenige jaren geleden door Ds. Laurillard gesteld tegenover de behandeling der gevangenen in Elmira, de Amerikaansche Reformatory, waarin de gestraften onder een geheel ander régime dan dat wat in Europa wordt toegepast, leven. 1)

Ook door Mr. J. Domela Nieuwenhuis vinden wij de voordeelen aangegeven, die de cel biedt, en het doel dat met de celstraf beoogd wordt.

Hij toch voert ten opzichte van de celstraf aan: »Negatief moet de werking der celstraf zijn doordat zij: 1°. Het zedebederf der gemeenschappelijke opsluiting belet; 2°. den ontslagen gevangene behoedt voor kameraadschap in de gevangenis ontstaan; 3°. de maatschappij vrijwaart voor den invloed der in de gevangenis gegeven instructie in het kwaad en der daar ontworpen complotten tegen de veiligheid van personen en goederen.

»Reeds die negatieve voordeelen zouden gewichtig genoeg zijn, om de invoering te wettigen. Een doelmatige toepassing verzekert echter ook positieve voordeelen. De afzonderlijke opsluiting drukt intensief zwaarder op den veroordeelde dan de gemeenschappelijke.... De afzonderlijke opsluiting laat toe, dat ieder individu worde behandeld, gelijk dat voor hem noodzakelijk is. De individualiseering kan worden toegepast met het oog op den arbeid, het onderwijs, het voedsel, kortom op de geheele behandeling van ieder individu. Met behoud van het ernstig karakter der straf, is er derhalve gelegenheid om tot ieders verbetering mede te werken." 2) Elders zegt hij: »De voordeelen der afzondering zijn echter

1) Ds. E. Laurillard. Bedenkingen enz. *Paleis van Justitie.* 38e Jrg. No. 42. Vrijdag 2 Juni 1899, bldz. 3.

2) Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Opmerkingen over de toepassing der afzonderlijke opsluiting enz. *Tijdschrift voor Strafrecht.* Leiden, Brill. Dl. I. 1886. afl. I, bldz. 41.

niet slechts negatief, hare doelmatige toepassing kan ook positieve resultaten te weeg brengen en wel: 1°. Een preventief resultaat, omdat het afzonderingsstelsel door zijn onmiskenbaar ernstig karakter op de toeneming der misdrijven in het algemeen, een verminderenden invloed *kan* uitoefenen; 2°. een repressief resultaat, omdat het gevoelige daardoor veroorzaakte leed den daaraan onderworpene den indruk geeft eener voldoende boete voor het door hem begane kwaad en bij hem een heilzamen afschrik kan doen ontstaan; 3°. een moreel resultaat, omdat het, bij eene daaraan te verbinden rationneele individueele behandeling en het daarnevens openstellen der gelegenheid tot verbetering door invloed van godsdienstleeraars of bezoekers, de mogelijkheid daartoe vermeerdert." 1) En weer ter andere plaatse schrijft hij: »Een der hoofdvoordeelen van de afzonderlijke opsluiting is, dat zij toelaat ieder individu te behandelen, gelijk dat voor hem noodzakelijk is.

»Het beginsel der individualiseering moet in de celgevangenis worden toegepast op den arbeid, op het onderwijs, op het voedsel, op de kleeding, kortom op de geheele behandeling van ieder individu." 2)

Welke waarde moet men, met het oog op de praktijk, aan al deze, voor de celstraf zoo gewichtig geachte, invloeden hechten?

Welk voordeel het voor den delinquent is, dat hij in de cel eerder tot openhartigheid gedwongen wordt, als in de gemeenschappelijke gevangenis, is minstens genomen duister.

Dat een openhartigheid, in de uitzonderingsgevallen dat een veroordeelde zijn onschuld blijft volhouden en in de cel eindelijk openhartig zijn schuld bekent, voor den rechter van voordeel is, is te begrijpen. Maar wat de delinquent zelf voor voordeel daarvan heeft, behalve een chimeriek ethisch voordeel (dat dan nog alleen meer voor anderen, dan voor den delinquent zelf duidelijk is) is onverklaarbaar en zeker niet zóó groot, dat men daarmee de celstraf zou kunnen verdedigen.

1) Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Een terugblik op den strijd enz. *Tijdschrift voor Strafrecht*. Dl. VII. 1893. afl. 3 en 4, bldz. 287.

2) Idem. Een bijdrage tot de kennis der vrijheidsstraffen. *Tijdschrift voor Strafrecht*. Dl. V, afl. 5, 1891, bldz. 401.

Hetzelfde ten naastenbij geldt van het »nadenken". Zeker, in de cel komt de delinquent er eerder toe het gewicht en de strekking van zijn daad in te zien, dan wanneer hij in gemeenschap zit, onder omstandigheden, zooals die, waaronder vroeger in de gemeenschappelijke gevangenissen de gestraften verkeerden. Om der waarheidswille, moet ik echter hieraan toevoegen, dat, wanneer men bekentenissen van sommige gevangenen leest, men ziet, dat door de ellendige omgeving waarin zij in de gemeenschappelijke gevangenis gedwongen waren te leven, zij evenzeer tot een diep besef van het ware van de door hen gepleegde daad kwamen. En dan nog, toegegeven, dat dit »nadenken" van zoo ongemeen groot gewicht zou zijn, dan geldt dit alleen voor hem die den eersten maal bestraft is, of den eersten keer heeft gerecidiveerd, of voor hem die slechts een korte vrijheidsstraf moet ondergaan. Het voordeel dat »nadenken" aan hem moet brengen, die een langdurig gemis van zijn vrijheid moet ondervinden, is twijfelachtig. Immers is het onmogelijk, dat de man twee, drie, vier, vijf jaar maar steeds blijft nadenken en dus gaat het effect van dit verbeteringsmiddel bij langere straffen, wanneer dit nadenken als een verbeteringsmiddel mag gerekend worden, verloren. Dat dit »nadenken" bij langer straffen als verbeteringsmiddel zou dienen, mag tevens daarom worden betwijfeld, omdat ook weer uit de bekentenissen van gevangenen blijkt, dat zij door lang »nadenken" een gevoel van wraak en verbittering krijgen en dat meer en meer de, in hun oogen, onbillijkheid opkomt, gestraft en zoolang gestraft te zijn voor de daad die zij hebben gepleegd en ook, omdat in het meerendeel der gevallen hun »nadenken" over het vraagstuk loopt, hoe zij in het vervolg de politie en justitie beter om den tuin zullen leiden.

Van welken aard overigens in het meerendeel der gevallen dit »nadenken" is, wordt ons op uitnemende wijze door Mr. A. de Graaf geschetst. »Ja, nadenken kan hij", zijn zijn woorden. »Maar alle nadenken is niet even vruchtbaar, en of het eindeloos eentoonig nadenken over de weinige punten die deze onontwikkelde menschen met hun veelal niet al te best werkende hersens, in deze voor gezond nadenken niet

al te gunstige omstandigheid, den fraaien naam van nadenken verdient, of het niet in werkelijkheid meer lijkt op malen, tobben, heen en weer denken, hevige verbeten woede, onuitgesproken vage, soms krankzinnige angst (waar zij niet gemakkelijk voor uit komen, omdat zij zelf meestal niet begrijpen, waarvoor zij angst hebben en niet weten dat angsten kunnen ontstaan eenvoudig door onafgebroken zich in een kleine ruimte te bevinden waar men weet dat men niet uit kan) en of dit alles bevorderlijk is aan een vruchtbaar nadenken over eigen toestand, is twijfelachtig. Bovendien, de stof om over na te denken is meestal weinig stichtelijk en niet rijk: een diefstal, een inbraak, een moord (het ziekelijk in gedachte telkens weer over doen of telkens zich indenken hoe men dan wel had moeten handelen en het dan in gedachte doen, al weet men dat het te laat is), een misdaad tegen de zeden (zich daarin weer verdiepen, wat de verbeelding en daardoor den hartstocht zoo opwekt; trouwens het nadenken over sexueele onderwerpen, juist door de onmogelijkheid van bevrediging en door het gebrek aan afleiding en voldoende lichaamsbeweging dikwijls bijna tot gek wordens toe, is ook een vrucht van de cel)." 1)

En daarbij vergeet men, dat »nadenken" op zich zelf niets geeft, wanneer de goede uitkomsten (en dit toch verwacht men van het nadenken der gevangenen) niet in toepassing kunnen worden gebracht. Wat geven het besluit en het voornemen, die bij een gevangene zijn ontstaan ten gevolge van »nadenken", om in het vervolg een beter en deugdzamer leven te willen leiden, wanneer hij niet in de gelegenheid is dit besluit en dit voornemen in praktijk te brengen en misschien nog een aantal jaren moet wachten voordat de gelegenheid er voor daar is? Immers niets!

Maar behalve dit alles is er nog iets, waardoor men gedwongen is zich tegen dit »nadenken" te verzetten en men zich verplicht voelt er iets anders en beters voor in plaats

---

1) Mr. A. de Graaf. Opvoeding van gevangenen. Overdruk uit *Vragen des Tijds*, 1899. bldz. 21.

te zetten. Oorspronkelijk onder den invloed van het quakerfanatisme van Penn en Franklin voorgesteld (namelijk, dat de meest quakersche ascese, met afzondering als een levend begravene en godsdienstige lektuur de middelen waren, bij uitstek geschikt om den misdadiger tot inkeer te brengen), 1) houden in den tegenwoordigen tijd nog alle niet-deterministen, alle die aan den vrijen wil gelooven, aan de gedachte vast, »que le criminel, laissé à lui même et à ses reflexions, se répentira", zooals Mr. Bonger ironisch zegt. 2) Wij hebben hierboven gezien, welke gedachten de eenzaam opgeslotene kan koesteren en waarover zijn denken wel kan loopen! Juist dit willen de criminalisten van de nieuwe richting tegengaan en zij zijn van oordeel, dat om den misdadiger eenige kans te geven om te veranderen, men niet alleen een andere richting aan zijn gedachten moet geven, maar dat men hem vooral nieuwe stof tot nadenken moet verschaffen, dat men hem andere en nieuwe gedachten moet geven. »Der Zweck, welchen man hauptsächlich mit der Einzelhaft zu erreichen glaubte — den Gefangenen seinen eigenen Gedanken zu überlassen, wird nicht erreicht. Nicht ihn seinen Gedanken zu überlassen, sondern ihm Gedanken zu *geben* — das ist die Aufgabe der Gefängnispädagogik," voert Sacker aan. 3)

Het derde argument, namelijk, dat door de cel de gevangene van zelf begint te verlangen naar werk, is m. i. een foutief argument en in de praktijk van absoluut geen waarde. Hiermee toch wordt niet bedoeld, dat de gevangene gedurende den tijd van zijn straf naar werk verlangt om de verveling van zijn straftijd te verminderen, maar dat hij leert de waarde van werk op prijs stellen, een leven dat in werkzaamheid wordt doorgebracht waardeeren, in één woord, dat hij de waarde van »werken" in het algemeen leert. De intellectueel ontwikkelde nu, die een of andere straf ondergaat, behoeft het

1) Holtzendorf und von Jagemann. *Handbuch des Gefängniswesens*. Hamburg. Richter 1888. Dl. I, bldz. 93.

2) Mr. W. A. Bonger. *Criminalité et conditions économiques*. Amsterdam Tierie 1905. bldz. 582.

3) J. Sacker. *Der Rückfall*. Berlin. Guttentag 1892. Dl. I, bldz. 71.

niet te leeren; de man die een ambacht kent, kent de waarde van werken zeer goed en zal zeker niet die waarde leeren door het gevangeniswerk dat hem, die aan beter werk gewoon is, verstompt en hij die nooit heeft leeren werken, hij die nooit heeft gewerkt, hij die te lui is om te werken, zal waarachtig geen ijver en vlijt of waardeschatting van het werk krijgen, door een arbeid die alleen verstompen, versuffen en vervelen kan. Wanneer het gevangeniswerk echt werk was, dan ware het iets anders. Maar nu, met het bête en nuttelooze werk (b.v. tricot pluizen, erwten ziften, vuurmakers maken), dat de gevangene meestal moet verrichten voor oogen, te durven beweren, dat hij daardoor naar werk leert verlangen als naar een weldaad, is te onwijs, dan dat men er eigenlijk op in behoeft te gaan.

Ik heb deze drie schoonheden van het celsysteem dan ook alleen te berde gebracht, omdat dergelijke beweringen uit den mond van iemand die »verstand" van gevangenen wordt geacht te hebben, wijl hij wel eens een bezoek in een cel brengt, op de groote menigte van invloed is en men de woorden van een dergelijk iemand, vooral wanneer hij daarbij dominé is, onvoorwaardelijk aanneemt. De bekentenis van den gevangene, door Auer geciteerd, »Vor Antritt meiner Strafe kannte ich die Arbeit, und Müssiggang war mir stets verhasst. In der Zelle lernte ich erst den Werth der Arbeit kennen," 1) heeft een geheel andere beteekenis, dan door bovengenoemde uiting wordt bedoeld. Daarnaast echter staan uitingen als de volgende: »Die Anstaltsarbeit wirkte geisttötend auf mich...," 2) en »Die Anstaltsarbeit war fürchtbar eintönig und hat manchen isolierten Gefangenen zur Raserei gebracht...." 3)

De cel geeft den bezoeker gelegenheid tot het houden van vruchtbare toespraken, zegt Ds. Laurillard, 4) en Mr. J. Domela Nieuwenhuis voert in het voordeel van de cel aan, dat daar gelegenheid bestaat, dat door toespraak van godsdienstleeraars en bezoekers een verbeterenden invloed wordt uitgeoefend.

---

1) Auer. l. c. bldz. 67. 2) Auer. l. c. bldz. 74. 3) Auer. l. c. bldz. 53.
4) Mr. A. de Graaf. l. c. bldz. 27.

Om te beginnen moet ik opmerken, dat het niet de vraag is welke aangenaamheden de cel aan mogelijke bezoekers biedt, maar wel of de delinquent door de cel gebaat wordt. Of de een of andere bezoeker, godsdienst-leeraar of regent, de gelegenheid heeft een voor hèm zeker aangenaam-aandoende, in zijn oogen » vruchtbare", redevoering te houden, is van zeer weinig belang. Het is de vraag of de gevangene door dergelijke toespraken inderdaad verbeterd wordt en of het houden van zoo'n »vruchtbare" toespraak mee kan en zal helpen om den misdadiger te beletten voort te gaan op den weg des kwaads. En nu komt het mij als een ontzaglijke naïeveteit van de anderen en als een onmogelijke zelfoverschatting van de geestelijken voor, te denken dat hun woord zóóveel invloed kan hebben, dat het meerendeel der misdadigers daardoor van het kwaad gered kan worden.

Denken de geestelijken soms, en met hen de regenten en die anderen die er hun doel van maken op vastgestelde tijden aan de verbetering van gevangenen te arbeiden, denken zij allen nu heusch, dat hun woord krachtiger is dan b.v. de oeconomische toestand, die zoovele delinquenten tot misdaad heeft aangezet en die hen weer tot misdaad zal aanzetten, en zelfs nog eerder, wanneer zij uit de gevangenis komen?

Denken de voorstanders van het celsysteem heusch, dat het door de gevangenisbezoekers en door hun »vruchtbaar" redeneeren komt, dat b.v. de passionneele misdadiger berouw gaat voelen over zijn daad en denken zij soms, dat zonder hèn dat berouw niet zou gekomen zijn? En meenen de godsdienstleeraars en bezoekers en regenten die »vruchtbaar" praten, denken de aanhangers van de »afzondering" heusch, dat door zulk geredeneer de misdaad noemenswaard zal verminderen of dat het begrip van Christelijke deugden zoo'n grooten en veelvuldigen ingang zal vinden bij hen, die door de straf maar al te zeer moeten twijfelen aan het bestaan van de Christelijke liefde, waarmee ze worden lastig gevallen en waarvan zij de wraak maar al te zeer aan den lijve voelen?

Meent men ernstig en kan men met ernst volhouden, dat zulk praten zóó'n kracht heeft, dat het vele jeugdige delin-

quenten van het opnieuw plegen van een misdaad terug zal houden, waar die misdaad een gevolg is geweest van ellendige omstandigheden, verwaarloosde opvoeding, slecht voorbeeld enz. enz., en waar zij, na hun ontslag uit de gevangenis, weer onder dezelfde omstandigheden zullen moeten leven?

Wel kan dat praten en toespreken hen op het kwade wijzen, maar het is toch immers niet in staat hen zoodanig te vervormen, dat zij een nuttig lid in de maatschappij *kunnen* worden. Weet gij niet, dat men in de tegenwoordige maatschappij zijn weg niet kan vinden en zijn brood niet op een eerlijke wijze kan verdienen — tenzij men geestelijke is — door godsdienstigheid alleen of uitsluitend door christelijke braafheid, maar dat deze gecombineerd met een ambacht moeten zijn en dat zelfs een ambacht alleen, dat men goed kent, iemand veel beter door de wereld helpt? En dat leert gij hem niet. Gij beperkt u tot het goedkoopste: woorden, woorden!

In elk geval, toespraak verandert karakter en temperament van den toegesprokene niet. Dit zien zij, die van het nut dier toespraken zoo hoog opgeven, over 't hoofd. Wanneer een toespraak (en niet een zedepreek moet zij zijn) het stempel draagt, wanneer er uit gevoeld en geproefd wordt, dat zij met liefde (en ook weer niet bepaald »christelijke" liefde) en vriendschap en toewijding wordt gehouden, dan nog kan zij hoogstens aanzetten tot goed *willen*, tot den *wil* om te veranderen. Dit is het uiterste wat men er meê kan bereiken!

O ik weet het wel, en ik verwacht allerlei berichten van dominé's en gevangenisbezoekers enz. enz. omtrent misdadigers, die o! zoo fatsoenlijk zijn geworden en tot godsdienstigheid en boete zijn teruggekeerd, door de toespraken in de gevangenis. Ik weet wel, dat ieder van de heeren een menigte voorbeelden daarvan heeft. Maar 't spijt me, dat ik op dat punt erg sceptisch ben en de overtuiging heb, dat een geestelijke (even als ieder mensch) zoo gauw in de werkelijkheid ziet, wat hij graag wenscht, dat gebeurt, en in zijn professionneele menschenmin niet ziet, of niet kan zien, of niet wil zien, de groote huichelarij waarmee hij zoo dikwijls voor mal wordt gehouden en de groote veinzerij, waarmee de ge-

vangene zoo vele malen zijn rol speelt, wetend dat het veinzen van braafheid en goedheid op den duur wel vruchten kan dragen, met het oog op zijn ontslag. 1)

»In der Anstalt war die Meinung verbreitet, dass zu gewissen Vergünstigungen, wie zur vorläufigen Entlassung, besonders jene Leuten Aussicht hatten, die es verstanden, sich mit ihrer Frommigkeit in den Vordergrund zu stellen." 2) Breekt één zoo'n bekentenis niet veel meer van het voordeel van »vruchtbare" toespraak, waartoe de cel zich zou leenen, af, dan er opgebouwd kan worden uit ettelijke verzekeringen van geestelijken en gevangenisbezoekers zelf? »Ich kan bestimmt versichern," zegt een ontslagen gevangene, »dass gerade die, welche jedes Mal sich an Beichte und Kommunion beteiligen, die schlimmsten sind in jeder Beziehung; denn entweder wissen sie nicht was sie tun, indem sie ohne Reue und Busse, ohne Glaube und Andacht beichten und Kommunizieren, oder sie haben Gründe, deren Kenntnis den Pfarrer veranlassen würde, sie aus der Kirche und vom Altar weg zu jagen. Da ist einer, der fürchtet den »Bock" (das Arbeitshaus) und glaubt durch Fürsprache des Pfarrers um den »Bock" heraus zu kommen; ein anderer möchte sich beim Pfarrer lieb Kind machen, damit dieser ihm bei seiner Entlassung zu einer Unterstützung aus den Verein zur Obsorge für entlassene Gefangenen verhelfe. Wieder ein anderer glaubt, wenn er auf diese äusserliche Weise seine religiösen Pflichten nachkomme, dann werde die »Polizeiaufsicht" in Wegfall kommen. Noch manche andere ähnliche Beweggründe gibt es für gewissenlose Gefangenen der Gemeinschaft, die Maske der Heuchelei mit Energie und Ausdauer zu tragen dem Pfarrer gegenüber". 3) En hoeveel goed geconstateerde gevallen

1) En ook zonder het oog juist daarop. Men leze de heerlijke beschrijving van de ontmoeting van David Copperfield, bij zijn bezoek in de gevangenis, met Littimer en Uriah Heep. De niet te overtreffen satire van dat hoofdstuk, is een prachtige leering voor hen, die meenen dat de verbetering en inkeer en bekeering die gevangenen bekennen, inderdaad de echte zijn en die zich dikwijls maar al te spoedig door de uiterlijke manifestaties laten verblinden.

2) Auer. l. c. bldz. 89.

3) H. Gross' Archiv. 22e Bd. 1e Hft. bldz. 11.

staan er ter beschikking van werkelijk verbeterden door die toespraak, die ook goed zijn gebleven toen zij weer in de maatschappij terug waren en die door de nawerking dier toespraken verbeterd bleven, waar zij onder dezelfde omstandigheden moesten verkeeren, die ze tot hun eerste misdaad hadden aangezet? Ik wil toegeven, dat er misschien eenige gevallen bestaan, waarin de delinquent door toespraak weer goed is geworden; maar ik geloof, dat hetzelfde ook zonder die toespraak zou zijn geschied en dat de gelegenheid tot het houden van »vruchtbare" toespraken eigenlijk een gelegenheid voor de gevangenen is, om te leeren huichelen en veinzen, de weinige gevallen, waarin dat niet plaats heeft, natuurlijk daargelaten.

Bestudeeren wij de praktijk, dat is wat gevangenen zelf over de vruchten der toespraken en over hun godsdienstige gevoelens, en ook over hun berouw zeggen. Dat is de eenige weg om te leeren, welken verbeterenden en welken invloed over het algemeen de godsdienstleeraar op den gestrafte heeft en hoe de gestrafte dikwijls over hem, over zijn eigen daad en over zijn godsdienst oordeelt.

Een werkman bekent omtrent zijn godsdienstige gevoelens: »Von der Zeit meiner Verhaftung an wurde mir die Religion gleichgültig." 1) Een veroordeelde tot vijf maanden gevangenisstraf deelt mee: »Ich war bei Eintritt meiner Strafe altkatholisch.... Ein halbes Jahr danach wurde ich freireligiös, was jetzt meine Kinder auch sind." 2) Een koopman vertelt: »Ich war nie religiös, doch ging ich gern zum Gottesdienst und hörte aufmerksam auf die Predigten des Rabbiners, auch unterhielt ich mich öfters mit diesen Herrn, da mann hierdurch ein wenig geistig aufgeregt wurde." 3) Een gunstiger getuigenis dan de voorgaande, is die van een koopman, die zegt: »In der Einzelhaft bin ich der Eingebungen meines Seelsorgers stets zugänglich gewesen und habe ein Behandlung erfahren, wie mann sie — obschon Gefangener — dennoch als Mensch und Christ verlangen darf. Ich habe dort gern dem Gottesdienst

1) Auer. l. c. bldz. 46. 2) Auer. l. c. bldz. 54. 3) Auer. l. c. bldz. 58.

beigewohnt und meine lange versäumten religiösen Pflichten erfüllt...." 1) Even gunstig luidt het oordeel van een beambte bij de spoorwegen, waar hij zegt: »Ausser den Gesangstunden brachtte auch der Sonntägliche Gottesdienst eine Erneuerung des gefallenen Menschen und namentlich der Empfang der Buszsakramente gosz Oel in die Wunden und stellte die Ruhe des Gewissens wieder her". 2) Daarentegen schrijft een beambte bij de posterijen: »Das religiöse Leben wird in keiner Weise gefördert. Die Anstaltsgeistlichen verstehen es, meines Erach tens, nicht sich die Herzen ihrer Zuhörer zu erwerben." 3) In gunstiger zin schrijft een koopman: »Durch das wirklich taktvolle, absolute nicht nach Muckertum strebende Auftreten der Anstaltsgeistlichen hat sich mein religiöser Sinn wieder sehr gehoben...." 4) Een monteur schrijft: »Bin Freidenker, seit acht Jahren aus der Landeskirche ausgetreten und glaube die Ursache des Austritts auf die Haft zurückführen zu dürfen. Das grübeln, in Verbindung mit dem Studieren und kritisieren des einzigen dauerend zur Verfügung stehenden Buches, der Bibel, hatt die freie Anschauung auf religiösem Gebiet befestigt. Es ist noch zu bemerken, das ich recht religiös erzogen bin (evan gelisch) und es auch noch vor ca. 12 Jahren gewesen bin." 5)

De volgende bekentenis doet den zeer duidelijken invloed van de toespraak van den geestelijke zien, waar een gevangene schrijft:

»Als ich aber an einem Dienstag eine Rede des Herrn Pfarrers hörte, welche er uns in der Schule hielt und die mir zu Herzen ging, da fasste ich den Vorsatz, wieder ein ordentlicher Mensch zu werden. Die Worte des Herrn Pfarrers haben mir wieder den rechten Weg gewiesen und mit Gottes Hilfe werde ich wieder auf den rechten Weg kommen und bleiben." 6)

Wijl deze delinquent nog in de cel zat toen hij deze bekentenis schreef, moet men echter, gedachtig aan wat ik

1) Auer. l. c. bldz. 62. 2) Auer. l. c. bldz. 68. 3) Auer. l. c. bldz. 71.
4) Auer. l. c. bldz. 73. 5) Auer. l. c. bldz. 75.
6) Archiv f. Kriminal-Anthropologie u. Kriminalistik. Bd. 19, Hft. 3 en 4, 1905. bldz. 236.

hierboven omtrent het veinzen en huichelen heb gezegd, deze bekentenis met eenige voorzichtigheid aannemen.

Een ontslagen gevangene schrijft: »Wohl 40 Prozent aller Gefangenen wissen eine Stunde nach dem Gottesdienste schon nicht mehr, über welches Thema der Geistliche gepredigt hat oder welcher Choral gesungen worden ist, vorausgesetzt, dass sie es überhaupt gewusst haben. Sie waren eben mit ihren Gedanken ganz wo anders wie in der Kirche. Man sieht es ihnen an, dass sie kein Interesse an Kirchliche Sachen haben und von Gott nichts wissen wollen." 1)

Moge de invloed van den godsdienst en van de toespraken door den geestelijke op onontwikkelden en op hen die toch reeds godsdienstig waren nu en dan van eenigen invloed zijn, op de meeste intellectueel ontwikkelden die tot celstraf zijn veroordeeld, kan men dezen gerust op nul schatten.

Op de vraag »zijt gij tijdens uw verblijf in de gevangenis in uw godsdienstige of anti-godsdienstige overtuiging gekrenkt", voorkomend in de reeds genoemde Enquête van *de(n) Jonge(n) Gids*, vinden wij antwoorden, waaruit maar al te zeer blijkt, welk gebruik er door deze celgevangenen van den godsdienst wordt gemaakt en tevens hoe weinig invloed de geestelijke en de godsdienstoefening op zulke ongeloovigen of intellectueel ontwikkelden heeft.

De heer A. Rot antwoordde:

Ik had *zonder godsdienst* opgegeven, maar ging toch naar de kerk, wat de grootste ontspanning is geweest in die dagen. Het geklets van dien prediker kon mij niet schelen, maar ik zag en hoorde nog eens wat anders. 2)

De heer G. H. Pieters schreef:

Ja. Over dit punt heb ik mij telkens geërgerd. Toen ik in de gevangenis kwam, werd mij gevraagd naar mijn godsdienst. Ik verklaarde, dat ik zoo'n artikel er niet op nahield. Dit hielp niet, ik *moest* een godsdienst opgeven. Daar protesteerde ik tegen, maar het melp mij niets. Ik moest, wanneer ik godsdienstloos was opgevoed, desnoods den godsdienst mijner grootouders als den mijnen aanvaarden en zoo werd ik tegen wil en dank ingelijfd bij de katholieken.

1) H. Gross' Archiv. 22e Bd. Hft. I. bldz. 27.

2) Enquête *Jonge Gids*, bldz. 41.

In een gesprek, dat ik over dit onderwerp eenige dagen later had met den cipier, gaf ik te kennen, dat het mij nu heel weinig schelen kon, dat dit op het papier stond, maar ik hoopte toch dat ik tot niets gedwongen zou worden. Daarop zeide deze, dat dit wel het geval was Ik *moest* de godsdienstoefeningen bijwonen en toen ik zeide, dat ik mij daartegen zou verzetten, deelde hij mij mede, dat tegen dit verzet de volgende straffen waren: Verstoken van lectuur, van bezoek, van het ontvangen zoowel als van het schrijven van brieven en ten slotte opsluiting in een keldercel. Bij dit alles moest men dan toch de oefening bijwonen. De R. K. geestelijke, dien ik verzocht bij mij te komen, omdat ik hem over een en ander wilde spreken, liet mij boodschappen, dat hij bij mij niet kwam, tenzij ik wilde... *biechten!*

Zoodoende *moest* ik iederen Zondag de godsdienstoefening bijwonen, waarin dan in den regel nog een preek werd gehouden, die mij opnieuw krenkte in mijne gevoelens. 1)

De heer Klaas Kat zegt:

Ik ging vrijwillig naar de kerk om de afleiding. Dus niet gekrenkt. 2)

Antwoord van den heer J. Teusink:

Een keer werd ik bezocht door 'n dominee, die, alhoewel ik verklaarde atheïst te zijn, zich aan mij opdrong om mij te bekeeren. Overigens niet. 3)

De heer P. v. d. Stadt Hzn. antwoordt:

Nimmer. 'k Ging naar de kerk voor tijdpasseering, doch 't was niet verplichtend. 4)

De heer B. Lansink schrijft:

Kerkgang was verplichtend voor een ieder.

Eens gebeurde het in het huis van bewaring te Arnhem, dat ik in de kerk niet was opgestaan bij het uitspreken van den zegen aan het einde der godsdienstoefening. Hierop kwam de majoor bij mij in de cel en zei dat wanneer het weer gebeurde dat ik niet opstond bij het uitspreken van den zegen, hij mij in het cachot zou laten donderen.

Daarna kwam ook nog de directeur en vertelde mij, dat zoo iets niet weer moest gebeuren.

---

1) Enquête *Jonge Gids*, bldz. 46 en 47. 2) Ibidem, bldz. 55.
3) Ibidem, bldz. 63. 4) Ibidem, bldz. 67.

In de strafgevangenis te Arnhem liepen de bewaarders in de kerk met geladen revolvers tusschen de hokken door. De dominé stond intusschen te leuteren en sprak de gevangenen aan met: »Mijne broeders!" 1)

De heer M. v. Gelder deelt mede:

Te Alkmaar kreeg ik Vrijdags bezoek van den godsdienstleeraar der Israëlietische gemeente aldaar. Bij 't eerste bezoek wilde deze met 'n gesprek over den Joodschen godsdienst beginnen, ik liet hem uitspreken, en bracht hem toen in korte bewoordingen aan 't verstand, dat zijn bezoek me heel aangenaam zou zijn, omdat ik behoefte had aan conversatie, doch dat het voor ons beiden niet anders dan onaangenaam kon zijn, wanneer wij ons geweld aandeden door te spreken over 'n onderwerp, waarover wij 't nooit eens zouden worden, omdat onze levensbeschouwingen verschillend waren. Daarna kwam de man nog wekelijks bij mij, doch sprak nooit over godsdienst. We spraken wel over religie en over alledaagsche onderwerpen. Van anderen ondervond ik nooit, dat het geloof van hun gevangene hun belang inboezemde. 2)

Uit een schriftelijke mededeeling lees ik: »Het celverblijf had ten opzichte van mijn godsdienstig leven een gunstige werking. Men heeft zooveel tijd om na te denken, om zooveel wat men in zijn vroeger leven verkeerd deed, in te zien, met een lust om te verbeteren. Ik ging genoeg naar de kerk en zag het goede in om ook eens wat goeds te hooren, vooral van dominés, die wat *wisten* meê te deelen en uit te leggen. In mijn cel las ik graag den Bijbel en ook mooie, godsdienstige boeken, wanneer het maar niet overhelde tot *vervelende, enge* opvattingen."

Van hoe weinig invloed de godsdienst en de bemoeiingen van den geestelijke zijn, op hen die herhaaldelijk hebben gerecidiveerd, bewijzen de woorden van den geestelijke Hugo Heim. Hij zegt: »Die Arbeit an den bewuszt zum Bösen neigenden, berufsmässigen Verbrechern, ist die reine Sisyphusarbeit. Religiöse und sittliche Ermahnungen gleiten an ihnen ab, wie Wasser an einem Oelfasse. Ist das auch ein Wunder, wenn man bedenkt, dass diese Leute, trotzdem sie bereits

---

1) Enquête *Jonge Gids*, bldz. 73. 2) Ibidem, bldz. 92.

10, 20, 30 und noch mehr Jahre in der speziellen Seelensorge eines Gefängnisgeistlichen gewesen sind, trotz der unzähligen Unterredungen, trotz der regelmässigen, wöchentlichen und Sonntäglichen Gottesdienste, trotz der häufigen Abendmahlsgänge dem verbrecherischen Leben immer tiefer und grundlicher verfallen sind? Die Leute dieser Art wissen ganz genau vorher, was der Geistliche ihnen sagen kann. Für sie wird die Unterredung wohl nur *ein* besonderes Interesse haben, nämlich zu sehen, worin der jetzige Pastor sich von den früheren unterscheidet. So antwortete ein vielfach Vorbestrafter dem Geistlichen auf die Frage: Was soll ich denn mit ihnen noch anfangen? »Herr Pastor, waschen sie mir einmal gründlich den Kopf, sagen sie mir gründlich ihre Meinung. Das nehme ich ihnen gar nicht übel. Das ist ihr Ambt." 1)

Wat het gevoel van berouw aangaat, vinden wij de resultaten niet gunstiger. Een hoog intellectueel-ontwikkeld man, die wegens verduistering tot negen maanden celstraf was veroordeeld, schreef mij het volgende: M. i. is berouw, gelijk het spraakgebruik dat woord opvat, een gevoel dat alleen kan bestaan bij menschen die overtuigd zijn van het bestaan van een Jehova-God, die 's menschen daden hiernamaals beloont of bestraft, naarmate dier mindere of meerdere mate van kwaad. In dat geval zou dus berouw zijn een gevoel van zelfverootmoediging, nauw samenhangend met zelfkastijding. Zóó heb ik nooit berouw gehad in den tijd van mijn straf. Neemt men berouw echter in den zin van spijt, teleurstelling... ja dat wel. Maar dan weer niet door de straf. Wel vóór, tijdens en daarna. Eenige oogenblikken nadat ik de daad gepleegd had, die mij later mijn straf bezorgde, heb ik — ik hoor het mij nog hardop zeggen, terwijl ik op straat liep — en zie me nog omkijken om te zien of iemand het gehoord had en ik dus mezelf had verraden, uitgeroepen: »dat is toch eigenlijk een vervloekte smeerlappenstreek." Het speet me toen de daad gepleegd te hebben. Waarom? Mij dunkt, omdat ik wist dat zij, zoo zij bekend

1) Hugo Heim, l.c. bldz. 165.

werd, zou kunnen bestraft worden en ik niet enkel een tijdlang een leven zou moeten lijden dat ik me verschrikkelijk dacht, maar ook, en misschien wel vooral, wijl ik wist, dat ik *daardoor* in het oog van anderen als mensch zou dalen. Hoe ook, ik heb nooit anders over de daad kunnen denken en spreken, zelfs niet tegen de mij in de cel bezoekende dominés of andere leden van commissie van beheer of zedelijke verbetering, dan met een spijtgevoel, spijt, wijl mijn directe chef — die evenwel niet de benadeelde persoon was — kon en moest verklaren zijn vertrouwen misplaatst te hebben, spijt ook om de gevolgen die de daad voor mijzelve meebracht. Want zij brak mijn carrière, die zich goed liet aanzien, zij was een — zij 't dan ook in mijn verbeelding bestaan hebbend — beletsel weer op nieuw een goede carrière te maken, en ik ging aanhoudend gebukt (gelijk ik dadelijk voorzag dat ik doen zou, omdat ik niet anders zou kunnen) onder het — ik herhaal het, vaak in verbeelding bestaande — met-den-vinger-nagewezen-worden van anderen. Egoistisch dus? Volkomen waar. Maar is het berouwgevoel op godsdienstige gronden dit minder? Ik voor mij zie er geen ander verschil in dan dit éène, dat *ik* het ellendig vind het op aarde minder naar mijn zin te hebben, terwijl *anderen* minder graag in den hemel zich teleurgesteld zien. Waar is hier het verschil? Het eene zoowel als het andere gevoel is zuiver egoistisch."

De vroegere gevangene, van wien ik hierboven reeds bekentenissen heb neêrgeschreven, zegt: »Berouw heb ik door de gevangenis *niet* gekregen."

Een gevangene in Auer's boek zegt: »Reue empfand ich keine"; 1) een andere: »Reue hab ich nie gekannt"; 2) een koopman zegt: »Reue konnte ich nicht empfinden, nur Verbitterung". 3) Schijnbaar gunstiger zou het volgende luiden, wanneer maar niet de oorsprong van het berouw er bij vermeld stond: »Tiefe Reue hab ich empfunden während meiner Haft, und diesen steten vorwürfe des Gewissens schreibe ich

1) Auer, l. c. bldz. 50. 2) Ibidem, bldz. 53. 3) Ibidem, bldz. 60.

auch zum Theil mit zu, dass ich körperlich so herunterkam". 1) De bekentenis van een andere gevangene: »Ich empfand stets Reue über mein Vergehen, welche mich bis jetzt noch nicht verliess...." 2) doet de vraag opkomen, of hier het berouw wel een gevolg van de straf was. »Reue hat mich bei der Art meiner politischen Vergehen nie ergriffen", 3) vermeldt een politieke gevangene, terwijl de volgende bekentenis het tegendeel van ootmoed en berouw te lezen geeft: »Bei dem Nachdenken über meine unverschuldete Lage, überkam mich oft eine grenzlose Erbitterung. Unwillkürlich stellte sich der Gedanke ein, wenn ich ein Waffen zur Hand hätte, würde die Töting einer der Personen, die sich für mein Schicksal verantwortlich machten, mir grosse Befriedigung gewähren". 4) Daartegenover staat een openlijke verklaring: »Über die Verfehlungen, welche ich zum Theil in jugendlichen Alter beging, empfand ich tiefe Reue", 5) maar ook is het bij deze bekentenis, evenals bij de andere gunstig-sprekende voor het gevoelde berouw, de vraag of dit door de celstraf, door de toespraak van geestelijken en meer dergelijke is ontstaan!

Zeker blijkt het uit de meeste gevallen door Auer aangehaald en uit de mij toegezonden beschrijvingen, die ik boven heb vermeld, dat de moraliseerende invloed van de bezoekers in de cel niet zoo algemeen en als doorgaanden regel mag worden aangenomen. Daarbij vergeten de voorstanders van het celsysteem, dat »berouw" voelen nog geen bewijs is, dat het karakter van den persoon is veranderd. Berouw is niet anders dan het spijt gevoelen, dat men een daad heeft gepleegd, welk spijtgevoel gemakkelijk wordt gemaakt doordat, wijl de daad is gepleegd, de prikkels die aan het plegen van die daad ten grondslag lagen, hebben opgehouden tot de handeling aan te zetten. De obsessie, om zoo te zeggen, om de daad te plegen is weg en daardoor is het verlangen naar uitvoering van de handeling tevens verdwenen. Het karakter

1) Auer, l. c. bldz. 65. 2) Ibidem, bldz. 74. 3) Ibidem, bldz. 80. 4) Ibidem, bldz. 84. 5) Ibidem, bldz. 93.

of het temperament van hem die de daad heeft gepleegd, blijven door het gevoel van berouw onveranderd.

En dan nog, hoe kan berouw bij den gevangene ontstaan, wanneer hij elken dag voelt, elk uur ondervindt, dat er wraak op hem wordt genomen om zijn daad, dat hij tegenover zijn vijanden, de overige menschen, staat. Berouw, echt berouw, kan alleen geboren worden uit zachtheid, die men tegenover de harde daad stelt, uit de reactie van de vergevingsgezindheid tegen de wandaad. Wraak kan nooit een zacht en teer gevoel wekken.

Zeer juist drukt Mr. Domela Nieuwenhuis het dan ook voorzichtig uit, waar hij zegt, dat »de mogelijkheid" wordt gegeven tot moreele verbetering. Hoe vele malen die mogelijkheid faalt, blijkt uit de aangehaalde bekentenissen. En tevens blijkt uit die aanhalingen, dat men die gelegenheid tot »vruchtbare" toespraken niet als een bepaalde, maar eer als een twijfelachtige mogelijkheid van de celstraf mag noemen.

Volkomen waar is het, dat, tegenover de bedervende omstandigheden waaronder vroeger de gevangene in gemeenschappelijk »zitten" verkeerde, de cel het voordeel aanbiedt, dat de pogingen om op zijn moreel gevoel te werken meer effekt kunnen hebben, dan wanneer met bijna absolute zekerheid is te zeggen, dat alle pogingen moeten afstuiten op den spot der medegevangenen en de daardoor ontstane valsche schaamte van den toegesprokene. Dit is nu niet zoozeer een voordeel van de cel, dan wel een nadeel van een slecht-ingerichte gemeenschap!

Immers in een gemeenschap die goed is ingericht, met kennis van zaken en met den wil om niet te wreken maar om te verbeteren, is er even goed, zoo niet nog beter, gelegenheid om, door toespraken en — wanneer men dat gewenscht acht — alleen met den persoon, op diens moreel te werken. In alle geval is het voordeel van de »mogelijkheid" om op het moreel te werken in de cel, zóó klein, of liever zoo onderhevig aan desillussies, dat men dat heusch niet onder de voordeelen van de celstraf mag tellen.

Op de wijze redeneerende, als de voorstanders der »vrucht-

bare" toespraken. zou men even goed als een voordeel van de celstraf kunnen noemen, dat er wel eens door gevangenen gedichten worden gemaakt, die niet onderdoen voor de produkten van vele niet gestrafte, niet gevangen-zittende dichters.

Ook is het beweren »dat de afzonderlijke opsluiting intensief zwaarder op den veroordeelde drukt dan de gemeenschappelijke" niet zoo maar dadelijk als een voordeel van de cel aan te nemen, om de eenvoudige reden dat het niet waar is. Vele gevangenen vinden de cel, maar ook vele veroordeelden vinden de gemeenschappelijke opsluiting zwaarder drukken. Ja zelfs, wanneer men de verslagen in het boek van Auer leest, is men geneigd om te denken, dat wie in de cel zit de gemeenschap verlangt en dat de veroordeelde tot gemeenschappelijke opsluiting meer heil in de cel ziet. »On a remarqué, que l'homme d'intelligence cultivé, en état de fournir des aliments à sa pensée, supporte mieux que tout autre la cellule; mais c'est aussi l'individu auquel la condamnation apporte par ailleurs le plus lourd contigent de privation et de souffrance. L'homme sans instruction, celui surtout qui est habitué aux travaux des champs, se fait plus malaisément à la cellule", zegt Astor (een voorstander van het cellulair-systeem) zeer terecht. 1) Een algemeenen regel, zooals Mr. Domela Nieuwenhuis er uit wringt, kan men daarvoor niet geven en daarom is men m. i. niet gerechtigd deze, al naar gelang van den persoon wisselende, gevoelens, als een voordeel voor de instandhouding of de invoering of verbreiding van de celstraf te gebruiken.

De, ik zou haast zeggen, sentimenteele argumenten vóór de celstraf zijn hiermee afgehandeld en aan de werkelijkheid getoetst.

Beschouwen wij de meer praktische voordeelen, die, naar men aangeeft, onder den invloed van het systeem van »afzondering" verkregen kunnen worden. Deze zouden zijn: preventief, namelijk dat door het celsysteem het aantal misdrijven in het algemeen kan afnemen; repressief, doordat de gestrafte

---

1) Joseph Astor, Rapport sur la 3e question. Actes du Congrès pénit. intern. de Bruxelles. 1900. Vol. III, bldz. 306.

voelt, dat hij voldoende boet voor het door hem misdreven kwaad en bij hem een heilzame schrik *kan* ontstaan, die hem van herhaling terughoudt; en ten derde, moreel, wijl door verschillende bezoekers en toespraken de mogelijkheid om moreel te werken vermeerderd wordt.

Om het eerst het tweede voordeel te bespreken, komt het mij voor, dat dit voordeel (wanneer de gestrafte inderdaad dit gevoel krijgt, wat in zeer veel gevallen aan twijfel onderhevig is) eigenlijk een nadeel is. Want doordat de gestrafte de overtuiging heeft, dat hij door zijn straf, tegenover de maatschappij quitte is, ontstaat bij hem een gevoel van verbittering, wanneer hij merkt (en hij merkt het altijd) dat de maatschappij nog niet acht, dat hij zijn schuld heeft betaald. Wanneer hij daarbij, om zoo te zeggen, aan den lijve voelt — doordat het hem zoo vele malen zoo uitermate moeilijk wordt gemaakt, na zijn ontslag, een werkkring te vinden, om op fatsoenlijke wijze zijn brood te verdienen — dan treedt (juist omdat hij overtuigd is zijn boete te hebben gedaan) een gevoel van verbittering in hem op en een gevoel van onverschilligheid, waardoor hij maar al te gauw zal recidiveeren.

Daarbij kan hoogstens dat gevoel van boete-doen bij een eerste veroordeeling optreden. Zoodra de delinquent voor de tweede maal gevangen zit, heeft hij, door de omstandigheden die tot zijn recidiveeren hebben meegewerkt, genoeg geleerd, dan dat hij nog langer zijn daad zou kunnen zien in het licht, waarin de vóórstanders der celstraf zoo gaarne wenschen dat hij die zien zal.

Dit gevoel en die overtuiging van boete-doen hangen echter samen met de grootere of mindere ontwikkeling der moraliteit van den persoon. In zooverre behoefde dit niet als een argument apart te worden aangevoerd. En wat die moraliteit betreft, of liever dien moraliseerenden invloed van de cel, behalve wat wij reeds hierboven hebben geschreven, wordt de weinig-moraliseerende invloed van de cel door het toenemend aantal recidieven bewezen. Eigenlijk zijn de opgegeven drie positieve voordeelen van de cel, bij nadere en nauwkeurige beschouwing,

van zeer weinig waarde om het celsysteem aan te bevelen. Wat toch blijkt wanneer men de argumenten nauwkeurig nagaat?

Wat den preventieven invloed van de celstraf betreft, doet zich al dadelijk de vraag voor, op welke wijze en langs welken weg de straf zou moeten werken om »op de toeneming der misdrijven in het algemeen" een vermindering te weeg te brengen. Waar de oorzaken, die tot de zoo talrijke en verschillende soorten misdrijven voeren, zóó uitermate verschillen en zóó uiteenloopen, is het moeilijk zich voor te stellen, dat één geneesmiddel voor alle passend zou zijn. De fout die bij de illusie omtrent een dergelijke werking van de celstraf voorzit, is dat men »misdrijf" als een op zich zelf staand begrip beschouwt, als een juridische abstractie, »une entité juridique", zoools de oudere, de juristen van de classieke richting, gewoon waren en gewoon zijn te doen, die daarbij den mensch die de daad pleegt geheel niet achten, tenzij om er het strafsysteem op toe te passen. Waar men altijd en uitsluitend het oog op het juridisch begrip »misdrijf" gevestigd houdt en absoluut niet met den misdadiger zelf rekent; waar het begrip »misdrijf" de voornaamste plaats in het denken over de criminaliteit inneemt en men den misdadiger ter nauwernood acht, zelfs geen notie er van heeft, dat in het plegen van de misdaad toch de misdadiger, de persoon, de eerste plaats moet innemen, daar is het te begrijpen, dat men van de celstraf een dergelijke onmogelijke oplossing verwachten kan.

Het merkwaardige is, dat men aan die meening blijft vasthouden en de feiten verwringt om het goed recht van een dergelijke opvatting te bewijzen.

In het Rapport van Mr. Joseph Astor op het penitentiair congres te Brussel gehouden, lezen wij, dat in België, »malgré la progression constante des causes de criminalité" (welke deze zijn wordt voor het gemak niet meegedeeld), het aantal veroordeelingen door de rechtbanken uitgesproken, niet veel minder is dan een twintigtal jaren geleden. Voor Holland geeft deze Meester in de Rechten op, dat in het jaar 1888

het aantal beklaagden en beschuldigden 439 per 100,000 inwoners bedroeg en dat dit aantal in 1897 op de 100,000 inwoners gedaald was tot 373. De rapporteur durft dit een »décroissance appréciable" noemen. 1) In een tijdsverloop van tien jaar een vermindering van 66 per 100,000 inwoners! Iemand die redelijk denkt en zijn verstand goed gebruikt, is van oordeel, dat zulk een vermindering niet de moeite waard en zeker geen argument is. Over Denemarken wordt medegedeeld, dat in het aantal veroordeelingen van misdrijven tegen de zeden en in het toebrengen van lichamelijk letsel een vermeerdering tot het viervoudige en tot het dubbele is op te merken, terwijl er een zeer kleine vermindering is te constateeren in de veroordeelingen wegens diefstal en heling. 2) Over hoeveel jaar deze statistiek loopt wordt ons niet meegedeeld.

Te meer verwondert het, dat iemand zulke cijfers, ten voordeele van het celsysteem durft aanvoeren, waar hij even te voren landen heeft opgenoemd, waar de misdaad steeds toeneemt en waar hij zelf erkent: »que dans les pays ou s'opère la réforme pénitentiaire, il n'y a pas nécessairement de rapport entre la marche de la criminalité et le dégré d'avancement de cette réforme, parce que, sans parler des causes multiples qui agissent sur elle, la criminalité peut seulement subir, par l'effet d'une transformation partielle du régime pénitentiaire, de simples déplacements". 3)

Als een verder bewijs voor den gunstigen invloed van de celstraf op de vermindering der criminaliteit, voert Joseph

1) Actes du Congrès pénit. internat. de Bruxelles 1900. Vol. III, bldz. 303. Heel veel vertrouwen mag men aan de cijfers van Astor niet hechten. Het is toch bekend, dat de recidivisten-statistiek voor ons land van vóór 1896, geheel onvoldoende is en dat uit de cijfers daarvan geen besluit kan getrokken worden. Uit welke bron Astor zijn cijfers heeft geput, vermeldt hij niet. Ik citeer ze dan ook uitsluitend, om te doen zien welke gewrongen voorstellingen de voorstanders van het celsysteem geven om toch hun opinie door te drijven.

2) Actes du Congrès pénitentiaire international de Bruxelles. 1900. Vol. III. bldz. 303.

3) Ibidem. bldz. 302.

Astor nog aan: »On voit que l'ouverture d'une prison cellulaire dans un arrondissement est presque toujours suivie immédiatement d'une diminution du nombre des affaires et plus particulièrement, parmi ces affaires, de celles qui entraînent l'emprisonnement". 1) Schijnbaar is dit een klinkend argument. Jammer maar, dat Léon Barthès op hetzelfde congres deze bewering te niet deed door te zeggen: »On a souvent constaté, il est vrai, une diminution de délits dans certains arrondissements possédants des prisons cellulaires et de cette constatation on a conclu que l'emprisonnement individuel réduisait la récidive. C'est la une déduction assurément très simple, mais malheureusement inexacte. Ceux qui connaissent les récidivistes savent que ces individus n'ignorent pas leur géographie pénitentiaire, de même qu' ils ont appris à apprécier, souvent par expérience personnelle, les tendances indulgentes ou sévères de tel ou tel tribunal, de même qu'ils évitent le voisinage des prisons cellulaires. La maison cellulaire rompt en effet les habitudes de leur existence criminelle, elle leur enlève cette promiscuité, ce milieu de misère et de honte qu'ils sont arrivès à désirer. On ne peut donc pas dire qu'en France la prison cellulaire fait diminuer la criminalité, il est plus juste d'affirmer, qu'en l'état actuel des choses, la maison cellulaire éloigne la criminalité et la rejette dans la prison en commun." 2)

Uit dit alles blijkt, dat van dien verminderenden invloed, die de celstraf op »de criminaliteit in het algemeen" zou hebben, niet veel overblijft!

Wat echter een groot bewijs tegen de celstraf en tegen den moraliseerenden en verbeterenden invloed van die straf is, is de statistiek der recidieven, die aanwijst, dat in bijna elk land het aantal recidivisten toeneemt. Aschaffenburg deelt mede, dat de vereeniging van gevangenisbeambten in het jaar 1897 als volgt beoordeelde, wat er in de toekomst zou geschieden

1) Actes du Congrès pénitentaire international de Bruxelles 1900. Vol. III. bldz. 307.

2) Ibidem bldz. 335.

met de 15539 mannen en de 2510 vrouwen, die alle minstens drie vrijheidsstraffen hadden ondergaan (waaronder van een duur van zes maanden en meer). Waarschijnlijk zouden 14726 mannen en 2319 vrouwen recidiveeren, waar tegenover, eveneens waarschijnlijk, slechts 373 mannen en 68 vrouwen niet tot recidive zouden vervallen. Betere deskundigen dan gevangenisbeambten nu, kan men moeilijk vinden! 1)

De recidivetabellen der verschillende landen van Europa volgen hier:

DUITSCHLAND 1882—1900. 2)

JAREN.	Aantal recidivisten op 100 veroordeelden.	Op elke 100.000 inwoners boven 12 jaar, was het aantal recidivisten dat veroordeeld was			
		1 maal.	2 maal.	3 tot 5 maal.	6 en meermalen.
1882	24.9	115	56	64	23
1883	25.8	119	59	69	20
1884	26.3	127	63	72	22
1885	27.4	127	63	75	26
1886	28.0	129	65	79	30
1887	28.8	131	66	81	34
1888	29.3	127	65	80	35
1889	31.2	142	71	87	40
1890	32.7	150	76	93	43
1891	34.0	158	79	99	47
1892	34.7	169	87	107	54
1893	35.2	171	88	111	57
1894	36.9	181	93	120	65
1895	37.9	184	96	124	69
1896	38.8	183	96	129	75
1897	39.6	86	99	129	78
1898	40.1	189	100	133	83
1899	40.8	187	100	133	85
1900	41.2	180	96	131	86

1) Prof. Dr. G. Aschaffenburg, *Das Verbrechen und seine Bekämpfung*. Heidelberg. Carl Winter, 1903. bldz. 163.

2) Deze en de statistieken der andere landen zijn overgenomen uit: Mr. W. A. Bonger. *Criminalité et conditions économiques*. Amsterdam. Tierie. 1905.

ENGELAND EN WALES 1871—1900.

JAREN.	Aantal recidivisten op 100 ver-oordeelden.	Op 100 veroordeelden die gevangen zijn gezet, waren recidivisten die in de gevangenis zijn geplaatst:				
		1 maal.	2—5 maal.	6—10 maal.	11—20 maal.	meer dan 20 maal.
1871—1877	40	—	—	—	—	—
1880—1892	48	—	—	—	—	—
1894	54.5	15.2	18.3	7.7	6.2	6.9
1895	55.5	15.7	18.0	8.8	6.9	5.9
1896	57.3	14.8	19.1	9.0	7.7	6.6
1897	57.6	14.9	19.0	8.8	7.6	7.1
1898	59.9	16.2	20.0	8.9	7.5	7.1
1899	60.2	16.4	19.9	9.2	7.6	7.0
1900	59.3	15.8	19.2	9.2	7.7	7.4

FRANKRIJK 1850—1900.

JAREN.	Aantal recidivisten op 100 veroordeelden van iedere groep.		
	Cours d'assises.	Tribunaux correctionnels.	Totaal.
1850—1855...........	33	—	—
1856—1860...........	36	—	31
1861—1865...........	38	—	34
1866—1870...........	41	—	38
1871—1875...........	47	—	42
1876—1880...........	48	—	44
1881—1885...........	52	44	44
1886—1890...........	56	47	47
1891—1895...........	57	46	46
1896—1900...........	57	46	46

ITALIË 1876—1889.

JAREN.	Aantal recidivisten per 100 veroordeelden resp. beschuldigden.	
	Cours d'assises.	Tribunaux correctionnels.
1876..................	10.4	—
1877..................	11.2	—
1878..................	13.2	—
1879..................	20.7	—
1880..................	21.5	—
1881..................	26.5	20.2
1882..................	28.8	21.1
1883..................	29.4	22.6
1884..................	32.8	23.6
1885..................	34.7	27.6
1886..................	34.0	27.8
1887..................	36.0	32.2
1888..................	32.2	30.6
1889..................	36.3	32.3

NEDERLAND 1896—1901. 1)

JAREN.	Totaal der veroordeelden.	Totaal der recidivisten.	Aantal recidivisten per 100 veroordeelden.	Op 100 veroordeelden waren recidivist, die veroordeeld waren.		
				1 maal.	2 tot 5 maal.	6 of meermalen.
1896	17.205	5.097	29.6	17.1	10.3	2.2
1897	16.832	5.566	33.0	19.6	11.6	1.8
1898	16.368	5.997	36.6	21.2	13.2	2.2
1899	15.631	6.092	38 9	20.7	15.4	2.8
1900	15.169	6 048	39.8	20.3	16.2	3.3
1901	15.471	5.849	29.6			
1902	15.126	6.319	41.8			
1903	14.408	5.954	41.3			

Het zou oneerlijk en ook een bewijs van niet doordenken zijn, wanneer men de toeneming der recidive alleen aan het celstelsel zou willen toeschrijven en de andere factoren, die tot recidive voeren, over het hoofd zou zien. Naast den niet-moraliseerenden invloed van de cel, staat de groote factor, dat het zoo uiterst moeilijk voor den gevangene is om werk te vinden, waardoor hij in zijn onderhoud kan voorzien. Maar dezen factor daargelaten, is het heusch geen wonder, dat een ontslagen gevangene recidiveert. Zijn karakter, zijn temperament, zijn neigingen blijven dezelfde en hij blijft ook, na zijn ontslag, in zijn gewone »doen", dat is, hij gaat door met zijn misdadige handelingen; in de meeste gevallen kan hij niet anders, omdat dezelfde criminogene omstandigheden op zijn onveranderde persoonlijkheid blijven inwerken. Noch hij zelf, noch de omstandigheden waarin hij terugkeert, zijn gedurende den tijd, dien hij in de cel doorbracht, veranderd!

Die vermeerdering van de recidive werd, zelfs door een voorstander van het celstelsel als bovengenoemde Mr. in de rechten, op het congres te Brussel, erkend.

Wanneer men de rapporten over de 3e vraag op het Penitentiair congres te Brussel, handelend over de voor- en nadeelen van de celstraf, leest, krijgt men door het beweren zelfs van

---

1) Uit de *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden.* 1902, 1903, 1904.

de voorstanders van het celsysteem (één verstokte gevangenisdirecteur, die dwaasheden zegt, uitgezonderd) niet den overtuigenden indruk, dat de criminaliteit in de landen, waar het celstelsel in gebruik is, afneemt, maar is men eer gedwongen om het tegendeel aan te nemen. Maar tevens krijgt men uit die rapporten maar al te duidelijk — al wil België, door een vergelijking met het aantal recidivisten uit den tijd der gemeenschappelijke gevangenissen, het aantal recidivisten dat door het celstelsel wordt gekweekt, in een gunstig daglicht stellen — een zeer overtuigenden indruk, dat de recidive overal schrikbarend toeneemt en dat dus op het gebied van moreele verbetering de celstraf zeker niet oplevert, wat men er gaarne van zou willen zien.

Dat de celstraf intimideerend zou werken, kan alleen toegegeven worden, waar het de vrees voor het onbekende betreft. Zij werkt niet intimideerend genoeg. Na den eersten keer dat de misdadiger gestraft is, verliest de intimidatie veel van haar kracht. Mr. Bonger schrijft in zijn werk *Criminalité et conditions économiques:* »Jusqu'ou l'effet de l'intimidation s'étend, on ne saurait le dire. Mais son existence est indubitable. La statistique de la récidive prouve que la peur de la punition est surtout la peur de l'inconnu. Cette intimidation perd son effet presque totalement sur ceux qui ont été en prison". 1)

Er rest ons nog het laatste zoogenaamde voordeel van de cel te bespreken dat wordt aangegeven, en wel dat de cel gelegenheid geeft om den gestrafte individueel te behandelen. Gaan wij ook hier na, welke uitkomsten de praktijk van dit voordeel oplevert. Immers is het niet de vraag wat theoretisch de celstraf kan te weeg brengen, maar de kwestie is, welke vruchten de celstraf in het gebruik draagt en tot hoever in de praktijk de theoretische bespiegelingen hebben stand gehouden, zijn toegepast en wat zij hebben uitgewerkt. Waar het nu blijkt, dat in de verschillende gevangenissen de toepassing en de uitwerking der theoretische beschouwingen zoo tamelijk

1) W. A. Bonger, *Criminalité et conditions économiques.* Amsterdam. Tierie. 1905. bldz. 580.

hetzelfde resultaat opleveren, daar is het duidelijk, dat de toepassing der theorie geen andere kan zijn dan zij is.

De cel geeft gelegenheid om de gevangenen individualiseerend te behandelen. Volkomen waar. Alleen, het gebeurt nergens en nimmer. Toegegeven moet worden, dat — wijl het individualiseeren niet geschiedt — dit toch wel *kan* geschieden. Echter mogen de voorstanders van de cel zich er slechts op *beroepen*, en meer ook niet. Waar het individualiseeren in de praktijk nooit is en nooit wordt toegepast, is het een theoretisch argument. Theoretisch ook daarom, wijl verschillende bewijzen kunnen worden aangevoerd, dat men het individualiseeren in de praktijk niet wenscht. In de eerste plaats wilden indertijd de wetgever en de leden van de Tweede Kamer het niet. De Minister wees het zelfs ver van zich, met te zeggen: »De regeering moet er niet naar streven in die gestichten voor de verschillende categorieën van personen de straf op verschillende wijze te executeeren." 1)

En daarom heeft men de pistole afgeschaft en de mogelijkheid, om door de verschillende voeding individualiseerend te werk te gaan, te niet gedaan. De meest onverbeterlijke dégénéré, evengoed als de meest te verontschuldigen passionneele misdadiger, worden met denzelfden, week na week onveranderden, kost gevoed. Men voedt den beschaafden, aan gemakken en een goed leven gewenden delinquent met hetzelfde voedsel als men den armen, afgezworven vagabond geeft, voor wien die kost een uitkomst en een genot in zijn hongerbestaan is!

O ja, het ouderwetsche gezanik en gefemel is bekend, dat het van een ontwikkeld en beschaafd mensch erger is wanneer hij een misdaad doet en dat hij, juist omdat hij beschaafd is, zwaarder moet gestraft worden. De Minister zeide het ook: »Juist lieden van beschaving, meer kennis en vaak van groot vermogen moeten bij de zedelijke waardeering hunner misdrijven veel schuldiger worden geacht, dan de gewone volksklasse bij welke zoo vaak gebrekkige opvoeding of gebrek

1) Mr. H. J. Smidt. *Geschiedenis van het Wetboek v. Strafrecht*, Haarlem. Tjeenk Willink, 1882. Dl. IV, bldz. 550.

aan middelen van bestaan de aanleidende oorzaken tot hun misdrijf zijn." 1) Dat weten wij al lang; 't is altijd hetzelfde argument. Alsof die drie kwaliteiten: beschaving, kennis en vaak (sic.) groot vermogen maar altijd in één persoon vereenigd zijn en alsof door de veranderde omstandigheden, waarin die beschaafde met meer kennis en (vaak) met groot vermogen leeft, niet allerlei andere aanleidingen tot het plegen van een misdrijf kunnen geven! Het amendement op het door den Minister voorgesteld wetsartikel, dat op de pistole betrekking heeft en het aannemen ervan door de Tweede Kamer, (trouwens het geheele wetsvoorstel bewijst het) is een bewijs van een zoo totaal gemis aan menschenkennis en goed inzicht van de voorstemmers en voorstellers in de criminaliteit, dat men niet anders dan betreuren kan, dat onze wetgeving op strafrechterlijk gebied aan dergelijke onbevoegde en kortzichtige lieden is overgelaten geweest. Daarbij hebben noch de heer v. d. Kaay, noch de heer Savornin Lohman, wien de eer (!) toekomt, dat door hun amendement — dat met 38 tegen 23 stemmen is aangenomen 2) — de pistole in de strafgevangenissen is afgeschaft, er aan gedacht, dat, waar de nieuwe wet geen wederinvoering van lijfstraffen toestaat 3), men door het afschaffen van de pistole eigenlijk weer het straffen aan den lijve, voor de »lieden van beschaving, met meer kennis en vaak groot vermogen" instelde. Want wat is het anders dan gestraft te worden aan den lijve, gevangeniskost te moeten eten, die — naar het oordeel van ieder die er kennis meê heeft gemaakt — bijna niet te eten is, wanneer men gewoon is geweest zijn geheele leven goed en smakelijk toebereid, in de meeste gevallen volstrekt niet bepaald luxueus, voedsel te genieten. In alle geval blijkt uit het afgeschaft zijn en blijven van de pistole, dat in de praktijk het individualiseerend behandelen van de bewoners van de cel, op het punt van voeding, *niet* wordt toegepast.

Men moge over de pistole in afkeurenden zin oordeelen

1) Mr. H. J. Smidt. l. c. Dl. IV. bldz. 550.
2) Mr. H. J. Smidt. l. c. Dl. IV. bldz. 555.
3) Mr. H. J. Smidt. l. c. Dl. I. bldz. 156.

en het argument aanvoeren, dat men — door aan sommige misdadigers (en men heeft daarbij voornamelijk misdadigers uit den hoogeren stand op het oog) verlof te geven, zich voor eigen middelen beter eten te verschaffen — hun het verblijf in de gevangenis veraangenaamt, voor den misdadiger, die vóór zijn straf in goeden doen was, is door het afschaffen der pistole ontegenzeggelijk een verzwaring van zijn straf ontstaan. Doordat men het, in dit geval chimérique, summum jus wil handhaven, namelijk dat men iemand die het vroeger goed heeft gehad en die een misdaad heeft begaan, gelijk wil behandelen met den stakker, die nooit anders dan gebrek heeft gekend en die misschien in de gevangenis voor het eerst geregeld te eten krijgt, en hem daarom dwingt hetzelfde voedsel te gebruiken, wordt de eerste veel zwaarder gestraft. Immers is, voor iemand die het beter gewoon is, het gevangenis-eten een dagelijks weerkeerende marteling.

Men vergeet, dat de faculteit om van de pistole gebruik te maken, voor iedereen gelijk is. Dat een zekere en groote categorie van menschen van deze faculteit geen gebruik kan maken, is zeer te betreuren. Maar wanneer iemand van deze categorie een kennis of vriend heeft die met zijn lot is begaan, kan hij even goed als »hij die zich rijk gestolen heeft" in het genot der pistole, door behulp van die vrienden of kennissen, worden gesteld. Een onrechtmatige bevoorrechting ligt er in de pistole niet. Onbillijker lijkt mij de bevoorrechting, dat men »hem die zich rijk gestolen heeft", het gestolen geld laat behouden, maar den »ongelukkigen huisvader die een brood (altijd dat brood, on ne sort pas de là) voor zijn huisgezin steelt, dat gebrek lijdt" precies op dezelfde wijze als hem straft.

Men vergete daarbij niet, dat men den rechter (even goed als hij de bevoegdheid heeft om, naar zijn oordeel, een langere of kortere vrijheidstraf op te leggen) de bevoegdheid kan geven, om de pistole toe te staan of te weigeren en aldus een verzwaring aan de straf toe te voegen, terwijl men bij de wet kan bepalen welke spijzen en dranken er door de pistole mogen worden verschaft.

Intusschen blijkt uit de afschaffing der pistole en het laten

voortbestaan van dit verbod, hoe weinig ernstig de voorstanders van het celstelsel het meenen met de gelegenheid tot individualiseeren, die de cel oplevert, waarvan zij altijd zoo hoog opgeven en dat als een gewichtig argument vóór de cel door hen wordt aangevoerd. Terecht zegt Hägele: »Auch hinsichtlich der Ernährung der Gefangenen hat die einsame Haft vor der gemeinsamen (bedoeld wordt de vroegere gemeenschap) erhebliche Vorzüge voraus. Dieselben wurzeln in der Möglichkeit die Kost zu individualisieren. Begreiflicherweise muss das Individualisieren der Kost in Strafgefängnissen sein bescheidenes Mass haben, dasselbe beschränkt sich in Baden auf sehr wenig und auf Ausnahmsfällen, näher auf Vergrösserung der vorgeschriebenen Portionen oder auf Zugaben, z. b. Milch, Butter, auf Abgabe von Weissbrod statt des gewöhnlichem Schwarzbrodes, im höchsten Falle auf Krankenkost statt der gewöhnliche. Vergünstigungen dieser Art, die sich in der gemeinsamen Haft schwer, in der einsamen dagegen sehr leicht durchführen lassen, üben bei zweckmässiger Anwendung einen vortrefflichen Einfluss aus, auf die Gesundheit, das Wohlverhalten und die Arbeitsamkeit der Gefangenen." 1)

En evenmin blijkt dat individualiseeren uit de kleeding en uit het gedwongen uiterlijk van den celgevangene. Waar is voorgeschreven, dat »veroordeelde gevangenen, wier straf den tijd van drie maanden te boven gaat" 2) gevangeniskleeren moeten dragen, en dat deze veroordeelden, wanneer zij mannen zijn, »kort afgesneden hoofdhaar en geen baard dragen" 3), onverschillig om welk misdrijf de gevangene gestraft is, dan is de eenige individualiseering die uit deze bepalingen blijkt, deze, dat lieden die tot drie maanden veroordeeld zijn, veel minder misdadig moeten worden geacht,

---

1) J. M. Hägele, *Erfahrungen in einsamer und gemeinsamer Haft.* Hft. I. pag. 69. Geciteerd bij Mr. J. Domela Nieuwenhuis in »Een dreigend gevaar voor het welslagen enz." in *Tijdschrift voor Strafrecht*, Dl. I. afl. 5 en 6, bldz. 522.

2) Algemeene maatregel v. inwendig bestuur, bedoeld in art. 22 v. h. *Wetboek v. Strafrecht.* Gewijzigd bij K. B. 20 Juli 1887 (*Stbl.* No. 139), 19 Nov. 1889 (*Stbl.* No. 171) en 30 Juni 1891 (*Stbl.* No. 143), art. 58.

3) Ibidem, art. 69.

dan lieden die een straf moeten ondergaan van drie maanden en veertien dagen of van vier maanden of zoo. En tevens wordt er duidelijk uit, dat, »in strijd met de beginselen van het strafwetboek, voor een deel van de tot gevangenisstraffen veroordeelden een *legaal* beschimpend karakter der straf wordt vastgesteld" zooals Mr. Domela Nieuwenhuis te recht opmerkt. 1) Overigens, onverschillig of de gestrafte een licht of een zwaar misdrijf heeft gepleegd, wanneer hij voor langer dan tot drie maanden is veroordeeld, dragen beide dezelfde kleeren en beide moeten hetzelfde haarlooze uiterlijk vertoonen. In Pruisen »darf jeder Gefangene Haar und Bart tragen, wie er es in der Freiheit gewohnt". 2)

Maar waaruit wel het meest blijkt, dat men nooit of te nimmer individualiseerend te werk gaat waar het de tot celstraf veroordeelden betreft, is dat de delinquent die voor het eerst tot langer dan drie maanden wordt veroordeeld en de recidivist die, na bij elkaar een twintigtal jaren reeds »gezeten" te hebben, wederom tot een half jaar eenzame opsluiting wordt veroordeeld, precies hetzelfde worden behandeld. Dezelfde gevangeniskleeren, haar en baard weg, dezelfde gevangeniskost, dezelfde soort cel enz. enz.; alles is voor beide hetzelfde.

Over den arbeid in de gevangenissen, wat de individualiseerende kwaliteit daarvan betreft, zullen wij later spreken. Maar reeds nu kan ik er even op wijzen, dat het gebleken is, dat ook daarin de praktijk gefaald heeft en dat het werk dat de gevangenen verrichten — een enkele uitgezonderd, voor wien op het oogenblik toevallig beter werk te vinden is — voor allen gelijk, namelijk even geestdoodend en nietsleerend is.

Uit dit alles blijkt, dat ook op het punt van individualiseeren de celstraf geen aanbeveling verdient, en dat de praktijk, zeker hier te lande, iets geheel anders te zien geeft dan men uit de theorie verwacht.

---

1) Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Een dreigend gevaar enz. *Tijdschrift voor Strafrecht*, Dl. I. 1886/87, bldz. 530.

2) H. Gross', *Archiv.*, Bd. 22, Hft. I, bldz. 34.

Men merke niet daartegen op, dat wanneer de celstraf goed wordt toegepast, de praktijk wel degelijk aan de verwachtingen die de theorie schept, kan voldoen. Immers het gelijk-gehuisvest zijn, het gelijk-genieten van frissche lucht, onmogelijk te individualiseeren dingen in een gevangenis die als celgevangenis is gebouwd en ingericht, bewijzen al dadelijk dat de praktijk geen gelijken tred met de theorie *kan* houden. Zelfs al laat men de gevangenen haar en baard behouden, behalve in de gevallen waar het verwijderen daarvan om hygiënische- of zindelijkheidredenen noodig is; zelfs al laat men — waar het tegendeel niet om reinheids-reden geboden is — alle gevangenen hun eigen kleeren behouden, dan nog is individualiseeren b. v. wat den arbeid betreft onmogelijk, om de eenvoudige reden dat het meerendeel der gestraften niets te arbeiden weet, de weinige intellectueel-ontwikkelden en zij die een ambacht kennen uitgezonderd (voor deze laatste is in het overgroote deel der gevallen ook al geen geschikt, voor hèn geschikt, werk in de cel te vinden). Er blijft dus niet anders voor ze over dan het werk te doen, dat er te doen is, voor allen namelijk hetzelfde, maar niet individualiseerend werk, zooals zakjes plakken, hulzen maken, vaatwerk boenen en reinigen enz. enz.

Zooals ons tegenwoordig gevangenisstelsel is ingericht, geschiedt die individualiseering niet alleen niet, maar is individualiseering zelfs onmogelijk, omdat de gevangenis zelf een verhindering er voor is en de soort straf een individualiseering niet toelaat. Waar het aspect van de cel voor alle gestraften hetzelfde is; waar alle gestraften in éénzelfde soort hok leven, daar kan men een individualiseerenden invloed van die omgeving op de psyche, op het voelen en zelfs op het denken van den gestrafte niet verwachten. Waar de een verteederd en zachter, goediger, beter gestemd wordt door den aanblik van het wijde luchtblauw en zon en bloemen, daar zal een ander meer den invloed ondervinden van muziek of een kunstwerk, een derde door een hartelijk woord, een ander door meer diepzinnig spreken, een volgende door het gevoel van nuttig (voor hem of voor anderen) werk te hebben ver-

richt op den duur tot een beter mensch worden en zoo in ettelijke variaties meer, al naar gelang aanleg, opvoeding, omgeving waarin hij is geboren, waarin hij is groot gebracht, waarin hij heeft geleefd. Een behandeling in die richting (behalve natuurlijk nog andere dingen) noem ik individualiseeren, niet dat een dominé of zedelijke verbeteraar telkens even komt praten met een veroordeelde en in diens cel gemakkelijker den spot van anderen ontgaat dan in de gemeenschappelijke gevangenis! Hoe kan de psyche van elk verschillend individu een verschillenden invloed ondergaan, waar alle in éénzelfde grauwe schemering leven, éénzelfde lange opsluiting voelen, éénzelfde wraak ondervinden, die de straf voor hen is en, naar het oordeel van zoovele, ook moet zijn!

Maar al ware alle theorie gebleken in de praktijk deugdelijk te zijn; al had de tijd bewezen, dat alle individualiseerende invloeden die men van de cel verwachtte, bewaarheid werden, dan nog zou dìt groote nadeel aan de celstraf kleven — een nadeel dat tegen alle voordeel opweegt; een nadeel groot genoeg om te doen eischen, dat men eindelijk van het systeem afwijke — namelijk dat de gevangene in de cel in afzondering zit en dat hij daardoor niet geschikt wordt of kan worden om in de gemeenschap van de maatschappij te leven; dat hij uit de eenzaamheid van de cel plotseling in de maatschappij wordt overgeplaatst en dat — (wat in sommige gevallen misschien gebeurt) waar hij een langer of korter tijd den steun heeft gevoeld van anderen; waar hij niet op eigen beenen behoefde te staan, maar andere hem hielpen; waar hij geen krachten noodig had om tegen de verleiding of tegen eigen zwakheid te kampen, omdat er geen verleiding was, waartegen hij zwak kon zijn — hij plotseling, zonder overgang, van den eenen dag op den anderen, zonder anderen steun dan dien van een genootschap tot zedelijke verbetering, in de woeling van de maatschappij staat, met nog meer of zeker evenveel zwakheid tegenover het kwaad als vroeger, en zonder betrekking, zonder middel om zijn brood te verdienen (tegenover honger verdwijnt de verbetering door zede-

prekers aangebracht, heel gauw in het niet), weer door de wereld moet zien te komen, die hem — nadat hij er zoo'n langen tijd buiten heeft geleefd — vreemd is geworden en waarin hij zich als een outcast voelt en waardoor hij in het meerendeel der gevallen, behalve door zijn oude omgeving, ook als zoodanig wordt behandeld. Het groote nadeel van de cel, dat niet te verhelpen is met individualiseeren, moraliseeren, is: dat de delinquent niet alleen niet leert leven in de maatschappij, maar dat hij het leven daarin ontleert.

Uit onze bespreking van het celstelsel blijkt maar al te duidelijk, dat de voordeelen er van zeer problematisch zijn tegenover de tastbare nadeelen. Mogen er al gevallen kunnen worden aangetoond, waarin de veroordeelde zich, na zijn celstraf, als een goed lid in de maatschappij verder heeft gedragen, dan moet altijd in die gevallen nog worden aangetoond, dat dit door het celstelsel, door den invloed van zijn straf is geschied. Met de praktijk voor oogen, redeneerend naar wat de praktische toepassing van de celstraf ons te zien geeft, moet men deze resultaten, als gevolg van de cel, met wantrouwen beschouwen en voelt men zich eer geneigd, als logische gevolgtrekking van wat de praktijk ons leert, te vragen of de delinquent niet *niettegenstaande* zijn straf toch een goed-bruikbaar mensch is geworden.

En ook de negatieve voordeelen van de cel zijn niet zóó hoog aan te slaan, als men wel zou verwachten, wanneer men de voorstanders van het systeem daarop ziet wijzen.

Het groote en voornaamste voordeel toch zou zijn, dat de gestraften elkaar door hun wederzijdschen omgang niet kunnen bederven, wijl zij van elkaar afgezonderd zitten en dat zij, door de afzondering waarin zij leven, niet in de gelegenheid zijn afspraken te maken voor den tijd wanneer zij zullen zijn ontslagen of voor hun latere loopbaan schadelijke vriendschappen kunnen aanknoopen.

Het is nu van algemeene bekendheid, dat een der groote kwalen van alle gevangenissen deze is, dat er nooit een absolute afzondering van de gevangenen onderling is te verkrijgen en dat de gevangenen, door middel van kloppen, of

door spreken langs de verwarmings- of ventilatie-buizen, zich met elkaar in verbinding stellen. Lezen wij wat Mr. A. v. d. Elst daarover schrijft: »Het beletten der onderlinge kennismaking, van het op de hoogte komen van elkaars toestand en levensbijzonderheden is voor een groot deel een illusie gebleken. Het is toch een bekend en door autoriteiten erkend feit, dat de celgevangenen verschillende middelen hebben uitgedacht om met elkaar te spreken. De bewaking moet hierbij veelal machteloos toezien. Zoo kan men met zijn naaste celburen, boven en ter zijde, spreken door de celvensters, waar deze ter wille van de ventilatie door den bewoner kunnen worden geopend. In de gevangenis te Rotterdam komt het, naar de directeur mij verzekerde, herhaaldelijk voor, dat men brood en dergelijke aan een touwtje naar beneden laat zakken, dat dan door den buurman der lagere étage in ontvangst wordt genomen. Voorts wordt door hen die op eenige ervaring van het celleven bogen kunnen, een systeem van kloppen op de muren in praktijk gebracht, waardoor het mogelijk schijnt te zijn met elkander in contact te staan. Het in sommige gebouwen aangebrachte ventilatiestelsel door buizen en het overal in gebruik zijnde systeem van centrale buizenverwarming is gebleken een zeer voldoende geleiding te zijn der menschelijke stem, zoodat niet alleen van cel tot cel, maar een geheele vleugel of afdeeling met elkaar in gesprek kan komen. Dat van deze comminucatie-middelen een druk gebruik wordt gemaakt en dat noch het toeziend personeel, noch de Regeering er voldoende raad op weet, blijkt ten duidelijkste uit het volgende. Toen in het voorloopig verslag der Staatsbegrooting van het Departement van Justitie (Hfdst. 14.) van 1896 er op werd gewezen, dat de gevangenisstatistiek 90 pCt. der vergrijpen tegen de orde en tucht onder de rubriek »andere vergrijpen" aanwees, meende men te weten, zegt het voorloopig verslag, dat daaronder moest worden verstaan het spreken van cel tot cel. Hoeveel malen was dit vergrijp gepleegd? werd gevraagd. Het antwoord van den Minister Mr. v. d. Kaay luidde: het van cel tot cel spreken is (in 1895) in 1039 malen disciplinair gestraft. De gelegenheid was

er altijd »door de onmisbare aanwezigheid der ventilatiemiddelen." 1)

De gelegenheid tot communicatie werkt des te ongunstiger, en dit is geen gering te schatten factor, omdat in de doode eenzaamheid van de cel, waar de gevangene niets heeft waarmêe hij zijn gedachten kan bezighouden, alle mededeelingen en alles wat hij van buiten verneemt, des te dieper indruk op hem moeten maken. Elke indruk van buiten zal vaster bij hem blijven zitten en te langer nawerken, naarmate de leêgheid van gedachten grooter is.

Een ander, bij gevangenisdirecteuren en hen die zich met de studie van misdadigers hebben bezig gehouden, bekend feit, is de correspondentie die plaats heeft door middel van de boeken die de gevangenen uit de bibliotheek ter leen krijgen. En moge nu de gelegenheid om daardoor nader met elkaar in aanraking te komen niet zoo groot en veelvuldig zijn als die welke door bovenstaande middelen wordt gegeven, toch kunnen daardoor de gevangenen dikwijls op de hoogte komen van elkaars verblijf en kunnen er aanwijzingen door worden gegeven die voor den belanghebbende niet te versmaden zijn.

Hoe men met deze feiten voor oogen nog durft spreken van afzondering die wederzijdsch bederf tegen gaat en dit als een voordeel van de cel durft opgeven, is een raadsel. Volkomen waar is het, dat het wederzijdsch bederf in de cel minder, veel minder is, dan toen de gevangenen in gemeenschap leefden. Toch kan men niet volhouden, dat de afzondering voor onderling bederf en nadere kennismaking vrijwaart. En hieruit blijkt tevens, dat de zoogenaamde negatieve voordeelen van de afzondering, niet een argument mogen zijn, om zoo krachtig het celsysteem te verdedigen als de voorstanders van het stelsel doen.

Uit al het bovenstaande is het duidelijk, dat het celsysteem op verre na niet aan de verwachtingen beantwoordt, die

---

1) Mr. A. v. d. Elst. Celstraf, theorie en praktijk. *Vragen des Tijds*, 1896. Overdruk, bldz. 37.

men er van heeft gekoesterd en dat het een te boute uitspraak is, te beweren, zooals Aschaffenburg doet »als das Ideal ist stets die Einzelhaft anzusehen". 1)

Tegenover de vroegere gevangenissen, waar de gestraften hun straf in gemeenschap doorbrachten, heeft de cel onwaardeerbare voordeelen opgeleverd en het zou dwaasheid zijn te ontkennen, dat tegenover dat stelsel het celsysteem niet te verkiezen is. Maar — en dat is de verwachting die de voorstanders van het celstelsel uitspreken — noemenswaardige vermindering op de criminaliteit of een beduidend verbeterenden invloed op den misdadiger heeft het celcysteem tot nu toe niet opgeleverd.

Merkwaardig is, dat vooral theoretici en gevangenisdirecteuren gloeiende voorstanders van het celstelsel zijn en dat het meerendeel van hen die de straf hebben ondergaan, een afkeurend oordeel over het systeem vellen niet alleen, maar openlijk bekennen (een enkele uitgezonderd), dat zij door het ondergaan van de straf niet beter zijn geworden of berouw hebben gevoeld en dat zij het systeem niet goed vinden werken. Wel is het aantal gestraften dat bekentenissen heeft opgeschreven, uitermate klein tegenover het aantal theoretici dat vóór het tegenwoordig stelsel is, maar daartegenover staat, dat er zeer veel theoretici zijn die eveneens het stelsel afkeuren en dat men, ik ben er van overtuigd, bij verdere navraag in de richting zooals Auer het heeft gedaan en zooals de *Jonge Gids* heeft bewerkt, een zeer groot materiaal zal verzamelen, waaruit hetzelfde oordeel spreekt als uit het weinige waarover men op dit oogenblik kan beschikken.

In alle geval kan men uit al het voorgaande genoeg opmaken, dat de vraag, of er geen stelsel kan worden gevonden waarvan men betere uitkomsten kan verwachten, geen ijdele is.

Vóór wij deze vraag beantwoorden, is het gewenscht na

1) Dr. G. Aschaffenburg, *Das Verbrechen und seine Bekampfung.* Heidelberg, Carl. Winter 1903, bldz. 221.

te gaan, hoe het tegenwoordig stelsel staat tegenover de beschouwingen omtrent misdadiger en misdaad, die zich in de laatste jaren hebben baan gebroken en of het tegenwoordig stelsel, door veranderingen daarin aan te brengen, in overeenstemming kan komen met de eischen van de nieuwe strafrechtswetenschap.

(Wordt vervolgd.)

WARHOLD

Verhaal

DOOR

ADRIAAN VAN OORDT.

(Vervolg van blz. 71, afl. 4. Slot.)

Met een heftigheid gaf Warhold zich over aan zijn werkzaamheden, aan zijn ijver, om alles tot volmaaktheid te brengen; en in rustpoozen Janne bezoekend, bleef hij naijverig wantrouwend, een luiden klop aan het hart haar gestadig ter zijde, afluisterend elke klank van haar woorden, van haar lach in stijgenden jubel, bewakende elk harer gebaren, die zich als in de gracie van een boomvertakking gevoegden aan de houding, aan de rijzing of wending of buiging van haar lijf. In een koortsig gevoel van afwachting keek hij soms aldoor naar haar lippen, hoe die de woorden uitluchtten, dan pletten of in lachen doorglinsteren deden de sterke tandenrijen.

Een hitte steeg dan in hem op, doorwasemde zijn hoofd en gloeide door zijn leden. Zijn handen beefden, nagelden zich in zijn gewaad en de oogappels, verkleind in het wild verschietende glanswit zijner oogen, rees hij, vatte haar aan met steeds sterkere aanhalingen, zich harer bemachtigend met aanmatigende, haar gansch begeerende omarmingen, bevreesd als hij was, dat zij hem niet geheel en al toebehooren zou.

Onder een luwen glimlach, de neergelaten oogleden doorzichtig blank bij het gulden geschemer harer oogharen en wimpers, zonk zij tegen hem aan, als liet zij zich van een helling glijden. En in een zwijmel vergaten zij zich de een

in den ander, hij onder felle handtastelijkheden, de blikken peilend in haar blikken, met grage begeerte vervolgend de geleidelijke schoonheidslijnen van haar lijf, en zij toegevend aan zijn liefdesbetuigingen, ademde onder een zachte trilling, doorleefde zij zich in een loome afhankelijkheid, die zijn driften aanspoorde.

Thans herleefde hij zijn leven als man van bloed en beenderen, en in een onbewust verzet tegen zijn zwakheid, in een haat aan zijn vage begeerten, zijn bleekzuchtig hangen en bangen aan het leeg blauwe geestelijke van vroeger was zijn leven geworden een hartstochtelijke tast naar de werkelijkheid. In zijn vermagerd gelaat verbreedden de lippen zich in een begeerteademing en waren zijn oogen grooter, brandende in gouddonkere felheid.

Hij droeg niet meer het deftig lange gewaad, maar in lijfrok en hozen, nauw om lijf en leden, deed hij bij elk beweeg de rankheid zijner gestalte, de steile ruggelijn, de kloeke uitbottingen, bij de samenvoeging der beenderen de afplattingen als pantser-platen en schijven samenwerken tot een beeld van vlugheid en trots in het daadwerkelijke leven.

Het leven om hem heen, zijn dagelijksche waarnemingen herleefden in hem als nieuw geboren werkelijkheid. Wanneer hij het zonlicht als een gouden altaarkleed tegen een venster, of wanneer hij het krullen als een blonde haarlok over de ronding van een zetelleuning of in ruitjes over den vloer beven of wel in vol vergiet daarbuiten over een weide schijnen zag, dan werd het hem te moede, alsof daar binnen bij hem ook een zonneschijning aanving, een altijd durende dag met lichtbeweeg, een eb en vloed van licht, dat hem hoogop leven deed, trillend bij den tril der schijning.

Als muziek van een snarenspeeltuig werkte het omringende somtijds op hem, de melodie van de schemering tusschen de zaalvensters, waardoor de klinkklank van zilveren en gouden vaatwerk en sieraden op de schrijnen en dressoirs heenbrak, aan de wanden bloote wapens als blauwe en blanke glimveegen in hooge halen aanhielden en dierenvachten in gluipglanstoonen en de gewaden in kleurenprachtgeschetter tot hem spraken.

Alsof hij dan zelf een snarenspeeltuig geworden was, voelde hij de sage zijner omgeving in hem muzijken. En als een mensch tot hem sprak of zich tegenover hem gebaarde, hoorde hij den weerklank van diens geaardheid in hem zelve aarden. En hij naderde hem met een behoefte, in zijn blikken te lezen of binnen de sfeer van zijn wezen te geraken of door een toets aan zijn lijf zich van zijn verwantschap met dezen te overtuigen.

Hij voelde een begeerte, zich aan anderen te geven en door die overgave nieuw leven te maken en onderwijl naderde het leven hem zelf, zich zijner bemachtigend. Als een tooverij stond elken morgen het burggedoente in grootere volmaaktheid voor hem, de huisjes en spijkers achter elkaar in rijen, soms verbroken door een handmolen of een open werkplaats, waartusschen Kostijn ouder gewoonte rumoerend met barsche bevelen liep. En Warhold stapte achter hem aan, hem soms terzijde komend met een onrustig vragenden blik, of alles nog niet gereed was.

Kostijn, hem wel begrijpend, stond dan stil en lachte, op potsierlijke wijze verkondigend, dat er spoedig nieuw leven van uit Staveren verwacht werd.

Warhold ging thans alles onderzoekend na, niet om zich te vergewissen, of het goed was, maar of de arbeid ten einde zou komen, opdat hij zijn slag kon slaan en als waarachtig man de wapens in de vuist op zijn vijanden aanstormen, om zich zelf en Janne en Kostijn te wreken. Bij deze gedachten strakte het vel over zijn kaken, keken zijn blikken rechtuit en aan zijn armen trokken de peezen. Zijn handen sloten zich tot vuisten en aldoor voelde hij nog in zijn binnenste een bonzing, die hem aandreef tot daden, welke hij zijn heele leven had ontbeerd.

Maar diep in zijn zieleleven lag als een onontbolsterde vrucht de aandrift te kiemen, zich eigenmachtig op Aernoud van Putten te wreken. Hij bekende zich geen voornemens. Maar zijn onrustig beweeg rond den burg, zijn felle ijver, het werk geëindigd te zien, zijn schoudergereede houdingen bij gesprekken over de toekomst, zijn sluipgangen achter Janne en zijn waakzaamheid bij haar woorden verklikten een heimelijke

plaag bij hem, de pijnlijke wetenschap, dat Aernoud nog leefde en dat deze aanspraken maakte op Jannes bezit.

Op een morgen, toen een fijne spruwregen alles rondom Staveren vergrijsde, was er een ijverig geloop voor den burg. In sabbathgewaad kwam de bevolking met glimmend geschuurde wapens, seizen, bijlen en mestvorken aandragen. Paarden werden voor den ingang van den burg geleid en toen Kostijn en Warhold in oorlogsijzer, waarover de bliaut tot dekking der pantserschittering hing, op het voorportaal stonden, ging een luid gejuich onder de menschen op.

De heeren stegen te paard en reden, de speerpunten naar de aarde, gevolgd door het voetvolk, den burg uit, behoedzaam, want de tocht was niet ver. Ze zouden Reinaldus van Elspete als deelhebber aan de belegering van Staveren het eerste tuchtigen.

Kostijn, gewoon aan dit leven, zat rustig breed op zijn paard, de wegen en later de heide te verkennen en dan weer omkijkend naar zijn mannen, die de wapens naar omlaag, emmers met smeulend vuur en met pek en hars, een zwaren boomstam, waaraan draagkettingen hingen, meetorsten. Soms rukte door het open vizier een bevel uit Kostijns mond, dat deze zijn seis onder den arm moest houden of gene niet kallen, maar uitkijken, of er onraad was.

Warhold, die de teugels moeielijk kon inhouden van begeerte, om er wild op los te rijden, voelde, dat het zweet van zijn warm begeerig lijf tusschen de pantserdeelen wegluchtte. Strak tuurden zijn blikken naar het woud, waarachter Elspete lag. Als het tot een aanranding kwam, zou hij zich niet door wat ook laten tegenhouden en den sluwen vos niet wonden of uit het zadel lichten door een ridderlijken stoot, maar als een ellendigen roover bij de keel grijpen en op staanden voet afmaken.

Toen ze Elspete genaderd waren, gaf Kostijn bevel hardaan te rijden. De wapens gingen omhoog en de stilte werd niet meer in acht genomen. De paarden draafden zwaarvallig in het mulle zand, dat door de hoeven opgeschept, neerregende tusschen de meehollende mannen. En toen ze de eerste hutten

van Elspete voorbij kwamen, vluchtten de menschen, kinderen in de armen en op schouders gewogen naar het woud, eerst stil van den schrik. Maar later, zich veiliger wanend, schreeuwden ze naar alle kanten uit, zoodat, toen de stoet in het dorp aankwam, de menschen van allerwege, huis en have verlatend, vluchtten te midden van rennende varkens en vlugtippelende kippen, een luid gekakel tusschen de schreeuwstooten der menschen.

Als Kostijns mannen dicht bij hen kwamen, stieten ze, het gelaat in begeerigen lach, spies of mestvork naar dezen of genen. Maar Kostijn beval, zich niet op te houden en voor Reinaldus' huis stil staande, deed hij het onmiddellijk omsingelen.

Terwijl de heeren te paard op een afstand toekeken, namen eenige mannen den meegebrachten boomstam onder den arm en laag meeloopend deden ze hem tegen de zwaar gegrendelde deur aanbonken. Ze liepen terug en begonnen weer de vaart, nog eens en nog eens. De deur gaf stompig holle geluiden, kraakte soms. Een deuk holde het hout uit. Maar van de twee zijtorens bezijden den gevel snorden pijlen. Een der rammeiers kreeg er een in den rug en onder een haspelenden dans trachtte hij hem schreeuwende met zijn handen achterwaarts te grijpen. Zijn genooten lachten om hem, die als een in 't nauw gebrachte kip kakelend opsprong en met de handen vlerkte.

Maar Kostijn, rustig toeziende, beval hem te helpen. Ze trokken den pijl er uit en terwijl de slap geworden man, een lint van bloed over den rug, weg sukkelde, begonnen ze, door anderen geholpen, weer een aanval op de deur, wier hout murf geworden meegaf. Bijlen werden er in gezet, en onder gesnor der pijlen van boven kraakte ze open.

Thans stonden ze voor gewapende lieden, die spiezen in de hand, hoogop de bijlen en zwaardmessen op de belegeraars instormden, treffend hoofd en schouders, drijvend den spies als naald in speldekussen door den buik, zoodat de Staverenschen terug deinzend, vielen tegen elkaar met gapende wonden en wentelend over den grond hun ingewanden besmeerden met zand.

Maar dra kwam er hulp van de andere zijden. Bijlen, spiezen en vorken hakten, hieuwen en stieten in den wand van menschenvleesch, welke wankelde en week, en onderluid gejuich stormden de belegeraars het huis binnen, afmakend wie hen tegenkwam of wie in sluiphoeken op zolder of in den kelder, een dolk aan het gelaat of een bijl aan de voeten in een kramp van ernst of weenlacherig zijn laatste levensstonde ging besteden.

Warhold, door Kostijn gezonden, om Reinaldus te zoeken, trad ook binnen en het zwaard aan de vuist besteeg hij de trap en doorliep de vertrekken, waar de mannen als rekels elkander bespringende opdrongen, scheldend, elkaar afwerend en dan de een over den ander, handtastelijk de hoeken en kasten doorzochten.

Hij riep hen toe, dat ze Reinaldus ongedeerd tot den heer van Staveren leiden en dan al wat draagbaar was, naar buiten brengen zouden, en zelf wraakbegeerig, een koortsig gevoel in zijn hand, dat het zwaard hanteerde, liep hij, gevolgd door mannen de gangen door naar omhoog en omlaag. Als hij een inwoner nog verborgen vond, sloeg hij hem met het zwaard languit over het lijf, zoodat de doodelijke wond zich mildelijk vulde met bloed of waar een slagader getroffen was, opspuitte met geregelde tusschenpoozen.

Beneden kwamen ze voor een deur, die wijken noch openspringen wilde. En terwijl Warhold beval, den stormram van beneden te halen, stond hij daar, in zijn hoofd een wilden reidans van gedachten, om al wat in betrekking stond tot Reinaldus te schaden, te dooden en te niet te doen, en toen de mannen, die achter hem staande, rood bezweet met blikken hel als spiegelweerkaatsing te stampen en te trappen begonnen tegen de onwillige deur, toen ze ten einde raad onder dronkemansgetier elkander aanhitsend, anderen, die schrijnen en banken naar beneden torsten, hielpen, door lachende de dingen te duwen, zoodat alles, man en meubel naar beneden tuimelde, toen verliet ook hem de zelfbeheersching en hij schreeuwde om de nalatige mannen, die hij uitgezonden had, deed zich ondertusschen een kan wijn brengen en dronk

slurpend, hoofd en kan achterover, waarna hij van omlaag naar omhoog rennend en weer terug, degenen, die als zuigelingen aan de vaten verkleefd, bier en wijn afdronken, wegrukte en naar boven zond en daar de tierenden, begeerig naar roof en vernieling, aanzette, om bij de gesloten deur gereed te staan en lijf noch leven te sparen. En toen de mannen met den stormram nog niet gekomen waren, zag hij door een der ramen naar hen uit, schreeuwend in een verwarring van vloeken en bevelen.

Maar slechts enkelen ontwarend, riep hij de niet luisterenden op schorheftigen toon toe, dat ze den stormram aanbrengen zouden of desnoods vuur en pek, om de deur te branden.

Van binnen hoorden mannen dit. Ze stormden naar omlaag en keerden terug met vuurbenoodigdheden. En tusschen het stommelend rumoer van met vrachten beladen en dronken toetastende mannen, morsten ze al struikelend in de gangen en vertrekken van het vuur en hars en pek, zoodat de vlammen langs de wanden lekten en de rook walmde, wolkend om de belegeraars, die uitgelaten de laatste kostbaarheden smeten tegen den vloer en door de ramen.

Warhold tastte met de handen voor zich uit, bevelend, dat ze heen zouden gaan, de mannen, van wie enkelen in het vuur vielen of rondliepen met brandend gewaad, aandrijvend tot vluchten, toen een stilte intrad.

Beneden werd een ijverig loopen, een reppen gehoord en daarachter gierig gegil. Mannen en vrouwen, in een kelder verborgen, stoven in een keten van vlucht door de gangen naar buiten en achter hen aan renden laagaanloopend, kuchend en snuivend als paarden in wilden loop de Staverensche mannen. Van boven af en uit gangen en kelders kwamen ze toeschieten, sommigen met brandend gewaad, met pluisjes rook aan den lijfrok, het gelaat smookerig zwart, grijphanden voor zich uit en tusschen hen in liep Warhold met hooge stijve stappen als een tukke haan zich gebarend in zijn pantser, waaromheen de bliaut in kleurige franjen en flarden zwierde.

In een langen stoet liepen ze, zwijgzaam in hun drift, om de vluchtenden te bereiken, het soms kort uitjankend, als ze

dicht bij hen kwamen, terwijl enkelen in lichte laaie zich huilend rollen gingen over den grond en dan achter bleven liggen onder een stolp van vuur. En toen de anderen een vrouw op de hielen zaten, dreef er een zijn mestvork in haar rug, de stijve tanden schuinaf in het vleesch.

Alsof ze de pijn afschudden wilde, helde ze, de armen haakvormig, het vuilgele haar wurmbochtig uit de afzakkende huive, achterwaarts en viel met een schreeuw achterover. Haar mond, gapend om genade roepend, sloot zich en dan gulpte er bloed uit, breiïg afzakkend over haar gewaad. Enkele mannen, om haar heen, trapten tegen haar lijf, sleepten haar bij de haren en om hun tocht niet te vertragen, maakten ze haar met spiesstooten af, bloedgaten in het stil geworden lijf.

En dan sprongen ze weer voort achter hun makkers aan, van wie sommigen zich verspreidend tusschen de hutten en hoeven, ze in brand staken en anderen de afgematte Elspeters troffen, zoodat ze neerploften of verzwakt in de knieën zonken, met de handen tastend naar hulp of steun.

Overal lagen verminkten te gillen, kermend te kruipen over den grond, trachtend zich op te richten onder een pijnlijk verwonderde gelaatsuitdrukking.

Warhold, die achteraan kwam, hieuw, als hij nog leven aan de gevallenen ontwaarde, met zijn zwaard op hen in en dan met een grijns van welgevallen verder kijkend naar lijken, liggend nevens plassen bloed, zette hij zijn tocht voort tusschen hutten, die aan het branden begonnen waren.

De jacht op de menschen geëindigd, liepen de Staverensche mannen traag terug, hijgende, de bloederige handen en wapens aan bundels gras afvegend, en tusschen hen in en verder, overal ging rook naar omhoog en omspeelden vlammen de hutten.

Ook het huis van Reinaldus, hoog boven alle uit, brandde, een torenhooge zuil van rook in de stille lucht, terwijl uit de vensters en door het dak de vlammen knetterend, zich voedend aan het drooge hout, uitlaaiden in hartstochtelijke zwaaien, zich in ziedende woede wentelden aan de lucht, reikhalsden, likten langs het hout, begeerig naar meer.

En dan werden ze gesmoord door uitlatingen van rook, zware, dikduffige wolken, die elkander traag naar omhoog stuwden en zich voegden bij het rookgevaarte, dat recht ten hemel toog. Maar door den ijler wordenden rook kwamen de vlammen weer snel aan en snel terug als slangentongen, zich lengend, wendend en puntend en onder een hittigen dreun vermeerderden ze zich in goudgelen gloed, uitwaaierend aan de ramen, naar boven langs glijdend in hun trillend goud, het huis overweldigend, zoodat ze in lange rijen als een randversiering het omringden en het dak bereikten in suizend gewin. Muren stortten in en balken kraakten. Het dak leek een korenveld, dat gereedelijk in brand ging met plotselinge hooge uitlaaiïngen, uitbarstingen van vuur, gouden regenvonken, weerlichten door den dichten rook, die almaar als een reuzengarve steeg en steeg, den ganschen hemel verdoezelend.

Daar kwam Kostijn het brandende dorp inrijden, luid roepend om zijn mannen, die dronken of vermoeid langs de paden lagen te slapen. Hij steeg van zijn paard af en het aan de teugels leidend, schopte hij ze wakker, bevelend, dat ze helpen zouden, om een wagen met buit te laden, en Warhold ontmoetend, die een glans in de oogen als een droomer liep door het brandende dorp, waar de vlammen in de woningen woedden volop als vuur onder een bakkersoven, riep hij hem toe, te helpen en haastig, want Reinaldus was vermoedelijk naar Puttenstein gereden, om daar hulp te halen, en de buit moest in veiligheid gebracht worden, voordat er onraad daagde.

Fluks gingen de mannen aan het werk. In een schuur vonden ze een wagen, stapelden er de geroofde kostbaarheden, gouden en zilveren geraad, een zak met geld, schrijnen, wapens en de gewonden en dooden boven elkaar. De paarden der heeren werden er voor gespannen en de terugtocht ving aan door het brandende dorp, waar uit de verschrompelde hutten de rook wollig opgaande, vervezelde en verzuchtte langs den groezelig donkeren hemel. De paarden moesten hard aanzetten en van achteren en bezijden duwden de mannen, om zoo spoedig mogelijk den buit in veiligheid te brengen.

Toen ze laag bijloopend met den wagen Staveren naderden,

keken ze onder korte vreugdestooten naar de transen van den burg, waar in de uitgebroken kamer daarboven de witte knielende gestalte van Gheride zichtbaar werd; en uit de poort kwamen de bewoners aangerend, om een hulpvaardige hand te verleenen, waarna de krijgsbuit onder luid gejuich vlug en vaardig ingehaald werd.

Van dezen eersten arbeid kwam Warhold als verjongd terug in den burg. Hij voelde een trots in zich, omdat hij werk had gedaan voor Janne, werk, dat hem recht gaf, als een man tot haar te komen en onwillekeurig zag hij vol van verachting terug op zijn vroeger leven, toen hij als een vuile vedelaar tegen haar aan den tijd verspeelde met weeig zoete gezegden en wufte zuchten.

Als hij Janne in de blikken zag, ontwaarde hij thans bij haar een nederige dankbaarheid voor zijn bewezen diensten en een hoogmoed, dat hij haar alleen toebehoorde. Ze waren beiden dronken van vreugde en levenslust. Hij voelde een lenige bedrijvigheid in zijn lijf en leden, een muziek in zijn hart en een verren uitkijk in zijn denken, en zij, levend onder den afschijn zijner grootheid, uitte zich in een lonken en lachen, die haar lippen verjongden en haar oogen schitteren deden onder de bewegelijke schermen harer oogharen.

Met voldoening keken ze door een der schouwvensters naar buiten, waar boven het woud uit als een reusachtige doek de rook van Elspetes brand zich verspreidde, verdonkerend den hemel als een teeken der rechtvaardiging van hun wraak.

Maar den volgenden morgen zagen ze nieuwe rookwolken dichterbij den hemel bestijgen, een zware wolling en wieling van dichte lagen, die in zich verdikkend aangroeiden en puffend zich almaar verhieven, terwijl onderaan als een hooge zee de vlammen in lange rijen uitsloegen en holten van licht in den rook bereidden.

Kostijn kwam binnen stuiven, roepend om zijn harnas, zijn paard en zijn wapens. De honden hadden het Staverensche woud in brand gestoken en menschen van hem verminkt en gedood.

En Warhold en Kostijn togen weer uit, lieten boomen

omhakken, om den brand te beperken, reden dan verder, om de wapens in de vuist op Elspetes en Epes grondgebied schade aan te richten aan woning, woud en menschen.

Op hun strakken rit bracht de dreuning der paardehoeven de menschen in schrik en ontzetting en wie niet vluchten kon, werd overhoop gestoken of aan een boom gehangen of ooren en neus afgehakt, zoodat ze zich met hun eigen bloed besprenkelend, in razenden loop zich over het veld bewogen, terugkeerden op hun schreden en ten laatste wankelend en wentelend om zich zelve, neerzegen getooid in hun bloed.

Verhit van die langdurige jachten met een gewaarwording van wee en van schrijning tegelijk kwam Warhold in den burg.

Het gedrag van Aernoud van Putten lag altoos nog als een oude veete in hem besloten en hij voorzag nog niet, hoe hij Jannes handelwijze tegenover dezen tot klaarheid brengen zou.

Hij voelde zich angstig ontevreden en woelend door zijn herinneringen meette hij de beteekenis van Jannes woorden een voor een uit.

Onrustig geworden, zocht hij naar haar en haar gevonden, voegde hij zich bij haar onder weinige woorden, loerend naar elk harer bewegingen, en als ze haar werkzaamheden nagaande, voortliep of hier of daar treuzelen bleef, stond hij haar voortdurend terzijde.

Dit deed haar ijdelheid goed. Voorwendend bezigheden, tippelde ze telkens weg, heel haar lijf in een rythme van behagelijkheid en dan met een lach van voldoening keek ze naar hem om, de blikken in een open glanzing, de haren guldend langs haar slapen.

Maar haar wisselende lieftalligheid kweekte zijn achterdocht aan. Eene heete strooming steeg over zijn rug. Zijn bewustzijn verging onder een macht, die zijn lijf aandreef tot de aandrift van een dier in nood.

Onder een pijnlijk zwijgen, zijn op sprong staande gestalte voorover bij een lichten tril der armen, zwavelglans in de angstig onderzoekende oogen wachtte hij, sprong dan onverwachts op haar toe en haar bij de keel aanvattend, drukte

hij haar tegen den wand aan en zijn roofdierachtige blikken in de hare, stiet hij onverstaanbare klanken uit.

Alsof ze een duizeling kreeg, stond ze slap tegen den wand aan. Er kwam een schaduw over haar gelaat. En zijn handen trachtend los te maken, uitte ze schor: »Warhold, Warhold!"

De bewegingen van haar gelaat aldoor bespiedend, liet hij haar aarzelend los en zich terugtrekkend, gansch bevende, de schraal geworden lippen hard op elkaar, ondervroeg hij: »Bij wien waren uwe gedachten?"

Een traan aan het oog antwoordde ze met een kindergeluid: »Bij mijzelf, want ik was zoo blij."

Zijn blikken staarden wraakgierig, zijn lippen bewogen zich in een hatelijke trekking. Zijn wangen waren verbleekt met een fijne snijding langs de trillende neusvleugels en haar naderend, stiet hij zijn arm naar haar uit ter begeleiding zijner woorden, die eerst klemden tusschen zijn tanden en dan uittogen in een driftige vaart: »op zijn aanzoek was uw antwoord, dat ge er wel lust toe had. En lusten vergaan niet gauw. Zoo lang hij er is, zoo lang hij leeft, om misschien nog van uw lusten te genieten, zoolang gij en hij bestaan, om die overeenkomst tot een uitvoering te kunnen maken, zoo lang ik deze mogelijkheid in uw blikken lees, in die heimelijke tinteling, in die verre oogewenken, die speling uwer lichtvaardige handen, in dit samenspel van heel uw begeerlijk lijf, zoolang kan ik niet vredig toezien. Liever verlies ik mijzelf, doe ik u aan mij en allen verliezen, dan dat de onzekerheid als een kokende pot hier in mijn binnenste ziedt en mijn adem benauwt, mij aldoor hijgen doet naar een ziening der waarheid."

Nog tegen den wand aan, lengde ze haar bovenlijf naar hem, haar smartelijk gelaat, haar in angst verkleinde oogen tot hem gewend, terwijl de smeekende handen tegenover elkaar muursgewijze een opening maakten voor hare woorden, die ze haastig uitstiet, dat al haar jeugd en liefelijkheid, door haar wezen schijnend, dat heel haar leven en bewegen een hoogmoedig geluk beduidde, omdat Warhold haar geheel en

al toebehoorde. Elken morgen was het haar een nieuwe schrik, dat Aernoud van Putten nog leefde. Waar wachtte Warhold dan op, door eerst de anderen, de minder schuldigen te tuchtigen. »Ga naar dien hond, die mij en u beleedigde, raak hem met uw zwaard en breng mij tot een overtuiging van zijn dood het haar van zijn hoofd mede. Ik zal het tot een zoom van een mijner overkleeden doen bereiden en het kleedingstuk dragen bij hoogmis en bij hooge festijnen ten teeken van uwe dapperheid en mijn bevrijding."

De handen overtuigend naar hem uitgebarend, begaf zij zich onder het hijgend beweeg harer borst op den vloed harer woorden, die haar oogen in diep blauwen glans herleven, haar lippen in krachtigen plooi ontwikkelen en haar haren van den hang afwindend slordig langs haar wangen zwerven deden.

Verrast door haar uitbeeldende schoonheid, door de kracht harer woorden verloor hij zijn argwaan en alleen zijn veete tegen Aernoud in het hart, fronsde hij de wenkbrauwen, trok zijn schouders in en balde de vuisten, uitroepend: »Den dienst aan uw vader zeg ik op en trek alleen door het land, om Aernoud van Putten te verslaan in een tweestrijd."

Onder een zegevierenden lach legde ze haar armen over zijn schouders en haar hoofd in zetjes tegen zijn borst aanvleiend, fluisterde ze: »Doe het, doe het, dan kunnen wij leven."

Hij streelde haar haren en zijn vernieuwden haat tegen Aernoud als een kwelling in het hart sprak hij hortend: »Ik zal hem zoeken en zoeken en niet rusten voordat hij sterft."

Warhold maakte zich thans tot zijn tocht gereed. Hij deelde zijn voornemen aan Kostijn mede, die breeduit lachte, hem aanmanend, om zich met dit werk te haasten, want er was nog zooveel te doen.

Warhold bracht zijn harnas en zijn wapens tot gereedheid, koos een kloeker paard uit den stal en deed het ook met pantserplaten beschermen, versieren met een veelvervigen hooguit wuivenden hoofdstoel, waaraan zilveren bellekens rinkelden. Als gewijd wilde hij den strijd aanvaarden, en Janne,

die bij al zijn plechtige zorgen vertoefde, lachte en juichte bij elke verfraaiing en verbetering zijner toerusting.

Hij lachte dan terug, maar in zijn binnenste voelde hij zich beschaamd, dat hij zich door haar toedoen thans eerst tot dezen arbeid bekwaamde; en niet meer overheerschend trad hij tegenover haar op, maar zachtaan, bedremmeld, soms met ontwijkenden blik, begeerig, om den burg te ontvlieden en vast besloten, niet terug te keeren dan met de boodschap van Aernouds nederlaag.

Hij zond thans vaste boodschappers uit, om kennis te nemen van Aernouds doen en laten, want hem bereiken in zijn steenen burg was niet mogelijk.

In een blikkerenden harnas, aan zijn linker arm het als een vrouwenborst gewelfde schild en in de rechterhand de ranke speer, pluimengewuif aan zijn helm en voor zich de veelkleurige stelselmatig heen en weer gerukte hoofdstoel, reed hij trotsch de stalen beenen tegen de stegerepen, nageoogd door Janne, de burgpoort uit.

In stevigen draf, het geluid der paardenhoeven dof dreunend in het mullige zand, reed hij op zijn zwaarbonkig paard, een heel stuk in de zon uitschitterend boven de blauwsamijten covertuur, waarop diamanten, saphyren en robijnen als dauwdroppels in de morgenzonne glansden.

Dichtbij Garderen ontmoette hij Kostijn, die eveneens te paard stil hield en zijn handen aan de dijen stuttend grommelig lachte, uitroepend: »Mijn schoon geschuurde hoveling, zijt ge aldus uitgedoscht, om uw geliefde krankzinnig van begeerte te maken of wel om mijn bosschen in brand te steken met den gloed, dien gij uitstraalt."

Warhold, zijn spot ontwijkend, antwoordde, dat hij binnen korten tijd zijn hooge werk zou afdoen; en haastig reed hij verder over de rossige heide en tusschen het helle lentegroen, dat zich in zijn pantser weerspiegelde. Hij voelde een hoogmoedigen klop aan zijn hart, een rust in zijn handen en een koelheid in zijn blik, hij voelde zijn heele lijf verzadigd van die eene gedachte om Aernoud van Putten te treffen voor den smaad, hem aangedaan.

Willig den druk zijner zware uitrusting dragend, reed hij onvermoeid de Veluwe door, navragend, waar of Aernoud zich bevinden kon en legde men hem zijn vermoedelijk verblijf of zijn mogelijken tocht uit, dan reed hij onvervaard te midden der zonnestralen of door woudverdikkingen, waar de boomen behept met mosbeslag en ouderdomsspleten zich draakvormig bochtten, om aan licht te komen, door struweelverwarringen, kronkels en slingers van braamstruiken en lijmerige ranken van hopplanten, temidden van regenvlagen als een hecht gevaarte van staal, waaruit vroolijke kleuren zwierden.

Nu was hij te gast bij den heer van Garderen, dan bij den schout van Puthem en dan weer bij de heeren van Elburg, van Vaassen, van Apeldoorn en altijd reed hij weer aan met telkens vernieuwde hoop, dat hij zijn vijand thans eindelijk ontmoeten of vinden zou.

Maar telken male maakte hij den tocht om niet.

Het deerde evenwel zijn moed en volharden niet. Zijn heele gestel, zijn lijf en ziel, was er op afgericht het hooge doel te bereiken en of zijn paard in weekheid van moeras verzonk of de regen dik als weefstoeldraden op hem neerkwam, de zon zijn harnas schroeiend heet maakte, hij zag recht voor zich uit, of daar ginds de gestalte van zijn vijand daagde. En kwam hij langs plaatsen, waar Kostijns wraak huishield, waar de vlammen hooguit wapperden, de rook als donderwolken achter elkaar aandonkerde en vluchtelingen als flarden van menschen tusschen boomen en struiken verdwenen, de lippen streng op elkaar ontweek hij dit alles en reed, de speer aan de lucht in een andere richting, waar hij weer inlichtingen omtrent Aernouds verblijf navroeg.

Maar de heeren, door zijn herhaalde bezoeken verontrust, gaven hem koel bescheid en wilden hem ten laatste geen gastvrijheid meer verleenen, beangst als zij waren, in nieuwe twistgedingen te geraken, want de strijd op de Veluwe vermeerderde zich telken dage. Kostijn door zijn woeste vaarten, door zijn behendig tusschen dezen en genen twistgevallen veroorzaken, sneed voor elkeen de gemeenschap af. De een waagde zich niet aan den ander in arren noch in goeden moede.

Op al zijn hooge vertoogen, zijn pleit voor zijn goede zaak won Warhold slechts een matte, ontwijkende houding. Stuurs brak hij dan het onderhoud af en reed weg, verkild, de tanden op elkaar, maar in zijn binnenste het behoud van zijn zelfvertrouwen, de bosschen door en de onmetelijke heivloer af, waar hij tegen een hoogte aan of beschermd door een bosch den nacht doorbracht, sluimerend nevens zijn paard, dat aan een boom gebonden was.

Zoo leefde hij als een doolridder van de hand in den tand. En daar de heerenhoeven en burgen voor hem gesloten bleven en hij dikwijls moeite had, om voedsel voor zich en zijn paard te zoeken, vermagerde zijn lijf in het pantser, werd zijn opstap in de stegereep niet zoo vlug als vroeger, faalde soms zijn hoogmoedige houding, zijn handveste beweging, verwilderden zijn blikken, als hij langs een brandend dorp of hoeve reed; en door den nood gedwongen, roofde hij er soms met het zwaard in de vuist wat brood en vruchten.

Toen hij eens onder mistigen regen in een woud te slapen lag, droomde hij, dat hij op dezelfde plek slapende, vroegere tijden beleefde. Hij tastte nevens zich en opende de oogen. Hij herkende den rechten opstand der boomen om zich heen en daarboven het grijziggroen tapijtbeweeg van het dennenloof met hier en daar een scheur, een bewegelijke plek, waar de morgenlucht ijzerkleurig doorscheen. Onder een kreet zat hij op en doorzocht de schemering, klagelijk roepend: »Waar zijt ge, Machteld, Machteld!" Een heete dorst verdroogde zijn mond en een koortsige hitte vervulde zijn lijf. Hij beefde. Hij voelde een pijnigend verlangen. Zijn handen tastten rondom en gewaar wordend, dat hij gedroomd had, zat hij daar, de knieën opgetrokken, het gelaat in zijn handen, zuchtend over het slechte verloop van zijn tocht.

Maar toen de morgen het woud uit zijn halfduister ontnuchterde, de vogels hier en daar ontwakend te fluiten begonnen en de morgenwind zijn slapen bekoelde, overmande hij zich en eenmaal in zijn harnas en hoog op zijn paard gezeten, volgde hij moedig zijn dagtaak na en reed de wereld in, hij wist niet waarheen.

In de buurt van Ermelo gekomen, hield hij de teugels in, om de streek te verkennen, toen hij in een bosch een grijsblauw gewaad tusschen de stammen zag verschieten.

Haastig reed hij er heen en begroette Elsebeen, de dochter van schout Heimrick.

Een mandje aan den arm, trad ze luchtig slank naar hem toe en reikhalzend speurde ze door de opening van het vizier, uitroepend; »Heer Horsting zijt ge hier" en met een ophef harer armen, die de mouwen smedig navolgen deden, ging ze lachend voort: „en zoo wreed gekerkerd binnen de ommuring van een pantser. Heer, stijg af en vermei u voor een poos in vrije beweging. Doe uw harnas af en eet van deze vruchten." Met een spotlicht in de oogen wees ze, het lijf afwachtend voorover, naar haar mand met aardbeiën.

De glanzing der vruchten wekte zijn eetlust op. Hij was dorstig en hongerig. Zijn keel was schor. Zonder te antwoorden steeg hij af, bond zijn paard aan een boom en ontdeed zich van zijn pantserdeelen; en onder een lichte buiging op Elsebeen toetredend, nam hij dankbaar het mandje aan en neerzittend onder schaarsche woorden van lof over de vruchten en de goedgunstige geefster at hij ze gretig op.

Zij, nevens hem staande, sprak onderwijl luchthartig over de wording van den zomer, over haar verre wandelingen, haar schapen, waarvan er vele zoek raakten in deze kwade tijden.

En toen hij eveneens opstond en naast haar heen en weer liep, vervolgde ze, om lucht te geven aan haar ontstemming, dat hij haar in den laatsten tijd zoo kwalijk gezind ontweken was: »Heer, wij zullen u niet zoo gereedelijk verliezen, zoo hecht bewaard en bewaakt als ge zijt in gindsche ijzersterke huid."

Warhold, die haar spotachtigen toon ontwijken wilde, antwoordde, dat het in deze harde tijden hard te leven viel.

Met vogelkopbewegingen, waarvan de blonde haren zijig op en neer schoven langs de schrale schouders, volgde ze elk zijner woorden, die haar vroolijkheid en haar lust tot plagen opwekten. Ze verkneuterde haar vingers in elkaar, waarbij haar ranke leden in dartele bewegingen het blauwe kleed langs haar zijden en achter haar aan luwen en volgzaam

vouwen en gleuven deden tusschen de beenen en van heup tot hand, waar de mouwen gevielen.

En op zijn ontevreden vragende blikken antwoordde ze: »Als het leven van tegenwoordig zoo hard is, waarom maakt ge het u nog harder, door deze volledige uitrusting te dragen."

Zijn wrevel tegen haar vluchtig meisjesgesnap en de looze levendigheid van haar knokig lijf, tegen haar onvermoeiden spot en lachlust werkte weer in hem. Loens keek hij naar haar, en geen woord van toenadering of van gemeenschap, nog minder een hatelijk gezegde vindend, antwoordde hij, zich opwerkend tot een ernstig gesprek: »Ik ben zoo uitgerust, om mijn vijand Aernoud van Putten te ontmoeten."

Zijn zwaarmoedige stem prikkelde haar en zich herinnerend, hoe hij vroeger in ernstige zaken lankmoedig vertraagde, antwoordde ze, een lach verbijtend: »Gelukkig en vreedzaam mensch, die maar een vijand heeft en daarbij de lust en de liefde, om dien dagelijks na te rijden in zulk een feestelijken tooi van staal en pluimen."

Haar woorden sloegen een gat van woede in zijn harde eenzelvige stemming. Als een roofdier, dat door een schot gewond wordt, schokte hij op, sloot de handen tot vuisten en voor haar staande, voelde hij bij het zien van haar jonge gestalte, hoe zijn dierlijke neiging van eertijds voor haar weer ontwaakte en in zijn haat opgenomen, verwerkt werd tot een middel van wraak.

De tanden op elkaar, ontbloot van de bevende lippen, de gelaatstrekken in rimpels weggeslonken van de wild uitblikkende oogen, tastte hij naar haar handen, greep ze, waarbij zij, een verwondering over het gelaat, het hoofd achterwaarts, de kleine oogen in niet begrijpen naar zijn verwrongen trekken gericht hield. Haar omknelde handen rukten en wrongen vergeefs en dan uitte zij zich in een hoogen lach, waarin haar lippen het geluid verzakend als bevroren open bleven, toen hij haar vatte om de leest en met zijn blikken in de hare, naderde haar gelaat.

Toen gulpte zijn driftige begeerte in hem op. Zijn blikken verduisterden. Er was een gesuis als van een zandverstuiving

in zijn hoofd, een horting aan zijn adem. En trachtend aan deze machteloosheid te ontsnappen, voelde hij zijn haren te berge rijzen. Het lijf in bevenden hartstocht gespannen, klemde hij Elsebeen, zijn blikken in de hare schroevend, al vaster en vaster tegen zich aan.

En zij, ontdaan van deze blikken, voelde de kracht van elke tegenweer haar ontzinken. Ze verloor haar zelfbewustzijn en de armen levenloos langs haar zijden, de oogleden neer, de lippen van elkaar, gaf zij zich prijs aan zijn overmacht en beiden zegen neer op de aarde

Toen hij opgestaan, de pantserstukken aan zijn lijf bevestigde, keek hij onderwijl met een hoonenden blik naar Elsebeen, die het hoofd in de armen voorover op den grond lag, en dan zijn paard los makend, besteeg hij het en reed snel weg over de heide, een verstijfden lach op het gelaat, voldaan, dat hij zijn heete woede bekoeld had. Het verjongde hem, als had hij vurigen wijn gedronken, het maakte zijn geest veerkrachtig, wekte hem op tot nieuwen moed en volharding. Hij gaf zijn paard de sporen. Hij wilde rijden, rijden, desnoods naar Puttenstein, om zich dicht bij den burg verdekt op te stellen en Aernoud bij een uittocht aan te vallen, al kwamen nog zoovelen hem te hulp.

De teugels los, reed hij, het lijf voorover in een wilde vaart, toen hij aan een woudrand een man te paard ontwaarde.

Hij hield zijn paard in, tuurde onder zijn gewelfde handpalm en een kreet ontsnapte hem. »Aernoud van Putten!" Zich recht zettend in den zadel, de speer stevig hanteerend onder gedachten, dat deze hem thans niet ontspringen zou, maakte hij zich gereed recht op zijn man af te rijden.

Deze de teugels wendend, wilde hem echter ontwijken.

Maar Warhold, in een halven boog rijdend, hield hem binnen zijn bereik onder de kreten van »Staveren, Staveren," zoodat Aernoud nader kwam, de speer geveld, het gelaat verbleekt, vragende, wat de andere tegen hem in het schild voerde.

Warhold, in het hart een rechtmatigen toorn, die lijk een danige haan in het morgenuur het wel uitkraaien wilde, riep hem hoonend toe: »Gij burgen- en vrouwen-aanrander, gij

schamele, schurftige roover, die daar als een kreupele kever in de schaduw van het woud te sukkelen komt, gereed te keeren, als er onraad daagt, wacht u!"

En beiden rukten tegen elkaar aan, de een bezijden den ander in een schok, waarbij Aernouds speer op Warholds schild afgleed en tegelijkertijd die van Warhold door het onbeschermde lijf van den vijand dreef, zoodat deze uit het zadel gestoten zijdelings viel op de aarde.

Warhold sprong van zijn paard en greep het andere bij de teugels, bond het vast aan het zijne en zijn speer uit Aernouds lijk trekkend, ontdeed hij het van den helm en dan nam hij uit zijn gordeltasch een schaar en knipte van het hoofd de haren af, die hij zorgvuldig in de tasch wegborg.

Dan steeg hij op, nam het paard van den overwonnene bij de teugels en reed, een viering van vreugde in het hart, spoorslags naar Staveren.

Kostijn kwam hem bij de poort tegemoet, een spotlach om de lippen. Maar toen hij het andere paard ontwaarde, vroeg hij: »Hebt ge hem toch op uw speer genomen?"

En toen de andere bevestigend knikte, hielp Kostijn hem afstijgen, klopte hem op den schouder, onder een genoegelijken knorlach prijzend: „En ik die dacht, dat ge het in dien stalen kast niet zoudt uithouden, kemphaan, drakendooder, ridder zonder blaam of smet, wat zal ik u tot prijs en eere geven?"

Hij nam Warhold mee naar de zaal, waar Janne slap van ontroering aan zijn borst neerzeeg en met tranen in de oogen naar hem opzag, het heuchelijke feit in zijn blikken trachtend te lezen. En dan met een speelsche beweging greep zij naar zijn gordeltasch, opende ze, er even met snoepachtige blikken in kijkend. Ze nam de tasch mee naar een venster, bezag met een behachelijken trots het haar, het tusschen haar fijntoppige vingers wrijvend en stak het dan in de voering harer breede mouw.

Er was thans een feestelijke stemming in Staveren. Kostijn keek met ontzach tot Warhold op, hem lovend om zijn manhafte daad. Vergenoegd wreef hij zich telkens de handen

en daar hij in het klooster de aanwending van beelden wat aangeleerd had, sprak hij: »Nu kan ik mijn vleugels uitslaan en Puttenstein — zonder — beheer verdelgen."

En in zijn hoofd voltrokken zich plannen tot nieuwe veldtochten, tot nieuwe plunderingen, om zich sterk te maken, alvorens de Stichtsche krijgslieden kwamen.

En terwijl Warhold in een hoogzetel neergezeten, uitrustte van zijn moeielijken tocht, de blikken ver heen door het venster tegenover hem, knielde Janne voor hem neer en zijn beenen omvattend, zag ze door den wilden groei harer haren met een diepblauwe glanzing naar hem op, eerbiedig zijn handen kussend en zich dan lengend, trok ze zich aan zijn armen op, hem smeekend, om haar tot hem op te nemen voor altijd.

Ze bleef dan tegen hem aanliggen; en Warhold speelde met haar haren en streek haar over het hoofd, belovende, haar niet meer te zullen verlaten.

Hij voelde thans geen haat en afgunst en geen achterdocht meer. Gansch een met Janne, verleefde hij dagen en nachten met haar gelijk een koning, die al zijn macht en zijn schatten rondom zich vergaderd, een veelvoudig bestaan uitviert. En vertoefde hij alleen in de zaal of doolde hij rond beneden den burg in tijden van rust, wanneer Kostijn aanstalten maakte tot nieuwe tochten, dan voelde hij bij het zien der natuur rondom zich, hoe het verloop der lijnen in sterken zwaai lijf of voorwerp een stoutheid van voorkomen of in kinderlijken schroom of in teergevoelig tasten een aanvallig aanzien verleende, hoe de kleuren jubelend tegen het licht opgesprongen, te bedde gingen in de schaduw of toonig versmolten van kleur in kleur en zelfs de grenzen der lijnen overschreden. Dan leefde het machtig in hem op, voelde hij het bloed in zijn handen tintelen. Zijn hartslag vernieuwde zich. Er kropte iets in zijn keel. Hij voelde een veelvuldig leven in zich en wilde ook veelvuldig leven verwekken. Hij wilde de wereld winnen. Maar ontroerd van de wereld kwam hij bij Janne, nauwelijks kunnende spreken.

In de kemenade heerschte een plechtige bedrijvigheid, want allen werkten daar aan een kostbaar overkleed voor de

jonkvrouw, een blauwzijden gewaad, dat met gouden dieren en drakenbeelden versierd en aan den hals besloten zou worden met een kraag van hermelijn, terwijl het haar van den verslagen Aernoud van Putten met kunstig naaldwerk tot een zoom verwerkt werd.

De handen vatten de werkzaamheden eerbiedig teeder aan en de waakzame blikken overzagen de blauwsmeulende stof, om den gang van gedachten daarop voort te bouwen, om jubel of ontroering als de rechtvaardiging van de voorgenomen wijze van werken in vrije viering hun beloop te laten tot behoud van een zelfden bouwtrant in de schoonheidsuiting.

Janne nam Warhold dikwijls mee naar de kemenade, waar zijn aanwezigheid den voortgang begunstigde en hij soms raad of een aanwijzing gaf, wanneer hij de wording eener teekening vooruitzag of de glanzing van het gouddraadwerk aan de verbeelde dracht van het overkleed waardeerde.

Hij zat dan uren toe te zien, hoe het gelaat der lokkendraagsters in ernstige aandacht ontplooid, met gulden veegjes over de slapen en langs de neuslijn belicht en met goud in de putjes der wangen gevuld werd door het zonlicht, dat door de gelige ruiten als door gulden horren aangedikt, de blonde haren, meebewegend over de vaardige armen, tot spitspuntige en krullende vlammen verfde en het zwarte wild uitkroezende haar bezielde met een blauwe, paarse weerschijning.

Hij verdiepte zich zoo in den wordenden arbeid, dat hij de werksters in haar gelijkmoedige overgave ermee vereenzelvigde, dat hij in bewondering kwam voor het sluimerende vleesch om haar lippen, die stil begeerlijk zich samen voegden, voor het naarstige schokken en verschikken der handen, die schouders en borst meeleven deden onder den wijden overhang van het gewaad, voor den zacht ingehouden glans der blikken, die bij een oogopslag nog natoefden bij den gang van het werk.

Dan wilde hij, lijk betooverd, het beeld van de samenleving dezer schoone werksters met haar schoonen arbeid algeheel in zich opnemen en onderwijl werd hij in zijn hart geraakt. Hij voelde een gloeiing, een hartstochtelijken drang, de meisjes

te naderen; en toen Janne eens afwezig was, stond hij langzaam op van zijn zetel en heel zijn lijf africhtend in een beweging, naderde hij een van haar, zag haar in het gelaat met zijn groote donker smeekende blikken, de lippen in een fijne trekking halverwege overschaduwd door den snorbaard.

Het meisje schrok op onder een verwarden, haastig zoekenden blik en dan gestreeld lachte ze in gedempt trillende toonen, beverig, altijd nog met zich zelve in strijd.

Hij sprak niet, maar zich zachtjes aan terugtrekkend onder een langen verlangenden blik, verliet hij de kemenade.

Een koortsig gevoel in zijn lijf, naar zijn hoofd een opdamping van dierlijke gedachten, liep hij naar Janne te zoeken, en haar gevonden, klampte hij zich aan haar vast en haar bovenlijf naar achteren dwingend, bezocht hij haar gelaat en hals met kussen, bemachtigde hij haar handen en steeds inniger en heftiger werden zijn liefkoozingen, steeds dringender schor fluisterend zijn aanroepen, stamelklanken, getuigenissen zijner liefde, totdat zij beiden in een zwijmel van gave en wedergave te loor, slechts ademden voor en in elkander.

Als hij dan van haar weggegaan was, liep hij, een kopergloed op de wangen, onrustig rond, de herinnering aan de bekoring der meisjes in de kemenade als een foltering in hem. Telkens zag hij voor zijn geest haar onbaatzuchtige, in gulden stilte ontluikende schoonheid, de teere uitspinning der vingers met daartusschen de fijne flitsing der naald, het mystieke beweeg van haar boezem achter het ruime kleed als de door den wind bewogen voorhang van een veldaltaar en het stille, in zich zelf bezonken zijn van heel haar wezen, alsof hij zelf daar niet bestond.

Dit verontrustte hem nog meer, bracht hem tot vertwijfeling. Zich steeds nog in de kemenade wanend, wilde hij haar aandacht inroepen, haar verlossen uit de eeuwige banning, haar door een onzichtbaar teeken halverwege tot de erkenning zijner aanwezigheid lokken. Maar steeds bleven zij evenals een landschap weergegeven in den waterspiegel, droomerig in haar arbeid verzonken.

Hij doolde overal rond in den burg en daarbuiten, zijn

begeerte als een onleschbare dorst in hem. Hij vertoefde in de kemenade, maar ook daar deed hij wankelmoedig zijn blikken dwalen van het venster naar de werksters en dan naar een schrijn, stond dan onverwachts op, een schaar van de tafel stootend of een kleedingstuk van een bank afschuivend, om blijk te geven van zijn aanwezigheid en ten laatste haastte hij zich uit de kemenade.

Als opgejaagd, een klopping in zijn keel, liep hij hunkerend boven langs de kamers der spinsters, toen hij in het open vertrek, dat door de belegeraars uitgebroken was, de witte gestalte van Gheride knielen zag met een smeekenden ophef harer armen, waartusschen hij de wolkige lovering der boomen buiten ontwaarde. Een beklemming aan het hart, trad hij achteruit en ademloos, op de teenen sluipend, vluchtte hij in een der kamers, waar hij de spinster vond, die hij in de kemenade met verlangende blikken genaderd was.

Geschrokken stond zij op van haar bank en gedachtig aan het gevaar, waarin een verhouding tot Warhold haar brengen zou, vouwde ze de handen en in een beving bad ze vader onzers, de lippen nauwelijks bewegend, de blikken ver voor zich uit in haar angst.

Met een geduldigen aanleg, het hoofd even bewegend als de kop van een kat in sluiping, de handen nauwelijks geheven, om niet de schoone uiting harer hulpeloosheid te verbreken, zag hij ontroerd, hoe zij daar als een bloemplant in een windlooze lucht over zich zelve te wiegehangen stond; en zijn blikken steeds naar de hare, begon hij, toen haar gebeden nauw hoorbaar vergingen, het meisje toe te spreken in een onderdrukten woordenvloed, een uitweiding over haar schoonheid, over haar macht, om van een man een hulpbehoevend kind te maken, over een gave van beloften voor nu en de toekomst.

Opmerkzaam wordend, wendde ze het gelaat, waaromheen de haren in zijïg witte en korenblonde krullen draalden, naar Warhold en bewogen door de schoone zegging, den inwendigen gloed en den sierlijken zwaai zijner woorden, verloor ze zich allengs in den aanblik van zijn mannelijk gelaat, van

zijn krachtig uitgebogen kaken en van zijn daarbij kinderlijk smeekende blikken.

Een glimlach van wederzijdsche erkenning op de lippen, naderden ze de een den, ander en alle gevaar voorbij ziende, gaven zij zich in liefdesbetuigingen aan elkander over.

Als een zooeven bevrijde gevangene liep Warhold, thans ontlast van zijn onbevredigden hartstocht, vrij en frank door den burg, zich gezellend bij Janne, zich nederig makend bij haar zegevierende liefde. In een opgolving van ontroering en dankbaarheid gaf hij haar elke streeling terug en ontfermde zich over haar in de overvleugeling zijner persoonlijkheid, die haar verkwijnen deed onder een overmaat van wellust, onder een aanval van sidderingen, die in haar hart ontsprongen, stroomden over haar lijf en leden.

En als de avond neeg en het bedrijf voor het avondmaal aanving, besloop hem een geheimzinnige beving. Bij elke ademing steeg een heete begeerte in hem op en dreef hem voort, menschen en dingen ziende als door een waas, naar boven tot de spinster, bij wie hij zijn door Janne opgewekte liefdesbegeerte in knellende omarmingen, in felle ontginning van wederliefde voldeed, bij wie hij de uren vergat en soms niet willende wijken van haar welig ademend lijf, den nacht door bij haar vertoefde.

Janne, zijn lange afwezigheid opmerkend, had soms een zorgelijke lijn over het voorhoofd, en toen zij eens, door een der meisjes gewaarschuwd, naar boven in de kamer der spinster kijken ging, stond zij daar als in een droom met wijde starre blikken en ging dan stil in zich zelf gekeerd naar omlaag.

En toen Warhold tot haar kwam, wierp ze zich met een schreeuw op hem en aan zijn schouders schuddend, verweet ze hem onder een vloed van huilerige woorden, dat hij haar bedroog, dat hij, ontwijd door de aanraking eener andere tot haar kwam, en haar, zijn geliefde, bevredigde met het onreine overblijfsel van zijn met die andere beleden gevoel, dat ze hem hierom haatte en altijd wantrouwen, altijd zijn gangen als een dief, een onbetrouwbaar ministreel, een vuilen vedelaar bespieden zou.

In een zetel neervallend bedekte ze, den arm over een leuning, haar gelaat met de handen en weende lange litaniën, een jammerend geween, soms afgebroken door een hik en snik en hel gejank, dat haar halsrekkend, het gelaat overvloeid van tranen, opheffen deed, als om lucht te halen.

En dan, bevangen van een angst, om Warhold te verliezen, liet zij zich op de knieën zakken en nader kruipend hief zij haar rood gerande blikken naar hem op, de lippen bibberend, de handen tastend en bezwaarlijk haar tranen inslikkend als in medelij met zich zelf, nam zij een hand van Warhold in de hare, daadwerkelijk, zooals men een gevonden voorwerp opraapt en ze beziende, schudde zij droevig het hoofd en sprak: »Niet meer behoort deze aan mij en de andere ook niet. Niet meer zullen deze blikken mij tot een uiterste vreugde brengen, want ze behooren mij niet meer. Ik heb verloren en hoe zal ik alles wedervinden?"

Warhold, die daar in koele afzondering te wachten stond zonder een woord te uiten, zonder een ooghaar te bewegen, de blikken in duurzame rust voor zich uit, wel wetend, dat Janne door gemis aan zijn tegenspraak, aan zijn troost of bedreiging, door het gemis van een enkel woord van hem, uit armoe tot hem komen zou, strekte thans zijn door haar bevrijde hand uit en antwoordde langzaam met nadruk: »Wat weent ge over verliezen, die gij niet lijdt en die ge nimmer lijden zult, als uw eigen wil ze niet begeert. De man is van een ander maaksel en het beeld zijner vrouw, ongerept als een blad in een zomerschen dag in zijn hart, kan hij toch lijfelijk een andere, een mindere voor hem begeeren. Ge weet, dat een man buiten zijn vrouw keefswijven bezitten kan en van mij weet ge of tot uw schade of schande moest ge het weten, dat, al tast ik een andere aan, ik met lijf en ziel u toebehooren, u lieven en in u gelooven blijf, omdat uw beeld, in mij verwekt, daarin meegroeit, meeleeft in al mijn leven."

't Hoofd naar omlaag, luisterde ze en toen hij zijn woorden geëindigd had, loosde ze een langen zucht, ontlast als ze werd door zijn verklaring, en zijn hand weder vattend, sprak ze fluisterzacht: »Gelukkig, dat ik u weder bezit en al dit aan

uw lijf en uw ziel" en dan zat ze weer, steeds zijn hand in de hare, met gebogen hoofd naar den grond te staren en als bij een ingeving, met een fronsend voorhoofd de oogen tot spleten verkleind, keek ze op tot hem en sprak: »Maar hoe kan ik nu weten, of ge mij of een andere toebehoort? Hoe kan ik weten, of ge rein en ongerept voor mij gebleven zijt. Het blijft me kwellen, het stuit mij hier voor de borst, het zal mijn denken verwarren."

Hij hief haar op en zijn vlakke handen aan hare slapen, zag hij haar langdurig aan met een staege glanzing in zijn blikken en dan haar beide handen in de zijne houdend, antwoordde hij: »Ge moet hierover niet denken, want denken graaft rimpels in het gelaat en een argwaan in het hart en het brengt valsche beelden in de gedachten. Ge moet u zelve ongekrenkt en ongekreukt in mij weten en de spinsters ongemoeid aan haar arbeid laten. Ze hebben geen schuld aan de uitwerking dezer wet, een wet voor allen."

Warhold twijfelend aanziende, voegde ze haar handen te zamen en dan als in een droom prevelde ze: »Ik zal het niet doen, ik zal het niet beproeven." Haar blikken bleven vast op zijn gordeltasch gericht, terwijl haar lippen als in gebed zich bewogen. En dan onder een langzaam loomen zwaai harer hand ontging ze haar droomerij en met een matten glimlach, minnelijk groetend bezijden over haar schouders heen, verliet zij de zaal.

X.

Janne liep thans in een geregelden gang door den burg van de kemenade naar de zaal en terug, om haar huiswerk te verrichten. Haar bewegingen waren effen loom, niet meer onderbroken van een vroolijk steelschen blik naar de zijde, waar Warhold stond of naar het helle zongewimpel door de ruiten. Er was een slaapbesef in haar lijf en een vale drooming in haar geest, de schemering na nachten van overpeinzingen, weifelgedachten, die het licht harer oogen, bezwaard van luie oogleden, verdoffen deden.

Ze zat uren lang in een zetel, de haren slordig flets over haar schouders en langs haar boezem, de teer gelede vingers over elkaar in den schoot, te staren in het ledige, alsof om haar heen alles te niet was gegaan. En dan onder een lichten zucht zich even verschikkend, verzamelde ze weer haar gedachten, ze ordenend, om tot klaarheid te komen, hoe Warhold volgens zijn eigen woorden toch dezelfde, de ongerepte, de hooge en heerlijke voor haar gebleven was. Ze vergeleek haar waardeering, haar gevoel voor hem, toen hij vroeger alleen voor haar leefde met haar zielleleven van nu, nu hij ook anderen bedeelde van zijn vermogen. Zij sprak zich zelve toe, dat haar beeld altijd nog als een brandende kandelaber zijn innerlijk leven belichtte en dat, al gaf hij zich weliswaar aan anderen, dit een uiterlijke afwijking was, die haar noch hem kon hinderen of schaden.

Maar dan overkwam haar een lichte rilling. Ze kon den weerstand niet onderdrukken, de tegenspraak in zich zelve, dat hij haar toch wel bedroog, bestal, door aan een andere te geven, waarop zij aanspraak maakte, dat hij haar voortdurend pijnigde, door haar de wetenschap te geven, op elk uur van den dag en den nacht een ander te kunnen toebehooren.

En als hij tot haar kwam, zag zij naar hem op, trouw en nederig, met een angst in haar blikken, verholen spiedend, of hij haar naderde zooals vroeger; en ongemerkt rook ze aan zijn gewaad en zijn haren, of daar een vreemde reuk aan verwijlde en onderzocht ze tersluiks, of daaraan verbleven was een haakje of een haar eener andere. Zijn hand in de hare, voelde zij, of ze een lichte, voor haar tot nu toe onbekende beving had of dat ze heet was of wel koud, koud bij haar aanraking.

Als dan een argwaan in haar groeide, verborg ze haar pijnigend gevoel onder luidruchtig lachen, kwinkeleerende toonen met een telkens wederkeerenden slag als in het lied van een vogel, in een uitbundige stoeiing, waarbij zij zich vergat, en ten laatste door haar zelve overwonnen, legde zij haar hoofd tegen zijn borst aan en weende zacht eentoonig

uit als bij een beekgeruisch, waarin kleine borrelgeluiden meegenomen door de strooming, telkens weer opduiken.

Als zij hem ergens op de trap of daarbuiten ontmoette, meende zij soms een vreemde uitdrukking op zijn gelaat te lezen, een gloed in zijn blikken, een glanzing der tanden door zijn wat uitgerekte lippen heen. Een schrik als een stok in het lijf, ging ze dan op hem af en de oogen wijd open zag ze hem aan, niet kunnende spreken en niet deugdelijk antwoorden op wat hij vroeg.

En dan zat ze weer langen tijd in een zetel, de vouwen van haar gewaad onbelemmerd tegen zich aan, de handen in eeuwige rust, terwijl haar gedachten vogelnestjes in haar hersens bouwden, hoe Warhold een en dezelfde voor haar gebleven was en toch weer niet. Een twijfel deed haar adem inhouden. 't Wervelde door haar hoofd. Een pijn schrijnde door haar borst, dat hij een andere voor haar geworden was en dat zij dit aan de werkelijkheid, aan zich zelve en aan hem getoetst, voor waar aannemen moest en terwijl ze haar lijf en leven niet meer voelde, dwaalde haar geest af, zich vertakkend in twee richtingen, in de eene, waar zij Warhold zag, zooals hij aan haar alleen toebehoorde en in de andere, waar hij de geheele wereld bijgevallen, bij tijd en wijle ook bestemd was voor haar, die aldus een behoeftige, een hongerende en dorstende, een wankele vrouw geworden was.

En in overijling op deze twee gedachten voortvarend, beeldde zij zich twee gedaanten van Warhold uit, ze volmakend in hun eigen wijze van aanzien, van zich gedragen naar hun eigen aard in gebaar en taal. Zij voelde het verschil in de wijze van aanraking, het verschil in geluid van stem, het verschil in ademing, als hij haar liefkoosde. En ten laatste steeds zijn doen en laten rangschikkend en ordenend tot twee verschillende wezens, zag zij, vermoeid en afgemat als ze werd, de beelden in elkander vervloeien en herkende ze Warhold niet meer, noch in den een en noch in den ander; en in haar wanhoop, om toch een voorstelling van hem te behouden, dwong ze haar geestvermogens, opnieuw te bouwen en Warhold weer te vinden.

De blikken star afgericht naar een doeleinde, kwam ze telkens terug tot de vraag, of hij het dan werkelijk was of wel een ander, dien zij niet kende.

En als Warhold dan toevallig de zaal binnen trad, zag ze hem met holle, uitgedoofde blikken aan, streek met de hand over haar hoofd en trachtte weer na te denken. Maar haar gedachten vlogen als pluizen uiteen en met een ruk Warholds hand in de hare nemend, vroeg ze: »Zijt gij het?" waarop hij lachte en plagend antwoordde, dat zij zekerlijk geslapen had.

Maar dan vroeg ze angstig, zich aan zijn armen vastklemmend: »Lach niet, lach niet zoo. Ik weet niet, wat ik doen moet. Mijn hoofd wordt soms heet als een kokende ketel, en dan is het mij weer, alsof er een sneeuwing in valt, een donzig koel gevlok en ik weet niet meer, hoe mijn lijf en leden zich gedragen."

Warhold suste haar wat in zijn armen en raadde, dat zij naar buiten loopen moest, het hoofd in zon en wind over de werkplaats en achter in de gaarde.

Stelselmatig stond Janne op en liep naar buiten, 'terwijl Warhold wachtte in de zaal op Kostijn, met wien hij belangrijke dingen bespreken moest, want nu Staveren weer in zijn macht en kracht hersteld was, wilden de heeren grootere tochten aangaan, om Puttenstein-zonder-heer en Sijmoen van Hell te Puthem ten onder te brengen.

Bijgestaan van bevriende heeren en leenmannen, die beloften ontvingen van voordeelige leenen en aandeel in den buit, togen ze over het veld, alles wat onderhoorig was aan den vijand, schunnig verzonken hoeven en hutten verbrandend, velden vernielend, de menschen verspreidend, najagend als bij een klopjacht.

Tot een groote macht versterkt, stonden ze rondom het huis Hell, ordenend de oorlogsgevaarten, de katten, voortrollende met huiden bedekte brandvrije huizen, vanwaaruit de belegeraars ongemoeid hun pijlen afschoten, blijden en arbaleeten, schiettuig en evenhoogen, beweegbare stellingen, even hoog als de muren van de belegerde plaats.

De lucht rondom het huis werd doorregen van zware,

somber snorrende pijlen, van brokken steen, die tuimelend vielen onder een donderenden afval van het dak, van flarden vuur, brandende spaanders en pek, die vonken spattend en waaierend door de lucht tusschen de belegerden belandden en op het hout gevallen te branden begonnen onder overvloed van rook. En terwijl de belegerden fluks de toegebrachte schade trachtten te herstellen, schoten andere door de schietgaten gewissche pijlen af, wierpen vuur naar omlaag op de daar beneden dringende en door elkaar wriemelende belegeraars, bij elk verweer van schot en vuur een beleediging uitschreeuwend, wat de belegeraars tot een woedenden ijver aanzette.

In lange geledingen droegen dezen den stormbalk tusschen hen in en rammeiden tegen de poort, terwijl anderen er gaten in trachtten te hakken, en telkens als er een afviel, schoten nieuwe toe. De katten naderden en de evenhoogen en tusschen deze in stoven mannen met lange ladders, die tegen den muur werden aangezet en snel achter elkaar sprongen de krijgslieden de sporten op, de schobbejakken en de leeren en ijzeren stormhoeden glimmend tegen den vaalgrijzen muur.

Maar van boven af vielen steenen en gietsel van vuur over de mannen, die zwaar achterover vielen of wankelend, een oogewenk in evenwicht, zich lieten gaan, in hun vaart andere stootend mee naar omlaag, waar ze als menschenvodden, gekneusd en verbrandend neerploften, terwijl anderen de leemte aanvulden, aldoor de ladders bevolkend, totdat Kostijn, het nuttelooze ervan inziende, last gaf, dezen aanval te eindigen,

Warhold, die den arbeid voor de poort leidde, spoorde de mannen aan, hen slaande met het platte van zijn zwaard, en zelf een bijl ter hand nemend, hakte hij een diepe spleet in de zware deur en dan hitste hij ze weer aan, te rammeien, doffe stooten onder geratel der ijzeren hengsels en platen, waarvan sommigen er los aan bengelden.

't Lijf vol ijver, zag hij hittig tegen de zijtorens op, begeerig, om zich aan het werkelijke te wagen, op te tornen tegen gevaar. Maar de seinhorens riepen van terugtrekken, daar een vermeestering niet meer baatte.

Het heele huis met omliggend gedoente, met menschen en vee en alle inhave stond in lichte laaie. De rook zwol boven alles uit en daartusschen uit vensters en gaten gingen rekketrekkend de vlammen uit, zich hoog verlengend en zich vereenigend tot een poel van vuur, dat al het hout verteerend, een rossigen gloed aan den hemel verleende en rondom de boomen ontbladerde, verschroeide, ze onttakelend tot dorre doodstijve geraamten. Balken hingen smeulend of roodgloeiend als aan een spijker of bout bezijden den gevel. De zijtorens negen verschrompeld naar elkander en onder dof gerommel storten gedeelten van het dak in, het vuur een nieuwen uitgang gevend. Onder knisterende en knappende geluiden spatten de vlammen omhoog, zich soms vereenigend tot een hoogen haal, een vuurhaak tegen den hemel.

De Staverenschen trokken zich terug en als honden tusschen de omliggende hoeven en hutten snuffelend, begonnen zij ze te plunderen en in brand te steken, roovend en gevangen nemend wie en wat zij toevallig in handen kregen.

Warhold, een wilden feestzang in het lijf, deed zich te goed aan een gewelddadige bezoeking van alles, wat in zijn weg stond. De lippen als een klove open in zijn gelaat, waaruit harde roepgeluiden weerklonken, de flitsoogen, weerspiegelend den gloed der brandende huizen, stormde hij overal geestdriftig aan, bevelend den buit te verzamelen, op de tassen bij hoopen, de vluchtende bewoners na te zetten, die soms stil te hoop vergaderd, bevend afwachtten, wat het staal of de grijphand der roovers hen brachten.

Soms liep hij zelf mee de vluchtelingen na en hun snijdende kreten en gorgelgeroep om genade, hun lang aangehouden huilstooten verscherpten zijn wilde begeerte, om te vernielen en af te maken tot een duivelschen wellust, die hem soms hoog uithinnikken deed. Zijn geest verging in de hittige, niets ontziende begeerte, zich aan alles te vergrijpen, mannen slaande met het zwaard of met zijn stem overdonderend, vrouwen bij de haren slepend. Zijn lijfbeweeg was een gejuich, een wilde zelfvernietigende krijgsdans, waarbij zijn stem soms oversloeg of falend in zijn keel kakelen bleef. Als dronken

tastte hij somtijds rondom zich in het ledige en dan weer holde hij voort, keerde terug op zijn schreden, het glimmerig zweetend gelaat droogend aan den gloed der brandende huizen en hoeven, zelf een hand uitstekend bij het rooven en dan weer zoekend naar nog ongeschonden hoeven en menschen, van vriend of vijand om het even, een loutere lust, om te vernielen en te schenden, een hartstocht, om zich te geven aan de werkelijkheid, om door te dringen in het werkelijke leven en het te niet te doen, alsof het hierdoor weer opgebouwd werd, grooter in zijn hevig wordend, alles omvattend zieleleven.

Toen hij dan in den burg te Staveren terug kwam, bezweet, het gewaad en de handen bevlekt met bloed, ging hij in de zaal neerzitten, hijgend, de armen beverig aan zijn lijf, de verlepte blikken half onder de oogleden verscholen, terwijl door zijn groezelige gelaatskleur heen een bleekte scheen.

Janne, in een staegen loop binnentredend, kwam op hem af en hem van terzijde aanziende, fluisterde zij iets binnensmonds en ging dan heen. Maar dra keerde ze terug en riep zachtjes: »Warhold, Warhold," waarop hij suffig het hoofd opbeurde, haar wezenloos aanziende, en dan kwam een hik in hem op, bracht een kokhalzing zijn nek en hoofd in beroering en bloed vloeide uit zijn mond en slijmde over zijn borst.

Terwijl hij als een ontslapende, het hoofd voorover in zijn zetel hangende bleef, haalde Janne haastig water en doeken en wiesch hem, onder de handelingen vragende: »Hebt ge bloed uwer vijanden gedronken of is het bloed van u zelf, van Warhold of van een ander, want ge zijt niet meer zooals toen ik u kende."

Hem helpende en ondersteunende in een zachte voortvarendheid, met een teedren dwang in haar handen en zorgenden overhang van haar lijf was zij schoon, bleekschoon van gelaat, waar de lippen krijtwit door rood heen kleurden en de blikken teer grijsblauw onafwendbaar ergens verweg verwijlden.

De haren ordeloos langs haar slapen, beurde ze Warhold op uit den zetel en leidde hem voet voor voet zachtjesaan naar zijn bed, waar hij in een vasten slaap verzonk.

Eenige dagen bleef Warhold ziek en dan weer op de been, sleepte hij zich slap en hangerig door de zaal van een zetel naar een bank, telkens beproevend, of hij sterk genoeg was, om uit te trekken met Kostijn, die met de zijnen onvermoeid het land afliep, om huizen af te branden en vee en menschen te dooden of te winnen tot vergrooting zijner macht.

En toen er berichten kwamen, dat de Drenthenaars tegen den bisschop van Utrecht opstonden, kasteelen vernietigend en de Stichtsche goederen roovend, eigende Kostijn zich eveneens al wat aan Utrecht behoorde toe in weerwil van de tegenwerpingen, van de dreigementen van den kellenaar te Puthem en zijn bondgenooten, waardoor nieuwe twisten ontstonden.

Kostijns vijanden, aangevuurd door de zekerheid, dat een Stichtsche krijgsmacht naderde, vielen de Staverenschen en zijn helpers aan. Telken dage daverde krijgsrumoer door de Veluwe, werden hoeven verbrand en velden met gewas vertrapt. Woudbranden groeiden geweldig aan met wolken van rook aan den hemel, waardoor de vlammen woedend uitsloegen, als brandende olie vloeiden van boom tot boom en ladderend over de takken opklommen onder een zijig gespin, een vonkenuitspatting, fel, om de kruinen te verteeren in hooge golvingen, gordijnen van vuur onder gekraak en geknetter, een heet gezang, het gezang der woeste vlammen, die elken boom en elke struik aantastten, die zeilden over de hei, verweg de brandende stukken slingerend en door hun vraatzuchtige kracht de aarde dreunen deden.

Allerwege in het woud en op de heide lagen lijken te rotten, bewogen verminkten zich in hun laatste stuipen. Allerwege liepen de ontvluchte bewoners bij kudden vreesachtig rond, de aarde omwoelend, om wat wortels te zoeken en dan door den honger verwilderd aasden zij op voorbijgaande menschen of afgelegen hoeven, om hun honger te stillen.

Als Kostijn en zijn mannen na een dag van strijden en moorden Staveren naderden, zagen ze van uit de verte reeds aan de transen van den burg de opengebroken kamer, waar de witte gestalte van Gheride op de knieën biddende zichtbaar

was en eerbiedig fluisterden ze dan eenige woorden, maakten een kruis, haar in gedachten zegenend, omdat zekerlijk aan haar de tegenwoordige voorspoed van Staveren te danken was.

Daar de menschen Gheride altijd in biddende houding daarboven ontwaarden en haar in geen gemeenschap met het burgleven wisten, beschouwden ze haar als een heilige wacht bij hun leven, en van mond tot mond ging de mare, dat zij telken morgen in de vroegte en telken avond — velen hadden het zelf gezien — gevoed werd door duiven, die het voedsel in den bek, dan aan en aan gevlogen kwamen.

Janne vermeed Warhold meer en meer, omdat zij telkens bij een ontmoeting met hem opschrok, niet wetende, of hij het was. En alleen zijnde, trachtte ze weer de twee beelden van hem, zooals hij vroeger geweest was en zooals hij thans behoorde te zijn, voor haar geest te brengen. Maar bij deze proeve verdoofden haar blikken, vertrokken haar lippen bij een drang, om zich te uiten. En het gelaat in zachten plooi, verdiept langs den bouw van den neus en beverig bij de zwaarmoedige zwaailijn harer lippen stond zij op en liep gelijkmatig met afwezige starre blikken als een slaapwandelaarster naar buiten, rondom den burg, door de gaarde en buiten langs de gracht, telkens zachtjes roepend onder een fijnen tril harer neusvleugels: »Warhold, Warhold!" En dan bij de gracht bleef ze stil staan en bezag de weerspiegeling harer gestalte in het water, daarbij over haar handen strijkend, de haren langs haar slapen terug drijvend, de wijd geworden lokken ordenend en de plooien van haar gewaad verschikkend onder het voortdurend geroep van: »Warhold, Warhold". Het blauw harer oogen scheen kinderlijk vaag in het doorzichtig blank van haar gelaat, aan de slapen verguld door het blond harer haren en door het blauw van haar kleed, dat zoo deftig onbewegelijk haar gestalte vermomde, een hooge statuur, verdiept in het water der gracht.

Intusschen won Warhold aan krachten. Maar hij was afkeerig geworden van het strijden daarbuiten. De herinnering aan de door hem en anderen bedreven gruwelen, aan zijn zinverdoovende, dronkenmakende wellust in het dooden en vernielen,

aan zijn duivelsche buitensporigheden daarginds verwekten in hem een haat tegen zich zelve, een walging van de heete met bloedlucht doordrenkte sfeer, waarin hij geleefd had. Hij proefde en rook nog telkens een scherpe brandlucht en tegelijk een weeë zoetigheid van bloed, zoodat hij zijn adem inhield en niet wist waar te blijven en waarheen te gaan. Zekerlijk had God als straf voor zijn euveldaden zijn eigen bloed doen vloeien; en om aan deze herinneringen te ontkomen, stond hij van zijn zetel op, liep door de zaal heen en weer, zag gluiperig door een venster naar buiten en dan weer naar binnen, bevreesd, dat een ander hem te midden van de aanhoorigheid zijner zonden erkennen zou, en als Janne binnengekomen, weer 'droomerig heenging, voelde hij zich verlicht, want haar stelselmatig rustig gedrag als een verwijt tegen zijn levenswijze opvattend, verontrustte hem en verdreef hem uit de zaal, waar hij zoo gaarne vertoefde.

En als hij krachtiger werd, als zijn donkere blikken weer een diepte en daarin een gouden weerglanzing verkregen, herwon hij zijn zelfbeheersching.

Stil, in zich zelve gekeerd, tuurde hij naar het metaalgrijze licht aan het venster, naar den zwaren bouw van een slagzwaard en daarnaast naar een tapijt aan den wand, een wijnrood vlak, dat herfstig bloeide op een achtergrond van gedempte verven, zacht door elkaar geweven als een schaduw aan den wand.

Warhold voelde zich meegenomen door de vloeiing der kleuren, die aangehuwd de een aan de ander, zich in teedre overgave, aangelengd door grijs en bruin, leenden tot een nieuwe uiting, en toen een vleugje zon door de ruiten blikkerde en tegen den tegelvloer aangesprongen, te zonnen aanving, toen zette hij zich te stoven in het warme licht, dat zijn lijf doorzeefde. Zijn ademhaling versnelde. Hij voelde zijn bloed warmer vloeien en in zijn hoofd muurvaste gedachten opgaan en onderwijl, van de zonnewarmte bevangen, werd hij een zwoeling in zich gewaar, alsof er binnen in hem iets smeulde, hij wist niet wat, en steeds naar de zonneschijning turend, herinnerde hij zich, hoe in de kemenade de spinsters,

zoo gedwee aan haar arbeid, vermooid werden in ditzelfde zonnelicht.

En hij ging weer naar de kemenade, om zich zat te zien aan de edele lijn van haar gelaat, begrensd van de goudstoffige kroezing der haren, aan de teedere zwelling harer vermomde borst en aan het aanminnig samenspel harer borduurvingers. Hij wilde dan naderzien en hooren de bewegingen, de rustig sloome gebaren, ruiken de aanwezigheid van haar lijf, en zijn hart schoot vol van een warme aandoening, zijn hoofd verdoezelde, zijn blikken werden duister. Het bloed jaagde door zijn leden. Hij kon geen rust meer vinden. Hij haastte zich almaar voort door den burg, van de kemenade naar de zaal en van daar naar boven in de kamers der spinsters, waar hij onder snelademige begeerte zich overgaf aan zijn hartstocht, zonder zijn hartstocht te kunnen temperen, zonder zich rekenschap te geven van tijd of plaats.

En aan zich zelve overgelaten, zat hij te mijmeren in een zetel in de zaal, soms verschrikt door het binnenkomen van Janne, die het gewaad in verflenste plooien om de leden, de haren in struivende slordigheid over de schouders langs hem streek en dan onbewegelijk, de handen onder haar gekruisten armen verbergend, door het venster keek.

Tersluiks zag Warhold naar haar op, naar haar doorzichtig bleek gelaat, waar aan haar slapen de aderen blauwden, waar de lippen zoo teeder gedwee op elkander lagen en daarboven langs de neusvleugels een stel van fijne rimpels uitspinden, waar de oogen vergeetmijnniet blauw en grijs de stil gehouden blikken uitzonden. En hij ontroerde van haar schoonheid, van haar wegteerende schoonheid, die door de zijig blanke huid verfijnd werd.

De handen op in bewondering wilde hij haar aanraken, maar hij zag haar weer heengaan in een staegen loop, zooals zij gekomen was.

Hij voelde in zich een bewondering en tegelijk een ontzach voor Janne natrillen. Maar weer in gedachten en in ijdele visioenen verdiept, vergat hij haar en sleepte zijn bestaan in den burg voort van de zaal naar de kemenade, waar Janne

zelden meer vertoefde en dan naar boven, waar de spinsters gehuisvest waren.

In de zaal gezeten, tuurde hij, de handen in elkaar, de blikken onbewegelijk naar den muur, waar zijn geest beelden ontwikkelde, schoone weitapijten met bloemen doorweven als met slingers goudgeel en wollig wit en blauw, gedrenkt in den gouden vloed van het ondergaande zonlicht, dat opgevangen werd door het trilbladerige loof van een boom, waaronder het weidegroen gewerd tot smaragdgroen, tot mosgroen en ten laatste tot schaduwgroen, een wegsterving in den sluipenden schemer.

Dan — een schaduwveeg wischte alles uit en ernaar turend, hoe de weer wordende lichtstreep, soms verzacht tot een vleeschkleurigen waas, zich te gestalten zocht aan den wand, ontwaarde Warhold hierin het naakte lijf eener vrouw, die op een zijde liggend in het water van een stroom de armen langs het hoofd, zich vasthield aan den begroeiden oever, waar haar haren zich verwarden, verdroogde blaârenkleur tusschen de grijzig blauwe waterplanten. En haar lijf, op de strooming geworpen, onderschepte soms aan de koepeling der heup en aan de uitgroeiing der schouders het sulfergele, witvlammige licht der zon en dan wiegde ze weer, de huid in een rozenbladteere couleur op de maat van het water.

De armen tegen de zijden, de lippen losgeweekt, volgde Warhold het willig beweeg van dit lijf op het water en zijn blikken betastten de schoone weeke lijn, die almaar verder zoekend, zich ingroef aan de smeeïge leest en zich dan weer opzwaaide tot de zwellende draagkrachtige heup, om langs de ivorig getinte beenen, even meegaande met den inham aan de knie, te eindigen in de in het water nasleepende voeten.

Ademloos rekte Warhold, bevreesd om het visioen te breken, het bovenlijf en de levende lijnen van het lichaam hervolgend, voelde hij de levensuiting van elken opzwaai, van elke inkeering, van elken stil gehouden voortgang. Zuchtend onderging hij de bekoring van deze lijfademing, een rosige wasemkleur,

waarboven het zonlicht somtijds als een vlamme flikkerde en waar de kleur der huid soms verblonk tot oud ivoor.

In sidderende aandacht gevestigd, gaf hij zich over aan deze schouwing, en zijn blikken proefden de edele wervellijn langs den rug, die in even afwijkende richting heenvlood, schakels licht en schaduw, stijgend en dalend van wervel tot wervel als het door de golfjes gekerfde zand aan de zee.

En dan zag hij de heele gedaante trillen en plotseling verdwijnen.

Ontdaan zat hij te kijken naar den naakten wand en aan zich zelve overgelaten, voelde hij een zachte rilling over zijn geheele lijf, wat hem het stuur over zijn gedachten deed verliezen. Er was een geroezemoes in zijn ooren, een walming in zijn hoofd. Zijn blikken waren vlijmend strak voor zich uit gericht. Zijn mondhoeken trokken. En de handen tot vuisten krimpend, voelde hij, hoe een begeerte door zijn lichaam stroomde, hoe het hart in hem bonkte en al zijn spieren zich tot het uiterste spanden. Alsof hij getergd werd door iemand, stond hij op. En zijn bewegingen geleidelijk ontwikkelend, de schouders omhoog en de haakvormige vingers naar omlaag, verliet hij de zaal, om zich in een werveling van genot te verliezen, om zich te vermenigvuldigen in zijn telkens nieuwe begeerte verwekkende liefde.

En dan kwam hij terug in de zaal, ontdaan, het gelaat verbleekt, de leden verslapt. Zijn handen waren klam, en smartelijk gebogen, moest hij telkens hoesten.

Bevreesd voor het daglicht, verborg hij zich in een donkeren hoek. Hij ontweek elke ontmoeting. Bang als hij was, iets van de buitenwereld te vernemen, durfde hij niet meer naar buiten gaan en hij schrok op, als paardengedraaf over de heide dreunde, als dreigstemmen stieten tusschen wapengeklank of als 's avonds het venster rood gloeide van een brand, die zich hooguit verhief in vlammen als vliegende manen langs den hemel.

Hij wilde niet meer tot Kostijn spreken uit vrees, dat deze hem dwingen zou tot medeplichtigheid aan zijn gruweldaden.

Maar eens kwam Kostijn naast hem staan en schudde hem

aan de schouders, roepend: „Ge zit daar nu als een zieke kip op stok. Ga mee en zie! Uw vrienden, uw lieve lang vergeten vrienden, die gewoon zijn met gebeden te betalen, komen langs den Hessenweg, om de oproerige Drenthenaars in bedwang te houden en zekerlijk, om daarna ook ons fijn te malen. Maar ik tast ze al bij voorbaat aan, hierbij glurend naar hun tros, waar alles van onze gading te vinden is — niets dan weelde, kom, verlies u niet in droomerijen."

De bezweete haren over het voorhoofd, de neusgaten wijd open in het bleeke gelaat, zag Warhold hem verschrikt aan en dan overviel hem een hoestbui, die hem in elkaar schokken, schier verstikken deed in zijn rochelenden adem, zoodat Kostijn, niet op dreef bij zieken, onthutst heenging.

Toen Warhold er zeker van werd, dat Kostijn weg was, stond hij op, liep naar een schouwvenster en het voorhoofd tegen het glas aan, keek hij uit, of hij iets van de Stichtschen zien kon.

Een angst, een vage zwaar dreigende angst verstijfde hem. Hij wilde zien, of ze daar werkelijk waren uit Utrecht „Utrecht, de bisschop, de Benedictijner abdij!" Hij sloeg de hand aan zijn voorhoofd. Een onrust raderde in hem en dan zat hij neer, vermoeid, een koortsig gevoel over zijn rug, toen Janne binnenkwam met haar bleek gelaat, de vingers haar haren nijpend, de blikken heftig voor zich uit, terwijl ze uitriep: „Wie ge ook zijt, zeg het mij, is het waar? Zullen zij hem halen. Ik heb er maar een in mijn hoofd en zoo kan ik de twee niet van elkaar onderscheiden. En als ik er maar een overhoud, hoe kan ik dezen dan met den anderen, den van mij geroofden vergelijken. Ik was vrouw en moeder tegelijk en nu zal ik den een aan den ander verliezen en alleen staan". En op haar knieën neerzinkend, weende ze zachtjes uit in haar gespreide handen.

Warhold stond op en raakte haar schouders aan, zacht sprekend: »Ik ben Warhold, zooals ik altijd ben geweest, Uw liefste, luister Janne, Uw liefste."

Ze hief het gelaat op en sprak, de blikken star afwezig, terwijl haar wijsvinger haar voorhoofd raakte en dan weer

voor zich uit: »De een is hier en de andere daar. Ik ga dien andere halen, al was hij in de gaarde of boven aan de transen van den burg of binnen in het woud of op de heide, al vloog hij hoog boven of lag hij diep onder het water of begraven in de kuil, waar geen vogels zingen."

Beslist, haar droefheid vergeten, stond ze op en ging heen, nagevolgd door Warhold, die een angst en wroeging in het hart, niet wist wat van haar te denken. Hij wilde haar nagaan, maar durfde niet in het buitenlicht verschijnen, hij durfde zich niet vertoonen aan menschen, want allen zouden hem aanvatten en overleveren aan den rechter, die hem te schande maken zou. Onophoudelijk liep hij heen en weer door de zaal, zijn schreden metend, rekkerig haalde hij de armen omhoog, zag zuchtend om zich heen en begon dan stil voor zich heen te bidden. Hij voelde zich als een gekerkerde, die niet eens zou kunnen ontsnappen, want iedereen zou aan zijn schuw-bewegelijken blik, aan zijn schimmig-bleeke trekken den zondaar herkennen en hem aanwijzen als dengene, die al de ellende over de Veluwe bracht.

Hij steeg omhoog naar de transen van den burg en keek vandaar uit, of hij iets ontdekken kon. Maar zijn blikken ontwaarden niets, toen hij beneden een zwaar beladen wagen over de brug hoorde bolderen. En zich voorover buigend, zag hij krijgsbuit in grooten voorraad op een wagen onder gejuich der bewoners binnen rijden. Hij schrok van het geroep en geschreeuw der begeleiders, van het bedrijvige gejoel der bewoners en voorzichtig schuw daalde hij weer naar omlaag, zich eerst in de schemerzaal overtuigend, of er wel niemand in was, toen daar buiten een snijdend gejank, weer een, een eenstemmig gehuil van vele menschen opsteeg.

Zijn sidderende beenen deden zijn schoenen tegen den vloer aantikken. 't Gold hem. Nu kwam de wraak. Het gold zijn leven. Nu kwam het. Hij kon de onzekerheid niet uithouden. Zijn handen zeurden aan den boord van zijn lijfrok. Zijn mond geulde open en zijn tong trok naar buiten. En rillend over zijn geheele lijf, sloeg hij met de vuisten tegen zijn hoofd en borst en rende naar omlaag, vanwaar

een geweeklaag hem tegemoet kwam. In den schaduw zag hij mannen en vrouwen iets naar omhoog dragen en zich tegen den muur aandrukkend, om plaats te maken, herkende hij het lijk van Janne, het gewaad slijkig nat over de armen der dragers, het gelaat wasbleek, de haren slierend over de treden der trap.

Warhold wilde een schreeuw uitstooten, maar zijn open lippen weigerden geluid te geven en toen de stoet voorbij was, rende hij als een razende de trappen af, de plaats over, door de poort naar buiten.

De handen voor zich uit, liep hij al maar aan dwars door wouden, waar stekelige struiken zijn gewaad verscheurden, waar zijn voet soms verzonk in het weeke moer, over heidevlakken, waar zijn beenen gestriemd werden door de heidestruiken. In zijn ooren vertoefden nog de weeklagende woorden, het jankend gehuil, waardoor een snerpende schreeuw heen schoot ten teeken, dat het helsche gejammer, geween en schreeuwing tegelijk, weer in zijn ooren begon.

Alsof hij nagezeten werd door duivels, rende hij wilder voort, kuilen inschietend en tegen heuvels aanhollend. Hij moest ver zijn, ver van de lucht van Staveren. Hij moest zijn heil en heul in den vreemde zoeken. En tusschen twee wouden in stond hij stil en keek om. Niets. Hij hoorde niets en Staveren was verdwenen.

Hijgend zette hij zich neer, de armen over zijn knieen, om zijn adem in te halen. En het zweet van zijn gelaat afvegend, wendde hij zich aarzelend om, speurend, of daar ook Stichtsche krijgslieden waren.

Geen onraad ontdekkend, nam hij zich voor, naar Utrecht te gaan, hoewel hij niet wist, wat hij daar eigenlijk doen zou. En na zich van een struik een stok gesneden te hebben, schreed hij met zware stappen voort, Ermelo en Puthem mijdend. Maar toen de nacht over de aarde kwam, legde hij zich te slapen neer in een woud, waar de door den wind opgejaagde bladeren ritselend tegen zijn ooren aan gevlogen kwamen en boven hem de boomen een doffen ruischzang ommezwerven deden. Ademloos luisterde hij. Hij vernam

in het veelvuldig geruisch een aanwas van vele stemmen, een gescheld, dat vergaande in den wind, weer aangroeide tot een davering van stemmen, tot een uitschreeuwing van dreigementen, vervloekingen tegen hem. En hij drukte zijn handen tegen de ooren, en sloot de oogen, trachtend het vijandige rondom hem te ontvluchten in den slaap.

Maar zijn gesloten blikken zagen een schemerlucht in heftige trilling met plotselinge vlagen van weerlicht; en weer gewend aan den schemer, ontwaarden zijn geloken oogen op de vochtig steenen burgtrap het lijk van Janne, dat futloos hing over de armen der menschen.

Thans zag hij duidelijk haar gelaat, haar wit gelaat en haar oogen, open met een gebroken glans. Hij bedekte zijn gezicht met de handen. Hij, hij had het niet gedaan. Hij had haar geen woord en geen wensch en geen liefde geweigerd. Hij had haar geen stroohalm in den weg gelegd en nu kwam zij na haar dood hem verschrikken. Zweet aan voorhoofd en slapen, richtte hij zich halverwege op, turend het woud in, om het visioen te ontduiken.

Maar daar was het vol rumoer en beweeg, rumoerig beweeg van samengeschoolde struiken en dreiging van boomtakken, die weer andere in beweging brachten. Hij zag de pluim van een struik als een vederbos aan een helm een hoofdbeweging verradend, voorbijgaan. Hij zag de geregelde oplijning van spiezen en daartusschen de glanzing van bloote wapens en hoorde den onderdrukten klemschreeuw van een bevel. Overal waren krijgslieden.

Rillend stond hij op en liep weg, hollend door het woud, over de heide, tot dat de glorende dageraad zekerheid gaf.

Als een oud man, gebroken aan lijf en leden, liep hij voort aan zijn stok, kuchend en hoestend en de donkere blikken met een smeekenden drang in het bleeke gelaat, bedelde hij aan de huizen en hoeven om voedsel en geld, waarop de medelijdende menschen in hem een door den krijg verongelukten ziende, aalmoezen gaven.

En toen hij Utrecht binnenkwam, liep hij als in een droom,

de menschen en huizen voorbijziende, daadwerkelijk zonder zich te bezinnen kleine straten door, waar hij zich soms aan een hamei moest vasthouden, om niet te vallen in een kuil; en stil staande voor een vervallen huis, waaraan een vermolmde buitentrap omhoogzwenkte, klopte hij aan, en toen een man, schoftig groot in zijn vettigen lijfrok en nauwe hozen te voorschijn kwam, vroeg hij, of er in de herberg plaats was.

De waard hem langzaam monsterend, vroeg gemelijk, wie hij was en toen Warhold antwoordde, dat hij een door den oorlog verjaagde rentmeester op de Veluwe was, maakte de man de opening der deur vrij en liet Warhold binnen komen.

Ze traden in een groote kamer, waar stroozakken in regelmaat naast elkander lagen en Warhold uitgeput legde zich op een der bedden neer en viel in een zwaren slaap.

Na een dag en een nacht slapens werd Warhold wakker. Hij voelde zich te zwak en te lusteloos, om op te staan en toen de waard hem kwam vragen, of hij geen denarie betaalde, richtte hij zich op. Maar in zijn borst ontstond een dreuning. Een benauwende hoest overviel hem en zich met de handen aan zijn stroozak vasthoudend zeeg hij neer, den mond gevuld met bloed.

De waard riep door de geopende deur, waarop een deerne binnentrad; en beiden wieschen gelaat en mond van den zieke en legden hem zachtjes ter ruste neer.

Warhold lag thans roerloos voor zich uit te kijken uur na uur, zonder zich rekenschap van iets te geven, en dan voelde hij een koude rilling langs zijn rug in fijne stroompjes neergaande, zich verspreiden over zijn heele lijf, zoodat zijn huid te bibberen begon. Hij schurkte zich in elkaar om warmte te krijgen. Maar de koortsige kou maakte zich geheel van hem meester. Zijn tanden klapperden, de koude rilling bekroop al maar zijn rug, toen het in eens ophield en een warmte zijn lichaam ging stoven. Hij voelde zijn bloed hevig snel door zijn aderen vloeien en de hitte in zijn ooren suizen. Zijn handen waren week en nat. Zijn lippen smakten naar water. Maar in zijn gloeiend hoofd ontstonden fonkelnieuwe

licht te verteeren gedachten en visioenen verschenen als bontgekleurde droombeelden voor zijn verhitten geest.

Hij zag weer in de Sint Salvatorkerk het in zilverdradig gewaad gekleede meisje, de verschijning, die zijn ziel zoo aandachtig, zoo ademloos van bewondering gemaakt had. Hij zag haar weer geknield tusschen andere vrouwen en toen zij in het van zilver druipend gewaad opstond, liep hij naar haar toe in zoo'n vaart, dat de kaarselichten op het hoogaltaar lage vloden en dan hoog opvlamden en dan was de kerk en alles verdwenen.

Maar in de duisternis holde zich een laan van schemering uit, aan den zoom waarvan dikbuikige uitbouwsels, op houten pijlers rustend, schuile gingen en daaronder in twijfellicht het gekleur der gewaden van menschen te voorschijn sprong, terwijl hoog boven de bekruisbalkte gevels van huizen hier en daar als door nevel zichtbaar werden aan de bewolkte lucht, die opklaarde, lichtend in een veeg over de nauwe straat, waar menschen, mannen en vrouwen, eerst vaag en dan allengs met besliste bewegingen aldoor aan en af kwamen.

Hij ging hun gebaren na, ontraadselde van elk beweeg, van elken gang, van elk gebaar, of hij haastig of bedacht of wel onbewust was, de oorzaak hiervan in de stemming of in de hebbelijkheid van de menschen. En met gretigheid de vrouwen naturend, herkende hij in haar gedraging een afbeeldsel van haar, die hij in de Sint Salvatorkerk had gezien. Allengs leerde hij den schaduw harer bekoring aan deze voorbijgaande vrouwen ontdekken, een wenkende wending der schouders of van het heele lijf, een luchtigen zwaai der handaanvatting, de gracie van haar voetenbeweeg.

En in zijn begeerte zich ontrukkend aan het visioen, wilde hij zoo gaarne verlossing zoeken, vrije beweging, vrije ademing buiten deze benauwde kamerlucht. Hij wilde rondom vrouwelijkheid doolen en de schoonheid der eene vrouw aan die der andere waardeeren. Hij wilde in een langen pelgrimstocht de kennis zijner toen vruchtelooze liefde aan de andere oogsten.

Als de afgetobde dag zich om hem heen in weifelende stilte legerde, lag hij te mijmerstaren naar den schemer, die

als een motregen omtrekken weifelen deed en gaandeweg de dingen van zijn blikken leidde.

In nis van duister lag hij dan te zieleoogen naar het door zijn koortsigen wil opgewekte licht en leven voor hem.

Hij zag het naderen van wandelende meisjesgedaanten, wier bovenlijven trillewiegelden van een begeerteijver, zacht onhandig neergedrongen en nader — de speelzieke hoofden met haren als welig kruid, dat zich uitwegen kroesde en krulde aan oorschelpen en over 't voorhoofd bloemde en langs de schouders als een val van licht door woudgeweven stille stroomde of in bruinzwarten wand de blankheid van den hals vertoonde — en nader nog — tusschen de haar-uitrankingen de daging van elk aangezicht, waar plooien teeder in elkaar gedegen, door wisseling van gedachten uitgewischt en weer tot nieuwe uitgesponnen werden bij lippenspel, tusschen wier dauwing woordenzwermen uit elkander vloden, terwijl de oogen als steeds volgeschonken lampen hun licht van dartelheid zijn blikken tegenzonden.

Honingzoet loomde de liefde door zijn aderen, alsof zijn lijf stil stond temidden van de beelden, die rond hem zweefden. Nu — dat de werkelijkheid geleden was, nu voelde hij eerst de uitingskracht van zijne liefde, die later uit zou varen onder een juichgeschrei. Behoeftig schokte het in hem op en dan lag hij afgemat te wachten, tot dat de slaap hem overwinnen kwam.

Sterker wordend, stond hij op en strompelde, nagekeken door den waard de straat op. Maar verblind door het groote licht en door den aanblik van menschen, trad hij weer binnen en verborg het gelaat in zijn kussen.

En toch moest hij telkens weer zijn schreden beproeven en trachten krachtiger te worden, want zijn geld was nagenoeg verteerd. En door stille stegen loopend, overwoog hij, dat hij ergens in de stad werk moest zoeken. Hij doorzocht zijn herinneringen en stil staande, bedacht hij zich, dat ergens op de Nieuwe Gracht dichtbij de Buurtkerk een koopman woonde, die wellicht zijn diensten gebruiken kon.

Zijn gang verhaastend, nam hij een kloek besluit en ging naar den man, die dicht aan het water der gracht voor zijn

als een groot muil geopend keldergewelf staande, toekeek, hoe vaten over planken op een boot gerold werden.

Warhold naderde den koopman, die een bruinblonden baard over zijn ruigen lijfrok, met zacht blauwe blikken den vrager aanziende, hem niet herkende, want Warholds gelaat en gestalte waren veranderd. Over zijn vermagerd lijf slobberde de slordige lijfrok in vouwen, waaronder de pijpebeenen, knikkend in de knieën stonden. In zijn fletsbleek gelaat hoekten de kaken uit en zijn blikken dreven onbestemd en vochtig mild, verrassend zwart bij de bleeke huidskleur, nog verhoogd door den zwarten snorbaard, die zijn lippen bedekte.

Op een verklaring van Warhold, dat hij een door krijgsnood verjaagde rentmeester was en dat hij gaarne werk zou verrichten, knikte de koopman langzaam, zeggende, hem wel dadelijk in dienst te willen nemen.

Den volgenden morgen toog Warhold aan den arbeid, hield toezicht bij het laden van balen laken en vaten olie en schreef met een stift de cijfers op een wassen tafeltje. Waar het moest, hielp hij mee de vrachten beuren, trillend op zijn zwakke beenen; en hijgend, zich het bezweete gelaat afvegend, tuurde hij den door lijfeigenen voortgezetten arbeid na.

En 's avonds, als hij zich uitgeput neerlegde in zijn bed achter in het keldergewelf, tuurde hij omhoog naar de steenen koepeling, die zich over hem sloot als de welving eener krochte. Hij voelde zich klein en verarmd, overdag zwoegend aan zijn arbeid en buiten loopend was hij in angst en zorgen, dat de menschen hem herkennen zouden.

Maar hij berekende niet de dagen dezer ellende, want vanuit zijn hart gewon over zijn heele lijf het behoeftegevoel, om de kenteekenen zijner geliefde van de Sint Salvatorkerk aan andere vrouwen weer te vinden en deze herdenking dan feestelijk te vieren.

En de koortsige geest verdoold in zoetgeurige windgespelen van een tuin, waar felle bloemglanzen en milden toon aangevende bloemeverven, weelderig vertakte heesters en waaiervormig uitgespreide struiken zijn huid sidderen deden van genot, liep hij almaar voort in dezen tuin, indrinkend het leven.

En zijn wil bewerktuigde wat zijn wenschen beoogden. Daar in een zonnelichtplas tusschen twee heesters in zag hij een naakte vrouw met de als handvatsels eener waterkan uitgebogen hoekarmen, de vingers pluizend aan het korte zwartwollige haar. De kleur van haar lijf was bleek, bleekgoud en de lijn van af haar armenuitgroei ging over haar lijf en leden in edelzacht, altijd volgehouden vervolg, toetsend in teere inzinking en in weelderige welving de grenzen van haar lijf. En terwijl de vrouw daar nog onbewegelijk als een beeld stond, kwamen tusschen de struiken anderen te voorschijn, het naakte lijf ivoorgeel of rozig en melkgewit getint als een rijpende perzik, de borsten in lichten blos aan het licht, de buik rond gespannen met den navel als een geheim slot erin gedreven.

Loom strekten zij zich uit over de aarde, zijlings, het lijf aan de heupen uitgebouwd en aan de leest, de ranke, ingebogen met gracelijke lijn, die ze een bloemstengelige willigheid in beweging verleende met fijne sidderingen over de weeke huid.

En zich dan stuttend op de armen, stonden ze op en reiden over het gras tusschen de struiken, de huid in oudgoudigen glans en dan in rozige aanverving, naarmate zij zich bewogen in zonlicht of in den schaduw van struiken en boomen, waardoor het licht in oogjes en in naaldscherpe straaltjes zevend, raakten haar in zwijmelbewegingen geleidelijk dansende lijven.

En terwijl de leest zich willig wiegend wendde op de sterke bouwstelling der heupen en tusschen de armen, die de lijfuitjubeling in welsprekende gebaren bijvielen, de borsten zich als overrijpe zaadbolsters rondden en dan ontspannen werden bij zijwaarts uitgehaalde bewegingen, deden zij haar haren, de blonde, als goudstoffige vezels over de schouders zwerven en de paars en blauw-zwarte, als koorden voorover zwaaiend, achterwaarts kronkelzweven en zich bijeenschikken als tot een donkeren wand over den rug, waarlangs de ruggegraat zoo teeder streng de gedraging van den romp aanmerkte.

Aan de fijne enkels witalbasten glanzen, schreden ze voort en zich wendend onder het lijf meeslepende gebaren der armen, deden ze haar huid sidderglijden over de schoon

gevijlde beenderen, gaven zij zich weg als een blad in den wind op de vaart of op den lankmoedig-ingehouden tred van den dans, die haar te zamen bracht als tot het beeldwerk van een zoomborduursel en dan uit elkander joeg in reien, waar de beenen zich verbroederden in een zelfde maat van beweging.

Warhold voelde zijn lijf niet meer. Alsof hij zelf meereide, onderging hij den invloed der gebaren en wendingen, meevoelend hun bedoelen en daarbij werd hij verrast door den wind, die de reienden verwekten, geroerd door de scheering, de aanraking van haar huid en buiten zich zelve gebracht door den heeten adem van haar wuivende lippen.

Bevangen van een duizeling, verviel hij in de duisternis en de vuisten krimpend, richtte hij zich op, verwoed, dat alles een valsche droom was geweest en dat hij toch in dezen droom haar, de veelgeliefde, gezien had.

En de kelderlucht inademend, vervloekte hij zich zelf, dat hij altoos in dit hol moest blijven, zich brandend aan ijdele beloften van visioenen, zich zelve verteerend aan een hartstochtelijk leven, dat toch niet bestond dan daar buiten.

Hij kleedde zich haastig aan, opende de deur van het gewelf en trad naar buiten in den kouden winternacht, waar de hemel schitterde van sterren.

Voorzichtig liep hij langs het water der gracht, om niet gezien te worden door kwaadwilligen, die zich hier of daar ophouden mochten, en zich klein makend, verborg hij zich achter een stapel vaten, waar hij, den blik onafgewend van den hemel, den dageraad wachtte.

Verkleumd stond hij op, begaf zich in de straten, en zich een slecht befaamde vrouw herinnerend in de wijk, waar hij vroeger de rechtsspraak gehouden had, ging hij naar haar woning.

Hij vergat zijn vroegeren stand en zijn vroegeren omgang met de menschen. Zijn gevoel voor verhoudingen tot anderen en tot daadzaken, die het leven geregeld en eerbiedigwaardig maakten, hadden hem verlaten.

Hij voelde slechts in zijn hart een heftig branden, een

koorts, die hem voortdreef naar vrouwen, aan wie hij zich in opvlammingen van geslachtsdrift overgaf; en dan in het ongereede door zwakte en onmacht, om zich boven zijn val te verheffen, lag hij als een dier gedwee zijn tijd uit te lijden, totdat zijn bloed zich weer verhitte en hij in overprikkeling en begeerte naar wellust tot nieuwe overdaad verviel.

Zoo leefde hij van den eenen dag in den anderen, met een slappen gang door donkere stegen loopend, bezoekend afgelegen vuil uitziende huizen, waar hij een blos op de ingevallen wangen, een koortsigen gloed in de oogen en de handen in beving opleefde in een uiterste spanning.

En dan verzonk hij weer in een onmacht, in een werkeloosheid van lijf en ziel, soms in een schijn van doodzijn, waaruit hij opgewekt werd door een gereutel in zijn borst. En met de handen om zich tastend, trachtte hij als een afgeleefd, oud man zich op te richten, om te ontkomen aan de hoestbuien, die hem teisterden.

En dan rustiger, meer in evenwicht gekomen, liep hij stil bedachtzaam de lucht in door de bevolkte straten van Utrecht.

Maar in hem brandde weer het verteerende vuur. Hij kon zijn gevoel, zijn blikken en zijn schreden niet meer beheerschen.

Eerst nieuwsgierig en dan verlangend bespeurde hij, hoe de door de straten wandelende meisjes, bewust van de begeerte achter haar, het lijf zoo smeedig naar de smeedige evenmaat der gebaren droegen, hoe zij het hoofd als een vogelkop in gestadige onrust voorover en zijwaarts bedwongen, om de lok en lachbeweging te vermommen, hoe zij als draagsters van een mysterieleven in altijd nieuwen vorm heenschreden. In haar gewild lichtzinnigen stap, in den luchtigen neerhang der armen, in elke rimpeling van haar gewaad vermoedde hij een geheim, dat niet te ontraadselen, zijn hoofd en zinnen verwarde, zijn hart bezwaarde.

En in zich zelve starend, voelde hij een droefheid zich in hem stapelen, alsof hij nog nooit de afwisselende toonen der vreugde gekend, alsof hij altijd sinds zijn bewustzijn als mensch zoo droevig omgedoold had.

Hij voelde zijn armen als zware gewichten aan zijn lijf en

in zijn binnenste was een zwoeling, een mistig gevoel van heet en koud door elkaar. En dan kwam weer een suizing in zijn ooren. Zijn blikken zagen de dingen in schemer. Een weeë wellust vervulde hem. En het hoofd slap naar omlaag, liep hij weer als een schurftige hond te zoeken, zich nachten lang verbergend in slecht befaamde huizen, vertoevend in vunzig troebele badstoven, inrichtingen, waar zijn kwijnend lijf gekoesterd werd tusschen natheete lakens, wier uitwaseming de kamers vervulden met een viezigen damp, waaruit de lachkreten van verdachte deernen opstegen.

En toen hij eens vermoeid en begeerig, om een tehuis, een warme legerstee voor zijn afgemat lijf te vinden, ronddoolde en zich daarbij angstig in de oogen wreef, omdat lappen donker af en aan zijn blikken voorbijvloden, toen kwam hij vlak bij de Buurtkerk terecht en als van zelf stond hij daar stil bij het hooren der zangtoonen van de hoogmis, die zacht aangevloden kwamen door de open deur.

Hij wankelde een oogenblik. Maar het hart vervùld van den neederig voortbewogen zang trad hij binnen, schuw opkijkend tegen het licht der vensters, toen onder de menschen een oud man met een grijzen baard, Hubertus de wever van de Benedictijner abdij, zich naar Warhold wendde en hem herkennend, in een verstijving van schrik den arm naar hem strekte en uitriep: »Warhold van Horsting!"

Terwijl Hubertus zich bekruiste, keken de andere menschen om en den jongen man eveneens herkennend, trokken zij zich haastig terug achter de pijlers der absiden, elkaar toefluisterend: »De banvloek!"

De priester, gewaarschuwd, staakte den dienst en nevens het altaar, staande, keek hij met doordringende blikken onder een afwijzend gebaar naar Warhold, die daar alleen midden in de kerk, zich niet wist te bewegen. Hij had de menschen voor hem zien vluchten, den koorzang hooren verstommen en thans wenkte de priester hem dreigend heen te gaan.

Hij wilde loopen, maar zijn als door een schot verlamde knieën bibberden. In zijn hoofd ontstond een wijde leegte, zijn hart scheen stil te staan; en toen Hubertus hem naderde

met de woorden: »Ga van deze gewijde plaats. Ge staat onder den banvloek", toen was het Warhold, alsof een groote kreet in hem opstijgend, toch niet over zijn lippen komen kon. Onder een angstig gehijg als van een, die jammerlijk verdrinken gaat, stak hij zijn armen uit en rende weg de kerk uit, de straat op onder de uitstoomende woorden: »Weg, weg!"

En op de Burgbrug zich ziende nageoogd, zocht hij naar een zijweg, om aan de blikken der menschen te ontsnappen en dravend langs de bisschoppelijke zomergaarde liep hij naar den hoogen burgmuur, waartegen hij aanleunde, hijgend, met het hoofd knikkend als een werkpaard in het gareel, en dan kwam een slapte in zijn lijf en leden en bewusteloos zonk hij neer op den grond.

Toen Warhold de oogen opende, lag hij in een zacht bed. Verwonderd keek hij de kamer in, behangen met kleurige weefsels en gewaden. Hij voelde, dat hij hier vroeger geweest was, maar hij kon zich niet herinneren, toen Ursula, de dochter van den wever Hubertus, het vertrek binnen kwam en Warhold ziende ontwaakt, met de vlak uitgestoken hand ten teeken, dat hij zich rustig moest houden, naar hem toetrad.

Geduldig lag hij, de wang aan het kussen, naar haar op te kijken en aan haar den moederlijken gang, den zachtaardigen blik en de flauwblonde als witte zijde glimmende haren van vroeger herkennend, kwam een warm gevoel door zijn lichaam stoven.

Bedeesd stak hij van onder den deken een hand naar haar uit en toen zij hem de hare gaf, greep hij ze met gretige handen vast en drukte er een warmen kus op.

Haastig trok zij haar hand terug en vermaande hem stil te zijn en op zijn navraag verhaalde zij, hoe haar vader hem gisteren aan den burgmuur bewusteloos gevonden en met de hulp van anderen hierheen gedragen had.

Stil lag hij te mijmerstaren naar het kleurenspel der weefsels aan den wand, en als Ursula in de kamer was, om te weven of om hem te verplegen, ging hij elk harer schreden,

elk harer bewegingen na, tevreden, dat hij weer in veiligheid was.

En toen Hubertus de wever zich naast zijn bed neerzette en hem onderzoekend aanziende verhaalde, hoe Warhold onder den kleinen banvloek staande, geen kerk mocht ingaan en geen weldaden der Heilige kerk mocht genieten en dat hij dit alles verschuldigd was aan zijn verstokt slechte leven, aan zijn hang aan den duivel, die hem ter helle zou slepen, toen kwam een golf van berouw over Warholds hart. De dekens bewogen zich in kleine schokken en het gelaat met de handen bedekkend, weende hij.

Wat rustig geworden, dankte hij Hubertus voor zijn liefdedaad, om hem bij zich op te nemen en dan zweeg hij, hem met groote oogen vragend aanziende.

Hubertus, den grijzen baard neerschemerend over zijn borst, vroeg hem, of hij hulp en vertroosting noodig had, waarop Warhold schor fluisterde, dat hij te moe en te mak was geworden, om zelf zich tegen den booze te verdedigen, dat hij begeerig was, om door de hulp van Christus en zijn Heilige moeder, door den bijstand van een oudere een beter berouwvol leven in te gaan.

De oude man legde zijn hand op Warholds hoofd en beloofde hem te helpen en te steunen. Intusschen moest Warhold bidden, bidden om licht en hulp en genade. Dan zou alles ten goede keeren en al was het lijf ten verderve, de ziel kon ten langen letste des te glanzender den hemel ingaan.

Warhold lag thans uren lang te bidden en zich zelve aan te klagen, te mediteeren, hoe zij zoo slecht was geworden en hoe bezwaarlijk het werd, om zich te voegen naar een nieuw leven. En toen Hubertus eens bij hem kwam met een beeld der Heilige maagd, toen vloeide een koortsig rood over Warholds gelaat en met heftig gebaar het beeldje aan Hubertus ontrukkend, nam hij het in de bevende handen en het met glanzende blikken aanziende, prevelde hij hartstochtelijke woorden van liefde en beloften van beterschap, waarop hij overvallen werd van een hoestbui.

Hubertus nam hem het beeldje af en geholpen door zijn dochter verzorgde hij den zieke, die thans uitgeput, holwangig, een teekening van teerblauwe aderen aan de slapen, insluimerde.

Na eenige dagen, toen Warhold beterende was, geleidde Hubertus den heer Martinus, den aartsdiaken en den heer abt der abdij in de kamer en dezen spraken Warhold troostrijke woorden toe, dat zij hem gekend hadden als ijverig geloovenden jongen man en dat hij door zijn eigen wil en door de hulp van God en zijn Heilige Moeder weer dezelfde worden zou. Zij wilden den bisschop en den aartsdiaken der Sint Maartenkerk hierover spreken en dan zou Warhold weer verzoend kunnen worden met de Heilige Kerk en al haar dienaren.

Warhold oefende zich vlijtig in een vroom geestesleven, den tijd verdeelend tusschen bidden en overpeinzen en toen hij af en toe van zijn bed kon opstaan, zat hij aanmechtig in een zetel, de huid fletsbleek, in rimpels over de kaken vertrokken, de lang geworden zwarte haren in sluike vegen langs het slanke gelaat.

Zacht prevelend zijn gebeden, liet hij onwillekeurig het hoofd aan zijn slappen nek neerhangen en dan keek hij op met in het vage zwemmende blikken naar Ursula, die tegenover hem te spinnen zat.

Lang naar haar turend, naar haar gebaren en naar haar manier, om den spoel te hanteeren, voelde hij zich opgewekt bij de herinnering aan de dagen van vroeger en zijn blikken begonnen vaster te staan. De handen voor zich uit, verhaalde hij haar, hoe hij zijn eenmaal gelouterd leven inrichten, hoe hij slechts bestaan zou voor anderen en zijn krachten alleen besteden zou aan de glorie Gods en aan de veredeling der menschen.

Ursula gaf hem enkele woorden van instemming, vermaande hem, zich niet te veel met spreken te vermoeien en zijn ijveren niet tegen kunnende gaan, knikte zij soms ten teeken van goedkeuring, terwijl haar bleek blauwe blikken iets zochten, wat zij noodig had bij haar arbeid.

Maar Warhold, geprikkeld door de koele beantwoording

zijner gevoelens, zag haar strak aan, zoodat zij haar blikken niet van hem afwenden kon en de hand op zijn hart leggend, sprak hij: »Zie, Ursula, hier in mijn hart voel ik een nimmer uitgedoofde vlam, die ik nu liefde noemen zal, liefde tot alles, tot mensch en boom, tot alles, dat door de schepping heilig, zich wederom aan deze liefde heiligt."

Koel overwoog Ursula zijn bekentenis en dan antwoordde zij: »Ik weet. Hetzelfde hoorde ik van uwe lippen, voordat ge als afgezant naar de Veluwe gaan zoudt," waarna Warhold, vermoeid van het gesprek, het hoofd deed neerhangen, turend naar zijn gevouwen handen.

Allengs kon Warhold zijn bed verlaten. Maar zijn krachten namen niet toe. Steeds lijdelijk in een zetel, zat hij zich te oefenen in zelfbedwang, en menigmaal bezocht door wijze en vrome heeren bewees hij hen door zijn volhardend bidden en berouwvol verdriet over zijn zonden, dat hij den goeden weg van beterschap inging. En als hij het beeld der Heilige Maagd tot vertroosting ontvangen mocht, dan beefden zijn handen en van zijn schrale lippen ontsprongen heftig-schroffe woorden van beloften voor de toekomst, zoodat Hubertus vele bezwaarlijke stappen ten gunste van Warhold deed en hem eindelijk ep een dag kwam verblijden met de boodschap, dat hij op Witten Donderdag voor Paaschen tegelijk met de boetelingen toegelaten zou worden tot de plechtigheid der wederopname in de Heilige Kerk.

Warholds oogen schitterden van vreugde. Hij greep Hubertus' handen en kuste ze, terwijl tranen langs zijn wangen gleden; en Ursula, die daarnevens stond, opperde gelaten, dat Warhold thans niets meer ontbrak, dan dat hij moest leeren loopen, om aan de plechtigheid te kunnen deelnemen.

Aan den schouder van Hubertus en Ursula oefende hij zich thans dagelijks, voet voor voet, waarbij zijn opgeheven hoofd als dat van een blinde zich stijf bewoog bij elken stap; en als hij uitgerust was van de oefening, versterkte hij zijn ziel door de preveling van gebeden, welk werk hem blijmoedig maakte, sterk voor den komenden dag.

Op den Witten Donderdag stond voor den ingang der Sint Maartenkerk een samenscholing van schuw blikkende, zich hulpeloos gedragende mannen en vrouwen, onder wie Warhold zich bevond, steunend aan den arm van den ouden Hubertus.

Angstig keken ze naar een verder gelegen deur, die plotseling openging en de bisschop met den aartsdiaken en een subdiaken, voorafgegaan door koorknapen met kruisen en kaarsen en een wierookvat traden plechtig langzaam naar den hoofdingang der kerk, waar de bisschop in zijn schitterende dalmatica, den mijter kerkvast op het hoofd en de wel versierde krooste in de hand, plaats nam op een draagbaren stoel, den rug gekeerd naar de boetelingen, bij wie de aartsdiaken zich met eenige zangers voegde.

De onweegbare stilte werd verbroken door den aartsdiaken, die luide riep: »De welaangename tijd, o eerwaarde vader, de dag der verzoening en des heils is daar," waarop hij een formulier las, een opwekking, om de zich bekeerenden genade te geven.

Dan zongen de zangers aan de zijde der boetelingen een smeekzang: »Wend uw gelaat niet af." En de nederig aangeheven toonen bereikten blijkbaar het hart van den bisschop, want luide bad hij.

Dan aanvaardden de zangers een vernieuwde smeekbede, een aanhoudend geroep om genade voor de boetelingen.

En ten laatste vermurwd, deed de bisschop luide hooren: »Komt!"

Thans nam de aartsdiaken aan de eene hand een man en aan de andere een vrouw onder de aanmoediging: »Komt en wordt verlicht," waarop de bisschop opstond, een elk ontvangend met de woorden: »Ik herstel u in de eenheid der Heilige Kerk, onze moeder, uit wier schoot gij afgeweken waart."

Zoo kwamen allen, ook Warhold, die thans door Hubertus verlaten werd, in de kerk, waar de bisschop een sermoen hield over het laatste avondmaal van Christus met zijn jongeren en over de verzoening van God met de menschen.

Terstond daarna viel het koor in met den introïtus der

Heilige Mis en de bisschop ging midden in het koor zitten, achter hem de bekeerden, het gelaat tegen den grond, boetepsalmen zingende met een diepe, van droeve blijheid bevende stem, alsof de toonen laag aan de steenen vloer heenvloden.

En de mis werd voortgezet. Klagelijk klonken en weerklonken de Kyrie Eleisons als smartkreten om hulp, om ontferming, als het angstgeroep tot God van een, die in gevaar verkeert.

En dan daverde onder aanhoudend klokgelui het Gloria in exelsis Deo, een enkele groote stem tot verheerlijking van den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest, een enkele roep, die dreunde van een muurvaste overtuigingskracht en zich in zware lijn omhoog-zwaaide, om uiting te geven aan de liefde en de verheerlijking Gods en om zijn ontferming over de ellendige zondaars in te roepen.

De priesters en diakenen, de gouden teekens op hun kazuifel en dalmatica, bogen en knielden en bezochten pateen en kelk met van eerbied bevende handen tusschen de kaarslichten, die als in een nimbus van mist, helle glanzen gaven aan het gouden en zilveren vaatwerk en de sieraden.

En de menschen, geroerd door de verzoening, verloren zich in gebeden en in de meeleving der beduidingen, die de heilige handelingen openbaarden en toen het Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis" als een angstig toegesnoerde kreet om ontferming de hoogte inging, toen sloegen de priesters en het volk, ook de boetelingen ter aarde gelegen, met de hand tegen de borst ten teeken van rouw over de bedreven zonden en onderwijl steeg het Agnus Dei, zich verkleinend in angstgeluiden, in angstgekakel van een kind geworden mensch, daarbij toch weer strevend naar kracht, om genade te verwerven.

Dan trad een stilte in. De priester nuttigde het heilige brood en den heiligen wijn. En het bewustzijn hiervan ging als een onmerkbare siddering door de harten der menschen, die dan bevredigd, een schemer voor de blikken, als was een engel voorbij gevlogen, opstonden, zich lijk moeizaam wennend aan het dagelijksche leven.

Allen verlieten dralend de kerk, de een na den ander, ook de bekeerden, uitgezonderd een, die daar liggen bleef, het hoofd tegen de steenen; en toen een der priesters dezen bij den arm aanvatte en dan voorzichtig zijn hoofd oplichtte, toen, bekruiste hij zich en riep met een smartelijke stem tot de hem omringende priesters:

»Deze, Warhold van Horsting, is gestorven!"

STAATKUNDIGE KRONIEK.

18 April 1906.

Het Kabinet—De Meester heeft van de affaire-Kraus de volle maat gehad. Nauwelijks was de Minister van Waterstaat met verlof, of in Zeeland had, met den watersnood, de Waterstaat de handen vol. De belagers van het Kabinet, die aanvankelijk van oordeel schenen, dat een Minister De Marez Oyens zonder een vijf-maandsch verlof verre te verkiezen was boven een Kraus, die 43 in plaats van 48 maanden het departement zou leiden, zij hielden het nu wel voor zeker, dat een zoo bekwaam waterbouwkundige als de oud-rector-magnificus der Technische Hoogeschool, Zeeland even uit den nood had kunnen redden... als hij maar niet met verlof was geweest!

Het Kraus-kabaal is bij deze gelegenheid nog eens opgewarmd, nadat het in de Tweede Kamer zijn einde scheen te hebben gevonden. Hier liet de oppositie ons niet in onzekerheid, tegen wien de actie eigenlijk was gericht. Zij moesten wel, formeel, den aanval keeren tegen het Kabinet, maar zij verholen hun spijt niet, dat de formateur zich niet bij het kleed liet grijpen. Dit maakte den aanval niet sterker.

De motie—Kolkman, waarin het wapen werd toegespitst, verklaarde, dat het verleende verlof door geen enkel landsbelang was gerechtvaardigd. Maar dat was de kwestie niet. Het *verlof* behoefde en vermocht de *Premier* niet te rechtvaardigen door een landsbelang. De vraag was, of het landsbelang eischte, dat de heer Kraus, ondanks het te verwachten verlof, in het Kabinet werd opgenomen. De heer Kolkman ontkende het, de *Premier* antwoordde bevestigend. Wij verwachten, dat de heer Kraus door hetgeen hij tot stand brengt den *Premier* in het gelijk zal stellen.

Hiermede zal, naar wij hopen, de reeks van aanvallen op den Kabinets-formateur, waarmede deze periode is ingeluid, zijn gesloten.

* * *

Nog vóór het vertrek van den Minister Kraus hadden in de

Tweede Kamer de personeelen van spoorwegen van post en telegrafie een beurt gekregen. Door de overlading der agenda moest men de bespreking bij de staatsbegrooting uitstellen.

Aan klachten op dit gebied geen gebrek; aan ernstige klachten. Bij post en telegrafie is de toestand gelukkig gezonder dan bij de spoor, al zou het beleid van den directeur-generaal, zonder beperking, ook hier den zaak grondig kunnen bederven. Maar hier is althans eenheid en stelsel bereikbaar.

De ongelukkige spoorwegovereenkomsten laten echter het spoorwegpersoneel leven onder een volslagen stelselloosheid. Het is juist deze ongelijkheid, die de grieven dubbel grievend maakt. De eene groep erlangt verbetering van positie, hetzij omdat zij met den meesten aandrang om verbetering vraagt, hetzij omdat een hoofdambtenaar zich bijzonder voor de groep interesseert, hetzij omdat het Rijkstoezicht tusschenbeide komt. Maar een andere groep, die tot klagen evenveel reden heeft, doch bescheidener is of zich minder in voorspraak mag verheugen, moet dezelfde verdiende verbetering derven. Men pleegt zich nu eenmaal met gelijkwaardigen te vergelijken.

Dit gebrek aan systeem valt bij de Exploitatie-Maatschappij veel meer op dan bij »den Hollander", maar de ongelijkheid is vooral treffend, wanneer de vergelijking tusschen de beide maatschappijen onderling gaat; en zij valt dan meest in het nadeel uit van de Exploitatie-Maatschappij. Eenheid van stelsel is alleen te verkrijgen, wanneer de Staat zelf de exploitatie van alle sporen in de hand heeft.

Eenheid van stelsel. Of het stelsel dan onberispelijk zal zijn, is een andere vraag. Het bestuur zal sterk moeten staan en zich onafhankelijk houden van invloeden van buiten.

Maar vooral zal het bestuur eene ruime opvatting moeten toonen van zijn beleid tegenover de vrijheid van beweging, die aan het personeel moet worden toegestaan.

Daaromtrent zijn bij deze gelegenheid in de Tweede Kamer zonderlinge opvattingen verkondigd.

Het verst ging, tegen de vrijheid van vereeniging voor het personeel, de heer De Savornin Lohman. Wij hebben hier te doen, zegt hij, bij al deze bedrijven, met ambtenaren. Deze ambtenaren zijn niet gelijk te stellen met andere arbeiders. Immers, zij hebben als zoodanig den plicht, het Staatsbelang te bevorderen. Hoe slecht dus ook ooit de positie van zulk een ambtenaar moge zijn, hij heeft zijn plicht na te komen: het doen van zijn dienst ten bate van den Staat. Vakvereeniging is derhalve uit den booze, ja een onding en strijdig met het gezond verstand. Want van de aktie der vakvereeniging is de consequentie, *het* middel, de staking. Een staking van ambtenaren is een ongerijmdheid en kan onder geen voorwaarde worden toegelaten; een ambtenaar heeft maar één plicht: zijn dienst.

Wil men den ambtenaar dan geen gelegenheid geven om zijn

verlangens ter kennis te brengen van de overheid, tot het bestuur? Zeker, als hun maar niet wordt toegestaan zich te vereenigen in een eigen zelf georganiseerd verband. De overheid alleen kan hun aanwijzen, of en hoe zij, in groepen, kunnen worden samengevoegd, om een orgaan te kiezen, waardoor zij zich kunnen uitspreken.

Dit standpunt is verklaarbaar bij een conservatief, die voor de ontwikkeling van arbeiderstoestanden weinig oog pleegt te hebben. Verwondering echter moest het wekken, dat het denkbeeld steun vond bij de mannen, die aan de christelijke vakbeweging leiding geven. Juist in hun lijn ligt het, alle organisatie tegemoet te komen en te steunen, die van onderop, uit de arbeiders zelf, in het leven komt. Deze gaan zij hier terugdringen en vervangen door een kunstmatige, van boven opgelegd!

De verklaring zal wel moeten worden gezocht in de vrees voor den invloed der sociaal-democratie overal, waar de vrije vakvereeniging zich ontwikkelt. Dat dit een gevaar is, wiè, die in het aansturen op revolutie en het nemen van revolutionnaire proeven gevaar ziet voor de arbeiders zelf, zal het niet toegeven! Men trachte echter dit gevaar te keeren door gelijken ijver te ontwikkelen bij de organisatie der arbeiders als waarvan de sociaal-democratie het voorbeeld geeft; men toone de onhoudbaarheid en het gevaar harer theorieën bij elke gelegenheid aan: het is een zonderlinge methode, iets goeds te bestrijden om de mogelijkheid, dat de socialisten misbruik ervan maken.

Want de vakorganisatie van ambtenaren verdient stellig steun. De ervaring heeft de noodzakelijkheid bewezen ook naast de officieele groepsvertegenwoordiging. De werkzaamheid dezer instelling draagt alle sporen harer kunstmatige organisatie. Zal overleg tusschen bestuur en ambtenaren eenig succes hebben, dan is toch wel de eerste eisch, dat het orgaan, waardoor de ambtenaren met het bestuur onderhandelen, hun vertrouwen heeft. Men hale zich niet altijd het schrikbeeld der werkstaking in het hoofd. Is de vakorganisatie sterk en op deugdelijken grondslag gebouwd, dan zal het bestuur met een verstandig beleid alle gedachte aan werkstaking ver kunnen houden.

Van onze Regeering is gelukkig een vrijgevige houding tegenover de ambtenaren te verwachten. Het is de eenige weg om botsingen op den duur te vermijden.

* * *

Buiten het arbeidscontract besteedde verder de Tweede Kamer alleen nog een dag aan de provinciale paardenbelasting in Noord-Brabant.

In 1872 schafte die provincie hare eigen tollen af, kocht de Rijks- gemeente- en poldertollen af en verving ze door een belasting op paarden, ezels en trekhonden.

Dat was, in dien tijd, een vrijzinnige maatregel, tot vrijmaking van het verkeer. Het wil echter niet zeggen, dat de belasting, gebleven zooals zij toen was, ruim 30 jaar later nog de hulde van vrijzinnigheid verdiende, die haar door den christelijk-historischen afgevaardigde De Savornin Lohman werd gebracht.

Men moet echter voor de doorgaande ontwikkeling der maatschappelijke toestanden de oogen al zeer stijf dichtknijpen, wanneer men tusschen hunne verhouding tot deze paardenbelasting van toen en nu geen verschil ziet.

Toen vervoer uitsluitend met paarden, ezels en honden. Nu met automobielen en fietsen bovendien. Toen elders blijvende Rijkstollen; sedert die tollen overal elders ook afgeschaft, maar zonder speciaal aequivalent.

De provincie Noord-Brabant had vóór de afschaffing van alle rijkstollen *ƒ* 28,000 jaargeld aan het Rijk te betalen als vergoeding, na de afschaffing kwam dit geld vrij. Maar het vrijvallende geld werd gekort op de paardenbelasting niet van de gebruikers der rijkswegen alleen, want die waren onmogelijk af te zonderen. Het werd eenvoudig omgeslagen over alle aanslagen, zonder oordeel des onderscheids.

De Brabantsche antiquiteit verdiende zonder twijfel, uit het werkelijke leven naar het archief te verhuizen, en de heeren Bos en Patijn overtuigden de Kamer van de wenschelijkheid, om in 4 jaren aan het leven van dit verouderd instituut langzaam een einde te maken.

* * *

Eindelijk zou dan het wetsontwerp in openbare behandeling komen, waarbij het arbeidscontract wordt geregeld.

Een vóór-ontwerp, door den heer Drucker in opdracht van den Minister Cort van der Linden gemaakt, was door den Minister Loeff met enkele wijzigingen als wetsontwerp bij de Tweede Kamer ingediend.

Het werk had het hard te verantwoorden. Onder leiding der sociaal-democraten is een agitatie ertegen op touw gezet, alsof het leven der arbeiders ermede was gemoeid. »Dwangwetten", »arbeidersverraders", het was schering en inslag. Er deugde niets van het wetsontwerp. Het maakte staking onmogelijk en vermoordde daarmede de geheele Nederlandsche arbeidersbeweging. Hoe kon bovendien een regeling van het arbeidscontract aannemelijk kunnen zijn, die in het Burgerlijk Wetboek werd opgenomen? Kortom, het werk was het aanzien niet waard. Het was onverbeterlijk. Voor die arbeiders, die op verbetering van het wetsontwerp wilden aandringen, bleef niet anders over dan het agitatie-comité te verlaten.

Waar dit het standpunt is geweest en gebleven, totdat in de vergadering der Tweede Kamer looze woordenpraal onvoldoende bleek om een fiasco te ontgaan, mag het bevreemding wekken, dat het-

zelfde comité later zich erop ging beroemen, dat het wetsontwerp dan toch maar zeer was verbeterd, en dat aan het comité zelf die verbeteringen waren te danken!

Er waren stellig voor de arbeiders gunstige verbeteringen in het wetsontwerp aangebracht, en wij nemen gaarne aan, al is het ons onverschillig, dat zij zijn aangebracht, toen het bewuste comité de fouten had aangewezen, maar het klinkt wel héél zonderling, dat het comité zich tot een eer rekent, wijzigingen te hebben bewerkt, terwijl het altijd het bepleiten van wijzigingen buiten zijn program hield, omdat het wetsontwerp toch verraderswerk zou blijven.

De eerste ontwerper van deze regeling, een man, die zijn krachten onverdeeld in dienst heeft gesteld van de verheffing der misdeelden in de maatschappij, hij heeft als Voorzitter van de Commissie van Rapporteurs de leiding behouden en niet geschroomd, aangewezen fouten te erkennen en te verbeteren. Hij is verrader der arbeiders gescholden: zouden de arbeiders, na de misleidende actie van het agitatie-Comité, hunne vrienden beter van hunne vijanden weten te onderscheiden?

Nu de sociaal-democraten eenmaal den nederlaag hadden geleden in de Tweede Kamer, nu gebleken was, dat de leiding der agitatie in handen was geweest van der zake onkundigen, nu de arbeiders, die niet stekeblind waren, moesten zien, dat zij waren opgezweept tegen verschrikkingen, die niet bestonden, nu de toeleg was mislukt, om een goede en goed bedoelde, eerlijke poging tot verheffing der arbeiders te doen houden voor een verraderlijken, baatzuchtigen aanslag van het kapitalisme, nu hebben zij hun domheid moeten erkennen en bleef op het Paaschcongres nog slechts de vraag uit te vechten, welke zondebok de slagen zou hebben op te vangen.

* * *

Het schiet met de behandeling van het arbeidscontract niet hard op. Het wordt veel geweten aan de werkwijze der Kamer, en daar is iets van aan. De gezette studie van de wetsontwerpen wordt door de leden, voorzoover zij geen rapporteur zijn, niet gemaakt vóór de behandeling in de afdeelingen. Nauwkeurig wordt een wetsontwerp, als regel, eerst bekeken wanneer het in openbare behandeling komt en gedurende die behandeling.

Deze gewoonte brengt bij ernstige wetsontwerpen geen ernstig bezwaar met zich. Wel echter bij een werk als deze regeling van het arbeids-contract.

Een juist oordeel over deze materie is alleen dan te vestigen, wanneer men heeft een ruime kennis van een ontzaglijk feitenmateriaal. Door de wet zal het geheele terrein van alle dienstverhouding, hoog en laag, worden bestreken. Wie bij ervaring den toestand kent

in een bedrijf, of in een geheele tak van bedrijven, zal zich allicht tot meespreken gerechtigd voelen. Maar geen man van de praktijk laat op die wijze zijn licht schijnen, of hij wordt terechtgewezen door den Voorzitter der Commissie van Rapporteurs, die op dit terrein *alles* weet, met de opmerking, dat de praktijk nog heel wat andere bedrijven kent, waar het anders is. Nergens is halve kennis van feiten zoo gevaarlijk zoo misleidend als op dit gebied.

Maar niet alleen groote feitenkennis wordt vereischt, ook speciale juridische kennis. Zooals een man van de praktijk zich tot adviseeren bevoegd acht, al mist hij algemeene kennis, zoo geeft een jurist zijn meening ten beste, al mist hij de bijzondere kennis van het onderwerp. Daardoor wordt veel tijd onnoodig verpraat. En niet alleen gebrekkige adviezen berusten op gebrekkige kennis, maar ook vele ondoordachte amendementen. Invallende gedachten zijn nu eenmaal niet geschikt om in amendementen te worden omgezet. Waren al de ingetrokken en verworpen amendementen in portefeuille gebleven, dan kon de Kamer al een eind verder zijn opschoten.

Tegen dit kwaad zou tenminste iets worden gedaan, wanneer men een meer uitgebreide Commissie van Voorbereiding had, zoodat althans elke partij of groep daarin haar vertegenwoordiger had. Dan beheerschte die Commissie althans grooter getal actieve parlementariërs, en de kennis van enkelen zou haar praeventieven invloed in wijder kring doen gelden.

Verwarring, zooals politieke oppositie tegen het Kabinet zoo gaarne ziet ontstaan, is er niet geweest. Uitstel een paar malen, omdat in een onrijp denkbeeld, uit de Kamer gerezen, door de Regeering iets goeds werd gezien en men bereid was, daaraan een beteren vorm te geven. Maar van verwarring is geen sprake geweest. Den Minister en den Voorzitter der Commissie van Rapporteurs is het steeds gelukt, stuur in de beraadslagingen te houden en ongewenschte amendementen van het tooneel te doen verdwijnen. En als het zoo doorgaat, komt de Kamer langzaam maar zeker tot het einde.

* * *

De algemeenheid van de regeling is gered. Zij zal gelden voor *allen*, die zich hebben verbonden om in dienst van een ander tegen loon gedurende zekeren tijd arbeid te verrichten. Die algemeenheid is velen een ergernis. Ieder heeft zoo zijn eigen beschermelingen, die hij aan de bindende bepalingen der wet zou willen onttrekken. Die beschermelingen zijn dan natuurijk de werk*gevers*, niet de arbeiders.

Zoo wilde de heer De Savornin Lohman de dienstboden eruit halen. Hoe verleidelijk dit is, bleek wel, toen aanstonds de heer Lucasse de poging ondersteunde voor alle inwonende arbeiders, dus alle boerenknechts en -meiden. Hiervoor waren echter weinig leden

te vinden. Dit is wel gebleken, dat in het algemeen de Kamer wil meegaan met het wetsontwerp in hoofdzaken en dat men tegen den zin der Regeering geen amendement van eenig belang erdoor krijgt.

De zelfstandige positie van de gehuwde vrouw is echter, bij het oorspronkelijke ontwerp, dat haar onafhankelijk van den man bevoegd verklaarde om arbeidsovereenkomsten aan te gaan, verzwakt. Er is nu — het amendement is van den heer Heemskerk en door de Regeering met instemming ontvangen — er is nu alleen vermoeden, dat de getrouwde vrouw de toestemming van haren man heeft; geeft hij blijk van het tegendeel, dan vervalt hare bevoegdheid. Ziedaar een concessie aan het antirevolutionnair beginsel, heerschende in het huwelijksrecht.

De groote moeilijkheid vloeide tot dusver voort uit het zoeken naar een sanctie op de verbodsbepalingen.

Den arbeider moet worden gewaarborgd, dat hem het loon bij de overeenkomst bedongen, ook werkelijk in contanten wordt uitbetaald. Vandaar dat verschillende vormen van loon worden verboden, als loon in bons voor winkelwaren, enz. Verboden wordt ook de gedwongen winkelnering.

Nu rijst de vraag, hoe men door een sanctie overtreding van deze verbodsbepalingen zal voorkomen.

Het eenvoudigste is een strafbepaling. Maar die kan in dit wetsontwerp, dat is in het Burgerlijk Wetboek, niet worden opgenomen, en de Regeering maakt bezwaar om nu al strafbepalingen toe te zeggen, waar nog niet in de praktijk is gebleken, dat het enkele verbod voldoende is. Uit het verbod toch vloeit reeds voort, dat een beding, in strijd met het verbod, nietig is.

Toch heeft men een soort van burgerrechtelijke boete in het ontwerp gebracht. Is het verbod overtreden, dan zal de arbeider het loon, dat in onwettigen vorm is betaald, toch nog kunnen vorderen van den werkgever, met een zekere verhooging als straf. Een soortgelijke bepaling zal men trachten te vinden voor de gedwongen winkelnering.

Hiertegen is aangevoerd, dat de arbeider bij de verboden overeenkomst ook partij was, en dus mede-schuldig staat aan de overtreding. Terwijl nu de werkgever daarvoor straf krijgt, wordt de arbeider beloond met een extra-uitkeering.

Wie zich door dit bezwaar laat overtuigen, verliest de werkelijkheid uit het oog. De arbeidsovereenkomst is een overeenkomst; maar feitelijk zijn het in de omstandigheden, waaronder de gedwongen winkelnering en dergelijke bepalingen voorkomen, niet anders dan eenzijdig door den werkgever opgelegde voorwaarden. De onzedelijkheid, die men in de eenzijdige straf meent te zien, bestaat derhalve uitsluitend in theorie, dus in het geheel niet.

Eindelijk werd warm gedebatteerd over de vraag, of het elken werkgever moest worden verboden eenige boete te heffen.

Ziedaar nu een punt, waarop algemeene kennis der toestanden wordt vereischt. Niemand ontkent het misbruik, dat van de boeten wordt gemaakt. De absolute vrijheid, thans voor misbruik gelaten, wordt daarom in het wetsontwerp belangrijk beperkt. Beperkt ten aanzien van het bedrag, en beperkt ten aanzien van de bestemming der boete, die nimmer tot persoonlijk voordeel van den werkgever mag komen.

Er zijn stellig bedrijven, waarin de boete gerust zou kunnen worden gemist, maar er zijn er ook, waar een verbod onmogelijk zou zijn te geven zonder het bedrijf te desorganiseeren. Niet alleen onder acteurs en orkesten, maar ook in industrieele bedrijven. Er werd een voorbeeld aangehaald van een werkgever met twee bedrijven, die de boeten kan missen in het eene, maar niet in het andere. Kent men één bepaald bedrijf, dan is men zoo licht geneigd van den toestand aldaar te generaliseeren en dan oordeelt men verkeerd.

* * *

Met een enkel woord herinnerden wij reeds het Paaschcongres der Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij. Het was een belangrijk congres, niet alleen om hetgeen zou worden gesproken over het arbeidscontract, maar vooral omdat het geschil zou worden uitgevochten tusschen den heer Troelstra en de *Nieuwe-Tijd*-groep, tusschen de revisionisten en de Marxistische orthodoxie, vertegenwoordigd door de heeren Van der Goes, Gorter, Pannekoek en mevrouw Roland Holst.

Het geschil is internationaal, het vindt zijn oorsprong in de onhoudbaarheid van de Marxistische leerstellingen. Zoodra men met die leerstellingen in het reëele leven komt, laten zij ons in den steek. Vandaar dat zij, wier taak het is de sociaal-democratie te propageeren in de praktijk, de theorie aan te passen aan het maatschappelijk leven, ermede verlegen zitten en over de theorie liefst zoo min mogelijk spreken.

Dat dit een ergernis is voor de apostelen dier theorie, die geheel hun leven erdoor beheerscht gevoelen, behoeft geen betoog. Zij zullen elken practicus, die hun heilig beginsel te kort doet, trachten te verdringen.

Zoo hebben de mannen van de *Nieuwe Tijd* den heer Troelstra verdrongen van de redactie van *Het Volk* en hem vervangen door den heer Tak. Niet dat de heer Tak een orthodox Marxist zou zijn; maar hij is een plooibaar man. Hij schippert, geeft en neemt, kan zich tusschen de beide richtingen neutraal houden.

Die neutraliteit is echter geen drijvende kracht voor de propaganda. Zij maakt de actie slap, week en onzeker. Het gevolg was onvastheid, verzwakking der propaganda, achteruitgang van de partij,

vooral geestelijke malaise. Ook daaraan zullen niet vreemd zijn de verschillende strubbelingen, die hier en daar aan den dag kwamen.

De heer Troelstra heeft hieraan een einde willen maken. Er mocht verklaarbare gekrenktheid bijkomen over de wijze, waarop de nieuwingekomen *heeren*-socialisten dien beproefden leidsman hadden behandeld, het partijbelang eischte in elk geval, dat zij nu door het Congres op hun beurt zouden worden gedésavoueerd.

Hij heeft verwonnen. Voorbereid door het vlammende geschrift *Inzake Partijleiding*, heeft het Congres met groote meerderheid het drijven veroordeeld van de *Nieuwe-Tijd*-groep tegen de revisionisten, bepaaldelijk door den heer Troelstra vertegenwoordigd.

Wat nu?

Men zal weinig verandering bemerken. De mannen van de *Nieuwe Tijd* zullen allicht zich wat matigen in hunne uitdrukkingen. De toon, dien zij tegen hun revisionistische partijgenooten aansloegen, was meer dan bedenkelijk. Maar overigens? Zouden met een motie van een congres overtuigde, bewuste Marxisten zijn te bewegen om te zwijgen, wanneer naar hunne meening hunne partij door anderen ten ondergang wordt gevoerd?

Het zal gaan zooals het altijd gegaan is, en *Het Volk*, de laatste jaren zonder leiding, zal zonder leiding blijven. Het Congres besloot tot een »collectivistische" redactie, plus nog een aantal vaste medewerkers uit beide richtingen.

Het gevolg? Men kent het Nederlandsche dagblad, dat om de andere maand vóór of tegen het algemeen kiesrecht was: het had twee andersgezinde redacteuren.

H. P. M.

ERRATUM.

In de XXe EEUW van April 1906, blz. 63, 1e en 2e regel van boven, *staat:* »die in de jeugd gelóóft voor meer of minder, en bij den eersten twijfel...";

men leze hiervoor: »die in de jeugd gelóóft, en bij den eersten twijfel..."

IS „CELSTRAF" NOG LANGER GEOORLOOFD EN GEWENSCHT?

DOOR

Dr. A. ALETRINO,

Priv. doc. in de cr. anthrop. a/d. Universiteit van Amsterdam.

(Vervolg). 1)

IV.

Gemeenschappelijke gevangenis en cel. — Howard. — Nieuw strafwetboek ontstaan in den tijd van de opkomst der cr. anthropologie. — Deze is niet geacht en is onopgemerkt voorbijgegaan. — Argumenten van minister Modderman beduiden niet veel. — Zedelijke verbetering is bijkomend doel van de celstraf. — Straf dient niet tot verbetering. — Water- en broodsysteem. — Argument van minister du Tour van Bellinchave. — Zedelijke verbetering is niet ernstig gemeend. — Nieuwe strafwetboek heeft alleen wraak, vergelding en leed aandoen op 't oog. — Hard en dom argument van minister Modderman. — Verblijf in de cel. — Leven in de gevangenis. — Onmogelijkheid dat iemand in die omgeving kan verbeteren. — Opvatting van Howard. — Veranderde opvatting in de laatste jaren. — Misdadigers zijn vatbaar voor zachtheid. — Bekentenis van gevangenen. — Huisdieren en bloemen in de gevangenis. — Celinrichting te Leuven. — Verstikking van zachte gevoelens bij ons. — Celinrichting in Pensylvanië. — Uit 't Journal van de Goncourt. — Zieleleven van een gevangene. — Baden. — De Nederlander baadt te weinig. — Baden van gevangenen. — Voeding. — Uit de enquête van de(n) Jonge(n) Gids. — Een niet politieke misdadiger over de voeding. — Cantine. — Onzinnige bepaling omtrent het zout. — Onderwijs. — Verkeerde argumentatie van minister du Tour van Bellinchave over onderwijs. — Tegenwerping van de commissie uit de Tweede Kamer. — Bekrompen opvatting der klassieke juristen. — Oordeel van Hugenholtz over onderwijs en vakonderwijs. — Welken arbeid verricht de gevangene? — Bericht van Duitsche gevangenen. — Bericht van een Nederlandschen gevangene. — Boeken en bibliotheek. — Uit de(n) Jonge(n) Gids. — Bibliotheken zijn wat verbeterd. — Ned. Genootsch. t. zed. verbet. arbeidt in goede richting. — Couranten

---

1 Zie afl. *XXe Eeuw* April- en Meinummer 1906.

zijn niet geoorloofd. — Na vijf jaar cel, gemeenschap. — Verkeerde uitwerking hiervan. — Dwaas argument van minister Modderman. — De wijze waarop de rechter gedwongen is te veroordeelen is slecht. — Woord van Villert. — De rechter heeft geen basis waarom hij tot een bepaalden tijd veroordeelt. — Rabelais. — Naar welken maatstaf gaat de rechter bij de strafbepaling te werk? — Opleiding van juristen deugt niet. — Rechters worden niet geschoold. — Bekrompenheid van opleiding. — Onverantwoordelijke wijze om den rechter-commissaris te benoemen. — Tout à l'égoût. — Alles naar de cel. — Oordeel van Bruck. — Tegenwoordige wijze van straffen deugt niet.

Bovenstaande beoordeelingen mag men gerustelijk de uitkomsten noemen van een stelsel, dat — door de groote verwachtingen, die men er eertijds van koesterde — in het verloop der jaren in bijna alle landen van Europa (en ook in vele daarbuiten) in gebruik is genomen en dat nog steeds vurige aanhangers telt.

Niet zonder reden, was men eertijds gerechtigd schoone uitkomsten te verwachten van een stelsel, dat zoo hemelsbreed verschilde van het stelsel dat toen heerschende was.

Wanneer men nagaat in welken toestand de veroordeelden toen ter tijd verkeerden, zoowel wat de materieele als wat de zedelijke invloeden betreft, waaronder zij in de gemeenschappelijke gevangenis leefden, is men gedwongen te erkennen, dat de eisch door Howard bij het invoeren van het gevangenisleven in afzondering gesteld, namelijk dat de straf ten minste niet demoraliseerend zou werken, niet meer dan billijk was 1). Daarbij was hij van oordeel dat, waar de Staat er niet voor zorgde, dat de veroordeelde door afzondering en stilte tot zich zelve inkeerde, en door werk, onderwijs en godsdienstoefening in staat zou worden gesteld om, eenmaal in de maatschappij teruggekeerd, een eerlijk middel van bestaan te vinden — dat, waar de Staat daarvoor niet zorgde, hij tegenover de menschheid misdeed, omdat hij geen recht had den misdadiger, door verwaarloozing en slechte voorbeelden, nog slechter te maken. Hij wilde daarom dat de gevangenen des nachts van elkaar zouden worden afgezon-

1) Holtzendorff en Jagemann. Handbuch des Gefängnisswesens. Hamburg. Richter, 1888. Dl. I. bldz. 90.

derd, een afzondering die hij later zoowel bij dag als bij nacht wenschte.

Tegenover het stelsel van gemeenschappelijk gevangenzitten, was dan ook het celsysteem een ware en schitterende verbetering en men kan zich voorstellen, hoe langzamerhand het toen nieuwe stelsel in alle landen moest zegevieren, het oude stelsel moest te gronde gaan.

Ook is het te begrijpen, dat in Nederland, dat toen ter tijd toch al reeds op het gebied van het gevangeniswezen zeer vooruitstrevend was, wat de behandeling van sommige categorieën van gestraften betreft, de celstraf — zij het dan ook niet al te snel — meer en meer toepassing vond.

Merkwaardig echter mag men het noemen, om geen strenger woord te gebruiken, dat — terwijl Lombroso reeds in 1876 zijn beroemd en alom besproken werk *L'Uomo delinquente* in het licht had gegeven (de eerste aanleiding nu, waardoor de groote omkeer in de begrippen omtrent misdaad en misdadiger is geworden); terwijl, één jaar voordat het nieuwe wetboek voor strafrecht in ons land werd ingevoerd, het eerste enorm-opzienbarend congres voor crimineele anthropologie te Rome was gehouden; terwijl gedurende de tien jaren die er verloopen waren tusschen het verschijnen van *L'Uomo delinquente* en het eerste crimineel anthropologisch congres, om zoo te zeggen, in alle landen van Europa en ook daarbuiten de nieuwere ideeën aan het gisten waren; terwijl — en dat kan men nog wel het meest merkwaardige van de geheele geschiedenis noemen — reeds in het jaar 1876 de Elmira Reformatory door Brockway was opgericht, die jaarlijks de rapporten over de uitkomsten in het licht gaf, men in Nederland met een voorbeeldelooze nonchalance deze opkomende verandering en de evolutie der opvattingen genegeerd heeft en één jaar nadat de aanvang was geworden, waarmeê de strafrechtswetenschap in nieuwe banen zou worden geleid, een strafwetboek in werking werd gebracht, dat niet alleen nog steeds doortrokken was met de vunze zuurdesem van eertijds, maar waarbij men zelfs, zooals uit de beraadslagingen blijken kan, de geweldige nieuwe strooming geheel heeft voorbijgedommeld.

De opmerking mag als een zeer juiste gelden, dat waar de uitkomsten der latere onderzoekingen op crimineel-anthropologisch gebied nog in veel gevallen aan twijfel onderhevig zijn, de eerste uitkomsten zeker met zóó groot wantrouwen mochten worden bezien, dat men daarop niet al dadelijk een nieuw strafwetboek zou hebben mogen gronden. Maar daartegenover staat, dat de basis waarop de nieuwe richting steunde, het determinisme, reeds jaren lang als wetenschappelijk gegeven door velen was erkend en in de nasporing, verklaring en bestudeering van wetenschappelijke vraagstukken een onmogelijk te verwaarloozen factor was geworden; dat in de tien verloopen jaren reeds veel waars aan het licht was gebracht en zeker al zooveel was gebleken, dat men moèst en zeker met grond kòn betwijfelen of de opvattingen in het nieuwe strafwetboek gehuldigd, nu wel de juiste waren, en eindelijk, dat het van meer wetenschappelijk en oordeelkundig inzicht zou getuigd hebben, wanneer men — waar de verandering aan het gisten was — nog een tijdlang gewacht had voor men een geheel nieuw wetboek had ingevoerd, dat nu juist niet zoo'n enorme haast had, wijl men reeds van het jaar 1814 gewacht had tot er een ander wetboek dan de code pénal in ons land eindelijk van kracht zou zijn. Met nog een aantal jaren te wachten, en in dien tijd alleen de hoofdstukken en onderwerpen uit de code pénal te vervormen en te veranderen, die voor ons land en voor onze rechtspleging ten eenemale ongeschikt bleken te zijn, en een geheele vervorming tot later uit te stellen, zou men in staat zijn geweest een wetboek den volke voor te leggen, dat in overeenstemming zou zijn met de eischen der nieuwere wetenschap, en dat niet, tot wie weet hoe lang, de maatschappij in en door den misdadiger zal benadeelen.

En waren nu ten minste de argumenten die de Minister had om aan het oude stelsel, de celstraf, vast te houden en hardnekkig de nieuwe richting te negeeren (was het opzet of wist niemand toen ter tijd, dat er rumor in casa was?) van dien aard geweest, dat men moest bekennen, dat daartegen niets meer was in te brengen! Het meest afdoende argument

voor den Minister was, men lette wel: het meest afdoende, »dat ieder die van nabij de werking er van (d. i. van de cel) heeft gadegeslagen, met dit stelsel is ingenomen" 1.) Heel wetenschappelijk en getuigend van zelfstandig oordeel is dit argument niet! Maar behalve dit en het niets-bewijzende er van (wie waren die »ieder?" wetenschappelijke onderzoekers? leeken? gevangenisbewaarders? gestraften zelf?) is het nog al brutaal zoo iets te beweren, waar zooeven nog een tegenstander van het stelsel gesproken had. De lezing der beraadslagingen over het nieuwe wetboek van strafrecht geeft den lezer geen hoogen dunk van de scherpzinnigheid der leden van de Tweede Kamer toen ter tijd, die zich met dergelijke ministerieele kluitjes in het riet lieten sturen.

In de twintig jaar, dat het nieuwe wetboek in werking is, is er door de vijf congressen voor crimineele anthropologie vrij wat aan de opvattingen veranderd. De vrije wil is door de criminalisten van de nieuwe richting naar den rommelzolder gebracht en schimmelt alleen nog voort en komt tot uiting in de duffe hersenen van eenige conservatieven, juristen en niet-juristen of in de door religieuse dogma's beperkte gedachten van godsdienstige, geloovige lieden. In plaats van het dogma van den vrijen wil is de op wetenschappelijke gronden steunende opvatting gekomen, dat de daden van den misdadigen mensch, evengoed als die van den niet-misdadigen een gevolg zijn van aanleg en omstandigheden.

Deze opvatting, zoo hemelsbreed verschillend van de vroegere, is de grondslag waarop men een veranderde behandeling van den misdadiger wil laten rusten. Geen straf meer als vergelding, als wraak, maar verbetering door opvoeding van den misdadiger. En deze opvoeding niet alleen zedelijk, maar ook lichamelijk, maatschappelijk en geestelijk.

Die zedelijke verbetering nu, wordt zelfs niet in het nieuwe strafwetboek als doel van de straf gezien, doch alleen als bijkomende gebeurtenis.

Aan een andere dan een zedelijke verbetering werd, onder

---

1) Mr. H. J. Smidt, l.c. Dl. I., bldz. 240.

den invloed van het stomp calvinisme, dat in Nederland zelfs nu nog, waar het den misdadiger betreft, heerscht, werd bij het samenstellen van het nieuwe Strafwetboek niet gedacht en alleen de zedelijke verbetering van den gevangene werd dan ook in het oog gehouden, omdat het plegen van een misdaad een gevolg van den onzedelijken wil van het individu werd geacht. Zelfs werd de mogelijkheid van een andere dan een zedelijke verbetering, door den ontwerper van het wetboek verre van zich gewezen.

Toen bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer, op 25 October 1880, over de algemeene strekking van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, de heer Heijdenrijck opmerkte: »dat de eigenlijke strekking van het wetboek is: »de veroordeelden te verbeteren", 1) werd dit door Minister Modderman afgewezen met de volgende abacadabra: „De straf strekt niet tot verbetering, maar dit belet niet, dat men juist in het maatschappelijk belang zooveel mogelijk de verslechtering der gevangenen voorkome en hun verbetering zooveel mogelijk bevordere" 2).... Wij sluiten den misdadiger niet op, om hem te verbeteren; ware dit het geval dan zouden wij allen mogen wenschen dat wij eenig misdrijf begingen, want wij allen hebben nog wel eenige verbetering noodig. Maar in het maatschappelijk belang nemen wij de gelegenheid waar om zooveel mogelijk te arbeiden aan de zedelijke verbetering van den gevangene, die vroeger of later in de maatschappij zal terugkeeren". 3) Later bij de beraadslagingen in de Eerste Kamer, op 1 Maart 1881, zeide de minister kortaf: „Geen sprake dus van verbeteringstheorie"... 4) Bij die op 2 Maart 1881 over Art. 11 van het nieuwe Strafwetboek, sprak de Minister: „Nooit heb ik beweerd, dat de straf wordt toegepast om te verbeteren"....5)

Het bewijs, dat alleen de gedachte aan wraak, aan ver-

1) Mr. H. J. Smidt, l.c. Dl. 1, blz. 11.
2) Ibidem bldz. 13.
3) Ibidem bldz. 13.
4) Ibidem bldz. 24.
5) Ibidem bldz. 239.

gelding, aan oog om oog, tand om tand, bij minister Modderman voorzat, blijkt uit het door hem gesprokene bij de beraadslagingen over de algemeene strekking van het nieuwe wetboek in de Eerste Kamer op 1 Maart 1881, namelijk: »De straf zal een gevoelig leed zijn, maar zij zal niet meer zijn een kwaad". 1)

Een ander bewijs is de bepaling, (en deze wordt nog steeds gehandhaafd. Shame, shame!) dat de veroordeelden in de strafgevangenissen, gedurende de twee eerste etmalen van hun straftijd niet anders dan water en brood ontvangen. 2) Uit het blijven voortbestaan van deze laffe bepaling, blijkt allerminst de ernst, waarmee de voorstanders van het celsysteem aan de gelegenheid, die de cel tot individualiseeren oplevert, voorgeven te hechten. Als er één bepaling *niet* op individualiseeren is gericht, is het wel deze!

Oorspronkelijk voorgesteld om er toe te dwingen, dat zij die tot geldboete worden veroordeeld, door het schrikwekkend vooruitzicht 2 maal 24 uur geen ander voedsel dan water en brood te zullen krijgen, liever hun boete zullen betalen, in plaats van daarvoor eenige dagen in de gevangenis te gaan doorbrengen, is dit wetsartikel uitgebreid op alle veroordeelden. 3) Waar het misschien nog eenigszins te verdedigen is, voor het doel dat men er oorspronkelijk mee beoogde, (het zou te lang worden, wanneer ik de argumenten van den Minister en van de voorstanders ging weerleggen), is het, nu het is uitgestrekt ook op hen die tot straffen van langen duur zijn veroordeeld, een plagerij. Maar vooral is het een bewijs van kleinzieligheid en echt Hollandsche bekrompenheid zulk een bepaling te laten voortduren. Ik geloof dat een dergelijke geniepigheid alleen in het brein van een kleinvoelenden, peuterenden Hollander rijpen kan en het strekt dan ook Minister Du Tour van Bellinchave en de verdedigers en voor-

1) Mr. H. J. Smidt, l. c. Dl. I. bldz. 25.

2) Wet v. 14 April 1886 (*Stbl.* no. 62), tot vaststelling der beginselen van het gevangeniswezen, gewijzigd bij de Wet v. 10 December 1888 *Stb.* no. 176) artikel 8.

3) Mr. H. J. Smidt, l. c. Dl. IV bldz. 523.

stemmers van dit artikel tot een monumentum aere perennius voor hun bekrompen en laffe plagerij.

Misschien is de toelichting van den Minister op het oorspronkelijk ontwerp van dit artikel voor juristen een bewijs van diens scherpzinnigheid; voor een logisch, schoon niet-juridisch denkend mensch is het niet duidelijk, waarom »het van zelf spreekt, dat waar het de bedoeling is door dezen maatregel alleen de veroordeelden tot kortere straffen te treffen, dat hij per se ook bij de langdurige straffen moet worden toegepast." En ook niet, waarom hij »òf voor allen òf voor niemand moet gelden". De Minister nu heeft zelf het onzinnnige van de toepassing van dit artikel, op hen die voor langen tijd veroordeeld zijn, erkend, door te zeggen, dat »op hen de maatregel alleen pour besoin de la cause wordt toegepast". 1) Dat het noch bij den Minister, noch bij de toenmalige Kamerleden is opgekomen, dat men voor de eene categorie van veroordeelden andere voorschriften kan maken als voor de andere catagorie, pleit niet voor der heeren scherpzinnigheid!

Het voornaamste bewijs is wel de wijze waarop de misdadiger wordt veroordeeld, namelijk tot een vooraf-bepaald langen tijd. Daaruit blijkt, dat men het zelfs met de zedelijke verbetering niet zoo erg nauw neemt, tenzij men »verbetering" alleen opvat als »een twijfelachtig iets beter zijn dan vroeger" en niet, dat de gestrafte als een geheel goed-zedelijk individu de gevangenis verlaat. Maar ook dat hij zedelijk-beter dan vroeger uit de gevangenis zou komen is nog al twijfelachtig, zooals wij gezien hebben. Dat de veroordeeling tot een vooraf bepaalden tijd geschiedt, is bewijs genoeg, dat men de verbetering van den delinquent minder, het gestraft worden hooger acht. Want ieder denkend mensch kan toch wel begrijpen, dat het onmogelijk is om vooraf te bepalen wanneer iemand zedelijk verbeterd zal zijn en hoe lang de pogingen daartoe aangewend, zullen moeten duren. Eerder maakt het den indruk alsof die zedelijke verbetering er is bijgehaald, om ten minste eenigs-

---

1) Mr. H. J. Smidt, l. c. Dl. IV, bldz. 524.

zins de vergelding en de wraak die er achter het celsysteem zitten, te verbloemen. 1) De vooraf bepaalde straftermijn, past volkomen in het kader van hen die al meenen genoeg te hebben gedaan, wanneer zij den misdadiger onschadelijk maken (later zullen wij zien, dat dit een chimère is, behalve voor den tijd dat zijn straf duurt) en hem er voor behoeden, dat hij slechter wordt, zooals vroeger door het verblijf in de gemeenschap het geval was. Daarentegen mag men eischen, dat de voorstanders van ons tegenwoordig stelsel van veroordeelen en straffen, ook op de utiliteit letten, die van de straf van den misdadiger voor de maatschappij moet uitgaan. Waar daarop niet wordt gelet, wordt de maatschappij benadeelt. *Misschien* wordt de gevangene niet slechter, *zeker* wordt hij niet beter en even zeker is 't dat de maatschappij door het tijdelijke onschadelijk maken niet voldoende wordt gebaat, maar de ontslagen gevangene even schadelijk weer in de samenleving terug komt.

Straf, wraak, leed aandoen, ademt de geheele strafwet. Straf, wraak, leed aandoen ademen uit het meerendeel der discussies in de beide Kamers der Staten Generaal indertijd over het ontwerp gevoerd. Om den misdadiger te vervormen, om hem te maken tot iemand die later — wanneer hij in de maatschappij zou zijn teruggekeerd — een maatschappelijk bruikbaar mensch zou zijn, werd niet gedacht. Alleen is er getracht het hem zoo onaangenaam mogelijk te maken, wijl anders te veel lieden geneigd zouden zijn een misdaad te begaan, omdat zij het in de gevangenis beter zouden hebben dan in de maatschappij. Buitengewoon ruim van inzicht!

1) Heel veel vertrouwen had de meerderheid der commissie van de Tweede Kamer in die zedelijke verbetering niet, zoo als blijkt uit haar tegenwerping tegen wat de minderheid dier commissie, naar aanleiding van het overgaan van afzonderlijke opsluiting der veroordeelden voor langer dan vijf jaar tot de gemeenschap, een illusie noemde, namelijk dat de gevangenen verbeterde veroordeelden zouden zijn. De meerderheid toch schreef: »De gevangenen mogen niet *geheel* zijn verbeterd, de voorstander der celstraf *moet aannemen* *) dat zij *gedeeltelijk* zijn verbeterd. †)

*) Deze cursiveering is van mij.

†) Mr. H. J. Smidt. l.c. Dl. I. bldz. 227.

Wanneer dit zoo is (en het is helaas de waarheid) dan bewijst dit alleen, dat onze maatschappij niet deugt, een maatschappij waar zooveel ellende kan worden geleden door velen, dat verlies van hun vrijheid hen onverschillig is, wanneer zij maar te eten hebben. En in plaats deze toestanden te betreuren, in plaats van het ernstige er van in te zien en de aanklacht te voelen tegen de inrichting van onze samenleving; in plaats alle moeite te doen om zooveel mogelijk lieden uit het misère-leger terug te houden en te trachten den misdadiger ten minste voor een terugkeer tot den grooten troep verschoppelingen te behoeden; in plaats van te redeneeren: aan dat treurig maatschappelijk verschijnsel is op dit oogenblik nog niets te doen, laat ons dus trachten te redden wat er te redden valt — is de wetgevende macht omgekeerd te werk gegaan, heeft de maatschappelijke verbetering (den eenigen weg om den misdadiger tot een bruikbaar mensch te maken) met opzet verwaarloosd (het weinige onderwijs dat de gevangene krijgt, mag men gerust buiten rekening laten) en heeft alleen het oog gericht gehouden hoe den misdadiger het hardst te straffen zoover als het christelijk beginsel het kon toelaten, en gaf als verontschuldiging voor de slechte voeding, voor het slechte onderwijs, voor het onzinnige werk dat in de gevangenissen gegeven wordt, aan »dat er zoovelen buiten de gevangenissen rondloopen die *geen* eten hebben, *geen* ambacht kennen, *geen* onderwijs hebben genoten, en dat men geen premie op het plegen van de misdaad mag stellen." Men is geneigd te vragen of hier stompzinnigen aan het woord waren. Ligt de logische redeneering niet voor de hand, dat, waar er zoovelen rondloopen zonder voedsel, zoovelen die geen onderwijs hebben genoten en geen ambacht hebben geleerd en die daardoor gebrek lijden, men — waar men in staat is het te doen, en in de gevangenis kan men het — zooveel mogelijk de gelegenheid moet aangrijpen om zulke verschoppelingen, zulke misdeelden te geven wat hen tot nu toe is onthouden. De misdadiger toch, die door gebrek, door gemis aan bekwaamheid om zijn brood te verdienen in de gevangenis is gekomen, zal niet zoo gemakkelijk tot recidieve vervallen wanneer hij in

de samenleving terugkeert toegerust met de kennis en ontwikkeling, die hij noodig heeft om een ambacht goed uit te oefenen. Door hun deze ontwikkeling en dat onderwijs te onthouden, dwingt men hen in zooveel gevallen l'armée du crime te vergrooten. En zelfs zoo ver ging het gevoel van wraak, van leed doen en van gebrek aan inzicht op criminalistisch gebied, dat minister Modderman, zonder tegenspraak uit te lokken, zonder dat iemand zich er tegen verzette, zonder dat iemand hem met striemende woorden heeft getuchtigd — integendeel, de geheele Tweede Kamer heeft het zoetelijk geslikt — durfde zeggen, sprekend over de moeilijkheden, die een ontslagen gevangene ontmoet om weer werk te vinden: »Ik zou ook niet wenschen dat een onslagen gevangene feitelijk onmiddellijk weer gelijk stond met ieder ander, misschien zelfs bevoorrecht werd boven anderen... 1) Wraak, vergelding, leed aandoen ademen uit het strafwetboek. En niettegenstaande het gebleken is, dat gedurende de twintig jaren dat het wetboek in werking is, geen vermindering van de misdaad is waar te nemen, dat gedurende dien tijd het aantal recidieven schrikbarend aan het toenemen is; niettegenstaande er herhaaldelijk op gewezen is en met bewijzen is gestaafd, dat het systeem van straffen dat in onzen tijd gebruikt wordt, niet het geschikte kàn zijn, omdat het den misdadiger dezelfde laat zoo niet erger maakt; niettegenstaande er gedurende twintig jaar van alle kanten meer en meer stemmen zijn opgegaan om er op te wijzen, dat leed doen, vergelding en wraak niet meer van onzen tijd mogen zijn; terwijl telkens en herhaaldelijk er op gewezen is, dat de samenleving geen baat heeft gevonden en geen baat kàn vinden bij een systeem, dat alleen het heir van anti-sociale individuen vergroot en vergrooten moet, blijft men vasthouden aan het door zoo velen veroordeelde systeem, onwillig om de nadeelen er van te erkennen en verzet men zich tegen een beter stelsel met kracht van kleine argumenten of met argu-

---

1) Mr. H. J. Smidt. l.c. Dl. I. bldz. 269.

menten die den toets van een degelijke kritiek niet kunnen doorstaan. 1)

Met ons tegenwoordig strafwetboek, onder het tegenwoordig stelsel van straffen, is verbetering van den misdadiger niet mogelijk. De wijze waarop de misdadiger gedurende zijn straftijd wordt behandeld; de wijze waarop hij wordt veroordeeld, beletten dat aan zijn verbetering op radicale wijze gearbeid kan worden, en het zou een onbegonnen werk zijn daarnaar te trachten, terwijl de wet en de gevangenis niet anders dan verhinderend kunnen werken.

Gaan wij na hoe de gevangene in de gevangenis leeft, en nemen wij daarvoor de beschrijving die Mr. A. v. d. Elst daarvan geeft. 2)

»Bij zijn »overlevering" aan het hoofd van het gesticht, door hem die het arrest of vonnis ten uitvoer legt, schrijft de directeur zijn naam, datum van het vonnis en verdere gegevens in een register en wordt hem een cel tot verblijf aangewezen, nadat hij alle werktuigen en voorwerpen van waarde, zooals horloge, ringen, niets uitgezonderd, heeft afgelegd. Deze worden voor hem bewaard tot het oogenblik der invrijheidstelling. Blijft hij langer dan drie maanden, dan worden daarbij gevoegd de kleeren, die hij bij zijn komst droeg en die verwisseld worden voor de gevangeniskleeding, bestaande uit onderkleeren, een wollen halsdoek, muts, en karsaaien buis en dito broek (zonder zakken), wollen sokken en een paar klompen (of schoenen). Hij die langer dan drie maanden blijft, draagt »kort afgesneden hoofdhaar en geen baard." In de cel, die pl.m. $4^1/_2$ M. lang bij pl.m. $2^1/_2$ M. breed en pl.m. $2^1/_2$ M. hoog is (in de nieuwste gestichten

1) Men leze b.v. de argumenten van Mr. de Savornin Lohman tegen de memorie van toelichting op »Het stelsel der bescherming en berechting van kinderen en jeugdige personen in zijn geheel," voorkomend in de Geschiedenis der Wetgeving op de misdadige jeugd door Mr. A. D. W. de Vries en Mr. F. J. G. v. Tricht. Haarlem. Tjeenk Willink 1905. Dl. I. bldz. 39 en vlg.

Op het stalen conservatisme en dogmatisme van dezen jurist stuiten alle bewijzen, cijfers en wetenschappelijke beschouwingen af. Voor hem zijn de laatste dertig jaren van strafrechtelijke wetenschap voorbijgegaan zonder dat hij daarvan iets geprofiteerd heeft!

2) Mr. A. v. d. Elst. l.c. bldz. 28 en vlg.

zooals te Amsterdam zijn de afmetingen grooter), vindt hij een aan den zijmuur bevestigde klaptafel, aan de overzijde een brits met toebehooren, die overdag tegen den muur wordt opgesjord, een houten drievoet met ronde zitting, in een hoek een of meer plankjes voor zijn eet- en waschgerei (blikken kroes, etensbakje, waschkom, houten lepel en waterkruik). In een anderen hoek staat een draagbaar privaat, dat dagelijks of om den anderen dag moet worden geledigd of door toevoeging van een chemisch praeparaat reukloos moet worden gehouden. Aan den muur vindt hij verder een gaspit (of elektrisch gloeilampje), een uittreksel uit het huishoudelijk reglement en misschien een godsdienstige spreuk, terwijl aan ieder een stichtelijk boek (bijbel, gebedenboek, enz.) een zakalmanakje en het werkje van Dr. Richardson over alcoholmisbruik wordt ter hand gesteld. Tegenover de celdeur is een klein langwerpig getralied venster, met matglas dat het naar buiten zien belet, doch voldoende licht toelaat. In de gevangenissen, waar niet door een systeem van buizen wordt geventileerd, kan de bewoner zelf den toevoer der versche lucht regelen door het verstellen van het venster.

De dagverdeeling is als volgt: opstaan te 6 uur (1 Oktober tot 1 April 7 uur), $6^1/_2$ tot 8 uur arbeid; 8 uur: ontbijt, $8^1/_2$ uur tot 6 uur namiddag arbeid, waarvan drie kwartier afgaat voor beweging in de open lucht (het gaan uit en naar de cel daaronder begrepen), van 12 tot half 2 rust en middagmaal, van $4^1/_2$ tot 5 uur rust, van 5 tot $8^1/_2$ arbeid, een kwartier voor avondeten en $8^1/_2$ tot $9^1/_2$ uur rust.

De voeding begint met een ontbijt van roggebrood ($^2/_5$ Kg.) met water en melk. Het middagmaal bestaat uit: 1 × 's weeks vleeschsoep ($^3/_5$ ons rund- of $^9/_{10}$ ons schenkelvleesch, behalve vet, gort en groente), 1 × per week toebereide gort ($2^1/_2$ ons gort behalve rundvet), 2 × 's weeks toebereide erwten (4 ons erwten, behalve rundvet en groenten), 2 × 's weeks toebereide aardappelen ($1^1/_2$ Kg. aardappelen behalve vet en groenten) en 1 × 's weeks boonen met spek ($4^1/_2$ ons boonen en $^3/_{10}$ ons spek per hoofd). Het wordt met zout, peper en azijn toebereid. Er mag nooit meer, wel minder worden gegeven, in bijzondere

gevallen ter beoordeeling en verantwoording van het college van regenten.

Het avondeten bestaat uit 1/4 Kg. roggebrood met een mengsel van koffie, cichorei, water en melk. Oude en zwakke gevangenen kunnen door bemiddeling van den geneesheer, inplaats van roggebrood, een 1/2 Kg. tarwebrood krijgen. Kinderen van acht tot twaalf jaar krijgen 3/4 van elke gewone portie. (In de bijzondere strafgevangenissen te Leeuwarden en de Rijkswerkinrichtingen te Hoorn worden de hoofdbestanddeelen dezer voeding met iets ruimer hand toebedeeld). Uit het verdiend arbeidsloon, kunnen zij, die langer dan één maand zitten en zich niet misdragen, zich drie malen 's weeks uit de cantine verschaffen: tarwebrood, boter, zout en gezette koffie. In 1889 is daarbij gevoegd voor hen, die voortdurend zwaren arbeid verrichten: roggebrood. Daarentegen zijn voor hen, die wegens wangedrag van Veenhuizen en Ommerschans naar Hoorn werden verplaatst de cantine artikelen, beperkt tot tarwebrood, boter en zout. Sinds Oktober 1890 is de cantine uitgebreid met het artikel margarine, terwijl drie jaar later is besloten, dat in de gewone strafgevangenissen de voor langer dan één jaar veroordeelden, bij het verrichten van zwaren (dit is spierkrachteischenden) arbeid nog bovendien haring, eieren, oude kaas, zoete- en karnemelk, zullen kunnen koopen.

De gevangene komt elken dag in de open lucht. Hij heeft recht op ten minste een half uur, in kleinere gevangenissen kan dit 2 maal per dag een half uur worden. Van wandelen of vrije beweging is echter geen sprake, al heeten de inrichtingen waar men de buitenlucht geniet »wandelplaatsen".

Bij de vleugelgebouwen, waar drie of vier vleugels uitkomen op één centrale hal, bevindt zich een groep dier wandelplaatsen waaiervormig aan het eind van elken vleugel, zoodat de gevangenen dadelijk uit de gang er binnen kan gaan. Bij de rotondegebouwen staan zij op het terrein binnen de ommuring in groepen, elk van 15 hokken. Deze zijn voor een klein deel overdekt ter beschutting tegen den regen en overigens aan de buitenzijde van stevige tralies voorzien;

van boven verhindert ijzergaas het overwerpen van briefjes en dergelijke communicatiemiddelen. Evenals bij den gang naar het kerkgebouw moeten de gedetineerden op hunne wandeling er heen een onderlingen afstand van dertien passen bewaren. Bij de wandelplaatsen van het rotondesysteem begeeft zich no. 1 buitenom naar het verst afgelegen hok, zoodat hij niets dan leege hokken passeert en zoo vervolgens no. 2 in hok no. 14, totdat alle bezet en gegrendeld zijn. Op eenigen afstand van elke groep controleert daar een beambte in een schildwachthuisje de »wandelingen" der opgeslotenen en is voor die gelegenheid behoorlijk gewapend met een geladen revolver.... Men is verplicht te »wandelen", dat wil zeggen heen en weer te loopen, totdat het half uur om is. Bij het verlaten der hokken gaat nu niet no. 1 eerst heen, maar no. 15, hij die het laatst kwam, zoodat no. 1 nu weer 14 leege hokken passeert. Dit alles natuurlijk om »onderling bederf en samenspanning" te beletten.

Behalve door den arbeid, het bezoek in de cel, waarover later, worden de eenzaamheid en eentonigheid der afzondering gebroken en tevens de aanraking met de buitenwereld onderhouden door bezoek van familie en vrienden en het schrijven en ontvangen van brieven. Het eerste heeft éénmaal per maand plaats. Meestal is er een vaste dag in de week voor bestemd. De gevangene die bezoek krijgt, gaat, vergezeld van een bewaker, naar de »spreekkamer." Dit vertrek bestaat uit een klein vierkant hokje, aan de voorzijde van traliewerk voorzien en uitzicht gevende op een open ruimte en het met latwerk afgesloten gedeelte voor den bezoeker bestemd, dat op die open ruimte volgt. De bewaker nu neemt plaats in of ter zijde van het open gedeelte en is getuige van het gesprek dat door hem kan worden beëindigd als het een wending neemt die hem niet aanstaat. De visite duurt zelden langer dan een kwartier. Eens per week schrijft en krijgt men brieven, waarvoor meestal de Zondag wordt gebruikt. Zij worden, alvorens hun bestemming te bereiken, door den directeur gelezen. De bekende nationale zindelijkheid wordt in onze strafgevangenissen niet geheel over het hoofd gezien:

de huishoudelijke reglementen schrijven voor dat elke gevangene elke maand een volbad zal nemen. Dit voorschrift schijnt echter niet overal te worden nageleefd, althans te Arnhem en te Amsterdam krijgt hij de eene maand een vol- en de andere maand een voetbad.

Voor de zieken zijn afzonderlijke cellen ingericht. Zij krijgen aparte kost, waarbij het vleesch en verdere ingrediënten afzonderlijk worden opgedischt. Aan het hoofd van den geneeskundigen dienst staat, voor zoover er in de gemeente, waar de gevangenis is gevestigd, garnizoen is, de militaire arts, terwijl de geneesmiddelen uit de militaire apotheek komen. Te Rotterdam, waar geen militaire arts is, behelpt men zich met een plattelandsheelmeester van de opgeheven Rijkswerkinrichting te Ommerschans. In de strafgevangenissen van den laatsten tijd is er voor gezorgd, dat krankzinnig geworden gevangenen tijdelijk kunnen worden opgenomen in een isoleervertrek. Bij het verlaten der cel, krijgt de gedetineerde een kap (masker) voor, die hem in het zien niet belemmerd, maar elke herkenning belet. Bij hooge uitzondering, en als hij zich goed heeft gedragen, kan hij, wanneer het ontslag tot op enkele weken is genaderd, voor den huisdienst worden gebruikt. Bij voorkeur worden zij gekozen, die voor de eerste maal straf ondergaan. Slechts weinigen zijn uitverkoren: in alle gevangenissen en huizen van bewaring is het getal ongeveer 250 per jaar.

Zoo is in hoofdzaak het bestaan van een tot celstraf veroordeelde ten onzent."

Wanneer men deze beschrijving leest, voelt men dadelijk het onmogelijke dat iemand in zoo'n omgeving zou kunnen verbeteren. Hoe kan iemand verbeteren, wanneer hij geheel gezet is buiten invloeden die verbeterend op hem kunnen inwerken. (Wij laten hier den invloed van den geestelijke en andere bezoekers buiten bespreking. Reeds boven hebben wij aangetoond, van hoe weinig verbeterend belang die mogen geacht worden). Hoe toch zou het verblijf in dat eeuwig grauwe hok, zonder zonneschijn, met een altijd-schemerend licht, grijs van muren, grijs van vloer, zonder versiering,

zonder iets dat het oog aangenaam aandoet, in een eeuwige looden stilte, zonder eenige klank of toon die voor het gehoor prettig is, hoe kan in zoo'n omgeving iemand tot zachter gevoelens gestemd, tot teeder voelen gebracht worden? Is er wel iets te bedenken, dat met minder psychologische kennis is ingesteld als het opsluiten in zoo'n hok? Is er een grooter bewijs te vinden voor de absolute incompetentie van iemand om een menschenziel te begrijpen en te voelen, dan de instelling en vooral het laten voortbestaan van een gevangeniscel? Begrijpt en weet men dan niet, welke invloed er op een mensch ten goede kan uitgaan van zonneschijn, van licht, van leven met een huisdier, van het voor zich zien van bloemen? Begrijpt men dan niet, dat een grauwe wreedheid als een Nederlandsche gevangeniscel, per se iemand die nog een greintje gevoel heeft op den langen duur moet verharden, zijn verstand doen versuffen; iemand van weinig gevoel niet beter maar eer slechter moèt maken, omdat hij het mooie mist, dat om ons bestaat en dat zoo'n grooten invloed ten goede, al is die dikwijls onnaspeurbaar, op ons gemoed en op onze ziel heeft. Voelt men dan niet het botte, het harde, het bedervende van een omgeving waarin niets het eeuwigmoeiende denken in één richting afleidt, waar niets ooit voor de pijnende oogen kleurt dan alleen een vaal grijs, een grauw zoo smerig en dof als het sentiment, het meegevoel, het gevoelig-zijn voor schoonheid, voor de heerlijkheid van boomen, van bloemen en van blauwe luchten van hen, die maar altijd blijven vasthouden aan het celsysteem en geen pogingen ooit doen om deze onmenschelijkheid, deze onnutte plagerij, dit gevolg van gebrek aan inzicht in het zieleleven van den mensch, uit de wereld te krijgen.

Dat Howard indertijd tot het denkbeeld der afzondering, zelfs van de eenzame opsluiting is gekomen, is te begrijpen. Het leven, het verworden en bederven der gestraften in de gemeenschappelijke gevangenissen ter eenre zijde en het strenge puritanisme van zijn tijd ter andere, hebben er toe meegewerkt. De natuurwetenschappen, de sociologische wetenschap, waren in dien tijd nog in wording of moesten nog geboren

worden; van die zijde kon een remmend inwerken niet uitgaan. Nu echter zijn de tijden veranderd. De ontwikkeling der natuurwetenschappen heeft in de laatste veertig jaren een enorme hoogte bereikt en groeit steeds hooger. Gelijktijdig met die ontwikkeling — misschien ook daardoor — is het aantal van hen die een streng puritanisme aanhangen tot kléiner afmeting teruggebracht, is het aantal van hen die een hard, stroef, kastijdend, ascetisch en daardoor alle zingenot — als schoonheid voor het oog, voor het gehoor, voor het gemoed — verbiedend calvinisme huldigen, verminderd.

Het geloof dat alleen afzondering, inkeer tot zich zelf, bijbellezing en het aanhooren van toespraken van een geestelijke, genoeg zouden zijn om den misdadiger en den gevangene te verbeteren en tot een goed lid van de samenleving te maken, heeft plaats gemaakt voor de overtuiging, dat daarnaast — in de meeste gevallen zelfs zonder deze — moet gearbeid worden aan de maatschappelijke verbetering van den gestrafte en dat opvoeding, een goed-doorgevoerde opvoeding, die verbetert wat verwaarloosd, die aanvult wat verzuimd is, waarbij voortdurend het oog wordt gehouden op de samenleving waarin de gestrafte moet terugkeeren, die hem met voldoende kennis toegerust, geschikt maakt om later in de maatschappij te leven, de eenige weg daarheen is.

De recidieve-statistieken wijzen uit hoe slecht het celstelsel werkt, de bekentenissen van gestraften toonen aan welken slechten invloed dit stelsel heeft of hoe totaal nul die invloed is, wetenschappelijke menschen die den misdadiger bestudeerd hebben, vragen om verandering omdat het stelsel niets geeft en eer slechter maakt, alleen dogmatici houden aan het stelsel vast met ontkenning van alle menschengevoel, dat in iederen misdadiger, hoe weinig het ook moge zijn, altijd leeft, met ontkenning van den grooten invloed, die het zien, het hooren van mooie dingen rondom op de ziel van een mensch kan en moet hebben. Of een gevangene gevoelig nog is, een moordenaar, een dief? Of een zacht gevoel dikwijls opwaakt in zijn borst, wanneer hij het mooie buiten ziet, wanneer hij een klank hoort die meetrilt in zijn ziel?

Ik weet niet welke moordenaar het is geweest, ik meen Lombroso schrijft over hem, die toen de gendarmen hem, nadat hij een hevigen moord had gepleegd, kwamen halen van zijn kamer, eerst even naar het venster terugliep om zijn vogeltje de vrijheid te geven. De man, die mij de mededeeling deed, waaruit ik hierboven zijn gevoelen omtrent »berouw" heb geciteerd (en veel berouw had hij waarlijk niet!), vertelde mij het volgende: »Ik was hard in mijn cel, hard voor mezelf, voor mijn denken, voor mijn voelen, een cynieke hardheid met negatie van alles wat goed in mezelf nog was, met ontkenning van het goede wat zoovelen om me heen voor me hadden gedaan. Ik werd elken dag harder en onverschilliger, hard door mijn noodlot, hard door alles wat mijn leven al beroerd had, onverschillig voor wat nog komen kon in mijn leven. Toen op een avond, het was in het midden van den zomer, het licht was al uit, lag ik op mijn krib te staren naar de blauwe lucht, waarvan ik een stukje zag door de opening van mijn venster. En op eens, 't was maar kort, zag ik de silhouet van een vogel donker langs de lucht glijden, even maar, maar lang genoeg om in eens de herinnering te voelen van buiten, zomergeur en bloemen en maanlicht en van week geluid van menschenstemmen heel in de verte, een plotselinge visioening uit mijn verre jeugd, een opslaan van de herinnering aan t'huis toen mijn moeder nog leefde. En toen viel alles in me los, er brak iets in mijn borst en ik heb liggen snikken langen, langen tijd. En daarna is mijn hardheid weggebleven ...."

Een ander heeft me mondeling verteld: »Ik was al lang daar, ik weet niet meer hoe lang. Ik voelde me langzamerhand verdoffen en onverschillig worden. Ik dacht niet meer aan t'huis, aan mijn ouders, aan mijn moeder, ik haatte alles en iedereen. Op een dag, het was een trieste zomerdag met klamheid in de lucht en zonder zon, terwijl ik in mijn kooi heen en weer ijsbeerde (het was het half uur van »wandelen"), hoorde ik op eens van heel ver de klanken van een orgel, een vreeselijke melancholie, die vage tonen die van heel ver naar me overzongen. Wat er toen in me is gebeurd

weet ik niet, maar plotseling ben ik gaan huilen en ik heb den heelen middag gehuild onder mijn werk, ik heb 's nachts liggen huilen op mijn krib en ik ben daarna weer de oude geworden, zonder hardheid, niet beter maar ook niet slechter als zooveel anderen."

Men leze wat jhr. mr. Engelen schrijft: »In het *Handelsblad* van 31 Maart 1899 komt onder »Van Dag tot Dag" een verhaal voor van een misdadiger en een muis; het is geen fabel, maar een ware geschiedenis uit de levensbeschrijving van een Engelschen misdadiger genomen, en waarin deze beschrijft de weldadige afleiding, die hem een muisje bezorgde. Ook in de *N. R. Courant* van 21 Oktober 1900 wordt in het opstel »De strafrechtnovelle en de celstraf", met ingenomenheid over het houden van dieren en kweeken van bloemen gesproken. Eveneens Prof. mr. Domela Nieuwenhuis 1), kort te voren, schrijft hij, sprekend over de verschillende resultaten van de gevangenis te Leeuwarden, wat het moreel en physiek van den gevangene betreft (zooals uit de reeds boven geciteerde uitspraken van mr. Welderen baron Rengers en dominé Jas is gebleken), en die van de gevangenis te Leuven: »Vanwaar het verschil? Bij gelegenheid van het congres bezocht ik de centrale gevangenis te Leuven. Rondgeleid op de meest voorkomende wijze door den directeur, bevond ik daar het volgende: de cellen hebben geen vensters van matglas, maar van wit glas, de gevangenen kunnen naar buiten zien, beperkt tot het terrein van de gevangenis; bij een der cellen stond een boom, waarvan sprake was dat die zou worden geveld, wat den bewoner van die cel maar matig aanstond: de verschillende perioden, knoppen, bladeren, brachten hem eenige afwisseling. De muren zijn er beraapt, zoodat men er niet »elken dag weer aan" diezelfde liggende en staande voegen ziet aan de vier zijden en boven aan de zoldering. De vloeren zijn van planken, eigenlijk parketvloer, die wekelijks wordt geboend; de kleur van den vloer is licht, dit geeft ook reeds een aangenameren indruk dan onze donkere

1) Jhr. Mr. D. O. Engelen, l. c., bldz. 29.

cementvloeren; de gevangenen zijn trotsch op een mooi geboenden vloer. Portretjes, photo's aan den wand zijn geoorloofd. Ook het houden onder anderen van vogeltjes. De buitenzijde van het kozijn (het venster springt iets terug en slaat naar binnen open) wordt voorzien van ijzergaas, zoodat er een soort kooi wordt gevormd tusschen dat draad en het raam; is het raam geopend, dan vliegen de vogels in de cel. De wandelplaatsen zijn er, als bij ons, straalvormig, enz., maar de smalste zijden zien uit op bloemperken — de directeur sprak den gevangene aan, die de perken zoo mooi in orde hield, — en er is een bloemperk in elke afdeeling, in elk wandel-segment; het zijn geen orchideeën, maar er is toch afwisseling door wat daar groeit en bloeit, iets wat bij ons geheel ontbreekt. In de gangen werd overluid gesproken; in het algemeen: er was leven, gedruisch in het gebouw, dit viel mij op en ik deelde den directeur mede, dat bij ons alles »stil" is. »Neen, hier niet; hier heerscht het gewone leven als in elk gebouw, zonder dat zouden de bewoners met zulk een langdurige celstraf het niet kunnen uithouden." Elken dag wordt het kerkorgel bespeelt, wat hoorbaar is in alle cellen. Bij het bezoek is er toezicht, maar niet zoo, dat er tusschen den bezoeker en den gevangene een beambte staat, als bij ons. Bij een zieke zag ik, in de ziekencel, diens zuster zitten zonder eenig toezicht. Het isolement, dag en nacht afzondering waar ook, in de kerk, in de school, de celkap, enz., is er overigens als bij ons."

Daartegenover staat bij ons: hardheid, verbod van welke kleine liefheid ook, en grauwheid. Een der boven-aangehaalde personen vertelde mij, dat hij met het vet uit zijn eten het matglas van zijn cel besmeerde, waardoor hij een aangenaam licht in zijn cel kreeg; hij bracht rupsen en plantjes mee van zijn »wandelhok" en trachtte die in zijn cel te onderhouden en te kweeken. Daarbij had hij zijn weinige boeken en papieren op een eigenaardige wijze gerangschikt, zoodat zijn cel er een weinig gezelliger en vroolijker dan andere cellen uitzag. Tot drie keer toe heeft men hem van cel doen veranderen, *omdat het er te gezellig uitzag,*

welk oordeel zoowel door regenten als door zedelijke verbeteraars werd uitgesproken, die hem kwamen bezoeken. Wordt door dergelijke kleinheden, door een dergelijk opzettelijk neerhouden van het gevoel dat nog in den boosdoener misschien zetelt, niet alle verbetering tegengewerkt?

Michael J. Cassidy, directeur van de strafgevangenis in Pensylvanië, gaf op het congres te Brussel de volgende beschrijving van een cel in zijn inrichting: »Les cellules bien éclairées, ont d'assez vastes dimensions. Elles sont toutes munies d'une double porte: la première consiste en une grille de fer, la porte extérieure, en chêne, est ordinairement laissée entrebaillée au moyen d'une chaîne de sureté. Cette disposition permet aux détenus d'entendre, sans voir, ce qui se passe dans le corridor. Il peuvent ainsi écouter les choeurs réligieux et prendre part aux cultes. Tous les prisonniers sont visités six fois par jour au moins. En outre ils peuvent appeler auprès d'eux, quand ils le désirent, l'un des inspecteurs ou des principaux fonctionnaires de l'établissement. Si le travail productif vient à manquer, on accorde aux détenus une promenade quotidienne d'une heure dans le préau, mais on a soin qu'ils ne puissent être reconnus et qu'il ne voie lui-même aucun de ses compagnons de captivité. Ces cellules sont éclairées à l'électricité jusqu'à 9 heures du soir. Les prisonniers jouissent chaque soir d'une heure et demie de récréation, pendant laquelle ils sont libres de chanter ou de faire ce qui leur plaît. ... Les détenus doivent prendre un bain par semaine au moins, et peuvent en avoir un tous les jours, s'ils y tiennent." 1)

Dat de inrichting en de behandeling in de cel in het buitenland, wat het veroorloven van kleine veraangenamingen voor oog en gehoor betreft, zoo geheel anders zijn dan bij ons, bewijst zeer zeker, dat de gevangenen er gevoelig voor zijn en dat al deze kleine veraangenamingen des levens een goeden invloed op hun moreel en hun geest hebben.

---

1) Actes du Congrès pénitentiaire international de Bruxelles 1900. Vol. III. bldz. 363.

Wil men een ander bewijs voor de gevoeligheid van misdadigers en voor den grooten invloed, die het mooi van de natuur op hen kan hebben, men leze wat les frères de Goncourt schrijven: 1).

»On ne parle aujourd'hui d'un homme sortant de Mazas, après une longue incarcération, et qui ne voulut pas se coucher, lorsque la nuit fut venue, ayant la peur de son petit appartement qui lui rappelait sa cellule, et amenant avec lui, en plein air, en plein champ, des femmes qu'il fit promener avec lui une partie de la nuit, — puis soudain sans raison, l'homme se fit à fondre en larmes, et demanda qu'on le laissat... pour pleurer à son aise."

Welken invloed het verblijf in de cel op den gevangene heeft, kan men opmaken uit de volgende bekentenis, mij mondeling door een van bovengenoemde gestraften meegedeeld. »En toen begon die lange tijd in mijn leven, grijs, eentonig, hetzelfde elken dag, zonder kleur, zonder toon, zonder wisseling, twee jaren weg uit mijn bestaan, jaren die ik niet heb geleefd, jaren zonder prikkel, zonder verschil van voelen, alleen weten dat morgen weer een dag is, duidelijk door komen en gaan van een zonloos licht over mijn doen, dagen van weeke leving, leeg in mijn nadenken, waarin al het vroegere heensleet altijd stuitend tegen die groote, doffe grijsheid die verdonkerde de kleine verwachting van het einde heel, heel weg.

Hoe die twee jaar zijn heengeloomd weet ik niet, wat ik al dien tijd heb gedaan is me een raadsel. Ongemerkt is er een wetenlooze onverschilligheid over me heen gelauwd, een slappe denkeloosheid, er was niets om me heen om aan te denken, er was niets in de lange sluiping der dagen, weken gingen tot maanden, de maanden sliepen heen tot tijden die wegwischten zonder naherinnering, zonder blijvende kleuring in het eentonige grijs van altijd hetzelfde.

En dan die eeuwige stilte. Soms in het begin was het of

1) Edmond et Jules de Goncourt. Journal. Paris. Charpentier et Cie. 1887. Vol. II. bldz. 232.

ik gek zou worden in die luidlooze suizing van egaal grauw. In die dof-droomende, mattende slaping klapten kleine geluiden kort, hol op naar mijn alleen-zijn, stappen die regelmatig gingen, achter het stomme staan van mijn celdeur, een bleeke echo van ver, zij duidelijkten nader met kort-dubbelend kloppen en zweefden weer langzaam heen in het dom-drijvend grauw der gangen, die dood-stonden.

Elken dag het luchtademen in den tuin, heen-en-weer tusschen de hoog-zwijgende muren; als ik opkeek zag ik de lucht boven me, blauw tusschen het traliewarren van het dak, andere dagen egaal-zwijgend in stille wolk-grijsheid, soms een jacht van los-drijvende wolken. En altijd door liep ik heen en weer dat zelfde pad, telkens een uur achtereen, soms rillend van kou onder de neerwaaiing van mistende regen; ik luisterde mijn stappen die regelmatig gingen langs den muur, een zwaarstaande muur, egaal met de kleine vierkanting der steenen, zonder uitdrukking, gezichtloos, blind staande jaar na jaar, onverschillig voor het loopen langs zijn doodheid, altijd dezelfde tegen de ellende van de vele die er waren geweest.

Langzamerhand verloor ik het weten van den tijd. Dat het winter was voelde ik aan de warmte in mijn cel, aan de mistige kou in den tuin; ik zag het aan de dradende sneeuwbuien langs het venster; het was zomer omdat het langer licht bleef en omdat de tuin een beetje onkruidde onder mijn dagelijks loopen. Ik heb eens een paar plantjes meegenomen en heb ze opgekweekt weken achtereen, toen zijn ze dood gegaan en ik had geen lust meer nieuwe te halen. Welke dag het was kon me niet meer schelen, als ik het niet aan het eten had gezien zou ik het niet hebben geweten. Maanden waasden voorbij in een eentonige, luidlooze schemer, altijd maar achter elkaar, zonder dat ik het merkte in de regelmatige deeling van de dagen, opstaan en naar bed gaan, iederen dag van dezelfde kleur, geregeld verschillend door de bijzonderheden van de inrichting. Als ik er nog langer was gebleven had ik heelemaal suf geworden. Ik had niets om over te denken, ik had al zooveel keer mijn leven langs

gesoesd, altijd diezelfde dingen, ik had al zooveel maal gesuft over alles om me heen. En dan die eeuwige dofheid, die altijd-slapende stilte. Dat maakte me zoo hol in mijn hoofd, geloof ik. Er was niets om te luisteren, geen geluid dat vreemd was, geen klank waarvan ik moest bedenken wat het wel kon zijn. Ik kende op het laatst alle geluiden van elk uur, van elke minuut. Er was niets voor me, als één lang dood-zijn, zonder de denkelooze rust, alleen het vermoeiende soezen onregelmatig, met wijde, holle heen-en-weerende gedachten, zonder band, zonder einde, zonder doel." 1)

Zegt dit document humain niet veel meer dan dogmatische beschouwingen of beweringen van gevangenisdirecteuren, dominés of zedelijke verbeteraars vóór de cel?

Het verblijf in de cel, in de Nederlandsche cel zeker en in de cellen van buitenlandsche gevangenissen eveneens, kan een misdadiger niet verbeteren in den zin zooals de criminalisten van de nieuwe richting dat bedoelen. In een omgeving zóó zonder kleur, in een omgeving waarin zóó weinig of geen enkele zachtheid of liefelijkheid is, waar men zelfs met alle macht de zachter-stemmende neigingen van den bewoner tegengaat, in een omgeving waar een zóó totale afwezigheid heerscht van alles wat tot het gemoed, wat tot de ziel en het gevoel van den verblijver spreekt, kan geen voelen verteederen, geen nieuw gevoel opkomen. In een omgeving die maar al te duidelijk het stempel draagt ingericht te zijn om een wild dier op te sluiten (men denke aan het bewaard worden op de wandelplaatsen door een schildwacht, met een geladen revolver gewapend) in zoo'n omgeving kan niet het gevoel worden gewekt, dat men tot de maatschappij behoort, waaruit men tijdelijk is verwijderd tot nut van de samenleving en vooral tot eigen voordeel, maar moet de overtuiging opkomen en groeien, dat men buiten de maatschappij staat, dat men beschouwd wordt als niet tot de samenleving te behooren en vandaar tot het gevoel van haat, van wraak is maar een kleine afstand. Evenmin als het verblijf in de cel,

1) A. Aletrino. Novellen. Scheltema en Holkema's Boekhandel, Amsterdam, bldz. 189 en vlg.

is de voeding die de gevangene krijgt van regenereerenden invloed op zijn lichaam en evenmin de geheele behandeling van zijn lichaam.

Dat de Nederlander alleen zindelijk is op hout- en koperwerk en zijn lichaam niet zindelijk houdt is bekend. Dat een Nederlander al heel mooi doet, wanneer hij eens per week zijn vuil linnen verwisselt en eens per week zijn lichaam wascht, kan men elken dag vernemen. Het aantal Nederlanders dat het genoegen en vooral het nut begrijpt van veel baden en veel wasschen verdwijnt absoluut in het niet tegenover de menigte, die dat niet doet. Die menigte echter, zou men meenen, bestaat alleen uit onbeschaafden, onwetenden, uit lieden die onbekend zijn met de meest elementaire eischen van de gezondheidsleer. Wanneer men het gebod leest, dat op het punt van baden in de gevangenissen van kracht is, een gebod in de wereld gebracht en dat gehandhaafd wordt door menschen van hooger beschaving en ontwikkeling, dan komt men tot de overtuiging, òf dat de zindelijkheid en de wasch-behoefte bij deze hoogeren op de maatschappelijke ladder niet forsch ontwikkeld is òf dat deze een bad nog altijd als een genoegen beschouwen, dat zooveel mogelijk aan den gevangene moet onthouden worden. Dat baden gezond zijn, het lichaam gezond doen worden en blijven, schijnt bij deze lieden een nooit gehoorde hygiënische exentriciteit te zijn. Dat bij gevangenis-reglement geboden is den gevangene *éénmaal* 's maands te baden (mijn zegsman deelt mee, dat in de gevangenis waar hij was opgesloten, slechts eens in de twee maanden gebaad werd, wat hij dan ook, met het volste recht, veel te weinig noemt) bewijst, dat de wetgever niet erg op de zindelijkheid gesteld was. Vooral blijkt dit omdat bij het stoffige, smerige werk dat gevangenen dikwijls in de cel uitvoeren eenige baden per week minstens, niet zoo heel onnoodig zouden zijn. Dat de wetgever een bad als een overtollige luxe en een geraffineerd genot achtte, een vermaak als men alleen in een weelderige maatschappij als het Romeinsche Rijk bij zijn ondergang kon vinden, iets »talon rouge," iets dat niet dan in het uiterste

geval mag worden toegestaan uit vrees voor verwijving, overdaad, losbolligheid en dergelijke meer, zou men haast opmaken uit het gebod het bad slechts éénmaal 's maands toe te dienen. Het is hier de plaats niet om over de hygiëne uit te wijden, ieder ontwikkeld en beschaafd mensch weet welke voordeelen er aan geregeld baden, aan koude douches, aan veel uitwendig waterverbruik verbonden zijn. Is het wonder, dat — waar dit groote hygiënische hulpmiddel in onze gevangenissen ontbreekt — dat de gevangenen niet geregenereerd, wat hun lichaam aangaat, weer uit de gevangenis komen?

En nu ligt het natuurlijk niet alleen aan het gemis aan baden, dat de gevangene — wanneer hij een arme, verhongerde stakker is — niet als een gezond, krachtig individu weer in de maatschappij terug komt. Het beroerde voedsel helpt daartoe mee.

Wanneer wij het wekelijks menu nagaan, zooals wij dat hierboven uit het opstel van Mr. v. d. Elst kennen, zien wij dat de variatie niet heel groot is en de soort spijzen niet bijzonder aantrekkelijk. Wij kunnen echter niet oordeelen over de smakelijkheid er van en zullen dus het oordeel vragen van hen, die die kost hebben genoten, van de gevangenen zelf, die gedwongen zijn geweest die kost een tijd lang te eten. Zeker is het, dat de voeding onvoldoende is.

Uit het schrijven van een politieken gevangene lezen wij het volgende: »Uit een aanteekening blijkt, dat mijn lichaamsgewicht gedurende mijn verblijf te ...... (dat is gedurende één maand) met ± 14 Ned. ponden is afgenomen, dus bijna $2^1/_2$ ons per dag."

Gaan wij verder weer te vraag bij *de(n) Jonge(n) Gids* en lezen wij welke antwoorden er gegeven zijn op vraag 4 van de enquête, luidend: »Hoe was de voeding?"

De heer H. J. Poutsma antwoordde:

»Te acht uur 's morgens wordt aan de gevangenen uitgereikt het ontbijt, dat bestaat uit een halve liter heet water, waar misschien wel eens een melkkan naast heeft gestaan en een droge snede zwart roggebrood, ter dikte van ongeveer 3 vingers. Voor hen, die niet gewend zijn aan zoo'n weinig luxurieus ontbijt, die valt het in den

beginne niet gemakkelijk dat brood naar binnen te schuiven, doch als de honger op 't laatst maar te hulp komt, dan lukt het al. Na het ontbijt, waarvoor een half uur tijd gegund wordt, wordt weder de bel geluid ten teeken, dat de gevangenen weder aan den arbeid moeten gaan. Ongeveer één uur krijgen de »boeven" hun middageten, dat er ook allesbehalve smakelijk uitziet. Vier menus wisselen elkander af. Zij bestonden uit: Stijve gort met vet(?) gekookt, gortsoep met... vleesch, hm! Aardappelenrats met vet en groene erwtensoep met vet. Als je honger hebt, dan is die natuurlijk daarmede in elk geval te stillen, maar goed mag het eten absoluut niet genoemd worden. Hoeveel pit er in zit, kan men nagaan uit het volgende: De minister oordeelde onlangs, dat gevangenen bij den betrekkelijk zwaren arbeid, die door hen verricht werd, geen voldoende vleeschspijzen of ander krachtig voedsel genoten, waarom hij verordende, dat de gevangenen per week eenmaal gortsoep met vleesch! minder zouden ontvangen en daarvoor in de plaats bruine boonen met spek. De hoeveelheid spek werd daarbij bepaald op 3 kilo per 100 man! Dat was, volgens de bewering van den minister, dus meer dan de gevangenen tot nu toe ontvingen, een bewijs, dat wat ze ontvingen, heelemaal niets was. Nu, het is dan ook volkomen waar, er is geen vleesch in de soep en geen vet in het andere eten te bekennen.

's Avonds wordt evenals 's morgens een dikke snee droog roggebrood uitgereikt, doch nu met een halven liter koffie. Dit is al het eten, wat de gevangenen krijgen; begrijpelijk is het dus dunkt mij wel, dat men bij zoo'n kostje en bij het gemis aan vrijheid en versche lucht, er niet beter en sterker op wordt."

De heer Alexander Cohen zegt:

»Slecht.

Dit lag niet aan de *bereiding*, maar aan de *hoedanigheid*. Vooral de bruine boonen waren slecht. Ze bestonden uit een »Triëst-boonen" gedoopt mengsel van bruine, witte, bonte, duive- en paardeboonen. Een samenvoegsel. Het ellendigste voedsel was de gort, een vuilblauwe, flauwe kleverige massa. Ongenietbaar. Eetbaar was alleen de groen-erwtensoep.

Het roggebrood is zwaar verteerbaar en veroorzaakt »zuur" en diarrhée."

De heer J. J. Samson schreef:

»Buitengewoon slecht evenals van ieder ander gevangene.

Alweer in Rotterdam, kreeg ik de laatste 75 dagen van mijn verblijf betere voeding, omdat ik de gewone voeding niet kon verdragen."

De heer F. Domela Nieuwenhuis zegt:

»De voeding was slecht en voor de meesten onvoldoende. Ook de wijze van opdienen is stootend. Des ochtends en des avonds twee hompen droog roggebrood, in het schaftgat neergelegd, die doen denken aan de voedering van de beren in den dierentuin.

Men kan daaraan zitten te kauwen als een beer, want men heeft geen mes om ze klein te snijden. Daarbij eenig nat, dat eigenlijk het meest op gootwater geleek. Ik gebruikte het nooit en dronk veel liever koud water.

Het middageten is in den regel slecht, behalve de erwtensoep. Dit wordt opgediend in een blik keteltje en gegeten met een houten lepel zonder bord of iets dergelijks. Deze manier van opdienen, alles behalve smakelijk, is zeer stuitend voor menschen, die het anders gewoon zijn.

Het geheel heeft meer van een dierenvoedering dan van een menschenvoeding".

Antwoord van de heer L. M. Hermans:

»De gewone voeding is absoluut, door het geringe voedingsgehalte, onvoldoende. Men heeft altijd honger.

Menu: Zondag. Gortsoep met 1/4 ons vleesch.
Maandag. Gort met een weinig vet zonder stroop of boter.
Dinsdag. Rats.
Woensdag. Groene erwten met water.
Donderdag. Bruine boonen met 1/20 ons spek.
Vrijdag. Rats.
Zaterdag. Groene erwten met water.

Verder per dag 4 sneden roggebrood, 1/2 liter warme melk met veel water en 1/2 liter cichoreiwater, dat naast koffie gestaan heeft.

De beide eerste dagen krijgt men niets anders dan roggebrood en water".

De heer W. H. Vliegen schrijft:

»Het Vrijdagsche voedsel te Maastricht is gort en is totaal oneetbaar. Ik ben er nooit in geslaagd er een lepel van door de keel te krijgen.

Het Dinsdag- en Zaterdagsche eten is daar groenten met aardappelen en is meestentijds oneetbaar.

Over 't algemeen is de voeding ellendig".

Antwoord van den heer A. van Emmenes:

»Overal hetzelfde. Slecht, zeer slecht.

's Morgens, ongeboterd en slecht roggebrood met 'n beker geheel alkoholvrije — en bijna melkvrije — water en melk.

's Middags, varieerend, 2 maal 's weeks erwtensoep (het beste van al het slechte), 2 maal ratjetoe (aardappelen met kool of uien en water) en 1 maal gortsoep (oneetbaar), 1 maal stijve gort (idem) en 1 maal bruine boonen met overvloedig boonennat. 'n Gezond mensch heeft onmiddellijk nà het gebruik ontembare behoefte aan 'n minstens evengroote portie als men reeds verorberd heeft.

's Avonds, kwantiteit en kwaliteit brood als 's morgens, met iets wat koffie heet. Met in de gevangenis verdiend geld, mag men voor de helft gebruik maken van de kantine, d. i. men kan in dat geval, driemaal per week 'n pond brood en 'n ons boter ontvangen, 90 pCt. echter verdient te weinig om zich deze weelde voortdurend te kunnen veroorloven. Zij lijden bepaald honger. De zakjesplakkers eten soms den zuren stijfsel op en, radeloos van den honger als zij zijn, schrikken ze er niet voor terug, al maakt de bewaarder hun wijs, dat hij er vergif in gemengd heeft. In Amsterdam kookten de uitzoekers van erwten deze producten in hun vuilwateremmertje, boven het gaslicht, met de hand vasthoudend, waarbij ze zich de polsen schroeiden en zich zoo vermoeiden, dat ze ten slotte den arm moesten laten zakken om de erwten halfgaar te konsumeeren".

(Wordt vervolgd.)

DE HEILIGE TOCHT

DOOR

ARY PRINS.

VI. *(Vervolg.)*

In vlakten daalde men, waarboven stond aan trille-schitterend blauw de zomer-zon in lichte-felheid zonder ronding.

Een zachte wind, die door de pluimen streek, op kap of helm gedragen, bracht geen verkoeling aan het leger; dit nog zoo groot met tros en al wat medetoog, dat de edelen, die vooraan, ver achter zich, in warm blauwe waze, het einde nog niet zagen.

In het langzaam-groot bewegen het al der menschen eene horde, die, als een kronkeldier, zich kromde naar den weg, en kwam met zwaren dreun van voeten en van hoeven.

En op de lichte-aarde, die verre af in donker door schamel-grauw van dracht, maar in de voorste rijen, waar dat de krijgers waren, kleuren schoten uit door zon als bloemenbontheid op een veld, en zilver-vurigheid van blank-geschuurde pantsers straalde.

Zacht ging men over groen, dat voor de voeten was als mostapeet, en waaruit groepen boomen rezen met donkervolle kruinen, die zacht in warmte bewogen.

De schauw van het geblaart, die stille in beweging, bracht koele duistering, als of daar avond kwam, en wel de edelvrouwen daarin zich vlijden neêr. Dan, tusschen het rechte rijzen der donker-paarse stammen, die droomden weg waar dieper donker was, een zachte kleuren-veelheid door het gedempte bont der langgedragen roben, waartusschen groen gespreid.

Wegge-gaan de juiste vormen — uit eene vleugelmouw, waarvan het karmozijn nu bleeke rozen aardde, het wezen van een smalle hand kwam elpenblank met sierlijk gebaar; een kleed-in geel, dat strak om blonde slankheid sloot, scheen luchtig amberweefsel om teere vormen-in-vermoeden, en tusschen varen-kruiden was duive-witte schijnseling van eene hooge muts, die als een toren werd gedragen.

Soms klonk een stille lach als pareling zoo zuiver, en knapen, die couleuren droegen, zacht naar de edele vrouwen schreden met zoeten drank in fijn geslepen kelken.

Een korte rust in zonne-warme schaduw, waar dat een enkele vlinder, die had de zon verloren week-fladder-dwaalde rond, met oogen-gloed in het stof-fluweel der bonte waaiervleugelen....

Maar het leger kwam al naderbij, en verder moest men gaan.

Naderen nu verre bergen, die nevel-blauw in zomer-waas, doch als de avond kwam en het leger rustte neer, voor bleeker helderheid door zonnegoud, dat vaag verzonk, de hoogten staken donker uit, en woest-verlaten schenen met ruigheid op de toppen van rood-verlichte struiken.

De schemering zeer kort; een oogenblik van nacht, en plotseling de maan als zachter zon aan diepe lucht verscheen, die blauwde in het donker, waar dat de sterren scholen.

Het land in wazig-zilver nachte-dagen: een volle helderheid, die klaar met zuiveren schemer was, waarin de warm-grauwe boomen als stille donkerheden rezen.

De bergen verder dan bij dag, na velden blank in toover-schijn, ijl blauwden op in andere vormen, en waar dat water lag een starre blinking was gekomen, als vloeide er metaal-in-glans, dat geene golven toonde.

Teer geurden bloemen uit, die zachtelijk zilver-kleurden in paars en blauw of rood, en braken de verlatenheid van het land-in-nacht-en-licht, dat slapend leefde stil in warme ijzigheid, die helle pulver-bleekte wegen en bracht een vorste-zuiverheid in lucht-van-helderen-wintertijd.

Waar was het kamp de aarde scheen te golleven van menschen op den grond in donkerheid gehuld, waarop een spel van rooien schijn door het laatste vuur in kwijnen.

Om tenten kleurig-bleek of blank, in maan als schoone zeilen, wachters als bevrozen stonden in blinkend harnastuig, dat koud in stralen was.

Van menschen en van beesten een stille onrust in den slaap, soms eene schrei of het stampen van een hoef.

Toen echter oud de nacht, kwam leven in de lucht; schaduwen over velden schoven, die duisterlijkten struiken, en plooiden de banieren uit, die voor de tenten opgeplant.

Rood-droef de maan-in-dalen, die grooter was geworden, en als door nevelen scheen; een onheil-gloed op velden, waardoor de boomen dreigend rezen met rossigheid in wilde toppen.

De bergen in den nacht verdwenen; zwart-grauwen aan den horizont, dat als een wal trok op, en huiver-licht sloeg over luchte-kruinen, die grillige kanten hadden door smorend vuur bestookt.

Rood blonken nu de harnas-mannen, vurigheid liep langs hun speren, en op den grond die woest door gloed scheen te bewegen, hun schaduwen van licht tot donker in huiver-trekking waren.

De maan nog slechts een schijn van ver verborgen brand, en donker van de aarde waarde als nevelen van smook, waarin het kamp gehuld.

* * *

Al verder ging de tocht en vreemder werd de groei van boomen en van struiken. Uit grauwen grond, die pulverig als asch en schaarschelijk bedekt met gras, dat droog en hard, als helm op duin doch donkerder van kleur, planten schoten op met stekelige stengels waaraan dat smalle blaaren hingen, die bruin als leer en scherpe kartels hadden. En oude boomen stonden recht met zilver-mosse stammen waarop een kroon stond stijf die voller-rood als wingerdblaaren.

Het land nu vlakker werd, en bruin het volk, dat men zag, met schapenvellen om het lijf en wollen windsels om de beenen.

Soms op het veld een hut, waarvoor naakt kinderen in de zon, die krabbend op het wollige hoofd of eene vinger in den mond, met donkere wonder-oogen het schitteren van den stoet aanschouwden.

Ook verre wel een herder in ruig gewaad, die stil uit vlakken groei verrees bij het ronde wollen van zijn schapen, het heir zag met verbazing naderen, waarvoor hij vluchtte weg uit vreeze voor zijn kudde — en dieper in het land de mare door hem werd verspreid van het verschijnen der geduchte scharen, die blonken door metaal, en roofden goed en vee.

Zoo arm het volk echter was, dat enkele zich slechts verborgen, die met hun have vluchtten diep in bosschen of op verre bergen. De meesten hadden niets, en daardoor ook geen vrees; zij onbeschroomd de ridders naderden en liepen in het stof der hoeven met open hand vooruit, waarin wel zilver viel, dat achteloos geworpen werd.

* * *

Een sterreloozen nacht de ridder met verkenners was voor het leger uit. Wit schimme-schemerde zijn paard in het sluijeren van de hoze, waar bovenuit de harnas-man in kloeke stijfheid rees, die toonde zich in lichte-glimpen langs armstuk en been als lichtte uit de kimme schijn van onder zware duister-wolken.

Ver-om het land dan waarde uit, grauw trilden boomen uit het donker, de wind liep door het nachte-gras en schijn de onrust pakte, donkerheden rezen op alsof er horden stonden, en op het neer-getreden pad de knapen achter paard en ruiter, bleek toonden hunne blije kleuren, die streepten op het lijf, dat niet door ijzer was gedekt.

Soms als in horst geruischel was, een sloop daar-bij met katte-zachte schreden het lijf vooruit gebogen, den boog omlaag tot schieten aangelegd.

Een pijl, wel nutteloos, in struiken snorde neer, en ritseling van blad, alsof een vos sloop weg.

De ridder met zijn lieden scheen heel alleen te zijn, en hij ook hoog-alleen, dacht in het waakzaam-zijn aan al wat was gebeurd, en aan den verren tocht, die nog zeer lang kon duren.

Diep in zijn hart het vroom-en-trotsch vertrouwen was ongerept gebleven, dat in het heilige land hem wachtte hoog geluk, maar twijfel somberen toch de blijheid van zijn leven of wel het doel bereikt zou worden, want weten al te goed hoe zwak het heir aan strijdbare mannen was.

* * *

De nacht trok langzaam weg. Na donker grauw, dat ijl en bleekte, vaag vormen verschenen, die onbewegelijk als nog door slaap bevangen; boomen als uit dampen rezen, en grijze kronen lichtelijk groen, waarachter sleepte nevel weg, die voor het verre hing.

Een zonnestraal op eens koud-guldend door het mistig sluijeren, dat rafelend verdween.

Ver zag de ridder nu, en voor zijn oogen vol verbazing een stad, die grooter was dan al de steden in het westen, die hij ooit had aanschouwd.

In ochtend-lucht, die bijna blank van teere blauwheid was, de zon nog laag en door de stad verborgen, schoot stralen op en uit in ijle-strakke spreiding als gouden-lichte snaren, die vloeiden weg in het hooge bogen, waar was de lucht nog nachtelijk-grijs.

En voor den jongen schijn, als groot obstakel, hoog rondde boven alle huizen en boven alle torens ook de dom door Justiniaan gebouwd, die blank door steenen Rhodes-platen rees als een wereldbol, bedekt met sneeuw-vaal-in-den-schaduw, aan het stede-kimmen op. Daar-om-en-aan nog koepeling van lagere torens, die bolle-kroonden groen als mos op goud door het metaal van oude platen, of koperden in rood met vurigen glans door dofheid heen.

De muren, die dit droegen hoog kleurden uit in wisseling van steen: geel als het dof van zonnebloem naast blauw van ouden hemel, dat valelijk het groen benadert, en door die

kleuren heen ging matter paars en tulpen-rood-dat-koude-heeft-gebleekt.

Door spacie die kolommen lieten, de zon schoot uit, en, als een vogel die van vuur met kruis-op-kop-in-blinking, een adelaar, de vleugelen gespreid, scheen op een zuil-alleen van jaspis opgetrokken.

Een toren, die een bouwval was, in brokkeling van boven met groen, dat uit de voegen sproot, rees machtig en was rood als oude ijzer-aarde.

Daarbij van een verwoesten tempel nog enkele zuilen stonden op, gedeeltelijk geknot door handen of den tijd, die had het marmerblank vergroend of elpengeel gemaakt, en de ridder ver daarachter, op blauw-van-donkeren-schitterhemel, zag groote zeilen van galjooten, die zwellend gleden voort als volle zomerwolken.

Van huizen weinig was te zien. De wal-om-alles-heen, zoo hoog dat enkele daken slechts daarboven uit, die plat, en waarop wel beweeg in kleine kleurigheid van menschen in gewaden.

(Wordt vervolgd.)

OVER BOUWKUNST

DOOR

PETER SPAAN.

De wijsgeer Arthur Schopenhauer heeft mij in zijne bespiegeling over de schoone bouwkunst niet dié bekoring kunnen geven, die slechts uitgaat van wat als algemeen geldige waarheid boven tijdelijkheid en subjectieve meening zich verheft, om-dat hij deze kunst als een blootelijk dynamische en tevens meer als een schilder-achtige — dat wil zeggen: geschikt om geschilderd te worden — en daarom niet in haar diepste wezen heeft gevat.

»Het eenige en bestendige thema der bouwkunst", aldus Arthur Schopenhauer in zijn »Wereld als Wil en Voorstelling" (Leipzig, Hendel), »het eenige en bestendige thema der bouwkunst is *steun en last*" (2, 3 : 421), »want eigenlijk is de strijd tusschen druk en weerstand alléén de aesthetische stof der schoone architectuur" (1, 3 : 231). »Zoo kan", heet het elders, »het gebint de aarde slechts drukken (*niet* drukken zou steller dezes zeggen) door middel der zuilen", »maar juist door deze belemmeringen komen de aan die ruwe steenmassa's eigene krachten het duidelijkst en menigvuldigst tot hun recht; en verder kan het rein aesthetische doel der bouwkunst niet gaan" (1, 3 : 232), want, het zij nogmaals gezegd, »das alleinige Thema der Architektur" is »Stütze und Last" (2, 3 : 426). Wel-is-waar is er ook een zekere »regelmaat in het gebouw", een zekere symmetrie, maar

»dit alles is slechts van ondergeschikt belang en geenszins de hoofdzaak, daar zelfs de symmetrie niet volstrekt noodzakelijk is, daar toch ook ruïnen nog schoon zijn" (1, 3 : 233). »Voor de architectuur, slechts als schoone kunst beschouwd, zijn de ideeën der laagste natuurkategorieën, dus zwaarte, onbewegelijkheid, samenhang, het eigenlijke thema; niet echter, zooals men tot den huidigen dag aannam, slechts de regelmatige vorm, proportie en symmetrie, welke van zuiver geometrischen aard, eigenschappen der ruimte, en geen ideeën zijn, en daarom *niet* het thema eener schoone kunst kunnen zijn" (2, 3 : 424). Waarom dan symmetrie? »Het zelfde beginsel der aanschouwelijkheid en bevattelijkheid verlangt ook eene gemakkelijke overzichtelijkheid; deze heeft symmetrie van noode" (2, 3 : 425). »Daarom kiest de architectuur louter regelmatige vormen", terwille der »leichteste Fasslichkeit" (t.z.p.).

In verband met deze zijne overwegingen komt de wijsgeer tot de volgende gevolgtrekkingen:

1°. dat de »schoone waterleidingskunst 'ganz eigentlich' een 'Seitenstück' is der bouwkunst" (1, 3 : 235), »want wat de bouwkunst presteert voor de idee der zwaarte, waar deze zich met de vastheid verbonden vertoont, datzelfde presteert de 'schoone waterleidingskunst' voor dezelfde idee, daar, waar haar vloeibaarheid, dat is vorm-loosheid, lichte verplaatsbaarheid, doorzichtigheid vergezelt. Schuimend en bruischend over de rotsen stortende watervallen, verstuivende" — en zoo verder (t. z. p.). Maar één gebrek is er, dat de 'schoone waterleidingskunst', het 'Seitenstück' of-te-wel de wederhelft der architectuur, verhindert der-zelve 'Schwester' te wezen: dit is het wat de bouwkunst als kunst voor heeft op de 'schoone waterleidingskunst', dat zij »tegelijk als nuttig en noodzakelijk bedrijf een vaste en eervolle plaats bekleedt onder der menschen verrichtingen"; zonder dit zou deze laatste zich »ganz nicht erhalten" kunnen. En in-der-daad is dit niet zonder grond gezegd, maar aangezien ook watervallen niet zonder hun daadwerkelijk nut zijn, bij-voorbeeld als machine-

drijfkracht, zou ik althans in dit eene opzicht tegen de betiteling »Schwester" geen bezwaar maken.

2°. dat het »in verband met het gezegde onvoorwaardelijk noodzakelijk is voor het begrip en het kunstgenot van een werk der architectuur, van zijne materie, wat betreft gewicht, vastheid en cohaesie, een op het oog af onmiddellijke kennis te hebben" (1, 3 : 232). »Daarom ook kan uit hout eigenlijk geen werk der schoone bouwkunst worden, hoezeer hetzelve ook alle vormen aanneemt; dit is alleen door mijne theorie te verklaren" (1, 3 : 233).

3°. dat de architect behoort te bedenken »dat hij zich steeds zóóveel van den goeden smaak verwijdert, als hij afwijkt van den stijl en het voorbeeld der Grieken" (2, 3 : 431). En »kon men een ouden Griek voor de beroemdste van onze gothische kathedralen brengen, wat zou hij dan wel zeggen? — Βάρβαροι" (barbaren). »Ons welgevallen aan gothische werken berust zoo zeker als tweemaal twee vier is voor het grootste gedeelte op gedachten-associaties en historische herinneringen, dus op een aan de kunst vreemd gevoel. Alles wat ik over het eigenlijke aesthetische doel, over zin en thema der bouwkunst heb gezegd, verliest bij deze werken zijn waarde. Want het vrij-liggende gebint is verdwenen en daarmede de zuil: steun en last, geordend en verdeeld, om den strijd tusschen onbewegelijkheid en zwaarte te veraanschouwelijken, zijn hier niet meer het thema" (2, 3 : 427). Daaren-tegen heet het van de grieksche bouwkunst: »wij voelen dadelijk, dat dit het alleen rechte en ware is" (ibid.). »De zuiverste uitvoering van dit thema ('Stütze und Last') is zuil en gebint; vandaar dat de zuilen-orde als het ware de generale bas der gansche architectuur is geworden. In zuil en gebint namelijk zijn steun en last volkomen *gescheiden*, waardoor de wederzijdsche werking en verhouding in-het-oog-vallend wordt" (2, 3 : 421). »In de zuilen-rij alleen is de afscheiding volkomen, daar hier het gebint als zuivere last, de zuil als zuivere steun optreedt" (t. z. p.). »Het hier uitge-

legde eenige thema der architectuur, steun en last, is zoo eenvoudig, dat juist daarom deze kunst, voor-zoo-ver zij schoone kunst is (niet echter voor-zoo-ver zij het nut dient), reeds sedert den besten griekschen tijd in hare wezen-lijkheid is voleindigd en afgesloten, tenminste niet meer ontvankelijk is voor eene verrijking van beteekenis" (2, 3 : 426), want de bouwkunst werd door de Grieken reeds 'erschöpft' (2, 3 : 431).

Deze laatste gevolgtrekking bevat voor mij geen waarheid dan het betrekkelijk ware eener individueele zienswijze. *Ik* ben onder den indruk geweest van de verhevenste uitingen der gothiek, *ik* heb mij klein en tegelijk onzegbaar verheven gevoeld in den dom te Keulen, *mij* heeft getroffen door groote schoonheid de grillig-phantastische engelsche gothiek, *ik* hoúd van de gothische kunst, zoo niet meer, dan toch zooveel als van de grieksche en de egyptische, en daarom is het voor *mij* niét waar, wanneer Schopenhauer de gothiek als barbaarsch afkeurt. En wanneer deze afkeuring ligt in de lijn van zijn theorie, dan is ook deze theorie voor mij niet waar en dus niet algemeen — wijl voor ieder — waar, want Schopenhauer's oordeel over de gothiek is mij onverschillig, maar in zijn theorie verlang ik dat ook *mijn* oordeel worde gerechtvaardigd, zelfs al gaf mij de germaansche bouwkunst gróótere bekoring dan de antieke; slechts dán ben ik geneigd een theorie als de ware te aanvaarden.

Schopenhauer's theorie, dat de dynamiek het eenige thema is voor de bouwkunst, is eene overwegend stoffelijke. Dat hij het symmetrische of algemeener mathematische element zooveel mogelijk als bij-komstig wil aanduiden en zelfs de noodzakelijkheid daarvan tracht te loochenen, is een mislukte weg-cijfering van het meer geestelijke. Want het dynamische in de bouwkunst is, op zich zelf gedacht, wat boeit op een afstand, en dreigt van nabij, maar het tot schoonheid opgevoerde mathematische of geometrische is het verheffende, om-dat daarin de menschelijke geest zich openbaart als vrij,

en den strijd tusschen druk en tilkracht verzoent, tot rust brengt. Het is onwaar, te zeggen, dat het symmetrische zou kunnen worden gemist, en verkeerd dit te staven met het voor-beeld eener ruïne, want een ruïne *is* geen bouwkunst meer, maar geworden decoratieve versiering van het landschap. Een ruïne geeft mij op-zich-zelf geen kunstverheffing, kan mij slechts bekoren in verband met de omgeving, waarmede zij geen architecturaal, maar een picturaal effect geeft. Het is ook onwaar, dat het symmetrische of proportioneele slechts een bij-komstig en alleen terwille van de overzichtelijkheid aanwezig element zoude zijn, want de minste storing in de harmonie daarvan zou opvallen en de weldadige verheffing der rust verbreken, en tevens de rust van den dynamischen of stoffelijken strijd, die door de vormschoonheid wordt bevestigd en vergeestelijkt.

Ik beschouw dus de grieksche architectuur niet als een verwezen-lijking van het dynamische thema »druk en draagkracht" met het symmetrische als bij-komstig element, want zonder volkomen evenwicht tusschen dynamiek en vormevenredigheid zou de strijd der krachten niet tot de rust der verzoening zijn gekomen. Dit is de verzoening, die Schopenhauer aanduidde, zonder te bemerken dat het dynamische in *zijn* zin reeds het symmetrische vooronderstelde en dat elk gebrek aan het symmetrische ook als een gebrek aan de rust van het dynamische zou opvallen, zooals elk gebrek aan het dynamische der rust der symmetrie ten kwade zou komen.

Ik zie dus in de grieksche kunst een evenwicht tusschen het dynamische en geometrische, en niet als Schopenhauer in de symmetrie iets onwezen-lijks, en tevens zie ik het symmetrische als eigenschap van het dynamische, en het dynamische als eigenschap van het symmetrische.

En omdat dit in steen bestendigde geometrische wezen in de 'schoone waterleidingskunst' slechts ongeordend en steeds weer tijdelijk aanwezig is, kan deze geen pendant van de

bouwkunst worden genoemd. Want het geometrische verschoont het dynamische, en brengt, wanneer dat geometrische evenzeer dynamisch als het dynamische geometrisch is, dat verheven gevoel van klassieke rust.

En dat hout niet gebruikt wordt als materiaal in deze kunst, is niet 'ganz allein' om ontzag voor het dynamische in te boezemen, maar ook in zeker opzicht voor het symmetrische, — en ook omdat het de omgeving niet verkoelt en daardoor huivering-wekkend maakt, — en ook omdat het in grootere mate vergankelijk is en de illusie van het eeuwige beneemt.

Schopenhauer meende voorts ten onrechte, dat in zijn opgesteld thema voor de bouwkunst, namelijk »druk en draagkracht", slechts de grieksche kunst begrepen was, om-dat hij zijn eigen thema niet goed heeft beschouwd. Ten-minste, wanneer zonder erkenning van het geometrische als wezen-lijke factor voor het architecturaal kunstschoon de geheele antieke kunst voor hem in dit thema lag opgesloten, dan moest voor hem ook de gothische kunst en ook de egyptische kunst in dit thema begrepen zijn. Dit wordt door hem uitdrukkelijk ontkend:

»Stütze und Last, geordnet und verteilt, um den Kampf zwischen Starrheit und Schwere zu veranschaulichen, sind hier nicht mehr das Thema" (men wete: in de gothiek) (2, 3 : 427).

Maar het thema 'druk en draagkracht' laat zich op drieërlei wijze lezen: zooals het daar staat, — met eene klem op 'druk', — en met eene klem op 'draagkracht', en zoo moesten althans in het oog van den wijsgeer de andere kunstsoorten ook aan zíjn thema voldoen, ik zeg: in het oog van den wijsgeer, want in míjn oog is niet alleen het dynamische, maar ook het geometrische aan de bouw*kunst* wezen-lijk. Dan voldoet de egyptische kunst — wanneer de grieksche voldoet aan het thema 'druk en draagkracht' —

dan voldoet de egyptische kunst aan het thema 'drúk en draagkracht', en de gothische aan het thema 'druk en dráagkracht'. In-der-daad, al is de dynamische wisselwerking niet meer op het klassieke punt der even-wichtigheid, er blijft sprake van 'Stütze und Last', er blijft sprake van 'geordnet und verteilt' — zij het niet meer in even-redigheid —, er blijft sprake van een 'Kampf zwischen Starrheit und Schwere'.

De eigen-lijke egyptische bouwkunst is de pyramidenbouw. Bij deze pyràmiden is de 'druk' overheerschend, zóó zelfs, dat het innerlijke en voornamelijke — het graf — er als het ware door in den grond wordt gedrukt. En ieder onderdeel, iedere laag van de pyramide is in hoofdzaak drukkend, wijl zij minder tilt dan haar eigen last te dragen geeft. Men merke op, hoe zelfs de vroeger door trappen-indeeling (Zoser, Snofru) duidelijker van den 'druk' onderscheidene 'draagkracht' bij de volmaking der pyramide (Cheops) schijnbaar wordt weggewischt, waardoor deze als geheel 'drukkend' lijkt. Daarom maakt een pyramide ook geen 'verheffenden' indruk, maar een door het kolossale 'imposanten' (drukkende).

De egyptische tempelbouw is niet de hoogste uiting eener kunstperiode, maar de áankondiging eener nieuwe periode, groeiende uit een nieuwe wijze van natuur-na-bootsing; hoewel dus van egyptisch-oostersche origine, acht ik den zuilen-bouw geen specifiek egyptische, maar grieksche, kunst-uiting.

Eene theorie is niet alleen niet als waar te aanvaarden, wanneer zij in strijd komt met individueel en daarbij door de historie gerechtvaardigd kunst-gevoel, maar even-zeer wanneer zij in strijd geraakt met de historie zelf, want ook deze verlangt in het begrip erkend, en niet geloochend te worden. Schopenhauer's theorie »verduidelijkt de verkeerdheid van de zoo vaak herhaalde gedachte, dat boomstammen het voor-beeld der zuil zouden zijn geweest" (2 : 423). »Dan

ware de vorm van deze voor de architectuur een zuiver toevallige, van buiten overgenomene", »en zooals de muziek, zoo is ook de architectuur geenszins een nabootsende kunst; — hoewel beiden dikwijls ten onrechte daarvoor zijn gehouden" (2 : 424). De onhoudbaarheid dezer bewering is klaarblijkelijk, doch kan met feiten worden gestaafd. Want de bedoeling der egyptenaren is geweest in-der-daad op deze manier de natuur aan banden te leggen of in nabootsing boven de vergankelijkheid te verheffen, door in grootere dimensies hun plantengroei in steen te ver-beelden, en tusschen die on-symmetrisch gerangschikte zuilen zagen zij zich in een bosch van lotos en papyrus, en dit gaf hun een grootere bekoring dan een natuur-lijke plantengroei, omdat deze steenen planten hen minder her-innerden aan het vergankelijke, en in nauwer aanraking — zij het ook op naieve en overwegend stoffelijke wijze — bracht met de oneindigheid. En wel was dit alles overdekt met een hemel-achtig blauw en met gouden sterren beschilderd dak, maar ook hier openbaart zich het dak meer als 'druk' dan de zuil als 'draagkracht', want de zuil was voor den Egyptenaar het voornamelijke, omdat hij er zijn planten in herkende, en haar tevens gebruikte voor inscripties, zoo-als hij ze wellicht vroeger op meer tijdelijke wijze in de natuurplanten sneed, en het dak daarboven, de afbeelding des hemels, voelde hij als vrij-zwevend, dat alleen door de noodzakelijkheid van een steun op een feitelijk hinderende en onbeholpen wijze op de boomtoppen moest steunen, en als 'drukkend' werd gevoeld. Dit steenen wereldjen werd dan door een muur van de buitenwereld gescheiden, maar ook deze muur werd aan den binnenkant met boomen beschilderd, om de illusie van een bosch nog grooter te doen zijn.

Men merke op, dat deze wijze van bouwen geen verinnerlijking is als de gothiek, maar slechts eene afscheiding ter begrenzing eener vergroote na-bootsing der natuur, zooals de memnonskolossen een vergroote na-bootsing zijn van den mensch.

In tegenstelling met de egyptische kunst, waarin de 'druk' het wint van de 'draagkracht', wint in de gothiek de 'draagkracht' het van den 'druk'. Dit heeft Schopenhauer zelf beseft, dat in de gothiek zich openbaart een »streven naar boven", zonder in te zien, dat zijn voorop-gestelde thema iets zoodanigs niet buitensloot, wanneer de klem slechts goed werd gelegd. De eerste poging om het gevoel van 'druk' te verminderen is het romaansch gewelf. Daar het effekt van een gewelf uiterlijk massiviteit en daarmede overwegenden 'druk' zou doen vermoeden, en uiterlijkheid bovendien in strijd is met het wezen van een gewelf, wordt hier tevens innerlijkheid nood-zakelijk; en door vensters en deuren en torens kan het uiterlijk niet meer dan een verwáchting geven voor het innerlijke, en ons vermoeden van massiviteit wegnemen. De gothiek reduceerde den schijn van 'druk' tot een minimum door de pijlers te verdunnen en tot bundels te voegen, door steeds meer-voudige verdeeling van het gewelf, en door den spitsen boog, waardoor vooral een naar boven strevende, en daarom 'verheffende' indruk wordt verwekt.

Ik herhaal dus, dat Schopenhauer, voor zoover 'druk en draagkracht' in zijn oogen het eenige thema was voor de grieksche bouwkunst, dwaalde, toen hij meende, dat in dezen zelfden zin dit thema niet voor de andere uitingen der bouwkunst geldig was en dat hij de beteekenis dezer woorden niet behoorlijk heeft overwogen.

En zijn afkeer voor de gothiek lag *niet* in de lijn zijner theorie, zooals hij zelf meende; maar hij gaf slechts zijn vóorkeur voor een der drie lezingen van zijn thema te kennen. En het was fout deze voorkeur in zijn philosophie te mengen, want zij verblindde zijn inzicht in eigen woorden. En bovendien is de voorkeur van Schopenhauer voor een of andere kunstuiting voor *mij* van geen belang, tenzij van dat eener inferieure persoonlijke eigen-aardigheid.

Ik her-haal dus, dat Schopenhauer's fouten zijn: ten eerste,

dat hij zijn voorkeur tot theorie heeft verheven, — ten tweede, dat hij in botsing komt met de historie, — en ten derde, dat hij het geometrische bij-zakelijk achtte tegenover het dynamische in de kunst, terwijl dit een wezen-lijke eigen-schap daarvan is, zoo zelfs, dat, naar gelang het dynamische over-helt naar 'druk' of 'draagkracht', het meer geestelijke geo-metrische op den achtergrond of voor-grond geraakt. Want ook het 'dynamische en geometrische' laat zich op drieërlei wijs lezen, en naar mate de klem valt op 'druk en draag-kracht', naar dié mate valt ook de nadruk op het eerste, zóó, dat bij voor-namelijken druk ook het dynamische voor-namelijk, bij voor-namelijke draagkracht ook het geometrische voor-namelijk, en in de kunst der klassieken zich in alles even-wicht open-baart.

En ook hierin blijkt het geometrische een wezen-lijke eigen-schap van het dynamische in de kunst.

Ik stelde boven-dien voor-op dat Schopenhauer de bouw-kunst als schilderachtig heeft gezien. Dit blijkt mij in de eerste plaats uit het reeds in een ander verband beschouwde feit, dat hij ruïnen als bouwkunst schoon vond, terwijl deze in-der-daad geen architecturale, maar picturale, bekoring aan-bieden. En in de tweede plaats blijkt mij dit uit het gewicht, dat hij hechtte aan de werking van het licht, dat hij als even-wichtige factor in het schoone der bouwkunst ziet.

›In zeer bizondere betrekking staan voorts de werken der bouwkunst tot het licht: zij winnen het dubbele aan schoon-heid in vollen zonneschijn, met den blauwen hemel als achtergrond, en hebben weer een gansch ander effect in den maneschijn". ›Bovendien ben ik echter van meening, dat de bouwkunst, behalve zwaarte en vastheid, ook tegelijk dit geheel tegen-overgestelde wezen des lichts heeft te openbaren". (I, 3 : 233).

Wanneer ik een werk van schilder- of beeldhouw-kunst

aanschouw, ga ik van dat werk op een zóó-danigen afstand staan, als mijn kunstgevoel mij zegt dat het mooie begint. Naar-mate ik dan mijn afstand kleiner of grooter neem, verwijdert zich mijne beschouwing van het kunstgenot en neemt toe of vervalt tot een graad van belang-stelling. Zie ik, dat iemand voor een zoo-danig kunstwerk een plaats in-neemt, die in alle omstandigheden niet de juiste kan wezen, dan voel ik, dat deze persoon niet onder den invloed is van den geest dezer kunst.

En ook de bouwkunst — voor-zoover deze uitwendig gezien en de plaats der aanschouwing niet door het binnentreden geforceerd wordt — beschouwt men als kunst op een zóó-danigen afstand, dat men deze als *kunst* en niet als belang-wekkende en dekoratieve natuurversiering ziet, dat wíl zeggen: binnen de niet nader omschrijf-bare sfeer, waarbinnen wij de koele huivering van het schijnbaar tijdelooze over ons voelen komen.

Want de bouwkunst werkt als bouwkunst voor zich-zelf, en niet in tegenstelling met het licht; en met het licht als tegenstellende en evenwichtige factor voor de aanschouwing werkt zij schilder-achtig, dat is geschikt om geschilderd te worden. Zooals men dan ook op deze wijze vele malen de bouwkunst ziet genomen als onder-werp der schilderkunst — de grieksche uiterlijk, de gothische innerlijk, — maar dán in tegenstelling met het licht.

Ik wil hiermede niet zeggen, dat het licht niet mede-werkt tot wat ons als bouwkunstig schoon op-valt, maar het doet dit niet in dién zin, waarin Schopenhauer het bedoelde. Want men plaatst ook een werk der schilderkunst bij voorkeur in een bepaald licht, en voor de bouwkunst is het licht niet zonder zijne beteekenis, maar even-min als het buitenlicht beschouwd wordt als een factor van het doek zelf, maar veel-eer als een — hoewel noodzakelijke — toevallige bijkomstigheid, even-min kan men de be-lichting van een architecturaal kunstwerk beschouwen als behoorende in dién zin

tot het wezen zelf dier kunst, dat zij een tegen-stellende en aan het bouwwerk even-wichtige factor zou zijn.

En om-dat Schopenhauer bij de aanschouwing van een werk der bouwkunst zijn af-stand te groot nam, en zich plaatste op een punt, waar zulk een werk niet zoozeer bouwkunstig, als wel dekoratief bekoort, dáárom noemde ik onder zijn fouten ook déze, dat hij de bouwkunst schilder-achtig gezien heeft.

AAN MIJN VROUW

DOOR

N. VAN SUCHTELEN.

Mijn verzen, luide droomen van dien geest
Die in mij, stom, als een gevangen vorst
Zijn duister duldt, zwervers die eens bedeesd

En zwak van stem nog reeds te zingen dorst
Van hoogst verlangen en van eenzaamst leed,
Van 't wee dat de in zijn waan verwarde torst;

Gij werdt in 't zoeken sterk, en zwaar en breed
Ruischen de rythmen van uw forscher lied,
Zòo dat 'k u nauwlijks nog mijn scheps'len weet.

En toch zingt gij mijn diepst verborg'ne niet,
En wat ik wil en wat ik rustloos zoek
Is schooner dan 't uw schoonste klage hiet.

Want noch één mensch, noch eeuwen-heilig boek,
Kunst, noch natuur gaf ooit u zulke kracht
Dat wie u hoort weet wat ik wil en zoek.

Maar gaat tot Haar, mijn liefste, tot dit zacht
En teeder wezen dat gansch onverstoord
Van waan of wijsheid leeft — een bloem wier pracht

Onwetend elk, den droefsten nog, bekoort —
En zòo haar zijn van lieflijkheid doorlicht
Dat ze in het somberst hart nog wedergloort.

Ziet in den glimlach van dit lief gezicht,
Argloos almachtig leven 't klaar en diep
Geluk waarom wie eenzaam lijdt en dicht,

En elk wiens klacht om 't allerschoonste riep,
Zijn onuitsprekelijkste zangen schiep.

DE ACHTERGROND DER EVANGELIËN.

Eene historische studie

VAN

G. J. P. J. BOLLAND.

»Antiquam exquirite matrem."
Verg. Aen. 3 : 96.

Wie in het Christendom der eerste eeuwen belang stelt, kan daaromtrent in onze dagen heel wat gegevens verzameld vinden, gegevens, die voor een groot gedeelte eerst in de laatste jaren door vlijtige nasporingen weder zijn aan het licht gebracht.

Doch hij zal onder die gegevens niets vinden, waaraan hij wat heeft, inzooverre hij was uitgegaan op vastheid van kennis en vermeerdering van kennis aangaande Jezus den Nazoreeër, van wien de evangeliën in onzen Bijbel verhalen, of schijnen te verhalen. Hoe komt dat? Waaraan is het toe te schrijven, dat alle vondsten van den jongsten tijd zoo heelemaal niets hebben opgeleverd, dat geacht mag worden licht te werpen op den Nazoreeschen Jeesjoe en diens Galileesche leerlingen, zooals die in de eerste eeuw onzer jaartelling in het Joodsche land heeten te hebben rondgewandeld? Men leze Erwin Preuschen's Antilegomena! De gedachte dringt zich op en is al meermalen uitgesproken, dat achter onze evangeliën, dat is in de eerste eeuw onzer jaartelling, een land ligt van Christelijke verbeelding, niet van geschiedenis. En mag al deze gedachte niet van overijldheid of overdrijving zijn vrij

te pleiten, men zal er toch onze evangelieverhalen op den duur tezamen op hebben aan te zien, of zij niet door Hellenistische gnostieken of kundigen en wijzen als zinnebeeldige verhalen zijn opgesteld en bedoeld geweest, als allegorieën, waarin naar het opzet der schrijvers zelven het feitelijk gebeurde een opgeheven of op te heffen schijn was. Al aanstonds onze eerste evangelist, de evangelist 'naar Matthæus', zoude wel eens in alle stelselmatigheid een symbolisme kunnen hebben bedoeld, waarin de geschiedenis der centrale gestalte niet een voorbijgeganen enkele betreft en waaromtrent de strijd over de evangelische waarheid, die tusschen geloovigen en ongeloovigen nu al zoo lang gevoerd wordt, als eene kinderlijkheid is te achten, die onder geletterden zoude hebben plaats te maken voor het besef, dat de evangelisten... voor het schellinkje, doch niet óp het schellinkje, geschreven hebben. De evangelistèn. Want het derde, het tweede en het vierde evangelie in onzen Bijbel zijn met het eerste bij alle verscheidenheid toch ook weer een in wezen; ook de vierde evangelist heeft van het schriftentype, zooals dat in het eerste evangelie voor ons ligt, een slechts wat openlijker (zeggen wij) 'theosophischen' variant geleverd, wat dan niet meer geldt van de tot ons gekomene apocrypha. De kanoniek gewordene evangelisten zijn op hunne wijze en voor hunne dagen wijze mannen geweest, die geweten hebben van welken aard leerrijke allegorieën en mythen hadden te zijn en zoo dan ook veelal zinrijke wonderverhalen hebben geleverd; dat later de 'apokryphe' schrijvers met hunne wonderverhalen in het kinderachtige zijn vervallen, zal wel beteekenen, dat zij gééne 'wijzen', 'kundigen' en 'beter onderrichten' zijn geweest.

Omtrent het begin onzer jaartelling heeft de aardrijkskundige Strabo over het groote getal geklaagd van de schrijvers, die er tot verwerving van de gunst der menigte op uit waren, om boeiende en verbazingwekkende verhalen uit hunne schrijflustige duimen te zuigen. »Zij zagen namelijk," zegt hij, »dat de als zoodanig bekende mythografen (of fabelschrijvers) roem hadden geoogst en hielden zich overtuigd, dat zij op

hunne beurt met welkom geschrijf zouden aankomen, wanneer zij bij wijze van geschiedenis vertelden wat ze nooit hadden gezien of gehoord, althans niet van ooggetuigen, en ze waren alleen bedacht op datgene, wat boeiend en verwonderlijk zoude zijn om aan te hooren." (11 : 6, p. 507.) In zijne levensbeschrijving van Plotinus spreekt later Porphyrius van Christelijke sectarissen, die uit de oude wijsbegeerte tot het Christendom waren gekomen en nu met hunne openbaringsgeschriften anderen bedrogen, zooals zijzelven bedrogen waren (§ 16), eene verkeerdheid, waartoe men volgens Plutarchus reeds vroeger was vervallen, zoodra men mythen omtrent goden en heroën opvatte naar de letter. »Even weinig," zoo lezen wij in § 3 van het geschrift over Isis en Osiris, »even weinig als baard en manteldracht den wijsgeer maken, maken ook linnen kleeding en tonsuur den Isisvereerder; de ware Isisvereerder is hij, die wat omtrent die goden wordt getoond en vertoond, als overgeleverde gebruiken met de rede nagaat en over de daarin vervatte waarheid philosopheert." In § 20 van hetzelfde geschrift wordt ons te verstaan gegeven, dat de mythe van Osiris, Isis en Horus op zichzelf wansmakelijk, maar toch een weerschijn van de waarheid is, evenals de regenboog een weerschijn is van de zon; „wanneer ze dit voor werkelijke daden en gebeurtenissen houden en uitgeven," aldus Plutarchus, of wie het belangwekkende boekje mag geschreven hebben, »dan is dat te verwerpen en heeft men er, om met Aeschylus te spreken, den mond bij te spoelen; doch het heeft zijn verborgen zin en bericht van onzienlijkheden. Evenals de wiskundigen zeggen, dat de regenboog de veelkleurige weerschijn is van de zon door de spiegeling van het gezicht tegen het zwerk, zoo ook is hier de fabel de afspiegeling van eene rede, die op andere zaken hare gedachte weerkaatst." En zoo is dan ook de Plutarchische opvatting der mythen geene modern verstandige... eenzijdigheid; »sommigen," zegt hij in § 67, »zijn op eenen dwaalweg geraakt, waarlangs zij geheel tot bijgeloof zijn vervallen; anderen, die dit moeras van bijgeloof vermeden hebben, zijn weer onvoorziens neergestort in den afgrond der godloochenarij."

Dat men bij de menigte altijd met oppervlakkige aannemelijkheden zoude hebben aan te komen, had Plato uitgesproken, Plato de goddelijke. Tὸ *εἰκὸς τὸ τῷ πλήθει δοκοῦν*, had deze (Phdr. 273*b*) geschreven, — was der Menge einleuchtet, ist nur das Scheinbare. En in zijn werk over den Staat had hij voorspeld, dat wijsgeerig denken nooit de zaak van Jan Alleman zoude blijken: *φιλόσοφον πλῆθος ἀδύνατον εἶναι* (Civ. 494*a*.). Daarbij had hij zelf sterk gedaan aan wijsgeerige... beeldsprakigheden, zoozeer zelfs, dat in het algemeen gesproken èene Platoverklaring zonder mythenverklaring geene Platoverklaring is. Voorts heeft dan in het begin van onze jaartelling de Stoïsch Platonische Alexandrijnsche Jood Philo, die ook de ware Mozesverklaring als mythenverklaring was gaan opvatten, zijn uitleggingsvermogen als een gevolg van ingevingen en openbaringen begrepen (de Somn. 2 : 38) en het is de vraag, of men in zijne dagen onder geletterden niet ook omgekeerd in de overtuiging heeft geleefd, dat men door zinnebeeldige beschrijvingen en verhalen openbaringen van wat hoogers verschaffen konde aan de menigte, of zooals wij zouden kunnen zeggen, aan de (smalle) gemeente, zoodat dus de openbaring van het ware tot de menschheid konde komen in de tweeledige verhouding van begrip of rede en voorstelling of verbeelding. Zeker is het, dat later de schrijver van Rom. 7 : 14 zegt »*wij weten*, dat de wet geestelijk is" en de schrijver van Mt. 7 : 17 ons toevoegt »zoekt en *gij zult vinden*." »Hetgeen wil zeggen dat de waarheid niet open en bloot ligt," zegt omtrent 165 de Petrus van den Griekschen Clemensroman (Hom. 3 : 52). »Er is niets verborgen, wat niet openbaar zal worden, noch geheim wat niet bekend worden en aan het licht komen zal," verzekert weer het Evangelie in Lk. 8 : 17, doch in Joh. 14 : 17 wordt ons niettemin beduid, dat *de wereld* den geest der waarheid niet ontvángen kan. Zoo is het, al gingen alle demokraten van onze dagen op hunne 'verstandige' hoofden staan. »De wijsheid is gerechtvaardigd geworden van hare kinderen," klinkt het veelbeteekenend in het eerste evangelie (Mt. 11 : 19), wat dan aan schrijver dezes onder meer eene opmerking te

binnen brengt van... wijlen F. Max Müller, die in 1893 op blz. 522 van een boek over 'Theosophy or Psychological Religion' gelaten heeft laten drukken, dat »nothing is more difficult than to express the results of the deepest thought in language that should be intelligible to all and yet not misleading." De wijze, die tot de menigte onverstaanbaar spreekt, wekt allicht de verdenking, dat hij ze voor den gek houdt en de menigte, tot wie de wijze verstaanbaar spreekt, of schijnt te spreken, loopt gevaar dat zij inderdaad voor den gek wordt gehouden.

Aan Plato (men zie hier Conv. 218*b*) en ook aan Tatiaan (Or. ad Gr. 8) alsmede aan Clemens van Alexandrië (Admon. 7) zijn 'Orphische' woorden bekend geweest als deze: »Uitleg voor hen, wien het pas geeft, doch buiten de deuren onreinen, Allen tezaam." En Anaxarchus, een tijdgenoot van Aristoteles, heeft geschreven: »Veel weten kan den bezitter veel baten, maar ook veel schaden; van nut is het voor den oordeelkundigen man, maar schadelijk is het voor iemand, die ieder woord lichtvaardig voor elk publiek uitspreekt. Men behoort de maten te kennen van de gelegenheid: dat is de merkpaal der wijsheid; zij, die te onpas hunne kennis uitkramen, al kramen zij de waarheid uit, blijken geene wijsheid te verbinden met beleid, maar het verwijt van dwaasheid te verdienen." (Clem. Strom. 1 :36; Stob. Flor. 34 : 9.) »Het voegt niet, de heilige verborgenheden te verbabbelen aan oningewijden" — *οὐ θέμις τὰ ἱερὰ μυστήρια ἐκλαλεῖν ἀμυήτοις*, heeft Philo van Alexandrië geschreven. (Fragm. 69*a* Harr.) En toen de eerste evangelist zal geschreven hebben, dat is omtrent het jaar 115 onzer telling, heeft Arrianus de leerredenen geredigeerd van den leeraar der deugd Epictetus, volgens wien God de vader der menschen en de menschelijke geest van goddelijk geslacht, doch de roem lawaai van menschelijke gekken was; diezelfde *ἀρεταλόγος* had ook zijne afkeuring uitgesproken over den mensch, die lichtvaardig dorst optreden als leeraar der wijsheid. »Wat doet gij anders, mensch," zoo had Epictetus gesproken, »dan dat gij de verborgenheden (*τὰ μυστήρια*) door uw nadoen op straat brengt? Gij roept ze uit en brengt ze

aan het licht, op ongelegen tijd en waar het niet te pas komt." (Diss. 3 : 21, 13 . 16; cf. Mt. 7 : 6 en 13 : 34.) »Waarom ook de Aegyptenaren," zegt de heilige Clemens van Alexandrië, »niet aan de eersten de besten de bij hen bestaande verborgenheden mededeelden, of aan onheiligen den aanblik der goddelijke zaken verschaften, maar alleen aan degenen, die aan de regeering zouden komen en van de priesters aan dezulken, die om hunne opvoeding, geleerdheid en afkomst de best vertrouwden werden geacht." (Strom. V. p. 566 Sylb.) »Lof onzen Heer, broeders, die wijsheid en begrip in ons gelegd heeft van zijne verborgenheden; de profeet immers zegt: des Heeren gelijkenis wie zal ze begrijpen, behalve wie wijs is en kundig en zijnen Heer liefheeft? Voor weinigen zijn deze zaken te vatten, want niet uit wangunst, zegt hij, heeft de Heer in zeker evangelie geboden: mijn geheim (blijft) aan mij en de zonen van mijn huis!" (Str. 5 : 10, 63; vgl. Barn. 6 : 10.)

De vierde evangelist geeft ons in Joh. 16 : 25 te verstaan, dat aan de leerlingen van Jezus de waarheid bij diens leven niet onthuld is; in Joh. 16 : 12 zegt hij, dat zij toen voor de waarheid nog niet rijp waren en volgens hem is de geest der waarheid (Joh. 16 : 13), die overigens voor de meeste menschen niet kenbaar wordt (Joh. 14 : 17), eerst sinds den dood des Heilands over de uitverkorenen gekomen (Joh. 16 : 7). Ds. J. R. van Eerde heeft het begrepen: »Het standpunt, dat de latere evangelisten tegen de discipelen innemen, is als van wetenden tegenover niet wetenden; niet alleen dat zij de beteekenis van het Christendom beter inzien dan hunne voorloopers, maar ook de kennis, die zij hebben aangaande Jezus, stellen zij hooger in waarde dan de kennis van hen, die met Jezus persoonlijk hadden omgegaan." ('Het Matthæus-evangelie' 1902, blz. 96.) Vermoedelijk hebben onze evangelisten onderscheidenlijk omtrent de jaren 115, 125, 120 en 135 hunne lezingen van het Evangelie te boek gesteld. En dat hebben zij dan gedaan als Hellenistische kinderen van hunnen tijd. Zouden zij buiten allen invloed der toenmalige opvattingen hebben geschreven? Waant men, dat in Mt.

13 : 11 de gnosis der verborgenheden eene gnosis is van wat in het evangelie aan de oppervlakte ligt? Omtrent 225 heeft Hippolytus te Rome in de voorrede van zijn werk over de gnostische sectarissen gezegd, dat hunne meeningen een begin hadden genomen uit der Hellenen wijsheid, uit wijsgeerige geloofsstellingen en samengeraapte mysteriën en rondzwervende sterrewichelaars; de documenten, die bij de rechtzinnige Christenen gebruikt werden, waren vanzelf van apostólische afkomst. Van de Nahassenen bericht hij: »Ze beweren, dat hunne leer bevestigd wordt niet enkel door de verborgenheden van Assyriërs, maar ook van Phrygiërs, omtrent het verledene en tegenwoordige en daarbij gelukzalige verborgene doch niettemin openbare wezen, dat zij den inwendigen mensch noemen, het gezochte hemelrijk (vgl. Lk. 17 : 20—21), waaromtrent zij in het zoogenoemde Thomasevangelie uitdrukkelijk het volgende overleveren: Mij zal de zoekende vinden in kinderen van zeven jaar, want daar zal ik, die in den veertienden aioon verborgen ben, openbaar zijn!" (Secten 5 : 7.) Hier mag men dan wel vragen, of die Nahassenen, Ophieten, Serpentijnen of Slangvereerders (vgl. Gen. 3 : 5 . 22) niet beter zullen begrepen hebben, wat eigenlijk de zin van Mt. 11 : 25 had te heeten, dan de Christelijke rechtzinnigen, die hier altoos eenzijdige verzekering van bevoorrechting der geloovige domheid hebben gelezen. De Nahassenen hebben het met onzen eersten evangelist beseft: de eeuwige waarheid is een openbaar geheim, eene verborgene openbaarheid, die van de eene zijde zelfs door geleerden bijna nooit begrepen wordt en van den anderen kant door kinderkens kan beleefd worden, — in alle bewusteloosheid en onnoozelheid. De waarheid is ook voor de geleerdsten onkenbaar... en ieder is met haar vertrouwd.

De eerste evangelist is misschien een Hellenistisch Romein of Romeinsche Hellenist geweest, een Grieksch sprekend inwoner van Rome, evenals honderd jaar later nog Hippolytus. En hij mag als Jacobus Joodsche 'wijsheid Gods' (Lk. 11 : 49, Mt. 23 : 34) verwerkt hebben, die een vijfentwintig of dertig jaar later dan aan Papias van Hiërapolis (Eus. H. E. 3 : 39, 16)

als Logia van Matthæus zijn bekend geweest, doch met eigene kennis van het Arameesch heeft hij dat niet gedaan; van de toenmalige Palestijnsche landstaal heeft de schrijver van Mt. 21 : 15 (»Hosanna" = Red ons!) niet meer geweten dan de schrijver van Joh. 9 : 7 of de middeleeuwsche woordenboekschrijver Suidas, die ons zegt, dat Hosanna (lof of) eer beteekent (*ὡσαννὰ· τὸ δόξα σημαίνει*). Daarmede is reeds eenigermate gezegd, wat wij in de evangeliën te verwachten hebben. De tweede evangelist, overigens, heeft, schijnt het, wèl Arameesch gekend, doch ouder dan de eerste is hij niet geweest; »wij roepen Abba, Vader," heet het in Rom. 8 : 15 en in Mk. 14 : 36 roept Jezus zelf »Abba, Vader," wat dan omtrent denzelfden tijd geschreven zal zijn en wel in dagen, toen het gekerstende Alexandrinisme der Hellenistische Joden reeds het geloof eener Romeinsche gemeente konde heeten, dat in de geheele wereld werd verkondigd. (Rom 1 : 8.) Aan wat soort menschen? Dat tolgaarders bij de Romeinen niet zijn gezien geweest, blijkt bij Cicero (de Off. 1 : 42) en Celsus de Christenbestrijder heeft omtrent 165 de volgelingen van Jezus zelven »beruchte menschen, de ergste tollenaars en schippers" genoemd (bij Origenes 1 : 62), doch in weerwil van Mt. 11 : 19 zullen wij van die Christelijke tollenaars in het Joodsche land ten tijde van den Nazoreeschen Jezus zelven wel niet veel hebben te gelooven, maar te denken hebben aan het Romeinsche rijk van de eerste helft der tweede eeuw. Wat slag van menschen daar in de jaren 110—125 Christelijk is geweest, dat zegt ons onder anderen de schrijver van 1 Kor. 1 : 26—28: »Ziet toch op uwe roeping, broeders, dat niet velen onder u wijzen zijn naar het vleesch, niet velen machtigen, niet velen voornamen; maar het dwaze der wereld heeft God uitverkoren, om het sterke te beschamen en het geringe der wereld en het verachte heeft God uitverkoren, hetgeen niet was".... Dat heet duidelijk spreken! En wanneer nu aan die uitgezochte dwazen en geringen omtrent 115 de eeuwige waarheid gekomen is als wat men toen evangelion noemde, dan heeft de goddelijke wijsheid te hunnen behoeve moeten sprêken in den trant der dwaasheid, dat is

klaar, —— waarin begrepen is, dat eene evangeliënkritiek, die niets áchter de evangeliën zoekt, uit de dommen heeft te heeten. »Verwerp de onheilige en oudwijfsche fabelen," zegt omtrent 140 de schrijver van 1 Tim. 4 : 7, een tijdgenoot van gnostieke openbaringbrengers, die het inderdaad al wat bont schijnen te hebben gemaakt. Doch aan 'fabelen', had men te gelooven juist in de 'rechtzinnige' Christenheid; beter dom en vroom, dan kundig en ongeloovig, heeft eerlang Irenæus te Lyon (Secten 2 : 26,1) gevonden en omtrent 120 zegt 'Paulus' al in 1 Kor. 3 : 18—20: »Indien een uwer meent wijs te zijn in deze eeuw, hij worde dwaas, opdat hij wijs worde. De wijsheid toch dezer wereld is dwaasheid bij God, want er staat geschreven, dat hij de wijzen in hunne arglistigheid vangt. En wederom: de Heer kent de overleggingen der wijzen, dat zij ijdel zijn."

Bij Origenes (tegen Celsus 5 : 54) heet in 248 »Apelles, de vriend van Marcion (omtr. 140—150), vader van eene secte en iemand die de Joodsche geschriften voor mythe heeft gehouden." »Simon echter en Menander, Cerdo en Marcion noemen de geboorte uit eene máágd mythologie," schrijft later Theodoreet (ep. 2 : 55). En midden in de tweede eeuw erkent Justinus Martyr: »Zeggen wij, dat onze Heiland kreupelen en verlamden en krank geborenen heeft gezond gemaakt, dan zal men vinden, dat wij dingen vertellen, die ook van Asklepiòs worden verhaald." (Apol. 1 : 22.) In de tweede eeuw gold namelijk Asklepiòs, de »voortreffelijke geneesmeester" van Iliad. 4 : 194, als »een heiland van allen en wachter der onsterfelijken", zooals hij door den rhetor Aristides wordt genoemd, terwijl hij als zoon van Hephæstus in Aegypte vereenzelvigd was met den eveneens wonderdadigen zoon van Ptah Imhótep (Imouthees), oorspronkelijk een historisch persoon. »Dewijl zij God, die wel doet, niet begrepen," schrijft de Alexandrijnsche Clemens in zijne vermaning aan de volkeren, »hebben zij zich heilanden verzonnen zooals de Dioskoeren en Herakles den rampafwender en Asklepiòs den geneesmeester." »Tal van tempels," roept Arnobius (6 : 6), »die met vergulde koepels en hooge gevels

zijn opgetrokken, bevatten volgens de beschrijvingen der stichters zelven assche, gebeenten, grafsteden van doode lichamen. Is het niet duidelijk, ligt het niet voor de hand, dat gijlieden instede van onsterfelijke goden overledenen vereert, of dat een onuitwischbare smaad wordt aangedaan aan godheden, wier heiligdommen en tempels gevuld zijn met graven?" Inderdaad is door Grieken en Romeinen tot overledenen druk gebeden, evenals Aegyptenaren vóór de overledenen gebeden hebben, — wat dan later, naar wij weten, in het Christendom tezamen is overgegaan. En reeds in de tweede eeuw is den Christenen door buitenstanders een »geneesmeester genees uzelven" (Lk. 4 : 23) toegevoegd; Celsus heeft onder meer het volgende tot hen laten zeggen door eenen Jood: »De vraag, waarom het gaat, is deze, of iemand ooit werkelijk gestorven is, om vervolgens lichamelijk weer op te staan? Of meent gij, dat de verhalen van anderen fabelen (μῦθοι) zijn en als zoodanig gelden, doch bij ulieden de afloop van de voorstelling (τοῦ δράματος) op treffende en aannemelijke wijze bedacht is, — zijn uitroep aan den paal, toen hij den geest gaf en de aardbeving en de duisternis? Dat hij zichzelven niet geholpen heeft bij zijn leven, maar na zijnen dood is opgestaan en de teekenen toonde van de straf en de handen, zooals die waren doorboord? Wie heeft dat gezien? Eene half razende vrouw, zooals ge zegt, en bijgeval nog iemand anders van dezelfde bedriegersbende, die misschien voor zulke droomen aanleg had, of zich allicht naar eigen believen verbeeldingen schiep, zooals die reeds aan duizenden zijn overkomen, of, en dit laat zich nog het best hooren, de menschen met die goochelarij wilde verbluffen en met dit bedrog aan andere bedriegers ingang wilde verschaffen." (Bij Origenes 2 : 55.)

Een 'verstandig' mensch neemt niet aan wat goddelijk is; het is hem dwaasheid en hij verstaat het niet, omdat het rédelijk moet beoordeeld worden; de Joodsche Messianisten van Lk. 24 : 21, die zich over Christi kruisdood bezwaard gevoelen, hebben volgens Lk. 24 : 16 ook den Verrezene niet herkend. Te Rome verzekert 'Petrus' omtrent 160: »Wij

zijn geen kunstig verdichte fabelen gevolgd." (2 Petr. 1 : 16.) Doch de waarheid is hier, met Clemens van Alexandrië heeft men te stellen, dat kennen boven gelooven gaat (Strom. 6 : 14), niet om blootelijk te loochenen, dat de verzoening in Christo 'een' historisch feit is, maar om te begrijpen, in welken zin zij in de evangelische voordracht als hét Feit is te erkennen; er is jammerlijk veel kans, dat de kinderlijk trouwhartige geloovigheid uit het Evangelie meer waarheid put, dan eenzijdige verstandigheid in hare kinderachtige vragen, of de zaken 'gebeurd' dan wel 'niet gebeurd' zijn, ooit zal vermogen te beseffen. Het Evangelie is uiteraard een evangelie voor velen, die weinig begrijpen, doch zich veel kunnen voorstellen; »voorts geldt van alle verhalen, dat zij tot onze leering geschreven zijn. Zietdaar een gezichtspunt, dat in den strijd erover vaak meer dan goed is op den achtergrond treedt, terwijl het toch beantwoordt aan de bedoelingen der oudste verhalers en het gebruik der oude leeraren. Het is eene eigenaardigheid van veel wat zich in de overlevering van den godsdienst voor geschiedkundig uitgeeft, dat de geestelijke inhoud, die erin aanschouwd wordt, de hoofdzaak is; terwijl men iets als historisch feit verdedigt, verdedigt men eigenlijk de geloofsgedachte, die men ermede verbindt. — Ten slotte is ook veel, en het aangrijpendste, van wat ons in het N. T. verhaald is, niet alleen tot onze leering gezegd, maar het heeft ook in den gegeven vorm eene diepe symbolische beteekenis; ik ken geen hoofdstuk van de verhalen, waarvan dat niet geldt. Dezelfde geest, die ons de kracht en heerlijkheid van een goddelijk leven ontsluierd voor oogen heeft gesteld, zoover als wij menschen het kunnen vatten, hij heeft der waarheid van zinrijke sage en hartroerende poëzie een teeren sluier geweven en ze in beelden en gelijkenissen nadergebracht; deze veelvuldige beteekenis van verhaalde gebeurtenissen openbaart zich aan ieder, die de geschiedenis der Christenheid bescheiden en met open zin overdenkt."

Aldus Adolf Harnack in 1896 over het Christendom en de Geschiedenis; men zie diens »Redevoeringen en Opstellen" (Giessen 1904) 2 : 19—20. In 1900 heeft Jean Réville laten

drukken: »Quand nous attribuons aujourd'hui à tel ou tel récit d'un écrivain certainement familiarisé avec la théologie rabbinique ou avec la philosophie judéo-alexandrine un sens allégorique, nous ne nous livrons pas, comme pourraient le supposer de braves gens mal informés, à quelque tour de prestidigitation exégétique pour les besoins de notre théorie; nous remplaçons tout simplement les textes dans l'atmosphère où ils ont été rédigés et nous nous bornons à nous remettre dans l'état d'esprit de ceux qui les ont écrits." ('Le Quatrième Evangile'; p. 80). Met betrekking tot het vierde evangelie zegt hij: »Le symbolisme pénètre tout le récit de la crucifixion, du commencement à la fin. — Quelle peut bien être la valeur historique d'une pareille allégorie perpétuelle?" (P. 281.) Inderdaad, dat mag men wel vragen; men mag het wel vragen reeds bij het eerste evangelie. »Alles tezamen genomen," zegt de heer Van Eerde zeer vrijzinning, »vertoont zich het evangelie aan ons als eene schets van de ontwikkeling en uitbreiding des Christendoms in de eerste eeuw onzer jaartelling. De evangelist ziet niet voorbij den oorsprong des Christendoms als gelegen in het optreden van Jezus; hij bewaart de herinnering aan de laatst levenden der discipelen; maar boven hunne werkzaamheid stelt hij de werking van den nieuwen geest des Christendoms, die nu reeds het aanzien der wereld begint te veranderen en welhaast alles nieuw zal maken." ('Het Matthæus-evangelie' blz. 244—245.) Albert Kalthoff te Bremen, wel is waar, gaat nog verder: »Hoeveel duizenden van joden en slaven aan het kruis mogen gestorven zijn, de gekruisigde Christus van het N. T. is geen enkele van hen allen; hij is hunne ideëele samenvatting in de kruisgeschiedenis der Christusgemeente en het heeft alle waarschijnlijkheid voor zich, dat deze kruisgeschiedenis in de Trajaansche Christenvervolging haar historischen achtergrond en bijbelsch besluit gevonden heeft. Zoo verdwijnen vanzelf alle aanstootelijkheden, die de tegenwoordige mensch aan 'het evangelie van Christo den zoon Gods' zichzelven op den hals haalt, zoodra wij de bijbelsche schrijvers maar ontlasten van de vooronderstelling, dat zij erop zijn uitgeweest,

hunnen lezers als den Zoon van God en de Maagd een menschelijk individu voor te houden." ('Het Ontstaan van het Christendom' 1904, blz. 108 en 139.) ——

Bij de Aegyptenaren komt als het eene en eeuwige wezen in de oudste tijden Atoemoe, Atoem, Toem voor, de groote god van Anoe, An, On of Heliopolis en men dacht zich dan Toem als een onzichtbaar en in het verborgen werkend Schepper, die zonder gemalin twee andere wezens, Sjoe en Tafnoet, had voortgebracht. Of liever de opvatting van de priesterschap te On schijnt deze te zijn geweest, dat het Wezen zich in zichzelf had onderscheiden, om tot Sjoe en Tafnoet uitéén te gaan, dat dit tweetal zich dan weer had verdubbeld tot een viertal (elementen: Sen. Qu. Nat. 3 : 12) en dat dit viertal zich tot een achttal had ontvouwd van mannelijk vrouwelijke dubbelzijdigheid, waarbij wij aan elementaire krasheid en zachtheid, geweldigheid en liefelijkheid kunnen denken; het zoo ontstane achttal heette dan als heilige Ogdoas met het eerste Wezen een negental, eene heilige Enneade, te vormen, terwijl de elementaire Ogdoas als het lichaam van Atoem ook weer Atoem zelf bleef. Een nog niet Christelijke papyrus te Leiden uit den Griekschen tijd houdt de woorden in: »Wanneer gij het boek hebt leeren kennen, moet gij de kracht verbergen, mijn kind. Want er wordt in bewaard de groote naam, die de naam (der) Ogdoas is, waardoor alles geregeld wordt en bestuurd; daaraan ondergeschikt zijn namelijk engelen, aartsengelen, dæmonen, dæmonissen en al wat onder de schepping is." Hier blijkt al iets van wat wij gnostiek zouden noemen, doch de gnosis van dezen papyrus heeft van Jezus den Nazoreeër nog niets vernomen; wij beseffen echter nu al zoowat, wat wij te denken hebben, wanneer wij van den 'christelijk' gnostischen Basileides lezen, dat hij in Aegypte geleefd heeft en gewerkt, *ἐν τῇ τῶν Αἰγυπτίων χώρᾳ τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο*, zooals nog Epiphanius (Hær. 24 : 1) weet te verhalen. Een Aegyptenaar, die om te beginnen in Aegypte heeft geleerd, zal ook wel de hæresiarch Valentinus geweest zijn; »de Moeder," zegt omtrent 185 Irenæus (1 : 5,3), »noemen zij ook Ogdoas en Wijsheid

en Aarde en Jeruzalem en mannelijkerwijze Heer." Anders gezegd, voor Valentinianen waren Isis als Moeder Natuur, het oude elementaire Achttal van Heliopolis en het Christelijke ideaal van Gal. 4 : 26 of Openb. 21 : 2 denkbaarheden, die allen welbegrepen op hetzelfde neerkwamen; daarbij hadden zij van de Aegyptische wijsheid dan ook dit geleerd, dat het Wezen noch mannelijk noch vrouwelijk en even goed vrouwelijk als mannelijk konde heeten. En had men in de Heliopolitaansche kosmologische theologie aan het Wezen vier elementaire tweevouden, koppelingen of syzygieën gedacht, ook in de Valentijnsche leer hebben syzygieën hare rol gespeeld, zooals men bijv. bij Irenæus (Secten 1 : 6,4 en elders) lezen kan.

Tertullianus noemt de secte der Valentijnen onder de onrechtzinnige Christenen het talrijkst, evenals zij ook bij Origenes eene zeer krachtige secte heet. Men mag wel vragen, in welke verhouding zij dan gestaan heeft tot de Barbelognostieken, die zich tot Ophieten, Kaïnieten, Nikolaïeten en Sethianen vertakt hadden en reeds door die zelfverdeeling aan talrijkheid doen denken. De te Rome nog door Plotinus bestreden gnostieken zijn Sethianen geweest, want bij de Sethianen heette Seth (of Typhon), door hen met Seth ben ha-Adam als Seth de Zoon des Menschen met... Christus vereenzelvigd, Allogenes of buitenlander (Ep. Hær. 40 : 7) en Allogenes wordt door Porphyrius in diens levensbeschrijving van Plotinus (§ 16) in verband met de gnostisch christelijke Romeinen genoemd. Voor het overige verraden de Barbelognostieken reeds aan hunne verschillende benamingen hunne voorchristelijke Joodsche afkomst; de naam Barbelo zoude om te beginnen eene misvormde Hebreesche woordverbinding kunnen zijn, met de beteekenis, dat »in de Vier God" is en zijn nu die Barbelosecten in de tweede eeuw niettemin meer ofte min bekerstend geweest, dan zal dat wel beteekenen, dat eene oorspronkelijk Joodsch Aegyptische gnosis of theosophie zich tot op zekere hoogte voor het Christelijke toegankelijk had getoond, evenals het Jodendom te Alexandrië zich al vroeger toegankelijk had getoond voor de theosophie der Aegyptenaren.

Hiermede komen wij dan echter aan de uitermate ingewikkelde vraag, in hoeverre het oudste Christendom met Aegyptische theosophie en Aegyptisch Joodsche gnosis en gekerstend Joodsche gnosis zelf iets heeft uit te staan. En daaromtrent laat zich dan onder meer opmerken, dat de in de Oudchristelijke katakomben veelvuldig aangetroffene Goede Herder, een jongeling zonder baard, schijnt te zijn afgebeeld in navolging van een... Hermestype en voorchristelijk theosophische gnosis aan het woord is nog in een Hermetischen Poimandres of Menschenherder, wiens woord- en gedachtencomplex in de tot ons gekomene lezing niet ouder zijn zal dan het laatst der derde eeuw, doch met een Christelijken 'Herder van Hermas' aan een verloren Hermetisch Alexandrijnsch geschrift een gemeenschappelijken Aegyptisch Hellenistischen achtergrond zal hebben. »Dohuti, heer van de stad Groot-Hermopolis, de groote god, de heer des hemels" heet de Aegyptische god der wijsheid op Thebaansche gedenkteekenen uit de veertiende eeuw voor het begin onzer jaartelling en Plato o.a. had in dien god der kunst, kunde en rede gelijkenis met den hemelbode Hermes meenen te bespeuren, zoodat dan later weer een Clemens te Alexandrië schrijft *τὸν Θωὺθ Ἑρμῆν οἶδεν ὄντα*, »hij weet, dat Thouth (of Dohuti, Dhouti, Dhouthe) Hermes is." En Hermes, zegt in de eerste eeuw onzer jaartelling Cornutus, »Hermes is toevallig de Logos, dien de goden ons uit den hemel hebben toegezonden," — *τυγχάνει δὲ ὁ Ἑρμῆς ὁ λόγος ὤν, ὃν ἀπέστειλαν πρὸς ἡμᾶς ἐξ οὐρανοῦ οἱ θεοί.* Dat Hermes de Logos was, toont o.a. ook Hippolytus te Rome te weten (Secten 5 : 1). Zoo is dan Thouth, de god van kunst, kunde en rede, omtrent het begin onzer jaartelling ook als Hermes de wijsheid en de rede zelve geweest; had bij de Assyriërs al Nabô als 'voorspreker' of om zoo te zeggen 'parakleet' een licht der waarheid geheeten, Hermês Trismégistos, of Hermes de driewerf grootste, zooals onder anderen weer Hippolytus (Secten 5 : 14) hem noemt, — Thouth-Hermês-Logos was om zoo te zeggen de belichaamde waarheid zelve en bij Martialis bijv. (5 : 24, 15) heet »Hermes alles alleen en driemaal een."

Voeg hierbij, dat de leer van de schepping door het Woord tot de Heliopolitaansche theosophie heeft behoord, in dier voegen dat Ptah of »Phthas, ut Aegyptii appellabant" (Cic. de D. N. 3 : 22), ὁ Ἥφαιστος παρὰ Μεμφίταις (Suidas), in zijne warme gemoedelijkheid als centrale eenheid der werkelijkheid gedacht werd aan Horus en Thouth in eenheid van hart en tong, die dan in elkander óver bleven spelen, omdat, even als de eenheid zich in zichzelve onderscheidde, de verscheidenheid ook weer eenheid was. In de dagen van Nero verschijnt de Aegyptische wijsheid en rede aan den zuidelijken buitenwand van eenen tempel te Dendera als »Thouth, de tweemaal groote, de oudere, de heer van de stad Groot-Hermopolis, de groote god in Tentyra, de heerlijke god, schepper van het goede, hart van Rê, tong van Toem, keel van den god wiens naam verborgen is, heer des tijds, koning der jaren, opteekenaar van de jaarboeken der Negenheid." Als »openbaring van den lichtgod Rê van den beginne bestaande" is »Thouth, die op de waarheid rust," een eeuwig wordingsbeginsel; »wat uit zijn hart welt, wordt meteen en wat hij heeft uitgesproken bestaat in eeuwigheid." Hier verkondigt Aegyptische wijsheid in de eerste eeuw onzer jaartelling, onder den invloed vermoedelijk van de Stoa, wat wijzelven nog lezen, doch beter lezen, in den aanhef van ons vierde evangelie; hart, tong en keel verhouden zich hier als ziel, spraak en spraakorgaan, en verzinnelijken tezamen wat in het Grieksch Logos heette, de Rede als het zich ordenende woord en uitdrukking van gedachte... Rede. Als zonnige openbaring van het lichtgevende wezen, welks binnenzijde verborgen blijft, is Thouth zoo ook het licht der wereld en daarbij beeld van den onzichtbaren goddelijken geest. Eikóón of beeld en dédoublure der goddelijk vaderlijke eenheid heet in het Plutarchische geschrift over Isis en Osiris (§ 54) als voorbeeld der wereld dan ook Har pe Hruti of Horus het kind, Horus de zoon van Isis (Horu sa Êsi), evenals de Lógos beeld heet bij den Alexandrijnschen Philo (de M. Op. 8) en ook in het gekerstende Hellenisme de Zoon zoo wordt genoemd (Kol. 1 : 15). En wanneer het nu niet alleen in den

Menschenherder (XII) heet, dat Hermes de leermeester is van den schrijver (Ἑρμῆς μὲν γὰρ ὁ διδάσκαλός μου), maar ook volgens Joh. 1 : 18 de Logos als de Zoon den 'Vader', dien niemand ooit gezien heeft, verkláárd heeft, dan zien wij thans tegen welken geschiedkundigen achtergrond wij goddelijk evangelische openbaringen kunnen denken, waarachter in allen eenvoud en zonder wonderlijkheden de zuivere.... Rede schuilt. Zoo wordt dan ook de verzekering, dat niet vleesch en bloed, maar eene openbaring des Vaders de oorzaak van de erkenning Jesu als Zoon Gods is geweest, nog door den Petrus der Clementijnsche Homiliën (17 : 18) zoo opgevat, dat hij zegt: »Daaruit heb ik geleerd, dat het eene openbaring is, wanneer men zonder gezichten en droomen ononderwezen iets leert inzien."

In Mt. 26 : 31 wordt het voor- en toonbeeld der Christenheid bij eenen herder vergeleken. En ook in het komende rijk zal volgens Mt. 25 : 32 de koning (Mt. 25 : 34) als een herder handelen. Philo van Alexandrië had geschreven, dat voor den geest de goddelijke Lógos een koninklijk herder en leermeester was (de Mut. Nom. 20), evenals hij geschreven had dat 'Jezus' verlossing door den Heer beteekende (aldaar, 21). Zoo heet dan in Hebr. 13 : 20 Jezus de groote herder der schapen, zijn wij volgens 1 Petri 2 : 25 als schapen tot den herder en opziener onzer zielen gekomen en noemt in Joh. 10 : 11 de vleesch gewordene Rede zichzelf den goeden Herder. Merkwaardig, dat het Oudchristelijke boek, waarboven 'Herder' staat en waarin aan een problematischen Hermas, die in het zoogenoemd Muratoriaansch Fragment omtrent 175 of 180 met een broeder van het Romeinsche gemeentehoofd Pius (142—157) en door Origenes met den Hermas van Rom. 16 : 14 is vereenzelvigd, een hemelsche herder of herderlijke hemelling verschijnt, die zijne herderlijkheid gemeen heeft met een nog Hermetischen Menschenherder! *Is* de Goede Herder, de vleesch gewordene Rede van Joh. 10 : 11, ooit rede in levenden lijve geweest? In het Hermetisch gedachtencomplex wordt om zoo te zeggen alleen de naam als sprekende gedacht, evenals dat bij zoo menigen gnostischen godsnaam

het geval is geweest en onder anderen bij de Mandeeën de Kennis des Levens als »Mandâ de Hajjê" in de verbeelding gestalte heeft aangenomen. De Mandeesche gnosis van de zoogenoemde Johanneschristenen aan den beneden-Euphraat namelijk, die niet van Christelijken oorsprong is, maar redding en overbrenging der ziel uit de wereld der lichamen in die des geestes in voorstellingen van Babylonische afkomst met Perzische en Joodsche bijmengselen beoogt, is aan hare 'Kennis des Levens' tot eene persóónsverbeelding gekomen of geworden, evenals er omgekeerd niet alleen Jeesjoe Mesjihâ maar ook Roehâ de Qoedsjâ, dat is de geest der heiligheid of heilige geest, een allergevaarlijkste vijand van den waren godsdienst heet. »De Wet is niets anders dan goddelijke Logos," heeft Philo geschreven in § 23 van zijn geschrift over de verhuizing van Abraham. En »in de Prediking van Petrus heet de Heiland Wet en Logos," zegt Clemens van Alexandrië aan het einde van het eerste boek zijner Mengelingen, waarmede niet alleen is aangeduid, dat het oude Petrinische Kerygma wel Alexandrijnsch Petrinisch zal geweest zijn, maar ook het vraagstuk is gesteld, in hoeverre de Heiland der evangeliën heelemaal iets anders is dan voorstelling en persoonsverbeelding van de goddelijke rede en de ware leer. »Zon noemt Mozes de goddelijke Rede," zegt Philo (de Somn. I : 15), »ik ben het licht der wereld," zegt diezelfde Rede in Joh. 8 : 12 en wat staat dan verder bijv. in Joh. 14 : 6, tenzij de verklaring: »ik ben de leer, de ware leer, in beeld"?

De Herder van Hermas en de goede Herder als Logos van het vierde evangelie komen uit tegen eenen achtergrond van beeldsprakigheden, waarin herderlijkheid en wijsheid van Hermes en Thouth tezamen verondersteld zijn. In de dagen der Ptolemeeën heeft zekere Pamphilus Grammaticus godgeleerd geneeskundige leering gezocht *ἔν τινι τῶν εἰς Ἑρμῆν τὸν Αἰγύπτιον ἀναφερομένων βιβλίων* (Galenus *περὶ ἁπλῶν φαρμ.* 6 : 1), in een boek, anders gezegd, dat van den Aegyptischen Hermes afkomstig of door dien Aegyptischen Hermes ingegeven heette; over den omvang dier zoogenoemd Hermetische wijsheid der oude Aegyptenaren heeft dan Clemens van Alexandrië

in het zesde boek zijner Mengelingen een verslag nagelaten. Hij telt twee en veertig boeken (*δύο καὶ τεσσαράκοντα τῷ Ἑρμῇ γεγόνασι βίβλοι*) en zegt dat tempelzanger, urenschouwer, tempelschrijver, kleederbewaarder, 'profeet' en tabernakeldragers al naar hunne bezigheden met den inhoud daarvan hadden vertrouwd te zijn. Want de Aegyptenaren hebben hunne eigene wijsbegeerte, zegt Clemens en hij noemt dan eerst twee boeken van den tempelzanger, eene verzameling van gezangen tot de goden en eene collectie liederen tot lof van bepaalde koningen uit den voortijd. Dan had de urenschouwer, die zich met tijdverdeeling en tijdrekening bezighield, zijne vier boeken over sterrebeelden, conjuncties van zon en maan, maanphasen en het opgaan der sterren. De tempelschrijver had te maken met tien boeken over hiëroglypica, kosmographie, geographie, standen van zon, maan en sterren, chorographie van Aegypte, loop van den Nijl, topographie van tempelgronden en beschrijving van tempelbenoodigdheden. De kleederbewaarder had zijne tien boeken over den tempeldienst, met voorschriften over offers, opdracht van eerstelingen, lofzangen, gebeden, optochten en feestgetijden. Dan kwam de profeet, tolk, verkondiger of gever van uitspraken, de voorman van het tempelcollege, die als zoodanig tien boeken had te kennen over wetten, goden en de priesterlijke wetenschap in het algemeen; de overblijvende zes boeken hielden de wetenschap in van de zoogenoemde tabernakeldragers en handelden geneeskundig over lijf en leden, ziekten en geneesmiddelen, oogkunde en vrouwelijke toestanden. Het is te begrijpen, dat *Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος καλούμενος*, Hermes de driewerf grootste, zooals hij ook in eene Christelijke pleitrede van 177 bij Athenagoras heet, »Mercurius Aegyptius", zooals hij door Tertullianus (de An. 33, adv. Val. 15) wordt genoemd, als »magister omnium physicorum" (aldaar), als leermeester aller natuurkenners, gegolden heeft! »Hunc Aegyptii Thoyth appellant," de Aegyptenaren noemen hem eigenlijk Thouth, zegt nog omtrent 300 Lactantius en hij erkent niets meer of minder, dan dat die Thouth op onverklaarbare wijze de geheele Christelijke waarheid had ontdekt: »veritatem pæne universam,

nescio quo modo investigavit". (I. D. 1 : 6 & 4 : 9.) »De driewerf grootste Hermes," zegt hij, »stemt met ons, dat is met de profeten, die wij volgen, zoo in de zaak als in de woorden overeen," — »Trismegistus Hermes nobiscum, id est cum profetis quos sequimur, tam re quam verbis congruit." (I. D. 6 : 25.) Met de profeten. Over eenen *bestrijder* van wet en profeten schrijvende bericht nog de H. Augustinus een honderd jaar later: »Toen de apostelen, zegt hij, onzen Heer eens vroegen, wat zij denken moesten van de Joodsche profeten, die geacht werden over zijne komst vooraf iets te hebben verkondigd, heeft hij hun, bewogen omdat zij zoo iets ook nu nog meenden, ten antwoord gegeven: Verstooten hebt gij den levende, die voor u staat en gij fabelt over dooden!" (2 : 4, 14.) Van Mt. (3 : 17 en) 17 : 5 op Mt. 13 : 17 komende had omtrent 165 de Petrus van den Clemensroman gezegd: »Daarbij heeft hij hen eens goed als dwalenden willen terechtwijzen en hun beduid, dat de profeten, van wie zij beweerden geleerd te hebben, naar de waarheid wel hadden gestreefd, maar gestorven waren, zonder ze te hebben ingezien." (Hom. 3 : 53.)

De Aegyptische Thouth of Hermes, die volgens Lactantius de geheele (Christelijke) waarheid reeds buiten het Christendom om gevonden had, was vermoedelijk óók al niet meer de oude. Hij zal wel Alexandrijnsch en synkretistisch geweest zijn, als de Philonische Logos en de Zoon van den Hebreeër-brief, als de Heiland van het 'Petrinische' Kerygma en van het vierde evangelie. Nog de Hermetische Menschenherder, dien wij hebben, is eene Alexandrijnsch Hellenistische Logosfiguur. En achter den Herder van Hermas zal eene oudere en verlorene, wellicht reeds gnostiek joodsche lezing van den 'Menschenherder van Hermes den driewerf grootsten' te denken zijn. »Hij zeide tot mij," zoo bericht in de inleiding tot het vijfde zijner gezichten de Christelijke Hermas, »kent gij mij niet? Neen, zeide ik. Ik, zeide hij, ben de Herder, aan wien gij zijt overgegeven. Terwijl hij nog sprak, veranderde zijn voorkomen en ik herkende hem." De Hermetische schrijver van den anderen kant verhaalt: »Toen zeg ik wie zijt gij dan? Ik,

zegt hij, ben de Menschenherder, het verstand des hemelrijks; ik weet wat gij wilt en ben bij u van alle zijden.... Dit zeggende veranderde hij van voorkomen en op eens was alles mij openbaar." De Hermetische Menschenherder geeft zich ook te kennen als engel, nuntius of hemelbode (Poim. 1 : 22), zoo, dat een wrekende dæmon of straffende geest tegen hem over staat en een *μετανοήσατε*, 'komt tot inkeer', is van de openbaring het gevolg (Poim. 1 : 28); evenzoo echter blijkt de Herder van den Christelijken Hermas een *ἄγγελος τῆς μετανοίας*, of hemelsche prediker van inkeer. (Gel. 9 : 1.) Hermes was een Arkadische herdersgod geweest, die over Kyréné naar Alexandrië zoude kunnen gebracht zijn, om daar als hemelbode, rede of logos met Thouth den god van wijsheid en kunde te worden vereenzelvigd (Cic. de D. N. 3 : 56), zoodat de later aan Hermes toegeschrevene natuurwetenschappelijke cyranides als Kyreensche geschriften zijn op te vatten; en volgens een scholion bij de Kikvorschen van Aristophanes (1266) is Kylléné de naam van een Arkadischen berg, waar men Hermes vereerd heeft. Nu zijn den Hermetischen Menschenherder (Poim. 13 : 1) algemeene leeringen gegeven op eenen berg en schrijft ook de Christelijke Hermas, dat de Herder hem naar een borstvormigen berg in Arcadië heeft gebracht (Gel. 9 : 4), zoodat dus de Christelijke Hermas door zijnen 'herder' verplaatst wordt naar eene streek, waar Hermes de herdersgod van ouds tehuisbehoorde en wel bergredenen verhalen zal, die hij van niemand anders dan Hermes zelven gehoord had, — van Hermes, op wiens rekening ook de oudste chemie, de naar goudmakerij strevende zwarte of Aegyptische kunst (*ἡ τέχνη τῆς Χημίας = ἡ τέχνη τῆς Αἰγύπτου*) als 'lagere Hermetische' kunst gesteld is. Als overbrenger van bergredenen, die bij gevolg van een Aegyptisch geworden Arkadischen Hermes moeten zijn uitgegaan, is deze Hermes tot de Abessiniërs ook weer door Aegypte heen gekomen als 'profeet', want daar is zijn boek vertaald als de »Herder van Hermas den Profeet"; voor het overige is het waarschijnlijk, dat de gekerstende lezing ervan, die trouwens nog niet veel Christelijke kleur heeft, te Rome ontstaan is. R. Reitzenstein

schrijft in 1904: »Het zoude bij de snelle en ruime verbreiding van het Aegyptische mysticisme heel goed mogelijk zijn, dat de vervaardiger van den Herder de leer van den Menschenherder te Rome heeft leeren kennen en onder haren invloed later tot het Christendom is overgegaan." (Poimandres, blz. 34—35.) Inderdaad ligt het nogal voor de hand, bij den Herder van Hermas niet aan eenen achtergrond van Christelijke feiten, maar aan een land van Hellenistisch theosophische verbeelding uit de eerste eeuw onzer jaartelling te denken en het wordt zoo de vraag, hoeveel van het 'herderlijke' in het eerste Christendom *niet* uit Hermetische herderlijkheid maar uit Palestijnsch Jodendom afkomstig is. »Want hier wordt het woord waar bevonden: De een zaait en de ander maait. Ik heb u uitgezonden, om te maaien wat gij niet gearbeid hebt; anderen hebben gearbeid en gij zijt tot hunnen arbeid ingegaan," zegt de goede Herder van het vierde evangelie (Joh 4 : 37—38) en de anderen, door wie de Ekklesia van de tweede eeuw was voorbereid, dat waren allereerst de Hellenisten van de Alexandrijnsche synagoge. Thiasoten van Jezus heeten de Christenen nog bij Celsus (Orig. 3 : 22) en Lucianus zegt omtrent denzelfden tijd, dat Peregrinus bij de Christenen thiasarch was geweest; Origenes laat nu wel zien, dat het woord, althans in zijne dagen, bij de Christenen niet van eigen gebruik was, doch er is allerlei aanleiding voor ons, om niettemin te beseffen, dat de buitenstanders de Jezus-ekklesiaas in het licht eener (zooals wij zouden zeggen) theosophisch Hellenistische broederschap hebben moeten zien, die niet wilde zijn, wat zij was en niet was wat zij wilde zijn, — wettige dochter van de Joodsche synagoge.

(Slot volgt).

GEDICHTEN

VAN

J. REDDINGIUS.

I.

Zoo zalig-blij de jongen liet
klinken zijn wijs uit pijp van riet,
àl loopend langs het water,
wie was hij, die maar floot en floot,
toen 't eerste gele uchtendrood
blonk boven wei en water?

De wind woei leutig langs het riet,
maar boven 't waaien klonk het lied
van den verdwaasden jongen,
die ging en spelend woorden vond,
die dartel in de lucht hij zond,
die onbezonnen jongen.

De zon kwam schijnen in de lucht,
zoo gouden-puur en een gerucht
van zangen waaide en zwierde,
een leeuwrik wiegde omhoog en luid
het diertje zong zijn blijdschap uit,
hoe 't lied de lucht door-zwierde.

En zwijgend bleef de droomer staan
om woorden preevlend weer te gaan,
àl dankend wei en water,
en wind en zon en leeuwerik
om 't heilig-mooie oogenblik
genoten daar aan 't water....

Zoo lang geleên die jongen floot
op rieten pijp bij 't uchtendrood,
die jongen langs dat water,
zoo lang geleên, wie was hij die
vond in zijn ziel de melodie
van lucht en land en water?

Ik weet het niet, maar niets bleef mij
mijn heele leven zoo nabij
als die verheven morgen,
en langzaam gaande weet ik weer
het land, de lucht, de zon, het meer
en 't zingen van den morgen.

II.

Zonnenondergang,
zwart de boomen staan,
wolken dreigend drijven aan
't donkren maakt mij bang.

Roode, felle schicht
klieft de looden lucht,
donder rommelt en 't gerucht
wijkt, het licht en licht.

Regen valt gestaêg
neer in 't spokig woud,
rukkend waait de wind door 't hout,
wee, al weer een vlaag.

ALBRECHT RODENBACH

DOOR

JULIUS DE BOER.

Gudrun. Spel in vijf Bedrijven. 2e druk, herzien naar het handschrift door AD. HERCKENRATH. Versiering door C. VAN DER SLUIJS. Amsterdam, S. L. van Looy, 1905.

I. ALGEMEENE AESTHETISCHE BESCHOUWING.

Het *Schoone* is *het schijnen der Idee.* De schoonheid is ideëel, en verschijnt in een zinnelijk-geestelijken vorm. Het ideëele schijnen heeft zijn hoogsten vorm in de woordkunst, in de poëzie.

De subjectieve inhoud aan ideëel kunstschoon als aesthetische gewaarwording of aandoening, heeft een hem adaequaten vorm in het *geobjectiveerde beeld.* Deze objectieve verbeelding, met haren subjectieven gevoelsinhoud vereenigd, noemen wij kunst. Kunst of schoonheid is niet uitsluitend óf subjectief óf objectief; maar, subjectief en objectief in eenen, naar inhoud en vorm beide, heeft de absolute Idee haar aesthetisch schijnen, hare schoone verschijning, in de Kunst of in het Schoone. En de Woordkunst, de Poëzie, is de volmaakste en hoogste gestalte waarin de Idee haren schoonen schijn heeft.

De objectiviteit, die van de beeldende kunsten uiterlijk is, *verinnerlijkt* zich bij de poëzie in den geest, voor gevoel en voorstelling. De dichterlijke gestalten zweven het *innerlijke gezicht* voor. De dichterlijke voorstellingen zijn de objectieve spiegelingen van den in eigen schoonheid verzonken geest, gebogen over zichzelf, die in eigen spheer, op het wondere

scheidingsvlak dat twee werelden scheidt, zich spiegelen laat; en als weêrschijn zijner subjectieve gevoelens de objectieve tooverwereld der poëtische phantasie gewaar wordt; doch die toovering niet weêr op ándere wijze, uiterlijk verzinnelijkt voor het gezicht, als de gestalten der beeldende kunsten; — maar zijn schoonheid in de kunstspheer van het hooger-geestelijke van den geest zélf *innerlijk* objectiveert. De geest is het volstrekte en omvat het âl; waarin het zinnelijke als een opzichzelf nog duistere dampkring is, die de klare zon van het intellect doorlicht.

Dit *geestelijke* licht is het dat de dichterlijke voorstellingen beschijnt, zooals de uiterlijke voorstellingen der bouw- en beeldhouwkunst het natuurlijke licht der zon, dat in de schilderkunst bovendien gebroken wordt in het kunstlicht der kleuren. En het *zinnelijke* der poëzie, het zinnelijke waarin de idee in de kunst altijd schijnen moet, is al zóo *vergeestelijkt*, dat er geen uiterlijke gestalte meer noodig is — om een uiterlijk en natuurlijk (of zinnelijk) licht op te vangen —: de dichterlijke voorstellingen verschijnen voor de zuiver intellectueele aanschouwing in zinnelijk-geestelijke schoonheid. —

De lyrische poëzie kwam, in dezen tijd, tot een zóo hoog nooit aanschouwden bloei.

De epische vorm der dichtkunst kwam in zeldzamer verschijning tot zeer bijzonderen wasdom. (Gorter's Mei).

Maar de geest der poëzie, die haar hoogste bestaanswijze eerst in de eenheid van het *lyrische en epische* verwerkelijkt, die eerst in het *dramatische* de absolute gestalte der woordkunst met aesthetisch leven bezielt, heeft ook in onze literatuur zijn werk nog niet volbracht, nu hij slechts een enkelen keer in een werkelijk drama verschenen is. Toch schijnt het dat nu de tijd, in de ontwikkeling der kunst, gekomen is in de phase, waarin de poëzie, hoogste vorm en diepste inhoud van den kunstzinnigen geest, zich voleindigen zal in het drama.

Eén der teekenen die duiden op de waarheid van zulk vermoeden is een dramatisch gedicht als *Gudrun*.

Men mag wijzen op de verleden eeuwen waarin de Grieksche geest in Aischulos en Sophokles, en later de moderne geest in Shakespeare tot reeds voorbeeldige volmaaktheid in dramatischen vorm zich uitten, — wij moeten begrijpen dat de geheele Grieksche kunst haar eigen, nu afgesloten, ontwikkeling en geschiedenis had; en dat de moderne kunst eerst in de eeuw van Shakespeare begint. De algemeene geest kwam in kunst en wijsbegeerte (wetenschap) eerst tot vrijheid of zelfbepaling omstreeks 1600. In Engeland noemt men naast Shakespeare Baco van Verulam; in ons land zijn de grootste moderne genieën Rembrandt en Spinoza. De Grieksche geest behoort tot het verleden.

»De Grieken hadden het lichte leven zoo lief..." is een vers van Willem Kloos. De geestelijke bloei van een éens verhelderd volk, voor ons een droom geworden van kunst en wijsheid — wij idealiseerend gansch dat leven der Verbeelding en der Rede —, die door latere eeuwen met wondere zegeningen heenstreek, als een milde zomerwolk over kiemzwangere landen, — die heldere zomer bracht een wonderrijke oogst. Dat bloesem-volle heeft onder de nieuwe dichters vooral Kloos gezien. Want ánders is het met Potgieter, die terugzag in het verleden van zijn eigen volk, en heenzag naar een toekomst — ook daarin Romanticus —, en eerst veel later, als een weemoedsvolle troost, naar het herbloeide Italie van Dante. Maar in het aesthetisch dualisme van Kloos doemt naast het Grieksche vers het *Noordelijke* op, somberder, maar zwaarder en rijker en ontzaglijker, en als een romantisch verlangen — de gansche moderne geest is romantisch — naar *eenheid* van *verbeelding en werkelijkheid*, uit hij de onbevredigde wensch:

»Laten wij óok het schoone leven minnen,
Wij geboornen onder donkerder lucht..."

De Grieksche geest heeft over ons Noorden zijn werk volbracht. De Helleensch-christelijke idee heeft het ontvankelijke Noorden voorbereid tot nog hóoger ideeën. De Grieksche geest heeft zelfs méer gedaan dan zij mocht: de opvlucht in

eigen geestelijke spheeren dikwijls verhinderd. De Grieksche mythologie heeft de Germaansche overschitterd, die, zwaarder, somberder en geheimzinniger dan de Grieksche, en even rijk en grootsch van verbeelding, ons meer eigen blijft.

Waar de geest van het klassicisme zijn idealen naar harmonische eenheid heeft, waarnaast voor het dualisme geen plaats is, staat de romantische geest altijd voor de tweespalt van verbeelding en werkelijkheid, doch met het hartstochtelijke verlangen naar haar vereeniging: eenheid van *leven* en *kunst.*

Doch zonder af te dwalen in de verschillen tusschen den klassieken en romantischen of modernen geest, welke b.v. in de Fransche literatuur van na 1830 tot literaire tumulten aanleiding gaven, erkennen wij de redelijkheid van het bestaan van het *Klassieke* en *Romantische* beide, zoowel in het tijdelijke of de geschiedenis, als in het eeuwige of de algemeene idee; — zoodat, al draagt elke tijd het teeken zijner beperkte eenzijdigheid, dié tijd het grootst is waarin de eenzijdige tegenstellingen vereenigd worden, waarin de betrekkelijke waarheden als momenten zijn opgenomen.

Wie deze waarheid begrijpen, verontrusten zich ook niet als men in de moderne kunst wijst, met verontrusting, op de *eeuwige tegenstelling* van werkelijkheid en waarheid, van leven en kunst. Want die tegenstelling bestaat in haar *eenheid.* Er is geen werkelijkheid zonder haar waarheid: evenweinig als er een werkelijk en waar leven is zonder kunst. De realiteit heeft haar waarheid slechts in de idealiteit, en het leven zijn ware schoonheid of schoone waarheid in de kunst.

Het streven van den menschelijken geest boven de menschelijke natuur uit, heeft tot doel: verlossing, bevrijding, in het hooger zinnelijk-geestelijke leven der kunst. In de bereiking van dat hoogere, in de verwerkelijking der levensmagnificentie door vereeniging van leven en kunst, is een eeuwige tegenstelling in de ware levenskunst tot harmonische eenheid gebracht. Voor zulk een hoog bewustzijn is de realiteit ideëel en de idealiteit reëel aanschouwd en begrepen. In zoo'n diepe bewustheid is de levenswerkelijkheid of -waarheid

onafscheidelijk één met de levensschoonheid. Door deze klare aanschouwing en dit zuivere begrip is een duister raadsel opgehelderd.

Het onbegrepen verschil tusschen leven en kunst blijkt een welbegrepen onderscheid in de eenheid der levenskunst, de eenheid der realiteit en idealiteit.

Kan nu de twijfel aan de ware tegenstelling en eenheid van levenswerkelijkheid en levensidealiteit, als poëzie, den hoog-bewuste verontrusten? Neen, dezen even weinig als den scheppenden kunstenaar en den kunstzinnigen aanschouwer, zoo deze kunnen stijgen tot dat hoogere aesthetische inzicht. Ook de z. g. *naturalistische* en *realistische* kunst van den laatsten tijd hebben de waarheid daarvan allerminst aangetast. Hoe laag staat het inzicht dat zulk naturalisme en zulk realisme geen kunst zouden zijn!

Zij zijn kunst zoodra zij naturalisme en realisme zijn van een *kunstenaar*, kunstzinnig naturalisme, aesthetisch realisme. Voor zoover daarmee literaire kunstrichtingen of soorten bedoeld zijn, hebben zij in de algemeene woordkunst, na een verbasterd en onecht romantisme dat de kunstmiddelen in het eindelooze vervalscht had, een *verzuivering* en *verfijning* dier kunstmiddelen, tot een in het wezen doordringen van kunstgevoel en voorstelling, tot een in het ragfijne uitpluizen der sensatie en phantasie teweeg gebracht en bestendigd. Deze woordkunst, begeleid door een even hoog of hooger staande kunstkritiek, waarin kunstvermogen door theoretisch-aesthetische reflexie en speculatie behoort verhelderd te zijn, is tot die phase der ontwikkeling gekomen, waarin het realisme zich met het idealisme der ware romantiek vereenigt. Nu is het ook meer dan ooit mogelijk geworden dat de poëzie zich in de vereeniging van het lyrische en epische verwerkelijkt in het drama.

Het drama kan de schoone werkelijkheid of waarheid van het geheele leven weergeven, kan in gevoel en voorstelling het verleden en het heden, de geschiedenis en de mythologie, alle dichterlijke middelen beheerschend, hét volmaakst verzinnelijken en vergeestelijken. En wie het zuiverst

realiteit en idealiteit vereenigen, wie het meest bevredigend leven en schoonheid in harmonische eenheid uitbeelden, werken in den geest van Shakespeare en Rembrandt.

II. Jacques Perk en Albrecht Rodenbach.

Omstreeks 1880 vertoonden zich in *Holland* de eerste duidelijke teekenen van een herleving der woordkunst.

Omstreeks dienzelfden tijd nam in *Vlaanderen* de beweging om een volk en zijn taal de vrijheid der geestelijke zelfbepaling te hergeven den letterkundigen vorm aan.

En het is een redelijkheid der geschiedenis dat in persoonlijkheid en werk van *twee dichters* zoo kenmerkend het wezen der geestelijke bewegingen tot werkelijke verschijning gekomen is.

Jacques Perk vlocht in zijne *Mathilde* een Sonnettenkrans van onvergankelijke schoonheid, gewijd aan de schoonheid alleen, — de liefde vergeestelijkte zich tot poëzie.

Albrecht Rodenbach worstelde, en greep in zijne *Gudrun* naar den zege-krans, die voor zijn volk en taal het symbool der vrijheid zijn zou; — en dat hij een schóon strijder was, wiens stem, die aanvuurde en bezielde, in de Vlaamsche beweging en in een dramatisch verbeeldingsspel, schóon klonk, danken wij aan den hartstocht van een waarachtig dichter, die ook als dichter den hartstocht van den volks- en taalstrijd in zichzelf en om hem heen aanwakkerde.

Men zal het criterium der schoonheid ten opzichte van het geheele streven van Jacques Perk zuiverder in het oordeel kunnen betrekken dan ten opzichte van het streven van Albrecht Rodenbach. Perk hield zich, en dit onbewust, vrij van alle *bijbedoeling*, die de vrijheid of zélfbedoeling der kunst benadeelt. Rodenbach mengde, zeer bewust, allerlei bijgedachten en bijbedoelingen in zijn literair levenswerk; waardoor zijn figuur voor de Vlaamsche beweging, cultuurhistorisch, niet onbelangwekkender is geworden, maar hem toch als dichter op geen hooger standpunt verhief dan Perk, die alleen door kunstdrift bewogen werd. Maar zijn gevoel

en verbeelding zijn niet troebel geworden door die bijmenging, en zijn dramatisch gedicht *Gudrun* is een glansrijk kunstwerk. Want zijn dichterlijke aanleg, voornamelijk dan in *dramatischen* zin, was zeer zuiver, en kon zich, niettegenstaande zijn bewust verstandelijke reflexies onbewust ontwikkelen in het verbeeldingsspel van een door eigen wetten beheerscht drama. Zijn dichterlijke natuur was sterker dan zijn nationalistisch-verstandelijke leer. Zijn hartstocht voor de schoonheid verloor zijn helderen gloed niet door den walm van passies in den dagelijkschen strijd voor stam- en taalbelangen.

Want zóo absoluut zelfzuchtig is de kunst dat zij niet gedoogen kan dat haar blanke ziel ontroerd wordt ánders dan door de aandoening der schoonheid. En zelfs de hartstocht voor zulke hooge belangen als de rechten van stam en taal, die iets bijkomstigs mengt in de *aesthetische* aandoening, is niet hoog en rein genoeg om te kunnen reiken tot, en zich te kunnen vereenigen met, de schoonheid. De kunstdrift is een psychische bewogenheid van zoo hoogmenschelijken aard en van zoo'n absoluut karakter dat alle andere hartstochten, van betrekkelijken zin en alledaagscher allooi, dien slechts verlagen kunnen.

Beschouwen we de twee dichters in het licht der aesthetische speculatie, dan verschijnt Jacques Perk daarin met veel zuiverder glans dan Albrecht Rodenbach. Perk, die zoo schoon een bloeitijd aankondigt van Hollandsche woordkunst, had geen ander doel voor oogen dan dichterlijke schoonheid. Zijn poëzie is alleen poëzie, is gevoels- en aanschouwings-schoonheid in lyrischen vorm.

Hij schreef in een brief: »Ja, ik ben een van die schoonheids-sensitieven", — »en die »stupor suavis", zeker! dat is der »schoonheid huiv'rend schouwen". Willem Kloos wijst in zijn inleiding (1882) tot *Perk's Gedichten* op het »schoonheids-ideaal" door den dichter der »Mathilde" in zijne liefde aanschouwd.

Vergelijk hiermee wat Albrecht Rodenbach schreef in die merkwaardige *Voorrede* van zijn *Gudrun;* hoe hij eerst zich

moeilijk een weg baant door de warrige struikgewassen der gewestelijke spraken, en gewikkeld is in den strijd tegen de Fransche overheersching, vóór hij in een taal vrij kon dichten; en, in een *Prologus*, van zijn dramatisch gedicht zegt: »'t Is een poging, 't is een wenk, een voorspook van hetgene aan 't stijgend Dietsche volk de toekomst schenken kan". Zijn *volk* en *taal* zullen *vrij* worden. Dan zal »zijn schouwburg, zijn echte stem hervonden, synthesis aller kunst, den roem van Dietschland (eens) verkonden". Wij zien het: hij had een grootsch ideaal nevens zijn schoonheids-ideaal. Had ook niet Dante een zelfde ideaal? Het is ook Rodenbach's glorie dat hij in de bereiking van het schoonheids-ideaal, in *Gudrun,* — voor zoover men de schepping van een waarachtig kunstwerk de bereiking van een ideaal kan noemen, — tevens gearbeid heeft aan de verwerkelijking van zijn ander ideaal. En al doemen er telkens vermoedens op, dat hij in de gevoelvolle phantasie van zijn dramatisch spel, van uit den duisteren ziels-achtergrond van het geestelijk tooneel, met bewuste bijbedoeling, voorstellingen van symbolische en allegorische beteekenis opvoert in den schijn van logisch dramatisch gebeuren, — onbewust heeft dan zijn hoogere dichtergeest overheerscht, de motieven zuiver gesteld en tot oplossing gebracht, en het verbeeldingsspel aesthetisch bezield.

III. De Prologus.

Er is een bijzonder verschil op te merken in de geestelijke houding van Albrecht Rodenbach ten opzichte van zijn eigen schepping, het dramatisch gedicht *Gudrun,* uitkomend in den *Prologus,* en die b.v. van Goethe ten opzichte van *Faust* in de *Zueignung* daarvan.

Goethe's *Zueignung* is strekkingloos, is een dichterlijke droom, een vizioen van schoone gestalten der herinnering en der toekomst; en het was hem — die toch met zoo'n heldere bewustheid zijn dichtwerk zag worden — als had hij met verwondering slechts toe te zien, hoe de dramatische phantasie haar wonderwerk in zijn geest begon en na langen

tijd voltooide. Hij wist, en wist dit onbewust, dat de toover van zijn verbeelden, in spontaniëteit van scheppingsdrang ontstaan en werkzaam, voor het geestesoog oplichtend en verduisterend, geen ander doel had dan schoonheid, zij het dan door wijsheid verhelderde schoonheid, en altijd schoonheids-verlangen bevredigt. Hij zag de tegengestelde machten, uit licht en duisternis geboren, werken, beurtelings opkomen en verdwijnen, strijden, zegevieren en tenondergaan; — en uit het hoog bestier van zijn klaar bewusten dichtergeest, richtte hij als een god, een god op den Olympus, — doch met geen ander criterium dan dat der schoonheid. Zóo schiep hij uit den chaos de harmonie van een dramatisch gedicht.

Rodenbach's geestelijke attitude, vooral in zijn *Prologus* blijkend, is een eenigszins andere. Wij zien hem niet, en hij zag zichzelf niet, in geestelijke vrijheid boven zijn werk staan. Hij zag de tegenstrijdige machten niet met een goddelijke onpartijdigheid beneden zich werken, maar mengde zich in den strijd. Hij heeft zich partij gesteld, hij is zelf de strijder, de held die met geestelijke wapens zijn volk bevrijden wil; — terwijl hij onzichtbaar voor onze oogen het dichterlijke spel van zijn phantasie volmaakt vrij had moeten laten spelen. Met eenige vóorbedachtheid roept hij in zijn drama de helden tot den reuzenstrijd op; met bijbedoeling, met een doel niet liggende in het dichtwerk zelf, laat hij de tegengestelde machten kampen, en reikt den zegekrans aan den voorbeschikten overwinnaar uit. Wij zien hem zelf, als dichterlijk strijder voor zijn volk en taal, grijpen naar het symbool der vrijheid, — met een grootsch en prachtig gebaar. Zijn hartstocht wakkert ook onze vlammen van passie aan. Wij juichen hem toe, als ieder strijder voor het ideaal, maar toch dáarom het luidst, omdat, hoewel hij als *strijder* zijn kamp begon, hij als *dichter* zegevierde. Wij weten toch dat, niettegenstaande zijn bijzonder doel, het dramatische gedicht geboren werd uit waarachtigen dichterlijken scheppingsdrang.

»Voor Shakespeare schudde hij zijnen jongen kop," zei Hugo Verriest, de enthoesiaste schrijver en redenaar met

beeldende taal en spraak van Vlaamsch geestelijk leven; — ja, maar als één van die zeldzame diepe begrijpers van Shakespeare's dramatisch genie, die door de uiterlijke verbeeldingspracht, de geobjectiveerde verschijningen van het dramatische spel, héen schouwt tot de innerlijke werkplaats van den scheppenden geest, tot den oorsprong der werkelijke wonderen van reëel-ideëel gebeuren; en door dien geest gewekt, niet een dramatisch maakwerk leverde, maar uit zuiveren scheppings-drang een persoonlijk bezield gedicht schiep met voor onze letterkunde ongekend *dramatische* schoonheid. Men zal het zich duidelijk moeten maken, de dichters en critici vooral, dat het echte groote drama in onze oude en nieuwe woordkunst eigenlijk nog niet bestond, en dat Albrecht Rodenbach in zijn *Gudrun* het zuiverst die hooge harmonische eenheid van lyrische en epische poëzie schiep die wij als *dramatische poëzie* kennen.

Het mag voor een critisch vernuft met andere strekking, dan hier bedoeld is, een taak zijn om aan te wijzen waar en in hoever Rodenbach duidt op tijdelijke toestanden en plaatselijke verhoudingen — welke méer in 't bijzonder in zijn lange inleiding tot *Gudrun* en in zijn kleinere lyrische gedichten bedacht worden —, mij is het vooral te doen om wat in zijn dramatisch gedicht bóven het tijdelijke en plaatselijke uitgaat als kunst of poëzie in den glans der eeuwige en overal geldige schoonheid; en om daarnaast aan te toonen waar hij als dichter, en ook als dramatisch dichter, faalde.

De Dichter droomt en pegelt door de nevelen der tijden,
en ziet een groot volk stijgen soms uit wilde reuzenstrijden,
en wen dat volk in kampen bloeit, dan roept hem naar 't Tooneel
een Dichter, en herschept hem in een reuzig tafereel,
tot voorbeeld en begeestering, der Vaadren grootsche kampen.
De Dichter droomt en ziet rond zich, uit eeuwenlange rampen
een volk herleven, *zijn* volk, dat, spijts hoon, verraad en nijd,
met stille, ja, maar taaie kracht, om zijn herworden strijdt.
Hij ziet, al is de stonde ook vol teleurstelling en dreigen,
in zijn gedacht, ter kimme soms een blijden dagraad stijgen;
vergeet te roeken of hem wel de kracht gegeven werd
tot hooger schepping, baart allengs en voedt in geest en hert

een gansche wereld Helden met hun raad en daad en streven,
herschept zich het Verleden, voelt de Tijden in zich leven,
en dicht. En 't is een Spel, een wild en krielend Helder spel.

Er is bewogenheid, dichterlijke aandoening, in het rhythme dezer lange jambische verzen. Deze ontroering zal overal blijken, niet bij voortduring even zuiver van beweging; maar ook onder het geringe vormenschoon der verzen, en ook bij alle rhetorische wendingen, herkennen wij een dichterlijke gestalte. Het is vooral de *strijder* die de groepen van rhythmen met onvaste cæsuur, doet stooten op de stugheid van zijn wil en verstand; de *dichter* spreekt wel-luidend in gevoelige en beeldende taal, in rhythmen die zich krachtig en schoon bewegen. De strijder uit zijn hartstocht, tot de dichter in hoogere bezieling de strijdbare gedachte verheft tot poëtische verbeelding: »De Dichter droomt... herschept zich het Verleden, voelt de Tijden in zich leven, en dicht...."

IV. Het dramatische gedicht Gudrun 1).

Gudrun heet het drama, naar de Gudrun van het oude lied, doch in nieuwe dichterlijke ombeelding: Zij is de personificatie van vrouwelijke schoonheid, liefde en trouw in Germaanschen zin. De Germaansche denk- en voorstellingswereld is voor den modernen geest eenvoudig en romantisch tegelijk, doch diep van beteekenis; en in *Gudrun* heeft Albrecht Rodenbach juist ook die dichterlijke lijnen en trekken geteekend, waaruit de diepe zin der *schoonheid, liefde* en *trouw* op even eenvoudige als romantische wijze blijkt.

Zij straalt in zooveel licht, een licht door haar later lijden nooit verduisterd, tegen een achtergrond van donkeren haat en strijd, dat tegenover haar de oude Wiking *Wate* te geheimzinniger uitkomt. Naast Gudrun's lichtende figuur is

1) Een vergelijkende beschouwing met andere, n.l. de vele nieuwe Duitsche, vrije vertalingen en Um- und Neudichtungen der Gudrun sage, na de vondst van het Gudrunlied in 1816, zelfs met die in dramatischen vorm, zou van mijn doel afleiden. Dit doel is niet een historisch en vergelijkend literair, maar een critisch-aesthetisch.

Wate's gestalte de somberste en donkerste die men zich voorstellen kan. Maar de dichter zet hem in een gloed van romantisch gevoel en verbeelden, zijn haat is de weerzijde van eindelooze liefde voor zijn stam, en *hij* spreekt de prophetische woorden in runen-teekens gelezen: »Uit houwe Trouw wordt Moerenland herboren," die als een Leitmotiv de algemeene idee van het drama begeleiden. De grijze Wate, koninklijke afstammeling, is als een andere *King Lear*, koning zonder kroon, maar koning naar den geest, die aan den rand der waanzin zwervend wijsheid spreekt. Met Gudrun heeft hij gemeen het oer-Germaansche gevoel van trouw; maar terwijl Gudrun de stille vlam van haar trouw voedt met oneindige liefde, voedt Wate de onbluschbare trouw aan zijn ideaal, een vrijgevochten Moerenland, met eindeloozen haat.

Het eerste Bedrijf van het Spel speelt aan de Noordzeekust.

Wate zag soldaten in gevecht: voor en tegen Rome, en ziet daarin een voorteeken van den opstand en de vrijmaking van Moerenland: »De wapenkreet op Moerland's heilige duinen...."

De Tribunus Camillus, den ouden wiking ziende, zegt van hem:

Mij dunkt ik ken dien blik die den Romeinen
de woede toestraalt van den ouden leeuw
die zijne klauwen loom en machtloos voelt.
Het kookt hier haat, het broedt hier wederstand.

De eerste verzen zijn van een krachtige schoonheid en dramatisch beeldend. Het laatste vers geeft den grondtoon aan van het gansche Bedrijf.

De kreet van opstand vindt weerklank in Wate's geest, geheel in opstand tegen het Romeinsche gezag over Germanen:

Kamp, kamp! Ik heb 't gehoord, gezien. Het is
geen droom. Mijn hand heeft naar het zweerd gegrepen
aan mijne zij, het zweerd ontwend, helaas!
O Moerland, wouden, duinen, heilige zee,
hebt gij den ouden wapenkreet gehoord?
O zalige Helden onder uwe tommen,
o zalige Helden in den grond der zee,
o zalige vader wiens veete ik erfde,

uw dor gebeente heeft getrild nietwaar?
Hoiho! en zweerden schoten schichten tegen
Romeinen, de eerste maal sinds drie lange eeuwen,
lijk op den dag dat uwe laatste schare
hoop over hoop op 't bloedig duinzand stortte!
Heeft uwe geest misschien hier rondgezweefd?
O zalige Helden in die hooge Hallen,
weet gij van ons te midden 't eeuwig Maal?
. . . .
O Helden! Zijt gij soms dan in den nacht
rond mijne sponde komen zweven? 'k Zag u
in mijne droomen, nevelige schare!
En hebt gij in de halve woorden die
het rusteloos gedacht der loome tonge
deed stamelen, het ontwerp soms gelezen
dat mijne ziel verjongt in 't oude lijf?

Niet om het poëtisch gehalte zijn deze verzen aangehaald, want aan dichterlijk schoon zijn zij niet héel rijk, en van rhythme onvolmaakt. De taal is krachtig, de uitdrukking beteekenisvol, doch het geestelijke gebaar had soberder kunnen zijn en van ingehoudener macht. Maar het buitengewone en zeldzame in deze verzen is het *dramatische* der aandoening en voorstelling. Naast expositie van de dramatis personae is er de expositie der dramatische motieven, en ongezocht haast vond Rodenbach de aanleidingen om de innerlijke beweegredenen in 't woord en in 't spel te brengen.

Nu roept de grijze Wiking het Noodlot aan, de blinde macht, en tracht in runen-teekens beteekenis te duiden, met eigen geesteslicht in de duistere runen-taal te lezen het onverbiddelijke Schiksel. Hij neemt de stokskens, verdeelt ze in de handen, heft ze ten hemel, werpt ze op het strand, en leest....

Dan verschijnt Gudrun op de duinen, schoon en lieflijk in hare verschijning en tale. De tegenstelling met den ouden Wiking, die met haat en wraak, met de Goden, het Noodlot en zijn raadselteekens te rade gaat, is even eenvoudig als ingenieus. Gudrun is Rodenbach's verbeelding van het vrouwelijke in jeugd en schoonheid *dichterlijk* tot verschijning gekomen. Wat zij zegt is poëzie. Deze poëzie is eerst

lyriek, doch dramatisch verhoogde en verbreede lyriek, en de epische verzen daarna zijn lyrisch verlevendigd en opgevoerd tot het dramatisch werkende. Later is het dramatische sterker uitgedrukt; maar al in 't begin wekt haar lyrische bewogenheid al zuiver dramatische stemming door een zoowel uiterlijk als innerlijk verband met wat later gebeuren zal. Er is spanning, vaag voorgevoel, en deze zijn juist zóo dat zij in harmonie zijn met de algemeene idee van het gedicht.

Gudrun, verschijnend op de duinen:

Hoe glanst in 't zonnelicht de blauwe zee
onmeetbaar! O hoe groot, hoe schoon, hoe schoon!
. . . .
Och waarom weene ik nu? De lucht is rein,
de zee is blauw, hel glimt het duinenzand
in blakerenden zonnesching, 't is alles stil,
de bare alleen der rustelooze zee
zingt zoet en vreemd in zwijgende eenzaamheid.
En moete ik daarom weenen? Ben ik droevig?
Neen. Vreugdig ook niet. 'k Weet niet hoe ik ben,
noch de ontroering heeten die mijn keel
beklemt, en daar iets snikken doet, terwijl
de tranen in mijne oogen perelen.
Welk een vreemd schepsel ben ik toch geworden?
Mijn speelgenooten zijn mij even vriendlik.
Zij spelen nog dezelfde spelen eertijds
mijn meesten lust en eenigen wensch. Waarom dan
verzoekt mij nu zoo dikwijls de eenzaamheid
en 'k weet niet welke zoete droomerijen
die mij de tijd zoo haastig doen vervliegen?
Waarom beschaamt mij wen ik zit te droomen
de lach die mij eensklaps verschieten doet?
Waarom beschaamt mij dan mijns vaders blik?
Och ja, ik ben een aardig ding geworden!
(Zij dwaalt langzaam de duinen af).
Zij is mij toch zoo zoet, die eenzaamheid.
Het dunkt mij soms daar ben ik min alleen
dan in het midden mijner speelgenooten.
Het wordt lijk iemand dan bij mij.... Ik woû wel
dat iemand hier aan mijne zijde ware,
mij sprake, mij in de armen sloote. Ik zoude,
mij dunkt, hem zoo erkentlijk wezen, zoude

van hem niet kunnen scheiden dag noch nacht,
hem alles jonnen wat hij wenschen mocht,
al wenschte hij al wat ik hebben mocht,
al wenschte hij mijn lijf en leven. 'k Droom soms
het roept mij iemand minzaam, daar, voor mij....
Ik beve, sta beschaamd, en kan niet weg,
en, tevens vol ontzag en zalige vreugd,
omarme ik hem, en voel zijn lippen op
de mijne, en schouwe in 't vonkelen zijner oogen,
en drinke als 't ware zijne blikken.... Ho!

Zij ziet den grijzen Wate, gebogen starend naar de geworpen runen-teekens. Hij had de spreuk niet meer op de lippen; wilde gedachten woelen:

Wate:

Mijn wilde geest door 't koortsig werk verwarmd
jaagt mijn gedachten woelig door elkander
lijk dorre bladeren in den wervelwind,
en toovert mij slechts schimmen die hij, moedloos
en afgemat, onmachtig is te grijpen.

Gudrun:

Een oude Moering die de runen leest!

Wate:

Maar zie welk godlik beeld daar voor mij rijst,
in blank gewaad, met gulden harenkrone! —
Hoe heet Gij, maged?

Gudrun:

Gudrun Hegelinge....

Zóó is het *begin* van een *drama*; — want in dit begin is het *beginsel* al geopenbaard, waaruit het geheel zich dramatisch-logisch zal ontwikkelen en voleindigen. Rodenbach is daarom dramatisch dichter omdat in elk fragment van zijn gedicht immanent de dramatische idee werkzaam is. Elk deel is er moment van het geheel, en in den aanleg is alles gegeven wat het drama tot ontwikkeling, verwikkeling en

voltooiing brengt. Het aangegeven beginsel houdt het verbeeldings-spel gaande en onze aandacht gespannen. Gudrun is de dochter van den grooten Carausius, van wien Wate voor Moerenland alle heil verwacht.

W a t e :

Hoor! Ziet gij soms Romeinen?

G u d r u n :

Welk een blik! —
Ja toch. Zij legeren steeds rond vaders halle.

W a t e :

En spreken zij u aan?

G u d r u n :

Nog eens die blik!

W a t e :

En spreken zij u aan?

G u d r u n :

Zij groeten mij.

W a t e :

Eerbiediglijk? Met neêrgeslagen oogen?
Bezien zij u in de oogen niet, mijn kind?
Zie. Zoo zij ooit in de oogen u bezien,
sla hen in 't open van hun aangezicht,
en zeg het uwen vader, schoone maagd. —
Indien ons een Romein dien perel stool! —
Och, ziet gij wel, u zouden uwe vaders,
die zalige Helden uit der Waalhal, vloeken,
indien gij ooit....

G u d r u n :

Welk een benauwlik man
met zijnen vreemden blik en vreemder tale!

W a t e :

Helaas, hem vlucht de levenslustige jeugd
wien 't grootsch en streng gedacht het voorhoofd rimpelt. —

Voorspellen kan men nu haast wat gebeuren zal. Naast den dweper Wate is Carausius, Legatus van den Romeinschen keizer in de landen aan de Noordzee, maar Wiking door afstamming, wiens groote geest en heerschzucht allen ontzag inboezemen, de denker wien een éven stoute gedachte het voorhoofd rimpelt. Maar is Wate de oude dweper, die in raadseltaal, aan de grenzen van den waanzin dikwijls, wijsheid spreekt, — Carausius is de man in de kracht der jaren, die behoedzaam, met ingehouden macht van gedachten, zijn reuzig ontwerp: Moerenland te bevrijden en te beheerschen, overdenkt, en zich zelfs tegenover den ouden Wiking die hem bijstand biedt, niet vrij wil uiten. Wate ráadt het ontwerp; doch dan is Carausius zelfs te ver gegaan:

Carausius:

Genoeg! —
Zou deze dweper in de zielen lezen,
of drage ik mijn gedachten op mijn voorhoofd?

Wate:

Hij heeft geglarieoogd, zijn stemme trilde.
Betrouw! en steek hem waar de borstsweer gaapt! —
Gij antwoordt niet Carausius.

Carausius:

Ik denke
hoe tegen eene wereldmacht een heethoofd
te weer zoû staan aan 't hoofd van honderd wikings
en benden wier genegenheid en plicht
zou zijn den keizer zijnen kop te zenden
in eenen zak en merkelik gekoeld.

Wate:

Ha! waar het flauw gevogelte te hoog
gedreven te vergeefs zijn vleugels rept,
stijgt onvermoeid de koninklijke gier.
Die opstandling ware een Carausius.

Carausius:

Zoo hem die naam daarbij de gave schonk
al stampend op den grond een heir te baren!

Wate:

Uw heir, Carausius? Het voert op zee
een broedermoordend kampen.

Carausius:

Wat beduidt gij?

Wate:

Ha! zend ze naar de keizers, naar de nekkers,
uw roomsche benden Dacen, Goten, Spanjaards,
Alanen, Walliers, wat wete ik al!
Gij hebt uw Noorderlingen; uwe Moerings,
de wikings....

. . . .

Hou zee! de straal die uit uwe oogen blixemt
schept Karoling weder in Carausius.
Ik heb mij niet bedrogen. Karoling,
wees koning aan het hoofd dier Moerings en
dier Saksen. En dat geen Carausius
de vrijê wikings van die kust meer houde,
maar dat hen koning Hegel wijd geducht
als stam- en bondgenooten herwaarts roepe.
Herworde Moerland, tweeder werf herboren,
en heersche er grootsch een nieuwe koningsstam.
Want ja, allengs verstijft het vorstlik bloed
der Etselingen in een grijsaardslijf.

Carausius:

Voorwaar, die man is groot. Wij zijn met tweên.
Hij heeft gezien, verstaan, bevroed, berekend.
En leefde deze ziel in dat oud lijf niet,
mij ware deze een andere tegenstrever
dan mijne keizers en dan hunne Cæsars.

. . . .

Eindlik
is het de stond misschien, de langverwachte.
Die man is groot en biedt mij trouwe hulp.
Doch Moerenland, Menapia misschien,
genoegt dit uwe hemelbreede geerten?
Ha neen! ik wil Britania, ik wil
zuid Wallia, 'k wil oost en west, ik wil
de wereld. 'k Wil mijn wikings op de zee,
mijn legioenen op het vaste land.
'k Wil alles zeker zijn. Hij waagt niet, wien

het eeuwig Schiksel tot beheerscher schiep.
Blijf koel, gij denker, bij den dweper. Sluit
uw aanzicht, houd uw ziele in hare diepten,
en wees uw zelven meester, die de wereld
wilt meester wezen....

Dit is met vaste hand geteekend. Er is geen weifeling in de lijnen en trekken van het karakterbeeld van Carausius, noch van Wate, noch in hun geestes-houding tegenover elkaar. Is een zinswendig rhetorisch, een dichterlijk beeld meer gehoord, ze zijn weer persoonlijk bezield en daarin is meer originaliteit dan in zooveel dat als origineel moet gelden doch particularistisch is.

Shakespeareaansch is de climax in de uiting van heerschzucht, omslaand — dit niet geheel verantwoord — in de ingehouden toon aan het eind, als de tegenstelling van den bedachtsamen Carausius en den in denken en daden exuberanten Wate scherp gesteld moet worden; maar het is meer een onbewúst volgen van een algemeenen dramatischen regel de tegenstellingen en overgangen duidelijk voor te stellen. Alleen van nog machtiger bewústheid dan een zeer jong dichter vermocht te doen blijken kon b.v. de heerschzucht-uiting zijn; doch op 't eind van deze periode omvaamt zijn bewustheid het geestelijk zeer groote.

De beginnende verwikkeling ontstaat door Carausius als hij van denken tot daden moet overgaan. Hij verstoort het geleidelijke verloop der levens. Op den weg naar zijn doel, het heerschersschap, moet alles wijken. De dichter tracht hem voor te stellen als een grooten geest, maar die grootheid omvaamt niet de liefde van zijn dochter en eindigt bij zijn heerschzucht en het reuzig ontwerp ter bereiking van het heerschersschap over de Germaansche wereld.

De schoone Gudrun zal door Carausius niet geschonken worden aan den held van haar droomen, die zij in werkelijkheid zal aanschouwen in Herwig, den jongen koning der vrije Wikings, maar wordt toegewezen aan den Romein Allectus »wiens getrouwigheid (hij) loonen en sterken wil."

Verzucht zij, dan weet Carausius slechts te zeggen:

> Eeuwig raadsel,
> die vrouwenziel! Men kiest der maagd 1) een man,
> een edele jongeling, dapper, schoon, die eens
> als veldheer legers zal doen tiegen.
> . . . .

Deze episode is zwak in het psychologisch-dramatisch samenstel van het drama. De motieven van Carausius schijnen die van elken heerschzuchtigen vader, in zooveel drama's herhaald, die zijn dochter opoffert aan zijn belangen. Maar er is in hem geen zielsstrijd. Haar offerend, vergenoegt hij zich, zonder eenige diepere aandoening en zonder eenige diepzinnigheid, met de woorden: »Eeuwig raadsel, die vrouwenziel!..."

Men zegge niet dat Rodenbach in overeenstemming bleef met werkelijke oude Germaansch of Romeinsche gebruiken. De dichter moet meer doen dan volgen. Hij moet in algemeen-menschelijken zin wáar zijn en de tijdelijke werkelijkheid opvoeren tot de eeuwige waarheid, waar ook geen tijd vreemd van is. De dichter geve schoone menschelijkheid, ware werkelijkheid of werkelijke waarheid in aandoening en voorstelling. Hij geve deze weer op een wijze, naar inhoud en vorm, in overeenstemming met de schoonheid die ons gevoel en onze aanschouwing bevredigt. De schoone menschelijkheid van den dichter is eeuwige menschelijkheid.

Nu is Carausius' daad er een die haar innerlijke waarheid hebben kan, evenals Gudrun's te gereede berusting, doch de innerlijke motieven worden evenmin als de uiterlijke teekenen ervan ten gehoore en ter aanschouwing gebracht.

De blindheid van Carausius ten opzichte van den Romeinschen Legatus Allectus bevreemt ook. Gudrun, door dieper roerselen bewogen en in dien toestand zuiver intuïtief oordeelend, doorziet de sluwheid van den Legatus en beseft zijn geestelijke minderwaardigheid.

1) Het Vlaamsche *meid* worde hier door Hollandsche lezers gelezen als *maagd*. Rodenbach gebruikt afwisselend meid en maagd zonder verschil in bedoeling en beteekenis.

Haar leven heeft diepere beteekenis gekregen door het aanschouwen van den held van haar droomen in de werkelijkheid: zij bemint den jongen koning der Wikings, Herwig, in een zeegevecht door een toeval van de zijnen gescheiden en door Gudrun's broeder Ortwin na heldhaftigen strijd gevangen meegevoerd naar het kamp van Carausius. De voorspraak van Gudrun en haren edelen broeder, en meer nog Carausius' heimelijke gedachten redden den Noorman. Hij gaat in vrijheid. Dan is gebeurd wat het gansche drama door de aandacht boeien zal: Gudrun's liefde voor den Wiking Herwig. Zij klaagt haar onrust uit:

O eeuwig Schiksel, zijt gij waarlijk dan
zoo wreedelijk onbermhertig in uw blindheid!
Gij doet een minnelijk wezen mij verschijnen,
een man zoo schoon in zijne manlikheid...
...en gij zendt hem weg voor altijd,
verre over zee, en kommert u niet eens
of gij geen teedere banden losrukt!...
...Vaaswel, heldhaftige zeekoning!
Gij hebt een stuk uit mijne ziel gescheurd
en voert het mede op zee en door de stormen.
Gij weet het niet, helaas! maar de arme Gudrun
gevoelt het des te smerteliker. — Och!
indien hij soms nog in de duinen zwerfde,
indien hij al met eens hier voor mij stond!
. . . .
Hem nog eens zien — van ver, hem nog eens groeten,
Vaarwel hem zeggen, zijnen blik nog eens
ontmoeten, zijn stemme nog eens hooren....

Het is niet haren held, maar den sluwen Allectus dien zij het eerst in de duinen zal ontmoeten:

Allectus:

Ik had mij niet bedrogen. Zeewaarts zucht
het tortelduifken naar den verren zeegier. —

Het is te verwachten: Allectus zal haar vleien, daarna dreigen, — tot de Wikinger koning, in de duinen nog

zwervend in gelijke hoop Gudrun nog eens te zien, haar redt, en na zelfstrijd en radeloozen twijfel van Gudrun, haar meevoert in zee en in den stormachtigen avond, waar de Wikings hunnen jongen koning hopeloos afwachten.

Herwig:

Kom. — Bij Rane! een donderslag.
De nacht rijst stormen-zwanger uit de kimme;
en slechts een brooze schuit! Haar leven wagen
in 't gruwel van den nachtelijken storm —
zoo jong, zoo schoon! — De zee kent geen erbarmen.
. . . .
Voor de eerste maal benauwt mij 't stormend water.
Godin der zee, bescherm ons brooze kiel!

Daar naderen Carausius en de zijnen, die den koenen vlucht zien. Carausius laat bij noodklaroen de manschappen samenroepen. In zee! Te wapen!

Ortwin:

Hoor, het dondert!
De bare grauwt, onrustig rolt de zee,
de lucht betrekt, het waait een felle wind,
en meeuw en zeegier vliegen angstig strandwaarts:
het broedt een ongeweerte. Hoor, het zeerot
begint reeds.

Zoo is een Bedrijf afgesloten. Het tweede voert de handeling verder bij de Wikings, wachtende op hunnen koning. Een vuur brandt in den stormigen nacht als lichtbaken voor den zwerveling.

Groot romantisch gedacht is het tafereel der vrije Wikings in noodweer uitziende naar hunnen koning, die eindelijk, Gudrun door zeeën en stormen meevoerend, op wonderbaarlijke wijze zijn Wikings bereikt.

In deze romantische episode, vol van verbeelding der Germaansche mythologie, komt Horand's figuur, de Zanger ook in het oude Gudrunlied, wonderschoon uit.

Zwakker gevoeld, in dramatischen zin, is Gudrun's week geklaag. En ook Herwig's figuur rijst hier en ook later niet

hooger dan het middelmatige eener dramatische voorstelling. Doch dan verschijnt, groot en dreigend voor de verbeelding de figuur van den ouden Wate, die, handhaver van oud-Germaansche traditie en ideeën, Gudrun's en Herwig's liefdedroom verstoort: geen vrouwen mogen de Wikings meevoeren dan Schildmaagden, die van liefde eeuwig afstand deden, en schild en speer dragen, tot in den dood ook hen, evenals de helden, de blanke Speremeiden ter Waalhalle voeren en zij ook aan het eeuwige maal aangezeten de mede drinken met de zalige helden.

Dan wil ook Gudrun Schildmaagd zijn! — Doch Ortwin komt, Gudrun's broeder, en Carausius' legermacht nadert.

Dit geheele tweede Bedrijf laat het zuiver dramatische verlangen onbevredigd. De handeling verwikkelt zich in verwarrende twisten en twistgesprekken tusschen de Wikings, de Wikings en Horand, Horand en Herwig, Wate en Herwig en Gudrun: — doch vooral de loswikkeling van den strijd tusschen Herwig en Ortwin aan het einde van dit Bedrijf is onwaarschijnlijk. Terwijl het leger van Carausius nadert, zijn diens zoon en de Wiking-koning in een kamp gewikkeld, die eindigt in een wisseling van woorden van hoogachting en vriendschap; — en een bondgenootschap tusschen de Wikings en Carausius is de ontknooping van al de verwikkelingen, die zoowel den ouden runenlezer Wate als de toeschouwers van Rodenbach's verbeeldingsspel verrast.

Horand's lied voor Gudrun en Herwig is den ouden zangers schoon nagezongen. Het gesprek der Wikings in 't begin is tooverachtig, en in overeenstemming met den stormigen nacht en de angst van het wachten op den koning. Een Wiking zegt dan:

> De storm moet over zijn. Hoort eens hoe matig
> en kalm het zeerot langs de duinen slaat,
> en langzaam schuift het grauwgeplekte schof
> het Noorden in.

Een Schildmaagd:

> Gij hebt gelijk. De zee
> ligt stil, door haar geweld als uitgeput;

en door de ruimte die het onweer kuischte,
en over het doorweekte zand sliert zachtjes
een vochtig windeken, dat deugd doet na
de logge bangheid waar de storm in broeide.

Van hoogen en zuiveren dramatischen zin zijn Horand's woorden aan de Wikings, nalatig en onwillig in het onderhouden van het vuur dat den zwervenden Herwig een baken moet zijn:

...Verplettere
mij Thor! welhoe! mijn eigen broeder Herwig,
de dapperste onder wie ooit spere voerden!
Wij missen hem, en in de onzekerheid
een arme schiere hout of twee ontsteken,
om nooit te moeten zeggen in mijn eigen:
wie weet? misschien zwom hij den ganschen nacht,
en zocht ons kamp en onze kromme snekken,
gekwetst, en vond ze niet door onze schuld. —

Herwig's komst is onverwachts, maar na de spanning en door zijn verhaal bevredigend omdat wij niets anders verwachtten. Het verhaal zelf houdt te veel op, — tot Wate's optreden de dramatische handeling verder voert. Beeldend zijn Wate's woorden:

De vijand is ontscheept, en dekt de duinen
met zijne wemelende ontelbaarheid!

Kernachtig is zijn taal ook in dezen uitroep:

Hoe daagde heden op het onverwachtsche
de lang verwachte dag! Uw werk, o Wate,
het heeft voorwaar u ruize en rooi gekost
en daden wier gedacht eens vorsten geest
beschaamde, doch bezie, aanhoor, geniet!
Wie geeft mij toch een zweerd! —

Herwig en Ortwin's strijd en verzoening zijn een zwak gedeelte in het drama, in poëtischen en bijzonderlijk in dramatischen zin.

Dramatisch treffend zijn de enkele woorden die de trouwe Romeinsche Legatus Camillus zegt, als hij Rome verraden ziet:

De wolken scheuren en het masker valt:
haast schittert deze lang gevreesde waarheid
elks oogen blind. Verraden zijt gij, Rome....

Raadselachtig blijft intusschen Carausius' houding ten opzichte van den Romeinschen Legatus, Allectus —, van Gudrun en Herwig aan het einde van dit Bedrijf. Nog tracht hij den Romein aan zich te binden, nu hij toch haast openlijk bondgenoot der Wikings werd. Alle motieven dringen nu aan op de vereeniging van Carausius' legermacht en vloot met de Noormannen, en van zijn dochter Gudrun met den jongen koning der Wiking's, — doch dan ware het drama uit aan het einde van het tweede Bedrijf.

Carausius:

Mij deert des edelen konings wanhoop, doch
mij dwingt mijn bate en mijn gegeven woord.

Dit juist is door Albrecht Rodenbach niet psychologisch aannemelijk gemaakt, waarom Carausius er baat bij heeft den onedelen Legatus, wiens heerschzucht en trouweloosheid allen duidelijk is, aan zich te binden. En wie zijn woord aan den Romeinschen Keizer breekt, zal zich nog minder gebonden voelen door zijn gegeven woord aan den Legatus, als bovendien daarvan Gudrun het offer moet zijn. Was het Carausius' overtuiging, deel van het »reuzig ontwerp dat (hem) reeds menig jaar in 't voorhoofd woog", dat de liefde van dien Romein voor zijn dochter zoo groot zijn zou dat hij zijn keizer daarom kon verraden, dan had dit als integreerend bestanddeel van zijn denken en daden meer moeten blijken en als dramatisch werkzaam motief zijn en ons gemoed meer moeten treffen. En toch, alleen in die woorden »mij dwingt mijn bate en mijn gegeven woord" moeten de motieven gezocht worden tot het voortzetten van het dramatische spel; doch daarmee wordt al te willekeurig — de aesthetisch-dramatische en de literair-psychologische logica eischt vrije zelfbepaling, die meer is dan de willekeur om den dramaschrijver — in die uiting de beweegreden aangegeven tot nieuwe verwikkeling.

In het derde Bedrijf heeft de catastrophe plaats: de strijd om de heerschappij. In het kamp wacht men de terugkomst af van Carausius na een zegepraal. Men roept reeds »Carausius Augustus!" En Gudrun verneemt van een bode dat Herwig haren vader redde door persoonlijke dapperheid.

Doch Wate, die met zijn wonderbaarlijk inzicht den loop der dingen volgt en overal speurt, brengt het bericht dat terwijl Carausius en zijn bondgenooten in Brittania zegevieren, het sterke Boonen, »Moerland's bolwerk" verraderlijk in de macht van den vijand gespeeld is; terwijl Herwig vernemen moet dat zijn Wikings gevangen genomen zijn. Allectus nadert met zijn verslagen legioenen. Carausius spreekt het treffende woord in deze dramatische situatie: »Hoe stil en stom dier legioenen tocht."

De koelheid van Herwig bij het wederzien heeft een beteekenis die Gudrun eerst later beseft. Carausius wil zijn woord aan Allectus gestand doen, en Herwig weet dit.

Maar als een nog verwijderd onweer in spannende stilte broeit van twee zijden in den dramatischen dampkring de opgehoopte electriciteit. Carausius' reuzig ontwerp nadert de verwerkelijking in een laatsten strijd: de Romeinen te overweldigen en heerscher der Germaansche wereld te worden. Doch de trouw gewaande Allectus zal zijn legioenen keeren tegen Carausius; het verraad dreigt in alle stilte. Alleen Wate weet wat de heerschzuchtige Romein achter zijn masker van gehuichelde trouw verbergt en heeft meer gezien en begrepen dan allen. Hij waarschuwt Carausius; dan zal Gudrun Allectus' verraad vernemen van haren vader. En nu eerst, in zijn eigen bekommerdheid, nu hij Allectus' denken en daden doorzien heeft, neemt hij deel ook in het zielsleven van Gudrun. Hij nadert zelfs in zijn woorden haar vrouwelijke zielsgesteldheid: »Het is van Herwig dat gij woudet mij spreken; zeg, niet waar, het is van hem? Welnu, mijn kind, des antwoordt u uw vader: het is een eedle jongeling en dapper, kloekmoedig, onversaagd, getrouwig, hij. Allectus' ontrouw deed hem woedend opstaan, zijn sterke vuist verbrijzelde de tafel en siddrend, spraakloos, op zijn

lippen bijtend, met eenen traan in 't oog liep hij mijn tent uit... Ja dapper en getrouw — een man — een koning — Uw hert had wel gekozen, mijne dochter..." En hoe is Gudrun's zielstoon voor haren vader. In zijn soberheid krachtig en grootsch heeft Albrecht Rodenbach dit dramatisch moment voorgesteld. Carausius kent nu het dreigend verraad. Gudrun ziet haren vader:

Hoe diep in treurigheid verslonden en
hoe grootsch in zijne droefheid! — Vader.

Carausius antwoordt met woorden van liefkoozing, en eindigt:

O kind, lief kind, mijn eenig goed.

Gudrun (op hem leunend en zijnen baard streelend):

Mijn vader
Zoo groot, zoo goed. — Een traan! Gij weent, mijn vader,
Gij zijt zeer diep bedroefd, niet waar?

Carausius:

En peizen
dat zonder uwe ziekte gij de bruid
diens trouweloozen waart.

Gudrun:

Mijn vaders oogen
zijn eindlik open. Dank den goeden Goden!
Mijn lieve vader, zeg — verraad niet waar?
Hij — hij heeft u verraden.

Herwig gevoelt het echter zijn plicht Carausius' kamp — zelfs bij het dreigende gevaar — te verlaten om zijn Wikings te hulp te komen. Hij acht het zijn schuld dat zij verraderlijk gevangen genomen zijn:

Herwig:

...Ik wil ze wedervinden,
ze zoeken toch, en vind ik ze niet meer,
verzwelge mij de zee; 'k wil varen, varen

der zee getrouwig blijven tot den dood, —
die vrouwe, vrouwe vluchten die mij niding miek
en trouweloos....

Wate zelfs vermaant hem te blijven.

Herwig:

...Ik ga mijn Wikings zoeken,
mijn broeder, mijnen wapenbroeder Ortwin,
die ik verloren heb door eigen schuld,
verraden moet ik zeggen. Mijn snekke
danst op de blauwe baren reeds. Vaarwel.

Een prachtige dramatisch werkende episode, van machtige spanning — indien niet als tegenwicht aan Herwig's wil om zijn krijgsmakkers te hulp te vliegen, de verplichting hing om Gudrun en zijn bondgenooten in een gevaardreigend tijdstip bij te staan. Herwig's daad zou hoogst tragisch werken als zij in allen deele menschelijk en heldhaftig kon zijn. Nu is er iets halfslachtigs in zijn wil en daad, en deze onvolmaaktheid stemt tot twijfel die zelfs wrevel opwekt. Zelfs zijn klaagzang bij het heengaan op Gudrun en haar liefde bevredigt de ontstemming weinig. Alleen mag men de verontschuldiging pogen te doen gelden dat het oer-germaansche besef van *trouw*, trouw aan 't mannenwoord, hem waanzinnig maakt in zijn onstuimigen wil:

O trouw, o trouw, gij grootheid van den man!
Het zweerd, de houwe trouw, geheel de wiking!
O trouw, gij zegeviert, maar bloedig is
de zege, — en vlucht in zulke zegepraal
of vreest den wederkeer. Vlucht blind en doof,
o Herwig, dol en zonder heugenissen!

Hij wil vluchten, doch Gudrun staat vóor hem met roodgeweende oogen. Zij kan zijn wil niet verteederen en doen verkeeren; hij gaat, en zal zich later als een Berseker storten op den vijand, en zijn vrienden redden.

Nu zal eerst de strijd woeden tusschen Carausius en Allectus, de strijd der geesten en de strijd der wapenen. Carausius

overwint in grootheid en adel van geest, Allectus in leugen en verraad: op het oogenblik dat Carausius waant dat het leger aan zijn machtigen heerscherswil zal gehoorzamen en men hem tot Augustus zal uitroepen, wordt hij verraderlijk vermoord.

Dit is de catastrophe. De verwikkeling is zoo verbijsterend geworden dat men wanhoopt aan een loswikkeling van het dramatische spel. Carausius, waarop Wate den verheven bouw van zijn toekomstdroom voor zijn volk gegrondvest had, en die de toekomst in zijn daden en droomen verbond met het verleden van zijn volk, Carausius is vermoord; en Gudrun en Herwig, die Wate omgloord zag door de zon der toekomst die glorieus over zijn volk zou schijnen, zijn gescheiden.

En, evenals in 't begin van het eerste Bedrijf, dwaalt weer, in het begin van het vierde Bedrijf, de oude Wate in de duinen aan de Noordzee. Dit is wel de zuiverst gevoelde tragiek, na het voorafgegane, die Wate gaarde bij den schat van zijn herinneringen, de tragiek in de ziel van den grijzen Wiking, den toeschouwers veraanschouwelijkt door zijn innerlijke geesteshouding en uiterlijke gestalte en gebaren, en verklankt in deze prachtig dramatisch gevoelde verzen:

Hoe koud waait mij de wind in het gezicht
en snijdt mij door de kleedren en de leden.
Ik bibbre en sidder. Wee mij, ouden man.
De vorst heeft dezen nacht den grond versteend
en stolt mij 't lui geworden grijsaards-bloed
in de aadren. Loom en stram zoo sleep ik mij
op mijnen stok geleund. Helaas! een enkel jaar
heeft mij verouderd meer dan het behoorde
en van naturenswege mocht. Een jaar?
Ha neen! Hetgene mij verouderd heeft
hetgeen mij daagliks machteloozer afmat,
het is het zwart verdriet, het wanhopig
bewustzijn mijner machtloosheid, terwijl ik
den man, de laatste hoop van Moerenland,
de laatste hoop der vrijheid en der wraak,
juist daar gekomen waar hij zijn moest, en
wanneer hij eindlik zijnen roep verstaan zou,
zag storten laf verraden en vermoord,
en zijnen moordenaar, den lafaard, den verrader,
den vreemdling, den romeinschen Gallier

de kroon zie spannen, Moerland dwingen,
onteeren, en bederven, erger dan
het ooit Romein deed. O mijn arm Moerland,
wie had gedacht, wanneer u Rome trapte,
dat gij nog lager liggen kondet onder
verachtelijken voet. Dat is het, Wate,
dat u naar 't graf sleept. — Lacy! lijk die zon
die bleek en deerlik met haar matte stralen
door 't vriezend zwerk den harden grond beschingt,
zoo warmt mij nog in 't diepste van de ziel
een flauwe hoopstraal, een laatste vonk
van door mijn onmacht half gedoode wraaklust.
Een gloed van haat en van wraakgierigheid
heeft mij zoo lang belet een ouderling
te worden, en ik leefde in eenen koorts
van rustelooze drift en werkzaamheid.
Het albeschikkend noodlot zegevierde
en ik werd overwonnen, en dan eerst
bemerkte ik dat ik oud was en versleten.
Allicht verdooft en sterft ook uit die vonk,
die laatste vonk die mij in 't leven houdt,
gelijk die bleeke zon ook langzaam daalt en
verdooven zal, ginds, in die matte kimme.
Dan zal het nacht zijn, nacht — doch zonder morgen
voor mij. — Helaas! ik voel het reeds — en huivrend
mij waait die eeuwige nachtwind door de leden....

En dan verschijnt Gudrun weer, als in 't begin. Dat is machtig van conceptie en hoog-menschelijk gevoeld. Het is een verheven symboliek, verrezen in den tragischen gang van het drama, in den loop van het wonder omwaarde leven van zelf opdoemend, de geest van de dramatische poëzie die zich eeuwig herhaalt op hooger plan, in bewuster phase.

De droomenrijke oude runen-lezer Wate is nog ouder geworden, en nog bewuster van de tragiek des levens dan hij al was, hij, de menschgeworden geest van het mythologische Germanendom, de incarnatie der schoonste romantiek, met den wonderen afglans op zijn duistere gestalte en waanzinnig lichtend oog en wijsheid in zijn woorden, van de Germaansche Helden en Goden.

En aan die Noordzee, waar zijn donkere schim dwaalt,

verschijnt weer de bleeke gestalte van Gudrun tegen den achtergrond der duinen. Ook Gudrun is ouder geworden, en bewuster, door liefde en smart. Ook haar ziel raakte de tragiek des levens. Zij komt met slependen gang, zoo vermeldt het tooneelmatige stille recitatief dat in houding en gebaar zal veraanschouwelijkt worden, in droefheid verslonden. Geen droomen der toekomst, maar herinneringen, zweven haar innerlijk gezicht voor.

Gudrun zet zich op den duinrand en blijft onbewegelijk, den blik zeewaarts gericht. Een dramatische symboliek weer, volgens den geest van het drama dat het leven verbeeldt in de poëzie van den dichter.

Maagden volgen Gudrun, met een wasch in korven. Deze wasschen voor haar, die zich aan haar treuren mag overgeven.

Wate spreekt tot een hunner en verneemt dat Gudrun slavin is als de anderen: .»Der heiden blonde dochteren slavinnen, slavinnen van dien roomschen Galliër! O zee, o duinen, heilge wouden, ziet gij dat zinbeeld van het oude Moerenland!" Hier duidt Albrecht Rodenbach in den geest van den rijkbewusten Germaan op de zinnebeeldigheid van deze episode.

Het drama wordt weer verder gevoerd als Camillus, een edel Romein, Rome trouw gebleven zonder in het verraad te deelen van Allectus, en die Gudrun liefhad, haar wil bevrijden. Doch zij wil lijden, lijden om Herwig. Een doodsverlangen grijpt haar aan, in het gezicht dier eindelooze zee:

O zee die daar zoo wijd voor mij gespreid ligt,
zeg, hebt gij hem in uwen schoot verzwolgen,
hem? O wie weet? misschien, misschien, — wie weet?
O twijfel — o bekoring — o hoe machtig
trekt gij mij aan, doorwentelde afgrond; — wist ik;
of kon ik iets maar gissen. — O toch eens
wordt vroeg of laat de zee des Wikings graf.
En vindt hem Gudrun niet, dan vindt hij Gudrun.
Een sprong, — een stond gewoel in 't stikkend water,
en de afgrond zal die arme Gudrun zwelgen,
en in die kolken, in dien sombren nacht
der dood, daar vind ik hem, daar sluit ik hem
uitzinnig, liefdedronken, in mijn armen

en voele zijnen kus op mijne lippen — Ho! —
Het is besloten — Aarde, wijde lucht,
ontzaggelike wolken, eeuwge duinen
getuigen mijner kindsheid, mijner liefde,
getuigen mijner vreugden, mijner smerten,
vaartwel....

Gudrun weerhoudt zich, of zij voelt zich weerhouden door een hoogere macht.

In het nachtelijk uur komt Wate op dezelfde plek. In gelijke wanhoop wil ook hij den dood te gemoet gaan, een doodsverlangen drijft ook hem, de laatste man, zoo hij waant, van zijn volk, naar de zee. Nog dieper tragisch heeft in dien grijzen Wate Albert Rodenbach de wanhoop in poëtische taal verklankt, in harmonische overeenstemming van natuur en menschelijkheid, van moment en eeuwigheid:

De nachtlike uur, die alles rondom mij
in sombre duisterheid doet samensmelten,
versterkt wij in 't besluit, begeestert mij
ter dood. Nog half verlicht in 't nachlik duister,
maar langzaam sterft die schemering ook uit.
Geen maan is aan 't omwolkte zwerk gerezen.
De nacht zal donker zijn, en al met eens,
verandring onbewust schier, stort ik in
dien anderen nacht, dien nacht daar zonder morgen —
de dood — dien ik toch eenmaal dweerschen moet...
...ik ben de laatste,
de laatste man. Hier heb ik 't lijk begraven
van Hetel Etseling, mijn wilden vader.
Hier zou men mij begraven, bleef mij iemand.
Doe gij het, duinzand, door den wilden wind
zoo dikwijls deze hillen rondgedreven.
...O zaalge helden,
o Hetel Etseling, mijn wilde vader,
ik kom, ik kom. Vaarwel gij heilge wouden,
vaarwel gij duinen, wilde zee vaarwel....

Doch als Wate het zweerd heft, den heiligen Bliding, hoort hij gerucht en ziet, en het is geen zinsverbijstering, drie mannen uit een sloep aan land springen, en Wate herkent: Herwig, Horand en Ortwin.

Het is het recht van den dramadichter zoo over noodzakelijkheid en het toeval in zijn dichterlijke zelfbepaling te beschikken, dat hij, vrij als een Godheid, scheppen mag volgens de het drama immanente wetten, in harmonie met den geest der poëzie.

Dit samentreffen der helden, van den levensmoeden Wate met de jonge helden, die zijn wanhoop in hoop verkeeren, houdt de voorspelling in, zinnebeeldig alweer, van een eindelijke overwinning der Germanen.

Herwig is »onkennelijk geworden in zijn wildheid, de wildste Wiking die ooit op de zee zijn kromme snekke glijden deed."

Hier in 't duin had Herwig Gudrun ontmoet, hier vluchtte zij met hem in zee. En daar zal Herwig haar wéer zien, als een verschijning, in de verte...

> Daar, die vrouwelijke gestalte,
> daar! nevelblank in 't duister!...

Als al de Wikings geland zijn, zal de wraak aan hun zijn. Wate groet de »wilde wrekers." »Die hoop geboren uit der wanhoop grond..."

> O Bliding, heilig zweerd, doorstraal den nacht
> van hoop en vreugd en wilde krijgerslust. —

Het eindbedrijf gebeurt in het Triclinium van Allectus' paleis. Men zit aan ten feestmaal naar Romeinschen trant in het tijdperk der overdadige weelde en der verdorvenheid.

De tegenstelling tusschen de beschaving van het oude Rome en de jeugd en oerkracht der Germaansche wereld is een dichterlijke vondst waarnaar Rodenbach niet behoefde te zoeken. Overal zou de Germaansche geest de Romeinsche overwinnen.

De teruggekeerde »Allectus Augustus" wordt gevierd, — die »het eertijds wilde land verandert in een groenen lusthof." Camillus, edel Romein, trouw aan den Caesar, wil heengaan, om zich te onttrekken aan een spheer die hem mishaagt.

Dan hoort men een kreet buiten. Camillus hoort daarin

Gudrun's stem. Een slaaf bericht: »Goddelijke Augustus, er is een slaaf ontsnapt." De slaaf is weer gevat: Gudrun. Men voert haar binnen.

Doch Allectus: »Ze is te schoon om langer slaaf te blijven." Gudrun's taal is fier: zij was al dien tijd zichzelf niet geweest, en door machteloosheid en wanhoop neergeslagen. Nu rijst zij fier op en kent haar eigen hoogheid. Want zij heeft Herwig gezien, haren zeekoning!

Dit tafereel is met fijnheid van geest en phantasie bedacht. Niet de ruwe macht der Noormannen zal plots onverwachts met moord- en wraaklust instormen en alles vernietigen wat Romeinsch is, zooals Wate zich voorstelde; maar er zijn nog fijner en verbeeldingsrijker tegenstellingen dan die van Romeinsche en Germaansche kracht. De geheele Romeinsche geest in het vervaltijdperk zal in de voorstelling blijken op de wijze hoe men zich in weelde gedraagt, genot zoekt, geluk en liefde najaagt, eerbetoon en achting huichelt, trouw en vriendschap veinst, en hoe men 't leven, schijnbaar verfijnd in zinnelijkheid, niet vermag te veredelen tot hoogere geestelijkheid. En daartegenover staat alles wat een jong volk van onbedorven natuur en geest aan schoonheid en adel des levens bezit en belooft. Eerst als die tegenstellingen veraanschouwelijkt zijn, zal het feestgedruisch verkeeren in hevig tumult van wapens en strijdkreten.

De verandering kondigt zich aan in de onbedachtzame doch fiere taal van Gudrun. Haar duistere wanhoop is weggevaagd door de lichtgloedende vlaag van hoop die haar ziel doet opvlammen, en zoo is zij verschenen te midden van het Romeinsche feest. Men wil haar vernederen, om haar houding en haar woorden. Doch Allectus, Romein toch van karakter — waarvan Camillus al den adel nog bewaard had — en begeerig altijd nog naar haar bezit, zegt:

Zij is te schoon, te godlik schoon; nog schooner
in deze vreemde dweperij die stralend
haar godlik wezen overtrekt, en schichten
van uit hare oogen schiet. — O maagd,
gij biedt mij wederstand, maar zijt de mijne. —

Dan Camillus (in zichzellf):

> De wellust straalt uit zijn bedronken oogen. —
> Allectus, wees voorzichtig, want ik voel
> in sombre razernij mijn bloed aan 't koken.

Doch Gudrun, hopende op de komst van Herwig, staat in verrukking.

Onzichtbare muziek spreekt. »De gordinen in den achtergrond schuiven open. Men ziet het atrium der villa in lusthof herschapen. Het conpluvium is bedekt. Het impluvium is een fontein waarrond een priëel. Bosselkens in het ronde en groote vreemde planten. Hier en daar tusschen de bosselkens en de boomen ziet men de gaanderij die het atrium omgeeft, en in het priëel Hilde en andere maagden." Met deze tooneelaanwijzing heeft Albrecht Rodenbach de dramatische handeling onderbroken door enkele aanschouwelijkheid; en in die rust kunnen gevoel en phantasie zich voorbereiden op wat ieder verwacht: dit zal het einde zijn. Het is de stilte die een storm voorafgaat.

Camillus heeft een voorgevoel van wat gebeuren zal. Hij zal zich plaatsen tusschen Allectus en Gudrun, doch wordt verradelijk onverhoeds door Allectus doorstoken. Gudrun zal Allectus weerstaan en bedreigen met den dolk dien zij hem ontrukt heeft. Het einde is de komst van Herwig, die met Berseker-woede aanstormt en de Romeinen voor zich uit drijft, en de komst van diens broeder Horand, van Gudrun's broeder Ortwin, van Wate en de andere Wikings. Dit is de eindstrijd, door Wate voorzien, waarin het zwaard tot een heilig werktuig wordt.

Hiermede had het gedicht, in dramatischen zin, een logisch einde, dat bevredigt. Doch Albrecht Rodenbach had te weinig vertrouwen op de verbeeldingskracht der lezers en toeschouwers, en heeft een slot gemaakt dat ál te bevredigend is — op een bekend voorbeeld van Shakespeare? — ál te blij eindigt, door de verschillende paren, die maar voorkomen in het stuk tezamen te brengen. Rodenbach had genoeg phantasie moeten hebben om op de — niet tot

zichtbare aanschouwing komende — phantasie van lezers en zieners te vertrouwen. Nu wordt de illusie, die men zich schoonst voorstelt, verstoord door de al te plastische werkelijkheid van 't tooneel. Men merkt de bedoeling en raakt ontstemd. Deze ontstemming is voor de dramatische idee van het gedicht ook de humor, de fijngestemde gemoedstoestand, welke dat einde zal opwekken, omdat deze niet behoort in de spheer van dit drama, en van het drama in 't algemeen. Ook daarom niet, dewijl de tragische dood van Wate bij dezen laatsten strijd zijn tragische werking moet missen door het niet zuiver gestemde en gevoelde einde.

Het is heel jammer dat de dood van dien ouden verwonderlijken Wate niet tragisch werkt, zelfs niet ontroert. Alles wat door Wate's romantischen geest — Albrecht Rodenbach's geest! — bezield was, heeft het kenmerk van diep-doorvoelde dichterlijkheid, zijn geheelen levensgang in het kader van dit dramatische phantasie-spel, — slechts zijn dood niet. En wat moest meer 't gemoed doen ontgloeien en de phantasie ontvlammen in somberen brand dan des ouden Wiking's stervenszang toen hij, de jongeren om zich geschaard, het ideaal van al zijn werken en droomen in verwerkelijking zag gaan?

Wellicht is het drama-einde te haastig bewerkt. De eerste vier bedrijven zijn alle meer dan tweemaal zoo lang dan het vijfde. Deze onevenredigheid is te betreurenswaardiger omdat het drama iets bijzonder onvolmaakts heeft door het gemis aan dichterlijke bezieling van het geheele slot na de komst en den strijd der Wikings; terwijl het drama toch al veel te lang was om in een avond in zijn geheel te kunnen worden opgevoerd. Dit drama is overigens wel opvoerbaar wat zijn tooneelmatige structuur betreft, doch het stelt in anderen zin hooge technische en aesthetische eischen aan de vertooners en vertolkers, n.l. die van hoog-menschelijk zich gedragen in een romantisch drama, en van beeldend en klankvol verzen-zeggen d.i. rhythmisch zuiver spreken der dichterlijk bezielde taal 1).

1) De talrijke rhythmische en prosodische fouten, waarschijnlijk voor een deel de schuld van de gemakkelijk aanwijsbare slordige correctie, dienen daarbij wel gekend te worden.

Dan zal het gedicht, waarvan de dramatiek van zeer zuiver gehalte is, blijken diep te ontroeren.

Albrecht Rodenbach's phantasie heeft de tooneelmatige grenzen dikwijls ver overschreden, en het zal voor een toch zeer gewenschte opvoering van *Gudrun* veel zorg eischen om met de hoogste piëteit het dichtwerk binnen die perken terug te brengen.

Had hij, — gelijk Heinrich von Kleist, het zuiverst dramatische genie van Duitschland, die ook in zijn *Penthesilea* eerst ver de mogelijkheidsgrenzen had overschreden doch door Goethe werd terecht gewezen en door tooneelervaring leerde, — kunnen leeren van de lessen der kritiek en der tooneelondervinding; had de vroegtijdige dood de volkomen ontwikkeling van zijn geniaal dramatischen aanleg niet belet, dan had onze woordkunst den dramadichter gehad, waar men nu nog vergeefs op wacht.

Maart, 1906.

SCHETS

DOOR

RUDOLF ATELE.

Toen de dag zoo vreemd ontlook.

voor G. S.

Johan ontwaakte uit een droomloozen slaap, zijn hoofd stil achterover op het smetteloos kussen. Hij was eerst helder en zonder gedachten — het was morgen klaar en vroeg, de morgen van den dag die er nog nooit geweest was, waarin de klok tikte, goedig en gerust, en waarin hij neêr-lag, nog onbedorven door het dagelijksch leed. Den dag van gisteren kon hij zich nog niet herinneren, hij wist alleen nog dat 't heerlijk vroeg en stilletjes aan het dag worden was vlak om hem heen, en dat zijn oogen het licht al konden zien.

Maar toen hij begon met alles te willen herkennen, eerst voorzichtig, als in schemer, en hij schuins aan 't gluren ging door zijn wimpers in 't witte kussenlicht, — toen kwamen hem schielijk de dingen van den mensch, die hij zelf was, verschrikken, zijn wangen, die hij zag schemeren, bol en zelfgenoegzaam, en gemeenzaam met *hem*, en zijn zwarte knevel, die als een brutaal ruig insect met lange kromme pooten op het zachte kussenwit lag. Te gauw besefte hij weêr *wie* hij was en het eerst verdriet van iederen dag, het leed geen kind meer te zijn.

Hij hield zijn oogen nog wat gesloten; — zoolang hij zich nu nog niet bekende wakker te zijn, leefde hij nog in iets van zichzelf, en hoefde geen verwijt te hebben dat hij ging denken en bewegen in deze vreemde, reine kamer, die, met alles wat zijn broêr er in had gewild en gedaan, zoo mild en

argeloos voor hem open-stond. Hij lag met de armen zoo stijf mogelijk aan de zijden gedrukt, hij lag òp zijn armen, die van *hem* waren, maar het bed van zijn broêr duwde overal zacht en vriendelijk tegen zijn lijf. — En toen hij zijn oogen op-sloeg, was 't of er in alles een zachte verbazing lag. Daàr stonden de dingen allemaal, groot en vlakbij, in 't groene licht dat door het omrankte venster kwam — daar waren de wanden van de kleêrkast, effen en mat, daar was de schoorsteen, en de vergulde spiegel, daàr was de tikkende hangklok, daar was de nuchtere grijze schuifdeur met z'n twaalf even groote paneelen. Het had er alles al een tijd zoo gestaan, deze dingen waren alle gewoon en, volgens afspraak, voor hèm. Dit was immers de kamer van zijn broêr, die was hem toch overgegeven om er alles in te zijn en meê te doen, om er zijn eigen oogen in den spiegel te zien, om er zijn kleêren in af te doen en er bijna naakt te bedde te gaan. Hier was het toch slecht te schromen en huiveren voor zijn eigen doen, — hier mòcht hij, waar alles zoo gul en liefderijk aan hem aangeboden stond, niet anders dan zoo hard en gulzig mogelijk zichzelf zijn. — Hij richtte zich op in bed — zijn oogen waren ineens helder en zonder slaap als had hij zich al gewasschen, zijn hoofd was nuchter en kil, als had hij al een jammerlijk stuk dag vol moeizame gedachten beleefd. Zoo ging hij uit bed, dat houten bed, dat wel een Oud-Hollandsche sleê leek, maar waar hij vannacht het aardige voor altijd van weg had doen gaan. Zoo stond hij in de ruimte van de kamer, armelijk en vies in z'n gekreukt hemdje dat over zijn groote lichaam hing. Alles om hem heen was vriendelijk voor hem, het wollig kleedje waar hij met z'n toonen in stond en de franje van het tafelkleed, die langs zijn vingers hing, en hij probeerde ook, lief te doen, zooals een verlegen ouwe heer tegen een jongetje.

Schuins in den spiegel, pronkte het bovenstuk van het Minerva-beeld, dat was net een veel vereerde Heiligen-pop, zoo rijk en bont met linten en schitterende teekens omhangen. En erover hing Willems pluimhoed, eigenlijk een stukje van zijn hoofd, dat daar zoo maar vertrouwelijk hing.

Dit was Willems kamer, hier deed hij de dingen van iederen dag, hier ging hij iederen morgen in rond, fluitend, onverschillig en jong, alleen lettend op sommige bizondere dingen, die van hèm waren, maar waar hij zelf van vond dat 't zoo hoorde, terwijl alles 'm maar lollig liet begaan. Hier ging hij iederen dag in rond, z'n groot mat jongenshoofd midden in de kamer, wit in de groene schemering, hier, waar de *groene* tafel stond waar hij zich kleedde, waar hij leuk en langsaam student werd, als z'n roode vest zoo deftig om zijn schouders viel, terwijl de glimlach *bleef* — op z'n jongensgezicht dat aldoor hetzelfde bleef, met het woeste blonde haar en de lichtblauwe oogen.

Johan bewoog zich langsaam naar de waschtafel. Achter hem, in de kamer, tikte de klok, voortdurend. Achter hem was Willems kamer, waar het was alsof er allerlei gebeurde. Hij stond hier nu alleen, vreeselijk lang, in de donkere hoek voòr de waschtafel, waar hij het water ging gieten, onvermijdelijk handelende, zelf en voor zichzelf.

Maar toen, terwijl hij de kan voorzichtig nam, dat de waterlast beefde tusschen zijn handen, en hij het water zachtjes langs de boorden van de kom liet neêr-vloeijen, toen besefte hij het duidelijkst, dat hij iets misdeed, door zoo schuw eerbiedig te zijn, waar wat Willem deed goed was, die wild het water neêr-smeet, 'dat het schuimde in de kom.

Najaar 1905.

BUITENLANDSCH STAATKUNDIG OVERZICHT

DOOR

CHR. NUIJS.

XI.

»Auch nur Zuschauer von so grossen Ereignissen zu sein, fordert den Menschen zum Ernst auf."
GOETHE.

De conferentie te Algeciras is geëindigd. De kalmte is in Europa teruggekeerd.

Het bleek op de conferentie al spoedig, dat er drie groepen waren. De eerste groep werd gevormd door Duitschland en Oostenrijk, die uitsluitend waarborgen wenschten voor de internationale regeling der Marokkaansche toestanden. Naast deze groep stond die van de vijf belanghebbende mogendheden: Frankrijk, Spanje, Italië, Engeland en Rusland, die, door overeenkomsten of bondgenootschappen vereenigd, opkwamen voor het internationale mandaat aan Frankrijk. En tusschen deze beide groepen bewogen zich de neutrale mogendheden, die slechts één wensch hadden: de zaak zoo spoedig, zoo redelijk en zoo vredelievend mogelijk op te lossen.

Van de vijf verbonden mogendheden wilde Frankrijk juist zooveel toegeven als het doen kon, zonder dat de nationale gevoeligheid gekwetst werd, of de weg voor de toekomstige regeling werd afgesneden.

Rusland had bij geen enkele oplossing belang; het steunde Frankrijk met het oog op de leening, die tot na Algeciras was uitgesteld.

Italië wilde vooral geen conflict, met het oog op de conversieplannen, en stemde met Frankrijk op grond der gesloten overeenkomst, terwijl Viconti-Venosta plannen beraamde om Duitschland tevreden te stellen.

Spanje, met het vooruitzicht ook een deel van de Fransche voor

deelen te zullen krijgen en overtuigd van het groote belang, dat het wegens zijn Marokkaansche bezittingen bij een vriendschappelijke verhouding tot Frankrijk had — voer in het zelfde schuitje; want het wilde zich Duitschland toch niet tot vijand maken.

En Engeland, dat bij de verkiezingen voor het Lagerhuis de geheele politiek van Europeesche conflicten had zien opruimen, achtte zich verplicht er voor te zorgen, dat geen der twee partijen van de conferentie huiswaarts keerde met het gevoel, een nederlaag of een benadeeling van haar belangen te hebben geleden.

Zoo was geleidelijk de grond gelegd voor een overeenstemming. En dat het nog twee maanden geduurd heeft voor die gevonden werd, mag verwondering wekken. Voornamelijk is Frankrijk hiervan de oorzaak; het wilde meer dan het krijgen kon, en het viel blijkbaar zoo moeilijk van de ideale verwachtingen afstand te doen.

Toch heeft hetgeen bereikt werd geen teleurstelling gewekt. Toen de resultaten bekend waren schreef de oud-minister van buitenlandsche zaken, Gabriel Hanotaux: »De conferentie heeft ons precies gegeven, wat wij van haar verwacht hebben: zij heeft den vrede verzekerd en aan het voor Europa belangrijkste deel van Marokko, de kust- en havenstreek, een rudimentaire en voorloopige organisatie gegeven, die het mogelijk maakt een paar jaren te wachten, om eens te zien wat eruit groeien wil. Frankrijk heeft aanvankelijk wel hooger gewild, maar de zaak was slecht aangepakt. Wij moesten dadelijk minder bieden, en ten slotte met weinig genoegen nemen."

Bescheidener kan het wel niet, voor een académicien en oudminister der Republiek. Maar Hanotaux heeft „één troost": De conferentie van Algeciras heeft naast haar openbare en bekende werkzaamheden, achter de coulissen een geheimen arbeid verricht, waarmede men rekening zal moeten houden, en die eens aan den dag zal komen. Gewonnen heeft daarbij niet alleen de politiek van verzoening, maar ook die van het Europeesche evenwicht, berustende op een weloverlegde berekening van den toestand, die in de laatste jaren ontstaan is.

Frankrijk heeft gezien dat het nog vrienden en bondgenooten telt in Europa. Het beruchte telegram van graaf Lamsdorf aan graaf Cassini toonde, hoe krachtig het bondgenootschap met Rusland nog is; de autoriteit dezer alliantie, die men voor een »quantité négligeable" ging houden, is hersteld, het verleden uitgewischt, de toekomst verzekerd....

Zoo spreekt de heer Hanotaux; en hij blijkt nog steeds dezelfde blijmoedige optimist te zijn, die, terwijl hij de geschiedenis van Richelieu schrijft, gelooft aan onbaatzuchtige politieke vriendschapsdiensten.

In dit opzicht is hij van een geheel andere meening, dan de groote eerste kanselier van het Duitsche Rijk, die geen politieke combinatie mogelijk achtte, wanneer zij niet berustte op het *do ut des*

der Romeinen, op wat een Amsterdammer zou noemen: »voor wat, hoort wat."

En dat die theorie ook te Algeciras een groote rol speelde werd door de gebeurtenissen al heel spoedig getoond.

Engeland steunde de Fransche politiek, want die politiek stamde uit Engelsche bron. Voor de problematische voordeelen in Marokko had Frankrijk Engelands rechten in Egypte erkend. En nauwelijks is de conferentie geëindigd, of het blijkt, dat Engeland alweer rekent op Frankrijks hulp, om die rechten in Egypte nog meer te consolideeren.

Het jaarlijksche rapport van Lord Cromer, den Engelschen agent in Egypte, den feitelijken permanenten eersten-minister van den Khedive, bevat het hoogst belangrijke voorstel den wetgevenden arbeid, die thans nog door de belanghebbende mogendheden verricht wordt, over te dragen aan Engeland onder toezicht van een Raad door die mogendheden te benoemen; slechts de wetten betrekking hebbende op de »Dette publique" en op het Suez-kanaal zullen daarvan uitgezonderd zijn. Dat dit voorstel slechts dient om Engelands macht in Egypte voor onbepaalden tijd te bevestigen, ligt voor de hand; en daarvoor heeft het in de eerste plaats den steun noodig van Frankrijk, Spanje, Italië en Rusland.

Het eischt nu de rente van het kapitaal, te Algeciras voorgeschoten. Rusland, wij wezen er reeds op, had op die rente reeds gespeculeerd nog voordat de conferentie begon. De pogingen om in Duitschland de Russische leening onder dak te brengen waren feitelijk mislukt. Wakker geschud door een heftige perspolemiek, en nog meer door het moedige boekje van den Regeeringsraad bij het statistisch departement, Rudolf Martin, „*Die Zukunft Russlands und Japans*", waren de Duitschers niet geneigd hunne spaarpenningen ter beschikking te stellen van de Russische autocratie. Na de beruchte depêche aan graaf Cassini werd zelfs officieel het brengen dier leening op de Duitsche markt verboden. Rusland moest daarom de hulp van de Fransche bezitters weer inroepen, maar om zich tegelijk voor een eventueele mislukking te vrijwaren, werd verbetering van de betrekkingen tot Engeland gezocht. Achter de coulissen te Algeciras werd de grondslag daarvoor gelegd. Te Konstantinopel, te Teheran en aan de Britsch-Indische grens zou Engeland spoedig die verbeterde betrekkingen bespeuren. Als de Londensche beurs ook maar voor de milliarden, die Rusland noodig had, een plaatsje beschikbaar stelde.

Frankrijk kan voor het oogenblik Italië niets aanbieden; maar het kan beloven, want beloften kosten geen geld. Voor de diensten, in Algeciras bewezen, belooft Frankrijk wederdiensten in Albanië, Triëst en de Adriatische zee. Het weet wel, dat het daar voorloopig nog niets te geven heeft, maar het rekent op de toekomst en op Rusland.

Zoo was, ondanks de idealistische opvattingen van minister

Hanotaux, bij alles wat geschiedde de politiek van *do ut des* »durchschlaggebend", ook voor Duitschland.

Veel steun ondervond dit land niet; het gevoelde zich vrijwel geisoleerd; het zag bij de eenige stemming die gehouden werd slechts den Oostenrijkschen bondgenoot aan zijn zijde. Maar daarvoor toonde het een erkentelijkheid, die weken lang in geheel Europa besproken werd. Keizer Wilhelm zond, zoodra de conferentie gesloten was, graaf Goluchowski, den minister van buitenlandsche zaken der monarchie, een telegram van dankbetuiging voor den steun door de Oostenrijksche diplomatie aan Duitschland verleend, zoo overdreven hartelijk dat men gevoelen moest: daar steekt meer achter. De warmte Oostenrijk betoond moest dienen om de kilheid te maskeeren, die de houding van Italië in Berlijn had doen ontstaan.

Daarvoor was reden. Italië heeft aan Duitschland veel te danken, op economisch en politiek gebied. In de dagen van Bismarck en Crispi, in de dagen van koning Umberto, werd dat door Italië erkend. Bekend is Bismarck's gezegde: »In een oorlog met Frankrijk is Italië onze bondgenoot, met of zonder verdrag."

Tusschen de regeerende familiën van Italië en het Duitsche Rijk was een vriendschappelijke betrekking ontstaan, die door de toetreding tot het verbond met Oostenrijk nog hartelijker werd. Jaarlijks bracht de Keizer zijn bezoek aan Italië, en waar de Duitschers gaarne het voorbeeld van hun heerscher volgden, stroomden zij naar het land „wo die Citronen blühen."

Maar na den dood van koning Umberto en van Crispi verflauwde die vriendschap; de toenadering tot Frankrijk had invloed op de diplomatieke betrekkingen. En terwijl de Rijkskanselier zijn best deed de »Extratour" met een grapje als iets onschuldigs voor te stellen, was er een echte flirt-partij ontstaan tusschen Italië, Frankrijk en Engeland. Italië kon zich niet aan de conferentie onttrekken, omdat het zich met gevoeg niet tegen een Duitsch voorstel wilde verzetten; maar het verklaarde reeds bij voorbaat in een geschil over de Marokkaansche quaestie geen „casus foederis" te zien. Op de conferentie werd het geheel en al door Frankrijk op sleeptouw genomen. Was het wonder, dat in Duitschland weinig ingenomenheid met deze houding van den »teuren Bundesgenosse" op te merken viel? Wel werd in het Italiaansche parlement door de regeering een verklaring afgelegd, waarin onwankelbare trouw aan het Midden-Europeesche Vredesverbond werd beloofd, en waarin de houding van Italië werd goedgepraat. Maar er is nu eenmaal een scheur gekomen in dat verbond; deze scheur wordt verbreed door de verschillen van opvatting tusschen den autocratisch voelenden Duitschen keizer, die zijn „Gottesgnadentum" zeer ernstig opneemt, en den democratisch denkenden koning van Italië, die met een groot deel van zijn volk meer sympathieën gemeen heeft met het stamverwante

en republikeinsche Frankrijk. Deze scheur zal nog meer verwijd worden door de talrijke geschilpunten, die Italië nog steeds met Oostenrijk heeft, in Albanië en Dalmatië.

Zoodat het geheime resultaat van de conferentie, door Hanotaux bedoeld, voor den eenvoudigen opmerker volstrekt geen geheim blijkt te zijn; en de wijziging van het »Europeesche evenwicht" aldus kan worden omschreven:

Toenadering tusschen Engeland en Rusland, waarvan de vorming eener »entente cordiale" tusschen deze beide mogendheden met Frankrijk, Italië en Spanje het gevolg wezen zal.

Dat zou het einde van het Drievoudig Verbond beteekenen. Wel bestaat het nog; maar of het zal hernieuwd worden is twijfelachtig. Italië zal dan vrij zijn, om den weg te gaan, dien het sedert eenige jaren heeft gezocht. Dan zal Duitschland nog slechts kunnen rekenen op de »onwankelbare vriendschap en bondstrouw" van de Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie.

De kalmte is in Europa teruggekeerd. Maar de conferentie van Algeciras heeft toch gevolgen, die van groot gewicht zullen blijken, zoo zij later aan den dag komen.

Op dit punt heeft Gabriël Hanotaux gelijk gehad.

* * *

»Eppur si muove!" — »toch beweegt zij zich" — riep Galilei, nadat hij de noodlottige dwaling had afgezworen, dat de aarde om de zon draaide.

Wij, die het bewegen gadeslaan, die de voortgaande ontwikkeling der historische gebeurtenissen dag aan dag volgen kunnen, werden dezer dagen in het bijzonder herinnerd aan Goethe's woord na den slag bij Valmy: dat wij het begin eener »historischen Epoche" beleven.

Zulk een wereldhistorische gebeurtenis is de opening van het Russische Parlement op 10 Mei door den Tsaar in het Winterpaleis te Petersburg. Na de poging door Katharina II gedaan om Rusland een parlement te geven 1), is in Rusland de Autocratie onveranderlijk aan het bestuur gebleven. Met ijzeren hand hadden de bureaucraten hun gezag weten te handhaven, elke poging onderdrukkend, en vaak op bloedige wijze, om verandering in den toestand te brengen.

Totdat de oorlog in Mandsjoerije de oorzaak worden zou van een revolutie, die nu haar eerste rustpunt vond. Het is thans de vraag: of het bijeenkomen van de Doema het einde of het begin van een revolutionair tijdperk beteekenen zal.

---

1) Zie o.a. Madame d'Abrantès: *Cathérine II*: 138; en mijn artikel in het *Alg. Handelsblad* van 8 Maart 1905.

De oorlog in Mandsjoerije had, niet voor de eerste maal, alle corruptie, alle willekeur, alle onbekwaamheid en onverantwoordelijkheid van de beambtenregeering aan den dag gebracht. Waar jaarlijks millioenen besteed waren voor de uitrusting der troepen, werden deze door de Japanners overal en altijd geslagen. En het volk, onwillig zijne zonen nog langer te zien wegsturen om gedood te worden ver in Azië, en zijn belastingen op te brengen om een troep hooggeplaatsten ambtenaren de zakken te vullen; het volk, gloeiend van toorn bij de onthullingen over de gewetenloosheid en de zorgeloosheid van een regeering, die duizenden jonge menschen naar de slachtbank voerde, om te sterven voor een zaak die niemand belang kon inboezemen, wijl niemand haar begreep — het volk liep te hoop, en eischte recht van meespreken, waar zijn hoogste ideale en materieele belangen op het spel stonden.

Wij hebben de beweging, die sedert anderhalf jaar in Rusland ontstaan is meegeleefd; wij weten dus wat er ligt tusschen dien gruwelijken Zondag, 22 Januari 1905, en den 10en Mei 1906; wij hebben den strijd gadegeslagen, die geleverd werd in regeeringskringen, in de onmiddellijke omgeving van den Tsaar, en die weerklank vond tot in de uiterste hoeken van het Russische Rijk.

Vrijwillig gegeven zijn de concessies niet, die de Tsaar deed. Stukje voor stukje moesten zij hem worden afgedwongen, en altoos staat de reactie gereed om terug te nemen, wat werd toegestaan.

En toch is er iets verkregen, wat ondanks de onvolkomenheid, ondanks alle beperkende bepalingen, van groote beteekenis wezen zal: een parlement.

Hij moge zich nog »Autocraat" noemen, ook in de grondwet die twee dagen voor de bijeenkomst der Doema werd afgekondigd — door het uitvaardigen dier *Swod Sokanof*, door het bijeenroepen van een Parlement, heeft de Tsaar van de alleenheerschappij afstand gedaan, is hij een constitutioneel vorst geworden.

De omgeving en de raadgevers van den Tsaar mogen het niet erkennen; zij mogen maatregelen nemen om de fictie der »autocratie" te doen voortbestaan; de Rijksdoema is geen Sobor in de hand van den autocraat. Zij is voortgekomen uit het Russische volk, zij kent de nooden en behoeften van dat volk, en zij zal niet uiteengaan voordat zij die nooden en die behoeften luide voor de geheele wereld heeft uitgesproken.

Een Trepof, een Pobjedonostzef, Goremykin of Stisjinsky moge het groote gewicht van de gebeurtenis die onder hun oogen plaats grijpt, miskennen; de historische beteekenis ervan kunnen zij niet uitwisschen. Teruggaan is onmogelijk geworden. Dat gepoogd zal worden de geschiedenis van het Russische volk nog eens weer 50 jaren achteruit te zetten is waarschijnlijk. Maar daardoor zal een omwenteling ontketend worden, die alles, wat tot dusver in de

wereldgeschiedenis is voorgekomen, zal overtreffen in omvang. Noch de Tsaar, noch zijn ministers of praetorianen kunnen »de zon doen stilstaan te Gibeon, of de maan in het dal van Askalon", (Jozua 10: 12).

En zoo zij de hand opheffen, in de meening dat dit voldoende wezen zal om den vooruitgang der wereldgebeurtenissen tegen te houden, zal hun het »Eppur si muove" in de ooren klinken, op een toon die hen van schrik zal doen verstijven. Want nu Rusland eens het beloofde land der vrijheid gezien heeft, zal het, zonder tegenstand te bieden op leven en dood, de hoop niet opgeven om daar binnen te treden.

Herhaaldelijk is in deze dagen herinnerd aan de voorgeschiedenis der Fransche revolutie, en is een vergelijking gemaakt tusschen de bijeenkomst der Staten-generaal op 5 Mei 1789, en die der Doema op 10 Mei 1906.

Maar welk een verschil is op te merken, bij veel overeenkomst, tusschen toen en nu.

De Fransche revolutie werd voorbereid door de filosofen, door Voltaire, Rousseau en de Encyclopedisten; hunne redeneeringen hadden het vrijheidsgevoel aangekweekt, en bij het volk ideale gedachten doen ontstaan over gelijkheid en broederschap. Maar bij de uitwerking werd de broederschap spoedig vergeten; en de gelijkheid bestond slechts in de wijze, waarop de beruchte Samson allen behandelde. »Mirabeau est le seul grand homme de la Révolution qui n'ait point péri sur l'échafaud" zegt Jaurès (*La Constituante*, 684).

Wie herinnert zich niet het woord van Sieyès in de »Constituante": »Ils veulent être libres et ne savent pas être justes."

De idealen der revolutie werden slechts, en ten deele, verwezenlijkt in den tijd, die op de restauratie volgde.

De Russische revolutie is voorbereid door pessimisten, wier gemeenschappelijke band bestond in de negatie van alle bestaande toestanden. Geen krachtige, ideale strooming bracht de massa in beweging. Voor het positieve, voor hetgeen op de puinhoopen van het ondergegane zou worden opgebouwd, bestond weinig begrip, en de verkondigers van het Evangelie der destructie maakten zich niet bijzonder druk er over, hoe zij den staat en de maatschappij opnieuw zouden construeeren. (Debogory-Mokriewitsj: *Erinnerungen eines Nihilisten*).

Doch nauwelijks is er iets positiefs te doen, of er vormt zich een partij met een program, dat aan ideale opvatting elk politiek partijprogram van West-Europa in de schaduw stelt. Dat is het meest opmerkelijke van het program der constitutioneel-democratische meerderheid in de Doema: het ethische beginsel waarvan deze partij uitgaat, en dat zijn uiting vindt in haar streven naar rechtvaardigheid boven alles.

Rechtvaardigheid, zelfs al zou daardoor iets anders gebeuren dan deze partij in het belang van Rusland en van het volk wenschelijk acht. Dat rechtsvaardigheidsbeginsel spreekt uit de wijze waarop de K. D.-partij het algemeen kiesrecht verdedigt.

»Ik ken Russische democraten, die uitgaan van het beginsel »fiat justitia, pereat mundus," zegt prof. Max Weber in een belangrijk artikel: *Zur Beurteilung der gegenwartigen Politischen Entwickelung Russlands* 1). »Moge de massa den vooruitgang der beschaving tegenhouden, verwerpen, vernietigen, wij kunnen slechts vragen wat rechtvaardig is; wij hebben onzen plicht gedaan, als wij allen het kiesrecht geven; zij zijn verantwoordelijk voor het gebruik dat zij er van maken.

»Maar ook de ergste ochlocratie kan niet zoovéél kwaad doen als de in haar bestaan bedreigde autocratie, met haar zwarte benden. Maar hoe het ook zij, liever een paar generaties lijden onder onbeschaafdheid en duisternis, dan politiek onrecht doen. En wellicht zal in een niet te verre toekomst de opvoedende kracht van het kiesrecht ook het hare doen."

Een dergelijke opvatting, vrij van alle opportuniteits-overwegingen, is te zeldzaam, om haar niet tot leering en voorbeeld te stellen voor politieke partijleiders en hen, die het worden willen.

Nog voordat de Doema bijeenkwam heeft de Tsaar zich gescheiden van den man, op wien het Russische volk zulke groote verwachtingen gebouwd had, en die deze verwachtingen zoo bitter teleurstelde: graaf Witte.

In het tijdperk der vergelijkingen tusschen 1789 en nu wordt Witte vaak op een lijn gesteld met Necker. Rudolf Martin, de verleden jaar voor zijn boekje: *Die Zukunft Russlands en Japans* »gemassregelte" Regierungsrat im Kaiserlichen Statistischen Amt te Berlijn, heeft thans een brochure uitgegeven over »Die Zukunft Russlands" 2), waarin een geheel hoofdstuk aan die vergelijking wordt gewijd. Van beiden wordt daarin getuigd: »Hunne hervormingen zijn onbeteekenend; in vergelijking met het groote gevaar waarin de gemeenschap zich bevond, hebben deze niet de minste waarde".... Maar door hun financieele politiek hebben zij in hun land »den toestand der geldmiddelen doen ontstaan, die de aanleiding tot de revolutie worden moest."

En Rudolf Martin besluit dan: De naam Witte zal Rusland en de geheele wereld evenzeer teleurstellen als de naam Necker het deed.

»Het vertrouwen van den heerscher riep hen in moeilijke tijden aan

1) Beilage bij het »Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik," Band XXII, Heft I.

2) Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung.

het bewind. De maatschappelijke en politieke tegenstellingen, waardoor de revolutie in beide landen ontstond, konden zij in korten tijd niet uit de wereld helpen. Maar zij hadden een deel der scherpte van die politieke, sociale, economische en nationale tegenstellingen kunnen wegnemen, en de brug kunnen bouwen voor de verzoening.... Doch evenals Necker volkomen onbekwaam was, de revolutionaire beweging in Frankrijk tegen te gaan, zoo was Witte, en in nog veel erger mate, volkomen ongeschikt om de revolutionaire beweging in Rusland te begrijpen en op goede wegen te leiden."

Het ontslag aan Witte heeft niet de gevolgen gehad, die het aftreden van Necker in 1789 had. Want er is een nauw verband tusschen het ontslag van Necker op 12 Juli 1789 en de bestorming der Bastille op 14 Juli. Maar Necker was toen nog de volksvriend, en het volk noodzaakte Lodewijk XVI dezen minister terug te roepen....

Witte's populariteit, zoo die ooit bestaan heeft, kon de Novembermaand 1905 niet overleven. Het October-manifest deed groote verwachtingen ontstaan, de houding van de regeering onder Witte's leiding in November deed zien, dat die verwachtingen »Schall und Rauch" waren, dat van Witte evenmin iets te verwachten was voor volksrechten, als van Pobjedonostzef of Trepof.

Met een zucht van verlichting ziet men hem heengaan. Want al is zijn opvolger, Goremykin, een veel krasser reactionair — in den strijd die komen zal, zeide professor Miljoekof, is het beter tegenover een heelen vijand dan een halven vriend te staan. Van Witte hadden wij groote verwachtingen, die niet vervuld werden; van Goremykin verwachten wij niets — maar wij wèten dat wij van hem niets verwachten kunnen....

Met een nieuw kabinet, en onder nieuwe omstandigheden heeft de Doema haar arbeid aanvaard. De tegenstelling kon niet beter uitkomen, dan op den eersten dag tusschen de koele, hooge troonrede van den Tsaar, en het warme, uit het hart voortgekomen verzoek van Petrunkewitsj om amnestie voor hen »die ter wille van de vrijheid van hunne vrijheid beroofd zijn."

Dat verzoek werd niet verhoord; de tegenstelling bleef bestaan, evenals zoovele andere. En het is de som dier tegenstellingen die, in Rusland als in Frankrijk, tot de uitbarsting voeren moet.

* * *

Het is een der groote verdiensten van keizer Franz Jozef van Oostenrijk geweest, dat hij de uitbarsting, die sinds geruimen tijd gevreesd werd, in Hongarije heeft weten te voorkomen — juist bijtijds zou men kunnen zeggen — door de tegenstellingen te verminderen en er de scherpte aan te ontnemen.

»Ueber Nacht" zooals de Duitschers dat noemen, is een overeenstemming verkregen tusschen den koning en de Hongaarsche oppositie, een overeenstemming, waardoor het gevaar voorkomen werd, dat noodzakelijk zou ontstaan wanneer de grondwet geschonden en het Hongaarsche parlement niet op den voorgeschreven tijd gekozen was. Het gevaar, het denkbeeldige gevaar, in het Transleithaansche deel der Monarchie de oppositie aan het bewind te doen komen en een coalitie-ministerie te vormen, is voor monarchie en dynastie veel minder groot, dan dat der openlijke schending van de Constitutie.

Het schijnt voornamelijk onder den invloed van een gesprek met den Hongaarschen oudminister, dr. Alexander Wekerle, te zijn geweest, dat de keizer het besluit nam, nogmaals met de leiders der oppositie te onderhandelen. Het resultaat daarvan was een overeenstemming, waarbij de kroon zich verbond onder leiding van dr. Wekerle een Hongaarsch kabinet uit de oppositie-groepen te vormen, en de verkiezingen voor het Parlement onmiddellijk uit te schrijven; de oppositie verbond zich daarentegen, de militaire quaesties voorloopig te laten rusten en de economische betrekkingen met Oostenrijk tot 1917 onveranderd te laten. Het nieuwe parlement zal dan de taak op zich moeten nemen, de achterstallige financieele en legerwetten goed te keuren, het autonome toltarief en de gesloten handelsverdragen te erkennen, en de kiesrecht-regeling in behandeling te nemen.

Deze voorwaarden werden over en weer goedgekeurd; dr. Wekerle aanvaardde de opdracht tot kabinetsformatie, en generaal baron Fejervary ontving zijn ontslag, dat hij kon aannemen in de overtuiging als soldaat naar zijn beste weten zijn keizer te hebben gediend, maar als staatsman niemand te hebben bevredigd.

Het kabinet Wekerle, waarin Frans Kossuth, Polonyi en andere leiders der oppositie zitting namen, schreef de nieuwe verkiezingen uit die, volkomen vrijgehouden, het verwachte gevolg hadden. De liberale partij, die 38 jaren lang op den grondslag van de overeenkomst van 1867 de Hongaarsche zaken had geleid, werd ontbonden; de nieuwe meerderheid, de onafhankelijkheidspartij, komt nog sterker, nog meer aaneengesloten in het Huis terug.

Haar program, dat op den grondslag van 1848 gesteld is, en de historische naam van haar leider, geven voldoende te kennen, in welke richting de ontwikkeling van Hongarije voortaan zal geschieden.

Nog kunnen de gemeenschappelijke banden niet worden losgerukt; voor het ontknoopen er van is tijd noodig. Maar in dien tijd zal alles worden voorbereid wat het Dualisme zal moeten vervangen. De monarchie van 1867 zal dan moeten plaats maken voor de persoonlijke unie. Hongarije zal moeten toonen, dat het in staat is een volkomen zelfstandig bestaan te leiden, zonder eenige hulp

van Oostenrijk. Tot die oplossing van de langdurige en moeilijke quaestie is thans de eerste stap gedaan.

Voor de Hongaarsche zaken deed keizer Franz Jozef dus een gelukkige keuze toen hij dr. Alexander Wekerle ontbood, een man die reeds vroeger, in moeilijke dagen, getoond heeft »de connaître les détours" van de Hongaarsche staatkunde. Het is de vraag of de keizer ook zulk een goede keus deed toen hij de Oostenrijksche toevertrouwde aan prins Conrad von Hohenlohe—Schillingsfürst.

Baron von Gautsch, de opvolger van baron von Körber, kon maar niet slagen in de onderhandelingen met de nationale leiders over de kiesrecht-regeling en de vorming van een parlementair kabinet. Hervormingen, die in elk ander land met groote instemming door alle partijen zouden begroet zijn, stuitten in Oostenrijk af op de te ver gedreven zucht tot zelfbehoud der politieke en nationalistische groepen. Wanneer met groote moeite Duitschers en Tsjechen gewonnen waren voor de plannen der regeering, dan waren het de Polen die tegenstand boden — of omgekeerd. In arren moede vroeg baron Gautsch zijn ontslag; de keizer benoemde prins Hohenlohe, stadhouder van Triëst tot zijn opvolger, onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat de verandering van personen geen invloed zou hebben op de hervormingen, die keizer en minister noodig oordeelden.

Prins Hohenlohe, die den naam heeft democraat te zijn — in Oostenrijk komt zoo iets voor, naar 't schijnt! — heeft onder die restrictie de taak aanvaard een kabinet te vormen. Ook hij wil pogen de voornaamste parlementaire partijleiders erin op te nemen, al is het dan ook slechts als Landsman-minister; dan zullen de hoofden van departementen ambtenaren blijven, doch de politieke richting zal door de partijleiders worden aangegeven. Maar onder één voorwaarde: de kiesrechthervorming, eenmaal toegezegd en aan de orde gesteld, blijft gehandhaafd. Daarin zullen de Polen, en Tsjechen, Duitschers en Italianen, Slowenen en Slowakken, en hoe ze verder heeten mogen, zich moeten schikken.

Dr. Alexander Wekerle heeft zijn proefstuk afgelegd, en in Hongarije een kabinet en een Kamer van Afgevaardigden bijeengebracht. Zal prins Hohenlohe in Oostenrijk in staat zijn dat voorbeeld te volgen?

* * *

Met groote belangstelling werden dit jaar de gewone verkiezingen voor de Fransche Kamer tegemoet gezien. Zelden toch hadden de reactionaire partijen, naar hare meening, zulk een schitterende gelegenheid gehad om haar oude positie te herwinnen, om aan de radicale richting een val te bereiden. Het afgeloopen jaar had de wet tot scheiding van kerk en staat zien aannemen en invoeren in Frankrijk, en de onlusten bij de inventarisatie in verschillende ge-

meenten voorgekomen waren door nationalisten en clericalen uitgelegd als een voorbode van den terugkeer der bevolking tot de meer rechtsche richting op kerkelijk en staatkundig gebied. Met groote handigheid was die indruk voorgesteld als de algemeene; het volk had genoeg van het drijven der linkerzijde, en zou dat bij de verkiezingen wel toonen. En naarmate de dag der verkiezingen naderde werd een sterker wordende ongerustheid merkbaar, zelfs in de regeeringskringen. Want de volksstemming is wankelbaar, en men kan het niet weten....

De ongerustheid werd kunstmatig aangestookt door de zonderlingste voorspellingen van de reactionaire pers. Tegenover het zwarte spook van het clericalisme, dat Combes als trouw navolger van Gambetta's beroemd woord krachtig had bestreden, haalden nationalisten en reactionairen het roode spook der sociale revolutie weer eens voor den dag. De 1e Mei zou de kritieke dag zijn, waarop in Frankrijk de revolutie zou uitbarsten, een revolutie door de organen der rechterzijde met de gruwelijkste kleuren afgebeeld.

Clemenceau, een oude rot, die reeds herhaaldelijk getoond heeft niet bang te zijn voor de horens van de reactionaire koe, deed enkele dagen voor 1 Mei een stouten zet. Hij liet verschillende reactionaire leiders arresteeren en bij anderen huiszoekingen doen, om vast te stellen dat, zoo er plannen voor onlusten op 1 Mei bestonden, die niet waren opgemaakt door de groepen der linkerzijde, maar door royalisten en nationalisten met het eenige doel om in troebel water te visschen. Of bij die gelegenheid werkelijk zoovele en zulke compromitteerende stukken gevonden werden als de dagbladen mededeelden, is vooralsnog niet bekend; maar het doel van den minister werd volkomen bereikt: de onrust werd weggenomen, het vertrouwen hersteld. De 1e Mei verliep, zooals te verwachten was, uiterst kalm; de regeering had voor alle eventualiteiten uitgebreide voorzorgsmaatregelen genomen, die echter onnoodig bleken.

En de 6e Mei bezegelde den triomf der regeering en der linkerzijde. Ernstiger en sprekender nog dan men verwacht had was de nederlaag van clericalen en nationalisten; krachtiger dan ooit bleek de gestadige opschuiving van geheel Frankrijk naar links, en de verminderde invloed van de clericale en monarchistische denkbeelden.

»De uitslag der verkiezingen is de triomf du petit père Combes", verklaarde de romanschrijver Anatole France. En Combes zelf, die in den uitslag een triomf voor zijn politiek zien kàn, zeide: „Het clericalisme heeft bij ons afgedaan. Ons volk wil de banden verbreken, die het te lang aan Rome bonden. En omdat ik die overtuiging van het volk ken, heb ik de scheidingswet op mijn program gezet, geen oogenblik er aan twijfelend, of het algemeene kiesrecht zou die politiek goedkeuren."

Zoo Combes de zaak goed inziet, dan heeft de oudste dochter der kerk een votum uitgesproken, dat in Rome diepen indruk maken moet, omdat het aan een hooge verwachting der curie een einde bereidt, voor goed....

* * *

Met een enkel woord zij nog melding gemaakt van een geschil tusschen Engeland en Turkije, dat een oogenblik dreigde van ernstigen aard te zullen worden, hoewel de aanleiding er toe vrij onbeteekenend is. Turksche troepen hadden het plaatsje Tabah op het schiereiland Sinaï bezet, dat de regeering van Egypte tot haar gebied, de Porte echter tot het hare rekende. Na eenige onderhandelingen daarover tusschen den Khedive en den agent der Porte te Kaïro, nam Engeland plotseling de onderhandelingen over, en eischte, krachtens de rechten die het met goedvinden der mogendheden in Egypte uitoefent, dat de sultan binnen tien dagen zijn troepen uit Tabah zou terugtrekken, om dan daarna te doen uitmaken hoe de juiste grenslijn tusschen het Egyptische en het Turksche 'gebied op Sinaï loopen zal. Met militaire maatregelen zette Engeland dien eisch kracht bij.

Na negen dagen aarzelen, en herhaalde pogingen om onderhandelingen over dien eisch aan te knoopen, nam de sultan in den loop van den tienden dag de Engelsche eischen aan. Hierdoor is de quaestie, zooals zij gesteld was, uit de wereld.

Maar dat zij in den eenen of anderen vorm te eeniger tijd niet nogmaals zal gesteld worden is daardoor niet uitgesloten. Want de bezetting van Tabah was niet van zoo groot belang, voor Engeland of voor de Porte, om daarvan een *casus belli* te maken. Die bezetting was van Turksche zijde een daad van tegenweer. Wat de Porte vreest is niet, dat Egypte zich het schiereiland Sinaï zal toeeigenen, maar wel dat Engeland, na het kanaal van Suez en de voornaamste punten aan den grooten verkeersweg naar Indië in zijn macht te hebben gebracht, thans ook de Arabische provincies aan de Roode zee, rechtstreeks of middellijk, onder zijn bestuur zal pogen te krijgen.

Geruimen tijd reeds heeft Turkije een geschil met Engeland over het »hinterland" van Aden; en bijna evenlang woedt in Yemen een opstand die, naar de Porte beweert, door Engeland wordt aangestookt. Tusschen al deze gebeurtenissen bestaat verband. Terecht, of ten onrecht, vreest Turkije, dat Engelands expansie-zucht ook de Roode zee tot een Engelsch meer wil maken, om daardoor elke concurrentie met het kanaal van Suez, door een spoorwegverbinding tusschen de Middellandsche Zee en de Roode Zee te voorkomen, en den zeeweg naar Indië in Engelands macht te doen blijven. De strijd om Tabah was slechts een episode in dien grooteren strijd om het behoud van den zeeweg.

En daarom is het tafereel dat nu werd afgespeeld van belang voor de toekomst.

De voortdurende noodzakelijkheid waarin Engeland verkeert, om altoos nieuwe gebieden te begeeren, ten einde de reeds bezette te behouden, en daardoor den wereldvrede telkens in gevaar te moeten brengen is een schitterende illustratie bij de bekende regels van Schiller (uit: »die Piccolomini" 5, 1):

»Das eben ist der Fluch der bösen That,
»Dass sie fortzeugend Böses muss gebären."

Amsterdam, 15—5—'06.

XIIe JAARGANG. DEEL III.

DE XXE EEUW
MAANDSCHRIFT VOOR LETTEREN, KUNST, WETENSCHAP EN POLITIEK.

[NIEUWE REEKS VAN HET TWEE-MAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT.]

HOOFDREDACTEUR: L. VAN DEYSSEL.

MEDEWERKERS: Dr. A. ALETRINO, Dr. FRANS BASTIAANSE, JOH. H. BEEN, Dr. J. D. BIERENS DE HAAN, Dr. P. BIERENS DE HAAN, Dr. H. J. BOEKEN, Dr. T. J. DE BOER, Prof. G. J. P. J. BOLLAND, Dr. P. C. BOUTENS, Prof. Dr. H. BRUGMANS, G. BUSKEN HUËT, RICHARD DE CNEUDT, Mr. F. COENEN Jr., Dr. ALPH. DIEPENBROCK, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN, Mr. F. ERENS, F. VAN DER GOES, HERM. HEIJERMANS Jr., W. G. HONDIUS VAN DEN BROEK, G. VAN HULZEN, Dr. D. G. JELGERSMA, Prof. Dr. G. JELGERSMA, JAN KALFF, Prof. Dr. G. W. KERNKAMP, Dr. R. A. KOLLEWIJN, J. DE KOO, J. KOOPMANS, PROSPER VAN LANGENDONCK, Dr. J. H. LEOPOLD, JAC. VAN LOOY, Mr. H. P. MARCHANT, G. H. MARIUS, JOH. DE MEESTER, Mr. S. MULLER Fzn., F. NETSCHER, CHR. NUIJS, EDMOND VAN OFFEL, AUG. PEAUX, ARY PRINS, J. REDDINGIUS, GIZA RITSCHL, P. H. RITTER Jr., HERMAN ROBBERS, NICO VAN SUCHTELEN, STIJN STREUVELS, HERMAN TEIRLINCK, Prof. Dr. A. VERMEYLEN, JAN VETH, K. VAN DE WOESTIJNE, E. A. ❈ ❈ ❈ ❈

UITGEGEVEN TE AMSTERDAM DOOR SCHELTEMA EN HOLKEMA'S BOEKHANDEL ❈ ❈ ❈ ❈ ❈ MCMVI.

INHOUD.

(Juli 1906, Afl. 7.)

		Bladz.
Voor Rembrandt's standbeeld . .	JAC. VAN LOOY	1
Rembrandt's aankomst in Amsterdam	DR. JAN VETH.	3
Aan Rembrandt.	DR. H. J. BOEKEN	16
Het lied van den tijd op Rembrandt's feest	DR. P. C. BOUTENS	17
Huygens over de schilders van zijn tijd	DR. J. A. WORP	22
Het lied van het licht op Rembrandt's feest	CAREL SCHARTEN	38
Rembrandts in het Louvre-museum te Parijs.	L. VAN DEYSSEL	45
Rembrandt-hulde	A. PEAUX	50
Aan Rembrandt.	DR. J. B. SCHEPERS	54
Rembrandt in de verzamelingen Six en Van Loon. Rembrandt in het Louvre	EUGÈNE FROMENTIN. . . .	58
Fragment uit Rembrandt's leven en werken	EDUARD KOLLOFF	72

(Augustus 1906, Afl. 8.)

Ode aan Rembrandt — Tijdzang.	JAC. VAN LOOY	129
Hymne aan Rembrandt	P. H. VAN MOERKERKEN JR..	145
Rembrandt.	DR. JULIUS DE BOER . . .	149
Is „celstraf" nog langer geoorloofd en gewenscht? (*Vervolg*) . . .	DR. A. ALETRINO	150
Vastenavond	EDMOND VAN OFFEL . . .	188
De achtergrond der Evangeliën .	PROF. G. J. P. J. BOLLAND .	199
Staatkundige Kroniek.	MR. H. P. MARCHANT . . .	238
Buitenlandsch Staatkundig Overzicht	CHR. NUIJS	247

(September 1906, Afl. 9.)		Bladz.
Ethiek en Maatschappij	DR. C. J. WIJNAENDTS FRANCKEN	259
Gedichten	J. REDDINGIUS	280
Uit het Dagboek van een Hypochonder	J. EVERTS JR.	295
Aan 't Labeuren	RENÉ DE CLERCQ.	313
Is „celstraf" nog langer geoorloofd en gewenscht? *(Vervolg)* . . .	Dr. A. ALETRINO.	314
Gnosis en Evangelie	PROF. G. J. P. J. BOLLAND .	333
Voorgeschiedenis en Vestiging van den Oranje-Vrijstaat.	DR. HENDRIK P. N. MULDER	354
Staatkundige Kroniek	MR. H. P. MARCHANT . . .	378

VOOR REMBRANDT'S STANDBEELD[1])

DOOR

JAC. VAN LOOY.

In huldigende stoete
Wij komen aangetreden
Door Uwe oude stede,
Rembrandt, tot Uw voeten.

Stil, uit tijd en duister
Ziet Uw gelaat ons aan,
Ziet onze ziel U staan
In wondervolle luister.

---

1) Dit lied zal gezongen worden door het koor van den door de Maatschappij ARTI ET AMICITIÆ samen te stellen optocht, welke in den avond van Zondag 15 Juli, eer aan Rembrandt zal bewijzen bij zijn beeld op het Rembrandtplein.

O geest, hoog opgericht,
Die 's menschen pracht en strijden,
Die 's menschen last en lijden
Voor eeuwig hief in 't licht.

Wij, kunstnaars al te gader
In huldigende stoete
Wij buigen voor Uw voeten,
Rembrandt, ons aller vader.

REMBRANDT'S AANKOMST IN AMSTERDAM

DOOR

DR. JAN VETH.

Het toenmalige Amsterdam was waarachtig wel een plaats, geschikt om een vurig jong kunstenaar, die het gansche leven wilde omvatten, met kracht aan te trekken. Was Leiden een stad van industrie en geleerdheid, Amsterdam was het middelpunt van een bonten wereldhandel. Het wemelde er van vreemde kooplieden in kleurige kleedij.

Vol opgebraste schepen
Ligt er het Y te schijnen,
De Buitenkant beslepen
Van Aziërs, Levantijnen.
Kaftan en pekkige broek,
Tulband en rokkelore,
Kris, kromzwaard, dolk en doek,
Blinkt bij den Schreiers-toren.

Zoo teekende van Looij het in zijn prachtigen Tijdzang op Rembrandt. Een etsje uit deze dagen van een paradeerenden ouden *Pers* in zwierig kostuum, een ander van een soldatesken *Pool,* en een derde van den eveneens zeer buitenlands uitgedosten zoogenaamden *Kwakzalver*, geven wel een indruk van de soort schilderachtige vreemdelingen, zooals men er in Amsterdam dagelijks kon tegenkomen. Ook de prachtige prent van den *Grijsaard* in den wijden fluweelen mantel geeft iets exotiesch, gelijk de aardige kompozitie van den *Rattengifverkooper* een levendig genre-beeld uit het

toenmalige volksleven in prent brengt. Elken dag bood de fortuinlijke stad wat nieuws te zien. Rembrandt's moed moest er gesterkt, zijn blik verruimd worden, — voor zijn fantazie lag er voedsel in overvloed.

Wanneer in het begin van Wilhelm Meisters Lehrjahre, de held van het verhaal door zijn vriend Werner toegesproken wordt over de schoone zending van den handel, — hoe deze het leven beter doet verstaan, den geest opwekt en scherpt, laat Goethe den jongen koopman zijn meesleepende voorstelling eindigen met deze schoone passage:

»Und dir, der du an menschlichen Dingen so herzlichen »Antheil nimmst, was wird es dir für ein Schauspiel seyn, »wenn du das Glück, das muthige Unternehmungen begleitet, »vor deinen Augen den Menschen wirst gewährt sehen! »Was ist reitzender als der Anblick eines Schiffes, das von »einer glücklichen Fahrt wieder anlangt, das von einem »reichen Fange frühzeitig zurückkehrt! Nicht der Verwandte, »der Bekannte, der Theilnehmer allein, ein jeder fremde »Zuschauer wird hingerissen, wenn er die Freude sieht, mit »welcher der eingesperrte Schiffer an 's Land springt, noch »ehe sein Fahrzeug es ganz berührt, sich wieder frey fühlt, »und nunmehr das, was er dem falschen Wasser entzogen, »der getreuen Erde anvertrauen kann. Nicht in Zahlen allein, »mein Freund, erscheint uns der Gewinn; das Glück ist die »Göttin der lebendigen Menschen, und um ihre Gunst wahr»haft zu empfinden, musz man leben und Menschen sehen, die »sich recht lebendig bemühen, und recht sinnlich genieszen."

De naar de wereldstad verhuizende zes-en-twintig-jarige Rembrandt, wij kunnen er zeker van zijn, heeft dergelijke gevoelens gekend en ondergaan. Zijn prentje bij Herckmans' *Der zeevaert lof*, uit het tweede jaar van zijn wonen in Amsterdam, bewijst het ten overvloede. Zelfs een in den grond huiselijk aangelegde natuur als die van den diepzinnigen Leidenaar, moest onder den indruk komen van het grootscheepsche karakter der kloeke stad, die zoo gulhartig bood wat een krachtnatuur vol verbeelding als de zijne kon bekoren. Het ietwat romaneske geëtste zelfportret van 1631 vertoont ons

hem wel gelijk altoos als een onderzoeker, maar als op dit tijdstip weinig een peinzer en bijna als een veroveraar. Hoe kon het anders bij een overmoedigen, zich van zijn genie bewusten jongen man, wien het geluk zoo vriendelijk toelachte!

De jonge Rembrandt hoorde thuis waar de polsslag van het leven het snelst ging, en in de stad waar hij zich thans voorgoed ging vestigen, sloeg de harte-ader van heel het bloeiende gemeenebest. Het was een Staat van regeerende kooplieden in den Staat, maar de Stadsregenten waren Landsregenten. Als het er op aankwam zetten zij zich schrap tegen de macht van den Stadhouder, om deze in menig opzicht te kleineeren.

Doch wanneer de Amsterdamsche Burgemeesters in de Landsregeering hun gezag zwaar lieten wegen, dan bleef het bovenal door de belangen van den handel dat zij zich lieten leiden. Hunne politiek was een handelspolitiek. De door Amsterdam aangestookte oorlogen waren handelsoorlogen. De verdragen waar haar bestierders op stonden waren handelsverdragen. Evenals een eeuw vroeger met Venetië het geval was geweest, berustte ook haar kultuur op handelsbelangen. Amsterdam was de groote zeventiende-eeuwsche koopstad bij uitnemendheid.

Zoozeer lag er een centrum van internationaal verkeer, dat men in haar haven, naar reeds Guicciardini getuigd had, somtijds wel »vijf hondert groote schepen van alle landen aankomende" zag.

Sedert de Antwerpsche uitgewekenen, waaronder mannen van machtige gaven, en ook de intelligente, ervaren Portugeesche en Spaansche Joden er den reeds wijd-strekkenden ondernemingsgeest nog waren komen versterken, omspande de Amsterdamsche handel welhaast heel de wereld. Het IJ scheen een mastbosch gelijk. »Alle rijkdommen van het Oosten", zoo dachten tijdgenooten het zich ongeveer, »lagen te Amsterdam opgestapeld ten gebruike van de geheele wereld".

Bovenal gold de stad als de reusachtige graanstapelplaats voor Engeland, Frankrijk, Spanje, Italië. Men sprak er van als van de »koornschuyr van Europa". In 1601 waren binnen

drie dagen meer dan achthonderd schepen om graan naar de Oostzee uitgevaren.

Ook het hout lag er bij groote menigte in magazijn. Het werd eveneens van de Oostzeekust, maar nog meer uit Noorwegen gehaald. En »niet alleen als stammen en als planken »en balken", zegt Prof. Brugmans, »maar ook als trotsche »zeekasteelen, ranke galjoenen en stevige fluiten, verliet het »Noorsche hout de haven van Amsterdam".

Naast dezen alouden handel op de Oostzee, en dien op de Noorsche kust en Archangel, bloeide die op de Duitsche Noordzeehavens, op Denemarken, Engeland, Frankrijk, op het vijandige Spanje en op de Middellandsche Zee. En de Middellandsche Zee, dat beteekende sinds eenigen tijd niet alleen Genua, Napels, Venetië, maar ook nog de Levant, dat is »de »kusten van Egypten, Syrië, Caramenië, Natolië, Griekenland, »Morea, het eiland van Cyprus, en al de eilanden van Archipel »tot Santen incluis". Daarbij kwam dan echter bovenal nog de groote vaart op Oost- en West-Indië, Japan, Perzië, Voor-Indië. De handel der trotsche Oost-Indische Compagnie alleen was van zulk een omvang, dat naar men zeide, twaalfhonderd werklieden in Amsterdam geregeld werk vonden aan het bouwen en uitrusten van hare schepen, terwijl in de slachthuizen der Compagnie jaarlijks wel duizend ossen werden geslacht en gezouten, noodig voor hare vaart op Indië.

»S'il y a du plaisir", zoo schreef Descartes in die dagen in een brief uit Amsterdam, »a voir croître les fruits de nos »vergers, pensez-vous qu'il n'y en ait pas bien autant à voir »venir ici des vaisseaux qui nous apportent abondamment »tout ce que produisent les Indes et tout ce qu'il a de rare »en Europe? Quel autre pays pourrait-on choisir, au reste du »monde, où toutes les commodités de la vie et toutes les »curiosités qui peuvent être souhaitées soient si faciles à »trouver qu'en celui-ci?". Het vorschen naar vreemds en kostbaars en zeldzaams, dat vanzelf een voornaam element van dien alles aandurvenden handelsgeest uitmaakt, moest des kunstenaars rusteloos onderzoekenden zin in het gevlei komen.

Wat de kostbare waren aangaat, die in het bizonder het

oog van den prachtlievenden schilder konden bekoren, men kan er zich nauwelijks denken, die te Amsterdam niet werden aan- en uitgevoerd. Men vond er zijden en satijnen stoffen, brokaat, goud- en zilverlaken, Perzische tapijten, marmer, roode koraal, paarlen, diamanten en andere edelsteenen, Venetiaansche-, Brabantsche- en Vlaamsche kant, kostelijke lakens, damast, fluweel, trijp, mousseline, batist, kristalwerk, Venetiaansch glas, bont, pelterijen, juchten, Japansch lakwerk, Chineesch en ander porcelein, alles te kust en te keur. Voor een hartstochtelijk verzamelaar als Rembrandt schatten om van te watertanden.

Van de schoonheid der toenmalige stad zelve kunnen wij ons een denkbeeld vormen wanneer wij overwegen, hoe Amsterdam niettegenstaande een jarenlang systematiesch doorgezet bederven van haar aspekt, zelfs nu nog een stad is, die in haar grootsch intiem karakter nauwelijks een wedergade kent.

Vraagt men naar de schilders, die Amsterdam op het oogenblik dat Rembrandt er zijn vaste woonplaats neemt, huisvestte: zijn leermeester Lastman was reeds aan het sukkelen, terwijl diens geestverwant Jan Pynas juist gestorven was. Niet zonder beteekenis was Claes Cornelisz. Moeyaert, die ook Italië had bezocht, portret, historie en genre schilderde, en later aan den invloed van zijn jongeren kunstbroeder niet ontkomen zou. De begaafdsten der schilders, die in de zeventiende-eeuw den roem der Amsterdamsche school zouden uitmaken, waren overigens voor het meerendeel nog niet aan den gang. Toch woonden er een aantal wier rang niet te miskennen valt.

De puntige Avercamp en zijn geestverwant Cabel schilderden er hun klare winterstukjes. Gillis d'Hondecoeter werkte er nog aan zijn zuivere en uitvoerige landschappen. Het is aan te nemen dat de door Rembrandt vereerde Hercules Seghers er nog zijn trotsche koncepties etste en schilderde. De buitengewone Pieter Stalpert leefde nog, en Aert van der Neer was er misschien reeds woonachtig.

Aan zeeschilders kon Amsterdam — Simon de Vlieger

zou er pas later aanlanden — op Abraham de Verwer, Claes Claesz. Wou, en op Porcellis' zwager Hendrik van d'Anthonissen wijzen. Wat de genreschilders betreft: de geniale Adriaen Brouwer had stellig eenigen tijd binnen de stad vertoefd en er herinneringen achtergelaten. Pieter Quast werkte er in zijn lijn. Pieter Codde produceerde er zijn gezelschapsstukjes, die door zijn leerling Willem Cornelisz. Duyster nog overtroffen werden. Een zwager van hem was de eigenaardige en verdienstelijke Symon Kick. De veelzijdige Pieter Potter, dien wij reeds onder de Leidsche Vanitasschilders noemden, was juist in Amsterdam aangekomen.

Maar vooral voor de portretschilders was Amsterdam het aangewezen terrein. De stad was rijk aan liefdadigheidsinstellingen, welker regenten zich gretig lieten vereeuwigen. In geen andere stad speelden de schutters een zóó groote rol, en gaarne werden zij in gezelschap, voor hun doelenzalen op het doek gebracht. Maar buitendien, de rijke, wereldbeheerschende kooplui zelve, die, ofschoon in het dagelijksche leven van eenvoudigen stijl, op hunne wijze aan het representatieve hechtten, en aan weekere weelde geenszins vreemd gebleven waren, zij wilden voor zichzelf en de hunnen hun beeltenis geschilderd zien.

Van der Helst was op dit tijdstip nog bezig aan het deugdelijk leeren van zijn handwerk, dat hij zoo bij uitnemendheid zou beheerschen. Een gevierd konterfeiter was de kundige Nicolaes Eliasz. Pickenoy, de schilder van een menigte regenten- en schutterstukken. Thomas de Keyser was van een nog voller, steviger greep. In zijn tegelijk sobere en malsche portretten behoort hij tot de kloekste meesters der zeventiende eeuw. Op zijn kunst vooral was het dat Rembrandt als portretschilder in de eerste jaren zou doorgaan.

Op gezag van Houbraken neemt men aan, dat onze meester in Amsterdam aangeland »een Pakhuis huurde op de Bloemgraft". Daar moet hij dan echter alleen zijn schilderswerkplaats gehad hebben, want zijn intrek nam hij feitelijk bij den toen omtrent vijfenveertigjarigen schilder en kunsthandelaar Hendrick van Uylenburch, met wien hij reeds van uit Leiden

in betrekking had gestaan. Men kent een schuldbekentenis van Uylenburch ten gunste van Rembrandt tot een bedrag van 1000 gulden »ter cause van geleende penningen bij den »voorz. Hendr. van Ulenburch van den voorn. Rembrandt »tot zijn contentement ontfangen". Zij is 20 Juni 1631 gedateerd en vermeldt Rembrandt nog als »woonende tot Leyden". Het kan niet lang daarna geweest zijn, dat hij inderdaad naar Amsterdam verhuisde. Op 26 Juli 1632 in elk geval »logeerde", — en men zal dit wel als in huis wonen moeten opvatten, — Rembrandt »ten huyse van Mr. Heyndrick Ulenburch, schilder, op de Brestraet aen St. Anthonissluys", niet ver dus van de plaats waar hij zeven jaar later een eigen huis zou koopen.

Hoe men zich nu dat inwonen moet denken, blijft onzeker. Bode neemt aan, dat hij er zijn eigen ménage had, en dat zijn jongere zuster Lysbeth zijn huishoudster was. En dit vooral op grond daarvan, dat in dien eersten Amsterdamschen tijd, in Rembrandt's werk veelvuldig een jong blond meisje voorkomt, dat wel eenige gelijkenis met de trekken van den schilder zelf vertoont. Het vooral bij jongere schilders vaak toepasselijke chacun fait son portrait, laat hij daarbij niet gelden, en de bizonderheid dat er onder de geschilderde bustes dezer jonge dochter eenige zijn, waar weder verwantschap met de trekken van zijn latere vrouw, zijns huisheers eigen nicht in valt op te merken, zoodat men hier niet onmogelijk met een ander juffertje uit de familie Uylenburch te doen heeft, laat Bode buiten rekening. Doch of nu dit aanvallige meisje, de eerste jonge vrouw die hij met zijn paarlen, juweelen, borduurselen, kanten en gouden ketenen tooide, zijn zuster was of niet, dat hij naar dit geliefkoosde model bizondere dingen geschilderd heeft staat vast. Haar rijpe blankheid bood hem een oogenweelde, waarin hij zich met edelen schroom vermeide. Mooi schilderde hij haar fluweelen oogen, haar fijn gekruifde mond, maar vooral het zachtelijk uit het voorhoofd groeien van het blonde haar.

Een goed staal van zijn bij deze bustes vanzelf eenigszins achterstaande bestelde portretten uit dezen tijd van overgang,

is het portret van den cierlijk uitgedosten *Nicolaes Ruts*, bij Jos. Ruston te Lincoln. Het is een frappante beeltenis, die, zonder bij langer doorkijken veel diepers te openbaren, een bijna overmoedige bekwaamheid van zorgvuldige uitvoering vertoont.

Aantrekkelijker intusschen is het portret van *Maerten Looten* bij Colonel Holford, uit het volgende jaar. Er komen nieuwe gevoeligheden in zijn schilderen, maar hij blijft er ingetogen onder. Ware Rembrandt op zesentwintigjarigen leeftijd gestorven, wij zouden van den grooten wonderdoener ongeveer niets bezitten. Doch zich bazeerend op portretten als dit, zou men aan hem als een der wezenlijk gedistingeerdste der Hollandsche portrettisten mogen denken. In denzelfden geest en bizonder perfekt is de negen-en-dertig-jarige vrouw in de kollectie Hage te Nivaa in Denemarken uit datzelfde jaar 1632, die als door een inniger en dieper beschaafden de Keyser geschilderd schijnt. En een zeer karakteristiek staal van deze soort is ook de vloeiend en vleiend gebootste schrijfmeester *Coppenol* te Cassel. Zelden werd in een zoo smeltende voordracht zulk een levenspit uitgedrukt.

Al deze kwaliteiten van schuivend omschrijven en fluweelen kernachtigheid, van kiesche karakteristiek en schier elegante toonbegeleiding, van smaakvol opofferen en lichtend doen spreken, vatte hij datzelfde jaar samen in een gedramatizeerd gezelschapsportret van acht om een lijk gegroepeerde dokters, — in de *Anatomische Les van Prof. Tulp* uit het Mauritshuis, waarin hij, zich grondend op verdiepter studie, breeder gevoelsgolving en zeldzamer begrip, een bestaande traditie, die veel opmerkelijks en weinig moois had voortgebracht, plotseling tot iets buitengewoons ophief, om van een verwarrende opgaaf een indrukwekkend, en trots al zijn gebreken, harmoniesch tafereel te maken. Indien het eenvoudige tooneel van een gezelschap anatomen, die zich met de sektie van een lijk bezighouden, hier tot een plechtige en boeiende gebeurtenis werd omgedicht, zoo kan men daar slechts een grondtrek in onderkennen van Rembrandt's kunst zelve, die in wezen wel nooit anders deed, dan het dagelijksche, voor

anderen onbeteekenende, in een sfeer van geheimenis te dompelen en het zoo te verheerlijken tot verschijnselen van hooger orde.

Omtrent 1632 en '33 hield Rembrandt zich in ets en schilderij ook meer met mythologische onderwerpen bezig. *Diana in het bad* heet een geschilderde en eveneens geëtste naaktfiguur, die reeds uit 1631 is, en in werkelijkheid niet veel anders vertoont dan een uiterst sterk op het levend modelé ingaande studie van eene in ongedwongen houding pozeerende vrouw. Misschien waren de tafereelen uit Ovidius, die hij voor een Amsterdamsch magistraat op den wand heet te hebben geschilderd, ook uit dezen tijd. *Danaë* en *Jupiter* heet een ets uit hetzelfde jaar 1631, *Minerva, De Roof van Proserpina* en *De Roof van Europa* zijn de voorstellingen welke hij nu verder schildert. Opmerkelijk is het welk een niet antieke felheid van gemoedsbeweging hij aan ingewikkelde kompozities als deze beide laatsten bijzet. En opmerkelijk niet minder hoe diezelfde stukken toch ook kunstig doorgevoerd, en in onderdeelen gecizeleerd zijn, alsof de schilder zich bovenal in het verfijnd kostbare vermeide. In de achtergronden begint dan reeds zijn eigenaardige opvatting van het dramatische landschap door te breken.

Maar portret-opdrachten nemen hem toch vooral in beslag. Uit het jaar van de Anatomie alleen al bleven ons nog een twintigtal bestelde portretten bewaard, en hoeveel gingen er misschien nog verloren! Het zijn mannen en vrouwen, soms beiden saam op één doek, een enkele maal ook de man te voetenuit met zijn zoontje, de vrouw evenzoo met haar dochtertje, in twee tegenhangers geschilderd. Bijna allen worden in eenigszins reprezentatieve houding voorgesteld, den toeschouwer aankijkend met doordringenden blik. Somtijds zijn de gebaren zoo levendig betoogend, dat men van iets te onrustigs zou spreken, als niet het totaal-evenwicht toch zoo uitnemend bewaard was. Van sterke, zoogenaamd Rembrandtieke effekten is thans weinig sprake. De schildering is gelijkmatig. De figuren ademen in een helderen dag. Zij staan er duidelijk op, zou men zeggen. Aan kanten kragen en lubben, aan

mantels, wambuizen, japonnen en witte mutsen wedervaart alle recht. Er zijn er onder deze beeltenissen, die voor de bevalligheid van Van Dijck nauw hoeven te wijken. Wat Nicolaes Eliasz., de Keyser, Sandvoort, Moreelse gedaan hadden, werd met stelligheid voortgezet, — maar Rembrandt overwon zijn Hollandsche voorgangers al te saam met hun eigen wapenen. Hun kundige portret-kunst werd door hem tot iets magistralers en doordringenders opgevoerd.

Wij willen slechts enkele voorbeelden nader aanduiden. Het portret van den dichter-smid *Jan Harmensz. Krul* te Cassel, streeft naar meer individualizeering, maar biedt iets minder gaafs dan de Anatomie-koppen. *Margaretha van Bilderbeecq* te Frankfurt is een voorbeeld van oneindig losser, gemakkelijker, koelanter schildering. Maar men proeft in dit gezonde konterfeitsel meer een bloedrijk en geëquilibreerd schilder dan den unieken menschenspeurder. Een portret van een *Jongen man* in de National Gallery te Dublin, met vragende lodderoogen in het indolente gezicht, is van een stellig pikanter psychologie, en dat bij een vooral niet minder appetissante schildering. Het *Portret van een jong man van zijn stoel opstaand*, van Graaf Pourtalès te Parijs, herinnert weer speciaal aan een verfijnden de Keyser. Er ligt iets geaffekteerds in dien dandyachtigen kop en de beweging is haast te momentaan, maar de voordracht is wel opvallend perfekt en aangenaam. Het waarschijnlijke pendant bij Lord Leconsfield peilt dieper en is bewonderenswaardig van distinktie. Prachtig koel kijkt de jonge vrouw ons uit die en-face-oogen aan. Het geheel is van een uitdagend troonende deftigheid. De *Vrouw van Maerten Daey* bij Gustave de Rothschild te Parijs, gaat in deze lijn nog haast verder. De ten voeten uit geschilderde mooie vrouw is van een gerezerveerde gratie, welke bij misschien meer diepte, die van Van Dijck evenaart. Een grooten roep geniet het portret van den *Scheepsbouwmeester en zijn vrouw*, in Buckingham-Palace, en zeker is de opzet niet konventioneel. Maar ook hier is de beweging bijna te plotseling. Er blijft iets genre-achtigs aan dit kloeke schilderij, waarin de kop van den man weinig genietbaar en op de

grens van het mombakkesachtige, die van de bolle, gedienstige vrouw daarentegen zeldzaam van goedmoedige expressie is. De drie-en-tachtig-jarige *Oude Vrouw* in de National Gallery, met het zachtgebulte, veelervarene, lijdzame gezicht, kan ten slotte wel als een van de mooiste en sprekendste portretten uit deze periode gelden. De ets van den Arminiaanschen dominee *Jan Uytenbogaert*, die zoo vol is van lichtende waardigheid, het kalme etsportret van den Joodschen dokter *Menasse ben Israël*, en het sublieme prentje van den *Nadenkenden jongeman* zullen wel minder als opdrachtwerk beschouwd moeten worden.

Van een zich voegen naar eenig mode-voorschrift schijnt in dit alles veel minder sprake te zijn, dan van een opzoeken der eigenaardige moeielijkheden, van een strenge oefening en zelftucht, van een geduldig doorgronden der eischen van het vak. Zijn eigen smeltenden, aan manier grenzenden trant wilde hij ongetwijfeld overwinnen. Hij treedt zijn model met respekt tegemoet, hij blaast zich niet op om de natuur te overtroeven, maar in trouwhartige overgave ziet men hem alle parade schuwen. Alleen op de bazis van zulk deemoedig aanschouwen kan een dieper psychologische vertolking zich ontwikkelen. Men moge van meening zijn, dat Rembrandt in deze breede reeks van zeer pozitieve portretten toch weinig gegeven heeft van dat magische, dat sommige werken uit zijn Leidschen tijd reeds duidelijk aankondigden, zeker is, dat zijn latere wonderbare ontplooiing nauwelijks denkbaar ware, zonder dit worstelen met zoovele hem gestelde opgaven zonder deze periode van gestadige, zakelijke, stalende studie.

Naast al deze bestelde portretten ontstonden intusschen behalve de mythologische stukken die wij reeds noemden, ook een aantal schilderijen van gewijde onderwerpen in kleiner formaat. Met den *Barmhartigen Samaritaan* in het Wallace Museum te Londen, die in spiegelbeeld, lichtelijk veranderd en verlevendigd, niet onmogelijk met medewerking van leerlingen en stellig minder harmoniesch, ook geëtst werd, — met dit boeiende schilderijtje, dat al zoo zeer boven het uiterlijk vertoonende staat, worden zijn vele heerlijke ver-

tolkingen van deze gelijkenis op gelukkige wijze ingeleid. Het reeds door Houbraken om zijn uitvoerigheid geprezen zoogenaamde *Petrus-scheepje* bij Lord Clinton Hope, is wellicht niet het mooiste van deze soort subtiele schilderijtjes. De beide *Filozofen* uit het Louvre, zijn van veel intiemer gehalte en schijnen een meer verdiepte en verteederde voortzetting van Apostel-voorstellingen uit zijn allereersten tijd. Vreemd dat deze zuivere schilderijtjes ongeveer terzelfder tijd ontstonden met een wel in vele opzichten uitdrukkingsvolle, maar toch wat erg theatrale ets, als de populair geworden *Opwekking van Lazarus*. De nog moede, uit den doodslaap ontwakende Lazarus zelf is wel het beste uit dit tafereel, maar de mimiek der omgeving is wat al te barok-gymnastiesch, en in de indrukwekkende Christusfiguur ligt meer van een rhetorischen toovenaar, die een verbluffende voorstelling geeft, dan van dien Heiland, dien Rembrandt zelf later zoo vaak louter ontroerend in beeld zou weten te brengen. En toch, al mag men in deze ets een bepaalde kollaboratie van leerlingen aannemen, de kompozitie, moet wel stellig aan den meester en aan niemand anders toegeschreven blijven. Ook op de etsjes van *Christus met de Samaritaansche*, *Christus in Emmaüs* en den *Cynspenning* doet het al te levendige in Jezus' houdingen schade aan de intimiteit.

De twee vroegste der serie passiestukken uit München, welke Rembrandt door bemiddeling van den hem zoozeer bewonderenden Constantijn Huygens voor Prins Frederik Hendrik maakte: de *Kruisoprichting* en de *Kruisafneming*, dateeren waarschijnlijk van kort daarna. De invloed van Rubens laat zich in deze eveneens te pompeuze en zelfs ietwat zwaaierige kompozities op niet gelukkige wijze gelden, terwijl in zooverre men bij den slechten toestand waarin deze stukken verkeeren, daarover oordeelen kan, de uitvoering gefatigeerd schijnt. Oneindig hooger dan dit alles staat de waarschijnlijk geheel voor zichzelf en in een kostelijke gevoelsuitstorting geschilderde *Graflegging van Christus* in het Univerziteitsmuzeum te Glasgow, een prachtig levende grisaille, waarin vooral het lijdzaam liggen van het doode lichaam in het gesjorde laken onvergetelijk schoon is.

In dezen bij uitstek vruchtbaren tijd, waarin de kunsthandel ongetwijfeld gretig naar werk van zijn handen reikhalsde, schilderde Rembrandt een menigte studiekoppen, onder welke mooie staaltjes van gevoelige, likiede penseelvoering. Niet zoo genietbaar zijn onder deze studies eenige Oostersche types, die men volgens Bode voor Zuid-Slaven of Armeniërs zal moeten houden, en die met tulband op het hoofd en brokaatmantel om de schouders, een tamelijk pompeus-uitdagendenden indruk maken. De Münchener Pinakotheek biedt een voorbeeld daarvan, waarin de barokke neigingen, die een tijdlang in Rembrandt's werk zullen bovenkomen, onplezierig getypeerd zijn.

AAN REMBRANDT

DOOR

DR. H. J. BOEKEN [1]).

O Rembrandt, die den Lazarus opwektet
Door Christus-zelf. — Hij hield de handen hoog
In 't schoon gebaar, waarmeê wellicht opwekte 't
Lijk, Hij, die de' Alschrik-koning Dood bedroog.

O wie der menschen g'woonlijk oog opdekte 't
Stad-leven, wriemlend, en het rimplig droog
Oud-vrouws-gelaat en al wat er bewoog
Israël, Amsterdam, saam-vloeiend, want zoo lekte 't

Kronk-krinklend wereld-stroome', als een slang de ander
Langs-kronklend lekt, geestes- en volks-beweeg, —
Nu red, bescherm, vleug'l over ons, Groot Meester,

Gij, die beroerd zat in de Anthonie-steeg —
Want gij waart hoogste stift van alles, van der
Wereld Hoogheid, van alles wat 's geweest er.

---

1) Overgenomen uit den Bundel *Goden en Menschen*. Uitgave van W. Versluys te Amsterdam.

HET LIED VAN DEN TIJD OP REMBRANDT'S FEEST

DOOR

DR. P. C. BOUTENS.

Zang I.

Ver uit de overluchtsche wijken
  Achter gouden avondstond,
Uit de sterrelichte rijken
  Waar Gij rust in schoonheid vondt,
Wil ons armen nog genaken:
  Met de hoogheid van Uw geest
Heilig onze duistre wake
  Tot Uw licht geboortefeest....

Tegenzang I.

Van de hooge stille dooden
  Ruischt geen antwoord door den nacht;
Die verwijlen met de goden,
  Dalen niet tot aardsche wacht:
Andere geheime wegen
  Weet verheerelijkte voet
Naar hun Oude Land gelegen
  Diep in hellen aethervloed.

Nazang I.

Want díe wordt eeuwigweêr op aard herboren
  Wiens kunstverbeelde loutere gedachten
Tot immer licht bewonderen ontgloren
  't Vernieuwd gelaat der jeugdige geslachten.
Trekkende vooglen dragen uit het Zuiden
  Den nieuwen lofzang van hun ouden naam;
Als de aard zich alweêr dekt met bloem en kruiden,
  Zoo breken uit de lenten van hun faam.

Zang II.

Uw geding is afgesloten
  Over alle twist en kamp;
Voor Uw klaren blik vervloten
  Haat en hoon als ijle damp.
Andren mag ons oordeel wijzen
  Strenge maat van dank en blaam,
Boven laken, boven prijzen
  Rijst het wonder van Uw naam.

Tegenzang II.

Want de zon die veld en wolken
  Met haar glanzen voet betreedt,
Die de wisselende volken
  In haar eeuwgen luister kleedt,
Straalt de werken Uwer handen
  Met de bloemen Gods gemeen,
Schijnt de kleurbedekte wanden
  Met het rijke leven één.

Nazang II.

Niet tot een enkel volk hebt Gij gesproken,
  Uw klaarverstaanbaar woord vertroost hen allen;
Het brood der Schoonheid heeft Uw hand gebroken
  Voor laten honger van de duizendtallen.
Uw schatten kunnen maar door deelen loonen;
  Uw erven leven aan het vreemdste strand:
De grooten die niet binnen grenzen wonen,
  Hebben de wereld tot hun vaderland.

Zang III.

Toch, als moeder vàn haar kindren
  Meest bemint den stoeren zoon
Wien haar liefde niet kon hindren
  't Jong vertrek uit de ouderwoon,
Die door eigen drang gedreven
  Om de breede wereld toog,
Tot die wereld hem moest geven
  Alle lust van hart en oog —

Tegenzang III.

Als die moeder bij zijn keeren
  Niet den man gebronsd, vervreemd,
Niet zijn rijkvervuld begeeren,
  Maar haar blonde kind herneemt,
Zoo van alle land en steden
  Eischt U 't land en de oude stad
Waar Gij 't leven hebt geleden,
  Waar Gij meest hebt liefgehad.

Nazang III.

Hier heeft Uw aardsche jeugd in minnende oogen
 De heerlijkheid vermoed van haar verlangen,
Uw geest, uit vizioenen neergetogen,
 Met zijn ontroerde deerenis omhangen
De donkre zielen die om U bewogen,
 Tot, van Uw liefdes heilgen wil doorbeefd,
Zij traden uit hun schaduw tot den hoogen
 Morgen van schoonheid in wier dag Gij leeft.

Zang IV.

Schoonheid die de zuivre sterken
 Tot haar dienst beroept en werft,
Dat hun vrome handen werken
 Heerlijkheid die nimmer sterft,
Schoonheid in haar rijk beloven
 Houdt alleen dat hart haar woord,
Wien de jaren nimmer dooven
 Heilge liefde tot zijn soort:

Tegenzang IV.

Liefde, oneindig, onvermoede,
 Die uit gouden eenzaamheid
Warm en levend wil verbloeden
 Tot het schoon dat geen benijdt, —
Tot van durende verblijding
 Nachten wit van sterren staan,
In wier reinigende wijding
 Al de volken binnengaan.

Nazang IV.

Uw leven is niet in de duistre bladen
  Van 't oude boek dat somt Uw sombre dagen,
Uw leven zijn de stralende genaden
  Die door den nacht haar blanken melkweg vagen:
Aan uiterste' einder zien ons scheemrende oogen
  Uw helle zon die nimmer ondergaat,
Boven de liefde van ons reikend pogen
  Strekt zich de zilveren geklonken straat.

HUYGENS OVER DE SCHILDERS VAN ZIJN TIJD

(Latijnsch handschrift van Huygens, vertaald door Dr. J. A. Worp [1]).

Daar er nu bij deze gelegenheid melding gemaakt is van deze mannen, met wie ik verbonden ben door vriendschapsbanden, die mij zeer lief zijn — ik heb n.l. de gewoonte, om de vriendschap te zoeken van mannen van naam — wil ik in het kort mijn oordeel over hen zeggen, en, om mij nog iets langer op te houden bij de schilderkunst, voor welke ik altijd veel heb gevoeld, tevens spreken over eenige uitstekende kunstenaars, mijne tijdgenooten en voor een groot deel mijne vrienden.

In de eerste plaats heb ik voor GHEIN, den vader, als kunstenaar den grootsten eerbied gehad. Mijne groote genegenheid voor hem heb ik misschien niet genoeg getoond door onafgebroken bewijzen van vriendschap, zoolang hij onder de levenden was, maar wel in den allerlaatsten tijd van zijn leven. Want toen hij in zijne laatste ziekte lag en kort daarna zijne uitstekende ziel op vrome wijze aan den Schepper teruggaf, heb ik hem bijgestaan met een zorg, die niet voorgewend of gedwongen was, en heb hem als Christen datgene voorgehouden, wat in zulke omstandigheden past. Hij bezat — wat zijne benijders ook mogen zeggen — de grootste vaardigheid in zijne kunst. Ik geloof niet, dat men licht iemand zal vinden met zulk eene algemeene kennis van de geheele schilderkunst en van alles, wat daarmede in verband staat. In het eenvoudig teekenen, hetzij hij daartoe de pen, het

---

1) Overgenomen uit het tijdschrift *Oud-Holland*, IX, 2.

krijt of het houtskool had uitgekozen, stond hij bij niemand achter. In de graveerkunst, die hij als jongeling had beoefend, maar op rijper leeftijd had opgegeven, had hij meer dan iemand anders, zijn leermeester GOLTZIUS op zijde gestreefd, en wanneer ik de prenten zie, die beide mannen hebben gemaakt, kan ik moeilijk beslissen, wie van beiden boven den ander heeft uitgemunt. Hij heeft het eerst voor de sierlijke nieuwere etskunst, welke, juist als vroeger, de kunst is, om met de stift te teekenen op met was bestreken plaatjes en, evenals de uitdrukking aan de pen, het leven dankt aan het zoogenaamde koningswater — als ik mij niet vergis, is het eene uitvinding der Italianen — door zijne eigene sierlijke werken den weg gebaand en haar geheel alleen beroemd gemaakt. Zelfs heb ik NICOLAAS VISSCHER, een Amsterdamschen graveur, zelf een beroemd kunstenaar, hooren verklaren, dat hij alles, wat hij van die kunst kende, toeschreef aan ééne enkele plaat van den ouden GHEIN, waarop deze eens de discipelen had voorgesteld, terwijl zij met Christus, dien zij niet kennen, naar Emmaus gaan in eene liefelijk voorgestelde landstreek. In het miniatuurschilderen (ik vraag verontschuldiging voor het gebruiken van dit woord voor iets, dat de ouden niet kenden) deed hij niet onder voor mijne verwanten, de HOEFNAGEL'S, noch voor één der Italiaansche meesters, of voor OLIVER, den beroemden Engelschman, wiens heerlijke schilderijen ik in vrij groot aantal te Londen bij zijn zoon, die zijn vader evenaart, en ook elders, gezien heb. Bloemen en bladen, die vooral op deze wijze worden geschilderd, en verder de gelaatstrekken van menschen en ontelbaar veel andere dingen gaf hij met ongeloofelijk veel bevalligheid, fijnheid en natuurlijkheid weêr. En eindelijk door zijn talent het hoogste in de kunst bereikende, heeft hij in het schilderen met olieverf, zooals men thans doet, zoozeer uitgemunt, dat ontelbare, en ik voeg er bij meerendeels onvergelijklijke schilderijen bewijzen, dat hij slechts bij weinigen achterstond. Ik beken, dat hij bij het schilderen van menschen en levende dieren niet altijd beantwoordde aan mijne verwachting en aan die van grootere kunstkenners dan ik. Maar

hij overtrof allen in het schilderen van onbezielde dingen, zooals boeken, papier of andere voorwerpen, die door menschen worden gebruikt. Wanneer hij bezig was met bloemen, welk onderwerp hij bijzonder gaarne behandelde, gaf hij aan niemand ook maar de gelegenheid, om naast hem eenigen roem te behalen, en aan BREUGEL en BOSSCHAERT, die beiden toch zeer beroemd zijn, heeft hij voor goed den eerepalm ontrukt. Daarbij kende hij het belangrijkste gedeelte van de gezichtkunde en de regels der doorzichtkunde, die men gewoonlijk perspectief noemt en die een volmaakt schilder moet kennen. De meeste geheimen van de kunst, die van nut zijn voor de praktijk, had hij of afgekeken of zelf uitgevonden, en hij was er de man niet naar, zooals ik boven reeds zeide, om ze licht aan iemand, wien dan ook, mee te deelen. Hij was nauwkeurig bekend met de wetten der bouwkunst, zooals de ouden ons die althans naar de mate van hun gezag hebben overgeleverd en, geholpen door eigen aanleg, paste hij ze toe met een uitstekend oordeel en met sierlijkheid, zoodat hij zich vooral om die reden, op reeds ver gevorderden maar nog krachtigen leeftijd, verdienstelijk heeft gemaakt jegens Prins MAURITS. Want deze held, die zijn leven lang niets op heeft gehad met de liefhebberij van bouwen, begon tegen het einde zijner dagen eindelijk eenige voorbereidselen daartoe te maken, die het oprichten van grootere monumenten schenen te voorspellen, als hij was blijven leven. Het bewijs daarvan vindt men in het lustslot, dat hij aan den voet van het paleis in den Haag, in den tuin, die eveneens door GHEIN is aangelegd, heeft laten zetten. Hij steunde daarbij vooral op de hulp van GHEIN, die niet ongaarne zijn geest, tot nu toe afgemat door krachtiger inspanning, door zulk aangenaam werk verfrischte, en door het aanbrengen van versieringen als galerijen, bloembedden, fonteinen en andere fraaiigheden, zich moeite gaf voor een meester, die niet ondankbaar was en wist te beloonen. Want GHEIN heeft voor eene zeer hooge som eerst voor MAURITS en daarna voor Prins FREDERIK HENDRIK gewerkt. Den arbeid en de belooning voor het werk, dat hij onvoltooid had gelaten en waarbij hij begonnen was om, volgens

het voorbeeld der Italianen, op vernuftige wijze de steile hoogten van rotsen, die in het water staan, na te bootsen, heeft hij overgedragen aan zijn eenigen zoon JACOB, een jongmensch met uitstekende gaven en van wien ik niet weet, of hij beneden zijn vader staat, maar wel, dat hij dezen geheel waardig is. JACOB GHEIN, van zijne vroegste jeugd af onderwezen in de kunsten, die zijn vader beoefende, heeft, toen hij de jongelingsjaren nog niet achter den rug had, reeds zulke schitterende bewijzen van zijn talent gegeven, zoowel in het teekenen met de pen en met krijt als ook voor een deel in het schilderen, dat hij, nu reeds gelijk staande met de grootste meesters, zijne eeuw buitengewoon verbaasd heeft doen staan en eene verwachting van zich deed koesteren, die geheel Italië kon benijden. En wanneer ik een oordeel uitspreek over het begin van zooveel groote verwachtingen en zooveel geluk, word ik er meestal openlijk boos over, dat het mogelijk is geweest, dat dit door zorgeloosheid is veronachtzaamd en dat degene, die blijkbaar onder Nederlanders geboren werd, om voor altijd zijn vaderland tot sieraad te strekken, zijn talent verborgen houdt en door eene onvruchtbare en niet prijzenswaardige rust is ingeslapen. Maar dat zijn, zou ik bijna gezegd hebben, de vruchten van een vermogen, dat niet beperkt is. Tot nu toe stond, naar ik meende, alleen de armoede het talent in den weg, thans wordt het ook verstikt door al te veel voorspoed. Toch wanhoop ik er nog niet aan, mijn beroemde vriend, dat gij zult terugkeeren tot het zaaien van roem, ik bedoel tot het woekeren met uw talent, en dat gij namelijk, ter wille van uw geest, de edele kunst weer zult beoefenen, als gij, verstandiger dan thans, zult hebben ingezien, hoeveel beter het is te rusten dan niets te doen.

Naast mijne vrienden de GHEIN'S zou ik mij ook kunnen beroemen HENDRIK GOLTZIUS te hebben gekend, wanneer ik niet met hem in aanraking was gekomen, toen ik nog een knaap was en een onbevoegd beoordeelaar van de wonderwerken, die hij in zijn leven tot stand heeft gebracht. Te Haarlem, als ik mij niet vergis, waar hij woonde, heeft hij mij, toen ik mij toevallig in zijn huis bevond met mijn broeder, verheugd door

het laten zien van eenige stukken. Maar dat daarlatende, roep ik de geheele wereld tot getuige, en, als er onder de geprezen menigte van hen, die beroemd zijn in den hemel, iemand is, die den hemel meer waardig is, verzoek ik antwoord. Het zou te lang ophouden en een nutteloos werk zijn, om op te noemen, welke en hoe belangrijke dingen hij heeft gemaakt. Wie in korten tijd een wonder van talent wil leeren kennen, bezie de platen van de Geboorte en het Lijden van den Heer, gedenkteekenen van het meest vermetele voornemen, stukken, waarin hij het genie van ALBERT DÜRER, LUCAS VAN LEIDEN en .... onvergelijkelijke geesten, zoo heeft uitgedrukt, dat de wereld zou gelooven, dat zij in hem weer waren opgestaan, en zoo, dat hij de meest bekwame kunstkenners er door in verwarring bracht. Hij was inderdaad een kunstenaar, dien men onmogelijk genoeg bewonderen kan, en men moet zich er over bedroeven, dat zijn groote naam tegen twee klippen van het leven heeft gestooten, nl. zijn niet slagen met schilderen en de dolzinnige alchimie. Daar hij namelijk, en dit zal aan velen ongeloofelijk toeschijnen, in zijne schilderijen volstrekt niet zijne voortreffelijke gravures kon evenaren, heeft hij daardoor zijn naam zeer benadeeld. En door de alchimie heeft hij én zijn vermogen én een oog verloren.

CORNELIS VAN HAARLEM, een tijdgenoot en stadgenoot van GOLTZIUS, prijs ik genoeg, wanneer ik hem naast dezen noem. Maar bij de groote vorderingen, die de schilderkunst in deze eeuw heeft gemaakt, zou het lot hem minder gunstig zijn geweest, wanneer het hem een 30 jaren later had doen geboren worden. In zijn tijd is hij beroemd geweest; in onzen tijd zou hij het nauwelijks ver genoeg hebben gebracht, om te kunnen behagen. Toch was hij geen alledaagsch schilder, of iemand, over wien zijn vaderland zich zou moeten schamen.

Ten slotte komt wegens zijn geboortejaar hier eene plaats toe aan HENDRIK VROOM, een beroemd zeeschilder, maar thans zoozeer overtroffen door PORCELLIS en anderen, die minder naam hebben, dat ik hem nauwelijks met dezen in één adem meen te mogen noemen.

De drom van landschapsschilders (zoo wil ik hen noemen, die zich voornamelijk op het schilderen van bosschen, weiden, bergen en dorpen toeleggen) is zoo onmetelijk groot en beroemd in ons land, dat hij, die van hen allen melding wilde maken, er een boekje mee zou vullen. Terwijl wij anderen overlaten aan hun roem — en POELENBURG, UYTENBROECK, VAN GOYEN en anderen hebben waarlijk geen geringen naam — neem ik JAN WILDERS en JESAIAS VAN DE VELDE als voorbeeld van allen en stel hen bijna gelijk met PAULUS BRILL, ook een Nederlander, maar die in den vreemde gestorven is. Men zou zoo zeggen, dat aan de werken van deze schrandere mannen niets ontbreekt, wat de natuurlijkheid betreft, behalve de warmte van de zon en de beweging van de lucht.

Ook historieschilders — ik weet niet, of ik hun op die wijze ook een minder juisten naam pleeg te geven — heeft Nederland in niet geringer aantal en van minder bekwaamheid in mijne eeuw voortgebracht. Zooals de Amsterdammers PIETER ISAACSZ, LASTMAN, PINAS, en verder BLOMMAERT, HONTHORST, TER BRUGGEN en BABUREN van Utrecht. Den Hagenaar EVERARD VAN DER MAES, de Antwerpenaars SNYDERS, den dierenschilder ABRAHAM JANSSEN, VAN DYCK en anderen, van welke de meesten groote kunstenaars en mijne vrienden zijn, zal ik slechts even noemen. Het hoofd van allen en den Apelles bij uitnemendheid, PETRUS P. RUBENS, houd ik voor een der wonderen van deze wereld, voor een man, *geleerd in alle wetenschappen*, wat boven de lofrede geweest is van den Macedoniër Pamphilus, voor een man ten slotte, dien de Spaansche Aartshertogen leerden, dat hij niet geboren was om een scherm voor de zon te zetten, maar dien zij ook bevalen, toen hij een ruimer baan voor zijn roem verdiende, om de gaven van zijn goddelijk talent voor het algemeen nut te beperken, nadat hij genoeg vermaak had verschaft. Hij is natuurlijk niet aan den naijver der Italianen ontkomen, noch, als de goden het willen, aan dien der Engelschen, die zich voorstellen, dat zij door het opkoopen der schilderijen van vreemden, de bekwaamheid bezitten, om over RUBENS te oordeelen. Maar hoe dikwijls heeft hij niet deze nevelen door zijne zon

weggevaagd! Ik heb altijd de overtuiging gehad, dat er ook buiten de Nederlanden niemand is, of licht zal komen, die verdient met hem vergeleken te worden in rijkdom van vinding, of in brutale bevalligheid van teekening, of in volkomen veelzijdigheid in alle genres van schilderen. Want toen hij onlangs door de pest, die in de stad heerschte, naar een zomerverblijf was verdreven, legde hij zich op landschapjes toe met dezelfde vruchtbaarheid en bevalligheid. Voor welk een groot boekdeel zou men stof hebben, wanneer men met de pen wilde volgen, wat hij alleen met het penseel heeft gemaakt. Zeker houd ik niemand tot dat werk in staat, behalve RUBENS zelf, en ik heb meermalen gewenscht, dat hij zulk eene lijst van zijne schilderijen, als een uitstekend beeld van hem zelven, aan de wereld wilde opdragen. Als ik mij had mogen verheugen in zijne vriendschap, wat de ongelukkige tijden mij tot nu toe misgund hebben, zou ik, naar de mate van mijne krachten, niet hebben opgehouden daarop aan te dringen. Eén van zijne vele schilderijen meen ik altijd voor oogen te hebben, namelijk het stuk, dat mijn vriend NIC. SOHIER mij eens te Amsterdam in zijne prachtige verzameling heeft laten zien. Het is het afgehouwen hoofd van Medusa, omwonden door de slangen, die uit het haar ontstaan. Daarin heeft hij het nog liefelijke gelaat der zeer schoone vrouw, vereenigd met den afschuwelijken aanblik ten gevolge van den dood, die juist heeft plaats gehad, en van de vieze slangen, die haar om de slapen hangen, met zulk een onuitsprekelijk overleg gegeven, dat het stuk den toeschouwer, die plotseling door schrik wordt bevangen — de schilderij is namelijk gewoonlijk met een doek bedekt — toch behaagt door den rijkdom van het onderwerp, die levendig en bekoorlijk is. Maar toen ik, deze eigenschappen prijzende, er bij voegde, dat ik het doek liever zag bij één mijner vrienden dan in mijn eigen huis, kwam mij het aardige gezegde in de gedachten van den gezant der Teutonen, die, toen men hem op het Forum te Rome eene schilderij liet zien, welke groote waarde had en een grijsaard met een staf voorstelde, en men hem vroeg, op welke waarde hij het stuk schatte, met de

natuurlijkheid zijn volk eigen, ten antwoord gaf, dat hij zoo iemand levend en in werkelijkheid niet cadeau wilde hebben. Komaan, gij allen, die datgene, wat schoon is, afmeet naar de ontzetting, welke het te weeg brengt; als iemand mij met dezelfde sierlijke woorden moorden en bloed wil voorzingen, die hij bij vroolijke dingen, jok en scherts, weet te gebruiken, zou ik hem dan verzoeken, om mij tevens door zijne wijze van uitdrukking te vermaken? Iets schoons kan men misschien minder smaakvol hebben weergegeven, iets leelijks kan niemand zoo weergeven, dat het behaagt.

Niet de minst beteekenenden onder de schilders blijven nu nog over, nl. zij, die de gelaatstrekken der menschen weergeven en die misschien daarom minder bewondering verdienen dan de anderen, omdat zij zich ten slotte met alle kracht toeleggen op het schilderen van één gedeelte van het menschelijk lichaam. Toch zijn zij van groote beteekenis, want zij alleen zijn in de samenleving het meest noodig, omdat wij door hun toedoen in zeker opzicht niet sterven en als nakomelingen met onze voorvaderen kunnen spreken. Niets vind ik aangenamer dan dit genot, dat het mij na het lezen van of hooren spreken over het leven van een goed of slecht mensch en over zijn karakter — en dit onderwerp trekt mij bij uitstek aan — mogelijk is om zijn portret te beschouwen. Want ik heb, wat men er ook tegen moge zeggen, niet zoozeer door het voorschrift van anderen, dan wel door eigen ervaring en groote oplettendheid geleerd, dat de gelaatstrekken een eigenaardig kenmerk zijn van de ziel.

Door dit soort van schilderijen is mijn uitstekende stadgenoot Paulus Ravesteyn beroemd geworden en, daar hij nog leeft, maakt hij zich nog naam. Toch is hij eenigszins achteruitgegaan, toen hij, reeds lang uit Italië teruggekeerd, aan zijne beroemde en vroeger nieuwe manier van schilderen iets inheemsch en, om zoo te zeggen, iets van den ouden zuurdeesem is gaan toevoegen. Want ik heb hem eens in allen eenvoud hooren bekennen, toen hij in het huis van mijn vader een stuk, dat hij vroeger geschilderd had, terug zag, dat hij

zich thans niet zou inbeelden iets te maken, dat met zijne vroegere werken gelijk stond, laat staan om te overtreffen, wat hij als jongeling had geleverd. Doch waarom blijf ik stilstaan bij hen, die de tweeden in rang zijn. Laat het voldoende zijn, om als den voornaamste in dit genre MICHIEL MIEREVELD te noemen en van de anderen niet te spreken. Wie hij is en hoe groot hij is, weet niet alleen Delft, Nederland, België, Europa, maar de geheele wereld, geloof ik, volkomen. Onze voorouders hebben HOLBEIN, POURBUS en anderen gehad, die, bij de goden, elk afzonderlijk verdienen voortdurend bewonderd te worden, maar, terwijl onze MIEREVELD zich in alle opzichten de evenknie van hen heeft getoond, zou ik durven beweren, dat hij hen in één ding overtreft. Niemand heeft nl. ooit gezien, dat hij — in één woord — zich zelven ongelijk is geweest, dat hij afweek van zijn doel, dat hij, zooals men zegt, buiten zijne lijn kwam. De meesten, die, zooals het gaat, hun talentje en de waarheid geweld aandoen door al te veel studie, vervallen tot gezochtheid en doen de eenvoudige natuur, welke zij bij uitstek meenen weer te geven, een masker voor; zij geven aan de oogen eene geweldige levendigheid, den neus eene strakke gezwollenheid, den mond eene onware bevalligheid, die te voorschijn kan komen bij het spreken, aan hals en borst ik weet niet wat voor verkeerden draai, zoodat hij, die zich zelven daar terugziet, zich in zijn eigen gelaat moet zoeken en ongeveer meent, dat hij het moet zijn, al lijkt het een ander; ten slotte, wat M. SENECA zeér naar waarheid van elke nabootsing heeft gezegd, gelijkheid is altijd iets bezijden de waarheid. Om het volgens gewoonte met deze beroemde woorden van TACITUS aan te duiden, *dat de enge grens tusschen kunst en onwaarheid blijkt*, terwijl zij zich zelve te gronde richt door te grooten ijver en, door dat zij de deugd al te nabij komt, in ondeugd overgaat. De geheele kunst van MIEREVELD is natuur, de natuur is in zijne kunst. En zijne manier is niet verborgen, want als allen deden, wat hij doet, dan zou er thans minder verwarring en minder tasten in het donker zijn. Hij volgt de werkelijkheid, en, evenals ik boven zeide, dat

zijne gelaatstrekken eenvoudig zijn, zoo begrijpt hij haar ook, terwijl hij haar vasthoudt, sierlijk, door haar eigen pracht en vrij van elk toevoegsel. Intusschen kwijt hij zich op uitstekende wijze van zijne taak en weet de weekheid van het vleesch, die weinigen kunnen uitdrukken, weer te geven met eene kunst, die moeilijk na te volgen is. Als men let op het leven en het karakter van den man, dan ziet men dat dit geheel in overeenstemming is met zijn werk; gestalte, gebaren, wijze van spreken, alles is eenvoudig. Hij behandelt op eenvoudige wijze moeilijke zaken en, terwijl hij zich met opzet onwetend houdt, brengt hij de meest geleerde mannen in verlegenheid. Doch, evenals alle menschelijke dingen toenemen, stationair blijven en dan afnemen, is het al sedert jaren, dat deze groote kunstenaar begonnen is af te nemen en, evenals ik van RAVESTEYN zeide, het werk van zijn krachtigen leeftijd, meer te bewonderen dan te evenaren. Maar dat toch altijd op zulk eene wijze, dat hij onder allen den eerepalm behoudt, en zelfs nu nog door dat verminderen zelf toont, hoezeer hij de knapsten van elken tijd heeft overtroffen. Ik, die een zeer groot vriend van den grooten man ben, wat ik mij tot eene eer reken, moet wenschen, dat wij hem lang mogen behouden, als hij zijn roem en zijne kracht heeft overleefd.

Onder de oudgedienden heb ik met opzet een voortreffelijk paar Leidsche jongelieden bewaard. Wanneer ik beweer, dat zij alleen hen evenaren, die ik onder zooveel beroemde stervelingen als wondermenschen heb aangewezen, blijf ik nog beneden hunne verdienste; als ik zeg, dat zij hen binnen korten tijd zullen overtreffen, voeg ik niets toe aan de verwachting, die alle kenners van hen koesteren na zulk een bewonderenswaardig begin. Wanneer ik denk aan de familie van beiden, geloof ik, dat er geen krachtiger argument kan worden aangevoerd tegen den adel van het bloed. Ik herinner mij, dat menschen, die, zooals wel eens gebeurt, daarop alleen trotsch zijn, aardig in 't nauw zijn gedreven door TRAJANO BOCCALINI, den scherpzinnigsten der Italianen en den modernen schrijver, die den besten en zuiversten stijl schrijft. Deze vertelt, als hij het verhaal verdicht van het ontleden van het lijk eens

edelmans, dat, toen de aderen met alle nauwkeurigheid door de aanwezige geneesheeren waren onderzocht, met algemeene stemmen werd ontkend, dat de adel in het bloed zat, daar men er zeker van was, dat het in niets verschilde van het bloed van een burger of boer. Een van mijne jongelui heeft een borduurder, een man uit het volk, tot vader, de ander een molenaar, zeker niet van hetzelfde slag als zijn zoon. Wie verwondert er zich niet over, dat door zulke ploegen twee wonderen van talent en vindingrijkheid voor den dag zijn gekomen? Als ik vraag naar de leermeesters, van wie men weet, dat zij de knapen hebben onderwezen, vind ik menschen, die nauwelijks boven den lof staan van de groote massa, en zooals natuurlijk het kleine inkomen der ouders voor weinig geld aan de beginners kon geven. Wanneer die leermeesters thans in tegenwoordigheid hunner leerlingen kwamen, zouden zij zich, denk ik, op dezelfde manier schamen als zij, die het eerst les hebben gegeven aan VERGILIUS in de dichtkunst, aan CICERO in de redekunst en aan ARCHIMEDES in de wiskunde. Om ieder het zijne te geven en toch geen van beiden te kwetsen (want wat heb ik daaraan?) beweer ik, dat zij niets verschuldigd zijn aan hunne leermeesters, maar alles aan hun talent, zoodat ik overtuigd ben, dat, als zij, zonder dat iemand hun was voorgegaan, aan zich zelf waren overgelaten en toevallig de begeerte in zich hadden gevoeld om te schilderen, zij het even ver zouden hebben gebracht, als zij thans door leiding zijn geklommen, naar men geheel verkeerd meent.

De een, van wien ik zeide, dat hij de zoon is van een borduurder, heet JOAN LIEVENS, de ander, die van een molenaarsfamilie is, heet REMBRANDT. Beiden zijn nog baardeloos en, als men op hunne gestalte of hun gezicht let, dichter bij de kinderjaren dan bij den jongelingsleeftijd. Het gaat mijne krachten te boven en behoort ook niet tot den arbeid dien ik begonnen ben, om het werk en de werkzaamheid van beiden afzonderlijk te beoordeelen. Wat ik van Rubens wenschte, wil ik ook vooral van deze twee gezegd hebben, nl. dat zij een boek maakten van hunne werken, eene lijst van hunne

schilderijen. Op die wijze zou ieder, met eenvoudige vermelding van zijne manier, tot verwondering en tevens tot voordeel van alle eeuwen aanwijzen, op welke wijze, met welk overleg hij alles heeft ineengezet, gerangschikt, afgewerkt. Over hen beiden durf ik mij losweg op de volgende wijze uitlaten: dat REMBRANDT in smaak en levendigheid van gevoel boven LIEVENS staat, en deze boven hèm in grootschheid van vinding en in eene zekere brutaliteit van onderwerpen en figuren. Want terwijl de een in zijn jong hart naar niets streeft dan naar het grootsche en prachtige, overdrijft hij de grootsche vormen, die hij voor zich heeft, nog liever dan dat hij ze nabij komt, maar de ander, zich hullende in zijne werkzaamheid, houdt er van, om in een kleiner schilderij bijeen te voegen en in een klein bestek een effect te geven, dat men in de grootste doeken van anderen te vergeefs zal zoeken. De schilderij van den berouwhebbenden Judas, die de zilverlingen, de belooning voor den onschuldigen Heer, aan den Priester terugbrengt, neem ik als voorbeeld van al zijne werken. Laat geheel Italië hier komen en al wat er van de hoogste oudheid af voor schoons en bewonderenswaardigs is overgebleven. Het gebaar van den wanhopigen Judas alleen, om nu niet te spreken van zoovéle bewonderenswaardige figuren op dit ééne doek, van Judas, die raast, jammert, vergiffenis afsmeekt en haar toch niet verwacht of die verwachting op zijn gelaat uitdrukt, dat afschuwelijke gelaat, de uitgerukte haren, het gescheurde kleed, de gewrongen armen, de handen ten bloede toe geknepen, de knie door eene plotselinge beweging gebogen, het geheele lichaam ineengerold met eene woestheid, die medelijden opwekt, die figuur stel ik tegenover elk kunstwerk van alle eeuwen en ik wensch die onkundige menschen te kennen, die meenen — reeds elders kwam ik er tegen op — dat tegenwoordig niets kan worden gedaan of gezegd, wat niet reeds in de oudheid gedaan en gezegd is. Want ik beweer, dat geen PROTOGENES, APELLES of PARRHASIUS gedacht zou hebben, noch, als zij terugkwamen op aarde, zou kunnen denken aan datgene, wat — en ik sta verstomd, als ik het zeg — een jongmensch, een Nederlander, een molenaar, een baardelooze, al

niet in ééne figuur heeft bijeengebracht en te zamen heeft uitgedrukt. Bravo, REMBRANDT! Het was van minder beteekenis Ilium en geheel Azië naar Italië over te hebben gebracht, dan dat de grootste roem van Griekenland en Italië door een Nederlander, die tot nu toe nauwelijks buiten de muren van zijne geboortestad is geweest, naar Nederland is overgeplant.

Ik geloof, dat ik, toen ik in het voorbijgaan over LIEVENS sprak, reeds voldoende heb aangeduid, wat voor eigenaardigs hij heeft. Hij is een knaap met groote geestvermogens, van wien men, als hij blijft leven, ik weet niet wat voor groots mag verwachten. Hij munt uit door een scherp en diep oordeel over alle dingen, rijper dan meestal den mannelijken leeftijd eigen is. En wanneer dat onder het praten nu en dan op de proef wordt gesteld, keur ik dìt alleen gewoonlijk af, dat het, onbuigzaam door een al te groot zelfvertrouwen, elke berisping òf geheel afwijst, òf nauwelijks duldt, eene fout, die zeer schadelijk is voor elken leeftijd en voor de jeugd bepaald verderfelijk, daar gewoonlijk een weinig zuurdeesem het geheele deeg zuur maakt, en zij, die met eene dergelijke fout behept zijn, in de heilige schrift gezegd worden zichzelven geheel te bedriegen. Hij heeft veel aan wijsheid gewonnen, die, van oordeel zijnde, dat God »met spaarzame hand wat voldoende is" aan ieder heeft gegeven, de overtuiging heeft, dat er geen verstandig mensch is, van wien hij niet iets kan leeren, wanneer hij dezen met een zacht gemoed en een verstand, dat gaarne iets wil opnemen, nadert. De massa werken van den beroemden jongeling is buitengewoon groot voor zijn leeftijd, en men kan maar niet begrijpen, wanneer men den kunstenaar met zijne schilderijen vergelijkt, dat een zoo kleine stam zoo rijkelijk vruchten heeft gegeven. In het weergeven van gelaatstrekken nadert hij het wonderbare, en als die grootsche en ontembare aandrift van het talent kon worden beteugeld, die nu met zijne verwachtingen en zijne vermetelheid de geheele natuur wil omvatten, zal hij geen verkeerden raad geven, die den schilder aanspoort, om zich vooral op dàt gedeelte toe te leggen, dat, om zoo

te zeggen, de verwonderlijke samenvatting is van den geheelen mensch, van het lichaam en van den geest. Als historieschilder, zooals men gewoonlijk zegt, zal hij, hoewel hij een zeer groot en bewonderenswaardig kunstenaar is, toch de levendige vindingskracht van REMBRANDT niet licht evenaren. Er is bij onzen Prins een zoogenaamd portret van een Turkschen bevelhebber, genomen naar den kop van een of ander Nederlander, bij BROUART een gezicht van een ouden man, vol rimpels, als van een wijsgeer, bij GHEIN, als ik mij niet vergis, een paar jeugdige gezichten, bij SOHIER verschillende portretten, vrij lang geleden door den knaap gemaakt; het zijn kunstwerken — mogen wij den kunstenaar, die zulke werken voortbrengt, lang behouden — van zeer groote waarde en onvergelijkelijke kunstvaardigheid. Toen hij mij nog niet kende en ik toevallig eens met mijn broeder bij hem kwam, kreeg hij zulk een verlangen om mijn gelaat te schilderen — ik wil dat hier in het voorbijgaan vermelden — dat, toen ik hem gaarne op zijn verzoek de gelegenheid daartoe had toegezegd, hij dadelijk naar den Haag wilde komen en in mijn huis zoo lang vertoeven, en eenige dagen later kwam hij aanzetten en vertelde, dat hij sedert dien tijd 's nachts niet rustig had geslapen, noch wakende in vroolijke stemming was geweest of geschikt voor zijn werk. Mijn beeld had hem steeds zóó voor den geest gestaan, dat hij er eindelijk toe was gekomen, om, daar hij het niet langer kon uitstellen, de gelegenheid aan te grijpen, om aan zijne aandrift te voldoen. Hij vertelde, dat hij door de verwonderlijke uitwerking zijner verbeelding, vooral wanneer er sprake was van het schilderen van iemand naar het leven, tegen zijn wil en tegen beter weten in, gewoonlijk daartoe gebracht werd. Daar het al winter was, de dagen zeer kort waren en ik zelf, daar ik drukke bezigheden had, hem maar weinig tijd kon geven, heeft hij zich er toen mee tevreden stellende om mijne kleeren en bloote handen met den meest volkomen smaak te hebben geschilderd, het gelaat tot het begin van de lente uitgesteld, maar zich ook toen niet kunnen bedwingen, want lang vóór den afgesproken dag kwam hij aanzetten. Hij heeft de schilderij, die de sporen

draagt van zulk een vuur, ten laatste op zulk eene wijze voltooid, dat ik er altijd genot van zal hebben ter wille van den uitstekenden kunstenaar en dat MIEREVELD en ontelbaar vele anderen haar dagelijks met de grootste bewondering beschouwen. Toch wenden enkelen voor, dat in het denkende gelaat de opgewektheid van mijn geest minder goed is weergegeven. Maar, om de waarheid te zeggen, ik geloof, dat dat aan mij is toe te schrijven, daar ik mij in dien tijd met ernstige en belangrijke familiezaken bezig hield en, zooals het gewoonlijk gaat, de zorgen in mijn hart niet onduidelijk in mijne oogen toonde.

Ik kan niet nalaten, om zulke beroemde jongelingen — en met moeite maak ik een einde aan mijn praatje over hen — van den anderen kant in één enkel opzicht te berispen, dat zij namelijk, wat ik LIEVENS reeds heb verweten, zoo geheel tevreden met zich zelven, tot nu toe Italië niet de moeite waard achten, terwijl zij toch maar enkele maanden noodig zouden hebben, om het te bezoeken. Dat is natuurlijk bij zulke groote geesten een toevoegsel van dwaasheid. Zeker zal datgene, dat hun alleen ontbreekt om hunne kunst te volmaken, in ruime mate bevorderlijk zijn geweest voor de dwaasheid van alle jeugdige talenten. O! wanneer zij, bekend geworden, zooals ik zou verlangen, met de RAPHAËL'S en MICHEL ANGELO'S druk bezig waren om met hunne oogen zoo vele gedenkteekenen van groote geesten te verslinden, in hoe korten tijd zouden dan deze mannen, geboren om de kunst ten toppunt te voeren, als zij slechts zich zelven kenden, in staat zijn, om dat alles te overtreffen en de Italianen naar hun Holland te laten komen! Maar, om nu ook het voorwendsel niet te verzwijgen, waarachter zij zich gewoonlijk verbergen en hun nietsdoen, voor zoover daar hier sprake van is, te verontschuldigen, zij zeggen, dat zij in den bloei van hunne jaren, waarmee zij in de allereerste plaats rekening moeten houden, geen tijd hebben om te reizen, en verder, dat thans koningen en vorsten aan deze zijde der Alpen zoo verzot zijn op de schilderkunst, haar zoo in waarde houden en onderscheiden, dat men de beste Italiaansche werken

buiten Italië kan zien en dat, wat men ginds op tal van plaatsen met allerlei moeite moet opsporen, hier opeengehoopt en meer dan genoeg wordt gevonden. In hoeverre zij zich op die manier te recht verontschuldigen, wil ik niet beoordeelen. Maar ik moet de verzekering geven, dat ik zulk een ijver en toewijding bij geen enkel soort van menschen, bij geen enkel streven, bij geen enkelen leeftijd heb gezien. Terwijl zij zich waarlijk »hun tijd ten nutte maken," is dat alleen hun doel, en, opdat er aan het wonderbaarlijke niets zou ontbreken, hebben zelfs de onschuldige genoegens van den jongelingsleeftijd, omdat zij tijd kosten, zoo weinig aantrekkelijks voor hen, alsof men grijsaards ziet, zat van jaren, die al die kinderachtige dingen vroeger hebben genoten. Dikwijls heb ik gewenscht, dat de uitstekende jongelieden deze onvermoeide volharding in moeielijk werk, hoe grooten vooruitgang zij ook plotseling belooft, mochten matigen en ook rekening mochten houden met hun tenger lichaam, dat reeds nu door hun zittend leven niet zeer krachtig of sterk is.

HET LIED VAN HET LICHT OP REMBRANDT'S FEEST

DOOR

CAREL SCHARTEN.

Op een feest-avond ter eere van Rembrandt wijkt voor het laatst de goudbruin-fluweelen voorhang, en het tooneel wordt zichtbaar.

Half-voor een diepe donkerte met vage grauwheden omhóog maar in een onpeilbare verte een scheur van licht, is rechts een verweerd dof-steenrood gordijn.

Er is een duister gedruisch van muziek, waarover helle bazuinstooten gaan, als verkondigingen.

En ineens — uit die verre lichternis gedaald? — slaat langzaam een stralende gestalte de guldene vleugels te zamen, en is, een goudene zonnigheid, vóór het rood, dat nu warmer gloeit....

En op de muziek, die, in wiekende zwieren omhoog-geruischt, statiglijk uitstroomt als een koraal, zingt een klare sopraan:

Gij, Nederlanders, hier vergaard,
Die nu in mijnen lichtgloed staart
En in mijn stem het licht hoort schallen,
Ik ben het zelf, stralend gevallen

Op mijner wieken gouden vaart
Naar deze zomersch-vreugdige aard,
Uit d'eeuw'ge sferen neer-gevloden —
Ik ben het Licht, de hoogst-genoode,
Die, 'wijl al wereldsch licht verkwijnt,
Lícht op dit hooge feest verschijnt,
Om zelf den aarde-zoon te zingen,
Die 't felst van alle stervelingen
Mij minde en mijn gloeien zocht
En vond en bevend houden mocht
In zijne menschelijke handen!
Hij leefde bij mijn eeuwig branden
En schiep mijn schijn volheerlijk weer,
Hij, mijn Minnaar, Rembrandt, mijn Heer!

Rembrandt, Ik minde u, ai, uw blond
Gelaat en uwen rooden mond,
Zoo malsch en schalk en minnens-reê!
Maar 't allermeeste minnen dee'
Ik 't gloeien van uw tintel-oog,
Dat lichtekens de zwier'ge boog
Van 't zwart fluweelig vilt behuifde;
Omhóog de dart'le veder kruifde!
Een gouden keten schaak'lend blonk
Over satijnen staatsie-pronk,
Want weidsch en sierlijk tooidet gij
Mijn Prins en Minnaar U voor mij.

Rembrandt! Ik minde u! en gij stierft....
Ai, Leven groot! de Dood verdierf 't —
Mijn gloed doofde uit op dezen stond —
Wee, had ook Mij de Dood gewond?
Ik borg mijn hoofd in mijne handen —
De nacht, dien dag, lag op de landen —
Maar als een nieuwe morgen woei,
En van mijn oogen 't heet gegloei
Met koelte bette, deed ik ze open,
En zág... een Volk van licht zich doopen
In mijnen wazig-gouden schijn....
Ik zag dat lichte Volk daar zijn
En over gansch de wereld lichten
Naar mij met lichtende aangezichten!
Uit Mij en Hem, die was verloren,
Zag 'k een geslacht van licht geboren,
Dat nimmermeer mij kan begeven
En eeuwig als Ik Zelf zal leven,
Lichtend in Mijn en Zijnen naam
In lichtende eeuwigheid te zaam!

Ik zag 't in kameren en zalen,
Waar maar mijn gloed kon binnendalen,
Mij tegenstralen van den wand,
Ons heerlijk lichtvolk, mijn Rembrandt!
O Rembrandt! ons hartstochtelijk
Geslacht van aarde- en hemelrijk,
Hoe is het ménschelijk als gij —
Hoe is het líchtende van mij!
Mensch'lijke vreugd, mensch'lijke klacht,
In mijnen gouden gloed gebracht,
Zijn tot een gouden vreê gestegen!

Zoo leeft uw licht nog allerwegen,
En allerwege', in alle rijken
Der aarde staat die pracht te prijken,
Zoo vaak Ik rijs en breng den dag!
Dan ziet men weer het roode rag,
Dat têer de blanke borst bebloedt
Van 't Joodsche Bruidje, en haar gloed
Doet kwijnen aan des bruîgoms goud!
Dan ziet men, hoe het duister grauwt
En deinst voor Bannings lichte wacht,
Die luister-rijk daagt in den nacht!
Men ziet de kreupelen en blinden
In uwen glans genezing vinden
Vóór hen nog Christus' hand bestrijk'!
Men ziet het veeg'lijk-lachend lijk
En 't blozend volk, dat rondom speurt,
In éénen eeuw'gen gloed gebeurd!
Vol in het warmste zonlicht blaken
De Staalmeesters, waardijns van 't laken:

Nog zijn van 't open boek de blaen
Van zon doorschenen, goudig aan
Het kleed van heet en smeulend rood;
Doch zie, wat wond're gloed bevloot
Van hoed en wambuis 't zware zwart!
O, 't diepste licht welde uit uw hart,
Om 't burgerschap te glorifieeren
Van d' eeuw der Hoog Mogende Heeren,
De Gouden Eeuw van Hollands Macht,
Groot door Oranje's held're kracht,
Goud om úw goud! In gouden stralen
Zou eens in Mouringhs eigen zalen
U eeuwig zingen Ik, het Licht!
Daar heft Homeros 't blind gezicht,
U zingend, waar úw gouden kleed
Zijn duistere gestalte omgleed....
En eeuwig zingt bij harpegalmen
Uw jonge David gouden psalmen,
En 't groot gelaat van Saul weent....

En gij, in Rembrandt's naam vereend,
Wilt tot mijn Heer dan wederkeeren,
En uit zijn Licht zijn Hartstocht leeren,
Die tot de eeuw'ge sferen stijgt...

(Onder de laatste klanken is de
lichte gestalte verdwenen).

REMBRANDTS IN HET LOUVRE-MUSEUM TE PARIJS

DOOR

L. VAN DEYSSEL.

In het Louvre-Museum te Parijs zijn een-en-twintig schilderijen door Rembrandt, en nog één, dat hem wordt toegeschreven.

Bij deze zijn vier zelf-portretten, één grijsaards-portret, twee mannen-portretten, een jonge-mannen-portret, waarvoor Rembrandt's zoon Titus het model is geweest, een schilderij genoemd Venus en de Liefde; verder het portret van Hendrickje Stoffels, de zelfde Hendrickje in de badkamer, waar een oude vrouw haar pédicure is, een Kleine baadster, voor wie een bizonder leelijk model heeft gediend; de bekende Geslachte-os; en eindelijk een Barmhartige Samaritaan, de Engel Raphaël Tobias verlatende, de Evangelist Mattheüs, de Emmaüsgangers, twee verschillende stukken, genaamd »Wijsgeer in nagedachte", een Heilige Familie of Schrijnwerkers-familie, een Lezende grijsaard (zonder nummer nog in den catalogus); en ten slotte de hem toegeschreven andere Emmaüsgangers.

Van de grootere stukken dezer verzameling zijn wel de mooiste het portret van Hendrickje Stoffels (Rembrandt's tweede vrouw, zooals men zich herinneren zal), de zelfde Hendrickje in het badvertrek, èn de figuur van Titus, als engel of genius op de schilderij, voorstellende den Evangelist Mattheüs.

Het portret van Hendrickje Stoffels hangt in het Louvre-museum in den grooten Salon carré. In deze zaal zijn meesterwerken van bijna alle landen en bloei-tijden der schilderkunst bij-een, en ik moet zeggen, dat onze goede Hollandsche Hendrickje, hier verwijlend in de onmiddellijke nabijheid der unieke Joconde van Leonardo da Vinci en niet zoo heel ver van een van Raphaël's mooiste Madonna's op het eerste gezicht een eenigszins provinciaal figuur maakt.

Men denkt aan een Deensche of Friesche burger-vrouw in Zondags-gewaad. Het wezen van Hendrickje op deze schilderij is door en door burgerlijk. Het is alles week en zonder persoonlijk karakter. Niet alleen — zoo denkt men eerst — heeft Hendrickje niet een »interessant", vorstelijk, heldenmoedig, religieus gelaat, of een, waar-door op andere wijze een heel bizondere ziel naar buiten kijkt; — maar ook het in zekeren zin on-interessante, het kinderlijke, onnoozele, is hier niet — zoo denkt men — bizonder treffend weêrgegeven. Men ziet de beneden-helft van het gelaat als een heerlijke, fluweelige, rijpe, vrucht, en in de boven-helft de oogen, betrekkelijk rustig wel is waar, maar met in die rust een uitdrukking van droevig te dwalen.

Deze uitdrukking komt over-een met die der oogen op een van de vier zelf-portretten van Rembrandt in een der kleine Rembrandt-zaaltjes van het Louvre, dat met den onbedekten kroeskop van oranje haren. Ook in dit — hoewel misschien het fraaiste van de vier, toch niet bizonder fraaye — zelf-portret, die onzekere en niet-gelukkige blik.

Denken wij ons nu naast het portret van Hendrickje, het groote, geheel vier-kante, midden-stuk van een der kleine zaaltjes met Rembrandts, De vrouw in het bad, en waarop wij ook Hendrickje herkennen als de baadster.

Deze vrouw, naakt, maar niet »badende", kijkt, terwijl zij een papier in de rechter hand houdt — om den rechter arm bevindt zich boven den elleboog een armband en een kort lint hangt uit haar kapsel langs haar hals naar voren, het rechter been heeft zij bij de knieën over het linker gelegd, zij is gezeten op haar witte lijf-goed op een rooden bank en

achter haar is een andere bank of bed door een goud-bronzen kleed bedekt, de neêrgehurkte oude pédicure is in bruin-zwarte en donker-roode kleeren — deze vrouw, zeggen wij, kijkt — ánders dan de goddelijk-weelderige naakte vrouwen-menigte van Rubens, ánders dan de feest-vierende en gierende herberg-vrouwen van Jan Steen, Van Ostade en Adriaan Brouwer, ánders ook dan de placide matronen van Van der Helst en Frans Hals — deze vrouw kijkt bedrukt en zeer verlegen.

Toen ik deze schilderij beschouwde, moest ik, bijna evenzeer als bij de drie óúde vrouwen — met den rooden, met den witten en met den zwarten hoofdkap, te Petersburg — denken: Rembrandt is een man, die veel heeft geschreid.

Gaan wij nu, met deze »Vrouw in het bad" in onze verbeelding, in gedachte terug naar Hendrickje's portret van den Salon Carré, — dan is het of wij een verwantschap zien tusschen de nevelen-rijke Hollandsche natuur, het schreyen van Rembrandt en de schoonheids-schemering in zijn werk. Want veel van Rembrandt's werk is een Götterdämmerung.

Op het portret van Hendrickje zien wij die zekere kleuren, en kleurenvermenging, dat donkere goud, dat zwart, dat bruin, dat purper, waarin de schilder zijn verrukking heeft gelegd en waarmede hij, door een ontzachlijke poging zijner als grenzenloze ziel, dat Hollandsche, dat »provinciale" — in weêrwil van de historische en van de atmospherische invloeden, die wellicht geen van beiden voordeelig waren in zoo verre als zijn ras niet, even als het Italiaansche, een eeuwen-oude cultuur achter zich had en de groote verheffings-toestanden der menschelijke ziel hier minder gemakkelijk tot volkomen doorzichtigheid stegen als in een land met lichtere lucht en helderder hemel — door een ontzachlijke poging zijner rusteloos verlangende ziel heeft hij dat gewestelijke opgevoerd tot het, — naar men bij nadere beschouwing erkennen moet — als een wereld-historische waarde, daarmede in evenwicht, zich voegt tusschen hetgeen na Christus' geboorte de menschheid aan grootste schoonheid heeft voortgebracht.

Niet dat het Louvre, in verhouding tot de andere musea, op bizonder mooye Rembrandts zoû kunnen bogen. In de grootere werken, die ik noemde, zijn de qualiteiten van den meester echter voldoende vertegenwoordigd om deze gedachten over zijn werk in 't algemeen, welke ook op zijn hier aanwezig werk van toepassing zijn, te doen rijzen.

De Engel of Genius, die op het doek, genaamd De Evangelist Mattheüs, zijn hand zacht legt tegen den rug van Mattheüs, en waarvoor — even als voor de engelen op de beide schilderijen genaamd Abraham's Offer, te Petersburg en te München, weder Titus het model is geweest, — deze engel of jonge-mannen-gestalte is meer glad, effen, doorzichtig van kleur- en verf-behandeling, bij den ontzachlijk getourmenteerden, met harde, diepe, zware kleur- en verf-behandesamengestelden man, dien hij raad schijnt te geven. Deze schilderij brengt voor mij in beeld een zelfde thema, als gehoord wordt in Verlaine's delicate liedje:

›Écoutez la chanson bien douce
Qui ne pleure que pour vous plaire"...

Bij deze schilderij wilde ik ook nog graâg het bizonder opmerkelijke doen uitkomen, hoe bij groote kunst de idee of het sentiment van den kunstenaar dikwijls niet alleen de voorstelling maar de geheele factuur beheerscht. De figuur van den evangelist is absoluut anders geschilderd dan de figuur van den jongeling achter hem. De evangelist (of wie het anders moge zijn, laat ons zeggen: de volwassen man op dit doek) geeft niet door houding, gebaar of gelaats-uitdrukking in den zin van gelaats-trekken-spel, maar geeft alléén door zijn geheele wezen, zoo als het daar voor ons komt, te kennen, dat hij een hard ongelukkige en zwaar geplaagde is. Hij geeft dat te kennen door de *manier, waarop* hij, als een gewoon volwassen man zonder veel gelaats-uitdrukking, geschilderd is. Hij geeft niet zoo zeer te kennen, dat hij, déze mensch, door bizondere levensgevallen, een hard ongelukkige is, maar hij geeft te kennen, dat DE mensch door het leven tot een hard ongelukkige, tot een vreeselijk wezen, wordt gemaakt.

»Wat is de volwassen mensch? — hoe is het type van den volwassen mensch?" heeft Rembrandt gevraagd, — en »dáar, dáar, zóo is de volwassen mensch, — dat wezen, hard en ruig »au delà de toute expression", — dát is »de mensch"; — maar een tweede stem komt op, de jeugd naast de volwassenheid, en »neen" antwoordt deze, de liefelijke, zachtaardige, »zie naar mij en geloof niet" (zegt hij tot den man) »dat hetgeen gij door uw wezen uitdrukt de waarheid van het leven is".

Behalve hetgeen in deze grootere doeken is uitgedrukt, vinden wij een zeer bepaald ander præoccupatie van Rembrandt vertegenwoordigd op de mooye kleinere stukken: de Engel Raphaël Tobias verlatende, de Emmaüsgangers (de echte, niet de slechts aan den meester toegeschrevene die, zoo al een, dan toch een zeer zwak Rembrandtiek effect bevatten), twee stukken genaamd Wijsgeer in nagedachte en de Schrijnwerkers-familie.

De vier eerst-genoemde hebben een zelfde tint, een zelfde licht, — het is het licht dat op zijn best is uitgedrukt in de schilderij genaamd de Gelijkenis der arbeiders in den wijngaard (in den Ermitage).

REMBRANDT-HULDE

DOOR

A. PEAUX.

Een Juli-dag vol zon en wind,
Een zilvertint
In 't wilgenloover,
De boomen wuifden heen en weer,
De slanke kruinen bogen neer,
De sloten over.
Zóó Uw geboortedag, o Meester, 't levend licht
Was om U heen, zijn stralend aangezicht
Glansde in de neevlen van den jongen morgen,
Zijn blanke wieken waren om Uw hoofd,
Geen levensschaduw heeft dien glans gedoofd,
Geen bittere tranen en geen latere zorgen.

Toen aan Uw wieg het jonge morgenrood
Stond van dien rijken dag, zoo rozerood
Als blos van vreugde om nieuw geboren licht,
Was daar Uw leven zelf; van aangezicht
Tot aangezicht zaagt gij elkander aan
En van dat uur hebt gij elkaar verstaan.

Dat was wèl Holland, klaar in 't blanke licht,
Uw land, ùw volk, ùw stralende gedicht!
Als zon, die in de nauwe straten dringt
En langs de huizen glijdt, die huizen raakt,
Met raking van een vleugelslag zoo teer,
Dat zij haar lichtwiek voelen, of een zucht
Aan hen voorbij ging en zij voelen, hoe
Die zon hen 't leven inblaast, tot zij staan
Één gouden glorie. . . . .
Zoo waart Uw geest de menschenwereld door,
Langs schamele gestalten, die Gij raakt
Met 't raken van een meesterhand, zóó groot,
Dat zij Uw leven leven, en Uw ziel
Nog nalicht in hunne oogen, tot zij zijn
Eén wondere schepping en één wijde vreugd.

Uw beelden leven in den stillen glans
Van zomervuur en vlam van mystisch licht.
Gij doet met klaren schijn de luchters branden
In Uw paleis en leidt ons uit den nacht,
Door zalen, waar de breedgemaalde pracht
Van al Uw beelden omhangt langs de wanden.
Wij zien den leiddraad blinken in Uw handen
En zijn gevangen in Uw toovermacht
En moeten volgen waar Gij gaat. Ons wacht
De wondere wereld, die Uw geest omspande.
Een geur omzweeft ons van volrijpe rozen,
Ons lokt de echo van een statig lied
Al verder in Uw onbegrensd gebied,
Waar alle vormen leven, alle brooze
Sfeeren, verijlend, zweven als een damp,
Een gouden lichtkring om Uw tooverlamp.

Zoo gaan wij door den tempel van Uw kunst,
Een dankbaar volk, waar hoog Gij boven troont;
Toch, als zijn kindren door Uw zalen gaan
En langs Uw »Nachtwacht" Uw »Staalmeesters"
en zoo veel
Dat Uwe hand schiep, spreekt wel ieder beeld
Het woord, o Meester, dat hun hart verstaat.
En Holland luistert, 't hoort zijn lichte stappen
Zwaar klinken in de stilte, als een gang
Van vele voeten, door de eeuwen heen,
Tot dezen dag, het luistert en het ziet,
Verrast in zijn tot U geheven handen,
Dier velen dank gelegd als offerande.

AAN REMBRANDT

DOOR

DR. J. B. SCHEPERS.

O Rembrandt, koning van het licht,
  Dat uit het duister schiet zijn stralen,
Dat schijnt van 't menselik gezicht
  In onverdoofbaar zonnepralen;
Eenvoudig en grootdenkend mens,
  Als Jezus nederig geboren,
  Als hij tot heersen uitverkoren,
Uw lof te zingen is mijn wens.

Ik zie u als des morgens zon
  Worstlen met wolken en verwinnen;
Ze deinzen maar wie hun verwon
  Moet telkens nieuwe strijd beginnen.
Dan laait er door het zonnezwaard,
  De wolkeschaduw glijdt de wei langs,
  't Licht danst er aan z'n lichte reidans
En levenskracht komt over de aard.

Zo straalt uw zonlicht ons in 't oog;
  Het komt uit duisters bruin naar boven,
Weerkaatsing van het licht Omhoog:
  Geen wolk kan beider luister doven.
Zo strijdt uw mens-op-'t-doek z'n strijd,
  Zijn kalmte is 't zonnelicht van binnen:
  Dat kan des werelds leed verwinnen;
Aan 't leven is zijn kracht gewijd.

En, zoals zon des avonds zinkt,
  Blauw-zwarte monsters naderstormen,
Wijl avond-wazig 't veld zacht blinkt
  Van 't licht om grill'ge wolkevormen;
Maar éèns nog slaat het zonzwaard door
  En — gouden is het dampig water,
  En na dat forse kleurgeklater
Gaat voor ons oog het licht te loor;

Zo dreef u 't leven in een hoek
  En daar, tot sterven afgezonderd,
Wierpt gij nog 't vijftal op het doek,
  Dat nijver 'n staal der kunst bewondert.
Uw levenskracht streed met verdriet,
  Kalm, zonder wie ook 't leed te wijten;
  Zo kon uw gloed het nachtzwart splijten,
Zodat hij ons berusting liet.

Op uw doek staat des burgers merk,
  Zoals hij koningen weerstreefde,
.De burger aan z'n nuchter werk,
  Die tevens voor de vrijheid leefde;
Zich oefenend met oog en hand,
  Of peinzende over 't boek der boeken:
  Hoe dikwels deed dit u ook zoeken
De wijsheid van 't Beloofde Land.

En beeld werd heel dat Israël:
  Zij danken u, gebenedijden,
Dat ge aan hun Oosters leven, fel
  Van gloed, uw toverkracht woudt wijden.
Zo komen velen met ons aan,
  Tot waar niet wijkt uw lichte sterre ;
  Wij dragen u van heinde en verre
Eerbied en wijgeschenken aan.

O Rembrandt, Oost en West brengt dank,
  Vóór allen 't volk van 't kleine landje,
Wiens naam door u heeft wereldklank,
  Om wie uw aureool steeds brandde!
Uw licht zal lichten uit ons oog;
  Uw kalmte zal ons kalmte geven,
  Uw gloed geeft warmte aan ons leven:
Heb dank! Gij voert den geest omhoog!

REMBRANDT IN DE VERZAMELINGEN SIX EN VAN LOON. REMBRANDT IN HET LOUVRE

DOOR

EUGÈNE FROMENTIN.

(Uit Les Maîtres d'autrefois, *vertaling van Dr. Jan Veth).*

Rembrandt zou inderdaad onverklaarbaar zijn, indien niet in hem twee wezens hadden gewoond van tegenovergestelde natuur, en die elkaar zeer in den weg gezeten hebben. Hunne sterkte is bijna gelijk, hun dracht valt niet te vergelijken; terwijl beider bedoelingen lijnrecht tegenover elkander staan. Zij hebben beproefd elkaar te verstaan, en dat is hun eerst op den langen duur gelukt, onder omstandigheden, die befaamd en zonder weêrga gebleven zijn. Gewoonlijk handelden en dachten ze afzonderlijk, waarin zij altijd slaagden. Dat heftige streven, die vermetelheden, die enkele mislukkingen, het laatste meesterstuk van dien grooten tweevoudigen man, — De *Staalmeesters*, — zij zijn niet anders dan de strijd en de eindelijke verzoening van zijn twee naturen. De *Nachtwacht* heeft u een denkbeeld kunnen geven van de gebrekkige samenwerking, die er tusschen deze twee heerschte, toen Rembrandt, buiten kijf te vroeg, ondernam ze de hand te doen hebben in het zelfde werk. Laat ons ze thans nagaan elk op haar eigen gebied. Wanneer men inziet in hoeverre zij tegenovergesteld en in zich zelf volledig waren, zal men beter begrijpen waarom Rembrandt zooveel moeite had tot een bijeenvoeging te komen, waarin zij zich tezamen en zonder elkaar te schaden, konden uiten.

In de eerste plaats vinden wij den schilder, dien ik den uitvoerder zou willen noemen: een klaren geest, een straffe hand, een onfeilbare logica, in alles het tegenovergestelde van het romaneske genie, waaraan de wereld van heeler harte, en somtijds wel wat al te snel, hare bewondering geschonken heeft. Op zijne wijze, op zijn tijd, was de Rembrandt dien ik bedoel een Meester. Zijn manier van zien is van de gezondste; zijn manier van schilderen verkwikt door den eenvoud van haar middelen; zijn heele zijn getuigt hoe hij vóór alles begrijpelijk en waarachtig wil zijn. Zijn palet is doeltreffend, vloeiend, doorstroomd met heldere, natuurlijke kleuren en zonder eenige troebelheid. Zijn teekening vergeet men, terwijl zij zelve niets vergeet. Hij is een uitmuntend gelaatskenner. Wezenstrek, blik, houding en gebaar, dat wil zeggen de gewoonten en toevalligheden van den levenden mensch, drukt hij uit en kenmerkt hij in al hun eigenaardigheden. Zijn uitvoering heeft de zuiverheid, de volheid, de houding, de gebondenheid, de kracht, het niets-te-veel, eigen aan den werkman volleerd in de kunst van zich fraai uit te drukken. Zijn schildering is uit grijs en zwart, mat, vol, uitermate sappig en smijdig. Zij heeft voor het oog de bekoring van een weelderigheid, die zich geeft zonder zich op te dringen, van een bekwaamheid, die zich slechts terloops door de allerkundigste oplossingen verraadt.

Indien gij haar vergelijkt met schilderingen van den zelfden trant en in de zelfde gamma, die de Hollandsche portrettisten, met uitzondering van Hals, kenmerken, dan bespeurt gij aan, ik weet niet wat van meer verzadigdheid in den toon, aan ik weet niet welke inniger warmte in de overgangen, aan het vloeiende van de verf, aan den gloed in de behandeling, dat zich een vurig temperament achter de schijnbare kalmte van voordracht verbergt. Er is iets wat u zegt, dat de kunstenaar, die zóó schildert, zich schrap zet om het niet anders te doen, dat dit palet zich slechts voordoet als sober, dat die deftige en ernstige materie eindelijk in den grond veel rijker is dan zij er uit ziet, en dat men er bij ontleding als in een prachtige samensmelting een neerslag van gloeiend goud in zou vinden.

Onder zulk een verrassenden vorm dus openbaart Rembrandt zich telkenmale als hij zich zelf wil vergeten om zich naar een taak van het oogenblik te voegen. En zóó groot is de kracht van zulk eenen geest, wanneer hij zich oprechtelijk van het ééne gebied naar het andere wil begeven, dat deze wonderdoener nog een van de kundigste blijkt te zijn waar het er op aan komt om een getrouw en nieuw beeld van de zichtbare wereld te geven. Zijn aldus opgevatte werken zijn weinig talrijk. Ik geloof niet, en de reden ervan ligt voor de hand, dat één van zijn tafereelen, ik bedoel een van zijn uit verbeelding gewonnen of op verbeelding getogen werken, zich ooit in zulk een betrekkelijk onpersoonlijken vorm of kleur gehuld heeft. Ook vindt ge bij hem die wijze van voelen en schilderen alleen dáár, waar hij het zij uit gril hetzij uit voorschrift, zich onderwerpt aan zijn sujet. Men kon hieraan enkele wêergalooze portretten, in Europeesche verzamelingen verspreid, toevoegen, die een afzonderlijke studie zouden loonen. Het is evenzeer aan die zeldzame oogenblikken van zich laten gaan in het leven van een man, die zich weinig vergat en zich slechts gaf, wanneer het hem lustte, dat wij de portretten uit de Cabinetten Six en van Loon 1) te danken hebben, en het is met deze volmaakt fraaie werken, dat men zou moeten te rade gaan, indien men wil weten hoe Rembrandt de menschelijke figuur behandelde, wanneer hij er om begrijpelijke redenen in toestemde, zich met niets anders bezig te houden dan met zijn model. Het beroemdste is dat van Burgemeester Six. Het dagteekent van 1656, 2), het noodlottige jaar waarin Rembrandt, verouderd en geruïneerd, zich terugtrok naar de Rozengracht, uit zijn have en goed slechts één ding reddende dat tegen al de andere opwoog, zijn ongerept genie. 3) Men verwondert er zich over dat de burgemeester, die sinds vijf-

1) De kollektie van Loon is, sedert Fromentin dit in 1875 schreef, in 1877 overgegaan aan Gustave de Rothschild te Parijs.

2) Men neemt aan dat het niet gedateerde schilderij van 1654 is.

3) Rembrandt verliet zijn huis op de Breestraat inderdaad niet voor 1658. Of hij vandaar onmiddellijk naar de Rozengracht tegenover het Doolhof trok, staat niet vast.

tien jaar in gemeenzaam verkeer met Rembrandt stond en dien hij reeds in 1647 had geëtst, zoo lang gewacht heeft voor hij zich door zijn beroemden vriend liet schilderen. Had Six, bij alle bewondering voor zijn portretten, wellicht grond om aan hun gelijkenis te twijfelen? Wist hij niet hoe de schilder in vroeger dagen met de beeltenis van Saskia had omgesprongen, met hoe weinig schroom hij zich zelf al wel dertig of veertig keer geschilderd had, en vreesde hij voor zijn eigen portret een van die vrijheden, waarvan hij vaker dan iemand getuige was geweest?

Hoe dit zij, ook ditmaal, en zeker uit achting voor een man, wiens vriendschap en bescherming hem in zijn ongeluk volgde, ziet men Rembrandt zich eensklaps beheerschen alsof zijn geest en zijn hand zich nooit de minste gril hadden veroorloofd. Hij is vrij, maar nauwgezet, tegemoetkomend en rondborstig. Naar dezen weinig raadselachtigen man maakt hij een schilderstuk zonder raadselen, en met de zelfde hand die twee jaar vroeger, in 1654, de *Bathseba* van het museum Lacase, 1) een tamelijk vreemdsoortige studie naar het leven, onderteekende, merkt hij thans een van de beste portretten, die hij geschilderd heeft, 2) een van de fraaiste stukken werk, die hij ooit heeft uitgevoerd. Hij laat zich meer gaan dan dat hij zich in acht neemt. Het is de natuur, die hem den weg wijst. De herschepping, die hij de dingen laat ondergaan, is onmerkbaar, en men zou een werkelijk voorwerp bij het doek moeten houden, om de kunstgrepen te zien in deze zoo teedere en zoo mannelijke, zoo kundige en natuurlijke schildering. De makelij is vlot, de verf is vol en gaaf, uit één gooi, zonder onnoodige hoogsels, vloeiend, overvloedig, eenigszins getemperd en lichtelijk gedast aan de kanten, nergens uit den band slaand of te driftig; geen enkel detail dat niet een bij- of een hoofdzaak markeert.

Een kleurlooze dampkring omstroomt dezen man, bij zich thuis opgenomen, in zijn gewone bewegingen en zijn dagelijksche

1) Thans in het Louvre.

2) Het schilderij is inderdaad niet gesigneerd.

kleeding. Het is niet heel en al een edelman, noch ook ganschelijk een burger; het is een deftig heer, goed gekleed, en zich gemakkelijk bewegend, met kalmen niet te strakken blik, met rustige trekken en een min of meer verstrooid voorkomen. Hij is op het punt van uitgaan, hij heeft zijn hoed op, hij trekt zijn grijze handschoenen aan. De linker heeft hij reeds aan, de rechterhand is bloot; noch de een, noch de ander is voltooid, noch kon dit verder zijn, zoozeer is de aanzet stellig in zijn achteloosheid. De juistheid van den toon, de wezenlijkheid van het gebaar, de volmaakte raakheid van den vorm zijn hier zoodanig, dat alles is uitgedrukt zooals het moest. De rest is een zaak van tijd en zorg. En ik zal noch aan den schilder, noch aan het model verwijten, dat zij voldaan zijn geweest met een zoo geestige benadering. Het haar is ros, de vilten hoed is zwart; het gelaat is even herkenbaar aan zijn kleur als aan zijn uitdrukking, het is even individueel als het levend is. Het wambuis is licht grijs; de korte mantel die over den schouder hangt, is rood met gouden passement. Beide hebben hun eigen kleur en de keuze dier twee kleuren is even fijn als haar onderlinge verhouding juist is. Als zielsuitdrukking iets boeiends; — als waarheid iets volstrekt oprechts; — als kunst een werk van de hoogste kwaliteit.

Welk schilder was in staat geweest zulk een portret te maken? Gij kunt hem door de meest geduchte vergelijkingen op de proef stellen, hij verdraagt ze. Zou Rembrandt zelf dit hebben bestaan met zooveel ervaring en zooveel gemak, dit wil zeggen, met zulk een samengaan van rijpe eigenschappen, wanneer hij niet zoo diepzinnige onderzoekingen en zoo groote stoutmoedigheden achter den rug had, als hem in de meest werkzame jaren van zijn leven hadden beziggehouden? Ik geloof het niet. Niets van eens menschen inspanning gaat verloren, en alles komt hem te stade, zelfs zijne dwalingen. Men vindt hier de goedgeluimdheid van een geest die zich ontspant, de ongedwongenheid van een hand, die zich laat gaan, en bovenal die wijze om het leven te vertolken, welke slechts eigen is aan denkers die met hoogere

problemen hebben geworsteld. In dit verband, en wanneer men denkt aan het streven van de *Nachtwacht*, is het volmaakte welslagen van het portret van Six, indien ik mij niet bedrieg, een argument dat geen tegenspraak duldt.

Ik weet niet of de portretten van Maerten Daey en van zijn vrouw, de twee belangrijke stukken die de groote zaal bij Van Loon versieren, meer waard zijn of minder dan dat van den burgemeester. In elk geval zijn ze verrassender en lang niet zoo bekend, omdat de naam der voorgestelden hen al dadelijk minder heeft aanbevolen. Overigens sluiten zij zich noch bij de eerste manier van Rembrandt, noch bij de tweede kennelijk aan. Veel meer nog dan het portret van Six vormen zij een uitzondering in het werk van zijn middentijd, en de neiging om de schilderijen van een meester te klassificeeren naar dit of dat buitengemeen beroemd werk, heeft ze, geloof ik, doen beschouwen als doeken zonder bepaald kenmerk, en ze dientengevolge een weinig doen verwaarloozen. Het eene, dat van den man, is van 1634, twee jaar na de *Anatomische les;* het andere, dat van de vrouw, van 1643, één jaar na de *Nachtwacht* 1). Negen jaren scheiden hen, en echter zien zij er uit alsof zij tegelijkertijd ontstonden en terwijl niets in het eerste aan de beschroomde, naarstige, magere en geelachtige periode herinnert, waarvan de *Anatomische les* het belangrijkste staal blijft, zoo vertoont ook niets, ten eenenmale niets, in het tweede eenig spoor van de vermetele pogingen waaraan Rembrandt zich sedert kort waagde. Ziehier zeer bondig door notities aangeduid, welke de oorspronkelijke waarde van deze twee bewonderenswaardige doeken is.

De man staat rechtop, van voren gezien, in een zwart buis, zwarte broek, met zwart vilten hoed, kanten kraag, kanten lubben, kanten strikken aan de kousebanden, groote kanten rosetten op zwarte schoenen. Hij houdt den linkerarm gebogen en de hand verborgen onder een zwarten mantel, omboord met zwart satijn; in de rechter, naar voren

1) Men meende dit vroeger, in waarheid echter zijn beide schilderijen 1634 gejaarmerkt.

uitgestrekte hand, heeft hij een gemslederen handschoen. De achtergrond is zwartig, de vloer grijs. Een mooie kop, zacht en ernstig, vrij rond; mooie wakkere oogen; de teekening bekoorlijk, groot, vlot en ongezocht, van de grootste natuurlijkheid. Een gelijkmatige schildering, kantig, zoo stevig en vol, dat zij dik of dun zou kunnen zijn zonder dat men meer noch minder zou kunnen verlangen; denk u een Hollandschen Velasquez, gemoedelijker en verinnigd. Wat den rang van de persoonlijkheid aangaat, deze is op de keurigste wijze wèl aangeduid: het is geen vorst, nauwelijks een groot heer; het is een edelman van goeden huize, welopgevoed, van zwierige levenswijs. Het ras, de leeftijd, het temperament, het leven in één woord van zijn meest teekenende zijde, alles wat aan de *Anatomische les* ontbrak, wat later aan de *Nachtwacht* ontbreken zou, gij vindt het weêr in dit werk van zoo onvermengde goede trouw.

De vrouw is evenzeer ten voeten uitgenomen, tegen een donkeren grond en op een grijzen vloer, en evenzoo geheel in het zwart gekleed, met een parelen halssnoer, parelen armbanden, strikken van zilverkant aan den gordel, rosetten van zilverkant op sierlijke muiltjes van wit satijn. Zij is tenger, blank en rijzig. Haar mooi, een weinig voorover gebogen kopje ziet u met rustigen blik aan, en haar onbestemde gelaatskleur ontleent een levendigen glans aan den gloed van heur haar, dat naar het rosse zweemt. Een ietwat zwaardere ronding van de figuur, zeer kiesch aangegeven onder de wijdte van haar kleed, geeft haar het voorkomen van een hoogst achtenswaardige jonge matrone. Haar rechterhand houdt een waaier van zwarte veêren met gouden kettinkje; de andere, die afhangt is heel bleek, teêr, slank, van uitgelezen ras.

Zwart, grijs, wit: niets meer, niets minder, en de tonaliteit is onvergelijkelijk. Een onzichtbare dampkring en nochtans lucht; een eenvoudig modelé, en evenwel alle mogelijke relief; een onnavolgbare manier van nauwkeurig zijn zonder peuteren, van het fijnste werk tegenover de globaalste partijen te stellen, van door den toon de weelde en de waarde der dingen uit te drukken; in één woord, een zekerheid van kijk, een ge-

voeligheid van palet, een stelligheid van hand, die tot den roem van een meester zouden volstaan: ziedaar, indien ik mij niet bedrieg, verbazingwekkende kwaliteiten, bereikt door denzelfden man, die weinige maanden te voren de *Nachtwacht* onderteekend had.

Had ik geen gelijk om voor Rembrandt bij Rembrandt in hooger beroep te gaan? Indien men zich inderdaad de *Anatomische les* en de *Nachtwacht* zoo behandeld dacht, met den eerbied voor de voorgeschreven dingen, voor aangezichten, kleederdrachten, eigenaardigheden, zou dat niet in deze soort van saâmgestelde portretten een buitengewoon voorbeeld om te bepeinzen en na te volgen zijn? Stelde Rembrandt niet veel in de waagschaal door zooveel overhoop te halen? Was hij minder oorspronkelijk, wanneer hij zich bij den eenvoud van deze fraaie uitvoering hield? Welk een gezonde en krachtige taal, deels uit overlevering voortgekomen, maar wel zeer de zijne! Waarom toch zulk een totale omzwaai? Was het dan zoo dringend noodzakelijk zich een eigen vreemde taal te vormen, vol uitdrukking, maar onnauwkeurig, en die niemand na hem heeft kunnen spreken zonder in wartaal te vervallen? Dat zijn vragen die zich vanzelf zouden opwerpen, indien Rembrandt zijn gansche leven had gewijd aan menschen uit zijn tijd, zooals dokter Tulp, kapitein Cocq, burgemeester Six, Maerten Daey; maar het was niet daarom vooral dat Rembrandt zich bekommerde. Indien al de schilder van het uiterlijk zoozeer vanzelf zijn formule gevonden had, en om zoo te zeggen op slag zijn doel bereikte, dit was niet hetzelfde met den bezielden schepper, dien wij thans aan het werk zullen zien. Hij zeker, was heel wat moeielijker te voldoen, omdat hij dingen had te zeggen, die zich niet laten behandelen als mooie oogen, fraaie handen, rijke kanten op zwart satijn, en voor welke men niet volstaat met een juist overzicht, een helder palet, met een franke, snedige en duidelijke zegswijze. Herinnert ge u den *Barmhartigen Samaritaan*, dien wij in het Louvre hebben? Herinnert gij u dien man, half dood, in tweeën geknakt, onder de schouders gestut, bij zijn beenen gedragen, gebroken, ontwricht in zijne geheele lichaam, hijgend onder de beweging van het gaan, de beenen

naakt, de voeten bijeen, de knieën elkander rakend, een arm hulpeloos saamgekrampt op zijn ingevallen borst, het voorhoofd verbonden met een doek, waar men bloed op ziet? Herinnert gij u dat kleine lijdende masker met zijn half geloken oog, zijn doffen blik, zijn zieltogend aangezicht, de ééne wenkbrauw opgetrokken, die mond die steunt en die lippen ontsloten door een nauw merkbaren grijns, waar de klacht in kwijnt? Het is laat, alles is duister; behalve een of twee vliedende lichtwemelingen, die over het doek schijnen te bewegen, zoo grillig zijn ze aangebracht, vluchtig en luchtig, is er niets dat het tegen de rustige eenvormigheid van de schemering opneemt. Nauwelijks merkt gij in dat heimelijke van den dag, die ten einde spoedt, links in het schilderij het paard van zoo fraaien stijl en het lijdend uitziende kind, dat zich op de teenen heft, over den nek van het dier heenkijkt en welks oogen zonder veel medelijden, den gang naar de herberg volgen van dien gewonde, daar aan den weg opgeraapt, omzichtig gedragen, een zware last in de handen der dragers, en kermend.

Het doek is bewalmd, heel doordrenkt met gesmoord goud, zeer rijk van ondergrond, bovenal zeer ernstig. De stof is drabbig en nochtans doorschijnend; de uitvoering is zwaar en evenwel fijn, aarzelend en beslist, pijnlijk en vlot, zeer ongelijk, onzeker, vaag op enkele plaatsen, van een verbazende juistheid op andere. Er is iets dat u noopt tot aandacht en u zou waarschuwen indien verstrooidheid denkbaar was voor een zoozeer boeiend werk, dat de maker zelf ongemeen opmerkzaam en aandachtig was, toen hij het schilderde. Blijf staan, zie toe van verre, van nabij, beschouw het langen tijd. Geen merkbare omtrek, geen enkel accent uit sleur, een uiterste schroomvalligheid, die geen onwetendheid is en die, zou men zeggen, voortkomt uit de vrees om banaal te zijn, of uit de waarde welke de denker hecht aan de omiddellijke en onvermengde uitdrukking van het leven; een bouw der dingen, die in zichzelf schijnt te bestaan, bijna zonder de hulp van bekende formules, en die zonder tastbaar middel, de weifelingen en nauwkeurigheden der natuur weêrgeeft.

Naakte beenen en voeten onberispelijk van samenstel, van stijl evenzoo; men vergeet ze evenmin in hun kleine afmeting als men de beenen en de voeten van den Christus op de *Graflegging van Titiaan* vergeet. In dat bleek, mager en klagend aangezicht, enkel uitdrukking, niets dan hetgeen uit de ziel komt, van binnen naar buiten: dofheid, lijden, en iets als de droeve vreugde van zich geborgen te weten, wanneer men zich voelt sterven. Niets gewrongens, geen streek, die uit den band slaat, geen toets, in deze wijze om het onuitsprekelijke weêr te geven, die niet ontroerend en ingehouden is; dat alles voorgeschreven door een diepe aandoening en vertolkt door ten eenenmale buitengewone middelen.

Zoek rondom dit schilderij, zonder veel vertoon, en dat alleen door de macht van zijn algemeene gamma zich van verre opdringt in de aandacht van hen die weten te zien; doorloop de gansche galerij, keer zelfs terug in de Salon Carré, raadpleeg de sterkste, de bekwaamste schilders, van de Italianen tot aan de fijne Hollanders, van Giorgione in zijn *Concert* tot aan Metzu in zijn *Bezoek*, Van Holbein in zijn *Erasmus*, tot aan Terburg en Ostade; ondervraag de schilders van gevoelens, van gelaatstrekken, van houdingen, de mannen van angstvallige waarneming of van gloed; geef u rekenschap van wat zij zich ten doel stellen, bestudeer hunne nasporingen, paal hun gebied af, weeg wel hun taal, en vraag u af of gij ergens zulk een innigheid in de uitdrukking van een gelaat bemerkt, een aandoening van dien aard, zulk een argeloosheid in de wijze van voelen, iets in één woord, dat zoo teeder om te verbeelden, zoo teeder om te zeggen is, en dat uitgedrukt is in oorspronkelijker, uitnemender of volmaakter zegging.

Men zou tot zekere hoogte kunnen bepalen waarin de volmaaktheid van Holbein of zelfs de vreemdsoortige schoonheid van Leonardo schuilt. Men zou ongeveer kunnen zeggen aan welke aandachtige en krasse waarneming van de menschelijke trekken de eerste de onafwijsbaarheid van zijn gelijkenis, de nauwkeurigheid van zijn vorm, de klaarte en de strengheid van zijn taal dankt. Wellicht zou men kunnen

vermoeden in welke ideale wereld van hooge formules of droom-typen Leonardo gevoeld heeft, wat de *Joconde* in zich zelf moest zijn, en hoe hij uit die eerste schepping den blik van zijn *St. Jan's* en zijn *Maria's* heeft afgeleid. Met nog minder moeite zou men de teekenwetten bij de Hollandsche realisten kunnen verklaren. De natuur staat overal klaar om te onderrichten, te steunen en in toom te houden, en om hen hun hand zoo goed als hun oog van dienst te zijn. Maar Rembrandt? Wanneer men zijn ideaal in de hoogere wereld der vormen zoekt, bespeurt men dat hij er slechts geestelijks schoons en physiek leelijks heeft gezien. Indien men zijn houvast aan de werkelijkheid nagaat, bevindt men, dat hij er alles van uitsluit wat anderen dienst doet, dat hij haar evengoed kent, haar slechts door zijn oogharen bekijkt, en dat, indien hij haar aan zijn behoeften aanpast, hij zich bijna nooit naar haar schikt. Evenwel is hij natuurlijker dan iemand, ofschoon der natuur minder nabij, gemeenzamer, ofschoon minder laag bij den grond, alledaagscher en even edel, leelijk in zijn typen, meer dan mooi in de uitdrukking van de gelaatstrekken, minder lenig van hand, dat wil zeggen, minder vlot of gelijkelijk zeker van zijn zaak en nochtans van een zoo zeldzame, zoo vruchtbare, en zoo breede bekwaamheid, dat zij van den *Samaritaan* tot de *Staalmeesters*, van den *Tobias* tot de *Nachtwacht*, van het *Huisgezin van den Timmerman* tot het *portret van Six*, tot de *portretten van de Daey's* reikt, met andere woorden van het zuivere gevoel tot den bijna zuiveren opschik en van wat er innigst bestaat tot aan wat als het prachtigst mag gelden.

Hetgeen ik u van den *Samaritaan* zeg, zou ik zeggen van den *Tobias*; ik zal het des te eerder van de *Emmausgangers* zeggen, een wonder ding, wel wat te veel in een hoek van het Louvre weggestopt, en dat onder de meesterwerken van den schilder geteld mag worden. 1) Dit kleine schilderij van pover aanschijn, zoo weinig opgesteld, zoo omfloersd van kleur, van zoo bescheiden en bijna linksch

1) Tegenwoordig hangt het beter in een van de nieuwe kabinetten, intusschen tegenover het licht, terwijl zijlicht er beter voor ware.

maaksel, zou volstaan om iemand eens voor al tot een groot man te maken. Zonder te spreken van den discipel, die begrijpt en de handen vouwt, van dengene die verbaasd is, zijn servet op tafel legt, Christus vlak in het gelaat ziet en duidelijk uitdrukt wat men in gewone taal door een kreet van verbazing zou vertolken, — zonder te spreken van den jongen zwartoogigen knecht, die een schotel brengt en niet anders ziet dan dat ééne: een man die zou gaan eten, die niet eet, en in vollen ootmoed de handen vouwt; — zou men van dat eenige werk alleen den Christus kunnen onthouden en dat zou volstaan. Welk schilder heeft niet een Christus gemaakt, in Rome, in Florence, in Sienna, in Milaan, in Venetië, in Bazel, in Brugge, in Antwerpen? Hoe heeft men hem van Leonardo, Raphaël en Titiaan tot Van Eick, Holbein, Rubens en Van Dijck niet vergoddelijkt, vermenschelijkt, herschapen, hem in zijn geschiedenis, in zijn passies, in zijn dood vertoond. Hoe heeft men niet de lotgevallen van zijn aardschen wandel verteld, zijn glorievolle verheerlijking opgevat? Heeft men hem zich ooit aldus gedacht: bleek, vermagerd, van voren gezien, het brood brekend zooals hij het gedaan had in die stonde van het *Avondmaal,* in zijn pelgrimspij, met zijn zwartachtige lippen, waar de marteling haar sporen op gelaten heeft, met zijn groote, bruine, zachte, wijdgesperde en ten hemel geheven oogen, met zijn koelen nimbus, dien soort van fosforglans om zich, die hem in een onzekeren glorieschijn hult, en met dat ik-en weet-niet wat van een levende, die ademt en die zeker den dood heeft geproefd? De houding van dien goddelijken weêrgekomene, dat onbeschrijfelijk gebaar, stellig onmogelijk om te copieeren, de innerlijke gloed op dat gelaat, waarvan het type is weêrgegeven zonder trekken en welks uitdrukking in het bewegen der lippen en den blik der oogen gelegen is, — die dingen men weet niet van waar ingegeven en op welke wijze voortgebracht, dit alles is van onschatbare waarde. Geen kunst, die er aan herinnert; niemand vóór, niemand na Rembrandt, die ze heeft uitgezegd.

Drie van de door hem onderteekende portretten, die onze galerij bezit, zijn van hetzelfde wezen en dezelfde waarde:

zijn *Zelfportret*, de fraaie buste van den *Jongeling*, met kleinen knevel en lang haar en het *Vrouwenportret*, wellicht dat van Saskia aan het einde van haar korte leven. 1) Tot het aanbrengen van nog meer voorbeelden, dat wil zeggen nog meer getuigenissen van zijn buigzaamheid en van zijn kracht, van zijn tegenwoordigheid van geest bij het mijmeren, van zijn prachtige helderziendheid als hij doordringt in het onzichtbare, zou men het *Huisgezin van den timmerman* moeten aanhalen, waarin Rembrandt zich voluit in de wonderen van het licht werpt, ditmaal met volkomen welslagen, omdat het licht in de waarheid van zijn onderwerp hoort, en vooral de twee *Filosofen*, twee mirakelen van licht en donker, die alleen hij in staat was uit te bouwen naar een zoo afgetrokken gegeven als *de bespiegeling*.

Ziedaar, indien ik mij niet bedrieg, in enkele werken en niet de meest beroemde, een overzicht van de eenige vermogens en den schoonen trant van dezen grooten geest. Let wel op dat deze schilderijen van uiteenloopende dagteekening zijn, en dat het bij gevolg nauwelijks mogelijk is vast te stellen op welk tijdstip van zijn loopbaan hij als dichter het zeerst meester van zijn gedachten en van zijn hand is geweest. Het staat vast, dat sedert de *Nachtwacht* er in zijn stoffelijke uitvoering een verandering, somtijds een vooruitgang, soms ook slechts een eigenzinnigheid, een nieuw aanwensel valt waar te nemen; maar de ware en dieper liggende verdienste van zijn gewrochten heeft schier niets uit te staan met de nieuwigheden in zijn werk. Hij komt trouwens terug tot zijn snedige en luchtige taal, wanneer de behoefte om vlotweg diepe dingen te zeggen het in zijn geest wint van de neiging om ze nadrukkelijker te zeggen dan vroeger.

De *Nachtwacht* is van 1642, de *Tobias* van 1637, het *Gezin van den timmerman* van 1640, de *Samaritaan* van 1648, het *Filozofen*-paar van 1633, de *Emmausgangers*, het zuiverst en het meest trillend, van 1648. En indien zijn *Zelfportret* van 1634 is, zoo is de *Jongeling*, een van de voor-

1) Tegenwoordig neemt men aan, dat het Hendrickje Stoffels voorstelt.

treffelijkste werken die uit zijn handen kwamen, van 1658. De eenige gevolgtrekking die ik uit deze lijst van data maken zal, is, dat hij zes jaar na de *Nachtwacht*, de *Emmausgangers* en den *Samaritaan* onderteekende. Welnu, wanneer na zulk een luister, in 't midden van zijn roem, — en welk een luidruchtige roem! — door den één toegejuicht, door den ander bestreden, men zich intoomt tot zoo ootmoedig worden 's toe, men zich genoeg beheerscht om van zooveel uitbundigheid tot zooveel wijsheid terug te keeren, dan is het omdat er naast den zoeker van nieuwe dingen, naast den schilder, die zich uitslooft in het verbeteren van zijn hulpmiddelen, de denker leeft, die zijn taak volvoert naar zijn beste kunnen, naar zijn beste voelen, en bijna altoos met die kracht van klaarziendheid welke eigen is aan door diepe intuïties verhelderde geesten.

FRAGMENT UIT REMBRANDT'S LEVEN EN WERKEN

DOOR

EDUARD KOLLOFF. [1])

Rembrandt is, naar het eenstemmig oordeel van kenners en liefhebbers, de merkwaardigste en origineelste onder de Hollandsche meesters van de 17^{e} eeuw, die alle tijdgenooten en lateren in het schoone begrip van clair-obscur, in de vrije, stoute en lichte hanteering van penseel en etsnaald, in waarheid, scherpte en levendigheid van uitdrukking, en in het bizonder in de wonderbaarlijke vereeniging van kracht en teederheid van effect, ver overtrof; maar het is zijn lot geweest, door bevoegden en onbevoegden òf met onmatige bewondering om zijn genie geprezen, òf met matelooze verbittering om zijn lichtvaardigheid gelaakt, nooit echter naar zijn aard en wezen aanvaard en gewaardeerd te worden. Het komt zeldzaam voor, in de wereld zoowel als in de kritiek, dat men het rechte punt van uitgang voor een oordeel en de behoorlijke rechtvaardigheid aantreft. Is het geen onwetendheid, dan is het onbedachtzaamheid, soms ook hardheid of eigenzinnigheid van smaak.

Rembrandt is in de nieuwe kunstgeschiedenis buiten kijf

---

1) De verhandeling van Eduard Kolloff over Rembrandt, wellicht het beste der bestaande geschriften betreffende den meester, komt voor in het zeldzaam boekje *Historisches Taschenbuch. Herausgegeben von Friedrich von Raumer*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854. — De heer Max Liebermann was zoo vriendelijk zijn exemplaar in bruikleen te geven aan den heer C. Veth te Berlijn, die de hier volgende vertaling voor de *XXe Eeuw* bewerkte.

een buitengewoon verschijnsel, indien dan ook juist geen meteoor, zooals hem Füssli in zijn schilderslexicon met emphase noemt. Hij ging aan den kunsthemel op als een lichtend gesternte, een vreugdig schouwspel voor elks oog, weldadig voor de harten van zijn tijdgenooten, en sedert tweehonderd jaren is dat niet verduisterd, maar straalt met onverminderden glans; de meeste uitspraken van het nageslacht stemmen daarin overeen, dat het gesternte geen bedriegelijke meteoor is geweest; slechts de kunstrechters van het oude rechtgeloovige slag meenen, dat Rembrandt tusschen de gesternten van het firmament der kunst doorgezweefd is op de wijze der kometen, die schijnbaar opduiken om de vaste wereldwetten om te stooten en toch werkelijk ook mede hun rol in de harmonie der sferen spelen.

Het grootste oorspronkelijk genie hangt altijd, door zachtere of sterkere polsslagen van het in het hart van de wereld en tijdgeest levende bestaan, met vroeger bewegen en streven samen. Ook Rembrandt staat in de kunstgeschiedenis evenmin als andere groote kunstenaars geheel eenzaam en zonder voorgangers. De rij van leermeesters, die men hem geeft, is aanzienlijk genoeg; maar Rembrandt, zoo luidt het, leerde van hen niets dan het handwerk. Houbraken, die over Rembrandt in het algemeen niet goed te spreken is, zegt zeer oneerbiedig en snibbig, dat deze „de bruine manier van Jan Pinas" zou hebben nageaapt, en Smith gelooft ook, uit de schilderijen van dezen kunstenaar Rembrandt's schilderwijze te kunnen afleiden. Als Rembrandt van Jan Pinas iets overnam, dan was het niet zoozeer den kleurtoon, als wel de opvatting van zijn schilderijen, want men vindt enkele naar dezen meester gegraveerde prenten, waarvan men zou kunnen gelooven, dat ze naar Elzheimer gegraveerd waren, als de naam Pinas niet daarop te lezen stond. Maar Rembrandt kende deze opvatting reeds door zijn vroegeren leermeester Pieter Lastman. Pinas en Lastman bevonden zich te Rome tegelijk met Elzheimer, zij hadden vriendschap gesloten en een soort van studiebond. Wij zien dus Rembrandt allereerst in aanraking met en in betrekking tot de navolgers van

Elzheimer, waartoe zoowel Lastman als Pinas en Rembrandt, zelf in zekeren zin gerekend kunnen worden.

Elzheimer is de vader van de eigenlijke klein- en fijnschildering, waarmee hij in zijn tijd zóó algemeen opzien baarde, dat, naar Sandrart's verzekering, in Rome van niets dan van Elzheimer's nieuw gevonden schilderkunst werd gesproken. Het nieuwe in Elzheimer's manier bestond niet slechts in de verlichting en technische behandeling, maar ook in de opvatting. Met de pikante wijze van de schilderijen te verlichten en tot in détails met zorg uit te voeren, verbindt Elzheimer een origineele manier om de bijbelsche en mythologische onderwerpen op te vatten: het genre-achtige en het landschappelijke werken hier samen en vereenigen zich tot een eigenaardig geheel. Deze tot dan toe ongehoorde of ten minste onopgemerkte opvatting stond in lijnrechte tegenstelling tot de strenge stylistische historie-schilderkunst, in den zin van de Roomsche en Florentijnsche school in den tijd van Raphaël en Michaël Angelo, en het was als een ironie van het lot, dat de kabinetskunst haar eersten uitbloei juist dáár vierde, waar de monumentale kunst haar hoogste triomfen gevierd had. De geheele eeuw werd het in de schaal van haar cultuur te eng, zij pikte overal dóór, maar kroop er niet overal uit.

Nu de nieuwe manier van schilderen zelfs aan gene zijde van de Alpen een voorbijgaand opzien baarde, maakte zij natuurlijk nog een veel duurzamer indruk aan deze zijde der bergen, vooral in Holland. Hier was het uit met de oude kerkschilderkunst, niet slechts de altijd dieper doordringende nieuwe geloofsleer, ook de vrijere politieke zeden en de definitieve bevestiging van het demokratische beginsel in staats- en geloofszaken hadden haar alle levenskracht en iedere mogelijkheid van een verder voortbestaan ontnomen. Raphaël's »Apostels" en Michaël Angelo's »Profeten" werden toegelaten en begrepen bij den vollen glans en de volle pracht van het katholicisme, maar de strijd om geloofsvrijheid en politieke zelfstandigheid, de tweespalt onder de verschillende sekten, de twisten der theologen, de vertaling van den bijbel in de taal des volks, en het gebruik van deze taal in ge-

schriften, hadden de omwenteling teweeggebracht, die het leven der volken van noordelijk Europa schokte, doch in Holland als het daarin het meest betrokken land haar vernielenden invloed het sterkst toonde en daar den ondergang van de oude kerkschilderkunst veroorzaakte. De werken van de tot dan toe bestaande bijbelsche historieschildering dankten hun effect aan de inachtneming van zekere stijlwetten en vaste tradities, die door geloof en ongeloof werden aanvaard en algemeen geldig waren. De preeken der Hollandsche kanselredenaars, de polemische geschriften der sektenstichters, die hun argumenten bij voorkeur uit de heilige schrift haalden, en het steeds algemeener wordende lezen der bijbelvertalingen deden het joodsche volk in gansch andere gestalte verschijnen. Nadat men de bijbelsche personen eenmaal met de maat van de nieuwe leer gemeten had, wilde men ze zóó zien als de theologen ze in redevoeringen en geschriften voorstelden, maar anders wilde men ze niet meer zien. Sprekend en handelend, zooals men toen sprak en handelde, gedreven, bewogen, gepijnigd en getroost door dezelfde hartstochten, aandoeningen, lusten en verwachtingen, die toen de gemoederen bezielden, kon men ze zich denken; maar plastisch gedrapeerd, theatraal neergezet, rythmisch gegroepeerd als de friezen en basreliefs van antieke tempels en graven, dat ging niet meer.

Lastman bracht de manier van Elzheimer, die voor de bijbelsche historieschildering een nieuwen weg ingeslagen had, uit Rome naar Amsterdam mede, waar hij een beroemd meester werd en een school vormde, waaruit Lievensz en Rembrandt voortkwamen. Van den Hollandschen dichter Joost van den Vondel bestaat een lofdicht op Lastman's schilderij »Het offer aan Lystra", dat Jan Six in zijne verzameling had en dat, naar de beschrijving, ongeveer zoo gecomponeerd was, als Rembrandt's beroemde ets van »Petrus' wonderwerk aan den lamme". Vondel roemt in Lastman's schilderijen het leven en de schoone groepeering der compositie, de goede teekening van het naakt, den natuurlijken val van de plooien der gewaden, de zachtheid en kracht van het coloriet, maar daar is veel poëtische overdrijving bij.

Nikolaas Lastman graveerde in 1608 naar zijn vader een »Lijden van Christus in den tuin", dat op Elzheimer's manier gedaan, maar zóó slecht gecomponeerd is, dat men er de zwakte van zijn talent voor het in beeld brengen van historische onderwerpen uit kan opmaken. De twee schilderijen, die het Museum te Berlijn van Lastman bezit, »De doop van den kamerheer uit Moorenland" en »De rust op de vlucht naar Egypte", zijn eveneens naar Elzheimer's manier. De opvatting is meer genre-achtig dan een historieschilderen, de compositie geeft noch overheerschend landschap, noch vooral figuren, daar beiden er evenveel te beteekenen hebben en de figuren te belangrijk zijn om enkel stoffage te wezen, het landschap te gedétailleerd, te zorgvuldig behandeld, om als bijzaak te kunnen worden beschouwd. De physionomiën zijn over het algemeen Nederlandsch en, wat de uitdrukking aangaat, karakteristiek. De Mooren in het schilderij van den doop vertoonen een zeer gelukkig streven, om het karakteristieke type der Mooren te geven. Het kostuum is wel-is-waar op beide schilderijen, bij de hoofd-figuren, nog gestyliseerd en traditioneel; maar de andere figuren hebben deels de landsdracht van des schilders tijd, deels een Oostersch kostuum van de soort, zooals men ze bij de Turken op de houtsneden van Joost Amann vindt. De kleurenstemming gelijkt op die der schilderijen van Roelant Savery of Breughel. Het landschap is in het algemeen, maar in het bizonder in het gebladerte der boomen, pâte-achtig behandeld. De lichten zijn spits en zwaar opgezet, de schaduwen meest lazuur-achtig. Op »De vlucht" is de voorgrond bruinachtig, meer toon-arm dan toonrijk; de achtergrond van afgebleekt groenachtig gelazuurden toon, die tegen den blauw-grijzen hemel afsteekt. De »Doop" is blauw-groen in de schaduwen, grijs-groen in het licht, dit is ook de achtergrond-toon en ook de figuren, die op den achtergrond staan, deelen daarin. De figuur van den dooper daarentegen, op den voorgrond, is zeer kleurig, is daardoor niet geheel in harmonie met het landschap en domineert in zooverre iets. In de totaal-werking zijn evenwel beide schilderijen volstrekt zacht-harmonisch.

Wij vinden hier bijna alle elementen, die bij Rembrandt het meest beslist tot uiting kwamen, zelfs de eerste sporen van den smaak voor Oostersche kostuums, die zich overigens ook reeds in Elzheimer's werken, b.v. »De marteling van den heiligen Laurentius", vertoont, en die Rembrandt van zijn meester Lastman overgenomen, dus niet gevonden heeft. Geheel gevormd, vertoont zich deze smaak in een naar Lastman gegraveerde prent, die Juda en Thamar voorstelt, en de oorzaak daarvan is in elk geval dieper en elders te zoeken, dan in Rembrandt's subjectieve richting, zooals men in het filosofisch potjeslatijn van een zekere school pleegt te zeggen.

Naar de christelijke wereldbeschouwing van de middeleeuwen was de geheele menschheid in twee vijandige helften verdeeld: aan den eenen kant de geloovigen, aan den anderen de ongeloovigen, waarbij men gewoonlijk Saracenen en Turken in het oog had. Deze voorstelling was tot in de 16e eeuw nog zoo onaangetast, dat b.v. een Hollandsch graveur uit de eerste helft van die eeuw, Dirk van Star, in zijne »Verzoeking van Christus", Satan als een oud man met Turksche laarzen afbeeldt, zonder te vreezen, dat deze, in plaats van den traditioneelen paardenhoef gebruikte kenteekenen misduid konden worden. De ontdekking van Amerika en het vinden van den zeeweg naar Oost-Indië, brachten met de verandering van handel, verkeer, van het gansche maatschappelijke leven, zekere andere meeningen, begrippen en voorstellingen in omloop, en de dadelijk daarop volgende groote godsdienstige scheuring leidde, naast de straffere afzondering der religieuze partijen en de scherpere scheiding der nationaliteiten in de staatkundige en kerkelijke verhoudingen van Europa, ook tot het maken van vergelijkingen tusschen de verschillende landen, zeden en stelsels. Deze vergelijkingen kwamen echter in het eerst meer uit abstractie en intuïtie, dan uit plaatselijke navorschingen en aanschouwing voort. De Oostersche natuur bestond voor de schilderkunst nog lang in het geheel niet, en in bijbelsche onderwerpen werd het Oosten naar ouden trant slechts door een boschje fabel-achtige dadelboomen vertegenwoordigd, zooals men er

b.v. reeds een bij Marten Schongauer vindt, in de kopergravure, die een »Rust op de vlucht naar Aegypte" voorstelt. De graveur heeft daarin, tegen de gewoonte der oude schilders, die zich weinig om de lokale kleur bekommerden, zorgvuldig gelet op de keuze der uitheemsche boomen, die hij in zijn compositie aanbracht en die ons doen opmerken, dat de scène in het Oosten plaats vindt en dat de kunstenaar zijn onderwerp tot in de kleinste kleinigheden doordacht. In de geheele 16e eeuw maakten zich de schilders van deze eenige lokale aanduiding van het Oosten even weinig los, als van de citruillenvormige tulbanden, die het Oostersch kostuum vertegenwoordigden en ook door de oudere meesters, b.v. Mantegna, reeds daarvóór waren gebruikt.

Bij de eerste besliste nieuwigheden, die Rembrandt zich, wat het kostuum betreft, veroorloofde, ging het hem niet beter dan die schilders van de 14e en 15e eeuw, die, als ze scènes uit het oude testament voorstelden, zonder meer Saraceensche kleederkrachten voor de oude Oostersche gebruikten en Holofernes aankleedden als den Grooten Turk. Evenals voor deze schilders het geheele Oosten slechts één rok scheen aan te hebben, heeft voor Rembrandt de geheele bijbelsche wereld slechts één kleed; en waar het om bijbelsche personen ging, stonden hem immer de met lange takaren en rockeloren bekleede joden van zijn tijd en zijn land voor, zelfs als van Abraham of Mozes sprake was. Deze opvatting wijkt wel-is-waar veel af van de overgeleverde typische opvatting van bijbelsche figuren, van de klassieke waardigheid en Helleensche gewaadplooiing, van de stylistische gestrengheid en zuiverheid van Raphaël en Michaël Angelo, maar heeft veel verwantschap met de opvatting van de andere Hollanders, die de aartsvaders, propheten en apostelen, oneindig naïf als christelijke burgerlui, in de drachten van hun tijd en land afbeeldden.

De sterke trek van joodschheid, die men in Rembrandts behandeling van bijbelsche onderwerpen bemerkt, is misschien een uitvloeisel van den sektengeest der reformatie, die, zooals men weet, veel meer Hebreeuwsch dan Grieksch inhad, en

in Holland bizonder gekweekt werd, hoofdzakelijk echter wel een aansluiting aan de denkbeelden van zijn tijd en land. Bij de willekeurige handhaving en uitlegging der Testamenten hadden zich bij de leeken over bijbelsche personen en verhalen nieuwe, van de overgeleverde denkbeelden afwijkende voorstellingen gevormd, die de schilders moesten ontzien, als ze gebeurtenissen uit de Heilige schrift in hun schilderijen wilden weergeven. De zonderlingheden en potsierlijkheden, die ons daarin thans opvallen, gingen dien tijd niets aan. De drachten en opsmuk, die ons in Rembrandt's schilderijen zoo wonderlijk en barok voorkomen, maakten dien indruk niet op zijn tijdgenooten en landslieden, die bij de vroegere manier van bewerking der bijbelsche elementen aan iets dergelijks gewoon waren. Rembrandt meende het met deze opvatting van bijbelsche personen heel ernstig en eerlijk en geloofde in de aanschouwing van Hollandsche joden werkelijk een nieuwe hulp voor de natuurgetrouwe afbeelding van oudtestamentische historien gevonden te hebben. Een zelfde wonder biedt de nieuwe schilderkunst in Frankrijk, waar de verovering van Algiers op thans levende kunstenaars denzelfden invloed uitoefent, die de protestantsche bijbelexegese op Hollandsche schilders van de 17e eeuw had. Zooals deze modellen voor hun bijbelsche historieschilderingen uit het leven der joden nemen, zoo zoeken gene de evenbeelden der patriarchen in het Beduïnenleven, onder het volk dat uit hun lenden is voortgekomen en tot op den huidigen dag zijn levenswijze in de woestijn bewaard heeft, waar de gewaden nog dezelfde plooien werpen als in den tijd van Jacob en Abraham. Niet slechts genreschilders en landschapschilders hebben Algiers voor hun doel uitgebuit, ook historieschilders hebben de gelegenheid aangegrepen; hun schilderijen van oud- en nieuw-testamentischen inhoud ziet men, soms in overdreven mate, de studie van het Oosten aan en de figuren daarop doen dadelijk Beduïnen uit hun witte kleeren en door de zon verbrande gezichten herkennen, evenals in Rembrandts schilderijen de bijbelsche figuren met hun bonte rokken en scherp gesneden trekken direkt aan joden herinne-

ren. Rembrandt gaat wel is waar in zijn lokale aanduiding niet zoo ver, dat hij, als huidige Fransche schilders, over de bron, waar Labans dochters haar kudden lieten drinken, een echt Oostersche lucht van authentiek ultramarijn laat lichten; hij had de Mesopotamische hemelstreek even min gezien als het Lybische woestijnzand, maar de kameel was voor hem geen fabeldier meer als de vogel Grijp, een fantastisch monster, half os, half struisvogel, met wat giraffe vermengd, hij kende zeer nauwkeurig het bizarre profiel van den kameel, zijn harige, scheve neusgaten, zijn zwart diamantenoog, en had het vermoedelijk in dezelfde menagerie bestudeerd, waar hij de schetsen voor zijn leeuwen maakte, die even natuurgetrouw zijn.

Eenige gelijktijdige Italiaansche en Spaansche meesters, Guercino, Murillo e. a. volgden in het geven van bijbelsche onderwerpen een dergelijke oostersche richting, maar hielden zich daarbij bij voorkeur aan het Turksche kostuum, terwijl Rembrandt uit Joodsche, Mahomedaansche, Perzische, Spaansche, Poolsche, Schotsche en andere kleedingstukken een fantasiekostuum in elkaar zette, waarmee hij zijn bijbelsche figuren tooide. Hij vermengt dikwijls wonderlijk genoeg de kleederdrachten en modes van verschillende tijden, landen en volken; maar men moet niet gelooven, dat Rembrandt zijn kostuummotieven altijd stuksgewijze uit zijn kunstverzameling gehaald heeft, veel is zeker geheel klaar uit de plaatselijke omgeving van den kunstenaar genomen en natuurgetrouwer, dan het op het eerste gezicht schijnt. Bedenkt men, dat in Rembrandts tijd Amsterdam de koningin der zeeën was, het noordelijk Venetië, dat de onophoudelijke wisseling der heen en weer reizende vreemden misschien in geen ander oord ter wereld zoo groot was als hier, dat de buitengewone drukte en bedrijvigheid der inwoners er niet weinig toe bijdroeg de afwisseling en levendigheid van de bewegelijke straattooneelen te verhoogen, en dat het opbloeien van de burgerlijke en religieuze vrijheid aan het openbaar leven in de groote handelsstad een bont, avontuurlijk karakter gaf, denkt men zich de vreemde uitkomsten van zooveel machtige oorzaken, dan zal men zich het verrassende schouwspel van

het veelvuldig menschengewoel in het toenmalig Amsterdam kunnen voorstellen, dat op een voor het schilderachtige ontvankelijken schilder den opwekkendsten indruk moest maken.

In het deel der stad, dat Rembrandt bewoonde, in de zoogenaamde jodenbuurt, zag hij dagelijks rabbijnen, Armeniërs, Polen, Spanjaarden en Portugeezen in veelkleurigen rijkdom van schoone en kostbare kleederdrachten voorbijgaan, die hem de kostuums voor zijn schilderijen als het ware opdrongen. De oorlogs- en koopvaardijvloten brachten uit Java, Japan en China kunst en weeldezaken naar Amsterdam, waar rijke patriciërs en kooplui hun woningen met uitheemsche zeldzaamheden en kostbaarheden versierden.

Zelfs de inrichting van Rembrandts eigen woning was een getrouw spiegelbeeld van zijn tijd, een bont allerlei, uit alle hoeken en einden der wereld bij elkaar gehaald. Onder deze omstandigheden mag de mengeling der kostuums in zijn werken niet zoo zeer bevreemden; hij was in dat opzicht natuurgetrouwer, dan men gewoonlijk gelooft. In elk geval is zijn manier van kostumeeren niet, zooals Waagen denkt, uit de neiging van Rembrandts fantazie tot het vreemde en avontuurlijke af te leiden, zoo min als uit zijn ijdelheid om zijn werk te doen opvallen, zooals andere schrijvers beweren; zij kwam veeleer voort uit zijn streven, om der geschiedkundige waarheid nader te komen, en, zooals wij het nu noemen, meer lokaal-kleur aan te brengen.

Alle biografen van Rembrandt vertellen, dat hij er soms heele dagen aan besteedde, om een mantel of tulband juist te schikken en reeds dit verhaal bewijst, dat voor hem het kostuum het voorwerp van strenge en conscientieuze studie was. Hij vormde zich op deze wijze voor de behandeling van bijbelsche onderwerpen een eigen stijl, die met den hoogeren kerkschilderingstijl niets gemeen heeft, maar daarom toch even ernstig gemeend is. De gewone wijze van opvatting staat wel is waar met de ongewone veelvuldigheid van kostuum, die zich van de prachtgewaden van de hoogste luxe, tot de lompen van de diepste armoede, van het eenvoudige schort der Afrikaansche wilden tot den rijken gordel

der joodsche priesters uitstrekt, dikwijls in zóó zonderling contrast, dat men bijna met eenige nieuwere kunstrechters in de verzoeking komt te gelooven, dat de schilder ernstige onderwerpen belachelijk wou maken. Maar zeker was aan Rembrandts voorstelling niets vreemder dan honende ironie, hij meende de historische waarheid getrouw in acht te nemen en vond er daarom in gevallen, waar de traditioneele manier er van afbeelden den bijbeltekst weersprak, niets in, zich naar den laatste te richten. Zoo heeft b.v. op zijn beroemde schilderij van de Prediking van Johannes, de dooper niet het overgeleverde kruis en geitenvel, maar een ruig kleed en een lederen gordel om zijn lenden, en wanneer zijn apostelen er doorloopend wat ordinair en als lieden van gewoon slag uitzien, dan komt dat, omdat Rembrandt zich nauwkeuriger aan de Heilige Schrift houdt, die de discipelen van Christus niet zoo imposant en grandioos afschildert, als Raphaël gedaan heeft.

Een opvallende afwijking van den bijbeltekst vindt men in zijn voorstellingen van de geboorte van Christus. In vier verschillende composities van dit onderwerp, die ik van Rembrandt ken, zijn nooit os en ezel, maar altijd twee ossen afgebeeld, en hieraan is zeker een bedoeling vast, die ik mij dáárom te minder verklaren kan, omdat anders bij Rembrandt zekere archeologische tendenz te bekennen is. In de »Prediking van Johannes" staat op een obelisk de Cesarsbuste, die de Romeinen, zooals men weet, in de veroverde landen plachten te plaatsen, met het gezicht naar de streek toegekeerd, die nog niet onderworpen was. Eenige Arabieren van de in de woestijn zwervende stammen hebben zich onder de toehoorders gemengd en geven de plaats van handeling aan; en dat wij op den weg van Syrië naar Egypte zijn, zegt ons een moorenkaravaan, die met haar kameelen, een aap en een papagaai bij den berg stilhoudt, waar de bewoners van de stad Jeruzalem en van het gansche joodsche land en alle landen aan den Jordaan heengegaan waren, om den prediker in de woestijn te hooren. In de schets, die onder den naam van den grooten Ecce Homo bekend is, ziet men op een hoogen

zuil voor het gerechtshuis de buste van keizer Tiberius, die de schilder daar geplaatst heeft, om aan te duiden, dat Christus onder de regeering van dezen keizer gericht is, en in de pendant van deze prent, den zoogenaamden breeden Ecce Homo, merkt men aan de façade van het gebouw, waarvoor Christus te kaak gesteld is, de beelden van de kracht en de gerechtigheid, die het Romeinsche gerechtshuis te Jeruzalem moeten aanduiden.

Bij de afbeelding van Joodsche cultus-ceremonieën schijnt Rembrandt de kerkelijke luxe en de pracht van den Joodschen tempel, zooals ze in den bijbel beschreven worden, voor oogen te hebben gehad. De priesters zijn gekleed als Perzische satrapen of Turksche Moesti's; hun rokken, gordels en hoofddoeken pralen en schitteren van fluweel en zijde, van goud en edelsteenen, alles daaraan is »heerlijk en schoon" zooals Mozes had bevolen. Opvallende vergrijpen tegen Joodsche kerkelijke gebruiken zijn zorgvuldig vermeden.

De grootste Italiaansche meesters, ja zelfs de om zijn getrouwe inachtneming der kostuumkunde zoo hooggeprezen Poussin, bewezen op dit stuk niet zooveel nauwkeurigheid en kennis als Rembrandt; in zijn afbeeldingen van Joodsche tempels ziet men nooit beelden, Jonische zuilordes enz. aangebracht, maar wel rijke gordijnen en kleeden, kostbare tapijten, gouden luchters, cherubskoppen, Hebreeuwsche inschriften, Egyptische kruisen met de ijzeren slang omwonden, en de twee beroemde zuilen Jachin en Boas.

Dit echt Joodsche streven, om zich aan de letter van den bijbeltekst te binden, nam evenwel gelukkig Rembrandts fantazie niet zoozeer in beslag, dat hij daarbij al het andere vergat. Hij voegde bij en nam weg, wat hem niet paste, en hield bij alle streven naar lokale kleur den blik vooral gericht op het pittoreske, geleid door een juist kunstgevoel, dat hem zeide, dat het in de schilderkunst meer op poëtische, dan op historische waarheid aankomt. Ook heerscht deze archaeologische opvatting geenszins in al zijn schilderijen met bijbelsche onderwerpen, die soms geheel Hollandsch gedacht en in de plaatselijke en tijdelijke omgeving van den

kunstenaar gedacht zijn. Men ontmoet daarin geheel dezelfde naïveteit en anachronismen, als in de oude kerkebeelden. Reeds Houbraken vertelt als iets heel ergs, dat de »groote Rembrandt" een Christus bij Martha en Maria geschilderd had, waar Martha aan den schoorsteen zat en op Hollandsche manier in een Luiker braadpan koeken bakte. Ook was nog in Holland van Rembrandt een »Aanbidding der koningen" beroemd, die de kunstenaar voor een stal doet plaats vinden, die met stroo en Woerdensche pannen bedekt is, waardoor het schilderij den naam van stroohut kreeg. Rembrandt representeert in dit opzicht de Hollandsche nationale traditie in de kunst en stamt regelrecht af van Lucas van Leyden, in wiens koperplaten de wonderlijkste kleederdrachten ons even opvallend en soms zelfs stuitender voorkomen, dan in Rembrandts werken. Rembrandt had de oude Nederlandsche schilders en hun naaste geestverwanten, de meesters van de oude Duitsche school, zorgvuldig bestudeerd. Men bemerkt dit in het bizonder in zijn etswerk. Bij den dood van Maria stond hem blijkbaar de compositie van hetzelfde onderwerp door Martin Schöngauer voor oogen en in de verdrijving van de kooplieden uit den tempel is de Christus aan de houtsnede van hetzelfde onderwerp in Albrecht Dürers »kleine Passion" ontleend. De oude man, die in »de drie kruisen" in onmacht weggevoerd wordt, herinnert beslist aan de hoofdgroep in Paulus' bekeering, van Lucas van Leyden, wiens tekaakstelling van Christus ook Rembrandt bij zijn breeden Ecce homo tot voorbeeld heeft genomen. Er zouden misschien nog meer bewijzen van te geven zijn, dat Rembrandt het niet versmaadde, zijn motieven elders vandaan te halen als uit zijn eigen eigenzinnig hoofd, en hierin geheel eveneens te werk ging als Raphaël, die in zijn werken Masaccio's figuren tot voorbeeld nam. Hij vereenigde zoo in zijn denkwijze traditie en eigen overtuiging, de studie der oudere meesters en ingeving van den nieuwen tijdgeest. Hieruit verklaart zich in zijn werken de tegelijk aartsvaderlijke en nieuwlichtende richting, die vreemds en inheemsch in zich opneemt, maar zoo, dat het vaderlandsche element overwegend optreedt en

het nieuwe karakter van zijn kunst bepaalt, die in haar Hollandsche physionomie een sterken trek van Joodschheid heeft.

Door deze verbinding van het Hollandsche en het Hebreeuwsche in zijn aanschouwingswijze en wijze van afbeelden, werd een opvatting van het kostuum geëischt, die naar geheel schilderkunstige wetten te werk moest gaan en de plastische beginselen niet meer kon laten gelden. Tot nu toe had men in de historische schilderkunst de figuren doorloopend *gedrapeerd* naar zekere stijlwetten, die den val der gewaden voorschreven, Rembrandt *kleedde* zijn figuren *aan* naar de beginselen van schilderachtig effect, die den snit der kleeren aangeven. Want ofschoon niet meer onder den dwang van dogma's en overgeleverde wetten, was hij daarom toch niet op enkel willekeur en fantazie aangewezen, maar aan vaste wetten van coloriet en effect gebonden. De Venetianen kwamen bij een gelijke manier van schilderen ook tot dezelfde wijze van kostumeeren. Niets is frappanter dan Rembrandts gelijkenis met de Venetianen, vooral met Paul Veronese, in dit deel der kunst, in den rijkdom der stoffen en de weelde der kleuren, beide vereend in den schitterenden glans van zijde en fluweel. In dit bonte rijk der pracht kan niets strengs geduld worden. Daardoor komt de tegenzin tegen de breede, groepsgewijze geplooide gewaden der Roomsche en Florentijnsche scholen, de voorliefde voor de veelvoudige, openliggende breuken der plooien, die het licht opvangen en vasthouden. Paul Veronese en Rembrandt verschillen hierbij slechts daarin, dat gene uit Venetiaansche edellieden, deze uit Amsterdamsche burgerlieden de modellen voor zijn historische schilderijen koos.

Wat ons vreemde vergissing en bizarre eigenaardigheid schijnt, was mede voor Rembrandt niet slechts een moreele overtuiging, maar ook eenigermate een materieele noodzakelijkheid. De schilder Dietrich, een van de gelukkigste navolgers van Rembrandt, uitte zich dienaangaande tegen Hagedorn aldus: »Als men een schilderij op Rembrandts manier componeeren en verlichten wil, moet men ook zijn manier, om de

figuren te bekleeden en te tooien, aanvaarden, anders zou het werk niet het pikante hebben, dat het smakelijk maakt." Deze uiting is hoogst treffend en leerzaam wat betreft het punt in kwestie, vooral daar men zich op een zoo knap schilder als Dietrich volkomen verlaten kan, als hij uit eigen ervaring zijn oordeel velt. Hagedorn is het natuurlijk met dit oordeel niet geheel eens en meent, dat, als Rembrandt voor zijn coloriet ook de andere takken van schilderkunst bestudeerd had, zooals Poussin, hij daarom te meer te bewonderen zou zijn geweest. Maar afgezien daarvan, dat Poussin zich wat het kostuum betreft aan de ergste misgrijpen schuldig maakt, en zijn bijbelsche figuren op een wijze drapeert, die meer aan Grieksche dan aan Oostersche zeden herinnert, is Rembrandt's manier voor den streng historischen stijl veel te schilderachtig. Zijn gewaden kunnen weliswaar niet tot model van plooienval dienen, maar voor de werking door het spel der kleuren en de verlichting zijn zij doelmatig en waar. Bij Rembrandt is deze wijze van bekleeden het minst storend, daar ze bij de oostersche kleederpracht past, die een karakteristieke eigenaardigheid van zijn stijl is, dien men nu juist niet voor den eenvoudigsten en verhevensten uit kan geven. Ook de keuze zijner vormen staat tot zijn kleuren in de nauwste betrekking. Ware hij in sommige dingen kieskeuriger en korrekter geweest, dan hadden zijn werken niet de volmaaktheid van ensemble, de eenheid van greep, en die eigenschap van het genie, om ondanks alle fouten in hooge mate te boeien en de bewondering met geweld op te dringen. Rembrandt moet het eigenaardige van zijn aanleg diep gevoeld en duidelijk gekend hebben, daar hij zich door geen aanvechtingen van rechts of links van zijn schilderwijze liet afbrengen en aan deze levende overtuiging is de oorspronkelijkheid van zijn stijl toe te schrijven, waardoor hij, naar men beweren mag, de grenzen van zijn kunst heeft uitgebreid.

Men kan zich voorstellen, dat deze nieuwe wijze van bewerking der traditioneele stoffen in Rembrandts tijden niet zonder aanmerking geduld werd evenals ze in onzen tijd nog algemeen zelfs door de onbevangenste kritici scherp gelaakt

wordt. Wij hebben expresselijk lang hierbij stilgestaan, omdat vooral deze steen des aanstoots, indien dan ook niet uit den weg geruimd, tenminste in een ander licht gesteld moest worden, om op den aard des kunstenaars en tegelijk nog op veel karakteristieks in zijn opvatting nader te kunnen ingaan.

Als men, zooals niet meer dan billijk is, Rembrandts denkwijze in haar door tijd en omstandigheden bepaalde eigenaardigheden aanvaardt voor wat zij is of slechts er zich helder rekenschap van geeft en daarbij de »schoone natuur," »het ideaal," »den kerkstijl," »de antieken," »het kostuum" en hoe de aesthetische dogma's verder heeten mogen, uit het hoofd kan zetten, zoo zal men in Rembrandts werken een onverdeeld genot en ongewone stichting vinden. Wie is echter de Mozes der Aesthetica, die aan de burgers van een zoo vrijen staat als de republiek der kunsten en wetenschappen, zwakke en benepen wetten mag voorschrijven, wetten, die zeggen: Gij zult *dit* niet aantasten, gij zult *dit* niet proeven, gij zult *dat* niet aanraken. In de natuur is veel onreins en gemeens voor wie haar navolgt — ook alles wat nuttig is, maakt u niet begeerlijk! Want er zijn slechts zoo weinig vuren, die uit eigen kolen gestookt zijn; wat is dus verstandiger, dan déze aan te nemen zooals zij zijn en er zich aan te warmen?

Van alle Hollandsche schilders, misschien zelfs van allen, die ooit geschilderd hebben, heeft Rembrandt de meeste helderheid en levendigheid in de compositie. Niemand weet beter dan hij de figuren in een schilderij te verdeelen en in scène te zetten, alles heeft de behoorlijke plaats, alles leeft en ondersteunt op zijn eigen wijze de ontwikkeling van een gemeenschappelijke handeling. Geen figuur, die niet individueel gekarakteriseerd is, geen waarvan de persoonlijke houding en de speciale verhouding tot het geheel niet op den eersten blik te begrijpen is. Overal drama, overal het leven van de natuur afgezien, en daarbij een originaliteit van denken en een zekerheid van behandeling, die Rembrandt tot een aparten meester maken. Alles concentreert zich op het geven van het

gewichtige moment, op het onmiddellijk verplaatsen van den toeschouwer in het middelpunt van handeling,

> Semper ad eventum festinat. et in medias res,
> Non secus ac notas, auditorem rapit et quae.
> Desperat tractata nitescere posse, relinquit.

Zoo schrijft de dichter, die voor de eeuwigheid schrijft, zoo schildert de meester, die voor de eeuwigheid schildert. Hij weet schoonheden, voordeelen op te offeren; met nalatigheden, fouten, zwakheden weet hij winst te maken, zooals Homerus met den slaap zijner Muze. Terecht roemt men steeds Rembrandts licht-en-donker, maar ten onrechte doet men alsof de deugd zijner schildering hoofdzakelijk dáarin bestond. Eenvoud en nadrukkelijkheid der expressie, diepte en waarheid van gevoel, samenhang en klaarheid van ordening zijn bij hem evenveel waard als zijn wonderbaarlijk spel van licht en schaduw. Zijn meesterschap, om de schilderachtige effecten van licht en schaduw op te roepen, is niet bewonderenswaardiger dan zijn kunst, om bij alle situaties het beslissende moment van actie en bij alle opgaven de kenschetsende zijde te grijpen. Onderwerpen, die door de veelvuldige behandeling verbruikt en uitgeput schenen, ontvangen in zijn composities nieuwe beteekenis door de origineele gedachte, waarop deze gegrond zijn. Een frappant voorbeeld daarvan is zijn kopergravure van de aankondiging van Isaaks geboorte.

Bijna bij alle meesters, die dit onderwerp behandeld hebben, zien wij, hoe Abraham, op de knieën of ter aarde gebukt, uit den mond van de drie engelen de aankondiging van een toekomstigen erfgenaam aanhoort in tegenwoordigheid van Sarah, die òf achter haar man, òf in de deur, maar altijd tegenover de engelen staat. Rembrandt heeft de handeling veel juister en treffender, daarbij zoo overeenkomstig met de bedoeling der Heilige Schrift en zoo eigenaardig voorgesteld, dat Bartsch en alle andere schrijvers, die van deze prent gesproken hebben, ze wel juist genoemd, maar geheel verkeerd beschreven hebben, daar ze de oorspronkelijke opvatting van het sujet over het hoofd zien. Wij worden hier, als gewoonlijk bij Rembrandt, met het juiste middenpunt der

handeling vertrouwd gemaakt, namelijk met het moment, waarop de hemelsboden zich den maaltijd laten smaken, die Abraham hun aangeboden en aangericht heeft. Ze zitten bij de deur van zijn hut aan tafel, vóór hen staat de aartsvader met een kruik in de hand en bedient zijn gasten, waarvan slechts twee als engelen, d. w. z. met vleugels, voorgesteld zijn. De derde, die in het midden zit, is een eerwaardige grijsaard met een langen baard, in tulband en mantel; in zijn rechterhand houdt hij een schaal, alsof hij drinken wou. In alle beschrijvingen wordt deze figuur voor Abraham uitgegeven — een onbegrijpelijke vergissing, want men kan er zeker van zijn dat daarmede de Heer is voorgesteld, die Abraham in de eikenbosschen van Maure verscheen, hij is de hoofdfiguur op de prent en de oudste van de »drie mannen", die Abraham vóór zich zag staan, toen hij zijn oogen ophief. Rembrandt heeft zich streng aan den tekst der Schrift gehouden: de twee engelen, die den Heer begeleiden, zijn baardige mannen en blijkbaar is hier het oogenblik gegeven, waarop de Heer, nadat Abraham de drinkschaal gevuld heeft, den patriarch vraagt: waar is uwe vrouw Sarah? en op het antwoord: daarbinnen in de hut, den honderdjarigen grijsaard de aankondiging bevestigt, dat hij door zijn hoogbejaarde gade een zoon zal ontvangen. Sarah staat achter de half open huisdeur, waar de gasten den rug aan toe keeren, en glimlacht over de woorden des Heeren, die zij luisterende mede aangehoord heeft. In het midden, achter de tafel, waaraan de hemelboden zitten, is een knaap, die over een muur leunt, hij haalt niet, zooals de beschrijvingen zeggen, water uit de bron, doch schiet met een boog naar de vogels in de boomen, die op den achtergrond de eikenbosschen aanduiden. Rembrandt heeft met dezen knaap buiten kijf Ismaël bedoeld, en hem expresselijk een boog als speeltuig in de hand gegeven, om den aanleg dien de knaap later in de woestijn ontwikkelde, duidelijk te maken, waar hij, zooals de Schrift meldt, »een goed schutter werd."

Van het hier ontwikkelde gezichtspunt uit opgevat en verklaard, staat Rembrandt's compositie wat diepzinnigheid en originaliteit aangaat boven alle voorstellingen van hetzelfde onder-

werp. Dezelfde verdienste heeft zijn schilderij van den barmhartigen Samaritaan (in het Louvre) dat met recht voor één van zijn meest geslaagde werken geldt. Dit onderwerp is door Paul Veronese, Tintoretto en vele andere meesters behandeld, die allen het oogenblik gekozen hebben, waarop de Samaritaan naar den half dood aan den weg liggenden, beroofden en verlaten man toegaat en zijne wonden verbindt. Rembrandt heeft den Samaritaan voorgesteld, zooals hij met den verwonde vóór de herberg aankomt en heeft daarmede juist de handeling in haar middenpunt aangegrepen.

Deze tweede handeling herinnert aan de voorafgaande en duidt tegelijk de nieuwe maatregelen aan, die het succes van de eerste daad zullen verzekeren. Wij overzien hier het gansche verloop van het barmhartig werk van het begin tot het einde. Het is een zeldzaam geluk en altijd een zeker teeken van ongewoon talent, als men uit een handeling een moment te kiezen heeft, en datgene kiest, waardoor men den beschouwer herinnert aan dat wat geschied is, en datgene wat geschieden zal, doet voorzien, zooals op deze schilderij het geval is. De barmhartige Samaritaan staat voor de huisdeur en kijkt om naar den verwonde, die juist van het paard getild is; hij heeft de beurs in de hand en behoeft niet te spreken; wie hem ziet, weet dat hij alles betaalt. De knaap, die de voeten van den verwonde vasthoudt, wendt, verschrikt over den man, zoo bebloed, als hij nog nooit iemand gezien heeft, het gezicht af; de stalknecht daarentegen ziet den halfdoodgeslagene medelijdend aan en houdt voorzichtig zijn hoofd recht, hij is in hemdsmouwen en met afzakkende kousen aan komen loopen en denkt aan niets, dan aan den ongelukkige, dien hij draagt. Het paard, dat den gewonde gebracht heeft, bukt zich zoo gelaten en goedwillig ter aarde, dat het er bijna uitziet, alsof het zich bewust was van den dienst dien het gedaan heeft en van het aandeel, dat zijn heer hem aan de goede daad heeft opgelegd. Achter het paard is een jongen op de teenen gaan staan om beter te zien wat er gebeurt en hoe de zieke weggedragen wordt, wiens verbonden hoofd in den bonten mantel des Samaritaans

gewikkeld is en wien de tegelijk smartelijke en dankbare gevoelens op het gezicht te lezen staan. De uitdrukking der koppen en van de gebaren is alles zeggend en ook treffend is de trek, dat bij de aankomst der vreemden eenige menschen in de herberg de hoofden nieuwsgierig uit het venster steken; zij blijven echter in schaduw en half licht, evenals de waardin, die in de deur slechts zichtbaar wordt om voor de gastvrijheid van het huis borg te staan. Ook de paarden die in wollen dekken gehuld zijn, leggen een voldoende getuigenis af, dat zelfs het vee in dit huis goed behandeld wordt. Hun dagwerk is volbracht en zij komen juist van het veld terug, want het begint te schemeren en een warme avondgloed licht aan den hemel. Het coloriet is in den ganschen toon als gewoonlijk eenigszins bruin, maar door de pracht, harmonie en doorzichtigheid der lokaaltonen even bewonderenswaardig als de compositie. Alle personen, die aan de handeling deel nemen, zijn zich daarvan niet bewust; maar de groote kunstenaar vereenigt alle omstandigheden, die haar onvergetelijk maken; hij heeft juist het moment aangegrepen, waarop alle deelnemers zich op hun schoonst en belangrijkst voordoen, daar zij zich zelf vergeten en in de handeling opgaan. Dit werk is geen rhapsodie, maar een volkomen formuleering van de barmhartige daad des Samaritaans, daar het zoowel het onmiddelijke gevolg voor den verwonde, als den indirekten invloed op alle deelnemenden uitdrukt. Wij hebben hier het nauwkeurigste, juistste, duidelijkste en levendigste begrip van een goede daad, als het ware een school der naastenliefde.

Rembrandt heeft naast dit schilderij een ander geleverd, dat men de school der godsvrucht zou kunnen noemen, ik bedoel het afscheid van den Engel Raphaël van het gezin van Tobias. Dit onderwerp leende zich zeer in het bijzonder voor Rembrandt's buitengewoon talent, om fijne nuanceeringen van gemoeds-uitdrukkingen te geven en is door hem in een bewonderenswaardig meesterwerk uitgevoerd. De stralende engel heeft zich juist in de lucht verheven en neemt zijn vlucht naar het oord van zijn herkomst door wolkengewemel en lichtstroomen heen; vóor hij verdwijnt ziet hij nog eens

naar zijn gasten om, die uit het huis komen en bij het aanschouwen van de hemelsche verschijning, naar gelang van hun ouderdom en karakter, door verschillende gevoelens worden bewogen. De oude Tobias verdeemoedigt zich knielend voor Gods almacht, hij bukt het hoofd naar den grond en drukt de gevouwen handen in het stof, zijn houding en gebaren drukken de onderworpenheid, geroerdheid en innigheid van een vroom hart uit. De jonge Tobias naast hem, een knie ter aarde, blikt met opgeheven handen naar den wegzwevenden engel en is even vervuld van eerbiedigen dank als van verwondering. De beide vrouwen zijn voor de huisdeur gebleven. De oude en zwakkelijke Sarah kan de hevige gemoedsbeweging, die haar schokt, niet meer verdragen; zij siddert, laat haar kruk vallen en zinkt in onmacht. De jonge Sarah, met de handen op de borst, richt, evenals haar man, het hoofd in de hoogte en beschouwt met eerbiedig verbaasde en dankbare blikken, den wegvliegenden engel, terwijl de oude Tobias en zijn vrouw in hun deemoed den hemelsbode niet durven aanzien en de oogen neerslaan. Ook hier laat Rembrandt, als gewoonlijk, de bij de patriarchale zeden tot het gezin behoorende huisdieren aan de handeling en stemming der voorgestelde personen deel nemen. De poedel kijkt even verwonderd als zijn jonge meester naar den engel, dien hij van de reis nog kent, en drukt zich met gebogen voorpooten tegen Sarah aan, hij schijnt meer dan dierlijke aandoeningen te ondergaan en evenals de oude Tobias op de knieën te willen vallen. De rijkdom van coloriet is even groot als de warmte, waarheid en veelvoudigheid van uitdrukking. Het onderkleed van den licht-omvloeiden engel is sneeuwwit en zijn gewaad van groen brocaat met goud gestikt, zijn bonten vleugels fonkelen als waren ze bezaaid met edelsteenen en zijn lichtblonde haren lichten met vurigen schijn. Alle moeilijkheden, die de navolging eener menschelijke figuur in een aan de natuur zoo weinig overeenkomstige houding oplevert, zijn hier overwonnen; de engel beweegt zich even edel als gracelijk en liefelijk en tooverachtig van effect. In de mooie natuurlijke wijze, waarop hij de breede vleugels verheft en hemelwaarts

vliegt, kan deze engel aan al zulke voorstellingen tot voorbeeld dienen en de stralende lichtglans van zijn wezen wordt nog verhoogd door de tegenstelling met den dikken walm die onder de voeten van den godsgezant van de aarde opstijgt in door elkaar kringelende rookkolommen, die hem terstond in hun wolkenschaduwen zullen verhullen en voor aller oogen onzichtbaar maken. Uit deze schaduwmassa sproeit het hemelsche licht en valt op de groep, vóór het huis, die ooggetuige van en aanleiding tot het wonder is. Hoofd, schouders en handen van den grijsaard, den hoofdpersoon, worden er helder door beschenen, de gestalten van den jongen Tobias, zijn vrouw en moeder ontvangen een minder gloeiend en kunstig gedempt licht zoo als van krachtige schaduwen en breede halftoonen op de gewaden heengeworpen, waarvan de kleuren doorloopend bruin gehouden zijn, doen de levende en bezielde deelen des te sterker opvallen. De engel beheerscht en verwarmt door den lichtenden glans van zijn coloriet de geheele compositie en verbreidt daarover een plechtige stemming. Alles openbaart ons op het eerste gezicht de wereld van religieus gevoel, de wereld van de hebreeuwsche lof- en dankpsalmen, van oudjoodschen deemoed en godsvrucht, die hier diep nagevoeld en op het klaarste weergegeven zijn door een schilder, die er nooit aan gedacht heeft, een pelgrimstocht naar Rome, laat staan dan naar Jeruzalem, te doen.

Rembrandt verheft zich hier, zooals ook in andere voorstellingen van oud-testamentischen aard, hooger en doordringt zijn onderwerp dieper dan de Italiaansche meesters, die zich minder om het jodendom dan om het heidendom bekommerden. Hoe roerend eenvoudig en echt patriarchaal is de scene, waar Jacob de zonen van Jozef zegent, gegeven in de schoone schilderij, die een van de kostbaarste sieraden der keurvorstelijke galerei te Kassel is, en alleen reeds volstaan zou, om aan den maker een hoogen rang onder de schilders te verzekeren.

Met overgroot geluk heeft Rembrandt voor de voorstelling het moment gekozen, waarop Jozef, als hij bemerkt, dat Jacob zijn rechter hand op het hoofd van Ephraïm en zijn linker

op het hoofd van Manasse legt, zijn vaders rechter hand vat en zegt: Niet alzoo, mijn vader, deze (Manasse n.l.) is de eerstgeborene, leg uw rechter hand op zijn hoofd. De behoedzaamheid, voorzichtigheid, piëteit en eerbied, waarmeê Jozef de hand van zijn vader vat en van Ephraïms hoofd op Manasse's hoofd poogt over te brengen, zijn niet te beschrijven. Met groote kunst en fijn gevoel heeft de schilder elk van de beide kinderen een andere uitdrukking gegeven. Ephraïm, met de handen op de borst gekruist, ontvangt aandachtig, maar met de naïveteit, aan zijn leeftijd eigen, den zegen van den grootvader, zijn hoofdje is van eigenaardige aanvalligheid, lange lokken krullen over zijn schouders en zijn kinderlijk, vroom gebaar, zijn eerbiedig neergeslagen oogen schijnen de voorkeur te rechtvaardigen, die de grootvader hem ten koste van Manasse schenkt, die er vroolijker en meer verstrooid uitziet. Even treffend als zinrijk is de trek, dat Rembrandt bij dit huiselijk tafreel ook de moeder der kinderen laat aanwezig zijn, die met innige aandoening het voorval aanziet. Deze gestalte is van de aangrijpendste waarheid, zij verhoogt tegelijk de belangrijkheid en de duidelijkheid van het gebeuren en doet daadwerkelijk het gevoel van zoeten weemoed toenemen, dat de patriarchale huiselijke scene inboezemt. Dit heerlijke schilderij levert het sprekendst bewijs, dat een zielvolle opvatting en een treffende voorstelling der karakters de hoogste kunstvoorwaarden zijn. Geen dramatische situatie of handeling houdt ons oog hier bezig, want het onderwerp heeft slechts moreel belang; maar de uitdrukking van diepe zielsstemmingen trekt den beschouwer met onweerstaanbare bekoring aan en gaarne vergeet men de kostuums-anachronismen en de niet zeer zorgvuldige afwerking om de zachte harmonie die over het geheel ligt en die de geestig aangeduide vormen scherp en duidelijk genoeg doet herkennen.

Over het geheel is Rembrandt in de opvatting van bijbelsche onderwerpen inniger en humaner dan de Italiaansche schilders, die door katholieke gedachten en meeningen werden geleid. Als protestant verbond Rembrandt met zijn Christendom meer algemeen menschelijke gevoelens en aanschouwingen

en trachtte, evenals Raphaël de katholieke geloofsleer in het staats- en kerkelijk leven zocht over te planten, den bijbel in het burgerlijke gezinsleven binnen te leiden. Men kan over het algemeen den Italiaanschen schilders nageven dat zij de heiligheid van de Schrift verwereldlijkt, de ongebonden taal van het origineel in den gebonden vorm van Epopeeën en Tragoediën, Sonnetten en Canzonen sierlijk overgezet, maar grootendeels wel wat versteend hebben, en dat de geheimen van de morgenlandsche wijsheid op hun grond en bodem tot romantische verdichtsels ontaard zijn. Rembrandt daarentegen bracht den oer-tekst der heilige Schrift over in sober Hollandsch proza, en de wonderen van het Oosten vormden zich in zijn voordracht en voorstelling tot werkelijke lokale gebeurtenissen en ware geschiedenissen. Hij vat de bijbelsche historieschildering dramatisch op. Zonder haar het eigenlijk karakter te ontnemen vermengt hij ze met een menschelijk element, en is, al is hij ook niet romeinsch of florentijnsch, pathetisch. Hij reikt wel is waar in zijn werken niet tot het epos, noch tot de tragoedie, maar burgerlijke dramæ's en volksgeschiedenissen heeft hij geleverd in den geest van een groot prozaïst; zielsbeelden, in deze soort niet minder kunstrijk en verdienstelijk dan welke ook in die hoogere. De natuur in haar hartstochten en de wisselwerking van deze, is in zijn werk op het fijnste nagespeurd en met de treffendste waarheid weergegeven, iedere figuur vol opgewekt leven, in het groote geheel medewerkend, waardoor dan ook beter en echter, dan door mechanisch afgemeten groepeeren en verdeelen, de kunstvol verkregen eenheid aanwezig is, een verdienste, die dikwijls aan zeer beroemde schilderijen ontbreekt. Als de werken van Italiaansche meesters al daardoor, dat zij alle negatieve deugden, die men aan een kunstwerk roemt, schoonheid, strenge regelmaat, fijne keuze, gladheid, élégantie, en zelfs hoogheid, overtuigingskracht en glans vereenigen, in hooge mate aantrekken, dan verliezen toch Rembrandt's schilderijen niet haar bekoring, daar ze gevoel, waarheid, diepte, individualiteit, naïeveteit, natuurlijkheid, kortom alle positieve voordeelen hebben, die intusschen door orthodoxe kritici minder opge-

merkt of wel als gemis aan smaak en welvoeglijkheid gelaakt worden.

Hoe weinig ingenomenheid men ook met de schilderijen van Rembrandt hebben mag, zoo rechtvaardigt dit toch de oordeelvellingen niet, die men algemeen over dezen kunstenaar hoort; want het heet bijna zonder weerspraak, dat zijn opvatting grotesk, grof zinnelijk en smakeloos is en slechts in de voorstelling van scènes uit het volksleven te dulden en in historische sujetten niet uit te staan, dat zijn hoofddoel altijd goochelarij en effect, licht en schaduwspel geweest is, waarmee hij de oogen van de onontwikkelden verblind en hun harten veroverd heeft, dat zijn stijl, zijn manier, de taal, waarin hij zijn gedachten uitdrukt, een onaangenaam poespas is van wonderlijke woorden en spraakgewoonten, die uit zeer verschillende volksdialekten saamgeraapt en op hoogst belachelijke manier verbataviseerd en daarbij met een massa hebraïsmen doorspekt en gekruid zijn, kortom, dat Rembrandt noch kunst, noch wetenschap in hoogeren zin zou bezitten. Gewoonlijk komen deze oordeelvellingen voort uit eenzijdige vergelijkingen met de Italiaansche kunst. Laten wij maar, om hem naar behooren te waardeeren, den geest van zijn tijdvak, de ongunstige omstandigheden, waarin hij optrad, in aanmerking nemen. Om dit beter te beoordeelen, werpe men een blik op de aan hem voorafgaande Hollandsche school.

Hier heerschte in alle vakken der schilderkunst een valsche van het wezen der kunst en der natuur afwijkende smaak. Men vond grappige allegoriën uit, die niemand begrijpen kon, hoopte een massa figuren zonder bedoeling, uitdrukking of orde op elkaar, teekende verdraaide houdingen, beteekenislooze gezichten, en kenden niets hoogers dan gemaniereerde nabootsing van de Italianen, in 't bizonder van de Florentijnen, nadat Lucas van Leyden uit de mode geraakt was. Dezen stijl zal men bij Spranger, van Mander, Goltzius, Abraham Bloemaart, enz. meer of minder vinden. Zelfs de stukken van Pieter Lastman, den meester van Rembrandt, ofschoon grootendeels natuurgetrouwer, behooren toch nog dikwijls tot de school van Cornelis Cornelisz, waaruit hij voortkwam.

Rembrandt, vermoedelijk door zijn meester aangespoord en door eigen neiging gedreven, voelde de noodzakelijkheid, zich met de natuur meer vertrouwd te maken. Maar de overgang van affectatie en conventie tot natuur en waarheid is met veel gevaren verbonden. Zelden maakt men zich van zijn vroegere banden volkomen vrij en zeer dikwijls vervalt men, om recht natuurlijk te zijn, in het gemeene.

Wat dit gevaar voor Rembrandt verminderde, was de omstandigheid, dat juist, toen hij tot zijn verdere scholing naar Amsterdam kwam, zijn meester Pieter Lastman daar de manier van Elzheimer nit Rome mee gebracht en in zijn school ingevoerd had. Men kan zich voorstellen, welken indruk deze schilderachtige opvatting en realiseering op een jongen man van genie moest maken, die in zijn tegenzin tegen het conventioneele de waarheid en natuur-getrouwheid nabij komen wilde. Rembrandt heeft werkelijk een tijdlang geheel in dezen stijl gewerkt, zooals vele schilderijen in zijn eerste manier en vooral vele etsen bewijzen, die geheel als nachtstukken van Elzheimer opgevat zijn.

Zooals gezegd, schijnt het ons verkeerd, aan te nemen, dat Rembrandt door werken van Honthorst op de manier van Caravaggio kwam en ooit een naturalist als deze geweest zou zijn. Zeker, als wij Rembrandt met de antieken, met Raphaël's bovenaardsche schoonheid, of met de latere Idealisten vergelijken, dan kunnen wij hem een naturalist noemen, maar met Caravaggio en zijn navolgers heeft hij daarom toch niets gemeen. Daar deze hun vormen, in tegenstelling tot de antieke of idealistische vormen der Caracci en hun leerlingen, uit de gewone natuur genomen; en met slaafsche nauwkeurigheid gekopieerd hebben, heeft men de eenen Idealisten en de anderen Naturalisten genoemd, overigens is echter de gedrukte, grimmige stemming der naturalisten even weinig natuurlijk als het vervaagde, zoetelijk wezen der idealisten. Van die geforceerde, revolutionnaire opvatting van Carravaggio is dan toch in de wel ongepolijste, maar niet rauwe wereld van Rembrandt niets te vinden en dus blijft slechts de negatieve gelijkenis, dat beide zich nu juist niet aan de antieken en aan

de akademische aesthetische beginselen hebben gehouden, en dat ook Rembrandt vormen heeft gegeven, die als niet edel en fijngekozen voorkomen. Welk een doorloopend verschil overigens, en welk een tegenstelling in behandeling, gemoedsaard en natuurlijk ook in de uitwerking. Caravaggio's manier is een effect zoeken, dat slechts bravoure toonen wil. Niets in zijn werken doet hartelijk of sympathisch aan en het is vooral slechts de materieele verschijning die met wilde kracht aangrijpend weergegeven is. Misschien hebben ook anderen met ons de ervaring opgedaan, dat de schilderijen van Caravaggio niet in dezelfde mate winnen als men ze langer en nader leert kennen, het is best mogelijk dat de eerste indruk de sterkste is geweest.

Rembrandt daarentegen wordt ons bij langeren en meer gemeenzamen omgang steeds dierbaarder en boeit ons steeds sterker. Caravaggio weet aan de figuren, die hij ten tooneele brengt, de uitdrukking van een gemoedsbeweging te geven, maar hij slaagt meestal slechts in het uitbeelden van de grovere en grootere trekken der hartstochten, die zeker buitengewoon effect maken, maar geen stiller en matiger indrukken weergeven noch mededeelen, terwijl Rembrandt hevige aandoeningen en fijnere gemoedsbewegingen met een kunst weet uit te drukken, die blijvende uitwerking aanbrengt en het hart zachtere gevoelens doet ondergaan. Ook is het verdachte ladronen- en bandietenvolk, dat in Caravaggi'os schilderijen krioelt, beslist leelijker en griezeliger, dan het gemengde gezelschap van Christenen en joden dat in Rembrandt's werken een bedrijvig leven leeft. Wel is waar beweert Kugler, dat Rembrandt in zijn demagogische verachting van alle hoogere dingen nooit iets anders aanschouwelijk wilde maken, dan wat hij om zich heen zag, en met ware ironie onder de hem omgevende gemeene volksklassen de helden zijner bijbelsche of historische drama's zocht; maar een slechts eenigszins onbevangen blik op zijn werken toont ons al de onhoudbaarheid van deze stelling. Rembrandt is wel niet bij de behandeling van bijbelsche stof uit de sfeer der genreschilders getreden, maar wij vinden in zijn bijbelsche genre-

stukken zoo al geen waardigheid en hoogheid van karakter en houding, dan toch alle diepte en warmte van gevoel, alle waarheid en naïveteit van uitdrukking, die mede de hoofdvereischte zijn voor een hoogere kunst. Veel van zijn denkbeelden zijn waarlijk even origineel als roerend en soms heeft hij zelfs motieven die — ik heb het reeds lang gedacht, zou het echter niet hebben durven zeggen als ik mij niet op het gezag van Waagen kon beroepen: — in hun innigheid en adel een Raphaël waardig zijn. Overal en altijd is in zijn werken natuur, nooit en nergens, aanstellerij, pretentie, ook niet de pretentie van den eenvoud; maar het is natuurlijke waarheid, met trouwe oogen aanschouwd, met oprecht hart gevoeld en met eerlijke hand in onvervalschten vorm weg geschonken.

Wie kent niet de beroemde Honderdguldensprent? De genezende wonderkracht, die de evangelische geschiedenis Christus toeschrijft, vormt den inhoud van de prent, die met recht voor de belangrijkste uit gansch Rembrandt's etsenwerk geldt. Ze stelt een vervallen burcht- of kloosterhal voor, waar zich als in een hospitaal een schaar van noodlijdenden verdringt: blinden, lammen, jichtigen, kreupelen, gebrekkigen en zieken van allerlei soort, — een jammerlijk, troosteloos schouwspel, waarvan diegene zich ongeveer een begrip kan maken, die in den laatsten aposteltijd het mobiele lazareth voor de woning van den wondervorst Hohenlohe te Würzburg heeft gezien. Deze herinnering kwam levendig bij mij op, toen ik voor den eersten keer een afdruk van de honderdguldensprent van Rembrandt zag. Een onderscheid blijft echter steeds bestaan: het schouwspel van den jammer voor Hohenlohe's woning wekte slechts afkeer en verontwaardiging; het beeld dat Rembrandt geeft heeft iets aantrekkelijks en is rijk aan Poezie. In het midden, iets hooger, staat Christus, het hoofd met een glorieschijn omstraald, den linkerarm op een muur gesteund, de rechterhand opgeheven, en spreekt tot de Zieken, die de roep van zijn wonderwerken tot hem gelokt heeft. Aan zijn voeten op een stroomatras ligt een zieke vrouw, die de gelegenheid waar neemt, om hem onge-

merkt te naderen en den zoom van zijn gewaad aan te raken; haar vertrouwen is zoo groot, dat zij denkt: raak ik zijn kleed slechts aan, dan ben ik al geholpen. Aan zijn rechterzijde brengt een moeder een ziek kind aan, om genezing te verkrijgen, die ook haar man met sprekend gebaar vraagt. Aan zijn linkerzijde strekt een oude vrouw haar dorre gerimpelde armen naar hem uit, innig smeeken en onbegrensd vertrouwen zijn in haar trekken en houding te lezen. Verder wachten nog vele ongelukkigen op de hulp van den Heiland, een lamme, dwars op een handkar gelegd, een oud man, door een oude vrouw begeleid, beide bewonderingswaardig in de uitdrukking van hoogen ouderdom en zwakke gebrekkigheid. Ook bevindt zich bij de schare een Aethiopiër met een kameel, als aanduiding, dat de roep van Christus' wonderdaden tot in het morgenland doorgedrongen is. Men herkent in de gestalte en handelingen van alle lijders zeer duidelijk hun innerlijk wezen en karakter. Ook de toeschouwers toonen aandacht van menigvuldigen aard in hun houdingen, Het geheele werk van dertig of meer figuren, is op het diepzinnigst doorgedacht. De stralende figuur van den Heiland deelt de compositie in twee helften. Links de Pharizeeërs en Schriftgeleerden, die toezien en over wondergenezingen disputeeren — welbehagen en ongeloof met geleerde spreekwijzen; rechts de zieken, die aankomen en genezing hopen, — ellende en geloof zonder frasen. De zijde van de Phariseeërs, is sterk verlicht, de kant waar de zieken zijn is daarentegen zacht clair-obscur gehouden, zooals dat voor het gebied der armen van geest, die het geloof hebben, past, een clair-obscur dat zich over al den jammer zoo kunstrijk en liefderijk, bijna zou men willen zeggen, zoo vol erbarmen spreidt, dat men dit werk niet genoeg beschouwen en bewonderen kan en er een geheel boek over zou kunnen schrijven. Het is een compositie geheel in den geest van het evangelie gedacht, met christelijken zin en een christelijk hart uitgevoerd. Hier heeft Rembrandt zich tot den hoogsten trap der kunst verheven en een schildering van het zielsleven gegeven, die waardig is naast Raphaël's werken te stralen. Hoe voordeelig verschijnt deze compositie

van Rembrandt naast de schilderijen van gelijk onderwerp door Rubens: de wonderen van den heiligen Ignatius en den heiligen Franciscus. Hier is het lijden in zijn verschrikkelijkste gestalte geschilderd, convulsief trekken der spieren, gruwelijke, vertrokken gezichten, onstuimige aandoeningen, ginds leeft alles mede, in de aandachtige vrome stemming. Bij Rubens een overvloed van episoden, zieken die al genezen zijn of die nog verschrikkelijk lijden, wonderdaden, die reeds volbracht zijn en zulke die nog moeten geschieden, het gebeurende en het gebeurde naast elkaar. Bij Rembrandt heerscht volkomen eenheid en is slechts gekozen de wedergave van het moment, waarop de kranken om genezing bidden en de toeschouwers op wonderdaden wachten. De enkele groepen zijn door de algemeene naar den Verlosser gerichte deelneming tot één gehéel verbonden; in alle gezichten en houdingen vertoont zich, nu eens sterker, dan weer zwakker, de uitdrukking van hoopvolle of aandachtige beschouwing en vertrouwen, zij is op de meest verscheiden wijzen in zieken en gezonden neergelegd, elke houding is ongedwongen, elk gezicht meer of minder bezield en over alles heen schijnt Christus' glanzend aangezicht.

De karakteristieke verdiensten van Rembrandt, die hier uitkomen: dichterlijke ordening en verlichting, waardoor het oog dadelijk tot datgene geleid wordt, wat het hoofdzakelijk zien moet, levendige en treffende compositie vindt men doorloopend in zijn werken. Hoevele van zijn composities zijn waarachtiger en natuurlijker, krachtiger en dramatischer gedacht, dan die, welke door de grootste meęsters gevonden werden. Ik herinner aan zijn heerlijke etsen: de verkondiging van Christus geboorte, waar de uitwerking die het onverwachte luchtverschijnsel op herders en vee heeft, zoo ongemeen levend en frappant is uitgedrukt, aan de groote »opwekking van Lazarus," waar alle nuanceeringen van de verbazing op het allerfijnst en -sterkst in de gelaatstrekken der personen gegeven zijn, die zich vooroverbuigen of terugschrikken of star blijven staan, als op Christus' onwederstaanbaar machtsbevel Lazarus doodsbleek en levend zich uit het graf opricht. Het gebarenspel van Raphael's personen is, voor

zoover ik weet, niet expressiever. Welk schilder heeft de vaderlijke goedheid en toegefelijkheid, het kinderlijk berouw en de kinderlijke verslagenheid zoo voor oog en hart gevoerd, als Rembrandt in zijn kopergravure van den »verloren zoon"? Is het mogelijk, de snoode huichelarij der lasterlijke joden,de gelatenheid van Christus, de verwarring van Pilatus en de fanatieke onstuimigheid van een muitende volksmenigte beter en nadrukkelijker voor te stellen, dan Rembrandt deed in de ets, die onder den naam van den grooten of hoogen Ecce homo bekend is? Wie zoo veel geest en gemoed met schilderachtige effecten weet te verbinden, moet zeker als een groot schilder worden beschouwd. Dat heeft Rembrandt meer dan eens gedaan bij grootere en kleinere composities, in zijn etsen zoowel als in zijn schilderijen; b.v. in het z.g. »Petrusscheepje" waar de slapende Christus door de door den storm beangstigde discipelen gewekt wordt. Het is niet mogelijk, het woedende element met meer kracht, en tegelijk den toestand der menschen die vreezen er slachtoffer van te worden, met grooter waarachtigheid weer te geven. Het wild dooreenloopen der doodsbange discipelen vormt met de rustige, gelaten houding van den Verlosser een even treffende tegenstelling als de op het schip vallende lichtstraal en het brandende schuim met den zwart bewolkten hemel en de donkere golvende zee. Eindelijk zij nog aan de Emmausgangers gedacht, dat schoone schilderij in het Louvre. De verrassing en verbazing bij de apostelen, die als zij het brood breken, den Heiland herkennen, is even levend als aandoenlijk gegeven. Het is niet zoozeer de goddelijke Heiland, als de geliefde en vereerde Meester, dien zij levend weervinden, nadat zij hem aan het kruis hadden zien slaan en in het graf hadden zien leggen; zij blijven bij dit gezicht als verzonken in liefdevol-schuwe en eerbiedig-bange houding. De beschouwer die uit Rembrandt's biografiën slechts den gemeenen speculant kent, moet zich vóór deze schilderij onwillekeurig afvragen, hoe het dan komen mag, dat zulk een kunstenaar de roerendste gevoelens zoo waar en getrouw weet weer te geven. Rembrandt wien men zoo dikwijls een neiging tot het vreemde en avon-

tuurlijke verwijt, heeft hier geen bijwerk aangebracht, dat den indruk van een zoo pathetische gebeurtenis bederft. De hond als onvermijdelijk begeleider van reizigers, ontbreekt wel niet, maar hij vecht niet met de kat onder de tafel, zooals in Titiaan's Emmausgangers, doch ligt rustig achter den stoel van zijn meester en slaapt; hij is daarenboven zóó in het donker verborgen, dat men hem nauwelijks bemerkt. Rembrandt vergrijpt zich over het algemeen in zijn bijbelsche composities wel dikwijls tegen de kostuumkunde, maar nooit tegen het religieuse gevoel: toeschouwers die om den lijkenstank den neus dichtknijpen zooals in de opwekkingen van Lazarus door Sebastiano del Piombo en door Guercino; een hond, die onder de tafel een beentje afkluift, zooals bij het avondmaal des Heeren door Rubens, — dergelijke stuitende dingen en smakeloosheid heeft Rembrandt zorgvuldig vermeden. Op een ets van den barmhartigen Samaritaan komt wel is waar een hond in echt-Vlaamsch onfatsoenlijke houding voor, maar de handeling vindt hier plaats op het land, en er zijn geen heilige personen tegenwoordig. Rembrandt leefde onder een volk van Protestanten, die met den bijbel opgevoed waren en die grove vergrijpen tegen de heilige Schrift niet zouden hebben geduld. Als wij de bovengenoemde schilderijen en etsen van Rembrandt met de beroemde voorstellingen der zelfde onderwerpen door groote Italiaansche meesters vergelijken, ja over 't algemeen zijne opvatting met die dezer meesters vergelijken, dan moeten wij wel erkennen, dat de historieschildering hier niet slechts een nieuwe manier, maar ook een diepere, meer echt bijbelsche uitdrukking rijker geworden is dan ze vóor dien gekend had. Zijn verklaring en uitlegging der heilige Schrift in beeld is werkelijk een unicum in haar soort, een even stil als diep water, waar de eenvoudigste beschouwer en de geleerdste kenner het hunne vinden. Zij blijft altijd bij de beteekenis der woorden, met een zelfbeheersching, een duidelijkheid, een kunstzin, die onvergelijkelijk zijn. Kunst en natuur gelijken hier zooveel op elkaar, dat het niet mogelijk is ze te onderscheiden.

Ter wille van zekere voordeelen moeten wij zeer zeker de Italiaansche schilders van den besten tijd hooger stellen dan Rembrandt, maar dat mag ons niet verhinderen, hem in zijn waarde te erkennen, daar, waar hij de meester is. Hij heeft buiten kijf niets van Raphaël's hemelsch reine schoonheid, van Michaël Angelo's grootsche kracht, van Correggio's verrukkelijke gratie; maar de uitdrukking der aandoeningen is bij hem, zoo niet even verheven en edel, dan toch even waar en vol gevoel, en de handeling met meer diepte en doordachtheid gegeven dan bij al die meesters.

De menschelijke vormen zijn bij hem niet schoon; bij enkele gestalten kan men de goede proporties en zelfs sierlijkheid prijzen, maar over het geheel zijn zijn mannen te kort en gedrongen, zijn vrouwen te rond en plomp. Men heeft deze fouten gemeenlijk op rekening gezet van het land, waar de kunstenaar geboren was, en geloofd, dat zijn ongeletterde opvoeding en onbekendheid met de klassieke werken van ouderen en nieuweren den zin voor het schoone geheel in hem verstompt heeft. Dat het eerste daartoe bijgedragen heeft, laat zich wel hooren, maar dat Rembrandt geheel ongevoelig zou zijn geweest voor de schoonheid der antieken en der renaissance kan niet beweerd worden. Men weet, dat hij van antieken een aanzienlijk getal afgietsels benevens eenige origineelen saamgebracht had en een rijken schat van etsen naar Raphaël, Michel Angelo enz. verzameld had, maar als hij veel roem van deze meesters aanhoorde en hun werken in zijn portefeuille aanzag, dacht hij vermoedelijk aan Correggio's fiere woorden: »Anch io son pittore" en bleef bij zijn eigen eenmaal aangenomen manier. Ook mag men niet vergeten, dat Rembrandt voor een land en een eeuw werkte, waarin een goedige elementaire zinnelijkheid een karakteristieke grondtrek in alle schakeeringen van het sociale leven was en eenvoud der zeden op het onbevangenst met een gevorderde beschaving samen ging. Dit was mede de oorzaak, waarom hij zoo weinig naar attische gratie of romeinsche elegance streefde en vormen koos die onze oogen niet streelen. Hij wilde aan zijn tijdgenooten recht natuurlijk en schilder-

achtig voorkomen. In plaats van te abstraheeren uit zijn omgeving en zijn eigen opvatting en aanleg, zooals hij bij het volgen van algemeene schoolsche regels en aesthetische beginselen zou hebben moeten doen, bestudeerde hij de menschen in wier midden hij leefde en gaf ze weer zooals hij ze zag. Zijn koppen hebben steeds karakter en uitdrukking. Wanneer hij al in zijn bijbelsche werken den hoogepriesters, pharizeërs en schriftgeleerden gewoonweg de koppen van in zijn tijd levende rabbijnen en talmudisten geeft, zoo hebben toch deze rabbijnen en talmudisten in hun physionomie veel, dat men zich bij hoogepriesters en pharizeërs zeer wel denken kan. Intusschen heeft hij niet voor alle bijbelsche personen de passendste gelaatsvormen gekozen en de modellen daarvoor meestal uit de volksklasse genomen, waar men geen edele vormen kan verwachten te vinden, maar met hoeveel geest, in welk een tooverachtig licht heeft hij de donkerste hoeken weêrgegeven! Hoe diep en aandoenlijk zijn bij hem de allergewoonste en allergeringste menschengestalten bezield! Zijn figuren hebben over het algemeen geen gratie en de karakters van zijn heilige personen komen aan hoogheid en adel te kort, maar eerbiedwaardig zijn zij niettemin. Rembrandt zoekt in het geheel niet het nederige en gewone van zijn personen te verbergen, maar verlaat zich op de macht alleenlijk van leven en waarheid, om allen tegenzin af te wenden, die b.v. zijn apostels zonder mankeeren wekken, en hij heeft gelijk: want hoe gewoontjes ook deze apostels zijn, laten zij toch de belangstelling des beschouwers geen oogenblik verkoelen. Het komt voor, dat zij stuiten, maar juist daar waar de weêrstrevende kieskeurigheid zich met onwil gaat afwenden, wordt men als door tooverij door de vulgaire gestalten aangetrokken en kan zich er niet zat aan zien, zoo onverwoestbaar waar en belangwekkend zijn deze merkwaardige figuren, die ik nu juist niet voor voorbeeldig wil uitgeven.

Men hoort en leest gewoonlijk de bewering, dat Rembrandt in het teekenen uiterst zwak geweest is en dat hij in dit deel van de kunst, ganschelijk te kort gekomen zoû zijn; dit is een vergissing der kritici van het oude orthodoxe slag. »Wat

»het naakt belangt", zegt Houbraken, »daar omtrent heeft hij »zooveel voorbereidselen niet gemaakt, maar daar meestentijd »slordig over heen geloopen. Ziet men een goede hand »van hem 't is zeltzaam, wijl hij dezelve, inzonderheit bij »zijn portretten, in de schaduw wegdommelt. Of het mogt »een hand zijn van een oude berimpelde Bes". Wanneer Rembrandt al in zooveel beeldtenissen òf geheel geen handen aanbracht, òf de handen verborg, dan geschiedde dat zeker niet uit angst of onbekwaamheid om ze uit te voeren, doch vermoedelijk slechts daarom, dat hij tijd woû winnen of ook in het geheel geen handen woû schilderen, die bij portretten toen evenals nu apart bedongen en betaald werden. Men behoeft van Rembrandt slechts een paar »portretten met handen" te kennen, om de overtuiging te krijgen, dat hij de handen zeer goed, soms zelfs uitnemend schoon, geschilderd heeft en ook op dit stuk zich een groot meester heeft getoond. Reeds zijn ongemeene vaardigheid, om oude mannen- en vrouwenkoppen met sprekende gelaatstrekken te schilderen, doet zijn vastheid in het teekenen vermoeden; toch beschuldigen hem moeilijk te bevredigen bewonderaars van zijn talent van grove teekenfouten.

De onjuistheid van zijn teekening mag somtijds door de haast gekomen zijn, waarmee hij gewerkt heeft, maar het is dwaas, ze aan een onvermogen toe te schrijven, dat hem in dat deel der kunst eigen zoû zijn geweest. Rembrandt teekent zonder twijfel niet met de correcte elegantie, die de klassieke traditie voorschrijft; zijn teekening is, zooals zijn opvatting, hoogst naïef, en heeft geen zuivere, maar een eenvoudige contour, die heel trouwhartiglijk de natuur weêrgeeft. De juistheid vertoont zich daarbij meer in het karakter van het geheel dan in de correctheid van elk deel voor zich, en zelfs zijn details, hoe incorrect ze ook zijn, doen sterk aan, 'daar veel geest en gloed erin te herkennen is. Men bemerkt zeer zeker niet den geringsten invloed der antieken; maar de teekening is, zoo niet correct, edel en gracieus, dan toch vol uitdrukking, karakter en beweging. De extremiteiten, en in het bizonder de handen, zijn even voortreffelijk

geteekend als bewonderenswaardig passend bij de aandoeningen, die de beweging der figuren uit, en de koppen van de meest levende en meest juiste uitdrukking. Dit is mijns inziens juist het buitengewoonste en wonderbaarlijkste aan Rembrandt's teekening, dat de juistheid in het ensemble en in de beweging der figuren zoo beslist opvallend is. Daar de uitdrukking van de gezichten met de schikking der lichaamsdeelen zoo gelukkig overeenstemt, verkondigt de geheele figuur van het hoofd tot de voeten de gemoedsstemming, die haar beheerscht.

Van Rembrandt's naakte vrouwenfiguren konde men, meent Houbraken, juist geen loflied zingen, daar het doorloopend voorstellngen zijn, waarbij het ons kwalijk te moede wordt en men zich verwonderen moet, hoe een man van zooveel talent en geest zulke afschuwelijke modellen heeft kunnen uitkiezen. Het is waar, Rembrandt bestudeerde het naakt niet naar de schoone verhoudingen en reine omtrekken, die de antieken ervoor vastgesteld hebben. Zijn Bathseba's zijn Hollandsche waschvrouwen, haar weldoorvoede naakte lichamen met goedmoedig dikke hoofden en slappe borsten, die als een paar half opgeblazen blaasbalgen daar aanhangen en in haar tijd evenveel melk gegeven hebben als ze tot zich namen, zijn ook voor de lichtst ontvlambare wellust gevaarloos en zulke vette, glanzende vleeschklompen konden koning David hoogstens door haar warmen toon en veelbloedige vleeschkleur verleiden. Zijn kuische Susannaas zijn koe-meiden en het zou den beiden ouderlingen zeker weinig hebben kunnen schelen, ze in het bad te beloeren, of een tooverachtige schemerschijn moest hen dan aangaande de plompheid hunner naakte bekoorlijkheid bedrogen hebben en de prozaïsche alledaagschheid van haar lichaamsvormen met poëtische zonnesprenkels hebben overstrooid; maar bij deze storende gebreken bezit het naakt, zooals Rembrandt het geschilderd heeft, toch wezenlijke voordeelen: het heeft het »kwabbelige" dat bij Corregio's naakte figuren zoozeer geroemd wordt en de geheel eigen bedriegelijk levende vleeschkleur, die men bij Titiaans Venussen bewondert. Men

meent het bloed onder de epidermis te zien vloeien en als men het waagde, de hand op zijn Suzannaas te leggen, zoû men den polsslag des levens voelen. De kunstenaar, die de reine, ongeschonden schoonheid zoekt te geven, vat zijn beroep zonder twijfel hooger en edeler op; maar het is ook een loffelijke zijde van de kunst, zich te bekommeren om het bloed, dat als bleek morgenrood door de slapen schijnt, als rozen op de wangen bloeit en als purper op de lippen praalt, om het licht dat met vochtigen kristalglans de oogen omstraalt en met zijdeglans om de schouderen speelt — om de honderderlei nuanceeringen van de wonderbare stof der menschelijke huid, die nu eens blauwachtig als melk, dan weer helgeel als barnsteen schittert, — om lucht, zon, en alles wat in de wijde wereld zich met teekenstift en trekpen niet laat weergeven.

Rembrandt was in alle branchen der schilderkunst thuis en in diegene, waarin hij slechts voorbijgaande zijn kracht beproefde, heeft hij de treffendste oorspronkelijkheid getoond en leerlingen gevormd, die zich onderscheidden. Hoe veelzijdig hij als portretschilder in het toenmaals aan beroemde mannen rijke Amsterdam werkzaam was, is bekend. Zijn beeltenissen zijn vol kracht, ze geven levend vleesch en individueele waarheid, zij grijpen bij den eersten aanblik even sterk aan als die van Titiaan, overtreffen deze evenwel in fijnheid en werken niet minder op ons door den stillen, durenden indruk, dien zij geven.

Men heeft van hem kleine genrestukken, die door belangwekkend gehalte groote historische schilderijen ver overtreffen en in den beschouwer geheel dezelfde stemmingen oproepen, die Jean Paul met zijn poëtische kleine schilderingen den lezer brengt. Kostelijke bewijzen daarvoor zijn de beide in diep nadenken verzonken geleerden in het Louvre, twee meesterwerken van de gevoelvolste en liefderijkste behandeling. De landschappen van Rembrandt hebben eveneens buitengewone verdienste; de natuur is daarin met poëtisch oorspronkelijk gevoel opgevat en weêrgegeven. Men vindt bij hem niets gemeenplaatselijks, zooals bij zooveel land-

schapschilders, die in de natuur niets zien dan wat men gewoonlijk daarin ziet, rotsen, boomen, beken, grasvelden en steenen, maar niet de verscheidene temperamenten in deze wezens vatten, die dan met individueel leven bezield zijn, hetgeen dan na onweer of wel na zonneschijn in hun veranderlijke physionomie kenbaar is. De natuur heeft even als de mensch smarten en hartstochten, opwellingen van wildheid en aanvallen van zwaarmoedigheid, sombere onstuimigheid of blijde rust. De poëtische gemoederen verkeeren met dit geheimzinnig natuurleven en Rembrandt is in staat, de indrukken, die hij door dezen omgang krijgt, aanschouwelijk te maken en in schilderachtige taal weer te geven. Aan zijn landschappen is meer dan aan zijn andere schilderijen een bedoeling te bemerken, die toen iets nieuws was. Naar Rembrandt's oordeel is de uiterlijke natuur alleen dan poëtisch groot en aangrijpend wanneer ze als uit groote groepen en lijnen bestaande opgevat wordt, die zoo verdeeld en geschikt zijn, dat sommige wezenlijk terug gaan, andere nadrukkelijk ten behoeve van zeker effect naar voren komen. Aan kleinigheden wordt weinig bizondere moeite gewijd; de breede kwast gaat, naar het groote groepeeren strevende, zonder consideratie, maar met vol bewustzijn, over het détail heen. Het grootste deel ligt onder breede schaduwen en krachtige halftonen verborgen, andere deelen daarentegen worden door strijk- en slaglichten naar voren gebracht, die over de middenpartij heenschieten of belangrijke stukken hel belichten. Zijn landschappelijke werken zijn niet zoozeer gezichten op, als wel aperçu's van en herinneringen aan de natuur, die hier zóó gegeven is, als de kunstenaar ze in haar gelukkigste momenten en op haar indrukwekkendst had aanschouwd.

Landschappen van Rembrandt behooren tot de grootste en gezochtste zeldzaamheden; zij worden wel-is-waar veel in verzamelingen aangetroffen, maar zijn dan meestal niet van hem, maar van Roeland Rogman, die wel geen leerling van Rembrandt was, doch zeer beslist onder zijn invloed gewerkt heeft. Rogman was met Rembrandt zeer bevriend en een bekwaam landschapschilder, hij heeft echter meer geteekend

en geëtst dan geschilderd, hetgeen zijn schilderijen zeldzaam maakt. Gewoonlijk worden zij, vooral in Duitschland, aan Rembrandt toegeschreven. Onder dezen beroemden naam was langen tijd een landschap van Rogman in de verzameling van graaf Stadion te Weenen te zien, onder denzelfden naam gaan ook in de keurvorstelijke galerij te Kassel twee andere landschappen van Rogman door, die ten tijde van het eerste Fransche keizerrijk in het Musée Napoléon tentoongesteld waren, waar ze eveneens voor werken van Rembrandt werden gehouden en als zoodanig on- en algemeen bewonderd werden. Men moet erkennen, dat Rogman's landschappen in de factuur, in de kleurstemming, in het effect iets van Rembrandt's origineele manier hebben, ze zijn harmonisch en hebben een helderbruinen toon. Hij schilderde bizonder gaarne wilde, romantische streken met burchtruïnen en bergkloven, met geweldige rotsmassa's, waar de natuur zich op haar imposantst en grootschst vertoont, terwijl Rembrandt gemeenlijk eenvoudige en vlakke streken gaf, die hij echter door de werking van clair-obscur, door het toeval der belichting en door stoffage zeer pikant wist te maken.

Evenals de moreele opvatting van Rembrandt's historische schilderijen, heeft men ook de materieele behandeling daarvan voor heel vreemd en wonderlijk uitgegeven, en beweerd, dat zelfs in technisch opzicht zijn genie iets kabalistisch, iets van den steen der wijzen in zich zou hebben. Zeer nauwkeurige kenners en liefhebbers, die alles met een vergrootglas onderzoeken, worden door zijn schildering van stuur gebracht en raken in verlegenheid, zij kunnen zich niet verklaren waarin zij bestaat, en weten zich niet anders te behelpen dan met de uitspraak dat de hermetisch verzegelde factuur van zijn schilderijen tooverij is en de schilder zelf er zich niet klaar van bewust was.

Ik moet bekennen, dat ik geen vriend van deze uitlegging ben. Even goed zou men kunnen aannemen, dat Beethoven zijn symphonieën niet begreep, wanneer hij ze componeerde en dat slechts aan de latere dilettanten en beoefenaars het

geluk voorbehouden was, gemoedsstemmingen van den Meester te ondergaan en de schoonheden zijner werken met den strijkstok tot uiting te brengen.

Rembrandt zal door mij niet zoo grovelijk beleedigd worden. Wat mij vaak bij zijn werken bezig hield en verwonderde, was de zekerheid der techniek, een duidelijk zichtbaar, naïef en toch doelmatig woekeren met alle middelen van uitdrukking.

Rembrandt vereenigt alle verdiensten van coloriet: pracht en klaarheid, kracht en helderheid, gloed en diepte. Kunstig werk blijft zijn schilderen intusschen steeds, en zijn met recht zoo hooggeprezen coloriet, de wellust der kenners zoowel als der niet-kenners, berust in den grond op formule; zelfs zijn eigenaardig levende vleeschtoon is welbezien een bedriegelijk spel met kleuren, waarbij hij zich evenwel van natuur en waarheid niet verder verwijderd heeft, dan andere groote schilders, b.v. Rubens en Titiaan. Rubens die in zijn vleeschtonen zinnober brengt, schildert vleesch, dat glanst als zijde en brandt als bij personen, die zeer verhit zijn. Bij Rembrandt heerscht evenals bij Titiaan een nu eens lichtere, dan weer donkerder geelachtige toon, niet koortsachtig of galachtig, maar alsof in plaats van bloed, amber of goud zich met de sappen vermengd en gelijkmatige warmte over het geheele lichaam verspreid had. De waarheid van Rembrandt's coloriet is dus niet door strenge vergelijking met de kleur der voorwerpen zooals ze buiten het schilderij zijn, te benaderen; men moet slechts zekere algemeene begrippen van de kleuren, waardoor zich de voorwerpen in de natuur onderscheiden, bij het beschouwen van het schilderij medebrengen en zich dan van de waarheid der kleur van ieder voorwerp in het schilderij door het contrast overtuigen. Als men b.v. van een figuur op Rembrandts schilderijen een enkele wang bekijkt en het overige bedekt, zoo zal deze wang zich wellicht niet als echt vleesch voordoen; als men ze echter tegen de andere deelen van het gezicht of wel tegen haar en gewaad houdt, dan maakt zij den indruk van levend vleesch. Wat hem ook hier boven alle schilders stelt, die door bont kleurenspel hebben

getracht te behagen en te verblinden, is dit, dat hij werkelijk betoovert, dat de glans van zijn coloriet met kracht en harmonie verbonden is. Daarbij heeft zijn clair-obscur een onbeschrijfelijke charme en een waarlijk magische aantrekkingskracht.

Volgens de even geestige als treffende opmerking van een fijn kunstkenner is Rembrandt door zijn clair-obscur de Hollandsche Correggio, maar hij staat tot den Italiaan in een omgekeerde verhouding, daar bij dezen het licht en een glans over het geheel, waarin alles straalt, bij genen daarentegen de schaduw en een donker over het al verspreid, waaruit slechts enkele dingen in sterke verlichting naar voren komen, de voornaamste elementen zijn. Van alle natuurverschijnselen heeft het licht de beide Meesters het meest bezig gehouden, maar bij Rembrandt is het niet de loutere reinheid van het licht, doch de pikante mengeling van licht en donker, waarin zich de buitenwereld in zijn oog beweegt. Hoe het licht als met bliksemstralen het donker hier en daar beschittert en de duisternis met plotseling geweld overwint en met doordringende kracht verzacht, dat is het stoffelijk probleem, waarmee hij bijna vijftig jaar lang, de kwast in de hand, zich onvermoeid heeft gemeten en dat hij op wonderbaarlijke wijze opgelost heeft. Het is daarom op zijn schilderijen gewoonlijk nacht of schemering, waarin hij een straal der gloeiende avondzon of van het bleeke maanlicht, den schijn van brandende kaarsen of fakkels, dikwijls ook het poëtische licht van zijn fantazie laat binnenvallen, hetgeen met de hemelsche en aardsche lichten om den voorrang strijdt. Dat is des Meesters ware tooverkracht; met zulke gloednieuwe, hoogst vreemde, pikante lichteffecten verrast en overvalt hij ons altijd weer. Hij draagt om zoo te zeggen, dievenlantaarns onder zijn mantel, die hij plotseling te voorschijn haalt en ons voor den neus houdt, zoodat wij aanvankelijk van louter schittering bijna niets kunnen zien.

Het is, alsof wij in een diepe, donkere kamer binnenkomen, die door een flikkerende vlam schaarsch verlicht wordt en waar wij niet dadelijk alle voorwerpen kunnen zien, het oog moet eerst aan de gegeven mate van licht wennen, tot het

uit de donkere massa, waarin eerst het geheel verzonken was, langzamerhand de afzonderlijke deelen met hun bepaalden omtrek en lichaam daaruit kent. Reynolds beweert opgemerkt te hebben, dat de Venetiaansche schilders op hun schilderijen doorgaansch slechts een vierde deel aan het licht, een ander vierde part aan de sterkste schaduw en het overige aan de halftonen inruimden, dat Rubens meer dan een vierde van zijn doek aan het licht placht te geven, Rembrandt daarentegen veel minder, namelijk hoogstens een achtste. Daaruit valt het te verklaren, dat Rembrandt de plaats van handeling zoo gaarne in het binnenste van kerken, grotten, gewelfde kelderachtige ruimten legde, waar de duisternis als overheerschend element slechts hier en daar het licht laat zegevieren.

De werking van het clair-obsur is voor Rembrandt het hoofdmiddel voor het doen spreken van zijn schilderachtige oogmerken en de hoofdzaak, waarnaar de andere deelen van de schildering zich meer of minder moeten schikken en voegen. Hij zoekt vooral de vlakte waarop hij schildert, diep te doen zijn en het voorwerp van uitbeelding uit de diepte te doen naar voren komen. Daarmede bedoelen wij evenwel niet de door vele schrijvers over kunst als zeer gewichtig beschouwde eigenschap, dat hij de voorwerpen los wil maken om de gestalten een frappant reliëf geven. Dat was niet de zaak, waar het Rembrandt hoofdzakelijk om te doen was. Veel onbeduidender schilders wisten dit effect veel beter te bereiken, dat bij de oude meesters in hoog aanzien was, zooals het nog bij eenige liefhebbers is, die een zeer bizonder welbehagen scheppen, als zij een figuur aantreffen, waar zij, om zoo te zeggen, om heen kunnen loopen. Zulk een soort van illusie laat zich niet verzoenen met de éénheid die men in Rembrandt's werken vindt en die daardoor ontstaat, dat de schaduwen opgaan in een achtergrond, die nog donkerder is dan die schaduwen, terwijl het reliëf daardoor tot stand komt, dat de omtrekken hard afgesneden en de figuren, om zoo te zeggen, ingelegd worden. Rembrandt's streven is vooral er op gericht, de contouren in den achtergrond te laten verzinken en deze diep te doen terugwijken. Dan tracht hij het

licht bijeen te houden, opdat het oog door het contrast van die lichte massa met de donkere als door de werking van het zonlicht in de natuur aangedaan worde. Daarin komt hij eenigszins de methode van Caravaggio nabij, daar hij zooals deze meester aan de voorwerpen het effect van een gedeeltelijke belichting geeft. Rembrandt brengt echter niet zooals Caravaggio de voorwerpen onder een van boven door een kleine opening neervallend licht en het is een groote vergissing, te meenen, dat hij eerst begon, alle licht van een venster op een klein deel na af te sluiten. Op die wijze verkrijgt men wel is waar sterker schaduwen, maar verder dan ook niets, want het heldere licht is weg, dat ook de schaduwen klaar en lichtend maakt. Niets werkt het licht, dat een massa moet uitmaken en zich over een geheel schilderij verbreiden moet, meer tegen dan zulke vonkjes, die men met geweld door de tegenstelling der tonen teweeg brengt en die slechts eenige oogenblikken schitteren, om ons daarna aan de duisternis over te geven. Zulke kunststukken schitteren slechts door de tegenstelling van een enkelen hoek aan een voorwerp, welks overige zijden alle in de schaduw verdwijnen. Rembrandt neemt voor zijn schilderijen een licht aan, als dat, hetwelk de natuur soms op de voorwerpen werpt, als zekere bijzaken het gunstig geleiden en versterken, als b.v. zonnelicht tusschen wolken doorbreekt, of kaarslicht op donkere lichamen afkaatst, zoodat om den kern van licht heen menigvuldige lichte en donkere partijen zich voegen. Op gelijke wijze, als Rembrandt's opvatting van die van Caravaggio verschilt, onderscheidt zich ook het coloriet van het hoofd der Hollandsche school van het coloriet van den coryphae der naturalistische richting. Bij beiden is diep donker de heerschende toon der schilderijen, waaruit sterke lichte en krachtige kleuren naar voren treden, maar dáárin heeft Rembrandt een wezenlijk voordeel op Caravaggio, dat hij de lichte en donkere partijen in de schoonste harmonie weet te brengen, de schaduwen doorzichtig weet te houden, het licht met verstand weet te leiden en breede groepen, ja wijde, uit meerdere groepen bestaande composities tot een door één

belichting saamgebonden geheel weet te maken. Caravaggio's clair-obscur bestaat in een sterkeren krachtigen kleurtoon en is vaak voortreffelijk behandeld, maar heeft niet eigenlijk dat, wat de Italianen »chiaro nel scuro" noemen, het eigenlijke clair-obscur zooals bij Rembrandt, wiens schilderijen van het hoogste licht tot de diepste schaduw op het fijnst genuanceerd zijn, zoodat ze door eigen glans licht schijnen te geven, en daarin niet slechts de voorwerpen, die gezien moeten worden, maar ook de voorwerpen die zonder schade aan het oog onttrokken en in de schaduw gesteld kunnen worden, te onderscheiden zijn. Een schilderij van Caravaggio frappeert, doordat het afsteken der lichte massa's bij de donkere de gezichtszenuwen sterk aandoet, maar die aandoening heeft iets pijnlijks, daar de indruk te schel is. Rembrandt's schilderijen daarentegen doen de gezichtszenuwen aangenaam aan. Licht en schaduw geven hier niet slechts zwarte en witte vlekken, maar bieden beurtelings donkere, schemerachtige, lichte, lichtere en lichtgevende plaatsen, die harmonisch en met natuurlijke overgangen samenhangen. Men vergeet, dat de voorwerpen op een vlak afgebeeld zijn, zóó diep is het linnen uitgehaald en de geheele diepte in een menigte kleine plannen trapsgewijze verdeeld. Deze plannen en alle deelen van de zich daarop bevindende voorwerpen zijn naar verhouding verlicht en de weerschijn en terugslag van alle lichten vereenigen zich tot de behagelijkste werking voor het oog, dat overal aangetrokken en vastgehouden wordt, overal uitrust, weggaat en weer terugkeert, om de beschouwing van nieuws aan te beginnen. De gestalten hebben ronding en beweging; de groepen geven, door hun contrasten, en de halftonen, lazuren, reflexen en nuancen de wonderbaarlijke werking van rustpunten en accenten; licht en schaduw voegen zich samen en ondersteunen elkaâr, de lichten door overgangen verbonden, vormen slechts één massa en dit alles geeft een concert van sprekende samenwerking, dat als geheel harmonisch opklinkt en in de enkele deelen zijn bravoeren en zijn charmes heeft.

De bekoring van veelvuldigheid en eenheid, die daardoor ontstaat, wordt door de keuze der kleuren, die het hoofddoel

stutten, buitengewoon verhoogd. Rembrandt bekleedt de voorwerpen met zulke kleuren, die de natuur zoo nabijkomen, als de gunstige werking van het clair-obscur toelaat. Als dus zekere kleur, die in de natuur werkelijk wordt aangetroffen, het licht op een of andere plaats in de schilderij zou tegenwerken, af doen stuiten en de partij voor zich met het overige niet zou doen overeenstemmen, wordt ze zoo ver veranderd, als het de harmonie van het geheel eischt, zonder echter volkomen onwaarheid te bieden. Ten behoeve van deze harmonie zijn dikwijls eenige deelen donkerder en andere lichter gehouden met sterker reflexen dan de natuur werkelijk biedt. Rembrandt heeft overigens op dit stuk geen grootere vrijheid genomen dan b.v. Paul Veronese, die eens op de vraag, waarom hij sommige figuren in schaduw verhuld had, waarvan men de oorzaak in de schilderij zelf niet bemerkte, slechts antwoordde: »una nuevola che passa", »een voorbijgaande wolk beschaduwde ze". Vooral coloristen, geloofden deze meesters, dat in zulk een geval het oog ten koste van al het andere bevredigd moest worden; zij zouden zeker natuurgetrouwer hebben kunnen schilderen, maar tot nadeel van datgene, dat zij voor belangrijker en kunstvoller hielden, namelijk de uit het contrast en de wisseling der kleuren voortkomende harmonie.

Op dat punt ontwikkelde Rembrandt de meest energische virtuositeit. Wat bij den eersten blik aan zijn schilderijen opvalt, is de massale werking en harmonie. Men hange een van zijn schilderijen tusschen twintig andere uit de meest verschillende scholen, dadelijk zal men het op zien vallen door de volheid en levendigheid van het coloriet en meer nog door de machtige harmonie des toons. Hierin is hij wezenlijk oorspronkelijk en meesterlijk en hierdoor baarde hij in zijn tijd zooveel opzien, daar men toenmaals vlijtig gelikt volpenseelen met schitterende kleuren voor coloriet maken hield, en van het clair-obscur in groote composities, van het saamhouden van licht en schaduw in bepaalde massa's, die groepen vormen, geen ware voorstelling had.

Bij zijn alles overheerschend streven naar harmonie en

eenheid van uitdrukking begrijpt men het antwoord, waarmede Rembrandt zich eens tegen het verwijt van al te ongelijke uitvoering moet hebben verdedigd: een stuk is gereed, als de kunstenaar uitgedrukt heeft, wat hij wilde geven. Daardoor juist komt het, dat hij bij het weergeven van harnassen en dergelijke blinkende dingen soms in een fout vervalt, die Houbraken hem verwijt in de anecdote van de parel, ter wille waarvan Rembrandt een schoone Cleopatra ganschelijk in de schaduw zou hebben teruggedreven. Want of men ook al, om het sterke licht van metaal- of paarlmoer-glans uit te drukken, het zuiverst wit gebruikt, treedt dat in de schilderij tegen het vleesch toch niet zoo overwegend naar voren als in de natuur, als men de vleeschkleur in toon niet donkerder maakt. Volgens dit beginsel heeft Rembrandt somtijds zijn geharnaste krijgers geschilderd, waarvan de koppen in de vleeschtint dof van toon zijn, om zoo tusschen pantser en gezichten een juist onderscheid te geven en het geheel harmonisch te houden. Zijn schilderijen van deze soort zijn daarom in het algemeen te zwart uitgevallen en men moet erkennen, dat Rembrandt voor zijn hoofddoel hier wat te veel van de natuur heeft opgeofferd, terwijl hij anderzijds zich menigmaal wat al te streng aan de natuur heeft aangesloten, b.v. in eenige van zijn geëtste nachtelijke voorstellingen, waar hij, om het kaarslicht recht natuurlijk weer te geven alles er om heen zoo zwart hield, dat van dichtbij, als men deze lichtjes afdekt, het overige van het werk donker blijft en, op een afstand gezien, daarvan niets dan één lichte vlek te zien is. Rembrandt begaat in deze dingen de omgekeerde fout van Rubens, die over zijn maanlichttafereelen niet alleen meer licht verspreidt, dan de natuurgetrouwheid toelaat, maar bij zulke effecten ook zijn gewone warme en schitterende kleuren gebruikt, zoodat men daarbij licht in de war kan komen en op de gedachte gebracht zou kunnen worden, dat hij een zwakken zonsondergang had willen schilderen, als hij geen sterren en lantarens bijgebracht had. Moet men ook toegeven, dat deze wijze van behandeling haar gebreken heeft, zoo is ze toch niet zoo foutief, als de tegenovergestelde

manier, om nachtelijke stukken zóó donker te houden, dat de voorwerpen slechts bij zeker licht en dan nog maar met moeite te herkennen zijn. Overigens is deze wijze van belichting een uitzondering bij Rembrandt, die in den regel zijn licht- en schaduwspel zeer kunstvol tot verduidelijking van de voorstelling aanwendt. Hij laat wel is waar in zijn werken doorgaans weinig licht zien, slechts op de voornaamste plaatsen, die hij vooral wil doen zien, en waarom heen hij licht en schaduw kunstig samenhoudt, ook in de bijgebrachte reflexen, zoodat het licht in de schaduwen zeer juist wijkt; daarbij weet hij het echter zóó in te richten, dat het oog het eerst aangetrokken wordt door de door sterkere verlichting passend naar voren gebrachte hoofdpersonen, dat tot de weinige verlichte figuren geleid wordt, en eindelijk in het geheimzinnige donker van den achtergrond wordt binnengevoerd.

Dit gevoel voor het schilderachtige, dat Rembrandts talent in zoo hooge mate kenmerkt, kan men ook het muzikale element in zijn schilderijen noemen, daar het het oog op gelijke wijze aandoet als de tonen het oor. Deze gelijkenis is reeds in de taal aangegeven. De schilders spreken van doffe, lawaaiige, schreeuwende, wanluidende tonen, van harmonie der kleuren, van haar toonladder, de musici van hun kant spreken van chromatisch. Dat zijn metaphoren, maar metaphoren, ik bedoel die in de gewone taal, zoo niet in die der dichters, zijn alle waar. De kleurtonen kunnen dus in eigenlijken en onmiddellijken zin melodieus of harmonieus zijn. Men kan ze op alle manieren doen klinken en er accoorden uit halen. Alle groote coloristen, Titiaan, Rembrandt, Rubens, Murillo, Velasquez enz. spelen in een bepaalden toonaard, en elk van deze meesters heeft zekeren grondtoon, waaruit zich de harmonie zijner schilderijen ontwikkelt. Wilde men de vergelijking nog verder uitstrekken, dan zou men de coloristen, zooals men soms met musici doet, in melodisten en harmonisten kunnen verdeelen. Rembrandt zou dan meer een harmonist zijn. Vergeten wij daarbij niet op te merken, dat de muzikale eigenschappen van kleur en expressie geen optisch

spel alleenlijk zijn, tot onnoozel vermaak of verrassing der oogen zooals het geflikker van een kaleidoscoop.

In de schilderkunst, zoowel als in de natuur, zien wij de kleur slechts op lichamen rusten, welker wezen en eigenschappen, in omtrek en reliëf ze op haar wijze uitdrukt; ze omhult de vormen en houdt zich aan lijnen, die als het ware de woorden bij deze muziek zijn, zij verduidelijkt op haar wijze het onderwerp van de schilderij, zooals het orkest in de handeling van een opera ingrijpt en die dáardoor verstaanbaar maakt, dat ze ze in symphonie als het ware doopt. De kleur uit zich daardoor in meer of minder bepaalde expressies en behoort tot de rechtmatige middelen der beeldende kunst. Ze heeft daardoor haar waarheid, haar schoonheid, haar poëzie, haar ideaal. Ook is niet ieder colorist, die colorist zijn wil. Dit talent schijnt vooral aangeboren te zijn en schept zelfs een soort van genie, als het naast de kracht van vinding, de macht van expressie en de oorspronkelijkheid van een Rubens, een Murillo, of een Rembrandt voorkomt. Misschien was niemand zoozeer colorist als Rembrandt; voor zijn oogen glanst alles in schitterend vuur of flonkert als een pauwenstaart; alle kleuren van het prisma glinsteren in zijn wimpers en alle kleurige lichten, die door de natuur flitsen, zijn in zijn schilderijen bij elkaar gebracht. Men kan zeer wel de werking van zijn schilderijen met die van een stapeltje edelgesteenten vergelijken; zijn kleuren fonkelen en schitteren als juweelen en hebben daarbij niet het schelle en harde licht, dat men van zulke brillante tinten zou kunnen verwachten.

Wat de behandeling aangaat, kan men bij Rembrandt evenals bij ieder groot meester verschillende manieren onderscheiden. Zijn eerste manier is een zorgzaam zuiver schilderen, dat zijn leerling Gerrit Dou zich tot voorbeeld liet dienen. Zeer foutief wordt in kunstboeken aangegeven, dat deze manier van Rembrandt met de fijnschildering van van Mieris verwant is, die niet het geringste daarmee te maken heeft. Behoedzame behandeling, teere uitvoering, fijne afstemming, zorgvuldige modelleering zijn de karakteristieke kenmerken en verdiensten van de schilderijen uit den eersten tijd van den Meester;

men bemerkt nergens sterke pâtes, brutale ophoogingen, grove penseelstreken; alles is week, versmolten, glad; zilvertonen zijn rijkelijk voorhanden; maar reeds hier welke zekerheid van voordracht, welke grondigheid van weten, welke kracht in de matigheid! Gerrit Dou hield onveranderlijk vast aan deze eerste manier van zijn meester, die de met kunststukken van schildering hartstochtelijk ingenomen Hollanders in hooge mate verrukte. Maar Rembrandt veranderde bij toenemende ervaring en inzicht zijn techniek. De keurige, gladde manier, zooals ze zijn eerste schilderijen vertoonen, maakte plaats voor een zwaarder, direkter werking. Zijn tweede manier van schilderen is vet, zwaar, vol sap en kracht en wordt in tegenstelling met zijn eerste versmolten manier (manière ondue) door Fransche kunsthandelaars met een niet zeer fijne, maar teekenende uitdrukking de boterachtige manier (manière beurrée) genoemd. De weekheid is een eigenschap van beide werkwijzen, maar de latere heeft werkelijk iets, dat zich tegenover de teere versmoltenheid en vloeiendheid der eerste als geknede boter voordoet. In de schilderijen volgens de tweede manier heerschen amber-tonen; het wit, hoewel soms voor het hoofdlicht geheel zuiver gebruikt, is toch nog vaker op de wijze van Titiaan als in den goudgloed der avondzon gedoopt, en een warme schaduwtoon verbruint en verguldt het geheel. Een strengere doorvoering van alle deelen gaat samen met een vrijere en breedere uitvoering, die langzamerhand tot de hoogste luchtigheid en virtuositeit der factuur overgaat, zooals ze Rembrandts derde en laatste manier eigen zijn. Deze manier is van een vrijmoedigheid en wildheid van penseelvoering en kleurweergave, die bijna aan ruwheid en brutaliteit schijnt te grenzen, maar van een waarheid en kracht van beelden en uitdrukken, die tooverij gelijkt. Wat hier zoo werkt, is niet slechts een frappante karakteristiek, maar het komt nu en dan werkelijk tot een soort van optische illuzie en de indruk, die deze kunst maakt, is in het eerst die van verwondering. Deze wordt dan nog vermeerderd, als men zulk een schilderij geheel nadert, om het op de gebruikte middelen en op de behandeling aan te

zien. Hoe diep staan deze diepe en toch niet zwarte schaduwen, hoe scherp flitsen de felle, maar toch niet schelle lichten, en hoe luchtig en spelend zijn alle penseelstreken heengeworpen! Dikwijls is het moeilijk, ze voor iets anders dan een spel van het toeval te houden, maar slechts twee schreden terug doen ons alles wel uitdrukking vinden en overtuigen ons tegelijk, hoezeer het berekend is. Ook is het geenszins de eerste greep, die de figuren met zoo volkomen modelé en houding naar voren- of terugtreden doet, maar van plan tot plan doet zich hier een fijn aftonen bemerken. Over het geheel was hier het streven naar het grootst mogelijk effect het eerste; daartoe moesten overal contrasten, zoowel van schaduw als licht, als ook van kleuren en tonen elkaar helpen, ja, hier en daar werden gedeelten geheel opgeofferd, om daartoe in andere een des te beter treffen der plastiek te bereiken.

Verkorte vingers zijn met een penseelstreek gegeven, goudstikwerk geheel in relief gemodelleerd, zoo ook edelsteenen en juweelen, waarbij de kleuren vet, hoog opgezet, ten deele als kleine, onregelmatige kristallen afgewerkt zijn, zoodat ze met den vollen glans van een gladde en korrelige facet-achtige substantie vonkelend in de oogen schijnen. Vreemd, en te gelijk voor Rembrandts genie karakteristiek, deze uitvoering vol ongeloofelijke driestheid is te gelijk van de uiterste verfijning: het is teederheid met trappen en vuistslagen, maar een teederheid die de allerkeurigste fijnschilders nooit hebben kunnen bereiken: uit dezen chaos van streken als bijlslagen en sabelhouwen, uit dit gewoel van schaduw en licht, uit die massa schijnbaar toevallig en wanordelijk heengeworpen kleuren, ontstaat de hoogste, heerlijkste harmonie.

Rembrandt verschilt dus van zoo vele groote meesters ook door den merkwaardigen loop van zijn ontwikkeling als kunstenaar. Zijn eerste schilderijen zijn van rustige, bezonnen, zorgvuldige uitvoering, lichte kleur en zachte werking; met toenemende jaren wordt hij vuriger inplaats van koeler, meer uitgelaten inplaats van meer terughoudend. Onbeperkt meester over alle middelen van uitbeelding, laat hij zijn

fantasie vrij spel, zijn oorspronkelijkheid ontvouwt zich steeds sterker en rijker, en zijn driestheid komt ten laatste bijna aan onbeschaamdheid, zijn bravoure aan wildheid nabij: hij huist op de grimmigste wijze met zijn leeuwenklauwen onder oker en asphalt; zijn manen vermengen zich als het ware daarmee, gloeien rooder en rooder en staan om zoo te zeggen in lichterlaaie; geen hol, het mag zoo donker zijn als het wil, is thans in staat hem te verschrikken; hij stort stoutmoedig binnen en weet, dat hij slechts hier en daar met het penseel behoeft te strijken, om het zwart van den donkersten nacht te doen verkeeren in den vollen middag, die alles verlicht.

Rembrandt heeft zeker nooit kartons gemaakt. Niet vorm en teekening, maar kleur en licht waren voor hem de hoofdzaak; die der natuur te doen naderen en naar de wetten van het clair-obscur uit te werken, zijn hoofddoel. Bij het beginsel, om de stukken aan het geheel op te offeren en op harmonie en eenheid aan te werken, hield de noodzakelijkheid van kartons op; Rembrandt schilderde naar schetsen in verf, waarvoor hij met zorg studiën verzamelde. Meerdere van zijn leerlingen vertelden aan Houbraken, dat hij een kop dikwijls op tienderlei wijze teekende, voor hij hem op doek of plank schilderde. Daardoor bestaan er van Rembrandt niet slechts zooveel op zich zelf staande studies, maar ook zooveel schetsen van de geheele compositie. Zelfs Houbraken erkent, dat hij niemand kende, die van een en hetzelfde onderwerp zooveel verschillende schetsen gecomponeerd had als Rembrandt, daar hij rijk aan denkbeelden was en aan menigvuldigheid van costuums en uitdrukking veel aandacht schonk. Ook uit andere berichten blijkt, hoe conscientieus Rembrandt te werk ging, dat hij de palet niet eerder ter hand nam, voor hij alles, wat hij noodig had, bij elkaar had en in gedachten het geheel op zijn plank of doek vóór zich zag.

Het schijnt, dat Rembrandt, evenals de Venetianen gedaan hadden, gewoonlijk op een witten grond schilderde. Eer hij daarop schilderde, legde hij zijn wit gegrondeerd hout of doek

met een warmen okertoon aan, en schaduwde het geheele schilderij met zulk een kleur. Op deze wijze gaf hij van het begin af het effect van het schilderij aan, daarna pas bracht hij alle lokaalkleuren met lazuurkleuren aan, zette met dekkende kleuren de lichten er op en voleindigde de schaduwen met kleurgespeel. Buchanan beweert, dat Rembrandt in de overschilderingen en in zijn eerste lazuren dikwijls fijne tinten schildersgoud gemengd zou hebben, die de groote doorzichtigheid of de gloeiende diepte en volte van den toon in fijne schaduwen veroorzaakte en waarvan enkele stukjes in zijn schilderijen bij sterk licht, of als een oud vernis weggenomen wordt, te zien zouden zijn. Deze meening heeft echter geen grond. Die zoogenaamde gouddeeltjes, die in Rembrandt's schaduwpartijen zouden doorschitteren, komen blijkbaar van den warmen okergrond, dien hij in zijn schilderijen dikwijls zuiver liet staan en dien hij expresselijk gebruikte om zijn tinten helder en doorschijnend te maken. Zijn tinten hebben werkelijk iets onbeschrijfelijk sappigs, doorschijnends en frisch, en zijn kleuren zien er uit, als of zij pas nat op het doek waren gestreken. Deze verdienste heeft hij ten deele aan de mooie, durende kleuren te danken, die toen uit Oost-Indië kwamen, of waarvan men de vervaardiging in Rembrandts tijd beter verstond en ijveriger bezorgde dan in onze dagen. Nog meer echter ligt de oorzaak in zijn voortreffelijke behandeling. Hij had door een lange ervaring zooveel zekerheid in zijn werkmethode en in zijn hand gekregen, dat hij de kleuren weinig of geheel niet uitstreek, maar ze zuiver liet staan, zooals hij ze op het doek gebracht had. Zijn lichten bracht hij steeds met een menigte verschillende kleuren te weeg, die goed bij elkaar pasten en die hij puur en ongemengd aanbracht. Als de eerste aanleg klaar was, nam hij verder niet weg, maar zette penseelstreek op penseelstreek neer. In zijn laatsten tijd was de aanleg soms zoo sterk, dat de kleuren, vooral in het hooge licht, er als kwakken uitzien en ongeveer op het doek geworpen schijnen als kletsen kalk op den muur. Maar daar hij deze ongemengde en onuitgestreken tinten zoo juist van pas op die plaats wist te zetten, waar ze precies het

midden tusschen de anderen uitmaken en ze zoo goed in elkaar wist te doen overgaan, zien toch deze kleuren, op den behoorlijken afstand beschouwd, waarvoor zij berekend zijn, zelfs op de schilderijen in zijn meest drieste manier er uit als gansch in elkaar versmolten. Ook Titiaan schilderde in zijn laatsten tijd ruw en zwaar, hetgeen in de nabijheid niet, maar op eenigen afstand zeer goed deed, en in den grond hadden Titiaan en Rembrandt één methode, slechts met dit onderscheid: Titiaan zette bij den overgang uit een kleur in de andere een gansche rij van elkaar opvolgende tinten neer, Rembrandt slechts weinige, slechts de voornaamste, opvallendste. Daarom moeten Titiaan's schilderijen meer van nabij bezien worden, terwijl die van Rembrandt zich van dichtbij als een woeste chaos van kleurvlekken voordoen, en niet met het penseel, maar met het paletmes, of God weet wat anders neergezet schijnen. Men zegt, dat Rembrandt dikwijls met de vingers geschilderd heeft, of de kleuren met de volle hand uit de verfpot genomen, ze op het doek gegooid en later met het paletmes glad en juist gestreken. Het schijnt zeker, dat Rembrandt, als hij toevalligheden wou gebruiken, inplaats van het penseel het paletmes of een ander materiaal tot op- en doorstrijken van de kleuren gebruikt heeft. Of hij nu overigens het paletmes, of een kam, of een ander instrument gebruikt heeft, in elk geval schijnt het iets geweest te zijn, dat de kunstenaar niet geheel in zijn macht had. Hij heeft daarmee in zijn faktuur dikwijls koene en vreemde dingen teweeg gebracht, die door de vluchtigheid verbazen, en die hij zeker niet uitgedacht of bij geregeld gebruik van het penseel zich veroorloofd zou hebben. Dat kon echter slechts bij dingen gebeuren, die geen nauwkeurigheid vragen, bij boomstammen, rotsen, sommige terreinen, zuilen enz. Bij de toevallige en ruwe behandeling brengen de gevoorde, geribde, gekerfde of gekamde pâtes in die voorwerpen de vrije en lichte werking te weeg, die men in de werkelijkheid daaraan opmerkt en maken daardoor den indruk van levend en belichaamd te zijn, vooral als ze, zooals bij Rembrandt, door de tegenstelling met fijne en geestige penseelstreken

worden verhoogd. Rembrandt's techniek is altijd van de veelzijdigste en doelmatigste soort. Ieder voorwerp is met een geheel eigen gevoel gemodelleerd. De gewaden zijn door hem niet met de zelfde penseelstreken geschilderd als de naakte lichaamsdeelen. Hij is brutaal, krachtig en zwaar in het opzetten der kleuren waarmee hij lokaaltonen zoowel als lichten oplegt, maar hij brengt deze kleuren des te behoedzamer en spaarzamer aan, hoe meer ze zich bij de schaduw aansluiten, zoodat de diepste schaduwen bijna slechts uit den eersten aanleg bestaan en de zelfde doorschijnendheid als in de natuur vertoonen.

Men heeft deze breede, stoute manier, waarmee Rembrandt zulke tooverachtige effecten wist te weeg te brengen, dikwijls een brutale bravoure gescholden, en als men al misschien mag toegeven, dat de kunstenaar daarbij tot de uiterste grens van het veroorloofde gegaan is, moet men toch ook niet willen ontkennen, dat hij zich toch altijd nog aan déze zijde bevindt. Rembrandt verschrikt ons hier wel is waar eerst door de energie van zijn opvatting en de bravoure in zijn voordracht, maar hij verzoent ons weer door de levende waarheid, die uit iedere trek van zijn stoutste effectstukken spreekt, door een zoo machtig gevoel, als wij bij weinigen vinden. Het vuur, waarmee het denkbeeld uitgevoerd is, grijpt de ziel des toeschouwers aan, en voert hem binnen in de gebeurtenis, die voorgesteld is. Alles is leven in zijn schilderijen, die meer getooverd dan geschilderd schijnen. Door de eigenaardige betoning der bijzaken, zelfs der onbeduidendste dingen, door de diepte van de pathetische uitdrukking zijner figuren, zelfs van zijn leelijkste koppen, brengt Rembrandt het tot zekere eigen schoonheid, die zich meer laat gevoelen dan beschrijven. Een geweldig karakter heerscht in zijne schilderijen, en verheft ze tot den zelfden rang als alle meesterwerken. De tooverachtige en meesterlijke manier, waarop hij schaduw en licht verdeelt, zijn grootsche clair-obscur effecten maken hem tot een zoo poëtischen kunstenaar als er ooit één geweest is. Om ons aan te grijpen en een geheelen dag tot nadenken te stemmen, heeft hij niets noodig dan een oud

man, die van een stoel opstaat, of een ster, die uit de duisternis licht.

Rembrandt wordt met recht als de vader van het clair-obscur geprezen, hij heeft het met een menigte schilderachtige fijnheden en gelukkige tooverachtige spelingen verrijkt en er een doorschijnendheid en nuance in gebracht, waarvan men tot dan toe geen vage notie, laat staan een voorstelling had. De midden half- en schaduwtonen vloeien uit zijn penseel met wonderbaarlijken rijkdom. Met al zijn verdiensten echter, waarvan eenige met het wezen der Hollandsche kunst samenhangen, had Rembrandt als zooveel anderen kunnen verouderen en uit de mode raken, als hij in zijn schilderwijze zich niet zelf geschilderd had, als niet alles, wat uit zijn penseel kwam, de uitdrukking van zijn karakter, van zijn physionomie als het ware vertoond had. Wat men in Rembrandts werken mint, is Rembrandts eigen persoonlijkheid. Zijn stijl, of, als men wil, zijn manier, is, naar het schijnt, slechts tolk en spiegel van zijn ziel. Deze naiëve, welmeenende en eerbare manier weerkaatst de innige goedheid van den man en den rijkdom van poëtische gevoelens, die Rembrandt in eigen ziel bewaarde. Had hij zijn meesterstukken kunnen schilderen en er zoo veel gemoedelijks, aangrijpends aan kunnen geven, zonder zelf de stemmingen en gevoelens mede te ondergaan, die hij eens zou oproepen?

En als het argument, dat ik hier gebruik, vreemd schijnt, is het niet uit de beschouwing van Rembrandts eigen ik genomen? Wat zijn zijn werken anders dan zijn allerbest, echtst eigen ik?

Overigens, als de eigenaardige toon en stemming, die Rembrandt zelfs over stilleven en levenlooze voorwerpen wist te verspreiden, iets slechts stoffelijks was, een aangeleerd kunststuk, waarom verschilt hij dan van al zijn leerlingen, die in zoo hooge mate van zijn onderricht voordeel trokken en ten deele zijn bizondere gunst genoten, hoofdzakelijk ook daardoor, dat hij zijnen figuren ziel en uitdrukking weet te geven? Waarom heeft hij op veel van de grootste meesters van alle scholen vóór, dat zijn schilderijen, bij al het incorrecte,

hinderlijke, onaangename in vorm en stijl, toch zoo diep roeren? Omdat hij eensdeels een schildersgenie bezat, ik meen de oorspronkelijkheid van talent, die met veel gebreken verbonden zijn kan, maar voor welks gemis geen aangeleerde kwaliteit schadeloos kan stellen, en als hij anderzijds die levende en persoonlijke oorspronkelijkheid, die de strenge kunstkritici wonderlijke luim, onuitstaanbare driestheid, pralende demagogenstemming schelden, onbedorven bewaarde en onveranderlijk vasthield aan de vrije, trotsche en naïeve zelfstandigheid, die voor den geest dat is, wat voor het stoffelijke het zout is en dat hem alleen frisch, krachtig en levend houdt. Zonder zich te bekommeren om akademische schoolsche regels en wetten, verdiepte hij zich in het onbetreden gebied van de vrije natuureffecten en bracht van zijn tochten het geheim van een schilderkunst mede, die tot haar kleuren minder oker en bruin dan hart en ziel gebruikt. Zijn kunst is geen verdichting van fantastische droombeelden, geen voorgoocheling van een bovennatuurlijke wereld, ook geen slaafsche nabootsing en enkel natuur, maar een vrije schepping, een andere natuur die in haar verschijnselen even wonderbaarlijk is als de natuur zelf, die zij volgt en weergeeft zooals zij ze in tooverachtige momenten begrepen heeft.

30 Juni 1853.

ODE AAN REMBRANDT
TIJDZANG

DOOR

JAC. VAN LOOY 1).

KEER.

Onze geest gebogen in avend,
Gevangen is in den tijd,
En hunkert naar leven, lavend,
Naar gloed van vergangenheid.
Wij twijflen aan het geboren-
Weêr-worden van schoone dagen,
Als kinderen, 't pad verloren,
Die 't zinken der zon aanzagen,
Dolen en stuurloos waren,
Van licht-gedachtnis vol en vreezen voor gevaren.

---

1) Dit gedicht werd gemaakt voor de groote voorstelling die, bij de Rembrandt-feesten, in den Stads-schouwburg te Amsterdam werd gegeven op 16 Juli l.l. De »Keer" werd gezegd door den Heer W. Royaards, de »Tegenkeer" door Mejuffrouw R. Hopper.

TEGENKEER.

Uit geworstel van licht en nacht,
Uit strijd en vurig ontstellen,
Na diepe, donkere kwellen,
Werd Rembrandt ons gebracht.
Toen Vrijheid daagde op 't land,
Als een gouden verheveling,
Het eigen, het lage land
Van zon-spel en neveling,
Jeugd schonk en volheid van droomen,
Is Rembrandt en zijn heerlijkheid gekomen.

KEER.

Onze harten grauwden in kommer
Van glorieloos levende macht,
Verslommeren naar het lommer
Van oogenloozen nacht.
Arm leeft hoogheid, mensch-luister,
Een eenzaam en bitter lot;
Wat is een tijd zonder luister?
Wat is een tijd zonder God?
De schoonheid zwerft, haar heugnis baart geen voordeel,
O heden zwaar, o klagen zwart als oordeel.

TEGENKEER.

Goddelijke bloeme gelijk,
Den drachtigen grond ontgroeid,
Die diep in aarde en slijk
Haar wortels zette en bloeit,
Zoo staat hij opgeschoten
In Hollands schoonen hof,
Te mid van zijn genooten,
Van kleur- en zonnestof
Beschitterd en bestraald, als een begeesterd droomer,
Die zingt in lied op lied het hoogtij van den zomer.

KEER.

Wonderen zijn van ons geweken,
Wij hebben gestreefd, gezocht,
Het hart in kallen en spreken
Berooid weêr thuis gebrocht.
Wel wonderlijkst is 't hart,
Het kan den gloed niet derven,
't Blijft krijten uit 't benard'
En ongestaâge zwerven;
Het hart behoeft een hemel in vreugde en geween,
Wij lijden om den schoonsten gloed en weten
niet waarheen.

TEGENKEER.

's Levens omsomberde blijheid,
Wat eeuwig is keerend uit nacht,
Heeft hij, Heros van vrijheid,
Voor ons in beeld gebracht.
Nieuw was de wereld herboren,
Hollands staat stond gevest,
O, 't woelde kleurig naar voren
In 't jonge gemeenebest.
De polsen joegen en de harten gingen aan,
Toen hij zijn wordend volk door 't vrije licht
zag gaan.

Bestuurders, vrede-vaders
Van 't burgerlijk gesticht,
De waardigen, mitsgaders
Gewapenden in het licht.
Vroede mannen en vrouwen,
Hoog en lager van staat,
Met kragen en in bouwen,
Met paarlen en sieraad.

Verrijzing sterk en prachtig,
Een drang, een klang, een victorie,
Amsterdam's kooplieên machtig,
Maken wet en historie,
In Doel en Raadhuis tronen,
Op Burgwal en op Gracht.
Maar beedlaars ook, ladronen
Die tieren in den nacht.

Men ziet den Amstel glijen
Uit brug-boog naar geboomte,
Waar 't melk-zwaar vee ter weie
In beemd ligt en in loomte.
Als langs zijn vroolke waterbaan,
Zoo zomerzwoel en mooi,
De mijmerzieke blikken gaan
Naar 't liefelijke Gooi.

Vol opgebraste schepen
Ligt er het Y te schijnen,
De Buitenkant beslepen
Van Aziërs, Levantijnen.
Kaftan en pekkige broek,
Tulband en rokkelore,
Kris, krom-zwaard, dolk en doek,
Blinkt bij den Schreiers-toren.

Rabbijnen, predikanten,
Dokters en magistraten,
Hoog-mogende gezanten,
Prinsen en potentaten
Die komen met gevolg en stoet
En een geweld van praal,
Met schittering om hals, op hoed,
Met flonkring van metaal.

's Lands hart stond wijd en open;
Geleerden komen aan,
Het hoofd vol drang, bekropen
Van zucht naar alverstaan.
In studie-cel en hospitaal
Veel oogen schouwen groot,
Zijn vorschend naar natuur's verhaal,
Zelfs bij den bleeken dood.

En dan, wat 't brein dier kloeken,
Hun harten heeft bestroomd:
't Verwonnen Boek der Boeken,
Verklaard, betwist, bedroomd.
Waarom de klokken luien,
Hoog boven kerk en woon,
Het goddelijk beduien
Van Jezus, des Menschen Zoon.

Menschheid, voor menschen, menschen,
Heeft hij gezien, gedacht;
Zich zelf ook met de lenzen
Van zijne ziel betracht.
In 't opgaan van den geest,
Zag hij zich-zelf vermooid,
Zittend aan 's levens feest
Met Saskia getooid.

Of voor het spiegelglas,
Om eigen verwondering,
Schonk hij zich als hij was,
Uit zijn afzondering.
Zoo was hij in zijn stad
Tusschen zijn groeiende liên;
Maar dat hij het bloed voor de toekomst inhad,
Dat heeft geen mensch gezien.

KEER.

De nacht begon te sintelen,
De duisternis werd oud,
En onze oogen tintelen
Van violet en goud.
Rembrandt, Rembrandt, Rembrandt,
Nog zijn wij uw geslacht;
Droomers om menschheid, om Holland,
Kinderen van licht en van nacht.

HYMNE AAN REMBRANDT

DOOR

P. H. VAN MOERKERKEN JR. 1).

O Rembrandt, hemellicht, o zon dier oorden
Langs wilde zee,
Waar 't schoon van 't wondere Oost, van 't koele
Tezamensmolt in de avondvreê, [Noorden

Wanneer in purpren schijn der schemeringen
Op meer en vloed,
Visioenen, droomen, rezen en vergingen
Voor 't zwervend oog, voor 't rijk gemoed;

---

1) Dit lied werd gemaakt voor het zelfde doel als het voorgaande en gezongen door Mevrouw A. Noordewier—Reddingius. Nieuwe muziek werd hiervoor gecomponeerd door Dr. A. Diepenbrock.

Visioenen uit die donkre wordingstijden
        Toen Godes Zoon
Rondging op aarde, een mensch in godlijk lijden,
        Een god met aardsche doornenkroon;

En droomen zaagt ge in eigen tijd en landen:
        Elk menschgelaat,
Elke oogenglans en elk gebaar der handen
        Door Uwe macht een schoonheidsdaad:

Een schuttersstoet die in 't namiddag-glansen
        Naar buiten trad,
Met trom en vaandel, met musket en lansen
        Optrekkend door Uw Amstelstad;

In 't gildehuis de stille meesterschare
Wie 't gulden licht
Van Uwe ziel onsterfelijk deed klaren
Een glimlach op het streng gezicht.

Al was geen kruis Uw bittere belooning,
Geen doornenkroon,
Wie van die allen zag in U den Koning,
Den Godsgezant van 't hoogste schoon?

Waart Gij niet eenzaam, als in vreemde streken,
O machtig hart!
Nog speuren we in Uw eigen beeld het teeken
Van diepe en trots-gedragen smart.

Uw sterflijk oog is lang vergaan, maar 't wonder,
Dat daarin blonk,
Leeft grootscher voort, gaat met geen eeuwen onder,
Wijl zon na zonne alreê verzonk.

O Rembrandt, zelf ontstegen aan de walmen
Van 't kort bestaan,
Hoor-aan onze aardsche stem, wier verre galmen
Als dank en bede tot U gaan.

De dank voor wat Ge aan Holland hebt gegeven:
Die schoonheidsbron.
En dit gebed: verklare ons aller leven
In 't godlijk licht van Uwe Zon!

REMBRANDT [1]

DOOR

Dr. JULIUS DE BOER.

Genie van 't Noord in wien een zielsgloed blonk
Voor 't Godd'lijk schoon Heelal..., die schoonheidsdronken
't Hel-duister rijk, alsof geen zon ooit zonk,
In scheppingswond'ren glansrijk deed ontvonken!

Gij hebt een glorie aan uw ras geschonken
Eeuwig als 't Licht waarvoor het Duister slonk, —
En d'aard waar 't leven beeft in gloedspelonken
Weêrgalmt ook 't woord dat over d'eeuwen klonk.

Rembrandt, o glorie, gloênde schoonheidsvlam,
Die door het leven laait als Licht door Duister,
Glansrijk ontbrand in mysterieuse vlagen....

En 't Noorderlicht tot versten hemeldam
Glorieuslijk brandde en brandt in stagen luister:
Gloeddonk're pracht tot aan het eind der dagen....

---

1) Overgenomen uit den bundel »De schoone Verbeelding", uitgegeven bij W. Versluys, Amsterdam 1905.

Is „CELSTRAF" NOG LANGER GEOORLOOFD EN GEWENSCHT?

DOOR

Dr. A. ALETRINO,

Priv. doc. in de cr. anthrop. a/d. Universiteit van Amsterdam.

IV. *(Vervolg).* 1)

De heer L. Cohen schrijft:

»De voeding was slecht toebereid; het brood van slechte kwaliteit. Het gewone menu was: gortsoep, erwtensoep, gestampt eten (rats), elken dag afwisselend. Daar het onsmakelijk eten mij den eetlust niet opwekte, hield ik elken dag over. Voornamelijk de gortsoep was voor iemand met niet al te fijne tong, oneetbaar.

Dr. Gaerthé, een der commissieleden, die zijdelings gehoord had, dat ik over het eten had geklaagd, vroeg mij, wat ik daarop had aan te merken.

Doordat ik nog al tamelijk het roggebrood nuttigde en daarvan bij dit slechte eten niet voldoende had, probeerde ik een weinig van het middagmaal te bewaren om het bij het brood te eten. In kouden toestand stonk het.

Gedurende twaalf dagen heeft hij het eten geproefd en kwam tot de conclusie, dat de oorzaak van den wansmaak daarin bestond, dat het eten in blikken bakken werd rondgediend. Daarin is echter geen verandering gekomen."

Antwoord van den heer J. A. Fortuijn:

»Slecht.

Hoeveelheid genoeg, doch slecht toebereid, *alleen* de gortsoep eetbaar, koffie leek wel slootwater.

De extra's uit de cantine, die ik van eigen geld mocht koopen (als preventief), 3 × 's weeks 5 cent koffie, 'n weitebroodje en 1 ons boter, was goed."

---

1) Zie April- Mei- en Juni-aflevering 1906 v. d. XXe Eeuw.

De heer A. Goud antwoordt:

»Te weinig, doordat de voedingsdeelen niet voldoende waren. Hoeveelheid wel groot genoeg."

De heer Klaas Kat zegt:

»*Afschuwelijk!!!*

Stel u voor. Stukken bruin roggebrood van p. m. $2^1/_2$ cM. dik. Met melk gekleurd lauw water voor ontbijt. Blauwe kleverige gort (zonder merkbaar teeken van vet of boter) of erwtensoep met uien voor vleesch of »rats" (bah!), die ik, overigens niet kieskeurig, steeds ongenuttigd teruggaf. Ik herinner me eens aardappels met sla (gestoofd) gehad te hebben, waarvan ik werkelijk meende, dat het een mislukte witte knol was, die er in lag; dan nog: z. g. gortsoep. Dat was mijn lievelingsgerecht. 's Avonds weer 2 stukken droog roggebrood, zooals boven, met bruin gekleurd water, wat ze koffie noemden."

De heer J. Teusink antwoordt:

»In één woord: slecht."

De heer P. v. d. Stadt zegt:

»In een woord slecht. Dikwerf zelfs oneetbaar, naar gissing zeer slordig bereid, terwijl het dikwerf gebeurde, vooral bij het eten van bruine boonen, dat er een hoopje afval en viezigheid naast mijn pannetje lag. 't Roggebrood was gedurende een veertien dagen geheel muf, zoodat verschillende gevangenen het weigerden te eten. Daarover geklaagd, werd het verbeterd. Dat de meesten te kort hebben, dat is zeker. De bewaarders gaan dikwijls de cellen af, om bij hen die weinig eten het overgeschotene (wat bij mij elken dag gebeurde) weg te halen, om dat te verdeelen. De kliekjes werden gretig in een oogenblik door anderen verslonden."

De heer B. Lansink schrijft:

»De voeding bestond uit boonen, erwten, gort en aardappelen. De erwtensoep zat vaak vol torren, zoodat ze niet was te eten. Dit was in het huis van bewaring te Arnhem.

De hoeveelheid laat veel te wenschen over.

Wie 9 maanden gevangenisstraf ondergaat, LIJDT 9 MAANDEN HONGER."

Antwoord van den heer A. Rot:

»Het drinken was slecht, ook het water, dat een dag en een nacht in een kruik stond. Van het eten kon alleen de erwtensoep mij voldoen. Ik had meer dan voldoende aan hetgeen ik kreeg, maar... ik was er maar 10 dagen."

De heer G. A. Pieters schreef:

»Ellendig slecht. Ziehier een en ander omtrent.

Het middageten te Maastricht was als volgt:

Zondags dikke gort-soep met wat groene bladeren en vleesch (?); dit was nog al bruikbaar. Maandags erwtensoep (nog al goed). Dinsdag aardappelen met groente en watersaus. Woensdag bruine boonen met spek (men moet vreeselijken honger hebben om aan dien »pot met modder" te beginnen). Donderdag erwtensoep. Vrijdag stijve gort (oneetbaar). Zaterdag aardappelen met groente.

Het eten kenmerkt zich door slordige en vuile bereiding. Meermalen vindt men er heele stronkels groenten in, soms nog bewoond door slakken.

Te Maastricht wordt het eten nog klaar gemaakt door een kokgevangene.

Het brood is te Maastricht slecht en vuil.

Twee maal is het voorgekomen, dat ik er bestanddeelen in vond, die, behalve het gevaar, dat ze opleveren, voor een menschenmaag ook nog onverteerbaar zijn. De eerste maal was het een koperen knoop, die eens had dienst gedaan om een broek dicht te houden, de tweede maal was het een verroeste spijker....

Van beide gevallen heb ik kennis gegeven aan den cipier, die zich overtuigde van het feit en verklaarde, dat hij er een rapport van zou maken, maar ander brood kreeg ik niet.

In Roermond was het voedsel over het algemeen beter. Daar was echter het brood meermalen niet gaar gebakken.

Daar is een beambte kok. Dit verdient, naar mijne meening, de voorkeur."

De heer Johan J. Lodewijk vermeldt:

»De voeding in het Huis van Bewaring is met uitzondering van de snert, die men tweemaal per week ontvangt, allerslechtst en daarbij *onvoldoende*.

Bruine boonen ontvangt men van het soort, die in de maatschappij als niet verkoopbaar worden afgekeurd. 't Zijn harde zwarte boonen, sommige zoo groot als een ei, die door middel van veel soda worden zacht gemaakt; ter afwisseling ontmoet men een steen. De gort, die men 's Maandags ontvangt, maakt een gevangene door smaak en het weinige voedsel ziek; de rats, uit kool en aardappelen bestaande, voedt wat meer, tenminste men voelt wat meer den honger gestild; wellicht komt 't ook door de struiken, die nog meer dan kool in het eten zijn te vinden. Men gooit blijkbaar de heele kool in de hakmachine.

Dat iemand 't lang op gevangeniskost kan uithouden is mij onbegrijpelijk en voor mij zelf onmogelijk."

De heer Schuurmans antwoordt:

»Slecht, en het ergste de bruine boonen; deze waren met wurmen. Ik had ze bewaard om ze den directeur te laten zien, en deze beloofde dat daar verbetering in gebracht zou worden; het kwam weer niet tot stand."

De heer L. Cornelissen zegt:

»Naar mijn oordeel was de voeding meer dan slecht. Toen mij een der gevangenisbewaarders, een man met wien goed was te spreken, naar de voeding vroeg en ik datzelfde antwoord gaf, zeide hij mij: »U moet in aanmerking nemen, dat de voeding ook niet voor u bestemd is. Wanneer hier goed voedsel verstrekt werd of meer melk in het water, of goede boter in het middageten, dan zaten de gevangenissen nog voller en konden wij de gevangenen niet bergen."

Hier schuilt dan ook echter, naar mijn oordeel, een dubbele onrechtvaardigheid, dat politieke gevangenen behandeld worden, ook wat de voeding betreft, als de gewone gestraften, die voor een groot gedeelte meer aan de gevangeniskost gewoon zijn. Dit is geen gelijkheid van behandeling, geen gelijkheid van straf, maar ongelijkheid en een groote onbillijkheid.

Vooral het middageten, dat mij toeleek te worden bereid met slecht vet of wagensmeer, vond ik oneetbaar. Ik liet het geregeld staan en de gevangenenbewaarder gaf deze spijs dan aan een gevangene, die naast mij zijn cel had.

's Morgens en 's avonds werd bij het zwart hard roggebrood verstrekt lauw water, hetwelk 's morgens lichtblauw gekleurd was en dan »water met melk" genaamd werd en 's avonds een bruine kleur vertoonde en »koffie" heette. De smaak was in beide gevallen ongeveer dezelfde, 's morgens flauw, 's avonds bitter. Voor iemand, die veel eetlust heeft, is het zwarte roggebrood met flauw water te verteeren. Op het plankje in mijn cel stapelden zich wel is waar als klinkersteenen de zwarte broodhompen op, doch enkele dezer hompen, heb ik toch, na ze in mijn lauw water geweekt te hebben, kunnen opeten.

Toen ik de gevangenis verliet zei mijn bewaker: »Mijnheer, zorg u, dat u nooit meer in de gevangenis komt, want u kunt er niet tegen. Ik heb nog geen enkele gevangene gekend, of na een week at hij geregeld de gevangeniskost mee.""

De heer J. K. v. d. Veer schrijft:

»Laat ik maar zeggen: opvallend zeer verschillend in de gevangenissen te Scheveningen ('s-Hage) en Goes. Er ligt tusschen mijne opsluiting in de 1e en 2e plaats een tijd van een paar jaren, maar

ik geloof *niet*, dat de tarieven voor het onderhoud der gevangenen in dien tijd zoo zijn gewijzigd. Maar dan is het toch vreemd, dat het eten zoo verschillend kan zijn. In 's-Hage was het toen waarlijk *onsmakelijk*, soms oneetbaar en deed alleen noodzaak het verorberen. Wel was het in Goes ook schraal, maar wàt gegeven werd was *goed*. Ook zoo in Middelburg. Maar dat kan ik niet verklaren, van wat ik te 's-Hage ten gebruike kreeg. Ik heb wel eens gehoord van gewetenlooze leveranciers, die ambtenaren omkoopen, om te knoeien met de leverantie. Ik kan en wil *volstrekt* niet zeggen, dat zoo iets gebeurt, maar er mocht toch wel beter toezicht worden gehouden op de kwaliteit van de voeding.

En waarom een gevangene, behoudens de vrijheidsberooving, die al een ontzettende straf is, vooral voor werkzame geesten, ook nog in de voeding gestraft moeten worden, begrijp ik niet."

De heer M. v. Gelder antwoordt:

»De beantwoording dezer vraag hangt veel af van de levens-opvatting, -beschouwing en -gewoonten van den betrokken gevangene.

Ik voor mij kan gemakkelijk eenige dagen achter elkander zonder gekookt eten. En daar ik mij gewend heb aan eenvoudig leven, kan ik mij overal in schikken. Echter, dit neemt niet weg, dat ik ook verlangens ken naar genot en weelde. De kwestie is maar, *wat* voor den betrokkene genot en weelde is.

Over 't algemeen wordt in de gevangenissen met het brood geknoeid door de bakkers. Zij gebruiken lijnmeel door de rogge. In het middageten komt bijna geen vet. 't Lijkt wel een voorbereiding tot een vegetarische leefwijze. De aardappelen zijn, dit laat zich denken, evenals dit met de groenten het geval is, van een inférieure kwaliteit. Veel doet hieraan af de al- of niet, meerdere- of mindere bekwaamheid van den kok. Vleesch en spek (eenmaal per week van beide) *juist* genoeg om te kunnen zeggen: Ik heb vanmiddag gedineerd met vleesch (of spek). Warm water, met 'n bewijs van melk, of cichorei-nat, onder den weidschen naam »koffie," wordt ieder 1 halve liter verschaft, 's morgens zoowel als 's avonds (ontbijt en soupé). De porties eten zijn dikwijls (als de gevangene een gezond persoon is) maar juist genoeg om niet van honger het stroo uit je stroozak te gebruiken als vulling van den zak die »maag" wordt genoemd."

Uit het schrijven dat ik van een der reeds genoemde ontslagen gevangenen ontving, lees ik:

»Het voedsel was niet onsmakelijk, maar ik had het gevoel dat er te weinig voedsel in zat. De soep Zondags, was zeer goed. Erwtensoep en bruine boonen tweemaal 's weeks, waarschijnlijk voedzaam

genoeg, maar tweemaal 's weeks groenten met aardappelen al heel weinig voedzaam en tegenstaande door de vele aardappelen en zeer weinig groente. Grutten met stroop, door de slechte stroop voor mij bijna oneetbaar. In één woord het eten in zijn geheel niet voedzaam genoeg. Om mijn voedsel aan te vullen, moest ik tweemaal 's weeks brood en boter koopen. Meer kon ik niet koopen door onvoldoende cantinegeld. Dat lag niet aan het meer of minder hard werken, maar voor het meeste werk kon men niet meer verdienen dan 10 cents, hoogstens 12½ cent. Ik kon alleen 's morgens mijn brood smeren, voor 's avonds had ik niet voldoende, ook al door te weinig cantinegeld."

Bijna unaniem wordt er over geklaagd, dat het eten in de gevangenissen slecht en onvoldoende is. Dit is niet te verwonderen, wanneer men weet dat iedere gevangene aan het Rijk per dag voor voeding op plus minus 19½ cent komt te staan. 1) Misschien is in het verloop der jaren tusschen nu en het jaar dat de *Jonge Gids* zijn enquête deed, de hoeveelheid voedsel voor de gevangenen grooter geworden en ontvangt hij voldoende om zijn honger te stillen. Maar in alle geval heeft men de voeding der gevangenen niet saamgesteld met het oog op een mogelijke versterking en gezondmaking van zijn lichaam. De zwerver, die uitgehongerd en uitgeput in de gevangenis komt, krijgt er te eten, krijgt er misschien zelfs genoeg te eten, maar hij wordt er niet op zoodanige wijze gevoed, dat hij een krachtig en goed-doorvoed lichaam kan krijgen, dat hem in staat stelt wanneer hij uit de cel is ontslagen, in de maatschappij een betrekking vast te houden, wanneer hij zoo gelukkig is die gekregen te hebben, waarvoor zwaar lichamelijke inspanning noodig is.

De gevangene, die weldoorvoed was toen hij in de cel kwam, moet noodzakelijk, ten gevolge van het slechte voedsel, aan krachten verliezen en komt dus minderwaardig, na het verloop van zijn straftijd (wanneer de straf van eenigszins langen duur was), uit de gevangenis in het gewone leven terug.

De cantine is daartegen geen hulpmiddel. Slechts voor hen toch, die »spierarbeid" in de gevangenis verrichten, is waarlijk

1) Mr. A. v. d. Elst l.c. bldz. 30.

voedzaam voedsel (behalve tarwebrood, margarine, boter, zout en gezette koffie, ook haring, eieren, oude kaas, zoete- en karnemelk) verkrijgbaar. Voor de meeste gevangenen is de cantine dan óók niet anders dan een gelegenheid waar zij een versnapering kunnen krijgen; een voldoen aan hun hongergevoel kan men het niet noemen, wanneer zij driemaal 's weeks een tarwebroodje kunnen koopen, het eenige vaste voedsel dat er te krijgen is, boter er buiten gelaten en zout, dat een genotmiddel is en dus niet meerekent. De opinie van zooeven genoemden zegsman is: »ik vind het bepaald een fout, dat men in de cantine alleen koffie, brood, boter en zout kan krijgen. Waarom geen melk, mijn inziens een levensbehoefte, want toen ik mager werd door onvoldoende voedsel, kreeg ik melk (zeer goede) van den dokter, 's ochtends en 's avonds. Als men koffie kan krijgen, waarom dan geen melk? De koffie van de cantine was minder goed dan de koffie van de gevangenis. Het brood en de boter waren goed." Het »correctief van de cantine" zooals de heer Van Gennep het noemde, 1) vervalt dus bij nader inzien voor het grootste deel. Men heeft aangevoerd en voert het argument nog aan, dat wanneer men het voedsel beter maakte er te veel menschen misdrijven zouden plegen om maar in de gevangenis te komen, waar zij het beter hebben dan buiten de cel. Dat gebeurt nu toch reeds en tegen den winter doet menigeen een klein misdrijf, alleen maar om voor den winter geborgen te zijn. Dit bewijst alleen, dat er een menigte menschen is, die het buiten de gevangenis nog ellendiger heeft dan er binnen.

Deze merkwaardige redeneering ontmoet men telkens. In plaats van te oordeelen: het is al erg genoeg en op het oogenblik is er niets aan te doen, dat zooveel menschen honger lijden, laat ons dus zorgen dat wij, met alle mogelijke middelen (en daaronder behoort ook de voeding), waar wij kunnen, de menschen veranderen en geschikt maken om den strijd voor het bestaan te kunnen uithouden, maakt men de ongelukkigen nog ellendiger en verzwakt hun lichaam, zoodat zij nog minder

1) Smidt, l.c. Dl. IV, bldz. 522.

geschikt zijn dan vroeger, om in de maatschappij zich een plaats te veroveren. »Man musz bedenken dasz langjährige Gefangenen den Krankheiten, besonders Affektionen des Magens und der Lunge, mehr unterworfen sind, als freie Menschen, sodann, dasz wir die heilige Pflicht haben, die Gefangenen so viel wie nur möglich gesund und arbeitsfähig zu erhalten. Wir verlassen den ethischen Boden, wenn wir dem Gefangenen seine Gesundheit zerstören und ihn damit erwerbsunfähig machen.... Es ist kein Zufall, dasz Scrophulose und Tuberculose die häufigste Krankheits- und Todesursachen sind. Längere Freiheitsstrafe bei schlechter Ernährung ist so gut, wie langsamer Vollzug der Todesstrafe", zegt Heim 1).

In plaats nu, dat het ternauwernood voldoende eten het aantal misdadigers vermindert, is het natuurlijk dat zij, die eenmaal in de gevangenis zijn te land gekomen (de zoo even genoemde miséreux er buiten gelaten), noodzakelijk hun energie moeten verliezen, wanneer die nog aanwezig was, ten gevolge van verslapping door het slechte voedsel en dat zij, buiten de gevangenis, door gebrek aan energie, er eerder toe zullen komen om een gemakkelijk, van oplichterij en diefstal onderhouden bestaan te voeren, dan wanneer zij krachtig-gevoed weer aan de maatschappij zijn teruggegeven. Waar het meerendeel der gevangenen nu niet bepaald uit »lieden van beschaving, kennis en vaak groot vermogen bestaat," (de cauchemar van den wetgever indertijd, zooals wij zagen) die altijd goed gevoed zijn geweest en wier doorvoedheid niets te wenschen overlaat, waar het meerendeel is verwaarloosd, lichamelijk en geestelijk, (er zijn er o zoovele, die in de gevangenis voor het eerst geregeld elken dag eten), zou men meenen, dat het dubbel noodig is juist deze lieden stevig te voeden, opdat hun lichaam versterkt wordt, regenereeren kan om zoo te zeggen, en dat de gelegenheid gegeven wordt, dat met het krachtig worden van hun lichaam, hun geestkracht vermeerderd en hun energie ontwikkeld wordt. Want deze twee gaan samen en hangen voor een groot deel van elkaar af. Door gebrek

1) Heim, l.c. bldz. 187.

en achteruitgang van geestkracht, zullen de ontslagen gevangenen er eerder toe komen om weêr tot misdaad te vervallen.

Wat men ook tegen deze argumenten moge aanvoeren, een zekerheid is het, dat de voeding in de gevangenis den gevangene niet tot een lichamelijk beter mensch maakt, maar integendeel hem minderwaardig doet worden, juist het omgekeerde van wat de criminalisten van de nieuwe school wenschen. »Good food is, for every one, of the first necessity for orderly life, if he wants to make the fullest possible use of the powers of his body... zegt Brockway 1).

Even moet ik op de enormiteit opmerkzaam maken, dat in de cantine ook zout te verkrijgen is. Het is te begrijpen, dat men niet kan koken, op zoodanige wijze, dat een paar honderd menschen allen het eten even goed van zoutgehalte vinden. Dat dus de wetgever gelegenheid wil geven, dat wie dat wil, meer zout kan gebruiken, is zeer scherpzinnig gezien. Waarom nu echter de gevangene zijn zout zelf moet koopen, en waarom men het hem niet verschaft van rijkswege, is niet duidelijk. Het reglement waarbij bepaald wordt, dat zout in de cantine verkrijgbaar zal zijn, dateert van 8 September 1875. Was toen het zout nog zóó duur, dat men het tegenover de Rijksfinanciën niet geoorloofd achtte om den gevangenen gratis zout te verstrekken? Of was de toenmalige Minister en zijn de na hem gekomen Ministers van Justitie en de elkaar opgevolgde gevangenisregenten van oordeel, dat zout de booze lusten opwekt? Zulk een fabel gaat van specerijen in het algemeen. Ik heb een dame gekend, die uit overmaat van zorg voor de zedelijkheid van haar kinderen, de stukjes foelie uit de vermicelliesoep vischte omdat foelie »weelderige lusten" opwekt! De kinderen nu waren vijf en zes jaar en de stukjes foelie zeer klein! Heeft zulk een gedachte bij den vroegeren minister voorgezeten en huldigen de tegenwoordige gevangenisregenten nog altijd een zelfde denkbeeld? Of wordt het gebod gehandhaafd uit een artistiek en dus in die richting beschavend oogpunt? Ik bezocht

1) Alexander Winter F. S. S. The New-York State Reformatory in Elmira. London, Swan Sonneschein & Co. 1891, bldz. 49.

eenige jaren geleden een Rijkswerkinrichting en werd daar getroffen door een zeer eigenaardige en »goeddoende" wandversiering, bestaande uit een reeks kleine, witlinnen zakjes die tegen den muur waren opgehangen. Op mijn goedkeurend vragen, wie de artistieke ziel was die van Rijks- of Regentenwege deze versiering had uitgedacht, werd mij geantwoord, dat het de zakjes zout der verpleegden waren. Heeft het artistieke de Heeren zóó getroffen, dat men daarom dit malle gebod nog altijd laat voortbestaan of is het overmatige en voorzichtige kuischheid, met het oog op het driften-wekkende van specerijen, of is het niets anders dan het huldigen van het principe, dat zout eten dorst geeft en laat drinken en dat drinken de oorzaak van alle lichamelijke kwalen is, zooals eenige jaren geleden door een tegenwoordige naaktlooper werd verkondigd? De ongekende diepzinnigheid van het zoutreglement peilen kan mijn geest niet! Ik dorst echter naar opheldering en ik raad aan het principe aan buitenlandsche regeeringen desnoods per diplomatieke nota aan te bevelen met de opmerking, dat men hoopt dat het zout-gebod in Nederland verminderend op de criminaliteit zal werken en dat wij zulke heerlijke resultaten wachten van zout als genotmiddel en als belooning voor de zedelijke verbetering van misdadigers!

Noch voor verbetering van het gemoed, noch voor verbetering van lichaam, zien wij, is de cel met wettelijke bepalingen die bij ons van kracht zijn, geschikt te achten. Gaan wij na, of de geestelijke verbetering onder het huidige stelsel mogelijk is en beschouwen wij daarvoor het onderwijs, dat de gevangene krijgt, de lectuur waarmee hij zich kan bezig houden en de arbeid die hij moet verrichten, nader.

Artikel 17 van de Wet van 3 Januari 1884, luidt als volgt:

»In de gevangenissen en Rijkswerkinrichtingen wordt onderwijs in lezen, schrijven en rekenen als regel, behoudens persoonlijke uitzonderingen, gegeven aan de veroordeelden voor meer dan drie maanden, die den leeftijd van 40 jaar nog niet hebben bereikt.

Voortgezet en vakonderwijs kan naar de behoefte in verband met den persoonlijken aanleg der gevangenen en verpleegden, worden verstrekt".

Men kan de uitkomsten van dit onderwijs en de hoeveelheid daarvan al dadelijk schatten, wanneer men weet, »dat het onderwijs in de cellulaire gevangenissen tweemaal een half uur per week neemt, dat is wanneer de onderwijzer den gevangene bezoekt" 1). Men kan nagaan welk een invloed op het tegengaan en verminderen der criminaliteit uit dit onderwijs kan voortvloeien, wanneer men weet, dat deze twee halve uren onderwijs per week alleen aan hen worden gegeven, die nog geen 40 jaar zijn en die »daaraan behoefte hebben" 2), zooals de Minister zeide; met andere woorden: die analphabeten zijn. Waarom analphabeten boven de veertig jaar geen onderwijs in lezen, schrijven en rekenen krijgen is onverklaarbaar, tenzij men het argument van den minister (en die achtte zelfs 30 jaar als leeftijdsgrens genoeg) als een serieus, wel-overdacht argument wil rekenen. Hij toch beweerde: »dat iemand, die op 30-jarigen leeftijd nog niet lezen, schrijven en rekenen kan, gewoonlijk groote moeite heeft het dan nog te leeren" 3). Waarom dit een reden is om iemand boven de 30 of 40 jaar maar analphabeet te laten blijven, is niet duidelijk. De Tweede Kamer vond dit blijkbaar wèl duidelijk en de tegenwoordige gevangenisregenten en autoriteiten vinden dit eveneens, ten minste het wetsartikel is aangenomen en is tot heden nog van kracht!

Een tweede reden waarom de minister onderwijs aan menschen boven de 40 jaar niet wilde geven was: »omdat daardoor een te groot voorrecht gegeven wordt tegenover vrije mannen in de maatschappij, die buiten hun wil en door de omstandigheden gedrongen, geen onderwijs hebben kunnen genieten en de verzuchting zouden moeten slaken: ware ik maar veroordeeld geworden, dan zou ik er beter

1) Mr. H. J. Smidt, l.c. Dl. IV bldz. 582.
2) Ibidem bldz. 579.
3) Ibidem bldz. 587.

aan toe zijn dan nu," .... 1) Dit schijnt een lievelingsargument van den minister te zijn geweest, ten minste gebruikte hij hetzelfde om de beperking van onderwijs, die hij in de gevangenissen wilde invoeren te verdedigen. In zijn Memorie van toelichting op dit punt schreef hij: »dat in de Maatschappij zooveel oppassende personen worden aangetroffen wien, buiten hun schuld, alle ontwikkeling ontbreekt" 2). Het onzinnige van dergelijke argumenten hebben wij hier boven reeds aangetoond. Een argument, dat van even veel inzicht in de maatschappelijke toestanden getuigt, werd door den minister daarnevens aangevoerd, namelijk, »dat iemand van goeden wil, die lezen, schrijven en rekenen kan, zijn brood kan verdienen en in onze maatschappij tegenover de velen, die genoemde kennis niet bezitten, de concurrentie kan volhouden" 3).

De Commissie uit de Tweede Kamer was, zeer juist, daarentegen van oordeel: »dat over het algemeen de overtuiging levendig is, dat in de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling der gevangenen een krachtig hulpmiddel is gelegen om hen voor het vervolg uit de gevangenis te houden, een doel, waarnaar, ook volgens den minister, in de eerste plaats moet worden gestreefd.

Het moge waar zijn, dat in de maatschappij vele oppassende personen worden aangetroffen, wien buiten hunne schuld alle ontwikkeling ontbreekt, dit neemt niet weg, dat onder ongunstige omstandigheden in een gebrekkige ontwikkeling een van de voornaamste oorzaken van overtreding der Strafwet gelegen is. Al wat mitsdien dienstig kan zijn om den gevangene meer geschikt te maken om zich als eerlijk man in de maatschappij te bewegen, moet niet slechts in het belang van den gevangene, maar in het belang der maatschappij zelve worden ter hand genomen en bevorderd" 4).

Als een merkwaardigheid, en ook als herhaald bewijs hoe bij den klassieken jurist de gedachte aan straffen zóó alles

1) Mr. H. J. Smidt, l.c. Dl. IV, bldz. 587.
2) Ibidem bldz. 578.
3) Ibidem bldz. 581.
4) Ibidem bldz. 578, 579.

beheerscht, wanneer er van misdadigers sprake is, dat hij zelfs het nuttige verwaarloost om toch maar het straffen tot zijn recht te laten komen, is een ander argument te beschouwen, dat de minister voor zijn voorgestelde beperking van het onderwijs gaf, namelijk: »dat gevangenen over het algemeen het ontvangen van onderwijs zeer aangenaam vinden, omdat zij dan tijdelijk niet behoeven te arbeiden en het eenige afwisseling brengt in de eentonigheid van hun gevangenisleven" 1). Wanneer een gymnasiast b. v. een dergelijk zot argument zou aanvoeren op een serieuze vraag van zijn leeraar, zou hij gestraft worden!

Waar vóór invoering van de Wet tot vaststelling der beginselen van het gevangeniswezen, aan de gevangenen tot hun 45ste jaar werd onderwijs gegeven: 1e, in lezen, schrijven en rekenen, welk laatste werd uitgebreid naar den aanleg en den straftijd, 2e, dit lezen en schrijven dienstbaar werd gemaakt aan het onderwijs in aardrijkskunde en geschiedenis en 3e in ornament en rechtlijnig teekenen, meetkunstig teekenen en schriftelijke oefeningen in verband met het vak of beroep van den gevangene, terwijl daarbij de vrouwelijke gevangenen onderwezen werden in de nuttige handwerken, voerde minister Du Tour van Bellinchave, daarin geholpen door een meerderheid in de Tweede Kamer, een beperking van het onderwijs in, (niettegenstaande het uitstekend inzicht van de commissie uit de Kamer), zooals die nog niet eens op de lagere school bestaat.

En dit is zoo gebleven tot op dezen dag. Men kan zich met weinig moeite voorstellen, dat een hervormenden invloed op den gevangene dit onderwijs niet kan hebben. Op den analphabeet misschien eenigszins, wanneer hij tenminste maar lang genoeg gevangen zit, om van tweemaal s'weeks een half uur, lezen, schrijven en rekenen te leeren. Wel kan hij concurreeren tegen hen in de maatschappij die niet kunnen lezen, schrijven en rekenen, maar dit is niet zoo zeer de vraag, dan wel of hij toegerust, met deze elementaire kennis

1) Mr. H. J. Smidt, l.c. Dl. IV, bldz. 578.

alleen, in staat zal zijn om zijn brood te verdienen. Wat beduiden lezen, schrijven en rekenen tegenover de groote bekwaamheid en ontwikkeling, die tegenwoordig ook een arbeider, en zeker een ontslagen gevangene — die toch immers in zoo veel slechter conditie door zijn verleden verkeert — noodig heeft, om tegen niet-gestraften en andere ontwikkelde werklieden, te kunnen concurreeren? Immers niets. Voor hem die wel kan lezen, schrijven en rekenen, levert het onderwijs in het overgroote deel der gevallen niets verbeterends of hervormends op. Immers deze krijgt geen onderwijs en de gebrekkige, en zeker onvolledige kennis, die hij in de gevangenis heeft meegebracht, (en die hem misschien in de gevangenis heeft gebracht) brengt hij weer in de maatschappij mee.

Van voortgezet onderwijs, dat hem *kan* worden verstrekt, wordt uit den aard der zaak weinig gebruik gemaakt. Welke resultaten het onderwijs in de gevangenissen kan opleveren, is na te gaan uit wat de heer Hugenholtz onlangs in de Kamer meedeelde. »In 1903", »sprak hij, werden van een gevangenisbevolking van 54,872 personen slechts 4329 of nog geen 8 pCt. onderwezen: 12½ minuut werd per week en per hoofd aan het onderwijs besteed, bestaande in niets anders dan lezen, schrijven en rekenen. ....Met het vakonderwijs is het nog treuriger gesteld: slechts 95 strafgevangenen kregen meer uitgebreid lager onderwijs, juist dat vakonderwijs is zoo noodig om den gevangene een steun te geven bij den terugkeer in de maatschappij" 1). Hieruit ziet men, dat de schatting van den minister in zijn memorie van toelichting, namelijk tweemaal een half uur per week, dat toch al niet overdadig zou zijn, nog veel te hoog was. En ook blijkt hieruit, dat van het vakonderwijs in de gevangenissen voor hen die geen ambacht kennen, niet veel te verwachten is, voor hun geschikt-worden om later in de maatschappij terug te keeren. Goede vakkennis nu, zou het zedelijke be-

1) Kameroverzicht v. d. zitting van 12 Dec. 1905 in het *Alg. Handelsblad* v. Dinsdag 12 Dec. 1905. Avondblad, 1e blad.

wustzijn van den gevangene verhoogen en is in staat zijn kwade neigingen, omdat hij daaraan niet behoeft toe te geven om door zijn leven te komen, in haar uitingen tegentegaan. Wil het onderwijs in de gevangenis een eenigszins hervormend karakter, en voor later eenig effect hebben, dan moet dit onderwijs zoo ruim mogelijk worden gegeven en moet het doel in het oog worden gehouden, dat ieder mensch en de misdadiger dus eveneens, meer gebaat is naar mate zijn geestelijke en verstandelijke ontwikkeling grooter is. Wil men eenig verbeterend resultaat verwachten van het onderwijs aan de gevangenen verstrekt, dan dient dit onderwijs over alle gevangenen te worden uitgebreid, onverschillig welken leeftijd zij bereikt hebben. Wat gaat het een commissie of een minister aan, of de eene gevangene meer moeite moet doen om te leeren dan een andere gevangene? Is dat een argument om een veertigjarige van alle onderwijs verstoken te laten? En vooral moet het onderwijs uitgebreid worden en het moet juist extra goed zijn, opdat de botte en halfimbécille, geborneerde, verstompte gevangenen, die men zoo veelvuldig onder de gestraften in de gevangenissen aantreft, te meer kans hebben om er iets van mee te dragen. Wat heeft iemand aan onderwijs in lezen, schrijven, rekenen alleen, wanneer zijn weten niet verder ontwikkeld wordt en is? Het is meer dan in het geheel niets, maar het maakt den misdadiger niet tot een ander mensch. Voor den analphabeet is de hervormende waarde twijfelachtig en waar het den gevangene betreft, die al kan lezen, schrijven en rekenen, en die geen verder onderwijs krijgt, is zij nul.

Wie in de gevangenis komt zonder een vak of ambacht te verstaan, leert er in het meerendeel der gevallen geen; wie in de gevangenis komt, terwijl hij wel een vak of ambacht verstaat zal, behoudens een enkele uitzondering, gedurende zijn straftijd veel van zijn bekwaamheid verliezen omdat hij zijn vak of ambacht niet kan onderhouden. Met de tegenwoordige inrichting van de gevangenissen — al zijn er eenige zoogenaamde dubbelcellen, waarin een ambacht kan geleerd en des noods kan uitgeoefend worden — terwijl de tegen-

woordige reglementen van kracht blijven, is het niet mogelijk, dat het meerendeel der gevangenen een ambacht leert, een ambacht onderhoudt. De meeste der gestraften nu zijn lieden, die nooit een geregelde opvoeding hebben gehad, die nooit geregeld onderwijs hebben genoten, die nooit een ambacht grondig hebben geleerd. Wil men, dat de gevangene inderdaad verbeterd en geschikt om als een eerlijk medelid van de maatschappij zijn brood te verdienen, uit de gevangenis komt, dan dient de gevangenis zoo ingericht te worden, dat hij, die geen onderwijs ooit ontving en nooit een ambacht leerde er onderwezen wordt en een vak leert en dat hij, die de elementaire regels van lezen, schrijven en rekenen wel kent, hij die hooger nog is ontwikkeld, in staat zij die ontwikkeling te behouden en te vergrooten, dat deze in staat worde gesteld zijn ambacht of vak te onderhouden en verder zich er in te bekwamen, en vooral dient gezorgd te worden, dat de gestraften niet verleeren wat zij reeds weten, dat zij niet minderwaardig worden.

Welke arbeid nu verrichten de gestraften in de gevangenis? Slaan wij de gevangenisstatistiek voor Nederland op, dan zien wij, dat de gevangenen zich met de volgende bezigheden onledig houden. Kleeding, ligging- en equipementstukken maken en herstellen; kinderspeelgoed, timmerwerk, mobilaire en andere voorwerpen maken en herstellen; vlechten van spart, matten en loopers; verschillende huishoudelijke diensten verrichten; lezen en uitzoeken van erwten en boonen, koffieboonen, rijst, drogerijen, tabak enz.; het maken van klompen, laarzen, schoenen en schachten en het herstellen van dezen; schilder-, timmer-, draai- en kuipwerk, koper-, zink-, blik- en ijzerwerk maken; netten breien, koord vlechten, kurken snijden; zakken en enveloppen naaien en plakken, manden en borstels maken, schrijfwerk verrichten; hekelen, bobijnen, dubbelen, spoelen, spinnen, weven, pluizen; 1) sajet kluwen,

1) De weefgetouwen en de machinerieën en instrumenten, benoodigd bij de verschillende phasen van het weven, zijn in sommige Rijkswerkinrichtingen, zeer ouderwetsch. Spinnen, kaarden enz. wordt met de hand gedaan. Op mijn

pluksel trekken, lompen knippen, papier uitzoeken; lijsterstrikken van paardehaar maken, franjes drillen; landkaarten prenten en papier kleuren; boekbinden, folieeren van registers, maken van lampekappen, snijden en vouwen van papier; brei- en naaiwerk doen, vuurmakers en doosjes voor lucifers maken enz. enz. 1).

Het is zeer natuurlijk, dat het meerendeel gevangenen zich met werk, dat eigenlijk met het oog op zijn volgend leven evenveel waard is als het werken in de tredmolen, moet bezig houden. Ten eerste is de ruimte van de cel te klein om er elk soort arbeid in te verrichten. Ten tweede is er een groote groep gestraften, die geen ambacht of beroep kent en door wie dus alleen den tijd moet doorgebracht worden met beuzel- en geestdoodend werk. Is het wonder, dat iemand, die zich een tijdlang met dergelijk werk heeft bezig gehouden, voor goed een afkeer krijgt van alles wat maar naar werken zweemt en nooit het mooie en verheffende van werken kan leeren op prijs stellen? Wanneer er soms wel werk te doen is voor het Rijk of voor de gevangenis, is het natuurlijk een toeval, wanneer er juist een werkman, bekwaam voor de uitvoering van dat werk, in de gevangenis is en omgekeerd. Een ambacht of beroep leert de onwetende gevangene niet en hij verlaat dan ook de gevangenis even onwetend en even onbekwaam als hij er in is gekomen! Zelfs de heer Inspecteur der gevangenissen hier te lande, de heer Simon v. d. Aa, heeft dit volmondig erkend. Toen op het penitentiair congres te Brussel het verschil tusschen de Amerikaansche Reformatories en de Europeesche gevangenissen ter sprake kwam, en de vraag werd opgeworpen of in de laatsten de gevangene ook een ambacht leerde, sprak de heer Simon v. d. Aa: »Chez nous cette organisation (l'apprentissage professionnel) n'existe pas. Car ici il faut bien distinguer

vraag aan den directeur van een rijkswerkinrichting, waarom dat alles zoo ouderwetsch was, kreeg ik ten antwoord: »anders is alles te gauw klaar en is er geen werk meer".

1) Deze opgaaf is overgenomen uit de Statistiek van het Gevangeniswezen over het jaar 1896 en komt voor op Tabel 4 blz. 134.

entre jeunes délinquants et adultes; aux premiers on enseigne un métier dans la généralité des pays, mais on néglige de la faire pour les derniers", waarbij hij later voegde: »je m'étais inspiré principalement, mais pas uniquement, de l'état de choses existant en Hollande"! 1)

Behalve nu dat het reeds wenschelijk is, dat de onwetende gevangenen niet met beuzel- en onnut werk worden bezig gehouden, is het zelfs noodig, dat de gestraften — juist omdat zij later, na hun ontslag voor zulke groote moeilijkheden komen te staan — onderricht ontvangen van dien aard, dat zij als skilled workmen weer in de samenleving terug kunnen keeren. Men moest hen in de cel of tijdens hun verblijf in de gevangenis niet werk laten doen, dat in effekt, in praktisch en zichtbaar effekt niet hooger dan de tredmolen staat (het eenige effekt dat de gevangene van zijn werk ziet, is het luttele sommetje dat hij na zijn straftijd in handen krijgt, zijn uitgaans-kas, en de paar ongelukkige centen waarmee hij in de kantine terecht kan. Die uitgaanskas ligt in zoo'n ver verschiet, dat zelfs een niet-gevangene door zoo'n verschiet niet zou worden aangespoord!), maar moest hem juist leeren arbeiden, lust in werk doen krijgen en hem werk laten doen, waarvan hij het nuttige, zelfs voor een verre toekomst, inziet.

De moeilijkheid om passend werk voor de veroordeelden te vinden, het bezwaar om alle gevangenen naar hun geschiktheid en bekwaamheid van werk te voorzien, is een van de grootste ulceraties die het celsysteem aankleven zoowel hier als in het buitenland. Die moeilijkheden en bezwaren gaan zoo ver, dat men menschen, die wèl ontwikkeld en bekwaam zijn, moet opschepen met arbeid die absoluut ongeschikt voor hen is en men ze met de meest imbécille bezigheden moet zien den tijd van hun verblijf in de cel te laten dooden. Hooren wij welk werk de verschillende gevangenen, die hun leven in de cel hebben meegedeeld, hebben moeten verrichten.

Een koopman vermeldt: »meine Beschäftigung in der Gemein-

---

1) Actes du Congrès pénitent. de Bruxelles. 1900. Vol. I, blz. 305 en 306.

schaftshaft war eine rein mechanische, nämlich Zigarrenbeutel kleben; ich musste täglich 2400 Stück fertigstellen." Een vroegere ambtenaar bij de spoorwegen: »erlernte das Dütenmachen." Een andere koopman maakte »Hampelmänner." Een monteur werkte eerst als slotenmaker, maar moest, later negen maanden lang »Wergzupfen." Een bierhandelaar maakte bezems. Een kellner werd met blikslagerswerk belast 1). Mijzelf werd het volgende vermeld: »Een paar dagen heb ik vuurmakers gemaakt. Geestdoodender werk ken ik niet, maar èn directeur èn commissieleden zijn er op uit om het werk zooveel mogelijk in te richten naar den persoon. Er is echter geen werk genoeg van eenige beteekenis. Ik heb daarna gekregen huiden snijden. Nog al mooi werk. Eerst de geheele huiden zoo goed mogelijk aan riemen snijden en daarna aan kleine riempjes die voor de douane-ambtenaren bestemd zijn en die dienen om wagons te verzegelen. Hierbij komt eenige berekening te pas, omdat men de huiden zoo voordeelig mogelijk moet snijden, om er de sterkste en meeste riempjes uit te krijgen. Daarna heb ik twee maanden, naar ik hoorde, het mooiste werk gehad, namelijk verbanden uit rottang voor het leger maken, omdat er geen huiden genoeg waren. Het is mooi en plezierig werk. Hiermee kan men *f* 0.25 à *f* 0.30 verdienen. Dat was maar tijdelijk. Daarna weer huiden snijden. Als regel wordt het werk dat men heeft, en dat bevalt aan beide kanten, aan denzelfden persoon gelaten.

Handenarbeid vind ik uitstekend, men kan niet altijd met het hoofd werken. Waarom geen boekbinden, karton-werken, houtsnijden, teekenen, timmerwerk, kleine voorwerpen maken? Ik heb bijna de drie eerste dagen zonder werk moeten doorbrengen, met *een* boek, dat ik in eenige uren al uit had. Waarom? Toen kreeg ik vuurmakers te maken, omdat men *niets anders had.* Van iemand die niet sterk is, kan ik mij begrijpen, dat hij aan ontvluchten gaat denken, om van erger niet te spreken."

Uit de Nederlandsche gevangenissen lezen wij 2): van 22

1) Auer, l.c. bldz. 65, 67 73, 78, 85 92.

2) Enquête *Jonge Gids.*

gevangenen werd 1 beziggehouden met het maken van rottanverbanden voor het Roode Kruis, 2 waren bezig met doosjesplakken, 1 was onledig met menageketels poetsen, 10 brachten hun dag door met het uitzoeken van erwten en boonen, 1 met het uitzoeken van rijst, 1 met het uitzoeken van peper, 2 met kopieerwerk, 1 verrichtte vertaalwerk, 1 schreef adressen, 3 vervaardigden vischnetten, 6 plakten zakjes en 1 naaide zakken, 2 maakten bindwerk, 1 meubelfranje, 3 maakten vuurmakers, 2 werden bezig gehouden met mattenvlechten, 2 plozen tricot, 1 maakte pluksel en 1 werd beziggehouden met het maken van houten kistjes. Onder de twee en twintig gevangenen was er een, die niet gewerkt heeft en vele zijn er onder, die meer dan één soort werk moesten verrichten. Het meerendeel van deze 22 gevangenen bestond uit ontwikkelde menschen en beschaafd genoeg om ander werk te verrichten, maar ander werk was er niet.

Waar het gevangenisstelsel is zooals in ons land en in het buitenland, namelijk dat het celsysteem wordt toegepast, zal wel altijd hetzelfde euvel op het gebied van arbeid in de gevangenissen blijven bestaan.

Zoolang zulke reglementen en wetten van kracht blijven, zooals in ons land omtrent de wijze waarop de behandeling van gevangenen moet plaats hebben, zal altijd het euvel blijven bestaan, dat de gestrafte zich met onnut en geestdoodend werk moet bezig houden, dat de gevangene niets in de gevangenis leert, dat de gevangene even ongeschikt voor het meeleven in de maatschappij — en zelfs ongeschikter dan vroeger — uit de gevangenis zal terug keeren en zal het onmogelijk zijn daarin verandering te brengen en de gevangenissen geschikt te maken voor het doel, dat de criminalisten van de nieuwe richting zich voorstellen: hervorming en verbetering van den gevangene.

Hoe kan met ons huidige stelsel de gestrafte ooit beter, beschaafder, ontwikkelder worden! Op het gebied van ambacht en beroep hebben wij gezien, hoe minderwaardig het systeem is. Men vergete niet wat Dostojewski zegt: ».... wenn man den Menschen volkommen ersticken und

vernichten, ihn mit einer so schrecklichen Strafe belegen wollte, dass selbst der entsetzlichtste Mörder vor dieselben erbebte und vor ihr wiche, es nur darauf ankomme, seiner Arbeit den Charakter einer volkommenen, absoluten Zwecklosigkeit und Bedeutungslosigkeit zu verliehen." 1) Wat wordt er op geestelijk gebied voor de gevangenen gedaan, op het gebied van beschaving en ontwikkeling? De wijze waarop hij gekleed gaat, de wijze waarop hij zijn eten krijgt, de wijze waarop voor zijn lichaam wordt gezorgd, maken hem eer onbeschaafder dan beschaafder! Wanneer men leest en hoort welke lectuur door colleges van regenten aan de gevangenen wordt geweigerd, aan ontwikkelde en beschaafde gevangenen, kan men nagaan welke beschavende en ontwikkelende lectuur er onder de censuur van dat soort lieden in de gevangenissen voor de onbeschaafden wordt toegelaten. Ex ungue leonem! Een college van regenten, dat aan een beschaafden gevangene de werken van Multatuli weigert, dat de Reisebilder van Heine als verderfelijk beschouwt, een commissie die Carlyle en Streckfuss weigert, menschen die de werken van Darwin niet aan een gevangene veroorloven, die voornamelijk toestaan Gartenlaube, Musée des familles, Stuivers- en Halve-stuivers-magazijnen (waarin soms verhalen in voorkomen, vol van moord, doodslag en geheimzinnige verdwijningen, verhalen die zeer zeker op een misdadigersgemoed op den geest van een celbewoner een zeer eigenaardigen indruk moeten maken), van dergelijke menschen kan men niet veel verwachten, omtrent de opvatting over het beschavende en ontwikkelende van lektuur, omtrent het gewicht dat goede lektuur in het beschavingsleven van een mensch heeft.

De lektuur in de meeste gevangenissen is niet veel zaaks en over het algemeen schijnen de gevangenisbibliotheken niet veel degelijks te bevatten. Een gestrafte schreef mij: »Hoewel weinige, waren er ook boeken in vreemde talen aanwezig. De nogal clerikale tint van de commissie van beheer en administratie, die een op te nemen boek eerst moest goedkeuren,

1) Dostojewski l.c. blz. 31.

maakte echter dat de lectuur over het geheel nogal ouderwetsch was. Marquante nieuwe Fransche, Duitsche of Engelsche auteurs heb ik niet kunnen vinden. Dit was ook een der redenen waarom ik verlof vroeg boeken van mij zelf te mogen laten komen, hetgeen mij voor éénmaal werd toegestaan. Bij ontvangst echter van de mij gezonden werken werd mij meegedeeld, dat de werken van Multatuli en Heine's *Reisebilder* door de commissie, als verderfelijk voor mijn moreel, waren teruggezonden. Zeer toevallig ontving ik denzelfden dag uit de bibliotheek onder anderen de *Gartenlaube*, waarin onder anderen een artikel over »Kulturkampf" in de *Prot. Kirche* en een ander »Literaturgeschichte des Neuen Testaments." Na lezing heb ik nooit kunnen begrijpen, waarom de *Gartenlaube* wel, Multatuli en Heine niet binnen de muren van het gebouw mochten circuleeren."

Putten wij weer uit de enquête van den *Jongen Gids*, dan lezen wij, dat de heer Poutsma schrijft op vraag 7, »Stond men u lectuur toe":

»Wekelijks kon ik een boek uit de bibliotheek krijgen, niet naar keuze, maar wat men gaf, daarmede moest men tevreden zijn. Ik vroeg mijn eigen boeken te mogen hebben; werken als van Carlyle, Multatuli, Streckfuss, werden geweigerd.

Toegestaan werd mij Duitsch te leeren, de daarvoor benoodigde boeken, zelf bekostigd, werden op elke bladzijde voorzien van het stempel der gevangenis."

De heer J. J. Samson:

»Men gaf mij in Amsterdam recht ellendige lectuur. Men heeft hier geen andere.

In Rotterdam was de lectuur beter, maar men krijgt te weinig. Ik mocht op mijn verzoek van huis laten komen, *de Wereldgeschiedenis* van A. Streckfuss, maar dit heeft heel wat voeten in de aard gehad. Echter meer vooruitstrevende boeken worden niet toegelaten, vooral niet op sociaal gebied; ook niet op anti-godsdienstig gebied en werken van Multatuli, Darwin, enz."

De heer J. F. Domela Nieuwenhuis, antwoordde:

»Geen lektuur behalve die uit de gevangenisbibliotheek. Deze bestond bijna uitsluitend uit romans. Men krijgt één boek in de week en soms bij uitzondering twee. Wat ik gevraagd heb ter lezing, kreeg ik zoover het aanwezig was. Andere lektuur is verboden. Toen

mijn broeder, dr. A. J Domela Nieuwenhuis die te Halle woonde, zich tot de commissie wendde, met het verzoek om mij van lektuur op wetenschappelijk gebied te mogen voorzien, evenals zulks in Duitschland gebruikelijk is, toen werd dit verzoek afgewezen, omdat het reglement het verbood."

De heer W. H. Vliegen, schreef:

»De eerste maal heb ik van buiten mogen hebben een *Boek der Uitvindingen*. *Vooruitgang en Armoede* van Henry George werd mij geweigerd.

Toen kreeg ik uit de gevangenis-bibliotheek wat jaargangen van *Eigen Haard*, enz."

De heer L. M. Hermans zegt:

»Men krijgt een boek per week. Door tusschenkomst van den direkteur kreeg ik 2 à 3 boeken per week. De lektuur is ellendig. Cremer en Van Lennep zijn er de beste auteurs. Wetenschappelijke lektuur heeft men er niet. Een goed boek heb ik er niet gelezen. Stuiversmagazijnen en romans van Engelsche misses zijn er schering en inslag. Men leest om toch iets te doen te hebben."

Antwoord van den heer Alexander Cohen:

»Lektuur kreeg ik uit de gevangenis-bibliotheek, die veel beter voorzien was dan ik vermoed had. Ik kreeg boeken zooveel ik wilde, zonder beperking hoegenaamd.

Lektuur van buiten was evenwel *niet* toegestaan."

De heer A. v. Emmenes, antwoordde:

»Lektuur wordt niet toegestaan.

Er *is* lektuur, dit is: een prul-bibliotheek en daaruit ontvangt men één boek per week (bij uitzondering wel eens meer).

De meeste boeken zijn uitgediende romans en doodonschuldig. Conscience b. v. is flink vertegenwoordigd, Van Lennep ook, behalve z'n *Klaasje Zevenster*. Dit is alreeds te »onzedelijk." Cremer ontbreekt niet en Marlitt evenmin. Doch 't grootste contingent bestaat uit jaargangen van tijdschriften, als: *Leesmuseum*, *Half-Stuiversmagazijn*, *Bato*, enz.

Boeken van buiten de gevangenis toegezonden zijn niet aan censuur onderworpen... zij worden, zonder dat er inzage van genomen wordt, beslist geweigerd."

Antwoord van den heer L. Cohen:

»De lektuur in de gevangenis was gewone feuilletons van bladen of kleine novellen. Op verzoek is mij toegestaan de *Algemeene Geschiedenis* van Streckfuss te lezen en Flammarion's *Hemel en Aarde*.

Natuurlijk moest dit volgens het reglement door de commissie van toezicht gekeurd worden.

Bladen en tijdschriften zijn onvoorwaardelijk verboden."

De heer G. H. Pieters, antwoordde:

»Geen eigen lektuur. Alleen de boeken uit de gevangenis mocht ik hebben.

Door mijne vrouw werd voor mij aangeboden *Vooruitgang en Armoede* van Henri George en *Biologische werken van Darwin*. Deze werden geweigerd aan mij af te geven, nadat ze door den direkteur te Maastricht 3 weken in bezit waren gehouden."

De heer A. Goud, schreef:

»Ik kreeg twee boeken wekelijks uit de gevangenis-bibliotheek. Had zelf geen keus, doch de onderwijzer zorgde er voor, dat ik boeken had, die ter ontwikkeling voor mijne overtuiging nuttig konden zijn. De boeken waren echter zoowat allen beschadigd, in ieder mankeerden een of meer bladzijden."

De heer J. A. Fortuijn, antwoordde:

»Alleen lektuur uit de gevangenis-bibliotheek; ik heb o. a. *Gartenlaube* en *Musée des familles* gelezen; andere lektuur mocht ik niet hebben, alleen een wetboek, dat eerst nog door den Off. v. Justitie moest geviseerd worden."

De heer Klaas Kat, antwoordde:

»Ik kreeg lectuur uit de gevangenis-bibliotheek, waarover ik wel eens reclameerde, maar zonder gevolg. Soms kreeg ik van een werk het tweede deel, voornamelijk *godsdienstige* »romans," waarvan het eerste deel sinds jaren verdwenen was, naar men zeide.

Mij werd geweigerd mijn vakblad *Ons Vakbelang* (gedeeltelijk strijd, gedeeltelijk techniek) te ontvangen."

Antwoord van den heer Schuurmans:

»Niet voldoende.

Ik mocht lezen, maar het meerendeel der boeken was niet naar mijn zin."

De heer C. Cornelissen, schreef:

»Ik heb één enkel boek ontvangen, een roman van Dickens. Maar ik had verlof gekregen twee boekwerken: de *Ethika* van Spinoza en *De Republiek* van Plato, die ik had medegenomen, te behouden.

Echter waren deze beide werken mij oorspronkelijk ingehouden. De toestemming der commissie van toezicht scheen noodzakelijk alvorens de directeur der gevangenis mij de beide boeken mocht geven, en, zooals alles in Nederland gauw en afdoende geschiedt, ontving ik de beide boeken den vijfden dag 's avonds. Had ik de beide werken direct mogen medenemen, dan zou de eerste helft van mijn straftijd minder afschuwelijk voor mij geweest zijn."

De heer J. K. v. d. Veer, schreef:

»In 's-Hage mocht ik geen eigen lectuur gebruiken. In Goes werd mij vergund *niet* socialistische lectuur, wel wetenschappelijke lectuur uit mijn eigen bibliotheek te gebruiken, echter, de heer Simon v. d. Aa, die mij te Goes eens bezocht, maakte er aanmerking op en verklaarde, dat dit in 't vervolg *niet meer* zou gebeuren, toen hij bij mij in de cel vond O. Henne am Rijn's *Beschavingsgeschiedenis*. Zijne uitdrukking was, dat, door den gevangene te vergunnen lectuur naar keuze te hebben, een deel der straf werd gesupprimeerd!!!

In Middelburg ging het mij, als ik schreef op blz. 1. Eerst werd mij alle lectuur ontzegd, toen mocht ik enkel gevangenis-lectuur en daarna vrij mijn eigen lectuur gebruiken."

De heer A. Rot, schreef:

»Ik zelf nam een paar boeken mee van huis, maar mocht ze niet lezen.

Wel kon ik uit de bibliotheek der gevangenis zooveel boeken krijgen als ik wilde, waarbij de bewaarder zeer bereidwillig was mij te helpen, omdat er geen catalogus was. Bijna elk boek was incompleet."

Antwoord van den heer Joh. J. Lodewijk:

»'t Ongelukkigste wat wel in het Huis van Bewaring, tevens Hulp-Strafgevangenis op de Weteringschans is, is buiten den dokter, de bibliotheek, waaruit men eens in de week een boek ontvangt, want boeken van buiten mag men niet lezen. Bestaat er in andere gevangenissen nog een bibliothekaris, in het Huis van Bewaring houdt men er dien niet op na. Vooral wanneer men gewend is wat veel te lezen, is ook daarin de gevangenis een ware pijniging; want wat krijgt men te lezen! De bibliotheek (als men 't tenminste zoo noemen wil) bestaat grootendeels uit reisbeschrijvingen, allerakeligst geschreven, waarin men leest dat de beafstuk in Zürich *f* 1.— kost en de eieren goedkoop zijn, enz., enz. Ze dateeren van het jaar 1820 of '21 en gaan niet boven het jaar 1840. Dan zijn er nog afleveringen van het tijdschrift *Suriname*, dateerende 1850—1851 of '54. Daarin leest men

heel opgewekte (!) geschiedenissen van de Hervormde en Doopsgezinde gemeente in Suriname en de psalmen, die tijdens de onthulling van het orgel door de gemeente zijn gezongen. En dan nog het verschrikkelijke: in een boek van 200 pag. ontbreken minstens 50 pagina's, terwijl wanneer 't bijvooorbeeld 300 haalt, 't voor 100 ontbrekende bladzijden niet onderdoet.

De buitenlandsche bibliotheek schijnt in eenigszins beteren toestand te zijn, tenminste toen ik meedeelde dat ik ook de Luitsche taal machtig was, kreeg ik eenige malen een jaargang van een Duitsch tijdschrift, dat in betere conditie verkeerde en wel gelezen kon worden."

De heer J. P. A. ten Boekhorst, schreef:

»Door welwillendheid van den bewaarder was het mogelijk verschillende oude Tijdschriften te lezen. *De Katholieke Illustratie* was ook dikwijls voor mij een minder onderhoudende lectuur. Toen ik echter hierop wees kreeg ik andere werken, doch degelijke werken heb ik er niet kunnen aantreffen."

Antwoord van den heer B. Lansink:

»De boeken uit de gevangenis-bibliotheek kon men lezen, wat in den regel niet veel bizonders was. Andere lectuur mocht men niet lezen."

Antwoord van den heer M. van Gelder:

»Eenmaal per week kreeg ik een boek uit de bibliotheek.

Buitendien heeft iedere gevangene resp. bijbel of kerkboek in zijn cel.

Bij vergrijpen tegen de huishoudelijke reglementen kan dat boek worden ingehouden, doch niet spoedig wordt dat gedaan.

Te begrijpen is het, dat de aard dier boeken niet is als die ik zoo graag wenschte.

De lectuur is tijdverdrijf, meer niet. Brave menschen, die door hun deugd zegevieren over de boosheid (een leugen dus, want hoe grooter schurk, hoe beter je het stoffelijk hebt). Een enkele maal Dickens, Cremer of dergelijken. Te Utrecht kreeg ik in handen Scherr, *Het Roode Kwartaal* (de drie commune-maanden). Maar dat boek zal wel bij *ongeluk* in de bibliotheek verzeild zijn geraakt. Dikwijls zijn er bladen uit de boeken weg."

In de laatste jaren is er, door de bemoeiingen van het Ned. Gen. t. zed. verb. v. gev. verbetering in de lektuur, in de keuze der boeken en in de inrichting der gevangenis-bibliotheken gebracht. Terecht merkte Mr. E. M. v. Baum-

hauer in het jaar 1899 op »toezicht op de lektuur mocht geen ziekelijke eisch heeten, wanneer ik herinner, dat werken als *'t Leven van Cartouche, De kunst van beurzensnijden, Verzameling van honderd schurkenstreken,* in handen der gevangenen werden gegeven en aldoor gretig werden bestudeerd." 1)

Nu wordt ieder jaar een aanbevelingslijst van aan te schaffen boeken aan de regenten der verschillende gevangenissen toegezonden, welke boeken dan — ten minste het is te hopen — worden aangeschaft.

Hoe goed de bedoeling van het Ned. Gen. ook moge zijn en hoe groote verbeteringen door haar bemoeiingen ook reeds mogen zijn aangebracht, behalve de vakliteratuur (die altijd nog voor het kleinste deel is vertegenwoordigd), blijft de lektuur alleen bestemd voor uit- en ontspanning. Mijn eene zegsman ten minste schreef mij, dat hij maar weinig boeken, alleen uit de bibliotheek kreeg »daar was wel eens iets mooi's bij, maar toch niet dikwijls." Van hoe groot nut de ontspanningslektuur ook moge zijn, het doel dat de criminalisten van de nieuwe richting beoogen is een geheel andere. Algemeene ontwikkeling, beschaving, opvoeding, en leeren zoowel in als buiten het vak, dat de gevangene beoefent, is onder meer het doel waarnaar gestreefd moet worden.

Couranten welke ook, worden uit de gevangenissen geweerd. Allermerkwaardigst is, dat »in de Nederlandsche strafgevangenissen en huizen van bewaring geen courant wordt toegelaten en daar ter plaatse zelfs *door geen gevangenbewaarder* (ik cursiveer) mag gelezen worden 2)." Volgens art. 64 van het Kon. Besl. van 31 Aug. 1866 »wordt het lezen van couranten aan de gevangenen en verpleegden in geen geval vergund." Terecht merkt Mr. A. v. d. Elst op »is dit niet overdreven, waar ons land overvloeit van vakbladen en godsdienstige en wetenschappelijke periodieken zonder politieke

1) Mr. E. M. Baumhauer. Herinneringen en vooruitzichten. Toespraak bij de 75e Alg. Verg. v. h. Ned. gen. t. zed. verb. enz. Amsterdam 1899.

2) Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Een bijdrage enz. Tijdschr. v. Strafr. Dl. V, bldz. 399.

strekking" 1) en Mr. J. Domela Nieuwenhuis voegt er aan toe: »Waartoe dat onredelijk absoluut verbod voor allen zonder onderscheid?

In Pruisen denkt men daarover anders. Paragraaf 82 van het reglement luidt; »Auch die Lektüre von Büchern, welche in der Anstaltsbibliothek nicht vorhanden sind, kann nach Ermessen des Gefängnisvorstehers gestattet und unter Umständen auch dem Gesuche eines Gefangenen um Zulassung einer Zeitung statt gegeben werden, letzteres in der Regel jedoch nur wenn sich der Gefangenen in einer Einzelzelle befindet"... en iets verder: »De niet toelating echter van eenige courant in de gevangenis is een mijns inziens verwerpelijk daartegenover gesteld uiterste....

In Nederland wordt de afschrikkingsmethode zoo eenzijdig in de gevangenissen in practijk gebracht, dat men daarover in het zeker niet sentimenteele Pruisen verbaasd moet staan." 2)

Waar door de reglementen een zóó totale verwijdering buiten de maatschappij wordt bevolen, daar kan men niet verwachten, welke hervorming men ook — terwijl zulke verordeningen blijven bestaan — zou willen invoeren, dat de gevangene als een meer ontwikkeld mensch en als iemand die overtuigd is deel uit te maken van de maatschappij, weer in het dagelijksch leven terugkomt.

Ik ontveins mij de moeilijkheden niet, die men ontmoeten zal op zijn weg, wanneer men zoowel het vakonderwijs als het gewone onderwijs wil gaan verbeteren, wanneer men de bibliotheken zoo zal willen inrichten, dat er inderdaad nut uit kan voortvloeien.

Wat de bibliotheken betreft, zal het aantal ontwikkelden en beschaafden, dat om een of andere reden in de gevangenis komt, steeds in de minderheid zijn en met het oog op deze weinige een zoo radikale hervorming van de bibliotheken door te voeren, is niet te verdedigen. Aan den anderen kant,

1) Mr. A. v. d. Elst l.c. bldz. 45.

2) Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Een bijdrage enz. Tijdschr. v. Strafr. Dl. V, bldz. 399 en vlg.

en dit is ook toepasselijk op het werk en op het onderwijs, heeft men in de gevangenissen te doen met een zeker aantal stupieden, koppigen, bruuten en geweldenaars, die zich met opzet of zonder dat zij het kunnen helpen tegen elke poging van verbetering verzetten.

Toch het gaat niet aan, om voor dit soort lieden het verkeerde op die punten te laten zooals het tegenwoordig is. Voor de middelmatig beschaafden, voor de gedeeltelijk ontwikkelden zou in alle geval een groot nut te doen zijn, wanneer men inderdaad met en door arbeid, lektuur en onderwijs naar verbetering zou streven. Moeilijk echter blijft de taak, dat valt niet te ontkennen.

Behalve de genoemde bezwaren tegen een hervormenden en beschavenden en opvoedenden invloed, dien men onder de tegenwoordig van kracht zijnde wetten en reglementen zou willen trachten te bereiken, is er nog een, dat uitsluitend hen aangaat die voor langer dan vijf jaar zijn veroordeeld, namelijk, dat men de naïeve dwaasheid laat voortbestaan, dat iemand die langer dan vijf jaar in afzondering heeft gezeten, naar de gemeenschappelijke gevangenis wordt overgebracht. Zooals wij hebben gezien, is het onmogelijk of slechts in uitzonderingen mogelijk, dat een tot celstraf veroordeelde door het gevangenisrégime verbetert. Een zekerheid is het, en de recidive-statistieken wijzen het uit, dat het meerendeel der gevangenen niet verbeterd de cel verlaat. Gesteld echter dat een gevangene die vijf jaar gezeten heeft, door dat verblijf in de cel inderdaad op weg naar verbetering is (er zijn in de wereld verstokt-deugdzamen die zelfs door geen gevangenis totaal kunnen bedorven worden), overgeplaatst wordt naar de gemeenschappelijke gevangenis, waar het troepje gevangenen zich reeds bevindt, dat waarschijnlijk of liever zeker (behoudens een enkele uitzondering alweer) absoluut niet verbeterd is, dan heeft men groote kans dat de zeer oppervlakkige neiging tot verbetering (heel diep kan die neiging natuurlijk niet zitten, gelet al het onmogelijke, onzinnige, onpraktische en onmenschkundige van het tegenwoordig systeem) binnen korten tijd zal plaats maken voor de vroegere booze lusten. De proble-

matische verbetering door de afzondering verkregen, wordt met bijna mathematische zekerheid door het verblijf in gemeenschap te niet gedaan.

Het voorstel tot dezen onpraktischen maatregel werd indertijd door Minister Modderman gedaan, ten eerste om den gevangene die zoo lang in afzondering had gezeten weer te gewennen aan den omgang met anderen en ten tweede om daardoor den delinquent te gewennen aan zijn aanstaanden terugkeer in de maatschappij. De minister voerde ter verdediging van het artikel het nogal dwaze argument aan: »dat de voorstander der celstraf moet aannemen dat zij (d. z. de gevangenen) *gedeeltelijk* zijn verbeterd en dus voorbereid voor een terugkeer tot de gemeenschap om van daar weer over te gaan tot de maatschappij" 1). Het is juist die *gedeeltelijke* verbetering van de gevangenen, die reeds in gemeenschap zitten en waarbij de problematisch verbeterde gebracht wordt, die voor de gevolgen van deze instelling doet vreezen. Waarom die gedeeltelijke verbetering den gestrafte *dus* voorbereid doet zijn voor een terugkeer in de maatschappij, is niet duidelijk. Men zou eer de gevolgtrekking willen maken, dat zij, door die gedeeltelijke voorbereiding »dus" *niet* voorbereid zijn. Alleen iemand, die een verstokte voorstander, een verblind verdediger van de cel is, kan dan ook — wanneer hij op de hoogte is van de werking en de resultaten die de cel heeft opgeleverd — dit gedeelte van art. 11 der strafwet verdedigen. Wie maar een weinig inzicht heeft in en op de hoogte is van de werking van het celsysteem, zal integendeel moeite doen om dit gedeelte van art. 11 zoo spoedig mogelijk te doen vervallen.

Maar al ware de celstraf de ideaalmanier om een misdadiger te verbeteren en te hervormen, al zouden alle fouten die aan het cellulaire stelsel kleven even zoovele voordeelen zijn, dan nog zou de wijze waarop men de verbetering en hervorming van den delinquent tracht te bereiken te niet worden gedaan door de wijze, waarop de bepaling van de straf, die

1) Smidt, l.c. Dl. I, blz. 227.

de delinquent moet ondergaan, geschiedt. Zelfs het bereiken van een zedelijke verbetering alleen, het eenige bijkomend doel dat de conservatieve juristen door de celstraf veroorloven, is onmogelijk, zoolang niet de wijze waarop de straf wordt bepaald, veranderd wordt. Zelfs met het bijdoel van zedelijke verbetering alleen, is het woord van Villert volkomen op zijn plaats: »le juge ressemble à un médicin, qui, après avoir fait une diagnose superficielle, ordonne au malade une décoction quelconque en préfixant le jour dans lequel il devra être renvoié de l'hopital, sans que sur ce terme ait aucune influence les conditions de sa santé. S'il est guéri, avant le terme préfixé, il devra rester tout de même à l'hopital; et il en devra sortir à l'échéance du terme, même s'il n'est pas encore guéri".1) Villert vergeet er bij te voegen, dat het een vreemde medicatie is, die hetzelfde drankje voor alle zieken voorschrijft, alleen met het verschil in hoeveelheid en den tijdsduur dat zij het moeten gebruiken!

Met de wijze van strafbepaling voor den misdadiger, zooals de rechter onder de tegenwoordig van kracht-zijnde wetten, verplicht is te doen, kan men geen verbetering van den delinquent verwachten. Ik weet wel, dat men het als een van de schoonheden van ons wetboek van strafrecht noemt, dat de rechter de fakulteit heeft, om al naar hij het goed oordeelt, bij het bepalen van de straf te schommelen tusschen het minimum en het maximum. Theoretisch beschouwd ziet deze bepaling er prachtig uit. Wanneer men echter de praktijk nagaat en nader beschouwt, welke gronden een rechter er toe kunnen nopen om in zijn schommeling juist op een bepaald tijdsverloop te blijven stilstaan, verandert men van meening en komt men tot de overtuiging, dat deze bepaling onmogelijk in overeenstemming kan gebracht worden met de zedelijke verbetering die er — zij 't dan ook als toegift — volgens de classieke juristen beoogd wordt en zeker niet deugt voor het doel, dat de criminalisten van den lateren tijd zich van de veroordeeling

1) Ferri. Sociologie criminelle. Paris. Arthur Rousseau. 1893, blz. 497.

en van de »straf" voorstellen, namelijk, dat de delinquent geregenereerd, hervormd, opgevoed en verbeterd weer in de maatschappij zal terugkeeren.

Wat Rabelais in het jaar 1533 in zijn Pantagruel schreef, is volkomen op onzen tijd nog van toepassing. In het hoofdstuk, getiteld: »Comment Pantagruel assiste au jugement du juge Bridoye, lequel sentencioit les procès au sort des dez", schrijft hij het volgende:

»Au jour subséquent, à heure de l'assignation, Pantagruel arriva en Myrelingues. Les présidents, sénateurs et conseillers, le priarent entrer avec euix, et ouïr la décision des causes et raisons que allègueroit Bridoye, pourquoi auroit donné certaine sentence contre l'esleu Toucheronde, laquelle ne sembloit du tout équitable à icelle court centumvirale. Pantagruel entre voluntiers, et là trouve Bridoye au milieu du parquet assis, et pour toutes raisons et excuses rien plus ne respondant, sinon qu'il estoit vieil devenu, et qu'il n'avoit la vue tant bonne comme de coustume, alléguant plusieurs misères et calamités, que vieillesse apporte avecques soi. Pourtant ne cognoissoit-il tant distinctement les poincts des dez, comme avoit faict par le passé. D'ond povoit estre, qu'en la façon que Isaac, vieil et mal-voyant, print Job pour Esaü, ainsi à décision du procès dont estoit question, il auroit prins un quatre pour un cinq: notamment référant que alors il avoit usé de ses petits dez. Et que, par disposition de droict, les imperfections de nature ne doibvent estre imputées à crime, comme appert. Et qui aultrement feroit, non l'homme accuseroit, mais nature, comme est évident.

Quels dez? demandoit Trinquamelle, grand président d'icelle cour, mon ami, entendez vous? — Les dez, respondit Bridoye, des jugements. Et desquelles dez vous aultres, messieurs, ordinairement usez en ceste vostre cour souveraine; aussi font touts aultres juges en décision des procès, suivants ce qu'en ha noté d. Hen. Ferrandat, ou les docteurs notent que le sort est fort bon, honeste, utile et nécessaire à la vidange des procès et dissentions. Et comment demandoit Trinquamelle, faictes-vous, mon ami? Je, respondit Bridoye, respon-

drai brièvement. Je fai comme vous aultres, messieurs, et comme est l'usance de judicature, à laquelle nos droicts commandent toujours déférer. Ayant bien vu, revu, leu, releu, papperassé et feuilleté, les complainctes, adjournements, comparitions, comissions, informations, avant-procédés, productions, allégations, intendicts, contredicts, requestes, enquestes, repliques, dupliques, tripliques, escriptures, reproches, griefs, salvations, recolements, confrontations, acarations, libelles, apostoles, lettres royaulx, compulsoires, déclinatoires, anticipatoires, evocations, envois, renvois, conclusions, fins de non procéder, appoinctements, reliefs, confessions, exploicts et aultres telles dragées et espiceries d'une part et d'aultre, comme doibt faire le bon juge, je pose sur le bout de la table en mon cabinet touts les sacs du deffendeur, et lui livre chanse premièrement, comme vous aultres, messieurs. Cela faict, je pose les sacs du demandeur, comme vous aultres, messieurs, sus l'aultre bout visum visu. Pareillement, et quant et quant je lui livre chanse. — Mais, demandoit Trinquamelle, mon ami, à quoi cognoissez-vous l'obscurité des droicts prétendus par les parties playdoiantes? — Comme vous aultres, messieurs, respondit Bridoye, sçavoir est quant il y ha beaucoup de sacs d'une part et d'aultre. Et lors j'use de mes petits dez, comme vous aultres, messieurs, suivant la versifiée, canonizée. Jai d'aultres gros dez bien beaulx et harmonieux, desquels j'use, comme vous aultres, messieurs, quand la matière est plus liquide, c'est à dire, quand moins y ha de sacs.

Cela faict, demandoit Trinquamelle, comment sententiez-vous, mon ami? Comme vous aultres, messieurs, respondit Bridoye, pour celui je donne sentense, auquel la chanse livrée par le sort du dez judiciaire, tribunian, prétorial, premier advient. Ainsi commandent nos droicts" 1).

Wanneer men de vonnissen nagaat, die er door de rechters geveld worden en men vergelijkt de vonnissen, die er door verschillende rechters over hetzelfde delict worden uitge-

1) Rabelais. Oeuvres. Paris. Garnier frères. 1877. Livre sec nd. Pantagruel bldz. 277 en vlg.

sproken, dan is men geneigd te vragen of onze tegenwoordige rechters, evenals le juge Bridoye, ook soms »livrent chanse par les dez". Wanneer men een veroordeeling verneemt tot bijv. precies 14 dagen, tot 1 jaar, 1 jaar en drie maanden enz. enz., dan vraagt men onwillekeurig naar welke maatstaf de rechter dan toch wel bij zijn uitspraak te werk gaat, dat hij zoo precies het aantal dagen, maanden en jaren zonder aarzelen weet te bepalen en bepaalt. En wanneer men dan daarbij leest en hoort, dat de eene rechtbank een zeker aantal dagen of maanden meer of minder geeft voor een zelfde misdrijf dan een andere rechtbank, dan is men geneigd te vragen — en vooral wanneer een zelfde rechtbank voor een zelfde misdrijf nu eens deze straf, een ander keer een meer of minder strenge straf oplegt — welke dan toch wel de motieven zijn van den rechter, waarom hij in het eene geval zus, in het andere geval zoo vonnist! Ik weet wel, dat hij verschillende omstandigheden in aanmerking neemt, bijv. het gedrag van den delinquent tijdens het rechtsgeding, zijn houding in de gevangenis, zijn bekennen of ontkennen, zijn voorleven, zijn opvoeding enz. enz. Maar dit zijn nog geen argumenten waardoor de rechter zoo precies kan weten te zeggen, dat de eene delinquent zoolang, de andere voor langer of korter voor hetzelfde delict veroordeeld moet worden, evenmin als de verklaring, mij door een specialist, vergrijsd in het strafrecht, aan de hand gedaan, namelijk »dat de rechters meestal tot het gemiddelde van de straf veroordeelen en er, al naar de omstandigheden, een beetje bij of een beetje af doen"!

Nogmaals, wat en welk motief geeft den doorslag bij de beslissing van den rechter? Een psychologische, een menschkundige basis ontbreekt ten eenemale aan het oordeel. Menschkunde, psychologisch en psychiatrisch inzicht zijn aan het oordeel geheel vreemd. De jurist leert geen dezer wetenschappen bij zijn opleiding, hij leert ze zeker niet als rechter, hij gebruikt ze niet en behoeft ze trouwens onder het tegenwoordig régime niet te gebruiken bij zijn uitspraak. Alleen gewoonte en gebruik geven den doorslag bij zijn oor-

deel. Alleen het weten dat aan deze rechtbank voor dit delict zooveel dagen, maanden of jaren wordt gegeven, aan een andere rechtbank voor een zelfde delict daarentegen zooveel. Dit is zóó bekend, dat goed-onderlegde recidivisten precies weten in welk arrondissement zij een zeker delict moeten plegen, om precies tot de straf te worden veroordeeld, die zij noodig hebben om b.v. gedurende een zeker aantal weken of maanden van den winter geborgen te zijn. Terecht spreekt prof. v. Hamel dan ook van een tarief van crimineele verteringen: »un tarif de consommations criminnelles que les doctrines et l'expérience des juges leur ont fait dresser pour leur besogne quotidienne de fournisseurs de pénalités." »En ik geloof nog", voegt hij er bij, »dat deze uitdrukking het karakter juist terug geeft" 1). Trouwens, waartoe zou het noodig zijn, dat de rechter wel psychologisch en menschkundig te werk ging; waartoe zou het noodig zijn, dat hij gedurende zijn studie-tijd onderwijs in die wetenschappen kreeg. Het is toch maar veroordeelen tot altijd dezelfde cel, voor een willekeurig bepaalden tijd. En daarvoor is deze kennis, deze wetenschap onnoodig. Een machine, een roulette zou hetzelfde kunnen uitmaken! De wetgever achtte intellectueele menschkundige ontwikkeling voor het ambt van rechter van zeer weinig belang en vond het blijkbaar niet noodig, dat een rechter zooveel mogelijk menschenkennis heeft en inzicht in de menschenziel en de maatschappelijke toestanden! Wanneer men bedenkt, dat de wet bepaalt, dat iemand reeds op zijn 25ste jaar tot rechter kan benoemd worden, kan men nagaan, van hoe groot belang de wetgever het achtte, dat de rechter maatschappelijk geschoold zijn beroep aanvaardt!

Hoe groot toch kan het inzicht in de menschelijke ziel, in het menschelijk bedrijf, in de maatschappelijke toestanden wel zijn van iemand, die na een universitaire opleiding van drie jaar (vroeger was het nog ten minste

1) Prof. G. A. v. Hamel. Het vraagstuk van de »onbepaalde vonnissen" Tijdschrift voor Strafrecht. Dl. XII, afl. IV blz. 396.

5 jaar) tot jurist — een opleiding die wat algemeene ontwikkeling, ruimheid van inzicht, en veelzijdigheid allerjammerlijkst is — na gedurende een zekeren tijd als advocaat te hebben gepraktiseerd, spoedig of niet spoedig (dit laatste is natuurlijk gunstiger) tot kantonrechter benoemd wordt en het (daarna, alweer spoedig of niet spoedig, al naar het toeval het wil) tot rechter brengt. En wanneer hij wel jaren lang rechter is, wanneer hij wel een oude rechter is geworden, dan heeft hij misschien, let wel: misschien, meer menschenkennis opgedaan ('t hangt van den persoon af), vooral »flair" — de streng-wetenschappelijke, ernstig bestudeerde grondslagen van zijn ambt blijven in de meeste gevallen ontbreken en alleen sleur, met wat minder of meer ondervinding, bepaalt zijn oordeel.

Over de wijze waarop iemand rechter-commissaris wordt, zal ik niet spreken. Dit is een te bedroevende getuigenis van het inzicht in het gewicht van dit ambt van den wetgever, die de regeling schiep en van de na hem gekomenen, die de regeling zoo hebben gelaten, en van de rechters zelf die zich maar steeds bij die regeling blijven neerleggen. Een ambt waaraan zóóveel verbonden is, waarvoor zóó uitgebreide en speciale studie wordt vereischt om het goed te bekleeden (men denke o. a. aan den in den laatsten tijd zoo grondig beoefende en bestudeerde Psychologie der Aussage), à tour de rôle, om de twee jaar, aan een willekeurig lid van een rechtbank op te dragen, onverschillig of hij er bekwaam voor is, onverschillig of hij een studie van de wetenschap, noodig voor zijn ambt heeft gemaakt, is een treurig en beschamend bewijs, voor de sleur waarin onze rechtspraak voortleeft.

Een misdadiger ziet de jurist gedurende zijn studententijd nooit. Na zijn studie-tijd (wanneer hij advocaat is), ziet hij hem als een vervelend of een mooi »zaakje". Den mensch misdadiger leert hij nooit bestudeeren, leert hij nooit kennen, evenmin als hij eenige notie krijgt van psychologie, psychiatrie en aanverwante vakken. Op welke gronden anders kan zoo iemand oordeelen, dan op de gronden van sleur en gewoonte? Nogmaals het komt er eigenlijk op dit oogenblik niets op aan

of hij al die dingen wèl zou geleerd hebben. Het is toch tout à l'égout, alles naar de cel. Het beroemde woord van het lid van den bloedraad »ad patibulam, ad patibulam", is veranderd en verzacht tot een steeds herhaald »naar de cel, naar de cel". Of iemand voor het eerst wordt veroordeeld of voor de twintigste maal, of hij jong is of oud (ten minste tot den leeftijd van 60 jaar) het is altijd hetzelfde bête, geestelooze, gemakkelijke, geen-denken-of-peinzen noodig »naar de cel, naar de cel".

En het is niet alleen in ons land zoo. In alle landen is het hetzelfde en het zal wel hetzelfde blijven, zoolang men niet inziet, dat men den misdadiger anders moet behandelen en dat de tegenwoordige wijze van behandelen niet alleen voor den misdadiger en voor de maatschappij van nul of geener waarde is, maar dat zij tot de grofste willekeur en de grootste onrechtvaardigheid en vooral tot de grootste absurditeit en nutteloosheid aanleiding geeft. »Die Bemessung der so bequem theilbare Freiheitsstrafe durch den Richter im konkreten Falle, bleibt stets Sache der gröszten Willkür..... welchen Anhalt kann er dafür haben, die Strafe auf 90, oder 150 oder 180 Tagen etc. festzusetzen? Um nun zu einer gewissen Einheitlichkeit der Rechtsprechung zu gelangen, bilden sich an gewissen Gerichten für gewisse, besonders haüfig wiederkehrende Delikten gewisse feste Strafsätze aus.... Der erkennende Richter hat keine Ahnung von der Wirkung seines Spruchs" 1), zegt Bruck terecht.

De vraag of bij zulk een wijze van veroordeelen voor bepaalden tijd en bij zulk een wijze van behandelen na de veroordeeling voor bepaalden tijd, een misdadiger verbeterd kan worden, is niet moeilijk te beantwoorden. Men behoeft, om zoo te zeggen, niet eens na te denken om dit in ontkennenden zin te doen, evenmin als om te kunnen beweren en volhouden, dat het doel van de straf, onschadelijk maken, slechts voor een klein deel er door bereikt wordt.

Alles te zamen genomen zien wij, dat de tegenwoordige

1) Bruck. Fort mit den Zuchthäusern. Breslau. Koebner. 1894. bldz. 9 en 10.

wijze van straffen, de tegenwoordige wijze van veroordeelen niet kunnen gebruikt worden om het doel te bereiken, dat de nieuwere criminalisten zich voorstellen: verbeteren en opvoeden van den misdadiger. En ook is het duidelijk, dat de tegenwoordige wijze van veroordeelen en van straffen niet vervormd kunnen worden op zoodanige wijze dat het doel daarmee bereikt kan worden. Een totale omkeer in rechtspraak en behandelen is daarvoor noodig. Om daartoe te geraken moet begonnen worden de idee los te laten, dat iedere misdadiger uit vrijen wil zijn daad pleegt en dat hij dus moet worden *gestraft*; in de tweede plaats moet men duidelijk voor zich zetten, dat de misdadiger en de maatschappij beiden gebaat zijn, wanneer de misdadiger door de straf verbeterd en als een bruikbaar lid weer in de maatschappij terugkeert. En eindelijk moet men eens ernstig nadenken over het mogelijk effect der middelen, die men wil en zal aanwenden en die feitelijk daartoe geschikt zijn.

Het is tijd, dat er gebroken wordt met de sleur, waarin al zooveel jaren onze rechtspraak en ons strafstelsel voortdommelen! Het is eindelijk tijd, dat de gedachte aan wraak, leed-doen en vergelding uit onze rechtspraak en uit ons strafwetboek verdwijnen! Het is nu lang genoeg geweest! Meer frischheid, meer ruimte van inzicht en vooral veel meer toepassen van de gegevens ons door de wetenschap verschaft, meer menschelijkheid en meer menschenliefde zijn gewenscht en zijn een eisch.

(Slot volgt.)

VASTENAVOND

DOOR

EDMOND VAN OFFEL.

Het volk, het stommelende stormende vastenavondvolk, in een dikken vloed krielende, schreeuwende, huilende lichamen, lichamen woelend onder de kleuren, schetterkleuren van zotte kleêren, een losgebroken vloed met dooreenslingerende golven van grijnzende en grimmende maskergezichten, gutsend door de straten, onder 't valsche flaplicht gegoten uit de elektriekbollen en gasbekken van drankpaleizen en danszalen; — het volk stoof weifelend uiteen overal waar hij verscheen.

Een gemommel van afschuw ging op; 't was als een klacht, een vreezige klacht uit benauwd sidderende gorgels geknepen.

Allen, de jongen, de ouden, ze trokken achteruit.

Hij sneed, daar waar hij gezien werd in zijne afgrijselijke gedaante, door de levenmakende menigte, als de geweldige ploegkouter door 't uiteenbarstend geklomp van de akkeraarde.

Het babbelen en brallen hield op, het gil-lachen versteef, het tierend liedekens-kelen stolde op de gerekte lippen, en 't kraakratelen van de klaters plots brak af. Angst, onweerstaanbare angst verglaasde al die opengetrokken oogen.

En door het oogenblik van stil-zijn dat dan, bijwijlen, ontstond, suisde in eens de doffe klacht van pijnlijken afschuw; en 't was als op eene eensche zwarte heide, 's nachts, 't gekerm van een mastenbosch.

— Hadde men met kalme blikken kunnen onderzoeken, stuksken voor stuksken, de deelen die zijne verkleeding uitmaakten, de boel had misschien belachelijk geschenen, en

gewis ware de vent uitgejouwd geworden. Maar niemand was er die, kalm, zich-zelf kon blijven.

Er straal-schoot een macht uit hem, een macht, niet te verklaren, die bliksemend eenieder trof zonder dat iemand ontkomen kon.

Hij ging. — Met roode plekken smotsig, liet de doodewade om de schouders gedraaid, door de scheuren, een naakt ziek-groen, uitgemergeld lijf zien, vol leelijke kwetsuren, waartusschen 't gebeente van de ribben bloot lag. Op zijne lange stokarmen kronkelden dik en stijf glans-zwart bloederige aders. Een geesel van flets-vette darmen stak uit zijn hand en reepels van vellen waren om zijne lenden gewrongen. Zijn langen kiekenhals overtrok een geel nattig vlies, bij plaatsen als een schors van zweren, en in zijnen nek zwol gelijk een te rijpe vrucht, een gloeiend gleisende krop.

Uit zijn voorhoofd sprongen de wenkbrauwen als koralen hanekammen, en in twee donker-diepe kuilen schitter-leefden zijne oogen. Van boven was de schedel een afgepelde doodskop met nog grijsgrauwe vieze klussen haar, waaraan wijnpurpre klonters bloed kleefden. Kinnebakken en kaken ook waren verwoest door etterachtige klooven; de liplooze mond spleet zich voor waggelende bruine en kromme heggetanden terwijl iets als een krieuweling van pieren wroetelde daartusschen....

— Hij waggelde verder; — in onzegbare afzichtelijkheid rechtgestane prij, als van eene helsche macht bezeten, zoo waggelde hij verder. Onontwarbare dingen vlok-flodderden er om; of een gewriemel was 't op hem als van 't ongediert tusschen 't woekergewas op den boombast. Een flauwe reuk van vunzigheid deed kotsend 't herte keeren. En 't was ook of een kring donkerte om hem lag, of een floers van schaduwing uit hem kwam en zweefde.

Hij ging.

Hij ging met stappen van den Sterkste, van den Meedoogingloosste. Zijn blikken waren als harde staven die tastelijk aanraakten en dóordrongen. En iedereen, geschokt, voelde 't bloed onder de huid verkillen en trok, verwezen, zijn lijf

terug, zoo diep het ging, in den hobbelenden menschen-war-stroom.

Rillend van den Wil, — in hem als een toorts brandend, oplaaiend feller en feller, te midden van den angst van al die wezens achteruitwijkend voor zijne voeten, hij ging.

Een gebaar van zijne hand, en die onstuimige menschenzee — onverwinnelijk waar ze de dijken doorbreekt — ze kabbelde nu, bevreesd en bemeesterd, uiteen.

Het volk! Hij temde den duizendkoppigen volksdraak met, enkel, te verschijnen!

De mommedansen hielden pal stil, al die uitzinnige lijven, met armen en beenen in reesels zich vast klampend en trekkend en duwend en stampend, op eens verlamden. De gemaskerden, die, nu het gelaat verborgen was, ontmaskerden 't oprechte wezen van in-hen, en braakten uit de vuiligheid, de erbarmelijke domheid, den droesem van hun armzalig brein, lang onderdrukt en nu woest-geweldig uitbarstend; — de gemaskerden *zag* hij verbleeken achter den roerloozen grijnslach van 't vettig glimmend mombakkes, terwijl 't smerig lied hun de keel toepropte....

En, vervaarlijk, ging óp het zuchtgeruisch van afgrijzen.

En verder toog hij.

Metaalkleurig fonkelend ritselden de prondelzijden en bazarsatijnen, hier nog nieuw in hupsche plooien, dáar klodderend verkreukeld en verrijfeld. Clownspruiken staken wrongen kemphaar omhoog en helmen blonken als sardinnendoozen. De narrekappen sidderden met hun bellen meê en de koningskronen stonden stijf van 't gekleurd glas. De vurige duivelinnenhorens waren gekromd als worsten en de begijnenmutsen met het ijzer gepind in honderd pijpkens om een kwaêtongengezicht. Onder de boerinnekooven met nette binderkens waren twee blessen op het voorhoofd platgestreken. Langs het kinderboezelaarken, glad getrokken over dik-uitspringende mammen, hing het haar los, vliegend rechts en links. En de koppen, de handen, de lijven onder de kleêren, 't alles klutste dooreen als kokend in eenen reuzenketel, stommelend en krijschend en loeiend!

Het volk! Met oppuilende vlamroode gelaten de krochende dikken; met roofvogel-haak-blikken de hebzuchtigen; met pruillippekens de lodderige wijfkens; met verzorgde snorren en baarden en leêge voorhoofden de schoone-venten; met leugen-woorden en -gebaren de liflaffende paarkens; met als van gevangmuren grauwe en vale veltint de cynieke sluwe schoeljes; met loensche dwaalblikken de maagdekens; met plezante handen om pinten te pakken, geld te tellen en weg te gooien, vrouwen te slaan, de gúlle, rónde goede-jongens; met eerste-kommuniekanten-oogskens de hoeren; met snullen-foppers-tronies, de listige oogen vol malle verbazing, de boeren naar de stad gekomen; met huwbare groote dochters de vriendelijke eerbiedwaardige moeders; met pauw-pluimen en roze en groene en roode en purpren sneeuw de ernstige leurders... — het volk! hij temde het alwaar hij verscheen.

Een voor een vatte die onverklaarbare, plots tot in 't merg dringende ijzing al die feestvierende menschen aan, en hield ze in onzichtbare kluisters gekneld. 't Was of elk van hen, op den slag, geheel alleen stond, alleen in een hopeloozen nacht, waar hij niets zag, waar hij *wist* dat niets, niets was om hem, in den gapenden kolk van eindeloos, eindeloos donker dat hem als met nijdige vingers stilaan en onvermijdelijk de keel toesnoerde.

En 't angstig klaag-gereutel zweefde dan om hem. Dan, soms, was 't weer graf-stil, totdat iemand het hoofd omkeerde en verschrikkelijk gilde!... Of somwijlen gorgelde het weenen van een kind, en gauw werd met een hand het mondje gesloten....

— En verder ging hij, doorklievend het krioelen van gras-vale, druifpaarse, citroen-gele, schalie-blauwe, roet-zwarte, dood-witte en vlag-bonte maskers, maskers met stijve vischoogen en komkommerneuzen, en phallus-neuzen, en puntsnavels, en stompsnuiten; met apentoten en hondenmuilen. — De schetter-klaroenen verstropten; de ratels met een laatsten smak zwegen. Het lange reiengezwier van karnavalzotten ging in verstrooiing uiteen. En overal, door de gaten van de hossende geverfde kartonnen smoelen, zag hij, gespalkt van laffe bangte, de mensch-oogen.

Hij toog immer verder, staal-koud en staal-krachtig.

Wonder was gegroeid zijn Wil, een onmetelijke Wil, dien hij zelf in zijn eigen wezen nooit gekend had. Ontkiemd in hem, luttel en als een gril van droomerijen eerst, was die wil langzamerhand van een vage gemoedsbeweging geworden tot iets dat dieper en dieper wortels stak, en óp kwam, óp kwam later.... En weldra beheerschte die Wil heel zijn eigen leven, zijne werkkracht en zijn denk-vermogen.

Van uur tot uur dwong hij zichzelf bezig te zijn, hetzij met den geest, hetzij met de handen, uit te voeren tot eene volmaakte werkelijkheid hetgeen, eens, zijne fantazie hem voorspiegelde. Gefutseld dag aan dag, met insekten geduld, had hij, zich opporrend gepord en gewrocht. Het was eene nauwlettende studie geweest, een gestadig wikken en wegen van alle kleinigheden alvorens toegepast, een rusteloos zoeken van 's morgens tot in den nacht, een, over alles, dubben en denken en opnieuw denken, hardnekkig volhoudend; — en in 't zwijgen van de verborgenheid was geworden, zóo, het Werk van dien Wil.

Zijn eerste voornemen was verre door het wezenlijke Werk overtroffen. Het had, dat werk van zijne handen en brein, eene beteekenis die zijne gedachten zelf niet hadden durven willen verklaren, die zij niet meer konden vatten.... De zekerste menschelijke beredeneringen konden niet, met koelen overleg, beschikken over eene geheime macht zooals deze aan zijn eigen werk verbonden, en waarvan hij, stond op stond, de treffende uitwerksels zag.

Zijn wil reikte veel verder buiten hem, dan hij, met eigen verstand, narekenen kon.

Hij besefte dat er uit het geheel der door hem saamgebrachte stoffelijke dingen, die zijne gedaanteverwisseling uitmaakten, een onafweerbaar vermogen brak en sprak zooals uit — afzonderlijke onschadelijke, en saamgevoegd heillooze — woorden van een vermaledijdende tooverspreuk.

Als een Teeken van verdoeming, zoo vertoonde hij zich aan de ontstelde menigte.

Het teeken dat, voor vele vrouwen, de spinne op zich

draagt en ze gillend doet vluchten, zoo'n teeken was, maar duizendvoudig, en voor iedereen zichtbaar, in zijne verschijning. Zooals de bloedige komeet in de middeleeuwsche nachten, drukte hij 't gewicht van ijselijke vrees, als looden kappen, over ieders gemoed.

Al de erbarmelijke zwakte van die menschen voelde hij naar zich heen deinen van uit hunne gruwel-angstoogen, zwakte weêrgekaatst en weêrvallend naar hen toe, in hen, nog vergrootend, dieper indringend, inwringend, hunne folteringen van onverklaarbare onrust en ongekend wee! En hoe zwakker hij ze wist, hoe sterker werd hij.

Het kleinste zijner gebaren grifte, op de teerstgevoelige plek van hun hert, in bijtend schroeiende letters het woord van de afgrijselijkste vervloeking.

Hij was de Rechter.

En zoo ging hij verder.

* * *

Hij ging tot het heel laat werd in den nacht. De wijde hooge hallen, met wanden bebult van zware gipsen versiersels, verguld van onder tot boven, de bierhuizen zaten nog propvol volk; maar, op straat, verflauwde stilaan 't geharrewar en 't plezier-maken van 't dolle gepeupel.

Tusschen de verwarrelingen van de tegenmalkander indringende vloeden kwamen leegten; men zag deelen van den grond, bespikkeld met vuil-betrappelde droge snippersneeuw van confetti; bedarende groepen scheidden zich af van den grooten stroom en verdwenen in zijstraten.

En verminderen zag hij om hem de gelaten door afgrijzen verwrongen.

Troepen verkleede koppels trokken vrijer stoetsgewijze voorbij, de mannen schor, met verzopen stemmen brommend en brullend, de vrouwen heesch krijtend, met klagende zeerdoende vliem-tonen, afzagend het eeuwig smerig liedeken, waarvan de draal-maat nu nog vertraagde, in 't later en later worden, nog verkwijnde. — Soms ook klonk uit eene verte het zilvrig tenger karnaval-gepiep en gekweel van een groep meiskens.

En de mombakkessen waren van de aangezichten gerot door 't zweet en damp van drank; de kleedsels verfrommeld en verflodderd, beslabberd en beslijkt. Zatlappen roldebolden zoetekens in de goten; uit een roes weer-opgestane vuilaarden, liepen, gelijk wandelende hoopen stinkende lompen, alleen en hielden deftige toespraken in hun eigen; strompelende wijven met ventenbroeken, bonsden vloekend tegen de muurkanten.

Hij ging.

En eensklaps stond hij in eene straat waar geen volk meer was. De wind, kouder hier, ritselde, gelijk een vlucht van muizen, tusschen de kleurpapierkens, die spelend rolden over de kasseien.

Een dronkaard, op een dorpel ineengezakt, werd plots weer nuchter toen hij voor hem kwam staan, en bleef hem met groote koei-oogen, als behekst, aanstaren....

Doch, ginder, was nog 't roezemoezend spel aan den gang.

En nogmaals brak hij, de Rechter, door het drommelgedrang, en nogmaals zag hij om hem de dolste vreugde stollen, en sidderen en achteruittrekken de laffe kudde....

— Toch, gingen meer en meer lichten uit, meer en meer gaten kwamen in de menschenmassen en langs alle kanten en gedurig brokte der wat van af.

Nijdig-harder schenen te schallen de gil-trompetten, te roffelen de rommeltrommen in de danszalen; — maar 't was de nacht die dichter kwam, en diep-holler deed zijn de onzekere ruimte van langs alle kanten.

En daar bleef dwalen de drieste Rechter, alleen, door de verstommende stad. De laatste zwijmelende afgeschreeuwde scharen verzwolg de duisternis. Dikker en doffer werden over alles gespannen de voolen van donkerte, en stom-zwaarder drukte de domphoren van slaap op de wereld.

De huizen, mat-bleek in de schaduw, stonden, in rijen zonder einde, steen-dood; — muren en nog muren om de tallooze menschencellekens, waar rust nu weêrgevonden werd; tallooze muren, vol vensters blind-gestaard, vol deuren als van grafkelders toe; — een aanwoekeren van woningen, en,

daar tusschen getrokken de zwarte moddervoren van de straten, met, in 't verschiet, de saamloopende lijnen van de gaslantarens met hunne koortsig-huiverende vlamoogskens.

In de sombere gevaarten van huizenblokken, bleef hier en daar een gapende mond, vol rooden gloed, open: — een kroegsken, met, achter de neergelaten store een vaag lawaai en geeuwerig gebrabbel....

— Maar uit de verte naderden stappen nog....

Hij bleef staan, roerloos in den bevenden klaartekring om een lantarenpaal.

Het was een paarken. — Hij, was een matroosken, in wit flanellen broek, met den rooden sjerp om de lenden, en bloes met hemelsblauwen marine-kraag. Zij, was een poppeken in roos babykleedeken.

En hem, den Rechter, en zagen zij niet eens.

Zij traden traag voorbij, de hoofden dicht bij malkander, hij over haar heen gebogen. Hare magere bloote armkens hingen om zijne breede schouders; zijne lompe werkhand lag op haar, in lange bruine staarten stijf hangend haar, waarop van achter aan heur hoofd een geel satijnen masker met kanten baard bengelde. Zij traden traag voorbij, niets ziende, niets wetende van wat er om hen bestond; zij dwaalden in een droom van vreemde gelukzaligheid....

Hij kon eene beweging doen en hen, in een oogenblik, uit die andere wereld weghalen.... — Maar hij twijfelde...; en liet hen met vrede.

* * *

Wat later bleef hij alleen op eenen weg met boomgedaanten van weerskanten. Van hier hadden de voeten niet al de, over eenige dagen gevallen, sneeuw weggeplet. Vlekken, vreemd-wit, lagen als eilandekens van zuiverte op de slijkpoelen.

Veeg-grauwe schemer doortrok het zwerk en regende stil omlaag. Kil waaien zoefde om dit dood eensche oord, en, kraakte 't hout van de takken, dan was 't of hier, in de narigheid van de misselijke nachtlucht, 't angstig gezucht van 't laffe volk weer ruischte.

De scharminkels van 't geboomt staken om hem op met zotte gebaren van honderden griezelende armen en knoken. — Hij moest blijven staan. Eensklaps voelde hij hoe door en door moede hij was. Nu eens, en in eens, voelde hij het: hij was áf! Iets als een looden harnas omspande heel zijn lichaam.

Hij deed nog drie stappen; — maar zijne beenen waren als versteend. Hij was verplicht te rusten.

Hoorde hij niets? geen trompengetoet... heel vèr?...

Het was 't getak.

Alleen! — De levenden met hunne vreezende oogen allemaal weg! Staal-koud, staal-krachtig, een voorbeschikt onverwinbaar zwaard gelijk, brak hij door de ruwe hartstochtelijke woelhoopen van de menschen.

Ze waren weg, allen.

Hij deed drie stappen nog, maar zijne hielen trapten op gloeiende nagels. Hij voelde trekkende pijnen in zijnen nek en aan zijne schouderbladeren. Een gordel van ijzer riemde zijne ribbenkas van onder bijeen, en zijne zeere beenen stonden bewegingloos, als in botten van arduin.

Wat was 't nu? Was er iets van hem weggenomen? Was hij niet de Sterke? Kracht? — Was het vuur in hem aan 't zieltogen gegaan? Zijn Wil? zijn Wil? zijn Wil? Hadden zij hem meegenomen? Een veer, in hem was gesprongen!

Zijn wil, daar straks als een reus geweldig alles overrompelend, trappend en dravend, was hij nu met gebeente en al hem uit het lijf gerukt, en lag hij daar als een vodde?...

Och! zijn eigen laten vallen, dáar, in 't slijk, als een ziek afgejakkerd beest....

Doch, zijne vuisten sloeg hij voor zich uit; zijne spieren rokken als metaalkoorden en hij toog verder, het hoofd omhoog.

En de lucht om hem veranderde.

Eene aarzeling van verbleekend waterig geschijn zeeg uit den triestigen hemel. Maar de nacht bleef meester: — een uur en nog een uur lang zouden tusschen de veroerende wanden van 't donker, de krioeling van mysteries wellen en wentelen; een uur en nog een uur lang zouden in de golvingen van

de nachtzee de dingen van malkaar gescheiden staan zonder te weten wat buiten hen nóg leeft en nóg is.

De boomtakken klepperden als tanden opeen en een adem vol reuk van modder en rotte blaren zwierf rond.

En daar stond hij weer, met de voeten tegen den grond gespijkerd; en wat hij zag, 't waren de duizend oogen, verglaasd van angst, die draaiden, draaiden in klutskringen om hem heen....

Van uit eene andere straat weerklonk, als het tiktakken van een uurwerk, een stap, een stap loozekens tokkelend eerst — eene toerloopster? maar neen! die lagen, op zoo'n dag als vandaag, allen met de klanten te bedde —, dan feller kloppend op de steenen, verzwarend naderend en naderend steeds, totdat iets, zichtbaar zich bewegend, opduikte uit de roetgrijze rouw-duistere neveling.

Zoo was 't dat het Wezen kwam voor hem te staan.

En hij zag het. Hij *zag* zichzelven, dáar, voor hem, in de akelige noodgedaante!

Weg! weg van hier! — Maar, vastgespijkerd, presten zijne voeten krampig de kille moor.

De tallooze oogen, de doodbange doemelingen-oogen flikkerflitsten in dwarrelkringen om hem.

En op zijn verkleumd ellendig krank lijf plakte 't walgelijk gewaad; het vreet-brandde venijnig in zijn geschrijnd vleesch. Het klamme vel kleefde om zijne keel, om zijnen hals, om 't gebeente van zijnen schedel. Door zijne spieren heen kroop als een slijmerig ongediert, en 't kroop naar zijne hersens....

Hij zag zichzelven! Door de duizenden draaiende oogen zag hij zichzelven.

't Onreine kleed afrukken! — Zijne handen gingen naar zijn hoofd.... doch, met een geweldigen schok, sloeg hij ze weg, hoog in de lucht, verre van zich af, in ontzetting.... Weg van hier, weg! — En niet kúnnen vluchten! Met heel zijn mager lichaam, zijne armen gelijk dorre stijve takken naar het zwerk, stond hij te beven, als die knokkletterende naakte riffen van de boomen....

O! Hij riep! De kreet reet hem de ingeprangde borst open!

Hij hoorde die kreet huilen! en de weergalm reutelde als een zucht van afschuw in de twijgen. Zuchten, kermen eindeloos! — Weenen! was 't, soezend weenen. — Hij luisterde, terwijl hij, dáar, zijne eigen gedaante zag staan en, hier, zijn versteend lichaam voelde; hij luisterde... — en kweelende muziek was 't. Dat brak zijn hart en streelde 't dan, meewarig.

Hij voelde zich ingesloten door de oogen die draaiden met juweelschitteringen van robijnen, crisolieten, topazen en safieren, die fladderden als vuurvlinders, die kronkelflitsten als visschen vol goud en zilver, draaiend, duizeldraaiend als een kolk zonder grond. Dán, dan sprong, dan viel het Wezen, als een zwart bronzen pak op hem.

— Zóo verging de Rechter.

DE ACHTERGROND DER EVANGELIËN.

Eene historische studie

VAN

G. J. P. J. BOLLAND.

II. *(Slot).*

In Openb. 1 : 18 heeft de Christus de sleutels van het doodenrijk, gelijk hem Mt. 28 : 18 alle macht in hemel en op aarde gegeven is. Als sleutelhouder is hij dan evenwel een plaatsvervanger van den Babylonischen Nergal en in zooverre de gelijke van zijnen tijdgenoot, den zonnegod Mithras; Saturnus-beelden uit de Mithramysteriën met twee sleutels in de handen zijn er weergevonden. Ook de vierentwintig oudsten van Openb. 4 : 4 bijv. zijn van dezelfde afkomst: te Babel had men vierentwintig sterregoden gekend, die rechters des heelals hadden geheeten en als vierentwintig izeds of vereerden ('yazatas') in de dagen van Plutarchus ook Perzisch waren; de van eene hemelgodin geborene zonnegod, die door den draak van het vijandige water belaagd wordt, alsmede de Virgo aan het hemelgewelf, die in het oosten opstijgende door Serpens wordt achtervolgd, spelen heen door het phantasiebeeld in Openb. 12 : 1—4, waarop Mardoek de Chaosoverweldiger of Drakendooder, die reeds achter het eerste hoofdstuk van onzen Bijbel schuilt, in Openb. 12 : 7 nog eens verschijnt als Michaël. En de voorstelling van de hemelstad in Openb. 21 : 2 is dan nog eens nateekening van den hemel zelven, het uitspansel, dat

oorspronkelijk als godenstad was gedacht. Zeven engelen, die voor God staan, ziet Johannes de profeet (Openb. 1 : 1, 22 : 9) in Openb. 8 : 2 en zeven planeetgoden had Babel gekend; zeven amsjaspands of goede natuurgeesten, Ormazd medegerekend, waren dan aangenomen ook door de Perzen, volgens wier leer Wahoeman (Vohumano, Ὠμανὸς bij Strabo) als λόγος θεῖος in het stralende lustoord Garôthmân binnenleidt, Arthawisjt over het vuur waakt, Sjahrêwar bij Auhrmazd voorspreker der behoeftigen is, Spandarmât de (vrouwelijke) beschermgeest der aarde heeft te heeten, Khordat de genius is van jaren, maanden en dagen en Amoerdat voor planten en dieren zorgt. Philo van Alexandrië(?) heeft de Gathabespiegelingen der Perzische magiërs gekend (Quod omn. prob. lib. 11) en de vijf Philonische δυνάμεις of machten vormen met zijnen Logos en zijne Sophia het zevental der amsjaçpentas; tevens spiegelt hij dan aan zijn Jodendom den trant, waarin Aegyptische wijsheid aan geslachtelijke dubbelzijdigheid het ware tot drieëenheid had uiteen- en ineengedacht. In § 54 van het Plutarchische geschrift over Isis en Osiris lezen wij, dat deze wereld een jongere zoon Gods is en men den ouderen Horus noemt. Ook bij Philo heet deze wereld een jongere zoon Gods, als zijnde met zintuigen waarneembaar (Quod Deus imm. 6) en in het geschrift over vluchtelingen (§ 20), waar de Mozaïsche hoogepriester tot Gods Logos wordt geallegorizeerd, heet het dan, dat deze God tot vader en de Wijsheid tot moeder heeft. Philo onderscheidt, om zoo te zeggen, wil en idee in God als vader en moeder der wereld en noemt »Vader hem die de wereld heeft gemaakt, doch moeder de Wijsheid, waarmede alles voltooid is." (Quod det. pot. ins. 16.) »De Maker van het heelal is ook van het gewordene de Vader en moeder is de Kénnis van den maker, waarmede God zich, doch niet als mensch, vereenigd heeft om geboorte te zaaien. En deze wijsheid, het zaad Gods ontvangen hebbende (de Hermetische Menschenherder: »den Logos opgenomen hebbende"), heeft in voleindende weeën den eenigen en geliefden waarneembaren Zoon voortgebracht, dat wil zeggen deze wereld." (De Ebr. 8.)

Om in deze warreling van theosophische verbeelding begrip te brengen, bedenke men, dat het eeuwige wezen, als een wezen met goddelijk initiatief gedacht, een váderlijk wezen is, — Deus creator en dat ditzelfde wezen als voortbrengende natuur weer moeder natuur is, — Natura creatrix, waarop dan weer in alle oneindigheid een gevolg te denken is aan het voortgebrachte, dat als natura creata in het stellende wezen ook weer opgaat, — met zijn eigen wezen één blijft. Zoo is het wezen een goddelijk wezen in drieëenheid van Vader, Moeder en Zoon, want zoon en niet dochter moet hier de derde term heeten, om zelf weer uitgangspunt te kunnen zijn; en meteen ontvouwt zich die eeuwige drieëenheid als eenheid genomen tot een tweevoud van denkbaarheid en waarneembaarheid, waarin God de Zoon zich tot de geschapene natuur als tot zijn vergankelijk afschijnsel verhoudt, dat eeuwig onmiddellijk en eenig voortbrengsel van het goddelijk wezen en eeuwig ook weerschijn van zijn goddelijk voorbeeld is, evenals het goddelijke voorbeeld der wereld zélf op zijne wijze weerschijn is en afschijnsel. »Sommigen zeggen," aldus nog de in 490 geborene Johannes Lydus in het vierde hoofdstuk van zijn geschrift over de maanden, »dat Hermes van Zeus en Maja allegorisch een zoon is, daarmede duister te verstaan gevende, dat Zeus het denken, Maja de wijsheid en het kind van beiden Hermes het woord (de Logos) is." De eenheid gaat uiteen tot het verschillende en het verschillende gaat op in zijne eenheid, — zietdaar de zin van de onzekerheid, waarmede Isis als Sophia en Physis of Horus als Logos en Kosmos is te denken in dier voege, dat de zoon op nieuw de vader en de moeder een middelterm is, die aan de Aegyptische drieëenheden voor het bewustzijn van de oude Roetoe zelven in het mannelijke overspeelt. Niet alleen namelijk, dat Osiris, Isis en Horus drieëenig zijn, ook de Nît, die voornamelijk in Thebe vereerd werd en daar als gemalin van Amoen en moeder van Chons gold, ook Nît is in haar wezen onzijdig en niet alleen moeder der moeders, maar tevens vader der vaders. Een door Brugsch gelezen inschrift aan een van de binnenwanden

des tempels te Esne (Latopolis) heeft den volgenden zin: »Nît de oude, de godsmoeder, de gebiedster van Esne, de vader der vaders, de moeder der moeders, dat is de hhoper (= kever èn oorsprong of vaderschap) en de moet (= gier èn moeder), het bestaande als begin." Nog Horapollon heeft omtrent 400 na Chr. geweten, dat het wezen van Ptah en Nît als een tegelijk mannelijk en vrouwelijk wezen werd gedacht: Hiëroglyphica 1 : 12. Voegen wij hierbij, dat ook Babel zijne triaden of drieheden gehad heeft, die naar het schijnt van Soemerischen oorsprong zijn geweest; om te beginnen schijnen Anoe, Bêl en Ea tezamen eene vereeniging van Nippoer en Eridoe onder leiding van Erech te hebben beteekend en verder dan Ea, Bêl Mardoek (of Bêl de jongere van Babel) en Nabô (van Assoer) in de verhouding van vader, zoon en voorspreker tot elkander te hebben gestaan. Niet alles is in het eerste Christendom uit Aegypte gekomen: gelijk het als Nero(n) Cæsar uitgelegde Beest van Openb. 13 : 17—18 oorspronkelijk THWM QDMWNJH (tehôm qadmonîa) of chaos van het Begin is, zoo is de Abraxas (Iren. 1 : 24, 7) der tweede-eeuwsche gnosis misschien zelfs wel de wedische Rbhuksâs of heer der Rbhus, die later met Indra is vereenzelvigd en de τεύχη τοῦ Σωτῆρος of 'Christelijke' boeken, die als Pistis Sophia bekend zijn, behooren wel tot den kring der Barbelognostieken, doch zijn daarom niet uit Aegypte afkomstig, maar naar het schijnt omtrent 225 ontstaan in Syrië, al moeten ze later naar Aegypte gebracht zijn. Er is in de oudheid óók gedachtenverkeer geweest en het is niet te zeggen, wat niet al te Alexandrië kan zijn tezamengekomen.

De donkere rook en het booze vuur van Typhon komen ter sprake in Pistis Sophia. En dat in het aangeduide gedachtenverkeer reeds de Joden buiten het Joodsche land, die, zooals wij van Cicero, Strabo, Philo, Josephus en anderen weten, zeer talrijk waren, dat met name de Joden van Alexandrië, door Strabo (p. 798) de grootste handelsstad ter wereld genoemd, niet zijn gebleven bij hun Mozaïsme en zijne voorschriften zonder meer, het ligt om zoo te zeggen

voor de hand. »Il y avait des juifs," heeft dan ook al in 1884 E. Havet laten drukken, »Philon d'Alexandrie nous l'atteste, qui faisaient bon marché de toutes ces pratiques légales, à commencer par la circoncision." (Le Christianisme et ses origines 4 : 139.) Dat waren dan, zooals de Talmoedisten ze genoemd hebben, Mineeën of onrechtzinnigen; onrechtzinnigheid is er in den waren godsdienst geweest, eer die godsdienst Christendom heette en dit ten gevolge van eene verlichting, eene voorchristelijke gnosis, die zelfs aan Irenæus (1 : 11,1) nog even bekend is geweest, nadat zij in Philo's dagen — het Christendom had voorbereid. Nahassenen zijn als quasi-Christenen bekend bijv. aan Origenes (t. Cels. 6 : 28); Kaïnieten, die vermaand werden, om de werken van den moederschoot op te lossen en beweerden niet te kunnen zalig worden, tenzij zij alles doorleefden, komen ter sprake bij Irenæus (1 : 31,2); Nikolaïeten heeft Johannes de profeet volgens Openb. 2 : 6 verfoeid; en gaan wij nu nog verder terug, dan komt er kennis of *γνῶσις τῶν ὄντων* (Sap. 7 : 17) als onrechtzinnige verlichting voor den dag in de dagen van den Alexandrijnschen Philo, die zelf een gnosticus of theosoof is geweest, evenals later de Alexandrijnsche Clemens, doch in weerwil zijner gnosis een goed Jood heeft willen heeten, evenals Clemens rechtzinnig Christen heeft willen zijn. Eer uit de Hellenistische synagoge de Chreestelijke synagoge zich als ekklesia van Jezus had afgescheiden, heeft Philo in den zin van Iren, 1 : 31,2 opzettelijk gepolemizeerd tegen bovenmenschen, die het voor Kaïn opnamen, om zich te buiten te gaan (De post. Caini 11. 15. 24. 30; cf. L. A. 3 : 48. 52—54) en wat hij in zijne dagen als Jood tegen de verstandsverlichting zijner medejoden voor bezwaren had, dat zegt hij ons reeds zonder bijgedachten aan onzedelijkheden in § 15 van zijn geschrift over de verhuizing van Abraham. »Men behoort prijs te stellen," schrijft hij, »op een goeden naam, die eene zaak is van gewicht en van groot nut voor het lichamelijk leven en die valt gemakkelijk ten deel aan allen, die blijmoedig en tevreden de vastgestelde gebruiken onveranderd laten en zorgvuldig wandelen naar de

instellingen der vaderen. Doch er zijn menschen, die de woorden der wet opvatten als zinnebeelden van denkbaarheden, om dááraan de grootste oplettendheid te wijden, doch het overige onverschillig te verwaarloozen. Die menschen moet ik voor mij laken om hunne lichtzinnigheid. Want men moet zorgen voor beide zaken tegelijk, voor nauwlettende opsporing van het verborgene en voor onberispelijke inachtneming van hetgeen voor de hand ligt. Zij echter doen alsof zij in eene woestenij op zichzelven leefden, of onlichamelijke zielen waren en geen stad te zien kregen of geen dorp, geen huis en in het algemeen geen menschelijk gezelschap en ze zetten zich heen over datgene, waarop de menigte gesteld is, om de naakte waarheid op en voor zichzelve te zoeken. Hen leert het heilige woord, waarde te hechten aan een goeden naam en niet te komen aan de heilige gebruiken, die door heilige mannen grooter dan wijzelven zijn vastgesteld. Want is de zevende dag eene les omtrent de macht van den Eeuwige en de werkeloosheid van het schepsel, dan volgt daaruit niet, dat wij de wetten dienaangaande hebben af te schaffen, om vuur aan te maken, of op het land te werken, of lasten te dragen, of aanklachten in te dienen, of recht te spreken, of panden op te eischen, of rente te innen, of wat anders te doen, dat alleen op gewone tijden geoorloofd is. En is het feestgetijde een beeld van zielsgeneugte en dank jegens God, dan zullen wij ook al niet de volgens de jaargetijden gebruikelijke feestelijke samenkomsten in onbruik laten geraken en even weinig zullen wij de wet opheffen aangaande de besnijdenis, omdat die uitsnijding aller genietingen en driften en opheffing van goddelooze zienswijzen beteekent, volgens welke de geest zich in staat acht, om iets tot stand te brengen uit zichzelven. Wij zouden ook den tempeldienst en duizend andere zaken kunnen verwaarloozen, wilden wij ons alleen houden aan de aanduidingen van den verborgen zin. Maar het eene heeft men te houden voor het lichaam en het andere voor de ziel (van de wet) en evenals men voor het lichaam zorgt, omdat dit de woning der ziel is, zoo moet men ook de woorden

der wet in acht nemen. Gebeurt dat, dan zal het andere waarvan de woorden de teekenen zijn, deste beter worden ingezien, om er niet eens van te spreken, dat men zoodoende aan den blaam en de beschuldigingen der menigte ontgaat."

Eenigermate in dien zin heeft ook de Hellenist geschreven, die zich in Jac. 2 : 21 uitdrukkelijk als eenen Jood te kennen geeft en de vergadering der broeders in Jac. 2 : 2 synagoge noemt; »wordt daders des woords en niet alleen hoorders," schrijft hij, »uzelven misleidende: het geloof, als het geene werken heeft, is dood in zichzelf." Wij bespeuren hier echter al weer verschuiving van ritualistische naar ethische wetsopvatting, die trouwens ook bij Philo reeds de hoofdzaak was geweest, en gaan wij nu tot den toch zoo sterk Alexandrijnschen en zelfs beslist Philonischen schrijver 'aan de Hebreeën', dan komt in diens blijkbaar door eenen Jood voor Joden uitgelegd Alexandrinisme de antiwettische gezindheid openlijk voor den dag. Aan eene vervanging van den Sabbath door den bij de Mithradienaren gevierden Zondag zal deze Alexandrijn nog niet zijn toegeweest (Hebr. 4 : 9); hij is nog Jood en voelt zich Jood, doch het wordt uitgesproken, dat de Joodsche wet nog niets volmaakt heeft (7 : 19), dat zij maar eene schaduw van het rechte heeft te heeten (10 : 1) en het bloed van stieren en bokken niet ontzondigen kan (10 : 4). Ook aan het nalaten der Joodsche bijeenkomsten is de schrijver aan de (Hellenistische) Hebreeën nog niet toe (10 : 25) — en toch ook wel, want hij is voor stichting van zelfstandige Jezusgemeenten (13 : 3), waarin de groote Herder der schapen (13 : 20) op andere dan oud joodsche wijze tot zijn recht zal komen, *mogelijk wel naar het voorbeeld der te Alexandrië bereids bestaande Hermetische Poimandresgemeente.* De Zoon en Herder is nu eenmaal de ware hoogepriester van 'onze' belijdenis (3 : 1); ons gaat het sinds lang niet meer om Mozes, maar om den Logos Gods (13 : 7) en wanneer het priesterschap veranderd is, dient er ook verandering van wet te volgen (7 : 12). De oude wet dus maar afgeschaft, want ze diende tot niets (7 : 18), roept hier de Joodsche gnosis. En eerlang wordt het nog sterker gezegd en

feller. »De geest onderzoekt alles," zoo roept zij dan, »ook de diepten Gods." (1 Kor. 2 : 10.) »De geestelijke mensch beoordeelt alles en hij zelf wordt door niemand beoordeeld." (1 Kor. 2 : 15.) »Van den vloek der wet heeft Christus ons vrijgekocht." (Gal. 3 : 13.) „Gij onderhoudt dagen en maanden en getijden en jaren?" (Gal. 4 : 10.) »Staat vast in de vrijheid, waarmede Christus ons heeft vrijgemaakt en geeft u niet weer onder het juk der dienstbaarheid gevangen; zie, ik zeg u, dat Christus u tot niets van nut zal zijn, wanneer gij u laat besnijden." (5 : 1—2.) »Wanneer gij door den geest wordt geleid, zijt gij niet meer onder de wet." (5 : 18.)

Dat is kwalijk nog voor Joden geschreven, al zullen de toegesprokenen, die gevaar liepen, zich de besnijdenis te laten welgevallen, de synagoges als 'Hypsistariërs' en allegorizeerende Septuagintlezers wel meermalen van binnen hebben gezien. Wij bevinden ons hier in de wijde wereld van godsdienstigheid, zooals die in het Romeinsche rijk van het begin onzer jaartelling gegist heeft en geleefd, geleden en gestreden, onder den invloed ook van het Jodendom, het Hellenistisch en meer bepaaldelijk Alexandrijnsche Jodendom, dat dan echter van zijne zijde aan den invloed van het vreemde allerminst is ontgaan. Wat is de Qabbala, tenzij stil overgeleverde Gnosis, en wat is in de gedachtenwereld van den Talmoed zelven de Metatron (Sanh. 38 b) anders dan de goddelijke dynamis Horos, die wij bij Irenæus (1 : 2.2, 3.5, 2.7) aantreffen als eene hypostase van de Valentinianen? Wij hebben gezien, welke Herder en welke Hermes er achter den Herder van Hermas schuilt. Doch dit wil niet zeggen, dat de achtergrond van het geschrift niet tevens Joodsch zoude kunnen zijn, Hellenistisch Joodsch, — dat de oorspronkelijke lezing van het geschrift niet van eenen Hypsistariër geweest is, die bovenal (en eigenlijk alleen) op het geloof in éénen God aandringt (Geboden I) en in een enkel hoofdstuk (Geb. XI) viermaal van synagoges gewaagt, omdat hij Hermetisch... Jood was of Jodengenóót, een Jood of Jodengenoot van het toenmalige theosophisch Hellenistische slag. Dat brabbelde toen bij gelegenheid over Vader, Wijs-

heid en Zoon, over Logos, Heiligen Geest en Soteria met Grieken en Romeinen in verrukking door elkander; men noemde dit dan glossolalie, in vreemde woorden spreken: 'glossen' namelijk waren vreemde en wonderlijke woorden. De schrijver van het 14de hoofdstuk in den eersten brief aan de Korinthiërs vindt, dat men in de Jezusgemeenten van zijne dagen, dat is omtrent 120, de glossolalie overdrijft; men meene echter niet, dat er alleen in de gemeenten van den goeden herder Jezus verrukt gebrabbel werd gehoord. Nog de laat Hermetische Menschenherder (XIII) bevat een lied der machten, waarin het charisma van theosophische vervoering zich openbaart in overeenstemming met een Testament van Job, dat evenals de achtergrond van den Herder van Hermas tusschen Jodendom en Christendom staat en waarin Jobs drie dochters met drie gordels ieder eene genadegave ontvangen, die sterk doet denken aan de mystieke verrukking, die zich volgens 1 Kor. 13 : 1 geuit heeft in glossolalie.

Volgens Hippolytus van Rome (Secten 5 : 7) hebben de voor den goeden herder Jezus gewonnene Nahassenen of Ophieten een Aegyptisch evangelie gebruikt. Dat zal waar zijn! En »in het Aegyptische evangelie, zooals sommigen het hebben genoemd," zegt Epiphanius (Secten 62 : 2), »worden vele zulke (d. z. rare) dingen op naam des Heilands voorgedragen, alsof deze zijnen leerlingen had geopenbaard, dat dezelfde Vader is en Zoon en Heilige Geest." Zijn nu 1 Kor. 12 : 4—6, 2 Kor. 13 : 3, Eph. 4 : 4—6, 1 Petri 1 : 2 en 1 Clem. 58 : 2 ook Aegyptisch geweest? Dan komen wij, allicht met 2 Clem. 12 : 2 (vgl. Clem. Alex. Strom. 3 : 13), in allen gevalle van Alexandrië naar Rome; de doopformule van Mt. 28 : 19 zal dan ook wel een Roomsche neerslag van Alexandrijnsche gedachtengisting zijn. Omtrent 160 schrijft 'Ignatius' aan de Magnesiërs (13 : 1) over geloof en liefde in (gemeenschap met) Zoon en Vader en Geest. Dat de Zoon in den Vader en de Vader in den Zoon is door eenheid en kracht des Geestes, zegt in 177 Athenagoras (Suppl. 10) en heeft dan de heilige Clemens te Alexandrië kort en goed van de heilige Drieëenheid gesproken, Origenes van Alexandrië

schrijft (de Princ. 1 : 4): »men heeft ons ook overgeleverd, dat de Heilige Geest in eer en waardigheid met Vader en Zoon is vereenigd." Doch te Carthago, dat van Rome uit gekerstend was, schrijft midden in de derde eeuw de heilige Cyprianus: »De Heer zegt Ik en de Vader zijn een. En wederom is er over Vader en Zoon en Heilige Geest geschreven; ook deze drie zijn een." (De U. E. 6.) Cyprianus kende dus de doopformule van Mt. 28 : 19 (het invoegsel van 1 Joh. 5 : 7 bestond tóen nog niet) en hij kende ze als het symbolum, zeggen wij als het symbolum 'apostolicum' uit Rome, van de Christelijke leer zijner dagen in dien zin, dat er eene goddelijke Drieëenheid op de eene of andere wijze in erkend werd.

Hoe lang het geduurd heeft, eer de zin van de Christelijke drieëenheidsleer onder de rechtgeloovigen zelven vaststond, is bekend. En dat die zin onder de Christenen zelven ontstaan is en volgroeid, is daarin begrepen. Doch dit wil dan juist zeggen, dat de Christelijke leer van de goddelijke Drieëenheid het eigenlijk Christelijke in het Christendom is, dat niet eenvoudig is medegebracht of overgenomen van elders, maar in eigen boezem ontwikkeld; *wie om de goddelijke Drieëenheid niet geeft, geeft niet om Christendom.* Dat er triniteiten gedacht zijn bij de Aegyptenaren, hebben wij gezien; de Christelijke triniteit is echter niet meer eene Aegyptische triniteit. Men heeft zelfs te erkennen, dat zij vergeleken met Aegyptische triniteiten betrekkelijk minderwaardig zoude kunnen heeten, inzooverre aan het eeuwige Wezen de dubbelzijdigheid is weggevallen van vaderlijkheid en moederlijkheid, waaraan het voor den doordenkenden mensch als het eeuwige Geslachtelooze te begrijpen is. Niettemin heeft de menschheid door diezelfde Christelijke drieëenheidsgedachte eene reuzenschrede, eene wonderbaarlijke schrede vooruitgedaan. Want de derde term is daarin niet als persoonsverbeelding eenvoudig herhaling van den eersten, zoodat het bij persoonsverbeelding blijft, maar het eeuwig Voortbrengende en het eeuwig Voortgebrachte worden als persoonsvoorstellingen tezamen opgeheven in de goddelijke geestelijkheid, die als

to Hagion Pneuma niets zonder persoonlijkheid en meteen ook geene persoonlijkheid is, omdat ze meer is dan (verenkelde) persoon. In verband met eene eenzijdige menschelijke neiging, om het ware aan het begin en het latere als het afgeleide als het mindere te denken, moge men dien heiligen Geest onder de Christenen zelven tot het aan Vader en Zoon ondergeschikte hebben gemaakt: in domme verstandigheid mogen 'moderne' Protestanten zelfs weer tot een deïstisch gebazel over den liefderijken Vader zijn teruggevallen: in waarheid is de Heilige Geest der Christelijke leer het hoogste in alle godsdienstleer, zoo zelfs, dat in dien Geest de godsdienst boven zichzelven uitgaat, om Religie des Geestes te worden, of half bewustelijk reeds te zijn. Want volgens de Roomsch Katholieke formuleering geldt het reeds van den goddelijken Vader en den godmenschelijken Zoon zelven, dat zij leven en heerschen in de eenheid des Geestes.

En in onze evangeliën is die leer bereids in volle wording. Zij is daar in wording aan de godmenschelijkheid van de Chrestusgestalte, die hier vermoedelijk om te beginnen van Rome uit zoo gezegd als Joodsche Messias- of Christusgestalte wordt vastgehouden en zoo dan (in overeenstemming betrekkelijk met de feiten) van eene althans gedeeltelijk Joodsche afkomst des Christendoms blijft gewagen, hoewel in de gemeenten van den goeden Herder Jezus de χρηστότης of chreestelijkheid (Tit. 3 : 4) datgene heeft te heeten, waarom het op den duur te doen is. Juist daarom echter wordt hare leer vastgeknoopt aan het Joodsche — Paradijsverhaal; de Chreestelijke leer van verlossing en verzoening der van hare eeuwige waarheid vervreemde menschheid vooronderstelt zelfs van den beginne stilzwijgend de geldigheid van het Paradijsverhaal, om eigene geldigheid tegen de zinnebeeldigheid daarvan zinnebeeldig te laten uitkomen. Want de waarheid eener godsdienstleer is vanzelve beeldsprákige of allegórische waarheid en geene taal van zuiver begrip of zuivere rede. En mogen Hellenistische Joden of Jodengenooten in de Joodsche schriften veel als allegorie en zinnebeeld hebben uitgelegd, wat met beeldsprakigheid niet veel had uit te staan, feitelijk zal

ook reeds het Paradijsverhaal symbolisch bedoeld zijn geweest, gelijk men dan in het algemeen verkeerd doet, zich van te voren tegen allegorese van antieke vertellingen schrap te zetten. »Reeds in oude, zeer oude, tijden heeft het mythologeem het philosopheem ingehouden," schrijft in 1906 Th. Zielinski terecht in het Archiv für Religionswissenschaft (9 : 57). En Hegel heeft gezegd: »De godsdienst heeft zijne bronwel in den geest zelven, die zijne waarheid zoekt, haar half bewust gewaarwordt en ze zich tot bewustzijn brengt in den eenen of anderen vorm, die met den inhoud der waarheid van nabij of meer van verre verwant is. Wanneer echter de redelijkheid de gestalten verzint, ontstaat ook de behoefte, om die redelijkheid te doorzien; alleen deze kennis is den mensch inderdaad waardig en wie ze links laat liggen, verwerft enkel eenen hoop uitwendige kundigheden. Graven wij daarentegen naar de innerlijke waarheid der mythologische voorstellingen, dan kunnen wij, zonder dat wij de andere zijde, de toevalligheid namelijk en de willekeur der verbeeldingskracht, de localiteit enz. miskennen, de verschillende mythologumena rechtvaardigen. En den mensch in zijn geestelijk vormen en modelleeren te rechtvaardigen, dat is eene edele bezigheid, edeler dan het verzamelen van historische uitwendigheid zonder meer. Nu is men wel op Creuzer o. a. aangevallen met het verwijt, dat hij op voorbeeld der neoplatonici diergelijke ruimere beteekenissen in de mythen enkel eerst gelegd heeft en daarin gedachten zoekt, waarvan het niet alleen geschiedkundig niet is uitgemaakt, dat zij er werkelijk in liggen, maar zelfs geschiedkundig is aan te toonen, dat men, om ze te te vinden, ze er eerst in leggen moet. Want het volk, de dichters en de priesters — ofschoon men van den anderen kant weer veel spreekt ook van groote geheime priesterlijke wijsheid — hebben, zegt men, van zulke gedachten niets geweten, die afwijken van de geheele beschaving in hunnen tijd. En hiermede staat het zeer zeker zooals men zegt. De volken, dichters, priesters hebben inderdaad de algemeene gedachten, die aan hunne mythologische voorstellingen ten grondslag ggen in dezen vorm van algemeenheid niet voor zich gehad,

zoodat ze die dan in den zinnebeeldigen vorm met opzet eerst zouden hebben gehuld. Maar dit wordt ook door Creuzer niet beweerd. Wanneer echter de ouden bij hunne mythologie niet dachten wat wij er nu in zien, dan volgt toch hieruit in geenen deele, dat hunne voorstellingen niet op zichzelven (of in aanleg) symbolen zijn en daarom zoo zijn op te vatten; in den tijd toch, toen zij hunne mythen hebben gedicht, leefden de volken in toestanden, die zelven 'poëtisch' waren en ze brachten daarom hun binnenste en diepste niet in den vorm der gedachte maar in gestalten der phantasie tot bewustzijn, zonder de afgetrokkene algemeene voorstellingen van de concrete beelden af te zonderen. Dat dit werkelijk zoo gegaan is, hebben wij hier naar zijn wezen aan te nemen en vast te houden, al is het ook als mogelijk toe te geven, dat bij de symbolische verklaringswijze vaak maar gekunsteld vernuftige combinaties binnensluipen, evenals bij het etymologizeeren." (Werken 10, 1 : 391—392.)

»De denkende mensch leere zichzelven kennen, dat hij onsterfelijk en de oorzaak van den dood de liefde is." Aldus Hermês Trismégistos in den Menschenherder (1 : 18). »Dat Adam op tijdelijke wijze in het Paradijs is geweest, eer van zijne rib de vrouw werd gemaakt, zegge wie kan," schrijft in de... negende eeuw Johannes Erigena (De D. N. 4 : 15). En »de slang is hare vleeschelijke begeerte en wellustigheid," verklaart hij (4 : 23) 'neoplatonisch' in navolging middellijk van Philo, die (in zijn opstel over den landbouw § 22, en elders) de slang bij de vrouw als de slang *in* de vrouw, als hare zinnelijke drift, had opgevat: ἡ ἡδονὴ συμβολικῶς ὄφις ὠνόμασται. Zielinski begrijpt: »De mensch ware onsterfelijk gebleven, wanneer hij de liefde niet had gekend, waarvan toch weer de onsterfelijkheid afhangt — van het geslacht; want die twee onsterfelijkheden sluiten elkander uit. En daarom is de vleeschelijke liefde van den mensch zondeval." (A. f. R. 8 : 328.) Als een gebruik maken, zouden wij er kunnen bijvoegen, van den boom des levens, dat schaamte wekt of medebrengt en zoo den mensch den weg doet opgaan, waarlangs hij goed en kwaad leert onderkennen, zoodat des

menschen zondenval meteen ontwaking en aanhef van eigenlijke menschelijkheid kan heeten. Dat kunnen wij beseffen, ook zonder dat wij alle andere oude allegoresen onderschrijven, of meer doen dan glimlachen, wanneer bijv. Origenes schrijft: »Waren de vreeselijke oorlogen, die in het Oude Verbond worden verhaald, geen zinnebeeld van geestelijke oorlogen, dan zouden de apostelen de Joodsche geschiedboeken nooit ter lezing in de gemeenten gegeven hebben aan de leerlingen van Christus, die gekomen is om den vrede te leeren." (Hom. in lib. Jes. Nave 15.)

»Die gekomen is." »Samuel," schrijft Philo van Alexandrië, »is misschien een mensch geweest, doch hij is niet als een concreet levend wezen opgevat, maar als de geest, die alleen in de vereering en den dienst van God behagen schept." (De Ebr. 36.) Dat is geen woord, om mede te lachen, al kan het misschien in zijne toepassing op den Verlosser der Jezusgemeenten niet eens bevredigen, inzooverre het altoos denkbaar blijft, dat deze andere Adam (1 Kor. 15 : 45) in zijne voorbeeldelijkheid ook als 'de' Adam, als 'de' Mensch, te beoordeelen is. Noch Philo noch Josephus noch Justus van Tiberias hebben zoover wij kunnen zien van een Nazoreeschen Jezus of ook maar van Jezusgemeenten iets verhaald; Justus van Tiberias moet eene geschiedenis hebben geschreven, die van Mozes tot den dood van Agrippa II heeft gereikt, dat is tot aan het einde der eerste eeuw en toch van Jezus geene melding hebben gemaakt. »Als Jood van geboorte," zoo legt later Photius (Cod. 33) het uit, »heeft hij het gebrek zijner geloofsgenooten, dat hij niet de geringste melding maakt van de komst van Christus en diens wonderdaden," doch het is juist de vraag, of er voor het begin der tweede eeuw over de wonderdaden van Jezus den Nazoreeër iets te zeggen viel. »Voortdurend ween ik," heet het in de Joodsche Klaagliederen (1 : 16), »mijn oog loopt van tranen over, omdat de Trooster (Manaheem), die mij zoude doen herleven, verre van mij verwijderd is." »De naam van den Gezalfde is Manaheem" (of Trooster) teekent daarbij de traditioneele Joodsche schriftuitlegging (Êkhâ Rabbathî 1 : 16)

aan en »de vertroosting van Israel" wordt in Lk 2 : 25 dan ook verwacht door den ouden Simeon; in den Jeruzalemschen Talmoed (Berachôth II 5*a*) blijken de Messiaansche verwachtingen dan nog eens Manaheemverwachtingen op eene wijze, waaruit men zien kan,... hoe snel legénden kunnen ontstaan. De evangeliën echter zijn hier weer eens in overeenstemming met uitleggingen van anderen kant: zij strooken met uitleggingen van de Alexandrijnen. »*Jezus beteekent verlossing* door den Heer, een naam van den best mogelijken inborst," zegt Philo in zijn geschrift over naamsveranderingen (§ 21), — *ἑρμηνεύεται* Ἰησοῦς *σωτηρία* Κυρίου, *ἕξεως ὄνομα τῆς ἀρίστης*. De eerste evangelist: »Gij zult hem *Jezus* noemen, want hij *zal zijn volk verlossen* van hunne zonden," — *καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ* Ἰησοῦν· *αὐτός γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν*. (Mt. 1 : 21.) Dat klinkt dan na ook bij de kerkvaders; zoo schrijft de Alexandrijnsche Clemens: »Een profeet, zeide Mozes, zal God ulieden verwekken zooals ik ben, uit uwe broederen, met Jezus den zoon van Nauee Jezus den zoon Gods aanduidende; eene afschaduwing namelijk van den Heer is in de Wet de vooraf verkondigde naam van Jezus geweest." (Pædag. 1 : 7.) »Toen als opvolger van Moses Auses de zoon van Nave werd aangewezen", aldus ook Tertullianus, „werd zijn vroegere naam op zijde gezet en begon hij Jesus te heeten; en wij om te beginnen beweren, dat dit een voorteeken van den toekomstigen is geweest." (Adv. Marc. 3 : 16.) »Want toen als zijn beste leerling," had Philo gezegd, »en als navolger van zijn beminnelijken inborst door goddelijke kenteekenen als leider Jezus was aangewezen, is Mozes niet, zooals sommigen zouden geweest zijn, daarover ternedergeslagen geweest, omdat niet eigene zonen waren uitverkoren, maar hij was van onbedwongene vreugde vervuld, omdat het volk nu stond bestuurd te worden door iemand, die in alle opzichten uitstekend was." (De Hum. 3.)

In het eerste evangelie heet de Verlosser of Heiland Nazoreeër (Mt. 2 : 23), Jezus de Nazoreeër (Mt. 26 : 71), en als »de Nazoreesche mensch", als »Ieesoûs de Nazoreesche

mensch" is hij bekend geweest ook in de dagen van Celsus. (Bij Origenes 7 : 18.23.) Dat genoemd prædicaat geschiedkundig in verband is te houden met een Galileesch plaatsje Naçara, laat zich betwijfelen en had men alleen op den zin te letten, dan zoude men 'Nazoreeër' heel wel kunnen opvatten als 'Nazireeër'. »Het verwekte Heilige zal zoon Gods heeten" volgens Lk. 1 : 35 en den Heer geheiligd is men geweest alle dagen van zijn Naziraat (Num. 6 : 8); als Nazireeën handelen de Nazoreeën in Hd. 18 : 18 en 21 : 23 en als levenslange Nazireeër, zoude men zoo zeggen, verschijnt een Nazoreeër in Lk. 1 : 15. Zelfs de klinkers, kan men stellen, laten deze uitlegging nog toe, inzooverre de HebreeschArameesche wisseling van oe en i in deelwoorden van lijdenden vorm, volgens welke aan een Hebreesch **nazoer'* (afgezonderd, uitverkoren, geheiligd) wel een Arameesch *nazier'* had kunnen beantwoorden, maar niet omgekeerd, binnen den kring van het Hebreesch zelf denkbaar en betrekkelijk onverschillig wordt met het oog op *masjoeäch basjâmen* (bestreken met olie : 2 Sam. 1 : 21), en *masjîäch basjâmen* (met olie gezalfd: 2 Sam. 1 : 21), *asoeriem'* en *asiriem'* (gevangenen: Gen. 39 : 20), of wat dies meer zij. En de Joodsche naam Gods luidde *Jahoe* of *Jahô*, zoodat Nazoreeën als *Nazoereeën en daarmede als Nazireeën zouden kunnen worden gedacht. Doch in een werk van 1889 over »die Mandaïsche Religion" (blz. 140) deelt Dr. W. Brandt mede, dat de Mandeeën zich Naçoreeën noemen, gelijk dan ook bij de Arabieren een Christen nog Nuçrâni heet; Naçoreeën nu zijn geene Nazireeën en eene phonetische vereenzelviging van de Nazoreeën in Hd. 24 : 5 met de Nazireeën van 1 Macc. 3 : 49 zal dus wel te verwerpen zijn. Zoo weten wij niet, hoe Palestijnsche 'zonen van Jezus' aan den naam Nazoreeën gekomen zijn, noch ook waarom eigenlijk al Jezus de Nazoreeër zelf zoo geheeten heeft.

En de naam Jezus zonder meer? Reeds in de evangeliën staan wij daarmede verre van het vijftiende jaar van Tiberius (Lk. 3 : 1). In de dagen van Nero heeft zekere Pedanius Dioscorides uit Cilicië aan het begin van vijf boeken over

de zoogenaamde materia medica het volgende geschreven: »Nademaal velen, niet alleen ouden, maar ook lateren, geschriften hebben opgesteld aangaande de toebereiding der geneesmiddelen, alsmede hunne kracht en hunne beoordeeling, beste Arêus, zal ik beproeven, om u uit te leggen, dat ik tot dat vak geen ijdelen of onredelijken aandrang heb gehad, daar sommigen niet hebben voleindigd en anderen het meeste van hooren zeggen hebben opgeschreven." Wij zien hier misschien, waarom de derde evangelist in het Muratoriaansche Fragment met Lucas den geneesmeester van Kol. 4 : 14 wordt vereenzelvigd, doch bevinden ons aan het begin van het derde evangelie, waarin de aanloop van Pedanius gevarieerd wordt, dan ook meteen op zekeren afstand van de jaren 65—70, gelijk ook in den evangelischen aanhef zelven niet onduidelijk wordt te verstaan gegeven; van daar dat een bericht van Josephus (J. Oudh. 18 : 4) over eenen moord van Pilatus op Samaritanen, die tot de áfzetting van Pilatus had geleid, zoo wonderlijk verdraaid in Lk. 13 : 1 konde worden weergegeven. Eene verdraaaiing, waaraan meteen te zien is, hoe slecht de derde evangelist met het Jodendom en zijne geschiedenis eigenlijk vertrouwd was: Galileeërs mochten alleen in Jeruzalem offeren en van eenen moord als dezen te Jeruzalem weet Josephus niets. De derde evangelist schrijft uit de verte, zooals hij in Hd. 5 : 36—37 (vgl. Jos. J. Oudh. 20 : 5) uit de verte schrijft. Het tweede evangelie doet zich niet zoo onmiddellijk als eene veel latere lezing van de daarin verhaalde gebeurtenissen voor en is toch later zelfs dan het derde, dat er met het eerste in vooronderstеld is; wat echter het eerste betreft, dat van de vier ook het oudste zal zijn, het is legendair en beeldspraklg door en door en vermoedelijk niet ouder dan het jaar 115. — De ontvangenis van den heiland Jezus uit den heiligen Geest (Mt. 1 : 18.20) maakt dezen van den moederschoot af tot een voor- en toonbeeld van de heiligheid der kinderen Gods, die volgens Joh. 1 : 13 niet uit den wil eens mans maar uit God zijn geboren; allegorisch is in het eerste evangelie van meet af te verstaan gegeven, dat de geestelijkheid in den waren mensch niet op

rekening van de voortteling is te stellen, maar in hare vereindiging zich goddelijke oneindigheid openbaart. »Naar zijnen wil heeft hij ons voortgebracht door het woord der waarheid," heet het in Jac. 1 : 18 en in Joh. 10 : 36 lezen wij: »Zegt gij van hem, dien de Vader geheiligd heeft, gij lastert God, omdat ik zeide ik ben Gods zoon?" De eerste evangelist draagt om te beginnen aan zijn voor- en toonbeeld der Christenheid die gedachte symbolisch voor, wat hij dan heeft kunnen doen, niet als Palestijnsche Jood, maar als Hellenist. De Roomschen noemen Maria de moeder van Christus dochter van God den Vader, moeder van God den Zoon en bruid van God den Heiligen Geest; de Geest is echter bij de Semieten vrouwelijk, terwijl de evangelist to Hagion Pneuma mannelijk heeft laten fungeeren, evenals in een van de koppelingen der Barbelognostieken, die Barbelo als Moeder en hoogste macht naast den onnoemelijken Vader vereerden, to Thelema (de wil) als mannelijke ommezijde van de eeuwige Zoéé, het eeuwige leven, werd gedacht. Dat Maria hier sterk aan Maja doet denken, is al opgemerkt. Voegen wij erbij, dat Demeter de moeder van Dionysus, die misschien als (sjamasj) dayân nisi of (solaire) rechter (der) menschen uit Assyrië was overgekomen, — *ἐπηλύτηυ ἀσσύριον ἔλεγον αὐτόν* (Philostr. v. Apoll. 2 : 9,2) — dat Demeter, die ook aan Neïth of Hathor, de goddelijke moeder der Zon te Saïs doet denken, in de Eleusinische mysteriën *ἱερὰ παρθένος* of Heilige Maagd heeft geheeten en Dionysus zelf in Aegypte zich gespiegeld heeft aan Osiris, die zich almede heeft voorgedaan als een Westaziatische god van de vruchtbaarheid des akkers en des wijnstoks, als de in den loop des jaars stervende doch binnen drie dagen weer tot leven ontwakende geest der natuur.

In de dagen van Megasthenes, omtrent 300 v. Chr., zijn te Mathoerâ (of Mattra) aan de Yamoenâ (of Jamna) alsmede te Krisjnapoera (of Cawnpoor) in Ayôdhâ (= Oude) aan de Ganges, geboortefeesten inheemsch geweest van Krisjna, een in menschengestalte op aarde verschenen goddelijk wezen Wisjnoe. En zooals met name nog het Bhâgawatapoerâna

in het tiende boek moet verhalen, had de wijze Nârada aan koning Kança van Mathoerâ voorspeld, dat een zoon van Dêwakî, zijns broeders dochter, zijn rijk omver zoude werpen en hemzelven zoude dooden; tot zesmaal toe liet daarom de koning een door zijne nicht gebaard kind uit den weg ruimen. Doch reeds Balarâma haar zevende, die ook tot de als eene van Wasoedêwa's vrouwen genoemde Rohinî, dat is de ster Aldebaran, in betrekking wordt gesteld, werd weggesmokkeld naar Gókoela, waar ook Krisjna, het hoogere wezen, waarom het eigenlijk te doen zoude blijken, zijne jeugd onder herders heeft doorgebracht, nadat zijne ouders met dezen hun achtsten zoon waren ontvlucht. Want de goden kwamen tusschen beiden, om het op goddelijke wijze verwekte kind te redden; de wachters van het paleis werden door slaap overmand; grendels en slagboomen werden weggenomen; en Wasoedêwa, de vermeende vader van het goddelijke kind, nam den pasgeborene en vluchtte ermede uit Máthoerâ. Toen de dwingeland bespeurde, dat hij bedrogen was, gaf hij in zijne woede bevel, om alle mannelijke zuigelingen om te brengen, die teekenen gaven van levenskracht. — De voorgeschiedenis van het derde evangelie, die nog wel in een Arameesch origineel zal hebben bestaan, doet denken aan de Boeddhalegende. Siddhârtha Gautama, de râdzjapoetra (letterlijk 'vorstenzoon') uit het Çâkya-geslacht, die in de latere leer der Brâhmanen almede eene vleeschwording van Wisjnoe is, is geboren te Kapilawastoe, aan de voorhoogten van het Himâlayagebergte in Nepâl uit de jonkvrouw Majadêwî, dat is de aan eene godin gelijke Maja, nadat zijne geboorte eerst op wondervolle wijze was aangekondigd. Hij is begroet met juichtonen van hemelsche wezens en onder anderen in eenen tempel voor de goden gebracht; bij gelegenheid wordt hij gezocht door zijne ouders en wij lezen, dat hij zijne leermeesters overtreft, terwijl hij met den in wijsheid toenemenden Jezus van Lk. 2 : 52 het feit gemeen heeft, dat hij als Bôddhisattwa of nog slechts 'aankomende' Boeddha is begonnen. In verband met den Boeddha leest men ook van eene ster, van een door een rivierbad gevolgd vasten in de woestijn, van eene verzoeking door Mâra den

Booze, van zaligsprekingen, van een rondtrekken in armoede zonder huis of huwelijk, om het deerniswekkende menschdom den weg des heils te leeren, en diergelijke meer.

»Er zijn onder de Indiërs, die de voorschriften volgen van Boutta," schrijft Clemens van Alexandrië in het eerste boek zijner Mengelingen, »en dezen om zijne buitengewone eerwaardigheid gelijk eenen god vereeren." Blijkbaar heeft men in zijne dagen te Alexandrië van alle kanten meer kunnen te weten komen, dan wij nog droomen, al laat zich hier omgekeerd evengoed denken, dat er van het westen over Alexandrië veel náár Indië is gegaan. En inmiddels blijft de goede Herder, het vleesch gewordene woord uit den hemel, als zoon van Maria opmerkelijk gelijken op den herderlijken Hermes, die ook bij Horatius (Carm. 1 : 10) »bode van den grooten Jupiter en de (overige) goden" heet en wat de moeder betreft, »zoon van Maja." Kan die overeenkomst toevallig zijn? Aan Aeneas had volgens Varro eene dwaalster van Troje naar de kust van Latium den weg gewezen, om te verdwijnen bij diens aankomst in Laurentum en hem zoo de plaats te wijzen voor het latere wereldrijk. En naar het zeggen van Flavius Josephus zijn wel eens gezantschappen van heidenen aan den tempel van Jeruzalem geschenken komen brengen, en ook niet afgewezen door de tempelpriesters, omdat geschenken van heidenen niet onaannemelijk werden geacht; dat tot huldiging van Nero uit het oosten Magiërs zijn gekomen, kan men lezen bij den ouderen Plinius. »Zij allen uit Scheba zullen komen," roept deutero-Jezaja; »goud en wierook zullen zij aanbrengen en zij zullen den overvloedigen lof des Heeren boodschappen." (60 : 6.) »Dat de wijzen over Jeruzalem naar Bethlehem moeten komen," schrijft Ds. van Eerde, »geeft niet onduidelijk te kennen, dat het Jodendom de weg tot het Christendom is geweest; eenmaal Jeruzalem voorbij, kunnen de heidenen het buiten de bemiddeling der Joodsche schriftgeleerden stellen. Zij worden door het goddelijk licht rechtstreeks naar Bethlehem heengeleid en blijken zelfs in staat, om het Christendom met hunne gaven te verrijken." ('Het Matthæusev.' blz. 17.) Dat dan Pharao in de dagen van

Mozes' geboorte eenen kindermoord had bevolen, omdat een zijner schriftgeleerden hem de geboorte van een voor hem gevaarlijk jongske had voorspeld en dat ook Herodes bezorgd was geweest, dat tegen hem een nationaal heerscher zoude opstaan, was weer verhaald door Josephus. (J. Oudh. 2 : 9,2; 17 : 2,4.)

»Onze zender, heer en profeet," zegt de Petrus van den Clemensroman, »heeft ons verhaald, dat de booze veertig dagen met hem heeft gesproken, zonder echter iets bij hem uit te richten en dat hij toen van zijne onderhoorigen apostelen had laten uitzenden, om hem te bedriegen." (Hom. 11 : 35.) »Hij gaf terstond toe, dat deze veertig dagen met hem gesproken en hem verzocht had." (Ald. 19 : 2.) Dat de booze geest tot Jezus is gekomen als de koning van het toenmalige tot den koning van het toekomende wordt weer elders (Hom. 8 : 21) gezegd en wat daar onbegrepen in naklinkt, het zal wel zijn, dat de Christenheid aanvankelijk in verzoeking geraakt of gebracht is, om met den boozen geest van het Messianisme saam te doen, doch aan die verzoeking weerstand heeft geboden. De booze geest van Lk. 4 : 34 en de Messiaansche Simon Petrus van Joh. 6 : 69 belijden hetzelfde en Simon de kruisdrager van Mt. 27 : 32 is niet de Simon Petrus van Mt. 16 : 22 en 26 : 69—75; voegen wij hier meteen bij, dat volgens den gnostieken Basilides Simon van Kyréné gekruisigd is ook (Iren. 1 : 24,4) en men nog in de dagen van Origenes heeft geweten, dat de Barabbas van Mt. 27 : 26 eigenlijk Jézus Barabbas heette. Volgens Mt. 27 : 26 hebben wij dus oorspronkelijk moeten zeggen, dat eigenlijk Jeesjoe Barabbâ, Jezus de zoon des vaders, niet is gekruisigd maar losgelaten; een zonderling vergezicht, dat men dan echter naar vermogen heeft verduisterd ook door de bewering, dat Jeesjoe Barabbâ niet zoon van den vader maar zoon van den mééster (Barrabbâ) geheeten had.

Volgens Mt. 3 : 11 heeft Johannes gedoopt met water, doch zoude men in het genakende rijk met heiligen geest en vuur worden gedoopt. Die nieuwe geest en dat vuur zijn volgens Mt. 9 : 17 jonge wijn, dien men niet in de oude

Joodsche zakken doet; volgens Mt. 22 : 2 laat zich dan de nieuwe gemeenschap vergelijken bij eene bruiloft, waarop in Mt. 26 : 28 van het Christelijke verbond nog eens de wijn het zinnebeeld blijkt. Men leze voor de verandering nu eens Joh. 2 : 1—11 en men zal beseffen, dat het in de evangeliographie van vergelijkingen tot gelijkenissen en beeldsprakige verhalen is gekomen, — dat Jezus volgens den vierden evangelist eigenlijk het water van het oude verbond in den wijn van het nieuwe heeft verkeerd. En dit in dubbelen zin bij wijze van teeken, want vóór de prediking van Christus was het uur daartoe nog niet gekomen. De moeder echter van Christus, met wien de Christus in dezen niets te maken wil hebben, is hier... de Joodsche natie, als moeder der Christenheid; »il est assez probable," schrijft J. Réville in 1900, »que la mère de Jésus est, elle aussi, un personnage symbolique représentant la communauté juive." (Le quatr. év. p. 135.) Voegen wij hierbij, dat zoo de vrouw van Joh. 2 : 4 de Joodsche natie is, de Samaritaansche van Joh. 4 : 17—18 de Samaritaansche natie zal zijn, even goed als Germania of de Nederlandsche maagd voor het volk van Duitschland of Nederland plegen te staan: vijf goden hadden volgens Josephus (J. Oudh. 9 : 14,3) de immigranten van 2 Kon. 17 : 24 medegebracht en mocht al Samarië in het begin onzer jaartelling op den berg Garizim den god des lands Jahwè vereeren (Joh. 4 : 20), een verbond had deze met het bastaardvolk niet aangegaan (Joh. 4 : 18).

»En Jezus trok geheel Galilea rond, leerende in hunne synagogen en predikende het evangelie des koninkrijks en genezende elke ziekte en elke kwaal onder het volk." (Mt. 4 : 23.) Wij merken daarbij op, dat de Zaligmaker, om nieuw leven te bewerken, niet lichamelijk aanwezig behoeft te zijn (Mt. 8 : 13, 15 : 28, Joh. 4 : 50 en elders) en denken aan het woord in Joh. 4 : 48: »Indien gijlieden geene teekenen en wonderen ziet, gelooft gij niet!" — »Zalig, wie niet zien en toch gelooven!" (Joh. 20 : 29.) De derde evangelist echter verraadt ons, dat het koninkrijk der hemelen sluiten zooveel beteekent als het wegnemen van den sleutel

der gnosis of kennis (vgl. Mt. 23 : 13 met Lk. 11 : 52), gelijk dan nog de Clementijnsche Petrus zegt, dat alleen de gnosis de deur des hemels openen kan (Hom. 3 : 18); zoo zoude dan de prediking van het evangelie des koninkrijks in den zin onzer evangelisten eene tautologisch of liever verbloemend aangeduide prediking zijn van de blijde boodschap, dat nu de ware leer gepredikt wordt. En de ziekten of kwalen, die genezen worden? »Armen worden geëvangelizeerd, blinden zien *en gij verstaat het niet!*" zegt nog Justinus Martyr in § 12 van zijn gesprek met den jood Trypho en de blindgeborene van Joh. 9 bijv. is niet blind geweest, omdat hijzelf of zijne ouders gezondigd hadden, »maar opdat door hem de kracht Gods mocht openbaar worden, *die de zonden der onwetendheid geneest.*" Aldus weer omtrent dienzelfden tijd de Petrus der Clementijnsche Homiliën (19 : 22). »Zie, gij zijt gezond geworden; zondig niet meer, opdat u niet wat ergers overkome," zegt in het vierde evangelie (Joh. 5 : 14) de Goede Herder zelf, daarmede te verstaan gevende, dat de ziekten, die door den Christelijken geest genezen worden, ziekten zijn van hoofd en hart. En volgens Mt. 4 : 23 genezen onder het volk; wat de goddelijke meester volgens Mt. 5 : 1—2 boven de hoofden der menigte voor de leerlingen 'placht' uit te spreken (ἐδίδασκεν) en volgens Lk. 6 : 17 *niet* uit de hoogte gezegd heeft, dat is al in het eerste evangelie zelf eene (overigens doorloopend verheffing beoogende) rede of verscheidenheid van redemotieven, die alleen om te beginnen gericht worden tot de leerlingen, waarna de leering uitloopt op eene toespraak voor de schare. Aanvankelijk herhaalt de Bergrede de prediking van den levenden meester, om in het vervolg als een verheffend tegenstuk van de wetgeving op den Sinaï de waarheid voor te dragen, die van den niet alleen gekruisigde maar ook herrezene uitgaat.

»Het beste gebed is de gelijkwording aan God," had Philo geschreven in § 15 van zijn opstel over de tien geboden. »En wanneer gij bidt, gebruikt geen omhaal van woorden," zegt in het eerste evangelie (Mt. 6 : 17) de herder van den berg. Wat dan bedoeld is met de bede om het koninkrijk (Mt. 6 : 10),

weten wij reeds uit de vergelijking van Mt. 23 : 13 met Lk. 11 : 52; »om de schare, die rondom staat, heb ik dit gezegd," verklaart in een ander verband de Christus van Joh. 11 : 42. Een koninkrijk is niet zonder koning en een koning niet zonder dienaren, maar »God zoekt geene dienaren," zooals Seneca (ep. 95) had opgemerkt. Zoo zegt dan ook de Christus van Joh. 15 : 15: »ik noem u niet meer dienstknechten" en hebben volgens Irenæus (1 : 1,3) de Valentinianen den Verlosser niet Heer willen noemen. Geen godsdienst: religie! Geen koninkrijk: gemeenschap des geestes! De derde evangelist heeft het in Lk. 11 : 2 weer zelf gezegd, wat de door den eersten overgeleverde bede om het koninkrijk voor ingewijden beteekende; daar heeft nog in de vierde eeuw de heilige Gregorius van Nyssa gelezen: »Vader, uw naam worde geheiligd! Uw heilige geest kome over ons en reinige ons! Uw wil geschiede!" Dat strookt met Lk. 11 : 13 en staat nog in een cursief Grieksch handschrift, doch is voor het overige verduisterd, gelijk de Herder en Heiland der evangeliën wel meer zegt, wat velen gaarne verduisterd hadden. »Wanneer hij zegt," aldus de Clementijnsche Petrus (Hom. 3 : 51), »ik ben niet gekomen om de wet te ontbinden (Mt. 5 : 17) en ze toch schijnt te ontbinden, dan heeft hij daarmede willen toonen, dat wat hij ontbond tot de wet niet behoorde. En heeft hij ook gezegd hemel en aarde zullen voorbijgaan, een jota of titel van de wet zal niet voorbijgaan, dan heeft hij daarmede te verstaan gegeven, dat wat eer voorbijgaat dan hemel en aarde tot de ware wet niet behoort."

Dat koortsachtigheden, razernijen en zielsziekten voor den Christelijken geest moeten wijken, wordt beeldsprakig voorgedragen ook in Mt. 8 : 14—17 onder anderen, waar de aanhaling van Jezaja genoegzaam duidelijk maakt, dat de wonderdoener van het evangelische verhaal een toonbeeld is van Christelijke prediking. De maanzieken van Mt. 17 : 15 en 4 : 24 doen denken aan de Joodsche dagen en maanden en getijden en jaren in Gal. 4 : 10; vermoedelijk bedoelt de evangelist in Mt. 17 : 14—18, dat de gewoonte, om heilige getijden en nieuwe manen in acht te nemen, zich voor den

Christelijken geest als eene dwaasheid had vervluchtigd. Het vuur en het water, waarin de zieke gedurig was gevallen, zullen daar wel doelen op offeranden en reinigingen, evenals uit Joh. 5 : 2—5.8 te halen is, dat niet het water, ook niet de doop, de kranke menschheid reinigt en sterkt, maar het goddelijke woord van de zuivere rede.

»Wanneer over de beide wanden van het zieleschip, om het zoo eens uit te drukken," schrijft Philo van Alexandrië, »dat is over het denken en de waarneming, de geweldig aanwaaiende hartstochten en ongerechtigheden de hooggaande zee doen henenslaan, zoodat het overhelt en kentert, dan loopt de geest natuurlijk vol en begint hij te zinken; en de diepte, waarin hij verzinkt, is het lichaam." (De Agr. 19.) »En wat zoude het kunnen zijn behalve de Logos, die ouder is dan al het geschapene, dat door den stuurman des heelals wordt vastgehouden als een roer, om er het geheel mede te besturen?" (De migr. Abr. 1.) Ja, »roerganger en stuurman des heelals is de goddelijke Logos" zelf. (De Cher. 11.) »Toen hij in het schip was gegaan, volgden hem zijne leerlingen. En zie, er ontstond groote beweging in de zee, zoodat het schip door de golven werd bedekt; doch hij sliep. En de leerlingen kwamen tot hem, zeggende: Heer, help! wij vergaan! En hij zeide tot hen: Waarom zijt gij vreesachtig, gij kleingeloovigen? Toen stond hij op en bestrafte de winden en er kwam groote stilte. En de menschen verwonderden zich en zeiden: Welk een is deze, dat ook de winden en de zee hem gehoorzamen?" (Mt. 8 : 23—27.)

Dat volgt op het woord: »De vossen hebben holen en de vogelen des hemels nesten, maar het Menschenkind heeft niet, waar hij het hoofd nederlegge." (Mt. 8 : 20.) Zoo geeft de eerste evangelist te verstaan, dat het jonge Christendom armoede te verduren en de stormen te doorstaan heeft, doch daarbij onder de hoede blijft van een leidenden geest, die het uit alle nooden wel redden zal. »Zie ik ben met u alle dagen, tot aan de voleinding der eeuw!" (Mt. 28 : 30.) Voorloopig, wel is waar, staat de goede zaak nog kommerlijk. Is de gestalte van Dan. 7 : 13 (vgl. Openb. 1 : 13) eene persoons-

verbeelding van Israel en het ware Israel Gods (Gal. 6 : 16) de Christenheid, die heele Christenheid kan voorloopig om zoo te zeggen in een scheepje en haar voor- en toonbeeld, dat is zijzelve, heeft het alsnog niet beter dan de door Tiberius Gracchus (Plut. c. 9) geschilderde arme Romeinen; »het wild in Italië," had T. Gracchus geroepen, »heeft zijne holen; alles heeft zijn leger en toevluchtsoord, maar hun die voor Italië strijden en sneven, is niets verbleven dan lucht en licht. Zonder huis of woonplaats dolen zij rond met kinderen en vrouwen... de zoogenoemde heeren dezer wereld komen om, zonder dat zij een enkel plekje gronds het hunne kunnen noemen."

Zoo zijn de evangeliën vol van bedekte herinneringen aan de Grieksche en Latijnsche letteren dier dagen en is daarin de centrale gestalte eene in waarheid niet meer Joodsche persoonsverbeelding van het opkomende Christendom, van den zich allengs verbreidenden Christelijken geest. Trachten de vijanden Christi dezen te lijf te gaan, dan grijpen zij volgens Lk. 4:29—30 (vgl. Joh. 5 : 13 en 8 : 59) in de lucht en het is te begrijpen, dat 'Ignatius' aan de Smyrneeërs schrijft: »Sommige ongeloovigen zeggen, dat hij slechts in schijn geleden heeft." Nog Mohammad (Soera 4 : 156) heeft hetzelfde beweerd en zijn in de tweede eeuw alle gnostieke of 'beter onderrichte' Christenen 'doketen' geweest, bewerende dat de Christus alleen den schijn der menschelijkheid had gehad, dan hebben wij voor ons in weerwil van Joh. 1 : 14 en 2 Joh. 7 op onze wijze te beseffen, dat de evangelische Christusgestalte eene inderdaad allegorische Chrestusgestalte, *de* allegorisch voorgehoudene Chrestus heeten kan. In Joh. 8 : 58 lezen wij eene persoonsverbeelding tegen den achtergrond Sap. 10, evenals in Joh. 21 : 11 het jongere aanhangsel van het vierde evangelie eigenlijk zegt, dat de Romeinsche gemeente de groote heidenbekeerster is geworden. (Vgl. 2 Kron. 2 : 17.) Beeldspraak in alle richtingen! In Mt. 12 : 8 (en Lk 6 : 5) sluit het recht van het Menschenkind het recht in van zijne leerlingen en wordt dus weer te verstaan gegeven, dat de zoogenoemde Christus het type van den chrestus, het evangelische toon-

beeld van den rechten géést is. »Onze Heiland," zegt Origenes (t. C. 6 : 64), »heeft aan de gerechtigheid niet deel, maar is de gerechtigheid zelve", wat niet wegneemt, dat door toedoen van den Chrestelijken geest de booze Messiaansche geest uit Israël en Juda op de varkens in de buurt tot hun verderf is overgeslagen (Mt. 8 : 32), doch daarvan heeft men later alleen dit begrepen, dat de varkens eigenlijk geene varkens waren geweest. »Wanneer gij deedt wat op het doen van redelooze dieren leek," zegt de Petrus der Homiliën, »dan zijt gij als varkens de woningen van booze geesten geworden." (Hom. 10 : 6.) En »wie tot het water van den doop niet komen wil, draagt nog den geest der razernij met zich rond." (Hom. 11 : 26.)

Opmerkelijk onpalestijnsch zijn de evangelische huwelijksopvattingen. Volgens Joodsche opvatting wordt de vrouw ten huwelijk gekocht (O. T. passim), is zij de slavin van den man (Gen. 3 : 16), legt zij geene getuigenis af (Jos. A. J. 4 : 8, 5; cf. Schebuôth 30a) en verschijnt zij niet voor Jahó (Ex. 34 : 23); veelwijverij is hierbij van oudsher verondersteld (Ex. 21 : 10, Dt. 21 : 15, 17 : 17, 1 Sam. 1 : 2, 2 Sam. 12 : 8) en nog Josephus erkent het als een oud gebruik der Joden, met meerdere vrouwen tegelijk samen te wonen (A. J. 17 : 1, 2). »Wanneer het vrijstond," zegt tot den jood Trypho Justinus Martyr, »vrouwen te nemen hoedanige, op welke wijze en zooveel als men nemen wilde, gelijk uwe over de geheele aarde verspreide en ronddolende landslieden nog altoos doen, dat zij vrouwen tot zich nemen zoo gezegd bij wijze van huwelijk, hoeveel te meer moest dan die handelwijze aan eenen David geoorloofd zijn!" (Dial. 141.) En in den Talmoed staat o.m. te lezen: »Zeker man had twee vrouwen, eene jonge en eene oude; de eene trok hem de grijze en de andere de zwarte haren uit, met het gevolg, dat hij eerlang verscheidene kale plekken had." (B. Q. 60 b; B. B. 132a.) In 392 heeft keizer Theodosius bepaald: »Niemand van de Joden mag met hunne handelwijze bij verbintenissen voortgaan, om volgens hunne wet een huwelijk te sluiten, of meerdere huwelijken tegelijk aan te gaan." (Cod. Just. lib.

1 tit. 4.) Dat zijn geene teekenen van Joodsche maagdelijkheden, gelijk dan ook Epiphanius van de Ebioneeën heeft geschreven, dat bij hen tegenwoordig maagdelijkheid en zelfversterving geheel verboden was. (Hær. 30 : 2.) »Wie eene vrouw heeft gevonden, heeft iets goeds gevonden en een bewijs verworven van Jhwh's welbehagen," heet het in Spr. 18 : 22. En in den Talmoed leest men: »Wie geene vrouw heeft, is geen mensch." (Jebamôth 63a.) »Zalig," roept al de profeet, »wie in Sion zááđ heeft, verwánten in Jeruzalem." (Jez. 31 : 9 Sept.) »Zie," zegt de Joodsche tempelzanger, »zonen zijn een erfdeel van Jhwh; de vrucht van den schoot is eene belooning." (Ps. 127 : 3.) En 'Mozes': »Geen ontmande of gesnedene zal in de vergadering komen van Jhwh." (Dt. 23 : 1.) Doch de eerste evangelist, die aan veelwijverij niet eens denkt, laat den Heiland zeggen, dat er gesnedenen zijn, die om het hemelrijk zichzelven gesneden hebben en men dit moet trachten te begrijpen (Mt. 19 : 12), waarop Justijn laat zien, dat het woord weerklank heeft gevonden te Alexandrië, Athenagoras in 177 schrijft, dat een leven in maagdelijkheid en ontmandheid beter stelt bij God (Suppl. 33) en Tertullianus (de cultu fem. 9) de vraag doet, of niet velen zich de zelfontmanning ter wille van het Godsrijk getroosten. De groote kerkvaders hebben bijna allen eene verhandeling over de maagdelijkheid geschreven, doch de asketische geest, die hen daartoe dreef, was niet afkomstig uit het Joodsche land, maar meer bekend in Aegypte, waar de priester *wêb*, dat is de reine, heette, Philo had leeren zeggen, dat zelfontmanning beter is dan ontucht, en o.a. dan Origenes de daad bij het woord heeft gevoegd.

De Christelijk sacramenteele maaltijd is ouder dan de evangelische vertellingen. Hij is eene voortzetting van Joodsch en Grieksch ritualisme en de gemeente als het lichaam van Christus symbolizeert zich daarbij in haar voor- en toonbeeld tot brood en wijn van geestelijke spijze, zooals zij die aan hare leden... symbolisch verstrekt. Zie reeds de Alexandrijnsche wijsheid in Sap. 16 : 20. 26! »Inderdaad heet het," schrijft Philo, »zie ik regen ulieden brood van den hemel

(Ex. 16 : 4.) Welk voedsel echter noemt (de heilige schrijver) nedergeregend, tenzij de hemelsche wijsheid?" (De mut. nom. 44.) »Zij, die gevraagd hebben wat eigenlijk de ziel voedt, — zooals namelijk Mozes zegt wisten zij niet wat het was, — hebben dan ook bevonden en geleerd, dat het Gods woord was en de goddelijke Logos, waaruit alle leeringen voortvloeien en duurzame wijsheden. Zietdaar het hemelsche voedsel en aangeduid wordt het in de heilige schriften, waar het uit naam der (eeuwige) Oorzaak heet: zie, ik regen ulieden brooden uit den hemel. In waarheid immers dauwt God van boven doorluchtige wijsheid uit over begaafde en naar beschouwelijkheid verlangende menschen en wie gezien hebben en gesmaakt, zijn dan uitermate verheugd, doch vernamen wel wat zij gewaar werden, maar zijn onkundig van de oorzaak. En daarom vragen zij dan wat dit is, dat zoeter blijkt dan honig en witter dan sneeuw en dan wordt hun geleerd door den godstolk, dat dit het brood is, hetwelk de Heer hun te eten heeft gegeven. (Ex. 16 : 15.) Wat alzoo is het brood? Zeg het. Het is, zegt hij, het Woord, hetwelk de Heer verordend heeft." (De Prof. 25.) Volgens Philo wordt in het eerste boek van Mozes de goddelijke en rechte rede verzinnelijkt aan Melchizedek, die daar priester van den Allerhoogste heet en tot Abraham komt met brood en wijn. »Maar Melchizedek," zoo schrijft hij, »brenge in plaats van water wijn; met onvermengden wijn drenke hij de zielen, opdat zij bevangen mogen worden door eene hemelsche bedwelming, die in waarheid de nuchterheid zelve is. De Logos (of Rede) namelijk is een priester, die den (lees: hét) Eeuwige tot erfdeel heeft en daarover verhevene en gewichtige en heerlijke gedachten koestert; want hij is de priester van den Allerhoogste." (L. A. 3 : 26.) »En wie kan over de gelukzalige ziel, die eigen denken als gewijden kelk aanbiedt, de heilige bekers der ware vreugde uitgieten, wanneer het niet is de schenker Gods, het hoofd van het feestmaal, de Logos? Die niet verschilt van den dronk zelven, maar zelf de zuivere heerlijkheid is!" (De Somn. 2 : 37.)

In dien zin is nu ook de evangelische herder van den berg,

de groote herder der schapen (Hebr. 13 : 20), de in Jesu Christo verschenen Logos, »priester in eeuwigheid op de wijze van Melchizedek" (Hebr. 4 : 6). Oorspronkelijk zal de sacramenteele maaltijd, waarin dat wordt verzinnelijkt en in beeld gebracht, zich wel hebben aangesloten bij de eucharistie of dankzegging met den beker, die nog altoos Joodsche ritus na den maaltijd is. »Het is bij voorkeur geboden," aldus het toepasselijk voorschrift in Tephillôth Jisraêl, »bij de dankzegging eenen beker wijns te hebben; men neemt den beker in de hand en zegt: Ik hef den beker des heils op en roep den naam van den Eeuwige aan.... Gelooft zijt gij, Eeuwige onze God, koning des heelals!... Door uwe groote goedheid heeft ons het voedsel nooit ontbroken en zal het ons nimmer ontbreken in alle eeuwigheid.... Wij danken u, Eeuwige onze God,... voor uwe leer, die gij ons hebt geopenbaard, voor uwe instellingen, die gij ons hebt bekend gemaakt en voor het leven, de genade en de gunst, die gij ons hebt verleend.... God onzer vaderen! Dat voor uw aanschijn opstijge de gedachtenis aan den Gezalfde, den zoon van uwen dienaar David, de herinnering aan uw heilige stad Jeruzalem!" — In de Leer der Apostelen, een hoogst merkwaardig geschrift uit de tweede eeuw, waarin naast jongere bestanddeelen overoude gegevens staan, en de apostelen of rondtrekkende predikers, om iets te noemen, nog eenen stand vormen, komt in betrekkelijke overeenstemming daarmede als onontbeerlijk bestanddeel der Zondagsviering alleen de broodbreking voor en staat bij de ritueele formuleering der eucharistie de dankzegging met den beker vooraan. »Wat de eucharistie betreft, dankt als volgt. Vooreerst aangaande den beker. Wij danken u onze Vader, voor den heiligen wijnstok van David uwen knecht, die gij ons hebt doen kennen door Jezus uwen knecht. U zij de heerlijkheid in eeuwigheid! En betreffende het gebrokene: Wij danken u, onze Vader, voor het leven en de kennis, die gij ons hebt doen kennen door Jezus uwen knecht. U zij de heerlijkheid in eeuwigheid. Gelijk dit gebrokene verstrooid op de bergen en tezamengebracht één werd, zoo worde uwe ge-

meente van de uiteinden der aarde in uw koninkrijk tezamengebracht. Want uwer is de heerlijkheid en de macht [ ] in eeuwigheid! En niemand ete noch drinke van ulieder eucharistie buiten hen, die tot den naam des Heeren zijn gedoopt." (Did. 9 : 1—5.) Ook in 1 Kor. 10 : 16 gaat nog »de drinkbeker der zegening" aan »het brood, dat wij breken" vooraf en in Lk. 22 : 17—19 wordt de broodbreking toegevoegd aan eene dankzegging met den beker, waarmede het laatste avondmaal besloten was. »Hij nam eenen drinkbeker en nadat hij gedankt had, zeide hij: Neemt dezen en deelt hem onder elkander; want ik zeg u, dat ik van de vrucht des wijnstoks niet zal drinken, tot het Godsrijk is gekomen. En hij nam brood en gedankt hebbende, brak hij het en gaf het hun, met de woorden: Dit is mijn lichaam [ ]; doch zie, de hand van hem, die mij overlevert, is met mij aan den disch." De woorden, die hier door uitlatingsteekens zijn vervangen en zich reeds door de herhaling van de vermelding eens drinkbekers als inschuifsel verraden, worden gemist in het oude en kostbare handschrift van Beza te Cambridge en in vier oude zoogenaamde Italahandschriften.

»Ten dage des Heeren," aldus weer de Leer der Apostelen (Did. 9 : 1), »vergaderd zijnde hebt gij brood te breken en dank te zeggen na belijdenis van ulieder overtredingen, opdat ulieder offer rein zij." De Emmausgangers van Lk. 24 : 13—35, die bij het laatste avondmaal niet waren tegenwoordig geweest, hebben naar hun zeggen den Heiland aan de broodbreking herkend; in Hd. 2 : 46 geschiedt deze dan in vreugde en eenvoud des harten. »Het brood, dat wij breken, is het niet eene gemeenschap met het lichaam (= de gemeente) van Christus? Eén brood toch is het, één lichaam zijn wij velen, want wij hebben allen deel aan dat eene brood." (1 Kor. 10 : 16—17.) Van eene apostolische broodbreking zonder meer gewaagd nog de Clemensroman: »Petrus, het brood ter dankzegging gebroken hebbende en er zout op gelegd hebbende, gaf daarop eerst aan onze moeder en na haar aan ons hare zonen. En zoo werden wij met haar gespijzigd en loofden God." (Hom. 14 : 1.) Brengen wij nu

nog de gemeenschappelijke Joodsche maaltijden van Jos. A. J. 14 : 10,8 en Jos. B. J. 2 : 8,5 in vergelijking met den maaltijd des Heeren in 1 Kor. 11 : 17—22, waarvan een eigenlijk gezegd sacramenteel karakter reeds door de mogelijkheid der ontaarding wordt uitgesloten, dan laat zich inzien, dat hier als het oorspronkelijke een liefdemaaltijd (Jud. 12, 2 Petri 2 : 13) opdoemt, de zoogenaamde agape, die als *δεῖπνον κυριακὸν* met de *εὐχαριστία* niet identisch was, gelijk dan ook nog in § 49 der Aegyptische Kerkorde eene agape zonder eucharistie *δεῖπνον κυριακὸν* of 'Herrenmahl' is blijven heeten. De agape, liefdemaaltijd of maaltijd des Heeren werd op Joodsche wijze met eenen beker der dankzegging besloten, doch als het eigenaardige kwam daar voor 'de zonen van Jezus' eene zinnebeeldige broodbreking bij, die ook zonder meer konde geschieden en na afwerping van de niet zonder ergerlijkheid geblevene agapes met den beker der dankzegging de volgorde heeft verwisseld, om zoo te worden tot de hoofdzaak in den liefdemaaltijd zelven. »Komt, eet van mijn brood en drinkt van den wijn, dien ik ulieden gemengd heb," zegt de goddelijke Wijsheid in Spr. 9 : 5. »Natuurlijk opdat wij 'logisch' mogen eten," schrijft Clemens van Alexandrië (Strom. I). »Spijze namelijk en drank van den goddelijken Logos is de kennis van het goddelijke Wezen." (Ald., 5 : 10.) »Eene logische spijze is ons de Kennis." (5 : 11.) Broederlijkheid en redelijkheid, redelijke verbroedering, heilige geest van gemeenschap en gemeenschap van heiligen geest konden bij de eucharistie vanzelf ook worden afgebeden en zoo heeft tot op 500 algemeen en na 500 overal buiten de Roomsche gemeenschap de heiliging of wijding der elementen, de zoogenoemde consecratie, bij epiklese, invocatie of inroeping van den Heiligen Geest plaats gehad, die door Justijn (Apol. 1 : 33,6) vereenzelvigd is met den Logos, zoodat het volgens de oorspronkelijke Hellenistische opvatting de Heilige Geest zèlf is, die heiligt en consecreert. Ook de sacramenteele invocatio Spiritus Sancti is dan weer aan Sap. 9 : 10 als Alexandrijnsch te onderkennen en dat de wijn daarbij niet van den beginne in het spel is geweest, beteekent dat het lichaam des Heeren,

waartoe het brood symbolisch werd gemaakt, niet van den beginne het symbool van een *lijden* des Heeren is geweest: het lichaam van Christus is als Christelijk lichaam de gemeente zelve, waarvan de deelnemers in verbroederend gemeenschapsgevoel de leden zijn en die door neerdaling des Heiligen Geestes tot lichaam van Christus *μυστικῶς*, bij wijze van mystérie, wordt. »Nullo modo corpus Christi est in hoc sacramento localiter," zegt Thomas van Aquino (S. Th. 3 : 76,5); »doceant (parochi) Christum dominum in hoc sacramento ut in loco non esse," leert de Catechismus Romanus (2 : 4,42).

Dat de man, die volgens Mt. 26 : 14—16 den Edele aan de Romeinen heeft overgeleverd, eene persoonsverbeelding van het Jodendom is, zegt de naam Juda zelf, die daar niet anders wordt gespeld dan in de Alexandrijnsche lezing van Gen. 29 : 35 en 38 : 1 en het valt in het oog, dat Juda's verraad niet bekend schijnt te zijn geweest aan den schrijver van 1 Kor. 15 : 5; in de Roomsche Vulgata is van de Twaalf dan ook Elf gemaakt, evenals men daar voor nuttige verbetering gezorgd heeft bijv. in Gen. 3 : 15, 2 Sam. 1 : 26, 2 Kron. 23 : 11, Klaagl. 4 : 20, Tob. 6 : 17 (cf. Cat. Rom. 2 : 8,13) en Lk. 16 : 21. — Dat de eerste erkenning van den Nazoreeschen Jezus als den Christus is uitgegaan van lieden, die voor de Joodsche wet als onreinen golden, wordt ons beduid in Mt. 26 : 6—13, waar de Heiland gezalfd wordt ten huize van Simon den Melaatsche en nog in de Clementijnsche Homiliën zal Simon Petrus redetwisten tegen een verkeerden Simon, die hem bij de naties is voorgeweest, om buiten het Joodsche land de menschen op goddelooze wijze te betooveren. De verkeerde Simon zegt dan echter tot de meer Joodsch gezinde Jezusvereerders: »Ik voor mij weet wat Gij zegt; gijlieden daarentegen weet niet waarover gij spreekt." (Hom. 2 : 29.) Feitelijk schijnt buiten de gnostieke kringen midden in de tweede eeuw al geen Christen meer te hebben begrepen, hoe beeldsprakig het Evangelie was en *de gedachte dringt zich op, dat de evangelisten 'gnostieken' van het begin der tweede eeuw zijn geweest, wier*

geheim in snelle verwildering en verduistering in gnostieke kringen eene wijle is bekend gebleven, doch tot de 'rechtgeloovige' vaders na het midden der tweede eeuw niet meer in volgorde van overdracht gekomen was, zoodat de Katholieke kerk is gaan argumenteeren uit 'apostolische' verhalen, van wier ontstaan zij het rechte in het geheel niet meer weten konde. De evangelisten moeten beter geweten hebben wat zij schreven, dan reeds Justijn te Rome heeft kunnen vernemen, wat zij bedoeld hadden; zij mogen niet meer geweten hebben, dat men volgens eene Oud-Babylonische offerbepaling een lam instede van den mensch geeft (Ex. 12 : 13, 1 Kor. 5 : 7, Joh. 1 : 29, Openb. 12 : 11, 21 : 14), doch zij kunnen kwalijk in eigen Hellenistischen kring zoo onbelezen zijn geweest, dat zij niet wisten, in het geheel niet wisten, aan welke rare antecedenten hunne passio Christi herinnerde. Strabo nog kent *τὰ Σάκαια* (11 : 8, p. 512), het Perzische Sakeeënfeest, als een feest, dat gevierd werd en dat was een oud Babylonisch Saturnaliën- of Carnavalsfeest, waarbij het van oudsher griezelig evangelisch was toegegaan: »Zij namen een van de gevangenen, die ter dood waren veroordeeld en zetten hem op den koninklijken troon, kleedden hem in koninklijke gewaden en lieten hem drinken, pleizier hebben en over 's konings bijzitten beschikken gedurende verscheidene dagen; maar daarna ontdeden zij hem van zijne gewaden, geeselden hem en sloegen hem aan het kruis." Dat heeft Dio Chrysostomus geweten in de dagen der evangelisten, zooals nog later Athenæus (14 : 44) van Berosus geweten heeft, dat de Saturnaliënkoning, aan wien op die wijze het oude jaar als een ter dood veroordeeld misdadiger bespot werd, Zoganes heette; zullen de evangelisten van dien oosterschen Zoganes, die aan het einde van den Carnavalstijd nog altijd in effigie verbrandt wordt, nooit iets hebben gehoord?

Van 62 tot 70 heeft Jezus de zoon van Johannes in de heilige stad »wee wee Jeruzalem" geroepen en de oversten der volks hebben hem daarvoor bij den Romeinschen landvoogd gebracht, die hem heeft laten geeselen. »En niemand heeft hij gevloekt, hoewel hij elken dag slaag kreeg"; ten

laatste is hij getroffen door eenen steen, die uit een werptuig was geslingerd en hem onmiddellijk doodde, zoodat hij toen onder het uitroepen zijner jammerwoorden den geest heeft gegeven: Josephus over den Joodschen Oorlog 6 : 5,3. Dat onder de regeering van Tiberius 'Christus' met den dood gestraft is door Pontius Pilatus, zegt Tacitus op eene plaats (Ann. 15 : 44), die door een enkel handschrift uit de elfde eeuw wordt gewaarborgd en dat handschrift ligt hier onder zware verdenking van interpolatie; maar een schriftwoord, dat men wel niet in Jez. 57 : 1 of Sap. 2 : 12 (vgl. Barn. 6 : 7), doch niettemin bij Justijn (Dial. 137), Hegesippus (Eus. H. E. 2 : 23, 15), Clemens (Strom. 5 : 14) en Tertullianus (adv. Marc. 3 : 22) eensluidend zoo lezen kan, een schriftwoord luidt, of had profetisch moeten luiden, »laat ons den Rechtvaardige opruimen, want wanchreestelijk (of lastig, dys-chreestos) is hij ons." En, zegt Clemens, »evenals de schrift, waarin het heet, Laat ons den Rechtvaardige opruimen want wanchrestus is hij ons, zoo zegt ook Plato bijna profetisch in zijn tweede boek over den Staat: In die gesteldheid zal de Rechtvaardige worden gegeeseld, gepijnigd, gebonden; de oogen zullen hem worden uitgestoken en ten slotte zal hij na verduring van al dat lijden aan den schandpaal worden geslagen." In het boek der Handelingen gebeuren dingen, waarin wonderlijkheden herhaald worden uit de Bacchen van Euripides; wie zal zeggen hoeveel er van den oosterschen Zoganes of Plato's rechtvaardige in de evangelië nawerkt? In het vierde evangelie ligt de allegorie om zoo te zeggen voor het grijpen; dat bijv. het hoogepriesterlijke gewaad zonder naden is geweest, bericht Josephus (A. J. 3 : 7, 4) en Philo had dat al op zijne wijze in verband gebracht met het wezen van den opperpriesterlijken Logos, zeggende, dat deze 'zijne kleederen niet scheuren' zoude, omdat de Logos van den Eeuwige een band is van alles, alles tezamenhoudt en vereenigt en het belet zich los te maken en af te scheiden (de Prof. 20); zoo is het dan niet moeilijk te zien, in welk licht Joh. 19 : 23-24 is te lezen. En in Joh. 19 : 26-27 wordt zinnebeeldig te verstaan gegeven, dat de Christenheid in alle piëteit beslag had

gelegd op de Joodsche Schrift, waaruit hare Chrestusgestalte was voortgekomen; »la mère de Jésus représente très-probablement l'ancienne alliance, la communauté juive," zegt weer Jean Réville op blz. 276 van zijn boek over het vierde evangelie, wat dan meteen wel beteekenen zal, dat de moeder Jesu reeds in Mt. 1 : 18 als Maria even historisch is als Hermes' moeder Majá en allegorisch voor de Joodsche natie staat, die uit den geest der profetie, der Philonisch te begrijpen profetie, moeder van den goeden Herder is geworden. En komen in Joh. 19 : 34 aan het kruis water en bloed te voorschijn, evenals 1 Joh. 5 : 6 de Christus door water en bloed tot ons gekomen is, dan denkt men onwillekeurig aan doopwater en avondmaalswijn.

Zonderlinge woorden heeft Philo, die de Hilaria, of het opstandingsfeest van Osiris, moet hebben gekend, in § 28 van zijn geschrift over Abrahams verhuizing nagelaten, zeggende, »dat de geest grooten spoed vermocht te toonen, toen hij uit het lichamelijke land van Aegypte vluchtte en het erfdeel der deugd binnen drie dagen vermocht te ontvangen in een drievoudig licht van herinnering, helderziendheid en verwachting." Justinus Martyr heeft geweten, dat volgens Hellenistisch geloof Asklepiòs de geneesheer door den bliksem getroffen ten hemel was gevaren en wie had in de dagen der evangelisten niet van de keizerapotheosen gehoord? Overigens kan Mt. 14 : 2 ons doen vragen, of er soms een gerucht heeft gegaan, dat eigenlijk de dooper Johannes herleefd was, evenals er wondergeruchten liepen van Nero en Origenes nog vertelt, dat volgens de Dositheanen Dositheos nog altoos leefde; laat ons echter in geen geval de evangelisten zelven te onnoozel bij hunne woorden houden. Dat de beeldsprakigheid van Mt. 26 : 61 over den door Christus te vernieuwen tempel Gods, die o. a. uit Eph. 2 : 21 (vgl. Joh. 2 : 18-22) licht ontvangt, van zijne herrijzing als den geest in het lichaam zijner gemeente moet verstaan worden, ligt in Mt. 28 : 6.17, 18 : 20, 28 : 20 en andere verbloemende redenen voor de wijzen aangeduid. Waar liggen ook de dooden van Joh. 5 : 25-29 begraven, tenzij diep in de gedachteloosheid? Volgens 1 Joh. 3 : 14

blijft wie niet liefheeft in den dood en de graven van Joh. 5 : 27 zullen wel lichamen zijn vol onnadenkendheid, zoodat dan de opstanding van Joh. 5 : 29 een opleven ware tot het besef van eigen staat. »Dat, heet het (bij de Nahassenen), is het wat gesproken is: gewitte graven zijt ge, van binnen vol doodsbeenderen, want in ulieden is niet de levende mensch!" (Hippol. H. 5 : 8.) »De dooden, heet het, zullen te voorschijn springen uit hunne graven, dat is uit de aardsche lichamen, wedergeboren als geestelijke, niet vleeschelijke wezens; dit, heet het, is de opstanding, die door de poort der hemelen geschiedt en allen, heet het, die niet däärdoor ingaan, blijven dood." (Aldaar.) De Nahassenen of Ophieten, die er vóór de evangelisten zijn geweest, zullen geweten hebben wat zij zeiden en *de opstanding van Christus,* die de Geest is (2 Kor. 3 : 17), *in het* Christelijke *lichaam* van de Gemeente, die den Geest hééft (Joh. 20 : 22, Hd 4 : 31, 5 : 32, 8 : 17, 1 Joh. 4 : 13 en elders), *is als evangelische leer vermoedelijk eene gnostieke leer, een leerstuk met eene buiten- en eene binnenzijde;* ook de opstanding der dooden immers wordt exoterisch voorgehouden in 1 Kor. 15 : 12 en is esoterisch gedacht in 1 Kor. 15 : 50, evenals Kol. 3 : 1 uitspreekt wat door de 'afgedwaalden' van 2 Tim. 2 : 18 moet bedoeld zijn.

Is om te beginnen de eerste evangelist iets anders geweest dan een theosophisch Hellenist van 115, die tot wekking van heilzaam gevoelvolle voorstellingen de Chreestelijkheid beeldsprakig heeft voorgehouden aan de menigte? Aan eene menigte, die 'ekklesia' stond te wórden? De Zondag komt (Hebr. 3 : 9 en) Mt. 24 : 20 nog niet in het gezicht, doch in Mt. 17 : 24-27 wordt verbloemd te verstaan gegeven, dat het hoofdgeld, hetwelk van Joden en Jodengenooten gevorderd werd, van Romeinsche Jezusvereerders ten onrechte gevorderd werd; zoo blijkt dan ook in Mk. 13 : 18 de Sabbath verdwenen, sedert in 110-120 de Christenheid zich voor het oog der overheid van Joden en Jodengenooten door Zondagviering was gaan onderscheiden, eene verandering, die Hd. 20 : 7, 1 Kor. 16 : 2, Openb. 1 : 10, Did. 14 : 1, Barn. 15 : 9 haar beslag heeft.

Dat in het licht van het bovenstaande ook vragen van Nieuwtestamentische textkritiek in een ander licht verschijnen dan vroeger, zij nog even aangestipt. Mk. 16 : 9-20 bijv., dat als besluit van het tweede evangelie door Tatiaans Diatessaron en Irenæus (3 : 10, 6) geschraagd wordt, in den anno 1893 gevonden Syrischen Sinaïpalimpsest afwezig is, weer geschraagd wordt door Wulfila's Gotische vertaling uit de tweede helft der vierde eeuw en in het Vaticaansche en het Sinaïtische handschrift weer afwezig is, wordt in een Armenisch handschrift toegeschreven aan Aristion, den presbyter, die volgens Papias (Eus. H. E. 3 : 39, 4) tot de goed onderrichten heeft behoord. Doch wat wil dat nu zeggen? Dat het slot van het tweede evangelie, de juistheid der Armenische overlevering in dezen vooronderstelde, van een tijdgenoot... onzer evangelisten afkomstig is, evenals o. a. het oude Kerygma van Petrus; zietdaar alles. Zoo kan het ook bij Mt. 28 : 19 slechts de vraag zijn, wanneer de doopformule, ingevoegd of niet ingevoegd, evangeliewoord geworden is in de tweede eeuw, al kan het van belang zijn, na te gaan, of zij naar alle gemeenten spoedig als zoodanig haren weg gevonden heeft. Overigens treft het hier, dat het doopbevel van Mt. 28 : 19 nog niet vooronderstelde is in Mt. 3 : 11, Mk. 1 : 8, Lk. 3 : 16, Joh. 1 : 33, Hd. 1 : 5, 11 : 16 en de trinitaire formule is vermoedelijk te voorschijn gehaald uit plaatsen als 1 Kor. 12 : 4-6, 2 Kor. 13 : 13, Eph. 4 : 4-6 en 1 Petri 1 : 2, waar God (de Vader), Jezus Christus (de Heer) en de Geest tezamen worden genoemd. In 1903 schrijft A. Seeberg: »Mag de evangelist een kort voor zijnen tijd ontstanen vorm der triadische ordening gevolgd zijn, of de vaste vorm eerst door zijne woorden zijn ontstaan, in allen gevalle heeft datgene, wat hij geschreven heeft, niet eerst de triadische uitdrukkingen veroorzaakt, maar hebben deze laatsten zijne woorden veroorzaakt." ('De Katechismus der eerste Christenheid' blz. 238-239.) God en de Heer Jezus Christus en de de Heilige Geest worden tezamen vermeld ook in 1 Clem. 58 : 2 en feitelijk zal dat dan voor het midden der tweede eeuw geschreven zijn te Rome, eer de doopformule van Mt.

28 : 19 als evangeliewoord bekend was: »één God hebben wij en één Christus en één Geest der genade, die over ons is uitgegoten," zoo lezen wij in 1 Clem. 46 : 6, terwijl de zin onzer formule bereids veel hooger staat. — Zijn »de op naam des Heeren gedoopten" van Did. 9 : 5 naar de bewoordingen van Did. 7 : 1.3 gedoopt geweest? »Naar de ongeleerde volken ons uitzendende, om ze te doopen tot vergeving van zonden (vl. Lk. 24 : 47 en Hd. 2 : 38)," zegt zonder triniteitsvermelding de Clementijnsche Petrus, »heeft hij ons geboden, ze eerst te onderwijzen" en ook de Syrische Leer der Apostelen zegt: »Want hij God de Heer Jezus Christus onze leeraar heeft ons, de Twaalf, uitgezonden, om het volk en de naties te onderwijzen." (Preuschen's Antilegomena[2] 1905 blz. 82.) Aan het einde der tweede eeuw is de formule evangeliewoord geweest te Rome, doch Origenes spreekt in dezen alleen van de woorden »gaat en leert alle volken" (Lommatzsch 2 : 99, 3 : 50, 18 : 184.195) en Eusebius schijnt de triniteitsformule als evangeliewoord eerst sedert 325 te hebben gekend of laten gelden, waarna dan o. a. keizer Julianus ze ook in het oosten als zoodanig moet hebben gelezen. (Bij Neumann: vertaling van 1880, blz. 37.)

Leiden, 6 Mei 1906.

STAATKUNDIGE KRONIEK.

20 Juni 1906.

Het was, alsof de duivel ermee speelde: nauwelijks was de minister Kraus aan boord gegaan om zijn ingenieursoog te laten gaan over de haven van Valparaiso, of de golven, die hem naar den overkant droegen, ondernamen een verwoeden aanval op ons polderland.

De aanval gelukte. De dijken hielden het niet en een aantal polders werden overstroomd.

Voor één was dit een ongeval van bijzonder belang, omdat de internationale spoorlijn, die via Vlissingen het vasteland aan Engeland verbindt, dien polder doorsnijdt.

Waar deze spoordijk gevaar liep, was natuurlijk snel handelen een eerste vereischte. Dit moest worden gevorderd van het dagelijksch bestuur van de Provinciale Staten van Zeeland, bij wie de zorg voor den waterstaat berust.

Gedeputeerden echter deden niets, en de vertegenwoordiger van de centrale Regeering, de Commissaris der Koningin, verplicht om in dat geval te doen wat der Gedeputeerden is, scheen evenmin tot aanpakken geneigd.

De gedachtengang van deze verzorgers van het landsbelang is te raden. Zij hadden aan de onmiddellijk belanghebbenden te bevelen, de dijken te dichten en te versterken, en ingeval van weigering, het zelf te doen ten koste van de onmiddellijk belanghebbenden,

Dat de provinciale autoriteit hierin weinig lust had, is begrijpelijk voor wie weet, hoe het met de financieele positie was gesteld van de Engelsche maatschappij, in wier handen de exploitatie van dien polder was. Wie kan van een paling veeren plukken? Er was alle kans, dat de provincie de werken voor haar eigen rekening zou krijgen. Vandaar bij de vertegenwoordigers van het algemeen belang dezelfde starre onthouding als bij de belanghebbenden zelf, maar een onthouding, die hier geenszins was te verschoonen.

Is de bedoeling van het provinciaal bestuur geweest, de wettelijke taak van zijn schouders op die van het centraal gezag over te dragen, dan is de toeleg gelukt. Een Zeeuwsch consortium nam den desolaten

Engelschen boedel over en wist een aanvrage van twee-en-een-halve ton rijkssubsidie los te krijgen voor het dichten der dijken.

De Tweede Kamer stond met een kleine meerderheid de aanvraag toe. Deze triomf van den waarnemenden Minister van Waterstaat, den heer Veegens, kan men hem gaarne gunnen, want hij heeft zijn wetsvoordracht met groote kracht verdedigd. Toch stond zijn sterkste tegenstander, de heer Lely, op vasten grond, toen hij den strijd karakteriseerde als een strijd om de waterstaatswet van 1900.

Vreemd genoeg versterkte de minister Veegens dit standpunt door — ongehoord bestaan van een minister, tot uitvoering der wet geroepen! — het administratieve proces van de wet als onmogelijk voor te stellen. Immers het proces zou, in het niet gunstigste en niet ongunstigste geval, zoo lang duren, dat tijdige hulpverschaffing zou zijn uitgesloten.

In werkelijkheid ging de zaak om het behoud van de wet van 1900. Geen kleinigheid. Herhaalt zich in de toekomst een geval als het Zeeuwsche, dan zal het provinciaal bestuur, bovenal bezorgd voor de provinciale financiën, wederom treuzelen en trachten, de door de wet aan dit gezag opgelegde zorg voor dien waterstaat te negeeren. Is er dan een minister, die andermaal zich laat afschrikken door een mogelijk langdurig proces, wederom zullen Gedeputeerden gewonnen spel hebben, en de wet van 1900 wordt scheurpapier.

Gelukkig is de kleine meerderheid van 42 tegen 37, waarmede het wetsontwerp werd aangenomen, een waarschuwing, èn voor de Provinciale besturen, èn voor Ministers, die het spel zouden willen herhalen.

Voor een minister, die van den aanvang af de zaak krachtig aanvat, zal de mogelijkheid van een lang proces geen bezwaar zijn. Waar het belang èn van eigenaren, èn van het provinciaal bestuur, medebrengt dat snel worde gehandeld, kan voor een minister, wien het ernst is, geen sleepend proces zijn te duchten.

Ware ditmaal de minister even krachtig geweest in het handelend optreden zelf als in de verdediging van het optreden, de wet zou zijn gehandhaafd en wat thans ten laste van het Rijk komt zou door de provincie zijn betaald.

De heer Kraus mag zich verheugen, dat bij zijn terugkeer deze affaire is afgedaan.

* * *

Behoudens een paar onbelangrijke interpellaties, bleef ook deze beide maanden de zorg der Tweede Kamer tot het arbeidscontract beperkt.

Dat dit wetsontwerp toehoorders en journalisten gaat vervelen is geen wonder. Wien duurt het niet te lang?

Veel van deze verveling moet echter op rekening worden geschreven van onverstand en wanbegrip.

Bij de tegenwoordige werkwijzen der Kamer is een snellere behandeling onmogelijk. Wie lang hoort spreken over zaken, die hij niet begrijpt of die hem niet interesseeren, verklaart allicht het gesprokene voor leuterpraat. Maar hij vergeet, dat hij het oordeel des onderscheids mist.

Het proces is nu weldra ten einde. Jammer, dat de Eerste Kamer het recht mist van amendement. Anders zou daar het geding opnieuw kunnen beginnen. Minder fel bij gebrek aan sociaal-democraten, verwoeder van de zijde van de individualistische behoudzucht.

Ondanks alle langdurige debatten zal het wets-ontwerp in hoofdzaak ongewijzigd in het Staatsblad komen. De aanslagen op de cardinale punten zijn mislukt. Zelfs is er over hen, die bij voorkeur de partij van de werkgevers plachten te nemen, een soort berusting vaardig geworden. Zij verspilden maar geen kracht meer aan pogingen tot verandering, die toch mislukken.

Aan het andere uiterste, in het kamp der sociaal-democraten, blijft men militant. De actie van het agitatie-comité wordt zooveel mogelijk door het gezag der volksvertegenwoordigers van de partij gesteund. Krachtiger gesteund dan in den aanvang. De heer Tak, leider voor een deel der agitatie, bleek voor de moeilijke taak, om aan het onhoudbaar standpunt een schijn van recht te geven in de Kamer, allerminst berekend. Hij werd door de heeren Troelstra en Schaper vervangen. Nog eenmaal is de heer Tak sedert opgedoken, maar het was alleen om onmiddellijk weder weg te duiken.

Aan de eene zijde, met name van de groep der Christelijk historischen onder leiding van den heer de Savornin Lohman, heeft men kunnen hooren, vóór en na, dat het wetsontwerp vol is van plagerijen, hatelijke en dure bepalingen voor den werkgever. Men scheen het aan die zijde den heer Drucker kwalijk te nemen, toen hij getuigde, dat in dezen hoek der Kamer niet in de eerste plaats op de belangen der arbeiders het oog viel en men deed, alsof hiermede het algemeen belang willens en wetens uit het oog was verloren.

Natuurlijk ten onrechte. Ieder ziet het algemeen belang uit zijn eigen oogpunt. En te minder was deze verontwaardiging verklaarbaar, nu de heer de Savornin Lohman zelf als zijn standpunt had aangegeven, dat hij zich verplicht gevoelde om voor de belangen der werkgevers te waken, waar die dan de arbeiders zoo eenzijdig door het wetsontwerp worde behartigd.

Hoort men hiertegenover het andere uiterste, de sociaal-democraten, dan zou men tot de conclusie moeten komen, dat de regeering hier wel het juiste midden heeft getroffen. Enkele verbeteringen worden dezerzijds erkend, maar de vak-actie heet zoozeer gefnuikt, dat de werkgevers zich wel onbeperkt heer en meester moesten gevoelen over de arbeidsverhoudingen en deze wet als onwaardeerbare winst hadden te aanvaarden.

Deze tweeërlei propaganda tegen het wetsontwerp heeft intusschen zijn bedenkelijke zijde. Bijna ieder is of werkgever of arbeider, velen ook zijn beide tegelijk. Waar men èn aan de werkgevers, èn daartegenover aan de arbeiders dagelijks herinnert, dat er een wet in aantocht is, die een aanslag komt doen op hun economische vrijheid over en weer, daar zal het moeilijk vallen, het gewekte wantrouwen bij de toepassing der wet te overwinnen. De kantonrechters wacht een zware taak.

* * *

Deze taak zal niet worden verlicht doordat zij de verantwoordelijkheid met leeken kunnen deelen.

Er was in die richting een amendement der sociaal-democraten; maar een amendement, waarvan de beteekenis niet verder reikte dan om te getuigen voor de leekenrechtspraak. Het werd na een afdoende bestrijding omgezet in een motie, een vorm, voor den inhoud meer geschikt. Maar de inhoud is tevens verruimd: men wil, om de uitbreiding *der arbeidswetgeving*, een afzonderlijke rechtspraak. Zouden die leeken ook als rechters moeten zitten voor de behandeling van strafrechtelijke overtredingen der arbeidswet?

Het zal nog wel een tijdje duren, voordat de motie in behandeling komt. Misschien eerst bij de herziening der grondwet. Het mag worden betwijfeld, of dan een meerderheid zal zijn te vinden om aan de leekenrechtspraak een wettelijken grondslag te geven.

Van de regeling der rechtspraak hadden de sociaal-democraten een der hoofdpunten gemaakt, waardoor hunne steun over het wetsontwerp zou worden bepaald. Het geheele geval is in niets verloopen.

Een onmogelijk amendement, dat, wet geworden, slechts de deur open liet voor een regeling der rechtspraak bij koninklijk besluit, zou in plaats van een eenzijdig kapitalistische een onwettige rechtspraak hebben gevestigd, die onmiddellijk wetswijziging zou hebben geëischt.

Terwijl Mr. Troelstra, de man van de rechtskundigheid, zich van deze zaak niets aantrok, zelfs afwezig was bij de laatste behandeling, werd door den heer Schaper, natuurlijk onder vertoon van miskenning, onmiddellijk de gegrondheid der critiek ingezien en het amendement teruggenomen.

Hiermede was alweder een van de programnummers van het agitatiecomité naar de prullemand verhuisd. De formeele handhaving der onhoudbare stellingen van dit comité is een comedievertooning, die toch wel door geen denkend hoofd voor ernst zal zijn genomen.

Weinig anders toch ging het met de overige hoofdnummers van het program: opzeggingstermijn en staangeld in verband met werkstaking.

Van de verplichting der arbeiders, om bij de opzegging hunner dienstbetrekking een termijn in acht te nemen, hebben wij van de

zijde der agitatoren niet anders dan kwaad hooren zeggen. Als ideaal wordt ons geschilderd een maatschappelijk leven zonder termijnen voor wie ook. Wegloopen en op straat zetten zonder vorm van proces scheen voorwaarden voor de socialistische staatsorde. Een wetsontwerp, dat de inachtneming van termijnen uitdrukkelijk voorschreef, heette den arbeiders achteruit te zetten.

Achteruit. Want dat onder de heerschappij van onze hedendaagsche wetgeving de verplichting ongeschreven, of niet-uitdrukkelijk geschreven recht is, werd ontkend. Ten aanzien van de arbeiders althans. Waar het den patroon gold, maakte men de kapitalistische wetsinterpretatie tot de zijne en haalde men met de wet in de hand een week loon als schadevergoeding binnen, wanneer de patroon met elken termijn had gespot.

Wilde men soms een recht, dat den een gaf wat het den ander onthield? Indien het voordeel der arbeiders maatstaf is voor het recht, wordt alles mogelijk. Socialistisch moge dan dit recht zijn, dat het democratisch is zal niemand beweren.

Onder de nieuwe leiding, in het parlement, ging intusschen heel wat van de aanvankelijk ingenomen stelling verloren. De achteruitgang van den arbeider, door een wetskenner onmogelijk vol te houden, werd prijsgegeven, en het geheele aanzien van het geschil gewijzigd, door de opzeggingstermijn bij de *individueele* arbeidsverhoudingen buiten debat te zetten. Het bezwaar gold verder alleen in verband met de werkstaking.

Bij werkstaking, zoo werd geleerd, kan geen wet langer gelden. De economische staat van beleg werd afgekondigd. Het wettelijk, het burgerlijk gezag was opgeschort. Het werd vervangen... natuurlijk niet door een militair bewind. Welk gezag de teugels zou overnemen, werd niet gezegd. Het was een blanco-gezag. Men had zich tevreden te stellen met de anarchie. Wie daarvan gebruik zou maken om de geabandonneerde plaats in te nemen, zou van de omstandigheden afhankelijk zijn. Hoe zou nog iemand ongerust kunnen zijn, wanneer werd verzekerd, dat dan »de arbeiders" zouden regeeren? »De arbeiders" mag toch niemand wantrouwen! De mogelijkheid, dat verschillende groepen »arbeiders" elkander naar de Kroon konden steken, dat wellicht Domela Nieuwenhuis en Troelstra elkander het terrein zouden betwisten, zij wordt immers geringer naar mate de vakorganisatie zich langs ordelijken weg ontwikkelt!

Wie niet zonder meer met deze theorie genoegen neemt, is vijand van »de arbeiders". Alsof niet zoogoed arbeider als werkgever vóór alles behoefte hebben aan rechtszekerheid, waardoor hun toestand is geordend! Ruimte voor de vakbeweging, zeker. Maar is er iemand geweest, die ook maar een schijn van aannemelijke regeling ontwierp voor den toestand, waarin het wettelijk voorschrift door oorlogsrecht zou worden vervangen?

»Ingeval van werkstaking", met of zonder »en uitsluiting". Moet het iedere organisatie, blijvend of tijdelijk, iedere losse combinatie van arbeiders, ieder arbeider, vrij staan deze werkstaking te proclameeren, den staat van beleg ten eigen behoeve af te kondigen, de wet op zijde te zetten omdat zij die voor zich in een gegeven geval hinderlijk achten? Het zou onzinnig zijn. Zonder maatstaf, wat een werkstaking is, wat een redelijke, aannemelijke werkstaking is, een uitzonderingsrecht waardig, zonder dien maatstaf is de erkenning van het gewenschte oorlogsrecht niet te vergen.

Noch de Regeering, noch de Commissie van Rapporteurs, noch de volijverige amendeerders in de Tweede Kamer zijn erin geslaagd, een formuleering te vinden, tegen het daglicht bestand.

Zelfs de sociaal-democraten niet.

* * *

De eerste retraite was het afzien van elke poging, om aan een rechtmatige werkstaking regeling te geven. Het stelsel der wet: een werkstaking kan slechts rechtmatig zijn in den vorm van een opzegging der dienstbetrekking met inachtneming van den termijn, is ook door de sociaal-demokraten aanvaard.

Het anarchistische standpunt was nog dienstig om een redevoering op te luisteren, bij het wetten maken bleek het ten eenenmale onbruikbaar. De poging om dan naar sociaal-demokratisch inzicht de vakbeweging vrij te laten, beperkte zich tot een gevolg van de contract-schennis: de schadevergoeding. Ingeval van werkstaking en uitsluiting zou van geen schadevergoeding sprake zijn.

De werkstaking bleef derhalve ook in dit stelsel een onrechtmatige inbreuk op de overeenkomst, hetzij men den vorm er aan gaf van verbreking der dienstbetrekking, hetzij van schending van een der daaruit voortvloeiende verplichtingen, onder handhaving der dienstbetrekking zelve. Slechts de verplichting tot schadevergoeding, door de wet aan de schending van het contract verbonden, werd uitgesloten.

Althans zoo zag men de bedoeling. Ook voor de consequentie van deze onderneming zijn echter de voorstellers teruggedeinsd.

Gij sluit de schadevergoeding uit voor alle werkstaking, zoo voegde de heer Van Nispen tot Sevenaer den heer Troelstra toe. Wanneer dus een vakorganisatie heeft aangegaan een collectieve overeenkomst, die ook gij wenscht en streng wilt zien gehandhaafd, en er wordt gestaakt in strijd met dat contract, dan wilt gij voor dat geval de arbeiders van hunne verplichtingen ontheffen? Gij ziet in een juist gebruik van de werkstaking *de* voorwaarde voor handhaving van goede arbeidsverhouding; met de sanctionneering van ontrouw aan de collectieve arbeidsovereenkomst smoort gij dit instituut in de geboorte!

Er was niets tegen in te brengen. Het antwoord was, dat bij die collectieve overeenkomst van de uitsluiting der schadevergoeding afstand zou worden gedaan. Met andere woorden: de door de sociaal-democraten voorgestelde wetsbepaling zou geen dwingend karakter hebben. Werd afwijking toegelaten bij collectieve overeenkomst, dan zou ook het individueel contract het voorschrift op zijde zetten. De vakbeweging ware derhalve kwalijk beveiligd.

De eenige mogelijkheid om ruimte te laten voor een ontheffing van de verplichting tot schadevergoeding was, aan den rechter het oordeel te laten over de moreele waarde der werkstaking. De vrij-zinnig-democraten deden het voorstel daartoe. Het had het belangrijke voordeel boven dat der socialisten, dat men bij onderlinge overeenkomst aan den rechter de bevoegdheid tot vermindering of ontheffing niet kan ontnemen. Het voorstel mocht bij de Kamer geen genade vinden. Zelfs niet bij den heer Troelstra. Hij vreesde voor de appreciatie van een werkstaking door den rechter; ware deze ongunstig, dan zou dit oordeel, meende de heer Troelstra, de publieke opinie in het nadeel der arbeiders influenceeren.

Ook de verwerping van dit amendement zal echter de vakbeweging niet achteruit brengen. De geheele strijd over de schadevergoeding heeft meer principieele dan praktische beteekenis. Vooral bij werkstakingen, die op goede gronden zijn ondernomen, zal wel tot de eerste vredesvoorwaarden voor de arbeiders behooren, dat de werkgever aan schadevergoeding niet kan denken.

* * *

Dezelfde overwegingen brengen de beteekenis van het staangeld tot veel kleiner proportie terug dan door de agitatie daaraan is gegeven.

Alle misbruiken van de zijde van werkgevers, die het staangeld eenvoudig in hun zak hielden of in hun zak staken, zoodra zij meenden dat daarvoor aanleiding werd gegeven, zijn door het wetsontwerp afgesneden. Ten name van den arbeider komt het geld op de Rijkspostspaarbank en de werkgever kan er niet aan komen zonder de noodige brieven, waaronder wel in de eerste plaats een vonnis van den kantonrechter zal behooren.

Er moeten dus wel zeer dringende redenen bestaan voor den werkgever, vooreerst om staangeld te eischen onder de arbeidsvoorwaarden, en verder om in een bepaald geval het staangeld aan te spreken.

Onder deze omstandigheden was er weinig reden om den werkgever, die in zooveel opzichten reeds wordt gebonden, ook dit middel te ontnemen. Het kan geen kwaad, den arbeider te herinneren, dat ook hij verplichtingen heeft. Hem angstvallig te onttrekken aan elk

verhaal van de zijde der patroons is niet in overeenstemming met het gevoel van eigenwaarde, dat men ook bij den arbeider gelukkig nog mag onderstellen.

* * *

Ook het derde vuurwerk van de agitatoren, de rechtspraak, is in het parlement niet opgegaan.

De zaak verkreeg aanstonds een eigenaardig aspect, doordat *het* amendement werd verdedigd door den heer Schaper, niet door den heer Troelstra, die als jurist alleen op de hoogte kan zijn van de moeilijkheden, aan de quaestie der leeken-rechtspraak verbonden.

Het gevolg was natuurlijk, dat de heer Schaper zich hield aan algemeene beschouwingen over de leekenrechtspraak, en zich niet stoorde aan juridische bezwaren. De vernietigende critiek, op het amendement geleverd zoo door den minister als door den heer Limburg, was naar zijn oordeel niet van overwegende beteekenis. Wat de wet bepaalde, kon even goed een koninklijk besluit bepalen. Dat zou wel vanzelf loopen.

Had de heer Troelstra zich met de discussie bemoeid, dan zou hij zijn partijgenoot ongetwijfeld hebben duidelijk gemaakt, dat het voor den rechter, en dus ook voor de partijen, niet onverschillig is, of bij koninklijk besluit is vastgesteld wat de wet had behooren te regelen.

Toch scheen het juridisch intellect zich met de zaak te hebben bemoeid. Al werd het gewicht der bedenkingen niet ingezien, het amendement verdween van het tooneel en werd gemetamorfoseerd in een motie, die »te zijner tijd" zal worden behandeld.

Zonder uitzondering hebben de afgevaardigden ingezien, dat een regeling der rechtspraak onder onze huidige grondwet niet anders is te maken dan in het wetsontwerp was geschied.

* * *

Wij merkten op, dat bij de tegenwoordige werkwijze der Kamer een sneller behandeling van een wetsontwerp als dat op het arbeidscontract niet mogelijk is. Werd een wetsontwerp van zoo ingrijpenden aard voorbereid door een eenigszins uitgebreide commissie, waarin alle partijen waren vertegenwoordigd, dan zou er stellig voor velen minder aanleiding zijn om pogingen tot wijziging te ondernemen. Men zou dan meer tot algemeene beschouwingen zich kunnen bepalen en geen of een spaarzaam gebruik maken van het amendeeringsrecht. Zonder dergelijke methode is de behandeling van een nog grooter werk als een herziening van het Burgerlijk Wetboek eenvoudig onmogelijk.

Overigens heeft de Kamer een poging gedaan om tijd te winnen

voor de steeds uitdijende beraadslagingen. Het adres van antwoord op de troonrede is afgeschaft, en de Regeering zal trachten, de ontwerp-begrootingswetten zóó tijdig in te dienen, dat onmiddellijk na de troonrede het onderzoek kan aanvangen.

Bovendien zal een nieuw recht aan de leden worden gegeven, om op een bepaalden dag korte vragen te richten tot de Regeering, zonder daaromtrent in beschouwingen te treden. Het recht om ter zake van hetzelfde onderwerp nog een interpellatie te houden zal hiermede niet worden weggenomen, maar er kunnen interpellaties door worden voorkomen.

Ook met deze nieuwe maatregelen zal weldra de gemaakte ruimte weer door welsprekendheid worden gevuld. Moge deze aan ons volk ten goede komen!

H. P. M.

BUITENLANDSCH STAATKUNDIG OVERZICHT

DOOR

CHR. NUIJS.

X.

Geschichtliche Erfahrungen erfüllen nur ausnahmsweise ihren belehrenden Zweck.

von Savigny.

De eerste dagen der maand Juli hebben een herinnering wakker geroepen aan hetgeen voor veertig jaren gebeurde, aan de dagen van den oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk in 1866. In de laatste dagen van Juni 1866 werden de Oostenrijksche legers verslagen bij Nachod en Skalitz, op 3 Juli had de slag bij Königgrätz-Sadowa plaats, die beslissend was voor het lot van den veldtocht. Toen de Pruisen in snelle marschen naar Weenen oprukten, onderwierp Oostenrijk zich; den 26en Juli werd te Nikolsburg een wapenstilstand gesloten, die den 23en Augustus gevolgd werd door den vrede van Praag.

Die vrede had voor Oostenrijk een belangrijke verandering tengevolge; de geheele politieke gestalte van het oude keizerrijk werd gewijzigd. Het verloor zijn bezittingen in Italië en zijn positie als Duitsche staat. Het moest een nieuw steunpunt vinden, een nieuwe richting zoeken voor zijn politieke actie. Het verkreeg die door de veranderde verhouding tot Hongarije.

De overeenkomst van 1867, de Dualistische Monarchie, was het gevolg van den slag bij Königgrätz.

Thans, na veertig jaren, is het voor elkeen duidelijk geworden, dat de grondslagen, waarop de monarchie zich toen gevestigd heeft, ondeugdelijk waren. De verwachtingen, bij de instelling van het Dualisme gekoesterd, werden niet vervuld. In Oostenrijk meende men, dat de Overeenkomst voor langen tijd de betrekkingen tusschen de beide helften der monarchie zou kunnen regelen. Maar men kende

in Weenen de Magyaren niet. Sedert langen tijd is hun eenig doel de volkomen onafhankelijkheid van Hongarije. Dat is in de jaren 1848 en 1849 voldoende gebleken. Toen meenden de Hongaren, dat het oogenblik gekomen was, om de onafhankelijkheid af te kondigen; de koning werd afgezet en de dynastie der Habsburgers vervallen verklaard van de regeering. De regeering in Weenen was toen te zwak, om de revolutie in Hongarije te onderdrukken; de hulp van Rusland moest worden ingeroepen, om Hongarije weder tot een Oostenrijksche provincie te maken.

Maar de ideëen laten zich niet dooden, zooals de menschen. De onafhankelijkheid van Hongarije was toen een idee; het is in de 60 jaren die sedert voorbijgingen toegenomen in kracht en omvang. De denkbeelden door Lajos Kossuth in 1848 verkondigd, zijn door zijn zoon Franz Kossuth als een kostbaar erfdeel bewaard en voortgeplant.

En in menige Hongaarsche familie worden trouw de schuldbekentenissen bewaard, die Lajos Kossuth eens heeft uitgegeven en die luiden:

Hungarian Fund.

On demand one year after the establishment in fact of the *Independent Hungarian Government* the holder hereof shall be entitled to . . , Dollars, payable at the National Treasury or at either of its Agencies at London or New-York, or to exchange the same in sums of Fifty Dollars or over, for certificates bearing four per cent interest, payable in ten equal annual installments from one year after said event.

Lajos Kossuth.

Toen Oostenrijk in 1866 vrede sloot met Hongarije had het de lessen der geschiedenis zeker niet vergeten; maar toen stonden andere overwegingen op den voorgrond. Het was toen de bedoeling, alle binnenlandsche onlusten zoo spoedig mogelijk te dempen, alle krachten van den staat gelegenheid te geven zich aaneen te sluiten en zich te reorganiseeren, om de verloren positie in Duitschland en in Italië weer te herwinnen. Voor het oogenblik kwam het er op een concessie meer of minder niet aan, meende men; later, als Oostenrijk zijn nederlaag naar buiten had hersteld, zou het gelegenheid genoeg hebben, om zijn binnenlandsche aangelegenheden weer naar eigen goedvinden te regelen. Alsof die gelegenheid zich ooit weer zou voordoen!

Reeds dadelijk maakte de oorlog van 1870 een streep door die rekening. Oostenrijk moest iedere hoop opgeven om ooit de positie te herwinnen, die het in Duitschland en in Italië verloren had. Het Duitsche keizerrijk en de Italiaansche eenheid waren, over Oostenrijk heen, tot stand gekomen. Met één slag had het alles verloren, wat het zwaard en de liefde het hadden gebracht in tal van jaren. Eeuwen lang was er waarheid geweest in de spreuk:

Bella gerant alii! Tu, felix Austria, nube!
Nam quae Mars aliis, dat tibi regna Venus!

In de eeuw van het rationalisme, in de eeuw »où les vieux Dieux s'en allaient" hebben Mars en Venus de beschermende handen van de Monarchie afgetrokken.

Het Dualisme, in 1866 als voorloopige regeling door Oostenrijk voor de betrekkingen met Hongarije opgesteld, moest stilzwijgend een definitieve regeling worden.

Maar nu veranderde de zaak. Tot nogtoe had Oostenrijk de regeling als een voorloopige beschouwd, met het doel later Hongarije wel weer tot een provincie te maken; thans beschouwde Hongarije de regeling als een voorloopige, als een overgangsperiode van de onderworpenheid tot de onafhankelijkheid. Het maakte gebruik van de omstandigheden. De Overeenkomst gaf het de gelegenheid zich te organiseeren, het nationaliteitsgevoel te versterken, het geheele bestuur op eigen grondslag in te richten, ten koste van de andere helft. En toen het daarin verder ging dan Oostenrijk aangenaam was, ontbrak aan deze zijde der Leitha de kracht, het magyariseerend optreden van Hongarije tegen te gaan.

Wat mogelijk zou zijn geweest indien Oostenrijk een eenheid had gevormd, bleek ondoenlijk bij den onophoudelijken partijstrijd tusschen de nationaliteiten, tusschen Duitschers en Tsjechen en Polen, die, om de heerschappij kibbelend, de kracht van het Oostenrijksche deel der monarchie verminderden. Terwijl Oostenrijk meer en meer in macht achteruit ging, versterkte zich het Transleithaansche deel der monarchie. En thans is het zoover gekomen, dat Hongarije in de monarchie meent de wet te kunnen stellen. Wel sluiten zich nu in Oostenrijk de partijen aaneen; maar het is te laat. De scheur in de monarchie is niet meer dicht te pleisteren. Het kabinet-Hohenlohe, dat een poging deed om de Hongaarsche zelfstandigheids-uitingen tegen te gaan werd weggeveegd. Aan beide zijden van de Leitha erkent men, dat de Overeenkomst haar einde nadert. En het helpt niets, zoo men dien toestand wil verbloemen. Koud en star staan daar de feiten, waartegen geen redeneeren meer mogelijk is.

In Hongarije heerscht, in het parlement en in de regeering, de partij die sedert jaren in haar vaandel de leus der onafhankelijkheid schreef; evenals in 1848 is de naam van den leider dier partij een program: Kossuth, dat beteekent voor de Hongaren de onafhankelijkheid.

Wel is waar heeft het kabinet, waarvan Kossuth deel uitmaakt, zich verplicht enkele eischen, waaronder de militaire, vooreerst te laten rusten; voor de noodigste staatsbehoeften te zorgen, de begrooting en de recrutenwet te doen aannemen en de hervorming van het

kiesrecht in te voeren. Maar men kan er zeker van zijn, dat op de eischen, die nu werden uitgesteld, later te krachtiger zal worden aangedrongen; en dat de kiesrechthervorming niet zal strekken om het streven van de magyaarsche partij te doen verminderen, zooals men in Oostenrijk hoopt.

Inmiddels gaat de voorbereiding voor de scheiding voort. Het invoeren van het magyaarsch als commando-taal is niet meer voldoende. In Boedapest wil men een eigen, zelfstandig leger; en daarnaast een hongaarsche vloot, of tenminste een hongaarsch eskader, met hongaarsch als commando-taal, en onder hongaarsche officieren. De buitenlandsche vertegenwoordigingen moeten worden gewijzigd; zij mogen niet meer den naam der monarchie dragen, maar moeten »Oostenrijksch en Hongaarsch" zijn, en de ambtenaren moeten de beide talen machtig zijn. Deze eischen zijn in de Delegaties gesteld. En de regeering der monarchie, van zins om thans den Hongaren zooveel mogelijk te gerieven, zeide toe wat zij kon. Zij wil trachten de breuk zoo lang mogelijk te voorkomen; maar of het haar veel helpen zal is te betwijfelen. De wijze, waarop de hongaarsche Delegatie tegen graaf Goluchowski is opgetreden geeft te denken. Voor den minister, die geen hongaarsch verstaat, moeten de zittingen der delegatie, waarin zijn politiek op de heftigste wijze werd aangevallen, een ware marteling zijn geweest. Veroordeeld te worden, in woord en gebaar, en in een taal die men niet machtig is, zoodat het antwoorden onmogelijk is, — en te weten dat elke redevoering een aanklacht of een requisitoir is — dat gaat bijna »ueber die menschliche Kraft".

Terwijl de Hongaren dus maatregelen nemen om de gezantschappen en consulaten in het buitenland een steeds scherper Hongaarsch karakter te geven, om de scheiding later te vergemakkelijken — hebben zij zich met een handigen *coup de main* reeds nu de zelfstandigheid op tolgebied verzekerd. De wijze waarop zij dat deden, heeft het Oostenrijksche ministerie-Hohenlohe tot heengaan genoopt, en het kabinet-Beck er toe gebracht alle wetsontwerpen, die op de jongste overeenkomst tusschen Szell en von Koerber betrekking hebben, terug te nemen, om den »Ausgleich" van 1867 in zijn geheel te kunnen herzien.

Dat is het begin van het einde.

Want dat het met de positie der monarchie, als groote mogendheid, uit wezen zal wanneer Hongarije het doel bereikt, waarnaar het thans krachtiger streeft dan ooit, daaraan is geen twijfel mogelijk. De personeele unie, die nu nog door de Hongaren wordt gewenscht, heeft weinig beteekenis. Dat is verleden jaar in Scandinavie duidelijk gebleken. Zijn eerst leger en vloot, buitenlandsche vertegenwoordiging en economisch gebied volkomen gescheiden dan is de gemeenschappelijke monarch, de eenige band tusschen de beide deelen,

geen waarborg genoeg meer, om twisten en wrijvingen te beletten, om een volkomen scheuring te voorkomen. Thans, nu de monarch nog steun vond in de gemeenschappelijke wetgeving en in de bestaande toestanden, was hij niet in staat het verval van de dualistische monarchie tegen te gaan.

Over korter of langer tijd zal dus Hongarije een zelfstandige staat worden. Dat is niet meer tegen te gaan. En daarmede verliest Oostenrijk veel van zijn beteekenis. »Zoolang ik leef" zeide keizer Franz Joseph dezer dagen in Reichemberg, »zal het nog wel gaan. Maar wat er later gebeuren zal baart mij zorg, al zal ik het niet meer beleven".

Die bezorgdheid van den ouden Keizer is verklaarbaar en gerechtvaardigd. Want hij voorziet den ondergang van een rijk, dat onder zijn bestuur ontstaan en groot geworden is.

* * *

Wat Oostenrijk in 1866 verliezen moest, werd winst voor Duitschland en Italië. Voor veertig jaren werd bij Sadowa de grondslag gelegd voor de Duitsche en voor de Italiaansche eenheid — en tevens voor het verbond, dat de drie Midden-Europeesche mogendheden thans reeds meer dan een kwarteeuw vereenigd.

Hoewel Kroonprins Friedrich van Pruisen, volgens Theodor von Bernhardi's *Tagebücher* ervan overtuigd was: »dass Preussen ganz von selbst an die Spitze Deutschlands kommen würde, wenn man nur den Forderungen der Zeit gerecht wird"... hoewel de Koning weifelde, Bismarck overlegde, Moltke trouw bleef aan zijn zinspreuk: »Erst wägen, dann wagen"... toen het beslissende uur was gekomen wist ieder, dat slechts met het zwaard de Duitsche eenheid kon worden gevestigd.

Maar na de overwinning zag Bismarck in, dat Oostenrijk wel verslagen, niet vernederd mocht worden. Het verhaal, dat hij in zijn *Gedanken und Erinnerungen*, II: 33—50 geeft van zijn strijd met den Koning en met de voornaamste legeraanvoerders, over de voorwaarden die aan Oostenrijk gesteld moesten worden, is een der »geschichtliche Erfahrungen", waarvan Savigny zegt: dat zij slechts zelden begrepen worden. Voor den minister, die zoo duidelijk de toekomst voor zich zag, moet het een pijnlijk oogenblik geweest zijn, toen hij zijn voorstellen van den Koning terug kreeg met de kantteekening: »Nachdem mein Minister-präsident mich vor dem Feinde im Stiche lässt und ich hier ausser Stande bin ihn zu ersetzen, habe ich die Frage mit meinem Sohne erörtert, und da sich derselbe der Auffassung des Minister-präsidenten angeschlossen hat, sehe ich mich zu meinem Schmerze gezwungen, nach so glänzenden Siegen der Armee in diesen sauren Apfel zu beissen und einen so schmachvollen Frieden anzunehmen".

Dat Bismarck den toestand beter inzag dan de koning en zijn omgeving bleek spoedig. De Franschen gevoelden den slag bij Königgrätz als hun eigen nederlaag; onder het motto »Revanche pour Sadowa", zochten zij een bondgenootschap aan te gaan met Oostenrijk tegen Pruisen. Had Pruisen in 1866 Oostenrijk vernederd, zooals de koning wenschte, dan had de wereldgeschiedenis een andere wending gekregen; 1870 had dan Frankrijk, Oostenrijk, en waarschijnlijk de Zuid-Duitsche Staten vereenigd gezien tegen Pruisen.

In Nikolsburg legde Bismarck den grondslag voor Oostenrijk's verbond met het Duitsche Rijk, het verbond dat nog steeds de geheele Europeesche politiek beheerscht. En hoewel het bondgenootschap niet, zooals Bismarck het gaarne gewild had, in de grondwetten van Duitschland en Oostenrijk is opgenomen, dat het meer dan een kwart eeuw heeft bestaan, en ondanks alles nog steeds, zooals de minister Von Tschirsky in den Rijksdag getuigde (23 Mei): »voor Oostenrijk en Duitschland den grondslag van hunne staatkunde vormt"... toont genoeg dat deze schepping van Bismarck een »volkerrechtlicher Notwendigkeit, ein dauerndes Bedürfniss" was.

Weliswaar is de toestand aanmerkelijk gewijzigd sedert door Andrassy en Bismarck in 1879 over het verbond tusschen Duitschland en Oostenrijk werd onderhandeld. Toen dreigde een oorlog met Rusland, en Bismarck achtte toen het oogenblik gunstig, om tegenover de Russisch-Fransche toenadering een bondgenootschap met Oostenrijk te plaatsen. Uit de »Gedanken und Erinnerungen" (II: 247 vg.) blijkt op hoeveel tegenstand van den keizer Bismarck bij de uitvoering van dat plan stiet en hoeveel moeite hij had, om dien tegenstand te overwinnen, zoo zelfs, dat hij alweer de kabinetsquaestie stellen moest.

Dat alles wordt te vaak vergeten, wanneer thans op hooggestemden toon de lof gezongen wordt van het Drievoudig Verbond, zooals geschiedde toen keizer Wilhelm voor eenige weken zijn vriend en bondgenoot Franz Jozeph een bezoek bracht. In de geschiedenis van de tot-stand-koming van het Duitsche Rijk, was het altoos Bismarck, die, het oog op de toekomst gericht, maatregelen voorstelde waarvan het groote nut later gebleken is; en het was altoos de keizer, die, tegenstribbelend en onwillig, moest worden overgehaald om die maatregelen goed te keuren.

Hoe juist de meeningen van Bismarck waren heeft de politieke geschiedenis bewezen. Reeds in 1881, na den moord op Alexander II, zocht Rusland weder toenadering tot Duitschland, drie jaren later ook tot Oostenrijk. De samenkomst der drie keizers te Skierniwice en het tot stand komen van het drie-keizers-verbond was het eerste gevolg daarvan. Er kwamen wel jaren van ontstemming, toen Rusland meende in Bulgarije door Oostenrijk te worden tegengewerkt; maar in 1903, aan den vooravond van den oorlog met Japan, had een nieuwe toenadering plaats, bij de ontmoeting van tsaar Nikolaas

met keizer Franz Joseph te Mürzsteg, waar de overeenkomst voor Macedonië werd aangegaan.

Het is in die jaren duidelijk geworden, dat het defensieve karakter, door Bismarck aan het verbond gegeven, zoowel een goede verstandhouding tusschen Oostenrijk en Rusland, als tusschen Italië en Frankrijk mogelijk maakte. In plaats van een bedreiging te worden voor den vrede in Europa — zooals men in 1879 in Engeland vreesde, in Frankrijk vermoedde — is het Midden-Europeesche bondgenootschap een waarborg voor den vrede en een geruststelling voor de andere mogendheden gebleken. En al zijn er dagen geweest waarin de waarde van het bondgenootschap niet genoeg werd gevoeld, telkens blijkt het, dat geen der drie staten behoefte of neiging heeft, het verbond op te zeggen. De samenkomst te Weenen, en de daarbij gewisselde telegrammen, hebben opnieuw aan Europa getoond, dat het verbond nog vaststaat; en nu in Italië een ministerie-Giolitti is opgetreden, waarin Signor Tittoni, een der vurigste voorstanders van het bondgenootschap, de portefeuille van buitenlandsche zaken aanvaardde, nu is de stemming in Italië, die voor eenigen tijd tot onverschilligheid scheen over te slaan, opnieuw bevestigd in bondgenootschappelijken zin. Want Italië weet, zooals de minister in de kamer verklaarde, dat het verbond iedere agressieve bedoeling uitsluit, geenerlei bedreiging bevat tegen eenig land in Europa, en slechts strekken kan om den bestaanden toestand te handhaven. Hij wees op de groote vrijheid van handelen die het verbond Italië had gelaten, zoowel toen het tegen Frankrijk's streven in de Middellandsche Zee steun zocht bij Engeland, als toen het oogenblik gekomen was, om de oude vriendschapsbetrekkingen met Frankrijk weer aan te knoopen.

Zoo heeft het Drievoudig Verbond zich naar alle zijden kunnen uitbreiden; Oostenrijk kon met Rusland de overeenkomst van Mürzsteg aangaan; Italië met Frankrijk en Engeland afzonderlijke verdragen sluiten, Roemenië kon door toenadering tot het Midden-Europeesch verbond zijn politieke positie versterken en zijn economischen toestand verbeteren. In plaats van twee groepen, die scherp tegenover elkander staan en vijandige bedoelingen tegen elkaar koesteren, zien wij in den politieken kaleidoscoop een voortdurende wisseling van betrekkingen, als gevolg van de verschillende in elkander grijpende belangen. En waar nu de laatste maanden ons tevens het schouwspel brachten van een besliste toenadering tusschen Engeland en Duitschland, daar kunnen wij begrijpen, dat het bezoek van keizer Wilhelm aan Weenen, en de hartelijke telegrammen door de beide keizers gewisseld met koning Victor Emanuel de *Neue freie Presse* deden juichen: »Thans is het spook van de isoleering van Duitschland verdwenen in het niet. Na zulk een betooging, na zulk een verzekering van onverbreeklijke trouw moet de overtuiging in de hecht-

heid van het Drievoudig Verbond terugkeeren. De samenkomst te Weenen heeft ons een nieuwen waarborg geschonken voor den Europeeschen vrede."

* * *

Voor veertig jaren....

In de dagen, die aan den oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk voorafgingen werd de Pruisische luitenant, prins Karl von Hohenzollern, door de volksvertegenwoordiging van de vorstendommen Moldavië en Wallachije benoemd tot vorst, in de plaats van den verjaagden Alexander Couza. Die vorstendommen stonden toen onder Turksche suzereiniteit; en zooals het gewoonlijk gaat met de landen, waar de Sultan langen tijd geheerscht heeft, verkeerden zij in een betreurenswaardigen toestand. Een leege schatkist en een groote schuldenlast; de spilzucht en verkwisting van den vorigen vorst en zijn regeering stonden in omgekeerde reden tot de opbrengst der belastingen; de groote bron van inkomsten van het land, de landbouw, was achterlijk en verwaarloosd; het legerbeheer in wanorde; het onderwijs slecht; politietoezicht onbekend. In een woord: het vorstendom waarover Karl von Hohenzollern in 1866 het bewind aanvaardde was in meer dan een opzicht een dier half-Aziatische Balkanstaten, wier bont uiterlijk een totale afwezigheid van organisatie en orde verbergt.

Het was voor hem dan ook een waagstuk te trachten in dat land geordende toestanden te doen ontstaan. Hoe hij die taak vervuld heeft, verhaalt hij ons zelf in zijn werk: »Aus dem Leben König Karls von Rumänien. Aufzeichnungen eines Augenzeugen." Daaruit kunnen wij ervaren met welk een taaie wilskracht en rustelooze werkzaamheid, met welk een scherpen blik en politieke voorzichtigheid hij moest optreden; hoeveel teleurstellingen en moeilijkheden hij ondervond; maar ook hoe groot de resultaten zijn, die hij in zijn veertigjarige regeering verkreeg. Van het verwaarloosde, arme vorstendom maakte hij in vredestijd en op het slagveld een koninkrijk, dat volkomen onafhankelijk van Turkije, een staat van beteekenis geworden is in Europa. Op politiek en economisch gebied heeft hij zijn land verheven, het onderwijs verbeterd en geregeld, wegen en spoorwegen aangelegd, en van het halfaziatische landje een beschaafden Europeeschen staat gemaakt. En al heeft hij niet het ideaal bereikt, dat hij zich voorstelde, toen hij voor veertig jaren, vermomd en met een valschen pas, door Oostenrijk en Hongarije naar zijn vorstendom toog — wat hij gedaan heeft is zoo grootsch, zoo indrukwekkend, dat zijn volk niets kan bouwen noch oprichten wat een waardig monument voor hem wezen kan, maar slechts kan pogen zichzelf te vervormen tot een levend gedenkteeken, door zich

steeds meer te verheffen tot de hooge idealen, die den vorst hebben geleid, bij zijn arbeid in het belang van land en volk.

* * *

»Geschichtliche Erfahrungen erfüllen nur ausnahmsweise ihren belehrenden Zweck," schreef von Savigny. En wat in Rusland gebeurt is de levende illustratie bij die opmerking.

Het conflict tusschen de Regeering en de Doema, dat had kunnen voorkomen worden zoo in hof- en regeeringskringen werkelijk het ernstige voornemen bestond om hervormingen in te voeren, is uitgebroken en verscherpt zich met den dag. Het begon met de weigering van den Tsaar, om het adres der Doema te ontvangen uit handen van de commissie, die daarvoor was aangewezen. Even bang als de kamerheeren van Lodewijk XVI waren voor de grove schoenen van Roland, even bang was de omgeving van den Tsaar voor de aanraking met de »moejiks" uit de Doema.

Maar het bleef niet bij deze formaliteit, die de Doema met kalmte en waardigheid opnam. De regeerings-verklaring, door Goremykin in de vergadering der volksvertegenwoordiging afgelegd, was een volkomen negatie van alles wat door die vertegenwoordiging namens het Russische volk werd gevraagd.

Het adres aan den Tsaar was een daad, die verwacht kon worden. Voor het eerst had het volk gelegenheid, na eeuwen tot zwijgen gedoemd te zijn geweest, zijn stem te verheffen en eischen te stellen. Dat kon niet geschieden op de wijze, waarop in andere landen een troonrede wordt beantwoord. Want de toestanden zijn zoo geheel anders. Bij de beoordeeling van die volkswenschen moet men zich indenken in de gevoelens, welke de jonge Russische volksvertegenwoordiging bezielen. Men moet zich de bestaansonzekerheid voorstellen van kiezers en gekozenen; de bedreiging met ontbinding en arrestatie die voortdurend wordt vernomen; men moet zich de vergaderingen voorstellen, gehouden onder het gerommel der revolutie, terwijl niemand weet wat hij te wachten heeft van de troepen, die de wacht betrekken voor het paleis waarin het parlement vergadert; men moet zich vooral voorstellen de omstandigheden, waaronder de leden der Doema gekozen zijn, het ongeduld der kiezers die vrijheid, rechten en grond eischen, en die hunne vertegenwoordigers »cahiers de charge" medegaven, van nog grooter omvang en nog verder strekking dan die, welke de *tiers état* medebracht in 1789....

Gaat men dit alles na, dan ziet men dat de Russische Doema niet anders spreken kon, dan zij deed; want haar adres van antwoord was zoowel voor het volk bestemd, als voor den Tsaar. Zij moest in dat document de grieven en wenschen van alle klassen, alle nationaliteiten van Rusland opsommen; zij mocht niets vergeten, om

zeker te zijn dat alle schakeeringen van dat volk zich om haar zouden scharen, en dat zij — zoo het onvermijdelijke conflict met de regeering uitbrak, zoo zij werd ontbonden, uiteengedreven, gevangen gezet, — steun en verdediging zou vinden bij het volk.

Dat heeft de regeering niet begrepen, of niet willen begrijpen. Met onverklaarbare minachting heeft zij het geheele programma, door de Doema in haar adres opgesteld, in een hoek geworpen. De redevoering van Goremykin was een uitdaging; en de Doema heeft niet geaarzeld daarop te antwoorden met een votum van wantrouwen, zoo kras van vorm en inhoud, als zelden in een parlement is aangenomen.

Maar wat maalt een regeering van bureaucraten daarom? Zij legt dat votum naast zich neer en doet alsof er niets gebeurd is. Zij gaat voort het land te besturen, als men tenminste van besturen spreken mag; en zij neemt een houding aan, die zelfs bij haar vrienden, bij de Octobristen in de Doema en bij den grooten Trepof, geen goedkeuring meer kan vinden. Deze steunpilaar van de reactie en van de autocratie heeft zelfs verklaard, dat hij een kabinet uit de meerderheid der volksvertegenwoordiging gewenscht zou achten, al ware het slechts uit de overtuiging, dat een heftig opposant gematigd wordt, zoo hij plaats moet nemen aan de groene tafel, en moet inzien dat besturen andere eischen stelt, dan kritiek oefenen op anderer bestuur.

De hofkringen en de regeering zijn echter van andere meening. Zij gelooven dat de moeilijkheden kunnen worden omzeild door de Doema te laten praten en door inmiddels in het land »den Teufel durch Beëlzebub austreiben zu lassen." Tegenover de revolutie ontketenen zij de anarchie der zwarte benden en der jodenvervolging; en de mededeelingen door prins Oeroessof in de Doema gedaan, hebben Europa een denkbeeld gegeven van de wijze waarop, *à l'instar* van de Kisjinef-moorden onder Plehwe's bestuur, zulk een »pogrom" wordt voorbereid. Dat mag Trepof, met meer brutalititeit dan oprechtheid, een leugen noemen; wat Oeroessof zeide getuigde van diepen ernst en edele verontwaardiging. De regeering echter hoopt door zulke voorvallen de gelegenheid te vinden, om de Doema te kunnen ontbinden. Alsof daardoor de oorzaak van de beweging in Rusland zou worden weggenomen!

Zoo gemakkelijk gaat het niet, de geesten, die eenmaal opgeroepen zijn, weer kwijt te raken. Met de bajonetten en de nagaïka's is in Rusland niets meer te beginnen. »Fermer le palais de Tauride, ce ne serait pas clore la révolution, ce serait plutôt l'ouvrir," schreef Anatole Leroy-Beaulieu nog voor eenige dagen.

Maar die waarschuwing zal wel evenmin doel treffen als de ervaringen der geschiedenis, waarvan Savigny spreekt.

* * *

Dat had Zola moeten beleven!

Onwillekeurig kwam die gedachte op, — de eerste en dus de beste naar het woord van Wordsworth, — bij het vernemen der tijding, dat het Fransche Hof van Cassatie, voor de tweede maal vonnis wijzende in hoogste instantie in de zaak-Dreyfus, en ditmaal zonder verwijzing, dien oud-kapitein onschuldig heeft verklaard aan de misdaad, waarvoor hij in 1894 werd veroordeeld.

De eerste gedachte moest gewijd zijn aan den dichter-ziener, aan den krachtigen strijder voor recht en waarheid, aan den man die door zijn helder betoog en zijn moedige daad de wereld wist te overtuigen dat er onrecht was gepleegd! Die eerste gedachte moest gewijd zijn aan den profeet, die het durfde zeggen, toen geheel Frankrijk zich tegen hem wendde: »La vérité est en marche, rien ne l'arrêtera."

Want Dreyfus was het slachtoffer, het passieve, van het grootste onrecht, de gruwelijkste misdaad, die in de moderne geschiedenis te vinden is; met hem gevoelde men medelijden, en de herinnering aan zijn onschuldig lijden op het Duivels-eiland wekt sympathie, naast wrevel over de misdaad, die hem daar gebannen hield.

Maar Zola was de klassieke held die het waagde, als woordvoerder optredend van een kleine phalanx moedige strijders, rinkelend zijn handschoen in het strijdperk te werpen, toen geheel Frankrijk, militairen, rechters, académiciens, staatslieden, ministers en schriftgeleerden, zich hadden verbonden om de misdaad van enkelen te bedekken en de gerechtigheid te vermoorden, uit kastengeest.

Toen ieder zweeg, of slechts fluisterend zijn meening durfde zeggen in de rustige binnenkamer, toen trad Zola naar buiten, en riep, schreeuwde, brulde het uit, in het gezicht van die allen: Ik beschuldig u....

En zoo iemand recht zou hebben prat te gaan op de uitspraak, die eindelijk het Recht en de Waarheid doet zegevieren, dan zou hij het mogen zijn, de man van de heerlijke impulsie, de man van de »haine implacable," de man die, onverplicht en vrijwillig, het ergste leed wat een fijngevoelige dichterziel lijden kan; maar die zich hoog daarboven wist te verheffen, in het bewustzijn zijn plicht te hebben gedaan.

In dit geheele drama, dat twaalf jaren lang ons heeft bezig gehouden, is van alle figuren die er een rol in speelden — en daaronder waren beminnelijke en sympathieke, als Picquart, Scheurer-Kestner, Labori, Demange, e.t.q. — voor mij de grootste, de schitterendste, de onversaagdste en allerbeminnelijkste Emile Zola, omdat hij de moedigste en tevens de geniaalste van allen gebleken is.

Het vonnis van het Hof van Cassatie is een triomf voor zijn doorzicht. En hooger dan het oordeel der mannen, die na nauwkeurig en langdurig onderzoek recht spraken, staat de uiteenzetting van

den dichter, die bij intuïtie de Waarheid onthulde en in het heldere licht plaatste, omdat hij daardoor zijn dichterschap onweerlegbaar heeft getoond.

Bij den juichkreet over de triomf van het recht en de waarheid, door hem voorspeld, bij den juichkreet die volgen moet nu de benauwde droom eindelijk uit is, komt toch de gedachte steeds weer boven:

»Dat had Zola moeten beleven!"

* * *

Met een enkel woord wil ik ook hier het afgrijzen uitspreken, wat de geheele beschaafde wereld gevoelde, toen een misdadige hand een bom wierp te midden van den bruidsstoet van koning Alphonso van Spanje. Kan men zich iets onzinnigers, iets onmenschelijkers denken dan zulk een daad, op zulk een oogenblik? Een aanslag, waarbij twintig personen, mannen, vrouwen, kinderen omkwamen; een aanslag gepleegd op een jongen man en een jonge vrouw, op den dag van hun huwelijk; een aanslag zonder eenige begrijpelijke reden, alleen gepleegd uit waanzinnigen haat tegen bestaande toestanden — met Francis Charmes moet men zeggen: het verstand staat stil van verbazing en verontwaardiging over zooveel moreele perversiteit, als het bedenken en het uitvoeren van deze daad verraadt.

Maar ook voor anarchisten van de daad »erfüllen geschichtliche Erfahrungen nur ausnahmsweise ihren belehrenden Zweck." Anders zouden zij niet steeds navolgers vinden van hun misdadige dwaasheden

Amsterdam, 19 Juli 1906.

ERRATUM.

In de aangehaalde verzen uit Albrecht Rodenbach's *Gudrun* in de Juni-aflevering moet:

»Helder spel" op blz. 342 »Heldenspel"
en »borstsweer" op blz. 348 »borstweer" zijn.

ETHIEK EN MAATSCHAPPIJ

(Een voorlezing)

DOOR

Dr. C. J. WIJNAENDTS FRANCKEN.

Ieder tijdperk kenmerkt zich door zekere problemen, die daarin inzonderheid op den voorgrond treden, waarover bij voorkeur wordt nagedacht en die de algemeene aandacht bizonder in beslag nemen. In de Middeleeuwen behoorde hiertoe het Katholicisme; in later tijden de Hervorming; daarna weer de Politiek en Statenvorming. De 19de eeuw zal in de geschiedboeken der historie allicht eenmaal de »natuurwetenschappelijke" heeten, de huidige wellicht de »sociale". Zooveel is in ieder geval wel zeker, dat in den aanvang van de 20ste eeuw het zoogenaamde sociale vraagstuk alle gemoederen vervult. Maar dat sociale vraagstuk met zijn rijkdom van vertakkingen, wat is het in den grond anders dan een *ethisch* vraagstuk? Pierson ten onzent en Ziegler in Duitschland hebben dit uitvoerig in 't licht gesteld. Inderdaad, berusten niet al die verschillende voorstellen tot leniging van sociale nooden en ellenden, al die overdenkingen en besprekingen van maatschappelijke hervormingen, op wijzigingen en verschillen van inzicht omtrent sociale rechtvaardigheid, omtrent billijkheid en zedelijkheid, goede en slechte behandeling enz., m. a. w. op *moreele* oordeelvellingen? En die oordeelvellingen, zij hangen weer ten nauwste samen met metaphysische voorstellingen omtrent het doel des levens, het wezen van het geluk, de waarde van het leven enz. Wij zien het o. a. aan het socialisme, dat als stelsel van Marx eng verbonden is met een materialistische geschiedbeschouwing,

d. i. met de voorstelling als zou de loop der geschiedenis, de ontwikkeling der beschaving, vóór alles geleid worden dooı een streven naar de bevrediging van oeconomisch-materialistische behoeften.

Gelijk gezegd, de moreele inzichten zijn onafscheidelijk van metaphysische voorstellingen. Tot voor korten tijd werden zij saamgevat in en als vereenzelvigd met den godsdienst, zooals die was neergelegd in de leer der Kerk. De godgeleerden en de dienaren der Kerk maakten als 't ware aanspraak op een monopolie der moraal. Deze toch was volgens hen een gebied, onafscheidelijk verbonden met den godsdienst; en de behandeling harer vraagstukken kwam dus rechtens toe aan de theologie. Wij zien dit standpunt nog thans gehuldigd in de regeling van ons Hooger Onderwijs, waarin de ethiek, hoewel een zuiver wijsgeerig vak, is ondergebracht onder de faculteit der Theologie.

Evenwel, in die beschouwingswijze is langzamerhand een kentering gekomen. Werd vroeger een ieder — men denke slechts aan Spinoza — verketterd en blootgesteld aan vervolging, die het waagde buiten de dogmatisch-kerkelijke leerstukken om zich met ethische vraagstukken in te laten, die tijd is thans gelukkig voorbij. Ja men is zelfs verschillende ethische vereenigingen in 't leven gaan roepen, die buiten de Kerk om soortgelijke bedoelingen als deze nastreven. Ik herinner u slechts aan onze Vrije Gemeente van Hugenholtz, of aan de geestverwante genootschappen van Adler, Salter en Carus in Amerika, Gizycki, Foerster en von Egidy in Duitschland. Het aantal leden dier vereenigingen moge nog niet groot zijn, het feit van haar bestaan legt als zoodanig reeds een welsprekend getuigenis af. Maar ook afgescheiden van die vereenigingen zijn er velen, tot in de romanlitteratuur toe, die zich met ethisch-psychologische vraagstukken bezighouden, geheel buiten eenig kerkelijk verband om. Zelfs in de paedagogie is die strooming binnengedrongen. Ge herinnert u het debat dat nog onlangs dienaangaande plaats vond tusschen de heeren Gerhard en Cramer, en dat inzonderheid liep over de vraag of zedelijke opvoeding al dan niet mogelijk is zonder tehulproeping van geloofsdogma's.

In het genoemd debat maakte de Haagsche predikant Dr. Cramer zich tot woordvoerder van die velen, welke nog steeds van meening zijn dat alle werkelijke moraal slechts bestaanbaar is bij een geloof aan een persoonlijk God volgens de leer van het Christendom. Zonder een dergelijk geloof zou niet alleen geen zedelijk *leven* mogelijk zijn, maar ware het evenmin doenlijk een *zedeleer* of *zedekunde* op te bouwen. Deze toch had volgens hem behoefte aan een metaphysischen grondslag, en deze kon slechts geleverd worden door den godsdienst.

Het is duidelijk, dat deze zienswijze mank gaat aan groote eenzijdigheid. Zelfs indien al zulk een metaphysische grondslag onontbeerlijk is, dan behoeft die daarom toch nog niet noodwendig een beslist *godsdienstig* karakter te dragen. De metaphysica is een zeer ruim veld; en menige ethiek van vroeger of later tijden is opgebouwd zonder positief godsdienstige hulpmiddelen, in ieder geval zonder de voorstelling van het bestaan van een persoonlijke Godheid. Dit te willen ontkennen, ware in strijd met de geheele geschiedenis der beschaving en der wijsbegeerte.

Het vraagstuk van het verband tusschen zedelijkheid en godsdienst is zóó belangrijk, dat wij er hier nog eenige oogenblikken bij dienen stil te staan. Een verband tusschen die beide bestaat er zeer zeker, het is maar de vraag van welken *aard* dat verband is. Ware die aard dusdanig, dat zonder godsdienst geen zedelijkheid mogelijk ware, dan zou de ontwikkelingsgang van beide parallel moeten loopen en de graad van beider ontwikkeling nagenoeg moeten overeenstemmen. Nu zien wij echter, dat een hooge mate van godsdienstigheid geenszins altijd gepaard gaat met een hooge moraliteit: kerkgaan sluit nog geen zedelijk leven in; en welbekend is het dat vele misdadigers zeer devoot zijn en nauwgezet in de nakoming hunner religieuse verplichtingen. Omgekeerd zijn ongodsdienstige menschen dikwijls uitmuntend in rechtschapen levenswandel. De ethnographie of volkenkunde voert tot eenzelfde slotsom. Men heeft waargenomen dat zeer laagstaande

volken en rassen als de Wedda's op Ceylon, de Sakkei op het schiereiland Malakka, hoewel er nagenoeg alle sporen van godsdienst ontbreken, zich toch kenmerken door een hoogen graad van zedelijk leven; terwijl die moraliteit van onbeschaafde volkeren er geenszins altijd op vooruitgaat, wanneer deze bedeeld worden met onze westersche Christelijke beschaving.

Ondanks al die ervaringen, heeft de Kerk het toch altijd willen voorstellen alsof een ontstentenis van godsdienstig geloof noodwendig een gebrek aan zedelijkheid met zich zou moeten brengen. Wie hare leeringen niet deelde, werd uitgemaakt voor een materialist; en zonder eenig recht werd het *theoretisch* èn *wijsgeerig* materialisme eenvoudig vereenzelvigd met het *praktisch* materialisme, hoewel die beide niets met elkander behoeven te maken te hebben. Zulk een bestrijdingsmethode kan met 't oog op de ervaringsfeiten niet anders dan unfair genoemd worden; het is niet anders dan een middel om der menigte zand in de oogen te strooien en zijn tegenstander zwart te maken. Godsgeloof en materialisme, supra-naturalisme en pantheïsme, het zijn wijsgeerige vraagstukken en richtingen, die ongetwijfeld de zedelijke inzichten beïnvloeden, maar met welke de moraal in haar geheel geenszins staat of valt en door welke de aard van levensvoering nog geenszins gegeven is. »Iemands levensgedrag", zegt Paulsen, »wordt niet bepaald door metaphysische voorstellingen over de natuur der dingen, maar in hoofdzaak door natuurdriften en temperament, opvoeding en levensomstandigheden." Ongetwijfeld kan de godsdienst een groote *steun* zijn voor een zedelijke levenswijze, maar hij is daarom nog altijd niet de *schepper* der moraal. De wijsgeer Kant wilde zelfs de moraal niet op den godsdienst, maar omgekeerd den godsdienst op de moraal grondvesten. Gelijk Hoekstra zeide: »het godsdienstig geloof is niet de grondslag voor, noch het beginsel van de zedenleer, maar de levenskracht of de bezielende warmte van de zedelijkheid". Moraal en godsdienst dienen streng uiteengehouden te blijven: de laatste mag ten opzichte van de eerste noch een *dienende* noch een *overheerschende* plaats innemen,

en omgekeerd moet de moraal zooveel mogelijk onafhankelijk blijven van bepaalde zuiver godsdienstige voorstellingen. En dat niet alleen op logische gronden, maar ook omdat, indien men hier kunstmatige associaties gaat tot stand brengen, men gevaar loopt de zedelijkheid geheel te zien ondermijnd worden, zoodra de godsdienstige waarheden haar gezag gaan verliezen.

Wordt hiermede de waarde van den godsdienst voor het leven ontkend of verkleind? In geenen deele. De godsdienst zal ten allen tijde voldoen aan onuitroeibare gemoedsbehoeften, die voor de overgroote meerderheid niet zijn te bevredigen door kunst of wetenschap. De godsdienst vervult voor de groote menigte dezelfde plaats, die bij anderen de wijsbegeerte inneemt; hij verheft haar boven de gewone alledaagsche beslommeringen des levens, en vormt zelfs voor velen hun eenig geestelijk voedsel. Maar hoe gewichtig ook de rol is die hij vervult, die rol is een omschrevene. De kerkleer, waarin zich voor de meesten hun godsdienst belichaamt, heeft niet het recht zich een oordeel aan te matigen over wijsgeerige en wetenschappelijke vraagstukken die buiten haar terrein vallen. De wetenschap zoekt inzonderheid het *verstand*, de godsdienst het *gemoedsleven* te bevredigen; en in verband daarmede is wetenschappelijke bewijsvoering en weetbehoefte iets anders dan godsdienstige overtuiging en geloofsverzekerdheid. Die beide richtingen van den menschelijken geest, welke elkander aanvullen, maar die ieder een ander doel nastreven en zelfs dikwijls met elkander in strijd komen, — zij dienen elkander te respecteeren, maar niet elkanders gebied te betreden en over elkander een meesterend gezag te willen oefenen.

Nog een ander feit wijst er op, dat het verband tusschen godsdienst en zedelijkheid niet zóó hecht en innig is als het veelal wordt voorgesteld. Het is dit, dat wij veel meer en veel grooter verschillen zien in de *godsdienstige* voorstellingen der verschillende beschaafde volkeren, rassen en individuen dan tusschen hunne *moreele* begrippen. Wat de beschaafde mensch in den loop der tijden als deugd heeft aangemerkt is niet zoo uit-

eenloopend; nu eens moge meer waarde aan deze, dan aan gene deugd gehecht zijn, maar wat b.v. de oude Grieken of de Chineezen als zoodanig huldigen, als eerlijkheid, waarheidsliefde, vriendschap, rechtvaardigheid, moed, plichtsbetrachting, ouderliefde, enz. is waarlijk niet zóó verschillend van wat wij als zoodanig aanmerken. De beroemde geschiedschrijver Buckle is zelfs zóóver gegaan te beweren, dat eigenlijk de geheele ontwikkelingsgang der beschaving uitsluitend te danken is aan een vooruitgang in wetenschap en intellect, terwijl daarentegen de moreele inzichten volgens hem vrijwel constant gebleven zijn. »Beweert men", zoo zegt hij o. a., »dat het Christendom voorheen onbekende zedelijke waarheden in de wereld gebracht heeft, dan geeft men daarmede blijk hetzij van grove onwetendheid, hetzij van bewust bedrog". Inderdaad vindt men vele van de grondwaarheden der Christelijke zedeleer terug bij de Stoïcijnen, het Boeddhisme, Confucius, enz. Een absoluut nieuw moreel grondbeginsel is trouwens moeielijk te ontdekken; en uitbreiding van kennis en wetenschappelijk onderzoek zal daartoe zeker niet leiden. De *handelingen*, waartoe de moraal leidt, en de *verklaring* der moreele gevoelens zijn zeerzeker niet altijd dezelfde gebleven; maar in de moreele inzichten *als zoodanig* zijn bij de besten van ons geslacht niet zooveel verschillen aan te wijzen. Het is hier meer een kwestie van vermeerderde verbreiding en toepassing dier inzichten, dan wel van hunne wijziging.

Dit alles is trouwens noch te verwonderen, noch te betreuren. Onze zedelijke voorstellingen wortelen in ons wezen en in ons gemoedsleven, en kunnen, willen zij waarlijk invloed oefenen, niet als een vreemd laagje vanbuitenaf worden opgelegd. Het zou er treurig uitzien, indien onze moraal afhankelijk ware van een vooraf uitgewerkte onfeilbare leer. »Wat ware er geworden van de zedekunde", merkte Pierson eens geestig op, »indien het zedelijk leven zich niet dikwijls had veroorloofd onkundig te blijven *zelfs* van het bestaan eener zedekunde". Het onvergankelijk karakter der moraal ligt juist in hare onafhankelijkheid van wisselvallige leeringen en systemen. Juist daardoor kan zij krachtdadig werkzaam

blijven en in eenzelfde maatschappij zekere eenheid vertoonen bij overigens uitermate uiteenloopende wijsgeerige inzichten. En wil de moraal hecht zijn, dan mag zij niet berusten op zekere van buitenaf gestelde regelen en voorschriften, maar dient zij een weerklank te vinden in ons innerlijk leven, zonder hetwelk elke prediking vrijwel vruchteloos zou blijven of hare uitwerking weinig duurzaamheid bezitten.

Juist *hier* ligt een fundamenteel onderscheid tusschen de kerkelijke en de wijsgeerige ethiek. Eerstgenoemde is uit den aard wat men in de wetenschap noemt *heteronoom*, d.i. wetgevend vanbuitenaf. Zekere voorschriften zijn nu eenmaal gegeven voor 's menschen gedrag, en naar de rechtvaardiging daarvan heeft men verder niet te vragen: een onderzoek, dat tot afwijkende uitkomsten zou kunnen voeren, is buitengesloten en wordt aangemerkt als ongeoorloofd. Het is duidelijk, dat zulk een moraal niet mogelijk is zonder een onbeperkt *autoriteits*geloof, d. i. zonder de aanneming van een gezag waaraan men zich onvoorwaardelijk en blindelings heeft te onderwerpen. Maar met dat geloof in de juiste kennis der goddelijke geboden staat of valt zulk een zedeleer, en wij wezen reeds boven op het gevaarlijke daarvan.

Evenwel, dat heteronome gezagsstandpunt is in de moraalphilosophie meer en meer verlaten; en bijkans algemeen is men daar gaan inzien dat de grondslagen en de waarborgen van het zedelijk leven alleen te vinden zijn in den mensch zelven. Waaraan is wel die kentering te danken? Voor een deel zeker hieraan, dat het kerkelijk geloof bij velen zijn vroeger gezag en invloed verloren heeft. Het zou mij hier veel te ver voeren daarvan thans de oorzaken na te gaan, want deze zijn vele en ingewikkeld. Een van deze ligt zeker in de uitbreiding en den bloei van de beoefening der natuurwetenschappen, — men denke onder meer aan den machtigen invloed der evolutieleer, — en het is zeer de vraag of de Kerk, de Protestantsche niet minder dan de Katholieke, er wèl aan deed, zich in allerlei starre dogma's met alle macht tegen zoovele uitkomsten der wetenschap, die haar minder aangenaam waren, halsstarrig te verzetten, in plaats van liever zich aan te passen aan de

veranderde tijdsomstandigheden. Door die gedragslijn toch heeft zij velen van zich afvallig gemaakt, die niet in staat waren ziende blind te blijven.

Maar het geloofsverval was niet de eenige reden waarom de ethiek nieuwe banen ging bewandelen. Voor een groot deel ook was dit het gevolg van een verandering in wetenschappelijk inzicht. Men ging inzien dat het moreele oordeel, de voorstelling omtrent goed en kwaad, alsmede de drijfveeren tot moraliteit, niet eenvoudig op zich zelf stonden of uitsluitend afhankelijk waren van den godsdienst, maar dat zij wortelen in allerlei *psychologische* en *sociologische* omstandigheden. De wetenschappen der zielkunde, der samenleving en der volkenkunde hebben zich wèl het laatst van alle tot zelfstandigheid ontwikkeld, maar eenmaal op ruime schaal beoefend, hebben zij niet nagelaten een ontzaglijke omwenteling te brengen in de vroeger algemeen gehuldigde ethische inzichten. Ook de vergelijkende godsdienstwetenschap heeft het hare ertoe bijgedragen, de eenzijdigheid van vroeger prijs te geven. Denk o.a. slechts aan de uitbreiding der theosofie, die als een soort van bloemlezing het beste uit de verschillende godsdiensten zoekt bijeen te garen, al komt daarbij onvermijdelijk een eenigszins zonderling samenhangend geheel tot stand.

Den invloed nu van al die wetenschappen, inzonderheid van de psychologie en de sociologie, willen wij thans aan enkele voorbeelden nader aan 't licht stellen. Laatstgenoemde wetenschap der samenleving is van nog zeer jongen datum. Zij begint eigenlijk eerst met Auguste Comte in de eerste helft der afgeloopen eeuw. Deze Fransche wijsgeer, — die een grooten invloed heeft geoefend, o. a. op Littré en Stuart Mill, — hechtte aan die wetenschap de hoogste beteekenis en stelde haar bovenaan in de rij van zijn systeem der wetenschappen. Het is diezelfde Auguste Comte, van wien de beroemde maar ook veelgesmade indeeling afkomstig is van de achtereenvolgende ontwikkelingstrappen van den menschelijken geest in een *theologisch*, een *metaphysisch* en een *positivistisch* stadium. Hij wilde met die termen aanduiden, dat het

denken aanvankelijk geheel beheerscht wordt door den *godsdienst;* daarop, zich daaraan ontworstelend, een *wijsgeerig* karakter aanneemt; en ten slotte, zich ook van deze bespiegelingen bevrijdend, zich uitsluitend gaat opbouwen op positieve wetenschappelijke feitenkennis.

Die Comte nu, en na hem vele anderen als Spencer en Tarde, Quételet en Le Bon, hebben te zamen de wetenschap der sociologie gegrondvest. Deze gaat uit van de overtuiging, dat de tallooze schijnbaar zoo ordeloos dooreengeworpen sociale verschijnselen wel degelijk evenals de natuurkundige aan een vasten regelmaat en vaste wetten zijn onderworpen, al zijn dan ook door de buitengewone samengesteldheid der verschillende invloeden, die zich hier doen gelden, die wetten uitermate moeielijk te kennen en vast te stellen. Zij zoekt de oorzaken te doorgronden, die de vormen der maatschappelijke samenleving beheerschen, gelijk de physioloog de wetten naspeurt, die aan het individueele lichamelijk leven ten grondslag liggen. Zij beschouwt den mensch niet als enkeling, maar als sociaal wezen; en zij gaat na hoe de verschillende individuen elkander beïnvloeden en te zamen een maatschappij opbouwen.

Hierbij bewijzen haar de beschavingsgeschiedenis en de statistiek, de volkenkunde en de staathuishoudkunde de grootste diensten. Maar vooral ook is het de zielkunde, met welke zij voortdurend voeling houdt; ja men zou wellicht mogen zeggen, dat de sociologie zich onmogelijk zoozeer had kunnen ontwikkelen, indien niet de zielkunde in onzen tijd een zoo uitgebreide wetenschappelijke beoefening gevonden had.

Meer en meer is men gaan inzien, dat de mensch in zijn zieleleven niet alléén staat. Ook hierin is hij in alle opzichten een *sociaal* wezen. Tusschen hem en de soortgenooten waarmede hij samenleeft, bestaat een voortdurende wisselwerking; de invloed die zij allen op elkander oefenen is ontzaggelijk. En dat niet alleen in datgene, wat zij gezamenlijk ondernemen, maar ook in datgene wat ieder voor zich, schijnbaar geheel zelfstandig schijnt te doorleven. Van zijn geboorte af leeft de mensch te midden van een maatschappij in welke hij opgroeit,

behoort hij zich te plooien en te schikken naar zijn omgeving, en maakt hij deel uit van een kleiner of grooter verband, met welks belangen de zijne eng vergroeid zijn. Gelijk onze huisdieren langzamerhand volkomen afhankelijk van ons zijn geworden en zich in hun levensgewoonten geheel vervormd hebben naar de samenleving met den mensch, zoo is ook de mensch zelf, niet alleen in zijn stoffelijke levensbehoeften maar ook in zijn denken en in zijn geestelijke bezittingen, geheel afhankelijk geworden van zijn omgeving.

Ook de directe psychische invloed speelt een enorme rol. Gewoonlijk wordt die aangeduid met den naam *suggestie.* Gelijk bekend zijn er bepaalde kunstgrepen, waardoor geoefende personen over daartoe geschikte individuen een buitengewoon gezag ten opzichte van hun voorstellingswereld weten te oefenen. Ik denk hier natuurlijk aan hypnotiseurs en magnetiseurs. Maar ook buiten die speciale, verwondering wekkende gevallen om, is een ieder dagelijks in de gelegenheid, in zijn omgeving de geweldige macht der suggestie waar te nemen; en juist doordat wij daaraan zoo gewoon zijn, vinden wij er niets vreemds meer in. Uitingen van droefheid, geestdriftige toejuichingen, panieken bij een werkelijk of denkbeeldig gevaar, enz. zijn alle zoovele voorbeelden en bewijzen van suggestieve aanstekelijkheid. Waar een zeker aantal menschen is vereenigd in een of andere samengroeping, wordt een soort van psychische *nabootsing* in 't leven geroepen, die zich onwillekeurig opdringt en waaraan de meesten zich slechts met moeite vermogen te onttrekken. De mensch is en blijft voor een deel een »Heerdenthier", een schaap dat over de brug gaat wanneer anderen hem zijn voorgegaan. Dikwijls geschiedt dit bewust en zelfgewild; maar veel meer nog onbewust en onwillekeurig. Alles wat behoort tot het gebied der nabootsing is hiertoe te brengen. En die nabootsing is zóó ruim verbreid, dat de onlangs gestorven Tarde er zelfs nagenoeg de geheele maatschappelijke samenleving uit wilde verklaren. Hoe ontelbaar zijn niet de dingen die, hoe ongerijmd ook, toch in stand blijven of zonder eenige critiek willig worden aanvaard, eenvoudig omdat men het nu eenmaal zoo gewoon is of omdat men elkander napraat; terwijl wie een

eigen gevestigd oordeel er op nahoudt, lichtelijk geldt voor een zonderling.

Vooral waar wij een volksmenigte gezamenlijk zien optreden, is die nabootsing en suggestie bizonder duidelijk. Onder den invloed van zekere leiders wordt hier zekere eenvormigheid van beweging en van gemoedsaandoening verkregen. De enkele individuen, die de groep samenstellen, handelen schijnbaar spontaan en onafhankelijk, en wanen zich zelfstandig in hun gedragingen, maar inderdaad staan zij in de hoogste mate onder de macht van onderlinge suggestie. De psychologie der menigte is een zóó eigenaardige, dat sommige geleerden als Le Bon en Sighele er speciale studies aan gewijd hebben. Ieder der leden eener menigte wordt door het onderling verband gebracht tot de verrichting van daden en handelingen, tot welke hij zelf alléén nimmer zou komen. Onder den meesleependen invloed van aanstekelijke hartstochten komt het kalm nadenken en verstandelijk overleg tot stilzwijgen; vandaar ook dat in 't algemeen door een passend persoon een volksmenigte veel gemakkelijker te leiden valt dan één enkel mensch. Door die bezielende onderlinge suggestie worden de moed, energie en geestdrift verhoogd, en kunnen daden verricht worden waarvoor de enkeling zou terugdeinzen en nimmer alleen de verantwoordelijkheid zou willen dragen, terwijl hij zich thans gedekt voelt door het bewustzijn dat zoovele anderen met hem hetzelfde verrichten.

Wat wij zoo waarnemen bij een volksmenigte, vindt men evenzoo in het maatschappelijk leven in 't algemeen. De overgroote meerderheid geeft zich weinig oordeelkundige rekenschap van haar doen en laten, maar laat zich veeleer leiden door den stroom der omstandigheden, door conventie, macht der gewoonte en openbare meening. Een sprekend voorbeeld daarvan zien wij in het zoo slaafsch navolgen van allerhande modes, niet slechts ten opzichte van kleeding, maar ten opopzichte van bijkans alle levensaangelegenheden, tot den aard en inrichting der genoegens toe. In die modes laat men zich door onbekenden de wet stellen en bezorgt men zich allerlei moeite en ongerief; maar toch volgt men ze, eensdeels uit

vrees voor de openbare meening of uit valsche schaamte, anderdeels uit een kwalijk aangebrachte gemakzucht, omdat de mode natuurlijk alle eigen nadenken onnoodig maakt en alle verantwoordelijkheid opheft. Men spreekt in ons land veel van de *vrijheid* van den mensch; maar in dat navolgen van allerhande modes, die elkander telkens sneller afwisselen, toonen wij — en vooral het zwakkere deel van ons geslacht — ons geenszins afkeerig van een vrijwillig opgenomen en gedulde slavernij. Ja inderdaad, van hoevele menschen mist niet de levensvoering alle zelfstandigheid, en wordt zij geheel beheerscht door de vrees en de oogendienarij der publieke opinie. Zeer zeker, die publieke opinie heeft dikwijls haar goeden invloed en weerhoudt velen van slechte bedrijven; maar evenzoo weerhoudt zij van de uitvoering van zeer vele edele en goede voornemens, maakt zij den mensch kleingeestig en bekrompen in zijn oordeel, geeft zij aanleiding tot allerlei valsche schaamte en doodt zij alle oorspronkelijkheid.

Genoeg dit alles om aan te toonen, dat de verschillende individuen waaruit een maatschappij bestaat, niet maar gelijk zijn aan de korrels van een zandhoop, maar te zamen een samenhangend geheel vormen, dat zich kenmerkt door bizondere eigenschappen. Die samenhang vormt mede een der grondslagen onzer zederegels. De moraal toch draagt noodwendig een *sociaal* karakter. Wat goed en kwaad is, is onmogelijk te scheiden van de samenleving: de ethiek is voor een groot deel een *sociale* wetenschap. Bijkans alle moreele oordeelen hebben betrekking op de verhouding van de menschen onderling, en de heerschende zedewetten staan in nauw verband met de bestaansvoorwaarden der samenleving. De zedelijke waardeeringen worden voor een groot deel bepaald door de belangen der maatschappij, en het zedelijk verantwoordelijkheids- en plichtsgevoel is op deze gegrondvest. Door de samenleving met anderen worden gevoelens gewekt van recht en onrecht, het besef van goede en kwade handelingen, en voelen wij verplichtingen op ons rusten waaraan wij ons niet ongestraft kunnen onttrekken. Stonden wij geheel alléén, dan konden wij vrijelijk onze per-

soonlijke neigingen volgen; thans echter, nu wij deel uitmaken van een grooter geheel, is dit onmogelijk. Wij verwachten van anderen zekere gedragslijn ten onzen opzichte, maar geven tegelijk daarmede dezen ook het recht van ons soortgelijke gedragsregelen te vorderen, anders toch ware samenwerking niet mogelijk. Hoe meer het maatschappelijk leven zich uitbreidt, hoe ingewikkelder gedaante het aanneemt, des te uitgebreider worden onze moreele verplichtingen, maar deze worden weer opgewogen door de vele voordeelen die uit zulk een samenleving voor ieder der leden voortvloeien.

Vragen wij ons nu af wat de *redenen* waren van de totstandkoming dier maatschappelijke samenleving, dan komen wij tot het besluit dat zij veelledig zijn. In de eerste plaats hebben wij hier te doen met aangeboren *zielkundige* factoren. De mensch is van nature een *gezellig* wezen; hij zoekt de samenleving met soortgelijken en voelt zich onbevredigd in een geïsoleerd bestaan. Hij is aangewezen op een gemeenschappelijk verkeer met anderen, met wie hij zich verbonden voelt door banden van sympathie. Onder »sympathie" verstaan wij het vermogen en de aandrift om de gevoelens van anderen te deelen, ons daarin als te verplaatsen. Gedeeltelijk is dat gevoel aangeboren, gedeeltelijk het gevolg van gemeenschappelijke belangen. Hoe meer de beschaving zich uitbreidt, hoe hooger peil van beschaving bereikt wordt, hoe verder zich dat gevoel van sympathie, dat meegevoel in het lot van anderen gaat uitstrekken. Wij zien dit o. a. aan tal van verschijnselen die zich in de moderne maatschappij in tegenstelling van voormalige toestanden voordoen. Als zoodanig noemen wij de afschaffing van de slavernij; de humaner oorlogsvoering, waarbij de gewonden een liefderijke verpleging ondervinden, ook van de zijde hunner tegenstanders; de humaner behandeling van den misdadiger, de afschaffing van de pijnbank en de verbetering der gevangenissen; de vermeerderde zorg voor zwakken, zieken, invalieden en ouden van dagen, alsmede van weduwen en weezen; de toegenomen godsdienstige verdraagzaamheid, die geen ketters en andersdenkenden meer op

den brandstapel brengt of uit het land verbant; de belangstelling in het lot van de lagere standen, om wier beklagenswaardig lot de aanzienlijken zich bij al hun overdaad vroeger weinig bekommerden.

Een tweede reden voor de samengroeping is te vinden in *biologische* omstandigheden. Voor het behoud van eigen leven en dat van hen wier leven hem dierbaar is, heeft de mensch behoefte aan de hulp en den steun van anderen. Alléén op zichzelven aangewezen, zou hij niet veel vermogen, vooral niet waar de ontwikkeling der beschaving een voortdurend grooter arbeidsverdeeling heeft in 't leven geroepen. Reeds de zucht tot zelfbehoud dus voert hem tot een verbond met anderen. Dat verbond èn het besef van gemeenschappelijke belangen wekten noodwendig weer gevoelens van solidariteit. De ervaring toch leerde, dat wederkeerig hulpbetoon, ook al gaat dit dikwijls gepaard met opoffering van zekere persoonlijke lusten, toch in hooge mate vruchtbaar is voor een rijkermaking van het leven en onmisbaar voor de bereiking van veel, waartoe de krachten van den enkeling niet voldoende zijn. Instinktief vinden wij dat besef reeds bij de in groepen of kudden samenlevende diersoorten; maar bij den mensch met zijn zooveel hooger verstandsleven breidde het zich nog aanmerkelijk uit, en werd het gevoed door allerlei intellectueele overwegingen.

Dit laatste verstandelijk overleg werd op den voorgrond gesteld door *Hobbes* in zijn bekende staatstheorie. Volgens dien Engelschen wijsgeer kwam de maatschappelijke samenleving uitsluitend tot stand ter wille van de voordeelen die er uit voortvloeiden. In den grond toch was de mensch niet anders dan een zelfzuchtig wezen: oorspronkelijk heerschte er overal een »bellum omnium contra omnes", een oorlog van allen tegen allen, totdat men was gaan inzien dat men daarmede elkander slechts benadeelde, en daarom in een staatsverband was getreden; op grond dus van een stilzwijgend overeengekomen onderling *verdrag*.

Het is duidelijk, dat die theorie in hooge mate eenzijdig is, aangezien daarbij het boven besproken natuurlijk gevoel van

sympathie volkomen wordt over 't hoofd gezien. Wij zien allerwegen, dat zeer vele moreele handelingen geschieden zonder eenigen staatsdwang of zelfzuchtige overweging; en het zou er trouwens treurig uitzien, indien alle onbaatzuchtige en menschlievende daden in strijd waren met onze natuur. De duurzaamste zedelijkheid mag juist die heeten, welke als vanzelf plaats heeft, uit innerlijken dwang en neiging, zonder bepaalde opoffering, zelfverloochening of strijd. Zulk een natuurlijke, aangeboren, instinctieve zedelijkheid, voortvloeiende uit een deugdzamen aanleg en een goede opvoeding, levert den besten waarborg voor een goed gedrag; en er bestaat geen enkele redelijke grond om met Kant aan een dergelijk moreel optreden het karakter van ware moraliteit te ontzeggen, op grond dat slechts die handelingen waarlijk zedelijk mogen heeten, welke in strijd zijn met onze natuurlijke neigingen.

Wij komen dus tot de slotsom, dat de grond waarom de menschen zich samen vereenigden, geenszins alléén te zoeken is in een welbegrepen eigenbelang, in een doorzien van het nut dat men er uit kon trekken. Vooral Shaftesbury, Hume en Smith hebben er op gewezen, dat de sociabiliteit van den mensch voor een zeer groot deel voortspruit uit *gevoels*-factoren. Het zijn geenszins alleen de baten en voordeelen, die den mensch tot samenwoning deden besluiten, noch is deze uitsluitend een roofdier dat alleen door macht en geweld, vrees en straf in bedwang wordt gehouden. Want er bestaan wel degelijk natuurlijke sociale instinkten en aangeboren sympathische gevoelens, die den mensch buiten alle redeneering om tot altruïstische gedragingen leiden.

De aandrift en prikkel tot zedelijk handelen vloeit dus veelal voort uit natuurlijke gevoelens van sympathie. Hoe evenwel dat handelen zijn moet, wil het waarlijk zedelijk heeten, om dat te beslissen kan het natuurlijk gevoel niet volstaan, maar zijn overwegingen noodig in hoeverre zulk handelen bijdraagt tot het algemeen belang, tot het gelük en het welzijn der menschheid. De *intuïtieve* moraalphilosofie laat hier alles over aan het geweten: dit toch zou een

onfeilbare raadgever zijn die ons steeds nauwkeurig onzen plicht voorschreef. Maar die maatstaf kan niet volstaan. Het geweten is een ontwikkelingsprodukt, zoowel van de geschiedenis der menschheid als van die van het afzonderlijk individu: het is geenszins overal gelijkluidend en noch gevrijwaard voor dwaling, noch ten allen tijde een oordeel uitsprekend. Om dus in 't algemeen te beslissen wat goed en wat kwaad is, moeten noodwendig overwegingen plaats vinden, bij welke wordt nagegaan in hoeverre bepaalde handelingen bevorderlijk zijn voor 's menschen geluk. Daarbij dient zoowel het geluk van den dader *zelf*, als dat van *anderen* in 't oog gehouden. Met een doctrinair rigorisme, een leerstellige gestrengheid, komt men hier niet verder. Zedelijke geboden, die buiten 's menschen natuur en geaardheid om worden uitgevaardigd en die geen rekening houden met de feitelijke werkelijkheid, leveren weinig vrucht. Men heeft nu eenmaal te doen met menschenkinderen, niet met zedelijke ideaalscheppingen. Het eudaemonistisch streven naar geluk is een ingewortelde eigenschap en heeft ook zijn recht van bestaan. Natuurlijk moet dat streven niet plaats hebben ten koste van anderen, noch de nagestreefde lust uitsluitend een materieel en zinnelijk karakter dragen, maar een staat van gelukkige gemoedsbevrediging mag worden nagestreefd en is geenszins zonder meer als zelfzuchtig egoïsme te brandmerken.

De zedelijke handelingen des menschen vloeien dus evenals zijn zedelijke oordeelvellingen voort, eensdeels uit zijn individueelen zielkundigen aanleg, anderdeels uit de sociale samenleving. Evenwel: diezelfde omstandigheden voeren tot tal van *immoreele* handelingen. Al behoeft 's menschen zedelijk gedrag niet steeds in te druischen tegen, in strijd te komen met zijn natuurlijken aanleg en neigingen, evenmin kan de optimistische meening gehuldigd worden als zouden die aanleg en neigingen volstaan om hem steeds het pad der deugd te doen bewandelen. En evenmin mag van een ieders verstandelijk overleg verwacht worden, dat men steeds den juisten weg zou weten te vinden en het juiste doelwit voor zijn doen en laten weten vast te stellen.

Als tegenwicht dus zoowel van alle onjuiste inzichten als van alle verleidingen tot ondeugd dienen zekere invloedrijke machten werkzaam te zijn, om hem die van nature weinig tot deugdzaamheid geneigd is, steeds weer daartoe aan te sporen. Als zoodanig zijn er vooral een drietal te noemen. Vooreerst de *openbare meening*. Vroeger wezen wij er op, dat deze veelal een ongunstigen invloed op den mensch oefent. Maar daarnevens mag evenmin uit 't oog verloren het groote nut dat zij heeft, de belangrijke diensten die zij bewijst. Zoovelen, die niet in staat zouden zijn uit edeler beweegredenen een rechtschapen levenswandel te volgen, worden weerhouden van allerlei uitspattingen en verkeerdheden, door de vrees getroffen te zullen worden door die openbare meening, welker brandmerken eensdeels in hooge mate pijnlijk zijn voor 's menschen ijdelheid, anderdeels voor den betrokken persoon de ongunstigste gevolgen na zich kunnen sleepen.

Een andere dikwijls onbewust werkende invloedrijke factor is de *gewoonte*, of zoo men het ongunstig wil uitdrukken, de sleur. Wat ons van jongs af aan wordt ingeprent, wat wij dagelijks om ons heen zien gebeuren, gaan wij onwillekeurig als iets vanzelfsprekends beschouwen. Daardoor worden velen in het rechte spoor gehouden en gedreven tot de vervulling hunner sociale plichten; en door die gewoonte wordt veel zonder moeite als werktuigelijk verricht, en wordt de zwaarte van menige taak verzacht, die anders slechts met groote zelfoverwinning en zelfbedwang zou worden vervuld. Inderdaad, niet ten onrechte heeft Stuart Mill er op gewezen, dat geenszins alle moreele handelingen voortvloeien uit een zelfbewust plichtsgevoel, waarop men zich zou kunnen beroemen, maar dat veeleer de overgroote meerderheid dier handelingen haar ontstaan dankt aan omstandigheden, die met eigenlijke moraliteit niets te maken hebben, de vrucht zijn van aanleidingen en beweegredenen, die op zichzelf buiten het gebied der zedelijke beoordeeling vallen.

Vervolgens noemen wij de *staat*, die in verband met zijn buitengewone machtspositie door allerlei straf en dwangmiddelen, bij machte is zijn burgers van misdadige handelingen

af te schrikken, of hen, zoo dit niet helpt, daarvoor te straffen en te beletten op hun voor de gemeenschap gevaarlijken weg voort te gaan.

En eindelijk de *kerk*, die goddelijke belooning en straf in een leven hiernamaals in 't vooruitzicht stelt, al naar gelang van het gehalte van den gevolgden aardschen levenswandel. Op den grooten invloed dier kerkelijk-godsdienstige macht behoeft hier zeker niet nader gewezen; het is voldoende bekend hoe een verslapping van den godsdienst in het volksleven gewoonlijk gepaard gaat met groot gevaar voor een verslapping in zeden.

Ten slotte wenschen wij nog eene vraag te bespreken, en wel deze: Indien de moraal voortvloeit uit het gemeenschapsleven en dááraan ook haren maatstaf van beoordeeling ontleent, wordt daarmede dan niet alle individualistische moraal, alle recht op individualiteit als opgeheven?

Wij zijn hier verzeild in de zoo belangrijke kwestie van 't individu tegenover de gemeenschap, van het *individualisme* aan de eene, het *socialisme* of *universalisme* aan de andere zijde. Den strijd tusschen die beide standpunten vindt men terug op alle gebieden der wijsbegeerte. Het is hier thans de plaats niet dit nader aan te toonen. Als voorbeeld nemen wij slechts de philosophie der geschiedenis. De eene richting is hier vertegenwoordigd in Carlyle. Zij laat de geschiedenis der volkeren bepalen door de groote mannen, de superieure geesten die als leiders geboren worden. In dezen zetelt de kracht eener natie, en aan dezen dankt zij haar ontwikkeling; aan hunne werkzaamheid is alle vooruitgang toe te schrijven. De andere richting daarentegen, gehuldigd o. a. door den Oostenrijkschen socioloog Gumplowicz, is van meening dat groote geesten op zichzelf nog niets vermogen, zoo zij geen geëigenden bodem vinden voor hun werkzaamheid, zoo de tijd daarvoor nog niet rijp is geworden door den gezamenlijken arbeid van ontelbaren. Want is dit niet het geval, dan zijn volgens haar alle pogingen tot hervorming gedoemd tot onvruchtbaarheid. Hoe beteekenisvol de rol der groote mannen in de geschiedenis ook zijn moge, de vooruitgang en ontwikkeling is een *collectief*

verschijnsel, het resultaat van de gezamenlijke werking eener reeks van drijfkrachten; en de leiders zijn eigenlijk niet anders dan de dragers der heerschende ideeën.

Een ander voorbeeld van de verschillende inzichten omtrent de rechten van individu en van gemeenschap vinden wij op *politiek-oeconomisch* gebied, namelijk in de vraag in hoeverre het wenschelijk is dat de staat ingrijpe in het leven van het individu. Aan de eene zijde vinden wij hier een ultra-liberalisme als van Spencer in zijn »man versus state," afkeerig van alle staatsinmenging, van oordeel dat door een onverzwakte onderlinge concurrentie de grootste krachtsinspanning tot welzijn van de gemeenschap verkregen wordt. Tegenover deze richting, die alles verwacht van het particulier initiatief, staat eene andere, die juist heil ziet in een uitgebreide staatszorg en een sociale wetgeving op uitgebreide schaal.

Wij willen deze kwestie hier niet uitvoerig nagaan, noch partij kiezen. Maar dit is wel zeker, dat in beide richtingen nog vele hervormingen zijn aan te brengen. Van beide een enkel voorbeeld. Vooreerst de *lijkverbranding*, het recht waartoe nog steeds zonder eenigen billijken grond aan zoovelen wordt onthouden, alleen omdat zij niet welgevallig is aan eene de macht in handen hebbende meerderheid. Hier toch is eene storende en belemmerende staatsinmenging ten opzichte van de behandeling der stoffelijke overblijfselen allerminst op haar plaats. Als tweede voorbeeld van omgekeerde strekking noemen wij de waardestijging van grondbezit zonder dat deze de gemeenschap eenigszins ten goede komt en dikwijls zelfs terwijl *juist die gemeenschap* door publieke werken enz. die waarde-verhooging veroorzaakte. Ik doel hier o. a. op de fabelachtige stijging van de waarde der gronden in en rondom zich uitbreidende steden. Ware het hier niet volkomen billijk en wenschelijk, dat maatregelen getroffen werden dat een deel dier waardevermeerdering der gemeenschap ten goede kwam, inplaats van aan particulieren die er part noch deel aan hebben? Ook dat onteigening in 't algemeen belang op grooter schaal kon plaats vinden dan thans het geval is?

Een verdere tegenstelling tusschen individualisme en socialisme vinden wij op het gebied der ethiek; en dat wel sterker dan ergens elders, en in onzen tijd scherper dan ooit te voren. Een Ibsen en een Nietzsche treden op als predikers van een individualisme dat zich bij ieder afzonderlijk zooveel mogelijk moet ontplooien, en dat niet moet ondergaan in, ondergeschikt gemaakt worden aan de wenschen en het streven der groote menigte. De persoonlijkheid moet zich vol ontwikkelen, de krachten en vermogens die in ieder onzer wonen, tot volle uiting komen. Den edelsten van ons geslacht komt het toe, te heerschen over en desnoods ten koste van de overigen; en alle gelijkmakingsstrevingen zijn slechts ten nadeele van den bloei van het menschelijk geslacht in 't algemeen. Voor allen zonder onderscheid kunnen niet *dezelfde* moreele voorschriften gelden: de een is als slaaf, de ander als meester geboren. Er zijn genieën en bekrompenen, leiders en volgelingen; en de eersten mag men niet in hun vlucht belemmeren ter wille van de laatsten.

Hoe aanlokkelijk nu ook die leering velen in de ooren klonk, daarnevens vinden wij een niet minder machtige socialistische strooming, die met woordvoerders als Tolstoi aan het hoofd, niets willen weten van een dergelijke bevoorrechting van enkelen ten koste van de meerderheid. De menschen zijn als *gelijken* geboren: niets geeft hun het recht zich ten koste van anderen te verheffen, indien het niet is hun geestelijke en vooral hun moreele meerderheid. Wij allen zijn aan dezelfde onwrikbare moraal onderworpen; het leven van den enkeling op zich zelf beteekent niets, het heeft slechts waarde als deel van een grooter geheel. Wij moeten er naar streven de menschheid in haar *geheel* op te heffen.

Welk van beide standpunten nu is het juiste? Zooals gewoonlijk bij eenzijdigheden, zoo zal ook hier wel de waarheid in het midden liggen. Wij hebben recht op het bezit eener eigen persoonlijkheid en behoeven niet als een nietswaardig cijfer op te gaan in de massa. Wij kunnen onze eigen neigingen, liefhebberijen en begaafdheden hebben, en behoeven ons niet in alles door een meerderheid in aantal de wet te

laten voorschrijven. Verloren wij alle vrijheid van beweging, het leven zou vrijwel alle waarde en aantrekkelijkheid voor ons verliezen; wij zouden ons gaan voelen als machines, als gevangen vogels.

Maar aan den anderen kant ook: wij mogen de moraal niet beschouwen als enkel daarzijnde voor onze *persoonlijke* bevrediging; wij kunnen haar niet meer op de wijze der Grieksche wijsgeeren aanzien als enkel bestaande voor ons persoonlijk geluk door een vermeerdering van inzicht en verheldering van oordeel. Een dergelijk aristocratisch isolement is niet meer mogelijk; het was slechts gerechtigd in een maatschappij van heeren en slaven. Nadat het Christendom hieraan voorgoed een einde gemaakt heeft, en naar wij hopen de geest daarvan steeds meer het geheele maatschappelijk leven zal doordringen, heeft de ethiek zoowel als de moraal meer en meer een *sociaal* karakter aangenomen, en streven wij niet meer alleen naar een verrijking van *eigen* leven, maar ook naar een lotsverbetering der groote schare, naar een leniging van sociale nooden, naar sociale rechtvaardigheid, en naar een verzachting van de schrille tegenstellingen in het lot van de verschillende groepen der maatschappij, door een billijke en rechtvaardige sociale wetgeving, door een onderlinge verstandhouding en elkaar begrijpen, door steeds uitgebreider toepassing van de beginselen der humaniteit.

GEDICHTEN

VAN

J. REDDINGIUS.

I.

't Is donker, donker,
't regent zacht —
er danst geflonker
in de gracht.

De boomen klagen,
wolken gaan,
de wolken jagen
langs de maan.

De huizen staan zoo
doof en dicht,
mijn voeten gaan zoo,
doen hun plicht.

Daar waart een treuren
door mij heen,
tot lichter neuren
zingt alleen.

De donkre schuiten
liggen stil,
'k dwaal eenzaam buiten,
ril en ril.

II.

Zoo leeft gij dan na zooveel jaar
nog altijd in mijn ziel, oud lied,
en werd ik eindlijk u gewaar,
die 'k al te lang verstiet?

Wees stil, ik heb u leed gedaan,
maar maak het weder goed, daar 't moet,
gij zult naar nieuwe vrienden gaan
en bieden bede en groet.

Ik wist wel dat gij waart en in
mij leefdet, maar ik dacht u zóo
verborgen schooner, die bemin
door 't zuiver voelen bloo.

Zeg, kent ge mij nog die maar liep
in de avond door de aloude stad
en 't woord riep wakker dát mij sliep
of weggedoken zat?

Soms klonk het dof en traag en mat,
wanneer 'k 't zingend zei die ging
àl luistrend voort tot de echte schat
ik vangen mocht die ving.

Herhalend keer op keer en weer
ging 'k langs de huizen en de gracht
en wist mij leven in de sfeer
waar 't lieve leven lacht.

III.

Mijn weemoed is een stille knaap,
die gaat door 't woud alleen,
de sterren blinken hoog, zoo hoog,
het avondrood is heen.

Hij weet zijn lief verloren en
toch altijd één met hem,
haar wonderwezen dans en tred
en 't zingen van haar stem.

Hij loopt en leeft, en leeft en loopt
àl voort en huivert niet
als zilver-berken, nevel-bleek
hem wenken in 't verschiet.

De wind waait door het dennenwoud
in wilde vaart voorbij,
maar altijd blijft de stem in 't bosch
zingen haar litanij.

Die stem is klagend als de zee
die neurt haar melodie,
een lied voor u, een lied voor hem,
wie zal het zeggen, wie?

Zóo zingt het oude dennenwoud
dat klaagt en zingend wacht,
daar luister-loopt de stille knaap
in 't diepste van den nacht.

IV.

Wie wekt in mij geweken woord,
geweken dezen morgen,
wat ik het liefste had gehoord
is weg en blijft verborgen.

Een uchtendnevel bleek en grijs
blijft hangen maar en hangen,
geweken is de wilde wijs
van zomerschoone zangen.

Wat weet ik nog van lentelucht
en bloesemvolle hagen,
van vlinderspel en windgerucht
en glanzen die zij zagen,

Wanneer wij zaten, zij aan zij,
gevangen door den toover
en verzen schreven allebei
in 't ruizelende loover.

En zagen als een zee het veld
vol witjes en vol geeltjes,
zoo diep in 't gras, en ongeteld,
of wiegend op de steeltjes,

En wouden ver en wolken hoog,
een lichte stoet, die varet
àl weg, àl wijd, het peinzend oog
aanziet en staart en staret.

En hoorden 't zingend beekgeruisch
waar 't water vloeit en vloeiet,
en waren wellekom en thuis
waar alles groeit en groeiet....

De wouden staan nu triest en stil
in nevel-grijze waden,
de wei is doodsch, de wei is kil,
was 't hier dat eens wij traden?

Stil, stil, wees stil en wachten we op
de zon-doorlichte dagen,
dan blinkt weer fijne top aan top
goud-glanzend aan de hagen.

Dan zwiert weer door de luchten voort
een jubelstroom van klanken,
die wekken zal verdoken woord,
wil zingen dan en danken.

V.

Het witte wegje sneeuwig-fijn
op droomerige wijze,
waarhenen gaat bij maneschijn
de witte winter-reize?

Omlaag daar ligt de sneeuw gehoopt,
waar diep de struiken duiken,
maar 't witte winterwegje loopt
al hooger langs de struiken.

Al voort en voort en vredig-zacht
in glans van manestralen,
mij ongezien en onverwacht
in tooverschoone dalen.

VI.

Het is zoo goed een uur alleen te zijn
in de avond bij het zachte gele licht
der stille lamp en luistrend fijn, heel fijn,
stilte te hooren rustig van gezicht.

Het is zoo goed de dingen van den dag
ver weg te weten en je zelf te zijn
en om iets liefs te lachen zachten lach
door even weten van een woordgedein.

Het is zoo goed te denken aan een schat
eeuwig nabij hoe moe en arm je ook bent,
te zijn een mensch die veel heeft liefgehad,
maar die van ver alleen het liefste kent.

Het is zoo goed in 't late jaargetij
open te zijn voor 't weifel-zachte licht,
dan staat heel licht geschreven een gedicht
en lache-danst een ongeweten rei.

VII.

In den gouden avond
goud door 't lichten geel,
vind ik woorde' en wijze,
zangrig goud-gespeel.

Klanken ijlen, ijlen,
ijlen snel, zoo snel,
heerlijk is het weten
van vergeten spel.

Leven moet ik, leven,
zweven, veilig vrij,
woordendans en toover
weet ik weer nabij.

VIII.

Het loovert hier en daar
het loovert aan de toppen
der takken en omlaag
        en langs en overal....

De takken vochtig zijn
van reine regendroppen,
die blinken klaar, zoo klaar,
        in ongeteld getal.

Het loovert schoon, zoo schoon,
van blaadjes groen en gelig,
die glanzen in de zon
        onzegbaar teer, zoo teer.

Al tinten rein en fijn,
al takken die juwelig
weerlichten 't licht, zoo licht,
        àl wieglen heen en weer.

Het loovert rings in 't rond,
het loovert in mijn wezen
en lachend weet ik weer
        een nieuwe, jonge vreugd....

Het loovert blond, zoo blond
en wondren mag ik lezen
die vindend in den dag
        hervond zijn gouden jeugd.

IX.

Het bosch is blauw
ver tegen 't grijs —
wat wil ik nou,
wat wil die wijs?

Ik ben die 'k was,
heel lang voor deez',
een knaap die las,
zoo zonder vrees,

En liep en ging
en woorden zei,
in mijmering,
een klankenrei.

Ik ben zoo stil,
mijn hart is licht,
of 't spreken wil
in nieuw gedicht?

UIT HET DAGBOEK VAN EEN HYPOCHONDER

DOOR

J. EVERTS JR.

II.

Toen ik, dienzelfden morgen, eindelijk naar beneden ging, had ik zorgvuldig van te voren m'n gedragslijn bepaald, m'n aan te nemen toon en houding tot in de kleinste bijzonderheden vastgesteld. Ik wilde — als 't eenigszins kon — zoo eenvoudig en gewoon mogelijk doen, en niets hoegenaamd meer van het voorafgaande standje laten merken. Voor het overige zou ik me passief houden; van al m'n goede voornemens was deze negatieve handelwijze alleen me nog overgebleven.

Maar... »de mensch wikt, en God beschikt." O, ik ben ervan overtuigd — al kan ik 't toch niet laten — dat al dat wikken uit den booze is. »Weest als de kinderkens" — staat er geschreven; dat is een goede raad, die nog heden ten dage geldt, doch helaas maar al te zeer in den wind wordt geslagen. Tegenwoordig wil men juist alles weten, en vooruit overleggen en berekenen. De tijd staat in het teeken van het weten, het verstand, het Bewustzijn. Immers men weet precies hoeveel spijkers er in een ijzeren spoorbrug zullen gaan, men weet op een seconde na te bepalen, wanneer een zonsverduistering zal intreden, en 't is, tot op een meter nauwkeurig, berekend hoever de zon van ons afstaat. Indien er iemand was, die alles, àlles wist, voor wien dus geen toeval bestond, dan zou diegene precies kunnen zeggen hoe de

wereld er over honderd of duizend jaar zal uitzien. Maar niemand weet *alles*, de knapste weet eigenlijk nog zoo belachelijk weinig, als 't het groote leven betreft. Dat merkt men al dadelijk aan allerlei voorspellingen, aangaande de wereldpolitiek. De feiten spotten ermee. — Men zegt wel eens, dat Moltke den geheelen Fransch-Duitschen oorlog al in z'n studeercel op papier had uitgevochten, nog eer er één schot gelost was. 't Is mogelijk. Maar — gelijk een tochtvlaag de papieren, waarop hij zat te rekenen — had een klein, niet-te-voorzien toeval (ik noem bijvoorbeeld maar een watersnood, een aardbeving, of een verraderlijke of afgedwaalde kogel, die hem had »weggemaaid") al z'n mooie en fijn-uitgesponnen plannen in het water kunnen gooien. Het toeval is nu eenmaal een kwaadaardige instelling, die de geheele wereld beheerscht. Ik vraag u: wat geeft al ons wikken? We tobben ons af, maken ons zenuwachtig door allerlei vooruit-geziene gevaren en moeielijkheden, (die misschien niet eens bestaan!) en worden juist daardoor incapabel ons doel te bereiken. Terwijl, als we argeloos voortgingen, vertrouwend op wat goed gesternte, dat toch een ieder heeft... hoeveel frisscher zouden we blijven, en hoeveel meer kracht en spontaneïteit blijken te bezitten. Het spreekwoord zegt: »Er is een God voor kinderen en dronken menschen", maar er is er stellig ook een voor de argeloozen. Och, als er wat meer goed vertrouwen was! Wij menschen, die alles willen weten... als er werkelijk een God is, wat moet hij ons, mieren, verwaande mieren, dan belachelijk en antipathiek vinden. Stel je voor: een verwaande mier!...

Maar laat ik er dadelijk eerlijk en schaamte-vol bij voegen, dat al deze wijsheid voor mij, evenzeer als voor de meesten, verboden waar is, en ik haar zelden of nooit in toepassing kan brengen — als een onbereikbaar ideaal straalt ze aan m'n geestes-hemel, koud en dood gelijk de maan. Men heeft z'n gezond verstand, zeker; maar ernaar te leven is een tweede. Hoevelen kunnen 't? Het verstand is als het eindelooze, kalme en koele water, doorzichtig en glanzend — maar het gevoel is de wind, de storm, die het water in

wilde beroering brengt, troebel maakt en opzweept tot vernietigend geweld.

Om echter op het vruchtelooze van alle wikken en wegen terug te komen:

Toen ik onze goed-verlichte en verwarmde huiskamer binnenstapte, gleed Chris oogenblikkelijk van z'n stoel, en kwam me z'n excuses maken. Ik begreep zeer wel, dat Betty hier de hand in had.

De jongen stak me z'n hand toe, maar wist geen woord uit te brengen. Angstvallig keek hij door z'n wimpers naar mij op.

»Vader, of u maar weer goeie vrienden met me wil worden," zei Betty voor hem. »Ik zal 't nooit weer doen, niewaar Chris?"

Hij knikte van ja, maar meteen kwamen de waterlanders weer bij 'm te voorschijn, en liep hij naar z'n moeder om bij haar z'n troost te zoeken.

Dit redde m'n positie, die heusch verre van aangenaam was. Ik wist niet wat te antwoorden, en kreeg een »hoofd als vuur" van schaamte om het weinig-imposante, ja onbeholpen figuur, dat ik tegenover m'n vrouw en de kinderen sloeg. En dat was Betty d'r schuld!... M'n God, wanneer zou die me nu eindelijk eens leeren kennen! Wat had ze nu in 's Heerennaam dergelijke vertooningen op touw te zetten, terwijl ze toch heel goed kon weten, dat ik er niets op gesteld ben, en dat ik aan die voorgekouwde en ingepompte schuldprevelingen en opgedrongen boete-doeningen niet de minste waarde hecht, er zelfs een ingekankerde hekel aan heb. Maar het ergst van alles nog was: dat zij en de kinderen nu weer de »mooie" rol speelden, en ik natuurlijk weer de boeman, de barsche wreede despoot was. Waarom die heele, au-fond-toch-zoo-nietswaardige kwestie maar niet eenvoudig laten dood-bloeden, dat was toch veel eerlijker, zuiverder en voor beide partijen gemaklijker geweest. Maar neen, daarvoor is Betty — ik zou bijna zeggen te half-, te banaal-ontwikkeld, en vooral ook: daarvoor kende ze mij te weinig.

't Zou mij een lief ding waard zijn, te weten, hoe Betty nu eigenlijk over me denkt, welke voorstelling ze van m'n aard, van m'n geheele innerlijk, met een groot woord en-

fin: van m'n ziele-leven heeft. En ik zou er wel dat zelfde lieve ding om durven verwedden, dat ze een geheel verkeerde voorstelling van me heeft. Dat bemerk ik bijna dagelijks aan allerlei. Ik ben 't dan ook geheel eens — en eerst na jarenlange ondervinding ben ik daartoe gekomen — met diegenen, die beweren, dat »de vrouw" in het algemeen niet zeer logisch, niet zeer diep en scherp, en vooral niet objectief denken kàn. Een vrouw is voor driekwart gevoel en voor één kwart verstand. Dat groote quantum gevoel is dikwijls haar ongeluk, maar meteen haar sieraad, maakt juist het echt-vrouwelijke, »das Ewig-weibliche" uit, al brengt 't vanzelf ook mee: »les défauts de ses qualités." Bij vrouwen, die tot de omgekeerde en meer-algemeen-mannelijke verhouding willen geraken, gaat het vrouwelijke van zelf verloren. Het vrouwelijke bestaat — naar mijn bescheiden meening altijd — juist daàrin: dat ze zich bijna geheel door het gevoel laten leiden, en zich dientengevolge dikwijls vergissen en andere stommiteiten begaan; maar tevens dat ze — juist ook krachtens haar gevoel — ons mannen zoo menigmaal beschaamd zetten door haar zachtheid, opoffering en toewijding. Eigenlijk zijn de vrouwen de heerscheressen over het leven, of juister: ze kónden 't zijn. Want, o ze moesten 't eens weten, wat een macht ze hebben door dat mooie groote gevoel; wat ze van ons heeren der schepping kunnen gedaan krijgen door zachtheid en vlijende onderworpenheid. 't Klinkt misschien paradoxaal, maar: hoe gedweeër een vrouw is en hoe meer ze zich — in figuurlijken zin — door een man trappen laat, des te meer macht krijgt ze over hem: want elke trap, dien hij haar geeft, kaatst op zijn moraal terug, en nekt hem ten slotte. Vraag aan elken huis-tyran, of 't niet waar is.

Ja, die zachtheid... is ze niet het krachtigste weermiddel van elk individu, maar van elke vrouw in de eerste plaats? Althans, wat mij zelf betreft, kan ik oprecht verklaren, dat Betty met zachtheid tien-, neen honderdmaal meer van me gedaan krijgt, dan met snauwen of boudeeren. Immers, wanneer er geen tegenstand is, kan er geen explosie zijn... m'n woede vervliegt in het leege, een verslapping volgt, en dan

is 't maar een kwestie van te leiden, en ze brengt me, waar ze me hebben wil. De vrouwen weten niet, wat een macht ze, latent, in zich dragen. O, als ze 't eens wisten, als ze er eens evenzeer overtuigd van waren als ik!... De wereld lag aan haar voeten.... Trouwens, neen, ook die macht is beperkt, en reguleert zichzelf; vrouwen zijn ook maar menschen. Zoo zal het leven wel altijd blijven, zooals 't eeuwig geweest is: vol getwist en verdriet en ellende, waaraan iedereen — zij 't dan niet in gelijke mate — schuld heeft: de vrouw zoowel als de man.

Maar objectief denken — neen, dat kunnen de vrouwen niet, of maar heel gebrekkig. Zoo ook Betty nu weer. Wanneer ze zich het geval objectief had ingedacht, wanneer ze zich geheel in mij had kunnen verplaatsen — niet waar, we zijn nu ruim acht jaar getrouwd, ze heeft dus gelegenheid te over gehad om m'n verschillende eigenaardigheden en impulsies te leeren kennen en zich daaruit een beeld van m'n persoonlijkheid samen te stellen — wanneer ze dit gekund had, zou ze nooit dien jongen, zoó toen ik de kamer in kwam, op me afgestuurd hebben als een geslagen hond, en die akelige woorden voor 'm hebben gezegd. Maar volgens haar eenvoudige, min of meer ouderwetsche begrippen ben ik niet veel beter dan een wreedaard, een dwingeland, en daar hoort bij dat hij, die weerspannig of op een andere manier vervelend geweest is, den dwingeland te voet valt en om genade smeekt. Iets dergelijks moet haar voor den geest hebben gestaan; en — haar bedoeling was goed — ze dacht, dat 't me aangenaam zou zijn, den jongen zoo te dresseeren. Maar, o, hoezeer vergiste ze zich! hoe weinig kende ze mij! Als ze eens had kunnen voelen, hoezeer 't me tegenstond: dien jongen daar voor me in die nederige houding. Niets was mij minder gewenscht, niets was verder van mij, dan nu een tiran te zijn. Er was ook geen kwestie van boos-zijn meer, of 't moest op mezelf geweest zijn. Bovendien als ik werkelijk boos geweest was, dan had dat toch te diep gezeten, dan dat ik dadelijk weer goed zou kunnen zijn, dan had dit gevoel langzamerhand moeten uitslijten. Een mensch z'n hart is nu eenmaal

geen lâ, waar men naar believen het een of ander kan uithalen of inleggen. Maar 't was weer juist iets voor Betty, die geen booze gezichten zien kan, om 't te willen forceeren.

't Was me met dat al een uiterst pijnlijk moment, en geheel onder den indruk nog ging ik stil aan tafel zitten, om m'n ontbijt te nuttigen.

Ik sprak ook verder nagenoeg geen woord. Toen ik op het punt stond uit te gaan, vroeg Betty me of ik den jongens nu toch maar wilde toestaan naar buiten te gaan: het weêr was goed, droog althans, en 't zou zoo'n teleurstelling voor hen zijn, in huis te moeten zitten nu met de vacantie. Ik gaf die toestemming zwijgend, schouder-schokkend, de wenkbrauwen gefronst: een echt martelaarsgezicht. Dit paste in den geregelden ontwikkelingsgang van m'n gemoedsleven: ik kòn nu niet op eens gul, of ook maar weer gewoon doen, al voelde ik op dat moment ook geenerlei hinder en gunde ik den jongens dat pretje best.

. . . .

Den verderen morgen gebeurde er niets bijzonders, of men zou dit op zichzelf als zoodanig moeten aanmerken. Ik was blijkbaar uitgebulderd, en voelde me wat mat en moe, alsof ik een enorm levensfeit had doorgemaakt, dat mij in mezelf gekeerd hield, en waarbij al het overige me vrijwel onverschillig was.

Och, kon ik maar altijd onverschillig zijn!... Onverschilligheid lijkt me een heerlijke eigenschap — de echte goede onverschilligheid, niet de geveinsde — de onverschilligheid, die, naar men beweert, den Russen met hun onverstoorbaar »Netsjewo" zoo specifiek eigen is. Ik ben helaas juist het tegenovergestelde: Ik schep me zorgen en angsten uit niets, en onnoodig! De onverschilligheid, dat is de rust, het leege, het leege zònder verveling. De onverschilligheid is een waan, is ook maar een waan, zeker, waarin men zich terugtrekt als in een schelp, waarin de mensch half bewust leeft en zich op goed geluk drijven laat op 's levens stroomen. Maar die onverschilligheid geeft kracht en moed, om in oogenblikken-van-wil te maken van het leven, wat ervan te maken is. Wij, wij anderen,

niet-onverschilligen willen altijd méer nog, putten ons uit door verlangen en klagen, en... bereiken niets!

Toch moest er dien morgen wel een essentieele verandering in me hebben plaats gehad. Had ik vroeger meermalen berouw of wroeging over een of andere onhebbelijkheid, nooit nog onderging ik er zoo lang en zoo hevig den invloed van als ditmaal. En, wonderlijk, maar er kwam langzamerhand een zekere klaarheid, zachtheid en verlichting over me — de onbestemde klaarheid en de zwakke blijheid van een zieke, die herstellende is, maar wat me bij alle narigheid soms waarlijk bijna vroolijk stemde. — Later nog gevoelde ik me als een misdadiger, die, nog straf ondergaand, toch tegelijkertijd — in walging over zichzelf — overtuigd is, dat hij z'n laatste gruwelstuk heeft bedreven, en die, nu z'n leven beterend, van oogenblik tot oogenblik bemerkt, dat dit nieuwe leven, dat hij òf nog niet kende, òf vroeger bespotte, òf te vergeefs betrachtte, een zaligheid is.

Zou dan nu werkelijk het besef: dat 't zoo toch niet langer gaat, eindelijk tot volle rijpheid in me gekomen zijn; zou ik (een overwinning op mezelf) het geheele verleden met al z'n akeligheden, met al z'n wroeging en zelf-haat, met z'n geheele ongezonde scrupuleuze levens-opvatting werkelijk van me hebben afgescheurd? 't Leek inderdaad, of ik, verlicht van dien last, met fermen opgewekten stap het nieuwe pad opging in het klare licht en in de frissche weldoende lucht van den jongen levensdag.

Een enkele maal had ik zelfs moeite, 't niet even uit te jubelen. Alleen de vrees, dat de menschen me voor gek zouden aanzien, en ook dat dit victorie-roepen weer voorbarig zou kunnen zijn, en er een kolossale terugslag op volgen zou, weerhield mij. En toch, toch — neen, ik overdrijf nu niet, ik oordeel ook niet te lichtvaardig, op vooze gronden of onlogisch, ik heb mezelf zóo sekuur onderzocht — toch zou ik er wel bijna op durven zweren, dat er een ommekeer ten goede in mij heeft plaats gehad, dat ik op weg ben béter, een normaal, goed mensch te worden: levenslustig, met een gepaste dosis onverschilligheid en goed vertrouwen, enfin als

de meeste andere menschen, die ik zooveel beter dan mezelf acht en zoozeer benijd. O, onzegbare weelde! O zalige rust!...

. . . .

's Avonds onderging ik deze gewaarwording het sterkst.

De jongens waren naar boven, Betty bracht ze — zooals haar gewoonte was — naar bed. Er heerschte een aangename rust in onze huiskamer, die in het stille warme lampenschijnsel gezellig en warm aandeed. Met een sigaar en de krant zat ik in een gemakkelijken stoel bij het vuur. Toen, terwijl ik het een of ander onverschillig berichtje las, gebeurde 't... O, 't was heelemaal niet zoo ontzettend, of buitengewoon verrukkend. 't Had geen schijn van extaze, van »een blik in den hemel", of iets dergelijks. Neen, ik voelde alleen weer die rust, dezelfde volkomene diepe rust en harmonie van 's morgens, maar wel was 't me helderder, meer bewust nu. Als een vreemdsoortige, suizing kwam 't over me, en ik liet 't begaan, stil begaan, liet er me geheel door omhullen, of juister misschien: van doordringen. Dood-stil bleef ik zitten, de krant wijd-open voor me, in m'n opgeheven linkerhand tusschen wijs- en middelvinger m'n sigaar. Maar ik las niet, en ik rookte niet. Ik staarde recht voor mij uit zonder te zien, en ik *gevoelde* maar, ik gevoelde mezelf, m'n eigen leven maar; en o, het heerlijke van zóo te leven, 't was een onbegrensd kalm welbehagen. Zoo was 't goed, zoo was 't goed. Mocht 't zoo blijven....

Na een poosje werd m'n arm moe. Ik liet de krant zakken, en leunde achterover in m'n stoel; maar, o wonder, het gevoel — hoewel 't zijn opperste spanning bereikt had — bleef. 't Was nog goed, heel goed zoo. Ik was volkomen tevreden. Ik geloof niet, dat ik ooit te voren een oogenblik zóo intens geleefd heb. Nooit nog was ik mezelf zoo helder en zoo geheel en toch zoo behagelijk bewust. Alles nam ik van mij waar: ik zat bij den kachel in m'n vertrouwden gemakkelijken stoel met een sigaar, waarvan de blauwe rook in een fijne spiraal langzaam omhoog kronkelde; om me heen stond de huiskamer, in haar gedempte avondkleuren, het huishouden marcheerde geregeld, en onder me, o diep onder me, en

zonder-me te deeren, raasde in den nacht het leven voorbij, het leven, dat mooi en goed was nu, en dat ik blij was mee te maken. Ik voelde een vage behoefte een of anderen armen drommel met een rojale, een tè rojale gift — ik kan nooit maat houden — te helpen, of me voor iemand uit te sloven. Wat bliksem, we waren toch in het leven om mekaar te helpen, om 't mekaar aangenaam te maken. Als we er eens allemaal zoo over dachten, en ernaar handelden, wat kon het leven dan niet altijd prettig en gemakkelijk zijn!... »Och, waren allen wijs, en deden daarbij wel...."

Toen kwam Betty binnen. En al m'n geluk, al m'n goedheid concentreerde zich op háar. Ze had het gescheurde kleedingstuk van Chris in haar hand, en wilde aan de tafel gaan zitten, om 't te verstellen. Maar ik stak m'n hand naar haar uit, en toen moèt ze m'n geluk wel op m'n gezicht gelezen hebben. Ze kwam naar me toe met een stillen glimlach, en was ze toen niet om te stelen, zij, die — als 't mij eens in m'n hoofd kwam vriendelijk te zijn — maar dadelijk bereid was, die vriendelijkheid in ontvangst te nemen en te beantwoorden zonder een woord van verwijt, zonder er ook maar aan te denken den zedemeester tegen me te spelen of te boudeeren — dankbaar, dankbaar alleen, omdat ik wel zoo goed was, haar weer eens wat liefs te willen aandoen?

Ze had m'n hand genomen, en, op me neerziend, bleef ze als een meisje verlegen lachend, rechtop voor me staan. O, ik weet niet, wat ik wou toen, maar ik vond ze zoo mooi, zoo mooi.... Niet dat ze zoo bijzonder mooi van lijnen, van teint, of weet-ik-wat was; ik lette daar niet eens op, maar ze had dat hoogere in zich, die aangeboren, hoogere, en als 't ware beschermende goedheid, die boven alles staat, die alles vergeeft, en door bijna niets te verstoren is, die alle toorn bevredigt, in zich opneemt en versmelt, waarin ik geheel en al opging, en die mij alles, alles, alles was.

Zoo ongeveer — stel ik me voor — moet zich een goedgeloovig katholiek z'n moeder-Maria »vol van genade" denken.

Terwijl ik haar zoo aankeek, was ik mij sterk bewust, dat ik nog even verliefd — hoewel anders, geestelijker — op haar

was, als in onzen verlovingstijd; en dat was een heerlijk beseffen: dat door al m'n ziekelijke razernijen dat diepere: m'n liefde tot haar, althans niet geleden had.

Ik ben overtuigd, dat, terwijl we elkaar zoo aankeken, zij mij, evengoed als ik haar, geheel open en vrij in de ziel keek, en dat we beiden één dier zoo uiterst zeldzame, klare en hooge momenten doorleefden, waarin de mensch iets bijna-goddelijks heeft. Dan is 't, of men niet meer van deze aarde is. Niet-waar, dat kan men niet bewijzen, niet aantoonen met gewone nuchtere feiten of dingen — dat gevòelt men, en dat gevoel bedriegt niet, met zulke gevoelens spot of pozeert men niet, daarvoor heeft men een te groot geluk genoten.... Ze was in de kamer, in de lucht, in de stilte toen op dat moment: de *wijding*, — in de stilte, die strak suizend om ons stond. Twee zielen beroerden elkaar.

Natuurlijk duurde 't niet lang, en moest die hooge spanning spoedig wijken. Maar 't was niet verdrietig, er volgde geen abjectie, geen inzinking of reactie. Neen, 't ging kalm en geleidelijk. 't Was mij, of ik even weg, in een heerlijken droom was geweest, en nu langzaam tot m'n bewustzijn terugkeerde. En daarna bleef 't nog goed, heel goed. Ik kan 't niet beter vergelijken, dan bij een bijna-verblindenden zonsondergang, waarop een prachtig zomer-avond-hemel-gloeien volgt.

Zachtjes trok ik Betty naar mij toe, en ze knakte neer met een bevallige zwenking op m'n schoot. Ze legde haar hoofd op m'n schouder, terwijl op haar gezicht nog steeds die glimlach van eeuwige goedheid straalde.

Zoo zaten we een langen tijd heel stil en rustig.

»Betty, kindje" — fluisterde ik eindelijk, m'n gevoel niet langer verkroppen kunnend. — »Ben je gelukkig, ben je gelukkig bij me?"

En zij antwoordde met een heel zachte en diepe stem niets anders dan:

»Ja".

Maar toen ik na een poos toevallig weer naar haar keek, zag ik dat de glimlach van haar gezicht verdwenen was, en

had plaats gemaakt voor een uitdrukking van bodemlooze weemoed; en haar oogen glansden vochtig.

Betty, ben je gelukkig?" — vroeg ik weer fluisterend, maar niet zonder weifeling nu.

»Ja" — zei ze weer op dienzelfden toon, maar er trilde nu toch ook iets anders in. En toen ze bemerkte, dat ik naar haar keek, draaide ze haar gezicht weg tegen m'n schouder, zoodat ik 't niet zien kon. Maar nog juist zag ik een traan tusschen haar wimpers glinsteren.

»En je huilt, Betty" — hield ik aan, bezorgd.

Ze gaf geen antwoord, schokte met 'r schouders. Haar tranen liet ze nu den vrijen loop.

»Betty, waarom huil je?" — herhaalde ik in stijgende onrust. Ze snikte àl heviger en zenuwachtiger. Ik begreep, dat er zoo geen woord uit haar te krijgen zou zijn. Het beste was, niets te zeggen, dood-stil te blijven zitten, en haar eerst tot kalmte te laten komen.

M'n geweten kwam in opstand. Daar hadt je 't nu al: ze was dus niet gelukkig, ze had verdriet! Hoe kon ik 't ook nog anders verwachten. Juist weer iets voor Betty om te zeggen dat ze wèl gelukkig was, alleen om mij te plezieren, en terwijl wroette in haar de smart, de ellende van haar verloren geluk, van haar vervlogen illusies, van haar gebroken leven, en steeg al hooger al hooger, tot ze 't niet meer bedwingen kon en 't haar overstelpte.... Nu wíst ik 't. Nu had ik dan m'n zin. 't Was een mooie interessante proef, een prachtig experiment geweest. Ik had dat wondere, sterke geluk in haar overwonnen, en óok een miserabele, een mistroostige van 'r gemaakt! Zoo was Betty, m'n goeie, eenvoudige ongekunstelde Betty — die het leven kon genieten als een plant: zoo natuurlijk, zoo stil, zoo lief — een merkwaardigheid geworden: een ruïne van geluk. *Dat had ik tot stand gebracht!* Ha, ik mocht er trotsch op zijn: 't had moeite gekost, 't had lang geduurd. Als een worm had ik onverpoosd aan haar geluk geknaagd, tot 't nu vermolmd inéen zakte. Nu was m'n werk volbracht..... Maar, maar, maar, was 't niet om krankzinnig te worden! Wat was ik

dan toch voor een geniepig monster, dat ik niet gerust had, voor ik deze prachtvrouw ongelukkig gemaakt had? — Maar m'n straf zou ik niet ontgaan, want tot nog toe — ja, liet ik 't maar eens ontkennen! — had ik mee gedreven op haar levenslust, ik had erop geteerd, er misbruik van gemaakt, geleefd als 't ware van haàr leven. En nu, nu eindelijk, was die levenslust opgebruikt — waar, bij wie zou ik nu hulp gaan zoeken? Wie zou ik nu weer tot m'n slachtoffer gaan maken?

Middelerwijl was Betty tot kalmte gekomen. Ze had haar hoofd weer omgewend, en droogde 'r tranen met 'r zakdoek. Ze zuchtte een paar keeren heel diep, een paar snikken doorhuiverden haar nog, dan scheen ze zich weer geheel meester.

In droefheid is een mensch toch altijd mooier dan in vreugde. Ook nu weer was Betty zoo mooi, zoo mooi, met die zachte behuilde oogen, die daardoor grooter, helderder, glanzender en dieper leken, en met 'r zware donkere haren, die, wat losgeraakt, den éenen kant van haar gezicht bijna geheel bedekten. En de gedachte: dat dit heerlijke goeie menschenkind ongelukkig zou zijn, dat ze niet meer van me houden, me haten zou misschien, werd me onverdragelijk. Ik wilde 't weten, zéker weten. Als 't dan zoo was, zou ze 't me ook zelf zeggen, en wilde ik zoodoende m'n straf in al z'n wreedheid ondergaan. Maar terwijl ik dit bedacht, werd 't me al minder ellendig te moede; 't was of ik vooruit wel wist, dat Betty dit niet zeggen zou, niet zeggen kon, en mij zou troosten. 't Was weer het oude vertrouwen op haar kracht, haar onvernietigbaren levenslust.

»Betty" — begon ik schuchter, vlak bij haar oor, en 't was als schaamde ik mij voor m'n eigen geluid. »Waarom huilde je daarstraks zoo, lieveling? Ben je dan niet gelukkig?"

»Jawel" — zei ze zacht en heel ernstig. »Ik ben wèl gelukkig. Heusch. Daar mag je nooit aan twijfelen. Maar... als jij zoo lief tegen me bent, dan maakt me dat soms juist zoo verdrietig.

»Maakt je dat verdrietig?"

»Ja. Ik weet zelf niet, hoe 't komt, maar dan is 't net, of ik niet dankbaar genoeg ben, en of.... of 't niet lang meer duren zal, of ons een ongeluk boven het hoofd hangt."

»Maar kindje, zeg eens eerlijk: hou je nog wel veel, heel heel veel van me?"

»Ja," zei ze vluchtig, en gaf me een zoen.

»Net zooveel nog als in het begin?"

»Hoe bedoel je?"

»Toen.... we 't elkaar pas gezegd hadden?"

»Ja," zei ze vast en ernstig, en keek me daarbij met 'r mooie oogen vol aan. Ze kleurde even. Ik zag, dat ze meende wat ze zei, en dat ze het moment plechtig vond.

Betty, in haar naïviteit, doet dikwijls plechtig; 't ligt in haar aard. Ze komt ook licht onder den indruk van een plechtigheid, en dat vindt ze nagenoeg het heerlijkste wat er is. Ik daarentegen houd er over het algemeen juist niets van. 't Moet al héel plechtig zijn, en volkomen in de stemming, zonder eenige stoornis of afleiding, wil 't op mij indruk maken, En dan moet 't me vooral niet te dikwijls gebeuren, want — behalve, dat mijns inziens, verveelvuldiging altoos profaneerend werkt — gevoel ik m'n diepste innerlijk niet gaarne zoo vaak ontroerd. Meestal doet, wat men gemeenlijk een plechtigheid noemt, mij pijnlijk aan, omdat ik — erbuiten staand en blijvend — zoozeer het kinderlijke van de menschen zie en de waan. Zelfs werkt 't wel eens beslist lachwekkend op mij. Gewoonlijk dan ook, als Betty plechtig doet, of de kinderen láat doen, op het theatrale af, dan maakt mij dit netelig, en maak ik er door een snauw of een hatelijke, min of meer cynische opmerking een eind aan. Och ja, 't is misschien wreed; maar het alledaagsche leven is nu eenmaal te banaal en te akelig, dan dat een plechtige toon of houding er op z'n plaats zou zijn, dit lijkt me comedie, en daar kan ik nu eenmaal niet tegen.

Maar nu was 't anders. Ook ik was er geheel »in". Hier waren twee menschen, twee ernstige menschen, die elkaar wezenlijk wat te zeggen hadden; die niet maar wat kletsten, maar zeiden wat ze diep en klaar in zich voelden; die in

elkaar opgingen om elkaar beter te leeren kennen, beter te begrijpen en meer nog lief te hebben — twee menschen, die voor een korte wijle waarlijk »samenleefden." Is er iets hoogers en reiners denkbaar, dan twee menschen, die elkaar hun ziel te aanschouwen geven, en als 't ware toevertrouwen? Ja, dit moment wàs plechtig, en daarbij zoo eenvoudig en zoo natuurlijk.

't Was wonder-ontroerend. Er zijn oogenblikken, waarin men het leven zoo klaar doorziet, waarin men 't zóo mooi en ernstig voelt, en zóo hoog boven alle scrupules verheven — dat men àlles zegt, dat terughoudendheid niet de minste reden heeft, en zelfs verachtelijk is. Die mededeelzaamheid zonder eenige achterdocht, of tersluiksche bij-bedoeling, verlicht, verzuivert, verheft, en brengt je nader tot elkaar, ook al zegt men dingen, die oppervlakkig heel somber en zelfzuchtig lijken. Waarom, niet waar, zou ik Betty niet alles zeggen? Ik vertrouwde haar zoozeer. Ze was als mijzelve, 't was of ik stil tot mezelven sprak. En wanneer ze me zag — zooals ik mezelf zag in dit helder onbedriegelijk moment — moest ze me begrijpen, zou ze me alles vergeven.

»Betty" — fluisterde ik aan haar oor — »vanmorgen, hadt je toen niet het land aan me? Vondt je me toen geen ellendeling?"

»Vanmorgen?" — Ze moest 't zich eerst nog herinneren! »Vanmorgen, o ja, toen vond ik je wel even leelijk, maar het land.... nee, het land had ik niet aan je. Ik had eigenlijk eer meelij met je, want ik dacht wel, dat je er berouw van zou hebben."

Zoo'n kindje!

»Ja, dat had ik ook, schat. Dat had ik ook. Maar.... hadt je heusch meelij met me?"

Ze knikte.

Ik drukte haar vaster tegen me aan:

»Maar nog meer meelij had ik met jou. O, als je eens wist, hoe 'n groot meelij ik soms met je heb en hoe ik me zelf haat, als ik je verdriet doe."

Daar moest ze om lachen.

»Malle jongen" — zei ze, me langs de haren strelend.

»Vin' je dat niet vreemd, en buitengewoon tragisch: iemand, die zichzelf haat, die vindt dat-ie — ja eigenlijk nooit nooit goed is en doet, en overal kwaad brengt, die z'n eigen altijd ziet in het leelijkste licht en voortdurend vecht met zichzelf om een beter mensch te worden, maar niet kan?"

»Ja" — zei ze. Maar ze begreep 't niet.

Zoo iemand ben ik. — Kijk, Betty, ik geloof niet dat je 't heelemaal begrijpt, maar ik zal probeeren 't je uit te leggen. 't Is mij ook eerst den laatsten tijd duidelijk geworden.... In m'n hart ben ik eigenlijk een idealist. Vroeger in m'n jeugd, als je eens wist wat een illusies ik toen van het leven had. Maar thuis al werd dat niet van me begrepen: ze vonden me een naren suffen kniezerd, die niet veel hebben kon, en altijd maar over z'n boeken of in zichzelf gekeerd te suffen zat. „Kruidje roer me niet" — noemde m'n moeder me heel jong al. Maar ik zag het leven zoo mooi voor me, of liever: ik droomde 't. En ik stelde me voor, dat 't in de toekomst, als ik eenmaal m'n eigen baas zou zijn en alles naar m'n zin zou kunnen inrichten, nog mooier zou worden. Dat heeft me zulke enorm-bittere teleurstellingen gegeven. Nog altijd, nog altijd verlang ik naar dat heel-mooie, en telkens als ik dan met het leelijke nuchtere leven in aanraking, of liever: in botsing kom, dan is me dat een vervloekte kwelling; dan is 't telkens, of me wat van dat mooie wordt afgenomen, of ik er hoe langer hoe verder van af raak. En die kwellingen zijn 't nou juist, die me zoo ongemakkelijk, zoo geïrriteerd maken en me tot ruzie en standjes brengen, terwijl ik 't juist zoo graag rustig en vredig om me heen zou hebben. Allerlei tegenslag en het voortdurende werken »über die Kraft" hebben daar het hunne toe bijgedragen. En of jij dan al zegt: »maak 't jezelf toch niet zoo moeielijk, leer toch verdragen, de wereld, het leven is nu eenmaal niet anders...." je zoudt evengoed tegen een gemartelde op de pijnbank kunnen zeggen, dat hij niet zoo wringen moest en schreeuwen, en niet zulke leelijke gezichten trekken, want dat hij daar toch niet mee loskwam. Zie je, Betty, er zijn

momenten waarin het gevoel boven alle verstand, boven beter weten, boven alles gaat, en alle redeneeren niets helpt."

»Ja maar...."

»Wilde je wat zeggen?"

»Ja. Maar ik weet 't niet meer."

»Weet je, hoe ze zulke menschen als ik noemen?"

»Nee" — zei ze met een afwezige stem.

»Kasplantjes. Die moeten heel goed verzorgd worden, anders verkwijnen ze en gaan dood, of — ze verschrompelen, en verliezen geheel hun apart en verfijnd karakter."

»Ja, maar ik wil niet dat je verschrompelt of dood gaat. Ik zal goed op je passen."

Ik kon niet nalaten met een weemoedig lachje het hoofd te schudden om haar oppervlakkig optimisme.

»Nee" — zei ik. »Zeg dat niet, want dat kan je niet. En dat verlang ik ook niet van je. 't Is al erg genoeg dat je altijd m'n nukken te verduren hebt. Maar, als je maar begrijpt, hoe 't komt dat ik onhebbelijk ben dikwijls, en me die onhebbelijkheden wilt vergeven. Dan ben ik al heel tevreden, dan ben je mijn lieveling."

Een tijdlang zwegen we beiden.

»Maar" — hernam Betty toen weer, dweperig haar oogen een weinig sluierend, en haar geheele gezicht kreeg die eigenaardige uitdrukking, die 't wel meer aanneemt, wanneer ze al haar gemoedskracht in 'r woorden legt. — »Maar, zou je nou niet zooveel, zoóveel van de jongens, en van mij ook, kunnen houden, dat je alles of althans méer, tienmaal meer van ze kon verdragen, dat je niet meer zoo driftig tegen ze optradt. 't Zijn toch jòngens! En 't is zoo slecht voor ze."

»Denk aan de pijnbank! Denk altijd aan de pijnbank!... Ja, ik weet wel, dat 't slecht voor de jongens is, en slecht voor mezelf ook. God weet, hoe dikwijls ik me dat al voorgeredeneerd heb. Maar 't helpt niet. En ik hou ook wel van de jongens, ik hou heel veel van de jongens zelfs, misschien evenveel als jij; je moest eens weten, hoe dikwijls ik in zorgen en angsten over ze zit. Maar dat neemt niet weg, dat dat andere binnenin me blijft, dat overgevoelige, dat 't

niet verdragen kan, kàn, dat me helsch maakt, buiten mezelf. Ik beheersch me al zooveel, elken dag. Maar dan tenslotte,... zie je, 't is als buskruit: 't heeft maar één vonk noodig, en dan barst 't toch los. Daarna komt dan de wroeging, dat vreeselijke worstelen met mezelf in dat wanhopige troostelooze donker. Geloof me: de meeste ellende ondervind ik er zelf van."

»Maar... is daar dan niks aan te doen?"

»Nee, daar is niks aan te doen. Althans, wij hebben dat niet in onze macht."

Ze bleef in gepeins strak voor zich uitstaren.

»Begrijp je 't? Begrijp je 't nu een beetje?"

»Ja" — zei ze weer met die afwezige stem. »Ik geloof 't wel.... Alleen begrijp ik niet, dat je niet zoóveel van de jongens kunt houden, dat.... 't Zijn toch je kinderen!"

»De pijnbank. De pijnbank!..."

»Nou ja, maar nou overdrijf je toch met je pijnbank. Zoo naar is het leven toch niet, dat je 't altijd bij een pijnbank kunt vergelijken. Als ik de jongens maar zie, dan is me dat al een genot."

»Ja" — zuchtte ik — »alle menschen zijn niet eender."

Ik ging er niet verder op in. 't Was immers toch: »boter aan de galg gesmeerd," of misschien juister: modder tegen den hemel gesmeten. Betty met haar groot, natuurlijk moedergevoel zou zich nooit kunnen begrijpen, dat er naast m'n liefde voor de jongens nog iets anders bestaat, dat me aangeboren of met m'n opvoeding in me gegroeid is, maar dat ik met dat al niet verloochenen nog minder verwijderen kan.

Hoe meer ik erover denk, hoe duidelijker ik onze verhouding inzie: Betty is de eenvoudige, gezonde, uit-den-aardgoede en harmonische natuurmensch, terwijl ik een specimen ben van het treurige, verfijnde en overbeschaafde ras van tegenwoordig, een rampzalige zwakke, die zucht en vloekt, en tot z'n dood misschien zal zuchten en vloeken onder het onharmonische overgroote bewustzijn, dat hij, als een waterhoofd, torsen moet, hoewel hij er geestelijk noch lichamelijk de kracht toe heeft.

Deze feiten erkennend en, noodgedwongen, aanvaardend, ben ik tot de overtuiging gekomen dat 't het beste is, Betty te laten zooals zij is. Ze is immers goed, heel goed zoo. Wat heeft zij ook te maken met de gevaren en moeilijkheden der diepere levenslagen? Zij dartelt vroolijk aan de oppervlakte. En dit zal mijn opoffering zijn — een stille, door niemand geweten opoffering, die mij verheffen moge — dat ik haar zooveel mogelijk ongestoord laat voortdartelen aan de zonnige oppervlakte, terwijl ik moeizaam zwaar rondploeter in de donkere diepten.

Als mij de kracht voor dit goede voornemen maar geschonken wordt.... Ik heb al zóoveel goede voornemens gehad, en immers: »de weg naar de hel is met goede voornemens geplaveid."

Spreekwoorden, waar ik desalniettemin een zwak voor heb, zijn dikwijls zulke boosaardige en ontmoedigende waarschuwers.

De verdere avond ging genoegelijk voorbij. Betty speelde wat op de piano voor me: *Grieg's lyrische Stücke*, waarvan ik zooveel houd. Ze speelt die heel lief.

AAN 'T LABEUREN

DOOR

RENÉ DE CLERCQ.

Onder grijzen overhang,
  Altijd drooger, altijd droever,
Eén van lijn en één van gang,
  Peerd en ploeg en boever.

Rechtevoorts en diep genoeg
  Steekt de man zijn voor tot tenden,
Waar hij, langzaam, peerd en ploeg
  Weer zal ommewenden.

Door de schaar, lijk afgeveurd,
  Slaan de schellen op de schellen,
Dat de bouwlaag omgebeurd
  Zwart begint te zwellen.

En zoo gaat het — juto-juk! —
  Altijd droever, altijd drooger.
's Avonds ligt het heele stuk
  Schier een vuistjen hooger.

Is „CELSTRAF" NOG LANGER GEOORLOOFD EN GEWENSCHT?

DOOR

Dr. A. ALETRINO,

Priv. doc. in de cr. anthrop. a/d. Universiteit van Amsterdam.

V. 1)

Celstelsel is het eenige dat voor ons land deugt. — Argument van Mr. Domela Nieuwenhuis. — Tegenwerping. — Oordeel van Mr. Eyssel. — Gevangene leeft buiten de maatschappij. — Twee eischen. — Onbepaalde vonnissen. — Strafrechterlijk bezwaar. — Afkeer en afkeuring door straf. — Bestaat in hooge uitzondering. — Niet de straf, maar de daad geeft deze gevoelens. — Publiekrechterlijk bezwaar. — Willekeur. — Opvatting van Mr. Engelen. — Opvatting van Hintrager. — Willekeur is evengoed bij uitspraak van onze rechters. — Voordeel van onbepaalde vonnissen. — Vooralsnog raadzaam bepaalde vonnissen te houden. — Reformatories. — Voornamelijk Elmira. — Maria nostra. — Grappigheid van Mr. Domela Nieuwenhuis. — Verwondering van Mr. Mom Visch. — Régime in reformatory is beter, omdat levensstandaard in Amerika over 't algemeen hooger is. — Weêrlegging van Mittermaier. — Clubs, vergaderingen en discussies in Reformatory. — Ontbreken van statistieken. — Cijfers. — Wij hebben wèl statistieken. — Oprichting van andere reformatories in Amerika. — Woord van Michel Heijman. — Proefnemingen in Europa. — Pruissen, Oostenrijk, Denemarken, Italië. — Engeland. — Bijna reformatories. — Elmira kan niet bestaan zonder Brockway. — Weerlegging. — Paedagogie noodig voor gevangenisbeambten. — Niemand van justitie of van gevangenisbeambten krijgt een opleiding. — Deze eisch bestaat al lang. — Reformatory vervormt karakter

1) Zie April- Mei- Juni- en Augustus-aflevering 1906 v. d. XXe Eeuw.

niet. — Deze fout is grooter bij afzondering. — Misdadiger wordt niet onschadelijk gemaakt. — Alleen voor den tijd dat hij gevangen zit. — Men kan reformatories oprichten zonder gebreken der Amerikaansche. — Noodzaak dat stelsel veranderd wordt.

Het is zoo langzamerhand de gewoonte geworden om, liefst zonder argumenten te geven, te beweren, dat de celstraf de eenige straf is die voor ons land mogelijk en geschikt is.

In het jaar 1900—1901 voerde Minister Cort van der Linden in de Memorie van toelichting op de herziening van het 1ste boek van het Wetboek van Strafrecht, klakkeloos aan: »dat het celstelsel het eenige is dat voor ons land mogelijk is," 1) en werd daarin nagesproken door Jhr. Mr. D. O. Engelen in zijn meergenoemd opstel »Zijn wijzigingen enz.", eveneens zonder dat hij het blijkbaar noodig vond om die uitspraak te motiveeren, met dezelfde woorden: »dat het celstelsel het eenige is dat voor ons land mogelijk is." 2) Mr. Domela Nieuwenhuis had reeds veel jaren te voren een dergelijke opinie neergeschreven en gaf daarvoor ten minste eenig argument, namelijk, dat »geen volk zoo geschikt is voor langdurige gevangenisstraffen (en hiermee werd de straf doorgebracht in afzondering door hem bedoeld, zooals uit eenige regels later blijkt) als juist het nederlandsche volk, wegens zijn mindere levendigheid van temperament en andere bedaarde karaktertrekken." 3)

Hoe mal ook, het is ten minste een argument! Men zou met evenveel logika kunnen verkondigen, dat er geen volk als juist het nederlandsche zoo geschikt is om gestraft te worden met het drinken van zeewater en het eten van rauwe visch, omdat onze voorouders op zee voeren en een groot deel van ons volk nog zeevaarders zijn!

Uit alles wat wij hierboven hebben neergeschreven nu, blijkt daarentegen ten duidelijkste, dat de celstraf een straf is even-

1) Mr. Cort v. d. Linden. Memorie van toelichting op de herziening van het Eerste Boek v. h. Wetboek v. Strafrecht, 1900—1901. bldz. 8.

2) Mr. D. O. Engelen. l.c. bldz. 6.

3) Mr. A. v. d. Elst. l.c. bldz. 15.

min voor ons land als voor eenig ander land geschikt en zelfs, dat het de meest onpraktische straf is, die men kan bedenken en toepassen, wanneer men eenige verbetering van den misdadiger en vermindering van de criminaliteit met de »straf" beoogt.

Trouwens al vroeger, terwijl het Wetb. v. Strafrecht in bewerking was, is dit door sommige juristen beweerd. Wanneer wij nagaan wat in de Handelingen der Ned. Juristenvereeniging van het jaar 1872 is vermeld, waarin de debatten en de praeadviezen zijn opgenomen omtrent de vraag: »Welk gevangenisstelsel is voor ons land het meest aanbevelenswaardig," 1) dan zien wij dat toen reeds Mr. A. P. Th. Eyssel ernstige bedenkingen tegen het celstelsel had en zich niet zoo ingenomen met het systeem kon toonen, noch wat den invloed er van op de criminaliteit zelf betreft, noch wat den invloed aangaat op de verbetering van en het voordeel voor den misdadiger. Hij toch zeide: »Zij die meenen, dat uitbreiding van het stelsel de panacée is voor breideling van de criminaliteit, vleien zich met philantropische hersenschimmen." 2) Maar waar hij tamelijk kort over de »meerdere of mindere" mate der voordeelen van de cel uitwijdt, spint hij zijn bezwaren er tegen veel breeder uit en noemt hij daaronder: *a.* het is in strijd met een grondtrek der menschelijke natuur: de behoefte naar gezellig verkeer — en zoodanige strijd wreekt op den duur zich zelf aan den mensch, die aan het tegennatuurlijke wordt onderworpen; *b.* het verlamt, bij langere toepassing, de geestelijke en zedelijke veerkracht van den patient, die tot de beoogde verbetering onmisbaar is: het leidt daarentegen tot apathie; *c.* het geeft juist door de afzondering den veroordeelde niet waaraan hij behoefte heeft: de gelegenheid tot sterking van het weerstandsvermogen tegen verleiding, welks geringe ontwikkeling voor verreweg de meesten hoofdoorzaak is geweest van hun val. De verbetering

1) Handelingen der Ned. Jur. Ver.: »Welk gevangenisstelsel is voor ons land het meest aanbevelenswaardig?" 1872. I, bldz. 130 vlg. en II, bldz. 162 vlg. geciteerd door Mr. A. v. d. Elst, l.c. bldz. 9.

2) Mr. A. v. d. Elst. l.c. bldz. 10.

blijft, indien zij al verkregen is, een vrucht van de kunstmatige atmosfeer der afzondering, die niet zal bestand wezen tegen den natuurlijken dampkring van het maatschappelijk leven met zijn wederwaardigheden en verlokselen tot allerlei ondeugden." 1)

Wat zeker als een zwaar-wegend argument tegen de celstraf mag gelden, is dat de gevangene er een tijd doorleeft die hem geheel van de maatschappij, waarin hij later weer zal terugkeeren, vervreemdt en vooral, dat de omgeving waarin hij een tijdlang doorbrengt, zoo absoluut niet gelijkt op de werkelijkheid van de samenleving. Noch verleiding, noch voetangels en klemmen zijn er te vinden; de struggle for life, concurrentie met haar nadeelen en met haar ijverprikkelenden invloed zijn er niet te vinden en terwijl de gevangene niet anders heeft om aan te denken dan aan den dag van zijn in-vrijheid-stelling, aan de mogelijkheid, dat hij als belooning voor zijn goed gedrag vermindering van straf misschien krijgt, maakt de afwezigheid van verleiding hem het braaf-zijn gemakkelijk, het verlangen naar zijn vrijheid het huichelen tot een tweede natuur.

Is het wonder, dat met zulke resultaten als hierboven genoemd voor oogen, onder den invloed der feiten die in de laatste jaren de wetenschap aan het licht heeft gebracht, de criminalisten van de nieuwe school zijn gaan zoeken naar een systeem, waarbij de fouten en verkeerdheden van het celstelsel worden vermeden, naar een wijze om den misdadiger te behandelen waarbij inplaats van de nadeelen van het tegenwoordig stelsel voordeelen worden bereikt voor den misdadiger en voor de maatschappij.

Om tot dat doel te geraken moeten deze twee veranderingen in de eerste plaats worden ingevoerd, namelijk dat de veroordeeling van den misdadiger voor onbepaalden tijd geschiedt, m. a. w. dat niet vooraf door den rechter den tijd wordt bepaald hoe lang hij buiten de gemeenschap zal moeten blijven; de tweede is, dat de »gevangenissen" een zoodanige vervorming ondergaan, dat daarin gelegenheid bestaan zal om

1) Mr. A. v. d. Elst. l.c. bldz. 11.

den misdadiger gedurende zijn straftijd op te voeden en te verbeteren, dat de »gevangenissen" vervormd worden tot echte verbeterhuizen en opvoedingsgestichten, waarin de delinquent zoolang kan worden gehouden, totdat hij geschikt kan geacht worden, lichamelijk en geestelijk, om in de samenleving terug te keeren en daar een eerlijk bestaan te vinden.

Veroordeeling voor onbepaalden tijd en vervorming van de gevangenissen tot wat de Amerikanen »Reformatories" noemen, zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden. Even goed als het een dwaasheid zou zijn een delinquent, onder het bestaande strafsysteem te veroordeelen voor onbepaald langen tijd en hem zoolang buiten de gemeenschap te houden tot hij verbeterd is, is het een dwaasheid hem — wanneer er inderdaad reformatories bestaan — te veroordeelen zooals het nu geschiedt, tot een vooraf vastgestelden tijd. In het eerste geval zou de delinquent in de meeste gevallen wel tot zijn dood in de gevangenis moeten blijven, omdat er onder het tegenwoordig van kracht zijnde stelsel eenvoudig een minimale mogelijkheid bestaat, dat hij zoodanig verbeterd in de maatschappij terugkeert, als de criminalisten van de nieuwe richting het bedoelen; in het tweede geval zou men dezelfde dwaasheid doen, die de ontwerper van het wetboek van strafrecht heeft gedaan en zij die het hebben goedgekeurd, op het punt der zoogenaamde zedelijke verbetering, die men beweert dat naast de straf wordt beoogd, door vooraf den tijd vast te stellen, waarin de verbetering moet hebben plaats gevonden en tot stand moet zijn gekomen.

Dat men tegen deze twee voorname eischen der nieuwere criminalisten bezwaren aanvoert, is te begrijpen. Waar men zoo blind is en blijft voor de uitkomsten van een systeem als voor die van het stelsel van afzondering, waar men zoo weinig in staat schijnt te zijn om te zien wat luce clarius is, maar vooral waar men zoo strak vasthoudt aan de gedachte van wraak, vergelding en leed doen, is het te begrijpen, dat men met allerlei argumenten tracht te bewijzen, dat het bestaande stelsel het eenige en het eenige goede, en dat alles wat de nieuwe richting verlangt, uit den booze is.

Mij nu komen de argumenten die men tegen de onbepaalde vonnissen aanvoert, meer als spitsvondige, juridische haarkloverijen, uitnemend geschikt om er onvruchtbare en ellenlange discussies op juridische vereenigingen over te voeren voor, dan wel als argumenten die zoo gewichtig zijn, dat men daarom de invoering der onbepaalde vonnissen zou moeten tegengaan.

Het strafrechterlijk bezwaar, dat men tegen de onbepaalde vonnissen aanvoert, is volgens Prof. G. A. v. Hamel: »dat zij strijden tegen het begrip van »straf", omdat het uitdrukken van den graad van afkeuring en afkeer, van »reprobatie", die gewekt wordt of ook gewekt moet worden in den kring van hen, die binnen dezelfde rechtsorde leven, niet kan worden vervuld." 1) Waarom deze afkeuring en afkeer door een onbepaald vonnis niet gewekt zou kunnen worden, is voor een leek niet al te duidelijk en zelfs de argumenten van den »beau diseur" Tarde, door Prof. v. Hamel in zijn opstel geciteerd, geven geen nàderen en verduidelijkenden uitleg. Het is een raadsel hoe iemand, die maar eenigszins met de praktijk bekend is, kan meenen, dat door de bepaalde vonnissen, zooals die tegenwoordig uitgesproken worden, »afkeer" en »afkeuring" zouden ontstaan »in den kring van hen, die binnen dezelfde rechtsorde leven."

Het is genoeg het spottend oordeel van menschen uit dien kring te hooren over den man »die altijd overvraagt", waarmee de ambtenaar van het Openbaar Ministerie wordt bedoeld, het is genoeg te hooren hoe de gestraften na hun straftijd redeneeren over hun straf, over de straffen van hun collega's, het is genoeg te vernemen in welke verhouding de misdadigers zich beschouwen te staan tot de rechercheurs en beambten der politie die hen »er bij gelapt hebben" en hoe hun opvatting eigenlijk is die van een emotionneelen strijd met politie en justitie dien zij voeren, waarbij nu eens de een, dan weer de ander »onderligt", het is genoeg eens een ernstig gesprek

---

1) Prof. G. A. v. Hamel. Het vraagstuk van de »onbepaalde vonnissen". Tijdschrift v. Strafrecht. Dl. XII. afl. 4. bldz. 398.

te voeren met oude en ondervindingrijke rechercheurs om te weten, dat »afkeer" en »afkeuring" de laatste gevoelens zijn die bij den misdadiger en zijn kring door de straf gewekt worden.

Nogmaals, waarom, wanneer wèl afkeer en afkeuring gewekt worden door het vonnissen van een misdadiger tot vooraf-bepaalden tijd, deze niet zouden kunnen ontstaan door een onbepaald vonnis is niet duidelijk. Theoretisch gesproken, zou men meenen, dat de vergelijking tusschen het langer verblijf van den een en het korter verblijf van den ander in de inrichting eer aanleiding tot een nadeelig oordeel omtrent den eerste zou moeten doen ontstaan, in de volksovertuiging, waaraan men, waar het de verdediging van onze onnutte en verkeerde wijze van straffen betreft, plotseling zoo'n gewicht hecht. Trouwens, de gevoelens van »afkeer" en »afkeuring" ontstaan bij de misdadigers van lager allooi, evenmin als in hun kring, door de straf. Zelfs in de kringen der misdadigers van hoogeren stand, ontstaan die gevoelens, wanneer zij ontstaan, niet door de straf maar — evenals bij hun collega's uit lageren stand — door de daad. Of de straf langer of korter is, of er überhaupt gestraft wordt of is, is een faktor die verwaarloosd wordt tegenover de beoordeeling van de daad. Evenmin als op de lagere standen, heeft de straf op de hoogere standen een imponeerenden invloed. En dan nog dit. Het maakt zelfs bij de beoordeeling van de daad zoo'n hemelsbreed verschil, uit welke omgeving de misdadiger komt, hoe zijn kring altijd bestaan en geleefd heeft, in welke omstandigheden hij en zijn kring hebben verkeerd en verkeeren, welke fatsoens- en eerlijkheidsopvattingen er in die omgeving heerschende en gangbaar zijn. Al deze invloeden werken mee op de beoordeeling van de gepleegde daad en daardoor zijn de gevoelens van »afkeer" en »afkeuring" zoo verschillend in grootte en omvang, daardoor komt het dat eenzelfde soort daad in de eene kring die gevoelens zal opwekken, in de andere niet of in meerdere of mindere mate. De straf blijft daarbij buiten rekening. Hoogstens zal de straf het wraakgevoel van de massa of van den kring over een

bepaald soort daden bevredigen en dan nog maar voor een korten tijd. Alleen de daad blijft in herinnering.

Zeker is het, dat zoolang de bepaalde vonnissen worden uitgesproken, tot nog toe niet veel van de »afkeuring" en »afkeer" is gebleken »in den kring van hen die binnen dezelfde rechtsorde leven." Het aantal recidivisten neemt in alle landen toe, het aantal recidivisten is tot nu toe steeds in alle landen toegenomen, de resultaten zijn dus, met het oog op bovengenoemde voordeelen niet zoo schitterend geweest, dat men daarom de onbepaalde vonnissen zou moeten afkeuren.

De tweede groote bedenking die de tegenstanders der onbepaalde vonnissen aanvoerden, is dat men vreest voor »willekeur", voor het eigenmachtig handelen van hen die over het ontslag van den veroordeelde moeten uitspraak doen, over de gelegenheid, die er geboren wordt om daarbij aan persoonlijke sympathieën en antipathieën gehoor te geven. Men spreekt zelfs van »lettres de cachet", »Bastille" enz. enz. Immers, zoo redeneert men, zal, wanneer de delinquent tot onbepaalden tijd is veroordeeld, door den directeur en het college van regenten van de reformatory b. v. (over de verschillende voorstellen hoe een dergelijke ontslag-commissie het best is saam te stellen of uit welke personen een dergelijke commissie moet bestaan, zal ik hier niet spreken) zal moeten beoordeeld worden of hij al of niet geschikt is om in de maatschappij terug te keeren en het voornaamste, waarop de ontslag-commissie of eenig ander lichaam zal moeten steunen zou het rapport van den directeur zijn. Van dezen zou het dus voornamelijk afhangen, hoe lang de delinquent buiten de samenleving zal moeten blijven.

»Van dat optreden nu der administratie, beslissende over de vrijheid van de burgers, inplaats van den onafhankelijken rechter, *kan* willekeur omtrent den duur der afsluiting het gevolg zijn" voert Jhr. Mr. D. O. Engelen aan. 1)

Hintrager spreekt het volgende bezwaar uit: »Vorstände

1) Jhr. Mr. D. O. Engelen. Iets over het Elmira-stelsel. Rechtsgeleerd Magazijn. 19e Jaargang, 1900. bldz. 277.

von Strafanstalten sind alle in Gefahr, Autokraten zu werden; das ist nur eine natürliche Folge ihrer Stellung. Aus diesem Grunde muss es doppelt gewagt erscheinen, ihnen eine solche Machtvollkommenheit in die Hand zu geben, über die Freiheit oder Unfreiheit eines Menschen in solchem Umfange zu entscheiden. Wer ist so volkommen, dass er diese Macht nicht einmal unbewusst oder bewusst missbrauchen würde, wenn sie lange genug in seine Hand gelegt ist! Wie nahe liegt es, um Gehorsam zu erzielen, zu der Drohung zu greifen: »Ich behalte Sie bis zum Maximum hier, wenn Sie das und das nicht thun!", wie dies auch thatsächlich in Elmira nach den Ergebnissen der im Jahre 1894 veranstalteten Untersuchungen geschehen ist.

Ein weiterer Gesichtpunkt drängt sich hier auf. Es ist eine Erfahrungsthatsache, dass je länger ein Strafanstaltsvorstand mit einem Gefangenen verkehrt, desto leichter ist er geneigt, dessen That zu vergessen, und, wenn er ein gutes Herz hat, wird er dann auch bald den Gefangenen bemitleiden. Die nächste Folge hievon wird bei der unbestimmten Verurtheilung die Gefahr einer zu frühen Entlassung der Gefangenen sein". 1)

Wij willen voor een oogenblik toegeven, dat inderdaad willekeur het gevolg zal *kunnen* zijn van onbepaalde vonnissen. Is dit en kan dit echter een reden zijn om daarom van het goede der onbepaalde vonnissen tegenover het slechte der bepaalde vonnissen geen gebruik te maken? Is er geen kans op en is er geen willekeur — en ik gebruik dit woord hier niet in de slechte beteekenis — in de uitspraak van den rechter bij de bepaalde vonnissen? Zelfs ben ik geneigd om te vragen of er wel grooter willekeur denkbaar is, waar de rechter — even goed als de directeur van de reformatory bij de beoordeeling van een delinquent en misschien ook de ontslag-commissie — in de gelegenheid is zich te laten leiden door den sympathischen of antipathischen indruk dien de delinquent tijdens zijn verhoor en tijdens de terechtzitting op hem

1) Dr. Oscar Hintrager. Amerikanisches Gefängnis- und Strafenwesen. Tübingen. Mohr. (Paul Siebeck) 1900. bldz. 44 en 45.

gemaakt heeft, waar de rechter (en dit kan niet ontkend worden) dikwijls bij zijn uitspraak onder den indruk van zijn momenteele stemming moet zijn, waar zoo vele, dikwijls onnaspeurbare en voor den rechter zelf misschien ongeweten invloeden — zoowel uitwendige als inwendige — de richting aan zijn uitspraak moéten geven? En is er dan geen willekeur mogelijk en een zich laten leiden door sympathische of antipathische gevoelens, waar in ons strafsysteem de delinquent vermindering van straf kan krijgen op de rapporten van den gevangenisdirecteur — die meestal of dikwijls een uitvloeisel zijn van de rapporten der gevangenbewaarders — of wel op de opinie van regenten of geestelijken die den gevangene bezocht en gesproken hebben? En is het argument dat Hintrager tegen het ontslag van den delinquent uit de reformatory aanvoert, het vergeten van de daad en het daardoor te vroeg ontslaan of de kans daarvoor, niet even goed geldig in ons systeem, waar het de vermindering van straf betreft?

Daar tegenover moet worden toegegeven, dat de kans voor den rechter om naar willekeur te werk te gaan minder is en dat de aanleidende oorzaken om zijn willekeur bot te vieren geringer zijn dan voor den directeur van een reformatory.

Toch zou deze kans op willekeur van den directeur van de reformatory, teruggebracht worden tot een minimum, wanneer men voor deze betrekking goed-ontwikkelde personen zou nemen en aan de functie een hoog honorarium zou verbinden, waarvoor men dan ook het recht zou hebben om eischen te stellen. De maatschappelijke stand, waaruit men op den huidigen dag, directeuren van gevangenissen recruteert, geven voor een reformatory de waarborgen niet, dat geen willekeur zal plaats vinden.

Het geldt hier tusschen twee te kiezen: of de bepaalde vonnissen te behouden, wat bewezen is en dagelijks bewezen wordt verkeerd te zijn en die zeker niet passen in een stelsel, dat werkelijk verbetering en opvoeding van den misdadiger ten doel heeft, die geheel zulk een stelsel tot een onding zouden maken, of onbepaalde vonnissen in te voeren en daarbij de mogelijke (mogelijke, omdat die nadeelen niet per sé

en onafscheidelijk verbonden zijn aan de toepassing van het systeem; vele schrijvers spreken dan ook van *kunnen*) nadeelen in den koop te nemen, nadeelen die voor de maatschappij uitermate klein zullen zijn en waarvan men gerust kan zeggen, dat zij bij uitzondering zullen voorkomen. Waar Hintrager zegt, dat in Elmira in het jaar 1894 de bedreiging tot een verpleegde is uitgesproken: »Ich behalte Sie bis zum Maximum hier, wenn Sie das und das nicht thun", verzuimt hij er bij te voegen door wien die bedreiging is uitgesproken, of het misschien een ongeschikte oppasser is geweest of een officier die minder voor zijn taak berekend was. Van Brockway zelf, den toenmaligen directeur, kunnen en mogen wij niet aannemen, dat hij een dergelijk dreigement zou gebruikt hebben.

Het groote voordeel der onbepaalde vonnissen ligt hierin, dat zooals Hugo Heim zegt, »gerade die unbestimmte Dauer der Haft für die Detinierten und für seine sittliche Entwickelung ein besonderer Sporn sein wird. Er weisz was von seinem Benehmen abhängt. Er kann nicht mit derselben Frechheit, wie es jetzt vielfach geschieht, in letzter Stunde dem Beambten höhnisch ins Gesicht lachen und noch Ungezogenheiten und Rohheiten begehen, in dem sicheren Gefühl, dasz er an dem ganz bestimmten Tage zu der ganz bestimmten Minute entlassen werden musz, dasz ihm Arrest oder andere Strafen nicht mehr treffen können." 1)

De aansporing voor den misdadiger om zich goed te gedragen en om zooveel mogelijk mee te helpen om te bereiken, wat men wil dat door de reformatory bereikt zal worden, kan slechts en voor zooveel mogelijk gevallen plaats vinden, wanneer de vonnissen dan ook inderdaad onbepaalde vonnissen zijn.

Tegenover den eisch van geheel onbepaalde vonnissen, staat het verlangen en de opinie van velen, dat bij de Wet een minimum en maximum voor den tijd dat de delinquent buiten de maatschappij zal blijven, zal worden vastgesteld. Het wettelijk vaststellen van een maximum doet een groot deel van het nut der onbepaalde vonnissen te niet. Wanneer men

1) Hugo Heim. l.c. bldz. 195.

nagaat wat Brockway, met het oog op Elmira, daarover heeft geschreven, zal men moeten toestemmen, dat inderdaad een groote kracht door het maximum uit de handen van de reformatory-directie wordt genomen. Zoodra de verpleegde weet, dat hij niet langer dan een zeker aantal jaren in de inrichting kan worden gehouden, kan hij — wanneer hij daartoe neiging gevoelt — zijn gedrag daarnaar inrichten en alles weigeren te doen wat men van hem verlangt. Doordat hij de overtuiging heeft, dat men hem toch niet langer zal kunnen houden dan dat zeker aantal jaren, zal de directie tot machteloosheid worden geslagen wanneer hij onwillig is en het zal onmogelijk zijn hem zoo op te voeden als wel gewenscht zou zijn. De gelegenheid om dwang op hen uit te oefenen gaat dus voor een groot deel verloren.

De verklaring van de wensch naar de bepaling van een maximum, wordt gezocht in het feit, dat de »indeterminate sentences" van Amerika naar de oude wereld zijn overgekomen en dat, toen zij in Amerika werden ingesteld, daar al dadelijk de bepaling van een door de wet vastgesteld maximum is ingevoerd, en wel het maximum gesteld tegen het misdrijf waarvoor de gevangene veroordeeld werd. Plausibeler is de verklaring door Prof. v. Hamel gegeven, dat »dit maximum alleen dienst heeft te doen als publiekrechterlijke veiligheidsklep," 1) en dat men daarom, zoowel in Amerika als in Europa op het vaststellen daarvan aandringt.

Hoe krachtige voorstanders wij ook van geheel onbepaalde vonnissen zijn, kunnen wij niet anders dan voor 't oogenblik met den eisch van een bij de wet bepaald maximum instemmen, omdat wij overtuigd zijn, dat — waar de begrippen en opvattingen der meeste menschen omtrent misdadiger en misdaad op dit oogenblik nog zoo verschillen van die, welke de nieuwe criminalisten huldigen en het nog wel ettelijke jaren zal duren voor de nieuwe ideeën zullen zijn doorgedrongen en wortel zullen hebben geschoten — men, wanneer geheel onbepaalde

1) Prof. G. A. v. Hamel. Het vraagstuk der »onbepaalde vonnissen". Tijdschrift voor Strafrecht. Dl. XII. afl. 4. bldz. 403.

vonnissen nu reeds zouden worden uitgesproken, een menigte willekeurige handelingen tegenover sommige misdadigers zou plegen, door hen te lang of levenslang in de reformatorie te houden en dat men zich te veel door persoonlijke beweegredenen zou laten leiden bij de beoordeeling der verschillende gevallen.

Theoretisch gesproken, en op dit oogenblik kunnen wij niet anders de kwestie der onbepaalde vonnissen beoordeelen, is het onlogisch en een onmogelijk goed uit te voeren arbeid — wanneer men de beteekenis en de bedoeling van de behandeling van misdadigers in reformatories begrijpt — een minimum of maximum vast te stellen bij de wet, binnen welk of gedurende welk het individu verbeterd zal zijn. Zelfs waar de wet niet »voor een individueel geval maar voor een groep van misdrijven" 1) zulk een bepaling zou maken, blijft het een onlogische en nooit goed te verdedigen daad.

Alleen zij die den verpleegde kennen uit den dagelijkschen omgang en het dagelijksch verkeer (en dit in den ruimsten zin van het woord genomen en niet alleen als persoonlijken omgang bedoeld), zijn in staat te beoordeelen of hij voor terugkeer in de maatschappij geschikt is of niet, en zijn de aangewezen personen om het minimum of maximum van tijd te schatten, dat hij verplicht is in de inrichting door te brengen.

Zooals wij gezegd hebben, is de tweede eisch der criminalisten van de nieuwe richting, dat de gevangenissen veranderd zullen worden in verbeterhuizen, naar het model en het principe der Amerikaansche reformatories. Wij zullen over de inrichting en het inwendig beheer van deze instellingen niet uitwijden; er is in de laatste jaren zooveel over geschreven, dat wij gerust de reformatories als bekend mogen aannemen. Wie de inrichting van en het leven in dit soort instellingen niet kent, verwijzen wij naar de tamelijk uitgebreide literatuur daaromtrent, die er zelfs in ons land van bestaat, om van die in het buitenland nog niet eens te spreken. 2)

---

1) Prof. G. A. v. Hamel. Het vraagstuk der »onbepaalde vonnissen". Tijdschrift voor Strafrecht. Dl. XII. afl. 4. bldz. 403.

2) Zie o. a.: Alexander Winter F.S.S. The Elmira Reformatory. London. Swan Sonnenschein, 1891. — Dr. Oscar Hintrager. Amerikanisches Gefängnis-

Dat op- en aanmerkingen omtrent deze inrichtingen niet zijn uitgebleven, is zeer goed te begrijpen. Ten eerste van de voorstanders van het tegenwoordig stelsel, wat zeer begrijpelijk is, omdat deze het antieke begrip van vergelding en wraak niet los kunnende laten, natuurlijk een meer rationeele en menschkundige en daarbij ook menschelijke behandeling van den misdadiger iets ongehoords achten en van uit dat oogpunt het oprichten van dergelijke instellingen veroordeelen. Ten tweede van de voorstanders zelf van dat stelsel, of liever van hen, die de fouten van ons systeem zeer goed inzien en naar een uitweg zoeken in het moeilijk vraagstuk, op welke wijze de misdadiger ten zijner en ten algemeene nutte moet behandeld worden en die toch de wijze van leven en van behandeling in de Amerikaansche reformatories aan kritiek onderwerpen en vele dingen daar overdreven vinden.

Men heeft bij de beoordeeling van wat men reformatories noemt, alleen de Amerikaansche op het oog en daaronder vooral de Elmira reformatory, omdat dit het meest bekende hier te lande is. Gedeeltelijk omdat dit de eerste inrichting van dien aard is geweest die werd opgericht, gedeeltelijk omdat daarover het meest geschreven is, en ook omdat Elmira als het model kan worden beschouwd waarop de reformatories van later tijd in New-York en andere staten van Amerika zijn ingericht, ziet men ook altijd bij het spreken en schrijven over reformatories uitsluitend Elmira voor zich en is het een uitzondering, wanneer in de geschriften over de reformatories ook van de andere wordt melding gemaakt. Men denkt er niet om en men weet het meestal niet, dat zelfs in Europa al sinds jaren een »gevangenis" bestaat, waarin zij die er door de justitie

und Strafenwesen. Tübingen. Mohr (Paul Siebeck), 1900. — Mr. A. de Graaf. Opvoeding van Gevangenen. Amsterdam. Scheltema & Holkema's Boekh. — Mr. A. de Graaf. Idem in Vragen des Tijds, 1899. — Jhr. Mr. D. O. Engelen. Iets over het Elmira-stelsel. Rechtsgel. Magazijn, 1900. — C. V. Gerritsen en Dr. Aletta H. Jacobs. Verbeterhuizen in Amerika, in Brieven uit Amerika. Amsterdam. v. Rossen, 1906. — Wolfgang Mittermaier. Rapport sur la 2e question. Actes du congrès pénitent. de Bruxelles. 1900. Vol. III. bldz. 175 en vlg. — Dr. A. Aletrino. De Elmira Reformatory. Psychiatrische en neurologische bladen. 1900. — Dr. A. Aletrino. Handleiding bij de studie der Crim. Anthropol. Amsterdam. Tierie en Kruijt. 1902.

zijn heen verwezen, de misdadigers, behandeld worden naar het principe, dat bij de Amerikaansche reformatories voorzit, waarin de zoogenaamde Amerikaansche overdrijvingen ontbreken en waar, wel is waar het principe niet zoo ver als in Amerika het geval is, is doorgevoerd, maar die toch als een reformatory kan worden beschouwd, namelijk de inrichting Maria-nostra voor vrouwelijke veroordeelden in Hongarije. 1)

De bezwaren van hen, die geheel tegen het principe waarop de reformatories zijn opgebouwd daargelaten, de bezwaren namelijk van hen die gewoonlijk als tot de »klassieke" school behoorend worden genoemd, en die alleen straf voor den misdadiger willen, wraak op den misdadiger en vergelding aan den misdadiger (wij zijn nu ver genoeg gevorderd en verlicht genoeg, terwijl de wetenschap reeds genoeg gegevens heeft opgeleverd, dat men de opinies van deze categorie van menschen gerust mag verwaarloozen en het tijd verknoeien mag noemen te trachten hen tot andere gedachten te brengen), zijn de argumenten die men tegen de reformatories aanvoert, voornamelijk tegen de détails gericht en heeft men tot nog toe geen enkel goed argument tegen het principe zelf te berde gebracht. Daarbij heeft men meestal de opvatting, alsof een reformatory een panacée zou zijn tegen alle misdaden in de toekomst en beoordeelt men de inrichting dan ook als zoodanig. Niets is verder van de waarheid verwijderd als deze opvatting en hoe goed een reformatory-systeem ook in een land ingericht zal zijn, zullen er altijd zooveel maatschappelijke en inwendige oorzaken voor het plegen van wat wij »misdaad" noemen overblijven, dat er wel altijd weer misdadigers en recidivisten zullen komen, behalve misschien wanneer de maatschappij het ideale zal hebben bereikt en de menschen ideaal-menschen zullen zijn geworden (en dan nog is het de vraag of er geen misdaad en misdadigers zullen zijn, al zijn deze dan waarschijnlijk van een anderen aard als die van onzen tijd).

---

1) Dr. Aletta Jacobs. Een dag in de vrouwengevangenis »Maria nostra" in Hongarije. Sociaal Weekblad. 20e Jrg. No. 8 en No. 9.

De bezwaren die men aanvoert, en wij zullen ons bij de Elmira-reformatory houden, zijn: 1°, dat de verpleegden het er materieel veel te goed hebben; 2°, dat de vrijheid die de verpleegden genieten en het bestaan dat zij, buiten hun arbeid voeren, dat hun uitspanningen, de wijze waarop zij van hun vrijen tijd gebruik maken, hen doen vergeten, dat zij in een gevangenis verblijven, waardoor de discipline kans heeft ondermijnd te worden; 3°, dat de uitkomsten van Elmira onbetrouwbaar zijn, omdat de statistische cijfers ontbreken en men alleen moet afgaan op de statistiek die de directeur geeft; 4°, dat Elmira staat en valt met den direkteur en dat Brockway een uitzondering is; 5°, dat het leven in een inrichting, al is het een reformatory, met de heerschende discipline, het onderwijs en den arbeid, niet in staat is om het karakter van een mensch te vervormen, te verbeteren en hem moreel op te voeden.

Gaan wij een voor een deze bezwaren na. Ik moet toestemmen, dat voor een conservatieven Hollander, die het voeder-menu van onze gevangenissen goedkeurt, de welvérzorgde spijslijst die voor de verpleegden te Elmira in de eerste en tweede klasse gereed wordt gehouden, een gruwel is. Van daar dan ook waarschijnlijk, dat alle tegenstanders van, of de twijfelaars omtrent het stelsel, daarover het eerst en met veel nadruk hun verwondering te kennen geven. Schalks en ironisch zegt dan ook onder anderen Mr. Domela Nieuwenhuis: »dat de meesten (der dusgenaamd goede burgers) ook de materieele toestand in de vrije maatschappij niet deelachtig worden, welke den gestraften — beter gezegd beloonden in het Elmira-instituut ten deel valt." 1) Mr. D. J. Mom Visch spreekt van »de wijze van voeding die zeker ten onzent ook wel eenige verbetering (het woord »eenige", men moet het bekennen, is eenig!) mocht ondergaan, maar die in Noord-Amerika al bizonder substantieel is, waar de gevangenen o. a. dagelijks smakelijk toebereid vleesch en afwisseling van verschillende gerechten

---

1) Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Boekaankondiging. Tijdschrift v. Strafrecht. Dl. XII. afl. 4. bldz. 417.

verkrijgen, terwijl zij daarenboven zooveel brood kunnen vragen als zij verlangen." 1)

De nog al tamme ironie van Mr. Domela Nieuwenhuis zullen wij niet trachten te ontzenuwen. Het argument en de vergelijking tusschen gevangenen, die het goed zouden hebben en de brave burgers die het slecht hebben, is al zoo dikwijls besproken in de vorige bladzijden en het domme aangetoond, om zulk een feit, de cauchemar van de meeste conservatieve straffers en wraaknemers, aan te voeren, dat wij niet in herhalingen zullen vervallen. Grappiger is de uitlating van Mr. Mom Visch, die het met eenige afkeuring releveert, dat de verpleegden in Elmira »zooveel brood kunnen verkrijgen als zij verlangen." Wat zou de heer Mom Visch wel gezegd hebben, wanneer hij geweten had, dat alleen de verpleegden van de derde klasse brood krijgen, wanneer zij om meer eten vragen, terwijl de verpleegden uit de eerste en de tweede klasse zooveel gewoon eten kunnen krijgen als zij verlangen! »Besides his ration a prisoner may ask for more, but in the third grade such supplement consist of bread only." 2) Ik kan mij begrijpen, dat de heer Mom Visch verwonderd zou zijn, wanneer iedere gevangene wanneer hij nog honger heeft, de meest uitgezochte spijzen zou kunnen krijgen die hij maar lust. Maar om met eenigen ophef er melding van te maken, dat iemand, zelfs een gevangene, die nog honger heeft, zooveel brood kan krijgen als hij noodig heeft om zijn honger te stillen, lijkt mij toch wel iets te gewild kritisch. Moet honger dan als strafmiddel dienen? Wat kan men iemand die honger heeft minder geven dan brood, tenzij men hem, zooals bij ons, niets geeft en hem maar honger laat houden. Te meer is de naïeve verwondering van den heer Mom Visch onverklaarbaar, omdat hij zelf eenige bladzijden verder een verontschuldiging voor de veelheid en verscheidenheid van voedsel uit het boekje van Hintrager aanhaalt. Niet dat deze de voeding in Elmira niet overdreven vindt, maar hij voert als veront-

1) Mr. D. J. Mom Visch. Amerikaansche proefnemingen. Tijdschrift v. Strafrecht. Dl. XIV. bldz. 119.

2) Alexander Winter. The New-York Reformatory. Londen. Swan Sonnenschein. 1891. bldz. 49.

schuldiging aan, dat de levensstandaard in Amerika zooveel hooger dan in Europa is. „Selbst der Arbeiter hat eine Mannigfaltigkeit und Reichhaltigkeit von Speisen auf seinem Tisch, wie sie bei uns unter bürgerlichen Familien nicht die Regel ist.... Diese allgemeine Reichtum und Wohlstand, welcher ja notwendig die bessere Lebensfüring des Einzelnen im Gefolge hat, zeigt sich auch in den Amerikanischen Gefängnissen, die schon von Aussen oft wenig gefängnissartig aussehen. Er macht aber andererseits die Freiheit schätzenswerter." 1) Hiertegenover staat het woord van Brockway: »my long experience has taught me that I obtain far better results with the subjects by suppleying a good diet," 2) en ook wat Wolfgang Mittermaier opmerkt: » à Elmira la valeur nutritive des substances est calculée avec le plus grand soin, et l'on y observe aussi une sage mesure dans la distribution des aliments." 3)

Aangenomen echter, dat inderdaad in Elmira de verpleegden een te luxueuse en een overdadige voeding krijgen, aangenomen, dat de inzichten van Brockway indertijd omtrent de voeding van zijn verpleegden verkeerd waren of verkeerd zijn toegepast, dan nog is dit geen argument om tegen het stelsel aan te voeren. Er is niets wat beletten zou, wanneer men bij voorbeeld van onze »vases pour cultiver les microbes de la criminalité," zooals Ferri op het crimineel-anthropologisch congres te Amsterdam de gevangenissen noemde, reformatories zou maken, de voeding minder luxueus en toch zeer krachtig te doen zijn en een geheel andere voeding in te voeren dan in Elmira het gebruik is, terwijl toch het principe waarop het diëet in Elmira berust in het oog kan worden gehouden. Hervorming en opvoeding door de voeding, niet alleen door de kwaliteit en kwantiteit, maar ook door de wijze van voordienen en ook door de versnaperingen, als voordeel voor de hoogere klassen, zou even goed bereikt kunnen worden, wanneer men als maatstaf zou nemen, wat en hoe in den gegoeden burgerstand genoten wordt. Men bereikt door deze methode, dat

1) Hintrager. l. c. bldz. 5 en 7.
2) Alexander Winter. l.c. bldz. 49.
3) Actes du Congrès penit. de Bruxelles 1900. Vol. III. bldz. 201.

de verpleegde leert op prijs stellen wat hij door zijn arbeid en zijn gedrag kan bereiken. Dit zal een prikkel te meer voor hem zijn, wanneer hij later voor zich zelf moet zorgen, om zijn best te doen. Hij heeft toch een beter, materieel leven leeren kennen! In alle geval is dit gemakkelijk-te-verhelpen, voor den conservatieven beschouwer foutieve détail, geen reden om het principe der reformatories af te keuren en daarom de oprichting er van tegen te gaan. Terecht zegt Mittermaier: »il est quelque peu dérisoire, de la part d'un critique européen, de vouloir condamner tout le systéme d'après un menu américain dont l'abondance a excité son étonnement et presque son indignation." 1)

Met de tweede tegenwerping heeft men voornamelijk op het oog de vrijheid van woordvoering, die de verpleegden hebben, op de avonden waarop voordrachten worden gehouden door wetenschappelijke personen van buiten de reformatory en waar soms zeer levendig wordt gedebatteerd over zeer diepzinnige onderwerpen. Ook heeft men het oog op de zoogenaamde »clubs", die de verpleegden er op na houden en waarin alleen toegang is te verkrijgen na ballotage. Op de clubavonden wordt muziek gemaakt, gedebatteerd, gedeclameerd enz. enz. Het schijnt dat voornamelijk in Concord dergelijke clubs bestaan. Aschrott, die in 1888 Concord bezocht, was van gevoelen, zooals Mr. Mom Visch meedeelt, »dat de aan de eerste klasse toegestane bevoegdheid (waarop de directeur zich nog wel zeer beroemde) om met toestemming van laatstgenoemde, onder elkander gezellige clubs te vormen en aangename declamatorische en muzikale avondjes te beleggen, zonder eenig voorgeschreven toezicht, bijzonder afkeuring verdiende. De gevangenen verschenen daar in net kostuum, enkelen droegen lichte dassen, en een anjelier in het knoopsgat. Somtijds hadden zij de beleefdheid de beambten ter bijwoning uit te noodigen." 2)

1) Actes du Congrès penit. de Bruxelles. 1900. Vol. III. bldz. 201.
2) Mr. D. J. Mom Visch. l.c. bldz. 132.

(Slot volgt.)

GNOSIS EN EVANGELIE

DOOR

G. J. P. J. BOLLAND.

»Ante adventum Christi hæreseos arguuntur."
PHILASTER.

In het eerste deel van zijn leerboek der Christelijke dogmengeschiedenis maakt Adolf Harnack omtrent het gnosticisme der oude Christenheid de opmerking, dat de latere bestrijders van de gnostieke stelsels met voorliefde de phantastische details hebben voorgedragen en zoodoende het vooroordeel hebben gewekt, dat daarin het wezen der Gnosis heeft gelegen. Feitelijk is het, gelijk Harnack zegt, nog te zien, dat de bijzonderheden der gnostieke, zegge theosophisch Christelijke, voorstellingswereld in een en dezelfde school, zeggen wij in de Valentijnsche, zeer verschillend en veranderlijk zijn geweest en ook vernemen wij weinig van twisten en onéénigheden in de afzonderlijke scholen. (Vgl. Tertull de Præscr. Hær. 42.) Wel blijkt het nog, dat de leerboeken en stichtelijke geschriften der gnostieke Christenen van de eene school overgegaan zijn in de andere en zeer ter zake is ook de opmerking van Harnack, dat niemand nu nog in ieder opzicht vermag uit te maken, wat voor die (wijsgeerig vrome) denkers beeld en wat voor hen zaak is geweest, of in hoeverre zij tusschen beeld en zaak in het algemeen gesproken hebben weten te onderscheiden. Volgens den Palestijnschen Hegesippus (Eus. H. E. 3 : 32, 4 : 22) zijn de onrechtzinnig Christelijke secten uit het Jodendom ontstaan. En denkt men aan Dositheus, Simon Magus, Menander, Saturninus en Basilides ter eene, aan Barbelioten, Nahassenen, Kaïnieten, Sethianen

en Valentinianen ter andere zijde, dan laat zich beseffen, dat de 'onrechtzinnige' gnosis of gnostieke onrechtzinnigheid haar Semitischen kant heeft gehad, al wil bijvoorbeeld de antisemitische Marcion in het schema van Hegesippus naar geene zijde passen. Doch, zooals weer Harnack opmerkt, is de wetenschappelijke interpretatiemethode der gnostieken dezelfde geweest als die van de philosophen, resp. van Philo, en hebben ook Irenæus, Tertullianus en Hippolytus dat wel gezien; wat echter wil dit anders zeggen, dan dat de Christelijke gnosis door Joodsche gnosis heen met orientalisme en hellenisme verband houdt tegelijk? Volgens William Benjamin Smith, een professor der wiskunde te Louisiana, is de Jezusvereering in het geheel niet van Palestijnschen oorsprong, maar heeft het Christendom oorspronkelijk meerdere punten van uitgang gehad onder de Hellenistische Joden der verstrooiing, onder wie honderd jaar voor en honderd jaar na het begin onzer jaartelling als een min of meer verborgen gehoudene en in geheimenis gehulde eeredienst de dienst van 'den' Jezus zoude zijn verbreid geweest; *τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ* (Mk. 5 : 27, Hd. 18 : 25), de leeringen omtrent den Jezus zouden dan leeringen zijn geweest omtrent eene godheid vol reddende en bewarende liefde. Zeker is het, dat de Christelijke gnosis, die eene gewijzigde voortzetting van voorchristelijk Joodsche gnosis is geweest, de evangelische Christusgestalte zinnebeeldig en allegorisch of zoogenoemd doketisch heeft opgevat, bewerende, dat de Heiland slechts den schijn had gehad van de menschelijkheid en de opstanding der dooden heeft zij als geestelijke verrijzenis *uit* de dooden (Iren. 2 : 31, 2) begrepen; de »opstanding der dooden, die toch duidelijk is aangekondigd," zegt Tertullianus (de Res. Carn. 19), »verdraaien zij tot beeldsprakigen zin, bewerende, dat ook de dood zelf geestelijk is te begrijpen ... wee hem, die, terwijl hij in dit vleesch wandelt, de kettersche verborgenheden niet heeft leeren kennen, want dat is bij hen de opstanding." Men mag wel vragen, hoe de gnostieken tot die overtuiging hebben kunnen komen, indien er in de bedoelingen onzer evangelisten niets heeft gelegen, wat er aanleiding toe gaf; zij mogen van het Evangelie weer

hunne eigene schriftelijke lezingen hebben gehad, doch van waar hunne vol minachting voor de 'psychische' of zielige Christenen volgehoudene allegorese zelve? Het is altoos weer de vraag, hoeveel gnosis of 'doketisme' achter onze eigene kanoniek gewordene evangeliën schuilt, die eene uit de Joodsche schriften overdrachtelijk opgemaakte en afgeleide Chrestusgestalte voorhouden en dien Chrestus als den geest, den verlossenden en verzoenenden geest, van Hellenistisch Jesuaansche gemeenten openbaren, terwijl meteen zoo gezegd in hem de Christus van de Joodsche verwachtingen te erkennen zoude zijn. Wat is symbolische en allegorische voordracht, wanneer de Christus onzer evangeliën niet eigenlijk Jesus Chrestus is?

De Heiland der Christenen zoude juist hierom niet alleen leeraar der waarheid maar de verschenene waarheid zelve kunnen zijn, wanneer de evangelische Christus van gnostieke of Hellenistisch Joodsch theosophische vinding was, — het in de volheid der tijden aan den dag gekomene en openbaar gewordene zinnebeeld der godmenschelijke Idee. En die Idee ware dan niet met Hegesippus eenzijdig van (overigens uiteraard onrechtzinnig) Joodsche afkomst te noemen, maar als Hellenistisch te begrijpen in dubbelzijdige vooronderstelling van orientalisme en Alexandrinisme. Bij Philo reeds komt de godsdienstig wijsgeerige bespiegeling aan het licht, die gezegde idee tot eene voorbeeldelijke gestalte zoude verdichten en de gnostieke Joden, die bij hem in het gezicht treden, blijken dan... Kaïnieten, antinomistische of tegen de Wet gekeerde Joden van den loszinnigen kant, van wie men inzooverre niet zoude vermoeden, dat zij de broeders in kennis zijn geweest van de brave Sethianen, die op hunne 'verezelde' wijze later ijverige 'Chreestenen' of idealisten blijken en nog in de derde eeuw den wijsgeer Plotinus Christelijk innig hebben gehinderd te Rome. Toch behoorden de libertijnsche Kaïnieten en de meer enkratitische of voor onthouding ijverende Sethianen tezamen tot de geestelijke maagschap der Nahassenen, wier Nahas even onzeker de chaotische 'draak' Tihâmat van het oude Babel en Assoer (vgl. Openb. 12:9) en de tot ontwikkeling aandrijvende slang van het Joodsche paradijsverhaal (Gen. 3:5)

was, als de Seth der Sethianen zoowel de Seth of buitenlandsche Typhon der Aegyptenaren (Plut. de Is. et Os. 41) als Seth de zoon des Menschen van Gen. 4 : 25 konde heeten. Kaïnieten, Sethianen en Nahassenen zijn om te beginnen tezamen denklustige en verbeeldingrijke Joden geweest van het Alexandrijnsche slag en komt in het Alexandrijnsche boek der Wijsheid eene 'gnosis' of kennis der dingen (Sap. 7 : 17) ter sprake, de Nahassenen of Ophieten zijn zelfs, naar men zoo zoude zeggen, in die theosophische maagschap de oudsten geweest, de *γνωστικοὶ* van den beginne en bij uitnemendheid. Want zijn de van het Palestijnsche Simonianisme afkomstige 'Christelijke' Basilidianen en de met het Nahassenisme even 'Christelijk' samenhangende Valentinianen later door ánderen 'gnostiek' genoemd, de Nahassenen hadden van den beginne zichzélven dien naam gegeven, bewerende, dat alleen zij tot de kennis waren gekomen van de (volgens 1 Kor. 2 : 10 door den geest onderzochte) diepten. *Ἐπεκάλεσαν ἑαυτοὺς γνωστικούς, φάσκοντες μόνοι τὰ βάθη γιγνώσκειν·* Hippol. 5 : 6; vgl. Mt. 13 : 11, 1 Kor. 1 : 5, Openb. 2 : 24. »Eene synagoge van den Satan," schrijft Johannes de profeet. »Ze zeggen, dat ze Joden zijn en ze zijn het niet, maar liegen!" (Openb. 2 : 9, 3 : 9.)

Bij de ketterijbeschrijvers Philaster (33) en Epiphanius (25) wordt samenhang merkbaar van Nikolaïeten (Openb. 2 : 6, 15) met Barbelioten èn Gnostieken (of Nahassenen: Hippol. 5 : 11) en bij den eerste brengt »de lijst dergenen, die vóór de komst van Christus van ketterij zijn overtuigd," het allereerst Ophieten, Kaïnieten en Sethianen; volgens Theodoreet (H. F. 1 : 14) hebben sommigen de Sethianen eenvoudig Ophieten genoemd. Daarnaar bereids laat zich gissen, dat de Barbelognosis al aanstonds Nahassenisme is geweest en aan dit Nahassenisme dan weder tot de Sethiaansche en de Kaïnitische richting is uiteengegaan, gelijk dan aanleiding tot zulk eene zelfverdeeling nog bij Irenæus (1: 30, 9) in dien zin doorschemert, dat de Sethianen, naar men zoo zoude zeggen, de ingetogene kinderen des lichts, de Kaïnieten de vleeschelijken of loszinnigen onder de tegen de Joodsche wet gekeerde Nahassenen of liever

Barbelioten zijn geweest. Als paddestoelen waren volgens Irenæus die Barbelioten opgekomen (Secten 1 : 29, 1) en was reeds Philo over de vrijzinnigheid van Kaïns nakomelingschap niet goed te spreken geweest, een slechten naam heeft de familie van dien kant ook in de tweede eeuw gehad en na hare kerstening. Kaïnitisch waren volgens Tertullianus (de Pr. H. 33) de Nikolaïeten, wier grondstelling schijnt te zijn geweest, dat men het vleesch diende te misbruiken, waarom zij dan in Openb. 2 : 6.14—15 blijken te worden verfoeid; hunnen naam heetten zij te hebben van den jodengenoot Nikolaas in Hd. 6 : 15 (vgl. Iren. 1 : 26, 3; 3 : 11, 1), die volgens den Alexandrijnschen Clemens (Strom. 3 : 4, 25—26) aan alle losbandigheid onschuldig was geweest, doch met dat al op de lijst der kerkelijke heiligen niet voorkomt.

Veel belang heeft aan de Nahassenen de vraag naar het wezen der ziel ingeboezemd, over wier bestemming van oudsher zooveel te doen was geweest onder de Aegyptenaren en wier wezen zij op hunne beurt dan om hare vormelooze en veranderlijke veeleenigheid bezwaarlijk te vinden en moeilijk te begrijpen hebben genoemd, — *δυσεύρετον πάνυ καὶ δυσκατανόητον* (Hippol. 5 : 7); overigens hadden, schijnt het, naar hun zeggen reeds de Assyriërs eene drieledigheid der ziel geleerd. (Dezelfde, aldaar.) Eene drieëenheidsleer hebben de Nahassenen ook in andere richtingen op het stelligst uitgesproken, bewerende, dat wie alles uit Een (vgl. Jez. 45 : 5—6, 46 : 9) liet ontstaan zijn, zich op eenen dwaalweg bevond en veeleer hij, die uit Drieën afleidde, de waarheid sprak, zoodat hij van alles uitlegging zoude kunnen geven (ald. 5 : 8); op het Evangelie en zijn Jesuanisme toegepast, heeft dit voor hen dan 'syzygisch' willen zeggen, dat de Zoon met den Vader te denken was in de eenheid van den Geest. »De Geest," heette het, »is daar waar de Vader is; genoemd wordt hij ook de Zoon, als de uit dien Vader voortkomende" — *τὸ γὰρ πνεῦμα ἐκεῖ ὅπου καὶ ὁ πατήρ· ὀνομάζεται καὶ ὁ υἱός, ἐκ τούτου τοῦ πατρὸς γεννώμενος.* »De geest is de zoon Gods," zegt ook de Herder van Hermâs (Gel. 9 : 1), evenals ook de als tweede Clemensbrief bekende leerrede gewaagt »van den geest, die de Christus is." (2 Clem.

14 : 4; vgl. Mt. 12 : 32, Joh. 4 : 24, 2 Kor. 3 : 17, Joh. 20 : 22, Mt. 18 : 20, enz.) Dit alles te denken in verband met het feit, dat terwijl volgens het boek der Wijsheid (16 : 13) God zelf naar de poorten der onderwereld afleidt en daar weer uitvoert, Hermâs de herderlijke god van den Arkadischen berg, de hemelbode, de zielenleider, de zoon van Zeus en Maja, door de Nahassenen begrepen werd als persoonsverbeelding van Logos of Rede! (Hippol. 5 : 7.) »Alle macht in hemel en op aarde is gegeven aan mij" (Mt. 28 : 18), zegt later de verheerlijkte telg van den (exegetisch profetischen) heiligen Geest en de Joodsche Maria; »de goede herder ben ik." (Joh. 10 : 11.) »En ik heb de sleutels van den dood en het doodenrijk." (Openb. 1 : 18.)

De verhouding tusschen geest en stof in het menschelijke wezen hebben de Nahassenen als drieëenheid voorgedragen in eenen door Hippolytus (5 : 10) bewaarden psalm van ongeveer den volgenden zin: »Algemeene wet van het heelal is de eerste Nahas (dat is 'de Slang' als het 'vloeibare' Wezen: Hippol. 5 : 9) geweest; de tweede was dan het uitgegotene chaos van den Eerstgeborene en de derde wet ontving de tobbende Psyche. In hertengestalte (Ps. 42!) gehuld bezwijkt zij daarom voor den dood na aanhoudende beproeving; nu eens het koninkrijk (vgl. Mt. 23 : 13 met Lk. 11 : 52) hebbende ziet zij het licht (vgl. Mt. 6 : 10, Lk. 11 : 2 naar oorspronkelijke lezing en Joh. 1 : 5), dan weder weent zij, gedompeld in ellende. (Vgl. Rom. 8 : 19, 22.) Somwijlen weent en lacht zij tegelijk, dan weder weent zij en wordt zij geoordeeld, of ook zij wordt geoordeeld en sterft. Menigmaal vindt zij geenen uitweg: de ongelukkige is verdwaald geraakt in eenen doolhof van euvelen. (Vgl. Rom. 7 : 24.) Ieesoûs heeft gezegd: Aanschouw, Vader, dat samenzoeksel van euvelen op aarde! Van uwen adem uitgegaan zwerft de ziel rond; zij tracht te ontvluchten aan het bittere chaos en weet niet, hoe zij eruit zal komen. Zend mij daarom, Vader! (Vgl. Joh. 20 : 21.) Zegels medebrengende (vgl. Rom. 4 : 11 en 2 Tim. 2 : 19) zal ik afdalen (vgl. Joh. 6 : 33, 58), geheele eeuwigheden zal ik doortrekken (vgl. 1 Petr. 3 : 19, 4 : 6), godengestalten zal ik vertoonen (vgl. 1 Kor. 8 : 4

en 10 : 19) en de verborgenheden van den heiligen weg (vgl. Mk. 2 : 2, 4 : 33, 12 : 14, Joh. 14 : 6) zal ik overleveren als Gnosis." (Vgl. Mt. 13 : 11, Rom. 11 : 33, 15 : 14, 1 Kor. 1 : 4—5, 1 Tim. 6 : 20.)

»Leert van mij," zegt de Ieesoûs van het eerste evangelie, »want ik ben zachtmoedig en nederig van harte en gij zult voor uwe zielen rust vinden." (Mt. 11 : 29.) »Gij zult de waarheid leeren kennen," zegt de belichaamde waarheid (Joh. 14 : 6) in het vierde »en de waarheid zal u vrijmaken." (Joh. 8 : 32.) En het Alexandrinisme van dezen Nahasseenschen psalm, die geen Messianisme of Christianisme verkondigt (vgl. Mt. 16 : 20, 20 : 28, Lk. 17 : 20—21, Joh. 18 : 36), maar wel eene verlossing leert, die wij idealistisch en Chreestelijk (vgl. Mt. 11 : 30, Lk. 6 : 35, Eph. 4 : 32, 1 Petri 2 : 3, Tit. 3 : 4) zouden kunnen noemen, — het Alexandrinisme van dit Ophitische gedicht is op zijne wijze evangelisch, doordat het van eene troostrijke Jesuaansche kennis gewaagt. De zin is blijkbaar deze, dat om te beginnen een zich in zichzelf tot het andere van zichzelf onderscheidend onlichamelijk beginsel is te veronderstellen, waarin vervolgens weer het 'eerstgeborene' andere op zijne beurt van de algemeene en alomtegenwoordige stoffelijkheid des heelals ongescheiden onderscheiden is, terwijl in derden aanleg het menschelijke wezen, tusschen geestelijkheid en stoffelijkheid als tusschen licht en duisternis of tusschen goed en kwaad bevangen en benard, eene werkelijkheid beleeft, waarin zelden het licht de overhand heeft en altoos eene benauwende afwisseling van tegendeelen is te erkennen, doch Jesuaansche gnosis rust en vrede brengt. Deze als verlossingswerk uitgelegde gnosis of kennis, dit gnostiek opgevatte en begrepene Hellenistische verlossingswerk is als Jesuanisme in het Nahassenisme vermoedelijk bijkomstig, al kan de psalm als zoodanig heel wel van eene zelfde hand zijn; het vermoeden moet rijzen, dat wij hier met eene tot op zekere hoogte gejesuanizeerde voorchristelijke theosophie te doen hebben, die dan overigens tot in onze evangeliën en Paulusbrieven toe achter de voor allen leesbare letter als het eigenlijke Mysterie schuilt. (Vgl. hier Mt. 7 : 6—7, 11 : 5—6. 25—27, 13 : 10—13. 34—35. 52, 16 :

11—12, 19:12, 20:16, Mk. 4:10—13. 33—34, 7:37; Joh. 8:32, 11:42, 14:6. 17—20, 16:12—13. 25, Rom. 11:33, 16:25—27, 1 Kor. 2:10 enz.)

Een mysterie schuilt er ook achter den Herder van Hermâs, die zich echter van gezegden psalm der Nahassenen bijvoorbeeld hierdoor onderscheidt, dat de naam Ieesoûs volslagen... achterwege blijft. En Irenæus (4:20, 2) heeft het boek eene (heilige) schrift genoemd, evenals Clemens Alexandrinus (Strom. 1:29) gewaagd heeft van eene aan Hermas gegevene goddelijke openbaring en ook nog Origenes heeft gevonden, dat het geschrift wel van God zoude zijn ingegeven! Wel komt in de vier gezichten aan het begin de ekklesia (Gez. 2:4, 3), de heilige Ekklesia (Gez. 4:1, 3) in het gezicht en heet de ziener zelf daar twaalf maal Hermâs; in de Geboden en Gelijkenissen, die dan volgen, komt de naam Hermâs niet meer voor, doch zet het verslag in met de verschijning van eene openbaring brengende herdergestalte, die de vergaderingen der vromen in één hoofdstuk (Geb. 11) viermaal synagoges noemt. Goed Joodsch, om zoo te zeggen, heffen de herderlijke openbaringen met eene strenge eenheidsleer omtrent God den Schepper aller dingen aan: »allereerst hebt gij te gelooven, dat er één God is", zegt de Herder van Hermâs, evenals het in den nog niet Jesuaanschen Hermetischen Menschenherder heet: »Heilig is God de Vader van alles." (Poim. 13:31.) Ieesoûs Christòs komt in geen van beiden ter sprake, maar wel zegt de Herder te Rome, dat de wet Gods de tot aan de grenzen der aarde verkondigde 'zoon Gods' is (Gel. 8:3, 2), wat Philonisch is en dus Alexandrijnsch. Wij ontwaren hier door een Romeinsch geschrift heen een Hermetisch Joodschen of voorchristelijk gnostieken achtergrond, een Alexandrijnsch herderlijk openbaringsgeschrift, dat uit de eerste eeuw onzer telling afkomstig zal zijn geweest, doch in de eerste helft der tweede eeuw te Rome zal zijn verwerkt en betrekkelijk onkenbaar gemaakt, onder voorvoeging van nieuwe beginstukken en overdracht van den Hermêsnaam op den ontvanger der openbaringen. Wijzigingen van weer latere hand zijn daarbij even weinig uitgesloten als

bijv. in het eerste evangelie, gelijk dan reeds Hilgenfeld boven en behalve den herderlijken Hermâs van Geboden en Gelijkenissen en den apokalyptischen Hermâs als ziener van de Gezichten aan het begin, nog een bijkomstigen Hermâs in de stukken aan het einde heeft meenen te ontwaren. Wat zullen wijzelven zeggen, wanneer in Gel. 9 : 1 de geest de zoon Gods heet? De heilige Geest heet daar met den ziener in de gedaante der Ekklesia te hebben gesproken en in Gel. 9 : 11 komen de maagdelijke bijslaapsters in het gezicht, die in 1 Kor. 7 : 36—38 door latere lezingen, vertalingen en uitleggingen zijn verduisterd, omdat de 'mede inwonende maagden' in de oude Kerk zooveel hadden te doen gemaakt; in Gel. 9 : 12 lezen wij van eene oude Petra (vgl. Philo over de Wetsallegorieën 2 : 21 en 1 Kor. 1 : 24, 10 : 4) en eene nieuwe Poort, die de... vóór alle schepping geborene zoon Gods is, wiens naam men zal hebben aan te nemen, om in het koninkrijk te mogen binnengaan. Hier zal wel in alle geheimzinnigheid de naam Ieesoûs worden bedoeld, doch waarom die geheimzinnigheid? De zonden tot den dood (1 Joh. 5 : 16), waarvan volgens den (philonizeerenden) schrijver aan de (Hellenistische) Hebreeën (6 : 4—6, vgl. Mt. 12 : 32) geene vergeving is, worden door den Herder te Rome in overeenstemming met Lk. 15 : 7 éénmaal voor boete ontvankelijk verklaard (Geb. 4 : 3, 6) en dat beteekent geen geheimzinnig Jesuanisme meer uit de eerste eeuw onzer jaartelling, maar Christendom, zooals ons dat in de tweede eeuw allengs duidelijker voor oogen treedt.

Wij hebben gezien, dat bij de Nahassenen in de verborgenheid van het 'koninkrijk' de afgetrokkene eenheidsleer van het Jodendom was opgeheven. En dat juist die Ophieten oude drieëenheidsmannen zijn geweest. Laat ons daarbij bedenken, dat zij als Jesuanen gebruik gemaakt hebben van een zoogenaamd Aegyptisch evangelie (Hippol. 5 : 7) en dat dit evangelie de Drieëenheid heeft ingehouden (Epiph. 62 : 2), die voor den Alexandrijnsche Clemens (Strom. 5) Christelijke leer is geweest, — voor den Alexandrijnschen Clemens, die uit het evangelie der Aegyptenaren eene plaats heeft gehad

(Strom. 3 : 13), die wij later zoo gezegd in den tweeden Clemensbrief (12 : 2) zien aanhalen te Rome. Daar heeft men reeds in de tweede eeuw bij aannemingen en bevestigingen het trinitaire symbolum 'apostolicum' van Mt. 28 : 19 gebezigd, misschien wel in overeenstemming met de oude Sethianen aldaar, die ingetogen Nahasseensch en dus ook al weer van Alexandrijnsche herkomst waren, evenals de Valentijnsche gnosis. Die Valentijnsche gnosis is door Irenæus (1 : 31, 3) van de Barbelognosis en hare spruiten afgeleid, met de opmerking (1 : 29, 1), dat indertijd de menigte van Barbelognostieken »velut a terra fungi" in de wereld waren gekomen, wat dan tot de vraag heeft moeten leiden naar de verhouding tusschen Barbelotische en Nahasseensche gnosis. Merken wij daaromtrent nog eens op, dat de Nahas naar Syrië, Assyrië en Babel terugwijst, doch 'Barbelo' wel het eerst zal gezegd zijn in Aegypte, wanneer namelijk dat woord wil zeggen dat »in de Vier God" is en de elementen der natuur van den goddelijken Geest dus niet verlaten zijn; tevens zal Barbelo zijn op te vatten als het moederlijke wezen, waarvan wij lezen bij Philo (»Quod det. pot. ins." 16 & »de Ebr." 8) alsmede bij Irenæus (1 : 29, 1 en 1 : 5, 3), wat dan beteekent, dat de Valentijnsche gnosis door de als moeder Natuur bedoelde Barbelo heen achter den Alexandrijnschen Philo uit naar de Aegyptische Isis terugwijst.

Het 'pantheïsme' van dit oudere en jongere Aegyptische denken, dat aan 'Barbelo' ook zonder eenige nadere uitlegging wel aan een iegelijk onzer tot bewustzijn zal zijn gekomen, heeft zich in de Valentijnsche leeringen voortgezet. Uit de psalmen van Valentinus heeft Hippolytus (6 : 37) te Rome een stuk bewaard, waarin 'de groote Oogst', die alles één maakt, wordt bezongen: »Alles zie ik in den geest (samen-) hangen, alles denk ik in den geest gedragen, het vleesch aan de ziel hangende, de ziel de lucht uit gevaren, de lucht aan den helderen hemel hangende, uit de diepte vruchten spruitende en uit den moederschoot een kind (d.i. het denken) voortkomende." En ziethier, hoe Valentinus gesproken heeft over den Heiland: »Alles verdurende in de onthouding,

waarmede hij zijne goddelijkheid heeft bewerkt, heeft Ieesoûs gegeten en gedronken op eigenaardige wijze, dewijl hij de spijzen niet weer van zich gaf. Zoo groot is in hem de kracht der onthouding geweest, dat niet eens het voedsel in hem bedierf, omdat hijzelf geen bederf kende." (Clemens Strom. 3 : 7.) In dien trant hebben gnostieke leeraren naar buiten verborgenheden onderwezen! Voor de psychische of zielige en niet pneumatische of geestelijke Christenen, die in den Zaligmaker een goddelijk en een menschelijk wezen onderscheidden (vgl. o.a. Tert. adv. Prax. 29 en Orig. de Pr. 1 : 2), schijnt onze hæresiarch in den volgenden trant zijne minachting te hebben uitgesproken: »De Galileeërs, die van twee naturen in Christo spreken, overgieten wij met breed gelach; wij namelijk zeggen, dat het wezen van het zienlijke en het onzienlijke een is." Aldus een citaat van den Alexandrijn Eulogius uit de vijfde eeuw, voor ons bewaard door Photius in een citaat van de negende, waarbij men weer kan bedenken, dat Valentinus vermoedelijk zijne wijsheid had uit Alexandrië en de Kopten of specieel Aegyptische Christenen nog altoos Monophysieten zijn. Dat de heilige schriften, waarin Joden en Christenen Gods openbaring zagen, geene uitsluitende kenbron waren van de waarheid en veel van de letter dier schriften tot het gemeengoed behoorde, dat niet uit boeken behoefde te worden gehaald, maar van zelf werd vernomen in den boezem der gemeente, die met Christo door wederzijdsche liefde verbonden was, heeft Valentinus op de volgende wijze uitgesproken in eene leerrede 'over vrienden': »Veel van het in de openlijke boeken geschrevene wordt geschreven gevonden in Gods geméénte. Want dit gemeenschappelijke het zijn de woorden uit het hart, de in het hart geschrevene wet. (Vgl. Rom. 2 : 15.) Zoodanig is het volk van den Geliefde (vgl. Barn. 4 : 3), het volk dat Hij liefheeft en dat Hem liefheeft." (Clem. Strom. 6 : 6.) In een zijner leerredenen heeft Valentinus volgens Clem. 4 : 13 woordelijk ook het volgende gezegd: »Van den beginne zijt gij lieden onsterfelijk en kinderen zijt gij van het eeuwige leven en den dood hebt gij onder uzelven willen verdeelen,

om dien te verdoen en te verteren, opdat in en door ulieden de dood sterven mocht. Wanneer gij namelijk de wereld oplost, wordt gij niet zelven opgelost; gij beheerscht de schepping en alle vergankelijkheid." — Zoo heeft midden in de tweede eeuw eene kundige godsdienstigheid te midden van vergankelijke zieligheden en zielige vergankelijkheden aan en in ons menschen de eeuwigheid van den Geest geleerd.

Uit de brieven van Valentinus heeft Clemens van Alexandrië in het tweede boek zijner Mengelingen een exegetisch fragment bewaard, dat bij Mt 5 : 8 aansluit en ons kan doen zien, dat genoemd sectehoofd, wiens leeringen voor Irenæus het toppunt en de samenvatting van alle ketterijen zijn geweest, zich in den gedachtenkring onzer synoptische evangeliën heeft bewogen, wat dan overeenstemt met de onderstelling, dat de Valentijnsche gnosis als eene uit Nahassenisme veredelde Alexandrijnsche godsdienstigheid in haren overgang naar Rome het verband tusschen het evangelie der Aegyptenaren en ons kanoniek geworden eerste evangelie weerspiegelt. Men oordeele. »Goed echter is Een (Mt 19 : 7); de openbaring door den Zoon is zijne tegenwoordigheid en door hem alleen zal het hart rein kunnen worden, wanneer alle booze geest daaruit wordt verdreven. Want vele daarin wonende geesten beletten het rein te zijn en elk hunner verricht zijne eigene werken in velerlei overmoed met onbetamelijke begeerten. En mijns erachtens gaat het met het hart zoo ongeveer als met eene herberg. Want ook die wordt doorboord en doorgraven en menigmaal van drek vervuld, wanneer menschen er losbandig in verwijlen en geenerlei zorg dragen voor de plaats, omdat zij aan eenen vreemde behoort. Op dezelfde wijze is ook het hart, zoolang er geene zorg aan wordt besteed, eene woonplaats van vele booze geesten (Mt 12 : 45), doch wanneer het is bezocht door den Vader, die alleen goed is, dan is het geheiligd, het glinstert van licht en zoo wordt dan zalig gesproken wie zulk een hart heeft, omdat hij God zal zien." — Door Tertullianus weten wij nog, dat Valentinus de 'æonen' of (goddelijke) eeuwigheden, de momenten der Godsgedachte, zooals men thans verduide-

lijkend zoude kunnen zeggen, waarin de rechtzinnige vaders niets dan ongerijmde vertelsels en fabelen hebben bespeurd, eigenlijk als goddelijke denkbaarheden, gewaarwordingen en bedoelingen heeft onderwezen en eerst later in de tweede eeuw de Valentiniaan Ptolemæus van die tot paren of syzygieën tegen over elkander gestelde en verbondene 'eeuwigheden' persoonlijke wezens buiten de Godheid heeft gemaakt (adv. Val. 4); hier nu wordt begrijpelijk, hoe Valentinus omtrent 140 naar het episcopaat, vermoedelijk te Rome, heeft kunnen dingen. (Aldaar.) Hij zal ons eerste evangelie, of zijnen Alexandrijnschen dubbelganger 'het evangelie der Aegyptenaren', dat ook van den zoogenoemden tweeden Clemensbrief den achtergrond vormt, op eene inderdaad populair stichtelijke wijze hebben uitgelegd, — voor zijn deel allicht met het bewustzijn, dat zijne meer op den achtergrond gehoudene inzichten en overtuigingen met die van de oudere evangelieschrijvers niet in strijd waren. Hij zal zich nog in samenhang met de evangelisten hebben geweten! Doch wij begrijpen allicht ook, dat hij naar het episcopaat tevergéefs gedongen heeft. Hij zal het onder meer wat al te duidelijk hebben gemaakt, dat voor hem het evangelisch gewag van goeden geest en boozen geest als van goddelijke en duivelsche persoonlijkheid eene evangelische 'wijze van spreken' was en dat men hem te Rome niet gewild heeft, zal dan juist aanleiding zijn geworden voor de Alexandrijnsch theosophische vrijzinnigheid, om in eene afzonderlijke school als Valentijnsche ónrechtzinnigheid openlijker voor den dag te komen en meteen ook weder te verwilderen. Want in en door de menigte wordt alles plat en gemeen.

Een en ander samenvattende en zoover als noodig is herhalende, kunnen wij het vermoeden uitspreken, dat de oudste Joodsch Alexandrijnsche bespiegeling in hare van de eenvoudige Joodsche eenheidsleer afwijkende onrechtzinnigheid, als Aegyptisch gekleurde veeleenigheidsleer, anders gezegd, Barbelognosis is geweest, waarin de goddelijke eenheid als het scheppend of 'vaderlijk' goddelijke met de elementaire natuurlijkheid als het natuurlijk moederlijke werd tezaamge-

dacht en tevens in eene wereld van ten deele uit het oosten gekomene of meegebrachte verbeeldingen en voorstellingen met het Joodsche land niet alleen, maar ook met de chaosphantasieën en scheppingsgedachten van het oude Babel (en Assoer) werd voeling gehouden, gelijk de gnostieken zich dan als Nahassenen uitdrukkelijk op de Assyriërs schijnen te hebben beroepen. In die kringen nu hebben in de eerste eeuw onzer telling τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, de leeringen over (den?) Jezus, ingang gevonden en mogen nu die leeringen uit het Joodsche land naar Alexandrië gebracht zijn: »het evangelie van Jezus Christus den zoon Gods" is door gnostieke handen het eerst beschreven en geene 'verbeteringen' hebben in den loop der tweede eeuw het feit kunnen wegnemen, dat achter onze evangelietexten gnostieke of Hellenistisch theosophische bedoeling schuilt. *Het 'synoptisch' gedachte evangelie is een Romeinsch overgedacht Alexandrijnsch evangelie.* Midden in de tweede eeuw is het toen ten gevolge van Valentijnsche schoolvorming aan den dag gekomen, wat er in den boezem der gemeente zelve achter de evangelische leeringen voor de ingewijden gescholen had en het is hier van gewicht te bedenken, dat de school van Valentinus ook tusschen 150 en 200 nog krampachtige pogingen heeft gedaan, om in de gemeenten zelven hare plaats te behouden. »Doet ge te goeder trouw navraag," schrijft nog Tertullianus, »dan zeggen ze met een uitgestreken gezicht en opgetrokken wenkbrauwen, dat het hoog gaat en ondervraagt men ze wat scherpzinniger, dan komen ze in dubbeltongige dubbelzinnigheden met het gemeenschappelijke geloof" — »per ambiguitates bilingues communem fidem affirmant." »Zij beklagen zich," had reeds Irenæus (3 : 15, 2) geschreven, »dat wij, ofschoon ze met ons gelijk gezind zijn, ons zonder reden van gemeenschap met hen onthouden en hen, hoewel ze hetzelfde zeggen en dezelfde leer hebben, hæretisch noemen." Dezelfde leer! Inderdaad is het 'Katholieke' Christendom van het einde der tweede eeuw een product van voor een groot deel gnostiek ,hæretische' factoren geweest; *de Drieëenheidsleer, het speciaal Christelijke in het Christendom, is in het Ophitische evangelie*

der Aegyptenaren het eerst geleerd en indien eene gevolgtrekking voor de hand ligt is het deze, dat achter het Nieuwe Testament, van mondelinge berichten, verhalen en overleveringen uit Palestina hier afgezien, niet apostolische maar Hellenistische, meer bepaaldelijk Alexandrijnsche en Romeinsche schrijvers schuilen uit de eerste helft der tweede eeuw. (Vgl. Rom. 1 : 1—4, 1 Kor. 12 : 4—6, 2 Kor. 13 : 13, Eph. 4 : 4—6, 1 Petri 1 : 2 . . . Mt. 28 : 19.)

Reeds vóór het optreden van Valentijn hebben Jesuaansch gewordene Nahassenen een Aegyptisch evangelie gebezigd van 'synoptischen' aard, een geschrift, dat met ons eerste evangelie verband heeft gehouden, zooals zich uit de aanhalingen in den zoogenoemden tweeden Clemensbrief nog laat opmaken. En het lijdt geenen twijfel, dat juist dat Alexandrijnsche evangelie met zijne Drieëenheid en zijne vereeniging ook van andere tegenstellingen tot syzygieën, het kenmerkende woord heeft ingehouden: »mijn Geheim (blijft) voor mij en de zonen van mijn huis." (Clem. Rom. Hom. 19 : 20, Clem. Alex. Strom. 5 : 10.) Men vrage zich af, of men nu voortaan niettemin Mt. 13 : 11 en de verwante plaatsen voor wat anders dan uitingen van Gnosis heeft te houden! *Achter ons eerste, tweede en derde evangelie,* zelven vermoedelijk van Romeinsch maaksel, *schuilt Hellenistische theosophie, Alexandrijnsch Jesuanisme, Aegyptische gnosis,* waarmede in de eerste eeuw eene Samaritaansche gnosis en het daaruit voortgekomene Menandrisme evenwijdig is gegaan, om van zijne zijde, Syrisch in Satornîlos (Saturninus) en Alexandrijnsch in Basileides geworden, na aanneming van het Jesuanisme te leiden tot het *vierde* evangelie. Want Basileides en Valentinus hebben onderscheidenlijk Antiocheenschen en Alexandrijnschen achtergrond gehad, om niettemin tezamen Alexandrijnsch te zijn, al zal daarbij wel onuitgemaakt moeten blijven, in hoeverre zij zich in hunne leeringen persoonlijk hebben verhouden gelijk ons vierde en ons eerste evangelie; intusschen laat zich zeggen, dat Valentinus doketisch heeft geleerd (vgl. Mt. 18 : 20) en Basileides eer geneigd is geweest in Jesu Chresto nog aanleg tot zondigheid te laten gelden, waarom hij dan

ook voor zijn persoon wel niet veel zal hebben te maken gehad met hetzelfde vierde evangelie, dat overigens uit de school, waartoe hij behoorde, afkomstig schijnt. (Vgl. Joh. 8 : 46.)

Basileides, die midden in de eerste helft der tweede eeuw geleerd heeft, staat bij de 'kerkvaders' slecht aangeteekend. Hij schijnt geen hoogen dunk te hebben gekoesterd van het Jesuaansche 'getuigen' zijner dagen en veeleer het gevoelen te hebben uitgesproken, dat vervolgingen van Godswege beschikt werden tot beproeving der geloovigen, φάσκων μὴ δεῖν μαρτυρεῖν; daarom o.a. blijken dan later de 'rechtzinnige' schrijvers zeer op hem gebeten. Ook is het hem kwalijk genomen, dat hij onverschilligheid heeft ten toon gespreid voor afgodenoffers in dien zin, dat men ze als zoodanig voor niets had te achten en het offervleesch daarom zonder beduchtheid gebruiken kon (vgl. 1 Kor. 8 : 4, 10 : 25); naar het kwaadsprekende zeggen van Irenæus (1 : 24, 5) had hij zelfs geleerd, dat men ook de overige daden in toegefelijkheid aan alle lusten mocht begaan. Doch »zooals Basilides zelf zegt, beschouwde hij eensdeels het menschelijker wijze gesproken door God 'gewilde' als het liefhebben van alles, omdat alles met alles verband bleef houden; het andere was dan, niets te begeeren en het derde, niets hoegenaamd te haten." (Clem. Strom. 4 : 12.) Zooals bij den Alexandrijnschen Clemens uit betrekkelijk uitvoerige aanhalingen nog blijkt, heeft Basilides over des menschen aangeborene zondigheid gesproken als een voorlooper van den kerkvader Augustinus; reeds vóór alle daadwerkelijke zonde, vond hij, was de zondigheid eigen ook aan het kind (vgl. Joh. 9 : 1—3) en zelfs den volmaaktste bleef volgens hem de neiging tot verkeerdheid en zoo dan eene zekere zondigheid aankleven. (T.a.p.) Dat Basilides het onderstaan heeft, 'een evangelie naar Basilides' te schrijven, weet nog Origenes (Lomm. 5 : 86) te berichten en het zoude der moeite waard zijn, te weten, hoe dat geschrift er heeft uitgezien. Hij was een voorstander van de reïncarnatieleer (Sylb. 586d) en heeft met 'barbaren' de vooronderstelling van twee beginselen gemeen gehad,

zeggende, dat er licht en duisternis geweest was van den beginne. (Hilgenf. Ketzerg. 207; vgl. Joh. 1 : 5, 8 : 12, 12 : 35—36.) Het ware is dan ook altoos veeleenig, veeleenigheid van tegendeelen geweest! Doch Clemens van Alexandrie heeft hem dat gevoelen als vergoddelijking van den Duivel (vgl. Joh. 8 : 44, 14 : 30) aangerekend, evenals volgens hem Basilides zich verstout had, den Heer zelven een zondig mensch te noemen. (Strom. 4 : 12, 87.) »Wie uwer overtuigt mij van zonde?" zoo klinkt het dan ook in het vierde evangelie. Feitelijk zullen de Basilidianen tusschen Jezus en Christus hebben onderscheiden, wat reeds hieruit is op te maken, dat voor hen de verjaardag van Jezus' doop een hooge feestdag is geweest (Clem. Strom. 1 : 21); zij hebben dien dag als den dag der Epiphanie op den zesden (tweeden) Januari gevierd, wat dan de Katholiek gewordene ekklesia op hare wijze bestendigd heeft, gelijk zij zooveel andere zaken van de onrechtzinnige gnosis geërfd en bestendigd heeft.

Tot aan de evangeliën toe! »Na de hemelvaart van den Christus," schrijft omtrent het midden der tweede eeuw de te Rome ingelichte Justinus Martyr (Apol. 1 : 26) uit Samarië in alle onbekendheid met Hebreesch en Arameesch, »hebben de booze geesten menschen uitgezonden, die zichzelven uitgaven voor goddelijke wezens (vgl. Joh. 8 : 12, Mt. 5 : 14, Joh. 10 : 34—36, Rom. 8 : 14) en door ulieden niet alleen niet zijn vervolgd, maar zelfs eerbewijzen zijn waard gekeurd (vgl. Joh. 5 : 43); zoo een zekere Samaritaan Simon (vgl. Hd. 8 : 9—24) uit een dorp met name Gitta onder keizer Claudius (41—54)... Verder heeft naar wij weten een zekere Menander, almede een Samaritaan (vgl. Joh. 8 : 48), iemand uit het dorp Kapparetaia (Chabraï?), een leerling van Simon en evenals deze onder den invloed handelende van booze geesten (vgl. Joh. 7 : 20, 8 : 48—49, 10 : 20—21), door tooverkunst in Antiócheia (vgl. Hd. 11 : 26) velen verleid en zijne volgelingen zelfs overreed, dat zij niet zouden sterven (vgl. Joh. 5 : 24, 6 : 50, 8 : 51); nog zijn er sommigen van zijne volgelingen, die dat vasthouden." — »Simons opvolger,"

schrijft omtrent 185 Irenæus (1 : 23, 5) te Lyon, »is Menander geweest, een Samaritaan van afkomst, die het almede tot een uiterste van tooverkunst heeft gebracht, de eerste Macht voor de menschen onkenbaar noemde (vgl. Joh. 1 : 18, 5 : 37) en zichzelven uitgaf voor dengenen, die door onzichtbare machten (vgl. Joh. 5 : 37, 13 : 3, 16 : 28) als zaligmaker tot heil der menschen (vgl. Joh. 12 : 47) was gezonden (vgl. Joh. 5 : 36—38, 6 : 29, 7 : 29, 8 : 42, enz.); van de wereld zeide hij, dat zij gemaakt was door engelen (vgl. Joh. 12 : 31, 14 : 30, 16 : 11), die hij evenals Simon uitgezonden noemde door de Ennoia (of Bezinning; cfr. *οἱ ἐκ τοῦ πατρὸς* Νοῦ *φύντες* of zonen des Verstands bij Philo: L. A. 3 : 25 en voorts bijv. Joh. 1 : 52.) Ook zeide hij, dat hij door de tooverachtige kennis, die hij onderwees (vgl. Joh. 1 : 18), de engelen, die de wereld gemaakt hadden, overwón (Joh. 8 : 29, 12 : 31, 16 : 33) en dat zijne leerlingen door den doop op zijnen naam (vgl. Joh. 1 : 33, 3 : 26, 4 : 1—2) de opstanding deelachtig werden (vgl. Joh. 5 : 25.28), waarna zij niet meer stierven (vgl. Joh. 3 : 5, 11 : 35), maar zonder verouderen onsterfelijk voortduurden.

Dat het Simonianisme, volgens hetwelk de onzienlijke eerste Macht in de dagen van Keizer Claudius door Simon den Samaritaanschen magiër of wijze (vgl. Hd. 8 : 11 en 13 : 18 met Mt. 2 : 1) tot de menschen had gesproken (Hd. 8 : 10), zich eerlang voor het Jesuanisme heeft laten winnen (Hd. 8 : 12—13), — onverschillig wat daarmede in het Palestina van het midden der eerste eeuw al of niet mag zijn gezegd geweest, — klinkt in het kanoniek gewordene boek van de handelingen der apostelen op nog niet erg onvriendelijke wijze na. En tot de leerlingen van Menander hebben volgens Iren. 1 : 24, 1 de 'kettersch Christelijke' leiders Saturninus in Syrië en Basilides in Alexandrië behoord. Het is echter duidelijk, dat Menandrische gnosis, die zich voor het Jesuanisme had laten winnen (vgl. Joh. 4 : 20—22.39), om dan den Nazoreeschen Jezus (Joh. 18 : 4.7, 19 : 19) als bovenmenschelijk godsgezant te gaan erkennen (vgl. Joh. 7 : 52, 1 : 47.50, 11 : 27), een geschrift heeft kunnen ingeven gelijk ons vierde evangelie, dat »Jezus den zoon van Jozef" (Joh.

1 : 46) noemt, gelijk de Samaritanen zich zonen van Jozef noemden (Jos. A. J. 11 : 8, 6), al laat het den nieuwen godsdienst uit het Jodendom geboren worden (Joh. 4 : 22), — om dien daar op het scherpst tegenover te stellen. »Want de wet is door Mozes gegeven; de genade en de Wáárheid is geworden door Jezus Christus." (Joh. 1 : 17.) Noemen de Joden den van den Vader gezondene in het vierde evangelie eenen Samaritaan (Joh. 8 : 48), deze van zijne zijde noemt hen weer Satanskinderen (Joh. 8 : 44), om voor zichzelven niet alleen God geest te noemen (Joh. 4 : 24), maar aan zijne vereerders ook den heiligen Geest te brengen (Joh, 1 : 33, 20 : 22; vgl. 2 Kor. 3 : 17 en 1 Petri 1 : 12, Joh. 8 : 12, Mt. 5 : 14), al wordt hij in zijne heerlijkheid door de wereld even weinig gezien (Joh. 14 :19), als die geest der waarheid zelf. (Joh. 14 : 17.) De leer van het vierde evangelie zal wel gealexandrinizeerde Menandrische gnosis zijn, op zichzelve nog niet trinitair, maar onmiddellijk geschikt om door syzygische opheffing van Vader en Zoon in den Geest trinitair te worden uitgelegd in eene samenvatting van oorspronkelijk Samaritaansche met oorspronkelijk Alexandrijnsche theosophie.

Of reeds Basileides het vierde evangelie gebruikt heeft? Hippolytus spreekt, alsof Basilides Joh. 1 : 9 en 2 : 4 had aangehaald (Secten 7 : 22, 27), doch hij onderscheidt niet nauwlettend tusschen sectehoofd en volgelingen en schrijft bijv.: »Nademaal zich nu niet liet beweren, dat een God, die niet bestond, iets wat niet bestond, had voortgebracht, want Basilides vlucht en heeft een afkeer van de leer, volgens welke de wezens door voortbrenging zijn ontstaan, hoedanige voortbrenging was er dan noodig? Maar, *zegt hij*, hij sprak en het werd en dit is, *gelijk deze menschen zeggen*, wat Mozes gesproken heeft: er zij licht, en er was licht. Van waar, *zegt hij*, is het licht gekomen? Uit niets, want er is niet geschreven, zegt hij, van waar, maar het was alleen door de stem van hem, die sprak; hij nu die sprak, zegt hij, bestond niet en hetgeen geworden is, was niet. Uit hetgeen niet is, zegt hij, ontstond het zaad der wereld, het woord dat gesproken is: er zij licht en dit, zegt hij, is hetgeen in de evangeliën gezegd

is: het waarachtige licht, dat ieder mensch verlicht, is in de wereld komende. Het neemt zijn begin uit dat zaad en wordt verlicht. Dit is het zaad, hetwelk alle mogelijke zaden inhoudt. Nadat alzoo het zaad der wereld den grondslag vormt, *zeggen zij*: als ik spreek, *zegt hij*, van al wat daarna geworden is, onderzoek dan niet, vanwaar het is ontstaan." (7 : 22.) »Dat alles, *zegt hij*, zijn eigen tijd heeft, betuigt de Zaligmaker als hij zegt: mijne ure is nog niet gekomen en ook de magiërs, die de ster aanschouwden.... Dit is *volgens hen* de innerlijk geestelijke mensch in het dierlijke... die dan zijn eigen dierlijk leven aandoet. En opdat wij niets van hunne leer mogen voorbijgaan, wil ik ook uiteenzetten wat zij omtrent het Evangelie leeren. Het Evangelie is volgens hen de wetenschap der bovenwereldsche dingen" enz. (7 : 27). »*Basilides* zegt ook, dat God is de niet 'bestaande'.... Dus was er, *zeggen zij*, in het zaad zelf een drievoudig zoonschap.... Door *hem* wordt al wat is in de twee eerste klassen verdeeld. Wat in het midden daarvan ligt, *noemt hij* den aangrenzenden heiligen Geest.... Deze *zeggen zij* dat de Ogdoas is. Een anderen archon... noemen zij de Hebdomas.... Ze zeggen, dat dit alles is volgens de overlegging van hem, die niet 'bestaat'.... Zij zelven, zeggen zij, zijn 'zonen', die in de wereld zijn, om hunne zielen te leeren reinigen... en zoolang, *zeggen zij*, blijft de wereld in stand, tot allen tegelijk met het zoonschap zoover gekomen zijn. *Basileides* schaamt zich niet, ook deze wonderlijke dingen te vertellen." (10 : 14.)

Van de Valentinianen heeft Irenæus (3 : 11.7) geschreven, dat zij van het Johannesevangelie veelvuldig gebruik maakten, om er hunne syzygieën mede te verdedigen en Tertullianus (de Pr. H. 38) heeft het vermoeden geopperd, dat Valentinus zelf alle vier tot ons gekomene evangeliën reeds gebruikt had. Best mogelijk, dewijl Valentinus eerst omtrent 160 zal gestorven zijn. Doch hier doet dat minder ter zake; ons ging het hier veeleer om de vraag, op welken achtergrond van gnosis de evangeliën uitkomen. En dan is het van meer gewicht, te blijven bedenken, dat bijv. het eerste evangelie door zijne verheerlijking van den Heiligen Geest met het Nahas-

seensche evangelie verwant is. Wij weten, wat wij lezen in Mt. 1 : 18, 12 : 32, 28 : 19. In de Alexandrijnsch Romeinsche leerrede nu, waarachter het evangelie der Aegyptenaren schuilt, lezen wij, dat de Christòs geest is (2 Clem. 14 : 4), wat weer aan Mt. 18 : 20, 23 : 10, 28 : 20 doet denken. En is die Christòs volgens Mt. 1 : 18.20 eene gestalte, die de Joodsche natie *uit* den Geest ontvangen heeft en voortgebracht, juist de Aegyptenaren hadden volgens Plutarchus (v. Num. 4 : 5) de leer gehuldigd, dat eene menschelijke vrouw uit den goddelijken geest ontvangen kon. Maar genoeg. Alles te zamen genomen is het nogal duidelijk, dat de gnostieke Christenen der tweede eeuw tot de 'rechtgeloovigen' of liever 'goedgeloovigen' in de gemeenten hebben kunnen zeggen: »het Evangelie is eigenlijk van óns". En dat de beter geloovigen daarop met evenveel recht hebben kunnen antwoorden: »het Evangelie is geschreven voor óns". Van latere 'rechtzinnige verbeteringen' afgezien heeft de Katholieke Christenheid sinds de tweede helft der tweede eeuw geschriften als haar eigendom beschouwd, die eigenlijk door Jesuaansch gewordene theosophen van voorchristelijke afkomst waren opgesteld, om meteen uit hare gemeenschap menschen te verdringen, bij wie nog min ofte meer de geest voortleefde, waarvan de evangeliën afkomstig waren. In de dagen van Tertullianus was de leerstelligheid van de Gemeente nog niet trinitair (Tert. adv. Prax. 3). Daarentegen was reeds lang te voren 'syzygisch' eene goddelijke Drieëenheid geleerd in het Aegyptische evangelie der Nahassenen. (Epiph. Haer. 62 : 2.)

Leiden, 20 Juni 1906.

Voorgeschiedenis en Vestiging van den Oranje Vrijstaat.

Fragment van een geschiedverhaal

DOOR

Dr. HENDRIK P. N. MULLER.

Toen Hamelberg Bloemfontein in 1856 voor het eerst betrad, was dit niet ouder dan een tiental jaren en de Vrijstaat zelf eerst twee jaar geleden geboren.

De gebeurtenissen en omstandigheden, welke aan die geboorte zijn voorafgegaan en er aanleiding toe hebben gegeven, leveren tevens den sleutel, zonder welken geen inzicht is te verkrijgen in de geschiedenis van den Vrijstaat en in veel van wat hier volgt. Daarom dient er hier een overzicht van gegeven te worden, zooveel mogelijk vermijdende wat algemeen bekend is en daarentegen gebruik makende van de belangrijke gegevens, vervat in Hamelberg's papieren en in de reeks »blauwboeken" dier jaren over deze streken, d. w. z. in een blauwen omslag door de Britsche regeering uitgegeven staatsstukken.

In meer dan één opzicht verschilt de vóórgeschiedenis van den Vrijstaat van die van Natal en de Zuid-Afrikaansche Republiek.

Allereerst met betrekking tot de reden der komst van een minderheid der blanke intrekkers. Gelegen aan de Kaapsche grens, was Transoranje reeds sedert tal van jaren, waarschijnlijk al op het einde der achttiende eeuw, in elk geval sedert 1820, door Kolonische boeren met hun kudden bezocht

geworden die versche weiden zochten; sommige dier trekkers waren er gebleven. Ontevredenheid met het Britsche bestuur in de Kolonie, welke tot den bekenden grooten trek van 1836 aanleiding gaf, was dus niet de reden hunner komst geweest. Hun aantal is ook na dien trek voortdurend vermeerderd. Voorts hebben de nabijheid der Kaapkolonie en later de kortstondige inlijving bij het Britsche rijk een aantal Engelsch-sprekenden naar Oranje-land getrokken. Het hoofdbestanddeel der Transoranje-boeren intusschen heeft de Kaapkolonie zonder twijfel verlaten wegens tegenzin ten opzichte van het Britsche bewind; wel werd en wordt getracht ook te dezen opzichte de geschiedenis te verdraaien; doch de waarheid is, zooals wij zullen zien, vastgelegd in berichten van Engelsche vertegenwoordigers van die dagen in de blauwboeken.

In de tweede plaats verschilde Transoranje van Natal, toen de Boeren die beide gewesten binnentrokken, met betrekking tot de naturellen, het reeds door de Spaansche conquistadores in de 16e eeuw en daarna door de oude Hollanders gebruikte woord, waarmede in Zuid-Afrika nog steeds de inboorlingen worden aangeduid. In den lateren Vrijstaat nl. vonden zij geen inboorlingen vast gevestigd. Sir George Russell Clerk, in 1853 benoemd tot specialen commissaris voor de regeling van zaken in de Oranje-Rivier Souvereiniteit, schreef 3 December 1853 uit zijn kamp aan de Vetrivier aan den toenmaligen Minister van Koloniën Newcastle: 1) »Toen de Hollandsche »Boeren, na weggetrokken te zijn tengevolge van ontevreden»heid met het Britsche bestuur in de Kaapkolonie, zich hier »kwamen nederzetten vele jaren geleden, leefden zij in vrede »met hun inlandsche buren aan de grenzen. Hun inbezit»neming van het middengedeelte van dit gebied 2) ver»plaatste niemand, behalve de half-menschelijke Boschjes»mannen die hier en daar dakloos neerhurkten. Geen andere »klasse van inboorlingen had ooit gemaald om zulk een

1) Blauwboek van 10 April 1854, blz. 57.
2) Nl. het gebied tusschen Oranje- en Vaalrivier.

»dorre en niets opbrengende landstreek". Wel werd het gebied van den lateren Vrijstaat nu en dan bezocht door inboorlingen, in groote en kleine groepen, maar deze konden geen oudere rechten doen gelden dan de Boeren. Trouwens, zij verkeerden nog in het tijdperk der menschelijke ontwikkeling, dat aan het akkerbouwende voorafgaat. Nomaden-herders hoogstens, vaak niet meer dan nomaden-jagers, vormden zij geen staats- doch een stamgemeenschap en was de macht hunner hoofden nog geen territoriale doch een tribunale. Eerst de aanraking met blanken en de dwang door dezen uitgeoefend, hebben langzamerhand in Zuid-Afrika gelijk in Noord-Amerika de inboorlingen na voortdurend tegensparteleń aan éénzelfde woonplaats, althans woonstreek, kunnen binden.

Niet meer erfrecht op het land dan de Boeren bezaten ook — Gouverneur Harry Smith schrijft het zelf met zooveel woorden aan den minister van koloniën Grey 20 Januari 1851 1) — Kapitein Adam Kok en zijn groep Grikwa's (bastaard-Hottentotten), die sedert 1826 op uitnoodiging van den zendeling Philipp zich rondom zijn statie te Philippolis, even ten noorden van de Oranje-Rivier, hadden neergezet. Deze menschen hadden toen het nomaden-leven opgegeven, zonder nog in den ontwikkelingsgang het tijdperk van het bezit eener vaste woonplaats te hebben bereikt. In 1861 verliet Kok Philippolis weder.

Evenmin was ooit het kleinste stuk van het door de Boeren bezette gebied tusschen Oranje- en Vaalrivier bezeten door de inboorlingen die in de Vrijstaatsche geschiedenis de grootste rol hebben gespeeld, Mosjesj en zijn Bazoeto's. Deze »lastige, bekwame en ontwijkende barbaar", zooals de gouverneur Harry Smith hem beschrijft 2), wiens naam »barbier" beteekent en die door de Boeren gewoonlijk Masoes genoemd werd, had zich, ongeveer gelijktijdig met de komst der Boeren, genesteld in verreweg het beste gedeelte van het land ten noorden der Oranje-rivier, nl. de bergwereld

1) Blauwboek van 19 Mei 1851, blz. 82.
2) Blauwboek van 31 Mei 1853, blz. 16 en 29.

van het tegenwoordige Bazoetoland en van het aangrenzende gedeelte van de huidige Oranje-Rivier Kolonie. Daar doet de bodem tal van stroompjes ontspringen en blijft het regenwater bewaard, terwijl dit op het vlakke Boerengebied van Trans-Oranje, door niets tegengehouden, in een oogwenk wegvliet. Daar is dus de landbouw voordeelig en gemakkelijk, terwijl die op het tafelland der Boeren, althans zonder uiterst kostbare hulpmiddelen, niet bloeien kan. Aanvankelijk was hij slechts een onbeteekenend Kafferhoofd evenals zijn vader geweest, en zijn volk, een tak der groote Betsjoeanen-familie, klein en arm; het nam, na door Mozelekatse en diens Zoeloes te zijn geteisterd, zelfs den naam van Bazoeto's, dat is »bedelaars", aan. Doch het gelukte hem, al meer en meer groepen van kaffers en zelfs kleine stammen tot zich te trekken, haast alle lieden, afkomstig van volken die door Mozelekatse waren uitgeplunderd en gedecimeerd. Hij begon zich op te werken tot een macht; in 1842 telde zijn Fransche zendeling reeds 30 tot 40 duizend Bazoeto's.

In den aanvang na den grooten trek (1836) was er vrede in Transoranje. Zelfs aan de strooptochten onder de inboorlingen door het geduchte Zoeloe-hoofd Mozelekatse hadden de Boeren, door diens verdrijving ver naar het noorden, een einde gemaakt en daarmede, behalve met eenig vee, volgens belofte den in het noorden van het land van de inboorlingen gekochten grond betaald, zooals het heet, of liever, tegenstand tegen hun nederzetting aldaar afgekocht.

De Boeren bestuurden zich zelven, voor zoover zij besturen noodig achtten. Ofschoon slechts eenige duizenden in aantal, woonden de trekkers verspreid over het ontzaglijke gebied tusschen de Oranje-rivier, den Indischen Oceaan, de Limpopo en de woestijn; daardoor was elk gezinshoofd onafhankelijker dan een middeneeuwsch ridder. Gezamenlijk vormden de trekkers in Natal, Transoranje en Transvaal een los samenhangende republiek, met niet meer dan de alleronontbeerlijkste bestuursinstellingen, welke ontleend waren aan die in de Kaapkolonie tijdens het Hollandsche bewind. Van deze »maatschappij", zooals de Boeren hun staatsgemeenschap noem-

den, vormde Transoranje een tamelijk onafhankelijken tak, met Winburg, het oudste dorp aldaar, tot hoofdzetel.

Het zou jaren duren, vóór Engeland in hun onafhankelijkheid zou berusten. Dadelijk zijn regeering over Transoranje uit te strekken, daartoe was het vooralsnog niet bereid. Het had de handen vol in de Kaapkolonie met Kaffer-oorlogen, die nog jaren en jaren zouden aanhouden. Bovendien, de kale, waterlooze vlakten van het groote, door de Boeren bewoonde tafelland werden de moeite en kosten niet waard geacht; geheel Zuid-Afrika scheen toen nog een arm land en een sluitende Zuid-Afrikaansche begrooting een droombeeld. Doch haar gezag over de trekkers wenschte de Britsche regeering zoo min mogelijk prijs te geven; dat eischte volgens haar inzicht haar aangerande eer en het belang der Kaapkolonie. Daarom vaardigde het rijksparlement 13 Augustus 1836 een wet uit, 1) die weggetrokken Britsche onderdanen, dat wil zeggen de Boeren, ook strafbaar verklaarde voor misdrijven, door hen gepleegd buiten het Britsche gebied tot den 25sten graad noorder breedte, ongeveer die van het Transvaalsche dorp Lijdenburg; de tochten naar het noorden vinden in deze bepaling hun oorzaak.

Verdere maatregelen volgden. Dat namelijk de grensstreken der Kolonie door het wegtrekken harer krijgshaftige boeren, sedert lang gewoon zelven hun plaatsen en daarmede de Kolonie te verdedigen tegen Kaffer-invallen, ledig geworden waren en voor de inboorlingen open lagen, was voor de Engelsche regeering een sterk gevoeld nadeel. Zij meende een voor haar onkostbaar middel te hebben gevonden om een aantal dezer boeren weder naar de Kaapkolonie terug te drijven. Dit middel was: naturellen-stammen in en rondom het nieuwe Boerenland machtig te maken. Want deze zouden ongetwijfeld door hun traditioneele veediefstallen en strooptochten het den Boeren zuur maken, dezen tot terugkeer dwingen, althans hun beletten zich nog verder van de Kolonie te verwijderen, en tevens hen klein houden. Een voorbeeld

1) Opgenomen in blauwboek van 31 Mei 1853, blz. 128.

van deze politiek levert de brief van den minister van koloniën Grey aan den gouverneur Harry Smith van 12 November 1850, 1) waarbij Smith, naar aanleiding der ontdekking van het meer Ngami in 1849, last krijgt te trachten in het noordwesten van Transvaal zich sterke Kafferstaten te doen vormen, ten einde de Boeren in bedwang te houden. Heeft de Britsche regeering in haar Zuid-Afrikaansche staatkunde een voor alle betrokken partijen verderfelijke wisselvalligheid van richting betoond, aan deze gedragslijn is zij getrouw gebleven; de naturellen gebruikt zij sedert jaar en dag voortdurend als wapen tegen de Hollandsch-sprekende Afrikaners. Ook ten opzichte der Boeren in Transoranje werd deze maatregel gevolgd.

Steun, zelfs aandrang, ontmoette ten aanzien van deze staatkunde de Engelsche regeering bij de zendelingen. Deze hadden zich ook buiten de Koloniale grenzen en ver uit elkander verspreid en hebben door hun machtige Londensche woordvoerders jaren lang een grooten invloed op de Britsche staatkunde in Zuid-Afrika uitgeoefend. Hun gedragslijn, hun werkzaamheid aan een billijk onderzoek en oordeel te onderwerpen zou ons voeren buiten het bestek van dit geschrift, zonder de minste kans om instemming te vinden tegelijkertijd bij Europeanen en Afrikaners. Terecht merkte mij dezer dagen een der beste geschiedvorschers der Zuid-Afrikaansche geschiedenis op, dat men blijkbaar zonder een langdurige ondervinding op Zuid-Afrikaanschen bodem geen oordeel mag vellen over de gedragslijn, die de blanken er ten opzichte der gekleurden behooren te volgen. Dat de geleerde patriottische Hollander, Dr. J. W. G. van Oordt, die bijkans een menschenleven in de Kaapstad sleet, telkens en telkens met diepe overtuiging en zelfs heftigheid het standpunt der Afrikaners ten opzichte der inboorlingen heeft verdedigd; dat verder ditzelfde standpunt wordt ingenomen door elken blanke in Zuid-Afrika geboren, onafhankelijk van zijn afkomst, geeft te denken. De Afrikaner verandert zijn inzicht niet licht; zijn leer, gegrond op ondervinding, was en is: geen gelijk-

1) Zie blauwboek 1851, blz. 92/4.

heid tusschen wit en zwart, maar behandeling door den blanke van den gekleurde als een kind. De Britsche regeering daarentegen huldigde in beginsel de leer der gelijkheid, welke telkens en telkens ten slotte gevoerd heeft tot uitroeiing en verdelging der inboorlingen.

Terwijl, door den Boeren in 1842 Natal te ontrukken, de Engelsche regeering hun tevens de kans had ontnomen om zich onafhankelijk te maken van de Britsche tolgrenzen en om zonder Britsche bemiddeling zich te voorzien van de onontbeerlijke levens- en krijgsmiddelen, bereikte zij met haar naturellen-staatkunde in Transoranje inderdaad tot zekere hoogte haar doel. Zonder ophouden hadden de Boeren er invallen te verduren van Kaffers en bastaard-Hottentotten, die zich niet bepaalden tot veediefstal, het meest algemeene misdrijf in Zuid-Afrika, doch ook de Boeren en hun gezinnen te lijf gingen.

Terugtrekken naar de »ou-kolonie", dat deden de Boeren echter niet. Weinige jaren na hun intrek hadden zij het land bewoonbaar gemaakt voor blanken. Hun aantal vermeerderde voortdurend door nieuwe immigranten uit de Kolonie en, nadat Natal Britsch was geworden, ook van daar. Uiterst zuinig levende, zich nauwelijks met iets anders voedende dan met het overtalrijke wild, begonnen de Boeren, voornamelijk gevestigd in het Winburgsche, eenigermate welvaart te genieten; en weldra hadden zij het zoover gebracht, dat de tijdelijke Britsche resident te Bloemfontein Green aan den Kaapschen gouverneur Cathcart in 1852 kon berichten: 1) »De markt ter Kaapstad wordt voornamelijk van rundvleesch »voorzien van hieruit."

Met deze opkomende welvaart naderde het tijdstip, dat de Britsche regeering zich toerustte om ook over dit land de vingers te krommen. Gewoon als de Engelschen zijn hun staatkundige beweegredenen te steken in de kleederen van recht, billijkheid en zelfs plicht, rechtvaardigden zij hun wensch door te wijzen op de noodzakelijkheid der inlijving met het oog op de belangen der inboorlingen en op den aandrang

1) Genoemd blauwboek van 1853, blz. 49.

der zendelingen; voorts door te herinneren aan het standpunt, dadelijk bij den grooten trek door de Britsche regeering ingenomen, volgens hetwelk zij de Boeren als Britsche onderdanen beschouwde.

Een geschil tusschen Boeren en Grikwa's in 1845 gaf eindelijk aan de Engelschen een welkome aanleiding om zich in de zaken van de eersten te mengen. »Een van Adam Kok's menschen was gegeeseld voor diefstal door een veldkornet der Boeren, waarop Kok menschen uitzond om dezen Boer gevangen te nemen. De Boeren trokken dadelijk in lagers en de vijandelijkheden begonnen, waarbij de Grikwa's door Harer Majesteits troepen werden geholpen en die eindigden in de nederlaag der Boeren bij Zwartkopjes op 2 Mei 1845." Aldus verhaalt naar waarheid de genoemde Green in zijn nota, gedagteekend Bloemfontein 18 Juni 1852. 1) Als gevecht had deze gewapende ontmoeting geen beteekenis, als staatkundige gebeurtenis echter des te meer. De toenmalige gouverneur der Kolonie, Peregrine Maitland, wegens Waterloo Kommandeur onzer Willemsorde, besloot n.l. een Britschen ambtenaar, gesteund door een kleine troepenmacht, tusschen Vaal- en Oranjerivier te vestigen en met Adam Kok een schikking te treffen, die zijn wenschen en plannen zou in de hand werken. Een maand na Zwartkopjes kwam hij met Kok te Touwfontein te zamen en werden zij het eens over een verdrag, dat dadelijk daarop een begin van uitvoering kreeg, doch eerst in Februari 1846 werd geteekend. Het is een merkwaardig staatsstuk, omdat het duidelijk licht werpt op de vijandige en ongerechtvaardigde Britsche houding tegenover de Boeren en getuigt van een voor tegenwoordige opvattingen nauwelijks gelooflijken eerbied voor een bende kleurlingen. Het was een uitvloeisel van de vermelde staatkunde, om door naturellen-stammen de Boeren in bedwang te houden. Het stuk loont de moeite het te doorworstelen.

Gegoten in den regelmatigen vorm van een verdrag met een onafhankelijken, beschaafden staat en ook grootendeels

1) Blauwboek van 31 Mei 1853, blz. 51.

gelijkheid betrachtende in de wederzijdsche rechten en verplichtingen, ofschoon Kok en zijn Grikwa's met niet minder recht als Britsche onderdanen konden worden beschouwd als de Boeren daar zij evenzeer uit de Kaapkolonie stamden, bepaalde dit verdrag, dat Engeland de volstrekte heerschappij erkende van Adam Kok »over alle landen, tot hiertoe aan»genomen of beschouwd als aan hem of aan zijn volk behoo»rende". Grenzen werden niet genoemd, maar bedoeld werd weinig minder dan de zuidelijke helft van den lateren Vrijstaat. In een nader omschreven gedeelte daarvan, grenzende aan de Oranje-rivier, of zooals de Boeren haar nog heden altijd noemen Grootrivier, mocht hij geen andere blanken toelaten dan zendelingen en handelaars en alleen voor zoover de Britsche overheid daartoe telkens toestemming gaf. Het overige gedeelte stond voor blanken open en daar konden dezen gronden van hem erlangen, doch niet in eigendom, hoogstens voor veertigjarigen huur. Zelfs die plaatsen, welke daar alreeds door blanken gekocht waren, zouden voortaan worden beschouwd als slechts te zijn gehuurd voor veertig jaren. De huurders moesten in het vervolg behalve hun huur nog een belasting betalen, waarvan de helft zou worden uitgekeerd aan Adam Kok en de wederhelft aan den in het land te vestigen Britschen resident, om daarmede de kosten te dekken die het gevolg zouden zijn van diens aanstelling en van de achter te laten Britsche troepenmacht. Deze ambtenaar zou de rechtsmacht uitoefenen onder de blanken en ook in geschillen tusschen Britten en Grikwa's, terwijl Adam Kok zijn eigen menschen zou berechten en diegenen hunner straffen die misdrijven hadden gepleegd tegen Britsche onderdanen. Als zoodanig moest hij ook de Boeren erkennen. Ten slotte verbond zich Kok om altijd met 300 gewapende mannen gereed te staan om den resident te helpen ook buiten zijn grenzen, terwijl wederkeerig Engeland hem, mits in rechtvaardigen strijd, gewapende hulp toezeide. Dit verdrag werd reeds enkele jaren later in het openbaar gebrandmerkt door niemand anders dan Maitlands opvolger Smith, in diens hierna volgend manifest van 29 Maart 1848 en door hem

gewijzigd in financieel opzicht bij het verdrag van 24 Januari 1848. Dit laatste vermeldt, dat het, alvorens geteekend te worden, vertaald in het Hollandsch aan Adam Kok werd voorgelezen. Indien hetzelfde met het eerste traktaat, dat van 1845/46, is geschied en de medegedeelde Hollandsche vertaling die is geweest welke hierachter volgt, dan baart het geen verwondering dat Adam Kok er niet getrouw aan is gebleven; want die vertaling is zoo erbarmelijk, dat men, zonder den Engelschen tekst er naast, zelfs niet begrijpen kan wat bedoeld is.

Nu werd kapitein Sutton als Britsch resident in het land geplaatst met een kleine troepenmacht om zijn gezag te ondersteunen. Reeds in het midden van 1846 trok hij zich terug en werd opgevolgd door Majoor Warden. Einde 1846 koos deze ter vestiging een boerenplaats uit, die ongeveer in het midden tusschen Vaal, Oranje en Caledon was gelegen en bouwde daar een woning en een fortje: Bloemfontein was gesticht.

Stonden deze maatregelen niet gelijk met formeele inlijving, »in wezen vormden zij de aanvaarding der heerschappij". 1) Dat het bij dezen stap niet blijven kon, het was dadelijk te voorzien.

De in het aan Adam Kok toegekende land wonende Boeren trokken weder grootendeels weg en vestigden zich bij hun veel talrijker makkers in het Winburgsche, waar nog geen Britsche macht gevestigd was. Warden zag zich dus nauwelijks ondersteund door Boeren, wanneer hij de inboorlingen, die als gewoonlijk alle afspraken in den wind sloegen en hun strooptochten zonder ophouden voortzetten, tot rede wilde brengen; en deze werden al stoutmoediger, sedert hun de vijandschap tusschen Boer en Brit duidelijk was geworden.

De Boeren lieten zich niet rustig plunderen en trokken Kaffers en bastaarden telkens achterna, ter bestraffing en ter herneming van het geroofde vee. Telkens vond ook strijd

1) V. L. Bathhurst aan de Koningin, 13 Juli 1850, zie blauwboek van 19 Mei 1851, blz. 87.

plaats tusschen groepen van inboorlingen onderling, die alreeds het hoofd opgestoken hadden sedert hun gezamenlijke overheerscher, de oppermachtige en geduchte Mozelekatse, door de Boeren verjaagd was naar gene zijde van de Limpopo, die nu elk hun zendeling hadden en die in korten tijd zekere macht en beteekenis hadden verkregen, dank zij de zooeven besproken toenmalige Britsche inboorlingen-politiek en dank zij den raad, het streven en den invloed dier zendelingen.

Henry Pottinger, die in Januari 1847 Maitland opvolgde als gouverneur der Kaap, bracht geen verandering of verbetering in den toestand van Transoranje. Andries Willem Jacobus Pretorius, de groote Boerenleider in Natal, bezocht Pottinger in September 1847, terwijl deze bij Grahamstad, aan de toenmalige grenzen der Kolonie, de Kaffers bestreed en trachtte in opdracht der emigranten een beroep op Pottinger te doen. Op Pretorius' tocht daarheen door het Winburgsche hadden de daar wonende Boeren hem een hunner, Jacobus Duplooy, mede gegeven om hun grieven bloot te leggen. Doch deze werd evenals Pretorius, trots hun lange, lange reis, door Pottinger zelfs niet ontvangen. Dit verbitterde de Boeren nog meer en werd later door de Britsche overheid erkend als een gewettigde en ernstige grief hunnerzijds. Slechts in één opzicht verdient Pottinger vermelding; hij was nl. de eerste Hooge Commissaris. Deze titel en waardigheid is in het vervolg steeds aan die van gouverneur der Kaapkolonie toegevoegd geworden. Zooals blijkt uit de proclamatie hierachter van Henry Smith, gedagteekend 3 Februari 1848, was het de taak van den Hoogen Commissaris vraagstukken te regelen in Zuid-Afrika buiten de Kaapkolonie; de Hooge Commissaris is de opperste vertegenwoordiger der Britsche kroon in Zuid-Afrika voor alle aangelegenheden aldaar. Pottinger wijdde zich geheel aan Kaffer-oorlogen bezuiden de Oranje-Rivier, bezat een uiterst onaangename inborst en toonde, misschien ingevolge zijn langdurig verblijf in Indië en ofschoon meer dan zestig jaren oud, een behagen in het vrouwelijk geslacht, dat bij de kuische blanke bevolking van Zuid-Afrika, inzonderheid bij de verre-

weg de meerderheid vormende Hollandsche afstammelingen met hun onberispelijke zeden, algemeen verontwaardiging verwekte. Nauwelijks twaalf maanden kon hij het in Zuid-Afrika harden; reeds in December 1847 legde Henry Smith te Kaapstad den ambtseed af.

Met dezen brak voor Transoranje een nieuw, veranderd tijdperk aan. Smith had vroeger reeds veel jaren in Zuid-Afrika vertoefd, gezamenlijk met Kolonische boeren de Kaffers bevochten en had ruimschoots gelegenheid gehad de Hollandsche veeteelende bevolking van Zuid-Afrika te leeren kennen. Hij was een eigenaardig man, wonderlijk in de uitdrukking zijner gedachten, diep overtuigd van zijn eigen voortreffelijke hoedanigheden, goedhartig en aangenaam in den omgang. Dat Pottinger een geheel andere opvatting als zijn voorganger gekoesterd had omtrent de te volgen staatkunde ten noorden der Oranje-rivier en met betrekking tot de inboorlingen, had geen ernstige gevolgen na zich gesleept wegens den korten tijd van zijn ambtsvervulling. Smith zag de zaken weder geheel anders in en dit veranderde den toestand volkomen.

Dadelijk trok hij van de Kaapstad op naar het verre noorden met het besluit om de volle souvereiniteit van Engeland uit te breiden over het geheele gebied tusschen Oranje- en Vaalrivier. Eerst sloot hij daartoe te Bloemfontein met Adam Kok het reeds vermelde verdrag van 24 Januari 1848, nadat hij diens opgeblazenheid en parmantigheid, een natuurlijk gevolg van het besproken Maitland-traktaat dat hem bijna als een gelijke der Koningin en als haar bondgenoot aannam, had doen bedaren met de bedreiging hem aan den zolder te zullen doen ophangen. Toen trok hij naar Winburg waar hij Mosjesj ontmoette en sloot daar met dezen het verdrag van 27 Januari 1848, nog wonderlijker van vorm dan het vorige. Terwijl Mosjesj in dit staatsstuk hemelhoog wordt geprezen, vernedert het de Boeren. Gereedelijk aanvaardt Mosjesj de uitbreiding der Britsche souvereiniteit over het Boerengebied, maar van het door hem bezette land is geen sprake. Ten slotte vraagt de Hooge Commissaris aan Mosjesj

verlof, om in naam der Koningin hem jaarlijks eenige geschenken te mogen aanbieden (!)

Nu trok Smith naar Natal, ten einde de Boeren daar te bewegen af te zien van hun plan, om tengevolge der Britsche Kaffer-politiek, die daar in nog erger mate dan in Transoranje het leven den emigranten onmogelijk maakte, gezamenlijk het land te verlaten. Van daar uit, van de rivier de Tugela, zond hij nu 3 Februari 1848 de proclamatie de wereld in, waarbij hij het gezag der Britsche Koningin uitbreidde niet alleen over het Boerenland in Transoranje, maar over het geheele gebied tusschen Vaal, Grootrivier en de Drakenbergen. Mosjesj en de tusschen hem en de Boeren gevestigde Kaffer- en bastaardvolkjes werden dus evenals Adam Kok's Grikwa-groep, alle in dit verdrag bij name genoemd, op eens tot onderdanen der Koningin verklaard en de Winburgers verloren nu voor het eerst hun zelfstandigheid. Het loont de moeite dit eigenaardige stuk te doorlezen; het is hierachter opgenomen. Met de Britsche onderdanen, van welke in de proclamatie weder sprake is, worden zooals steeds bedoeld de Boeren; van andere blanken woonden er toen slechts een handvol. Toen reeds ging deze inlijving gepaard met de verzekering, dat zij geschiedde »met geen begeerte of neiging hoegenaamd aan den kant van Hare Majesteit om haar gebied te vergrooten of te vermeerderen," woorden die later ook de Eerste Minister Salisbury zou gebruiken, toen hij bezig was de Boeren-republieken in te lijven. Een wonderlijke schets van bestuur en begrooting volgde 8 Maart 1848.

De hoofden der inboorlingen schonken aan de proclamatie alleen aandacht voor zoover die de Boeren betrof. Voor hun eigen volk en land brachten zij die niet in toepassing; immers zij hadden hun toestemming tot de inlijving niet gegeven. Zij onthielden zich voortaan eenvoudig de geproclameerde souvereiniteit der Britsche koningin te erkennen, zooals Smith's opvolger Cathcart 14 November 1854 terecht aan zijn regeering opmerkt.

Anders de Boeren. Sommige hunner, die de Kolonie niet hadden verlaten wegens bezwaren tegen het Britsche bestuur

maar omdat Transoranje hun goedkooper en uitgestrekter land aanbood voor hun vee, en ook andere, vooral diegenen die niet in Natal geweest waren en de lijdensgeschiedenis aldaar niet hadden doorleefd, morden niet. Doch bij de meerderheid, de onafhankelijke Winburgers, deed zich groote ontevredenheid kond, en men begon zich in het Winburgsche tot verzet toe te rusten. Vol vertrouwen in zichzelf meende Smith met een krachtig woord hen in rust te kunnen houden en richtte daartoe tot hen een »manifest of openbare verklaring", waarbij hij de inlijving toelichtte, een zoo wonderlijk, ongelooflijk geschrift, dat het zijn vroegere staatsstukken verre achter zich laat en het hier aan de vergetelheid dient ontrukt te worden. Zooveel mogelijk heeft de Britsche overheid dit en soortgelijke officiëele stukken van Smith altijd onbekend gehouden en er alleen den hoofdinhoud van vermeld. Het manifest luidt als volgt:

BERIGT.

Gouvernementshuis, Kaapstad, 29 Maart 1848.

Zijne Excellentie de Hooge Commissaris heeft goedgevonden te gelasten dat het volgende Manifest gepubliceerd worde.

Op last van Zijne Excellentie den Hooge Commissaris

(get.) Richard Southey, Secretaris.

Manifest of openbare verklaring.

Nademaal er eenige boosaardige personen, geneigd tot snoodheid, ondeugd en kwaadgezindheid, in het Landgebied aan de overzijde van de Oranje Rivier, over hetwelk ik de Souvereiniteit van Hare Majesteit heb geproclameerd, geweest zijn; bijeenkomsten hebben gehouden om de ware bedoeling en meening van mijne Proclamatien van den 3 en 10 Februarij te verdraaijen en hebben voorgegeven mijne Agenten te zijn om de neiging van het volk te gewinnen, tot einden van kwade opwekking; en mijne naamteekening onder de Proclamatie van den 3 Februarij hebben aangewezen, voorgevende dat dezelve een Document is, dat gevoelens geheel verschillend van de ware behelst; — acht ik het mijn pligt een uitleg te publiceren

van de beweegredenen welke mij noopten om een Gouvernement daar te stellen over misleide, teleurgestelde en misnoegde menschen, die uit het Land hunner Vaderen zijn uitgeweken, de woningen daar zij in groot geworden zijn hebben verlaten, afgescheiden van bloedverwanten en vrienden, de gezellige omgang met wien strekte tot hun geluk, — van hunne leeraren, hunne kerken en gevolglijk ook hun God. Velen dezer menschen, inderdaad de meeste hunner, zijn mij persoonlijk bekend; hunne gastvrijheid heb ik gesmaakt in hunne vorige genoegelijke huisgezinnen en goede woningen; hunne diensten heb ik met bewondering gade geslagen wanneer zij onder mijn bevel in het veld waren tegen eenen algemeenen vijand. Deze banden van toegeneigdheid, welke in 1835—6 ontstaan zijn, zijn naderhand door verschillende gebeurtenissen versterkt geworden. Ik ben genoodigd geworden van binnen de Kolonie en van de andere zijde van de Oranje-Rivier, om te zien in welken staat mijne vrienden zich bevinden en eenige middelen te beramen om hen tot den gezelligen kring terug te brengen, tot eensgezindheid en vertrouwen in elkander, tot hunne Kerk en tot hunnen verwaarloosden God, die ons leert te zamen te vergaderen in den gebede en dankzegging tot Hem. Ik heb onder den zegen des Allerhoogsten zoo ik vertrouw eenen bestendigen vrede hersteld met de Gaika- en T'Mambie-Kafferstammen, en in 54 dagen sedert mijne aankomst was ik onder mijne oude vrienden, die aldus Kolonel Smith hadden verzocht om hunnen toestand te komen bezien en denzelven te verbeteren. Ik ben overal ontvangen geworden met de allerduidelijkste blijken van toegenegenheid, met adressen, verheugingen, salutschoten en alle betooningen van blijdschap. Op eene zekere gelegenheid zijn omtrent dertig personen nabij Drakenberg te zamen gekomen; en na mij met alle betooning van persoonlijk respect ontvangen te hebben, maakten zij mij bekend dat zij getracht hadden hun eigen Gouvernement daar te stellen en hoopten daarin te zullen slagen. Wij scheidden in vriendschap. Ik had naauwelijks twee mijlen afgelegd, wanneer verscheiden mij navolgden en mij verzekerden dat zulks niet de stem van de helft van hun getal was. Zij schilderden den staat van ellende in welken zij verkeerden uit gebrek aan Kerken en Wetten; verklaarden dat zij in geen tien jaren eene Kerk hadden gezien; zij konden hunne dochters niet getrouwd krijgen, noch hunne dooden begraven; dat hunne kinderen zonder opvoeding blijven; en dat zij onkundige barbaren en slaven van de Zwarte Natiën zouden worden, die Zendelingen, Scholen en Kerken hadden, terwijl zij van alles ontbloot waren. Zij verklaarden, met betraande oogen, dat zij bevreesd waren om in elkanders bijzijn te spreken, want er bestond geen wederkeerig vertrouwen en men kon niet op elkanders handelwijze staat maken. Ik maakte aan een hunner bekend de voornaamste zaken welke ik voornemens was te verrigten. Hij verzocht mij de

uitvaardiging der Proclamatie te vertragen, totdat eenige bijeenkomsten welke bestemd waren zouden zijn afgeloopen. Ik zeide, »Zeer wel, ik zal het niet doen, voordat ik uw grooten leidsman zal gezien hebben". Toen ik hem zag, spoorde hij mij aan om dezelve uittevaardigen, beloofde dat hij zoude verklaren dat hij zulks aanbevolen had, daar het zijne handen zoude versterken om alle tot een stelsel van regeeringsvorm te bewegen; en de billijkheid van de landquestie was zoodanig, dat zij overtuiging met zich voerde. Indien hij zulks gedaan heeft, dan heeft hij zijn woord bevestigd; indien hij zulks niet gedaan heeft, dan heeft hij beide U en mij bedrogen. Gij hebt inderdaad sedert eenige jaren geen Gouvernement gehad. Zijt gij gelukkiger? zijt gij rijker? zijt gij betere Christenen? Gij zijt ellendig, gij zijt armen, de helft uwer zijn geruïneerd. Gij wijkt af van uw geloof, zonder leeraars om mede te raadplegen of in te vertrouwen; terwijl uwe broeders, uwe neven, uwe vrienden onder een regtvaardig en vrij Gouvernement gelukkig en tevreden zijn, wol en koorn afschepen, kostbare paarden, schapen en vee verkoopen, en alle zegeningen genieten welke een goed geweten opleveren en beschaving en godsdienst daarstellen, 's Zondags naar de Kerk gaan met hunne fraaije spannen paarden en wagens, met hunne vergenoegde vrouwen en kinderen, terwijl uwe Zondagen doorgebracht worden in uwe ellendige hutten, niet in de goede huizen waarin gij opgevoed zijt, maar woest en onvergenoegd. Uwe mannelijke en waarlijk goede harten begeeren een staat van zaken, welke de kwaadgezinden buiten uw bereik trachten te stellen, doch hetgeen zij niet zullen doen.

Ik zal nu overgaan om voor U en de wereld de beweegredenen open te leggen, die mij hebben bestuurd toen ik de twee woorden gebruikte »uw voordeel". Gij hebt mij tot u geroepen om u te helpen; dit heb ik gedaan; zie mijne Proclamatiën van den 3en Februari en 8en Maart, waarin ik getracht heb duidelijk, klaar, nadrukkelijk en ondubbelzinnig te doen verstaan, dat het gouvernement ten doel had om u te maken hetgeen gij thans niet zijt, namelijk gelukkig.

De kwalijkgezinden hebben getracht de waarheid te verdraaijen, den ligtgeloovigen te verschrikken, den vreesachtigen te beangstigen en allen aan te sporen om behulpzaam te zijn in hunne eigene rustelooze en ontembare geneigdheden. Laat ons dan ten eerste de werkdadige uitkomst overwegen van mijne vaderlijke gevoelens tot uwe welvaart, ter voldoening van uwe vrienden en betrekkingen binnen de Kolonie, die zoo zeer begeeren u bevestigd te zien in de beschaving met een huis om in te wonen, een school voor uwe kinderen en eene kerk om in te bidden.

Door de Tractaten en Schikkingen, gemaakt in Februari 1846 tusschen Sir Perigrine Maitland en Adam Kok en andere plaatselijke Opperhoofden, in bezit van de Landstreken ten Noorden van de

Oranje-Rivier, werd bepaald, dat alle overeenkomsten, gemaakt tusschen Britsche Onderdanen in die landstreken woonachtig en Inboorlingen voor het koopen van land, van geene kracht zouden wezen of gehouden zullen worden slechts eene verhuring te zijn van het gez. land voor veertig jaren, na verloop waarvan het land met al de verbeteringen terug zoude vallen op de oorspronkelijke eigenaren, zonder eenige vergoeding aan den boer voor gebouwen, enz., en dat alle landerijen, voor een korteren tijd verhuurd, na verloop van het huurcontract zouden terug vallen op de inboorlingen onder de zelfde voorwaarden. Dat een zeker gedeelte van het land, toen bewoond door Britsche Onderdanen tusschen de Oranje-Rivier en de tak van de Riet-Rivier, genaamd de »Krom-elleboogspruit", genoemd zou worden »Onvervreembaar Grondgebied", hetwelk, nadat de huurcontracten zijn verloopen, niet weder moest worden verhuurd, maar de bewoners de plaatsen moesten verlaten en zich zouden begeven buiten de bepaalde linie, de Riet-Rivier.

Dat gedeelte van de landstreek ten noorden en oosten van de Krom-elleboogspruit moest genoemd worden »Vervreemdbaar Grondgebied", hetwelk de inboorlingen, indien zij zulks verkozen, na verloop van de onvolbragte huurcontracten wederom konden verhuren voor zulke buitensporige prijzen als zij mogten bepalen; zoodat de Inboorlingen na elk verloop van een huurcontract de huurprijzen konden verhoogen volgens de vermeerderde waarde van het eigendom, veroorzaakt door den arbeid en uitgaaf der boeren op hetzelve, en zonder iets te betalen voor zoodanigen arbeid en uitgaaf, niettegenstaande de boer gedurende het bestaan des huurcontracts verpligt was de erfpacht te betalen, de helft waarvan de Inboorlingen kregen! — een staat van zaken, zeer ongenoegelijk voor alle partijen, was de oorzaak van vele twisten en verdeeldheden, en de boer gevoelde zich een verworpeling en onderworpen aan den wil van onbeschaafde menschen.

Deze staat van twijfel en onzekerheid is dadelijk veranderd door mijn bezoek; eene nieuwe overeenkomst werd gemaakt met Adam Kok; de Boer behoudt zijn land met een eerst en onbetwistbaar regt van Hare Majesteit van Engeland, waarvoor, zooals gij allen weet, gij te dier tijd tranen van dankbaarheid stortet en den zegen des hemels voor mij afsmeektet. Ik heb u afgenomen van uwen Koning, Kapitein Kok, en de groote opperhoofden wiens knechten gij waart, uw land onder een onzeker regt bezittende en in eene gedurige vrees van verjaagd te worden. Was dit recht voor eene mannelijken Afrikaander? Heb ik u niet gered uit zulk eenen verlagenden, zulk eenen onzekeren toestand?

Op deze wijze blijft gij uw land bezitten in eeuwigdurendheid in het grondgebied van Adam Kok. Ik heb toen onderhandelingen gemaakt met de groote opperhoofden Moshesh, Morokko, Moletsani,

Sikonyella enz. Zij verheugden zich in hetgeen ik voorstelde, en ieder burger bezit nu zijn land onder de trouw van Hare Majesteit en van geen Inboorling hoegenaamd; terwijl bescherming wordt verleend zoowel aan blanken als aan zwarten.

Elk mijner daden was eene ernstige overdenking van uw voordeel, eene begeerte om, zooverre als het doenlijk was, u te laten regeren door u zelven. Gij hebt de magt uw eigene veld-commandanten te kiezen, uw eigen veldkornetten, een van u moet eene plaats hebben in de Landcommissie, gij moet uw gevoelen openlijk aan den dag leggen aan de Magistraten die ik onder U plaats, opdat ik uwe ontberingen, begeerten en wenschen moge hooren, met het eenig oogmerk om dezelve te vervullen. Iedere penning van de inkomsten, voortspruitende uit de erfpacht van u geeischt, is tot uw voordeel, tot uwe regeering, tot uwe scholen, tot uwe kerken, tot uwen God. Gij gaat 's avonds naar bed, den almachtigen beschermer der wereld dankende: »Dit is mijn huis, mijne eigene onbetwiste woning, hier ben ik te huis, hoe aangenaam! mijne vrouw zal worden beschermd, mijne kinderen opgevoed, mijne godsdienst gevestigd, markten zullen worden opgerigt tot mijn tijdelijk voordeel". Gij slaapt den slaap des geluks, want God is met u. Gij staat op in den morgen, en met eene Gode verheerlijkende uitstorting van dankbaarheid ziet gij, voor dat gij u naar uwen dagelijkschen arbeid begeeft, uwe vrouw en uwe kinderen om u heen zonder vrees of beving, zonder twijfel of onzekerheid. Opgewondenheid wordt door tevredenheid opgevolgd en ten eerste fluistert de stem: »Wij zeggen onze oude vriend Kolonel Smith dank voor hetgeen hij gedaan heeft". Niet lang duurt het of de stem roept luidkeels uit: »Smith is onze Gouverneur; hij is het die ons aangespoord heeft ons zelven te regeren, onder zijne minzame zorg; wij danken hem als onze Gouverneur."

Wat heb ik voor uwe landgenooten gedaan te Natal, een gedeelte van Harer Majesteits Bezittingen? Ik vond hen dwalende, zij wisten niet waarheen, van hunne woningen, hun oningeoogste producten, hunne uitmuntende tuinen die zij met hunne eigene handen hebben bearbeid, hunne vrouwen, hunne kinderen, en kudden en veetroepen blootgesteld aan de ellende van een regenachtig jaargetij. Ik nam zulke maatregelen welke de terugkeering tot hunne gerijflijke woningen konden verzekeren en ik stelde eenen man die veel invloed onder u heeft aan als een van de Land-commissie, de uitslag van welker arbeid de verzekering moest daarstellen van die groote zaak, onbetwistbaar regt van de bezittingen uws lands.

Sta dan stil, bid ik U, mijne vrienden, voor dat gij U door aanhitzers laat opwinden om uwe, ten goede geneigde gemoederen toe te laten, vrede, geluk en genoegelijkheden, nu in uw bereik, van uwe deuren te drijven. Welk oogmerk had ik in het rondzwerven

onder u, een balling als het ware, toen de pligt mij gebood naar de zetel van het Gouvernement mij te begeven, waar mijne diensten zoo zeer werden vereischt, in het overreizen van honderden van mijlen en wonende in een wagen, dan een poging om aan oude vrienden goed te doen die slechts wenschten iemand te hebben die zich aan hen vertoonde? Bij mijne terugkomst hebben uwe landgenooten zegeningen over mijn hoofd gezegend voor mijne inspanningen tot uw welzijn. Moeten zulke toegewijde daden tot uw welzijn, moeten uwe eigene belangen ter zijde worden geworpen? Moeten uwe toekomende vooruitzigten van geluk, uwe hoop hiernamaals in het eeuwige leven, van u worden verwijderd door goddelooze ontwerpers en heerschzuchtige menschen, die slechts hunne eigene eindoogmerken willen bereiken? Moeten uwe vrouwen in tranen worden gelaten voor uw afzijn of weduwen worden gemaakt, en moeten uwe kinderen onopgevoed en huizeloos worden gelaten? Moet lage ondankbaarheid de zitplaats der rede in bezit nemen?

De voorspoed eener natie is bijzonder afhankelijk van een regtvaardig stelsel van regeeren en financie, de voornaamste grondbeginselen van welke zijn, dat elk persoon iets zal bijdragen ter onderhouding van het gouvernement, in evenredigheid tot het eigendom dat hij bezit, om hem voor plaatselijke dwingelandij of vreemden aanval te beschermen; en dat ieder persoon die iets bijdraagt een stem zal hebben in het regelen van de plannen van zijn gouvernement en het beschikken van de inkomsten. Ik heb u dit in iedere uitvoerbare wijze gegeven. Toen ik te Winburg, bij gelegenheid van het presenteren van een adres, gevraagd werd om soldaten, riep ik uit: »Soldaten? Gij, rondom mij, zijt mijne soldaten", daardoor te kennen gevende, dat vreedzame burgers hunne eigene soldaten zijn en geen militaire hulp hoegenaamd noodig hebben. Deze uitdrukking is verdraaid geworden en gij zijt geleid geworden te gelooven, voor de oogenblik niet bezinnende, dat ik van u allen soldaten wilde maken! Waarom? Omdat ik de vrede lief heb en geene krijgsmagten noodig heb in mijne handelingen om hetgeen ik begeer uit te werken? Is niet geheel Zuid-Afrika de zetel van vrede, zonder dat een droppel bloeds op mijn gezag werd vergoten of een slag is gedaan? Ben ik de man die soldaten voor een gewoon oogmerk vereischen zal? Maar er zijn oorzaken, zoo heilig aan den Heer en in de oogen der wereld, dat zij de tusschenkomst van eene legermagt noodzakelijk maken; hierom heb ik geproclameerd dat gij uwe landerijen behoudt, onderworpen aan den burgerdienst; en ik doe zulks met het eene oogmerk om te zorgen voor den tijd van nood. Maar als gij nooit uw geweer laadt voor dat ik het van u begeer, kan hetzelve worden veranderd in hetgeen alle wapenen het meest geschikt toe zijn, namelijk ploegscharen.

Nu mijne vrienden! mijne halfverloren vrienden, en aarzelende

Christenen! Ik heb u aangesproken als Kolonel Smith, ik heb mij beroepen op uwe gevoelens als menschen, als vaders van huisgezinnen, als redelijke menschelijke wezens, onsterfelijke zielen bezittende. Ik heb gedaan wat ik kon zoo ver mijn vermogens en krachten mij toelieten. Nu spreek ik tot u, niet meer als Kolonel Smith, maar als de Gouverneur dezer volksplanting, en ik Proclameer aan U, dat ik de voorzieningen van de Proclamatie, die ik tot uw uitsluitelijk voordeel en op uwe eigene begeerte heb vervaardigd, ten uitvoer zal brengen of in de poging sneven zal. De twistzieke volksschreeuwer zal sidderen bij den naam, die hij nu zelfs eerbiedigt en voor welken gij allen wijd en zijd en luidkeels uwe gehechtheid hebt verklaart. Gij weet wel, dat ik nooit mijn woord heb verzaakt. Gij weet wel, want velen van U hebben met mij in de oorlog gediend, de snelheid waarmede ik het zwaard hanteer. Denk niet dat ik mij van de middelen beroofd heb door het naar huis zenden der troepen. Ik zeg u, en ik zeg het u als een opregt en eerlijk man, ik houd een magt in gereedheid van kanonnen, ruiterij en beproefde Britsche soldaten, die binnen vijftien dagen onder u zullen zijn, mannen geschikt om stoutere harten dan de uwe te doen beven. Toen ik het bevel over u had waart gij dapper; nu hebt gij geen opperhoofd waarin gij vertrouwen stellen kunt; uwe harten zijn in de verkeerde plaats, omdat uwe zaak onregtvaardig is; eenige weinige domme misnoegde menschen trachtende de menigte aan te hitsen, spreekt gij van wederstand en bijeenkomsten, gij, die twee jaren geleden door een klein getal dragonders als schapen omver gereden werdt! Durft gij u verbeelden, dat gij in staat zijt te doen, hetgeen eene menigte van oproermakende windzakken nimmer hebben kunnen doen, de ongeoefenden, de geoefende legermagt van een geregeld Gouvernement te wederstaan en een langdurige wederstand vol te houden? Dan — ach, welk een afschuw heb ik zelfs voor den naam van oorlog en beroering. De vele veldslagen, welke ik bijgewoond heb, komen als schimmen voor mijnen geest. Doch even als ik den oorlog haat, zal ik deszelfs verschrikkelijke kracht handhaven, wanneer gij mij van uwe toegenegenheid afscheidt. Indien gij mij noopt het noodlottig zwaard te zwaaijen, na al hetgeen ik voor U beproefd heb, zoo blijve de misdaad op uw eigen hoofd, en hoewel mijne troepen in triomf zullen juichen, zal ik weenen, gelijk gij mij hebt zien doen, over de gevallenen, de verslagenen, de misleiden; uwe landen zullen u ontnomen worden, uwe huizen vernield, uwe kudden weggevaagd, uwe eigene harten zwartgeverwd door goddelooze ondankbaarheid; en uwe getrouwe, uwe edelmoedige vriend, die zich ten uwen behoeve heeft afgesloofd, veranderd in een wreker van het kwaad. Gij zult worden gelijk de Ismaelieten van ouds, »uwe hand zal tegen elk man zijn en elk mans hand zal tegen u »zijn". »Wraak is de mijne", zegt de Heere; en in zijnen naam en

tot nut van zijne schepselen zou ik hen tuchtigen, die ik zoo bemin en wien ik getracht heb te bewijzen dat ik zulks doe.

Er bestaan grenspalen voor de deugdzaamste gevoelens in deze wereldsche en onzekere beproeving des levens. Komt mij te hulp, gelijk ik u verzoek, om dezelve te bewaren; en zooals in weldadige en onbedorvene harten de verhevenheid van Godsdienst ons door moeijelijkheden van dit voorbijgaand leven voortvoert, laten wij te zamen bidden: —

Heer van alle Kracht en Magt, Beschikker van alle dingen, goed en kwaad, verwaardig U neder te zien op ons, zwakke en zondige schepselen; leer ons wie onze ware vrienden zijn; bewaar en versterk ons in alle beproevingen en verzoekingen; behoed ons tegen de slechte daden van goddelooze menschen; leer ons U te aanbidden met onze harten, onze zinnen, onze zielen, U toegedaan door Jezus Christus; rigt onze harten en onze daden jegens onze naasten; leer ons alzoo te leven dat onze loop in dit leven ons brengen mag tot het eeuwige leven; leer ons onze vijanden te vergeven en onze vrienden lief te hebben; leer ons na een vreedzaam leven uit te zien na de vereeniging in den hemel, de bron van onze hoop op aarde, de gelukkige plaats der rust voor onze onsterfelijke zielen. Wanneer wij het sterfelijke kleed moeten afleggen en op het doodsbed nederliggen, laten wij Vrede hebben met U, o Heer! Vrede met de wereld en Vrede met onze eigene harten!!! Schenk ons dit, o Heer, onze Almachtige God, door Jezus Christus. — Amen.

H. G. Smith.

Gouvernementshuis, Kaapstad, 29 Maart 1848.

Edoch op de Winburgers had dit stuk niet de gehoopte uitwerking. Zij riepen den grooten Andries Pretorius, die na zijn uittocht uit Natal zich nabij het tegenwoordige Pretoria had gevestigd. Hij kwam, werd ook door hen dadelijk erkend als hun kommandant-generaal en nu werden de wapens opgevat. Eerst gelukte het hun Majoor Warden uit Bloemfontein te verdrijven. Toen echter trok Smith van het zuiden tegen hen op en sloeg hen in Augustus 1848 bij Boomplaats, nabij Fauresmith gelegen. Andries Pretorius vluchtte met vele andere Boeren naar Transvaal en Smith verklaarde hem vogelvrij, een hoogen prijs uitlovend voor zijn aanhouding.

Nu begon Engeland zijn kunsten te vertoonen in het nieuw verworven gebied.

Smith doopte het »Oranje Rivier Souvereiniteit" en die naam is er voor gebruikt geworden tot de onafhankelijksverklaring. Doch de rijksregeering heeft dien naam niet erkend en verving dien door de woorden »Oranje Rivier Gebied" (Orange River Territory) bij het koninklijk charter van 1851. Dit staatsstuk, waarbij de rijksregeering zelve voor het eerst het bestuur over Transoranje regelde, 1) hield Smith geheim en het kwam eerst voor den dag na zijn aftreden. Zijn opvolger Cathcart schreef te dien aanzien 13 Januari 1853 aan den minister van koloniën: »Het was bij toeval dat ik ontdekte, »dat, ofschoon de Oranjerivier-Kroonbezitting nog bestuurd »werd ingevolge de Souvereiniteits-proclamatie, er in het »Koloniale Kantoor te Kaapstad »letters patent" met in»structies aanwezig waren, welke inderdaad de grondwet van »de gezegde Kroonbezitting vormden onder de nieuwe be»naming van »Oranjerivier-Gebied". Ik heb vergeefs ge»tracht uitsluitsel te verkrijgen over de rede of het recht van »de opzijdeschuiving dezer »letters patent", aangezien er noch »in King William's town noch te Kaapstad afschrift te »vinden is van eenigen brief over dit onderwerp". Toen dit staatsstuk door Cathcart werd ontdekt, overwogen de Britsche regeering en haar hoofdvertegenwoordiging in Zuid-Afrika reeds de terugtrekking uit het Territorium, en daardoor is het genoemd charter, evenals de nieuwe naam, nooit in werking getreden.

De bepalingen (regulations), van welke het vaststellen van den naam Oranje Rivier Souvereiniteit het eerste artikel vormde en die bij proclamatie van 14 Maart 1849 door Smith de wereld werden ingezonden, regelden de inrichting van het bestuur op uiterst eenvoudige, primitieve, goedkoope wijze, dadelijk volkomen onvoldoende gebleken; het is niet noodig die hier in bijzonderheden te vermelden.

Toen Smith 26 Maart 1849 de rijksregeering van deze regeling in kennis stelde, zond hij haar tevens een kaart 2)

1) Blauwboek van 31 Mei 1853, blz. 124.

2) Te vinden in het blauwboek van 19 Mei 1851.

van de Souvereiniteit, welke een duidelijk en leerzaam overzicht geeft. Slechts drie dorpen waren toen belangrijk genoeg om er op vermeld te worden, n.l. Bloemfontein, Winburg en »Harrismith of Vrededorp." De hoek, gevormd door de samenvloeiing van Vaal en Oranjerivier, waarop, toen er later diamanten op ontdekt waren, de Vrijstaatsche regeering, opvolgster van die over de Souvereiniteit, volgens Britsche opvatting geen aanspraken kon doen gelden, vormt op deze kaart een onderdeel van het distrikt Bloemfontein. Het gebied van den Grikwa-kaptein Waterboer, aan wien de diamantvelden volgens dezelfde leer zouden toebehooren, blijkt volgens deze kaart daarenboven niet in dezen hoek doch aan de noordelijke zijde der Vaalrivier te hebben gelegen; deze Waterboer, Andries geheeten, stierf in 1852; de strooman, dien de Engelschen in de zeventiger jaren gebruikten om zich de diamantvelden toe te eigenen, Nikolaas Waterboer genaamd, was zijn zoon en volgde hem in 1853 op. Mosjesj en zijn Bazoeto's bezetten het Maluti-gebergte, evenwijdig loopende aan de Quathlamba- of Drakenbergreeks, en worden van de Boeren gescheiden door een bijna ononderbroken boog van gekleurde volkjes, onder andere hoofden, n.l. in het zuiden door de Gemengde Bazoeto's, gevestigd rondom de zendingsstatie Beersjeba, vervolgens iets noordelijker door Maroko met zijn Barolongs (Betsjoeanen) en de Bastaarden van Carolus Baatje, dan door Bataungs onder Moletsani en door Koranna's (ook bastaarden) met hun hoofd Gerrit Taaibosch en eindelijk, geheel in het noorden, door de Mantaties van het opperhoofd Sikonjella, de eenige groote in Transoranje behalve Mosjesj en diens aartsvijand. Vijf jaar jater, bij de vestiging van den Vrijstaat, waren deze staatjes reeds bijna alle door Mosjesj ingelijfd.

Reeds dadelijk begonnen de moeilijkheden en faalde het bestuur. Om een beeld te krijgen van den gang van zaken en van de voortdurende en volkomen mislukking van het regeeringsbeleid gedurende het geheele leven der Souvereiniteit behoeft men niet zijn toevlucht te nemen tot de tegenstanders der toenmalige overheid, tot de Boeren. Men be-

hoeft slechts te putten uit de officiëele berichten van de Britsche ambtenaren zelven, welke berichten in de blauwboeken van die dagen zijn opgenomen en behalve de gebeurtenissen ook de toenmalige toestanden schetsen.

Laat ons eerst aan de hand van die blauwboeken een blik slaan op de bevolking.

(Wordt vervolgd).

STAATKUNDIGE KRONIEK.

---

20 Augustus 1906.

De Tweede Kamer heeft de Junimaand tot den laatsten dag uitgezeten. Daarna krijgt geen president meer 51 leden in de zomerzon bijeen. Het was al wèl, dat het Arbeidscontract behoorlijk kon worden afgehandeld.

Zoo ver was het dan toch eindelijk gekomen. Na afloop van den strijd over de hoofdpunten was er voor de rest weinig animo meer. De heer Troelstra had zich teruggetrokken en aan zijn vriend Schaper de verdere verdediging van de sociaal-democratische stellingen overgelaten, ook waar daarvoor rechtskennis vereischte was. De bedoeling is duidelijk; voor de sterkte der stellingen pleitte de keuze des verdedigers niet.

Het zal niemand hebben verrast, dat de sociaal-democraten hunne stem aan het wetsontwerp hebben onthouden. Eveneens was het juist gezien, dat zij deze stem niet meer motiveerden. Hoe scheef hun positie was, wist iedereen; zij zelf wel het best. Wat zouden zij dan nog eenmaal in enkele volzinnen de geheele lijdensgeschiedenis resumeeren?

Moeilijk kon zulk een motiveering achterwege worden gelaten door een andere groep van oppositie: die der christelijk-historischen.

Wie de taktiek van den heer De Savornin Lohman had gevolgd, hij wist, dat het wetsontwerp in hem een bestrijder had gevonden in zijn kern: de aanneming van de machtsongelijkheid tusschen werkgever en arbeider en de plicht van den wetgever om daarmede te rekenen. Nu zwijgen wij nog van de algemeenheid der regeling en de poging van den heer Lohman om de dienstboden eruit te lichten. Daarnaast was de groote ruimte van oordeelen, aan den rechter gelaten, maar een kleinigheid.

Waar derhalve deze zelfde bestrijder en de meeste zijner vrienden met hunne stem het wetsontwerp gingen steunen, was uitdrukkelijke motiveering allerminst overbodig.

In deze motiveering golden als hoofdbezwaar de opneming van het dienstbodencontract en de vrijheid van beweging, aan den

rechter gelaten. Van het uitgangspunt van dit wetsontwerp: aanneming van machtsongelijkheid der partijen en verplichting van den wetgever om hiermede rekening te houden, werd een caricatuur gemaakt. Het werd gegoten in sociaal-democratischen vorm: »het »scheppen van rechtsgelijkheid gaat lijnrecht in tegen den geest en »de bedoeling van het wetsontwerp."

Hier kwam het woord »rechtsgelijkheid" in een geheel andere beteekenis dan men daaraan pleegt te hechten. Maar het was den heer Lohman aldus gemakkelijker, te constateeren dat door niemand deze beschouwing over geest en bedoeling van het wetsontwerp was »beaamd."

Een slecht geslaagde poging om den terugtocht der kleine christelijk-historische schaar te dekken! Te armelijker figuur maakte deze motiveering, nu de heer Van Idsinga zich erbuiten hield en tegen stemde.

De afgevaardigde van Bodegraven is in de Kamer een der sympathiekste figuren, het type van den onafhankelijken volksvertegenwoordiger. Een *chevalier sans peur et sans reproche.* Alle kiezersvrees is hem vreemd. In beginselvastheid overtreft hem niemand. Politieke overwegingen en kansberekeningen kent hij niet. Waar te strijden is voor waarheid en recht vindt men hem op de bres. Onverschillig van welke zijde een aanval komt: wanneer de heer Van Idsinga den aanvaller gelijk geeft, springt hij hem bij. Jammer, dat deze man met zijn kennis, zijn geest, zijn karakter aan het conservativisme tot steun is!

* * *

Gewoonlijk worden de laatste dagen vóór het zomerseizoen besteed aan het afdoen van kleingoed, dat nog haastig moet worden binnen gehaald. Thans waren er een aantal adressen, die te lang reeds op afdoening lagen te wachten.

Over den inhoud van deze adressen is hier geen gelegenheid om uit te weiden. Zij hebben echter aanleiding gegeven tot staatsrechterlijke beschouwingen, die der vermelding waard zijn.

De overgroote meerderheid der adressen betreffen pensioenreclames, en dan nog meest militaire pensioenen. De beslissing over de toekenning van zulk een pensioen, na advies van pensioenraad en Raad van State door de Regeering genomen, wordt door de requestranten bestreden en aan het oordeel der Kamer onderworpen.

De vraag rijst, of de reclame is gericht aan het goede adres.

Het antwoord luidt stellig bevestigend, inzoover tot de verplichtingen der Staten-Generaal behoort de contrôle over alle regeeringsdaden. Deze worden alle door de verantwoordelijkheid der ministers tegenover de volksvertegenwoordiging gedekt.

Handelt derhalve de Regeering bij de toekenning of weigering van een pensioen in strijd met eenig wettelijk voorschrift, dan is de volks-

vertegenwoordiging geroepen om daarvan verantwoording te vragen.

Er is niemand, die dit betwist. De zonderlinge theorie, door den oud-minister Loeff opgeworpen, als zou een minister voor een koninklijk besluit, genomen op advies van den Raad van State, slechts half verantwoordelijk zijn, zal wel in den opsteller haar eenigen aanhanger vinden.

Wat zou de grens zijn van die halve verantwoordelijkheid? Zou zij wederom in haar geheel bestaan, zoodra de Regeering met haar besluit van het advies was afgeweken?

Het kan niet worden betwijfeld: is een beslissing aanhangig gemaakt en oordeelt de Kamer die in strijd met een wettelijk voorschrift, dan is zij bevoegd, ja verplicht, om die critiek, in welken vorm dan ook, te uiten. Acht zij het geval ernstig, dan kan zij met nadruk critiseeren. Hierbij komt de staatsrechtelijke verhouding van een minister tegenover de volksvertegenwoordiging niet in het gedrang. Een conclusie, behelzende niet anders dan een critiek, kan niet worden afgewezen met een beroep op woord of geest onzer constitutie.

De vraag is alleen, of op grond van die critiek de minister zal worden uitgenoodigd om zijn beslissing te herzien. Als regel zal de Kamer dit doen. Men zal, is er met de veroordeelde beslissing een slachtoffer gemaakt, het mogelijke willen doen om het kwaad te herstellen.

Zal er eenmaal een administratieve rechtspraak zijn, die voor de klagers toegankelijk, onaantastbaar zal uitmaken wat recht is, dan is de zaak tot den eenvoudigsten vorm teruggebracht. Er is aan de gevallen beslissing niets meer te veranderen.

Toch zal ook dan de Regeering van hare beslissing, al of niet door den rechter bevestigd, verantwoording schuldig zijn. Maar het gevolg dier verantwoording zal zuiver politiek zijn, voorzoover er geen sprake is van toepassing der strafwet.

De klager blijft na de uitspraak des rechters in den toestand, waarin deze hem heeft gebracht.

Het behoeft geen betoog, dat dan ook het aantal klachten gering zal zijn. Wie zal klagen, indien hij met zijn klacht niets anders kan bereiken dan een zuiver politiek tournooi in de Kamer? De drijfveer voor de adressanten is thans de mogelijkheid, dat de Regeering naar de uitspraak der Kamer hare beslissing te hunnen voordeele wijzigen zal. Zoolang wij die rechterlijke uitspraak niet hebben, zal de Kamer, de beslissing der Regeering afkeurende, trachten te bewerken, dat aan dien klager nu ook recht worde gedaan.

Daarom wordt aan de critiek verbonden een uitnoodiging tot den minister, om ongedaan te maken hetgeen verkeerd werd gedaan.

Ook hierin is niets, dat strijden kan met een juiste verhouding van Kamer tot minister. In de critiek is het conflict toch reeds geconstateerd. Wordt dit verscherpt, of de minister vernederd, wanneer

de Kamer het vertrouwen uitspreekt, dat de Regeering op haar meening zal terugkomen?

Wie van ons staatsrecht eenige notie heeft zal niet durven beweren, dat een minister verplicht is, naar de uitspraak der Kamer het eenmaal gevallen besluit te herzien. Men behoeft niet anti-revolutionair te zijn, als de heer Van Alphen, noch zelf minister, als de heer Rink, om te weten, dat de verhouding van de Kamer tot een bode een andere is dan die tot een minister.

Een minister behoeft aan de Kamer niet te vertellen, dat hij haar knecht niet is. Zij weet, dat hij in andere verhouding tot haar staat dan tot de Koningin. Niet de Kamer »ontslaat hem naar welgevallen," wanneer hij in gebreke blijft, haar wil ten uitvoer te leggen.

Hij is dan ook volkomen vrij, om te doen alsof de Kamer niets heeft gezegd, al is het wat ongebruikelijk, om vóórdat de Kamer iets heeft gezegd, met de mededeeling te komen, dat aan een uitspraak der Kamer toch geen gewicht zal worden gehecht. Toen de minister Rink dit bij een volgende gelegenheid deed, had hij stellig, onder den indruk van de zoogenaamd anti-revolutionaire ontboezemingen van den heer Van Alphen, de gepaste verhouding tot de volksvertegenwoordiging uit het oog verloren. In den angst om voor haar »knecht" te worden gescholden, sloeg hij door naar den verkeerden kant.

Met alle vrijheid intusschen om de uitspraken van de Volksvertegenwoordiging te negeeren, is voor den Minister harmonische samenwerking met dat Staatslichaam levensvoorwaarde.

Of deze samenwerking mogelijk blijft, hangt af van den aard en van de beteekenis der gerezen conflicten. Het schijnt geenszins onmogelijk, dat een minister, door voor één enkel votum naar aanleiding van één adres doof te blijven, omtrent een principieele quaestie blijkt te verschillen met de meerderheid der volksvertegenwoordiging. En dit verschil kan stellig van overwegend belang zijn.

Is dit het geval in het oog van een Minister, dan staat hem vrij, zijn portefeuille ter beschikking te stellen van de Koningin. Denkt hij er niet zoo over, maar acht de Kamer het verschil wel overwegend, dan kan de Kamer dit te kennen geven, hetzij in een votum ad hoc, hetzij bij de stemming over het betrokken hoofdstuk der Staatsbegrooting.

Zoo gesteld, kan niemand zich in deze vragen verstrikt gevoelen. Alle beschouwingen over ontwrichting van constitutioneele verhoudingen, over Ministers, die knecht zouden worden van de Volksvertegenwoordiging, dat alles is òf debatting-liefhebberij van staatsrechtbollebozen, òf het zijn uitvluchten uit het fond der zaak. Aan een grondige behandeling van zaken komen deze beschouwingen niet ten goede.

* * *

Buiten de Kamer weinig beweging. Voor zoover de politieke partijen geen vasten grond onder de voeten hebben op het terrein van de strijdvragen, die meer en meer onzen staatkundigen toestand gaan beheerschen, zitten zij verlegen. Zij benoemen Commissies om haar uit de impasse te helpen, waarin het vasthouden aan ongezonde groepeering op onwaren grondslag ze heeft doen verloopen. En de partijen, die sedert lang in het bezit van zoodanige commissies zich verheugen, voelen die als lood in de maag liggen.

De gezindheid om afrekening te houden met het kiesrecht, dit kenteeken van democratische geschiktheid en welstand, moet wel wakker worden, naarmate het electorale vraagstuk zich al sterker naar den voorgrond dringt.

Nu de vrijzinnig-democraten het kiesrecht-vraagstuk zelfs in het regeeringsprogram wisten te brengen, dient, op vrij korten termijn, elke politieke partij een keus te doen en uitdrijving van geestverwanten of splitsing als gevolg zich te getroosten.

Deze overpeinzingen geven stilte en schijnen den hoogen toon van sommige organen wat te dempen. Maar naarmate het gevaar nadert, vertoont het zich in dreigender gedaante.

* * *

Vandaar vooreerst de aanhoudende pogingen van den leider der anti-revolutionaire partij in *De Standaard*, om de christelijke broeders der rechterzijde te hoop te jagen.

Na Kuyper's terugkeer van de reis naar het heilige en menig ander land, verscheen onmiddellijk een reeks van hoofdartikelen en driestarren, waarin aan het christelijk volk de verschrikking werd voorgehouden van een bewind in onchristelijke handen.

Wat vooral is schooner thema om deze muziek der verschrikking te componeeren dan hetgeen Frankrijk ons te zien geeft? Frankrijk ten prooi aan radicalen en socialisten. Frankrijk ongeloovig. Maar vooral: Frankrijk in opstand tegen Rome, Houdt u bij ons, Roomsche vrienden! Indien Gij uw kerk wilt beveiligen tegen de ondermijning door het ongeloof, strijdt dan vereenigd met ons, geloovige Protestanten, voor een christelijke politiek!

Aan het enthousiasme, dat deze dreigementen bestemd waren bij de Roomsche bondgenooten te verwekken, werd stellig geen voedsel gegeven door een kort daarna verschenen christelijk-historischen *Nederlander*. Het blad sprak zijn vreugde uit over het succes, door een bijbelvereeniging behaald in onze Roomsche provinciën met de bekeering tot het ware geloof. Het schijnt aan deze zendelingen gelukt te zijn, om menig gehoorzaam zoon der heilige Kerk aan het wankelen te brengen en tot het Protestantisme te bekeeren. Aldus werd licht gebracht in de duisternis en de domme menigte aan de priesterheerschappij ontrukt.

Christelijke politiek van een christelijk bondgenootschap — in dezen geest schreef *De Nederlander* verder — alles goed en wel, wanneer men daaronder verstaat een accoord tot samenwerking op bepaalde punten, waarover men het eens is. Maar aan de bondgenooten moet het geoorloofd zijn, de overtuiging te koesteren, dat de christelijke wederpartij met haar christendom de geesten ten verderve brengt en zijn uiterste best te doen om door inwendige zending de verdoolde zielen van den ondergang te redden.

Kon ooit, door een der bondgenooten, de leugen der coalitie scherper worden geaccentueerd?

Wat heeft men, in voorbereiding van de stembus van 1901, en daarna van achter de Regeeringstafel, aan het christelijke volk doen gelooven? Dat de christelijke grondslagen van het volksleven werden ondermijnd. Dat daarom een Regeering noodzakelijk was van partijen, die, gesproten uit den éénen gemeenschappelijken wortel van het christelijk geloof, hierin tweeërlei waarborg vond. Vooreerst, dat zou worden voorzien in een aantal leemten onzer wetgeving, met het doel om tegen zedelijk verval strenger te waken. Ten andere, dat elke wetgeving, van dit christelijk verbond emaneerende, van een christelijken geest zou zijn doortrokken.

Deze tweeledige stelling werd in het verloop van de jaren 1901—1905 in beide leden vernietigd.

Omtrent de eerste categorie van christelijke maatregelen bleek de gemeene oorsprong des geloofs geen waarborg voor eenheid. Men denke aan drankwet, loterij, vaccinatie, doodstraf, godslastering, Zondagsrust. Wat de tweede belofte betreft — zij doelde voornamelijk op de sociale wetgeving — Kuyper's christelijke verzekeringsontwerpen werden in het blad, na *De Standaard* hem het naast staande, door prof. Fabius in de antirevolutionaire *Rotterdammer*, als staatssocialistisch en dus staatsgevaarlijk verworpen.

Na deze ervaring zal het christenvolk een buitengewoon verteringsvermogen behoeven, om de handhaving der stellingen van 1901 in den stembusstrijd te gedoogen. Misschien zag ook *De Nederlander* dit in, toen voor de christelijke coalitie een afspraak ten aanzien van bepaalde punten van overeenstemming werd in de plaats geschoven.

Maar in welk licht komt toch die christelijke eenheid door de stemming van het christelijk-historisch orgaan tegenover de Roomsch-Katholieken? Terwijl Kuyper schitterende redevoeringen hield op het Binnenhof over de hoogheerlijke gemeenschap der christelijke partijen, liepen in Brabant en Limburg zijn zendelingen de — ook christelijke — boeren af om ze te redden uit de klauwen hunner Kerk.

Zouden niet langzamerhand de kleine luyden de valschheid van heel dit opgezette politieke spel gaan gevoelen?

Daar wordt van rechts aan de vrijzinnigen voor de voeten geworpen, dat zij bij zekere gelegenheden samenwerken met sociaal-

democraten. Maar is die samenwerking met openlijk verklaarde tegenstanders niet waarachtiger, dus christelijker, dan een verbond als de christelijke coalitie in het licht, thans daarop geworpen?

De Roomschen zijn in de politiek diplomaten, koude rekenmeesters, maar er zal een oogenblik komen, dat de ergernis hun te machtig wordt om door te cijferen. Zouden zij, om hunne Kerk te beveiligen, steun moeten zoeken bij de lieden, die dag-in dag-uit zich inspannen om met hun zendelingen die kerk af te brokkelen?

* * *

De pogingen om de coalitie tegen te houden, blijven intusschen ook van Roomsche zijde niet rusten. Met name is een streven merkbaar, om voor de benauwende kiesrechtvraag een allen bevredigende oplossing te vinden.

Over de kans van slagen voor deze pogingen is weinig te zeggen. Voorloopig bepaalt men zich ertoe, unisono te roepen om »organisch kiesrecht". Aan de finale uitbreiding te ontkomen, daartoe schijnt men geen kans te zien. Algemeen kiesrecht is uit den booze, want het individualistisch kiesrecht leidt, blijkbaar enkel in zijn algemeenheid, tot »valsche democratie" en ongelukken.

Wat men echter met het organische kiesrecht voorheeft, is tot dusver niet duidelijk gemaakt.

Natuurlijk: de volksgemeenschap is een organisme, geen som van individuen. Een vertegenwoordiging van die gemeenschap kan alleen dan het ideaal naderen, wanneer aan elk orgaan op de vertegenwoordiging een invloed wordt toegekend, evenredig aan het belang van dat orgaan voor het geheele organisme.

Even natuurlijk echter is, dat een dergelijke kiesrechtregeling kortweg onmogelijk is. Wie twijfelt, beproeve maar eens, alle organen van het menschelijk lichaam van cijfers te voorzien naar het belang hunner functie in het geheele organisme!

Dat kan zelfs niet bij benadering juist zijn. En elke fout, die er wordt gemaakt, wreekt zich in de grootste onrechtvaardigheden.

Het eenige, dat op het gebied van het organisch kiesrecht met een schijn van uitvoerbaarheid is voor den dag gebracht, is het beroemde huismanskiesrecht.

Wat het is, weet echter niemand. Of, indien de kiesbevoegdheid wordt ontleend aan de qualiteit van pater familias, de kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand contrabande zijn; of naast den pater familias voor de weduwe plaats is; of men ongehuwde gezinshoofden erkent of zelfstandige ongehuwden met gezinshoofden wenscht gelijk te stellen; in welken zin ook hier de vraag van het vrouwenkiesrecht een oplossing moet vinden; dit alles is raadsel. Gaan de analogische uitbreidingen van de huismans ver

genoeg, dan zal ten slotte wellicht weinig anders overblijven dan algemeen kiesrecht met een organisch sausje, ter eere van het beginsel, en een basis voor gemeen overleg met de algemeen-kiesrechters zou niet ondenkbaar zijn.

Oordeelen is onmogelijk, zoolang men bij de zorgvuldige geheimzinnigheid blijft volharden.

H. P. M.

XIIe JAARGANG. DEEL IV.

DE XXE EEUW

MAANDSCHRIFT VOOR LETTEREN, KUNST, WETENSCHAP EN POLITIEK.

[NIEUWE REEKS VAN HET TWEE-MAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT.]

HOOFDREDACTEUR: L. VAN DEYSSEL.

MEDEWERKERS: Dr. A. ALETRINO, Dr. FRANS BASTIAANSE, JOH. H. BEEN, Dr. J. D. BIERENS DE HAAN, Dr. P. BIERENS DE HAAN, Dr. H. J. BOEKEN, Prof. Dr. T. J. DE BOER, Prof. G. J. P. J. BOLLAND, Dr. P. C. BOUTENS, Prof. Dr. H. BRUGMANS, G. BUSKEN HUËT, RICHARD DE CNEUDT, Mr. F. COENEN Jr., Dr. ALPH. DIEPENBROCK, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN, Mr. F. ERENS, F. VAN DER GOES, HERM. HEIJERMANS Jr., W. G. HONDIUS VAN DEN BROEK, G. VAN HULZEN, Dr. D. G. JELGERSMA, Prof. Dr. G. JELGERSMA, JAN KALFF, Prof. Dr. G. W. KERNKAMP, Dr. R. A. KOLLEWIJN, J. DE KOO, J. KOOPMANS, PROSPER VAN LANGENDONCK, Dr. J. H. LEOPOLD, JAC. VAN LOOY, Mr. H. P. MARCHANT, G. H. MARIUS, JOH. DE MEESTER, Mr. S. MULLER Fzn., F. NETSCHER, CHR. NUIJS, EDMOND VAN OFFEL, AUG. PEAUX, ARY PRINS, J. REDDINGIUS, GIZA RITSCHL, P. H. RITTER Jr., HERMAN ROBBERS, NICO VAN SUCHTELEN, STIJN STREUVELS, HERMAN TEIRLINCK, Prof. Dr. A. VERMEYLEN, Dr. JAN VETH, K. VAN DE WOESTIJNE, E. A. * * *

UITGEGEVEN TE AMSTERDAM DOOR SCHELTEMA EN HOLKEMA'S BOEKHANDEL * * * * * MCMVI.

ERRATUM.

In het opstel, getiteld »Dramatische studies van Frans Mijnssen" (November-aflevering der *XXe Eeuw*) gelieve men, op blz. 191 in de noot, regel 2 v. o., te lezen: ciga*ret*, in plaats van: cigaret.

INHOUD.

(October 1906, Afl. 10.)		Bladz.
Voorgeschiedenis en Vestiging van den Oranje-Vrijstaat (*Vervolg*)	DR. HENDRIK P. N. MULLER	1
Is „celstraf" nog langer geoorloofd en gewenscht? *(Slot)*	Dr. A. ALETRINO	27
Het Schoone en de Kunst	PROF. G. J. P. J. BOLLAND	47
Verzen	S. BONN	110
Buitenlandsch Staatkundig Overzicht	CHR. NUIJS	115

(November 1906, Afl. 11.)		Bladz.
Eenzaamheid	DR. A. ALETRINO	129
Over de kenmerkende eigenschappen van de leer van Spinoza	DR. W. MEIJER	153
De Nachtzangen	EDMOND VAN OFFEL	170
Dramatische studies van Frans Mijnssen	P. H. RITTER JR.	182
Tram-studie	HERMAN LYSEN	209
Nederlandsche Letterkunde van den laatsten tijd	L. VAN DEYSSEL	225
Staatkundige Kroniek	MR. H. P. MARCHANT	254

(December 1906, Afl. 12.)		Bladz.
José-Maria de Heredia	FERNAND TOUSSAINT VAN BOELAERE	259
Etsen	HERM. HEIJERMANS JR.	284
De Kunstenaar	DR. H. J. BOEKEN	290
In de Schemering	HÉLÈNE LAPIDOTH—SWARTH	291
Emile Verhaeren	DR. JULIUS DE BOER	314
Huislijke Haard	FRANS MIJNSSEN	328
Buitenlandsch Staatkundig Overzicht	CHR. NUIJS	374

Voorgeschiedenis en Vestiging van den Oranje Vrijstaat.

Fragment van een geschiedverhaal

DOOR

Dr. HENDRIK P. N. MULLER.

(Vervolg).

Over de Boeren wordt in de officiëele berichten weinig ongunstigs verhaald. »Misdaden zijn zeldzaam", schrijft Sir George Clerk 25 Aug. 1853. Alleen noemt Cathcart hen in zijn brief van 11 Februari 1853 aan den minister van koloniën »inhalig en geldzuchtig"; maar hij beschuldigt daarvan evenzeer de overige blanken in de Souvereiniteit; hetzelfde verweet Dr. E. J. P. Jorissen den Transvalers in zijn brief aan de *Groninger Courant* van 23 Januari 1877 en wordt ook gezegd van boeren in Holland, ja in de geheele wereld. Doch aan hun grooten godsdienstzin wordt hulde gebracht, evenals Jorissen dien in genoemden brief bij de Vaalpenzen erkende. »Wat de Hollandsche boeren mogen hebben vergeten in de »wildernis, zij hebben met betrekking tot plechtige aange»legenheden niet vergeten de eerbiedige gedachten en ge»voelens, die zij hebben overgeërfd van de Goddelijke natie »van welke zij afstammelingen zijn", schrijft de procureur-generaal der Kaapkolonie W. Porter 25 Maart 1849; een zeldzaam getuigenis van een Britschen Kaapkolonist over den Nederlandschen stam.

Het aantal Boeren in de Souvereiniteit stond tot dat der

Engelsch-sprekenden als 8 tot 1, 1) volgens het verslag van Sir George Clerk aan den minister van koloniën Newcastle uit Bloemfontein van 25 Augustus 1853. In zijn brief van 10 September 1853 zegt hij echter: »de gezamenlijke Holland- »sche bevolking over dit geheele gebied overtreft de Engelsche »in verhouding van 20 tot 1" 2). De eerstgenoemde verhouding komt meer overeen met die in de laatste levensjaren van den Vrijstaat; bij een berekening, ten dienste van het meesterlijke opstel van Dr. A. Kuyper in de Revue des deux Mondes einde 1899 door mij gemaakt, bleek van elke acht Vrijstaters er één Engelsch van oorsprong te zijn, naast vijf van Hollandschen, één van Franschen bloede en vervolgens één afstammeling van andere blanke volken.

»In het distrikt Bloemfontein en ook dat van Caledon, dus in »het zuiden der Souvereiniteit, wonen slechts weinig Hol- »landsche Boeren", zegt Clerk. »De dorpen dezer beide dis- »trikten, n.l. Bloemfontein en Smithfield, vormen in werke- »lijkheid de nederzettingen der Britten van dit Territorium." 3) Bloemfontein, de hoofd- en grootste plaats der Souvereiniteit, telde toen volgens Clerk 70 huizen, waarvan een dozijn platte en de rest stroo-daken bezat, alle slechts één verdieping tellende; behalve het garnizoen bestond de bevolking er uit een 300-tal menschen. Smithfield telde er 200, in 42 huizen wonende, de tweede stad der Souvereiniteit; terwijl Winburg, ofschoon het oudste dorp, slechts 20 huizen rijk was, meestal uit slijk opgetrokken. Reeds toen, gelijk ook sedert, woonden de Boeren niet in de dorpen doch op het land. Het distrikt Winburg bevatte de meeste hunner en gezamenlijk bezaten die driekwart van het kapitaal der inwoners van de geheele Souvereiniteit. Harrismith, het dorp van het vierde, laatste en noordelijkste distrikt, n.l. dat van de Vaalrivier, was het kleinste der Vrijstaatsche dorpen.

Bestond het bedrijf der Boeren zoo goed als uitsluitend

1) Blauwboek van 10 April 1854, blz. 24.
2) Ibidem, blz. 34.
3) Zelfde verslag blz. 28.

uit het aanteelen van hoornvee en merino-schapen, de Britten in de Souvereiniteit waren bijna allen landspekulanten, volgens berichten van Britsche overheidspersonen. 1) Plaatsen van 10.000 acres, dus 5000 morgen 2) werden door de overheid aan Engelschen verkocht voor spotprijzen, een £ 25 per plaats. Op groote schaal werden daardoor gronden door de Britsche inwoners gekocht zonder in gebruik genomen te worden en weder aan andere spekulanten in de Kaapkolonie overgedaan. De eerste koopers werden daarin gesteund door het weekblad *The Friend*, dat nog heden bestaat en in dit geschiedverhaal dikwijls zal worden genoemd; het behoorde aan handelaars te Grahamstad (Kaapkolonie), die uitgestrekte landerijen in de Souvereiniteit bezaten en die daarom de Souvereiniteit, het Britsche bewind en de kansen op voorspoed onmatig opvijzelden. 3)

Algemeen en levendig werd in deze landspeculatie deelgenomen door de Britsche ambtenaren. Green, die, zooals wij zoo dadelijk zullen zien, in 1852 den ontslagen resident Majoor Warden als zoodanig opvolgde, de eerste ambtenaar dus van het land, was er de grootste landeigenaar; hij bezat niet minder dan 167.000 acres, ofschoon Smith landaankoop door staatsambtenaren verboden had. De ambtenaren volgden zijn voorbeeld; de verkoopers werden zelven koopers. Met hun landspeculaties hadden zij het zoo druk, dat zij er hun ambtelijk werk voor in den steek lieten, klaagde Clerk.

Talrijk waren zij niet. In den beginne telde de heele Souvereiniteit er buiten den resident te Bloemfontein slechts twee, n. l. de magistraten te Winburg en te Smithfield 4). In 1853 waren zij aangegroeid tot een dozijn, allen Engelschen, spaarzame bezoldiging genietend; het hoogste salaris, dat van den resident, bedroeg £ 600, het laagste £ 150. De bezetting bestond uit slechts 150 Britsche en 50 Hottentotsche soldaten.

1) Brief van Gouverneur Cathcart 13 Jan. 1853, zie blauwboek van hetzelfde jaar, blz. 106.

2) 1 morgen = 0,813 hectare.

3) Zie het reeds genoemde verslag van Clerk, blauwboek 1854, blz. 39.

4) Nota van assistent-commissaris-generaal Green, blauwboek 1853 blz. 53.

In het geheel werd de Souvereiniteit omstreeks 1853 naar schatting door een tienduizendtal blanken bewoond, vrouwen en kinderen inbegrepen 1). Gezamenlijk hadden zij zich verspreid over twee vijfden van het gebied en maakten daarvan eenigermate gebruik. Eén vijfde bleef onbezet.

De overige twee vijfden waren in een kort tijdsverloop bezet geworden door de reeds genoemde naturellen. Hun aantal werd in 1853 geschat op 100.000; en een 60.000 daarvan waren de Bazoeto's van Mosjesj. 2) De overige 40.000 stonden onder hoofden, waarvan sommige oorspronkelijk nauwelijks aanspraak op dien naam konden maken, maar die gewassen waren in macht, voornamelijk door hun zendelingen.

Deze oefenden in dien tijd een overwegenden invloed in de Souvereiniteit uit. Elk naturellen-hoofd, elke zelfs kleine groep inboorlingen had zijn zendeling. Zoo bijvoorbeeld had Mosjesj zijn Fransche Protestanten, het Barolong-hoofd Moroko of Maroko zijn Wesleyanen, de Pruisische missie bij de Grikwa's was gevestigd te Bethanië, gelegen op den weg van Philippolis naar Bloemfontein. Voortdurende aantrekking van steeds meer naturellen rond hun statie bleek den zendelingen een eisch, niet alleen van hun godsdienstigen invloed maar ook van hun nering en van hun streven om hun kweekelingen machtig genoeg te maken om eigen belangen te verdedigen. Behalve de geestelijke behartigden zij dus ook de staatkundige belangen van de om hen wonende naturellen, somtijds tegenover de Britsche overheid en altijd tegenover de Boeren, ook later, toen deze onafhankelijk waren geworden. »De meeste »zendelingen zijn ook staatkundige raadslieden der hoofden »en winkeliers," schreef George Clerk aan Newcastle 3). Soms vindt men de officiëele brieven van Mosjesj aan den gouverneur van de Kaapkolonie zelfs in de Fransche taal geschreven, omdat de steller, Fransch zendeling, het Engelsch niet machtig was. 4) Deze inmenging in de staatkunde was niet alleen een

1) Blauwboek 1854 blz. 27.
2) Ibidem, blz. 26.
3) Ibidem, blz. 26.
4) Zie b. v. blauwboek 1857 blz. 2 en 50.

doorn in het oog der Boeren, die het bij hen voordurend moesten ontgelden, doch wekte ten slotte ook groote ergernis bij de Britsche overheid, zoowel in Afrika als te Londen, zooals b. v. de brief van 21 Maart 1852 van den minister van koloniën Pakington aan Cathcart getuigt. Hij schreef toen: »Indien de zendelingen voortgaan met op te treden in de »hoedanigheid van staatkundige raadgevers en agenten van »naturellen-hoofden, moeten zij niet verwonderd zijn als de »verantwoordelijkheid voor het gedrag van die hoofden en »de gevolgen van die verantwoordelijkheid op hen worden »geladen".

Ingevolge het staatkundige plan, door Smith in 1848 ingevoerd, moest iedere groep naturellen zich houden binnen zijn eigen gebied, waarvan de grenzen door Warden en Smith in 1849 werden aangegeven. Hiertoe bleken zij hoogstens bereid bij monde of geschrifte, maar niet inderdaad. De tegenwoordige ethnoloog vraagt zich af, of hiervoor niet verzachtende omstandigheden pleiten en of toen genoegzaam acht gegeven is op de hiervoren kortelijk besproken trappen van beschaving, die de menschheid nu eenmaal nooit kan overslaan. De naturellen, behalve de onder de Kaapkolonisten wonende, half-vereuropeeschte Hottentotten, hadden eeuwen lang een nomaden-leven gevoerd en konden zich nog niet gewennen aan vaste woonplaatsen, vaste weiden, grondeigendom van anderen. De getrokken grenslijnen werden in het geheel niet door hen in acht genomen, schrijft Green. Zij stalen daar buiten vee op groote schaal, hun ingeworteld en meest algemeen misdrijf; en tallooze gevechten, zoo tusschen hen onderling als met de blanke veetelers, waren daarvan het natuurlijke gevolg. Dan werden zij tot de orde geroepen door de Engelsche regeering en legde deze hun boeten op, doch daaraan werd door hen geen aandacht geschonken.

Het onhandelbaarst waren de Bazoeto's van Mosjesj. Smith's inlijving van hun gebied was nauw een jaar oud, of de Britsche resident Warden schreef aan Smith uit Bloemfontein, 28 Juli 1849: »De Bazoeto's zijn gekant tegen elke grenslijn »en verlangen het gebruik van het geheele land. Zij zijn

»uiterst onbeschaamd tegenover hun buren van andere naties, »nemen bezit van de tuinen dier lieden en vestigen hun kraals, »waar hun dit maar kan behagen." Dit is hun gewoonte gebleven nog jaren en jaren lang tot, zooals wij later zullen zien, ten slotte in 1868 de Vrijstaat er in is geslaagd hen ten onder te brengen.

Namen dus de naturellen geen genoegen met Harry Smith's schikkingen van 1848, even ontevreden waren de Boeren er mede, ook afgezien van hun ergernis over het verlies hunner onafhankelijkheid. De bepaling, dat zij niet alleen Hare Majesteit maar ook haar bondgenooten moesten verdedigen, was oorzaak, dat meermalen Boeren moesten vechten tegen inboorlingen met wie zij geen geschillen hadden. Zonder schuld zagen zij daardoor hun vijanden vermeerderen. Zelven mochten zij het recht niet in handen nemen, geen politie uitoefenen; en de Engelsche overheid bleek daartoe niet in staat. De enkele ponden jaarlijksche bezoldiging hunner veldkornetten vermocht de overheid niet eens geregeld te betalen, klaagde Clerk. 1) Want trots de gebrekkige inrichting van het bestuur en de lage bezoldiging der ambtenaren kwam de schatkist geld te kort; in 1852 b.v. bedroegen de gewone uitgaven £12,000 en de inkomsten slechts £11,000. 2) De rechtspraak leek nergens naar, erkende assistent commissaris-generaal Green. 3)

Inderdaad, de schikkingen van Harry Smith waren »vierkant in strijd met de belangen van bijna elke klasse der inwoners," zooals Green openhartig aan Cathcart schreef. 4) »Betreurenswaardig" noemde hij den toestand en aarzelde niet te verklaren, dat de schikkingen van Harry Smith daarvan de oorzaak waren.

De Britsche regeering beraadde zich. De inboorlingen, in de eerste plaats Mosjesj, verontrustten niet alleen elkander en de Boeren door diefstal en doodslag, doch hun gedrag tegenover de Britsche overheid was ook het tegenovergestelde

1) Blauwboek 1854, blz. 55.
2) Ibidem, blz. 34.
3) Zie zijn genoemde nota, blauwboek 1853, blz. 53.
4) Ibidem, blz. 51.

van vriendelijk en getuigde van niet het minste ontzag. De Boeren onthielden zich wel van de wapens tegen den Brit op te vatten, maar gewoonlijk evenzeer van aan hun nieuwe overheid hulp te verleenen tegen de Kaffers anders dan in zeer kleinen getale en wanneer zij persoonlijk geen gestolen vee terug te winnen hadden. Want zelven werden zij slecht verdedigd door de overheid, en deze had immers door haar staatkunde, door den naturellen zooveel grond af te staan, hen bijna als gelijken te behandelen en zelfs in het bezit van vuurwapenen te doen komen, hen machtig en »parmantig" gemaakt!

Ook bezuiden de Oranje-rivier sedert lang in bloedige, zich telkens herhalende en onafzienbare oorlogen met inboorlingen gewikkeld, telkens door den slechten toestand der Kaapsche schatkist en het gebrek aan in Afrika wonende, bereidwilllige medestrijders groote bedragen moetende beschikbaar stellen, begon men te Londen genoeg te krijgen van de Oranje-rivier Souvereiniteit. Reeds 21 October 1851 schreef de minister Graaf Grey aan Harry Smith: »Het uiteindelijke laten varen »van de Oranje-Rivier Souvereiniteit behoorde een vaststaand »punt in onze staatkunde te vormen." 1)

Een eerste uitvloeisel der door Engeland ondervonden moeilijkheden was de opheffing, 23 December 1851, der vogelvrij-verklaring van A. W. J. Pretorius, ongeveer gelijktijdig door Smith aanbevolen en door den minister Pakington gelast, nog geen maand daarna gevolgd door de erkenning van de onafhankelijkheid der Zuid-Afrikaansche Republiek. »Als een »gunst is voorgesteld, wat een onvermijdelijk toegeven moest »wezen," schreven over die erkenning aan Harry Smith uit Winburg 25 Januari 1852 de assistent-commissarissen Hogge en Owen, toen zij met A. W. J. Pretorius en zijn mede-afgevaardigden uit het Over-Vaalsche aan de Zandrivier, stroomende door het distrikt Winburg, 17 Januari 1852 het bekende Transvaalsche onafhankelijkheidsverdrag hadden gesloten.

Nu werd wijziging gebracht in de besturende personen.

---

1) Blauwboek 1853, blz. 53.

9 April 1852 kwam Generaal Cathcart Smith vervangen als Hooge Commissaris en Gouverneur-Generaal der Kaapkolonie. Daarop werd Warden aan den dijk gezet en voorloopig opgevolgd door den assistent commissaris-generaal Henry Green, den hier reeds besproken spekulant in landerijen.

Aan Warden werd gebrek aan takt en ijver verweten, en dientengevolge een deel der schuld aan de mislukking. In den »Raad" bijvoorbeeld, het ingevolge Smith's regulaties geheel door hem, uit de blanke bevolking aangestelde bestuurslichaam, werd Warden woedend, zoodra zijn voorstellen niet werden aangenomen, en hij drong die dan toch door vreesaanjaging op. 1) Buitendien had Warden op geen kleine schaal krijgsvoorraden verdeeld onder naturellen, van welke voorraden vele in handen van opstandige Hottentotten en Kaffers in en buiten de Souvereiniteit waren overgegaan en die door Warden nog wel uit de rijksschatkist waren betaald. Zelf weet Warden later de mislukking van zijn bewind 2) aan de bestuursregeling van Smith. Zoo lang zijn werkkring zich ingevolge de regeling van 1845 grootendeels tot bemiddeling had beperkt en van half-diplomatieken aard was geweest, had hij invloed gehad; maar de verandering van zijn ambt in 1848 in dat van een regeerder had dien invloed geheel teloor doen gaan, klaagde hij aan Clerk. Gehuwd onder de Hollandsche afstammelingen, bleef hij na zijn ontslag in de Souvereiniteit wonen, boerende op zijn plaats nabij Bloemfontein.

Krachtige beteugeling der naturellen binnen de grenzen der Souvereiniteit, voornamelijk van den grooten Masoes, was vervolgens niet langer te vermijden, wilden de Britten hun gezag, aanzien en veiligheid, niet alleen in de Souvereiniteit doch ook daar buiten, niet prijsgeven. 14 November 1852 bericht Cathcart aan den minister van koloniën John Pakington, dat hij aan het hoofd van tweeduizend soldaten naar Smithfield gaat trekken. Onomwonden schrijft hij vervolgens, 14 Decem-

1) »Awed them into voting in the manner he desired"; verslag van Green aan Cathcart, blauwboek 1853, blz. 53.

2) October 1853, zie verslag van 8 October 1853 van Sir George Clerk aan den Hertog van Newcastle, blauwboek 1854, blz. 39.

ber 1852, aan Mosjesj van Platberg, gelegen aan de grens van Bazoeto-land in het den Bastaarden van Karolus Baatje aangewezen gebied: »de Bazoeto's zijn onder Uw regeering »een natie van dieven geworden." 1)

Zes dagen later bevocht hij de Bazoeto's bij de Berea, een berg in Bazoeto-land aan den zuidelijken oever van de Caledon-rivier. Mosjesj bleek toen te beschikken over niet minder dan 5 tot 6000 ruiters en 2000 strijders te voet, alle voorzien van vuurwapenen en in Europeesche kleeding gestoken. Ofschoon Cathcart de zege in dit gevecht aan zijn zijde achtte, stemde hij gaarne toe in Mosjesj's verzoek om vrede en trok terug. Want — het werd in het volgende jaar door den reeds aangehaalden specialen commissaris George Clerk erkend 2) — in dezen slag was de „verwonderingbarende weerbaarheid der Bazoeto's gebleken"; de door de Britten ten opzichte der inboorlingen gevolgde staatkunde en de daarmede samenhangende arbeid der zendelingen hadden vruchten gekweekt, moeilijk te verteren door de Britten zelven; Masoes bleek een Zuid-Afrikaansch potentaat van den eersten rang geworden te zijn en raadslieden te bezitten, ook onder zijn eigen volk, die evenals hijzelf in staatkundige kennis en inzicht voor de Engelschen niet onderdeden, ja hen in slimheid overtroffen. Sommige dezer aanzienlijke Bazoeto's hadden zelfs een tot zekere hoogte Europeesche opvoeding genoten; Nehemiah b. v., een der vele zonen van Mosjesj, wist, ten gevolge zijner opleiding te Kaapstad, de Engelsche taal niet alleen volmaakt te spreken maar ook te schrijven.

Deze ondervindingen deden de deur toe.

Reeds 20 September 1852, dus vóór zijn tocht naar Bazoetoland, had Cathcart aan zijn minister geschreven: »het moge »moeilijk en bijna vernederend zijn, ik ben beslist van meening, »dat de beste staatkunde voor Hare Majesteit in Rade zou »wezen, toe te staan Hare Souvereine regeering in het noord- »oosten tot de Oranje-rivier te beperken"; en in zijn memo-

1) Blauwboek 1853, blz. 96.

2) In diens verslag aan Newcastle uit Bloemfontein van 25 Augustus 1853, blauwboek 1854, blz. 30.

randum van 4 Augustus 1852 had de procureur-generaal der Kaap-Kolonie W. Porter de zelfde meening geuit. Volgens hem zouden niet alleen de Boeren blij zijn over opheffing van het Engelsche bestuur, doch evenzeer de inboorlingen en zelfs het »handvol Engelschen, die zich onder de Boeren hebben neergezet" 1). Na Berea voelt Cathcart zich nog in zijn meening versterkt: 15 Maart 1853 onderschrijft hij in zijn dépêche aan zijn minister Newcastle Porter's meening, dat men in de Souvereiniteit algemeen onafhankelijkheid wenscht 2); en 14 Juli van het zelfde jaar ondersteunt hij zijn betoog door de mededeeling, dat Mosjesj en de machtige, welbekende Zoeloe-potentaat Panda groote vrienden en zelfs bondgenooten geworden zijn. Sluw voorspelt hij, dat »de aandacht van deze »groote hoofden naar buiten (d.w.z. buiten de Kaapkolonie en »Natal) zal getrokken worden..., indien de Boeren der Sou»vereiniteit met de reeds onafhankelijke Boeren (dus de Over»vaalsche) één machtigen staat vormen" 3).

Aan alle Boeren benoorden de Oranje-rivier niet alleen te veroorloven één gemeenebest te vormen doch hen zelfs daartoe aan te moedigen, dus de Vaal als grensrivier op te heffen en te vervangen door de Oranje-rivier, dit had hij reeds het vorige jaar aanbevolen. Eén erkende staat zou het beste en goedkoopste bolwerk zijn tegen de barbaren; en een samensmelting van de burgers aan de beide zijden der Vaal-rivier zou gemakkelijk tot stand te brengen zijn en het beste passen voor de tegenwoordige uiteenloopende en botsende bestanddeelen, uit welke de samenleving in de uitgestrekte en onbestuurbare distrikten van het Oranje-Rivier Territorium is saamgesteld; aldus had hij 12 October 1852 zich tegenover zijn minister uitgedrukt 4). 14 November 1852 had hij daarop opnieuw betoogd, dat de vorming van één republiek aanbevelenswaardiger zou zijn dan van twee. »Want het is »gemakkelijker om met één hoofd dan met twee te onder-

1) Blauwboek 1853, blz. 80.
2) Blauwboek 1854, blz. 1.
3) Ibidem, blz. 7.
4) Blauwboek 1853, blz. 70.

»handelen en één gezamenlijk, kwetsbaar en aantastbaar punt »te hebben, aan hetwelk een beslissende klap kan worden »gegeven" 1).

Aan dit denkbeeld van vereeniging der Boeren lag de groote invloed aan beide zijden der Vaalrivier van Andries Pretorius ten grondslag. »Ingeval van onafhankelijkheid heb ik alle »reden om aan te nemen dat de heer Pretorius president van »de vereenigde republiek zou worden," schreef Cathcart 20 September 1852; en ook de procureur-generaal W. Porter verhaalt in zijn memorandum van 4 Augustus 1852 van Pretorius' grooten invloed ook onder de Boeren der Souvereiniteit. Pretorius overleed echter reeds in 1853, zonder iemand achter te laten die zoowel ten noorden als ten zuiden van de Vaalrivier als leider werd erkend.

Maar ook afgezien van de vorming eener enkele republiek, bepleit Cathcart de terugtrekking van Engeland uit de Souvereiniteit. »Met betrekking tot inmenging in de twisten van »inboorlingen onderling of met verre blanken heeft de onder»vinding mij overtuigd, dat meestal het kwaad ten slotte »wordt verergerd door inmenging. Want ofschoon de blanke »volkplanter de neiging heeft om het land van inboorlingen »in bezit te nemen en ofschoon het een natuurwet schijnt te »zijn dat hij moet overheerschen, zijn persoonlijk belang »brengt meer mede dat hij met zijn buurman in vrede dan »in twist leeft en zijn overschrijdingen geschieden slechts stap »voor stap; want hij verlangt en neemt niet meer dan hij »noodig heeft. Daarentegen heeft militaire inmenging een »neiging om te beginnen om zwakke redenen en om te »eindigen na veel bloedstorting met de uitroeiing van het »geheele vijandelijke ras en met het verkrijgen van uitgestrekte »landstreken, die in geen eeuwen kunnen worden bezet en »intusschen onder militaire bewaking moeten gehouden wor»den" 2). Gulden woorden, te weinig betracht in Zuid-Afrika! De assistent-commissaris Owen, die het Zandrivier-traktaat had

1) Blauwboek 1853, blz. 73.
2) Ibidem, blz. 73.

geteekend, had zijn stem doen hooren in den zelfden zin en 18 September 1852 gewaarschuwd, dat zonder een groote en kostbare troepenmacht Engeland niet dan ten koste zijner waardigheid in de Souvereiniteit kon blijven.

Deze reeks van pleidooien voltooide de overtuiging van den minister van koloniën Newcastle en zijn ambtgenooten, dat het oogenblik gekomen was om uitvoering te geven aan het door zijn voorganger Graaf Grey hiervoren medegedeelde plan tot terugtrekking uit de Souvereiniteit. 14 Maart 1853 schrijft Newcastle uit Downing Street aan Cathcart het groote woord 1): »Harer Majesteit's Regeering is besloten om terug »te trekken van de Oranje-Rivier Souvereiniteit." Over de redenen daartoe zal hij niet uitweiden. »Het is voldoende »om vast te stellen, dat de eenvoudige regeering, die tot »hiertoe in de Souvereiniteit bestaan heeft, gefaald heeft om »het doel te bereiken waarvoor zij was ingesteld. Het gezag »van den Britschen resident is niet opgehouden en geëer»biedigd geworden door de gekleurde inwoners, noch door »de kolonisten van Europeeschen oorsprong. Gij zijt van »meening, dat een macht van 2000 man en een volledige »organisatie van de regeering onvermijdelijk zijn voor de »handhaving van Britsch gezag over hen. Dit plan is »onaannemelijk. Het zou geen voordeelen opleveren in even»redigheid met het gevaar en de uitgaven die het zou mee»brengen. Buitendien zullen de laatste krijgstocht en het »gevecht te Berea elke misvatting uit den weg ruimen, waartoe »het opgeven van grondgebied aanleiding zou kunnen geven."

Cathcart had verzocht om een »specialen commissaris" voor de regeling der terugtrekking uit de Souvereiniteit. Daartoe werd door Newcastle benoemd den hiervoren reeds aangehaalde Sir George Russell Clerk, oud-gouverneur van Bombay.

In den aanvang ondervond deze tegenstand bij de Boeren. Nu eenmaal de Britsche staatkunde ten opzichte van de Kaffers dezen zoo machtig had gemaakt, verlangden de Boeren,

1) Blauwboek 1853, blz. 118.

dat Engeland eerst zelf die zou »mak" maken, inzonderheid de Bazoeto's. Ook vreesden zij, dat het plán niet ernstig gemeend was maar als een valstrik om hun trouw te beproeven en gebleken ontrouw te straffen. 5 September 1853 kwamen afgevaardigden der blanke bevolking, onder voorzitting van Dr. A. J. Fraser, te Bloemfontein samen, door Clerk bijeengeroepen »ten einde zich voor te bereiden om de »regeering over te nemen".

Reeds onder deze afgevaardigden treft men twee Hollanders aan, misschien zelfs meer, namelijk den Amersfoorter Jacobus Groenendaal, die in dit geschiedenisverhaal nog meer zal genoemd worden, en den Rotterdammer Ds. Van Velden. Het blauwboek van 1851 1) vermeldt hem als in 1850 in Natal woonachtig, terwijl Mevr. Faure in haar Herinneringen 2) van hem spreekt als predikant te Winburg in 1853.

De afgevaardigden verklaarden zich eerst niet bereid het bewind over te nemen, stelden met algemeene stemmen vast, »dat voorgesteld werd het bestuur aan hen op te dringen", verlangden te weten of Clerk bereid was alle bewoners van de Souvereiniteit te ontslaan van hun onderhoorigheid aan de Britsche kroon en maakten aanspraak op de »bescherming »van Hare Majesteit". 3) Toen hun Clerk's lastgeving onwrikbaar bleek en zij een bevredigend antwoord kregen aangaande de opheffing hunner Britsche nationaliteit, begon de meerderheid bij te draaien, maakte haar voorwaarden omtrent de overneming der regeering aan Clerk bekend en trok toen voorloopig naar haar woningen terug. Een dezer voorwaarden was: »waarborg dat de bondgenooten van het Britsche gou»vernement *of personen van de andere zijde der Vaal* de »inwoners der Souvereiniteit geen overlast zullen aandoen, »meer in het bizonder met betrekking tot gekonfiskeerde »plaatsen". 4) Toen daarna Clerk's antwoord bij hun voorzitter inkwam, schreef hem deze uit Bloemfontein 12 September

1) blz. 62.
2) Tijdschrift van het Willemsfonds, Februari 1899, blz. 230.
3) Blauwboek 1854, blz. 45.
4) Ibidem, blz. 44.

1853 in opdracht van de twaalf te Bloemfontein achtergebleven vertegenwoordigers aangaande deze laatste voorwaarde: »dat het de algemeene wensch was van de vergadering, bestaan»de uit 76 Hollandsche en 19 Engelsche afgevaardigden, »dat geen poging zou worden gedaan om de Souvereiniteit »met de Transvaal-republiek inéén te doen smelten, daar zij »meenen, dat de Engelsche regeering de macht heeft ten »gevolge van haar traktaat met de Transvalers, dezen te ge»lasten om zich te onthouden van inmenging in de regeering »van de Souvereiniteit. Een groote mate van wantrouwen »wordt op dit punt gekoesterd, in het bijzonder onder de »Hollandsche bewoners der Souvereiniteit, die bij voorgaande »gelegenheden zich onaangenaam hebben gemaakt aan hun »landslieden aan de andere zijde der Vaal door hun vast»houdende trouw aan de Britsche regeering tengevolge van »de applicatie van den gewezen kommandant-generaal Pre»torius aan de Britsche regeering om de overdracht aan hem »van dit geheele gebied, een applicatie die noch ontmoedi»ging noch afwijzing schijnt te hebben ontmoet". 1)

Intusschen besloot een minderheid der afgevaardigden, een dozijn, sterk gekant tegen Engeland's wegtrekken, om Dr. Fraser en Ds. A. Murray naar Londen te zenden, ten einde hun inzicht bij de rijksregeering te bepleiten. Clerk waarschuwde dadelijk zijn regeering, dat hun afvaardigers louter inwoners van Bloemfontein waren, op drie na winkeliers, en »dat zij »slechts van eenige achtenswaardige Hollandsche volkplanters »de inzichten vertegenwoordigden, doch overigens alleen die »der Britsche landspekulanten, die daling der prijzen voor »landerijen vreesden van het regeeringsplan". Gezamenlijk 139 in aantal en eigenaars van $2^1/_2$ millioen acres, meest woestijn, bewonen, schrijft hij, die speculanten met uitzondering van een veertigtal hun plaatsen niet. »De rest der blanke bevolking is »wars van Britsch bestuur, zich herinnerende wat zij in de »Kaapkolonie te verduren hebben gehad". 2) Opmerkings-

1) Blauwboek 1854, blz. 46.
2) Ibidem, blz. 39.

waardige erkenning van een Britschen gevolmachtigden regeeringscommissaris, welke sommige Engelsche schoolboekjes bij hun verdraaiing der geschiedenis hadden behooren indachtig te zijn!

Buitendien beveelt Clerk zijn regeering ook zijnerzijds met aandrang de terugtrekking aan. De Kaffer, schrijft hij 10 November 1853, 1) zal voortaan nog krachtiger worden bevonden in de voortzetting van den oorlog door zijn handel met Britsche handelaars in vuurwapenen en schietvoorraad en door zijn ondervinding, in gevechten met Engelschen opgedaan. Reeds alleen daarom, men leest het tusschen de regels, is het voor de Engelsche regeering wenschelijk zich te onttrekken aan verdere verplichtingen tot bescherming tegen hem, behoeft voorts niet te worden gevreesd dat de Boerenrepubliek te machtig zou worden en behoort men dankbaar te zijn de beteugeling van den Kaffer aan den Boer te kunnen overlaten. Niet langer mag de tegenwoordige toestand voortduren, voegt hij daaraan toe, noch de »schan»delijke staat van zaken, gevolg van het hier heerschende »grijpsysteem, dat door de regeeringsambtenaren wordt ge»huldigd. 2) Het land bezit niets dat zou kunnen wettigen »het blijvend te voegen bij een reeds al te uitgestrekte grens; »dit bevordert geen eerlijke belangen, wordt door geen voor»zichtige of te rechtvaardigen beweegredenen aanbevolen, »beantwoordt aan geen nuttig doel, verleent geen kracht aan »de Britsche regeering, doet geen goed aan haar naam, is »geen luister voor de kroon. Hier te blijven, over deze uit»breiding van Britsche macht het opperbestuur te voeren of »op te houden, of deel te nemen in welke besturende maat»regelen ook, ten doel hebbende de bevordering van zulk »een onnuttig doel, zou volgens mijn meening beteekenen, »dat ik een ernstig kwaad zou aanmoedigen en deelnemen »in een van de duidelijkste dwalingen, die mij ooit in mijn »dertigjarigen openbaren dienst zijn voorgekomen". 3)

1) Blauwboek 1854, blz. 50.
2) Ibidem, blz. 65.
3) Brief aan Newcastle van 8 October 1853, blauwboek 1854, blz. 42.

Bleef de afvaardiging naar Londen natuurlijk zonder uitwerking, Clerk bleek zich niet te hebben vergist in zijn opvatting omtrent de werkelijke wenschen van het meerendeel der blanke bevolking. In October en November 1853 stroomden adressen binnen, bereidwilligheid betoonende om de regeering over te nemen op de voorwaarden, neergelegd in de oningevulde vormen van lastgeving, die door de regeering waren uitgedeeld om den gekozen afgevaardigden tot geloofsbrieven te strekken en waarvan het model hierachter is opgenomen.

Bij koninklijk besluit van 30 Januari 1854 werd de heerschappij der Koningin over de Souvereiniteit opgeheven.

De Britsche betrekkingen tot Mosjesj werden »niet in eenig verdrag neergelegd," en dus die met de andere opperhoofden evenmin; »want," schreef Clerk slim (14 Januari 1854) 1), »ik »ben van meening, dat het uiterst aanbevelenswaardig is om »de zaken tusschen ons en Mosjesj op een voet te laten, die »niet een nauwere connectie hierna uitsluit, gegrond op een »basis zooals de tijd zal aantoonen gepast en gezond te zijn." Deze woorden heeft Mosjesj later in het blauwboek teruggevonden en niet nagelaten handig te gebruiken, zoowel door die aan de Britsche regeering, toen hij deze meende noodig te hebben, onder den neus te duwen 2), als door er zijn staatkunde naar te regelen, zooals later zal blijken.

Met de afgevaardigden van de blanke inwoners der Souvereiniteit werd door Clerk overeenstemming verkregen: het verdrag, dat 23 Februari 1854 door die afgevaardigden en Clerk te Bloemfontein werd geteekend, vestigde de onafhankelijkheid van het »Oranjerivier Grondgebied."

Het zooeven genoemde verdrag van 23 Februari 1854 vormt terecht den aanvang van het in 1891 vastgestelde,

1) Blauwboek 1854, blz. 73, aan Newcastle.
2) In zijn brief aan Gouverneur Wodehouse van 6 Dec. 1861, blauwboek 1857, blz. 3.

gecodificeerde »Wetboek van den Oranje Vrijstaat," waaruit het volledigheidshalve hier achter is overgenomen. Terecht; want het bevatte de grondslagen van het nieuwe gemeenebest. De Engelsche tekst van dit verdrag is te vinden in het blauwboek van Augustus 1857, blz. 107. De Hollandsche tekst is weder zoo erbarmelijk uit het Engelsch overgebracht, blijkens de woordenkeus waarschijnlijk door een Hollander, dat hij moeilijk te begrijpen is. De inhoud van het verdrag is op gebrekkige en vaak onduidelijke wijze vastgesteld, het laatste blijkbaar opzettelijk, gezien de zooeven aangehaalde meening van Clerk omtrent de Britsche verhouding tot Mosjesj.

Van verandering der grenzen van het grondgebied werd niet gerept, de onafhankelijkheid daarentegen onvoorwaardelijk erkend. In onduidelijke bewoordingen werd den Boeren hun eisch ingewilligd, dat zij, nu hun de intooming der Bazoeto's en andere naturellen werd overgelaten, geen inmenging der Britsche regeering in naturellen-zaken zouden hebben te vreezen. Volkomen vrijheid werd hun toegestaan om ongehinderd zich van wapenvoorraad te voorzien, zonder welken zij natuurlijk binnen een oogwenk door de naturellen zouden worden uitgeroeid, en beloofd, dat getracht zou worden aan hun billijke aanspraken tegemoet te komen op een gedeelte der inkomende rechten, in de Kaapkolonie geheven op door hen te verbruiken goederen.

Hiervan is 35 jaar lang nooit iets gekomen, niets ook van de in het traktaat opgenomen plaatsing van een Britschen consul of agent in de Kaapkolonie aan de grens.

Dat het wederzijdsch verbod van verstrekking van schietvoorraad aan de inboorlingen wel voorkomt in het met de Transvalers gesloten onafhankelijkheidsverdrag en niet in het onderhavige, wordt verklaard door de reden, die de Kaapsche gouverneur George Grey aan zijn rijksminister 1 November 1856 opgaf 1). Hij wees toen op de bepaling in het zooeven genoemde Transvaalsche verdrag, luidende: »dat alle handel »in schietvoorraad met naturellen-stammen verboden is, zoowel

1) Blauwboek van 1857, blz. 53.

»door de Britsche regeering als door de Boeren-emigranten »aan *beide* zijden van de Vaalrivier," en betoogt dan: »deze »vraag van toe te laten, dat voorraden ammunitie de naturellen»stammen bereiken, behoefde daarom niet opnieuw behandeld »te worden bij het sluiten eener conventie met den Oranje »Vrijstaat. Zij was blijkbaar vastgesteld op gelijke wijze voor »de naturellen-stammen ten noorden en ten zuiden van de »Vaalrivier en is beschouwd geworden als uitgemaakt."

Het verdrag verkreeg nog een onbelangrijke toevoeging 23 Maart 1854 en werd bevestigd bij de proklamaties en kennisgevingen, die hierachter zijn opgenomen.

Een der afgevaardigden van het district Smithfield voor de overneming van »het gouvernement van de Oranjerivier »grondgebied" en die bij die gelegenheid voorzitter was geweest van de Boeren-afgevaardigden, Josias Philip Hoffman, werd gekozen tot staatspresident van het nieuwe gemeenebest. De reeds genoemde Hollandsche schoolmeester Jacobus Groenendaal, die bij dezelfde gelegenheid de blanken van Sannah's Poort had vertegenwoordigd, werd wegens zijn vaardigheid met de taal en de pen de eerste penvoerder, aanvankelijk met den titel van staatssecretaris, welke evenwel spoedig plaats maakte voor dien van gouvernements-secretaris, de oud-Hollandsche benaming, nu nog in de Nederlandsche koloniën Suriname en Curaçao in gebruik.

Toen in April 1900 de drie speciale gezanten, die door de beide Zuid-Afrikaansche republieken naar Europa en Amerika waren gezonden om tot een aannemelijken vrede te geraken, voor het eerst naar Nederland kwamen, verklaarde hun voorzitter, de heer A. Fischer, dat zij en hun medeburgers »de »Koningin der Nederlanden erkennen als het hoofd van hun »stam." De eerste Vrijstaters koesterden dezelfde gevoelens en waren zich ter dege de herkomst der vaderen van een overgroot deel hunner bewust, te meer omdat uitsluitend uit Holland bewijzen van belangstelling en ook hulp waren gekomen gedurende hun trektijd na het verlaten der Kaapkolonie. Zij bewezen dit dadelijk door als naam van hun nieuwe gemeenebest te kiezen: »Oranje Vrijstaat." Dat het

woord Oranje niet gekozen werd omdat het reeds in den naam der Souvereiniteit en dien harer grootste rivier voorkwam, doch als eerbetoon en bewijs van aanhankelijkheid aan het Nederlandsche stamhuis, blijkt uit den volgenden brief van 15 October 1854 1).

Een tweede bewijs dezer gevoelens gaf de Vrijstaatsche regeering door reeds weinige maanden na de geboorte der republiek zich tot den Nederlandschen koning Willem III te wenden met den volgenden schoonen brief, die, ofschoon door President Hoffman geteekend, waarschijnlijk door Groenendaal is opgesteld en voor het eerst openbaar gemaakt is in *De Nieuwe Courant* van 8 Maart 1905 2):

Oranje Vrijstaat.
Bloemfontein, 15 October 1854.

Sire,

Elke gebeurtenis in den loop der eeuwen, met welke het bestaan van Volken of Staten eenen aanvang nam, beslaat ongetwijfeld eene bladzijde in de wereldgeschiedenis, der belangstelling waardig der opmerkzame beschouwers van het verledene.

Zoodanig eene gebeurtenis had hier op den 23[en] Februari j.l. plaats; op dien gedenkwaardigen dag werden wij, bij een wettig verdrag met het Gouvernement van Hare Britsche Majesteit, tot een in allen deele vrij en onafhankelijk volk verklaard.

Thans na eene behoorlijke organisatie van ons inwendig Bestuur en regeringsvorm, volgens eene constitutionele en wettige vergadering, tot die zelfregering gekomen, welke den Oranje Vrijstaat tot eenen zelfstandigen Staat maakt, heb ik de eer Uwe Majesteit met dezen van die gebeurtenis kennis te geven.

---

1) Een halve eeuw later spreidden de Vrijstaters, ofschoon Engelsche onderdanen geworden, opnieuw de zelfde gevoelens ten toon; zooeven (Juli 1906) bereikt ons het bericht, dat de door hen te Bloemfontein te stichten nationale school voor meisjes en voor opleiding van onderwijzeressen den naam van Oranje zal dragen, »als een eerbiedige hulde aan Hare Majesteit voor haar »welbekende sympathie voor haar stamgenooten in Zuid-Afrika en een blijk »van dankbaarheid aan het volk van Nederland voor al hetgeen het voor ons »gedaan heeft." Dit voorstel van den voorzitter, ex-staatspresident Steyn, werd met algemeene stemmen aangenomen.

2) Deze brief is gevonden onder de nalatenschap van Professor Lauts, nadat inzage ervan aan Dr. N. Mansvelt en mij geweigerd was geworden door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken.

Terwijl de Burgers des Lands zich met mij onzer vaderen herinneren, die onder de vanen van het Doorluchtig Huis van Oranje tachtig jaren om hunne vrijheid streden, en zij als ik hierop nog trotsch zijn, zoo vlei ik mij, dat het ook voor Uwe Majesteit niet ongevallig zijn zal, dat van dien oud-Hollandschen stam hier een tak wortelen heeft geschoten, om ook tot een volk, eene andere Hollandsche natie, op te wassen, en dat deze Loot van den oud-Vaderlandschen Boom, in den naam van zijnen Staat, als eene uitdrukking van gevoelen, den naam van Uw Doorluchtig Huis heeft willen vereeren.

Gelief zulks als eene nederige hulde aan Uw Doorluchtig Geslacht te erkennen en dezelve te beschouwen als de openbaring van die betrekking op Hoogsthetzelve, welke de loop der jaren evenmin als de wisseling des lots bij dit volk heeft kunnen uitwissen.

Ik mag hierbij echter Uwe Majesteit doen opmerken, dat deze Staat in vele opzigten nog het kenmerk zijner jongheid draagt, en bij het verheugend gevoel zijner onafhankelijke vrijheid dezelve niet minder die behoefte beseft welke onafscheidelijk is aan zijn jeugdig bestaan, weshalve ik deze opmerking aan U en Uwer Majesteits Gouvernement zoo ernstig als eerbiedig beveel.

In de hoop, dat door dezen de zoolang kwijnende betrekking moge worden opgewekt en verlevendigd en mijn Gouvernement door dat van Uwe Majesteit naar de beginsels van het Volkenregt zal worden erkend, heb ik de eer Uwe Majesteit te verzoeken de verzekering van mijnen eerbied en hoogachting aan te nemen, terwijl ik mij met vereering noem,

Sire,

Uwen onderd. Dr. en Vriend
Js. P. Hoffman,
Staats-President.

Aan Zijne Majesteit
den Koning der Nederlanden
Prins van Oranje-Nassau
enz. enz. enz.

Tegelijkertijd verzond de staatssecretaris het volgende verzoek aan de Nederlandsche regeering:

Oranje Vrijstaat.
Bloemfontein, 15 October 1854.

Hoog EdelGestrenge Heer!

Met deze heb ik de eer Uw Exc. kennis te geven, dat het Zijn HoogEd. den Staats-President, bij besluit van dezen datum, heeft behaagd, den WelEd. HoogGel. Heer Lauts, Oud-Professor der Leijdsche Hoogeschool, te benoemen als Consul van dezen Staat voor het Koninkrijk der Nederlanden.

Aangezien de voormalige Souvereiniteit bij een wettig verdrag met het Britsche Gouvernement op den 23en Febr. jl. tot eenen vrijen en onafhankelijken Staat (thans de Oranje Vrijstaat) is verklaard en nu daardoor de door den drang der omstandigheden sluimerende betrekking op het oude moederland is ontwaakt en verlevendigd, zoo zal het Zijn HoogEd. in het bijzonder als de bevolking in het algemeen zeer aangenaam zijn, dat de Heer Lauts door Z.M. Gouvernement in gemelde betrekking worde erkend.

Ik heb de eer met alle hoogachting te zijn,

Hoog EdelGestrenge Heer,
Op last van den Staats-President,
Uw meest gehoorz. dienaar,
J. GROENENDAAL,
Staats-Secretaris.

Aan Zijne Excellentie
den Minister van Buitenlandsche Zaken
voor het Koninkrijk der Nederlanden.

De eerste consulaire vertegenwoordiger van den Vrijstaat, wiens erkenning hier gevraagd werd, Ulrich Gerard Lauts, wordt in dit schrijven ten onrechte genoemd oud-professor der Leidsche Hoogeschool; in werkelijkheid was hij hoogleeraar geweest aan het Athenaeüm te Brussel en later aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik. 1) Hij had levendige belangstelling getoond in de trekboeren, evenals zoovelen onder de Nederlandsche hoogleeraren in latere jaren zich voor de Boerenzaak met hart en ziel hebben aangegord. Zijn geschiedkundige studies met betrekking tot Zuid-Afrika 2) zijn niet van oppervlakkigheid en gebrek aan nauwkeurigheid vrij te pleiten, doch hadden waarde in hun tijd en zijn eerst later overtroffen geworden.

Ten derden male gaven de Vrijstaters vervolgens uiting aan hun vereering voor het vorstenhuis en gehechtheid aan hun stam door hun eersten consul op te dragen, zoo mogelijk van Zijn Majesteit te verkrijgen, dat deze een wapen en een vlag aan hun nieuwe staatsgemeenschap zou schenken.

---

1) Volgens de Nederlandsche Encyclopedie van Winkler Prins. Aldaar wordt verder vermeld, dat hij geboren werd te Amsterdam in 1787 en te Kampen stierf in 1865.

2) De Kaapsche Landverhuizers of Neerlands afstammelingen in Zuid-Afrika (1847); de Geschiedenis van de Kaap de Goede Hoop (1854).

De Koning gaf onder anderen van zijn bereidwilligheid hiertoe kennis in het volgende schoone antwoord op den brief van President Hoffman, hetwelk opgenomen is in de »Geschie»denis van den Oranje Vrijstaat door H. J. Hofstede Jr., (een »Hollander), vrederechter van den Oranje Vrijstaat, 's Graven»hage bij D. A. Thieme, 1876," doch hier worde afgedrukt, te eer nu dit werk moeilijk verkrijgbaar meer is:

Mijnheer de President!

Omstandigheden, waaraan mijne voorvaderen even onschuldig waren als de uwe, hebben de gelukkige bevolking en de bloeiende landstreken, waarover Gij thans het bewind voert, aan hun gezag onttrokken. Diep is zulks dezerzijds betreurd, omdat geheel Nederland innig aan die bevolking gehecht was, gelijk zij wederzijds aan Oranje en Nederland. De band dier wederkeerige gehechtheid bleef intusschen bestaan, ofschoon de staatkundige banden verbroken waren. Treffende blijken zijn daarvan herhaaldelijk van Uwe zijde en die Uwer landgenooten geleverd. De trouw van gesloten tractaten en van eene eerlijke staatkunde verbood ons echter eenig dergelijk bewijs te geven, hoezeer ook het vaderlandsche gemoed daartoe gezind zoude geweest zijn.

Sedert is de onafhankelijkheid en zelfstandigheid van den Oranje-Vrijstaat op wettige wijze erkend geworden. Van dit oogenblik stond het u vrij en was het ons geoorloofd lucht te geven aan de gevoelens van warme verkleefdheid, door aloude herinneringen en gemeenschappelijken oorsprong diep in het harte geplant en nimmer verzwakt.

Bij officieëlen brief van 15 October 1854 hebt Gij, Mijnheer de President! mij kennis gegeven, dat bij wettig verdrag de Oranje-Vrijstaat tot een onafhankelijken en vrijen staat is verklaard. Ontvang met mijne oprechte gelukwenschen mijn dank voor die mededeeling. Zij vervulde mij met groote blijdschap. God, die mijne en uwe, onze gemeenschappelijke vaderen in zoo menigen bangen strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid zoo genadiglijk beschermde en krachtig ondersteunde, neme den Oranje-Vrijstaat bij voortduring in Zijne alvermogende hoede.

Gelijk vroeger mijn doorluchtige voorvader Willem de Zwijger en zijne opvolgers met hunne trouwe Nederlanders voor de heilige zaak van vrijheid, verlichting en beschaving streden, zijt Gijlieden als een moedige voorpost, steeds strijdende tegen de barbaarschheid en het ongelijk, welke U gestadig dreigen te overweldigen. Moge Uw strijd duurzaam zegevierend en zoo min mogelijk verwoestend voor Uw welvaart zijn! Moge die tak van den oud-Hollandschen

stam, welke bij Ulieden wortel heeft geschoten en U volgens Uwe eigene uitdrukking tot eene andere Hollandsche natie heeft doen opwassen, krachtvol voortgroeien en Uw roem en welvaart, welke ik met welgevallen en dankbaarheid zie dat Gij aan den naam van mijn stamhuis hebt vastgeknoopt, steeds vermeerderen.

Ik zeg U, Mijnheer de President, dank voor al de betuigingen van verkleefdheid, welke ik in Uw brief mocht aantreffen en verzoek U overtuigd te zijn, dat die gevoelens bij mij zoowel als bij mijne beminde onderdanen den warmsten weerklank vinden. Gaarne wensch ik U daarvan al die bewijzen te geven, welke in mijn macht staan.

Het was mij daarom hoogst aangenaam den Oranje-Vrijstaat al dadelijk een bewijs van erkenning te geven, door mijn exequatur te verleenen aan den door U hier te lande benoemden Consul.

Door hem is namens Ul. verlangd, dat vlag en wapen door mij aan Uw Staat zouden worden geschonken. Voor zooverre zulks Uw voortdurende wensch blijft, zal het mij zeer welkom zijn, tot herinnering aan de nauwe banden, welke tusschen onze voorvaderen en de Uwe bestonden en tot bevestiging van die, welke wij wenschen, dat tusschen ons en U blijven bestaan, aan dat verlangen te voldoen. Hij, die dezen mijn brief aan U zal ter hand stellen, is belast U meer breedvoerig over dit onderwerp te onderhouden.

Ik bid God, Mijnheer de President, dat Hij U en de Uwen in zijne Heilige bescherming gelieve te nemen, en gaarne neem ik deze gelegenheid te baat om U de verzekering te geven der gevoelens van hooge achting, waarmede ik mij noeme,

Mijnheer de President,
Uwen goeden vriend
WILLEM.

Het Loo, den 14en Juli 1855.

Deze brief werd ter overhandiging aan den Vrijstaatschen Staatspresident door den Koning medegegeven aan Mr. Cornelis Hiddingh, die een bezoek ging brengen aan zijn geboorteplaats, de Kaapstad. Deze Mr. Hiddingh zou spoedig Prof. Lauts opvolgen als vertegenwoordiger van den Vrijstaat in Nederland, met den titel van consul-generaal. 1) Zijn vader,

---

1) De grondwettige bepaling, volgens welke benoemingen tot staatsambten bekrachtiging door den Volksraad vereischten, schijnt in deze niet te zijn nageleefd; want ik lees in *De Tijd* van 14 Oct. 1863 de volgende ongeteekende, doch door Hamelberg gestelde vraag: »Is het waar, dat de heer C. Hiddingh te »Arnhem eenen geruimen tijd geleden benoemd is tot consul-generaal voor den »Oranjevrijstaat in Nederland? Zoo ja, wanneer, door wien en waarom is die

Mr. Willem Hiddingh, was in den Hollandschen tijd lid van den Raad van Justitie te Kaapstad geweest. Geboren 10 Juni 1809, had hij deelgenomen aan den Tiendaagschen Veldtocht en was op 31-jarigen leeftijd te Groningen tot doctor in de beide rechten gepromoveerd. Hij is eerst controleur van 's Rijks belastingen te Assen geweest, daarna advocaat en wethouder aldaar. De latere jaren van zijn leven heeft hij te Arnhem doorgebracht, waar hij in 1871 is overleden. Eén zijner zonen, een vermogend grondbezitter, woont thans nog in Zuid-Afrika, nabij de Kaapstad.

De vlag, die Koning Willem III met dezen brief aan den Vrijstaat aanbood en die onveranderd aangenomen werd, vertoonde drie oranje strepen tusschen vier witte, alle even breed, en in een hoek de Nederlandsche vlag in banen van eveneens dezelfde breedte.

Het aangeboden wapen vertoonde op een zilver schild drie jachthorens, omdat van oudsher, reeds sedert de achtste eeuw en de eerste vorsten van het prinsdom Oranje, hun wapenschild een jachthoren droeg. 1) De horens, blauw van kleur, waren voorzien van een rooden band, hingen aan een rood lint en ook de uiteinden waren rood. Dwars over het schild liep een breede, gegolfde, oranje balk, die door de Boeren werd aangezien als een voorstelling van de Oranje-rivier.

Toen nu dit wapen aankwam in den Vrijstaat, had men zich aldaar reeds genoopt gezien voor het groot-zegel van den staat alvast een wapen aan te nemen, ter plaatse ontworpen. Geenszins heraldisch bedoeld of uitgevoerd, bracht het op ongekunstelde, vernuftige wijze het verleden, het heden en het streven van de nieuwe staatsgemeenschap in natuurlijke kleuren in beeld. Een oranjeboom wees op den staatsnaam

»benoeming gedaan? Waarom is dezelve niet aan den Volksraad ter bekrachtiging »voorgelegd, of als zulks is geschied, waarom is het dan geschied in eene ge»heime zitting en is er niets van opgenomen in de gepubliceerde notulen? »Waarom is de benoeming niet bekend gemaakt in de Gouvernements-Courant?"

1) Dat nog heden door Koningin Wilhelmina de horen beschouwd wordt als het oorspronkelijke wapen der Oranjes, blijkt uit het kruis harer nieuwe huisorde, waarop het wapenschild uitsluitend een jachthoren vertoont.

en op de hoog te houden vrijheid, drie schapen op het hoofdbedrijf en het onontbeerlijke geduld, een leeuw op den woesten staat des lands en den vereischten heldenmoed, en daaronder een wagen op den intocht der burgers in het land en hun wensch om op gelijke wijze hun aantal vergroot te zien. Gelijk in een prentenboek waren ter verduidelijking de bedoelde denkbeelden in woord onder de afbeeldingen neergeschreven, n.l. de woorden »Immigratie" en »Geduld en Moed," de beide laatste op een oranje lint; met uitzondering van »Vrijheid," dat niet onder doch boven den boom te staan kwam.

De Volksraad nu besloot 28 Februari 1856: »dat het »ontwerp van de vlag, gezonden door den Koning van »Nederland, zal aangenomen worden zooals in de ontvangene »afteekening voorgesteld, en bij het gezondene dito wapen het »reeds bestaande, zooals in het Groot Zegel van den Staat, »zal ingevoegd worden, met weglating der oranje streep, en »dat Z.H.Ed. de Staatspresident verzocht worde de redenen, »waarom het voorgesteld plan van het wapen niet onveranderd »konde worden aangenomen, in het antwoord aan Z. M. den »Koning der Nederlanden te willen expliceren." 1)

Het was niet meer President Hoffman die deze ontwerpen en den begeleidenden Koninklijken brief ontving, doch zijn opvolger. Hij had aan Mosjesj een vaatje buskruit ten geschenke gegeven, en dit was hem door de Vrijstaters uiterst euvel geduid, daar het bezit van schietvoorraad de Bazoeto's dubbel gevaarlijk maakte en juist moest worden tegengegaan. Hij moest het veld ruimen, bedankte 10 Februari 1855 en werd voorloopig opgevolgd door een commissie, bestaande uit den invloedrijken burger J. J. Venter en twee anderen,die

1) Algemeen, zoowel buiten den Vrijstaat als er binnen, is met dit wapen de hand gelicht geworden, zelfs in heraldische werken. In den Volksraad hing boven den voorzitterszetel het wapenschild vastgehecht op een ander schild of bord waarachter 's lands vlag aan weerszijden te voorschijn kwam. Dit overtollige bord of tweede schild vindt men ook op de meeste regeeringsstukken. Somtijds heeft men den boom boven den cirkel doen uitsteken, ter aanduiding van den groei van den staat, een fout, aangezien de cirkel den buitenrand aangeeft van het grootzegel.

gezamenlijk in last hadden de plichten van den staatspresident waar te nemen.

In 1856 werd tot zijn opvolger gekozen Jacobus Nicolaas Boshoff, terwijl een minderheid stemde op denzelfden Venter, in dit verhaal nog vaak te noemen, en op A. Du Toit uit Beaufort. Boshoff woonde toen te Graaff-Reinett (Kaapkolonie), stamde van een Hugenoten-geslacht dat oorspronkelijk Boseau 1) had geheeten en is de peet van het huidige dorp in het noordwesten van den Vrijstaat. Hij had deel uitgemaakt van de trekboeren in Natal en blijk gegeven van ongewone vaardigheid in het voeren van de pen, door het protest op te stellen tegen de inlijving van Natal, hetwelk, gedagteekend van Pieter-Maritzburg 21 Februari 1842, door Joachim Prinslo als President van den Volksraad en J. J. Burger als secretaris daarvan aan den gouverneur der Kaapkolonie Napier was gericht. 2) Gouverneur George Grey beschrijft hem aan zijn rijksminister in 1856 als »een goeden en bekwamen man" en voegt er bij: »Ik ben geheel zeker, dat hij niet op eenige »wijze met voordacht verkeerd zal handelen."

Ziedaar in groote trekken de staatkundige gebeurtenissen in Transoranje, die den toestand hadden doen geboren worden, waarin Hamelberg den Vrijstaat bij zijn komst aantrof.

1) Hofstede, blz. 14.
2) Ibidem, blz. 75.

Is „CELSTRAF" NOG LANGER GEOORLOOFD EN GEWENSCHT?

DOOR

Dr. A. ALETRINO,

Priv. doc. in de cr. anthrop. a/d. Universiteit van Amsterdam.

V. *(Slot.)* 1)

Daar tegenover staat, wat Mittermaier zegt: »Enfin nous observons encore à Elmira les cours bien connus de morale en action, à Concord les clubs, deux choses qui excitent généralement au plus haut dégré l'étonnement des Européens. Et cependant rien n'est plus anodin, le nom seul est un peu recherché, ce qui est conforme au goût américain. Ces cours s'occupent de simples questions relatives à la morale sociale et les clubs cultivent la vie de société dans ce sens qu'on y fait des discours et qu'on y autorise quelques divertissements. Mais de même que l'admission dans ces clubs est toujours une récompense qui ne peut être accordée sans l'autorisation des directeurs, ces réunions ont aussi lieu sous la surveillance la plus sevère. Parceque une fois un visiteur s'est aperçu qu'un prisonnier portait un oeillet, le monde ne doit pas en conclure que, dans l'établissement de Concord, tous les détenus vont chaque soir à leur club un oeillet à la boutonnière. Cette institution, comme toutes les autres, sert à l'éducation sociale." 2)

---

1) Zie April- Mei- Juni- Aug.- en Sept.-aflevering 1906 v. d. XXe Eeuw.
2) Actes du Congrès pénit. de Bruxelles. 1900. Vol. III. bldz. 205.

Niettegenstaande dit alles wordt de discipline in Elmira b.v. niet geschaad. Deze toch is zeer streng, zóó streng zelfs, dat Brockway indertijd niet schroomde om zijn toevlucht tot lichamelijke tuchtiging der verpleegden te nemen. 1)

De lijfstraffen echter zijn na het jaar 1894 afgeschaft.

Maar verondersteld, dat inderdaad de discipline onder een toegevendheid en een overdreven opvatting als bovengenoemd zou lijden, toegegeven, dat dergelijke vrijheden in plaats van nuttig, schadelijk zouden werken (uit wat Mittermaier meedeelt, kan men zien, dat het oordeel omtrent het nadeel en het nut er van verschilt, al naar gelang de persoonlijke opvattingen van den verslaggever), dan nog zou dit geen reden zijn om de reformatories af te keuren of de oprichting er van tegen te gaan. Niets toch dwingt er toe om de gewoonten, gebruiken of instellingen die men in de Amerikaansche inrichtingen afkeurt, te behouden of ten onzent in te voeren. Juist met het voorbeeld van de Amerikaansche reformatories voor oogen, is men in de gelegenheid het goede er van over te nemen, het verkeerde er van niet na te volgen. Men zou reeds onnoemelijk veel winnen, wanneer men het principe, waarop de Amerikaansche reformatories zijn opgebouwd, in toepassing bracht. Onze gevangenissen zijn opgericht met een voor de moderne opvattingen, verkeerd en onnut principe, en beschermen, blijkens de recidive-statistieken, al minder en minder de maatschappij, een eisch die toch wel in de eerste plaats mag gesteld worden. Ook wat het tweede tegenargument betreft, ziet men te veel naar de détails en verliest men de groote lijnen, waarnaar de reformatories bestuurd worden, uit het oog.

De derde tegenwerping, namelijk dat betrouwbare cijfers om de uitkomsten, die men in Elmira heeft verkregen, te beoordeelen, ontbreken, is zeer juist. Toen op het penitentiair congres te Brussel de vraag gedaan werd of er en welke contrôle, behalve die van een duur van zes maanden op hen die op parool ontslagen waren, werd uitgeoefend, antwoordde de

1) Hintrager. l.c. bldz. 32.

predikant S. J. Barrows: »Nous n'avons pas de statistique générale de la récidive, mais le directeur du Reformatoye Elmira a fait une statistique particulière, embrassant une période de dix ans; elle établit que 75 à 80 pCt. des libérés étaient devenus de bons citoyens". 1) Volgens de jaarstaten bedroeg het getal der verbeterden in het jaar 1881, 84 pCt., in het jaar 1887, 83.3 pCt., welk cijfer in 1898 tot 88.2 pCt. was gestegen. 2) Uit den tabel, dien wij indertijd uit de statistieke opgaaf door Winter in zijn werk vermeld en aangevuld met de cijfers uit de jaarverslagen, hebben opgemaakt, blijkt, dat het percentage van hen die *waarschijnlijk* verbeterd mogen worden geacht, in het verloop der jaren 1876 tot 1897, schommelt tusschen een minimum van 87.7 pCt. en een maximum van 98.76 pCt. 3) Toch mogen wij, en daarin hebben de tegenstanders volkomen gelijk, niet te veel waarde aan die cijfers hechten (die daarbij alleen hen betreffen die, voor zoover men kan nagaan, voor het eerst veroordeeld zijn), wanneer wij weten, dat Brockway al hen die gedurende de zes maanden dat zij op parool ontslagen waren, zich goed gedroegen en regelmatig bericht van hun doen en laten opzonden, als verbeterd op de statistiek bracht en aannam, dat de helft van het aantal, dat niets van zich liet hooren, ook wel verbeterd zou zijn, alsmede dat zij verbeterd waren te beschouwen, die voorwaardelijk in vrijheid waren gesteld en die eveneens geregeld berichten zonden. 4) Terecht merkt Hintrager op dat: »diese Annahmen willkürlich und unzuverlässig sind.... Nicht einmal die Thatsache dass ein entlassener Gefangener sechs bis acht Monate lang nach seiner Entlassung monatlich einen Bericht an den Anstaltsvorstand sendet und während der genannten Zeit nicht wieder ins Gefängnis kam, ist ein Beweis für seine Besserung.... Leider lässt sich auch hinsichtlich der etwa rückfällig Gewordenen eine Statistiek

1) Actes du Congrès pénit. de Bruxelles. 1900. Vol. I. bldz. 304.

2) Mr. D. J. Mom Visch. l. c. bldz. 127 en Hintrager. l. c. bldz. 39.

3) Dr. A. Aletrino. Handleiding b. d. Studie der Cr. Anthr. Amsterdam. Tierie. 2e Dl. bldz. 416.

4) Hintrager. l. c. bldz. 39.

und damit ein Mittel zur Wertschätzung des Systems der Anstalt nicht gewinnen". 1)

Al ontbreken ons betrouwbare statistieken, wij kunnen toch argumenten aanvoeren om te betoogen, dat zelfs het gemis van cijfers geen reden mag zijn om het oprichten van reformatories niet te beproeven. Ten eerste, het argument dat wij wèl cijfers hebben, die helaas maar al te goed aantoonen hoe verkeerd ons systeem werkt en waaruit als van zelf de noodzakelijkheid blijkt, om eens langs een anderen weg te trachten te bereiken, wat duidelijk blijkt dat met ons stelsel niet bereikt kan worden. Met onze cijfers voor oogen, kan men niet twijfelen of een ander systeem dan het onze moet beter resultaten kunnen afwerpen.

En wanneer men daarnaast bedenkt, dat de Amerikanen, het bij uitstek praktische volk, het systeem der reformatories meer en meer hebben uitgebreid, dan is men gedwongen de absolute uitspraak, dat het niet geraden is om de »Amerikaansche proefnemingen" na te volgen, wijl wij geen betrouwbare statistieken uit Amerika bezitten, te veranderen in de vraag of er niet zooveel goeds in het stelsel zit, tegenover ons onnut en zoovele slechte uitkomsten gevend celsysteem, dat het geraden is de proef er mee te nemen. Te meer nog dringt zich deze vraag aan ons op, omdat het bewezen is, dat een slechte omgeving een zeer belangrijke factor voor de instandhouding en vermeerdering der criminaliteit is. De »afzondering" moge den slechten invloed der omgeving van de gemeenschappelijke gevangenis voor een deel te niet doen, een goede en voor de moreele, lichamelijke en intellectueele verbetering van den misdadiger verkieselijke omgeving is de celgevangenis niet.

Nadat Elmira in 1876 was geopend, werd Sherborn, de reformatory voor vrouwelijke misdadigers, in 1878 gesticht en richtte Massachusetts in 1884 Concord op. In 1887 werd in Minnesota de inrichting St. Cloud gesticht, geheel op de leest van Elmira geschoeid. Pennsylvanië volgde in 1889

1) Hintrager. l. c. bldz. 39.

met een reformatory te Huntington, terwijl twee inrichtingen van dezelfde soort in 1891 en 1893 in de staat Illinois werden geopend. In 1895 stichtte de staat Kansas de reformatory Hutchinson. Ohio deed hetzelfde in 1897 te Mansfield, terwijl Indiana eveneens in 1897 een reformatory te Jeffersonville opende. In 1895 besloten de staten Connecticut en New-Yersy tot het oprichten van reformatories; in Wisconsin heeft men dezelfde soort instellingen gemaakt, terwijl in 1895 de gouverneur van Zuid-Carolina belast werd met het instellen van een onderzoek omtrent de wenschelijkheid van het stichten van reformatories zooals Elmira. Bewijzen, dunkt ons, genoeg om te mogen aannemen dat, al ontbreken officieele en betrouwbare statistieken, in Amerika — en dan voornamelijk in het oostelijk gedeelte — de reformatories een uitstekenden indruk maken. Michel Heyman, president van het comité van gevangenis-administrateurs in Louisiana, had geen ongelijk toen hij, met de ondervindingen in zijn land opgedaan, op het penitentiair congres te Brussel de aanwezigen toeriep: »Nous ne tâtonnons plus en Amérique; après maints essais nous savons que les réformatories sont un succès...." 1)

Wanneer dit nog niet genoeg is om te bewijzen, dat de »Amerikaansche proefnemingen", zooals Mr. Mom Visch het voorzichtig noemt, niet met een zeker soort sneering mogen besproken worden als ten onzent door sommige onverbeterlijke conservatieve juristen geschiedt, willen wij op de uitkomsten wijzen die in Europa reeds verkregen zijn met »proefnemingen", die ten eenemale van het stelsel van »afzondering" verschillen en die, om zoo te zeggen, op het oer-begin van een reformatory gelijken.

Gaan wij na, wat Jhr. Mr. D. O. Engelen in zijn meergemeld opstel »Zijn wijzigingen enz.", meedeelt over de proeven die men in verschillende landen heeft genomen door gevangenen nuttig werk te laten verrichten buiten en in de gevangenissen. »In een voordracht gehouden in Juli 1900, zoo schrijft hij, en uitgegeven onder den titel »Die Gefängnissarbeit", zegt Prof.

1) Actes du Congrès pénitent. de Bruxelles. 1900. Vol. I. bldz. 300.

v. Liszt omtrent veldarbeid: Krohne ging hiertoe over, wat om zoo meer de aandacht moet trekken, omdat deze is een „fast leidenschaftlicher Anhänger" van de celstraf en steeds verkondigde, dat alleen de cel den gevangene voor den schadelijken invloed kan bewaren en hem kan verdedigen. Krohne zendt nu zijn gevangenen mijlen ver weg van de gevangenis om hen te laten werken....

Oorspronkelijk werden de gevangenen aan de grondbezitters verhuurd, wat deze gaarne hadden, vooral in den oogsttijd. In 1895 is dit echter verboden en is het werk beperkt tot eigen regie. Sedert dat jaar zijn tal van werken ter hand genomen, veel er van ontginningen betreffende, in Oost-Pruisen, in Hannover, in Sleeswijk Holstein, zandverstuivingen in het Kurische Haf zijn vastgelegd. Voor vereenigingen zijn in Westfalen waterregelingen gemaakt, bij overstroomingen is hulp verleend. Ongeveer 1000 gevangenen worden op die wijze beziggehouden met »Landeskultur-arbeiten".

In Oostenrijk hetzelfde beginsel. De Oberdirector van de Strafenanstalt te Marburg aan de Dau schrijft: Mogen ook al de juristen doctrinair tegen werk in de vrije natuur zijn, de ondervinding leert, dat het gebruik van gevangenen bij landcultuur, ook als zij langen tijd buiten de gevangenis moeten zijn, »in jeder Richtung segenbringend" is. De straf wordt niet verzwakt, want steeds blijven de gevangenen onder toezicht, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan strenge bevelen blijft; na zwaar werk wordt ieder weer afzonderlijk opgesloten, »der Strafzweck, dessen oberster Princip die Besserung sein soll, wird erreicht".

In Denemarken heeft men in den zomer van 1899 eenige »zware" gevangenen uit de gevangenis der Horzens overgebracht naar de heide Gedhus, om die te ontginnen.

Belangwekkend zijn de berichten uit Italië. In 1881 werden 150 veroordeelden ter beschikking gesteld van een klooster van trappisten, in de nabijheid van Rome. Tal van werken zijn daar door de gevangenen uitgevoerd. Oorspronkelijk vreesde men zeer voor ontvluchtingen, maar de bewaking is gestreng en wat het meeste afdoet, op den achtergrond staat

de overplaatsing naar de gewone gevangenis bij elke poging tot ontvluchting. In Sardinië zijn thans, in eigen beheer van de administratie der gevangenissen, vier belangrijke landbouwkoloniën en twee kleinere bedrijven. De grootste kolonie is die te Castiadas, met een 700 veroordeelden; een geheel dorre landstreek wordt daar ontgonnen. De regeering van Italië heeft in November 1900 een ontwerp ingediend over het bezigen van veroordeelden bij werken tot ontginning en verbetering van onbebouwde en ongezonde gronden (sullo impiego dei condannati ne lavori di dissodamento et di bonificamento dei terreni incolti et malsani).

Engeland heeft tot beginsel: eerst hard (deterrent) werk; daarna treedt de verbetering (the reformatoryobject) op den voorgrond. Daarvoor komt dan in aanmerking dat werk wat geschikt is voor een gevangene als hij ontslagen wordt en wat hem gemakkelijk een afnemer voor zijn werk doet vinden, waarbij in het oog wordt gehouden, dat hij niet een handwerk leere dat hem enkel in de steden kan te pas komen, zoodat daar niet heentrekken die personen, die men juist in de steden kan ontberen.

De gevangene komt dan zooveel mogelijk in die gevangenis, welke het voor hem bestemde werk uitoefent. (Public works prisons). Onder dat werk valt veldarbeid (o.a. de ontginningen bij de gevangenis te Dartmoor), maar ook allerlei werk aan openbare werken. Zoo werden de gevangenissen te Warenwood Scrubs, Shetham, Portland, Pentonville gebouwd alleen door gevangenen. Bij de groote haven- en vestingwerken te Chatham en Portland waren zij eveneens bezig.

In Pruisen worden de gevangenen ook gebezigd bij den bouw van gevangenissen, zoowel voor herstelling als voor nieuwe gebouwen. Onder anderen werden (of worden nog) gevangenen gebruikt voor de nieuwe gevangenis te Wittlich bij Trier. Alle materialen zijn aangekocht door de administratie en werden daarop voor de verwerking in handen gegeven aan de gevangenen, terwijl ook niet-gevangenen als arbeiders aan het werk verbonden waren, o. a. voor de hoogere verdiepingen; de vrije arbeiders mochten echter niet met de gevan-

3

genen in aanraking komen, wat bij dit werk, door den grooten omvang, goed kon worden nageleefd. Aan de veroordeelden waren langdurige straffen opgelegd, zoodat zij dus goed geschoold konden worden, opperlieden (Steinträger) werden er gevormd tot metselaars, en personen, die in het bouwbedrijf nauwelijks den weg kenden werden goede arbeiders. Er werd voor gezorgd, dat flinke gevangenen buiten hun eigenlijk handwerk, er nog een ander bij konden leeren, om aldus hun herplaatsing in de vrije maatschappij te bevorderen. De winterdagen, als het werk voor de gevangenen niet vóór negen uur begon en niet na vier uur eindigde, waren daarvoor zeer gepast; metselaars werden dan in de steenhouwerswerkplaats overgebracht, timmerlieden naar de »tischlerei" (onze binnenbetimmering) en de beste arbeiders gingen naar de teekenlokalen; zooveel mogelijk werd overeenkomstig den wensch van den gevangene gehandeld. Veel aandacht werd er aan gewijd om met oude bouwmaterialen, afval van de oude gevangenis, te werken.... Ook bij den ombouw of nieuwbouw van gevangenissen te Siegburg, Brandenburg, Münster, Keulen werden gevangenen gebruikt met dezelfde goede uitkomsten. 1)

Wanneer men de berichten, vooral die uit Pruisen en Engeland, leest, zou men meenen, dat men het verslag van nog niet geheel goed ingerichtte reformatories voor zich heeft.

Waarom, terwijl men deze resultaten voor oogen heeft, men nog aarzelt om een stap verder te gaan en in plaats van een gevangenis een reformatory — met al de voordeelen van vakonderwijs, van moreele en intellectueele ontwikkeling — te stichten, is onbegrijpelijk. Wanneer men ziet hoe goed de uitkomsten in Engeland en in Pruisen zijn, wanneer men ziet hoe daar, wel is waar nog op kleine schaal en niet zoo ver doorgevoerd als in een Amerikaansch reformatory, blijkt, dat vakarbeid en vakopleiding goede werklui maakt (Pruisen) en dat de opleiding van gevangenen tot een ambacht, waarbij

1) Jhr. Mr. D. O. Engelen. Zijn wijzigingen in de regeling van gevangenisstraf enz. enz. Handelingen der Ned. Juristen-Vereeniging. 31e Jrg. 1901. I. 4e stuk. bldz. 62 en vlg.

het oog wordt gehouden op de omstandigheden waarin zij later zullen moeten leven (Engeland) zoo goed is, dat zelfs een voorstander van het celstelsel in ons land de voorbeelden gebruikt om aan te toonen, dat in de cel-behandeling wijzigingen en welke wijzigingen er noodig zijn, dan verliest het argument, »dat ons betrouwbare statistieken uit de Amerikaansche reformatories ontbreken" een groot deel van zijn waarde, en zien wij ook hier, dat het ontbreken van Amerikaansche statistieken geen aanleiding mag zijn om het invoeren van een zoodanige verandering in ons gevangenissysteem tegen te gaan, dat van de gevangenis inderdaad een verbeterhuis, een reformatory, wordt gemaakt.

Het vijfde bezwaar, namelijk dat Elmira staat en valt met den directeur, met andere woorden, dat het wel mogelijk is, met een uitzonderings-mensch als Brockway, een reformatory als Elmira in stand te houden, maar dat zonder zulk een genie een dergelijke inrichting te gronde moet gaan, en niet dat kan geven, wat men van een reformatory eischt, heeft een gedeelte van zijn kracht verloren sinds Brockway al eenige jaren het direkteurschap heeft nedergelegd en Elmira nog steeds bestaat en waar na Elmira zoovele reformatories in Amerika met andere direkteuren als Brockway zijn opgericht. Toch is de geest en de kern van de tegenwerping niet gering te schatten.

Paedagogie is een moeilijk vak en goede paedagogen zijn er niet veel. Nog moeilijker en nog zeldzamer is het een paedagoog te vinden, die bekwaam en geschikt is om misdadigers op te voeden en een zoo groot mengelmoes als de bevolking van een gevangenis, met de menigte abnormalen, de zoogenaamde grensgevallen, de gedeeltelijk-imbecillen enz., zoo te behandelen en op te voeden, dat zij tot menschen vervormd worden, die voor de samenleving geschikt zijn en die in de struggle for life stand kunnen houden.

Maar aan den anderen kant is ook volkomen waar, dat men er in de meeste landen van Europa en zeker bij ons nooit moeite voor heeft gedaan of er zich moeite voor geeft paedagogen en goede paedagogen voor misdadigers te kweeken en te zoeken. Niet tegen te spreken is, dat zelfs iemand die

tot paedagoog is opgeleid, nog niet altijd een goede paedagoog is en dat er bijzondere en zeer bijzondere eigenschappen voor noodig zijn om op den naam van een goeden opvoeder, vooral van een goeden opvoeder van gevangenen aanspraak te kunnen maken. Toch, wanneer men er moeite voor zou doen en hen, die er aanleg en neiging toe bezitten, tot directeur van een reformatory zou opleiden en bekwamen, zouden er wel personen kunnen worden gevonden die, zij het dan misschien niet als Brockway, zeer goed voor hun taak berekend zouden zijn. Op dit oogenblik geschiedt er niets van dien aard. Trouwens, het is de moeite waard om te worden opgeteekend, dat niemand die met den misdadiger in aanraking komt, op dit oogenblik een daarvoor geschikte opleiding krijgt. De opleiding ontbreekt zelfs geheel! Noch de officier van Justitie, noch de rechter-commissaris of de hulpofficier van Justitie (commissaris van politie), evenmin als de direkteur van de gevangenis of de gevangen-bewaarders, ontvangen eenige speciale opleiding. Zelfs de gevangenis-geneesheer is in de meeste gevallen niet geschoold op het gebied van crimineele anthropologie of gerechtelijke en gewone psychiatrie!

Men moge misschien aanvoeren, dat de eisch dat al bovengenoemde personen een speciale opleiding zullen ontvangen, te ultra modern is, de eisch, dat de directeuren van gevangenissen bekwaam voor de uitoefening van hun beroep zullen worden gemaakt, dateert echter al van zeer lang. Jhr. Mr. D. O. Engelen citeert een reeds in 1858 verschenen brochure van D. van Frankenhuijzen, getiteld »Ontwerp eener kweekschool voor geschikt personeel voor gevangenissen en gasthuizen" 1) en Mr. Domela Nieuwenhuis schrijft: »Jaren lang is reeds aangedrongen op sommige verbeteringen. Om eens iets te noemen, zoo heeft reeds in 1852 de Heer L. G. Vernée gedachten ontwikkeld over de vereischten van een directeur eener cellulaire strafinrichting; in 1869 heeft A. A. Stuart gewezen op de wenschelijkheid van eene normaal-school voor adspirant-bewaarders en directeurs gelijk in Luneburg.... En de Heer Stuart heeft reeds

1) Jhr. Mr. D. O. Engelen. Zijn wijzigingen enz. bldz. 20.

gezegd, dat, indien men al voor een kommandant van een gemeenschappelijk tuchthuis, wegens fermiteit van karakter, persoonlijken moed en ook wegens administratieve bekwaamheden, bij voorkeur gepensionneerde hoofdofficieren moge kiezen, er voor het hoofd eener cellulaire gevangenis andere en vooral paedagogische bekwaamheden worden geëischt." 1)

Wanneer morgen een reformatory hier te lande zou worden opgericht, weet ik wel, dat men zeer verlegen zou zijn om een daarvoor geschikten paedagoog en directeur te vinden. Doch dit mag geen aanleiding zijn om het oprichten van dergelijke instellingen tegen te gaan. Omdat het moeilijk is geschikte instellings-directeuren te vinden, is dit nog geen reden om het stichten van reformatories na te laten, en de behandeling der gevangenen over te laten aan lieden die geen verstand van paedagogie hebben, nooit paedagogie — en zeker niet die welke voor misdadigers noodig is — bestudeerd hebben en deze in handen te geven van lieden, die voor de taak, welke men van hen eischt, bij een ver- en hervorming van de verzorging der misdadigers, zooals wij dit bedoelen, ten eenenmale niet berekend zijn. Het is hetzelfde, als wanneer men het oprichten van een speciaal ziekenhuis zou nalaten, omdat het b.v. zoo uiterst moeilijk zou zijn om bekwame en voor dit ziekenhuis geschikte geneesheeren te vinden en dat men daarom de zieken maar zou laten verwaarloozen in een voor hen ongeschikte omgeving en de behandeling zou opdragen aan eenige Kakadorussen.

Het stichten van reformatories in ons land na te laten, alleen omdat er op dit oogenblik geen bekwame directeur voor te vinden is, en omdat voor het vormen van dergelijke personen een lange, moeilijke en zeer uitgebreide opleiding noodig is, komt mij niet voor een argument te zijn, waarmee rekening behoeft te worden gehouden, om te bewijzen, dat het oprichten van reformatories onnoodig of onmogelijk zou zijn. Wanneer men, integendeel de uitkomsten van Amerika

1) Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Een terugblik op den strijd voor de invoering der afz. opsluiting in Nederland. Tijdschrift v. Strafrecht. Dl. VII. afl. 3 en 4. bldz. 288.

ziet, al zijn die dan ook — ik beken het — cum grano salis op te vatten, wanneer men leest wat in Europa en wel in Pruisen, Engeland, Oostenrijk, Italië een enkele maal voor en met de gevangenen wordt gedaan, wat alles zoo hemelsbreed verschilt van ons bête en verstompende stelsel van afzondering, dan is men gedwongen, toe te geven, dat Amerikaansche humbug ook zelfs niet voor een klein deel ten grondslag ligt aan den eisch, die zich meer en meer opdringt om verandering te brengen in de wijze waarop misdadigers worden behandeld.

Het laatste bezwaar wordt ook door Hintrager aangevoerd, waar hij zegt: »Nur das freie Leben kann sittliche Kräfte entwickeln, ein Charakter bildet sich im Strom der Welt. Das Anstaltsleben aber muss gerade die Tausend Freiheiten versagen, welche mit den in ihnen liegenden Versuchungen allein der Nährboden und zugleich der Prüfstein der Tugend sind. Es kann nur in einer mehr oder wenige formalistischen Weise äussere Vorschriften geben deren Befolgung aber um ihrer Aeusserlichkeit willen ebensowenig einen Beweis der Sinnesänderung darstelt, als das allmonatliche Schreiben eines Briefes seitens des bedingt Entlassenen an den Anstaltsvorstand. Selbst Elmira, dessen System so fein ausgesonnen und dem freien Leben bis auf der eigenen Verdienst des Gefangenen nachgebildet ist, vermag nicht mehr als eine Uebereinstimmung des Gefangenen mit dem Anstaltsregulativ zu erzielen. Es ist ein inhärenter Fluch der Freiheitsstrafe, dass sie mit der einen Hand zerstört, was sie mit der anderen vollbringt, — und ihm entgeht auch Elmira nicht." 1)

Waar dit euvel zelfs aan een instelling als Elmira aankleeft, kan men zich een voorstelling er van maken, welke afmetingen deze fout aanneemt bij het stelsel van afzondering, waar de gevangene in een cel opgesloten zit, een cel die zoo heelemaal niet — trouwens het geheele gevangenis-régime belet het — het beeld van de maatschappij weërgeeft, en waaruit hij, na een langen tijd buiten de maatschappij te hebben geleefd, in

1) Hintrager. l.c. bldz. 49,

een omgeving waar alles anders is dan in de samenleving, plotseling tusschen de menschen wordt teruggeplaatst! »De overgang van de lange celstraf tot de vrijheid is plotseling. De afzondering en het rumoerig maatschappelijk leven vormen niet elkanders aanvulling maar elkanders tegenstelling" schrijft Mr. Levy. 1) En Mr. Jhr. D. O. Engelen zegt: »hij (d. i. de ontslagen gevangene) kan niet verkeeren in de vrije maatschappij met al haar bedrijvigheid, nadat hij, een zeer langen tijd in zijn eigen uiterst klein kringetje heeft geleefd, beschut tegen alle invloeden van buiten, een leven, dat juist een negatie is van het leven buiten de gevangenis." 2)

Trouwens, het euvel waarop Hintrager wijst, kleeft aan elke vrijheidsstraf en het zal wel niet mogelijk zijn om het te ontgaan, zoolang er geen andere wijze van straffen of behandelen van den misdadiger zal zijn gevonden om de maatschappij tegen zijn daden te beveiligen en hem (zooals de criminalisten van de nieuwe richting willen) tot een beter mensch te maken, dan hem een tijdlang buiten de maatschappij te houden. Verwijdering buiten de maatschappij, het verblijven in een reformatory, kan onmogelijk een bestaan, gelijk aan het leven in vrijheid geven. A l'impossible nul n'est tenu! Alleen is met een reformatory het *mogelijke* te bereiken en niemand — en dit maakt de opmerking van Hintrager tot een tamelijk overbodige — zelfs Brockway niet, heeft er ooit aan gedacht of zal ooit volhouden dat een inrichting als Elmira, den verpleegde onder precies dezelfde omstandigheden brengt als in de groote maatschappij.

De cardo questionis is: hoe men, terwijl men den gevangene van zijn vrijheid berooft (iets wat nu eenmaal onvermijdelijk is, over deportatie wil ik hier niet spreken) hem zoo onschadelijk mogelijk zal maken, hoe men hem, terwijl hij van zijn vrijheid beroofd is, het best kan laten leven onder omstandigheden en in een omgeving die zoo goed mogelijk, en zoo ver mogelijk doorgevoerd, het beeld teruggeven van

1) Geciteerd door Jhr. Mr. D. O. Engelen in »Zijn wijzigingen enz". bldz. 37.
2) Ibidem. bldz. 39.

de maatschappij en waarin hem dezelfde plichten worden opgelegd als in de samenleving, waarin hij, zooveel mogelijk, gedwongen is zich te gedragen als in de vrijheid.

Het eerste bedoelt natuurlijk niet hem te dooden, de gemakkelijkste en zekerste wijze van onschadelijk maken, maar hem zóó te vervormen, dat hij inderdaad en voor het vervolg niet schadelijk meer zal zijn.

Met de celstraf bereikt men alleen, dat de gestrafte onschadelijk blijft, zoolang hij van zijn vrijheid beroofd is. Na zijn invrijheidstelling is hij weer even schadelijk voor zijn medemenschen als voorheen, omdat hij — behalve dan de problematische zedelijke verbetering — terugkeert in de vrijheid even ongeschikt, ongeleerd en even bedorven (op zijn zachtst gesproken) als toen hij in de cel kwam. Een voor goed doorgevoerd onschadelijk-maken, in dien zin, dat de misdadiger na zijn ontslag uit de gevangenis niet meer schadelijk behoeft te zijn, omdat hij een geschikt lid van de maatschappij is geworden, wordt door de cel niet bereikt en kan er niet door bereikt worden, zoolang reglementen en voorschriften van kracht blijven als die waaraan men tegenwoordig is gebonden. Eǹ aan een onschadelijk-maken zooals wij bedoelen en die niet meer dan logisch is, wordt door de voorstanders der cel niet gedacht en daarvan hebben de voorstanders van het celsysteem — waar zij met het voordeel komen aandragen, dat door de cel de gevangene onschadelijk wordt gemaakt — blijkbaar niet het minste denkbeeld.

De twee voorwaarden die wij hebben opgenoemd, waaraan dan het nadeel is verbonden door Hintrager vermeld, dat, nogmaals zij het gezegd, niet te vermijden is, vinden wij vereenigd in het stelsel der reformatories.

Waar onafscheidelijk door het stichten van reformatories het instellen van onbepaalde vonnissen gepaard moet gaan (een groote fout van Elmira m. i. is, dat bij het vonnissen nog altijd een maximum wordt bepaald) zal de verbeterlijke misdadiger als van zelf daardoor geprikkeld worden om zijn best te doen, ten einde zijn vrijheid zoo spoedig mogelijk terug te krijgen. Zoo aangenaam is het leven in Elmira niet,

al krijgen de verpleegden dan ook dessert bij hun eten (de bête noire van brave Hollandsche criminalisten) en baden en douches, dat zij, simpel uit plezier, er zoo lang mogelijk willen blijven. De tegenwerping, dat sommige verpleegden — omdat zij opzien tegen het leven in de maatschappij, of om het geregelde bestaan in de reformatory — zullen trachten zoolang mogelijk in de inrichting te blijven, gaat niet op. Bij celgevangenen is het te begrijpen, die wanneer zij aan hun vrijheid denken, in zoovele gevallen dezelfde ellende, hetzelfde gebrek lijden, dezelfde ontberingen als vroeger voor zich zien. De verpleegde die in de reformatory leeft, ziet zijn toekomst onder een geheel ander licht. Hij is krachtig en gezond van lichaam geworden, zijn intellect is ontwikkelt en hij kent een ambacht, waardoor hij aan zijn brood kan komen. De daarbij gevoegde eischen die gesteld worden voordat de verpleegde op parool ontslagen wordt, namelijk perfectie in schoolwerk, perfectie in arbeid en perfectie in gedrag, terwijl hij door de betrekkelijke vrijheid waarin hij verkeert en het leven tusschen zoovele anderen telkens de gelegenheid ontmoet waardoor hij in fouten kan vervallen en hij dus gedwongen wordt zooveel mogelijk zich in te spannen om zijn zwakheden te beheerschen, maken dat het ontslag uit de reformatory op betere basis berust dan het ontslag na een vooraf vastgesteld verblijf in de cel. Zij maken ook, en dat wel voornamelijk, dat de verpleegde leert gewennen aan een leven in een maatschappij, zij 't dan een maatschappij in het klein met fouten wel is waar, die een noodzakelijk gevolg zijn van alle vrijheidsstraffen, maar waarin hij een voorschool heeft en een niet te versmaden of gering te achten leertijd, voor de toekomst, voor den tijd, dat hij in de werkelijke maatschappij zal terug zijn gekeerd. En wanneer hij, na zes maanden op parool te zijn ontslagen, los van de reformatory, zich weer als vrij man beweegt, is hij toegerust met bekwaamheden en met de kennis van een ambacht of beroep, dat hem niet alleen in staat kan stellen zich een plaats in de samenleving te veroveren, maar dat hem de gelegenheid geeft den weg des kwaads te vermijden en als een niet-misdadig mensch te blijven voortleven.

Na alles wat ik in de vorige bladzijden heb neergeschreven, behoef ik er niet op te wijzen hoe geheel anders het is bij ons en trouwens overal waar het celsysteem wordt toegepast.

Men moet echter niet uit de vorige bladzijden het besluit trekken, alsof het mijn meening is, dat met de invoering van het stelsel der reformatories alle bezwaren met één slag uit den weg zullen geruimd zijn. Verre van dien. Terwijl ik nog niet eens het vraagstuk wil aanroeren omtrent de oprichting van gestichten voor hen die tot de zoogenaamde grensgevallen behooren, inrichtingen voor gevaarlijke (misdadige) krankzinnigen, voor de gedeeltelijk-psychisch gestoorden, doen zich ook bij het systeem der reformatories moeilijkheden op, die niet gering zijn te schatten. Om slechts enkele te noemen, willen wij wijzen op de moeilijkheid van het vinden en benoemen van een geschikten directeur, op de moeilijkheid om een goede ontslag-commissie saam te stellen en te bepalen uit welke personen een dergelijke commissie moet bestaan, op de moeilijkheid hoe te handelen — wanneer de reformatories zijn ingevoerd — met hen die tot korte vrijheidsstraffen veroordeeld worden.

Maar ook verschillende andere moeilijkheden doen zich aan ons voor. Om weer een paar voorbeelden te noemen, wil ik er op wijzen, dat een der groote bezwaren, zelfs voor den uitstekend geschoolden paedagoog, zal zijn, te bepalen, of een verpleegde inderdaad zedelijk en intellectueel zóó veranderd is, dat hij voor ontslag kan worden voorgedragen, een van de moeilijkste vraagstukken die aan den paedagoog — zelfs wanneer hij een groote ondervinding heeft — kunnen worden voorgelegd. Hoe en volgens welke maatstaf moet de onverbeterlijkheid van een verpleegde worden aangetoond, hoe zal men die vaststellen, hoe moet met de recidivisten worden gehandeld en hoe groot moet het aantal keeren zijn, dat de verpleegde recidiveert, voordat men hem tot de onverbeterlijken mag rekenen en als zoodanig behandelen? Hoe moet worden gehandeld met goed-ontwikkelden, met intellectueel-hoogstaande misdadigers, met een La Pommerais, Troppmann, met financiers die fraude hebben gepleegd? Hoe met de door

en door dommen, voor geen ontwikkeling vatbare, hoe met de ignobele naturen? Vragen te over, waarop niet dadelijk een antwoord is te geven.

Is de verpleegde eenmaal als onverbeterlijk uitgemaakt, dan is de logische consequentie, dat men hem levenslang buiten de maatschappij houdt. Ofschoon deze kwestie minder met de moeilijkheden in verband staat, die het Amerikaansche stelsel aankleven, wil ik er hier toch even over uitwijden. Immers geschiedt de veroordeeling voor levenslang ook bij ons tegenwoordig stelsel.

Waarom de gevangene die voor levenslang veroordeeld is, op zulk een onpraktische en inhumane wijze moet behandeld worden, als tegenwoordig geschiedt, is een van die raadselen, die alleen opgelost kunnen worden, wanneer men het standpunt in aanmerking neemt waarop de wetgever indertijd stond, n.l. dat de gevangene gestraft moet worden en men hem zooveel mogelijk leed moet aandoen. Waarom men den levenslang veroordeelde b.v. zoo absoluut van de wereld afzondert, dat hem zelfs geen courant ter lezing wordt toegestaan, waarom men die lieden het verblijf in de gevangenis met alle geweld tot een alleronaangenaamst maakt en hen — zij worden immers buiten de maatschappij gehouden, omdat zij ongeschikt zijn daarin te leven (of liever zoo moest de redeneering zijn, helaas houdt het meerendeel der oudere criminalisten er andere denkbeelden op na) — het verblijf, waar zij hun verder leven zullen moeten doorbrengen, wat aangenamer doet zijn, hen het genoegen van het kweeken van planten in een gedeelte van den tuin, het genoegen van ruime wandelplaatsen, natuurlijk onder scherp toezicht, en dergelijken meer niet toestaat, maar ze eenvoudig laat abrutiseeren, verworden en hen levend begraaft, kunnen wij alleen oplossen, wanneer wij den gedachtengang in aanmerking nemen van hen, die aanhangers zijn van het stelsel van straffen, wraak en vergelding.

Ik wil hier even de inconsequentie aanstippen, dat iemand die tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld is, die men dus voor zijn geheel volgend leven ongeschikt en gevaarlijk acht om in de samenleving te verkeeren of, conservatief-juridisch

gesproken, iemand die zoo'n groote verdorvenheid van ziel heeft, dat hij daarvoor levenslang moet »gestraft" worden, bij zekere gelegenheden plotseling gratie of vermindering van zijn »straf" kan krijgen en men hem dus of op eens niet zoo erg verdorven meer vindt of meent niet meer op die verdorvenheid acht te moeten slaan.

Doch om op de moeilijkheden aan het stelsel der reformatories verbonden, terug te komen, wil ik er op wijzen, dat zoowel het huichelen in deze inrichting mogelijk is voor den verpleegde, als het hem gemakkelijk wordt gemaakt om zijn minder goede kwaliteiten — zelfs terwijl hij nog niet huichelt of veinst — te verbergen en niet tot uiting te laten komen. Het valt niet te ontkennen, dat de mogelijkheid bestaat, dat, even goed als in onze celgevangenissen de veroordeelde braafheid voorwendt om eerder ontslagen te worden en dat, wat Hintrager meedeelt, mogelijk is. Hij toch vertelt, dat zoowel verpleegden van de eerste klasse, als vroeger-verpleegden uit Elmira hem zeiden: »Glauben Sie ja nicht, dass die Leuten im blauen Anzug alle gebessert sind, da sind die Geriebensten darunter". En de geneesheer van de inrichting sprak tot hem: »Es ist nicht sowohl der Gute, als der Geriebene, welche aus der Anstalt herauskommt. Die Leuten werden verschlagen. Nicht bloss der Vorstand lernt sein Leute kennen, sondern diese auch ihn. They do not reform, but conform". 1) En daarbij is het den verpleegde gemakkelijk om geen fouten te begaan, zijn slechte eigenschappen niet te uiten, waar er voortdurend toezicht op hem wordt uitgeoefend, waar hij gestadig onder contrôle is, waar altijd op hem wordt gelet en waar zoovele aanleidende omstandigheden tot het uiten en tot het begaan van fouten voor hem zijn weggenomen. Ook in de reformatory bestaat de verleiding niet.

Een niet te gering te achten moeilijkheid is, in de oude wereld, om den ontslagen verpleegde een plaats of betrekking te bezorgen. Waar voor een twintigtal jaren, toen Elmira werd opgericht, in Amerika, met de wijde ruimte van te

1) Hintrager, l. c. bldz. 38.

ontginnen land en de steeds aanwezige behoefte naar nieuwe krachten op elk gebied, de plaatsing van ontslagen verpleegden uit de inrichting, die in een beroep bekwaam waren, geen bezwaar vond, is dit nu reeds — vooral in den Staat New-York — veranderd. Ook in sommige staten van Amerika neemt het aantal werkeloozen toe en de industrieele crisen maken het daar telkens moeilijker om aan werk te komen. In de oude wereld, waar alle plaatsen, om zoo te zeggen, vervuld zijn, is het nog moeilijker en de struggle for life zal, wanneer een verpleegde die een beroep goed verstaat en daardoor een plaats verovert, voor hen die minder goed geschoold zijn, nog zwaarder worden.

Toch, de zoogenaamde overdrijvingen — werkelijke en gefingeerde — daargelaten, is het mijn meening, zelfs met de bezwaren die aan de reformatories verbonden zijn, dat men in de toekomst tot dit systeem zal moeten overgaan, dat dit systeem het eenige is, waarvan in de toekomst heil te verwachten is voor de maatschappij en voor den misdadiger zelf.

Zooals ik reeds eenige malen heb opgemerkt, wordt onze maatschappij door het celstelsel niet gebaat en is er ook nooit mee geholpen geworden tegen de misdaad. Integendeel wordt de samenleving al minder en minder tegen de misdaad door het celstelsel beschermd! Na alles wat ik in de vorige bladzijden schreef, is het onnoodig over den misdadiger zelf nog te spreken.

Zooals de toestand nu is, is hij onhoudbaar. Met straffen, wreken, vergelden en leed aandoen heeft men niets kunnen bereiken, dan een gestadige verhooging der recidive. Is het teveel gevraagd, dat men, met de uitkomsten voor oogen die in andere landen verkregen worden, waar men de gevangenen niet in een verstompende eenzaamheid laat voortdrabben, nu eindelijk eens een ander stelsel dan het celsysteem toepast? Tot een verandering en verbetering van de behandeling van den misdadiger moet en zal men komen. Dat is onvermijdelijk!

De tijd van straffen is voorbij. De gedachte aan wraak, vergelding en leed doen, mogen niet meer van onzen tijd zijn en mogen en kunnen niet meer gehuldigd worden door hen,

die ook maar eenig inzicht in de motieven der menschelijke daden en vooral in de motieven der handelingen van den misdadiger hebben. Het woord van den minister Modderman, »de straf zij geen kwaad", worde nu eindelijk eens in toepassing gebracht!

Hoe lang het nog zal duren, voordat de verandering komen zal, is niet te zeggen. Maar zij zal komen, de conservatieve en voor-geen-betoog-vatbare opvattingen van zoovelen ten spijt.

En die verandering zal zijn, een vervormen van onze tegenwoordige onpraktische en onmenschkundige gevangenissen in reformatories, die verbetering zal zijn een omvorming van ons tegenwoordig abrutiseerend strafsysteem in een stelsel, waarbij de belangen van den mensch-misdadiger en van de maatschappij en niet de zucht naar wraak, vergelding en leed-doen op den voorgrond staan.

Amsterdam, 1905—1906.

HET SCHOONE EN DE KUNST,

of de naaste en onmiddellijke zelfbevrediging van absolute geestelijkheid in het kort besproken

DOOR

G. J. P. J. BOLLAND.

»Das Ideale besteht darin, dass die Idee wirklich ist." HEGEL.

Alleen op grauwen wolkenwand bouwt ons het licht der zon den bonten regenboog. »Hoe hooger de natuur is," zegt Hegel, »deste meer ongeluk beleeft zij en groote daden komen voort uit diepe smarten des gemoeds." Het leven is vol van leed en alle dagen vol alledaagschheden, — waarmede vanzelf niemand onzer dan eigenlijk vrede heeft.

Uit het proza der van allerlei engheid, benauwdheid en bekrompenheid vervulde samenleving met hare onderlinge weerstrevingen, twisten en kleingeestigheden, — uit de jammerlijkheden der alledaagschheid ontwikkelt zich in het zoeken en streven naar aandoeningen, gewaarwordingen en waarneembaarheden, die werkelijk en waarlijk zullen bevredigen, een zin voor het rechte, dat als het betere en zelfs onmiddellijk meer edele temidden van het alledaagsche en gewone, hetwelk niet bevredigt, ongewoon, ongemeen en zelfs eenig blijken zal in rechtstreeksch vermogen om rust en kalmte te verschaffen aan onzen geest. *De mensch zoekt van nature* en daarom ook al aanstonds in de natuur zelve, *het schoone;* wij vinden die natuur schoon, waar en wanneer wij vinden, dat zij is zooals ze zijn moet, dat alzoo hare realiteit met

eigene idealiteit in overeenstemming en dus doelmatig is, wat dan meteen wil zeggen, dat natuurschoon subjectief erkende objectieve doelmatigheid zoude kunnen heeten. Het natuurverschijnsel blijkt schoon, naar gelang in de aanschouwde gestalten de idee of het veeleenige begrip wordt gevoeld, waarvan het de met zintuigen waarneembare verzakelijking is, — eene objectivistische opvatting, waarin vanzelf het subjectivisme is medegesteld van den geest, vóór wien het schoone beteekenis heeft en waarde, omdat het natuurschoon op den geest is aangelegd, zooals de geest den aanleg heeft, de schoonheid te vinden in de natuur. Het aanschouwde en vernomene is niet zonder het aanschouwende en vernemende en de schoonheid zoekende en vindende natuurbeschouwing blijkt zelfs het ondermenschelijke te vermenschelijken, doordat zij in onwillekeurige onderschuiving van eigene stemmingen en gewaarwordingen het verschijnsel symbolizeert.

Is er natuurschoon op zichzelf? Is de schoonheid doel in de natuur? — Het op zichzelf gestelde is nooit al het ware en alles is betrekkelijk, ook het doelbegrip; in de oudheid heeft iemand als Chrysippos den pauwestaart aangehaald ten bewijze, dat de natuur zelve op schoonheid uit is en in veelkleurigheid behagen schept (Plut. de St. Rep. 21 : 4), wat cactus of knolraap, spinnen en padden dan minder duidelijk zouden hebben gemaakt. Wij voor ons kunnen hierbij bedenken, dat wijzelven natuur mede zijn, om verder dan bij zulke vragen niet in eenzijdigheid van opvatting te verwijlen. De natuur op zichzelve heeft geen recht, rechtvaardigheid of zedelijkheid, geen schoonheid, heiligheid of waarheid, doch komt tot waarheid, tot eigene waarheid, in den geest, die de natuur van zijne zijde heeft te vooronderstellen, om er eigen wezen als het rechte en bevredigende in te kunnen zoeken en nagaan. Schoonheid als doel is er altoos in de natuur voor ons, die zelven weder in alle natuurlijkheid mededoen, met het gevolg, dat in ons de natuur zichzelve om hare schoonheid leert waardeeren. De menschelijke geest zoekt schoonheid van nature en aan of in de natuur; hij zoude willen, dat de natuur een en al schoonheid en liefelijkheid

was en hierin is dan weer begrepen, hoe zich de schoonheid nader laat omschrijven. De schoonheid is het in ons midden verschijnende en zoo dan aardsch blijkende hemelsche, het onzienlijke eenige, dat in verscheidenheid te zien komt, de verschijnende wonderlijkheid alzoo, die dan als schoone wonderlijkheid in hare zuiverheid vanzelve een wonder van schoonheid zal kunnen heeten. En een wonder van schoonheid, wat is het anders, dan het volmaakt ongewone in ongewone en onalledaagsche of ongemeene volmaaktheid? Volmaaktheid in bepaaldheid van waarneembaarheid en waarneembaarheid van bepaalden doch bevredigend zuiveren vorm, — die niet van deze wereld is, want »in den heitren Regionen, wo die reinen Formen wohnen, rauscht des Jammers trüber Sturm nicht mehr." De werkelijkheid blijft eene werkelijkheid van onderling benauwde en benauwende, doodende en gedoode of ook om te beginnen levenloos onvolmaakte eindigheden, zoodat de schoonheid van den beginne bestemd is, om een schoone... schijn te blijken. Het schoone is idee en het schoone is ideaal en het schoone moet verschijnen; zoo echter is het schoone het wezenlijke en het ware in den trant van omgekeerdheid en van schijn. Is het nu het rechte of het verkeerde, het goede of het kwade? *Τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ καλὸν ἕτερον*, goed en schoon zijn niet hetzelfde, zegt Aristoteles in zijne wezensleer (Metaph. 11 : 3); schoon blijken, zouden wijzelven weder kunnen zeggen, is schijn blijken en met het rechte, het goede en het ware schijnt de schijn in zijn wezen niets gemeen te hebben. Maar waarvan is weer de schijn een schijn? Wat is het, dat in de schoonheid als schijn verschijnt? Wezen van den schijn is, dat deze schijn is van het wezen, het wezen zelf, dat van zijnen schijn niet is gescheiden, maar daarin kenbaar wordt als idee, idee van eenheid der zienlijkheid en onzienlijkheid. Zonder zijn tegendeel den schijn ware het wezen zelf niets en de schijn is schoon, inzooverre hij aangename schijn van het wezenlijke en het ware, idealiteit van den schijn als de rechte en de bevredigende, dat is de ware schijn heeten kan. De ware schijn echter is verschijnsel van het ideaal, datgene wat wij allen hebben hoog te houden;

in zekeren zin, kunnen wij daarom met Friedr. Vischer zeggen, staat schijn zelfs hooger dan realiteit, slechte realiteit, waarbij dan overigens in aanmerking is te nemen, dat er niet alleen een schijn is, die bedriegt, maar ook een schijn, dien men kan leeren kennen, om hem te genieten.

In levenden lijve genieten. Gelijk het leven in het algemeen de eenheid is van (bestendige stofwisseling of) stofverandering en (veranderlijke) vormbestendiging, zoo is het leven in zijne verenkelde bepaaldheid, het levende wezen meer bepaald in ons menschen, bestendig veranderlijke en veranderlijk bestendige eenheid van lijf en ziel, zoodat de menschelijke geest boven lichamelijkheid en zieligheid niet uitgaat, zonder beiden aan zich te houden. En hierin is dan weer begrepen, dat wij geene schoonheid beleven zonder onze zinnen, zij het ook, dat in de betrekkelijke belangeloosheid van den schoonheidszin niet alle zintuigen gelijkelijk mededoen. Wie lust gevoelt, om iets te verzwelgen, is niet præcies meer bezig, het móói te vinden en in vergelijking met gezicht en gehoor hebben tastzin, smaak en reuk tezamen minder met schoonheid te maken, al kan iets lief en mooi aanvoelen, al is zelfs de smulzucht met den schoonheidszin verwant en al mag aan eene mooie roos de liefelijkheid van den geur een onmiskenbare factor van het product harer bevalligheid worden genoemd. Naar den klank hangt 'schoon' oorspronkelijk samen met schouwen; 'schoon' was dan, wat zich liet aanschouwen, zoodat nog in Wulfila's Gotische bijbelvertaling, waarin de voorzichtige 'uitschouwend' (1 Thess. 5 : 8) heet, niet alleen de liefelijke voeten van Rom. 10 : 15 'skaunjai fôtjus' worden genoemd, maar in Phil. 3 : 21 'even schoon' zooveel beteekent als van gelijke gestalte. »Schoon," zegt reeds Plotinos (Enn. 1 : 6, 1), »heet om te beginnen en meerendeels het zichtbare, dan echter ook het hoorbare, zooals bij samenvoegingen van woorden en in de gezamelijke toonkunst. Want ook melodieën en rhythmen hebben hunne schoonheid. Klimmen wij nu van de zinlijke waarneembaarheden verder op, dan zijn er ook schoone instellingen, daden, toestanden, kundigheden en eindelijk eene schoonheid der

deugd; of er nog eene hoogere schoonheid is, moet later blijken."

De schoonheid is eene denkbaarheid, waarin het sensueele of psychische en het noëtische of spiritueele, de zinlijkheid of zieligheid en de bewuste geestelijkheid elkander doordringen in levende eenheid van persoon, die zich bevredigd wil gevoelen in de gegevens der zinnen, en van gegevens der zinnen, die vreedzaam bevredigend stemmen in den persoon. Daarom is er ook al aanstonds eene zinnebéëldigheid van vormen, kleuren en bewegingswijzen; de treurwilg stemt weemoedig, de linde allicht blijmoedig en eene 'schreeuwende' kleur, een oorverdoovend geschetter enz. verwekken om zoo te zeggen een oproer van beroering en ontroering in het gemoed, terwijl gedekte en stille kleuren of zacht gezongen lieve liedjes allicht bedarend zullen werken. Melodieën stemmen vroolijk, moedig, uitgelaten, ernstig, plechtig of droefgeestig en doen dit uiteraard; het ligt niet alleen aan den hoorder, wat stemming door bepaalde muziek in hem zal worden opgewekt. Over de uitwerking van krijgshaftige wijzen verne men wij geschiedkundig reeds uit het oude Sparta; op plaatsen van ontspanning en verlustiging laat men opwekkende en dartele muziek hooren en bij godsdienstoefeningen kan het dan weer komen tot muziek, die eene wijding geeft van gevoelde verheffing, verhevenheid en heiligheid.

Is het schoone zoo het rechte als gegeven der zinnen, waarmede vrede komt in het gemoed, dan zijn, dat is daar weder in begrepen, in het nadenken en het spreken over het schoone en den schoonheidszin gewaarwordingen van afkeer en verlangen, van bevrediging en walging, van lief en leed, van ernst, droefgeestigheid en opgeruimdheid of vreugde tezamen verondersteld. Geene gedachten en vertoogen over het schoone en zijne verwerkelijking in de kunst zonder althans stille bijgedachten aan psychisch en persoonlijk streven en weerstreven in beider wederkeerigheid; de taal van tonen, gebaren en woorden laat zich onmiddellijk niet alleen 'æsthetisch' maar maar ook sociologisch, psychologisch en zelfs physiologisch opvatten en bespreken en het is klaar, dat in alle schoon-

heidsleer een element van physiologie en psychologie althans verzwegen mededoet. Aristoteles moet eens op de vraag, waarom men van mooie menschen en hun gezelschap hield, geantwoord hebben, dat dit de vraag was van eenen..... blinde (Laert. Diog. 5 : 20) en zeggen wij, dat wij bij den aanblik eener zuil een zeker streven omhoog gewaarworden, dan ligt in een en ander, dat in de æsthetische redeneeringen èn de levensleer der physiologie èn de psychologie of zielkunde een woord zouden kunnen medespreken. Of liever: het philosopheeren over het schoone, ook reeds het philosopheeren over natuurschooon, heeft een allereerst psychologisch accent; wijsbegeerte omtrent kunst, godsdienst en... wijsbegeerte verhoudt zich gelijk zielkunde, samenlevingsleer en leer van absolute geestelijkheid in het algemeen en bij het redeneeren over het schoone en de kunst gaat het dus allerminst zonder het... subjectieve.

Bij wijze van æsthetische antinomie heeft Kant in § 56 zijner Kritiek der Oordeelskracht de dubbele stelling te berde gebracht, dat zich over den smaak niet laat disputeeren en men er toch over twisten kan. Men zoude zoo zeggen, dat wie het schoone waardeeren zal, het moet hebben léêren waardeeren en daartoe zijnen smaak zal moeten hebben geoefend; hier zal dus ook wel iets te leeren vallen, van hen, die bereids geoefend zijn, maar van wie nu en naar welken maatstaf? Voor jagers, herders en boeren, voor daglooners, handwerkers en kooplieden, voor ambtenaren, staatslieden en militairen gelden allerlei zaken en feiten of gegevens als mooi, leelijk en interessant, als karakteristiek, gemeen en indrukwekkend, als bedroevend, belachelijk en onafdoende van andere gezichtspunten uit, dan voor kunstenaars, geestelijken en geleerden het geval is; »one touch of nature makes the whole world kin" en toch heeft een kruidenier heel andere bekoorlijkheden in zijn hoofd dan een schilder, een dichter en een vroom prediker of wel verkondiger van stichtelijkheden, — om van de schoonheden der zuivere rede niet eens te gewagen. Want welk hoogleeraar der wijsbegeerte zelfs ontwaart de schoonheid van een dialektisch of redelijk en echt

collegium logicum? En waar is nu de rechte zin voor het schoone, de smaak voor het ware en rechte als de ware en rechte smaak? Openbaart de goede smaak zich in algemeene geldigheid of in verenkelde voorkeur: is het gemeenlijk of het zelden schoon gevondene het wezenlijk schoone, is de smaak van Jan Alleman de rechte of de verkeerde en gemeene en is de door bijna niemand gedeelde de eenige dan wel de zonderlinge en grillige smaak? En waar is de algemeene, doch niet gemeene en de eenige, doch niet willekeurige maatstaf voor de verstandigheid of het onverstand van het antwoord? Dat het alledaagsche gewoon, niets zeggend, vervelend en zelfs leelijk en het algemeene gemeen wordt gevonden, is dat gemeen, omdat het algemeen is en het edeler ware, van de werkelijkheid geene onmogelijkheid te verlangen, of is het edel en ongemeen, omdat de menschen inderdaad algemeen in gemeenheid min ofte meer behagen scheppen? Pulcrum est paucorum hominum, heeft men menigmaal gezegd; wil dat zeggen, dat weinigen aanleg hebben om het gewaar te worden, dan wel dat het zelden te zien komt? Τὰ λίαν καλὰ σπάνια, zeldzaam is het waarlijk schoone zelf, zoo lezen wij in het Philonische geschrift over de vrijheid van den edele en Rafael's madonna della sedia te Florence heeft eene liefelijkheid en innigheid van uitdrukking, die men ook ongeschoold en zonder oefening misschien algemeen gewaarwordt, tegenover dewelke dus de mensch in ons zonder uitzondering zal opleven, ook zonder dat wij wéten, hoe kunstig daar de kleuren aangebracht en verdeeld zijn. Een samen klinken van octaaf of quint met grondtoon laten wij waarschijnlijk allen als consonantie gelden en wij doen dit van nature, omdat het onzen ooren goed doet, onverschillig of een natuurkundige al dan niet correspondeerende getalverhoudingen van luchtgolvingen komt aantoonen, terwijl wij toch ook weder weten, dat volkenkunde en geschiedenis van veranderlijkheid der toonschalen en toonladders gewagen. En zoo zijn wij dan eigenlijk héén over de vraag, of er voor het schoone en den schoonheidszin normen zijn van algemeene geldigheid ofte niet.

Van de menschelijke schoonheid heeft Aristoteles gezegd, dat zij naar leeftijd en geslacht verschillend was (Rhet. 1 : 5, 11) en dat zal waar zijn; zoo staat hier de norm dan objectief niet vast, maar is hij veeleer eene veranderlijke bestendigheid en bestendige veranderlijkheid, wat ieder trouwens van te voren weten kan, die door een dialektisch collegium logicum tot de kennis is gekomen van de idee der waarheid en de waarheid of het ware in de idee. En heeft sint Clemens van Alexandrië een glad geschoren mansgelaat een leelijken en verkeerden aanblik genoemd (Pædag. 3 : 11), Schopenhauer heeft gevonden, dat het dragen van eenen baard leelijk pronken met mannelijke dierlijkheid konde heeten. Heeft niet meer dan een van beiden gelijk gehad? Wat de eene niet lust, een ander eet er zich dik aan, zoo betrekkelijk is letterlijk de smaak, doch allen lusten liever gekookte groenten dan gekookte boombladeren en liever gebraden vleesch dan gebraden leder. En allen vermogen wij te beseffen, dat de smaak ook in zaken van het schoone en de kunst zich zoo in ons kan verfijnen en ontwikkelen en veredelen, dat men te midden der veel te velen gelijk de heilige en de wijze rondwandelt als een ongemeene zonderling, om meteen bestaanswijzen en factoren te belichamen, die ook in den gemeenen man mededoen; die schlechteste Gesellschaft lässt dich fühlen, dass du ein Mensch mit Menschen bist. Wat dan overigens niet wil zeggen, dat het gemiddelde iets bijzonders, de gemeene man een edel man, of de gewone en algemeene smaak een verfijnde smaak heeft te heeten! »De groote menigte," schrijft in 1891 de Marxist O. Köhler op blz. 46 eener verhandeling over den sociaal demokratischen staat der toekomst, »de groote menigte der menschen van boerenknecht tot burgemeester heeft van kunstzaken nog geen verstand; de opvoeding," zegt hij, »is er niet naar. Ook laat tegenwoordig de ingewikkelde strijd om het bestaan aan de groote meerderheid voor artistieke stichting en verheffing uit het alledaagsche geen tijd of gelegenheid en ook geene ontvankelijkheid." Onze Marxist heeft er niet bijgevoegd, dat ook in den staat der toekomst het ideaal niet realiteit en

het gemiddelde niet iets bijzonders zal zijn, — dat de gemiddelde mensch in alle eeuwigheid een alledaagsch mensch moet blijken, wat dan ook de dood zoude hebben beteekend van zijne demokratische geestdrift. Want eigenlijk is het er toch om te doen, de arbeiders tot heeren en de dienstmeiden tot joffers of jonkrouwen te maken en bij zulk een streven is het eene onuitstaanbare gedachte, dat, wanneer het er op aankomt, de gemeene man nooit een édel man zal zijn.

De gemeene man is een geestelijk wezen vol overwegende natuurlijkheid en zieligheid. En zoo zal hij ook in zaken van schoonheid en goeden smaak voorloopig aanhoudend en aanhoudend voorloopig door zijne opvattingen en oordeelvellingen eene onmiddellijk psychische of zielige natuurlijkheid openbaren, datgene, anders gezegd, waar prof. Heymans te Groningen met zijn psychisch monisme zelfs het éénige van gemaakt heeft. Daarvoor is de gemiddelde mensch de 'leek'. In het kunstwerk kent en waardeert hij eigenlijk alleen de onmiddellijk tot zijne alledaagsche ziel sprekende aardigheid, liefheid, mooiheid, fraaiheid of schoonheid; het aanschouwde kunstwerk heeft ook op de natuur mooi te lijken, om tegelijk zelf mooi te zijn en hij vindt er mooi of leelijk aan, wat hij aan de natuur zoo zoude noemen. Kunstig afgebeelde leelijkheden vindt hij natuurlijk niet præcies mooi, dat wil zeggen juist niet naar zijnen smaak, terwijl de kenner, met name de kunstvaardige, als zoodanig het onmiddellijke of voorloopige onderscheid tusschen mooi en leelijk even weinig zonder meer laat gelden, als de scheikundige in zijne hoedanigheid bij het onderscheid gebleven is tusschen schoon of zindelijk en leelijk vies: hij van zijne zijde neemt omgekeerd de natuur op, alsof de natuur een kunstwerk was. De werkelijkheid is hem eene zaak, die zich laat schilderen, bezingen en beschrijven en een zoogenaamd mooi landschap zal hij als schilder allicht veel onaantrekkelijker vinden dan deze of gene leelijke oude en afgestorvene boom daar bij dien modderplas, wanneer de lucht betrekt; bij hem gaat de belangwekkendheid van het eigenaardige boven het onmiddellijke of onnoozele onderscheid tusschen mooi en leelijk. Is de kenner kenner van het

muzikale, dan heeft hij een gevoel voor verhevenheid, dat van weinig psalmenzingers te verwachten is, want verheffend werkt op hem het kunstig samenwerkende symphonische naar normen, waaraan hij studie heeft moeten wijden, terwijl de leek meer door het melodieuse rechtstreeks en onmiddellijk wordt aangetrokken. De kenner van muziek gaat meer uit naar het harmonische, de gemeene man naar het melodische in de muziek, een onderscheid tusschen natuurlijk onmiddellijke inhoudsopvatting en kunstmatig aangeleerde modaliteitswaardeering, dat ook bij voortbrengselen van dichtkunst wederkeert.

In de leer van zuivere rede leert men begrijpen, dat het begrip verenkeling van bijzondere algemeenheid is en alle denkbaarheid daarom als beperkte alomvattendheid en vereindiging van het oneindige is op te vatten, die niet is zonder hare betrekkelijke... volstrektheid. Hierin is begrepen, dat de vraag, wie in het verschil, d. w. z. bij gelegenheid in het geschil, tusschen leek en kunstkenner eigenlijk gelijk heeft, als iedere andere in ernst en niet bij wijze van spreken gedane vraag, een teeken is, dat de vrager nog niet... wijs mag heeten, een teeken van onvoldoend nadenken en doordenken, anders gezegd. Aristoteles heeft de opmerking gemaakt, dat het oordeel over een huis niet enkel zaak is van den bouwmeester, maar allereerst ook van den mensch, die erin heeft te wonen, dat een stuurman de bruikbaarheid van een roer zelfs beter kan beoordeelen, dan de timmerman, die het heeft vervaardigd en dat niet de kok rechter is over eenen maaltijd, maar de menschen, die hem hebben te veroorbaren. (Pol. 3 : 6, 10.) In het licht dier opmerking vrage men zich af, of de menigte, van wie de kunstvaardige voor de vertooning zijner ongemeene vaardigheid gemeene middelen van bestaan verlangt en zelfs ongemeene middelen voor weelde, geen recht van bestaan heeft van hare zijde, recht van bestaan niet als wat bijzonders, met ongemeen goeden smaak bijv., maar als het gewone, gemiddelde en onverfijnde, aan welks onmiddellijke onveredeldheid de rechte smaak en schoonheidszin zich spiegelen kan. Beide standpunten: dat van den gemeenen man en dat van den veredelden kenner, hebben hun

wederzijdsch recht van bestaan en het recht van het alledaagsche op een gemeenen smaak is onvervreemdbaar, al is van zelf met name op het gebied van kunstschoon de opvatting van den kenner de minder zielige en natuurlijke, de meer kunstmatige en geoefende. Ja, aan welke zijde is hier nu met de ware natuurlijkheid de natuurlijke waarheid? Il y a une infinité d'esprit dans les gens qui n'en ont point; in ieder opzicht, ook in zaken van schoonheid, zijn het onmiddellijk gewaar te worden Wat en Dat en het beredeneerde Hoe ongescheiden onderscheiden; inhoud of wezen en manier of uitdrukking zullen vanzelf met verschil van nadruk ter sprake moeten komen al naar verschil in oefening, ontwikkeling en bezinning zonder dat ooit de rechte smaak ergens eenvoudig is, om elders eenvoudig niet te zijn. Waar is de grens, de graad en het wezen der denkbaarheid, waar is het punt en het oogenblik in de beweging? Het ware *is* niet, ook niet als de ware smaak; het is onvermijdelijk dat de smaak volstrekt betrekkelijk zij. En wat onvermijdelijk is, dat is ook onontbeerlijk. Het is dom van den gemeenen man, niet te willen begrijpen, dat zijn smaak... gemeen is en een ongemeen geoefend oog of oor meer gewaar wordt en verneemt dan het zijne; het is niet edel van den veredelden kenner, die in allerlei opzicht gemeene man mede is, zich over den min veredelden schoonheidszin als zoodanig te ergeren, al ware het hem voordeeliger of althans aangenamer, dat de menigte van min geoefenden in hunne oordeelvellingen èn offerváárdigheden de maatstaven van waardeering lieten gelden der meer geoefenden, of liever van zijne afzonderlijke meerdere geoefendheid.

Wie het over schoonheid heeft en smaak, heeft het van zelf over absoluut relatieve eenheid in verscheidenheid; daarin zijn object en subject van ideaal en idee altijd en overal weer te vinden, want veeleenigheid is het ware en het ware is veeleenig. Ook het schoone is veeleenig, gelijk het zelf zich tot moment van wat anders, tot moment van het ware maakt; Plotinus (1 : 6,2) reeds heeft de schoonheid dan ook als eene innerlijk in zichzelve overeenstemmende eenheid van het verschillende begrepen. Eenheid zónder verschil ware

eenig — — vervelend en mooi of schoon heet alleen een geheel, dat uit overeenstemmende deelen bestaat, wat overigens niet veel anders zeggen wil, dan dat het schoone als eenheid in verscheidenheid het ware zelf is, al is het de ware veeleenigheid en het veeleenige ware op de wijze eener ondoordachte overeenstemming of zinnenstreelende harmonie, waarin van de waarheid en het ware zoo onmiddellijk weinig sprake is, maar alles aankomt op zielig aangename gewaarwording en prettigheid van gevoel. Schiller heeft het schoone als vereeniging van het zinlijke en het geestelijke begrepen en inderdaad is de idee van schoonheid idee van overeenstemming tusschen natuur en geest op de wijze eener psychisch onmiddellijke, dat is aanschouwde en gevoelde harmonie; zoo zegt ook Fichte (4 : 353), dat de fraaie kunst het transcendentale gezichtspunt tot het algemeene, dat is het ware tot waarneembaar gegeven, maakt en is volgens Hegel het schoone zonder begrip onmiddellijk eenheid van het algemeene en bijzondere (15 : 544), om zich daarmede te bepalen tot een zinlijk schijnen der Idee (10,1 : 141). »Het schoone," zegt in 1846 Friedr. Theod. Vischer, »is de idee in den vorm van begrensd verschijnsel; het is eene zinlijke afzonderlijkheid, die zuivere uitdrukking der idee blijkt, zoodat in deze laatste niets is wat niet zinlijk verschijnt en niets zinlijk verschijnt, wat niet zuivere uitdrukking is der idee. Er is dus zelfonderscheiding van drie momenten: de idee, het zinlijke verschijnsel en de zuivere eenheid van beiden; ieder dezer drie momenten is afzonderlijk te beschouwen al naar het wetenschappelijke doel." (Æsth. § 14.)

Naar de omschrijving van Kant (Urt. § 17) is datgene schoon, wat (in subjectief opzicht) zonder begrip of daadwerkelijk belang algemeen en noodzakelijk bevalt en zoo (in objectief opzicht) den vorm heeft van de doelmatigheid, die zonder doelvoorstelling wordt waargenomen. Daarmede is de schoonheidszin omschreven als de belangeloosheid van het verlangen, om idee te vinden in verschijnsel en als verschijnsel; »in ieder geval," heeft Schopenhauer opgemerkt, »is het voorwerp van æsthetische beschouwing niet het afzonderlijke

ding, maar de daarin naar openbaring strevende idee." (1 : 281 Reclam). Inderdaad is de gestalte van een goed gebouwd paard niet fraai als gestalte op zichzelve, maar als gestalte van het paard, dat wil zeggen als eene naar het type van bepaald geslacht en soort bijzonder goed of 'abnormaal normaal' ontwikkelde gestalte; de vorm van een scheven toren daarentegen beleedigt het oog als een verschijnsel, dat met het wezen van den toren niet overeenstemt. Weliswaar, hoe kan het schoone zoo idee, algemeenen zin der verschijnselen verzinnelijken, zonder meteen het gewone en alledaagsche te zijn? En is de in het verschijnsel naar openbaring strevende idee tot volmááktheid van openbaring gekomen, is dan die buitengewone of abnormale openbaarheid vanzelve weer schóóne openbaarheid? Baumgarten heeft de schoonheid volmaaktheid genoemd, ook Vischer heeft o. a. het schoone als verschijnsel vol inhoud van eene in het verenkelde volmaakt verwerkelijkte idee begrepen en in 1888 heeft Theodoor Alt de schoonheid van een levend lichaam in de volmaaktheid gezien, waarmede dit zijn bijzonder wezen vervulde. Doch zijn er geene toonbeelden van typische leelijkheid, zijn er geene volmaakte monsters? En wat ontbreekt aan volmaakte monsterachtigheid of monsterachtige volmaaktheid, om ze in schóóne volmaaktheid te verkeeren? De schoonheid van plant en dier besta niettemin in voorbeeldige of ongemeene volmaaktheid van het typische of bijzondere algemeene aan geslacht en soort, in eene volmaaktheid, die dan weer van buiten kan worden aangetast en verwoest, gelijk zij van binnen uit kan vervallen en ontaarden. Is echter het typische zélf dan weer bestaanbaar? Het blad is onvolmaakt, vergeleken bij bloesem of bloem, de bloesem is weer onvolmaakt, vergeleken bij de vrucht, en de vrucht is als kiem weer onvolmaakt, vergeleken bij de volgroeide plant; — waar is typisch 'aanzijn' in volmaaktheid, waar kán zich volmaaktheid van aanzijn vertoonen?

In overeenstemming met oud-Helleenschen aard, waarin men zich overtuigd hield, *μηδὲν ἄγαν*, geene mateloosheden te willen en in alles *μέτρον ἄριστον*, maat houden het beste te vinden, heeft Plato als het wezen der schoonheid maat

en maatverhouding genoemd; *μετριότης γὰρ καὶ ξυμμετρία κάλλος δήπου*, zegt hij Phileb. 64 e. En ook Aristoteles heeft de schoonheid van ons lichaam als eene evenmaat der ledematen omschreven: *τὸ κάλλος τῶν μελῶν τις συμμετρία δοκεῖ εἶναι.* (Top. 3 : 1,13.) Inderdaad doet symmetrie met name in modernen zin in de schoonheid mede als verschijnsel der eenheid, waarvan de vorming der verscheidenheid uitgaat, om erdoor te worden samengehouden, doordat de eene zijde de andere spiegelt en op gelijken afstand van middelpunt of middellijn dezelfde vormen bij wijze van tegenstelling wederkomen; op die wijze is de evenmaat der symmetrie de tot verschijnsel gewordene eenheid van tegendeelen, die de wáárheid is, bevallen al aanstonds gelijkzijdige driehoek, vierkant, kring, teerling en bol vergeleken bij onregelmatiger figuren door betrekkelijken eenvoud en evenmaat en hebben bijv. ook krystallen eene bereids natuurlijke, zij het ook nog levenlooze en niet eens levend beweeglijke of zielige schoonheid. Plato zegt in zijnen Timæus (31c—32a), dat de schoonste verhouding de verhouding is, waarin tot eenen middenterm een eerste zich verhoudt, zooals de middenterm zich verhoudt tot een derden; hij noemt dat de 'analogie' of 'de' proportie en geeft den lezer te verstaan, dat gezegde verhouding heerscht in de natuur. Meetkundig kan men ze teweegbrengen bij 'guldene snede', wanneer men van eene als geheel gegevene rechte lijn de helft neemt, deze helft rechthoekig op een der eindpunten stelt, beide lijnen als rechthoekszijden door eene schuine zijde verbindt, van deze laatste de kleine rechthoekszijde aftrekt en het overblijvende deel der schuine zijde uitzet op de aanvankelijk als geheel gegevene lijn: men heeft dan een grooter deel, dat tusschen het geheel en het overschietende kleinere deel het meetkundige midden uitmaakt. En wanneer men eene lijn in een grooter en een kleiner deel bij 'guldene snede' verdeeld heeft, deelt het kleinere opnieuw het grootere zoo, dat het tusschen dit grootere en het wederom overblijvende kleinere het meetkundige midden en dus nu het grootere deel eener bij guldene snede verdeelde lijn uitmaakt; gaat men op die wijze met verdeeling door, dan

blijkt dus het geheel eene enkele veeleenigheid derzelfde maatverhouding. Nu blijkt bijv., dat deze verhouding, die zich overigens niet in eenvoudige getallen laat uitspreken, als beginsel van rechtstandige verdeeling aan lettervormen gelijk B en R een bevredigend aanzien geeft en ook aan een huis met eene verdieping boven de gelijkvloersche de boven- en benedenverdieping naar verhouding van guldene snede op het oog bevallen, wanneer de benedenverdieping de hoogere is. Want de omgekeerde inrichting lijkt drukkend en 'vernederend.' Als verhoudingsnorm van rechtstandige ooglijkheid heeft dan de Hegeliaan Adolf Zeising de verhouding der guldene snede gevonden en aangetoond, en zeggen wij benaderend 3 : 5 = 5 : 8, dan heeft Zeising onder meer bevonden, dat de verhouding van de bovenhelft van het vrouwelijke lichaam tot de benedenhelft (van navel of taille boven de heupen als het midden gerekend) alsmede van een kleinen tweeklank 3 : 5 en de verhouding aan de helften van het mannelijk lichaam alsmede van den grooten tweeklank 5 : 8 kan worden geacht, hetgeen dan zeggen wil, dat in het eene geval de minor en in het andere de major van de guldene snede een weinig wordt bevoorrecht. Onder de beelden van Polykleitos heeft men reeds in de oudheid den Speerdrager en den jongen worstelaar, die zich den worstelband om het hoofd doet, als toonbeelden eener van slechte verenkeling opmerkelijk vrije schoonheid geroemd en in dit opzicht van eenen 'kanon' van Polykleitos gesproken (Plin. H. N. 34 : 19); dit wil dan zeggen, dat de verhoudingen der guldene snede eraan te vinden zullen zijn, evenals ook de Apoxyomenos van Lysippos, »qui Polycleti Doryphorum sibi fuisse magistrum ajebat" (Cic. Brut. 86), verticale proporties vertoont, die er op eene misschien nóg meer in het oog vallende wijze aan beantwoorden.

Symmetrie en sectio aurea zijn bij de schoonheid in het spel en beiden als verhoudingswijzen, die zich in zichzelven eindeloos herhalen; in dien zin kan dan een geheel schoon blijken door onderlinge overeenstemming van wederkeerig maat houdende deelen, waarmede trouwens op nieuw gezegd

is, dat het schoonheidsbegrip als verhoudingsbegrip of begrip van verhoudingen en betrekkingen volstrekt betrekkelijk of 'absoluut relatief' heeft te heeten. Min ofte meer knap, vond Aristoteles (Pol. 3 : 6, 5), is ieder; bij voorkeur evenwel noemt men, zeide hij, dezulken zoo, die de afzonderlijke goede eigenschappen, welke in de menigte verstrooid zijn aan te treffen, in zijn persoon vereenigt en wanneer iemand mooie oogen heeft, is hij daarom nog niet knap van uiterlijk, maar wanneer al het andere aan dat uiterlijk eveneens knap is. En waar of wanneer is dat het geval? Toen Zeuxis voor de Crotoniaten zijne door Nikomachos (Stob. Flor. 63 : 34) als goddelijk schoon beschouwde Helena zoude schilderen, heeft hij, naar wij bij Cicero (de Inv. Rhet. 2 : 1) lezen, de afzonderlijke schoonheden van vijf meisjes tot een geheel vereenigd.

Dat de schoonheid hare grootheid heeft en de kleinen wel aardig en goed van proporties maar niet 'schoon' kunnen zijn, is weer eene opmerking van Aristoteles: *τὸ κάλλος ἐν μεγάλῳ σώματι· οἱ μικροὶ δ'ἀστεῖοι καὶ σύμμετροι, καλοὶ δ'οὔ.* (E. N. 4 : 3, 5.) Het ligt in de rede, dat schoonheid ook in dien zin schoonheid 'voor ons' is naar twee zijden; de schoonheden der muziek bijv. gaan tusschen 32 en 2816 trillingen p.s. heen en weer en feitelijk gaat de muziek boven driemaal gestreept F niet uit. Schoonheid van vormen, schoonheid in de muziek, schoonheid van verzen, het heeft altegader zijne vloeiend vaste en veranderlijk bestendige grenzen en nooit ontgaat het aan bepaaldheid van maat en maatverhouding; het overige gelijkgesteld, verhouden zich, om weer iets anders te noemen, snaarlengten voor grondtoon, kleine en groote terts, quart quint en octaaf als 1, $^5/_6$, $^4/_5$, $^3/_4$, $^2/_3$ en $^1/_2$. Enzoovoort enzoovoort. Maar is nu het begrip van maatverhouding, van maathouden of ordelijkheid en... ordéntelijkheid het begrip zélf reeds van de schoonheid: is er geene schilderachtige wanorde en harten stelende onordelijkheid of zelfs onordentelijkheid? Jawèl, zoude men kunnen zeggen, maar die moet dan niet te ver gaan en... máát houden. »Het maat houden," zegt in ander verband weer Plotinos (1 : 6, 1), »van de deelen onder elkander en met betrekking tot het geheel, maakt voor

het gezicht de schoonheid uit in verband met de goede kleur." Daarmede is op nieuw gezegd, dat alvast in de menschelijke schoonheid evenmaat en maatverhouding dan toch niet alles is; er moet ook, kunnen wij zelven er bij voegen, uitdrukking of karakter te ontwaren zijn, of liever, de veeleenigheid van maatverhoudingen (zeggen wij aan ons gelaat) hééft slechts zin en beteekenis als uitdrukking van dat andere, van den eigenaardigen inhoud of het wezen. Men denke hier slechts aan Camper's gelaatshoek, die aan eene recht of schuin op eene waterpasse gestelde lijn gedacht wordt: hoe spitser de hoek, des te kleiner de groote hersenen, het verstandsorgaan, en des te grooter dan de kleine hersenen, waarmede de zinlijkheid verband houdt; de gezichtshoek van den prognathischen neger, wiens onderkaak op sterke dierlijke zelfzucht wijst, haalt niet meer dan 70° of 75°, terwijl de Europeesche gelaatshoek in verscheidenheid van graadverschil tot den rechten hoek nadert.

Dat lichamelijke schoonheid zich niet laat afscheiden van de gezondheid, is eene opmerking van Cicero: »venustas et pulcritudo corporis secerni non potest a valetudine," zegt deze de Off. 1 : 27. Wat zullen wij zelven nu zeggen tot de najagers van het ziekelijke? Zullen wij zeggen, dat in de vrouwelijke schoonheid landelijk frisch blozende koonen verondersteld zijn? Naar het zeggen van Kant is datgene schoon, wat zuiver door zijnen vórm bevalt en deze noemt daarom in de schilderkunst de teekening de hoofdzaak, terwijl de kleuren, beweert hij, al kunnen zij helpen 'prikkelen', het voorwerp niet bezienswaard en mooi kunnen maken. (Urt. § 14.) Eene poëzie der kleur, eene schilderachtige schoonheid in engeren zin, heeft Kant dus niet laten gelden; dat had ook Lessing niet gedaan. Maar waardoor is nu eene roos mooier dan een ontloken kool? Is de roos schoon door haren vorm, of door hare met geurigheid verbondene kleurschakeeringen? Zonder vorm is hare schoonheid niet; is deze alles? Dat de vorm het niet alleen doet, is al begrepen in Kants eigene opmerking (Urt. § 42), dat ook de zuiverste slag van den nachtegaal zijne aantrekkelijkheid verliest, wanneer wij weten, dat hij wordt... nagebootst en wie nu niettemin na-

gebootste schoonheid zoekt als zichtbaarheid, zal liefelijkheid van kleuren niet geringschatten. Het philosopheeren hierover zal dan wel allereerst rekening hebben te houden met het zoogenoemd primaire verschijnsel van Gœthe, volgens wien het geel aan door den dampkring der aarde verduisterd zonnelicht en blauw aan eene door dit licht daarin verhelderde duisternis doet denken; Gœthe heeft een Boheemsch drinkglas gehad, waarvan hij den rand van binnen half met zwart en half met wit papier beplakte, met het gevolg, dat het blauw en geel leek en dit 'Urphänomen' moet dan ook zijn waar te nemen in onzen dampkring, in zoo verre het licht der zon te witter schijnt, naar mate men in de lucht hooger komt, terwijl de hemel aldoor zwarter wordt. 'Aanvullingskleuren' bij geel, rood en blauw zijn paarsch, groen en oranje, anders gezegd de eenheid der beide overigen; witte bloemen op groenen grond vertoonen een roodachtig waas en heeft men een blauw kruis op wit papier aangestaard, om er dan van af en ernaast te zien, dan zal men van dat kruis op het papier een oranjekleurigen weerschijn ontwaren. Wil men op eene schilderij den rechten glans verschaffen aan gele gordijnen, dan heeft men de schaduwen in het geel wat paarsch te tinten.

Ook Schiller en Gœthe hebben de schoonheid als zuiverheid van vorm omschreven, Maar die hebben daarmede niet voor een afgetrokken formalisme partij getrokken: zij hebben willen zeggen, dat in het mooi en schoon blijkende de wezenlijke inhoud der zaak in zijn geheel en zuiver tot bepaald verschijnsel is geworden. Bepaald verschijnsel of verschijnende bepaaldheid kan dan ook bepaaldheid heeten van vorm; is echter die vorm als verschijnsel uitwendigheid, dan is de uitwendigheid toch ook weer veruitwendiging van het inwendige en zoo datgene, waarin het wezen en de wezenlijke stof of inhoud — men denke hier aan steenen metalen houten vleezige vormen — zich in veeleenigheid van maatverhoudingen en schakeeringen van waarneembaarheid op zulk eene wijze vertoont, dat er iets overblijft, wat in geen schema opgaat. Veeleenigheid van maatverhoudingen aan vorm of trant, waarin het wezen en de natuur der stelbaarheid ook aan

hetgeen de Duitschers Farbentöne en Tonfarben noemen waarneembaar mooi te vinden is, zietdaar waaraan wij onder meer zullen te denken hebben, wanneer de eenheid van het begrip der schoonheid naar de verscheidenheid zijner momenten te bespreken is. Diderot heeft gezegd: »Niets in eene afbeelding bevalt beter dan de rechte kleur; die is voor onkundigen en geoefenden gelijkelijk verstaanbaar." En Gœthe: »Bij al wat niet menschelijk is, beteekent de kleur bijna meer dan de gestalte en de kleur is het ook, waaraan wij vele voorwerpen eigenlijk herkennen, of waardoor zij ons belang inboezemen.... Alle afbeelding van vorm zonder kleur is symbolisch; de kleur alleen maakt het kunstwerk waar, brengt het nabij de werkelijkheid." Doch de schoonheid is onmiddellijk rechtstreeks verschijnende veeleenigheid, niet van dit 'of' dat, maar van verschillende factoren of momenten, die er onberedeneerd in zijn verondersteld en er vereenigd in zijn opgenomen of op te nemen; zoo laat zich de idee der schoonheid vaststellen als datgene, wat zich niet met 'iets' laat vaststellen en dit, omdat nu eenmaal de ware schoonheid eene schoonheid der Idee is, — dat is de noembaarheid van het onuitsprekelijke.

In het zoeken en nastreven van schoonheid is het andere daarvan, de verkeerde of omgekeerde schoonheid, die wij de leelijkheid noemen, vanzelf medegesteld. Wel is het gewone en alledaagsche, waaruit de geest naar schoonheid streeft, nog niet onmiddellijk en als zoodanig het afschuwelijke leelijke; als iets niettemin wat in tal van gevallen is te beleven en aan te treffen, blijkt het voor den sehoonheidszin in allen gevalle betrekkelijk zonder beteekenis. En moet het toch beteekenis hebben, dan heeft het onmiddellijk de beteekenis niet van het rechte maar van het verkeerde; voor den waren schoonheidszin heeft het alledaagsche zelfs of juist in zijne zoogenoemde schoonheden onmiddellijk de eigenaardigheid van verkéérde schoonheid, die als het omgekeerde aan de schoonheid niets anders is dan leelijkheid. Weisse heeft gezegd, dat de leelijkheid het onmiddellijke, dat is aanvankelijke en uiteraard onbevredigd latende, aanzijn van de schoonheid

heeten kan. En men zoude nu kunnen zeggen, dat de schoonheid haar tegendeel de leelijkheid vanzelf uitsluit. Doch wie van het gezichtspunt eener na te streven of nagestreefde schoonheid de leelijkheid onmiddellijke schoonheid noemt, behoeft daarmede niet te bedoelen, dat deze eene sóórt van schoonheid is, even weinig als de zeggelijkheid, dat een begin onmiddellijk aan zijn einde komt, het begin tot eene soort van het daarmede verband houdende einde maakt, al is het begin een einde en het einde altoos weer een begin. Overigens is alles betrekkelijk, ook mooi en leelijk; waar de werkelijkheid zich laat vermooien en verfraaien en... verschoonen, daar is de smerige leelijkheid om te beginnen, evenals het schoone gevolg vanzelf ook weer smerig en leelijk wórdt. Alles verkeert zich en wordt verkeerd, tot het ideaal toe, dat bij verkeering caricatuur wordt; in het algemeen is caricatuur het woord voor verleelijking van het kenmerkende, die dan overigens, dit spreekt, in zuiverheid van schoonheidszin niet wordt nagestreefd. Den Teufel wird man da nicht an die Wand malen! Want de duivel is in de gevoelvolle voorstelling het leelijke in de eeuwigheid zijner afkeerwekkende onverhelderde boosheid, goddeloosheid en leugenachtigheid, — de verkeerdheid in persoon, die nooit mooi is òf ook slechts verheven, want reeds de duivel van Milton is een verkeerde duivel, die in zijne verhevenheid weer eenigermate het rechte eeuwige, het eeuwige rechte en ware is. De duivel is van zelf een gemeene duivel en een belachelijke duivel, waarom het de vraag is, of de liefhebbende duivel in Robert le Diable van Scribe en Delavigne, die troost en vrede vindt in zijnen zoon en dus een belachelijk onduivelachtige duivel heeft te heeten, veel meer of minder is dan de arme duivel, de domme duivel en de sentimenteele duivel, die zich in den wandel... mensch noemt. Wat hiervan zij, de rechte duivel is vanzelf de verpersoonlijkte verkeerdheid; hij is daarom ook een leelijke duivel en in de voorbeeldigheid zijner wanstaltigheid zoo zwart en vies, dat geen kunstenaar hem ooit zal schilderen. Want wie heeft ooit het ideaal van de caricatuur bereikt?

En inmiddels is de verkeerdheid, die men tevergeefs zoude zoeken, van den beginne voorhanden, zoodat zij niet meer behoeft te komen, maar ons bekend is. Waarom worden wij anders afgestooten door de gedachte, 'smerige apen' te worden genoemd? Hier is de caricatuur in levenden lijve, die niet meer behoeft te komen; de aap vólgt niet op den mensch, maar is van ouds vol menschelijkheid in alle afzichtelijke dierlijke oudachtig jonge onmiddellijkheid, — de belichaming van wat de mensch aan zich heeft en aan zich houdt, om mensch te worden juist inzooverre hij het vermag te boven te komen en te buiten te gaan. *Is* ieder mensch het te boven? In alle gevalle wil niemand onzer een smerige aap heeten, want wij willen, of meenen dat wij willen, wat rein en zuiver en mooi en schoon is. Schoon is niet wat onzindelijk, vuil, vies en smerig heeft te heeten; wat smerig is, is leelijk, want het heeft wat aan zich, dat er niet aan moest zijn, iets bijv. wat als het doode kleeft of hangen blijft aan de ledematen van het levende. Uitgeworpene doch niet afgeworpene vormeloosheid, die aan levenden vorm blijft hangen, is vies en leelijk; de ware schoonheid is naar wezen en begrip ook reine en zindelijke schoonheid — dat ligt vanzelf in hare harmonie, waarin slechts datgene mededoet, wat tot eigene idee behoort. En van smerige apen gesproken, is eene realistische kunst, die niet als zuiverheid der idee de idee der zuiverheid hooghoudt, eene rechtaf... verkeerde kunst. Kan het smerige schoon zijn? Het lieve vee schaamt zich niet; de mensch daarentegen, die meer is dan een aap, schaamt zich over smerige dierlijkheid, al heeft Chrysippos geschreven, dat men bijna toe was aan het schilderen van drekhoopen (Plut. de St. Rep. 21 : 5) en al is men in onze dagen velerwege op nieuw weer heen over het oude vooroordeel, dat het smerige interessante het verkéérde interessante en volheid van gemoed en schoonheid wat anders is dan ziekelijkheid en overprikkeling. Wie schaamt zich nog over het aankijken van een modern ballet? En toch tracht dit minder den hartstocht van menschelijke verliefdheid te symbolizeeren, dan de stuiptrekkingen van het bronstige dier in den mensch af te beelden — en op te wekken. Zoo is

het dan smerig aantrekkelijk en mooi leelijk in eenen, want het is obsceen; het obsceene bestaat in opzettelijke kwetsing van het schaamtegevoel en wordt daarom beestachtig aantrekkelijk, doch door niemand onzer schóón gevonden. Veeleer is al het phallische in de afbeelding leelijk en wie het niettemin voor zijne verpoozing najaagt, verheugt zich niet in... zin voor het hoogere. Bij de liefhebbers van vuil en smerigheid heeft ook Heine den zin voor het edele niet overheerschend gevonden, toen hij schreef: »Selten habt ihr mich verstanden, selten auch verstand ich euch; nur wo wir im Kót uns fanden, da verstanden wir uns gleich," Het zoogenaamde naturalisme in de kunst doet denken aan het geroep der heksen in het begin van Shakspere's Macbeth: »Fair is foul and foul is fair", of, zooals een Franschman moet gezegd hebben: »Le beau, c'est le laid." Carrière heeft opgemerkt, dat de leelijkheid als tegendeel der schoonheid buiten de idée dier schoonheid valt en daarbij is dan onmiddellijk te bedenken, dat er veel zonder schoonheid is, wat daarom nog niet leelijk behoeft te heeten, evenals er indifferentie valt te erkennen te midden der magnetische polariteit, zonder aanzijn of realiteit weliswaar; de leelijkheid is in den schoonheidszin vooronderstelt en verhoudt zich tot de schoonheid, zooals het booze tot het goede en de leugen tot de waarheid, zoodat de mensch te midden van de leelijkheid, de zonde en de dwaling natuurlijk onmiddellijk verkeert, niet om ze te zoeken of te schilderen, maar om ze in het rechte tegendeel te verkeeren. Het leelijke laat zich schilderen, zonder dat daarom de schildering leelijk en verkeerd is te achten; ook is het preeken met penseel of lier de taak der kunst niet; doch de rechte kunst staat niettemin altoos in den dienst der schoonheid, die hare ware vrijheid is, terwijl de loszinnigheid van een verloopend of verloopen naturalisme het schoone alleen schildert om het hoonend op te lossen in vieze glibberigheid. Het leelijke blijft het verkeerde, dat te verkeeren is en op te heffen, om het tot het rechte op te werken; in de harmonie der schoonheid, in de schoonheid der bijv. muzikale harmonie mag het mededoen als wanklank, die op

zichzelven het tegendeel is van de welluidendheid en in zooverre buiten de muzikale harmonie valt, doch niettemin zich laat aanvaarden als het verkeerde en te verkeeren moment, welks oplossing aan de harmonie des geheels ten goede komt. Kan echter het zedelijk niet geoorloofde het in de kunst geoorloofde zijn? Zal onzedelijke kunst niet staatkundig en gerechtelijk worden belemmerd en tegengegaan? Moet men niet aan de gemeenschap het recht laten, om zich tegen vervuiling te verweren? Er zijn veel uitermate fraaie vergiftige planten; zal ieder vrij zijn, om die onbelemmerd te kweeken en in den handel te brengen? En wanneer de kunst geroepen is, om schoonheid teweeg te brengen, hoe komt zij dan eigenlijk aan vuile en leelijke motieven?

Helaas! De schoonheid gaat samen met de leelijkheid als met het andere, waartoe het schoone aanhoudend komt, nadat ditzelf tot schoonheid niet gekomen was. Want alle bloesem, alle levende schoonheid heeft een vroegen dood; »pulcris stare diù parcarum lege negatur" — dat is het lot der schoonheid hier op aarde. Leelijk is reeds de ondermenschelijke natuur voortdurend, inzooverre zij in het levende niet tot zuiver soortbepaaldheid komt, maar in eenzelfde wezen tusschen verschillende typen blijft weifelen en sommige spinnen, padden, amphibiën, dikhuidigen enz. worden onmiddellijk door ons allen onooglijk of leelijk gevonden, omdat het oog er de verenkeling van bijzondere algemeenheid niet zuiver aan vinden kan. Schoon, moet men altijd wel weer zeggen, is datgene wat met eigen norm en type overeenstemt. Doch het typische en normale blijft zijne onaantrekkelijkheid en afstootelijkheid hebben en een wezelijk mooi neushoorndier of eene lieve padde, een eigenlijk gezegd schoon varken of een typisch ooglijke aap zijn denkbaarheden, die voor ons allen wat zonderlings hebben. En hoe mooier een dier naar zijn wezen, begrip of type kan heeten, deste leelijker blijkt zijne gedaante in hare verwording; het zieke en afgeleefde paard met etterende oogen, slappen buik, uitstekende bonken en kale plekken maakt een afschuwelijken indruk, wat men hier bedenke, om zich dan eens te vragen, in welken zin

het typische de schoonheid der leelijkheid vermag te toonen. Men stelle zich eens een mooi geval voor van het type 'afgeleefd paard', of van het type ... kliergezwel of ... lupus: een typisch geval mag een tréffend geval zijn, doch is het treffende, het abnormaal normale, reeds als zoodanig lief, bevallig, mooi en schoon? 'Mooi', zoude men kunnen zeggen, is 'id quod *movet* nos', gelijk 'schoon' oorspronkelijk iets is, wat zich laat *zien*; en ook in de aangeduide richting zijn er typische of 'mooie' gevallen, die ons letterlijk beroeren en *beroerd* maken, al mag de schilder of de ... geneesheer van belangwékkende, van interessánte gevallen gewagen. Toch zijn er wat ze mooie gevallen van leelijke mogelijkheden noemen, wat dan blijkbaar eigenlijk zeggen wil, dat het typische als zoodanig niet mooi en niet leelijk en beiden in eenen is, — dat het wel overwogen vol uitdrukking is en beteekenis, inzooverre het spreekt tot den geest als teeken van iets anders dan het zelf is, zonder dat het van te voren vaststaat, of het teeken als zoodanig zal worden opgezocht of wel vermeden.

In dit besef zijn wij het begrip van schoonheid zonder meer en het begrip van leelijkheid zonder meer gelijkelijk te buiten; wij zijn hier aan het begrip van de belangwekkendheid, die als de belangwekkendheid van het typische de belangwekkendheid van het eigenaardige, het interessante van het karakteristieke vertoont. En hier is dan de plaats, om te beseffen, dat het onharmonische als het zeldzame en verwikkelde en onnatuurlijke, als het ziekelijke en krankzinnige en misdadige, als het onzinnige zelfs en het wanbegrip, belangstelling kan wekken en interessant kan dunken, — dat interessant naar zijn wezen datgene *is*, wat met zichzelf in strijd blijkt. Wel verre, zouden wij hier kunnen zeggen, dat de schoonheid de leelijkheid eenvoudig uitsluit, is die in hare belangwekkendheid voortdurend verondersteld en medegesteld en nooit is het eigenaardig belangwekkende, het belangwekkend eigenaardige of typische en karakteristieke aan de schoonheid zonder het rechte (d.i. verkeerde) tegendeel daarvan; mooi en leelijk zijn in de belangwekkendheid van

het treffende en eigenaardige ongescheiden onderscheidene tegendeelen. (Wijlen) Eduard von Hartmann noemt »het leelijke in hoogeren zin feitelijk schoon", spreekt het uit, »dat er in de kunst geene onopgehevene leelijkheid meer is" (Æsth. 1 : 221) en noemt het leelijke »een negatief bestanddeel van het schoone" (ald. 1 : 251). Hij wil namelijk geen hegelend dialecticus zijn, wat hem ook altijd slecht en slordig is afgegaan, al zal de doorhegelde mensch hier niet in verwondering geraken, maar bij Hartmann op het aangeduide punt de schoonheid tot moment zien worden van het interessante, gelijk de zieligheid moment is in den geest, gelijk het recht moment is in de goede zeden.

De holle en kromme droevig uitziende wilg daar aan dien poel is geene schoonheid en toch is, stellen wij, haar aanblik schilderachtig. Wat wil dit voor ons thans zeggen? Dat haar aanblik voor ons vol uitdrukking is, dat het zien dier wilg ons allerlei doet voelen, wat wij niet in eens zouden kunnen zeggen en toch onmiddellijk aan haar gewaar worden. Zij heeft de belangwekkendheid der eigenaardigheid, het interessante van het karakteristieke. *Ook waar de mensch alleen het schoone meent te zoeken, zoekt hij als mensch wat meer:* geen mensch zoekt de zinledigheid en allen willen wij op onze wijze wat gewaar worden en waarnemen, dat gehálte heeft, daar wat in' zit, dat zin heeft en beteekenis. Het karakter van den Ægyptischen, den Griekschen en den middeleeuwsch Christelijken of zoogenaamd Gotischen bouwstijl, van het Brahmaansche afgodsbeeld, de Grieksche godenbeelden en de Christus- of Madonnabeelden, van præ-Rafaëlitische, Rafaëlitische en nieuwerwetsche schilderijen, van de oude, middeleeuwsche en nieuwere letteren, — het karakter van dat alles is wezenlijk verschillend en het wezen van het verschil is meteen zaak van uitdrukking, zooals ieder gevoelt; zoo is de schoonheid moment in het verschijnsel als uitdrukking van den zin der werkelijkheid. Lavater heeft het Grieksche profiel, het profiel dat wij zien aan den Jupiter van Otricoli en aan Juno Ludovisi, aan Apollo van Belvedere en aan Venus van Medici, aan de Melische

Aphrodite, den Hermes van Praxiteles en den Apoxyomenos van Lysippos, — Lavater heeft het Grieksche profiel vervelend gevonden, omdat er niets bijzonders aan viel te kenmerken en Anselm Feuerbach heeft in zijn geschrift over den Vaticaanschen Apollo de Grieksche goden ziel- en bloedloos genoemd. Feitelijk ligt er voor ons in een antiek beeld 'minder uitdrukking' dan in de Pietà van Michelangelo of zelfs de... Neurenberger madonna; overgens is bij de oude Grieken de afschuwelijke leelijkheid van Erinnyen en Gorgonen in het schoone omgezet, wat dan zeggen wil, dat ook zij reeds de schoonheid zelfs (of juist) door de leelijkheid heen tot het 'karakteristieke' vermochten te verheffen. En zij hebben het karakteristieke uitdrukkelijk leeren verlangen; »Polygnotos," zegt bijv. Aristoteles, »is een goed karakterschilder, maar het schilderwerk van Zeuxis heeft geene eigenaardigheid van uitdrukking," — *Πολύγνωτος ἀγαθὸς ἠθογράφος, ἡ δὲ Ζεύξιδος γραφὴ οὐδὲν ἔχει ἦθος.* (De A. P. 6 : 15.) In Plato's Gastmaal zegt Alkibiades van Sokrates, dat hij zwijgend leelijk, maar sprekend mooi was, en wat wil dit weer anders zeggen, dan dat in den volledigen Sokrates, den interessanten Sokrates, het verschil van mooi en leelijk bij de eigenaardigheid der uitdrukking niet meer in aanmerking kwam? Voor het overige kan de belangwekkendheid der eigenaardigheid verschillend accent van mooi en leelijk hebben; de onbekommerdheid en zorgeloosheid van Murillo's bedelknapen in de Pinakotheek te München is niet alleen voor den door de bezigheid der moeder gemaakten indruk maar ook op zichzelve voor het onderscheid tusschen mooi en leelijk betrekkelijk onverschillig, terwijl de zaligheid van onschuldige bevrediging op Rafaëls knapenportret te Parijs meer onmiddellijk 'mooi' zal heeten en daarentegen het afgebeelde pissen, dat ons bij Potter's pissende koe te Sint Petersburg allicht een »quod licet bovi non licet Jovi" doet mompelen, of bij den door eenen arend omhooggedragen en daarom van schrik pissenden Ganymedes van Rembrandt glimlachend aan kinderaard doet denken, in het geval van Mannekepis te Brussel in zekere mate reeds het onooglijk eigenaardige heeft van de gemeenheid. Gemeen

is namelijk het verkeerdelijk eigenaardige of ongemeene, dat ons treft door zijn laagte, zijne gelijkvloerschheid en zijne laagheid; het door en door phallische is daarom niet zoozeer òf mooi òf leelijk en ook niet onbelangwekkend of oneigenaardig, maar geméén, 'plat gemeen'. Inzooverre Mannekepis nog zijne onschuldigheid heeft, is hij, dit spreekt, ook nog niet typisch en karakteristiek of eigenaardig en ongemeen gemeen en zal men het plat of ongemeen gemeene, het gemeene zonder iets verheffends, elders moeten zoeken, op de photogrammen en prenten bijv. die in sommige winkels straffeloos te koop zijn: eerst die beantwoorden aan het verkeerde ideaal eener ongewone of ongemeene en allerplatste gemeenheid, eerst die zijn duivelsch gemeen en dat moet het eigenaardig belangwekkende worden, wanneer het den verkeerden weg naar onderen gaat. Hier is de plaats, om stelselmatig te bedenken, dat het platte, lage en gemeene over de tegenstelling tusschen mooi en leelijk heen is naar den verkeerden kant der verdierlijking, die niet iets is, waarbij de mensch in zijn streven naar veredeling, ontwikkeling en verheffing kan blijven staan; dat wij bij de gemeenheid niet verwijlen moeten, maar ze alleen hebben te vooronderstéllen, inzooverre wij hóóger willen en verhéffing zoeken.

Beleven laat zich deze verheffing aan de verhevenheid. Is die ook schoon? Winkelmann heeft gezegd, dat het schoone zelf door eenvoud verheven wordt, doch in overeenstemming met Edmund Burke, die in 1757 als jonge man eene ver handeling over verhevenheid èn schoonheid had laten verschijnen, heeft Kant geweigerd, het verhevene als een vorm van schoonheid te laten gelden: Kant heeft het verhevene veeleer buiten de wereld der zinnen gesteld, overigens terecht opmerkende, dat de zin voor het verhevene met eene quantitatieve opvatting verband houdt. »Verheven," zegt Kant in § 25 van zijne Kritiek der Oordeelskracht, »is datgene, in vergelijking waarbij al het andere klein is; verheven is datgene, wat reeds door zijne denkbaarheid een vermogen van het gemoed bewijst, dat iederen maatstaf der zinnen te buiten gaat." »In de ruimte woont het verhevene niet," heeft Schiller

later geschreven. En tegen de scheiding van schoonheid en verhevenheid heeft Herder dan geijverd; Herder is voor de eenheid, Solger weer voor de tégenstelling aan schoonheid en verhevenheid opgekomen, wat dan voor het hegelend begrip slechts dit wil zeggen, dat de schoonheid in de verhevenheid moment is, zooals het recht moment is in de zedelijkheid. De schoonheid is onmiddellijk, dat is voorloopig en om te beginnen, zonder uitdrukking of verhevenheid, zooals het recht zonder meer aan rechtvaardigheid en zedelijkheid nog niet toe is; doch is de schoonheid 'onmiddellijk' zonder verhevenheid, de verhevenheid is niet zonder schoonheid, want het verhevene zónder schoonheid *is* geene verhevenheid, maar vreeselijkheid, verschrikkelijkheid en afgrijselijkheid. Als het verhevene doet het schóóne aan, het schoone dat harmonische en tevens buitengewone of ongemeene gróótheid laat gevoelen en daardoor een overweldigenden indruk maakt, wanneer het zoo de idee van het oneindige wekt en wij er dit in gewaarworden; zoo laat de verhevenheid zich ook als de hoogste schoonheid opvatten, doch dit wil dan tevens zeggen, dat de schoonheid zonder meer in hare verhevenheid is opgeheven, — dat zij daarin onmiddellijk boven zichzelf uitwijst. *Wie schoonheid zonder verhevenheid wil, is nog niet uit op het ware en het rechte.*

Letterlijk en om te beginnen is het verhevene datgene, wat zich door zijne grootheid, zijne statigheid of grootschheid, boven de gewone maat van zaken en gebeurtenissen verheft, zonder daarom aanstonds het matelooze te zijn; wij zien het op zelfs bescheidene wijze aankomen, waar Cicero bijv. de mooie vrouw en den schoonen man onderscheidenlijk vol 'aanvalligheid' en 'waardigheid' acht: De Off. 1 : 36. Mannelijke waardigheid heeft hare verhévenheid, — met mate; het verhevene is, evenals het schoone, niet het maat- en vormlooze maar modus en niet het en oneindige maar eindigheid. Die dan echter de gewaarwording van 'het meerdere' in ons opwekt; In de schoonheid zonder meer doordringt het wezen of het innerlijke het uitwendige verschijnsel in dier voege, dat wij van de *harmonie* in die schoonheid spreken; het verhevene

echter is het verschijnsel als een betrekkelijk nog gering teeken van grooter wezen. Wezenlijk verheven is ten slotte alleen het verhevene wezen der oneindigheid zelf, tot welks afbeelding de wereld der verschijnselen of eindige gegevens niet voldoende is, zoodat een verschijnsel verheffend kan werken, zonder eigenlijk al verheven te zijn; verheffend werkt het dan juist hierdoor, dat het de nietigheid zijner eindigheid vergeleken met het oneindige doet gevoelen en beseffen. Zoo kan het verschijnsel zijne 'verhevenheid' hebben, doordat het in vergelijking met het eigenlijke wezen als machteloos teeken gevoeld wordt; zoo heeft het wezenlijke verhevene de waarneembaarheid en hare eindigheid als teeken aan zich, doch zoo, dat de beteekenis van het 'verhevene' teeken dit teeken nog weder te buiten gaat. De erkenning van eindige nietigheid is bewustwording van oneindige verhevenheid . . . in alle eindigheid van eigene gewaarwording en aanschouwing. Want, zegt Schelling, »het is de aanschouwer zelf, voor wien het betrekkelijk groote der natuur tot het verhevene wordt, doordat hij het tot symbool maakt van het absoluut groote." (Werken I , 5 : 463.)

Van alle dingen willen en moeten wij betrekkelijk de maat zijn en tegenover de verhevenheid van het grootsche blijkt dit dan slechts met mate waar. Worden nu onze maten als ontoereikend gevoeld, dan ontstaat bij de schoonheid de gewaarwording der verhevenheid; verheven is de schoonheid, die door hare grootheid en grootschheid de idee van volstrekte grootheid verwekt. De omvang of grootte zonder meer doet het weer niet, evenals de overeenstemming of evenmaat het niet alleen bleek te doen in het schoone; reusachtige spiegelglasruiten in de vensters van groote koffiehuizen en winkels zijn niet verheven, terwijl Michael Angelo's Mozes nog in kleine copieën verheven blijft en de aanblik van het kindeke op de armen der Sixtijnsche madonna onmiddellijk verheffend werkt. »Sie trägt zur Welt ihn und er schaut entsetzt in ihrer Gräu'l chaotische Verwirrung, in ihres Tobens wilde Raserei, in ihres Treibens nie geheilte Torheit, in ihrer Qualen nie gestillten Schmerz, — entsetzt: doch strahlet Ruh' und

Zuversicht und Siegesglanz sein Aug', verkündigend schon der Erlösung ewige Gewissheit." Men voelt hier als vanzelf, dat de geestelijke grootheid het verheffende wezen en wezenlijk verheffende is; overigens plegen wij ook den aanblik van een hoogen berg of van eene stormachtige zee, het gerommel van den donder, den indruk eener pyramide of grootsche cathedraal, de Æschyleïsche voorstelling van Prometheus of de Miltonische van den... Booze, tezamen op zijne beurt verheven te noemen, waaraan dan de gewaarwording tot uiting komt, dat wij zelven bij zulke zaken om zoo te zeggen wegvallen. Zoo is er ook eene verhevenheid van afmetingen en afstanden, van het afgrondige, van den nacht en van den dood; de wijding en de verhevenheid of zoogenoemde majesteit van den dood is dan de alles opheffende eenheid van den oneindigen eenvoud. Is de dood als zoodanig schoon of leelijk? Mooi en leelijk moeten zich in den dood gelijkelijk opheffen en gelden niet meer in eene verhevenheid, waar duizend jaren zooveel en zoo weinig zijn als een dag. — Waarin bestaat de schoonheid van eenen bouwval? Hij is een weer vernatuurlijkt voortbrengsel van den menschelijken geest en werkt drukkend verheffend als een symbool van de eindelooze eindigheid of betrekkelijke machteloosheid des geestes, die zich menschelijker wijze in standhoudende symbolen zoude willen verwezenlijken; de bouwval stemt tot weemoed, door het wekken der bijgedachte, dat al wat schoon en liefelijk is, aanhoudend den weg gaat van de zelfverkeering en zelfopheffing der eindigheden. Zoo kan een bouwval eigenaardige en ongemeene verhevenheid hebben; zoo wordt het gewaarworden van de ijdelheid der menschelijke bemoeiingen een gewaarworden van verhevenheid bij de bouwvallen van Babel en Ninevé, in Ægypte en te Pompeji. Bij zulke 'verhevenheden' breekt de Idee door het eindige verschijnsel heen, om den geest uit de wereld der zinnen en hare natuurlijke of naturalistische gemeenheid reinigend tot zich op te heffen; het wezen van de verhevenheid en de verhevenheid van het wezen, het oneindige wezen, vooronderstelt schoonheid en leelijkheid, eigenaardigheid en gemeen-

heid, om ze tezamen op te nemen in de ongemeenheid van het oneindige, dat het eenige is, waarin eigenlijk een verschijnend teeken zijne beteekenis hebben kan.

In dien zin kan het verschijnsel èn zijne verhevenheid hébben èn zelf om zoo te zeggen verheven zijn', als een onmiddellijk 'opgeheven' moment van het oneindige, dat zich in eindelooze veranderlijkheid van bijgedachten aan het verschijnsel kenbaar maakt. In dien zin zal bijv. de waterval van den Niagara een verheven aanblik zijn en verhouden zich zelfs reeds vrouwelijke lieftalligheid en mannelijke schoonheid eenigermate als de schoonheid zonder meer en de schoonheid, die 'verhéven' is; in dien zin blijkt allicht vergeleken met de Korinthische zuilen eene Dorische zuilenrij verheven, zal de Zeus van Pheidias verheven geweest zijn en moet de opstanding of de hemelvaart van Christus, is zij goed geschilderd, 'schilderachtig verheven' blijken. Bazuinen en kerkorgels, die lang aangehoudene tonen voortbrengen, zijn zoo weer 'verhevene' instrumenten voor het gehoor; een Halleluja van Händel of een finale van Beethoven kan men op die wijze hooren roemen om het verhevene der toonmassaas en in het boek Job of in de Psalmen leest men zoo vele 'verhevene' plaatsen over de onbegrijpelijke grootheid Gods. Een geoefend lezer voelt allicht het verhevene van Lear's »ay every inch a king" bij Shakspere (4 : 6), of bij het »soyons amis, Cinna" van Augustus bij Corneille, of van Wallensteins uitroep bij Schiller: »Nacht moet het zijn, waar Friedlands sterren stralen!" Hier heeft ons dan echter tot bewustzijn te komen, dat 'het' verhevene en 'de' verhevene eigenlijk even weinig voorkomt als 'de' heilige en 'de' wijze, dat er geene wijsheid zonder dwaasheid, geene heiligheid zonder zondigheid en geene verhevenheid zonder... aanmatiging is, — dat 'de verhevene' niet bestaan kan, zonder dat hij... wat anders onthult. De verhevenheid van eenen enkele is niet ononderscheidenlijk aangematigd te noemen, doch blijkt vanzelve aanmatigend; iedere bepaalde inhoud heeft het gebrék der bepaaldheid, beperktheid en betrekkelijke verkeerdheid. En gelijk alleen het niet doen zonder

zonde is, zoodat ook de plichtmatigste daad allerminst onschuldig heeft te heeten, zoo ook is er geene menschelijke verhevenheid, die niet iets heeft wat voor den val komt, zoodat zelfs de verhevene, of juist de verhevene onder ons, geboren is ten... verderve. »Van waar het bestaande zijnen oorsprong heeft," aldus omtrent 560 jaren v. Chr. Anaximander, »daarin heeft het ook zijnen ondergang naar billijkheid, doordat het elkander straf en boete geeft voor de ongerechtigheid, naar orde van den tijd."

De verhevenheid, die zonder schoonheid komt, blijkt akeligheid; het doode, dat als het levende verschijnt, is in zijne spookachtigheid enkel *akelig*. En het verhevene gaat in het afgrijselijke of althans *ontzettende* over, wanneer het vreezen doet voor zijne macht; wie bij een onweder, eenen storm op zee, of eene overstrooming angstig is, kan voor de schoonheid der verhevenheid bij zulke gelegenheid moeilijk oog hebben. Doch hoe heet nu de aanmatigende verhevenheid, de verhevenheid der eindigheid, die onvoorwaardelijk gelden wil, doch zich als momént zal moeten openbaren? Dat is als de te gronde gaande verhevenheid de verhevenheid van het *tragische*. Het tragische is het verhevene eener eenzijdige grootheid, die zich de ruimte van het geheel aanmatigt; het is de beperkte grootheid in hare tot den ondergang leidende zelfoverspanning. In de Orestie van Aischylos, in de Antigone van Sophokles blijkt de maagschap in strijd met den staat, terwijl het huisgezin de grondslag van den staat en de staat de steun van het huisgezin behoort te zijn; dat geeft dan 'tragische' verhoudingen. Gœthe heeft de opmerking gemaakt, dat het 'noodlot' de innerlijke natuur is van den held als zoodanig, — een groot woord! Want tragisch is inderdaad in dien zin het lot van Sokrates geweest; tragisch bovenal is in dien zin het lijden en sterven van onzen Heiland en Zaligmaker; ook het lot van keizer Julianus den Afvalligen was tragisch en voorts zijn o. a. Wallenstein en Napoleon tragische gestalten. Tragisch is de voorstelling van Christus aan het kruis; een tafereel vol tragische uitwerking is op lager peil de Napoleòn te Fontainebleau van Paul De-

laroche en in het algemeen worden wij de werking van het tragische gewaar, wanneer wij denken aan verhevenheid, die... medelijden wekt, verhevenheid, die niet geheel was aangematigd en toch geen stand konde houden, beperkte en zoo dan weer bekrompene verhevenheid, die voor den val kwam en toch allerminst de nietswaardigheid was van den gemeenen man, even weinig als het de aangematigde verhevenheid was van de... belachelijkheid. »Du sublime au ridicule il n'y a qu' un pas", moet Napoleon hebben gezegd. Waar echter is aan den sterrenhemel of bij den Mont-Blanc, naast Mozes, Christus of... Napoleon zelven zulk eene onmiddellijke nabijheid van het belachelijke? De verhevenheid van het levenlooze laat zich niet in het belachelijke verkeeren; de belachelijkheid begint met de wanstaltigheden van het levende wezen en wat dan meer bepaald lachwekkend heeft te heeten, het is de zich in hare machteloosheid onthullende en in hare onzinnigheid oplossende volslagen aangematigde grootheid.

De deerniswekkende verhevenheid van het tragische kan tot tranen roeren. En er is een lachen om de rechtmatige zelfvernedering van het komieke. Dit komieke is daarom dan al weer niet het belachelijke zonder meer: het is de lachwekkendheid van het leelijke en booze en domme, dat zonder verwoestende kracht blijkt, of onwillekeurig zijne nietigheid bloot geeft. Bekend is de Aristotelische katharsistheorie omtrent het treurspel als eene verwijzing naar de weldadigheid eener tragische ontlasting van de aandoeningen; het blijspel, had de groote Stagiriet kunnen schrijven, heeft eene katharsis te verwekken van haat en verachting, door oplossing van het hatelijke en verachtelijke in algeheele ongevaarlijkheid, gelijk hij dan feitelijk heeft geschreven, dat het lachwekkende onsmartelijke en onschadelijke leelijkheid is: *τὸ γὰρ γελοῖον ἐστιν ἁμάρτημά τι καὶ αἶσχος ἀνώδυνον καὶ οὐ φθαρτικόν.* (De A. P. 5.) Kant heeft van het lachwekkende gezegd, dat het de oplossing was van eene verwachting in niets, doch er vervluchtigt veel verwachting, die niet door de minste vroolijkheid wordt gevolgd; wanneer iemand, die met

groot zelfgevoel gewichtige verplichtingen op zich heeft genomen, zich in het laatste oogenblik lafhartig terugtrekt, ontstaat in den aanschouwer een besef van belachelijkheid, dat niet rechtstreeks gewaarwording van het lachwekkende behoeft te zijn. Aangenaam belachelijk is het komieke, dat als zoodanig het tot schoonheid verhelderde leelijke, booze of domme is; de belachelijke leelijkheid is als komieke of aangenaam lachwekkende eigenaardigheid vanzelve weer verfrááide leelijkheid. Nietswaardig kan geen voorwerp van belangstelling zijn, ook niet het komieke, en het opvroolijkende lachen om het komieke is dan ook ten aanzien van haat en verachting eene verzachting en vergoelijking; een leeuw, die uit eene hinderlaag op eene gazelle toespringt, doch zijnen sprong te groot neemt, zoodat hij over haar heenspringt, terwijl zijzelve onder hem wegloopt, zal ons daarom min ofte meer 'komiek' voorkomen.

Iets komieks heeft reeds de beeldhouwkunst in het Bacchische. Het komische in de schilderkunst kennen wij door Jan Steen c.s. en komiek kan dan ook een verhalend gedicht of eene ontboezeming en ten leste de komedie zelve zijn; echt komiek is bijv. de Gebroken Kruik van Kleist, waarin een rechter, die zelf misdreven heeft, door ondervraging van anderen zichzelven ontmaskert. Men moet daarbij voor de verachtelijkheid van den ambtsrechter gevoel en besef hebben, om de komieke uitwerking zijner zelfontmaskering niet te missen. Ernst Höcker, een geneesheer te Görlitz, heeft er indertijd op gewezen, dat men lacht bij het komieke, zooals men lacht bij kitteling aan den lijve; doch tot het begrip spreekt hier meer de geschiedenis bijv. van Parmeniskos bij Athenaîos (14 : 2), waarin de samenhang wordt verzinnelijkt van het leelijke, dat ons doet verstommen, met het komieke, dat ons doet schudden van het lachen: komiek is in het algemeen de tot vertooning wordende zelfonthulling der aanmatigende kleinheid. Wordt het geringe door zijne machtelooze aanmatiging belachelijk en is de belachelijke duivel daarom altijd een arme duivel, — aangenaam lachwekkend is onmiddellijk het onverstand en de bekrompenheid, die zich voor

snugger houdt, dat te verstaan geeft en zich zoo meteen blootgeeft; zoo is bijv. de zotheid van de geneeskundige geleerdheid, wanneer ze van den leerstoel zegt: „Geboorte en kraambed, mijne heeren, zijn reeds aan de oude Grieken bekend geweest, zooals U zien kunt in Plato's Theaiteet, waar Sokrates zelf zich den zoon noemt eener vroedvrouw." Komiek is in zijne onschadelijkheid de komst van het verkeerde, wanneer het rechte te verwachten viel, als wanneer het van eene zangeres heet, dat ze wel niet mooi is, maar dan toch leelijk zingt, of ook gewaagd wordt van een ijdel antidemagogisch mensch, die liever lekker at, dan roem ontbeerde. En heeft Shakspere Hamlet laten zeggen, dat er meer dingen in hemel en op aarde zijn, dan onze wijsbegeerte droomt, dan klinkt het echt komiek, wanneer Lichtenberg daartegenover de geestigheid stelt, dat er dan toch ook veel in philosophische handboeken staat, waarvan niets is aan te treffen in hemel of op aarde.

„Iedere omkeering eener noodzakelijke en besliste verhouding", heeft Schelling geschreven, „stelt eene in het oog vallende tegenstrijdigheid, eene ongerijmdheid, in het subject dier omkeering." (WW 1, 5 : 711.) Feitelijk blijkt, dat wanneer bijv. in de verhouding van man en vrouw de rollen van beide kanten worden omgekeerd, de verhouding komiek wordt; er komt dan eene ongevaarlijke verkeerdheid voor den dag, die lachwekkend kan werken. Evenzoo is de gierigaard, die door de omstandigheden wordt gedwongen om zich als een verkwister aan te stellen, of de bloodaard, die uit angst eens dapper moet gaan doen, een komieke figuur, terwijl de dappere, die den schijn van lafheid op zich laadt, of de edele, die door den schijn der gemeenheid met schande wordt overdekt, onaangename gewaarwordingen zal wekken. Stippen wij hier aan, dat het komieke zich kan vergroven tot het burleske, zooals dat in de middeleeuwsche nar- en ezelsfeesten gebeurde, waarbij de geest de verhevenheid van den godsdienst aan de (vanzelven gebrekkige) instellingen en gebruiken der zichtbare kerk in handtastelijk zotte kluchten verkeerde, om dan weer te bedenken, dat het komieke ook kan leiden tot

ironie, eene voorshands schijnbaar waardeerende of zelfs lovende doch in der daad hoon en spot bedoelende navolging van het verkeerde of daarvoor gehoudene, die bij verscherping overgaat in persifflage en sarkasme, om dan van den beginne openlijker te zijn, doch zich uit zijne eenzijdigheid ook kan verkeeren tot den humor, waarin de spot goedmoedig wordt. Alles is eigenlijk bespottelijk, zegt de Humor, — „measure for measure, a comedy of errors, and much ado about nothing! But as you like it and what you will; all's well that ends well." En dat zegt de humoristische muze δακρυόεν γελάσασα (Iliad. 6 : 484), „smiling in grief" (Shakspere); zij is „la tristesse dans la gaîté" (madame de Staël) in eigen persoon.

De humoreele pathologie heeft verschillen en ziekten van het menschelijke gestel in verhoudingen gezocht van bloed en water, van lymph en gal, kortom van vochten. Shakspere, die van humor vol is en het als modewoord kent, als „the humor of forty fancies" ('the Taming of the Shrew' 3 : 2), kent het woord nog niet in onzen zin en even weinig Ben Jonson, die „Every man in (and out of) his Humor" heeft laten vertoonen, waarna het dan de humor is geweest van Sterne, die het kluchtige en het aandoenlijke heeft laten uitkomen tegelijk. Het lachwekkende en roerende in eenen namelijk is het humoristische hier bedoeld; 'humoristisch' wordt daarom het fijngevoelige gemoed aangedaan door naïveteit, zooals o. a. Kant laat blijken tegen het einde van § 54 zijner Kritiek der Oordeelskracht en men zelf gewaar kan worden aan de Agnes in l'École des Femmes van Molière, om iets te noemen. Zoo doet ook Dogberry bij Shakspere humoristisch aan, wanneer hij roept: „And, masters, do not forget to specify, when time and place shall serve, that I am an ass" (Much Ado about Nothing 5 : 1); zoo werkt ook Tristram Shandy's vader humoristisch, want „in de wonderlijkste grillen van mijnen vader", kan Tristram zeggen, „heeft altijd op onverklaarbare wijze eene kruiderij van wijsheid gescholen en in zijne ondoordringbaarste duisternissen had hij somwijlen de schoonste verlichting."

Dat de humor de dialektiek is der phantasie, is eene op-

merking van Carrière. Inderdaad onderscheidt hij zich in zichzelf als onschuldige, gebrokene en vrije humor en is er nog weer groot onderscheid tusschen den humor van Falstaff, Goldsmith en Jean Paul, van Hamlet, Byron en Heine, — wat niet wegneemt, dat hij in de verscheidenheid zijne eenheid heeft aan zijne onmiddellijk gevoelde twééledigheid. Humoristisch noemt Falstaff (1 : 4, 2) zijne recruten »good enough to toss; food for powder! They'll fill a pit as well as better, —tush man, mortal men, mortal men." Humoristisch is hij op zichzelven voor den veldslag, wanneer hij zegt: »I wish it were bedtime, Hal, and all well." (1,5 : 1.) En men vrage zich af, wat feitelijk het eigenaardige is aan Gulliver's Travels (1726) zeggen wij in Lilliput, die men slechts geestelijk behoeft te verstaan, om reeds zonder nadere kennis van tijdsomstandigheden in Swift's dagen uit het sprookjesachtige en lachwekkende van de vertelling het tragische op te maken van den grooten geest, die door de alledaagschheid niet begrepen, maar met veelheid van speldeprikken gekweld wordt. Of ook men denke aan het vierde deel van Nietzsche's Zarathustra met zijne droevig dwaze en... door de logica der feiten medegebrachte onolatrie, zegge demokratische ezelvereering. Een nog gebroken humor, doch niettemin op eigene wijze het fijnste en het edelste mede! »In het schoone zonder meer,', zegt Carrière, »verheugt ons de vereeniging van idealiteit en realiteit; het is de harmonie in den trant der voltooidheid. En deze is ook uitkomst in den humor, maar de weg van den laatste gaat door de tegenstellingen des levens heen en hij verduurt tegelijk daarvan de pijn, wanneer hij zich aan het genoegen der oplossing wil overgeven; *de humor weet, dat ieder ding twee kanten heeft.* In den humor vermaakt ons het verloop der ontwikkeling; *in den humor zien wij de tegenstrijdigheden, maar houden toch het besef der eenheid vast* en ten slotte zegeviert de Idee ook in het verschijnsel, dat met haar niet scheen te strooken. De werkelijkheid der waarheid staat altoos op den achtergrond en flikkert als het weerlicht nu en dan te voorschijn, om ten leste het veld te behouden; ontbrak die, dan zoude het hoongeschater der

wanhoop boven komen en waar dit het masker van den humor voordoet, moet men zich niet laten bedriegen, want dat is juist het leelijke, dat te overwinnen is. De humor draagt de verzoening in het gemoed en is daarom altijd goedmoedig; hij blijft in de liefde."

Jean Paul heeft den humor eenen goochelaar genoemd, die op het hoofd dansende den nektar naar boven drinkt en hem met den vogel Merops vergeleken, die wel den hemel zijnen staart toekeert en daarmede een lachwekkend figuur maakt, maar zoo toch hemelwaarts vliegt, zonder de aarde uit het oog te verliezen. Friedr. Visscher op zijne beurt heeft het toeval geprezen, waardoor het woord uit zichzelf zinspeelt op de geestelijke en geestige vloeibaarheid van de redelijkheid, waarin alle stijfheid en vastheid zich oplost; 'droog' worden dan ook terecht de zich vaak 'leuk' wanende, doch feitelijk bekrompene verstandsmenschen genoemd, voor wie alles vaststaat of vast hééft te staan en vloeiend, humoristisch, wordt men door een Hegeliaansch collegium logicum, het eenige, waarin het begrip ook van de schoonheid en de kunst zijne wáárheid vindt. Het ware begrip van het schoone en wat daarmede tezamenhangt, leert dan, dat het schoone en goddelijke, het ware en rechte alleen in begrensdheid en beperktheid tot aanzijn komt, dat aanzijnswijze of gestalte ook als modus van het rechte even nietig is als het leelijkste, slechtste en geringste en dat het, als al het andere, het eeuwige, oneindige en ware eigenlijk alleen door verdwijning openbaart. Daarom, zegt de Rede, gaat ook al wat schoon en heerlijk is met alle andere eindigheid aanhoudend zijnen ondergang tegemoet en wil men zelfs hebben opgemerkt, dat het mooiste, het verhevenste en het edelste het kortste duurt, met het gevolg, dat de middelmatigheid, die in de wereld heerscht, niet alleen gemeene en domme maar ook onooglijke en wansmakelijke middelmatigheid blijft. Inderdaad is het ware naar wezen en begrip werkelijk en werkzaam, doordat het zich tot het andere, tot het omgekeerde van zichzelf verkeert, een wisselspel, waarin de wereld der eindigheid eene bestendige vluchtigheid is, leelijk en mooi, goed en kwaad,

waarheid en dwaling absoluut relatief blijken, en alles aan zijne zich in zichzelf weersprekende en weerstrevende verhoudingen en betrekkingen na zijn ontstaan onbestaanbaar blijkt en weer vervalt, uiteenvalt en vergaat. In deze zelfvernietiging der nietigheid, in deze zelfverkeering der oneindigheid tot eindigheid en zelfopheffing der eindigheid in oneindigheid bestaat het eeuwige leven van God en de wereld en het begrip, dat in dit alles zweeft, om het in zijne zich vereindigende oneindigheid, in zijne zich veroneindigende eindigheid te doorzien en te beseffen: dat ten slotte in het rechte het verkeerde en in het verkeerde het rechte, in het schoone het leelijke en in het leelijke weer het schoone, in het goddelijke het duivelsche en in het duivelsche het goddelijke, in het kluchtige het droevige en daarin weer het kluchtige ziet, — dat begrip is in zijne wijsheid 'æsthetisch' gesproken *humoristisch*. De humoristische wereldopvatting, die zich ook van de ironische onderscheidt, zooals de dubbelzijdigheid zich onderscheidt van de eenzijdigheid en de begrijpende redelijkheid van de aanmerkingen makende verstandigheid, is van het gezichtspunt eener kategorieënleer omtrent het schoone en de kunst de opvatting van den wijze, wien de werkelijkheid tot bewustzijn is gekomen als veeleenigheid van oneindig wezen en eindig verschijnsel in door zelfverkeering zich bestendigende objectief-subjectieve Idee.

Voor zoover in den schoonheidszin die Idee niet is gegeven maar wordt nagestreefd, heet zij Ideaal. Het ideaal is de idee, die in de realiteit werkelijk en werkzaam is, doch als het in die realiteit niet eens voor al gerealiseerde tot bewustzijn komt. Hierbij is dan echter te bedenken, dat de gewone tegenstelling tusschen ideaal en werkelijkheid, tegenstelling tusschen ideaal en gewone of gemeene realiteit moest heeten: tot de werkelijkheid behoort het ideaal ook en als absolute idee is zij daarin zelfs het absoluut werkzame. »Het ideale," zegt Hegel (10,1 : 305), »bestáát hierin, dat de Idee werkelijk is." En in ons zelven is zij dan, van hare 'æsthetisch praktische' zijde genomen, werkelijk als Kunst; *de kunst is de idee der schoonheid, de schoonheid der idee, in de werkelijkheid harer*

werkzaamheid; zij is de idee als zelfverwerkelijking harer eenheid met het verschijnsel en zoo zijn dan de vormen en wetten der schoonheid ook wetten der kunst. De kunst is de werkelijkheid, de werkzaamheid en de verwerkelijking van de æsthetische idee in de veeleenigheid harer momenten, waaraan zij aanzijn tracht te verschaffen in zuivere onvermengde, waarneembaarheid; ideaal der kunst is het ontwolkte en onverduisterde wezen der werkelijkheid als verschijnend aanzijn. »In de kunst," zegt Hegel weer, »is het de zinlijke wijze zelve, die ons de voorstelling van de Idee geeft: realiteit en idealiteit zijn hier onmiddellijk ineen" (15 : 546), gelijk het dan ook nog door Carrière is uitgesproken, dat de kunst altijd versmelting van het bijzondere en het algemeene is. Zoo is de werkelijkheid van de kunst in ons menschen de werkzaamheid van het oneindige in de eindigheid tot verwerkelijking van bevredigend verschijnsel — van de geestelijke zijde genomen, en gaat de æsthetische idee hier over in de idee der kunst als in datgene, wat door de verbeelding wordt samengehouden met de natuur, gelijk de waarneming wordt samengehouden met het doen en handelen — van den geest. Want tusschen gewaarwording of waarneming van schoonheid en de kunstmatige of kunstvaardige voortbrenging daarvan bemiddelt herinnering, voorstelling en geheugen in herhalende wijzigende scheppende verbeelding. In die verbeelding gaat dan echter de æsthetische idee evenzeer van zelve uiteen, want de idee der schoonheid verhoudt zich tot natuurschoon en kunstschoon, zooals de idee van de waarheid en het ware, *de* idee, zich tot de idee van natuur en geest verhoudt en wat van de idee onmiddellijk geldt in verhouding tot de natuur in het algemeen, dat geldt ook hier: in de natuur is de idee buiten zichzelve en niet tegenover het onmiddellijk of zonder meer voor vermeestering en ordening ontvankelijke gesteld. Daarom is de idee werkzaam in ons zelven als ideaal; daarom is zij werkzaam ook tegenover natuurlijk schoon en leelijk als ideaal der kunst. De idee der schoonheid als idee van wat zich laat verwezenlijken en bewerkstelligen, ordenend bewerkstelligen, is meer bepaaldelijk idee van kunstschoon, kunstideaal in het algemeen, waaraan de

kunstphasen het bijzondere en de afzonderlijke kunsten het verenkelde zijn.

In een en ander is onder meer begrepen, in hoeverre kunstgenot genot aan welgeslaagde nábootsing zal blijken: Aristoteles reeds heeft het kunstwerk als het gezuiverde beeld der werkelijkheid opgevat en zoo de mimese of nabootsing als verbeterende afbeelding der idee begrepen, waarmede hij dan tevens opkwam voor de eer van den æsthetischen 'schijn'; de door Aristoteles bedoelde kunstige nabootsing is eene werkzaamheid, waarbij de kunstenaar de idee der betrokkene zaak onverduisterd tracht te doen uitkomen. Uitdrukkelijk zegt hij (de A. P. 25), dat de beeldende kunstenaar, de schilder en de dichter niet alleen het bestaande maar ook het geloofde en zelfs het gewenschte heeft 'na te bootsen' en de dichtkunst noemt hij als afbeelding van algemeene geldigheid zinrijker en wijsgeeriger dan de geschiedenisbeschrijving, alweer bedoelende, dat een tooneelstuk het gezuiverde en verhélderde beeld der werkelijkheid kan zijn: *καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν.* (De A. P. 9.) Onszelven kan reeds de innige onaantrekkelijkheid van wassen beelden tot bewustzijn brengen, dat de kunst nog iets anders is dan nabootsing van feitelijk verschijnsel zonder meer en heeft Plato de zienswijze uitgesproken, dat kunsten, die niet zooals de schoenmakerskunst nuttige doeleinden beoogen en daardoor dienstig blijken, maar als de beeldhouwkunst, de schilderkunst en dichtkunst op begoocheling uitgaan, verwerpelijk zijn, zoodat met name de leugens verbreidende tooneeldichters uit den waren staat zouden worden geweerd, — wij voor ons zullen in dezen meer Aristotelisch denken en de 'begoochelingen' der kunst in weerwil harer veelzijdige oppervlakkigheid eene wenschelijke vergeestelijking achten van de levenlooze of althans nog zielige werkelijkheid. Van dit gezichtspunt juist is het, dat Hegel heeft kunnen schrijven: »In de kunst hebben wij niet met een enkel aangenaam of nuttig spel te doen, maar met de bevrijding des geestes van inhoud en vormen der eindigheid, met de aanwezigheid en de verzoening van het Absolute in het zinlijke verschijnsel, met eene

ontvouwing der waarheid, die niet bij natuurkennis blijft, maar zich openbaart in de wereldgeschiedenis, waarvan zij zelve de schoonste zijde uitmaakt en het beste loon voor den harden arbeid in het werkelijke en de zure moeiten van het streven naar wetenschap." (10,3 : 580—581.)

In de leer van zuivere rede wordt in verscheidenheid van denkbaarheid gehandeld over mogelijk doch onontwikkeld zijn, ontwikkeld en gesteld aanzijn en verinnerlijkend samenvattend één zijn, onderscheidenlijk bekend als potentialiteit, realiteit en idealiteit. Deze denkbaarheden, die nergens en nooit bestaan, gebeuren of standhouden, doch overal en altoos licht verspreiden, het licht van redelijke denkbaarheid, zijn in den ruimsten zin toepasselijk op de hoofdafdeelingen eener volledige of rondloopende begripsleer, want redeleer, natuurleer en geestesleer verhouden zich als leeringen over potentialiteit, realiteit en idealiteit. Evenzoo verhouden zich in de geestesleer de zoogenoemde zielkunde, de samenlevingsleer en de leer van absolute geestelijkheid, welke laatste als leer van potentialiteit, realiteit en idealiteit in den zin voor het hoogere de verhouding op nieuw herhaalt aan kunst, godsdienst en wijsbegeerte; men merke op, hoe met name aan den godsdienst realiteit van zin voor het 'hóógere' kenbaar wordt. En gelijk in de algemeenheid van het religieuse leven het naturalisme, het supranaturalisme en het verzoenend concrete zich verhouden als bijzondere phasen, waaraan weer in diezelfde verhouding van potentialiteit, realiteit en idealiteit des godsbegrips Boeddhisme, Islam en Christendom uitkomen als verenkelingen, zoo ook verhouden zich in de subjectieve werkzaamheid van de idee der schoonheid de 'symbolische', de 'klassieke' en de 'romantische' phase, om zelven zich weer in verénkelingen van kunst, in verscheidenheid van afzonderlijke kunstèn, te openbaren. Aan de logische verhouding tusschen potentialiteit, realiteit en idealiteit beantwoordt in het algemeene kunstbegrip eene verbijzondering tot zinnebeeldige, verzakelijkende en wederom verinnerlijkende kunst, inzooverre de idee der schoonheid onderscheidenlijk wordt nagestreefd, bereikt en overschreden, wat dan o. m. ook dit

beteekent, dat de kunst tot eene ('romantische', overschrijdende, verinnerlijkende) phase komt, waarin zij voor het begrip merkbaar verband gaat houden met wat anders, met het andere van haarzelve, met de (van oudsher aan haar verbondene) godsdienstigheid. Overigens komt de kunst reeds op zichzelve tot eenen graad van ontwikkeling, waarin eene bijzondere phase niet meer geldt; in de drieëenige denkbaarheid van nastrevende onontwikkeldheid, volkomene gesteldheid en overschrijdende verheffing is om zoo te zeggen het laatste woord aan eene verinnerlijking, die wijzelven medebeleven, om het einde van de weer als eene bepaalde of beperkte bijzonderheid gedachte 'romantische' phase als de geboorte te begrijpen van de *vrijheid* der kunst. Thema van de vrije kunst is dan het concrete of veeleenige algemeene, dat alle phasen en kunstverenkelingen als momenten omvat, doch zelf niet door eene bijzondere opvatting of afzonderlijke kunstvaardigheid uitsluitend wordt in beslag genomen. Zoo begrepen, begrepen als het vrije en algemeen menschelijke, dat als (opgehevene) factoren alle vroegere beschouwingen en opvattingen, manieren en phasen inhoudt, doch zelf niet meer onder de heerschappij eener 'vaste' idee staat, is het thema der nieuwere kunst uiteraard humoristisch, zoodat het heen is, niet alleen bijv. over eene oplossing van de klassieke kunstphase, waarin de satire bloeit, en zelfs niet meer blootelijk over de verstandige breuk met het naïeve romantisme, dat onmiddellijk of voorloopig rechtstreeks religieuse motieven van de derde orde gehad heeft aan lijden, opstanding en hemelvaart van Christus, maar ook over de zucht om als dit 'of' dat zoo op zichzelf te gelden.

Historizeerend kan men spreken van oostersche, klassieke, middeleeuwsche kunst, van renaissancekunst en nieuwere kunst en feitelijk blijkt met de Christelijke eeuwen te beginnen geschiedkundig, dat de middeleeuwsche kunst als 'onmiddellijk' romantische kunst de strekking heeft gehad, om de verstandsverlichting voor te bereiden, waarin zij zich ophief, ten einde met dit andere van haarzelve op te gaan in de vrije of omvattende geestelijkheid, waarin ook het

'feitelijk' romantische momènt moest blijken. Dit beteekent dan, dat er onmiddellijke, verkeerde en vereenigende of vrije 'romantiek' is te denken, evenals er onschuldige, gebrokene en vrije humor is; deze humoristisch vrije verinnerlijking of vergeestelijking der kunst is dan echter niet op zichzelve gesteld, om ergens eenen keer te zijn en elders dan niet te zijn. Zonder specieele vereenzelviging of historizeering, in de volstrekte betrekkelijkheid der idee, anders gezegd, is het te begrijpen, dat de logische verhouding van potentialiteit, realiteit en idealiteit aan de verhouding van æsthetisch symbolisme, klassicisme en romantiek zich blijkt te spiegelen, dat deze verhouding voorts is weer te vinden aan bouwkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst en zoo de schilderkunst als 'onmiddellijk' romantische kunst is op te vatten, waarna deze tot volmaakte verinnerlijking komt in de toonkunst, om zich ten laatste idealiter of geestelijk te buiten te gaan in de dichtkunst. Aan iedere kunst ook laat symbolisme, klassicisme en 'romantisme' zich dan èn gelijktijdig èn opvolgend wedervinden; zoo is de pyramide symbolisch, de Grieksche tempel plastisch en de Gotische dom schilderachtig, dat is romantisch, gebouwd, terwijl bijv. Indische beeldhouwkunst in de veelhoofdigheid en veelarmigheid harer gewrochten symbolisch, Grieksche beeldhouwkunst klassiek plastisch en meer bepaaldelijk de nieuwere beeldhouwkunst in velerlei groepeering schilderachtig en zinrijk is. Zinrijk echter is het romantische, al houdt de verinnerlijking, het idealisme, van dit laatste geen stand, om zich ergens te laten vaststellen en vastzetten, allerminst in de 'romantische' middeleeuwen, toen de verinnerlijking het idealisme der onnoozelheid was, en ook niet in renaissance, hervorming of latere verlichting, toen men te verstandig werd om 'romantisch' te blijven, terwijl wij tegenwoordig door de klove dier verstandsverlichting van de middeleeuwsche naïveteit gescheiden, het 'onmiddellijk romantische' slechts kunnen laten gelden als een in zoover historisch moment. Toch hebben wij met de Christelijke middeleeuwen iets gemeen, wat onzen smaak nader houdt bij hunnen zin voor Christusbeeld en heiligenbeelden dan bij den klassiek

'kanonieken' Doryphoros van Polykleet of den Apoxyomenos van Lysippos; en hebben de symbolische, de klassieke en de romantische phase van den zin voor het schoone en de kunst zich in ons zelven tot eene feitelijk vrije kunstopvatting opgelost, dan behoeft ons dat toch niet te verhinderen, om zonder leerstellige historizeering of quasi-verstandig verlangen naar houdbare benamingen ons zelven 'neoromantisch' te vinden, in hetzelfde oogenblik, dat wij in iedere mogelijke kunstverenkeling drie phasen vinden tegelijkertijd. Door uit- en afbeelding van idee moet namelijk de kunst symbolizeeren en tevens moet zij plastisch zijn, inzooverre zij teweegbrengt wat zij bedoelt; 'romantisch' is zij dan verder, juist inzooverre zij weer . . . vérder gaat.

Alles is betrekkelijk, ook het getal der kunsten. Er is eene æsthetica van de fijne tafel, — eetkunst, kookkunst, gastronomie; ook is er tuinbouwkunst, vuurwerkerskunst, goochelkunst, rijkunst, kleedkunst en andere meer. En spreekt men van handwerken als nuttige of dienstbare en daarom onvrije kunsten, om vrije kunst alleen te erkennen in de fraaie kunsten, die zelfs als bestaansmiddel den beoefenaar tot den meer geestelijken mensch maken, dan zoude het al aanstonds de vraag kunnen worden, in hoeverre nu de bouwkunst eene 'fraaie' kunst is; Aristoteles heeft de fraaie kunsten alleen als mimesen van menschelijke gestalten, voorstellingen, stemmingen en daden opgevat en daarom de bouwkunst als enkel nuttige kunst, dat is als handwerk beschouwd. Seneca heeft noch de beeldhouwkunst noch de schilderkunst tot de vrije kunsten willen rekenen, omdat ze slechts weelde bevorderden en zingenot; men konde, vond hij (ep. 88 : 18), even goed de kleed- en kookkunst tot de vrije kunsten rekenen en inderdaad beoogen zij tezamen streeling der zinnen, zoodat het zich laat vragen, waarom nu eigenlijk toch voor ons de 'fraaie' kunsten . . . artes 'liberáles' zijn. Of zijn zij dat niet? Wat de bouwkunst betreft, wijst althans het dubbele besef, dat in een gebouw een ideaal kan verwerkelijkt zijn en het ideaal van elk bouwen in deszelfs doelmatigheid ligt, niet onveranderlijk in eene zelfde richting. Dat 'het hoogere', of

de *zin* voor het hoogere, in het bouwen al mèdedoet, heeft reeds Ploutarchos begrepen, toen hij van de Perikleïsche bouwwerken — men denke aan het Parthenon — zeide, dat zij van den beginne tezamen antiek hadden geleken en zoo ook nu nog frisch en jeugdig bleven in hunne verhevenheid; zoo, zeide hij, zweeft er een bloesemgeur boven van altoos durende schoonheid, die door den tijd niet wordt gedeerd, maar het waas en de ziel van nooit veroudèrde nieuwheid bewaart. Met dat al zijn de gewrochten van bouwkunst teekenen van den geest zonder het kénteeken der geestelijkheid; zij zijn niet alleen door en door stoffelijk, maar ook belichamingen van getalverhoudingen, waartoe de geest zich heeft verzakelijkt, zonder dat uit de vastgelegde vormen rechtstreeks geest tot geest vermag te spreken. De bouwkunst is de bij uitstek nog 'symbolische' kunst.

De vorm, die met den geest in overeenstemming is, dat is diens... eigene lichamelijkheid. En die komt uit in de beeldhouwkunst. »Het beeldhouwwerk," zegt Hegel (10, 2: 365), »neemt in het algemeen het wonder op, dat de geest gestalte geeft aan het een en al stoffelijke en deze uitwendigheid zoo formeert, dat hij daarin voor zichzelven tegenwoordig wordt en de overeenkomstige gestalte van zijn eigen binnenste daarin herkent." Hierin is dan overigens begrepen, dat de inhoud der beeldhouwkunst nog niet bestaat in het geestelijke als zoodanig, maar in het andere daaraan, in de verschenene en toonbare gestalte; daarom moet zij van den inhoud des geestes ook niets willen afbeelden, wat niet tot bewustzijn komen kan in uitwendige zakelijkheid en realiteit. De beeldhouwer heeft geen hooger doel dan de uitdrukking van den geest in menschelijke lichamelijkheid — aan levenlooze stof, wat niet belet, dat zijne levenlooze maakselen reeds op en uit zichzelven van leven getuigen. In bouw-, beeldhouw-, schilder-, toon- en dichtkunst gaan de kunstvoortbrengselen trapsgewijze uit levenlooze rust in levende beweging en uit de enkel psychische of zielige beweeglijkheid der gewaarwording ten slotte zelfs tot geestelijke zelfverkeering over en de beeldhouwwerken hebben, met de bouwwerken

vergeleken, al aanstonds graden van rustige beweeglijkheid. De sphinx wel is waar is nog 'symbolisch'; doch de Apollo van Belvedere is niet alleen in eeuwige jeugd een levende Apollo, maar in zijnen stilstand ook bewogen; de schijfwerper van Myron zweeft op de grens van een oogenblik en het is ons, alsof hij ieder oogenblik konde opspringen en werpen, terwijl Laokoon het stille beeld eener zelfs geweldige opwinding is. De Galliër in de villa Ludovisi, die zich met de gedoode vrouw op den linker arm het zwaard in de borst stoot en de stervende vechter van het Capitool beelden mannelijk leven af in het sterven en men overwege in dit verband wat het zeggen wil, dat Lessing en Hegel als het wezen van wat zich in beeld laat brengen de aanstalten tot eene handeling en de terugkeer in de rust na de daad hebben genoemd. »De beeldhouwkunst," zegt Hegel, »moet niet afbeelden, alsof menschen door den hoorn van Huon midden in beweging en handeling versteend waren of bevroren; integendeel moet het gebaar, ofschoon het op een kenmerkend handelen wel wijzen kan, toch slechts een begin en een voorbereiding uitdrukken, een voornemen, òf het moet een ophouden en terugkeeren aanduiden uit de handeling tot de rust." »Deze bepaling," zegt Carrière, »is kennelijk juist; de tot nieuwen opsprong gereed zittende in de verte turende bronzen Mercurius te Napels, de Apollo van Belvedere, de Sauroktonos, amazonen, zijn onder tal van voorbeelden eenige der best bekende."

Tusschen beeldhouwkunst en schilderkunst bemiddelt het reliefwerk als eene steenene teekening van vlakker wordende omtrekken, die dan in teeken- en schilderkunst geheel en al tot eene nog slechts in de verbeelding zichtbare lichamelijkheid zijn geidealiseerd. Realiseert de beeldhouwkunst het ideaal, de schilderkunst idealiseert uiteraard de realiteit, wat dan meteen wil zeggen, dat zij onmiddellijke 'romantische' kunst kan heeten. De schilder werkt voor de reageerende verbeelding — in den trant der onmiddellijkheid, want zijne kunst verhoudt zich tot toonkunst en dichtkunst gelijk het objectieve tot het subjectieve en het absolute, eene verhouding, die aan

epische, lyrische en dramatische poëzie in de dichtkunst later nog eens wederkeert; voor het overige kan de schilderkunst de warmte van het individueele leven reeds met zooveel macht wedergeven, dat de toon nog slechts toevallig schijnt te ontbreken. Men denke hier aan Farbentöne en Tonfarben! Ploutarchos verhaalt, dat sommigen de schilderkunst eene zwijgende dichtkunst genoemd hadden (de adul. et am. 15) en met name Simonides van de schilderkunst als van eene stille poëzie, van de poëzie als van eene sprekende schilderkunst (de glor. Ath. 3) had gesproken; inderdaad is als onmiddellijke weerschijn der werkelijkheid geschilderd coloriet voor eene stille doch innige levendigheid en beweeglijkheid ontvankelijk, die in de psychische of zielige en sprakelooze en de pneumatische of geestelijke en bespraakte uitingen van toon- en dichtkunst slechts verder (of nader) wordt geidealiseerd. Als onmiddellijk romantische kunst heeft de schilderkunst gevoelvolle voorstellingen van Christi lijden, opstanding, hemelvaart en van Gods lieve heiligen af te beelden, waarna het dan overigens bij godsdienstige schilderingen niet blijft en de kunst aan landschap, stilleven, portretschildering en genre alsmede historisch tafereel tot eene verscheidenheid van ontwikkeling komt, die in hare veilheid en geilheid soms nader staat bij zielige dierlijkheid dan bij begeertelooze geestelijkheid. De hoofdzaak blijft ten kwade en ten goede het 'genre', dat zich met alle bijgedachten der æsthetische idee laat denken en bijv. onder de Engelschen in Hogarth tot het caricatuurachtige verloopen is: 'genre' is het bijzondere algemeene, dat zich hier of daar en nu of dan veelvuldig voordoet en zoo het feitelijke leven vervult; het zedenbeeld, de afbeelding van huiselijk en maatschappelijk leven op schilderijen, die men genrestukken pleegt te noemen, vertegenwoordigt in de verenkeling van plaats en tijdstip bijzondere algemeenheden eener menschelijke samenleving en maakt zoo daarvan het 'typische' waarneembaar. Wat zich dan laat copieeren en nateekenen en zelfs op mozaïekwerk en tapijten overbrengen, ten bewijze dat alles verloopen kan; ook de schilderkunst heeft eene zijde, waaraan zij in de slechte oneindigheid van het hand-

werk verloopt, en reeds de vloer van een huis te Pompeji vertoont een mozaïekwerk, dat vermoedelijk vervaardigd is naar eene schilderij van Philoxenos uit Eretria, „cujus tabula nullis postferenda Cassandro regi picta continuit Alexandri prœlium cum Dario": Plin. H. N. 35 : 36, 22.

De schilderkunst laat den beschouwer aan eene vlakke zichtbaarheid tot de inwendigheid geraken van eene verbeelding, waarin hij het vlakweg gegevene tot ruimelijkheid uiteenziet. Zij is de idealisatie van de lichamelijke realiteit, doch blijft daarmede op hare wijze aan de realiteit nog hangen; de muziek daarentegen is onmiddellijk en onweersprekelijk subjectief en zoo de 'romantische' kunst bij uitnemendheid. Onzakelijke inwendigheid is haar wezen; „deze spheer," zegt weer Hegel (10, 3 : 147), „de inwendige zin, de afgetrokkene zelfverneming is het, wat de muziek aangrijpt en daardoor ook den zetel der inwendige veranderingen, het hart en gemoed, als het eenvoudige geconcentreerde midden van den geheelen mensch in beroering brengt." Het rijk der tonen is vol gewaarwording en uiting van stemming, waardoor weer stemming wordt bewerkt; zoo is het eene zaak van gemoed, eene zaak ook van gemoederensympathie, al blijft deze in het vormelooze en al komt het gemoed in de muziek niet verder dan tot een onbepaald sympathizeeren. — Onbepaald? Muzikale verinnerlijking is van dien aard, dat zij de gemoederen somwijlen zeer bepaald van verlangen over en weer buiten zichzelven kan doen geraken, al laat zich zeggen, dat het buiten zichzelf geraakte en verkeerende even weinig als de rustig stijve bestendigheid muziek beleeft, maar wel het bestendig tot zichzelf komende. Maar verstandig nadenken en redeneeren is er toch minder bij in het spel. Leibnitz heeft eens (ep. ad. div. 1 : 144) geschreven, dat de muziek eene geheimzinnige rekenoefening was van de onbewustelijk tellende ziel, waarvan Schopenhauer gemaakt heeft, dat zij eene verborgene metaphysische oefening was van de onbewust philosophéérende ziel; zij hebben beiden gelijk gehad en wanneer er aan de muziek iets merkwaardig is, dan is het onmiddellijk het psychisch of zielig hemelsche van hare onzienlijke identiteit

en herhaalbare doch nooit bestaanbare bestaanswijze. Eene melodie, die uit een gegeven toonaard in een anderen wordt overgebracht, blijft in weerwil eener algeheele verandering van de volgorde der afzonderlijke tonen dezelfde melodie en waarin bestaat nu de zich bestendigende identiteit? Wat is het gelijk blijven eener tonenrij, waarin elk lid op zijne plaats verandert? Het is een gelijk blijven van verhoudingen, quantitatieve verhoudingen, dat wij gevoelen of gewaarworden, ook zonder er woorden voor te vinden, doch de identiteit dier veeleenige reden is dan toch de identiteit eener sprakelooze rede. Men heeft een muziekwerk wel eens bij een ontdooid en vloeibaar geworden bouwwerk vergeleken, evenals men bouwwerk bevrorene en verstijfde muziek heeft genoemd, gelijk dan inderdaad het componeeren met zijn intuïtief harmonizeeren van getalverhoudingen zoo sterk aan bouwen doet denken, dat muzikale Duitschers vlotweg spreken van een Tongebäude, zonder verwondering over de wonderlijkheid van zulk spraakgebruik. Maar waar en wanneer bestáát een tonengebouw? Op een muziekblad mag aanleiding bestaan om muziek te máken, doch wórdt er nu muziek gemaakt, dan ruischen de tonen van het begin tot het einde zonder ophouden voorbij; aan het begin bestaat het tonengebouw nog niet, in het midden is het ten halve weg en ten halve nog niet gekomen en aan het einde is het — uit. Een tonengebouw is het onbestaanbaarste aller gebouwen, wat niet wegneemt, dat het eene hemelsche liefelijkheid kan blijken voor de kunstlievende ziel, zelfs voor honderden en duizenden van zielen in eenen, die ten spijt hunner onderling verenkelde lichamelijkheden in een en hetzelfde 'wegsleepende', doch allicht nog eens wederkeerende of herbouwde, tonengebouw genoeglijk een tijdlang één kunnen zijn. „De muziek," zegt Schopenhauer (5 : 455 Recl.) „is de algemeene taal, die men overal verstaat... daarom spreekt zij ook zoo tot het hart, terwijl zij aan het hoofd onmiddellijk niets te zeggen heeft en het een misbruik is, wanneer men dit van haar vergt, zooals in alle 'schilderende' muziek gebeurt, die daarom eens voor al te verwerpen is." „De muziek mag niet willen werken

voor de aanschouwing," zegt ook Hegel (10, 3 : 143), „maar moet er zich toe beperken, het inwendige voor het inwendige voelbaar te maken." In de muziek gaan gewaarwording en gevoel tot eene onaanschouwelijk en sprakeloos psychische of zuiver zielige en daarom in zekere mate zelfs voor dieren verstaanbare aandoenlijke liefelijkheid ineen; want het dier verstaat allicht geluiden, al verstaat het geene woorden, en is om te beginnen het geluid van tweeslachtige dieren en vogels en zoogdieren de uiting van het zielige bij uitnemendheid, in de menschelijke muziek is die zieligheid veredeld en verliefelijkt tot eene hoorbaarheid, die reeds paarden hemelsch vermag te stemmen. Kortom, de muziek is inderdaad wereldtaal, op zijn minst voor ons menschen en heeft onmiddellijke uitwerking, evenals het smaken van eten en drinken; men 'smaakt' dan ook naar het zeggen muzikaal genot. Doch niet lichamelijk zwelgend, maar onlichamelijk en psychisch, in zijne ziel; de muziek is als hemelsche taal der aarde en aardsche hemeltaal de taal van de ziel, die letterlijk niet zeggen kan wat zij voelt en gewaarwordt, al zoude zij het met den heerlijken executant of de onweerstaanbare executante op zicht- en tastbare wijze willen verwezenlijken, want zij gevoelt er generiek hare zelfopheffing tot het oneindige in. Hier is de plaats om metaphysisch het 'gevaarlijke' bijv. van pianolessen te begrijpen: de muziek doet ons gewaarworden dat wij één zijn, zij verluchtigt en vervluchtigt allerlei afscheidingen en bedenkingen en laat ons gevoelen, dat wij in het onzeggelijke tezamen hebben op te gaan. Zoo is zij als het ware de rijkste kunst, want wat zich niet laat zeggen, maakt zij verstaanbaar. Doch in al den rijkdom harer bekoorlijke zieligheid is zij geestelijk ook weer zoo arm mogelijk, want ze redeneért niet: ze zegt niets, — de muziek is eene nog volstrekt niets zeggende zelfverkeering en de geest komt in haar nog in het geheel niet aan het woord, maar blijft bij welluidendheden zonder voorstelling of begrip. De muzikale schoonheid is niet tastbaar en niet zichtbaar; hare aangenaamheden zijn hemelsch. Doch zij is onberedeneerd en sprakeloos; hare liefelijkheden zijn niet geestelijk maar zielig, — wat zij laat

hooren en gewaarworden blijft geestelooze bekoorlijkheid.

Van alle fraaie of verfraaiende kunsten is de bouwkunst het stoffelijkst. Hare voortbrengselen doen zich voor als ondermenschelijke en zelfs levenlooze natuur en eerst de beeldhouwkunst beeldt het levende en zelfs het menschelijke af; aan de grens der beeldende kunst staat dan de schilderkunst, die van ruimte-afmetingen nog slechts eenen schijn levert, zoodoende de stoffelijkheid van het bedoelde bereids tot eene zaak van verbeelding maakt en in deze idealiseering van de realiteit om zoo te zeggen reeds bewogen is; want op eene schilderij kan veel leven en beweging zijn. In de toonkunst is alle afbeelding en verbeelding opgeheven; muzikaal is de geest voor den geest in zuivere onlichamelijke tijdelijkheid van stijgende en dalende, langere en kortere, sterkere en zwakkere geluiden, die het gemoed bewegen en ontroeren, zonder dat de stoffelijke lichamelijkheid, die in alle geestelijkheid verondersteld blijft, meer is dan een middel, dat in het verwerkelijkte doel bestendig is verdwenen. In de muziek is tusschen bedoeling en uitkomst de ruimte met hare lichamelijkheden als middel verondersteld èn vervluchtigd; als hoorders van muziek zijn wij bevrijd van de onderlinge beperkingen der natuurlijkheid en waar te nemen is in haar dan ook niets — de muziek heeft niets en de muziek heeft alles, waarom dan de meeningen over deze 'wereldtaal' ook wederom zoozeer uiteenloopen. Wie voelbare oneindigheid verlangt, wordt door muziek in verrukking gebracht, wie waarneembaren inhoud wil beleven, vindt ze op den duur te ijl en te leeg; de vrouw en den weeken man maakt zij gelukkig, doch den denkend mannelijken geest kan zij alleen kortstondig en bij lange tusschenpoozen begeerlijke levensfactor zijn. De musicus van beroep, kunnen wij dan ook zeggen, leidt een leven van hoogere kinderlijkheid in vormeloosheid van gewaarwording en onzeggelijkheid van gevoel, waaraan weinig... te begrijpen valt, waarom het te begrijpen is, dat de toonkunst, die bij de plastische Grieken niet veel heeft beteekend, ten onzent heerscht in wijde kringen, waar het meer geestelijke tooneelspel òf het daarin medegedachte

samenzijn zonder de rechte geestelijke inspanning wordt verlangd. Een en ander is geen beletsel tegen instemming met het Shakspereaansche woord: »The man that hath no music in himself, nor is not moved with concord of sweet sounds, is fit for treason, strategems and spoils; the motions of his spirit are dull as night and his affections dark as Erebus. Let no such man be trusted." (M. of V. 5 : 1.) Of liever, want die uitspraak zal voor onmuzikalen toch wel te hard zijn, wij kunnen met Seume zeggen: »Wo man singt, da lass dich ruhig nieder; böse Menschen haben keine Lieder."

Natuurlijke muziek is in ons menschen het gezang, dat de toonkunst nog doet dienen. Instrumentale muziek eerst is vrije muziek en deze draagt daarom het karakter van muzikale kunst in den strengeren zin des woords. Overigens komt in kerkelijke muziek zoowel als lied, in oratorium en opera de toonkunst tot een verband met de dichtkunst, waarin de muziek sterker gevoeld dan de poëzie gedacht wordt; doch zuivere verwerkelijking van het moderne ideaal, hemelsch aardsche zaliging des geestes in liefelijk klinkende zelfverkeering der ziel zonder vastigheid of rede door verdeeldheid in vereeniging en tot vereeniging in de verzoening en den vrede van de stilte is de orchestmuziek van onze dagen. Schopenhauer heeft geschreven: »In de composities van onzen tijd is het meer om de harmonie dan om de melodie te doen; ik echter ben van tegenovergesteld gevoelen en houd de melodie voor de kern der muziek, waartoe de harmonie zich verhoudt, gelijk de saus tot het gebraad." (5 : 457.) »Een van beiden!" roept de verstandigheid. Doch de redelijkheid beseft, dat in een levend menschelijk wezen het beenderenstel in al zijne kernachtigheid te vooronderstellen is en zonder meer toch weinig menschelijks heeft, dat men evenzoo de melodie de kern kan noemen van alle muziek en niettemin of juist daarom in de melodie nog niet de ziel van de rechte muzikale kunst behoeft te zien, allerminst den géést van de kunst. Hoe echter zullen wij ten slotte oordeelen over de verbinding van de muziek niet alleen mét het tooneel, maar met de poëzie zelve óp het tooneel? Men heeft wel eens

gezegd, dat de vereeniging van muziek en poëzie in de opera evenzoo werkt als schoonheid en geestigheid in één persoon; Schopenhauer echter schrijft weer: »Streng genomen zoude men de opera eene onmuzikale uitvinding ten behoeve van onmuzikale geesten kunnen noemen, bij wie de muziek eerst moet worden binnengesmokkeld door een medium, dat haar vreemd is.... Ja men kan zeggen, dat de opera tot een verderf der muziek is geworden." (5 : 459 Reclam.) »De kunst voor den componist," zegt Hegel, »bestaat hierin, zich met den zin van de uitgesprokene woorden, de situatie, de handeling enz. te vervullen en van deze inwendige bezieling uit alsdan eene uitdrukking vol ziel te vinden en muzikaal uit te werken." (10,3 : 192.) Wat Richard Wagner zoude gezegd hebben, indien men hem die twee uitspraken tegelijk had voorgehouden? »Ook moet men trachten," zegt Schopenhauer, »de opera meer te concentreeren en samen te trekken, om ze zoo mogelijk tot één bedrijf en één uur te beperken." (5 : 461.) »Ik zoude de Nevelingensage als text voor eene groote heroïsche opera willen aanbevelen," stelt in 1844 de Hegeliaan Friedr. Vischer. Wij weten wat Wagner gedaan heeft, doch dat voor het overige aan Schopenhauers raad in operaas als Cavaleria Rusticana en Paljas later nogal eens is voldaan.

De gewaarwordingen, waarvoor de toonkunst geluiden maar geene woorden heeft, hebben in zuiver gebarenspel niet eens geluiden om zich te uiten en niettemin vinden zij daarin eene soort van uiting, waarin zelfs meer dan gewaarwording waarneembaar wordt. Bij aanschouwing eener pantomime maken wij uit gelaatsuitdrukkingen, gebaren en verdere bewegingen eene geheele samenhangende verscheidenheid van menschelijk beoogde en weerstreefde gebeurtenissen op, waarin de kunst volslagen stom is en zich toch op eene soms hoogst vermakelijke wijze verstaanbaar maakt. Reeds Aristoteles heeft de danskunst als eene beweeglijke plastiek opgevat, van de dansers zeggende, dat ook zij door aanschouwelijke rhythmen karakters vermochten af te beelden en aandoeningen en handelingen: καὶ γὰρ οὗτοι διὰ τῶν σχηματιζομένων ῥυθμῶν

μιμοῦνται καὶ ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις (De A. P. 1 : 5.) En wij voor ons kunnen ons aan het gebarenspel tot bewustzijn laten komen, dat wij de wereld niet alleen in begrip en voorstelling, maar ook in waarneming van beweeglijke vormen verstaan, om dan meteen te bedenken, dat de onmiddellijke en rechtstreeksche kennis van de wereld in zichtbare beelden, min ofte meer geholpen door zielige geluiden, waarin het leven niet aan het woord komt, de wereldkennis is van een.... dier. Zoo is dan in toonkunst en gebarenspel de zelfverwerkelijking van den menschelijken geest in de kunst boven de zieligheid nog niet uit.

De muziek blijft de schoonste der zieligheden, ook na het optreden van Isadora Duncan. En zooals de bouwkunst zich verhoudt tot de schilderkunst, zoo verhoudt zich de toonkunst tot de dichtkunst. Een bouwwerk kan tot mijmering stemmen, maar zegt niet, welke geest in zijne schoonheid is belichaamd en wat nu vergeleken bij den aanblik van tempels de aanschouwing is van geschilderde tafereelen, dat is het vernemen van dichterlijke taal vergeleken met de ongearticuleerde liefelijkheden der muziek. »Naar den inhoud," zegt Hegel (10,2 : 260), »is de poëzie de rijkste onbeperktste kunst. Wat zij echter wint naar de zijde des geestes, verliest zij evenzeer naar de zijde der zinnen" — is in de muziek alles toon, de poëzie is met haar vergeleken om zoo te zeggen toonloos en rechtstreeks pakkende werking is er meer algemeen in de schoonheden der muziek dan in de taal der dichters. Bürger heeft het de taak der dichtkunst genoemd, ook het geestelijkste met geluiden in een beeld om te zetten, gelijk reeds Aristoteles had beweerd, dat de dichter even goed afbeeldde als de schilder of beeldhouwer: *μιμητὴς ὁ ποιητὴς ὥσπερ ἂν εἰ ζωγράφος ἤ τις ἄλλος εἰκονοποιός.* (De A. P. 15 : 1.) En dat de taal een oneindig grooteren rijkdom aan uitdrukkingsmiddelen heeft dan steen en kleur, heeft o. a. Dio Chrystomus gezegd (in zijne twaalfde rede, *λόγ ὀλυμπ*). Doch de taal, waaraan door een geestelijk mechanisme der gewoonte en werkelijke idealiteit van herinnering en geheugen, waarin de realiteit het opgehevene blijkt, — de taal, waaraan

vernomen wordt, wat vluchtige teekenen als woorden blijvend vermogen te beteekenen, de taal blijkt schepping van den geest voor den geest in dier voege, dat het rechtstreeks gegevene in het geheel geene zelfstandige waarde meer heeft. *De poëzie is de geestelijkste der kunsten.* Zij is op hare wijze rijk aan beelden, ja, met de taal van het begrip, met de taal van zuivere rede vergeleken, is zij de beeldspraak zelve; »the lunatic, the lover, and the poet are of imagination all compact." (Shaksp.'s Mids. night's Dr. 5 : 1.) Doch met de toonkunst vergeleken is zij niet psychisch maar noëtisch; »waar geen gedáchte is, de vastgehouden richting naar het beoogde doel, is dicht en ijdel spel," heeft Rückert geschreven. En is de muziek vol van datgene wat in weerwil zijner onbestaanbare vluchtigheid op zichzelf zal gelden, waarom zij dan ook ook letterlijk niets beteekent, in de taal, ook in de taal der dichterlijke gedachte, heeft alles beteekenis; de negativiteit des geestes is daar zoo ver, dat zij zich tot eene veeleenigheid van onzelfstandigheden, die alles vermogen te beteekenen, uit en in zichzelve verkeert.

»De mensch," heeft Jean Paul geschreven, »is de groote gedachtenstreep in het boek der natuur," bedoelende, dat de mensch de gedachte der natuur heeft uit te drukken en toch op en voor zichzelven een raadsel is, dat hij het oneindige en ook in het geheel niets beteekenen kan, dat hij half dier is en half engel en het altijd de vraag blijft, wat in hem de overhand zal behouden. Hier is het weer de vraag, of dichters door elkander genomen meer naar de geestelijke dan wel naar de zielige zijde overhellen, of hun denken redelijk dan wel zinnelijk heeten moet, of ze weten wat ze zeggen, dan wel bij de vertolking hunner voorstellingen het beste blijven voelen, — of de poëzie zoo over het geheel genomen wat beteekent, dan wel nog zonder waarheid is. Een gedicht echter is altijd eene rede en van de Rede is eene rede niet te scheiden; *waar de kunst aan het woord komt, is de kunst uit boven zieligheid zonder meer.* De taal beitelt en schildert niet, de taal pakt ook de ziel niet met muzikale onmiddellijkheid, doch de taal betéékent alles en zoo beteekent ook de poëzie alles

juist in de beeldsprakigheid, waardoor zij zich van het wijsgeerige denken en spreken blijft onderscheiden. Is zuivere rede zuivere waarheid en dichterlijke rede niet zuivere rede, zoodat zij niet de waarheid *is*, poëzie betéékent toch reeds waarheid, — — al blijft zij als de 'geestelijkste' der kunsten altoos weer de geestelijkste der *kunsten*, uiting van een voelen en voorstellen, anders gezegd, dat zij nog uit- en afbeeldt en eerst zuivere rede doordenkt, om het te begrijpen, in zichzelve te begrijpen. Zoo verschijnt dan ook bij Hegel »de poëzie als de bijzondere kunst, waaraan meteen de kunst begint zichzelve op te lossen en voor het wijsgeerige besef haar punt van overgang vindt naar de godsdienstige voorstelling als zoodanig, alsmede naar het proza van het wetenschappelijke denken; de grensgebieden aan de wereld van het schoone zijn eenerzijds het proza van de eindigheid en het gewone bewustzijn, waaruit de kunst zich tot waarheid omhoog worstelt, en aan den anderen kant de hoogere spheren van godsdienst en wetenschap, waarin zij tot eene minder zinlijke opvatting van het Absolute overgaat." (10,3 : 232—233.)

Het schoone is het ware op de wijze der zinlijkheid en uitwendige stelligheid, der ondoordachtheid en onmiddellijke natuurlijkheid en de schoonheidszin zoo de zin voor het ware op de wijze van de aangeboren onmiddellijke en voelbaar ondoordachte of ondoordacht voelbare redelijkheid; de kunst derhalve, waarin die schoonheidszin verwerkelijking en bevrediging vindt, is eene door de eeuwige waarheid onbewustelijk verhelderde en vergeestelijkte natuurlijkheid, ook in de onzienlijkheden, de onzakelijkheden, inwendigheden of denkbaarheden der poezie. *Verder dan geniale onnoozelheid komt de mensch in de kunst niet* en de poëzie mag niet meer zielig zijn, zij is in allen gevalle kinderlijk geestelijk. Kinderlijk is zij in de heroïsche Ilias en de betrekkelijk reeds romantische Odyssee, kinderlijk ook in het komiek epische van den Vos Reinaard, van . . . La Pucelle of Byron's Don Juan, kinderlijk in de insectenwereld van eindeloos verschillende geestelijke kleinigheden der zoogenoemd lyrische poëzie, kinderlijk in al wat epos, romance, ballade of idylle, hymne, dithyrambe,

ode, elegie of sonnet, tragedie, komedie, drama of... roman heet; *zonder kinderlijkheid geene poëzie*, zelfs niet de didaktische Wandeling van Schiller. Meer dan vier eeuwen voor het begin onzer jaartelling heeft de sophist Gorgias opgemerkt, dat tot het verstaan en begrijpen van den in een treurspel opgevoerden en vertoonden schijn meer doorzicht en schranderheid van nooden is, dan menschen, hebben, wien de gewone of gemeene werkelijkheid boven alles gaat. (Plut. de poët. 1.) En die opmerking is allerminst zonder waarheid. Doch deze waarheid heeft weer twee zijden. Voor ons wil zij zeggen, dat de dichterlijke intellectueel hooger staat dan de alledaagsche en dierlijk zielige mensch, die aan het hoogere niet toekomt, niet echter, dat de dienst der schoonheid op en voor zichzelve de waarheid en het ware of rechte vindt. Geene verruiming zonder insluiting, geen zin voor waarheid zonder zin voor het schóóne in de waarheid, — geen collegium logicum ook, zonder kunst! En van den anderen kant: geene mogelijkheid van waardeering voor poëzie, tenzij daar *zin* in zij, tenzij er wáárheid in wordt uitgesproken, wat dan op de concreetste wijze in toonéélspel geschiedt, in het treurspel en in het blijspel, dat met name het slechte treurspel bij wijze van parodie om zoo te zeggen op de hielen volgt. Doch kan het voor den zich ontwikkelenden mensch bij eenen zin voor roerend of lachwekkend vereenzijdigde levend vertoonde werkelijkheid van... samenleving blijven? Bij mooie... nabootsing van het leven in huisgezin, maatschappij en staat? Tusschen den treur-en den blijspeldichter gezeten leert in Plato's Gastmaal aan het einde de wijze, dat eigenlijk de rechte treurspeldichter ook blijspeldichter moet zijn en omgekeerd; zeggen wij hier op onze beurt, dat niet alleen dramatische eenzijdigheden in eene humoristische samenvatting tot de rechte eenheid van een roerend koddig tooneelstuk kunnen worden opgeheven, maar ook, dat wij van de alzijdige oppervlakkigheid der æsthetische opvatting in haar geheel genomen nog naar iets hóógers kunnen komen, al moet dat geschieden in voorshands eenzijdige... verdieping. Door eenzijdige verdieping tot om-

vattende verhevenheid! Voor het nu levende geslacht zijn het eigenlijke treurspel en blijspel grootendeels verevend en veronzijdigd tot het betrekkelijk gelijkvloersche tooneelstuk, dat niet te verheven en niet te koddig werkt, als toonbare proeve van wat men innerlijk in onze poenige dagen doorloopend kan genieten als... roman, zooals de prozaïsche verinnerlijking van het dramatische onbewustelijk humoristisch wordt genoemd; de noembaarheid van den roman is de noembaarheid van de laatste kategorie in eene up to date bijgewerkte leer over het schoone en de kunst. En de roman is het toonbeeld eener veelzijdige oppervlakkigheid zonder eene zelfs eenzijdige verdieping; de roman is het voortbrengsel eener schoone kunst, die voedsel heeft te geven aan den kinderlijken of kindschen geest van letterlijk ontelbare schooljongens en bakvischjes, 'kunstlievende' intellectueelen en feuilletongrage dagbladlezers, Fransch lezende dames en Hollandsch verorberende keukenmeiden, winkeljoffers, elleridders of wat dies meer zij. *De roman is de roem en de schande der nieuwere beschaving, de vergemeening van de kunst,* het kunstvoortbrengsel van slechte oneindigheid voor het schellinkje, waarin de kunst heeft op te gaan, zoodat dan het philosopheeren over het schoone en de kunst op een besef van zielig veel gezochte en zelve zielig oneindige verscheidenheid van 'het prozaïsch romantische' uitloopt. Want de schoonheid van den roman is de schoonheid van quasi poëtisch of romantisch proza, eindeloos en zielig wederkeerend of ook verouderend doch zich hernieuwend proza; in de slechte oneindigheid van den moeiteloos onderhoudenden voor iederen prullaar verstaanbaren roman bereikt de schoone oppervlakkigheid der kunst een bathos, waarin deze voor den mensch, die zich verder ontwikkelen zal, de verheffing vordert van hare opheffing.

De roman op zijn best is een kunstvoortbrengsel, waarin de oppervlakkige geestelijkheid het veelzijdigst heeft leeren spreken. En ook het zinrijkst: heeft reeds Schopenhauer Don Quijote en Tristram Shandy, de Nieuwe Heloïse en Wilhelm Meister juweelen in hunne soort genoemd, de wereld onzer

dagen heeft romanschrijvers en romangenieters, die zich geene belichamingen zullen achten van alzijdige oppervlakkigheid zonder meer, maar eer vinden zullen, dat zij zich in den zin der werkelijkheid grondiger hebben 'verdiept' en zich daardoor meer 'ontwikkeld' hebben, dan de geesten van voorheen. Laat dat niet heelendal inbeelding zijn! Doch wanneer eene denkbaarheid doordacht en ten einde gedacht wordt, moet zij hare beperktheid openbaren en zelfs of juist volkomen æsthetische ontwikkeling moet boven het schoone en de kunst uitwijzen naar, of komen tot, het niet waarneembare denkbare, waarin de mensch door zelfverinnerlijking tot het wáre komt. De kunst zoekt verzoening tusschen de werkelijkheid des levens en de waarheid der gedachte, doch juist in de zuiverheid eener kunst zonder meer gewáágt de schoonheidszin niet van de waarheid; de begeerte naar het hoogere, die er in vooronderstelt is, is nog niet de vroomheid en de waarheidsliefde van godsdienstigheid en wijsbegeerte. Schoonheidszin is nog niet eens godsdienstig; hij is nog heidensch en is de godsdienst in zijne verdieping eenzijdig, de schoonheidszin is in de alzijdigheid zijner onverschilligheid voor waarheid en dwaling de oppervlakkigheid zelve. En allerminst vermag de kunst zich te verheffen boven de wijsbegeerte, in zooverre het streven naar waarheid het ruimere is vergeleken bij het zoeken van den schoonen schijn, dat zich van den grondslag der zinnen niet kan losmaken, en naar lager en hooger op zichzelf eigenlijk niet eens vragen kan. Eduard von Hartmann, die de inductie of opstijging van bijzonderheden tot algemeenheden geprezen heeft als den eenigen weg, waar langs wel degelijk de menschheid wetenschappelijk zich 'ontwikkelt', erkent, met de nahegelische verscheidenheid van opvattingen voor oogen, in zijn wanbegrip en misverstand omtrent dialektische rede aan de denkbaarheden van kunst, godsdienst en wijsbegeerte geene rangorde; hoewel op zijne wijze zelf systematicus en dus gehouden eene samenhangende voordracht mogelijk te achten, waarin men de verschillende algemeene bijzonderheden der denkbaarheid 'achtereenvolgens' ter sprake brengt, zóó ook, dat het latere het vroegere voor-

onderstelt en te buiten gaat, noemt hij in 1886 (Æsth. 1 : 217) het ordenen van kunst, godsdienst en wijsbegeerte in Hegels (rondloopende!) begripsleer eenzijdig weg een fout, alsof niet juist van Hegel het woord was: »Im wahrhaft Geistigen und in der Idee ist keine Reihe noch Folge." (1 : 149.) De relatieve absoluutheid van elke bijzondere algemeenheid wordt juist in eene dialektisch encyclopædische of rondloopende kategorieënleer het helderst ingezien en men behoeft ook erbarmelijke gevallen eener encyclopædisch 'hooger' gestelde kategorie niet beter te achten dan voortreffelijkheden van 'lagere' orde, om te vinden, dat de principiëele afwijzing van rangschikking der algemeene denkbaarheden alle ontvouwing, ontwikkeling en ordening van gedachten uiteraard onmogelijk maakt. Heeft Friedrich Vischer de opmerking gemaakt, dat de wijsgeer de kunst nagaat en begrijpt, niet omgekeerd, dan vindt Eduard von Hartmann, dat dit 'alleen' geldt op het standpunt van het verlangen naar kennis en de verhouding zich omkeert uit het gezichtspunt van den schoonheidszin, — die naar wij weten, om waarheid niet vragende, ook niet over hooger en lager spreken kan. Is de wijsbegeerte het hoogere op het standpunt van het verlangen naar kennis, dan is zij het hoogere op het eenige standpunt, dat als standpunt van redeneering kan dienen, want het standpunt van den schoonheidszin is geen standpunt van redeneering en wie zich over miskenning van het hooge der schoonheid boos maakt, is boven de schoonheid zonder meer al uit. Overigens is de opmerking van Ed. v. Hartmann zelven, dat de drang naar kennis »slechts een eenzijdig moment des geestes uitmaakt" (t. a. p.), in de absolute negativiteit van hare zelfkritiek der gedachte, min ofte meer... dialektisch, waarbij hij dan slechts niet bedacht heeft, dat het begrip tusschen de begrippen gewaarwording, waarneming en gevoel, herinnering, voorstelling en gedachte, aandrift, begeerte, wil en wat dies meer zij, als eene verbijzondering van eigene algemeenheid is te begrijpen, als eene bekrompene alomvattendheid alzoo, die niet het alomvattende zonder méér kan heeten. Wij voor ons juist zeggen in dat besef: De wijsgeer voorzeker is niet eenvoudig alles; aller-

minst is een 'psychisch' of zielig monist reeds alles vergeleken bij een geniaal poëet, om niet te spreken van bekrompene vromen, die geen man van begrip boven den fijnen kunstkenner stellen zal. Ook wordt niemand de kunst uiten den godsdienst of de wijsbegeerte ingedrongen, die zich niet verder ontwikkelen wil; reeds de overgang van algemeene momenten, bijzondere phasen en bepaalde verenkelingen in elkander, dien de kategorieënleer van het schoone en de kunst door dialektische ontwikkeling tot bewustzijn brengt, is allerminst bedoeld als een opgaan van het eene in het andere, waarbij het overgaande moet verdwijnen. Doch even weinig als in de veeleenigheid van het getal de twee en de drie door kloven van elkander zijn gescheiden, of de twee niet in de drie vooronderstelD is en begrepen, omdat de twee altoos van voren af weer twee en niet drie is, even weinig is ook in de veeleenigheid des geestes de verscheidenheid der kunstverenkelingen zonder verband van zelfvergeestelijking in den schoonheidszin, omdat eene kunst altoos weer van voren af deze of die kunst is en niet eene andere. De veeleenigheid van het ware is de veeleenigheid eener bestendige beweeglijkheid en beweeglijke bestendigheid ook van de kunst en de kunsten en ten slotte heeft de geheele kunst in godsdienstigheid, de godsdienstigheid in wijsheid op te gaan, zonder dat de kunst of de godsdienst zouden kunnen blijven overgaan, wanneer zij niet meer bestonden; identiteit is identiteit en niettemin is de identiteit identiteit van het differente, eenheid in verscheidenheid, waaraan het verschillende onderling ongescheiden verschilt. Zonder denkbaarheid van rangorde? Rangorde, encyclopædische rangorde komt van zelf in de verscheidenheid des begrips, in de bijzondere algeméénheden des begrips, wanneer de kunstlievende 'waar' wil zijn en naar waarheid vráágt, wanneer dan verder ook de vróme naar waarheid vraagt. En het is te erkennen, dat reeds de zin voor het heilige, die bewustelijk naar het Eeuwige uitgaat, ook in zijne eenzijdigste verdieping het hoogere is vergeleken bij de alzijdige oppervlakkigheid van eenen kunstzin, die van de vroomheid en de wijsheid zin en beteekenis moet

borgen, om niet volslagen zielig te blijven, maar althans kinderlijk geestelijk aan het woord te komen. Muziek, poëzie en philosophie verhouden zich gelijk zieligheid, kinderlijkheid en rijpende geestelijkheid, waarvan niets is te verwerpen en alles in de wijsheid tot eenheid komt; want in de wijsheid, die op en voor zichzelve veelzijdig is, zijn de veelzijdige oppervlakkigheid van den schoonheidszin en de eenzijdige verdieping der vroomheid zoozeer verondersteld, dat de ware schoonheid en heiligheid juist de welluidendheid en de reinheid is van zuivere rede, die allereerst in de ware schoonheid zich wedervindt als de schoone waarheid, welke hare zieligheid te buiten is gegaan.

Leiden, 23 Mei 1906.

VERZEN

DOOR

S. BONN.

DE BRIEFBESTELLER.

De briefbesteller gaat voorbij
de bel riep niet haar roep naar boven
ik kan het maar niet goed gelooven
en zie, of hij nog wendt naar mij.

Twee dagen heb 'k je niet gezien
mijn liefste lief wat kan dat zijn
dat je niet zond een briefje mijn
ben je niet wel of ziek misschien?

Zit nu de dokter aan je bed
wijl 'k hier katoentjes zit te pennen
en zit hij peinzend, om te kennen
oorzaak, die zóo je pols verzet.

Ach liefste lieve toe, dat niet!
Wat kan een ziek zijn je wel baten
en ik arme alleen gelaten
schrei niet en denk niet, van verdriet.

Ach liefste lieve laat dat zijn
ik zal je heusch weer warmpjes kussen
en alle weeën henenblusschen
van jou, kom toch tot broertje dijn.

Of 't blanke hoofd, zit het nu op
instee van ziekend neergelegen
en strooit de zon haar gouden regen,
juweelstroom, door de ruit er op.

Ben je gezond en gaat de naald
door 't blanke linnen als een vischje
dat diep, geremd door wier en lisje
als goud, in 't gulden water dwaalt.

Ben je gezond en zingt je lach
een toover naar het vensterkijn
spranken je oogen parelschijn
en zonnen z' in den open dag.

Ben je gezond en gaat de stift
inkervend langs de kôpren plaat
of schets je, teeken je, of laat
je verven branden hel van drift.

Ben je gezond en deed je dan
mij zoo verdriet en bijtend lijden
met 't eindloos, eindloos beiden
der bel, van de bestellerman.

Waarom niet 'n vogeltje in een kooi
met zwarte lijntjes opgesloten
't had mij zoo heerlijk frisch gefloten
't zingt toch van jou, dat zingt mij mooi!

Waarom niet 't beestje warm en dicht
de spoortrein en de bus gegeven
't brengt mij toch leven van jou leven
jou lach, je stem, je oogenlicht!

Twee dagen zijn voorbijgegaan
en 'k heb nog niets mogen ontvangen
mijn hart is dof en al mijn zangen
verstommen, 'k wil wel sterven gaan.

De briefbesteller gaat voorbij
de bel riep niet haar roep naar boven
ik en kan het nog maar niet gelooven
en bid, dat hij nog wendt naar mij.

DE ZEE.

De zee lag als juweel-tapijt.
onder een gulden dak gespreidt
en neurde, neurde, mannenzwaar,
zijn breede rug opdringend naar

onze voeten die tezamen gingen
dicht als de lijven, vast en warm,
dragend elkaar in ronde arm,
hoorend naar 't hart en golvenzingen.

En toen de zonne neder klom
en even nog in 't verre rustte
wijl' heür laatste lach hét ál goudkuste
en onze lijven goud beglom.

Toén hebben wij pas stil gezegd
wat in 't hart was opgebroken
ál 't bloeisel geurend er ontloken,
en vroom de mond op mond gelegd

BUITENLANDSCH STAATKUNDIG OVERZICHT

DOOR

CHR. NUIJS.

XI.

»I eat the air, promise-crammed; you cannot feed capons so"...

SHAKESPEARE: Hamlet III : 2,

Met Hamlet kan het geheele Russische volk zeggen: »Ik voed mij met lucht, en wordt met beloften volgepropt."

Het verlangt daden en krijgt woorden... altoos woorden, beloften; als het hervormingen verwacht, komen manifesten. Indien men de beloften en programma's, door Tsaar Nikolaas en zijn ministers uitgevaardigd, eens ging verzamelen zou men een lijvig boekdeel ermee kunnen vullen. En wel zou er nog al verschil van opvatting zijn waar te nemen tusschen die hoogste en allerhoogste uitingen — maar een ding hebben zij gemeen: zij vloeien over van liefde voor het volk, voor de vrijheid en voor de autocratie.

De keizer en zijn ministers zouden niets liever willen dan den volkswensch inwilligen, als het volk nu maar eindelijk verstandig genoeg was, om den wil van den Tsaar als zijn wil aan te nemen. Maar daar dàt niet gebeurt en het volk zijn eigen wil heeft, wordt de staat van beleg afgekondigd, de Peter- en- Paulsvesting in gereedheid gebracht, en het standrecht ingevoerd; binnen achttien uren vellen de krijgsraden vonnis, binnen 24 uren wordt dit voltrokken, zonder beroep en zonder goedkeuring — in naam van het »heilige recht".

Nog voordat het vorige tweemaandelijksche overzicht verschenen was had de Russische Doema opgehouden te bestaan. Een pennestreek van den Tsaar had een einde gemaakt aan het leven van het eerste Russische Parlement.

Trouwens, voor de bureaucratie was het nooit iets anders geweest

dan een »revolutionaire club" — en de regeering had elke gelegenheid aangegrepen, om de Doema over het hoofd te zien en haar bestaan te vergeten.

Het is zeker een der merkwaardigste tijdperken uit de geschiedenis der Russische Revolutie, deze drie maanden waarin het Parlement bijeen was. Dat de Doema, ongeacht haar samenstelling, niet zijn zou naar den smaak der bureaucraten, was te begrijpen. Maar dat deze van den eersten dag af hun weinige ingenomenheid zoo duidelijk zouden toonen, bewees hoe weinig het besef van den toestand nog tot de regeerders van het Russische Rijk is doorgedrongen.

De Doema werd door alle officieele personen en lichamen genegeerd; en dat bij alle gelegenheden en op in 't oog vallende wijze.

De officieele »Prawittelstwjennyi Wjestnik" bevatte de redevoering, waarmede de Tsaar de Doema-bijeenkomst geopend had; daarna werd tot den dag der sluiting van de werkzaamheden der Doema niet meer gerept. Dit voorbeeld van het officieele staatsorgaan vond navolging. Toen de president der Doema, Moeromtzef, bij gelegenheid van den verjaardag van den Tsaar ten hove verscheen, was er niemand onder de hofdignitarissen en hooge ambtenaren die zich verwaardigde, tot den voorzitter der volksvertegenwoordiging het woord te richten.

Maar het bleef niet bij deze minachtende behandeling door de officieele pers en de ambtenaren,

De Doema was bijeen en beraadslaagde over het Adres van Antwoord. Maar de ministerzetels bleven leeg. De Regeering liet de volksvertegenwoordiging aan haar lot over.

Geen enkel wetsontwerp werd aan de Doema ter behandeling voorgelegd. Hoewel de bijeenkomst van het parlement tot einde April was uitgesteld, met een verwijzing naar de noodzakelijkheid om voor haar arbeid goed-voorbereid te zijn, waren op 29 Mei slechts twee ontwerpen bij de Doema ingediend: een over de oprichting van een waschinrichting aan de Universiteit te Dorpat, en een over de openstelling van enkele academische voorlezingen voor dames!

Een meer cynische bespotting van een volksvertegenwoordiging is in de geschiedenis moeilijk te vinden.

Wat kon de Doema anders doen, dan zelf een program van eischen opstellen, een program, dat in het Adres van Antwoord moest worden opgenomen. Dat Adres werd eenstemmig goedgekeurd; slechts zes leden der uiterste rechterzijde verlieten voor de stemming de bijeenkomst, niet omdat zij tegen den inhoud van het Adres waren, maar omdat zij met den vorm ervan niet konden instemmen.

Op den 17^{en} dag na de opening verscheen de minister Goremykin in de zitting om het antwoord der regeering op het Adres voor te lezen — een antwoord, dat voor enkele punten alweer beloften inhield: na nauwkeurig onderzoek, als de tijdsomstandigheden het toe-

laten, later zal er wellicht gelegenheid voor zijn, en dergelijke frasen, die ons doen denken aan de zoo vaak aangehaalde woorden »met bekwamen spoed" — wanneer een zaak gereed gemaakt voor den grooten doofpot. Op de meeste punten van het Doema-adres werd echter, kort en goed, afwijzend beschikt.

En daarmede meende de regeeering haar plicht gedaan te hebben.

De Doema echter begreep de zaak anders. Zij besloot een crediet uit te trekken voor de publicatie harer besprekingen, daar de officieele stenografische verslagen, door de regeering toogezegd, achterwege bleven. Zij besloot op krasse wijze een votum van wantrouwen uit te spreken tegen het ministerie; maar de regeering volhardde bij de houding, die de Turken gewoon zijn bij onaangename eischen van Europa aan te nemen: zij deed alsof er geen Doema bestond, en liet haar stil praten.

Het was de taktiek, die ertoe leiden moest dat de Doema zich opwond in haar redeneeringen, zonder eenig practisch resultaat te bereiken; de taktiek, die den band tusschen het volk en de gekozenen moest doen verslappen; de taktiek, die zeker het verlies van de populariteit der Doema tengevolge zou hebben. En toen door regeeringsambtenaren de leugen werd verspreid, dat de afgevaardigden zich hadden laten omkoopen om veel te praten en niets te doen — een leugen die door een brief van een kiezer openlijk in de Doema kon worden vastgenageld — toen zagen de democratische afgevaardigden de noodzakelijkheid in, zelf wetsontwerpen in gereedheid te brengen en in behandeling te nemen.

De regeering maakte hiertegen bezwaar, op grond van de bepalingen van § 55 der Doema-regeling, waarin wordt gezegd: dat de regeering zich het recht van initiatief voorbehoudt voor het indienen van ontwerpen, die de Doema noodig oordeelt, en dat eerst een maand nadat de regeering van dit oordeel kennis gekregen heeft voorstellen van Doemaleden in behandeling genomen kunnen worden. Op die wijze wilde de regeering nogmaals de Doema dwingen, een maand lang te praten, zonder dat zij in staat wezen zou een ontwerp in behandeling te nemen.

De democraten lieten zich echter niet van de wijs brengen. Zij wilden dadelijk den stier bij de horens vatten, en dienden het voorstel in, een parlementaire commissie te benoemen tot beraadslaging over het belangrijkste punt van het geheele Doema-program: de agrarische quastie.

Dit was voor de regeering de gewenschte gelegenheid, om tweedracht te zaaien in de volksvertegenwoordigingen en te pogen nogmaals haar oude beginsel toe te passen: Divide et impera.

Goremykin, Stisjinski en vooral Goerko, de vertegenwoordiger van het ministerie van binnenlandsche zaken, hielden redevoeringen die erop berekend waren een deel der Doemaleden tot afscheiding van

de linkergroepen te bewegen. Maar de wijze waarop deze regeeringspersonen optraden, maakte dat zij hun doel voorbijstreefden. Hadden zij tegenover de uitstekend voorbereide ontwerpen der K. D. partij een positief regeeringsplan kunnen plaatsen, dan ware hun doel wellicht te bereiken geweest. Nu zij slechts negatieve kritieken konden brengen, op hoonenden toon uitgesproken, en daarbij tegenover den algemeenen wensch der Doema naar onteigening steeds aandringend op de »heiligheid van het privaat-grondbezit" — bewerkte hun optreden het tegengestelde van hetgeen zij beoogden. Alle groepen, ook de Octobristen, graaf Heyden, Stachowitsj c. s., verklaarden zich voor de onteigenings-denkbeelden in het plan der K. D. voorgesteld; en hoewel de regeering de hulp der Heilige Synode inriep en den popen beval in de kerken te preeken over de noodzakelijkheid om de doodstraf te behouden en over de heiligheid van den grondeigendom, de Doema zoomin als de Russische boeren waren daarmede te vangen.

Toen deed de Regeering een stap, die met alle gewoonten en gebruiken van een geordend staatswezen onvereenigbaar is. Zij diende bij de Doema een agrarisch wetsontwerp in en publiceerde dat tegelijk met een proclamatie aan het volk (Prawit. Wjestnik No. 137). Deze proclamatie was een scherpe en, naar in de Doema met feiten werd aangetoond, volkomen onjuiste kritiek op de Doemaberaadslagingen over de agrarische quaestie. Daar die beraadslagingen niet gepubliceerd waren, meende de Regeering, door een onjuiste voorstelling er van, de grondbezitters en de boeren tegen de Doema in het harnas te kunnen jagen.

De Doema besloot, tegen de stemmen der Octobristen, om eveneens een proclamatie tot het volk te richten, ter beantwoording en weerlegging van het regeerings-communiqué.

Door dit besluit, een directe »Flucht in die Oeffentlichkeit", werd de strijd overgebracht van het Taurische paleis naar de straat. Hoewel Petrunkewitsj in zijn groote redevoering het betoog trachtte te leveren, dat de K. D. partij niet van haar constitutioneele beginselen was afgewezen bij haar besluit, daar de bedoelde verklaring niet tot het volk gericht was, maar aan den minister van binnenlandsche zaken ter publicatie in de „Prawittelstwjennyi Wjestnik" zou worden toegezonden, had het parlement toch gehandeld in strijd met de constitutioneele begrippen. Het kon slechts ter verdediging aanvoeren, dat de regeering daarmede begonnen was, en dat zij, de Doema, geen anderen weg meer open zag om zich tegenover de kiezers te verdedigen op de onjuiste voorstellingen van de Regeering.

De Regeering maakte echter gebruik van de gelegenheid, en proclameerde de ontbinding der Doema. Het keizerlijk manifest, waarin die ontbinding bevolen wordt, is weer een bewonderenswaardig staaltje van bureaucratische casuistiek.

Daarin toch wordt gezegd: „dat de Doema in plaats van wetgevenden arbeid te verrichten zich verwijderd heeft van de haar wettelijk toegekende bevoegdheden, door een onderzoek in te stellen naar de handelingen van door ons benoemde plaatselijke autoriteiten, en door zich bezig te houden met een kritiek op de onvolkomenheid van door onzen keizerlijken wil als onveranderlijk vastgestelde Grondwetten."

In deze zinsnede is geen waar woord. De Doema heeft, volgens de bepalingen van de oekase waarbij zij in het leven werd geroepen, het recht van interpellatie over en onderzoek naar onwettige handelingen van de ambtenaren. Zij heeft critiek geoefend op de wetgeving, in den vorm van verzoeken tot wijziging, wat toch zeker haar recht is; maar zij heeft geen enkele poging gedaan, om de rechten van den Tsaar te verkorten, of de door hem ingestelde »onveranderlijke wetten" te hervormen. En wat haar wetgevenden arbeid aangaat — hoewel de regeering haar moedwillig elke gelegenheid om dien arbeid te verrichten onthield — heeft zij zoowel in haar commissies als in pleno zooveel wetgevenden arbeid verricht, als zelden door een parlement in zoo korten tijd en onder zulke ongunstige omstandigheden verricht is.

Het manifest vervolgt dan: »dat de Doema-verklaring van 7 Juni moet beschouwd worden als een onwettige handeling, waardoor de boeren tot opstand zijn gekomen." Hoe het mogelijk is, dat door een niet-gepubliceerd manifest — de minister had het eenvoudig naast zich neergelegd — een boerenopstand ontstaan kon, wordt zelfs niet gepoogd te verklaren.

En na een aantal zalvende frases komt dan deze schitterende slotzin »Wij gelooven, dat helden der gedachte en van de daad zullen opstaan, en dat, dank zij hun zelfverloochenenden arbeid, de roem van Rusland weder zal stralen".

Welke »helden van de gedachte en van de daad" in het manifest bedoeld worden is niet duidelijk; onder het politiestelsel van Doernovo of Trepof is voor die helden geen plaats Maar zeker bedoelde de Tsaar daarmede niet de mannen, die na de ontbinding der Doema in beide kampen den strijd voeren met de wapenen der »terreur". Er gaat geen dag voorbij zonder aanslagen, en geen dag zonder reactionaire wraakneming. Stolypin, die in plaats van Goremykin met het bewind werd belast, vaardigt een lange regeeringsverklaring uit, vol beloften; maar de hoofdzaak van die verklaring is de mededeeling, dat eerst de orde moet hersteld worden, voordat hervormingen kunnen worden ingevoerd.

Op welke wijze de regeering de orde wil herstellen toont zij door haar daden: willekeur, arrestaties, verbanningen, huiszoekingen, terechtstellingen. Het standrecht wordt ingevoerd; getuigenverhooren zijn onnoodig, binnen 18 uren wordt vonnis gewezen, binnen 24 uur wordt het voltrokken.

En de geheele hervormingswerkzaamheid van het nieuwe kabinet bepaalde zich tot een manifest, dat niemand tevreden kan stellen; de reactionairen niet, omdat er liberale hervormingen in worden beloofd, de liberalen niet, omdat zij weten, dat men op beloften van Russische regeerders niet rekenen kan. Temeer, waar de Regeering toont, dat die beloften haar »Hecuba" zijn, en zij de reactionairen aan zich binden wil, door de moordenaarsbenden vrij spel te laten, die in Bjelostok, Siedlce, en tal van andere plaatsen hun hart ophalen met het moorden, plunderen en branden in joden-wijken.

Alsof daardoor de rust en de orde, die de regeering voor de invoering der hervormingen noodig oordeelt, zullen ontstaan!

De Russische regeerders zijn nog altoos met blindheid geslagen. De Doema was wellicht in staat geweest, de geweldige revolutie te beperken. Zij genoot het vertrouwen van het volk; zij had den Tsaar van de verantwoordelijkheid kunnen ontheffen en de menigte kunnen geruststellen. Maar haar arbeid werd belemmerd, haar bestaan afgebroken, en thans is een periode van ellende en jammer aangebroken, waarvoor uitsluitend de autocratie en haar bureaucraten verantwoordelijk zijn. Door tegenover de »roode terreur" een »witte terreur" te plaatsen wordt de burgeroorlog uitgelokt, zonder dat verbetering mogelijk is. Bedreigingen zijn even hopeloos als beloften. Voor beiden heeft men in het revolutionaire kamp slechts hoon en spot. Het aantal mannen en vrouwen, die met minachting van het eigen leven, naar bom of revolver grijpen om de vonnissen van het revolutionaire veemgericht uit te voeren, neemt toe.

En het manifest van Stolypin heeft nog geen ander gevolg gehad, dan dat de verbittering toegenomen, de strijd heftiger geworden is.

Het is een treurig verschijnsel, dat de regeering van een groot volk hulpeloos en radeloos de eene misgreep op den anderen stapelt en dat dit volk, vergeefs naar vrijheid en ontwikkeling smachtend, steeds steenen voor brood, groote woorden in plaats van daden ontvangt.

Maar met lucht en groote woorden kan men thans de volkeren niet meer voeden.

* * *

De binnenlandsche toestand van Rusland moet natuurlijk invloed oefenen op de buitenlandsche staatkunde. Want al poogt de diplomatie van den Tsaar den ouden hoogen toon in het Europeesch concert te blijven aanslaan, de goedingelichten kijken even glimlachend op en doen dan verder, alsof de Russische stem niet gehoord wordt.

Dat blijkt vooral op het Balkan-schiereiland. Nu daar het hek van den dam is, schijnen de staatslieden in verschillende Balkanstaten de gelegenheid te willen waarnemen, om politiek op eigen hand te drijven, zonder de goedkeurende medewerking van den hoogen beschermer te Petersburg.

Aanleiding daartoe vinden zij natuurlijk in de Macedonische toestanden. Sedert de mogendheden de zorg daarvoor opdroegen aan Rusland en Oostenrijk, sedert het program aan Mürzsteg werd opgesteld — of het ooit uitgevoerd zal worden is de vraag — en daarbij de souvereine rechten van den Sultan en de integriteit van zijn rijk werden gesteld als besliste voorwaarden voor elke hervorming — sedert dien tijd woedt de strijd tusschen Roemenen, Bulgaren en Grieken feller dan ooit in de Macedonische vilayets.

Het gaat met de Macedoniërs al net als met de Russen; ook zij worden gevoed met beloften, en moeten dan maar verder van lucht leven; en inmiddels worden zij vermoord door Turken of Grieken of Bulgaren — al net naar het zoo uitkomt.

De bevolking van Macedonië bestaat behalve uit een klein aantal Turken, uit Bulgaren, Koetzo-Wallachen, Serviërs en Grieken.

Aanvankelijk werd de groote strijd om Macedonië's vrijmaking voornamelijk gestreden door de Bulgaren, die in benden de grenzen overtrokken, en als „Komitadjis" in de Macedonische vilayets de Turksche overheerschers te lijf gingen. Dat zij daarbij steeds leven en eigendom van Macedonische Christenen spaarden zou niemand kunnen beweren; maar hun optreden gold voornamelijk de Turken.

Toen begonnen de Roemeniërs zich met de zaak te bemoeien. In de Koetzo-Wallachen vonden zij stamgenooten, voor wier belangen zij optraden, die zij scholen en kerken schonken, en die zij reeds begonnen mee te tellen bij het »Grooter Roemenië", waarvan elk goed Roemeniër het denkbeeld in zich omdraagt.

Doch dat verdroot den Grieken. In hun ijver, om Macedonië te helleniseeren, en vooral in hun verouderde aanspraken op de heerschappij over de kerk in den Balkan, verzetten zij zich tegen de Roemaniseering van de Koetzo-Wallachen. Zij deden dat met protesten bij de Porten en met daden, door het uitzenden van benden, die in de Koetzo-Wallachische dorpen scholen en kerken in brand staken en de bewoners dwongen terug te keeren onder de hoede van den Oecumenischen Patriarch te Konstantinopel, het hoofd der Grieksch-Orthodoxe kerk.

Het optreden der Grieken leidde tot ernstige verwikkelingen tusschen Roemenië en Griekenland. De protesten van de Regeering te Boecharest vonden geen gehoor bij de Grieksche staatslieden, en zoo ontstond een verkoeling, die leidde tot het afbreken der diplomatieke betrekkingen tusschen Roemenië en Griekenland, en tot Griekenvervolgingen in verschillende Roemeensche steden.

Uit dezelfde oorzaken zijn de onaangenaamheden tusschen Bulgarije en Griekenland onstaan. Niet alleen werd een felle strijd gevoerd tusschen den Patriarch te Konstantinopel en den Bulgaarschen Exarch over de godsdienstige overtuiging, waarin de Macedonische Christenen zalig zouden kunnen worden — de strijd werd in het

Macedonische bergland gevoerd met geweren en revolvers tusschen Bulgaarsche en Grieksche benden, die in haar ijver voor Exarch of Patriarch, noch leven, noch eigendom van de reeds zoo vaak geplunderde Macedoniërs ontzagen.

De Bulgaren in het vorstendom koelden hun woede over die Grieksche wandaden in Macedonië door een aanval op de Grieksche kolonie te Anchialos, een uiting van anti-helleensche gevoelens van nog krasser aard, dan die welke Roemenië te aanschouwen gaf.

De ongelukkige Grieken, aan den Donau en in den Balkan, moeten zwaar boeten voor de dwaasheden hunner Atheensche staatslieden; *quidquid delirant reges* — dat is zoo de gewoonte, maar daarom nog niet te verdedigen.

Het optreden van de Bulgaren in Anchialos heeft den weerzin opgewekt van allen, die voor de Balkanstaten vrijheid en zelfbestuur eischen. En het is te betreuren, dat op deze wijze gepoogd wordt de Macedonische zaak te bevorderen; men geeft daardoor aan de onverschillige of vijandige regeeringen van Europa aanleiding, om de stelling te verkondigen: dat het niet de moeite waard is zich warm te maken over Christenen, die elkaar bestrijden alsof het Turken zijn, en die zoowel binnen als buiten hunne landsgrenzen zoo weinig eerbied toonen voor menschenlevens.

Maar er zit bij Bulgarije nog een andere prikkel. De Bulgaarsche regeering voelt de vleugels wassen en wil nu, naar het voorbeeld in 1878 door Roemenië gegeven, de vrijheid en zoo mogelijk ook de koningskroon voor haar vorst verwerven.

Na den vrijheidsoorlog, met Russische hulp in 1878 tegen de Turken gevoerd, werd Bulgarije tot een autonomen staat verklaard, met behoud echter der suzereine rechten van de Porte. Deze tweeslachtige toestand, die reeds bij zoovele andere gelegenheden in de wereldgeschiedenis de voortdurende bron van allerlei onaangenaamheden en twisten geworden was, werd voornamelijk op Ruslands aandringen ingevoerd.

Toen, evenals nu, wist de Russische regeering geen flinken, afdoenden maatregel te nemen; het was altoos half werk, geven en nemen te gelijk. Bulgarije kreeg uit Ruslands hand de vrijheid, maar onder Turksch opperbestuur.

En al beteekent dit niet veel, al is het slechts een quaestie van vorm, toch gevoelen de Bulgaren zich er door gekrenkt en vernederd. Want in de harten der Bulgaren leeft nog steeds de herinnering aan de geschiedenis van het Bulgaarsche Rijk, dat geheel den Balkan onder zijn bestuur had, en waarin Michael Boris en Johan Asen hadden geregeerd; het Rijk, dat na den dood van den laatsten keizer Iwan Schisman was ondergegaan en door de Osmanen was buitgemaakt. Ook de Bulgaren leven in de verwachting van het grootere Bulgaarsche Rijk, waartoe niet alleen Bulgarije en Roemelië, maar geheel Macedonië,

wellicht zelfs Stamboel, zullen behooren. En in dat onafhankelijke rijk, moet de koning, kan het zijn de keizer van Bulgarije den scepter voeren....

Om het ideaal te bereiken is het noodig, dat Bulgarije op het slagveld de onafhankelijkheid en de kroon wint. Daarin ligt het zwaartepunt van de Bulgaarsche staatkunde der laatste jaren. Vorst Ferdinand is een Coburg van vaders- een Orleans van moederszijde. Onder zijn kalm uiterlijk verbergt hij een groote eerzucht en een stalen volharding. Dat heeft hij getoond toen hij, na zijn benoeming tot Vorst, jaren lang, zonder ophouden, heeft gewerkt om zijn erkenning door Rusland te verkrijgen. En dezelfde stille volharding toont hij bij zijn streven, om de koningskroon van Bulgarije te verwerven voor zijn kinderen. Al geeft hij nu en dan toe aan den verstandigen raad van Europeesche vrienden, het denkbeeld laat hij niet los.

En hij weet, dat de weg naar die kroon voert, door een gelukkigen oorlog met Turkije over Macedonië. Daarom is die oorlog dan ook niet te voorkomen. De Europeesche mogendheden mogen temporiseeren — op den duur kunnen zij dien strijd niet tegenhouden.

Maar al slaan op dit oogenblik èn de Porte, èn de Bulgaarsche Regeering ook nog zoo'n oorlogszuchtigen toon aan — dat die strijd thans voor de deur staat is niet te verwachten. Het zal ook ditmaal wel weer met een sisser afloopen.

* * *

Het overlijden van prins Albrecht van Pruisen, den Regent van Brunswijk, heeft plotseling de geheele Welfische beweging in het Duitsche Rijk doen herleven, en de hoop der aanhangers van het oude Hannoversche Koningshuis weer aangewakkerd, dat de erfgenaam van Hannover plaats nemen zal in de rij der Duitsche bondsvorsten.

Toen in 1884 hertog Wilhelm van Brunswijk-Wolfenbüttel overleed zonder mannelijke afstammelingen na te laten, was de hertog van Cumberland, de zoon van den blinden koning George van Hannover, die in 1866 door Pruisen was onttroond, de wettige erfgenaam van den Brunswijkschen hertogstoel.

Doch Pruisen, en op zijn voorbeeld ook de overige bondsstaten, verzetten zich tegen de opvolging van den hertog van Cumberland in Brunswijk.

De hertog erkent de inlijving van Hannover niet, maakt aanspraken op de koningskroon en wordt in den kring zijner getrouwe Welfen als de rechtmatige koning van Hannover erkend. Zijn opvolging in Brunswijk zou dus onder de bondsvorsten een gevaarlijk element brengen, en derhalve werd door den Bondsraad beslist, dat de hertog van Cumberland verhinderd was in Brunswijk op te volgen, zoolang

hij geen afstand heeft gedaan van zijn aanspraken op den troon van Hannover, en den feitelijken staat van zaken, door den oorlog van 1866 ontstaan, heeft erkend.

Koning George van Hannover was in 1878 gestorven, en had voor zijn dood zijn zoon laten zweren: tegen Pruisen en het Duitsche Rijk een onverzoenlijken haat te koesteren, en zijn rechten nooit te zullen opgeven.

Cumberland had gezworen, en heeft zijn belofte gehouden.

Daar hij dus »met het oog op den binnenlandschen vrede en de veiligheid van het Rijk" niet kon opvolgen, werden de bepalingen der regentschapswet van 1879 toegepast. Gedurende een jaar werd het hertogdom bestuurd door een regentschapsraad, en toen benoemde de Landdag Prins Albrecht van Pruisen tot regent van Brunswijk.

Een-en-twintig jaren heeft deze Pruisische prins het bestuur gevoerd in Brunswijk; en in die jaren is de stemming in het hertogdom zoo mogelijk nog meer gewijzigd ten gunste van den wettigen erfgenaam. De Welfen vormen zeker de meerderheid van het half-millioen bewoners van Brunswijk. Maar zij kunnen niet op tegen den dwang van boven.

Wel is meer dan eens een verzoening beproefd, doch de hertog van Cumberland weigerde zijn standpunt te verlaten. Al wat hij wilde toegeven, was de financieele regeling van 10 Maart 1892, waardoor het beruchte Welfenfonds, ook wel reptiliënfonds genaamd, werd opgeheven. In 1866 waren de goederen die aan de koninklijke familie van Hannover behoorden, tengevolge van het protest van koning George, in beslag genomen; en de opbrengst dier goederen werd door Pruisen voor allerlei geheime en vaak niet zeer prijzenswaardige doeleinden bestemd.

Hohenlohe maakte als kanselier daaraan een eind; hij voerde onderhandelingen, die er toe leidden, dat het beslag werd opgeheven. Maar de hoop, dat de hertog van Cumberland in ruil daarvoor de inlijving van Hannover zou erkennen, bleef onvervuld. Ook de ontmoeting, door koning Frederik VIII van Denemarken voorbereid tusschen keizer Wilhelm en den hertog van Cumberland te Kopenhagen, leidde tot geen resultaat.

Zoo is er dus weinig kans, dat Brunswijk zijn hertog krijgen zal.

Al hebben de Welfen, dadelijk na den dood van den regent, een manifest uitgevaardigd waarin zij verklaren, dat zij »elken maatregel die niet in overeenstemming is met de legitieme opvolging en elk nieuw regentschap in strijd zullen achten met de grondwet", de regentschapsraad, die dadelijk het bewind aanvaard heeft, zal in overeenstemming met de wet van 1879 den Landdag voor de verkiezing van een nieuwen regent moeten bijeenroepen.

* * *

Op het kasteel Friedrichshof, waar de moeder van den Duitschen keizer haar laatste levensjaren heeft doorgebracht, was de samenkomst beraamd tusschen den koning van Engeland en keizer Wilhelm, de samenkomst, die een einde maken moest aan de spanning tusschen oom en neef bestaande.

Van Engelsche zijde was alles zoo geregeld, dat er niets op aan te merken viel, noch van de zijde der Fransche vrienden, noch van die der Duitsche neven. De koning van Engeland in een eenvoudig reiscostuum, zonder uniform of hofhouding, werd aan het station ontvangen door zijn neef, die voor deze gelegenheid de uniform van zijn nieuw Posensch regiment had aangetrokken.

De ontmoeting was klaarblijkelijk hartelijk. Maar daarbij bleef het. Aan de feestmaaltijden geen toespraken of toasten. Het was een familie-ontmoeting....

Maar het is niet aan te nemen, dat de beide vorsten den geheelen dag en een deel van den nacht hebben gesproken over hun familiezaken. De Engelsche eerste minister, Sir Henry Campbell-Bannerman, was bij dit gesprek niet aanwezig; hij bevond zich te Marienbad bij zijn stervende gemalin. Maar daar heeft hij zijn meening uitgesproken over de betrekkingen tusschen Duitschland en Engeland, die, naar hij verzekerde, aanmerkelijk verbeterd waren tengevolge van de ontmoeting te Friedrichshof.

Koning Edward van Engeland, die als prins van Wales er naar streefde de »arbiter elegantiarum" te worden, heeft als koning de hoogere roeping erkend, de »arbiter" tusschen de volken van Europa te worden. Hij heeft de zeer ernstige en zeer gevaarlijke geschillen, die tusschen Engeland en Frankrijk bestonden, grootendeels door zijn persoonlijke bemoeiingen uit den weg geruimd en is een der krachtigste voorstanders en verdedigers van de »entente cordiale" geworden; hij zoekt naar de gelegenheid om een soortgelijke overeenstemming te verkrijgen tusschen Engeland en Rusland; hij knoopt op zijn reizen menigen vriendschapsband, die voor zijn rijk van groot belang is; en hij heeft ingezien, dat de koele, om niet te zeggen vijandige betrekkingen die tusschen het officieele Engeland en het officieele Duitschland bestonden, noch naar den zin zijn van de beide volken, noch in het belang van den Engelschen handel.

En daarom is hij het, die de hand ter verzoening reikte, maar hij deed dit op een wijze die zijn keizerlijken neef moest bevredigen, zonder dat de gevoeligheid van zijn andere Europeesche vrienden kon worden gekwetst.

Wanneer door zulke vorstelijke bezoeken de vrede in Europa wordt bevorderd en de betrekkingen tusschen de volkeren worden verbeterd, dan hebben zij ook hun nut, en hun politieke beteekenis.

* * *

Een hevige opstand woedt op het eiland Cuba, dat in de laatste jaren reeds op zooveel wijzen gezocht heeft naar het geluk, maar dat evenmin als onder de Spaansche heerschappij heeft kunnen vinden onder het bestuur van de Vereenigde Staten of onder het zelfbestuur, als vrije Republiek.

De oorlog tusschen Spanje en de Vereenigde Staten, in 1898 gevoerd, had de losmaking van Cuba uit het Spaansche bestuur tengevolge gehad. Voorloopig hadden de Vereenigde Staten zelf het bewind over het eiland op zich genomen, naar in de Boodschap van den president Mc. Kinley werd gezegd: om het eiland voor te bereiden voor zelfbestuur, door het scheppen van geordende toestanden.

In 1902 achtte de Regeering te Washington de toestanden op Cuba voldoende geordend, om tot de invoering van zelfbestuur over te gaan.

Een wet, in het Congres aangenomen, bepaalde dat de Republiek Cuba volkomen vrij en onafhankelijk zou zijn; maar in het beruchte amendement-Platt werd de bepaling gemaakt: dat de Vereenigde Staten het recht zouden hebben op Cuba met de gewapende macht tusschenbeiden te komen, wanneer de onafhankelijkheid van het eiland gevaar zou loopen, tengevolge van een strijd met een buitenlandsche mogendheid, of van een binnenlandschen opstand.

Deze bepaling werd door het Congres in het Cubaansche Charter gevoegd.

In 1902 koos de Republiek Cuba den ouden strijder voor de onafhankelijkheid, Estrada Palma, tot president. In de eerste jaren scheen het vrij goed te gaan; maar bij de herkiezing van Palma bleek het, dat er een sterke oppositie bestond. Deze verweet den president, tegenover zijn politieke tegenstanders, de Cubaansche liberalen, geen eerlijke staatkunde te volgen en de conservatieven te veel te bevoordeelen. Vooral de veteranen uit de vrijheidsoorlogen hadden verwacht, nu de Republiek eenmaal gevestigd was, een goed bezoldigde staatsbetrekking, of nog liever een ruim pensioen te zullen krijgen. In een staat, waar iedereen meent als generaal geboren te worden, kunnen geen eerebaantjes genoeg zijn. Het verwijt, aan president Palma gedaan, zou iederen anderen president evengoed hebben getroffen.

Plotseling brak in Juli de revolutie uit. De liberalen wapenden zich, en stelden zich onder de bevelen van Guerrera, die in Mei candidaat was geweest voor het presidentschap.

Snel won de opstand veld. De geruststellende berichten, die de Cubaansche regeering liet verspreiden, bleken al te optimistisch te zijn. De opstandelingen kregen steun, liepen verschillende provincies af en bedreigden zelfs de hoofdstad.

Dat was een oogenblik, waarop de regeering te Washington meende gebruik te moeten maken van het recht, dat het amendement-Platt haar had verzekerd. President Roosevelt zond aan den Cubaanschen gezant te Washington een brief, waarin hij zich aldus over den opstand

uitte; »Het eenige middel van het Cubaansche volk om het behoud van zijn onafhankelijkheid te verzekeren, is voort te gaan op den weg van orde en vrede. Ik bezweer den Cubanen hunne verschillen van meening te vergeten. Duurt de opstand voort, en worden de belangen der Amerikanen en hunne bezittingen op het eiland bedreigd, dan zal de Regeering van de Vereenigde Staten gebruik maken van de rechten, die het amendement-Platt haar toekent."

Oorlogsschepen werden naar Cuba gezonden, om de belangen der Amerikaansche burgers te beschermen; en de president zond de ministers Taft en Bacon naar Cuba, om zich van den toestand op de hoogte te stellen en met raad en daad de Cubaansche regeering bij het herstel der orde behulpzaam te zijn.

Dat hielp. Dadelijk na de ontvangst van dit bericht riep president Palma het Congres bijeen en bezwoer het te handelen, de verzoening te bewerken en den strijd te doen eindigen, daar anders de Republiek Cuba weldra zou hebben opgehouden te bestaan. Hijzelf gaf het voorbeeld, door het bevel alle vijandelijkheden te staken en onderhandelingen met de leiders van den opstand aan te knoopen.

Het is echter de vraag of het daarvoor niet reeds te laat is. De beide partijen, die op Cuba tegenover elkander staan, strijden om de heerschappij, maar zijn bereid die over te dragen aan de Vereenigde Staten; en in de Groote Republiek is een machtige partij, die niets liever wenscht, dan Cuba te annexeeren.

Maar president Roosevelt is een man van eer, die zijn woord wenscht te houden. Hij heeft Cuba de vrijheid hergeven; hij wil die niet bij de eerste gelegenheid hernemen. Bovendien is hij een verstandig man; hij weet, wat het aan de Vereenigde Staten gekost heeft om de Philippijnen te onderwerpen en te besturen; en de Cubanen zijn niet gemakkelijker te regeeren dan de Filipinos. En daarom zal hij niet dan gedwongen, in den uitersten nood, er toe overgaan de Republiek Cuba te annexeeren. Wellicht, dat daarom ditmaal de interventie van de Vereenigde Staten zich zal bepalen tot een gewapende betooging. Maar voor de toekomst schuilt er toch een gevaar in den strijd, die nu wordt gevoerd. Wanneer de Cubanen van verschillende politieke kleur niet leeren elkaar te verdragen, en oppositie te voeren zonder bij de geringste aanleiding naar het geweer te grijpen, kan de Amerikaansche Republiek op den duur het eiland de vrijheid niet laten, die het zoo slecht weet te waardeeren.

* * *

Het voorbeeld van den Tsaar volgend heeft de Sjah van Perzië, Moezaffer-ed-Dine, zijn volk een grondwet en een vertegenwoordiging beloofd. Volkomen vrijwillig was die belofte niet. Geleidelijk was Perzië geheel en al onder Russische heerschappij gekomen; Rusland had in

Perzië spoorwegen aangelegd en banken opgericht; het Perzische leger werd door Russische instructeurs opgeleid; in den raad van den Sjah had Rusland een bevelende stem.

Maar waar Rusland poogde zijn invloed te versterken door te werken op de regeering, daar trad Engeland het in den weg. Engeland vreest, dat Rusland zich nestelen zal aan de Perzische golf, en om dat te beletten volgde het de oude taktiek: het steunde het Perzische volk tegen de Regeering, zooals het den opstand in Macedonië steunt tegen den Sultan, die geheel en al onder Duitschen invloed is geraakt.

In Teheran kwamen onlusten voor, aangestookt door de Moellahs en de studenten. Bloedige gevechten hadden plaats, en het eenige opmerkelijke was, dat de vluchtende opstandelingen een schuilplaats zochten in de Engelsche ambassade.

Om den opstand te bedwingen, beloofde de Sjah te zullen toegeven aan den eisch: dat de grootvizier zal worden ontslagen, dat een grondwet zal worden afgekondigd, en dat een gekozen volksvertegenwoordiging in het leven zal worden geroepen.

Voorloopig heeft deze belofte een goeden invloed gehad; maar de vraag blijft open: in hoever de Sjah voornemens is zijn belofte te houden.

Moezaffer-ed-Dine heeft genoeg overgenomen van zijn Russischen vriend, Tsaar Nicolaas, om in zijne beloften niet te veel vertrouwen te stellen. Voor alle autocraten, zij mogen dan Tsaar, of Keizer, of Sjah heeten, schijnt het moeilijk te zijn een deel van hunne alleenheerschappij af te staan. In dagen van strijd beloven zij het wel, maar zoodra zij weer in staat meenen te zijn, hun gezag te herstellen, worden die beloften maar al te graag vergeten.

En in Perzië zal wel, als in Rusland, het volk kunnen klagen: „I eat the air, promise-crammed; you cannot feed capons so...."

14—17 September.

EENZAAMHEID

DOOR

Dr. A. ALETRINO.

Voor Jacob Batavier.

Voor hij buiten kwam, bleef hij even denkeloos staan in de hoog-open vierkanting van de deur.

Achter de langzaam-voortdunnende bleekheid der egaaldekkende wolken, was het zonlicht luidloos ingefloersd. De broei-klamme avond begon beweegloos neer te stillen op de aarde, een roerloos rusten mattend over de donker-ineengroenende boomkruinen, die een vaag-schaduwende schemering grijsden langs den leeg-voortslangenden grintweg, waarvan de zacht-welvende middenhooging helder wit-tintte tusschen de droog-groezelende randen der lage grasbermen.

Ver, achter den opstand der uiteenwijkende boomgroepen, lagen de velden, met de levenloos-kleurende vierkanting der geel-ophelderende korenakkers, scherplijnend tegen de diepe donkerheid van omgeploegd land of de dun-teerende groenheid der plat-wijkende grasvlakten. En wijd neerschuinend naar den horizont, dreigde de dicht-grauwende hemel een duisterend onweers-angsten, grijs-loodend de stuwing der wolken omhoog, waartegen de roze-blanke koppen vlekten, langzaam, onmerkbaar vervagend in de gelijke kleuring rondom. Week, in lange tusschenpoozen diep-rommelend met dempende zachtheid, rolden uit de verte loome onweerslagen aan, even kortstreepend voorgelicht van een snel-afhoekende bliksemsnijding, een dun-uitslaand schijnsel vlammend, dat luidloos heenlosde. En dan stond alles weer in een wijde zwijging, een

moe-loomende doffing van ingemat wachten, waarin even nog het fluit-tjilpend zingen der vogels trok, plotseling instillend in de drooming van den avond. Alleen, regelmatig oprythmend uit de verte, klankte het klagen van een koekoek voort, telkens eindend in een kleine stilheid en weer uittoonend met vragend geluid.

Moe-stappend over de breede stoep, ging hij op de bank voor het huis zitten. Achter hem roesde het luid-onduidelijk praten der gasten uit de eetkamer gestadig voort, telkens hoog-helderend door opslaand lachen, waar de stemmen weer uitklonken, ineendempend tot een vaag-grijzend geluid. Hij was vroeger dan andere avonden uit de eetkamer weggegaan, heenverlangend om eenzaam te zitten, alleen in de matte drooming van zijn denken, lusteloos om het onverschillig praten der andere menschen te luisteren, dat pijnend hard-stootend schokte tegen de week-droevende stemming, die in hem klaagde. Het was de oud-geweten raadsel-stemming die een langen tijd was heengeweest uit zijn voelen, weggekleurd door de zonnende vloeiing der uren hier buiten, een nieuw-mooiing van zijn bestaan tegen den sleurgang, waarin hij zooveel jaren had doorgeleefd.

Na een langen winter ziek-zijn, was hij hier in het pension gekomen, de eenige gast nog in de koel-helderende zonning van het voorjaar. Hij was er weken alleen geweest, moeilijk telkens loopend een kort eind in de onmerkbaar opkrachtende sterking van zijn lichaam, uren liggend aan den zoom van het bosch, elken dag op hetzelfde plekje, waar hij neerrustend luisterde naar het stille suizen van den wind, zijn vaag-starende oogen droomend naar het schaduw-glijden der wolken over de wijde vlakte. Ver aan den horizont zag hij in even-tintende lijning de torens van het stadje hoogpunten naar de lucht, wazig rekkend uit de zacht-gedekte kleuring der daken, waarboven een dun-grijze nevel dreef, zacht uiteenwaaiend onder het telkens inborend zonneglanzen, wanneer de wolken brokkend heengleden onder het bleeke luchtblauw. Lange tijden achtereen was hij er gebleven, volgend in een leege dwaling van zijn denken de wisseling van het licht, dat telkens neerbrak

over de dun-groene velden, voortschuivend in snel-jachtend donkeren de breede schaduwen over den grond, plotseling zuiverend een nieuw kleuren over het landschap. En andere dagen had hij er gelegen, stil-matte dagen van gelijk-tintend licht, waaronder de verre huizen van het stadje zonloos gedekt stonden, met de onduidelijke rechting der torens dun-schemerend achter de staaghangende damp, dagen waarin de stilte roerloos peinsde over de akkers, waarvan het bleek-lage groen zweef-teerde een losse dekking van kleur.

Hij had een vriendin gekregen, een jong meisje, dat als gezelschapsjuffrouw woonde op de buitenplaats, een eind verder langs den weg van zijn pension.

Op een middag, terwijl hij weer op zijn plekje lag, had hij plotseling het doffen van voetstappen gehoord, aanschuivelend over het week-drooge kraken der oud-bruine dennenaalden van den boschgrond. En achter zich kijkend, met een loome ontevredenheid van zijn voelen, had hij haar zien aankomen tusschen de schemering der roslijnende stammen, een helder-lichtend kleuren vlekkend in de zacht-drijvende grijsheid van licht.

Kort inschrikkend toen zij onverwacht voor hem stond, was zij verlegen gebleven, verwonderd starend naar zijn liggen. Maar daarna was een zacht-vriendelijk lachen in haar donkere oogen gekleurd, uithelderend over haar aangezicht een toover-lichtend veranderen, haar jong-slanke lichaam voorhoogend in een overvloeiing van goudschijn. Zoo had zij een kleinen tijd voor hem gestaan. Maar zoo was haar beeld in hem gebleven, naherinnerend in zijn denken wanneer zij van hem heen was, nazangend in zijn voelen, wanneer hij haar in zijn alleen-zijn terugzocht uit de rijing der uren, die hij naast haar had doorgeleefd.

Dien middag had hij het eerst met haar gesproken. En daarna had hij haar weer ontmoet, weer en weer, nu eens na een lange leegte van dagen, dan korte tijden na elkaar en eindelijk waren zij elken dag saamgekomen op het plekje aan den boschrand, telkens wanneer zij scheidden belovend den volgenden dag daar weer terug te zijn.

Langzamerhand had hij zijn lichaam sterker voelen groeien. Hij liep toen elken dag, voorzichtig stappend, naast haar voort, dwalend door het dichter-ingroenend bosch, verre einden gaand voordat hij moe was. Dan gingen zij rusten tegen den laatsten boomenopstand, klein-liggend voor de wijd-uitglooiende vlakte van de hei, wachtend tot de zon begon neêr te gulden naar den horizont. En teruggaande den korteren weg, zweeg hun spreken in, lange stilten peinzend boven het rythmend schuiven van hun stappen, een zachten weemoed klagend in zijn borst, dat de dag voorbij was en zij weer van hem zou heengaan. Maar dan, terwijl hij afscheid nemend voor haar stond, haar hand even vastdrukkend in de zijne, was het hem of de schemerende matheid van zijn denken omhoog-lichtte, wanneer zij beloofde den volgenden dag weer met hem te zullen gaan. En heel den verderen avond peinsde hij naar de uren, die zouden opstaan, een rij van diep-innigende uren, die nooit leek te zullen eindigen in de verre wijking der dagen.

Soms, plotseling pijnend in de teer-fluisterende zanging van zijn voelen, sneed de dreiging door zijn denken, dat zij na eenige weken zou heengaan. Zij had het hem gezegd, vertellend haar leven, terwijl de menschen van de buitenplaats op reis waren en zij gebleven was, wachtend tot het huis zou zijn in orde gemaakt en zij naar haar ouders terugging tot de herfst, haar vacantie van elk jaar. Dan dekte hij het visioen van dat uur heen, opzettend voor zijn oogen de lange reeks dagen die nog komen moest, angstig het vooruitweten te laten duidelijken in zijn denken, dat ook hij zou teruggaan naar de stad, naar zijn oud-gekende bestaan, dat hem nu vreemd en eindeloos ver leek voorbij te zijn, raadselend, dat hij altijd zoo geleefd had en dat hij weer zou moeten slijten in de egaal-kleurlooze sleeping van tijd.

Vandaag had het uur gebroken in hun samenzijn. Hij had haar heen gebracht naar het stadje, langzaam met haar loopend hun laatsten weg. Hij was alleen teruggekomen, alleen als toen hij hier pas kwam, neerbukkend onder de droef-moewe lichteloosheid waarin hij weer zijn leven voelde.

En het was hem of alles rondom veranderd was, of alles leeg was geworden en stil, een lustelooze, vreemde, nooit-gekende stilte, of hij zelf was oud geworden, een plotseling neergemoeide hopelooze oudheid, zonder belofte, zonder heldering van kleur in de eindloos-voelende verte van zijn dagen.

Achter hem, uit den gang van het huis, lach-vroolijkten de stemmen der andere pensions-gasten aan, een roezende zwateling van klanken wolkend naar zijn rustig zitten. In kleine troepjes bijeenklompend, bleven zij voor de deur staan, bewegend heen en weer met korte passen, en dunden uiteen met tweeën en drieën samengaande langs den weg, waar het spreken van hun stemmen geleidelijk heenluidde in de roerlooze rust van den avond. Hij zat weer alleen, opluchtend in het heenzwijgen van het menschengeluid, instrakkend het vaag-lachend trekken van zijn mond, dat hij moeilijk gevriendelijkt had naar de korte woorden, die zij tot hem hadden gesproken.

In de stil-droeve peinzing waarin hij zat, voelde hij de oud-geweten stemming pijnender omhoog klagen, de raadselstemming die zoo langen tijd was heengeweest uit zijn voelen. Zij was heengeweest door haar bijzijn, vergeten achter de stemklank van haar zeggen, gedekt onder de elken dag weernieuwende verwachting, dat hij haar zou ontmoeten. Het was de oud-geweten raadselstemming van week-klagenden weemoed, die altijd over zijn bestaan had gegrijsd, die altijd, zoover hij zijn leven kon naherinneren, gemat had op zijn dagen.

Zijn kinderjeugd. Een zachte weemoed van sluipende melancholie, een klanklooze rijing van dagen, zonder vreugd, zonder kleur in den gewonen gang van het huisgezin, waarin hij samen was met zijn twee broers. Een onbegrepen leven tusschen het lichtbestaan der anderen, alleen, schuw voor de aanraking met vreemden, uren alleen blijvend in huis, boven op zolder, waar hij zat te soezen over de daken, hoog boven de week-schemerende luiding van het stadsleven, ver uit het werkelijke zijn rondom, alleen met een groote grijze kat, die altijd naast hem kwam en met wie hij tijden achtereen kon praten, heel zacht, met kinder-toonende woorden en die tegen

hem leunde, week-spinnend een klagende troost in de wondervoelende eenzaamheid van zijn zitten. Uit de vage ineenvloeiing der dagen van toen, was alleen de schemering van zijn kinderstemming gebleven, iets raadselachtigs voor zijn terugzien, altijd voorkleurend in de gelukkig-klagende herinnering van een paar zomeravonden toen hij met de kinderjuffrouw geloopen had langs slapende weilanden, waarachter de stad opnevelde, duister-schemerend tegen de roze-wolkende lucht, vaag-hoorend de droomerige stemklank, die zij staag voortsprak boven zijn hoofd.

Zijn jongensjeugd. Een instinct-voelen, dat hij anders was dan de menschen rondom hem, de schuwheid voor vreemden die overeenzaamde op hen die met hem waren, een gescheiden leven van zijn broers, heele dagen alleen blijvend op zijn kamer, waar hij, vooroversteunend op tafel, met zijn hoofd in zijn handen, rustig lag te lezen, uren achtereen, duizel-starend wanneer hij plotseling wakkerde uit de illusieïng van zijn boek. Een vaag droombestaan door alles wat hij las en dat voortleefde in zijn soezen, waarin telkens de werkelijkheid sneed, zijn schoolgaan, zijn mee-moeten met de menschen t'huis, de gewoonte-gang van het bestaan, verdrietend zijn dagen, die somberden zonder het leugenlicht van wat hij mooide in de fantasie van zijn denken.

Hoe ver hij ook terugspeurde in zijn herinnering, het was altijd diezelfde stemming, die over zijn dagen geklaagd had, het was altijd dezelfde stemming, die grijsmatte over de uren van zijn schoolgaan, over de uren van zijn t'huiszijn, over uren van vreugd, over uren van kalm-heenvloeiend leven.

Hij was grooter gegroeid. Hij had met anderen meegeleefd, gescheiden voelend uit hun omgang, waarin hij alleen van zichzelf liet duidelijken, zooals zij óók waren, geheim-inhoudend zijn droom-denken, bang voor het spotten van hun nietbegrijpen. Zijn jongens-liefden, die hij mooide voor zichzelf, kleurend de werkelijkheid van zijn droomen met wat hij had gelezen en waarin hij voort-illusiede dagen achtereen, plotseling weerziende de leege werkelijkheid, eentoonig, elken dag hetzelfde, zonder wisseling, zonder mooie verwachting in de moeheid

van zijn jong bestaan. En hij was voller gegroeid. Zijn vaag-verlangend voelen was overgeduidelijkt naar een gelukkige melancholie, waarin zijn droomvisioenen zuiver scherpten tegen de grauwheid van zijn eenzaam leven. Het waren uren geweest van teer-zenuwend verwachten, waarin hij diep in zich hoorde vreugden de zang-juichende hoogheid van zijn liefde, dagen van vreemd-gelukkig voelen, dagen doorgemoeilijkt in wisselende buien van heldere vreugd en doffe matheid, met een vaag-instinctend vermoeden van iets heel teers, iets heel liefs, dat zijn leven kon vermooien, hoog-lentende dagen van zachtblauw licht, met zwevingen van droom-duizelende geuren, dagen van zomer-zonneschijn, ver buiten, onder stil-ernstige luchten van innig blauw, met fluistering van hoog-donkerende boomen en suizing van week-pluimend riet langs glad-gespiegeld water, doffe, zacht-weemoedige winteruren met dons-flokkende sneeuw, die een eenzaam peinzen dreef over zijn alleen-zijn, rustig heengescheiden buiten menschen-rondgang en onverschilligheid, diep-zonnende herfstdagen, waarin de eeuwig-stille hemel een stemming vloeide van herinnering en teer-gelukkige droefheid. En duidelijker in die tijden van weeken weemoed, begon het zachte stemklanken van een vrouw te visioenen, dat rond zijn hoofd zou weven een webbe van troostend geluid, het lievend neerzien van vrouwen-oogen, dat kleurend zou troosten een altijd-durend geluk door zijn bestaan.

Toen, plotseling, was de groote knauw gedeukt in zijn voelen, de wijde verandering gescheurd in wat hij dacht. Altijd later, wanneer hij dien tijd weer zette voor zijn peinzen, was het hem geweest of een gloeiende roodheid naar zijn gezicht golfde, of een schamende angst door zijn hoofd duizelde, diep-huilend in zijn binnenste, wat hij toen had geleden, wat toen was bedorven in zijn jonge, mooi-verlangende ziel. Een tijd van oneenigheid tusschen zijn ouders, uren met ruwe woorden van haat, met hoog-roezen van stemmen over zijn hoofd, uren van woedend opstaan tegen elkaar, een langzaam heenvreten van de liefde, die eens tusschen hen gebonden had. En daarna dagen van lam-geslagen stilte, waarin het huishouden zwijgend voortloomde, dof onder de stomheid der

stemmen, een meer en meer uiteenvreemden van het huisgezin, waarin ieder gescheiden leefde, gaande zijn eigen gang, onverschillend het doen van den ander, een groote, smartende leegte rondom zijn ellende, die dieper en dieper somberde in zijn gemoed. Dan dikwijls lamde hij op zijn kamer neer, machteloos op te krachtigen tegen zijn beroerdheid, weer en weer zeurend in zijn moew-gebroken denken, dat alles uit was, dat er nooit meer iets mooi's zou kunnen kleuren voor de duistering van tranen die in zijn oogen floersde. En eindelijk was hij het huis uitgegaan, moedeloos, dat ooit een zachter stemming tusschen het huisgezin zou terugbinden, met een vaag-wachtend verlangen, de warme innigheid bij vreemden te vinden die hij t' huis verloren had.

Maar overal had hij de lood-drukkend moeheid meegesleept, het dof-zwaar voelen van wat in die jaren gemoord had in het teere van zijn onwerkelijk zien, telkens weer had het laatste visioen van zijn huis voor hem opgeruwd, nieuw-schrijnend de woorden van haat die over zijn hoofd hadden gestriemd met nooit heen-te-vergeten rauwheid, het wanhopig-pijnend visioen van zijn ouders, die eens elkaar hadden lief gehad en die hij had zien staan over elkaar, een felle hating borend uit hun oogen. Dat beeld was hem bijgebleven heel zijn verder bestaan, en had zijn droomen ruw gewakkerd, telkens opslaand voor zijn binnenste zien, plotseling, ver uit de diepe onbewusting waarin het neersliep, heel zijn leven doffend tot een lichteloos-sleependen sleurgang.

Slenter-stappend over den weg, lichaamden de gasten terug, opdonkerend uit de schemering van de boomen. Nog even bleven zij staan praten voor het huis en schoven heen in het licht-open vierkant van de deur. De weg lag weer leeg uit, eenzaam onder de dieper-innigende duistering van den avond. De hooge boomkruinen waren ineen-gebladerd tot een breeddonkere vastheid, waarop de laag-wolkende hemel leek te dragen, vaag-helderend in een even-zichtbaar schijnsel, dat onmerkbaar verder en verder uit het Westen heenwaasde tot een zwart-loodende dekking van egaal-nachtend duister. Ver aan den horizont was het rommelen van het onweer

ingezwegen, in lange pozen nog kort-lichtend de vlam-vagende flikkering van den bliksem. Zacht aanschuivelend van ver, trok met week-fluisterend zuchten de nachtwind door de takken, een dun-witte ritseling kleurend in de wijde stilte, langzaam uiteenweekend tot nauw-ruchtend gesuis.

Voorzichtig terugleunend in gemakkelijker zitten, droomde hij weer heen in zijn peinzen, waaruit hij even was gewakkerd, zijn oogen dwalend naar de wijd-uitdunnende lichtplek, die van het venster van de gezelschapskamer plotseling was neergeschenen over den weg, een vreemd-tooverende warreling van schaduwen wisselend in de lage struiken, dun-omhoog hoekend tot de onderste boomtakken, waarin de wevende helderheid lijnloos, onmerkbaar uitlosde, heentrillend met het heen-en-weer wiegen der bladeren.

Maanden lang had hij alleen geleefd. Hij had hard gewerkt, meenend daardoor de behoefte te dooden, die hij telkens weer in zich voelde opschreien, naar een mooi-warme innigheid waarin zijn leven zou gaan. Na lange maanden alleen-zijn op zijn kamer, alleen tusschen de hard-zwijgende staring van zijn boeken, telkens wanneer hij dacht dat hij gevonden had hoe hij zijn leven zou moeten bestaan, hoe hij zou moeten doorgaan de egale sleeping van zijn dagen, voelde hij plotseling weer het oud-knagend verlangen omhoog schrijnen, de drangende behoefte naar warmte en liefde rondom, de wanhopig-smekende smart dat hij eenzaam bleef, alleen, zonder iemand aan wie hij kon heengeven wat hoogbloeide in zijn diepe binnenste, zonder iemand van wie hij ontvangen zou, waarnaar zijn ziel weende in nooit-te-troosten onvoldaanheid.

Hij had den omgang gezocht van vrouwen uit zijn vroegere omgeving. Het was hem geweest of hij, in den tijd dien hij alleen had geleefd, was opgewaakt, of zijn denken ruimer was geworden, overgenieuwd naar nooit-gehoorde gedachten, die in hem waren geboord door zijn werken, zonder het te weten, onbemerkt, zijn ziel hooger-stuwend boven de gelijke sleur waarin de andere waren blijven voortleven, vreemdwakend zijn nuchteren, wanneer hij terug was in de omge-

ving waarin hij eertijds was geweest en die hij oud-geworden zag onder het veranderd-zijn van zijn eigen voelen. Hij had dezelfde onverschilligheid teruggevonden, dezelfde gewoonheid, waaronder hij zoolang had gevreemd en waaruit dezelfde schuwheid van vroeger over hem heen viel, wanneer hij wilde zeggen wat er rondwoelde in zijn binnenste denken. Een enkele maal was een vage genegenheid in hem opgelicht, een even-zangende verwachting, dat hij van haar zou gaan houden in een staag hooger-forschend gevoel. Maar dan sneed plotseling de gedachte door hem heen, dat hij eens met haar zou leven voor altijd, dat hij dan altijd zou moeten voortbestaan in den lichteloozen kring van haar voelen, lichteloos zonder de roman-aureool die hij nu om haar heen mooide, weghoudend voor zich zelf het leelijke dat in haar was en dat hij nu niet wilde zien.

En de angstige dreiging waarschuwde in zijn hoofd voor dat einde, dat hem het benauwend gevoel in zijn keel stikte, los te willen scheuren uit de vaste klemming, die hem nu al leek te snoeren rond zijn lichaam.

En hij was heengegaan uit hun omgang, weerzoekend zijn eenzaam voortleven, opluchtend in het gevoel van weer vrij te zijn.

Weer had hij maanden alleen geleefd. Hij had den omgang gezocht met vrouwen beneden zijn stand, met vrouwen die hij ontmoette op straat, met vrouwen die tot hem kwamen op avonden die hij eenzaam liep, zoekend naar de werkelijking van zijn verlangen en met wie hij ging, krankzinnig-verwachtend dat van haar de wijde teederheid over hem zou kleuren, die zoo diep in hem behoeftte. Maar het was hem geweest of hij voortdurend liep onder een vaag deinen van onduidelijk leed, of er iets droefde door zijn leven, iets onzegbaars, iets onvoldaans, dat hem liet voortslappen dag na dag, iets dat stadig wijder heenschoof het mooie, dat hij in zijn bestaan had gewacht. En langzaam had hij zijn inwendig denken zien veranderen. Hij wist, dat hij meer en meer heenbitterde in een cynieke wrangheid voor alles wat hij mooi had gepeinsd in vroeger tijd, dat hij onmerkbaar wegdrabde in een gore onverschilligheid, en het was hem geweest of er iets

smerigs op hem kleefde, een klamme machteloosheid, die vaster en vaster doofde op zijn beter-willend denken. Het was geweest of een moewe zwakte neerdrong op zijn weten, dat hij anders moest doen, of hij niet meer kon sterken tegen zijn nuchter zien, waarin zijn leven helder scherpte voor zijn staren, en waarin hij duidelijk zijn dubbele persoonlijkheid zag, een raadselende vereeniging van het mooie dat hij wilde naast wat hij walgend deed.

Er was een korte keering in zijn leven gelicht. Op een avond zat hij t'huis, een lamme, lichtelooze avond van sombere melancholie, een wanhopige droefheid die huilde door zijn denken. Hij had beproefd te werken, maar zijn denken dwaalde voortdurend heen naar de stilte rondom, waarin onhoorbaar de doffe moedeloosheid meeweende, die zijn willen machteloos drukte. Het was een gevoel van onmetelijke èenzaamheid in de donkere vreugdeloosheid van zijn leven, die de behoefte in hem ophuilde naar iemand aan wien hij kon uitsmarten wat er rondwoelde in zijn ziel, een behoefte geholpen te worden in den moeilijken, niet-meer te dragen wanhoop van zijn dagen. Het was hem dien avond geweest of al de ellende van zijn jeugd, of alles wat jaren en jaren lang gewroet had in zijn binnenste, oppijnde in dat uur, of al zijn verdriet, al zijn ellende dien avond omhoog golfde naar zijn keel tot een stikkende beroerdheid. Hij was zijn huis uitgegaan, zoekend in de voldrukke straten een vergeten van zijn alleen-zijn, liever willend het loopen tusschen de onverschillige vreemdheid der menschen dan te blijven in de omzwaring van angstende leegheid in de bekendheid van zijn jaren-geweten omgeving.

Hij had een van zijn vrienden ontmoet, met wien hij had zitten praten in een lieve, plots-opgezachtte intimiteit, en aan wien hij alles had uitgelucht wat in zijn binnenste zwaarde.

Het was een nooit-te-vergeten avond geworden van lichtende helderheid, die neerkalmde in zijn ziel, uren van naherinnerende goedheid, die een keering in zijn leven hadden gevreugd. Later, jaren daarna, nu nog, wanneer hij over die uren napeinsde, zangde altijd een wijde dankbaarheid in zijn

binnenste, een onzegbare neerbuiging van zijn gevoel, voor wat dien avond in zijn gemoed gebeterd was. Jaren al was hun vriendschap ingesleten tot een vaag herinnerend beelden, jaren al waren zij uiteengedwaald, ieder gaande zijn eigen gang door het leven, heengescheiden door de wisseling van ieders eigen bestaan, jaren al had de schaduw van den dood geduisterd over het lichtend samenzijn der menschen met wien hij daarna had geleefd, maar de visioening van dien tijd was in zijn diepe oogen gebleven tot een nooit heen-te-donkeren mooiheid, naschijnend een breede lichting in de doffe matheid, die daarna weer over zijn bestaan gegrijsd had.

Hij was met zijn vriend meegegaan naar zijn huis, buiten tusschen de wijde neerligging der velden, onder den schermend-goedigen opstand van hoog-groenende boomen, in de over-weving van zacht-fluisterende stilte en geur-wolkende wind. Hij was er tijden lang gebleven in den omgang der andere menschen, nieuwlevend in de voeling van hen die waren zooals hij diep in zich wist, dat hij zelf was, en bij wien hij had weergevonden wat hij behoeft had in de verre dagen van zijn jeugd, wat hij gehoopt had in de moewe jaren van zijn jong-groeien, wat hij verlangd had in de eenzaamheid van al die jaren die hij alleen had doorgedroefd. Het was geweest of door hun omgang langzaam een helder licht voor zijn oogen had geschenen, of meer en meer een zuiver-kalmend luchten had gestreken door den somber-stikkenden dampkring van zijn bestaan, een groote hel-dering van blank-klare vreugd, die hem moedigde weer te kunnen voelen als vroeger, weer terug in de dagen van zijn vroeger denken, de dagen toen zijn romantiek voor hem opmooide een troostende kleur tegen het ruwe van de werkelijkheid. En de cynieke bitterheid die in hem was op-gewrangd was heengedrongen en hij had weer voortgeleefd een eindeloos-lijkenden tijd voor zijn herinnering, in een gelijke vloeiing van gedachten, telkens wanneer hij dreigde terug te zakken in zijn vroegere ellende, opgesterkt door het lievend helpen van hen, met wie hij ging in een zacht-teere voeling van goud-zonnende vriendschap.

Want toch, dikwijls somberde de donkere weemoed weer in hem omhoog, op dagen waarin zijn vroeger voelen weer twijfelde in zijn gemoed, de herinnering van zijn jeugdleven wakkerend voor zijn oogen, plotseling ruwend het teere dat er rond hem kleurde met de beelden van vroeger leed, met de visioenen van lang-doorpijnde smart. Dan wanhoopte weer de oude ellende omhoog, de diep-ingedekte angst voor de werkelijkheid tegen de illusieïng van zijn denken, het gevoel van twijfel of alles rondom niet was de leugenschijn van diepverborgen beroerdheid, zooals hij dien had gezien in de dolwildende breuking van zijn huisgezin, waar geen vreemde ooit vermoed had de schrijnende vijandschap die gekloofd had tusschen hun omgang. En het visioen van zijn ouders stond weer voor hem, de bijtende twisten die gerauwd hadden met woorden van haat over zijn moewe hoofd, de hard-voellooze staring uit hun oogen, wanneer zij tegenover elkaar stonden, striemend hun zeggen naar elkaar, de matte zwijging die dagen en dagen gedofd had op het huishouden na de huilende uren van wervelende twist, na de uren van ruw-breken in wat eens teer tusschen ze had gebonden. Zij hadden ook eens van elkaar gehouden, eens ook in de verre neveling van hun jeugd hadden zij elkaar lief gehad en hun diepe voelen voor elkaar was ingewrangd tot een nooit-weer-te heelen scheuring, wegscheidend hun samengaan door het leven tot een altijd narouwend smarten dat zij het mooie hadden neergebroken, dat in hun bestaan had kunnen kleuren tot het einde van hun dagen.

Hij was ouder gegroeid. Zijn vrienden waren van hem heengedwaald, uiteen gezworven door de wissel-vreemdende veranderingen van het Leven.

Weer was hij alleen gebleven. Na de warm-troostende genegenheid die zij over hem hadden geholpen, was de onvoldaanheid van zijn eenzaam bestaan sterker in hem gepijnd, het vreemd-snikkend verlangen naar iets wat teerder zijn leven zou kleuren, scherper gehuild door zijn voelen. Zijn oud-gekende liefde-denken was weer in hem opgedroomd een hooge, goud-lichtende adoratie voor een vrouw, een

wijd-zangende illusie naar een liefde die hij pracht-kleurde met de naschemerende herinnering van wat hij in den omgang met zijn vrienden had gevoeld. Maar in het heenzijn van hun opsteunend meeleven, in de langzaam wegverrende wijking der beelden die zij gemooid hadden in zijn denken, donkerde de twijfel-visioening uit zijn jeugd forscher omhoog, de duistere sombering van wat in zijn huisgezin gescheurd had en hij was alleen gebleven, angstig dat eens het plotseling moment van openbaring zou schrikken voor zijn oogen, dat zijn vrouw niet meer was zij die hij gezien had in de schemerende illusie van zijn romantisch verlangen, en dat zijn leven dan zou ineenbrokken onder een liefdeloos voortbestaan naast elkaar, zooals hij het van zijn ouders had gezien, die ook eens elkaar hadden liefgehad. En langzamerhand was zijn verlangen iets onbereikbaars voor hem geworden, een kleurende illusie die hij zelf stuk flardde, zoodra hij voelde dat hij van een vrouw zou gaan houden, een liefde die hij zelf doofde wanneer de vrouw van wie hij hield mee ging voelen zijn gevoel, een vreemd anstigen voor de werkelijkheid van wat hij staag verlangde in de diepe weening van zijn ziel.

Luw-aanloomend uit de duistere nachtstilte van de vlakte, ademden breede welvingen van bol-zwellenden wind, meedragend een vocht-frisschend geuren van natte aarde en helderverschend groen. De schemering was ingeavond tot een fulpen lichteloosheid, waaronder de grintweg even nog vaag vlekte, kort-eindend vooruit in de donker-dichte dekking van hooggestegen zwartheid. Moeilijk oprechtend uit zijn ineengezakt zitten, droomde hij den weg op, voorzichtig stappend in de donkering die plots rondom zijn gaan stond, buiten den eenzaam-starenden kleurenschijn van het ros-lichtende venster.

Zwaarder dan ooit te voren voelde hij den weemoed van zijn leven over zijn denken doffen, kleurloozer dan voorheen hoorde hij de toekomst van zijn bestaan dreigen in de stilte die rondom hem fluisterde. Over eenige dagen zou hij van hier gaan, terug in den gewonen, gelijken, oud-geweten gang

van zijn tijd. Er was niets meer wat hem hier bond, niets meer wat hem vast hield om hier te blijven. Zijn lichaam was weer krachtig gegroeid, hij was weer geworden als vóór zijn ziek-zijn, waarom zou hij langer blijven nu zij was heengegaan, hem alleen teruglatend in den onverschilligen omgang met al die vreemde menschen rondom. Hij had haar van daag voortgebracht naar het kleine stadje aan den horizont, hij had afscheid van haar genomen voor altijd, hij wist, dat hij haar nooit zou weerzien. Maanden zouden voorbijloomen voor zij weer hier zou terug zijn. Waarom zou hij op haar wachten, waarom het uur terugschuiven, waarin hij toch van haar zou moeten heen gaan? Wanneer hij haar weer zou ontmoeten, hier in de lang-gemooide omgeving waarin hij zoovele, lang-gedroomde weken gelukkig was geweest, zou toch alles zijn veranderd, de zomer zou zijn heengedood naar den herfst, de winter zou kil-koudend opstaan met moewe regendagen, met loom-triestende uren van klam-dampende mist en hij zou alleen blijven, wachtend telkens of zij met hem zou kunnen gaan, in de moeilijke vrijmaking van haar tijd nu de bewoners van de buitenplaats zouden terug zijn. En wanneer wel hun oude samengaan zou kleuren door de uren, zou dezelfde aaneenrijing van voelen weer door zijn ziel pijnen, hij zou dezelfde dreiging weer hooren angsten van den dag, dat hij van haar zou moeten heengaan, dezelfde wisseling van vreugde en neermattende triestheid zou weer in zijn binnenste woelen. Eens zou hun omgang toch uit zijn, eens zou hun samenzijn eindigen, dat wist hij, dat voelde hij. Zoo was zijn geheele leven geweest, zoo was het geweest door heel zijn bestaan, zoolang hij herinnerde dat een vrouw in zijn voelen had gemooid. Hier had hij ze ook doorgeleefd, de uren van nieuw-juichende vreugd toen hij voor het eerst met haar ging, uren van wanhopig-weenende droefheid, toen het in zijn voelen was geduidelijkt, dat zij niet naast hem kon blijven, het uur van mat-loodende moeheid, dat hij afscheid van haar had genomen voor altijd.

Hij herinnerde zijn eerste groote wandeling naast haar. Zij waren naar het kleine stadje gegaan en hadden langs de oude,

stil-droomende singels geloopen, die rustig, in wijd-hoekende buiging langs het breede water rechtten. Het was een zonwarme lentedag, met week-suizende luwing van dunnen wind, die onder den wazig-blauwen hemel streelde, een nieuw-wakende dag uit de sombering van den heengedroefden winter, met zacht-zangende beloften van wijd-omvreugdend geluk, die neerteerden van het wolkloos uitwelven der lucht, die voortkleurden uit het klein-luidend fluiten der vogels in de ragtintende groening der takken, die òmsuisden in het sprookfluisterend weven van de middagstilte, aanzilverend van de ver-leege zonning der velden. In de steeds-buigende wisseling van den weg, had het hem geleken of hij eindeloos liep in een vreemd, nooit-gezien, altijd-zonlichtend landschap, waar nooit de duistering van den nacht schaduwde, in een eeuwigegoud-glazende webbing van roerloos-vreedende kleur, hooggangend rondom in gulden klaarheid.

Hij was naast haar gegaan, steunend zijn arm in de hare en het was hem geweest of een onbewustende drooming over hem heen duizelde uit de warm-innigende aanraking van haar lichaam, dat telkens in het gelijk-bewegen van haar stappen langs het zijne streek, of een nieuw-krachtigend leven in hem opstrakte, hoogspannend zijn voelen tot een ver heenvergeten geluk. In de wijd-omzonnende visioening van dien dag, zonder scherp nalijnend beeld, zonder duidelijk weer te kennen opstand van wat in zijn zien had gelicht, juichte alleen de herinnering van dat gevoel voort, een zweef-dragend voortgaan in de nooit-geziene kleurenwerveling van zilverblanke lichtheid en schitter-wittend glanzen. De duistere maanden van den voorbijen winter waren weggewischt uit zijn denken, de langgematte domping van zijn voorbije leven was heenvergeten uit zijn binnenste, alleen het weten van het uur, waarin hij ging, stond vast in hem op, zijn lichaam, zijn heele wezen voelend als een nooit-gekende persoonlijkheid, als iemand die hij zelf niet was en van wien hij een vaag herkennen voor zijn diepe bewustzijn zag, heel ver ingewaasd achter de schemering der jaren. En alsof nooit de droefheid over zijn hoofd gegrijsd had, of nooit de sombering van het bestaan

in zijn oogen had gedonkerd, had hij zijn vroegere illusies weer hooren zangen door de zacht-gouden klanking der woorden, die zij nevelde over zijn droomegaan. Het was de werkelijking geweest van wat hij altijd had gewacht in de teertrillende zenuwing van zijn jong-zijn, wat hij gehoopt had in de verlangende weemoed der jaren, toen hij eenzaam ging in den onverschilligen omgang der menschen, wat hij zoo dikwijls had gepeinsd in de moewe uren van vaag-triestend leed, alleen op zijn kamer, in de lang-sleepende avonden van wanhopige onvoldaanheid, in de eindeloos-durende dagen zonder licht, dat in zijn toekomst kleurde, zonder vreugd, die te voren klankte uit de egale grijsheid die laag-dekte over wat nog komen moest. Zoo had hij altijd zijn leven gewild, een hoogluchtend gaan naast een vrouw, voelend de zacht-lieve klemming van haar arm in de zijne, een sprookjes-kleurende gang onder de wolking van jong-blond geuren, dat van haar dicht-lokkend hoofd teerde, een zachte helderheid van wijdbelovend geluk, zonder weten van tijd, zonder vooruitzien naar wat dreigen kon in de koming der dagen.

Ongemerkt was de dag heengeweest. Wat hij geleefd had na die middaguren, herinnerde hij zich niet. Het zilverwebbend zonlicht was overgeguld naar een rood-vloeiend avondkleuren, de nacht was langzaam, teer-schaduwend ingestild over het helder-blankend juichen van den dagglans, hij had voortbestaan in een onduidelijk-beeldende drooming, alleen luisterend de mooi-dragende klanking van geluid die nieuw in zijn binnenste zong, de wijd-belovende waking van jongtrillende liefde die fluisterde in zijn gemoed.

En daarna waren er weken voorbij-gewaasd, één lange goud-webbende vloeiing van tijd, waarin zijn voelen staag hooger en hooger was gegroeid en waarin hij had geloopen, zweef-gedragen op de lichtheid van zijn denken.

Plotseling was zijn droomen uitgewakkerd. Op een dag, nadat zij uren ver over de hei hadden geloopen, waren zij gaan zitten op den breed-schuinenden aardwal, die langs de spoorbaan hoogde. Het was een zonlooze, dof-warme dag, met een kleurloos, droef-lagend licht, dat luidloos onder de

week-grijze wolken loomde. Ver achter hen, klein-opdonkerend boven de golving van de heide, stond in een breed-strekkende buiging het groen-wazend bosch, een roerloos-vastende sluiting kringend tegen den horizont, waarin de vlakte leeg bruinde, even hier en daar helder geplekt van een klein-groenende groep struiken of het scherp-geelend vlekken van opgewoeld zand. Laag onder hun zitten, smalde de spoorbaan leeg heen tusschen de hooging der bermen, geleidelijk heenplattend naast de wijdheid van de hei, voortlijnend met heldere witheid tot den horizont, waar de naast elkaar strakkende glimming der rails ineenpuntte, langzaam wegstreepend in de grauwheid van den grond. In lange tusschenpozen aansuisend over de stille vlakte, blies een week-luwe wind een zachte koelte in de broei-loome warmte, de diep-drijvende wolken voortstuwend in luidloozen gang, waartusschen even scherp-wittend het zonlicht helderde, kort weer ingedekt achter het voortzachtend wolkgrauw. En de matte stilte hing in wijd-welvend weven over de aarde, een eindloos vreemden weemoed triestend in den voort-klammenden dag, waarvan de uren langzaam voortslopen, week heenhuilend tot zacht-klagende herinnering.

Hij lag lang-gestrekt naast haar, opstarend naar haar rechthoogend zitten, wonder-ziende naar haar gezicht, dat weeklijnend teekende tegen de dof-gelijke kleuring van licht, naar haar blond-wrongend haar dat een diepe gouding vastte rond haar hoofd, peinzend langs de welving van haar mooi-jonge lichaam naar de blankheid van haar handen, die klein, beweegloos-zwijgend in haar schoot droomden. Langzaam, even telkens nog naluidend met een kort woord, was hun spreken ingestild, een zacht-innige alleenheid dekkend over hun zitten in de wijde eenzaamheid rondom, een diep-verlangend voelen dringend in zijn binnenste om dichter naast haar te leunen, vaster tegen haar aan en haar handen te vatten, haar mooilievende handen die voortzwegen in haar schoot, ze te klemmen in de zijne, te streelen langs de smal-slanke vingers en hun wederdruk te wachten, wanneer hij zou gesproken hebben, wat zoolang al in zijn ziel was hooggebloeid, wat zoolang al zijn denken had gevuld in de uren die hij met haar was

geweest, in de lange uren die hij alleen had geleefd, wanneer zij van hem was weggegaan. En oprechtend uit zijn liggen schoof hij zijn handen naar haar voort, een zacht-angstende beving voelend in zijn borst door het schudden van zijn hartslag.

Maar zijn zeggen krop-stikte in zijn keel. Want, terwijl hij kort nog wachtte, duidelijkte de werkelijkheid voor zijn zien scherp-helderend zijn voelen uit de drooming waarin hij zoolang had geleefd. En langzaam droefde hij zijn handen terug.

Een tijdlang bleef hij beweegloos, strak-turend naar zijn denken, dat geleidelijk kalmde uit de zenuwende warreling die in zijn hoofd duizelde. Het was niet meer de twijfel die vroeger door hem had geangst door het visioen, dat jaren lang in zijn ziel had gesomberd. In den eindeloos-lijkenden tijd die was heengeneveld tusschen zijne verre jeugd en dezen dag, was het uitgesleten tot een vaag-nalijnende herinnering. Maar plotseling klaarde het in zijn voelen, dat zijn leven was voorbijgelamd door die altijd-donkerende beelding van zijn jeugd, dat zijn leven was heengeleegd onder de altijd-weer-nieuwende dreiging van wat eens in zijn kinderoogen had geboord, dat het mooie van zijn leven gedaan was, dat het nooit meer kon geschieden wat hij verlangde, dat het nooit en nooit meer kon.

En een wreed-sarrend behoeften huilde in hem omhoog, te striemen in zijn smart, zijn voelen stuk te flarden om zich nog meer pijn te doen en strak zijn snikken inpersend dat stikte in zijn keel, begon hij zijn denken na te gaan, spotlachend in zijn binnenste alles wat hij gedroomd had in de lange dagen die hij met haar had doorgeleefd.

Hoe had hij nog één moment durven denken, dat het eens zou kunnen geschieden? Hoe had het beeld kunnen opstaan voor zijn oogen van een bestaan, zooals hij het zich vroeger had gedroomd, zooals hij gehoopt had in de volle forschheid van zijn jeugd, zooals hij het gemooid had in de kleurende illusie van zijn jonge denken? Hij was immers te oud, ongemerkt veranderd uit de illusie van zooveel jaren geleden! Zijn haren begonnen reeds grijs te schemeren langs zijn slapen, zijn wangen begonnen moe te

groeven langs zijn mond. Hij was opgeleefd door alles wat over zijn bestaan gedroefd was, te dof genuchterd door alles wat langs zijn leven was gegaan, door alles wat hij had zien neerbreken rondom in zijn loome sleepen door de jaren. Hoe had hij nog de illusie laten kleuren in zijn ziel, dat eens de dag nog zou kunnen komen, waarnaar hij zooveel jaar verlangd had, dat eens de verwachting zou gewezenlijkt worden, die in hem had geklaagd van zijn verren jongenstijd?

Zijn leven moeide naar het einde, zijn tijd was voorbijgehaast, hij was te oud geworden, hij was opgeleefd.

En hij staarde op naar haar zitten. In het week-gedekte licht kleurde haar gezicht met een blank-jonge frischheid boven de volgroeiende welving van haar schouders, haar forschend jeugdlijf met de week-rijpende ronding van haar borst rechtte in nieuw-sterkende slankheid op uit de mooigezonde breedheid van haar schoot, haar armen, vaag-omlijnd door de plooiing van haar kleed, bogen met zacht-spannende vastheid naar de tenger-smalle polsen, waaruit haar handen bloeiden, blank-dragend het zwijgend beelden van haar jonge wezen. En het was of de gouden dichtheid van haar haar een fijn-kleurend wolken weefde over haar zitten, de jonge schoonheid van haar lijf tooverend in een droom-visioenend licht.

Daarnaast was hij te oud, naast die jongheid was hij te afgeleefd, te heen-gesleten door de jaren die over hem hadden gezwaard. Nooit kon het komen wat hij zijn geheele leven had gewacht, nooit kon zijn verlangen meer gewezenlijkt worden, nooit zou hij gelukkig voelen zooals hij het gedroomd had in zijn verre jeugd, zooals hij het gepeinsd had in de eenzame jaren van zijn volwassen-zijn. Het was uit, hij was te oud, hij was te oud. Hij zou zijn verder leven moeten doorgaan zooals hij altijd had geleefd, alleen, zonder steun, zonder mooie lichtheid die in zijn dagen zou kleuren.

En hij dacht aan den tijd die voor hem dreigde. Een zelfde eindeloos-lange reeks van dagen, een eindeloos-lijkende jarenrei, dof, kleurloos heennevelend tot het opluchtend einde, een eenzaam-egalen gang uur na uur, dag na dag, jaar na

jaar tot zijn eenzamen dood, zonder iemand die hechtte aan zijn meezijn, zonder liefde die treuren zou om zijn heengaan. Alleen had hij geleefd, alleen zou hij blijven. Hij zou doodgaan alleen, zonder iemand naast hem die zijn laatsten handdruk zou klemmen in de hare, die de laatste woorden zou luisteren, die van zijn stervende lippen zuchtten.

Luidloos, pijn-vochtend in zijn oogen, waren de tranen voor zijn zien gefloersd, snel-druppend naar onder, langs de strakke, moeilijk-ingeknepen persing van zijn lippen. En langzaam neermoeiend, had hij zijn hoofd omlaag gebogen, vast-drukkend zijn gezicht in de steuning van zijn handen en lang-gestrekt was hij blijven liggen, week-schuddend zijn lichaam van uitgemoeid snikken.

Toen had zij zwijgend haar handen hooggetild van haar schoot en had ze neer-kalmend op zijn moewe hoofd gesteund, teer-streelend haar vingers door zijn haar, langzaam-droomend een rustigend voelen door zijn zenuw-trillend schreien. En geleidelijk was hij ingekalmd tot een uitgematte berusting, waarin ver nog met zachte fluistering zijn smart snikte, een teer-lieve triestheid namoeiend in zijn borst, die in hem was gebleven heel den verderen dag, weekstemmend zijn voelen nog dagen lang daarna.

Toen zij teruggingen naar huis, hadden zij niet met elkaar gesproken, ieder loopend in de peinzing van eigen denken en zij waren van elkaar gescheiden zonder elkaar aan te zien, alleen zeggend wat er rond ging in hun denken door het vaste drukken van hun handen. En ook daarna hadden zij nooit over dien middag gesproken!

Weer waren weken voorbijgeneveld. Hij was weer met haar gegaan als altijd, alleen denkend aan het uur waarin hij leefde, niet ziende naar de toekomst die nader en nader sloop. Wanneer soms zijn oude voelen in hem opdroefde, drong hij het haastig terug, angstig voor de weersmarting van wat er dien eenen middag in hem gezenuwd had.

Het was of na dien dag een week-trieste berusting in hem was gemoeid, die zacht-klagend huilde in zijn diepe binnenste. Het was een dof-vaste klemming die in zijn borst drukte,

een krop-proppend brokken in zijn keel, dat hij den geheelen dag voelde zwaren waar hij ook ging, wat hij ook deed, dat in hem bleef dompen wanneer hij sliep, zijn droomen droefbeeldend met een naweenende herinnering, die neersloeg in zijn denken zoodra hij 's morgens wakker werd en die een vaag-triestende dekking van weemoed over zijn denken grijsde. En de weken waren voorbij geneveld tot dezen dag.

Vandaag had hij haar weggebracht. Vandaag had hij met haar geloopen hun laatsten gang. Hij had haar weggebracht naar het kleine stadje aan den horizont en was alleen teruggegaan. Hij had afscheid van haar genomen voor altijd, hij wist, dat hij haar nooit zou weerzien.

De donkere schaduwing van den weg vaag-helderde omhoog buiten de boomenopstand die kort, plotseling strakte tegen de wijde breedheid van de hei. Voor-blazend met schuindrukkende welving, koelde de wind over de vlakte, scherpuitsuizend in het dichte hout, vaag-waaiende vlagen van dunne regen meedragend uit de laag-jachtende wolken. Even bleef hij staan, wonder-starend naar de plek waarheen hij onwetend had geloopen. Toen, omkeerend, liep hij den weg terug, weerzoekend in zijn denken de herinnering van wat hij zoo even had gepeinsd.

Vandaag had hij haar weggebracht. Hij had naast haar geloopen, zwijg-luisterend de roezing van klanken, die zij naar hem voortsprak, heen-en-weer peinzend in zijn hoofd de staagzeurende gedachte, dat dit het laatste uur was, dat hij met haar ging. Wat zij met hem had gesproken wist hij niet meer, hoe de kleur van den middag was geweest, kon hij niet herherinneren. Het eenige wat hij terugzag in zijn weerdenken was de grijs-witte loopering van den weg, waarop hij haar voeten zag bewegen naast zijn gaan, haar klein-passende voeten, staag voorspitsend onder de zacht-golvende heen-en-weering van den zoom van haar kleed. Plotseling was hij gewakkerd uit de diepe drooming, waarin hij was gegaan. Haar voeten waren beweegloos gebleven, klein, vast-staande op de roze-blokkende hardheid der straatklinkers. En zijn hoofd optillend uit de buiging waarin het gezwaard had, zag hij, dat

zij in het stadje waren aangekomen, dat zij stonden tusschen de hooge geveling der huizen, waar menschen langs hen gingen, vreemd-bewegend voor de moe-gestaarde stramming van zijn oogen. Hij had den druk van haar handen gevoeld, hij had haar woorden geluisterd, vaag-klankend naar zijn hoofd uit een ver-mistenden afstand, hij had zijn eigen zeggen gehoord, week-gedempt luidend alsof een ander sprak. En op eens had hij alleen gestaan in de grootlijkende leegheid van de straat en had haar zien voorthaasten in den breeden schaduwrand, die duister onder langs de hooge huizen koelde. En terwijl hij beweegloos was gebleven, intrekkend naar zijn oogen de mooie heldering die zij voortkleurde in de langzaamheenbochtende schemer-lichtheid van de straat, had hij gezien hoe zij plotseling haar jong-lachend gezicht wendde naar zijn staan en haar arm hoog-zwaaiend boven haar hoofd haar laatste groeten naar hem had heen gewuifd. En toen was zij weg geweest, weg voor altijd.

Zacht tikkelend met helder-zwarende druppels begon de wolk-waaiende regen uit te vallen, snel-ruischend op de staagwiegende pluiming der takken, telkens een week-dompende zweving vegend op den nat-weeken weg. Opschrikkend uit de vaag-fluisterende weving van geluid waarin hij had gedroomd, haastte hij zijn stappen naar huis, waaruit hij den weeken lichtschijn van het venster roerloos zag staren in de verte. Voorzichtig de deurknop klemmend in zijn hand, ging hij den gang binnen, schuw-angstig een der gasten te ontmoeten en de hard-pijnende gewoonheid der woorden te luisteren die in zijn stemming zouden breken. En hij sloop, dun-stijgend op de droog-krakende treden, langs de trap naar zijn kamer, waar hij neergemoeid ineensteunde op zijn stoel, denkeloos luisterend naar de weving van zang-vagend geluid, dat over de wijd-stille korenvelden kleurde.

Hoog duisterde de nacht over de eindelooze vlakte, teer aan den horizont geschemerd door een dun-wazend licht, dat luidloos, langzaam ineenzoog achter de donker-uitdekkende wolken. In sneller-scheerende ruisching schoof de regen naar omlaag, eentoonig fluisterend een weeke luiding van

vaag-klankend mompelen door de eenzame zwijging van den nacht.

De uren nevelden voort over zijn moew-droeve zitten, onveranderd heensluipend in de dieper-zwartende duistering en hij bleef beweegloos, eindeloos heen buiten de bewusting van zijn bestaan, strak-starend naar het visioen dat tegen den zwaar-donkeren horizont kleurde, de nabeelding van haar meezijn in zijn leven, zooals hij haar het laatst had gezien, haar jong-mooie lichaam rechtstaande in de lichtheid van den dag, haar arm hoog-geheven boven haar blondlokkend hoofd, toen zij haar laatste groeten naar hem uitwuifde.

Aug. 1906.

Over de kenmerkende eigenschappen van de leer van Spinoza

(Voordracht gehouden den 27sten April 1906 in de Jaarvergadering der Vereeniging: »Het Spinozahuis")

DOOR

W. MEIJER.

Als men mij vraagt van welken kant ik de wereld bezie, dan heb ik daarop kortelijks dit antwoord: van boven af en van de zonzij. En vraagt men hoe mij dat mogelijk is geworden, dan antwoord ik, omdat ik heb leeren zien door de brillen die Spinoza geslepen heeft, want: »in het slijpen van die glase, was hij een overgroote base". Ik stel mij daarom voor, de kenmerkende eigenschappen van zijne leer, zooals ik die opvat, hier uiteen te zetten, en doe dit des te liever omdat daarover ook thans nog lang niet eenstemmig wordt gedacht, getuige o. a. de jongste gedachtenwisseling tusschen Prof. Heymans in zijn boek: Einführung in die Metaphysik; Prof. Bruijnings in zijn Gids-artikelen, Nov. en Dec. 1905 en Prof. van der Wyck in zijn recensie van Prof. Heymans' boek in Onze Eeuw 1905.

Vooraf ga hier een letterkundige opmerking en een woord over het opschrift, door mij aan dit opstel gegeven.

Als ik spreek van het Spinozisme, dan bedoel ik de denkbeelden, nedergelegd in de beide Staatkundige Tractaten de Ethiek en de Brieven. De Verhandeling over het Zuivere Denken is voorzeker ook een rijke bron maar niet afgewerkt, zelfs niet voltooid en daardoor moeielijk te verstaan. De Korte Verhandeling daarentegen is wel zeer gemakkelijk te begrijpen doch nog vol van Cartesiaansche denkbeelden die Spinoza later in zijn eigen stelsel volkomen overwonnen heeft. Deze ge-

schriften zijn dus niet dan met de grootste behoedzaamheid te gebruiken.

De Principia Cartesiana echter en de Cogitata Metaphysica komen voor de kennis van Spinoza's leer volstrekt niet in aanmerking. Zij zijn niets dan een dictaat, oorspronkelijk opgesteld voor zijn leerling Casearius, voor wien hij volgens eigen verklaring zijn denkbeelden zorgvuldig (caute) verborgen hield, — en later op aanhouden zijner vrienden alleen daarom gedrukt om door de uitgave van dit werk de aandacht van Joan de Witt op zijn persoon te vestigen en zoodoende in staat gesteld te worden met goedkeuring der overheid zijne van de heerschende Cartesiaansche philosophie buitengewoon afwijkende denkbeelden in het licht te geven. (zie den 6den en den 13den Brief).

In de Voorrede van dit boek laat Spinoza door L. Meijer die de uitgave bezorgde, opzettelijk en nadrukkelijk verklaren dat hij de denkbeelden in de Principia en de Cogitata uiteengezet, niet voor zijn verantwoording wil nemen, terwijl uit de brieven aan Blijenberg blijkt dat hij zich van genoemd Tractaat later niets meer aantrekt. Men heeft dus niet het recht hier uit iets te ontleenen als bestanddeel van Spinoza's wijsbegeerte, tenzij het met onze andere gegevens strookt.

In de tweede plaats wensch ik mijn titel eenigszins te rechtvaardigen. »Kenmerkende eigenschappen" schijnt een overladen uitdrukking (pleonasme) te zijn, omdat eigenlijk elke eigenschap een kenmerk is. Mijn bedoeling is hier die eigenschappen op te geven, welke Spinoza's denken òf in buitengewone mate òf uitsluitend, eigen waren. De menschelijke geest is van nature altijd dezelfde geweest, niets dan een modus van de zich zelf altijd gelijkblijvende denking. De menschen die ons in Genesis en Homerus beschreven worden, zijn van gelijken aard als die van den huidigen dag, en Aristoteles die zoo vriendelijk is geweest ons een nauwkeurige beschrijving te hebben nagelaten van de wijze waarop hij dacht, blijkt in dit opzicht geheel en al onze geest-verwant te zijn geweest. Ook heeft Dr. Edw. Koster, alle letterkundige voortbrengselen van den geschiedkundigen tijd doorloopende, aan-

getoond, dat zelfs de zoogenaamde *ποιηταί*, in alle tijden en onder alle volken dezelfde beelden hebben gebruikt. Wel weten Darwin en Nietzsche van andersoortige menschen te gewagen, maar deze schijnen alleen in vóór- en nàhistorische tijden voor te komen en blijven dus hier, als ongedocumenteerd, buiten aanmerking. Wij voor ons besluiten uit het ons bekende verband tusschen alle historische menschen, ook in dit opzicht tot het Bestendige (de Substantie). Toch heeft ons verstand behoefte aan onderscheiding en vindt nu in de eigenaardige samenvoeging derzelfde elementen in ieder enkelding weer iets bijzonders, dat met eenigen goeden wil en pour besoin de cause, — al is het dan ook niet volkomen juist, — beschouwd wordt als te behooren tot het wezen van zoodanige enkeldingen, al moet men niet vergeten dat het *eigenlijke* wezen van de dingen het Al is.

Naast die eigenaardige samenvoeging (het esse essentiae), die men de wezenlijke kenmerken der dingen noemt, neemt men eindelijk nog eigenschappen aan die aan vele dingen gemeen zijn en meest proprietates genoemd worden en zoo onderscheiden wij dan allereerst *wezens*kenmerken of Attributa van de Natuur of God, *wezenlijke* kenmerken van de dingen en *bijkomstige* eigenschappen. We hebben het hier over de wezenlijke kenmerken of kenmerkende eigenschappen van Spinoza's leer.

Elke wijsgeer heeft zijn methode of gedachtengang. Om een landschap te leeren kennen moet men een of anderen weg inslaan. Veel hangt af van den weg dien men daartoe kiest, dat is de methode. Laat ons dus eerst het oog vestigen op het kenmerkende van Spinoza's *denkwijze* of methode.

Het eerste wat ons daarin treft, is iets ontkennends. Spinoza's denken was *vrij denken*. Onbevangen, vrij van vooroordeel, zonder omzien, ongeloovig, paganistisch, onchristelijk. Los van Rome niet alleen, maar ook los van Genève, los van Jerusalem, zoowel van Sion als van Golgotha, zoowel van de Joodsche als van de Christelijke offer- of verzoeningsleer.

Geen dienstbare maar *vrije* wijsbegeerte.

Toen de wijsbegeerte zich in Aristoteles tot een bijzondere wetenschap, tot »eerste philosophie" of metaphysica ontwikkeld had, kwam Griekenland met het Oosten in aanraking, een wereld waar niet het denken maar het godsdienstig gevoel op den voorgrond stond. De heerschzucht van Alexander koppelde het Oosten aan het Westen; de invloed van het Oosten werd in dit huwelijk overheerschend en zoo werd de wijsbegeerte gekneld in de boeien van het godsdienstig geloof.

Aristoteles is eerst in 't Syrisch, toen in 't Arabisch, eindelijk in 't Hebreeuwsch vertaald en daaruit ten slotte in 't Latijn tot Thomas van Aquino gekomen. In de 12 eeuwen, die daarover zijn heengegaan, heeft de wijsbegeerte als 't ware in de Babylonische gevangenschap verkeerd. Zoowel Philo als de Arabieren en de latere joden gebruikten haar, de vorstinne als asschepoetster. Hun was het alleen te doen om door middel van allegorese en exegese en dialectiek hun geloof voor het verstand te rechtvaardigen. De groote antithese, die thans nog de wereld beheerscht, de tegenstelling tusschen fides en intellectus was geboren.

De Christelijke natiën zetten deze overlevering voort en leefden onder den ban van het geloof.

Nu zijn er velen, die aannemen dat deze Babylonische gevangenschap slechts tot Descartes zou hebben geduurd. Dit is evenwel m. i. niet juist gezien. Door den invloed der renaissance en zeker niet het minst tengevolge van Descartes' overdenkingen, is wel Artistoteles' aanzien als eerste kerkvader en alleenzaligmakende wijsgeer te niet gedaan; door zijn bespiegelingen vooral, zijn wel »les sciences", de natuurwetenschappen nml. bevrijd van eng knellende vooroordeelen, maar daarmede is geenszins tegelijkertijd de wijsbegeerte uit haar kerker verlost. Haar invloed duchtte men bovenal, zij bleef gevangen.

Descartes zelf ging ter bedevaart naar Onze Lieve Vrouw van Lorette, en zond zijne schriften ter goedkeuring aan Pater Mersenne. Op goede gronden verzekert men dat Christina van Zweden door hem bekeerd is tot het Catholyke geloof. Als ik mij niet vergis, is van hem de uitspraak dat er tria

mirabilia in de wereld zijn: de schepping uit niets, de vrije wil en het feit dat God mensch is geworden. Hij geloofde aan de transsubstantiatie en durfde zijn boek over le système du Monde niet uitgeven omdat dit berustte op het bewegen van onze planeet, en de Paus zulks voor onaannemelijk had verklaard.

Kon zulk een wijsgeer vrij denken?

Van letter- en natuurkundigen als Bacon, Erasmus, Newton en Boyle willen we hier maar niet spreken, al bewogen ze zich ook op wijsgeerig gebied, maar voortgaande onder de wijsgeeren ontmoeten we Leibniz, die aan den Keurvorst van Hanover schreef dat hij op zich nam alle Christelijke leerstukken voldoende te verklaren en in later leven telkens aan zijn leermeester Spinoza het profane van diens gedachten durfde te verwijten, datgeen, waarin juist de kracht van diens denken gelegen was.

We ontmoeten een Oldenburg, den secretaris der Royal Society, het middenpunt van wetenschappelijk Europa, die Spinoza aanspoort ja bezweert met zijn onderzoek voort te gaan, met dit voorbehoud nochtans dat het niets zou bevatten wat in strijd was met de Christelijke leer; een Blyenberg, Bredenburg en Lod. Meijer, echte wijsbegeerigen, die evenwel openlijk verklaren (Blyenberg in den 20sten Brief uit de verzameling van Spinoza's brieven; Bredenburg in zijn Enervatio; Lod. Meyer in zijn Philosophia Scripturae Interpres) dat als het hun niet gelukt een redelijken zin aan de H. S. te hechten, zij zich genoodzaakt zien hun oordeel *gevangen* te geven; Locke die de menschen aanraadt vooral niet de perken te buiten te gaan en zich geestelijk te laten »tuijeren" als een rund, aangezien God hen immers allen voorzien had van a comfortable provision for this life and the way that leads to a better; van Heusde die alleen zulke beginselen wilde toelaten, die niet strijdig waren met onze godsdienstleer; Opzoomer die zoodanig aan het Oude Godsbegrip gehecht was, dat hij a priori alle pantheïsme verwierp; Fichte, Schelling en Hegel die volgens Prof. Land de wijsgeeren waren van het heilig Verbond. Boven allen noemen wij Kant, als den

invloedrijksten wijsgeer in onzen tijd, die de laatste wanhopige poging heeft gedaan om het geloof te behouden door het gezag van de Rede te ondermijnen, en tegenwoordig (door Bauch) in Duitschland als geestverwant van Luther wordt beschouwd, en herinneren ten slotte uit onze eigen geschiedenis aan de moderne theologie die de voetstappen van Kant heeft gedrukt en uit Duitschlands letterkunde aan Harnack, den prins der theologen van onzen tijd, die in zijn Wesen des Christentums een paar jaar geleden nog heeft laten drukken dat voor het feit dat Jezus, Godszoon is geweest, jede Forschung stille halten muss.

Zoo is dan van Philo tot het midden der vorige eeuw de wijsbegeerte bewust of onbewust dienstbaar geweest aan de godgeleerdheid; ancilla theologiae. (Zie Prof. Lands: Dienstbare wijsbegeerte. Gids 1864. 1 en 2). Slechts enkelen zijn daartegen in den loop der eeuwen opgekomen. Enkele onder de Arabische denkers, een Giordano Bruno misschien onder de Christenen, maar bovenal en beslist Spinoza.

Zoodra dan ook door Strausz de oppermacht der Christelijke idee verbroken was, is Spinoza uit de boeien der vergetelheid en der versmading verlost en sedert van overwegenden invloed gebleven. Hij kon vrij denken omdat hij het Joodsche geloof had verzaakt en geen Christelijk daarvoor in de plaats had genomen.

Hij is de grondlegger der Oud-Testamentische critiek, en begint zijn levenstaak met de uitgave van het Godgeleerd-Staatkundig vertoog.

Spinoza's denken is in de tweede plaats *leerstellig* (dogmatisch). Dogma (bulle, βουλή) is allereerst de uitspraak van een gezaghebbend meester, een leerstelling, door zijne leerlingen als waarheid aangenomen. Zoo vindt men het bij Cicero en Seneca omschreven en gebruikt.

Bij de Christenen was Christus de Meester, en werd dus hetgeen door hem en door zijn geest die in de kerk leefde als waarheid verkondigd was, door alle Christenen altijd en overal geloofd.

Na Kant wordt een elk die iets durft beweren of meent te weten omtrent het buiten ons bestaande, een dogmaticus genaamd.

Dit te beweren nu durft hij alleen, die aan een of andere openbaring of wel aan de Rede gelooft.

Welnu Spinoza geloofde aan de Rede als het licht op zijn pad, het lumen naturale. Hij meende dat wat waar is, voor zichzelf getuigt, geen ander getuigenis van noode heeft. Wat waar is, zegt hij, is datgene wat met het voorgestelde, het buitenissige overeenstemt. Nu zijn er vele uitspraken waarvan we ons niet anders kunnen vergewissen, die we niet anders kunnen verifieeren of waar maken, dan door de hulp onzer zintuigen in te roepen. Deze getuigenis, meestal zeer vaag ervaring genoemd, is echter met groote behoedzaamheid te aanvaarden en niet meer dan een proprietas extrinseca der waarheid. Zij geeft slechts zekerheid die, zooals Spinoza zegt, met gemis aan twijfel gelijk staat. Verre daarboven staat de verzekerdheid die aan alle ware ideeën als zoodanig uit zichzelve eigen is. (Def. 4, Dl. II Eth.) Objektive Wahrheit und subjective Gewissheit gehen immer zusammen, heeft een Duitscher gezegd. M. a. w. wat juist gedacht of adaequaat is, is waar. Een juiste redeneering kan ons niet bedriegen, is onfeilbaar, zegt Spinoza.

Dit beginsel, steunende op de zekerheid der mathematische gedachten en berekeningen (teste Mathesi), werd volgens Prof. Leon Brunsvicg (Revue Metaphysique, Sept. 1904) in Spinoza's tijd buitengewoon versterkt: door wat deze noemt la révolution cartésienne. Descartes had namelijk de essentie der figuren weten uit te drukken in vergelijkingen en daarbij bleek, dat wat logisch volgde uit de berekening waar was in het uitgebreide. Brunsvicg noemt dit la géométrie concrète en Descartes was van de waarheid van dit beginsel zoozeer overtuigd, dat hij het evenzeer toepasselijk achtte op de natuur. Ma physique, zeide hij, n'est autre chose que géometrie. Hiermede was het uitgebreide vergeestelijkt, hierdoor het recht van het dogma bewezen, gebleken de *conveniëntie* van elke juiste gedachte met hetgeen daarin wordt voorgesteld.

Wat Descartes echter wèl durfde toepassen op de natuur, waagde hij niet toe te passen op den mensch. Daar stond tegenover zijn denken, zijn geloof.

Niet alzoo Spinoza. In zijn boek: De Intellectus Emendatione geeft hij nadrukkelijk te kennen hoe vast hij op de Rede vertrouwt en verklaart zich in beginsel eenstemmig met Descartes wat diens Natuurbeschouwing betreft. Maar in zijn Ethiek doet hij den beslissenden stap die hem tot den grondlegger der vrije gedachte en der moderne wijsbegeerte maakt en beschouwt hij ook 's menschen ziel met al haar raadselen, geometrisch verklaarbaar als al het andere wat er in de natuur is; en alle aandoeningen en begeerten daarvan als lijnen, vlakken en lichamen. (zie voorrede van het derde deel). Heeft Kant »das Wissen aufgehoben um für den Glauben Platz zu bekommen"; Spinoza heeft alle geloof laten varen en daarvoor de Rede in de plaats gesteld.

Er is, zegt hij, in de wereld een wereldbewustzijn welks gedachten onafscheidelijk samenhangen met de wereldgebeurtenissen, anders gezegd: in die wereld verhouden de gedachten zich tot elkander als de gebeurtenissen.

Natuurnoodwendigheid en Denknoodwendigheid (causa en ratio) is één.

Wat niet zegt, dat ik, bekrompen mensch, alle feiten in natuur en geschiedenis logisch zou kunnen verklaren, maar dat ik *verzekerd* ben, dat zulk een verband tusschen beide bestaat, m. a. w., dat al wat geschiedt redelijk is. Men zie hierover Spinoza's Brief aan Oldenburg, No. 32. Hiermede is de grondslag voor alle wetenschap gegeven, die immers rust op de vooronderstelling, dat dingen zoowel als gedachten, noodwendig uit en op elkaar volgen.

In het Tractatus Theol. Pol. zegt Spinoza dan ook: wat tegen de natuur strijdt, strijdt tegen de rede en wat tegen de rede strijdt, moet verworpen worden.

Uit voorgaande beschouwingen nu zijn de volgende stellingen af te leiden:

Wat van zelf spreekt, *is* waar.

Wat zich tegenspreekt, *is* niet waar

Wat *is*, dat kan begrepen worden, en wat niet *is*, is ondenkbaar.

Dit alles noemt men dogmatisch of leerstellig, het beweert iets omtrent het zoogenaamde buiteniksche (wat trouwens niets dan een wanbegrip is), het is het onwrikbare gezag onzer Rede, het is de grondslag van Spinoza's wijsbegeerte.

Een derde eigenaardig kenmerk van Spinoza's denkwijze of methode is zijn punt van uitgang. Zijn stelsel is niet op ervaring gegrond, ook niet zielkundig; maar godgeleerd, als men thans zegt.

Spinoza zelf heeft volgens Leibniz (zie Stein: Spinoza und Leibniz) gezegd: vulgus philosophicum incipere a creaturis, Cartesius incepisse a mente, se incipere a Deo.

Als men een veelhoek en een cirkel voor zich heeft, en geen van beide uit zichzelf kan verklaren, wijl zij immers grenzen hebben, dus in alio sunt; — als men ze ook niet uit elkander kan verklaren, daar een veelhoek nooit een cirkel en een cirkel nooit een veelhoek kan worden; — dan moet men ze wel verklaren uit de ruimte. Maar heeft men dit eenmaal *ingezien*, (men gelieve dit woord te verstaan als intelligere) dan blijkt ons dat niet een *derde* gevonden is, zooals Prof. Heymans het opvat waar hij Spinoza's stelsel beschrijft in zijn Einführung in die Metaphysik, maar alleen datgene ontwaard is waartoe beide figuren, die ons eerst onherroepelijk gescheiden voorkwamen, van *nature* te zamen behoorden.

Zoo zal men ook, als men eigen grenzen heeft leeren kennen, dus niet meer gelooft, zelf het een en het al, of wel een persoonlijkheid, een Substantie te zijn (St. 10 Dl. II), wel gedwongen zijn zich zelf als een deel van het Heelal te beschouwen.

En heeft men dit eenmaal *ingezien*, dan begint men niet meer met de figuren, of het eindige, met het begrensde dat altijd een ontkenning is, maar omgekeerd met het Oneindige dat niet anders te begrijpen is dan in stelligen zin. Diensvolgens moet men ook niet beginnen met de ervaring, als

Prof. Heymans wil. In bizonderheden is deze weg of orde door Spinoza in Opm. St. 10 van Dl. II bestreden, terwijl hij in de Emendatio Intellectus den tegenovergestelden weg als den eenigen waren aangeeft.

Volgens hetzelfde beginsel moet men ook niet van de zielkunde uitgaan, als door Dr. Bierens de Haan wordt aangeprezen.

Men moet niet verwarren wat voor ons en wat van nature het eerste is. Dr. Bierens de Haan zegt: het is niet mogelijk den mensch te verstaan, die wij zelf zijn, van uit een begrip van de wereldtoedracht buiten ons. Dit echter is alleen zoolang waar als men zich zelf als iets afgescheidens van die wereldtoedracht beschouwt, maar zoodra men heeft leeren inzien, wat toch bij eenig nadenken van zelf duidelijk wordt, hoe eng wij met de geheele natuur verbonden zijn, is daarentegen niet anders mogelijk dan ons anthropocentrisch standpunt op te geven en ons zelf uit het Al te verklaren. Anders komen we evenals Kant, nie aus uns selbst heraus.

Er was eens een Zeeuwsche boer dien men bewijzen wilde dat de aarde draaide. Veel van hetgeen men zeide moest hij toegeven, maar een ding weerhield hem, want was dit waar, zoo meende hij, dan moest wat achter zijn huis stond op geregelde tijden vóór zijn raam zich vertoonen. De goede man kon zich namelijk niet voorstellen dat hij zelf ook meedraaide. Zoo stonden de oude Astronomen tegenover Copernicus, zoo staan de psychologen als wijsgeeren tegenover Spinoza den theoloog. — Zie Bijlage.

Na deze beschouwing van Spinoza's denkwijze, komen we nu tot den inhoud van zijn leer.

Het eerst wat ons daarin treft is, zijn Aleenheidsleer (Pantheïsme). Spinoza leert dat er één werkelijkheid is, die zich op oneindig vele wijzen openbaart, waarvan twee ons bekend zijn, de uitbreiding en de denking. Deze zijn twee zijden van het Bestaande, drukken ieder op zich zelf het wezen van het Bestaande uit, zijn onverbrekelijk met elkander verbonden, gaan altijd met elkaar gepaard, doch loopen niet

naast elkander, zooals velen zich schijnen voor te stellen als zij hier van Parallelisme gewagen. Die eigenschappen hebben geen Bestaan buiten de substantie maar drukken den aard daarvan uit, ieder op hun eigen manier. Ze zijn dus even als de Substantie oneindig. Doch uit Def. 6 Dl. I en St. 16 Dl. I. Bewijs, blijkt dat ze *suo genere* infinita zijn, evenals de Elementen in de Natuur, de afmetingen der dingen, en het ware, schoone en goede in de wereld der Verbeelding. Ze laten zich niet door iets anders bepalen (zie Tweede Def. van Dl. I). Hierbij moet echter ook nog worden opgemerkt, dat ofschoon de Attributen oneindig zijn in getale, men zich de Substantie St. 12 Dl. I. nooit mag voorstellen als in Attributen verdeeld. De Substantie is atoom, het Aleene, zie St. 15 Dl. 1 Opm. Volgens Rieuwertz had Spinoza dan ook uitdrukkelijk geleerd: infinitum non habere partes.

Prof. Heymans zegt in zijn Einführung in die Metaphysik dat de physica geen ander *deel* van de natuur beschouwt dan de chemie, maar alleen de natuur van een andere *zijde*. Zoo beschouwt, volgens Spinoza, de zielkundige geen ander deel van de wereld dan de natuurkundige, maar alleen de wereld van een andere zijde.

Voor velen echter blijft de vooronderstelling van verschillende Attributen in één Substantie bezwaar opleveren.

Prof. Heymans heeft in het boven aangehaalde werk drie daarvan nadrukkelijk vermeld.

A priori zou 1e. de leer der Substantie het samengaan der verschijnselen op hun verschillend gebied door Spinoza vooronderstelde, nicht involvieren sondern nur gestatten. Evenals in een lichaam met verschillende eigenschappen, deze niet altijd tegelijk veranderen, zoo zouden de wijzigingen der Attributen ook niet altijd gepaard behoeven te gaan.

Er is echter onderscheid te maken tusschen de causa transiens en de causa immanens. De sterkte van het licht zal altijd invloed uitoefenen op alle kleuren tegelijk, de verandering van toonhoogte op alle klanken enz. de sterkte van een of andere aandoening op alle talen waarin de mensch zich uit.

Maar bovendien: Indien de ervaring dat samengaan leert, dan heeft de theorie voor Prof. Heymans niets meer te bewijzen dan dat ze dat samengaan veroorlooft. Dit bezwaar wordt dan ook niet overwegend geacht.

Wel daartegen de beweerde onmogelijkheid om door ons weten tot de kennis der andere Attributen te komen, indien deze daarvan zoo volstrekt onderscheiden zijn als Spinoza leert.

Voor den Spinozist is de oplossing van deze moeielijkheid vrij eenvoudig. Hij neemt een wereldbewustzijn aan en daarin een voorstelling van alle dingen, ook van ons lichaam. Die voorstelling van ons lichaam in God of de natuur is onze ziel. Nu zijn in God alle Attributen een, waaruit volgt dat elke verandering die met ons lichaam plaats heeft, gepaard gaat met een verandering van onze ziel.

In de tweede plaats beroept Spinoza zich hierbij op de ervaring. In ons bewustzijn is oorspronkelijk het bestaan van ons lichaam gegeven. (St. 11 en 13 Dl. II.) Onze ziel is aanvankelijk idea corporis en anders niet. (Zie ook Ax. 5 Dl. II). Hoe zou zij dan geen kennis dragen van de wijzigingen die dat lichaam ondergaat, moeten wij veeleer vragen. Bovendien: wij hebben de overtuiging dat beide gelijkelijk ontstaan en vergaan (St. 21 Dl V), en zoowel hij die den geest loochent als die de stof ontkent, moet zijn overtuiging geweld aandoen.

Prof. Bruijnings, in de Gids het boek van Prof. Heymans beoordeelende, acht dit bezwaar voor den Spinozist niet van belang op grond zijner kennisleer. Hij meent dat deze zich daarop eenvoudig te beroepen heeft, aangezien deze de mogelijkheid van kennis van het buitenbewuste, eenvoudig als onweersprekelijken eisch erkent en aanneemt wat hem objectief waar schijnt te zijn; zooals boven bij de methode is uiteengezet. Prof. Bruijnings voegt hierbij dat deze leer in den tegenwoordigen tijd meer aanhangers vindt; en verwijst naar blz. 31 van Heymans boek waar o. a. van Kulpe's theorie gewaagd wordt.

Een derde bezwaar van Prof. Heymans tegen Spinoza's leer der beide Attributen bestaat in de onmogelijkheid der

wisselwerking van beide Attributen op elkaar. Hoe kan een prikkel werken op ons gevoel, hoe kan onze wil een handeling tot stand brengen als beide verschijnselen dan tot een geheel andersoortig gebied behooren?

Het antwoord van den Spinozist moet luiden dat hier van werking op elkaar geen sprake is. Ten eerste wordt in het Spinozisme ondersteld, dat beide reeksen van verschijnselen nooit vóór of na elkander maar altijd gelijktijdig verschijnen, dat de een de keerzij van den ander is. Ordo idem est, staat in St. 7 van Dl. II, idem namelijk, *φύσει*, niet in ons of *γνώσει*. Het gaat daarmee als met den bliksem en den donder, die wel tegelijk ontstaan, maar door ons na elkaar worden waargenomen.

Maar bovendien bedenke men dat de verschijnselen op het tweeledig ons bekend gebied, eigenlijk in het geheel niet werken, maar alleen gedreven worden, determinantur.

Elk ding in de natuur wordt zooals het is en zich gedraagt, door God gedreven om te werken en te zijn Dl. I, St. 29. Met deze stelling nu vervalt niet alleen in de natuur het wonder en het toeval, verbeeldings liefste kinderen; maar ook volgens Spinoza's aleenheidsleer, 's menschen dierbare persoonlijkheid en vrije wil.

Prof. Bruijnings ziet uit het oogpunt van het Spinozisme dan ook volstrekt geen bezwaar in het samengaan der verschijnselen, al keurt hij ook dit standpunt zelf af omdat daarmede de invloed en het bestaan der persoonlijkheid ontkend wordt.

Dit nu kan voor Spinoza niet gelden. Voor hem bestond slechts één ondeelbaar geheel, St. 15 Dl. I Opm., slechts één Individu Opm. Lemma 7 na St. 13 Dl. II, slechts één Persoonlijkheid of Substantie en deze noemde hij Deus sive Natura. (St. 14 Dl. I).

Uit Spinozistisch oogpunt zijn dus geen der bezwaren van Prof. Heymans tegen de theorie der Attributen, ook volgens Prof. Bruynings, gewettigd. Prof. van der Wijck deelt alleen het hier in de tweede plaats genoemde.

Wij hebben hierbij slechts dit nog op te merken, dat hoezeer wij ook den onverbrekelijken samenhang (connexio) der

beide reeksen vasthouden in beginsel, dat verband bij lange na niet in alle gevallen door ons wordt ingezien. Zoo meende Paulus o. a. soms te doen wat hij niet wilde; meenden anderen dingen te zien welke er niet waren enz. Dit alles behoort echter tot het gebied der inbeelding of imaginatie en doet aan onze overtuiging geen afbreuk.

Een ander kenmerk van Spinoza's leer is de uitsluitende redelijkheid van 's menschen ziel.

De mensch denkt of anders wij weten dat wij denken (zie Ax. 2 Dl. II in de Holl. vertaling van Glasemaker). Dit is het voornaamste.

Willen en begeeren zijn slechts soorten van denken. Beide kunnen nièt zonder voorstellingen, voorstellingen wèl zonder willen en begeeren bestaan. Van verschillende vermogens onzer ziel is bij Spinoza geen sprake. De begrippen van wil en gevoel hebben wij verdicht, zeide hij, evenals die van steenheid uit keien en kiezels, van menschheid uit Petrus en Paulus zijn ontstaan. Het zijn niets dan entia rationis of hersenschilderijen, zooals men oudtijds zei, thans: hersenschimmen. Er is geen afzonderlijk wilsvermogen, want de wil is of een wilsbesluit, decretum, en behoort dan tot het attribuut denking; of wel hij is een natuurdrift, determinatio of blinde begeerte en valt dan onder het begrip van het lichamelijke of natuurlijke. Een wil nu, die hetzij van onzen gedachtengang hetzij van het natuurverloop afhankelijk is, is geen vrije wil en een wil die niet vrij is, is geen wil.

Ook het gevoel is afhankelijk. Ook dit heeft geen zelfstandig bestaan. Tot zijn eenvoudigsten vorm teruggebracht is het lust of onlust, bewustzijn van kracht of onmacht, doening of lijding. In zoover dit ons lichamelijk bestaan betreft is het afhankelijk van onzen bloedsomloop, en in zoover wij het gewaar worden is het ideëel. Pijn zelfs is ideëel, want als men ons het bewustzijn ontneemt dan voelt men geen pijn en martelaren hebben juichend den vuurdood ondergaan.

Er bestaat dus geen ander vermogen dan het denken in onze ziel en het gevoel is niets dan een *idea* confusa. Op

den hoogsten trap gekomen, namelijk tot het godsdienstig gevoel, gaat het van zelf over in geestelijke liefde (amor intellectualis) waarbij de affectus idea wordt.

In de derde plaats willen wij Spinoza's leer kenmerken als de leer der blijmoedigheid.

Uit de wereldbeschouwing zoowel als de zielsontleding van Spinoza is ons gebleken dat er niets dan een natuurlijke en een redelijke wereldorde bestaat. Van een zedelijke wereldorde kan dus geen sprake zijn.

Was er een zedelijke *wereld*orde meende hij, dan konden de wetten daarvan niet overtreden worden. Nu dit wel geschiedt, is het bestaan eener zedelijke wereldorde een idea ficta, een verdichtsel, een gedachtending.

Maar als er geen daimonium, geen geweten, geen kategorische Imperatief is, m. a. w. wanneer er geen zedelijke geboden zijn, wat drijft ons dan tot handelen? Uitsluitend ons eigenbelang zegt Spinoza, en dat te zoeken is deugd.

Alles zoekt zijn bestaan te handhaven, dat is natuurwet. Zoo jaagt ook de mensch terecht naar datgeen waarin hij zijn geluk ziet.

Spinoza's zedeleer die wij hier in de derde plaats kenschetsen is eudaimonistisch. Hij wil niet dat men als Kant, met grimmigen blik zijne plichten vervulle, hij wil dat men met kracht er zich op toelegge om steeds blijmoedig wel te doen.

Blijdschap zegt Spinoza (IV. 41) is reeds als affect of lijding beschouwd, als opgewektheid namelijk, niet verkeerd maar goed. Droefheid daarentegen is altijd verkeerd.

Nu is deugd macht en het bewustzijn van vermeerderde kracht altijd blijdschap. Wie dus wel doet is blijde.

Die blijdschap gaat bij hooger geestkracht over in gemoedsrust en voert ons daarna tot dien hoogsten graad van zielsverheffing die met het inzicht van onze innige verwantschap met de geheele natuur onafgebroken gepaard gaat, een gemoedstoestand die door Spinoza, beatitudo genoemd wordt.

Dat is de hoogste ontwikkeling van ons denken en dus tevens onze hoogste deugd. Beatitudo ipsa virtus est.

Deze blijmoedige wereldbeschouwing, door Schopenhauer in zijn beschouwing over die Güte des Herzens verheerlijkt, door Paulus onder het begrip der liefde samengevat (1 Cor. XIII), vreest niet voor den dood, maar vermeit zich in de beschouwing des levens; ziet niet in al wat in de wereld is, het verkeerde, maar zoekt integendeel in al wat ons omringt en ons ontmoet het volmaakte te ontdekken.

Philosophia vitae non mortis meditatio est.

Per realitatem et perfectionem idem intelligo, schreef Spinoza in de Ethiek.

De Spinozist verklaart alles uit God (theologisch als men zegt), tracht daarom in alles het volmaakte en bestendige te ontdekken, en leeft dientengevolge altijd blijmoedig.

Hij beziet de wereld van boven af en van de zonzij.

BIJLAGE.

Dr. Bierens de Haan is door zijn eigenaardig »psychologisch" standpunt verleid Spinoza van tegenstrijdigheid te beschuldigen; al geeft hij op blz. 363 van zijn boek over de Levensleer van Spinoza ook zelf toe, dat vergissing hier mogelijk is.

Het zij mij vergund deze gelegenheid aan te grijpen, Dr. Bierens de Haan aan te toonen, dat hij zich inderdaad vergist. Hij meent dat Spinoza's Wereldleer en Levensleer met elkander in strijd zijn. Ook meent hij, dat Spinoza in zijn Wereldleer, pantheïsme en naturalisme tevergeefs met elkaar in overeenstemming tracht te brengen. Laat ons eerst zien welk verband in Spinoza's Ethica tusschen Wereldleer en Levensleer bestaat. Van Dl. I, St. 1 tot St. 11, Dl. II wordt alles theologisch behandeld en in de 11 eerste stellingen van het tweede spreekt hij de *natura* mentis. Daarna, zooals in het opschrift van het tweede deel opzettelijk is aangekondigd, de *origine* mentis.

Van dit oogenblik raadpleegt hij de ervaring en beschouwt den geest quasi jam inciperet esse, zie Opm. St. 31 Dl. V, evenals men een rivierbeschrijving begint bij de bronnen, al weet men zeer goed dat ook die bronnen niet vanzelf ontstaan. Terloops en tijdelijk wordt 's menschen geest als iets op zich zelf staande begrepen, al wordt ook terstond in het bewijs van St. 11, Dl. II het verband met het vorige duidelijk aangegeven en de quasi afgebroken draad die den mensch met het eeuwige verbindt, in Dl. V weder vastgehecht. St. 45, Dl. II en St 29, Dl. V verklaren ons Spinoza's bedoeling.

Uit de algemeene wereldbeschouwing volgt dat de Mensch moet behooren tot de Attributen Gods. In ons bewustzijn vinden wij twee van die Attributen. Want het eerste dat we van een menschelijke ziel weten is, dat zij bestaat uit een voorstelling van een lichaam, (ìdea corporis) waardoor ons dus al dadelijk twee van de attributen gegeven zijn. Van zelf spreekt dat we dus ook een weten van ons weten hebben, of de ìdea ìdeae. Dit weten wordt door den mensch, in seinem Wahn, verheven tot ikheid of subject, maar later door wijsgeerige bezinning teruggebracht tot bewust medeleven met het Al, wanneer hij tot de idea Dei gekomen is. Zoo beschrijft Spinoza den ontwikkelingsgang van het individu: mensch, dat volgens hem eerst dan zijn hoogtepunt bereikt, wanneer hij zich van zijn onpersoonlijkheid bewust is geworden. (Cognitio unionis cum tota natura). Daartoe kunnen echter de wijsgeeren die van 's menschen ziel uitgaan, nooit geraken, en zoodoende valt het hun ook moeielijk den samenhang tusschen Spinoza's Wereldleer en Levensleer in te zien.

De naturalistisch-pantheïstische verklaring van het Heelal is zeer goed te verdedigen. Men kan de oorzakelijke beschouwing van de dingen zeer wel vereenigen met de erkenning van hun wezenlijke eigenschappen. Elk mensch kan beschouwd worden als een kind van zijn vader, en als levend wezen afhankelijk van de zon. Elk ding heeft een oogenblikkelijk bestaan (modus finitus) St. 29, Dl. I, en staat tevens als modus infinitus in betrekking tot een onvergankelijken achtergrond. St. 25, Dl. I.

De menschen zijn ieder voor zich te verklaren uit le moment, le race et le milieu, maar tevens typen van een soort, verschijningen van een Attribuut, eeuwige modi van een onveranderlijk Bestaan Opm. St. 29, Dl. V. Herhaaldelijk wordt door Sp. op dit esse essentiae en esse existentiae de aandacht gevestigd; men leze daarover den tweeden Dialoog in de Korte Verhandeling.

Alle causaliteit is tot identiteit terug te brengen, door de leer van het behoud van arbeidsvermogen en materie.

De leer van het Bestendige verklaart op die wijze tevens de Afwisseling. Voor ònze waarneming, tegenover òns, bestaat het vele, — in den grond is alles eenzelvig; het al, een.

Nog beweert Dr. Bierens de Haan dat beide theoriën zouden strijden met de Levensleer. Dit nu is volstrekt onaannemelijk als men de Levensleer Spinozistisch verklaart. Om dit hier echter uiteen te zetten zou ons te ver voeren. Daarom verwijzen we hier alleen naar Prof. Gunnings Eenheid des Levens, die Spinoza's leer wel veroordeelde, maar beter dan Dr. Bierens de Haan, begreep.

Prof. Gunning was evenals Prof. Bruijning gehecht aan de idee der persoonlijkheid; had deze edele denker de idee der persoonlijkheid kunnen prijsgeven, hij ware Spinozist geweest.

DE NACHTZANGEN

DOOR

EDMOND VAN OFFEL.

De zilvren halve-mane
maait op 't lazuren land
topaas en diamant.

En flauw, bleek-blauw,
een schuwe schijn
valt ver van verre vaag en zwak
allangs de rust van 't kruinendak
der loome lijze linden,
en glijdt den lagen oever over
tot in het water stom en strak.

Verholen dringen lêege wegen
den doolhof door van duisternis
en keeren onder 't looverwelven
dat als van steen stil is.

De zilvren halve-mane
maait op 't lazuren land
al 't sterre-diamant.

— In 't donker
'k en zie uw donkere oogen niet,
mijn lieve,
noch uwe lippen,
doch — dus ook 't zuchten van de blommen vliet
hieromme
in streelingen van toovermacht —
'k herken uw adem wel
in de' adem van den nacht.

En gij,
gij zelve, en zijt gij niet als 't wezen van den nacht,
in uwe zwarte klêeren,
ster-stille en tooverzacht?

Zoo stille
en tooverzacht!
Rond u dan droomen komen,
gekende en vreemde droomen,
hun vonkelvleuglen slaan
om 't peinzen vredig vrome.

O 't peinzen vredig vrome!
te midden van 't gedein van nooit gezegde dingen,
in de innige eindloosheid, eindlooze spiegelingen,
straalbeelden die gesternte-diademen dragen,
als in de sluimrende eenzaamheid ze stage dagen,
in vreemde teekens vuur, door 't wijkend wijde zwaaiend
verteerd, opflakkrend weer, in vlammenrythmen laaiend.
— De droomen gaan en komen
om 't peinzen vredig vrome.

In 't donker thans
'k en zie uw donkere oogen niet,
schoon lief,
noch uwe lippen,
maar wel,
als 't zuchten van de blommen vliet,
'k herkenne uw zoenen wel!
en 'k zie om u de droomen
komen.

Lijk bliksemwit gevlerkte paarden dol ze vluchten,
omwolkt van stuivend goud op 't vlakke veld gezaaid.
Een bloesemwoud rijswuift wen 't windegolven 't aait,
wen klaarte zilver sprenkt van uit het jong geluchte.

Boomrijen heffen 't hoofd en de armen krom gedraaid
onder de trossen en festoenen bolle vruchten.
Een kind van zon gekleed en dansend van genuchte,
ontblindt zijn spieglend zwaard, en slaat en oogst en maait....

De nimfenstoet komt wild de verste galmen wekken;
de godenwagen schalt, bloedbekkend tijgers trekken.

Een purpren dommelzee deinst weg van 't doode land;
— griffoenen drukken 't kruis er van hun stap in 't zand —
daar, de uren, die onze uren waren, samen wonen;
daar wacht Gedenkenis met Lente- of Winterkronen.

Zoo drijft de droomenmacht
door de eeuwge schaûw van nacht,
— bevoolde vlucht gelijk van groote onhoorbre vooglen
met oogen die bezien een pooze en die begoochelen.
Als brooze barken zeilen ze de wereld uit;
als torens plots gekloven, zonder een geluid
ze brokkelen; ze borrlen huivrend lijk fontijnen;
achter een deur ze staan, en, eens gezien, ze dwijnen;
als kindren uit de school, te noen, ze snellen henen;
ze slapen op een bed van peerlen als sirenen.

't Gesternte-gesteente
gestrooid in reesems gloor
't karbonkeldobbert
den purpren nachtvloed door
langs de geheime banen
rondom de zilvren mane.

Gedachten zonder name,
gedichtsels ongebeurelijk
verwerrelend en verdwijnend samen,
ze zwermen weer gedwee om u waar gij ze roept,
of gaarne ze om u komen;
— en zie 'k uw oogen niet, mijn lief,
ik zie om u de droomen.

De freele feeënhanden opengaande in wenken
doen webbewaduwen door 't glanzenweefsel zwenken,
en mooringen door 't blauwe donker schijnend waren.
— En de Verdwaalde altoos ziet eender sterren varen.
De Eenhoorn, zijde-wit, schuw-pootig zoekt de bronne,
nu verweg is de jageres, de kuische nonne.
Bevangen 't bosch en durft geen adem halen thans,
waar kringt en heimlijk vlokt de zwarte vlinderdans.

Verholen dringen lêege wegen
den doolhof door van duisternis
en dwijnen onder 't looverwelven
dat, als van steen, stil is.

In uwe zwarte klêeren,
gij zelve, en zijt gij niet als 't wezen van den nacht
ster-stille en tooverzacht?
En, zie 'k 't geliefde niet van uw gelaat,
ik zie om u de droomen
komen.

Maar laat ze; spreek het woord dat hen ter ruste legt.
Ik weze alleen met u en 't zoete dat ge zegt;
— 'k zal 't hooren gaan zoo wijd, tot waar de ruste rilt,
en komen weergespoeld op 't baarspel van de stilt';
— laat ze; ik wil alleen u en uw stemme hooren,
de omdolende gedachten thans uit u geboren.
— 'k Hoor 't alles wel, in het gekeer van 't water, loom,
in 't lisplen van het lisch; 't fleurt aan den vijverzoom;
't valruischt uit het getak, genadiglijk gebogen;
't zweeft mêe in de offerand van 't zomergeur'n omhooge.
— 'k Wilde alles weg, in een geloken nacht verduisterd,
om beter 't hooren nog wat uw gemoed nu fluistert....

O diepe stille feesten die 'k verwijden zie
om u in wonnegaarden, zoel van lichten die
geheimig 't al doordeinen, 't leven-wekkend woord er,
doorwerkend al wat groeit en zoekend 't liefde-akkoord er,
tot alles rilt van zinge' en alles luidt van luister,
zoo orglend forsch en fel, zoo lijze een zielgefluister,
zoo schoone dat alleen ons ziele 't kan verstaan.

O diepe stille feesten waar we in wisheid gaan
als twee die van geen tijd noch van verwandling weten,
als twee die 's levensnood al lange zijn vergeten.
die, niets ter gierge wilde wereld stuwt noch bukt,
die 't klijfge driftgedraad hebben van 't hart gerukt;
als zielen passieloos ontsluimerd voor haar eigen
in veilge vrêe, met eigen woord en eigen zwijgen....
— O déze onze eigen wereld, schoon van ónze wonne
en van onz' heerlijkheid! — Hoe komt geronnen
te ons waard het klankgetij dat we van verre kenden,
verzaadgend' harmonie, meewendend waar we ons wenden,
opbrekend, immer nieuw in heiren weidsch zich scharend,
verscheidend, weer herschept, in golven golven barend....

Hoor, 't roepen telkens weer, hoe tweemaal het verklinkt
de een' klank den andren zoekt, de een' in den andren zinkt:
— antwoord en vraag, een vraag die goed al 't antwoord kent
— zoo spelen om het spel twee musschkens in de lent' — ;
omdat het eene leeft, leeft geerne maar het ander,
vereend, ontvluchtend weer, weergallem van malkander....

Hoor tweemaal telkens nog, 't versparkelt en verperelt,
ver uitgespreid het dauwt, en stoeiig hel het dwerelt
door 't feestlijk huis dat is ons heilig innig wezen.
En zie! — 'k en weet niet meer welk eene stemme is deze,
is 't de uwe of mijne? Of is 't 't gemengd gegolf van beide?
En, zoo dooreengespoeld, wie zal dees zangen scheiden?

De goddelijke lamp brandt met een zelfde vlam
in ons; en dus, in vreugd, de een schoonheid de andre nam
tot grooter schoonheid nog, in dubblen glorie-gloed!..
— Gelijk in de' aardeschoot, in 't blinde, een watervloed
verborgen bruist, en zoekt naar wat zijn macht zal sterken,
tot eens, zóo sterk en stout, hij door de rots zal werken
en plots de zwarte borst ontspringt en kent het licht!...
Geboren borrelt hij, verlost te lachen ligt
doorkletterd van de klaart', de onzeglijk milde, zoele;
hij gorgelt van genuchte en laat zijn leven stroelen
de wijdte in, de open wijdte in, wijder nog altoos
tot hij verzwijmd in 't al van 't zeediep eindeloos...
— is zóo dees liefde niet? En waar ze ons weten leidt
is 't niet het veld van vrede en van volkomenheid?
Hier 't lot zijn leed ontvalt en 't laat het leven laaien,
bandloos en wild, en ingetogen toch als 't aaien
van avondzoelte, — en gaan oneindelijk vergaan
in het gewisselijk en 't eeuwig al-bestaan.

O diepe feesten waar we gaan als in den dood,
zoo stil! De reine nacht behoedt ons in zijn schoot.
Geen vool van zonnegoud de oneindigheid benevelt
en 't blikken glijdt ons toe van uit de verste wereld.
— En zie, hoe dees ons land den hemel tegen lacht
en weidscher nog zich tooit, in zwijgens zware pracht;
zie 't ruischend schaduwkleed in purpre vouwen wuivend,
daarom de maneklaart, in ringlend streelen schuivend,
heel lange reesems praal van bleeke bloemen sleept,
têer als een woord dat nog in ons geheugen beeft;
— en zijn vioolgeluchte en zijn besterde zode,
zijn koele looverkerken waar ons zangen nooden,
die de eigen zangen zijn die 't waarste in ons verbeidt,
begeerig bangelijk, onwaardig toch bereid
als we benaderen het opperste openbaren
dat plots ons overspoelt en tilt ons op zijn baren
van grondloos licht; en wij, doorpriemd, doorgloeid van gloor,
we staamlen mee 't gebed van 't al-doorbruisend koor!
— zoo, op een schoonen dag, wit staan de kerselaren,
en strooien rillig blij hun geurge bloesemblâren....

— O diepe feesten waar we gaan als in den dood,
zoo stil. — De reine nacht behoedt ons in zijn schoot.

Op de' oever ligt het bleeke licht
flauw blauw
en schromig, lijk een waas van klaarte,
allangs de zwaarte
der stille stijve boomen,
allangs de lage vijverzoomen.

En tusschen diamanten tranen
hangt blank te droomen
de zilvren halve-mane.

DRAMATISCHE STUDIES VAN FRANS MIJNSSEN [1]

DOOR

P. H. RITTER JR.

Tot onze vreugde ligt de bundel, waarin gedeelten van Mijnssen's zoo bizonder werk zijn samen-gebracht, daar nu eindelijk voor ons.

Het verschijnen van dezen bundel is niet alleen een feit van beteekenis omdat wij hier weêr hebben ontvangen zorgvuldigen arbeid, arbeid welke van letterkundige eruditie blijk geeft, — het is tevens belangrijk om de, het werk als zoodanig kenmerkende, eigenaardigheid, die er oorzaak van is, dat wij publicatie in boekvorm als iets anders moeten beschouwen dan hulpmiddel ter reminiscentie van mogelijke opvoeringen.

Hier is niet gegeven: goed tooneelwerk, dat tevens waarde heeft als letterkundige arbeid, — waarvan dus eene afzonderlijke uitgave *te verdedigen* is, — maar wij hebben hier tooneelwerk dat wij beter *begrijpen* zullen door het te lezen. De tegenstelling sluit in dat hier bedoeld is: ook zonder eene opvoering bij te wonen is dit werk *geheel* te genieten, hetgeen dan gezegd wordt ter bepaling van den aard, die het werk eigen is, afgescheiden dus van eenig oordeel over de quæstie of en in hoeverre de lezing van een tooneelstuk na

1) De, hier besproken, bundel verscheen bij den uitgever C. A. J. van Dishoeck; zij bevat vijf studies, naar inhoudsopgave als volgt: Frederik, 'En Vrouw, De doode man, Gedwongen Liefde en High Life.

en ter completeering van (vooral een slechte) opvoering, in 't algemeen nuttig en noodig is.

De, boven neêr-geschreven, meening wil dus niet absoluut, een depreciatie van onze acteurs bedoelen, ofschoon wij ervan overtuigd zijn dat spelen naar 'schrijvers aanduidingen en bedoeling, een graad van gevoeligheid en literair inzicht vraagt, waarvan wij moeten bekennen dat zij door de meesten niet is bereikt.

Mijnssen's werk moet worden opgevoerd in een zeer kleinen schouwburg en door zeer voortreffelijke acteurs.

Indien er maar eenige menschen verschijnen op het tooneel, en datgene wat er met en tusschen die menschen gebeurt alleen te beseffen is, voor wie de *wijze waarop* zij tot elkaêr spreken, elkaêr aanzien, tot elkaêr gebaren, en niet uitsluitend den inhoud van hun gesprekken begrijpt, — dan is inzicht in het drama waarin zij zelf moeten leven, voor de tooneelspelers nòg meer noodzakelijk, dan bij een tooneelstuk dat zich door groote gebeurtenissen of inhoudsvolle gesprekken belangrijk maakt.

De moeilijkheid voor hen, die dit dramatisch werk hebben op te voeren, ligt hierin, dat er een beschaafde, dus ten opzichte van kunst intuitieve, toeschouwer is verondersteld. De tooneelspelers zullen dus voor den niet-intuitieven toeschouwer hebben te *verduidelijken*, zonder het gevoel van den intuitieven te beleedigen.

In de daad zijn er onophoudelijk stukken van datgene wat, traditioneel, stil spel wordt genoemd, welke, bij eene opvoering, buitengemeen storend kunnen tot uiting komen, terwijl de *lezer*, integendeel, van die dingen in de aanduidingen en spreekwijze (welker wezen toch eene, zoo bekoorlijke, onvolkomenheid en ietwat verlegenheid is), — terwijl de lezer van die dingen in de aanduidingen en spreekwijze zal genieten, welke voor uitbeelding en weêrgave haast niet vatbaar zijn.

Het karakter der aanduidingen boven en tusschen de stukken kan ons niet licht doen gelooven dat zij er, na de

voltooying van den dialoog, zijn bijgevoegd. — Er is een zoo groote eenheid tusschen aanduidingen en text, dat wij niet anders kunnen dan deze aanduidingen als zeer essentieele en in een adem met den text geschreven bestanddeelen der schetsen beschouwen.

Mijnssen weet de kortheid welke aanduidingen, naturaliter, eigen moet zijn, te gebruiken, een geheel te doen vormen met den text van zijn tooneelwerk. 1)

Daarbij heeft hij beseft, dat het kunnen aangeven van den aard eener samenspraak in aanduidingen welke deze samenspraak door de plaatsing der woorden zielkundig begrijpen, een voordeel is, dat tooneelwerk biedt.

In de aanduidingen verraadt de schrijver zijne wijze van arbeiden. Boven het Eerste Tooneel van »'En Vrouw" vinden wij het volgende: »De woonkamer ten huize van Adolf Wegener. Achtergrond en rechts, deuren; links, ramen. De kamer is oogenschijnlijk uit ruime beurs gemeubeld. Rechts en links fauteuils; rechts sofa. Het is avond. Het licht is aan." Deze korte aanduiding opstellende, heeft de schrijver *niet* gedacht: »Zoò ziet de kamer van Adolf Wegener er gemeenlijk wel uit," *maar*: »zie de kamer, zoo is zij nu, nu er dit vanavond in gaat gebeuren."

Eene aanduiding van anderen aard vinden wij boven »De doode man."

»Het tooneel verbeeldt een goed-gemeubeleerde huiskamer van menschen uit bevoorrechten stand. In den achtergrond

---

1) Op blz. 102 wordt ten tooneele gebracht een meneer die, na een reis, gekookt bij z'n maintenée komt, en dat van haar vraagt, wat haar, na het bezoek van haar vriend, bizonder pijnlijk is. Er wordt daar o. a. weêr gegeven hoe zij hem bedankt voor het geschenk dat hij haar meê-bracht.

Op blz. 102 staat, beg. reg. 10 v. o., *Metha.* Ja, Jo is bezig; 't zal alles nou wel klaar zijn achter (zij heeft foudraal dichtgeknipt; legt het op tafel; komt op den meneer af; (hoofdbeweging naar foudraal). Moet je 'en zoen voor hebben (geeft hem zoen;...) enz. Wilt op deze aanduiding letten. Er staat: geeft hem zoen — geeft hem *dat ding*. De kortheid der aanduiding: zoen, niet *een zoen*, veroorzaakt het ironisch effect.

porte-brisée; links daarvan deur naar portaal. Zijwand links deur naar zij-vertrek. Zijwand rechts vensters. Bij den aanvang van het stuk zijn de deuren van de porte-brisée nog weggeschoven; men ziet de achterkamer in, waar in het midden, een pas verlaten déjeuner-tafel. Gedempt licht; alle gordijnen zijn neer." — De schrijver heeft, waarschijnlijk, *in beide gevallen*, niet anders dan eene korte aanduiding bedoeld. In het tweede citaat echter is de kamer niet zoo zeer met de gebeurtenis saêm-gedacht. Men gevoelt dit al in de inleiding: »het tooneel verbeeldt" enz., terwijl de woorden: »Gedempt licht; alle gordijnen zijn neer," bij hun kordaatheid, niet alleen voor den lezer, maar ook bij den (onbewust) stellenden schrijver meer het charakter van *aanduiding* hebben dan de woorden: »Het is avond, het licht is aan" boven »'En Vrouw." — Dit hangt samen met het verschil in aard tusschen »De doode Man" en »'En Vrouw," omdat »het geval" in »De doode Man" — door de, tot het diepste wezen van de D. M. in betrekking staande, ironie — *middelijk*, — in »'En vrouw" *on*middelijk is gegeven, — de wijze waarop het *geval* zich in den schrijver manifesteert, wordt verraden in de losse aanduidingen.

Het onderscheid tusschen dit en ander dramatisch werk is te vinden in den eenvoud van het gegeven, waardoor de intrigue er ver van blijft een gecompliceerd denkwerk, een listig technisch samenstel vol verrassende gebeurlijkheden te zijn. Wij voelen hier het tragische voortdurend geschieden; alles krijgt kracht en verschrikkelijkheid doordat wij aan den aanvang opeens voelen wàt er is, en nu niet de ontwikkeling nàar, — maar vàn het drama bijwonen.

De schrijver geeft het *geval*, het afgescheurde stuk leven. Maar dit geval heeft hij in de, hier gepubliceerde, schetsen op verschillende wijze voorgedragen. Beschouwen wij de drie belangrijkste schetsen »'En Vrouw", »Gedwongen Liefde" en »De doode man", dan bespeuren wij hoe »'En vrouw", en »De doode man" van »Gedwongen Liefde" en »De doode man" van »'En Vrouw", in den aard van het gegeven verschillen.

In »'En Vrouw" wordt ons het smartelijk beloop meegedeeld, hoe een zwakke en hartstochtelijke man, die een zinnelijke vrouw, »een vrouw met 'n verleden", tot wie hij eerst in liaison verbonden was, heeft gehuwd, tegen de waarschuwingen van een ouden vriend in, in blind vertrouwen haar liefhebbend en voor haar bukkend, door een feit gewaar wordt dat zij hem bedriegt en de beschuldigingen van zijn vriend juist blijken. En hoe hij, opeens beseffende dat zij met hem heeft gespeeld, wanhopig ongelukkig wordt.

»De doode man".

Een oudere man huwde een jonge levenslustige vrouw. Zij vonden samen het geluk niet; *zij* wilde feesten en plezier, *hij* was een stil, huiselijk, ouder-wordend man. Zij vonden samen het geluk zoo weinig, dat de man zich voor het hoofd schoot.

En nu wordt in »De doode Man" weêrgegeven wat er tusschen Dora, de vrouw van den doode, zijn veel jongeren broêr, de geliefde van Dora, en zijn (niet haar) zoon Karel, — de zoon uit een eerste huwelijk van den ouden Burkner, — wat er tusschen deze menschen in het sterfhuis gebeurt, hoe Dora en de jonge Burkner angstig zijn, angstig Karels komst verwachten, hoe Karel Dora verwijt, dat zij is gedrongen tusschen hem en zijn vader, hoe Dora Karel, hem die in de plaats van zijn vader tegenover haar staat, verwijt, dat de oude Burkner haar getrouwd heeft, en hoe zij, de naar levensvolheid hunkerende vrouw, in haar verweer tegen Karel zich aan dezen, aan de nagedachtenis van den dooden man dus, ontworstelt.

In »Gedwongen Liefde" wordt ten tooneele gebracht het leven van een meisje in de »Pijp", dat onderhouden wordt door een rijken meneer. Er wordt weêrgegeven het bezoek van een jongen man, den vriend met wien zij den ouden bedriegt, met wien zij den ouden bedriegt niet om geld, maar om een beetje lief te hebben; er wordt weêrgegeven het bezoek van een vrouw, die »het vak" *nog* uitoefent, en die

Metha wil bepraten een anderen jongen man bij zich te ontvangen, hetgeen zij met kracht weigert, wat de andere vrouw niet kan begrijpen, omdat zij toch ook met Henk haar »man" bedriegt. — Er wordt in de verschillende gesprekken gedoeld op Jo, het dienstmeisje van Metha, die door meneer Damen veel wordt lastig gevallen, op het 17-jarig dochtertje van Leen (de vrouw van het vak) die door Leen wordt geëxploiteerd, en onderwijl heeft de schrijver het allertreffendst, allerpijnlijkst denkbeeld gehad, een meisje van 14, Gusta, ook een dochtertje van Leen, dat Leen heeft meê-genomen, chocolaadjes-etend, besmuikt in een hoekje, naar alle gesprekken te doen luisteren. Op hét einde van het tooneel worden Leen en Metha verrast door de komst van den meneer, die onverwacht van eene reis teruggekomen is, gekookt, en nu met groote haast Metha opeischt in de achter-, de slaapkamer.

In »Gedwongen Liefde" wordt ons door de personen die ten tooneele worden gebracht, door de gebeurtenissen die ons voor oogen komen, door den inhoud der gesprekken, door al die dingen te zamen, maar vooral door het spreken over Jo, het dienstmeisje, over Marie, Leens dochtertje, en door het opmerken van Gusta, omdat deze dingen het verleden, en daardoor het noodlot van Metha weêrgeven, — door die gebeurtenissen en gesprekken en optredende personen, wordt ons een indruk van Metha's leven en lijden gegeven. Nu bestaat het dramatische hierin, dat de komst van den meneer niet anders is dan eene bevestiging van den indruk dien wij door het stuk hebben ontvangen. De schok is dat een besef van de werkelijkheid plotseling door de werkelijkheid zelve wordt bevestigd. Al hetgeen Leen vertelt en ook het type van Leen zelf, treft ons (ook doordat Metha zich tegen de persoonlijkheid van Leen verweren kan) niet zoo reëel als het komen en eischen van den meneer.

»Gedwongen Liefde" heeft met de andere schetsen *gemeen*, dat begrip der geheele ontwikkeling van het drama in het gegeven onmiddelijk ligt besloten, maar het *verschilt* van de andere schetsen *hierdoor*, dat het dramatisch beloop òok

feitelijk aan den aanvang reeds bestaat; men zou de schets kunnen noemen een feit (het komen van den meneer), dat voorbereid is door het overige stuk. Bij de andere schetsen hangt ons begrip der afwikkeling van het motief wèl met de kennis van het motief onmiddellijk samen, maar behoort de *afwikkeling* van het motief tot de essentie van het stuk.

Het verschil tusschen »'En Vrouw" en »De doode man" is gelegen in de meerdere gecompliceerdheid van het geval in »De doode man". Een gecompliceerdheid echter, ontstaan uit een grijpen naar het meest voor-de-hand liggende.

Het is natuurlijk dat een jonge, levenslustige vrouw, die aan een ouderen man is gebonden, hunkert naar de genegenheid van een man die ook jong en levenslustig is. En het is begrijpelijk dat zij den eersten jongen man, die zij in haar stille en dorre omgeving zal ontmoeten, voor zich winnen gaat. Het is evenzeer natuurlijk, dat in een in afzondering levend huisgezin, de menschen die nog worden ontvangen, zullen zijn, de naaste familie, de broêr. Maar dit juist, het feit dat de geliefde van Dora Burkner de broêr is van haar gestorven man, maakt het geval gecompliceerd en »interessant". De geschiedenis ware toch van haar essentie ontdaan, wanneer Dora in overspel geleefd had met een willekeurige.

* * *

De waarde van Mijnssens werk is eene zielkundige. Wij hebben dus na te gaan hoe de wijze is, waarop de schrijver in verschillende gedeelten van zijn werk, zijne personen begrijpt. Maar eer wij, naar aanleiding van de belangrijkste schetsen afzonderlijk, eenige opmerkingen geven, moge een zeer korte bespreking van de minder belangrijke schetsen, »Frederik" en »High Life" hare plaats vinden.

* * *

In den bundel »Dramatische Studies", als geheel, is, helaas, door het gezamenlijk publiceeren der eerste schets »Frederik" met de andere, eene ongelijkmatigheid. De eerste schets lijkt

ons, in waarde, *verre* beneden de anderen te staan, al gelukt het haar niet den indruk der andere schetsen bijeen, aan te tasten.

Nu de auteur zelf voor zijn schets »Frederik" heeft verklaard, dat »bij het schrijven van deze studie niet aan de mogelijkheid van eene opvoering (is) gedacht", blijven, onzes inziens, de opmerkingen over, ten eerste, dat èn in het gesprokene door Elisabeth, de vrouw van den impotenten jongen dichter, èn in de aanduidingen en beschrijvingen, niet ontkomen is aan den invloed der overdreven boeke'taal van Frederik, en, ten tweede, dat er eene raadselachtige tegenstrijdigheid tusschen de houding van Elisabeth in het begin en aan het einde van het stuk, daarbij ook eene, hiermee samenhangende, onbegrijpelijkheid in den plotselingen uitval van Elisabeth, niet kan worden ontkend. Deze dingen komen ons niet verdedigbaar voor doordat de schrijver Elisabeth in den aanvang als »moederlijk" aan ons vertoont. Elisabeth geeft niet den indruk van eene vrouw die, zacht en geduldig, zich lang heeft ingehouden, totdat het niet meer kàn. Het eigenlijke van het stuk, dat wat na lezing *blijft*, is veel zwakker dan wat van de andere schetsen in ons leeft, en is *dit* niet bewijzend?

Ook »High Life" schijnt minder belangrijk te wezen dan »'En Vrouw", »De doode man" en »Gedwongen Liefde", maar het biedt zich aan voor wat het wil zijn. Het is, hier en daar, wat te geforceerd, maar in essentie anders, van eene essentie die anders is, veel sterker dan die van »Frederik".

Op eene kleine onjuistheid, »High Life" aanhangend, meenen wij te moeten wijzen. Er is onzekerheid of de schrijver bedoeld heeft aristocratie dan wel parvenu-bourgeoisie te typeeren.

De andere schetsen komen ons voor in innerlijke kracht aan elkander gelijk te zijn, al schijnt »'En Vrouw" ons het treffendste, het treffendste van dezen bundel, tot het treffendste behoorend wat in den laatsten tijd werd gepubliceerd.

II.

Ge kent het motief van »'En Vrouw".

Het dramatische dezer schets is gelegen in het conflict tusschen de genegenheden van Adolf Wegener voor zijn vriend Bernard Hagen en voor zijne vrouw.

De teekenen welke Adolf eerst onbewust vermoeden en dan smartelijk besef geven van wat Frieda doet komen over zijn hoofd, — het opmerken van den ring in het Vierde Tooneel en, later, de geschiedenis met den brief dien Frieda van een vriend ontvangt — deze teekenen worden als gedragen door de ongerustheid welke het na-klinken van Hagens persoonlijkheid in hem gaande houdt.

In Adolf's genegenheid voor Bernard vinden wij de oorspronkelijke persoonlijkheid van Adolf, zooals *wij* deze begrijpen met onze sympathie. Het is daarom niet iets *gevondens*, maar een met het motief ten nauwste samenhangend feit, dat juist het komen van den vriend in zijn gemoedsleven de aanleiding is tot den strijd, de twijfel die in hem begint.

De aard der, werkelijk bestaande, genegenheid van Adolf voor zijn vriend Bernard Hagen *brengt met zich* een absoluut vertrouwen in Hagens persoonlijkheid, dus een gevoel van zekerheid omtrent alles wat hij voorheeft en doet. De genegenheid voor Frieda *eischt* absoluut vertrouwen, zekerheid omtrent haar. De zekerheid, welke Adolf omtrent Hagen, in essentie, *heeft*, is strijdig met de zekerheid welke hij omtrent Frieda *moet* hebben.

Het is niet louter hartstochtelijkheid dat Adolf gedwee en lief is jegens Frieda, het is een geloof in haar, dat hij vastklemt, daartoe beneveling zoekend door zich in hare bekoorlijkheden te verliezen. Om den gebiedenden aard van het geloof in Frieda, wordt Adolf gedreven tot kil afstooten van Hagen, iets minder ergs is *onmogelijk*. Terwijl de groote gemoedswarmte, de vriendschap van Bernard, die verwijtend teeder is, verwijtend, niet omdat Bernard Adolf zijn huwelijk verwijt, maar omdat de vriendschap van een edel mensch altijd berouw

en droevigheid in ons wekt — in iedere overgave ligt hare miskenning — terwijl de groote gemoedswarmte van Bernard, de tot dieper dringende dan waar zijn hartstocht voor Frieda ligt, in hem door-trilt en zijn, zich schrapzettende, persoonlijkheid met angst en onbestemden huiver aandoet. 1)

Van Frieda, Adolf's vrouw, blijkt duidelijk haar machtsbeset en, in haar spel met hem, een cynische verachting van een haar zoo belachelijk iets als zijn hartstocht haar toeschijnt. Zij is nog altijd volleerd in »het vak", zij weet hoe één liefkoozing een stoet van traag-kruipende overwegingen en sombere vermoedens in den hunkerenden man kan verjagen; zij weet hoe teedere liefkoozingen aan kostbaarheid kunnen winnen door achtelooze kilheid en waarschuwend vertoon van macht, en zij past deze wetenschap toe, om de machten te keeren, die haar drijven willen uit de welige behagelijke omgeving, waar zij alleen wat verveeld wordt door dien man, die er, noodzakelijk, bij hoort.

Beschouwen wij de methode, welke Frieda toepast in de tweede helft van het Eerste Tooneel om het bezoek van Hagen, dat zij ducht, waarschijnlijk, om wat deze van hare escapades *in* het huwelijk weten kan, te weren. Deze methode is: eerst Adolf besef geven van zijne afhankelijkheid van haar, van haar luim, en, daarna, door hare voorgewende afhankelijkheid van hem, hem te doen gevoelen hoe veel waarde hare goedheid voor hem heeft, juist nadat zij hem heeft vernederd. Het is merkwaardig dat er, in zooverre, waarheid is in haar zich nederig houden, als zij zèlve het huwelijk beschouwt als een zaak van voordeel aan zijn kant, en zij dus, zonder zich te vernederen, — immers zij is de

---

1) Uitmuntend is het gedwongene tusschen de beide vrienden weërgegeven in het eerste gedeelte van het Derde Tooneel, door het doen met het offreeren der cigaren enz. Hagen *schept moed* om te zeggen wat hij te zeggen heeft, door het eerst rooken, al is het onaangestoken tusschen de vingers houden van Adolf's cigaret tot rooken en wat daar, in dit moment aller noodzakelijkst mee samenhangt, de zwakste aanleiding.

miskende, dus de eerste, — bij hem het effect van hare vernedering teweeg brengt, doordat zij ieder oordeelen naar verschillende normen, hij naar genegenheid, zij naar voordeel. —

De, boven aangeduide, methode is, op verschillende wijze bewerkt, in al haar doen met Adolf weêr te vinden. Het is een wisseling van geërgerd-zijn en plotselinge teederheid. Tenzij zij zich, als in den aanvang van het Eerste Tooneel, door nonchalance begeerlijk maakt, welke daar door verbijsterend-plotseling aanhankelijkheidsbetoon, schijnbaar, verbroken wordt.

Hoe heviger Frieda's angst is — des te dreigender haar optreden, des te dringender haar teederheid.

Op blz. 45 (4e Tooneel) zegt zij: »Ben ik niet veranderd? Toen jij niet meer zoo veel wou uitgaan, heb ik toen niet dadelijk goedgevonden, en ben ik niet bij je thuis gebleven? Zou ik dat vroeger ooit voor iemand hebben gedaan!? En wat kost ik je nog? En vroeger kòn ik toch maar niet zonder luxe! En ik krèeg ook alles wat ik zag immers! (*naar Adolf toe; arm om zijn hals;* weeker). Voel je nou zelf niet... hoe slecht 't van je is....! Dat 'k van je hoù.... Anders zou ik dat toch niet gedàan hebben...."

Met deze houdingswisseling doet zij samengaan eene snelle activiteit, waarmêe zij op-treedt als de miskende en zoo de sterke tracht te blijven, en Adolf voorkomt.

* * *

Met het spel van Frieda over Adolf hangt samen, de dramatische indruk, welke hare persoonlijkheid in den loop van het stuk ons geeft.

In het zesde en zevende Tooneel, waar de ontknooping wordt gegeven van wat in de vorige tooneelen werd in-gewikkeld, *treft* ons, het al meer en dringender op-treden, het steeds sterker *persoon* worden van Frieda, terwijl Adolf hoe langer zoo meer in zijn verbijsterde *gedachten* verloren raakt

en mèt zijn aansluipenden twijfel in haar, de belangstelling in hare persoonlijkheid als iets reëels vóór hem, gaat verliezen. Dit treft haast meer nog dan bij de eind-oplossing in het 8ste Tooneel gegeven, bij de scène in het 6de Tooneel, waar Frieda den indruk van Bernards, haar beschuldigenden, brief tracht te niet te doen.

De dreigende en teedere houdingen van Frieda hangen samen, en de afwisseling er tusschen moest, natuurlijkerwijze, door Frieda worden gevonden, omdat juist deze samen den indruk geven van hare *reëele* persoonlijkheid. Het is deze, en deze alleen welke Adolfs genegenheid gaande houdt; vandaar dat Frieda's activiteit, vandaar dat het optreden van Frieda vlak voor de ontknooping, te beschouwen is als eene worsteling om hare persoonlijkheid sprekend te houden.

* * *

Zeer essentieel bij Frieda behoorend is hare onverschilligheid, brutaliteit en sterke neiging voor het zakelijke, eigenschappen, welke de, Hollandsche, prostituée zoo kenmerken. Deze eigenschappen komen niet zoò nauwkeurig tot uiting in hare beschermende en verveelde houding tegenover Adolf, waar zij, bij voorbeeld, op een hartstochtelijke liefdesuiting van Adolf antwoordt »Je bent mijn schát! (N. B. accent), of na schalksch aanhankelijkheidsbetoon, in een fauteuil uit-puffend, ordenend 't haar bevoelt," — dit alles komt het sterkst uit in haar wijze van de dingen zeggen, daàr waar zij gaat argumenteeren. Typischer nog in hare *wijze* van zeggen dan in de argumentatie zelve, die hier-aan natuurlijk identisch is. Als voorbeeld kan dienen het, boven geciteerde, stuk van het vierde Tooneel, waar zij over haar vermogen, tegenwoordig buiten luxe te kunnen, spreekt, (blz. 42) en b.v. zegt: En vroeger kòn ik *toch maar* niet zonder luxe". (curs. van mij).

Bladz. 32 zegt Frieda: »Als je zijn (Bernards) zin hadt gedaan, dan was je *toch ook* nooit met me getrouwd (curs. van mij). In de woorden »toch ook" ligt, uitsluitend, een beschouwing van het trouwen als iets voordeeligs voor haar,

met, daarmeê samenhangend, gevoel van niet-begrijpen-kunnen dat hij tot zooiets onvoordeeligs voor zichzelf als, haar te trouwen, heeft kunnen besluiten, waarmêe wêer samengaat een verholen ongeloof aan zijne aanhankelijkheid van nú.

Het komt niet in haar op, zijne genegenheid voor haar als eene, maar eenigszins bestaande, waarde te erkennen, maar wat zij tot uiting brengt is miskenning over een, door haar gefingeerd, berouw in hem over zijn huwelijk met haar.

Op de geciteerde woorden laat zij volgen: »Wat was er dan van me geworden!? Dan was ik nu nog net als vroeger. Jij hebt me uit de ellènde opgehaald".

Ziehier een bewijs van burgerlijke en onbeschaafde sentimentaliteit, die de uiting is van dezelfde, boven aangegeven, gevoelens. Hier *bedenkt* zij wat zij moet zeggen om zich rampzalig en van-hem-afhankelijk voor te doen, en herinnert zich een van de pathetische, gemeenplaatsige termen, die zulke vrouwen in zulke omstandigheden plegen aan te wenden. Er spreekt geen *aan*hankelijkheid uit, alleen voorgewende *af*-hankelijkheid.

* * *

Er is in Frieda geen oogenblik van *berouw*. Er is geen medelijden met Adolf, omdat zij niet in staat is genegenheid en trouw te begrijpen. Deze dingen liggen buiten haar begrip. Zij beschouwt haar huwelijk als niet anders dan een liaison, om dat het *begrip* van het huwelijk buiten hare persoonlijkheid ligt.

De bezonkenheid van haar angst is ergernis en verachting over Adolf.

Indien wij niet haar spel met Adolf zooals zich dat aan ons voordoet, waarbij wij de uiting van een bewusten geest meenen te zien, beschouwen, maar tot de voortdurende, diepst aanwezige stemming van Frieda trachten door te dringen, dan vinden wij daar louter een gevoel van ergernis, dat zij zelve niet verder definieert.

Twee dingen nu, zijn hier opmerkelijk.

Ten eerste dit: dat de wisseling van teederheid en afstooting,

die zich ons *voordoet* als uiting van een bewusten geest, in wezen niet anders is dan een spontane uiting van ergernis in de vrouw (Frieda), getemperd door een angstgevoel: zij moet voorzichtig zijn, anders verliest zij haar voordeel.

De bewustheid van Frieda is, in de daad, zoo gering, — zij staat zoo beheerscht door hare, vrouwelijke, neiging tot pruilen als de *omstandigheden* weigeren haar te bevredigen, dat zij op het gevaarlijk moment als Hagen zal komen (einde Tweede Tooneel) niet nalaten kan, Adolf even een prikje te geven. Haar prachtige, luchthartige, onvoorzichtigheid, het ontvangen van brieven in Adolfs huis is van dezelfde (hier brutale) onberedeneerdheid een sterker blijkteeken. Men zoû in de listigheid der vrouw haar middel tot redres van onvoorzichtigheid kunnen vinden. Is dit zoo? Neen, met dezelfde nonchalance, welke haar onvoorzichtigheid op onvoorzichtigheid doet begaan, ontwijkt zij al wat haar bedreigt.

Wat is eigenlijk de verdienste van »'En Vrouw"? Dat het genoemd kan worden: begrip van iets natuurlijks.

Er is een essentieel onderscheid tusschen den geslepen vleijer, en de vrouw die »'En Vrouw" is. Er is in de vrouw, zooals Mijnssen haar heeft uitgebeeld, een argelooze frivoliteit, een moedige en luchthartige, een trotsche durf tot spel met het gevaarlijkste, welke de meest delicieuze satanist haar vol eerbiedige afgunst zal moeten laten.

* * *

Wij wilden, in de tweede plaats, wijzen op de *realiteit van het bedrog* in Frieda. Deze komt het duidelijkst uit in het laatste tooneel, en wel bovenaan op blz. 53, waar staat:

»Frieda (als boven). 1) Nee! (wanhopend smeekend).

»Och God, geloof me nou! Bernard die liègt! Dat is niet »waar! Van Werle niet. En van hèm.... Ja, ja —!

---

1) D. w. z. wanhopend.

»Maar ik zal je álles zéggen!.., En 't is niet waar, dat...

»Ik zweer 't je, dat we alleen maar... We zijn noòit vèrder...!

»Vráag 't 'em! Vráag 'em wàt je wil! — *(zij wil zich »weer aan Adolf vastklemmen)*. Maar je gelooft me niet! Je »gelooft me niet"!

Het is uitgekomen dat Frieda in verhouding staat tot den schrijver van dien brief, door den brief die haar in Adolfs bijzijn bereikt. En nu beschuldigt Adolf haar, (eenige regels verder dan het laatste citaat) naar aanleiding van den briet dien zijn vriend Bernard Hagen hem geschreven heeft, dat zij, behalve tot den briefschrijver, tot nog een derde, Werle, in verhouding staat.

Ondersteld dat deze beschuldiging juist is, — *de fictie* dat hare verhouding tot Werle *niet* bestaat wordt dan voor haar eene *waarheid*, welker aantasting haar hevig miskent, nu de onwaarheid van iets anders, n.l. van hare ontkenning van eenige verhouding, dus van die tot den briefschrijver, aan het licht gekomen is.

Tegen de beschuldiging dat zij overspelig is, stelt zij het verweer, dat zij *niet* overspelig is met Werle.

Hare bedoeling is dus, tot Adolf te zeggen: »Je beschuldigt mij van twee feiten en ik heb maar aan éen schuld, daarom ben ik onschuldig".

Maar, ondersteld dat, hetgeen, onzes inziens, de bedoeling van den schrijver is, — Adolf werkelijk gelijk heeft in zijne beschuldiging betreffend hare verhouding tot Werle, — dan is, in hare verdediging, *de fictie van haar onschuld* t. o. v. Werle *in haar, waarheid dus realiteit geworden.*

Is zij onschuldig t. o. v. Werle, dan past zij geene andere verdediging toe dan die, welke gelegen is in haar zeggen dat het ergste tusschen haar en den briefschrijver niet is geschied. Dus: »Je beschuldiging strekt zich verder uit dan juist is, daarom ben ik onschuldig". Hierbij altijd ondersteld dat zij ook aan *dit* feit werkelijk onschuldig zou zijn.

III.

Ge hebt vernomen hoe in »De doode Man" wordt wêergegeven wat er tusschen de vrouw van den doode, zijn, veel jongeren, broêr, zijn zoon, in het sterfhuis gebeurt.

Deze schets wordt ingeleid door eene weêrgave van het samenzijn der nabestaanden en bekenden in de ontvangkamer zooals die, na de begrafenis, is.

De meest-beseffende bespreking dezer inleiding zal haar niet waardeeren omdat wij, na die stemmige ontvangkamer met de gemaakt-droevige menschen er in, datgene wat op die inleiding volgt beter, verschrikkelijker zullen begrijpen, — neen, begrip van wat in de ontvangkamer geschiedt is niet hulpmiddel, maar voorwaarde tot besef van het volgende. En daarom is, wat inleiding genoemd is, een zeer wezenlijk bestanddeel der schets. Wat is hier het vreeselijke? Niet dat de begrafenisgasten gemaakt en opgelegd verdrietig zijn. Maar dat Dora zelf, de vrouw van den gestorvene, de smart niet doorstaat, die hun gemaakte deelneming in haar wil onderstellen. Tegenover hùn gemaaktheid stelt zij eene, welopgevoede, matheid. Er wordt van weêrszijden comedie gespeeld, — en de persoon die wij voelen lijden is: de doode man. De auteur doet het geval zoo schrijnend mogelijk worden door mevrouw van West, eene der aanwezige kennissen, iets aan Dora te doen vragen, wat speciaal hartelijk schijnt, n.l. of zij nog wat bij haar zal blijven — maar waarop zij, mevr. van West, blijkbaar eene afwijzing verwacht.

»Nou," zegt mevr. v. W., »als ik je heusch niet.... Dan ga ik maar. Ik ben nooit gerust zoo lang van huis met de kinderen. Maar als je mij noodig hebt.... Dan hoor ik wel, hè (kust Dora; meewarig:) »Hou je nou maar goed" (haar taak is afgedaan). — (einde eerste tooneel, blz. 61).

Het hoofd-sentiment in Dora is *haat* tegen den dooden man. Maar dit sentiment vertoont zich verschillend, naarmate Dora zich tegenover de *nagedachtenis* of tegenover de *herinnering* aan hem zooals hij, in het leven, was, voelt geplaatst.

Wanneer zij zich tegenover zijn nagedachtenis voelt geplaatst,

dus tegenover datgene wat het meest reëel in de kamer waar zij oòk is, leeft, is er wrevel tegen hem, omdat hij, door zich te dooden, haar in dezen onverkwikkelijken toestand heeft gebracht, — eigenlijk, maar dit bekent zij zich niet, — eigenlijk een wrevel tegen hem omdat hij oorzaak is van de wroeging in haar.

Maar daar, waar zij zich geplaatst voelt tegenover hem, zooals hij in hare *herinnering* is, daar is zij sterk door gemis van wroeging, en ranselt hem om al wat hij haar, naar haar herinnering zegt, heeft misdaan.

Als Karel, zijn zoon, binnenkomt 1) en haar *wil* gaan verwijten, is zij voor hem beducht; — in Karel worden wij de levende nagedachtenis van zijn vader gewaar, — maar door de gedachte aan den gestorven dooden man, doodt zij (niet Karel maar) den levenden dooden man, vermoordt zij den dooden man nu voor de tweede maal.

Dora verbergt haar wroeging en angst voor zichzelf; door zich te verliezen in het besef van haar hinderlijken toestand. Dat de kamer waarin zij is »zoo zeer toegesloten" blijft, is tègen datgene wat zij gevoelt, — maar tòch is het gesloten zijn der kamer voor haar een zeer veilig en zoet iets — zij is daardoor in staat verwijt tegen den doode te koesteren, zelfverwijt terug te dringen door zelf te verwijten.

Dora's verkapte angst en haar heul in den pijnlijken toestand, vinden wij merkwaardig uitgedrukt in het »Tweede Tooneel" (blz. 61 en 62).

TWEEDE TOONEEL.

Dora; later Marie.

(Dora blijft even, als wachtend, staan, gaat dan langzaam achterkamer in; overziet, zonder aandacht, de verlaten tafel. Slag van huisdeur die wordt dichtgetrokken. Dora heeft gehoord; komt, wat sneller nu, uit achterkamer terug; tuurt

1) Zie vierde en vijfde tooneel.

langs een neêrgelaten gordijn naar buiten; laat het gordijn, langzaam, weer los; gaat naar achtergrond en drukt op een electrische schelknop; gaat dan een paar schreden naar voorgrond; blijft staan; wanhopige blik over de omgeving, de zoo zeer gesloten kamer; laat zich dan neêrzinken in een fauteuil.)

Marie *(door portaaldeur op).*

Dora. *(keert zich gedeeltelijk tot Marie; zwakke stem)* Je kunt wel opruimen.

Marie. Ja Mevrouw.

(Marie in achterkamer af; sluit van daaruit de porte-brisée).

De gasten zijn weg. De genoodigden zijn degenen die haar overleden man beklagen, en juist omdat de gasten officieele beklagers zijn, in hun betreuren dus iets doen wat *moet* geschieden, wat niet weggenomen kan worden, voelt zij in hen de representanten van haar *bindenden* gestorven man. Zij haat en veracht dus de gasten, die voor niets anders dan voor dien doode zijn gekomen, en kan, wil zij haar hatende persoonlijkheid omhoog houden, niet anders doen dan het vertrek der gasten als eene onverschillige zaak beschouwen. Toch ligt er een onmiskenbaar verband tusschen Dora's bewegingen in de leêg-geworden kamer, en het vertrek der gasten, een verband dat wij waarnemen, in het terugkomen van Dora uit de achterkamer na den slag der huisdeur, in het turen langs het neergelaten gordijn naar buiten en vooral in het, langzaam, weêr loslaten van het gordijn — wij bedoelen het — komma — langzaam — komma — weêr los-laten van het gordijn. Door het woord langzaam tusschen komma's te plaatsen, heeft de schrijver voor de actrice die in het Tweede Tooneel heeft op te treden, zeer duidelijk de wijze waarop langzaam langs het gordijn moet worden getuurd, aangegeven, en ons, lezers, iets onbedwingbaar-aandachtigs doen gevoelen. Alle gebaren van Dora in het Tweede Tooneel zijn van eenzelfde, traag, zuigend en onbedwingbaar iets de uitingen, zoo, dat wij zouden kunnen zeggen, dat zij het beeld is van hare eigen gemoedsbewegingen. Dit is door den toeschouwer gezien; wij kunnen, van eene andere zijde het tweede tooneel

beschouwend, opmerken hoe Dora zelf met hare gemoedsbewegingen speelt.

Er is aangegeven dat Dora (nadat de gasten vertrokken zijn) even, *als wachtend*, blijft staan.

De blijkbare bedoeling dezer aanduiding, in verband met het overige dat wij in het tweede tooneel hebben opgemerkt, is, de verborgen nieuwsgierigheid, dat wil hier zeggen de angst en wroeging van Dora uit te drukken.

Ware er nu aangegeven: »zij blijft even, *wachtend* staan", dan had de lezer der aanduiding kunnen begrijpen dat Dora, voor zij »langzaam de achterkamer ingaat", hetzij *doende* of zij vermijdt de vertrekkende gasten te storen, hetzij *doende* of zij overdenkt wat nù te gaan verrichten, bij zichzelf tot het wachten een andere reden voorwendde dan zij, eigenlijk, tot dat wachten heeft. De eigenlijke reden is, dat zij het vertrek der gasten wil beluisteren, hetgeen blijkt uit haar turen door het gordijn 1) na het weerkeeren uit de andere kamer als de slag der huisdeur is gevallen.

Er is echter *niet* aangegeven: »zij blijft even *wachtend* staan", maar: »zij blijft even, *als* wachtend staan", zij doet alsof zij wachtend bleef staan, waarin ligt opgesloten dat Dora beseft, hoe zij bij het wachtend blijven staan, zal weten, dat de reden die zij zichzelve voor dat wachten aangeeft, niet de reden zal zijn waaròm zij wacht. Zij wacht dus; om zichzelve genoegzaam te misleiden, het besef dat zij, door wachtend te blijven staan, zich iets voorwendt, als voorwendsel gebruikend om te kunnen blijven staan. Hetgeen ook blijkt uit haar gang naar de achterkamer vòòr de slag der huisdeur valt, en haar daarna tòch terug keeren. Hadde zij de zekerheid van een onmiddellijk voorwendsel gehad, dan was zij eenvoudig blijven wachten op het sein van der gasten vertrek, het dicht vallen van de huisdeur.

Het oude motief van het dichtvallen der huisdeur is hier op bizondere wijze verwerkt.

---

1) Er is nog een ander element: zij wil den jongen Burker na-zien.

Het dichtvallen eener deur wil de verlatenheid en onherroepelijkheid in een sterfhuis aanduiden. Maar nu is hier het dichtvallen der deur in verband gebracht met Dora's verhouding tot het vertrek der gasten. De huisdeur valt dicht als Dora in de achterkamer is, waar zij »zonder aandacht de verlaten tafel (overziet)".

Niet alleen doordat Dora in de achterkamer staat, maar door wàt zij daar, juist volgens de aangegeven woorden doet, wordt de leêgte en verlatenheid der voorkamer duidelijker, doch ook de slag der huisdeur, ditmaal door vele vertrekkenden gesloten, krijgt eene versterkte beteekenis omdat Dora de verlaten tafel, dus de plek waar de gasten hebben gezeten, op het zèlfde oogenblik waarin de slag der deur klinkt, overziet, en *zonder aandacht* overziet, door welke laatste woorden de onverschillige houding van Dora ten opzichte van de belangstelling der gasten, en dus de aard der verlatenheid van deze kamers, waarin niet getreurd wordt, is uitgedrukt.

In het »Eerste Tooneel" vonden wij het samenzijn der gasten na de begrafenis van den dooden man weêr-gegeven.

In het »Tweede Tooneel" vonden wij aangeduid hoe Dora, na het vertrek der gasten, alleen in de achtergelaten kamer is.

In het »Derde Tooneel" vinden wij een samenzijn tusschen Dora en Burkner, haar zwager, haar geliefde.

Na de kleine samenspraak tusschen Dora en Marie, het dienstmeisje, tegenover wie Dora dezelfde houding aanneemt als tegenover de gasten, alleen genuanceerd doordat zij het intiemer karakter van de treurende weduwe alleen met het stil doend dienstmeisje, — de noodzakelijkheid harer wanhopiger verslagenheid, door hare achteloosheid — behoort te beseffen; na deze kleine samenspraak vangt het derde tooneel aldus aan:

DERDE TOONEEL

Dora; later Burkner.

(Dora leunt het hoofd achter tegen fauteuil-rug aan; sluit de oogen; pijnlijke trek op haar gelaat. Er wordt aan de

huisdeur gescheld. Dora blijft in haar houding. Deur van portaal open en Burkner op).

Dora *(is bij 't opengaan van de deur opgeschrikt; gerustgesteld bij 't zien van Burkner).* O, ben jij 't?

Burkner. Ja. Je bent zoo alleen in dit huis.

Achter die dichte gordijnen.

Dora *(laat hoofd zinken; durft Burkner niet meer in de oogen te zien).* Ja.

Burkner. Waarom.... Wie dacht je...? *(hij gaat zitten).*

Dora *(zwak:)* Hij kan toch ieder oogenblik....

Burkner. Karel, — z'n zoon, hè? Nee, — dat kan immers nog niet. Niet voor morgen. *(een stilte).*

Wij hebben die dagen niet kunnen praten....

(hij wacht; tracht Dora in de oogen te zien; Dora heft het hoofd niet op; zij antwoordt niet.)

Burkner *(herhaalt zijn poging).* Dora!

Dora *(springt plotseling op; bijna ruw:)* Nee! *(doet een paar snelle schreden van Burkner weg; blijft staan en brengt hand aan 't hoofd).*

Burkner *(nu ook opstaand).* Wàt nee!?

Dora *(ziet nu Burkner aan; als boven:)* Ik begrijp jou niet.

Burkner. Wàt...?

Dora. Je bent toch z'n broer.

Burkner *(rustig).* Ja — en?

Dora. Dat je nou; nu je....

Burkner *(met beteekenis; beslist).* We hebben dáar toch geen schuld an! —

Dora *(dof).* Dat weet ik niet.

Burkner *(naar Dora toe; tracht haar hand te vatten; zacht).* Dora, toè!

Dora *(Zij trekt hand, zonder ruwheid, terug; hevig-smartelijk:)* O god, Fred, ik vind 't zoo verschrikkelijk allemaal!

Burkner *(tracht zijn onrust te verbergen).* Maar kindje, dat is immers ònzin. Hoe kom je d'r nou toe... om.... Je hebt me deze dagen telkens al zoo àngekeken, zoo... ik kan niet zeggen... maar ik wist toch niet dat je....

Dora *(als boven)*. 't Is zoo gemeèn wat we gedaan hebben. . . .

Jij ook, z'n broer . . . enz.

Dora verbergt haar wroeging en angst voor zichzelf door zich te verliezen in het besef van haar hinderlijken toestand. Hij die haar aantoont, dat het pijnlijke van den toestand maar malligheid is, dat de droefgeestigheid om haar heen gemakkelijk weggedacht kan worden, zal haar van heur eenigen steun tegen haar eigen geweten berooven.

En dit doet Burkner, haar zwager, haar geliefde, die als een onkiesche . . . vrijer, haar voor de tweede maal, nù tegenover den doode, tot overspel verlokt.

Burkner komt binnen en zegt: »Je bent zoo alleen in *dit* huis. — Achter die dichte gordijnen" (curs. v. mij). Deze, den dooden man schennende, woorden zijn niet vrij van verwijt tegen den dooden man, maar missen de machteloosheid tegenover den toestand, welke Dora, om zich te beveiligen, heeft leeren beseffen. Er wordt stelling genomen tegen, haat toegedacht aan den doode, er wordt, voor hem verachtend, gezegd: »je bent zoo alleen in *dit* huis (waaruit *ik* je kom verlossen). De volgende zin, afzonderlijk, na een rustpoos, gezegd, geeft Burkner, die al zoo plotseling zijn stem heeft gehoord, door het uitblijven van het spontane bij Dora iets verlegen, tot nadruk, op den eersten toe.

Dora, beroofd nu van haar steun, voelt de wroeging die in haar was.

Daarbij komt haar schroom voor den minnaar, tegen wien zij nu niet meer door het huwelijk beveiligd is, tegen den minnaar die, bruut, bezit van haar komt nemen. Merkwaardig is, dat Dora zich nu tegen Burkner verdedigt met haar wroeging — hetgeen zij eerst ontweek wordt nu een wapen tegen 't nieuw gevaar.

Om te begrijpen hoe Dora zich tegenover Burkner gevoelt als hij bij haar alleen komt na de begrafenisdrukte, kunt ge opmerken, hoe zij, als Burkner heeft gezegd: »je bent zoo alleen in dit huis", — niet over dit gezegde van Burkner

iets andwoordt, niet zegt b.v.: »Ja, wat prettig dat je komt," of »ja, wat is het ellendig hier", maar over het, praktisch, feit zelf door gaat en hare eenzaamheid in twijfel trekt door het vermoeden van Karels komst.

Dora, de vrouw, het juist en fijn gevoelend wezen, beseft in haar verwijt tot Burkner wel even, dat deze tegelijk haar dooden man èn haar blesseert.

In het »Eerste Tooneel" al toonde Dora bevreemding voor het bruut, dringend, optreden van Burkner.

Er staat (blz. 60 onderaan):

Burkner *(tegen Dora).* Nu Dora, dan ga ik ook. Maar schikt 't je dat ik dan morgenochtend?...

Dora *(geeft hand).* Ja, morgenochtend, da's goed *(zij kijkt op, Burkner in de oogen, even langer dan gewoon; herhaalt dan werktuigelijk)* Da's goed.

Door deze woorden en gebaren van Dora, weet de lezer, even na het begin van 't stuk, onmiddellijk, wát er tusschen Dora en Burkner is, maar begrijpt hij tevens de bevreemding van Dora. De bevreemding van Dora, als uitwerking van de verhouding tusschen haar en Burkner, moet later dan de wetenschap dat Burkner Dora's geliefde is, in ons besef komen. En dit geschiedt ook, niettegenstaande de aanduiding van beide feiten, èn van Dora's verhouding tot B., èn van haar bevreemding gelijktijdig plaats heeft, — door dat de schrijver te voren den Oom, — Burkner als broer van den overledene, tot Dora's trooster doet aanwijzen. Ofschoon wij bij het lezen der woorden van den oom, de verhouding van D. en B. niet kennen, *treft* ons, wanneer wij eenige regels later de aanduiding dier verhouding bespeuren, opeens het gezegde van den oom, en door dit getroffen worden, is in onzen geest de indruk, als hoorden wij eerst van Dora's verhouding tot Burkner, en werden daarna eerst hare bevreemding gewaar.

Het feit, dat Burkner de broêr is van den dooden man, is, in de daad, een van de meest belangrijke momenten van

het stuk, is datgene wat het wezen van het stuk doet ontstaan, en wat dan ook alle gemoedsbewegingen in de combinaties der drie hoofdpersonen beheerscht.

Dora voelt, door de dringende houding van Burkner, zijn louter hartstochtelijk-zijn, waarvoor zij, als vrouw, terugdeinst. De hartstocht van Burkner zoude niet zoo sprekend zijn als het feit niet bestond dat hij de broêr was van den dooden man, — immers de kuischheid, welke Burkner aan Dora ontnemen wil bestaat juist hierin, dat zij, zonder den dooden man te willen vergeven, Burkner nog niet kan aanvaarden, die kuischheid bestaat in het spelen dat Dora doet met zichzelf, in het, zich louter verliezen in haar pijnlijken toestand; het niet willen begrijpen van Dora's spel met zichzelf, dat hare betrekking tot den doode zeer innig raakt, — dit is alleen een essentieel verstoren van hare kuischheid, wanneer het door den broeder wordt bedreven.

In het »Derde Tooneel" vinden wij, eerst door Burkner, daarna door Dora, aangeduid, dat de oude Burkner zich heeft gesuicideerd.

Burkner wordt *onrustig*. Dit is, eigenlijk, *niet* omdat Dora's verwijt, dat hij tegen zijn broer heeft misdaan, hem, als zoodanig, treft, — maar het hangt samen met Dora's gebruik, van het verwijt als wapen tegen hem. Door dat Dora zich niet meer geeft, beseft hij eerst dat de doode man zijn broêr is. Burkner heeft gezegd: »We hebben dààr toch geen schuld an". Dora antwoordt, dof, »dat weet ik niet". En dan staat er:

»Burkner (naar Dora toe, tracht haar hand te vatten; zacht) Dora toe"! En Dora, (trekt haar hand zonder ruwheid terug, hevig-smartelijk:) o God, Fred, ik vind 't zoo verschrikkelijk allemaal".

Het is nu of Burkner Dora smeekt, zich te geven, omdat daardoor zijn wroeging een einde zal nemen. Maar Dora, in het woord »allemaal" begrijpt alles allerpijnlijkst, en treft hem heviger.

Dat zij, innig en lief, hem bij den naam noemt, terwijl zij haar hand *zonder ruwheid* terug trekt, daarin ligt roep om

steun tegen haar eigen angst, bij Burkner, maar ook beschroomde genegenheid voor Burkner, en toch, te gelijk, toont zij aan hem, dat zij zich nu minder geeft dan wanneer zij zich, ruw, aan hem ontworstelde.

Dora, beseft in haar verwijt tot Burkner wel even, dat deze tegelijk haar dooden man èn haàr blesseert.

Maar Burkner *wint* haar, door haar gedachten vàn de *nagedachtenis*, — die steeds onzichtbaar om hen leeft, — naar de *herinnering* aan den dooden man te verschuiven.

De herinnering aan den dooden man wil zeggen, het leed dat hij haar aangedaan heeft, — en daar dit leed is, het vermoorden van haar jeugd en lust, is een herinnering aan haar jeugd en lust het middel om haar den dooden man te doen haten.

Burkner wint haar, maar als hij haar *heeft* vermeesterd, verschijnt haar pijnlijke toestand, die haar zoò door Burkner is afgenomen, dat zij hem als verdedigingsmiddel niet meer behoeft, — verschijnt haar pijnlijke toestand haar in de gedachte aan Karel weêr.

Wat heeft Burkners komst gedaan? Haar heur verdediging voor goed, haar angst maar tijdelijk ontnomen. De doode man komt spoken in Karel, in de gedachte aan Karels komst, en nu moet Burkner tot het gewone middel om haar te bedaren, gaan, — hij praat haar den angst weg, maar slaagt ten slotte zoo weinig, dat hij zelf angstig wordt.

* * *

In het »Vierde Tooneel" verschijnt Karel, de zoon van den ouden Burkner. Hij is, blijkbaar, uit huis gevlucht na de komst van Dora, Burkners tweede vrouw, en keert, na langen tijd, weder. Er is in hem onzekerheid, onzekerheid over hoe de verhouding tot zijn tweede moeder nu zal worden, onzekerheid omtrent den indruk dien het sterfgeval in haar zal hebben geplant.

Karel zoekt eerst troost bij Burkner, den broêr van zijn

vader, hij geeft hèm vertrouwelijkheid om door hem tot Dora te komen en vindt bij hem niets dan kilte en afstooting. Men moet het »even vluchtig van Dora naar Burkner zien", niet opvatten als begreep Karel hunne verhouding, maar als een verlegenheid, een niet weten wat te doen, eene onzekerheid omtrent Dora. Er staat (begin vierde Tooneel): »gaat *dan* eerst naar Burkner toe (curs. v. m.) waaruit de pijnlijk weifelende houding t.o.v. Dora blijkt, omdat hij eerst naar Dora diènde te gaan.

Er is in Karel onzekerheid, onzekerheid over hoe de verhouding tot zijne tweede-moeder nu zal worden, onzekerheid omtrent den indruk dien het sterfgeval in haar zal hebben geplant.

Karel zoekt steun bij Burkner, *den broeder van zijn vader*, en kwetst hem, daardoor, onbewust, op zijn hevigst, en slaat hem, daardoor, onbewust, met machteloosheid. Alle verweer, dat een gewone minnaar in dit moment tegen Karel zou hebben, ontbreekt Burkner, die in de spheer, waarin zijn eigen daad ten opzichte van den dooden man wordt gewraakt, tegen wil en dank, met drang en mildheid wordt opgenomen.

Bladzijde 68 onderaan, vraagt Karel: »D'r is geen aanwijzing...? Hij heeft ù ook nooit...?" En Burkner »haalt de schouders op en schudt van neen."

Hier beseft Karel, plotseling, *dat de verstandhouding tusschen hem en zijn vader heeft ontbroken, dat zijn oom niets voor hem is,* en in zijn zoeken naar een spheer waarin hij zich kan voegen, waarin er troost voor hem is, waagt hij het te meenen dat zijne tweede moeder dichter, en met hem tegenover Burkner, bij zijn vader stond. Hij verzoekt zijn oom weg te gaan en deze moet, juist omdat hij de broêr is van den gestorvene, dit begrijpen, heengaan, en, onmachtig, Dora zonder verdediging achterlaten. Bij het weggaan, als hij Karel met haar samenziet, beseft Burkner opeens hoe Karel een indringer is in de spheer om Dora en hem, en zegt: »Ja..., je... moeder moet weten," d. w. z. zij, die door een belachelijke, onwerkelijke omstandigheid nu je moeder heet. En Dora, in diepste verstandhouding met Burkner, (plotseling

met vreemde stem, terwijl ze Burkner aanziet): »Och, waarom eigenlijk nù niet hè!? (haalt schouders op) waarom nù niet!?"

Het verschrikkelijke van het vierde (5e) tooneel is dat Karel, die reeds aanstonds (ofschoon voor de erkenning schromend) zijn tegenzin in Dora weêrvindt, die, om het juister te zeggen, reeds aanstonds vermoedt, dat de dood van zijn vader hen beiden niet bijeen heeft gebracht, — dat Karel steun bij Burkner zoekt tegen Dora en om bij Dora te komen. Het verschrikkelijke ligt niet alleen in het feit, dat Burkner zijns vaders broêr is, en niet hierin dat Karel, aarselend, gevoelt hoe Dora, onverschillig en hard tegen hem, niet door de groote gebeurtenis vermurwd is, maar dat hij in zoo groote verlatenheid komt, doordat alles, al het omringende, koud en zonder deernis blijkt.

* * *

In het vijfde Tooneel ontworstelt Dora zich aan de nagedachtenis van den dooden man.

Zoolang Karel verzoenend optreedt en het verwijt onuitgesproken aanwezig is, is er angst (het woord vrees van den schrijver zelf is hier onjuist) in haar, verborgen door ergernis.

Maar wanneer hij hartstochtelijk wordt en het verwijt, dat alleen in zijn passiviteit op Dora invloed heeft, in beschuldiging verandert, dan voelt zij hare persoonlijkheid aangetast, en vernietigt de, stille, nagedachtenis aan den dooden man door de zekerheid waarmede zij de herinnering aan zijne persoonlijkheid bestrijdt.

TRAM-STUDIE

DOOR

HERMAN LYSEN.

Als, na het even weeke deinen van het balkon-vloertje bij z'n opstap, het tram-deurtje nijdig glas-rinkelend en dan met een bruut-stoppenden snok is open-geschoven aan z'n te-forsch gedreven hand, vindt-ie zich met een lichte verwondering, ondanks het verwachte, reuze-groot staande en turend-gebogen in de platte doos, die de stoomtramwagen is; en de benauwenis dier bekrompenheid, muffe binnendamp, doomt dadelijk als een doffe mist om z'n hooge hoofd, walmt floersend tegen z'n bevreemde oogen aan.

Saâmgedrukt onder de donkerte der lage zoldering, ligt er de gierige ruimte van de pijpelâ recht voor hem uit, tot aan het andere glazen-deurtje gerekt. Van weerskanten dringen al de botte kwajongens-oogen der vierkante ruiten verlegenmakend naar hem op, met dom-brutale blikken; oogen grijslichtend door den verwaterden schijn van het bleeke buitene, altemaal schaamtelooze en hinderend-nieuwsgierige kijk-oogen, bijna rauw-spottend.

In het vèrre wagen-hoekje rechts, achter het doezelig verschiet van bruine banken-glimminkjes, leeft reeds klein en schuchter beweeg. Daar blijkt een dorre, al-oud-wordende burger-juffrouw rustigjes gegroeid uit den killen schemer onder de banken, een bescheiden-levende verhevenheid zij in het afgestorvene van het wagen-binnen.

Sluik van haar schrale schouder-hellingen vloeit een don-

ker-blauwe, maar stoffig-blauwe pelerine, onzegbaar van leeftijd als zijzelve; éen omgeslagen punt met een smallen, naar onder verbreeden driehoek van ook-stoffig voering-grijs beschermend voor het platte vlak van haar borst en buik, waarvan een andere, glansloos-zwarte driehoek op-spitst tot haar kin.

Doch dit — al zag de binnengekomene dit het eerst en het machtigst aan haar — is minder belang-wekkend dan de onverklaarbare breed-en-hooge opschik, die troont boven den grauwen haarwrong van heur hoofd: het bladerig en pluimig gebeef van wittige vogel-veeren, het stijve warrende geloover van frommelige steen-roode proppen van bloemen-zonder-naam tusschen fletse en wisselende lint-glanzen en schimmig getinkel van glazige kraaltjes in bogen, als buigende rijen vetpotjes op 'n uitgebloeid feest. Onder dien dronken tooi vervaalt haar aangezicht tot een aanvankelijk volslagen onbeduidend ding, een gore vlek of een ongewisse gaping in den wagen-schemer, zonder kleur en zonder vorm, maar allengs verschijnend als een puttigen aardappel-knol. En nu hij haar oplettender beschouwt, met belangstellinglooze aandacht, nu zijn het oogen daarin, waterig-groengrijze, rozig-ontstoken traan-oogjes, sluw-loerend zònder schranderheid; en een neus, neer-hakend als een hebberige vogelbek, maar met een rottig, bloed-doorsiepeld sponzetopje boven de lange recht-genepen mond-snerp. Een harteloos, bits gezicht-van-allen-dag, bedillige klein-burgerlijke tronie.

Lichtelijk wekt de vrouw zijn wrevel, bloot door haar tegenwoordigheid. Laat hij z'n ongewilde blikken zinken, dan moet hij wel bespeuren, met verdiepten weerzin, in het putje van haar schoot twee leer-vellige groezele handjes, rappe grijp-vingertjes met zwarte nagel-lijstjes, en die in verlegen verveling traag streelen beurtelings over elkaar of schichtig gaan plukken aan den pluis-rand der pelerine-voering.

Tegenover haar, bonkig in elkaar gedoken op z'n bank, luiert een ziekelijk-dik, hoog-ruggig knaapje van 'n jaar of twaalf. Toen 't kind, verschrikt door 't nijdig deur-gerammel, z'n hoofd had omgedraaid naar den binnenkomende, had deze even het opgeblazen, paffig-bleeke gezicht gezien, onwijze

mom met doellooze oog-spleetjes onder laag, overhangend voorhoofd en een versteven grijns om de weeke, nattig-vette zuig-lippen; uit z'n platte pet hangt een randje schroei-rood haar strak om het groote ronde hoofd, als koddige franje. Als-ie weer voor zich uit kijkt, komt alleen die franje met de pet bescheiden boven de bankleuning uit. Dat is althans minder stuitend dat zijn verstandloos-lachend gelaat.

Tegen dezen knaap aan leunt landerig een jongere; hangend met z'n buik tegen de bank, loert-ie over den leuningrand, valschjes speurend naar den vreemde met onbetrouwb're oog-gitten, duistere oogen vol achterdocht en wangunst in 'n vroeg-ouwelijk, smal en gelig gezichtje, geler nog onder het sluike zwart van z'n vet-glimmend plak-haar. Met z'n beentjes schopt-ie verveeld-spelend achteruit, tegen de bank waarop z'n moeder zit; naast haar kloppen z'n hakken regelmatig aldoor tegen 't hout, als een geestdoodend-stampende machine.

Als deze drie zich verzoend hebben met de aanwezigheid des vreemden, die gaan zitten is in 't hoekje vèr van hen af, beginnen hun stemmen, zachtkens-aan gewaagder, schuchter de norsche wagen-stilte te kittelen. Ingehouden-schril zwatelt de heete stemmeklank der vrouw naar de kinderen uit, sissend-heesch als ontsnappende stoom; bedillend, bekijvend, gaat heur mondspleet in heftig beweeg, terwijl haar kijken telkens snel en schuw naar den vreemde weg-drijft en weer terug dan met het gedwongen slinken van het rustelooze, rappe rammel-geruisch.

De kleine zwarte zeurt ondeugend tegen haar in, drenzend-kalm, tergend, met slepend en plagerig stoute-kinderstemmetje. De dikke roode grijnst alleen telkens hoorbaar, met klevend gesmikkel van z'n natten lippen-toet.

Het suizelt door den duffen stilte-mist van den wagen, het klokkelt en pruttelt dan weer als snel-loopend water, éven met zwellende verheffinkjes, met slinkende dalingen dan weer. De vreemde verdroomt slaperig in z'n hoekje, landziekig in z'n jas gedoken. Na de vrouw en de kinderen, die hem onbewust aanstoot geven met hun alledaagsche gezichten en hun overtollige

gedoe, zoeken z'n oogen, gedachten-loos, verveeld, de openheid van het buitene door de ruiten terzij.

Daar ligt de dag stil uitgeslagen en ontvouwen: een gelijkelijk-grijze, dood-grijze dag-zonder-vreugd, zich onmerkbaar en onbetreurd voltrekkend, een dag die niet geboren werd en niet sterven zal. In een wijde kolk staat er het gefilterde futlooze dagelicht op het plein, tusschen het lage gladgrauwe hemel-veld en het leege vlak van den platten keiengrond, en binnen den loomen boog van al de oude stadjeshuizen; die leunen er hartstochtloos, moe en kwakkelend tegen elkander, staren runder-stom uit al hun doffe vensteroogen. Het grijze water-lichten van de lucht glanst mat, in vage vegen, in de hoogste ruiten, dicht onder de grijze lucht zèlve. Een lam-geslagen dag, troosteloos-kil en leeg van àl geruchte.

Maar de wreede rinkinkeling van het verste deurtje bonkt den vreemde uit z'n verdrietelijk verdroomen. Want de wagen wordt zoetjes-aan bevolkt.

Het is een heerig man, die de povere ruimte doorschrijdt, met wijde passen alsof-ie de lengte van den wagen meet; een ranke gestalte in een grijze overjas, die met ouwelijke ronding van de schouders afhangt en waarboven de gezonken kop voorwaarts den wagen-schemer inboort: moe-bleek gelaat, vaal nacht-gezicht met afgeleefde oogen, koel-dóórdringende oogen zònder belangstelling. Z'n neus, smal-spruitend uit de beide donkere gewelven onder de ruige wenkbrauw-struikjes, is forsch gebogen, met een besliste bocht die geen vaagheid kent, en de dikke zwarte knevel kortaf-punteloos, zonder wereld-zin, boven den bitter-toegeknepen zwijg-mond. Onder den schaduwenden rand van z'n zwarten hoed-bol het strakke voorhoofd, met een enkelen gegroefden huid-plooi norsch boven de oogen en dalend in vertikalen frons-kneep tot den neuswortel; het vlakke voorhoofd waarachter het nimmer-rustend wikken en wegen leeft van een koel, klaar hoofd. Een man van zaken, strak en streng, vreemd aan de zoete ontroering der liefde, zònder de teederheid van den stillen twijfel of de bekoring der beminnelijke dwaling.

Juist vóor den vreemde zinkt hij stillekens neer; alleen z'n afgesleten schouders en een stukje moewe rughelling, door het fijne witte boord-lijntje afgesneden van het donkere haarstrookje en den somberen hoed-schaduw, staan nu boven de leuning uit, zacht bewegend als een rustig-gaande ademhaling.

De wagen kent nu geen rust meer. Het verre deurtje ruk-rinkelt opnieuw, en een volgend reizigers-lijf hapt vinnig een gat in de zuinige ruimte.

Ditmaal is het een boertje, klein-kwiek, taai-tenger manneke-op-jaren, uitgedroogd en pienter binnen z'n strakke, glimmend-gesletene bombazijn. Hij stapt met vinnige beslistheid den wagen binnen, plant zijn korte lijfje kordaat dadelijk neer op de bank links van de deur, met kleine driftige beweginkjes en 'n koddig-eigendunkelijk vogel-gezichtje van daar-bèn-ik. Vóór z'n ronde hoofdje, — bruin-tanig, friemelig velle-kopje, een huid als saâmgefrommeld leer, — prikt z'n neuswarmertje, blank en fijn lijntje strevend vooruit naar het hangende, smoezele pijpekopje, dat grauwe rookwolkjes puft, blauwer en ijler kringelend en wolkend traag om z'n neus, om de schraperige, te-groote haviksneus, die hebberig neerbuigt over z'n eigenwijze, lange en lippenlooze mond-spleet. Met kittig-neergetrokken hoeken smakt die zuig-paffend om het geklemde pijpesteeltje.

Twee donker-pittige oogjes, boosaardige, sluw-blinkende boere-oogjes, staan dicht bij elkaar onder 't platte petje, — 't petje met de stijve, stroo-gele haar-franje rondom, — ruzieënde oogjes vol zelf-overschatting; en ze gaan van links naar rechts, in onrustig, fluks geschuif, met scherp en ontledend speuren bij 't al-omme brutale blikken door de wagenruimte, uittartend en min-achtend heel even een ieder met een ènkelen vervliegenden blik, vlak in eens anders onverdachte oogen-openheid. Een brandpunt van zenuw-druk, tóch geluidloos geleef in de hopelooze dorheid des wagens.

Na dezen draagt een breed-uitgegroeide en welgedane boeren-baas, runder-plompe lobbes, z'n onbeholpen-zware,

donker-omduffelde romp, op de loome been-stronken en boven den luien klots van z'n klomp-voeten, naar een anderen bank, waarop-ie plompverloren zich neervallen laat met 'n doffen dreun van den geschudden wagen.

Met z'n als-geverniste bolle oog-schijven, groot en gladzwart, gaat-ie dan stom-koppig voor zich henen turen, lichtelijk beschaamd om z'n aanwezigheid tusschen de anderen, die hij verlegen-lomp nauwelijks heeft durven toegrommen tot verplicht-geachten groet. Maar z'n vormlooze, geschoren kop is toch kostelijk wèlgedaan, zoo dierlijk vol-gevreten-rond met dikke, blauwig-ruige kin-rillen en zwalpende, bleeke wangzakken: 'n kop als een slordige driehoek met één der afgestompte punten omhoog gekeerd. Een logge, loome kerel is hij, wien de traagheid van z'n denken uit de argelooze oogbollen glanst; één om durend in 't ootje te worden genomen door oolijkerds. Zijn kussentjes-handen, — weeke handen, die niet te werken gewoon zijn, maar ònprettig-groot, — woelen wat om-en-om over z'n onbehouwen dij-bonken, bewrijven het glimmende pilow van z'n broek aarzel-aaiend.

Achter-langs den vreemde, — die met wrevel is opgeschokt door het overdadige gedaver van het luidruchtige deurtje zóó nabij, — is een jongmensch slungelig en linksch binnen gebeend, met 'n hooghartig-groetend tikje aan den hoed; een slanke, nog-onvolwassen knaap, maar die zich heer gevoelt. Het ranke, lichtelijk-geknakte lijf is stijf behangen met een recht van de hoekige schouders neer-geslapte flets-gele regenjas; en een dronken hoedbolletje, te klein alsof 't van 'n ander was, zweeft boven de als geciseleerd geel-koper glimmende haar-plakken.

Voos-roode vlekken en kleine wit-glanzende puist-kegeltjes ontsieren z'n jonge gelaat, een overigens ziekelijk-bleek, aanmatigend gelaat met waterig-blauwe pedant-verachtende oogen, zwartig ondergroefd, een snuivend-opgewipte neus met verwonderd-gesperde gaten, en een jong, vlassig snorretje, behaagziek opgestreken boven de kinderlijk-volle lippen, die een bengelend sigaret-eindje omzuigen. Strijkt hij winderig,

wapperend met de knisterende jas-einden, neer tegenover den doorvoeden boer, dan gaan zijn z'n vroeg-beuë oogen even naar het argelooze gelaat van dezen met bespottende verachting, terwijl een zuur grimlachje zich om het sigaret-vodje lijnig plooit; dán glijdt z'n overmoed vluchtig, met dwalend kijken, over 't verdere gezelschap en vindt rust bij de grauw-walmende sigaret, die, in rood-bruin geschoeide vingeren behoedzaam uit den kneep der lippen genomen, alle aandacht der geestelooze beschouwing verwerft.

D'onnoozele boer, dom-beduusd, staart met wijde, glazige koe-oogen, zonder een gedachte te kweeken binnen de vetheid van z'n hoofd, naar het vlekken-gelaat, de gele jas en de glanzende schoen-spitsen beneê, zoo dicht bij z'n breed-geboegde klomp-schuiten.

Tusschen de zwijgende hoofden suizelt de stilte, neerruischend uit de lage wagen-zoldering, beklemmend saâmgeperst in de engte tusschen de beide rijen der hinderend-opene venster-oogen.

Door de lijzig-wentelende rook-slierten van z'n pijpje heen, prikken de booze, sluwe oogjes van 't snuggere boertje naar de anderen uit, rusteloos fèl-kijkend van den éen naar den ander, bemoeiziek onderzoekend, vol wantrouwen en danig op z'n hoede.

In den anderen verren hoek zijn de vrouw en de kinderen heel zachtkens en bescheiden te fluisteren begonnen, met vage, heesche sis- en sputterende knap-geluidjes, vreesachtig als ze zijn geworden door 't grootere gezelschap nu.

En vóor den vreemde, zwaar van berusting, zonder zich op te dringen, staan zacht-ademend de afgematte grijze schouders met de geknakte rugge-glooiïng van den zaken-man.

Buiten, wijd en ijl om de wagen-benauwenis henen, onwijkbaar de versteven kolk van 't grijze dagelicht, neergedaald in de plein-leegte, leedlooze leegte maar óok zonder verwachting. Al de deemoedige venster-oogen der huizen staren gedwee, gedachten-loos en doelloos, door de klaarte van de tramruiten, als oogen van óver-tamme beesten.

Als nu het vèrre deurtje weer open-klettert, is het in schuchtere aarz'ling ditmaal; en met vaagheid van bang-weifel-beweeg treuzel-beent een nieuwe reiziger in. Deze is een van dadelijk-aandacht-trekkend uiterlijk.

Op een overdadig-wijde broek, — uitgevreten groen-blauwe poffing, met paars-donkere rechthoeken op de knieën en een donkeren rand, als nat, boven het stel kloeke klomp-schuiten met haar puntig-òpstrevende stevens, — boven die slappe ballon bolt een halfvolle-zakachtig en oud-blauw buis, warm-paarsig blauw, met de eenzame hard-kleurige noten der vermiljoen-roode omslagen om hals en polsen, nuchter schreeuw-rood als kleine-meisjesjaponnetjes wel zijn. Een doovend deksel gelijk, drukt op die wijde bollige kleer-prop een vreemd-soortige hoed, laag-rond bolletje met breeden, platten rand-omgang, een mosgroen-zwartige, verloopen water-hoed, en waarin 't àl te bescheidene hoofd des dragers bij d' eersten aanblik teloor ging.

Doch in den valen schaduw-val van den hoed-rand wordt het gelaat bespeurbaar, een herfstblad-bruinig en dor-gelooid gelaat, de strakke wang-lappen ingevallen tot kuilen, de teeder-dunne neus en 't smalle kinnetje puntig en strevend naar elkander boven en onder den kleinen, klemmend-genepen en voorzichtigjes wat toegespitsten mond, 'n mond als een fijn en donker spleetje in de leeren huid. Achter de breed-uit-stekende jukbeenderen, met vettig-glimmende schonk-knoesten, en onder het bekrompen, knobbelige voorhoofd gloeien oogen, die de verhoogde belangstelling des vreemden wekken: twee heete, steenkool-zwarte angst-oogen, hongerende klein-schrille oogen, rond en wijd gesperd in troebele omglanzing, oogen waarin zorg en kommer zijn versteven, het immer-gedwee-gedragen leed-van-een-levenlang, maar ònbewust schier; koortsige oogen met éven een héel klein beetje zelf-òngeweten haat in 't zwarte smeulen, maar veel méér toch kommer, vreesachtig-piekerende, sloopende zorg.

De vreemdeling heeft in hem herkend een visscher van 't armoe-dorp aan 't kanaal, éen van dat beestig-ploeterende, hongerende en dom-tamme volkje-op-zich-zelf, dat de visch

gaat halen uit de zee, in-vertrouwen-overgegeven aan z'n brave ouwe-dieren-van-scheepjes.

Door den stoffigen schemer van den wagen snelt, schichtig, smeul-vonkend, het heete gekijk van zijn koorts-oogen, oogen-in-àngst, uit de sombere grotten van z'n verschrompelde, kleine kommer-gezichtje, snelt het àl-maar henen, àl-maar springend, in bevende rusteloosheid, van den éen naar den ander, rusteloos, rusteloos....

Donzig door-gonst de stilte-der-afwachting het slaperige wagen-binnen, waar het heescher gefluister van de vrouw met 't kind ongebroken water-ruischt; er is alleen warm en òm-hullend het snelle geleef van oogen, telkens en telkens ook naar de onbevangene van den vreemde heen: de sluw-pittige, pienter-eigenwijze kijk-kraaltjes van 't zèlfgenoegzame boertje, en de zwart-gloeiende, de ònmetelijk-zorgvolle, de schril-schichtige koorts-oogen van den verontrusten visscherman.

* * *

Twee schorre hoorn-stooten, kort en éen-tonig, scheuren rauw de strakke stilte, maar verschrikken blij-verrassend de niet-luisterende ooren, die nu op eenmaal klaarder wakker worden mèt de versoesde hoofden, de trage hoofden, waarin 't besef-van-te-gaan-vertrekken licht-verheugend verschijnt, zóó dat die kleine blijdschap straalt dóór de dorre huide-maskers der lijdzame gelaten.

Dadelijk beeft dan het hoog-roepende getjingel der loko-motief-bel, kort-af waarschuwend maar vriendelijk, door de verstoorde leegte van 't plein, siddert vreugdig tot in den wagen met het broze, lief-doende stemmetje van jong metaal.

Met een ònwilligen, loggen schok en pijnlijk kreunend waggelt de wagen vadsig van z'n plaats. Deerlijk steunend en knarstig krakend, grom-rommelend weer en jammerlijk klagend, zeult de tram met buikig-vette schommelingen van 't plein-midden heen. De oude huizen schuiven tam maar koel op 'n onvriendelijken afstand voorbij achter de glas-glimmingen, staren nà met onveranderd bot gekijk hunner

vale rechthoekige oogen; als ouwe heertjes arm-in-arm sukkelen ze voorbij.

Maar met een waterdronk-koelen val van duister in den wagen, waggelt deze de straat-engte in. Nu dringen van weerszijden de als-afgeknotte onderstukken der toch-wel-hoogere huizen op, tot vlak aan de tram-ruiten, waardoor ze binnen-loeren met nieuwsgierige brutaliteit.

Aldoor, van verre, hoog-uit boven de leed-volle jammerklachten van het gemartelde wagen-onderstel, klengebengelt het gedempte ei-gelige bel-gejengel, met regelmatige metaaltikken als de slinger van een oude klok, maar gedragen op een kleinen kadans: tengelèng... teng-teng... tengelèng... teng-teng.... Dat zingt zoo éen-tonig durend door de duistere wagen-dufheid, hoog-helder kinder-geluidje, uit ontzichtb're verte als door 'n lichtend-witten winter-mist henen.

Daarbinnen is het eigendunkelijke boertje naar den vetten lomperd een ruzieënd gepraat begonnen. De hard-krakende klanken van z'n vinnige stem slaan nijdig aan tegen 't bekrompen achterhoofd en de slappe nek-rillen van den ander, die z'n ronden kop halverwege wendt en schutterig knikt en karigjes wat terug-gromt uit z'n overdadige welgedaanheid; wàt ze bepraten is niet verstaanbaar door 't krijschend wielgesnerp en 't dinderend gedaver van de boozer geschudde kast.

In tergend-tragen gang voorbij de tram-ruiten schuiven de onderstukken van de gevels der saaie burgerhuizen. Nattig-glad geglimmer en vaal geduister is het van stijf-gehoekte ramen tusschen nuchter-gele en weekelijk-groene, chocolade-bruine en papier-witte kozijnen met kruisend latten-geruit, met het vage gesterrel en geplooi van kamertjes-gordijnen in de onbekende diepten, en soms somber plant-geblader duister-bloeiend in grotten van vochte koelte achter 't kaatsend licht-gevlek van glas. De muren om-klemmen vast de raamspanningen met korstig baksteen-roodbruin, sòms jong nog en bleek-rozig, meest oud toch en als doorbakken, grijs-gevoegd tot stapels nette vakjes; of de vlakken der muren zijn egaal grijs-gepleisterd, dor-grauwe plakkaten, vocht-beleekt. En breede spiegelruiten van winkels glijden er tusschendoor,

gevel-onderkanten geheel van nattig-glanzend glas, waarachter de wirwar der uitstallingen klam-vochtig lijkt en schier-verdronken in 't kleffe binnen-duister; onbewogen duister, dat alleen somwijlen schuw beroerd wordt door het schimmig beweeg van vale aangezicht-vlekken, droomerig-warende handen.

Eenige weinige gedekte menschen-hoofden schuiven ook in een stille jacht voorbij, heel ònder-langs de tram-ruiten, met korte schokjes door het gaan der te-radene beenen en rompen; bleeke koppen met koele, soms hard-vijandige gezichten, koppen die schijnen te bungelen achter het glas, als wreed-afgesneden en zonder op lijven te worden gedragen.

De ijle grijze licht-val van den dag slaat weer neder in den wagen, rauw over de strakke gelaten en de opnieuw ontdekte kleer-rompen, nu — onder holle wijdte van dun-grijs, water-grijs licht — het stadjes-grachtje verschijnt. Naar weerskanten ligt het plat en effen neer-gelegd, maar het gaat nu, zoetekens-wentelend als om twee vèrre assen, aan de trage tram voorbij. Links en rechts van den wagen ligt de slanke strook van 't afgestorvene grijze grachte-water vlak-gestreken, rimpelloos, zelfverlooch'nend-verloren en wèg. Links is het onder een ver en fijn bruggeboogje door geschoven; maar rechts gaat het te-loor achter een loom-omgaande bocht. Plompen gelig en grauwer geglim van natte balken-bijeen ruggen log en laag boven 't water-vlak, soms glad-zwartig als reuzige visschen-basten; en in de vèrte, heel broos, lijnen de naalde-slanke torens van weinige masten, uit-gesneld met het breek-teere gespinnerag van 't gedragene want, boven den donkeren bonk van klompige schuit-rompen.

Een vermoeid gelid van miskende stads-boomen zoomt de beide versleten-grazige oever-hellingen: verdrietelijke ouwe boomen met roestige pluimen loof, neigend in levenszatte verzakking over hun stille beelden heen, met de bloed-arme scheeve stammen, schrale reik-armen, die èlkander klagelijk zoeken over het matte water-lint henen, in pijn-vol zwijgen.

Dicht achter de boomen, — nog wat in het half-licht onder hun geplukte veêren van herfst-dorre, gedunde bladeren-

spreiding, — rijen de lage armeluis-woninkjes aaneen, stil en nietig, in suffige rust. Die staan daar naakt en verlaten, met het warrend gebrokkel van verveloos en geerend ramen-gerechthoek gapend tusschen de vaal-vergane, ouwe en verweerde muren, gedeukte muren met rooderige en blauwige verbleekte kneuzen. Stoere schonken tegen het gladde grauwe luchte-veld, vlakken de hooge kappen der oud-roode daken, kloek bruin-rood als ingebrand, en drukken de benepen geveltjes lager inéen. Brons-groen vlekt het mos, met de rijke rijpheid der jaren, in heele akkertjes over het zware pannen-rood.

De wagen wiegelt met een deinend ganze-gangetje tegen de kleine helling der brug op, rommelt met holler bonzen dan op het sidderende hout, zakt weer en wendt, knersend, snerpend als met véel-stemmig hulp-gegil, den hoek om en van het weg-gewentelde grachtje af.

Weer stort een gulp, nu weeker, duister dempend over de hoofden en vloeit in de diepten der vouwen de kleeren langs; de tram, een straat in buigend, zakt zoetjes van de zachte helling hier. Dit is een oude en vergeten straat, maar breed en met een rij bejaarde boomen als trouwe en goedmoedige wachters ter eene zij, knoestig-gedrongen stammen, die gelijkmatig en met een sullig ouwe-heerenvaartje voorbij stappen. Hun koninklijke loof-pronk, tot een mul dak over den wagen heen-geneigd, gaat daarboven te-loor, vangt het daglicht in al de goedig-zegenend gespreide blader-handen, zeeft het tot een troebel zacht-groen, teer zeewater-groen, doorschijnig toch en luchtig bewogen.

Achter de kloeke kolommen der stammen, en boven een lage schutting van half-vergane, sappig-groene planken uit, ligt het ontredderde stadjes-binnen naakt.

Tot een brokkeligen boog, om de hongerige leegte van 't water-dun kolkende, matte dagelicht, staan achtergevels van oude huizen loom en leunend gerijd. Het is een versteven gewoel van fijn-tintige, vervloeide, vervaagde vlekken en rauw-gekante rotsige blokken, maar omhoog naar den wittig-

grijzen hemel kloek gerezen met morsig-grauwe en korstig-bruine stomp-punten, of storend-plat afgekapt als geknotte kegels: weeke strepen en vage vegen bewalmd ivoor-geel, zwaar-bedampt kers-rood, verkopergroend blauw, 'n verkilde, vergane, ingevretene samen-klinking van droevig-gebroken kleuren, gedoofd met 't stoffig mengel-grijs van 't weifelende licht-uit-den-hemel. Doffe blinkingen, als van troebel vocht, en duistere gapingen als opene mond-grotten alom: 'n verstarde dans van veel grootere en kleine ramen, als dol gesprongen en gebleven overàl, regelloos verstrooid over hooge gevels en, lager, verloren uitbouwsels onder over-groend pannen-roodgevlak.

Teeder-wit, roomig-wit en bescheiden gewapper is er van wat waschgoed, als feestelijk geregen tot buigende, hooge gierlandes van reine vlaggetjes tegen de norsche opklomping der steen-wanden.

Omhoog, breed-kartelend tusschen smalle verschietjes van vèrdere daken, hakken de groenig-bewaasde, de oude, en de jonger-frissche oker-roode dak-kappen, forsche driehoeken uit de gladde luchtebaan, drukken zwaar op het stilstaande gevel-gewemel.

In de hoogte der huizen ziet de vreemde nog even 'n eenzame vrouw, slank en wittig-blauw boven een geel balkonhekje; ze hangt er waschgoed tot een zacht-buigend versierinkje, met zoete spreiding van 't blanke gesoepel tusschen heur rustig uit-gaande armen. En als ze voorover neigt in 't zorgzaam rekken, huift breeder boven de vale vlek van heur gelaat de wal van 't bleeke blonde haar.

De tram zakt eraan voorbij. Ook aan de erbarmelijk oude huisjes, die ter andere zij dicht op de wagenruiten dringen, weer met het onbeschaamde binnen-loeren der rap-verschijnende en vluchtende venster-oogen. Maar hier zijn het de ontstellende oogen der armen, de hongerige gapingen, hol en dood-zwart, kille grotten van huizen-duister vol, in vervallen en verweerde moe-verzakte omramingen. Doch de bezonkene kleuren van de oude verf op 't gevel-gebrokkel verschijnen er te warmer,

weelderig-verdiept door den onbestreden tijd: het roomig-zoete okergeel van kozijnen als van heel-oud ivoor, en het deugdelijk-belegen groen en 't kastanje-rijpe bruin van kwakkelende deuren, dampig-gefloersd als soms bij over-gave vruchten; geloken luiken pralen in den weemoedigen rijkdom der armoede met een diep-warm blauw, paarsig-blauw als een klare herfsthemel-boven-den-horizon, of bijna vervreten tot kopergroen zóo metalig-hel en glanzig, met schroei-rood van ijzerroest in wreede snerpen als scheuren smeulend vuur. De afgeknaagde steen-moppen der gevels luwen in den boomen-schemer vocht-somber, korrel-ruig verbruind, met karmozijnen bloederigen door-schijn en starre vlammen klaar vermiljoen, met breede en teere vegen blauwig en bronzig groen dáár waar het mos en het wollig onkruid wassen in de bliksem-takken der reten en tusschen de gelig-grijze pleister-plekken, plekken die als een vreemde huiduitslag der ouwe huizen zijn.

Wéér glimpt het licht in een verraderlijken óverval door de tramruiten, langs de licht-schuwe gelaten en de duffe kleeren en, ònzeker, in het duister tusschen de glim-bruine banken. Nu is het zacht-groenig, water-licht-groenig, alsof er van de lente iets droevig-liefs, iets als de smartelijk-schoone herinnering aan een lieve doode, is overgebleven in dezen harteloozen nazomer-dag. Want de kille schijn wordt nu zorgzaam gezeefd door het hooge loof der welige plantsoenboomen, die het verteederen en éven-verwarmen in hun wijde blader-spreiding, met lief koozende satijnige handen wel, zóó dat het wat koesterend wordt en als mistige zonneschijning mat-zilveren muntjes doet ritsel-trillen in het blader-gebeef der dichte struiken omlaag.

Maar dadelijk versteent het licht, wordt kil en star weer, wanneer de plantsoen-strook voorbij geschoven is en de tram een smalle brug over-stommelt. Nu ligt een breeder waterbaan, in loomen kronkel ook, naar weerszijden heen-gevlakt, ijl en licht-grijs en onberoerd, vreemd als een volstrekte leegte. Stil staan de hooge pluime-boomen en het lager plokkend

struiken-groen aan de geëvende grashellingen der oevers om het doode water heen geschaard, suffig en gedwee, lichtelijk neergebogen over hun onbewogen spiegelbeelden. Wat frisscher is hier wel het groen dan het was straks aan het grachtje in de stad, maar toch ook ouwelijk reeds, roestig en verfomfaaid en grauw-als-bestoven.

Links, reuze-groot boven de boomen-pruiken uit en hooger dan de hoogste waaierige blader-pluimen, pronkt 'n vlegel-van-'n-windmolen aan den waterkant, logge kolos wijd-beenig neergeplompt in 't lage groen en met de luie wiek-armen werkeloos gespreid tegen 't hemelvlak; verwaten-norsch staat-ie daar geplant, z'n volgevreten buik puilend in den breeden gordel van den ommegang en zwaar onder 't klein-domme kopje. En tegen z'n onbehouwen voeten aan, waar die verzinken in 't laagste groen-gewar, praalt, op-den-kop met het leege armen-gesprei omlaag gerekt, z'n ééndere spiegelbeeld, gladjes en ongebroken. Dat wordt tot een kregele verveling zoo, door die smakeloos-herhaalde welgedaanheid, lomp en dom weergaloos.

Een buikige ploert, vadsig pronkend voor den spiegel.

De brug over, en den waterkant langs gezwenkt met het angstig gejammer en het pijnlijk gekners der lijdende wielen in de klemmende spoorstaven, — stopt de tram bij wat onnoozel-nieuwige buitenhuisjes, bekrompen rentenierswoninkjes, die nuchter-rozig ietwat in de laagte achter de omhekte tuinvierkantjes bescheidenlijk teruggetrokken staan.

Hier staakt, mèt het schuddende tram-lawijd, ook het hoogtjengelend schellen van de verre lokomotief-bel. Maar dadelijk poefen weer de twee korte, harde hoornstooten, waarschuwt de bel opnieuw met drie rappe klepel-klepjes, als argeloos kinder-geroep zoo blijïg en jolig. En met een onwilligen schok schommelt de wagen weer voort; eerst als een nijdig-kreunend en kreupel oud manneke, maar dra vlug en aldoor vlugger-jagend den waterkant langs, voorbij aan den luien molen-poen, die immer-roerloos sarrig blijft pralen boven z'n strakke spiegel-beeld; dan jakkerend met een korten draai

den langen rechten weg op, waar de snelheid groeit en groeit... waar de wagen doller stampt en woester bonst en boozer rommelt en dreigender bromt in z'n geschudde onderstel, terwijl de ruiten bevend fel te rinkelen beginnen in de daverend door-raasde ruimte der pijpelâ.

In dansende, deinende, wild-jachtende vaart rennen de povere jonge boompjes aan weerszijden van den weg elkaar na en sidderend aan de tramruiten voorbij met hun slanke stammen en de vederachtige pluimen hunner kruinen, die magertjes plokken tegen de alomme luchte-leegte.

Rechts waaieren breed, draaiend om den verren as aan den blauwenden bosch-horizon, de vlakke, versleten-groene weiden met het schaarsche gestippel der grazende koebeesten en de wentelende wittige lijntjes der slootjes, voorbij, almaar wijd-cirkelend voorbij....

Links sliert achter een recht, grauw en stil watertje de sloome dijkrug, logge verheveling, alsof die eindeloos uitgerekt werd, altoos langer getrokken als grenzeloos-rekbaar elastiek.

En puffend tegen den goedmoedigen aard-rug aan, walmend de steile groene helling op, en lauw-ademend om de ruige borstels van 't ouwe gras, huppelen en wentelen en kronkel-kriewelen en stoeien met stil gejuich de dartele stoomwolkjes, ijl' en witte donzigheidjes, teeder als luchtige schapevachtvlokjes. Ze schuiven en schuimen, kruiven en kringelen in schalke ronde-dansende slierten tusschen de hoogere hooi-graspluimen, verstuiven en vervluchtigen als het fijne gepluis van verbloeide paardebloemen, dat wordt weggeblazen voor een lachenden jonge-lippentoet.

1905.

NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE VAN DEN LAATSTEN TIJD.

Herman Teirlinck. — Willem Bilderdijk, Dr. Abraham Kuyper en Willem Kloos. — Louis Couperus. — Johan de Meester. — Prof. Dr. G. Jelgersma en Prof. G. J. P. J. Bolland. — Herman Robbers.

INDRUKKEN EN OPMERKINGEN.

DOOR

L. VAN DEYSSEL.

Het boek van Herman Teirlinck, getiteld DE DOOLAGE, 1) heet zoo naar het eerste der zeven werkjes, die er in voorkomen. Daarop volgen dan: Avond, Meionruste, In den Mist, De vurige Doorn, Het Wiel en De Wonderlijke Mei. Van deze allen zijn het mooist: Avond, Meionruste, De vurige Doorn en De Wonderlijke Mei.

De Doolage zelf maakt niet zoo'n indruk, wijl ons daarin de figuur van een grijsaard wordt voor gevoerd, welke den persoon, die in het werkje als »Ik" spreekt, op de heide verschijnt, en deze grijsaard den lezer voorkomt een allegorische figuur te zijn. De lezer gelooft dat de verhaler op de heide was, maar gelooft niet dat aldaar die grijsaard werkelijk bij hem is geweest.

---

1) Herman Teirlinck. De Doolage. Bandversiering van den schrijver. Meindert Boogaerd Jun. — Rotterdam — 1905. — 357 bladzijden.

Voorafgegane werken van den zelfden schrijver: Een bundel verzen en De Wonderbare Wereld, Het Stille Gesternte en Het Bedrijf van den Kwade.

De aanleg van het werkje noodigt ons uit te meenen, dat de grijsaard er even zeer was als de verhaler. Dit gelukt ons echter niet.

Niet dat gij in de letterkunde alleen het in engeren zin werkelijke zoudt mogen verhalen. Volstrekt niet. Begin, indien het u lust, met te zeggen: Ik dreef op een wolk, en verhaal dan allerlei ontmoeting en gebeurtenis, die u in dien toestand weêrvoer. Gij wilt dan met die voorstelling iets te kennen geven, laat ons zeggen een gevoels-waarheid, die wellicht dieper werkelijkheid inhoudt dan een andere voorstelling, meer met de zintuigelijk waarneembare werkelijkheid overeenkomende. Maar dan moet uw verhaal ook van zekeren aard zijn, op zekere wijze zijn samengesteld.

Indien uw verhaal echter met de gewone heide begint, waar gij waart, en gij deelt mede dat er een grijsaard op die heide aankwam, op een wijze, dat gij mij *door uw verhaaltrant* noopt die zelfde gewone heide te zien met dien anderen mensch, dien grijsaard, bij u, — dan is er iets niet in orde indien ik ten slotte geloof, dat gij op de heide waart, maar dat die grijsaard er niet geweest is.

De twee bestanddeelen: het werkelijkheidsbesef en de visionnaire waarheid, hebben elkaâr niet doordrongen, maar zijn, in de voorstelling, in het kunst-werk, van elkaâr gescheiden gebleven.

Het werkje In den Mist heeft dezelfde zwakheid, doch op geheel andere wijze.

Hier gelooven wij, lezers, wèl, dat de onverwachtte gast, die 's avonds laat de arbeiderswoning binnen stapt, even werkelijk is als de man, de vrouw en de kinderen zelf, die ons eerst zijn voorgesteld. Maar hier ontsnapt ons de gevoelswaarde, de gevoels-waarheid, welke deze gast moet vertegenwoordigen.

De grijsaard uit De Doolage is geheimzinnig en wij voelen wel áan wat hij bedoelt, — overigens, zoo als gezegd, zijn werkelijkheid betwijfelende; — de gast van In den Mist is overstelpend van werkelijkheid; maar hij is eigenlijk

niet geheimzinnig en wat hij te kennen wil geven wordt niet duidelijk.

De bedoeling van den schrijver bestaat uit gegevens. In deze twee werkjes is hij er niet in geslaagd die gegevens te combineeren zóo, dat zijne bedoeling werd gerealiseerd.

Wij hooren wel wat in In den Mist de gast te kennen geeft, namelijk, dat hij zoo vrij en vroolijk is na dat hij een moord heeft gedaan en los is geworden van de maatschappij, — met die te-kennen-geving een boven-zedelijk gevoelen vertegenwoordigende. Maar zijn vertegenwoordiging van dat gevoelen is niet een deel van de kunst-toedracht. Hij is een zeer sterk gegeven realistische figuur, die zegt zoo vrij en vroolijk te zijn na dat hij een moord heeft begaan, en om dat hij, handelend en sprekend, een zeer sterk gegeven realistische figuur is, beduidt zijn gezegde alleen een soort niet nader te verklaren overmoed, en heeft hij niet noch uit: het boven-zedelijk gevoelen, waarvan hij, — naar de uiterlijke, maar niet eigenlijke, geheimzinnigheid van zijn optreden te oordeelen, naar de bedoeling des schrijvers de drager zoude moeten zijn.

In de vier werkjes Avond, Meionruste, De Vurige Doorn en De Wonderlijke Mei zijn de gegevens, of de vermogens, waarover de auteur beschikte, tot een harmonische combinatie gekomen.

Geen van vieren *doen* deze *denken*, zoo als men dat noemt.

De auteur doet niets dan het een of ander geval, een toedracht, verhalen, of voorstellen (zij 't in den vorm van een geschiedenis met vermelding van vrij veel uiterlijkheden, zij 't in dien der ontboezeming van éen bepaalde figuur, dit is bijzaak).

En nu is al wat hij in verband hiermede denkt of meent of gevoelt, al de denk- of gevoels-gevoelens, die hij wilde uitdrukken, — dit alles is element geworden van den voorstellings-aard en van de voorstellings-kracht zelve. Zóó moet het.

Kunst wil niet »doen denken" *om dat* kunst een verrichting is en in den lezer, toeschouwer of hoorder, een verrich-

ting doet gebeuren, waar wat men »denken" noemt in wordt overtroffen en in wordt opgelost. De lezer doet iets of er geschiedt iets in hem, dat méér is dan »denken". Na afloop is het hem geoorloofd, zoo 't hem lust, die gebeurtenis of toestand in hem te ontleden en de »gedachten" te ontdekken, die er in verborgen waren.

Kunst is op zich zelve iets mystieks, in het algemeene wereldbestaan doen de kunstenaars zich voor als een contemplatieve secte. Kunst wordt gemaakt van uit een der verschillende bestaande bizondere »toestanden", of »gesteldheden" »van den geest" en de uitwerking van kunst moet zijn het mededeelen aan den hoorder, toeschouwer of lezer, in mindere of meerdere mate, van een soort-gelijken toestand of gesteldheid.

Dit brengt ons aanstonds en voor-goed binnen een categorie van verschijnselen, die, gezien in haar verhouding tot de andere wereldverschijnselen, geheel tot de mystiek behoort.

Het bestreven van een toestand of gesteldheid van den geest, op zich zelf, zonder verbeelding, is de zuivere, abstracte, mystiek.

Deze bestreving, maar dan met behulp der verbeelding, is de kunst, — zij doet zich natuurlijk het sterkst voor bij de kunstenaren, en vervolgens, minder sterk, bij de kunst »liefhebbers".

Op een kamer stil alleen te gaan zitten, of een avond lang te gaan zitten zwijgen in een concert-zaal, om iets in u of over u te laten komen, is, onafhankelijk van haar mate, een bezigheid, die tot de mystiek behoort. De koopman, de generaal, de staatsman, zij dènken daar niet aan. Men vindt allerlei samenstellingen bij de mensch-wezens. Ik bedoel dus niet, dat er geen generaal zoû kunnen zijn, die tevens de viool laat klinken of een minister, die het penseel voert, — ik spreek van het type in de soorten, niet van de complicaties bij individuen; ook gaan koop- en krijgslieden naar de schouwburgen en muziekuitvoeringen, maar hoe meer koopman of militair hoe minder zulk een gang een hoofdzakelijkheid in hun leven is.

Daartegenover zijn kooplieden, ingenieurs en staatslieden ook kunstenaars op húnne wijze. Zij werken vernuftig met vloten, metaal-constructies en menschen-groepen, welk vernuft rijker zal uitsprieten en vruchtbaarder zal aangewend worden naar gelang dat het meer door passioneele energie wordt gedragen, en, bij de grooteren, meer door inspiratie verlicht.

Ik spreek hier echter van kunst in de minder algemeene beteekenis en wel in die van Schoone Kunst en Poezie.

Iets van den aard der zooeven aangeduide geestes-toestanden wordt door de vier laatst genoemde werken van Teirlinck te weeg gebracht. Binnen hun gegeven samen-stelling zonder gebreken zijnde, maken zij het den lezer mogelijk zich aan hun werking zonder stoornis over te geven. En dan over-komt den lezer dat innerlijke felle voelen van de voorstellingen en aandoeningen, die door den schrijver zijn te boek gesteld.

Let wel op, dat hij het eerste dezer proza-gedichten, waarmede ik in 't bizonder mij even zal bezig houden, Avond noemt. Het is de geschiedenis van een geval: een boerenarbeider is met zijn jonge dochter op het veld. Het gaat tegen den avond. Een somber uitziend voorbijganger is op den weg. Als het donker is, gaat de man vooruit naar huis, waar zijn vrouw, die lam is, hem wacht. Het kind met de lantaren zal volgen. Thuis zijnde, ziet de vader haar echter maar niet komen. Telkens aan de deur uitkijkende, ziet hij haar lantaren in de verte van de donkere laan met uitgeholden weg, die zij door moeten om thuis te komen. De laatste maal ziet hij het lantarenlichtje boven de heesters heen en weêr gaan als gaf het een sein. Nu is hij weêr gerust. Zij komt echter niet. Eindelijk hòlt hij weg, de laan in. En op de plek, waar hij het licht zoo hoog heeft zien bewegen, vindt hij zijn kind, in het slijk, aangerand en vermoord.

Waarom noemt de auteur dit verhaal Avond? Het was de aard van het werkje, het was de graad van innigheid, waarmede hij dit levens-geval met zijn gevoel was binnengedrongen en het wist weder te geven, die hem hiertoe aanleiding werd en hem er het recht toe gaf. Om dit stuk te

maken toch, heeft het vermogen van den auteur sterk en innig gearbeid. Men kan niet zeggen, dat de verbeeldings-werking in den schrijver, en dus de plastiek in het geschrevene, juist zoo bizonder sterk, scherp en fel was, zoodat de lezer het voorgestelde bij uitstek in zich overgebracht ziet. Maar veeleer, dat het gevoel van het verhaald geval de voorstelling heet heeft doordrongen en die hitte van aandoening in de voorstelling de bizondere kracht en aard van het verhaal uitmaakt. Men ziet in zich donkere en warme kleuren, heete en donkere kleuren, die laan, dat huis van binnen, die vader, en in die golvende en tintelende donkerte van kleuren het sprieten van wat zilver, van wat licht, — dit het hoogste op-vonken van de aandoening in den schrijver wat aangaat de innerlijke toedracht dezer kunst-wording, — en het verwikken en de korte slingering van het lantaarnlicht wat aangaat de voorstelling in het werk.

Avond nu heet dit stuk en niet De Misdaad, de Moord of Thuiskomst na den arbeid omdat het niet wil zijn een verhaal uit of van de werkelijkheid, maar de verbeelding, de in-beeld-brenging, de plastisch-making, van een avond-impressie, van een aandoening, door het verschijnsel avond, gewekt in een op zekere wijze gesteld ontvankelijk gemoed.

Het is avond, de schoone dag is voorbij, de lichte dag is heen, het is nu duisternis, het is zwarte, sombere avond, het is avond, gruwelijke avond, weg is het liefste, het meest beminde, het schoone, lieve, licht, ... — zulk een dichterlijk gevoelen wordt in beeld gebracht door het op zekere wijze gesteld verhaal van een vader, die zijn kind afschuwelijk verliest.

Het is de aard van een verhaal, die bewijst wat de hoofdzaak voor den schrijver geweest is: het leven daar buiten hem en de wedergeving er van, òf: zijn eigen gemoeds-toestand en de verbeelding dáarvan (al of niet door middel eener uit het omgevende leven genomen voorstelling).

Nu zal ik niet zeggen, dat b.v. de dochter in dit verhaal

bepaald de on-middellijke ver-beelding is van het dag-licht, de moordenaar die van de duisternis, de vader (en moeder) iets als die van een gevoel-vollen en zich radeloos gevoelenden beschouwer van het leven; ik zal niet zeggen, dat de schrijver zich niet een levens-geval heeft voorgesteld: de akker daar, de avond, de dreigende onweêrsbui, en den weg met den somberen man, de donkere laan, het arbeiders-huis, en daarbij gedacht: »dat is nu een avond," »dat is avond."

De kunst-toedracht in hem heeft zich feitelijk tusschen de twee manieren in bewogen: tusschen de strenge, volstrekt zinnebeeldige, vergeestelijking van verschijnselen als dag en avond en verbeelding daarvan door mensch-figuren èn: de voorstelling van een geval uit de werkelijkheid van het leven.

De toestand of gemoeds-gesteldheid in den schrijver en die in den aandachtigen lezer door Avond wordt overgebracht, is een ontroering van den geest, door de warm en daardoor innig gekleurde verbeeldings-voorstelling te weeg gebracht en die den geïnteresseerden aandacht voort-durend onderhoudt.

Het feit der mysticiteit van de kunst, — in zoo verre namelijk als het doel der kunst is geestes-toestanden te weeg te brengen (ik gebruik hier het woord geest niet in onderscheiding van ziel of gemoed, maar om collectief aan te duiden het zijnde en ervarende in ons, dat niet tot de zintuigen behoort); — dat mystiek karakter komt ook nog weêr eens uit in de fijne, stellige en heldere inleiding tot een keur van gedichten van Mr. Willem Bilderdijk door Willem Kloos 1), waar hij, op zijn 25ste bladzijde, Bilderdijk's gedicht Geluk bespreekt.

»Een dichter", zegt hij, »die hier iets meer had willen zijn, dan een vloeiend rijmer, zou zoowel door wat hij zei, als

1) Bilderdijk. Bloemlezing met Inleiding en opmerkingen bij de gekozen gedichten door Willem Kloos, met twee portretten. Amsterdam, G. Schreuders. Vooraf gegane werken van den zelfden schrijver: Verzen, I en II; Nieuwe Verzen; Veertien Jaar Literatuur-Geschiedenis. Deel I—IV.

door den van geluk bonzenden toonval zijner verzen, den lezer moeten doordrongen hebben van de sterke sensatie: »Ja, dàt is geluk! De dichter weet het! Hij doet het mij voelen! O, wat word ik gelukkig door dit vers!""

Laat ons drukken op de woorden »de dichter weet het" en op de bij den lezer veronderstelde: »wat word ik gelukkig door dit vers!" Begrijpt men deze uitdrukkingen in den experimenteel-mystieken zin, dan beteekenen zij de diepe, indringende en duidelijke werking, die goede kunst zal hebben.

Het verschil van gevoelen in zake Bilderdijk tusschen de belijders van het kunstbegrip, gezegd van 1880, en den heer Abraham Kuyper, oud-minister van Binnenlandsche Zaken, heb ik overigens nog niet duidelijk opgehelderd gevonden.

De heer Kuyper toch, zag juist, toen hij het verschil van waardeering van Bilderdijk's werk toeschreef aan een principiëel verschil van opvatting, hierbij voegende, dat het *geen quaestie van kunstkritiek* was. Hij wilde niet zeggen dat de belijders der letterkundige beginselen van 1880 Bilderdijk miskennen, wijl zij geen dichtkunst erkennen, die »van Boven" komt (waarbij hij dus vergeten zoû hebben, dat de dichtkunst van Vondel, ook »van Boven" komende, toch wel door de tachtigers wordt erkend); maar hij wilde zeggen, dat krachtens de kunstkritiek de tachtigers sommig »van Boven" komend dichtwerk waardeeren en ander niet, en in geen geval *omdat* het »van Boven" komt, terwijl híj, krachtens een opvatting, die zijns inziens boven de kunstkritiek is verheven, die zijns inziens hooger is dan de opvatting, waaruit de kunstkritiek voortspruit, het werk van dichters dat »van Boven" komt, dáárom van zelf hooger stelt dan dichterarbeid, die níet »van Boven" komt, afgezien van het waarde-onderscheid dat het minder-soortig gereedschap, dat men kunstkritiek noemt, tusschen verschillende dier »van Boven" komende werken zoude vast stellen.

Dit is eenvoudig een botsing tusschen een eclectisch-artistieke en een monumentaal-politische levens-opvatting.

De heer Kuyper — hierop komt het neder — geeft de

voorkeur aan dichtwerk, dat religieus en politisch van strekking is en *omdat* het dit is, boven dichtwerk, dat niet religieus en politisch van strekking is, ook weder *omdat* dit laatste dat níet is.

Hij komt er niet in gedachtenwisseling over of het werk van Bilderdijk, kunst-kritisch beschouwd, minder goed is dan dat van Vondel en Milton, omdat hij ontzaglijk belang-rijker dan díe vraag, de omstandigheid vindt, dat Bilderdijk, — op zíjne wijze de aandrift tot dichten »van Boven" krijgende, hetgeen niet anders beteekent dan dat volgens zijn leer »God" »het dicht-vuur" »verleende" en hij zich dan ook bizonder tot dichten aangezet gevoelde wanneer hij dacht aan den God en den Godsdienst, die hij beminde — de omstandigheid, zeg ik, dat Bilderdijk uitvoerige werken heeft gemaakt, in een trant die, — ook al weder vooral voor de energische voorstanders dier begrippen of verschijnselen — in een trant die op zekere wijze aangenaam om te lezen is, — ja op de liefhebbers er van »verheffend" werkt, — uitvoerige werken betreffende en voorstaande begrippen of verschijnselen — God, Godsdienst, Godsdienst in den Staat, Godsdienst in de maatschappij, in het volk, — die het leven van den heer Kuyper geheel vervullen en waaraan hij dus veel meer hecht dan aan het aesthetisch principe, dat uit een geheel andere wijsbegeerte dan de zijne voortkomt en waaruit, op hare beurt, de kunst-kritiek stamt.

Niet alleen prefereert hij de werken, die de door hem geliefde begrippen VOORSTAAN, boven andere, maar hij hecht ook veel minder aan het verschil in kunstwaarde tusschen die werken onderling, wijl DIE *begrippen voor te staan* gewichtiger is dan... »de wijze waarop" men ze voorstaat.

Van het beginsel der tachtigers uit wordt ten behoeve van het volksbestaan, van de natie, en dus middellijk van den Staat, gewerkt door dat de waarde van een land vermeerdert indien sommige manifestaties der menschen, sommige bedrijven van den menschengeest, er buitengewoon voortreffelijk vertegenwoordigd zijn. Indien de textiel-nijverheid, het spoor-

wegwezen, de beeldende kunst of de letterkunde, of de afdeeling dezer laatste, die men kunst-kritiek noemt, — dus redeneeren *zíj* — in een land bizonder bloeyen, dan wint daardoor het geheele natie-samenstel.

Indien het er om te doen is — zóó meent, daarentegen, de Heer Kuyper — een natie in zeker fatsoen te doen groeyen, een volk te bezielen, een staat geestelijk te vormen, — dan werkt iemant, die, naar uiterlijk-technische classificatie, een dichter moet genoemd worden en die onophoudelijk aan dat volk de gedachten en gevoelens, waarvan het doordrongen moet zijn om samen die natie te wezen, op zekere plechtige wijze lezen doet, dan werkt zoo iemant van alle schrijvenden daar wel het meest toe mee. Een naar de hier bedoelde gedachten en gevoelens gevormde natie is de best denkbare, — dus doet zulk een dichter het beste werk.

Het belang-wekkende bij dit geschil is dat, nu het Bilderdijk geldt, door de volstrektheid van het gemis aan poëzie, aan schoonheidswaarde, van zijn werk — de opvattingen des te duidelijker als tegen elkaâr over gesteld te voorschijn komen; en, ten tweede, dat de vraag zich weêr hooren laat of wel ooit de bestreving van het monumentaal-politisch karakter door een persoon, zich afbeeldend in zijn werk; de bestreving, bij voorbeeld, van een persoon, die acht dat het iets bij uitstek goeds is een geloovig protestantsch, nederlandsch burger te zijn en dat zooveel mogelijk landgenooten overreed moeten worden zich in *díen* geest te vormen, de vraag of wel ooit — laat ons zeggen sedert Christus, sedert de Evangeliën — werk, waarin die bestreving was, ook groote schoonheidswaarde had.

Het is wel is waar wellicht het meest compleete ideaal: te zijn een volledig burger, te zijn een volstrekt levens-voorbeeld voor de mede-leden eener nationale, eener ras- of eener menschheids-gemeenschap, alle levens-verrichtingen, zooals de tijd, die de onze is in de menschheidsgeschiedenis, ze wil, volmaakt uit te voeren, en zijn aldus zich voltrekkend leven

zelf af te beelden in werk van groote schoonheidswaarde.

Maar of het door een mensch bereikt kan worden? De godsdienstige redevoeringen van Bossuet, — die trouwens een priester en dus niet een compleet en synthetisch functionneerend mensch, dus niet een volledig burger, was — hebben poëtische waarde, — maar heeft het werk van den uit het algemeene leven geheel afgescheidenen Thomas à Kempis er niet een véel grootere?

De Kunst is een der eerste bestanddeelen van een volksbestaan, maar hare werking als zoodanig moet er, schijnt het, een andere zijn dan de nastrevers van het monumentaal-politisch ideaal zich voorstellen.

Wij, van '80, zijn nu nog jong, omdat wij in '80 áller-jongst waren. Wij waren groote jongens, maar die reeds zeer veel begrepen. Alle ontdekkingen later door groei onzer personen en door de studie gedaan, hebben in ons bevestigd wat wij toen zoo heftig geestelijk-instinctief als hoogste en volstrekte zekerheden aanvoelden. Het schoonheids-besef, de groote goede-smaak, het hooge en stellige superieure inzicht, lijken in Nederland tegenwoordig wel eens wankel te staan, nadat ze een tijd lang voor de gewetens feitelijk souverein zijn geweest, — lijken wankel te staan, voor een deel door de overstrooming der verwaterde en vertroebelde zuivere beginselen en zuivere kunst-practijken van vóor twintig jaar, voor een deel door de weder-opkomst in de openbare letterkunde van doodsche inzichten en pogingen, die beter voor goed in de vergetelheid begraven gebleven waren; — ongestraft kan men het gevoelen verbreiden, dat zekere buitenlandsche auteurs, Russen, Duitschers waarschijnlijk betere auteurs dan de Nederlanders van '80 zijn, daar immers hun uitvoerige werken, in vele talen overgebracht, voor de boekwinkelramen overal op den aardbol liggen ten toon. Wanneer de straten eener Amerikaansche stad opensplijten en van lager en van heel hoog de brokken der vlammende huizen er over nederstorten, zal men tusschen de aschbuyen, de vonkenfonteinen en de wolken rook, tusschen het satijn van

een tuimelenden boudoir-hoek verscholen, gekleefd op een aanschuivenden keuken-rechtbank of gekneld tusschen de scherven van verbrijzeld voortzwenkende vitrines het boek van een Russisch veelschrijver zien bewegen en uit den joppe-zak van een stoer en kalm Noordpool-reiziger zal Jörn Uhl steken als hart-verheffende avond-lectuur bij den gastvrijen Eskimo.

Het is niet anders dan de waarheid. In den electrischen tram, die de Ægyptische woestijn in voert, zit Alice Roosevelt niet zoo verdiept in de literaire kronieken van Kloos, dat de namen van den heer Prof. Gerrit Kalff en van den heer Dr. Jeremias Schepers worden gesteld in de schaduw der bereikte pyramiden, die over de bladzijden valt vóor de lezeres weêr bemerkt dat zij niet in het land van Perk maar in dat van Pharao is; de Keizerin-weduwe van China bevolkt haar sponde en Erens' Dansen en Rhythmen leiden van hare weeën haar aandacht niet af. Over Irmenlo van Adriaan Van Oordt is aan Marconi op zijn verjaardag, om hem een bizonder plezier te doen, nooit een sein gegeven met zijn particulieren Marconi-graaph, en de literaire mozaïeken van André Jolles houden geen Brünnhilde ter wereld af van hare sluimer-rol.

Maar dit, o landgenoten, o, lieven en ook wel eens een enkele maal een weinig hetzij geestelijk hetzij Oost-Indisch dooven, is dan ook nimmer het doel geweest.

Een der onzen, een twee-eenheid, die wij indertijd voorstonden, was het negentiende-eeuwsche broederpaar De Goncourt, en dat heeft de stoute stelling geuit, dat goede literatuur onvertaalbaar zoude zijn. Zoo ver gaan wij niet. Sommige goede literatuur is beter vertaalbaar dan andere, er is veel goede literatuur vertaald, — die er daarom, behoudens bij voorbeeld — zie Kloos' Inleiding — Ossian's proza in Bilderdijk's verzen, niet beter op is geworden —; maar is er niet ook een aanmerkelijke hoeveelheid Hollandsche letterkunde in andere talen overgebracht, die buitengewoon veel minder waard is dan het werk van den nagenoeg onvertaalden Joost van den Vondel?

De verhandeling van Kloos over Bilderdijk is een der

keurigste stukken literatuur van den laatsten tijd. Een enkele lof-prijzende uiting betreffende Isaäc da Costa kan ik mij niet wel verklaren, ook schijnt de letterlijke aanmoediging tot hulde aan Bilderdijk een wat te stout bestaan, maar een der charmes, die uit het, in hoogen, gelijken en helderen, nooit boven zijn kracht reikenden, toon, gestelde na-blijft, — uit dit opstel van 1906 dat, minder met op-gelegde, kunstig aangebrachte beelden gesierd, den lezer nu juist bijna nog liever is, door de samen-gestrengelde, gelijk-waardig aangewende behandeling der verschillende stijl-elementen tot éene fijn levende oppervlakte, dan de introductie tot Perk van 1882 — een dier charmes is de indruk, dat, — in weêrwil enkeler woordelijke betuigingen van het tegendeel — de geest van Willem Kloos tòch Willem Bilderdijk niet een schoon dicht-kunstenaar vindt.

Ik heb in den laatsten tijd heerlijk gegrasduind in onze tegenwoordige letterkunde, met haar klein, fijn, aller-mooist werk gevende of wel eens, en dat is genoeg, gegeven hebbende, artiesten, een Gorter, een Erens, een Hofker, een Henriëtte Roland Holst, een Leopold, een Diepenbrock, een Netscher, een van der Goes, — ik spreek van den litterairen, die helaas al te weinig van zich hooren laat —, een Scharten-Antink, een Boutens, een Augusta Peaux, een P. H. Ritter Jr. — ik sla bijna alle medewerkers der *XXe Eeuw* uit overschattingsangst op dit oogenblik over — met zijn kostbare voorgangers, een Emants, een Ary Prins, een Van Looy, een Aletrino, — met zijn groote producenten, een Heyermans, een Couperus, een De Meester, een Van Hulzen.

Couperus is een heel afzonderlijke figuur in onze Letteren. Hij is dat van den beginne af aan geweest en altijd gebleven. Het laatst las ik nu van hem Van Oude Menschen, De dingen die voorbij gaan 1). Curiëus ziet zoo'n boek

1) Uitgave van L. J. Veen te Amsterdam. Voorafgegane werken: Een bundel gedichten en een groote reeks romans, waarvan Eline Vere, Noodlot, Extaze en het derde deel van Een Berg van Licht de goede zijn.

er uit. Het lijkt op een exquis klein café in Moorschen of Turkschen stijl, en het is licht op de hand, nee maar, het is als een vogel zoo licht, als een licht-kleurige, brooze, schuwe vogel, als een vogel, wiens geest altijd lichtelijk licht- en lucht-dronken is van die Zuider luchten, van die Fransche-Riviera- en Italië-atmospheren, en die altijd maar door vliegt en van den hak springt op den tak, van den hak eener Muze, met kanarie-geel juchtleêr geschoeid, op den tak van een purperen wingerd ergens in een aardschen olymp, en die volstrekt niet tuk is op hartstochtelijke liefkozing en tegen een strenge toespraak niet bestand.

Een mensch gaat als een student door het leven en daalt onvolleerd in het graf. Zulk een boek van Couperus heeft een zeer merkbare werking en bewijst daardoor kunst te zijn. Gij gloeit, wanneer gij zulk een roman in-eens doorleest, als na wijn-drinken of als wanneer de zon uw gelaat een tijd lang heeft beschenen. Twee dingen zijn vast: gij kùnt het uìtlezen èn gij glóéit. Vroeger meende ik, waarde lezers, dat zoo iets een der sterkste uitwerkingen was, die kunst hebben kon en dat het dus aller-beste kunst was, die zoo iets te weeg bracht. Nú weet ik — helaas, misschien — wel beter. U zoo zeer te impressioneeren, dat de fyzieke natuur zelfs wordt veranderd — zoû dat niet een blijk van iets zeer geweldig kunst-rijks zijn? Het is een bewijs, dat iets kunst is, dat iets geestelijke wijn is, en geen water, zooals de vele mindersoortige boeken. Maar evenals het eerder tegen dan iets vóor de qualiteit van stoffelijken wijn bewijst, zoo gij er spoedig eene koortsige of benevelende werking van bespeurt, even zoo verdient dié wijn der kunst de voorkeur, die, het hoofd koeler latende, u diep in den geest iets aangenaams, iets heerlijks proeven doet, zij het dan ook dat dié wijn, van nòg edeler of althans andere soort, en in andere verhoudingen gegeven en tot u genomen, hartstochtelijke aandoeningen kan verwekken, maar die dan voortkomen uit bewegingen *diep in den geest* al zullen ook aan de oppervlakte lichamelijke gewaarwordingen, gelijk-soortig aan de genoemde, er mede samengaan.

Het mystieke karakter der kunst in hare verhouding tot de overige levens- of wereldverschijnselen blijkt uit haar doel, dat is: te weeg brengen van een toestand van den geest. Maar al is een boek mystiek omdat het kunst is, daarom is het nog niet mystieke kunst.

Deze roman van Couperus, daarin is die eigenaardigheid van den schrijver, die ook reeds in zijn eerste werk, Eline Vere, was. Men herkent het en dat is zoo pleizierig. Het is iets in zijn manier van vertellen. Waarin eigenlijk het bizondere bestaat, is bijna niet in woorden te brengen. Het is de manier waarop hij zegt: die of die zat bij zijn moeder thee te drinken, zus of zoo zag het er daar uit..., het is een wijze van iets aan te geven, waarin zich uitdrukt een zeker gepozeerd gemak van levens-beweging, een bepaalde fijn-gezellige zekerheid in de houding, die de rezultante is van hetgeen men welopgevoedheid noemt. Het is niet opmerkelijk als blijk van den gedistingeerden kom-af van den schrijver, want andere schrijvers, van even goeden maatschappelijken stam, hebben het niet en weêr andere, van lagere descendentie, hebben iets beters; maar het is opmerkelijk dat deze bizonderheid van distinctie als samenlevings-mensch bij dezen een kenmerkend bestand-deel van zijn kunstenaars-stijl is geworden. Dit, wat men b.v. in de Mémoires van Hohenlohe, bij mevrouw De Rémusat, bij Disraëli of bij Gyp niet zal vinden, — is hier een element van de schrijfwijze. Het menschelijk-persoonlijke is niet te loor gegaan in de kunst maar is daarin overgegaan en domineert daarin als iets eigenaardigs.

Er zijn verder allerlei aanduidingen van personen en persoonsgedragingen, vlug, vluchtig, eventjes maar, luk-raak maar dikwijls raak en gelukt, als fladderde de geest door zijn verbeeldingsvoorstellingen, langs zijne figuren, gevend dezen eens een aaitje met zijn veêren, bekijkend genen scherp met ronde kraal-oogjes, pikkend plotseling een enkele in zijn handenvel en gevend bij hooge uitzondering een kopje aan een favoriet.

Door nauwelijks geschakeerde herhaling eener reeds gegeven aanduiding, wordt de kenschetsing der personages geäccentueerd. Telkens wanneer »mama Ottilie" iets doet of na

iets gedaan te hebben tot een bepaalde houding wederkeert, doet zij dat »lief", »liefjes", zij, »met haar blauwe kind-oogen," als de »vrouw van liefde", die zij hoofdzakelijk of alleen altijd geweest is, en z.v.; telkens als de oude Anna, de meid van »over-over-grootmama Ottilie" beneden in huis de bezoekers wachten laat, om dat er al menschen boven zijn en het anders te druk zoû worden, komt op gelijke wijze uit hoe gezellig zij dat wel vindt om daar beneden, op háar plan, te ontvángen, enz. Hier uit blijkt de toeleg bij den auteur om zijn figuren met trekken, sterk van hoofdzakelijkheid, te griffen in de voorstelling van den lezer.

De geest van het boek is overigens pessimistisch in zoo verre als de meeste menschen er als misdadig of droevig of klein-zielig in worden gezien. Uit de omstandigheid, dat hier van een zeer avontuurlijke familie, in welke ook een misdaad is voorgekomen, wordt verhaald, volgt dit niet; maar hiér-uit, dat het boek er den lezer toe brengt te denken: ja, zoo is het eigenlijk wel overal een beetje in de wereld, overal is wel iets, de wereld is een collectie boosdoeners, wanhopigen en nietelingen.

Zoû men het boek van een niveau van hoogere kunst en wijsbegeerte beschouwen, dan bleef er niet veel van heel, want het kunst-wezen er van zoû dan blijken de toepassing in een soort luchtig kamer-realisme te zijn van zekere door den auteur volkomen onbegrepen mystische motieven.

Het gegeven van al die zeer, zéer oude menschen daar samen, waarvan de een veelal nog maar wat klanken laat hooren, »zoo-zoo-zoo, ja-ja-ja", enz., waarvan de andere altijd maar onbewegelijk zit te staren in haar stoel met hooge leuning als een troon, enz., terwijl zij allen onder een verpletterende noodlots-waarheid gedrukt zijn, is, nu die noodlots-waarheid eenvoudig een feit uit hun vroegere levens-werkelijkheid is, dat zij zich pijnlijk herinneren, een argeloos kladden door den schrijver met zekere mystieke wendingen in aan de zijne voorafgegane kunst, die hij nauwelijks beter heeft bevat dan het totaal door hem verhaspelde en wezenloos aangevoerde thema van het »weten" en »niet weten".

Het thema, dat sommige leden eener familie »weten" en anderen »niet weten" van een misdaad door groot-ouders gepleegd, wordt hier, met een, ook door typographische vormen verlevendigde, gewichtigheid, voorgedragen, als vertegenwoordigde het een hoog wijsgeerig, mystisch probleem, terwijl het, in den roman, niets dan de absolute ledigheid eener mislukte karakteristiek-in-kletspraat òm het lijf heeft.

Maar wij wíllen het boek niet van zulk een niveau bekijken, wij willen den aardigen, luchtigen vogel niet kwetsen, wij willen niet met nadruk de zwakheden in het licht stellen van een schrijver, die niet alleen met deze Oude menschen een toonbaar boek heeft gegeven; maar die — en dit was de groote verrassing, welke ik voor de met dit kunstwerk nog niet bekende lezers in petto had, — met het derde deel van zijn aan het nu besprokene voorafgegaan werk, getiteld De Berg van Licht, een der schoonste bijdragen tot onze bloeyende letterkunde heeft gegeven en zonder twijfel zijne beste vroegere werken, Eline Vere, Noodlot en Extaze heeft overtroffen.

De twee eerste deelen van dezen drie-deeligen arbeid hebben geen waarde, maar in het derde deel is de schrijver op kracht gekomen. Datgene, wat de kunstenaar altijd hoopt, is daar geschied. Al de voorstellingen van het oud-Romeinsche leven, met welke Couperus in de eerste twee deelen van den Berg van Licht was bezig geweest, als levenloos was bezig geweest, die geheele wereld, waarin zijn geest vertoefde, zonder dat één tinteling van aandoening, één verheffing van waar gevoel zich in hem voordeed, — die is hem eindelijk, door het veelvuldig verkeer, edel en zuiver naar het hoofd gestegen, hij is er ín gekomen, de grandioze feestroes van dat onvergelijkelijk Keizer-rijk heeft zich van hem meester gemaakt en hij heeft een tafereel geschreven van die ontzachlijke feestfuriën, waarin Helegabalus, de kleine Zonne-priester, de Godenzoon, de Keizer der Romeinen, werd verheerlijkt en verafgood, — tot eindelijk het zelfde volk, dat hem zoo had aanbeden, tegen hem gekeerd werd, tegen hem verwoed, en hem ging

vervolgen, belegeren in zijn paleis, aanvallen, gevangen nemen en gevangen houden en eerst meer dood dan levend, later dood en misvormd, ging sleuren door de straten van Rome door modder en bloed, tot zijn lijk in den Tiber werd gesmeten, alleen gevolgd door den neger-slaaf, den eenigen beminnaar die van alle zijn duizenden aanbidders hem trouw was gebleven, — zóó, dat dit boekdeel, het derde van den roman, een der meest gave, schoone en schitterende gaven moet worden genoemd door de letterkunde sedert vijf en twintig jaar aan Nederland geschonken.

Let wel, als ik u verzoeken mag. Elke bladzijde van dit derde deel van dezen Berg van Licht zal ik niet zeggen dat gelijk staat met een bladzijde van het fijne en edele werk onzer beste kunstenaars. Maar al die twee honderd vijf en zestig bladzijden lang wordt toch een magnifieke hooge toon aangeslagen en volgehouden, die, zonder de soliditeit, zonder de klankrijkheid, zonder de muziek-rondingen, als van klinkende gouden en barnsteenen zilveren en paarlemoeren gewelven, van b.v. Vondel's Lucifer te hebben, toch, in hoogeren zin onverarbeid gebleven, een element inhoudt, een verrukking, in gehalte niet ver beneden de geestes-dronkenschappen (in Spinozistischen zin), die in de zeventiende eeuw in Nederland en in de achttiende-negentiende eeuw in Duitschland voorkwamen, blijvend.

Dit boek is niet sensueel, het is feestelijk en triomfantelijk. Het is niet dramatisch, het geeft niet een worsteling van vele, ieder in zich zelf begrepen en ieder in zich zelf onoverkomelijk bevonden en daardoor voor zich zelf gerechtvaardigde, met in hooge geestes-lagen gevonden begrippen gevoedde, hartstochten, als even zoo vele tegen elkaâr aanstormende zeeën met hun ruischende, donker-zilveren dalen en hun kruivend opsteigerende schel-zilveren bergen; het is veel-eer, — al draagt zij dan ook aan de oppervlakte een rijke wereld van kleurige en bewegings-volle levens-voorvallen, — een lyrische viering van den individualistischen, verbeeldingsvollen, artiesten-geest, het is als een ruiker van lichte, blauwe, ròze, zilver-witte wolken, ver boven het menschen-leven in steden en staten, op-gestort in den aether; het is de verheffing van

den kunstenaar, die zocht en vond het goddelijk avontuur, verheven uit de menschelijke, uit de burgerlijke beslommeringen.

De eigenlijke verrukking van den toon komt voort uit den geest, die zich te goed doet, nu hij kon afbeelden een leven, een wereld, die zijn eigen eigenlijke wereld is. Dat leven van Antoninus, den kleinen Romeinschen Keizer, met die feesten, met die misdaden, met die wilde en barsche neigingen en gevoelens, met die luchten, die paleizen, die tempels, die verlichtingen, — dat vond de geest van den schrijver iets heerlijks, — waarom? — om dat het zoo iets ànders is dan het gewone alledaagsche leven van zijn tijd. Hij is als een bewoner van nauwe en schemer-donkere wereld, die een rotsmuur heeft zien breken in een nachtelijk landschap, en, o wonder, een andere wereld, een *andere wereld*, vol licht, vol kleur, vol pracht, zien open gaan voor zijn blik. Dát leven zoû zijn geest willen, zoû híj willen, maar het is niet van den tijd, waarin hij leeft en ook is hij geen Keizer van een volk. Maar hij is artiest, — een artiest dat is iemand, die leeft met de verbeelding, een artiest, dat is iemand, die met zijne vele gevoeligheden, aandoeningen, neigingen en gedachten leeft in de burger-wereld, tot hij weêr een verbeelding vindt, waarin al die gevoeligheden, aandoeningen en gedachten kunnen te loor gaan als in het hooger leven, van welks afwezigheid de smartelijkheid die hun in hun onaangewendheid, in hun doelloos in zich zelf terugkrimpen, eigen werd, het symptoom was. Dát is het leven, wat hij, de kunstenaar, zou willen leiden, want dát is zijn practijk; hij is artiest, dus iemand, die met zijn verbeelding leeft, dat dan nu zijne verbeelding, en dat híj dóór zijne verbéélding dát leven leide. Dát is het leven wat hij wil en bij hém betéékent dit dus: wat zijn verbéélding wil. Èn: met zijn verbéélding kán hij het leiden. Hij bereikt aldus door aansluiting van beide de hoofdzakelijke elementen van zijn gegeven leven, zijn ideaal.

Nu is hij in die wereld, nu is hij als Antoninus, de jonge Romeinsche Keizer zelve. Het is goed, het is heerlijk, dat Keizerlijke Romeinsche leven te leiden. Alles is goed van den mensch en voor den mensch wat de mensch zelf voor

zich vlekkeloos heerlijk vindt. Alles is goed, al dat weidsche, bonte, ròze en blanke, gouden en opalen leven, dat lichte- en woeste, dat prachtige en duizend-voudige, is goed, óm dát het in de verblindende verscheidenheid van zijn rijkdom aan eigen levens-momenten en wereldlevens-vormen, door zijn duizend-kleurig licht, door zijn fèlle pracht, door het glijden en storten en zwenken der gebeurtenissen en gemoedsbewegingen zoo véel-kantig, zoo véel-stralig, zoo véel-zalig, het zóo volstrekt tegen-over-gestelde is van het kleine, minne, zeurige, benauwde, bedompte, modder-glibberige en aardegrauwe leven dat men leeft wanneer men buiten de verbeelding de oogen opslaat en in de wereld van zijn lichaams- en zijn burgerschapsleven met de anderen denkt en spreekt en doet en is.

De kunstenaar beschrijft niet Antoninus, alsof die zich zelf zoo gelukkig zoû achten, alsof die zelf zoo gelukkig zoû zijn, — zooals ik zeide: de natuur van het werk, als werking van den schrijversgeest, is niet drama-tisch — maar de beschrijving van Antoninus en zijn wereld houdt het geluk van den beschrijver zelven in. En is dat geluk, die geestes-blijdschap van den beschrijver eens-deels ontstaan door het contrast in voorkomen tusschen die verbeeldings-wereld en het gewone tegenwoordige stoffelijke leven, — als de ziel in die geluks-geboorte doet zich voor, het bezetten, de verheffing tot het bezit, van het boven-zedelijk gevoelen dat er voor mij geen beperkende wetten zijn nu ik mijn voldoening eerst vind in dingen boven de wet, — mijn *voldoening*, niet de stilling van den honger eener gluiperige zinnen-neiging, met een beducht geweten en troebelen oogen-blik als andere helft van het geval, maar de volkomen, de blanke, blijheid *van mijn geest,* nu die boven het betrekkelijke en tijdelijke is gerezen.

En nu gaan wij naar heel andere schoonheden terug. Behalve Couperus heb ik bijvoorbeeld gelezen Geertje 1),

1) Uitgave van C. A. J. van Dishoeck te Bussum. Voorafgegane werken: Een Huwelijk; Parijsche Schimmen; Zeven vertellingen; Deemoed; Allerlei Menschen; Louise van Breedevoort; Over het leed van den Hartstocht.

den laatsten grooten roman van Johan de Meester. Het is de geschiedenis van een dorpsmeisje, die in een groote stad gaat dienen. Twee dingen zijn er mij hoofdzakelijk van bij gebleven, waarin voor mij de aard van het werk zich te kennen geeft: iets, gelijkend op een groot, donker, kijkend, bewogen, vochtig, menschen-oog, — en iets als een lief, nietig, gering mensche-wezen, dat opziet tot en vertrouwt in iets groots, breeds, rijks, goud-ros-kleurigs.

Indien men weet, dat Geertje de gewoon realistisch vertelde geschiedenis is van dat dorpsmeisje, dat door haar eersten mijnheer wordt verleid, — dan zal men begrijpen van welke qualiteit het werk moet zijn om als essentiëelen indruk het zooeven genoemde achter te laten.

De Meester is in de hedendaagsche Nederlandsche literatuur bij uitstek de kunstenaar die werkt op een achtergrond van harte-neiging. De roman Geertje is eigenlijk een uiting van delicate en deernis-doortrokken innige genegenheid van den schrijver tot zijne figuur Geertje. Als een donkere zacht spiegelende vijver ligt deze genegenheid, in den verhaaltrant, onder het relaas der gebeurtenissen. Deze schrijver was niet fel bewogen en heelemaal niet gelukkig, maar hij verhaalde van groot, aangedaan, gemoed uit, dat zich schroomvallig achter de dorps- en stadsgezichten en menschfiguren van het verhaal verborgen hield. Dit laatste was zoo zijn bedoeling. Hij méénde echter maar dat het hem ook werkelijk gelukte. Hij wist niet, dat er een intieme mooiheid, als een schemerende schaduw, als een zachtjes bevende adem, door zijn verhaal gaat, en dat dát juist iets van het hart, iets van genegenheid was, die hij meende geheel verborgen te houden, nu hij een onpartijdig de waarheid, de werkelijkheid wedergevend boek zoû schrijven. Onder de vormen van een objectief gehouden tafereel van het groote-stads-leven, is het in wezen een etherisch relaas van een kinder-ziel, een jonge-meisjes-ziel, die zich overgeeft aan een ideaal en bedrogen uitkomt.

De schrijver weet niet, dat hij van het begin af aan met een felle voorkeur zijn Geertjes-figuur heeft behandeld. Het ís dan ook niet zoo, niet waar, — stèlt hij Geertje voor als

zoo buitengewoon mooi, lieftallig, aardig; zinnelijk, gemoedelijk of geestelijk wenschenswaard; begeerlijk, sympathiek of interessant? — Máákt hij onderscheid tusschen de manier, waarop hij háar doen en laten beschrijft en dat der andere personen? Vermeldt hij ook van hàar niet al wat zij doet en zegt en zóo als zij het doet en zegt, en volstrekt niet alleen het edele, lieve of aardige — gelijk dat in een goed verhaal, naar het begrip van den schrijver, behoort? — O, zeker, en had hij dat niet gedaan, de roman zoû niet de goede kunst geworden zijn, die hij is. O, zeker, hij geeft alle menschen precies zoo als zij zijn en maakt ook de andere menschen, zelfs Geertje's verleider, volstrekt niet onevenredig leelijk. Maar het zit 'm in bijna onaantoonbare kleinigheden van het verhaalweefsel, in bijna onontleedbare schakeeringen van den volzin, ziet gij, waardoor hij er in heeft gebracht dát, die fluistering van gevoel, die adem, die teêre tint, als een zacht-kleurige schaduw, luw als een héel even bewegen van nachtelijke lentelucht....

Mijn God, het is van 't begin af aan al zoo. Daar even schreef ik het woord »aardig." Lees nu eens het begin van den roman, het vertrek van Geertje uit haar dorp. Hij beschrijft haar gedrag, precies als dat van haar grootouders en van de andere menschen, — maar ziet gij niet, mèrkt gij het niet, voelt gij niet, dat hij die Geertje van hem, die Geertje uit dien roman van hem, waarover hij hier schrijft, — ónuitsprekelijk »aardig" vindt? En ziet gij niet, dat het ook dáárdoor is, dat hij de kunst-fout begaat van meer dan eens zijn eigen persoon met die van Geertje te vereenzelvigen en haar een aantal of een soort gewaarwordingen laat ondervinden, dat meer de subjectieve gewaarwordingen zijn van de wat abnormaal gevoelige menschen, die men dichters of kunstenaars noemt?

Ik geloof wel, dat er min of meer soort-gelijke nederlandsche werken met nog betere kunst er in zijn geschreven, sterker van voorstelling, met meer helder-kleurige of dieper sombere beschrijving van leven, — maar met dit edele, aldus achter-wege gehouden en toch aldus dóordringend bestanddeel er in, weinige of geene.

De kunst is van aard iets mystieks. De mannen in het leven hebben in het algemeen geen aandoeningen, geen sentimenten, geen »gevoel", zoo als men dat noemt. Zij hebben het wel, maar er is geen gelegenheid voor, dat het hun bewust worde. Zij wenschen er zich niet in »te verdiepen." Daar zijn zij niet minder verdienstelijk om, ieder in zijn soort. Edison doet dít, de hertog der Abruzzen doet dát, Brummel was dít, de heer Rockefeller is zus en de heer Abraham Kuyper is zóo. Het eigenlijke leven, om en in zich zelf, van geest en gemoed, is voor de contemplatieve secten, die men wijsgeeren en kunstenaars noemt.

Daarom is ook die figuur van den verleider, — híj is 'et, die, in den globalen en essentiëelen indruk, welken het boek achterlaat, hij, met zijn rossen baard, is het, die, als iets groots, breeds, goud-ros-kleurigs, boven het lieve geringe kleine, achterblijft — daarom is ook die figuur zoo goed gegeven: hij is een dood-gewone, banale, lichtelijk ploertige burgermeneer en als hij er genoeg van heeft, nu, dan is het uit, dan doet hij ook niets ergs, hij komt eenvoudig niet meer, hij verdwijnt, hij wordt uitgewischt in het algemeene leven. Met Geertje heeft niettemin de grootste en smartelijkste geschiedenis plaats gehad, die zal voorkomen in haar kleine leven.

Van wijsgeeren gesproken, — ik las met belangstelling den openbaren brief van Prof. Dr. G. Jelgersma aan Prof. G. J. P. J. Bolland 1). Ik ben geen philosooph, ik ben een litterator, zoo als Prof. Jelgersma ook geen philosooph maar een psychiater is. Ik stel evenwel belang in philosophie en in de nederlandsche cultuur, het nederlandsche gedachten-leven in 't algemeen, en ik ben een groot bewonderaar van Prof. Bolland.

Professor Bolland is, in mijne schatting — evenals trouwens de groote Duitschers van de laatste honderdvijftig jaar, — een artiest in de wijsbegeerte. De wijsgeerige opstellen van

1) Leiden, Gebr. van der Hoek.

Bolland zijn kunstwerken. De verrichting van denken geschiedt bij hem met vitaliteit, met een uit de natuur opwellende passie. Daarom zijn zijne opstellen kunststukken van wijsbegeerte.

Behalve dat, staat hij, — die er vele onderzocht heeft — op die wijze één wijsbegeerte-STELSEL vóor. Eén wijsbegeerte-stelsel staat hij voor als het wáre stelsel. Dit zijn twee eigenaardigheden, die hem de meerdere van bijna alle philosophieprofessoren doen zijn.

De heer Jelgersma is van meening, dat men alleen de geschiedenis der wijsbegeerte zoû moeten doceeren, daar men, — naar hij betoogt — niet volstrekt zeker van de waarheid van éen stelsel kan zijn. Evenzeer, zegt hij, als iemand volstrekt zeker van zijn eigen waarnemingen kan meenen te zijn, die tòch later hallucinaties blijken, — evenzeer kán men van een gedachten-stelsel, niet volstrekt zeker weten, dat het niet een hallucinatie des geestes is.

De heer Jelgersma vergeet, naar mij voorkomt, dat hetgeen hij voorstaat, namelijk het historisch gezicht op de wijsbegeerte, eveneens één stelsel is en niet onwaarschijnlijk een minderwaardig stelsel dan dat van Prof. Bolland. Zoo het eene, dan kan ook het andere, zoo die van Prof. Bolland, dan kan ook de kijk van Prof. Jelgersma op leven en wijsbegeerte een geestes-hallucinatie zijn. En ik voor mij, geef, als liefhebber, dan de voorkeur aan de eerst-genoemde.

Is het niet heerlijk, dat wij nu weder sedert jaren een denker, een actief denker, rijk zijn, een actief denker, niet in de beteekenis van een persoon, die zijn gedachten-leven ijverig doet werken en bedrijvig propageert, maar in die van een wijsgeer, energisch denkend uit liefde tot het denken, denkend wijl het denken hem een geluk is, een in haar kracht alles overwinnende neiging van hoofd en hart, en die datgene, wat hij als de ware wijsgeerige denkwijze en den waren wijsgeerigen denk-inhoud gevonden heeft, op schoone, geestelijk gloeyende, meê-voerende, wijze voordraagt, in schrift en gesproken woord, aan zijne volgers?

In-der-daad, wat is het, zeer verdienstelijk, werk der overige

philosophie-professoren anders dan dat van noeste ambachtslieden, bij het werk, bij de architecturale denk-kunst, van Bolland?

Het is misschien niet mooi van Prof. Bolland, dat hij zich onvriendelijk over zijn ambtsbroeders uit, maar kan deze onvriendelijkheid ook het gevolg zijn eener totale miskenning der rangorde hunnerzijds tegenover hem?

Het moet helaas wel zoo zijn. Elk onpartijdig lezer van eenige cultuur, die de brochure van den Heer Jelgersma leert kennen, zal inzien, dat de verhouding der anderen tot Bolland gelijk is aan die der leden van een dorps-fanfarekorps tot een wereld-musicus, die toevallig hun medelid is.

Is het niet heerlijk, dat wij in Nederland een hoogleeraar der wijsbegeerte hebben, die waarlijk de wijsbegeerte, begrepen als leer der wijsheid, onderwijst, en niet slechts de *geschiedenis der* wijsbegeerte, — de geschiedenis der wijsbegeerte en die dan nog naar de laagste opvatting, als gedachte-loos relaas der op-een-volging, en zielloze uit-een-zetting, der stelsels van wijsbegeerte?

Eindelijk aan een leerstoel der wijsbegeerte de waardigheid en verrichting hergeven, daar-aan door de stichters van hoogescholen, kinderlijk waar en koninklijk juist, toe-gedacht!

Door een dubbele volledigheid, die van de figuur van Bolland zelven en die van zijn stelsel, staat overigens de zaak der mokkende opper-lieden, die hem moesten vereeren, hopeloos. Het verschil is *te* groot. Kon men nog zeggen: »ja, hij is geniaal, maar on-solide; hij is een artiest in zijn vak, maar wat hebben wij in de strenge wijsbegeerte met uit de lucht gegrepen fantastische opvattingen van doen!"

Maar dit kan men níet zeggen, want deze meester in de denk-kunst, deze edele bouwer van schoone denk-geheelen, is tevens de rijkst gevoedde en veelvoudigst onderlegde, de meest studie-volle menschengeest van al de ambtgenooten; en zijn stelsel eindelijk, is dat niet het universeele en compleete zelf, is er ook niet in begrepen, — in de lager-bij-degrondsche afleidingen er uit, die natuurlijk in 't geheel niet meer tot de wijsbegeerte zelve behooren, — een waardeering

van den zoo-genaamd geschiedkundigen arbeid, van den meer onbezielden, fundamenteelen, lageren, bouw der wijsbegeerte-geschiedenis?

De Heer Jelgersma spreekt van het gevaar voor het ontstaan van Hegel-cultus, van Hegelianisme, even zoo als men heeft vegetarisme, theosophie en andere secten, daargelaten de oudere, tegen elkaâr gekantte, godsdiensten; en denkt, in verband hiermede, aan een tweede gevaar, — dat voor godsdiensttwisten, godsdienst-oorlog.

De gelijkstelling van Hegelianisme met vegetarisme en theosophie ter zijde latende, wil ik vragen of uit de door Bolland verkondigde leer de wenschelijkheid van twist of gevecht tusschen bouwmeester en metselaars zou te deduceeren zijn?

Het zijn de opponent tegen Bolland, en zijne geest-verwanten, trouwens zelf, die onverdraagzaam zijn.

Betoont in zijn, overigens zonder overmaat van geestes-vlugheid, en vooral ook van geestes-vlucht, gesteld, vlug-schrift, de aanvaller van Bolland zich b.v. niet een tegenstander van theosophie? Waarom, professor Jelgersma? Is de theosophie uw subjectieve en objectieve contrôle gepasseerd en onhoudbaar bevonden? Het is, dunkt mij, tegen uw eigen begrip of opvatting, aldus een verschijnsel te veroordeelen, waardoor niemand kwaad wordt gedaan en velen bepaald gelukkig zijn.

Maar ik dwaal af op een coquet en wat burgerlijk kronkelpaadje. Zooals de Harz tot de groote gebergte-landschappen van Europa, zoo als Muiderberg tot Scheveningen, verhoudt zich de theosofie tot de leer van Bolland. Ik wil alleen maar eens zeggen en uitroepen, dat ons land mannen als Bolland noodig heeft en in hooge eer moet houden. Eindelijk een ziel, een hartstocht, een leider, eindelijk een liefde, een wil en een macht, eindelijk een groote mensch, een klare, groote, levende geest in Nederland, om het edelste deel der menschelijke cultuur te verbreiden.

Al zijn de aanvallen ook mak als een schapen-oproer, — zij kunnen, zij mógen niet voorbijgaan zonder verzet.

Terwijl ik dit aan 't schrijven was, zag ik telkens weêr iets in mijn verbeelding, zekere huiselijke kamer-aspecten, die de gedachten aan wijsbegeerte om-waarden, en ik wist waarlijk niet altijd hoe ik daar aan kwam. Nu weet ik het weêr, zij waren afkomstig uit het boek van den heer HERMAN ROBBERS, getiteld Van Stilte en Stemming. Eerst een gelukwensch. Uit wat tot nu toe in boek-vorm van die soort van zijn hand is verschenen, is niet af te leiden, dat het roman-genre de kunst-beoefening zoude zijn, ter bereiking van welke de heer Robbers het licht zoû hebben gezien. In den Roman van Bernard Bandt wel het minst, maar toch ook niet zoo zeer in De Bruidstijd van Annie de Boogh, gaf deze auteur een ontwikkeling te zien der goede gaven, die in aardige knopjes aanwezig waren in zijn eerste korte stukken: Een Kalverliefde, De Verloren Zoon en De Vreemde Plant.

Van zulke kortere stukken biedt het hier nu aan de orde zijnde boek ons weder een verzameling aan. En, waarlijk, dit is weêr aardig werk, werk, dat geheel tot de letterkunde, in engeren zin, behoort. Door sommige van deze stukken, in 't bizonder door dat, getiteld Verjaardag, doet de heer Robbers mij denken aan Nicolaas Beets, aan Bakker Korff en aan David Bles. De heer Robbers is zich tot nu toe nooit aan impressionistische of symbolistische virtuositeiten te buiten gegaan en ik voor mij denk aan Alma Tadema even min met zulk een gepassioneerden tegenzin als in der tijd impressionistische schilders en de impressionisme voorstaande kritiek, als aan Bakker Korff.

Als ik het wel heb, is de heer Robbers, geheel buiten literair-theoretische stormen en onweêrsbuyen om, tot een realisme gegaan, dat in den tijd van Esser den oudere nog in eere was en het nu, na vijf-en-twintig jaar, ook weêr zal zijn.

In werk van den heer Robbers zoo als de groote schets Verjaardag, is iets aardigs en iets meêwarigs, wat het sentiment betreft, en iets korts, telkens spoedig eindigends, in de stelling der opmerkingen. Enkele trekjes treffen zeer

en blijven u bij en daaraan juist kan men zien dat de heer Robbers een goed kunstenaar is.

Vergelijk, wat het sentiment en daardoor het diepste element van het kunst-gehalte aangaat, een dergelijke familie-samenkomst, als deze Verjaardag ons beschrijft, met wat de heer Van Looy van dien aard geeft en de heer Frans Coenen Jr. Gij zult dan bevinden, dat het sentiment van den heer Robbers zich tusschen de sentimenten der heeren Van Looy en Coenen in bevindt; lang niet zoo gelukkig als Van Looy, is hij ook lang niet zoo mistroostig als Coenen. Hij is eigenlijk van een keurige koelheid, waarin de dingen, met korte rukjes, stellig en nauwelijks eenigszins fluweelig door het sentiment, te voorschijn komen.

Van de jarige in zijn schets, de hoofdpersoon, de nog jeugdige maar altijd moewe huismoeder over een groot gezin, zegt de schrijver:

»Toch bleef ze aldoor erg vriendelijk tegen Truus, en tegen haar man, toen hij de krant neerlei en nog even praatte; *ze bracht telkens kleine schitteringetjes van extra-verjaars-blijheid in haar grijs-blauwe oogen. Maar 't wit er om heen was rooderig, voos van tint, de leden gezwollen.*"

Dit is zoo een zeer treffend trekje. Uit zoo iets blijkt een scherpte van zien en een gevoeligheid van opmerking die men achter deze koele voordracht niet zoude veronderstellen. 't Is heel mooi gezien en opgesteld als een aanteekening.

In het mooi zien en dan opstellen als aanteekeningen, in de tempering van de warmte van binnen, door de koude van den keurenden en overbrengenden geest, ontstaat de koelheid van aard, het staande, de kortheid in den stijlgang, die de deugd van deze voordracht is.

STAATKUNDIGE KRONIEK.

20 October 1906.

Er is weer leven in de brouwerij gekomen. Nieuwe plannen, in de tweede troonrede van het Kabinet aangekondigd, hebben een levendige bespreking uitgelokt in de pers.

IJdele en onvruchtbare critiek is niet uitgebleven. Zij schijnt met elk volgend parlementair jaar nu eenmaal op het papier te moeten komen. De Regeering, heet het, heeft nog niets gedaan, want de sluitingsrede heeft geen enkele afgeleverde groote wet kunnen noemen, het Kabinet geeft geen christelijk werk; en dan weer: het doet precies hetzelfde als het vorige. En verder bespiegelingen over de toekomst van het Kabinet.

Dat alles kan blijven rusten. Het is politieke sport, en dan nog ongezonde sport. Voor geen regeering is het mogelijk, het eerste jaar eigen werk van belang af te leveren Men stelt slechts onmogelijke eischen om stemming te maken onder de oppositie. Geen ander doel hebben de voorspellingen der toekomst.

* * *

Geen onpartijdig oordeeler kan ontkennen, dat er onder deze bewindsmannen zijn, wier werkkracht waardeering eischt.

Om van den Minister van Oorlog eerst straks te spreken, zoowel De Meester als Veegens toonen zich arbeidskrachten van den eersten rang.

Indien in den loop van dit zittingjaar de wetsontwerpen inkomen, in de troonrede toegezegd, wordt er van de inspanning der Staten-Generaal heel wat gevergd, als het tot voltooiing zal komen.

De geheele financieele hervorming van den minister van Financiën, en het geheele stelsel van sociale verzekering van den minister Veegens zouden tezamen een werk zijn van zoo grooten omvang, dat een vierjarig tijdperk, met de grondwetsherziening bekroond, ermede zou kunnen zijn gevuld. En nu spreken wij nog niet van een groot werk als onderhanden is: de administratieve rechtspraak.

* * *

In den aanvang van het zittingjaar is de regeering, met het optreden van den Minister van Koloniën, minder gelukkig geweest.

Hij leed tweemaal achtereen een klein échec.

Het eerste was het verloop van de behandeling van het wetsontwerp tot wijziging van het Indische regeeringsreglement.

Er is niemand, of hij juicht het streven van de regeering toe om orde te brengen in den chaos van rechtsregelen, welke de rechter in Indië heeft toe te passen.

Over de wijze, waarop dit zal moeten geschieden, is een strijd ontbrand, die wel in hoofdzaak louter theoretische beteekenis heeft, maar niettemin met groote heftigheid is gevoerd.

De Regeering nam als uitgangspunt voor haar plan tot regeling, dat men zooveel mogelijk de inlanders moet brengen tot het Europeesche recht.

Daartegenover is met groote energie en met veel talent, onder leiding van den Leidschen hoogleeraar Van Vollenhoven gestreden voor het beginsel, dat het recht moet groeien uit het volk zelf, en nimmer een vreemd recht aan eenig volk mag worden opgedrongen.

Er is ook alweer niemand, die dit beginsel niet accepteert. Ook de regeering moet hierin de waarheid zien. Men had daarom kunnen verwachten, dat van de zijde der voorstanders van het regeeringsontwerp het opgeworpen strijdpunt als een misverstand zou zijn aangemerkt. De regeering had aanstonds kunnen antwoorden, dat ook in haar wetsontwerp hetzelfde beginsel niet uit het oog was verloren.

In plaats daarvan is de antithese aanvaard, en zoo moest ten slotte de Regeering den eenen term der antithese voor den anderen verruilen, volgende het initiatief van den heer Van Idsinga, wiens amendement door haar werd overgenomen.

Het vreemde van het geval is wel, dat ondanks de wijziging van het wets-ontwerp, de regeering de verordeningen ter uitvoering daarvan onveranderd schijnt te kunnen laten; maar het beste bewijs, dat de groote strijd geen ander dan theoretisch belang had.

Waar het thans in de praktijk tot toepassing moet komen van het eigen recht der inlanders, van het adat-recht, ondervindt men groote moeielijkheden met het te voorschijn brengen van die adatregels in hunne juiste beteekenis.

Geschreven is dat recht nergens. De rechter moet zich laten voorlichten door zooveel mogelijk betrouwbare inlanders, die het wel kennen. Maar deze geleerden zijn het in den regel geenszins eens. En om het recht te kunnen toepassen dient men toch den vaststaanden regel te kunnen leeren kennen!

Prof. Van Vollenhoven wil dan ook in Indië het adat-recht gaan opsporen en codificeeren. Daartegen kan alweer niemand bezwaar hebben. Maar het aantal adat-rechtsvormingen in Indië is ontelbaar groot, en de kans om uit de bereikbare gegevens een stel betrouwbare rechtsnormen op te diepen in menig geval gering of nul.

Is dit de feitelijke toestand, dan is de onafwijsbare plicht om

door rechtscodificatie orde te scheppen niet anders te volbrengen, dan door in de overgroote meerderheid der gevallen de inlanders te brengen onder het Europeesche recht. Dit dient overal te worden gekozen, waar de andere weg tot bestendiging der rechteloosheid leidt.

Op deze wijze had men, het juiste beginsel tot grondslag nemende, afwijking slechts geoorloofd te verklaren in het geval van onvermijdelijke noodzakelijkheid. Thans was men gedwongen, het eerst gekozen stelsel los te laten voor een ander.

* * *

De tweede onaangename ervaring deed de Minister van Koloniën op met zijn wetsontwerp, vragende een half millioen tot terugbrenging van particuliere landerijen aan den Staat.

Onder het aangevraagde bedrag was *f* 260.000 voor den aankoop van het land Nanggoeng bezuiden Batavia. Van deze eerste daad ter uitvoering van een goed plan was de Kamer niet gediend.

De Weeskamer, die er hypotheek op had, heeft het, bij den executorialen verkoop harer vordering van een paar ton, zelf moeten inkoopen voor *f* 1000.—. Wel kon de Minister een vrij groote opbrengst van het land becijferen, maar dit bedrag zou blijkbaar door de noodzakelijke exploitatiekosten worden geëvenaard of overtroffen. De mededeeling, bij het mondeling debat gedaan, dat een Chinees daarna *f* 275.000 had geboden, oordeelde de Kamer niet van genoeg gewicht om haar tegenzin tegen dezen koop te overwinnen.

Waar de zaak zoo stond, is de heer Van Deventer, in volmaakt vriendschappelijke gezindheid, den Minister tegemoet gekomen met een motie, waarin het algemeene plan werd toegejuicht. Daarnaast kon dan het wetsontwerp, waarin Nanggoeng door de Regeering onverbrekelijk was vastgenageld, vervallen. Door intrekking kon de Minister verwerping voorkomen.

Onverbreekbaar vastgenageld. Immers, tegen de poging van den heer Tydeman en de subsidiaire poging van den heer Van Deventer om Nanggoeng uit het wetsontwerp te lichten bij amendement, meende de Minister zich te moeten verzetten.

De vriendschappelijke poging van den heer Van Deventer werd echter miskend en afgewezen, ook nadat, uiterlijk, de vorm was verzacht.

De verzachting van den vorm, die den inhoud der motie ongeschonden liet, was echter een welkome aanleiding voor den heer Tydeman, ten bate van de goede kansen voor zijn eigen amendementen, en voor den heer Troelstra, ter incasseering van politiek profijt ten koste der vrijzinnig-democraten, om de motie als vermoord ten toon te stellen.

Hiermede vergooiden Regeering en andere voorstanders van het algemeene plan de kans, dat de overgroote meerderheid zich voor

de verwezenlijking daarvan zoude uitspreken. Het wetsontwerp met Nanggoeng er in vast, ging, na verwerping van alle amendementen, zooals het was ingediend, met een goede meerderheid naar den kelder.

De Regeering had dus, per slot van rekening, niets. De heer Van Deventer bleek juist te hebben gezien.

* * *

Het is te betreuren, dat de Minister Fock geen kans heeft gezien om deze beide tegenslagen te ontgaan. Zijn optreden was, dusver, gelukkig en hij staat gereed met een begrooting, gunstiger dan wij in jaren hebben gehad. Elke afbreking van beleid onder deze omstandigheden zou schade zijn voor Indië. In den loop der maand November zal de Minister gelegenheid hebben om de beloopen schade in te halen.

Het is voor een bewindsman zonder ervaring natuurlijk moeilijk om in elke nieuwe wending van het parlementair debat te weten, hoe hij zich heeft te houden. Maar wil hij niet gevaar loopen om zwak te zijn als hij sterk moest wezen, en te onpas intransigent te blijven, dan zal hij steeds verstandig doen met zijn eigen intuïtie te volgen en niet op kritieke momenten zijn psychologische evoluties te laten regelen door een hem zelven allicht vreemden gedachtengang van vrienden in de Kamer.

Bedriegen niet alle teekenen — enkele persstemmen daarna bevestigen dit — dan werden door sommigen achter de houding van den heer Van Deventer en zijne vrienden minderwaardige motieven ondersteld, die hun ten eenen male vreemd zijn geweest. Daardoor moeten de adviseurs van den heer Fock, en deze, hen volgende, op zijn beurt, zich hebben laten misleiden. Men kan ook *te* slim en *te* taktisch willen zijn.

* * *

Hier is dus geen ernstige scheur in de beurs. Bedenkelijker is de toestand bij de twee moeilijkste departemedten: die der defensie.

Met het politiek karakter van het Kabinet heeft de bezetting van deze beide departementen minder te maken dan de oppositie wel eens doet voorkomen.

Wij leven in een kritieken tijd van overgang. Wel hadden de partijen, die in de overwinning op het vorige Kabinet het leeuwendeel hadden, in hun program beperking en hervorming der defensie, maar de toestand op dit terrein der politiek is voor *elke* partij kritiek. Niemand kan meer ontkennen, dat de sleurgang hier dient afgebroken en sleursloffers aan het hoofd van deze departementen thans niet kunnen worden geduld.

Allerwege won de laatste jaren de overtuiging veld, dat, hoe de politieke constellatie ook mocht zijn, hier hervormers, mannen van

initiatief, op post moesten staan. Mannen, die niet in beweging komen, of die hunne beweging en richting regelen naar vermaningen en stroomingen in de volksvertegenwoordiging, zijn hier niet op de rechte plaats.

Het hooge belang van deze Regeeringstaak en de algemeene erkenning daarvan doet de politieke zijde van het vraagstuk verbleeken. Welke partij ook aan de Regeering zou zijn geweest, met deze beide departementen ware het altijd tobben gebleven, tenzij krachtige hervormers de leiding hadden genomen. Dat het daarheen moet, wordt meer en meer duidelijk. Het zijn nog slechts de ongezonde politieke verhoudingen, waardoor het proces wordt vertraagd.

Wat hebben wij nu van onze bewindslieden, thans met de leiding der defensie belast, te verwachten?

Ten aanzien van den éénen, den zeeman, is het antwoord gauw gegeven: niets.

Aan zijn begrooting is niets te zien. De Memorie, waarmede zij wordt toegelicht, geeft echter grootsche plannen voor den aanbouw van een vloot.

De vraag mag dezen Minister worden gesteld, wat hij denkt van den ernst der volksvertegenwoordiging.

Immers, het plan voor de reconstructie van de vloot, voor zoover het de pantserschepen betreft, zal een begin van uitvoering vinden in 1909, en gereedkomen in 1934. En dit wordt ons voorgelegd in een Memorie, die de schepen, van 1897 tot 1901 gebouwd, als voor het groote gevecht onbruikbaar qualificeert.

Indien zoo weinig de waarde van een oorlogsschip, zelfs voor enkele jaren, is vast te stellen, wat beteekent dan een plan, waarvan de uitvoering zal beginnen na drie jaren, om van de afwerking maar in het geheel niet te spreken? Welk gewicht is te hechten aan een becijfering van kosten voor een schip, dat over 28 jaren op stapel zal worden gezet? Wanneer een Minister, op aandrang van de volksvertegenwoordiging komende met plannen van aanbouw, met zoo iets voor den dag komt, is de kans toch gering, dat hiermede genoegen zal worden genomen.

Op het gebied van de defensie kan een Minister de Kamer veel laten slikken; dat heeft de ervaring geleerd. Maar een zoo ongegeneerde fopperij zal toch voor de meerderheid wellicht te kras blijken. Te meer, nu het eenige actueele voorstel van belang, de aanbouw van een tweede Heemskerck voor de binnenlandsche defensie naar alle waarschijnlijkheid van de baan zal gaan. Dan blijft er niets over dan een enkele torpedoboot.

De Minister Cohen Stuart zal er dan zitten, nu ja, omdat er eenmaal een Minister van Marine zijn moet.

Dan staat aan het hoofd van Oorlog een andere figuur. De Generaal Staal, hoe weinig aannemelijk in menig opzicht, is een ernstig man,

een man van intellect, een persoonlijkheid, zoo noodig bereid en in staat om ernstig verzet tegen zijn plannen te breken.

Wat die plannen zijn, is nog weinig bekend.

De inkrimping en afschaffing van het blijvend gedeelte, die plotseling uit de lucht is komen vallen, aan de verdediging daarvan zal de Minister, na zijn redevoeringen van verleden jaar, zwaar werk hebben. Vooral zal hij de Kamer duidelijk hebben te maken, dat deze greep niet desorganiseerend zal werken.

Overigens is nog niets bekend van hetgeen de aangekondigde wijziging der militiewet ons brengen zal. De vermelding ervan in de Troonrede zonder meer, kon geen ander effect hebben dan prikkeling der nieuwsgierigheid.

De toenemende beweging in het leger en de oneenigheid over diagnose en therapie er buiten, dringen meer en meer naar de instelling van een centrale commissie, die de kaarten van geheel het krijgsspel zal hebben open te leggen. Daaraan zal ten slotte een Minister moeten gelooven. Het is de eenige weg om tot radicale hervorming en bezuiniging te komen.

* * *

Ondertusschen zullen de partijen der rechterzijde een poging doen om Leiden te heroveren.

Zonderlinge coalitie toch! Daar zullen nu op één avond twee christelijk-historische predikanten optreden, de candidaat en Ds. Wagenaar van Leeuwarden 1), om deze candidatuur aannemelijk te maken.

Toch zeker niet voor de Roomschen? Dezen zullen zich wel zeer gedwee toonen indien zij voor dezen belager hunner kerk naar de stembus loopen. Waartoe? Voor de christelijke coalitie, die Ds. Wagenaar den laatsten zomer den nederlaag hielp bezorgen?

H. P. M.

1) Een nader bericht meldt, dat Ds. Wagenaar door ongesteldheid verhinderd is geweest. Het is niet gebruikelijk, iemand met een ongesteldheid geluk te wenschen: hier zou het niet te onpas zijn.

JOSÉ-MARIA DE HEREDIA

DOOR

FERNAND TOUSSAINT VAN BOELAERE.

Wie heeft er maar ooit éven aan gedacht dat José-Maria de Heredia eens sterven zou?

Maar heeft ook iemand hem weten geboren worden? Toen zijn eerste vers in een tijdschrift 1) verscheen, was het dan niet zélfs den lezer, die niet tot het literair huisgezin van den dichter behoorde, en nù voor het èerst met werk van hem in aanraking kwam, of hij dat werk sedert lang of van vroeger al kende, en hij thans het weer met hernieuwd en vermeêrd genoegen herlas?

Dat wij, vóór een vers van de Heredia, reeds van meet af aan, niet proevend staan te wikken en te wegen: maar daarmêe omgaan of wij wel wisten welk genoegen wij er zekerlijk van ontvangen zullen, — dat wij niet in ingetogen stilzwijgendheid juichen en dan genieten gaan en dan schoonvinden: maar even stil en bedaard zitten blijven om zich in ons ongestoord te laten verspreiden de roze-geur eener eigenaardige gedachte; of om ononderbroken te laten sterker of zachter in ons vibreeren 't geleidelijk aangroeiend en dan van her langzamerhand uitstervend geluid van mooi-gekozen en harmonisch neven elkaar gereide klanken; of om in kalme rust, vóór onze oogen te zien zich verduidelijken de vaste lijnen van een beweegvol of vredevol beeld — oorzaak dáarvan zijn vooral, in subjektief besef, onze voor-bekendheid en vooringenomenheid met den hoofdzakelijken inhoud, en, in objektief

1) Parnasse Contemporain 1866.

besef, de volmaaktheid van den vorm in de Heredia's verzen, die het niet toelaten dat ons genots-gewaarwordings-proces worde afgeleid door het meer speciale des inhouds of haperen blijve aan eene, door den vorm vertoonde bizonderheid.

Want Hellas en Roma — de Heroën, de Anthologie, de Stoïsche en Epicurische Republiek — leverden aan de Heredia stof en ziel voor de meeste zijner sonnetten, voornaamst en overwegend deel zijner anders weinig omvangrijke literaire praestatie. En wie ons van Hellas' of Roma's aangelegenheden vertelt, van geen ongeweten dingen vertelt hij, daar onze heele intellektueele zijnswijze nog thàns op dat weten is gebouwd als op den stevigsten en, ondanks ons Barbaarschap, natuurlijksten grond.

En toch, de Kentauren, Hèraklês, de Nemeesche leeuw, Marsyas, Perseus, de eeuwig-starende Sphinx, wat zijn het thans meér dan klanken, die geen wederklank in onze ziel vermogen te verwekken! Zelfs de natuurverschijnselen, waarvan zij soms zijn het ageerend, en het, onder invloed van tijd en wijdte, esthetisch-overweldigend symbool, niet zijn zij, al kennen wij ze ook nog lang niet grondig, bij machte ons voor die namen warm te maken of, anders dan van een kultuurhistorisch standpunt uit, voor hèn onze genegen en durende belangstelling te winnen.

't Zijn als tooneeldekors en -toebehooren, die, den avond te voren in het schitterend gegloei der scène, dat 't al verheerlijkt, en door spel van licht en schaduw het àl samenbrengt en samenhoudt, onder het verleidelijke der melodische rythmus-beweging of der hooge woordkunst, als onafscheidbaar deel van een harmonisch geheel diep ons hebben getroffen, nú echter, in der haast in een hoek weg-gerommeld, in het scherpe daglicht verdrietig onze nuchtere oogen aandoen en bezeeren. Zóó dat wij, weifelend, ons zelfs afvragen kunnen: hoe of het nu tòch mogelijk nog is, dat wij, onder den invloed van bekende, kunstmatig aangebrachte omstandigheden, datgene kunnen mooi vinden en achten, en van die mooiheid genieten, wat anders, van de hoogte uit waarop wij ons geheschen hebben,

dan tóch maar onbeholpen klein is, en niets meer dan vernuftig speelgoed van kinderen bij 's levens zinnelijk en metaphysisch gebouw.

Want zoolang Hellênen er in Hellas' taal van vertellen, ontvangen wij er van een onvermengd esthetisch genot. Zoodra echter een niet-Helleen er in zijn taal van verhaalt, dan, meestal, helaas! Helaas vooral om het onechte in die door hun eigen *ons* niets-zeggende woorden, vertegenwoordigers eener, hoe ons bekende, toch aan ons diepste wezen vreemde beschaving, en om de, die woorden aangeboren onvereenigbaarheid met de andere er om staande woorden die, zij, uit ons eigen behoefte-leven ontstaan en daarin volgroeid, bovendien en nog steeds verkwikt zijn en bestendigd door den zelfden lucht die ook ons, in onze opvatting van alle zijn en alle worden, bestendigd en verkwikt.

Die heterogeniteit, die tweeheid welke anders steunt op eene verschillende richting in onze opvoeding èn in het intieme streven onzer intiemste eigenschap, vertoont zich zwakker of scherper naarmate de kunstenaar van grootere of mindere historisch-literaire kultuur kan getuigen.

Wie nu van de voortreffelijkheid dezer eerbiedwaardige heroën en mythen misbruik maakt, wijl hij ze, door ze te steken in een, hun niet passend pak, verleelijkt, misvormt en mishandelt, en zóo komt tot dat soort burleske (waarvan Scarron's „Virgile travesti" nog steeds hèt model is), dat wij wel in de handboeken voor stijlleer op zijn plaats uitgelegd en gewaardeerd aantreffen, maar desniettemin met de literaire kunst geen uitstaans heeft —

Wie, ten andere, zich slechts van hunne namen, of van eene toevallige eigenschap van hun wezen, of van eene gelegenheid waarin zij verkeerden, bedient, alleen om zoodoende eene vergelijking te kunnen maken of eene andere figuur te ontwikkelen ter onderschraging en stoffeering en verfraaiing van eigen stijl — welke stijl, och God, dan niet langer *kan* zijn en ook niet langer *is* de zuivere uiting van een in zijn essentie inwendig leven, maar de uitkomst van 't huwelijk van wàt

gevoel met: niet verbeelding, maar: zekere oppervlakkige eruditie (en ik denk, bijvoorbeeld, aan Bilderdijk's verzen (?) over „Vondel": 1)

Een ruwe diamant, maar van het eerste water,
Die door zich-zelven blonk, ontleende kunst ten spijt:
Rechtschapen Filomeel, bij 't schaatrend spreeuwgeschater,
En Orfeus, bij de Pans van onzer vaadren tijd....) —

Wie, ten derde, zoo vol is van de kennis van den tijd die voor kort of lang zijne uitsluitende ingenomenheid mededraagt, dat het niet meer is of hij zich door ijverige studie in dien tijd heeft weten te verplaatsen, waar het waarlijk is of hij er met ziel en zinnen in leefde, of hij, hoewel sprekend onze taal en zich gedragend aan dezelfde gewoonten en wetten als wij, zich in ons gezelschap maar een goed-ingelichte vreemdeling voelde, slechts thuis van 't land zijner tijdelijke keuze (Thaïs, Salammbô *niet* Quo Vadis 2) et tutti quanti) —

Zij vormen — met hun drieën vormen zij als de twee uiteinden en de middeltrede van de drukbegane trap die van den heidenschen grond der pseudo-kunst leidt naar den eenigen tempel der ware kunst.

Een zoogenaamd historisch roman of poëma staat dan ook maar in dezelfde innerlijke verhouding tot de kunst als zijn auteur staat tot den tijd waarin hij ons verplaatst. Voelen wij, als in — om er toch één te noemen — als in Pierre Louys' „Aphrodite", dat de maker van het ons voorgelegd werk, heelemaal met zijn ware denken en ware handelen, buiten het door hem geschrevene staat, zoodat hij van geen warme liefde, alleen maar van een zekere welgemeende of vermeende verliefdheidsbelangstelling voor zijn onderwerp heeft kunnen doen blijken, dan weten wij ook dat, indien dàt werk

1) De Dichtwerken van mr. W. Bilderdijk, uitgave van Vloten, 2e Druk. Cohen. 1884.

2) „Quo Vadis" is maar iets in den aard van Scarron's »Virgile travesti". Van eene zekere hoogte uit, is het even burlesk. Maar dat burleske is van eene mindere (Poolsche) soort.

eenige literaire verdienste heeft, het die verdienste maar kan te danken hebben aan den, dat werk kenmerkenden vorm en aan een zekere bizonder-belangwekkende of nieuwe zeggings- en uitdrukkingswijze. Wat toch nooit zal volstaan om dát werk tegen den tijd te bestendigen.

Maar wanneer des makers verbeelding dieper van den geest van den verkozen tijd doordrongen is, zoodat hij niet meer een (valschen) schijn van dien tijd, onder den vorm van een historischen zeden-roman (als Aphrodite zou zijn) ons geeft, maar in synthetischen vorm, een, op menschelijke hartstocht-aandoeningen steunend aktief beeld ons voorhangt van het gedachte-leven of van het gemeenschapsleven van eene periode (als Thaïs en Salammbô doen), dan staan wij héél dicht bij de hoogste kunst, hoewel de genots-aandoening, die wij van die werken ontvangen, er geen zuiver-esthetische is, wijl er zich, in het eerste geval, eene wijsgeerige voldoening (in Thaïs, als b.v. bij Plato), in het tweede geval, eene historisch-zielkundige voldoening (in Salammbô, als b.v. bij Salustius Crispus en Tacitus) bij vermengt.

Goedheid en liefde beduidt het zoete stralen der oogen van déze Muze der historisch-literaire kunst — uit de oogen der echte Muze straalt echter een ander vuur: een vuur waarvan wij *niet*: voelen dat het weldadig den bij-wezende verwarmt en verlevendigt, *maar*: verrukt bemerken dat, als kleurlooze pijlen de ruimte doorborend, het al het omliggende in witte helderheid van licht en fijn bewegen stelt.

II.

Het werk van José-Maria de Heredia hoort niet tot de hoogste kunst.

Want om tot de hoogste kunst gerekend te kunnen worden, ontbreekt er reeds aan niet de stijl-, maar de inhouds-oorspronkelijkheid.

Niet wat hij zelf had gezien, niet wat hij zelf had ondervonden in het werkelijke leven en in het hoogere gedachte-leven; niet wat hij in zijn innigste gemoed had waargenomen

of gevoeld stelde de Heredia's poëtische vermogens in werking. Maar de gegevens werden hem als 't ware geheel ter bewerking gereed door de oudheid verstrekt. Uit die gegevens nam hij, na wijs beraad, zijn bekomste. Er van veronachtzamen of er van ter zijde laten, kon hij; er aan bijvoegen of er grondelijk aan veranderen deed hij, op eene enkele uitzondering na, niet.

Geheel van hem is dus zijn werk niet: want het is niet in hem geboren, uit de aandoening, door de ziel ondervonden bij aanraking met het buiten haar bestaande zinnelijke en verstandelijke leven, maar het is van buiten-uit, langs den weg der hersenen, druppel na druppel in hem klaar geworden.

Van den geur der roze spreekt hij, omdat hij zich straks over eene roze heeft gebogen en, verrukt, haar geur in zich heeft opgenomen en hij thans nog dien geur in zich heeft; niet omdat hij, aan rozen denkend, haar verrukkelijken geur dadelijk overal om zich heen gewaar wordt, hem tot in zijn diepste wezen doordrenkend, in welk seizoen het ook weze.... Daarom óók behoort de Heredia's werk niet tot de hoogste kunst.

III.

Het is opmerkelijk hoe weinig, wanneer wij, buiten elk kritisch doeleinde om, eenvoudig lezen om 't gelezene te genieten, hoe weinig dan een volmaakte vorm onze aandacht in het bijzonder op zich vestigt, opziens en verwondering baart.

Wij voelen wel naar iets buitengewoons te luisteren, maar schrijven dat gevoel zoo niet aanstonds aan den meer volmaakten vorm toe.

En het is wèl opmerkelijk ook dat wij eerst genieten, en ons dàn maar afvragen gaan, waar dat buitengewone, en — omdat het als een blankere en in schijn niet zóó diepe gewaarwording is — in zekeren zin eigenaardige genot vandaan komt; en wanneer wij dan plots beseffen dat iets volmaakts wij aan 't genieten zijn, veeltijds wordt nog dat besef in ons gewekt, door bewuste, schoon onbepaalde vergelijking van datgene, waarmeê wij te doen hebben, met vroeger gelezene dat niet was zoo volkomen schoon van vorm.

Indien er geen voortreffelijke literaire werken, waarvan de vorm minderwaardig is, bestonden, zouden wij de vorm-volmaaktheid, ondanks de vorm-*on*volmaaktheid onzer omgangstaal, als iets heel natuurlijks en echts in een kunstwerk beschouwen, en zouden wij ons niet ten-laatste-verbazen wanneer wij, in een letterkundig geschrift aanwezig vinden, deze eigenschap die dan niet meer zou zijn de eigenschap van een énkel kunstwerk, maar zou geworden zijn eene *hoofd*vereischte van elk kunstprodukt.

Indien nu aan de uitdrukking »koningin" het begrip van »volkomen schoonheid" was verbonden, zóó dat wij ons geen koningin konden voorstellen die mank ging of scheef liep, of scheel keek, zouden wij er ons dan over verwonderen dat de koningin Benericia »een prijs uitloofde voor den besten lofzang op haren haartooi"?

Wij zullen het alleen — natuurlijk indien wij niet philosopheeren gaan over het onzinnige van zoo'n prijsvraag — indien wij weten, dat Benericia kaal was en eene kunstpruik droeg — en wij dan tevens tot het besef komen dat verkeerd was onze meening, dat het woord »koningin" de hoedanigheid van »volkomen schoon" in zich droeg....

»Vorm en inhoud zijn één", tot wij aan een werk bemerken dat het voortreffelijk is, zonder dat de vorm de verwachtte graad van voortreffelijkheid vertone en ons dan bewust wordt dat wij onverstandig deden door te denken de kunst in esthetische formulen te kunnen verwetenschappen.

Gesteld nochtans dat in een kunst-geschrift vorm-volkomenheid ons als iets op die plaats heel natuurlijks en verwachts voorkomt: indien wij dan van den vorm verlangden dat hij volmaakt en niet anders weze, zou dit in het geheel niet een voortvloeisel zijn van door oefening aangekweekten smaak — dus ook niet een bewijs van verfijning in het genieten van kunst — maar zouden wij vast en zeker daarin alleen gehoor geven aan eene in ons allen (hoe luttel *smaak* ons deel ook zij) aanwezige psychische neiging naar vorm-volkomenheid, welke neiging voor het lichtzinnig oog

wel sterker of zwakker kan toeschijnen, nl. naarmate sommige aangeworven ideeën nopens het doel, het nut of zelfs het wezen der kunst zwaarder of lichter op den beschouwer wegen, maar zou blijken éven eenvoudig en éven sterk te wezen bij al wie, een kunstwerk beschouwend, deze vooropgestelde ideeën zou vergeten en alleen luisteren zou naar de ingeving zijner diepste, innigste: natuurlijkste gemoedsaandoening.

Datgene, wat op physiologischen grond steunt, is schier nooit een eigenlijk doel, maar een middel. De in hoofdzaak op physiologischen grond steunende rythmus is dus ook een middel: hij is een middel ten dienste van dezen, in ons allen aanwezigen psychischen aandrang naar vormvolmaaktheid.

Ervaring in de dingen der Kunst onderricht ons van de aanwezigheid in ons van dat psychisch gevoel voor vormvolkomenheid; verwekken doet zij echter dat gevoel niet, noch verscherpt het, noch kweekt het aan. Zij versterkt alleen het weten in-ons-zijn van dat gevoel en leidt dat weten tot begrijpen en, langs begrijpen heen, tot beter en dieper genieten.

Beter en dieper genieten in dien zin ten minste, dat de geänalyseerde, geweten, geziene genieting scherper en vlijmender ons aandoet, wijl door het analyseeren, weten en zien, ook onze zenuwen aangeroerd worden en zich dan iets als pijn aan het genot komt mengen — beter quia vollediger en bewuster; maar beter misschien niet wanneer wij bedenken dat eenvoudig genieten zonder weten zooveel heerlijker kan zijn, daar genieten zonder weten van eene hoogere orde is, wijl wij niet *on*wetend genieten kunnen indien wij niet vroeger wetend genoten hebben.

Daarom dan, omdat een psychische aandrang naar vormvolmaaktheid in ons bedrijvig is, en de rythmus, en het vers dus, dat is als de vertastbaarde rythmus, middelen zijn ter voldoening van dien aandrang, verbazen wij ons zoo weinig wanneer wij met het doel om te genieten, buiten alle kritisch

bij-inzicht om, vorm-volmaakte verzen, als die zijn van José-Maria de Heredia, te lezen krijgen.

* * *

Persée et Andromède.

Au milieu de l'écume arrêtant son essor,
Le Cavalier vainqueur du monstre et de Méduse,
Ruisselant d'une bave horrible où le sang fuse,
Emporte entre ses bras la vierge aux cheveux d'or.

Sur l'étalon divin, frère de Chrysaor,
Qui piaffe dans la mer et hennit et refuse,
Il a posé l'Amante éperdue et confuse
Qui lui rit et l'étreint et qui sanglote encor.

Il l'embrasse. La houle enveloppe leur groupe.
Elle, d'un faible effort, ramène sur la croupe
Ses beaux pieds qu'en fuyant baise un flot vagabond;

Mais Pégase irrité par le fouet de la lame,
A l'appel du Héros s'enlevant d'un seul bond,
Bat le ciel ébloui de ses ailes de flamme.

Het vers, door José-Maria de Heredia gebruikt, is niet het zeventiende-eeuwsch klassieke vers; het is ook niet het vers zooals de romantiekers het theoretisch formuleerden: maar het heeft van beiden.

Van het klassieke vers heeft het behouden de sterk-opvallende caesuur na den zesden versvoet (hémistische), waar de romantiek, in théorie althans, zoo tegen opkwam — van het romantische vers heeft het overgenomen het methodisch énjambement, door de klassieken slechts in zeer enkele uitzonderingen aangewend, èn »la rime recherchée et uniformément riche".

Methodisch, zooals de romantische poëtiek het bedoelde, heeft de Heredia nu wel juist niet het enjambement gebezigd. Maar toch in dien zin methodisch, dat hij er zijn toevlucht toe nam telkens wanneer hij eene beweging of een bewegingstoestand aanschouwelijk voor te stellen had: en dáárin stond hij dan weer dichter bij de klassieken dan bij de romantieken: maar een veelvuldiger en standvastiger gebruik heeft hij er van gemaakt dan ooit een klassieker zou hebben gedaan:

A travers le hallier, la ronce et le guéret,
Le pâtre épouvanté qui s'enfuit vers Tirynthe,
Se tourne, 1) . . . .

Rires, tumulte . . . un cri! . . . L'Epouse polluée
Que presse un noir poitrail, sous la pourpre en lambeaux.
Se débat, 2) . . . .

Alors celui pour qui le plus grand est un nain,
Se lève. Sur son crâne, un mufle léonin
Se fronce, ...

Comme un vol de gerfauts hors du charnier natal,
. . . . routiers et capitaines
Partaient 3) . . . .

Andermaal en dikwijls — wat de klassieken ook niet deden — om eene eigenschap of de zijnswijze van een voorwerp eveneens aanschouwelijk te verbeelden, of om zonder verder oogmerk dan om te treffen, de aandacht te vestigen op een enkel woord, dat »afteekenen" moet:

Tel qu'un aigle élancé du plus noir firmament,
Le héros a saisi dans sa puissante serre
L'Amazone 4) . . , . .

L'été fleurit en vain l'herbe. Nous la foulons
Seules 5). . . . . .

. . . . Tel, lorsqu'un corbeau sinistre
Croasse 6) . . . .

Brandis-la! L'acier souple en bouquets d'étincelles
Pétille 7) . . . .

Et le sombre hypogée où s'alignent les couches
Est vide 8) . . . .

---

1) Les Trophées. Némée. bl. 7.
2) Idem. Centaures et Lapithes, bl. 11.
3) Idem. Les Conquérants, bl. 111.
4) Revue der Deux-Mondes. Decembre 1905. Dernières poésies: L'enlèvement d'Antiope,
5) Les Trophées. La Centauresse, bl. 10.
6) Idem. Le bain des nymphes, bl. 23.
7) Idem. L'épée, bl. 104.
8) Idem. La vision de Khem III, bl. 123.

Dit is slechts vaardigheid, maar vaardigheid zóo groot en zóo kompleet dat wij genieten moeten.

Maar hoe? Op welke wijze genieten wij? Direkt, volledig, scherp zien onze oogen de beweging; direkt, bepaald, nauwkeurig vernemen onze ooren het geluid, bemerken wij het beeld, door den kunstenaar gewild. Maar eer onze ziel te *genieten* vermag, verloopt een heelen tijd: heel den tijd die noodig is om het gewaargewordene, van de aangedane zintuigen, en het beeldgewordene, van de hersenen naar de verwachtende ziel te voeren. Die tijd, naarmate wij physiologisch fijner of grover ontwikkeld en bezenuwd zijn, duurt korter of langer: maar hoe kort hij ook weze, toch ontstaat er telkens in ons en bestaat er, een langen tijd door, disharmonie of on-homogeneïteit ten minste tusschen ons physiologisch wezen dat waarneemt en zintuigelijk, hoewel oppervlakkig geniet, èn ons psychisch wezen dat vooralsnog werkeloos en koud moet blijven.

* * *

Deze vaardigheid zou nu toch ook van een knap, en smaakvol, en geletterd rijmelaar kunnen zijn: wijl de benuttigde middelen, al behooren zij tot de techniek der literaire kunst, dan toch maar steunen op eene veranderde grammatikale schikking der woorden in het zinlid, en op het weten geven, aan een bijzonder woord, van eene eigenaardig-treffende of teekenachtige plaats in het vers; wijl óok de genieting, door de op die wijze tot stand gebrachte beelding, niet uitsluitend, zelfs niet vooral door het rythmisch beweeg in ons werd levendig gemaakt. Want die beelden zijn het voortbrengsel van iets schilderachtig bemerkts of geziens zonder meer, niet de uitslag van iets inwendigs, de uiting van iets, tot onroerends en gevoel-wordens toe ondervondenes van een verkregen indruk, of van een beeld, door de oogen en het verstand geconcipiëerd.

Niet onder den drang, immers, van een innerlijk gevoel

dat zich uitspreken móest, werden de Heredia's verzen geboren. Van het verstand, immers, dat nauwkeurig wikte en woog en keurde, zijpelde het gegeven langzamerhand in des kunstenaars ziel, die dat gegeven niet vervormde en verindualiseerde volgens een, uit haar eigen leven gestegen aandoening, waar zij thans vol van was, maar het alleen schikte en ordende volgens den rythmus die zij gevoelde aan dat gegeven te passen. Het van-buiten-uit gekomene maakte bij de Heredia den passenden rythmus levendig: niet de onbèstemde rythmus, die zich te uiten zocht, bedacht de woorden en de beelden die hem vertastbaren en bestendigen zou tot een eurythmisch vers-geheel.

De ziele-aandoeningen, het eigen leven der ziel hadden zoo luttel mogelijk deel aan het verwekken en het verwezenlijken van het gedicht. En dit kwam vooral omdat de Heredia dacht dat: »La vraie poésie est dans la nature et dans l'humanité éternelles et non dans le cœur de l'homme d'un jour, quelque grand qu'il soit. Elle est essentiellement simple, antique, primitive et, pour cela, vénérable 1)."

Juist. Maar hoè nemen wij waar die echte poësie die in de eeuwige natuur en menschheid schuilt? Hoe zouden wij die anders kunnen *waarnemen* dan door middel onzer ziele-zintuigen — of zelfs, zoo wij onze ziel daarbuiten weten te sluiten — door onze hoogere zinnelijke vermogens. En ziele-zintuigen èn zinnelijke vermogens zijn van den mensch, den kortstondigen, indien wij elk menschen-leven op zich zelf beschouwen, den eeuwigen, indien wij elk menschen-leven beschouwen als het gevolg van een soortgelijke oorzaak, zelf oorzaak van een nieuw, soortgelijk gevolg, ad infinitum.

In welken graad de ware poësie dan ook in de eeuwige natuur en in de eeuwige humaniteit aanwezig was: niets daarvan zouden wij bemerken indien de ziel van den kortstondigen mensch niet het vermogen had om die poësie waar te nemen: zoodat ten slotte nog altijd des menschen ziel in poësie hoofdzaak is: zij het dat zij zelf is als een vloeiende

1) Discours de réception à l'Académie française. 1894.

wel, wier verrukkelijk helder en frisch-zuiver water springt uit de onzichtbaarste en duisterste gronden van ons wezen, zij het dat zij is de gevoelige opspeurdster en waarneemster der overal rondom ons geurende en fleurende, in het beminnelijke spel en den kalmen groei der dingen aanwezige poësie.

Maar wat zou dan nog het heerlijkst zijn, zou het dan niet van een hoogere orde zijn: om zoo te zeggen alles uit zich zelven te gaan putten of om zoo te zeggen alles, zoo niet elders (daar toch alles aan allen behoort), dan toch buiten ons te gaan zoeken en bijhalen: voor zooveel dan nòg iets buiten ons zelven en onze ervaring bestaat.

* * *

Het wil me toeschijnen dat juist die eenzijdige theorie bij José-Maria de Heredia, oorzaak is geweest van de volkomene volmaaktheid van vorm, die zijne verzen kenmerkt.

Want het enjambement en de andere technische middelen, waarin de rythmus niet is bemoeid, als b.v.

1°. de aan de Grieken ontleende gewoonte om, in eene opsomming, bij een der gereide naamwoorden een passend adjektief te voegen, waardoor een heerlijk gevoel van kalme kracht is teweeggebracht: b.v.

De l'Ossa, de l'Olympe ou du noir Pélion 1) . . . .

. . . . La foudre au Capitolin
Tombe, le bronze sue et le ciel rouge est terne 2)

2°. het gebruiken van heel korte, rake zinnetjes:

. . . . Sur son crâne, un muffle léonin
Se fronce, hérissé de crins d'or. C'est Hercule 3).

— Prends-la 4). Sache en user aussi bien que je fis.
Que ton pied soit solide et que ta main soit prompte.
Mon honneur est perdu: Rends-le-moi. Va, mon fils. —

1) Les Trophées. Fuite de centaures. bl. 12.
2) Id. Après Cannes bl. 73.
3) Les Trophées. Centaures et Lapithes, bl. 11.
4) La haute et lourde épée nl. In Les Trophées. Romancero. Le serrement des mains, bl. 162.

Deze technische middelen van uitwendige verbeelding zijn het oor aangenaam of zijn de plastische voorstelling die wij ons van 't gebeurende trachten te maken, op merkbare wijze behulpzaam: zij werken zeker niet uitsluitend — wijl toch alles wat de zintuigen raakt, bij elk gevoelig wezen, tot de ziel wordt gevoerd — maar toch vòòràl op onze zintuigelijke vermogens en stellen die te vreden.

Maar andere gewaarwordingen ontvangen wij die rechtsstreeks ons tasten naar de ziel: Zij steunen op de waarde der klinkers in het woord, op iets heel innigs dus in het wezen der taal: als b.v. in:

Et l'ombre où rit le timbre argentin 1)

waar dezelfde klinker *i*, voor de *t*, de *m* en de *n*, driewerf van toon verwisselt en op uitnemende wijze het lach-geluid, waar wij naar luisteren, op zijn schoonst en, in zijn helderheid, op zijn diepst nabootst.

En ook in het volgende voorbeeld waar de verschillende *a*-, en bijna als a uitgesproken e-klanken,

Et Pan, ralentissant ou pressant la cadence 2)

treffend wêergeven de zware, hard-slaande dans-kadans van den Sater, nu stil en langzaam (rālēntĭssānt, met klemtoon op ìs en rusttoon èn point d'orgue op sànt), dan weer radder-door (oü prĕssānt) den klankrijken grond slaande met bei zijn kleine hoornen voeten — op welk vers:

Et Pan, ralentissant ou pressant la cadence

het vers volgt:

Rit de voir son haleine animer les roseaux

met het vorige fel-contrasteerend, waar weêr de i (vóor de t en vóor de m) hoorbaar het lachen in ons weerklinken doet.

Het is dus de klank die de gewaarwording weêrgeeft en in

1) Les Trophées. La Chasse, bl. 20.
2) Id. Nymphée. bl. 21.

ons de aandoening overzetten moet. Niet meer op eene beeldige storing van de grammatikale plaats der woorden, maar op de expressie-waarde der vokalen steunt hier de aandoenings-kracht van het vers.

De klinker is het bizonderste organisch bestanddeel van de sylbe en élke sylbe is een melodisch geluid, scherper of zwaarder, opener of geslotener, dan weer korter of langer naar het uitwerken de klinkers, hoe zij eigenwaardig alleen staan tusschen de medeklinkers, of in de sylbe, òf samenwaardig daartusschen of daarin op allerhande wijze met andere klinkers of met zich zelve gekoppeld of versmolten zijn.

Op het geluid, op het ruischen van die zee, welke de taal is, onafhankelijk van den rythmischen maatgang die, als de deinende baren, dat uit de diepten gestegen geluid voortdrijft, steunen vele van de Heredia's verzen; en de aandoening, die zij in ons teweeg brengen, is zij niet zoo zinnelijk plastisch als de vroeger besprokene, uit stoornis van de woordenvolgorde geborene: zóoveel schooner is ze, wijl zij verwekt wordt door een technisch middel niet meer van woord-kunst, maar van taalgevoel.

Dat dit technisch middel niet enkel het oor, maar eveneens, langs den weg van het oor, het zien en het voelen aandoen kan, bewijst b.v. een ander vers uit hetzelfde sonnet:

Le quadrige céleste à l'horizon descend,
Et voyant fuir sous lui l'occidentale arène,
Le Dieu retient en vain de la quadruple rêne
Ses étalons cabrés dans l'or incandescent.

daar wij, tot het kleine woord »or" gekomen, meteens, onwillekeurig ons oog voelen zich scherper-zetten en grootermaken in ziens-begeerte, terwijl dan het viersylbig woord »incandescent" (bij mij althans), na het korte »or", een ziensaandoening van eindeloosheid verwekt, waarvan de eigen beteekenis van »incandescent", eerst iets later, den zin volledigt.

En ook b.v. in:

Tout se tait. Seul, un cerf brame au loin vers les eaux.
La lune tiède luit....

Wij *zien* het licht: »lune.... luit", puur-zilverig-blauw en hèlder; wij *voelen* het »tiède", niet der maan, maar der ruimte: de bevende wellust-zoelte wemelen om ons heen, in de gedaante van klaar, kleurloos en warmteloos, Elyseesch licht.

* * *

Verzen nu als:

> Tout se tait. Seul, un cerf brame au loin vers les eaux.

steunen weer op iets nòg diepers en innigers dan de klank-expressie. Zij steunen op het rythmisch bewegen van het vers, op den adem zelf der taal.

Want de rythmus is als de bewegende ziel van het vers. De woorden zijn als de mooie ledematen van een lichaam: allen op zich zelf bewonderenswaardig van vorm en klank, bewonderenswaardiger nog wanneer orde ze samenbracht en harmonie ze samenhoudt. Maar schóoner, om het spel en de beweging, is dàt mooie samenstel, wanneer het levendig wordt gemaakt door eene diepere ziel. Die ziel kan nu wezen van een Borgia of van een Sint Franciscus: evenschoon is toch het schoone samenstel indien het beweegt: wijl het wezen van het doel, waar eene ziel naar streeft, van geen invloed toch is bij het bepalen van hare esthetische, — in tegenstelling tot hare ethische — waarde.

De ziel van het vers nu, de rythmus, indien hij zich beijvert om eene ziele-beweging weer te geven of om een physiek gebeuren te verbeelden, kan, als verschijnsel, in het eene geval gradueel hooger staan, omdat de aandoening, die wij er door ontvangen, vérder en dieper reikt, dan in het andere geval, maar éven schoon is, als zuivere schoonheids-voortbrenging, dat verschijnsel in de beide gevallen. In beide gevallen immers verwekt de rythmus eene gemoeds-aandoening die zelf een visueel beeld bewerkt, maar in het tweede geval is dat visueel beeld een konkreet beeld, is dus van een lageren rang, als konceptie, dan het, in het eerste

geval waargenomen visueel beeld, dat of zuiver abstrakt of tevens konkreet èn abstrakt is.

Tout se tait. Seul, un cerf brame au loin vers les eaux.

Het rythmisch beweeg brengt mêe dat wij ook na »seul" en na »cerf" even stil staan, zooals wij het na »tait" doen zouden, zelfs indien daar geen scheiteeken was. Na »seul" nu zien wij niet »iets" dat zou alleen staan: wij zien het niet, omdat het woordje »seul", zonder nadere aanduiding van het voorwerp, ons niets bepaalds te *zien* geeft, maar *voelen* doen wij de »eenigheid" in volstrekt begrip. Dat gevoel ligt in het woord »seul" (solitude) vervat. Nà »cerf" staan wij, bij het rythmisch lezen, weer stil. De eenigheid verduidelijkt zich, wijl wij uit het absolute in het betrekkelijke treden. Wij *zien* nu die eenigheid zich strekkend wijd óver het hert, op 't voorplan staande van ònze zien-streek.

Van voelen worden wij tot zien gebracht, niet door eene nadere bepaling van het gevoelde, maar door het aanduiden van eene bizonderheid, aan het gevoelde aanwezig (hier: het staan van een hert in de alleenigheid). Niet dus zooals het begrip wit ons duidelijk kan worden gemaakt: door het plaatsen van iets dat wit is nevens b.v. iets dat zwart is, maar wel door het op dat wit aanbrengen van een puntje, dat zwart-kleurig zou zijn — zoodat wij niet speciaal bemerken wàt wit, en dus het begrip wit is, èn wàt zwart en dus het begrip zwart is, maar speciaal *voelen* dat wit iets oneindigs is, en zwart iets mikroskopisch-ànders.

Tusschen »brame" en »au loin" een niet volkomen, maar slepende stilstand: dat komt door de elisie van de »e" in »brame". Dit brengt ook te weeg èn dat wij het gebaar van het hert zien, nl. het omhoog-gaan van den muil, het in-een dringen van den nek, het neerdalen tevens van het gewei, en het zich rekken van het beest naar de verte, èn dat wij dan hooren het loei-geluid. Na »au loin" staan wij weer stil. Het hert zien wij niet meer, verdreven als dat beeld is geweest door het subsequent loei-geluid; maar wij hooren

nog den uitstervenden na-klank van dat geluid en gaan weer de absolute eenigheid voelen.

Het vers-slot »vers les eaux" brengt niet mêe dat wij naar ergens kijken, waar water zou zijn, noch dat wij water zien, maar doet ons alleen, door den klank (ô-klank) en den rythmus (◡ ◡ —), iets heel droefs en treurigs — met het eendlijkheidsgevoel dat reeds in ons is — gewaar worden. 1)

De rythmus heeft hier dus een ziele-toestand weergegeven omdat hij ons aan de woorden een ander begrip, dan het eigenlijk juiste, heeft doen geven. Want elk dier woorden afzonderlijk genomen (behalve brame) zou in ons een andere gewaarwording en verbeelding bewerken, dan die welke het thans in het vers-verloop te weeg brengt, indien niet het rythmisch bewegen de beteekenis, welke die woorden werkelijk hebben, met behoud in zekeren zin van eene eigenschap van die beteekenis, op een ander plan had gebracht, waar de eigenlijke beteekenis geheel of bijna geheel te loor ging en alleen de werking van de gewenschte eigenschap bewaard bleef. 2)

Een gemoeds-toestand wordt ons hier dus, onder den vorm van een abstrakt visueel beeld, door de rythmische beweging verklaard en mêegedeeld. Dit is wel het heerlijkste, dat wij van de poësie verwachten mogen: het heerlijkste wijl dat verschijnsel zóo hoog staat.

Maar evenwaardig is toch het esthetisch genot, wanneer de rythmus een physiek gebeuren verbeeldt:

Le char plonge.

Wij lezen: lĕ chā́r p'ṑngĕ.

Tusschen »le" en »char" is dus waarneembaar een zacht stijgen; tusschen »char" en »plonge" een scherper stijgen, onmiddellijk echter veranderd in een schuin nêergaan. Het is juist alsof dóór het woord »plonge" (door de derde der vier letters die de eerste lettergreep uitmaken) eene as ging, waar-

1) Vervangt »vers les eaux", b.v. eens door »vers les bois."!

2) Zoo beteekent *Seul*: alleen; maar eene eigenschap van het woord »alleen" is dat het het begrip »eenigheid": *Solitude*, verwekken kan; zoo *cerf* die van eenling enz.

rond dat woord, zoodra wij er boven op gekomen zijn en meenen verder te gaan, dan keerde, en ons diepte-waarts glijden deed in niet belachelijken, maar sierlijken vaart.

Laat ons nu 'n keer aan het eind van het vers schrijven:

. . . . , ... Le char
Plonge . . . .

aan het begin van het volgende vers.

De beweging is thans niet meer rythmisch, maar eigenlijk, in zekeren zin, physiek verbeeld. Maar nu missen wij het rijzen van den rythmus van »le" op »char", dat wèl den sterken klemtoon, dat het ook heeft in het vers-verloop, bewaart, maar welke klemtoon thans in geen zoo innig verband meer staat tot het ongeklemtoonde van »le", doordien wij die woorden in spannende stemming dienen te lezen, hetgeen elk woord korter en door het korter-worden, zelfstandiger bij de uitspraak uitteekent. In spannende stemming moeten wij »le char" lezen, omdat wij niet weten kunnen wat met dien wagen gebeuren zal; en dat kunnen wij niet wijl het ons als 't ware physiek onmogelijk moet zijn, de laatste woorden van een vers én tévens de eerste van het daaraan volgende zóo te bekijken dat wij ze voelen leven — en wij dat ook niet mogen uit een esthetisch oogmerk.

Want elk vers op zich zelf is een geheel, niet wat de beteekenis, maar wat den rythmischen maatgang betreft; en wanneer wij dan niet het vers lezen als een geheel, dat wel innig verband kan houden met het volgende vers, maar er tóch niet aan vastgesmolten is, zoodat het met het volgende in één ademjacht te lezen is, of het één vers uitmaakte, dan begaan wij dezelfde fout als begaat hij die de laatste sylbe der woorden — die ook met elkander in vast verband staan — inslikt om rapper het volgende woord beet te nemen.

Want zoo niet bots met het laatste vers-woord houdt de eigen rythmus van het vers óp, maar sterft in korteren of langeren tijd geleidelijk uit; en daarmee is, bij de lezing ook rekening te houden.

Wanneer wij dan de woorden »le char" in spanning van verwachten uitspreken, anders doen wij het, dan wanneer de rythmus zelf ons dwingt, de woordenreeks van het vers onverlet te lezen en ook de wijze zelve, waarop wij het vers neerschrijven, ons dit mogelijk maakt.

Stond dan »le char" aan het einde van een, »plonge" aan 't begin van het volgende vers, wij zouden, van »char" tot »plonge" gaande, een gevoel hebben of wij van uit dien „char" plomp en lomp (in vergelijking met het rythmische »lĕ chăr plŏngĕ) vielen op on-malschen en vasten grond.

Even esthetisch mooi is dat weergeven van een physieke beweging door het rythmisch verloop, als, waar boven spraak van was, het verwekken van een ziele-toestand onder visueel landschaps-vorm, óok door het rythmisch vermogen: maar technisch-esthetisch mooier is dat rythmische teruggeven dan het schilderachtig verbeelden door de plaats van het woord in het zinvak.

Déze beelden werken direkt en vooral op de zintuigelijke en de verstandelijke vermogens, gene dringen direkt tot de zintuigen der ziel, op den stroom van den onlijvelijken rythmus dóor, en verwekken er eene psychische wederwerking die zelve een verbeelding te weeg brengt en tèvens de gevoels-atmosfeer, welke de diepere kunstenaar vervoerde.

Nú werken dus de Heredia's beelden uitsluitend-niet, maar toch vooral, op den geest, dán weer dringen zij, door den geest onaangeroerd, tot de ziel dóor, en zoo, indien wij die verzen een voor een lezen, ontstaat er eene teedere volledigheid van aandoening in ons en verwekt er volledige genieting zoo door onze zintuigelijke als door onze psychische genotsvermogens: in blijde en stille ingetogenheid gebeurt dan, waar zij gebeuren mag, de verrukte verwekking van het Epicurisch Genot.

IV.

José-Maria de Heredia is niet door het naturalisme gegaan zonder, ondanks dien, in zijn werk overal bespeurbaren aan-

drang naar een absolute volmaaktheid zoo in den vorm als in den inhoud, uit de naturalistiche-realistische strevingen te hebben voor zich meêgenomen, wat zijn kunst voordeelig en dienende kon zijn. Misschien wel is zelfs dàt streven naar inhoud-volmaaktheid zooniet van naturalistischen oorsprong, dan toch onder den invloed der naturalistische leer tot eene blijvende en overal noodige behoefte geworden.

En wàarin kan inhoud-volkomenheid wel bestaan? Volmaakt is niet de inhoud, als inhoud, wanneer hij 's menschen edeler neigingen of hoogere geneuchten bevredigt of de deugd bevorderlijk is, onvolmaakt daarentegen wanneer hij 's menschen booze driften en lagere begeerten prikkelt of streelt: maar volmaakt is de inhoud wanneer in het werk, langs den weg der waarheid, de kern van het gebeuren-verhaal wordt gegèven; onvolmaakt, wanneer — om op eene zekere hoogte te blijven — wij langs geurige paden worden geleid heen en weer door — en rond? — een tuin zonder hoofd-allee of zonder terras, waaraan, of van waar uit, door de aanschouwelijke verbeeldings-redeneering of door het zintuigelijk aanschouwen, wij de heele tuinbeplantings-wijze herkennen, en uitleggen zouden kunnen.

Het — realistisch-naturalistisch — nauwkeurig en juiste detail: *le détail exact* bakent den weg der waarheid af.

Voorbeeld: (juiste zijnswijze).

> Le cavalier vainqueur du monstre et de Méduse,
> Ruisselant d'une bave horrible où le sang fuse.... 1)

nog (juiste sensatie)

> Et partout, sur sa chair férocement baisée,
> Elle a senti courir de sa nuque à ses reins,
> Le rire triomphal des lèvres de Thésée.... 2).

Het juiste en ware detail — dat dan ook *is* het pitoreske detail — leidt gewoonlijk tot een kernachtig verhaal. Een

1) Les Trophées — Persée et Andromède.

2) Revue des Deux-Mondes. 1er Dec. 1905, Dernières Poésies. L'enlèvement d'Antiope.

kernachtig verhaal is een voor den inhoud volmaakt verhaal. Kernachtig is bij de Heredia het verhaal, wijl de maker er zich niet bij bepaalde, op schoone en gracelijke en welluidende wijze te verhalen van de gebeurtenis — of van de aandoeningen, die tot de beschreven bedrijven hebben aangezet, literair te vertellen — maar tevens den dieperen zin van het mystisch gebeuren of de diepere, eerste oorzaak der aandoening áangeeft:

Zoo is b.v. het monster, dat Andromeda verslinden zou, niet een min of meer kinderachtig-wanstaltig, de zee bewonend gedrocht, maar de Zee zelve:

L'océan monstrueux que la tempête évente
Crache à ses pieds glacés l'âcre bave des flots,
Et partout elle voit, à travers ses cils clos,
Bâiller la gueule glauque, innombrable et mouvante. 1)

Zoo is Iacchos niet de immer dronken Wijngod van den lateren tijd, maar den als tijger voorgestelden Temmer van het wilde leven der genieting:

Et le monstre royal, ployant son large rein,
. . . .
En rugissant d'amour mord les fleurs de son frein 2).

Une brusque clameur épouvante le Gange.
Les tigres ont rompu leurs jougs et, miaulants,
Ils bondissent...... 3).

Zoo zijn ook de Kentauren niet eenvoudig een voortbrengsel van het mythologische verbeeldings-vermogen, maar wel het levend symbool van het mensch-dier:

Car un Dieu, maudit soit le nom dont il se nomme
A mêlé dans le sang enfiévré de mes reins
Au rut de l'étalon l'amour qui dompte l'homme 4).

1) Les Trophées. Andromède au monstre.
Les Trophées. Ariane bl. 26.
3) Idem. Bacchanale bl. 27.
4) Idem. Nessus bl. 9.

C'est que leur amour même (des centaures nl.) aux brutes
nous ravale;
Le cri qu'il nous arrache est un hennissement,
Et leur désir en nous n'étreint que la cavale 1).

Zoo ook weent »l'Esclave" niet romantiekerig om het kwijtzijn van zijn vrijheid, maar wel om de achtergelaten beminde vrouw:

Cher hôte, informe-toi de celle que j'aimais 2).

treurt »la jeune morte" 3) niet zoo zeer om hàren dood, om een feit dus dat onvermijdelijk moest gebeuren en waartegen niets helpen kon, dan wel om de genietingen die zij binst haar leven hoopte te smaken, en die zij thans niet heeft kennen mogen; zoo ook de vroegtijdig-gestorvene »Regilla" 4), meér bekommerd over het zoo lang uitblijven op dézen oever der Styx, van haar betreurden geliefde:

Il tarde. Il ne vient pas. Et l'âme de l'Amante
Anxieuse, espérant qu'il vienne, vole encor
Autour du sceptre noir que lève Rhadamanthe.

Bij deze standvastige vooringenomenheid voor het juiste detail en dit angstvallig willen van de nauwkeurige en diepere en soms dan ook minder heroïsch en ethisch-schone, maar toch menschelijk-schonere oorzaak der menschelijke aandoeningen, gedragingen en bedrijvingen, had de Heredia ook de realistisch-naturalistische neiging om overal de historische waarheid, zonder er in de minste kleinigheid aan te verzaken, getrouw te blijven, zoodat meer dan een Sonnet ons geeft, in heerlijk raccourci, het echtste en zekerste van wat wij weten omtrent eene periode van ons verleden: Hellas, Roma, Renaissance: en dit is een grond te meer voor esthetische genieting.

---

1) Les Trophées. La Centauresse bl. 10.
2) Idem. l'Esclave bl. 47.
3) Idem. bl. 8.
4) Idem. bl. 51.

V.

Wanneer wij nu dieper in het wezen dezer verzen zijn gedrongen, lijken zij ons niet meer zóo dekorlijk, als zij deden bij het eerste lezen.

Wij vinden dan de woorden van Théophile Gautier: »Heredia, je t'aime parce que tu portes un nom exotique et sonore et parce que tu fais des vers qui se recourbent comme des lambrequins héraldiques" wel eenigszins bespottelijk in hun onverstand van de Heredia's diepere kunst. Gautier zag alleen maar de vorm-eigenlijkheid dezer verzen in, doch er is stellig meer. De inhoud zèlf doet ons aan: zooals thans nog de Vedische en Grieksche voorstelling van het sterrenstelsel ons aangrijpt, om de stoutheid en de in die richting verhevenheid der gedachte en de harmonische ontwikkeling van het stelselgeheel, zooals dit een lange reeks uitnemende geesten hebben opgebouwd in afgetrokken gepeins en gemijmer.

Zóo de inhoud van de Heredia's verzen. Zij grijpen ons aan omdat zij ons, in raccourci, heele perioden van 't menschelijk bestaan weergéven; zij grijpen ons aan omdat ditzelfde gevoel eerst den dichter aangegrepen heeft, en zij dan ook niet hun ontstaan hebben te danken aan de gedachte, maar vast, en alleen aan de dieper-aanwezige gemoeds-ontroering, welke de gedachte in het ontvankelijk wezen levendig heeft gemaakt.

Deze ontroering werd niet uit ons zelf geboren, door onmiddellijke inwerking van het buiten-ons gebeurende op ons psychische wezen, maar wordt indirekt in ons verwekt door het ontroerend overdenken van dat gebeuren: zooals wij, op eene hoogte gestegen, niet duizelig worden omdat wij zoo'n verhevene plaats hebben bereikt en zóo hoog staan boven den platten grond, maar omdat wij de diepte weten nevens ons.

Verzen, op zulke wijze ontstaan, werken dan ook niet onmiddellijk op ons gevoel in, maar middellijk, wijl eerst ons verstand in staat van ontroering moet zijn gebracht en die ontroering aan de ziel medegedeeld zijn eer wij genieten kunnen. Maar is die toestand eens verkregen, dan genieten

wij ook volkomen. Doch is en blijft dat volkomen genot een psychisch-intellectueel genot, geen zuiver psychisch. Want in hooge mate hangt het af van de kennis, die wij van het objekt hebben, zoodat het er zelfs niet zou wezen, indien wij die kennis van het objekt niet hadden.

Wijl wij dus, om volkomen te genieten, niet alleen te ontvangen hebben, maar ook aktief te geven hebben, wijl dus het verwachtte genot bijna in hoofdzaak niet van onze gemoedsontvankelijkheid, maar van ons ontroerbaar Weten, van iets dat buiten de genots-zintuigen dus ligt, afhangt, daaròm óók behooren de Heredia's verzen niet tot de hoogste poësie.

Zij behooren dus niet tot de hoogste kunst omdat zij: én niet werden verwekt door direkte aanraking van het gevoelswezen met het zinnelijke of verstandelijke buiten-ons, én omdat zij (en dit is, maar is nièt noodzakelijk een gevolg daarvan) ook niet langs direkten weg onze psychische emotiviteit in beweging stellen.

Maar zij behooren tot de intellektueele kunst: en in die kunst-orde bekleeden zij de allereerste plaats. Want zoolang wij zullen ons verleden onderzoeken en overpeinzen, zoolang ook ons peinzen en mijmeren ontroerend op onze emotiviteit zal inwerken — zoolang ook zullen de Heredia's verzen, om hunne volkomenheid van vorm en inhoud, de intellektueele gemeente door hunne heroïsche schoonheid bekoren.

Zoodat wij ook zeggen mogen, ons richtend tot de Heredia:

»La gloire t'a donné la jeunese éternelle".

....Want zoo niemand hem geboren zag worden, die nooit onwaardig of minderwaardig werk heeft voortgebracht, en op die verhevene plaats in het intellektueel schoone steeds zichzelven is gebleven, wie zal hem dan dood zien gaan?

ETSEN

DOOR

HERM. HEIJERMANS JR.

I. IN DE ZON.

Na 't zilver-kleppend gegurgel der Angelus-klok in de verte, dat in z'n bloed-heet hoofd gele vonken gebeitst, had-ie met de twee andren geschaft.

De zon, wreed en baldadig, verwoed schroeiend en blakerend, folterde ze terwijl ze de droog-gebrande boterhammen tusschen de keien en gloeiende zandhoopen aten.

Op den verlaten, wit-blikkerenden straatweg, waar de struikjes in verstikking schrompelden, met aan weerszijden de hulpeloosheid van de hei, voortglooiend tot waar 'n gespikkel van kleurtjes 't dorp duidde, waren ze lam-geslagen van moeheid op 't vijandige zand gaan liggen, pogend te slapen onder 't gemartel der broeiende petten.

De eene kameraad, gespierd beest, pas uit de gevangenis ontslagen, waarin-ie 'n jaar, na 'n dierlijk-ruwe vechtpartij in 'n kroeg had gewrokt, was naast den kruiwagen gesmakt, 't doorzweet rossig haar op den buil van z'n jas. 't Schaduwbrok van den wagen begromde z'n oogen, liet den roodomstoppelden mond de zonne-damp hijgen. De natte, harige borst, zandrig bestoven, bronsde 't op-gescheurd hemd uit.

De andere makker, verjaagd van hoeve naar hoeve, van dorp naar stad, van polderwerk naar spoorbaan-in-aanleg, achterlijke kerel, grof van kaken en schedel, geil van lach

wen 'n vrouw in de buurt, kindsch te vroegmorgen, gevaarlijk te avond, ronkte languit in de geul die den weg spleet.

Z'n wijd-open mond, zwarte wig in de sponning der lippen, mookte den adem met stug-korte stooten, alsof-ie in worstling den strot wou ontknellen.

't Eene been opgehoekt, spaakte in 't zand, 't andre klauwde over den bezem.

'n Broodhomp, lustloos bevreten, beknaagd langs de korst, lei naast de flesch op den broodzak.

Hij zelf, door 'n staking uit z'n vak ge-knoet, geketst bij elke karwei, schurftig schaap in de kudde der tammen, had begeerig weken 't dagloon gebeurd voor 't kruien van zand. Te beu om te eten, bijna brakend van moeheid, 'n ophitsende kolking boven de oogen, was-ie achterover gekreund.

Nu, den petrand langs slapen, jukken en snor, den kokenden adem tegen de voering, de heete lucht als 'n verzenging snuivend, slurpend, hield-ie de armen gespalkt, lijk 'n gekruisigde, en in z'n gepijnigd hoofd, troebel van zon-laaienis, berstend van purperen zwelling en lekkende vlammen, wrevelde 'n eindelooze, krimpende, tand-knarsende haat.

Van z'n haar riggelde zweet, de wenkbrauwen doorsieplend, de oogkassen omglijdend, naar de neus-magerte stotterend, alsof-ie huilde.

Woest de hand er langs rukkend, glee de pet in 't zand, zag-ie den kwellenden zon-bal in 't krijschend, gier-schreeuwend wolke-wit, en de pet weer op z'n gelaat duwend, raakte-ie 't gouden licht, dat als 'n brandende priem de hersens inwoelde, niet meer kwijt.

Bang dat-ie gek werd, dat-ie stikte, sloeg-ie de knuisten in 't zand, zat op.

De drink-kan, met 't lauw-zoete water, stinkend naar 't grachtje waar uit het geschept, in de dorte der lippen-tuit smeuend, liet-ie wat voor den middag bestemd was, in den gulzig-klokkenden strot, als met raspen en kreunen neer-gulpen. Dan de laatste dampende druppels versmakt, klikte de tong 't verhemelte aan en met flets-loddrende oogen keek-ie

't bulten-vervloeien der hei af, 't krinklen van struiken, 't even op-valen van 'n plaggehut-dak.

Hoe háátte-ie — hoe berstte 't in 'm op, als-ie dacht, dácht, herzag — 't geworstel der dagen — 't gebedel om vreten, 't met gebogen rug schooieren, 't verlompen aan lichaam en hersens, 't haveloozen, dag-schuwe....

»Verrek!", vloekte 't gespierde beest, kwaadaardig op-schorrend, en z'n vuist als 'n moker bedreunde de borst, 'n wesp die 'm kwelde te pletter gruizend. Vleugels en pooten bekleefden z'n hand: »zoo'n kreng!", morde-ie na.

De ander, slaperig loerend, wrikte zich om naar de schaduw der kar, vroeg met 'n sleependen geeuw: »Motte we?"....

Niemand gaf antwoord.

't Van den hemel aanzwalpend, folterend vuur, als uit 'n etterzweer brekend, in jagende kolken rondstuipend, leek in de ruggen wonden te branden — 't zand in den nog vollen wagen, vluchtend, angstig-heenwijkend, doorslierde de kieren, stortend als glinsterend pulver.

Languit, de handen onder de jukken, voor het werk te hervatten, leien ze nu.

De keien, die straks de bedding van zand zouen bestraten, walden den berm langs, grauw, doch met tuiling van straaltjes waar 'n kwartsader trok. Er tegen de spaden en beitels, verzogen in 't geel van den weg.

Soms dook in schichting 'n hommel met paars-blauwe vlerken, spuwde de man met de peezige kaken 't sap van z'n pruim, als 'n slang die in barstige korrels verzwonk.

»Nou 'n teef bij de hand," zei 't spierbeest, z'n lenden en beenen uit-rekkend. 't Kokende zand werd als 't prikken van stekels, rulde de borstharen langs, krieuwde over heupen en rug.

»Hèhè!", lachte de maat. Z'n tandstompen zwartten in 't ros-bruin geschim van den mond — in z'n oogen dikte 'n karning.

»Hoe valt 'r niet 'n meid uit de wolken — in plaats van die hette! 'k Wou da'k 'n rok zag, goddoome...."

»En ik," zei de ander.

Hij, de kin in de kom van de handen, luisterde lachend — de wurmen om an wijven te denken, as je zoo daalijk most beulen en zwoegen.

Toen, zich raak op de elbogen richtend, heeschte 't spierbeest: »Daar komt 'n meid op 'n fiets."....

En de zes oogen, geschut onder de schaduw der petten, spanden den weg af.

Van den stuurstang rakette 't zonlicht, knetterend, wild, als bij een lantaarn in 't duister. Het plaste, doorwoelde den dagschijn, zoo striemend en fel, zoo bijtend, wit-sissend, heftig van doorslag, alsof een tweede zon langs den weg werd gekeild. Aarzlend daar achter, kleiner, zacht tintel-flitsend, heen, en weer sterker be-straald, kaatste het staal van een trapper. Teer-vage fleuring van wit, soms vergroeid met het zonne-geklater, soms beleid met den sluier van 't stuurstang-gespet, aangleed het fietsende meisje. Vreemdelijk-snel kromp de weg — en als in dracht van den nevel, die te volgen haar leek, die van den grond naar het hemelruim dampte, stormde ze nader. 'r Hals, blank onder de rooding der wangen, rankte tot de kanten der sluitend-doorzichtige blouse. De wind, bol van dwerrel door 't zuigen der snorrende fiets, floepte de gazige, veerende mouwen, ze wieglend, onstuimig betrillend, dat het vleesch van de armen de tulle in drukking doorsnee. 'r Hals was bloot, 'r armen kleurden in 't stralen der zon — 'r beenen, op den cadans der pedalen, lijnden van knie tot dij in het strakken der rokken — en bij ieder vonken-gezilver van 't wentlende wiel, wen de wind het gewir van kanten en linnen in blazing bestoof, deinde omhoog en krachtigde neer het speelsch geweld van de kuit.

Kort voor de zandrige geul in den weg, waar de straatwerkers leien languit, waar de groot-starre, loerende oogen van onder de pet-huiven spiedden, toomde ze remmend 'r

vaart, bang voor de ruwe, driest-wachtende kerels, die de breedte van 't pad hielden versperd. 'r Fiets zwenkte dronken, kreupel in 't zand — 'r rok haakte vast in 't pedaal — angstig sprong ze omlaag.

»Mag 'k 'r door?", vroeg ze, kijkend van 't eene dierlijke oog in 't ander. 'r Handje beklemde den stuurstang, 'r wimpers rustten in schaam. 't Spierbeest schudde weigrend het hoofd en met pootigen klauw greep-ie zwaar-grijnzend het voorwiel.

Doodelijk-angstig trad ze terug — de fiets schuinde neer in het zand, tusschen keien en hamers. Doch gelijk op z'n knieën voortschuiflend, vlug als 'n aal, glipte de andere maat achter haar aan, en z'n wijd-spannen armen vingen 'r vlucht.

»Kom d'r uit, as je ken!", lachte-ie met breedbekkige lol.

Toen week ze terzij, niet bewegend, de handen gestrekt langs de saamstouwde keien, belicht door de brandende zon, die 'r hals en 'r armen in de scheemring der tulle ontkleedde.

»Laat me door," smeekte ze, hulploos den eenzamen weg en de hei afstarend: »laat me door — wat 'k aan geld heb, kun je krijgen."....

»'t Is niet om je cente te doen," zei 't spierbeest uit z'n loering opbonzend, de bronzen, harige borst in 't geluwend licht, de pezen der kaken gesnoerd, de oogen beloopen, den adem in stootende snuiving.

De ander, vaal-lachend, de knieën geschoord in het zand, als in sprong, zoog zich vast aan 't blanken der lichtende armen.

Hij, mèt den lust van z'n makkers, eerst onbewogen in 't gloeiende zand, grinnekend om 'r angst, rood-van-haat om 'r luchtig en heerlijk en pijnloos gezweef, 'r als een vlinder zoo kostlijk aanfladdren, 'r zorgeloos glijjen in de sloopende, loomende, worgende warmte, die van zijn lichaam 'n gekweld dier maakte, zat nu op in ontrusting. En omdat ze houvast in z'n oogen vond, zei ze nog eens, als 'n gems zoo gejaagd: »...In Godsnaam, laat me door"...

»Laat 'r door", herhaalde hij stug.

»Waar bemoei jij je mee?", dreigde woest-heftig 't spierbeest — in z'n oogen en vuisten zwol 't geweld.

»Laat 'r door", zei hij simpel. De fiets hield-ie op uit 't zand — 't gegrom van z'n brauwen stroefde 'n antwoord op 't vloeken der twee.

Zij, lijkwit, nauwelijks ademend, deed 'n paar mul-glijdende stappen, enkel oog voor den helpenden kerel.

»Wel verdomd!", wrokte de reus: »dat zal je onthoue!"

»Dank je", zei ze zacht.

Reeds hield 'r voet 't pedaal, beglee ze 't zadel. De knie zette aan, dreef de fiets langs den berm, waar de tegels hadden geen voren.

't Trillend geschud der mouwen om 't vleesch werd als het scherend gevlucht van meeuwen naar zee, en 'r rapuitschietende voetjes bewogen in siddrenden draf.

Dan, achter de stofgrauwe struiken de dorps-deining toe, schoof 'r hoofdje, takjes en blaren voorbij, tot ze in de grijswitte leegte verdween.

't Had op vechten gestaan, koortsig en dol, knersend en schuimend — nou werkten ze voort.

De reus, log op de kruk, klonk kei na kei in de bedding, de steenen met staal-schreeuw bedreunend — de ander, zweetend en hijgend, zwiepte den bezem.

Hij, op van de gloeiing rondom, de neer-knotsende warmte, 't vreten der zon in z'n rug en z'n longen, schepte den kruiwagen vol, sjorde 'm voort over de loopplank, stortte 'm leeg bij den zwijgenden makker.

Even moeilijk blazend, schutte-ie de hand boven de oogen, keek de weg-glooiing af, waar de daakjes als verf-meppen staken, en den ruigen nek weder buigend, bewoog-ie de kar naar den zandhoop — de dorre tong tusschen de tanden.

October, '06.

DE KUNSTENAAR

DOOR

H. J. BOEKEN.

High is our calling, friend! creatire art.
WORDSWORTH.

Voor Willem Kloos.

Door zelf-geschapen gang van trotsche zuilen,
Op vloeren, spieglend-diep en marmer-blank,
Waarin de glansen kaatsen en de klank
Op klettert daavrend — op de altaren tuilen

Van bloem en blad, eer biedend wie wegschuilen
In nissen, wijkend duister, of in 't blank
Van daglicht heffen goden-leden rank —
Wijl hoog er over heen de winden huilen

En door dak-opening het hemel-diep
Zijn kalmen glans of felle schitteringen
Om-lage laat — staat hij daar, die dit schiep
In stillen dienst en durige oefeningen.

't Vergaat — dàn, wie in heilgen slaap neerligt,
Hem rijst, in droom herbouwd, dit trotsch gezicht.

IN DE SCHEMERING

DOOR

HÉLÈNE LAPIDOTH—SWARTH.

Uit de stemmige stilte van haar kamertje, waar zij, vóor 't open venster, zat te kijken naar de traag en statig voorbij zeilende wolken, werd Freddy opgeschrikt door een toch welbekend geluid: de stem van Stien, haar oudste zuster, roepend van beneden, gemelijk, alsof ze al meer dan éens geroepen had:

— Freddy, kom je thee drinken?

Freddy stond onwillig op, sloeg het opengeslagen boek, dat bleek vlekte op het donkerrood tafelkleedje, dicht, rekte de armen uit met een langen zucht, voelde eens aan haar warrig haar, waar haar vingers, onder lezen en peinzen, hadden heengewoeld, bevond dat het niet netjes genoeg zat voor de huiskamer, streek het even glad, zag, in het spiegeltje boven de kleine waschtafel, een doodsbleek gezicht, waarvoor zij terugdeinsde, en daalde toen langzaam de trappen af, tot de eerste verdieping, waar zij zacht een deur opendeed.

In de ruime langwerpige huiskamer, zat het gezin te schemeren.

Mama, in donkerpaersch, versomberd nog door zwarte kant, zat op haar gewone plaats, bij het venster, waar zij ook altijd 's middags zat, met haar boek en haar handwerk op de ouderwetsche groentrijpen canapee. Haar leeggedronken theekopje blankte op het gladglimmend mahonie tafeltje, naast de gelige streep van den tafellooper. Zij zat vaag te staren naar de bladplanten, »haar tuintje", op de breede marmeren vensterbank, geelgemarmerde aucuba, zilver- en -roodgerande coléa,

groen- en -witbestreepte aspedistra, getande glanzende aralia, van boven zilvergrijze, van onderen ruige roodbehaarde bladbegonia en zwartgroene ficus, hardbladerig en lederstijf.

Haar molligblanke handen lagen te rusten in haar donkeren schoot.

Aan de tafel der maaltijden, zat Stien met haar theegerei. Op het theeblad, in zijn kooitje van geeldoorschenen transparantjes, brandde het theelichtje stil. In een hooge slankhalzige vaas van dofwit porselein, precies in 't midden van het havanabruin tafelkleed, bloeide blank een groote bos herfstseringen, door Moeder in den tuin geplukt. Stien, in haar slappe écru linnen zomerjapon, het bleek ovaal van haar al verwelkend gezicht vergeeld door het schijnsel van het theelichtje, schoof Freddy zwijgend het bijna koud geworden kopje thee toe.

Vóor de wijd opengeslagen balkondeuren van het breede middenvenster, zat, in een laag stoeltje, haar altijd roodverhit gezicht, waarbij het geelblond haar en de lobelia-blauwe japon opzichtig kleurden, bewuivend met een grooten papieren waaier, Ali, jonger dan Stien, ouder dan Freddy.

Tusschen een bamboe bloemenmand vol teêre varens en venushaar en de bloeiende potten op de vensterbank: reseda, fuchsia en heliotrope, zat, in zijn diepen gemakkelijken leunstoel, Papa met zijn voornaam gezicht, het edel hooggewelfde voorhoofd omkruld van zilverblinkend haar, de prachtige profetebaard in zilvergolving op de borst.

Slank, heel rechtóp, alsof hij aanstonds op zou staan, zat, aan de tafel, schuin over Stien, Theo, de eenige broêr van de meisjes. Hij was wel tien jaar ouder dan Freddy; zij voelde een stille vereering voor hem.

Verlegen, schoof Freddy haar kopje in de richting van het theeblad en een stoel naast dien van Theo. En heel stil ging zij ook zitten schemeren, met éen tengeren vingertop de lijnen volgend der grillig slingerende loofguirlanden, geweven in het tafelkleed.

De zoele vanillegeur der heliotropen vermengde zich met de frissche frambozenlucht van de reseda, met de doordringende

uitademing der herfstseringen en het prikkelend aroma van de thee tot een droomerige atmosfeer, om den stillen nazomeravond zalig in te verschemeren.

Maar die zwijgende menschen, elk in zichzelf verzonken en verloren, maakten Freddy, die, behalve de maaltijden, den heelen dag in eenzaamheid gesleten had, nóg eenzamer dan het alleenzijn in haar kamertje. De zoele bloemenlucht beklemde haar ademhaling. Zij voelde een bang verlangen naar het verbreken van die stilte — niet met banaal gepraat, als onder 't eten, maar met teêr fluisteren, geheimzinnig, met naderen zacht van ziel tot ziel.

Zoekend liet zij den schuwen blik van haar grijze droomoogen dwalen over de roerlooze gestalten van vader en moeder, broeder en zusters....

Wie zou haar plotselinge behoefte aan sympathie begrijpen kunnen en voldoen?

Haar moeder?

Met een smartelijken glimlach bedacht zij weer wat ze al zóo menigmaal, pijnlijk-verwonderd, had bedacht, sedert zij van school was en den heelen dag had om te denken, den heelen langen leegen dag en, ál te vaak, den slapeloozen nacht erbij:

— Hoe vreemd dat wij elkaar zóo vreemd zijn!

Haar vader?

Van hem hield zij meer dan van haar moeder. Zou zij aan zijn voeten gaan zitten, zijn hand in allebei haar handen nemen, hem fluisterend toevertrouwen haar vaagknagend verdriet, haar angst voor het leven?

Zij aarzelde, bang voor de spotblikken van Stien en Ali, die haar zeker aanstellerig zouden vinden.

Stien had de kopjes nog eens gevuld. Freddy stond op, om Papa 't zijne te brengen.

— Zal ik uw kop hier zetten, vadertje?

— O... ja, dankje, kind, zei hij verstrooid, nog in zijn droom, niet oplettend welke zijner dochters hem zijn thee bracht.

Freddy zette den grooten wasemenden theekop onder zijn bereik, op de vensterbank, bij de roodbloeiende fuchsia.

Even bleef zij nog dralen, met een intens-verlangenden blik op zijn gesloten gelaat, op de verweg-starende oogen, die haar niet eens bleken te zien.

Met een schuchteren zucht van teleurstelling ging zij, langs Ali, naar het smalle balkonnetje.

Een gele klimroos omslingerde wat pijlertjes van het ijzeren hekje. Er bloeiden late losbladerige bloemen aan, fluweelig, met een perzikgeur.

De straat was leeg, de lucht dreigde donkergrijs, zoele wind ontbladerde een bloem. Freddy ving de koele blaadjes op en drukte ze tegen haar gloeiende oogen.

— Dag, Freddy, groette onverschillig een mannestem. Theo stond naast haar.

— O Theo! dat is lief van je, zei ze dankbaar, kom je een beetje met me praten? 't Is binnen zóo angstig stil....

— Ja, kind, een saaie boel, daarom knijp ik ook maar eens uit.

— Hè! ik dacht juist....

— Où peut-on être mieux qu'au sein de sa famille? neuriede Theo, zonder haar te laten uitspreken, ik kwam je goedennacht zeggen, is dat niet beleefd?

— Goedennacht? 't is nog geen acht uur.

— Kwart vóor, zei Theo, zijn horloge uithalend, maar als ik tehuis kom, ben je al lang naar bed.

— Kom je altijd zóo laat tehuis? waar ga je dan toch elken avond naar toe?

Theo lachte gëamuseerd om die vraag van het naïeve jongste zusje.

— Ik kom niet laat tehuis, maar 't is hier zoo'n slaperige familie: klokke elf, iedereen naar zijn mandje. Maar geen wonder dat je naar je bed gaat verlangen, als je zoo'n heelen avond zit te suffen, in het donker.

— Nietwaar? 't is niet om uit te houden! klaagde Freddy, zich vastklampend aan zijn warme, levenskracht-uitstralende hand.

— Als ik jou was, zou ik de lamp opsteken, in mijn kamertje en een boek nemen.

— Och! Theo, ik ben al den héelen dag alleen geweest

met mijn boeken en met mijn gedachten, ik verlang nu zóo naar sympathie.

— Ja, kind, wie verlangt daar niet naar? zei hij, ongeduldig zijn hand losmakend, adieu, nu moet ik heusch weg.

Even dacht ze er nog over, mee te gaan tot de voordeur, om Theo uit te laten en meteen weg te slippen uit de huiskamer, waar zij 't niet kon uithouden. Maar Theo was haar te vlug, hij had haast, hij had zeker een afspraakje.

Wat hoopte zij dan ook van hem? Had hij ooit tijd en aandacht voor het stille bleeke zusje, dat hij — natuurlijk! — bleef beschouwen als een onbeduidend kind?

Freddy bleef moedeloos staan op het balkonnetje. Zij keek hem na, wuifde hem nog even toe, liet de warmgeworden rozeblaadjes van de éene hand in de andere glijden....

Theo ging op in zijn werk overdag, in zijn — misschien wel zondige — vreugden, elken avond.

Zij trachtte zich voor te stellen, wat Theo zóo blij maakte, maar er kwam altijd éenzelfde verbeelding in haar fantasie: een mooie elegante vrouw, in een weelderig boudoir vol rozen en waaierpalmen, armen als zwanehalzen blank slaande om hem heen, met verliefde woorden hem meetronend naar een mollige divan vol zijden kussens — dan kussen en gefluister, hand in hand, blikken van teedere aanbidding, in gedempt, rose-omkapt lampelicht....

Freddy liet droomerig de rozeblaadjes wegwaaien, in de grijze verlaten straat.

Waarom moest zij een meisje zijn? Een vrouw had zooveel minder kans op geluk dan een man. Theo had een veel interessanter leven dan Stien en Ali. Mama? — nu ja, die had haar tijd gehad, die behoorde nu nog alleen maar te leven voor haar kinderen, maar gelukkig? — neen, dat was Mama ook zeker niet. Al deed zij braaf haar best, haar humeur te beheerschen, ontevredenheid en teleurstelling hadden leelijke trekken gegroefd in haar gezicht. Soms was zij heftig en bitter, maar meestal zat zij, na de eentonige morgenzorgen voor de huishouding, stil in haar hoekje, gebogen over naai- of haakwerk, en dan leek haar zwijgen op mokken.

Maar Papa? — Was die gelukkig? — Neen, ook niet en die was toch een man...

Hoe vreemd dat zij, leden van éen gezin, zóo weinig wisten van elkaar!

Moe van het hangen over het balkonhek, waarvan haar koortsig-heete handen de koude pijlers omklemden, als een gevangene de tralies voor zijn kerkervenster, sloop Freddy zacht maar weer naar binnen.

't Was nu al donker in de kamer. Stien had het thee-lichtje uitgeblazen. De witte phloxbouquet, op de bruin-bekleede tafel, was een blanke vlek. De lichte zomerkleeren van Stien en Ali hadden geen kleur meer, maar vingen nog licht.

Bleek glinsterde het zijïg zilverhaar op Vaders dieper gebogen hoofd.

Sliep Papa? — Zou zij hem zachtjes wekken, met een kus op het voorhoofd en hem voorstellen, een wandelingetje met haar te maken?

In het hoekje, tusschen de bloemenmand en den leunstoel, ging ze op den grond zitten, naast den sluimerenden ouden man.

Neen, zij wou niet zelfzuchtig wezen, zij zou hem niet storen. Slaap is een weldaad en wie weet hoe zalig hij droomde.

Op straat werd een lantaarn opgestoken. In het gele schijnsel, dat hem plots belichtte, zag zij hoe moe zijn lief oud gezicht er uit zag. Zij voelde dat hij veel had geleden. Haar hart zwol van medelijden en, inplaats van hem wakker te kussen, hoopte zij dat het licht hem niet wekken zou.

De grijsaard droomde van zijn jeugd: hij was nog een zorgelooze illusievolle jongen van achttien jaar en verliefd op een mooi blond meisje. Hij wandelde buiten met haar, tusschen gele korenvelden. Een warme en toch frissche wind golfde en ritselde in het rijpend koren. Vroolijkblauw, door-zeild van sneeuwwitte wolkjes, was de zomerhemel en heerlijk geurde het graan, terwijl hij klaprozen en korenbloemen plukte voor het blonde kind. Tot belooning mocht hij haar zacht blank handje drukken, soms wel haar donzen bloesem-rose wang liefkozen met een langen kus. Zij praatten niet

over de toekomst, zij leefden in het heden. Hij was blij, hij zong halfluid van louter liefde, als de vogels die jubelden hoog boven zijn hoofd.

Stien, de ellebogen op tafel, het hoofd tusschen de wijdgespreide handen, herdacht haar verloving, de eenige romantische periode in haar vervelend sleurleven. Verbroken na een langen pijnlijken tweestrijd, nu al zes jaar geleden, op een zoelen grijzen dag tusschen zomer en herfst, zooals dezen, had deze verloving langzamerhand de wazige bekoring verkregen van al wat onherroepelijk voorbij is.

Al dertig en vroeg oud én door haar teleurstelling én door het doelloos leven dat zij leidde, tusschen de stille soms heftige moeder en de opvliegende Ali, die slecht met elkaar overweg konden, zag zij geen andere toekomst dan het altijd vervelender heden, vluchtte zij met haar droomen naar het verleden terug, hoewel zij den man, die haar wreed had gegriefd, al lang niet meer liefhad.

Ali, die het waaierwuiven had gestaakt, dacht aan haar kansen op geluk. Zij was een practisch meisje, gewend om de waarheid, ook de onaangename, onder de oogen te zien.

Vijf-en-twintig — ja, zij was nog jong. Dat ze er knapper uitzag dan Stien en dan Freddy, dat wist zij wel zeker én van haar spiegel en van menigen man. Maar geen der hofmakers bleek het ernstig te meenen, tot een huwelijksaanzoek kwam het maar niet. Er was geen man dien zij liefhad, haar verliefdheidjes waren oppervlakkig en ze duurden niet lang, maar ze haakte er naar, het ouderlijk huis uit te komen, een eigen prettig interieur te bezitten, modern ingericht, ruim kleedgeld — ze moest nu zóo vervelend-zuinig zijn! — en veel uit te gaan en gezellige dinertjes te geven, met veel kristal en zilver en bloemen op tafel. Eén baby wou ze ook wel hebben, een meisje, om snoezig aan te kleeden.

Maar de moeder herleefde haar blijden meisjestijd. Zij hoorde een wiegende walsmelodie; een slanke jonge man met bruin krullend haar en zwarte hartstocht-oogen hield haar in de armen, in duizelende extase van dans en liefde.

Zijn bewonderingsblikken, zijn vleiwoorden, zijn jonge schoonheid, de zinnelijk-zoete balmuziek, alles bedwelmde en bezaligde haar.

Was dat Anton geweest, met wien zij, in een roes van verliefdheid, getrouwd was, Anton, die haar het geluk had beloofd? Ontnuchterd, teleurgesteld, verbitterd, had zij, inplaats van het geluk, dat zij zich zalig had voorgesteld als die weelderig-wiegende walsmelodie, financieëlen tegenspoed, ziekte en wederzijdsche verkoeling gevonden. Minnares meer dan moeder, had zij haar liefde in een zee van zorgen zien verzinken. Voor haar kinderen voelde zij weinig. Zij leefde in het verleden, zij kon het niet verdragen dat zij niet jong en mooi meer was. Tergend verrezen de erinneringsbeelden, avond aan avond, in de schemering en toch waren zij haar lief, toch wilde zij ze niet missen. Er was geen toekomst meer voor haar — en zij was te zelfzuchtig om mee te leven met haar kinderen. Theo liet zij vrij; zij vergoelijkte zijn losbandigheid. Maar zij heerschte over de meisjes tyranniek en zonder liefde. Zij droomde alleen van haar verloren jeugd.

Onhoorbaar zacht sloop Freddy de stille schemerkamer uit, net bijtijds, want, terwijl zij den deurknop omdraaide, hoorde zij Ali opstaan met rokkengeritsel en zeggen:

— Laten we nu eindelijk eens licht maken, dat schemeren wordt zóo vervelend....

Freddy ging de trap af, de lange gang door, waar de hanglamp nog niet was aangestoken, door de matglazen tuindeur den tuin in, waar zij om de ovale grasperken drentelde, met kleine afgemeten pasjes, om niet duizelig te worden van het ronddraaien in de engbesloten ruimte.

De tuin was een lange, niet breede, strook met twee grasveldjes, in elk twee bloembedjes: dahlias, petunias, geranium en phlox. In 't midden van het tweede grasperk stond een kerseboom. Het achterlaantje was het prettigste, met een rij slanke populieren, die, bij het minste windzuchtje, zoetjes suizelden, alsof ze een geheim wisten, dat zij niet mochten verklappen, maar waarover ze telkens begonnen, omdat zij toch niet konden zwijgen.

Daar, halfverscholen in een boschje vlier, jasmijn en seringen, molmde een rustieke houten bank.

Freddy had er, den heelen morgen, al gezeten, met haar mandje vol verstelwerk en braaf de haar door Moeder opgedragen taak, die haar gedachten vrij liet, verricht.

Maar nu, in de schemering, was het tuintje weer heel anders, veel intiemer. De nazomergeuren van phlox en petunia waren zóo treurig, de popels suisden zóo weemoedvol.

Freddy liet zich, moe van het doelloos gedrentel, vallen op de vochtige bank, waar de heesters slappe ziekgele en rouwzwarte blaadjes op hadden gestrooid.

En zij begon weer te denken.

Eerst over haar naam Frederika. Hoe vreemd, dat zij nu juist zoo heette, Vrede-rijke, zij die geen vrede vinden kon!

Toen weer over de toekomst.

Zij was nog maar heel pas van school: zes weken, maar die leken haar al eindeloos. En toch had zij zich zóo verheugd, van de vervelende sleur van het schoolleven bevrijd te zijn. Nu wist ze al zeker dat zij 't hier in huis niet uit kon houden. Zij was anders, héel anders dan Stien en dan Ali en zij wou ook niet worden als Stien, die altijd, haar vertrapte liefde herdenkend, treurig omkeek naar het verleden, omdat het heden zoo ondragelijk saai was, — als Ali, die haar netten spande om een man te vangen, niet om zich aan een leven van liefde te wijden, maar enkel om uit huis te zijn. Haar ouders hadden haar niet noodig. Die leefden enkel in het verleden, die hadden geen kracht meer om hun kinderen te helpen leven. Maar Freddy was pas achttien jaar. De toekomst lag vóor haar, eindeloos. Wat moest zij met haar leven doen? Wie kon en wou haar goeden raad geven?

Zij had niets degelijks geleerd, zij was zich geen bizondere gave bewust. Maar in dit huis, waar haar levenslust verbleekte en wegkwijnde, vreugdeloos voort blijven vegeteeren, dat kon niet, dat mocht niet zijn. Overbodige hulp in een huishouding, die Mama best af kon met haar wel gemelijke maar toch gedweeë Stien, de weinige boeken, die zij tot

haar beschikking had, lezen en overlezen, een wandelingetje met Papa, een visite met Mama, boodschapjes met de zusters, 's avonds schemeren en suffen over een handwerkje, tot het tijd werd om naar bed te gaan....

Neen, dáarvoor voelde zij zich niet bestemd, daartegen zou zij niet bestand zijn. Een rilling liep haar langs de leden als een griezelig kil insect, toen zij bedacht of ze ooit zóo diep zou zinken als haar zuster Ali, die enkel wachtte op een man. Oud of jong, dom of knap, leelijk of mooi, het kon Ali niet schelen, als hij maar geld genoeg had om haar weelde te verschaffen.

Freddy moest het huis uit, om haar eigen leven te leven. Maar wie zou haar verlangen begrijpen en voldoen?

Geheimzinnig suizelden de kruinen der popels, hoog boven haar hoofd en zij luisterde er naar, in spanning, alsof die haar antwoord konden geven.

Toen stampvoette zij, met een bitter lachje om haar kinderachtigheid, perste de lippen stijf op elkaar, sloeg de armen om haar opgetrokken knie, intens denkend:

— Wie kan mij helpen? Theo?

Had hij zich niet onverschillig van haar los gemaakt om heen te rennen naar een vreugd, die hem riep? Hij had geen acht geslagen op haar klacht van eenzaamheid, zelfzuchtig-blij dat hij niet eenzaam bleef in het treurig huis, waar het verleden spookte....

Maar had hij niet gelijk? Hij redde zijn levensmoed, hij leefde, vrij, zijn eigen leven.

En daarom juist zou hij begrijpen, dat zij ook behoefte had haar eigen leven te leven, al was dat dan ook op een andere wijze.

Ja, zij zou het hem vragen. Hij was toch haar eenige broêr. Zij zou hier stil blijven wachten op zijn thuiskomst. Uitstellen kón zij niet langer. En 's morgens was er ook geen tijd en geen gelegenheid voor een ernstig onderhoud. Zoo laat mogelijk, kwam Theo aan het ontbijt, at zwijgend zijn broodje en zijn door Stien met zorg zachtgekookt eitje, dronk een paar kopjes thee, keek een courant in, las zijn brieven en

ging heen. Als hij bizonder goed geluimd was, vertelde hij wel eens wat 's middags, aan tafel, maakte gekheid met Ali, vroeg Freddy of ze weer boeken had zitten verslinden en dáarom geen eetlust had, of dat ze, door zóoveel rijmen geïnspireerd, ook aan het dichten was gegaan, waarbij dan onvermijdelijk de geestigheid volgde:

— Maas liever kousen, dat is ook dichten.

Aanmoedigend waren deze gedachten niet, maar nu zou zij hem wel bewijzen dat zij geen klein meisje meer was. Dan zou hij haar achten als een denkende, strevende mensche-ziel. Zij kende Theo eigenlijk weinig, maar zij zag met stille vereering tot hem op. Zijn ondoordringbare bruine fluweel-oogen gaven iets geheimzinnigs aan zijn knap gezicht, waar, tusschen de goudglanzende snor en den golvenden blonden baard, de wulpsche mond brutaal-rood bloeide, als een klaproos tusschen rijp koren.

Maar met schrik bedacht zij, dat Papa, zooals elken avond, om elf uur de tuindeur zou sluiten. Hier kon zij dus niet op Theo blijven wachten.

— Freddy, waar zit je toch? riep een stem uit een bovenvenster.

Freddy keek naar het huis, onderscheidde flauw een bleeke vlek in het donker van de meisjeskamer, Ali's licht haar en haar groot rond gezicht, waarvan zij de trekken niet meer kon zien.

Freddy gaf geen antwoord. Op de bank, in het boschje, zat zij veilig verscholen, onzichtbaar.

— Freddy, zit je op de bank? Moet ik je komen halen? Mama vraagt naar je.

— Ik kom, riep Freddy terug, opspringend van haar zitplaats, bang voor brommen van Mama, als zij niet dadelijk gehoorzaamde.

— Is er eindelijk licht? vroeg zij Ali, die ze ontmoette op het breede portaal.

— Ja, al lang.

— Is Mama boos?

— Een beetje... ga nu maar gauw zoet op je plaats

zitten, dan loopt het misschien nog wel los. Waarom doe je ook altijd zoo ongezellig?

Freddy haalde de schouders op en trad de straks ontvluchte kamer binnen.

In den gelen lichtkring van de groote hanglamp, waaronder een papieren zonnebloem voor de vliegen bewoog, zat Mama, met hardroode driftblosjes op de verwelkte wangen, druk te haken aan een blauwwollen lampekleedje. Naast haar zat Papa droomerig te kijken over zijn boek heen, terwijl Stien, aan de andere kant van de tafel, recht over Mama, aan een peuterig wit handwerkje, een fijn batisten zakdoekje, dat met open-zoomen en een geborduurd monogram moest versierd worden, al haar aandacht wijdde, alsof haar leven afhing van haar handigheid. Ali nam haar plaats weer in, over Papa, rolde den grauwen tafellooper uit, waaraan ze aan het werken was en stak weer den rooden draad in de grijze stof.

Aan het benedeneind van de tafel nam Freddy zwijgend, maar met een hartklopping van verzet, haar gewone plaats in.

— Waar heb je toch gezeten, Freddy? vroeg Mama verwijtend.

Alweer boven? Wat voer je daar toch uit?

— Ik was even in den tuin, mag dat niet?

— Even? even? kijk eens op de klok: een uur, een vól uur ben je weggebleven.

— Zoo? zei Freddy onverschillig, en wat zou dat dan nog? Waarvoor ben ik hier noodig?

— Voor de conversatie tenminste niet, ketste Mama scherp terug.

— Dat meende ik ook al, zei Freddy met een moe glimlachje, daar zorgen Stien en Ali wel voor, dan kan ik best gemist worden.

Mama voelde dat zij geen vat had op Freddy. Tegen haar jongste lei ze 't altijd af. Daarom trad zij liever autoritair tegen haar op.

— Een meisje behoort in den huiselijken kring en ledigheid is des duivels oorkussen. Waar is je handwerk?

— Boven, ik zal het gaan halen.

— Blijf maar, ik zal 't wel doen, zei Ali, gedienstig opspringend, met het dubbel doel, zelf even uit de zoele onweerdreigende kamer-atmosfeer te komen en Freddy de gevaarlijke verzoeking te besparen, zich op te schuilen en weg te blijven, wat het onweer boven Ali's onschuldig hoofd zou doen losbarsten.

— Kan je daar niet eens zelf voor zorgen? Je zusters zijn veel te goed voor je, je bent nu toch geen klein kind meer.

— Neen en dat zal ik ook wel bewijzen, dacht Freddy, morgen, morgen, als ik maar eenmaal met Theo heb gesproken.

Maar zij zweeg wijselijk en, zoodra zij haar werkmandje had, verdiepte zij zich in haar werk, geelzijden borduursel op een mosgroen peluche lap, die een tafelkleedje moest worden.

— Wat brandt de lamp donker vanavond, klaagde Stien.

Gedienstig draaide Papa de vlam hooger.

Nu ging de lamp walmen, zwarte vlokjes vlogen door de kamer. 't Gaf een opschudding. Mama hoestte, Stien klaagde over haar oogen, Ali was bang voor bevlekking van de handwerkjes.

Toch bleven ze allen in de benauwde kamer zitten.

Freddy zette de deur open.

— Kind, ben je mal geworden?

— Ik krijg een stijven nek van de tocht!

— En Mama hoest al.

— O... ik wou maar even luchten, maar frissche lucht mag hier niet binnen, zei Freddy, terwijl zij gehoorzaam de deur weer sloot.

Papa kreeg de schuld, haalde de schouders op en verdiepte zich weer in zijn boek. Maar wat hij las drong niet tot zijn bewustzijn door. Hij zag nog het beeld van zijn droom, dat liet zich niet zoo gauw verjagen. Die lieve mooie blonde Emmy.... had hij die maar tot vrouw gekregen.... Nu was ze al lang dood. Hoe kwam hij nog van haar te droomen? Zij had Henri Heemers immers verkozen boven hem? En hij had haar toen ook vergeten. Anna Weele was ook mooi en aardig, mooier en vroolijker dan blonde Emmy.

Wie trouwt er met zijn eerste liefde? En misschien had Emmy hem ook niet gelukkig gemaakt....

Freddy zag de wolk van weemoed over Papa's lief oud gezicht.

— Wat zou u denken van een wandelingetje, Papaatje, zoo met ons beiden, een singeltje om?

— Kind, wat bezielt je toch? Wat ben je ongedurig! 't Is veel te laat, maak liever wat voort aan je werk, anders komt het niet klaar voor tante's verjaardag, zei Mama.

— Ja, 't is al tien uur, zuchtte Papa.

— Pas tien uur! gaapte Ali.

— En er is geen maan, wat heb je er aan, in 't stikdonker te wandelen, als je hier gezellig samen, in een lichte kamer kunt zitten? zei Mama weer, bang dat Papa zou toegeven aan Freddy's luim.

— Heb je vanmiddag niet gewandeld? vroeg Papa weifelig.

— Ik ben den heelen dag tehuis geweest.

— Eigen keus, viel Mama haastig in, je had mee kunnen gaan, met Stien en Ali, boodschappen doen.

— Two is company, three is none, vergoelijkte Papa.

— Nu, Papa, gaan we of niet? vroeg Freddy, opstaande van haar stoel.

— Och! laten we maar tehuisblijven, zei Papa, niet opgewassen tegen zijn vrouw, wie hij de leiding van de meisjes overliet.

Freddy ging weer zitten, borduurde een gele iris verder.

— Als je toch niet meer leest, man, speel dan liever een partijtje domino met mij, zei Mama.

— Zeker, Anna, zeker!

Ali sprong op, haalde het langwerpig kistje met het dominospel te voorschijn, schudde de rinkelende steenen uit de doos op het tafelkleed.

Het was een verademing voor de meisjes, toen de ouders zich in het spel verdiepten. Nu zou de onweersbui niet losbarsten. Oude menschen hebben een spelletje noodig, als kleine kinderen, om de leegte van het leven niet te voelen.

Mama liet zich verstrooien door de zwartbespikkelde witte

blokjes. Papa was er eerst niet heelemaal bij, maar wijdde zich weldra meer aan het spel.

Freddy keek er naar, met iets van minachting in weemoed. Leken zij niet twee oude kinderen, zoet spelend met een blokkendoos?

Dat was nu 't eind van een gelukkig huwelijk: gekibbel of toegeven van den vredelievendste, dof berusten in wat niet meer veranderd kon.

En de kinderen uit dat huwelijk geboren, wie bekommerde zich om hun geluk?

Een licht ging op in Freddy, een licht zóo hel dat het werk haar viel uit de handen, die ze onbewust vóor de oogen sloeg.

— Wat is er met je, Freddy? vroeg Ali verbaasd.

— Met mij... o niets... die vervelende muggen...

Zij wuifde alsof ze lastige insecten van zich afsloeg, maar zij verzweeg de kwellende gedachte:

— Wij zijn kinderen uit een onharmonisch huwelijk geboren en ik ben de jongste, het waarschijnlijk niet eens meer verwachte, zeker niet verlangde nakomertje, toen de laatste liefdevonk al lang was uitgedoofd in het hart van mijn ouders — en dáarom ben ik zwak en treurig en ontevreden met mijn lot.

— Dat heeft een open raam, 's avonds, erg tegen, zei Stien, zonder op te kijken van haar gepriegel.

— Dicht kán toch niet, 't is hier toch al om te stikken, pufte Ali, grijpend naar den papieren waaier.

— Jammer ook van die uiltjes, zei Stien.

— Of je ze al wegjaagt, geeft toch niets, ze willen in de vlam, zei Ali.

Na een vergeefsche poging met waaierwuiven, gaf zij het op.

Een donzige nachtvlinder, bruin als een dwarrelend herfstblad, liet zich vallen in de lampevlam.

Freddy hoorde zijn vleugeltjes knetteren.

— 't Is of ze den dood zoeken en toch is het juist het leven dat hen lokt... Ik ook zoek het licht, om mijn leven te leven, zou dat verlangen mijn noodlot zijn?

Freddy wachtte er zich wel voor, deze gedachte uit te

spreken. De oogen neer, bleef zij haar zijden irissen voortborduren, tot eindelijk de klok langzaam elf sloeg.

Dominosteenen en handwerkjes werden opgeborgen. Mama, wat opgemonterd omdat zij het spel gewonnen had, ging het eerst naar boven, na den goedennachtkussen van haar dochters te hebben ontvangen. Stien nam de vaas van de tafel, vouwde het tafelkleed op, blies de lamp uit, terwijl Papa de tuindeur sloot. Toen ging hij ook naar boven, gevolgd door de drie meisjes.

Toen Stien en Ali in haar gezamenlijke kamer waren, liet Freddy de deur van het kamertje, dat het eenzelvig meisje, op haar verzoek, was toegestaan, op een kier, om Theo's sleutel in het voordeurslot te kunnen hooren.

Gewoonlijk gooide zij gauw haar kleeren uit en maakte zij heur haar los, om, na de huiskamer-verveling, in haar nachtjapon, de lange haren van haarspelden bevrijd, nog een uurtje te lezen in het boek van een dichter of op te schrijven wat zij, in den loop van den dag, gedacht had of gevoeld.

Maar nu zat zij te wachten vóor het open venster, luisterend naar voetstappen in de verlaten avondstraat.

Een heele poos had ze al zoo gezeten, toen een zacht kloppen tegen het dunne beschot, dat haar hokje scheidde van de kamer van haar zusters, haar deed opschrikken.

— Heb je nog licht op, Freddy? lig je nóg al niet in bed?

't Was de gedempte stem van Stien.

— Ik ben dadelijk klaar, riep Freddy fluisterend terug, gewend aan voortdurend gekontroleer, maar toch geërgerd.

Zij blies de verraderlijke kaars uit, die een lichtstreep onder de tusschendeur liet glijden, ontdeed zich van haar schoenen, en wachtte, wachtte eindeloos....

't Was over twaalven, toen Theo heel voorzichtig den sleutel omdraaide in het stilletjes door hem geölied slot en de gang, waar de hanglamp laag brandde, binnensloop als een dief.

Onhoorbaar, op haar kousen, sloop Freddy naar beneden.

Eén vinger op de lippen, wenkte zij hem, toen hij de deur grendelde voor den nacht.

Theo vloekte binnensmonds, verschrikt door die onverwachte verschijning.

— Freddy... is er wat gebeurd? is er iemand ziek geworden? moet ik den dokter halen?

— Schrik maar niet, iedereen slaapt gerust, maar ik heb op je gewacht, ik moet je spreken.

— Gunst, kind, heeft dat zoo'n haast? kan dat niet tot morgen wachten?

— Neen, toe, kom mee, hier, in Papa's kamer.

Freddy hield de deur van de benedenkamer open. Theo volgde haar, onwillig en ontstemd.

— Zeg óp dan en gauw alsjeblieft, ik verlang naar mijn bed, snauwde hij, toen zij, zoekend naar woorden, in ontroerd zwijgen vóor hem stond.

— Ga even zitten, 't maakt mij zóo onrustig als je blijft staan, vroeg Freddy zacht.

Het was heel donker in de kamer, zij konden elkander niet zien.

Schouderophalend om Freddy's gril, ging hij zitten. Freddy greep zijn hand.

— O Theo! hou je een beetje van mij?

— Wel wis en zeker, malle meid, heb je daarover zitten tobben? zei Theo, met ruwe hartelijkheid, maar hij duwde haar hand weg, met een bruusk gebaar, als van afkeer.

Hij vond zich volstrekt niet zondig. Hij deed niets ergers dan alle andere jonge mannen, hij was immers nog ongetrouwd. »Il faut que jeunesse se passe".

Maar een rein jong meisje de hand drukken na een avond als dezen, een maagdelijk meisje, dat zijn zuster was, neen, daartoe voelde hij zich toch ál te bezoedeld....

Freddy begreep niet waarom Theo haar hand losliet. Het verkoelde en ontmoedigde haar, maar zij dwong zich tot spreken.

— Als je van me houdt, help mij dan om uit huis te komen, Theo! je bent mijn eenigen broer, mijn eenigen steun op de wereld. Ik voel mij hier ál te ongelukkig, ik kan het hier niet uithouden.

— Foei Freddy, kind, wat ben je aan 't klagen! Waarom voel je je ongelukkig? Waarom kan je 't niet uithouden in je ouderlijk huis? Stien en Ali houden 't immers wél uit.

— Ja, die... gelukkig zijn ze ook niet, maar Stien berust en Ali wacht, maar ik... ik....

Freddy begon te stamelen. Zij kón het opgekropte leed geen lucht geven, de woorden welden op, maar kwamen niet tot uiting. Zij stond zóo eenzaam in het donker en Theo had haar hand afgeschud, als een insect waarvan hij griezelde en zij voelde al dat hij haar niet begreep.

Haar keel zwol van tranen, die zij met inspanning bedwong. Neen, neen, zij mocht nu niet gaan huilen, dat zou Theo maar ongeduldig maken. Zij wist al, dat tranen mannen niet verteederen, maar prikkelen; zij begreep het niet, maar zij wist het: Theo was zoo en haar vader en Frans, met wien Stien verloofd was geweest. Neen, er moesten geen tranen komen, maar woorden, duidelijk en helder, die heel juist zeiden wát zij wou.

— Nou, komt er haast wat? zei Theo nijdig, of blijven we hier tot morgenochtend?

— O als je in zóo'n stemming bent... zei Freddy gekwetst.

— Stemming... gebruik je ook al van die nieuwerwetsche woorden? dat komt van 't lezen, dat maakt je opgewonden en zenuwachtig.

— Opgewonden?... neerslachtig ben ik juist, bang voor het leven en o Theo! ik verveel mij hier zóo.

— Maar, lieve kind, dat is heel verkeerd, daar mag je zóo maar niet aan toe geven.

— Dat doe ik niet, ik verzet er mij tegen met al mijn geestkracht, maar ik moet hier vandaan, anders verzink ik ook in het moeras.

— Het moeras! bedoel je ons ouderlijk huis daarmee? Ik zal niet zeggen dat het hier vroolijk is, maar dat is nu toch overdreven! Zoek bezigheid, dan vliegen de dagen om en dan heb je geen last van verveling.

— Bezigheid, juist, ik zoek werk om mijn leven te vullen, daaraan moest jij me helpen, dat is toch niet te veel gevergd.

— Ik? vroeg Theo verbaasd, hoe kom je dáaraan? Vraag werk en leiding aan Mama en aan Stien, doe wat je hand vindt om te doen.

— Dat doe ik, heusch, ik zit niet leeg, zooals je denkt. 's Morgens verstelgoed, 's avonds een handwerkje...

— 's Middags een flinke wandeling om op te frisschen en een boek voor verstrooiïng, maar een degelijk boek, geen verzen of romannetjes, dat is opwindend en ongezond... maar kind, dat is een beste dagverdeeling, hoe kan je je nu toch vervelen?

— 't Is geen degelijk werk, het bevredigt mijn aspiratieën niet.

— Stel je eischen dan ook niet zóo hoog, kind, zei Theo ongeduldig, 't is het gewone meisjesleven, een meisje behoort in den huiselijken kring, een meisje moet tevreden zijn met bescheiden kleine plichten, als je die nu maar blijmoedig volbrengt, dan krijg je op den duur wel een voldaan gevoel, dat kan niet uitblijven.

Tevreden over zijn broederlijk preekje, deed Theo een paar stappen naar de kamerdeur.

— En nu wel te rusten, zusje, leg je hoofdje tevreden neer en slaap lekker.

— Maar die angst voor het leven... zuchtte Freddy, terwijl zij hem volgde in de gang,

— Allemaal overspanning, beste meid, weet je wat, spreek den dokter daar eens over, al dat malle getob komt uit je gestel voort, misschien geeft hij je valeriaandroppels of zooiets en dan zie je het leven weer veel vroolijker in.

Terwijl hij fluisterend deze banale woorden zei, nam hij de lamp uit den hanger en zette haar op den ondersten pijler van de trap.

— Ga nu toch naar boven, dan kan ik het licht uitdoen, mompelde hij, geprikkeld door den blik van teleurstelling uit haar groote grijze oogen, wijdopen in haar doodsbleek gezicht.

Nog even strekte zij de handen naar hem uit.

— O Theo! waarom wil je mij niet helpen?

Hij haalde de schouders op, fronsde de wenkbrauwen, klapte met de tong tegen het verhemelte van ongeduld, blies

de lamp uit en sloot zich in zijn kamer — hij sliep beneden — heel zachtjes op.

Freddy sloop de trap op, in het donker.

In het donker kleedde zij zich uit, vlocht het fletsblond haar, dat haar kleurloos smal gezichtje zoo onbeduidend maakte, wierp zich in bed, vol wilden drang om luid en lang haar onbegrepen eenzaam verdriet uit te snikken, maar bedwong zich voor Stien en Ali, pakte haar kussen beet en drukte haar kloppend hoofd met felbrandende oogen in het klam-kil-aanvoelend slooplinnen.

Theo had haar in het donker laten staan.

Nu was haar laatste hoop verdwenen.

Nu had zij niemand, niemand meer.

Buiten rommelde verre donder.

Eindelijk zou nu het onweer, dat, den heelen dag al, de atmosfeer zóo beklemmend-zwoel had gemaakt, losbarsten, in een luchtzuiverende bui.

Nu zou Theo, als hij nog niet sliep, het vreemde doen van zijn jongste zusje zeker toeschrijven aan de eigenaardige nervositeit, die zwakke vrouwen beangstigt, bij naderend onweêr.

Freddy hoorde éen van haar zusters de vensters sluiten.

Zou zij het hare maar openlaten?

Zij was niet bang voor bliksem, al wist zij, dat hij dooden kon

Eigenlijk wel heerlijk, er zoo ineens uit te zijn!

Maar zij moest haar leven nog leven.

Als er geen levensdoel voor haar was, moest zij er dan niet zelve een scheppen?

De regen kletterde neer; hard als hagelsteenen trommelden de zware droppels tegen het vensterglas.

Freddy moest het venster nu wel sluiten, 't regende zóo in, het vloerzeil was al nat.

Alsof haar bang-verkropte tranen op den regen hadden gewacht, om ook bevrijdend los te breken, stroomden zij nu uit Freddy's gloeiende oogen, over haar brandend gezicht, waarin elke zenuw haar zeer deed.

Zij drukte haar zwoegende borst in het kussen, dat zij met

beide armen omklampte, beet er in als er een te luide snik kwam, en schreide lang geluideloos.

Blauwe bliksems doorflitsten spookachtig het enge kamertje, doffe donderslagen doordreunden het huis.

— 't Afscheid van den zomer, hoorde Freddy Stien verzuchten.

— Gelukkig maar, die saaie zomer! 's Winters is er tenminste nog wát, antwoorde Ali.

En Freddy voelde al den grijzen weemoed van den herfst, de troostelooze somberheid van den winter nabij.

Eindelijk was de bui uitgewoed.

Freddy, uitgeweend en verlicht, schoof haar venster open. Helder blonken de sterren in het hooge leeggeregende nachtazuur.

Reine, al herfstfrissche wind verkoelde haar hoofd. Gretig dronk zij de zuivere lucht in, de lippen open, met lange teugen, als een wéldoenden koelen dronk.

Kalm, bijna koud geworden, ging zij weer in bed.

Als een klein kindje, dat zich in slaap heeft geschreid, rustte zij roerloos, de weenensmoede oogen dicht.

De Septemberwind streek haar over het hoofd als een zachte en toch krachtige hand.

Hier vandaan... ver van huis... en zich wijden aan lijden....

Met die gedachte als een ingeving, viel Freddy eindelijk in slaap.

Den volgenden morgen, na 't ontbijt, vroeg Freddy Mama vergunning om naar het Diakonessenhuis te gaan, om ziekenverpleging te leeren.

Toen barstte de verontwaardiging der in haar eigenliefde gekrenkte moeder los.

— Heb je 't hier dan niet goed? Wat zouden de menschen wel zeggen? Wou je ook al meedoen aan die moderne malligheden?

In onze familie blijven de meisjes tehuis, tot ze trouwen.

Neem een voorbeeld aan Stien en Ali. Ziekenverplegen!

wacht daar maar mee tot Papa of ik ziek word, dat zal gauw genoeg gebeuren.

Na de drift kwamen de tranen.

— Zoo'n ondankbaar kind, dat ons zou willen verlaten, op onzen ouden dag!

Mama haalde een zakdoek uit haar sleutelmandje en snoot en snikte.

— U houdt toch noch twee dochters over... Mama, maak u zóo niet van streek....

Freddy stond verlegen, zij had al spijt van haar verzoek. Onhandig pakte zij Mama's mollige hand in haar twee smalle droogbrandende handen.

Mama trok boos haar hand terug.

— Je hebt mij diep gegriefd, Freddy, dat kom ik niet zoo gauw te boven. Wie had dat achter je gezocht? Maar stille wateren hebben diepe gronden.

— Huil niet, Mama, ik wou u geen verdriet doen, maar als ik nu zóo voel dat zoo'n doelloos leven mij tegenstaat, dat werk alleen mij zou bevredigen.... Wij zitten hier samen te verkwijnen, als schipbreukelingen van het leven, wij leven niet, wij zitten stil, als gisteravond, te wachten, in de schemering. Maar ik wil leven in het licht, ik wil....

— Schei maar uit met die bombast, 't zijn holle frasen uit je boeken, zei Mama heftig, en hoor nu zelve eens wat voor onzin je daar uitkraamt. Je houdt niet van schemeren, je wilt leven in het licht en je wilt zieken gaan verplegen! Die liggen toch meestal niet in de volle zon — of 't moest met die nieuwerwetsche zonnebaden zijn.

Mama lachte even bij deze geestigheid, die zij erg *ad rem* vond, een korten hoonlach.

— Zoolang ik leef, komt daar niets van in, ik ben er ook nog, ga nu maar Theo's sokken mazen en zet je die malligheid uit het hoofd.

* * *

Bleek en gedwee, in haar muizegrijze japon, zat, dien

avond, Freddy, op een voetkussen, bij den leunstoel van haar vader, te droomen, in de schemering.

Zij had nog geen verleden om van te droomen.

Zij zag de toekomst, maar zonder illusie — de toekomst, in de schemering.

Theo, uit huis, op kamers, om heelemaal vrij te zijn.

Ali, uit huis, getrouwd, ten leste, met den eersten den besten — den slechtsten — die haar vroeg.

Zij alleen over met Stien; en Stien, Mama's trouwe slavin, elk jaar een beetje slaafscher nog.

En zij, haar stil verzet geknakt, haar levensmoed versleten, haar wil gebroken voor altijd, lijdelijk wachtend op den dood van haar ouders, om een haar waardigen arbeid te aanvaarden.... Zij boog haar bleek gezichtje over de slap neerhangende hand van haar sluimerenden vader.

Heel zacht, met teeder medelijden, drukte zij haar lippen op die lieve oude hand.

En eer zij 't kon verhoeden, viel er een zware traan op neer.

En met dien kus en met dien traan, wijdde Freddy zich aan haar vader.

De grijsaard glimlachte in zijn slaap, alsof hij de liefde van zijn jongste kind had gevoeld.

Zou ze ooit de Vrede-rijke worden, wie zilverlicht van zielevrede omstraalt gelijk een aureool?

Zij schudde treurig het blonde hoofd.

Berusting was haar nog zeer verre.

Theo — hoe had hij haar teleurgesteld!

Mama — hoe had die haar gegriefd!

En toch, berusting lijkt op wanhoop....

En toch, zij moest, zij moest berusten....

En leven in de schemering.

Den Haag, September 1905.

EMILE VERHAEREN

DOOR

JULIUS DE BOER.

Les Heures d'Après-Midi.

Na de geluks-uren, »Les Heures claires" der Dichterliefde, na de stemmingen van tevreden hoogheid in het liefdeleven, gelijk in dien tuin waar de appelbloesems vallen, waar blauwe bloembezoomde vijvers zijn »simples et purs, pareils à des baisers tombés sur terre de la bouche du frêle azur", of dien anderen symbolieken tuin, de blijdste en lichtste tuin der wereld: »Oh, dis, c'est bien en nous que ce féconde, Le plus joyeux et clair jardin du monde", of in de kalmte der landen, vooral als »de nacht zich ontplooid heeft en de maan waakt over de ingeslapen stilte, over de meren van 't dichtbije land", en de eenige sensatie — gevoelshuiver — is als »een droppel water, vallend van een riet, die tinkelt en dan verstilt in 't water":

...... la goutte d'eau
Qui tombe d'un roseau
Et tinte et puis se tait dans l'eau...

Na de liefde-droom van wonder gebeuren, waarvan de muziek der verzen zingt, zacht-golvende rhythmen, stijgende en dalende klankenreeksen, verglijdende melodieën, fijn geschakeerde modulatiën, verrassende overgangen van rhythme en toon en versmuziek, waarin verheven gevoel trilt in dichterlijke aandoening, van herinnering, van oogenbliks-aanschouwing en droomende verbeeldingen van hoop en van verlangen, — diepe ontroeringen, doch zuiver geëquilibreerd in een echt

dichterlijk gemoed, uitgebeeld in het »koel-klaar kristal van dit statuur van klanken" ....

Na de ontroeringen van geluk, doch met véel weemoed, in »Les Heures claires", dan nu na zooveel jaren, de ontroeringen van weemoed, doch met véel geluk, in »Les Heures d'Après-Midi". 1)

»Le plus joyeux et clair jardin du monde" in »le printemps blanc" is nu geworden »Juillet qui a ridé le beau jardin", »Juillet a remplacé Avril dans le jardin" ....

Les fleurs, les bosquets et les feuilles vivantes
Ont laissé choir un peu de leur force fervente,
Sur l'étang pâle et sur les chemins doux.

Er is een fijn-bedachte symboliek in deze vergelijkingen. Vielen vroeger appelbloesems, teêr in 't lentelicht, dralend, onhoorbaar, nu is 't ook het gebladerte dat van zijn kleurengloed laat vallen op de wegen. Hierbij wordt, in de stilte, de sensatie gewekt van geluid, van windgeruisch, geritsel van blâren.

De tijd is voorbijgegaan, als de vreemde wonderdoener, die ons slechts aanziet in het oogenblik, maar die in zijn vlucht altijd achteruitziet, waar hij zijn raadselteekens nalaat op alle wegen.

Verleden en toekomst staan in 't donker, in het bewustzijnsoogenblik staat de wereld in 't licht; de gloed des geestes verheldert het heelal en in dat moment der eeuwigheid aanschouwen en begrijpen wij in Beeld en Idee het reëel-ideëele Universum.

Hier waren voor de aesthetische aanschouwing de beelden van geluk en weemoed die de dichter schiep, die gevoel en phantasie deed opleven in muziek van woorden, wier zinnelijke teekenen het Ideëele beteekenen.

Geluk om het dichterschap en om de liefde in den jongen

---

1) Ook in den uiterlijken vorm der uitgaven: vorm en grootte der boekjes, papier en lettersoort, de typographische vormen in 't kader der bladzijden, en de versieringen, is veel overeenkomst.

levenstijd ontbloeid, weemoed om het altijd verdorren der bloeiende uren van levensgeluk en schoonheid, wanneer het tijdslicht, van de eeuwigheid stralend, ál matter schijnt.

> L'age est venu, pas à pas, jour à jour;
> Poser ses mains, sur le front nu de notre amour,
> Et, de ses yeux moins vifs, l'a regardé. (Pag. 7).

Zoo beginnen *Les Heures d'Après-Midi.* En toch, in hetzelfde eerste gedicht noemt de dichter zich: »Heureux et clair encore, après combien d'années?"

In die jaren heeft Emile Verhaeren een reeks dichtwerken in 't licht gegeven. Zoo, de mij meest bekende, vóor de *Heures claires* (1896), *Les Villes tentaculaires,* en daarna *Les Visages de la Vie, Les Petites Légendes, Les Forces tumultueuses, Toute la Flandre,* en het laatst *Les Heures d'Après-Midi* (1905) en, sinds enkele dagen verschenen, *La multiple Splendeur* (1906).

In *Les Villes tentaculaires* was nog niet de zacht-melodische versmuziek van *Les Heures claires,* maar was het vers, het »vrije" vers, meer natúurlijk dan kúnstig gegroeid uit het dichterlijk gevoel, — zonder dat de verbeeldingen de vormschoonheid kregen van beelden in de galerij des geestes geplaatst ter ideale aanschouwing. Wij schijnen meer te wandelen in het natuurlijke leven, dat als een landschap is, waar wilgeboomen en olmen grillig en knoestig gegroeid zijn, oude woorden en taalvormen opnieuw gevonden, — »vertrouwelijk staande in een bekende streek, vreemd-schoone gestalten in het late licht van dezen tijd; of nog onregelmatiger van bouw gelijken de woorden en zinsperioden rotsblokken tot indrukwekkende hoogte opgestapeld, en het gedicht schijnt een rotsgebergte van wild-schoone pracht." Zóó zag ik 't vóór jaren, toen ik in *De Kroniek* voor het eerst Verhaeren's schoonheid mocht begroeten.

Het vrije vers is geen vondst van den modernen geest, doch is een eeuwige bestaanswijze der poëzie. De kunst leeft in het »vrije scheppen". Kunst-vrijheid is geen willekeur

of toevalligheid, maar geestelijke zelfbepaling, ideëele zelfschepping, zelfbedoeling der aesthetische Idee. Aan vrije kunst blijven de aesthetische wetten en regelen immanent. Bijna al deze vrije verzen — tot de laatste in *La multiple Splendeur* — zijn een dichterlijke harmonie geschapen uit den chaos der levens- en wereldklanken. De onregelmatigheid van het vrije vers — mag ik het reeds meer gezegde in herinnering brengen — is slechts schijnbaar, want innerlijk de gedachte en uiterlijk de architectuur van het woord zijn op zichzelf volmaakt. Toen Walther, de geboren dichter en zanger, in Richard Wagner's *Meistersinger zu Nürnberg*, tegen de verstarde regels van het zangersgilde zijn vrij en oorspronkelijk lied voor Eva zong, vond hij een beschermer in Hans Sachs en later ook toejuiching bij het volk; in Hans Sachs, wiens geest in het nieuwe en oorspronkelijke het oude en uitgeleefde zag herleven, terwijl hij toch den eerbied voor het roemrijk verleden hooghield; en bij het volk een meer onbewuste bewondering. Doch de Fransche »vers-libristes" hebben krachtdadiger moeten revolutioneeren, en in Victor Hugo, die het geheele dichterlijke leven beheerschte, vonden zij allerminst hun Hans Sachs. Ze hebben alleen op zichzelf moeten vertrouwen, en eerst gaandeweg erkende de tijdgeest ook in die jongeren zijn dichters.

Zij miskenden geenszins de prosodie. Enkele der jongeren bleven haar in al haar oude strengheid trouw; anderen keerden tot de traditie terug, doch ook dan verscheen de geijkte regelmatige versvorm vernieuwd, omdat het dichterwoord zich in dien overgangstijd gezuiverd had en als altijd weer in vrijheid in de phonetische prosodie zijn eigen wetten schiep. Niet de wetten der ongevoelige dwingende regelmaat, doch die dwang en willekeur vereenigen volgens zelfbeschikking naar eigen wil en welbehagen.

Het muzikale geluid verzinnelijkt treffender de onzienlijke schoonheid dan een klankschikking die muzikaal-onaandoenlijk verloopt. Doch niet in het wel-luidend rhythmeeren der woordklanken alleen ligt poëzie; ook kan woordpoëzie aanwezig zijn buiten alle regelmaat en techniek van klankver-

deeling, buiten elk schema van conventioneele prosodie. Zonder den poëtischen ideëelen inhoud, die éen is met den zinnelijken vorm, wordt het rhythme geen echte versmuziek en ontstaat geen zuiver gedicht.

In elk echt gedicht is versmelodie; deze kan rijk zijn en sober, zonder op zichzelf een absoluut criterium te zijn voor de poëtische waarde ervan. De poëzie heeft rhythme en versmelodie als wezenskenmerk, doch het wezen zelf der poëzie is de ideëele inhoud van het schoone subject des dichters, verschijnend in zinnelijken en aanschouwbaren vorm, — in woordsymbolen de gestalte zelf van het geestelijke wezen des dichters. Het subject zij schoon. In het woord blijke de schoone inhoud en vorm der ziel. Dan zal in het geluidende woord door de versmelodie de dichterlijke geest ook schoon verschijnen, wanneer die versmuziek, door de medewerking der momenten van lager orde, als rhythme, maat en rijm, de uiterlijke tooi wordt der poëzie, symboliseerend de mysterieuse phasen en bewegingen van het verbeeldingsleven en de schoone gepeinzen des geestes.

Na het rijm is de prosodische maat de geringste factor voor het ontstaan der klankfiguren. Het rijm is een klanksieraad, tot welker aanwending de innerlijke scheppingsdaad in zoover meewerkt, dat het subject uit het beperkt aanwezige aantal het eenig juiste kiest, onbewust of half-bewust geleid door zijn aesthetisch oordeel. De maat is niet meer dan het onbewogene en onaandoenlijke schema van het gedicht. Het rhythme eerst begeleidt de zielsbeweging getrouwer; en het melodisch geworden vers-rhythme der tot woordklank geworden zielsontroering, die zich zoo het volmaaktst openbaart in het dichterlijke woord, is poëzie. De ideëele subjectiviteit *verschijnt* in het melodische woordrhythme; de rhythmische melodie van het woord is de verzinnelijking der innerlijke zieletoon.

Aan het melodische rhythme herkent men den dichter. Onder de modernen hebben Verlaine en Mallarmé, Baudelaire en Poe, Verhaeren en Regnier, Perk en Gorter, allen hun eigen oorspronkelijk rhythme. Het is de onmisbare dichterlijke vorm

van het levende woord, de schoone beweging van het in woordklanken geopenbaarde gedachten-leven van den dichter.

Zoo heerscht, zeker niet minder dan in de traditioneel gevormde gedichten, in het vrije vers, door geestelijke zelfbepaling, het oorspronkelijke en persoonlijke rhythme, dat altijd de ziels-bewegingen van den dichter begeleidt.

De geestdrift van den dichter ontwaakt eerst in het rijk der vrijheid. Denk aan het beeld van den Pegasus, het phantastische ros, dat in toomelooze vrijheid rent tot den Olympos, die de bron der bezieling en begeestering met zijn hoefslag doet ontspringen, en steigerend vliegt tot de sterrebeelden.

In zijn *Forces tumultueuses* riep ook Emile Verhaeren het gevleugelde ros op uit de heldere Grieksche phantasie: »son double aile dans la lumière"... »vers le soleil et vers l'extase, ce dévoreur d'espace et de splendeur"....

Zoo is de romantische extase, die ook de schoonheid bezielt van zijn laatste boek *La multiple Splendeur*. En in deze extatische geestdrift heeft Verhaeren, in dichterlijk-romantische bezieling, die de realiteit niet loochent maar tot idealiteit verheft, in *Les Villes tentaculaires* gezien de realistisch-schilderachtige architectuur eener stad, haar gebouwen, straten, pleinen en menschen, de lichte stad in den nacht oplaaiende tot de sterren, de vlucht der tijden over steden, met haar kathedralen, havens, pleinen en standbeelden, haar menschenmenigten, de mensch in dagelijksch bedrijf en in tijden van hartstocht, van oproer en troebelen, en om de steden het wijde land, de natuur, de zee, en de maatschappijen in haar ontstaan en verwording.

In de *Forces tumultueuses* komt Verhaeren, midden in het volle leven, ook tot zelf-inkeer en bepeinzing van eigen leven en werken in »Les Cris de ma Vie" en »Les Heures creatrices", de innerlijke wereld, — en ziet de wereld om zich heen in het droomenlicht der herinnering aan zijn geboorteland, Vlaanderen. Dan is er een toover in zijn verzen van herinneringsbeelden, van droomvolle aanschouwing: een gouden avond over Vlaanderen en Zeeland, rivier en zee, moeders vertellend aan hun kinderen hoe Jezus wandelde over de zee, in de oude

sproke der zuivere tijden van het Evangelie. Maar ook hoe in déze tijden, voor den geest der schoonheid, de eeuwige ideeën en droomen van de phantasie der Ouden bleven voortbestaan, de Pegasus, de mythologische gestalte van het gevleugeld ros, heenstuivend door ruimte en tijd, oude en nieuwe werelden; en, naast »Magdalena" en de christelijke liefde-idee, »Venus", en andere vrouwen: »l'Eternelle", »l'Amante"; en in zijn tijdszangen te voorschijn treden de figuren der Meesters en Heerschers, »Le Moine", »Le Capitaine", »Le Tribun", »Le Banquier", »Le Tyran", en in tijdsgedichten bezongen worden »Les Villes", »La Science"...

Al in *Les Forces tumultueuses* tot zichzelf ingekeerd en in herinnering verdiept, zou Emile Verhaeren eerst in *Toute la Flandre* zijn jeugd en Vlaanderen bezingend herdenken, de eerste aandoeningen van zijn dichterziel, »Les Tendresses premières".

Wie zijn herinnering niet liefheeft is geen goed en zuiver mensch. Maar dichters hebben hun herinnering nog te meer lief omdat zij haar zoó schóon zien.

Verlevendig de verbleekte herinneringen met nieuwe aandoening, zóo dat er een gloed ontstaat die zich uitbreidt van uit het kernvuur van den geestdrift tot waar aan de grenzen der verbeelding het onkenbare schemert. Toover met kleuren van schoonen weemoed de liefste voorstellingen en de zoetste en stoutste droomen der jeugd. Herken uzelf in de fijnste schakeeringen der gevoelens en gedachten van kind, jongeling en man, die van den kinderlijken droom gingen over de stoutste hoop naar de heerlijkste daad. Leef in herdenken nog eens uw leven, — en zijt ge een dichter dan zult ge zeggen: de herinnering is een toovenares die de werkelijkheid in poëzie verandert. Al wat er aan schoonheid achterbleef in den stroom van tijden, bezonken als schitterende goudkorrels op de bedding van een rivier, zoek het en verzamel alles, en weef daarmee oude droomen en nieuwe verbeeldingen als met fonkelend gouddraad op duurzaam stramien.

Bewegen zich de stemmingsmotieven, in de herdenking, om het »liefste" dat ooit bestond, dan is alles poëzie van

weemoed en teederheid geworden. Het droombeeld had zich niet meer dichterlijk te maken, omdat de droom het beeld der schoonste verlangens was, waarnaar de onbewuste drang heen gaat als naar het ideaal: waar de poëzie verschijnt in de schoone gestalte der geliefde. Weet hij ook later zich niet te herinneren hoe de kleur der oogen was, en slechts vaag de fijne glimlach van haar mond, en is van haar woorden in het mijmerend herdenken geen klank gebleven dan als de herinnering van muziek, — niets kan hem toch sterker boeien dan de teêrste banden die zijn leven binden aan het verleden, dieper kan niets hem ontroeren dan de vage schemer van haar oogen en glimlach, en de muziek van haar verklonken worden is weèr te vinden in het fijnste rhythme van zijn verzen. Deze bezingen haar vereeuwigd wezen in haar liefste verschijningen.

Ruischt de muziek met stemmingsweelde in uw innerlijk gehoor, dan zult ge de woorden en rhythmen vinden zoolang de aandacht duurt; en wordt ge die vreemde betoovering gewaar uit gedichten vóor u, die zich voor het innerlijk gezicht tooien in zoo'n pracht, dat ge uzelf vergetend, in die wondere verbeeldingswereld uzelf terugvindt, dan zal, zoolang die droom duurt uw leven een dichterdroom zijn, — en na uw ontwaken zal nog langen tijd de schoonheid om u heen zijn.

Zoo zijn deze »Tendresses premières" mij geweest. En, wat vreemd toeval mij, doellooze op een tocht, ook bracht door de eenzame Kempen naar den ouden Scheld en langs de grillige bochten door Antwerpen, Mariëkerke tot St. Amands en verder in Vlaanderen, en voerde en rondleidde, in wat op droomen meer lijkt dan denken, na de lezing van het dichterlijk-verbeeldde, in dat leven zelf, — toen werd die poëzie mij ook bewust als een schijn over het landschap, de schemering over de Schelde, waar dezelfde schepen voeren, eerst in droom gezien, in avonden van bijzondere schoonheid, en waar dezelfde menschen woonden.

Met zulk geleide bovendien werd wat eerst droomenschoon en poëzie was — in het boek der dichterlijke teederheden, vol herinneringen met glinsterende draden der phantasie door-

weven — tot een wondere werkelijkheid, welke daarna nooit meer zonder die dichterlijke schoonheid zou gezien worden.

Zoo waren dus de getuigen van een dichterlijke jeugd. Dan leek het of de dichter als een koning, in den mom van een oud-dorpeling, terugkeerde onder hen. Van die innige gewaarwording, phantastische spiegelingen van het voorbij gegane leven in een geest die, weergekeerd in deze kleine wereld, ten spiegel van het universum geweest was, getuigen zijn bewogen woorden. Sprak niet de oude »Bello" — weer herinner ik mij haar duidelijk — met verren weemoed in haar stem, zooals zij altijd sprak van het verleden: in tien jaar zou hij niet zijn weergekomen, oude vrienden vergetend; of was hij misschien wel teruggekeerd, als een vreemdeling had hij vertoefd in zijn dorp, en was hij haar platgetreden drempel voorbij gegaan, zooals hij langs zooveel vensters was gegaan waar wellicht veel oud bekends in het duister tusschen de gordijnenkanten was te zien gebleven. Toen éen 't haar vroeg, een haar vertrouwelijke, een schilder, »wist" ze wat een »dichter" was. In oude Bello's woorden was iets mats, als een moeheid, van iemand die veel in oude dagen leeft. In haar oogen — die verduisterend een zwijgende niet kenden — weerspiegelde dan, als in verweerd glas, een onherkenbaar geworden stukje wereld. Het was alles oud en eerbiedwaardig, want het was zuivere menschelijkheid, wat zij te hooren en te zien gaf. De wereld om ons verschemerde toch al in haar verlaten grijsheid. Haar, met haar rijk-menschelijke herinnering, had het leven geheiligd. Zij was als de moeder van Rembrandt. In de simpelste woorden lag een wijding van het louter menschelijke, dat meer dan menschelijk was door levenswijsheid.

Maar in de herinnering van den dichter is een verhelderende glans die hoog boven het leven uitgaat. In zulk een zuiverheid gezien is het leven levenswaard. Het leven wordt opgevoerd tot schoonheid en kunst. De poëzie doordringt het leven.

Daarom heeft een dichter zijn herinnering zoo lief, zoo dat hij er van zingen kan. En dit is 't wat Verhaeren doet in zijn »Tendresses premières". Hij bezingt een jeugdliefde, de morgen,

middag en avond, de jaargetijden, het dorp aan de Schelde (St. Amands), de schepen die in den avond varen, met rookpluim op den wind, of zeilend onder de sterren; het dorpsleven, de levens van enkele dorpelingen, verwanten en vrienden, de buurpraatjes op den drempel, en de stappen die hij hoorde langs de vensters; de kinderfeesten, de kinderphantasie, met name in de legende van den Comte de la Mi-Carême, wordt tot een gedicht van een kind én een dichter, van dien »Prince de rêve et de fortune..." Tot hij eindigt met de vraag: Et maintenant...

Hij heeft het volle menschenleven gezien, hij heeft het schoonste gegrepen, en naar het hoogste getast. En nu, het verleden herdenkend, gaat hij de toekomst tegemoet. Et maintenant:

Les mains innombrables du vent
Ont doucement joué dans ma feuillée;
La façade de mon doux bois mouvant
  Dorée au clair soleil levant,
D'arbre en arbre, s'est effeuillée.
  Et les voici, ces souvenirs,
  Quelque peu lourds et monotones,
Tombés en feuilles d'or, à la saison d'automne,
  Sur mes chemins qui vont à l'avenir.

Na zulk een dichterlijk leven en werken noemt Emile Verhaeren zich in *Les Heures d'Après-Midi* »Heureux et clair encore, après combien d'années?..."

Getroffen door den toon van die vraag hebben wij dit dichterleven overzien. Toon en stemming der verzen van *Les Heures d'Après-Midi* herinnerden zeer aan *Les Heures claires*, welke herinnering door vergelijkingen verduidelijkt werd.

De »rozen" in den »tuin", dichterlijk gedacht, werden in de latere gedichten in een ander zielslicht gezien.

Oh, ces heures d'après-midi ceintes de roses
Qui s'enlacent autour du temps et se reposent,
La joue en fleur et feu, contre son flanc transi! (pag, 8.)

Roses de Juin et de Juillet, droites et neuves,
Bouches, baisers qui tout à coup s'émeuvent
  Ou s'apaisent, au va et vient du vent,

Caresse d'ombre et d'or, sur le jardin mouvant;
Roses d'ardeur muette et de volonté douce,
Roses de volupté en vos maisons de mousse. (pag.... 9.)

Roses vives, fraîches, magnifiques, toutes nos roses,
Oh! que pareils à vous nos multiples désirs!... (pag. 10.)

In den laatsten versregel volgt het golvend rhythme zuiver de stijging in dien uitroep, die nochtans met ingehouden kracht en sober moet gezegd worden. Het beeld der rozen is vol bekoring; schoonheid, teêrheid, bloei en verdorren, levensverlangen, liefde, hartstocht, weemoed en voorgevoel van vergaan en dood is er in uitgesproken.

De teêrste woorden en dingen noemt Verhaeren op de wijze zooals een krachtige geest ze noemen moet. De ontroering is alleen aesthetisch en wekt talrijke schoone gevoels-associaties. Zoo verkrijgt ook het beeld van vogels in zijn »paysages de l'âme" door dichterlijke ziening hooger geestelijke beteekenis.

Dites de quels lointains profonds et inconnus
Tant de nouveaux oiseaux sont-ils venus,
Avec du soleil sur leurs ailes? (pag. 11)

L'ombre est lustrale et l'aurore irisée,
De la branche d'où s'envole là-haut,
L'oiseau,
Tombent des gouttes de rosée. (pag. 13.)

Toute croyance habite au fond de notre amour.
On lie une pensée ardente aux moindres choses:
A l'éveil d'un bourgeon, au déclin d'une rose,
Au vol d'un frêle et bel oiseau qui, tour à tour,
Arrive ou disparaît, dans l'ombre ou la lumière. (pag. 25.)

Er is nog iets bijzonders en buitengewoons in Emile Verhaeren. Een verheuging, die misschien maar weinigen diep en sterk mogen ondervinden, maar die niettemin ieder ontroeren moet die, zijn leven door, de schoonheid zocht op al zijn wegen, geeft de gewaarwording der innige doordringing van leven en kunst. En die vereeniging van leven en schoon-

heid vindt men bij Emile Verhaeren, blijkens zijn verzen, buitengewoon zuiver. Alle denken schijnt van poëzie doorblonken, alle daden door schoonheid bezield, het geheele leven door kunst geadeld.

Niet alleen de natuur is dichterlijk gezien, het landschap in schoonheidsdroom aanschouwd, verhelderd door hooger geesteslicht, de tuinen, wegen, velden, de bosschen, horizonnen, luchten en wolken, doortooverd met ontroerende poëzie, een schoon geziene objectieve wereld buiten het dichterlijk subject, in epische weidschheid en lyrischen gloed bezongen; — maar ook de persoon van dezen dichter toont zich in de houding tegenover die buitenwereld hoogst belangwekkend om zijn zuivere menschelijke en dichterlijke schoonheid.

In het bezingen van de Geliefde blijkt een teêre aandacht voor haar levenswezen die ons ontroert.

C'est la bonne heure, où la lampe s'allume.
Tout est calme et consolant, ce soir,
Et le silence est tel, que l'on entendrait choir
Des plumes.

C'est la bonne heure où, doucement,
S'en vient la bien-aimée,
Comme la brise ou la fumée,
Tout doucement, tout lentement.
Elle me dit rien d'abord — et je l'écoute:
Et son âme, que j'entends toute,
Je la surprends luire et jaillir,
Et je la baise sur les yeux.

C'est la bonne heure, où la lampe s'allume,
Où les aveux
De s'être aimés le jour durant,
Du fond du cœur profond mais transparent,
S'exhument.

Et l'on se dit les simples choses:
Le fruit qu'on a cueilli dans le jardin;
La fleur qui s'est ouverte,
D'entre les mousses vertes;
Et la pensée éclose, en des émois soudains,
Au souvenir d'un mot de tendresse fanée
Surpris, au fond d'un vieux tiroir,
Sur un billet de l'autre année. (pag. 29 en 30.)

Alles wat aan teêrheid en kracht, aan aandoenlijkheid van een fijn bewerktuigd gemoed en klaarheid van levensinzicht, aan onbewuste menschelijkheid en rijkdom van ervaring van een hoog bewusten geest, aan liefde en hoog zelfgevoel een dichterleven kenmerkt, ligt besloten in de diepe innigheid van deze verzen:

Le bon travail, fenêtre ouverte,
Avec l'ombre des feuilles vertes
Et le voyage du soleil
Sur le papier vermeil
Maintient la douce violence
De son silence,
En notre bonne et pensive maison.

Et vivement les fleures se penchent.
Et les grands fruits luisent, de branche en branche,
Et les merles et les bouvreuils et les pinsons
Chantent et chantent,
Pour que mes vers éclatent
Clairs et frais, purs et vrais,
Ainsi que leurs chansons
Leur chair dorée et leurs pétales écarlates.

Et je te vois passer dans le jardin, là-bas
Parfois à l'ombre et au soleil melée;
Mais ta tête ne se retourne pas,
Pour que l'heure ne soit troublée
Où je travaille, avec mon cœur jaloux,
A ces poèmes francs et doux. (pag. 23 en 24.)

Heeft Verhaeren daarmee niet haast alles, ten minste het zuiverste uitgesproken wat hij in dit boekje geven kon: poëzie als schoone menschelijkheid en geestelijke schoonheid. Hij heeft er in uitgesproken iets van het... onuitsprekelijke; gezien, gehoord, zinnelijk-geestelijk beseft, intellectueel aanschouwd, gegrepen en vastgelegd wat onzienlijk en ontastbaar is: schoonheid, ideale pracht, poëzie. In deze poëzie zingt het geestelijk aanschouwde universum mee, verheldert zich de wereld, die naar geen hemelen doet verlangen. Zóo zal hij de schoonheid brengen aan de Geliefde:

... quand je reviens, bien que lassé et lourd,
Vers le repos de ton amour,
Avec les feux de mon idée ample et suprême,
Me semble-t-il — Oh qu'un instant —
Que je t'apporte, en mon cœur haletant,
Le battement de cœur de l'univers lui-méme. (pag. 42.)

Verhaeren zal nog zingen en dichten van levensgebeuren, van natuurveranderingen, van vreugde en weemoed, van gezondheid en ziekte, van den troost in het werken, denken en droomen, van het vergaan van den tijd, — tot hij ten slotte weer terugblikt, herdenkt *Les Heures claires*, en aan het einde der *Heures d'Après-Midi*, in de verte des levens, de toekomst weer tegemoet gaande, *Les Heures de Soir* ziet wenken.

›Heures du matin clair," ›Heures d'après-midi,"
Heures superbement et doucement élues,
Dont la ronde s'allonge en nos sentiers tiédis
Et que nos rosiers d'or au passage saluent;
Voici l'été qui meurt et l'automne qui naît.

Heures ceintes de fleurs, reviendrez-vous jamais?
Pourtant, si le destin, qui tient en mains les astres,
Nous épargne ses maux, ses coups et ses désastres,
Peut-être, un jour, reviendrez-vous, devant mes yeux,
Entrelacer vos pas égaux et radieux;
Et mêlerais-je, à votre ronde ardente et douce
Tournant, dans l'ombre et le soleil, sur les pelouses,
— Tel un suprême, immense et souverain espoir —
Les pas et les adieux de mes ›heures de soir."

HUISLIJKE HAARD [1])

Tooneelspel in drie bedrijven

DOOR

FRANS MIJNSSEN.

Voor Herman Robbers.

Personen.

BERNARD LUCAS. (40 jaar).
FREDERIEK, zijn vrouw. (30 jaar).
VAN ASSEN, } ouders van Frederiek.
LEONIE, zijn vrouw, } ouders van Frederiek.
ALFRED WENDELAAR.
JEANNETTE REIJNDERS.
FRITS, zoon van Bernard en Frederiek. (ruim 11 jaar).
MINA, dienstbode bij Lucas.

EERSTE BEDRIJF.

De woonkamer ten huize van Bernard Lucas. Met smaak in toon gemeubeld en versierd. Tafel in het midden. Daarboven lamp genre »zonnehoed". Sofa, fauteuils. Achtergrond-links en rechts-derde-plan deuren. Achtergrond, naast deur en verder het geheele muurvlak innemend, boekenkast vol boeken. Het is avond. De lamp is aan. Studeerkamerstemming: de lamp verlicht alleen sterk het middengedeelte der kamer.

Eerste Tooneel.

BERNARD. ALFRED.

Zij rusten in fauteuils. Bij hen staan koffiekopjes, een likeurstel en glaasjes.

---

1) Het recht van opvoering voorbehouden, volgens de wet van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* No. 124).

ALFRED *(na een stilte).* Je hebt 't hier toch aardig, zeg. Toch gezellige kamer.

BERNARD *(ziet rond).* Ja. Och, — 't is niet zoo moeielijk. Als je 'n paar leuke dingen hebt... *(glimlach)* Nog allemaal ouwe bekenden, hè.... Die dingen aan de wand en die potjes en vaasjes.... Allemaal nog uit de ouwe tijd.

ALFRED. Ja, — de kamer boven Reburg de bakker!

BERNARD *(lichte spotlach).* Kan nou me geld wel béter gebruiken. *(een stilte).* Zeg, — je kunt niet gelóoven hoe 't me goed-doet, zoo'n beetje rustig zitten en wat praten met jou.... Je kop loopt je soms om in de zaak...! En dan die ouwe-lui van Frederiek! *(met afkeer)* Hèèè!

ALFRED *(rookt, lacht).* Ja, — ja. *Een stilte.*

BERNARD. Weet je wel, dat ik me eigenlijk niet veel had voorgesteld van ons weêrzien? Je verandert allemaal zoo. Zoo'n weêrzien na járen van ouwe-vrienden hè, dat geeft bijna altijd 'en desillusie. Niets nieuws trouwens.

Maar jij bent nog heelemaal dezelfde... *(glimlach)* Wat minder expansief.... En ik, — ja... als ik zoo met jou ben..., dan voel ik me ook weer-even... net als in die goeie tijd... *(hij staat op; neemt likeurkarafje op).* Wil je d'r nog een?

ALFRED *(lacht luchtig, als dacht hij in 't geheel niet aan de beteekenis van het voorafgaande).* Wel jà, — schenk nog maar 'ens in.... Diè hadt je toch niet in die goeie-tijd...!

BERNARD *(glimlacht).* Nee. *Een stilte.*

ALFRED *(kijkt Bernard tersluiks oplettend aan).* Is je vrouw bij de uitpakkerij van de ouwe lui? Of nee, — zeker bij de kinderen?

BERNARD. Weet niet. *(lacht even gewild)* Die heeft altijd 'en heele boel te doen, boven in d'r kamer, waar je niet zoo begrip van hebt. Nee, — de kinderen die liggen al-lang in bed. Frits gaat alleen en de kleintjes worden door de juffrouw geholpen.

ALFRED. Zoo; ja.

BERNARD *(na een korte stilte).* Ja —, dat is ook.... Ik zou dat wel graag anders hebben.... Ik zou wel graag willen

dat Frederiek de kinderen zelf naar bed bracht, — of er ten minste bij was... *(korte schouderbeweging)* Maar och.... En je kunt niet altijd kwesties maken. *(korte stilte; dan ziet hij Alfred aan)* Ik 'hoef jou geen praatjes te verkoopen. — Ik heb 't in die tijd soms verduiveld moeielijk gehad... *(snel)* Nee, — Frederiek is 'en goeie, beste meid... maar.... Och, we verschillen erg.... Zij heeft alleen ambities en neigingen, die... nou, waar ik vreemd tegenover sta... en ik..., wat mij bezig houdt of *(lichte bittere-lach)* vroeger bezig hield, — toen wat ik maakte nog litteratuur was, — dat interesseert háar niet....

Ik ben er eerst wel ellendig van geweest als de lui schreven dat ik achteruit ging, — dat ik niet werd wat mijn eerste werk had beloofd, — jelie deeën 't voorzichtig genoeg, jelie spaarden me zooveel mogelijk. Maar ik kon toch moeielijk zeggen hoe ik er toe kwam, die »dikke boeken" te schrijven. 't Waarom, hè? *(korte stilte).* Ja, — dat gèld! M'n kapitaaltje was gauw ingeteerd. Daardoor heb ik me langzamerhand ook zoo vast moeten maken aan de zaak. — En och... *(schouderbeweging van onverschilligheid)* dàt of wat anders! Ik kòn ook moeielijk nog wat anders beginnen. En wat litteratuur betreft, — de opgewektheid zou ik toch de meeste tijd niet hebben gehad... *(hij staat weer op).* Nee, — van de ouwe illusies is niet veel te recht gekomen. Enfin. *(op likeur wijzend)* Nog een?

ALFRED *(kort).* Dank je.

BERNARD *(hij gaat naar boekenkast; zoekt een boek uit; bladert er even in; toont het van de verte uit aan Alfred; na de stilte:).* 't Was toch 'en aardig ding, dat laatste! *(Alfred knikt instemmend. Bernard herhaalt schouderbeweging; bergt boek weer op; wendt zich weer tot Alfred; glimlacht).* Dat noem je uitpakken wat!? Doe je anders niet meer zoo gauw, als je zoo oud bent geworden.... Ik ben vanavond wat zwaar op de hand... *(hij zit weer; gaat nu achterover leunen met hoofd tegen stoelleuning).* Bepaald érg móe *(rekt zich uit).* Heèee... hè! En nou morgen die fuif! Heb er net zooveel trek in als om me te laten hangen....

Ja, — maar dat hoorde d'r zoo bij, volgens... *(hij zwijgt).* Als nou maar niet die ouwelui... *(glimlach).* Oneerbiedig...? Eigenlijk ook kinderachtig! Maar verdòmd, die lui kunnen me zoo irriteeren...! *(korte stilte).* Zoo'n meisje als Jeannette, dat kan me minder schelen als die 'en tijdje hier logeert....

ALFRED. Wel 'en aardig meisje....

BERNARD. Jawel *(korte stilte).* 't Is zoo curieus... ze is alleen maar 'en nichtje van me vrouw..., maar ze lijkt zoo veel op Frederiek toen die zoo oud was.... Ook innerlijk.... Ja, vooràl innerlijk.... Frederiek was ook maar heel weinig ouwer toen we ons engageerden... *(een stilte).* Twaalf-en 'en-half jaar getrouwd! 't Is 'en tijd, hè!? En jij nog altijd »vrij-gezel". Heb je nooit 'ens plàn gehad, in die tijd?

ALFRED *(antwoordt niet dadelijk; dan, met hoofdknik en lach op zijn gezicht, kort:)* Jawel.

BERNARD *(dadelijk vol belangstelling).* God, — kerel, waarom heb je me dat dan nooit es geschreven!?

ALFRED *(steeds met lach als boven).* We schreven elkaar immers nooit.

BERNARD. Ja. — En waarom is 't niet doorgegaan?

ALFRED *(als boven; luchtig).* Wat zal ik je zeggen.... Die vrouwen.... Aardig volkje... *(breeder lach).* Maar ook éigenaardig. *(een stilte; dan zeer ernstig plotseling)* 'k Ben er beroerd van geweest. 't Heeft me en knauw gegeven *(korte stilte; dan, weer als voren).* Maar ik ben er nou overheen; heelemaal *(stilte).* Je kinderen, — die maken 't altijd goed, niet?

BERNARD *(nog peinzend).* Ja *(dan bij het onderwerp).* O ja. Ze groeien goed. *(iets te luidruchtig)* En ze zullen d'r wel komen.... Tenminste Frits.... Van de anderen kun je 't natuurlijk nog niet zeggen... *(peinzend)* Ja, — kinderen! Ik heb wel 'ens geloofd, dat kinderen-hebben 't eenige is wat je geen desillusie geeft... *(zucht)* Maar misschien... *(met warmte)* Ze bennen zoo aardig als ze klein zijn... *(weer peinzend)* Maar als ze grooter worden... *(plotseling, met vastheid)* Dat kunnen ze ook in negen van de tien gevallen niet helpen... *(hij staat op; vast:)* Ja, — kinderen

da's iets prachtigs... *(hoofdbeweging naar deur achtergrond)* Daar zijn ze, de ouwe-lui.

Tweede Tooneel.

BERNARD. ALFRED. VAN ASSEN. LEONIE VAN ASSEN.

Deur achtergrond open en Leonie van Assen en na haar van Assen op. Leonie is in dure kleedij; kleuren en kapsel iets te jeugdig voor een vrouw van haar leeftijd. Zij doet en spreekt meestal iets te lief (behaagziek).

Van Assen is er een die het vette der aarde heeft genoten en nu zeer op den terugweg is.

LEONIE *(nauwelijks in de kamer).* Zie zoo, — dat is klaar. Hè, — dat geeft 'en heele rust!

BERNARD *(zonder belangstelling).* Heeft u de koffer uitgepakt? Nu is u zeker moe. Gaat u zitten.

LEONIE *(wegwerpend).* Moe...! Maar ik voel wel dat ik niet heb stil-gezeten....

VAN ASSEN. 'tIs 'en rèis! En je moet vroeg op!

LEONIE *(is gaan zitten).* Ja, — en me' heeft nog zoo veel te doen van te voren... Me' kan zoo vréeselijk-weinig overlaten aan de meiden! *(Alfred zoekt in de boekenkast).*

BERNARD *(tot Van Assen).* 'En sigaar? *(geeft sigaar, schuift lucifers toe; tot Leonie)* Heeft Frederiek niet geholpen?

LEONIE. Nee, — die was 'en beetje moe. Ze is wat gaan liggen *(meewarig maar zeer lief)* Ik moet je rond-uit zeggen, Bernard, — Frederiek is me erg tegengevallen. Ik vind dat ze d'r erg smalletjes uitziet....

Van Assen beduidt met hoofdbeweging naar Alfred dat zijn vrouw zwijgen moet.

LEONIE *(steeds lief).* Meneer Wendelaar is de beste vriend van Bernard. Die mag gerust hooren. — Ik geloof bepáald dat ze te veel doet.

VAN ASSEN *(meepratend).* Ja, Bernard, — jij moet je invloed 'ens laten gelden.

Alfred gaat nu tersluiks door zijdeur af.

BERNARD *(wrevelig).* Hm. *(zitten).*

LEONIE *(als boven).* Je zult 't je moeder niet kwalijk nemen als ze wat bezorgd is, wel? We wonen zoo ver af. Frederiek moet elke middag wat gaan rusten.

BERNARD *(wrevelig).* Dat dòet ze immers!

LEONIE *(als boven).* Heusch gerégeld? En lang genoeg?

BERNARD *(vervolgend)* En te veel te doen,... te veel te doen...! Ze heeft 'en meid, 'en dagmeid, 'en kinderjuffrouw... In dit bóvenhuis! *(iets ruw)* Wou u soms dat ik ook nog 'en huishoudster —? Convenieert me niet.

LEONIE *(heeft al eerder bemerkt dat Alfred niet meer in de kamer is; huilt, droogt tranen af; zacht-verwijtend).* Och, — jongen...! *(schudt hoofd in haar verdriet).*

VAN ASSEN *(geeft zich houding).* Ik begrijp niet, Bernard, — Mama heeft toch 't rècht...! De voorbeeldige moeder die ze altijd is geweest! Ze heeft altijd alles voor d'r kinderen over gehad. Ze is in ze ópgegaan!

Leonie knikt bevestigend, nu erger schreiende: van aandoening.

VAN ASSEN *(milder).* We willen ons volstrekt niet in jou huiselijke aangelegenheden mengen.... Maar een moederhart als dat van mama.... .

BERNARD *(steeds wrevelig; schouderbeweging).* Nou-ja!

VAN ASSEN *(met gepaste verontwaardiging).* Wat nou-ja!?

BERNARD *(ingehouden-toornig, met beslistheid).* Papa — 't is de bedoeling nietwaar, dat we 't elkaar *(handbeweging naar Leonie om deze in het »elkaar" te betrekken)*... deze dagen niet noodeloos onaangenaam maken. U wéet ook wel... en mama... zou dat ook kunnen weten... dat Frederiek 't nog niet zoo slecht hier heeft...! *(even schamper).* Nee, — waarachtig niet!

VAN ASSEN *(bromt, herhalend, nu inderdaad ontstemd).* »Niet noodeloos onaangenaam-maken"! Huh!

LEONIE *(zuchtend, zacht huilend).* Och Bernard, — we verwijten je immers niets.

BERNARD *(wrevelig, kort).* Nee.

LEONIE *(vervolgend).* Je moet niet zoo dadelijk boos worden.... 't Is toch voor 't bestwil van Frederiek... die zoo veel van je houdt...!

BERNARD *(als boven)*. Ja — ja — *(wendt zich snel naar deur achtergrond)*.

LEONIE. Ben je nu zóo boos!?

BERNARD *(ingehouden-toornig)*. Hè —, wat zègt u? *(glimlachend, schamper)* O nee, — pardon, — ik ga zien waar Frederiek blijft. *Bernard door deur-achtergrond af.*

Derde Tooneel.

VAN ASSEN. LEONIE. Later ALFRED.

Leonie huilt na.

VAN ASSEN *(klopt haar op den schouder; breed-doend)*. Trek je dat toch niet zoo 'an, mama'tje. — Je bent zoo fijngevoelig! Dat past niet meer in deze tijd! Ze hebben tegenwoordig geen manieren meer!

Alfred van rechts weer op.

LEONIE *(heeft zich bij het zien van Alfred snel hersteld; tot Alfred, zuchtend, lief)*. 't Is toch zoo jammer.... Hij meent 't zoo goed, Bernard, maar hij is zoo vreeselijk opvliegend...!

ALFRED *(luchtig, lacht)*. Ja, mevrouw, — dat zijn de zenuwen.... Daar sukkelen we allemaal 'an, — zooals u weet.... En, — *(steeds luchtig)* ik heb wel maar alleen zoo'n enkel woord gehoord zooeven, — maar als je zooals hij, zelf de heele dag hàrd te wèrken hebt, — dan... *(lacht)* Nee, — ik zou misschien 'en onbeleefdheid gaan zeggen.

LEONIE *(begrijpt inderdaad niet)*. Wat bedoelt u?

ALFRED *(weg-werpend, luchtig)*. O, — mevrouw!

VAN ASSEN *(tot Alfred, breed als boven)*. M'n beste meneer Wendelaar, — u is een oud vriend van Bernard, — maar ik wil u toch wel zeggen.... Als u alles wist... *(lichtelijk aangedaan)* De zorgen over je kinderen, die nemen soms geen einde. *(somber)* Nee, — zéker niet. Ik... *(maar hij breekt af, maakt door de lucht armbeweging die moet herhalen: Och als jij es alles wist! Nou!)*

Leonie huilt nu weer even, niettegenstaande de aanwezigheid van Alfred.

ALFRED *(koel, maar nu ook uiterlijk ernstig).* Ik weet niet of ik u begrijp. Misschien mág ik u zelfs niet begrijpen.... Maar, — ik heb Bernard wel in heel veel jaren niet gezien; hij zou in die jaren veranderd kunnen zijn, — maar hij wàs altijd 'en man die 'en vrouw volkómen gelukkig zou kunnen maken en die alles voor d'r zou over hebben, als... *(blijft steken; dan, luchtig weer en lachend:)* Nou, — de details die doen er minder toe.

LEONIE *(heeft haar tranen voor-goed gedroogd; lief).* Och, — dat weten we immers ook wel. 't Kind is altijd wat... wat moeielijk geweest.... Maar dat komt: ze is zoo fijngevoelig, — alles kwetst 'r dadelijk...!

Van Assen staat achter Leonie, beduidt Alfred met bewegingen en gelaatsexpressie: »net als m'n vrouw!"

LEONIE. Maar we zijn zoo blij, dat u, die Bernard zoo goed kent, — dat u ons zoo gerust stelt.

ALFRED *(vindt pijnlijk).* Maar mevrouw....

LEONIE *(vervolgend).* En nu hebben we morgen dat mooie feest...! Twaalf-en-'en-half-jaar lief en leed samen te hebben gedeeld, dat wil wat zeggen...!

VAN ASSEN *(wil niet achter blijven).* Meneer Wendelaar, we hebben zoo open met je gesproken.... We kennen elkaar eigenlijk nog pas zoo kort hè, — maar je hebt iets wat ons dadelijk erg voor je heeft ingenomen — is niet Leonie? — 't doet ons bepaald heel veel genoegen je kennis te hebben gemaakt. *(steekt hand toe)* Dat gaat zoo met sympathie, — *(lacht jovialig)* je hebt 't in-eene of... *(een inval; iets luidruchtig:)* 't Is net als met de liefde: 't komt op als... *(fluistert Alfred zinsnede in 't oor).* Wat? *(lacht).*

Alfred had de toegestoken hand aangenomen, weet niet precies; lacht nu maar wat.

VAN ASSEN. En nou.... Heb je de krant al gelezen? Staat 'r wat nieuws in?

ALFRED. Nee, — ik heb niet....

Van Assen ontvouwt krant, begint te lezen. Alfred trekt zich weer tot bij boekenkast terug.

LEONIE *(tot Van Assen).* Mag ik ook 'en stuk?

VAN ASSEN. Zéker. Eerste of tweede blad?

LEONIE *(lacht lief).* Och, — geef maar!

Van Assen geeft krant. Leonie vouwt onbeholpen het blad. Van Assen en Leonie lezen. Stilte.

Vierde Tooneel.

VAN ASSEN. LEONIE. ALFRED. BERNARD. JEANNETTE. later FREDERIEK.

Bernard met Jeannette door deur achtergrond op. Jeannette is een mooi meisje met groote onschuldige, wat weemoedige oogen.

LEONIE *(ziet van lectuur op; tot Jeannette, lief).* Ben je uitgerust?

JEANNETTE *(zachte stem).* O ja tante. *(zij gaat zitten, tweede plan; Alfred gaat naar haar toe, praat met haar; gaat, wat later, bij haar zitten. Onder het volgende is hij bijna steeds aan het woord. Zij antwoordt met enkele zinnen slechts).*

BERNARD *(kort).* Frederiek komt. *(neemt blad van de krant; gaat, van de anderen verwijderd, in een fauteuil liggen lezen).*

Frederiek op door deur-achtergrond.

FREDERIEK *(moe-doend en sprekend).* 'Moeten me niet kwalijk nemen. Ik was zoo vreeselijk moe in m'n hoofd...

VAN ASSEN *(jovialig).* 'k Wist al. Ben je nu wat beter?

LEONIE *(is opgestaan; bij Frederiek; lief).* Ja, — voel je je wat beter? Geneer je anders heusch niet, hoor. Ik kan best straks in jou plaats, — als er wat noodig is... Als je maar zègt.

FREDERIEK *(als boven).* Och, 't zal wel weer gaan *(matte glimlach).* Wil u me dadelijk weer gaan verwennen!? *(zitten; hoofdbeweging naar Bernard).* Past u maar op.

LEONIE. Nu, dat zou Bernard niet goedvinden! Nietwaar Bernard, die enkele keer dat mama d'r is, mag ze je vrouwtje wel 'ens bederven!

Bernard ziet even van lectuur op en zijn schoonmoeder aan; leest dan weer door.

FREDERIEK *(nu met eenige bitterheid).* Als je Bernard z'n zin doet, dan sloof je je af, de heele dag.

VAN ASSEN *(breed-doend; jovialig)*. Kom, — kom, — dat zal wel zoo erg niet wezen!

Bernard reageert niet.

FREDERIEK *(vervolgend, met grooter bitterheid)*. Och nee, — die vraagt niet of je wel sterk genoeg bent. — En of je d'r wel voor bent opgevoed.

BERNARD *(slaat nu met beide vast-houdende handen krant nêer op schoot; ingehouden-toornig toch nog)*. Ik geloof dat 't juist was, wat ik je zei, dat als je gàsten hebt... *(haalt schouders op; wrevelig)* Och!

LEONIE *(verwijtend)*. Maar Bernard....

FREDERIEK *(schamper)*. Dacht je, dat ik dáarom-alleen... Om die woorden van jou...!? *(korte stilte; dan, iets zeurig, tot Leonie:)*. 't Is 'en gesjouw met dat diner....

BERNARD *(weer kalmer, maar met nadruk)*. En 't gebeurt allemaal buitenshuis! — Als 't je te veel drukte gaf, dan hadt je 't niet moeten doen.

FREDERIEK. We kunnen ons toch niet heelemáal begraven. Je moet toch es wat doèn! En nu, — bij deze gelegenheid...! We raken overal uit. *(korte stilte; dan, ander onderwerp, weer moe)* Wat willen jelie gebruiken?

LEONIE *(snel opstaand)*. Nee, — nee — blijf jij nu rustig zitten. Jij bent moe... Laat mij dat maar doen...!

FREDERIEK *(als boven)*. Och mama...!

Bernard wil iets zeggen, protesteeren; zwijgt echter.

LEONIE. Zeker! En morgen, voor 'et feest, moet je weer heelemaal frischjes zijn. *(loopt naar achtergrond; schelt)* Wat zal ik laten komen? Bernard nog altijd bier?

BERNARD. Ja, als-'t-u-blieft.

LEONIE. Mannetje...? *(zitten)*.

VAN ASSEN *(breedjovialig)*. Dan drink ik van avond 'en glaasje bier met hem meê.

BERNARD. 't Hoeft volstrekt niet. U kunt whiskey krijgen, cognac....

VAN ASSEN *(als boven)*. Nee, — nee, — geef mij maar 'ens bier.

LEONIE *(lief)*. O en..., pardon! Meneer Wendelaar?

ALFRED. Graag wat whiskey, mevrouw.

Vijfde Tooneel.

DE VORIGEN. MINA.

Mina door deur-achtergrond op.

MINA. Ja mevrouw...?

LEONIE *(antwoordt voor Frederiek).* Och Mina, zou jij eens willen brengen... een paar fleschjes bier... de whiskey... wat spuitwater... en dan.., ja, wat drink jij-zelf, Frederiek?

FREDERIEK. Dank u, ik niets....

LEONIE. En jij Jeannette...?

JEANNETTE *(afwijzend).* Dank u, tante.

LEONIE. Ik-zelf heb ook geen dorst. Dus alleen voor de heeren. Drie glazen.

MINA. Ja mevrouw.

Mina rechts af Bernard heeft zijn lectuur weer opgevat. Alfred spreekt weer door met Jeannette.

VAN ASSEN *(legt krant neêr: hij moet weer eens iets zeggen).* Zoo, zoo, — Jeann'tje! Hou jij meneer Wendelaar zoo bezig! *(een grapje).* Ze kan wel aardig praten, niet meneer Wendelaar? *(tot Jeannette weer; ook hier onserieus).* 't Is 'en heele eer voor je, weet je dat wel? dat meneer — »'en schrijver" — *(beweging van: niet mis!)*

JEANNETTE *(wrevelig, verwijtend).* Hè oom! *(zij wil opstaan).*

ALFRED *(tegen Jeannette, luchtig, lachend, maar hij vindt »oom" vervelend).* Blijft u maar zitten. 't Is maar 'en aardigheid... *(hoofdbeweging naar van Assen).*

Mina weer op met flesschen en glazen op blad; zet dit op tafel neêr.

MINA *(tot Leonie).* Nòg iets, mevrouw?

LEONIE *(lief).* Dank je Mina.

BERNARD *(wijst koffiekopjes, likeurflesch etc. aan).* Neem dat meteen meê.

Mina ruimt, geholpen door Leonie, kopjes etc. bijeen en gaat daarmede door deur-achtergrond af.

Zesde Tooneel.

DE VORIGEN, ZONDER MINA.

Leonie is de dranken aan het inschenken gegaan; geeft gevulde glazen aan de heeren. Intusschen zegt:

VAN ASSEN *(die nog wat praten moet, tot Bernard).* Bernard, wees jij nou ook 'ens gezellig. Kom es wat dichterbij. Zoo'n man-van-de-Beurs die moet toch wel wat nieuws hebben. Krijgen we nou oorlog?

Bernard reageert niet dadelijk, maar staat dan toch op; schuift fauteuil dichter bij die van de groep Van Assen—Leonie—Frederiek.

FREDERIEK. Och, — Bernard vertelt nooit iets.

BERNARD *(antwoordt niet; tot Van Assen, terughoudend).* Ja, — 't is 'en spannende tijd.... Je kunt er nièts van zeggen... *(plotseling tot Frederiek).* Zeg, — heb jij gehoord dat Baby al 'en heele tijd huilt?

FREDERIEK. Ja....

BERNARD *(onvriendelijk).* Nou?

FREDERIEK *(eveneens onvriendelijk).* De juffrouw is immers bij d'r.

BERNARD. Weet je dat zéker?

FREDERIEK. Ja, natúurlijk.

BERNARD *(berustend).* Hm.

VAN ASSEN *(breed, met zekerheid).* Je zult zien, dat als die oorlog uitbreekt, dan moet half Europa meêdoen. Wat zegt ù, meneer Wendelaar!?

ALFRED *(heeft niet geluisterd).* Wat blieft u?

VAN ASSEN *(koeler).* Ik zeg, dat als er oorlog komt, dan krijg je 'en algemeene Européesche oorlog.

ALFRED *(steeds luchtig).* Ja, — da's best mogelijk. Best mogelijk.

VAN ASSEN *(verheugd over zijn vermeend succes).* Niet-waar!? Zoo'n groote oorlog zou trouwens 'en uitstekend middel zijn tegen overbevolking. Dan krijg je wat opruiming.

ALFRED. 't Is 'en opvatting!...

JEANNETTE *(dadelijk, gemeend).* Hè oom, — hoe dùrft u.... Wat schàndelijk.

VAN ASSEN *(gekwetst, plotseling grof).* Kinderen worden niet gevraagd.

JEANNETTE *(als boven).* 't Is tòch zoo.

VAN ASSEN *(zijn kracht is al op, maar hij blijft nog boos-doen).* Zoo, — zoo, — vìn jij dat; zoo *(hij zoekt; dan:)* Jij moet nog 'ens leeren hoe je tegen ouwere menschen moet spreken. Menschen die al 'en héel léven achter zich hebben *(hij neemt, boos-doend, de krant weer op. Jeannette zwijgt. Alfred betuurt Van Assen; lacht stil. Een stilte.)*

LEONIE *(hoofdbeweging naar boven; met beteekenis).* Zal ik 'ens gaan kijken?

FREDERIEK *(humeurig, fel).* Och née, — mama. Ik zei toch dat júffrouw bij d'r is! Ze heeft nièts. Ik zal toch wel 't best wéten. Ik ben toch de móeder!

Bernard heeft den laatsten tijd stil maar mêe-levend geluisterd naar 't geen boven geschiedt; staat nu plotseling op; naar achtergrond.

FREDERIEK *(als boven).* Waar ga je naar toe?

BERNARD *(kort).* 'Ens zièn.

FREDERIEK *(als boven).* Toe, — bemoei jìj je d'r nou asjeblieft nièt meê. Dan zal ik-zèlf wel...! *(zij zal opstaan).*

BERNARD *(ingehouden-toornig).* Dank je. Vermoei je niet.

Bernard door deur-achtergrond af.

Zevende Tooneel.

DE VORIGEN, ZONDER BERNARD.

Leonie werpt bedrukten blik naar Van Assen. Van Assen beduidt haar tersluiks dat zij maar zwijgen moet.

FREDERIEK *(gekalmeerd maar spijtig).* Bernard is altijd zoo overdreven. Aan de eene kant kan-ie de kinderen zoo straffen en dan is ie niet te vermurwen.... En dan weer, — zooals nu.... Zoo'n kind kan toch wel 'ens húilen... *(herhaalt nog eens:)* Ik wéet toch dat 't niets héeft.

LEONIE *(aarzelend).* 't Is nu toch stil...!

FREDERIEK *(als boven).* Dan heeft-ie 't er-uit genomen. Hij kan makkelijk verwennen. Hij is de heele dag uit. Dan moet ìk er weer mee optrekken.

LEONIE *(lief).* Nu moet je jezelf niet slechter maken dan je bent. Jij, — zoo'n lief moedertje!

FREDERIEK *(plotseling nerveus-bewogen).* O ja, — de kinderen — dat zijn mijn schátten. Als ik diè niet had! M'n àlles!

Achtste Tooneel.

DE VORIGEN. BERNARD.

Bernard door deur achtergrond weer op.

BERNARD *(tot Frederiek; met nadruk).* De juffrouw was niet bij d'r.

FREDERIEK *(wrevelig).* Hè, dat mènsch...! Heb je d'r gezègd...!?

BERNARD *(kort).* Ja.

LEONIE *(lief).* Ja, — je moest nog 'ens iemand hebben waar je méer aan kon óverlaten...!

FREDERIEK *(mat weer).* — Wat had 't kind?

BERNARD *(koel).* 't Had wat gedroomd. Is nu rustig.

ALFRED *(staat op).* 't Zal langzamerhand tijd worden....

BERNARD *(snel).* Nee, — toe, — ga nog niet weg. Ik wou je straks nog even spreken.

ALFRED. Ja, maar....

LEONIE *(tot Van Assen).* 't Wordt onze tijd ook, mannetje. 't Is morgen 'en drukke dag!

VAN ASSEN. Ga jij maar vast naar boven.

LEONIE *(lief-verwijtend).* Hè, ga je niet meteen meê!?

VAN ASSEN *(grappig).* 't Is waar, — ik kan mama niet in 't vreemde-huis alleen laten. *(tot Bernard, om weer goed te maken; breed jovialig:)* Da's maar malligheid, we zijn hier volkómen thuis hoor! — *(hij staat op)* Wel-te-rusten. *(Tot Frederiek).* Nou, — en slaap jij nu maar'ens lekker. Denk er 'an: morgen is 't de groote dag! *(zoen).*

LEONIE *(staat op).* Nacht Bernard! Nacht kind! *(zoen).* Rust maar 'ens goed uit.

FREDERIEK. Ik ga meê, Kom je ook Jeannette?

JEANETTE. Ja.

Jeannette geeft Alfred hand; zegt Bernard goenacht. Van Assen en Leonie hebben Alfred handgegeven; door deur achtergrond af. Daarna Frederiek en Jeannette door zelfde deur af.

FREDERIEK *(nog even terugkomend; tot Bernard, mat).* Blijf nu niet zoo lang hier zitten. Ik kan anders toch niet inslapen. *(komt kamer verder in; had nog vergeten: geeft Alfred hand)* Nacht meneer Wendelaar...!

ALFRED: Mevrouw!

Frederiek af.

Negende Tooneel.

BERNARD. ALFRED.

Ze zijn weer gaan zitten.

ALPRED. En? Waar wilde je 't nog over hebben?

BERNARD *(glimlach).* Och, — niets bizonders eigenlijk. Ik wou je zoo niet laten weg-gaan... *(hartelijk)* Ik wou graag zoo veel mogelijk van je hier-zijn profiteeren... Ja, — *(aarzelend)* 't Spijt me dat ik 't je vanavond niet gezelliger heb kunnen maken... *(presenteert sigaar)* En laten we nou nog 'n borrel samen drinken!?

ALFRED. Ik drink niet zoo veel.

BERNARD. O nee, — ik ook niet.... Maar voor de gezelligheid...! 'en klein glaasje.

ALFRED *(knikt instemmend).* Vooruit dan maar!

Bernard, in zijkamer af, komt spoedig daarna terug met flesch en twee likeurglazen. Alfred heeft in dien tijd nadenkend gerookt. Bernard ruimt glazen van vorige gezelschap bijeen. Schenkt glaasjes in.

BERNARD *(ter loops).* Proost.

ALRED *(evenzoo).* Proost. *(hij drinkt; glimlacht)* Zeg, — dat meisje, — dat nichtje, — da's heùsch wel aardig! meent 't goed....

BERNARD. Zeker. *(geringschattend)* Maar och, — zulke »goeie-bedoelingen"...!

Tiende Tooneel.

BERNARD. ALFRED. MINA.

Mina door deur-achtergrond op. Brieven op presenteerblaadje.

MINA. Asjeblief meneer.

BERNARD *(beziet adressen; legt een tweetal terug op het blaadje; behoudt de anderen; tot Mina).* Die zijn voor mevrouw.

MINA *(knikt; dan:)* Nacht meneer.

BERNARD. Goeie nacht.

Mina af.

Elfde Tooneel.

BERNARD. ALFRED.

BERNARD *(tot Alfred).* Excuseer! *(hij opent brieven, loopt ze vluchtig door; legt brieven op tafel neêr; tot Alfred, zonder nadruk).* Zijn al felicitaties! voor morgen. *(een stilte).* Ja, — Jeannette...! *(doet opgewekt)* Eigenlijk moest ik nou 't land aan d'r hebben! Als zij niet hier moest logeeren, dan 'hoefde jij niet in 't hotel! *(korte stilte; dan ernstig)* Och ja, zeker, — de bedoelingen van zulke meisjes zijn heel goed.... Ze méenen 't ook, oprècht... *(bitter).* Maar als er iets gedáan moet worden...! Dan...! Allemaal mooie woorden. *(een stilte).* Dat kun je eerst niet gelooven.... Zoo'n jong, onschuldig meisje... dat je zoo aankijkt met 'r pure oogen, waar je 'n heele mysterieuse wereld achter voelt.... Is 't niet? *(glimlacht even minachtend)* Ja, — of die d'r werkelijk is!? *(weer voortgaand)* En dat dan onrustig is en ongelukkig, en zoekt, zóekt...! En dat je meent te kunnen helpen... *(lacht)* Nou-ja! *(een stilte; Alfred beschouwt Bernard met ernstige belangstelling, zonder dat Bernard mag bemerken; dan ziet Bernard op en vervolgt, met nadruk, doch zonder herinnering aan oude gesprekken).* Nee, — 'en Jeannette zou niets voor jou zijn.

ALFRED *(dwingt zich tot luchtigheid).* Kerel, ik heb er ook niet 'an gedàcht! *(zonder overtuiging)* 'k Zou ook veel te oud wezen!

BERNARD *(peinzend)*. Kinderen, — kinderen, — da's wat anders! *(een stilte)*. Zoo beroerd dat ik zoo veel te doen heb.... En dan 's-avonds moeten ze zoo vroeg naar bed. Kan zoo weinig aan hun opvoeding doen. *(een stilte; spel van Alfred als voren)*.

Alfred zal iets gaan zeggen, dan ziet Bernard hem plotseling aan; hij zwijgt; staat op; geeft hand.

BERNARD. Wat is er?

ALFRED. Nu ga ik heusch weg.

BERNARD *(glimlach)*. Ja, — 'k zal je niet meer tegenhouen.... Ik ben vanavond géen gezelschap!

ALFRED. Tot morgen!

BERNARD. Wacht, — ik zal je uitlaten. Ja, — morgen *(hij steunt even)* Die vervloekte fuif!

Alfred eerst, daarna Bernard door deur-achtergrond af.

Doek.

TWEEDE BEDRIJF.

Speelt den volgenden dag.

De kamer van het vorige bedrijf. Men heeft »ontvangen". De grootere meubels zijn tijdelijk weggeruimd geworden om plaats te winnen. Verscheidene boeketten hier en daar in vazen neêrgezet. Op een tafeltje brieven en kaartjes.

Eeste Tooneel,

ALFRED. Daarna JEANNETTE.

Tooneel blijft korten tijd ledig. Dan Alfred door deur-achtergrond op. Hij is in rok-en-witte-das. Bemerkt dat er niemand in de kamer is. Zal gaan zitten. Ziet dat deur-rechts open-staat; gaat daarheen. Kijkt zij-kamer in. Wacht even.

ALFRED *(vóor deur-opening tot Jeannette in zij-kamer)*. Zoo, juffrouw Jeannette, — ook al klaar!? *(vroolijk)* Nee, — zooals u die rozen eerst had, stonden ze mooier....

Een stilte. Jeannette van rechts op. Ze is in avondtoilet

ALFRED *(vervolgt nu)*. Daar heb ik u 'ens netjes gesnapt!

Zij komen beiden de kamer verder in.

JEANETTE *(glimlach)*. De spiegel boven is zoo klein!

ALFRED *(vroolijk)*. Ja, — ja!

JEANETTE *(kijkt Alfred aan; ziet dan een andere richting uit)*. Wil u me niet liever bij m'n naam noemen —?

ALFRED *(als boven)*. Heel graag. Maar dan moet u 't ook doen....

JEANNETTE *(kijkt hem aan; wat verlegen)*. Ik...?

ALFRED. Ja, — waarom niet?

JEANETTE *(als boven)*. Och....

ALFRED *(als boven; lacht)*. Ben ik dan.... zóo oud?

JEANETTE *(steeds verlegener)*. Och nee, — dat niet....

ALFRED. Da's dan afgesproken. Ik voel me namelijk nog heelemaal niet oud of gewichtig...! *(verbetert glimlachend)* Niét méer gewichtig!

Jeanette zwijgt, ziet Alfred aan.

ALFRED. Nou, — waar denk je nu aan?

JEANETTE *(schuchter)*. Dat kan ik u niet zoo zeggen....

ALFRED *(steeds vroolijk)*. Zoo, — en waar heeft het dan betrekking op...?

JEANNETTE *(nu met iets wanhopends)*. Ik zeg 't heùsch liever niet!

ALFRED *(berustend)*. Nou, dàn.... *(ander onderwerp)* We zijn vroèg, niet? Vooral jij. — Jonge-meisjes zijn gewoonlijk niet zoo gauw klaar... heb ik wel 'ens gehoord..! *(lacht)*. Erg vroeg begonnen? 'En beetje zenuwachtig —? Je zult toch al wel 'ens méer op 'en diner zijn geweest!?

JEANETTE *(teeken van ontkenning)*. Nee, — niet op 'en officiéel diner. Ik zal van 't jaar voor 't eerst uitgaan. 'k Ben pas 'en paar maanden van kostschool terug.

ALFRED. Zoo. — En, — vin je 't prettig, dat van dat „uitgaan"?

JEANNETTE *(als boven)*. 'k Zie d'r wel tegen op.... Al die vreemde menschen...! Wat heb je d'r ook aan! Maar je kunt er niet buiten.

ALFRED. Zoo, — kun je d'r niet buiten? Waaròm niet?

JEANNETTE. Alle fatsoenlijke menschen gaan uit.

ALFRED. Aaaa!

JEANNETTE. Wat zegt u dat... vreemd! Vindt u niet goed...?

ALFRED *(ontwijkend)*. Dat moet je mij niet vragen. Je moet zèlf weten.

JEANNETTE *(aarzelend)*. Ja, — ik heb dikwijls gedacht, dat 't zoo nutteloos moet zijn. Die gesprekken op visites zijn ook altijd zoo leeg.... Als er thuis menschen komen en 't is me maar even mogelijk, dan ga ik naar me kamer....

ALFRED *(glimlacht)*. En wat doe je daar dan?

JEANETTE *(eenigszinds verlegen)*. Och....

ALFRED *(aan-houdend)*. Nou, — vertel me nu 'ens....

JEANNETTE *(als boven)*. Wat ik voor me zelf doe...? Lezen.... Wat schrijven... aan me vriendinnen, of... *(nog aarzelender)* aan me dagboek.

ALFED *(uit vriendelijkheid ernstig)*. Zoo, — hou je 'n dagboek. En wat schrijf je daar allemaal in?

JEANNETTE *(als boven)*. Wat er met me gebeurt, en vooral... wat ik dènk... *(met meer nadruk)*. Heel eerlijk en heelemaal alleen voor mezelf. Niemand zal 't ooit mogen lezen.

Tweede Tooneel.

ALFRED. JEANETTE. BERNARD.

Bernard snel door deur-achtergrond op. Hij is nog in gekleede-jas.

BERNARD. Zoo. Zijn jelie al klaar? 't Is toch immers nog niet zoo laat? *(ziet op horloge)* Wel nee! — 'En middag geweest! 'En handjes-geverij! 'k Moest nog even naar de zaak. — Waar is Frederiek — *(wat ontstemd)* en ja, Frits, waar is die?

JEANNETTE. Frederiek is boven, en Frits... dat weet ik niet.

BERNARD. Hm. De ouwe-lui ook nog boven? *(wacht antwoord niet af)* Ik ga me maar gauw verkleejen. Tot

straks! *(hij zal naar deur-achtergrond gaan; bedenkt zich; door deur rechts af).*

Derde Tooneel.

ALFRED. JEANNETTE.

JEANNETTE *(na een stilte, aarzelend, maar zeer gemeend).* Hij is zoo goed, Bernard... Frederiek moest 'em veel meer... *(Ze zwijgt).*

ALFRED *(met grooter hartelijkheid dan tot dusver).* Zoo, — vin jij dat ook!? *(korte stilte).* Ja, — hij is zoo veranderd. Zoo'n stille, fijne man.... Hij had geen hard woord durven zeggen, uit vrees dat ie iemand waar ie van hield, zou kwetsen — Nu zijn de zenuwen 'em de baas! *(korte stilte).* Maar toch zijn we misschien niet héelemaal billijk... tegenover haar!... *(korte stilte; dan vervolgt hij, met zelfde hartelijkheid)* En wat doe je al zoo verder thuis?

JEANNETTE *(antwoordt niet dadelijk).* Vanmiddag, — voordat 't ontvangen begon van de visites, — toen hebben ze, om Frits... *(schudt hoofd)* zoo akelig.

ALFRED. Wat had Frits dan gedaan?

JEANNETTE. Dat weet ik niet precies. Iets ergs.

ALFRED *(nadenkend).* Ja. *(een stilte; dan weer vroolijk)* Je beantwoordt mijn vragen niet. Wat voer je thuis nog verder uit — dan lezen en schrijven....?

JEANNETTE *(aarzelend weer).* Och....

ALFRED *(luchtig, lachend).* 't Huishouen?

JEANNETTE *(hoofdbeweging van ontkenning).* Nee; ik ga 't volgend jaar naar de kookschool. *(met warmte, gemeend)* Ik zou zoo graag 'en heeleboel doen..., me graag heel nuttig maken..., maar..., ik weet niet.... Ik heb wel arme-jongens bij me gehad, die ik les gaf.... Maar..., en 't is nu zoo'n moeielijke tijd. *(zucht)* In de herfst...; de herfst drukt mij altijd zoo nêer... *(korte stilte).* Als 't maar eerst weer lente is.... De lente, — met al dat nieuwe leven... *(sterk-vragend:)* Later, — als je ouwer bent, dan krijg je wel meer kràcht is 't niet...? Kràcht.... U begrijpt wel wat ik bedoel. *(ze*

zwijgt; Alfred ziet vriendelijk-belangstellend naar haar; ze staat op, glimlacht verlegen). Ja... *(ziet Alfred, even slechts, aan)* 'k Moet u nu wel zeggen.... Weet u waar ik daar-straks aan dacht, — wat ik niet zeggen wou...?

ALFRED.?

JEANNETTE *(schuchter).* Ik ken u eigenlijk al zoo lang... *(schuchter, maar met innerlijke warmte toch:)* Ik heb uw boek „Ada Hagen" zoo héel móoi gevonden....

ALFRED *(vriendelijk glimlachend).* Zoo, — mocht je dat lezen...?

JEANNETTE *(korte schouderbeweging van onverschilligheid).* Ik weet niet! *(vervolgt dan, als boven)* Je moet niet denken dat ik dadelijk... dat ik altijd zoo praat met de menschen... Dat doe ik juist heelemáal niét... *(verlegen, verward)* Ik geloof dat ik nu eigenlijk.... Als ik iets geks gezegd heb... Ja..., neemt u me niet kwalijk, als ik even...? Ik moet nog *(hoofdbeweging naar deur-achtergrond)* van boven....

Jeanette, eenigszins overhaast, door deur-achtergrond af.

Vierde Tooneel.

ALFRED alleen; daarna FRITS.

Alfred glimlacht nog even stil-genoegelijk na; ziet op zijn horloge; steekt dan sigaret op. Loopt naar de boekenkast; zoekt, neemt een boek, bladert er even in; gaat zitten en bladert verder. Stilte. Deur-achtergrond open en Frits op. Frits is een ingebeeld ventje. Hij is al gekleed voor het diner; houdt pet in de hand.

ALFRED *(opziend; als groet).* Zoo. *(ziet weer op boek; leest nu).*

Frits beantwoordt groet met korte hoofdknik; gaat naar raam, tuurt naar buiten; loopt dan naar de vazen met bloemen; trekt aan blaadjes; dan naar boekenkast.

ALFRED *(gehinderd, maar zich inhoudend).* Zeg es vent, — heb je niets te doen?

FRITS. Nee. Ik wacht.

ALFED *(als boven).* Zoo. Och, wacht jij dan in de kamer hier-naast. *(wijst op zijvertrek).*

Frits hoofdbeweging: neen.

ALFRED. Wìl je niet?

FRITS *(brutaal)*. Nee, — ik ben hier thuis.

ALFRED *(toornig)*. Wàt zeg je...? *(hij is op; wil naar Frits toe*; *bedenkt zich, dan:)* Hè, — wat ben jij toch.... Je bent 'en nare jongen, hoor! *(Hij neemt zijn boek en gaat naar deur-rechts; kort:)* Je zegt tegen je papa, dat ik hier ben, — als ie naar me vraagt.

Alfred door deur-rechts, die hij achter zich sluit, af.

Vijfde Tooneel.

FRITS; later BERNARD.

Frits heeft plezier in zijn overwinning. Hij loopt weer naar raam; lacht in stilte; kijkt weer naar buiten. Bernard door deur-achtergrond op. Hij is nu in rok-en-witte-das.

BERNARD *(wrevelig)*. Hm, — ben je daar! — Is meneer Wendelaar hier niet? Waar-is-ie?

FRITS *(bromt)*. Weet ik niet.

BERNARD *(kort, bevelend)*. Kom jij 'ens hièr.

Frits voldoet aarzelend aan het bevel.

BERNARD. Wat gauwer asjeblieft.

Frits staat nu vóor Bernard.

BERNARD. Ik wil je alleen maar dit zeggen, dat jij je na wat er vanochtend is gebeurd, — héel kálm hebt te houen. Als ik aan tafel ook maar iets merk, dat me niet bevalt, — dan stuur ik je onverbiddelijk weg. Begrepen? *(Frits zwijgt)*. Je bent nu gewaarschuwd.

Bernard loopt langzaam nadenkend door het vertrek; tersluiks volgt Frits hem met den blik.

BERNARD *(blijft plotseling staan; tot Frits — zijn stem is veranderd; er trilt ontroering in)*. Jongen, — jongen, hoe kùn je toch zoo...! We meenen 't zoo oneindig goed met je. *(hij is bij Frits; haalt hem naar zich toe*; *ontroerd)* Je bent toch immers míjn éigen kérel. Ik zal je toch helpen — als ik maar kàn! Waarom heb je dat nou toch weer gedaan? *(een stilte)*. Kom, spreek nou es ronduit met me! Waarom heb je 't gedaan? En, — en nu de wáarheid...!

Frits is weer vrij. Bernard gaat zitten; vriendelijk doet hij Frits bij zich zitten.

FRITS *(haalt schouders op).* Och!

BERNARD *(hartelijk).* Kòm nou! Je ziet immers: ik ben nu niet meer boos.

FRITS *(aarzelend).* Nou, — ìk heb ook zooveel minder dan àndere jongens.

BERNARD *(vast-houdend).* Geld?

FRITS *(als boven).* Van alles.

BERNARD *(als boven).* En wèlke jongens?

FRITS. Nou, — Dufour... en Jan Waale....

BERNARD. Waarom ga je dan ook zooveel juist met die jongens om.... Ik heb niet zooveel geld als de papa's van Dufour en.... Hoe kòmt dat zoo? *(hij wacht in spanning).*

FRITS *(zekerder nu).* Mama wil niet hebben dat ik te intiem word met de andere. Die zijn niet van onze stand.

BERNARD *(pijnlijk; hij dacht 't wel).* Juist.

FRITS *(vervolgt).* Laatst had Adriaansen wat voor me mêe gebracht — en dat heb 'k 'em terug moeten geven....

BERNARD *(onder indruk; sterk-vragend).* En hebben Dufour en Waale dan altijd zooveel geld op zak?

FRITS *(hoofdbeweging; kort, onverschillig).* Nee. —

BERNARD *(nog niet onvriendelijk).* Dus je hebt 't gedaan... om tegen ze op te snijen —?

Frits zwijgt.

BERNARD *(nadrukkelijk, teeder).* Toe jongen, — beloof me nou... als je n'es iets hebt... wat je hindert... pràat dan es met me.... Ik zal nóoit bóos op je zijn.... En, — kérel, — lieg ons nooit meer voor...! God, god, — hoe ben je aan dat verhaal gekomen! Als je n'es wist wat je me daar 'en verdriet mee hebt gedaan... *(korte stilte).* Afgesproken? Geef me dan nou maar 'en flinke zoen! *(hij buigt zich tot Frits; Frits kust hem vluchtig op de wang).* Zoo. *(hij dwingt Frits hem in de oogen te zien; kijkt, doch schijnt niet geheel bevredigd; kort)* Ja. *(hij staat op)* En zul je oppassen aan 't diner? Niet meer dan éen glas wijn hoogstens, — denk je daar 'an!?

Zesde Tooneel.

BERNARD. FRITS. FREDERIEK.

Frits is weer bij het raam. Frederiek door deur-achtergrond op. Zij is in avond-toilet; legt sortie en fichu over stoel.

FREDERIEK *(tot Frits, hard).* Zoo, — sta je daar, — leelijke jongen!

Frits keert zich bokkig om; tuurt naar buiten.

BERNARD *(tot Frederiek; hard).* Láat dat nou.

FREDERIEK. Verdedig jij die jongen nog!? 't Is zeker niet zoo erg. Ik zit er maar mêe. Ik moet 'em opvoeden; en als er niets van em te-recht komt, dan krijg ìk de schuld. Jij bekommert je wat om de kinderen.

BERNARD *(als boven, met nog meer nadruk).* Láat dát nóu — zeg ik je. *(tot Frits; zachter)* Ga jij naar boven. Zal je wel roepen als 't tijd is. *(Frits aarzelt).* Kòm nou....

Frits langzaam door deur-achtergrond af.

Zevende Tooneel.

BERNARD. FREDERIEK.

BERNARD *(dreigend).* Nou, — wat wou jij nu nog meer!? Ik dacht dat dat van vanochtend genóeg was voor vandaag!

FREDERIEK *(vijandig).* O, — ìk ben zeker op die toon begonnen!?

BERNARD *(heeft een ruw àntwoord; bedwingt zich; dan, geforceerd-kalm).* Jij moet dat kind niet uitschelden. Dat is niét góed.

FREDERIEK. Zoo. Als jij aanmerkingen hebt, dan moet je de kinderen maar zelf opvoeden. Ik kan niet meer doen. 'k Sloof me af, de heele dag.

BERNARD *(schamper).* Nou ja....

FREDERIEK *(zenuwachtig, op huilen af).* Ja; zéker. En dat ben ik nooit gewend geweest!

BERNARD *(in fauteuil; bromt).* Treurig genoeg!

FREDERIEK *(als boven).* Wàt zeg je!?

BERNARD. Ik zeg: 't ouwe argument.

Een stilte.

BERNARD *(heeft achterover in fauteuil gelegen, richt zich nu op; met nadruk).* Je ziet nu trouwens wat er van jou opvoeding te-recht komt. — Ik heb met de jongen gesproken.... Jij wil dat ie omgaat met jongens als van Dufour en Waale....

FREDERIEK *(zij heeft zich hersteld).* Dat is dan zeker wèl opvoeding, om achter de rug van de moèder....

BERNARD *(sterk).* Nou, — asjeblieft! Wees nou asjebliѐft es verstandig. Laten we nu tenminste probeéren mekaar te begrijpen. *(korte stilte; dan vervolgt Bernard, rustiger weer)* Dat zijn nare kinderen; leert ie niets als slechts van. En wìj kunnen finantieel niet tegen menschen als de Dufours en de Waales op. Wij kunnen Frits niet zoo veel laten genieten als zij hun kinderen. — 't Is nog de vraag of 't goed zou wezen, — maar in elk geval: 't convenieert ons niet! En als Frits zoo altijd alleen samen is met jongens die meer hebben dan hij, dan wordt ie ontevreden, jaloersch, — dan wil ie... *(ongeduldig)*... god, dat is toch duìdelijk!

FREDERIEK. Die jongens van Dufour en Waale zijn de eenige waar Frits mêe kan omgaan.... De eenige jongens van zijn stand.... Ja, — dat hun ouders nu toevallig meer geld hebben dan wij...! *(beweging van onverschilligheid; dan, beslist)* Ik wil niet dat mijn kind met iedereen omgaat....

BERNARD *(heftig).* Maar god, Freddy, je ziet toch de resultáten...! *(moedeloos)* Maar och, — dat is 't immers niet alléen...! *(hij leunt weer achterover in zijn fauteuil; brengt hand aan voorhoofd; stilte).*

FREDERIEK *(weer nerveus-huilerig).* Dat je net nù, — vandáag...! Ik heb toch al zoo'n hoofdpijn.... En nu moeten we straks... dat heéle féest nog...!

BERNARD *(hard).* Ja, — die vertóoning. *(slaat hand op fauteuilleuning; staat tegelijk met snelle beweging op; doorstapt het vertrek; blijft dan weer stilstaan; nerveus-hard)* 't Kan jou wat schelen of ik tòb...! Anders zou je ook wel ànders zijn met de kinderen. 't Is altijd zoo geweest. Toen Frits klein was, liet je n'em over aan 'en kinderjuffrouw, zooals je nu doet met de kleintjes, — en nou ie grooter is, laat

je n'em aan z'n eigen lot over... als je n'em niet verkéerde dingen in z'n hoofd haalt.

FREDERIEK *(als boven, maar sterker).* Dus jij verwijt me... Ik ben geen goeie moeder, hè...! Als ik àlles doè wat ik kàn...! *(heftig).* Doe jij 't dan zèlf...!

BERNARD *(bedwingt zich).* Ja, — dat heb je al meer gezegd. Maar je weet dat 't niet mogelijk is... Ik ben de heele dag van huis voor me werk... dat ik nièt voòr mè plezièr doe —, dat weet je ook. En dat... *(schamper)* dat »verwijt," — we spreken vandaag niet voor de eérste kéer over die dingen... *(korte stilte).* We hebben 'en kinderjuffrouw genomen..., ik kwam er dieper door in de zorg..., maar ik heb goedgevonden.... 'k Begreep, dat jij met jou opvoeding... dat al dat werk voor jou moeielijker was dan voor 'en ander.... Maar nu je hànden hadt gekregen om je te helpen, — nu hadt jij toch 't hóofd kunnen worden, dat dàcht, — dat... dat wáakte.... God, je éigen kìnderen....! Maar nee! En... iemand als ik kan niet altijd kwesties maken... 't Maakt me kapot... En ik moet m'n kop bij me werk houen.... Anders...! Totdat er weer zoo iets gebeurt als vandaag..., en je 't land hebt aan je zelf, — dat je je mée schùldig voelt, omdat je zoo làm bent geweest, — omdat je gedùld hebt —! *(zitten; uitgeput; omklemt voorhoofd met hand).*

FREDERIEK *(met smart; onder tranen stoot zij uit:)* Dus 't is mijn schùld....! Ik heb toch altijd m'n bèst gedaan....!

BERNARD *(dadelijk aan-grijpend, warm).* God, — als je maar wóu...! *(stilte; Frederiek huilt zachtjes door; dan staat Bernard op, gaat naar Frederiek; zacht, bijna smeekend)* Doè nog 'ens je best! Toè...! *(legt hand op haar schouder).*

FREDERIEK *(schudt onmiddellijk, met korte beweging, hand van schouder; staat tegelijkertijd snel op; heftig, schreiend)* Nee! Ik verdièn 't niet. 't Is láag van je. Láag.

BERNARD: Zoo. *(dan is hij weer vlak bij haar, vóor haar; pakt haar plotseling bij de pols; dreigend, schor:)* Als jij maar wéet... maar wéet.... Als 't niet was voor de kinderen....! Ik... ik heb niet veel illuzies meer —!

Hij heeft de arm van zijn vrouw teruggeworpen; Frederiek

heeft schreien plotseling in schrik gestaakt. Zij staan vóor elkaar. Oog in oog. Kort. Dan wendt Frederiek zich snel af, naar fauteuil; laat zich in fauteuil nêerzinken en breekt in tranen uit. Bernard blijft nog korten tijd op oude plaats, doet dan weer eenige stappen door vertrek; blijft dan weer staan.

BERNARD *(rustiger, niet sussend echter:)* Nou, — wees nou kàlm.

Frederiek schudt hoofd. Bernard ziet op horloge; gaat naar Frederiek; tikt haar op den schouder; Frederiek maakt opnieuw beweging om af te weren.

BERNARD *(herhalend).* Wees nou kalm. Ga naar boven. *(Frederiek reageert niet; hij vervolgt, met beteekenis)* Je kunt zóo niet gaan. *(hij wendt zich nu weer af; zitten).*

Frederiek blijft nog even in oude houding; staat dan, moeielijk, op en gaat, zonder naar Bernard te hebben omgezien, naar deur-achtergrond. Snikt nog na. Droogt nu tranen af.

Frederiek door deur-achtergrond af.

Achtste Tooneel.

BERNARD. Later MINA.

Stilte. Dan staat Bernard op. Gaat naar schel. Schelt. Wacht bij boekenkast.

Mina door deur-achtergrond op. Wacht.

BERNARD *(tot bezinning komend).* Ja, — is meneer Wendelaar weer wéggegaan...?

MINA. Ik heb niets gehoord, meneer.

BERNARD. Dank je.

Mina door deur-achtergrond af.

Negende Tooneel.

BERNARD. Later ALFRED.

Bernard weer in fauteuil; languit. Spoedig daarna weer op. Doorstapt vertrek. Staat stil. Gaat naar zijdeur. Opent die. Zal zij-vertrek binnengaan.

BERNARD *(vóor deur; tot Alfred in zijkamer; kort; hij is*

zeer nerveus). Zoo; ben je dáar. *(keert terug; Alfred van rechts op).*

BERNARD. Heb je gehoord —?

ALFRED *(legt zijn boek neêr).* Wat bedoel je?

BERNARD. Och nee, — ik heb hier 'en gesprek met me vrouw gehad. *(weer in fauteuil; hand aan voorhoofd; korte stilte; dan weer horloge uit zak).* Ben ik niet achter? Half zes.

ALFRED. 't Is half-zes.

BERNARD. Hm. *(ander onderwerp; van harte:)* 'k Ben blij dat je bij me bent.

ALFRED *(moeilijk onderwerp; als opgewekt:)* 't Zal niet zoo lang meer zijn....

BERNARD *(dadelijk).* Wàt —!? Je blijft toch nog —!? Als de ouwe-lui van me vrouw weg zijn, dan kom je hièr. Dat was àfgesproken.

ALFRED *(als boven).* Nee, — ik had zoo gedacht, — als de fuif achter de rug is, — morgen of overmorgen... *(om zich te verontschuldigen; een voorwendsel)* Ik heb werkplannen.

BERNARD *(ziet Alfred kort, scherp aan; staat dan op; weer nerveus; gemeend).* Zoo. Ja, — och, je hebt gelijk... je bent hier niet voor je plezier...!

ALFRED *(ernstig, hartelijk).* Ik kan tòch niets voor je doen.

BERNARD *(als boven; hevig).* Dat dènk je!... *(korte stilte).*

ALFRED *(als boven; eenvoudig).* Ja, — als je d'r ook maar eénigszins op gestèld bent..., dan ga ik niet weg. Dat spreekt.

BERNARD. Zoo. *(dan naar Alfred toe; hand; overgevoelig).* Goeie kerel! *(wendt zich af, loopt werktuigelijk naar een of ander meubelstuk, betrommelt dat met de vingers; keert zich dan weer tot Alfred. Hij is nu uiterlijk kalm, maar hij spreekt scherp, nadrukkelijk; een innerlijk-zeer-bewogene).* Zie je, — ik had nog éen illusie: me kinderen. Dat die wat zouen worden: flinke menschen. Daarvoor heb ik me door heel wat beroerdigheid heengeslagen. Maar de laatste tijd... *(hij staat vlak vóor Alfred; ziet hem sterk aan)* de laatste tijd... twijfel ik. Begrijp je me!? Begrijp je wat dat voor me is!? — En ik kan er nièts tegen doen. Nièts. Ik kàn me niet genoeg met ze bemoeien.

ALFRED *(na een stilte).* Ja, — *(aarzelend)* Maar kan hij... de jongen..., niet van-huis-uit....?

BERNARD *(snel, besliste hoofdbeweging; schampere glimlach).* Neee!

Hij zwijgt; maakt dan hoofdbeweging naar deur-achtergrond om aan te toonen dat er iemand komt; loopt dan naar het raam; ziet naar buiten.

Tiende Tooneel.

BERNARD. ALFRED. VAN ASSEN. LEONIE.
Later JEANETTE; nog later FRITS.

Leonie in kostbaar avondtoilet, met over den arm sortie en fichu, en na haar Van Assen, in rok-en-witte-das, door deur-achtergrond op.

LEONIE. Is Frederiek nog niet beneden? Och, — en ik had zóo gevraagd of ik 'r kon helpen!... *(Bernard ziet niet om; Alfred buigt even.)* Als ze nu maar niet door van-middag... *(heeft sortie en fichu neêrgelegd, is nu bezig handschoen aan te trekken.)*

VAN ASSEN. Ja, — 't is 'en heele rek geweest!

LEONIE *(tot Van Assen).* Mannetje, — je dasje zit nog niet heelemaal goed... *(Van Assen zal naar spiegel in zij-kamer gaan.)* Kom maar hier... ik zal wel even... *(zij helpt hem.)*

Jeannette met sortie door deur-achtergrond op.

LEONIE *(Jeannette goedkeurend monsterend).* Kind, je ziet er allerliefst uit! 'En snoezig japonnetje. *(zitten).*

JEANNETTE *(wel gevleid).* Vindt u tante?

LEONIE. Ja, — wezenlijk; beeldig.

VAN ASSEN *(naar Bernard).* Ik zal 't woordje dat ik te zeggen heb....

BERNARD *(heeft zich nu geheel in bedwang; hoofdbeweging naar Alfred).* Dat moet u maar met hèm afspreken.

VAN ASSEN. O, — is meneer Wendelaar ceremonie-meester?... *(hij spreekt met Alfred; Bernard ziet weer naar buiten.)*

LEONIE. Dat wachten duurt altijd zoo lang....

Deur-achtergrond open en Frits op; hij blijft op achtergrond; treuzelt daar wat.

VAN ASSEN *(opgewekt, doch even er naast).* Nou zal 't er dan toch van komen. Weet je nog wel, mama'tje, toen wij onze kopere-bruiloft vierden!?...

LEONIE *(lief, glimlachend).* Ja, — dat is een lief feest geweest... *(Alfred spreekt met Jeannette bij boekenkast.)*

VAN ASSEN *(uitbundig).* Of 't 'en aardig feest was! In de puntjes, — en toch niets stijf! En niemand wist van uitscheien!... *(zitten).*

Bernard heeft intusschen de aanwezigheid van Frits opgemerkt; hij gaat naar hem toe; zegt een paar woorden tegen hem; legt dan arm om Frits z'n schouders en leidt hem meê naar de plaats bij het raam. Dáár zegt hij weer een paar woorden tot zijn zoon. Houdt arm om hem heen.

VAN ASSEN *(na een stilte).* Als 't vanavond óok zoo laat moet worden... *(stilte; dan, tot Bernard)* We kunnen zoo echt met jelie meê-voelen.

Bernard heeft niet gehoord.

LEONIE *(om zijn aandacht te wekken).* Bernard!...

BERNARD *(zich tot haar wendend).* Ja?

VAN ASSEN *(herhalend, eenigszins pathetisch).* Mama en ik kunnen zoo echt met jelie meê-voelen. Dat is jelie eerste groote feest na je trouwen. De eerste mijlpaal.

BERNARD *(kort).* Ja. *(Spreekt weer met Frits.)*

LEONIE *(zacht, lichtelijk-aangedaan).* Och ja!...

VAN ASSEN *(na een stilte).* Zijn de rijtuigen niet te laat? En waar blijft Frederiek nou?

LEONIE *(opstaand; lief).* Zal ik 'ens gaan kijken?

BERNARD. Nee, — laat u maar. *(Hij gaat naar deur-achtergrond; opent die; loopt portaal in — deur blijft open — en roept)* Frederiek!... Frederiek!... *(komt in kamer terug).*

FRITS *(plotseling).* Daar komen de rijtuigen 'an!

Alfred en Jeannette naar voorgrond; Leonie en Van Assen staan op.

Elfde Tooneel.

DE VORIGEN. FREDERIEK. Later MINA.

Frederiek met sortie om en fichu over 't hoofd door deur-achtergrond op.

LEONIE *(lief).* Ben je daar? Ik maakte me al ongerust!... Laat 'ens kijken... *(Frederiek opent sortie; goedkeurend:)* O, wat lief!... *(Gaat naar haar toe; kust haar; gelooft dan iets te bemerken).* Wat is er? D'r is toch niets?

Frederiek schudt met 't hoofd, ontkennend.

LEONIE *(gerustgesteld).* De rijtuigen zijn er al.

BERNARD *(heeft sortie etc. van Leonie opgenomen; tot Leonie).* Wil ik u helpen?

VAN ASSEN *(te vroolijk).* Dat is mijn werk. Laat ik me door niemand uit de hand nemen. *(Helpt Leonie. Alfred helpt Jeannette; Jeannette gaat naar Frederiek en spreekt even met haar.)*

Mina op.

MINA. Mevrouw, daar zijn de rijtuigen.

FREDERIEK *(mat).* Goed.

VAN ASSEN *(als boven).* We weten 't al, hoor!

Mina af. Men is gereed.

LEONIE *(lief).* Bruid-en-Bruigom moeten voorgaan.

BERNARD *(afwijzend).* Nee, nee.

VAN ASSEN *(als boven).* Waaráchtig; dat hoort zoo!

Frederiek en Bernard staan nu dicht bij elkaar; Leonie bij Alfred.

LEONIE *(lief; tegen Alfred; alleen voor hem bestemd).* 't Is toch zoo'n knap paar, vindt u niet?!

Alfred buigt glimlachend, toestemmend.

VAN ASSEN *(om te bespoedigen, kort).* Nou! — *(hij wil Bernard en Frederiek laten voorgaan).*

BERNARD *(afwijzend).* Kòm nou!...

VAN ASSEN *(uitbundig, tot Leonie).* Dan zullen wij maar... *(hij biedt haar den arm).*

Van Assen en Leonie eerst en daarna Frederiek en Jeannette en Bernard en Alfred door deur-achtergond af.

Doek.

DERDE BEDRIJF.

De kamer van de vorige bedrijven, nu weer geschikt als in het eerste bedrijf.
Twee dagen na het tweede bedrijf.
Namiddag.

Eerste Tooneel.

FREDERIEK. Later MINA.

Frederiek ligt op sofa; heeft wat gelezen. Bij de sofa staat een tafeltje; daarop electrische schel onder bereik van de hand. Zij laat het boek nu even rusten. Tuurt voor zich heen. Krijgt dan een gedachte; schelt. Neemt boek weer op; leest.

Mina door deur-achtergrond op.

MINA. Ja, mevrouw.

FREDERIEK *(mat).* Och Mina, kijk 'ens... of je m'n handwerk vinden kan *(aanwijzing met hoofd)* hier naast.

Mina door deur-rechts af; spoedig daarna weer op met dames-naaldwerk; zal het Frederiek overreiken.

FREDERIEK *(met hoofdbeweging tafeltje aanwijzend).* Leg dáár maar neer.

Mina legt handwerk op tafeltje. Ziet Frederiek aan als om te vragen of deze nog iets van haar verlangt. Dan door deur-achtergrond af. Frederiek leest verder; laat boek weer zinken; schelt nogmaals; wacht.

Mina op als voren.

FREDERIEK *(mat).* Ik wilde je nog zeggen... Je moet morgen maar de logeerkamer doen, nu de ouwe meneer en mevrouw weg zijn... *(Mina verwacht verdere opdrachten; Frederiek knikt om aan te toonen dat dit alles is).* Ja.

Mina gaat nu weer naar achtergrond.

FREDERIEK *(een nieuwe gedachte).* De kamer van juffrouw Jeannette... *(Mina blijft staan; luistert.)* nu meneer Wendelaar die heeft..., die kan wel wachten tot meneer weg is....

MINA. Ja, mevrouw. *(wacht nog even, gaat dan verder*

naar achtergrond. Vóórdat zij weggaat uit kamer, ziet zij nog, kort, naar Frederiek, die dit niet kan bemerken, en glimlacht even).

Mina af.

Tweede Tooneel.

FREDERIEK. Later ALFRED.

Frederiek tracht weer te lezen, maar het gaat niet meer. Zij legt boek op tafeltje bij het handwerk. Leunt weer achterover; gaat met hand langs voorhoofd; sluit de oogen. Stilte.

Deur-achtergrond open en Alfred op.

ALFRED. O, — pardon . . . *(hij aarzelt).*

FREDERIEK *(wendt hoofd naar Alfred; richt bovenlijf op).* Meneer Wendelaar . . . ? Ik dacht ook al . . . Bernard kon nog niet terug zijn.

ALFRED *(om iets te zeggen).* De trein gaat twee-uur-tien?

FREDERIEK *(zonder te antwoorden; zucht).* Mama is zoo kort gebleven. 'k Had 'r zoo gráág nog wat bij me gehouden! Maar . . . Bernard kan dat maar niet begrijpen. . . . Of *(even bitter)* hij wìl 't niet begrijpen. . . .

ALFRED *(hij is intusschen gaan zitten; als boven).* Ja, — zoo gaat de een na de ander weg . . . *(lacht; steeds als boven:)* U zult misschien wel blij zijn, als al de drukte voorbij is?

FREDERIEK *(als boven).* Ja maar Jeannette komt terug, — die blijft alleen maar 'en páar dágen bij dat meisje Bremer.

ALFRED. Juist.

FREDERIEK. 't Was allemaal wel erg vermoeiend, maar ik ben anders ook zoo altijd alleen. . . . Bernard is altijd de heele dag weg. . . .

ALFRED *(zonder nadruk).* Ja, — die heeft 'en boel te doen.

FREDERIEK *(doorgaand).* En mama-en-papa geven niet de minste drukte. 't Is zoo akelig als je nooit es iemand hebt waar je mee praten kunt. . . .

ALFRED *(trommelt even, nerveus, met vingertoppen op*

stoelleuning; luchtig). Nou maar, dat wordt beter als uw kinderen maar eerst wat grooter zijn....

FREDERIEK *(mat).* Och, — 't duurt nog zoo lang voordat Emmy zoo oud is... *(met meerdere warmte)* Ja, ik zou wel graag 'en groote dochter hebben.... 't Zal heerlijk wezen om die als vertrouwde... *(weer in gedachte voltooit zij niet; als voren:)* Aan jongens heb je zoo weinig...!

ALFRED *(luchtig).* En Bernard is toch alle ávonden thuis...!

FREDÉRIEK *(mat).* Maar dan heb ik ook niets aan 'em. Dan heeft ie altijd te werken....

ALFRED *(ziet haar ter sluiks aan).* Ja, — de »dikke boeken"...!

FREDERIEK *(onverschillig).* En trouwens... *(schouderbeweging)* Och! *(zij zwijgt; leunt nu weer achterover).*

ALFRED *(zit voorovergebogen; na een stilte, in welke hij naar haar heeft zitten kijken, zonder dat zij bemerkte, beantwoordt hij nu wat onuitgesproken bleef, met nadruk).* 't Is curieus zooals hij en ik van elkaar zijn blijven houden!

FREDERIEK *(iets sterker).* U kent 'em niet... niet heelemaal.

ALFRED *(korte spotlach).* Zoo, — kèn ik 'em niet!

FREDÉRIEK *(nu met hoofdbeweging beslist).* Nee.

ALFRED *(nog spottend).* Ja, — dàn...!

FREDERIEK *(is opgestaan; beslist, met bitterheid).* Ze kennen 'em geen van allen!

Derde Tooneel.

FREDERIEK. ALFRED. BERNARD.

Bernard door deur-achtergrond op.

BERNARD. Zoo. We waren nog bijna te laat gekomen *(glimlach van geringschatting)* 'en Agitatie!

FREDERIEK *(heeft zich hersteld; zwak weer).* Hebben ze nog wat gezegd? *(Alfred gaat naar deur-achtergrond).*

BERNARD *(kort).* De groeten. Zoenen van mama. *(tot Alfred).* Waar ga je naar toe?

ALFRED *(kort).* Naar boven. 'En paar brieven schrijven.

BERNARD. God, — in die ongezellige kamer! Wil je niet liever hier of hier-naast...?

ALFRED *(knikt Bernard toe).* Nee, — dank je. Ik heb boven alles bij elkaar.

Alfred door deur achtergrond af.

Vierde Tooneel.

FREDERIEK. BERNARD.

BERNARD *(in fauteuil).* Hè — hè! — Waar zijn de kinderen?

FREDERIEK *(zit op sofa; ontrolt met langzame bewegingen handwerk).* Frits is natuurlijk naar school....

BERNARD. Ja, — maar de kleintjes, Emmy en....

FREDERIEK. Die zijn uit; met de juffrouw.

BERNARD. Hm.

FREDERIEK. Heeft mama niets ànders gezegd —?

BERNARD. Wat bedoel je?

FREDERIEK. Och, — mama vond dat ik er zoo slecht uitzag. En nu wilde ze zoo graag dat ik 'en tijdje kwam logeeren. Ze zou jou d'r toch over spreken. —!?

BERNARD *(kort).* Jawel.

FREDERIEK. O, — héeft ze je d'r over gesproken!?

BERNARD *(als boven).* Ja.

FREDERIEK. En wat heb je geantwoord?

BERNARD *(als boven).* Dat jou plaats bij de kinderen is. *(korte stilte; nadrukkelijk vragend).* Dat vin jij toch ook!?

Frederiek haalt schouders op; antwoordt niet.

BERNARD. Zooo.

FREDERIEK. Je hoeft toch geen slavin te worden van je kinderen!

BERNARD. Nee, — daarvoor is bij jou toch ook waarachtig geen gevaar!

FREDERIEK *(boos, huilerig).* O, begin je daar alwéer! In plaats dat je... nou mama pas weg is en papa....

BERNARD *(Frederiek's zin voltooiend).* Zou troosten —? *(schamper)* Ja!

FREDERIEK *(huilerig).* Ik kan 't toch niet helpen dat ik

veel van ze hou.... Zij zijn altijd zoo lief..., en jij... jij..., van jou hoor ik alleen maar verwijten... en altijd zoo rùw.

BERNARD. Juist, — en je hebt er natuurlijk nooit aan gedacht, dat ìk daar óok door..., dat 't me dikwijls zoo ìnnig-ellèndig maakt...! Dat ik ook zoo graag, zoo dól-gráag wat genoegelijkheid zou hebben in huis, wat harmonie...! Dat 't me soms zóo kapòt maakt... *(beweging van wrevel)* Nou ja!

FREDERIEK. En dat is dan mijn schuld!? Als jij, — als niet alles naar jou zin gaat.... Ik doe mijn best. Ik kán niét méer dóen.

BERNARD *(om te beëindigen; kort).* Ja. *(hij gaat zitten met korte bewegingen van wrevel; Frederiek beplukt haar handwerk).*

FREDERIEK *(na een stilte).* Dus je vindt 't niet goed dat ik wat naar mama toe ga...?

BERNARD *(sterk, schrijnend).* God, — dat je nou niet zelf begrìjpt...!

FREDERIEK *(boos weer en huilerig).* Jij gunt me ook nooit iets.... Ik heb nu pas al die drukte gehad met 't feest.... Iedere andere man zou blij zijn, als z'n vrouw wat genieten kon....

BERNARD *(tracht kalm te zijn).* Je weet, dat feest is niet voor mijn plezier geweest. Het spijt me, dat ik dat nòg 'ens moet zeggen. En je kunt hier genoeg genieten. Als je je plicht begrijpt. Genieten van je kinderen in de eerste plaats. *(staat op; naar haar toe; blijft vóor haar staan).* Je herinnert je ons gesprek hier, eergisteren voor 't diner.... Ik heb niet veel geduld meer —!

FREDERIEK *(sterker; braveerend).* Zoo. 't Kan me niet schelen. Je moet maar zeggen wat je wil. 't Is zóo tòch geen leven. 'k Kan toch nooit goed bij je doen. — En als je mij de kinderen maar laat....

Bernard staat nog vóor haar. Hij heeft haar onder het voorafgaande sterk, als beloerend, aangekeken; zijn handen hebben zich tot vuisten gebald; hij wil.... Maar dan volgt ontspanning, bezinning; zijn hand gaat voorhoofd omklemmen; hij wendt zich af.

FREDERIEK *(nog niet onder indruk).* Ja, — of je me nu al zoo 'ankijkt...!

BERNARD *(plotseling, ruw).* Zwijg nou —!

FREDERIEK *(zij is langzaam aan beginnen te schreien, geluidloos; haalt zakdoek voor den dag; wischt tranen af; dan zegt zij, moeilijk door snikken).* 't Is... 't is maar... jij houdt niet meer van me... al zoo lang niet meer....

BERNARD *(schouderbeweging; schamper).* Nou-ja!

FREDERIEK. Je hebt nóoit ècht van me gehouen... *(bitter).* Toen de eerste tijd voorbij was.... Och, en toen had je ook al allerlei aanmerkingen...!

BERNARD *(weer naar voorgrond, dichter bij Frederiek).* Heb ik niet van je gehouen! *(bewogen)* Ik niet van joù!? God, kind, — als je n'es wìst!... Als je n'es wìst wat ik allemaal in je heb gezien... en hoe ik 't heb aangebéden... *(steigende ontroering)* Ik voelde me zoo hard geworden in 't leven als ik bij je was.... Bij jou kreeg ik m'n ouwe gevoeligheid terug.... Of, — och, waarom zou ik 't niet mogen zeggen, ik was toch immers geen brúut. — Ja, — ik heb toen wel tijden gehad dat ik aan je twijfelde..., maar dan maakte ik mezèlf daar later zoo'n verwìjt van...! En —, dàt ook: terwijl ik twijfelde ging ik me soms al verwijten: dat ik 'en zwakke kerel was die niet heelemaal kòn liefhebben. Dan weet ik niets aan jou, maar dan weet ik 't alleen 'an mezelf, dat ik niet meer zag, wat ik toch zoo duidelijk had gezien.... En o god, wat vond ik mezelf dan 'en òngeluk!

FREDERIEK *(schreiend).* Je was zoo lief... in die tijd...!

BERNARD. Maar toen ben ik langzamerhand ànders gaan zien.... Je woorden... die ik mezelf herhaalde, herháálde... om ze toch vooral te onthouen, — die ik niet waagde op te schrijven, om ze niet te ontwijden, — 't waren... wóórden zie je! En je gevoel?... Vlagen van... Och, niets als stèmmingen!... Ik heb me stil gehouen.... Ik hoopte, dat als je maar wat ouwer was geworden... en als je kinderen kreeg.... Och, je hadt 't goed gemeend, hè... je kon 't niet helpen... je hadt je-zelf net zoo erg bedrogen als mij.

FREDERIEK *(is onder indruk geweest; als Bernard zijn*

»'t waren . . . woorden" heeft gezegd, leeft zij echter op; haar toorn stijgt onder 'tgeen dan volgt en na de woorden »bedrogen als mij" springt zij op; heftig). Durf jij te zeggen dat ik je bedrógen heb? Heb ìk dat gedaan!? *(snikt weer)* Ik heb nooit... nóoit... niet zóo véel.... Ik heb me nooit anders voorgedaan dan ik was....

BERNARD *(ongeduldig).* Wie zegt dat nou!? Zeg ìk dat soms?

FREDERIEK *(steeds snikkend).* Waarom ben je dan toen met me getrouwd!? Ik was toch zoo gelukkig thuis.

BERNARD *(schamper).* Och ja, je was zoo tevreden! Je voelde je zoo bevredigd!

FREDERIEK. Maar ik had immers geen zorgen! En ze waren allemaal zoo goed voor me. En toen kon ik tenminste nog es iets doen, zonder dat er dadelijk aanmerking op werd gemaakt. Dat is toch ook niet om uit te houen! Dat zou jij toch ook niet kunnen verdragen. *(zij schreit weer).*

BERNARD *(zwakker).* Ik heb m'n best gedaan. Ik heb geloofd dat je langzaam zou gaan inzien, als ik je de weg zoo'n beetje wees...! En dat ik 't je daarom altijd eerlijk moest zeggen, als ik dacht dat iets niet goed was.... Maar 't resultaat: altijd scènes.

FREDERIEK *(weer boos; huilerig).* Jij bent ook zoo'n voortreffelijk mensch! Jij weet 't zoo alléen...!

BERNARD *(ruw).* Nu is 't wat ànders; nou zijn me zenuwen kapot, kan ik me niet inhouen als ik je zoo slap zie en als je niet doet wat je behóort te doen. *(als dreigend)* Ik ben vroeger zóo niet gewéest, wel? *(zit weer; stilte).*

FREDERIEK *(zwak).* En wat wil je dan nu?

BERNARD *(dof).* Dat weet ik niet.... *(stilte).*

FREDERIEK *(boos, huilerig).* Je hebt m'n heele leven bedorven...!

BERNARD *(snel op; hevig).* Ik joù leven... bedòrven!? En jij... wat heb jij van mìjn leven gemaakt!? Wat is er van me te-recht gekomen door jou? Wat is er overgebleven van de rust hier in me, en van me talent...!! M'n talent... m'n werk dat me àlles is geweest!?

Je hebt bewonderd ook al weer... met wóorden. Och,

bewondering...!? Als je maar wat had mêegevoeld! We zouen zuinig wezen. Dat heb jìj gezegd. Dan zou ik kunnen doorwerken. Maar... Dat komt: echte belangstelling heb je nooit gehad.... Belangstelling in hoeden en japonnen, dat wel, — en... allemaal uiterlijkheden tegenover de menschen. En nou is 't uit, — nou schrijf ik m'n boeken... omdat we niet uitkomen anders. Nou word ik geprezen door menschen die afbreken wat mooi is en goed..., en m'n ouwe vrienden vergoelijken of zwijgen, — omdat ik vroeger toch wel ièts ben gewéest..! dáaròm. Och, — nou, — ik zou nu toch ook niet meer kùnnen...! *(zijn stem is gedurende het bovenstaande gedaald; hij eindigt in smart). Een stilte.*

FREDERIEK *(nu wel weer onder indruk; zwak).* Ik ben toch zuinig geweest. Alle andere vrouwen hebben veel meer noodig. Dat wéet ik. En mama zegt ook....

BERNARD *(heftig weer).* Haal die d'r toch niet altijd bij...! Als die je 'en opvoeding had gegeven zoo als 't moèst...!

FREDERIEK *(daardoor nu ook weer oplevend).* Dat héeft ze gedaan.... Maar ik ben niet opgevoed voor dienstmeid.... Als je dàt van me had willen maken, dan hadt je 't van te voren moeten zeggen...! Als jij van bedrogen spreekt, dan heb je mìj bedrogen.... Je bent in ons engagement zoo teeder voor me geweest..., je dee zoo fijn-gevoelig.... *(snikt; weer weeker)* Als ik nu je brieven nog 'ens lees.... Ik was toen toch net als nu.... Ik ben toch niet verànderd...! Ik kan niet tegen al dat ruwe werk.... Dat heb ik toch ook nooit 'hoeven te doen, thuis. Dat wist je toch ook.... Mama dee alles thuis en de juffrouw.... Je had dan 'en heel andere vrouw moeten hebben.... Maar dat kon ik jou toch niet zeggen...! Wat wist ik daar dan nou van!?

BERNARD *(na korte stilte, moeielijk).* Ja, — wat jij daar zegt, dat heb ik mezelf ook wel... *(sterker weer; schamper:)* Maar... »ruw werk"... hah!

FREDERIEK *(plotseling opgestaan; snel naar achtergrond; snikkend).*

BERNARD *(sterk-vragend).* Waar ga je naar toe?

FREDERIEK *(krachtige afwijzing met hoofd; in haar snikken).* Ik kàn niet, — ik kàn niet meer!

Frederiek snel af door deur-achtergrond die open blijft).

Vijfde Tooneel.

BERNARD alleen; daarna FREDERIEK.

Bernard is op plaats blijven staan. Gaat dan door vertrek loopen, eerst in opwinding, daarna kalmer.... Hij blijft weer staan. Zucht diep.

BERNARD *(kort).* Ja. *(hij gaat door deur-achtergrond op het portaal, — blijft zichtbaar, — en roept:)* Frederiek! *(wacht en luistert weer; hij hoort nu zijn vrouw; roept:)* Waar ben je? *(Men hoort Frederiek antwoorden zonder te verstaan; dan vervolgt Bernard, met nadruk:)* Ik wou dat je nog even hier kwam...! *(hij komt in kamer terug; zinkt in fauteuil; hoofd achterover tegen fauteuilrug, moe).*

Frederiek door deur-achtergrond met moeë bewegingen op.

BERNARD *(ziet naar haar om; staat dan op; sluit deur, die nog open bleef; kalmer, maar kort:)* Wat dee je boven?

FREDERIEK *(steunt hoofd).* Och, ik wilde alleen maar... Niets.

BERNARD. Zoo. *(dan, ernstig, uiterlijk rustig, maar innerlijk bewogen)* Kijk 'ens, — ik wou nog graag 'es met je praten.... En... laten we nu allebei probeeren... kalm te blijven... *(Frederiek zit weer).* Zóo gaat 't niet meer, is 't niet-zoo? Ik kan 't tenminste niet meer uithouen... *(beweging van Frederiek)* Jij ook niet; goed. D'r mòet verandering komen... anders... ja, anders zie ik geen uitweg.... *(met beteekenis)* Als we geen kinderen hadden..., maar dat kan nu niet. En dat is 't juist, de kìnderen.... Ik ben wel 'ens wanhópend geweest — zóo èrg, dat ik.... Och, dat doet er ook niet toe...! — We moeten nu maar alleen voor de kinderen leven.... Als jij dat kòn.... Dat vráag ik nou van je.... Meer zorg voor de kinderen.... Meer nadenken wat goed voor ze is, wat je voor ze behoort te doen... Zoodat je tenminste gedaan hebt wat je kon... om er flinke menschen van te maken.... Als je je bèst zou

willen doen... *(wil overtuigen, en nu zelf weer gelooven; meësleepend, warm:)* god ja, dan zou alles weer goed kunnen worden.... Dan, — och, dan zou 't me niets meer kunnen schelen, dat me werk... M'n ouwe litteraire plannen zouen niet meer in me kop rondspoken.... Dan zou ik met zoo veel plezier voor jelie-allemaal werken... *(dit nu geringschattend, ter-loops verhalend:)* Och ja, ik kan 't je tòch wel zeggen..., ik heb wel'ens gedachten gehad, — laf, beroerd-laf misschien, — maar dan voelde ik meteen dat 't niet mòcht, voor de kinderen.... Maar als ik nou toch niets voor ze kan doen...! Als ik ze... verkeerd zou moeten zien opgroeien...! god nee, — dat.... En ze zijn zoo lief... Als je ze 'en beetje zou helpen, ze wat zou leiden... *(hij is bij haar, legt zijn hand op haar schouder, buigt zich tot haar....)*

FREDERIEK *(schreiend)*. Ik doe wat ik kàn...!

BERNARD *(weer recht-op; trekt hand terug; sterker weer)*. Dat doe je niet. Dat is niet waar.

FREDERIEK *(als boven)*. Jawel. Ja. 't Is zoo... slecht van je... zoo ìn-ìn-slècht! De kinderen... dat is alles wat ik nog heb.., ik kan niet buiten ze.... Ik denk altijd aan ze.... Ik heb zoo dikwijls troost gezocht aan 't bedje van Frits... toen die nog kleiner was.... Die schatjes! Ik ben toch hun moeder.... Wie zou er dan meer van ze kunnen houen dan ik...!? Ik heb immers alles voor ze over.... Alles.

BERNARD *(ongeduldig)*. Nou ja, — dat weet ik nu wel. Maar ik vraag niet naar wóorden, naar nóg méer wóorden... Ik verlang dat je begrijpt en dat je doèt —! Ik... we zijn nù toch wel duidelijk geweest, niet —? We hebben nu precies gezegd wat we bedoelen.... Ik hoop dat we elkaar nù zullen hebben begrepen.... Dat 't resultáat zal hebben.... Anders....

FRIEDERIEK *(afwerend, tranen droogend)*. Ja, ja, — dat weet ik wel..., dat weet ik wel....

BERNARD *(kort)*. Nee. *(korte stilte)*. Dan zou ik voor Frits 'ens moeten uitzien.... Naar 'en andere omgeving bijvoorbeeld.

Frederiek *(geschrikt; boven haar tranen, hevig).* Wat bedoel je!?

Bernard. 'Ens zien. Kostschool of zoo.

Frederiek *(als boven; zij staat in afwachting).* Wat..!?

Bernard *(uiterlijk kalm).* Ja. Ik heb de laatste dagen.... Ik weet nu nog niet zeker.... Maar d'r moet dan toch iets gebéuren...!

Friederiek *(haar tranen zijn gedroogd; ze is nu in gedachte; schudt nadrukkelijk 't hoofd; voor zich heen, meer tot zichzelf).* Née, dat gebeurt niet. Dat gebeurt niet.

Bernard. Goed, — maar dan moet jij zòrgen — !

Frederiek *(op; heftig, schrijnend).* Ik wìl 't niet, hoor! Jij zult de kinderen niet van me afnemen! Ik heb altijd alles goedgevonden.... Ik heb me altijd laten vernéderen...! *(schreiend weer)* Wat heb ik je dan toch gedaan!? *(met nadruk:)* Ik heb je toch altijd liefgehad! *(weer als voren)* Van alles heb ik afstand voor je gedaan. En zóo behandel je me nou...! *(heviger bewogen)* Je zult er nog spijt van hebben...! Je zult me nog dwingen...! Als ik dood ben, dan kun je zeggen dat 't jou schuld is.... Dat je me doodgemarteld hebt.... Als je.... Als je... dan verdrink ik me nog!

Bernard *(hard).* Dènk nou 'ens eindelijk bij wat je zegt — !

Frederiek *(boos, huilend).* Wat heb ik hier dan!? Ik ben immers heelemaal alleen. D'r is hier niemand die van me houdt...! Nee, niemand! jij leeft alleen maar voor jezelf.... D'r mag nooit 'ens iemand voor mìj komen...! En nou moeten de kinderen óok zoo worden..!? Daar zal ik tenminste voor zorgen, dat dàt niet gebeurt...! De kinderen zullen niet zooals ik.... En als ze later trouwen willen.... Diè zullen nièt ongelukkig worden...!

Bernard *(vóor haar; hevig bewogen).* 't Is dus ùit hè —!? D'r kan nooit iets veranderd worden..!? Als ik 't nou maar weet! Als ik 't nou maar goèd wéet....! *(plotseling in woede balt hij de vuisten; woest:)* Maar... nou zàl 't ook uit zijn...! Ik heb je gewaarschuwd! Jòu eìgen schùld!! Verstá je!! *(hij kijkt haar nog eens, doordringend, aan; wendt zich dan snel af. Loopt naar achtergrond).*

Bernard door deur-achtergrond af.

Frederiek blijft zitten, onder indruk; tuurt voor zich heen; plotseling schrikt zij tot bezinning. Eene vreeselijke gedachte, die haar de borst beklemt, dwingt haar op. Zij blijft even staan, in schrik, snelt dan naar deur-achtergrond. Doet deur met zenuwachtige haast open.

FREDERIEK *(in deuropening, roepend).* Mina.... Mina...

Zesde Tooneel.

FREDERIEK. MINA. Later ALFRED.

STEM VAN MINA. Ja mevrouw.

FREDERIEK *(in agitatie).* Och nee... maar is meneer Wendelaar... boven?

MINA *(voor deuropening).* Ja mevrouw.

FREDERIEK *(zij gaat Mina voorbij).* Laat maar...! *(men hoort haar roepen:)* Meneer Wendelaar...! Alfred...! *(Mina heeft zich teruggetrokken. Frederik weer op; achter haar Alfred).*

FREDERIEK *(opgewonden huilend).* D'r is zoo iets vreeselijks gebeurd... Bernard en ik hebben woorden gehad... En nu is ie weggeloopen en nu ben ik zoo bang...! Hij heeft me gezegd dat ie zichzelf... dat ie 't al eens heeft willen doen... En... En... en als ie nou van plan was... Ik geloof... *(uitbarstend)* dat ie dat heeft bedoéld!

ALFRED *(zeer geschrikt).* God, — waar is ie dan nu!?

FREDERIEK. Boven. Ik heb 'em naar boven hooren gaan!

ALFRED *(als boven; dringend).* Maar gaat u dan toch naar 'em toe!

FREDERIEK *(schreiend; laat zich in fauteuil zinken).* Dat durf ik niet!

ALFRED *(voortgaand, dringend).* Maar....

FREDERIEK. Gáat u nou —! U — u!

ALFRED. Ja. *(snel naar deur-achtergrond).*

Alfred door deur-achtergrond af. Laat deur open.

Zevende Tooneel.

FREDERIEK; later JEANNETTE; nog later ALFRED.

Frederiek staat snel weer op. Naar deur-achtergrond. Luistert in spanning. Men hoort buiten-boven de stem van Alfred die roept: »Bernard, — Bernard, — doe 'ens open...!" Korte stilte. Dan herhaalt de stem weer: »Bernard!" Boven schijnt de deur open te gaan; het wordt stil en Frederiek slaakt een zucht van verlichting. Zij blijft nog even in afwachting luisterend, komt dan, moe, terug, kamer verder in, en gaat, met langzame bewegingen, liggen op sofa. Leunt hoofd achterover; sluit de oogen. Dan, plotseling, drukt zij 't hoofd diep in sofa-kussen en breekt in een stil maar wanhopend snikken uit. Langzaam komt zij weer tot bedaren, maar zij blijft in hare houding, hoofd in kussen.

Deur-achtergrond open en Jeannette op.

JEANNETTE *(bemerkt niet dadelijk; ziet dan; gaat naar Frederiek toe; aarzelt dan).* Frederiek...

Frederiek schudt hoofd: laat me!

JEANNETTE *(aarzelt weer; herhaalt dan).* Frederiek... *(zacht)* Wat is er?

Frederiek richt bovenlijf op; beenen van sofa af; blijft zitten.

JEANNETTE *(als boven).* Wat is er dan...?

FREDERIEK *(droogt tranen: zwak).* O, — ben jij daar!?

JEANNETTE *(als boven; dicht bij haar; begint aarzelend).* Kan ik...

Frederiek pakt plotseling Jeannette's hoofd met beide handen, drukt dit aan tegen haar hoofd. Jeannette eenigszins daardoor gedwongen, laat zich op knie bij sofa néer; Frederiek drukt haar hevig tegen zich aan, arm nu om Jeannette heen, en breekt op-nieuw in snikken uit.

Jeannette maakt zich langzaam vrij; streelt Frederiek het hoofd, zonder te spreken. Frederiek wordt rustiger.

Deur-achtergrond open en Alfred op.

Alfred blijft aarzelend staan als hij den toestand van Frederiek ziet.

FREDERIEK *(hem bemerkend, staat snel op).* Meneer Wendelaar...!

ALFRED *(heeft Jeannette met korte hoofdknik gegroet; tot Frederiek).* Ja... kan ik u even spreken...? *(hij wacht).*

FREDERIEK. Ja... *(ziet naar Jeannette).*

JEANNETTE *(nog onder indruk van het voorafgaande; zacht).* O, — maar mag ik hier even wachten? *(hoofdbeweging naar kamer-rechts).* Ik zou zoo graag nog even.... Dag!

Jeannette door deur-rechts af.

Achtste Tooneel.

FREDERIEK. ALFRED.

ALFRED *(kalm).* Ik heb met 'em gesproken *(met beteekenis).* Dat zal ie zeker niet doen. Hij is nu vrij kalm weer.

FREDERIEK. Zal ik... zal ik naar 'em toegaan?

ALFRED *(als boven).* Nee, — dat zou ik nu nog maar niet doen.... Ik wilde 'em nu nog wat rustig alleen laten. En 'em dan straks afhalen; wat met 'em omloopen.

Frederiek antwoordt niet; wendt zich naar deur-achtergrond.

ALFRED *(sterk-vragend).* Nietwaar, u gaat nu nog niet naar 'em toe?

FREDERIEK *(mat).* Nee. Ik ga maar.... U moet me niet kwalijk nemen.... Ik ga boven maar... Ik ga maar naar boven.

Zij omklemt voorhoofd met hand; gaat dan, met haar moeë bewegingen verder naar achtergrond.

Frederiek door deur-achtergrond af.

Negende Tooneel.

ALFRED. Later JEANNETTE.

Alfred blijft korten tijd nadenkend staan. Zal dan eveneens gaan naar deur-achtergrond. Bedenkt zich. Opent deur-rechts.

ALFRED. Juffrouw Jeannette...!

Jeannette door deur-rechts op. Zij staan even tegenover elkaar zonder te spreken.

JEANNETTE *(dan, moeielijk).* Kunt u me zeggen...?

ALFRED *(haalt schouders op).* 'En lamme geschiedenis...! *(dan, met zijn oude... schijnbare luchtigheid).* Ja, — ik riep u eigenlijk om u goeiendag te zeggen....

JEANNETTE. ?

ALFRED. Ja, — ik ga morgen weg. En misschien zie ik u niet meer vóor die tijd. Als dat zoo mocht zijn... *(hartelijk :)* Ik wensch u alles goeds. *(hij aarzelt, wil nog wat zeggen; doch dan reikt hij haar zonder meer de hand)* Dag juffrouw Jeannette...!

JEANNETTE *(geeft hand; zwak).* Dag meneer Wendelaar...!

Alfred naar achtergrond. Daar gekomen keert hij zich nog eens tot Jeannette.

ALFRED *(met vriendelijke hoofdknik).* Dag!

Alfred door deur-achtergrond af.

Tiende Tooneel.

JEANNETTE ALLEEN.

Zij blijft staan; tuurt naar deur-achter-grond. Men hoort de huisdeur in het slot vallen. Op dit geluid gaat Jeannette snel naar het raam, ziet naar buiten, den zich-verwijderende lang na. Komt dan van raam terug, meer naar voorgrond toe, — met langzame bewegingen. Zij blijft weer staan; houdt 't hoofd gebogen. Plotseling schokt haar lichaam op in een snik dan begint zij stil maar hartstochtelijk te schreien....

Doek.

Wijk-aan-Zee/Amsterdam,
24 Juli—14 September 1906.

BUITENLANDSCH STAATKUNDIG OVERZICHT

DOOR

CHR. NUIJS.

XII.

»Das Wesen der konstitutionellen Monarchie... ist das Zusammenwirken des Monarchischen Willens mit der Ueberzeugung des Volkes."
BISMARCK.

Het valt niet meer te ontkennen; reeds geruimen tijd is van de samenwerking tusschen den wil van den monarch en de overtuiging van het volk — door Bismarck de voorwaarde voor het bestaan der constitutioneele monarchie genoemd, — geen sprake meer. Reeds geruimen tijd gaapt er een klove tusschen den keizer en zijn regeering eenerzijds — en het volk aan de andere zijde. Herhaaldelijk is daarop gewezen, en van bevoegde zijde. In zijn werk: »Der Kaiser" zegt dr. Paul Liman: »In de grondwet is het volk het recht van medewerking verzekerd, dat door geen voorzorgen van den heerscher kan worden vervangen, als tenminste de wijzer van het uurwerk van den tijd niet zal worden achteruitgezet tot zij weer het uur aanwijst, waarin een welwillend patriarchendom, steunende op de bureaucratie, de rol van het noodlot voor zich alleen in beslag neemt. Het volk is tot den mannelijken leeftijd opgegroeid, in strijd en zorg; het volgt zijn koning gewillig, maar het wil overtuigd zijn. Want het politieke en het geestelijke protestantisme verzet zich tegen het dogma der onfeilbaarheid... Daarom gelooft het volk wel aan de volkomen eerlijkheid van het keizerlijk visioen van een nieuwen hemel op aarde, maar het verlangt het recht van onderzoek, en daarmede tevens dat van verwerping."

De keizer ziet de juistheid van die redeneering niet in. Hij is door de »gratie Gods" geroepen het land te besturen, en is voor dat bestuur »alleen verantwoordelijk aan zijn Schepper; van die verantwoordelijkheid kan geen mensch, geen minister, geen huis van

afgevaardigden, geen volk den vorst ontslaan." De keizer alleen »wijst den weg aan, die moet worden ingeslagen in het belang van het land," en roept zijne onderdanen op »hem te volgen, door dik en door dun, op elken weg dien hij hen voeren zal." »Zijn koers is de goede, en daarin zal worden voortgestuurd." De misnoegde mopperaars, wien dat niet bevalt, »deden beter zoo zij het stof van hunne pantoffels schudden, en zich aan onze ellendige, jammerlijke toestanden ten spoedigste onttrokken." Pessimisten, »Schwarzseher", duldt de keizer niet; zij meenen »dat Duitschland het ongelukkigste en slechtst geregeerde land in de geheele wereld is, en dat het een ramp is in dat land te moeten leven." Natuurlijk is dat zoo niet: hoe zou dat kunnen waar het land geregeerd wordt door een vorst, »wiens weg hem door den hemel is aangewezen"?

Dat is de positie van den keizer, zooals hij die zelf, in tal van redevoeringen, heeft uiteengezet. Het is duidelijk, dat zulk een opvatting moest leiden tot versterking van het persoonlijke element in de regeering; en de geheele geschiedenis van het Duitsche Rijk, van het aftreden van Bismarck tot heden toe, levert de bewijzen, dat er waarheid is in het woord van den eersten kanselier: »De personen der tegenwoordige ministers zijn te dun, de bedekking die zij aanbieden is te doorzichtig, zoodat de persoon van den monarch er steeds doorheen te zien is."

Reeds de benoeming van generaal Caprivi tot kanselier toonde, »dat de keizer voortaan zijn eigen kanselier wilde zijn." In de eerste dagen van zijn bewind verklaarde Caprivi, »dat hij zich met de belangrijkste vragen van de staatkunde nooit had bezig gehouden," zoodat hij niet in staat was daarover een zelfstandig oordeel te hebben. Hij was »een officier, die op commando handelde"; spottend werd hij de »lijdende", in plaats van den »leidende" staatsman genoemd, want de meeningen, die hij den eenen dag verkondigde, moest hij den anderen tegenspreken, omdat in »hooge kringen" een andere opvatting heerschte. Geregeerd werd niet meer naar een vast systeem, maar naar de stemming van het oogenblik; de kanselier en de ministers waren niet meer de mannen, die een eigen vast program volgden, maar slechts handlangers en werktuigen, die de bevelen van den keizer uitvoerden.

Caprivi ging, zooals hij gekomen was, omdat het den keizer behaagde; Prins Hohenlohe volgde hem op, omdat het den keizer behaagde; de ministers gingen en kwamen, omdat het den keizer behaagde; het waren persoonsveranderingen, die geen verandering in het stelsel tengevolge hadden. De eigenlijke oorzaken van benoeming en van ontslag bleven duister, en geleidelijk ontstond onder het volk de overtuiging, dat geheime invloeden, intriges van hofpartijen, kuiperijen van een camarilla meer invloed hadden op den keizer, dan de mannen, die geroepen waren onder hun verantwoordelijkheid

aan het Duitsche parlement, voor de staatszaken te waken. Zelfs conservatieve bladen moesten nu en dan opkomen tegen het gevaar, dat voor het rijk gelegen is in het conflict tusschen verantwoordelijke ministers en onverantwoordelijke raadgevers der kroon. Hohenlohe was een oud man, toen hem het kanselierschap werd opgedragen, en nooit was de wisseling van ministers zoo groot, als onder zijn bestuur. Niet het initiatief van den energieken man, maar de bereidwillige passiviteit van den beminnelijken grijsaard drukte op zijn bewind den stempel, zegt Liman.

Wie herinnert zich hierbij niet het woord van Brougham: »Men kan een vorst en zijn volk geen slechteren dienst bewijzen, dan door den monarch in staat te stellen, persoonlijk te regeeren en zijn bevelen te dicteeren aan dienaren, die het met deze bevelen niet eens zijn, maar die zich toch leenen als werktuigen om ze uit te voeren."

Hohenlohe's »Denkwürdigkeiten" bevatten weinig bijzonderheden uit den tijd van zijn kanselierschap; prof. Curtius zegt, dat de prins uitvoerige aanteekeningen heeft nagelaten, waarin hij zonder aanzien des persoons de moeilijkheden en den strijd over de binnenlandsche staatkunde heeft geschetst. Maar de uitgever der herinneringen achtte thans de openbaarmaking niet gewenscht, omdat zij minder over zaken, dan over personen loopen.

In 1900 ging Hohenlohe; hij had volgens de aanteekening in zijn dagboek den indruk, dat de keizer zeer bevredigd was over zijn verzoek om ontslag, zoodat hij het »hoog tijd" noemde om dat in te dienen. Het heengaan van den derden kanselier bracht niet de minste verandering. Zijn opvolger, Von Bülow, had zeker menigen karaktertrek in zijn voordeel; maar dat hij een zelfstandig kanselier zou zijn was niet te verwachten. Aan buigzaamheid ontbreekt het hem niet; maar de kracht om aan de spanning in het rijk een einde te maken, mist hij als zijn voorganger.

Die spanning heeft op den gang van zaken een steeds duidelijker invloed, en bij tijden was zij zoo groot, dat de regeeringsmachine op onrustbarende wijze begon door te slaan. De geschiedenis van de laatste jaren levert daarvan het bewijs; vaak bleek het, dat de kanselier, de verantwoordelijke leider der Duitsche politiek, buiten de zaken stond. Al beweerde hij in den Rijksdag ook, dat de keizer best tegenspraak kan verdragen, hij is niet in staat het bewijs te leveren, dat zijn tegenspraak eenigen invloed heeft op de keizerlijke besluiten. Bekend zijn de wanhopige pogingen van den kanselier om redevoeringen, telegrammen en andere persoonlijke uitingen van den keizer goed te praten. Het was duidelijk, dat dit slechts diende om den schijn te redden, want dat de kanselier van die uitingen steeds onkundig was geweest, dat hij ze gelijktijdig vernam met het publiek, dat buiten den raad des keizers staat.

Wil echter een kanselier in het Duitsche Rijk naar de letter en

den geest der grondwet zijn verantwoordelijkheid dragen tegenover de Volksvertegenwoordiging, dan mag hij niet alleen de uitvoerder zijn van den absoluten wil van den keizer, dan moet hij meer zijn dan de Walküre, tot wie Wotan zegt:

»Was bist du, als meines Willens
»blind wählende Kür?"

Thans zijn, tengevolge van deze langzaam maar zeker zich ontwikkelende crisis, regeering en regeeringspartijen in Duitschland »au bout de leur latin" gekomen. Niemand weet meer hoe het gaan moet. Er heerscht een gevoel van ongerustheid, van onbehagelijkheid, dat iedereen aantast. De crisis bestaat, maar hoe die op te lossen? Dat is de vraag, waarvoor de staatslieden blijven staan. Slechts op één punt zijn zij het eens: dat er een einde moet komen aan het absolute bewind. Zelfs de kringen, die sedert 1848 het absolutisme verdedigden, die de stelling: »Voluntas regis suprema lex," voor de hoogste staatsmanswijsheid hielden, en steeds verklaarden, dat de woorden en daden van den monarch niet mogen worden gekritiseerd, zijn nu onder de »Nörgler" gegaan. De *Kreuzzeitung* acht het verkeerd, dat de persoonlijke uitingen van den monarch tot beginselen van het staatkundig leven worden gemaakt. De *Reichsbote* eischt een verstandige terughouding van den monarch en een krachtiger ministerie; de *Post* dringt bij het parlement aan, alles te vermijden wat de vrees voor een persoonlijk bewind in absoluten geest kan sterken.

Overal wordt plotseling aan het absolutisme de schuld gegeven van wat in den loop der jaren, onder de voortdurende toejuichingen der Byzantijnen is ontstaan. Alsof van platonische protesten verbetering kan worden verwacht.

Wat Duitschland noodig heeft is een parlementaire regeering. Niet langer mogen de ministers afhankelijk zijn van den keizer; niet langer mag de Rijksdag zijn een goedkeurings-automaat van keizerlijke bevelen; de grondwet heeft de positie van het parlement en de ministerieele verantwoordelijkheid geregeld, om daarvan gebruik te maken. Dat erkende zelfs Bismarck, toen hij omstreeks 1880 pogingen aanwendde, om de leiders der nationaal-liberale partij in het ministerie op te nemen. Dit plan mislukte, en Bismarck was krachtig genoeg om zonder, om desnoods tegen het parlement te regeeren. Maar wat onder Bismarck mogelijk was, bleek onder zijn opvolgers schadelijk; en thans is voor elkeen de noodzakelijkheid gebleken, om den toestand te wijzigen. Men zal pogen dien nog wat te bestendigen. Maar lang kan het niet meer duren. De keizer kan niet zijn eigen kanselier, zijn eigen chef van den staf, zijn eigen minister van buitenlandsche zaken zijn. »Hoe zonderling zijn bij ons de begrippen verward," zegt graaf Reventlow in zijn boekje »Kaiser Wilhelm II und die Byzantiner"; »wie verlangt een onfeilbaren keizer, wie dat

hij zich nooit vergist in de keuze zijner raadgevers?... Maar het schijnt alsof bij alles wat gebeurt als hoogste waarheid moet worden gehandhaafd de meening, dat de Duitsche keizer zich nooit vergist, dat hij niet alleen het hoogste *wil*, maar ook alles *kan*."

* * *

De crisis, die in het Duitsche Rijk bestaat, en die met het aftreden van minister Podbielkski slechts aan het begin der oplossing is, staat met dit alles in het nauwste verband. In geen parlementair bestuurd land zou het kunnen voorkomen, dat een minister, die zich zoo zeer vergist had in het verschil tusschen particuliere en staatsbelangen als minister von Podbielski in de Tippelskirch-geschiedenis; die in plaats van zijn constitutioneelen plicht te vervullen en den keizer te dekken, achter den keizer dekking zocht voor zijn eigen persoonlijke daden; die bovendien door zijn ultra-agrarische neigingen en zijn hardnekkige weigering om maatregelen te nemen tegen den steeds toenemenden vleeschnood, den haat van een geheel volk had opgewekt, langer aan het bestuur blijven kon. Zoodra de Tippelskirch-geschiedenis bekend was, verzocht Bülow den minister van landbouw bij hem op Norderney te komen; het schrijven van Podbielski, dat als gevolg van dat onderhoud werd afgezonden, werd door Bülow als een verzoek om ontslag aangemerkt, en als zoodanig aan den keizer voorgelegd. In plaats echter, dat Bülow's advies werd opgevolgd, scheen het alsof de blakende gunst waarin Podbielski bij den keizer stond nog toenam. Maandenlang werd de minister van landbouw gehandhaafd. zelfs nadat Bülow in de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* diens ontslag-aanvrage had laten publiceeren, om daardoor aan de zaak een einde te maken. Het scheen zelfs, alsof in de hofkringen, die op de besluiten van den keizer meer invloed hebben dan de verantwoordelijke minister, een neiging bestond Bülow op te offeren, als het niet anders kon met Podbielski, maar zoo mogelijk zonder dezen. De geheele camarilla was aan het werk, en waarschijnlijk heeft slechts de ontijdige publicatie van haar plannen de uitvoering ervan verhinderd. Bülow woont nog in het kanselierspaleis aan de Wilhelmstrasse; maar het is de vraag, of het geen tijd voor hem wordt, een andere woning te zoeken.

Of Bülow gaat of blijft kan ons vrij onverschillig laten, zeide het *Berliner Tageblatt* voor eenige dagen. »Zijn heengaan zal de toestanden niet beter maken, zijn blijven zal de ontstemming niet wegnemen. Niet de geruststellende verklaringen van de regeeringstafel zullen in het land een verademing doen ontstaan; maar het gevoel, dat de Duitsche Rijksdag, eindelijk inziende, dat de tegenwoordige staatkunde ten verderve voert, den moed heeft de oorzaken daarvan op te zoeken, en zonder op- of omzien, zonder vrees voor wien dan ook, een kritiek

te oefenen, die wellicht strekken kan om verbetering aan te brengen.

»Juist waar de ontstemming zoo algemeen is, waar de steunpilaren der monarchie, de nationaal-liberalen en de conservatieven in de laatste weken zoo onomwonden hebben verklaard »dat het zoo niet langer kan gaan" — daar kan men verwachten, dat zij zich niet zullen laten leiden door bij-overwegingen, maar open en eerlijk hun meening zullen uitspreken. Het zou in het geheele land een weldadigen indruk maken, zoo de volksvertegenwoordiging daartoe besloot. Reeds het eenvoudig uitspreken van de grieven tegen de thans gevolgde wijze van besturen zou indruk maken; en het aanzien van den Rijksdag zou er slechts door kunnen winnen."

Het was te verwachten, dat de Rijksdag al heel spoedig aan dien wenk zou voldoen. Dadelijk na de bijeenkomst diende de nationaal-liberale afgevaardigde Bassermann een interpellatie in, die reeds den volgenden dag in behandeling genomen werd. Bassermann besprak daarin de geheele buitenlandsche politiek, en zijn vaak zeer scherpe klaagrede liep uit op de stelling: dat Duitschland vrijwel geïsoleerd staat in Europa, dat het Drievoudig Verbond niet meer bevredigt, en dat tegenover Duitschland een combinatie van mogendheden staat, die groote ongerustheid veroorzaakt. Bassermann gaf de schuld voor dezen toestand voornamelijk aan gebrek aan vastheid in de leiding, en aan een politiek van stemmingen, reizen, redevoeringen en vriendelijkheden, waarbij niemand weet, wat hij aan het Duitsche Rijk heeft.

Die opvatting achtte von Bülow al zeer pessimistisch. Hij oreerde zoolang, tot hij alle bezwaren had weggepraat, en zeide toen triomfantelijk: Ziet ge wel, dat het zoo erg niet is. De betrekkingen tusschen groote mogendheden moeten boven persoonlijke stemmingen verheven zijn.

En dan is het heelemaal niet waar, dat er een zoogenaamd »persoonlijk regiment" is. Als dat zoo zou zijn, stond ik hier niet. »Een kanselier, die zijn moreele verantwoordelijkheid gevoelt kan niet in zijn ambt blijven, als hij dingen niet weet te beletten, die naar zijn opvatting het welzijn van het rijk werkelijk en duurzaam zouden benadeelen." Het lijkt wel eens zoo, maar dat komt omdat iedereen de toestanden in Duitschland vergelijkt bij die van landen met parlementaire regeeringen. In Duitschland geldt de stelregel niet, die Bülow aan Thiers toeschreef: »Le roi règne mais ne gouverne pas" 1); die geldt alleen in landen met een parlementair bestuur,

1) Jan Zamoiski, gest. 1605, had reeds in den Poolschen Rijksdag — waar men redevoeringen in het latijn hield, — de uitdrukking gebezigd: »*Rex regnat, sed non gubernat.*" Thiers zeide het in een artikel in *Le Nation*, van 19 Febr. 1830, in den Franschen vorm, dien Bülow aanhaalde.

waar de ministers afhankelijk zijn van de parlementaire meerderheid. In Duitschland zou dat reeds onmogelijk zijn, omdat geen der groote partijen de absolute meerderheid heeft (alsof een coalitie-kabinet ook niet in andere landen voorkomt).

»Maar de zaak is, dat in Duitschland de ministers geen organen van het parlement, van de meerderheid, maar de »Vertrauensmänner" der kroon zijn. Zij ontvangen hunne bevelen van den monarch, en voeren die uit, wanneer zij de verantwoordelijkheid daarvoor kunnen aanvaarden; kunnen zij dat niet, dan moeten zij hun ambt neerleggen.

»In hoeverre een minister meenings- en gevoels-uitingen van den monarch met zijn verantwoordelijkheid kan dekken is een gevoelsquaestie, is een zaak van plichtsgevoel tegenover de kroon en het land en behoort tot het gebied der politieke imponderabilien. Ik kan mij best voorstellen, dat een minister een overdreven persoonlijk optreden van den regent, een overdreven monarchaal subjectivisme, een te vaak verschijnen van den monarch zonder de ministerieele bekleeding, die Bismarck zoo noodig achtte, met de monarchale belangen onvereenigbaar acht, en derhalve de verantwoording daarvan voor de kroon, voor het land en de geschiedenis niet kan aanvaarden. Maar de opvatting, dat de monarch in Duitschland niet zijn eigen gedachten mag hebben over den staat en de regeering, dat hij slechts met het hoofd van de ministers mag denken, dat hij slechts mag zeggen, wat zij hem ingestoken hebben, is valsch en in strijd met het Duitsche staatsrecht, en met den wensch van het Duitsche volk. Het Duitsche volk wil geen schaduwkeizer, het wil een keizer van vleesch en bloed. Het optreden en de uitingen van een sterke persoonlijkheid, als onze keizer is, beteekent nog in lang geen schending der grondwet. Noem een enkel geval, waarin de keizer met de grondwet in botsing is gekomen. Gij kunt nu en nooit zulk een geval noemen, want ik ben overtuigd, dat de keizer de grondwet steeds trouw naleeft, zooals zijn plicht is. Een camarilla is een leelijke, vreemde vergiftige plant die men nooit in Duischland heeft pogen in te voeren, zonder groote nadeelen voor vorst en volk.

»Onze keizer is een veel te rechtschapen karakter en een veel te heldere kop, om in politieke quaesties bij iemand anders raad te vragen dan bij zijn eigen plichtsgevoel en bij zijn aangewezen raadgevers.

»Daarom vraag ik u, ongegrond wantrouwen te laten rusten...."

Wat Bülow in dit gedeelte van zijn redevoering zeide, was hoe goed ook bedoeld, de scherpste veroordeeling van den toestand, die in Duitschland bestaat. Zoolang de ministers zich beschouwen als de »Vertrauensmänner" van de kroon, en derhalve zich meer verantwoordelijk achten aan den monarch dan aan de volksvertegenwoordiging, zoolang het zuiver parlementaire begrip, dat in landen met een oudere constitutioneele regeering met het volksbestaan saam-

gegroeid is, in Duitschland als een misstand wordt beschouwd, en de »Allerhöchste Befehle" de wet vormen in den staat, zoolang het »*sic volo sic jubeo*" de uiting van die allerhoogste staatsmanswijsheid is, zoolang zal in het Duitsche Rijk nooit de door Bismarck gestelde voorwaarde voor een constitutioneele regeering te bereiken zijn.

En nu moge Bülow het telkens aanhalen van Bismarck's woorden en meeningen een »Kalamität" noemen — het *is* vervelend steeds te worden overtroefd met de groote gedachten van een grooten voorganger, als men zelf zijn gedachten bij Büchmann moet leenen — de grondlegger der Duitsche eenheid heeft genoeg scherpzinnige gedachten en genoeg behartenswaardige opmerkingen nagelaten, om nog geruimen tijd en voor een geheel geslacht een onuitputtelijke bron van staatsmanswijsheid en van politiek doorzicht te blijven.

* * *

In een anderen vorm dan in het Duitsche Rijk, onder andere omstandigheden, maar met niet minder kracht wordt in Rusland de strijd voortgezet tegen het absolutisme. En al uit zich die strijd weder op andere wijze dan voor eenige maanden, de meening dat hij opgegeven is, heeft volstrekt geen grond. Al willen de officieele bladen het ook doen voorkomen, dat de langgehoopte verbetering eindelijk gekomen is; al verkondigt minister Stolypin aan ieder die het maar hooren wil, dat de revolutie onderdrukt is; de onbevangen beoordeelaars zijn van andere meening.

Twee punten heeft Stolypin op zijn programma, die beiden slechts kunnen strekken om de revolutionaire elementen voor het oogenblik tot werkeloosheid te brengen, maar die nooit bij de Russische maatschappij vertrouwen kunnen doen ontstaan in de plannen der regeering. Het eerste punt is: onderdrukking van den opstand; en het middel daartoe is een regeerings-terrorisme, waarvan de invoering der krijgsraden de concrete vorm is. Wel verklaart de regeering dat die krijgsraden slechts vonnis kunnen vellen over op heeterdaad betrapte roovers en moordenaars; maar het is reeds herhaaldelijk gebleken, dat hunne met gevaarlijken spoed uitgesproken en voltrokken vonnissen niet altoos de meest schuldigen troffen. Wie het geestelijk niveau der Russische gouverneurs kent, kan zich een denkbeeld vormen van de ontzettende gevolgen der volmacht, die hun verleend is. Een hunner bedreigde de ouders met strenge straffen, omdat hunne zonen onder de »revolutionairen" waren gegaan; een ander liet een dorp in brand steken, omdat er wapens verborgen waren; een derde liet een aanslag op een politie-agent straffen met het doodschieten van eenige, bij loting aangewezen bewoners....

En naast de krijgsraden, die onder de bevelen dezer gouverneurs staan, werken de afdeelingen van den »Bond der Russische mannen",

in de wandeling de »Zwarte Honderd" genoemd, om door moord en plundering, joden-vervolging en brandstichting de orde te herstellen en de revolutie tegen te gaan.

Met zulke middelen wil de regeering van minister Stolypin het onrustige, moreel en materieel ernstig bedreigde Rusland op den weg der verbetering voeren! Hoe kan het volk vertrouwen hebben in een regeering, die zelf de wetten niet eerbiedigt, die het leven van millioenen menschen aan administratieve willekeur onderwerpt, en die alleen haar gezag schijnt te kunnen handhaven met behulp van politie, gendarmerie en kozakken. Voor deze verdedigers der openbare orde heeft de regeering alles over; de begrooting voor het volgende jaar wijst voor de reorganisatie der politie, onder leiding van den beruchten oudminister Doernovo, een post van 94 millioen Roebels aan.

De arbeid van die regeering kan voor het oogenblik, door een soort schrikbewind, een oogenschijnlijke rust doen ontstaan; de algemeene ontevredenheid neemt toe, en steeds meer wordt de tegenzin opgewekt van de maatschappij, waarop toch de regeering feitelijk zou moeten steunen.

Tegelijkertijd belooft Stolypin hervormingen te zullen invoeren; maar die zijn nog ver te zoeken. Hoe kan een regeering tegelijkertijd wreed en toegevend, reactionair en liberaal zijn, onderdrukken en vrijheid toestaan? Dat is voor iedereen onmogelijk, en wel het meest voor den man, die zijn staatsmanswijsheid toonde door de Doema te ontbinden.

Wat wij dan ook van de hervormingsmaatregelen van Stolypin zien is niet geschikt om geruststelling te wekken. De censuur belet de Russische pers ons juist in te lichten; en bladen, die den moed hebben om iets meer te zeggen dan de regeering aangenaam is, worden onherroepelijk verboden. Maar toch weten wij, hoe Stolypin het begrip »hervormen" opvat.

Elke bijeenkomst van politieken aard, waarin men vermoedt, dat kritiek op de regeering zal worden geoefend, wordt bij voorbaat verboden; de politie heeft het recht elke toegestane bijeenkomst onmiddellijk te sluiten, en oefent dat recht met Russische willekeur uit! Maar vergaderingen, waarin de zonderlingste protesten geuit worden tegen de constitutioneele beperking van de absolute macht, worden gaarne toegestaan, al zijn die protesten ook in lijnrechten strijd met den »onveranderlijken wil", in de Oekase van 17/30 October 1905 gepubliceerd.

Hoe de Russische regeering het begrip vrijheid opvat, blijkt ook uit het verbod aan de Partij der volksvrijheid, om op Russisch grondgebied te vergaderen. Deze partij, die onder den naam »Konstitutioneel-Democratische partij" in de jongste Doema de meerderheid vormde, moest haar congres in Helsingfors houden;

want de regeering, die haar als revolutionair en staatsgevaarlijk beschouwt, had geweigerd hare statuten goed te keuren, en haar vergunning te geven om in Rusland bijeen te komen.

Niet minder »liberaal" naar het begrip van Stolypin was het bevel om de onderteekenaars van het Wiborgsche manifest te vervolgen. Na het sluiten van de Doemazitting waren een aantal afgevaardigden uitgeweken naar Finland en hadden daar een manifest opgesteld aan het Russische volk, waarin de ontbinding van het Parlement onwettig werd genoemd en werd aangeraden deze onwettigheid te beantwoorden met de weigering om belasting te betalen en recruten te leveren voor het leger. Als practisch middel van verzet was de belastingweigering in Rusland al dadelijk misplaatst, daar de staat slechts een zeer klein gedeelte van zijn inkomsten uit directe belastingen krijgt. Maar Stolypin zag in dit manifest een welkom middel om de onderteekenaars door een gerechtelijke vervolging van de verkiezing voor de tweede Doema uit te sluiten.

Daarbij liet hij het echter niet. In een circulaire aan de ambtenaren van alle departementen wordt dezen verboden, onder bedreiging met zware straffen, deel uit te maken van eenige politieke oppositiepartij, en wordt aan de afdeelingschefs opgedragen hierop stipt te letten. En Suworin, van de »Moskowskija Wjedomosti", vraagt onmiddellijk: of de minister van volksverlichting wel goed inziet, welke houding hij ten opzichte van professoren en leeraren moet aannemen? Zoo wordt op de politieke denkbeelden der ambtenaren streng gelet; maar tegen hunne gewone gebreken, gemis aan plichtsgevoel, misbruik van gezag, willekeur, omkoopbaarheid... wordt niet opgetreden. En hoe een flinke gouverneur zulke aanschrijvingen opvat, blijkt uit de toespraak van den nieuwen gouverneur van Kief tot zijn ambtenaren: »Gij hebt precies te doen wat u door mij en door de regeering wordt voorgeschreven, want gij wordt door de regeering daarvoor betaald. Doet gij dat niet, dan is uw ontslag geteekend, en staat de weg naar Siberië voor u open."

Wat Stolypin verder op hervormingsgebied geleverd heeft zijn niet veel meer dan halve maatregelen, of lapmiddelen, om zekere klassen der bevolking te winnen voor de regeering. Heel veel anders is trouwens niet te verwachten van een kabinet, dat door en door anti-constitutioneel, slechts een verloochening is van de grondstellingen van het October-manifest.

En dit kabinet zal geroepen worden de verkiezingen voor de tweede Doema uit te schrijven! Het heeft met zorg de noodige maatregelen daarvoor genomen. De kiesrecht-regeling werd zorgvuldig herzien, opdat zoo min mogelijk personen zouden overblijven, die voor het actieve kiesrecht in aanmerking konden komen. Tal van bepalingen werden gemaakt om het passieve kiesrecht te beperken. En klaarblijkelijk streeft de regeering er naar, de verkiezingen te

doen plaats hebben op een tijdstip waarin de kansen gunstig zijn voor de regeering. Het doel moet zijn, ditmaal een Doema te krijgen, die een gewillig werktuig wezen wil van de regeering en de hofkringen. En om dat doel te bereiken is elk middel goed genoeg. Niet alleen de Partij der K. D. maar ook die der »Vreedzame Hervorming", in westerschen zin een conservatieve partij, wordt met wantrouwen gadegeslagen; slechts de »Bond van 17 October", die zich steeds meer ontpopt als een monarchale regeeringspartij, en die van de »Russische Mannen", een werktuig der Cesaropapistische autocratie, vinden steun bij Stolypin. De »Russische Mannen", de Zondagsche naam voor de pogrom-bereidende Zwarte Honderd werden door Stolypin aan den Tsaar voorgedragen voor een subsidie van 25,000 Roebels, wegens de aan het vaderland bewezen diensten. Die diensten bestonden voornamelijk in contra-revolutionaire woelingen, jodenvervolgingen en manifestaties voor het behoud van de autocratie, voor de afschaffing der constitutie. In dien zin werken de leiders der »Russische Mannen" zelfs op den Tsaar en zijne onmiddelijke omgeving en het is geen wonder, wanneer de Tsaar op den eersten verjaardag van zijn manifest aan een der voornaamste leiders van dezen Bond seint:

»Ik heb verleden jaar de constitutie toegestaan, in de overtuiging, dat ik handelde in overeenstemming met den wensch van het Russische volk. Ik begin er thans aan te twijfelen of die stap juist was. Het zou mij echter verheugen, als in de aanstaande Doema een groot aantal echte »Russische Mannen" werden gekozen, om naar hun opvatting over die vraag te beslissen."

Duidelijker kan het niet gezegd worden, dat de Tsaar nu reeds berouw heeft over zijn »onveranderlijke wilsuiting" van 30 October 1905; en hij zegt dat tot een bond, die een veel scherper revolutionair karakter heeft, dan de oppositie in de eerste Doema; die optreedt op een wijze, zooals in een politiestaat als Rusland onmogelijk zou zijn, als niet de hooge kringen der regeering en der bureaucratie daarmede ingenomen waren. Na de publicatie van den beruchten brief van Lopoutchine, dien de verdediger van den »Centralen Raad der Petersburgsche Arbeiderspartij" voor de Rechtbank niet mocht voorlezen, kan Stolypin ook niet meer beweren, met de houding en het optreden van den »Bond der Russische Mannen" onbekend te zijn.

Men moge Graaf Witte, en terecht, nog zooveel zonden toerekenen, hij heeft één groote verdienste gehad; hij poogde, voor zoover dat met een Doernovo naast zich mogelijk was, de verkiezingen voor de eerste Doema zooveel hij kon vrij te houden van administratieven en bureaucratischen invloed. De geringe vrijheid, die toen bestond, is nu echter volkomen weggenomen. De verkiezingen zullen plaats hebben, maar onder krachtige pressie van boven. Voor zoover het met beloften, met agrarische voorstellen en met hervormings-voorspie-

gelingen kan, zal het een vreedzame pressie zijn — waar dat niet helpt zal de »Bond der Russische Mannen" zijn krachtigen steun wel verleenen, op andere wijze.

Het is niet te verwonderen, dat het einde van het eerste jaar der Russische Vrijheid met weinig blijdschap is herdacht. In een brief uit Petersburg wordt geschreven: »Duizenden lippen trekken zich spottend samen, duizenden oogen vullen zich met tranen, duizenden vuisten ballen zich woedend, wanneer over 30 October, den verjaardag van het Russische Bevrijdings-manifest, wordt gesproken. Wie denkt daarbij niet aan bedrogen verwachtingen, vervlogen hoop, verbroken beloften; aan een moedeloos heen en weer zwaaien, nu in de eene, dan in de andere richting, waardoor het land aan de anarchie werd prijsgegeven. Het manifest, dat vrede en vrijheid brengen moest, heeft wanorde en onderdrukking gebracht. Het nieuwe leven, dat voor Rusland verwacht werd, is nog niet aangebroken; de moedeloosheid, de verdeeldheid, de onoprechtheid en de zwakheid der regeeringen, die sedert 30 October 1905 in Rusland optraden, zijn de bron geworden van eindelooze ellende."

Maar toch mag men de historische beteekenis van den 30^{en} October 1905 niet voorbijzien; want al heeft die dag niet het begin mogen zijn van een nieuw leven in Rusland, hij heeft een einde gemaakt aan den ouden toestand, en geen mensch is in staat dien toestand weer te doen herleven. Rusland is nu gekomen in een overgangs-periode. Het zal wellicht nog lang duren vóór het tot rustige, geordende toestanden komt. Maar de groote beteekenis van het manifest van 30 October, of het herroepen wordt of niet, zal door de nakomelingschap worden erkend. Ook de slechting der Bastille was niet de onmiddellijke oorzaak van betere toestanden in het Frankrijk der Revolutie; maar toch heeft het Frankrijk onzer dagen van dien 14^{en} Juli den grooten nationalen gedenkdag gemaakt, omdat met den val der Bastille zich voor altoos verbonden heeft het symbool van den val der absolute monarchie. En zoo zal, wat er ook in Rusland in de eerstvolgende jaren moge gebeuren, de 30^{e} October 1905 eenmaal worden erkend als de eerste dag van de nieuwe periode in het Russische staatsleven. Op dien dag toch is in Rusland aan het absolutisme en de autocratie een stoot toegebracht, waarvan zij niet meer zullen herstellen.

Wij zien nog de stuiptrekkingen en de woeste gebaren, waarmede zij zich pogen op te richten. De tijd is niet ver meer, dat wij de werkelijke beteekenis hiervan objectief zullen kunnen waarnemen.

* * *

»De l'absolutisme à la démocratie il n'y a qu'un pas", zou de groote spotter, Heinrich Heine, kunnen zeggen, wanneer hij nog zijn geestige

litterair-journalistieke »Pariser Briefe" schreef. Want terwijl in Duitschland en in Rusland de strijd tegen het absolutisme met kracht wordt voortgezet, zien wij in Frankrijk met elke verandering in het kabinet een nieuwe overwinning van het democratisch beginsel. Welk een zwenking naar links heeft Frankrijk in de weinige jaren gemaakt, die liggen tusschen de in dit opzicht merkwaardige polen: de eerste en de tweede revisie van het proces-Dreyfus. De banneling van het Duivelseiland staat daar geheel buiten. Hij was slechts de onschuldige, passieve oorzaak van de verandering; maar de strijd voor het recht en voor de vrijheid, veroorzaakt door de omstandigheden, die met zijn veroordeeling samenhingen, heeft in Frankrijk de oogen geopend voor het gevaar, dat dreigde van het clericaal-nationalistisch-militair verbond. Daarom werd de strijd over een rechts-quaestie een strijd op leven en dood tusschen deze reactionaire combinatie en de republikeinen, een strijd die geëindigd is met een schitterende overwinning van de laatsten. En die overwinning vindt haar bekroning in de komst aan het bewind van een ministerie-Clemenceau.

Met Georges Clemenceau is een der interessantste politieke figuren van Frankrijk op den voorgrond van het staatstooneel getreden. Hij is geen der handige, intrigeerende staatslieden, die in clublokalen en in de couloirs der kamer hun politiek geluk pogen te vinden; hij is een geboren staatsman, in wien een elementaire kracht woont, iets wat niet kan worden aangeleerd, maar in het bloed moet zitten. Zijn politieke loopbaan is vol hindernissen geweest; hij heeft moeten strijden tegen intriges, tegen laagheid, laster en domheid; menigmaal heeft hij er moedeloos het bijltje bij moeten neerleggen; maar zijn innerlijke aandrift was altoos sterker dan zijn verlangen naar rust.

Deze taaie, energieke, en altoos optimistische Breton heeft in een langdurig politiek leven geleerd, hoe groot de macht is van het woord; en hij heeft zich eraan gewend die macht aan te wenden in den dienst van zijne idealen. Met vaste overtuigingen en een spreekwoordelijke onverschrokkenheid heeft Clemenceau, sedert een menschenleeftijd, een plaats ingenomen in de geschiedenis van Frankrijk. Hij was reeds een bekende figuur toen hij, op den dag dat het verbitterde volk de generaals Clement Thomas en Lecomte op de hoogte van Montmartre neerschoot, naar de Butte snelde om het leven dier beide generaals te redden. Gestompt en geslagen, bedreigd als »verrader" te worden doodgeschoten, wist Clemenceau door zijn vurig, meesleepend woord het volk tot bedaren te brengen en het leven te redden van honderden gevangenen, die in het lot der beide generaals hadden moeten deelen.

Na den vrede tot lid der kamer gekozen, werd Clemenceau er spoedig de geweldige redenaar, voor wiens woord de ministers beefden. Vaak was hij de man, die het bewind in zijn handen had;

voor hem koesterde men vrees en ontzetting; zijn optreden was nooit ingegeven door de zucht om voor zich een portefeuille te veroveren, mede te deelen met de op buit jagende combinaties. Hij wierp ministeries om, wijl zij niet voldeden aan zijn begrippen van staatsmanseerlijkheid; en hij zeide later spottend: »feitelijk was het altoos slechts hetzelfde ministerie; er zaten alleen andere menschen in."

Zoo iemand moest zich gehaat maken; en daar zijn leven niets aanbood wat zijn tegenstanders kon dienen, grepen zij naar laster en valschheden, om hem te beschuldigen. De man, die jaren lang het geweten der kamer was geweest, die de zwakken aan hunne voornemens, de tragen aan hunne idealen had herinnerd, en allen had bezield tot arbeiden, werd beschuldigd zich te hebben verkocht aan de Engelsche regeering. Met onbeschaamde vervalschingen traden de nationalistische schreeuwers, Millevoye aan de spits, tegen hem op. En hoewel hun bedoelingen in de kamer werden doorzien, daarbuiten hadden zij het succes Clemenceau te zien vallen....

Tien jaren sleet Clemenceau buiten de kamer; maar zijn strijdlust begaf hem niet. Als redacteur van de *Justice*, van de *Aurore*, werd hij de vurige strijder voor de vrijheid, het recht, de democratie. Geen der Fransche journalisten heeft zooveel gedaan, om in de dagen van het Dreyfus-schandaal het volk wakker te schudden, de diepere beteekenis van hetgeen gebeurde te doen uitkomen.

In 1902 werd Clemenceau lid van den Senaat; bij de optreding van het ministerie-Sarrien werd hem de portefeuille van binnenlandsche zaken toevertrouwd. In dit kabinet was Clemenceau weldra de geestelijke leider. En dat hij noch zijn moed, noch zijn zeldzame welsprekendheid verloren had, kon hij weldra toonen. Het kabinet-Sarrien toch had de scheidingswet tot stand gebracht, die in Bretagne tot een formeelen godsdienstoorlog dreigde te leiden, bij de voorgeschreven inventarisatie der kerkegoederen. Bovendien was in het Departement du Nord een groote staking in de kolenmijnen uitgebroken. Maar ondanks deze door de rechterzijde gesteunde onlusten verkreeg de regeering bij de jongste kamerverkiezingen een grooter meerderheid dan zij had durven verwachten. In de kamer trad Clemenceau als verdediger van de regeeringspolitiek op tegen den socialistischen leider Jean Jaurès, in een strijd, die merkwaardig blijven zal om de kracht der argumenten, de welsprekendheid der tegen elkander optredende kampioenen en de warmte, waarmede zij hunne positie verdedigden.

Buiten de kamer ging Clemenceau naar de streken, waar zijn tegenwoordigheid het meest noodig scheen; naar de stakende mijnwerkers in het Noorden, om hen toetespreken en overweging hunner grieven en eischen te beloven; naar het Zuiden, en naar de Vendée, om daar te midden der meest getrouwe aanhangers van de Kerk

de noodzakelijkheid en het nut der scheidingswet te betoogen. En toen Sarrien, de minister-president, meende, dat het beter was om aan krachtiger leiding de zorg voor het welzijn der Republiek op te dragen, riep president Fallières Clemenceau aan het hoofd der regeering.

Het ministerie, dat Clemenceau gevormd heeft, is nog slechts enkele weken oud, maar het is een belofte voor de toekomst, als het ten minste in Frankrijk eenige levenskans vinden kan. Want Clemenceau heeft zich omgeven van een staf medewerkers, die in staat zijn de idealen van den geestkrachtigen leider te helpen verwezenlijken. Als zijn minister van oorlog trad generaal Georges Picquart op, door zijn houding in de Dreyfus-zaak bekend geworden; als minister van buitenlandsche zaken zijn vriend Stephen Pichon; als minister van eeredienst, die de scheidingswet moet uitvoeren, de knappe Briand; als minister van het nieuwe departement van arbeid de even geestdriftige als ijverige Viviani, die in zijn groote redevoering van de tribune der Fransche kamer het trotsche woord durfde spreken: »Nous avons éteint les lumières dans le ciel et personne ne les rallumera."

Dit ministerie is geroepen in Frankrijk de wet op de scheiding van Kerk en Staat uit te voeren; en wanneer de voorteekens niet bedriegen, zal het vooral door de verzoenende wijze waarop minister Briand tot dusver tegemoet komt aan de verlangens van de katholieken, die wet in Frankrijk invoeren op kalme, bevredigende wijze, zonder dat de eeredienst wordt belemmerd, maar ook zonder dat de vrijheid, die de Staat voor zichzelf verlangt en aan de Kerk geven wil, in eenig opzicht wordt belemmerd.

In Duitschland vreesde men voor Clemenceau, vooral om diens bekende voorliefde voor Engeland. Die vrees is overdreven, evenals de door Clemenceau te Hyères uitgesproken meening over Duitschlands stemming tegen Frankrijk. Duitschland heeft nog voor jaren werk aan zijn eigen binnenlandsche consolidatie; het zou bij een oorlog weinig kunnen winnen, veel kunnen verliezen. Bismarck heeft door zijn bekend woord: »ich würde keinen andern Krieg anraten als einen Krieg der nationalen Gefahr" de Duitsche staatkunde voor jaren lang de te volgen richting aangewezen; en het is ontegenzeggelijk, dat bij alle wisselende stroomingen in het bestuur van het rijk die gedachte de leidende is geweest. En Frankrijk heeft evenzeer den vrede noodig; een oorlog naar buiten zou voor de Republiek de noodlottigste gevolgen kunnen hebben, nu de vrede naar binnen zoo slecht verzekerd is. Trouwens Clemenceau heeft bij de keuze van zijn ministers getoond, vóór alles een kabinet van hervormingswerk, niet van revanche te willen samenstellen. Clemenceau's kabinet zal geen gevaar voor oorlog beteekenen, wanneer Duitschlands buitenlandsche politiek bezonnen en waardig blijft, geen avontuurlijke staatkunde wordt. En dat dit niet het geval zal zijn,

heeft de verklaring van Bülow in den Rijksdag thans duidelijk genoeg gemaakt.

* * *

Het is zeker kenmerkend voor de veranderde verhouding van de beide groote volken in de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, dat de minister van buitenlandsche zaken dier monarchie, graaf Agénor Goluchowski, genoodzaakt is geweest af te treden, alleen omdat de Hongaarsche Delegatie hem niet weer wou zien. De Hongaren beschuldigden den minister van bemoeiing met de binnenlandsche toestanden van hun koninkrijk; in de voorjaarsbijeenkomst der Delegaties hadden zij hem op scherpe wijze hun ontevredenheid betuigd en alleen de persoonlijke belofte aan Wekerle den minister van buitenlandsche zaken te zullen sparen, belette toen het aannemen van een motie van wantrouwen. In den loop van den zomer was de verbittering der Hongaren niet bekoeld; en zij namen zich voor ditmaal anders met Goluchowski af te rekenen, het niet bij woorden te laten.

Nu moet erkend worden, dat de positie van den minister zoo moeilijk mogelijk was. Keizer Franz Josef van Oostenrijk houdt ervan het oordeel van zijn oude, trouwe raadgevers over allerlei zaken te vragen, ook al behooren die niet rechtstreeks tot hun ressort. Voor den keizer is het moeilijk zijn drie functies van elkaar gescheiden te houden, en steeds nauwgezet te bedenken, of hij over een zaak den Oostenrijkschen of den Hongaarschen minister, of dien der monarchie moet raadplegen. Tijdens het geschil van de kroon met Hongarije, een geschil dat den keizer-koning geruimen tijd slapelooze nachten bezorgde, won hij over de middelen ter oplossing ook wel eens het advies in van den minister van buitenlandsche zaken, en met te meer recht, daar de gemeenschappelijke ministers bij dat geschil in zekere mate betrokken waren.

De Hongaren verweten nu aan Goluchowski, dat zijn adviezen geleid hadden tot de onheusche behandeling, die de leiders der Hongaarsche coalitie van den keizer moesten ondervinden. Een minister der monarchie heeft niet het recht zich met de binnenlandsche aangelegenheden van Hongarije te bemoeien; derhalve had Goluchowski zich schuldig gemaakt aan schending der Hongaarsche onafhankelijkheid en kon hij dus, naar Hongaarsche begrippen, niet gehandhaafd worden. Er lag natuurlijk een grond van waarheid in die opvatting; en Goluchowski zag dit zóó goed in, dat hij voor de bijeenkomst der delegaties heenging.

Dat zijn aftreden een groot verlies voor de monarchie is, kan niet beweerd worden. Gedurende elf jaren heeft graaf Goluchowski de buitenlandsche staatkunde van Oostenrijk geleid; maar ondanks zijn nauwgezetheid in het vervullen der hem opgedragen plichten heeft

hij nooit de positie kunnen innemen, die zijn voorgangers, Kalnoky en Andrassy in de monarchie bekleed hebben. Hij stond tot hun grootheid in dezelfde reden als Bülow tot Bismarck. De omstandigheden hebben er toe geleid, dat Oostenrijk in die jaren geen groote rol in Europa behoefde te spelen. Met Rusland werd de overeenkomst voor de oplossing der Macedonische quaestie aangegaan, die na eenige jaren nog altoos niet gebleken is een ideale overeenkomst te zijn. De invloed van Oostenrijk op het Balkanschiereiland is niet verbeterd, integendeel de verhouding tot Servië is door de eenigszins zonderlinge staatkunde van Oostenrijk vrij slecht. Met Italië staat de monarchie op gespannen voet, als gevolg van het optreden der Oostenrijksche autoriteiten in de Italiaansche streken aan de Adriatische Zee. Met een zeker leedvermaak werd in den Duitschen Rijksdag de aandacht erop gevestigd, dat aan de grens van de beide verbonden landen, Oostenrijk en Italië, steeds meer vestingen en forten verrijzen....

Een ding heeft Goluchowski steeds zorgvuldig aangekweekt: de goede verhouding tot Duitschland. Maar hij wist, dat hij op dit punt zeker kon zijn van de volkomen instemming, van de hartelijke medewerking van zijn keizer.

En overigens heeft hij, gedurende de elf jaren, dat hij in het paleis aan den Ballplatz woonde, Gods water over Gods akker laten loopen, en de zaken gaande gehouden. De jaarlijksche overzichten, in de bijeenkomst der Delegaties, over de buitenlandsche betrekkingen van Oostenrijk, waren de graadmeters van zijn willen en kunnen. Waar die overzichten in de dagen van Kalnoky hoogst belangrijke documenten waren, waaruit de heele wereld kon nagaan, hoe in Zuidoost-Europa de toestand was, en die dan ook met gretigheid werden gelezen — daar waren onder Goluchowski's bewind die overzichten geworden tot bleeke, anemische schetsen, welke ten slotte niemand meer belang inboezemden.

Dat Goluchowski het zoolang uitgehouden heeft aan het hoofd van zijn departement is voornamelijk te danken aan den afkeer van keizer Franz Jozef, om andere raadgevers te kiezen, wanneer het niet beslist noodig is. De keizer hield van den hoffelijken Poolschen graaf, met zijn breed gebaar en zijn grappige anecdoten; en de buitenlandsche betrekkingen liepen immers toch geen gevaar....

Thans is Goluchowski heengegaan, omdat de Hongaren hem niet langer wilden zien. Van zijn opvolger, den vroegeren gezant der Monarchie te Petersburg, baron Aehrenthal, heeft men in trans- en in Cisleithanie de beste verwachtingen. Hij is een oud-medewerker van Kalnoky en men hoopt dat hij diens traditien weer in eere zal herstellen.

Amsterdam, 14 November.